AnaBritannica

The Unb

Hürriyet

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

***Encyclopædia Britannica*'nın hazırlanmasına katkıda bulunan üniversite danışma komiteleri:**

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Chicago Üniversitesi
Hellmut Fritzsche, *Başkan*
Donald W. Fiske, *Başkan Yardımcısı*
Edward Anders
Jack D. Cowan
Mihaly Csikszentmihalyi
Jack Halpern
Eric P. Hamp
Saunders Mac Lane
Janet D. Rowley

AVRUPA

Leiden Üniversitesi (HOLLANDA)
Hans Daalder, *Başkan*

Floransa Üniversitesi (İTALYA)
Mauro Cappelletti

Kopenhag Üniversitesi (DANİMARKA)
P. Nørregaard Rasmussen

Madrid Özerk Üniversitesi (İSPANYA)
Pedro Schwartz

Marburg Üniversitesi (ALMANYA)
Otfried Madelung

Max Planck Biyofiziksel Kimya Enstitüsü (ALMANYA)
Manfred Eigen

Ruhr Üniversitesi; Max Planck Kömür Araştırmaları Enstitüsü (ALMANYA)
Günther Wilke

Sosyal Bilimler Yüksek Okulu (FRANSA)
Marc Augé
Jacques Le Goff

Yeni Lizbon Üniversitesi (PORTEKİZ)
Fernando Gil

Jacques Bersani, *Sekreter*

AVUSTRALYA

Avustralya Ulusal Üniversitesi
Brian D. O. Anderson, *Başkan*
John Douglas Ritchie

Adelaide Üniversitesi
Robert Eugene Bogner

Melbourne Üniversitesi
Warren A. Bebbington
Geoffrey Blainey
Frank Graham Little

La Trobe Üniversitesi
Eric L. James

Sidney Üniversitesi
David R. Fraser
Dame Leonie Judith Kramer

Batı Avustralya Üniversitesi
Charles E. Oxnard

BİRLEŞİK KRALLIK

Cambridge Üniversitesi
Sir Brian Pippard, *Başkan*
Sir Geoffrey Elton
Kurt Lipstein
Sir John Lyons

Edinburgh Üniversitesi
Ian G. Stewart
C. Barrie Wilson

Londra Üniversitesi
Maurice Cranston
Donald G. MacRae
David Alfred Martin
Donald M. Nicol

Oxford Üniversitesi
Uwe W. Kitzinger
C. Anthony Storr
Sir Keith Thomas

Sussex Üniversitesi
H. Christopher Longuet-Higgins

KANADA

İngiliz Kolumbiyası Üniversitesi
William E. Fredeman, *Eş-Başkan*

Simon Fraser Üniversitesi
J. L. Berggren
Peter Kennedy
Edward McWhinney
Grant Strate

Toronto Üniversitesi
A. Edward Safarian, *Eş-Başkan*
Calvin C. Gotlieb
A. Douglas Tushingham

Montreal Üniversitesi
François Duchesneau

Victoria Üniversitesi
Donovan W. M. Waters

Waterloo Üniversitesi
Frederick R. W. McCourt

York Üniversitesi
John T. Saywell

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.

IMPRIMATUR

Bu ansiklopedi, büyük bölümüyle *Encyclopædia Britannica* çevirisinden ve editörlerce hazırlanmış ek bilgi ve maddelerden oluşmuştur. İçeriği *Encyclopædia Britannica, Inc.* tarafından incelenmiş, yansız, önyargısız, doğru ve geçerli olduğu ve *Encyclopædia Britannica*'nın geniş ve kapsamlı bir ansiklopedi için koyduğu standartlara uygunluğu onaylanmıştır.

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 30

HÜRRİYET'İN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ANA YAYINCILIK A.Ş. VE ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.
İŞBİRLİĞİ İLE YAYIMLANMAKTADIR

Encyclopædia Britannica *(Chicago)*

Robert P.Gwinn
Yönetim Kurulu Başkanı

Peter B.Norton
Başkan

Fred H.Figge, Jr.
Başkan Başyardımcısı

AnaBritannica *(İstanbul)*

Nazar Büyüm
Yönetim Kurulu Başkanı

Sadun Sönmez
Genel Müdür

Dr.Cihan Belen
Genel Müdür Yardımcısı

Encyclopædia Britannica

First Edition 1768-1771
Second Edition 1777-1784
Third Edition 1788-1797
Supplement 1801
Fourth Edition 1801-1809
Fifth Edition 1815
Sixth Edition 1820-1823
Supplement 1815-1824
Seventh Edition 1830-1842
Eighth Edition 1852-1860
Ninth Edition 1875-1889
Tenth Edition 1902-1903

Eleventh Edition
© 1911
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Twelfth Edition
© 1922
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Thirteenth Edition
© 1926
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fourteenth Edition
© 1929, 1930, 1932, 1933, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fifteenth Edition
© 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994
By Encyclopædia Britannica, Inc.

© 1994
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Copyright under International Copyright Union
All rights reserved under Pan American and
Universal Copyright Conventions
by Encyclopædia Britannica, Inc.

AnaBritannica

© 1986, 1992, 1993, 1994

Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan, tümüyle ya da kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz. Süreli yayınlarda (günlük, haftalık, onbeş günlük, aylık gazete ve dergiler) kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7760-01-3

93.34.Y.0012.3

Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünlerini Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Üçyol Mevkii, 57, 80725 Maslak, İstanbul

Yapım ve Baskı: Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik AŞ, İstanbul Tel. 698 58 58

AnaBritannica
Ana Yayıncılık AŞ Adına Sahibi
Nazar Buyüm

EDİTÖRLER KURULU
Philip W. Goetz, *Başkan*
Encyclopædia Britannica Genel Yayın Yönetmeni, Chicago
Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı
Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul
Dr.Andrew Mango
BBC Fransa ve Güneydoğu Avrupa Yayınları Eski Müdürü, Londra
Prof.Dr.İlhan Tekeli
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof.Dr.Nur Yalman
Harvard Üniversitesi, Cambridge (ABD)

DANIŞMA KURULU
Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Başkan*, Doç.Dr.Murat Belge, Prof.Dr.Şerif Mardin, Prof.Dr.İlhan Tekeli

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Dr.Gürel Tüzün

GENEL YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Cenap Nuhrat

YAYIN KURULU
Dr.Gürel Tüzün, *Başkan*, Mehmet Aközer, Hasan Kuruyazıcı, Cenap Nuhrat, Ayla Ortaç

YAZI KURULU
Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloğlu, Nurettin Elhüseyni, Çiğdem Karabağlı, Muhittin Karkın

YAYIN KURULU SEKRETERİ
Hüsniye Özdemir

REDAKSİYON KURULU
Atilla Aksel, Engin Alçora, Vesile Buket, Atay Eriş

ARAŞTIRMA
Nalan Barbarosoğlu, Uğur Canbilen, Gülay Eriş, Şevki Evrendilek, Celal Kolay, Sema Köksal, Eray Oral

DİL VE YAZIM DANIŞMANLARI
Ömer Asım Aksoy, Memet Fuat

GÖRSEL MALZEME
Şükran Ayyıldız, Ahmet Birsin, Haydar Çalkın, Ferda Erentürk, Mustafa Kaşıkçı, Erol Taşkent

ARŞİV
Yasemin Eraygen, Uygur Erol

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Çiğdem Karabağlı

YÖNETİM SEKRETERİ
Özcan Akkan

SANAT DANIŞMANI
Bülent Erkmen

TEKNİK DANIŞMAN
Yücel Uzmen

TEKNİK KOORDİNATÖR
Sefa Esenyel

BİLGİ İŞLEM
Derya Köroğlu, *Danışman*, Hakan Gönenli

BİLGİ İŞLEM-DİZGİ
Mustafa Balaban, Saliha Bilginer, Ali Türkmen, Demet Yılmaz

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Selçuk Onur, Nurettin Pirim, Ecmel Tanyel, Eyüp Yıldırım

TİCARET MÜDÜRLÜĞÜ
Nusret Şumlu, *Müdür*
Mehmet Altuntaş, Gürsel Geyik, Zerin İçli, Alaattin Okurcan, Adnan Saatçi, Gülten Sadef, Aliye Şimşek

MUHASEBE MÜDÜRLÜĞÜ
Rana Rendantiyen, *Müdür*
Nilgün Aydın, Alihan Ereörnek, Olcay Işık, Sema İşçen, Soner Ünlüer

GENEL HİZMETLER
Filiz Erol, Mustafa Turan

ANABRITANNICA'NIN HAZIRLANMASINA VE YAYIMINA KATKIDA BULUNANLAR

DANIŞMANLAR

Dr. Turan Akay, Prof.Dr. Erdem Aksoy, Doç.Dr. Ömür Akyüz, Prof.Dr. Ali Alpaslan, Prof.Dr. Necla Arat, Prof.Dr. Zeki Aslan, Prof.Dr. Ülkü Azrak, Prof.Dr. İsmet Baran, Prof.Dr. Cem Behar, Dr. Halil Berktay, Dr. Kürşat Bozkurt, Prof.Dr. Önder Bilgi, Doç.Dr. Çetin Bolcal, Doç.Dr. Reşit Canbeyli, Prof.Dr. Nezihi Canıtez, Prof.Dr. Cevat Çapan, Doç.Dr. Yavuz Çotuk, Doç.Dr. Jale Erzen, Doç.Dr. Caner Fidaner, Memet Fuat, Doç.Dr. Semra Germaner, Prof. Gönül Gökdoğan, Doç.Dr. Güney Gönenç, Prof.Dr. Dinçer Gülen, Suna Güler, Doç.Dr. Osman Gürel, Prof.Dr. Bozkurt Güvenç, Doç. Özer Kabaş, Fikret Karakaya, Doç.Dr. Dursun Koçer, Hayim Eliyezer Kohen, Mangeli Kiokosky, Doç.Dr. Nurettin Meriç, Atilla Odabaş, Prof.Dr. Eren Omay, Prof.Dr. Oğuz Onaran, Prof.Dr. Oğuz Oyan, Prof.Dr. Ayla Ödekan, Ahmet Özalp, Sarper Özsan, Kevork Pamukciyan, Ali G. Pasiner, Dr. Mehmet Rifat, Prof.Dr. Kemali Saybaşılı, Selim Somçağ, Dr. Sotiri Tataridis, Prof.Dr. Metin Tuncel, Dr. T. Bedirhan Üstün, Doç.Dr. Ayşegül Yüksel

YAZIM VE ARAŞTIRMA

Prof.Dr. Haluk Abbasoğlu, Erhan Acar, Seyit Ali Ak, M.Nuri Akbayar, Renan Akman, Burçin Aktan, Prof. Filiz Ali, Erdal Alova, Dr. Şahin Alpay, Dr. Üstün Alsaç, İbrahim Altınsay, Çağatay Anadol, Fahri Aral, Emine Özden Arıkan, Prof.Dr. Güven Arsebük, Hilmi Artan, Dr. Oruç Aruoba, Dr. Zeynep Aruoba, Hasan Ataol, Itır Ay, Osman Bahadır, Levon Balıkçıoğlu, Haluk Barışcan, Taciser Belge, Murat Buket, Nurtan Bulutgil, Sema Bulutsuz, Cüneyt Cebenoyan, Doç.Dr. Nur Centel, Doç.Dr. Tankut Centel, Binnur Çakır, Vural Çakır, Vedat Çakmak, Raşit Çavaş, Sevda Çavaş, Besim Çeçener, S. İnci Çelikkıran, Dr. Feride Çiçekoğlu, Yusuf Çotuksöken, Özden Dilek, Prof.Dr. Ali Dinçol, Kemal Doğan, Kemal Durmaz, Ayşe Efe, Peri Efe, Dr. Levent Efe, Alev Er, Oktay Etiman, Sermin Evrendilek, Şevki Evrendilek, Yaşar Gedikoğlu, Ülge Göker, Dr. Ergun Gökten, Dr. Orhan Gölbaşı, Alper Görmüş, Doç.Dr. Adil Güner, Nurdan Gürbilek, Keremcan Gürses, Roza Hakmen, Doç.Dr. Şükrü Hanioğlu, Prof.Dr. Doğan Hasol, Dr. Levent Kayaalp, Zühal Kayaalp, Dr.Mine Kazmaoğlu, Zeynep Kınık, Remzi Hakan Kır, Orhan Koçak, Ahmet Kotil, M. Sabri Koz, Sema Köksal, Yavuz Kösemen, Murat Kural, Turgay Kurtsoy, Prof.Dr. Nilüfer Kuruyazıcı, Dr. Şule Kut, Dr. Gün Kut, Ertuğrul Kürkçü, Ardaş Margos, Doç.Dr. Barış Mater, Tacettin Neciboğlu, Tan Oral, Dr. Baskın Oran, Semih Orcan, Doç.Dr. Sinan Ömeroğlu, Muzaffer Öktem, Metin Övet, Doç.Dr. Mehmet Özdoğan, Ülkü Özen, Dr. Şirin Özesen, Koral Özgül, Rüya Özkalkan, Doç.Dr. Yılmaz Özkan, Sedef Öztürk, Dilek Paksoy, Ayşegül Parmaksızoğlu, Gülin Pazaroğlu, Hilda Hülya Potuoğlu, Doç.Dr. Yavuz Sabuncu, Necdet Sakaoğlu, Yurdanur Salman, Dr. Nail Satlıgan, Şebnem Sayhan, Erhan Sertbaş, Prof.Dr. Veli Sevin, Işık Sirman, Tarık Sipahi, Gün Soysal, Prof.Dr. Sinan Sönmez, M.Halim Spatar, Şen Süer, Doç.Dr. Sabri Sümer, Cemal Süreya, Doç.Dr. Gencay Şaylan, Doç.Dr. Ataman Tangör, Özkan Taner, Doç.Dr. Bülent Tanör, Emin Tanrıyar, Dr. Uğur Tanyeli, Dr. İştar Tarhanlı, Yrd.Doç.Dr. Turgut Tarhanlı, Melek Taylan, Sabri Tekay, Aygen Tezcan, Prof.Dr. Zafer Toprak, Sevgi Tuncel, Doç.Dr. Mete Tunçay, Kemal Tunusluoğlu, Harun Turgan, Dr. Aydın Uğur, İnci User, Oral Ülkümen, Özer Üstel, Galip Yalman, Füsun Yaraş, Nuran Yavuz, İsmail Yerguz, Ayfer Yıldırım, Doç.Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu, Necmi Zeka

DESTEK HİZMETLERİ

Davut Akbayır, Canset Aksel, Huriye Alpdoğan, Mehmet Altun, Ömer Arakon, Mehmet Atay, Mehmet Babacan, Serap Bahadır, Şöhret Baltaş, Murat Cankoçak, Nazan Ciniç, Bülent Coşkun, Fatma Çaylak, Münevver Çaylak, Hatice Çelebi, Seyhun Çelik, Ergül Çetin, Nuray Çobancaoğlu, Kevser Çoruh, Yavuz Dalar, Rıza Doğan, Canan Duran, Gönül Engin, Sevinç Engin, Dursun Eser, Hatime Eser, Serpil Eyidoğan, Gül Genç, Erdoğan Geyik, Gürsel Geyik, Levent Geylan, Ercan Güngöroğlu, Kamile Gürgül, Dursun Hatko, Mahmure İleri, Suphi İleri, Derya Yücel İncesağır, Hüseyin Karayılmaz, Kralbi Karden, Kudret Köksal, Ülkü Nugay, Cengiz Okatan, Hakkı Oran, Meltem Öneş, Celal Özcan, Songül Özdemir, Nimet Özdemir, Dilek Özdinç, Şermin Öztürk, Muazzez Pervan, Birol Sancar, Gürhan Sodan, Mustafa Şahin, Nurten Şenay, Elvan Şenlen, Ali Şimşek, Aliye Şimşek, Hilmi Şimşek, İbrahim Şimşek, Gül Şirin, Ayten Targan, Akif Toprak, Şahika Tosuner, K. Tülin Turan, Ali Türkmen, Nihal Uygur, Sermet Ünel, Emre Ünsev, Kadir Ünver, Dalita Yazıcıyan, Ayşe Yetmen, Nuriye Yıldırım, Filiz Yıldız, Gülay Yılmaz

ANSİKLOPEDİNİN DÜZENLENMESİNE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

Madde başlıklarının yazımı

Latin alfabesi kullanan ülkelerdeki kişilerin, doğal oluşumların ve kentlerin adları kural olarak özgün yazımlarıyla verilmiş, bu yazımda Türkçede kullanılmayan ayırt edici işaretler de korunmuştur.

Türkiye'de yaygın biçimde bilinen adın özgün addan farklı olması durumunda (Londra/London, Brüksel/Bruxelles örneklerinde olduğu gibi), yaygın olarak bilinen ad kullanılmıştır.

Latin alfabesi kullanmayan ülkelerdeki kişi, doğal oluşum, kent ve kurumların yazımında kural olarak, sözkonusu alfabelerdeki harflerin Türkçedeki fonetik karşılıklarını temel alan transkripsiyon yöntemi uygulanmıştır.

Kiril alfabesi ile yazılmış özel adların Latin alfabesi ile yazımında, bir alfabedeki harflerin öbüründeki alfabetik karşılıklarını temel alan transliterasyon yöntemine başvurulmuştur.

Çince kökenli sözcüklerin Latin harfleriyle yazımında, günümüzde yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanan Pinyin sisteminden yararlanılmış, eskiden kullanılmakta olan Wade-Giles sistemine göre yazımları gönderme maddesi olarak düzenlenmiştir. Örnek:

A-pao-chi *bak.* Abaoji
Abaoji

Çince sözcüklerin okunuşu konusunda okura yardımcı olmak amacıyla, her iki transkripsiyon sistemindeki hecelerin nasıl okunacaklarını gösteren tablo **Çin dilleri** maddesinde verilmiştir.

Kişi adları kural olarak önce soyadı, sonra ilk ad olarak verilmiş, ikisi birbirinden virgülle ayrılmıştır.

Osmanlı döneminin ünlü kişileri ilk adlarına göre sıralanmış, lakapları ayraç içinde büyük harfle verilmiştir. Örnek:

Abdullah Cevdet
Abdullah Efendi (YENİŞEHİRLİ)

Uzakdoğulu (Çinli, Japon, Vietnamlı vb) ünlü kişilerin soyadı önce, ilk adı sonra verilmiş, bunlar virgülle ayrılmamıştır. Örnek:

Abe Isoo
Abe Masahiro

Kişi adlarının kullanılmayan parçaları soyadını izleyen virgülden sonra ayraç içinde verilmiştir. Örnek:

Aalto, (Hugo) Alvar (Henrik).

Soyadı soyluluk unvanı ile ilgili olan kişilerde soyluluk unvanı, kural olarak kişinin soyadından sonra ayraç içinde verilmiştir. Örnek:

Aberdeen (4.Kontu), George Hamilton-Gordon
Alba (3.Dükü), Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel

Günümüzde varlıklarını başka bir adla sürdüren tarihi yerleşim yerleri bugünkü adlarıyla verilmiş, geçmişteki özgün adları gönderme başlığı olarak düzenlenmiş, bugün var olmayanlar ise geçmişteki adlarında verilmiştir.

Yön belirten sıfatlar özgün adın bir parçası ise özgün yazımıyla verilmiş, değilse Türkçeleştirilmiştir (**East Lansing, East Chicago,** ama East Africa değil **Doğu Afrika**).

Eğitim ve sanat kurumları ile uluslararası kuruluşların adları, çeviri anlam kaybına neden olmuyorsa Türkçeleştirilerek maddeler Türkçe başlık altında verilmiş, özgün yazımlar gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir. Bu tür kurum ve kuruluşlar metin içinde de başlıktaki biçimleriyle yer almış, ayraç içinde bilinen özgün kısaltılmış ad verilmiştir. Örnek:

British Museum
Museo Nacional de Historia *bak.* Ulusal Tarih Müzesi
Ulusal Tarih Müzesi

Şirketler kural olarak özgün adlarında verilmiş, gerektiğinde ayraç içine Türkçe çevirisi konmuştur.

Metinlerde öykü, şiir, makale, resim, heykel, şarkı gibi yapıtlar (" ") işaretleri arasında ve resim, heykel dışında kalanlar özgün yazımlarıyla verilmiş, yayın tarihleri ile Türkçe çevirileri ayraç içine alınmıştır. Yapılar kural olarak Türkçe verilmiştir. Bütün öbür yapıtlar özgün adlarıyla ve italik olarak yazılmış, yayım tarihleri ile Türkçe karşılıkları ayraç içine alınmıştır. Türkçeye çevrilip yayımlanmış yapıtların adı italik olarak, yayım tarihi de ayraç içinde en sonda verilmiştir. Örnek:

Fri Felt (1905; Özgür Çayırlar)
Leyendas de Guatemala (1930; *Guatemala Efsaneleri*, 1967)

Metinlerde, kişilerin doğum ve ölüm yerleri yaşadıkları çağdaki özgün adlarıyla, bütün tarihler miladi takvime göre verilmiştir.

Alfabetik sıralama

Ansiklopedide yer alan kişi, yer, kavram ve kurumlara ilişkin maddelerin başlıkları Türkçe alfabetik sırada verilmiş, Türkçe alfabede bulunmayan harfler Latin alfabesindeki sıralarında alınmıştır. Bu sıralamada kesme işareti ('), aksanlar ve öbür ayırt edici işaretler dikkate alınmamıştır.

İki başlık arasındaki tek fark bir ayırt edici işaret ise, bu işaretin olmadığı başlık sıralamada öne alınmıştır. Tireli (-) sözcükler iki ayrı sözcük olarak alınmış ve ilk sözcüğe göre sıralanmıştır.

Bir sayı ile başlayan başlıklar, sayı açık olarak yazılmış gibi alfabetik sıraya konmuştur. Sayının başlığın sonunda olması durumunda, sıralama küçük sayıdan büyüğe doğru yapılmıştır.

"Mac", "Mc" ya da "M'" ile başlayan özel adlar "Mac" olarak alınmış ve adın "Mac"ı izleyen parçasına göre sıralanmıştır.

McCarey, (Thomas) Leo
MacCarthy Adası
M'Clure Boğazı
McCoy, Sir Frederick

Aynı biçimde yazılan başlıkların sıralanması kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde yapılmıştır. Aynı adı taşıyan kişiler hükümdarlar, papalar, azizler ve öbür kişiler biçiminde sıralanmıştır. Yazımları aynı olan hükümdarlar ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde tahta çıkış sıralarına göre, öbür kişiler ise doğum tarihlerine göre sıralanmıştır.

Yazımı aynı olan yerleşim yerleri ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde yönetim birimleri sıralamasındaki yerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır.

Alfabetik sıralama harf değil, sözcük esasına göre yapılmıştır. Bir ya da daha çok harften oluşabilen sözcük kendisinden sonra gelen sözcükten bir boşlukla ayrılmıştır. Bu sıralamada tire (-) ve bölü (/) işaretleri de boşluk olarak değerlendirilmiştir. Nokta (.) sözcüğün parçası sayılmış ve alfabetik sıralamada Z'den ve onu izleyen (&) işaretinden sonra alınmıştır.

a cappella
A-cheng
A-erh-chin Shan
a posteriori bilgi
A vitamini
A&P
A. Kadir
AA
Aachen

Göndermeler

Gönderme maddeleri, okurun herhangi bir madde metnini daha iyi anlamasına, o konuda daha fazla bilgi edinmesine yardımcı olacak biçimde düzenlenmiştir. Bir metinde geçen ve ansiklopedide ayrı bir başlık olarak bulunan sözcük ya da özel ad bu açıdan önem taşıyorsa, arkasına (*) işareti konmuş, tamamlayıcı ve ek bilginin hangi başlıklar altında bulunacağı metin içinde ya da sonunda ayrıca belirtilmiştir. Okurun konuyla ilgili bilgilere kolayca ulaşmasını sağlamak amacıyla, bir sözcüğün ya da özel adın farklı yazımları da gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir.

KISALTMALAR

AB Limited Şirket (*İsveçce: aktielbolag, aktielbolaget*)
ABD Amerika Birleşik Devletleri
ADC Alman Demokratik Cumhuriyeti
AFC Almanya Federal Cumhuriyeti
AG Anonim Şirket (*Almanca: Aktiengesellschaft*)
age adı geçen eserde
AM Genlik Modülasyonu
AO Anonim Ortaklık
AŞ Anonim Şirket
ay aynı yerde
BAE Birleşik Arap Emirlikleri
bak. bakınız
bas. baskı, basım
baş. başlangıç tarihi
BG Beygir Gücü
bit. bitiş tarihi
BK Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı
BM Birleşmiş Milletler
Bşk. Başkan
C Celsius
c. cilt
Cia Şirketi (*İspanyolca: Compañia; İtalyanca: Compagnia Portekizce: Companhia*)
Cie Şirketi (*Fransızca: Compagnie*)
Co. Şirketi (*İngilizce: Company*)
cm santimetre
çev. çeviri, çeviren
çiz. çizim için bakınız
d. doğumu
da dakika
D.C. District of Columbia
dB desibel
der. derleyen, derleme
dev/da dakikada devir
Doç. Doçent
Dr. Doktor
emk elektromotor kuvveti
Ens. Enstitü, Enstitüsü
eö evlenmeden önce
es evlendikten sonra
eV elektron Volt
etk. etkin olduğu yıllar
F Fahrenheit
Fak. Fakültesi
FM Frekans Modülasyonu
ft foot, feet
ft-lb foot-libre
gal galon
geç. geçici sonuçlar
GmbH Limited Şirket (*Almanca: Gesellschaft mit beschränkter Haftung*)
gr gram
GSMH Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
H. Hicri
ha hektar
har. harita için bakınız
hd hüküm sürdüğü dönem
Hz. Hazreti
Inc. Şirketi (*İngilizce: Incorporated*)
ıy ışık yılı
İÖ İsa'dan Önce
İS İsa'dan Sonra
Jr. Junior
K Kelvin
karş. karşılaştırınız
kg kilogram
KG Komandit Şirket (*Almanca: Kommandit Gesellschaft*)
kHz kilohertz
KK Limited Şirket (*Japonca: Kabuşiki Kaişa*)
km kilometre
km/saat saatte kilometre
kol. koleksiyon
Kol.Şrt. Kollektif Şirket(*i*)
Kom.Şrt. Komandit Şirket(*i*)
Ktp. Kütüphanesi
kW kilowatt
kW-sa kilowatt saat
Ltd. Limited
lb libre
lt litre
m metre
m. madde
mbH Limited (*Almanca: mit beschränkter Haftung*)
mg miligram
MHz megahertz
MW megawatt
Mij Şirketi (*Hollandaca: Maatschappij*)
mi/sa saatte mil
ml mililitre
mm milimetre
no. numara
NV Limited Şirket (*Hollandaca:Naamloze Vennootschap*)
op. opus
oz ons
ö. ölümü
örn. örnek, örneğin
ös ölümünden sonra
ÖSSC Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
pA Limited (*İtalyanca: per Azioni*)
pH asitlik-alkalilik faktörü
PLC Kamu Limited Şirketi (*İngilizce: Public Limited Company*)
Prof. Profesör
Rev. Reverend
res. resim için bakınız
S. Aziz, Azize, Kutsal (*Özgün dilinde: Saint, San, Santo, Santa, Sant'*)
s. sayfa
sa saat
SA Anonim Şirket (*Fransızca: Société Anonyme; İtalyanca: Società Anònima; Portekizce: Sociedade Anónima; İspanyolca: Sociedad Anónima*)
SFSC Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti
sn saniye
SpA Limited Şirket (*İtalyanca: Società per Azioni*)
SS Azizler, Azizeler, Kutsal (*İtalyanca: Santissimo, Santissima*)
SSC Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
St. Aziz, Azize, Kutsal (*Özgün dilinde: Saint, Sankt, Sint*)
Sta. Azize (*İtalyanca: Santa*)
Ste. Azize (*Fransızca: Sainte*)
sür. sürüyor
Şb. Şubesi
tab. tablo için bakınız
tah. tahmini
TAO Türk Anonim Ortaklığı
TAŞ Türk Anonim Şirketi
TBMM Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC Türkiye Cumhuriyeti
ty tarihi yok
ü. ünlendiği, ürün verdiği dönem
v. vaftizi
vb ve benzeri
vd ve devamı
vö ve öbürleri
W watt
y. yaklaşık
Yar.Doç. Yardımcı Doçent
Yar.Prof. Yardımcı Profesör
yay. yayımlayan
yay.haz. yayıma hazırlayan
yazm. elyazması
yb yenilenmiş basım
yık. yıkılmıştır
yük. yükseklik
yy yüzyıl

Bu savaş tarihte ve edebiyatta, büyük güçlüklere karşın kahramanca direnişin bir örneği olarak ünlendi. Savaşın anısına 1955'te mermer ve bronzdan büyük bir anıt dikildi. İÖ 279'da Yunanlılar Thermopylai'de istilacı Keltlerin ilerlemesini durdurdular. İÖ 191'de de Selevkos kralı III. Antiokhos, Acilius Glabrio komutasındaki Romalılara karşı geçidi tahkim etti.

Thesaurus Linguae Latinae (Latin Dili Sözcük Hazinesi), Leipzig'de yayımlanan, modern çağların en önemli ve güvenilir Latince sözlüğü. Almanya'da Berlin, Göttingen, Münih ve Leipzig ile Avusturya'da Viyana üniversiteleri tarafından ortaklaşa hazırlanmaktadır.

Dünya savaşları yüzünden iki kez ara verilen ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın bölünmesiyle güçleşen yayın hâlâ sürmektedir. 2. yüzyılın ortalarında yaşamış Antonines'e değin geri gitmek üzere klasik yazarlardan örnek alınan ve 7. yüzyılın bütün yazarlarının yapıtlarından parçaları içeren sözlük, bu yazarların metinlerinde kullanılan tüm sözcükleri kapsamayı ve tam bir tarihsel Latince sözlüğü olmayı amaçlamaktadır.

Alıntıların derlenmesine 1894'te, sözlüğün yayımlanmasına 1900'de başlanmış ve ilk sekiz cilt (*A-M*) 1966'da tamamlanmıştır. *A-B* bölümlerinde özel adlar alfabetik düzene konmuştur. Sonraki bölümlerde özel adlar, yayımına 1907'de başlanan bir ekte verilmektedir.

Theseion, Latince THESEUM, HEPHAISTOS TAPINAĞI olarak da bilinir, Atina'da sanatçı ve zanaatçıların koruyucusu sayılan Hephaistos ve Athena'ya adanmış tapınak. Eski Yunan tapınaklarının en iyi korunmuş örneğidir. Üslubu Parthenon'dan kısa süre önce inşa edildiğini (İÖ y. 450-440) göstermektedir. Kimliği bilinmeyen mimarı, İktinos'un Parthenon tasarımlarını gördükten sonra yapının iç mekân düzenlemesinde değişiklikler yapmış olabilir. Theseus'un kahramanlıklarını betimleyen bazı heykellerden ötürü ortaçağdan beri Theseion adıyla anılan tapınak, uzun kenarlarında 13'er, kısa kenarlarında 6'şar sütun bulunan Dor düzeninde bir *peripteros*'tur.

Doğu cephesindeki alınlıkta yer alan kabartmaların bulunabilen parçaları bir araya getirildiğinde "Herakles'in Tanrılaştırılması" temasının işlendiği anlaşılmıştır. Yapıyı çevreleyen frizin yalnızca doğu cephesinde ve bu cepheye dik kenarlarda yer alan metoplarda heykeller vardır. Ön cephedeki metoplarda Herakles'in "işleri", yanlardakiler de ise Theseus'un kahramanlıkları betimlenmektedir. Parthenon'da olduğu gibi naos duvarlarının dış yüzünde heykellerle bezenmiş bir friz yer alır, ama bu friz yalnızca doğu ve batı cepheleri ile yan cephelerin doğu uçlarını dolanır. Doğu frizinde, uçlarda oturan birer tanrı figürünün yer aldığı bir savaş sahnesi betimlenmiş, batı frizinde ise Kentaurların savaşı (Kentauromakhia) canlandırılmıştır. Yapının temeli ile stilobatın en alt basamağı Pire taşından, naos frizi ise Paros mermerinden yapılmıştır. Bunun dışında yapının tamamı Pentelikon mermerindendir. Tapınak ortaçağda bir Hıristiyan kilisesine dönüştürüldüğü için günümüze çok iyi bir biçimde ulaşabilmiştir.

Theseus, Yunan mitolojisinde Attika efsanelerinin önemli kahramanlarından biri. Babası Atina kralı Aigeus, annesi ise Troizen (Argolis) kralı Pittheus'un kızı Aithra'dır. Bazı öykülerde Deniz Tanrısı Poseidon'un oğlu olarak anılır. Efsaneye göre Pittheus, Aithra'nın, çocuğu bulunmayan Aigeus'a bir çocuk doğurmasına izin verir. Böylece doğan Theseus'u büyüdükten sonra annesi Atina'ya gönderir. Yolculuk boyunca başından birçok serüven geçen

Theseus'un Minotauros'u öldürmesini betimleyen bir vazo resminden ayrıntı, İÖ 6. yy; British Museum, Londra
British Museum, Londra

Theseus önce Korinthos Kıstağında (kurbanlarını iki çam ağacının arasına sıkıştırarak öldürdüğü için Çam Büken lakabıyla anılan) Sinis'i, sonra da Krommyonia domuzunu öldürür. Ardından ayaklarını yıkayan konuklarını denize fırlatan kötü ruhlu Skeiron'u kayalardan aşağı atar. En sonunda da, ordan geçenlerin hepsini demirden bir yatağa sığdırmak için kollarından ve bacaklarından çekerek uzatan ya da bastırarak kısaltan Prokrustes'i öldürür.

Atina'ya vardığında babasının büyücü Medeia(*) ile evlendiğini öğrenir. Theseus'un geldiğini kraldan önce fark eden Medeia onu kandırarak babasını zehirlemeye ikna etmeye çalışır. Ama kral sonunda oğlunu tanır ve tahtının vârisi ilan eder. Kralın erkek kardeşi Pallas'ın Pallantidler (Pallantidai) denen oğullarının çıkardığı bir ayaklanmayı bastıran Theseus, Marathon'un alev kusan boğasını yener. Ardından Girit'teki efsanevi Labyrinthosa kapatılmış olan yarı insan yarı boğa Minotauros'u öldürür (*bak.* Ariadne; Minos; Minotauros).

Theseus babası Aigeus'a Girit'ten zaferle dönerse gemisine, Minotauros'a kurban götürülürken çekilen siyah yelkenin yerine beyaz yelken çekeceğini söylemiştir. Ama dönüş yolunda zafer sarhoşluğu içinde eğlenceye dalar ve bunu unutur. Onun yolunu bekleyen Aigeus uzaktan siyah yelkeni görünce Minotauros'un Theseus'u da öldürdüğünü sanır ve kayalardan atarak kendini öldürür.

Theseus daha sonra Attika'daki çeşitli toplulukları tek bir devlet altında toplar ve topraklarını Korinthos Kıstağına değin genişletir. Melikertes onuruna düzenlenen İsthmia Oyunları'nda Poseidon onuruna oyunlar da düzenletir. Tek başına ya da Yunanlı kahraman Herakles ile birlikte Amazon prensesi Antiope'yi (ya da Hippolyte) kaçırır. Bunun üzerine Amazonlar Atina'ya saldırırlar; Hippolyte Theseus'un safında savaşırken öldürülür. Theseus'un Hippolyte'den Hippolytos(*) adında bir oğlu olmuştur. Theseus'un karısı Phaidra, Hippolytos'a âşık olur. Theseus'un ayrıca Argonotlara katıldığı ve Kalydon'da yabandomuzu avına çıktığı da söylenir.

Theseus ile Lapithlerden biri olan Pirithoos arasındaki ünlü dostluk, Pirithoos'un Theseus'un ineklerinden birkaçını çalmasıyla başlar. Theseus, Pirithoos'u kovalar; ama onu yakalayınca iki kahraman birbirlerine karşı o kadar güçlü bir hayranlık duyarlar ki, kardeşlik andı içmeye karar verirler. Pirithoos daha sonra Helena'yı(*) kaçırmasında Theseus'a yardım eder. Theseus da buna karşılık olarak Pirithoos ile yeraltı dünyasına iner ve onun Tanrıça Demeter'in kızı Persephone'yi kurtarmasına yardım eder. Ama iki kahraman yakalanarak Hades'e atılırlar. Sonra Herakles gelir ve Theseus'u kurtarır.

Theseus'un Atina'ya dönüşünde, kentin eski krallarından Erekhtheus'un soyundan gelme Menestheus bir ayaklanma başlatır. Ayaklanmayı bastıramayan Theseus çocuklarını Euboia'ya gönderir, ardından da Atinalılara lanetler yağdırarak Skyros Adasına doğru yelken açar. Ama Skyros kralı Lykomedes onu uçurumdan aşağıya atarak öldürür. Daha sonra, Delphoi'deki kâhinin emriyle Atinalılar Theseus'un kemiklerini Skyros'tan toplayarak Attika'ya getirirler.

Theseus onuruna düzenlenen en önemli şenlik olan Theseia, Pyanopsion (Ekim) ayının sekizinci günü yapılırdı; ayrıca her ayın sekizi de Theseus'un kutsal günü sayılırdı.

Thesmophoria, Eski Yunan'da Demeter Thesmophoros onuruna, bereketi artırmak amacıyla düzenlenen kadın şenliği. Şenliğe evli oldukları anlaşılan özgür kadınlar katılır, birkaç gün süreyle belli yiyeceklerden ve cinsel ilişkiden uzak durulurdu. Şenlik süresi temelde üç, Attika'da ise beş gündü. 12-14 Pyanopsion (Ekim) arasına rastlayan bu üç güne *anodos* (ya da *kathodos*), *nesteia* ve *kalligeneia* denirdi. Kutlamaların büyük bölümü meşale ışığında yapılır, doğurganlığı artırmak amacıyla törensel cinsel ilişkide bulunulurdu.

Anados (yükseliş) ya da *kathados* (alçalış) denen şenliğin ilk gününde yapıldığı sanılan ayinde domuzlar bir yeraltı (*megaron*) hücresine kapatılır ve mağarayı koruyan yılanlarca yenmemiş bölümleri çürüyünce üç gündür cinsel ilişkiye girmemiş kadınlar bu artıkları çıkarırdı. Kadınların hepsi ya da bir bölümü, çam kozalağı ya da hamurdan yapılmış erkek ve yılan figürleri gibi alışılmış bereket simgeleri taşırdı. Sunağa konan domuz artıklarının tohumla karıştırıldığında bereket getireceğine inanılırdı. Büyülü sayılan çeşitli nesnelerin tohumla karışınca toprağın verimini artıracağı inancı çok yaygındı. İlk çağlarda bu törenler Demeter'in kızı Kore'nin (Persephone) kaçırılışını anma olarak yorumlanırdı, ama artık törenlerin efsaneden değil, efsanenin bugün anlamı bilinmeyen törenlerden kaynaklandığı kabul edilmektedir. Şenliğin ikinci gününde (*nesteia*) kadınlar yere oturarak oruç tutarlardı. "Güzel doğuş" anlamına gelen son gün (*kalligeneia*) ise toprağın yanı sıra insanların ve hayvanların da bereketini artırmaya yönelik büyülerin ürün vermesini temsil ederdi.

Thespiai, Yunanistan'da Boiotia bölgesinde antik kent. Thespios (bugün Kanavari) Irmağı kıyısında ve Helikon Dağının doğu eteğindedir. Eski dünyanın en ünlü heykellerinden biri olan Praksiteles'in "Eros"u buradaydı. Kentte ayrıca Musalar adına şenlikler yapılırdı. Thespiai, Yunan tarihinde komşu Thebai kentinin düşmanı olarak bilinir. İÖ 480'de Thermopylai Savaşı'ndan sonra Boiotia kentlerinin birçoğu Perslere katıldıysa da Thespiai ve Plataia direnmeyi sürdürdüler. Thebaililerin düşmanlığından rahatsız olan Thespiai İÖ 379-372 arasında Thebai'ye karşı bir üs olarak Spartalılara

hizmet etti. Thebaililer İÖ 371'de Thespiai'yi yıktılar, ama çok geçmeden kent yeniden inşa edildi. Roma döneminde de önemli bir Boiotia kenti olarak varlığını sürdürdü.

Thespis (ü. İÖ 6. yy, Atina), Eski Yunanlı şair. Attika'nın İkaria bölgesindendi. Genellikle "tragedyanın mucidi" olarak bilinir ve koronun karşısına ilk oyuncuyu çıkaran kişi olduğu kabul edilir. Adı İÖ y. 534'teki Büyük Dionysia'da tragedya dalında ödül kazanan ilk kişi olarak da geçer. Bu, Thespis üzerine sınırlı bilgilerin yorumlanması ve Yunan tiyatrosunun gelişimi konusunda belli bir görüşün benimsenmesi açısından önemlidir. Retorikçi Themistios'a göre Aristoteles, tragedyada daha önceleri yalnızca koronun bulunduğunu, Thespis'in buna prologu ve konuşmaları eklediğini söylemiştir. Dolayısıyla Thespis gerçekten tiyatrodaki ilk oyuncudur ve tragedyada diyalog onun koro başıyla karşılıklı konuşmasıyla başlamıştır.

Thessalonike *bak.* Selanik

Thessalonikelilere mektuplar, Yeni Ahit'te Aziz Paulus'un Thessalonikelilere (Selanik) seslendiği (İS. y. 50) iki mektup. *Ayrıca bak.* Paulus'un mektupları.

Thetis, Yunan mitolojisinde Gök Tanrısı Zeus ve Deniz Tanrısı Poseidon'un âşık oldukları Nereid (Homeros ona "gümüş ayaklı" der). Adalet Tanrıçası Themis onun babasından daha güçlü bir erkek çocuğu doğuracağını söyleyince iki tanrı Thetis'i Peleus'a verirler. Bir ölümlü ile evlenmek istemeyen Thetis değişik biçimlere girerek Peleus'un yakınlık kurma çabalarını karşılıksız bırakır. Ama Peleus bilge Kentaur Kheiron'un yardımıyla sonunda onun kalbini kazanır.

Düğünlerine bütün tanrılar armağan gönderir. Bu evlilikten Akhilleus dünyaya gelir. Bazı uzmanlara göre ise Thetis yedi çocuk doğurur ve onları, ateşle ölümsüz kılmak isterken öldürür ya da başka bir görüşe göre, istenmeyen bir birleşmenin simgesi oldukları için yok eder. Öbür tanrılar başkaldırdığında Zeus'a yardım eder ve Hephaistos ile Dionysos'u denizden kurtarır. Sparta'da adına bir tapınak yaptırılmıştır.

Theudis, TEUDIS olarak da yazılır (ö. 548), sürekli olarak İspanya'da oturan ilk Vizigot kralı (531-548).

Bir Ostrogot soylusuydu. Ostrogotların kralı Theoderich (Büyük) tarafından üç yaşındaki yeni Vizigot kralı Amalaric'in(*) koruyuculuğuna ve naipliğine atandıktan sonra Romalı soylu bir kadınla evlenerek Ebro Vadisinde büyük mülklerin sahibi oldu. Önce Barselona'ya, sonra Sevilla'ya yerleşen Theudis, Amalaric'in bir Frank saldırısında öldürülmesi üzerine Vizigot tahtına çıktı (531). Mauretania Tingitana'yı işgal ederek İspanya piskoposluk bölgesi üzerindeki denetimini güçlendirmeye çalıştıysa da Septe'de (Ceuta) Roma imparatorluk kuvvetleri karşısında bozguna uğradı. 548'de Sevilla'da ardılı Theudigisel (Theudesgesil) tarafından öldürüldü.

Thibaud I, THIBAUT olarak da yazılır, TRUBADUR ya da YETİM THIBAUD olarak da bilinir, Fransızca THIBAUD LE CHANSONNIER ya da LE PÓSTHUME, İspanyolca TEOBALDO EL TROVADOR ya da EL PÓSTUMO (d. 30 Mayıs ? 1201, Troyes, Fransa - ö. 7 Temmuz ? 1253, Pamplona, Navarra), Troyes ve Champagne kontu (1201'den sonra) ve IV. Thibaud adıyla Navarra kralı (1234'ten sonra). 12-13. yüzyıllarda yaşamış soylu truverlerin(*) en ünlüsüdür.

Champagne kontu III. Thibaud'yla Navarralı Blanche'ın oğluydu. Babası o doğmadan öldü. Dört yıl Fransa kralı II. Philippe'in sarayında yaşadı; 1214'te Philippe'e bağlılık yemini etti. Onun ölümünden (1223) sonra oğlu VIII. Louis'yi destekledi. Ama Albi heretiklerine karşı düzenlenen seferde, Avignon kuşatması sırasında (1226) Louis'den desteğini çekti.

Louis'nin aynı yıl ölmesinden sonra Louis'nin dul karısı ve IX. Louis'nin naibesi Blanche de Castille'e karşı mücadele eden ayaklanmacı baronların kurduğu ittifaka katıldı. Çok geçmeden ittifaktan ayrılarak Blanche'la uzlaştı. Bu olaydan sonra Blanche'ın âşığı olduğu, VIII. Louis'yi zehirlediği ve şiirlerinin çoğunu Blanche için yazdığı söylentileri yayıldı. 1239-40 yıllarında Doğu'ya gönderilen bir Haçlı birliğine komuta eden Thibaud, seferden döndükten sonra geri kalan ömrünü Champagne ve Navarra'da geçirdi.

Thibaud çoğunluğu aşk şarkıları ve atışmalı şiirlerinden oluşan 60 kadar şiirle iki *pastourelle* (şövalyelerle çoban kızlarının aşkını anlatan şarkılar) ve dokuz dinsel şiir yazmıştır. En başarılı yapıtı Haçlı seferinde birlikte olduğu yakın bir arkadaşıyla, kişinin sevgilisini karanlıkta kucaklamasının mı, yoksa kucaklamadan görmesinin mi daha iyi olduğunu tartıştığı *jeu-parti*'dir (aşk üzerine atışma). Thibaud'nun şiirlerini ve müziklerini içeren altı yazma günümüze ulaşmıştır.

Thibaud IV, BÜYÜK THIBAUD olarak da bilinir, Fransızca THIBAUD LE GRAND (d. 1093-ö. y. 10 Ocak 1152, Lagny-sur-Marne, Fransa), Blois ve Chartres kontu (1102'den sonra) ve II. Thibaud adıyla Champagne kontu (1125'ten sonra).

Blois kontu III. Thibaud'nun torunuydu. Champagne'ı yeniden Blois'yla birleştirerek hem doğudan, hem de batıdan Fransız kraliyet topraklarını tehdit etmeye başladı. VI. Louis ve VII. Louis'yle bazen ittifak kurup bazen de savaşarak Fransa'nın ikinci güçlü kişisi durumuna geldi. Kardeşi Stephen'in 1135'te İngiltere tahtına çıkmasına yardımcı olan Thibaud'nun hükümdarlığı sırasında Blois Kontluğu en güçlü dönemini yaşadı.

Thibaud, Jacques (d. 27 Eylül 1880, Bordeaux, Fransa - ö. 1 Eylül 1953, Fransa Alpleri, Cemet Dağı yakınları), Mozart, Beethoven ve 19. yüzyıl Fransız yapıtlarının yorumlarıyla tanınan Fransız kemancı.

1896'da Paris Konservatuvarı'nı birincilikle bitirdi. Daha sonra bir Paris *café*'sinde keman çaldı. Çağdaş müzik yanlısı olmasıyla ünlü şef Édouard Colonne onu orkestrasında çalmak için davet etti. 1898'de solist olarak dinleyici karşısına çıkan Thibaud birçok turne yaptı. 1905'te de Fransız piyanist Alfred Cortot ve İspanyol viyolonselci Pablo Casals'la birlikte ünlü bir üçlü oluşturdu. Güzel tonu ve etkileyici ses gürlüğüyle çalışı çok beğeniliyordu. Fransız Çinhindi'ne giderken uçak kazasında öldü.

Thibaut, Anton Friedrich Justus (d. 4 Ocak 1772, Hameln, Hannover - ö. 28 Mart 1840, Heidelberg, Baden), doğal hukuk geleneğini ılımlı bir usçuluk anlayışıyla birleştiren felsefi okulun önderi Alman hukukçu.

Thibaut Göttingen, Königsberg (bugün Kaliningrad) ve Kiel'de hukuk öğrenimi gördü. 1796'da Kiel'de öğretim üyeliğine atandı. 1798'de Kiel'de, 1802'de Jena'da, 1806'da da Heidelberg'de medeni hukuk profesörü oldu. 1834'te Alman Konfederasyonu hakemlik mahkemesi üyeliğine seçildi. 1799'da ilk önemli yapıtı olan *Theorie der logischen Auslegung des römischen Rechts*'i (Roma Hukukunun Mantıksal Yorum Kuramı) yayımladı. 1803'te yayımladığı *System des Pandektenrechts* adlı kitabı Almanya'da gelenek hukuku olarak uygulanan Roma hukukuna ilişkin başlıca ders kitabı oldu. 1814'te medeni hukuk kurallarını tek bir yasa altında toplamanın gereğini işleyen bir deneme yayımladı. Alman milliyetçiliğinin yükselişini yansıtan bu çağrı, tarihçi hukuk okulunun önderi F. K. von Savigny tarafından şiddetle eleştirildi. Müzikle de yakından ilgilenen Thibaut'un *Über Reinheit der Tonkunst* (1825; Müzik Sanatının Saflığı Üzerine) adlı bir kitabı vardır.

Thibaw (d. 1858, Mandalay, Birmanya [Myanmar] - ö. 19 Aralık 1916, Ratnagiri Kalesi, Hindistan), Birmanya'nın son kralı. Kısa süren hükümdarlığı (1878-85) Yukarı Birmanya'nın İngilizler tarafından işgaliyle sona ermiştir.

Kral Mindon'un (hd 1853-78) küçük oğluydu. Budacı bir manastırda öğrenim gördü (1875-77). Tahta çıkışı yoğun şiddet olaylarına ve karışıklıklara yol açtı.

Hükümdarlığı boyunca karısı Supayalat'ın ve kayınvalidesinin etkisi altında kalan Thibaw, babasının döneminde Aşağı Birmanya'yı ilhak etmiş olan İngilizlere karşı Fransızlardan yardım sağlamak için 1883'te Paris'e bir heyet gönderdi. İki yıl sonra Fransa'yla bir ticaret antlaşması yapıldı ve bir Fransız temsilcisi Mandalay'a geldi. Bu gelişmeler Thibaw hükümetinin siyasal ittifak karşılığında Fransızlara ekonomik ayrıcalıklar tanıdığı yolundaki söylentilerin yayılmasına yol açtı. Rangoon (bugün Yangon), Kalküta ve Londra'daki İngiliz yetkililer çok geçmeden Yukarı Birmanya'nın hemen ilhak edilmesini istemeye başladılar.

Thibaw'ın Yukarı Birmanya'daki Ningyan ormanlarından tikağacı kerestesi elde eden İngilizlere ait Bombay Burmah Trading Corporation'ı Birmanya hükümetini dolandırmakla suçlayarak şirketten 100 bin sterlinlik bir ceza talep etmesi, İngilizlere Birmanya'ya müdahale etmek için bekledikleri fırsatı verdi. Hindistan genel valisi Lord Dufferin Ekim 1885'te Mandalay'a bir ültimatom göndererek kararın gözden geçirilmesini istedi. Thibaw'ın ültimatoma yanıt vermemesi üzerine 14 Kasım 1885'te Yukarı Birmanya'yı istila eden İngilizler iki hafta sonra Mandala'yı ele geçirdiler. Krallık toprakları 1 Ocak 1886'da eyalet statüsüyle Hindistan'a bağlandı. Tahttan indirilerek Hindistan'a sürülen Thibaw ölünceye değin orada yaşadı.

Thibert I (d. y. 495/500 - ö. 547 ya da 548), Merovenj hanedanından gelen Reims kralı. 533 ya da 534'te babası I. Theoderich'in yerine tahta çıkmış ve Frankların egemenliğindeki toprakları büyük ölçüde genişletmiştir.

Tahta çıkmadan önce askerlik alanındaki yeteneklerini kanıtlamış olan Thibert İtalya'da Bizanslılarla Ostrogotlar arasında süren savaştan yararlanarak Alpler'in çevresindeki bölgelerde ve yarımadanın kuzeydoğusunda geniş topraklar ele geçirdi. Ama ölümünden sonra bu toprakların büyük bölümü yitirildi. Doğuda egemenlik alanını, sonradan Brandenburg adını alacak bölgeye kadar genişleten Thibert, Baltık'tan Tuna'nın ötesine uzanan topraklarda yaşayan halklara da üstünlüğünü kabul ettirmeye çalıştı. Konstantinopolis'ten (İstanbul) ba-

ğımsızlığını kanıtlamak amacıyla Bizans imparatoru yerine kendi resmini ve adını taşıyan metal paralar bastırdı. Bizans'a karşı bir sefer düzenlemeyi tasarladığı da sanılmaktadır. Özellikle kiliseye karşı cömert ve adil bir hükümdar olan Thibert, Clovis dışında, Merovenjlerin belki de en saygın temsilcisiydi. Yerine oğlu Theodebald geçti.

Thibert II (d. y. 584 - ö. 612 ya da daha sonra), Merovenj hanedanından gelen Austrasia kralı (595-612).

Austrasia ve Burgonya kralı II. Childebert'in oğluydu. Childebert'in 595'te ölmesinin ardından Thibert Austrasia, kardeşi II. Theoderich ise Burgonya tahtına çıktı. İki kardeş, önce kuzenleri Neustria kralı II. Clotaire'e karşı işbirliği yaparak onu 599 ya da 600'de Montereau yakınlarındaki Dormelles'de ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ama sonradan Theoderich'le arası açılan Thibert Clotaire'in 605'te Burgonya'ya düzenlediği saldırı karşısında tepkisiz kaldı. 610'da Theoderich'e oyun oynayarak Alsace bölgesini ele geçirdi. Theoderich bunun üzerine Clotaire ile ittifak kurarak Austrasia'yı istila etti. Çok geçmeden Thibert'i yakaladı ve daha önce Thibert'in sarayından sürülmüş olan büyükanneleri Brunhild'e teslim etti. Brunhild Thibert'i papaz olmaya zorladı ve büyük olasılıkla öldürttü.

Thierry, ALSACE'LI THIERRY olarak da bilinir, Fransızca THIERRY D'ALSACE, Felemenkçe DIEDERIK VAN DEN ELZAS (d. 1100 - ö. 4 Ocak 1168, Grevelingen, Flandre), 1128-68 arasında Flandre kontu.

Lorraine dükü II. Thierry ile Flandre kontu I. Robert'in kızı Gertrude'un oğluydu. Flandre kontu Charles'ın (İyi) 1127'de ölmesinin ardından Flandre Kontluğu'nu ele geçirmek için William Clito'yla mücadeleye başladı. Gent (Gand), Brugge ve Ieper (Ypres) kentleri tarafından Flandre kontu olarak tanınan Thierry, William'ın 1128'de Alost'ta öldürülmesiyle kesin olarak kontluğun başına geçti. Daha sonra Charles'ın dul eşi Clermont'lu Marguerite'le evlendi. Flandre'da halkın özgürlüklerine saygı gösteren ve ticareti özendiren bir hükümdar olarak tanındı. 1146'da katıldığı II. Haçlı Seferi'nde kahramanlıklarıyla kendini gösterdi. 1157'de kontluğu oğlu Alsace'lı Philippe'e bırakarak yeniden Kudüs'e gitti. Kudüs'ten döndükten sonra ölene değin bir manastırda yaşadı.

Thierry DE CHARTRES, BRETON THIERRY olarak da bilinir, Latince THEODORICUS ya da TERRICUS, CARNOTENSIS ya da BRITO (d. y. 1100, Fransa - ö. y. 1150, Chartres, Fransa), 12. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden Fransız ilahiyatçı ve ansiklopedi yazarı.

Petrus Abaelardus'a göre 1121'de Soissons Konsili'ne katıldı. Daha sonra Chartres Katedrali'nde dersler verdi. Tanınmış bir Platoncu olan kardeşi Bernard de Chartre katedralin yöneticisiydi. 1136'dan sonra Paris'te ders vermeye başlayan Thierry'nin öğrencileri arasında Latin araştırmacısı Salisbury'li John da vardı. 1141'de Chartres Katedrali'ne başdiyakoz ve yönetici oldu. 1149'da Frankfurt *Diet*'ine katıldıktan sonra manastıra çekildi.

Thierry'nin yayımlanmamış *Heptateuchon* (Yedi Ciltlik Kitap) adlı yapıtında *septem artes liberales*'in (yedi özgür sanat) "klasik" örnekleri yer alır. Bunlar arasında Cicero'nun retorik, Aristoteles'in ise mantık üzerine yazıları bulunur. Kozmoloji görüşlerini Tekvin üzerine yazdığı yorumda açıklayan Thierry, Kutsal Metinler ile Platoncu ve öteki fizik ya da metafizik kuramları arasında uyum kurmaya çalışır. Her şey olan Tanrı'nın, öteki tüm biçimlerin kaynaklandığı sonul biçim olduğunu öne sürer. Arapların bilimsel bilgilerinin Latin Batı dünyasında tanıtılıp yaygınlaşmasına öncülük eden Thierry, böylece Roma İmparatorluğu'yla birlikte bilim yaşamı da sona eren Batı'ya, Arapça yapıtların Latinceye çevrilmesi yoluyla Doğu biliminin getirilmesi yönünde 11. yüzyılda başlayan harekete önemli katkıda bulunmuştur.

Thierry, (Jacques-Nicolas-) Augustin (d. 1795 - ö. 1856), Fransız tarihçi. Tarihsel olayları konudan konuya atlayarak, renkli ve çarpıcı bir anlatımla sunan yapıtlarıyla Romantik tarihçiler arasında sivrilmiştir.

Blois'da ve Paris'teki Öğretmen Okulu'nda öğrenim gördü. Burada tanıştığı Saint-Simon'un geleceğin ideal toplumuna ilişkin görüşlerini benimsedi. 1814'te Saint-Simon'un sekreteri oldu ve yaşamı boyunca kendisini onun "manevi oğlu" olarak gördü.

Tarih araştırmalarında özellikle Sir Walter Scott'un yapıtlarından etkilendi. Tarihsel roman olarak nitelenebilecek yapıtlar yazmamakla birlikte, dramatik öğelere büyük önem veren bir tarih anlayışını benimsedi. Yapıtlarında, Germen istilaları, İngiltere'nin Normanlarca fethi, ortaçağ komünlerinin kuruluşu, demokratik yönetime geçiş süreci ve parlamenter kurumlar gibi konuları ele aldı. Claude Fauriel'in yardımıyla çalışmalarında özgün kaynaklara başvurmaya başladı. En özgün ve iddialı yapıtı olan *L'Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands*'ı (1825, 3 cilt; Normanların İngiltere'yi Fethinin Tarihi) yazarken, Latince vakayinamelerden ve Anglosakson yasalarından yararlandı. Bu çalışması sırasında gözleri bozulduğundan, çalışmalarını ancak sekreterlerin yardımıyla sürdürebilen Thierry, 1830'da tamamen kör oldu. 1841'de Académie Française'in verdiği Gobert Ödülü'nü aldı ve 15 yıl boyunca bu ödülü elinde tuttu.

1830'daki Temmuz Devrimi'ni ve liberal düşüncenin zaferini coşkuyla destekleyen Thierry sürekli olarak burjuvazinin geleceğiyle ilgilenmiştir.

Thiers, (Louis-) Adolphe (d. 18 Nisan 1797, Marsilya - ö. 3 Eylül 1877, Saint-Germain-en-Laye, Paris yakınları, Fransa), Fransız devlet adamı, gazeteci ve tarihçi. Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in kurucularından biri ve ilk cumhurbaşkanıdır (1871-73). On ciltlik *Histoire de la révolution*

Thiers, Léon Bonnat'nın bir portre çalışması, 1876; Louvre Müzesi, Paris
Archives Photographiques

française (1823-27; Fransız Devrimi Tarihi) ve 20 ciltlik *Histoire du consulat et de l'empire* (1845-62; Konsüllük ve İmparatorluk Tarihi) en önemli tarih çalışmalarıdır.

Kaptan olan babasının evi terk etmesi üzerine annesi tarafından büyütüldü. Marsilya'da günümüzde kendi adını taşıyan liseden mezun olduktan sonra Aix-en-Provence'ta hukuk öğrenimi gördü. Orada yaşamı boyunca arkadaş kaldığı tarihçi François Mignet ile tanıştı. 1821'de Paris'e gitti ve etkili *Le Constitutionnel* gazetesinde yazmaya başladı. Ocak 1830'da yeni bir muhalefet gazetesi olarak kurulan ve özgürlükleri kısıtlamaya kalkışması halinde Kral X. Charles'ın devrilmesini savunan *National*'i çıkaranlar arasında yer aldı. Kral Charles'ın tahttan indirildiği Temmuz Devrimi (1830) sırasında Orléans dükü Louis-Philippe'i destekledi; ardından da devlet konseyi üyeliğine getirildi ve Aix-en-Provence temsilcisi olarak meclise girdi.

Temmuz monarşisi döneminde Hazine Bakanlığı müsteşarlığı (1830), içişleri bakanlığı (1832 ve 1834-36) ve ticaret ve bayındırlık bakanlığı (1833-34) yaptı. Bu yıllarda ılımlı muhafazakâr Direniş Partisi'ne önderlik etti. Bütün ayaklanma girişimlerini, özellikle de 1832'de Berry düşesinin önderliğindeki Lejitimistler ve 1834'te de Cumhuriyetçilerin ayaklanmasını acımasızca bastırdı. Başbakanlık ve dışişleri bakanlığı (1836 ve 1840) yaptığı dönemde, Mısır hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı desteklemesi ülkesini İngiltere ile savaşın eşiğine getirdi. Savaş istemeyen Kral Louis-Philippe'in baskısıyla istifa etmek zorunda kaldı, ama Direniş Partisi'nin önderliğini sürdürdü.

Şubat 1848 Devrimi'nden sonra yapılan seçimlerde Seine-Inferieure'den (bugün Seine-Maritime) temsilci seçildi. Prens Louis-Napoléon'un İkinci Cumhuriyet'in (1848) cumhurbaşkanlığına seçilmesini destekledi, ama daha sonra ondan uzaklaşarak 1851-53 arasını sürgünde geçirdi. İkinci İmparatorluk döneminde yeniden temsilci seçildi. 1870'te Prusya ile savaşı destekleyenler arasında yer aldı. Savaşın yol açtığı bunalım sırasında ise bu çizgisini değiştirerek saldırı siyasetinin karşıtları arasına katıldı. Fransa'nın Eylül 1870'te uğradığı yenilgi üzerine uzak görüşlü bir siyasetçi imgesiyle kamuoyundaki etkisini artırdı. İmparatorluğun eylülde çöküşünün ardından kurulan ulusal savunma hükümetine girmedi; böylece Ocak 1871'deki teslim antlaşmasını imzalayanlar arasında yer almaktan kurtuldu. Şubatta oluşturulan Ulusal Meclis'e seçildi; 17 Şubat'ta "Fransız Cumhuriyeti"nin yürütme gücünün başına getirildi. Ağustos 1871'de cumhurbaşkanı oldu. Ülkeyi muhafazakâr bir cumhuriyet temelinde birleştirebilmek amacıyla kralcı muhalefetin de desteğini kazanmaya çalıştı. Öncelikle siyasal düzeni yeniden kurmaya girişti. Almanlarla işbirliği yaparak Paris Komünü'nü (Mart-Mayıs 1871) acımasızca bastırdı. Mali alandaki becerisi sayesinde Almanya'ya olan borçları vadesinden önce ödedi. Ama 1872'de çıkardığı askerlik yasası ile ordunun güçlenmesini sağlayamadı; ayrıca beş yıllık zorunlu askerlik uygulamasıyla işgücünde büyük düşüşe yol açtı. Sonuçta, Ulusal Meclis'te çoğunluğu oluşturan monarşi yanlılarının desteğini yeterince kazanamayınca 1873'te istifa etmek zorunda kaldı. Ardından da Cumhuriyetçi muhalefet saflarına geçti. Siyasal çalışmalarını sürdürdüğü bir dönemde bir seçim bildirisini hazırlarken ansızın öldü.

Thiers'in tarih alanındaki yapıtları Fransa'da milliyetçiliğin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Thiès, Batı Afrika'da Senegal'in ortabatı kesiminde kent. Dakar'ın 56 km doğusundadır. Önemli bir ulaşım merkezi olan kent doğudaki Dakar-Nijer demiryolu ile kuzey demiryolunun ve karayolu ağının kavşak noktasında yer alır. Bu merkezî konumu

kentte bazı hafif sanayi dallarının gelişmesine yol açarak Thiès'i, Senegal'in en büyük kentlerinden biri durumuna getirmiştir. Thiès yakınındaki alüminyum fosfat rezervleri işletilmektedir. Nüfus (1992 tah.) 201.350.

Thigmotrichida, *Holotrichia* (tümkirpikliler) altsınıfından kirpikli tekhücreliler takımı. Bu grup üyeleri çiftçenetli yumuşakçaların manto (örtenek) boşluğunda ya da solungaçlarında asalak olarak yaşar. Ön bölümlerinde bulunan uzun bir kirpik konaklarına tutunmalarını sağlar. Ağız bölgesi arka bölümde yer alır. *Goniocoma* ve *Holocoma* gibi bazı cinslerin üyelerinde ağız yerine önde emici bir uzantı bulunur. *Thigmotrichida* grubunun taksonomisi 20. yüzyılın sonlarında önemli ölçüde değiştirilmiştir.

Thimann, Kenneth V(ivian) (d. 5 Ağustos 1904, Ashford, Kent, İngiltere), İngiliz asıllı ABD'li bitki fizyologu. Bitkilerde önemli bir büyüme hormonu olan oksini saf olarak elde etmiştir.

1928'de Londra'daki İmparatorluk Bilim ve Teknoloji Yüksekokulu'nda doktorasını tamamladıktan sonra iki yıl King's College'da öğretmenlik yaptı. Ardından ABD'ye giderek 1930-35 arasında Pasadena'daki California Teknoloji Enstitüsü'nde, 1935-65 arasında da Harvard Üniversitesi'nde çalıştı. 1965-72 arasında Santa Cruz'daki Crown College'da dekanlık yaptı. 1941'de ABD uyruğuna geçti.

1930'ların sonlarına doğru California Teknoloji Enstitüsü'nde Hermann Dolk ile birlikte bitkilerdeki büyüme hormonları üzerinde çalışmaya başlayan Thimann 1933'te Dolk ölünce, aslında büyük bölümü tamamlanmış olan araştırmayı tek başına yürüttü; ertesi yıl β-indolasetik asit (IAA) biçimindeki oksini saf olarak elde etmeyi ve ayırmayı başardı. Daha sonra başka araştırmacılarla birlikte yaptığı çalışmalarla oksinin hücre uzamasını, kök oluşumunu ve tomurcukların gelişimini artırıcı etkilerini ortaya koydu. Bu buluşlar sayesinde yaygın bir yapay oksin bileşiği olan 2,4-D geliştirildi. Bu ve buna benzer kimyasal maddelerin yardımıyla meyvelerin henüz olgunlaşmadan dökülmesi önlenebildiği gibi, çeliklerin köklendirilmesi de hızlandırıldı; ayrıca derişik haldeki yapay oksinlerden zararlı ot öldürücü olarak yararlanıldı.

Thimann ayrıca, bir başka büyüme hormonu olan kinetinin etkisini de göz önüne alarak oksinin tomurcuk oluşumundaki rolünü ortaya koydu. Başlıca yapıtları *The Natural Plant Hormones* (1972; Doğal Bitki Hormonları), *Hormones in Living Plants* (1977; Canlı Bitkilerde Hormonlar) ve *Senescence in Plants*'tir (1980; Bitkilerde Yaşlılık).

Thimphu, Bhutan'ın başkenti. Himalaya Sıradağlarında Wong Irmağı kıyısında, deniz düzeyinden yaklaşık 2.000 m yükseklikte yer alır. 1962'de hükümet merkezi ilan edildi ve Hindistan'dan sağlanan mali yardımla kentte büyük çapta bayındırlık çalışmaları başlatıldı. Bu dönemde resmî daireleri içine alacak biçimde genişletilen Taşi Çho Dzong adlı şato, geleneksel Bhutan mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. Kraliyet sarayının çevresindeki taraçalı tarım alanları tarıma verilen önemi gösterir. Yetiştirilen başlıca ürünler pirinç, mısır ve buğdaydır. Thimphu kentinde bir bıçkıhane ile uçuş pisti vardır. 1966'da bir hidroelektrik santral işletmeye açılmıştır. Yapımı 1968'de tamamlanan Hindistan-Bhutan Ulusal Karayolu, başkenti Bhutan'la Hindistan arasındaki en önemli geçit olan Phuntsholing'e bağlar. Nüfus (1985 tah.) 20.000.

Thingvalla Gölü, İzlanda'nın en büyük gölü. Ülkenin güneybatı kesiminde, Reykjavík'in 32 km doğusunda yer alır. Uzunluğu 15 km, genişliği 10 km, derinliği ise 114 m'dir. Alabalık türleriyle tanınan gölün suları Sog ve Ölfuśa ırmakları aracılığıyla Atlas Okyanusuna boşalır. Gölün kuzey kıyısında 930'dan 1798'e değin *Althing*'in (Parlamento) toplanma yeri olan Thingvellir yer alır. Ülkede cumhuriyet 17 Haziran 1944'te Thingvellir'de ilan edilmiştir.

Thinis SÜLALELERİ (İÖ y. 3100 - İÖ y. 2686), Eski Mısır'ın birinci (İÖ y. 3100-2890) ve ikinci (İÖ y. 2890-2686) sülaleleri. Mısırlı tarihçi Manethon (ü. İÖ y. 300), bazı firavunların gömüldüğü Abydos yakınındaki This (bugün el-Berba) kentinden esinlenerek sülalelere bu adı vermiştir. Birinci sülalenin kurucusu olarak kabul edilen Menes'in (İÖ y. 3100-3040) Mısır'ı birleştirdiğine ve Memphis'i başkent yaptığına inanılır. Her iki sülalenin Sina Yarımadasındaki Bedevilere, Libyalılara ve Nübyelilere karşı düzenlediği birkaç sefer tarih kayıtlarına geçmiştir.

Thira *bak.* Thera

Thistle, The Most Ancient and Most Noble Order of the, İskoç şövalyelik tarikatı ve nişanı. Yakın dönem tarihi İngiltere kralı II. James (İskoçya kralı VII. James) tarafından oluşturulduğu 1687'den başlamakla birlikte benzerlerinin birçoğu gibi kökeni çok eskilere dayanır.

İskoçya kralı Angus'un (Achaius) yaklaşık 757'de bir şövalyelik tarikatı kurarak İskoçya'da Aziz Andrew kültünü başlattığı kabul edilir. Ortaçağda böyle bir tarikata ilişkin daha kesin bilgiler vardır. İskoçya kralı II. James, başkaldıran soyluları denetimi altına almak amacıyla 1452'de bir şövalyelik tarikatı kurdu. Aynı gerekçeyle benzer bir tarikat kurduğu sanılan oğlu III. James (hd 1460-88) devedikenini (İngilizce *thistle*: "devedikeni") kraliyet amblemi olarak benimsedi. İngiltere kralı II. James sürgüne gönderilince (1688), modern tarihi onunla başlayan tarikatın unvanı kullanılmaz oldu. 1703'te ise Kraliçe Anne tarafından yeniden canlandırıldı.

1687'de oluşturulduğu biçimiyle tarikatın üyeliği Britanya hükümdarı ve sekiz şövalyeyle sınırlanmıştı. Kraliçe Anne şövalyelerin sayısını 12'ye çıkardı; 1827'de 16 olarak saptanan bu sayı günümüze değin korundu. Tarikata kabul edilen tek yabancı Norveç kralı V. Olaf oldu. Şövalyelik unvanı alan üyeler adlarının sonuna K.T. (Knight of the Thistle) kısaltmasını eklemeye hak kazanır. Sıralamada Thistle Şövalyeleri, Garter Şövalyeleri'nin hemen ardından gelir ve bu ikisi Britanya'nın en eski ve en saygın tarikatlarıdır.

İskoçya'nın koruyucusu Aziz Andreas'ın adına kurulmuş olan tarikatın kutlama günü 30 Kasım'dır (Aziz Andreas Günü). 1911'de inşa edilen Thistle Şapeli Edinburg'daki St. Giles Katedrali içinde yer alır. Tarikatın alametleri, üzerinde Aziz Andreas haçı, ortasında altın renkli bir zemin üzerinde yeşil bir devedikeni bulunan bir yıldız, Aziz Andreas ile haçının betimlendiği bir rozet ve sedefotu dalları ile devedikenlerinden oluşan bir yakadır. Bunların hepsi sahibinin ölümü üzerine tarikata geri verilir. Tarikatın parolası olan *Nemo me impune lacessit* (Kimse bana meydan okuyup cezasız kalmaz), bütün İskoç askeri alaylarınca benimsenmiş, ama halk dilinde "Wha daur meddle wi' me?" (Kimde bana bulaşacak yürek var?) biçiminde söylenmiştir.

Thistlewood, Arthur (d. 1774, Tupholme, Lincolnshire - ö. 1 Mayıs 1820, Londra, İngiltere), İngiliz radikal eylemci. Hükümetin bütün üyelerini öldürmek amacıyla Cato Caddesi Komplosu (1820) olarak bilinen eylemi planlamıştır.

Varlıklı bir çiftçinin oğluydu. ABD ve Fransa'ya yaptığı gezilerin ardından 1794'te bir yurtseverin ilk görevinin hükümeti düşürmek olduğu inancıyla ülkesine döndü. Kısa süre orduda görev aldıktan sonra uzunca bir dönem başıboş bir yaşam sürdürdü. Aralık 1816'da İngiltere Merkez Bankası ve Londra Kulesi'nin işgalini amaçlayan Spa Fields Ayaklanması'nı planlayanlar arasında yer aldı. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından tutuklandı, ama sonuçta aklandı. 1818-19 yıllarında, radikal hareketleri bastırmaya yönelik Altı Yasa'yı (1819) hazırlayan eski başbakanlardan, içişleri bakanı 1. Vikont Sidmouth'u düelloya davet ettiği için yeniden hapsedildi.

Thistlewood 23 Şubat 1820'de Harrowby kontunun Londra'da Grosvenor Meydanı'ndaki evinde yemeğe davetli hükümet üyelerini öldürmeye yönelik bir eylem planı hazırladı. Bu planı öğrenen polis o gün akşamüstü Thistlewood ile birkaç silahlı arkadaşını Cato Caddesi'ndeki evlerinde kuşattı. Thistlewood kaçmayı başardıysa da ertesi gün yakalandı. Vatana ihanet suçundan mahkûm edildi ve dört arkadaşıyla birlikte asıldı

Thjórsá (İzlanda dilinde "Thjórs Irmağı"), İzlanda'daki en uzun akarsu. Hof Buzulunun(*) kuzeydoğusundaki platodan doğar; güneybatıya doğru akar ve Selfoss'un güneydoğusunda Atlas Okyanusuna dökülür. Toplam uzunluğu 230 km'dir. En uzun kolu olan Tungnaá (129 km) ile birlikte 7.530 km²'lik bir alanın sularını toplar; bu alanın üçte birlik kesimi İzlanda'nın en verimli tarım alanlarından birini oluşturur. Thjórsá, İzlanda'nın en çok hidroelektrik enerjisi elde edilen ırmağıdır.

Thlaspi, turpgiller (*Brassicaceae*) familyasından 60 kadar türü içeren cins. Türlerin büyük çoğunluğu Avrasya, birkaçı ise Kuzey ve Güney Amerika kökenlidir. En yaygın türlerden biri olan *T. arvense* başaksı kümeler oluşturan tohum kılıfları ve bunların tepesinde yer alan küçük beyaz çiçekleriyle tanınır.

Thohoyandou, Güney Afrika'da, uluslararası düzeyde tanınmayan bir cumhuriyet olan Venda'nın(*) başkenti. Soutpans Dağlarının ormanlarla kaplı eteklerinde, Luvuvhu Irmağının yakınında yer alır. Venda'nın 1979'da Güney Afrika Cumhuriyeti'nden bağımsızlığını ilan etmesinden kısa bir süre önce başlatılan yapım çalışmalarının beş aşamada tamamlanması öngörülüyordu. 1980'lerin başına gelindiğinde aralarında yüksek mahkeme ve ulusal meclis binalarının da yer aldığı resmî yapıların çoğunun, bir iş merkezinin, bir alışveriş merkezinin ve modern konut alanlarının inşaatı tamamlanmıştı. 125 bin nüfuslu bir kent olarak planlanan Thohoyandou'da mobilya, kereste, tuğla, çay ve giyim eşyası üreten küçük sanayi tesisleri vardır. Nüfus (1985) 10.166.

tholos (Yunanca), çoğul THOLOI, Latince THOLUS, çoğul THOLI. Miken döneminde (İÖ y. 1580-1100) Yunanistan'da yapılan bindirme kubbeli (yalancı kubbe), taştan

yeraltı mezarı. Genellikle bir tepenin yamacına yapılıp sonradan üzeri toprakla örtülen *tholos*'lara *dromos* denen bir yeraltı koridorundan geçilerek ulaşılırdı. Kubbelerinin biçiminden ötürü *tholos*'lar arı kovanı mezarlar olarak da bilinir. İber Yarımadası, Britanya Adaları ve bütün Doğu Akdeniz'de benzer yapılara rastlanırsa da, *tholos*'un Yunanistan'a özgü bir yapı türü olduğu anlaşılmaktadır.(*Ayrıca bak.* Atreus Hazinesi.)

Yunanistan'da geç Klasik dönem (İÖ y. 400-İÖ 323) mimarlığında yuvarlak planlı, bazen prestil denen sütunlu bir galeriyle

Mykenai'deki, Atreus Hazinesi adıyla bilinen ünlü *tholos*, İÖ y. 1350
Hirmer Fotoarchiv, Münih

çevrili, tonoz çatılı yapılara da *tholos* adı verilirdi. Örneğin Delphoi'deki *tholos* peristilliydi. Atina'da senatonun yemek salonu olarak kullanılan *tholos*'un ise dışında sütunları yoktu. Tasarımını Polykleitos'un yaptığı Epidauros'taki *tholos* dışarıda Dor, içeride ise Korent düzeninde kolonadı bulunan, yuvarlak bir mekândı. Philippeion olarak bilinen, Olympia'daki *tholos* ise içerisinde Korent düzeninde yarım sütunları bulunan bir yapıydı. Makedonya kralı II. Philippos bu yapıyı İÖ 338'de Khaironeia'da Yunanlılara karşı kazandığı zaferin anısına yaptırmıştı.

Thomas AKEMPIS, asıl adı THOMAS HEMERKEN (d. 1379/80, Kempten, Düsseldorf yakınları, Ren Bölgesi - ö. 8 Ağustos 1471, Agnietenberg, Zwolle yakınları, Utrecht Piskoposluğu), Felemenkli ilahiyatçı. Kitabı Mukaddes'ten sonraki en etkili Hıristiyanlık yapıtı sayılan *Imitatio Christi*'nin(*) yazarı olduğu kabul edilir.

Yaklaşık 1392'de Felemenk'teki Deventer'e gitti. Bu kent yoksullara yardıma ve eğitime ağırlık veren Ortak Yaşam Kardeşliği hareketinin merkeziydi. Thomas burada Augustinusçu Windesheim tarikatının kurucusu ilahiyatçı Florentius Radewyns'un yanında öğrenim gördü. Agnietenberg Manastırı'nda tarikata girerek 1408'de keşişlik andı içti, beş yıl sonra da keşişliğe atandı. Bundan sonra yaklaşık 70 yıl burada yaşadı, tüm zamanını el yazmalarını kopya etmeye ve keşiş adayı yetiştirmeye ayırdı.

Imitatio Christi'nin yazarı olduğu sanılan Thomas à Kempis bu yapıtında, yalın bir dil ve üslupla maddeci yaşama karşı tinsel yaşamı savunur, Hz. İsa'ya yönelmenin getireceği ödülleri vurgular ve inancı güçlendirmenin bir yolu olarak Komünyon ayinini öne çıkarır. Thomas à Kempis'in yapıtları, Hıristiyanlığı Felemenk'te 14. yüzyılın sonunda gelişen "modern" anlayışa uygun hale getiren *devotio moderna*(*) akımının en iyi örnekleri arasında gösterilir. Thomas mistisizmden çok ılımlı bir çileciliği vurgulamıştır.

Thomas THE RHYMER (Ozan), THOMAS LEARMONT ya da ERCELDOUNE'LU THOMAS olarak da bilinir (ö. 1220-97), İskoç şair ve kâhin. Tristan efsanesinin birçok yorumundan biri olan *Sir Tristrem*'in yazarı olduğu sanılmaktadır. Romans ilk kez 1804'te Sir Walter Scott tarafından, yaklaşık 1300'den kalma bir elyazması temel alınarak yayımlanmıştır. Thomas günümüzde daha çok Scott'ın *Minstrelsy of the Scottish Border* (1802, 3 cilt; İskoç Sınırının Minstrel Geleneği) adlı derlemesinde (2. cilt) yer alan "Thomas the Rhymer" (Ozan Thomas) adlı baladıyla tanınır. Halk geleneğinde ise adı genellikle Merlin ve öbür İngiliz kâhinleriyle birlikte anılır. Kehanetleri ilk kez 15. yüzyılın başında *Romance and Prophecies of Thomas of Erceldoune* (1875, der. J. A. H. Murray; Erceldoune'lü Thomas'ın Romans ve Kehanetleri) içinde yayımlanmıştır. 19. yüzyıl Rus şairi Mihail Lermontov, Thomas'ın soyundan geldiğini iddia etmiştir.

Thomas, Albert (d. 16 Haziran 1878, Champigny-sur-Marne - ö. 7 Mayıs 1932, Paris, Fransa), Fransız devlet adamı ve tarihçi. O dönemde Milletler Cemiyeti'ne bağlı olan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yöneticisi olduğu sırada, Uluslararası Çalışma Konferansı'nca benimsenen kararların onaylanmasında önemli rol oynamıştır.

Paris'teki Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Kazandığı burslarla Rusya, Almanya ve Doğu Akdeniz'de işçi sınıfı tarihi, sosyalizm, sendikacılık ve kooperatif hareketi üzerine araştırmalar yaptı. En önemli bilimsel yapıtı olan *Le Syndicalisme allemand*'ı (1903; Alman Sendikacılığı) bu çalışmaları sırasında kaleme aldı.

1904'te Fransız Sosyalist Partisi'nin resmî yayın organı *L'Humanité*'nin yayın yönetmeni yardımcısı oldu. Kısa süre sonra, Fransız işçi hareketi içindeki ılımlı gruplardan birinin önderi olarak iç politikada önemli bir rol oynamaya başladı. 1910'da seçildiği mecliste Fransız Sosyalist Partisi'nin ılımlı önderleri arasında yer aldı.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-18) Fransız demiryollarının örgütlenmesi görevini başarıyla yerine getirdi. 1915'te ağır silahlardan sorumlu devlet bakanı yardımcısı, 1916-17 yıllarında da savaş gereçleri bakanı oldu. Rusya'da çarlık yönetiminin yıkılması üzerine, Nisan 1917'de Petrograd'a (bugün Petersburg) gönderildi. Fransa'nın Rusya'yla işbirliği kurma çabaları çerçevesinde Aleksandr Kerenski başkanlığındaki Rus geçici hükümetiyle cephane üretimi konusunda ortak çalışmaları yürüttü.

Savaştan sonra Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yöneticisi oldu. Örgütün etki alanının genişletilmesi ve uluslararası çalışma hukukunun geliştirilmesi için çaba gösterdi. Bu görevinin gereklerini yerine getirebilmek için 1921'de milletvekilliğinden istifa etti.

Thomas, (Charles Louis) Ambroise (d. 5 Ağustos 1811, Metz - ö. 12 Şubat 1896, Paris, Fransa), operalarıyla ünlü Fransız besteci. Başyapıtı, hafif ve ezgilerinin güzelliğiyle tanınan *Mignon*'dur (1866).

Paris Konservatuvarı'na devam etti. Öğrenimini 1832'de *Hermann et Ketty* kantatıyla Roma Ödülü'nü kazanarak tamamladı. 1835'te Roma'dan dönüşünde opera besteciliğine yöneldi. 1856'da da konservatuvarda ders vermeye başladı. Hoş ezgilerle dolu bir dizi yapıttan sonra, opera tarihinin en başarılı çalışmalarından biri sayılan *Mignon*'u besteledi. Bu opera 1894'e değin yalnızca Opéra-Comique'te binden çok kez sahnelendi. Sonraki operası *Hamlet*'le de (1868) uluslararası alanda övgü toplayan Thomas 1871'de Paris Konservatuvarı'nın yöneticiliğine getirildi.

Thomas, Augustus (d. 8 Ocak 1857, St. Louis, Missouri - ö. 12 Ağustos 1934, Nyack yakınları, New York, ABD), yerel öğelerden yararlandığı yapıtlarıyla Amerikan tiyatrosunun gelişmesinde önemli rol oynamış oyun yazarı. Yetmişe yakın oyun yazmış ya da uyarlamıştır.

Kendi kendini yetiştirdi. Bir süre demiryollarının yükleme servisinde çalıştıktan sonra Kansas kentindeki (Missouri) bir gazetede yazarlık ve illüstratörlük yaptı. *A Man of the World* (1883; Hayat Adamı) ve *The Burglar* (1889; Hırsız) adlı oyunlarının başarı kazanması üzerine New York'a gitti. Madison Square Theatre'ın yöneticiliğini üstlendi ve birçok başarılı oyun yazdı. *In Mizzoura* (1893) ve *Copperhead* (1918) bunları arasındadır. Thomas'ın ayrıca *The Print of My Remembrance* (1922; Anıların İzi) adlı bir otobiyografisi vardır.

Thomas, Dylan (Marlais) (d. 27 Ekim 1914, Swansea, Glamorgan, Galler - ö. 9 Kasım 1953, New York kenti, ABD), Galli şair ve yazar. Canlı bir ritmi olan şiirlerinde büyük bir duygu yoğunluğu ve yer yer komik bir taşkınlık görülür.

Çocukluğu Galler'in güneybatısında geçti. Babası İngilizce öğretmeni, annesi bir çiftçi kızıydı. Thomas, babasının ders verdiği okula gönderildi. Derslerinde başarısızdı, ama İngiliz şiiri üzerine geniş bilgi sahibiydi. Yönetmenliğini üstlendiği okul dergisinde birçok şiiri ve yazısı yayımlandı. Şiir yazmaya çok genç yaşta başlamıştı. (Araştırmacılara göre şiirsel veriminin büyük bölümünü, 21 yaşında Londra'ya taşındığında tamamlamıştı.) On altı yaşında okuldan ayrılarak *South Wales Evening Post*'ta muhabirliğe başladı.

1934'te yayımlanan ilk kitabı *18 Poems* (18 Şiir) İngiliz şiirine kolay anlaşılır olmasa da yeni ve kişisel bir ses getirdi. Thomas özgün üslubunu *Twenty-Five Poems* (1936; Yirmi Beş Şiir) ve *The Map of Love*'da (1939; Aşk Haritası) daha da geliştirdi. Şiirinin birçok özelliği (yoğun duygusallık, sesin ve ritmin ön planda oluşu, doğal ve ilkel olanın yüceltilmesi ve Kitabı Mukaddes'e yapılan göndermelerle cinsel imgeler arasındaki gerilim) o dönemde toplumsal eleştiriye ağırlık veren İngiliz edebiyatından çok, şairin Gal kökeninden kaynaklanıyordu. Şiirini özgün kılan da buydu. 1939'a değin yazdığı, iç gözleme dayalı şiirlerinde hep aynı konuları, cinsel ve dinsel temaları işlemeyi sürdürdü. Thomas bu şiirlerde cinsellik ve ölüm, günah ve bağışlanma, yaratılış ve yok oluş gibi konular üzerinde kendi kendisiyle tartışır gibidir.

Dylan Thomas, 1952
Rollie McKenna

Thomas 1936'dan sonra yaklaşık 10 yıl Londra'da yaşadı. 1937'de İrlandalı Caitlin Macnamara ile evlendi ve iki erkek, bir kız çocuğu oldu. Edebiyat çevrelerinde giderek daha çok tanınmakla birlikte, ailesini geçindirecek parası yoktu. Para kazanmak için British Broadcasting Corporation'da (BBC) senaryo yazarlığına başladı. Akciğerinden rahatsız olduğu için askere alınmayınca II. Dünya Savaşı sırasında da bu işi sürdürdü. Ama mali durumunu bir türlü düzeltemediği için borca girdi ve daha çok içmeye başladı.

Deaths and Entrances'da (1946; Ölümler ve Girişler) yer alan daha kolay anlaşılır şiirleri, Thomas'ın şiirinin dinsel yönünü ortaya koyar. II. Dünya Savaşı'nın etkisi ve Gal kökeniyle barışması şiirini daha sevecen, daha anlayışlı kılmış gibidir. Bu şiirlerde genellikle Galli halk şairlerine özgü bir ton kullanır, ayrıca şairin din adamınınki gibi kutsal bir işlevi olduğunu ileri sürerek gerçek bir romantik olduğunu kanıtlar. Sık sık Hıristiyan mitlerine ve simgelerine başvurduğu bu şiirlerde ayinleri ya da büyü törenlerini anımsatan bir ses egemendir. Gençliğini yeniden canlandırdığı, çocukluğunun görüntüleriyle Cennet arasında koşutluklar kurduğu "Poem in October" (Ekimde Şiir) ve "Fern Hill" (Fern Tepesi) gibi şiirlerinde düşsel, mistik bir ton belirgindir. Thomas'a göre çocukluk masumluk ve yalınlık demektir. Ama sonraki şiirlerinin müzikalitesi ve canlı ritimleri, doğal bir söyleyişten çok karmaşık bir tekniğin ürünüdür.

Londra'daki yaşam bir süre sonra hem Thomas, hem de eşi için katlanılmaz olmaya başladı. Thomas 1947'de ruhsal bunalımın eşiğine geldiyse de tedavi görmeyi reddetti ve Oxford'a giderek ünlü tarihçi A. J. P. Taylor'ın verdiği küçük bir eve yerleşti. 1949'da ailesiyle birlikte Galler'e döndü. Ertesi yıl çıktığı ABD gezisinde kazandığı para sayesinde Galler'de bir süre sakin bir yaşam kurabildi.

Thomas'ın düzyazı yapıtları şiirinin gelişimine sıkı sıkıya bağlıdır. *The Map of Love* ve *A Prospect of the Sea* (1955; Denizin Bir Görünüşü) adlı kitaplarında yer alan ilk öyküler şiire başladığı dönemin yan ürünleridir. Ama *Portrait of the Artist as a Young Dog* (1940; Sanatçının Genç Bir Köpek Olarak Portresi) adlı yapıtında, ilk öykülerinde görülen yarı mitolojik Gal görünümlerinin yerini gerçekçi ve mizahi sahneler alır. Thomas'ın giderek kendisinin, komedi maskesi ardına gizlenmiş ciddiyetinin ve dış dünyanın bilincine varışı, mizah ve duygusallık karışımı bir hava içinde anlatılır. Bu anlatım, radyo oyunu *Under Milk Wood* (1954) ile daha da belirginleşir. Galler'deki küçük bir kasabadaki yaşamı anlatan bu oyun, Thomas'ın komedi alanındaki ustalığını bütün boyutlarıyla ortaya koyar.

Under Milk Wood, 1953'te New York kentindeki Poetry Center'da sahnelendi. Son biçimi de 1954'te BBC'de yayımlandı. Thomas 1952'de, usta bir şairin derin kavrayışını ve üstün işçiliğini yansıtan *Collected Poems*'ı (Toplu Şiirler) yayımladı. Kitap yayımlanır yayımlanmaz hem İngiltere'de, hem de ABD'de büyük ilgi gördü. Ama Thomas'ın para sıkıntısı, bununla birlikte alkole olan bağımlılığı ve umutsuzluğu giderek daha da arttı. 1953'te Galler'deki evinden çok uzakta, New York kentinde aşırı miktarda alkol alarak öldü. Lord Byron'dan beri belki de hiçbir İngiliz şair üzerine Thomas'la ilgili olduğu kadar çok söylenti yayılmamıştı.

Thomas'ın öbür yapıtları arasında *In Country Sleep* (1952; Kır Uykusunda) adlı şiir kitabı, 200 kadar şiirini de içeren *The Notebooks 1930-1934* (ös 1968, der. R. Maud; Defterler 1930-1934) ve film senaryolarının toplandığı *The Doctor and the Devils and Other Scripts* (ös 1970; Doktor ve Şeytanlar ve Başka Senaryolar) sayılabilir. Türkçede *Deri Ticareti Serüvenleri* (1992) adlı bir romanı vardır.

Thomas, E(dward) Donnall (d. 15 Mart 1920, Texas, ABD), kanser araştırmalarıyla tanınan ABD'li hekim. 1990'da Joseph E. Murray ile birlikte Nobel Fizyoloji ya da Tıp Ödülü'nü kazandı.

Texas Üniversitesi (1943) ve Harvard Tıp Okulu'nda öğrenim gören Thomas, birçok hastane ve araştırma merkezinde çalıştı, 1955'te Columbia Üniversitesi Hekim ve Cerrahlar Okulu'nda profesör oldu. 1963'te Seattle'daki Washington Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne geçti, bu arada Fred Hutchinson Kanser Araştırma Merkezi'nde araştırmalar da yaptı.

Thomas esas olarak hematoloji, kanser araştırmaları, ışınım biyolojisi ve biyokimya alanlarında çalışmalar yaptı. Nobel Ödülü'nü, lösemi ve öteki kan hastalıklarının tedavisinde önemli bir olanak yaratan kemik iliği nakli üzerindeki çalışmalarıyla kazandı.

Thomas, (Philip) Edward (d. 3 Mart 1878, Lambeth, Londra - ö. 9 Nisan 1917, Arras, Fransa), İngiliz yazar ve şair. Önceleri George Borrow, Algernon Charles Swinburne ve Walter Pater gibi 19. yüzyıl yazarları ile ilgili doğalcı inceleme ve eleştiriyazıları yazmış, daha sonra ABD'li şair Robert Frost'un etkisiyle şiire yönelmiştir.

St. Paul Okulu'nda ve Oxford'da öğrenim gördü. Ardından bir süre gazeteci olarak çalıştı. *Richard Jefferies, His Life and Work* (1909; Richard Jefferies, Yaşamı ve Çalışmaları) adlı yapıtında hem doğaya hem de edebiyata olan ilgisini ortaya koydu. Daha çok kırı işlediği şiirlerinde duru ve vurgusuz bir ritim kullandı. I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunda çarpıştı. İlk şiirlerini Edward Eastaway adıyla yazdı. *Collected Poems* (Toplu Şiirler) adlı yapıtı 1920'de yayımlandı.

Thomas, Isaiah (d. 19 Ocak 1749, Boston- ö. 4 Nisan 1831, Worcester, Massachusetts, ABD), İngiliz yönetimine karşı yürüttüğü mücadeleyle tanınan Amerikalı matbaacı ve gazeteci.

Küçük yaşta bir matbaacının yanına çırak olarak girdi. Daha 17 yaşındayken yetkin bir usta oldu. Matbaacılığı öğrendiği Zechariah Fowle ile birlikte 1770'te *Massachusetts Spy* adlı gazeteyi satın aldı. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı başlatan Lexington ve Concord çarpışmalarına ilişkin haberleri, ilk kez gerçek tanıkların ağzından verdi (Nisan 1775). Cesur yayın politikasıyla İngiliz yönetimine karşı direnişin pekişmesinde önemli rol oynadı. Amerika kolonilerindeki en önemli gazetelerden biri durumuna getirdiği *Spy*'yı 1778'de Worcester'a taşıdı. Yeterince zenginleştikten sonra, hisselerini satın alarak Fowle'u ortaklıktan çıkardı. 1802'de gazetenin yönetimini oğluna bıraktı. Gazete yayımını 1904'e değin sürdürdü.

Matbaacılık alanında parlak bir başarı gösteren Thomas, Ebenezer T. Andrews adlı bir ortakla 1788'de kitap satış işine de girdi. Bir ara Boston yöresinde 20'yi aşkın kitapçı dükkânı vardı. Hem çocuklar, hem de yetişkinler için popüler kitaplar yayımladı. Baskı işleri altı yıl süren *Standing Bible* adlı Kitabı Mukaddes yayımı binlerce sattı. 1810'da iki cilt olarak yayımladığı *A History of Printing in America* (Amerika'da Matbaacılığın Tarihi) adlı yapıtı hâlâ temel bir tarihsel kaynak sayılır. Son derece zengin bir kütüphanesi olan Thomas, aynı zamanda Amerikan Antika Derneği'nin kurucusuydu.

Thomas, J(ames) H(enry) (d. 3 Ekim 1874, Newport, Monmouthshire - ö. 21 Ocak 1949, Londra, İngiltere), İngiliz sendika önderi ve siyaset adamı. Ramsay MacDonald başkanlığındaki koalisyon hükümetinde görev alması nedeniyle sendika hareketi içindeki saygınlığını yitirmiş ve adının bir bütçe skandalına karışması üzerine bakanlık görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.

On beş yaşında trenlerde temizlik işçisi olarak çalışmaya başladı. 1904'te Birleşik Demiryolu Çalışanları Sendikası'nın genel başkanlığına seçildi. 1918'de Ulusal Demiryolu İşçileri Sendikası'nın (NUR) genel sekreteri oldu. 1920'de İşçi Sendikaları Kongresi'nin (TDC), 1920-24 arasında da Uluslararası İşçi Sendikaları Federasyonunun başkanlığını yürüttü. 1926'daki genel grevin barışçı bir çözüme ulaşmasında önemli rol oynadı.

1910'da İşçi Partisi temsilcisi olarak Avam Kamarası'na girdi. I. Dünya Savaşı sırasında David Lloyd'un koalisyon hükümetinde görev almayı reddetti ve seferberlik ilanına karşı çıktı. Ama, başka konularda İngiltere'nin savaşa ilişkin çabalarını destekledi ve 1917'de Özel Danışma Kurulu üyeliğine getirildi. MacDonald hükümetinde sömürgeler bakanı (Ocak-Kasım 1924), başmühürdar ve istihdam bakanı (Haziran 1929-Haziran 1930) ve dominyonlar bakanı (Haziran 1930-Haziran 1935) olarak görev aldı. Bu hükümette görev aldığı için İşçi Partisi'nden ve aylığını ödemeyi reddeden NUR'dan ayrılmak zorunda kaldı. Kasım 1935'te Stanley Baldwin hükümetinde sömürgeler bakanlığına getirildi. Bütçe tasarısında yer alan bazı bilgilerin borsa spekülatörlerine sızdırılmasından sorumlu tutulunca Mayıs 1936'da bu görevden ayrılmak zorunda kaldı.

Thomas'ın otobiyografisi 1939'da *My Story* (Öyküm) başlığıyla yayımlandı.

Thomas, Lowell (Jackson) (d. 6 Nisan 1892, Woodington, Ohio - ö. 29 Ağustos 1981, Pawling, New York kenti, ABD), ABD'li ünlü radyo yorumcusu. Uzak yer ve olaylarla ilgili konuşmaları, özellikle de T. E. Lawrence'a (Arap Lawrence) ilişkin anılarıyla tanınır.

Valparaiso (Indiana) ve Denver üniversitelerinde, ardından Kent Hukuk Yüksekokulu ve Princeton Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Tarım işçiliği, ocakçılık, aşçılık, garsonluk, madencilik gibi çeşitli işlerde çalıştıktan sonra gazete muhabiri oldu. Kuzeyde yaptığı iki keşif gezisiyle ilgili film ve konuşma kayıtları, genç yaşta adını duyurmasını sağladı. İçişleri Bakanlığı'nın isteği üzerine, muhabir olarak katıldığı I. Dünya Savaşı'nın tarihini yazdı. Radyoculuğa 1926'da Pittsburgh radyo istasyonu KDKA'da başladı; 1930'da radyo haber yorumcusu olarak Columbia Broadcasting System'e (bugün CBS Inc.) geçti. II. Dünya Savaşı sırasında yeniden dış muhabir olarak görev aldı. 1939'da ilk televizyon haberlerinde, ardından 1940'ta ilk günlük televizyon programında göründü. 1952, 1956 ve 1960'ta CBS için siyasetçilerle röportajlar yaptı. Televizyona hazırladığı "High Adventure with Lowell Thomas" (Lowell Thomas'la Çılgın Serüven) adlı programda (CBS, 1957-58) uzak ülkelerin insanlarını ve âdetlerini tanıttı. Radyo için hazırladığı

gece haberleri programı yaklaşık iki kuşak boyunca dinlendi. Programın kapanışında söylediği "Yarına kadar hoşça kalın!" sözü otobiyografisinin de başlığı oldu. Elliyi aşkın yapıtları arasında *With Lawrence in Arabia* (1924; Lawrence ile Arabistan'da), *Kabluk of the Eskimo* (1932), *Back to Mandalay* (1951; Mandalay'a Dönüş) ve *The Seven Wonders of the World* (1956; Dünyanın Yedi Harikası) sayılabilir.

Thomas, Norman (Mattoon) (d. 20 Kasım 1884, Marion, Ohio - ö. 19 Aralık 1968, Huntington, New York, ABD), ABD'li toplumsal reformcu ve insan hakları savunucusu.

1911'de New York kentindeki Birlik İlahiyat Okulu'ndan mezun oldu. Daha sonra New York kentinin en yoksul semtlerinden birindeki Doğu Harlem Kilisesi'nin rahipliğini ve American Parish adlı toplumsal yardım merkezinin başkanlığını üstlendi. Sonraki yıllarda pasifist tutumu benimseyerek ABD'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasına karşı çıktı.

ABD'deki büyük siyasal partilerin kentlerdeki yoksulluğa ve toplumsal adaletsizliğe çözüm getirmediğine inanan Thomas 1918'de Sosyalist Parti'ye girdi. Aynı yıl Doğu Harlem'deki görevlerini bıraktı ve yeni kurulan Uzlaşma Kulübü adlı uluslararası pasifist örgütün sekreterliğini üstlendi. 1921'de etkili bir liberal dergi olan *The Nation*'ın yayın kuruluna girdi. Ertesi yıl Sanayi Demokrasisi İçin Birlik'in yöneticiliğine seçilerek bu görevini 10 yıldan fazla sürdürdü. Ayrıca Amerika Medeni Özgürlükler Birliği'nin (ACLU) kurucuları arasında da yer aldı.

1924'te Sosyalist Parti adayı olarak New York valiliği seçimlerine katıldı. 1925 ve 1929 seçimlerinde New York kenti belediye başkanlığına adaylığını koydu; ayrıca 1928'den sonra altı kez başkanlık seçimlerine katıldı. Büyük Bunalım'ın doğurduğu sıkıntıların hafifletilebilmesi amacıyla işsizlik sigortası, haftalık çalışma saatlerinin kısaltılması, kamu hizmetlerinin genişletilmesi ve çocuk emeği kullanımına son verilmesi gibi ekonomik politikaları savundu. Tarım alanında ortakçı ve kiracı çiftçilerin sendikalaşma mücadelesini destekledi. Franklin D. Roosevelt yönetiminin New Deal uygulamasını, ivedi ekonomik sorunları çözmek uğruna ahlaksal değerlere yeterince önem vermediği gerekçesiyle eleştirdi.

1935'te, Sosyalist Parti'nin Marksist kanadının denetimine giren *New Leader* dergisinden ayrılan Thomas yeni kurulan *Socialist Call* dergisini desteklemeye başladı. Pasifist görüşlerinden dolayı II. Dünya Savaşı'na girilmesine karşı çıkışı kamuoyundaki etkisinin azalmasına yol açtı. II. Dünya Savaşı'nın ardından, Dünya Savaş Sonrası Konseyi başkanı oldu. Bu dönemde dünyada barışın güçlendirilmesi ve Çinhindi'nde savaşa son verilmesi için yoğun çaba gösterdi. Yazdığı çok sayıda kitap arasında *The Test of Freedom* (1954; Özgürlük Sınavı), *Mr. Chairman, Ladies and Gentlemen* (1955; Sayın Başkan, Bayanlar ve Baylar), *The Prerequisites for Peace* (1959; Barışın Önkoşulları) ve *Socialism Re-examined* (1963; Sosyalizmin Yeniden İncelenmesi) sayılabilir. Yaşamöyküsünün Harry Fleischman *Norman Thomas* (1964), W. A. Swanberg de *Norman Thomas, the Last Idealist* (1976; Norman, Thomas, Son İdealist) adlarıyla kaleme aldılar.

Thomas, R(onald) S(tuart) (d. 1913, Cardiff, Glamorgan, Galler), İngiliz din adamı ve şair. Yalın şiirlerinde sıradan insanın değerlerine duyduğu sarsılmaz güveni yansıtır. Galler'de öğrenim gördü. 1936'da Galler Kilisesi'nde papaz olduktan sonra çeşitli dini görevlere getirildi.

İlk şiir kitabını 1946'da yayımladı. Sonraki kitaplarında süssüz, ustalıklı üslubunu daha da geliştirdi. *Stones of the Field* (1946; Tarladaki Taşlar) ve *Song at the Year's Turning Point: Poems 1942-54* (1955; Yılın Dönüm Noktasında Şarkı: Şiirler 1942-54) adlı yapıtlarındaki ilk şiirlerinde Gallileri ve yaşadıkları kimsesiz, yoksun ülkeyi başlangıçta oldukça eleştirel, sonraları daha sevecen bir bakışla ele aldı. *Poetry for Supper*'da (1958; Akşam Yemeği İçin Şiir) ve sonraki dönem kitaplarında aynı konuları daha özel sorunlar etrafında, daha sert bir ironiyle, daha da sevecen ve evrensel bir dille ele almayı sürdürdü. Şiirleri sıkıntılı olmakla birlikte umutsuz değildi. *The Way of It* (1977; Yolu), *Frequencies* (1978), *Between Here and Now* (1981; Şimdi ile Burası Arasında) ve *Later Poems 1972-1982* (1983; Son Şiirler 1972-1982) gibi şiirlerinde ülkesini ve çağdaş dünyayı etkileyen kültürel çürümeyi kederli bir alayla anlatırken bile umudunu kaybetmemişti.

Thomas, Seth (d. 19 Ağustos 1785, Wolcott, Connecticut - ö. 29 Ocak 1859, Plymouth Hollow, Connecticut, ABD), sanayi çapında saat üretiminin öncülerinden olan ABD'li saat yapımcısı.

1807'ye değin marangozluk yapan Thomas'ın ağaç oyma yeteneği o sıralarda ahşap gövdeli saatler üretmekte olan Eli Terry ve Silas Hoadley'in dikkatini çekti ve iki usta Thomas'a birlikte bir saat üretim şirketi kurmayı önerdiler. Terry, Thomas ve Hoadley'in kurduğu şirket yaklaşık bir yıl sonra çalışmaya başladı iki yıl içinde 4 bin duvar saati üretti. Thomas'ın bu şirketteki görevi saatin parçalarını bir araya getirmekti.

1810'da Terry, 1812'de de Hoadley şirketten ayrılınca Thomas şirketin tek sahibi oldu ve Plymouth Hollow'da kendi fabrikasını kurdu. Girişimleri başarıya ulaşınca patenti Terry'e ait olan konsol saatinin üretim haklarını satın aldı ve bir pirinç haddeleme ve kablo üretim tesisi kurdu.

Thomas, 1853'te Plymouth Hollow'da Seth Thomas Clock Company'yi kurdu. Ölümünden kısa bir süre sonra Plymouth Hollow'un bir bölümü ayrı bir kent haline getirilerek bu kente Thomaston adı verildi. Oğlu Seth (1816-88) babasının işlerini sürdürerek şirketi daha da büyüttü.

Seth Thomas'ın, Eli Terry'nin lisansıyla yaptığı bir konsol saati, y. 1818; Amerika Saat Müzesi, Bristol, Connecticut

American Clock and Watch Museum Bristol Connecticut ve Kenneth D Roberts, fotoğraf, Edward Goodrich

Thomas, Sidney Gilchrist (d. 16 Nisan 1850, Londra - ö. 1 Şubat 1885, Paris), demir cevherinin önemli bir katışkı maddesi olan fosforun Bessemer dönüştürücüsünde giderilmesine yönelik bir yöntem geliştiren İngiliz mucit ve metalurjist. 1875'te geliştirdiği bu teknik bugün Thomas-Gilchrist işlemi, Thomas işlemi ya da bazik işlem olarak da anılır.

Londra Üniversitesi'nde tıp öğrenimi gördüğü sırada babasının ölümü üzerine okuldan ayrılan Thomas, bir süre öğretmenlik yaptı, sonra da mahkemede kâtip olarak çalışmaya başladı. Geliştirdiği yöntem 1879'da yaygınlaşana değin bu görevlerde çalışmayı sürdürdü.

Thomas, kâtiplik yaptığı yıllarda bir yandan da Kraliyet Madencilik Okulu'nda uygulamalı kimya ve metalurji dersleri aldı. 1875'te Bessemer dönüştürücüsünde fosforun giderilebilmesi için ocağın iç yüzeyinin, fosforun birleşerek cürufa çıkabileceği güçlü bir bazik maddeyle kaplanması gerektiğini ortaya çıkardı. Kuzeni Percy Gilchrist'in yardımıyla yöntemini deneysel olarak kanıtladı ve 1877'de patent başvurusunu yaptı. Başarısını izleyen yıllarda kâtiplik görevinden ayrıldı ve çalışmalarını metalurji alanında yoğunlaştırdı, ama kısa bir süre sonra sağlığı bozuldu.

Thomas, Theodore (Christian Friedrich) (d. 11 Ekim 1835, Esens, Doğu Frizya, Prusya - ö. 4 Ocak 1905, Chicago, ABD), Alman asıllı ABD'li orkestra şefi. ABD'de senfonik orkestraların bugünkü işlevine ulaşmasında önemli rolü olmuştur.

Kemanda üstün yetenekli bir çocuktu. Ailesiyle birlikte Almanya'dan New York'a göç etti. Bir süre sonra New York'un müzik yaşamının hemen her alanında yönlendirici bir güç durumuna geldi. Yirmi yaşlarında bir oda konserleri dizisi başlattı. Brooklyn Filarmoni Orkestrası'nı yönetti. 1862'de Irving Hall Senfoni Geceleri'ni başlattı: ertesi yıl da daha hafif nitelikte bir dizi yaz konseri vermeye girişti. Kendi adını verdiği orkestrasıyla 1869'da ilk Kuzey Amerika turnesine çıktı. 1875'te ününün doruğuna ulaştı; bu dönemde dünya çapında eşsiz olduğu ileri sürülür. Thomas 1876 Philadelphia 100. Yıl Fuarı'nın müzik yöneticiliğini üstlendi. 1877'de New York Filarmoni Orkestrası'nın şefliğine atandı. Cincinnati Müzik Yüksekokulu'nu kurmak için kısa bir süre buradan ayrıldı (1878-80). 1891'de kadrolu ve sürekli bir orkestra kurmayı amaçlayarak Chicago'ya gitti ve ölümüne değin Chicago Senfoni Orkestrası'nı yönetti. Standart repertuvar yorumları çok beğenilen Thomas, Peter İliç Çaykovski, Johannes Brahms ve Richard Strauss gibi birçok çağdaşının yapıtlarını ilk kez seslendirdi.

Thomas, W(illiam) I(saac) (d. 13 Ağustos 1863, Russell, Virginia - ö. 5 Aralık 1947, Berkeley, California, ABD), ABD'li sosyolog ve sosyal psikolog. Kültürel değişim ve kişilik gelişmesi gibi konuları incelemiş ve yöntembilime önemli katkılarda bulunmuştur.

Chicago Üniversitesi (1895-1918), New York kentindeki New School for Social Research (1923-28) ve Harvard'da (1936-37) sosyoloji dersleri verdi. *Sex and Society* (1907; Cinsellik ve Toplum) adlı yapıtında

cinselliği ABD'de ilk kez tümüyle dindışı bir yaklaşımla ele aldı. *Source-Book for Social Origins* (1909; Toplumsal Kökenler İçin Kaynak Kitap) ve *Primitive Behaviour* (1937; İlkel Davranış) adlı yapıtları etnografiye duyduğu ilgiyi yansıtır. *The Unadjusted Girl* (1923; Uyumsuz Kız) psikolojik bir

W. I. Thomas, y. 1890
Oberlin College Oberlin Ohio

kişilik incelemesidir. Florian Znaniecki'yle birlikte hazırladığı en önemli yapıtı beş ciltlik *The Polish Peasant in Europe and America*'da (1918-20; Avrupa ve Amerika'da Polonyalı Köylüler), milliyetleri karşılaştırmalı bir yöntemle inceler ve kişisel tarihten yola çıkarak toplumsal sorunları çözümlemeye çalışır.

Thomas, William, ISLWYN olarak da bilinir (d. 3 Nisan 1832, Ynysddu, Monmouthshire - ö. 20 Kasım 1878, Mynyddislwyn, Monmouthshire, Galler), din adamı ve şair. Gal edebiyatına özgü uzun şiir geleneğini 19. yüzyılda başarıyla sürdüren tek şair sayılır. En önemli yapıtı, tamamlayamadığı felsefi şiiri *Y Storm*'dur (1856; Fırtına).

Bir süre kadastroculuk yaptıktan sonra 1859'da Kalvenci Metodist kilisesinde papaz oldu. Gençlik yıllarından başlayarak Islwyn lakabıyla Galce şiirler yazdı. Gal şiirinin katı ölçülerinin yanı sıra açık ölçüyü de ustalıkla kullandı. Çok sayıdaki şiirlerinin büyük bölümünde hüzünlü, mistik bir hava egemendir. Yaşadığı dönemde çok tanınmamakla birlikte bazı yapıtları sonradan 19. yüzyıl Gal şiirinin en güzel örnekleri olarak değerlendirilmiştir.

Thomas-Gilchrist dönüştürücüsü, fosfor bakımından zengin cevherlerden ergitilerek elde edilmiş demirin arıtılmasında kullanılan, içi bazik tuğlamsılarla (örn. kavrulmuş dolomit) örülü Bessemer dönüştürücüsü. *Ayrıca bak.* Bessemer işlemi.

Thompson, Sir Benjamin, RUMFORD KONTU (d. 26 Mart 1753, Woburn, Massachusetts, ABD - ö. 21 Ağustos 1814, Auteuil, Fransa), ABD asıllı İngiliz fizikçi, devlet adamı ve Londra'daki Kraliyet Enstitüsü'nün kurucusu. Isı üzerine yaptığı araştırmalarla ısının maddenin sıvı hali olduğu yolundaki kuramı geçersiz kıldı ve ısının bir hareket biçimi olduğu yolundaki modern kuramın temellerini attı.

1772'de zengin bir dul olan Sarah Walker ile evlenerek New Hampshire'daki Rumford'a (bugün Concord) yerleşen Thompson, İngiliz yönetimine sadık biriydi ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-83) sırasında İngiltere hesabına casusluk yaptı. Ama 1776'da ailesini bırakarak Londra'ya kaçmak zorunda kaldı. Burada bir süre hükümet kâtıplığı ve dışişleri bakanı yardımcılığı yaptı. Daha sonra yarbaylığa atanarak New York'taki İngiliz birliklerinin başına getirildi, ama savaştan sonra bu görevinden ayrıldı.

1784'te Kral III. George'dan "sir" unvanı alan Thompson, kraldan Bavyera devlet hizmetine girme izni aldı ve Bavyera elektörünün savaş ve polis bakanı ve başmabeyncisi oldu. Bu dönemde çeşitli toplumsal reformlar uyguladı ve James Watt'ın buhar makinesinin kullanımını yaygınlaştırdı. Ayrıca ocakların ve bacaların tasarımında yenilikler yaptı, mutfaklarda kullanılmak üzere iç içe geçmiş iki kaptan oluşan çaydanlıklar geliştirdi. 1791'de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ndan kont unvanı alan Thompson, barut ve silahlar üzerinde fizik çalışmaları yaptı, ısı ve sürtünmeye ilişkin kuramlar ortaya attı. Bulgularından bazılarını *An Experimental Enquiry Concerning the Source of the Heat which is Excited by Friction* (1798; Sürtünmeyle Oluşan Isının Kaynağı Üzerine Deneysel Bir Araştırma) başlıklı makalesinde topladı. Thompson ayrıca mekanik enerji ve ısının eşdeğerliği üzerine ilk ölçümleri gerçekleştirdi.

Thompson 1798'de İngiltere'ye döndü ve ısı üzerindeki çalışmalarını sürdürdü. 1799'da Sir Joseph Banks ile birlikte Kraliyet Enstitüsü'nün kurulmasına ve İngiliz kimyacı Sir Humphry Davy'nin ders vermek üzere enstitüye çağrılmasına yardımcı oldu. Ayrıca Harvard College'da (sonradan Harvard Üniversitesi) Rumford Kürsüsü'nün kurulmasını ve Londra'daki Royal Society ile Boston'daki Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi'nce Rumford madalyası ödülleri verilmesi geleneğinin başlatılmasını sağladı.

Thompson, Sir D'Arcy Wentworth (d. 2 Mayıs 1860, Edinburgh - ö. 21 Haziran 1948, St. Andrews, Fife, İskoçya), İskoç zoolog. Canlıların gelişimini ve yapısını, yaşamları boyunca etkilendikleri güçler açısından ele alan *On Growth and Form* (1917, yb 1942; Gelişme ve Biçim Üzerine) adlı yapıtıyla tanınır. Bu yaklaşımı, soyoluşa (filogenez) dayalı geleneksel biyoloji yönteminden kopuşta önemli bir dönemeç sayılır. Ayrıca geliştirdiği dönüşüm kuramında, evrimin, çeşitli organlardaki küçük fiziksel değişikliklerin birikimi değil, canlının bütün yapısını etkileyen büyük dönüşümlerin sonucu olduğunu öne sürmüştür. *A Glossary of Greek Birds* (1895, yb 1936; Yunanistan Kuşları Sözlüğü) bir başka klasikleşmiş yapıtıdır.

Eski Yunan kültürü uzmanı D'Arcy Wentworth Thompson'ın oğluydu. Antik Çağ uygarlıkları konusunda sağlam bir eğitim aldı. Edinburgh Akademisi, Edinburgh Üniversitesi ve Cambridge'deki Trinity College'da öğrenim gördü. Dundee'deki University College'da biyoloji dersleri verdiği sırada bir zooloji müzesi kurdu. Daha sonra St. Andrews Üniversitesi'nde doğa tarihi dersleri vermeye başladı. Bering Denizindeki kulaklı fok avcılığını denetleyen İngiliz-Amerikan komisyonunun üyesi olarak 1896'da ve 1897'de Pribilof Adalarında araştırma gezilerine katıldı. İskoçya Balıkçılık İdaresi ile Uluslararası Deniz Keşifleri Konseyi'nin de etkin üyesiydi. Balıkçılık üzerine istatistik raporları ve okyanusbilime ilişkin birçok makale yayımladı. 1937'de "sir" unvanı aldı.

Thompson, David (d. 30 Nisan 1770, Londra, İngiltere - ö. 10 Şubat 1857, Longeuil, Montreal yakınları, Québec, Kanada), İngiliz kâşif, coğrafyacı ve kürk tüccarı. Columbia Irmağını kaynağından ağzına kadar keşfeden ilk beyazdır. Bugün Kanada ve ABD'nin batısında kalan topraklarda keşif gezilerine çıkmış ve Kuzey Amerika'nın batı kesiminin haritalarını çıkarmıştır. Bu haritalar daha sonra çizilen bütün bölge haritalarının temelini oluşturmuştur.

1784'te Hudson Körfezi Kumpanyası'na girdi ve 1796'ya değin Kanada'da kumpanyanın memuru olarak çalıştı. 1796'da kumpanya adına Athabasca Gölüne bir keşif gezisi düzenledi. Ertesi yıl kumpanyadan ayrılarak rakip Kuzeybatı Kumpanyası'na ortak oldu ve batıdaki ovalarda keşif gezileri ve ticaret yapmayı sürdürdü.

1797'de Missouri Irmağının bir bölümünü inceleyen Thompson, 1798'de Mississippi'yi besleyen kaynaklardan Turtle Gölünü buldu. 1807'de Howse Geçidi üzerinden Kayalık Dağları aştı ve Columbia Irmağı kıyısındaki ilk ticaret merkezini kurdu. Bugün Montana eyaletinin kuzeybatı kesimini oluşturan bölgeyi ve ardından 1811'de kaynağından ağzına kadar Columbia Irmağını keşfetti. Daha sonra Montreal yakınındaki Terrebonne'a yerleşti ve keşfettiği toprakların haritalarını çıkardı.

Thompson 1818-26 arasında Kanada-ABD sınırını inceleyen bir komisyona başkanlık etti ve başka araştırma çalışmaları yürüttü. Coğrafya alanındaki çalışmalarının değeri ancak ölümünden sonra anlaşıldı.

Thompson, Edward Herbert (d. 28 Eylül 1856, Worcester, Massachusetts - ö. 11 Mayıs 1935, Plainfield, New Jersey, ABD), ABD'li arkeolog. Yucatán'daki Chichén Itzá kenti ve tapınağında yaptığı araştırmalar Maya uygarlığı üzerine önemli bilgiler sağlamıştır.

Arkeoloji alanında öğrenim görmemesine karşın bir antika uzmanıydı. 1879'da Maya uygarlığının kayıp kıta Atlantis'te başlamış olabileceğini öne süren bir inceleme yayımladı. Maya kalıntılarını araştırmaya zaman ayırabileceği düşüncesiyle, Şubat 1885'te Meksika'nın Mérida kentine ABD konsolosu olarak atandı. Maya Yerlileriyle yakın ilişki kurdu, dillerini öğrendi ve yaşam biçimlerini benimsedi. Böylece dostluklarını ve güvenlerini kazanarak kültürleriyle ilgili geniş bilgiler topladığı gibi kazılarında da onlardan büyük yardım gördü. Chichén Itzá'da sekiler biçiminde yükselen büyük piramit, astronomi gözlemevi, tören avlusu, jaguar ve kalkan frizleri ile bir kente saldıran savaşçıların betimlendiği iç duvar resimleriyle süslü tapınak üzerinde çalıştı. En önemli girişimi ise Chichén Itzá Kutsal Kuyusu'nda yürüttüğü dip taraması ve sualtı araştırmasıydı. Aslında küçük bir göl olan kuyu, dibinde yaşadığı varsayılan yağmur tanrısı için canlı olarak kurban edilen tutsak savaşçıların ve genç kızların mezarı olarak kabul ediliyordu. Thompson dalma araçları ve tarama donanımını bulmak ve dalma tekniklerini öğrenmek üzere Boston'a gitti. Tarama işleminden bir sonuç alamayınca kuyuya indi; burada birçok iskelet ve az rastlanır zenginlikte arkeolojik kalıntılar buldu. Meksika hükümetiyle çıkan anlaşmazlıklar üzerine Yucatán'dan ayrılmak zorunda kaldı. Araştırmalarını *People of the Serpent*'ta (1932; Yılan İnsanları) anlattı.

Thompson, Francis (d. 18 Aralık 1859, Preston, Lancashire - ö. 13 Kasım 1907, Londra, İngiltere), 1890'larda gelişen estetikçilik akımına bağlı İngiliz şair. En ünlü şiiri "The Hound of Heaven"da (Cenneti Bekleyen Köpek) insan ruhunun Tanrı tarafından izlenmesini anlatır.

Kuzey İngiltere'deki ilahiyat okulu Ushaw College'da Katolik eğitimi aldı. Manchester'da tıp okudu, ama bir süre sonra okulu bırakarak Londra'ya gitti. Orada, parasızlıktan gazete ve kibrit satmak zorunda kaldı ve sağlığı bozulunca afyona alıştı. İlk şiirlerini bir ayakkabıcının yanında işe girdikten

sonra yazmaya başladı. 1888'de Wilfred Meynell'in yayımladığı *Merry England* dergisinde çıkan iki şiiriyle şair Robert Browning'in hayranlığını kazandı. Bu arada, Meynell ve karısı Alice'in desteğiyle tedavi gördü. 1893'te gene onların yardımıyla çıkan *Poems* (Şiirler) adlı yapıtı çok beğenildi.

Thompson 1893'ten 1897'ye değin Galler'in kuzeyindeki bir Fransisken manastırında yaşadı. *Sister Songs* (1895; Kız Kardeş Şarkıları) ve *New Poems*'da (1897; Yeni Şiirler) topladığı şiirleri bu dönemde yazdı. Thompson'ın ayrıca, aralarında şair Shelley üzerine denemesi *Shelley*'nin de (1909) bulunduğu, çoğu ölümünden sonra yayımlanan pek çok düzyazı yapıtı vardır. Meynell'in yayıma hazırladığı *The Works of Francis Thompson* (Francis Thompson'ın Yapıtları) 1913'te üç cilt olarak yayımlanmıştır.

Thompson, Sir J(ohn) Eric S(idney) (d. 31 Aralık 1898, Londra - ö. 9 Eylül 1975, Cambridge, Cambridgeshire, İngiltere), Mayalar üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan İngiliz etnolog. Eski Maya işaretlerinin önemli bir bölümünü okuyarak bunların inanılanın tersine hem tarihsel, hem de törensel ve dinsel kayıtlar olduğunu saptadı. Ayrıca bugünkü Meksika Yerlilerinin, atalarının pek çok göreneğini sürdürmekte olduğunu ortaya çıkardı. Yapıtları arasında *The Rise and Fall of Maya Civilisation* (1954; Maya Uygarlığının Yükselişi ve Çöküşü) ve *Maya History and Religion* (1970; Maya Tarihi ve Dini) sayılabilir.

Thompson, Cambridge Üniversitesi'nde antropoloji öğrenimi gördü. Mezun olduktan sonra 1926'da Carnegie Enstitüsü'nün Yucatán'da sürdürdüğü kazı çalışmalarına katıldı. 1935-58 arasında Washington Carnegie Enstitüsü'nde görev aldı. Çalışmaları İspanya ve Meksika hükümetleri tarafından ödüllendirilen Thompson, İngiltere'nin "sir" unvanını verdiği, Amerika arkeolojisi konusunda çalışan ilk bilim adamı oldu.

Thompson, Randall (d. 21 Nisan 1899, New York kenti - ö. 9 Temmuz 1984, Boston, ABD), ülkesinde özellikle korolar için yaptığı bestelerle tanınan müzikçi.

Randall Thompson
Harvard University News Office

Harvard Üniversitesi'nde okudu, daha sonra besteci Ernest Bloch'la çalıştı. Çeşitli üniversite ve yüksekokullarda ders verdi. 1939-41 arasında Philadelphia'daki Curtis Müzik Enstitüsü'nün yöneticiliğini üstlendi. Ardından Princeton'da, daha sonra da Harvard'da ders verdi. 1965'te emekli olduktan sonra ders vermeye devam etti.

Thompson tutucu ve yeni-klasik üslubunda, geleneksel formlarla 20. yüzyıl üsluplarını birleştirir. Bunun yanı sıra çok gelişmiş bir form ve kontrpuan duygusu sergiler.

Thompson'ın üç senfonisinden ikincisi özellikle başarılıydı. Eşliksiz koro için *Alleluia* (1940) ve Thomas Jefferson'ın sözleri üzerine yazdığı erkek sesleri ve orkestra için *The Testament of Freedom* (1942; *Özgürlüğe Tanıklık*) en tanınmış vokal müzik parçalarıdır. Öbür yapıtları arasında tek perdelik *Solomon and Balkis* (1942; Süleyman ile Belkıs) operası ile *The Nativity According to St. Luke* (1965; *Aziz Luka'ya Göre İsa'nın Doğumu*) adlı kantat vardır.

Thompson, Silvanus Phillips (d. 19 Haziran 1851, York, Yorkshire - ö. 12 Haziran 1916, Londra, İngiltere), elektrik makineleri, optik ve X ışınları konularındaki katkılarıyla tanınan İngiliz fizikçi ve bilim tarihçisi.

1869'da Londra Üiversitesi'nden mezun olan Thompson, doktora çalışmasını 1878'de aynı üniversitede tamamladı. 1878-85 arasında Bristol'deki University College'da, 1885-1916 arasında da Finsbury'deki The City and Guilds Technical College'da öğretim üyeliği yaptı. Telsiz telgrafın ve dinamonun geliştirilmesine katkılarda bulundu.

Sevilen bir öğretmen olan Thompson, çeşitli bilimsel ve teknik konularda pek çok kitap yazdı. Bunlar arasında *Elementary Lessons in Electricity and Magnetism* (1881; Temel Elektrik ve Magnetizma Dersleri), *The Manufacture of Light* (1906; Işığın Oluşturulması) ve *Calculus Made Easy* (1910; Herkes İçin Diferansiyel ve İntegral Hesap) anılabilir. Ayrıca Phillip Reis (1883), Michael Faraday (1898) gibi bilim adamlarının yaşamöykülerini kaleme aldı. Etkin bir Quaker olan Thompson, Güney Afrika (Boer) Savaşı sırasında İngiliz hükümetini ve hükümetin Güney Afrika politikasını şiddetle eleştirmiştir.

Thompson makineli tabancası, 1920'de ABD'li tasarımcı John F. Thompson'ın geliştirerek patentini aldığı makineli tabanca. ABD'de içki yasağı döneminde (1920-33) gangsterler tarafından yaygın biçimde kullanılan silahın ün kazanmasının bir başka nedeni de, kamuoyunca yanlış bir şekilde, ilk makineli tabanca olarak tanınmasıdır. Boş ağırlığı 4,5 kg olan Thompson makineli tabancası, 45 kalibrelik mermi atıyordu. Tabanca 50 mermilik dairesel kasnak biçimli ya da 20 mermilik kutu biçimli bir şarjörle besleniyordu.

ABD Kara Kuvvetleri Thompson makineli tabancasını 1928'de standart silah olarak kullanmaya başladı. Ayrıca İngiliz, Çin, Mısır ve İrlanda Cumhuriyeti orduları da çeşitli zamanlarda bu tabancayı kullandılar. *Ayrıca bak.* yarı otomatik silah.

Thomsen, Christian Jürgensen (d. 29 Aralık 1788, Kopenhag - ö. 21 Mayıs 1865, Kopenhag), Danimarkalı arkeolog. Tarihöncesini Avrupa insanının teknolojide ulaştığı aşamalara göre Taş, Tunç ve Demir çağları olmak üzere üç döneme ayıran sistemi geliştirmiştir. Thomsen'in bu üçlü sınıflandırmasıyla Tarihöncesi ilk kez belirli bir düzen içinde ele alındı. Bu yaklaşım daha sonraki arkeologların dünyanın başka bölgeleri için yaptıkları benzer zamandizinsel sınıflandırmalara da temel oluşturdu.

Thomsen bu ayrımı, Danimarka Ulusal Müzesi'nin yöneticisi olduğu sırada (1816-65) eski İskandinav yapıtları koleksiyonunu düzenlemek ve sınıflandırmak için yürüttüğü çalışmalar doğrultusunda geliştirdi. Yirmi yıl süren bu çalışmanın sonunda *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed* (1836; Kuzey Ülkeleri Eskiçağ Yapıtları Rehberi) adlı yapıtını yayımladı. Thomsen ilk etnografi müzesini kuran kişidir.

Thomsen, (Hans Peter Jörgen) Julius (d. 16 Şubat 1826, Kopenhag - ö. 13 Şubat 1909, Kopenhag, Danimarka), birçok kimyasal tepkimede soğurulan ya da açığa çıkan ısı miktarını belirleyen Danımarkalı kimyacı.

1866-91 arasında Kopenhag Üniversitesi'nde kimya profesörlüğü yapan Thomsen, Gustav Kirchhoff'un tepkime ısılarına ilişkin denklemini daha da geliştirdi, ayrıca Norveçli bilim adamları Cato Maximilian Guldberg ile Peter Waage'nin geliştirdiği kütle hareketi kuramını doğruladı. Thomsen, asitlerin bağıl güçlerini gösteren ilk tablo[illegible] da hazırladı. Kriyolit mineralinden so[illegible] üretimine ilişkin geliştirdiği ve 1853'te pa[illegible]tentini aldığı işlem sayesinde servet sahibi oldu.

Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter (d. 25 Ocak 1842, Kopenhag - ö. 12 Mayıs 1927, Valby, Kopenhag), Danimarkalı dil bilgini ve Türkolog. Orhun Yazıtları'nı ilk kez okumuş, Danimarka'da Türkolojiyi kurmuştur.

Kopenhag Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yazıldıysa da sonradan filoloji okudu, bazı Batı dillerinin yanında Sanskrit, Fince, Macarca, Arapça ve Rusça öğrendi. 1867'de Finlandiya'ya giderek Fince üzerinde çalıştı. 1869'da yayımladığı *Den gotiske Sprogklasses Indflydelse paden Finske* adlı çalışması ertesi yıl Almancaya çevrildi ve Thomsen bu yapıtıyla Berlin Akademisi'nin Bopp Ödülü'nü kazandı. Bir süre lise öğretmenliği yaptıktan sonra 1871'de Kopenhag Üniversitesi'ne dilbilim doçenti olarak atandı. 1875'te profesör, 1887'de ordinaryüs profesör oldu. 1876'da Danimarka Bilimler Akademisi'ne üye seçildi. 1909'da da başkanlığa getirildi.

1890'da Fince ile Baltık dilleri arasındaki ilişkiyi ele alan *Beröringer mellem de finske og de baltiske* (*litauisk-lettiske*) *Sprog* adlı yapıtını yayımladı. *Sprogvidenskabens historie* (1902; Dilbilim Tarihi) adlı yapıtında, karşılaştırmalı dilbilim yönteminden yararlanarak 19. yüzyılın sonuna değin dilbilim tarihini ele aldı. Bu arada Likya dilinin sözdizimi, Etrüsk dilinin Kuzey Kafkas dilleriyle yakınlığı gibi konularda yazılar yazdı.

Thomsen'in Türkolog olarak önemi Orhun ve Yenisey yazıtlarını ilk okuyan kişi olmasından gelir. Bu konuda 1893'te sunduğu "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire" ("Orhun ve Yenisey Yazıtları'nın Çözümü, İlk Bilgiler") adlı bildiri büyük bir ilgiyle karşılandı. Bu alandaki çalışması çevriyazı, Fransızca çevirisi, notlar, düzeltmeler ve dizinle birlikte *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrés* (1896; Orhun Yazıtları'nın Çözümü) başlığı altında basıldı. Thomsen 1922'de Orhun Yazıtları'nı Dancaya çevirdi. Bu metin H. H. Schaeder tarafından Almancaya, Ragıp Hulusi (Özdem) tarafından da Almancasından "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler" (*Türkiyat Mecmuası*, III) adıyla Türkçeye çevrildi. Thomsen ayrıca Yenisey Yazıtları ve Eski Türkçe üzerine de makaleler yayımlamıştır.

Thomson, Sir C(harles) Wyville (d. 5 Mart 1830, Bonsyde - ö. 10 Mart 1882, Bonsyde, West Lothian, İskoçya), İskoç doğa bilimci. Okyanusun derinliklerindeki yaşamı inceleyen ilk deniz biyologlarındandır.

Edinburgh Üniversitesi'nde tıp öğrenimi gördü. Aberdeen Üniversitesi'nde (1850-51) ve Marischal College'da (1851-52) botanik dersleri verdi. İrlanda'daki Cork ve

Belfast üniversitelerinin doğa tarihi kürsülerinde görevliyken (1853-68) zoolojiye yöneldi ve çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırdı.

Edinburgh Üniversitesi'ne doğa tarihi profesörü olarak atandığında (1870) başlıca ilgi alanı denizde yaşayan omurgasızlardı. İskoçya'nın kuzeyinde yürüttüğü iki derin deniz araştırmasında (1868-69) 650 kulaca

Sir C. Wyville Thomson, 1877
Hulton Picture Library

kadar inerek daha önce ortadan kalktıkları sanılan çok sayıda omurgasız hayvan türünün varlığını ortaya çıkardı. Denizin derinliklerinde sıcaklığın sanıldığı gibi aynı kalmadığını ve akıntıların etkisiyle değiştiğini saptadı. Bu araştırmalarının sonuçlarını daha sonra *The Depths of the Sea* (1873; Denizin Derinlikleri) adlı yapıtında yayımladı. "Challenger" gemisiyle 1872'de yeniden denize açıldı. Üç büyük okyanus havzasında gözlem ve sonda çalışmaları yürüttü. Bu geziden döndüğü 1876'da "sir" unvanı aldı.

Thomson, Elihu (d. 29 Mart 1853, Manchester, İngiltere - ö. 13 Mart 1937, Swampscott, Massachusetts, ABD), alternatif akım motorlarının gelişmesine katkıda bulunan ABD'li elektrik mühendisi. ABD elektrik sanayisinin kuruculanndandır.

Küçük yaşta ailesi ile birlikte ABD'ye göç eden Thomson, Philadelphia'daki Central High School'da (Merkez Lise) kimya ve mekanik öğretmeni olarak çalıştı. Aynı okulda öğretmen olan Edwin J. Houston ile birlikte tasarladıkları arklı aydınlatma sistemi iş çevrelerinden mali destek buldu; bunun üzerine Connecticut eyaletindeki New Britain'da American Electric Company adlı şirket kuruldu (1880). Şirketin yüzde 30 hissesine sahip olan Thomson ayrıca şirkette başmühendis olarak çalışmaya başladı. 1882'de Massachusetts eyaletindeki Lynn kentinden bir grup işadamı hisselerin çoğunu satın alınca şirket Lynn'e taşındı ve ertesi yıl kuruluşun adı Thomson-Houston Electric Company olarak değiştirildi. Şirket 1892'de de Edison General Electric Company ile birleşerek General Electric Company'yi(*) oluşturdu. 1883'te Lynn'e yerleşen Thomson, birleşmeden sonra çalışmalarını General Electric'te danışman olarak sürdürdü.

Thomson geliştirdiği alternatif akım motorunun yanı sıra yüksek frekans üretecini (1890), yüksek frekanslı transformatörü, üç bobinli üreteci, direnç kaynağını (1877) ve elektrik sayacını icat etti. Radyoloji alanında da önemli çalışmalar yürüttü, yeni X ışını tüpleri geliştirdi ve stereoskopik röntgen çekimi tekniğinin öncülüğünü yaptı. Kesonlarda ve tünel açma çalışmalarında işçileri vurgundan korumak için helyum-oksijen karışımından yararlanılması düşüncesini de o ortaya attı. Thomson yaşamı boyunca 700'den çok patent aldı, birçok ödül kazandı.

Thomson, George (d. 4 Mart 1757, Limekilns, Fife - ö. 18 Şubat 1851, Leith, Midlothian, İskoçya), İskoç amatör yayımcı. İskoç halk şarkılarını yarı klasik düzenlemelerle yayımlamıştır.

Edinburgh Müzik Derneği'nin konserlerinde dinlediği yabancı şarkıcılardan etkilenerek ünlü Avrupalı bestecilerin ses ve piyano trioları için düzenlediği İskoç halk şarkılarını derlemeye karar verdi. 1791'den 1841'e değin altı cilt halinde 300 şarkı yayımladı. Thomson şarkıların özgün söyleniş biçimleriyle ilgilenmedi, seçmelerinin çoğunu eski basımları ayıklayarak yaptı. Robert Burns ve Sir Walter Scott gibi önde gelen İskoç şairlerini kaba saba şiirler yerine duygusal şiirler yazmaya yöneltti. Aralarında Joseph Haydn ve Ludwig van Beethoven'ın da bulunduğu besteciler ise İskoç melodilerini Viyana müziğinin ses uyumuyla birleştirmeye çalışıyordu. *The Selected Collection of Scottish Airs* (Seçilmiş İskoç Havaları Koleksiyonu) adını verdiği derlemesi gerçek ulusal özelliklerden yoksun bulunarak eleştirildi. Beethoven da onu piyano müziğini amatör müzikçiler için basitleştirmekle suçladı. Thomson ayrıca Gal ve İrlanda melodilerini de derleyerek yayımladı; Sir Henry Bishop'a Burns'ün şiiri "The Jolly Beggars" (Şen Dilenciler) üzerine bir kantat sipariş etti.

Thomson, George (Derwent) (d. 19 Ağustos 1903, Londra - ö. 3 Şubat 1986, Birmingham, İngiltere), Eski Yunan toplumu, felsefesi ve edebiyatı üzerine yapıtlarıyla tanınmış İngiliz Marksist araştırmacı ve kuramcı. Dulwich College'ı, ardından Cambridge'deki King's College'ı bitirdi. İrlanda'ya giderek, bir süre dil üzerine incelemeler yaptı. Çalışmalarını 1926-27 arasında Cambridge Üniversitesi'nde, 1927-33 ve 1934-36 dönemlerinde King's College'da sürdürdü. 1937'den 1970'e değin Birmingham Üniversitesi'nin Eski ve Çağdaş Yunan Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde ders verdi. 1960'ta Çekoslovak Bilim Akademisi üyeliğine seçildi. 1979'da Selanik Üniversitesi tarafından kendisine onursal doktora verildi.

Aeschylus, Prometheus Bound (1932; Aiskhylos, Zincire Vurulmuş Prometheus), *Aeschylus, Oresteia* (1938, 2 cilt) ve *Aeschylus and Athens* (1941; *Aiskhylos ve Atina*, 1990) gibi ilk dönem yapıtlarında Aiskhylos'un oyunlarından yola çıkarak Yunan tragedyasını inceledi. Antropolog Lewis Henry Morgan'ın Engels tarafından Marksizme mal edilen görüşleri temelinde, Yunan tragedyasını anaerkil toplumdan erkek egemen bir topluma geçişin bir ifadesi olarak yorumladı. 1946'da yayımlanan *Marxism and Poetry*'de ise (*Marksizm ve Şiir*, 1966, 1987) şiirin doğuşunu ve gelişimini, konuşma ve büyüyle olan ortak kökenini, emek süreciyle olan bağını ele aldı.

Thomson'ın en kapsamlı yapıtlarından, ayrıca Antik Çağ üzerine yapılmış en yetkin Marksist araştırmalardan biri olan *Studies in Ancient Greek Society*'nin (*Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler*) ilk cildi *The Prehistoric Aegean* (1949; *Tarihöncesi Ege*, 1. cilt 1983, 2. cilt 1985), ikinci cildiyse *The First Philosophers* (1955; *İlk Filozoflar*, 1988) adıyla yayımlandı. Thomson bu yapıtı *Aiskhylos ve Atina*'da ileri sürdüğü tezleri geliştirmek amacıyla yazmıştı. Yapıtın ilk cildinde Tunç Çağına denk düşen dönemde Ege'de anaerkillik, toprağı kullanma hakkı, kentlerin gelişimi ve destanın doğuşu inceleniyordu. İkinci cilt ise köleliğin gelişimi, meta üretimi ve para dolaşımının gelişmesine bağlı olarak doğa felsefesi ve bilimin doğuşu, ayrıca Doğu despotizmi gibi konulara ayrılmıştı.

Thomson 1970'lerde daha çok sosyalizmin güncel sorunlarını tartışan kuramsal yapıtlar verdi: *From Marx to Mao Tse-tung, A Study in Revolutionary Dialectics* (1971; *Marx'dan Mao Zedung'a, Devrimci Diyalektik Üzerine*, 1978), *Capitalism and After* (1973; *Kapitalizm ve Sonrası*, 1978), *The Human Essence* (1975; *İnsanın Özü*, 1976, 1987) bunlar arasındadır. Thomson'ın ayrıca Eski Yunan şiiri ve Yunanca üzerine *Greek Lyric Metre* (1929, Yunan Şiirlerinin Ölçüsü), *The Greek Language* (1960, Yunanca) ve *A Manual of Modern Greek* (Çağdaş Yunanca Elkitabı) gibi kitapları ve Eski Yunan klasiklerinden yaptığı çevirileri vardır.

Thomson, Sir George Paget (d. 3 Mayıs 1892, Cambridge, Cambridgeshire - ö. 10 Eylül 1975, Cambridge, İngiltere), elektronların ışık dalgaları gibi kırınıma uğratılabileceğini bularak elektronların hem parçacık, hem de dalga davranışı göstermesi gerektiği tezini doğrulayan ve bu buluşuyla 1937 Nobel Fizik Ödülü'nü C. J. Davisson ile paylaşan İngiliz fizikçi.

Ünlü fizikçi J. J. Thomson'ın oğlu olan George Paget, 1918'de Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Cavendish Laboratuvarı'nda çalışmaya başladı. 1922'de Aberdeen Üniversitesi'nde doğa bilimleri profesörü oldu. Burada gerçekleştirdiği deneylerde bir elektron demetinin kristal yapılı bir maddeden geçerken kırınıma uğradığını belirledi. Böylece Louis de Broglie'nin, parçacıkların Planck sabitinin (h) parçacığın momentumuna (p) bölünmesiyle elde edilen değere eşit dalgaboyuna (λ) sahip bir dalga davranışı gösterdiği ($\lambda = h/p$) yolundaki öngörüsünü doğruladı.

1930'da Londra'daki İmparatorluk Bilim ve Teknoloji Yüksekokulu'nda fizik profesörlüğüne atanan Thomson, çalışmalarını nötron ve çekirdek kaynaşması (füzyon) konularına yöneltti. 1943'te "sir" unvanı aldı. 1952-62 arasında Cambridge'deki Corpus Christi College'ın başkanlığında bulundu. Başlıca yapıtları *Theory and Practice of Electron Diffraction* (1939; Elektron Kırınımı Kuramı ve Uygulamaları) ve *J. J. Thomson and the Cavendish Laboratory in His Day*'dir (1965; J. J. Thomson ve Onun Döneminde Cavendish Laboratuvarı).

Thomson, Sir J(oseph) J(ohn) (d. 18 Aralık 1856, Cheetham Hill, Manchester yakınları - ö. 30 Ağustos 1940, Cambridge, Cambridgeshire, İngiltere), 1897'de elektronu bularak çağdaş atom fiziğinin yolunu açan ve 1906 Nobel Fizik Ödülü'nü kazanan İngiliz fizikçi.

Babası Manchester'in dış mahallelerinden birinde kitapçıydı. On dört yaşında girdiği Owens College'ı (bugün Manchester Victoria Üniversitesi) 1876'da bitirdi. Aynı yıl Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'ın burs sınavını kazandı; önce öğrenci, sonra öğretim üyesi ve yönetici olarak, yaşamının sonuna değin Cambridge Üniversitesi'nde çalıştı. 1880'de matematik dalında lisans derecesi aldı, aynı yıl Cavendish Laboratuvarı'nda araştırmacı olarak çalışmaya başladı. Buradaki ilk çalışmalarını elektromagnetizma kuramı üzerinde gerçekleştirdi. 1884'te Royal Society'nin üyeliğine seçilen Thomson, aynı yıl Fizik Kürsüsü profesörlüğüne getirildi.

Thomson, kendisini büyük buluşuna götürecek olan çalışmalarına 1894'te başladı ve üç yıl sonra, 1897'de bütün maddelerin atomların bir parçasını oluşturan, ama kütlesi atom kütlesine oranla çok küçük olan parçacıklar içerdiği sonucuna ulaştı. Günü-

müzde elektron olarak bilinen bu parçacığa Thomson, *corpuscle* (zerrecik) adını vermişti. Thomson araştırmalarına katot ışınlarının(*) niteliğine ilişkin tartışmalara bir çözüm getirmek amacıyla başlamıştı. Havası boşaltılmış bir cam tüpün içine karşılıklı olarak yerleştirilen iki levhaya bir elektrik gerilimi uygulandığında, eksi gerilime bağlı levhadan (katot) artı gerilime bağlı levhaya (anot) doğru giden ışınların ortaya çıktığı yıllarca önce gözlenmişti. Hemen hemen tüm Alman fizikçiler katot ışınlarının (olağan ışıktan ve yeni keşfedilmiş olan X ışınlarından farklı olmakla birlikte) dalga niteliğinde olduğunu, İngiliz ve Fransız fizikçiler ise yüklü parçacıklardan oluştuğunu ileri sürüyorlardı. Thomson gelişkin hava boşaltma teknikleri kullanarak yaptığı deneylerle katot ışınlarının parçacıklardan oluştuğunu kanıtladı ve bu parçacıkların eksi elektrik yüklü olduklarını belirledi. Katot ışınlarının magnetik alandaki sapmasını ölçerek bu ışınları oluşturan parçacıkların elektrik yükü/kütle oranını bulmayı da başardı. Bu oranın tüp içindeki gazın ya da katotun yapıldığı malzemenin türüne bağlı olmadığını, ayrıca akkor sıcaklığa kadar ısıtılmış metallerin ya da morötesi ışınıma tutulan çinkonun saldığı parçacıkların da aynı nitelikleri taşıdığını ortaya koydu. Böylece, bu parçacığın bütün atomlarda bulunan temel bir parçacık türü olduğunu göstermiş oldu. 1899'da öğrencisi Wilson'ın geliştirmiş olduğu sis odası(*) yöntemiyle elektronun kütlesini ve elektrik yükünü ölçmeyi başardı.

1906'dan başlayarak artı yüklü parçacıklardan oluşan ışınları incelemeye yönelen Thomson, bu çalışmaları sonucunda neon gazının 20 ve 22 atom ağırlıklı neon türlerinin karışımı olduğunu gösterdi. Böylece izotop(*) kavramı ilk kez deneysel bulgularla desteklenmiş oldu.

1902'de Lord Kelvin'in önerdiği ve Thomson'ın geliştirdiği atom modeli, günümüzde Thomson atom modeli(*) olarak bilinir. Bu modelde atom artı yüklerden oluşan bir küre olarak öngörülüyor, elektronların bu kürenin içinde düzgün biçimde dağılmış oldukları varsayılıyordu.

Sir J. J. Thomson, Walter Monnington'ın kurşunkalem çiziminden ayrıntı, 1932; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

19. yüzyılın en büyük bilim adamlarından Maxwell'in kurmuş olduğu Cavendish Laboratuvarı'nın Maxwell ve Lord Rayleigh'den sonraki üçüncü yöneticisi olan ve 34 yıllık görevi süresince bu laboratuvarı birçok büyük fizikçinin yetiştiği, çok önemli buluşların gerçekleştirildiği öncü bir araştırma merkezi durumuna getiren Thomson'ın yedi öğrencisi Nobel Ödülü almış, 27 öğrencisi de Royal Society üyeliğine seçilmiştir. Bütün bu süre içinde Cavendish Laboratuvarı'na hükümetten, sanayiden ya da bir hayır kurumundan herhangi bir mali destek de sağlanmış değildi. Büyük başarılar göstermiş olan öğrencileri arasında Rutherford, Barkla, Aston, Wilson, Richardson, Townsend, Langevin, Niels Bohr ve oğlu George P. Thomson'ın adları özellikle anılabilir. Ardında 13 kitap ve 200 dolayında bilimsel makale bırakan Thomson, insanlığın tanıdığı ilk temel parçacık olan elektronu bulmakla "çağdaş atom fiziğinin kurucusu" unvanına hak kazanmıştır. Yapıtları arasında *Conduction of Electricity Through Gases* (1903; Elektriğin Gazların İçinden İletimi), *The Corpuscular Theory of Matter* (1907; Maddenin Zerrecik Kuramı) ve *Recollections and Reflections* (1936; Anılar ve Düşünceler) anılabilir.

Thomson, James (d. 11 Eylül 1700, Ednam, Roxburgh, İskoçya - ö. 27 Ağustos 1748, Richmond, İngiltere), bazı yönleriyle romantizmin habercisi olmuş İskoç şair. Şiirlerinde ayrıca, Newton'ın bilime getirdiği yeniliğin ve İngiltere'nin büyük bir ticari ve siyasal güç haline gelmeye başlamasının yansımaları görülür.

Jedburgh Grammar School'da ve Edinburgh Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra 1725'te Londra'ya yerleşti ve özel öğretmenlik yaparak geçimini sağladı. Bu arada, başyapıtı *The Seasons*'ı (Mevsimler) yayımladı. Açık ölçüyle yazdığı dört bölümlük uzun şiirin birinci bölümü *Winter* (Kış) 1726'da, sonraki bölümlerinden *Summer* (Yaz) 1727'de, *Spring* (Bahar) 1728'de, *Autumn* (Sonbahar) adlı son bölümle birlikte şiirin tümü de 1730'da yayımlandı.

The Seasons İngiliz dilinde yazılmış, her bölümü aynı edebi düzeyi tutturabilmiş ilk uzun doğa şiiriydi. "Hymn to Nature" (Doğaya İlahi) adlı bir ilahiyle son bulan şiirin yeniliği, yalnızca konusundan değil yapısından da kaynaklanıyordu. Thomson bu uzun şiiri bir "olay örgüsü"nden ya da şiirde bütünlük sağlayan bir anlatı tekniğinden yararlanmadan yazmış, böylece yeniklasikçi eleştirmenlerin yücelttiği Aristotelesçi ölçütlere meydan okumuştu.

Thomson, bilim ve şiirin Tanrı'ya ya da onun ifadesi olan doğaya hizmet etmek için el ele vermesi gerektiğine inanıyordu. *To the Memory of Sir Isaac Newton* (1727; Sir Isaac Newton'ın Anısına), bu inancını en iyi yansıtan yapıtıdır. Thomson ayrıca, T. A. Arne'ın bestelediği *Alfred, a Masque*'taki (1740) "Rule, Britannia" (Hükmet, Britanya) adlı odu, beş bölümlük şiiri *Liberty* (1735-36; Özgürlük) ve tembelliğin çalışkanlığa üstün gelmesi durumunda neler olacağını anlattığı Spenser kıtalarıyla yazılmış *The Castle of Indolence* (1748; Tembellik Şatosu) adlı alegorisiyle de tanınır.

Thomson, James, takma adı BYSSHE VANOLIS ya da B.V. (d. 23 Kasım 1834, Port Glasgow, Renfrew, İskoçya - ö. 3 Haziran 1882, Londra, İngiltere), Victoria döneminde yaşamış İskoç şair. Kentleşmenin insanı değerlerde yol açtığı yıpranmayı simgesel bir dille anlatan karamsar şiiri "The City of Dreadful Night" (Korkunç Gecenin Kenti) ile tanınır.

Bir yetimhanede büyüdü. Chelsea'deki Kraliyet Askeri Akademisi'ni bitirdikten sonra orduda öğretmen olarak görev aldı. 1851'de İrlanda'ya gönderildi. Orada tanıştığı radikal düşünür Charles Bradlaugh yazarlığa başlamasında çok etkili oldu.

Thomson 1862'de ordudan atılınca Londra'ya gitti. Bir yandan memurluk yapıp bir yandan da deneme, şiir ve öykü yazıyordu. Yazdıklarının çoğu Bradlaugh'in çıkardığı haftalık işçi dergisi *National Reformer*'da basıldı. "The City of Dreadful Night" şiiri de ilk kez 1874'te bu dergide yayımlandı. Bu şiirin *The City of Dreadful Night and Other Poems* (1880; Korkunç Gecenin Kenti ve Başka Şiirler) adlı kitabı da olumlu eleştiriler aldı.

Thomson'ın "Insomnia" (Uykusuzluk) şiiri, kendi yaşamından izler taşır. "Mater Tenebrarum" (Karanlığın Anası) gibi birçok yapıtı da şairin içinde bulunduğu ruh halini ortaya koyar. Thomson büyük hayranlık duyduğu İtalyan şair Giacomo Leopardi'nin birçok yapıtını çevirmiş, ama Leopardi'nin yaptığı gibi kişisel karamsarlığını toplumu ilişkin bir iyimserlikle dengelememiştir. Bu yönüyle de, bir değişim ve umut çağı olarak değerlendirilen Victoria döneminin görünmeyen karanlık yüzünü en iyi, en çarpıcı biçimde yansıtan şair sayılır.

Thomson, Joseph (d. 14 Şubat 1858, Penpont, Dumfries, İskoçya - ö. 2 Ağustos 1895, Londra, İngiltere), Doğu Afrika'daki araştırmalarıyla tanınan İskoç kâşif, jeoloj ve doğa bilimci. Afrika'daki gezileri sırasında tuttuğu notlarla bölgenin coğrafyası üzerine Avrupa'ya ilk önemli bilgileri sağlamıştır. Doğu Afrika'daki en yaygın ceylan türü örneği olan Thomson ceylanı (*Gazella thomsoni*), adını ondan alır.

Kraliyet Coğrafya Derneği'nin 1878'de Doğu Afrika'ya düzenlediği keşif gezisine katıldı. Ekibin başı Alexander Keith Johnston'ın ölümünden sonra geziye önderlik etti. Önce Nyasa Gölünün kuzey ucuna, ardından Tanganika Gölüne ulaştı. Kongo'ya doğru ilerlemek isterken Buye (Waruwa) kabiliyle çatışmaya girince, Tabora (bugün Tanzanya'da) üzerinden Doğu Afrika kıyılarına döndü. Bu arada Rukwa Gölünü keşfetti.

Zengibar'dan Uganda'ya giden en kısa yolu bulmak için 1882'de yeni bir keşif seferine çıktı. Kıyıdaki Mombasa (bugün Kenya'da) kentinden yola çıkarak Kilimanjaro'yu aştı; önceden Avrupalıların geçişini engellemiş olan Masaitlerin topraklarından geçti. Baringo Gölünü keşfettikten sonra aralıkta Victoria Gölüne ulaştı.

Bugün Nijerya sınırları içinde kalan Sokoto ile Gwandu'da, İngiliz ticari imtiyazlarını güvence altına aldı (1885); dernekten bağımsız olarak Fas'ı dolaştı (1888) ve Cecil Rhodes önderliğindeki İngiliz Güney Afrika Kumpanyası'nın hizmetine girdi (1890). Bugün Zambia topraklarını oluşturan bölgede madencilik ve ticaret antlaşmaları yaptı. Başlıca kitapları *To the Central African Lakes and Back* (1881; Orta Afrika Göllerine Gidiş ve Dönüş) ile *Through Masai Land*'dir (1885; Masai Topraklarından Geçiş).

Thomson, Roy Herbert, 1. Baron Thomson (Fleet) (d. 5 Haziran 1894, Toronto, Kanada - ö. 4 Ağustos 1976, Londra, İngiltere), Londra'da çıkan *The Times* ile başka gazete ve yayın organlarının sahibi olan Kanada asıllı İngiliz yayıncı.

Genç yaşta kâtip ve satıcı olarak çalıştı. Çiftçilik ve motor yedek parçası satıcılığı işinde başarılı olamadı. Daha sonra radyo cihazı satma işinde başarı kazandı ve Ontario eyaletindeki North Bay'de kendi radyo istasyonunu kurdu. Bu istasyon ona önemli miktarda gelir getirdi, radyo satışlarını artırdı. 1933'te 320 km kadar kuzeydeki Timmins'te ikinci bir radyo istasyonu açtı. Ertesi yıl kötü durumdaki haftalık bir yerel gazeteyi satın alarak günlük yayınlanır hale getirdi. Daha sonra iki radyo istasyonu

daha kurdu. 1944'e gelindiğinde toplam sekiz istasyonu vardı. Aynı yıl dört gazeteyi birden satın aldı. Toronto'ya dönerek gazeteler zincirine ABD'den yeni halkalar ekledi. 1960'ta Brush Moore grubunu satın aldı. Thomson 1952'de Kanada Parlamentosu'na Muhafazakâr Parti'den adaylığını koyduysa da seçilemedi. Aynı yıl bir çağrı üzerine Edinburgh'a giderek *The Scotsman* adlı gazeteyi satın aldı. Ayrıca Iskoç televizyonunun yayın haklarını elde etti. Kanada'daki işlerinin yönetimini oğlu Kenneth'e bırakmakla birlikte televizyon alanındaki çalışmalarını bu ülkede sürdürdü. 1959'da İngiltere'nin en büyük gazete grubu olan Kemsley'yi satın aldı. 1962'de bu grubun denetimindeki *The Sunday Times* için ülkenin ilk renkli magazin ekini çıkardı. Ertesi yıl İngiliz yurttaşlığına geçerek Thomson Vakfı'nı kurdu. 1964'te baron unvanı aldı. Sahip olduğu yayın organlarına 1967'de *The Times*'ı kattı. Başlangıç sermayesi olarak 5 milyon sterlin ortaya koyarak gazeteyi mali istikrara kavuşturmaya çalıştı. Kuzey Denizinde petrol arama imtiyazı elde etmek için 1972'de Occidental Petroleum Corporation ve Getty Oil Company ile bir konsorsiyum oluşturdu.

Thomson, Virgil (d. 25 Kasım 1896, Kansas, Missouri - ö. 30 Eylül 1989, New York, ABD), ABD'li besteci, orkestra şefi ve müzik eleştirmeni. İleri görüşlü değerlendirmeleriyle çağdaş müzikçilerin yeni düşüncelere yönelmesinde etkili olmuştur. Harvard Üniversitesi'nde okudu. Daha sonra Paris'te ünlü kompozisyon öğretmeni Nadia Boulanger'nin öğrencisi oldu. 20. yüzyıl başlarının Fransız bestecilerinden, özellikle de Fransız Altıları (Les Six) grubundan etkilendi. Çeşitli tarzlarda besteler yaptı; Gregorius dinsel ezgisini, Baptist ilahilerini kullandı; izlenimcilik ve yeniklasik gibi üsluplarda çalıştı. Yapıtlarında geleneksel formları çağdaş tekniklerle yoğurdu. Üzerinde en büyük etkiyi besteci Erik Satie yaptı. Bestelerindeki duru, yalın ve mizahi ifade bu etkiden kaynaklanır. Operaları en tanınmış yapıtları arasındadır. *Four Saints in Three Acts* (1928; Üç Perdede Dört Aziz) ile *Mother of Us All*'un (1947; Hepimizin Anası) adlı librettolarını yakın dostu Gertrude Stein yazmıştı. Daha sonraki *Lord Byron* operasında, bestelerinde kullandığı çeşitli üslupları birleştiren Thomson ayrıca iki senfoni, birkaç senfonik şiir, viyolonsel (1950) ve flüt (1954) için birer konçerto, şarkılar, koro yapıtları, oda müziği ve piyano parçaları da besteledi. Pare Lorentz'ın *The Plow that Broke the Plains* (1937; Ovaları Yaran Saban) ve *The River* (1936; Irmak) gibi önemli belgeseller başta olmak üzere film müzikleri hazırladı. *Louisiana Story* (1948; Louisiana Öyküsü) filminin müziğiyle Pulitzer Ödülü kazandı. 1940-54 arasında *New York Herald Tribune* gazetesinin müzik eleştirmenliğini yaptığı sırada konuları derinlemesine ele aldığı ve yeni yönelişler ortaya koyduğu yazılarıyla dikkati çekti. 1966'da *Virgil Thomson* adlı otobiyografisini yayımladı. Aynı yıl Ulusal Sanat ve Edebiyat Enstitüsü'nün altın madalyasıyla onurlandırılan Thomson'ın öbür kitapları arasında *Music Revisited, 1940-54* (1967; Müziğe Yeniden Konuk Olmak, 1940-54) ve *American Music Since 1910* (1971; 1910'dan Bu Yana Amerikan Müziği) vardır.

Thomson, Sir William *bak.* Kelvin (Largs), William Thomson, Baron

Thomson atom modeli, atomların iç yapısına ilişkin olarak 1900'de Lord Kelvin tarafından ortaya atılan ve elektronu 1897'de keşfetmiş olan Sir Joseph John Thomson tarafından desteklenen kuramsal model. 1900'lerde Lord Kelvin ve öbür bilim adamlarının bu kurama alternatif çeşitli başka kuramlar geliştirmelerine karşın, Thomson atomların, içine elektronların gömülü olduğu pozitif yüklü düzgün küreler olduğu yolundaki düşüncesini değiştirmedi. Bu kuram 1911'de yerini Rutherford atom modeline bıraktı.

Thomson etkisi, tek bir malzemeden yapılmış bir iletkenden oluşan ve içinden akım geçirilen bir elektrik devresinde, iletken boyunca iki nokta arasında bir sıcaklık farkı bulunması durumunda ısı açığa çıkması ya da soğurulması. Bu ısı devrenin direncinden dolayı Joule yasası(*) uyarınca ortaya çıkan ısıya eklenir. İçinden doğru akım geçen bir bakır telin yalnızca kısa bir bölümü ısıtılırsa, akımın sıcak noktaya yaklaştığı bölgede bakırdan ısı soğurulur, akımın bu noktadan uzaklaşmaya başladığı bölgede ise bakıra ısı aktarılır. Bu etkiyi 1854'te İngiliz fizikçi Sir William Thomson buldu.

Thomson SA, THOMSON GROUP olarak da bilinir, 115'i aşkın sanayi şirketini ve bağlı kuruluşu denetiminde tutan büyük Fransız devlet holdingi. Satış gelirlerinin yarıdan fazlasını ileri teknoloji ürünleri üreten Thomson-CSF'den elde eder. Fransa'da Sosyalist Parti'nin 1981'de iktidara gelmesinden sonra devletleştirilen holdingin merkezi Paris'tedir.

Kökenini oluşturan şirket 1966'da Compagnie Français Thomson-Houston ile Hotchkiss-Brandt'ın birleşmesiyle kuruldu ve 1972'de Thomson-Brandt SA adını aldı. Günümüzde Thomson-CSF'nin bir bölümü olan Thomson-Brandt'ın yönetiminde uzun yıllar ağırlıklı olarak yüksek rütbeli subaylar yer aldı. Bu nedenle büyük ölçüde savunma ihalelerine dayanan, teknolojik düzeyi yüksek, ama ticari bakımından tutucu bir elektronik şirketi olarak tanındı. Örneğin 1972'de şirketin araştırma ve geliştirme bölümünde video disk sistemi icat edildi. Ama buluşun ev videoları pazarındaki büyük ticari potansiyeli dikkate alınmadı ve sistem yalnızca askeri eğitimde işitsel-görsel bir araç olarak pazarlandı.

1982'deki devletleştirmeden sonra şirketin başına iktidardaki Sosyalist Parti'ye yakın bir sivil yönetim geçti. Ertesi yıl Thomson SA adıyla bir holding olarak yeniden düzenlenen şirket 1987'de RCA'yı da kapsamak üzere General Electric'in (GE) tüketicilere dönük elektronik bölümünü satın aldı ve kendi tıbbi araçlar birimini GE'ye sattı. Holdingin ürettiği başlıca mallar arasında elektrikli aygıtlar, elektronik parçalar, dayanıklı tüketim malları, işitsel-görsel araçlar, telekomünikasyon ürünleri, askeri donanım, tel ve kablo, aydınlatma ve soğutma donanımları sayılabilir. Ayrıca finans hizmetleri vermektedir.

Thon Buri, Tayland'ın başkenti Bangkok'un bir semti. Chao Phraya Irmağının batı kıyısında yer alır. 1767-82 arasında ülkenin başkenti olan Thon Buri eskiden, üç köprü ile bağlı olduğu ırmağın öteki kıyısındaki Bangkok'tan ayrı bir kent ve bir il (*changwat*) idi. 1972'de Thon Buri ve Phra Nakhon illerinin birleştirilmesiyle Bangkok kentini de içine alan Krung Thep Mahanakhon ili oluşturuldu. Thon Buri'nin en ünlü binası ırmak boyunca uzanan Gunbatımı Tapınağı'dır (Wat Arun).

Thonet, Michael (2 Temmuz 1796, Boppard, Trier, Avusturya - ö. 3 Mart 1871, Viyana, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu), mobilya üretiminin sanayileşmesine öncülük eden Alman asıllı Avusturyalı mobilya tasarımcısı. Ağacı buharda bükerek yaptığı mobilyalarla döneminin ve sonrasının mobilya üslupları üzerinde çok etkili olmuştur. Kendi adıyla anılan ve bugün de üretilmekte olan iskemleleri (*bak.* tonet mobilya) önde gelen çağdaş tasarımcılar tarafından işlevsel birer başyapıt kabul edilmektedir.

Meslek yaşamına 1819'da bir döşeme parkesi atölyesi açarak giren Thonet 1830'da ince marangozluk alanında yeni teknikler denemeye başladı. Buharda bükülmüş kaplama tahtalarının dört ya da beş tanesini birbirine yapıştırarak eğrisel çizgili hafif iskemleler yaptı. Aynı dönemde New York kentinde Alman asıllı mobilyacı John Henry Belter de benzer teknikleri daha kısıtlı biçimde kullanıyordu.

Thonet'in yaratıcılığından etkilenen Richard Metternich 1842'de onu yerleşmek üzere Viyana'ya çağırdı. Bundan sonraki beş yıl boyunca Thonet Liechtenstein Sarayı'nın yeni-klasik üsluptaki iç mekân düzenlemeleri üzerinde çalıştı. Burası için yaptığı eşya arasında ahşap tekerlek üretiminde kullanılana benzeyen yöntemlerle biçimlendirilmiş, bükülmüş masif ahşaptan mobilyalar da vardı.

1851'de düzenlenen 1. Londra Dünya Sergisi'nde yapıtlarından seçme örnekler sunan Thonet çok büyük başarı kazandı. 1853'te oğulları ile birlikte Gebrüder Thonet adlı bir şirket kurdu. 1856'da kayın ağacından yuvarlak kesitli çubukları eğrisel biçimler alacak biçimde buharla bükme tekniğini iyice yetkin hale getirerek seri üretime geçti ve yaptığı mobilyaları Güney Amerika gibi uzak ülkelere bile ihraç etmeye başladı. Daha sonra Macaristan ve Moravya'da da fabrikalar kurdu. Hızla ilerledi, Moskova dahil Avrupa'nın her yanında, ABD'de de New York kenti ve Chicago'da mağazalar açtı. 1870'e gelindiğinde Viyana'daki şirketi yılda 400 bin parça gibi o güne değin duyulmamış sayılarda mobilya üretiyordu. Thonet'in ölümünden sonra yatırımları yöneten oğulları yeni fabrikalar açmayı sürdürdüler.

Thonon-les-Bains, Fransa'nın güneydoğusunda, Rhône-Alpes planlama bölgesinde (*région de programme*), Haute-Savoie ilinde (*département*) kent. Dranse Irmağının ağzının yakınlarında, Cenevre Gölünün güney kıyısına bakan bir setin üzerinde yer alır. Eskiden tarihsel Chablais bölgesinin merkeziydi. Kentin bulunduğu yer önce Romalıların, daha sonra Burgonyalıların eline geçti. Yöre toprakları 16. yüzyıldaki Din Savaşları sırasında Bernliler ile Savoie (Savoia) dükü arasında çekişme konusu oldu. Savoie düklerinin kentte yaptırdığı tahkim edilmiş şato 1589'da Fransızlar tarafından yıkıldı. Şatonun yerinde açılan Şato Meydanı'na (Place du Château) Fransız Devrimi sırasında bir Savoie birliğine komuta eden General Joseph-Marie Dessaix'nin heykeli dikilmiştir. Saint-Hippolyte Kilisesi 17. yüzyıl üslubunda bezenmiştir. Kilisenin parçasını oluşturan yeni-gotik bazilika yörede misyonerlik yapan ve 16. yüzyıl sonunda Chablais halkının Protestanlığı reddetmesini sağlayan Sales'li Aziz François'ya adanmıştır. Sonnaz Şatosu'ndaki müzede, Tarihöncesinde göl içinde, kazıklar üzerine yapılmış barınaklarda yaşayan insanlara ait araç ve gereçlerle Cenevre Gölünün hidrolojik özelliklerini gösteren bir model sergilenir. Gözde bir sayfiye merkezi olan Thonon-les-Bains'deki kaplıcalar çok sayı-

da turist çeker. Peynir ticareti de kent ekonomisinde önemli yere sahiptir. Devlete ait balık üretme çiftliğinde Cenevre Gölüyle ildeki öteki göl ve ırmaklara bırakılmak üzere alabalık ve sombalığı üretilir Nüfus (1982) 26.421.

Thor, eski Germen halklarının ortak tanrısı. Kırmızı sakallı, orta yaşlı, çok kuvvetli bir erkek olarak canlandırılırdı. Büyük bir savaşçıydı; kötü devlerin amansız düşmanı, ama insanlığın koruyucusuydu. Tanrılar sıralamasında genellikle Tanrı Odin'den sonra gelirdi. Bazı yerlerde Odin'in onun babası olduğu kabul edilirdi. İzlanda'da ve

Thor, dizlerinin üstünde Mjollnir ile, tunç heykel, Kuzey İzlanda, y. 1000; İzlanda Ulusal Müzesi, Reykjavik
National Museum of Iceland Reykjavik

belki de bütün kuzey halkları arasında öbür tanrılardan daha çok saygı görürdü. İngiltere'de ve kara Avrupa'sında Thor'a karşılık gelen Thunor ya da Thonar adlı bir tanrıya tapınıldığına ilişkin ipuçları varsa da, bu konuda pek az şey bilinmektedir.

Thor Germen dillerinde gök gürültüsü anlamına geliyordu. Thor'un elinde taşıdığı çekiç de yıldırımı temsil ediyordu. Mjollnir adıyla bilinen bu çekicin birçok olağanüstü gücü vardı; fırlatılınca bumerang gibi geri dönüyordu. Rünik yazıtlarda ve mezar taşlarında bu çekicin tasvirlerine rastlanır.

Thor'un başlıca düşmanlarından biri, kötülük simgesi olan Jörmungand (Jörmungandr) adlı yılandı. İnanışa göre Thor, Jörmungand'ın kafasını ezmeyi başaramamıştı. Bu ikisinin kaderinde tanrı ve insanlar dünyasının sonu olan Ragnarök'te dövüşerek birbirlerini öldürmek yazılıydı.

Thor bazen Roma tanrısı Jüpiter'le bir tutulmuştur. İngilizcede perşembe anlamındaki *Thursday* sözcüğü, Latince *dies Jovis*'in (Jüpiter günü) dönüşmüş biçimidir (*Thor's day:* "Thor'un günü").

Thor roketi, ABD Hava Kuvvetleri'nce geliştirilen orta erimli balistik füze. Geliştirildikten bir süre sonra üzerinde bazı değişiklikler yapılarak çeşitli uzay araçları fırlatma aygıtlarının ilk kademesi olarak kullanılmaya başladı. "Thor" roketleri 1963'te kullanımdan kaldırıldı. Sıvı oksijen ve gazyağıyla çalışan roketin gövde uzunluğu 19,8 m, gövde çapı 2,4 m, fırlatma ağırlığı 49.900 kg ve hızı saatte 12.300 km ile 18.500 km arasındaydı.

Uzay araçlarının fırlatılması amacıyla birinci kademe olarak kullanılan bir "Thor" roketinin çevresine üç küçük ek motor yerleştirildi ve sonuçta asıl "Thor"dan yaklaşık iki kat daha güçlü olan "TAT" (Thrust-Augmented Thor) roketi ortaya çıktı. "TAT" roketinin kalkış anındaki itme kuvveti yaklaşık 149.700 kg idi. "Thor"

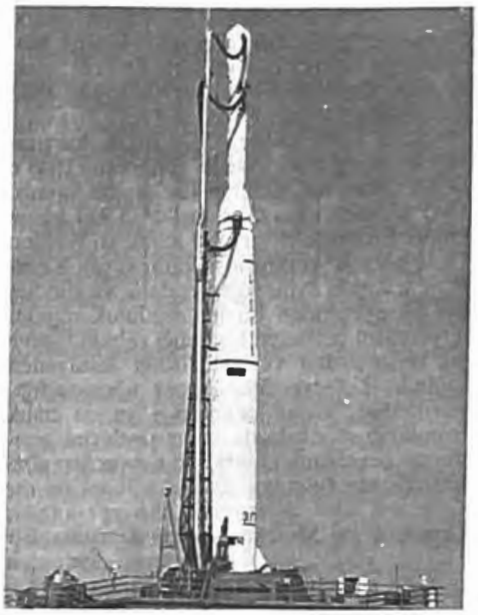

"TIROS 4" meteoroloji uydusunun fırlatılmasında kullanılan "Thor Delta" roketi, Şubat 1962
National Aeronautics and Space Administration

roketine ikinci kademe olarak bir "Agena" roketi eklenmesiyle ortaya çıkan "Thor-Agena" roketi ise "Discoverer" uzay mekiğinin fırlatılmasında kullanıldı.

"Thor" fırlatma aracının daha gelişkin bir uyarlaması olan "Long Tank Thor" roketi ilk olarak 1966'da geliştirildi. "TAT"tan yüzde yirmi daha fazla bir askeri yük taşıyan bu roketin toplam uzunluğu 21,15 m, gövde çapı ise 2,4 m idi.

Thórarensen, Bjarni Vigfússon (d. 30 Aralık 1786, Brautarholt, Reykjavík yakınları - ö. 24 Ağustos 1841, Modhruvellir, İzlanda), İzlanda'nın ilk romantik milliyetçi şairi.

Hukuk öğrenimi gördüğü Kopenhag'da, romantizmi Danimarka'ya tanıtan Alman filozof Henrik Steffens'in derslerine devam etti. Ülkesinden uzakta yaşaması İzlanda'ya duyduğu bağlılığı daha da artırdı. Kozmopolit Danimarka'nın tersine İzlanda onun gözünde kahramanlığın beşiğiydi. 1811'de ülkesine dönerek yargıçlığa başladı ve 1817'den 1833'e değin Yüksek Mahkeme'de görev aldı. 1833'te Kuzey ve Doğu İzlanda valiliğine getirildi. İzlanda'nın ilkel geleneklerine karşı ilgisi ve *Edda* şiirlerinin basit ölçülerini yeniden şiire sokması, yüzünü Avrupa'ya çevirmiş İzlanda'nın yeniden kendi geçmişine yönelmesinde etkili oldu. Ülkesinin yoksulluğunu ve yalnızlığını dile getirdiği "Thú nafnkunna Landid" (Sen, Ey Şanlı Yurt) gibi şarkıları da ona ülkesinde saygınlık kazandırdı.

Thorarensen, Jakob (d. 18 Mayıs 1886, Húnavatnssýsla - ö. 1972, İzlanda), emeğiyle geçinen sıradan insanların günlük yaşantılarını yücelten yapıtlarıyla tanınmış İzlandalı şair ve öykücü.

Romantik akımın milliyetçi şairlerinden Bjarni Thórarensen'in akrabasıydı. Çocukluğu kuzeydeki çorak kırsal bölgede geçti. Çiftliklerde ve balıkçı teknelerinde çalıştı. On dokuz yaşında Reykjavík'e giderek uzun yıllar marangozluk yaptı. Daha sonra tüm zamanını yazmaya ayırdı. Çok az eğitim görmesine karşın İzlanda ve İskandinav edebiyatının birçok yapıtını okumuştu.

Thorarensen, ilk şiir kitabı *Snaeljós*'ta (1914; Kar Işığı) kendi yağıyla kavrulan İzlandalı balıkçı ve çiftçilerin zorlu yaşamını ele alır. 1929-39 arasında yayımlanan öykülerinde de gene aynı çizgide, yalın bir arka planda çarpıcı karakter betimlemelerine yer verir.

Thorbecke, Johan Rudolf (d. 14 Ocak 1798, Zwolle - ö. 5 Haziran 1872, Lahey, Hollanda), Hollandalı siyaset adamı. Başbakanlığı sırasında (1849-53; 1862-66; 1871-72) 1848 Anayasası'yla benimsenen parlamenter sistemin yerleşmesini sağlamıştır.

Almanya, Belçika ve Hollanda'daki üniversitelerde ders verdi. Tarih ve hukuk üzerine incelemeler yayımladı. Tarihçi hukuk okulunun kurucusu Friedrich Karl von Savigny'nin etkisiyle biçimlenen liberal görüşlerini *Aanteekening op de grondwet* (1939; Anayasa Üzerine Notlar) adlı kitabında ortaya koydu. Hollanda'da parlamentonun yetkilerinin sınırlı olduğu meşruti monarşi yönetiminden yasama ve yürütmenin parlamentonun denetimine bırakıldığı meşruti monarşi yönetimine geçişi sağlayan 1848 Anayasası'nı hazırlayanların başında yer aldı. 1849'da Liberal Parti'nin başkanı olarak başbakanlığa getirilen Thorbecke, anayasaya oy hakkının genişletilmesini ve il ve belediye yönetimlerinin doğrudan seçilmelerini öngören maddelerin eklenmesini destekledi.

Özellikle ilk ve ikinci başbakanlık döneminde serbest ticaretin gelişmesi için gemi taşımacılığıyla ilgili yasalar çıkartıp tüketim vergilerini kaldırdı. Ayrıca, yeni kanal ve suyollarının açılmasına destek oldu. Laik ve dinsel öğrenim yanlılarını karşı karşıya getiren "okul anlaşmazlığı" (*schoolstrijd*) sırasında devletçe desteklenen kiliseye bağlı okulların açılmasını isteyen Liberallerin tutucu kanadıyla Katoliklerin karşısında yer alarak okulların "tarafsız" olması gerektiğini savundu.

Thorbecke Doğu Hint Adalarındaki Hollanda sömürgelerinde köleliği kaldırmakla birlikte, bu ülkelerin tarımsal açıdan sömürülmesine dayalı sistemi korudu. Siyasal yaşamı boyunca Kral III. Willem'le çatışma içinde olan Thorbecke'nin ölümünden sonra Liberal Parti'nin ilerici ve tutucu kanatları arasındaki ayrılıklar derinleşti ve bundan yararlanan dinci partiler sonunda iktidarı ele geçirdi.

Thorbecke Delft'te bir politeknik okuluyla orta sınıfların çocukları için yeni tip bir orta dereceli okul da kurmuştur.

Thoreau, Henry David (d. 12 Temmuz 1817, Concord - ö. 6 Mayıs 1862, Concord, Massachusetts, ABD), ABD'li deneme yazarı, şair ve düşünür. Transandantalizmin ilkelerini yaşama geçirme deneyimini, başyapıtı olan *Walden; or, Life in the Woods*'da (1854; *Walden ya da Ormanda Yaşam*, 1971) aktarmış, "Civil Disobedience" (1849; *Haksız Yönetime Karşı*, 1963) adlı denemesinde kişi özgürlüklerini inançla savunmuştur.

Gençlik yılları. Bir işadamı olan John Thoreau ile Cynthia Dunbar Thoreau'nun üçüncü çocuğuydu. 1828'de gönderildiği Concord Akademisi'ni bitirdikten sonra 1833'te Harvard'a girdi. İyi bir öğrenciydi, ama iyi bir dereceyle mezun olmak yerine kütüphaneyi kendi amaçları için kullanmayı seçti. 1837'de Harvard'ı bitirince Concord'daki eski okulunda öğretmenlik bulduysa da kuralları uygulamaktan hoşlanmadığı için iki hafta sonra istifa ederek kurşunkalem üreten babasının yanında çalışmaya başladı. 1838'de ağabeyi John'la birlikte küçük bir okul açtı.

ama üç yıl sonra John hastalanınca bu ilerici girişim sona erdi. 1839'da John'la birlikte Concord ve Merrimack ırmakları boyunca yaptığı kano yolculuğu sırasında öğretmen değil, doğa şairi olması gerektiği kararına vardı. 1840'lar boyunca ve 1850'lerin başlarına değin zamanının hemen bütününü şiire

Thoreau, Samuel Worcester Rowse'un bir portre çalışması, 1854; Concord Halk Kütüphanesi, Massachusetts
Free Public Library, Concord Massachusetts

ve yazarlığa ayırdı. Bu arada Concord'a yerleşmiş olan Ralph Waldo Emerson ile tanışması yazmaya başlaması için mutlu bir rastlantı oldu. Thoreau'ya gerçek bir öğretmen, bir rehber ve dost olan Emerson'ın varlığı başkalarını da Concord'a çekti. Böylece doğan New England transandantalizmi 19. yüzyıl Amerika'sının en önemli edebiyat akımlarından biri oldu. Romantizmle reformculuğu birleştiren transandantalizm kitlelerden çok bireyi, mantıktan çok duyguyu, insandan çok doğayı yüceltti. Hem maddenin, hem ruhun varlığını kabul etmekle birlikte ruhun gerçekliğinin maddeninkini aştığını savundu.

Edebiyat yaşamı. 1837'nin sonlarında Emerson'ın önerisiyle günlük tutmaya başlayan Thoreau ölümünden iki ay öncesine değin binlerce sayfalık günlük yazdı. Önce öğrencilik yıllarından kalma bazı denemelerini gözden geçirdi; bunlara daha başarılı yenilerini ekledi. Birkaç yıl içinde çok sayıda şiir yazdı. Transandantalistlerin *The Dial* adlı dergisinin Temmuz 1840 tarihli ilk sayısında "Sympathy" (Sempati) başlıklı şiiriyle Romalı şair Aulus Persius Flaccus üzerine bir deneme taslağı yayımlandı. Daha sonra başka şiirlerinin de çıktığı *The Dial*'da Temmuz 1842'de doğayla ilgili ilk denemesi ve seçkin bir doğa yazarının habercisi olan "The Natural History of Massachusetts" (Massachusetts'in Doğal Tarihi) yayımlandı. "To the Maiden in the East" (Doğu'daki Genç Kıza) gibi başarılı şiirlerinin yanı sıra etkileyici bir doğa denemesi olan "A Winter Walk"a da (Bir Kış Yürüyüşü) yer veren *The Dial*, Nisan 1844'teki son sayısına değin Thoreau'ya hiçbir dergide yayımlayamayacağı kadar çeşitli yazı yayımlama fırsatını verdi.

1840'ta Concord'a gezmeye gelen Ellen Sewall'a âşık oldu. Ellen'ın ailesinin isteğine uyarak nişanı bozması üzerine hiç evlenmedi. 1841-43 ve 1847-48 arasında çoğunlukla Emersonların evinde yaşadı. Ama Emerson'ın konukseverliği ve dostluğuna karşın huzursuz oldu. Ağabeyi John'ın tetanostan ölmesi (Ocak 1842) üzerine Concord'dan ayrılarak New York'a gitti ve Staten Island'da, Emerson'ın kardeşi William'ın evinde özel öğretmenlik yaptı. Bir yandan da New York edebiyat çevrelerinde ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Başarılı olamamanın verdiği düş kırıklığı ve kent yaşamından duyduğu hoşnutsuzluk içinde 1843 sonlarında Concord'a döndü.

Walden Gölü yılları. Concord'da kurşunkalem üretimine dönen Thoreau 1845'e değin artan bir huzursuzluk içinde yaşadı. 1845 ilkbaharında Concord'un 3 km güneyinde Emerson'ın arazisi içindeki Walden Gölü kıyısına yerleşmeye karar verdi. Kestiği ağaçlardan evini yaptı ve daha ilk günden bu deneyiminden büyük mutluluk duydu. Yiyeceğini çevreden topladığı yabani meyve ve sebzelerden ve yetiştirdiği fasulyeden sağladı. Fasulye fidanlarıyla uğraşmadığı, yüzmediği, kürek çekmediği ya da balık tutmadığı zamanlarda uzun saatlerini okumaya, çevresindeki bitki ve hayvanları gözleyerek not tutmaya ayırdı. *A Week on the Concord and Merrimack Rivers*'ı (1849; Concord ve Merrimack Irmaklarında Bir Hafta) yazdı; günlük notlarını sonradan gözden geçirerek *Walden*'da kullandı. Meditasyona da çok zaman ayırdı.

Thoreau bu basit yaşam denemesini ve boş zaman yaratma çabasını 18 denemeden oluşan *Walden ya da Ormanda Yaşam* adlı yapıtında anlattı. Denemelerinin bir bölümünde çalışma ve boş zamanın anlamına ilişkin özgün görüşlerini ortaya koydu; olabildiğince basit ve kendi kendine yeterli yaşam deneyimini betimledi. Bir bölümünde ise Walden Gölündeki yaşamın gerçeklerini konu aldı; küçük hayvanlarla yakın ilişkilerinden, seslerden, kokulardan, ormanın ve suların değişik mevsimlerdeki görünümlerinden söz etti. Doğrudan yaşam deneyimine dayanması yüzünden yaygın kabul gören kitap, dolambaçsız, açık, ama aynı zamanda zarif anlatımıyla bir edebiyat klasiği niteliği kazandı.

Thoreau Walden Gölünde iki yıl kaldı (1845-47). 1847 yazında Avrupa'ya giden Emerson onu karısı ve çocuklarıyla kalmaya çağırdı. Bu öneriyi kabul eden Thoreau Eylül 1847'de bir daha dönmemek üzere kulübesinden ayrıldı.

Thoreau Walden'da kaldığı sırada vergi ödemeyi reddettiği için bir geceyi hapishanede geçirdi ve o gece bir karara vardı: Köleliği onaylayan ve Meksika'ya karşı emperyalist bir savaşı sürdüren bir hükümeti desteklemeyecekti. Çoğunluğun onayına ya da çıkarına karşı özel, bireysel vicdanı savunduğu en ünlü denemesi 1849'da "Resistance to Civil Government", daha sonra da "Civil Disobedience" (1866) adıyla yayımlandı. Önceleri görmezden gelinen bu denemesi 19. yüzyılın sonuna doğru etkili olmaya başladı ve 20. yüzyılın ortalarında büyük yankı uyandırdı. Denemenin bugün de birçoklarınca geçerli sayılan bir mesajı vardı: Medeni hukukun üstünde bir yasa vardı ki, cezalandırılmaya yol açsa bile ona uyulmalıdır. Dolayısıyla haksız yere herhangi birini hapse atan bir yönetim altında hak yanlısı insanın yeri hapishanedir.

Sonraki dönemi ve yapıtları. Walden'dan ayrıldıktan sonra Thoreau'nun gerek meslek, gerek günlük yaşamı eski parlaklığını yitirdi. Geçimini sağlamak için kadastro memurluğu yaparken transandantalizmden uzaklaştı. Bitki ve sürüngen örneklerini topladı. Babasının ölümünden sonra devraldığı aile işine daha çok zaman ayırdı. Maine ormanlarına, Cod Burnuna ve Kanada'ya yaptığı gezilerde topladığı malzemeyi dergilerde yayımlanan üç dizide kullandı. 1848'de "Ktaadn and the Maine Woods" (Ktaadn ve Maine Ormanları) *The Union Magazine*'de, 1953'te "Excursion to Canada" (Kanada'ya Gezi) ve 1855'te "Cape Cod" (Cod Burnu) *Putnam's Monthly Magazine*'de yayımlandı.

Thoreau transandantalizmden uzaklaştıkça eylemciliğe ağırlık verdi. Köleliğin kaldırılmasını savundu ve kuzeye kaçan kölelere yardım etti. Köleliğe karşı yazılar yazdı, konferanslar verdi. 1854 tarihli "Slavery in Massachusetts" (Massachusetts'te Kölelik) adlı konuşmasında en şiddetli eleştirisini yaptı. Köleliğe karşı mücadele eden John Brown, Thoreau için Emerson'dan bile daha önemli oldu. Brown'ın Harpers Ferry baskınında yenilgiye uğrayıp asılmasından sonra sağlığı zaten bozuk olan Thoreau şok geçirdi. 1862'de veremden öldü.

Thoreau her bakımdan umutsuz ve başarısız bir yaşam sürdü. Komşularının küçümsediği, kitaplarını kendi parasıyla yayımlatan, ama satamayan biri oldu. Günümüzde ise ülkesinin hem klasik bir yazarı, hem de kültür kahramanı olarak kabul edilmektedir. Öbür önemli yapıtları arasında "The Last Days of John Brown" (1860; John Brown'ın Son Günleri), "Walking" (1862; Yürüyüş) ve "Life Without Principle" (1863; İlkesiz Yaşam) sayılabilir.

Thorez, Maurice (d. 28 Nisan 1900, Noyelles-Godault, Fransa - ö. 11 Temmuz 1964, Yalta'ya giderken denizde), uzun yıllar Fransız Komünist Partisi'nin (PCF) genel sekreterliğini yapan Fransız siyaset adamı.

Yaklaşık 1920'de Komünist Parti'ye üye olduktan sonra devrimci etkinlikleri nede-

Thorez, y. 1964
Keystone

niyle birçok kez hapse atıldı. 1930'da PCF genel sekreterliğine getirildi ve bu görevi ölümüne değin sürdürdü. 1932'de Temsilciler Meclisi'ne giren Thorez, 1936'da yeniden milletvekili seçildi. Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi Fransa'da sağa karşı harekete geçilmesi gerektiği yolundaki düşüncesini güçlendirdi. 1934'te görüşmelerde bulunmak için gittiği Moskova'dan dönüşünde Komünistler, Sosyalistler ve Radikal Sosyalistler arasında Halk Cephesi adlı ittifakın kurulmasında önemli rol oynadı. 1936 seçimlerini büyük farkla kazanan Halk Cephesi, iktidarda kaldığı süre içinde çalışanların çıkarlarını koruyan birçok yasa çıkardı. Thorez II. Dünya Savaşı'nın başında silah altına alındıysa da çok geçmeden askerden kaçtı. PCF'nin savaşa karşı çıktığı için Daladier hükümeti tarafından kapatılmasından sonra Sovyetler Birliği'ne gitti. Bir süre sonra gıyabında yargılanarak Fransız yurttaşlığından çıkartıldı.

General Charles de Gaulle'ün Özgür Fransız Kuvvetleri'nin 1944'te Fransa'yı kurtarmalarından sonra affedilen Thorez, Kasım 1944'te Sovyetler Birliği'nden Fransa'ya döndü. 1945'te yeniden Fransız yurttaşlığına kabul edildi. Aynı yıl Temsilciler Meclisi'ne girdi ve Dördüncü Cumhuriyet

(1945-58) döneminde yapılan bütün seçimleri kazanarak parlamento üyeliğini sürdürdü. 1945'te de Gaulle hükümetinde devlet bakanı, 1947'de ise başbakan yardımcısı olarak görev yaptı. Bu tarihten sonra kurulan hiçbir hükümette görev almadı. 1958'de de Gaulle'ün yeniden iktidara gelmesinden sonra PCF'nin meclisteki sandalye sayısı 10'a düştüyse de Thorez milletvekilliğini korumayı başardı. *Fils du peuple* (1937; *Halkın Oğlu*, 1978) ve *Une politique de grandeur française* (1945; Büyük Fransa Siyaseti) adlı iki kitabı vardır. Konuşma ve yazılarından bir derleme Türkçede *Faşizm ve Anti-Faşist Güçbirliği* (1979) adıyla yayımlanmıştır.

Thorild, Thomas, asıl adı THOMAS THORÉN (d. 18 Nisan 1759, Svarteborg, İsveç - ö. 1 Ekim 1808, Greifswald, İsveç Pomeranyası [bugün Almanya'da]), Fransız klasikçiliğinin İsveç kültürü üzerindeki etkilerine karşı çıkan şair ve eleştirmen.

Lund'da öğrenim gördükten sonra özel öğretmenliğe başladı. 1781'de, ilk şiir kitabı *Passionerna*'yı (Tutkular) yayımladı. Doğayı panteist bir bakış açısıyla ele aldığı bu felsefi şiiriyle Stockholm edebiyat çevrelerinde olay yarattı. Sonraki yıllarda siyasal yazılara ağırlık vermekle birlikte, bir yandan da döneminin en iyi şiirlerinden bazılarını yazdı. Bunlardan *Götamannasånger*'i (Gotların Şarkıları) eski İsveç hukuk dilini andıran bir üslupta, özdeyişler biçiminde yazmıştı. *En critik öfver critiker*'de (1791-92; Eleştirmenlerin Eleştirisi) edebiyat eleştirisinde olumlu tutumu savunuyordu.

Thorild, III. Gustaf'ın öldürülmesinden sonra sürgüne gönderildi. 1795'te Greifswald'a gitti; orada ders verdi ve kütüphanecilik yaptı.

Thorláksson, Gudbrandur (d. 1541, Stadharbakki - ö. 1627, Hólar, İzlanda), Lutherci piskopos. İzlanda'da Lutherciliğin yerleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Thorláksson 1570'te Hólar piskoposluğuna getirildiğinde İzlanda'da Danimarkalı hükümdarlarca benimsetilmeye çalışılan Protestanlık henüz varlık gösterememişti. İlahiyat, doğa bilimleri, dil ve matematik öğrenimi gören Thorláksson dinsel yapıtların yayımlanması ve halkın eğitilmesi yoluyla Protestanlığı yayma kampanyası başlattı. Bu amaçla yayımladığı 84 yapıt içinde en önemlisi Oddur Gottskálksson'un Yeni Ahit metninden yararlanarak yaptığı, Kitabı Mukaddes'in İzlanda dilindeki çevirisi *Gudbrandsbiblia*'ydı. Büyük bölümünü kendisinin gerçekleştirdiği Eski Ahit çevirisini ise 1584'te yayımladı. Tahta kalıp desenlerle ve süslü baş harflerle bezeli bu başyapıt iki ya da üç inek karşılığında satılıyordu.

Thorláksson 1589'da yeni bir *Sálmabók* (İlahi Kitabı) yayımladı. Amacı İzlanda'da çok yaygın olan aşk şarkıları ve kahramanlık baladlarıyla rekabet edebilmekti. Gene aynı amaçla 1612'de *Vísnabók*'u (Şiir Kitabı) yayımladı. Bu kitaba Lutherci öğretiyle bağdaşmayan öğelerden arındırılmış Katolik şiirlerinin (örn. *Lilja*) yanı sıra Lutherci dönem şiirlerini de aldı. Okullara Lutherciliğin kateşizmini soktu, ayrıca Lutherci dua ve ayin kitapları kullandı. Coğrafyayla da ilgilenen Thorláksson İzlanda'nın coğrafi konumunu belirlemiş ve o dönemde bilinen en iyi İzlanda haritasını çizmiştir.

Thorn *bak*. Toruń

Thorn-Prikker, Jan, asıl adı JOHAN THORN-PRIKKER (d. 5 Haziran 1868, Lahey - ö. 5 Mart 1932, Köln), *art nouveau* akımı doğrultusunda çalışmış Hollandalı ressam, tasarımcı ve dekoratör. Modern dinsel sanatın en önemli temsilcilerinden biridir ve özellikle vitray çalışmalarında simgeci öğeleri kullanmasıyla tanınmıştır.

Öğrencilik yıllarında izlenimci bir üslupta çalışan Thorn-Prikker ayrıca döneminin çeşitli simgeci topluluklarının etkilerini de özümsemişti. 1891-93 arasında Belçikalı Yirmiler grubunun sergilerine katıldı. Jan Toorop ve Henry van de Velde'yle birlikte *art nouveau*'nun zarif çizgisel üslubunu simgeci sanatçılara tanıtmak için çaba gösterdi.

Yapıtları çağdaşlarınınkinden daha soyut ve durgundur. "Köprü" (1893) en önemli resimlerinden biridir. Thorn-Prikker özellikle vitray tasarımlarında Hıristiyan temalarının modern bir üslupla ifade edilmesine öncülük etmiştir. 1904'ten sonra yaşadığı Almanya'da ders vermiş, duvar mozaikleri, dokuma ve vitray tasarımları hazırlamıştır.

Thorndike, Edward L(ee) (d. 31 Ağustos 1874, Williamsburg, Massachusetts - ö. 9 Ağustos 1949, Montrose, New York, ABD), hayvanların davranışı ve öğrenme süreci üzerine yaptığı araştırmalarla bağlantısallık kuramının temelini atan ABD'li psikolog. Bu kurama göre, belirli uyaranlara verilen davranışsal yanıtlar, uyaranlar ile en doyurucu yanıtlar arasındaki sinirsel bağlantıları etkileyen bir sınama-yanılma süreciyle kurulur.

Thorndike 1895'te Wesleyan Üniversitesi'ni bitirdi. 1895-97 arasında Harvard Üniversitesi'nde psikolog William James'in yanında hayvan davranışları konusunda lisansüstü çalışması yaptı. 1898'de Columbia Üniversitesi'nde James McKeen Cattell'la aynı konuda doktora çalışmasını yürüttü. 1898-1901 arasında yazdığı *Animal Intelligence* (1911; Hayvanlarda Zekâ) adlı doktora tezinde "etki yasası" ve "alıştırma yasası" adında iki davranış yasası geliştirdi. Hayvan davranışlarındaki uyum sağlayıcı yanıtların insandaki öğrenme sürecine benzediğini, davranışsal ilişkilerinse bu iki yasa yardımıyla önceden kestirilebileceğini öne sürdü. Etki yasasına göre, doyurucu bir sonuç doğuran davranışsal yanıtların yerleşik davranış kalıpları haline gelmesi ve aynı uyaranlar karşısında yeniden ortaya çıkması beklenebilirdi. Alıştırma yasasına göreyse, uyaran ile yanıt arasındaki bağlantı ne kadar sık yinelenirse, davranış o kadar kökleşecekti. Thorndike 1932'de, hayvan davranışları konusunda yaptığı uzun deneyler sonunda ikinci yasanın her durumda tümüyle geçerli olmadığı sonucuna vardı; aynı zamanda etki yasasında da bazı değişiklikler yaptı. Buna göre, uygun davranışlar için alınan ödüller bağlantıları her zaman önemli ölçüde güçlendiriyor, buna karşılık uygun olmayan yanıtlara verilen cezalar uyaran ile yanlış yanıt arasındaki bağlantıyı çok az zayıflatıyordu. Thorndike'ın ilk dönem çalışmaları, hayvanlarda öğrenme süreci konusundaki ilk laboratuvar deneyleri kabul edilir. Deney betimlemeleri yerine ölçüme ve verilerin niceliksel çözümlemesine ağırlık vermesi, modern psikolojinin gelişimini, özellikle de davranışçı deneyleri derinden etkilemiştir.

Thorndike henüz Columbia Üniversitesi'nde lisansüstü öğrencisiyken, Robert S. Woodworth ile birlikte öğrenmenin aktarımı üzerine araştırmalar yaptı. 1901'de ortaklaşa yayımladıkları bir makalede belirli bir alandaki öğrenmenin öteki alanlardaki öğrenmeyi kolaylaştırmadığını ileri sürdüler. Bir konudaki özel eğitimin başka bir konudaki öğrenmeyi desteklemesi ise kişinin öğrenme yeteneğindeki genel bir artmadan çok, iki konudaki eğitimin ortak öğelerinden kaynaklanıyordu. Bu bulgu, konuyla ilgili, pratik etkinliklerin ağırlıkta olduğu okul müfredatını destekler nitelikteydi.

Thorndike, Columbia Üniversitesi'nde profesör olarak eğitim psikolojisi dersleri verdiği dönemde (1904-40) birçok genç öğretmen üzerinde etkili oldu. Ayrıca bireysel farklılıkları, öğrenmeyi ve zekâyı ölçme araştırmalarını özendirerek daha sağlam bir bilimsel temele dayalı ve daha etkili bir eğitim sisteminin gelişmesine yardımcı oldu. Aynı zamanda niteliksel verilerin sayısal değerlere dönüştürulmesini savunarak *An Introduction to the Theory of Mental and Social Measurements* (1904; Zihinsel ve Toplumsal Ölçme Kuramına Giriş) adlı elkitabıyla toplumsal bilimler araştırmalarında istatistiğin kullanım alanının genişlemesinde etkili oldu. *The Principles of Teaching Based on Psychology* (1906; Psikolojiye Dayalı Öğretim İlkeleri), *Education: A First Book* (1912; Eğitim: Bir Başlangıç Kitabı) ve *Educational Psychology* (1913-14; Eğitim Psikolojisi) gibi önemli kitaplar yayımladı. Okullardaki aritmetik, cebir, okuma yazma ve dil derslerinde psikoloji ilkelerinin uygulanmasına öncülük eden bu yapıtlar sayesinde ABD'de dönemin eğitim sisteminin bazı eşitsiz ve eksik yönleri de ortaya çıkarıldı.

Thorndike 1920'lerde, yetişkinlerde öğrenme konusunda bir dizi araştırma başlattı. Bunların sonucunda, sürekli öğrenme yeteneğinin yaştan çok, doğuştan gelen kişisel öğelere bağlı olduğu ortaya çıktı. Bu bulgu yetişkinlerin eğitiminin yeniden ele alınmasına yol açtı. Birçok kitap ve makale yayımlayan Thorndike'ın öbür yapıtları arasında *The Psychology of Wants, Interests and Attitudes* (1935; İstekler, İlgiler ve Tutumlar Psikolojisi) ve *Human Nature and the Social Order* (1940; İnsan Doğası ve Toplumsal Düzen) sayılabilir.

Thorndike, Dame (Agnes) Sybil (d. 24 Ekim 1882, Gainsborough, Lincolnshire - ö. 9 Haziran 1976, Londra, İngiltere), çok yönlü oyunculuğuyla tanınan İngiliz tiyatro sanatçısı.

Rochester Katedrali'nde görevli bir din adamının kızıydı. 1908-09 ve 1911-13'te Manchester'da Annie Horniman'ın tiyatro topluluğunda sahneye çıktı. 1914'te Londra'daki Old Vic(*) topluluğuna girdi ve 1918'e değin orada çalıştı. Old Vic'in Shakespeare oyunlarıyla ünlenmesine katkıda bulundu ve kendini dönemin en çok umut veren kadın trajedi oyuncusu olarak kabul ettirdi. Hem klasiklerde, hem de çağdaş yapıtlarda sahneye çıkan Thorndike, trajediden komediye kadar uzanan oyunlarda çok farklı rolleri, bu arada bazı erkek karakterleri de canlandırarak çok yönlü oyunculuğunu kanıtladı. 1924'te George Bernard Shaw'un *Saint Joan*'unda (*Jan Dark/Ermiş Jeanne*) başrolde oynadı. 1920'lerden sonra zaman zaman bazı filmlerde de rol aldı. 1931'de kendisine D.B.E. (Dame Commander of the British Empire) unvanı verildi.

Yaşlılığında da sağlığını ve canlılığını yitirmeyen Thorndike 60'larındayken, incelikli ve mizahi gözlemleriyle zenginleştirdiği çeşitli yaşlı kadın tiplerini canlandırdı. 1962'deki Avustralya turnesinden sonra da sahneye çıkmayı sürdürdü ve 1969'da Londra dışında Thorndike Tiyatrosu'nu açtı.

Thorndike-Barnhart sözlükleri, ABD'de çok yaygın olarak kullanılan okul sözlükleri dizisi. İçerikleri, okul çocukları için özel (yetişkinlere yönelik başvuru kitaplarının basitleştirilmiş biçimlerinden farklı) sözlükler hazırlama girişiminin öncülerinden olan eğitim psikolojisi uzmanı Edward L.

Thorndike ile sözlük yazarı ve yayımcı Clarence Lewis Barnhart'ın geliştirdikleri kuramlara göre saptanmıştır.

Thorndike-Barnhart sözlüklerindeki madde başlıkları ve tanımlar, sözlük yazarlığında eğitim psikolojisi alanındaki uzmanlığından yararlanan Thorndike'ın topladığı verilere dayanıyordu. Her sınıfın okuma programlarında kullanılan sözcüklerin sıklığına göre oluşturulan bu veriler Thorndike'ın genç okurlar için ilk kez tanımlara eklediği görsel öğelerle birleştirildi. Bu yaklaşım, her sınıf için bağımsız sözlüklerin yayımlanması sonucunu doğurdu.

Thorndike'ın ölümünden (1949) sonra Barnhart bu sözlük dizisini yayımlamayı sürdürdü. Dizinin tüm sözlükleri sürekli olarak gözden geçirilip yenilenmekteyse de, başlangıçtaki sözlük yazarlığı ilkeleri hâlâ korunmaktadır.

Thornhill, Sir James (d. 1675, Melcombe Regis, Dorset - ö. 13 Mayıs 1734, Thornhill, Dorset, İngiltere), 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de çok popüler olan tarihsel konulu resmi yetkinleştiren ilk İngiliz ressam. İtalyan barok geleneğinde çalışmıştır.

I. George ve II. George tarafından saray ressamlığına atandı. 1720'de Ressamlar Loncası'nın başına getirildi; aynı yıl kendisine "sir" unvanı verildi. 1723'te Royal Society'ye alındı, 1722-34 arasında da parlamento üyesi oldu. Kneller Resim Akademisi'nin ilk başkanlarındandı. Burası kapanınca yeni bir "kraliyet akademisi" kuramadı; açtığı kendi çizim okulu da başarılı olmadı.

Thornhill'in en önemli yapıtları St. Paul Katedrali kubbesindeki sekiz resmiyle (1715-19), Greenwich Hastanesi'ndeki Resimli Salon'da bulunan alegorik resimlerdir (1708-27). Aralarında Hampton Sarayı'nın da bulunduğu çeşitli saray ve kır evlerinde tavan ve duvar resimleri yaptı. Az sayıdaki tuval resimleri arasında St. Mary Bölge Kilisesi altar panosu ve damadı William Hogarth ile birlikte yaptığı Avam Kamarası üyelerinin grup portresi vardır. Thornhill ayrıca portreler, kitap resimleri ve sahne dekorları yapmış, Westminster Abbey'nin kuzey transeptinin gülpenceresini (1721) hazırlamıştır.

Thornton, Henry (d. 10 Mart 1760, Londra - ö. 16 Ocak 1815, Londra, İngiltere), İngiliz iktisatçı.

Tanınmış bir tüccar ve hayırseverin oğluydu. İngiltere Kilisesi'nin Evanjelik bir kanadı olan Clapham tarikatının önde gelen üyeleri arasına girdi. Köleliğe karşı mücadelede William Wilberforce'un yanında yer aldı. 1782'de Southwark'tan parlamentoya seçildi ve ölümüne değin sandalyesini korudu. Bağımsız kalabilmek amacıyla hiçbir partiye katılmadı. Parlamentoda mali konulardaki görüşleriyle etkili oldu. Kazancının büyük bölümünü hayır işleri için harcadı.

Para kuramcısı olarak ünlenen Thornton'ın bu alandaki önemli yapıtı, aşırı kâğıt para basarak genel fiyat artışlarına yol açmakla suçlanan İngiltere Merkez Bankası'nı savunduğu *Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*'dır (1802; Büyük Britanya'da Vadeli Senetlerin Doğası ve Etkileri Üzerine Araştırma). Ayrıca külçe altın fiyatının yüksekliğinin nedenleri üzerinde durduğu 1810 tarihli Külçe Raporu önemlidir. Thornton külçe altın fiyatındaki artış ile para değerindeki düşüşe aşırı para basmanın yanı sıra başka etkenlerin de yol açtığını ileri sürerek, tek çözüm olarak para basımının katı biçimde kısıtlanmasına karşı çıktı. Ama 1810'da Külçe Altın Komitesi'nin üyesi olarak İngiltere Merkez Bankası'nın politikasını eleştirdi ve kâğıt paranın kısıtlanmasını savundu. Sonradan Knut Wicksell, Irving Fisher ve Alfred Marshall'a atfedilen, parasal ve gerçek faiz oranları arasında ayırım yapılması görüşüne öncülük etti.

Thornton, William (d. 20 Mayıs 1759, Jost Van Dyke, Tortola yakınları, İngiliz Virgin Adaları - ö. 28 Mart 1828, Washington, D.C., ABD), İngiliz asıllı ABD'li amatör mimar ve mucit. Asıl ününü Washington, D.C.'deki Capitol binasının tasarımıyla yapmıştır.

1781-84 arasında Edinburgh Üniversitesi'nde tıp okudu, 1784'te Aberdeen Üniversitesi'nden tıp diploması aldı. 1787'de ABD'ye gitti. Ertesi yıl ABD uyruğuna geçti ve Philadelphia'ya yerleşti. Mimarlık öğrenimi görmediği halde Philadelphia Kütüphanesi'nin yeni yapısı için 1789'da açılan proje yarışmasını kazandı.

1790'da Tortola'ya geri döndü. Washington'da yapılacak Capitol için bir proje yarışması açıldığını burada duydu. Hazırlayıp yolladığı öneriler Washington'a yarışma tarihinin bitiminden aylar sonra ulaştı. Ama katılan öbür projelerin hiçbirini yeterli bulmamış olan jüri Thornton'ın önerisini birinci seçti. Thornton'ın 1795'te yeniden gözden geçirdiği, ortada daire planlı bir bölümle kuzey ve güneyden buna bağlanan iki kanattan oluşan George üslubundaki tasarımının dış cepheleri uygulandıysa da yapının iç mekânlarını mimar Benjamin H. Latrobe bütünüyle yeniden tasarladı. Thornton 1794'ten 1802'ye değin Washington kenti komisyon üyeliği yaptı. Birçok konut tasarımı hazırladı. Beyaz Saray yandıktan sonra 1814'te Başkan Madison tarafından bir süre kullanılan ve bugün Amerikan Mimarlar Enstitüsü'nün (AIA) genel merkezi olan Octagon (1798-1800) bunlardan biridir.

Thornton 1802'den 1828'e değin Patent Bürosu'nda birinci müfettiş olarak çalıştı. Mucit John Fitch'le birlikte buhar gücüyle çalışan yandan çarklı gemilerin ilk örneklerini geliştirdi. *Short Account of the Origin of Steamboats* (1814; Buharlı Gemilerin Kökenine İlişkin Kısa Açıklama) adlı yapıtında yaklaşık 1778-90 arasında yaptıkları deneyleri anlatarak, bu tarihten sonra ilk buharlı gemiyi icat ettiğini öne süren Robert Fulton'a karşı çıktı. 1802-27 arasında sekiz buluşu için patent aldı; bunlar arasında ateşli silahlar ve damıtma aygıtları da vardı.

Thornycroft, Sir John Isaac (d. 1 Şubat 1843, Roma - ö. 28 Haziran 1928, Bembridge, Wight Adası, İngiltere), torpidobotların tasarım ve makine donanımlarında önemli gelişmeler sağlayan ve İngiliz donanması için ilk torpidobotu inşa eden geml tasarımcısı ve mühendis.

Thornycroft 1866'da Londra'daki Chiswick'te tekne inşası ve mühendislik işlerine başladıktan kısa bir süre sonra İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri'nden ilk torpidobot siparişini aldı. "Lightning" adlı bu gemiyi 1877'de tamamladı. Aynı dönemde çeşitli tekne ve uskur tasarımları üzerinde çalıştı. Suyu yarmak yerine üzerinde kayan bir tekne modelinin patentini aldı. Torpidobotlar için su borulu kazanların ve ilk gemi dengeleyicilerinden birinin tasarımını yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında mayınlı alanlardan geçebilen süratli kıyı torpidobotları inşa etti. İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri gemilerinde dizel yakıtı kullanılmasına öncülük etti. 1902'de "sir" unvanı aldı.

Thoroddsen, Jón (Thortharson) (d. 5 Ekim 1818, Bardastrandarsýsla - ö. 8 Mart 1868, Leirá, İzlanda), İzlanda romanının babası olarak tanınan yazar.

Zengin bir toprak sahibinin oğluydu. Kopenhag'da hukuk öğrenimi gördü. Mutsuz biten bir aşk ilişkisinden sonra edebiyata yöneldi. Bu ilişkiyi de yansıttığı romanlarında Sir Walter Scott'tan önemli ölçüde etkilendi. İlk İzlanda romanı sayılan *Piltur og stúlka* (1850; Delikanlı ve Genç Kız) adlı yapıtında, yalın bir aşk öyküsünü insanlar ve yerlere ilişkin özlü, yergili çizgilerle işledi. Bu romanı bitirdikten hemen sonra İzlanda'ya dönerek bölge yargıçlığı yaptı. İkinci romanı olan *Madur og kona*'yı (1876; Erkek ve Kadın) ise tamamlayamadan öldü. Her iki yapıtı da döneminin İzlanda toplumunun yalın, ama son derece başarılı bir portresini içerir.

Thorp, John (d. 1784, Rehoboth, Massachusetts - ö. 15 Kasım 1848, Providence, Rhode Island, ABD), halkalı iplik eğirme makinesini geliştiren ABD'li mucit. Thorp'un oldukça basit ve verimli makinesi 1860'lardan başlayarak Samuel Crompton'un geliştirmiş olduğu iplik eğirme vargelinin yerini almıştır.

Thorp, 28 yaşındayken elle ve suyla çalıştırılan özel bir dokuma tezgâhı geliştirdi ve buluşunun patentini aldı. Eğirme işlemi sırasında ipliğin bükülmesini denetleyen halka ve kopça gibi öğelerden yararlanması, bu alandaki üretimin büyük ölçüde artmasını sağladı. Yaşamı sırasında buluşları pek ilgi görmeyen Thorp, ilk olarak 1928'de Ulusal Pamuk Üreticileri Birliği'nce onurlandırıldı.

Thorpe, Jim, asıl adı JAMES FRANCIS THORPE (d. 28 Mayıs 1888, Prague yakınında, Yerli Toprakları [bugün Oklahoma] - ö. 28 Mart 1953, Lomita, California, ABD), gelmiş geçmiş en yetenekli kombine sporculardan biri. 1950'de ABD spor yazarları ve radyo

Jim Thorpe
The Bettmann Archive

spikerlerince en büyük Amerikalı sporcu ve 20. yüzyılın ilk yarısının en büyük Amerikan futbolu oyuncusu seçilmiştir.

Yerli (Sauk ve Meskuaki) yanı ağır basan bir ailedendi. Kansas'taki Lawrence'ta Haskell Enstitüsü'nde ve Pennsylvania'daki

Carlisle'da Yerli Meslek Okulu'nda okudu. Carlisle'da başarılı bir Amerikan futbolu oyuncusu olarak dikkatleri çekti. 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları'nda dekatlon ve pentatlonda birincilik kazandı. Amatör Atletizm Birliği'nin 1913'te yaptığı bir araştırma sonucunda 1909-10'da yarı profesyonel olarak beyzbol oynadığı anlaşılınca altın madalyaları elinden alındı. Bu madalyalar daha sonra 1983'te ailesine geri verildi. 1913'ten 1919'a değin Ulusal Lig'deki New York, Cincinnati ve Boston beyzbol takımlarında oynadı. Bu ligdeki 289 maçında vuruş ortalaması 0.252'ye ulaştı. 1919-26 arasında profesyonel Amerikan futbolunun ilk yıldızlarından biri oldu. Ayrıca basketbol, boks, *lacrosse*, yüzme ve hokey gibi spor dallarında da başarı gösterdi.

Sporu bıraktıktan sonra alkole düşkünlüğü ve yeni bir yaşam biçimine ayak uydurmada çektiği güçlükler yüzünden sefalet düzeyine kadar düştü. Ölümünden bir yıl sonra Pennsylvania'daki Mauch Chunk ve East Mauch Chunk yerleşmeleri Jim Thorpe adıyla birleştirildi ve cenazesi bu kasabaya taşındı. 1955'te her yıl Ulusal Amerikan Futbolu Ligi'nin en değerli oyuncusuna verilmek üzere Jim Thorpe Ödülü kondu. 1973'te Amatör Atletizm Birliği Thorpe'un amatör statüsünü iade ettiyse de Uluslararası Olimpiyat Komitesi 1982'ye değin bunu onaylamadı. 1982'den sonra Thorpe'un 1912 Olimpiyat Oyunları'nda dekatlon ve pentatlon şampiyonu olduğu onaylandı.

Thorpe, Thomas B(angs), THORP olarak da yazılır (d. 1 Mart 1815, Westfield, Massachusetts - ö. 20 Eylül 1878, New York kenti, ABD), "The Big Bear of Arkansas" (Arkansas'ın Büyük Ayısı) adlı masalıyla ünlü ABD'li mizahçı. Amerika'nın sınır bölgelerindeki yaşamı Mark Twain'den önce en iyi anlatan yazarlardan biridir.

Resim öğrenimi gördü ve 18 yaşında New York'taki Amerikan Güzel Sanatlar Akademisi'nde bir sergi açtı. 1836'da Louisiana'ya taşınarak, çoğu New Orleans ve Baton Rouge'da olmak üzere art arda beş gazete yayımladı. 1841'de New York'ta çıkan *Spirit of the Times* dergisinde yayımlanan "The Big Bear of Arkansas" o kadar beğenildi ki, edebiyat tarihçileri Thorpe'un çağdaşı olan bazı Güneybatılı yazarları Büyük Ayı mizahçıları olarak adlandırdılar.

Thorpe 1854'te New York kentine taşındı. En güzel öykülerini içeren *The Hive of the Bee Hunter*'ı da (Arı Avcısının Kovanı) orada yayımladı. İç Savaş'ta New Orleans'ta görev aldı. Daha sonra New York'a dönerek gümrükte çalıştı; zamanının geri kalan bölümünü de resim yaparak, *Harper*'s ve *Appleton's* gibi dergilere yazarak geçirdi.

Thors, Ólafur (d. 19 Ocak 1892, Borgarnes - ö. 31 Aralık 1964, Reykjavík, İzlanda), 1942-63 arasında aralıklarla beş kez başbakanlık yapan İzlandalı siyaset adamı.

Kopenhag Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1916'da İzlanda'ya dönüşünde kardeşiyle birlikte trollü bir tekneyle balıkçılığa başladı. Bir süre Trollü Tekne Sahipleri Birliği'nin başkanlığını yürüttükten sonra 1925'te Bağımsızlık Partisi'nden parlamentoya (*Althing*) seçildi. 1932'de adalet, 1939'da haberleşme, 1942'de ise dışişleri bakanı ve başbakan oldu. Danimarka'yla İzlanda arasındaki birliğe resmen son verildiği ve cumhuriyet anayasasının hazırlık çalışmalarının sürdürüldüğü sırada (1944) bu iki görevi yeniden üstlendi.

1946'da hükümetten ayrılan Thors 1949-50, 1953-56 ve 1959-63 arasında üç kez daha başbakanlık, 1950-53 arasında da sanayi ve dış ticaret bakanlığı görevlerinde bulundu. 1963'te sağlık nedenleriyle görevden ayrıldı.

Thorsteinsson, Steingrímur (Bjarnason) (d. 19 Mayıs 1831, Snaefellsnes - ö. 21 Ağustos 1913, Reykjavík, İzlanda), İzlandalı yurtsever şair. Pek çok önemli yapıtı İzlanda diline çevirmesiyle de tanınır.

Kopenhag Üniversitesi'nde klasik filoloji öğrenimi gördü, bu arada dönemin Avrupa edebiyatını öğrenme fırsatı buldu. Kopenhag'da 20 yıl kaldıktan sonra 1872'de ülkesine dönerek öğretmenliğe başladı. Ardından Reykjavík'teki Latin Okulu'na müdür oldu.

Thorsteinsson Kopenhag'da İzlanda'nın Danimarka'ya karşı bağımsızlığını kazanması için çalışan İzlandalı milliyetçilere katılmıştı. Bu dönem şiirlerinin çoğu yurtseverlikle ilgiliydi. Thorsteinsson gene bu dönemde İzlanda'nın doğal güzelliklerini öven şarkılar yazdı ve halkının kültürel ufkunu genişletmek amacıyla birçok çeviri yaptı.

Thorsteinsson'un şiirlerinin hepsi belli bir düzeyin üstündedir. Şarkı sözleri ise müzik eşliği gerektiren zarif yapıtlardır. Ama Thorsteinsson en büyük ustalığını çevirilerinde gösterir. Bunlar arasında çeşitli dillerden şiirler, *Binbir Gece Masalları*, Shakespeare'in *King Lear*'ı (*Kral Lear*), Defoe'nun *Robinson Crusoe*'su ve Andersen'in masalları sayılabilir.

Thorvaldsen, Bertel, THORWALDSEN olarak da yazılır (d. 19 Kasım 1770 ya da 13 Kasım 1768, Kopenhag - ö. 24 Mart 1844).

Bertel Thorvaldsen'in bir mermer heykeli, 1839; Thorvaldsen Müzesi, Kopenhag
Thorvaldsens Museum Kopenhag

yeni-klasik dönemin önde gelen heykelcilerinden. Ünü ülkesi dışına taşan ilk Danimarkalı sanatçıdır. 20. yüzyılda yeni-klasikçiliğe yeni bir gözle bakılmasıyla Danimarka dışındaki ünü sarsılmış ve bir zamanlar Antik Çağın yetkin yorumları kabul edilen yapıtları kuru ve soğuk bulunmaya başlamıştır.

Thorvaldsen Danimarka'ya yerleşmiş İzlandalı bir ahşap oyma sanatçısının oğluydu. Kopenhag Akademisi'nde okudu, kazandığı bir gezi bursu ile Roma'ya gitti ve bundan sonra ömrünün çoğunu bu kentte geçirdi. 1803'te gerçekleştirdiği İason heykeliyle Antonio Canova'nın dikkatini çekti. ünü hızla arttı ve bütün Avrupa'da tanındı. 1819'da gittiği Kopenhag'da yaklaşık 20 yıl kaldıktan sonra yeniden Roma'ya döndü. Servetinin büyük bir bölümünü, topladığı sanat yapıtları koleksiyonunu ve bütün heykellerinin modellerini barındıracak bir müzenin kurulması için bağışladı; kendisi de buraya gömülmeyi vasiyet etti.

Thorvaldsen'in en tipik yapıtları Antik Çağ tema ve figürlerinin yeni yorumlarıdır. Roma'da bulunan Quirinalis Sarayı'ndaki İskender Frizi'ni (1812) üç ay içinde yapmıştır. Dinsel yapıtları arasında Kopenhag'daki Meryem Ana Kilisesi'nde (Vor Frue Kirke) bulunan İsa ve 12 Havarinin dev heykelleri (1821-27) vardır. Thorvaldsen ayrıca döneminin önemli kişilerinin büstlerini de yapmıştır.

Thou, Jacques-Auguste de, THUANUS olarak da yazılır (d. 8 Ekim 1553, Paris - ö. 7 Mayıs 1617, Paris, Fransa), Fransız devlet adamı ve tarihçi. Döneminin olaylarına tarafsız yaklaşımıyla bilimsel tarih anlayışının öncüleri arasına girmiştir.

Çok sayıda bilim ve devlet adamı yetiştirmiş bir aileden geliyordu. Orléans, Bourges ve Valence'ta hukuk öğrenimi gördü. Ama ailesi din adamı olmasına karar verdiğinden Paris'teki Notre Dame Katedrali'nde amcasından boşalan özel kurul üyeliğini üstlendi. Devlet Şûrası üyesi olarak III. Henri ve IV. Henri'ye sadakatle hizmet eden de Thou, 1593'te kraliyet kütüphanesinin müdürü, 1595'te de Paris *Parlement*'ının (Yüksek Mahkeme) başkanı oldu. Bu görevi sırasında dinsel barışın sağlanması için çaba gösterdi ve Nantes Fermanı'yla (1598) ilgili olarak Protestanlarla yürütülen görüşmelere katıldı. Papalığın yetkilerinin sınırlandırılmasını savunan Gallikanizmi destekleyerek Trento Konsili'nin tanınmasına karşı çıkınca Katolik Kilisesi'nin düşmanlığını kazandı. 1604'te yayımlanan tarih kitabı, üzerindeki baskıları daha da artırdı. IV. Henri'nin ölümünden (1610) sonra kral naibesi olan Marie de Médicis, de Thou'nun *Parlement* birinci başkanlığına gelmesini engelleyerek, onu Mali İşler Konseyi üyeliğine atadı.

En önemli uğraşı tarih yazıcılığı olan de Thou yaşadığı dönemin olaylarını tam bir "bilimsellik"le ve önyargısız ele alan bir kitap yazmayı amaçlıyordu. *Historia sui temporis*'i (Kendi Zamanının Tarihi), amaçladığı bu nesnelliği sağlamak için Latince olarak yazdığı sanılır. Kitabın 1560'a değin uzanan dönemi kapsayan ilk bölümü 1604'te yayımlanır yayımlanmaz, de Thou'nun "ayrılıkçı ve bölücü" olarak nitelediği çevrelerin saldırısına uğradı. 1560-72 arasındaki ilk din savaşlarını ele alan ikinci bölüm kilisenin yasak kitaplar listesine alındı. De Thou'nun tarafsızlığını korumak için gösterdiği bütün çabaya karşın 1572-74 ve 1574-84 arasını kapsayan üçüncü ve dördüncü bölümler de yayımlandıklarında (1607-08) benzer bir tepkiye hedef oldu. De Thou'nun eleştirilere yanıt olarak kaleme aldığı, *Historia*'nın ek bölümü, *Mémoires de la vie de Jacques-Auguste de Thou* (1711, Jacques - Auguste de Thou'nun Yaşamından Anılar) adıyla Fransızcaya çevrildi.

Historia'nın 1607'ye değin gelen beşinci bölümünü de kapsayan ilk eksiksiz basımı 1620'de Pierre Dupuy ve Nicolas Rigault tarafından gerçekleştirildi. Beş yıl sonra, anıları içeren altı cilt de yapıta eklendi. Yapıtın en yaygın olarak kullanılan Fransızca çevirisi, *Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou, depuis 1543 jusqu'en 1607*

1734; 1543'ten 1607'ye Jacques-Auguste de Thou'nun Dünya Tarihi, 16 cilt) Başkeşiş Desfontaines ve bir grup bilim adamı tarafından yayımlandı. Titiz bir incelemeye ve güvenilir kaynaklara dayanan *Historia*, özenli bir bilimsel araştırma örneği olarak kabul edilir.

Thököly, Imre (d. 25 Eylül 1657, Késmárk, Slovakya - ö. 13 Eylül 1705, İzmit), Macar Protestanlarının Avusturya Habsburglarına karşı yürüttükleri mücadelenin önderlerinden Macar yurtsever.

Toprak sahibi varlıklı bir Protestan aileden geliyordu. Babasının Macar soylularınca Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Leopold'a karşı düzenlenen suikasttaki (1670) rolü nedeniyle idam edilmesinden sonra Erdel'e (Transilvanya) geçti. Bu arada aile mülklerine el kondu. Çok geçmeden Macar Protestanlarının Habsburgların baskıcı politikalarına karşı yürüttüğü direnişin önderliğini üstlenen Thököly, 1680'de direnişçilerin başkomutanlığına seçildi.

Thököly, Leopold'ün bütün dikkatini Fransa'yla arasındaki mücadele üzerinde yoğunlaştırmış olmasından ve Osmanlılarla Erdel prensinin kendisine sağladığı destekten yararlanarak Macaristan'ın kuzey kesiminin büyük bölümünü istila etti. Ardından Leopold'ü Sopron Antlaşması'nı (1681) imzalayarak Macarlara eski özgürlüklerini geri vermeye ve Macaristan'ın kuzeyindeki egemenlik haklarını tanımaya zorladı. Ama çok geçmeden Osmanlılarla ittifak kurup kendisini denetimindeki toprakların prensi ilan ederek imparatorla yeniden savaşa girdi. 1683'te de Osmanlıların yanında II. Viyana Kuşatması'na katıldı. Osmanlı ordularının Viyana'dan püskürtülmesinden sonra önderlik ettiği ayaklanma bastırıldı; ele geçirdiği kaleler tek tek geri alındı ve karısı yakalanarak Viyana'ya götürüldü. 1690'da Osmanlılar tarafından Erdel prensliğine getirilen Thököly, aynı yılın ağustos ayında imparatorluk kuvvetlerini Zernest'te yenilgiye uğrattı. Ama Erdel ve Macaristan'ın büyük bölümünün Osmanlı denetiminden çıkarak Avusturyalıların eline geçtiği Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra, Erdel'den kaçmak zorunda kaldı ve yaşamının geri kalan bölümünü Osmanlı topraklarında sürgün olarak geçirdi.

Thráki, Yunanistan'ın kuzeydoğusunda Evros, Rodópi ve Ksánthi (İskeçe) illerini (*nomoi*) kapsayan yönetim bölgesi (*dhiamerísma*). Merkezi Komotini (Gümülcine), yüzölçümü 8.578 km²'dir. Batıda Makedonya yönetim bölgesi, kuzeyde Bulgaristan, doğuda Türkiye, güneyde Ege Deniziyle çevrilidir. Ege Denizindeki Semendirek (Samothráki) Adası da Thráki yönetim bölgesine bağlıdır.

Batıda Néstos Irmağı, kuzeyde Rodop Dağları ve doğuda Meriç (Evros) Irmağıyla çevrili olan Thráki toprakları, Meriç Irmağının doğusundaki Trakya ovalarının uzantısıdır. Rodop Dağlarından güneye doğru uzanan geniş plato, Meriç Irmağı kıyılarındaki alçak düzlükleri bölgenin batısındaki ovalardan ayırır. Güney kesimine egemen olan Akdeniz iklimi Rodop Dağlarında karasal koşulların etkisiyle değişiklik gösterir. Mevsimler arası sıcaklık farkları Yunanistan anakarasının güney kesimine göre daha büyüktür. Aleksandrupolis'te (Dedeağaç) ocak ayında ortalama sıcaklık 6°C, temmuzda ise 27°C'dir.

1920'ye değin Osmanlı Devleti'nin parçası olan bölgede yaşayan Yunanlıların sayısı 1923'ten bu yana beş kattan fazla artmıştır. Günümüzde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Yunanlıların yaşam standartları, genelde Müslüman azınlıktan daha yüksektir. Müslümanların büyük bölümü Türk asıllıdır ve Türkçe konuşur. Müslüman olan ve Bulgarcaya yakın bir dil konuşan Pomaklar, Bulgaristan sınırında yoğunlaşmıştır. Bölgede Çingenece ve Türkçe konuşan az sayıda yerleşik Çingene de yaşar. Yönetim bölgesinin başlıca ticari ürünü çoğunlukla Müslümanlar tarafından yetiştirilen yüksek kaliteli Türk tütünüdür. Meriç Irmağının çevresindeki alçak düzlüklerde ve batıdaki ovalarda mısır ve pirinç yetiştirilir. Aleksandrupolis çevresinde bağlar vardır ve yörede şarap üretilir. Başlıca sanayi kuruluşları tarımsal ürün ve tütün işleyen tesislerdir. Ksánthi kaliteli sigaralarıyla ünlüdür. Komotini'de büyükbaş hayvancılık ve sepicilik gelişmiştir.

İÖ 5. yüzyılda yaşamış Eski Yunanlı filozof Demokritos'un ve Büyük İskender'in danışmanlarından Protagoras'ın yaşadığı Abdera'yla Romalılardan kalma Egnatia Yolu (Via Egnatia) gibi arkeolojik sit alanları çok sayıda turist çeker. Aleksandrupolis'in doğusunda böbrek hastalıklarına iyi geldiği söylenen kaplıcalar bulunur. Komotini'de bölgenin değişik kesimlerinden toplanmış arkeolojik buluntuların sergilendiği büyük bir müze vardır. Demokritos Üniversitesi (1973) de bu kenttedir.

Thráki'nin başlıca kentleri Aleksandrupolis, Komotini ve Ksánthi'dir. Selanik ve Atina'ya deniz ve demir yoluyla bağlı olan Aleksandrupolis'te bir havalimanı vardır. Nüfus (1981) 345.220.

Thrasea Paetus, Publius Clodius (ö. İS 66), İmparator Neron'a muhalefetiyle tanınan Romalı senatör.

İS 56'da konsül seçildi. Neron'un hükümdarlığı sırasında çeşitli konularda bağımsız bir tutum izledi. Neron'un ahlaksızlıklarına dayanamayarak İS 63'te bütün görevlerinden istifa etti. İS 66'da düşmanları Neron'u, rakip bir partinin önderliğini üstlendiği gerekçesiyle Thrasea'yı öldürtmesi için ikna ettiler.

Thrasybulos (ö. İÖ 388), Atinalı komutan ve demokrat önder. İÖ 411'de Samos'ta (Sisam) girişilen oligarşik ayaklanmayı bastırdı. Alkibiades'in yeniden göreve getirilmesini sağladı ve onunla birlikte birkaç başarılı deniz seferine çıktı. İÖ 404'te Otuz Tiran tarafından sürgün edilince Thebai kentine çekildi. Ertesi kış 70 adamıyla birlikte Atina yakınlarındaki Parnes Dağında bulunan Phyle adlı kaleyi ele geçirdi. Yandaşlarının sayısı kısa sürede arttı ve bin kadar adamıyla oligarşi yanlılarının bir saldırısını püskürttü. Pausanias komutasındaki bir Sparta birliğiyle yapılan çarpışmalardan sonra İÖ 403 sonbaharında varılan uzlaşmayla Atina'da demokrasiye dönüldü. Bir halk kahramanı konumuna yükselen Thrasybulos, İÖ 395'te Atina'nın Sparta'ya karşı Thebai Birliği'ne katılmasını sağladı. Byzantion'da demokratik bir yönetimi başa geçirerek Boğaz'dan geçen ticaret gemilerinden haraç alma uygulamasını yeniden başlattı. Lesbos'a (Midilli) yönelik başarılı bir saldırının (İÖ 389/388) ardından güneye doğru bir deniz seferine çıktı. Zorla para toplaması nedeniyle halkın gözünden düştüğü Aspendos'ta öldürüldü.

Three Mile Island, ABD'nin Pennsylvania eyaletindeki Harrisburg kenti yakınlarında, Susquehanna Irmağında yer alan ada ve bu ada üzerinde kurulu olan nükleer enerji santralı. ABD'nin nükleer enerji tarihinde yaşanan en ciddi kaza 28 Mart 1979'da bu santralda meydana geldi. 2 No.lu reaktörde otomatik olarak çalışan bir vananın yanlışlıkla kapanması, reaktör çekirdeğinde dolaşım halinde bulunan sudaki ısıyı aktarma işlevini yerine getiren ana kazan suyu sistemine su akışının kesilmesine yol açtı. Bunun üzerine reaktör çekirdeği otomatik olarak kapandı. Ama bazı donanım ve aletlerin işlevlerini tam yerine getirememesi, işlemleri yönlendirmede insan hatalarının yapılması ve kazayı izleyen saatlerde yanlış kararlar alınması, reaktör çekirdeğinde ciddi bir su soğutucusu kaybına neden oldu. Bunun sonucunda çekirdek kısmen açığa çıktı ve yakıtının zirkonyum kaplaması çevredeki aşırı ısınmış buharla etkileşime girerek büyük bir hidrojen gazı birikimi yarattı. Bu gazın bir bölümü çekirdekten reaktör binasının çevreleme teknesine sızdı. Atmosfere karışan kaçak hidrojen ve öteki radyoaktif gazlar çok düşük bir miktarla sınırlı kaldığından, çevredeki insanların sağlığı açısından ciddi bir tehlike oluşturmadı. Kazayı izleyen günlerde de çekirdekteki soğutucu su dolaşımının yeniden yeterli düzeye çıkması sağlandı.

Three Mile Island'daki kaza sağlık açısından çok önemsiz sonuçlar doğurmakla birlikte Amerikan nükleer enerji sanayisine geniş çaplı ve derin etkilerde bulundu. Kazanın hemen ardından aynı sisteme göre yapılmış, çalışmakta olan yedi reaktör geçici olarak kapatıldı. Bütün yeni reaktörlere ruhsat verilmesiyle ilgili resmî işlemler de geçici olarak askıya alındı. Kazadan sonra Nükleer Denetim Komisyonu'nun yeni tesisleri onaylamak için yürüttüğü işlemler önemli ölçüde ağırlaştı ve bu durum yıllarca sürdü. ABD'deki elektrik şirketleri 1979'dan 1980'lerin ortalarına değin yeni reaktör siparişinde bulunmadı. Kaza kamuoyunda nükleer reaktörlerin güvenliği konusunda var olan korkuları daha da artırdı ve yeni tesislerin kurulmasına karşı muhalefeti güçlendirdi. Three Mile Island'daki 1 No.lu reaktör, hasar görmemesine karşın, ancak 1985'te yeniden devreye girebildi. 2 No.lu reaktördeki temizleme çalışmaları 1990'a değin sürdü. Ama kaza sırasında çekirdeğinin yüzde 52'lik bölümü erimiş olan bu reaktör, uğradığı ağır hasar nedeniyle kullanılamaz durumda kaldı.

Three Rivers, İngiltere'nin güneydoğusundaki Hertfordshire ilinde ilçe. İlin güneybatı ucunda, 88 km²'lik bir alanı kaplar. Londra metropoliten alanının güneydoğusunda yer alan Three Rivers ilçesi, ağırlıklı olarak Londra'da çalışanların oturduğu bir konut alanıdır. Colne Irmağı Vadisi ilçenin hafif engebeli topraklarını boydan boya geçer. Ricksmanworth kenti ilçe merkezidir.

İlçe topraklarında kum ve çakıl elde etmek için yapılan çalışmalar sonucunda oluşan büyük çukurlar sonradan suyla dolmuştur; günümüzde bu çukurların bazılarının kıyıları gezinti yeri olarak düzenlenmiştir, bazıları da su deposu olarak kullanılmaktadır. Ricksmanworth ve Croxley Green'de kâğıt fabrikaları vardır. İlçede ayrıca basımevleri ile asbest levha ve kamyon fabrikaları bulunur. Nüfus (1988 tah.) 80.100.

Thresher, nükleer enerjiyle çalışan ve ilki 1960'ta denize indirilen ABD yapımı saldırı denizaltıları sınıfının ortak adı. İlk "Thresher", deneme seferleri sırasında Nisan 1963'te 129 kişilik mürettebatı ile birlikte New England'ın 300 km açığında battı. Denizaltı tarihinin en kötü kazası sayılan bu olayın nedeni belirlenemedi. Ağustos 1963'te "Trieste" batiskafı geminin enkazını yaklaşık 2.600 m derinlikte saptadı.

9 Temmuz 1960'ta denize indirilen ikinci "Thresher" 3.750 ton deplasman ağırlığında ve yaklaşık 85 m uzunluğundaydı. Güçlü patlayıcılar ya da bir nükleer savaş başlığı takılabilen "Subroc" denizaltısavar füzeleriyle silahlandırılmıştı. 1961-66 arasında "Thresher" sınıfından 13 denizaltı denize indirilmiştir.

Thrinaxodon, soyu tükenmiş, memelilere benzer üstün yapılı sürüngenler cinsi. Fosillerine Güney Afrika'da Triyas Döneminin (y. 225-190 milyon yıl önce) başlarında oluşmuş kara kökenli çökellerde rastlanır. Uzunluklarının yaklaşık 0,5 m olduğu anlaşılan bu hayvanların bacakları ile omuz ve kalça kemerleri gövdelerini yerden iyice yukarıda tutabilecek ölçüde güçlüydü.

Bu cins üyeleri olasılıkla hızlı hareket edebilen yırtıcılardı. Ama memelilerdeki gibi kıllarının bulunup bulunmadığı ya da yumurtlayarak mı yoksa doğurarak mı ürediklerı belirsizdir.

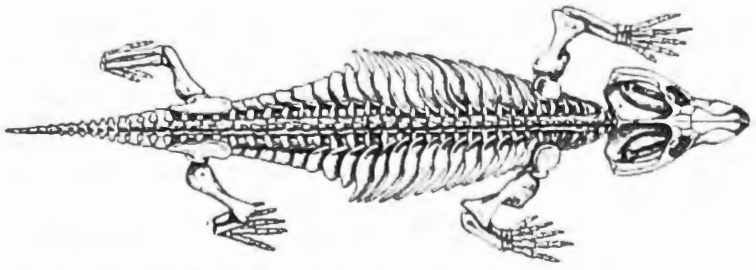

Thrinaxodon cinsinden bir örneğin iskeleti
A. S. Romer: *Vertebrate Paleontology*, University of Chicago, 1966

Throckmorton, Francis, THROGMORTON olarak da yazılır (d. 1554 - ö. 20 Temmuz 1584), Kraliçe I. Elizabeth'i tahttan indirmek amacıyla düzenlenen Throckmorton Komplosu'nun önderi.

Katolik bir alleden geliyordu; diplomat Sir Nicholas Throckmorton'ın yeğeniydi. Oxford Üniversitesi'ni bitirdikten sonra 1580'de kara Avrupa'sına gitti. Orada, Elizabeth'in Protestan yönetimine karşı komplo hazırlıkları içinde bulunan İngiliz Katolik sürgünlerle ilişki kurdu ve İskoçya kraliçesi Mary'yi tahta geçirmeyi amaçlayan planın hazırlanmasında önemli rol oynadı. Plana göre Guise 3. dükü Henri komutasındaki Fransız kuvvetleri İngiltere'yi işgal edecek, böylece Mary hapisten kurtarılarak İngiltere'de papalık otoritesi yeniden sağlanacaktı.

1583'te bu planı gerçekleştirmek için ülkesine dönen Throckmorton Londra'daki evini Mary ile yabancı ajanlar arasındaki ilişkiyi sağlayan bir haberleşme merkezi haline getirdi. Ama Elizabeth'in danışmanlarından Francis Walsingham komployu ortaya çıkarınca aynı yılın kasım ayında tutuklandı ve işkence sonucunda her şeyi itiraf etti. Mayıs 1584'te yargılandı ve birkaç ay sonra da öldürüldü. İlişki içinde olduğu kişilerden İspanyol büyükelçi Bernardino de Mendoza da İngiltere'den sınırdışı edildi.

Thryonomys, *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Thryonomyidae* familyasından, Afrika'ya dağılmış altı türü içeren memeliler cinsi. Tıknaz yapılı, kısa kuyruklu ve küçük kulaklı olan bu cins üyelerinin kılları sert ve kaba, postları kahverengi üzerine benektir. Uzunlukları, kuyrukları dışında 35-60 cm arasında değişir. Bulundukları yörelerde yaygın biçimde yenmektedirler. Afrika'da Sahra'nın güneyinde hemen her yere yayılmış olan *Thryonomys* türleri genellikle su kıyılarında bulunur ve yalnız yaşar. Tehlike karşısında hemen suya atlar ve iyi yüzerler. Sık bitki örtüsü arasında ya da kovuklarda barınır, kökleri, otları ve öbür bitkisel maddeleri yer, bazen şekerkamışı tarlalarına dadanarak zarar verirler. Dişiler bir batında 2-4 yavru doğurur. Yeni doğan yavruların vücudu tüylerle kaplı, gözleri açıktır.

Thryonomys swinderianus
H. Douglas Pratt'in çizimi

Thugga, bugün DUGGA, Tunus'ta en iyi korunmuş durumdaki Eski Roma kenti. Tebursuk yakınlarında, Kartaca'yla Theveste (bugün Tébessa, Cezayir) arasındaki eski yolun batısında yer alır. Buradaki en önemli Roma öncesi kalıntı, İÖ 2. yüzyılda bir Numidya prensinin onuruna yapılmış anıtmezardır. Bu üç katlı yapı Mısır'daki piramit mezarlarla Helenistik dönem Yunan tapınaklarının bir karışımı görünümündedir ve Afrika'da çok rastlanan kule biçimindeki küçük piramitli Roma mezarlarının ilk örneği olabilir. Üstünde Fenike ve Numidya dilinde yazılmış iki dilli bir yazıt vardır.

Thugga'da Helenistik dönemden kalma bir mezar, İÖ 2. yy
Emil Brunner

Thugga'yı Roma vatandaşlık haklarından bir ölçüde yararlanan bir *municipium* (belediye) haline getiren Roma imparatoru Septimius Severus'un (hd 193-211) onuruna yapılan tak, en önemli Roma yapılarından biridir. Roma döneminden kalma başka yapılar arasında forum, hamamlar, villalar, tapınaklar, bir sukemeriyle bir tiyatro vardır.

Thuidium, *Bryales* takımından, Kuzey Yarıküre'nin hemen her yerine dağılmış karayosunu cinsi. Toprağın, kayaların, ağaç ve kütüklerin üzerini kaplayarak halıya benzer katmanlar oluşturan bu bitkilerin dallanma biçimi eğreltilere benzer. Yaz sonuna doğru ya da sonbaharda olgunlaşan silindirik spor keseleri vardır.

Thuja *bak.* mazı

Thukydides (d. İÖ 460 ya da öncesi? - ö. İÖ 404 ya da sonrası?), en önemli Eski Yunan tarihçilerinden biri. *Peloponnesos'lularla Atina'ların Savaşı* (2 cilt, 1950-58) adlı yapıtıyla tanınır.

Yaşamı. Yaşamına ilişkin bilgiler tümüyle yapıtına dayanır. Atinalı olan Thukydides'in, İÖ 424'te *strategos* (komutan) olduğu bilinmektedir.

Babasının adının Oloros olması, Thukydides'in baba tarafından Trakya kökenli olduğunu göstermektedir. Ayrıca Thukydides'in, Atinalı asker ve devlet adamı Miltiades (Genç) ile akraba olduğu, Trakya'da topraklarının ve altın madenlerinin bulunduğu bilinmektedir.

Thukydides, bir Yunan heykelinin Roma kopyasından ayrıntı; Holkham Hall, Norfolk, İngiltere
National Monuments Records, Londra

İÖ 430-429 yıllarındaki veba salgını sırasında Atina'da bulunan Thukydides'in kendisi de bu hastalığa yakalandı. İÖ 424'te, o yıl görev yapacak 10 *strategos*'tan biri seçildi ve Trakya bölgesindeki donanmanın komutanlığına getirildi. Ama aynı yıl Amphipolis kentine saldıran Spartalı komutan Brasidas karşısında yenilgiye uğrayınca sürgüne gönderildi. Yirmi yıl süren sürgünlük döneminde yapıtı üzerinde çalışma olanağı buldu; Peloponnesos'u, özellikle de Sparta ve halkını yakından tanıyarak geniş malzeme topladı.

Sürgün yılları İÖ 404'te Peloponnesos Savaşı'nın ardından yapılan barışla son buldu. Thukydides'in İÖ 404'ten kısa bir süre sonra öldüğü sanılmaktadır. Yapıtının, önceden tasarlanmış bölümlere gelmeden birdenbire son bulması, savaşı izleyen karışıklık döneminde öldürüldüğü yolundaki bir savı doğrulamaktadır. Thukydides'in Atina'daki mezarı ve anısına dikilen anıt İS 2. yüzyıla değin ayakta kalmıştır.

Yapıtı. Günümüze sekiz kitap halinde ulaşan *Peloponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı*, savaşın sona erdiği tarihten altı buçuk yıl kadar önce, İÖ 411 sonbaharında son bulur. Thukydides'in çağdaşı Kratippos, bir kuşak sonra yaşamış Ksenophon ve 4. yüzyıl sonlarında yaşamış olan Theopompos'un tarih yapıtları da onun bıraktığı yerden başlar; hatta Ksenophon'un yapıtı, neredeyse Thukydides'in kaldığı paragraftan devam eder. Buna dayanarak yapıtın, yazılmış olduğu çağda yaygın biçimde tanındığı ve tamamının, günümüze ulaşan sekiz kitaptan oluştuğu öne sürülebilir.

Çalışmanın, kesin çizgilerle birbirinden ayrılan üç bölümünden oluştuğu söylenebilir. Bunlardan ilki, olaylar yaşanırken alınmış "notlar"; ikincisi, bu notların düzenlenerek birbirini izleyen anlatılar haline getirilmesiyle oluşturulan "vakayiname"; üçüncüsü de bu çatışmanın nedenlerini (1. Kitap), "On Yıl Savaşı"nı ve Atina'nın Sicilya'ya karşı giriştiği saldırıyı içeren ayrıntılı anlatıdır. Not tutma aşaması yapıtın yazılışı boyunca sürmüş ve Thukydides ölümünden çok kısa bir zaman öncesine değin yapıta çeşitli eklemeler yapmıştır. Ayrıca başka kaynaklardan derlediklerini değil, tanıklık ettiği, hatta bir bölümüne doğrudan katıldığı olayları aktarmaya çalışmıştır. Üçüncü aşama ya da anlatı aşaması, savaşın bitiminden sekiz buçuk yıl öncesine, ikinci aşamanın sonu da altı buçuk yıl öncesine rastlar. Bu son yıllarda Thukydides gözlemler ve araştırmalar yaparak not tutmuş, eklemeler yapmış ya da yazdıklarını gözden geçirerek değişiklikler yapmıştır. Yirmi yedi yıl süren savaş boyunca, savaşın sonucuna ilişkin bir öngörüde bulunmadığı gibi, yapıtın kapsamı ve kesin biçimi konusunda bir karara da varmamıştır.

Thukydides, siyasal etkenlerin yanı sıra, savaşa katılan halkların karakter özellikleriyle de ilgilenmiştir. Ona göre, sürekli hareket halinde, yeniliklere açık, devrimci, yerinde duramayan Atinalılar ile ağırkanlı ve ihtiyatlı Peloponnesoslular, özellikle de Spartalılar arasındaki karakter farklılığı, savaştaki etkenlerden biridir. Thukydides bireylerden çok eylemlerle, çekilen acılarla ve "Atinalılar", "Syrakusalılar" gibi halkların karakterleriyle ilgilenmiş, ama kişilerin önemini de gözardı etmemiştir. Atinalı demagog Kleon, Syrakusalı önder Hermokrates, cesur Nikostratos ve beceriksiz Alkidas gibi olayların gidişini etkileyen kişileri, konuşmaları ve eylemleriyle birlikte ele alarak uzun uzun anlatır. Ayrıca Themistokles, Perikles, Brasidas ve Alkibiades üzerine ayrıntılı kişilik çözümlemelerine girişir.

Thukydides savaşın teknik yönleriyle de ilgilenmiştir. Ona göre en önemli sorun savaşın, biri tümüyle deniz gücüne (Atina), öbürü ise tümüyle kara kuvvetlerine (Sparta ve müttefikleri) dayanan iki ordu arasında geçmesidir. Yapıtın giriş bölümünde Yunanistan'da deniz ticaretinin gelişimi ve uygarlığa geçiş üzerindeki etkisi konusunda verdiği bilgiler savaşın daha kolay kavranmasını sağlar. Thukydides'in Atinalı aydınlara özgü, son derece bireysel üslubu, Sophokles ve Euripides gibi yazarların, Anaksagoras, Sokrates gibi filozofların ve çağdaşı sofistlerin etkisini taşır.

Yapıtın başlangıç bölümünde Thukydides kısaca amacını açıklar ve aktardığı konuşmaların, hatta çarpışmalardaki olayların doğruluğu konusundaki kuşkularından söz eder. Ayrıca İÖ 430'daki veba salgını ve İÖ 424'teki komutanlığı dışında, hiçbir olayı kesin ayrıntılarla tanımlamamış, hangi konuşmalara bizzat tanık olduğunu, hangi çarpışmalarda yer aldığını, gittiği yerleri ve görüştüğü kişileri belirtmemiştir.

Thukydides en güvenilir tarih çalışmalarından biri olarak kabul edilen *Peloponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı*'nı son derece sağlam bir kronolojik düzene oturtmuştur; o döneme ait birçok taş yazıt da, onun verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Ayrıca onun bıraktığı yerden anlatıyı sürdüren üç tarihçi de, yarım kalan son kitapta bile hiçbir değişiklik yapmamıştır. Atinalıların kuşatması sırasında daha çocuk olan Syrakusalı tarihçi Philistos da Sicilya Tarihi adlı yapıtında aşağı yukarı aynı olayları anlatır. Aristophanes'in siyasal komedyaları Thukydides'in yazdıklarını doğrulayan başka belgelerdir.

Thukydides'in yapıtının ana teması bir savaşın tarihi, yani çarpışmalar ve kuşatmalar, bir anda kurulup bozulan ittifaklar, en önemlisi de insanların bitmek bilmeyen savaş boyunca gösterdiği davranışlar ve "insan ruhunun kaçınılmaz çürüyüşü"dür. Yapıtın savaşın ilk yılında öldürülenlerin ardından Perikles'in yaptığı konuşmanın aktarıldığı bölümü, Atina ve Atina demokrasisi üzerine etkileyici bir değerlendirmedir. Bunu, veba salgınının ve verilen onca kaybın ardından Atinalıları pençesine alan umutsuzluğun anlatılması izler. Syrakusa limanındaki son çarpışma ve Atina kuvvetlerinin geri çekilişi de aynı ölçüde etkileyici biçimde anlatılmıştır. Bu bölümde Thukydides savaş dönemindeki iç çatışmaların ahlaki ve siyasal sonuçlarını ele alır. Konuşma bölümlerinde, farklı bir yöntemle, Plataia kentinin yazgısından söz edilir. Kentin içinde bulunduğu durum, Thebai'nin kıskançlığı, Sparta'nın ihaneti ve Kleon'un Mytilene (Midilli) Adasında katlıam yapmaya kalkmasına bağlanır.

Thule kültürü, Alaska'nın kuzeyinde, Kuzey Buz Denizi kıyılarında gelişen ve doğuda Amundsen Körfezine kadar uzandığı sanılan Tarihöncesi Eskimo kültürü. Yaklaşık 900'den başlayarak hızla doğuya doğru yayılan ve 12. yüzyılda Grönland'a ulaşan Thule kültürü, Kanada'nın Kuzey Kutup Bölgesi topraklarının orta kesiminde gelişmesini sürdürmüştür. Yaklaşık 1300'den 1700'e değin Doğu Thule kültürüyle Alaska'daki Batı Thule kültürü arasında karşılıklı bir etkileşim olmuştur.

Thule kültürü temelde balina avcılığına dayalıydı. Kışın sürekli oturulan ve balina kemikleri, derisi ve keseklerle yapılan evler deniz kıyısında yer alırdı. Bir bölümü toprağın altında kalacak biçimde yapılmış evler de vardı. Kışın çıkılan yolculuklar sırasında kardan evler yapılır, yazın ise bir olasılıkla deri çadırlarda kalınırdı. Balina, fok, mors, kutup ayısı, ren geyiği, misköküzü ve daha küçük memeliler, çeşitli kuş ve balıklar avlanır, midye ve bitki toplanırdı. Ulaşım kayak(*) denen kanolar ve umiak(*) denen köpeklerin çektiği kızaklarla sağlanırdı. Thule kültürüne özgü araç ve gereçlerin başında taş kandiller ve yemek kaplarıyla balina kemiğinden ve arduvazdan yapılmış araçlar gelirdi. Sanat ürünleri arasında büyü ya da oyun amacıyla kullanıldığı sanılan mors dişlerinden ya da tahtadan oyulmuş küçük figürler de yer alırdı.

Son derece gelişmiş ve uzmanlaşmış bir Eskimo kültürü olarak kabul edilen Thule kültürü, Eskimoların daha sonraki kültürel gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Bugün de Kanada'nın doğu, Grönland'ın kuzey ve Alaska'nın kuzeybatı kesimlerinde değişik biçimler altında varlığını sürdürmektedir. Doğudaki gelişmelerden etkilenen Batı Thule kültürü Alaska'nın kültürel gelişiminin temelini oluşturmuştur. Orta kesimlerdeki Thule kültürü ise olasılıkla iklim değişiklikleri sonucu 15. yüzyılda yok olmuştur.

Thun (Almanca), Fransızca THOUNE. İsviçre'nin orta kesimindeki Bern kantonunda kent. Aare Irmağı kıyısında, akarsuyun Thun Gölünden çıktığı noktada yer alır. Bern Alplerinin başlıca merkezini oluşturur. 12. yüzyılda kurulan kent başlangıçta Burgonya Krallığı'na bağlıydı. 1190'da Zähringen düklerinin, 1218'de Kyburg kontlarının, 1384'te de Bern kent devletinin yönetimine girdi. Kentteki başlıca yapılar, bugün müze olarak kullanılan Zähringen-Kyburg Şatosu (kulesi 1186-91), 1738'de yeniden inşa edilen Protestan kilisesi, belediye sarayı (1589) ve 12. yüzyıldan kalma Scherzligen Kilisesi'dir. Kentte peynir, makine, saat ve çanak çömlek üretilir. Nüfus (1987 tah.) 37.074.

Thun (ve Hohenstein Kontu), Friedrich (d. 8 Mayıs 1810, Tetschen - ö. 24 Eylül 1881, Tetschen, Bohemya), Avusturyalı siyaset adamı ve diplomat. Almanya ve Avusturya'daki devrimci ayaklanmaların (1848-49) bastırılmasından sonra Frankfurt'ta yeniden toplanan Alman Federal Meclisi'nde (*Bundestag*) Avusturya delegasyonunun başında yer aldı. 1850'de meclis başkanlığına getirildi. Tutucu kanadın sözcüsü olarak, Prusya önderliğinde daha merkeziyetçi bir Alman konfederasyonu oluşturulması önerisine karşı çıktı. Prusya temsilcisi Otto von Bismarck ile sık sık çatışmaya girdi. 1852-54 arasında Prusya, 1859-63 arasında Rusya elçiliği yaptı. Diplomatlıktan emekliye ayrıldıktan sonra Bohemya ve Avusturya'nın siyasal yaşamında etkin rol oynadı.

Thun (ve Hohenstein Kontu), Leo (d. 7 Nisan 1811, Tetschen, Bohemya - ö. 17 Aralık 1888, Viyana, Avusturya-Macaristan), Avusturyalı devlet adamı. İmparatorluğun eğitim kurumlarını yeniden düzenlemiş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun federal bir devlet haline getirilmesini savunmuştur.

Thun ve Hohenstein kontu Friedrich'in kardeşiydi. Muhafazakâr olmasına karşın, romantizmin etkisiyle imparatorluk topraklarındaki Çek, Polonyalı ve Macarlar arasında gelişen milliyetçi hareketlere yakınlık duydu. 1849-60 arasında din işleri ve eğitimden sorumlu bakan olarak görev yaptı. Bu dönemde ilkokullarda yerel dillerde eğitim yapılmasına izin verdi. Almanya'dan bilim adamları getirterek yükseköğretim kurumlarında eğitimin niteliğini yükselttiyse de, 1855'te Avusturya ile papalık arasında yapılan anlaşma sonucunda Katolik Kilisesi eğitim kurumlarını yeniden denetimi altına aldı. 1848'de Bohemya valisi olarak görev yapan Thun, 1861'den sonra da Bohemya'nın siyasal yaşamında önemli rol oynadı. Bohemya'da Çeklere tanınmış olan hakların genişletilmesi için çaba gösterdi ve imparatorluğun federal bir yönetim yapısına kavuşması için çaba gösteren Bohemyalı soyluların sözcülüğünü üstlendi.

Thunder Bay, LAKEHEAD olarak da bilinir. Kanada'da, Ontario eyaletinin ortabatı kesimindeki Thunder Bay ilinin merkezi kent. Kaministiquia Irmağının ağzında, Superior Gölünün bir girintisi olan Thunder Körfezi kıyısında yer alır. Büyük olasılıkla 1678'de Fransız kürk tüccarlarınca yerleşime açıldı

Ama ancak 19. yüzyılda Port Arthur ve Fort William'ın kurulmasından sonra kalıcı bir yerleşmeye dönüştü. Kaministiquia Irmağının ağzındaki Fort William, Kuzeybatı Kumpanyası tarafından kürklü hayvan avcılığı merkezi, Port Arthur (Hill City) ise bir gümüş madenciliği yerleşimi olarak kurulmuştu. Bu iki yerleşme 1870'lerin başlarında yakınlarında bulunan gümüş madenleri ve Kanada Pasifik Demiryolu'nun yöreye ulaşması sayesinde zenginleşti. İki kent arasındaki sert rekabet 1906'da liman tesislerinin birleştirilmesiyle çözüldü. 1950'lerde birleşme için gerekli çalışmalar başladı ve 1 Ocak 1970'te iki kent Thunder Bay adı altında birleştirildi.

Ana demir, kara ve su yolları üzerinde önemli bir ulaşım merkezi olan Thunder Bay, Kanada'nın en işlek limanlarından ve dünyanın en büyük tahıl depolama ve transit yükleme noktalarından biridir. Altın, bakır, gümüş ve demir cevheri çıkarılan zengin bir madencilik, kürkçülük, kerestecilik ve balıkçılık bölgesinin merkezinde bulunan kentin elektrik gereksinimi Silver ve Kalkabeka çavlanları üzerindeki hidroelektrik santrallarından sağlanır. Kentte gemi yapım ve onarım tesisleri ile bira, tuğla, otobüs, kamyon, uçak, un, kâğıt ve kâğıt hamuru fabrikaları vardır. Lakehead Üniversitesi 1965'te kurulmuştur. Nüfus (1991) kent, 113.746; (1986) metropoliten alan, 122.217.

Thunder Körfezi, Kanada'da Ontario eyaletinin ortabatı kesimindeki Superior Gölünün kuzeybatı kıyısında körfez. Uzunluğu 55 km, genişliği ise 24 km'dir. Kaministikwia ve Current ırmakları körfeze dökülür. Körfezin girişinde Pie Adası, doğu kıyısındaki yarımadanın üzerinde de Sibley Eyalet Parkı (243 km²) yer alır. Körfezdeki başlıca liman batı kıyısındaki Thunder Bay kentidir.

thunderbird (İngilizcede "gökgürültüsü kuşu"), Kuzey Amerika Yerli mitolojisinde, toprağı sulayarak bitkileri büyüttüğüne inanılan ve tasviri bir kuşu andıran güçlü ruh. Gagasıyla şimşek çaktırdığına ve kanat çırpışıyla gökgürültüsü çıkardığına inanılırdı. Çoğunlukla karnının üstünde ikinci bir başla betimlenirdi. *Thunderbird*'e çoğu kez kartal ve doğan biçiminde betimlenen daha az güçlü ruhlar da eşlik ederdi. En çok Kuzey Amerika'da görülmekle birlikte benzer figürlere Afrika, Asya ve Avrupa'da da rastlanmıştır. Avrupa'da daha çok ağaçkakanla ilişkilendirilir.

Haida Yerlilerine ait ahşap bir *thunderbird*, Kuzey Amerika kıyıları, 19. yy; British Museum, Londra
British Museum, Londra

Thunderbolt *bak.* P-47

Thurber, James (Grover) (d. 8 Aralık 1894, Columbus, Ohio - ö. 2 Kasım 1961, New York kenti, ABD), ABD'li yazar ve karikatürcü. Geniş ilgi uyandıran yapıtlarında, kendi yaratmadığı ve anlamadığı bir dünyayla kuşatılmış şaşkın kent insanının hayallere sığınışını canlandırmıştır. *My World - and Welcome to It*'te (1942; İşte Benim Dünyam-Siz de Ona Hoşgeldiniz) yer alan "The Secret Life of Walter Mitty" ("Walter Mitty'nin Gizli Dünyası", *Amerikan Hikâyeleri Antolojisi*, 1983) adlı öykünün kahramanı kılıbık ve hayalci Walter Mitty, kent insanına bakışının en güzel örneğidir. Bu öykü *The Secret Life of Walter Mitty* (1947; *Rüyalar Peşinde*) adıyla Norman Z. McLeod tarafından sinemaya aktarılmış, filmin başrolünde Danny Kaye oynamıştır.

"Kendi Portresi", James Thurber'ın bir çizimi, 1966
©1966 Helen Thurber, *Thurber & Company*, Harper and Row, New York

1913-18 arasında okuduğu Ohio Eyalet Üniversitesi'nden diploma almadan ayrılarak Dışişleri Bakanlığı'na girdi; önce Washington, D.C.'de, sonra da Paris'te şifre uzmanı olarak çalıştı. Columbus'a dönüşünde *Evening Dispatch* gazetesinde muhabirlik yaptı. 1924'te gene Paris'e giderek bir roman yazmayı denediyse de bu girişimi sonuçsuz kaldı. Fransa'da *Chicago Tribune* gazetesinin Paris ve Riviera baskıları için çalıştı. 1926'da New York'ta *Evening Post*'ta muhabirliğe başladı. 1927'de Herald Ross'un yeni kurduğu *The New Yorker*'a yazı işleri müdürü ve yazar olarak katıldı ve derginin kentsel niteliğinin oluşmasında önemli rol oynadı. Daha sonra yazdığı *The Years With Ross* (1959; Ross'lu Yıllar) adlı kitabında dergideki çalışma arkadaşlarını anlattı.

Thurber'ın ilk çizimleri dergide 1931'de yayımlandı. Kendisini temelde bir yazar olarak kabul ettiğinden çizimlerine fazla zaman ayırmaz, çalakalem çizerdi. Arkadaşı deneme yazarı E. B. White ise bu çizimlerin değerini fark etti ve dönemin sözde "bilimsel", ciddi cinsellik yaklaşımını alaya alan *Is Sex Necessary?* (1929; Cinsellik Gerekli mi?) adlı, birlikte yazdıkları kitabın resimlenmesinde kullanılmalarını sağladı. Thurber'ın dırdırcı kadın, ürkek ve bahtsız koca ve olayları sessizce gözleyen bir dizi hayvandan oluşan tipleri kent mitolojisinin klasikleri durumuna geldi.

Thurber 1933'te *The New Yorker*'ın yazı kurulundan ayrıldı, ama yazı ve karikatür göndermeyi sürdürdü. Çocukluğunda geçirdiği bir kaza yüzünden 1940'ta gözleri zayıflayınca karikatür çizmeye bir süre ara verdi. 1952'de neredeyse hiç görmez hale geldi ve çizmeyi tümüyle bırakmak zorunda kaldı.

Thurber'ın *My Life and Hard Times* (1933; Yaşamım ve Zor Yıllarım) adlı kitabında otobiyografik nitelikte bir dizi ilginç yazı yer alır. Öbür yapıtları arasında *The Thurber Album* (1952; Thurber Albümü), *Fables for Our Time* (1940; Çağımız İçin Fabllar), *The Male Animal* (1941, Elliott Nugent ile birlikte; Erkek Hayvan) adlı oyun, *The 13 Clocks* (1950; 13 Saat) ve *The Wonderful O* (1957; Harika O) adlı çocuk kitapları vardır. Yazı ve çizimlerinin derlendiği *The Thurber Carnival* (1945; Thurber Karnavalı) 1960'ta sahneye uyarlanmış, oyunda Thurber kendini canlandırmıştır. *Credos and Curios* (Amentüler ve Kuşkular) adlı derlemesi ölümünden sonra 1962'de yayımlanmıştır.

Thurgau (Almanca), Fransızca THURGOVIE. İsviçre'nin kuzeydoğu kesiminde kanton. Kuzeyde Konstanz Gölü (Bodensee), kuzeybatıda Ren Irmağı, güneyde Sankt Gallen kantonu, batıda da Zürich ve Schaffhausen kantonları ile çevrilidir. Yüzölçümü 1.013 km²'dir. Kanton topraklarında üç büyük dağ kütlesi uzanır. Bunlardan biri göl kıyısını izler; iç kesimdeki ikinci kütle Thur Irmağı (kuzey) ile onun kolu olan Murg Irmağı (güney) arasında uzanır; kantonun güney ucunda kalan üçüncü kütle Ön Alpler üzerindeki Hörnli Dağı (133 m) ile birleşir. Kanton merkezi Frauenfeld'dir(*).

Tarihöncesinde gölde kazıklar üzerinde yapılmış evlerde oturan insanların yaşadığı Thurgau, daha sonra Raetia adlı Roma eyaletinin bir parçası oldu. İS 450'de bir Alman kabilesi olan Alamanların eline geçti. 8. yüzyıldan sonra toprakları batıdaki Reuss Irmağından güneyde Alplerin eteklerine kadar uzanan bağımsız bir siyasal birim durumuna geldi. Ortaçağın daha sonraki dönemlerinde sınırları oldukça daralmış olan Thurgau Kontluğu, önce Zähringen düklerine, sonra da Kyburg kontlarına bağlandı. 1264'te Habsburglara geçti. 1460'ta İsviçre Konfederasyonu'na bağlanan Thurgau 1798'de Helvetia Cumhuriyeti'nin, 1803'te de İsviçre Konfederasyonu'nun bir parçası oldu. Kanton anayasası 1869'da yürürlüğe girdi.

Zengin bir tarım bölgesi olan Thurgau elma ve armutlarının yanı sıra elma şarabıyla da tanınır. Göl kıyısında ve Thur Vadisinde bağlar vardır. Kantonda tekstil, ayakkabı ve motorlu araçlar sanayileri gelişmiştir; basımcılık ve el sanatları da önemlidir. Birkaç yan hattı bulunan iki demiryolu kantonu boydan boya geçer. Nüfusun üçte ikisi Protestan, üçte biri Katoliktir. Halkın çoğunluğu Almanca konuşur. Nüfus (1991) 205.946.

Thurlow, Edward, 1. Baron Thurlow (Ashfield ve Thurlow) (d. 9 Aralık 1731, Bracon Ash, Norfolk - ö. 12 Eylül 1806, Brighton, Sussex, İngiltere), Haziran 1778-Nisan 1783 ve Aralık 1783-Haziran 1792 arasında İngiltere adalet bakanı. Kral III. George'un aşırı tutucu yönetimine destek

vererek elde ettiği ve çeşitli başbakanlar döneminde sürdürebildiği bu görevde hukuk bilgisinden çok üstün hitabetiyle dikkat çekmiştir.

1754'te avukatlığa başladı. 1762'de kraliyet danışmanı, 1765'te Avam Kamarası üyesi, 1770'te başsavcı yardımcısı oldu. III. George ile bazı önde gelen siyaset adamlarına saldıran ve Junius mektupları olarak bilinen yazarlara karşı açtığı mücadelenin ödülü olarak 1771'de başsavcılığa getirildi. İngiliz köle ticaretini ve Kuzey Amerika kolonilerindeki mutlakiyetçi yönetimi açıkça savundu. Bu arada pek çok siyasal hasım kazandı. Bunlardan Charles James Fox 1783'te adalet bakanlığından alınmasını sağladıysa da çok geçmeden William Pitt'in (Genç) yardımıyla yeniden bu göreve döndü. Lordlar Kamarası'ndaki tutucu muhalefetiyle tepkisini çektiği Başbakan Pitt tarafından 1792'de istifaya zorlandı.

Öğrencilik yıllarından başlayarak şair William Cowper'le dost olan Thurlow, ayrıca George Crabbe ve Samuel Johnson'a parasal destek sağlamasıyla da tanınır.

Thurmond, (James) Strom (d. 5 Aralık 1902, Edgefield, Güney Carolina, ABD), eyaletlerin haklarını savunmasıyla tanınmış ABD'li siyaset adamı.

Altı yıl öğretmen olarak çalıştıktan sonra 1930'da avukatlığa başladı. Çeşitli savcılık ve yargıçlık görevlerinde bulundu, ayrıca eyalet senatörlüğü (1933-38) yaptı. II. Dünya Savaşı'nda üstün yararlıklar göstererek yarbaylığa kadar yükseldi. 1946'da Güney Carolina valiliğine seçildi. Eğitim ve başka alanlarda liberal reformlar gerçekleştirdi. 1948'de toplanan Demokrat Parti Ulusal Kongresi'nde siyasal programa Siyahlar için medeni haklar maddesinin konmasına karşı çıkarak partiden ayrılan Güneyli delegelerin başını çekti. Güneyli delegelerce oluşturulan ve halk arasında Dixiecrat (Güney Yanlıları) olarak bilinen Eyalet Hakları Demokrat Partisi'nin adayı olarak başkanlık seçimine girdi. Ama yalnızca 39 delegenin oyunu alabildi.

1954'te seçildiği ABD Senatosu'nda askeri güç ve harcamaların artırılmasının ateşli bir savunucusu ve medeni haklara ilişkin yasaların en büyük karşıtlarından biri olarak tanındı. 1960'ta bir kez daha senatörlüğe seçildi. Cumhuriyetçi Parti başkan adayı Barry Goldwater'ı desteklemek için 1964'te Demokrat Parti'den yeniden ayrıldı. 1966, 1972, 1978 ve 1984'te Cumhuriyetçi Parti'den Senato'ya girdi ve Güneyli tutuculardan Cumhuriyetçi Parti'ye destek sağlama çabalarını sürdürdü. 1980'de Senato Adalet Komisyonu başkanı oldu. 1981'de de Senato geçici başkanlığına seçildi.

Thurn ve Taxis posta sistemi, Batı ve Orta Avrupa'da, çalışmalarını 1806'ya değin Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun, o tarihten sonra da özel kişilerin denetiminde yürüten posta kuruluşu. Adını soylu Thurn ve Taxis ailesinden alır. Önceleri Tassis adıyla anılan aile daha 1290'da İtalya'daki kent devletlerine kurye hizmetleri veriyordu. Ailenin posta işlerini büyütmesi 1489'da İmparator I. Maximilian'ın, 1504'te de İspanya kralı I. Felipe'nin posta şefi olan Franz von Taxis'le başladı. İmparatorluğa bağlı topraklarda ve İspanya'da hem resmî, hem de özel posta işlerini görme tekelini elde eden von Taxis, halka açık ilk posta hizmetinin de temelini attı. Kurduğu geniş posta ağında birçok akrabasını görevlendirdi. I. Maximilian'dan 1512'de soyluluk unvanı alan aile, izleyen 355 yıl boyunca çeşitli kolları aracılığıyla İspanya, Almanya, Avusturya, İtalya, Macaristan ve Felemenk'te yerel ve ulusal düzeyde posta hizmetleri verdi. Ailenin yanında posta taşımacılığının yanı sıra gazete dağıtımı işini de yapan 20 bin dolayında ulak çalışıyordu. 1852'den sonra posta pulları da çıkaran Thurn ve Taxis kuruluşu, 1867'de Prusya hükümetince satın alınarak kamulaştırıldı. Ailenin arması olan posta borusu bugün de Avrupa'daki birçok posta kuruluşunun simgesidir.

Thurnwald, Richard (d. 18 Eylül 1869, Viyana, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 19 Ocak 1954, Berlin, Almanya), toplumsal kurumlar üzerine karşılaştırmalı incelemeleriyle tanınan Alman antropolog ve sosyolog.

Sosyal antropoloji kuramını, Solomon Adaları ile Mikronezya'da (1906-09 ve 1932), Yeni Gine'de (1912-15) ve Doğu Afrika'da (1930) yaptığı alan araştırmalarına dayanarak oluşturdu. İlk etnografya çalışmalarından *Die Gemeinde der Bánaro*'da (1921; Banaro Toplumu), bir Yeni Gine kabilesinin akrabalık sistemini ve toplumsal örgütlenmesini inceledi. 1924'ten başlayarak Berlin Üniversitesi'nde antropoloji ve sosyoloji dersleri verdi; bu arada kısa sürede ABD'nin bazı önde gelen üniversitelerinde bulundu. 1925'te *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie* (sonradan *Sociologus*) adlı dergiyi kurdu ve 1935'e değin yayın yönetmenliğini yürüttü. Ayrıca çeşitli antropoloji ve karşılaştırmalı hukuk dergilerini yönetti.

Dönemin etkili adlarından Alman psikolog Wilhelm Wundt ile Fransız antropolog Lucien Lévy-Bruhl'ün görüşlerini reddeden Thurnwald, Almanya'daki başlıca sosyal antropoloji akımlarının da dışında kaldı. Toplumsal kurumlar üzerine yapılacak karşılaştırmalı araştırmalarla toplumlar arasındaki farklılıkların kavranabileceğini, böylelikle kurumların asıl işlevlerinin de ortaya çıkacağını savundu. Belli işlevlere yönelik toplumsal yapıları inceleyerek tarihsel gelişim sırasını saptamaya çalıştı. Ayrıca teknoloji ile toplumsal yapı ve ekonominin karşılıklı ilişkilerini araştırdı. "Üst katmanlaşma" kavramından yola çıkarak feodalizm, ilk krallıkların, kentlerin ve devletlerin gelişimi ve 18. ile 19. yüzyıllardaki Batı sömürgeciliği üzerine çalışmalar yaptı. Öbür önemli yapıtları *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnosoziologischen Grundlagen* (1931-35, 5 cilt; Etnososyolojik Temelde İnsan Toplumu), *Economics in Primitive Communities* (1932; İlkel Toplumlarda Ekonomi), *Black and White in East Africa* (1935; Doğu Afrika'da Siyahlarla Beyazlar) ve *Aufbau und Sinn der Völkerwissenschaft*'ur (1948; Halkbilimin Yapısı ve Anlamı).

Thurston, Howard (d. 20 Temmuz 1869, Columbus, Ohio - ö. 13 Nisan 1936, Miami, ABD), tarihteki en büyük sihirbazlık gösterisini yöneten ABD'li sihirbaz.

Mesleğe iskambil kâğıtlarının kullanıldığı gözbağı oyunlarıyla başladı. Bütün gece süren gösteri programıyla dünya turu yaptı (1904-07). ABD'ye dönüşünde ünlü sihirbaz Harry Kellar'ın yerini aldı. Yirmi yılı aşkın bir süre üç saatten oluşan bir programla turnelere çıktı ve "uçan kadın" gibi büyük gözbağı gösterileriyle ünlendi. 1931'de program süresini kısaltarak sinema salonlarında gösteri düzenlemeye başladı. *My Life of Magic* (1929; Sihirbazlık Yaşamım) adıyla yaşamöyküsünü yazdı.

Thurston, Lorrin A(ndrews) (d. 31 Temmuz 1858, Honolulu - ö. 11 Mayıs 1931, Honolulu, Hawaii, ABD), ABD'nin Hawaii'yi ilhak etmesi için çaba gösteren Hawaii'li siyaset adamı.

Hawaii'de yaşayan ABD'li bir misyoner ailesinin oğluydu. Bir süre Oahu College'a devam ettikten sonra 1880'de ABD'ye giderek, hukuk öğrenimini Columbia Üniversitesi'nde tamamladı. 1883'te Hawaii'ye döndü ve avukat olarak çalışmaya başladı.

1886'da seçildiği Hawaii meclisinde kralın yetkilerinin sınırlandırılması ve yolsuzluklara son verilmesi için çaba gösterdi. İçtenlikle sürdürdüğü reform çabalarının sonuç vermemesi üzerine, 1887'de kralı yeni bir anayasayı kabule zorlayan muhalefet önderleri arasında yer aldı. Yeni anayasa tasarısının hazırlanmasına katkıda bulundu ve bu anayasa uyarınca kurulan reformcu hükümette içişleri bakanı oldu.

Hawaii'nin yerli halkının Kral Kalakaua'nın çevresinde birleşmesi üzerine öbür reformcularla birlikte 1890'da bakanlıktan ayrılmak zorunda kaldı. Bununla birlikte meclisteki görevini 1892'ye değin sürdürdü. Aynı yıl Washington'a giderek ABD'nin Hawaii'yi ilhakını kolaylaştırmak için çaba gösterdi. 1893'te Hawaii'ye dönerek Kraliçe Liliuokalani'nin tahttan indirilmesinde önemli rol oynadı ve geçici hükümetin kurulmasına destek oldu. Ardından ABD'ye gitti, yeni hükümetin desteklenmesine ve ilhaka yönelik çabalarını sürdürdü. Mayıs 1893'te ABD elçiliğine atandı.

Ertesi yıl Hawaii'ye döndü ve Hawaii Cumhuriyeti'nin anayasasının hazırlanmasına katkıda bulundu. ABD'nin Hawaii'yi ilhakını sağlamaya yönelik çabalarını siyasal yaşamının sonuna değin sürdüren Thurston, İspanyol-Amerikan Savaşı sırasında Hawaii'nin ABD'yi desteklemesi gerektiğini savundu. 1898'de siyasetten ayrılarak satın aldığı *Honolulu Advertiser* gazetesinin yönetimini üstlendi; ayrıca turizm ve ananas üretimi alanlarına yatırımlar yaptı.

Thurstone, L(ouis) L(eon) (d. 29 Mayıs 1887, Chicago - ö. 29 Eylül 1955, Chapel Hill, Kuzey Carolina, ABD), ABD'li psikolog. Zihinsel işlevleri ölçen psikolojik testlerin ve bu testlerin çok-etkenli çözümlemesinde kullanılan istatistik tekniklerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur.

New York'taki Cornell Üniversitesi'nde elektrik mühendisliği öğrenimi gördü. Kısa bir süre Thomas Edison'ın yanında çalıştı. 1912'de Minneapolis'teki Minnesota Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Orada öğrenme psikolojisine ilgi duyarak 1917'de Chicago Üniversitesi'nde psikoloji doktorası yaptı. Carnegie Teknoloji Enstitüsü'nde psikoloji bölümünün başında bulundu. 1924'te Chicago Üniversitesi'ne dönerek psikoloji dersleri vermeye başladı; üç yıl sonra profesör oldu. Psikolojik Testler Laboratuvarı'nı kurdu, ayrıca birçok kitap ve makale yazdı.

Çalışmalarında daha çok insan tutumlarının ve zekânın ölçümüyle ilgili sorunlar üzerinde durdu. O dönemde kullanılan test tekniklerini eleştirdiği *The Reliability and Validity of Tests*'te (1931; Testlerin Güvenilirliği ve Geçerliliği) ideal "zekâ yaşı" kavramına karşı çıkarak başarının yüzdeyle ölçülmesi gerektiğini savundu. Ayrıca bireysel tutum ve kanıları iki uç arasındaki bir aralıkta derecelendirdiği bir ölçek geliştirdi. En önemli yapıtı *The Vectors of Mind*'da (1935; Zihnin Vektörleri) psikolojik testlerde sonuçlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi açıklayan etken çözümleme yöntemini açıkladı. Etkenlerden herhangi birinin uygulanabilirliğinin ötekilere göre daha fazla olduğu görüşünü reddetti ve testteki başarıyı etkileyen bütün etkenleri tek bir testle değerlendirdi.

Bu arada etken çözümleme için yeni istatistik yöntemleri geliştirdi. İnsan zekâsını bu tekniklerle inceleyerek Birincil Zihinsel Yetenekler Testi'ni oluşturdu (1938). Bu yolla usavurma, sözcükleri akıcı biçimde kullanma, sözel kavrama, sayılarla işlem yapma, üç boyutta düşünebilme, ezberleme belleği gibi zekâ bileşenlerini ölçtü. *The Vectors of Mind*'daki düşüncelerini *Multiple-Factor Analysis* (1947; Çok-Etkenli Çözümleme) adlı yapıtında geliştirdi.

Psikolojik ölçüm laboratuvarını 1952'de Chicago'dan Chapel Hill'deki Kuzey Carolina Üniversitesi'ne taşıdı ve ölümüne değin bu üniversitede psikoloji profesörlüğü yaptı.

Thünen, Johann Heinrich von (d. 24 Haziran 1783, Jever, Oldenburg - ö. 22 Eylül 1850 Tellow, Mecklenburg), Alman tarım uzmanı. Mal taşıma maliyetleri ile üretim yeri arasındaki ilişkiyi ele alan *Der isolierte Staat* (1826; Yalıtılmış Devlet) adlı yapıtıyla tanınır. Ününü borçlu olduğu bu yapıt için veri toplama çalışmaları 1810'a değin iner. Yapıtında her yanı eşit ölçüde verimli, ulaşıma uygun suyolları bulunmayan ve yabanıl bir ortamla çevrili düz bir ovanın ortasında yer alan bir kent tasarlar. Bu modelde eşmerkezli tarımsal üretim kuşakları vardır. Ağır ve değerli ürünler ile bozulabilir mallar yakın, daha hafif ve dayanıklı mallar ise dış kuşaklarda üretilecektir. Mesafeye bağlı olarak kente taşıma maliyetleri arttıkça toprak getirisi azalacak, belirli bir mesafede de toprak rantı sıfır olacaktır. Ayrıca ekim yöntemleri de değişkenlik gösterecek, daha değerli olan kent yakınlarındaki araziler daha yoğun olarak ekilecektir. Sonraki yazarlar Thünen'in modelinden sık sık yararlanmışlardır.

Thüringen, Almanya'da tarihsel bölge ve eyalet (*Land*). Doğu ve Batı Almanya'nın 1990'da yeniden birleşmesinden hemen önce yeniden oluşturulan Thüringen eyaletinin sınırları içine Suhl, Erfurt ve Gera illeri (*Bezirk*) ile Leipzig ve Halle illerinin küçük bölümleri alındı. Eski Doğu Almanya'nın güneybatı kesimini kaplayan eyaletin yüzölçümü 16.251 km², yönetim merkezi Erfurt'tur.

Thüringen eyaleti batıdan doğuya doğru Weser Irmağının bir kolu olan Werra Irmağından Pleisse Irmağına, güneyden kuzeye doğru da Thüringen Ormanı (Thüringer Wald) ile Franken Ormanından (Frankenwald) Harz Dağları eteklerine kadar uzanır. Başlıca kentleri güneybatıdaki Meiningen ve Suhl, kuzeydeki Sonderhausen ve Nordhausen ve batı-doğu doğrultusunda bir hat üzerinde yer alan Eisenach, Gotha, Erfurt, Weimar, Jena, Gera ve Altenburg'dur.

Germen kökenli bir halk olan Thüringenliler tarih sahnesine İS y. 350'den sonra çıktılar. 5. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hunlar karşısında yenilgiye uğradılarsa da 500 yılına doğru Harz Dağlarından Tuna'ya kadar uzanan geniş bir krallık kurdular. Thüringen kralı Irminfrid 531'de Unstrut Irmağı kıyısındaki Burgscheidungen'de Frank kralları I. Theoderich ve I. Clotaire'e yenilince, Harz Dağları ve Thüringen Ormanı dışındaki topraklarını yitirerek Frank düklerinin yönetimi altına girdiler. 8. yüzyılın başlarında düklük kontluklara bölündü ve Thüringenliler Aziz Bonifatius'un çabaları sonucunda Hıristiyanlığı benimsediler. 908'de Charlemagne tarafından Slavlara karşı bir sınır bölgesi haline getirilen Thüringen, sonradan Saksonya dükü Otto'nun eline geçti. Otto'nun oğlu, Alman kralı I. Heinrich, 933'te Thüringen'e saldıran Macarları Riade'de durdurdu ve bölgenin savunmasını pekiştirdi. 1024'te Saksonya krallık hanedanının son üyesinin de ölümüyle Thüringen Ludwig'in (Sakallı) aracılığıyla Ludowing ailesinin yönetimine girdi. Kral Lothar 1130'da Ludwig'in torununa Thüringen kontu unvanını verdi.

Thüringen kontu Heinrich Raspe 1246'da IV. Konrad'a karşı Alman kralı seçildiyse de ertesi yıl öldü. 1256'dan 1263'e değin süren veraset kavgasının ardından, Wettin hanedanından gelen Meissen kontu III. Heinrich Thüringen üzerindeki hak iddialarını kabul ettirdi ve 1265'te Thüringen tahtına oğlu Albrecht'i geçirdi. Böylece Wettin hanedanına geçen Thüringen toprakları 15. yüzyılda Sakson düklükleri, Hessen-Kassel ve çeşitli küçük devletler arasında bölündü. Prusya önce Viyana Kongresi'yle (1814-15) daha sonra da Yedi Hafta Savaşı'nın (1866) sonucunda Thüringen'in bazı kesimlerini ele geçirdi.

Weimar Cumhuriyeti sırasında eskiden Thüringen'e bağlı olan bazı topraklar birleştirilerek eyalet (*Land*) haline getirildi (1920); Weimar kenti de yeni oluşturulan eyaletin merkezi oldu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Thüringen'in tümü Almanya'nın Sovyet işgal bölgesi içinde kaldı. Prusya'nın yıkılmasıyla Thüringen eski Saksonya eyaletinin güneybatısı ve bütün eski topraklarıyla birlikte ADC'ye bağlı bir eyalet durumuna geldi. Erfurt kenti de eyalet merkezi oldu. 1952'deki yönetsel düzenleme sırasında eyaletler kaldırılınca Thüringen eyaleti Erfurt, Suhl, Gera ve Leipzig adlı dört ile (*Bezirk*) bölündü. Bölge 1990'da II. Dünya Savaşı sonrasındakine benzer sınırlarla yeniden eyalet olarak düzenlendi.

Eyaletin güney kesiminin büyük bir bölümü Thüringen Ormanının güzel manzaralı yuvarlak tepeleriyle kaplıdır. Bu tepelik alanın kuzey yamaçları 900 m'ye kadar yükselir. Eyaletin kuzey sınırını Harz Dağları belirler. Harz Dağları ile Thüringen Ormanı arasında, Saale Irmağının doğu yönünde akan kollarının geçtiği verimli bir tarım bölgesi olan Thüringen Havzası yer alır. Havzadaki tarım ağırlıklı olarak buğday, arpa, şeker pancarı ve pazara yönelik sebze üretimine dayanır. Ilm Irmağına bakan yamaçlar meyve bahçeleri ve bağlarla kaplıdır. Havzanın kuzey kesiminde linyit ve potas yatakları vardır. Eyaletin doğu ucunda Erzgebirge'nin batı uzantıları geçer. Rhon Dağları ise eyaletin batı kesimine sokulur. Eyaletin güneydoğu kesimi Franken Ormanı ve Vogtland'ın oluşturduğu çıplak ve dağlık bölge içinde kalır. Eyaletteki suları toplayan başlıca ırmak genellikle kuzey yönünde akan Saale'dir.

Thüringen'in ekonomisinde en önemli yeri sanayi sektörü tutar. Başlıca sanayi ürünleri arasında metal eşya, hassas makineler, elektrikli araçlar, dokuma ve kimyasal maddeler sayılabilir. Orman vadilerindeki bazı kasabalarda cam, ahşap ve oyuncak sanayileri vardır. Eyaletin en büyük kentsel merkezleri Erfurt, Jena, Gera ve Weimar'dır. Nüfus (1990 tah.) 2.684.000.

Thüringen Havzası, Almanya'da verimli tarım alanı. Kuzeyinde Harz Dağları, güneyinde de Thüringen Ormanı (Thüringer Wald) yer alır. Thüringen Havzası, Saksonya Ovasından başlayarak batıya doğru uzanır. Saale Irmağının doğuya doğru akan kolları ilkbaharda karların erimesiyle birlikte yükselir ve zaman zaman bölgede taşkınlar görülür. Havzanın iklimi ve toprağı tarıma elverişlidir. Genellikle tahıl ve köklerinden yararlanılan bitkiler yetiştirilir. Ilm Irmağına bakan yamaçlar meyve bahçeleri ve üzüm bağlarıyla kaplıdır. Sanayi daha çok Gotha, Erfurt ve Weimar gibi büyük kentlerde gelişmiştir. Havzanın kuzeyinde linyit ve potas çıkarılır.

Thüringen Ormanı, Almanca THÜRINGER WALD. Almanya'da sık ormanlarla kaplı tepelik ve dağlık bölge. Thüringen'in ortabatı kesimindeki Eisenach yöresinde başlar ve güneydoğu yönünde düzensiz bir hat boyunca uzanarak Bavyera sınırında Franken Ormanıyla birleşir. Genişliği 10-35 km arasında değişir. Hiçbir kesiminde sarp bir görünüm taşımaz; yuvarlak ve aşınmış doruklarının en yükseği olan Grosser Beer Dağı bile ancak 982 m'ye ulaşır. Tepe ve dağ sıraları birçok şirin vadi ve dere yatağını kuşatır. Bölgenin manzarasını güzelleştiren en çarpıcı özellik büyük ölçüde çam ve göknar ağaçlarından oluşan ormanlardır. Yüzeyin daha yüksek ve ağaç örtüsünün daha sık olduğu kuzeybatı kesimi doğal manzara açısından da daha güzeldir. Güneydoğu kesiminde yerleşim ve sanayi daha çok gelişmiştir.

Thüringen Ormanının Werra ve Saale ırmakları arasında uzanan doruk çizgisinden çok eski çağlardan kalan ve Rennsteig ya da Rainsteig denen geniş bir yol geçer. Adı büyük olasılıkla "sınır yolu" anlamına gelen bu yol geçmişte gerçekten de Thüringen ve Franken arasındaki tarihsel sınırı belirliyordu. Rennsteig aynı zamanda Almanya'nın kuzey ve güney kesimleri arasındaki kültürel sınır hattının bir bölümü sayılabilir. Çünkü yolun iki yanında konuşulan lehçeler, görenekler, yerel adlar ve yerel giysiler öteden beri farklılık göstermiştir. 16. yüzyıla değin bir demir madenciliği merkezi olan bölgede günümüzde başlıca geçim kaynakları oyuncak yapımı, ahşap oymacılığı, cam ve çini üretimi gibi küçük sanayi dalları ile Eisenach, Friedrichroda, Giessübel ve Oberhof gibi tatil beldelerine dayanan turizmdir.

Thyateira *bak.* Akhisar

Thylacosmilus, fosillerine Güney Amerika'daki Pliyosen Bölüm (y. 7-2,5 milyon yıl önce) çökellerinde rastlanan soyu tükenmiş yırtıcı keseliler cinsi. Jaguar kadar iri olan bu cins üyelerinin kısa kafatasında, altçenenin aşağıya doğru kıvrılarak genişleyen yanlarına yerleşebilen çok uzun köpekdiş-

Thylacosmilus cinsinden bir örneğin kafatası kalıntısı
British Museum of Natural History fotoğraf arşivi

leri dikkat çeker. Bu hayvanlar Kuzey Amerika'yı Güney Amerika'ya bağlayan kara köprüsünün yeniden kurulduğu dönemde Kuzey Amerika'dan gelen daha üstün yapılı etçillerin rekabetine dayanamayarak yok olmuştur. *Thylacosmilus* cinsi ile kedigillerden soyu tükenmiş *Smilodon*

cinsinin evrimsel gelişimleri arasında dikkat çekici benzerlikler görülür.

Thymelaeales, ikiçeneklileri(*) sınıfından, tek bir familya (*Thymelaeaceae*) ile 40 kadar cins içeren takım. Dünyanın hemen her yerinde rastlanabilen bu takımın üyeleri arasında başlıca çalılar, daha az olarak da ağaçlar ve otsu bitkiler yer alır.

Thymelaeales takımının en ayırt edici özelliği erdişi ya da tekeşeyli çiçekleridir. Taçyapraği bulunmayan bu çiçeklerin taçyaprağa benzeyen dört ya da beş loplu, tupsü

Dirca palustris
John Kohout Root Resources – EB Inc

çanakları (birleşik çanakyapraklar) vardır. Gerçekte bazı türlerde 4-12 taçyaprak bulunur; ancak bunlar genellikle çanak tüpünün ağzında yer alan pulsu yapılara indirgenmiştir. Çanak tüpünün iç çeperine bağlı olan çok sayıda erkekorgan loplarla almaşık olarak dizilmiştir. Üst durumlu yumurtalık genellikle tek bir gözden oluşur (ender olarak iki); her gözde bir tohumtaslağı bulunur.

Takımdaki en geniş cinsler *Pimelea* (80 tür), *Daphne*(*) (70 tür), *Wikstroemia* (70 tür), *Lasiosiphon* (50 tür), *Gnidia* (100 tür), *Daphnopsis* (46 tür), *Struthiola* (40 tür), *Dicranolepis* (30 tür), *Gonystylus* (25 tür), *Phaleria* (20 tür), *Peddiea* (20 tür), *Aquilaria* (15 tür) ve *Passerina*'dır (15 tür). *Thymelaeales*'in *Myrtales* ve *Proteales* takımlarıyla ilişkili olduğu sanılmaktadır.

Bazı türleri bahçecilikte değerlidir. Bunlardan *Dirca palustris* 1-1,5 m yüksekliğinde, sarı çiçekli bir çalıdır. Sık dallı, küçük bir çalı olan *Pimelea ferruginea* seralarda yetiştirilir. "Kâğıtağacı" ya da "kâğıtçalısı" denen *Edgeworthia papyrifera*'ın uzun, beyaz liflerinden ince ve dayanıklı bir kâğıt yapılır. *Daphne* türleri ise değerli süs bitkileridir.

Thymus *bak.* kekik

thyrsos, Eski Yunan mitolojisinde Şarap ve Coşkunluk Tanrısı Dionysos'un ve onu büyüten Bakkhaların taşıdığı asa. Yunan sanatının erken dönemlerinde Bakkhalar genellikle ellerinde asma ya da sarmaşık dallarıyla resmedilirdi. Daha sonraları *thyrsos*'lar bambu gibi kesilerek uçlarına sarmaşık yaprakları konan rezene saplarından yapılmaya başladı. Bakkhalar bunları silah olarak kullanırdı. Bazı araştırmacılar *thyrsos*'un bereketi simgelediği görüşündedir.

Thysanoptera *bak.* saçakkanatlılar

Thysdrus, bugün EL-CEM Tunus'ta, Suse'nin güneyinde Eski Roma kenti. Kartaca uygarlığından etkilenmiş yerel bir topluluk-ça kurulan kent, büyük olasılıkla İÖ 45'te Julius Caesar'ın eski askerlerinin buraya yerleşmesini izleyen dönemde bir Roma *colonia*'sına (tam yurttaşlık haklarına sahip yerleşim birimi) dönüştü. Afrika'daki en büyük Roma anıtı olan ve görkemiyle Roma'daki Colosseum'dan sonra gelen büyük amfitiyatro, Thysdrus'un Roma yönetimi altında ulaştığı yüksek refah düzeyini yansıtır.

Thyssen AİLESİ, dünyanın en zengin ailelerinden biri. Ailenin servetti, temeli 19 yüzyıl sonlarında atılan demir ve çelik imparatorluğuna dayanır.

Ren Bölgesi'ndeki yoksul bir aileden gelen August Thyssen (d. 17 Mayıs 1842, Eschweiler, Vestfalya - ö. 4 Nisan 1926, Kettwig, Almanya), çeşitli işlerden büyük kazançlar elde ederek bir haddehane satın aldı, 1871'de de Mülheim'da Thyssen & Co. KG'yi kurdu. Ruhr bölgesinin geniş doğal kaynaklarından yararlanarak demir ve çelik üretimini hızla genişletti. I. Dünya Savaşı başladığında 50 bin işçi istihdam ediyor, yılda 1 milyon ton demir ve çelik üretiyordu. İşlerini dikey örgütlenme ilkesine göre düzenleyen Thyssen kendi demiryolu, gemi taşımacılığı ve dok işletmelerini oluşturdu. Yatırımlarını Fransa, Belçika, Hollanda'ya, hatta Hindistan, Rusya ve Güney Amerika'ya kadar genişletti. Almanya'nın en büyük kömür üreticisi durumuna geldi; çimento ve bağlı sanayilerde yatırımlara girişti. Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında ağır silah üretiminde Krupp'la rekabet edecek duruma geldi. Gösterişsiz bir yaşam sürdüren ve cumhuriyetçi görüşleri benimseyen Thyssen öldüğünde yaklaşık 100 milyon dolarlık bir servetin sahibiydi.

Oğlu Fritz Thyssen (d. 9 Kasım 1873, Mülheim, Almanya - ö. 8 Şubat 1951, Buenos Aires), mühendislik eğitimi görerek babasının geliştirdiği işlerde çalışmaya başladı. I. Dünya Savaşı sırasında Ruhr'u işgal eden Fransız yetkililerin isteklerini reddedince tutuklandı. Daha sonra 1921'de Alman hükümetince Ruhr bölgesini Fransa'ya bırakmakla suçlandı. Kardeşlerinden Heinrich soylu bir Macarla evlenip iş yaşamından uzaklaşmıştı; August Jr. ise annesinin mirası uğruna babasını mahkemeye verdi ve servetini savurganca harcamaya yöneldi. Babasının servetini ve sanayi imparatorluğunu devralan Fritz ailenin varlıklarını Vereinigte Stahlwerke AG adlı tröstte topladı. Bu tröst Almanya'nın demir cevheri rezervinin yüzde 75'inden fazlasını denetliyor, 200 bin işçi istihdam ediyordu.

Fritz Thyssen 1920'lerde Almanya'nın içine düştüğü ekonomik kargaşa ortamında Adolf Hitler ile Nazi Partisi'nin ilk destekçilerinden oldu. 26 Ocak 1933'te Hitler'in Alman sanayicilere programını sunduğu toplantıyı düzenledi. Hitler'e iktidarı ele geçirme mücadelesinde 3 milyon mark verdi; Nazilerin yönetime gelmesinden sonra da Nazi Partisi'nin Ekonomi Konseyi üyeliğine ve Prusya'da müsteşarlığa getirildi. Ama Hitler'in Almanya'yı savaşa sürüklemesi ve Yahudiler ile kendisi gibi Katolik olanları ezmesi üzerine Nazilerden uzaklaşarak 1939'da İsviçre'ye kaçtı. Bunun üzerine Almanya'daki yaklaşık 88 milyon dolar tutarındaki mal varlığına el kondu ve Alman yurttaşlığından çıkarıldı. Hitler'i sert biçimde suçlayan bir açıklama kaleme alan Thyssen 1940'ta Fransa'ya geçti, ama 1941'de Güney Amerika'ya gitmek üzereyken Vichy hükümetince ele geçirildi. Dachau'ya gönderildiği bildirildi, savaşın sonunda da İtalyan Tirolü'ndeki bir tutuklama kampında bulundu. Naziliğin tasfiyesiyle görevli bir Alman mahkemesince yargılanıp "önemsiz bir Nazi" olmak suçundan mal varlığının yüzde 15'ini Nazi kurbanları için oluşturulmuş bir fona devretmesi kararlaştırıldı. Thyssen 1950'de Batı Almanya'dan ayrılarak kızı Kontes Zichy'nin bulunduğu Arjantin'e gitti ve ömrünün kalan bölümünü orada geçirdi. Ölümünün ardından Thyssen çelik ve kömür imparatorluğunu karısı Amelia zur Helle Thyssen devraldı (d. 1878? - ö. 25 Ağustos 1965, Puchhof, Bavyera, Batı Almanya). Amelia II. Dünya Savaşı sırasında gönüllü olarak Dachau toplama kampındaki kocasının yanında kalmış, ardından da Buchenwald'de tutulmuştu. Kocası ölünce Almanya'ya döndü, ama Alman yurttaşlığı için başvurmadı. Değerli tablo ve nadir porselenlerle dolu olan Puchhof'taki şatosundan ailesine ait işletmeleri yönetti. Bir başka büyük çelik üreticisiyle birleşerek Volkswagen ile Krupp'un ardından Batı Avrupa'nın üçüncü büyük çelik şirketini oluşturdu. Alman bilimine katkıda bulunmak amacıyla Fritz Thyssen Vakfı'nı kurduğu için Batı Almanya'nın en yüksek sivil madalyası olan Federal Hizmet Haçı ile ödüllendirildi.

Tıbhane-i Âmire, DARÜ'T-TIBB-I ÂMİRE olarak da bilinir, Osmanlı döneminde, 14 Mart 1827'de İstanbul'da açılan tıp okulu. Açılış tarihi Türkiye'de modern hekimliğin başlangıcı kabul edilir ve her yıl Tıp Bayramı olarak kutlanır. II. Mahmud (hd 1808-39), yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun hekim gereksinimi için bir tıp okulu açılmasını istedi. Dönemin hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi II. Mahmud'un da katıldığı bir törenle Darü't-Tıbb-ı Âmire olarak da anılan okulun açılmasını sağladı. Okulun amacı savaş zamanında orduda görev alacak, barışta ise sivil halka da hizmet edecek hekim yetiştirmekti. Mustafa Behçet Efendi Tıbhane-i Âmire'nin ilk nazırı ve hocası oldu. Vezneciler'deki Acemioğlanlar Kışlası yanında, Tulumbacıbaşı Konağı'nın bir bölümünde öğretime açılan okulun uzmanlık dersleri üst sınıflarda veriliyordu. Okulda toplam öğretim süresi dört yıldı. Öğrencilere uygulama derslerinde kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek, kırık çıkık tedavisi gibi basit cerrahi yöntemler öğretiliyordu. Kadavra üzerinde çalışmanın günah olduğu gerekçesiyle uygulama dersleri modellerle yapılıyordu. Tıbhane-i Âmire'yi bitirenler tabip muavini olarak orduda göreve atanıyorlardı.

Aynı yapıda bulunan Cerrahhane-i Mamure(*) 1831'de buradan Topkapı Sarayı'na taşındı. İki okul 1836'da, Topkapı Sarayı'nın Otlukçu Kışlası'nda (Kırmızı Kışla) yeniden birleştirildi ve okulun adı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane(*) oldu.

Tıflî, aslı adı AHMED ÇELEBİ (d. Trabzon - ö. 1660, İstanbul), Osmanlı divan şairi ve meddah. Öyküleriyle kendinden sonraki İstanbul meddahlarını büyük ölçüde etkilemiştir. İyi bir eğitim gördü. Çok küçük yaşlarda şiir yazmaya başladı. Bayramî Melamiliği tarikatına bağlandı. Katıldığı toplantılarda anlattığı öykülerle dikkati çekti. IV. Murad'ın nedimi oldu. Gümrük ve vakıflarda çalıştı ve rahat bir yaşam sürdü. Boyunun uzunluğu nedeniyle Leylek Tıflî diye de anılırdı.

17. yüzyılın en önemli meddahlarından biri olan Tıflî'nin, başından geçen olayları süsleyerek oluşturduğu öykileri, meddah öykülerinin yazıya geçirilmiş ilk örnekleri sayılır. IV. Murad döneminde İstanbul'da geçen ve masal özellikleri taşıyan bu öykülerin kahramanları arasında Tıflî'nin kendisi ve IV. Murad da vardır. Tıflî'nin oldukça yalın bir dille yazılmış şiirleri *Divan*'ında toplanmıştır.

tığ çekme tezgâhı *bak.* broşlama tezgâhı

tığ danteli, 19. yüzyılda ortaya çıkan ve iğne yerine tığla yapılan bir tür zincir işi dantel. Bu danteldeki, herhangi bir zemin malzemesi kullanılmadan, tığla ilmekler atılarak birbirine bağlı zincirler oluşturulur.

İrlanda'dan bir yaka danteli, y. 1850; Victoria ve Albert Müzesi, Londra
Victoria and Albert Museum, Londra

Tığ danteli geliştikçe iğne danteline benzer bir görünüm kazanmıştır. Kabartma Venedik danteli (*gros point de Venise*) gibi eski dantel türlerinin de tığla taklitleri yapılmıştır.

tığlı dokuma tezgâhı, atkı ipliklerinin çözgü ipliklerinin (argaç) aralığından tığlar tarafından geçirilerek tezgâhın öbür yanına taşındığı mekiksiz dokuma tezgâhı. Bazı tığlı dokuma tezgâhlarında atkı ipliği tek bir uzun tığla taşınır.

Bir başka tığlı tezgâh türünde ise, tezgâhın iki yanına yerleştirilmiş iki küçük tığ vardır. Tığlardan biri bükülmüş atkı ipliğini argaç aralığı içinden yarı yola kadar taşır, burada öbür tığla karşılaşır, atkı ipliğini ona devreder ve bu ikinci tığ atkıyı öbür uca taşır.

tıkızlık, matematikte, bazı topolojik uzayların (Eukleides uzayının genelleştirilmişi), özellikle bu uzaylarda tanımlanmış fonksiyonların incelenmesinde yararlı olan bir özelliği. Bir uzayın (ya da kümenin) açık örtüsü, o uzayı örten açık kümelerin bir derlemidir (koleksiyon); bir başka deyişle uzayın her noktası derlemdeki bir kümenin öğesidir. Bu açık küme derlemlerinin her biri için derlemden uzayı örtecek biçimde sonlu sayıda küme seçilebiliyorsa, o uzay tıkızlık özelliğine sahiptir.

Topolojide tıkızlık kavramının geliştirilmesinde Eukleides uzayına ilişkin Heine-Borel teoremi etkili olmuştur. Bu teorem bir kümenin tıkızlığı ile sınırlı ve kapalı oluşunun eşanlamlı olduğunu ifade eder.

Genel topolojik uzaylarda uzaklık ve sınırlılık kavramları yoktur; buna karşılık kapalılık özelliğine ilişkin teoremler ortaya konmuştur. Bir Hausdorff uzayında (her nokta ikilisinin birer ayrık yöresinin var olduğu uzay) her tıkız altküme kapalıdır ve bir tıkız uzayda her kapalı altküme tıkızdır. Tıkız kümeler Bolzano-Weierstrass özelliğine de sahiptir; bir başka deyişle sınırlı, sonsuz her kümenin en az bir yığılma noktası vardır. Eukleides uzayında bunun tersi de doğrudur, yani Bolzano-Weierstrass özelliğine sahip her küme tıkızdır.

Tıkız bir kümede tanımlanmış sürekli fonksiyonların iki önemli özelliği maksimum ve minimum değerlerinin olması ve uygun biçimde seçilmiş çokterimli seriler, Fourier serileri ya da Stone-Weierstrass yaklaşım teoremiyle belirlenen başka fonksiyonlarla, istenen yakınlıkta yaklaşımlarının bulunabilmesidir.

tılsım, insanları koruduğuna ya da uğur getirdiğine inanılan, doğal ya da insan yapısı nesne. Tılsımlar insanlarca taşınabileceği gibi etkili olması istenen tarla, çatı gibi yerlerde de saklanabilir.

Doğal tılsımların değerli taş, metal, hayvan diş ve pençesi, bitki gibi çok değişik türleri vardır. İnsan yapısı tılsımlara ise hayvan ya da eşyaların küçük modelleri, üzerinde dinsel resimler ya da yazılar bulunan madalyonlar, yazılı kâğıt ya da metalden oluşan muskalar örnek gösterilebilir. Tılsımların etkisinin, doğadaki güçlerle ilişkilerinden, dinsel çağrışımlarından ya da uğurlu bir zamanda törensel biçimde hazırlanmalarından kaynaklandığına inanılır.

Tılsım kullanmanın kökeni çok eskilere dayanır. MacGregor'ın papirüs listesinde Eski Mısır'da kullanılan 75 tılsıma yer verilir. Bu tılsımların en yaygını hem yaşayanların, hem de ölülerin taktıkları bokböceği biçimindeki skarabeydi(*). Bokböceğinin yuvarladığı ve içinde yumurtaların bulunduğuna inanılan dışkı topağının Güneş'e benzetilmesi ve belki de hiyeroglifteki yazımının "olmak" eylemiyle aynı olması nedeniyle, skarabenin yaşamı simgelediğine, ayrıca ölülerin yüreğini öteki dünyada geri vereceğine inanılırdı. Eski Mısır'da, ölümden sonra yeniden dirilmeyi sağladığına inanılan "doğan güneş" tılsımı ile tanrısal koruma sağladığına inanılan *menat* gibi genellikle ölüyle birlikte gömülen başka tılsımlar da kullanılırdı. Önceleri tılsım üzerine yazılan büyülü sözler sonradan ayrı olarak yazılmaya ve taşınmaya başladı.

Hıristiyanlar arasında tılsım kullanımı ortaçağda din adamlarının getirdiği yasaklarla giderek ortadan kalktı. Buna karşılık Yahudiler arasında geç dönem Kabalacıların da onayıyla tılsım kullanımı varlığını sürdürdü. Böylece tılsım hazırlamak hahamların görevlerinden biri durumuna geldi. Doğu Yahudilerinde doğum odasına Lilit'e karşı koruyucu tılsımlar asılması yaygın bir gelenektir.

tımar, TIMAR olarak da bilinir, Osmanlı toprak düzeninde, yıllık geliri 3 bin akçeden 20 bin akçeye kadar olan küçük dirlik. Serbest tımar(*) ve mülk tımar(*) gibi bazı başka türleri de bulunmakla birlikte, temelde sipahi(*) denen asker sınıfına hizmet karşılığı olarak ve genellikle ömür boyu verilen dirliktir. Özellikle "klasik" işleyişine kavuştuğu 15-16. yüzyıllarda toprak gelirlerinin denetimi, eyalet yönetimi ve ordunun büyük bölümünün örgütlenmesi açılarından Osmanlı düzeninin belkemiğini oluşturmuştur. Dirlik sistemi içinde küçük tımarlar orta boy zeamet ve büyük has lardan daha karakteristik olduğundan bazen tımarın dirlikle eşanlamlı kullanıldığı ve sistemin bütününe de tımar sistemi dendiği görülür.

Osmanlı tımar kurumunun başka ortaçağ düzenlemelerinden ayrı bir değerlendirmeyi gerektirip gerektirmediği ya da "feodal" olup olmadığı tarihçiler arasında sürekli tartışılagelmiştir. Bir yaklaşıma göre terimin kökeni Yunanca *timarion* sözcüğüdür. Geçmişte buna dayanılarak Osmanlı tımarının doğrudan doğruya Bizans'taki askeri *fief*lerden(*) ya da *pronoia* sisteminden(*) türediği savunulmuş, böylece Osmanlı kurumlarının biçimlenişi özünde Bizans kurumlarının etkisine bağlanmıştır. Bu yoruma karşı olarak *timarion* sözcüğünün geçtiği belgelerin Osmanlı egemenliği dönemine ait olduğu vurgulanmış, bunun da büyük olasılıkla tımarın Yunancalaştırılmasını yansıttığına, ayrıca terimin kökeniyle kurumun kökeninin aynı olmayabileceğine işaret edilmiştir. Bazı araştırmacıların tımar teriminin kaynağı olarak gösterdiği Farsça *timar* (bakım, iyileştirme) sözcüğü ise Farsçada hiçbir zaman askeri ikta anlamında kullanılmamıştır.

Tımar teriminin kökeni kesin olarak saptanamamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin Bizans'ın basit bir devamı gibi gösterilemeyeceği açıktır. Osmanlılar çeşitli aşamalarda Bizans'tan etkilenmiştir, ama imparatorluğun gerisinde Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinden gelen daha temelli bir gelişim çizgisi vardır. Selçuklularda önce büyük, sonra küçük toprak parçaları biçiminde dağıtılan askeri iktaların yanı sıra 13-14. yüzyıllarda Bizans'la zayıf ilişki içindeki beyliklerde de doğrudan doğruya tımar denen sipahi dirliklerinin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlı tımarının Araplarda kat'ıa Selçuklularda ikta, Bizans'ta *pronoia*, Sırplarda baştina vb adlar alabilen uygulamaların bir sentezini ifade ettiği ve ağır basan etkinin yerine göre değiştiği düşünülmelidir. Daha da önemlisi, bütün bu kurumların evrensel bir gereksinimi karşılaması, belirli sosyoekonomik koşulları yansıtmasıdır. Ulaşım teknolojisinin ve para ekonomisinin fazla gelişmediği çağlarda ordu beslemek, egemen sınıfı bütün ülkeye yaymak ve yüzölçümü asgarinin üzerindeki herhangi bir ülkeyi denetim altında tutmak için başvurulan en yaygın usul, belirli yörelerin vergilerini yerinde toplama hakkını bu gelirle kendilerini ve adamlarını geçindirecek askeri aristokrasi üyelerine vermektir. Batı Avrupa ortaçağının *beneficium* ve sonra *feodum* denen kurumları da son çözümlemede aynı zorunluluktan doğmuştur. Dolayısıyla toprak dirliği dağıtımına dayanan bütün bu benzer kurumlar, belirleyicileri ve işlevleri açısından genel bir kategoride toplanabilir; bunun ötesinde ise her somut örneğin zamana ve mekâna bağlı özgülleri yer alır.

Farklılıkların temelinde dirliği dağıtan merkez ile dirlik alan egemen sınıf arasındaki ilişki yatar. Dirlik ya da *fief* sistemi bir kez oluştuğunda, merkez ile ülkenin çeşitli yerlerinde dirlik alanların çıkarları çatışmaya başlar. Merkez dirlik olarak yalnızca toprağın gelirini, geçici bir süre için vermek eğilimindedir; geliri hukuksal açıdan toprağın kendisinden ayırarak toprak üzerinde belirli bir denetim hakkını alıkoymaya, dirlik verdiği kesimlerin bağımlılığını artırarak sadakatlerinden emin olmaya çalışır. Dirlik sahipleri ise toprağın geliri üzerindeki denetimlerini toprak mülkiyetine dönüştürmek, dirliklerini özelleştirerek mevrus mülk biçiminde aile içinde kalmasını sağlamak, yerel ölçekte toprakta kök salarak devlet merkezinden görece özerkleşmek çabasındadır. Böylece bütün ortaçağ toprak sistemlerinde merkezileşme ile ademimerkezileşme, devletin toprak üzerindeki üstün haklarının korunması ile özelleşme arasında bir çelişme ortaya çıkar. Temelde her dirlik sisteminin özgüllüğü, oluşan görece istikrarlı hukuksal çerçevenin merkeze karşı dirlik sahiplerinin çıkarlarına yakınlık derecesinden kaynaklanır. Bu denge de merkezle taşra arasındaki maddi, siyasal ve ideolojik güç ilişkisiyle belirlenir.

Batı Avrupa'da "ilk dağıtım"dan kısa bir süre sonra krallar taşranın ademimerkeziyetçiliğine karşı koyamamış, çoğu *fief* fiilen olduğu kadar hukuken de mevrus mülke çok yaklaşmıştır. Tarih bilimi 16-19. yüzyıllar arasında Avrupa merkezli bir disiplin olarak biçimlenirken Batı ortaçağ *fief* dağıtım sisteminin somut görünümünün feodalizm genel kategorisiyle özdeşleştirilmesi, örneğin Osmanlı tımar sisteminin böyle bir feodalizm tanımına sığdırılmasını zorlaştırmıştır. Çünkü Osmanlı tımarının özgüllüğü, merkezin denetimini yitirmemekte direnebilmesindedir.

Klasik dönem de denen 15-16. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğunun çekirdeğini oluşturan Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde tarım topraklarının büyük bölümü rakabesi(*) devlete ait mirî arazi(*) konumundaydı. Devlet has, zeamet ya da tımar dağıttığında toprağın kendisini değil, ilke olarak yalnızca belirli bir süre için gelirini verirdi. Ayrıca dirlik içinden dirlik dağıtımı yoktu. Beylerbeyleri kendi eyaletleri içindeki en küçük tımarları doğrudan doğruya (tezkiresiz, yani merkezden onay belgesi almaksızın) verebilirdi; biraz daha büyükleriyse tezkireli tımar olarak ancak merkezin onayıyla verilebilirdi. Ama tezkireli ya da tezkiresiz bütün tımarlar rakabesi devlete ait olan mirî arazi içinden verildiğinden mirî arazinin herhangi bir biçimde parçalanması, devri ya da satışı olanaksızdı. Gene aynı kurallar bütünü içinde sipahi tımarının ulaşabileceği büyüklüğe de sınır konmuştu. Her tımarın kılıç(*) denen bir çekirdeği vardı ve kılıç sayısı sabitti. Kural olarak her genç sipahi, ölen babasının tımarının sonradan edinilmiş "terfi" ve "iltihak"larını değil, ancak bu "kılıç" bölümünü almak için başvururdu. Merkez bu isteği onaylayabilir ya da kendisine eş düzeyde bir başka kılıç verebilirdi; yani aynı tımar otomatik olarak babadan oğula geçmezdi. Bir kılıç alarak "ibtida" yapan sipahilerin tımarlarına kişisel yararlık karşılığında zamanla yeni terfi ve iltihaklar, yani gelirini toplayabilecekleri başka köyler ya da köy parçacıkları eklenirdi. Bunun da sınırı vardı. Tımarların üst gelir sınırı kanunnamelerle saptanmıştı; sipahilere yalnızca bunlar ve sonra da zeamet denen orta büyüklükteki dirliklerin bir bölümü verilebilirdi. Daha yukarısı, merkezi bürokrasi görevleri ile taşra yönetimi arasında daha sık yer değiştiren devşirmelere, kapıkullarına ayrılmıştı. Böylece egemen sınıfın çeşitli kesimlerinin birbirleriyle dengelenmesi ve hepsinin denetim altında tutulması amaçlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin bunu birkaç yüzyıl boyunca başarabilmesinin ardında, büyük olasılıkla, Batı Avrupa feodalitesinden çok daha geç bir oluşum olarak hem daha ileri bir para ekonomisiyle merkezi bürokrasiye maaş ödeyebilmesi, hem de bu merkezî aygıtı (kapıkulları, yeniçeriler) ateşli silahlarla donatabilmesi yatıyordu. Batı'da, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ortaya çıkan barbar krallıklarının bir devlet geleneğinin sürdürücüsü olmamalarına karşılık Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de art arda gelen devletlerin birbirlerine giderek yetkinleşen bir yönetim bilgisi ve geleneğini devretmeleri de, Osmanlı göreli merkeziyetinin temelleri arasındaydı.

Osmanlı tımar sisteminin feodal bir düzen olarak görülüp görülmeyeceği bir ölçüde feodalizmin nasıl algılandığına, dar Avrupa merkezli olarak mı, yoksa evrensel yanları dikkate alınarak mı tanımlandığına bağlıdır. Çeşitli adlarla anılan bu sistemlerin hepsi, bir bağımlı köylülük katmanından vergi/rant biçiminde artık aktarımına dayanmaktadır (*bak.* rant). Tımarın da sipahi ile reaya(*) arasındaki toplumsal ilişkilerin bütünü olarak bir evrenselliği vardır; bunun yanında reayanın yükümlülüklerinin kanunname yoluyla saptanmış bulunması, özellikle angaryanın ve hassa çiftlik işletmeciliğinin çok sınırlı tutulması gibi özgüllükleri söz konusudur. Osmanlı tımar sistemi bu özel ve genel yanlarıyla 16. yüzyılda sayıları Rumeli eyaletlerinde yaklaşık 75 bin, Anadolu eyaletlerinde de 92 bin olarak hesaplanan bir sipahi ordusunun hazır tutulmasını sağlamış, ama 16. yüzyıl sonlarındaki Celali Ayaklanmaları'yla başlayarak, boyutları Osmanlı toplumunu aşan dinamikler sonucu çözülerek yerini iltizam(*), mukataa(*), malikâne(*) gibi başka yönetim ve gelir toplama sistemlerine bırakmıştır.

Tınaztepe Düdeni, Akdeniz Bölgesi'nde mağara. Konya ilinin Seydişehir ilçesinde, Mortaş boksit madeninin yaklaşık 5 km güneydoğusunda yer alır. Mezozoyik (İkinci) Zamana (y. 225- 65 milyon yıl önce) ait kalkerler içinde oluşmuştur. Uzunluğu 1.380 m, derinliği 171 m'dir. Aynı adlı polyeden gelen suları Suğla Gölüne(*) boşalttığı sanılır. Düdende 1966'dan sonra birçok ekip tarafından araştırmalar yapılmıştır.

tını, SES RENGİ olarak da bilinir, bir ses dalgasının tonunun yol açtığı işitsel duyunun niteliği. Bir sesin tınısı, o sesin içinde bulunan harmoniklerin sayısının ve bunların frekans ve bağıl genliklerinin belirlediği

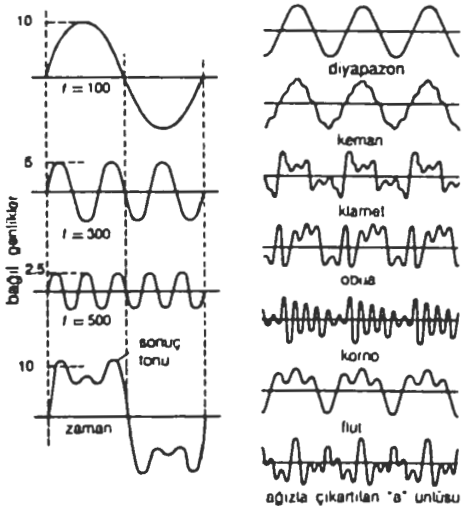

Tını
Karmaşık tonun bileşimi (solda) ve aynı notayı çalan çeşitli çalgıların seslerinin dalga biçimleri (sağda)
(sol) Eriche Hausmmanne ve Edgar P. Slack, *Physics* © 1957, Litton Educational Publishing Inc. (sağ) Harvey E. White, *Modern College Physics*, © 1966, Litton Educational Publishing Inc., Van Nostrand Reinhold Company

dalga biçimine bağlıdır. Çizimde sırasıyla 10,5 ve 2,5 bağıl genliklerine sahip 100, 300 ve 500 hertz frekanslı saf tonların karmaşık bir ton olarak birleştirilmesiyle ortaya çıkan dalga biçimi gösterilmiştir. Üç sinüzoidal eğrinin ordinatları zaman ekseni boyunca nokta nokta birbirine eklendiğinde, görülen dalga biçimi oluşur. Denklem olarak ifade edilirse herhangi bir t anında dalga biçiminin y genliği, $y = 10 \sin (2 \pi 100 t) + 5 \sin (2 \pi 300 t) + 2{,}5 \sin (2 \pi 500 t)$ olarak gösterilir. Bu dalga biçimindeki sesin tınısı, yine 100 hertzlik ana tona sahip başka dalga biçimlerindeki seslerden farklı ve ayırt edilebilir olacaktır.

Tını müzikte çalgıların ya da insan seslerinin birbirinden ayrılmasını sağlayan, kendine özgü ses rengidir. Bu renk farkı çalgıların (ya da gırtlağın) çıkardığı ses içindeki harmoniklerin değişik nitelikte olmasından kaynaklanır. Bu sayede aynı sesi ya da melodiyi çalan çalgılar arasında hiç görmeden, yalnızca kulakla flüt, keman, obua, trombon vb kolayca ayırt edilebilir. Bunun da ötesinde, deneyimli bir kulak lirik bir soprano ile dramatik sopranonun, kötü kalitede bir kemanla Stradivari yapısı bir kemanın, hatta farklı yapımcıların elinden çıkmış iki piyanonun sesleri arasındaki tını farkını algılar. Bir orkestraya ses zenginliğini kazandıran, çeşitli çalgılar arasındaki tını farklarıdır. Çatal diyapozonun ya da diyapozon düğmesine basılmış bir org borusunun tınıları duru ve saftır, çünkü bunların çıkardığı seste harmonik sesler hemen hiç yoktur. Bir çalgının yapısı, yapıldığı madde, biçimi (örn. bir nefesli çalgının borusunun konik ya da silindirik oluşu), içinde harmonik sesler üretebileceği frekans alanı, sesinin başlama, sürme ve sönme biçimi o çalgının tınısını belirler. İnsan seslerinde ise konuşan ya da şarkı söyleyen kişinin ses tınısı gırtlağın yapısına ve baş ve göğüsteki tınlama boşluklarının kullanılışına göre değişir. Yukarıdaki çizimde ayrıca aynı notanın (ana ton) birkaç müzik aletindeki dalga biçimleri görülmektedir.

tıp, hastalıkların önlenmesi ve iyileştirilmesiyle beden ve ruh sağlığının korunmasını konu alan bilim ve meslek dalı.

Mağara duvarlarındaki çizimler, kazılarda bulunan insan kemikleri ve cerrahi aletleri tıp alanındaki uygulamaların insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir. İnsan usavurma ve keşfetme yeteneğine kavuştuğu aşamadan itibaren deneme ve yanılma yöntemiyle çevresindeki bitkilerin zehirli olanlarıyla tedavi edici özelliği olanları ayırt edebilmiştir. Buna karşılık, hastalık ve ölümün doğal bir olgudan çok tanrıların gazabı ya da kötü ruhlar gibi doğaüstü güçlerin sonucu olarak değerlendirilmesi eski çağların tıbbında büyü ve dinin önemli rol oynamasına yol açmıştır. İlk tıp adamları olan büyücüler hastanın kanını akıtarak ya da kafatasından delik açarak kötü ruhun vücuttan çıkmasını ya da büyülü sözler, danslar ve şarkılarla vücuttan uzaklaşmış olan ruhun geri dönmesini sağlayarak hastalıkları iyileştirmeye çalışırdı. Tıp alanında bilinen en eski yazılı belgeler İÖ 1700-1500 yıllarından kalan tıp uygulamalarına ilişkin kurallar ve yasalar getiren Hammurabi Yasaları ile çeşitli tedavi yöntemlerini içeren Ebers Papirüsü'dür. Eski Çin, Hint ve Yunan tıbbında insan vücudunun çeşitli bileşenlerinden söz edilir ve bu bileşenler arasındaki dengenin bozulmasının hastalıklara yol açtığına inanılırdı. Bu dönemde ateş, öksürük, ishal gibi belirtiler, gut, cüzam, çiçek gibi hastalıklar tanımlanmış, bitki, hayvan ve minerallerden çok sayıda ilaç elde edilmiş, apse açmak, vücuttaki yabancı cisimleri çıkarmak, karında biriken sıvıyı boşaltmak, yara dikmek gibi çok çeşitli cerahi girişimler uygulanmıştı. Tedaviye yönelik uygulamaların yanı sıra anatomi ve fizyoloji araştırmaları da bu dönemde başladı. Hemen her kültürde insan ölülerinin kesilmesine karşı çıkan kuralların olmasına karşın insan anatomisi oldukça ayrıntılı olarak betimlendi, tükürük ve gözyaşı salgısı, kan dolaşımı üzerine günümüzde geçerliliğini korumayan kuramlar ileri sürüldü. Eski Yunan'da Hippokrates, Galenos ve Asklepiades ile Romalı Celsus bu dönemde kuramsal ve uygulamalı tıbbın gelişmesine katkıda bulunanların başında gelir. Ortaçağda bilim adamlarının baskı altında tutul-

ması, deneysel araştırmaların engellenmesiyle tıp alanında İslam ülkeleri ağır basmaya başladı. Bu dönemin bilginlerinden Ebubekir Razi, İbn Sina ve Ebu'l-Kasım Zehravi çeşitli hastalıkların tanımlanması, kimyasal yöntemlerle ilaç hazırlama ve cerrahi tekniklerin geliştirilmesinin yanı sıra tıp eğitimine de büyük katkıda bulundular. Rönesans'la birlikte Avrupa'da hız kazanan tıp araştırmaları sonucunda yetişen Vesalius, Fallopius gibi bilginlerin yolunu izleyen William Harvey, Paracelsus ve Malpighi, özellikle anatomi, fizyoloji ve tedavi alanlarında öncü oldular. 18. yüzyıla değin Avrupa'nın büyük bir bölümünde tıp adamları hekimler, berber-cerrahlar ve eczacılar olmak üzere başlıca üç gruba ayrılırken, bu tarihten sonra bu gruplar arasındaki ayrım yavaş yavaş kayboldu; tıbbın her dalıyla ilgilenip uygulayan hekimler ortaya çıktı. Öte yandan 19. yüzyıldan başlayarak tıpta kuramsal bilgi ve uygulama tekniklerinin gelişmesi ve artmasıyla farklı dallar ortaya çıkmaya başladı, bu dallarda özelleşme gereği duyuldu. 20. yüzyılda hızla gelişen teknolojiyle fizyolojik süreçlerin ve hastalıkların oluşma mekanizmalarının hücre, hatta molekül düzeyinde incelenmeye başlaması bu özelleşmeyi daha da ileri götürdü. Örneğin, önceleri iç hastalıkları olarak tek bir uzmanlık dalında toplanan bilgi ve teknikler giderek kardiyoloji, gastroenteroloji, nefroloji gibi alt birimlere, bunların her biri de daha özel dallara (örn. gastroenterolojiden hepatolojiye) ayrıldı. Günümüzde tıbbın kapsadığı alanlardan başlıcaları anatomi, fizyoloji, histoloji, biyokimya, patoloji gibi temel bilim dalları ile cerrahi, iç hastalıkları, psikiyatri, oftalmoloji, nöroloji, otorinolarengoloji gibi klinik dallarıdır. Bütün bu dallardaki çalışma ve araştırmalar ise hekimler, diş hekimleri, hemşireler, hastabakıcılar, sağlık memurları, laboratuvar teknisyenleri, halk sağlığı görevlileri ve araştırmacılar tarafından yürütülür.

tıraş bıçağı, tıraşta kullanılan, genellikle çelikten yapılmış, tek ya da çift kesici kenarlı jilet ve ustura gibi aletlerin ortak adı.

Tarihöncesinden kalma mağara resimleri ilk insanların midye ve istiridye kabukları, köpekbalığı dişi ve kenarları keskinleştirilmiş taşları tıraş bıçağı olarak kullandıklarını göstermektedir. İÖ 3000'lerden kalma Mısır mezarlarında altın ve bakırdan yapılmış tıraş bıçakları bulunmuştur. Romalı tarihçi Livius (İÖ 1. yy - İS 1. yy) Roma'ya ilk tıraş bıçağının Kral Lucius Tarquinius Priscus tarafından tanıtıldığından, ama tıraşın ancak İÖ 5. yüzyılda yaygın bir âdet haline geldiğinden söz eder.

18. ve 19. yüzyılda Sheffield'de (İngiltere) süslü sapları ve bıçağın içine girdiği yuvaları bulunan çelik usturalar yapıldı.

Bir kenarı boyunca bir muhafaza bulunan çelik bir tıraş bıçağından oluşan modern tıraş makinelerinin ilk örneği 1828'de Sheffield'de yapıldı. Aynı yıllarda ABD'de de çapa biçimli bir tıraş makinesi geliştirildi. 20. yüzyılın başlarında King Camp Gillette, "T" biçimli tıraş makinesinin üst kısmına yerleştirilen, kullanıldıktan sonra değiştirilebilen, iki kenarı da keskin bir tür tıraş bıçağı geliştirdi. Bu bıçak daha sonraları pek çok dilde jilet adıyla anılmaya başladı. 1960'ların başlarında pek çok ülkede uzun süre kullanılabilen, paslanmaz çelikten jilet üretimi başladı.

Plastik bir sapın ucuna çelik bir tıraş bıçağının yerleştirilmesiyle yapılan kartuşlu tıraş makinelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, değiştirilebilir jiletli tıraş makineleri daha az kullanılır oldu. Kartuşlu tıraş makinelerinde genellikle yalnızca bir tıraş bıçağı bulunur, ama bazı üreticiler bir yüze iki tıraş bıçağı yerleştirerek çift bıçaklı kartuşlu tıraş makineleri de geliştirdiler.

Özel biçim verilmiş tıraş bıçaklarının elektrikli makinelerde kullanılmasına yönelik çalışmalar 20. yüzyılın başlarında başladı. Ama ilk başarılı elektrikli tıraş makinesinin patentini 1928'de ABD'li emekli albay Jacob Schick aldı. Schick'in makinesi 1931'de pazara sürüldü, kısa bir süre sonra da çok sayıda elektrikli tıraş makinesi ortaya çıktı. Küçük bir elektrik motoru bulunan elektrikli tıraş makinesinin kesme işlemini gerçekleştiren başı iki bölümden oluşur. Dış kısımda kılları yakalayan bir dizi delik, iç kısımda ise tıraş bıçağı vardır. Tıraş bıçağı motor yardımıyla ileri-geri titreşir ya da döner. Bazı makinelerde favorileri düzeltmek için de özel bir kesici ağız bulunur.

tırfıl, ÜÇGÜL olarak da bilinir, baklagiller (*Fabaceae*) familyasının *Trifolium* cinsini oluşturan 300'ü aşkın biryıllık ve çokyıllık otsu bitki türünün ortak adı. Hemen hemen bütün ılıman ve astropik bölgelerde (Güneydoğu Asya ve Avustralya dışında) yaygın olarak yetişir. Kenarları dişli üç yaprakçıktan oluşan bileşik yaprakları, sık bir başçık ya da başakçık biçiminde hoş kokulu çiçekleri, bir ya da iki tohum içeren küçük kuru meyveleri vardır.

Hayvanlara hem kuru hem de taze yem olarak yedirilen tırfıllar protein, fosfor ve kalsiyum açısından oldukça zengin yem bitkileridir. Ayrıca, toprağın besinsel niteliğinin düzeltilmesi ve korunmasında da önem taşır. Tırfıl ekili olduğu toprağı azotça zenginleştirdiği gibi daha sonra ekilecek ürün için gerekli öbür bazı elementlerin de artmasına yol açar.

Yem bitkisi olarak ve toprak koruma amacıyla yaygın biçimde yetiştirilen tırfılların tarımsal açıdan en değerli türleri arasında çayır tırfılı (*T. pratense*), ak tırfıl (*T. repens*) ve melez tırfıl (*T. hybridum*) sayılabilir. İkiyıllık ya da kısa ömürlü çokyıllık bir bitki olan çayır tırfılı yaklaşık 2,5 cm çapında morumsu renkli oval çiçek başçıkları taşır. Alçak boylu ve sürünücü bir bitki olan ak tırfıl çokyıllıktır; pembemsi lekeli çiçekleriyle tanınan bu bitki, çim olarak yetiştirilir. Melez tırfıl ise pembe çiçekli ve çokyıllıktır.

Tırgovişte, eskiden (1934'e değin) ESKİ CUMA. Bulgaristan'ın doğu kesiminde kent. Vrana Irmağının kıyısında yer alan Tırgovişte kenti, eskiden Balkanlar'ın dört bir yanından alıcı ve satıcıların geldiği büyük sığır panayırıyla ünlüydü. Bugün de kumaş, mobilya, çanak çömlek ve işlenmiş gıda üretilen bir el sanatları merkezi olma özelliğini korumaktadır. Uzun yıllar Bulgaristan'daki Müslümanların merkezi olan kent, 1878'de Ruslar tarafından Osmanlılardan alınarak Bulgaristan'a verildi. Zamanla Doğu kentlerine özgü görünümünü yitirerek modern bir kent durumuna geldi. Tırgovişte'den ülkenin öteki kentlerine uzanan beş büyük karayolu geçer. Nüfus (1988 tah.) 71.201; (1982 tah.) il, 172.424.

tırıs hastalığı, koyun ve keçilerde görülen ve sinir sistemini etkileyerek kaşınmaya, hayvanın çevredeki cisimlere sürtünmesine, kimi zaman da uyuklamaya yol açan hastalık. Belirtileri hayvanın hastalığa yakalanmasından neredeyse iki yıl sonra ortaya çıkar. Etkenin bir virüs olduğu düşünülmektedir. Erken dönemdeki belirtilerden bazıları kaşınma, huzursuzluk, kafa ve boyunda titremeler ve diş gıcırdatmadır. Ateş yükselmez. Koyunlarda iştah kaybı görülmez; hayvanın yürüyüşü dengesizleşir, hastalığın son döneminde ayakta duramaz hale gelir. Hastalığın bilinen tedavisi yoktur; hayvan ilk belirtilerin ortaya çıkmasından sonra ancak altı ay kadar yaşayabilir.

tırıs koşusu, standart Amerikan soyu atların koşulduğu iki tekerlekli hafif arabalarla yapılan yarış. *Ayrıca bak.* arabalı at yarışları.

tırmananbalık, çeşitli familyalardan, suyun dışına çıkarak uzun süre yaşayabilen birçok balık türünün ortak adı. Sudan çıkma yeteneği özellikle *Perciformes* takımının *Periophthalmidae* familyasında gelişmiştir. Bu familya üyeleri Afrika'dan Polinezya ve Avustralya'ya kadar, ayrıca Güneydoğu Asya'ya yayılmıştır. Bataklıklarda, haliçlerde ve gelgit kuşağındaki çamurlu sığlıklarda yaşar, suyun dışına sıçrayıp yüzgeçleri yardımıyla yürüyebilir ya da tırmanabilir-

Periophthalmus cinsinden tırmananbalıklar
Ivan Polunin, Natural Historic Photographic Agency—EB Inc

ler. İnce uzun yapılı bu balıklar yaklaşık 30 cm uzunluğa erişebilir. Sırt yüzgeçleri iki tanedir. Gövdelerinin altında öne doğru yerleşmiş karın yüzgeçleri kısmen ya da tümüyle kaynaşmıştır. Gözleri başın tepesinde birbirine yakın, iri ve fırlaktır. Güçlü göğüs yüzgeçleri karadaki hareketlerine yardımcı olur. Suyun dışında solungaç boşluklarında sakladıkları nem ve havayla solurlar. Besinlerini kabuklular ve öbür küçük hayvanlar oluşturur. Aynı takımın *Anabantidae* familyasından *Anabas testudineus* türü de suyun dışında dolaşmasıyla ünlüdür. Öbür labirentbalıkları(*) gibi solungaçlarının üstünde bulunan kılcal damarlarla kaplı boşluklar sayesinde yuttukları havayla soluyabilirler. Gövdeleri kahverengimsi ya da yeşil, uzunlukları yaklaşık 25 cm'dir. Asya'daki tatlı sulara yayılmış olan bu tür karaya çıktığı kısa süreler içinde hareket ederken solungaç kapaklarının alt kenarlarındaki dikenleri ve kuyruğundan destek alır.

tırmanıcı bitkiler, LİYANLAR olarak da bilinir, çevrelerindeki öbür bitkilere olduğu kadar kaya ya da duvar gibi başka bazı desteklere de tutunarak ve sarılarak yukarılara doğru yükselen uzun gövdeli odunsu bitkiler grubu. En çok tropik bölgelerdeki yağmur ormanlarında yetişen bu bitkiler genellikle ince gövdeli olmakla birlikte, çapı

60 cm'ye, uzunluğu 100 m'ye ulaşabilen türlere de rastlanır. Bunlar doğal olarak

Brezilya'daki bir yağmur ormanında ağaca sarılmış tırmanıcı bitki
E. Aubert de la Rue

yetiştikleri yerlerde çoğunlukla karışık ve sık bir örtü oluşturur.

tırmanma yarışı, dağ yollarında otomobil ya da motosikletle yapılan kısa mesafe yarışı. Otomobil yarışlarında başlangıç ve bitiş noktaları arasındaki yükseklik farkı en az 350 m olmalıdır. Tırmanma yarışı başlangıçta otomobillerin güç ve performans açısından sınanmasını sağlayan bir yöntemdi. Günümüz tırmanma yarışlarında her sürücü, tek başına ve yalnızca saate karşı yarışır. Keskin dönemeçler ve inişli çıkışlı yollar dik bir yokuştan daha zor olabilir. 1916'dan bu yana her yıl düzenlenen Pikes Doruğu Yarışı ABD'deki en ünlü tırmanma yarışıdır.

tırmaşıkkuşu, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Certhiidae* familyasını oluşturan 6 kuş türü ile sıvacıkuşlarını da içeren *Sittidae* familyasından 1 kuş türünün ortak adı.

Certhiidae familyasının üyelerine orman tırmaşıkkuşları denir ve tümü *Certhia* cinsi altında toplanır. Ağaç gövdelerine tırmanarak besin arayan bu 6 böcekçil kuş türünün uzunlukları 9,5-19 cm arasında değişir. Uzun, aşağı kıvrık gagaları baş uzunluğunu aşabilir. Bacakları kısa ve güçlü, kuyruk telekleri sertleşmiştir. Dik olarak ağaç gövdelerine tırmanırken sert kuyruk teleklerini destek olarak kullanırlar. Yalnız yaşayan bu kuşlar ağaçların gövdelerinde ve kalın dallarında dolaşarak temel besinleri olan böcekleri ararlar.

En iyi bilinen ve en yaygın tür olan bayağı tırmaşıkkuşunun (*Certhia familiaris*) uzunluğu 12,5 cm, üst bölümleri kahverengi üzerine beyaz çizgili, alt bölümleri beyazdır. Avrasya ve Kuzey Amerika ormanlarında geniş bir dağılım gösterir, Türkiye'de Karadeniz Bölgesi'ndeki ormanlarda yaşar. Bayağı tırmaşıkkuşu ağaç gövdelerine tırmanırken sarmal bir yol izler. Çanak biçimindeki yuvasını genellikle ağaç kabuklarındaki yarıklara yapar. Dişi yuvaya 3-9 yumurta bırakır.

Bayağı tırmaşıkkuşuna çok benzeyen bir tür olan bahçe tırmaşıkkuşu (*C. brachydactyla*) Türkiye'de Anadolu'nun batısında ve Trakya'daki ormanlarda yaşar.

Duvar tırmaşıkkuşu(*), dış görünüş ve yaşama biçimi bakımından orman tırmaşıkkuşlarına benzemekle birlikte *Sittidae* familyasında sınıflandırılmaktadır.

tırmık, toprağın ufalanması, zararlı otların temizlenmesi ve tohumların üzerinin toprakla örtülmesi gibi işlerde kullanılan tarım aleti. Kullanım amacına göre bahçe, kesek, çapa, ekim, seyreltme tırmığı; kullanım biçimine göre de el ve traktör tırmığı gibi türleri vardır.

Neolitik Çağda ağaç dalları tırmık olarak kullanılırdı. Mısırlılar ağız kısmı biçimlendi-

Traktörle çekilen üç bölmeli, yay dişli tırmık
International Harvester Co

rilmiş ağaç tırmıklar yaptılar. İlk demir dişli tırmıklar ise Romalılar tarafından geliştirildi.

Uzun bir sap ve bu sapa geçirilmiş seyrek, uzun dişli bir tarağa benzeyen bir ağızdan oluşan bahçe tırmığı, kabartılmış topraktaki taş ve hasat artıklarının temizlenmesinde kullanılan bir el tırmığıdır. Traktör ya da hayvanla çekilen kesek tırmığı, bir yandan toprak kütlelerini ufalarken bir yandan da tarlayı düzler. Çapa tırmığı büyük bahçelerin ve tarlaların çapalanmasında kullanılır. Toprağın istenen biçimde sürülüp taranması ve ekilen tohumların üzerinin örtülmesinde ekim tırmığından yararlanılır. Traktörle çekilen ve genellikle pancar tarlalarında kullanılan seyreltme tırmığı pancar fidelerinin seyreltilmesine yarar.

Traktör ya da hayvanla çekilen tırmıklar dişlerinin biçimine ve diziliş biçimine göre de sınıflandırılır. Diskli tırmıkların dişleri içbükey diskli biçimindedir. Diskli tırmıkta genellikle her biri dört diskten oluşan bir ya da iki sıra ağız bulunur. 19. yüzyılın başlarında geliştirilen at ya da traktörle çekilen tarak dişli tırmık, toprağın ufalanması ve ön sürme işlemlerinde kullanılır. Tarak dişli tırmıkta her biri 1-1,5 m genişliğindeki bölmelerde yatay çubuklara dikey olarak yerleştirilmiş dişler bulunur. 1860'larda geliştirilen ve yay biçiminde sarılmış eğri dişleri bulunan yay dişli tırmık, sert ve taşlı topraklarda kullanılır. Her biri birkaç santimetre arayla yerleştirilmiş, bükülmüş kesici ağızları bulunan bıçak dişli tırmık genellikle bir benzin motoru yardımıyla dönme hareketi yapar. Çoğunlukla bahçıvanlar tarafından kullanılan bu tırmıklar diskli pulluğa benzer.

tırnak, insan ve öbür primatların parmak uçlarını üstten örten, başka birçok memeli ile kuşlar, sürüngenler ve bazı amfibyumların parmak uçlarından çıkan keratinleşmiş yapı. Bir deri türevi olan tırnak çeşitli hayvanlarda kazıma, kavrama, kazma ya da tırmanma gibi işlemlere uyarlanmıştır. Böcekler, kabuklular ve öbür basit yapılı hayvanlarda benzerlik gösteren yapılar da yaygın olarak tırnak olarak bilinir. Tırnağın biçimi hayvanın besin bulma davranışına uygun özelliktedir. Örneğin, kartalın keskin ve kıvrık tırnaklarla donanmış geniş pençeleri avını kapmaya, tavukların kısa ve güçlü tırnakları besin aramak için yeri eşelemeye yarar.

Memelilere özgü bir tırnak türü olan toynak, parmak ucunu çevreleyen kalın ve kısa bir yapıdır. At, zebra, domuz ve ceylan gibi memeliler bu ayırt edici özellikleri nedeniyle toynaklılar adıyla tanınır. Toynaklılarda parmak sayısı azalmışır. Geriye kalan parmaklarının ucuna basarak yürüyen bu hayvanların toynakları hızlı koşabilmelerine elverişlidir.

İnsan ve öbür primatlarda tırnak yüksek düzeyde özelleşmiş epitel hücreleri içeren keratinli, saydam bir plakadır. Derinin altderi katmanındaki derin bir yarıktan çıkar. Tırnağı oluşturan özelleşmiş hücreler çoğalırken önünde yer alan tırnağı ileri doğru iter ve günde ortalama 0,1 mm uzamasını sağlar. Tırnağın altında yer alan tırnak yatağı bol miktarda kan damarı içerir. Tırnak uzadıkça ön kenarındaki hücrelerin tırnak yatağıyla teması kaybolur, canlılığını yitirerek beyazlaşır. Tırnağın başlıca işlevi el ve ayak parmaklarının dış uçlarını korumaktır; eldeki tırnakların ön kenarı küçük cisimlerin tutulup kavranmasında, ayrıca kaşınma gibi hareketlerde rol oynar.

TIROS, İngilizce tam adı TELEVISION AND INFRA-RED OBSERVATION SATELLITE (Televizyon ve Kızılötesi Gözlem Uydusu), ilki 1 Nisan 1960'ta fırlatılan ABD meteoroloji uydularının ortak adı. TIROS uyduları dünyanın ilk hava gözlem sistemleriyle donatılmıştı. Özel olarak tasarımlanmış çok küçük televizyon kameraları, kızılötesi algılayıcılar ve video kayıt aygıtları gibi donanımlara da sahip bulunan uydular, 24 saatlik aralıklarla yer atmosferindeki hava koşullarına ilişkin bilgiler gönderiyordu. TIROS'lar tarafından gönderilen bulut fotoğrafları meteorologların fırtınalarla ilgili izleme, tahminde bulunma ve inceleme çalışmalarına yardımcı oluyordu. 1969'dan başlayarak daha gelişkin meteoroloji uyduları olan "Nimbus"lar TIROS uydularının yerini almıştır.

tırpan, ot ve ekin biçmeye yarayan ve uzun bir sapın ucuna belirli bir açıyla geçirilmiş hilal biçimli bir kesici ağızdan oluşan tarım aleti. Günümüzde kullanılan tırpanlarda

Tırpanla ekin biçen tarım işçileri, 19. yy sonları, ABD
International Harvester Co

sapın orta kısmında aletin daha kolay kavranıp kullanılmasını sağlamak amacıyla bir tutamak bulunur. Asıl çıkış yeri bilinmeyen tırpan ilkçağlarda pek fazla kullanılmadı. Avrupa'da Karolenj döneminde (750-887) kışın besi hayvanlarının beslenmesi için gerekli ot ve samanın biçilmesi ve depolanması önem kazanınca tırpan yaygın olarak kullanılmaya başladı.

tırpanağacı (*Cunninghamia lanceolata*). *Taxodiaceae* familyasından, kışın yaprakların dökmeyen, iğneyapraklı ağaç. Anayurdu Asya'nın doğusudur. Boyu yaklaşık 50 m'ye ulaşabilen ağacın, gövde çevresi ortalama 5.5 m'dir. Uzun şeritler biçiminde dökülen, kırmızımsı-kahverengi ve hoş kokulu bir kabuğu vardır. Tırpan biçimindeki sert yaprakları 6 cm uzunluğunda ve 6 mm genişliğindedir. Yuvarlak biçimli ve

5 cm uzunluğundaki kozalakları sıvri uçlu ve kalın pullarla örtülüdür. Her pulda üç tohum bulunur.

Hafif ve dayanıklı odunu çeşitli amaçlarla, özellikle de Çin'de tabut yapımında kullanılır. Ilıman iklimli bölgelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

tırtıl, kelebeklerin (*Lepidoptera* takımı) larvası. Silindir biçiminde olan bu larvaların vücudu 13 bölütten oluşur. Göğüs bölütlerinde üç çift, karın bölütlerinde çok sayıda bacak vardır. Baş bölümünde ise kısa duyargalar, güçlü çeneler ve yanlarda yer alan altışar basit göz bulunur.

Mecoptera takımını oluşturan gagalısinekler ve *Hymenoptera* takımından yaprakarıları gibi başka böcek gruplarında da tırtıla benzeyen larvalar görülür.

tırtır, *Hymenoptera* (zarkanatlılar) takımının *Ichneumonidae* familyasından böceklerin ortak adı. Geniş bir coğrafi dağılım gösteren bu böceklerin biyolojik mücadelede oldukça önemli bir yeri vardır. Tırtır adı bazen *Stephanidae* ve *Braconidae* familyalarını da içeren *Ichneumonoidea* üstfamilyasının tüm üyelerini kapsayacak biçimde kullanılmaktadır. *Stephanidae* familyası büyük ölçüde tropik bölgelerde yaşayan yüzlerce türden oluşur. *Braconidae* familyasının dağılımı daha geniş, tür sayısı daha çoktur.

Tırtırların yaklaşık 40 bin türü tanımlanmıştır. Erişkinler biçim, boyut ve renk bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. Uzunlukları ortalama 1,2 cm dolayındadır. Ama Kuzey Amerika'da yaşayan *Megarhyssa* cinsinin üyelerinde uzunluk 5 cm'ye ulaşabilir. Türlerin çoğu uzun ve ince yapılı, kıvrık karınlı, yabanarılarına benzer böceklerdir. Sokucu yabanarılarından genellikle daha uzun ve daha çok parçalı duyargalarıyla ayırt edilirler. Birçok türde dişinin yumurta borusu gövdesinden daha uzundur. Gene birçok türün ön kanatlarında koyu bir benek görülür.

Tırtırlar başta öbür zarkanatlılar ve kelebekler ile örümcekler olmak üzere çok çeşitli omurgasız hayvanların asalağıdır. Böcek asalağı olmaları nedeniyle zararlı türlerin aşırı çoğalmasını engellediklerinden insana yararlı sayılırlar. İçlerinden küçük bir bölüm yararlı böcek türlerinin asalağıdır.

Dişiler yumurtalarını konaklarının larva ya da pupalarının üstüne ya da içine bırakır. Tırtır larvası yeterli olgunluğa erişene değin konağın yağı ve vücut sıvısıyla beslenir. Daha sonra genellikle ipekten bir koza örer. Açık ortamlarda bulunan konakları kullanan türler genellikle iç asalak olarak, odun oyuklarında yaşayan böcekler gibi korunaklı yerlerdeki konakları kullanan türler genellikle dış asalak olarak beslenir. Bazen bir konakta tek larva bulunurken bazı durumlarda aynı konakta birçok larva gelişebilir.

Tiahuanaco, Bolivya'da Titicaca Gölünün güney kıyısının ve bugünkü Tiahuanacu kasabasının yakınlarında bulunan kalıntılar ve burada ortaya çıkmış Kolomb öncesi uygarlığı. Bazı bilim adamları en eski kalıntıların erken ara dönem başlarında (İÖ y. 200 - İS 200) ait olduğunu, bazıları da İÖ 2. binyıldan kaldığını öne sürmektedir. Başlıca yapılar da içinde olmak üzere kalıntıların büyük çoğunluğu erken ara dönemin ikinci yarısından (İS 200-600) kalmış olabilir. Bazı yapıların tamamlanmasının ise orta ufuk döneminde (İS y. 600-1000) devam etmiş olduğu sanılır, çünkü bu dönemde Huari'de ve And Dağlarının orta ve güney bölümündeki başka yerlerde de Tiahuanaco etkileri görülür.

Tiahuanaco'nun en büyük yapıları, topraktan yapılıp üstü kesme andezitle kaplanmış büyük bir basamaklı piramit olan Akapana, büyük taş sütunlar ve daha küçük dikdörtgen bloklarla yapılmış Kalasasaya adlı dikdörtgen alan ve Palacio adıyla bilinen bir başka alandır. Kalasasaya'nın en ilginç bölümü dev taş bloklarla yapılmış giriş kapısıdır. Bunun üstünde, elinde bir asa taşıyan Eşik Tanrısı figürü vardır. Ayrıca koyu kırmızı zemin üstüne siyah, beyaz ve açık kırmızı puma ve akbaba gibi hayvan örgeleriyle bezeli geniş ağızlı kaplar da bulunmuştur. İS 1200'lerde yıkılan bu görkemli Tiahuanaco kentini kuranların, günümüzde Bolivya Dağlarında yaşayan ve Batı Yarıküre'nin en yoksul halkları arasında bulunan Aymara Yerlilerinin ataları olduğunu ileri sürenler vardır.

20. yüzyıl sonlarında arkeologlar Tiahuanaco'ya ilişkin yeni bilgiler elde ettiler. Bir zamanlar dinsel bir merkez olduğu sanılan bu alanın gerçekte en büyük ve en uzun ömürlü eski imparatorluklardan birine başkentlik ettiği ortaya çıkarıldı. Tiahuanaco kültürünün bütün yöreyi etkilemesinin temelinde büyük ölçüde, üstün bir tarım yöntemi geliştirmiş olması yatıyordu. Yükseltilmiş tarla sistemi olarak bilinen bu çiftçilik yöntemi, Titicaca Gölünün tuzlu sularının ürünlere zarar vermesini engellemek amacıyla geliştirilmişti. Sulama kanalları, gündüz yoğun güneş ışınlarını toplayacak ve böylece Altiplano'da her yerin buz tuttuğu gecelerde ürünlerin donmasını engelleyecek biçimde yapılmıştı. Bu yoldan tarımda elde edilen yüksek ürünün sağladığı bollukla Tiahuanaco çevresindeki bütün toprakları ele geçirmiş, en güçlü olduğu dönemde bugünkü Bolivya, Arjantin, Peru ve Şili'nin büyük bölümünü egemenliği altına almıştı.

Tian (Çincede "Gök" ya da "Cennet"), Wade-Giles yazımında TIEN, Çin kökenli dinsel inançta ikincil tanrıları ve insanları yöneten yüce güç. Shangdi'den (Yüksekteki Tanrı) farklı olarak kişisel bir güç değildir, ama ikisi birbirine çok yakın görülür ve iki terim çoğu zaman eşanlamlı kullanılır. Başlangıçta *Tian*'ın gökyüzü, Shangdi'ninse orada yaşayan Yüce Ata için kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlk çağlardaki önemleri bereketi etkiledikleri inancından kaynaklanır, yalnızca kral ya da sonraları imparator onlara kurban sunabilirdi.

Çin hükümdarlarına Göğün (Cennet'in) Oğlu denir, yetkilerini Cennet'ten aldıklarına inanılırdı. Zhou hanedanından (İÖ y. 1111-256/255) başlayarak hükümdarlık, erdemsiz davranma durumunda geri alınabilecek bir buyruk (*Tian Ming*[*]) kavramıyla açıklandı. Hükümdarın erdeminin uyum ve istikrar biçiminde ülkeye yansıyacağına inanıldığından toplumsal ve siyasal karışıklıklar buyruğun geri alındığının ve çok geçmeden yeni bir hanedana verileceğinin işaretleri olarak yorumlanırdı.

Tian Ming (Çincede "Tian'ın Buyruğu"), Wade-Giles yazımında TIEN MING, Konfüçyüsçülükte *Tian*'ın (Gök, Cennet) yeryüzünü yönetme yetkisini doğrudan imparatora verdiği yolundaki kavram. Çin'de imparatorlara *Tian zi* (Göğün Oğlu) denmiş, *Tian Ming* kavramı Zhou hanedanının (İÖ y. 1111-256/255) ilk dönemlerinde oluşmuştur.

Tian Ming'in sürekliliği, *yi* (doğruluk) ve *ren* (hayırseverlik) niteliklerini taşıması gereken imparatorun kişisel davranışlarına bağlıydı. Bazı Konfüçyüsçü düşünürlere göre özel yaşamında ahlaka aykırı davranması ya da yönetimde tiranlığa başvurması durumunda imparatorun yönetme yetkisi ortadan kalkar, hatta devrimle yönetimden uzaklaştırılması gerekirdi. Hanedanların son imparatorlarının uygunsuz yaşam biçimlerine geniş yer veren Çinli tarihçilerin bu tutumu *Tian*'ın o durumda buyruğunu geri alarak başka bir hanedana vermiş olacağını kabul eden Konfüçyüsçü görüşe uygun düşer.

Tian Shan, Wade-Giles yazımında TIEN SHAN, Rusça TIAN ŞAN, TANRI DAĞLARI olarak da bilinir, Orta Asya'da Tacikistan'ın orta ve kuzey kesimleri, Kırgızistan'ın güneydoğusuyla Çin'in batısında büyük dağ sistemi.

Tian Shan'ı oluşturan sıradağlarla aralarındaki vadi ve havzalar, genellikle doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 3.000 km boyunca uzanır. Dağların genişliği orta kesimlerde 354 km, doğu ve batı uçlarındaysa 483 km kadardır. Sistem kuzeyde Çungarya ve Kazakistan ovaları, güneydoğuda Tarım Havzası, güneybatıda Alay (Alayskaya), Surhanderya (Surhobskaya), Gissar (Gissarskaya) vadileri ve Pamirler'le çevrilidir. Tian Shan sistemindeki dağlar Alpler'i andırır; yamaçları dik, doruklarıysa buzullarla kaplıdır. En yüksek dorukların yer aldığı orta gruptan ayrılan dağ sıraları Çin-Kırgızistan sınırı boyunca uzanır. Sistemin en yüksek noktası Zafer Doruğudur (7.439 m).

Dağ sistemindeki çok sayıda büyük ırmak, eriyen buzulların sularıyla beslenir. En çok ilkbahar sonunda ve yazın su taşıyan bu ırmaklar, Azalskaya ve Tarım havzaları gibi Orta Asya'nın iç kesimlerindeki büyük çöküntü alanlarına doğru akar. Tian Shan bölgesinde son derece sert bir kara iklimi hüküm sürer; yaz ve kış ayları arasında büyük sıcaklık farkı görülür. Yağışların büyük bölümü yüksekliği 2.286-2.743 m arasında değişen, rüzgârlı batı ve kuzeybatı yamaçlarına düşer; doğu ve iç kesimlerde yağışların yer yer yılda ortalama 100 mm'nin altına düştüğü olur. Bölgede yüksekliğe bağlı olarak, farklı bitki ve hayvan türlerine rastlanır. Tian Shan'da en sık rastlanan manzara 1.067-3.353 m arasında görülen steplerdir.

Dağlık bölgede çoğunluğunu Kırgızların ve Uygurların oluşturduğu birkaç milyon insan yaşar. Fergana Vadisi nüfusun en yoğun olduğu alandır; burada kilometrekareye 190 kişiden fazla düşer. Vadilerde ve alçak yamaçlarda sulu tarım, daha yüksek yamaçlarda ise hayvancılık yapılır. Tian Shan'ın kapsadığı kesimlerde sanayi ve turizm hızla gelişmektedir.

Tiananmen Meydanı, Çince TIANANMEN GUANGCHANG, Wade-Giles yazımında TIEN-AN MEN KUANG-CH'ANG, Çin'in başkenti Pekin'in merkezinde meydan. Dünyanın en büyük meydanlarından biridir.

Tiananmen Meydanı ilk tasarımına göre 1651'de inşa edildi. Daha sonra 1958'de eski boyutlarına göre dört kat genişletildi ve yüzeyi betonla kaplandı. Toplam 40,5 ha'lık bir alanı kaplar. Geçit törenlerinde düzeni kolaylaştırmak açısından, her beton dilimi numaralandırılmıştır. Meydan adını kuzey ucunda bulunan ve bir zamanlar eski İmparatorluk Sarayı'nın ana kapısı olan Tiananmen (Göksel Barış Kapısı) adlı dev taştan alır. Ortasında iki katlı bir mermer teras üzerinde bulunan ve yapımı 1958'de tamamlanan Halk Kahramanları Anıtı yer alır. Meydanın doğusuna düşen ve 1961'de açılan anıtsal müze kompleksi, 1919 sonrası Çin tarihine ayrılmış Çin Devrimi Müzesi'ni ve 1919 öncesi Çin tarihine ayrılmış Çin Tarihi Müzesi'ni kapsar. Halk Kahramanları Anıtı'nın güneyinde,

yapımı 1977'de tamamlanan ve Mao'nun açık bir tabut içindeki naaşını barındıran Mao Zedong Anıt Sarayı yükselir. Daha güneyde Ming imparatorluklarından Yonglo'nun döneminde (1402-24) inşa edilmiş Cephe Kapısı yer alır. Meydanın batı kenarında yer alan Büyük Halk Sarayı, Ulusal Halk Kongresi'nin yıllık toplantılarını yaptığı yerdir. Sarayın 10 bini aşkın oturma yeri bulunan bir toplantı salonu ve 5 bin kişiyi alabilen bir ziyafet salonu vardır.

1989'da meydanda yönetimi protesto eden öğrencilerle ordu arasındaki çatışmalarda bin kadar direnişçinin öldüğü sanılmaktadır.

Tianji, Wade-Giles yazımında TIEN-CHI, asıl adı ZHU YOUJIAO, Wade-Giles yazımında CHU YU-CHIAO, ös sıfatı (*shi*) ZHE DI, Wade-Giles yazımında CHE TI, soy sıfatı (MING) XI ZONG, Wade-Giles yazımında (MING) HSI TSUNG (d. 1605 - ö. 1627, Çin), Ming hanedanının 15. imparatoru (hd 1620-27). On beş yaşında tahta çıktı. Daha çok marangozlukla uğraşarak yönetim işlerini annesinin hizmetindeki eski bir uşak ve kendi dadısının dostu olan Wei Zhongxian'a (1568-1627) bıraktı. Yüzlerce yetkiliyi görevden alan ve geniş bir muhbirler ağı kuran Wei Çin tarihinin en güçlü saray hadımı oldu ve bütün ülkede kendi adına tapınaklar inşa ettirecek ölçüde ileri gitti. Bu dönemde Çin çeşitli istilalara uğradı. Felemenkliler Çin'in koruması altındaki Tayvan'a girerken, Mançu kabileleri hemen hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Liao Irmağı vadisi çevresindeki toprakları ele geçirdi. İmparatorluğun her yanında siyasal ve toplumsal düzen sarsıldı. Güney ve güneybatıda ayaklanmalar yayıldı. Yatağından taşan Huang Irmağının (Sarı Irmak) kıyısındaki setlerin onarımı imparatorluk hazinesini tüketti. Böylece Ming hanedanı ülke üzerindeki denetimini yitirme noktasına vardı. Daha sonraki imparatorlar da bu gerileme sürecini durduramadılar.

Tianjin, Wade-Giles yazımında TIEN-CHING (Cennet Geçidi), Çin'in doğusunda yönetim bölgesi düzeyinde belediye ve kent. Ülkenin üçüncü büyük kenti ve Tianjin Belediyesi'nin yönetim merkezidir. Doğrudan merkezî hükümete bağlı olan Tianjin Belediyesi yönetim bölgesi statüsüne sahip bir yönetsel birimdir. Kent, Kuzey Çin Ovasının kuzeydoğu ucunda, Pekin'in 100 km güneydoğusunda, Sarı Denizdeki Bo Hai Körfezinden 56 km içeride yer alır. Yuan (Moğol) hanedanından (1279-1368) bu yana önemli bir ulaşım ve ticaret merkezi olan Tianjin, aynı zamanda Çin'in kuzey kesiminin en önemli limanı ve ülkenin Şanghay'dan sonraki ikinci büyük sanayi merkezidir. Kentin yüzölçümü 4.276 km², Tianjin Belediyesi'nin yüzölçümü ise 11.305 km²'dir.

Ziya ve Xinhai ırmakları ile Büyük Kanal'ın kuzey ve güney kesimleri (sırasıyla Bei Yunhe ve Nan Yunhe) Tianjin'in merkezinde birleşerek Hai Irmağını (*he*) oluşturur. Hai Irmağı bu noktadan sonra doğuya yönelerek Bo Hai Körfezine ulaşır. Kent, deniz düzeyinden yüksekliği 5 m'den az olan alüvyonlu bir ovanın üzerinde yer alır. Sarı Denize yakın olmasına karşın kentte kara iklimi hüküm sürer. Günlük ve mevsimlik sıcaklık farkları son derece yüksektir. Ortalama sıcaklık ocak ayında 4°C, temmuz ayında ise 29°C'dir. Kentin iklimi yaz aylarında Büyük Okyanusun kuzeyinden esen nemli meltemlerden, kış aylarındaysa Sibirya'dan gelen soğuk ve kuru hava kitlelerinden etkilenir. Sık sık taşan Hai Irmağını denetim altına almak için 1890'lardan beri çeşitli önlemler alınmaktadır.

1949'da Çin'de komünistlerin iktidara gelmelerinden önce ekonomisi ağırlıklı olarak ticarete dayanan Tianjin, devrimden sonra bir ağır ve hafif sanayi merkezi durumuna gelmiştir. Kentin başlıca ağır sanayi ürünleri ağır makineler, kimyasal madde, plastik, demir ve çeliktir. Gemi yapımı ve onarımı da önemlidir. Hafif sanayi ürünleri arasında kumaş, işlenmiş gıda ve deri, kauçuk ürünleri ve kâğıt sayılabilir. Bankacılık ve ticaret de kent ekonomisinde önemini korumaktadır. Kent Çin'in kuzey kesiminin başlıca ihracat ve ithalat merkezidir.

Kent merkezi doğu-batı doğrultusunda 11 km, kuzey-güney doğrultusunda ise 14 km boyunca uzanır. Hai Irmağının batı yakasında yer alan merkezî ticaret bölgesi Heping'de çok sayıda büyük mağaza, lokanta ve otel vardır. Kentin dolambaçlı sokaklarıyla ünlü eski kesimi kuzeybatıda yer alır. El sanatlarıyla ünlü bir konut ve sanayi bölgesi olan Hongchiao ise daha ötededir.

Tianjin'in batı ve güneybatısındaki Xinhua, Hexi ve Nankai adlı yeni kesimleri, eskiden Çin ticaretini denetim altında tutan Avrupalılar tarafından kurulmuştur. Xinhua günümüzde de kentin en önemli ticaret, deniz taşımacılığı ve yönetim bölgesidir. Hexi ve Nankai'da geniş araziler konut bölgesi ya da yeşil alan olarak ayrılmıştır. Hai Irmağının doğusuna düşen Hebei ve Hedong ise sanayi ve ulaşım merkezleridir. Tianjin'in eklektik mimarisi birçok yabancı etkiyi yansıtır. Yapıların çoğu kısa süre içinde ve estetik kaygılar fazla dikkate alınmadan inşa edilmiştir.

Tianjin'deki kültürel kuruluşların başında gelen Güzel Sanatlar Müzesi, Yuan, Ming ve Qing dönemlerine ait resim koleksiyonlarıyla ünlüdür. Öteki önemli kuruluşlar arasında Tianjin Kütüphanesi, Tianjin Bilim Sarayı ve Kent Tarih Müzesi sayılabilir. Sanayi Sergi Sarayı'yla Ulusal Azınlıklar Kültür Sarayı'nda özel kültür sergileri düzenlenir. Halk Festival Sarayı'nda opera ve tiyatro gösterileri yapılır, konserler verilir.

Kentteki başlıca yükseköğretim kurumları Nankai ve Tianjin üniversiteleri, Politeknik Enstitüsü, Merkez Sanat ve Müzik Konservatuvarı ile sağlık personeli ve öğretmen yetiştiren okullardır.

Tianjin'in Çin'in kuzey kesiminin başlıca limanı olması bir ulaşım merkezi olarak gelişmesini sağlamıştır. Kent Şanghay, Pekin ve Shenyang'a demiryoluyla, Hebei yönetim bölgesinin güneyindeki kentlere ise iç kesimlerdeki kanal ve ırmaklarla bağlıdır. Tianjin'den geçen Jing Tang Karayolu, deniz kıyısından Kuzey Çin Ovasının iç kesimlerine uzanan ve her mevsim ulaşıma açık olan başlıca yoldur. Kentte gelişkin bir kitle taşımacılığı sistemi vardır. Metronun 12 km uzunluğundaki ilk bölümü 1983'te işletmeye açılmıştır. Nüfus (1990) kent, 4.574.689; belediye, 8.785.402.

Tianjin Olayı, Çin'de, Tianjin'de Çin ile Batılı devletleri savaşın eşiğine getiren olay (21 Haziran 1870). Ülkede yükselen yabancı düşmanlığını yansıtan olayın öncesinde, Fransız Hayırsever Hemşireler Tarikatı'nın Çinli çocukları kaçırarak kötürüm bıraktığı söylentileri çıktı. Fransız konsolosu Henri Fontanier 21 Haziran'da yerel Çinli yöneticilerden oluşan bir gruba ateş açarak önemli bir yöneticinin uşağını öldürdü. Bunun üzerine konsolosla birlikte çoğu Fransız olan 20 kişi kalabalık tarafından öldürüldü.

Paris ve Roma'dan yöneltilen sert cezalandırma istekleri üzerine Batılı savaş gemileri Tianjin'e gönderildi. Çin hükümeti de savaş hazırlıklarına girişti. Ama 16 Çinlinin idam edilmesi ve Çin'in olaydan üzüntü duyduğunu Fransa'ya resmen bildirmesi sonucunda savaş önlendi.

Tianlong Dağı, Çince TIANLONG SHAN, Wade-Giles yazımında T'IEN-LUNG SHAN, Çin'in Shanxi yönetim bölgesinin orta kesiminde, 6. yüzyıl ortalarından kalma bir dizi Budacı mağara tapınağını barındıran alan. Daha çok 7. yüzyıl sonlarıyla 8. yüzyıldaki Tang hanedanı üslubunda yapılmış heykellerin bulunduğu mağara tapınaklarıyla tanınır. Sağlam ya da parçalanmış birçok heykel günümüzde Çin dışındaki koleksiyonlarda yer almaktadır.

Çoğu boyalı olan taş heykeller, genellikle Tang döneminin özelliği olarak kabul edilen, haz ve şehvet duygularına yönelik heykel biçiminin aşırıya varmış örneklerini temsil eder. Heykellerde kullanılan üslup, Hindistan'da Gupta döneminde geliştirilen standart Buda biçiminin Çinlilerce yeniden yorumlanmasını yansıtır. Tianlong Dağında

Tianlong Dağında bulunmuş bir tunç *bodhisattva* heykeli, Tang hanedanı (618-907); Guimet Müzesi, Paris
Giraudon—Art Resource EB Inc

görülen Tang heykel üslubunun ardından, figürlerde gittikçe artan bir şişmanlık dönemi gelmiş ve bu eğilim Çin'in daha sonraki tarihi boyunca düşük kaliteli ve popüler Budacı heykel geleneklerini yaratmıştır.

Tianshui, Wade-Giles yazımında TIEN-SHUI, Çin'de, Gansu yönetim bölgesinin (*sheng*) güneydoğusunda kent. Wei Irmağının (*he*) kıyısında yer alan kent, tarih boyunca Xi'an'dan Lanzhou'ya ve Sinkiang yönetim bölgesine giden büyük batı yolu üzerinde önemli bir merkez olmuştur. Bu yoldan günümüzde bir karayolu ve 1947'de Tianshui'e, 1950'lerde de Lanzhou'ya ve Çin'in uzakbatısına kadar uzatılan Longhai Demiryolu geçmektedir.

Çin uygarlığının beşiği olan ve Neolitik Çağdan beri çeşitli yerleşmelerin kurulduğu bölge eski çağlarda Kuei olarak biliniyordu. Han hanedanı döneminde (İÖ 206-İS 220) Gui Xian ya da Shanggui Xian adını taşıyan kent Kuzey Song hanedanı döneminde (960-1279) Chenji Xian adını aldı. Tang hanedanı döneminde (618-907) kurulan Tianshui ili, başlangıçta kentin 40 km kadar güneybatısında yer alıyordu. Kent, Shanggui adını taşıdığı 3. yüzyılın sonlarından başlayarak Qin Yöresi'nin (*zhou*) yönetim merkezi olarak kullanıldı ve Ming (1368-1644) ve Qing (1644-1911/12) hanedanları döneminde yöreye resmen kentin adı verildi. 1912'de bugünkü adını alarak il yapılan Tianshui için, Jinzhou adı yaygın olarak kullanılır.

Tarih boyunca önemli bir ulaşım merkezi olan Tianshui aynı zamanda Wei Irmağı vadisi üzerinden eski Çin başkenti Xi'an'a giden batı yoluna egemen konumuyla son derece önemli bir stratejik mevkiydi. 3. ve 4. yüzyıllarda sürekli savaşlara konu olan kent sonradan Tibetlilerin (763-845), Tanguttların ve Ruzhenlerin (1127'den sonra), en sonunda da Moğolların (1215-1368) eline geçti.

Kentin üzerinde yer aldığı büyük batı yolu 5. yüzyıl ortalarından sonra Budacılığın Çin'e girdiği anayol durumuna geldi. Yaklaşık 24 km güneydoğudaki Maijishan'da bulunan büyük mağara tapınakları kompleksi, Sui (581-618) ve Tang hanedanları döneminde önde gelen bir Budacılık merkezi oldu.

Kent eski bir kanal ağıyla sulanan küçük ve verimli bir havzada yer alır. Bölgede darı, mısır, buğday, kocadarı (*kaoliang*), bir miktar pamuk ve tütün yetiştirilir. Kentin batısındaki demiryolu boyunda, 1970'lerin başında henüz işletilmeyen, yüzeye yakın büyük kömür yatakları bulunmuştur.

Çeşitli tüketim malı sanayilerinin bulunduğu Tianshui'de pamuklu kumaşlar, kibrit, şarap, mobilya ve lake işi eşya üretilir. 1864-75 arasındaki ayaklanmalardan sonra büyük bir kıyıma uğrayan Gansu'daki Müslüman topluluğunun eski bir merkezi olan kentin kuzeydoğusunda hâlâ büyük bir Müslüman azınlık yaşar. Tianshui, Büyük Kent (Da Cheng), Orta Kent (Zhong Cheng), Batı Gümrükleri (Xi Guan Cheng), Doğu Gümrükleri (Dong Guan Cheng) ve Fuxi kenti adını taşıyan, surlarla çevrili beş ayrı kentten oluşur. Nüfus (1990) 244.974.

Tiantai Budacılığı, Japonca TENDAI BUDACILIĞI, Wade-Giles yazımında TIEN-T'AI, 6. yüzyılda Çin'in güneydoğu kesimindeki Tiantai Dağında yaşayan Zhiyi tarafından kurulan uşçu Budacı mezhep. 804'te eğitim amacıyla Çin'e gönderilen Japon rahip Saiço(*) tarafından benimsenerek Japonya'da yaygınlaştırılmıştır. Temel metni Mahayana Budacılığının en eski metinlerinden olan *Saddharmapundarika-sutra*'dır(*). Çincede *Fahua jing*, Japoncada *Hoke-kyo* adlarıyla da bilinen bu metinden ötürü Lotus (Çince *Fahua*, Japonca *Hoke*) okulu olarak da anılır.

Okulun temel felsefi öğretisi üçlü doğru ilkesine dayanır. Buna göre 1) bütün nesneler (*dharma*'lar) ontolojik gerçeklikten yoksundur; 2) bütün nesneler geçici olarak var olur; 3) bütün nesneler aynı anda hem gerçekdışı, hem de geçici olarak vardır. Bütün nesnelerin orta ya da ara durumda olduğunu belirten üçüncü doğru boşlukla varlığın bireşimini dile getirir; onları içeren ve aşan mutlak doğrudur. Üçlü doğru uyumlu bir bütün oluşturur ve parçaları karşılıklı olarak birbirini içerir. Dolayısıyla geçici varoluş dünyasıyla mutlak gerçeklik özdeşleştirilir. Üçlü doğru ilkesi Çin'de Budacılığın ilk büyük ustası Huiwen'in (550-577) öğretisinde de yer alıyordu. Ama öğretiyi sistemleştirerek ortaya koyan ikinci büyük usta Huisi'nın öğrencisi Zhiyi oldu. Bu yüzden Tiantai Budacılığının kurucusu olarak kabul edilen Zhiyi o dönemde Çin'de var olan çeşitli Budacı öğretileri uzlaştırmaya çalıştı. Bütün öğretilerin Aydınlanma sırasında Şakyamuni'nin (tarihsel Buda-Gautama) zihninde var olduğunu, ama izleyicilerinin zihinsel yetenekleri dikkate alınarak sırası geldikçe açıklandığını kabul ederek Buda'nın son dönem öğretisinin bunların hepsini içerdiğini öne sürdü. Dolayısıyla *Saddharmapundarika-sutra* yüce öğretiyi dile getiriyordu.

Çin'de bütün Budacı gelenekleri hiyerarşik bir yapı içinde birleştiren Tiantai Budacılığını öğrenen Saiço, Japonya'ya döndükten sonra bu öğretiyle meditasyonu, *vinaya* eğitimini ve içrek kültleri bağdaştırmaya çalıştı. Japonya'da Tendai adını alan akımdan Budacılığın Şinto ile birleştirildiği Sanno İçicitsu Şinto (Japoncada "Sanno Şinto'nun Tek Gerçeği) okulu da doğdu. Saiço'nun Kyoto yakınlarındaki Hiei Dağında kurduğu manastır (Endyaku-ci) Japonya'da dönemin en önemli Budacı eğitim merkezi durumuna geldi. Daha sonra kendi okullarını kuran Honen ve daha birçok ünlü keşiş burada eğitim gördü.

Saiço'nun Tendai Budacılığı için Mahayana öğretileriyle daha uyumlu ve Nara'daki *kaidan*'dan (keşişliğe kabul yeri) bağımsız bir kabul ayini oluşturma yönündeki çabaları ancak ölümünden sonra sonuç verdi. Ama bu çalışmaları Japonya'da Mahayana geleneğinin gelişiminde önemli rol oynadı.

Saiço'nun ölümünden sonraki bölünme 9. yüzyılda Ennin ve Ençin adlı iki keşişin önderliğinde Sammon ve Cimon mezheplerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Buda Amida'ya bağlılığı vurgulayan Şinsei ise üçüncü bir kol olarak gelişti.

Tiantai Dağları, Çince TIANTAI SHAN (Wade-Giles yazımında TIEN-T'AI SHAN), Çin'de, Zhejiang yönetim bölgesinin güney kesiminde dağ sırası. Sıradaki dağlardan biri de aynı adı taşır. Tiantai Dağları, Xianxia Dağlarının (*Ling*) kuzeydoğu uzantısını oluşturur. Dorukları 1.000-1.200 m'ye ulaşan engebeli dağlardır. Tiantai (Cennet Teras) Dağı, Tiantai ilinin (*xian*) hemen kuzeyindedir; en yüksek tepesi Huading (1.136 m), öbür tepeleri Tongbai, Foulong ve Chicheng'dir.

Çok eskilerden beri kutsal bir dağ sayılan Tiantai önceleri Taoculuğun önemli bir merkeziydi; 11. ve 12. yüzyıllara değin birçok ünlü Taocu burada yaşadı. Ama Tiantai daha çok Taoculuğun değil, Budacılığın merkezi olarak ünlendi. Dağda ilk Budacı topluluğun 238-251 arasında oluştuğu kabul edilmekle birlikte keşiş Zhiyi'nin 576'da buraya yerleşerek bir manastır kurması Tiantai Budacılığının gelişmesini sağladı. 589'da Çin'i birleştiren Sui hanedanını (581-618) destekleyen Zhiyi Sui imparatorundan büyük saygı gördü. Ölümünden sonra da öğrencileri imparatorluğun korumasıyla Tiantai'ı Budacılığın büyük merkezine dönüştürdüler. En ünlüleri Guoqing, Dazi, Dianfeng, Huoguo, Wannian, Baoen ve Gaoming olan 72 büyük tapınak, pek çok kutsal yer ve manastırın kurulduğu dağ, hem Çinli, hem de Japon Budacılar için önemli bir hac ve öğrenim merkezi oldu.

tiara, papanın, geçit töreni gibi dinsel olmayan bazı etkinlikler sırasında başına giydiği ya da önünde taşınan üç katlı taç. Yaklaşık 40 cm yüksekliğinde, sivrimsi bir kubbe biçimindedir; gümüş iplikle dokunmuş kumaştan yapılmıştır; katlarını birbirinden üç tane süslü bant ayırır, arkasından da iki tane şerit sarkar.

Tiara Eski Yunan ve Roma'da giyilen koni biçimli Frigya başlığından (*frigium*) kaynaklanmış olabilir. Papa I. Constantinus'un Yaşamı adlı yapıtta adı *camelaucum* olarak geçmiştir; 9. yüzyılda *phrygium* ya da *pileus* olarak adlandırılmıştır. 10. yüzyıl Papalık sikkelerinin üstünde resmi bulunan *tiara*, 14. yüzyılda üç tane taç ile bezenmeye başlamıştır. Rönesans'ta papalar çok süslü ve değerli *tiara*'lar giymişlerdir; bazı papalar ise *tiara*'larına hiçbir değerli taş koydurmamışlardır. Kadınların kullandığı değerli taşlarla bezeli saç bandına da *tiara* denir.

Tiaret *bak* Tihert

Tibaldi, Pellegrino, PELLEGRINO PELLEGRINI, PELLEGRINO DA BOLOGNA ya da PELLEGRINUS DE PEREGRINIS olarak da bilinir (d. 1527, Puria, Milano Dükluğu - ö. 27 Mayıs 1596, Milano), 16. yüzyılın sonlarında maniyerizmin İspanya'da yaygınlaşmasını sağlayan İtalyan ressam, heykelci ve mimar.

Bologna'da büyüyen Tibaldi'nin ailesi Lombardiyalıydı ve taşçı ustaları yetiştirmişti. Tibaldi, Raffaello'nun uslubunu taklit eden sıradan Emiliali sanatçıların yanında resim öğrendi. 1547'de Roma'ya gitti ve Perino del Vaga'nın yanında çalıştı. Bilinen ilk yapıtı "Çobanların Tapınması" (Borghese Galerisi, Roma) Michelangelo'nun etkilerini yansıtır. Daha sonraki yapıtlarında ise Parmigianino ve Niccolo dell' Abbate'nın etkileri görülür.

Tibaldi 1553'te Bologna'ya döndükten sonra Poggi Sarayı (bugün Bologna Üniversitesi) için yaptığı bezemeci resimlerle bu alandaki yeteneğini gösterdi. Çeşitli İtalyan kentlerinde mimari tasarımlar gerçekleştirdi. 1587'de İspanya kralı II. Felipe tarafından Madrid yakınlarındaki Escorial Kütüphanesi bezemelerinin yapımını denetlemek için çağrıldı. Bu görevi sırasında yapının arkadlı avlusu için de 46 fresk ve çok sayıda heykel yaptı. Ölümünden az önce Milano'ya döndü. İspanya'da soyluluk unvanı almış ve zengin olmuştu.

Tibaldi'nin figürleri şiddet yansıtan, yapay pozlarda betimlemesi Giulio Romano'yu anımsatır. İlk yapıtlarındaki figürlerin alışılmamış pozlarını Escorial'daki fresklerinde de kullanmıştır. Mimar olarak ustaca, ama özgün olmayan yapılar gerçekleştirmiştir.

Tibbett, Lawrence, TIBBET (eskiden) olarak da yazılır (d. 16 Kasım 1896, Bakersfield, California - ö. 15 Temmuz 1960, New York kenti, ABD), hem opera hem de sinemada başarı kazanmış ABD'li bariton.

Los Angeles'ta Basil Ruysdael'den şan dersi aldı. Sonra oyuncu ve kilise şarkıcısı olarak çalıştı. 1923'te New York'a giderek Frank La Forge ile ses çalışmaları yaptı. Sahneye ilk kez Metropolitan Operası'nda Mussorgski'nin *Boris Godunov*'unda Lovitski rolüyle çıktı. 1925'te aynı yerde oynadığı Verdi'nin *Falstaff* operasındaki Ford rolünde başarı kazandı. Operanın başrolünü canlandıran çok tanınmış İtalyan bariton Antonio Scotti'nin oyunu, Tibbett'in oyununun yanında sönük kaldı. Sonraki birkaç yıl Metropolitan'daki bas bariton rollerinin çoğuna Tibbett çıktı; 27 sezon boyunca bu kurumla çalıştı.

Tibbett Metropolitan'da çeşitli Amerikan operalarının ilk sahnelenişlerine de katıldı. 1933'te başrolü oynadığı Louis Gruenberg'in *The Emperor Jones*'u (İmparator Jones) aynı zamanda Metropolitan'dan canlı olarak yayımlanan ilk dünya prömiyeri idi. Tibbett, Deems Taylor'ın *The King's Henchman*'indeki (1926; Kralın Hizmetkârı) Eadgar ve *Peter Ibbetson*'ındaki (1930) Albay Ibbetson ile Howard Hanson'ın *Merry Mount*'indaki (1934; Sevinçli Dağ) Wrestling Bradford rollerini canlandırdı. 1937'de Londra'da Covent Garden'da Sir Eugene Goossens'ın *Don Juan de Mañara*'sında (Mañaralı Don Juan) Don Juan rolüne çıktı. *The Rogue Song* (1930; Dolandırıcı Şarkısı), *Cuban Love Song* (1931; Küba Aşk Şarkısı), *The New Moon* (1940; Ay Doğarken), *The Southerner* (1945; Güneyli) gibi filmlerde rol aldı. Ayrıca radyo ve plak çalışmaları da yaptı. Metropolitan'daki son rolü 1950'de, Mussorgski'nin *Ho-*

vanşçina'sında canlandırdığı İvan'dı. 1956'da Broadway'de *Fanny* müzikalindeki rolüyle de son kez sahneye çıktı. Otobiyografisi *The Glory Road* (Zafer Yolu) adıyla 1933'te yayımlandı.

Tiber Irmağı, İtalyanca FIUME TEVERE, İtalya'nın Po'dan sonra ikinci uzun akarsuyu. Appennino Tosco-Emiliano'nun başlıca doruklarından Fumaiolo Dağının yamaçlarında doğar. Uzunluğu 405 km'dir. Bir dizi güzel manzaralı boğazı ve geniş vadiyi dolanarak genellikle güney yönünde akar ve Roma kentinin içinden geçtikten sonra Ostia Antica yakınlarında Akdeniz'e bağlı Tiren Denizine dökülür. Bu arada Chiascio, Nestore, Paglia, Nera ve Aniene gibi kolları alır. Roma'nın aşağısında ana yatağı Fiumara olmak üzere bir delta yapar. Bazı eski yazarlara göre, sularının beyazlığından dolayı başlangıçta Albula olan adı sularında boğulan Alba Longa (Roma'nın güneydoğusu) kralı Tiberius'un anısına Tiberis olarak değiştirilmiştir.

Romalılar ırmağın aşağı çığırını denetlemek amacıyla bazı girişimlerde bulundularsa da, hidrolik ilkelerine uymayan yapılarıyla taşkınlara karşı uygun koruma önlemleri geliştiremediler. Irmağın Roma'dan geçerken yüksek taş setler arasından akması ancak yakın çağlarda sağlanabildi. Irmağın derinliği 2-6 m arasında değişmekle birlikte, bazı bulgulardan ırmakta daha İÖ 5. yüzyılda Tiberina Vadisine kadar işleyen teknelerle tahıl ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraları ırmakta inşaat taşı ve kereste taşımacılığı ağırlık kazandı. Gücünün doruğunda olduğu dönemde Roma'nın gereksindiği sebzeler ırmak kıyılarındaki villaların bahçelerinde yetiştiriliyordu.

Aşağı Tiber'in önemi ilk kez Ostia'nın bir deniz üsssüne dönüştürüldüğü Pön Savaşları sırasında anlaşıldı. Ostia daha sonra Akdeniz buğdayı, zeytinyağı ve şarabının İthali için ticari merkez niteliğini kazandı. Fiumara kıyısındaki Ostia'yı ve Claudius ile Traianus'un Fiumicino Kanalı kıyısında yaptırdığı limanı koruma girişimleri, mil yığılması ve ırmak ağzında kıyı dilleri oluşması nedeniyle boşa çıktı. İzleyen yüzyıllarda bazı papalar Aşağı Tiber üzerinde ulaşımı geliştirmeye çalıştılar ve 1692, 1703 ve 1744'te Roma'da limanlar inşa edildi. Irmağın aşağı çığırındaki tarama çalışmalarıyla 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl ortaları arasında ulaşım ve ticaret yeniden canlandı. Bununla birlikte mil yığılması hızla sürdüğünden, bir yüzyıl içinde ulaşım ancak Roma'nın içiyle sınırlı hale geldi. Günümüzde Tiber Deltası Roma dönemine göre denize doğru 3,2 km kadar ilerlemiş durumdadır.

Tiberios II KONSTANTINOS (d. Trakya - ö. 14 Ağustos 582, Konstantinopolis [İstanbul]), 578-582 arasında Bizans imparatoru. Sasani tehdidine başarıyla karşı koymuş, ama Avar ve Slav akınlarını durdurramamıştır.

II. İustinos döneminde Balkanlar'da Avarlara karşı savaştı. İustinos'un akli dengesinin bozulması (y. 574) üzerine İmparatoriçe Sophia ile birlikte fiilen yönetimi ele geçirdi. İustinos bir süre sonra onu evlat edindi ve 7 Aralık 574'te de ortak imparator ilan etti. 578'de taç giyen Tiberios aynı yıl İustinos'un ölümü üzerine tek başına tahta geçti. Bu sırada Ermenistan konusundaki anlaşmazlığı gidermek için Sasanilerle görüşmeler başlamıştı. Bizans'ın koşullarını kabul etmek üzere olan I. Hüsrev'in 579 baharında ölmesiyle tahta çıkan IV. Hürmüz, Bizans önerilerini reddetti. Böylece başlayan çatışma, Tiberios'un imparatorluğu boyunca sürdü. Kuzey sınırındaki Avarların saldırılarını vergi ödeyerek önlemeye çalışan Tiberios iki yıllık bir kuşatmadan sonra Sirmium'u (bugün Sremska Mitrovica, Yugoslavya) Avarlara bırakmak zorunda kaldı. Aynı dönemde Slavlar da Trakya, Tesalya, Illyria ve Yunanistan'ın başka bölgelerine girmeye başladı. 582'de ağır bir hastalığa yakalanan Tiberios Sasani seferinin komutanı Mavrikios'u ardıl seçti ve ölümünden bir gün önce ona taç giydirdi.

Tiberius, tam adı TIBERIUS CAESAR AUGUSTUS ya da TIBERIUS IULIUS CAESAR AUGUSTUS, asıl adı TIBERIUS CLAUDIUS NERO (d. İÖ 16 Kasım 42 - ö. İS 16 Mart 37, Capreae [Capri], Napoli yakınları), ikinci Roma imparatoru (İS 14-37). Augustus'un oluşturduğu imparatorluk sınırlarını ve kurumları korumaya çalışmış, son yıllarında teröre dayalı bir tiranlık yönetimi kurmuştur.

Eğitimi ve gençliği. Julius Caesar döneminde yargıç, rahip ve donanma kaptanı olarak görev yapan babası Tiberius Claudius Nero,

Tiberius, bir mermer büst, Mısır, bulunuşu 1896; Ny Carlsberg Heykel Galerisi, Kopenhag
Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhag

Caesar'ın öldürülmesinden sonra başlayan iç savaşta Marcus Antonius'u destekledi. Caesar'ın yeğeni ve vârisi Augustus'un Antonius'u yenilgiye uğratması üzerine ailesiyle birlikte önce Sicilya'ya, oradan Yunanistan'a kaçtı. Küçük Tiberius üç yaşındayken çıkan afla aile Roma'ya döndü. Tiberius'un annesi Livia Drusilla'nın güzelliğine tutulan Augustus, kendi karısını boşayarak ve Tiberius'un babasını da boşanmaya zorlayarak Livia'yla evlendi. Tiberius babasıyla kaldı; annesinin birkaç ay sonra doğurduğu kardeşi Drusus da onların yanına gönderildi. Babalarının ölümü (İÖ 33) üzerine imparatorun evine yerleşen iki kardeş, imparatorun kızı Iulia ve yeğeni Marcellus ile birlikte yetiştirildi. Augustus'un vârisini belirleyen kesin yasalar olmadığından üç erkek çocuk da aynı eğitimi aldı; hatta yaşça büyük olan Tiberius özellikle devlet törenlerinde öncelikli bir konum kazandı.

Augustus'la birlikte İÖ 27'de Galya'daki ileri karakolları teftişe giden Tiberius ve Marcellus, orada herhangi bir çarpışmaya katılmamakla birlikte önemli bir askeri deneyim edindiler. Augustus dönüşte Marcellus'u kızı Iulia'yla, bir süre sonra da Tiberius'u damadı Marcus Agrippa'nın kızı Vipsania Agrippina'yla evlendirdi. İlk komutanlık görevini 22 yaşında üstlenen Tiberius, yıllar önce Parthia'da kaybolan Roma lejyonlarının sancaklarını buldu. Büyük övgü toplayan bu başarısına ödül olarak başka bir etkin görev isteyince bir ayaklanmayı bastırmak üzere Adriyatik'teki Pannonia eyaletine gönderildi. Orada da başarı kazanarak ününü ve saygınlığını artırdı.

Gözden düşüşü. Bir süre sonra Drusus'un ölümü Tiberius için ağır bir darbe oldu. Hemen ardından da karısından ayrılmak zorunda kaldı. Augustus'un kızı Iulia kocası Marcellus ölünce Tiberius'un kayınpederi Agrippa'yla evlendirilmişti. İÖ 12'de Agrippa da ölünce, Augustus ona en uygun eş olarak Tiberius'u seçti. Tiberius da tıpkı bir zamanlar babasının yaptığı gibi imparatora boyun eğdi ve çok sevdiği Vipsania'yı boşayarak Iulia'yla evlendi.

Bu evlilikte hiçbir mutluluk bulamayan Tiberius, sık sık seferlere çıkmaya başladı. İÖ 6'da *tribunus* yapıldıktan kısa bir süre sonra varını yoğunu Roma'da bırakarak tek başına Rodos Adasına yerleşti. Oradaki münzevi yaşamı zamanla kaprisli, hırçın ve alıngan bir kişilik kazanmasına yol açtı. İmparatora meydan okuyarak kendi isteğiyle Roma'dan ayrılmış olmasına karşın, Augustus'un izin vermemesi nedeniyle uzun bir süre geri dönemedi.

Bu arada Livia imparatora Iulia'nın Tiberius'u aldattığına dair kanıtlar sundu. Kendi koyduğu yasalarla kocasını aldatan kadınlara idam cezası getirmiş olan Augustus, kızını Pandateria Adasına ömür boyu sürgüne yolladı. Ama Tiberius'u geri çağırmayarak Iulia'nın üç oğlundan birini vârisi yapmaya hazırlandı. Bunlardan Postumus, Augustus'la ters düşünce annesiyle birlikte sürgüne gönderildi. Lucius da İÖ 2'de Massilia'da (Marsilya) ölünce Augustus Tiberius'u Roma'ya çağırmak zorunda kaldı. İS 4'e gelindiğinde Tiberius bütün unvanlarını geri almış bulunuyordu. Aynı yıl vâris adaylarının sonuncusu Gaius da Likya'daki bir savaşta ölünce Roma'nın ikinci adamı durumuna geldi. Rodos'ta bulunduğu sırada yıkılmış olan heykelleri yeniden dikildi. Augustus'un ölümünün (14) ardından 56 yaşında imparator oldu.

İmparatorluk dönemi. İmparatorluğunun ilk yıllarında ılımlı ve sağduyulu bir yönetim gösteren Tiberius, iktidarını pekiştirebilmek için zaman zaman ölçüyü kaçırmadan şiddet gösterilerine de başvurdu. Bazı kaynaklara göre gizli bir emirle taht üzerinde hak iddia edebilecek tek kişi olan Postumus'u öldürttü. Bütün İtalya Yarımadasına yayılmış olan Praetoria Muhafız Alayı'nı Roma yakınında toplayarak, iktidarını tehdit edebilecek tek güç olan Senato'yu sindirmek için kullandı. Buna karşılık yeni fetihlere girişmekten, nedensiz yere asker toplamaktan ve eyalet yöneticilerini değiştirmekten kaçındı; imparatorluk hazinesinin savurganca kullanılmasını önledi. (Öldüğünde geride, devraldığından 20 kat büyük bir hazine bırakıtı.) Ayrıca deniz kuvvetlerini güçlendirdi, gladyatör oyunlarını yasakladı. Julius Caesar ve Augustus'a yapıldığı gibi yılın bir ayına imparatorun adını verme gibi abartılı uygulamalara son verdi.

Bununla birlikte Tiberius'un imparatorluk döneminin tümüyle barış içinde geçtiği söylenemez. Taşradaki bir ayaklanma çok kanlı bir biçimde bastırıldı. Roma'da dört Yahudinin soygun girişimi üzerine bütün Yahudi cemaatı sürgüne yollandı. En olumsuz uygulama ise adalet mekanizmasının *delator* denen gönüllü muhbirlere dayanarak işletilmesiydi. Bir suçtan hükümlü giyen kişilerin servetine el konuyor, imparatorluk hazinesinde toplanan bu paradan *delator*'lar da önemli bir pay alıyordu. Suç aramayı ya da yaratmayı meslek haline getiren *delator*'ların sayısı çığ gibi büyüdü. Söylentilere ya da sahte kanıtlara dayanarak çok sayıda insan mahkûm edildi.

Tiberius oğlu Drusus'un öldüğü 23'ten sonra devlet işleriyle daha az ilgilenir oldu.

Görev ve sorumluluklarının çoğunu Praetoria Muhafız Alayı'nın komutanı Seianus'a devretti. Güney İtalya'da bazı bölgeleri dolaşmak amacıyla 27'de Roma'dan ayrıldı ve kalan ömrünü yolda uğradığı Capreol Adasında geçirdi. Canavar Tiberius efsanesi de orada kaldığı 10 yıllık dönemde ortaya çıktı. Adada tutulduğu bir hastalık sonucunda cildi önce lekelerle kaplandı; sonra bunlar içi irin dolu, kötü kokular yayan ağrılı kabarcıklara dönüştü. Böylece iğrenç ve ürkütücü bir görünüm alan Tiberius, büyük olasılıkla akli dengesini de yitirdi. Adanın çevresinde zindanlar ve işkence odalarıyla bir dizi villa yaptırdı. Sanat yapıtları ve hazinelerle doldurduğu villalara aralarında filozof, astrolog ve müzikçilerin de bulunduğu çok sayıda kişiyi topladı. Bazı kaynaklara göre zamanını cinayet ve işkenceye dayalı vahşi eğlencelerle geçirmeye başladı.

Ama Roma'yla bağları bütünüyle kopmadı. Zamanla Seianus'a ne kadar büyük bir güç verdiğini anlamaya, hatta ondan korkmaya başladı. 31'de beşinci kez Roma konsülü seçilmiş, Seianus'u da yardımcı konsül olarak atamış, hatta onun, oğlundan dul kalan Livilla'yla evlenmesine izin vermişti. Artık Seianus'un altından heykelleri dikiliyor, doğum günü bayram ilan ediliyordu. Tiberius oğlunun ölümünden Seianus'un sorumlu olduğuna ve Livilla'yı baştan çıkararak onunla birlikte bu cinayeti düzenlediğine karar verdi. (Kesin kanıtlar bulunmamakla birlikte, bazı tarihçiler de bu savı desteklemektedir.) Praetoria Muhafız Alayı'na komuta eden Macro'nun yardımıyla Senato'ya bir mektup göndererek, Seianus'un idam edilmesini istedi. Bu ani değişiklik Senato'da şaşkınlık yarattıysa da, imparatorun isteği yerine getirildi.

Son altı yılını ihbar, işkence ve idamlarla dolu korkunç bir terör dönemine dönüştüren Tiberius, bir yandan da kendine vâris bulmaya girişti. Sonunda küçükken babasının komutanı olduğu lejyonda askerlerin Caligula (Küçük Çizme) adını taktığı Gaius Caesar'ı vârisi seçti. Aynı zamanda evlat edindiği Gaius Caesar, eski karısı Iulia'nın kızı dolayısıyla üvey torunu oluyordu.

Tiberius 37 baharında katıldığı bir törende cirit atarken kolunu incitti. Sonunda yatağa düştü ve iyice ağırlaşarak komaya girdi. Bunun üzerine Caligula çağrıldı; Praetoria Muhafız Alayı yeni imparatora bağlılık yemini etti ve haber bütün Roma'ya duyuruldu. Bu sırada Tiberius birdenbire kendine geldiyse de Macro tarafından bir yorgan yığını altında boğuldu.

Tibesti Masifi, TİBESTİ DAĞLARI olarak da bilinir, Afrika'da, Sahra'nın orta kesiminde dağlık alan. Orta Sahra Yükseltisinin bir bölümünü oluşturur. Büyük ölçüde Çad'ın kuzeybatı kesiminde kalan kütle, Nijer'in kuzeydoğu ve Libya'nın güney kesimlerine de taşar. Kapladığı alanın uzunluğu 480 km kadardır, en geniş yeri 280 km'yi bulur. Sahra'nın en yüksek noktası olan Emi Koussi adlı volkanik doruğu 3.415 m'ye ulaşır. Dağlar kumtaşıyla örtülü kristalin bir kayaç katmanını yararak yüzeye çıkmış volkanik kayaçlardan oluşur. Çevredeki ovalara dik biçimde inen yamaçlar ise kumtaşı oluşumlu bir yapıya sahiptir. Dağları derin biçimde kesen üç büyük kurumuş akarsu yatağı bölgede eskiden daha nemli bir iklimin hüküm sürdüğünü gösterir. Bölgenin sakinleri olan Tidalar ve Dazalar genellikle göçebedir. Tungsten, kalay ve petrol gibi zengin maden yataklarını barındıran bölgede Berlin Hür Üniversitesi'ne bağlı bir çöl araştırma istasyonu vardır. Kuzeye düşen Aozou şeridinde büyük uranyum rezervlerinin bulunduğu sanılmaktadır.

Tibet, tam adı TİBET ÖZERK BÖLGESİ. Çince XIZANG ZIZHIQU, Wade-Giles yazımında HSI-TSANG TZU-CHIH-CH'Ü. Çin'de özerk bölge. "Dünyanın damı" olarak anılan bölge doğuda Sichuan, güneydoğuda Yunnan, kuzeydoğuda Qinghai yönetim bölgeleri, kuzeybatıda Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi, batıda Hindistan ve Pakistan arasında anlaşmazlık konusu olan Cemmu ve Keşmir, güneyde ise Hindistan, Nepal, Bhutan ve Myanmar'la çevrilidir. Yüzölçümü 1.221.700 km², yönetim merkezi Lhasa'dır.

Tibet 1950'de ÇHC tarafından işgal edilmeden önce dünyadan ayrı kalmayı seçen ve kendine özgü bir ülkeydi. Özgün bir kültüre ve dine sahip olan Tibetliler Tibet Budacılığına inanır ve Tibet dilini konuşurlardı. Ülke ekonomik açıdan son derece geri kalmıştı.

Lhasa'dan bir görünüm, arkada Dalay Lama'nın kışlık sarayı Potala, Tibet
Xinhua Haber Ajansı

İşgalden sonra başında Dalay Lama'nın bulunduğu teokratik yönetime son veren Çinliler, yollar, köprüler, hastaneler ve okullar inşa ederek Tibet'i modernleştirmeye giriştiler. Mart 1959'da Lhasa'da başlatılan ayaklanmanın bastırılmasından sonra soyluların ve tapınakların mülkleri kamulaştırıldı, tarım kolektifleştirildi ve Budacıların toplu olarak ibadet etmeleri yasaklandı. 1980'lerin ortalarında Çin yönetimi bölgedeki dinsel baskı politikasını belli ölçüde yumuşatarak ekonomik reformlara gitti.

Tibet toprakları büyük dağ sıralarıyla çevrili yüksek bir plato üzerinde yer alır. Platonun görece düz olan kuzey kesimine Byang-thang (Kuzey Ovası) adı verilir. Deniz düzeyinden yüksekliği 4.600 m olan plato batı-doğu doğrultusunda 1.300 km boyunca uzanır. Kunlun Dağları platonun kuzey sınırını çizer. Tibet Platosu ise batı ve güneyden, dünyanın en yüksek noktası olan Everest Dağını da kapsayan Himalaya Sıradağlarıyla çevrilidir. Mapam Gölünün kuzeyinde yer alan ve doğuya doğru uzanan Trans-Himalaya Dağlarının bazı doruklarının yüksekliği 6.100 m'yi aşar. Tibet'in güneyini aştıktan sonra dağları geçip güneyde Hindistan'a ulaşan Brahmaputra Irmağı bu dorukları Himalayalar'dan ayırır.

Tibet'in iklimi genellikle kuraktır. Nem oranı çok düşüktür. Yüksek kesimler soğuk, aşağılardaki vadiler ise ılık bir iklime sahiptir. Yirmi dört saat içinde çok büyük sıcaklık farkları görülür. Sabahın erken saatlerinde ve geceleri görülen dondurucu soğuk yıl boyunca esen sert rüzgârların etkisiyle daha da çok duyulur. Ama havanın soğuk ve nemsiz olması, tahılların 50-60 yıl sürelerle saklanmasına olanak sağlar. Kurutulmuş çiğ et de bir yıldan fazla süre dayanır. Bölgede salgın hastalıklara ender olarak rastlanır.

Tibetlilerin çoğunluğu aynı etnik kökenden gelir, aynı dine inanır ve aynı dili konuşur. Nüfusun çoğunluğu göçebe ya da yarı göçebelerle çiftçi ve ormancılardan oluşur. Tüccarlar, el sanatçıları, kamu görevlileri, keşişler ve rahibeler öteki gruplardır. Eskiden Lhasa'da geçimini dilenerek ve ölü kaldırarak sağlayan özel bir kast vardı. Ama kastlar katı değildi. Örneğin keşişler aynı zamanda devlet görevlisi olabiliyordu. Nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan köylülerle soylular arasında güçlü bir toplumsal ayrım vardı. Soyluluk babadan oğula geçiyordu.

Tibet maden kaynakları bakımından zengin olmakla birlikte ekonomik açıdan az gelişmiştir. Çetin arazi koşulları ve sert iklim tarımın gelişmesini engellemiştir. Başlıca geçimlik ürünler arpa, buğday, mısır, karabuğday, fasulye, kenevir ve hardaldır. Yak-sığır melezi *mdzo-mo*'dan elde edilen tereyağı başlıca mandıra ürünüdür. Bölgede tüketim amacıyla çeşitli sebzeler de yetiştirilir. İthal gıda mallarının başında çay, şeker ve pirinç gelir. Bölgenin güneydoğusunda bir miktar pirinç yetiştirilir. Geçit vermeyen ormanların büyük bölümü işletmeye açılmamıştır.

1951'den önce Tibetliler bir yerden bir yere genellikle yaya olarak ya da hayvan sırtında giderlerdi. Büyük ırmakları geçmek için sazdan ve deriden yapılmış küçük tekneler kullanırlardı. Çin komünistlerinin yönetime gelmelerinden sonra başta Qinghai ve Sichuan karayolları olmak üzere birçok karayolu inşa edildi. Tibet ve Pekin arasında 1956'dan beri hava ulaşımı vardır. Posta ve telgraf hizmetleri çok sınırlıdır. Nüfus (1990) 2.196.010.

Tibet-Birman dilleri, Çin dilleri dışındaki bütün Çin-Tibet dillerini(*) kapsayan dil öbeği. Bazı dilbilimcilerin Çin-Tibet ailesi içinde ele aldığı Day, Karen ve Meo-Yao dilleri bu öbeğin dışında kalır. Tibet-Birman öbeği, uzmanların henüz üzerinde görüş birliğine varmadığı tartışmalı bir sınıflandırmadır.

Tibet Budacılığı, Budacılığın İS 7. yüzyılda Tibet'te ortaya çıkan kolu. Lamacılık olarak da bilinmekle birlikte bu adlandırma yanlıştır. Temelde Madhyamika ve Yogaçara felsefelerinin katı düşünsel disiplinine dayalıdır ve Vacrayana'nın (Tantra Budacılığı) simgesel uygulamalarını benimser. Theravada Budacılığının erken dönem manastır geleneği ile Tibet'e özgü Bon dininin

şamanlık öğelerine de yer verir. Ülke nüfusunun alışılmadık ölçüde büyük bir bölümünün (1950'deki Çin işgali öncesinde yaklaşık dörtte birinin) tarikat üyesi olması, "lamaların yeniden doğuşu" öğretisi ve ruhani ve dünyevi otoritenin Dalay Lama'da birleştirilmesi başlıca özelliklerindendir. Tibet Budacılığında din eğitimi görmüş kişilerce ruhsal yaşamın simgeleri, halk arasında ise gerçeklik olarak kabul gören sayısız yüce varlığa inanılır.

Budacılık Tibet'e 7-10. yüzyıllar arasında ulaştı. İlk önemli Budacı öğretmenler 8. yüzyılda yaşamış ünlü Tantra ustası Padmasambhava ile Mahayana geleneğini temsil eden Şantirakshita idi. 1042'de Atişa'nın Hindistan'dan gelmesiyle başlayan reform hareketinden sonraki yüz yılda Tibet Budacılığının bütün önemli mezhepleri ortaya çıktı. Dalay ve Pançen Lamaların Dge-lugs-pa (Sarı Şapka) tarikatı 17. yüzyıldan Çin Halk Cumhuriyeti'nin dinsel yönetime son verdiği 1959'a değin Tibet'te siyasal yaşama egemen oldu.

14. yüzyıla gelindiğinde Hindistan ve Tibet'teki bilinen bütün Budacı metinleri Tibet diline çevrilmişti. Asılları kaybolan bazı Sanskrit metinler yalnızca Tibet dilindeki çevirileriyle günümüze ulaştı. Tibet kutsal metinleri *Kancur*(*) ve *Tencur*(*) olarak bilinen iki derlemede toplanmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle ülkenin Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlanmasından sonra çok sayıda mültecinin yanı sıra *tulku*'ların da (yeniden doğmuş lamalar) göç etmeleri Batı'da Tibet Budacılığının yaygınlaşmasına yol açtı.

Tibet dili, Çin-Tibet ailesinin Tibet-Birman öbeği içinde ele alınan Tibet (Bod) dillerine bağlı dil. Tibet, Bhutan ve Nepal ile Hindistan'ın Sıkkım'ı da içine alan bazı bölgelerinde konuşulur. Genellikle Orta, Güney, Kuzey (Tibet'in kuzey kesimlerinde) ve Batı (Tibet'in batı kesimlerinde) olmak üzere dört lehçe öbeğine ayrılır. Tibet'in başkenti Lhasa'da konuşulan lehçe Orta öbeğine girer. Güney lehçeleri daha çok Sıkkım, Bhutan ve Nepal'de konuşulur. Batı lehçelerinin ses sistemleri öteki lehçelere oranla daha az değişmiştir; bu yüzden bu lehçeler Eski Tibet dilinin sözcük başına getirilen ünsüz kümelerini ve ses yolunun tümüyle kapanması sonucu oluşan kapantılılarını korur. Ayrıca bu lehçelerde titrem sistemi de daha az gelişmiştir.

Tibet dilinin yazımında Hint kökenli bir yazı kullanılır. Bu yazı günümüzde de 9. yüzyıldaki biçimini korur. Harfler 7. yüzyıldaki söyleniş özelliklerini yansıttıkları için bugünkü standart söyleyişi tam olarak göstermezler.

Tibet edebiyatı, Tibet dilinin yazı dili olduğu 7. yüzyıldan sonra ortaya konan, çoğu din ve gizlicilikle ilgili yapıtların tümü. 13. yüzyıla değin daha çok Budacı metinlerin Sanskrit dilinden yapılmış çevirilerinden oluşuyordu. Bunun dışında bir de vakayinameler, efsaneler, ayin kitapları ve gizlici uygulamalara ait derlemelerden oluşan sözlü geleneğe dayalı bir yerli edebiyat vardı.

13. yüzyıldan sonra tarih, yaşamöyküsü, dinsel oyun, Budacılıkla ilgili risale ve açıklamalar edebiyatın en önemli türleri durumuna geldi. *Rgyal-po Ge-sar dgra-'dul gyi rtogs-pa brjod-pa* (Düşmanları Yok Eden Kral Gesar'ın Kahramanlıkları) adlı destan dışında, dindışı edebiyat fazla gelişmedi.

Tibet Platosu, QINGHAI-TIBET PLATOSU olarak da bilinir, Asya'nın orta kesiminde yüksek plato. Çin'in Tibet Özerk Bölgesi ile Qinghai yönetim bölgesinin (*sheng*) yanı sıra Sichuan yönetim bölgesinin batı kesimine ve Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nin güney kesimine kadar uzanır. Kuzeydeki Kunlun Dağları ile güneydeki Himalaya Sıradağları arasında yer alır. Birbirine düğümlenmiş 4.000-5.000 m yüksekliğindeki dağlardan oluşur. Yaklaşık 2.200.000 km²'lik bir alanı kaplar. Qiangtang olarak bilinen kuzey kesimi acı göllerle doludur; güney kesiminde ise Yukarı İndus ve Brahmaputra ırmaklarının kaynakları yer alır. Platodan doğan öteki ırmaklar Yangtze, Huang, Mekong, Saluen ve Tarım'dır. Hayvan otlatılan çayırlar geniş bir yer tutar. Bazı yüksek kesimlerde arpa da yetiştirilir. Özellikle güneydeki vadi yamaçları ormanlarla kaplıdır. Bölgenin en geniş tarım alanı Brahmaputra Irmağı ve kollarının verimli ovalarıdır. En önemli yerleşim birimi ise Tibet Özerk Bölgesi'nin yönetim merkezi Lhasa'dır.

Tibet takvimi, her biri 354 günlük 60 Tibet yılından oluşan çevrimlere dayalı tarihlendirme sistemi. Takvimde bir yıl Ay'ın evrelerinden oluşan 12 çevrimin uzunluğuna göre belirleniyor, bunu güneş yılıyla uyumlu duruma getirmek için her üç yılda bir araya bir artıkay ekleniyordu. Altmış yıllık çevrimin, 9. yüzyılda Çin takviminden(*) aktarılmış olduğu sanılmaktadır.

Yazılı Tibet takviminde bir ideal ay 30 günden oluşur; bunu Ay çevriminin 29,5 günlük uzunluğuyla uyumlu duruma getirmek için, aylardan altısı 29 güne indirilmiştir. Her ayın ilk günü yeniaya, 15. günü ise dolunaya rastlar.

tibia *bak.* kaval kemiği

Tibullus, Albius (d. İÖ y. 55 - ö. İÖ y. 19), Romalı şair. Cornelius Gallus'la başlayıp Sextus Propertius ve Ovidius'a değin gelen bir dizi Latin ağıt yazarının ikincisi ve Quintilianus'a göre en iyisidir.

Şiirleri dışında Tibullus'un yaşamı üzerine tek kaynak ilkçağ yazarlarının kendisine yaptığı göndermeler ile yazarı bilinmeyen kısa yaşamöyküsü *Vita*'dır (Yaşam). *Vita*'ya göre süvari sınıfındandı. Kendisine miras kalan toprakların büyük bölümüne İÖ 41'de askerlerine dağıtmak üzere Marcus Antonius ve Octavianus el koydu. Ama Tibullus genç yaşında devlet adamı, asker ve yazar Marcus Valerius Messalla Corvinus'un dostluğunu kazanarak onun çevresinde toplanan edebiyatçılar arasına katıldı. Bu çevre, Gaius Maecenas'ınkinden farklı olarak kendisini İmparator Augustus'tan ve saraydan uzak tutuyordu. Şiirlerinde Augustus'tan söz bile etmeyen Tibullus'un zamanını Roma'da, genellikle de kent dışındaki topraklarında geçirdiği anlaşılmaktadır. Horatius'un *Odes* (Odlar, I: 33) ve *Epistulae* (Mektuplar, I: 4) adlı yapıtlarında geçen Albius'un Tibullus olduğu kabul edilir.

I. Kitap'taki şiirlerinin ana konusu olan Delia, Tibullus'un ilk aşkıdır. Tibullus bu kadını bazı şiirlerinde bekâr, bazı şiirlerinde evli gösterir. Delia'yla ilişki kurmak için kadının kocasının askerlik göreviyle Cilicia'ya (Kilikya) gitmesini kolladığı, adamın dönmesinden sonra da kaçamak yaptıkları anlaşılmaktadır. Tibullus sonunda kadının başka sevgilileri olduğunu anlar; ona çıkışmaları fayda etmeyince de peşini bırakır.

II. Kitap'ta Delia'nın yerini gene kendi yakıştırdığı bir adla andığı, birçok âşığı olan, yüksek sınıftan Nemesis alır. Açgözlülüğünden ve katı yürekliliğinden yakınmasına karşın, Tibullus'un yaşamının geri kalan bölümünde ona bağlandığı anlaşılmaktadır. Tibullus, Vergilius'un ölümünden (İÖ 19) kısa bir süre sonra genç yaşta ölmüştür.

Tibullus, şiirlerindeki yalınlık ve zariflik, duygu ve ifade inceliği açısından Romalı ağıt yazarları arasında eşsiz bir yere sahiptir. Şiirlerinin çoğunda simetrik bir düzen vardır; ama bu hiçbir zaman katı ve zorlama bir kuralcılığa varmaz. Romalıların çok beğendiği temiz ve içten üslubu rakibi Propertius'unkinden çok daha özenlidir ve İskenderiyeli yazarlardan çok daha az etkilenmiştir. Buna karşılık düş gücü, üslup çeşitliliği ve zenginliği bakımından Propertius ondan üstündür. Ölçü kullanımı bakımından ise Propertius'un şiiri canlı ve değişken, Tibullus'unki akıcı ve müzikaldir.

Tibullus'un günümüze ulaşan yapıtları, Messalla çevresinin yapıtlarını temsil etmek üzere hazırlandığı sanılan *Corpus Tibullianum* adlı derlemenin içinde yer alır. Bu derleme Augustus dönemi edebiyat yaşamını yansıtan eşsiz bir belgedir.

Ticani, tam adı EBU'L-ABBAS AHMED BİN MUHAMMED BİN EL-MUHTAR BİN SALİM ET-TİCANİ (d. 1737, Ayn Mazi - ö. 1815, Ayn Mazi, Fas), Ticaniye(*) tarikatının kurucusu.

Eğitimini Fez ve Abyaz'da tamamladı. Uzun süre Tlimsen, Mekke, Medine ve Kahire'yi dolaştı. Buralarda çeşitli bilginler ve mutasavvıflarla görüştü. Kadiriye, Nasriye ve Halvetiye tarikatlarına girerek icazet aldı. Ülkesine döndükten sonra Büyük Sahra'daki Bu Semgun vahasında, hem ilke ve kurallarını, hem de yayma iznini doğrudan Hz. Muhammed'den aldığını öne sürdüğü kendi tarikatını yaymaya başladı (1782). Daha sonra Fas'a dönerek ömrünün sonuna değin burada kaldı. Ticani'nin, dua ve virdlerden oluşan risaleleri dışında müritlerinden Herazim'e yazdırdığı kabul edilen ve *el-Kunnaş* adıyla bilinen *Cevahirü'l-Meani ve Bulugu'l-Emani* (1945) adlı yapıtı, yaşamına ve Ticaniyenin kurallarına ilişkin en önemli kaynaktır.

Ticaniye, TİCANİLİK olarak da bilinir, Fas'ta Ticani'nin(*) kurduğu tarikat.

Ticani'ye göre öbür tarikatlarca benimsenen tüm ilke ve kurallar terk edilmeli, veliler ziyaret edilmemeli, hatta adları bile anılmamalıdır. Çünkü Ticaniyenin kuralları, zikir ve virdleri doğrudan Hz. Muhammed'den alınmıştır; tarikat üyelerinin eğitimlerini ve işlerinin yürütülmesini peygamber üstlenmiştir. Bir veliyi ziyaret, Tanrı'nın öbür tarikatlardan üstün kılarak şereflendirdiği Ticaniye ile bağların kesilmesine ve Hz. Muhammed'in korumasının kalkmasına yol açar.

Ticaniye hiçbir ayrım yapmadan isteyen herkesi tarikata kabul eder. Müritleri için öngördüğü başlıca görev Hz. Muhammed'in öğrettiğini söylediği 100 istiğfar (*estağfurullah*), 100 salavat ve 100 kelime-i tevhiddir (*La ilahe illalah*). Bu görev her gün sabah namazı ile kuşluk arasında ya da ikindi ile yatsı arasında yerine getirilmelidir. Ama herhangi bir nedenle görevini bu zamanlar içinde yapamayanlar gece ya da gündüz, başka bir zaman da yerine getirebilir.

Ticaniye Arabistan'da ve öbür İslam ülkelerinde yandaşlar edinmişse de, özellikle Afrika'da yayılmıştır. Tarikatın ağır basan özelliği egemen siyasal yönetimlerle uyuşmaya yatkın olmasıdır. Fransız istilasına karşı yürütülen savaş sırasında Ticaniler önce Derkavi'nin, arkasından Emir Abdulkadir'in yardım talebini geri çevirerek ciha-

da katılmamışlar, sömürgecilerle iyi ilişkiler içinde bulunmayı yeğlemişlerdir.

ticaret, her türlü mal ve hizmet alım satımını kapsayan ekonomik etkinlik. *Ayrıca bak.* perakende satış; toptan ticaret.

ticaret anlaşmaları, ülkeler arasında ticaret ilişkileri konusunda yapılan sözleşmeler. Ticaret anlaşmaları iki ülke arasında imzalanabileceği gibi ikiden çok ülkeyi de kapsayabilir.

Ülkeler uluslararası ticari ilişkilerini genellikle gümrük tarifeleri, gümrük dışı kısıtlamalar, doğrudan yasaklar gibi tek yanlı çeşitli önlemlerle düzenlemeye çalışırlar. Ticaret anlaşmaları ile bu kısıtlamaların azaltılması ve bütün taraflar için yararlı olacak biçimde ticaretin geliştirilmesi amaçlanır.

Modern ekonomilerin karmaşık yapısı içinde, uluslararası ticari ilişkiler ekonominin hemen her kesiminde çok çeşitli etkiler yaratır. Hükümetler de çok çeşitli, tek yanlı kısıtlayıcı önlemler uygularlar. Ticari kısıtlamalara ayrıca ulusal güvenlik ya da yerel kültürü yabancı etkilerden korumak gibi iktisat dışı nedenlerle de başvurulur. Dolayısıyla, ticaret anlaşmalarında oldukça karmaşık düzenlemeler öngörülür. Bu anlaşmalarda en yaygın rastlanan koşullardan bazıları şunlardır: 1) Karşılıklılık, 2) en ziyade müsaadeye mazhar (en çok kayırılan) ülke kaydı, 3) tarife dışı kısıtlamalarda benzer işlem koşulu.

Karşılıklılık genelde her anlaşmada bulunan koşullardan biridir. Taraflar yarar sağlayamayacakları bir anlaşmayı imzalamaktan kaçınacaklar, kazançları ancak kayıplarını karşılarsa anlaşmayı kabul edeceklerdir. Örneğin A ülkesi B ülkesinin mallarına koyduğu engelleri azaltırken, bunun karşılığında B'nin de benzer bir düzenlemeyi gerçekleştirmesini isteyecektir; sonuçta, ticari engellerin karşılıklı olarak kaldırılmasından her iki ülkedeki tüketici ve üreticiler değişik biçimlerde etkileneceklerdir.

En ziyade müsaadeye mazhar ülke kaydı ile bir ülkeye verilmiş ayrıcalıkların başka ülkelere de tanınması ve ülkeler arasında ticari fırsat eşitliğinin sağlanması amaçlanır. Örneğin A ülkesi, karşılıklı ödünler temelinde B ülkesinden gelen bazı mallara uyguladığı tarifeleri düşürmeyi kabul ettikten sonra, başka ödünler karşılığında C ülkesinin aynı malları için daha düşük tarifeler belirleyebilir. Bu durumda A ülkesinin tüketicileri C'den gelen malları satın almayı yeğleyecekler ve böylece B, verdiği ödünler karşılığında hiçbir yarar sağlamamış olacaktır. En ziyade müsaadeye mazhar ülke ilkesi yukarıdaki örnektekine benzer durumları önleyerek ikili anlaşmaların çok taraflı hale getirilmesine ve ticari ilişkilerde eşitliğin gözetilmesine yol açar.

Tarife dışı kısıtlamalarda benzer işlem koşulunu gerekli kılan neden, tarifelerce yaratılan engellerin bir dizi tarife dışı önlemle de getirilebilmesidir. Bunlar arasında doğrudan yasakların yanı sıra, ayrımcı düzenlemeler, seçimli satış vergileri, kotalar, özel lisans koşulları vb sayılabilir. Ticaret anlaşmalarında tarife dışı kısıtlama türlerini tek tek sıralayıp yasaklamak yerine aynı türdeki mallara tarafların benzer işlemleri uygulaması öngörülür.

En ziyade müsaadeye mazhar ülke ve tarife dışı kısıtlamalarda benzer işlem koşulları bulunmasa bile, çoğu durumda çok taraflı ticaret anlaşmalarının gerçekleştirilmesi ikili anlaşmalara göre daha kolay olmaktadır. Tek bir ülkeye verilecek bir ödünün yol açtığı zarar genellikle benzer bir ödünü bütün ülkelere ya da çok sayıda ülkeye tanımanın yol açtığından az değildir. Özellikle ekonomik etkinlik düzeyi yüksek ülkeler uluslararası alanda uygulanan yaygın tarife indirimlerinden önemli kazanç sağlarlar. Yakın dönemin en başarılı ve önemli ticaret anlaşması Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'dır (GATT). Taraf ülkeler arasında ticari engellerin azaltılmasını amaçlayan GATT'ın 1948'de yürürlüğe girmesinden bu yana gümrük tarifeleri önemli ölçüde düşmüş ve dünya ticareti hızlı bir artış göstermiştir.

ticaret borsası, özel yasayla kurulan, alıcı ve satıcıların belli zamanlarda bir araya gelmesiyle büyük çapta alım satım yapılan, tüzel kişiliğe sahip kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu.

Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1876 tarihli Meclis-i Ticaret ve Ziraat'le ilgili nizamnamede ticaret borsası kavramına yer verildi. 1886'da Umumi Borsalar Nizamnamesi çıkarıldı ve buna dayanarak ilk kez İzmir'de ticaret ve sanayi borsası kuruldu. Bunu 1913'te Adana, 1920'de Antalya, 1923'te Denizli, 1924'te Konya, Bursa, Edirne ve 1925'te İstanbul borsalarının açılışı izledi. Nisan 1925'te çıkarılan bir yasadan yararlanılarak 23 borsa daha kuruldu. 1943-50 arasında yürürlükte kalan 4355 sayılı yasayla da iki yeni borsa açıldı. Bu yasayla daha önce ticaret ve sanayi odalarının şubesi olarak çalışan borsalar bağımsız bir tüzel kişilik olarak örgütlenme olanağına kavuştu. 1950'de Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ni oluşturan yasanın borsalara getirdiği düzenleme, daha sonra birkaç kez küçük değişikliklere uğramasına karşın, bugün de temel olarak yürürlüktedir. 1990 ortalarında bütün Türkiye'de etkinlikte bulunan borsaların sayısı 66'dır.

Ticaret borsalarının kotasyonuna giren maddeler temel olarak tarımsal ürünlerdir; tarıma dayalı az sayıda sanayi ürünü de borsalarda işlem görür. Borsalarda işlem gören en büyük madde grupları tahıllar, baklagiller, yağlı tohumlar, nebati yağlar ve kuru meyvelerdir. Borsa kotasyonuna giren maddeleri saptanmış "en az miktarlar"ın üzerinde alan ve satan gerçek ve tüzel kişiler bulundukları yerin borsasına kaydolmak zorundadır. Borsalarda alım satımlar açık artırma ya da karşılıklı anlaşma yoluyla yapılır.

Borsaların yönetimi seçim ilkesine göre oluşur. Borsa üyeleri mesleklerine göre kümelere ayrılır. Her kümeden 5-11 kişilik meslek komiteleri seçilir. Bunların her birinden seçilen 2-3 kişinin katılımıyla borsa meclisi oluşturulur. Borsa meclisinin üyeleri arasından bir başkan ve başkan vekili ile 5-11 kişilik bir yönetim kurulu seçilir. Yönetim kurulu da kendi içinden bir başkan ve bir ya da iki başkan vekili seçer. Yönetim kurulunun başkanı borsanın hukuki temsilcisidir. *Ayrıca bak.* borsa.

ticaret dengesi, bir ülkenin belli bir dönem içinde gerçekleştirdiği mal ve hizmet ithalatı ile ihracatı arasındaki değer farkı. Bir ülkede yaşayanlar ile öteki ülkelerde yaşayanlar arasında gerçekleşen her türlü işlemi içeren ödemeler dengesinin(*) bir bileşenidir.

Bir ülkenin ihracatı ithalatını aşarsa, bu ülkenin ticaret dengesinin lehte olduğu ya da dış ticaret fazlası verdiği söylenir; tersi durumdaysa ülkenin ticaret dengesi aleyhtedir ya da dış ticaret açığı bulunmaktadır. Avrupa'da 16-18. yüzyıllar arasında etkili olan merkantilizm kuramına göre, lehte bir ticaret dengesi sağlamak son derece önemliydi. Bu, ülkede üretilen malları öteki ülkelere ihraç etmek ve öteki ülkelerden, özellikle de oluşturulacak kolonilerden ulusal servetin kaynağı sayılan değerli metallerle hammaddeleri ithal etmek yoluyla gerçekleştirilmeliydi.

18. yüzyıl ortalarında gelişen klasik iktisat kuramına göre bir ülkenin dış ticaretini sürdürebilmesi için ticaret dengesinin ya da ödemeler bilançosunun her zaman dengede olması ya da fazla vermesi gerekmezdi. Tersine, sürekli bir ticaret fazlası ülkenin ekonomik kaynaklarının eksik kullanıldığı anlamına geliyordu. Ayrıca bir ülke ya da ülkeler grubunda biriken fazlalık sonuçta bu ülkelerin ekonomilerinde ani ve düzensiz değişikliklere yol açabilirdi. Böyle bir durum 1970'lerde ve 1980'lerde, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) üyesi ülkeler petrol fiyatını birdenbire ve önemli oranda yükseltince ortaya çıktı. OPEC'in petrol satışları dolarla gerçekleştirildiğinden OPEC üyesi ülkelerde büyük miktarlarda dolar fazlası birikti. Gelişmekte olan ülkeler ise ticaret hadlerinin aleyhlerine bir eğilim göstermesinden ötürü, özellikle bunalım dönemlerinde dış ticaretlerinde önemli sorunlarla karşılaşırlar.

ticaret hadleri, bir ülkenin ihraç ettiği mallarla ithal ettiği malların fiyatları arasındaki oran. İhraç mallarının fiyatları, ithal malları fiyatlarından daha çok artarsa ticaret hadlerinin olumlu bir eğilim gösterdiği söylenir; bu durumda bir birim ihraç malı için daha fazla miktarda ithal malı elde edilecektir. Malların uluslararası alandaki arz ve talebine bağlı olan ticaret hadleri uluslararası ticaretten hangi ülkelerin daha kazançlı çıktığını ortaya koyar. Ticaret hadleri terimi ayrıca bir ekonomi içinde tarım, imalat sanayisi gibi farklı sektörlerde üretilen malların fiyatları arasındaki ilişkiyi belirtmek amacıyla kullanılabilir; bu durumda genellikle iç ticaret hadlerinden söz edilir.

Bir ülkenin ticaret hadlerindeki değişiklikler, örneğin ana ihraç malının fiyatının hızla düşmesi ciddi ödemeler dengesi sorunlarına neden olabilir. Ülkenin sanayi mallarıyla sermaye donanımı ithalatına bağımlılığı yüksekse ortaya çıkan bunalım daha ağır olacaktır.

Ticaret hadlerindeki hareketleri açıklamak için çeşitli kuramlar öne sürülmüştür; ama ticaret istatistiklerinin yakından incelenmesi bunların hiçbirini bütünüyle doğrulamamıştır. Siyasal bakımdan önemli olan yaygın bir görüşe göre ticaret hadleri, ihracatları ağırlıklı olarak hammaddelere, ithalatları da büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin sanayi mallarına dayalı olan azgelişmiş ülkelerin aleyhine bir gelişme eğilimi göstermektedir.

ticaret hukuku, ticari kuruluşların statüsünü ve ticari işlemleri düzenleyen hukuk dalı. Ticaret hukuku kuralları ulusal ya da uluslararası nitelikte yasaların yanı sıra örf ve âdetler ile anlaşmalara dayanır. Kara Avrupa'sı hukuk sistemine bağlı bazı ülkeler ticaret hukukunu, medeni hukukun bir dalı ve borçlar hukukunun uzantısı olarak kabul ederler. Örneğin İsviçre'de ticaret hukukuna ilişkin kurallar borçlar hukuku çerçevesinde ele alınmıştır. Buna karşılık Almanya ve Fransa'da olduğu gibi Türkiye'de de ticaret hukukuyla ilgili ayrı bir yasa vardır. Toplam 1.475 maddeden oluşan 29 Haziran 1956 tarih ve 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nda yer alan konular ticari işletme, ticari ortaklıklar, değerli kâğıtlar (ticari senetler), deniz ticareti ve sigortacılık başlıkları altında düzenlenmiştir. Birçok hukuk sisteminde de benzer bir bölümleme görülür.

Kara Avrupa'sı ülkelerinde ticari işletmeler hukuku, yasalarla düzenlenmiştir. İngiltere ve ABD'de ise bu alanda hem yasalar, hem de örf ve âdet hukuku geçerlidir. Ticari işletmeler hukukunun çerçevesini iki temel hukuk kavramı belirler: Tüzel kişilik ve sınırlı sorumluluk. Yasalarla getirilen bütün kurallar, yatırımcıları ve alacaklıları korumaya yöneliktir.

Yasaların tanıdığı çeşitli tipte ticari işletmeler vardır. Bir ticari işletmeyi kendi başına işleten kişiler tacir sıfatıyla ayrı bir statü oluşturur. Ticari ortaklıklarda ise ortaklar yönetime birlikte katılır, ortaklığın kâr, zarar ve borçlarını belirli kurallara göre paylaşır ve sözleşmelerden ve haksız eylemlerden dolayı ortaklık mahkemeye verildiğinde birlikte yargılanır. Bütün ortaklar birbirlerini temsil ederler ve bu nedenle birbirleriyle güvene dayanan bir ilişki içindedirler.

Ticaret hukuku sözleşmelere bağlı ilişkiler yoluyla günlük yaşama girmiştir. Çeşitli mal ve hizmetlerin alışverişine dayanan ticaret sözleşmeleri, iki ya da daha çok kişi arasında yapılan ve tarafları bağlayan anlaşmalardır. Sözleşme hükümlerini yerine getirmeyen taraf mahkemeye verilebilir. Yazılı ya da sözlü olarak yapılabilen sözleşmelerin konusu yasal, belirli ve uygulanabilir olmalıdır. Sözleşme hukukunda mal satışını düzenleyen hükümler satış koşulları, satışın nasıl gerçekleştirileceği ve sözleşme hükümlerinin yerine getirilmemesi durumunda tarafların alacağı tazminat gibi konuları ele alır. Malın taşınmasını düzenleyen hükümler sigorta, konşimento, gemi kiralanması gibi konuları kapsar.

Ticaret hukuku ulusal ve uluslararası düzeyde tüketicinin korunması, rekabet ve bilgisayar gibi yeni alanların ortaya çıkışıyla sürekli olarak gelişmektedir. Çağdaş gelişme süreci içinde hava hukuku da, havayoluyla taşımacılığa ilişkin kuralları içeren bir hukuk alanı olarak ticaret hukukunun bir parçası durumuna gelmiştir.

Ticaret Mekteb-i Âlisi, Osmanlı döneminde İstanbul'da açılan ticaret meslek okulu.

29 Ocak 1884'te Bâbıâli yakınlarındaki İzzet Efendi Konağı'nda öğretime başladı. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlıydı. Öğretim programı Paris'teki Yüksek Ticaret Araştırmaları Okulu'ndan alınmıştı. Yabancı dil, matematik, tarih, coğrafya, iktisat, hukuk, kimya ve fizik derslerine ağırlık verilmesi öngörülmüştü.

Yönetmeliğe göre okula 15-25 yaş arasındaki gençlerden öğrenci alınacaktı. Yaşça büyük olup bir işyerinde çalışanlar da dinleyici olarak dersleri izleyebilecekti. Başlangıçta dört yıl olan öğretim süresi, rüştiyeden sonra üç yıl olarak değiştirildi. İlk müdürü Avusturyalı Granti'nin bir yolsuzluğu nedeniyle 1888'de kapatılan okul 1894'te Beyazıt'taki Hakkı Bey Konağı'nda Mekteb-i Ticaret-i Hamidî adı altında yeniden açıldı ve 1896'da ilk mezunlarını verdi. 1914'te isteyenlere serbest ticaret dersleri verilmeye başladı. 1915'te okulun programı yeniden düzenlendi. Üç yıllık programı bitirenlerden isteyenler ticaret, bankacılık, sanayi, şehbenderlik gibi derslerin verildiği üç yıllık yüksek bölüme devam edebilecekler di. 1917'de kızlar için de ayrı bir uygulamalı ticaret şubesi açıldı.

Okul 1923'te İktisat Vekâleti'ne bağlandı. Ders programında da değişiklikler yapılarak yüksek bölümün beşinci ve altıncı sömestrleri iktisat ve muhasebe eğitimine ayrıldı. Adı Ulûm-ı Âliye-i Ticariye Mektebi'ne çevrildi. Daha sonra Ticaret Mektebi ve Yüksek Ticaret Mektebi adları altında iki ayrı kurum olarak yeniden düzenlendi.

ticaret odası, belirli bir işkolunda etkinlikte bulunan özel girişimcilerin, ortak gereksinimlerini karşılamak, mesleğin genel çıkarlara uygun gelişmesini sağlamak, birbirleriyle ve tüketicilerle ilişkilerinde güveni egemen kılmak amacıyla oluşturduğu birlik. Türkiye'de özel kuruluş yasasıyla etkinlikte bulunan ticaret odaları tüzel kişiliğe sahip meslek kuruluşlarıdır; sanayi odalarıyla birlikte kurularak "ticaret ve sanayi odaları" adını da alabilirler. Ayrıca deniz ticaret odaları bağımsız olarak kurulabilir.

Ticaret odası adı ilk kez 1601'de Paris'te sanayi ve ticaret sorunlarını incelemek için kurulan geçici bir komisyon için kullanıldı (*chambre de commerce*). Terimin bugünkü anlamıyla oluşan ilk ticaret odası ise bundan iki yıl önce 1599'da Marsilya'da kurulmuştu. 1774'te tahta çıkan XI. Louis'nin bir fermanıyla Paris'teki kraliyet ticaret konseyine temsilci atamak üzere ticaret odaları kurulması öngörüldü; bu nedenle ticaret odalarının çoğu 18. yüzyılda liman kentlerinde oluştu. Fransız Devrimi'nden sonra 1791'de kapatılan ticaret odaları 1804'te Napoléon yönetimince yeniden kuruldu. Fransız ticaret odalarını sıkı devlet denetimi altında tutan 1858 Yasası günümüzde de yürürlüktedir.

İngiltere'de ilk ticaret odası 1768'de Jersey'de kuruldu; bunu Glasgow ve Belfast (1783), Edinburgh ve Leeds (1785), Manchester (1794), Birmingham (1813) ve Liverpool (1850) izledi. 1851'deki 1. Londra Dünya Sergisi'nin ardından 1860'a değin 13 oda daha kuruldu. 19. yüzyılın sonuna değin 32, 20. yüzyılın ilk 60 yılı içinde 35 yeni oda kuruldu. 1925'te 21-40 yaşları arasındaki işadamlarını bir araya getirecek ticaret odaları kurulmaya başladı.

ABD'de ilk ticaret odası New York'ta 1768'de daha koloni döneminde kuruldu. Bir kentin işadamlarını bir araya getiren ilk oda ise 1773'te Charleston'da oluştu. ABD Ticaret Odası da 1912'de etkinliğe başladı. Öte yandan Londra, Paris, Roma, Rio de Janeiro, México gibi büyük kentlerde ve önemli ticaret merkezlerinde Amerikan ticaret odaları kuruldu.

Türkiye'de ilk oda Islahat Fermanı (1856) gereğince çıkarılan nizamnamelere dayanılarak 1879'da Tarsus'ta Ticaret ve Sanayi Odası adıyla kuruldu. Bunu 1882'de İstanbul, 1885'te İzmir, 1886'da Antalya ve Mersin, 1887'de İnebolu ticaret ve sanayi odaları izledi. Bu ilk odalarda tacirler büyük ağırlık taşıyor, gayrimüslim azınlıklar ve Levantenler en etkili kesimi oluşturuyordu. İttihat ve Terakki hükümetleri ve özellikle Cumhuriyet döneminde Türk-Müslüman öğeler giderek büyük ağırlık kazandı. 1925 ve 1943'te çıkarılan yasalarla odalar ve borsalar mevzuatı kapsamlı biçimde düzenlendi. 1950'de çıkarılan yasayla yeni bir düzenlemeye gidildi ve Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin (TOBB) kuruluşu hazırlandı. Bu yasa 1954 ve 1958'de küçük değişikliklere uğradıktan sonra 1981'de kapsamlı biçimde yeniden düzenlendi. Son değişiklik yasaları 1986 ve 1988'de çıkarıldı.

1990'lı yılların başlarında Türkiye'de 150 kadar ticaret ve sanayi odası, bağımsız nitelikte 61 ticaret odası, 11 sanayi odası ve 4 deniz ticaret odası bulunmaktadır. Belirli bir merkezde oda kurulabilmesi için ticaret siciline kayıtlı tacirlerin yüzde 51'inin yazılı isteği gereklidir; ayrıca istekli sayısının ticaret ya da ticaret ve sanayi odaları için en az 100, bağımsız sanayi odaları ve deniz ticaret odaları için ise 30 olması koşulu aranmaktadır. Ticaret siciline kayıtlı tacir ve ilgili mevzuata göre sanayici sıfatını taşıyan bütün gerçek ve tüzel kişiler ile şubeleri ve fabrikaları, bulundukları yerin ilgili odasına ya da ajanlıklarına kaydolmak zorundadır. Sanayicilerin, kendi ürettikleri malların satışı dışında başka ticari işlerle uğraştıkları takdirde ticaret odasına da kaydolmaları zorunludur. Odaların gelirleri arasında kayıt ücreti, yıllık aidat, munzam aidat, yapılan hizmetler karşılığı ücretler, vesika harçları, yayın gelirleri, misil zamları, para cezaları, iştirakler kârı, yabancı gemilerden alınacak ücretler sayılabilir.

ticaret unvanı, tacirlerin ticari işlerinde kullandıkları ad. Her tacir ticari işletmesini açtığı günden başlayarak 15 gün içinde ticari işletmesini ve seçtiği ticaret unvanını işletme merkezinin bulunduğu yerin ticaret siciline kayıt ve ilan ettirmek zorundadır. Tacir tüzel kişiyse unvanla birlikte onun adına imzaya yetkili kimselerin imzaları da notere onaylatılarak sicil memuruna verilir. Merkezleri Türkiye dışında bulunan ticari işletmelerin Türkiye'deki şubeleri, kendi ülkelerinin ticaret yasalarında kabul edilmiş olan ticaret unvanına ilişkin hükümler saklı kalmak koşuluyla yerli ticari işletmeler gibi sicile kayıt yaptırırlar. Haksız rekabetin önlenmesi için, ticaret unvanına aynı sicil dairesinde daha önce tescil edilmiş olan unvanlardan açıkça ayırt edilmeye yarayacak eklerin yapılması zorunludur. Başka bir sicil dairesinde daha önce tescil edilmiş olan aynı ad ve soyadını içeren bir ticaret unvanı sahibinin haksız rekabetten doğan hakları saklıdır.

Ticari işletme tek kişiden oluşuyorsa tacirin ticaret unvanı kendi ad ve soyadıdır. Kollektif ortaklığın ticaret unvanı bütün ortakların ya da hiç değilse bunlardan birinin adı ve soyadı ile ortaklığı ve türünü gösterecek sözcükleri içerir. Komandit ortaklıklarda ticaret unvanı, komandite ortaklardan hiç değilse birinin ad ve soyadı ile ortaklığı ve türünü gösterecek sözcüklerden oluşur. Limited, anonim ve kooperatif ortaklıklar işletme konusu ve ortaklık türü gösterilmek koşuluyla ticaret unvanlarını serbestçe seçebilirler.

Ticari işletmeye sahip dernek ve öteki tüzel kişilerin ticaret unvanları adlarının aynıdır.

Ticaret unvanları yasaya aykırı biçimde başkaları tarafından kullanılan gerçek ve tüzel kişiler, bunun yasaklanmasını, haksız kullanılan ticaret unvanının değiştirilmesini ya da silinmesini ve zarar görmüşlerse, kusurun bulunması koşuluyla tazminat ödenmesini isteyebilirler.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, tam adı UMUR-I TİCARET VE ZİRAAT NEZARETİ. 1840-1922 arasında Osmanlı Devleti'nin ticaret ve tarım işlerinden sorumlu bakanlık.

1836'da devletçe alınacak ticaret önlemlerini belirlemek için Meclis-i Umur-ı Nafıa kuruldu. 1838'de Meclis-i Ziraat ve Ticaret adı altında, doğrudan tarım ve ticaret işlerine yönelik bir komisyon oluşturuldu. 1840'ta da Bâbıâli'de Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezareti kuruldu. Nezarette Ticaret ve Ziraat Meclis-i Kebiri adı verilen sürekli bir komisyonla Ziraat, Ticaret, Muhasebe, İstatistik kalemleri vardı. 1846'da kurulan ticaret mahkemeleri de bu nezarete bağlandı. Ama 1875'te bu mahkemeler Adliye Nezareti'ne verildi, Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin adı da Ticaret ve Nafıa Nezareti yapıldı. 1894'te tarım işleri yeni kurulan Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne devredildi. Ticaret ve nafıa nazırları II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra Meclis-i Vükela üyesi oldu. 1922'de saltanatın kaldırılması ile Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin varlığı da son buldu.

ticari banka, borç verme yetkisine sahip banka. Ticari bankaların verdikleri borç ve kredilerin bir bölümü sonradan yeni vadesiz mevduatlara dönüşür. Bir ticari banka aldığı mevduatın bir bölümünü nakit olarak elde tutmak zorundadır; kalan bölümünü ise borç vermekte kullanabilir. Böylece mevduat sahiplerine hesaplarındaki miktarın üzerinde kredi sağlayabilir. Bu durum, uygulamada açık çek gibi kabul edilir; bu çekler başka bankalarca gerçekte yatırılmış miktarın üzerinde olmalarına karşın kabul edildiğinden toplam vadesiz mevduatlar artmış olur. Sonuçta bir bütün olarak ticari bankalar yeni vadesiz mevduatlar yaratarak para arzını genişletip daraltabilirler.

Ticari bankalar önceleri yalnızca iş sahiplerine kısa vadeli borçlar verirdi, ama sonradan tüketicilere, hükümetlere ve ticari olmayan kurumlara da borç vermeye başladılar. Genel olarak ticari bankaların varlıkları daha likit niteliktedir ve başka mali aracıların varlıklarına göre risk düzeyi daha düşüktür. Modern ticari bankalar müşterilerine tasarruf mevduatı, kiralık kasa, yatırım fonu gibi çok çeşitli hizmetler de sunar. *Ayrıca bak.* banka.

ticari kredi, bir mal ya da hizmet satan şirketin alıcı şirketten olan alacağını belli süre ertelemesi. Genellikle kısa vadeli finansman sağlamak amacıyla verilen ticari kredileri muhasebe defterlerinde satıcılar borçlular hesabına, alıcılar da alacaklılar hesabına kaydederler. Uluslararası ticaret ve birçok ülkedeki iç ticaret çoğunlukla ticari poliçe ve bonolar aracılığıyla yürütülür.

Bir sanayi dalında ticari kredilerin genişliği stokların ortalama devir hızı, malların özellikleri, alıcı ve satıcı firmaların göreli büyüklükleri ve rekabetin düzeyi gibi bir dizi etkene bağlıdır. Örneğin, stokların devir hızı yüksekse kısa vadeli ticari kredilerin miktarı da artar; devir hızı düşük olan mallar için uzun vadeli kredi gerekecektir. Genellikle görece büyük şirketler küçük şirketlere ticari kredi yoluyla finansman sağlarlar.

Ticari krediler, bu finansman olanağından yararlananlar açısından belli bir bedelin ödenmesini içerir. Örneğin satıcılar, peşin ödeme durumunda yapacakları belli oranda bir iskontoyu uygulamazlar.

ticari ortaklık, iki ya da daha çok kişi tarafından kazanç sağlamak ve bunu paylaşmak amacıyla kurulan, tüzel kişiliğe sahip topluluk. Kuruluş özellikleri ve ortakların sorumlulukları her ticari ortaklık türü için yasada ayrı ayrı düzenlenmiştir. Ticari ortaklıkların kuruluşuna ilişkin sözleşmelerin yazılı olması gerekir. Bazı ticari ortaklıklarda ortak sayısı bakımından alt ya da üst sınırlar konmuştur. Ortaklık sözleşmesinde kural olarak iktisadi değer taşıyan her şey sermaye olarak konabilir. Ticaret ortaklıkları ticaret siciline kayıtla tüzel kişilik kazanır. Ticari ortaklıkların medeni haklardan yararlanma ehliyeti sözleşmede belirtilen işletme konusuyla sınırlıdır. Başlıca ticari ortaklık türleri anonim ortaklık(*), kolektif ortaklık(*), komandit ortaklık(*) ve limited ortaklıktır(*).

ticari örf ve âdet hukuku, ortaçağda tüccarların, alım satım işlemlerini düzenlemek amacıyla benimsedikleri kural ve ilkelerden oluşan ve yazılı olmayan hukuk.

Ticari örf ve âdet hukuku 11. yüzyılda yerel hukukun denetim ve koruması altında olmayan yabancı tüccarları korumak amacıyla geliştirildi. Bu dönemde bir iş anlaşmasına aykırı davranan bir yabancı tüccarla aynı ülke yurttaşı olan bir başka yabancı tüccarın mallarına el konabilir ya da benzeri yaptırımlar uygulanabilirdi. Ayrıca anlaşma yapmak, ortaklık kurmak, marka almak gibi alım satım işlemlerini düzenleyecek bir yasa da gerekiyordu. Ticari örf ve âdet hukuku gezginci tüccarlar aracılığıyla çeşitli ülkelere yayıldı. Tüccarların çeşitli fuarlarda ve kentlerde kurdukları mahkemeler ulusal hukuk ve dil ayrılıklarını dikkate almaksızın tek bir hukuk sistemi uygulamaya başladı. Germen hukukunun etkisini de taşımakla birlikte temelde Roma hukukuna dayanan ticari örf ve âdet hukuku modern ticaret hukukunun da temelini oluşturdu.

ticari senet *bak.* kambiyo senedi

ticari temsil, tacir kimliğine sahip kişi ile işlerini yönetmek ve adına imza koymak üzere görevlendirdiği kişi arasındaki hukuki ilişki.

Ticari temsilin kökeni Roma hukukuna dayanır. Roma'da köleler, gerçek temsilciler olmamakla birlikte efendileri adına anlaşma yapabilir ve yükümlülük altına girebilirlerdi. Bu durum Roma hukukunun işi yürütenler arasında olabildiğince doğrudan bir ilişkiyi yeğlemesinden kaynaklanıyordu. Ortaçağ boyunca hukuk yazarları Avrupa'da bu kavramı değiştirmeye çalıştılarsa da çok başarılı olamadılar. 1200 dolayında Norman egemenliği altındaki İngiltere'de yaratılan iki özel makamla temsil kavramı geliştirildi. Bu makamlarda bulunan *ballivus* ve *attornatus* efendi-uşak ilişkisine yakın konumlarla ortaya çıktı. *Ballivus* temsil ettiği kişinin ticari işlemlerini yürütüyordu. Zamanla hemen hemen bağımsız hareket etmeye başlayarak temsil ettiği kişi adına toprakların yönetiminden sorumlu bir kişiye dönüştü. *Attornatus* ise temsil ettiği kişi adına mahkemeye çıkıyordu.

Ticari temsilin efendi-uşak ilişkisine benzer yönü yüzyıllarca sürdü. Günümüzde bile ticari temsilin özünde bu anlayış yatar. Teknik açıdan, bir kişiye ya da bir ticaret kuruluşuna bağlı olarak çalışan kişi kendisini çalıştıran kişiyle olan ilişkisinde "hizmet eden" durumundadır ve temsilci sayılır. Temsilci üçüncü bir kişiye zarar verdiğinde hukuki bir sorun doğar. 17. yüzyılda İngiltere'de ortaya atılan *respondeat superior* kavramı zarar gören üçüncü kişiye, temsilcinin verdiği zarardan onun efendisi durumundaki işvereni sorumlu tutma hakkını tanır. Çünkü işverenin, çalıştırdığı kişinin davranışlarına yön verdiği ve bu nedenle de onun yaptıklarından sorumlu olduğu kabul edilir. Bu sorumluluk genellikle "yapılan işin sınırları içinde kalan" edimlerle sınırlıdır.

18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarında denizcilik, bankacılık, sigortacılık ve öteki ticaret işlemlerinin büyük bir gelişme göstermesi bir başka tür ticari temsilcilığı öne çıkardı. Gemi kaptanları, sigorta komisyoncuları, banka müdürleri, komisyonla satış yapan aracılar ve satıcıların temsil ettikleri kişilerle olan ilişkileri efendi-uşak ilişkisi olarak görülmeye başladı. 19. yüzyılda özellikle Avrupalı hukuk bilginleri hukuki işlemler yapma yetkisinin, iş sahiplerince yapılan özel anlaşmalardan bağımsız olarak temsilcilere ait olduğunu ileri sürdüler. Bu yaklaşım birçok ülkede ticari temsile ilişkin çağdaş hukuk kurallarının başlıca özelliğini oluşturur. Buna göre temsil ilişkisi iki bölümde ele alınır. İş sahibiyle temsilci arasındaki temsilcilik sözleşmesi temsil ilişkisinin içe dönük yönüdür. Bu sözleşmeyle iş sahibi temsilcinin hizmetinden yararlanma hakkını korur ve yalnızca belli işlemlerin yapılacağına ilişkin bir güvence alır. Temsil ilişkisinin dışa dönük yönü ise, temsilciye belli bir hukuk sistemi içindeki konumuna uygun olarak tanınan tek taraflı "yetki"dir.

Temsil ilişkisinin dışa dönük yönü hukuk düzenlerine göre değişir. Fransa, İspanya, Portekiz ve Brezilya gibi ülkelerde temsilci iş sahibinin dolaysız olarak verdiği yetkiyi kullanır. Efendi-uşak ilişkisine daha yakın olan bu vekâletin geçerlik kazanması için belli bir resmiyet taşıması gerekir. Örneğin Sovyet hukukunda bir temsilciye verilecek yetkinin yazılı olması koşulu aranır. İskandinavya ülkeleri, Almanya, Japonya, Polonya, İtalya ve başka birçok ülke, ticari temsilcinin herhangi bir yazılı özel vekâlete bağlı olmaksızın yetkili olduğunu kabul ederek daha çağdaş bir anlayışı benimsemiştir. Türk hukukunda temsil edilen, vekâlet belgesini ticaret kütüğüne kaydetmek zorundadır, ama bu kayıttan önce de temsilcinin işlemleriyle borç altına girer. Genel bir sorumluluk verilen bir temsilci iş sahibi adına daha esnek bir biçimde hareket edebilir. Karmaşık bir hukuk sistemine sahip olan ülkelerde bu esneklik önemlidir. Örneğin reşit olmayanlar, kişisel olarak kullanamayacakları birçok hakkı temsilcileri aracılığıyla kullanabilirler.

Temsil ilişkisinin dışa dönük yönü, hukukta "görünür yetki" olarak adlandırılan bir sorun yaratabilir. Bu sorunla, bir temsilcinin temsil sözleşmesinde yer almayan bir konuda bağımsız yetkisini kullanmaya kalkması durumunda karşılaşılır. Üçüncü kişileri korumak açısından kara Avrupa'sı ve Angloamerikan hukuk sistemleri "görünür yetki"yle yapılmış anlaşmaları geçerli sayarak sorunu çözer. Böyle bir durumda iş sahibi temsil sözleşmesine uymayan temsilciye karşı ayrı bir dava açabilir.

Ticari temsilin kapsamı hem kara Avrupa'sı, hem de Angloamerikan hukuk düzenlerinde oldukça geniştir. Avrupa ülkelerinde "ticari temsilci" birçok yetki taşıyabilir. Komisyoncu bir komisyon karşılığında, temsil ettiği kişi adına mal satar ve ticari işlemlerini istediği gibi yürütür. Ticari temsilci sözleşme imzalamak üzere görüşmeler yürütür ve temsil ettiği kişi adına sözleşme yapabilir. Simsar, temsil ettiği kişiden bağımsız olarak iş ve işçi bulur. Satıcı temsil ettiği kişiyle doğrudan bir bağlılık ilişkisi içindedir. Angloamerikan hukukunda komisyoncu ve aracı olarak nitelenen kişiler özel mülk alım satımına ilişkin ticari işlem-

leri de yaparlar. Komisyoncular mala sahip olmamakla birlikte sözleşmeler yoluyla alım satımı gerçekleştirirler. Emlak komisyoncuları satış görüşmelerinde mal sahibini temsil edebilir, ama malın satışını gerçekleştirecek işlemleri yapamazlar. İş dünyasında müdür ve yönetici konumda olanlar da büyük bir temsilciler grubunu oluştururlar. Çok geniş yetkilerle donanmış olabilen bu grup içindeki şirket yöneticileri, hisse senedi satışı politikasını belirleyebilir. Avukatlar gibi yasal temsilciler meslek bilgilerini müvekkillerinin yararına kullanmaya çalışırlar.

Yasalara göre çeşitli temsilcilik biçimleri vardır. Genel temsilcilikte, temsilci iş sahibinin bütün işlerini onun adına yürütür ve her alanda onu temsil eder. Özel temsilcilikte ise temsilciye sınırlı bir yetkiyle yalnızca özel bir işi yürütme işi verilir. Temsilci ne olduğu kesin olarak belli özel bir göreve ya da genel hatlarıyla bilinen bir göreve de atanmış olabilir. Bazı hukuk sistemlerinde temsilcilik görevi taraflardan birinin ölümü, iflası ya da akli dengesinin bozulması gibi nedenlerle ya da karşılıklı birbirlerinden hoşnut kalmamaları ve yasalara aykırı davranışları nedeniyle sona erebilir. Türk hukukuna göre temsil edilen temsil yetkisini temsilciden her zaman geri alabilir. Temsil edilenin eylem yeteneğini yitirmesi ya da ölümüyle temsil yetkisi kendiliğinden sona ermez.

Ticino (İtalyanca), Fransızca ve Almanca TESSIN. İsviçre'nin güney kesiminde kanton. Batıda ve güneyde İtalya Yarımadasına doğru sokulan Ticino kuzeyde Valais ve Uri, kuzeydoğuda da Graubünden kantonlarıyla çevrilidir. Yüzölçümü 2.811 km²'dir. Bu alanın dörtte üçü tarım alanları ve ormanlarla kaplıdır; geriye kalanın 83 km²'lik kesimini göller, 34 km²'lik kesimini de buzullar oluşturur. Maggiore ve Lugano göllerinin bir bölümü kanton sınırları içinde

Ticino kantonundaki Verzasca Vadisinde Lavertezzo köyü, İsviçre
Shostal—EB Inc

kalır. Kuzeydeki Valais Alpleri, Rheinwald'da 3.402 m, Basodino'da ise 3.222 m yüksekliğe ulaşır. Kanton topraklarını Maggiore Gölüne doğru akan Ticino, Maggia ve Verzasca ırmakları sular. Üçü de sarp vadilerden akan akarsuların en önemlisi Ticino Irmağıdır. Ticino ile Brenno'nun birleşerek oluşturdukları geniş ve alçak vadiye Riviera adı verilir. Kantonun batı kesimini Maggia Irmağı ile bu akarsuyun sağ yakadan aldığı çeşitli kollar sular. Ticino ile Maggia arasında Verzasca Vadisi yer alır. Kantonun geriye kalan bölümünün sularını Lugano Gölüne dökülen akarsular toplar. Düzlüklere yalnızca ırmak vadilerinin aşağı kesimlerinde ve göl kıyılarında rastlanır.

Ticino kantonu, İsviçrelilerin Milano Düklüğü'nden ele geçirdikleri ilk topraklardandır. Leventina Vadisi 1440'ta Uri tarafından fethedildi. Bellinzona, Riviera ve Blenio Vadisi 1503'te Fransa kralı XII. Louis'nin onayıyla Uri, Schwyz ve Nidwalden kantonlarına bırakıldı. Lugano, Locarno, Maggia Vadisi ve Mendrisio 1512'de Kutsal Birlik saflarında Fransa'ya karşı çarpışan İsviçre Konfederasyonu'nca ele geçirildi ve Fransa kralı I. François ile 1516'da yapılan antlaşma uyarınca resmen İsviçre'ye bağlandı. 1798'de Helvetia Cumhuriyeti kurulunca bu topraklar Bellinzona ve Lugano adlı iki kantonun yönetiminde birleştirildi. 1803'te de bu iki kantonun birleştirilmesiyle yeni kurulan İsviçre Konfederasyonu'na bağlı Ticino kantonu oluşturuldu. Bölgedeki üç büyük kent olan Bellinzona(*), Locarno ve Lugano 1878'e değin sırayla kanton merkezi oldu; bu tarihte yeniden kanton merkezi seçilen Bellinzona bu konumunu günümüzde de korumaktadır. Kanton anayasası 1830'da yürürlüğe girmiş, ama daha sonra anayasada önemli değişiklikler yapılmıştır.

Ticino'da maden yatakları bulunmamakla birlikte kantonun zengin su kaynaklarından bol miktarda elektrik enerjisi elde edilmektedir. Yukarı kesimlerdeki (Sopraceneri) vadilerde hayvancılık önemlidir. Daha sıcak olan güney kesiminde üzüm, buğday, patates, tütün ve sebze yetiştirilir. Göl kıyılarının ılıman iklimi, teleferik ve dağ yollarının sunduğu ulaşım kolaylığı, kantonda turizmin gelişmesine yol açmıştır. Kantonda yaygın dil İtalyancadır. Halkın çoğunluğu Katoliktir ve 1888'de kurulmuş olan Lugano Piskoposluğu'na bağlıdır. Nüfus (1991 tah.) 286.725.

Ticino Irmağı, Latince TICINUS, İsviçre ve İtalya'da ırmak. Po Irmağının kollarından biridir. Lepontine Alpleri'nin İsviçre'de kalan kesiminde yaklaşık 2.440 m yükseklikteki Novena (Nufenen) Geçidi yakınlarından doğar. Güneydoğuya doğru akarak Leventina Vadisinden geçen ırmak, St. Gotthard Geçidinden Bellinzona'ya kadar kara ve demir yolu hattına koşut olarak akar; Bellinzona'nın aşağısında batıya döner ve bir bölümü İtalya sınırları içinde kalan Maggiore Gölüne girer. Gölden çıktıktan sonra bir taşkın ovasından akan ırmak, Pavia'nın 6,5 km güneydoğusunda Po Irmağına katılır. Büyük bölümü İtalya'da olmak üzere 7.226 km²'lik bir alanın sularını toplayan ırmağın uzunluğu 248 km'dir. Maggiore Gölünün kuzeyinde, İsviçre'nin Ticino kantonu sınırları içinde kalan kesimi İsviçre'nin başlıca hidroelektrik enerji kaynaklarındandır; Ticino'nun kollarından biri olan Toce Irmağı da aynı biçimde İtalya için önemlidir. Ulaşıma elverişli olmayan ırmağın kıyısındaki başlıca yerleşmeler Bellinzona (İsviçre) ve Pavia'dır (İtalya).

Ticlio Geçidi, ANTICONA GEÇİDİ olarak da bilinir, Peru Andları'nın Orta Cordillera bölümünde geçit. Lima'nın yaklaşık 100 km kuzeydoğusunda yer alır. La Cima olarak bilinen en yüksek kesiminden (4.818 m) dünyadaki standart hat genişlikli demiryollarının en yükseği geçer. La Oroya ve Morococha'daki kurşun ve çinko madenlerine hizmet vermek için inşa edilen demiryolu 1.175 m uzunluğundaki Galera Tüneli aracılığıyla batıdan geçide ulaşır. Tünelin ucunda Ticlio istasyonu yer alır.

Ticonderoga, ABD'de, New York eyaletinin kuzeydoğu kesiminde, Essex ilinde (*county*) kasaba. George Gölünün sularını Champlain Gölüne boşaltan La Chute Irmağının gölden çıktığı noktada yer alır. Kanada ile Hudson Vadisinin yukarı kesimi arasındaki anayol üzerinde stratejik bir noktada bulunduğundan Fransız ve Yerli Savaşı (1754-63) ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-83) sırasında pek çok çarpışmaya sahne oldu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında Ethan Allen yönetimindeki Green Mountain Boys birlikleri 10 Mayıs 1775'te bir baskın sonucu kaleyi ele geçirdiler. 1777'de kaleyi geri alan İngilizler burayı Saratoga Çarpışmaları'ndan(*) sonra terk ettiler.

New York Eyalet Tarih Kurumu'nun merkezi buradadır. Kasabanın 800 km doğusunda, onarılarak günümüze kadar ulaşmış olan Mount Hope Kalesi yer alır. Nüfus (1990) 2.770.

Tida dili, Sahra öbeğine bağlı dil. Çad, Nijerya ve Libya'da konuşulur. Kanuri, Zegave ve Berti dilleriyle yakın akrabadır. Kuzey ve güney olmak üzere iki lehçe öbeğine ayrılır. Tida terimi bazen yalnızca kuzey öbeği için kullanılır. Güney öbeği ise, özellikle Fransız uzmanlarca Dasa olarak adlandırılır. Daha eski bir sınıflandırmada iki öbeğin tamamı ya da yalnızca güney öbeği için Tubu, kuzey öbeği için Tuda adı kullanılır.

Tidalar, TUDAGALAR olarak da bilinir, Afrika'da Sahra'nın doğu ve orta kesiminde yaşayan halk. Göçebe çobanlık ve vaha yakınlarında çiftçilik yaparak geçinirler. Sığır, keçi, eşek, deve ve koyun beslerler. Başlıca ürünleri hurmadır; ayrıca çeşitli tahıllar, baklagiller ve kök bitkileri yetiştirirler. Kervan ticareti de ekonomilerinde

Bir Tida kadını, Çad
Jacques Jangoux—Peter Arnold

önemli bir yer tutar. Yerleşik Tidalar genellikle üstü palmiyelerle örtülü, dikdörtgen biçimli çamurdan evlerde ve çamur ya da taştan yapılmış, silindir biçimli ve konik çatılı kulübelerde otururlar. Tidalar Müslü-

mandır ve belirli bir kabileden gelen bir sultanları vardır. Gerçek iktidar görevleri babadan oğula geçen yerel çoban reislerinin elindedir. Babayanlı bir soy çizgisi izlenir. Evlilikte damadın ailesi gelinin ailesine genellikle çiftlik hayvanlarından oluşan bir başlık verir. Birinci dereceden kuzenler arasında evlilik yasaktır; çokkarılılık fazla yaygın değildir.

Tidaların nüfusu 1970'lerin sonunda 250-300 bin arasında tahmin ediliyordu.

Tidore Adası, Endonezya dilinde PULAU TIDORE. Endonezya'ya bağlı Maluku Adalarından biri. Halmahera Adasının batı kıyısı açıklarında yer alır. Yönetsel bakımdan Maluku İlinin (*propinsi*) Orta Halmahera (Halmahera Tengah) ilçesine (*kabupaten*) bağlıdır. Yüzölçümü 116 km²'dir. Güney kesimi neredeyse tümüyle sönmüş bir yanardağ kütlesiyle (1.730 m) kaplıdır; kuzey kesimi ise oldukça düz olan kıyı şeridinin dışında tepeliktir. Adanın Müslüman olan halkı geçimini balıkçılık, bahçe ürünleri ve metal eşya üretiminden sağlar. Yakınındaki Ternate Adası gibi, Tidore Adası da eskiden güçlü bir sultanlığın merkeziydi. 1521'de bölgeye gelen Portekizliler başkenti yıktılar ve 1578'de adada bir kale inşa ettiler. İspanyollar Ternate sultanına ve Felemenklilere karşı ada halkına yardım ederek 17. yüzyıla değin Tidore'nin denetimini ellerinde tuttularsa da, ada 1654'te Felemenklilerin yönetimine girdi. Nüfus (1971) 28.655.

Tieck, (Johann) Ludwig (d. 31 Mayıs 1773, Berlin - ö. 28 Nisan 1853, Berlin), romantik dönemin başında yazdığı çok sayıda yapıtıyla tanınmış Alman yazar ve eleştirmen. Yapıtları akıldan çok duyguya seslenen birer masal niteliğindedir.

Halle, Göttingen ve Erlangen üniversitelerinde öğrenim gördü. Yazarlığa yönelmesinde yazar ve eleştirmen W.H. Wackenroder'le dostluğunun önemli rolü oldu. Birlikte Shakespeare, Elizabeth dönemi tiyatrosu, Orta Yüksek Alman edebiyatı ve ortaçağ kent mimarisini incelediler.

Duyarlı bir gencin ahlaki çöküntüsünü anlatan mektup romanı *Die Geschichte des Herrn William Lovell* (1795-96, 3 cilt; Bay William Lovell'in Öyküsü), ortaçağda geçen beş perdelik trajedisi *Karl von Berneck* (1797) ve ortaçağ sonlarında sanatçıların yaşamını konu alan iki ciltlik romanı *Franz Sternbalds Wanderungen* (1798; Franz Sternbald'ın Gezintileri) erken dönem Alman romantizminin tipik örnekleriydi. *Ritter Blaubart* (Mavisakal) ve *Der gestiefelte Kater* (*Çizmeli Kedi*, 1948) gibi Aydınlanma dönemi usçuluğunun parodisi niteliğindeki masala dayalı bir dizi oyununu Peter Leberecht adıyla *Volksmärchen* (1797; Halk Masalları) adlı kitapta yayımladı. Kitapta Tieck'in en iyi kısa romanı sayılan *Der blonde Eckbert* de (Sarışın Eckbert) yer alıyordu. Saplantıya dönüşmüş bir korkunun anlatıldığı bu fantastik öykü, Jena romantiklerinden August ve Friedrich von Schlegel gibi önde gelen eleştirmenlerin övgüsünü topladı.

Tieck 1799'da Shakespeare'in *The Tempest*'ının (*Fırtına*), 1799-1801'de de *Don Quixote*'nin (*Don Kişot*) çevirilerini yayımladı. Grotesk ve lirik oyunları *Leben und Tod der heiligen Genoveva* (1800; Azize Genoveva'nın Yaşamı ve Ölümü) ve *Kaiser Octavianus* (İmparator Octavianus) ile ilk döneminin doruğuna ulaştı. Bir öykü çevresinde toplanmış birbirinden farklı çeşitli yapıtları içeren *Phantasus* (1812-16, 3 cilt) ile gerçekçi bir anlatıma yöneldi.

1802'den sonra yazmaya bir süre ara verdi. Orta Yüksek Almanca üzerine incelemeler yaptı, Elizabeth dönemi oyunlarını derledi ve çevirdi, 16. ve 17. yüzyıl Alman oyunlarının yeni basımlarını hazırladı ve August von Schlegel'in başlattığı Shakespeare çevirilerine danışmanlık yaptı. Ayrıca Novalis ve Heinrich von Kleist gibi dönemin tanınmış Alman yazarlarının yapıtlarını yayımladı.

1825'te danışman ve eleştirmen olarak Dresden'deki tiyatroya girdi ve 1842'ye değin bu görevde kaldı. Bu yıllarda Almanya'da Goethe'den sonraki en büyük edebiyat otoritesi kabul edildi. Yeniden yazmaya başladığında ilk yapıtlarındaki düşsel anlatımdan kopmuştu. Konularını daha çok tarihten ya da o dönem orta sınıfının yaşamından alıyordu. Bu yıllarda yazdığı 40 kısa roman, genç romantiklere ve demokratik ülkülere dayalı ulusal bir Alman tiyatrosu kurmaya çalışan "Genç Almanya" hareketine karşı polemiklerle doludur. Öbür yapıtlarından *Dichterleben* (1826, 1. bölüm, 1831, 2. bölüm; Şair Yaşamı) Shakespeare'in gençlik yıllarını konu alır, *Vittoria Accorombona* ise (1840) bir tarihsel romandır.

Tieck 1842'de Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm'in çağrısı üzerine Berlin'e gitti ve ölümüne değin orada kaldı. Dresden'de olduğu gibi orada da edebiyat çevrelerinin odağı oldu.

Tiepolo, Giovanni Battista (d. 5 Mart 1696, Venedik - ö. 27 Mart 1770, Madrid), 18. yüzyılın en önemli İtalyan ressamlarından biri. Barok tavan resmi geleneğinin bir uzantısı sayılan ışıltılı ve şiirsel freskleri rokoko döneminin hafifliğini ve zarifliğini yansıtır.

Tiepolo resme bezemeci ve akademik bir üslupta çalışan Gregorio Lazzarini'nin yanında başladı. "İshak'ın Kurban Edilmesi" (1715-16, Sta. Maria dei Derelitti Kilisesi, Venedik) gibi ilk dönem resimlerinde güçlü ışık-gölge karşıtlığıyla elde edilmiş melankolik bir hava vardır. Adı ilk kez 1717'de Venedik Ressamlar Loncası'nın listesinde geçer. 1719'da ressam Francesco Guardi'nin kız kardeşiyle evlendi. Bu tarihlerde çağdaşı Venedikli Giovanni Battista Piazzetta'nın hacimli figür anlayışından etkilendi.

Tiepolo, döneminin Venedikli sanatçılarının yanı sıra başka ülkelerin ressamlarının ve eski ustaların yapıtlarını inceliyor, 16. yüzyıla özgü konuları ele alarak aside yedirme baskılar yapıyordu. Sanatsal etkinliği de çok çeşitliydi. Örneğin "İsa'nın Çarmıha Gerilişi"nin (1723-24) dramatik etkisine karşılık Sta. Barbara Burano Oratuvarı için yaptığı dört mitolojik sahnede (Venedik Akademisi) mizahi bir hava egemendi. Tiepolo'nun bu tarihlerde henüz Venedik dışına çıkmadığı, dolayısıyla da Venedikli ustaların Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirdikleri büyük boyutlu bezemesel dizileri görmediği sanılmakla birlikte, bu sanatçıların yöntemini iyi bildiği anlaşılmaktadır. Ulaştığı teknik ustalık ve biçim özgünlüğü Venedik'te Sta. Maria degli Scalzi Kilisesi'nde yaklaşık 1720'lerde yaptığı ilk fresklerinde fark edilir. Ama anlatım dilinin tam yetkinleşmesi yaklaşık 1726'da Udine'deki Arcivescoville Sarayı freskleriyle olmuştur. Bu dizide ilk dönem yapıtlarındaki ışık-gölge karşıtlığından uzaklaşmış ve daha canlı renklere yönelmiştir.

"Antonius'la Kleopatra'nın Ziyafeti", Giovanni Battista Tiepolo'nun bir freskinden ayrıntı, 1750'den önce; Labia Sarayı, Venedik
Alinarı—Art Resource/EB Inc

1730'lara gelindiğinde Tiepolo'nun ünü Venedik sınırlarını aşmıştı. 1731'de Archinto Sarayı (II. Dünya Savaşı'nda yıkıldı) fresklerini yapmak üzere Milano'ya çağrıldı. Aynı yılın sonbaharında Bergamo'da Colleoni Şapeli bezemelerine başladı. Vaftizci Yahya'nın yaşamından sahneleri canlandırdığı bu fresklerde arka planda uyguladığı aydınlık manzara betimlemeleriyle üslubunda yeni bir dönem başlıyordu. 1734'te Biron'daki (Vicenza yakınları) Loschi Villası'nın (bugün Zileri dal Verme) bezemelerini yaparken pek çok mürekkep ve suluboya taslak hazırladı. 1736'da Stockholm'deki Kraliyet Sarayı bezemelerini yapmak üzere İsveç'e çağrıldıysa da artık iyice ünlendiği Venedik'ten ayrılmak istemedi. "Papa Clemens'in Kutsal Üçlüye Tapınması" (y. 1735, Eski Pinakotek, Münih) ve "Aziz Sebastian'ın Şehit Edilmesi" (1739) gibi bazı resimlerini çeşitli Avrupa ülkelerine yolladı.

Tiepolo 1740-50 arasında dindışı konulara yönelerek son derece ışıltılı resimler yaptı. Bu sıralarda Kont Algarotti ile dostluk kurdu. Onun aracılığıyla, sınırlı ve biraz da taşralı olan beğenisi değişmeye, dönemin klasik havası doğrultusunda gelişmeye başladı. "Kleopatra'nın Ziyafeti" (1744, Victoria Ulusal Galerisi, Melbourne) gibi resimlerinde Venedikli Rönesans ustası Veronese ile 18. yüzyılda popüler olan klasik temalı melodramlardan esinlenerek Antik Çağı düşsel bir yaklaşımla işledi. 1750'de aldığı bir çağrı üzerine sarayın bezemelerini yapmak için oğulları Giovanni Domenico ve Lorenzo ile birlikte Würzburg'a gitti. Almanya'da Rubens ve Rembrandt'ın yapıtlarını görmüş, Rubens'ten etkilenmişti. Romantik ve şiirsel bir havanın egemen olduğu, mimar Balthasar Neumann'ın üslubuyla uyum içindeki Würzburg Sarayı freskleri, 1757'de gerçekleştirdiği Valmarana Villası (Vicenza yakınları) fresklerinin öncüsü oldu. Bu villanın bezemelerinde Tiepolo'nun rokoko hafifliğindeki şiirsel ve duygulu anlatımının yanında oğlu Giovanni Domenico'nun gerçekçi grotesk eğilimi de açıkça belli olur.

Tiepolo'nun İtalya'daki son büyük yapıtı Pisani Villası (Stra) tavan bezemeleriydi. 1756'da başlayan Yedi Yıl Savaşı Venedik'i etkilemişti. Tiepolo III. Carlos'un çağrısı üzerine 1762'de iki oğluyla birlikte Kraliyet Sarayı bezemelerini yapmak için Madrid'e gitti. Bu fresklerde İspanyol sarayının ağırbaşlı havasının tersine bir etki yaratan çok zengin renkler kullandı ve kendine özgü yeni perspektif kuralları uyguladı. İspanya'da ölümünden önce yaptığı son büyük çalışma Aranjuez'deki S. Pascal Kilisesi'nin freskleri oldu.

19. yüzyıl uzmanları, biraz da İspanyol resmî çevrelerinin etkisiyle Tiepolo'nun sanatını barok ve rokoko üsluplarıyla birlikte reddettiler. Ona bu dönemde sağlıksız, biraz da garip bir dâhi gözüyle bakıldı. Ama yüzyılın sonlarına doğru izlenimcilerin geliştirmeye başladığı yeni estetik değerler doğrultusunda Tiepolo yeniden gündeme geldi. Günümüzde, özellikle büyük boyutlu dekoratif çalışmaları rokoko ruhunu tartışmasız en iyi yansıtan örnekler arasında sayılmaktadır.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. "Carmelo Madonnası ve Araf'ın Ruhları" (y. 1720, Brera Resim Galerisi, Milano), "Çocuk İsa'ya Tapınma" (1732, San Marco Bazilikası, Venedik), Clerici Sarayı freskleri (1740), "Antonius ve Kleopatra'nın Öyküsü" (1750'ler, Labia Sarayı, Venedik), "Olympos" (1753, Würzburg Sarayı).

Tiepolo, Giovanni Domenico, GIANDOMENICO TIEPOLO olarak da bilinir (d. 30 Ağustos 1727, Venedik - ö. 3 Mart 1804, Venedik), popüler tiyatro oyunlarından ve günlük yaşamdan sahneler betimlediği tür resimleriyle tanınan ressam. Venedikli ressam Giovanni Battista Tiepolo'nun oğludur.

İlk önemli yapıtları Venedik'teki S. Polo Kilisesi için yaptığı "Haçın Durakları" (1747-49) ve Vicenza'daki Valmarana Çin tarzı bezemeleridir (1757). 1762'den babasının ölümüne (1770) değin Madrid'de çalıştı. Venedik'e döndükten sonra freskler ve *commedia dell'arte*'yi konu alan tuval resimleri gerçekleştirdi. Pek çok desen ve babasıyla kendisinin çizimlerinden 200 kadar aside yedirme baskı yaptı. Gene bir ressam olan kardeşi Lorenzo Tiepolo (1736-76) yalnızca pastelle çalışmış ve tür resimleri yapmıştır.

Tiergarten, Almanya'da Berlin'de ilçe. Spree Irmağı kıyısında yer alır. Adını 18. yüzyıla değin bir geyik korusu olan, kentteki 255 hektarlık ünlü Tiergarten (Hayvanat Bahçesi) Parkından almıştır. II. Dünya Savaşı'nda yıkılan park sonradan yeniden ağaçlandırılmıştır. Parktaki hayvanat bahçesi de savaştan sonra yeniden düzenlenerek Avrupa'dakilerin en iyilerinden biri durumuna gelmiştir. Parkı boydan boya geçen caddeye 17 Haziran 1953'te protestocu Doğu Alman işçilerinin Sovyet tankları tarafından öldürülmesinin anısına 17 Haziran Caddesi adı verilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ilçede birçok kültür kurumunun binası yapılmıştır. Bunlar arasında Kongre Binası, Filarmoni Binası, modern sanatlar için Yeni Ulusal Galeri ve Devlet Kütüphanesi sayılabilir. Nüfus (1986 tah.) 72.000.

Tierra del Fuego, İspanyolcada "Ateş Toprakları", Güney Amerika'nın güney ucunda takımada. Takımadalardaki en büyük ada anakaradan Macellan Boğazıyla ayrılır ve tabanı Beagle Boğazına bakan bir üçgene benzer. Toplam yüzölçümü 73.746 km² olan Tierra del Fuego'nun yaklaşık üçte ikisi Şili'ye, üçte biri Arjantin'e aittir. 1881'de saptanan sınır çizgisi 68° 36' 38" Batı boylamını izleyerek Atlas Okyanusu kıyısındaki Espíritu Santo Burnundan Beagle Boğazına kadar uzanır. Lennox, Picton ve Nueva adalarıyla boğazın ağzındaki birçok küçük ada iki ülke arasında anlaşmazlık konusudur.

Şili'deki Navarino Adasında yağmur ormanı, Tierra del Fuego
E. Aubert de la Rue

Tierra del Fuego yüzey şekilleri bakımından çeşitlilik gösterir. Ana adanın buzul gölleri ve buzul taşlardan oluşan kuzey kesiminin büyük bölümünün yüksekliği 180 m'nin altındadır; Atlas Okyanusu ve Macellan Boğazı kıyıları ise oldukça alçaktır. Ana adanın ve takımadanın güney ve batı kesimleri, Sarmiento (2.300 m) ve Darwin (2.438 m) dağları gibi yüksekliği 2.000 m'yi aşan dorukları ve dağ buzullarıyla, Andlar'ın uzantısıdır. Tierra del Fuego'da yazlar serin, kışlar soğuk geçer. Yıllık yağış miktarı yöreden yöreye büyük farklılıklar gösterir. Şili'ye ait Desolación Adasındaki Bahía Félix yılda ortalama 4.600 mm yağış alırken, Arjantin'e ait Río Grande'ye yalnızca 500 mm yağış düşer.

Portekizli denizci ve kâşif Fernão de Magalhães (Macellan) Macellan Boğazından geçerken keşfettiği (1520) takımadalara İspanyolcada "Ateş Toprakları" anlamına gelen Tierra del Fuego adını verdi. Sonradan bölgeden çok sayıda denizci geçtiyse de, takımadalar ilk kez İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın 1826-36 arasında yürüttüğü araştırma çalışmaları sırasında sistemli biçimde incelendi. Onalar, Yamanalar ve Alakaluflar gibi Yerli halklarının yaşadığı Tierra del Fuego Magalhães'in bölgeye yaptığı yolculuğu izleyen 350 yıl boyunca yabancıların ilgisini çekmedi. Ama bölgede koyun besiciliğine başlanması ve altın bulunması üzerine 1880'den sonra takımadalara çok sayıda Şilili ve Arjantinli yerleşmeye başladı. 1945'te Manantiales'te petrol bulunmasıyla Tierra del Fuego'nun kuzey kesimi Şili'nin tek petrol alanı durumuna geldi. Günümüzde Beagle ve Macellan boğazlarının ormanlık kesimlerinde bir miktar kerestecilik, Arjantin'e ait Ushuaia'yla Şili'ye ait Porvenir'de balık ve kerevit konserveciliği, ayrıca kunduz ve fok avcılığı yapılır.

Tierra del Fuego, Arjantin'de eyalet statüsü olmayan toprak. Kuzeyde Macellan Boğazıyla güneyde Beagle Boğazı arasında yer alan, Güney Amerika'nın güney ucundaki Tierra del Fuego Adasının doğu yarısını kapsar. Yüzölçümü 21.363 km²'dir. Arjantin, Atlas Okyanusunun güneyindeki bazı adalarla Antarktika kıtasının bir bölümünü kapsayan 2.600.000 km²'lik arazinin Tierra del Fuego'nun parçası olduğunu iddia etmektedir. Tierra del Fuego yüzey şekilleri bakımından üç bölgeye ayrılabilir. Orta kesimlerdeki zengin bitki örtüsüne sahip dağlık bölgenin en yüksek noktası Cornú'dur (1.490 m). Doğu-batı doğrultusunda uzanan rüzgâra açık dar vadinin bir bölümünde Fagnano Gölü bulunur. Dağların aşağısında, Fagnano Gölünün kuzeyinde kalan ikinci bölgedeki plato ve sekiler sığır ve koyun otlatılan büyük çayırlarla kaplıdır. Üçüncü bölge adanın kuzeydoğu kıyıları boyunca uzanan, Río Grande kentinin yakınlarındaki ovalardan oluşur. Buradaki seyrek ormanlar çevredeki dağların yamaçlarına kadar yayılır.

Tierra del Fuego'nun merkezi, dünyanın en güneyindeki kent olan Beagle Boğazı kıyısındaki Ushuaia'dır. Çok az tarım yapılan adadaki petrol ve doğal gaz yatakları işletilmektedir. Adanın başlıca kentleri olan Río Grande ve Ushuaia'da birçok tekstil ve elektronik şirketi vardır. Balıkçılık konservelenerek ihraç edilen yengeç, midye ve başka yumuşakçaların avlanmasına dayanır. Nüfus (1991 geç.) 69.450.

Tiers État, Fransız tarihinde, devrim öncesi dönemde, *États-Généraux*'yu(*) oluşturan üç meclisten biri. Soyluların ve ruhban sınıfının dışında halkın büyük çoğunluğunu temsil eden *Tiers État*'nın Haziran 1789'da Ulusal Meclis'e dönüşmesi Fransız Devrimi'nin başlangıcı olmuştur.

tietäjä, Baltık Finleri arasında Fin-Ugor halklarının şaman geleneğini sürdüren dinsel yetkili. Avcılık ve balıkçılıkla geçinen toplumlardaki şamanlara, örneğin Laplar arasındaki *noiade*'lere(*) oranla daha gelişmiş bir tarım toplumunda yaşadıklarından üstlendikleri roller ve uzmanlık alanları onlarınkinden farklılaşmıştır.

Tietäjä'nın temel görevi topluluğu doğaüstü güçlere ve kötü ruhlu insanlara karşı korumaktı. Terimin sözcük anlamı "bilen kişi"dir; böylece *tietäjä*'nın doğaüstü dünyayı ve ona karşı koymayı sıradan insanlardan daha iyi bildiği ima ediliyordu. Yeterince anlaşılamayan ya da normal yoldan çözüme ulaştırılamayacak her tür sorunun halli için ona başvurulabilirdi. Ama en çok hastalıkla ilgili konularda kendisine danışılırdı. Aynı zamanda rahip, kâhin, yargıç, isim babası, sözcü ve eğlendirici gibi çok çeşitli işlevleri de yüklendiğinden topluluk içinde büyük itibarı vardı, siyasi konularda da söz sahibiydi. Bu bakımdan toplumsal statüsü, daha az gelişmiş toplumlardaki şamanlardan daha yüksekti. *Tietäjä*'yı ilkel toplulukların belli bir konuda uzmanlaşmış üyelerinden ayıran da buydu.

Tietê Irmağı, Portekizce RIO TIETÊ. Brezilya'nın güneydoğu kesiminde, São Paulo eyaletinde ırmak. São Paulo kentinin hemen doğusunda, Serra do Mar'dan doğar 1.130 km boyunca kuzeybatı doğrultusunda aktıktan sonra Urubupungá Çavlanının hemen yukarısındaki Ilha Grande'de Paraná Irmağına katılır. Başlıca kolları Piracicaba, Jacaré ve Sorocaba'dır. 70.990 km²'lik bir alanın sularını toplar. Eyaletteki büyük kentlerin çoğu Tietê Irmağı kıyısında ya da yakınında yer alır. Bununla birlikte, ırmağın üzerindeki çavlanlar ve ivinti yerleri ulaşımı engellemektedir. Bazı kesimlerinde ivinti yerlerinden enerji elde edilmektedir.

Tietze, Andreas (d. 26 Nisan 1914, Viyana), Avusturyalı Türkolog ve dilci.

Viyana Üniversitesi'nde okudu. Balkanlar'da konuşulan çeşitli dillerin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Farsça öğrendi. Bu arada birkaç kez Türkiye'ye gitti. 1937'de iktisat tarihi doktorasını tamamladıktan sonra Türkoloji çalışmalarına yöneldi. 1938-52 ve 1953-58 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Almanca ve İngilizce lektörlüğü yaptı. 1952-53'te ABD'de Illinois Üniversitesi'nde konuk profesör olarak bulundu. 1958'de Los Angeles'taki California Üniversitesi'ne gitti; 1966-70 arasında Yakındoğu Dilleri Bölümü başkanlığını yürüttü. 1971'de konuk profesör olarak Viyana Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. 1973'te Türkoloji ve İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde ordinaryüs profesörlüğe getirildi. 1975'te Viyana'da Türkoloji araştırmalarının en önemli bibliyografyalarından sayılan *Türkologische Anzeiger*'i yayımlamaya başladı. 1976'da Avusturya Bilimler Akademisi muhabir üyeliği ile Türk Tarih Kurumu onur üyeliğine seçildi.

Tietze'nin çalışmaları Türk dili tarihi, Türkçenin başka dillerle ilişkisi, Türk halk edebiyatı, Türk bilmeceleri ve Türk gölge oyunu gibi konuların yer aldığı geniş bir alana yayılır. Tietze ayrıca Türkçe-Almanca, Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe çeşitli sözlüklerin de hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Türk edebiyatı antolojileri hazırlamış, eski metinleri çevirileriyle birlikte yayımlamıştır. Çevirisi ve açıklamalarıyla yayıma hazırladığı başlıca yapıtlar *Fârâc ba'd âş-şiddâ, Not und Errettung, ein altosmanisches Geschichtenbuch* (1966; Ferec Bade'ş-Şidde, Sıkıntı ve Ferahlama, Bir Osmanlı Öykü Kitabı), Mustafa Âli'nin *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Adâti'z-Zâhire* adlı yapıtının tıpkıbasımını da içeren *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599* (1975; Mustafa Âli'nin Gözüyle 1599'da Kahire), *Sieben Jahre in Aleppo (1566-1663). Reiss Beschreibung des Wolfgang Aigen* (1980; Halep'te Yedi Yıl [1566-1663]. Wolfgang Aigen'in Gezi Notları), gene Mustafa Âli'nin *Nasihatü's-Selâtin*'ini içeren *Mustafa Ali's Counsel of Sultans of 1581* (1979-82, 2 cilt; 1581'de Mustafa Ali'nin Sultanlara Öğütleri), *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem 'The Jewish Bride*'dır (1981, Avedis K. Sanciyan ile birlikte; Eremya Çelebi Kömürciyan'ın Ermeni Türkçesiyle Yazdığı 'Yahudi Kızı' Şiiri). Öbür çalışmaları arasında *Grammatik und Lehrgang des Türkischen* (1943; Türkçenin Dilbilgisi ve Öğrenilmesi), *Turkish Literary Reader* (1963; Türk Edebiyatından Seçmeler), *The Koman Riddles and Turkic Folklore* (1966; Koman Bilmeceleri ve Türkik Halklarda Folklor), *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles* (1973, İ. Başgöz ile birlikte; Bilmece: Türk Bilmeceleri Külliyatı), *Advanced Turkish Reader, Texts in the Social Sciences and Related Fields* (1973; İleri Düzeyde Türkçe Okuma Parçaları: Toplum Bilimleri ve İlgili Alanlardan Metinler), *The Turkish Shadow Theater and the Puppet Collection of L. A. Mayer Memorial Foundation* (1977; Türk Gölge Tiyatrosu ve L. A. Mayer Vakfı'nın Kukla Koleksiyonu) anılabilir.

tifdruk, ROTOGRAVÜR olarak da bilinir, baskı kalıbındaki çukurlara doldurulan sıvı mürekkebin kâğıt üzerine aktarılması ilkesine dayalı olarak çalışan baskı sistemi. Desen baskı kalıbına dağlama ya da oyma yoluyla aktarıldığı için, bu yöntem çukur baskı olarak da kabul edilir. Tifdruk baskı işlemi sırasında baskı kalıbı önce mürekkebe bulanır, sonra sıyrılarak temizlenir. Kalıp kâğıdın üzerine basıldığında, kâğıt yalnız oyuklarda kalan mürekkebi emer.

Tifdruk baskıda, basılacak desenin pozitif filmi hazırlanır. Film bakırdan yapılmış olan baskı kalıbının üzerine yerleştirilir ve filmdeki görüntü fotomekanik yolla kalıba aktarılır. Bunun sonucunda baskı kalıbı üzerinde binlerce küçük kare oluşur. Kalıp pozitif filmin arkasından ışığa tutulduktan sonra asit banyosuna daldırıldığında bu karelerin her biri değişik bir tepki gösterir. Kalıp üzerinde açılan oyukların derinliği, basılacak desenin renk farklarını belirler. Derin oyuk noktalar çok mürekkep tutar; derin olmayan noktacıklar ise çok az ya da hiç mürekkep tutmadığı için o bölümler açık renk ya da beyaz çıkar.

Baskı işlemi sırasında, üzerine baskı kalıbının yerleştirildiği merdane (baskı kazanı), sıvı ve çabuk kuruyan mürekkep karışımıyla dolu bir hazne içinde dönecek biçimde ayarlanmıştır ya da merdaneye farklı bir yöntemle mürekkep püskürtülür. Merdane dönerken ince, keskin bir bıçak merdane yüzeyinde biriken mürekkebi sıyırır, ama çukur noktalarda biriken mürekkep kalır. Daha sonra üzerine baskı yapılacak kâğıt merdaneyle temas eder, oyuk noktalardaki mürekkebi emer. Renkli tifdruk baskıda her renk için ayrı bir baskı kalıbı hazırlanır.

Oyukların derinliğine göre mürekkep farklı renklerde ve tonlarda basılabildiği için tifdruk baskıda zengin, birbirinden çok farklı tonlarda, net ve yumuşak baskılar elde edilebilir. Bu özellikleri nedeniyle fotoğraf baskısında ve aynı renkte çok fazla baskı yapılması gereken durumlarda tifdruk baskı tercih edilir. Tifdruk baskı, gazetelerin renkli eklerinin (renkli magazin sayfalarında), katalogların, renkli resimli magazinlerin, resimli kitapların, afişlerin, takvimlerin ve buna benzer renkli yayınların basımında yaygın olarak kullanılır. Selofan kâğıdı ve benzeri malzeme üzerine tifdruk renkli baskıyla parlak renkli ambalaj kâğıtları üretilir. Yüksek hızda baskı tekniği kullanan tifdruk baskı, siyah-beyaz ya da renkli resimler içeren ve çok basılan malzemelerin üretiminde kullanılırsa ekonomik olabilir. *Ayrıca bak.* basım.

Tiffany, Louis Comfort (d. 18 Şubat 1848-ö. 17 Ocak 1933, New York kenti), ABD'li ressam, dekoratör ve tasarımcı. *Art nouveau* üslubunun en güçlü temsilcilerinden biri olarak uluslararası üne kavuşmuş ve cam sanatına önemli katkılarda bulunmuştur.

Louis Comfort Tiffany'nin sırlı Favrile camından bir vazosu, New York kenti, 1896; Victoria ve Albert Müzesi, Londra
Victoria and Albert Museum, Londra

Ünlü kuyumcu Charles Lewis Tiffany'nin oğluydu. ABD'li ressam George Inness ve Samuel Colman'dan ders aldı; kendini yetiştirmek için Paris'te de ressam olarak çalıştı. ABD'ye döndükten sonra ressam olarak kabul gördü ve New York kentindeki Ulusal Tasarım Akademisi'ne üye alındı. 1877'de akademinin tutucu tavrına bir tepki olarak John La Farge ve Augustus Saint-Gaudens gibi sanatçılarla birlikte Amerikalı Sanatçılar Derneği'ni oluşturdu.

1875'te vitray alanında denemeler yapmaya başladı ve üç yıl sonra New York eyaletindeki Cirona'da bir cam fabrikası kurdu. 1890'larda ülkenin önde gelen cam üreticilerinden biri oldu ve özgün renklendirme yöntemleri üzerinde çalıştı. Latince *faber* (zanaatçı) sözcüğünden türeterek "Favrile" adını verdiği bir sırlı camla(*) bütün dünyada üne kavuştu. Özgürce biçimlendirdiği yanardöner parıltılı Favrile camını bazen tunç benzeri alaşımlarla ya da başka metallerle birlikte kullanıyordu. Bazısının üstünde "L.C. Tiffany" ya da "L.C.T." imzası bulunan bu tür cam işleri 1890-1915 arasında çok tutuldu; 1960'larda da yeniden moda oldu.

Bir süre sonra Tiffany Glass and Decorating Company'yi kuran Tiffany, Başkan Chester A. Arthur tarafından Beyaz Saray'ın kabul salonlarını yeniden dekore etmekle görevlendirildi ve giriş salonu için büyük bir vitray pano hazırladı. Chicago'daki 1893 Kolomb Dünya Fuarı'nda bir şapelle New York kentindeki Kutsal St. John Katedrali'nin ana altarını da o tasarladı. Tiffany Fransız tasarımcı Émile Gallé'nin 1889 Paris Sergisi'nde yer alan *art nouveau* cam işlerinden çok etkilenmişti; bunun sonucunda üfleme camla ilgilenmeye başladı. 1896'dan 1900'e değin pek çok Favrile camı üretti. Olağanüstü güzellikteki bu parçaların çoğunda gizemli ve izlenimci bir hava yaratmayı bilmişti. Getirdiği yeniliklerle *art nouveau* akımının en önde gelen sanatçılarından biri oldu.

1900'de adını Tiffany Studios'a çevirdiği firmasında lambalar, takılar, kap ve kâseler, biblolar da üretmeye başladı. 1911'de México'daki Güzel Sanatlar Sarayı için dev bir cam vitray tasarladı. 1919'da bütünüyle kendi tasarımı olan Long Island'daki malikânesinde Louis Comfort Tiffany Güzel Sanatlar Öğrencileri Vakfı'nı kurdu. Bu yapı burs ödeneklerinin karşılanabilmesi için 1946'da satıldı.

Tiffany Légion d'honneur nişanıyla onurlandırılmış, ayrıca Paris'teki Ulusal Güzel Sanatlar Derneği'ne ve Tokyo'daki İmparatorluk Güzel Sanatlar Derneği'ne onur üyesi seçilmiştir.

Tiflis, Gürcüce TBILISI (1936'ya değin TPILISI). Gürcistan'ın başkenti. Kura Irmağı üzerinde, akarsuyun Trialeti ve Kartli sıradağlarını yardığı noktada yer alır. Transkafkasya'nın batı ve doğu kesimleri arasındaki yolu denetleyen stratejik bir konuma sahiptir. İS 458'de (bazı kaynaklarda 455'te), Kartli (Gürcistan) Krallığı'nın başkentinin Mtsheta'dan buraya taşınması üzerine kuruldu. Birçok kez işgal ve yağmalamaya uğradıktan sonra 6. yüzyılda Perslerin, 7. yüzyılda da Bizanslılar ile Arapların

Kura ırmağı üzerindeki Tiflis kentinden bir görünüm, Gürcistan
Art Resource—EB Inc

denetimine girdi. 1122'de Gürcistan kralı II. David (Kurucu) Tiflis'i geri aldı ve yeniden başkent yaptı. 1234'te Moğolların eline geçen kent 1386'da Timur tarafından yağmalandı. Osmanlıların da birkaç kez

işgal ettikleri kenti 1795'te İranlılar yakarak yerle bir ettiler. Sonuçta 1801'de Rusların eline geçti. Sonraki yıllarda Vladikavkaz' dan (bugün Orconikidze) Tiflis'e kadar uzanan Gürcistan Askeri Karayolu inşa edildi. Kent 1872'de demiryolu ile Karadeniz kıyısındaki Poti'ye, 1883'te de Hazar Denizi üzerindeki Bakû'ya bağlandı. 1921'de Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldı. 1922-36 arasında Tiflis Transkafkasya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti'nin de başkentiydi.

Modern Tiflis etkileyici bir kenttir. Sağ yakasında bir cadde uzanan Kura Irmağı kısmen dik bir koyak içinde yer alır, ama kentteki Ortaçala hidroelektrik santralı ırmağın genişlemesine yol açar. Dar, dolambaçlı sokakların bulunduğu eski kente eski kalenin yıkıntıları ile bunun yukarısında bir sırtta yer alan dev, simgesel Kartlis Deda (Gürcistan'ın Annesi) heykeli egemendir. Eski kentte 5. yüzyıla ait olan, sonraki dönemlerde de birçok kez yeniden inşa edilen Sioni Katedrali, Gürcistan krallarının Metehi Sarayı ve 6. yüzyıla ait Ançisheti Kilisesi bulunur. Kentin daha yeni bölümleri, kablolu hatla ulaşılan Mtatsminda Dağının alt kesiminde yer alır. Kentin kuzeyinde sulama kanallarıyla beslenen büyük bir baraj gölü vardır.

Önemli bir kültür ve eğitim merkezi olan kentte Gürcistan Bilimler Akademisi, bir üniversite, birçok yüksekokul ve 100'den fazla araştırma kuruluşu etkinlik gösterir. Önemli bir sanayi merkezi olan kentte elektrikli lokomotifler, makine tezgâhları, tarım makineleri ve elektrik donanımı üretilir. Öbür sanayi etkinlikleri arasında dokumacılık, deri eşya, ayakkabı, mobilya, bira, şarap, çeşitli başka içkiler ve gıda maddeleri üretimi sayılabilir. 1966'da kentte metro kurulmuştur. Nüfus (1991 tah.) 1.279.000.

tifo, etkeni vücuda mikroplu su ve besinlerin yenmesiyle giren *Salmonella typhi* türü bakteri olan akut enfeksiyon hastalığı. Onikiparmakbağırsağında çoğalan bakteriler incebağırsaktaki Peyer plakları ve öbür lenf düğümlerine yerleştikten sonra 24-72 saat içinde kana geçer ve septisemi (kan zehirlenmesi) ya da sistemik enfeksiyonla sonuçlanır.

10-14 günlük bir kuluçka evresinden sonra halsizlik, baş ağrısı, yaygın ağrılar, ateş ve uykuyu da bozabilen huzursuzluk gibi tifo belirtileri ortaya çıkar. Ayrıca burun kanaması, iştah azalması, öksürük ve ishal ya da kabızlık da görülebilir. Ateş yavaş ama inatçı bir biçimde yükselir, yükseliş genellikle basamak biçimindedir, 7-10 gün içinde 39,4°C ile 40°C düzeyine kadar çıkar ve 10-14 gün kadar daha hafif azalmalar göstererek (özellikle sabahları) yüksek kalır. Hastalığın ilk birkaç gününde hasta henüz ayakta olabilir. Ateşli evrenin ikinci haftasında vücutta küçük, pembe lekelerden oluşan bir döküntü belirir, 4-5 gün sonra kendiliğinden solar. İncebağırsak duvarındaki Peyer plakları iltihaplanır, doku ölümü (nekroz) görülür. Bu dokuların ülserleşip delinmesi kanama ve peritonite neden olur. Tifonun öbür komplikasyonlarından bazıları akut safrakesesi iltihabı, kalp yetmezliği, zatürree, ensefalit ve menenjittir. Yüksek ateş sürdükçe belirtilerin şiddeti artar ve bilinç bulanıklığı ya da delirium tablosuyla sonuçlanabilir.

Üçüncü haftanın sonunda hasta bütünüyle tükenmiş ve aşırı zayıf düşmüştür. Karın bölgesi ile ilgili belirtiler ön plana çıkar, kalıcı akıl bozuklukları oluşabilir. Bazı iyi gidişli olgularda, dördüncü haftanın başlarında ateş artık yükselmez, hastalık belirtileri azalmaya ve vücut ısısı giderek normale dönmeye başlar. Tedavi edilmeyen tifo olgularının yüzde 25'i kaçınılmaz olarak ölümle sonuçlanır.

Büyük tifo salgınlarının çoğu kent su şebekesinin kirlenmesiyle ortaya çıkar. Bunun yanı sıra bakteriyi vücutlarında barındıran taşıyıcıların besinler, süt ve suyla temas etmesiyle, sinekler aracılığıyla ya da temizlik amacıyla mikroplu suların kullanılmasıyla da hastalık bulaşabilir. Kirli sularda yetişen kabuklu deniz hayvanları, özellikle istiridyeler ile arıtılmamış kanalizasyon sularıyla sulanan ya da kirlenen toprakta yetiştirilen sebzelerin yenmesi de tehlikelidir. Hastalığın önlenmesinde kanalizasyon sularının arıtılması, kullanılacak suların filtrasyonu ve klorlanmasıyla gıda sanayisi ve lokantalarda taşıyıcıların çalıştırılmaması önde gelir. 20. yüzyılın ilk yıllarında ölü tifo mikrobu kullanılarak hazırlanan aşı özellikle orduda ve çeşitli kuruluşlarda kullanılmış ve hastalığın ortaya çıkma sıklığının düşürülmesine katkıda bulunmuştur.

Tedavi önceleri tümüyle belirtilerin ortadan kaldırılmasına ve hastanın genel durumunun desteklenmesine yönelikken 1948' den sonra antibiyotikler kullanımına dayalı özgün tedavi etkili olmaya başladı. Kloramfenikol tedavisinin üçüncü ya da dördüncü gününde hastanın ateşi düşmeye başlar, ardından da genel bir düzelme görülür. Hastalığın yeniden alevlenmesini önlemek için ilaç tedavisi birkaç hafta sürdürülmelidir. Tedavide etkili bir seçenek de bazı antibiyotiklerle birlikte uygulanan ampisilin tedavisidir.

Tifo olgularının yüzde 30'u idrar ve dışkılarıyla haftalar ve hatta aylarca hastalık etkeni bakteriyi çıkararak geçici taşıyıcı olur. Olguların yaklaşık yüzde 5'i ise mikrobu yıllarca çevrelerine saçarak uzun süreli taşıyıcı olabilir. Açık hastalık belirtisi göstermeyen bu olgularda hastalık etkeni esas olarak safrakesesi ve safra yollarında ürer. Taşıyıcılar bakteriyi çevreye sürekli olarak ya da aralıklı saçabilir.

tiftik, MOHER olarak da bilinir, Ankara keçisinden elde edilen kıl elyaf. Özel kıl elyaf(*) olarak adlandırılan hayvansal dokuma elyafı grubunun en önemli üyesidir. Moher adı Arapça *muhayyer* (keçi kılından kumaş) sözcüğünden türemiştir ve ortaçağda *mockaire* sözcüğüne dönüşmüştür. En eski dokuma elyafından biri olan tiftik binlerce yıl yalnızca Türkiye'de üretilmiş ve ancak 19. yüzyılda Avrupa dokuma sanayisine girmiştir. İlk olarak 1800'lerin ortalarında Güney Afrika'ya ve ABD'nin güneybatısına götürülen damızlık Ankara keçileri bu ülkelerdeki yerli keçilerle melezlenerek kıl elyafının niteliği iyileştirilmiştir.

Ankara keçisinin yapağısı düzenli lüleler halinde ve yılda ortalama 20-30 cm kadar büyür. Ankara keçileri genellikle yılda iki kez kırkılır ve her kırkılmada yaklaşık 2,25 kg yapağı elde edilir. Islah çalışmaları sonucunda istenmeyen kaba dış örtü tüyleri büyük ölçüde yok edilmiştir.

ABD'de üretilen tiftik yerel ambarlarda toplandıktan sonra Boston ve Philadelphia' daki pazarlama merkezlerine gemilerle taşınır ya da doğrudan dokuma fabrikalarınca satın alınır. Türk tiftiğinin başlıca pazarlama merkezi İstanbul'dur. Afrika tiftiğinin büyük bölümü ise İngiltere'ye satılır. Tiftik, doğal yağların, kir ve bitkisel maddelerin temizlendiği bir işlemden geçirilir ve katışıkların neden olduğu kahverengimsi renk bu işlemde giderilir. Temizlenmiş yapağının ağırlığı ham yapağınınkinin yüzde 70-90'ı arasında değişir.

Tiftik elyafının başlıca bileşeni, yünde olduğu gibi protein yapısındaki keratindir. Yapısı yününkine çok benzemekle birlikte tiftiğin dış katmanı yün lifine göre daha az sayıda üst üste gelmiş hücreden oluştuğundan lif yüzeyi oldukça düzgündür. Ortasındaki korteks bölümü lif boyunca uzanır ve çoğunlukla hava dolu cepler içerir. İlik kanalı bulunan tiftik liflerinin oranı yüzde 1'in altındadır. Kıvrımları da oldukça azdır ve yaklaşık 2,5 cm'sinde birden az lüle bulunur. Bir yaşına kadar olan yavrulardan elde edilen liflerin çapı 10-40 mikron arasında değişir, buna karşılık yetişkinlerden elde edilenlerinki 25-90 mikron arasındadır.

Tiftik lifleri uzun, parlak ve dayanıklıdır. Yün gibi nemi çok iyi soğurur ve tutar, boyalara karşı ilgisi çoktur, ama kimyasal maddelere karşı daha az dayanıklıdır. Isıdan, Güneş ışığından, güve larvalarından etkilenmesi ve eskimesi yününkine çok benzer, pullu yapısı nedeniyle yünden daha zor katlanır. Çoğunlukla parça halinde tiftikten dokunan kumaşlar elbise, ceket, mayo gibi çok çeşitli giysilerin yapımında kullanılır, ayrıca tiftik elyafından örgü ipliği ve örülmüş eşya üretilir. Tiftik elyafı çoğunlukla öbür ipliklerle birlikte karıştırılarak ya da kumaş dokunurken atkı ya da çözgü ipliği olarak kullanılır. Eskiden astar olarak çok kullanılmıştır, ama bugün bu amaçla daha çok yapay elyaftan dokunan kumaşlardan yararlanılmaktadır. Eskiden, döşemelik kumaş olarak kullanılan tiftik dokumalardan bugün yalnızca lüks ve dayanıklı döşemeliklerde yararlanılır.

Tiftik üreten başlıca ülkeler Türkiye, ABD ve Güney Afrika'dır. İngiltere, Hollanda ve Belçika ise en çok tiftik tüketen ülkeler arasındadır.

tiftik keçisi *bak.* Ankara keçisi

tifüs, LEKELİHUMMA olarak da bilinir, ani başlayan baş ağrısı, titreme, ateş, yaygın ağrılar ve üçüncü ya da beşinci gün ortaya çıkan döküntüler ve kanda zehirli madde bulunmasıyla (toksemi) belirlenen ve iki ya da üç hafta süren bir dizi enfeksiyon hastalığına verilen ortak ad. Önceleri bütünsel bir klinik tablo oluşturan tek bir hastalık sayılan tifüs bugün, insanlara böcek taşıyıcı hayvanlardan bulaşan ve birbiriyle yakın akraba olan *Rickettsiaceae* familyasından farklı riketsiya türlerinden bakterilerin neden olduğu bir hastalık grubu olarak kabul edilmektedir. Bu hastalık grubu şöyle sınıflandırılmaktadır: Bitle bulaşan epidemik tifüs, pirelerle bulaşan fare tifüsü ya da endemik tifüs, kenelerle bulaşan çalılık tifüsü (çuçugamuşi hastalığı) ve başka tür kenelerle bulaşan tifüs.

Epidemik tifüs etkeni olan *Rickettsia prowazekii*, bir insandan öbürüne insan bitiyle (*Pediculus humanus*) geçer. Hastalık etkeni bite, hasta bir insanın kanını emerek bulaşır. Riketsiya bakterisi bitin bağırsak duvarının epitel hücrelerinde çoğalır ve bitin dışkısıyla dışarı atılır. Enfeksiyon bitin 12-18 gün içinde ölümüne neden olur. Enfeksiyon insana genellikle bit ısırığını kaşırken oluşan sıyrıklara enfekte bit dışkısının sürülmesiyle geçer. (Bitin kurumuş dışkısında riketsiyalar günlerce canlı kalabilir ve hastalık yapabilme yeteneğini korurlar.) Bir ya da iki haftalık bir kuluçka döneminden sonra hastada baş ağrısı, iştahsızlık, genel kırıklık hali, ani ateş nöbetleri, bitkinlik ve bulantı görülür. Hastalığın başlangıcından dört ya da altı gün sonra vücudun büyük bir bölümünü tutan

özgün bir döküntü ortaya çıkar. Birinci haftanın sonunda en yüksek düzeye çıkan ateş 12. güne kadar düşmez, bundan sonra oldukça hızlı düşerek komplikasyonsuz olgularda 14-16. günde tamamen normale döner. İyileşme döneminde uzunca bir genel zayıflık ve ruhsal çöküntü görülebilir ve hastanın nekahet dönemi oldukça uzundur. Hastalığın ölümcül seyrettiği olgularda hızlı kilo yitimiyle birlikte delirium ve koma gelişir, ani ölüm nedeni genellikle kalp yetmezliğidir.

Epidemik tifüs insanlık tarihinin en büyük salgınlarının nedenlerinden biridir. Tarih boyunca insanların kötü yaşam koşulları altında toplu yaşadıkları alanlarda görülmüştür. Avrupa yazınında ortaçağdan başlayarak tifüsten söz edilmiştir. En iyi bilinen salgınlar 17, 18 ve 19. yüzyıllarda aralıklarla Avrupa'da görülmüştür. İrlanda'daki patates kıtlığının etkin olduğu 1846-49 yıllarıyla Napoléon savaşlarında büyük tifüs salgınları yaşanmıştır. 19. yüzyılda epidemik tifüsün tifodan farklı bir hastalık olduğu saptanmış ve 20. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da yaşam koşullarıyla sağlık hizmetlerinin gelişmesi sonucunda önceleri giderek azalmış, daha sonra da bütünüyle ortadan kalkmıştır. Ama hastalığın, aralıklarla da olsa Afrika'nın bazı bölgeleri ve Ortadoğu ülkeleriyle Doğu Avrupa'da etkinliğini sürdürdüğü bilinmektedir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya, Polonya ve Romanya'da milyonlarca kişinin ölümüne neden olan tifüsün, II. Dünya Savaşı yıllarında da salgınları görülmüştür. Bu dönemdeki salgınlar daha çok Alman toplama kamplarıyla sığınmacılar arasında görülmüştür.

II. Dünya Savaşı yıllarında epidemik tifüse karşı geliştirilen aşı zamanında uygulandığından hastalığın gidişini önemli ölçüde etkileyebilmiştir. 20. yüzyılın ortalarında böcek öldürücü DDT'nin kullanıma sunulmasıyla epidemik tifüs salgınları önemli ölçüde önlenebilmiştir. Bit öldürücü etkisi güçlü ve uzun süreli olan DDT doğrudan bulaşma tehlikesi olan kişilerin elbiselerine uygulanmakta ve vücutla temasa geçen bitleri öldürmektedir. Öbür türler gibi epidemik tifüs de kloramfenikol ve tetrasiklin gibi antibiyotiklerle kolayca tedavi edilebilmektedir. Aşılama ve DDT gibi maddelerle yapılan bit mücadelesine karşın, dünyanın birçok bölgesinde kötü koşullarda yaşayan kitleler içinde tifüs bugün de önemli bir sağlık sorunudur.

Epidemik tifüse oldukça benzeyen bir başka hastalık da Brill-Zinsser hastalığıdır (yineleyen tifüs). Hastalık bir ara epidemik tifüs etkeni bulaşmış olan kimselerde, bazen yılları bulan sessiz bir dönemden sonra görülen hafif epidemik tifüs belirtileriyle ortaya çıkar. Bu hastalık ilk olarak bitten arınmış topluluklarda tifüs olayları görüldüğünde dikkati çekmiştir. Kloramfenikol ya da tetrasiklin gibi ilaçlarla zamanında tedavi edildiğinde kolayca iyileşmektedir.

Farelerle bulaşan endemik tifüs etkeni *Rickettsia typhi* (*mooseri*) özellikle göçmen Norveç kemeleri arasında yaygındır, ama seyrek olarak ev fareleriyle öbür küçük kemiricilerin de bakteriyi taşıdığı saptanmıştır. Tropik fare piresi *Xenopsylla cheopis* dışkısı ile hastalığı insanlara bulaştıran başlıca taşıyıcıdır. İnsanlardaki olguların sıklığı ev kemiricileriyle temasa bağlıdır. Hastalığın genel gidişi bitle bulaşan tifüse benzer, ama daha hafiftir, komplikasyonlar daha az görülür ve toplam ölüm oranı yüzde 5'ten azdır.

Keneler ile bulaşan tifüs genellikle ayrı bir hastalık olarak kabul edilir ve benekli humma ya da Kayalık Dağlar benekli humması olarak da adlandırılır.

Çuçugamuşi hastalığı olarak da bilinen çalılık tifüsünün etkeni *R. tsutsugamushi*'dir ve insanlara *Trombiculidae* familyasından kenelerin bazı çeşitleri tarafından bulaştırılır. Hastalığın taşıyıcısı olan kene türleri özellikle *Leptotrombidium akamushi* ile *L. deliens*'tir. Bu keneler hastalığı larva evrelerinde yaban kemiriciler ya da başka küçük hayvanlardan alırlar; insanlara da bu larvaların ısırması sonucunda bulaşır. Hastalık Güneydoğu Asya ülkeleriyle Japonya adalarında yaygındır. Japonya'da çalılık tifüsü ilk olarak 1899'da tanımlanmış ve 1906-32 yılları arasında yoğun olarak araştırılmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında çalılık tifüsü Büyük Okyanusta savaşan binlerce askerin ölümüne ya da işgöremez duruma gelmesine neden olmuştur.

Kene ısırığından 10-12 gün sonra hastalık belirtileri görülmeye başlar. Kenenin ısırdığı yerde kırmızı ya da pembe renkli bir lezyon oluşur, daha sonra da baş ağrısı, ateş, titreme, yaygın ağrılar ile lenf bezlerinde şişme gibi belirtiler ortaya çıkar. Ateş yükselmesinden bir hafta kadar sonra gövde derisinde başlayan pembemsi döküntüler kol ve bacaklara yayılır. Ateş genellikle iki hafta içinde düşer, üç ya da dört hafta sürmesi çok ender görülen bir durumdur. Şiddetli bir zatürree oldukça sık görülür; kalp, akciğerler ve kan sistemindeki bozukluklar bir süre sonra genel dolaşım yetmezliğiyle sonuçlanabilir. Tedavi edilmediğinde öldürücü olabilen çalılık tifüsü, günümüzde kloramfenikol ya da tetrasiklin gibi antibiyotiklerle etkin olarak iyileştirilmektedir.

Tigellinus, Ofonius (ö. İS 69), 62-68 arasında Roma imparatoru Neron'un başdanışmanı. Acımasızlığı ve eğlenceye düşkünlüğüyle imparatoru olumsuz yönde etkilemiştir. Sicilyalı olan Tigellinus, 62'ye değin *vigil*'lerin (itfaiye ekibi) yöneticiliğini yaptı. O tarihte Praetoria Muhafız Alayı'nın başına getirildi. 65'te Piso ailesinin Neron'a karşı düzenlediği başarısız suikast girişiminden sonraki terör döneminde etkin rol oynadı. Roma'nın yerle bir olmasına ve Hıristiyanlara yönelik baskıların başlamasına yol açan büyük yangını onun çıkardığı sanılır. Neron'a karşı başlayan ayaklanma (68) sırasında görevini bıraktı, ama ertesi yıl İmparator Otho'nun baskısıyla intihar etmek zorunda kaldı.

Tiglat-pileser I, Asur dilinde TUKULTI-APAL-EŞARRA (hd İÖ y. 1115 - y. 1077), ilk Asur krallarının en önemlilerinden biri.

Muşki ya da Moski (Kitabı Mukaddes'te Meşek) olarak bilinen göçebe kavmin, demir yataklarını ele geçirmek amacıyla Anadolu'ya saldırılar düzenlediği dönemde tahta çıktı. Kummuh (Adıyaman yöresi) bölgesinde 20 bin askerden oluşan Muşki kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Asur topraklarını genişletti. Akdeniz'e açılan topraklardaki göçebe kabileleri denetimi altına alarak Suriye kıyılarına ulaştı. Fenike ticaret kentlerini vergiye bağladı. Suriye kıyısı ile ticari ilişkileri olan Mısır'ı da dostça davranmak zorunda bıraktı.

Tiglat-pileser III, Asur dilinde TUKULTI-APAL-EŞARRA (ö. İÖ 8. yy), İÖ 746-727 arasında Asur kralı. Asur yayılmacılığının son ve en önemli aşamasını başlatmış, Suriye ile Filistin'i egemenliği altına aldıktan sonra Asur ve Babil krallıklarını kendi yönetiminde birleştirmiştir (İÖ 729 ya da 728).

Yaşamına ilişkin bilgiler vakayiname, mektup ve yazıtlara dayanır. Resmi yazıtlar yanında vakayinameler onun döneminde tutulmaya başlamış ve Kalah'taki (bugün Nimrud, Irak) sarayının duvarlarını süsleyen üstü kabartmalı levhalara yazılmıştır.

Tiglat-pileser'in babası III. Adad-nirari döneminde Asur siyasal ve askeri bakımdan zayıf düşmüş, Akdeniz'e ve İran yaylalarına giden ana ticaret yolları kuzey komşusu Urartu'nun denetimine girmişti. Bu arada imparatorluğa bağlı bazı bölgeler de vergi vermeyi reddediyordu. Adad-nirari'den sonra başa geçen oğlu V. Asur-nirari İÖ 745'teki ayaklanmayla devrilince Tiglat-pileser ("Eşarra [Asur] Tapınağı'nın oğluna güvenirim" anlamına gelen Tukulti-apal-eşarra'nın İbranicesi) adıyla öbür oğlu tahta çıktı.

Zeki ve etkili bir hükümdar olan Tiglat-pileser merkezî yönetimden bağımsız olmaya çalışan büyük eyaletleri bölerek valilerin yönetiminde daha küçük birimler oluştur-

III. Tiglat-pileser, Nimrud'da bulunmuş bir kabartma, İÖ 8. yy; British Museum, Londra
British Museum, Londra

du. Bağımlı dış topraklara doğrudan kendisine karşı sorumlu olan, öte yandan yerel yöneticilerle işbirliği içinde çalışan Asurlu yöneticiler atadı. 738'e değin böyle 80 yönetim birimi kurulmuştu. Asurlu yöneticiler doğrudan hükümdara bilgi veriyor, böylece uzak bölgeler sistemli biçimde denetlenebiliyordu. Bu yöneticiler bölgelerinde vergi toplamak, askeri malzemeyi denetlemek ve gerektiğinde orduya destek olacak askeri güç toplamak gibi yetki ve sorumluluklarla donatılmıştı. Bu arada Asur ordusu örgütlü ve profesyonel bir güç durumuna getirilmiş ve yerel karakollara dayalı gelişkin bir istihbarat ağı oluşturulmuştu.

Böylece Tiglat-pileser, çevre kabilelerin egemenliğini kırmaya başladı. Önce doğuda Zamua'ya (bugün es-Süleymaniye, Irak), ardından kuzeyde Medlere karşı seferler düzenledi. Bu bölgeleri yönetimine bağladıktan sonra Bağdat'ın kuzeydoğusundaki Pukudu topraklarını Arrapkha (bugün Kerkük) eyaletiyle birleştirdi; böylece Arami kabileleri üzerinde denetim sağlandı. Bu seferler ölümüne (İÖ 734) değin Asur'la barış içinde yaşayan Babil kralı Nabonassar'ın konumunu da güçlendirdi ve Tiglat-pileser'in yeniden iskân politikasını daha rahat uygulamasını sağladı. Artık yabancı topraklarla kuşatılmış olduklarından korunma gereksinimiyle merkezi yönetime bağımlı duruma gelen birçok kabile, sınır bölgelerine yerleştirildi. Yalnız İÖ 742-741 arasında yeni yerlere yerleştirilen insanların sayısı 10 bini buluyordu.

Daha sonra Tiglat-pileser Urartu hükümdarı II. Sardur ile onun müttefiki olan geç

Hitit ve Arami devletlerine saldırdı (İÖ 743). Ama Arpad'da (Tel Rifad) karşılaştığı direniş batıya ilerleyişini geciktirdi. İÖ 741'de kazanılan zafer, Kitabı Mukaddes'te de (İşaya 37-13) anlatıldığı gibi uzun vadeli etkiler gösterdi; Tiglat-pileser'den sonra bütün yerleşik bölge halklarını tehdit edecek olan barbar saldırıları durdurulmuş oldu. Arpad ele geçirildikten sonra Damaskos (bugün Şam), Tyros (bugün Sur), Kilikya ve başka birçok bölge vergiye bağlandı. Kral Menahem'in ölümünden önce İsrail'den, her erkek için Ninive'deki bir kölenin fiyatına eşit miktarda para toplanarak 1.000 gümüş yollanmıştı (II. Krallar 15:19-22).

Tiglat-pileser, özellikle Suriye ve Filistin' de önemli başarılar kazandı. Damaskos'taki ayaklanmayı bastırarak Suriye'nin kıyı bölgelerini tümüyle denetimi altına aldı; Mısır' dan Lübnan'a kereste ticaretini engelleyerek Aşkelon ve Gazze'ye kuvvet gönderdi. İÖ 734'te Mısır sınırı kesin biçimde belirlendi. Asur'a bağlı Yahuda kralı Ahaz'a saldıran Ammonoğulları, İdumaialılar ve Moabiler vergiye bağlandı. Tiglat-pileser sonraki iki yıl içinde de Damaskos'a boyun eğdirdi. Kral Pekah öldürülüp yerine Asur yanlısı Hoşea'nın (Asur dilinde Ausi) getirilmesiyle İsrail'de kesin bir egemenlik kuruldu (II. Krallar 15:29-30). Celile'nin yönetimi İsrail'den alınarak komşu bir eyalete verildi.

Asur'a karşı oluşan ayaklanmalarda İÖ 734'te Babil tahtını ele geçirmiş olan Keldani önder Ukin-zer'in parmağı olduğuna inanan Tiglat-pileser, ince taktiklerle Arami kabilelerini birbirine düşürdü. Bu sayede ordusunu Dicle'nin doğusundaki topraklardan geçirerek Babil ve Sapia'yı istila etti (İÖ 729- 728). Ölümünden kısa bir süre önce Pul (asıl adı ya da adının Babil dilindeki karşılığı olduğu sanılır) adıyla Babil tahtına çıktı (II. Krallar 15:19; I. Tarihler 5:26).

Tigre, Arjantin'de, Buenos Aires eyaletinde başlıca yerleşme alanı (*cabecera*) ve yönetim birimi (*partido*). Río de la Plata' da, Buenos Aires eyaletinde, Buenos Aires metropoliten alanının dış kesimlerinde yer alır. Eskiden yönetim biriminde 1678'de yapılan ve 1820'de yeniden inşa edilen bir şapelin çevresine yayılmış bir yerleşme vardı.

Güneydoğuya doğru akarak Río de la Plata'ya dökülen Luján Irmağı yüzölçümü 360 km² olan yönetim birimini ikiye ayırır. Tigre yerleşme alanı dışındaki öteki önemli merkezler Carupá, Don Torcuato, General Pacheco ve Benavídez'dir.

Yerleşme alanı Buenos Aires kentinden kuzeydeki Entre Ríos eyaletine kadar uzanan bölgede ırmak yoluyla yapılan ticaretin merkezi durumuna gelmiştir ve Paris'teki eski Les Halles'i anımsatan Meyve Pazarı'yla (Mercado de Frutas) ünlüdür. Yönetim biriminin Luján Irmağının kuzeydoğusunda kalan kesimi, içinden Paraná Irmağı deltasına bağlanan çok sayıda ırmak ve kanalın geçtiği bir bataklıktır. Ulaşıma elverişli bu suyolları bölgedeki büyük ırmakları birbirine bağlar. Kanallar ve ırmaklar Tigre'yi yatçılık, kürekçilik ve balıkçılık yapılan gözde bir su sporları merkezi durumuna da getirmiştir. 1892'de kurulan Deniz Müzesi'nde gemilerde kullanılan eşya, gemi modelleri, denizcilik araçları ve Arjantin'in katıldığı ünlü deniz savaşlarını konu alan tablolar sergilenir. Yeniden Fetih Müzesi Buenos Aires'in İngilizlerden geri alınışının 150. yılını kutlamak amacıyla 1956'da açılmıştır.

Başkentin büyümesiyle Tigre Buenos Aires metropoliten alanının kuzey ve kuzeybatısındaki banliyölerle birleşmiştir. Yönetim birimi topraklarının dörtte birinden azı Buenos Aires metropoliten alanının sınırlarına girer. Ulaşım dört demiryolu hattı ve ulusal karayolu sistemiyle sağlanır. Nüfus (1980) yönetim birimi, 206.349.

Tigre, TIGRAI ya da TIGRAY olarak da yazılır. Etiyopya'nın kuzey kesiminde tarihi yerleşim alanı. Batısında Alegua Dağında 3.291 m'ye ulaşan yüksek bir plato bölgesi vardır. Bu bölgenin sularını Tekeze ve Gaş (Mareb) ırmakları toplar. Doğudaki Danakil Ovası denizden 116 m aşağıda yer alan Kobar Çukurunun büyük bölümünü kapsar.

Eski Aksum Krallığı'nın çekirdeğini oluşturan bu topraklar Aksum Krallığı'nın başkenti Aksum ve Etiyopya'nın en eski kenti olan 3.000 yıllık Yeha gibi tarihsel yerleşmelerle 1896'da işgalci İtalyan kuvvetlerinin yenilgiye uğratıldığı bir çarpışmaya sahne olan Adowa kentlerini de içerir.

Nüfusun büyük bölümü tarımla (tahıl, baklagiller, kahve ve pamuk) ve hayvancılıkla uğraşır. İşlenmiş ve ham deri önemli ihraç ürünleridir. Çölden çıkarılan tuz ve potas il merkezi Mekele'den ihraç edilir. Tigreler, Rayalar, Azebolar, Afarlar (Danakiller), Agaular bölgede yaşayan halklardır.

16. yüzyılda Osmanlılar ele geçirene değin Kızıldeniz limanları Mitsiva ve Assab'da denetim kuran Tigre, güneye giden kervanların geçtiği bir yer oldu. Bu tarihten sonra önemini yitiren bölgeye çeşitli ülkeler sızmaya çalıştıysa da sonunda İtalyanlar bölgeyi işgal etti (1935-41).

1975'te Tigre Halkı Özgürlük Cephesi yönetime karşı uzun süreli bir ayaklanma başlattı. 1984-85'teki kıtlık ve iç savaş nedeniyle yüz binlerce kişi Sudan ve Cibuti'ye göç etti.

Tigre dili, Etiyopya'da, Eritre'nin doğu ve batısındaki düzlüklerde yaşayan Kuzey Tigre halklarının konuştuğu Sami dili. Eski Geez dili ve onun bugünkü devamı Tigrinya diliyle yakın akrabadır. Bu dilde yazılmış belgeler misyonerlerin hazırladığı birkaç dinsel metinden ibarettir. Tigre dili komşu Hami ve Sudan halklarının da ikinci dilidir.

Tigreler, KUZEY TIGRELER olarak da bilinir, Etiyopya'da, Eritre'nin kuzeyinde ve komşu Sudan'ın çeşitli kesimlerinde yaşayan, farklı geleneklere ve kökenlere sahip halklar. Daha çok engebeli ve çıplak tepelerle kaplı bölgelerde toplanmışlardır.

Başlangıçta Kuşi dillerini konuşan Tigreler, birbirine gevşek bağlarla bağlı büyük federasyonlar biçiminde örgütlenmişlerdir. Bugün konuştukları Sami dillerinden Tigre dili güneyde yaşayan Tigrelerin (Amharalar ve Tigreler) konuştuğu Tigrinya diliyle yakın, Amhara diliyle de uzak akrabadır. Orta kesimlerdeki dağlık bölgeyi Eritre'deki kurak düzlüklerden ayıran yükseltiler Kuzey ve Güney Tigrelerin birbirinden kopmasında etkili olmuş ve bu uzun kopuş süreci Kuzey Tigrelerin bağımsız olarak gelişmeleriyle sonuçlanmıştır.

En büyük federasyonu Bucelerin bir kolu olan Amerler (Beni Amerler) oluşturur. Müslüman olan Amerler Sudan'ın doğusunda yaşayan Mirganiye ailesinin dinsel üstünlüğünü kabul eder. Amerler arasında yalnızca Kuşi dilini ve hem Tigre, hem de Kuşi dillerini konuşanlar varsa da çoğunluk Tigre dilini kullanır. Gene Tigre dilini konuşan Bet-Asgadeler Hıristiyanlıktan vazgeçerek Müslümanlığı benimsemişlerdir. Eritre'nin Kenan bölgesinde kalabalık gruplar halinde yaşayan Mensalar ve Marialar, Tigre dilini konuşan ve İslamı kabul eden öteki Tigre gruplarındandır.

Tigrelerin çoğunluğu komşu Sudan'da olduğu gibi göçebe çoban yaşamı sürer. İslamın Tigreler üzerindeki etkisi gitgide güçlenmekte ve Tigre dili yerini yavaş yavaş Arapçaya bırakmaktadır. Güney Tigreler için *bak.* Amharalar ve Tigreler.

Tigridia *bak.* kaplanzambağı

Tihamet Asir, Suudi Arabistan'ın güneybatı kesimindeki Asir yönetim bölgesinde (*mıntıka*) kıyı ovası. Arabistan Yarımadasının batı kıyısına kadar inen büyük kıyı ovası Tihame'nin ortagüney kesimini oluşturur. Suudi Arabistan'ın batısındaki dağlarla Kızıldeniz arasında, Yemen'in hemen kuzeyindedir. Yaklaşık 64 km genişliğinde olan Tihamet Asir'in tuzlu toprağı tarıma elverişli değildir. Ama görece daha iyi sulanan yukarı yamaçları, sulama ve kuru tarım yöntemleriyle Suudi Arabistan'ın en büyük ve verimli tarım bölgesine dönüştürülmüştür.

Tihamitü'l-Yemen, Yemen Cumhuriyeti'nin batısında kıyı ovası. Kızıldeniz kıyısında, 13.520 km²'lik bir alanı kaplayan düz ve kurak bir arazi şerididir. Suudi Arabistan sınırındaki Meydı'den Aden Körfezi kıyısındaki Babü'l-Mendep Burnuna (*res*) kadar güney doğrultusunda uzanır. Hecce, el-Hudeyde ve Taiz illerinin bazı bölümlerini kapsar. Ekili alanlar uzun kumul zincirlerinin arasında kalan küçük tarlalardan oluşur. Aralarında Maur, Surdud ve Zabid'in de yer aldığı yedi büyük vadi bir miktar tarım yapılmasına olanak sağlar. Yukarı kesimlerinde ovanın arazi yapısı değişir ve alçak platolar arasında yer alan girintili çıkıntılı vadiler görülmeye başlar. Bölgede tropik bir iklim hüküm sürer. Salif'te tuz çıkarılır. Küçük teknelerle yapılan balıkçılık Kızıldeniz kıyısındaki el-Luheyye, el-Hudeyde, el-Gulayfige ve Muha limanlarında yoğunlaşmıştır. Başlıca sanayi etkinlikleri dokumacılık, cam ve deri eşya üretimidir.

Tihert, 1981'e değin TIARET, eskiden TAGDEMPT. Cezayir'in kuzeyinde kent. Tel Atlasları'ndaki Uarsenis Masifinin güney ucunda, Yüksek Platoların kenarındaki Guezul Dağının (1.375 m) yamacında yer alır. Kentin içinden geçen Tihert Irmağı, Mina Irmağıyla birleşir.

Kentin kalesi, Bizans Döneminde Cezayir' in batı kesiminin yönetim merkezi olan Tingartia kentinin bulunduğu yerdedir. Yakınlardaki Hacar Dağında, 6. ve 7. yüzyıllarda Berberi prensleri için yapıldığı sanılan kare planlı ve basamaklı piramit grupları bulunur. Kent 7. yüzyılda Tahart olarak bilinen önemli bir Arap yerleşmesiydi. 761'de İranlı Abdurrahman bin Rüstem'in eline geçtikten sonra İbadiye mezhebinin merkezi oldu. Ama Fatımilerin saldırıları karşısında Sahra'ya çekilmek zorunda kalan İbadiler burada Mzab'ı kurdular. Daha sonra Tlimsen kentinin ve Osmanlıların denetimine giren Tihert, 1843'te Fransızların eline geçti. Kentin modern kesimi 1863'te General C. L. L. J. de Lamoricière tarafından surlarla çevrili eski kentin kuzeyinde kuruldu.

Serin bir iklime sahip olan Tihert, Sersu Platosunun tahıl ve çiftlik hayvanları yetiştirilen en önemli tarımsal merkezidir. Kent safkan Arap atlarıyla da ünlüdür. Nüfus (1977 geç.) belediye, 62.915.

Tihomirov, Vasili Dmitriyeviç (d. 30 Mart 1876, Moskova - ö. 20 Haziran 1956, Moskova, SSCB), Sovyet bale dansçısı ve öğretmeni. Moskova'daki Bolşoy Balesi'nin özellikleri olan sağlam üslubun ve teknik virtüözlüğün yerleşmesine katkıda bulunmuş. Mihail Mordkin, Aleksandr Volinin ve sık sık birlikte dans ettiği ilk karısı Yekaterina Geltzer gibi olağanüstü dansçıları yetiştirmiştir.

1891'de Moskova'daki Çarlık Bale Okulu'nu bitirdikten sonra iki yıl Petersburg'da Christian Johansson ve Paul Gerdt'den ders aldı. Daha sonra Bolşoy Balesi'ne katılarak başdansçı oldu (1893). En ünlü rolleri arasında *Raymonda*'da Jean de Brienne, *Le Corsaire*'de (Korsan) Conrad ve komünist öğretiyle Sovyet balesini kaynaştırmaya yönelik ilk çalışma olan, koreografisini kendi düzenlediği *Krasni Mak* (1927; Gelincik) balesinde-

Tihomirov ile Yekaterina Geltzer
Dans Düşü'nde, 1911
Sovfoto

ki Sovyet yüzbaşı sayılabilir. Tihomirov ayrıca *La Bayadère* ile *Uyuyan Güzel*'i (1924) yeniden sahneledi; *Esmeralda*'nın da yeni bir düzenlemesini gerçekleştirdi. 1914'te Anna Pavlova'yla birlikte turneye çıktı.

Bale öğretmenliğine çok erken başlayan Tihomirov 1896'da Bolşoy Bale Okulu'nun öğretim kadrosuna resmen katıldı; 1924-37 arasında da bu okulun yönetmenliğini yürüttü. Johansson ve Gerdt'in yerleştirdiği klasik tekniğin korunmasında Geltzer'le birlikte önemli rol oynadı. Enerjik, erkeksi dans üslubuyla Bolşoy Balesi'nin güçlü tekniğini ve dramatik niteliklerini sürdürmesinde etkili oldu.

Tihon, asıl adı VASİLİ İVANOVİÇ BELAVİN (d. 31 Aralık 1865, Toropets, Pskov yakınları, Rus Çarlığı - ö. 7 Nisan 1925, Moskova, SSCB), 1917 Devrimi sonrasında Rus Ortodoks Kilisesi patriği. Başlangıçta, yeni Sovyet yönetiminin kilise karşıtı yasalarına direnerek devlet desteğindeki Yenilenmiş Kilise (Obnovlençeskaya Tserkov) akımına karşı çıkmış, sonradan benimsediği esnek tutum sayesinde kilisenin Sovyet yönetimi altındaki varlığını güvence altına almıştır.

Petersburg İlahiyat Akademisi'ni bitirdikten sonra 1891'de keşiş olarak Tihon adını aldı ve kilise içinde hızla yükselmeye başladı. 1897'de Lublin, 1898'de Alaska piskoposu oldu. 1905-07 arasında, Kuzey Amerika Ortodoks Kilisesi piskoposu olarak New York'ta kaldı. Bu görevi sırasında, Rus kilise yapısını ve ibadet biçimini bölgenin koşullarına uyarlayarak kilisedeki merkeziyetçi yönetime son verdi. Minnesota ve New Jersey'de Ortodoks ilahiyat okulları, Pennsylvania'da bir manastır kurdu; Ortodoks ayin biçimi üzerine İngilizce bir kitap yayımladı.

1907'de Yaroslavl piskoposu olarak Rusya'ya döndü. Ortodoks Kilisesi'ni yeniden örgütlemek ve 1721'de Çar I. Petro'nun (Büyük) kapattığı patrikhaneyi yeniden kurmak amacıyla Ağustos 1917'de toplanan Tüm-Rusya Kilise Konsili'nde Moskova metropoliti (başpiskopos) ve patriği seçildi. Sovyet yönetiminin kilise içinde giriştiği temizlik harekâtını, Ortodoks okullarının devletleştirilmesini, nikâh kıyma yetkisinin kiliseden alınmasını şiddetle eleştirdi. Ama 1918-22 arasındaki İç Savaş sırasında tarafsız kaldı. Buna karşılık 1921-22 yıllarındaki kıtlık sırasında devletin kilise mallarına el koymasına karşı çıktığı ve mülteci din adamlarıyla birlikte bir komplo hazırlamasından kuşkulanıldığı için bir manastıra hapsedildi. Ama İngiltere'den gelen siyasal baskıların da etkisiyle mahkemeye çıkarılmadı. Yenilenmiş Kilise hareketinin başarısız kalması üzerine serbest bırakıldı (1923) ve rejimin meşruluğunu tanıdığı yönünde bir belgeyi imzaladıktan sonra kısıtlı da olsa yetkileri iade edildi. Bundan sonra Tihon, kilise üzerindeki denetimini sağlamlaştırmaya ve Yenilenmiş Kilise grubunun kışkırtmasıyla ortaya çıkan iç çatışmaları çözmeye çalıştı. Tihon'un ölümünden sonra hükümet patrik seçimini yasakladı.

Tihonov, Nikolay Aleksandroviç (d. 1 Mayıs 1905, Harkov, Ukrayna, Rus Çarlığı), 1980-85 arasında SSCB başbakanı. Sovyetler Birliği Komünist Partisi eski genel sekreteri Leonid Brejnev'e yakınlığı ile tanınır.

Ukraynalı orta tabakadan bir ailedeydi. 1930'da Dnyepropetrovsk'taki Metalurji Enstitüsü'nden mezun oldu. Daha sonra Ukrayna'daki Nikopol Boru Fabrikası'nda mühendis olarak çalışmaya başladı; kısa sürede fabrika yöneticiliğine yükseldi. Partide de hızla yükselerek 1947-50 arasında Dnyepropetrovsk parti komitesinin birinci sekreterliğini yürüttü; ardından Moskova'da ekonomik işlerden sorumlu devlet bakanı yardımcılığına, 1950'lerin sonlarında da devlet bakanlığına getirildi. 1963'te Gosplan (Devlet Planlama Komitesi) başkan yardımcısı oldu. 1965'te Brejnev'in parti önderliğine getirilmesinden sonra başbakan yardımcılığına atandı. 1979 sonlarında Politbüro üyeliğine seçildi. Aralık 1980'de hasta olan Aleksey Kosigin'in yerine başbakanlığa getirildi. 1985'te bu görevdeyken emekli olan Tihonov, 1989 ortalarında çıkarılana değin Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ndeki görevini sürdürdü.

Tihonov, Nikolay Semyonoviç (d. 4 Aralık 1896, Petersburg - ö. 8 Şubat 1979, Moskova, SSCB), savaştaki kahramanlıkları konu alan baladları, özgün ve deneysel üslubuyla tanınmış SSCB'li şair ve yazar.

Orta sınıftan bir ailenin çocuğuydu. Yetersiz bir öğrenim gördü. I. Dünya Savaşı'nda hafif süvari alayında çarpıştı. Daha sonra Kızıl Ordu'ya, 1917 Sovyet Devrimi'ne ve İç Savaş'a katıldı. 1920'lerin başında Leningrad'a (bugün Petersburg) yerleşti. Orada 18-19. yüzyıl Alman yazarı E. T. A. Hoffmann'ın romantizmine hayran olan yazarların oluşturduğu Serapion Kardeşleri adlı gruba katıldı. Olağanüstü bir enerjinin boşalması, yeni şeyler öğrenmek ve cesaret göstermek için büyük fırsat saydığı Sovyet Devrimi'nden esinlenen ilk şiir kitapları *Orda* (1922, Ordu) ve *Braga*'da (1922; Çayır) savaş yıllarına ilişkin duygularını dile getirdi. Hem bu şiirlerinde, hem de ilk döneminin öteki ürünlerinde şiirde açıklık, somutluk ve duygusal yoğunluktan yana olan Akmeistlerin(*) etkisiyle somut imgelere, görsel ayrıntılara ve kesin ifadelere yer verdi.

1920'lerin ortasında Velimir Hlebnikov ve Boris Pasternak gibi şairlerin etkisiyle daha deneysel bir şiire yöneldi. Doğu'ya, Orta Asya'ya yaptığı geziler de şiirlerine yeni konular, yeni bir ton ve renk kazandırdı. 1930'larda şiirlerinde toplumsal sorunlara ağırlık vermeye başladı. Buna karşılık, mucizeleri ve gizemli konuları işlediği öykülerinde olduğu gibi bütün düzyazı yapıtlarında romantik üslubunu sürdürdü. II. Dünya Savaşı sırasındaki yapıtlarında, daha önceki yapıtlarında olduğu gibi görev ve cesaret ülkülerini vurguladı.

Edebiyat ve siyaset alanında çalışmalarından dolayı üç Lenin Nişanı, üç Stalin Ödülü ve bir Lenin Ödülü kazanan Tihonov 1944-46 arasında Sovyet Yazarlar Birliği'nin, kurulduğu 1949'dan başlayarak da Sovyet Barış Komitesi'nin başkanlığını yaptı. Ama 1950'lerin sonunda Pasternak'a karşı başlatılan eleştiri kampanyasına katıldığı için bazı Sovyet yazarlarla arası açıldı.

Tihoretsk, Rusya Federasyonu'nun güneybatı kesiminde, Krasnodar bölgesine (*kray*) bağlı Tihoretsk ilçesinin (*rayon*) merkezi kent. Tahıl üretim merkezi olan ve bir demiryolu kavşağında yer alan kentte bir un fabrikası ile lokomotif bakım ve onarım atölyesi bulunur. 1969'da Kafkasya'nın kuzeyindeki petrol boru hattı kente bağlanarak Novorossiysk üzerinden ihracata başlanmıştır. Kentte bir demiryolu teknik okulu bulunur. Nüfus (1985 tah.) 66.000.

Tijuana, Meksika'nın kuzeybatısında, Baja California Norte eyaletinin kuzeybatısında kent. Büyük Okyanusun yakınında, ABD'nin California eyaletindeki San Diego'nun 19 km güneyinde, Tecate Irmağının kıyısında yer alır. 1862'de bağışlanan bir arazi üzerinde kurulan çiftliğin çevresinde gelişti ve zamanla kumarhaneleriyle ünlü bir sınır kasabası oldu. 20. yüzyılda California'dan Meksika'ya geçen ABD'li turistlerin kullandıkları başlıca sınır kapısı durumuna geldi. 1929'da resmen Tijuana adını aldı. Toprak bağışı konusundaki yasal anlaşmazlıklar 1962'ye değin çözülemedi.

Sulamayla çevredeki geniş tarım arazilerinde buğday, arpa ve şaraplık üzüm üretimine geçildi ve 1950'den sonra kentin nüfusu hızla artmaya başladı. Meksika hükümetinin sınır yerleşmelerini geliştirmek amacıyla uygulamaya koyduğu Ulusal Sınır Programı kentteki inşaat ve bayındırlık çalışmalarını canlandırdı. Tijuana kara, demir ve hava yoluyla ABD'nin güneybatısındaki ve Meksika'daki pek çok kente bağlanır. Nüfus (1980) 429.500.

tik, sıklıkla vücudun üst bölümlerinde olmak üzere bir kas ya da kas grubunda ortaya çıkan ani, hızlı ve yinelenen kasılma. Hareket hemen her zaman kısa sürer, engellenemez ve vücudun tek bir bölgesinde sınırlıdır. Ortaya çıktığı bölgenin işlevini engellemez, istençli olarak bir süre için de

olsa durdurulabilir. Tik kişinin hareketlerine yerleştikçe bir alışkanlık olarak değerlendirilmeye başlar, kimi zaman varlığının farkına varılmaz. Bu aşamadan sonra tikin istençdışı olmaya başladığı söylenebilir. Tikin bu özellikleri spazm, kramp ya da korede ortaya çıkan önlenemeyen hareketler ya da sara gibi öbür istençdışı hareketlerden ayırt edilmesini sağlar.

Tiklerin çoğunun kökeninde psikolojik etkenlerin bulunduğu düşünülürse de, ensefalitlerin geç evrelerinde olduğu gibi bazı organik bozukluklarda da benzer hareketler gözlenebilir. Beyin hastalıklarına eşlik eden hareketler yıllarca sürebilirse de sonunda kendi kendine geriler ve geçer.

Tikler sıklıkla 5-12 yaşlar arasındaki çocuklarda görülmekle birlikte, hemen her yaşta ortaya çıkabilir. Hareket kişinin gergin olduğu dönemlerde ortaya çıkar, dikkatin başka yönlere çekilmesiyle kaybolabilir ya da azalabilir. Kişi hareketi bir ölçüde denetleyebildiğini bilirse de kendini daha iyi hissetmek için hareketi yapmak zorunda olduğunu düşünür.

Psikanalitik yaklaşıma göre tikler duygusal etkinliklerin istençdışı hareketler olarak dışa vurulmasıyla oluşur ve büyük ölçüde kişinin erken psikolojik ve cinsel gelişiminde yaşadıklarına bağlıdır.

Tikler sıklıkla yüz ve boyunda ortaya çıkar. En sık rastlananları yinelenen dudak bükme, göz kırpma, burun çekme ve omuz silkmedir. Vücutta baştan ayaklara doğru gidildikçe tiklerin ortaya çıkma sıklığı azalır. Tiklerin tedavisinde psikoterapi, gevşeme ve biyolojik geribesleme eğitimi bir ölçüde yararlı olabilir.

tikağacı (*Tectona grandis*), mineçiçeğigiller (*Verbenaceae*) familyasından, yaprakdöken iri bir ağaca ve bundan çıkarılan değerli keresteye verilen ad. Hindistan'da 2 bin yılı aşkın bir süredir kullanılan bu ağaç, adını Malay dilindeki *tekka* sözcüğünden alır.

Tikal'deki Büyük Meydan'da steller (önde), Büyük Jaguar Tapınağı (solda) ve Soylular Sarayı (sağda)
Josef Muench

Tabana doğru genişleyen düzgün gövdesi, geniş tacı ve dört köşeli dallarıyla tikağacı son derece görkemli bir orman ağacıdır. Dallara karşılıklı bazen de çevrel olarak dizilen yapraklarının boyu yaklaşık 0,5 m, eni 23 cm'dir. Görünümü tütün yaprağına benzeyen bu yaprakların yüzeyi sert ve pürüzlüdür. Dalların ucunda dik bileşik salkımlar oluşturan beyaz çiçekleri ve eriksi meyveleri vardır. Yaklaşık 1,3 cm kalınlığındaki gövde kabuğu gri ya da kahverengimsi gri, diriodunu beyaz, yaş özodunu ise altın sarısı renkli ve hoş kokuludur.

Anayurdu Hindistan, Myanmar ve Tayland olan tikağacı deniz kıyılarında yetişmez, buna karşılık 900 m'ye varan alçak tepelerde değerli ormanlar oluşturur. Ayrıca, Filipinler'de, Cava'da ve Malay Takımadalarının öbür adalarında bulunur. Afrika ve Orta Amerika'da ise özel olarak yetiştirilir.

Tikağaçları kurak mevsimleri yapraksız geçirir. Kurak mevsimlerin sonunda ilk muson yağmurlarıyla birlikte yeni yapraklar çıkmaya başlar. Çiçeklerinin çoğu verimsiz olduğu için az sayıda tohum üretir.

Odunu son derece dayanıklı olduğundan tikağacı sıcak ülkelerde çok değerli bir kereste kaynağıdır. Hindistan ve Myanmar'da en az bin yıllık tapınak ve şatolarda bozulmamış tikağacı kerestelerine rastlanır. Günümüzde en çok gemi, mobilya, kapı ve pencere doğramaları, köprü, iskele, döşeme, vagon ve jaluzi yapımında kullanılır. Dayanıklılığının yanı sıra sağlamlığı ve orta derecedeki ağırlığı da öbür üstün nitelikleridir. Tikağacının diriodunu termit saldırılarından zarar görür, özodunuysa pek etkilenmez; oysa hem diriodun, hem de özodun deniz zararlılarına karşı çok dayanıklıdır.

Dünyada tikağacı en çok Myanmar'da üretilir. Bu ülkeyi Hindistan, Tayland, Endonezya ve Sri Lanka izler.

Tikal, bugünkü Guatemala'daki yağmur ormanlarında, Petén ilinin kuzeybatısında bulunan en büyük Maya kenti ve tören merkezi. Güney düzlüklerindeki öteki Maya merkezleri gibi Tikal da orta oluşum döneminde (İÖ 900-300) küçük bir köydü. Geç oluşum döneminde (İÖ 300-İS 100) büyük piramit ve tapınakların yapılmasıyla önemli bir tören merkezi haline geldi. Klasik dönemde ise (İS 100-900) en parlak çağını yaşadı. Bu dönemde büyük saraylar, piramitler, alanlar yapıldı. Maya hiyeroglif yazısı ve karmaşık takvim sistemi ortaya çıktı, anıtsal heykeller ve vazo resimleriyle üstün bir Maya sanatı gelişti.

Belli kişiler ve olaylar onuruna dikilmiş steller de bu dönemden kalmadır. Genellikle bir rahibin ya da önemli bir kişinin tasvirinin yer aldığı bu stellerin üstünde, bugün yalnız birkaç tanesi çözülebilmiş hiyeroglifler ve Uzun Sayım takvimi olarak adlandırılan bir sistemle yazılmış tarihler vardır.

Tikal'da yüksek sınıftan kişiler için yapıldığı sanılan tapınak ve saraylar, yaklaşık 2,5 km²'lik bir alanı kaplar. En az 15 km²'lik daha geniş bir alanda yapılan araştırmalarla, ev olduğu anlaşılan daha küçük yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Ama bunlar, aynı dönemde Meksika'da kurulmuş olan Teotihuacán kenti gibi sokaklar boyunca ya da birbirine yakın bir biçimde sıralanmamış, geniş bir alana yayılmıştır. En parlak döneminde (y. 700) Tikal'in nüfusu 10 bindi; çevresiyle birlikte alındığında ise nüfusu yaklaşık 50 bine ulaşıyordu.

Tikal erken klasik dönemde Mezo Amerika'nın güneyinde Teotihuacán'ın oluşturduğu büyük ticaret ağı içinde önemli bir noktaydı. Teotihuacán'ın gerilemesinden sonra da gelişmesini sürdürdü ve geç klasik dönemde güney düzlüklerinin büyük bir bölümüne egemen oldu. 600-800 arasında mimarlık ve sanatta gelişiminin doruğuna ulaştı. 800'den sonra başlayan gerileme sürecinde nüfusu azaldı ve sanat etkinliklerinde bir düşüş oldu. Yerleşim bölgesindeki son anıtın 889'da dikildiği belirlenmiştir. Bölgede küçük insan toplulukları bir yüzyıl daha yaşamışlar, ama güney düzlüklerindeki öbür Maya merkezleriyle birlikte Tikal da 10. yüzyılda terk edilmiştir.

tikel, mantıkta, bir türün yalnızca bazı bireylerine ilişkin olan. *Ayrıca bak.* tümel ve tikel.

tiksindirme tedavisi, hastanın istenmeyen bir davranış kalıbından uzaklaşmasını ya da bu kalıbı tümüyle terk etmesini amaçlayan ve kişinin bu davranışı istenmeyen bir uyaranla bağdaştırmasını temel alan psikoterapi yöntemi. Tedavide öncelikle elektriksel ve kimyasal uyaranlar kullanılır. Elektrikli uyaran tedavisinde hasta istenmeyen davranışa girdiği zaman hafif ağrılı bir elektrik şoku uygulanır; bu yöntem cinsel sapmaların tedavisinde kullanılmıştır. Kimyasal uyaran tedavisinde, istenmeyen davranışla bir araya geldiğinde kusma ya da bulantı gibi rahatsız edici etki gösteren kimyasal maddeler verilir; sıklıkla alkolizm tedavisinde kullanılan bu yöntemde tedavi edici madde alkolle alındığında mide bulantısına neden olur.

tiksotropluk, karıştırıldığında sıvılaşan, kendi haline bırakıldığında ise yeniden katılaşan bazı jellerin tersinir davranışı. Karıştırıldığında serbestçe akan, bırakıldığında jel durumuna geçen yağ içindeki litofon gibi boyalar da tiksotropluk özelliği gösterir. Bir su ve kum karışımı olan akarkum ise bazı killer eşliğinde tiksotropluk özelliği kazanır. Bentonit katılarak tiksotropik hale getirilen sondaj çamurları sondaj deliğinin çeperinde bir katman oluşturarak sondaj sıvısının delikte kalmasını sağlar ve dışarıdan su girmesini önler.

Tikunalar, Brezilya, Peru ve Kolombiya'da, Amazon-Solimões ve Putomayo-Içá ırmaklarının çevresinde yaşayan Güney Amerika Yerli halkı. Sayıları 1970'lerin ortalarında 16 bin dolayındaydı. Dilleri bölgede konuşulan öteki dillerle benzerlik göstermez.

Tikunalar Amazon havzasının kuzeybatısındaki düz ve nemli ormanlık bölgede yaşarlar. Tatlı ve acı manyok, yam ve mısır yetiştirirler. Vahşi memeli hayvanlar, yiyecek olarak da tavuk beslerler. Ormandan çeşitli yumrular ve kabuklu yemişler toplar, kurbağa, larva ve karınca yerler. Bal yemekle birlikte arıcılık yapmazlar. Bir zamanlar ok, yay, mızrak, üflemeli silahlar, kapan ve tuzaklar kullanan usta avcılar olmalarına karşın, 20. yüzyılda hayvan postuna olan talebin artmasıyla birlikte orman-

daki hayvan sayısı azaldığından avlanma alışkanlıkları değişmiştir.

Tikunalar basit türden çömlekler yaparlar; kumaş dokuma ve maden işleme alanlarında ise bilgileri yoktur. Ağaç kabuğu işlemede, bundan mask ve büyük hayvan figürleri yapmada ustadırlar. Bitki liflerinden de sepet ve kap kacak yaparlar.

20. yüzyılda yaşayan Tikunalar da ataları gibi ticaretle uğraşırlar. Eskiden Amazon ormanlarındaki bazı bitkilerden elde edilen zehirleri dağlık bölgelerden getirilen mallarla değiştirirlerdi. Son yıllarda ise, kentlerde yaşayan Güney Amerikalılara para ve mamul mallar karşılığında kano ve hayvan postu sağlarlar.

til *bak.* buzul sürüntüsü

Til Barsip, bugün TEL EL-AHMER, Suriye'de Karkamış'ın yaklaşık 20 km güneydoğusunda, Fırat'ın sol kıyısında eski Asur kenti. 1908'de D. G. Hogart tarafından keşfedilmiş, 1929-31 arasında F. Trureau-Dangin ile M. Dunand tarafından kazılmıştır.

Asur ile Anadolu arasındaki oldukça önemli bir yolun üzerinde olması nedeniyle tarihi boyunca önemini koruyan bu büyük kent, kazıların çok kısa sürmesi nedeniyle yeterince incelenememiştir. İÖ 5. binyıl ile İÖ 2. binyıl arasına ait kalıntıların varlığı saptanmışsa da, kentin asıl önemli yapıları İÖ 1. binyıldan kalmadır. Bu dönem başlarında Bit Adini adlı Aramî devletine başkentlik eden Til Barsip İÖ 9. yüzyıl ortalarında Asur kralı III. Şalmanezer (Şulmanaşered ya da Şulmanu-aşered) tarafından alındı. Bu tarihten sonra eyalet merkezi yapıldı, adı da Kar-Şulmanaşered (Şalmanezer Rıhtımı) olarak değiştirildi.

Güneyden Fırat, kuzeydense 2 km uzunluğunda bir surla çevrili olan kentin planı kabaca yarım daire biçimindedir; kalınlığı 11,5 m'yi bulan bu sur taş temel üstüne kerpiçle yapılmış, her 8,5 m'de bir gömme ayaklarla güçlendirilmiştir. Surun üç kapısı bulunmaktadır; bunlardan yalnızca kuzeydoğudaki kazılmıştır. İki kuleyle korunan bu kapının iki yanında nöbetçi odaları ve yükseklikleri 2,5 m'yi bulan taştan aslan kabartmaları yer alır.

Kentin güneyinde, yaklaşık 25 m yüksekliğindeki bir höyüğün üstünde saray yer alır. Bu tepede, Asur başkentlerinden farklı bir biçimde, saraydan başka bir yapı yoktur.

Sarayın İÖ 9. yüzyılda III. Şalmanezer tarafından kurulmuş olduğu sanılır. Mimarisi daha sonraki dönemlerde onarımlarla değişmiştir. Günümüze kalabilmiş bölümü 70m × 130m boyutlarında ve dikdörtgen planlıdır. Ana yapıya, kuzey duvarının kuzeybatı ucundaki, iki büyük kuleyle korunan bir kapıdan girilir. Bu yapı üç bölümden oluşur; her bölümün ortasında taban döşemesi taş levhalarla kaplı bir avlu vardır. Bunlardan batıdaki 25m×65m boyutlarındadır ve sarayın hizmet mekânlarıyla çevrilidir. Bunun güneyindeki ikinci avlunun boyutları belirlenememiştir; ana kabul salonuna giriş buradandır. Batıdaki üçüncü avlu, kabul salonu ile iki büyük özel daireyi birbirine bağlar. İÖ 7. yüzyıla değin kullanılmış olan Til Barsip Sarayı'nın günümüze en iyi durumda ulaşmış mekânları, iç avluya bakan salonlarıdır. Bu salonların duvarları mavi, kırmızı ve siyah renklerle yapılmış zengin resimlerle bezelidir.

tilak (Sanskrit dilinde *tilaka*: "işaret"), Hinduizmde kişinin bağlı olduğu mezhebi göstermek amacıyla genellikle alnına yapılan işaret. Kurban ateşinin külü, sandal ağacı macunu, zerdeçal, sığır gübresi, kil, maden kömürü ya da sülüğen karışımı kullanılarak el ya da metal damga ile yapılır. Bazı mezheplerde alnın yanı sıra vücudun 2, 5, 12 ya da 32 yerine de aynı işaret konur. Şivacılar *tilak* olarak genellikle alna üç yatay çizgi çizer ve bazen de bunlara kırmızı bir nokta ekler. Şivacılıkta hilal ya da üçlü çatal da *tilak* olabilir. Vişnucular arasında ise *tilak* U harfini andıran ve Vişnu'nun ayağını temsil eden iki ya da ikiden çok çizginin çeşitlemelerinden oluşur; çizgilerin ortasında bir nokta ya da bir başka çizgi olabilir.

Kadınların alınlarındaki işaretler (en yaygını dul olmayan evli kadınlar için kırmızı nokta) bağlı oldukları mezhebi gösterebileceği gibi yörenin modasını da yansıtabilir.

Tilak, Bal Gangadhar (d. 23 Temmuz 1856, Ratnagiri - ö. 1 Ağustos, 1920, Bombay, Hindistan), Hintli bilim adamı, matematikçi, düşünür ve milliyetçi önder. 1914'te Hint Yönetsel Özerklik Birliği'ni kurarak başkanlığını üstlenmiş, 1916'da Muhammed Ali Cinnah'la bağımsızlık mücadelesinde Hindu-Müslüman birliğini sağlayan Lucknow Paktı'nı imzalamıştır.

Orta sınıftan kültürlü bir Brahman ailesinin oğluydu. Üniversiteyi bitirince hukuk okuduysa da daha sonra Puna'daki bir özel okulda matematik öğretmenliği yaptı. 1884'te halkı eğitmeyi, özellikle de İngilizce öğretmeyi amaçlayan Dekkan Öğretim Derneği'ni kurdu. Ardından öğretmenlik yaptığı özel okulu geliştirerek üniversiteye bağlı bir yüksekokula dönüştürdü. Marathi dilinde *Kesari* ve İngilizce *Mahratta* adlı haftalık iki gazete aracılığıyla halkta siyasal bilinç uyandırmaya çalıştı. Marathi dilini kullanması, kendilerine okunan *Kesari*'yi topluca dinleyen köylüleri çok etkiledi. Böylece İngiliz yönetimini olduğu kadar ılımlı toplumsal reformcuları da şiddetle eleştirmesiyle ünlenen Tilak, Batı'yı örnek alan toplumsal reformların bağımsızlık için siyasal mücadeleyi zayıflatacağı görüşündeydi.

Tilak o dönemde daha çok yüksek sınıflarla sınırlı olan milliyetçi hareketi halk arasında yaygınlaştırmak için Hindu dinsel simgelerinden ve geçmişte Marathaların Müslüman yönetime karşı yürüttüğü mücadele geleneğinden yararlanmaya çalıştı. Bu amaçla 1893'te Ganeşa, 1895'te de Şivaci şenliklerini düzenledi, ama milliyetçi hareketi yaygınlaştırırken Müslümanlar arasında tedirginliğe de yol açtı. Çok geçmeden İngiliz yönetimi tarafından ihanetle suçlandı ve yargılanarak 1897'de hapse atıldı. Bu olaydan sonra Lokamanya (Halkın Sevgili Önderi) lakabıyla anılmaya başladı. 1905'te Hindistan genel valisi Lord Curzon'un Bengal'i bölmesi üzerine kararın iptalini isteyen Bengal halkını bütün gücüyle destekledi; İngiliz mallarını boykot etme çağrısı çok geçmeden bütün ülkeyi etkiledi. Ertesi yıl Yeni Partinin Hedefleri diye tanınan pasif direniş programını açıklayan Tilak bu programla İngiliz yönetiminin uyuşturucu etkisini ortadan kaldırmaya ve halkı bağımsızlık uğruna katlanılacak zorluklara hazırlamaya çalıştı. Başlattığı bu boykot ve pasif direniş eylemleri sonradan Mohandas Gandhi tarafından sürdürüldü.

Hindistan Ulusal Kongresi'ndeki (INC, Kongre Partisi) ılımlı kanada göre "aşırı" bir yaklaşımı benimseyen Tilak küçük çaplı reformlara karşı çıkarak *svarac* (bağımsız, özerk) yönetimi savundu. Kongre'yi kendi mücadele programına kazanmaya çalıştı. Kongre'nin 1907'de Surat'ta yapılan toplantısında ılımlılarla bu konuda çatıştı ve milliyetçi güçler arasındaki bölünmeden yararlanan İngiliz yönetimi tarafından yeniden ayaklanma ve terörizmi teşvikle suçlanarak altı yıllık hapis cezasını çekmek üzere Birmanya'da Mandalay'a gönderildi. Hapishanede Hinduların en kutsal kitabı üzerine özgün bir yorum olan *Bhagavadgita Rahasya* (*Bhagavadgita*'nın Sırrı) adlı büyük yapıtını yazdı. Yapıtında *Bhagavadgita*'nın her şeyden el çekmeyi öğrettiği yolundaki geleneksel yoruma karşı çıkarak kutsal kitabın bencillikten uzak bir insanlığa hizmet çağrısında bulunduğunu savundu.

I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde serbest bırakılan Tilak yeniden siyasete dönerek "Svaracya (Sanskrit dilinde *sva*: "öz" ve *racya*: "yönetim") doğuştan hakkımdır ve onu elde edeceğim," sloganını ortaya attı ve Annie Besant'la birlikte Yönetsel Özerklik Birliği'nin kurucuları arasında yer aldı. 1916'da yeniden Kongre'ye katıldı ve Pakistan'ın gelecekteki kurucusu Muhammed Ali Cinnah'la Hindular ile Müslümanlar arasındaki tarihsel Lucknow Paktı'nı imzaladı. 1918'de Hindistan Yönetsel Özerklik Birliği'nin başkanı olarak İngiltere'ye gitti. İşçi Partisi'nin İngiliz siyasal yaşamında yükselmekte olduğunu kavrayarak parti önderleriyle sıkı ilişkiler kurdu. Gerçekten de Hindistan 1947'de İşçi Partisi iktidarı sırasında bağımsızlığını kazandı. Hintlilerin yabancı yönetimle işbirliği yapmaktan vazgeçmesi gerektiğini ileri süren ilk önderlerden biri olan Tilak hiçbir zaman şiddeti özendirmediğini belirtti.

1919'da Kongre'nin Amritsar'daki toplantısına katılmak üzere ülkesine döndüğünde, Gandhi'nin, Montagu-Chelmsford reformları arasında yer alan yasama konseyleri seçimlerini boykot politikasına karşı çıkacak kadar yumuşamıştı. Bölgesel yönetime Hintlilerin de belli ölçüde katılmasını sağlayacak reformların gerçekleştirilmesi için temsilcileri, önerdiği "yanıtlayıcı işbirliği" politikasını izlemeye çağırdı. Ama reformlara kesin bir yön veremeden öldü. Gandhi'nin "Çağdaş Hindistan'ın Kurucusu" dediği Tilak, Cavaharlal Nehru tarafından da "Hint Devriminin Babası" diye anıldı.

tilavet (Arapçada "okuma"), Kuran'ın kurallara uygun biçimde müzikle okunması.

Kuran'ın güzel sesli hafızlarca ve müzikli olarak okunması İslamın ilk zamanlarından beri onaylanmış ve özendirilmiştir. Osmanlı döneminde iyi hafızların çoğu müzik bilgisi olanlar arasından çıkmıştır. Okuyuşun tecvid kurallarına uygun olması gerekir. Esas olan müziğin niteliği ya da bestenin güzelliği değil, metnin anlamının açıklığının ve ulviyetinin bozulmamasıdır.

Tilburg, Hollanda'nın güney kesiminde, Noordbrabant ilinde (*provincie*) belediye (*gemeente*). Wilhelmina Kanalı üzerinde yer alır. 1860'a değin küçük bir köyken hızla gelişerek güneydeki başlıca sanayi merkezlerinden biri olmuştur. Yünlü kumaş üretimi büyük önem taşır. Belediye binası 1849'da burada ölen Kral II. Willem'in eski sarayıdır. Çevredeki bölgenin büyük bölümü ağaçlıktır; yerleşimin 13 km kuzeyinde De Efteling adlı 152 hektarlık bir dinlenme ve eğlence parkı yer alır. Nüfus (1991 tah.) 158.846; (1985 tah.) metropoliten alan, 222.397.

Tilden, Bill, tam adı WILLIAM TATEM TILDEN II (d. 20 Şubat 1893, Philadelphia - ö. 5 Haziran 1953, Hollywood, ABD), ABD'li tenis oyuncusu. Yedi kez ABD şampiyonluğunu, üç kez Wimbledon turnuvasını kazanmış, iki kez de profesyonel tenis şampiyonu olmuştur. Yüksek oyun performansı-

nın yanı sıra huysuz davranışlarıyla da 1920'lerin en renkli sporcularından biri olarak ün kazanmıştır.

Tenisi Philadelphia'daki Germantown Kriket Kulübü'nde öğrendi. 1913'te Mary Browne ile birlikte ABD karışık çiftler birinciliğini kazandıysa da 1918'e değin ABD tek erkekler finaline yükselemedi. 1920-25 arasında (art arda altı kez) ve 1929'da ABD şampiyonu oldu. Ayrıca çift erkeklerde (1918, 1921-23, 1927) ve karışık çiftlerde (1913-14, 1922-23) şampiyonluklar kazandı. Toplam 16 kez ABD şampiyonu olarak bir rekor kırdı.

1920'de Wimbledon'da tek erkekler şampiyonluğunu kazanan ilk ABD'li tenisçi oldu; bu başarısını 1921 ve 1930'da yineledi. 1930'larda pek çok kez ABD şampiyonluğunun yanı sıra İtalya tek erkekler, çift erkekler ve Fransa karışık çiftler şampiyonluklarını da kazandı. Tilden Davis Kupası maçlarında da çok başarılıydı. 1920-26 arasında oynadığı 28 kupa maçından 21'inde rakiplerini yenerek ABD'nin 1920-26 arasında Davis Kupası'nı kazanmasında rol oynadı.

Tilden, Samuel J(ones) (d. 9 Şubat 1814, New Lebanon, New York - ö. 4 Ağustos 1886, Greystone, New York, ABD), avukat, New York valisi ve tartışmalı 1876 seçimlerinde Demokrat Parti'nin başkan adayı.

1841'de New York kentinde avukat olarak çalışmaya başladı. Çok geçmeden Demokrat Parti'ye girdi. 1846'da New York Eyalet Meclisi'ne seçildi. Bir süre sonra New York eyaletinde Özgür-Toprak Partisi yanlılarının önderliğini üstlendi. Amerikan İç Savaşı'nda (1861-65) Birlik yanlılarını destekledi. 1866-74 arasında Demokrat Parti'nin yeniden örgütlenmesinde önemli rol oynadı ve bu dönemde partinin New York eyaleti başkanlığını yürüttü. 1874'te New York eyalet valiliğine seçildi. Bu görevi sırasında eyaleti dolandırmaya çalışan bir siyasetçiler ve müteahhitler grubunun varlığını ortaya çıkararak ülke çapında ün kazandı. 1876'da Demokrat Parti'nin adayı olarak başkanlık seçimlerine katıldı. İlk sonuçlar Tilden'ın Cumhuriyetçilerin adayı Rutherford B. Hayes'e göre daha fazla oy topladığını gösteriyordu. Ama Hayes'in kampanyasını yürütenler Florida, Louisiana, Güney Carolina ve Oregon'daki sonuçlara itiraz edince bu dört eyaletten iki farklı seçim sonucu geldi. Bunun üzerine, Tilden-Hayes Olayı olarak bilinen bu anlaşmazlığı çözüme ulaştırmak için bir Seçim Komisyonu oluşturuldu. Komisyon Hayes'den yana bir karar alırken Tilden da herhangi bir olaya yol açmamak için karara itiraz etmedi.

Tildy, Zoltán (d. 18 Kasım 1889, Mosonmagyaróvár, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 3 Ağustos 1961, Budapeşte, Macaristan), Macar devlet adamı. II. Dünya Savaşı sonrasında kısa bir süre cumhurbaşkanı, 1956 Ayaklanması sırasında da Sovyet karşıtı hükümette bakan olarak görev almıştır.

İrlanda'nın Belfast kentinde ilahiyat öğrenimi gördü. Macaristan'a döndükten sonra bir lisede ders verdi ve küçük bir kilisede rahiplik yaptı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasete atıldı ve merkezci Küçük Toprak Sahipleri Partisi'ni kurdu. 1936'da parlamentoya seçildi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra partinin başkanlığını üstlendi. 1945'te başbakan, 1946'da da cumhurbaşkanı oldu. Macaristan'daki Sovyet etkisinin artmasına duyduğu tepki nedeniyle 1948'de damadının ihanet suçuyla hüküm giymesini gerekçe göstererek cumhurbaşkanlığından istifa etti. Uzun yıllar evinde gözetim altında tutuldu. Ağustos 1956'da itibarı iade edildi. 28 Ekim-4 Kasım 1956 arasında Imre Nagy başkanlığındaki hükümette devlet bakanlığını üstlendi. Sovyet askeri birliklerinin hükümeti devirmesinin ardından 6 yıl hapse mahkûm olduysa da 3 yıl sonra salıverildi.

Tilia *bak.* ıhlamur

Tiliaceae (ıhlamurgiller), yaklaşık 50 kadar ağaç ve çalı cinsi içeren familya. En tanınmış üyelerinin başında hem süs ve gölge ağacı olarak yetiştirilen hem de çiçekleri demlenerek çay gibi içilen ıhlamur (*Tilia*) türleri gelir. *Sparmannia* sera ya da pencerelerde yetiştirilen çalımsı süs bitkilerini kapsar. *Grewia* cinsinin tropik ve astropik bölgelerde kültürü yapılan 90 kadar ağaç, çalı, tırmanıcı bitki türü vardır.

Jüt(*) kaynağı olan *Corchorus*, gene jüte benzer bir lif elde edilen *Clappertonia*, kerestesinden inşaat malzemesi olarak yararlanılan *Berrya* ve *Luehea* familyanın ekonomik açıdan değerli cinsleridir.

tilki, *Carnivora* (etçiller) takımının *Canidae* (köpekgiller) familyasından çeşitli yırtıcı memeli türlerinin ortak adı. Tilkiler taksonomik olarak sınırları kesin biçimde belirlenmiş bir grup oluşturmaz. Tilki adı altında toplanan hayvanların *Canidae* familyasının öbür üyelerine göre gövdeleri küçük ya da orta irilikte, postları uzun, kuyrukları kabarık tüylü, bacakları kısa, kulakları ve burunları sivridir.

Vulpes cinsini oluşturan dokuz tür, tilkiler arasında en iyi bilinen grubu oluşturur. İçlerinden en tanınmış ve en yaygın tür Holarktik bölgede geniş bir dağılım gösteren bayağı tilki ya da kızıl tilkidir (*Vulpes vulpes*). Uzun tüyleri genellikle kızıl kahverengi olan bu türün kuyruk ucu beyaz, bacakları ve kulakları siyahtır. Ama yer yer post rengi değişirken, özellikle siyaha ya da gümüş rengine çalan bireyler görülebilir. Bayağı tilkinin uzunluğu, 35-40 cm'lik kuyruğuyla birlikte yaklaşık 90-105 cm, omuz yüksekliği 40 cm, ağırlığı 7 kg'dir.

Bayağı tilki (*Vulpes vulpes*)
Karl H. Maslowski

Ormanlarda, ormanlara bitişik açık arazide ve tarım alanlarında yaşayan bayağı tilki başta sıçan ve tavşanlar olmak üzere küçük memelilerle, yumurta, meyve ve kuşlarla beslenir, bazen kırsal yerleşim alanlarına girerek kümesleri yağmalar. Tilki kendi avlamadığı daha iri hayvanların leşlerini de yer. Bayağı tilkiler kışın çiftleşir. Dişi yaklaşık 51 gün süren gebelik döneminin ardından 1-10 yavru doğurur. Yeni doğan yavruların gövdesi hemen hemen tüysüz ve gözleri kapalıdır. Tilkiler in olarak genellikle başka hayvanlar tarafından kazılmış oyukları genişleterek kullanır. Yavrular beş hafta kadar bu inde kalır. Erişkinler yaz boyunca yavrularına bakmayı sürdürür.

Bayağı tilkinin doğal düşmanı pek yoktur. En büyük düşmanı, postu için ve spor amacıyla tilki avlayan insandır. Batı ülkelerinde tilki kürkü elde etmek amacıyla özel çiftliklerde tilki yetiştirilir. Bunun için bayağı tilkinin özellikle gümüş renkli formu kullanılır. Doğada yaşayan bayağı tilkiler zaman zaman kümes hayvanlarına zarar verseler de, tarıma zararlı kemiricilerin aşırı çoğalmasını engellediklerinden insana yararlıdır. Bayağı tilki Türkiye'nin her bölgesinde uygun yaşama ortamlarında bulunur. Kuzeydoğu Anadolu'da boz ve gümüş renkli formlarına rastlanır.

Vulpes cinsinin öbür üyelerinden Bengal tilkisi (*V. bengalensis*) küçük, boz renkli bir türdür. Asya'nın güneyinde yaygın biçimde görülür. Korsak tilkisi (*V. corsac*) Avrasya'nın doğusundaki bozkırlarda yaşayan küçük bir türdür. Postu sarımsı kahverengi ya da kızıl kahverengidir. Kır tilki (*V. cana*) Avrasya'da yaşar. Uzunluğu yaklaşık 60 cm, üst bölümleri boz, alt bölümleri beyazdır. Ova tilkisi (*V. velox*) Kuzey Amerika'nın batısındaki ova ve çöllerde yaşayan, iri kulaklarıyla dikkati çeken bir türdür. Postu boz ile sarımsı kahverengi arasında değişir. Kuyruğunun ucu siyah, uzunluğu 20-30 cm'lik kuyruğuyla birlikte 60-80 cm, ağırlığı 1,5-3 kg'dir. Fazla yaygın olmayan bu tür topraktaki oyuklarda barınır, kemiriciler, tavşanlar ve böceklerle beslenir. Soluk tilki (*V. pallida*) Kuzey Afrika çöllerinde yaşar. Post rengi sarı ve açık kahverengi arasında değişir. Kum tilkisi (*V. ruppelli*) Kuzey Afrika ve güneybatı Asya çöllerinde yaşayan, iri kulaklı, boz renkli bir türdür Güney Afrika tilkisi de (*V. chama*) boz renkli ve uzun kulaklıdır. Uzunluğu ender olarak 60 cm'yi aşar. Özellikle Kalahari'de bulunur. Tibet tilkisi (*V. ferrilata*) Orta Asya'da yaşayan kısa kulaklı, kısa kuyruklu bir türdür. Postu sarıya çalar.

Öbür tilki türleriyle ilgili bilgi için *bak.* boz tilki; çöl tilkisi; Güney Amerika tilkisi; iri kulaklı tilki; kutup tilkisi; pampa tilkisi.

tilki avı, av köpeklerinin eşliğinde atlı olarak çıkılan av. Yurdu İngiltere'dir, geçmişi 15. yüzyıla değin iner.

Modern tilki avı 19. yüzyılda İngiltere'de biçimlendi ve çok geçmeden de üst sınıflara özgü ulusal bir eğlence biçimine geldi. Günümüzde de geleneksel av yöntemi sürdürülmekte, avda kırmızı ceket, silindir şapka vb özel giysiler giyilmektedir. Tilki avı usta avcı tarafından yönetilir. Genellikle 15-20 çift av köpeği tilkinin bulunabileceği araziye salınır ve ava katılanlar atlarıyla köpekleri izlerler.

Tilki avı I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'de açık alan sporu olarak çok yaygınlaştı. Ama büyük toprak sahiplerinin yerini çok sayıda küçük toprak sahibinin alması, dikenli telle çevrili arazilerin çoğalması ve hayvanların avlanmasına karşı çıkanların artması gibi nedenlerle daha sonra gerilemeye başladı. Bugün İngiltere'de, Galler'de ve İrlanda'da, ayrıca İskoçya, ABD, Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya'nın bazı kesimlerinde sürdürülmektedir.

Tilki Reynard, ortaçağda Avrupa'da ortaya çıkmış, o dönem toplumunu yeren bir dizi manzum hayvan öyküsünün kahramanı. Sinsi, ahlaksız, korkak ve çıkarcı olmasına karşın sevilen bir kahramandır. Kurnazlığın, genellikle açgözlü ve ahmak kurt İsengrim'de(*) kişileştirilen kaba kuvvet karşısındaki üstünlüğünü simgeler. Buzda açılan bir delikten kuyruğuyla balık avlayan kurt ya da ayı öyküsü gibi, Reynard'la ilgili öykülere dünyanın birçok yerinde rastlanır.

Kurdun derisiyle iyileştirilen hasta aslan öyküsü gibi ağızdan ağıza aktarılarak günümüze değin gelen bazı başka öykülerin kaynağı ise Yunan-Roma öyküleridir.

Reynard çevrimi, manastırlardaki yazıcıların halk öykülerinden Latince hayvan destanları yaratmaya başladıkları 10. ve 11. yüzyıllarda Flandre ile Almanya arasındaki bölgede doğdu. Gentli Nivard'ın 1152'de yazdığı Latince şiirin başlığı *Ysengrimus*'tu. Elejî ölçüsüyle yazılmış beyitlerden oluşan bu öykülerin bazıları sonradan Fransız şiirinin sekiz hecelik beyitleriyle yeniden yazıldı. Heinrich'in kayıp Fransızca aslından Orta Yüksek Almancaya yaptığı 2 bin dizelik serbest uyarlama "Fuchs Reinhard" da (y. 1180) çevrimin ilk biçimlerinden biriydi.

Tilki Reynard'la ilgili başlıca öyküler, *Roman de Renart*'ın günümüze ulaşmış Fransızca uyarlamalarından kaynaklanır. Sayıları 30'u bulan yaklaşık 40 bin dizelik bu uyarlamaların da Heinrich'in Almanca şiirini yazarken yararlandığı şiirden kaynaklandığı sanılır. Köy yaşamının gülünçleştirilerek anlatılması, papanın elçisinin bozuk bir Fransızca konuşan bir devede kişileştirilmesi, ata binen ve düşlerini anlatan hayvanlar 13. yüzyıl Fransa'sının atmosferini akla getirir ve Chaucer'ın daha işlenmiş öyküsü "Nun's Priest's Tale"inin (Rahibenin Papazının Öyküsü) öncüleri gibidir. Bu öykülerin çok tutulması sonucunda bütün Fransa'da eski *goupil* (tilki) sözcüğünün yerine *renard* adı kullanılmaya başlamıştır. Aenout ve Willem'in yaptığı Flamanca uyarlamalar (y. 1250) Felemekçe ve Aşağı Almancadaki düzyazı uyarlamalara, bunlar da İngiliz basımcı William Caxton'ın yayımladığı kitaplardan Goethe'nin *Reineke Fuchs*'una (1794; *Kurnaz Tilki Aslan Hükümdar*, 1944) kadar çeşitli öykülere kaynaklık etmiştir.

tilki teriyesi *bak*. foksteriye

tilki zağarı, İngiltere ve Amerika'ya özgü, geleneksel olarak sürü halinde tilki avında kullanılan iki köpek soyu. İngiliz tilki zağarı, çok uzun süren özenli bir ıslah çalışmasıyla geliştirilmiştir. Omuz yüksekliği 53-64 cm, ağırlığı 27-32 kg, kısa tüylü postu beyaz, siyah ve kahverengi alacalıdır.

Tilki zağarı
Gary Alvis Thompson—EB Inc

Amerikan tilki zağarı görünüş ve yapı olarak İngiliz tilki zağarını andırmakla birlikte daha ince yapılıdır. ABD'de üretilmiş en eski av köpeği soyu olan Amerikan tilki zağarı, 1650'den başlayarak İngiltere'den getirilen İngiliz tilki zağarlarından türetilmiştir. ABD'de çeşitli bölgesel tipler bulunur ve yetiştiricilerinin adıyla anılır. Trigg, Walker, July ve Birdsong bunlar arasındadır.

Her iki soy da güçlü, çevik ve çok amaçlı yararlanmaya yatkın köpeklerdir. Tilki zağarları ara sıra ev hayvanı olarak da beslenir.

tilkikuyruğu, buğdaygiller (*Poaceae*) familyasının, *Alopecurus* cinsini oluşturan 25 kadar bitki türünün ortak adı. Kuzey ılıman kuşakta yaygın olan bu türlerin çoğu çokyıllık yabani bitkilerdir; silindir biçimli, sık ve

Çayır tilkikuyruğu (*Alopecurus pratensis*)
Ingmar Holmasen—EB Inc

yumuşak çiçek başakları tıpkı bir tilki kuyruğuna benzer. Nemli ve sulak yerleri seven bu bitkilerden hayvan yemi olarak yararlanılır.

En önemli türü Avrasya kökenli çayır tilkikuyruğudur (*Alopecurus pratensis*). Hayvanlara yedirilen bu bitki 30-120 cm arasında boylanır. Çiçek salkımları yaklaşık 7 cm uzunluğunda ve açık yeşil renklidir.

Tilkiler Düdeni, Akdeniz Bölgesi'nde mağara. Antalya ilinin Manavgat ilçesine bağlı Oymapınar ile İbradı ilçesine bağlı Tilkiler köylerini birbirine bağlayan yol üzerindedir. Miyosen Bölüme (y. 26-7 milyon yıl önce) ait konglomeralar içinde oluşmuştur. Uzunluğu 6.600 m, derinliği 159 m'dir. Oymapınar Barajı yapılırken bir araştırma galerisinin açılışı sırasında bulunmuştur. Bu galeri dışında insan girişi yoktur. 1976-80 arasında Türk ve Fransız araştırmacılar tarafından incelenmiş ve haritası çizilmiştir.

Tilkitepe, Van'ın 4 km kadar güneyinde, Van Gölü kıyısından 1 km kadar doğuda yer alan höyük tipi yerleşme. Buradaki ilk kazı ve araştırmaları 1899'da Alman Waldemer Belck yapmıştır. Daha sonra 1937'de Amerikalı Edward Bowen Reilly sondajlar, son olarak da 1939'da Amerikalı çift Kirsopp ve Silva Lake kazılar gerçekleştirmişlerdir. Bu üç kazıdan elde edilen yayımlanmış ve yayımlanmamış sonuçları İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Manfred Korfmann bir araştırma konusu yapmış, 1982'de bilim dünyasına sunmuştur. Bu değerlendirmede Tilkitepe'de dört kültür katı saptanmıştır. "0" olarak adlandırılan karışık kattan elde edilen çanak çömlek buluntularından Tilkitepe'de Urartu döneminde, İlk Tunç Çağı III'ün sonu ile Orta Tunç Çağının başlarında yerleşilmiş olduğu anlaşılmıştır.

I. kültür katında yapılar temelsiz kerpiç duvarlarla oluşturulmuştur ve yuvarlak planlıdır. Bu katın çanak çömleğini saman katkılı hamurdan yapılmış ve kalın dalgalı bant bezemeli kaplar oluşturur. Bunlar, yerel özellikler göstermesi nedeniyle "Tilkitepe kapları" olarak adlandırılmıştır. II. kültür katında ölü armağanları içeren 60 kadar mezar bulunmuştur. Bunların bazısındaki iskeletler kırmızı aşıboyasıyla boyanmıştır. Çanak çömlek buluntuları bu katın Güney Mezopotamya'daki Obeyt kültürünün son aşaması ve Uruk döneminin başlangıcıyla eşzamanlı olduğunu gösterir. Tilkitepe'de ortaya çıkarılmış en ilginç çanak çömlek grubu III. kültür katına aittir. Bu grup içinde yer alan boya bezeli kaplar Kuzey Suriye ve Kuzey Irak ile Güneydoğu Anadolu'da görülen Halaf çanak çömleğinin yakın benzeridir. Bu ise Halaf kültürünün Van Gölüne kadar ulaştığını göstermektedir.

Tilkitepe halkının yaşamını tarım ve hayvancılıkla sürdürdüğü saptanmıştır. Bütün kültür katlarında kemik aletler, boynuzdan çekiçler, yeşil taştan baltalar ve özellikle obsidiyenden çok sayıda silah ele geçirilmiştir. Obsidiyen, Van Gölü yakınındaki Nemrut ve Süphan dağlarından sağlanmıştır.

Tillandsia, ananasgiller (*Bromeliaceae*) familyasından, 500 kadar çokyıllık ve epifit(*) bitki türünü içeren cins. Amerika'nın tropik kesimlerinde yaygındır.

Bazı türlerin yaprakları dallardan aşağıya sarkar, bir bölümün yaprakları ise rozetsi demetler halindedir. Rozet yapraklar genellikle tabanda yayılıp üst üste binişerek yağmur sularının birikmesine yol açan çanaksı bir yapıya dönüşür. Çiçekler bazı türlerde son derece gösterişlidir. Güney Amerika'ya özgü bir tür olan *T. xiphoides*'in keskin kokulu çiçekleri bazen yerli halk tarafından solunum hastalıklarında kullanılır.

Tillehöyük, Adıyaman'ın Kâhta ilçesinde yeni Asur, Helenistik dönem, Roma dönemi ve ortaçağa ait yerleşmelerin bulunduğu höyük. *Ayrıca bak*. Aşağı Fırat Projesi (Adıyaman).

Tiller, (Terence) Rogers (d. 19 Eylül 1916, Truro, Cornwall, İngiltere), yapıtlarındaki biçimsel yetkinlik ve yoğun duygusal içerikle dikkati çeken İngiliz metafizik şair. Çevirmen ve oyun yazarı olarak da tanınır.

II. Dünya Savaşı'na değin Cambridge Üniversitesi'nde ortaçağ tarihi konusunda araştırmalar yaptı ve ders verdi. 1939'da İngiliz tarihi ve edebiyatı konusunda ders vermek için Kahire'deki I. Fuad Üniversitesi'ne gitti. 1947'de British Broadcasting Corporation'a (BBC) geçti ve 1976'ya değin orada yazar ve yapımcı olarak çalıştı. 1976'dan sonra serbest yazarlık ve yayıncılık yaptı.

En önemli şiir kitapları *The Inward Animal* (1943; İçedönük Hayvan) ve *Unarm, Eros*'tur (1947; Bırak Silahını Eros). Bu yapıtlarda simgelerle yüklü anlatımlar çarpıcı bir duyarlık ve sağlam bir biçimsel yapıyla birleşerek büyüleyici bir etki yaratır. Tiller'ın *Reading a Medal and Other Poems* (1957; Bir Madalyonu Okumak ve Başka Şiirler), *Notes for a Myth and Other Poems* (1968; Bir Mitosa Dair Notlar ve Başka Şiirler), *That Singing Mesh and Other Poems* (1979; Şarkı Söyleyen Ağ ve Başka Şiirler) gibi sonraki yapıtları da başarılı olmakla birlikte, ilk iki kitabındaki somutluktan, gerginlikten yoksundur.

Çok sayıda düzyazı ürün de veren Tiller, *La Divina commedia*'nın (*İlahi Komedya*) "Inferno" (Cehennem) bölümünü çevirmiş (1966) ve William Langland'ın Orta İngilizceyle yazılmış yapıtı *The Vision Concerning Piers The Plowman*'ı (Rençper Piers'le İlgili

Hayal) Çağdaş İngilizceye kazandırmıştır (1981).

Tillett, Benjamin (d. 11 Eylül 1860, Bristol, Gloucestershire - ö. 27 Ocak 1943, Londra, İngiltere), 1889 ve 1911'deki başarılı dok grevlerini yöneten İngiliz sendika önderi. Londra İl Konseyi'nde (1892-98) ve İşçi Partisi milletvekili olarak Avam Kamarası'nda (1917-24, 1929-31) yer almıştır.

Bir demiryolu işçisinin oğluydu. Yirmi yaşlarındayken Londra'nın East End semtine yerleşti. Dok ve iskele işçilerinin sendikasının örgütlenmesine katkıda bulundu ve sendikanın genel sekreterliğine getirildi. Daha sonraları, *A Brief History of the Dockers' Union* (1910; Dok İşçileri Sendikası Kısa Tarihi) adıyla bu sendikanın tarihini yazdı. 1889 dok grevinden sağlanan saat başına 6 peni asgari ücret işçiler arasında "dokçuların altı penisi" diye anılmaya başladı ve bu başarının ardından sendikalı işçi sayısında büyük bir artış görüldü. Tillett'ın sendikası 1921'de başka sendikalarla birleşerek Taşımacılık ve Genel İşçi Sendikası'nı (TGWU) oluşturdu. Bu birleşmeden sonra Tillett'ın sendikal mücadeledeki ağırlığı azaldı.

Tilley, Vesta, asıl adı MATILDA ALICE POWLES, evlendikten sonra LADY DE FRECE (d. 13 Mayıs 1864, Worcester - ö. 16 Eylül 1952, Londra, İngiltere), olağanüstü başarılı erkek taklitleriyle müzikhol tarihine geçmiş İngiliz şarkıcı ve komedyen.

Bir müzikhol sanatçısının kızıydı. Üç yaşında sahneye çıktı, iki yıl sonra da ilk kez erkek kılığında oynadı. Daha 14 yaşına varmadan Londra'da her gece iki ayrı müzikholde gösterilere çıkmaya başlamıştı. O dönemden sahne yaşamını noktaladığı 1920'ye değin İngiltere ve ABD'de varyete dünyasının erkek taklidi yapan en başarılı oyuncusu oldu. 1890'da, şarkılarının çoğunun bestecisi olan Walter de Frece'le (sonradan Sir Walter) evlendi. En tanınmış şarkıları "The Piccadilly Johnny with the Little Glass Eye" ve "Following in Father's Footsteps"di.

Tillich, Paul (Johannes) (d. 20 Ağustos 1886, Starzeddel, Brandenburg, Almanya - ö. 22 Ekim 1965, Chicago, ABD), Alman asıllı ABD'li ilahiyatçı ve düşünür. Tanrı ve inanç üzerine görüşleri geleneksel Hıristiyanlık ile çağdaş kültürü bağdaştırma yönünde etkili olmuştur.

Gençlik yıllarını Elbe Irmağının doğusundaki Schönfliess'te geçirdi. Yaşadığı çevrenin ve din adamı olan babasının tutucu ilahiyat anlayışının etkisiyle tarihsel süreklilik ve doğa bilincinin yanında kiliseye bağlılık duygusu da gelişti. Königsberg-Neumark'taki ortaöğrenimi sırasında klasik çağın özgür düşünce ülküsüyle tanıştı ve bu ülküyü coşkuyla benimsedi. Bu karşıt etkilenimler sonucunda dışerklik (heteronomi; geleneksel ölçü ve değerlerin kalıplaşmasıyla dışsal istemlerin kişinin bireysel özgürlüğünü tehdit etmeye başladığı kültürel ve dinsel koşullar) ile özerklik (otonomi; dışerkliğe karşı girişilen, ama her türlü ölçü ve değeri yadsıma eğilimini de uyandıran kaçınılmaz ve haklı başkaldırı) arasındaki ilişki ve bunların tanrıerkliği (teonomi; ölçülerin ve değerlerin özgür bir toplum içindeki özgür bireylerin kanılarını ve üstlenimlerini yansıttığı durum) içinde bir senteze kavuşturulması olanağı Tillich'in ilk ilahiyat yapıtlarının ana konusunu oluşturacaktı. Ona göre bu üçlü hem bireysel, hem de toplumsal yaşamın temel dinamiklerini oluşturuyordu.

Bu sorunla eksiksiz biçimde Halle Üniversitesi'ndeki ilahiyat eğitimi sırasında (1905-12) yüzyüze geldi. Burada, Lutherci Kilise'nin öğreti düzeyinde yerleşik inanç belgelerine dayalı konumu ile o dönemde Almanya'da etkili olan liberal ilahiyatı ve bilimdeki deneyciliği bağdaştırmak sorunuyla karşılaştı. Felsefi sorunların çözümünde F.W.J. von Schelling'in (1775-1854) yapıtlarından ve ilahiyat öğretmeni Martin Kaehler'in derslerinden yararlandı. Schelling'in Tillich'in doğa duygusuna seslenen doğa felsefesi, doğayı Tanrı'nın yaratıcı tininin dinamik dışavurumu olarak yorumlayan bir kavramsal çerçeve sunuyordu. Buna göre Tanrı'nın yaratıcı tininin doğadaki amacı, bireysel yaşam ile evrensel zorunluluk arasındaki ikiliği aşan bir özgürlüğü gerçekleştirmekti. Kaehler de, Martin Luther'in Aziz Paulus'a dayanarak savunduğu iman yoluyla aklanma öğretisini vurguluyordu. Tillich "Protestanlığın ilkesi" olarak tanımladığı bu öğretinin eskisinden çok daha geniş kapsamlı ele alınabileceği görüşündeydi. Bu öğreti, günahkâr insanın Tanrı'nın rızasına nasıl layık olabileceği gibi klasik dinsel sorunlarla sınırlanmadan, insanın zihinsel yaşamına, dolayısıyla bütün deneyimlerine de uygulanabilirdi.

Tıpkı günahkârın Tanrı'nın gözünde aklanması gibi, kuşkuya düşmüş kişi de doğruyu bulmaktan umut kesmiş olsa bile gerçekte içine işlemiş olan doğrunun denetimi altındaydı; dolayısıyla kültürel yaşamda hem eleştirel yadsıma hem de cesurca olumlama yan yana bulunuyordu. Tillich'in bu görüşlerinin ayrıntılarını işlediği ilk yapıtları Schelling'le ilgili felsefe doktorası (1912) ve ilahiyat lisansı tezleriydi. Özellikle lisans tezi olan *Mystik und Schuldbewusstsein in Schellings philosophischer Entwicklung*'da (Schelling'in Felsefi Gelişmesinde Mistisizm ve Suçluluk Bilinci) "Protestanlığın ilkesi"nin gerçekliğin doğası ve yapısıyla ilgili sonuçlarını ortaya çıkarmaya yönelik bir arayış görülüyordu.

Üniversite öğrenimini tamamladıktan sonra Lutherci Kilise'de rahipliğe atanan Tillich, I. Dünya Savaşı boyunca orduda din adamı olarak görev yaptı. Savaş ve sonrasındaki deneyimleri onda Batı uygarlığının gerçekten sonuna yaklaştığı, 19. yüzyıl hümanizminin artık iflas ettiği görüşünü uyandırdı. Buna tepki olarak, yaklaşan kültürel yıkımın toplumsal düzeyde yaratıcı bir yeniden yapılanmaya girişmek için çok önemli bir fırsat sağladığını ileri süren Dinsel Sosyalistler akımına katıldı. Berlin, Marburg, Dresden, Leipzig ve Frankfurt üniversitelerinde katıldığı tartışma gruplarında insanlık durumunu anlamaya yönelik yeni yaklaşımlar üzerinde durdu. 1919-33 arasında 100'den fazla deneme, makale ve inceleme kaleme aldı.

Das System der Wissenschaften nach Gegenständen und Methoden (1923; Konularına ve Yöntemlerine Göre Bilimlerin Sistemi) Tillich'in insanın tinsel uğraşlarını sistematik biçimde açıklama çabasının ilk ürünüydü. 1925'te Marburg'da, daha sonra başyapıtı olarak ünlenen üç ciltlik *Systematic Theology* (1951-63; Sistematik İlahiyat) üzerinde çalışmaya başladı. Bu arada özgürlük tutkusuyla, Hitler'e ve Nazizme ilk karşı çıkanlar arasında yer aldı. Kendi deyimiyle, Yahudi olmadığı halde Alman üniversitelerinde ders vermesi yasaklanan ilk akademisyen olmakla "onurlandırıldı". New York'taki Birlik İlahiyat Okulu'ndan aldığı çağrıyı kabul etti.

Yeni bir dilin getirdiği sorunlara ve düşüncelerini Amerikalıların pragmatik zihinsel alışkanlıklarına uydurabilmenin güçlüklerine karşın Tillich yeni ülkesinde II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda "Tanrı'nın şüphecilere gönderdiği havari" olarak tanındı. Birlik İlahiyat Okulu'yla (1933-35) Harvard (1955-62) ve Chicago üniversitelerinde (1962-65) mezuniyet öncesi ve sonrası programlarda öğrencileriyle insan varoluşunun anlamı üzerinde yoğun bir diyaloga girdi. Halka açık konuşmaları ve kitapları genellikle dinsel sorunlarla ilgilenmeyen geniş kitlelerin de ilgisini çekti. En çok okunan kitapları *The Courage to Be* (1952; Var Olma Cesareti) ve *Dynamics of Faith*'te (1957; İmanın Dinamiği) insanın en derin kaygısının, onu kendi sonlu varlığını aşan bir gerçeklikle yüzyüze getirdiğini savundu.

Yapıtlarında insanlık durumu üzerinde yürüttüğü tartışmalar Tillich'in modern psikanaliz ile varoluşçu felsefenin aydınlığa kavuşturduğu sorunları derinden kavradığını gösterir. *Systematic Theology* insanın araştırıcı usunun ortaya attığı sorular ile vahiy deneyiminin verdiği ve iman yoluyla alınan yanıtlar biçiminde kaleme alınmıştır. Buna karşılık Tanrı ve iman konularını tartışırken kullandığı felsefi terminoloji Tillich'in anlaşılmasını güçleştirmiştir. Onu agnostik ya da ateist sayanlar büyük ölçüde onu yanlış yorumlamaktadır. Tillich, Hıristiyanlığın yaygın biçiminin öngördüğü, kişisel bir varlık taşıyan antropomorfik Tanrı kavramını gerçekten reddetmekle birlikte Tanrı'nın gerçekliğini yadsımaz. Tillich'in görüşlerini "Tanrı öldü" sloganlarını desteklemek için kullanan çağdaş "Hıristiyan ateistler" de, Tillich'e göre elverişsiz bir Tanrı kavramının ortadan kalkmasının daha kapsamlı bir Tanrı kavramının doğuşunun başlangıcı olduğunu ihmal etmektedir.

tillit, bir kayaç hamurunun (ufalanmamış kayaç matrisi) içinde yer alan çimentolanmış bloklardan (ufalanmamış iri, açılı kayaç kütleleri) ve buzul sürüntülerinden (buzul buzlarınca çökeltilen ayrışmamış ve katmanlaşmamış kayaç malzemesi) oluşan tortul kayaç. Kayacın büyük bölümünü oluşturan hamur çoğunlukla koyu gri ile yeşilimsi siyah arasında değişen renklidir ve açılı kuvars ve feldispat taneleri ile çok ince taneli kayaç kırıntılarından oluşur. Tillitler jeolojik geçmişte güçlü ve yaygın buzullaşmaların gerçekleşmiş olduğuna işaret eder. Karasal buz örtülerince çökeltilmiş olan tillitler, bugüne değin en iyi korunmuş olanlardır.

Tilly (Kontu), Johann Tserclaes (d. Şubat 1559, Tilly, Brabant, İspanyol Felemenki - ö. 30 Nisan 1632, Ingolstadt, Bavyera), Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-48) Katolik Birliği'nin başkomutanlığını yapan ünlü Bavyeralı asker.

Cizvitler tarafından yetiştirildi. Bir Valon alayına katılarak askeri deneyim kazandı. Anvers Kuşatması (1585) sırasında Alessandro Farnese'nin komutasında çarpıştı. Osmanlılara karşı sefer düzenleyen Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Rudolf'un ordusunda görev aldı (1594). Bavyera dükü I. Maximilian tarafından Bavyera ordusunu yeniden düzenlemekle görevlendirildi (1610). Sonradan Katolik Birliği'ne bağlı askeri kuvvetlerin belkemiğini ve vurucu gücünü oluşturan güçlü bir ordu kurdu. Otuz Yıl Savaşları'nın başlaması (1618) üzerine Katolik Birliği'nin başkomutanlığına getirildi. Bir dizi zafer kazandı. II. Gustaf Adolf'un Almanya'yı istilasından ve Albrecht von Wallenstein'ın görevden alınmasından sonra, Katolik Birliği'nin yanısıra imparatorluk kuvvetlerinin de komutanlığını üstlendi (1630). Magdeburg'u ele

geçirdikten sonra "Magdeburg kasabı" lakabıyla anıldı.

Tilly görevi sırasında imparator ve Maximilian arasındaki siyasal anlaşmazlıklardan dolayı ciddi güçlüklerle karşılaştı. Sonunda imparatorun emriyle Saksonya'yı istila ettiyse de Breitenfeld'de tam bir bozguna uğradı (17 Eylül 1631). Bu bozgundan sonra Güney Almanya İsveçliler karşısında savunmasız kaldı. Gustaf Adolf Almanya'nın merkezine doğru ilerlemeye başladı. İsveçlilerin Lech Irmağını aşarak Bavyera'ya girmesini engellemeye çalışan Tilly, giriştiği çatışmada ağır biçimde yaralandı ve bir süre sonra öldü.

Tilmen Höyüğü, Gaziantep ilinde, İslâhiye ilçe merkezinin 10 km kadar doğusunda, çok engebeli bir ovada yer alan höyük tipi yerleşme. Yaklaşık 25 m yüksekliğinde, 200 m çapında yuvarlak tabanlı bir tepedir. Batıya doğru 150 m uzunluğunda, 100 m genişliğinde bir uzantısı vardır. Burası belli zamanlarda höyükteki yerleşmenin genişlediği bir tür aşağı kent alanı olmuştur.

Tilmen Höyüğü'nü 1959-64 ve 1969-71 arasında U. Bahadır Alkım kazmıştır. Dokuz sezon süren kazılar sonunda dört kültür katı saptanmıştır.

En alttaki yerleşme katı İÖ y. 3400-3000 arasına (Geç Kalkolitik Çağ) tarihlenir. Mezopotamya ve Güney Anadolu'da geniş alanlara yayılmış olan Obeyt kültürünün izleri burada da boyalı çanak çömlekte görülmektedir. Çok dar alanlarda kazı yapıldığından bu katın mimarlığı ve insanların yaşama biçimi konusunda fazla bilgi edinilememiştir.

İÖ 3. binyıla tarihlenen III. kat kesintisiz olarak Geç Kalkolitik Çağı izlemektedir. Bu katta kültür tümüyle değişmiştir; Gaziantep ile Amik bölgesi arasında gelişmeye başlayan yeni bir kültür burada da izlenmektedir. Çanak çömlek yapımı çok ileridir. Portakal rengi bir hamurdan yapılmış ve çok iyi perdahlanıp pişirilmiş olan bu keramiğin Mezopotamya ile pek fazla bir ilişkisi kalmamıştır. Evler yüksek taş duvarlı ve çok odalıdır. Bulunan ilginç süs iğneleri bu evrede maden işlemenin de iyi bilindiğini göstermektedir.

İÖ 2. binyıla ait olan II. kat, höyükte en yüksek ve zengin kültürlerin yaşandığı evredir. Bu kattaki büyük ve çok özenli yapılmış yapılar büyük bir olasılıkla saraylardır. Kalın taş duvarlarının dış yüzlerinde bazalt ortostatlar kullanılmıştır. Bu sarayların planları Amik Ovasında Alalah'taki(4) höyüğün VII. katında bulunan sarayla aynı özellikleri taşımaktadır. Tepedeki düz ve geniş alanda rastlanan başka anıtsal yapılar henüz kazılmamıştır. Bu evrede höyük yalnızca resmî yapıların toplandığı bir akropolis niteliği kazanmış, halk batıdaki aşağı kentte oturmuştur. Bu akropolis çok kalın taş bir duvarla çevrilidir. Bunun dışında hem höyüğü, hem de aşağı kenti çeviren ikinci bir sur daha bulunmaktadır. Kente doğuda, dış surdaki anıtsal bir kapıdan girilmektedir. Bu kapıdan sonra akropolise çıkmak için 17 basamağı olan ikinci bir kapıdan geçmek gerekmektedir. Dış sur yaklaşık 1 km uzunluğundadır ve birkaç odadan oluşan bağımsız blokların birbirine bitiştirilmesiyle yapılmıştır. Üzerinde ana girişten başka iki küçük yan giriş daha vardır. Bunların dış yüzleri de düz bazalt bloklarla kaplanmıştır.

Birçok kez yıkılıp yenilenmiş olduğu görülen II. kat yerleşmesinin Halep Krallığı'na bağlı küçük krallıklardan birinin merkezi olduğu sanılmakta, Alalah Höyüğü ile de bir ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Tilmen Höyüğü'ndeki saray büyük bir olasılıkla ilk kez İÖ 17. yüzyılda Hitit kralı I. Hattuşili'nin bu bölgeye yaptığı sefer sırasında yıkılmıştır.

İÖ 1. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen I. katta ele geçen buluntular höyüğün önemini tümüyle yitirdiğini göstermektedir. Özensiz yapılar burasının artık bir krallık merkezi olmadığını, fakir bir yerleşme haline geldiğini kanıtlamaktadır.

Tilsit Antlaşmaları, Napoléon'un Jena Çarpışması'nda Prusyalılara, Friedland'da da Ruslara karşı kazandığı zaferlerin ardından, Fransa'nın Tilsit'te (sonradan Sovyetsk, Rusya) önce Rusya, daha sonra Prusya'yla imzaladığı antlaşmalar (7 ve 9 Temmuz 1807).

Fransa ve Rusya'nın ittifak kurarak Avrupa'yı aralarında paylaşmalarını sağlayan antlaşmalar Avusturya ve Prusya'ya ağır bir darbe indirdi. Rus çarı I. Aleksandr Prusya'nın elindeki toprakların neredeyse yarı yarıya azaltılmasını, Napoléon'un müttefiki Saksonya kralının egemenliğinde Varşova Düklüğü'nün oluşturulmasını ve Almanya'nın kuzeyinde Vestfalya Krallığı'nın kurulmasını kabul etti. Ayrıca 120 milyon frank tutarındaki savaş tazminatının ödenmesine değin Prusya'nın Fransız birliklerinin işgali altında kalması kararlaştırıldı. Napoléon antlaşmaların gizli maddeleri uyarınca, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki bir anlaşmazlıkta Osmanlıların Fransız arabuluculuğunu reddetmesi durumunda, Prusya'nın Avrupa'daki Osmanlı topraklarının büyük bölümünü "özgürleştirme"sine yardımcı olmayı kabul etti. Buna karşılık Aleksandr da, İngiltere ile Fransa arasındaki bir anlaşmazlıkta İngilizlerin Rus arabuluculuğunu reddetmesi durumunda, İngiliz ticaretine karşı Kıta Ablukası'na katılmaya söz verdi. Antlaşmalarla Rusya, İsveç'ten Finlandiya'ya kadar uzanan toprakları işgal etmek için serbest bırakıldı. Ayrıca Prusya Kıta Ablukası'na katılmaya ve limanlarını İngiliz ticaretine kapatmaya zorlandı.

Tilsit Antlaşmaları sonunda İngiliz ticaretini engelleyecek koşulları yaratmaya çok yaklaşan Napoléon, sonraki yıllarda ablukayı genişletmeye ve pekiştirmeye ağırlık verdi. Ama bu çabalar kıtada sağlanmış olan barışın sonunu getirdi. Kıta Ablukası'na katılmanın Rus ticaretine önemli ölçüde zarar verdiğini gören Aleksandr'ın 31 Aralık 1810'da Rus limanlarını tarafsız ülke gemilerine açmasıyla Fransız-Rus işbirliği sona erdi. Napoléon'un koruması altındaki Varşova Düklüğü'nün Rusya'ya yönelik toprak talepleri de Fransız-Rus ittifakının bozulmasına katkıda bulundu. Sonunda Napoléon Haziran 1812'de Rusya'ya saldırma kararı aldı.

tilt makinesi, TİLT OYUNU olarak da bilinir, madeni parayla çalışan elektromekanik oyunların ilki. Tilte benzer oyunların geçmişi Eski Yunan'a değin iner. Eski Yunan'da yuvarlak taşlar ve yamaçlarda açılmış delikler kullanılarak bir açık alan oyunu oynanırdı. 18. yüzyılda Fransa'da ve 19. yüzyılda ABD'de benzer mekanik oyunlar vardı. Ama modern tilt oyununun asıl atası olarak bagatel adlı bilardo oyunu kabul edilir. 1930'larda ortaya çıkan ve tümüyle mekanik olan ilk tilt makinelerinde mermer toplar kullanılıyor ve oynamak için bir "penny" gerekiyordu. Daha sonra mermer topların yerini çelik toplar aldı ve makineye atılması gereken para miktarı da gittikçe arttı.

Tilt makinesi oyuncunun para atmasıyla çalışmaya başlar. Üstü camla kaplı ve eğimli oyun alanının kenarındaki kapıya sırasıyla toplar gelir. Oyuncu düğmeyle yönlendirilen yaylı bir pistonu kullanarak topu kapının önündeki aralıktan fırlatır. Oyun alanının üst kenarına çarparak dönen top, yolu üzerindeki engellere çarparak ve kapılardan geçerek ayrı puanlar taşıyan deliklerden birine girer. Engel ve kapılar da değişik puanlara sahiptir; her çarpma ya da geçişte puan alındığını göstermek üzere ışıklar yanar ve zıller çalar. Puanlar makinenin üzerindeki elektrikli panoda birikmiş olarak gösterilir. Tilt oyunu yaygınlaştıkça makineye, oyuncunun top üzerindeki denetimini artırmak üzere yeni özellikler eklendi. 1970'lerde tilt oyunlarının yerini askeri çatışmalar, uzay savaşları ve spor yarışmaları biçiminde tasarlanmış olan elektronik oyunlar aldı. *Ayrıca bak.* elektronik oyunlar.

Timaios (d. İÖ y. 356, Tauromenion [Taormina], Sicilya - ö. İÖ y. 260), yapıtlarıyla Batı Akdeniz tarih geleneğine biçim veren Yunanlı tarihçi.

Syrakusa (Siracusa) tiranı Agathokles'in buyruğuyla Sicilya'dan sürüldükten sonra Atina'ya giderek İsokrates'in öğrencisi Philiskos'tan retorik dersleri aldı. Yaklaşık 50 yıl bu kentte yaşadı; Sicilya'ya dönüp dönmediği bilinmemektedir. Yazdığı 38 kitaplık tarih yapıtı Agathokles'in ölümüne (İÖ 289) değin geçen olayları kapsar. Epeiros (Epir) kralı Pyrrhos üzerine yazdığı ayrı bir kitapla tarihini, Romalıların Sicilya'ya girdiği İÖ 264'e değin getirdiği anlaşılmaktadır. Asıl yapıtının 1-5. kitapları İtalya ve Sicilya'nın eski tarihini, 6-33. kitapları Yunan kolonilerinin kuruluşundan Agathokles'in tiran oluşuna değin uzanan dönem içinde, zaman zaman Yunanistan'a da değinerek Sicilya tarihini ele alır; 34-38. kitaplar ise Agathokles'e ayrılmıştır. Bir başka yapıtı olan *Olympionikai*'nin (Olympia'daki Galipler) kronolojik bir çalışma olduğu sanılır.

Başta Polybios olmak üzere daha sonraki tarihçiler Timaios'a sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Ama yapay retorik konuşmalar yazma gibi bazı kusurlarına yaşadığı dönemin tarih yazıcılığında yaygın olarak rastlanır. Mucizelere karşı biraz safça tutumu ise folklora karşı içten bir yakınlık duyduğunu gösterir. Timaios bir yandan Dionysios ve Agathokles gibi sevmediği kişilere karşı kindar bir tutum takınırken, Korinthoslu komutan Timoleon'un erdemlerini abartmıştır. Daha da önemlisi bir masa başı tarihçisi olarak bazı yanılgılara düştüğü söylenebilir. Bununla birlikte ilgi alanı geniş bir tarihçi olarak yazma yapıtları da içeren çok sayıda kaynak topladığı bilinmektedir. Polybios'un onu bilgisizlik ve yalancılıkla suçlaması yersizdir. Timaios'un tarihleri Olimpiyat Oyunları'nı temel alarak belirlemesi, Polybios gibi sonraki tarihçilerce de benimsenmiş bir yöntemdir. "Asyalı" olarak nitelenen üslubu Cicero'nun övgüsünü kazanmıştır.

timalya, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Timaliidae* familyasını oluşturan, Eskidünya'ya özgü 252 kuş türünün ortak adı. *Timaliidae* familyası bazı uzmanlarca *Muscicapidae* familyasının bir altfamilyası olarak sınıflandırılır. Timalyalar sürekli ve hızlı tempolu ötüşleriyle dikkat çeker. Türlerin çoğu Hindistan ve Güneydoğu Asya'da, küçük bir bölümü de Avustralya ve Yeni Gine'de yaşar. Kanatları kısa, tüyleri yumuşaktır. İyi uçamazlar. Yağmur ormanlarında ve sık çalılar arasında yaşar, böcekler ve meyvelerle beslenir, küçük sürüler halinde gezerek yiyecek ararlar. Çoğunun ötüşü pek melodik değilse de az sayıda türün ötüşü çok güzeldir.

Timaru, Yeni Zelanda'da, Güney Adasının ortadoğu kesiminde kent ve liman. Canterbury Körfezi kıyısında yer alır. İngiltere'den Yeni Zelanda'ya doğrudan sefer yapan ilk geminin taşıdığı göçmenlerce 1859'da yerleşime açıldı. Christchurch'e giden Güney Adası Ana Demiryolu üzerinde yer alan kent, Levels ilinin (*county*) ve Canterbury Ovalarının güney kesiminin başlıca limanıdır. Önemli sanayi dalları arasında tarım araçları, ayakkabı ve tuğla imalatı ile makine üretimi sayılabilir. Yapay olan limanda 1864-1906 arasında inşa edilen dalgakıranlar, kıyı dilleri meydana getirerek 18 bin tonluk gemilerin girebildiği Caroline Koyunun oluşmasını sağlamıştır. Dondurulmuş et, kereste, yün, tahıl ürünleri ve mamul mallar ihraç eden limanda bir ticari balıkçılık filosu üslenir. Nüfus (1991 geç.) 42.505.

timbal, yarımküre ya da benzer biçimli içi boş gövdeyle bunun üstüne geçirilip genellikle ip, vida ya da çeşitli mekanik yöntemlerle gerilmiş bir deriden oluşan vurmalı çalgı. Bazı timbal türlerinde ipler deride açılan deliklerden geçirilir ya da deri, bir sırımla bağlanır. Tokmakla, seyrek olarak da elle vurulduğunda gergin yüz, tanımlanabilecek bir ses çıkarır. Ses dalgası ile gövde biçimlerinin ve gövde içindeki hava hacminin akustik işlevleri tam olarak bilinmemektedir.

Ortadoğu kökenli bir çalgı olduğu sanılmakla birlikte timbalin ne zaman ortaya çıktığı kesinlikle belirlenememiştir. İlk örneklerinin, ağzına deri gerilmiş pişmiş toprak çömlekler olduğu düşünülür. Tak-i Bostan'da bulunan İran kabartmalarında (İS y. 600) kazan davul adı verilen, sığ ve küçük bir tür timbal görülür. Geniş ve derin timballerin yer aldığı en eski resimler Mezopotamya'da İÖ 12. yüzyıldan kalmadır. Düz tabanlı ilk tipler, zamanla bugünkü oval ve yarımküre biçimli timballere dönüşmüştür. En eski timballerde hem metal hem de toprak gövdeler kullanılmıştır.

Timbal İslam kültürüyle birlikte Afrika, Orta ve Güney Asya ve Avrupa'ya yayıldı. Bu bölgelerde timbal ve trompet egemenlik simgesi olarak kullanıldı. Genelde timballer çift olarak çalınır ve her biri farklı seslere ayarlanırdı. Büyük olanları çifter çifter at, fil ya da deve sırtına bağlanarak askeri birliklerin geçit törenlerinde ya da sivil törenlerde kullanılırdı. Daha küçük çaplı timballer oda müziğinde (örn. Hindistan'a özgü *tabla*) ya da dans orkestralarında görülür.

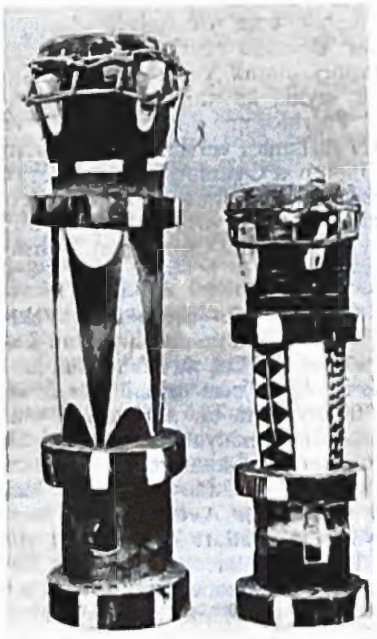

Afrika timballeri, Kongo Havzası, 19. yy; Metropolitan Sanat Müzesi, New York kenti
Metropolitan Museum of Art New York kenti

Küçük çift timballer Avrupa'ya Haçlı seferleriyle gitti (*bak.* nakkare). 15. yüzyıl ortalarında Osmanlı mehter takımının kös(*) adı verilen büyük çift timballeri daha çok Macaristan ve Almanya üzerinden Avrupa'ya geçti. 16. yüzyılda, dana derisinden yapılan yüzlerinin gerginliğini ve ses ayarını denetlemek amacıyla bakır gövdenin üst çevresine vidalar yerleştirildi. O dönemde trompet ve timbal çalgıcıları soylu ailelerin çoğunun evlerinde çalıyordu ve iki grup aynı loncada toplanmıştı.

Tekniği ve repertuvarı kulaktan öğrenildiği ve sır olarak saklandığı için, 16. yüzyıldan günümüze yazılı hiçbir timbal müziği ulaşmamıştır. Trompet ve timbal müziğinin ilk örneklerinden biri Monteverdi'nin *La favola di Orfeo* (1607; Orfeo Efsanesi) operasının girişinde görülür.

17. ve 18. yüzyıllarda timbal çalmak iyice gelişmiş ve gösterişli, törensel bir sanat haline gelmiştir. Timbal 17. yüzyıl ortasında orkestraya girmiştir. Orkestra timballerine genelde timpani(*) adı verilir.

Timbuktu, Fransızca TOMBOUCTOU. Mali'nin kuzeyinde il (*région*). Kuzeybatıda Moritanya, kuzeydoğuda Cezayir'le ve doğuda Gao, güneyde Mopti ve Ségou illeriyle çevrilidir. 1977'de Gao ilinin batısından ayrılan topraklar üzerinde oluşturulmuştur. Nijer Irmağı boyunca uzanan en güney kesimi dışında topraklarının tamamı Sahra'nın sınırları içinde kalır. Yüzey yapısına yüksekliği 300 m'yi geçmeyen kumlu ve taşlı düzlükler egemendir. Kuzeydeki Taoudenni'de çıkarılan tuz deve kervanlarıyla güneydeki il merkezi Timbuktu'ya taşınır. Nijer Irmağı vadisinde sulu mısır ve pirinç tarımı yapılır. Sahra'da göçebe Tuaregler ve Magripliler, vadide ise Songaylar ve Fulaniler (Peullar) yaşar. Nüfus (1992 tah.) 451.000.

Timbuktu, Fransızca TOMBOUCTOU. Mali'de, Timbuktu ilinin merkezi kent. Nijer Irmağının yaklaşık 13 km kuzeyinde, Sahra'nın güney ucunda yer alır. Eskiden Sahra'yı geçen kervanların uğrak yeri ve bir Müslüman kültür merkezi olarak önem taşırdı.

Yaklaşık 1100'de, göçebe Tuaregler tarafından mevsimlik bir konaklama yeri olarak kuruldu. Büyük olasılıkla 13. yüzyıl sonlarında Mali İmparatorluğu'na bağlandıktan sonra İmparator (*mansa*) Musa buradaki Büyük Cami'ye bir minare ve Madugu adlı bir saray yaptırdı. Minare sonradan birkaç kez yeniden yapıldı; saraydan ise günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Timbuktu çok geçmeden merkezi Yatenga'da bulunan Mosi Krallığı'na bağlandı, ama 1353'te yöreyi gezen İbn Battuta'nın bildirdiğine göre, o tarihte gene Mali İmparatorluğu'nun yönetimi altındaydı.

14. yüzyılda altın ve tuz ticaretinde önemli bir merkez durumuna gelen Timbuktu'ya çok sayıda Kuzey Afrikalı tüccar ve İslam bilgini yerleşti. Kent 1468'de Songay hükümdarı Sonni 'Ali tarafından fethedildi. Sonni 'Ali İslam bilginlerine olumlu yaklaşmadıysa da Askia hanedanını başlatan ardılı I. Muhammed Askia (hd 1493-1528) yasal ve dinsel konularda danışman olarak birçok bilgini çevresinde topladı. Askia hanedanı döneminde (1493-1591) Timbuktu ticari ve kültürel açıdan en parlak yıllarını yaşadı. Kuzey Afrika'nın dört bir yanından kente gelen tüccarlar kumaş, at ve Taghaza'dan çıkarılan tuz karşılığında altın ve köle satın alırdı. Ayrıca Mekke ve Mısır'da yetişmiş bilginlerin yanında öğrenim görmek için kente birçok bölgeden öğrenciler gelirdi.

Timbuktu 1591'de Fas'ın yönetimine girdikten sonra gerilemeye başladı. 1593'te birçok bilgin yönetime karşı oldukları gerekçesiyle sürgüne gönderildi; bazıları öldürüldü. Fas yönetiminin güçlü bir savunma sistemi kuramaması sonucu sık sık Bambara, Fulani (Peul) ve Tuareg saldırılarına uğrayan Timbuktu, 1893'te Fransızlarca işgal edildi. 1960'ta da yeni kurulan Mali Cumhuriyeti'ne bağlandı.

Günümüzde Sahra üzerinden yapılan ticaret önemini yitirmiş olmakla birlikte Taoudenni'den tuz taşıyan küçük kervanlar kış aylarında hâlâ kente uğramaktadır. Kentle ülkedeki öteki merkezler arasında havayolu bağlantısı vardır; ama ulaşım çoğunlukla deveyle ve ırmak tekneleriyle sağlanır. İslami eğitim az sayıda yaşlı bilgin tarafından sürdürülmektedir. Fransız-Arap Lisesi, genç kuşağa Arapça öğretmek amacıyla kurulmuştur. Nüfus (1976) 19.165.

Time, ABD'de New York kentinde yayımlanan haftalık haber dergisi. Ülkenin başlıca haber dergilerindendir. İşleri çok olan kişilere iç ve dış olayları sistemli ve kısa bir biçimde aktarmayı amaçlayan Henry R. Luce(*) ve Briton Hadden adlı iki genç gazeteci tarafından kuruldu. Hadden'ın yayın yönetmenliğini, Luce'un ise yönetsel işleri üstlendiği derginin ilk sayısı 3 Mart 1923'te çıktı. Sonraları daha başka birçok dergiye biçimiyle örnek olan *Time*'da önemli konular üzerine yazılmış birçok kısa makale yer alıyordu; bu makaleler iç haberler, dünya olayları, tıp, hukuk, din, spor, kitaplar ve sanat gibi ana başlıklar altında toplanmıştı. 1927'ye gelindiğinde tirajı 175 bini aşan *Time* ABD'nin en etkili haber dergisi olmuştu. Hadden'ın 1929'da ölmesinden sonra yayın yönetmeni olarak dergiye yön vermeyi sürdüren Luce, 1964'te derginin yayımcısı olan Time Inc. adlı şirketin yayın kurulu başkanlığına yükseldi. Uzun yıllar Luce'un ılımlı muhafazakâr çizgisi doğrultusunda yayım yapan *Time*, 1970'lere doğru daha tarafsız ve daha orta yolcu bir çizgiyi benimsedi. Dergi günümüzde İngilizceden başka dillerde de basılmaktadır.

Time Warner Inc., ABD'deki en büyük kitle iletişimi şirketleri grubu. Bir yayıncılık şirketi olan Time Inc.'le kitle iletişimi şirketleri grubu Warner Communications Inc.'in 1989'da birleşmesiyle oluşturuldu. Time Warner Inc. dergi, kitap ve çizgi roman yayımlamakta, plak, film ve radyo-televizyon programları üretmekte, dağıtımını da kendinin yaptığı kablolu televizyon programları hazırlamaktadır.

Time Inc. 1922'de Yale Üniversitesi mezunları Henry R. Luce ve Briton Hadden tarafından kuruldu. Haftalık haber dergisi *Time*'ın ilk sayısı 3 Mart 1923'te yayımlandı. Şirketin yayımladığı dergiler arasına zamanla aylık iş dergisi *Fortune* (1930), haftalık resimli dergi *Life* (1936), haftalık spor dergisi *Sports Illustrated* (1954), tüketici finansmanı konusundaki aylık dergi *Money* (1972), kişilerin ele alındığı haftalık dergi *People* (1974) ve aylık bilim dergisi *Discover* (1980) katıldı. Yaklaşık 30 milyon ABD Doları zarara uğraması ve posta giderlerinin artması nedeniyle 1972'de yayımı durdurulan *Life*, 1978'de boyutlarını ve biçimini değiştirerek yeniden yayımlanmaya başladı. *Discover* 1987'de satıldı.

Grupça 1960'ta kurulan Time-Life Kitapları, günümüzde 30 dilde yayım yapmaktadır. Bünyesinde Little, Brown & Com-

pany, Book-of-the-Month Club, New York Graphic Society, Ltd. gibi ABD yayınevlerini barındıran grubun çeşitli yabancı yayımcılık şirketlerinde de hisseleri vardır. Time Inc. 1986'da satın aldığı, ders kitapları yayımlayan Scott, Foresman & Company adlı büyük şirketi 1989'da sattı. California'da *Sunset* dergisini ve *Sunset* kitaplarını yayımlayan Lane Publishing Company 1990'da Time-Warner bünyesine katıldı.

Time Inc.'in video şirketleri arasında özel televizyon programları hazırlayan en büyük şirketlerden Home Box Office (HBO) ile önde gelen kablolu televizyon şirketi American Television & Communications Corporation sayılabilir. Başka etkinliklerin yanı sıra İngiliz televizyon şov programlarının ABD'deki dağıtımını yürüten Time-Life Films'in çoğunluk hissesi 1981'de 20th Century-Fox Film Corporation'a geçmiştir. Grubun bir başka önemli girişimi de 1983'te CBS, Inc. ve Columbia Pictures Industries, Inc. şirketleriyle oluşturulan Tri-Star Pictures adlı film şirketidir.

Time Inc. 1989'da kitle iletişimi ve eğlence sektörünün dev kuruluşu Warner Communications Inc.'le birleşti. Warner Bros. (*bak.* Warner Brothers) film stüdyolarının devamı niteliğindeki Warner Communications büyük bir film ve televizyon stüdyosu olmanın yanı sıra ABD'nin en büyük plak yapımcılarından ve kablolu televizyon şirketlerinden biridir.

timerosal, deri ve mukozalarda kullanılan antiseptik madde. Cıva içeren organik bir madde olan timerosalin yapısı merbromin ve nitromersole çok yakındır; bileşimindeki cıvanın mikroorganizmaların proteinlerini çökelterek metabolizmalarını bozmasıyla dezenfeksiyonu sağlar. Açık renkli kristalsi bir toz olan timerosal suda ve alkolde çözünür. Yüzde 0,1'lik alkollü tentürü ya da sudaki çözeltisi kullanılır.

Times, The, Londra'da yayımlanan günlük gazete. İngiltere'nin en eski ve en etkili gazeteleri arasında yer alır. *The Guardian* ve *The Daily Telegraph* ile birlikte İngiltere'nin "üç büyük" gazetesinden biri sayılır. Dünyanın en büyük gazeteleri arasına girişi de oldukça eskiye dayanır.

John Walter tarafından *The Daily Universal Register* adıyla 1 Ocak 1785'te yayımlanmaya başladı. Önceleri yalnız bir tarafı basılmış tek yapraklı bir gazete olarak çıkıyordu. Asıl işlevi de John Walter'ın ilgilendiği bir tipografi sistemini yaymaktı. 1 Ocak 1788'de *The Times* adını aldı ve ticari haberlere, ilanlara, bir ölçüde de skandal olaylara yer vermeye başladı. Gazetenin yönetimini 1803'te üstlenen John Walter II gazeteyi 4 sayfadan 12 büyük sayfaya çıkardı. Yönetimin John Walter III'e geçtiği 1848'de *The Times* artık İngiltere'nin önde gelen bir gazetesi olarak tanınmaya başlamıştı.

Gazetenin liberal eğilimli ilk seçkin yayın yönetmeni Thomas Barnes'ın işbaşında bulunduğu 1817-41 arasında *The Times* güçlü bir bağımsız gazeteye dönüştü ve halk arasında "Thunderer" (Gürleyen) sanıyla anılmaya başladı. 1800'lerin ortalarına gelindiğinde İngiliz kamuoyu üzerindeki etkisi herkesçe kabul ediliyordu. 1815'te 5 bin olan tirajı da 1850'de 40 bine çıkmıştı. Aynı yayın kadrosunun çıkardığı haftalık *The Sunday Times*(*) 1922'de yayıma başladı.

The Times habercilikte ve gazete üslubunda yüksek bir düzey tutturdu. Doğru haberler verme konusunda büyük bir titizlik gösterdi. Başyazılarındaki bağımsız ve açık sözlü tutumuna karşın genelde geleneklere bağlı bir yayın çizgisi izledi. Kurulu düzenin en özlü savunuculuğunu yapmakla birlikte, birbiri ardına çığır açıcı yenilikler getirdi. 1841'de yayın yönetmenliğine getirilen John T. Delane'in parlak gazetecilik anlayışı, işbaşında bulunduğu 46 yıl boyunca gazete üzerinde her bakımdan etkili oldu. Gazetede iç haberleri artırma çabalarının sürdüğü bir dönemde Delane, Kırım Savaşı'yla (1853-56) ilgili haberler yazmak üzere William Howard Russell'ı dünyanın ilk savaş muhabiri olarak kadrosuna aldı. İngiliz hükümeti Rusların barış önerilerini ilk kez *The Times* sayfalarından öğrendi.

19. yüzyıl sonlarında İrlanda ulusal kahramanı Parnell'e karşı girişilen yersiz karalama kampanyası ve aşırı harcamalar *The Times*'ın mali durumunu, tirajını ve ününü zedeledi. Durumu düzeltmek üzere girişilen yeni atak sırasında *The Times*, 9. ve 10. basımların reklam ve satışı için *Encyclopædia Britannica* yayımcılarıyla bir anlaşma yaptı. Sansasyonel basın kralı Northcliffe 1. vikontu Alfred Harmsworth'un 1906'da gazeteyi satın almasından sonra *The Times*'ın mali durumu düzeldi. Ama yayımcılıktaki saygınlığı sarsılmaya devam etti. Bu durum vikontun ölümüne (1922) değin sürdü. British Broadcasting Corporation'ın (BBC) genel müdürlüğünden gelme Sir William Haley'in yayın yönetmenliği döneminde (1952-67) *The Times* yeniden büyük bir gazete durumuna geldi. Gazeteyi daha ilginç ve canlı kılmak için görünümünde ve yayın politikasında değişikliklere gidildi. 1966'da birinci sayfaya reklamlar yerine haberler konmaya başladı. Yeni dizgi ve baskı makineleri getirilmesi, gazetenin 1978-79'da bir yıl kadar yayımlanamamasıyla sonuçlanan bir greve yol açtı. Bununla birlikte saygınlığını koruyan *The Times*, 1981'de *The Sunday Times* ile birlikte Avustralyalı gazete yayımcısı Rupert Murdoch tarafından satın alındı.

Times Literary Supplement (TLS). Londra'da çıkan *The Sunday Times*'ın 1902'de yayımlanmaya başlayan haftalık edebiyat eki. Edebiyatın bütün yönlerine ilişkin haberleriyle tanınır. En iyi İngilizce edebiyat dergisi olarak kabul edilir. Edebiyat eleştirisi alanında yetkinliğin ölçüsü sayılan dergide her dilden edebi yapıtlar üzerine incelemeler yer alır. Derginin yayımladığı makaleler bilimsel yetkinlikleri ve canlı üsluplarıyla dikkati çeker. Kapsamlı kaynakça bölümleri, dünyaca ünlü bilim adamlarının kaleme aldığı köşe yazıları ve edebiyat dünyasını yakından izleyen parlak okur mektupları da dergiye çekici bir hava verir.

Times of India, The, Bombay, Ahmedâbad ve Delhi'de İngilizce olarak yayımlanan günlük sabah gazetesi. Hindistan'ın en etkili gazetelerindendir ve genellikle hükümeti destekleyen bir yayın politikası izler.

1838'de *The Bombay Times and Journal of Commerce* adıyla yayımlanmaya başladı. Önceleri Hindistan'ın batısında yaşayan İngilizlere sesleniyor ve haftada iki kez yayımlanıyordu. 1851'de günlük olarak çıkmaya başladı. 1861'de ise adını *The Times of India* olarak değiştirdi.

Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra, doğru habercilik konusundaki ısrarlı tutumu, sansasyonel habercilikten uzak durması, ciddi üslubu ve dış haberlere de yer vermesiyle Hindistan'daki saygınlığını artırdı. Zamanla aydınların gazetesi durumuna gelen *The Times of India*, Hindistan'da yayımlanan öbür büyük gazeteler gibi sayfalarının dörtte birini dış haberlere, geri kalanını da çok çeşitli konulara ayırır.

timin, dezoksiribonükleik asidin (DNA) yapısında bulunan pirimidin grubundan organik bileşik. Nükleik asitlerin içerdiği öbür azotlu bileşikler gibi timin, dezoksiriboz türü bir şeker molekülüne bağlanarak timidin adlı nükleoziti oluşturur. Buna ek olarak, timidinin fosfat esteri olan timidinik asit adlı nükleotitin bileşiminde de bulunur. Bu bileşiklerin tümü seçici hidroliz teknikleri kullanılarak DNA'dan elde edilebilir.

Timiş (Romanya) *bak.* Temeş

Timişoara (Romanya) *bak.* Temeşvar

Timmermans, Felix (d. 5 Temmuz 1886, Lier - ö. 24 Ocak 1947, Lier, Belçika). Flamanca ürün vermiş Belçikalı yazar ve ressam. Köy yaşamını anlatan bölgesel romanlarıyla ülkesinde geniş bir okura ulaşmıştır.

Geçirdiği bir bunalımın ardından yaşama bir tür övgü olarak yazdığı *Pallieter* ile (1916) ün kazandı. Romanda doğum yeri Brabant'ı bir cennet olarak betimlemiş, dünyevi ve mistik öğelerin bir arada yer aldığı Flaman yaşam tarzını dile getirmişti.

Aynı zamanda ressam ve ilüstratör olan Timmermans özellikle Pieter Bruegel'den (Yaşlı) esinlendi. Yapıtlarındaki kişileri kendi doğup büyüdüğü yörenin insanlarından yola çıkarak yarattı. Yapıtları derin içerikli olmamakla birlikte, yarattığı sıcak hava, yumuşak mizahı, kişileri sevecen bir yaklaşımla karikatürleştirmesi ve tipleri resimleme yeteneği, anlatımındaki sığlığı geride bırakıyordu. Timmermans roman ve öyküden başka Bruegel (1928) ve Aziz Francesco'nun (1932) yaşamöykülerini yazdı; ayrıca gezi öyküleri, otobiyografik yapıtlar, oyunlar kaleme aldı. Acıyı yakından tanıdığını ortaya koyduğu *Boerenpsalm* (1935; Köylülerin Mezmuru) adlı romanında doğa sevgisinin yerini insan sevgisinin aldığı görülür.

Timna, İsrail'de, Necef'in güneyinde, Elat'ın kuzeyinde bakır madenciliği bölgesi. Filistin'de bakır bulunduğundan Kitabı Mukaddes'te söz edilir; arkeologlar da Timna'da firavunlar ve Hz. Süleyman dönemlerine ait ilkel fırınlar ve cüruf yığınları ortaya çıkarmıştır. Süleyman'ın Madenleri (Mihrot Şelomo ha-Melch) adı verilen bu eski madenler, uzunluğu yaklaşık 305 m, en geniş yeri ise 130 m'den fazla olan kuzey-güney doğrultulu bir masadağın tepesinde yer alır. Masadağın kuzey yamacı boyunca bakırlı demir cürufu izleri görülen sütun biçiminde kayalar uzanır; bunlar Süleyman Sütunları (Ammude Şelomo) olarak bilinir.

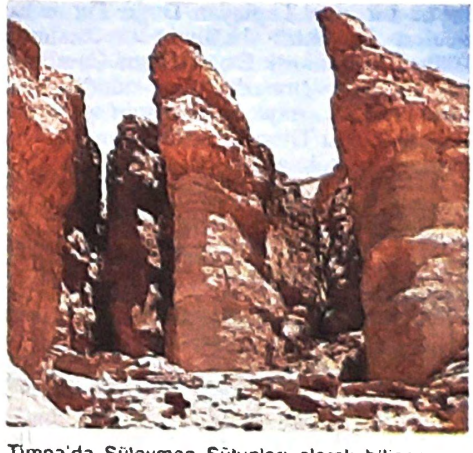

Timna'da Süleyman Sütunları olarak bilinen kayaç oluşumları, İsrail

Robert Rubic—D.P.I.

Günümüzde işletilen yataklar eski madenlerin doğusunda yer almaktadır.

Timoleon (KORİNTHOSLU) (ö. İÖ 337'den sonra), Eski Yunanlı devlet adamı ve komutan. Sicilya'daki Yunanlıları tiranların yönetimine ve Kartaca'ya karşı ayaklandırmıştır.

Syrakusa (Siracusa) soyluları İÖ 344'te tiranları Dionysios'a (Genç) karşı ana kent Korinthos'tan yardım istediler. Bunun üzerine Sicilya'ya gönderilmesi kararlaştırılan kurtarma kuvvetinin başına, 20 yıl kadar önce kendini Korinthos tiranı ilan eden öz kardeşi Timophanes'in öldürülmesini desteklemiş olan Timoleon getirildi. İÖ 344 yazında Tauromenion'da (Taormina) karaya çıkan Timoleon, biri Dionysios'un, öbürü de Kartaca kuvvetlerini yardıma çağırmış olan, yakındaki Leontinoi'nin tiranı Hiketas'ın ordusu olmak üzere iki orduyla karşılaştı. Ama zekice taktiklerle düşmanlarını yenilgiye uğratarak Syrakusa'yı ele geçirdi. Tiranlığa karşı bir güvence olarak yönetimi yeni baştan düzenledi ve Syrakusa'ya Yunanistan'dan yeni göçmenler çağırdı. İÖ 341 sıralarında yeniden başlayan savaş, Hiketas'ın kesin yenilgisi ve öldürülmesiyle sonuçlandı. Kartacalıları Halykos (Platani) Irmağının batısındaki bölgeye çekilmeye zorlayan bir antlaşma imzalandı. Adadaki öbür Yunan tiranlıkları da çöktü ve Sicilya'daki Yunan kentleri kısa süren bir refah dönemi yaşadı. Timoleon İÖ 337 ya da 336'da etkin siyasetten çekildi; ama meclise gitmeyi ve çoğu oybirliğiyle kabul edilen görüşlerini dile getirmeyi sürdürdü. Ölümünden kısa bir süre önce kör oldu.

Timon (PHLEIUSLU) (d. İÖ y. 320, Kuzey Peloponnesos - ö. İÖ y. 230, Atina, Yunanistan), Eski Yunanlı şüpheci filozof. Gençliği yoksulluk içinde geçti. Önceleri dansçı olarak geçimini sağladı. Daha sonra Megara'da Stilpon'dan, Elis'te de Pyrrhon'dan ders aldı. Ardından öğretmen olarak ünlendi, ayrıca büyük miktarda para kazandı. İÖ y. 275'te Atina'ya yerleşerek zamanını yazmaya ayırdı. Yapıtları arasında çok sayıda düzyazı çalışması, tragedya, Satyr oyunu, komedya, şiir ve bağnaz filozofların alaycı eleştirisi niteliğindeki *sillos* (yergi) vardır; bunların ancak bazı parçaları günümüze ulaşmıştır.

Timor, Malay Takımadalarına bağlı ada. Sawu ile Timor denizleri arasındaki Küçük Sunda Adalarının doğu ucunda yer alır. Yüzölçümü 15.850 km² olan Batı Timor, Endonezya'nın Doğu Nusa Tenggara ilinin (*provinsi*) parçası olarak yönetilir; ilin merkezi ve başlıca limanı Kupang'dır. 14.874 km²'lik bir alanı kaplayan Doğu Timor ise önceleri Portekiz'e bağlıydı; bu kesimde 1975'te Demokratik Doğu Timor Cumhuriyeti adıyla bağımsızlık ilan edildi, ama ertesi yıl Endonezya birliklerinin işgali sonucunda Doğu Timor (Timor Timur) adıyla Endonezya'ya bağlı bir il oluşturuldu. Bu ile sonradan adanın kuzeybatı kıyısındaki Okussi (eskiden Pante Macassar) kentini çevreleyen topraklar da eklendi. İlin merkezi ve ana limanı eskiden Portekiz Timoru'nun da başkenti olan Dili'dir.

Genelde dağlık olan adanın bazı kıyı düzlükleri belli dönemlerde taşkına uğrayan mangrov bataklıklarıyla birleşir. En yüksek nokta Tata Mailau Dağıdır (Ramelau; 2.960 m). Adada bazı çamur gayzerleri bulunmakla birlikte etkin yanardağa rastlanmaz. İklim güneydoğu musonları sırasında kurak, kısa ve düzensiz batı musonları (aralık-mart) sırasında yağışlıdır. Yıllık yağış miktarı 1.475 mm'dir; yağmur mevsiminin başlangıç zamanı ise büyük değişiklik gösterir. Okaliptüs, bambu, demirağacı, hindistancevizi ve santal ormanları, uzun ot ve bodur ağaçlarla kaplı savanlar ve yüksek kesimlerde de otlaklar, adanın bitki örtüsünü oluşturur. Keseliler, timsah, kakadu, güvercin, kumru, geyik, maymun ve yılan en sık rastlanan yabani hayvan türleridir.

Kıyı nüfusu çoğunlukla Endonezya-Malay kökenli topluluklardan oluşur. Yerli halkı oluşturan Melanezyalılar bu grupların baskısıyla dağlık kesimlere çekilmiştir. Müslümanlığın ve Hristiyanlığın etkileri görülmekle birlikte, animizm ile atalara tapınma egemen dinsel inançlardır. Kafa avcılığı yakın zamanlara değin sürmüştür. Her köyde bir rahibin denetlediği kutsal bir ev ve bu evi çevreleyen tabu alanı vardır. Eski kıyı savaşlarının etkisiyle köyler ve uzak bölgelerdeki tek evler siperlerle çevrilmiştir. Evler çoğunlukla kazıklar üstüne kurulmuştur.

Portekizliler Timor ile ticarete yaklaşık 1520'de başladılar. Felemenkliler 1613'te adanın güneybatı ucundaki bir koyda yer alan Kupang'da denetimlerini kurdular; Portekizliler ise kuzey ve doğu kesimlerine yöneldiler. Portekiz ile Hollanda arasında 1860 ve 1914'teki antlaşmalarla çizilen sınır 1975'e değin geçerli kaldı. O tarihte Endonezya'nın Doğu Timor'u işgal etmesinin ardından, savaşın yanı sıra kıtlık, salgın hastalık gibi etkenler adanın bu bölümünde nüfusun önemli ölçüde azalmasına yol açtı. Bu arada binlerce kişi de askeri kamplara yerleştirildi. Durumu iç savaş olarak niteleyen Endonezya önemli bir uluslarası baskıyla karşılaşmadı ama Fretilin (Doğu Timor'un Bağımsızlığı İçin Devrimci Cephe) adlı gerilla örgütü ilhaka karşı direnmeyi sürdürdü. II. Dünya Savaşı'nda Japon işgaline uğrayan Doğu Timor'da 1975'ten önce en önemli ihracat ürünü kahveydi; ayrıca deri, çay, kauçuk ve kopra ihraç ediliyordu.

1812-15 arasındaki İngiliz egemenliği dışında Hollanda denetiminde kalan Batı Timor II. Dünya Savaşı sırasında Japon işgaline uğradı. 1946-49 arasında Hollanda vesayetindeki Doğu Endonezya'ya bağlandıktan sonra 1950'de Endonezya'ya katıldı. Nüfus (1980) 1.382.207.

Timor Denizi, Hint Okyanusunun, Endonezya'ya bağlı Timor Adasının güneydoğusuyla Avustralya'nın kuzeybatısı arasında uzanan kolu. Batıda Hint Okyanusuna, doğuda Büyük Okyanusun bir parçası olan Arafura Denizine açılır. Genişliği yaklaşık 480 km, yüzölçümü 615.000 km²'dir. Derinliği çoğu yerde 200 m'yi geçmez, en derin yeri ise kuzeydeki Timor Çukurudur (3.300 m). Timor Denizi güneydoğu ve kuzeybatıdan esen mevsimlik muson rüzgârlarından etkilenirse de yıl boyunca yüzey sularında, saatteki hızı ortalama 0,8-1,6 km olan güneybatı doğrultulu Timor Akıntısı görülür. Denizde önemli petrol yatakları vardır.

Timor Timur *bak.* Doğu Timor

Timoşenko, Semyon Konstantinoviç (d. 18 Şubat 1895, Furmanka, Ukrayna, Rus Çarlığı - ö. 31 Mart 1970, Moskova, SSCB), Sovyet komutan. Kızıl Ordu'nun eğitim ve disiplin düzeyinin yükseltilmesini sağlayarak II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya karşı kazanılan zaferde önemli rol oynamıştır.

I. Dünya Savaşı'nda ve İç Savaş'ta çarpıştı. 1930'larda çeşitli bölgesel komutanlıklarda bulundu. Sovyet-Fin Savaşı sırasında Ocak 1940'ta zor durumdaki Sovyet kuvvetlerinin başına getirildi ve iki ay sonra Finleri barış istemek zorunda bıraktı. Mayıs 1940'ta SSCB mareşalliğine ve savunma komiserliğine getirildi. Komutanlık yeteneğini II. Dünya Savaşı öncesinde kanıtlamış az sayıdaki Sovyet generalinden biri olarak savaş sırasında bir dizi önemli çarpışmanın komutanlığını üstlendi.

Timotheos (ö. İÖ 354, Khalkis [bugün Yunanistan'da]), Eski Yunanlı devlet adamı ve komutan. Yayılmacı politikaları canlandırmaya çalışmıştır.

Ünlü komutan Konon'un oğluydu. İÖ 378'de *strategos* (yüksek rütbeli komutan) seçildi ve Sparta'yla savaşa komutan olarak katıldı. Akarnanialılar ile Molossialıların Atina safına geçmesini sağladı. Ardından Korkyra'yı ele geçirdi ve Spartalıları Alyzia (Akarnania) açıklarındaki deniz savaşında yenilgiye uğrattı.

Bir ihmal suçlamasından aklandıktan (İÖ 373) sonra paralı asker olarak Pers kralının hizmetine girdi. Atina'ya döndükten sonra, bir Pers garnizonunun işgalinde bulunan Samos'u (Sisam) 10 ay süren bir kuşatma (İÖ 366-365) sonunda yerle bir etti. Ege'nin kuzeyinde çeşitli kentleri de ele geçirdi. Ama Amphipolis'i almaya yönelik iki girişiminde başarısızlığa uğradı.

Bu saldırgan politikalar müttefiklerinin Atina'dan uzaklaşmasına ve sonunda Müttefikler Savaşı (İÖ 357-355) olarak anılan bir ayaklanmaya yol açtı. Müttefiklere karşı Çanakkale Boğazında girişilen deniz savaşında, bir fırtına sonrasında Timotheos ve öteki donanma komutanlarının eşgüdüm sağlayamamaları nedeniyle çok sayıda Atina gemisi battı. Yargılanarak para cezasına çarptırılan Timotheos, bu cezayı ödeyemediğinden Khalkis'e sığındı ve orada öldü.

Timotheos (AZİZ) (d. Lystra [Hatunsaray], Likaonya - ö. 97, Ephesos [Efes]; yortu günü, Batı Kilisesi'nde 24 Ocak [Roma Kilisesi'nde Titus ile birlikte 26 Ocak], Doğu Kilisesi'nde 22 Ocak), Havari Aziz Paulus'un yardımcısı, Ephesos'un ilk piskoposu.

Paulus yaklaşık 50'de Lystra'ya ikinci gelişinde Timotheos'la tanışarak onu yanına aldı. Paulus ve Silas'la birlikte Hıristiyanlığı yayan Timotheos, Korinthos, Thessalonike (Selanik) ve Philippi'de (Filippoi) kilise toplulukları kurulmasına yardımcı oldu. Paulus'un Korinthos'tan Ephesos'a ve Anadolu içlerine yaptığı gezilerde ona eşlik etti (Resullerin İşleri 19:22; Korinthoslulara I. Mektup 16:10-11). Kolossaililere, Philemon'a ve Philippililere mektupların ilk satırlarında adının geçmesi, Paulus'un Ephesos'ta hapsedilmesi olayına da karıştığı biçiminde yorumlanmıştır. Paulus'un Titus ve Timotheos'a mektuplarında Timotheos'un Ephesos'taki Hıristiyanların başı olduğu belirtilir.

Yeni Ahit'e dayanılarak, Timotheos'un ilk Ephesos piskoposu olduğu ve Roma imparatoru Nerva döneminde orada inançlar yüzünden öldürüldüğü öne sürülür. Bir söylentiye göre Timotheos Tanrıça Artemis'e tapınma törenlerine katılmadığı için kazığa oturtulmuştur. Thessalonikelilere I. ve II. mektup ile Korinthoslulara II. Mektup'ta da adı geçen Timotheos, Damaskoslu Aziz İoannes'e göre Meryem Ana'nın ölümüne tanık olmuştur.

Timotheos'a mektuplar, Yeni Ahit'te, Aziz Paulus'un yardımcılarından Timotheos'a seslendiği iki mektup. *Ayrıca bak.* Paulus'un mektupları.

timpani (İtalyancada "davullar"), tekil TIMPANO, orkestrada kullanılan ve ses yüksek-

liği ayarlanabilen büyük davullar. Orkestralarda sürekli kullanılır duruma 17. yüzyıl ortalarında geldi. Matthew Locke'un *Psyche*'si (1674-75) ve Jean-Baptiste Lully'nin *Thésée* (1675) operası bunun ilk örnekleri oldu. Timpani, önceleri ge-

Ses ayarı pedalla düzenlenen çağdaş bir timpani
Ludwig Industries Chicago

nellikle neşeli ya da gür sesli bölümlerde bakır nefesli çalgıları desteklemek için kullanılıyordu. 17. ve 18. yüzyıl orkestra partisyonlarında biri eksen (tonik) sesine, öbürü de çeken (dominant) sesine, yani dizinin birinci ve beşinci derecelerine akort edilen iki timpani bulunuyordu. Daha sonra çeşitli akortlarda üç ya da daha fazla çalgıya yer verildi. 19. yüzyılda timpani, büyük ölçüde Beethoven'in etkisiyle daha çeşitli ve anlatımsal biçimlerde kullanıldı. *Requiem-Grande Messe des Morts*'unda (1837; *Ölüler Missası*) 16 timbalin yer almasını öngören Hector Berlioz, bestecilerden hangi tip (sert ya da yumuşak başlı) sopaların kullanılmasını yeğlediklerini belirtmelerini istemişti. Bu da, çalgının anlatım olanaklarına duyulan ilginin bir başka belirtisiydi.

Çağdaş timpanide kazan biçimindeki gövde genellikle bakır ya da pirinçten olur; sığır derisinden ya da sentetik maddeden yapılan timpani yüzü de metal bir kasnakla tespit edilir. Derinin gerginliği (dolayısıyla çıkması istenen ses) önceleri kasnağın üstündeki el vidalarıyla sağlanıyordu. Daha sonra bu, kasnağa bağlı çubukların elle çevrilmesi ya da timpaninin sağa ya da sola döndürülmesiyle sağlandı. Çağdaş timpanilerin ses ayarı ise, gerginliği denetleyen el aygıtları ya da pedalla düzenlenmektedir. *Fortissimo* pasajlarda hava basıncının deriyi parçalamasını engellemek için kazanın dibine bir delik açılmıştır. Timpaninin ses rengi sopa başının yapısına ve yüzün neresine vurulduğuna göre (ortaya ya da kenara) değişir. Bazı durumlarda besteci (örn. Constant Lambert ve Benjamin Britten'ın yapıtlarında olduğu gibi) derinin parmaklarla titreştirilmesini isteyebilir.

Orkestrada kullanılan timpaninin ses alanı, pratikte tam beşli aralığını kapsar. Bu nedenle bir oktavlık bir ses alanı isteniyorsa iki timpani kullanılır. Bunlardan daha tiz olanının ses alanı orta *Do*'nun altındaki *fa* ile onun bir tam beşli aşağısındaki *Si* bemol, pes olanının ses alanı ise viyola *Do*'su ile bir tam beşli aşağıdaki *Fa* arasındadır: *fa-Si* bemol-*do-Fa* (çizim 1). Orkestrada üç timpani kullanılıyorsa bunların ses alanları küçük timpanide *sol-do*, orta timpanide *re-Sol*, büyük timpanide ise *Si* bemol-*Mi* bemol biçiminde olur (çizim 2). Igor Stravinsky ile Gustav Mahler gibi besteciler bu alanı pes ve tiz tarafta genişletmişlerdir.

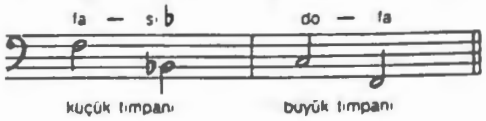

Çizim 1

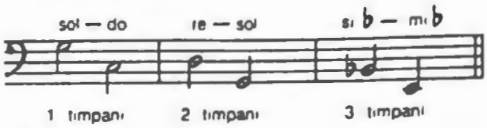

Çizim 2

Timpaninin anlatımsal olanakları sürekli ritimlerin tekrarını, dramatik *crescendo*'ları, ani vurguları ve belli bir havayı yaratan gümbürtülü çalışları (*roll*) kapsar. Özel efektler arasında söndürülmüş ya da boğuk notalar, iki sopayla birden vurulan bir nota, gümbürtülü çalış, pedal *glissando*'su ve timpani yüzlerine kumaş geçirerek çalış vardır. *Ayrıca bak.* timbal.

Timpanogos Mağarası Ulusal Parkı, ABD'de, Utah eyaletinin ortakuzey kesimindeki American Fork Kanyonunda, içinde kireçtaşı mağara bulunan ulusal park. Wasatch Dağlarının en yüksek doruğu olan Timpanogos Dağının (3.660 m) kuzeybatı yamacında 101 hektarlık bir alanı kaplar. 1922'de oluşturulmuştur. Elektrikle aydınlatılan mağarada birbirine bağlı üç bölüm vardır; duvarları pembe ve beyaz renklerde ince kristal damarlarıyla, içi ise çeşitli tonlarda sarkıt, dikit ve heliktit oluşumlarla kaplıdır. Timpanogos'un Büyük Kalbi diye

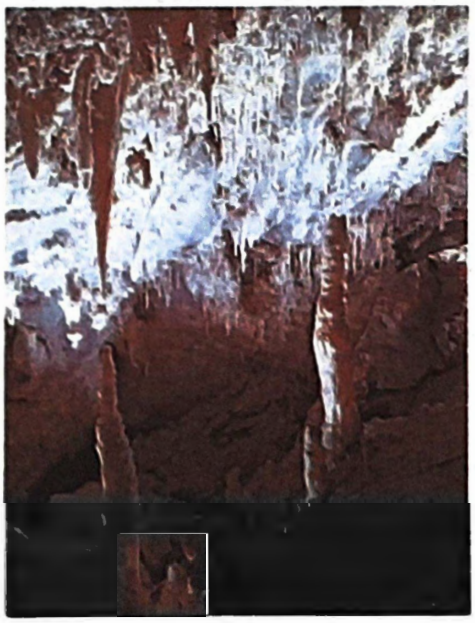

Timpanogos Mağarası Ulusal Parkı'nda sarkıt ve dikitler, Utah
National Park Service

bilinen sarkıt insan kalbi biçimindedir. Milyonlarca yıl önce bir yeraltı suyunun biçimlendirdiği mağaraya dağın yamacından dolanan dik bir patikadan ulaşılır. Timpanogos sözcüğünün Payut Yerlilerinin dilinde "uzanmış kadın" anlamına geldiği sanılmaktadır. Mağaranın içinde ortalama sıcaklık 5,6°C'dir.

timsah, *Reptilia* (sürüngenler) sınıfının *Crocodilia* takımını oluşturan omurgalıların ortak adı.

Timsahlar vücut yapısı olarak kabaca iri bir keleri andıran hantal, yarı sucul, yırtıcı hayvanlardır. Çok sayıda keskin koni biçimli dişle donanmış güçlü çeneleri, kısa bacakları, parmak araları perdeli pençeye benzer ayakları vardır. Kuyrukları uzun ve kalın, derileri kalın ve iri pulludur.

Crocodilia takımı üç familyaya ayrılır. Bunlardan *Alligatoridae* (alligatorlar ve kaymanlar) familyası dört cinsten yedi tür içerir. Ağız kapandığında altçene dişleri, üstçene dişlerinin içine girer. *Crocodilidae* (gerçek timsahlar) familyası üç cinsten 13 tür içerir. Ağız kapandığında alt ve üst çene dişleri birbirlerinin arasındaki boşluklara geçer. *Gavialidae* familyası gavyal adıyla tanınan tek bir türden oluşur. Son derece uzun burunlu olan bu hayvanın her çenesinde 22'den çok diş bulunur.

Timsahlar büyük ölçüde tropik, daha az olarak astropik bölgelerde yaşar. Tüm takım üyelerinin yaşam çevrimleri birbirine benzer. Yavru timsah yumurtadan çıktığında 20-25 cm uzunluğundadır. Timsahlar yaklaşık 10 yaşına ve 1,5 m uzunluğa ulaştıklarında cinsel olgunluğa erişir. Timsahların doğadaki yaşam süresine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Tutsak hayvanlar arasında 40 yılı aşkın yaşayan enderdir. Genelde ileri yaşlarda hareketsizliğin ve kötü beslenmenin doğal yaşam sürelerini kısalttığı düşünülmektedir.

Timsahlar geceleri etkinlik gösterir ve zamanlarının çoğunu suda geçirirler. Ama bazen karada uzun yolculuklar yaptıkları da bilinmektedir. Gündüzleri çoğu zaman su kenarlarında yatarak güneşlenirler. Güneşlenen gruplar kimi zaman büyük sayılara ulaşabilir. Ama bunun dışında timsahlar toplu davranış biçimleri göstermez, bireysel bir yaşam sürdürürler. Her birey kendisine bir bölge seçer ve bu bölgenin sınırlarına ulaşan komşularını güçlü bağırışlarla uyarır. Yaşamlarının ilk haftalarında önce solucan ve su böcekleri, sonra kurbağalar, daha sonra da balıklarla beslenirler. Iyice irileşmiş olan bireyler su kuşları ve memelileri de yer. Ender olarak insan yedikleri bile olur.

Timsahlar kara hayvanlarını yakalamak için onların su içtiği yerlerin kıyısında pusuya yatar ya da sürüklenen bir ağaç kütüğünü andıracak biçimde hareketsiz kalarak kendini suya bırakır ve yeterince yakınlarına gelen kurbanlarını sert bir kuyruk darbesiyle suya devirirler. Öldürdüğü avını tümüyle yiyemeyen bir timsah kalan parçaları kıyıda su düzeyinin hemen üstünde kazdığı ve derinliği birkaç metreyi bulabilen oyuğuna taşır. Amerika alligatoru (*Alligator mississippiensis*) ve Çin alligatoru (*A. sinensis*) soğuk havalarda bu oyuklarda kış uykusuna yatar.

Timsahlar sürüngenler içinde en gelişmiş beyne sahip olan gruptur. Sık sık meraklandıklarını belirten davranışlar sergilemeleri ve kısmen eğitilebilir olmaları zekâlarının göstergesidir. Tümüyle bakım altında gelişen bazılarının sahiplerini tanıdıkları, korku ya da saldırganlık göstermedikleri, sahiplerinden yemek istedikleri ve kendileriyle oynanmasına izin verdikleri bilinmektedir.

Nil timsahı (*Crocodilus niloticus*)
M. P. Kahl

Gavyal (*Gavialis gangeticus*) dışında timsah türlerinin erkeği ve dişisi arasında görünüş farkı yoktur. Çiftleşme su içinde gerçekleşir ve 10 dakika kadar sürer. Timsah yumurtaları kalın kabukludur. Dişinin yaşına ve iriliğine göre değişen yumurta sayısı 100'ü geçebilir. Bazı türlerin dişileri yumurtlamak için bir çukur kazarken bazıları da çamurdan küçük bir tepecik yapar. Yumurtalar çatlayana değin dişi yuvanın yakın çevresinde kalarak yumurtaları korur. Yuvaya bırakılan yumurtalar 2-3 ay içinde iyice gelişip yavrular yumurtadan çıkmaya hazır hale gelince dişi timsah yumurtaların üstüne örttüğü toprağı ve bitkisel maddeleri süpürerek yumurtaları açığa çıkarır. Ama bundan sonra hiçbir biçimde yavrularla ilgilenmez.

Timsahların başlıca yaşama alanı bataklık, göl ve ırmaklardır. Yalnız deniz (tuzlu su) timsahı (*Crocodilus porosus*) deniz kıyılarında yaşar, ara sıra kıyıdan kilometrelerce uzağa yüzebilir. Ayrıca deniz suyunun etkisinin sürdüğü yerlere kadar akarsu içlerine girer.

Timsahların vücut yapısı yarı sucul yaşama uyarlanmıştır. Güçlü kaslarla donanmış uzun kuyrukları hızlı yüzmeye uygundur. Burun delikleri, gözler ve kulak açıklıkları bir timsahın başında en yukarıda kalan noktalardır. Bu durum yüzerken gövdeleri ve başın geri kalan bölümü suya gömülse bile kolayca soluk alabilmelerini, çevreyi gözetleyip sesleri duyabilmelerini sağlar. Geceleri etkinlik gösteren birçok hayvan gibi timsahların da gözbebekleri dikey bir yarık biçimindedir.

Timsahların yassı burun bölgesi oldukça uzundur. Her çenede çok sayıda keskin, koni biçimli diş bulunur. Dişlerin sayısı çok uzun çeneli türlerde 100'ü aşabilir. Birbirinden bağımsız yuvaların içinde bulunan dişler sürekli yenilenirken alttan çıkan yeni diş üsttekini iterek düşürür. Timsahların kalın dilleri ağzın tabanına sıkı biçimde bağlanmıştır ve hemen hemen hareketsizdir.

Gerçek timsahların sırt ve kuyruklarında çapraz ve uzunlamasına düzgün sıralar halinde dizilmiş iri dikdörtgen levhalar vardır. Sırtın ortasındaki çizgide bulunan levhaların üstünde iri birer çıkıntı dikkat çeker. Deniz timsahı dışındaki türlerde bu levhaların altında yaklaşık aynı büyüklükte kemiksi levhalar bulunur. Deniz timsahındaysa bu levhalar üstteki levhalardan daha küçüktür. Gerçek timsahların alt bölümlerinde bulunan levhalar ise daha küçük, düz yüzeylidir ve genellikle bunlarda kemiksi doku ya çok azdır ya da hiç bulunmaz. Kaymanlarda (*Melanosuchus*, *Caiman* ve *Paleosuchus* cinsleri) alt levhalar da kemiklidir.

Sırt ve karından farklı olarak gövdenin yanlarında küçük, üstü çıkıntılı pullar bulunur. Böylelikle yanlardan genişleyebilen gövde solumaya ve dişilerin gebeliği sırasında vücudun büyümesine olanak verir.

Timsahların bacakları kısa ama güçlüdür. Sürüngenlerin çoğunda olduğu gibi ön pençeler beş parmaklıdır. Arka bacaklar daha iyi gelişmiş ve dört parmaklıdır.

Gerçek timsahların coğrafi dağılımı Büyük Sahra'nın güneyinde kalan Afrika'nın büyük bir kesimini, Madagaskar'ı, Hindistan'ı, Sri Lanka'yı, Güneydoğu Asya'yı, Doğu Hint Adalarını, Avustralya'nın kuzeyini, Meksika ve Orta Amerika'yı, Batı Hint Adalarını ve Güney Amerika'da Andlar'ın doğusu ile Río de la Plata'nın ağzının kuzeyinde kalan bölümünü kapsar. Gerçek timsahları takımın öbür üyelerinden ayıran bir özellik de ağız kapalı olduğunda altçenenin iki yanındaki dördüncü dişlerin dışarıda kalmasıdır. *Alligatoridae* ve *Gavialidae* familyaları için *bak.* alligator; gavyal; kayman.

Timsah Irmakları, İngilizce ALLIGATOR RIVERS, Avustralya'da, Kuzey Toprakları'nın kuzeydoğusunda yıl boyu akan üç ırmak. Timor Denizindeki Van Diemen Körfezine dökülen ırmaklar 1818-20 arasında Phillip Parker King tarafından keşfedildi. King, ırmakların aşağı çığırındaki bataklık ve ormanlık kıyılarda kaynaşan timsahları alligator sanarak (Avustralya'da alligator bulunmaz) akarsulara bu adı vermiştir. Güney Timsah Irmağı uranyum madenciliği merkezi El Sherana yakınlarındaki tepelerden doğar ve 160 km boyunca kuzeye doğru akar. Doğu Timsah Irmağı Arnhem Bölgesi'nde doğar ve yaklaşık 160 km boyunca güneybatı doğrultusunda akar. Batı Timsah Irmağı ise (80 km) genellikle Güney Timsah Irmağına koşut bir yol izler. Kakadu Ulusal Parkı bölgede yer alır.

timsahkuşu (*Pluvianus aegyptius*), *Charadriiformes* takımının *Glareolidae* familyasından kuş türü. Timsahkuşu, yağmurcuna benzeyen bir Afrika kuşudur. Adını, sık sık Nil timsahlarının üzerinde bulunan parazitlerle beslenmesinden alır. Timsahları ötüşleriyle yaklaşan tehlikelere karşı da uyarırlar. Afrika'nın kuzeybatısından orta kesimlerine kadar uzanan bölgede yaşayan

Timsahkuşu (*Pluvianus aegyptius*)
Kenneth W. Fink—Root Resources

timsahkuşu ırmak boylarında görülür. Sırtı boz, karnı sarı, öbür bölümleri siyah ve beyaz, uzunluğu 19-21 cm'dir. Çeşitli böcekler ve omurgasızlarla beslenir.

Timuçin, Afşar (d. 1939, Akhisar, Manisa), özellikle felsefe alanındaki çalışmalarıyla tanınan yazar ve şair. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde başladığı yükseköğrenimini 1967'de Kanada'da Montréal Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde tamamladı (1967). Yurda döndükten sonra bir süre Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde Fransızca okutmanı olarak görev aldı. 1970'te doktorasını verdi, 1981'de doçent, 1992'de profesör oldu. *Felsefe Dergisi*'ni çıkardı. Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlı İstanbul Devlet Konservatuvarı'nda öğretim üyesidir.

1956'da *Vatan* gazetesinde yayımlanan "Heykel" adlı öyküsüyle adını duyuran Timuçin daha sonraki yıllarda *Yelken*, *Ataç*, *Papirüs*, *Yeni Edebiyat*, *Varlık*, *Soyut*, *Yeni Ufuklar*, *Milliyet Sanat Dergisi*, *Yazko Edebiyat* gibi dergilerde çıkan şiir, çeviri ve denemeleriyle tanındı. Toplumcu dünya görüşüne bağlı, öz ve biçim yönünden bütünleşmiş bir şiir anlayışını geliştirmeye çalıştı. Felsefe alanındaki incelemelerinin yanı sıra, öykü ve roman türünde de ürünler verdi. Tahir ile Zühre, Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Arzu ile Kamber, Güllü ile Hamza adlı halk öykülerini destan biçiminde yeniden yazarak 1969'da *Destanlar* adlı kitabında topladı. *Böyle Söylenmeli Bizim Türkümüz* (1974, 1990) adlı şiir kitabında yer alan "Ayrılıkta Söylenmiş Bir Yaz Türküsü" adlı şiirleriyle 1970 TRT Sanat Ödülleri Yarışması'nda başarı ödülü kazandı. *Nâzım Hikmet'in Şiiri* (1978, 1991) adlı kitabıyla da 1979 TDK Eleştiri Ödülü'nü aldı. Öbür yapıtları arasında *Savaşçı Türküleri* (1980, 1990), *Boş Beşik* (1981, 1990), *Ey Benim Güzel Sevdâlım* (1984), *Bu Sevda Böyle Gider* (1992) adlı şiir kitapları, *Vietnam Şiiri* (1973, A. Kadir ile birlikte), *Filistin Şiiri* (1974, 1982), *Portekiz Sömürgeleri Şiiri* (1975) gibi antolojiler, *Yarına Başlamak* (1975, 1977), *Gece Gelen Eski Dost* (1980, 1983), *Kıyılar Durunca* (1983) adlı romanlar, *Denizli Pencere* (1981, 1991), *Neden Bazı Akşamlar?* (1985) gibi öykü kitapları, *Sevmek Ne Güzel Şeydir* (1991) ile *Gerçekçi Düşünce Gerçekçi Sanat* (1992) adlı deneme kitapları ve *Descartes'çi Bilgi Kuramının Temellendirilişi* (1972, 1976), *Aristoteles Felsefesi* (1976), *Descartes Felsefesine Giriş* (1980), *Niçin Yapısalcılık Değil?* (1984), *Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları* (1984), *Niçin Varoluşçuluk Değil?* (1985), *Gerçekçi Düşüncenin Gelişimi* (1986), *Estetik* (1987), *Düşünce Tarihi* (1992) adlı araştırma ve incelemeler sayılabilir.

Timur, TİMURLENK ya da AKSAK TİMUR olarak da bilinir (d. 11 Mart 1336, Hoca Ilgar, Keş, Semerkand yakınları - ö. 19 Mart 1405, Otrar, Çimkent yakınları), Hindistan ve Rusya'dan Akdeniz'e kadar uzanan bir imparatorluk kurmuş Müslüman hükümdar.

Barlas kabilesinin reisi Taragay ile Çağatay emirlerinden birinin kızı Tekin (ya da Tekina) Hatun'un oğluydu. Gürgâniler ya

Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sinde Mürşidü'l-Kâtib'in Timur'u betimleyen bir minyatüründen ayrıntı, 1525; Topkapı Sarayı Müzesi
Topkapı Sarayı Müzesi

da Gürcanlar olarak anılan ve Cengiz Han'a dayandığı öne sürülen bir aileden geliyordu. Çete kavgaları içinde başıboş bir gençlik dönemi yaşadı. Bir ağıl baskınında eli ve ayağı sakat kaldıktan sonra "lenk" (aksak) lakabıyla anılır oldu. 1350'lerin başlarında Çağatayların Semerkand emiri olan Kazgan Han'ın hizmetine girdi. Emirin güvenini kazanarak ordusunda subaylığa yükseldi ve kızıyla evlendi. Kazgan Han ölünce onun

yerine geçen oğlu ile anlaşamadı ve öteki kayınbiraderi olan Herat emiri Hüseyin'in yanına gitti. 1363-69 arasında kabile savaşlarına katıldı. Bir süre sonra Hüseyin'le de arası açılınca bir ordu toplayarak kayınbiraderinin üzerine yürüdü. 1369'da Kunduz Savaşı'nda Hüseyin öldürüldü ve Timur kısa zamanda Semerkand'ı ele geçirerek bağımsızlığını ilan etti.

Kısa zamanda güçlü bir ordu kurmayı başaran Timur, 1370'ten sonra Harezm'e bir dizi sefer düzenledi. Sultaniye, Tebriz ve Nahçıvan'ı da kapsayan Kuzeybatı İran'ı aldıktan sonra Gürcistan ve Şirvan hükümdarlarını kendisine bağladı. 1383'te Azerbaycan'ın fethini tamamladı. 1386-89 arasında Celayirlilerin kuzeydeki topraklarını ele geçirdi. Karakoyunluların elindeki Ahlat ve Van gibi merkezleri aldıktan sonra İran'ın içlerine doğru ilerleyerek Meraga, Rey ve İsfahan'da binlerce insanı kılıçtan geçirdi. Sibirya'dan Kafkasya'ya uzanan Altın Orda Devleti'ni önceleri desteklediyse de, sonradan bu devlete karşı akınlara girişti ve kendisinin batıda bulunmasından yararlanarak Maveraünnehir'i işgal etmiş olan Altın Orda hanı Toktamış'ı yenilgiye uğrattı.

1398'de çıktığı Hindistan seferinden büyük bir servetle döndükten sonra yeni seferlere girişti. Batıya düzenlediği sefer sırasında Celayirli hükümdarı Ahmed ile Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf Osmanlı padişahı I. Bayezid'e (Yıldırım) sığındılar. Bayezid'den bu iki hükümdarın kendisine teslim edilmesini isteyen Timur, bu isteği geri çevrilince Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başladı. Erzincan'ı ele geçirdikten sonra Doğu Anadolu'daki kent ve kasabaları yakıp yıkarak Suriye'ye kadar ilerledi. 1402'de ikinci kez Anadolu'ya girdi ve Ankara yakınlarında yapılan savaşta (*bak.* Ankara Savaşı) I. Bayezid'i yenilgiye uğratarak tutsak aldı. Bursa'daki Osmanlı hazinelerini ele geçirmesini sağlayan bu savaşın ardından İzmir'e değin ilerleyen Timur Anadolu Beylikleri'ne yarı bağımsız olma hakkı tanırken, daha önce Osmanlıların almış olduğu topraklarını geri verdi. 1403'te Bayezid'in ölümünden kısa bir süre sonra Anadolu'dan çekildi. I. Bayezid karşısında kazandığı zafer Osmanlıların Avrupa'ya yayılmasını ve Konstantinopolis'in (İstanbul) fethini yarım yüzyıl geciktirdi.

Timur 1404'te, oldukça hasta olmasına karşın Çin'deki Ming hanedanına karşı saldırı hazırlıklarına başladı. Steplerdeki bütün kuvvetlerini toplayıp, hazine ve ganimetlerini de alarak sefere çıktı. Ama Otrar'a ulaştıktan kısa bir süre sonra öldü. Cesedi mumyalanarak Semerkand'a getirildi ve sonradan Gür-i Emir(*) adlı türbeye gömüldü.

Çin seferi yarım kalınca, Timur'un oğullarıyla torunları kimin başa geçeceği konusunda savaşmaya başladılar. Ama Timur'un hanedanı bu iç çatışmalara karşın bir yüzyıl daha varlığını sürdürdü (*bak.* Timurlular).

Bilime büyük ilgi duyan Timur gittiği her yerde bilginleri ve düşünürleri çevresine toplar ve onlarla uzun tartışmalara girerdi. Ama hepsinden önce, Cengiz Han'ın geliştirdiği savaş tekniklerinin ustasıydı. Düşmanlarının siyasal, ekonomik ve askeri zayıflıklarını kullanmayı iyi bilir, bir sefere girişmeden önce casus göndererek düşmanı içten zayıflatmaya çalışırdı. Bugün İngiltere'den Çin'e kadar birçok ülkenin diplomatik arşivlerinde yer alan kayıtlar onun rakipleriyle yürüttüğü görüşmelerdeki ustalığını ortaya koymaktadır. Savaşta hareketlilik ve şaşırtmaca taktiklerine başvuran Timur, ne zaman geri çekilip beklemesi gerektiğini de iyi bilirdi.

Günümüzde Timur hakkında çok az belge bulunmakla birlikte, bunlar son derece geniş bilgiler içermektedir. Seferlerine ilişkin kayıtlar Farsça düzyazı ve Türkçe şiirler halinde günümüze ulaşmıştır. Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Zafernâme* (1957) adlı yapıtı da Timur'un kendi ağzından yazılmış ruznamelere dayanır. Ayrıca Arap tarihçi İbn Haldun Suriye seferi sırasında Timur'la görüşmeleri içeren bir belge bırakmıştır. İspanya elçisi ile papalık elçisinin Semerkand'da bulundukları sırada kaleme alınmış anı ve izlenimleri ile birçok ülkenin arşivinde yer alan diplomatik yazışma belgeleri günümüze kalan başka kaynaklardır. Birçok müzede de üstünde Timur'un üçgen armasının yer aldığı paralardan oluşan koleksiyonlar vardır. Timur'un devlet yönetimi üzerine düşüncelerini aktardığı "Tüzük" adlı yapıtı eski harflerle *Timur ve Tüzükât* (1923), yeni harflerle de *Benim Devletim* (1974) adıyla yayımlanmıştır.

Timur'un Gür-i Emir'deki mezarı 1941'de Sovyet arkeologlarınca açılıp incelendi. Mezarda bulunan, bir Tatara göre uzun boylu sayılacak, iri, güçlü bir bedensel yapısı olduğu anlaşılan, sağ eli ve sağ bacağı sakat bir insanın iskeletiydi; yanında da kestane rengi bıyık kalıntılarına rastlandı. Sonradan bu kalıntılara dayanılarak Timur'un büstü yapıldı.

Timur yakutu, gerçekte bir yakut olmayan, dünyanın en büyük perdahlanmış kırmızı spinellerinden biri (*bak.* kaba lâl). Fasetasız, 361 kıratlık taş, İngiltere kraliyet tacına yerleştirilmiştir. Taşın üzerinde altı eski sahibinin adları ve tarihleri yazılıdır. İlk sahibi Şah Cihangir (1612), en son sahibi ise Ahmed Şah Dürrani'dir (1754).

Timurlular, Timur'un soyundan gelen ve 15-16. yüzyıllarda İran ile Orta Asya'da varlık gösteren hanedan. Sanatın ve kültürün gelişmesine katkılarıyla ünlüdür.

Timur'un 1405'te ölmesinden sonra, fethettiği topraklar iki oğlu arasında paylaşıldı; Miranşah (ö. 1407) Irak, Azerbaycan, Moghan, Şirvan ve Gürcistan'ı, Şahruh ise Horasan'ı aldı. 1406-17 arasında Şahruh, Miranşah'ın topraklarının yanı sıra Mazenderan, Sistan, Maveraünnehir, Fars ve Kirman'da egemenlik kurdu. Böylece Suriye ve Huzistan dışında Timur'un imparatorluğunu yeniden bir araya getirdi. Ayrıca kâğıt üzerinde Çin ve Hindistan'daki egemenlik hakkını korudu. Hükümdarlığı boyunca (1405-47) ülkede refah arttı; Timur'un seferlerinin yol açtığı yıkım büyük ölçüde giderildi. Tüccar ve sanatçı topluluklarının yerleştirildiği başkent Herat'ta bir kütüphane kuruldu ve Herat İran sanatının en önemli merkezi oldu.

Mimarlıkta Selçuklu geleneğinden yararlanan Timurlular yapıların dış yüzlerinde karmaşık çizgisel ya da geometrik biçimler oluşturan turkuvaz ve mavi çiniler kullandılar. Bazen iç mekânları da aynı biçimde bezeyerek bunları kalem işleri ve alçı kabartmalarla zenginleştirdiler. Timur'un Semerkand'daki türbesi Gür-i Emir(*) bu bezeme üslubunun en ünlü örneğidir. Timur'un, 1390-1405 arasında Keş'te yaptırdığı Ak Saray'dan ise günümüze yalnızca anıtsal giriş kapıları kalmıştır. Bu yapıda da çok renkli çini bezemeler kullanılmıştır.

Şiraz, Tebriz ve Herat'taki minyatür okulları da Timurlular döneminde gelişti. Herat'ta toplanan minyatür sanatçılarından biri de, İran el yazmaları için hazırladığı minyatürlerde yoğun; dramatik üslubuyla dikkati çeken Behzad'dı. Devlet adamı ve hattat Baysungur'un atölyelerinde deri işi, ciltçilik, hat, ahşap oyma ve yeşim işleme alanında çalışmalar yapılmaktaydı. Metal işçiliğinde ise Timurlular eski Irak okullarının düzeyine ulaşamadılar. Şahruh'un ölümünden sonra yeniden iç çatışmalar baş gösterdi. 1449-69 arası, Timurlu hükümdarı Ebu Said ile Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında savaşlarla geçti. 1469'da Ebu Said ölünce Akkoyunlular batıdaki bölgelere egemen oldu ve Timurlular Horasan'a çekildiler. Bununla birlikte sanat, özellikle de edebiyat, tarih yazıcılığı ve minyatürün gelişmesi sürdü. Son büyük Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara (1438-1506) şair Câmi, minyatürcü Behzad ile Şah Muzaffer gibi sanatçıları, dede ile torun tarihçiler Mirhand ile Handemir gibi bilginleri destekledi. Onun veziri Ali Şir Nevai de Çağatay edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulundu.

Herat'taki son Timurlu hükümdarı Bedüzzaman Mirza 1506'da Muhammed Şeybani'nin ordusu karşısında yenilgiye uğradı. Dağılan hanedandan kalan tek kişi, Ferganalı Zahireddin Muhammed (Babür), Hindistanda Hint-Türk (Babürlü) İmparatorluğu'nu kurdu.

Timurtaş, F(aruk) Kadri (d. 26 Şubat 1925, Kilis - ö. 4 Temmuz 1982, İstanbul), edebiyat tarihçisi ve dilbilimci. 1946'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Aynı fakültenin Yeni Türk Dili Kürsüsü'nde görev aldı. 1959'da doçent, 1967'de profesör oldu. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü kurucu üyeliği ve Türkiyat Araştırma Enstitüsü başkan yardımcılığı yaptı. *İstanbul, Hisar, Yol, Türk Kültürü, Çağrı, Kubbealtı, Akademi Mecmuası, Tercüman* gibi dergi ve gazetelerde yazılar yazdı. Türk dilinin özleşmesi akımına karşı çıkmasıyla da tanınan Timurtaş'ın başlıca yapıtları arasında *Osmanlıca Grameri* (1964), *Dil Davası ve Ziya Gökalp* (1965, 1981), *Türkçemiz ve Uydurmacılık* (1977, 1980), *Tarih İçinde Türk Edebiyatı* (1981) sayılabilir.

Timurtaş Paşa (KARA) (ö. Mart 1404), Osmanlı veziri. I. Murad ve I. Bayezid dönemlerinde yapılan seferlerde ve askeri örgütlenmelerde önemli rol oynamıştır.

Süleyman Paşa'nın Rumeli seferlerine katıldı. Bir süre Şehzade Bayezid'e (sonradan I. Bayezid) lalalık etti. 1366'da Beylerbeyi Lala Şahin Paşa komutasındaki Rumeli seferinde Yanbolu'yu aldı. 1376'da, Edirne muhafızlığı da kendisinde kalmak üzere Rumeli beylerbeyi oldu. 1382'de Rumeli'de Iştip (Štip), Manastır ve Pirlepe (bugün Prilep) kentlerini aldı. Daha sonra Arnavutluk (1383) ve Bosna-Hersek'e (1384) akınlar yaparak çok sayıda tutsak ve ganimet ele geçirdi.

Sırplarla yapılan I. Kosova Savaşı'na (1389) katıldı; savaşın ardından Sırbistan'a akın düzenleyerek Sırp kralı Stefan Lazar'ın Osmanlılar lehine bir antlaşma yapmasını sağladı. 1390'da Anadolu beylerbeyliğine getirildi. Bu görevi sırasında Karamanoğullarına tutsak düştüyse de kısa bir süre sonra, Akçay Savaşı (1397) sırasında serbest bırakıldı. Timurtaş Paşa, başarılı komutanlığının yanında, askeri alandaki örgütleme çalışmalarıyla da tanınmış, kapıkulu süvarileri ve voynuk denen asker sınıflarının kurulmasına ön ayak olmuştur.

timus, insanda, göğüs kemiğinin arkasında kalple aynı düzlemde yer alan piramit biçimli organ.

Öbür lenf dokularının tersine timus hızla büyüyerek dölütte ve doğumdan sonraki ilk

yıllarda vücudun öteki bölümlerine oranla en büyük boyuna erişir. Bu aşamadan sonra öbür organlardan daha yavaş büyümesini sürdürür. Ergenlik döneminin başlamasıyla büzüşmeye başlar, yaşamın sonuna değin yavaş yavaş küçülür.

Bir dış kabuğu (korteks) ve bir iç bölümü (medulla) olan timus, birbirinden lifsi bağdoku yapısındaki bölmelerle ayrılan lobcukların oluşturduğu iki lob içerir. Çevresini saran ve yoğun bağdoku içeren kapsülden organın içine doğru destek işlevi gören lifler uzanır.

Timusta lenfositler ve ağsı hücreler olmak üzere başlıca iki tür hücre vardır. Ağsı hücreler lenf düğümlerinde olduğu gibi gevşek bir yapı oluşturur, aralarındaki boşlukları lenfositler doldurur. Yoğun lenfosit içeren kabuk, lenfositlerin yapıldığı başlıca bölgedir. Timusta lenfositler öbür lenf dokularında olduğu gibi kabuk bölümündeki belirli odaklarda değil, bölgenin tümünde homojen olarak çoğalır. Timusta oluştukları için T-lenfositleri olarak adlandırılan yavru hücrelerin bir bölümü iç bölüme göç ederek toplardamarlar yoluyla kana girer, çevrel kan dolaşımındaki ve lenf organlarındaki lenfositlere katılır.

Timusun küçülmesi ya da büzüşmesi sırasında kabuk bölümü giderek incelir. Kaybolan lenfositlerin yerine lobcukların arasındaki bölgede bulunan yağ dokusu gelir. Büzüşme süreci hiçbir zaman sona ermez; vücutta kalan timus dokusu parçacıklarının organın işlevlerini yerine getirmeye yeterli olduğu düşünülür.

Timusun günümüze değin saptanan işlevleri öncelikle yeni doğmuş bebeklerde belirgindir. Erişkinde organın cerrahi girişimle çıkarılmasının etkisi fazla değildir; öte yandan yeni doğmuş bebekte timus çıkarılırsa kandaki T hücreleri ve lenf dokusu azalır, bağışıklık sisteminin yetersizliği giderek ilerleyen ve ölüme neden olan hastalıklara yol açar. Doğumda timusu çıkarılan hayvanlarda doku naklinde yabancı doku reddi ya da belirli antijenlere karşı antikor yapımı azalır. Buna ek olarak, dalağın beyaz özü ve lenf dokularının boyutları da küçülür. Bütün bunlar, timusta yapılıp lenf dokularına taşınan T hücrelerinin bağışıklığın gelişmesi için vazgeçilmez olduğunu göstermektedir.

Timusun kabuk bölümünde yapılan lenfositlerin çoğunun organdan dışarı çıkamadan öldüğü bilinir. Timustan ayrılan T hücreleri yabancı antijenlere karşı tepki verme özelliğine sahip olduğundan, timusta yok edilen lenfositlerin bir özbağışıklık tepkimesinde yer alanlar olduğu düşünülmektedir.

Timusun yapısının öbür lenf organlarından farkı içine giren lenf damarlarının olmamasıdır. Bu nedenle mikroorganizmalar ve öbür antijenlerle temas halinde olan öbür lenf düğümleri gibi bir süzme mekanizması yoktur. Organın çevresini saran kesintisiz epitel katmanıyla vücudun geri kalan bölümlerinden ayrılan lenfositler farklılaşır ya da özelleşmiş işlevler yüklenir. Timusun iç salgı işlevinin bu farklılaşmayı kolaylaştırdığı ileri sürülmüştür. Bu özelleşmiş lenfositlerden yardımcı T hücreleri B lenfositleriyle birlikte iş görerek antikorları oluşturur. Hücre öldürücü T hücreleri vücuda giren mikroorganizmalar ve yabancı dokulara doğrudan tepki gösterir.

Tin Pan Alley, 19. yüzyıl sonlarında New York kentindeki şarkı yayımcılığı sanayisinden doğan Amerikan popüler müzik türü. Kentte bu sanayinin geliştiği sokaklar için takma ad (İngilizce *tin pan*: "gürültülü" ve *alley*: "yol") olarak kullanılmış, *tin pan* deyimiyle yayımcılara şarkılarını tanıtanların gürültülü piyano çalışları anlatılmıştır.

Tin Pan Alley ticari amaçlarla yazılan baladları, dans ve vodvil müziklerini kapsıyordu. Zamanla genel bir anlam kazanarak Amerikan popüler müziğiyle eş tutulmaya başladı. İlk yaygınlaştığı sırada Tin Pan Alley'nin en kârlı ticari ürünü, evlerde kullanılmak üzere basılan notalardı. Şarkıların müziğini ve sözlerini yazanlarla bunları seslendirenler talebi karşılayabilmek için çok hızlı çalışmak zorundaydı. Sinema, plak, radyo ve televizyonun gelişmesi ise daha farklı türlerde müziğe olan talebi artırdı ve müzik yayımcılığı çeşitli merkezlere yayıldıkça Tin Pan Alley ortadan kalktı.

Tina, TIN ya da TINIA olarak da bilinir, Etrüsklerin baştanrısı. Yıldırım, gökyüzü ve fırtına tanrısıdır. Yunanlıların Zeus'u ile Romalıların Jüpiter'inin karşılığıdır. Karısı Uni de Yunan tanrıçası Hera ve Roma tanrıçası Iuno ile özdeşleştirilir. Tina, Uni ve Menerva (ya da Menrva; Roma'da Minerva) Capitolium üçlüsünü oluşturur.

tinamu, *Tinamiformes* takımını oluşturan, Neotropikal bölgeye özgü, yerde yaşayan 46 kuş türünün ortak adı.

İlk bakışta tinamular beçtavuklarını andırırsa da aslında çok daha iri kuşlar olan realara akrabadırlar. Bütün tinamu türleri uçabilir, ama genellikle yürümeyi ve koşmayı yeğlerler. Düşmanlarından kaçmak için bazen uçmaktansa otların arasına siner ya da bir kovuğa saklanırlar. Çoğu yerde uyumakla birlikte, tinamuların ağaçlarda tüneyen bazı türleri de vardır.

Tinamuların uzunlukları cüce tinamuda (*Taoniscus nanus*) 15 cm'den başlayarak iri türlerde 50 cm'yi aşar. Kahverengi, pas kızılı ve boz renkli tüyleri gösterişsiz, kuyrukları kısadır. Aynı türden erkek ve dişi arasında renk ve desen farkı yoktur. Ama sık sık dişinin erkekten daha iri olduğu görülür. Sarı bacaklı tinamu (*Crypturellus noctivagus*) gibi bazı türlerde gaga ve bacakların rengi parlaktır. Tinamuların başları küçük, boyunları uzun, bacakları kalındır. Dişinin üreme döneminde yumurtladığı toplam yumurta sayısı 12'yi bulabilir. Yumurtalar mavi-yeşil, mor ya da pembemsi olabilir. Erkek tek başına kuluçkaya yatar ve yavrulara bakar. Ama Andlar'da yaşayan *Nothoprocta ornata* türünün dişisi üreme bölgesinin sınırlarının korunması işini üstlenir. Üreme dönemi dışında yalnız yaşayan ve ormanlarda bulunan *Crypturellus variegatus* türünde dişi erkeğe kur yapar. Bu türde erkek bireylerin sayısı dişilerin sayısının dört katı kadardır ve her erkek bir mevsimde tek bir yavru büyütür.

Üreme dönemi dışında tepeli tinamu (*Eudromia elegans*) birey sayısı 100'e ulaşabilen sürüler oluşturur. Ama tinamuların çoğu küçük gruplar halinde ya da tek gezmeyi yeğler. Tinamuların ötüşü gür ve melodiktir. Hem gece, hem de gündüz öterler. Bazı tinamu türleri lezzetli etleri için avlanır.

Uzmanlar tinamuların Güney Amerika'da yaşayan, kökeni en eskiye dayalı kuş gruplarından biri olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Soyu tükenmiş üç tinamu cinsinden birer tür Arjantin'deki Miyosen Bölüm (y. 26-7 milyon yıl önce) çökellerinde bulunmuştur. Öbür fosillerin büyük bölümü ise günümüzde varlığını sürdüren türlerden kalmadır.

Tinbergen, Jan (d. 12 Nisan 1903, Lahey, Hollanda), geliştirdiği ekonometrik modellerle tanınan Hollandalı iktisatçı. 1969'da verilen Nobel Ödülü'nü Ragnar Frisch'le paylaşmıştır.

Zoolog Nikolaas Tinbergen'in ağabeyidir. Leiden Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1929-45 arasında hükümete bağlı Merkezi İstatistik Bürosu'nda iktisadi dalgalanma konusunda çalışmalar yaptı. 1945-55 arasında Merkezi Planlama Bürosu'nu yönetti. Ayrıca 1933-73 arasında Hollanda İktisat Okulu'nda iktisat profesörü olarak çalıştı. Daha sonra iki yıl Leiden Üniversitesi'nde ders verdi; 1975'te de emekliye ayrıldı.

1936-38 arasında Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nde iktisat danışmanlığı yapan Tinbergen bu arada ABD'nin 1919-32 arasındaki ekonomik gelişmesine ilişkin incelemesini tamamladı. Ekonometri alanındaki bu öncü çalışması sonradan geliştirdiği iktisadi dalgalanma kuramı ve iktisadi istikrar yöntemleri konusundaki yaklaşımlarının temelini oluşturdu. Daha sonra Hollanda için de bir ekonometrik model geliştirdi; bu modelden hem kısa dönemli, hem de daha kapsamlı siyasal-iktisadi planlama çalışmalarında yararlanıldı.

Tinbergen 1960'larda Türkiye'ye giden uzmanlar arasında yer almış ve Türkiye ekonomisine ilişkin bir rapor hazırlamıştır. Önemli yapıtları arasında *Statistical Testing of Business Cycles* (1938; İktisadi Dalgalanmaların İstatistiksel Sınanması), *Econometrics* (1942; Ekonometri), *Shaping the World Economy* (1962; Dünya Ekonomisini Biçimlendirmek) ve *Income Distribution* (1975; Gelir Bölüşümü) sayılabilir.

Tinbergen, Nikolaas (d. 15 Nisan 1907, Lahey, Hollanda - ö. 21 Aralık 1988, Oxford, İngiltere), Hollandalı zooloji ve etoloji bilgini. Konrad Lorenz ve Karl von Frisch ile birlikte 1973 Nobel Fizyoloji ya da Tıp Ödülü'nü kazanmıştır.

İktisatçı Jan Tinbergen'in kardeşiydi. Lorenz ve Frisch ile birlikte yürüttüğü araştırmalarda hayvan davranışlarının doğal ortamlarda incelenmesine ağırlık verdi. Canlıların varlıklarını sürdürme mücadelelerinde hem içgüdüsel, hem de öğrenilmiş davranışların önemini vurguladı. İnsanlardaki şiddet ve saldırganlığın doğasına ilişkin görüşlerini hayvan davranışlarına ilişkin gözlemlerine dayandırdı. Özellikle martılarla ilgili uzun dönemli gözlemler temelinde geliştirdiği kur yapma ve çiftleşme davranışı konusundaki görüşleriyle adını duyurdu.

1932'de Leiden Üniversitesi'nde doktorasını tamamlayan Tinbergen Nazi işgali sırasında hapiste kaldığı iki yıl dışında 1949'a değin bu okulda ders verdi. Daha sonra geçtiği Oxford Üniversitesi'nde hayvan davranışları üzerine bir araştırma bölümü kurdu.

Önemli yapıtları arasında *The Herring Gull's World* (1953, yb 1961; Bayağı Martıların Dünyası), *Social Behavior in Animals* (1953; Hayvanlarda Toplumsal Davranış) ve *Animal Behavior* (1965; Hayvan Davranışı) sayılabilir. En etkili çalışması ise Avrupa ve ABD etoloji okulları arasında bir bireşim sağlamaya çalıştığı *The Study of Instinct*'tir (1951; İçgüdü İncelemeleri).

Tinbergen, 1970'lerin başlarında karısı Ellen Tinbergen'le birlikte insan davranışı ve davranış bozuklukları, özellikle de otizm (içekapanma) konusunda araştırmalara yöneldi. Aşırı kendine dönüklük ve gerçeklikten kopuşla nitelenen erken çocukluk otizminin temelde duygusal nitelikte olduğunu ve aşırı uyaranların yol açtığı bunaltıdan (anksiyete) kaynaklandığını ileri sürdü. Bu bozukluğun tedavisi için, önce çocuktaki korkuları anlamaya çalışmak, ardından da çeşitli yaklaşım ve davranışlarla onda güven duygusu oluşturmak gerektiğini belirtti. Tinberger çiftinin önemli ortak yapıtları

arasında *Early Childhood Autism: An Ethological Approach* (1972; Erken Çocukluk Otizmi: Etolojik Bir Yaklaşım) ve *Autistic Children-New Hope for a Cure* (1983; Otistik Çocukların Tedavisinde Yeni Umutlar) sayılabilir. Yetenekli bir doğa fotoğrafçısı olan Tinbergen belgesel film çalışmalarıyla da ödül kazanmıştır.

Tinciler *bak.* Fraticelli

Tinduf, Cezayir'in batı ucunda, kent ve vaha. Zengin demir cevheri yataklarına sahip Cebilet'in 150 km kuzeybatısında yer alır. Çok sayıda Regeybat'ın yaşadığı kent Fas, Moritanya ve Batı Sahra'ya yakınlığı nedeniyle stratejik bakımdan önem taşır. Fas birliklerinin 1976'da eski İspanyol Sahrası'nı (bugün Batı Sahra) ilhak etmesinden sonra, bölgenin bağımsızlığı için mücadele eden Polisario gerillalarının merkezi oldu. Çoğunluğunu Batı Sahra'dan gelen göçebe Regeybatların oluşturduğu gerillalarla Fas birlikleri arasındaki çarpışmalar sürmektedir. Batı Sahra'dan gelen binlerce mülteci Tinduf'un güneyindeki kamplara yerleştirilmiştir. Nüfus (1987 geç.) belediye, 13.645.

tinea, deri yüzeyinde yaşayıp çoğalan ve derinin en dış katmanıyla saç ve tırnakların temel bileşeni olan keratinle beslenen bazı mantar türlerinin neden olduğu yüzeysel deri lezyonlarının ortak adı. Hafif pullanmadan sıvı dolu keseciklerin oluşmasına ya da keratin katmanının örselenmesine kadar değişen lezyonlar, mantarın yerleştiği vücut bölgesine ve mantarın türüne bağlı olarak kuru ya da nemli ve genellikle yuvarlak ya da halka biçimlidir.

Mantarın yerleştiği vücut bölgesi ya da ortaya çıkan lezyonların özellikleri tinea sözcüğünün ardından gelen tanımlayıcı bir terimle belirtilir; örn. tinea kapitis (kafa tineası) saçlı deride, tinea barbae (sakal tineası) sakalda, tinea unguium (tırnak tineası) tırnakta ortaya çıkar. Atlet ayağı olarak da bilinen ayak tineasının iltihaplı tipinde enfeksiyon belirtileri uzun süre hiç görülmeden, arada bir akut dönemlerde ortaya çıkar. Ayak parmaklarının arasındaki deri kıvrımlarında içi sıvı dolu kesecikler oluşur. Kuru tipi kronikleşir; ayağın tabanı ve yanlarıyla ayak tırnakları kızarır, taban kuruyarak pullanır. Ayak tırnakları sertleşir, kolayca kırılır.

Özgün lezyonlarla ortaya çıkan tinea türlerinden bazıları, tokalau olarak da bilinen, tropik iklimlerde rastlanan ve birbiri üstüne binen halkalar oluşturacak biçimde dizilmiş pulların görüldüğü tür, saçlı deride sarı, büyüyerek peteğe benzer kitleler oluşturan kabuklara yol açan favus ve özellikle gövdede farklı renkli lekelerin oluşmasına neden olan çok renkli tineadır (*tinea versicolor*). Çok bulaşıcı olan saçlı deri tineası dışındakilerde hastalığın bulaşması büyük ölçüde kişinin mantar enfeksiyonuna yatkınlığına ve aşırı terleme gibi enfeksiyonu kolaylaştıran etkenlere bağlıdır. Vakaların çoğu griseofulvin gibi mantar ilaçlarıyla tedavi edilebilir. Kısa süreli morötesi ışınım tedavisi de iyileşmeyi kolaylaştırabilir.

Ting, Samuel C(hao) C(hung) (d. 27 Ocak 1936, Ann Arbor, Michigan, ABD), yeni bir temel (atomaltı) parçacık bularak 1976 Nobel Fizik Ödülü'nü Burton Richter ile paylaşan ABD'li fizikçi.

Çinli bir öğretim üyesi olan babasının ABD'de öğrenim gördüğü sırada doğan Ting, 20 yaşında ABD'ye yerleşerek Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi'nde öğrenim gördü ve doktora çalışmasını 1962'de burada tamamladı. Columbia Üniversitesi'nde bir süre ders verdikten sonra AEC'ye geçti ve Hamburg'daki bir nükleer fizik kuruluşunda bir araştırma grubunu yönetti. 1967'de ABD'ye döndü ve Cambridge'deki Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) öğretim üyesi, iki yıl sonra da profesör oldu. New York'ta Long Island'daki Upton'da kurulu olan Brookhaven Ulusal Laboratuvarı'nda yürüttüğü araştırmalar sonucunda yeni bir temel parçacık bulan (1974) Ting, bunu J parçacığı olarak adlandırdı (bu parça psi parçacığı olarak da bilinir; *bak.* J-psi parçacığı). Çok büyük kütleli ve uzun ömürlü bir mezon türü olan bu parçacık, bir büyülü kuvark ile bir büyülü karşıt kuvarktan oluşmuştur. J-psi parçacığının bulunması kuvark modelinin genişletilip geliştirilmesini sağladı (*bak.* kuvark). Burton Richter aynı parçacığı, Ting'den bağımsız olarak yürüttüğü çalışmalar sonucunda hemen hemen aynı zamanda bulmuş ve psi parçacığı olarak adlandırmıştı. Nobel Ödülü'nü kazandığı sırada Ting, Avrupa Nükleer Araştırma Komisyonu'nun (CERN) Cenevre'deki laboratuvarlarında araştırmacı olarak çalışmaktaydı.

Tingo María, Peru'nun orta kesiminde, Huánuco yönetim bölgesinde, Leoncio Prado ilinin merkezi kent. Huallaga Irmağının (*río*) sağ yakasında, deniz düzeyinden 650 m yükseklikte yer alır. Ceja de Montaña (Dağların Ucu) ve Selva Alta (Yüksek Orman) arasındaki coğrafi bölgede, Huallaga Irmağının orta çığırında ulaşımın başladığı noktada bulunur. 1932'de kurulan kent 1952'de tüzel kimlik kazandı. Zamanla çevredeki tarım bölgesinde yetiştirilen çay, kahve, şekerkamışı ve muzun karayoluyla Büyük Okyanus kıyısındaki Lima'ya ve Amazon Havzasındaki Ucayali Irmağının kıyısında bulunan Pucallpa'ya gönderildiği bir taşımacılık merkezi olarak gelişti. Yılda 2.540 mm'den fazla yağmur alan yakınlardaki güzel manzaralı Azul Cordillerası kenti doğudaki düzlüklerden ayırır. Yöredeki bıçkıhanelerle kereste ve içki fabrikalarının hammadde gereksinimi nemli astropik ormanlardan karşılanır. Tingo María Ulusal Parkı'nın (800 ha) büyük bölümü de bu ormanlarla kaplıdır. Kentte Tingo María Üniversitesi (1968) ve bir botanik bahçesi vardır. Nüfus (1980 tah.) kent, 22.400; (1987 tah.) il, 108.137.

Tingréla, TENGRÉLA olarak da yazılır, Fildişi Kıyısı'nın kuzey ucunda il (*département*) ve il merkezi (1980'den sonra) kasaba. Boundiali kentini kuzeydeki Mali'ye bağlayan yolun üzerinde yer alan kasaba, Fildişi Kıyısı, Mali ve Burkina Faso (eskiden Yukarı Volta) arasındaki ticaretin merkezidir. Nüfusunun büyük bölümünü Senufolar oluşturur. Yüzölçümü 2.200 km² olan Tingréla ili, yoğun nüfuslu savan bölgesini içine alır. İlde pamuk, mısır, yam ve kocadarı yetiştirilir, ketentohumu yağı üretilir ve hayvancılık yapılır. Nüfus (1975) kasaba, 8.872; il, 35.829.

Tingsten, Herbert Lars Gustaf (d. 17 Mart 1896, Jarfalla - ö. 26 Aralık 1973, Stockholm, İsveç), İsveçli siyaset bilimci ve gazeteci. Sosyalizm ve komünizme yönelttiği eleştirilerle tanınır.

Dışişleri bakanlığı (1923-24) ve Anayasa Daimi Komitesi üyeliği gibi yönetim görevlerinde bulundu. 1935-46 arasında Stockholm Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörlüğü yaptı. 1946-60 arasında İsveç'in en çok okunan gazetelerinden *Dagens Nyheter*'in yayın yönetmenliğini üstlenerek faşist, sosyalist ve komunist yönetimleri eleştiren ve İsveç'in Batı ile ittifakını savunan bir yayın politikası uyguladı.

Yapıtları arasında *Amerikansk demokrati* (1929; Amerikan Demokrasisi), *Ella diktaturen* (1936; Diktatörlük), *De Konservativa Ideerna* (1939; Tutucu Düşünce Üzerine) ve *The Problem of Democracy* (1965; Demokrasi Sorunu) sayılabilir.

tinguayit, açık yeşil ile koyu yeşil arasında değişen renkli, çok ince taneli korkayaç. Fonolitin dayk (damarlara sokulmuş tablamsı kütle) yapılı eşdeğeri olarak kabul edilebilir. Temel olarak alkali felpispat ve nefelinden oluşur, ayrıca aejirin ya da aejirinojit içerir. Feldispatoit (nefelin) içeriği feldispat kadar ya da daha çok olan tinguayitin özgün bir dokusu vardır. Bu kayaçlarda hamur (matris) yapı açık renkli ve eştaneli ya da şekerimsidir; aejirin igneleri ise öbür bileşenlerin arasında yer alır ya da onları keser, böylece yapıya keçe benzeri bir görünüm kazandırır. Bulunduğu başlıca yerler Brezilya'da Rio de Janeiro, Norveç'te Hedrum ve ABD'de Montana'dır.

Tinguely, Jean (d. 22 Mayıs 1925, Fribourg - ö. 30 Ağustos 1991, Bern, İsviçre), İsviçreli heykelci ve deneysel sanatçı. İşletildiklerinde kendi kendilerini yok eden, makine benzeri kinetik heykelleriyle tanınmıştır.

1941-45 arasında Basel Güzel Sanatlar Okulu'nda resim ve heykel öğrenimi gördü. Buradaki çalışmalarında bile bir sanat aracı olarak hareketle ilgileniyordu. Basel'deki ağırbaşlı sanat ortamını beğenmeyerek 1953'te Paris'e yerleşti ve "metamatikler" (ya da *metamechaniques*) adını verdiği karmaşık donanımlı kinetik heykellerinin ilk örneklerini oluşturmaya başladı. Bunlar telden ve metal levhalardan yapılmış, parçalarının her biri ayrı hızda dönen ya da hareket eden, robota benzeyen düzeneklerdi. Tinguely 1955-60 arasında geliştirdiği yenilikleri "Resim Makineleri" adlı bir dizi heykelde somutlaştırdı. Gene robota benzeyen bu makineler bir yandan sesler ve kötü kokular çıkarırken, bir yandan da soyut desenlerden oluşan resimler yapıyorlardı. Tinguely'nin 1959'daki 1. Paris Bienali'nde kurduğu yaklaşık 2,5 m uzunluğundaki "resim makinesi" deliğine para atan izleyiciler için 40 bin kadar değişik resim üretti.

Tinguely bu arada yarattığı sanat yapıtlarının cisimselliğini yok etme doğrultusunda "tahrip" olgusuyla ilgilenmeye başladı. 1960'ta New York kentindeki Modern Sanat Müzesi'nde "New York'a Saygı" adlı 8 m yüksekliğindeki kendi kendini yok eden ilk büyük metamatiği ile olay yarattı. Ama karmaşık motor ve çarklardan oluşan düzeneği iyi işlemeyince (kendi kendini yok edemeyince) bu gösteri fiyaskoyla sonuçlandı, çıkan yangını itfaiyeciler söndürdüler. Tinguely bundan sonra gerçekleştirdiği "Dünyanın Sonu İçin Bir Çalışma" adlı iki makinede bol miktarda patlayıcı kullanarak daha başarılı sonuç aldı. 1960'larda ve 1970'lerde, makinelerle buluntu nesneler ve hurdaların özelliklerini birleştiren, kinetik yapıtlar üretmeyi sürdürdü.

Tinguely'nin sanatı altta alta alaycı toplumsal bir yorum içeriyordu. Tuhaf makineleri gelişmiş sanayi toplumlarına özgü aşırı ve düşüncesizce mal üretimini ustaca hicvettiği gibi Tinguely'nin makinelere ve genelde yaşam estetiğine başkaldıran yaklaşımının da ifadesiydi. Tinguely yapıtlarıyla gerek yaşamın, gerekse sanatın özünün sürekli değişim, hareket ve geçicilik olduğu yolundaki inancını sergiliyor ve geçmişin durağan sanatını yadsıyordu. Makine ve hurdaların

saklı güzelliğini ortaya çıkarmada ve izleyicilerin katılımını sağlamada öncülük edenlerden biri oldu. düzenlediği oluşumların(*) çoğunda izleyicilere makinelerin hareketlerini kısmen ya da tümüyle denetleme olanağını verdi.

Tinian Adası, Büyük Okyanusun batı kesiminde, ABD'ye bağlı Kuzey Mariana Adalarından biri. Guam'ın 160 km kuzeyinde yer alır. Volkanik oluşumlu adanın yüzölçümü 101 km², en yüksek noktası 166 m'dir. Ağustos 1945'te Japonya'nın Hiroşima ve Nagasaki kentlerine atom bombası atan uçaklar buradan havalandılar. Adadaki başlıca yerleşme güneybatı kıyısındaki Tinian köyüdür. Nüfus (1990) 2 118.

tinikling, popüler Filipin halk dansı. Bütün dünyaya yayılmış ve birçok ülkede okulların halk dansları öğretim programlarına alınmıştır. Erkekler karşılıklı çömelip kalın ve uzun iki bambu sopasını uçlarından tutarlar ve belirli bir ritimde birbirine ve yere vururlar. Kadınlar da ayaklarını aynı ritimde sopaların arasına ve dışına basarak tinikling dansını yaparlar. Hızlı ayak hareketlerine karşılık kol hareketleri yumuşak ve akıcıdır.

tinkalkonit, KUYUMCU BORAKSI olarak da bilinir, hidratlı sodyum tetraborat [$Na_2B_4O_5(OH)_4 \cdot 3H_2O$] yapısında, doğada yalnızca mat, beyaz renkli, ince taneli toz halinde bulunan, ama yapay olarak renksiz kristalleri hazırlanabilen borat mineralı. Tinkalkonite çoğunlukla boraks yataklarında, boraksın ya da kemitin üzerinde kılıflar halinde rastlanır, her iki mineral de kuru atmosferde tinkalkonite dönüşür. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* borat mineralleri (tablo).

Tinné, Alexandrine-Pieternella-Françoise (d. 17 Ekim 1835, Lahey, Hollanda - ö. 1 Ağustos 1869, Gat yakınları, Libya), Hollandalı kâşif. Nil Irmağı boyunca yaptığı keşiflerle tanınır.

Tinné temel olarak Sudan'daki Beyaz Nil'in ve batıdaki kollarının haritasının çıkarılmasıyla ilgileniyordu. 1861'de annesi ve teyzesiyle birlikte Nil'in yukarı çığırına yaptığı ilk yolculuk sırasında Sudan'daki Gondokoro'ya kadar gitti. Daha sonra Bahr'ü'l-Gazal ve Sobat ırmakları boyunca batıya doğru ilerleyerek Nil Havzasının Orta Afrika'daki Çad Gölüne kadar olan bölümünde keşifler yaptı. 1863'te Kongo'nun (bugün Zaire) kuzeydoğusundaki Azande bölgesini dolaşarak Nil'in yukarı çığırında incelemelerde bulundu. Çad Gölü yoluyla Trablusgarp'tan Nil Irmağına ulaşmak amacıyla çıktığı yolculuk sırasında Libya Çölünde Tuaregler tarafından öldürüldü.

Tino DI CAMAINO (d. 1280/85, Siena, Siena Cumhuriyeti - ö. 1337, Napoli), yarattığı sayısız mezar anıtıyla ün yapmış Sienalı heykelcı.

Giovanni Pisano'nun izleyicisi, büyük bir olasılıkla da öğrencisiydi. 1315'te Piza Katedrali'nin başmimarı (*capomaestro*) oldu ve İmparator VII. Heinrich için bir mezar yapmakla görevlendirildi. 1320'de babasının yerine Siena Katedrali'nin başmimarı oldu. 1319-20'de Kardinal Petroni'nin Gotik öğeler içeren mezarını tasarladı.

1323'ten sonra Napoli'ye yerleştiyse de, bu kent dışında Pisa, Floransa ve Siena'da da mezarlar yaptı. 1321-23 arasında Floransa'da gerçekleştirdiği en önemli iki yapıtı Floransa piskoposu Antonio degli Orso ve Gastone della Torre için tasarladığı mezarlardır. Onun mezarlarında figürlerin yuvarlatılarak yumuşatıldığı, anatomik ayrıntıların basitleştirildiği görülür. Tino yapıtlarında Arnolfo di Cambio ve Pisano'nun düşüncelerini geliştirerek izlemiştir.

Tínos, Ege Denizinde, Yunanistan'a bağlı Kyklad Adalarında ada. Antik Çağda "rüzgârlar adası" olarak bilinen Tínos'un bugünkü adı Fenike dilinde "yılan" anlamına gelen *tenok* sözcüğünden türemiştir. Eskiden Ophiousa olarak da bilinen ada Kykladlar'daki en büyük adalardan biridir (194 km²). Kuzeybatısında dar bir boğazla ayrıldığı Ándros Adası, güneydoğusunda ise Mýkonos (Mikonos) Adası yer alır.

İÖ 10. yüzyılın başlarında adada yaşayanların çoğunluğunu İonlar oluşturuyordu. İÖ 6. yüzyılda Èretria'nın egemenliği altında olan Tínos, İÖ 2. yüzyılda Rodos'a bağlandı. 1207'den sonra beş yüzyıl boyunca Venediklilerin elinde kaldı. 1714'ten 1821 Yunan Ayaklanması'na değin Osmanlılarca yönetildi.

Tínos Antik Çağda Poseidon ve Amphitrite tapınaklarıyla ünlüydü. Venediklilerin yönetimi sırasında ada halkının çoğunluğu Katolik oldu. 1822'de Pelagia adlı bir rahibenin Parayía (Meryem Ana) ikonunu bulmasından sonra Ortodoks Yunanlıların hac yerlerinden biri durumuna geldi.

Adanın dört bir yanındaki sekilerde şaraplık üzüm, incir ve çeşitli sebzeler yetiştirilir. Tínos, İS 2. yüzyıldan beri çıkarılan mavimsi mermeriyle ünlüdür. Tínos'la Pire, Mýkonos, Rafina ve Ándros arasında feribot seferleri vardır. Nüfus (1981) 7.730.

tinselcilik, herhangi bir felsefe sisteminde duyularla algılanamayan maddesiz bir gerçekliğin varlığını kabul eden görüş. Bu tanımıyla çok çeşitli felsefe yaklaşımlarının özelliğini oluşturur. Sonsuzluk kavramı, kişisel Tanrı, ruhun ölümsüzlüğü ya da zihin ve iradenin maddesizliğini kabul eden görüşlerin yanı sıra sonlu kozmik güçlere ya da evrensel bir zihne duyulan ve maddeci yorumlarla sınırlı kalmayan bir inancın temellendirdiği görüşleri de niteler. Madde, yüce varlığın ya da evrensel bir gücün doğası ya da tinsel gerçekliğin kendisi konusunda ise hiçbir açıklama getirmez.

Eski Yunan şairi Pindaros (ü. İÖ 5. yy) bedende geçici olarak bulunan ve ölümden sonra ödüllendirmek ya da cezalandırmak üzere kaynağına dönen ruha tanrısal bir köken atfederek odlarında tinselci bir Orpheus mistisizmi geliştirdi. Platon'un ruh görüşü gibi Aristoteles'in etkin-edilgen anlık ayrımı ve "kendini bilen bilgi" biçiminde dile getirdiği yüce güç anlayışı da tinselci yaklaşımlardı. René Descartes bedenden ayrı, ama işleyişi beden içinde olan ruhu etkinliğin tek kaynağı olarak gördü. G.W. Leibniz zihinsel monadlardan oluşan tinsel bir dünya varsayımından yola çıktı. F.H. Bradley, Josiah Royce ve William Ernest Hocking bireylerin evrensel bir zihnin görünümleri olmaktan öteye geçmediğini savundu. Giovanni Gentile zihnin salt ediminden mutlak gerçeklik olarak söz etti. Henri Bergson kişisel Tanrı inancını tinsel kozmik güç (*élan vital*) inancıyla birleştirdi. Çağdaş Kişiselcilikte evren kişilere ve kişiliğe öncelik verilerek açıklandı. Özellikle tinselci olarak tanınan Fransız filozofları Louis Lavelle ve René Le Senne çağdaş felsefede tın kavramına yeteri kadar önem verilmesini sağlamak amacıyla 1934'te *Philosophie de l'esprit*'yi yayımlamaya başladılar. Dergide belli bir felsefi yaklaşım benimsenmemekle birlikte kişiliğe ve sezgiciliğin çeşitli biçimlerine ağırlık verildi.

İkicilik ve tekçilik, tanrıcılık ve ateizm, pantelizm, idealizm gibi birçok felsefi yaklaşımı, maddeden bağımsız ve onun üstün bir gerçekliği kabul ettiği ölçüde tinselcilikle bağdaşabilir.

Tintern Manastırı, Galler'in Gwent İlinde, Wye Irmağının batı kıyısında, kalıntıları günümüze ulaşmış manastır. 1131'de Cistercium tarikatına bağlı keşişler için kuruldu; 1220-87 arasında neredeyse tümüyle yeniden yapılarak genişletildi. 14. yüzyıl başlarında tamamlanmış olan yapıya sonradan birkaç küçük ekleme yapıldı. 1537'de dağıtılan manastırın mülkü, Chepstow Lorduna verildi; 1900'de ise saray tarafından satın alındı. Haç planlı manastır kilisesinin çatısı uçmuş, nefi yıkılmış olmasına karşın, erken İngiliz ve bezemeli gotik üslupları arasında geçiş özelliklerini yansıtan birçok ayrıntı korunmuştur. Keşişlerin yaşadığı bölmeler alışılmışın tersine kilisenin kuzeyindedir. William Wordsworth'ün *Lyrical Ballads*'ındaki (1798; Lirik Baladlar) son şiiri manastırın ünlenmesine yol açmıştır.

Tintinnida, kirpikli tekhücreliler takımı. Koni ya da çan biçiminde olan bu takım üyelerinin büyük bölümü denizlerde, bazı türleri tatlı ve acı sularda yaşar. Çevrelerini saran jelatinsi madde kendi salgıları olmakla birlikte bazen yabancı tanecikleri de içerebilir. İçinde hareket edebildikleri bu yapı kılıf ya da evcik adıyla tanınır ve takım üyelerinin ayırt edilmesinde büyük bir önem taşır. Örneğin bu kılıflar *Tintinnidium* cinsinde ince uzun ve düzensiz, *Tintinnopsis* cinsinde ince duvarlı ve çanak biçimlidir. *Tintinnida* üyelerinin ağız bölgesi iyi gelişmiş kirpiklerle çevrelenmiştir. Geri kalan bölümde kirpikler ya hiç yoktur ya da seyrektir.

tintip, FERROTIP olarak da bilinir, fotoğrafçılıkta, poz vermeden hemen önce üzen ince bir mine katmanıyla kaplanmış siyah bir demir levhaya nitroselüloz çözeltisi (kolodyum) uygulanması yoluyla pozitif görüntü elde etme yöntemi ve bu yolla elde edilen görüntü. 19. yüzyılın ortalarında geliştirilen tintip tekniği, temelde *daguerreotype*'in(*) cam üzerine uygulanan bir taklidi sayılabilecek ambrotip tekniğinin bir türüdür. Ambrotiple gümüş görüntülerin gri-beyaz göründüğü, koyu fonun gölgesiz kısımlarının daha koyu çıktığı negatif bir fotoğraf elde edilir; tintiple ise, asıl kimyasal yapısı negatif olan, siyah levha üzerinde pozitif görüntü veren fotoğraf hazırlanır.

Tintip portreleri poz verme ve ışıklandırma açısından *daguerreotype*'lerin aynıdır, ikisi de aynı standart ölçüdedir ve aynı tür mahfazaya yerleştirilir. Ama *daguerreotype*'ler kadar parlak değildirler. Yapımı kolay ve fiyatı ucuz tintip fotoğraflar 19. yüzyıl boyunca bir tür halk sanatı olarak kabul edildi ve sokak fotoğrafçıları tarafından parklarda, panayırlarda, deniz kenarında yaygın biçimde kullanıldı.

Tintoretto, asıl adı JACOPO ROBUSTI (d. y. 1518, Venedik - ö. 31 Mayıs 1594, Venedik), geç dönem Rönesans sanatçılarının en önemlilerinden biri sayılan Venedikli maniyerist ressam.

Eğitimi konusunda günümüze ulaşmış belge bulunmamakla birlikte yaşamöyküleri-nde bir süre Tiziano'nun yanında çalıştığı belirtilir. Bir çağdaşına göreyse üslubu Toscana okulunun, özellikle de Michelangelo'nun biçimsel ve Tiziano'nun resimsel öğelerinin etkisiyle oluşmuştur. Büyük olasılıkla sanata yatkınlığı küçük yaşta anlaşılmış ve İpek boyayıcısı (*tintore*) olan babası tarafından, tanınmamış, ama sağlam bir zanaat geleneği olan bir ressamın yanına verilmişti.

Tintoretto kısa bir süre sonra çevresinde daha yenilikçi ressamlar olduğunu fark etti

O dönemde Venedik'te canlı bir sanat ortamı vardı. 1527'de Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl'ın (Şarlken) orduları Roma'yı istila edince birçok sanatçı Venedik'e yerleşmişti; kentin Toscana ve Bologna ile ilişkileri artmış, birçok Venedikli sanatçı da Orta İtalya'ya geziler yapmıştı. Bu yoğun etkileşim ortamında Venedikli ressamlar Venedik okulunun atmosferik etkili renkçi yaklaşımından bütünüyle uzaklaşmadan daha hacimli bir figür anlayışına yönelmişlerdi. Tintoretto'nun 1540'ta yaptığı Kutsal Konuşma sahneleri hem bu etkileri, hem de Michelangelo'nun etkilerini açıkça yansıtır. Modena'daki Este Galeri ve Müzesi'nde bulunan mitolojik konulu 14 tavan resmi de Tintoretto'nun ilk yapıtlarından bir başka gruptur. Tintoretto aynı dönemde Andrea Meldolla ile birlikte Zen Sarayı fresklerini yaptı. Hızlı bir çalışma temposu gerektiren fresk tekniği onun çalışma yöntemini belirlemiş, Tintoretto büyük boyutlu yapıtlarını bile çok çabuk bitirebilecek bir beceri geliştirmiştir. Günümüze fresklerin ancak bazı parçaları, bir de 18. yüzyılda kopya edilmiş bazı baskıları ulaşmıştır.

Tintoretto çizim alıştırmalarını doğadan, heykellerden ve küçük bir tiyatro sahnesindeymişler gibi, yapay ışıkla aydınlattığı balmumundan maketlerden yapıyordu. Bu yöntem onun hem biçim ve ışık sorunlarını çözmesine, hem de akıcı bir anlatım diline ulaşmasına olanak verdi. Örneğin "İsa ve Günahkâr Kadın" adlı resminde, figürler düşsel bir perspektif anlayışıyla geniş bir mekân içine yerleştirilmiş ve maniyerizme özgü bir biçimde aydınlatılmıştı.

Tintoretto 1548'de gerçekleştirdiği "Aziz Markos'un Mucizesi" (Venedik Akademisi) adlı yapıtıyla sanat ve edebiyat çevrelerinin dikkatini çekti, özellikle de yazar Pietro Aretino'nun övgüsünü kazandı. Bu sıralarda Tiziano'nun tarzına da yeni bir gözle bakmaya başlamıştı. Bu ilk döneminin başyapıtlarından biri sayılan "Suzanna ve İhtiyarlar"da (1555-60, Sanat Tarihi Müzesi, Viyana) Suzanna'yı koyu renkli, şiirsel bir fon önünde ışıkla son derece net bir biçimde hacimlendirmişti. .

1555'te Tintoretto artık kendini kanıtlamış, ünlü bir sanatçıydı. Aynı yıl evlendiği Faustina Episcopi'den, üçü (Marietta, Domenico ve Marco) sonradan babalarının mesleğini seçen sekiz çocuğu oldu. Tintoretto mutlu bir aile yaşamına kavuşmuştu. Perspektif uygulamaları çeşitlenmiş, renkleri daha büyük bir canlılık, üslubu ise daha bezemesel bir nitelik kazanmıştı. Veronese etkileri de bu sıralarda yapıtlarına girdi. Tintoretto bu yeni döneminde, mekânı yaratırken, ışığı emen renkleri kullanmak ve perspektif kurallarına başvurmamak gibi bir yöntem geliştirdi. Bu sayede çok sayıda figürün uyumlu bir düzen içinde resmin bütünüyle kaynaşmasını sağlıyordu. Böyle bir şey o güne değin Venedik sanatında ilk kez deneniyordu. Tintoretto 1552'den yaklaşık 1562'ye değin Madonna dell'Orto Kilisesi'nin ve içindeki özel Contarini Şapeli'nin bezemelerini yaparken bu yöntemi uyguladı. "Meryem'in Tapınağa Götürülüşü" (1552), "Aziz Paulus'un Boynunun Vurulması" (y. 1556) gibi resimleri de onun gene bu 10 yıllık süre içindeki gelişimini gösteren örnekler oldu.

"Kendi Portresi", Tintoretto'nun bir yağlıboya çalışması; Louvre Müzesi, Paris
Giraudon—Art Resource/EB Inc

1564'te S. Rocco Okulu yöneticileri Albergo Salonu'nun bezenmesine karar verdiler ve bu iş için çeşitli sanatçıları çağırdılar. Aralarında Veronese'nin de bulunduğu birçok sanatçı arasından Tintoretto seçildi. Bu işte Tintoretto'nun yardımcılarının kim olduğu pek açık değildir. Sonradan atölyesinde çalışan oğullarından Marietta o sıralarda dokuz, Domenico ise dört yaşındaydı; ama 1560 dolaylarında atölyesinde genç Felemenkli ve Alman ressamların çalıştığı bilinir. "İsa'nın Çarmıha Gerilişi" 1565'te tamamlandı ve salondaki yerine asıldı. İsa'nın Çektikleri'ni betimleyen öbür resimler de 1567'de bitti. 1576'da S. Rocco Okulu bu kez de üst kattaki salonun bezenmesini istedi. Tintoretto 1581'de bütün tavan resimleriyle (18 tane) 10 duvar resmini tamamladı. Aynı yıl inanılmaz bir biçimde Düklük Sarayı için de, aralarında "Ariadne, Bacchus ve Venüs"ün bulunduğu dört tane mitolojik konulu alegori yaptı. Bunların hepsi de son derece zarif ve özenli resimlerdi.

1577'ye gelindiğinde artık Marietta ile Domenico ressamlar loncasına girmiş ve babalarına yardım edecek düzeye ulaşmışlardı. 1579-80'de gerçekleştirilen sekiz resimlik "Gonzaga Çevrimi"nde (Eski Pinakotek, Münih) ve Düklük Sarayı'nın 1577'deki yangında zarar görmüş salonlarının yeniden yapılan bezemelerinde Tintoretto'nun yardımcılarının katkıları açıktır. Tintoretto büyük olasılıkla S. Rocco Okulu'na yaptığı resimleri tamamlayabilmek için bu siparişleri yardımcılarına devretmişti.

Tintoretto 1583'te S. Rocco Okulu'nun alt kat salonunda çalışmaya başladı. Meryem ile İsa'nın yaşamından sahneleri betimlediği bu yapıtlarıyla yeni bir döneme girmişti. Kompozisyonunun tümüne lirik bir ışık egemen olmuştu, renkler saydam fırça vuruşları içinde eriyordu. Mekân sınırsız perspektif uygulamalarıyla çeşitleniyor, bazı sahneler insan figürünün de önüne geçiyordu. "Meryem Ana Mısır'da" ve "Mecdelli Meryem" gibi resimlerde nesneler beyazımsı buğulu bir atmosfer içinde kendilerine özgü bir canlılık kazanmıştı. Ölümünden birkaç ay önce tamamladığı "Son Akşam Yemeği"ndeki (1592-94, S. Giorgio Maggiore Kilisesi, Venedik) meleği andıran figürler Tintoretto'nun derin tinsel eğiliminin göstergeleriydi. Ölümünün ardından Madonna dell'Orto Kilisesi'nde en sevdiği çocuğu Marietta'nın yanına gömüldü.

Tintoretto bütün sanat yaşamı boyunca kendine özgü tekniğini ve imgelerini geliştirmeyi sürdürmüştü. Sanatı ölümünden sonra da Venedik'te büyük bir hayranlıkla anıldı. 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarında yeni-klasik dönemin görüşü doğrultusunda üslubu aşırı ve ussallıktan uzak sayıldı. Ama 19. yüzyılın sonlarında eleştirmen John Ruskin, ona karşı beslediği romantik hayranlıkla yeniden ünlenmesinde rol oynadı ve Tintoretto maniyerizmin en önemli temsilcisi olarak gerçek yerini buldu.

Tioman Adası, Güney Çin Denizinde, Batı Malezya'ya bağlı ada. Yönetsel bakımdan Pahang eyaletinin bir parçasını oluşturur. Kuala Rompin'in yaklaşık 68 km açığında yer alır. Yüzölçümü 137 km², uzunluğu 21 km'dir; genişliği 3,2-12,8 km arasında değişir. Adadaki başlıca yerleşmeler batı kıyısındaki Kampung Tekek ile doğudaki Teluk Juara'dır. Kajang Dağı (1 038 m) adanın en yüksek noktasıdır. Nüfus (1980) 1 245.

Tionontatiler, TÜTÜN HALKI ya da TÜTÜN YERLİLERİ olarak da bilinir, Kanada'da bugünkü Ontario eyaletinin Grey ve Simcoe illerinde (*county*) Nottawasaga Koyunun güneyindeki dağlarda yaşamış, İrokua dillerinden birini konuşan Kuzey Amerika Yerlileri. 1616'da bölgeye gelen Fransızlar yaygın biçimde tütün tarımı yapan Tionontatilere Tütün Halkı adını verdiler. Tütün dışında mısır, fasulye, kabak ve ayçiçeği de yetiştiren Tionontatilerde tarlayı erkekler açar, geri kalan bütün tarım işlerini kadınlar üstlenirdi. Avcılık ve balıkçılık da yapılmakla birlikte tarım kadar önemli değildi. Cizvitler 1640'ta Tionontatiler arasında bir misyonerlik merkezi kurduklarında kabile iki klan ve dokuz köyden oluşuyordu. Köylerin günlük sorunlarıyla sivil şefler ve yaşlılar kurulu ilgileniyor, savaş şefleri ise askeri konularla uğraşıyordu.

1648-50 arasında İrokuaların saldırısına uğrayan Huronların(*) çoğu Tionontatilere sığındı. İrokualar 1649'da en büyük Tionontati köylerinden birine baskın düzenleyerek bütün köy halkını öldürdüler ve misyon merkezini yıktılar. Baskından sonra topraklarını terk ederek Superior Gölünün güneybatısındaki bölgeye kaçan Tionontatiler ve Huronlar zamanla birbirlerine karıştılar ve Viyandotlar olarak anılmaya başladılar.

tiorba *bak.* torbo

tip sözleşme, tarafları bağlayacak koşulların kısmen ya da tamamen sözleşmeye taraf olmayan kişilerce saptandığı sözleşme türü. Bu tür sözleşmelerde tarafların iradesi ikincil plandadır. Taraflar sozleşmeyi hazırlayana karşı, koşulları kabul edeceklerini taahhüt ederler. Kartel ve tröstler de tekörnekliği sağlamak için kendilerine bağlı ortaklıkların müşterileriyle yapacakları sözleşmeleri birer tip sözleşme olarak önceden hazırlayarak bu ortaklıklara verirler.

Tip sözleşmelerin en çarpıcı örneğini idari sözleşmeler oluşturur. Bu sözleşmelerin "şartname" adını alan bölümü, sözleşmenin tarafı olan idare ve özel girişimcinin dışındaki bir idare makamınca oluşturulur.

Tipasa, Cezayir'de tarihsel kalıntılarıyla ünlü köy. Akdeniz kıyısında, Buleyde ilinde

Tipasa'da Roma kalıntıları, 1-2 yy, Cezayir
Helen Marcus—Photo Researchers

(*vilaye*), Cezayir kentinin 68 km batısında yer alır. İÖ 5. yüzyıldan başlayarak bir Fenike ileri karakolu olan Tipasa, İS 1. ve 2. yüzyıllarda önce Latium'un, daha sonra da Roma'nın kolonisi oldu. Efsaneye göre Aziz Salsa 4. yüzyılda burada öldürüldü. Tipasa Katoliklerle Donatusçular arasındaki çatışmalar sonucunda 5. yüzyılın sonlarında yıkıldı. Köydeki tarihsel kalıntılar arasında bir Roma forumu, bir toplantı yeri, dört kaplıca, bir tiyatro ve dokuz nefli büyük bir katedral sayılabilir. 1857'de kurulan bugünkü Tipasa köyünün çevresinde üzüm yetiştirilir. Nüfus (1977 geç.) 4.621.

tipi, BURAN olarak da bilinir, sert ve soğuk hava koşullarında güçlü rüzgârlarla birlikte gelen şiddetli kar yağışı. Genel olarak tipi, hızı saatte 51 km'nin üzerinde esen rüzgârların eşliğinde yağan ve görüş uzaklığını 150 m'nin altına düşüren kar fırtınası olarak tanımlanır. Şiddetli tipi ise, rüzgâr hızının saatte 72 km'nin üzerine çıktığı, kar yağışının görüş uzaklığını neredeyse sıfıra düşürdüğü ve hava sıcaklığının −12°C'nin altına düştüğü fırtına türüdür. Pek çok ülkede tipi terimi her türden şiddetli kar fırtınası için kullanılır.

Tipitaka (Pali dilinde "Üç Sepet" ya da "Üçlü Yasa"), Sanskrit dilinde TRIPITAKA, Budacılığın güney okullarına ait kutsal metinler bütünü. Mahayana (Büyük Taşıyıcı) geleneğinde bu okullar küçümsenerek Hinayana (Küçük Taşıyıcı) diye anılmış, *Tipitaka*'nın da henüz oluşum halindeki öğretileri içerdiği kabul edilmiştir. *Tipitaka*'yı oluşturan kitapların hemen hepsi İÖ y. 1. yüzyıla değin ya da Buda dönemi olarak bilinen 500 yıl içinde iki dilde yazıya geçirilmiştir. Pali bugün Sri Lanka ile Güneydoğu Asya'da etkili olan Theravada (Eskilerin Yolu) okulunun, Sanskirt ise Sarvastivada (Her Şey Gerçektir Öğretisi), Mahasanghika (Büyük Cemaat) ve Hindistan'da varlığını sürdürememiş bazı başka Budacı okulların metinlerinin dilidir. *Tipitaka* dışında Pali dilinde günümüze ulaşmış hiçbir metin yoktur. Metnin Sri Lanka diline yapılan çevirisi 1989'da tamamlanmış, aynı yıl Dünya Budacılar Dayanışması Tay ve Latin harfleriyle 50 milyon karakteri bulan kutsal metnin bilgisayara geçirildiğini duyurmuştur.

Tipitaka'yı benimseyen her okulun kendine özgü bir kutsal metin derlemesi vardı. Bunların kapsadıkları metinler, her metnin içeriği ve sıralanışı az çok farklıydı. İlk iki bölüm olan *Vinaya Pitaka* (Kurallar Sepeti) ile *Sutta Pitaka* (Pali dilinde "Söylevler Sepeti"; Sanskrit dilinde *Sutra Pitaka*) daha genel bir kabul görmüş, *Abhidhamma Pitaka* (Pali dilinde "Özel Öğreti Sepeti"; Sanskrit dilinde *Abhidharma Pitaka*) adlı üçüncü bölümse daha farklı biçimlerde yorumlanmıştı.

En eski ve kısa bölüm olan *Vinaya Pitaka*'da manastır yaşamına ilişkin kurallarla düzenlemeler yer alır. En geniş bölüm olan *Sutta Pitaka*, Buda'ya ve birkaçı da öğrencilerine dayandırılmış vaazlarla öğreti ve ahlak konulu söylevlerden oluşan *Hinayana-sutta*'yı (Sanskrit dilinde *sutra*) içerir. *Abhidhamma Pitaka* ise *sutta*'larda yer alan öğreti ilkelerinin şematik biçimde açıklandığı metinlerden oluşur; bu metin yalnızca Sarvastivada ile Theravada okulları tarafından ve birbirinden çok farklı biçimleriyle kabul edilir. *Tipitaka*'da birçok efsane ve anlatıya da yer verilmiştir.

tipler komedisi, İngilizce COMEDY OF HUMOURS. 16. yüzyıl sonunda İngiltere'de Ben Jonson'ın yapıtlarıyla ortaya çıkan oyun türü. İngilizce terimin kaynağı olan Latince *humor* sözcüğü "sıvı" anlamına geliyor ve eski Batı fizyolojisinde, vücuttaki yoğunluk ve dengelerinin kişilik özelliklerini belirlediğine inanılan dört vücut sıvısı için kullanılıyordu (*bak.* suyuk). Jonson *Every Man Out of his Humour* (1599; Herkes Bir Başka Havada) adlı oyununda bu sıvılar sisteminin insanın bütün mizacına uygulanabileceğini ve böylece belirli bir özelliğin ağırlıkta olup insanı tek yönde davranmaya itebileceğini açıklar. Jonson'ın karakterleri de genellikle tek özelliğin egemen olduğu, dengesiz, karikatürleştirilmiş tiplerdir.

tipo baskı, TIPOGRAFİK BASKI olarak da bilinir, basımcılıkta, kabartmalı baskı levhasındaki (klişe) mürekkeplendirilmiş görüntünün, tabaka ya da bobin halindeki kâğıdın üzerine basılması yöntemine dayalı olarak gerçekleştirilen baskı tekniği. En eski geleneksel basım tekniklerinden biri olan tipo baskı yöntemini 1450 dolaylarında Gutenberg geliştirdi; teknik, 18. yüzyılda taş baskı (litografi) ve özellikle 20. yüzyılın başlarında ofset baskı geliştirilene değin başlıca baskı yöntemi olarak kaldı.

Önceleri klişe, karakterlerin dizgici tarafından elle harf harf ve satır satır bir araya getirilmesi yoluyla hazırlanıyordu. 1890'larda harfleri tek tek dökerek dizen monotip(*) ve satır satır dökerek dizen linotip(*) dizgi makineleri icat edildi. Tipo baskıyla az sayıda basılacak malzemeler için doğrudan elle ya da dizgi makinesiyle hazırlanmış baskı levhaları kullanılabilir; ama çok sayıda hızlı basım gerektiren yayınların basımında, pahalı hurufatın aşınması sorununu ortadan kaldıran stereotip(*) klişelerinden ya da elektrotipi(*) tekniğinden yararlanılır.

Tipo baskıda önceleri baskı kapaklı makineler kullanılıyordu; bunlarda kâğıt, mürekkeplenmiş klişeye bir kapak yardımıyla basılıyordu. Daha sonraları merdaneli düz yataklı baskı makineleri ortaya çıktı; bu makinelerde klişe yatağa yerleştiriliyor, kâğıt ise baskı merdanesine takılıyordu. Son olarak da, bir silindirin çevresine yerleştirilen klişenin, kesintisiz beslemeli bobin kâğıt üzerine baskı yaptığı rotatif makineler geliştirildi.

Tipo baskı tekniğiyle çizimlerin ve fotoğrafların tramlama yoluyla basılmasına yönelik olarak çok çeşitli teknikler geliştirilmiştir. Bu tür malzemelerin klişelerinin hazırlanmasında en yaygın uygulanan yöntem fotogravürdür(*).

Tipo baskıyla nitelikli ve hızlı baskı yapılabilir, ama baskı makinesinin hurufat ya da klişe kalınlığına göre ayarlanması oldukça zaman alıcı bir işlemdir. Bu nedenle pek çok gazete bugün ofset baskı tekniğini yeğlemektedir. *Ayrıca bak.* basım.

tipografi, basımcılıkta, baskısı yapılacak metinlerde kullanılacak harflerin seçilmesi ve tasarımlarının yapılması.

Tipografların temel görevi, metnin kolayca okunabilmesini sağlamaktır; estetik kaygılar bu kurala bağımlıdır. Aslında tipografinin ortaya çıkmasının çok öncesinden başlayarak, okunaklı bir metnin harflerinin nasıl olması gerektiğine ilişkin pek çok geleneksel kayıt ve standart oluşturulmuştur. Tipograflar ayrıca hurufat dökümcülüğü ile baskı işlemlerinin teknik gerekliliklerine de bağımlıdırlar; buna son yıllarda hızlı bilgisayar ve optik teknolojilerinin gerekllikleri de eklenmiştir. Batı dünyasında tipograflar metinlerin el yazısıyla çoğaltıldığı dönemden standartlaşmış karakterler devralmışlardır. Arapça, Japonca, Çince gibi dillerin ideogramlardan yararlanan yazı sistemlerine karşılık Latin alfabesi, küçük yazılsa bile okunabilir olma üstünlüğüne sahiptir; bu da, Batılı tipografların çok sayıda farklı karakter geliştirebilmelerini olanaklı kılmıştır. Uygulamada bunlar Latin, İtalik ve gotik harfler biçiminde gruplanmış, bunlara daha sonraları 20. yüzyılda çubuk (serifsiz ya da batone) harf eklenmiştir (*bak.* çizim).

Latin büyük harfler İS 1. yüzyılda temel biçimlerini kazandılar; küçük harfler ise daha sonra, ama Charlemagne'ın 8. yüzyılda imparatorluğunda uygulamaya koyduğu Karolenj yazısından(*) epeyce önce biçimlendi. O dönemde İspanya ve İtalya'da kullanılmakta olan Latin yazısı(*), Latin harflerinin ve öbür karakterlerin standart

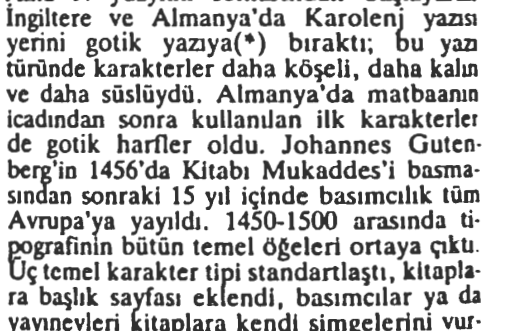

Geleneksel ve modern karakterler
(A) Gutenberg'in 1456'da yayımladığı Kitabı Mukaddes'te kullandığı gotik harfler.
(B) 1700'den önce kullanılan "eski tip" İtalik harfler. (C) 1925'te P. S. Fournier'nin monotip dizgi makinesi için hazırladığı Latin harfleri.
(D) 1928'de Eric Gill'in geliştirdiği "Gill sans serif" çubuk (batone) karakterler.

biçimlerini kazanmalarında etkili oldu; bu arada, hızlı yazmak zorunda olan mahkeme kâtipleri İtalik harf(*) olarak adlandırılan, eğik, kıvrımlı karakter türünü geliştirdiler. Ama 9. yüzyılın sonlarından başlayarak İngiltere ve Almanya'da Karolenj yazısı yerini gotik yazıya(*) bıraktı; bu yazı türünde karakterler daha köşeli, daha kalın ve daha süslüydü. Almanya'da matbaanın icadından sonra kullanılan ilk karakterler de gotik harfler oldu. Johannes Gutenberg'in 1456'da Kitabı Mukaddes'i basmasından sonraki 15 yıl içinde basımcılık tüm Avrupa'ya yayıldı. 1450-1500 arasında tipografinin bütün temel öğeleri ortaya çıktı. Üç temel karakter tipi standartlaştı, kitaplara başlık sayfası eklendi, basımcılar ya da yayınevleri kitaplara kendi simgelerini vurmaya başladılar ve basılan malzemede basım yeri ve tarihinin, basımcının ve yayıncının adının ve öbür bilgilerin verilmesi âdet haline geldi.

Rönesans İtalyası'nda, gotik yazıdan önce kullanılan yazı türüne dönüş başladı ve resmî evraklar ve kilise yazıları dışındaki metinlerde Latin karakterlerin ilk örneği olan, daha okunaklı, daha yumuşak hatlı ve bacakları serifsiz antik karakterler ortaya çıktı. 16. yüzyıla gelindiğinde Almanya dışındaki tüm Avrupa ülkelerinde antik karakterler kullanılır duruma gelmişti; Almanya'da ise gotik harfler 1940'a değin standart karakter olma özelliğini korudu. 1490'larda Venedikli Aldus Manutius İtalik harflerle basılmış bir dizi Latince metin yayımladı. Günümüzde İtalik harfler metin içinde özel amaçlarla (örn. vurgu) kullanılır.

16. yüzyılda Fransız tipograflar, özellikle de ilk ticari hurufat dökümcüsü Claude Garamond, Latin ve İtalik karakterlerin yaygınlaşmasında etkili oldular. 16. ve 17. yüzyıldaki gelişmeler, Garamond karakterlerinin daha da okunaklı kılınarak standartlaştırılmasına yönelik oldu. Bir süre sonra Garamond'un hurufat tasarımlarının yerini Romain du Roi'nınkiler aldı. Du

Roi'nın karakterleri, eski el yazısının doğrudan taklidine değil, matematiksel olarak belirlenmiş oranlara dayanıyordu.

18. yüzyılın en önemli tipografları, karakterleri günümüzde de kullanılmakta olan William Caslon ile son derece güzel kitap tasarımları, İtalik ve Latin harf biçimleri geliştiren John Baskerville ve Giambattista Bodoni idi.

19. yüzyılda basım işlemi makineleşti. Elle hurufat döküm ve klişe dizgi işlemleri ise, 1884'te linotip(*) ve monotip(*) dizgi makinelerinin geliştirilmesiyle kolaylaştı. Başlangıçta bu makinelerde dökümü ve dizgisi yapılabilen karakterler oldukça küçük ve niteliksizdi. Ama 19. yüzyılın ikinci yarısında sanat anlayışının değişmesine yol açan Arts and Crafts akımının ve bu akımın önderlerinden, Kelmscott Press'in kurucusu William Morris'in etkisiyle döküm ve dizgi işlemleri ile hurufat tasarımları üstün nitelik kazandı ve standartlaştı.

20. yüzyılın başlarında daha çok basımevinin kurulması ve bunların kendi dizgi makinelerini kullanmaya başlamalarıyla birlikte Caslon karakterlerine dayalı çok nitelikli font tasarımları ortaya çıktı. İki dünya savaşı arasındaki dönemde en etkili tipograf İngiliz Stanley Morison'du. Morison geleneksel ve modern karakterlerin en iyilerini seçerek dizgi makineleri için bir dizi font üretti. 20. yüzyılın ikinci yarısında tipografi alanındaki en önemli gelişme ise, karakterlerin taş baskı(*) ya da tipo baskı klişelerine aktarılmadan önce optik yolla hazırlanmasını olanaklı kılan fotodizgi(*) tekniğinin bulunması oldu. Günümüzde bazı yerlerde ya da küçük basımevlerinde tipo baskı tekniği halen uygulanıyor olmakla birlikte, artık ofset baskı, taş baskı, fotodizgi ve bilgisayarlı dizgi(*) teknikleri hurufat döküm ve dizgi işlemlerinin yerini almıştır.

tipoloji, özellikle sosyal bilimlerde, ortak özellikler taşıyan birimlerin oluşturduğu topluluklara ya da tiplere dayalı gruplandırma. Her tipin kendine özgü olan ve üyeleri arasında paylaşılan belirli nitelikleri vardır. Tipoloji aracılığıyla fenomenler arasında ilişki kurularak örnek durumlar ve çeşitli bilgiler sağlanır. Her tip bir ya da daha çok niteliğin temsilcisi olabilir; bir grubun tip olarak adlandırılabilmesi için üyelerinin, o durumda tipolojiye konu olan nitelikleri taşıması gerekir.

Tipler tek bir belirleyici nitelikle ilişkili olduğundan, değişken ve geçici durumları incelemede tipolojiden yararlanılabilir. Sınıflandırmalar ise "doğal sınıflar"a, yani olabildiğince çok özellikle öteki gruplardan ayrılan gruplamalara dayanır. Bu nedenle, değişkenlerin görülebileceği geçici durumlarda yeterince işlevsel olmaz ve değişkenlerin incelenmesinde ancak ilk adım olarak kullanılabilirler. Değişim ne kadar yavaş ve aşamalıysa doğal sınıfları belirlemeye yarayan ayırıcı özellikler o kadar az, sınıfları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak da o kadar güç olur. Bu durumda tipolojiye başvurulabilir.

Belli koşullara bağlı olmayan fenomenleri bir düzende sıralamak gerektiğinde tipoloji ile sınıflandırmayı birbirinden ayırmak güçtür. Sınıflandırma genellikle sonuçlara ulaşmada bir ön aşama olarak düşünülür. Tipoloji çalışmalarında ayrıca sıralamadan da yararlanılması nedeniyle, sınıflandırma sıralamaya indirgenmiş bir tipoloji olarak kabul edilebilir. Genellikle araştırmalarda kullanılan tipolojiler sınıflandırmadan daha kısa ömürlüdür; bunun nedeni de, ancak inceleme konusu sorunlara çözüm getirdikleri sürece geçerli olmalarıdır.

Araştırmacının amacına ve bu amaçla düzenlenmiş fenomenlere bağlı olarak, tipoloji özel bir sıralama belirler. Bu sıralama ya da düzen eldeki verilerin incelenebileceği çeşitli yöntemlere sınırlama getirir. Fenomenler arasındaki ilişkiler değişik açılardan yorumlanabilir. İsveçli botanikçi Carolus Linnaeus'un geliştirdiği biyolojik sınıflandırma sistemi ile evrim arasındaki koşutluk, sonraki dönemlerde anlaşılmıştır. Tür ya da cins gibi ayrımların söz konusu olmadığı sosyal ve kültürel çalışmalarda ise böyle düzenlemelerin yeri yoktur.

En çok sosyal bilimlerde kullanılan tipoloji, arkeoloji alanında büyük gelişme sağlamıştır. İsveçli arkeolog Arne Furumark'a göre tipoloji, maddi kültürün kesintisiz gelişimini genellikle aşamalı bir süreç olarak algılayan insan zihninin bu eğiliminden ötürü, arkeolojiye uygulanabilir. B. E. Hildebrand ve Oscar Montelius'un "İsveç tipolojisi" ise bu görüşle çelişir. Maddi kültürün biyolojik evrime benzer bir süreç içinde geliştiğini savunan Hildebrand ile Montelius'un yaklaşımı, karşılıklı etki ve gelişim süreçlerini maddi kaynakları dikkate almadan tanımlamaya yönelik bir adım olarak düşünülebilir.

Antropoloji ve arkeolojide tipolojik sistemler, resim, bina ve her tür maddi kültür ürününde, gömü geleneklerinde, toplumsal sistemlerde, ideolojilerde görülen farklılıklara dayandırılabilir. Danimarkalı eski eser uzmanı Christian Jürgensen Thomsen maddi kültür ürünlerinden yola çıkarak ünlü Taş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı tipolojisini geliştirmiş, daha sonra Fransız antropolog L. L. Gabriel de Mortillet de Taş Çağını kendi içinde dönemlere ayırmıştır. Yeryüzü katmanları üzerinde gerçekleştirilen ayrıntılı incelemelerin desteğinde tipoloji zaman içinde değişen öğeleri kavramsallaştırma, bilinmeyen yer katmanlarını ortaya çıkarma gibi amaçlarla kullanılır. Ortak tipolojik özelliklere dayalı ardışık tarihleme tekniğini geliştiren İngiliz arkeolog Sir Flinders Petrie, çok sayıda Eski Mısır mezarını tarihleyip kronolojik olarak sıralamayı başarmıştır.

Bazı tipolojiler sıralamanın ötesinde özel etkenleri vurgulamada kullanılabilir. Tek bir tipin örnekleri karşılaştırılırken tipin değişmez olduğu varsayımından yola çıkılır; böylece, değişken öğeler vurgulanarak çeşitlilik ya da değişkenlik açıklanır. Aynı tipten iki ardışık dizi, değişim oranı ya da hızı konusunda farklılık gösterebilir; bu da neden-sonuç ilişkisi gibi yeni çıkarsamalara olanak tanır.

Geniş ölçekli tipolojilerde belli etkenlerin öteklerden çok daha önemli olduğu varsayılabilir. ABD'li toplumsal evrimci antropolog Lewis Henry Morgan'ın kuramındaki gelişim evreleri ve Alman filozof Oswald Spengler ile İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin kuramlarındaki doğuş-yükseliş-çöküş gibi yinelenen ardışık dizi anlayışı, kronolojik sıralamada kullanılan tipolojilerdir. ABD'li iktisatçı Thornstein Veblen'in aristokrat sınıf tipolojisi, ABD'li sosyolog David Riesman'ın kendisi (kendi iç koşulları) ve başkaları tarafından yönlendirilen kişilik tipleri, antropoloji çalışmalarıyla da tanınan İngiliz hukukçu Sir Henry Maine, Alman sosyolog Ferdinand Julius Tönnies ve ABD'li antropolog Robert Redfield'ın karşıt kutuplardaki kültür tipleri, zaman boyutuna dayanmayan tipoloji çalışmalarına örnektir.

Tipperary, İrlanda dilinde TIOBRAID ARANN, İrlanda'da, Munster bölgesinde il (*county*). Shannon ve Suir ırmakları arasında 4.254 km²'lik bir alanı kaplar. Kuzeyde Offaly ve Leix, doğuda Kilkenny, güneyde Waterford ve Cork, batıda ise Limerick, Clare ve Galway illeriyle çevrilidir. İl toprakları coğrafi bakımdan kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda sıralanan beş ana bölgeye ayrılabilir.

İlk bölge Derg Gölünün (*lough*) doğusundaki düzlükten oluşur. Buradaki en önemli yerleşme Nenagh'dır. İrlanda'nın orta kesimindeki düzlüklerin uzantısı olan bölgede hayvancılık yapan, yulaf ve patates üretimiyle uğraşan orta büyüklükte çiftlikler (50 ha ve üzeri) vardır. Derg Gölünün aşağı ucundaki Arra Dağlarının yüksekliği 462 m'yi bulur.

İkinci bölge, Limerick sınırından başlayarak kuzeydoğudaki Devilsbit'e (480 m) kadar uzanan bir dizi tepeden oluşur. En önemlileri Keeper Tepesi (694 m) ve Silvermines Dağı (490 m) olan tepelerin genişliği güneyde 32 km'yi bulur.

Bu yükseltilerin doğusunda Dublin-Cork Demiryolu'nun geçtiği 24 km genişliğinde bir koridor uzanır. Bu kesimde buzul birikintilerine, Golden Vadisiyle Suir vadisinin yukarı kesiminde turbalıklara rastlanır. Ortalama büyüklüğü 60 hektar olan çiftliklerde pazara yönelik sığır besiciliği yapılır; Tipperary kenti çevresinde mandıracılık yaygındır.

Slieveardagh adındaki sırt, Fethard ve Cashel çevresindeki bir dizi tepeyi kapsar ve kuzeydoğuda Nore Vadisine doğru uzanır. Kömür madenlerinin bulunduğu bölgede çok sayıda çiftlik vardır.

İlin güneybatı ucunun büyük bölümünü Suir Irmağıyla Tar ve Anner adlı kollarının suladığı düzlükler kaplar. Ortalama büyüklüğü 90 hektar olan çiftliklerde temel olarak mandıracılık yapılır. Düzlükler Galtee, Knockmealdown, Comeragh ve Slievenaman dağlarıyla çevrilidir.

Prens John (sonradan İngiltere Kralı John) 1185'te Philip de Worcester'a Tipperary'nin güneyinde, İrlanda *butler*'ı (şarapçıbaşı) unvanıyla yönetim yetkileri verilen Theobald Walter'a da bölgenin kuzey kesiminde toprak bağışladı. Bu bağış Butler ailesinin varlığının temelini oluşturdu. III. Edward 1328'de Tipperary'yi kontluk yaparak Ormonde kontları unvanını alan Butler ailesinin yönetimine verdi. Ormonde kontları ortaçağ boyunca İrlanda siyasal yaşamında önemli rol oynadılar. Ama 1715'te Fransa'yla işbirliği yapmakla suçlanan Ormonde 2. dükünün unvanına ve topraklarına el kondu. Aynı tarihte Tipperary'nin saraya bağlı statüsüne de son verildi. Günümüzde Tipperary ili Tipperary North Riding ve Tipperary South Riding olarak iki kesime ayrılmıştır. İl konseyi toplantıları Nenagh ve Clonmel'de ayrı ayrı yapılırsa da iki kesimin yönetimi ortaktır. Kuzeyde Nenagh, Templemore ve Thurles kentsel ilçeleri, güneyde ise Clonmel belediyesi ile Carrick-on-Suir, Cashel ve Tipperary kentsel ilçeleri yer alır. Sanayi, tarım ürünlerinin işlenmesine dayanır. Nüfus (1986) 136.504.

Tippett, Sir Michael (Kemp) (d. 2 Ocak 1905, Londra, İngiltere), 20. yüzyılın önde gelen İngiliz bestecilerinden.

1923-28 arasında Kraliyet Müzik Yüksekokulu'nda öğrenim gördü. 1930-32 arasında R. O. Morris'ten özel ders aldı. 1940-51 arasında Londra'daki Morley College'ın müzik yöneticiliğini yürüttü. Daha sonra BBC'nin radyo ve televizyon spikeri oldu; ayrıca orkestra şefliği yaptı. 1966'da kendisine "sir" unvanı verildi.

Önceleri tutucu bir yaklaşımı benimseyen Tippett kısa sürede disonant kontrpuanlarla ve rapsodik lirizmle biçimlenen kişisel, modern bir anlatım geliştirdi. Yapıtları

arasında dört senfoni, yaylı çalgılar dörtlüleri, piyano sonatları, *A Child of Our Time* (1939-41; Çağımızın Bir Çocuğu) adlı oratoryosu ile librettolarını da kendinin yazdığı *The Midsummer Marriage* (1946-52; Yaz Evliliği), *The Knot Garden* (1966-69; Süslü Bahçe) ve *The Ice Break* (1973-76; Buz Kırılması) adlı operaları vardır. Yapıtları İngiltere'de özellikle 1960'larda, ABD'de de 1970'lerde düzenli olarak seslendirilmeye başladı.

Tipu Sultan, FATEH ALI TIPU olarak da bilinir, lakabı MYSORE KAPLANI (d. 1749-53?, Devanhalli - ö. 4 Mayıs 1799, Seringapatam, Hindistan), 18. yüzyıl sonlarındaki Mysore Savaşları(*) sırasında ün kazanan komutan ve Mysore sultanı.

Sultan Haydar Ali'nin oğluydu; Mysore'deki Fransız subayların yanında askeri taktik konusunda eğitim gördü. 1767'de Karnataka bölgesindeki Marathalara karşı savaşan bir süvari birliğine komuta etti. 1775-79 arasında birçok kez Marathalara karşı savaştı. II. Mysore Savaşı'nda Coleroon Irmağı kıyılarında İngiliz ordusunun komutanı Albay John Brathwaite'i yenilgiye uğrattı. (Şubat 1782). Aralık 1782'de babasının yerine geçti. 1784'te İngilizlerle barış yaparak "sultan" unvanını aldı. 1789'da İngilizlerin müttefiki Travankor racasına saldırınca İngilizlerle yeniden savaşa girdi. İki yıldan fazla süren savaştan sonra imzalanan Seringapatam Antlaşması'yla (Mart 1792) elindeki toprakların yarısını kaybetti. Fransızlarla ilişki kurması İngilizlerin bunu gerekçe göstererek IV. Mysore Savaşı'nı başlatmalarına yol açtı. Tipu Mayıs 1799'da, başkent Seringapatam'da İngilizlere karşı savaşırken öldü ve başkent İngilizlerin eline geçti.

Tipu yetenekli bir komutan ve yönetici olmasının yanı sıra edebiyatla da ilgilenmiştir.

Tirah, Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaletinde dağlık bölge. Afganistan-Pakistan sınırı üzerinde, Hayber Geçidi ile Hanki Vadisi arasında yer alır. Nüfusunun çoğunluğunu Afridi ve Orakzai adlı Peştu kabileleri oluşturur. Tirah bölgesi yaklaşık 1.550-1.800 km²'lik bir alanı kaplar. Bölge topraklarının sularını Sefid (Spin Gar) Dağlarının üzerindeki Mitta Dağının (3.801 m) yakınından doğan Hanki Toi, Hurmana ve Mastura ırmakları toplar. Sefid Dağları Mitta Dağında birkaç kola ayrılır. Bunların arasında uzanan ve yükseklikleri 1.500 - 2.100 m arasında değişen vadilerin başlıcaları Hanki, Mastura, Maidan, Racgal, Varan ve Bara'dır.

Tirah, Afridilerin İngilizlere karşı cihad açarak Hayber karakollarını ele geçirdikleri ve Peşaver yakınlarındaki kalelere saldırılarda bulundukları olayın (1897-98) geçtiği yer olarak tanınır. Bu olay üzerine İngiliz ve Hintli askerlerden oluşan yaklaşık 40 bin kişilik bir ordu bölgeye gönderilmiş ve Afridiler yenilgiye uğratılarak Hayber karakolları geri alınmıştır.

Tiran, Arnavutça TIRANE, İtalyanca TIRANA. Arnavutluk'un başkenti. Adriyatik kıyısından 27 km içeride, İshm Irmağının kıyısında, verimli bir ovanın ucunda yer alır. 17. yüzyıl başlarında kenti kuran Osmanlı komutanı Berkinzade Süleyman Paşa'nın yerleşimi özendirmek amacıyla kentte cami, bir hamam ve bir fırın yaptırdığı söylenir. Zamanla karayollarıyla kervan yollarının kavşağında bir ticaret merkezi durumuna gelen Tiran, 1920'de Lushnjë'de toplanan kongrede Arnavutluk'un başkenti olarak seçildi. Kral I. Zogo döneminde (1928-39) İtalyan mimarlar tarafından yeniden planlandı. Kentin merkezinde yer alan İskender Bey Meydanı'ndaki Ethem Bey Camisi'nin (1819) yanına Sovyetler bir Kültür Evi inşa etmiştir. Tiran Devlet Üniversitesi yakınlarındadır. Ana meydanın doğusuna ve kuzeyine doğru uzanan eski kentte birahaneler ve eski yapılar vardır. Kentte birçok müze, bir ulusal folklor enstitüsü, bir ulusal tiyatro ve bir konser salonu bulunur. 1969'da İskender Bey Meydanı'na Arnavutların ulusal kahramanı İskender Bey'in büyük bir heykeli dikilmiştir. Kent nüfusunun çoğunluğu Müslümandır.

1939-44 arasında birbirini izleyen İtalyan ve Alman işgallerinden sonra 11 Ocak 1946'da, Tiran'da Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti ilan edildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kent Sovyet ve Çin yardımlarıyla büyük ölçüde genişletildi. Hidroelektrik ve termik santralların yapımı 1951'de tamamlandı. Günümüzde ülkenin en büyük kenti ve başlıca sanayi merkezi olan Tiran'da metal işleme, traktör onarım ve gıda işleme tesisleriyle kumaş, ilaç, kozmetik, boya, cam ve porselen fabrikaları vardır. Yakınlardaki kömür yatakları işletilir. Dıraç ve Laç'a demiryoluyla bağlı olan kentte uluslararası bir havalimanı vardır. Nüfus (1989) 239.400.

Tiran'da İskender Bey Meydanı'ndaki İskender Bey heykeli
Eastfoto

tiran, Yunanca TYRANNOS Eski Yunan'da, iktidarı yasalara aykırı biçimde ele geçirmiş ya da böylesi bir iktidarı devralmış yöneticilere verilen ad. Monarşi ve oligarşiden demokrasiye geçiş sürecinin bir ara aşaması ve boşluklarında ortaya çıkan kavram, sonraki çağlarda zalim ve baskıcı hükümdarları niteleyen bir anlam kazanmıştır.

İÖ 10. ve 9. yüzyıllarda Eski Yunan devletlerinde monarşi en yaygın yönetim biçimiydi. Monarşilerin yerini alan aristokratik rejimler İÖ 7. yüzyıla doğru halkın gözündeki saygınlıklarını yitirince yeni tüccar sınıfı içinden yükselen hırslı insanlara ezilenler adına iktidarı ele geçirme fırsatı doğdu. İÖ 650'lerde Kypselos'un Korinthos'ta, Orthagoras'ın Sikyon'da kurdukları tiranlıklar, bu rejimlerin en tanınmışlarıydı. Anadolu'daki Yunan tiranlarının en ünlüsü ise Miletoslu Thrasybulos'tu (İÖ 600). Tiranlar çoğu kez aristokrasinin alt kademelerinden geliyorlardı. Örneğin Kypselos'un annesi iktidarda bulunan Bakkhiades ailesindendi, ama babası aristokrat değildi. Tiranların yandaş toplamalarına olanak sağlayan hoşnutsuzluk nedenleri devletten devlete değişiyordu. Sikyon'da hüküm süren Orthagoras ailesinin en başarılı yöneticisi Kleisthenes, Dor kökenli olmayanların ve toplumun ayrıcalıktan yoksun kesimlerinin, Dor kökenli istilacıların soyundan olduklarını öne sürenlere karşı öfkelerini dile getirmiş ve kullanmıştı. Bazı tarihçiler İÖ 7. yüzyıl başlarında *hoplites* denen ağır zırhlı piyadelerden oluşan *phalanks*'ların kuruluşuyla bu *phalanks*'larda görev alan ve aristokratlara karşı tiranları destekleyen bir özgür çiftçi-vatandaş sınıfının ortaya çıktığı kanısındadır. Ama tiranlar zaman zaman *hoplites*'e dayanmış olsalar bile, zengin çiftçiler büyük olasılıkla devrimci değil, tutucu bir güç oluşturuyorlardı. Öte yandan bu çiftçi-*hoplites*'in sınıf bilincine sahip olduklarının varsayılamayacağı da öne sürülmektedir.

Deniz ticaretine, meta dolaşımına ve köleci üretime bağlı olarak, kent devletlerinde refah yaygınlaştıkça, eski topraklı aristokrasiye karşı bir dönemde reformcu adımlar atmış olan tiranların kendileri, artık gelişmenin önünü tıkayan baskıcı hükümdarlar olarak görülmeye başladılar. Bu gelişmede siyasal rakiplerinin yürüttüğü muhalefet de önemli rol oynadı. Korinthos'ta yaklaşık 40 yıl başta kalan Kypselos'un oğlu Periandros, "kötü tiran"ların en tipik örneği olarak ünlendi. Korinthos'taki tiranlık rejimi Periandos'un ölümünün ardından İÖ 580'lerin sonlarında yıkıldı.

Bütün yurttaşların asker olduğu ve haklar açısından eşit sayıldığı Sparta, geliştirdiği sağlam devlet düzeniyle tiranlık rejimi altına girmemeyi başardı. Atina'da ise İÖ 6. yüzyıl ortalarında Peisistratos bir tiranlık kurdu. Daha sonra onun oğlu Hippias Sparta kralı I. Kleomenes tarafından İÖ 510'da kentten kovuldu. Bu tarih "tiranlar çağı"nın sonu olarak kabul edilebilirse de tiranlığın tümüyle yok olması sayılamaz. Persler İÖ 540'larda ele geçirdikleri Anadolu topraklarında, tiranları Yunan kentlerinin başında bırakmayı yeğ tuttular.

Askeri otokrasinin kolaylıkla kök salabildiği Batı'daki Yunan kolonilerinde tiranlığın gelişmesi savaşlarla yakından ilgiliydi. Syrakusalı Gelon'un halk arasında sağladığı desteğin temelinde daha çok İÖ 480'de Himera'da Kartacalıları yenmesi yatıyordu. Yerine geçen ve Pindaros gibi şair ve sanatçıları korumasıyla tanınan kardeşi Hieron İÖ 474'te Cumae'de Etrüskleri ağır bir yenilgiye uğratarak güçlü bir konum kazandı. Tiranların en güçlüsü olan Syrakusalı I. Dionysios da iktidarını bir Kartaca istilasının yol açtığı bunalım sırasında kurdu.

Helenistik dönemin bazı tiranları güçlerini sınıfsal bir dayanaktan alıyorlardı. Bazıları ise Makedonya krallarının İÖ 3. yüzyılda Peloponnesos'ta destekledikleri tiranlar gibi, yabancıların kuklası konumundaydı. Dış destekli tiranların egemenliği Yunanistan'ın özgürlüğünü kazanmasına değin sürdü. Bü-

yük tiranlar, sanatçıları korumaları ve mimari yapıtlara destek sağlamalarıyla tanınmışlardı. Genellikle dar aristokratik çerçeveden daha demokratik kurumlara geçilmesine katkıda bulunmalarına karşın, uyguladıkları keyfi yönetim Yunanlılar arasında yaygın bir tepki doğurdu. Dolayısıyla daha başlarda tiranlığa kötü gözle bakıldı ve Atina'da Hippias'ın kardeşi Hipparkhos'u öldüren Harmodios ve Aristogiton gibi "tiran katilleri" büyük saygınlık kazandı. Platon'un devlet biçimleri sınıflandırmasında bilge kralı en iyi, tiranı ise en kötü hükümdar olarak belirtmesi, bu genel anlayışı yansıtır.

Tiraspol, Moldova'da kent. Dinyester Irmağının kıyısında, Odessa-Kişinyov demiryolunun üzerinde yer alır. 1795'te birkaç yıl önce inşa edilmiş bir kalenin yanında kuruldu. 1929'dan 1940'a değin, o zamanki adıyla Moldavya Özerk SSC'nin başkentiydi. 1941'de Almanlar tarafından işgal edildi. 1944'te Sovyet birliklerince geri alındı. Bir tarım bölgesinin merkezi olan kentte sanayi de gelişmiştir. Başlıca sanayi ürünleri şarap, likör, işlenmiş gıda maddeleri, dokuma, halı, cam, mobilya ve elektrik donanımlarıdır. Tiraspol'de bir de öğretmen enstitüsü vardır. Nüfus (1989 tah.) 182.000.

tiratron, gazlı, üç elektrotlu, sıcak katotlu elektron lambası(*). Tiratronda ızgaraya(*) uygulanan gerilim tüpte bir akımın akmaya başlamasını sağlar; akım akmaya başladıktan sonra ise ızgaranın etkisi kalmaz. Izgara normal olarak katota göre negatif bir potansiyelde tutulur; bu potansiyel katottan çıkan elektronların anota ulaşmasını engeller, bu nedenle tüpten akım akmaz. Akımın başlaması istenen anda ızgara gerilimi yükseltilir, böylece tüp içinde elektrik boşalması başlar ve katot ile anot arasında büyük bir akım akar. Izgaranın akımı başlatma etkisine tetikleme denir. Akım, akmaya başladıktan sonra ancak anot geriliminin yeterince düşürülmesiyle kesilebilir. Tiratronlar alternatif akımı doğru akıma ya da doğru akımı alternatif akıma çeviren aygıtlarda (örn. doğrultucular) kullanılır.

Tire, Ege Bölgesi'nde, İzmir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 802 km² olan Tire ilçesi kuzeyde Bayındır, kuzeydoğu ve doğuda Ödemiş ilçeleri, güneyde Aydın ili, güneybatıda Selçuk, batıda da Torbalı ilçeleriyle çevrilidir.

İlin güney kesiminde yer alan ilçe toprakları, güneyde dağlık, kuzeyde ovalık alanlardan oluşur. Aynı zamanda doğal sınırı oluşturan Aydın Dağları güneydeki toprakları engebelendirir. Kuzeydeki ovalık alanlar Küçük Menderes Ovası(*) içinde kalır. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Küçük Menderes Irmağı(*) toplar. İlçe sınırları içinde bu ırmağa katılan başlıca akarsu Aydın Dağlarından doğan Gökçen Deresidir. Küçük Menderes Irmağının bazı bölümleri de kuzeyde doğal sınır oluşturur. Doğal bitki örtüsü genelde step görünümündedir. Aydın Dağları kızıl çam ormanlarıyla kaplıdır.

İlçe halkı geçimini tarım ile tarıma dayalı sanayi ve ticaretten sağlar. Başlıca bitkisel ürünler buğday, zeytin, incir, arpa, çiğit, pamuk, üzüm, tütün, patates ve mısırdır. 1984'te ilin en çok arpa üretimi yapılan ilçesi olan Tire'de az miktarda soğan ve mandalina da yetiştirilir. Küçükbaş hayvancılığın yanı sıra tavukçuluk ve arıcılık da yapılır. Başlıca sanayi kuruluşları çırçır ve prese atölyeleri ile un, zeytinyağı, orman ürünleri ve tarım aletleri üretimi yapan fabrikalardır. Ödemiş'i İzmir'e bağlayan kara ve demir yollarının bazı bölümleri ilçe sınırları içinden geçer. İlçe topraklarında cıva, grafit, mermer ve zımpara taşı içeren cevher yatakları vardır.

Eski bir yerleşim alanı olan yörenin tarihi İzmir(*) ile çevresinin geçmişine koşuttur. Bizans egemenliğindeyken 11. yüzyıl sonlarında Çaka Bey'in yönetimine giren yöre, daha sonra gene Bizans'a bağlandı. 14. yüzyıl başlarında Aydınoğullarının egemenliği altına giren topraklar arasında yer aldı. 1390'da I. Bayezid (Yıldırım) tarafından alındıysa da 1402'de Timur'un eline geçti. Timur'un gene Aydınoğullarına verdiği bu topraklar, 1462'de kesin olarak Osmanlı Devleti'ne katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Aydın vilayetinin İzmir sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilen ve halkının küçük bir bölümü Rumlar ile Yahudilerden oluşan Tire yöresi, Kurtuluş Savaşı sırasında 28 Mayıs 1919'dan 4 Eylül 1922'ye değin Yunan işgalinde kaldı.

Eski bir yerleşme olan ve Antik Çağda Tyrha olarak adlandırılan kent, Aydınoğulları dönemindeki bayındırlık çalışmalarıyla bölgenin önemli bir kültür ve ticaret merkezi durumuna geldi. Çevresindeki bağlar ve bahçeler nedeniyle bir sayfiye ve dinlenme merkezi olarak ilkçağlardan başlayarak taşıdığı önem bu dönemde de sürdü. Timur'un ve I. Süleyman'ın (Kanuni) bir süre Tire'de dinlendiği bilinmektedir. Tirelilerin geleneksel el sanatı eskiden keçecilik, dokumacılık ve urgancılıktı. Osmanlı döneminde yeniçerilerin giydiği çamaşırlar Tire'de dokunurdu. Yörede yaygın olarak kenevir yetiştirildiğinden urgancılık önemli bir uğraştı. Konstantinopolis'in (bugün İstanbul) Osmanlılarca alınışı sırasında gemilerin karadan Haliç'e taşınmasında Tire yapımı urganlar kullanılmıştı.

Aydın Dağlarının kuzey eteklerinde kurulu olan ve Küçük Menderes Ovasına doğru gelişen kent, ilçenin orta kesiminde yer alır. Çevresindeki oldukça geniş tarımsal alanın ticaret ve hizmet merkezidir. Torbalı-Ödemiş karayolu 3 km kadar kuzeyinden geçer. İzmir-Ödemiş demiryoluna ise 1883'te işletmeye açılan bir hatla bağlanır. İl merkezi İzmir'e 85 km uzaklıktadır.

Tire kenti tarihsel yapılar açısından oldukça zengin bir yerleşmedir. Ama yapılan onarımlar nedeniyle bu değerli yapılar özgün biçimlerini yitirmiştir. Başlıca tarihsel yapılar Tire Ulucamisi, Mehmed Bey Camisi (1334), Kazganoğlu Camisi (1442), Yenicami (1589), Paşa Camisi (16. yy), Yeşil İmaret ve Süleyman Şah Türbesi'dir (1349). Araştırmalarda ele geçen arkeolojik buluntular ile yöreden derlenen etnografik yapıtlar 1935'te Yeşil İmaret'te açılan ve 1971'de yeni binasına taşınan Tire Müzesi'nde sergilenir.

Tire Belediyesi 1864'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 77.314; kent, 37.855.

Tirebolu, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Giresun iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 867 km² (1989) olan Tirebolu ilçesi doğuda

Tirebolu'dan bir görünüm, Giresun
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Görele ve Çanakçı, güneyde Doğankent ve Güce, batıda Espiye ilçeleri, kuzeyde de Karadeniz ile çevrilidir.

İlin kuzeydoğu kesiminde yer alan ilçe toprakları, kıyı şeridi dışında dağlık alanlardan oluşur. Doğu Karadeniz Sıradağlarına(*) bağlı Giresun Dağlarının(*) engebelendirdiği alanlardan kaynaklanan suları, Doğankent Çayı olarak da bilinen Harşit Çayı(*) ile Gelevera Deresi olarak da bilinen Özlüce Deresi toplar. Harşit Çayının Karadeniz'e ulaştığı kesimde alüvyonların yığılmasıyla oluşmuş olan küçük kıyı ovası, ilçedeki başlıca alçak düzlüktür. Dağlık alanlar kestane, kızılağaç, ladin ve kayınlardan oluşan ormanlarla kaplıdır. Ormanın üst sınırı ile daha yükseklerde sayfiye ve hayvancılık açısından önem taşıyan yaylalar vardır.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Başlıca bitkisel ürünler mısır, fındık, patates, elma, armut, fasulye ve çaydır. Tirebolu 1984'te ilin en çok mısır ve armut üretimi yapılan ilçesiydi. Yaylalarda hayvancılık ve arıcılık yapılır. Kıyı kesiminde balıkçılık önemli gelir kaynaklarındandır. Son yıllarda Karadeniz'de görülen balık azalması Tirebolulu balıkçıları da olumsuz biçimde etkilemektedir. İlçedeki başlıca sanayi kuruluşları fındık kırma, çay ve kereste fabrikalarıdır.

Yeraltı kaynakları açısından zengin olan ilçe topraklarında bakır-kurşun-çinko, barit, bentonit ve mermer içeren cevher yatakları vardır.

Antik Çağdan beri yerleşim alanı olduğu bilinen yörenin tarihsel gelişimine ilişkin yeterli bilgi yoktur. 1461'de Osmanlı topraklarına katılan ve 19. yüzyıl sonlarında halkının bir bölümü Rumlardan oluşan yöre, Trabzon vilayetinin Merkez sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu.

Eskiden yöredeki yerleşme yerleri üç ayrı kalede kurulmuştu. Bunlardan kıyıda olanı Antik Çağda Yunanca "üç kent" anlamında Tripolis adıyla anılıyordu. Bir süre Eskiyulu olarak da anılan yerleşmenin adı zamanla Tripolis'ten Tirebolu'ya dönüştü. Ruy González de Clavijo(*) 15. yüzyılın ilk yıllarında Semerkand'a giderken uğradığı Tirebolu'dan büyük bir kent olarak söz eder. Tarihsel merkezi Karadeniz kıyısındaki küçük bir yarımada üstünde yer alan kent, kıyı boyunca gerideki yamaçlara kadar yayılır. Ulaşım açısından önemli bir konumda olan kentten Karadeniz kıyı yolu geçer. Harşit Çayı vadisini izleyerek Torul üzerinden gelen Gümüşhane yolu, Karadeniz kıyı yoluyla kentin 3 km doğusunda kesişir. Kent bu yolla il merkezi Giresun'a 39 km uzaklıktadır. Tirebolu Devlet Hastanesi kent ile çevresine sağlık hizmeti verir.

İlçedeki başlıca tarihsel yapılar Emin Ağa Çeşmesi (1842), Çatalçeşme ve kente Antik Çağda Tripolis adının verilmesine neden olan üç kaleden ikisidir. Bu kaleler, kentteki yarımada üstünde yer alan ve St. Jean Kalesi olarak da bilinen Merkez Kalesi ile kıyıdan 15 km kadar içeride ve Harşit Çayı vadisindeki oldukça yıkık Bedrama (Bodrum) Kalesi'dir. Üçüncü kale Espiye ilçesi sınırları içinde ve Yağlıdere kenarındaki Andoz Kalesi'dir.

Tirebolu Belediyesi 1877'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 33.458; kent, 13.144.

Tiren Denizi, Latince MARE TYRRHENUM, İtalyanca MARE TIRRENO, Akdeniz'in, İtalya'nın batı kıyısıyla Korsika, Sardinya ve Sicilya adaları arasında uzanan kolu. Toscana Takımadaları üzerinden kuzeybatıdaki

Liguria Denizine, Messina Boğazıyla da güneydoğudaki İon Denizine bağlanır. Kıyılarındaki başlıca girintiler Napoli Körfezi ve Gaeta, Salerno, Policastro ve Sant'Eufemia koylarıdır. Tiren Denizindeki adalar kuzeyde (Elba'yı da kapsayan Toscana Takımadaları), doğuda ve güneydoğuda (Eolie [Lipari] Adaları) toplanmıştır. Önemli limanlar arasında Civitavecchia, Pozzuoli, Napoli, Salerno ve Sicilya'daki Palermo sayılabilir.

Tîrgovişte, Romanya'nın ortagüney kesimindeki Dîmbovița ilinin (*județ*) merkezi kent. Bükreş'in 80 km kuzeybatısında, Transilvanya Alpleri'nin (Güney Karpatlar) güneydoğusunda, Ialomița Irmağının kıyısında yer alır. 14-17. yüzyıllar arasında Eflâk'ın (Transilvanya) merkezi olan kentteki önemli yapılar arasında 16. yüzyıldan kalma saat kulesi ve Vasile Lupu'nun yaptırdığı kilise (17. yy) sayılabilir. Günümüzde bir petrol sanayisi merkezi olan kentte, bir petrol rafinerisi ile petrol sondaj aletleri üreten fabrikalar vardır. Kentteki arkeoloji müzesinde Paleolitik Çağ ve Demir Çağı ile yörenin Yunanlılar, Romalılar ve Daçyalılar tarafından işgal edildiği dönemlere ait yapıtlar bulunur. Ressam Gheorghe Petraşcu'nun resim atölyesi de kenttedir. Eflâk prensi Mihai'nin (Cesur; hd 1593-1601), öldürüldükten sonra başı Tîrgovişte'deki Dehaul Manastırı'na getirilmiştir. Nüfus (1982 tah.) 77.530.

Tîrgu Jiu, Romanya'nın güneybatı kesimindeki Gorj ilinin (*județ*) merkezi kent. Jiu Irmağı kıyısında yer alır. Bir Roma yerleşmesi olarak kurulan Tîrgu Jiu 19. yüzyıla değin boyarlara ait bir pazar kasabasıydı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kereste, kumaş, sigara ve gıda maddeleri üretilen bir sanayi merkezine dönüştü. Petroşani Çöküntüsünün güney kesiminde yer alan kentin çevresinde kömür madenleri, güneyinde de petrol kuyuları vardır. Jiu Vadisi, I. ve II. Dünya savaşları sırasında ağır çarpışmalara sahne olmuştur. Kentin parkında, heykeltıraş Constantin Brâncuşi'nin (1876-1957) I. Dünya Savaşı'nda ölen Rumenlerin anısına yaptığı bir heykel yer alır. Kentte ayrıca Brancusi'nin yapıtlarının sergilendiği bir müze bulunur. Tîrgu Jiu'dan kara ve demir yolları geçer. Nüfus (1982 tah.) 76.864.

Tîrgu Mureş, Macarca MAROSVÁSÁRHELY. Romanya'nın ortakuzeyinde Mureş ilinin (*județ*) merkezi kent. Transilvanya Ovasının güneydoğusunda, Mureş Irmağının vadisinde yer alır. Adı kayıtlara ilk kez 14. yüzyılda geçen Tîrgu Mureş Almanların Neumarkt, Yunanlı tüccarların Agropolis, Macarların ise Marosvásárhely adını verdikleri bir sığır ve tahıl ticareti merkeziydi. 15. yüzyılda kentte 30 lonca vardı.

Tîrgu Mureş'te Güller Meydanı, Romanya
Editura Enciclopedica Romana

Macar ve Alman azınlıkların yaşadığı bir bölgenin ortasında yer alan Tîrgu Mureş önemli bir kültür merkezidir. Eskiden Mureş Macar Özerk Bölgesi'nin yönetim merkezi olan kentte Macarca ve Rumence oyunlar sahneleyen bir devlet tiyatrosu ve bir Székely şarkı ve dans topluluğuyla tiyatro, eğitim ve tıp-eczacılık enstitüleri vardır. Kont Samuel Teleki'nin 18. yüzyılın sonunda kurduğu Teleki-Bolyai Kütüphanesi'nde matematik ve fen kitaplarının yanı sıra Erdel tarihiyle ilgili ilk basımlar, ender bulunan kitaplar ve önemli yazmalardan oluşan büyük bir koleksiyon bulunur. Çeşitli kültürel etkinliklerin düzenlendiği Kültür Sarayı'nın pencereleri tarihsel olayları anlatan vitraylarla kaplıdır.

20. yüzyılda hızla büyüyen Tîrgu Mureş'te doğal gaz yan ürünlerini kullanan bir azotlu gübre fabrikası, bir şeker fabrikası ve mobilya, kumaş, deri eşya ve işlenmiş gıda maddeleri üreten sanayi tesisleri vardır. Oancea ve Merişani'deki yeni konut alanları kentin eski tarihsel yapılarıyla karşıtlık oluşturur. Nüfus (1992) 163.625.

Tiriç Mir, Hindukuş Dağlarının en yüksek doruğu (7.690 m). Pakistan'da, Afganistan sınırı yakınlarındaki Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nde, Peşaver'in 249 km kuzeyinde yer alır. Yukarı Tiriç Buzulu atnalı biçiminde dizilmiş Doğu Tiriç Mir ve Tiriç Mir doruklarıyla, batıdaki dorukları ve kuzeydeki başka bir doruk grubunu kapsar. Aşağı Tiriç Buzulunun üzerindeki sarp kayalıklarda dağcılar çığ tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Kayıtlara geçen ilk Tiriç Mir tırmanışını Temmuz 1950'de Norveçliler gerçekleştirmiştir.

Tiridates III (ü. İS 1. yy başları), İS 35'te kısa bir süre hüküm süren Part kralı. IV. Phraates'in torunuydu. Gençliğinde Romalılara tutsak düştü ve rehin tutulduğu Roma'da eğitim gördü. Roma imparatoru Tiberius, iki Part soylusunun kralları III. Artabanos'a karşı kendisinden yardım istemesi üzerine Part tahtına Tiridates'i çıkarmaya karar verdi. Tiridates İS 35'te Suriye valisi Lucius Vitellius komutasındaki bir orduyla Parthia'ya gitti. Roma ordusunun bölgeye ulaşması üzerine Artabanos kaçtı ve tahta Tiridates çıktı. Ama 36'da Artabanos Mezopotamya'ya dönünce Tiridates Suriye'ye kaçmak zorunda kaldı.

tiristor, dört yarıiletken katmanlı ve dolayısıyla üç *p-n* bitişimli transistor(*) türü. Tiratron(*) olarak adlandırılan elektron lambasına benzer biçimde çalışan bir yarıiletken aygıttır. En yaygın tiristor türü olan denetlenebilir silisyum doğrultucu (SCR), elektrik motorlarının hız ayarında ve sıvı düzeyi, sıcaklık, basınç gibi büyüklükleri denetleyen elektronik devrelerde kullanılır.

tirit, bayat ya da kızarmış ekmek dilimleri ya da parçaları üzerine et suyu dökülerek yapılan yemek. Et suyu yerine balık, paça ya da tavuk suyu da kullanılır. Et suyuyla iyice yumuşatılan ekmeklerin üzerine haşlanan etler didiklenerek döşenir. Bazen et fasulye ve nohutla birlikte haşlandığı gibi, et suyuna tahin, ekşi, sirke eklendiği de olur. Ayrıca soğanlı, peynirli, kıymalı, yoğurtlu, yumurtalı ve ciğerli türleri vardır. Bayat ya da kızarmış ekmekleri meyve suyu ve şurupla yumuşatıp üzerine pişmiş meyve konarak meyveli tirit de yapılır.

tirkeş *bak..* sadak

Tirmiz, Özbekistan'da, Surhanderya yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent ve ırmak limanı. Afganistan sınırında, Ceyhun Irmağı kıyısında yer alır. Bugünkü kentin hemen kuzeyinde bulunan eski Tirmiz kasabası İÖ 1. yüzyılda ünlendi ve İS 17. yüzyılın sonunda yıkıldı. Bugünkü Tirmiz kenti 1897'de bir Rus kalesi olarak kuruldu. Ülkenin en sıcak kesiminde bulunan kentte Temmuz 1914'te sıcaklık 50°C'ye ulaşmıştır. Kentte gıda işleme ve çırçır fabrikaları bulunur. Kent ve çevresinde bir Budacı manastır, kale kalıntıları ve ortaçağdan kalma anıtmezarlar vardır. Nüfus (1991 tah.) 90.400.

Tirmizi, tam adı EBU İSA MUHAMMED BİN İSA BİN SEVRE ET-TİRMİZİ (ö. y. 892, Tirmiz, Özbekistan), Arap hadis bilgini. Kütüb-i sitte(*) adıyla bilinen en güvenilir altı hadis kitabından birini derlemiştir.

Doğuştan ya da sonradan kör olan Tirmizi ilköğreniminden sonra çalışmalarını hadis üzerinde yoğunlaştırdı. Hadis derlemek amacıyla Horasan, Irak ve Arabistan Yarımadasını dolaştı. Başta Buhari, Müslim bin Haccac ve Ebu Davud gibi otoriteler olmak üzere birçok bilginden hadisler aldı.

Ünlü yapıtı *Camiü's-Sahih, es-Sünnen* adıyla da bilinir. Bu yapıtında yalnız hadisleri saptamakla kalmamış, her hadisin arkasından "Ebu İsa der ki" sözleriyle hadis konusunda kendi düşüncelerine de yer vermiştir. Hadisleri fıkıh konularına uygun bir düzen içinde sınıflaması yapıttan herkesin yararlanmasına olanak verir. Hadis bilginlerine göre Tirmizi'nin yapıtını öbür derlemelerden üstün kılan başlıca özellikleri hadislerin güvenilirlik derecesini belirtmesi, zayıflıklarına dikkat çekmesi, ravilerine ilişkin bilgiler vermesi, fıkıhçıların hadislerden yaptığı çıkarımlara değinmesi, mezheplerin görüşlerini aktarması ve tekrarlardan kaçınmasıdır. Öbür yapıtları arasında Hz. Muhammed'in yaşamına ve karakterine ilişkin hadisleri toplayan *Kitabü'ş-Şemail* ile *Kitabü'l-İlel, Kitabu Esmai's-Sahabe, Kitabü'l-Esma ve'l-Kuna* sayılabilir.

tiroidit, TİROİT İLTİHABI olarak da bilinir, tiroit bezinin mikrop bulaşması ya da başka bir nedenle iltihaplanması. Başlıca dört tipi vardır. Bunlardan Haşimoto hastalığı(*) kökeninde özbağışıklık tepkimesi olan kronik bir hastalıktır. Dev hücreli tiroidit olarak da bilinen de Quervain tiroiditi sıklıkla bir üst solunum yolu hastalığı ya da kabakulağın ardından ortaya çıkar; etkeninin bir virüs olduğu düşünülür. En fazla 30-50 yaşlardaki kadınlarda görülür. Tiroit bezi büyüyebilir, genellikle sertleşir. Başlıca belirtiler boynun ön bölümünde rahatsızlık, yutma güçlüğü, boyundan ense, çene, kulak ve omuzlara yayılan ağrı, yorgunluk ile taşikardi, terleme, titreme gibi hipertiroidizm belirtileridir. Hastalığın daha sonraki evresinde hipotiroidizm görülürse de genellikle kendiliğinden iyileşir, tiroit işlevleri normale döner. Tedavide aspirin gibi bir ağrı kesici yeterli olabilir.

Çok ender rastlanan öbür tiroiditlerden Riedel tiroiditinin otozomal başat kalıtımla kuşaktan kuşağa geçtiği düşünülürse de kesin nedeni belli değildir. Sıklıkla orta yaşlı ve yaşlı bireylerde görülür. Tiroit bezinin salgı yapan dokuları ve çevre dokular lifsi bir yapıya dönüşüp sertleşir. Tiroit bezi genellikle bakışımsız olarak şişer; hastalığın en önemli özellikleri şişme ve sertleşme nedeniyle hormon salgılanmasının kesintiye uğraması ve büyüyen kitlenin tiroit kanseriyle karıştırılabilmesidir. Öte yandan irinli tiroiditte organ, şişmesine karşın yumuşamıştır. Vücuttaki başka bir irinli ilti-

hap odağından gelen mikropların buraya bulaşmasıyla ortaya çıkan hastalığın tedavisinde uygun antibiyotikler kullanılır.

tiroit, boyunda gırtlağın altında yer alan, metabolizma ve büyüme için yaşamsal önemi olan hormonlar salgılayan iç salgıbezi. Soluk borusunun her iki yanında yer alan ve ince bir dokuyla birbirine bağlanan dikdörtgen biçimli iki lobdan oluşur. Bu loblar ve ortadaki doku, folikül olarak adlandırılan ve üstü yoğun bir kılcal kan damarı ağıyla örtülü çok sayıda küçük kesecik içerir. Kılcal damarlardan hücrelere sürekli ve bol miktarda plazma akımı vardır. Folikülün içindeki boşlukta yer alan kolloit adlı ağdalı sıvıda tiroit hormonları tiroglobülin adlı proteine bağlı olarak depolanır.

Tiroit foliküllerinin her biri tiroit hormonu yaparak kana verir. Tiroit hormonu kimyasal yapıları birbirine çok benzeyen tiroksin (T_4 ya da L-tetraiyodotironin) ve triiyodotironin (T_3) adlı iki kimyasal madde içerir; normal olarak hormonun büyük bir bölümünü tiroksin oluşturur. Tiroit hormonunun yapılması için gereken maddeler besinlerde normal olarak bulunan iyot ile tirozin adlı aminoasittir. İyot vücut sıvılarından ayrılarak tiroitin folikül hücrelerine geçer; burada tiroglobülinle birlikte kolloitin içine salgılanmadan önce bir süre tutularak yoğunlaştırılır. Daha sonra iyot atomlarının tiroglobülin molekülleri üzerinde yer alan tirozin kalıntılarına düzenli olarak ve giderek artan biçimde eklenmesiyle tiroit hormonları yapılır. Folikül hücrelerinin kolloide bakan yüzünde yer alan bu sürecin ardından, yoğunlaştırılan tiroksin ve triiyodotironin kolloitin içinde depolanır.

Tiroit hücreleri hormon yapımı için gerekli maddeleri kolloite taşımanın yanı sıra kolloitteki tiroksin ve triiyodotironini bağlı oldukları tiroglobülin moleküllerinden ayırarak bu maddeleri kan dolaşımına salgılar. Böylece serbest kalan tiroksin ve triiyodotironin molekülleri hücre duvarından ve folikülün çevresindeki kılcal damarlardan geçecek kadar küçüktür; hormonlar daha sonra kan dolaşımıyla vücuttaki bütün dokulara dağılır.

Tiroit hormonlarının çok sayıda etkisi vardır; erişkinlerdeki başlıca işlevi hücrelerin oksijen tüketimini, başka bir deyişle dokuların metabolizma hızını düzenlemektir. Buna ek olarak dolaşımdaki kolesterol düzeyini de düşürdüklerinden bu etkilerinden tedavide yararlanılır. Çocuklarda normal büyüme ve gelişme için de gerekli olduklarından tiroit hormon yetersizliği cücelik ve zekâ geriliğine yol açar.

Tiroksin ve triiyodotironinin yapılıp salgılanmaları hipofiz bezinin ön lobundan salgılanan tirotropin adlı hormon tarafından denetlenir. Normal olarak vücutta bulunan yeterli düzeyde tiroit hormonu hipofizin tirokropin salgılamasını durdurur. Böylece vücuttaki tiroit hormonu düzeyi, tiroit hormonu ve tirotropinin birbirlerinin salgılanmasını denetledikleri bir geribesleme mekanizması yoluyla belirli sınırlar içinde tutulur.

Tiroitte bu hormonların yanı sıra serumdaki kalsiyum düzeyinin denetlenmesinde rol oynayan kalsitonin adlı hormon da yapılır. Tiroit hormonlarının aşırı derecede salgılanması hipertiroidizm(*), hormonların yetersiz düzeyde olması ise hipotiroidizm(*) olarak bilinen bozukluğa neden olur. Tiroitte rastlanan öbür işlev ve yapı bozukluklarından bazıları da guatr(*), tiroidit(*) ve organın iyi ve kötü huylu urlarıdır.

tiroit fonksiyon testi, tiroit bezinin tiroksin (T_4) ve triiyodotironin (T_3) adlı hormonları salgılamasının yeterli olup olmadığını ölçmek için yapılan klinik ve laboratuvar testlerinin ortak adı. Bazal metabolizma hızının ölçülmesi gibi özgün olmayan bazı testler tiroit hormonlarının metabolizma üzerindeki etkilerini saptar. Öte yandan genellikle tiroit dokusunun kandaki iyotu tiroit hormonlarını bireşimlemek üzere seçici olarak yoğunlaştırmasına dayanan özgün testlerle tiroit hormonlarının bireşimi, salgılanması ve dokulara taşınmasında herhangi bir aşama incelenebilir. Vücuda verilen radyoaktif iyotun metabolizma sırasında izlediği yolların saptanması da tiroit bezinin etkinliği üzerine bilgi verir.

Radyoaktif iyot tutulma testinde vücuda verilen iyotun tiroit tarafından tutulan miktarı ölçülür. Test yapılacak kişiye genellikle ağızdan olmak üzere 2-10 mikroküri iyot-131 verilir; tiroitin yer aldığı boyun bölgesinde toplanan miktar 24 saat sonra bir Geiger sayacıyla ölçülür. Verilen iyotun yüzde 15'ten düşük miktarının tutulması tiroit bezinin yetersizliğine bağlanabilir. Tiroitin işlevleri boyun bölgesinde radyoaktivitenin dağılımı ölçülerek ve kandaki proteine bağlı radyoaktif maddelerin ortaya çıkış oranı kaydedilerek de incelenebilir; böylece tiroit dokusunda farklı etkinlik bölgeleri olup olmadığı saptanır.

Tirotropin uyarılma testinde hipofizden salgılanan tirotropin vücuda birkaç kez şırınga edildikten sonra iyot-131'in tutulma miktarı ölçülür. Düşük olan bu miktar tirotropin şırınga edildikten sonra yükselirse yetersizliğin tiroitte değil hipofizde olduğu düşünülür.

Tiroit bezinin aşırı ölçüde çalışıp çalışmadığını saptamak amacıyla tiroit baskılama testi uygulanır. Bu test, tiroit hormonu verilmesinin tiroit bezinde radyoaktif iyot tutulmasında azalmaya yol açacağı ilkesine ya da negatif geribeslemeye dayanır. Bununla birlikte Graves-Basedow hastalığında olduğu gibi tiroit aşırı derecede çalışıyorsa ve büyümüşse radyoaktif iyot tutulması artar. *Ayrıca bak.* proteine bağlı iyot testi.

tiroit iltihabı *bak.* tiroidit

tirokalsitonin *bak.* kalsitonin

tiroksin, 3,5,3',5' – TETRAİYODOTİRONİN olarak da bilinir, tiroitten salgılanan başlıca iki hormondan biri. Başlıca işlevi vücuttaki bütün hücre ve dokuların oksijen tüketimini, böylece metabolizma hızını artırmaktır. Tiroglobülin adlı proteine bağlı bulunan tirozin adlı aminoaside iyot molekülünün eklenmesiyle bireşimlenir. Vücutta aşırı düzeyde tiroksin salgılanması hipertiroidizm, salgı düzeyinin yetersiz olması ise hipotiroidizm olarak bilinir.

Tirol, TYROL olarak da yazılır, Avusturya'nın batı kesiminde federal eyalet (*Bundesland*). Kuzey Tirol (Nordtirol) ve Doğu Tirol (Osttirol) bölümlerinden oluşur. Kuzeyde Almanya, doğuda Salzburg ve Kärnten federal eyaletleri, batıda Vorarlberg federal eyaleti, güneyde de İtalya ile çevrilidir. Bütünüyle Alp sistemi içinde kalan 12.647 km²'lik bir alanı kaplar. Kuzey Tirol'den güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda akan Inn Irmağı geçer. Doğu Tirol'ün sularını ise Drava Irmağı toplar. Eyaletin kuzeybatısında Lech ve Inn ırmakları arasında Lechtal Alpleri uzanır. Kuzey ve kuzeydoğuda Kireçtaşı Alpleri'ne bağlı engebeli ve kıraç Karwendel ve Kaiser sıradağları yer alır. Eyaletin güney kesimini ise Orta Alpler'e bağlı Silvretta, Ötztal, Stubai, Tuxer, Zillertal ve Hohe Tauern sıradağları engebelendirir. Eyaletin en yüksek noktası, olan buzullarla kaplı Wildspitze'nin (3.774 m) burada bulunmasına karşın, Orta Alpler genelde Kireçtaşı Alpleri'nden daha az engebelidir. Otlak açmak için orman örtüsünün büyük bölümü kesilen Orta Alpler'in arazi koşulları kayakçılık için son derece elverişlidir. Kuzey Tirol'ün doğu kesiminde Avusturya Kalker Alpleri'nin arduvaz yapılı dağları yer alır; Doğu Tirol'de Lienz Dolomitleri yükselir. Dağ grupları Inn Vadisi, alçak dağ uzantıları ve geçitlerle birbirinden ayrılmıştır. Geçitlerin en önemlileri batıdaki Arlberg Geçidi ile güneydeki Brenner Geçidi'dir.

Tirol adı günümüzde İtalya'da Merano yakınında bulunan bir şatodan alınmış aile adına dayanır. Aile 1150'lere doğru kont unvanı alarak Trento piskoposları adına bölgeyi yönetmeye başladı. Tirol kontları 1248'de Brixen (Bressanone, İtalya) piskoposundan geniş topraklar elde ettiler ve 1271'de fiilen bölgedeki kilise otoritesinin yerini aldılar. 1363'te Tirol toprakları Habsburglara geçti. Habsburglar bölgeyi 1918'e değin ellerinde tuttular. Başlangıçta ailenin bir yan kolu tarafından yönetilen bölge, 1665'te Avusturya topraklarıyla birleştirildi. Bağımsızlık yanlısı Tirollüler Protestanlığın güç kazandığı 1525'te ve Fransızlarla Bavyeralıların yönetiminin tepki yarattığı 1809'da başkaldırdılar. 1525'teki ayaklanmanın ardından Karşı Reform hareketi bölgenin Katolikleşmesini getirdi. Almanya ve İtalya arasında stratejik bir konum taşıyan bölge 1617'de Avusturya arşidükü Ferdinand ile kuzeni olan İspanya kralı III. Felipe arasında pazarlık konusu oldu. Varılan anlaşmayla Felipe, imparatorluk tahtından vazgeçme karşılığında Tirol'ü aldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanca konuşulan önemli bir kesimiyle birlikte Tirol'ün güneyini alan İtalya Avusturya'nın itirazlarına karşın II. Dünya Savaşı'nın sonuna değin burayı elinde tuttu.

Eyalette nüfus dağılımı dengesiz bir yapı gösterir. Nüfusun en yoğun olduğu yerler Inn ve Drava vadileridir. Başlıca kentler yönetim merkezi Innsbruck, Kufstein, Lienz ve Solbad Hall'dır. Çoğunluğu oluşturan kırsal kesimin geçim kaynakları tarım, hayvancılık, mandıracılık ve ormancılıktır. Inn Vadisinde buğday ve çavdar yetiştirilir. Eyalet topraklarında tuz, bakır ve magnezit gibi madenler çıkarılır. Sanayi genelde yüksek düzeyde uzmanlaşmış küçük işletmelere dayanır. Innsbruck dokuma fabrikaları gibi bazı işletmelerin köklü bir geçmişi vardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kimya, ilaç ve elektroteknik gibi yeni sanayiler de kurulmuştur. Alp Dağlarındaki sağlık ve kış sporları merkezleri çok sayıda turist çeker. Demir ve kara yollarının çoğu Inn Vadisi, Brenner Geçidi ve Drava Vadisini izler. Nüfus (1991) 630.358.

tirozin, birçok proteinin hidrolizi sonucu karışım halinde elde edilen aminoasit. Bu karışımın ağırlıkça yüzde 1-6'sını oluşturan tirozin ilk kez 1849'da kazeinden elde edilmiştir. Tirozin en çok insülin (bir hormon) ve papainin (kavunağacının meyvesinde bulunan bir enzim) yapısında bulunur. Bazı hayvanların vücutlarında bireşimleyemedikleri için dışarıdan besinlerle almaları gereken bir aminoasittir (temel aminoasit); buna karşılık bazıları vücutlarında fenilalaninden tirozin üretebilir.

Tirpitz, Alfred von, asıl adı ALFRED TIRPITZ (d. 19 Mart 1849, Küstrin, Prusya - ö. 6 Mart 1930, Ebenhausen, Münih yakınları, Almanya). I. Dünya Savaşı öncesinde Alman Deniz Kuvvetleri'ni kuran Alman amiral.

Prusyalı bir devlet memurunun oğluydu. 1865'te Prusya Deniz Kuvvetleri'ne girdi. Kiel Denizcilik Okulu'nu bitirerek 1869'da göreve başladı. Torpido flotillası komutanlığı ve torpido filosu genel müfettişliği görevlerinde bulundu. Bu dönemde ortaya attığı taktik ilkeleri Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı kurmay başkanlığı sırasında daha sistemli hale getirdi. 1895'te tuğamiralliğe yükseldi. Ertesi yıl Doğu Asya'daki Alman kruvazör filosu komutanlığına atandı. Haziran 1897'de İmparatorluk Deniz Kuvvetleri'nden sorumlu devlet bakanı oldu ve İmparator II. Wilhelm'in yakın işbirliğiyle Alman donanmasının kuruluşunu başlattı.

Almanya'nın deniz gücünün yeniden düzenlenmesi amacıyla 1898'de Birinci Donanma Yasası'nı hazırladı. Bu yasaya göre yalnızca kıyı korumasını üstlenmesi öngörülen donanmanın çekirdeğini, taktik amaçlı zırhlılar, hafif keşif gemileri ve refakatle görevli torpido flotillaları oluşturacaktı. Donanmanın açık denizlerde güçlendirilmesi için ise yalnızca yedi savaş gemisi, iki ağır kruvazör ve yedi hafif kruvazör siparişi

Tirpitz, 1915
Archiv für Kunst und Geschichte, Berlin

verildi. Ama bunlar, Almanya'nın Baltık ve Kuzey denizlerinde sekiz gemilik birer filo ile bir yedek filo bulundurmasına yetti. Ayrıca donanma için birkaç denizaşırı üs kuruldu. Bu çalışmaları tamamlamak amacıyla çıkarılan İkinci Donanma Yasası'yla (1900) daha iddialı bir program getirilerek büyük ve modern bir okyanus filosu kurma hedefi ortaya kondu. Bu hedefe tam ulaşılamamakla birlikte donanmanın güçlendirilmesi konusunda kamuoyunun desteği sağlandı. Hizmetlerinin karşılığında 1900'de soyluluk unvanı ve Siyah Kartal Nişanı'yla ödüllendirilen Tirpitz, 1903'te amiralliğe, 1911'de de büyük amiralliğe yükseltildi.

İngiltere, Almanya'nın denizlerde güçlenmesinin yarattığı tehlike üzerine harekete geçen Fransa (1904) ve Rusya (1907) ile ittifak kurmanın yanı sıra büyük teknik üstünlük sağlayacağını umduğu ve "Dreadnought" adını verdiği dev zırhlı gemilerin yapımına girişti. Bir süre sonra bu programın yanlış hesaplara dayandığı ortaya çıktı. Yalnız öbür büyük devletler değil, Şili ve Osmanlı Devleti gibi küçük donanmalara sahip ülkeler de hemen aynı yolu tuttular. İngiltere yarıştı önde kalmayı başardı. 1914'e gelindiğinde İngiltere'nin denize indirilmiş ya da yapım halinde 49 dretnotuna karşı Almanya'nın aynı türde 29 gemisi bulunuyordu.

Bu arada Tirpitz'in donanma yasalarını uygulanmalarının olanaksız olduğu bir noktaya kadar vardırması, kaçınılmaz siyasal sorunlar doğurdu. İkinci Donanma Yasası uyarınca olası saldırganlara karşı caydırıcılıkla görevli *Risikoflotte*'nin (tehlike filosu) kurulmasıyla, donanmanın yalnızca savunma amacı gütmediği, barışta da bir baskı öğesi olarak tasarlandığı ortaya çıktı. İmparator ile Tirpitz mali ve askeri baskıyı tırmandırarak İngiltere'yi müttefiklerinden uzaklaştırmayı umuyorlardı. Ama sonunda İngiliz Savaş Bakanı Lord Haldane görüşmelerde bulunmak üzere 1912'de Berlin'e geldiğinde, İngiltere'den siyasal taviz koparmak olanaksızlaşmıştı. Bu tarihte Almanya donanma için yılda dört gemi üretmeyi sürdürmekten vazgeçtiği gibi denizde silahlanma yarışını da bırakmış bulunuyordu. Böylece Tirpitz'in donanma politikası İngiltere için güncel bir tehdit olmaktan çıktı.

Almanya ile İngiltere arasında başlayan yumuşama hiçbir sonuç getirmedi ve Temmuz 1914'te savaş patlak verdi. Tirpitz açık deniz filosunu savaşa hazırlamaya uğraştıysa da İttifak Devletleri'nin üstün deniz gücü karşısında kendi caydırıcılık politikasının iflas ettiğini ve savaşın sonunu denizde belirlemenin Almanya'nın aleyhine olacağını kavradı. Artan muhalefet karşısında planlarının başarısızlığa uğradığını kabullenerek Mart 1916'da istifa etti. Cephe gerisinde yaygınlaşan moral bozukluğunu önlemeye yönelik Vatan Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. Ama bu hareket savaştan yorgun düşen ülkede pek etkili olamadı. Savaş sonrasında Alman Ulusal Halk Partisi milletvekili (1924-28) olarak *Reichstag*'a (Parlamento) giren Tirpitz, değişen siyasal koşullar altında eskisi gibi güçlü bir konum kazanamadı. Bunun üzerine emekliye ayrılarak Yukarı Bavyera'ya çekildi.

tirsi, *Clupeidae* familyasının *Alosa* cinsini oluşturan balıkların ortak adı. Üremek için denizlerden akarsulara giren bu balıkların üstçenelerinin ortasında bulunan girinti akrabaları olan ringa ve sardalyelerden ayırt edilmelerini kolaylaştırır. Tirsilerin besin kaynakları arasında planktonlar önemli bir yer tutar. Etleri kılçıklı olmakla birlikte lezzetlidir. Yumurtaları özellikle ABD'de havyar olarak değerlendirilir.

Tirsi türleri birbirlerine çok benzer. Bunlardan *A. caspia* ve *A. pontica* Karadeniz'de yaşarken, *A. fallax* Türkiye'yi çevreleyen tüm denizlere yayılmıştır. İçlerinden en irisi olan *A. fallax* 55 cm'ye, Akdeniz'in batısında ve Avrupa'dan Fas kıyılarına kadar uzanan kıyılarda bulunan *A. alosa* 70 cm'ye ulaşabilir.

Eskiden yalnız Atlas Okyanusunun batı kıyılarında bulunan Amerika tirsisi (*A. sapidissima*) Büyük Okyanusa da götürülmüştür.

Tirso de Molina, asıl adı GABRIEL TÉLLEZ (d. 9 Mart ? 1584, Madrid - ö. 12 Mart 1648, Soria, İspanya), Lope de Vega'nın en önemli izleyicisi olan İspanyol oyun yazarı.

Alcalá Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra 1601'de Nolaskenler tarikatına girdi. Tarikatın resmî tarihçisi olarak 1637'de *Historia general de la orden de la Merced*'i (Nolasken Tarikatının Genel Tarihi) yazdı. Aynı zamanda döneminin önde gelen ilahiyatçılarından biriydi. İspanyol *comedia*'sının yaratıcısı Lope de Vega'dan aldığı esinle oyun yazmaya başladı. Lope de Vega'nın geliştirdiği ilkeler doğrultusunda "serbest ve rahat" bir dramatik kurguyu benimsedi. Oyunlarında ilâhiyat ve felsefe birikiminden, tarikat adına İspanya, Portekiz ve Batı Hint Adalarına yaptığı gezilerde kazandığı bilgi ve deneyimlerden yararlandı. Bazı oyunlarında İspanyol tiyatro geleneğine, bazılarındaysa tümüyle kendi düş gücüne başvurdu.

Oyunlarından üçünü *Cigarrales de Toledo* (1621; Toledo'da Hafta Sonu Sığınakları) adlı yapıtında topladı. İtalyan geleneğine uygun olarak pitoresk bir çerçevede sunulan yapıt şiir, öykü, oyun ve eleştiri gibi bölümlerden oluşuyordu; bunlara, tatile çıkan bir grup arkadaşı oyalamak için yazılmış havası verilmişti. Tirso'nun 80 kadar oyunu da 1627-36 arasında beş kitap olarak yayımlandı. Özellikle ikinci kitaptaki bazı oyunların ona ait olduğu tartışmalıdır.

Tirso'nun en önemli oyunları *El burlador de Sevilla* (1630; Sevillalı Kadın Avcısı) ve *El condenado por desconfiado* (1635; Lanetli İnançsız) adlı trajedilerdir. Bunlardan ilki halk efsanelerinden kaynaklanan Don Juan tipini edebiyata kazandırmıştır. *El condenado por desconfiado* ise dinsel bir paradoksu konu alır: Oyunda, zamanla imana geldiği için Tanrı'nın lütfuyla kurtuluşa eren eski bir günahkâr ile hayatı boyunca günah işlememesine karşın bir kez şeytana uyduğu için sonsuza değin lanetlenen bir münzevinin durumları karşılaştırılır.

Tirso, psikolojik çatışmaları betimlemedeki ustalığıyla da tanınır. *Antona García*'da (1635) kitle psikolojisini nesnel biçimde ele almış, *La prudencia en la mujer*'de (1634; Ölçülü Kadın) eski bölgesel çatışmaları incelemiştir. Kitabı Mukaddes'e dayanan *La venganza de Tamar* ise (1634; Tamar'ın İntikamı) son derece gerçekçi bölümler içerir.

Tirso'nun üslubu Lope de Vega'ya göre daha keskin ve cüretkâr, Calderón'a göre daha az ustalıklı, ama daha şiirsel ve manevi içeriği bakımından daha bağımsız bulunur. İlk kez 1611'de sahnelenen *El vergonzoso en palacio* (1621; Mahçup Saraylı) gibi töre oyunları, lirik, değişken ve canlı anlatımlarıyla İspanyol edebiyatının Altın Çağ'ında(*) benimsenen standartlara yaklaşır; ama üslubu yer yer dağınık ve basmakalıptır. Komedide orta sınıf törelerini ve entrikalarını konu alan pelerin ve kılıç oyunlarında(*) yetkinleşen Tirso, örneğin *Don Gil de las calzas verdes*'te (1635; Yeşil Çoraplı Don Gil) son derece karmaşık ve hızla gelişen bir olay örgüsünü başarıyla kurmuştur. Söyleyişindeki doğallıkla da öne çıkan Tirso'nun, en iyi yapıtları göze alındığında komedide çağdaşlarının güçlü bir rakibi olduğu, trajedide ise hepsinden üstün olduğu söylenebilir.

tirşe, RAK ya da AKDERI olarak da bilinir. Osmanlılarda, üstüne yazı yazmak için kâğıt gibi inceltilerek hazırlanan açık renkli deriye verilen ad. *Ayrıca bak.* parşömen.

Tirşe yapmak için derinin önce kılları kesilir, kireçlenerek kurumaya bırakılır, daha sonra kalan et ve yağ artıkları çıkarılır ve bir tahtaya gerilerek üstüne tebeşir tozu serpilirdi. Yüzeyi süngertaşıyla düzeltildikten sonra bir çerçeveye gerilerek sıcak ve kuru bir havada kurutulurdu. Daha sonraları geliştirilen bir yöntemde de deri önce ıslatılır, içine dokuzda bir oranında zırnık katılmış kirece batırılıp temizlendikten sonra ekşimiş kepek ya da ayrana batırılıp üç gün bekletilirdi. Sonra derinin üstüne balık yağı sürülür, 45°C sıcaklıktaki suda yıkanır, son olarak da içinde az miktarda potas eritilmiş suda temizlenip gene çerçeveye gerilerek kurumaya bırakılırdı.

Tirşe beyaz, sarı ve kırmızı olmak üzere üç çeşit olurdu. Müzehhiplerin altın varakı inceltmek için içine koyup dövdükleri deriye de tirse denirdi.

tirtha, Hinduizmde bir tanrı ya da ermişin kutsallaştırdığı kabul edilen ırmak, dağ ya da başka bir yer. Sözcük anlamı "ırmağın geçit verdiği sığlık"tır; ırmak yaşamın akışı içindeki yeniden doğuşlar olarak düşünüldüğünden, onun aşıldığı yer kutsal sayılır. Hinduların en kutsal yedi kenti Tanrı Şiva kültünün merkezi Kaşi (bugün Varanasi, Uttar Pradesh), Tanrı Rama'nın doğum yeri Ayodhya (Uttar Pradesh), Tanrı Krişna'nın doğum yeri Mathura (Uttar Pradesh), Krişna'nın hüküm sürdüğü Dvaraka (bugün Dvarka, Gucerat), tanrı anaya adanmış kutsal biçimli (*yantra*) bir tapınağın bulunduğu Kançipuram (Tamil Nadu), Ganj Irmağının yeryüzüne çıktığı nokta olduğuna inanılan Hardvar (Uttar Pradesh) ve Şiva'yı simgeleyen ünlü bir *linga*'nın bulunduğu Uccain'dir (Madhya Pradesh).

İki ırmağın birleştiği noktada ya da yedi kutsal ırmak olan Ganj, Yamuna, Godavari, Narmada, İndus, Kaveri ve efsanevi Sarasvati'nin kaynağında ya da birleşme yerinde yıkanmanın kişiyi günahlardan arındıracağına inanılır. Hindistan'ın dört köşesinde yer alan tanrısal mekânlar da (kuzeyde Badrinatha, batıda Dvarka, güneyde Ramesvaram, doğuda Puri) her yıl çok sayıda hacının ziyaret ettiği *tirtha*'lardır. Tanrı Şiva'nın karısı Şakti'nin bedeninin parçalar halinde yeryüzüne düştüğü yerler olan *pitha*'ların Şakti'ye tapanlar için özel bir anlamı vardır. Güneş tutulması, hac şenliği Kumbha Mela(*) ve Puri'deki Cagannatha(*) Tapınağı'nda düzenlenen Rathayatra (araba şenliği) gibi özel olaylara da büyük kalabalıklar katılır.

Tirthayatra denen hac ibadeti sırasında Hindular *tirtha*'ya ulaşınca yıkanır (*snana*), tapınağın ya da kutsal yerin çevresini dolaşır (*pradakshina*), bir armağan sunar, *şraddha* gibi törenler aracılığıyla atalarının ruhlarını anar, hacıların gereksinmelerini karşılayan din adamlarına adlarını yazdırır ve akşam toplantılarında dinsel açıklamalar ve müzik dinlerler.

Tirthankara (Sanskrit dilinde "*tirtha*[*] yapan"), CINA (fatih; geçici maddi varoluşu fethedip aşan) olarak da bilinir, Caynacılıkta, yeniden doğuşlardan oluşan yaşam ırmağından geçmeyi başarmış ve başkalarının izleyebileceği bir geçit açmış kurtarıcı.

İlk ve son Tirthankara olan Rsabhanatha ile Mahavira, bir taş heykel, 11. yy, Orissa, Hindistan; British Museum, Londra
British Museum, Londra

Caynacılığın kurucusu Mahavira (İÖ 6. yy) son Tirthankara olarak kabul edilir. Önceki Pârşvânâthâ ondan 250 yıl kadar önce yaşamıştır. Cayna kutsal metinlerinde sözü edilen öteki Tirthankaraların ise gerçek kişiler olmadığı sanılır. Caynacılıkta her kozmik çağda o çağa özgü 24 Tirthankaranın ortaya çıktığına inanılır. Saflıktan derece derece uzaklaşılan bir çağda ilk Tirthankaralar birer devdir; çağ ilerledikçe Tirthankaralar küçülür ve daha kısa aralıklarla ortaya çıkar.

Resim ve heykelde Tirthankaralar *kayotsarga* (bedeni savma) pozu denen dimdik ayakta durmuş ya da *dhyanamudra* denen tefekkür duruşunda, aslan tahtında bağdaş kurmuş olarak betimlenir. Figürleri genellikle mermer gibi parlak yüzeyli taşlardan ya da metalden yapılır; malzemenin soğuk yüzeyi, Tirthankaraların yaşam karşısındaki ilgisiz ve donuk tavrını öne çıkarır. Tirthankaralar yetkin, kusursuz varlıklar olduğundan simgesel renk ve işaretler dışında ayırt edici özellikleri yoktur.

Yirmi dört Tirthankaranın adları annelerinin onları doğurmadan gördüğü düşlere ya da dünyaya gelişleri sırasındaki olaylara bağlanır. Bazen adlarının sonuna *natha* (usta, efendi) sözcüğü eklenir.

Tirthankara betimlemelerine insanları kutsayabilen ve insani olayları etkileyebilen birer tanrı olarak tapınılmaz. Bunları yüce varlıkların temsilcileri kabul eden Caynacılar onlara saygı göstererek maddi dünyadan el çekme ve en yüce erdemlere erişme duygularıyla dolacaklarına, dolayısıyla da sonul kurtuluş yolunda ilerleyeceklerine inanırlar.

Tiruççirappalli, Hindistan'ın güneydoğu kesiminde, Tamil Nadu eyaletinde il ve il merkezi kent. Kaveri Deltasının başlangıç kesiminde, Madras ile Trivandrum arasındaki ana kara ve demir yolları üzerinde yer alan kent, 7-17. yüzyıllar arasında Pallava, Çola ve Vicayanagar hanedanları döneminde önemli bir bölge merkeziydi. Kente egemen olan kayalara oyulmuş kalesi 17-19. yüzyıllar arasında Müslüman, Maratha, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin şiddetli çarpışmalarına sahne oldu. Bir sanayi ve eğitim merkezi olan kentte elektrikli sanayi donanımı, buhar kazanları ve lokomotif tesisleri bulunur; ayrıca geleneksel yöntemlere dayalı pamuklu dokumacılık ve puro üretimi yaygındır. Kentte Madras Üniversitesi'ne bağlı dokuz yüksekokul etkinlik gösterir. 11.208 km²'lik bir alanı kaplayan ilin neredeyse tamamı, eyaletin en çok pirinç yetiştirilen bölgesi olan Kaveri Irmağı vadisinde yer alır. Kaveri Irmağından pirinç, şekerkamışı ve betel ekim alanlarını sulamada yararlanılır. Nüfus (1991) kent, 386.628; (1981) metropoliten alan, 609.548; il, 3.612.320.

Tirunelveli, TINNEVELLY olarak da bilinir, Hindistan'ın güneydoğu kesimindeki Tamil Nadu eyaletinde il ve il merkezi kent. Tambraparni Irmağı kıyısında yer alan Tirunelveli kenti, Pandya hanedanı döneminde bir ticaret merkeziydi. Günümüzde Papanasam Barajı'ndan sağlanan elektrikle tekstil, puro ve mücevher üretilen kentte motor atölyeleri de vardır. Kentte Madurai-Kamarac Üniversitesi'ne bağlı üç resmi yüksekokul bulunur.

Yüzölçümü 11.433 km² olan Tirunelveli ili Batı Gatlar'ın eteklerinde, eyaletin en kıraç kesiminde yer alır. Kardamom Tepelerinden güneydeki Mannar Körfezine doğru yavaş yavaş alçalan il toprakları Koromandel Kıyısının bir parçasını oluşturur. İldeki başlıca akarsu Batı Gatlar'dan doğan ve doğuya doğru akarak ilin orta kesiminden geçen Tambraparni Irmağıdır. Irmağı besleyen sulardan biri üzerinde yer alan Courtallam Çavlamı önemli bir sağlık, turizm ve hac merkezidir. İldeki başlıca liman, Tambraparni Irmağının denize döküldüğü yerin 14 km güneyinde yer alan Tuticorin'dir. Tirunelveli ili eskiden beri inci ve sedef avcılığı, puro imalatı ve pamuklu el dokumacılığıyla tanınır. Pamuk işleme ildeki başlıca büyük ölçekli sanayi dalını oluşturur. Tirunelveli kenti 16. yüzyıldan sonra Hıristiyan misyoner etkinliklerinin merkezi olmuştur. Nüfus (1991) kent, 135.762; (1981) metropoliten alan, 323.344; il, 3.573.751.

Tirupati, Hindistan'ın güney kesiminde, Andhra Pradesh eyaletinin güneydoğusundaki, Çhittoor ilinde kent. Palkonda Tepelerinde yer alan Tirupati, Yedi Tepenin Efendisi Hindu tanrısı Venkateşvara'nın yurdu olarak tanınır. Hindistan'ın güney kesimindeki en zengin tapınaklardan biri olan ve kutsal çavlanlarla göletler arasındaki bir tepenin üzerinde bulunan Tirumala Tapınağı, Dravida üslubunun en güzel örneklerinden biridir. Aynı zamanda önemli bir hac merkezi olan tapınağa hacıların başlarından kazınan saçlar bırakılır. Şri Venkateşvara Üniversitesi'nin (1954) merkezi Tirupati'dedir. Nüfus (1991) 174.393.

Tiruppur, Hindistan'ın ortagüney kesimindeki Tamil Nadu eyaletine bağlı Koimbator ilinde kent. Noyil Irmağının kıyısında yer alır. Koimbator ve Erode ile demiryolu bağlantıları olan bir pamuk işleme ve dağıtım merkezidir. Adı "Kutsal Kent" anlamına gelen Tiruppur'daki Şivacı tapınağı, özellikle, mayıs-haziran aylarında kutlanan Rathayatra (araba şenliği) sırasında çok sayıda hacı ziyaret eder. Nüfus (1991) kent, 235.076; (1981) metropoliten alan, 215.859.

Tiryakioğlu, (Hasan) Samih (d. 1909, İstanbul), gazeteci, çevirmen. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü'nü bitirdi. 1934'te çevirmen olarak *Hakimiyet-i Milliye*'de (sonradan *Ulus*) çalışmaya başladı. Fransızca olarak yayımlanan *Ankara* gazetesiyle *Akşam Haberleri* ve *Telgraf*'ta çevirmenlik yaptı; ayrıca bu gazetelerin dış haberler bölümlerinde çalıştı. *Hürriyet* gazetesinin kuruluşunda (1948) gazetenin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Başta Stendhal, Victor Hugo, Honoré de Balzac, Gustave Flaubert, Émile Zola, Jean-Paul Sartre ve Albert Camus olmak üzere birçok Fransız yazar ve bilim adamının kitaplarını Türkçeye çevirdi.

Türk Basın Birliği başkanlığı, Gazeteciler Cemiyeti yönetim kurulu üyeliği, Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) ve Uluslararası Gazeteciler Sendikaları Federasyonu (FIJ) delegeliği gibi görevlerde bulunan Tiryakioğlu'na 1986'da Gazeteciler Cemiyeti'nin Burhan Felek Basın Hizmet Ödülü verildi.

Tiryns, Yunanistan'da Argolis bölgesinde, Homeros dönemine tarihlenen mimari kalıntılarıyla ünlü antik kent. Yapılan kazılar, yörede Neolitik Çağdan beri yaşandığını ortaya çıkarmıştır. *-ssos, -ttos, -inthos, -indos* ve *-enai* gibi eklerle biten yer adları buraya İlk Tunç Çağının başlarında (erken Heladik dönem, İÖ y. 3000 - y. 2200) Yunan öncesi bir tarım topluluğunun göç ettiğini gösterir. Bu halk büyük olasılıkla Batı Anadolu'dan gelmişti. Orta Tunç Çağında ise (orta Heladik dönem) kuzeyden Yunan dilinin ilk çeşitlemelerinden birini konuştukları sanılan insanlar geldi. Başka yerleri şiddete başvurarak işgal eden bu topluluk Tiryns'e barış içinde yerleşti. Girit'teki Minos kültüründen etkilenen Tiryns

bir Miken (geç Heladik) kültür merkezi haline geldi. Nauplia ile (bugün Náv̆plion) Mykenai arasındaki düzlükte bir sırt üstünde kurulu olan Tiryns Klasik döneme değin

Tiryns Şatosu'nda bir dehliz, İÖ 14. yy
Hirmer Fotoarchiv, Münih

ayakta kaldı; ama İÖ y. 468'de Argos tarafından yıkıldı.

Tiryns Şatosu adıyla bilinen içkalenin çok büyük taşlarla örülmüş olan surlarının efsanevi kral Proteus için Kykloplar tarafından yapıldığına inanılmış ve bu tür duvarlara kiklop duvarı(*) denmiştir.

Tischendorf, (Lobegott Friedrich) Konstantin von (d. 18 Ocak 1815, Lengefeld - ö. 7 Aralık 1874, Leipzig, Saksonya [Almanya]), Alman Kitabı Mukaddes araştırmacısı. Kitabı Mukaddes'in en eski yazmaları arasındaki Yunanca *Kodiks Sinaitikos*'u (Sina Yazması) ortaya çıkarmıştır.

Yeni Ahit metni üzerindeki araştırmalarına Leipzig Üniversitesi'nde öğrenim görürken başladı. 1844'te Ortadoğu'da incelemelere başladı. Sina Yarımadasındaki Katherina Manastırı'nın kütüphanesinde çalışırken, eski parşömen tomarları arasında bazı Kitabı Mukaddes yaprakları buldu. Bunların, o güne değin gördüğü en eski Kitabı Mukaddes yazmasına ait olduğu kanısındaydı. Bu yapraklardan 43'ünü ülkesine götürme izni alarak Leipzig'e döndü. 1846'da nereden bulduğunu belirtmeksizin yaprakların tıpkıbasımını yayımladı. 1853'te öteki yaprakları alma umuduyla Sina'ya döndüyse de izlerine rastlayamadı. 1859'da bu kez Rus hükümetinin mali desteğiyle bir kez daha Sina'ya gitti. Tam aramaktan vazgeçeceği sırada manastır kâhyası ona hem aradığı yaprakları, hem de başka yazmaları gösterdi. Uzun süren bir pazarlık sonucunda Tischendorf, yaklaşık 7 bin dolar ödeyerek yazmaları Çar II. Aleksandr adına satın aldı. 1933'te ise yazmalar yaklaşık 500 bin dolar karşılığında British Museum'ın eline geçti.

Bugün Yunanca *Kodiks Sinaitikos* ya da Latince *Codex Sinaiticus* adıyla bilinen metnin 4. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da yazıldığı sanılır. Yazmalar Eski Ahit'in büyük bölümünü, Yeni Ahit'in tümünü, ayrıca Barnabas'ın Mektubu'nu ve Hermas'ın Çobanı'nın bir bölümünü içerir.

Tiselius, Arne (Wilhelm Kaurin) (d. 10 Ağustos 1902, Stockholm - ö. 29 Ekim 1971, Uppsala, İsveç), İsveçli biyokimya bilgini. Elektroforez ve adsorpsiyon analizi üzerine çalışmalarıyla 1948 Nobel Kimya Ödülü'nü kazanmıştır.

1925-32 arasında Uppsala Üniversitesi'nde Theodor Svedberg'in asistanıyken katı asılı halindeki proteinlerin elektriksel yüklerine göre ayrılması için elektroforez kullandı. Bu çalışmayla 1930'da doktorasını tamamladı.

Uppsala'da bir süre ders verdi, 1934-35'te Princeton'daki yüksek Araştırma Enstitüsü'nde araştırma yaptı. 1937'de Uppsala'ya döndükten sonra biyokimya profesörü oldu. Kan serumundaki kimyasal açıdan benzer proteinleri ayırmak için elektroforez yöntemini kullandı; özellikle bu çalışması nedeniyle Nobel Ödülü'ne layık görüldü. 1940'ta adsorpsiyon kromatografisiyle proteinler ve başka maddelerin ayrılmasını araştırmaya başladı. 1946-50 arasında İsveç Doğa Bilimleri Araştırma Konseyi'nin yönetimine getirildi; 1947-64 arasında Nobel Vakfı'nın yöneticiliğinde bulundu.

Tiselius, William Fleetwood'un bir yağlıboya çalışması, 1965; Gripsholm Şatosu, Mariefred, İsveç
Svenska Portrattarkivet, Stockholm

Tiso, Jozef (d. 13 Ekim 1887, Velká Bytča, Macaristan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 18 Nisan 1947, Bratislava, Çekoslovakya), Slovak rahip ve devlet adamı. İki Dünya savaşı arasındaki dönemde Slovakya'nın özerkliği için mücadele etmiş, 1939-45 arasında Almanya'nın denetimindeki kukla Slovakya yönetiminin devlet başkanlığını yürüttükten sonra Kızıl Ordu ve Çekoslovak Partizan güçleri tarafından devrilmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında Andrej Hlinka'nın kurduğu Slovak Halk Partisi'nin önde gelen üyeleri arasına girdi. 1927-29 arasında Çekoslovak hükümetinde yer aldı. 1938'de Hlinka'nın yerine partinin önderliğini üstlendi. 6 Ekim 1938'de yeni oluşturulan federal Çekoslovakya bünyesindeki özerk Slovakya'nın başbakanı oldu; ertesi yıl Adolf Hitler'in desteğiyle ilan edilen bağımsızlığın ardından devlet başkanlığını üstlendi.

II. Dünya Savaşı boyunca Almanya'nın sıkı denetiminde baskıcı bir politika izleyen Tiso 1945'te devrildikten sonra vatana ihanet ettiği, özgürlükleri kısıtladığı ve insanlığa karşı suç işlediği iddialarıyla yargılandı; bu suçlardan mahkûm olarak 1947'de idam edildi.

Tissaphernes, Persçe ÇITRAFARNA (ö. İÖ 395, Kolossai [bugün Honaz, Denizli], Frigya), Anadolu'da Atinalıların elindeki İon kentlerinin geri alınmasında ve Ahamenis hanedanı içindeki çekişmelerde önemli rol oynayan Pers satrabı.

Lidya ve Karya satraplığını yürütürken Sparta ile ittifak kurarak (İÖ 413) bir yıl içinde birçok İon kentini geri aldı. Peloponnesos Savaşı'nda (İÖ 431-404) Sparta'nın Atina karşısında kesin zafer kazanmasının Pers çıkarlarını tehlikeye sokmasından çekindiği için müttefiğine yalnızca sınırlı bir yardım sağladı. Pers hükümdarı II. Dareios'un İÖ 407'de Sparta'ya tam destek vermeye yönelmesinden sonra, Anadolu'daki kuvvetlerin başkomutanlığından ve Lidya satraplığından alınarak yerine Dareios'un oğlu Kyros (Genç) atandı. Böylece elinde yalnız Karya kaldı. Dareios'un öbür oğlu II. Artakserkses'in tahta çıkmasının (İÖ 404) ardından Kyros tarafından başlatılan ayaklanma sırasında Artakserkses'in yanında yer aldı. Kyros'un öldürüldüğü Kunaksa Savaşı'nda (İÖ 401) önemli rol oynadı. Kyros'a bağlı paralı Yunan askerlerinin başındaki komutanları bir tuzak kurarak ele geçirdi. Karya ve Lidya satraplığına yeniden dönünce ayaklanma sırasında denetimden çıkmış olan İon kentlerine saldırdı. Ama bu saldırı Sparta ile savaşa yol açtı. İÖ 395'te Sardes'te ağır bir yenilgiye uğradı. Ardından Kyros'un annesi Parystatis Artakserkses'i ikna ederek idam edilmesini sağladı.

Tisserand, (François-) Félix (d. 13 Ocak 1845, Nuits-St.-Georges, Côte-d'Or - ö. 20 Ekim 1896, Paris, Fransa), ünlü astronomi kitabı *Traité de mécanique céleste*'in (1889-96, 4 cilt; Gök Mekaniği İncelemesi) yazarı olan Fransız astronom. Laplace'ın *Traité de mécanique céleste*'inin (1798-1827, 5 cilt; Gök Mekaniği) güncelleştirilmiş bir biçimi olan yapıt günümüzde de kaynak kitap olma özelliğini korumaktadır.

Tisserand, bu yapıtını yayımlamadan önce, Delaunay'nin Ay kuramı üzerine hazırladığı doktora teziyle ve Toulouse Gözlemevi yöneticisi olarak (1873) sürdürdüğü çalışmalarıyla adını duyurmuştu. 1874'te Fransız Bilimler Akademisi'nin muhabir üyeliğine, dört yıl sonra da tam üyeliğine seçildi. 1892'de Paris Gözlemevi'nin yöneticiliğine atandı ve burada, henüz tamamlanmamış olan uluslararası fotografik yıldız katalogu *Catalogue photographique de la carte du ciel*'in (Fotografik Gök Haritası Katalogu) hazırlanmasına katkıda bulundu.

Tisza, Tuna'nın kolu olan Tisza Irmağının doğusundaki Orta Tuna bölgesinde İÖ 4. binyılın başlarında ortaya çıkmış kültür. İnsan yüzlü kaplar, çanak çömlekte kazıma sepet desenleri ve kaplar pişirildikten sonra yapılmış boya bezemeler bu kültürün tipik özellikleri arasındadır. Bakır eşya da bu yörede ilk kez bu dönemde görülmüştür.

Tisza, István, Kont (d. 22 Nisan 1861, Budapeşte - ö. 31 Ekim 1918, Budapeşte, Macaristan), Macar devlet adamı. Avusturya-Macaristan ikili hükümet sistemini savunmuş, Macaristan başbakanlığını yürütmüş, seçme hakkının genişletilmesine karşı çıkmıştır.

1886'da Macaristan Parlamentosu'na girdi. Babası Kálmán Tisza'nın başkanı olduğu Liberal Parti'nin yöneticileri arasında yer aldı. İkili monarşi sistemini ve Macaristan'daki büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını savundu. 1903'te başbakan oldu, ama 1905 seçimlerinde ağır bir yenilgiye uğradı. 1912'de parlamento başkanlığını yürüttükten sonra Haziran 1913'te yeniden başba-

kan oldu. Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a savaş açmasına önce karşı çıktı, ama sonradan yeni Slav topraklarının ilhak edilmemesi koşuluyla savaşı destekledi. I. Dünya Savaşı sırasında İmparatorluğun Almanya ile kurduğu ittifaka bağlı kaldı. 15 Haziran 1917'de yeni İmparator I. Karl'ın (IV. Károly) çıkardığı seçim reformu kararnamesini protesto amacıyla istifa etti. Savaşın bitmesinden kısa süre önce, savaşı kışkırttığı ve savaşta ülkenin uğradığı ağır kayıplardan sorumlu olduğu gerekçesiyle Macar solcularının düzenlediği bir suikast sonucunda öldürüldü.

Tisza, Kálmán (d. 16 Aralık 1830, Geszt, Macaristan, Avusturya İmparatorluğu - ö. 23 Mart 1902, Budapeşte, Avusturya-Macaristan imparatorluğu), Macar devlet adamı. Uzun yıllar başbakanlık ve Liberal Parti'nin önderliğini yapmış, Avusturya-Macaristan ikili hükümet sistemi içinde yer alan ülkesinin birliğini ve ekonomisini güçlendirmiştir.

Kalvenci toprak sahibi bir aileden geliyordu. 1848-49 Devrimi sırasında kurulan, parlamentoya dayalı ilk Macar hükümetinde yer aldı. Avusturya'nın egemenliği yeniden kurulunca sürgüne gönderildi. Sonraki yıllarda Macaristan'a dönerek ülkesinin Avusturya-Macaristan ikili hükümet sistemi içinde ulusal özerkliği için yürütülen mücadelede önemli rol oynadı. 1875'te ekonomik bunalımın yoğunlaştığı bir dönemde, önceki tutumunu değiştirerek Avusturya-Macaristan Uzlaşması'nı (1867) desteklemeye başladı. Yeni kurulan uzlaşma yanlısı Liberal Parti aracılığıyla soyluların, iş çevrelerinin ve küçük toprak sahiplerinin desteğini sağladı. 1875-90 döneminin büyük bölümünde Macaristan başbakanı olarak görev yürüttü. Başbakanlığı sırasında ülkenin gelişimine temel oluşturan geniş kapsamlı toplumsal, siyasal, ekonomik ve hukuksal reformlar gerçekleştirdi. Avusturya imparatorunun yönetime müdahalesini protesto ederek 1890'da başbakanlıktan ayrıldı, ama ölümüne değin parti içindeki etkinliğini sürdürdü.

Tisza Irmağı, Rumence, Rusça ve Sırp-Hırvat dilinde TISA, Tuna'nın orta çığırının önemli kolu. Karpat Dağlarının Bukovina kesiminde doğar. Kara ve Beyaz Tisza adlı iki kaynağı Ukrayna-Romanya sınırındaki Sighet'in doğusunda birleşir. Romanya'da Sighet'ten başlayarak kuzeybatı yönünde akan ırmak daha sonra kuzeye doğru büyük bir kavis çizerek Slovakya, Ukrayna ve Macaristan sınırlarının birleştiği Çop'a (Ukrayna) yönelir. Burada güneybatıya dönerek Macaristan topraklarına girer ve Szolnok'a doğru ilerler. Ardından güney yönünde akmaya başlayarak Tuna'ya koşut bir çığır izler ve Büyük Macaristan Ovasını boydan boya geçer. Bu kesimde büyük bölümü kanallaştırılmış 995 km'lik menderesli bir akıştan sonra Belgrad'ın 45 km kuzeyinde Tuna'yla birleşir. Su toplama havzası 157.186 km²'yi bulur.

Tisza dağlık alanlardan berrak ve hızlı bir akarsu olarak geçer. Tisza'da su yükseldiği sırada Tuna'da da su düzeyi yüksekse, Tisza kendi yatağına geri akar. Şiddetli taşkınlara neden olan bu olay 1879 ilkbaharında Szeged'in (Macaristan) yıkılmasıyla sonuçlanmıştır; günümüzde kent setlerle korunmaktadır. Irmağın akışını düzene sokma çalışmalarına 19. yüzyılın ikinci yarısında başlanmış ve kıyı boyunca 3.857 km'lik taşkın denetim setleri inşa edilmiştir. Irmağın başlıca doğu kolları Szamos, Körös ve Maros (Rumence Someş, Criş ve Mureş), batı kolları ise Bodrog ve Sajó'dur. Yukarı çığırda kurulu Tiszalök Barajı (1954) Macaristan'da hidroelektrik enerji sağlayan en büyük baraj gölüdür. Bu göl Tisza ile Berettyó'yü Kösrös Irmağına bağlayan 93 km uzunluğundaki Doğu Ana Kanalı'yla birlikte Hajdúság ve Hortobágy ovalarının yıl boyunca sulanmasını da sağlar. Tisza Irmağı Szolnok'a kadar 320 km boyunca ırmak teknelerinin, Macaristan-Slovakya sınırına kadar da küçük teknelerin ulaşımına elverişlidir. Szolnok, Csongrád ve Szeged başlıca ırmak limanlarıdır. Yugoslavya'daki bir kanal Tisza Irmağını doğal birleşme noktasından önce Tuna'ya bağlar.

Titagarh, Hindistan'ın kuzeydoğu kesiminde, Batı Bengal eyaletinde dört kent. Hugli Irmağının hemen doğusunda yer alır. Kalküta metropoliten alanının bir bölümünü oluşturur. Eskiden bir Danimarka ticaret noktasının bulunduğu Titagarh, Avrupalıların gözde bir yerleşim alanıydı. Barrackpore'dan(*) ayrıldığı 1895'te ayrı bir belediye yapıldı. Kalküta merkezine kara ve demir yoluyla bağlanan kentte jüt ve kâğıt fabrikaları vardır. Ayrıca cam ve dokuma makineleri üretilir, çay işlenir. Nüfus (1991) 113.831.

Titan, Satürn gezegeninin en büyük uydusu. Güneş sisteminde, bulutları ve yoğun bir atmosferi olduğu bilinen tek uydudur. Titan'ı 1655'te Christiaan Huygens ortaya çıkardı. Uydu Satürn'ün çevresinde dışmerkezliği 0,029 ve yarı büyük ekseni 1.221.860 km olan eliptik bir yörüngede dolanır. Bir tam dolanımını 15,945 günde tamamlar. Kendi çevresindeki bir tam dönüşünü bir tam dolanımı sırasında tamamladığı, bu nedenle de Satürn'e hep aynı yüzünü gösterdiği sanılmaktadır. Titan'ın katı kütlesinin yarıçapı 2.575±2 km'dir; bu özelliğiyle Güneş sistemindeki uydular arasında büyüklük bakımından Ganymedes'ten sonra ikinci sırada yer alır. Titan'ın kütlesi $1{,}3457\times10^{23}$ gr'dir, buradan da hacim yoğunluğunun 1,881 gr/cm³ olduğu hesap edilebilir; bu durum uydunun iç kesiminin kayaç ve buz yapılı olduğuna, buzun ise katı amonyak, metan ve sudan oluştuğuna işaret eder.

1981'de ABD uzay sondası "Voyager 1", Titan'ın yüzey sıcaklığını 94±2 K (−179±2°C), atmosfer basıncını ise yaklaşık 1,6 bar (Yer yüzeyindeki atmosfer basıncının 1,6 katı) olarak saptamıştı. Uydunun atmosferi temel olarak azot (Yer atmosferi gibi) ile bir miktar metandan oluşmaktadır. Ayrıca hidrojen, karbon monoksit ve karbon dioksit ile etan, propan, asetilen, etilen, hidrojen siyanür, diasetilen, metilasetilen, siyanoasetilen ve siyanojen gibi organik gazlara rastlanmıştır (hepsi milyonda 0,01-20 bölüm arasında). Titan, koyu kırmızı renkli bir sis katmanıyla çevrilidir; bu katmanın havada asıltı halinde bulunan ve yavaş yavaş yüzeye çökelen karmaşık organik katılardan oluştuğu sanılmaktadır. Azot/metan atmosferinin üzerine düşen morötesi Güneş ışınlarıyla oluşan bu organik maddeler, Titan'ın yüzeyinde en az yüzlerce metre kalınlığında kesintisiz bir katman oluşturmuştur. Uydunun yüzeyinin büyük bölümünü sıvı metan ve etandan oluşan büyük bir okyanusun kapladığına işaret eden bazı belirtiler bulunmaktadır. Titan'ın derinliklerinde 4 milyar yıl önce yeryüzünde canlı yaşama yol açan organik moleküllere benzer donmuş maddelerin bulunuyor olması ve uydunun sıvı bir hidrokarbon okyanusuna sahip olma olasılığının bulunması, bu uyduyu gelecekteki uzay araştırmalarının en ilginç hedeflerinden biri kılmaktadır.

titan (Ti), TITANYUM olarak da bilinir, periyodik tablonun IVb grubunda yer alan kimyasal element. Gümüş grisi renkli, hafif, çok sağlam, yenime (korozyon) karşı oldukça dayanıklı bir metal olan titan, bazı uçak parçalarının yapımında alaşım halinde kullanılır. Titanın oksijenle olan bir bileşiğini ilk olarak 1791'de İngiliz kimyacı ve mineralog William Gregor buldu. Alman kimyacı Martin Heinrich Klaproth da 1795'te Gregor'dan bağımsız olarak aynı bileşiği yeniden buldu ve elementi adlandırdı.

Bulunduğu yerler, özellikleri ve kullanım alanları. Yaygın biçimde ve bol miktarlarda bulunan titan, yerkabuğundaki elementler arasında bolluk bakımından dokuzuncu sırada yer alır ve hemen hemen bütün kayaçlarda, kum, kil ve öbür topraklarda bileşikler halinde bulunur. Titana ayrıca bitkilerde, hayvanlarda, doğal sularda, denizlerin dibinde, göktaşlarında ve yıldızlarda da rastlanır. İlmenit ve rutil en önemli titan cevherleridir. Katışıksız titan metalini ilk olarak 1910'da Yeni Zelanda asıllı ABD'li metalurjist Matthew A. Hunter, hava sızdırmayan çelik bir silindir içinde titan tetraklorürü ($TiCl_4$) sodyumla indirgeyerek ayırdı. 1947'den sonra da titan sanayide, titan tetraklorürün magnezyumla indirgenmesine dayalı Kroll yöntemiyle üretilmeye başladı.

Katışıksız titan sünektir, yoğunluğu yaklaşık demirinkinin yarısı kadar, aluminyumunkinin ise iki katından biraz daha azdır. Çok iyi parlatılabilir. Paramagnetik olan titan metalinin elektrik ve ısı iletkenliği düşüktür. Titanın 882°C'nin altında heksagonal yakın birleşmiş (alfa), 882°C'nin üstünde ise yüz merkezli kübik (beta) olmak üzere iki kristal yapısı vardır. Doğada titan, titan-46'dan titan-50'ye kadar olan beş kararlı izotopunun bir karışımı halinde bulunur.

Titanın çoğu metallerle ve bazı ametallerle yaptığı alaşımları yaygın biçimde kullanılır. Bu alaşımların bazılarının kopma dayanımları titanınkinden çok daha yüksektir. Titan, yüzeyinde eylemsiz bir oksit katmanı oluştuğundan birçok ortamda yenime karşı olağanüstü dayanıklıdır. Üç yıldan çok deniz suyu ile temas ettiğinde bile belirgin bir yenime uğramaz. Yoğunluğu düşük, çok dayanıklı ve yenime karşı olağanüstü dirençli olması nedeniyle uçakların, uzay araçlarının, füzelerin ve gemilerin çeşitli parçalarının yapımında kullanılır. Ayrıca titan ile et dokuları ve kemikler arasında bir tepkime olmadığından protezlerde de titandan yararlanılır. Titan, çelikte yükseltgenmeyi önlemek ve tane boyutunu küçültmek, paslanmaz çelikte karbon oranını düşürmek, aluminyumda tane büyüklüğünü ayarlamak, bakırda da malzemeyi sertleştirmek amacıyla alaşım maddesi olarak kullanılır.

Titan, oda sıcaklığında yükseltgenmeye karşı dayanıklı olmakla birlikte, yüksek sıcaklıklarda havadaki oksijenle tepkimeye girer. Ama bu olgu titan alaşımlarının dövülmesinde ya da üretiminde herhangi bir özellik değişimine yol açmaz. Oksit kabuğu üretimden sonra giderilebilir. Sıvı haldeki titan ise çok tepkindir ve bütün tuğlamsıları (refrakter) indirger.

Bileşikleri. Titan, oksijenle yaptığı bileşikler olan titan II oksit [titan monoksit (TiO)], titan III oksit [dititan trioksit (Ti_2O_3)] ve titan IV oksitte [titan dioksit (TiO_4)] olduğu gibi üç ayrı değerlikte bulunur. En kararlı olduğu durum +4 değerlikli olduğu bileşiklerdir.

Titanın iki değerlikli olduğu bileşikleri azdır. Buna karşılık üç değerlikli olduğu

birçok bileşiği vardır. Bunlardan kristal haldeki titan triklorür ($TiCl_3$) sanayide propilenden polipropilen üretiminde kullanılan özel bir katalizördür.

Dört değerlikli olduğu bileşiklerinin en önemlisi titan dioksittir ve zehirli olmayan bu katışıksız beyaz toz boyalarda, minelerde ve lakelerde pigment olarak yaygın biçimde kullanılır. Bu bileşik doğada brokit, oktaedrit, anataz ve rutil mineralleri halinde bulunur.

Ticari açıdan önemli olan bir başka titan bileşiği de titan metalinin eldesinde kullanılan, renksiz sıvı haldeki titan tetraklorürdür. Titan tetraklorürden birçok organik tepkimede katalizör olarak da yararlanılır.

atom numarası	22
atom ağırlığı	47,90
erime noktası	1.675°C
kaynama noktası	3.260°C
özgül ağırlığı	4,5 (20°C'de)
değerliği	2,3,4
elektronların yerleşimi	2-8-10-2 ya da (Ar) $3d^2 4s^2$

Titan roketi, başlangıçta, 8.000 km erimli iki kademeli bir kıtalararası balistik füze olarak geliştirilen, ama sonra üzerinde bazı değişiklikler yapılarak uzay araştırmalarında kullanılan fırlatma aracına dönüştürülen ABD yapısı füze. Dizinin ilk roketi olan "Titan I" gazyağının sıvı oksijenle yakılmasıyla çalışıyordu. Bu roketin depolanabilir, kendinden ateşlemeli yakıtla çalışacak biçimde uyarlanmış tipi olan "Titan II"yle, fırlatmadan hemen önce rokete sıvı oksijen konması zorunluluğu ortadan kalktı. "Titan II" roketi Gemini(*) programı çerçevesinde insanlı uyduların yörüngeye oturtulmasında kullanıldı. "Viking" uzay aracının 1974'te Mars'a fırlatılma işlemi "Titan IIIE Centaur" roketiyle gerçekleştirildi. Sonradan geliştirilen bir model olan "Titan 34-D", 1981'de bir görevi başarıyla yerine getirmesine karşın, bu tarihten sonra aynı başarıyı gösteremedi. 1990'da uzay taşımacılığında kullanılmak üzere tasarlanan başka bir modelin başarısı ise tartışmalıdır.

Titania, Uranüs gezegeninin başlıca uydusu. Titania'yı 1787'de ortaya çıkaran İngiliz astronom William Herschel, altı yıl sonra da gezegenin kendisini keşfetmişti. Uranüs'ten 435.910 km uzaklıktaki bir yörüngede dolanan Titania, bir tam dolanımını 8,706 günde tamamlar. Gezegenin öbür uyduları arasında büyüklük bakımından ikinci sırada yer alır. Tahmini çapı 1.600 km, kütlesi ise Uranus'unkinin yaklaşık $6{,}8 \times 10^{-4}$ katıdır. Uydunun temel olarak su buzundan oluştuğu sanılmaktadır; olasılıkla bir miktar metan buzu ve kayaç da bulunmaktadır. Yüzeyinde çok sayıda aydınlık krater, çukurluklar ve yaklaşık 1.600 km uzunluğunda derin bir kırık hattı gözlemlenmektedir. Bu oluşuklar uydunun yüzeyinde tektonik süreçlerin gerçekleştiğine işaret eder.

Titanic, ilk seferi sırasında İngiltere'deki Southampton'dan New York'a doğru yol alırken 14-15 Nisan 1912 gecesi Newfoundland'ın 640 km açığında bir buzdağına çarparak batan İngiliz yolcu gemisi. Kaza sonucunda 1.515 yolcu yaşamını yitirmiştir.

Döneminin en büyük ve en lüks gemisi olan "Titanic"in tekne gövdesi 16 su geçirmez bölmeye ayrılmıştı ve çift tabanlıydı. Bu bölmelerden dördünün suyla dolması bile geminin su üstünde kalmasını tehlikeye sokmadığından "Titanic"in batmasının olanaksız olduğu kabul ediliyordu. Ama 14 Nisan gecesi, geceyarısından kısa bir süre önce 22 deniz mili hızla seyretmekte olan gemi sağ yanından bir buzdağına çarptı. Çarpma sonucunda beş su geçirmez bölme hasar görünce gemi 15 Nisan sabahı saat 2:20'de battı. Kazadan sonra yapılan araştırmalar sonucunda, olay yerine 36 km uzaklıkta bulunan "Californian" adlı gemi-

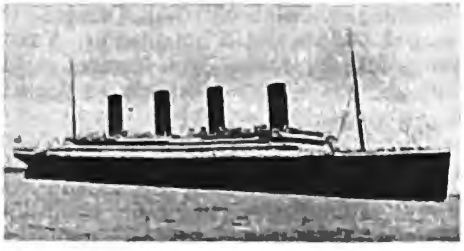

"Titanic"
The Bettmann Archive

nin telsiz operatörünün o saatlerde görevi başında bulunuyor olması durumunda "Titanic"in yardım sinyallerini alabileceği ve bunun da ölü sayısını önemli ölçüde azaltabileceği ileri sürüldü. "Carpathia" gemisinin 1 saat 20 dakika sonra olay yerine varması ölü sayısının artmasını önledi.

Kaza üzerine 1913'te Londra'da ilk Uluslararası Deniz Güvenliği Konferansı toplandı. Konferans sonrasında her gemide, yolcuların tümüne yetecek sayıda tahliye sandalının bulundurulması (2.224 yolcu taşımasına karşılık "Titanic"te yalnızca 1.178 yolcuya yetecek sayıda tahliye sandalı bulunuyordu), yolculuk sırasında sandalların her an kullanılabilir durumda hazır tutulması ve gemilerin radyo mesajlarını izlemeyi 24 saat boyunca sürdürmeleri zorunlukları getirildi. Ayrıca gemilerin Atlas Okyanusunun kuzey kesimindeki buzdağları konusunda uyarılmaları amacıyla Uluslararası Buzdağı Devriyesi kuruldu.

"Titanic"in enkazı 1 Eylül 1985'te okyanusun yaklaşık 4.000 m derinliğinde bulundu. 41°46′ kuzey, 50°14′ güney noktasında bulunan enkaz, ABD'li ve Fransız bilim adamlarının denetiminde insansız bir araçla incelendi. Araştırmalar sonucunda geminin teknesinde önceden sanıldığı gibi çok büyük bir yarık bulunmadığı ortaya çıktı. Araştırmayı yürüten bilim adamları çarpmanın etkisiyle komşu bölmelerdeki dikişlerin açıldığını ya da gevşediğini, bunun da geminin su alarak batmasına neden olduğunu, bazıları ise dönemin teknolojisi için geminin çok büyük olduğunu, dikişlerin açılmasına motorun titreşimlerinin neden olduğunu ileri sürdüler.

titanit *bak.* sfen

Titanlar, Yunan mitolojisinde Uranos (Gök) ile Gaia'nın (Yer) çocukları ve onların soyundan gelenler. Hesiodos, *Theogonia* adlı yapıtında başlangıçta Okeanos, Koios, Krios, Hiperion (Hyperion), İapetos ve Kronos adlı altı erkek ve Theia, Rheia, Themis, Pholbe, Mnemosyne ve Tethys adlı altı dişi Titan olduğunu söyler. Titanların çoğu Kronos ile Rheia'nın oğlu olan baştanrı Zeus'a başkaldırmış ama yenilerek yeraltına kapatılmışlardır. Titanların Zeus tarafından Olympos'tan kovulan eski tanrılar olduğuna da inanılır. Orpheus mistisizminde Titanlar Dionysos'u yuttuktan sonra Zeus'un yıldırımlarıyla yok edilen kötü yaratıklar olarak kabul edilir.

titanojit, silikat minerallerinden ojitin titan bakımından zengin türü. *Ayrıca bak.* ojit.

titanyum *bak.* titan

Titchener, Edward Bradford (d. 11 Haziran 1867, Chichester, Sussex, İngiltere - ö. 3 Ağustos 1927, Ithaca, New York, ABD), İngiliz asıllı ABD'li psikolog. ABD'de deneysel psikolojinin gelişmesinde önemli rol oynamış, bu yöntemin kurucusu Wilhelm Wundt'un görüş ve yaklaşımlarına sistemli, açık bir anlatım kazandırmıştır.

1890'da Leipzig Üniversitesi'nde Wundt'un laboratuvarında araştırma yapmaya başladı; 1892'de doktorasını tamamladı. Wundt'un yaklaşımını benimseyerek psikolojinin ilgi alanının yetişkin, normal insan zihninin deneysel yollarla sistemli biçimde incelenmesi olduğunu ve temel yöntem olarak bilinçli deneyimin incelenip betimlenmesini içeren içgözlemin kullanılmasını savundu. ABD'ye giderek 1892'de Ithaca'daki (New York) Cornell Üniversitesi'ne girdi; 1895-1927 arasında bu okulda psikoloji profesörlüğü yaptı.

Titchener 1898'den sonra zihinsel durum ve süreçleri oluşturan öğelerle bunların düzenlenişini konu alan yapısal psikolojinin en önemli temsilcisi oldu. Almanya'da Wundt'un öncülüğünde gelişen psikoloji okulunu ABD'de yaygınlaştırmak amacıyla aralarında Wundt ve Oswald Külpe'nin yazdıklarının da yer aldığı birçok yapıtı İngilizceye çevirdi. Kendisi de sekiz çalışma yayımladı; bunların en önemlisi olan *Experimental Psychology* (1901-05, 4 cilt; Deneysel Psikoloji), kimyada nitel ve nicel deneylerde kullanılan yaklaşımlar temelinde iki öğrenci ile iki öğretmen elkitabından oluşuyordu. *A Textbook of Psychology* (1910; Psikoloji Ders Kitabı) ise psikoloji alanındaki görüşlerinin kapsamlı bir özetidir. Amerikan Psikoloji Birliği'nin (1892) kurucu üyesi olan Titchener, 1904'te buradan ayrılarak Deneysel Psikologlar Derneği'ni kurmuştur.

Titchmarsh, Edward Charles (d. 1 Haziran 1899, Newbury, Berkshire - ö. 18 Ocak 1963, Oxford, İngiltere), matematiksel çözümlemeye katkılarıyla tanınan İngiliz matematikçi.

1923'te Londra'daki University College'da öğretim üyesi oldu, 1929'da Liverpool Üniversitesi'nde soyut matematik profesörlüğüne, iki yıl sonra da Oxford Üniversitesi'nde geometri profesörlüğüne getirildi. İlk çalışmalarını Fourier integralleri ve Fourier serileri üzerinde yoğunlaştıran Titchmarsh, Fourier dönüşümlerine ilişkin yeni sonuçlar ortaya koydu. Eşlenik fonksiyonlar kuramına ve genel integral dönüşümlerine ilişkin çalışmalarını *Introduction to the Theory of Fourier Integrals* (1937; Fourier İntegralleri Kuramına Giriş) adlı yapıtında topladı. Daha sonra tam fonksiyonlar kuramına yönelen Titchmarsh, özellikle Riemann zeta fonksiyonu(*) üzerinde çalıştı. Bu araştırmaların sonuçları *The Zeta-Function of Riemann* (1930; Riemann Zeta Fonksiyonu) ve daha kapsamlı bir biçimde *The Theory of the Riemann Zeta-Function* (1951; Riemann Zeta Fonksiyonu Kuramı) adlı yapıtlarında yer alır. Karmaşık değişkenli fonksiyonlar üzerindeki çalışmalarını içeren *The Theory of Functions* (1932; Fonksiyonlar Kuramı) adlı kitabı, gerçek ve karmaşık değişkenli fonksiyonlar kuramı alanında öncü bir yapıttır ve birçok dile çevrilmiştir.

1939'dan sonra çalışmalarını diferansiyel denklemlerin karakteristik fonksiyonlarının açılımı üzerinde yoğunlaştırdı. Kuvantum kuramı açısından çok büyük önem taşıyan bu konuya ilişkin bulguların 1. bölümü 1946, 2. bölümü 1958'de yayımlanan *Eigenfunction Expansions Associated with Second-Order Differential Expansions* (İkinci Basamaktan Diferansiyel Denklemlere İlişkin Karakteristik Denklem Açılımları) adlı yapıtında topladı. Titchmarsh'ın bu konu-

daki bulguları, kuvantum kuramının belirli problemlerinin çözümünde kullanılan yöntemlerle kuvantum mekaniğinin genel kuramı arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılmasını sağlamıştır.

Titelouze, Jean, JEHAN olarak da yazılır (d. 1563, Saint-Omer - ö. 25 Ekim 1633, Rouen, Fransa), Fransız orgcu ve besteci. Doğaçlamadaki ustalığı ve virtüözce tekniğiyle çok aranan bir icracı olmuş, en iyi Fransız barok kilise müziği bestecileri arasında sayılmıştır.

Ailesi 16. yüzyıl başlarından beri Saint-Omer'de müzik alanında etkinlik gösteriyordu. Titelouze 1585'te Rouen'daki Saint-Jean Kilisesi'nin orgculuğuna atandı. 1588'de Rouen Katedrali orgculuğuna yükseldi, 1610'da da katedral kurulu üyeleri arasına girdi. Ölümüne değin Rouen'da kaldı. Fransa'nın her yerine giderek org resitalleri verdi.

1623'teki en önemli kitabı *Hymnes de l'église pour toucher sur l'orgue les fugues et recherches sur leur plainchant*'tan (Org İçin Kilise İlahileri ve Düz Şarkı Üzerine Araştırmalar) sonra 1626'da *Magnificat ou cantiques de la Vierge pour toucher sur l'orgue suivant les huit tons de l'église* adlı Meryem Ana'nın Şükran Ilahisi üzerine bestelenmiş org *verset*'leri (ara müzik) kitabını çıkardı. Ayrıca koro için birkaç missa da yazdı.

Titelouze'un müziği sıkı sıkıya kontrpuana bağlıdır ve modaldir; buna karşılık ritim açısından özgürdür. Gösterişli olmaktan çok, dinsel müziğe uygun mistik bir hava taşır. Modern yayınlarda müziğine kolayca rastlanmamakla birlikte Titelouze ününü günümüzde de korumaktadır.

Tithonos, Eski Yunan mitolojisinde, Troya kralı Laomedon ile Skamandros (Eski Menderes) Irmağının kızı Strymo'nun oğlu. Şafak Tanrıçası Eos Tithonos'a âşık olur ve onu Etiyopya'ya götürür; orada Emathion ve Memnon adlı iki oğulları olur. Zeus'tan Tithonos'a ölümsüzlük bağışlamasını isteyen Eos'un bu isteği yerine gelir; ama aynı zamanda sonsuz gençlik istemeyi unuttuğu için kocası yaşlanarak bir ağustosböceğine dönüşür.

titi, *Primates* takımının *Cebidae* familyasının *Callicebus* cinsini oluşturan, Güney Amerika'nın yağmur ormanlarına özgü üç maymun türünün ortak adı. Özellikle Amazon ve öbür ırmakların çevresinde yaşarlar. Postları uzun, yumuşak ve parlak tüylü, başları küçük ve yuvarlak, yüzleri basıktır. Uzunlukları 25-55 cm'lik tüylü kuyrukları dışında 25-60 cm'dir. Titilerin rengi türlere göre koyu kahverengi, boz, kırmızımsı ya da siyaha yakın koyulukta olabilir. Yüzleri, kol ve bacakları, kuyrukları ve alt bölümleri desenli ya da değişik renktedir. Gündüzleri etkinlik gösterir, küçük gruplar halinde yaşarlar. Her grubun başka gruplara karşı savunduğu bir bölgesi vardır. Titiler ağaçlarda gezerken kuyruklarını denge sağlamak için kullanır, toplu halde ağaçlarda dinlenirken kuyruklarını birbirlerininkine dolarlar. Besinlerini meyve, kuş yumurtaları, böcekler ve küçük kuşlar oluşturur. Belli bir üreme mevsimleri yoktur. Dişi tek bir yavru doğurur. Dişinin emzirdiği süreler dışında yavru erkeğin postuna tutunur.

Titicaca Gölü, İspanyolca LAGO TITICACA. Güney Amerika'da And Dağlarında, Peru-Bolivya sınırının her iki yanında uzanan göl. Dünyanın büyük teknelerin ulaşımına elverişli en yüksek (3.810 m) gölü ve Güney Amerika'nın Maracaibo'dan sonraki ikinci büyük gölüdür (8.300 km²). Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 311 km uzanan gölün en geniş yeri 130 km'dir. Dar bir boğaz olan Tiquina gölü iki bölüme ayırır: Güneybatıdaki küçük bölüm Bolivya'da Huiñaymarca Gölü, Peru'da Pequeño Gölü, kuzeybatıdaki büyük bölüm ise Bolivya'da Chucuito Gölü, Peru'da Grande Gölü adıyla anılır.

Titicaca sözcüğünün kaynağı bilinmemekle birlikte, Puma Kayası ya da Kurşun Kayalığı anlamına geldiği öne sürülmüştür. Titicaca Andlar'ın kuzeyindeki Altiplano'nun (Yüksek Plato) büyük bölümünü içine alan, yaklaşık 58.100 km²'lik bir havzada yer alır. Kuzeydoğu (Bolivya) kıyısındaki karla kaplı Real Cordillerası'nda Andlar'ın en yüksek dorukları bulunur; bu dorukların bazıları 6.400 m'den yüksektir.

Titicaca Gölünün ortalama derinliği 122-183 m arasında değişir. Bolivya kıyısına doğru derinlik birden artar; gölün bilinen en derin noktası (280 m), kuzeydoğu köşesindeki Soto Adası açıklarındadır.

Titicaca'ya dökülen 25'ten fazla akarsuyun en büyüğü Ramis Irmağıdır. Gölün sularını boşaltan tek akarsu ise güney ucundan çıkan küçük Desaguadero Irmağıdır. Titicaca'nın suları berrak ve az tuzludur (binde 5,2-5,5). Yüzeyde 14°C olan ortalama sıcaklık 20 m derinlikte 11°C'ye düşer.

Öbür Alp tipi göller gibi, Titicaca'nın balık varlığı sınırlıdır. Başlıca balıklar *Orestias* cinsinden iki dişlisazancık türüyle yayınbalığına benzeyen *Trichomycterus* cinsinin üyeleridir. Gölde 1939'da alabalık yetiştirilmeye başlamıştır. Sığ kesimlerde uzunluğu 30 cm'yi geçen *Telmatobius* cinsi kurbağalar yaşar.

Titicaca'da bazıları yoğun nüfuslu 41 ada vardır; bunların en büyüğü, Copacabana Yarımadasının hemen ucunda yer alan Sol (ya da Titicaca) Adasıdır. Kıyıda ve adalarda Amerika kıtasının en eski uygarlıklarından birine ait kalıntılar vardır. Başlıca sit alanı gölün güney ucunda, Bolivya sınırları içinde kalan Tiahuanaco'dur. Titicaca Adasında kalıntıları bulunan tapınak, efsaneye göre İnkaların ataları olan Manco Capac'la Mama Ocllo'nun Güneş tanrısı tarafından dünyaya gönderildikleri yerdir.

Altiplano Yerlileri, bu kadar yüksek bir bölgede yaşayabilmelerinden ötürü tıp araştırmalarına konu olmuştur. Araştırma sonuçlarına göre bu Yerlilerde kalp, akciğerler ve dalak deniz düzeyinde yaşayan insanlarınkine oranla büyüktür. Kemik iliği de oksijen yoğunluğu çok az olan havadan yararlanabilmek için daha fazla kan hücresi üretir.

Yörede yaşayan Aymaralar hâlâ İnka döneminden kalma teraslama yöntemiyle tarım yapmaktadır. Başlıca ürünleri arpa, *quinoa* adlı taneli bir bitki ve patatestir. Dünyadaki en yüksek ekili arazi Titicaca yakınında, deniz düzeyinden yaklaşık 4.700 m yükseklikte yer alan bir arpa tarlasıdır. Bu yükseklikte taneler asla olgunlaşmasa da bitki sapları lamalarla alpakaları beslemede kullanılır.

Tarihi çok eski çağlara uzanan Urular, *totora*'dan (bataklıklarda yetişen papirüs benzeri bir çeşit kamış) yaptıkları suda yüzen barınaklarda yaşarlar. Eski Mısırlıların hilal biçimindeki papirüs teknelerine benzeyen *balsa* adlı kayıklar da *totora*'dan yapılır.

titira, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Cotingidae* familyasının *Tityra* cinsini oluşturan, Neotropikal bölgeye özgü üç kuş türünün ortak adı. Maskeli titira (*Tityra semifasciata*) Meksika'dan Bolivya'ya ve Brezilya'ya kadar uzanan bölgedeki ormanlarda ve açık alanlarda yaşar. Kara kuyruklu titira (*T. cayana*) Güney Amerika'nın tropik kesimlerine yayılmıştır. Kara tepeli titira (*T. inquisitor*) Meksika'dan Arjantin'e kadar uzanan bölgede yaşar.

Maskeli titira (*Tityra semifasciata*)
Murrell Butler'ın çizimi

Her üç türün de erkeklerinin uzunluğu 20 cm dolayında, baş, kuyruk ve kanatları siyah lekeli, öbür bölümleri bozdur. Dişilerin renk dağılımı erkeklerinkine benzemekle birlikte tüyleri daha kahverengidir. Titiraların uçları aşağı doğru kıvrık, kalın gagaları vardır. Ötüşleri kurbağa vıraklamasını andırır. Yuva olarak ağaç kovuklarını kullanırlar. Maskeli titira göz diktiği tukan ya da ağaçkakan yuvalarını bu kuşlar uzaklaşmak zorunda kalana değin yaprakla doldurur.

Titius, Johann Daniel, TIETZ olarak da yazılır (d. 2 Ocak 1729, Konitz - ö. 11 Aralık 1796, Wittenberg, Saksonya, Prusya), gezegenler ile Güneş arasındaki uzaklıkları ifade eden bir yasa geliştiren (1766) Prusyalı astronom, fizikçi ve biyolog. Bu yasa 1772'de J. E. Bode tarafından doğrulanmıştır.

Bode yasası(*) olarak da bilinen Titius-Bode yasası, küçük gezegenler ile Güneş arasındaki uzaklıklar ve 1781'de keşfedilen Uranüs ile Güneş arasındaki uzaklık için doğrulanmıştır. Ama bu deneysel kuralla Neptün ile Plüton'un uzaklıklarına ilişkin olarak yapılan kestirimler doğru çıkmamıştır.

Titius termometri ve bitki, hayvan, mineral sınıflandırması alanlarında da önemli çalışmalar yapmıştır.

Titius-Bode yasası *bak.* Bode yasası

Tito, Josip Broz, asıl adı JOSIP BROZ (d. 7 Mayıs 1892, Kumrovec, Zagreb yakınları, Hırvatistan, Avusturya-Macaristan - ö. 4 Mayıs 1980, Ljubljana, Yugoslavya), Yugoslav sosyalist siyaset ve devlet adamı. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin kuruluşuna önderlik etmiş, 1953-80 arasında devlet başkanlığı yapmıştır. SSCB'ye bağımlı bir çizgiyi reddederek ortaya attığı "ulusal sosyalizm" anlayışı, Titoculuk olarak bilinen yeni bir akımın temelini oluşturmuştur.

On beş çocuklu yoksul bir köylü ailesinin yedinci çocuğuydu. Babası Hırvat, annesi Slovendi. On üç yaşında Sisak kasabasına yerleşerek çilingir çırağı olarak çalışmaya

başladı. Gençlik yıllarında Trieste, Bohemya ve Almanya'da metal işçiliği yaptı. Çalıştığı yerlerdeki sendikalarda görev aldı ve Hırvatistan Sosyal Demokrat Partisi'ne

Tito, 1972
Sygma

katıldı. Zagreb'deki 25. Alay'da askerliğini yaptığı sırada I. Dünya Savaşı başladı. Ağustos 1914'te birliğiyle Sırbistan'a gönderildi. Savaş karşıtı propaganda yapmakla suçlanarak Petrovaradin'de hapse atıldı. Ocak 1915'te serbest bırakıldıktan sonra Karpat cephesine gönderildi. Gösterdiği yararlılıklar nedeniyle cesaret madalyası aldı. Bukovina cephesinde çarpışırken bir Kazak asker tarafından süngüyle ağır biçimde yaralandı ve Rus ordusuna tutsak düştü.

Bolşeviklerin safında devrime ve iç savaşa katıldığı Rusya'dan Hırvatistan'a 1920'de bir Rus kadınla evlenmiş olarak döndü ve Bjelovar yakınındaki bir işletmede makine ustası olarak çalışmaya başladı. Yugoslavya Komünist Partisi'ne bağlı olarak yürüttüğü siyasal etkinlikler nedeniyle 1923'te tutuklandıysa da yargılama sonunda beraat etti. Bu arada yaşadığı yoksulluk nedeniyle iki çocuğunu kaybetti. 1925'te Kraljevica'daki tersanelerde çalışırken bir kez daha tutuklandı ve yedi ay süreyle gözetim altında tutulmasına karar verildi. Nisan 1927'de Zagreb Komitesi üyesi olarak parti içindeki hiziplere karşı Komintern'in Açık Mektubu'nu destekledi. Ertesi yıl Merkez Komite Politbürosu'na alındı; Hırvatistan ve Slovenya komiteleri genel sekreteri oldu. Ağustos 1928'de yeniden tutuklandı. Beş yıl hapse mahkûm edildiği yargılanması sırasında mahkemenin kendisini yargılama hakkı olmadığını savundu.

1934'te hapisten çıktıktan sonra yeniden Merkez Komitesi'ne, ardından Politbüro'ya girdi. Görevli olarak Moskova, Paris, Prag ve Viyana'ya gitti. Gizlilik nedeniyle sık sık değiştirdiği takma adlar arasında en çok Tito'yu kullandığından, zamanla bu adla anılmaya başladı. 1935'te Moskova'da Komintern'in Balkan Seksiyonu'nda görev aldı ve VII. Kongre'ye katıldı. Aynı yıl karısından boşandı. Ağustos 1936'da Politbüro örgüt sekreteri oldu.

Stalin'in SSCB'de yaşayan Yugoslav komünistlerine karşı 1937'de giriştiği temizlik hareketi sırasında yaklaşık 800 kişi tasfiye edildi. Partinin bütünüyle dağılması, ancak Komintern'in üst düzey yöneticilerinden Georgi Dimitrov'un çabalarıyla önlenebildi. 1937 sonunda Komintern Yürütme Konseyi tarafından partinin genel sekreterliğine getirilen Tito, Yugoslavya'ya dönerek partiyi yeniden örgütlemeye girişti. Edvard Kardelj, Milovan Djilas, Aleksander Ranković ve Ivo Ribar gibi genç komünistleri parti önderleri arasına aldı. Ekim 1940'ta 105 delegenin katılımıyla V. Parti Konferansı'nın Zagreb'de gizlice toplanmasını sağladı. Bu konferansta resmen Merkez Komitesi genel sekreterliğine seçildi.

Alman Nazi birliklerinin Nisan 1941'de Yugoslavya'ya girmesi, aynı zamanda, çok milliyetli bir yapıya dayanan ülkenin parçalanmasına yol açtı. İşgalcilerle işbirliği yapan Hırvat terör örgütü Ustaša'nın giriştiği kıyım, Hersek'teki Sırp köylülerini haziran başlarında kendiliğinden başkaldırmaya yöneltti. Yugoslav komünistleri de Almanya'nın SSCB'ye saldırmasının hemen ardından bir direniş hareketi örgütlemeye başladı. Bir genel ayaklanma bildirisi yayımlayan Tito, Yugoslav halklarını kardeşlik ve birliğe çağırarak bağımsızlıktan sonra halklara eşitlik sözü verdi. Ayaklanmanın hızla yayılması, yaz sonunda Yugoslavya'nın hemen hemen yarısını özgürlüğe kavuşturdu. Sırbistan ve Karadağ'da düşmandan arındırılan bölgenin büyük bölümü Çetniklerin(*), küçük bir bölümü de Tito'ya bağlı Partizanların(*) eline geçti. Tito karargâhını Sırbistan'ın batısında Užice'ye taşıdı.

Moskova'nın benimsememesine karşın kurtarılmış bölgelerde yeni bir devrimci yönetim kuruldu. Bu durum, Tito ile sürgündeki kraliyet hükümeti ve bu hükümeti temsil eden Çetnik komutanı Dragoljub (Draža) Mihajloviç arasındaki çatışmayı derinleştirdi. SSCB cephesinden ve Yunanistan'dan aktardıkları birliklerle kasım sonunda Užice bölgesine karşı bir saldırı başlatan Almanlar, Partizanları mevzilerinden söküp attılar.

Almanların yoğun baskısına karşın Partizan hareketi bütün Yugoslavya'ya yayıldı. Tito birkaç ay içinde hareket yeteneği yüksek gerilla birimlerinden oluşan özel işçi tugayları kurdu. Partizan hareketinin güçlenmesi üzerine Hitler 1943 başlarında Neretva ve Sutjeska'da iki büyük saldırı başlattı. Antifaşist direnişte belirleyici bir önem taşıyan bu çarpışmalarda Partizanlar yalnızca Sutjeska'da 6 binden fazla ölü verdi, ama sonunda Alman kuşatmasını yarmayı başardılar.

Eylül 1943'te İtalya teslim olduğunda 250 bini aşkın Partizana komuta eden Tito SSCB ve öbür büyük devletlerin hiçbirine haber vermeden bir Partizan Parlamentosu (Yugoslavya Ulusal Kurtuluş Komitesi Anti-Faşist Konseyi) topladı. Bir geçici devrim hükümeti kuran Partizan Parlamentosu Yugoslavya'nın eşit halklardan oluşan federal bir topluluk olduğunu ilan etti. Tito'ya da Yugoslavya mareşali unvanını verdi.

Tahran Konferansı'nda Müttefik Devletler Partizanlara da müttefik statüsü tanıyarak askeri danışman ve yardım yollanmasını kararlaştırdılar. Bunun üzerine Hitler 25 Mayıs 1944'te Drvar'daki (Bosna) Partizan karargâhına paraşüt ve tank birlikleriyle baskın emrini verdi. Tito bu saldırıdan da kılpayı kurtulmayı başardı. Sürgündeki kraliyet hükümeti ile Tito'nun devrimci hükümetini uzlaştırmayı amaçlayan Stalin ve Winston Churchill, iki tarafın da Yugoslavya'da eşit nüfuza sahip olacakları bir çözüm konusunda anlaşmaya vardılar. Tito Ağustos 1944'te Churchill'le Napoli'de, bir ay sonra Stalin'le Moskova'da yaptığı görüşmelerde olağanüstü bir diplomatik beceriyle bu tasarının gerçekleşmesini önledi. Kasım 1945'teki seçimlerin ardından monarşiye son verilerek resmen federal bir cumhuriyet oluşturuldu. Tito yeni hükümetin başbakanı ve savunma bakanı oldu.

Ülke savaş sonunda harap durumdaydı. Nüfusun yüzde 11'inden fazlası savaşta ölmüştü. Savaşın yol açtığı maddi kayıplar çok büyüktü. Öte yandan Tito ile Batı arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş bulunuyordu. Trieste'yi kuşatma girişimleri, Yunanistan İç Savaşı sırasında komünistlerin desteklenmesi, Slovenya üzerinde iki ABD uçağının düşürülmesi ve Yugoslavya'da açıkça sosyalist bir rejimin kurulması Batı'yı rahatsız ediyordu. Yugoslavya'nın Batı'yla ilişkilerinin son derece bozulduğu bir sırada, Tito'yla bozuşan Stalin Haziran 1948'de Yugoslavya Komünist Partisi'ni Kominform'dan çıkarma yoluna gitti. Stalin'le çatışmanın temelinde, Tito'nun Yugoslavya'nın bağımsızlığını koruma yolundaki kararlılığı yatıyordu.

Stalin'in 1953'te ölmesi üzerine yeni Sovyet yöneticileri Yugoslavya'ya karşı tutumlarını değiştirdiler. SSCB başbakanı Nikita Kruşçev başkanlığındaki resmî bir Sovyet heyeti 2 Haziran 1955'te Belgrad'ı ziyaret ederek Stalin'in politikasını resmen kınadı ve Tito'nun devletlerin eşitliği ve sosyalizme gidecekleri yolu kendilerinin seçme hakkı anlayışını tanıdı.

Tito'nun Yugoslav sosyalizmi kavramı en açık ifadesini anayasa reformlarında buldu. İlk Yugoslav anayasası (1946) Sovyet anayasasını örnek almıştı. Partizan ayaklanması sırasında Yugoslavya cumhuriyetlerinin kazandığı haklar ekonomi üzerinde de denetim kuran merkezî hükümete devredilmişti. Stalin'le çatışmanın ardından girişilen yeni reformlarla bürokratik-merkeziyetçi yapıya son verildi ve fabrikalarda işçi konseyleri kuruldu. Cumhuriyetlere daha çok özgürlük tanındı ve bir Federal Konsey oluşturuldu.

Tito 13 Ocak 1953'te Yugoslavya'nın ilk devlet başkanı seçildi. Ardından 7 Nisan'da yeni bir anayasa yürürlüğe kondu. Bu anayasayla Yugoslavya'da yaşayan bütün ulusların birleşik, eşit topluluğu olan federasyon ile her biri egemen bir sosyalist cumhuriyet olan ve beş Yugoslav ulusunu temsil eden cumhuriyetler arasındaki ilişki, "temelde eşit ve karşılıklı birbirine bağımlı iki toplumsal ve siyasal topluluk" arasındaki ilişki olarak tanımlandı.

Tito dış politikada hem SSCB, hem de ABD'ye karşı bağlantısızlık politikası izledi. Yugoslavya'nın bu konumunu pekiştirmek için de bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerle yakın bir işbirliği kurmaya yöneldi. Cavaharlal Nehru ve Cemal Nâsır'la birlikte 25 Üçüncü Dünya ülkesinin bir araya geldiği Bağlantısızlar Konferansı'nı topladı. Konferans sömürgeciliği mahkûm eden, bağımlı halklara karşı silahlı eylemlerin sona erdirilmesi çağrısında bulunan, Cezayir'deki kurtuluş mücadelesini destekleyen ve Güney Afrika'daki ırkçı sistemi kınayan 27 maddelik bir bildirge yayımladı.

Tito bağlantısızlık hareketini güçlendirmek amacıyla 1962-70 arasında sık sık Afrika, Asya ve Latin Amerika'ya gitti. Ağustos 1968'de Çekoslovakya'nın SSCB tarafından işgalini kınadı. Ardından düzenli orduyu güçlendirmek üzere ülkede partizan birlikleri ve bölgesel savunma birimleri kurulmasını önerdi. Eylül 1970'te açıkladığı kolektif başkanlık sistemi 1974 tarihli anayasayla resmen benimsendi. Aynı yıl ömür boyu devlet başkanlığına getirilmesine karşın yönetim işlerini yakın çevresine bırakarak büyük ölçüde arka plana çekildi. Ölümünden sonra da iktidar kolektif başkanlığa geçti.

Titograd *bak.* Podgorica

Titov, German Stepanoviç (d. 11 Eylül 1935, Barnaul yakınları, Rus SFSC), birden

çok yörüngeli ilk insanlı uzay uçuşunun gerçekleştirildiği "Vostok 2" uzay aracının pilotluğunu yapan Sovyet kozmonot.

1957'de jet pilotu olarak Stalingrad Uçuş Akademisi'nden mezun olan Titov 1960'ta kozmonotluk eğitimi görmeye başladı. Bu eğitimi sırasında bir mühendislik projesinden ötürü Lenin Nişanı kazandı.

6 Ağustos 1961'de fırlatılan "Vostok 2"nin 25 saat 18 dakika süren uçuşunun ardından Sovyetler Birliği Kahramanı ilan edildi ve kendisine bir Lenin Nişanı daha verildi. 1962'de Yüksek Sovyet üyesi oldu ve bu görevini 1970'e değin sürdürdü. 1968'de Jukovski Hava Kuvvetleri Mühendislik Akademisi'ni bitirdi ve 1975'te tuğgeneral oldu. Sonraki yıllarda havacılık ve uzayla ilgili bir derginin baş editör yardımcısı olarak çalıştı, Ben Kartalım (1962), Yedi Kozmik Şafak (1963) ve Benim Gökmavisi Gezegenim (1973) adlı kitapları yazdı.

Titovo Užice, Yugoslavya'da, Sırbistan'da kent. Djetinja Irmağı kıyısında, Sarajevo-Čačak-Belgrad Demiryolu hattının üzerinde yer alır. Ortaçağda kurulan ve stratejik bir konumu bulunan kent II. Dünya Savaşı'nda Partizan ordusunun karargâhını barındırdı; ayrıca Užice Özgür Cumhuriyeti'nin merkezi oldu. 1946'da bugünkü adı verildi. Halk Kurtuluş Ordusu'nun karargâhı olarak kullanılan bina sonradan Devrim Müzesi olarak düzenlendi. Kentte, demir dışı metal ve makine sanayisi gelişmiştir. Yörede besicilik ve meyve üretimi önem taşır. Kentteki bakır ve alüminyum tesisleri, haddelenmiş ve çekilmiş bakır ile alüminyum ve alaşımları alanında ülkenin en büyük işletmesidir; bu tesislerde üretilen mallar birçok ülkeye ihraç edilir. Nüfus (1981) 46.733.

titrasyon, bir kimyasal bileşiği oluşturan bileşenlerin hacim ölçümlerine dayalı olarak belirlendiği nicel çözümleme yöntemi. Bu yöntemde ölçülmüş örneğe, örnekte incelenmekte olan bileşenle belirli oranda tepkimeye girecek, miktarı tam olarak belirlenmiş bir başka madde eklenir. İşlem genellikle derişikliği belirli standart çözeltisinin, yani titrantın, örneğe bir büret (alt ucunda bir musluk ve boşaltma borusu bulunan, uzun ve dereceli ölçme tüpü) yardımıyla yavaş yavaş eklenmesi yoluyla gerçekleştirilir. Eşdeğerlik noktasına ulaşıldığında titrantın eklenmesine son verilir. Titrasyonun eşdeğerlik noktasında örneğe tam eşdeğer miktarda titrant eklenmiş olur. Tepkimenin sona erdiğine işaret eden deney anına dönüm noktası denir. Bu işaret dönüm noktasında bir belirtecin renk değişimi ya da titrasyon sırasında ölçülen bir elektriksel özelliğin değişimi olabilir. Dönüm noktası ile eşdeğerlik noktası arasındaki fark titrasyon hatasıdır ve bu hata dönüm noktasını gösteren işaretlerin ve bunun saptandığı yöntemin uygun olarak seçilmesiyle olabildiğince küçük tutulur.

Çoğu titrasyon tepkimesi için, eşdeğerlik noktasında ya da ona çok yakın bir noktada gözle görünür biçimde renk değiştirerek dönüm noktasına işaret eden uygun belirteçler bulunabilir. Örnek ile titrant arasında gerçekleşen tepkimenin niteliğine göre sınıflandırılan bu tür titrasyonlardan başlıcaları, asit-baz titrasyonları, çökelme titrasyonları, karmaşık oluşumu titrasyonları ve yükseltgeme-indirgeme (redoks) titrasyonlarıdır. Asit-baz titrasyonunda (yani bir asidin bazla ya da bir bazın asitle titrasyonu) kullanılan belirteç, iki biçimde de; asit biçiminde ve baz biçiminde bulunabilen ve bu iki biçimi arasında renk farkı bulunan bir maddedir. Örneğin turnusol kâğıdı alkali çözeltilerde mavi, asidik çözeltilerde kırmızıdır. Fenoftalein ise asidik çözeltilerde renksiz, alkali çözeltilerde kırmızıdır. İki biçiminin renklerinin farklı olmasının yanı sıra, asit ve baza karşı duyarlılıkları da farklı olan çok çeşitli asit-baz belirteçleri kullanılır.

Çökelme titrasyonlarına örnek olarak, belirli bir örnekteki klor miktarının örneğin gümüş nitratla titrasyonu yoluyla belirlenmesi gösterilebilir. Bu titrasyonda gümüş nitrat, kloru gümüş klorür halinde çöktürür ve tepkime tamamlandıktan sonra (dönüm noktasında) eklenen ilk gümüş iyonları renkli bir çökelek halinde görülebilir. Bu amaçla belirteç olarak potasyum kromat kullanılabilir. Potasyum kromat, gümüş iyonlarının belli belirsiz bir fazlalığında bile fazla gümüş iyonlarıyla tepkimeye girerek kırmızı renkli gümüş kromat çökeleğini oluşturur. Bir başka yöntemde ise yüze tutunan bir belirteç kullanılır; bu yöntem yalnızca gümüş iyonu fazlası olduğunda, gümüş ile belirtecin çökeleğin yüzeyine tutunmuş halde bir tuz oluşturmasına dayanır.

Karmaşık oluşumuna dayalı en önemli titrasyonlar, metal iyonlarının disodyum etilendiamintetraasetat (EDTA) ayıracı ile titrasyonudur. Bu titrasyonlarda kullanılan belirteçler metal iyonuyla renkli bir karmaşık oluşturan boyalardır. Titrasyon sırasında ayıraç önce karmaşık oluşturmamış metal iyonu ile, dönüm noktasından sonra ise metal-belirteç karmaşığı ile tepkimeye girer. Metal-boya karmaşığından boyanın serbest hale geçmesiyle renk değişimi olur.

Yükseltgeme-indirgeme titrasyonlarındaki belirteç gözle görülür renk değişimi olan öbür titrasyonlardakine benzer davranır. Belirteç, dönüm noktasını geçer geçmez titrantın yükseltgeyici ya da indirgeyici olmasına bağlı olarak yükseltgenir ya da indirgenir. Belirtecin indirgenmiş ve yükseltgenmiş biçimleri arasında kesin bir renk farkı vardır.

Ayrıca birçok titrasyonda dönüm noktası elektriksel özelliklerin ölçümüyle belirlenir. Bu titrasyonlar ölçülen elektriksel özelliğe göre sınıflandırılır. Potansiyometrik titrasyonlarda bir pilin iki elektrotu arasındaki gerilim farkı, iletkenliğin ölçüldüğü titrasyonlarda elektrik iletkenliği ya da direnci, amperometrik titrasyonlarda titrasyon sırasında geçen akım, coulomb ölçümünün yapıldığı titrasyonlarda ise titrasyon sırasında geçen toplam elektrik miktarı ölçülür. Coulomb ölçümünün yapıldığı titrasyonun dışında bu titrasyonlarda, ölçülen elektriksel özellik dönüm noktasında belirgin bir değişiklik gösterir. Coulomb ölçümünün yapıldığı titrasyonlarda ise bilinen bir tepkimenin yürümesi için gerekli olan elektrik miktarı ölçülür ve Faraday yasasından aranan maddenin miktarı hesaplanır.

titrek, sesbilgisinde, dilin ağzın üst bölümüne hızla ve tek bir kez vuruşuyla oluşan ünsüz. İspanyolca *pero* ("ama") sözcüğündeki kısa *r* sesi, Amerikan İngilizcesindeki *Betty* ve İngilizcedeki *berry* sözcüklerinin çift harfleriyle Türkçedeki *r* sesi titrek ünsüze örnek gösterilebilir.

titrek sinek *bak.* sürü sineği

titrem, TON olarak da bilinir, sesbilgisinde, konuşma sırasında sesin yüksekliğinde gerçekleşen değişikliklere verilen ad. Terim genellikle ses yüksekliğinin, yazılışı ve söylenişi aynı sözcükleri ve dilbilgisi kategorilerini birbirinden ayırmaya yaradığı diller için kullanılır. Örneğin Mandarin Çincesinde *man* sözcüğü, titremine bağlı olarak "kandırmak" ya da "yavaş" anlamlarına gelebilir. Bu tür dillere titremli diller adı verilir.

Titremli dillerde sesin mutlak yüksekliğinden çok, göreli yüksekliği önemlidir. Genellikle sınırlı sayıda titrem karşıtlıkları vardır ve bunlar çoğunlukla hece biriminde gerçekleşir.

Başlıca iki tür titremli dil vardır. Bir türde sabit titrem düzeyleri vardır ve bunlar daha alçak ya da yüksek olmalarıyla birbirinden ayrılır. Batı Afrika'daki titremli dillerin çoğu bu gruptandır. Başka titremli dillerde ise titremlerden en azından bir bölümü yükselme, alçalma ya da yükselip alçalma gibi ses yüksekliğindeki hareketlerle tanımlanır. Güneydoğu Asya'daki titremli diller bu gruptandır.

Dilbilimci Doğan Aksan'ın *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (1977-82, 3 cilt) adlı kitabında belirttiği gibi, Türkçede de konuşma zinciri içinde alçalan ve yükselen titremler anlam ayırıcı birer sesbirim olarak kullanılır: Örneğin, /ha:/ ünlemi yükselen titremle kullanıldığında kişinin bir şeyi anlamadığını ya da soru sorduğunu belirtir, alçalan bir titremle kullanıldığında ise "anladım, o muydu" anlamına gelir.

titreme hastalığı, KURU olarak da bilinir, etkeni bir virüs olan ve merkez sinir sisteminde, dejenerasyon ve ölüme neden olan kronik enfeksiyon hastalığı. Hastalık etkeninin, belirtilerin ortaya çıkmasından önce vücutta yıllarca barınan yavaş virüslerden olduğu düşünülmektedir. Yalnız Papua Yeni Gine'deki Foreler ve benzer etnik gruplar arasında görülen hastalığın ilk belirtileri dengesiz yürüme, titreme (Fore dilinde *kuru:* titreme) ile istenç dışı ve belirli bir amaca yönelik olmayan hareketlerdir. 3-20 ay içinde ölümle sonuçlanır.

Titreme hastalığı araştırmacıları uzun süre şaşırtmıştır. Öbür enfeksiyon hastalıklarının tersine kroniktir. Dahası, hastalığa yakalananların doku ya da vücut sıvılarından hastalık etkeni olan mikroorganizma ya da bu mikroorganizmaya karşı oluşan antikorlar elde edilemez. Bu nedenle hastalığın bulaşıcı değil kalıtsal olduğu sanılmıştır. Öte yandan hastalığın erişkin kadınlarla her iki cinsten çocuklarda görülmesine karşın erişkin erkeklerde çok ender olması kalıtsal hastalıkların kalıplarına hiç uymaz. Hastaların beyin dokuları şempanzelerin vücuduna şırınga edildikten 1,5-2 yıl sonra hayvanlarda hastalığın ortaya çıkması, hastalık etkeninin çok uzun kuluçka devresi olan bir virüs olduğunu göstermiştir.

Titreme hastalığı yas törenleri sırasında insan eti yeme geleneğinin kaybolmasıyla azalmıştır; özellikle Forelerde bu tören sırasında kadınlar ve çocuklar ölünün beyniyle temas eder böylece topluluğun büyük bir bölümüne hastalık bulaşırdı. ABD'li bilim adamı D. Carleton Gajdusek'in titreme hastalığını tanımlayıp betimlemesi çok sayıda sinir sistemi hastalığının aydınlatılmasına öncülük etmiştir.

titremleme, TONLAMA olarak da bilinir, sesbilgisinde, sözcenin melodisini oluşturan ses yüksekliği değişikliklerine verilen ad. Bazı dillerde yalnızca yükseklik değişiklikleri değil, vurgu ve ritm de titremlemenin kapsamına girer. Titremleme şaşkınlık, kızgınlık gibi farklı duygu tonlarının iletilmesini sağlar. Bazı dillerde ise yazılışı aynı olan tümce ya da söz öbeklerini birbirinden ayırarak dilbilgisel bir işlev görür.

titreşim, esnek bir maddenin ya da esnek bir ortamdaki parçacıkların periyodik hareketi. Hemen hemen her fiziksel sistemde gözlenebilen titreşim hareketi, denge durumundan uzaklaştırılan bir sisteme, sistemi denge durumuna geri getirmeye çalışan kuvvetlerin etkimesiyle ortaya çıkar.

Titreşimler serbest titreşim ve zorlamalı titreşim olmak üzere iki türe ayrılır. Sistem bir an için dengeden uzaklaştırıldıktan sonra serbestçe hareket etmeye bırakılırsa serbest titreşim ortaya çıkar. Serbest titreşimin en iyi bilinen örneği, ucuna bir ağırlık asılmış olan bir yayın hareketidir. Denge durumunda sistemin enerjisi minimumdur, asılı ağırlık hareketsizdir. Ağırlık aşağı çekilip bırakılırsa düşey doğrultuda titreşim yapmaya başlar.

Yayın titreşimi, basit harmonik hareket(*) olarak adlandırılan çok yalın bir titreşim biçimidir. Bu tür bir titreşim, sisteme etkiyen geri getirici kuvvetin dengeden uzaklık ile tam olarak orantılı olması durumunda ortaya çıkar. Titreşen yay örneğinde geri getirici kuvvet, yayın sıkışması ya da gerilmesiyle oluşan kuvvettir; bu kuvvet, Hooke yasası(*) uyarınca yaya bağlı ağırlığın yer değiştirme miktarıyla orantılıdır. Basit harmonik harekette titreşimin biçimi sinüzoidaldir; bir başka deyişle yer değiştirme, zamanın fonksiyonu olarak sinüs eğrisi biçimindedir.

Denge konumundan uzaklaştırılan sistemlerde, genel olarak, geri getirici bir kuvvet ortaya çıkar. Dengeden uzaklaşma miktarının çok küçük olduğu durumlar için bu kuvvetin dengeden uzaklık ile orantılı olduğu kabul edilebilir; bu nedenle, çok küçük genlikli titreşimler genellikle basit harmonik hareket türünden titreşimlerdir. Basit harmonik hareketin önemli bir özelliği titreşim periyodunun genlikten bağımsız olmasıdır. Bu nedenle basit harmonik hareket zamanın ölçülmesinde, bir başka deyişle, saatlerin denetiminde büyük önem taşır. Salınım genliği küçük olmak koşuluyla, bir sarkacın salınımları basit harmonik hareket olarak kabul edilebilir.

Serbest titreşimin bir başka genel özelliği de sönümdür(*). Bütün sistemlerde sürtünme kuvvetleri etki gösterir; sistemin enerjisi sürtünmeden ötürü sürekli azalır, sonuç olarak titreşimlerin genliği zamanla (genellikle üstel bir biçimde) küçülür. Bu nedenle hareket hiçbir zaman tam sinüzoidal olamaz. Örneğin, sürücü bir kuvvet uygulanmaksızın kendi kendine salınmaya bırakılan bir sarkaç, sonunda denge konumuna (en küçük enerjili konum) gelir ve titreşim sona erer.

Dışarıdan uygulanan bir sürücü kuvvetin sürekli olarak etkilediği bir sistemin titreşimleri, zorlamalı titreşim olarak adlandırılır. Her salınımında itme kuvveti uygulanan bir salıncağın hareketi bu tür titreşime örnek olarak verilebilir. Basit harmonik hareket yapan ve sinüzoidal bir sürücü kuvvetin etkisinde tutulan sistemler özel önem taşır; böyle sistemlerde rezonans(*) olgusu söz konusudur. Rezonans, sürücü kuvvetin frekansı sistemin doğal titreşim frekansına yakın değerde olduğu zaman ortaya çıkar. Bu durumda, sistem hızla enerji kazanır ve titreşimin genliği büyür. Genlik büyümesi sönüm nedeniyle sınırlanır, ama pratikte çok büyük genliklere ulaşılabilir. Bir köprüden uygun adım geçen askerlerin köprünün rezonansa gelip yıkılmasına neden oldukları ya da opera şarkıcılarının uzaktan şarap kadehi çatlattıkları söylenegelmiştir.

Elektriksel titreşimlerin elektronikte önemli bir yeri vardır. İndüktans (bobin) ve sığaç (kondansatör) içeren devrelerde basit harmonik hareketin elektriksel eşdeğeri ortaya çıkar ve sinüzoidal elektrik akımı oluşur. Devreye doğal titreşim frekansına eşit frekanslı bir akım verilecek olursa rezonans ortaya çıkar. Rezonans devresi(*) olarak adlandırılan böyle bir devre aracılığıyla çeşitli frekanslardaki birçok sinyal arasından yalnızca devrenin doğal titreşim frekansında olan sinyali seçip almak olanaklıdır. Örneğin, bir radyo alıcısındaki rezonans devresi, antenden gelen birçok sinyal arasından yalnızca bir tanesinin (dinlenmek istenen verici istasyon sinyalinin) seçilip alınmasını sağlar.

Müzik aletlerinde teller, zarlar ve hava sütunlarında üst üste binmiş birçok basit harmonik hareketin bileşiminden oluşan titreşimler söz konusudur. Yapılarda ve makine parçalarında ise titreşimler, genellikle istenmeyen ve elden geldiğinde engellenmesi gereken bir olgu olarak ortaya çıkar. Karmaşık periyodik titreşimler, frekansları ve genlikleri farklı birçok basit harmonik hareketin üst üste binmesiyle ortaya çıkan titreşimler olarak ele alınabilir.

titreşimli, ÖTÜMLÜ olarak da bilinir, sesbilgisinde, ses tellerinin sürekli titreşmesiyle oluşan ünsüzlerden herhangi biri. Örneğin, Türkçede *b, d, g, c, v, z, j, m, n, l, r* ünsüzleri titreşimlidir.

titreşimsiz, ÖTÜMSÜZ olarak da bilinir, sesbilgisinde, ses telleri titreşmeden oluşan ünsüzlerden herhangi biri. Örneğin, Türkçede *p, t, k, ç, f, s, ş, h* ünsüzleri titreşimsizdir.

Titus, tam adı TITUS VESPASIANUS AUGUSTUS, asıl adı TITUS FLAVIUS VESPASIANUS (d. 30 Aralık 39 - ö. 13 Eylül 81), İS 79-81 arasında Roma imparatoru. Tahta çıkmadan önce Kudüs fatihi (70) olarak ünlenmiş, kısa süren hükümdarlık döneminde cömertliğiyle halkın sevgisini kazanmıştır.

İmparator Vespasianus'un oğluydu. Britanya ve Germania eyaletlerinde görev yaptıktan sonra Yahuda'da babasına bağlı bir lejyonun başına geçti (67). Neron'un ölümünden (68) sonra, babasının imparator olmasında önemli rol oynadı; kendisi de Yahudilerle savaşan ordunun başına getirildi. Bir milyon Yahudinin ölümüyle sonuçlandığı söylenen bir seferin sonunda Kudüs'ü ele geçirdi. Roma Forumu'nun girişinde bugün de görülebilen Titus Takı (81), Kudüs'ün fethinin anısına dikilmiştir.

71'de Roma'ya dönen Titus, Praetoria Muhafız Alayı'nın komutasını üstlendi. Ardından imparatora ya da vârisine verilen *tribunus* unvanını alarak babasına danışmanlık yapmaya başladı; 73'teki sansür uygulamasında rol oynadı. II. Herodes Agrippa'nın kardeşi Berenike'yle ilişkisi, bir Doğuluyla evliliği hoş karşılamayan ve henüz Kleopatra'yı unutmamış olan Romalılardan tepki görmesine neden oldu.

79'da imparator ailesine yönelik bir komployu açığa çıkaran Titus, 23 Haziran'da babasının ölümü üzerine tahta çıktı. Aynı yıl Vezüv'ün püskürmesiyle lavlar altında kalan Pompei, Herculaneum ve Stabia'ya yardım gönderdi. 80'deki yangından sonra Roma'yı yeniden inşa ettirdi. Yapımına babasının döneminde başlanan Flavius Amfitiyatrosu'nun (Colosseum) yapımını tamamlattı ve 100 günden çok süren görkemli şenliklerle açılışını yaptı.

Titus (AZİZ) (ö. inanışa göre Girit; ü. İS 1. yy; yortu günü Batı Kilisesi'nde 6 Şubat [Roma Kilisesi'nde Timotheos'un yortu gününüyle birlikte 26 Ocak], Doğu Kilisesi'nde 23 Ağustos), Havari Aziz Paulus'un yardımcısı. Girit'in ilk piskoposu olduğuna inanılır.

Resullerin İşleri ve Paulus'un mektuplarında anlatıldığına göre Hıristiyanlığı sonradan benimsemiştir. Paulus Kudüs'teki Yahudi kökenli Hıristiyanların oluşturduğu tutucu kesimin isteğine karşı çıkarak Titus'un sünnet olmasını reddeder (Galatyalılara Mektup 2). Titus'un Korinthos Kilisesi'yle de ilgisi olduğu sanılmaktadır. Özellikle Yahudalı yoksul Hıristiyanlar için sadaka toplama işini üstlenen Titus sonradan Korinthos'ta Paulus'un temsilcisi olarak Timotheos'un yerini almıştır. Paulus'un kilise yaşamına ilişkin kuralları anlattığı Titus'a Mektup'tan, Girit'te Paulus'un temsilcisi olarak çok başarılı çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle sonradan Girit'in ilk piskoposu olarak anılmıştır. Ölüsünün Venedik'teki S. Marco Katedrali'nde gömülü olduğu söylenir.

Titus Tatius, Roma'nın kurucusu Romulus'la birlikte hüküm sürdüğüne inanılan Sabin kralı. Efsaneye göre Romalılar Sabinlere şölen verip sonra da kadınların ırzına geçince iki kabile arasında savaş başlar. Titus Tatius Roma muhafız birliği komutanının kızı Tarpeia'ya rüşvet vererek Capitolium Tepesini ele geçirir. Capitolium ve Palatium tepeleri arasındaki vadide yapılan savaşı, araya giren Sabin kadınları durdurur. Ardından yapılan antlaşmayla Romalılarla Sabinler Titus Tatius ve Romulus'un egemenliğinde birleşir. Yaşadıkları yerin adı Roma olarak kalırsa da, kent halkına Sabinlerin Cures kentinden esinlenerek Quiris'ler (Quirisk) adı verilir. Bu iki başlı yönetim yalnızca birkaç yıl sürer ve sonunda Titus Tatius, ayaklanan halk tarafından öldürülür.

Romalılar iki *magistratus* (üst yöneticilik) uygulamasının Titus Tatius ile Romulus'un hükümdarlığıyla başladığını ve Titienses (Tities) kabilesi ile *sodales Titii* (Titus dostları) tarikatının adlarının Titus'tan geldiğini öne sürerlerdi.

Titus'a Mektup, Yeni Ahit'te, Aziz Paulus'un Girit'te bulunan yardımcısı Titus'a seslendiği iki mektup. *Ayrıca bak.* Paulus'un mektupları.

Titusville, ABD'de, Florida eyaletinin orta kesimindeki Brevard ilinin (*county*) merkezi (1879) kent. Indian Irmağının üzerinden geçen bir köprüyolla, Merritt Adasının kuzey kesimindeki John F. Kennedy Uzay Üssü'ne bağlanır. 1867'de Albay Henry T. Titus tarafından Sand Point adıyla kuruldu. 1874'te Titus'un adını aldı. 1886'da kasaba olarak tüzel kimlik kazandı. 1887'de Jacksonville, Tampa, and Key West Demiryolu'nun Titusville'e kadar uzatılmasından sonra turunçgiller yükleme noktası ve ticari balıkçılık limanı olarak gelişti. 1946'da kent statüsü kazandı. 1963'te Indian River kenti ve Whispering Hills Golf Estate ile birleştirildi. Günümüzde kentin ekonomisi turizm ile yakınındaki uzay araştırmaları ve sanayi kompleksine dayanmaktadır. Nüfus (1990) kent, 39.394; Melbourne-Titusville-Palm Bay metropoliten alanı, 398.978.

Tivler, Nijerya'da, Benue Irmağının iki yakasında yaşayan ve Nijer-Kongo ailesinin Benue-Kongo öbeğine bağlı bir dil konuşan halk.

Geçimlik tarımla uğraşan Tivlerin yetiştirdikleri başlıca ürünler yam, darı ve kocadarıdır. Çokkarılı olan aileler ortak

kullanılan bir yapının çevresine dizili yuvarlak kulübelerde yaşar; erkek kardeşlerin kulübeleri genellikle birbirine bitişiktir.

Soy çizgisi babayanlı olan Tivler, tek bir ataya uzanan ayrıntılı soy kütükleri tutarlar. Aynı soydan gelenler toprağa bağlı bir akrabalık grubu oluşturur. Babayanlı soy çizgisine dayanan toplumsal kurumların yanında, aynı yaş grubundan erkeklerin soy baskısına karşı karşılıklı yardımlaşma amacıyla oluşturduğu yaş kümeleri, işbirliğine dayalı örgütlenmeler ve kurumlaşmış arkadaşlık grupları da vardır. Geleneksel olarak Tivlerde kabile şefleri yoktur; kararlar her soyun yaşlılarınca alınır. Ama İngiliz yönetimi 1948'de bir büyük şeflik kurumu oluşturmuştur.

Tivlerin bir bölümü Hıristiyanlığı ya da İslamı benimsemiştir. Bununla birlikte yaratıcı tanrının insana bağışladığı güçlerin (*akombo*) denetlenip yönlendirilmesine dayanan geleneksel din gücünü korumaktadır. *Akombo*, belirli simgeler ve yol açtığı hastalıklarla kendini gösterir. Bu güçleri yönlendirme yeteneği olan yaşlılar, *akombo* belirtilerini (örn. bir salgın hastalık) ortadan kaldırmak üzere geceleyin bir araya gelirler. *Akombo*'yu savuşturmak için gerçekten ya da simgesel olarak insan kurban edilmesi gerekir.

Tivoli, Danimarka'da, Kopenhag'da eğlence bahçesi. İçinde *café*'ler, lokantalar, açık hava tiyatroları ve bir de lunapark vardır. Geceleri havai fişek gösterileri yapılan, çeşitli yerleri renkli projektörlerle aydınlatılan parkta yaz boyunca senfoni konserleri, pantomim gösterileri ve bale resitalleri düzenlenir.

Park 1843'te eski kentin güneyindeki istihkâmlar üstünde, yazar ve mimar Georg Carstensen (1812-59) tarafından açıldı. Eski hendeğin kalıntısı kayıkla gezilen bir göl haline getirildi. Besteci H. C. Lumbye (1810-74) ilk 30 yıl boyunca Tivoli'de orkestra yöneterek ünlü Viyana valslerini ve kendi bestelerini çaldı. 1944'teki bombardımanda, aralarında eski konser salonunun da bulunduğu birçok yapı zarar gördü. 2 bin kişilik yeni konser salonu 1956'da açıldı.

Tivoli, Latince TIBUR. İtalya'nın orta kesiminde, Lazio (Latium) yönetim bölgesinde, Roma İlinde kent ve piskoposluk bölgesi. Sabin Tepelerinin batı yamaçlarında, Aniene Irmağının Campagna di Roma'ya girdiği noktada yer alır. Roma'dan doğuya uzanan en önemli doğal yola (sonradan Via Tiburtina Valeria) egemen konumu nedeniyle, Tarihöncesinden başlayarak sürekli işgale uğramıştır.

Latin Birliği'nin bağımsız bir üyesi ve Roma'nın rakibi olan kent, İÖ 4. yüzyılda

Tivoli'de Hadrianus Villası, İtalya
SCALA - Art Resource/EB Inc

Roma egemenliğine girdi. İÖ 90'da kent halkına Roma yurttaşlığı hakkı tanındı. Roma Cumhuriyeti'nin sonlarıyla imparatorluğun ilk dönemlerinde bir sayfiye merkezi olarak zenginleşti. Barbar akınlarından büyük zarar gören kent, 10. yüzyılda eski refah düzeyine ulaştı. Aynı dönemde özgür imparatorluk kenti (*Reichsstadt*) oldu ve 1816'ya değin özerkliğini belli ölçüde korudu.

Tivoli mimarlık tarihi açısından önem taşır. 16. yüzyıldan beri sürdürülen kazılarda birçok önemli yapı ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında İmparator Hadrianus'un villası, kent merkezindeki iki küçük tapınak ve Hercules Tapınağı, kent dışındaki sukemerleri ve Sabin Tepelerindeki, Horatius'a ait çiftliğin kalıntıları sayılabilir. Papa II. Pius'un 1458-64 arasında yaptırdığı ve bugün hapishane olarak kullanılan şato ortaçağ mimarisinin örneklerindendir. Mimar Pirro Ligorio'nun tasarımıyla Kardinal Ippolito d'Este için yapılan Este Villası (16. yy), özellikle bahçe düzenlemesi ve çeşmeleriyle dikkati çeker. Nüfus (1990 tah.) belediye, 54.352.

Tiy, TIYE olarak da yazılır (d. İÖ y. 1397, Ipu, Mısır - ö. İÖ y. 1360), Mısır'ın en renkli kraliçelerinden biri. Mısır savaş arabalarının komutanı ve yerel tanrı Min'in tapınağının bakıcısı Yuya'nın kızıydı. Annesi Tuya da Mısırlıydı. Firavun soyundan gelmemesine karşın, III. Amenofis'in (hd İÖ 1417-1379) en çok değer verdiği karısı olarak devlet işlerinde ve törenlerde önemli bir konumu vardı. Resmî belgelerde adı firavununkiyle birlikte geçerdi. Oğlu IV. Amenofis'in (Ahenaton) tahta çıkmasından sonra danışmanları arasında yer aldı. 1976'da belirlenen mumyası Kahire'deki Mısır Müzesi'ndedir.

tiyamin *bak.* vitamin B_1

tiyatro, bir öyküyü, sahne olarak ayrılmış bir yerde, oyuncuların söz ve hareketleriyle canlandırma sanatı. Çoğu zaman yazılı bir metne dayansa da, tek öğesi edebiyat değildir. Temsilin gerçekleşebilmesi için oyunculuk, sahne düzeni, dekor, kostüm, aydınlatma, bazen de müzik ve dans gibi öğelere gerek vardır.

Kökeni. Tiyatro da başka sanatlar gibi dinsel törenlerden doğmuş, sonra dinden bağımsızlaşarak sanatlaşmıştır. Kökeninde, ilkel insanın doğa olaylarını kendi bedensel hareketleriyle simgesel olarak temsil etme çabaları yatar. Avrupa'da Üst Paleolitik Çağdan (İÖ 40-10 bin yıl önce) kalma mağara resimlerinde, ellerine ve yüzlerine hayvan postları geçirmiş insanların ritmik hareketler yaptığı görülmektedir. Bunlar, maske ve kostüm kullanımının, dolayısıyla tiyatronun ilk örneği sayılabilir. Maske(*), kişinin kendi kimliğini aşarak başka kimlikleri ve daha genel varlık biçimlerini temsil etmesinin en etkili yollarından biridir.

İlkel toplulukların animist inançlarına göre, yinelenen doğal olguların ruhları, kişilikleri vardı; bu kişiler, sonradan tapınma nesnelerine, tanrılara dönüştü. İnsanlar, belli zamanlarda yapılan törenlerde bu tanrıları temsil eden maskelere bürünerek kendi yaşamlarını etkileyen doğa olayları üzerinde denetim kurmaya çalıştılar. Yağmur yağdırmak ya da avda başarılı olmak için yapılan törensel danslar, kurallı oyunun ilk örneğiydi. Eski inançların hemen hepsinde görülen "ölme ve yeniden dirilme" teması da, insanlara verdiği kılık değiştirme ve kişileştirme olanaklarıyla, tiyatronun çıkış noktalarından biriydi. Mevsimlerin dönüşü, kışın bahara dönüşmesi gibi yinelenen doğa olayları, eski yılı temsil eden kralın yeni yılın kralı karşısında yenik düştüğü bir törensel boğuşmayla temsil ediliyordu. Başlangıçta canlı insanların kurban edildiği bu boğuşma ve ölümler zamanla simgeselleşti, iki ayrı gücün çatışması da yerini tek bir gücün ölüm ve yeniden dirilme törenine bıraktı.

Bazı başka kuramlara göre ise tiyatronun kaynağı şamanist inançlardı. Şamanist törenlerin özelliği, izleyici ya da katılımcılara, tanrısal gücün simgesi yerine kendisini göstermesiydi. Bu törenlerde belirli kurallara uygun davranışlarla kendinden geçen şaman, öte dünya ile bu dünya arasında bir aracı rolü üstleniyordu.

Tiyatro, bugün de kökenindeki bu iki eğilimin izini taşır. bu iki eğilim arasındaki gerilimden güç alır: Bir yanda doğa güçlerini simgesel olarak canlandırma, temsil etme işlevi; öte yanda, doğaüstü güçlerin görünmesine aracılık etme işlevi. Doğaya öykünme kuramına göre, tiyatronun en önemli öğesi kılık değiştirmeydi. Bu, kişinin bir kalabalığa seslenirken ses tonunu değiştirmesinde bile görülebilir: Konuşma doğallığını yitirmiş, "teatralleşmiştir". Aristoteles de tiyatroyu, eylemin kendisi olarak değil, "eylemin taklidi" olarak tanımladı. Bütün klasik tiyatroda, doğalcılıkta ve Brecht'in "epik tiyatro"sunda, tiyatronun bu simgeleştirici işlevi öne çıkar. Buna karşılık, dışavurumculukta, Artaud'nun vahşet tiyatrosunda, *mimesis*'in (taklit, temsil) ötesine geçme çabası görülür.

Antik Çağ. Tiyatro ilk kez İÖ 6. yüzyılda Yunan toplumunda dinsel törenden özerkleşerek bir sanat türü haline geldi; dinsel ya da pratik ölçütlerle değil, estetik ölçütlerle değerlendirilen bir "oyun"a dönüştü. Yunan toplumunda tiyatronun öncülü, şarap, bereket ve bitkiler tanrısı Dionysos'u kutsamak için yapılan Bacchanalia(*) şenliklerinde bir koronun söylediği *dithyrambos*(*) şarkılarıydı. Koro, bu şarkılarda, farklı kişilerin konuşmasını canlandırmak için söz ve tavır değişikliğinden yararlanıyordu. Daha sonra, oyuncu ve oyun yazarı Thespis, koronun karşısına, farklı kişilikleri farklı maskelerle temsil eden bir oyuncu koydu. Böylece daha karmaşık konular ele alınabiliyor, farklı anlatım biçimleri denenebiliyordu. İÖ 534'te Atina'daki ilk tiyatro şenliğinde, Thespis'in bir tragedyası ödül kazandı. Bu tarihten sonra da tragedyalar Dionysos şenliklerinin bir parçası olarak gelenekleşti.

İÖ 5. yüzyılın ilk yarısında, Aiskhylos, koroyu 50 kişiden 12 kişiye indirerek ve ikinci bir oyuncu ekleyerek bugünkü Batı tiyatrosunun da temelini attı: Artık birden fazla kişi arasında yaşanan bir olayın, bir ilişkinin, sahnede canlandırılması olanağı doğmuştu. Aiskhylos, tragedyayı Dionysos cümbüşündeki azgın ve utançsız kökeninden de kopardı: Tiyatro önemli kişilerin başından geçen önemli olayları yüceltmiş bir üslupla temsil etme sanatı haline geldi. Efsaneleri, mitleri ve efsaneleşecek kadar eski olayları işleyen tragedyadan dinsel, ahlaki ya da siyasal bir mesaj vermesi, toplumu ve evreni bir bütün olarak temsil etmesi bekleniyordu. Hiyerarşik bir evrendi bu: En üstte tanrılar katı yer alıyor, alttta ölümün, sürgünün ve cezanın yurdu (yeraltı) bulunuyor, bu ikisinin ortasında da oyunun, dramatik eylemin gerçekleştiği yuvarlak sahneyle temsil edilen insanların dünyası duruyordu. Tragedya, daha sonra Sophokles ve Euripides tarafından daha da geliştirildi, gerçekçi gözlem öğeleri katılarak Aiskhylos'taki soyutluğundan bir ölçüde uzaklaştırıldı.

Komedya ise İÖ 486'dan başlayarak Atina'da Lenaia kış şenliğinde yapılan yarış-

malarla yaygınlık kazandı. Yunanca *komos* (eğlence, şenlik) sözcüğünden türeyen komedya, Dionysosçu kökenlerine tragedyadan çok daha bağlı kaldı. İÖ 6. yüzyıldan sonra Yunan egemen sınıfları arasında gözden düştüğü halde köylülerin ve yoksul halkın yaşamında önemini koruyan soytarılık, hokkabazlık, herkesin birbiriyle utançsızca çiftleştiği bahar ayinleri gibi avam öğeler, komedyada önemli yer tutuyordu. Dili de konuşma diline yakındı. Eski Komedya'nın(*) en büyük temsilcisi Aristophanes'in oyunları, siyasal ve toplumsal yergiciliklerleriyle ahlaki bir görev de üstlenmişlerdi. Euripides'in İÖ 406'da ölümünden ve Atina'nın İÖ 404'te yenilgisinden sonra tragedya iyice geriledi ve komedya en popüler tür haline geldi. İÖ 320'den sonra, Büyük İskender döneminde ortaya çıkan Yeni Komedya(*) eskisinden oldukça farklıydı. Mitolojik öğelerin yerini genç Atinalıların erotik serüvenleri ve aile yaşamları almış, eski şen, cümbüşlü ve grotesk üslup da daha gerçekçi ve yumuşak bir anlatıma dönüşmüştü. Bu dönemden günümüze yalnızca Menandros'tan bazı parçalar kalmıştır.

Eski Yunan tiyatrosunun önemli bir özelliği de kamusallığıydı: Oyunları ortalama 10 bin ile 20 bin seyirci aynı anda izleyebiliyordu. Bir Yunan kentinin özgür nüfusunun da aşağı yukarı bu kadar olduğu düşünülürse, tiyatronun kent halkını birbirine bağlayan, politika dışındaki en önemli olgulardan biri olduğu anlaşılır.

Roma, tiyatroya özgün bir katkı yapmaktan çok Yunan tiyatrosuna öykünmekle yetindi. Bununla birlikte, Roma toplumunun estetik bir eşiği aşamayan, ama belli bir canlılığı sürdüren yöresel bir oyun geleneği de vardı. Bunlardan biri, yöresel hasat şenlikleri ve evlilik törenlerinde hokkabaz-oyuncu-şarkıcıların söylediği ve belli bir temsil öğesini de barındıran *carmina Fescennina*'ydı (*bak.* Fescennina şarkıları). Güney İtalya'da doğan ve İÖ 3. yüzyılda Roma'da yaygınlaşan bir başka yöresel tür de *fabula Atellana*'ydı(*) (Atella oyunu). Fars, parodi ve siyasal taşlama öğelerini içeren bu oyunlar, İtalyan tiyatrosuna palyaço Maccus ve budala Bucco gibi tipler kazandırdı.

Bir Yunan oyununu Latinceye çevirerek Yunan tiyatrosunu Roma'ya tanıtan kişi Yunanlı Livius Andronicus'tu (İÖ 240). İlk Romalı oyun yazarı olan Naevius, *fabula palliata*(*) (Yunan giysileriyle oynanan oyun) adı verilen türün de kurucusuydu. İÖ 2.yüzyılda Roma tiyatrosunun en önemli iki temsilcisi, Plautus ve Terentius, Yunan Yeni Komedya'sını Roma toplumuna uyarladılar. Ama Roma'da tiyatroya gidenler, özellikle de Terentuis'un daha düşünsel içerikli oyunlarını izleyenler nüfusun sınırlı bir kesimini oluşturuyordu. Roma tiyatrosu, en baştan beri, Yunan kentlerinden daha büyük bir nüfusun incelmemiş zevklerine cevap vermeye yönelikti. İzleyici çekemeyen oyunlara ayrılmış ödeneğin şenlik yöneticisince iptal edilebildiği bir ortamda, oynanan oyunlarda da gösteri öğeleri öne çıktı. Seneca'nın bu gelişmeye bir tepki olarak yazdığı oyunlar (İS 1. yy) oynanmaktan çok, yüksek sesle okunmak için yazılmıştır.

Roma'da popüler olan türler arasında mim ve pantomimi(*) de anmak gerekir. İtalya'ya yerleşmiş Yunanlıların yaygınlaştırdığı mim, çok sayıda oyuncu içeren, açık saçıklık ve utançsızlıkla ahlakçı didaktizmi birleştiren bir türdü; ağırbaşlı komedyaya yaklaşanları, hatta yazılı olanları da vardı. Günlük yaşamın keskin bir gözlemine dayanan sahnelerle etkisi daha da artıyordu. Pantomim ise tragedyanın yıkıntılarından türemiş olan ve daha yüksek tabakalara seslenen bir seyirlik türüydü; koro, çalgılı müziğin eşliğinde öyküyü seslendirirken, bir oyuncu da dans, maske, sözsüz oyun ve sahne etkileriyle öykünün çeşitli karakterlerini canlandırıyordu. Zamanla bu iki tür de, bütün canlılık ve popülerliklerine karşın, Hıristiyanlığa karşı direnen imparatorların, yeni dine ve taraftarlarına karşı kullandığı propaganda araçlarına dönüştüler, Hıristiyanları aşağılamak için kullanıldılar. Hıristiyanlığın Roma'da kabul edilmesiyle de Antik Çağ tiyatrosunun sonu gelmiş oldu: Bir yandan kilise, bir yandan da Roma'yı yıkan kuzeyli barbar kavimler, tiyatronun "sahtelik ve ikiyüzlülüğüne" karşı savaş açmışlardı. Bununla birlikte Roma tiyatrosu, özellikle de mim, pantomim ve *fabula Atellana* gibi hafif türler, Bizans'ta Anadolu halk oyunlarıyla etkileşim içinde varlıklarını sürdürdüler. *Ayrıca bak.* komedi; trajedi.

Ortaçağ. Hıristiyanlık, geleneğin sürekliliğinin parçalandığı bir ortamda, kendi tiyatrosunu yoktan var etti, kendi inançlarından yeni bir tiyatro türetti. Ortaçağda, kilise tiyatrosunun yanı sıra akrobatların, soytarıların, hokkabazların tek kişilik ya da grup halinde yaptığı gösteriler de hem halk arasında (şenliklerde ve evlilik törenlerinde) hem de saraylarda ilgi görüyordu. Ama tiyatroyu yeniden kurallı bir oyuna, yani sanata dönüştüren, oyunun yazılı öğesini vurgulayan kilise oldu. Bunun ilk örnekleri, Kitabı Mukaddes'ten belli bölümlerin sahne etkileri de gözetilerek seslendirilmesiydi. Bu seslendirme daha sonra 10. yüzyılda oyuncular ve diyaloglarla gerçek bir canlandırmaya dönüştü. 13. yüzyıldan sonra da manastırların dışına yayıldı; artık kent yönetimleri de yapım giderlerini üstleniyordu.

Dinsel tiyatronun manastır dışında gelişen ilk örneği gizem oyunlarıydı(*). Bunlar birbirine bağlı bir dizi kısa oyundan oluşan dizilerdi ve 2-3 gün boyunca oynanıyordu. Gizem oyunlarının sahnelenmesini de loncalar gibi özel kentsel örgütler üstlenmişti. Her lonca, kendi zanaatıyla ilişkili olan bir oyunun (örn. marangozlar ve gemi yapımcıları Nuh'un gemisiyle ilgili oyunun) giderlerini karşılıyordu. Başlangıçta, oyunlar, "ev" adı verilen süslenmiş tahta platformlar üzerinde oynanıyordu. İtalya'da, bir alanın ortasında oturan seyirciler, alanın çevresine yerleştirilmiş platformlar üzerinde oynanan oyunu izliyordu. İngiltere'de ise oyunlar araba gibi çekilebilen *pageant*(*) adlı tekerlekli sahnelerde oynanıyordu. Gizem oyunları başlangıçta Latince diyaloglardan oluşurken, sonradan yerel diller yaygınlaştı. Bu da oyunların halk geleneğinden ve mizahi öğelerden yana zenginleşmesini sağladı. Dinsel tiyatronun öteki iki türünden biri mucize oyunları(*), öbürü ise ibret oyunlarıydı(*).

İbret oyunları ilk kez İngiltere'de ortaya çıkmıştı. Türün ilk örneklerinden biri *The Castell of Perseverance*'dı (y. 1405; Azmin Kalesi). Önceleri kiliselerde oynanan bu oyunlar, sonradan açık havada sahnelenmeye başladı, ama hiçbir zaman gizem oyunlarının görsel aşırılığına ulaşamadı. Zamanla dindışı bir içerik de kazanan ibret oyunları, ortaçağ tiyatrosunu çağdaş tiyatroya bağlayan önemli halkalardan biriydi. Bu geçişin önemli evrelerinden biri de, ibret oyunlarına bağlı olarak gelişen ve 15-16. yüzyıllarda profesyonel topluluklarca sahnelenen ara oyunlardı(*).

Rönesans ve klasikçilik. Rönesans tiyatrosu İtalya'da başladı, ama en önemli ürünlerini Rönesans'ı geç yaşayan İngiltere gibi ülkelerde verdi. 15. yüzyılda İtalya'da Plautus, Terentius ve Seneca'nın oyunları yeniden okunmaya başlamıştı. Yüzyılın sonuna doğru bu yazarların oyunları önce Roma, sonra Ferrara'da sahnelendi. İtalyan Rönesans tiyatrosu, mimarlık açısından da klasik tiyatroya öykünüyordu. 1414'te, Romalı mimar Vitruvius'un *De architectura* (1. yy; Mimarlık Üzerine) adlı kitabı keşfedildi ve Avrupa dillerine çevrildi. Bu yapıta dayanılarak İtalya'da Roma tiyatroları inşa edilmeye başladı. Bu çalışmaların ürünü olan ve Venedikli mimar Andrea Palladio'nun tasarlayıp 1585'te Vincenzo Scamozzi'nin tamamladığı Vicenza'daki Olimpico Tiyatrosu, Avrupa'nın günümüze ulaşan en eski kapalı tiyatrosudur. Scamozzi, geri plandaki kemerlerin arkasına, sokak sahnelerini gösteren üç boyutlu perspektif panoları yerleştirmişti. Rönesans tiyatrosunun en özgün yönlerinden biri de perspektife verdiği önemdi.

Rönesans döneminin başında İtalyan tiyatrosu fazla kuralcı bir yola sapmış, klasik ölçülere ve Aristoteles'in zaman, mekân ve eylem birliği (*bak.* üç birlik kuralı) ölçütüne bağlı kalma adına uzun bir süre cansız ürünler vermişti. Gene de Plautus'un açık saçık komedyaları, bu dönemde, Ariosto ve Ruzzante gibi iki önemli yazara esin kaynağı oldu. İtalyan tiyatrosuna ulusal bir dil ve yerel karakterler kazandıran bu iki yazardan sonra, İtalya'nın dünya tiyatrosuna en önemli katkısı olan *commedia dell'arte*(*) doğdu. Canlı bir halk tiyatrosu geleneğine dayanan ve farklı öğeleri bütünleştiren *commedia dell'arte* edebi bir metne değil,

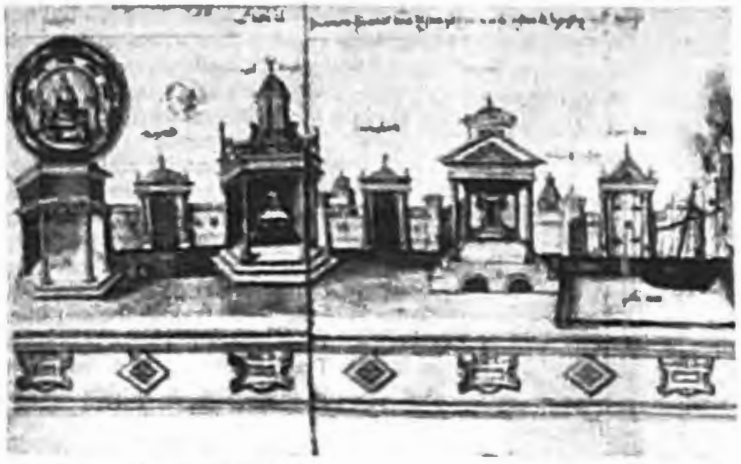

Valenciennes'de sahnelenen bir gizem oyununun dekoru, Hubert Cailleau'nun bir minyatürü, 1547; Ulusal Kütüphane, Paris
Bibliothèque Nationale, Paris

doğaçlama oyunculuğuna dayanan bir tiyatro türüydü. Kökenleri ortaçağ cambazlığına, mime ve *fabula Atellana*'ya değin götürülebilecek olan *commedia dell'arte*'nin yeniliği, topluluk oyununa dayanmasıydı: Sürekli bir arada çalışan ve çok uzun bir süre aynı rolü oynayan oyuncular, daha önce eşi görülmemiş bir virtüözlük düzeyine ulaşabiliyorlardı. Oyunlarda senaryo vardı, ama her oyuncu diyalogun kendine düşen bölümünü zaman içinde istediği gibi geliştirebiliyordu. Venedikli pinti tüccar Pantalone(*) gibi bütün tiyatroya mal olacak tipleri *commedia dell'arte* yarattı. Profesyonel kadın oyuncu kullanan ilk tiyatro da *commedia dell'arte*'ydi.

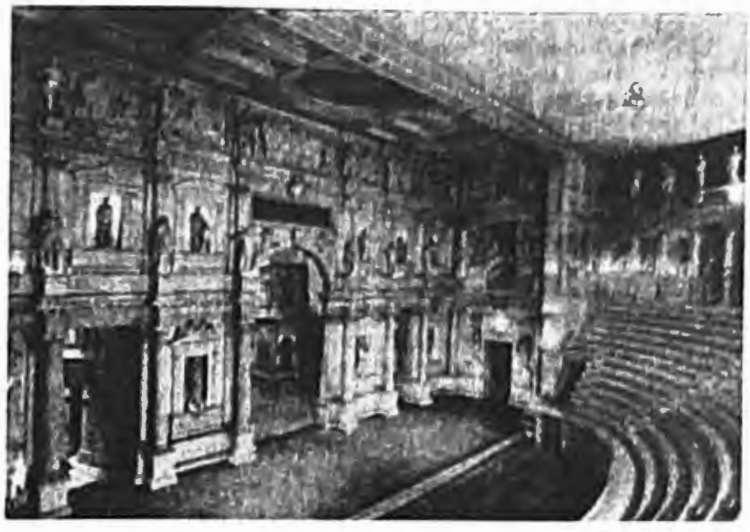

Avrupa'nın en eski kapalı tiyatrosu olan Vicenza'daki Olimpico Tiyatrosu, 1585
Foto Tapparo e Trentin

İtalyan tiyatrosu 16. yüzyılda sahneyi edebiyattan arındırırken, İspanya da tam tersini yaptı; tiyatroyu yeniden edebileştirdi, en önemli edebiyat ürünlerini tiyatro alanında verdi. İspanya Reform hareketinden etkilenmediği için, eski dinsel tiyatro, *auto sacramental*(*) (ayin oyunu) adıyla devam etti. Bu tek perdelik oyunlar, öteki ülkelerde dinsel tiyatroyu gülünçleştiren öğelerden arındırıldığı için, İspanya'nın en iyi şairleri de bu alanda yeteneklerini denemekten çekinmediler. Ülkenin ilk sabit tiyatroları da, İspanyol edebiyatının Altın Çağ(*) olarak anılan bu döneminde yapıldı. İspanyol tiyatrosu, kendini klasikçiliğin kurallarıyla sınırlamamasıyla İtalyan tiyatrosundan farklıydı: Duyguya, lirizme, tutkulu eylemlere yer veriyordu. En önemli yazarları, orta sınıf törelerini ve entrikalarını konu alan özgün bir İspanyol türü olan pelerin ve kılıç oyunu(*) tarzında binden çok yapıt yazmış olan Lope de Vega ile İspanyol barok üslubunun en tipik temsilcisi olan Calderón'du.

İtalyan Rönesansı'nın etkisi İngiltere'de daha geç ve daha zayıf hissedildi. Bu yüzden, Elizabeth dönemi (1558-1603) yalnızca tiyatroda değil, genel olarak edebiyatta özgün İngiliz geleneğinin de kurulduğu yıllar oldu. Aslında bu dönemde İngiliz tiyatrosu karşıt etkilere açık durumdaydı: Bir yandan, Protestan kilisesinin nüfuzunu kırmak için Corpus Christi Yortusu'nu kutlamak yasaklanmış, bu da gizem ve ibret oyunlarının gerilemesine yol açmıştı. Öte yandan, saray tiyatroyu İngiliz ulusal kimliğini pekiştirmek için de kullanmak istiyordu. Bütün bunlara karşı, Avrupa'daki düşünsel, ahlaki ve dinsel çatışmaların özgürleştirici etkisi de 16. yüzyılın sonuna doğru şiddetlendi. Bunun sonucunda ortaya çıkan tiyatro da bu gerilimli, yeniliklere açık ruh halini yansıtıyordu. İngiliz tiyatrosu, kendi özgün ortaçağ geleneğinden aldığı mirası kara Avrupa'sının daha incelmiş buluşlarıyla kaynaştırarak, saray tiyatrosunun sınırlarını aşan, toplumun her kesimine seslenebilen bir sanat türü yarattı. Marlowe'un, Shakespeare'in, Beaumont ve Fletcher'ın oyunlarını herkes izleyebiliyordu. İngiltere'de de ilk tiyatrolar, 1576'dan başlayarak Elizabeth döneminde kuruldu. Bu ilk tiyatrolar, daha önce oyunların sahnelendiği han avlularının biraz daha geliştirilmiş biçimiydi; seyirciler, üstü açık bir yapı içinde, yükseltilmiş bir tahta platformdan oluşan sahnenin üç yanında bulunan sıralarda oturuyordu. İzleyicilerle oyuncular arasındaki alışveriş, İtalyan tiyatrosundan daha fazlaydı. Buna karşılık biletler de daha ucuzdu. Shakespeare'in ilk oyunlarını yazmaya başladığı 1590'larda her tiyatro soylu bir kişinin desteğiyle işletiliyordu. İtalyan tiyatrosundan bir farkı da, kadın oyuncuların olmamasıydı. Kadın rollerini çoğu zaman erkek çocuklar üstleniyordu (*bak.* çocuk toplulukları). Elizabeth'ten sonra gelen James döneminde (1603-25), tiyatro içerik olarak klasikçiliğe daha çok yaklaşırken, konu zenginliğini ve ufuk genişliğini de yitirmeye başladı. Bu dönemde, Ben Jonson, John Ford, John Webster ve John Lyly gibi yazarlar zaman, mekân ve eylem birliği kurallarına önem verirken, trajedi ve komediyi de birbirinden daha kesin çizgilerle ayırdılar. 17. yüzyılın ortalarına doğru İngiliz tiyatrosu, maske ve dekor gibi görsel öğelere daha çok yer vermeye başlamıştı. 1642'deki burjuva devriminden sonra tiyatrolar kapatıldı ve sahne sanatı çok uzun bir süre eski canlılığına kavuşamadı.

Fransa'da düzenli tiyatro toplulukları 16. yüzyılda yaygınlaşmıştı. Bunların repertuvarında, ibret ve mucize oyunları kadar, kaba bürlesk ve parodiler de yer alıyordu. Ama Fransa'nın öbür Avrupa ülkeleri gibi özgün bir yerel tiyatro geleneği yoktu. Bu yüzden İtalyan Rönesansı'nın etkisini kolayca benimsedi. 17. yüzyılda ülkenin güçlü bir merkezî yönetim altında birleşmesini sağlayan Başbakan Kardinal Richelieu, en gelişmiş sahne teknolojisini içeren bir tiyatro binası yaptırdı. Richelieu, trajedi ile komedinin birbirinden ayrılması, tiyatrodan trajikomik öğelerin atılması için de çalıştı. Ama dönemin üç önemli yazarından biri olan Corneille'in *Le Cid*'i (1637) kardinalin yerleştirmeye çalıştığı klasik birlik kurallarını hiçe sayan bir trajikomediydi(*). Corneille'in rakibi Racine ise klasikçi (ya da yeni-klasik) kuralların içinde kalarak trajediye romantik bir ton kazandırdı. Konularını Yunan-Roma mitolojisinden ve tarihten alan bu iki yazara karşılık Molière, Fransız toplumunun gündelik yaşamından aldığı tiplerle kendi çağını aşan bir modern komedi anlayışının kurucusu oldu. Üstelik, dönemin en sevilen oyun yazarıydı.

17. yüzyılda Avrupa'nın başka ülkelerinde de ulusal tiyatrolar kuruldu. Ama, bunların çoğu, sınırlı bir izleyici kesimine seslenebilen saray tiyatroları olarak kalacaktı. Opera ve bale de gene aynı dönemde, soylu sınıfın seyirlik sanatları olarak gelişmişti. 17. yüzyılın ikinci yarısında, İngiliz Restorasyon dönemi (1660-85) tiyatrosu Elizabeth dönemine geri dönmek istediyse de, İngiliz aristokrasisinin soğuk mizah anlayışını yansıtan bir töre komedisinden(*) öteye gidemedi. Restorasyon tiyatrosunun en başarılı örneği sayılan William Congreve'in *The Way of the World*'ü (1700; Dünyanın Hali) bile günümüzde sahnelenmemektedir.

Orta sınıf tiyatrosunun doğuşu. 18. yüzyılın Avrupa tiyatrosuna getirdiği en büyük yenilik, yükselmeye başlayan orta sınıf için üretilen burjuva oyunlarıydı(*). Bu türün öncülüğünü Fransa'da Diderot, Almanya'da da Lessing yaptı. Orta sınıf tiyatrosu,

Palais-Royal'de sahnelenen Corneille'in *Andromède* oyununun 2. perdesi için Torelli'nin hazırladığı sahne düzenini (1650) gösteren bir oymabaskı, Metropolitan Sanat Müzesi, New York kenti
Metropolitan Museum of Art, New York kenti

ahlakçılığıyla Rönesans öncesi dinsel tiyatroyu andırıyor, ama konularını aile yaşamından alması ve duygusallığı ile daha modern bir ruh halini yansıtıyordu. İngiltere'de George Lillo, *The London Merchant: or, the History of George Barnwell* (1731; Londralı Tüccar ya da George Barnwell'in Öyküsü) adlı yapıtında orta sınıftan kişilere yer vererek bir orta sınıf trajedisi(*) yaratmayı denemiş, İtalya'da da Vittorio Alfieri oyunlarında eski Yunan öykülerinin içini güncel orta sınıf tutkularıyla doldurmuştu. Bu dönemde, klasik trajedi ve komedi, varlıklarını daha çok operada sürdürdüler. John Gay'in *The Beggar's Opera*'sı (1728, Dilenci Operası) popülerliğini daha sonra da koruyan bir şarkılı komediydi.

Komedi, 18. yüzyılın en başarılı tiyatro yapıtlarının verildiği türdür. İngiltere'de Richard Steele'in, Fransa'da Nivelle de La Chaussée'nin acıklı komedileri(*) bugün de bulvar tiyatrolarınca sürdürülen bir türün ilk örnekleriydi. Buna karşılık, Oliver Goldsmith ve Richard Sheridan, Elizabeth dönemi ve sonrasının töre komedisini geliştirdiler. Eski canlılığını yitiren *commedia dell'arte* geleneği ise Fransa'da Marivaux, İtalya'da da Goldoni ve Gozzi'nin oyunlarıyla daha edebi ve düşünsel bir yaşama kavuştu. 18. yüzyıldan günümüze kalan en popüler komediler, Fransız oyun yazarı Beaumarchais'nin *Le Barbier de Séville*'i (1775; *Sevil Berberi*, 1944) ile *Le Mariage de Figaro*'sudur (1784; *Figaro'nun Düğünü*, 1942).

19. yüzyıl ve romantizm. 19. yüzyıl romantizm çağıydı. Romantizmin başarılı olduğu edebiyat türü ise tiyatro değil, şiirdi. Bununla birlikte, Almanya'da daha 18. yüzyılın sonlarından başlayarak oldukça iddialı bir romantik tiyatro ortaya çıktı. Yeni tarzın en başarılı değilse bile en sevilen örneklerini Friedrich Schiller verdi. Goethe de başlangıçta bu akım içinde yer almış ve ilk oyunu *Götz von Berlichingen* (1773; *Demir Elli Şövalye von Berlichingen*, 1933) ile coşkunluk akımının(*) yeni ruh halini yansıtan en güçlü belgelerden birini ortaya koymuştu. Kleist'in *Prinz Friedrich von Homburg*'u da (ös 1821; *Prens von Homburg*, 1955) Alman romantik tiyatrosunun tipik ürünlerinden biriydi. Romantizm, tiyatroda güncel konuların, orta sınıf yaşamına özgü konuların yerini tarihin almasına yol açtı. Fransa'da Hugo'nun *Hernani*'si (1830; *Hernani*, 1956) ve Alfred de Musset'nin bazı oyunları, bu tarihsel duyarlığı yansıtıyordu. Almanya'da yüzyılın ikinci yarısında Wagner'in bütün sanatları birleştirmeyi amaçlayan müzik dramları(*) da tarihselciliğin atavizme doğru gerileme eğilimini temsil eder. Gerek Hugo'nun, gerekse Wagner'in yapıtlarında, sahnelemeyi son derece güçleştiren bir "insanüstü hacimler yaratma" tutkusu görülür.

19. yüzyılda tiyatroda daha hafif tarzlar da ortaya çıktı. Bürlesk(*), *burletta* (şarkılı fars) ve vodvil(*) bu dönemin en yaygın türleriydi. Eugène Scribe karakter gelişiminden çok entrikaya ağırlık verdiği ve katı teknik kurallara uyarak yazdığı için "iyi kurulu oyun" olarak adlandırılan 400'e yakın yapıtıyla Paris sahnelerinde geniş bir seyirci kalabalığı toplayabildi. Eugène-Marin Labiche aynı yöntemi fars(*) türüne uyguladı, Scribe'in bir başka öğrencisi Victorien Sardou da oyunlarının yüzeyselliğine karşın ünlü oyuncu Sarah Bernhardt'ın oyunculuğundan yararlanabildi.

Wagner'in Bayreuth'ta sahnelenen *Das Rheingold* operasının sahne tasarımını gösteren, J. Hoffmann'ın yaptığı bir resim, 1876, Tiyatro Müzesi, Münih
Theatermuseum, Münih

19. yüzyılda tiyatro sanatını sürdürenler yazarlardan çok, oyuncu-yönetmenlerdi. Bernhardt'ın yanı sıra, Charles Kean ve "sir" unvanını alan (1895) ilk oyuncu olan Henry Irving gibi oyuncular, yalnızca sıradan oyunlara değil, Shakespeare ve Racine'in yapıtlarına kendi damgalarını basarak oyunculuğun bir yorum olduğunu kanıtladılar.

19. yüzyıl sonunda tiyatroda yeniden daha "ciddi" eğilimler ortaya çıktı. Norveç'te Ibsen'in, İsveç'te Strindberg'in, Rusya'da da Çehov'un oyunlarıyla tiyatro edebi değerini yeniden kazandı. Her üç yazar da edebiyata gerçekçilik akımının içinde başlayıp daha sonra simgecilik, izlenimcilik ve dışavurumculuk gibi modernist akımların ilk örnekleri sayılan yapıtlar verdiler. Gene aynı dönemde Almanya'da Gerhart Hauptmann ile Rusya'da Maksim Gorki, kapitalizmin insan yaşamında yol açtığı yıkımı gösteren oyunlarıyla tiyatroda doğalcılığın başlıca temsilcisi oldular.

Varoluşun karanlık yüzüne işaret eden bu tür oyunlar kolayca seyirci çekemediği için, 19. yüzyılda Fransa, Almanya ve İngiltere'de, gişe hasılatını gözetmeyen bir "bağımsız tiyatro" hareketi doğdu. 1887'de Fransa'da André Antoine'ın kurduğu *Théâtre-Libre*(*) (Özgür Tiyatro), Almanya'da Otto Brahm'ın Freie Bühne'si(*) (Özgür Sahne) ve İngiltere'de Jacob Grein'ın Independent Theatre Club'ı (Bağımsız Tiyatro Kulübü) başta Ibsen olmak üzere, Hauptmann, Strindberg, Lev Tolstoy ve George Bernard Shaw gibi eleştirel ve karamsar yazarların oyunlarını sahnelemeyi üstlendi.

Tiyatroda doğalcılığın bir başka önemli ürünü de Rusya'da 1898'de kurulan Moskova Sanat Tiyatrosu'ydu(*). Çehov'un oyunlarını sahnelemesiyle ünlenen bu tiyatronun kurucusu Konstantin Stanislavski, son derece ayrıntılı ve planlı bir hazırlığa ve uzun prova süresine dayalı yönetim anlayışıyla (*bak*. Stanislavski yöntemi) tiyatroda "gerçeklik yanılsamasını" kusursuzlaştırdı.

Çağdaş tiyatro. Batı tiyatrosu bugün de genel olarak Stanislavski'nin sahne düzeni ve oyunculuk anlayışına dayalı bir gerçekçiliği sürdürmekle birlikte, 20. yüzyılın ilk yarısında dışavurumculuk, gelecekçilik ve Bertolt Brecht'in epik tiyatrosu gibi gerçekçilik karşıtı akımlar da etkili oldu. Bu akımların hepsi farklı amaçlar ve yöntemlerle de olsa, sanatın gerçeği yansıttığı düşüncesine karşı çıktılar; doğallık yanılsamasını kırarak sanatın doğal değil yapılmış bir şey olduğunu savundular. Geliştirdikleri deneysel teknikler tiyatroyu bir vakit geçirme ve eğlenme aracı olmaktan çıkardığı için de çoğu zaman seyirci çekemedi, hatta skandallara yol açtı. Bu yeni akımların bir başka özelliği de, oyun yazarları kadar sahne tasarımcıları ve yönetmenlerin de öne çıkması, kuramcı kimliğini kazanmalarıydı.

Deneysel tiyatro üzerinde etkili olmuş kuramcıların başında, İsveçli tasarımcı Adolphe Appia gelir. Appia, sahnenin bir gerçeklik atmosferi veren "sahici" dekor öğeleriyle doldurulmasına karşı çıkıyor, bunun yerine yapıtın "ruhunu" ortaya koyacak yalın bir sahne düzeni öneriyordu. Doğalcı ayrıntıların yerine, dikkati oyuncunun jestleri üzerinde toplayacak ve dramatik gerilimi çıplak bir biçimde dışa vuracak basit bir dekor gerekliydi. Appia'nın dışavurumcu görüşleri, İngiliz yönetmen Gordon Craig tarafından daha da geliştirildi. Craig, sahnede soyutlamayı uç noktasına götürdü; duyusal ve görsel değil, tinsel ya da zihinsel bir etki yaratmak için son derece öznel bir ışıklandırma yöntemi yarattı. Tek bir gotik sütunun, sahneye bir kilise havası vermekte ayrıntılı bir mukavva kilise dekorundan çok daha etkili olacağını düşünüyordu. Craig'e göre, tiyatro ve oyunculuk simgesel bir düzen yaratıyordu; oyuncunun kişiliği, hatta oynadığı kişinin özel kimliği, bu simgesel düzeni bozmamalıydı. Craig ve Appia'nın görüşleri, çok geniş bir uygulama alanı bulamadı. Yalnızca Avusturyalı yönetmen Max Reinhardt, Craig'in soyutlamaya dayalı dışavurum anlatımıyla canlı ve renkli bir oyun anlayışı arasında bir uzlaşma noktası yakalayabildi.

Rusya'da da 1917 Devrimi'nden sonra, kısa bir süre için, Stanislavski'nin doğalcı anlatımına karşı olan deneysel anlayışlar tiyatroya egemen oldu. Bu dönemde en etkili yönetmen, daha önce Stanislavski'nin yanında oyunculuk yapan Vsevolod Meyerhold'du. Craig'in izinden giden Meyerhold, dekorda soyutluğu daha işlevselci bir yöne çekti. Biyomekanik oyunculuk(*) adını verdiği yöntemle oyuncuların özel kişiliklerini silmeye ve oyunculuğu bir dizi kimliksiz fiziksel harekete indirgemeye çalıştı. Sahnenin doğal bir ortam değil, tiyatro amacıyla kurulmuş yapma bir düzen olduğunu açıkça belirtmek için, vida ve çivileri gizlenmemiş dekor öğeleri kullandı. 1918'de, ilk Sovyet oyunu olan, gelecekçi şair Mayakovski'nin *Misteriya-buff*'unu (Kutsal Güldürü) sahneleyen de Meyerhold'du. Gelecekçilik, Rusya'dakinin tam karşıtı bir siyasal görüşü

şavunmakla birlikte, İtalya'da da etkiliydi. İtalyan gelecekçileri, makine çağının hızını, şiddetini, mekanikliğini kutsayan ve seyirciyle oyun arasındaki görünmez duvarı yıkmaya yönelen kışkırtıcı gösteriler düzenlediler. 1921'de Bağımsız Deneysel Tiyatro'yu kuran Anton Giulio Bragaglia deneyselliklе izlenebilirlik arasında bir denge oluşturmaya çalıştı.

Modernizmin Almanya'daki biçimi, dışavurumculuktu. Bu akım ilk örneklerini Strindberg'in son oyunlarında, Frank Wedekind'in sahne ve kabare(*) için yazdığı ve bestelediği şarkılı oyunlarda vermişti. Dışavurumculuk, hem bireyin kendi ruhsal potansiyelini topluma karşı gerçekleştirmesini önerdiği, hem de bunun olanaksız olduğunu söylediği için, sahnede gerilimi, çatışmayı ifade eden öğelere önem veriyordu. Sanatın gösterdiği gerçeklik, dış dünyanın değişmez yüzü değil, insanın gerilen ve kaynaşan iç dünyasıydı. Bu akımın daha siyasal bir kolu da vardı; 1918 ayaklanmasına aktif olarak katılan sosyalist şair Ernst Toller'in *Die Maschinenstürmer* (1922; Makine Kırıcıları) bu eğilimin en tipik örneğiydi. Dışavurumcu tiyatro, yazarlardan çok, yönetmenlerle etkili oldu. Daha sonra Brecht'le birlikte epik tiyatro deneyine katılan Erwin Piscator, 1920'lerde, makineleri hem birer dekor öğesi hem de sahne teknolojisi olarak kullandığı oyunlarında, insanın artık yaşamadığını, ama mekanik dünyanın bir tür insani (daha doğrusu, şeytani) canlılık kazandığını gösterebilmişti.

Hamburg Thalia Tiyatrosu'nun sahnelediği Bertolt Brecht'in *Adam Adamdır* oyunu, 1990, Almanya
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Fransa'da ise deneysel tiyatro fazla gelişmedi. Bunun bir nedeni, modernizmin Fransa'ya özgü biçimi olan gerçeküstücülüğün tiyatroya fazla önem vermemesi ve sanatını da zaten seyirlik bir gösteri biçiminde gerçekleştirmesiydi. Öte yandan, yeni akımlardan etkilenen oyun yazarları ve yönetmenler de, Almanya ve Rusya'da olduğu gibi oyunculuk sanatını sarsmaya çalışmıyorlar, tam tersine oyuncuyu öne çıkaran eski *commedia dell'arte* geleneğini sürdürüyorlardı. Fransa'da, 20. yüzyılın ilk yarısında Georges Feydeau'nun bulvar komedileri popülerdi. Buna karşılık, Jacques Copeau, Louis Jouvet, Charles Dullin ve Georges Pitoëff gibi yönetmenler, seyircisiz kalma noktasına düşmeden, tiyatronun da bir sanat olduğu iddiasını elden bırakmadılar. Özellikle Pitoëff, Almanya'dakine koşut bir biçimde, dikkati oyunun düşünsel içeriği üzerinde toplamak amacıyla dekor ve oyunculuğu süsleme öğelerinden arındırdı.

İngiliz tiyatrosu, kara Avrupa'sındaki deneylerden uzak durdu. Yüzyıl başında, Bernard Shaw'un sahneyi bir felsefi ve siyasal tartışma arenasına dönüştüren oyunları ilgi çekiyordu. Granville-Barker da Shakespeare oyunlarını sadeleştirdi, geleneksel yorumlardaki tumturaklı ve ağır havayı eledi. Amerikan tiyatrosu bu dönemde aslında bir eğlence endüstrisi durumundaydı; genc de ülkenin ilk önemli oyun yazarı olan Eugene O'Neill'in yapıtları 1920'lerde sahnelenmeye başladı. İrlanda'da, da J. M. Synge ve Sean O'Casey'in oyunları, yüzyıl başlarındaki toplumsal ve ruhsal çalkantıyı yansıtıyordu.

20. yüzyıl tiyatrosunun en etkili adı, hiç kuşkusuz Bertolt Brecht'ti. Brecht'in epik tiyatro(*) anlayışı ve ADC'de 1949'da kurduğu Berliner Ensemble(*), John Arden ve Edward Bond gibi İngiliz yönetmenleri de etkiledi. Tiyatroda yanılsamaya ve edebi anlatıma karşı tepkinin bir ifadesi de belgesel tıyatro ya da olgu tiyatrosu adı verilen anlayıştı. Burada, yaşanmış bir olay fazlaca değiştirilmeden ve belgelerle desteklenerek sahneye konuyordu. Peter Weiss'ın *Ermittlung*'u (1965; *Soruşturma*, 1971) bu tarzın en başarılı örneğiydi. 1980'lerde de İskoçya'da John McGrath'ın 7:84 adlı topluluğu bu anlayışı sürdürmektedir.

20. yüzyıl tiyatrosundaki bir başka önemli eğilim de, insanla dünya arasındaki uyumsuzluğu hem insanın, hem de dünyanın anlamının silindiği noktaya kadar götüren uyumsuzluk tiyatrosuydu(*). Beckett'in sıkıntılı ve hüzünlü kuklalara dönüşmüş insanların dünyasını anlatan tiyatrosu, Arthur Adamov ve Eugène Ionesco'nun daha fantastik denemeleri, İngiltere'de Harold Pinter'ın oyunları, eleştirmenlerce bu akım içinde değerlendirilir. Tarzın kökenleri, Fransız yazar Alfred Jarry'nin 15 yaşındayken yazdığı kukla oyunu *Ubu roi*'ya (1896; *Übü*, 1963) değin götürülebilir.

Uyumsuzluk tiyatrosu sahnedeki bütün görsel ve duyusal öğeleri en aza indirmişti. (Beckett'in sonraki oyunlarından birinde, sahnede sadece bir ağız görünür.) Buna karşılık, Antonin Artaud'nun vahşet tiyatrosu(*) bu duyusal etkileri insanların bastırılmış güdülerini ayaklandırmak için kullanır. Bazı eleştirmenlerce uyumsuzluk tiyatrosu içinde değerlendirilen Jean Genet ve Fernando Arrabal'ın oyunları da kamçılayıcı gerginlikleriyle Artaud çizgisine daha yakındır.

1960'lardan sonra İngiltere ve ABD'de de seyirciyle oyuncu arasındaki mesafeyi kaldırmaya, tiyatronun dokunulmazlığını parçalamaya yönelen "alternatif tiyatro" hareketleri yaygınlaştı. Bunların en etkilileri, ABD'de Julian Beck ve Judith Malina'nın Living Theatre'ı(*) (Yaşayan Tiyatro) ile İngiltere'de epik tiyatro uygulamasını sürdüren George Devine'in İngiliz Sahne Topluluğu'ydu. Arnold Wesker, John Osborne ve John Arden gibi yeni oyun yazarlarının yapıtları Devine'in tiyatrosunda sahnelendi. Deneysel tiyatronun Avrupa'daki öncülerinden biri ise, seyircinin oyuna katılmasını savunarak hem Avrupa, hem de ABD'deki deneysel tiyatro topluluklarını etkileyen Polonyalı yönetmen Jerzy Grotowski'ydi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'de Laurence Olivier ve John Gielgud gibi Shakespeare yorumcuları, geleneksel tiyatroyu sürdürerek yeni bir klasik oyuncu kuşağının yetişmesini sağladılar. 1961'de Kraliyet Shakespeare Topluluğu'nu(*) kuran Peter Brook da, deneycilikle seyirci zevkini uzlaştırabilmiş yönetmenlerden biridir. Aynı dönemde Fransa'nın önemli yönetmenleri arasında, yönetmenin yaratıcılığına ağırlık veren tümel tiyatro (*théâtre total*) anlayışını geliştiren oyuncu ve yönetmen Jean-Louis Barrault ile klasik yapıtları daha kitlesel bir seyirci kesimine götürmeye çalışan Jean Vilar'ı anmak gerekir. Almanca konuşan ülkelerde ise 1960'lar ve sonrasında Max Frisch, Friedrich Dürrenmatt, Peter Weiss ve Peter Handke gibi yazarlar karamsar bir dünya görüşünü ilerici bir siyaset anlayışıyla birleştirmeye çalıştılar. *Ayrıca bak.* gösteri sanatları; müzikal; müzikhol ve varyete; sahne aygıtları; sahne tasarımı.

TÜRK TİYATROSU. Türk tiyatrosu Anadolu uygarlığını oluşturan çeşitli toplumların, Anadolu'ya göç eden Türklerin atalarının ve İslam dünyasının kültürel birikimine dayanan, hem Doğu, hem de Batı kaynaklı etkileri içeren bir seyirlik geleneği üstünde gelişmiştir:

Geleneksel Türk tiyatrosu. Metin And, "geleneksel Türk tiyatrosu" terimini çeşitli yapıtlarında seyirlik, köy oyunları ve halk tiyatrosu geleneğini içerecek bir biçimde, hem sözsüz, hem de söze dayanan dramatik nitelikli oyunlar için kullanmaktadır. Seyirlik köy oyunları(*) eski Ön Asya uygarlıklarının bolluk törenleri ile Anadolu'ya göç etmiş Türklerin atalarının kültüründe yer alan şaman törenlerinin bireşiminden oluşmuştur. Seyirlik köy oyunlarının yanında,

Türk el kuklaları, 19. yy
Metin And Arşivi

gene şaman kültüründen izler taşıyan köy kuklası da bugün varlığını sürdürmektedir. Şii kültürünün ürünü olan taziye(*) geleneğinin izleri de kırsal kesimde muharrem törenlerinde anlatı düzeyinde görülür.

Daha çok kentsel kesimde gelişmiş olan halk tiyatrosu geleneği içindeki söze dayalı türlerin başında meddah(*), kukla(*), Karagöz(*) ve ortaoyunu(*) yer almaktadır. Doğu kökenli çok eski bir tür olan Türk kuklası Avrupa kukla sanatının etkisi altında da kalarak gelişimini 19. yüzyılın sonuna değin sürdürmüştür. Meddahlık ise Türklerde Orta Asya'dan bu yana var olan hikâye anlatma geleneğinin İslam kültüründeki benzer gelenekle birleşmesiyle gelişmiş, son biçimini 16. yüzyılda kahvehanelerin açılmasıyla almıştır. Türk halk tiyatrosu geleneğinin en önemli ürünleri olan Karagöz ve ortaoyunu ise özellikle büyük kentlerde yaygınlaşmıştır. Karagöz yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında kalan Avrupa topraklarında da etkili bir tür olarak var olmuştur. Bugün kullanılan adıyla kayıtlara ilk kez 1834'te geçmiş olan ortaoyunu, halk tiyatrosunun en gelişmiş türüdür. Karagöz, kukla, meddah oyunlarıyla başka yerli seyirlik öğelerin bir bileşimi sayılabilecek ortaoyununun daha önceki yüzyıllarda da kol oyunu, meydan oyunu, taklit oyunu, yeni dünya oyunu gibi adlar altında var olduğu bilinir. Ortaoyunu ile Rönesans dönemi İtalyan halk tiyatrosu *commedia dell'arte* arasındaki hem adlarına, hem de yapılarına ilişkin benzerlik ise bütün araştırmacılarca kabul edilmektedir. 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında altın çağını yaşayan ortaoyunu, Tanzimat'ta benimsenmeye başlayan Batı modelindeki tiyatro ile uzun süre yarışmış, Cumhuriyet'ten sonraysa öbür geleneksel türlerle birlikte silinmeye yüz tutmuştur.

Geleneksel Türk tiyatrosunun gerek kırsal, gerekse kentsel kesimde görülen türlerinin ortak özelliklerinin başında, yazılı bir metne değil doğaçlamaya dayanması ve belirli bir tiyatro yapısı ya da sahne gerektirmemesi gelir. Şarkı, dans, söz oyunları ve taklit geleneksel Türk tiyatrosunun vazgeçilmez öğeleridir. Geleneksel Türk tiyatrosu, 19. yüzyılın gerçekçi benzetmeci Avrupa tiyatrosunda yansıyan "kapalı biçim" anlayışının tam tersine, "açık biçim" özellikleri gösterir. Geleneksel Türk tiyatrosunun temel öğesi güldürüdür. Geleneksel Türk tiyatrosunda oyun kişileri tip düzeyindedir, karakter boyutuna ulaşmaz. Bu tiyatronun bir başka özelliği de sürekli bir sergileme düzenine bağlı olmayıp bayram, düğün, sünnet vb çeşitli toplumsal olaylar içinde yer almasıdır.

Dolmabahçe Sarayı'nın tiyatrosu, 1858
Metin And Arşivi

Batılı anlamda Türk tiyatrosu. Türk halkı Batı modelinde tiyatroyla azınlıkların sunduğu tiyatro gösterileri yoluyla bir ölçüde tanışıyordu. Osmanlı sarayı ise yabancı toplulukların gösterilerine büyük önem vermiş, Batı tiyatrosunu Türk halkından daha önce benimsemişti.

İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrosu'nun sahnelediği Maksim Gorki'nin *Ayaktakımı Arasında* oyunu, 1936; İstanbul
Metin And Arşivi

Batı tiyatrosunun Türk kültürüne tam anlamıyla aktarılması Tanzimat'ta olmuştur. Batı tiyatrosunun, 1839 Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü ilkeler doğrultusunda Batı'ya yönelen Osmanlı toplumuna girişi, geleneksel Türk tiyatrosuna bir yandan birçok olumlu katkıda bulunurken, bir yandan da onun çağdaş doğrultuda gelişmesini engellemiştir.

Batı modeli tiyatronun benimsenmesiyle Türk tiyatrosu yeni bir yöneliş içine girmiştir. Her şeyden önce tiyatroda yazılı metne geçilmiş, yabancı yazarlardan yapılan çeviri ve uyarlamalar yanında Türk yazarları da oyun yazmaya başlamışlar, böylece Batı'ya oranla çok geç de olsa bir dram geleneği başlatılmıştır. Batı modelinde tiyatronun Türkiye'ye gelmesi sonucunda çerçeve sahneli yeni tiyatro yapıları kurulmuş, topluluklar bu tiyatrolarda düzenli olarak oyun sergilemeye başlamışlardır. Böylece tiyatroyu kurumsallaştırma yönünde önemli bir adım atılmıştır. Batı tiyatrosu modelini benimseyen Türk tiyatrosunun gelişimi çok genel bir yaklaşımla iki aşamada incelenebilir: Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması arasında (1839-1923) yer alan hazırlık aşaması ve Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze uzanan gelişme aşaması.

1839-1923 dönemi. Çağdaş Türk tiyatrosuna ilk önemli adım 1860'ta yapılan Gedikpaşa Tiyatrosu'yla atılmıştır. 1861'de bu tiyatroyu kiralayan Güllü Agop, 1868'de Osmanlı Tiyatrosu adlı bir topluluk kurarak Türk yazarlarına ve Türkçe oyunlara yöneldi. 1870'te Sadrazam Âli Paşa'nın İstanbul'un çeşitli bölgelerinde Türkçe oyunlar sergileyen tiyatrolar kurması koşuluyla kendisine sağladığı destekle, Türkçe oyunlar oynama imtiyazını 10 yıl elinde tutan Güllü Agop'un topluluğunda Ermeni oyuncular yanında Müslüman Türk oyuncular da yetişti. Bu oyuncular içinde en ünlüsü Ahmed Fehim'di. Osmanlı Tiyatrosu'nda Namık Kemal, Ahmed Midhat Efendi, Abdülhak Hamid, Recaizade Mahmud Ekrem gibi ünlü şair ve yazarların yapıtları, Ahmed Vefik Paşa'nın usta işi Molière uyarlamaları, özellikle ünlü Fransız melodram, güldürü ve vodvillerinin çevirileri, kantolar(*), müzikli oyunlar ve operetler sahnelendi. Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na yön verdiği 15 yılın en önemli sonuçlarından biri de izleyicinin tiyatroya alışması oldu. Bu arada padişahlar da tiyatroya büyük ilgi gösteriyordu. Abdülmecid 1858'de Dolmabahçe Sarayı'nın yakınında bir saray tiyatrosu, tiyatroya baskı ve sansür koymasıyla ünlü Abdülhamid de 1889'da Yıldız Sarayı'nın bahçesinde yabancı tiyatro ve opera oyunlarının sahnelendiği bir tiyatro salonu yaptırdı.

Türkiye'de Batılı anlamda tiyatronun kurumsallaşması ve Türkçe oyun sergilenmesi yolunda Ermeni sanatçıların katkısı, melodrama ağırlık veren Mardiros Mınakyan ve Ahmed Vefik Paşa'nın Molière uyarlamalarına ağırlık veren Tomas Fasulyeciyan'ın katkılarıyla sürdü. Bu dönemde halk tiyatrosu sanatçılarının tuluat(*) adı verilen yeni tür bir tiyatro geliştirdiği görüldü. Batı tiyatrosunun konuları ve tipleriyle geleneksel tiyatronun tiplerini ve oyunculuk biçimini birleştiren ve doğaçlamaya dayanan tuluat, bir anlamda ortaoyununun sahne üstüne çıkarılmış biçimiydi. Ortaoyunu ustalarından Kavuklu Hamdi'nin önderliğinde 1875'te ortaya çıkan bu tür, Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin yaygın bir biçimde yaşadı. Ayrılmaz öğesi olan kantoyla birlikte İstanbul'un Şehzadebaşı semtinde ramazan ayında şenlenen Direklerarası'nın başlıca gösterilerinden biri olmayı sürdürdü. Türk oyuncuların eğitimi için bir konservatuvar ve yerel yönetimce parasal açıdan desteklenen bir uygulama sahnesi oluşturulması yolunda ilk adım ise 1914'te Darülbedayi'nin kurulmasıyla atıldı; ilk Türk-Müslüman kadın sanatçı olan Afife Jale de sahneye ilk kez 1920'de Darülbedayi'de çıktı (*bak.* Şehir Tiyatrosu).

Tiyatroda Batı modelinin benimsendiği hazırlık aşaması döneminde oyun yazarlığında parlak bir atılım görülmedi. Yazarlar, daha önce hiç denemedikleri bir türde kalem oynatırken ister istemez Batılı ustalara öykündüler. Türk yazarları en çok etkileyen yabancı kaynaklar Victor Hugo'nun, Shakespeare'in, Molière'in oyunlarıyla yabancı melodramlar oldu. Bu bakımdan Türk dram sanatının İbrahim Şinasi'nin yazdığı ve ilk özgün Türk oyunu olan *Şair Evlenmesi*'yle (1860) başladığı kabul edilir. Bu oyunu, özellikle romantik yurtseverlik duygularıyla yüklü oyunlar izledi. Bu yapıtlar içinde en ünlüsü Namık Kemal'in *Vatan*

yahut Silistre'siydi (1873). Meşrutiyet'ten sonra da özgürlük konusunu işleyen romantik tarihsel oyunlar ağırlık kazandı. 1839-1923 dönemi içinde yazılan oyunlar genel olarak komediler, tarihsel dramlar, romantik dramlar, orta sınıf trajedileri ve melodramlardı. Bu dönemde yazılmış yüzlerce oyundan günümüzde de oynanabilir olanların sayısı çok azdır. Bu tür oyunların başında Ahmed Vefik Paşa'nın Molière'den yaptığı uyarlamalarla oyun yazarlığını Cumhuriyet döneminde de sürdüren Musahipzade Celal'in Batı'nın töre komedisi geleneği içinde Osmanlı toplumunu eleştirdiği oyunları gelir.

1923'ten günümüze. Cumhuriyet döneminde tiyatroda Batı modelini benimseyen Türkiye, gerek tiyatronun kurumsallaşması, gerekse oyun yazarlığının gelişmesi bakımından önemli atılımlara sahne oldu.

Tiyatroyu Türkiye'de çağdaş bir sanat alanına dönüştürme yolunda ilk büyük katkı ünlü tiyatro ve sinema adamı Muhsin Ertuğrul'dan geldi. 1927'de, Darülbedayi'nin (bugün İstanbul Şehir Tiyatroları) başına geçen Ertuğrul, yerli yazarları yüreklendirmesiyle, izleyiciye sunduğu çağdaş çeviri oyunlarla, sahneleme, oyunculuk ve dekor kullanımında güncel anlayışı yerleştirmesiyle, yetişmelerine katkıda bulunduğu kadın ve erkek oyuncularla bugünkü Türk tiyatrosunun temellerini attı.

Eğitim görmüş tiyatrocuların yetişmesinde büyük hizmet vermiş olan Ankara Devlet Konservatuvarı ise, Alman tiyatro adamı Carl Ebert'in katkısıyla 1936'da Musiki ve Temsil Akademisi'nin bir bölümü olarak açıldı. Burada, ilk mezunların çıktığı 1941'de Tatbikat Sahnesi adını taşıyan bir uygulama sahnesi oluşturuldu. Bu hazırlık aşamalarından sonra da 1949'da Devlet Tiyatroları resmen kuruldu.

1950'den sonra tiyatro kurumlarının gelişmesi bakımından önemli atılımlar gerçekleştirilmeye başladı. Tiyatronun yaygınlaştırılması yolunda devlet eliyle sürdürülen çabalar sonucunda (1970'ten bu yana Kültür Bakanlığı'na bağlı bir genel müdürlük olarak görev yapan) Devlet Tiyatroları, Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Adana, Trabzon ve Diyarbakır gibi kentlerde perdelerini açarak ve turneler düzenleyerek Türkiye'nin her yanındaki izleyiciye ulaşır hale geldi. Yetmiş yılı aşan tarihi boyunca çeşitli iniş çıkışlar yaşayan İstanbul Şehir Tiyatroları da çeşitli semtlerde beş sahneye sahip oldu. Türk tiyatrosunun gelişmesinde her zaman önemli rol oynamış olan özel tiyatroların sayısında 1960'larda büyük bir artış görüldü. Etkinliklerini 1960'lardan bu yana sürdüren özel topluluklar arasında Kent Oyuncuları, Ankara Sanat Tiyatrosu, Dormen Tiyatrosu ve Dostlar Tiyatrosu sayılabilir. Oyunculuk ve sahneleme açısından Batı modelini izleyen ödenekli ve özel tiyatrolar yanında, ortaoyunu ve tuluat tiyatrosunun oyunculuk tarzını sürdüren özel topluluklar da oldu. 1970'lerin ortalarında pek çok özel tiyatro kapandı, yeni açılanların bir bölümü de başarılı olamadı. 1980'lerin ortalarından bu yana İstanbul'daki özel tiyatrolar yeniden bir canlanma dönemine girdiler.

Türk oyun yazarlığı, Cumhuriyet döneminde Batı modelini uygulayan tiyatronun kurumsallaşması yolunda yapılan atılıma koşut olarak gelişme gösterdi. Gerçekçi Avrupa tiyatrosundan büyük ölçüde etkilenen Türk yazarları, gerçekçi doğrultuda yazdıkları oyunlarda öncelikle, Osmanlı toplumundan modern Türk toplumuna geçilirken yaşanan sancıları dile getirdiler. Bu geçiş dönemini yansıtmakta en başarılı olmuş yapıtlar Reşat Nuri Güntekin'in *Yaprak Dökümü* (1930) ve Ahmet Kutsi Tecer'in *Köşebaşı*'sı (1948) idi. Çok üretken bir yazar olan Cevat Fehmi Başkut ise toplumsal eleştirel yaklaşımını çoğunlukla güldürü çerçevesi içine yerleştirdi.

Türk oyun yazarlığında Cumhuriyet'in ilk 30 yılında ağırlık kazanan eleştirel gerçekçi yaklaşım etkisini günümüze değin sürdürdü. 1950'lerde çok partili döneme geçildiğinde devlet yönetimine ilişkin siyasal sorunlar da tiyatro sahnesinde gündeme getirildi. Aynı zamanda, toplumsal sorunları yansıtma aşamasından, bu sorunların kaynak ve nedenlerini irdeleme aşamasına geçildi. Bu dönemde Türk tiyatrosu yeni yazarlar kazandı. Aziz Nesin ve Haldun Taner bildik gerçekçi dram kalıplarını zorlayarak yeni biçim denemelerine giriştiler.

1960'lar Türk tiyatro edebiyatı için de parlak bir dönem oldu. Siyasal, ekonomik, kültürel açılardan önemli bir bilinçlenme aşamasının yaşandığı bu dönemde tiyatro, işçi ve köylü kesiminin sorunlarına eğildi. Bir yandan, orta sınıftan ailelerin yaşadığı toplumsal ve ekonomik sorunları irdeleyen gerçekçi oyunlar yazılırken, köy ve gecekondu ortamı da yaşama ve giyinme biçimi ve dil özellikleriyle sahneye getirildi.

Bu dönemin en yaygın türlerinden biri de konularını Osmanlı tarihinden, halk kahramanlarının yaşamlarından ve mitolojiden alan, şiir diliyle yazılmış oyunlardı. Güngör Dilmen, Orhan Asena, Turan Oflazoğlu, Necati Cumalı bu doğrultuda yapıtlar verdiler. 1960'ların sonlarına doğru siyasal içerikli belgesel oyunlar da yazılmaya başladı. Sermat Çağan'ın, Brecht'in epik tiyatro yöntemini doğrudan uyguladığı *Ayak Bacak Fabrikası* (1964), bu dönemde toplumcu gerçekçi yaklaşımın bir örneği oldu.

Türk oyun yazarlığına öz ve biçim açısından kişiliğini kazandırma yolunda önemli bir katkı 1960'larda Haldun Taner'den geldi. Ahmet Kutsi Tecer'in 1940'larda geleneksel Türk tiyatrosunun gevşek dokulu oyun yapısını ve göstermeci anlatımını kullanarak yazdığı *Köşebaşı* oyununun ardından, 1950'lerde ve 1960'ların başlarında göstermeci anlatımı kullanma ve tiyatroda açık biçim anlayışını benimseme yolunda oyun denemeleri yazmış olan Taner, 1964'te Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu tarafından sahnelenen *Keşanlı Ali Destanı*'yla geleneksel Türk tiyatrosunun belirleyici özelliklerini çağdaş anlamda toplumsal siyasal bir içerikle birleştiren yeni bir yerli türün, yerli epik müzikalin yaratıcısı oldu.

1960'larla gelen yeni bir tür de Türk izleyicisine gene Haldun Taner'in tanıttığı, geleneksel Türk tiyatrosunun bütün özelliklerini değerlendiren, yergi ağırlıklı politik kabare tiyatrosu oldu.

1970'lerde pek çok topluluk ağırlıkla politik tiyatro üstünde durdu. Bu dönemde sık sık yerli ve yabancı siyasal-belgesel oyunlar sahnelendi; bir yandan da gerçekçi köy oyunları, tarihsel oyunlar, geleneksel Türk tiyatrosunun özelliklerine dayalı müzikli oyunlar, kabare oyunları, epik oyunlar yazıldı. Ülkede yaşanan toplumsal siyasal çalkantılardan tiyatronun da olumsuz bir pay aldığı bu dönemin en başarılı oyunları, geleneksel Türk tiyatrosunun anlatım biçimlerini kullanmayı sürdüren Turgut Özakman'ın, aynı biçemi benimseyen Oktay Arayıcı'nın ve *Asiye Nasıl Kurtulur?* oyunuyla kazandığı ünü, gene epik türde yazdığı toplumcu gerçekçi oyunlarla pekiştiren Vasıf Öngören'in ürünleriydi.

1980'lerde ise oyun yazarlığı nicelik ve nitelik açısından bir durgunluk yaşadı. Bu dönemde Refik Erduran, Orhan Asena, Turan Oflazoğlu, Necati Cumalı, Melih Cevdet Anday, Turgut Özakman, Sabahattin Kudret Aksal, Recep Bilginer, Güngör Dilmen, Başar Sabuncu, Dinçer Sümer gibi 1950'lerden ya da 1960'lardan bu yana oyun yazmayı sürdüren yazarlar dışında, 1970'lerde yazmaya başlayan Bilgesu Erenus ve Tuncer Cucenoğlu'nun, yapıtlarıyla 1980'lerde gündeme gelen Murathan Mungan, Ülkü Ayvaz, Ferhan Şensoy ve Memet Baydur gibi yeni yazarların oyunları sergilendi.

Tiyatro 70, İstanbul'da yayımlanan (Şubat 1970-Aralık 1979) aylık tiyatro dergisi.

S. Günay Akarsu ve Tanju Cılızoğlu yönetimindeki dergide "bir üstyapı kurumu olan tiyatronun toplumun altyapısına göre biçimleneceği" ve "toplumsal yapının kendi çözüm doğrultusuna girdikten sonra tiyatronun da en elverişli ortamda boy atıp güçleneceği" ileri sürülerek "Şimdi ne yapmalıyız?" sorusuna yanıt aranıyordu.

Nisan 1971'deki 12. sayısında yayımına ara veren dergi, 10 Aralık 1971'de Seçkin Selvi (Cılızoğlu) yönetiminde yeniden yayımlanmaya başladı ve bu dönemde 48 sayı çıktı. Özdemir Nutku, Metin And, Cevat Çapan, Haldun Taner, Ömer Atila Sav, Turan Oflazoğlu, Hayati Asılyazıcı, Sevda Şener, Yılmaz Onay, Zihni Küçümen, Rutkay Aziz, İsmet Küntay, Tahir Özçelik, Cengiz Gündoğdu gibi yazarların yazı ve eleştirilerine yer verilen dergide, Brecht ve Kazancakis gibi yabancı yazarlarla Türk yazarların oyunları da yayımlandı.

tiyatrolar savaşı, İngiltere'de Elizabeth döneminde, oyun yazarları Ben Jonson(*) ile John Marston(*) ve Thomas Dekker(*) arasındaki atışma. Jonson'ın çocuklardan oluşan bir tiyatro topluluğuna Marston'ın da rakip bir topluluğa oyun yazdığı dönemde sürdürülen bu tartışma Marston'ın 1599'da *Histriomastix* adlı oyununda Jonson'ı alaya almasıyla başlamıştı. Jonson buna 1599'da, *Every Man Out of his Humour* (Herkes Bir Başka Havada) adlı yapıtında Marston'ın "tumturaklı" üslubuyla alay ederek karşılık verdi. Marston gene aynı yıl yazdığı *Jack Drum's Entertainment*'ta (Jack Drum'ın Eğlencesi) Jonson'ı karısı tarafından aldatılan bir tip olarak çizdi. Atışma ertesi yıl doruk noktasına ulaştı. Jonson *Cynthia's Revels* (Cynthia'nın Şenlikleri) oyununda Marston ve Dekker'la, Marston *What You Will*'de (Nasıl İsterseniz) Jonson'la alay etti. Marston'ın saldırısını önceden tahmin eden Jonson, 1601'de sahnelenen *Poetaster* (Şair Müsveddesi) oyununda Marston'ı bir şair müsveddesi ve aşırmacı, Dekker'ı da kostüm giydiricisi ve aşırmacı olarak canlandırdı. Dekker ve Marston ise Jonson'ın "işgüzarlığıyla" alay ettiler. 1604'te Marston *The Malcontent* (Doyumsuz) adlı yapıtını Jonson'a ithaf ettiğinde atışma sona ermişti.

Bazı araştırmacılara göre bu çekişme tiyatronun doğası üzerine görüş farklılığından kaynaklanmıştır. O dönemde büyük oyunları taşra turnelerinde iş aramaya zorlayacak kadar yaygın olan çocuk toplulukları arasındaki yoğun rekabet de bu mücadeleyi alevlendirmiştir.

tiyazin, dört karbon, bir azot ve bir kükürt atomundan oluşmuş altılı halka yapısına sahip üç heterosiklik organik bileşiğin ortak adı.

Bunlardan, 1,4-tiyazinden pek çok bileşik geliştirilmiştir. En yaygın türevlerinden biri olan fenotiyazin ($C_{12}H_9NS$) çiftlik hayvanlarında solucan düşürücü ve böcek ilacı olarak kullanılmıştır. Yatıştırıcı olarak kullanılan klorpromazin, uzun etkili bir antihistaminik olan prometazin hidroklorür ve

Parkinson hastalığının tedavisinde kullanılan dietazin hidroklorür fenotiyazın türü ilaçlar arasındadır. Ayrıca metilen mavisi de dahil olmak üzere birçok boya maddesi fenotiyazin yapısındadır.

Kükürt ve azot atomlarının birbiri ardı sıra yer aldığı 1,2-tiyazine ve türevlerine oldukça az rastlanır. Serbest olarak bulunmayan 1,3-tiyazinin ise en önemli türevi değerli bir antibiyotik olan sefalosporin C'dir.

tiyazol, üç karbon, bir azot ve bir kükürt atomundan oluşmuş beşli halka yapısına sahip heterosiklik bileşiklerin ortak adı. Tiyamin (B_1 vitamini), basitrasin ve penisilinler gibi biyolojik aktif doğal bileşiklerin yanı sıra bireşim yoluyla elde edilen birçok ilaç etken maddesi, boya ve sanayide kullanılan bazı kimyasal maddeler de tiyazol halkası içerir.

Tiyazol grubunun en basit üyesi olan tiyazol (C_3H_3NS) ender olarak hazırlanan bir sıvıdır. Rodanin, kırmızı renkli rodanin boyası ve sarı renkli primulin boyası tiyazol bileşikleri arasındadır. Sülfatiyazol, sülfasüksidin ve tiyazosülfon (Promizol) tiyazol grubundaki yapay ilaç etken maddeleridir. Kauçuğun sertleşmesini (vulkanizasyonu) hızlandırmada kullanılan 2-merkaptobenzotiyazol (Mertax) da bir tiyazol türevidir.

tiyofen, molekül formülü C_4H_4S olan, en basit kükürtlü aromatik bileşik. Tiyofenin fiziksel ve kimyasal özellikleri benzeninkine çok benzer. Benzen gibi kömür katranında bulunan bu bileşik ilk olarak 1883'te elde edildi. Bugün sanayide bütan ya da bütenin kükürt ya da kükürt dioksitle tepkimesi yoluyla hazırlanır. Bazı bitki pigmentleri ve doğal ürünler tiyofen yapısında bileşiklerdir. Biyotin ise indirgenmiş bir tiyofen türevidir. Tiyofen çekirdeği içeren antihistamin etkili metapirilen ve öbür başka bazı yapay ilaçlar dışında ticari açıdan önemli olan pek fazla yapay tiyofen bileşiği yoktur.

tiyokarbamit *bak.* tiyoüre

tiyol, MERKAPTAN olarak da bilinir, alkol ve fenol bileşiklerine benzeyen, ama yapılarında oksijen yerine kükürt bulunan organik bileşiklerin ortak adı. Amerika kokarcalarının ve yeni kesilmiş soğanın salgıladığı kötü koku tiyol bileşiklerinden kaynaklanır. Kokularının çok kötü olması, arıtma işlemlerinde kullanılan katalizörlerle tepkimeye girmesi ve yandığında kükürt dioksit oluşturması nedeniyle tiyollerin petrol ve doğal gazda bulunması istenmez.

Tiyoller tiyoester ve tiyoeter (sülfür) oluşturmak gibi alkollerinkine benzer birçok tepkimeye girer. Ancak yükseltgenmeleri alkollerden oldukça farklıdır. Bir alkolün yükseltgenmesi sonucunda genellikle karbon atomunun yükseltgenme durumunun değiştiği bir ürün oluşur, bir tiyol yükseltgendiğinde ise kükürt atomu etkilenir. Orta kuvvette yükseltgeyiciler tiyolleri disülfürlere dönüştürür, daha kuvvetli olanlar ise sülfonik asit oluşturur. Alifatik tiyoller çoğunlukla alkil halojenürler ile sodyum hidrosülfürden ya da alkenler ile hidrojen sülfürden, aromatik tiyoller ise diazonyum tuzları yoluyla amino bileşiklerinden elde edilir. Bir tiyol bileşiğinin kaynama noktası genellikle benzer yapıdaki bir alkol bileşiğininkinden çok daha düşüktür. Örneğin, metantiyol 6°C'de, metanol ise 65°C'de kaynar. Basit yapılı alifatik tiyoller keskin kokularından ötürü gaz yakıtlara uyarıcı olarak katılır ve hafif zehirlidir.

tiyoüre, TIYOKARBAMIT olarak da bilinir, üreye benzeyen kükürtlü organik bileşik. Ürenin molekül formülü $CO(NH_2)_2$, tiyoüreninki ise $CS(NH_2)_2$'dir. Tiyoüre de aynı üre gibi kimyasal bileşimi aynı olan bir bileşiğin molekülünün yeniden düzenlenmesi yoluyla elde edilir. Örneğin amonyum tiyosiyanat (NH_4SCN) ısı karşısında tiyoüreye döner. Ama, tiyoüre üretiminde en çok siyanamite hidrojen sülfür katılması yönteminden yararlanılır. Kimyasal özellikleri üreninkilere çok benzeyen tiyoüre ticari açıdan çok önemli değildir. Başlıca, fotoğrafçılıkta tespit banyosunda, ısısertleşir (termoset) reçinelerin üretiminde, böcek ilaçlarında, dokumacılıkta, bazı boya ve ilaçların hazırlanmasında kullanılır. Renksiz kristaller halinde oluşan tiyoüre 182°C'de erir; öldürücü dozu çok iyi belirlenmemiş olmakla birlikte zehirlidir.

Tizi Uzu, Cezayir'in ortakuzey kesiminde, Büyük Kabiliye'de kent. Tizi Uzu Irmağının dar vadisinde yer alır. Kent Osmanlılar tarafından kuruldu ve Fransızların yönetimi altında bulunduğu dönemde genişletildi. Günümüzde sepetleriyle tanınan bir ticaret merkezidir. Kentte Cezayir Otel ve Turist Teknolojisi Enstitüsü yer alır. Zeytin, incir, üzüm yetiştirilir ve işlenir. Nüfus (1977 geç.) 73.120.

Tiziano, tam adı TIZIANO VECELLIO ya da VECELLI (d. 1488/90, Pieve di Cadore, Venedik Cumhuriyeti - ö. 27 Ağustos 1576, Venedik), Venedik okulunun büyük ustalarından İtalyan Rönesans ressamı. Portreleri, çıplak figürleri, dinsel ve mitolojik konulu resimleriyle resim sanatında her açıdan büyük başarı göstermiş, sağlığında kavuştuğu ünü günümüze değin sürekli korumuştur.

Küçük bir memurun oğluydu. Dokuz yaşındayken kardeşi Francesco ile birlikte Venedik'te bir akrabasının yanına giderek mozaik ustası Sebastiano Zuccato'ya çırak oldu. Çok geçmeden Bellinilerin atölyesine girdi ve Giovanni Bellini'den ders aldı. İlk dönem yapıtlarında hem bu eğitimin hem de birlikte çalıştığı ve gene Giovanni Bellini'nin izleyicisi olan Giorgione'nin güçlü etkileri görülüyordu. Hatta Giorgione'yle ortak çalışmaları 16. yüzyılın başından kalma birçok yapıttan, özellikle de portrelerden hangisini kimin yaptığının saptanamamasına yol açtı. Tiziano'nun ilk bağımsız çalışması, Padovalı Aziz Antonio'nun üç mucizesini konu aldığı Scuola del Santo (Aziz Okulu) freskleri (1510-11) oldu. Giorgione etkisindeki son resmi sayılan "İnsanın Üç Evresi"nden (y. 1515, İskoçya Ulusal Galerisi, Edinburgh) sonra ise kendi üslubunu geliştirerek Giorgione'nin şiirsel yaklaşımı yerine gerçekçi bir anlatıma yöneldi.

"Kendi Portresi", Tiziano'nun bir çalışması, y. 1550; Prusya Kültür Varlıkları Devlet Müzesi, Berlin
Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Gemäldegalerie, Berlin

Tiziano'nun 1525'te evlendiği Cecilia adlı kadından iki oğlu ve biri bebekken ölen iki kızı oldu; 1530'da karısı ölünce bir daha evlenmedi. Küçük oğlu Orazio sonradan ressam ve Tiziano'nun baş yardımcısı oldu.

Tiziano'nun ilk önemli dinsel konulu resmi Sta. Maria dei Frari Kilisesi (Venedik) ana altarı için yaptığı "Meryem'in Göğe Çıkışı" (1516-18) adlı anıtsal kompozisyondu. Bu dönem resimlerinde figürlerin pozları yer yer Raffaello ve Michelangelo'yu anımsatmakla birlikte yarattığı tipler, arka plandaki manzara ve renk kullanımı bütünüyle özgündü. Gene aynı kilise için 1519-26 arasında gerçekleştirdiği "Pesaro Madonnası"nda Madonna ve Azizler ile Pesaro ailesinin erkeklerinden oluşan figürleri büyük bir kilise portiğine yerleştirerek yeni bir kompozisyon düzeni yarattı. İzleyen yıllarda birçok Venedikli ressamın kullandığı bu model Rubens ve van Dyck gibi barok ustalara da esin kaynağı oldu.

Tiziano 1518-24 arasında Ferrara dükü I. Alfonso'nun şatosu için bir dizi mitolojik konulu resim yaptı. Aralarında "Venüs'e Tapınma" (1518-19; Prado Müzesi, Madrid) ile "Bacchus ve Ariadne"nin de (1520-23, Ulusal Galeri, Londra) bulunduğu bu resimlerinde bozulmamış eskiçağ dünyasını neşeli bir hava içinde ve ince bir mizah anlayışıyla yansıttı. Yoğun bir yeşillik içinde betimlediği figür gruplarının asimetrik düzenini, zengin ve sıcak renk kullanımıyla dengeledi. Karısının ölümünden sonra ise canlı anlatım ve renklerden uzaklaşarak daha dingin bir kompozisyon düzenine ve soluk renklere yöneldi. Örneğin "Meryem'in Tapınağa Sunuluşu"nda (1534-38, Venedik Akademisi) durgun ve ağırbaşlı bir hava egemendi.

Ünü artık Venedik'in sınırlarını iyice aşan Tiziano 1530'da V. Karl'ın (Şarlken) taç giyme törenini betimlemek üzere Bologna'ya çağrıldı. 1530 ve 1533'te portrelerini yaptığı V. Karl tarafından bir sanatçı için görülmedik bir onur olan şövalyelik unvanıyla ödüllendirildi. Bu tarihten sonra Habsburglar en önemli müşterileri oldu. 1520'lerde ve 1530'larda önde gelen İtalyan soylularını konu alan çok sayıda portre çalışması da yaptı. "Alfonso d'Avalos, Vasto Markisi" (1533, Ganay Markisi Koleksiyonu, Paris), "Francesco Maria della Rovere, Urbino Dükü" (1536-38, Uffizi Galerisi, Floransa) ve "Dük Andrea Gritti"de (1535-38, Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D. C.) olduğu gibi bu çalışmaları idealize edilmiş yüzleri, tavır ve glysileriyle resmi portre niteliğindeydi.

Tiziano "İsa Pilatus Önünde" (1543, Sanat Tarihi Müzesi, Viyana) adlı yaptıyla yeni bir döneme girdi. Bir önceki resimlerinin Rönesans'a özgü ağırbaşlı havasından uzaklaşarak maniyerizmin hareketli, kıvrak kompozisyon anlayışı ile ışıltılı renk kullanımını benimsedi.

Yaşamı boyunca bir kez gittiği Roma'da (1545-46) Farnese ailesinin ve Papa III. Paulus'un portrelerini yaptı. Ardından 1548'de imparatorun ("İmparator V. Karl Mühlberg'de", Prado Müzesi, Madrid), 1550-51'de de veliahtın ("II. Philipp", Prado Müzesi, Madrid) portrelerini yapmak üzere Augsburg'a gitti.

"Aziz Laurentius'un Şehit Edilmesi" (1548-57, Gesuiti, Venedik) gibi son dönem dinsel resimlerinde ilk kez "İsa Pilatus Önünde"de görülen ve barok kompozisyon

anlayışının habercisi sayılan eğri kompozisyon düzenine yer verdi. Gene bu son döneminde gölgeli ışık kullanımına yöneldi. Son dinsel konulu başyapıtı kendi mezar şapeli için tasarladığı ve Palma il Giovane'nin bitirdiği "Pietà" (1576, Venedik Akademisi) oldu.

Tiziano 1538'de "Urbino Venüsü" (Uffizi Galerisi, Floransa) ile aldığı Venüs temasını "Venüs ve Cupido Orgcu ile Birlikte" (Prado Müzesi, Madrid), "Venüs ve Lutçu" (y. 1560, Metropolitan Sanat Müzesi, New York) ve "Aynalı Venüs" (1550-55, Ulusal Sanat Müzesi, Washington, D. C.) gibi mitolojik konulu resimlerinde yeniden kullandı. Yaklaşık 1559-62 arasında yaptığı "Europa'nın Kaçırılışı" (Gardner Müzesi, Boston) mitolojik konulu resimlerinin en yetkinlerinden biriydi. Önceki duyumsal resimlerine göre çok lirik bir anlatımı olan bu resimde eğri kompozisyona düşkünlüğü bir kez daha ortaya çıktı. II. Philipp için gerçekleştirdiği "Diana ve Callisto" ile "Diana ve Aktaion" (1559, İskoçya Ulusal Galerisi, Edinburgh) gene bu tür resimlerindendi.

Tiziano kendisinden sonraki pek çok sanatçıyı doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen en önemli Rönesans ressamları arasında sayılır.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. "Kutsal ve Profan Aşk" (1512-15, Borghese Galerisi, Roma), "Eldivenli Adam" (1520-22, Louvre Müzesi, Paris), "Federico II Gonzaga, Mantova Dükü" (y. 1523, Prado Müzesi, Madrid), "Dikenli Taçlı İsa" (1546-50, Louvre Müzesi, Paris), "III. Paulus Torunları Ottavio ve Kardinal Alessandro Farnese ile Birlikte" (1546, Capodimonte Ulusal Müze ve Galerisi, Napoli), "Kendi Portresi" (y. 1550, Prusya Kültür Varlıkları Devlet Müzesi, Batı Berlin), "Üçleme" (1554, Prado Müzesi, Madrid), "Meryem'e Müjde" (1560-65, S. Salvatore Kilisesi, Venedik), "Dikenli Taçlı İsa" (1570-76, Eski Pinakotek, Münih), "Nympha ve Çoban" (y. 1570, Sanat Tarihi Müzesi, Viyana), "Targuin ve Lucretia" (1571, Fitzwilliam Müzesi, Cambridge).

Tiznit, Fas'ın Sud bölgesinde il ve il merkezi kent. Tiznit kenti, Atlas Okyanusu kıyısının ve Anti-Atlaslar'ın bir parçasını oluşturan Taşilla ve Varzemimen dağlarının yakınında yer alır. Mevlay Hasan'ın hükümdarlığı sırasında askeri bir üs olarak kuruldu (1882). Bu dönemde Sus Irmağı kıyılarında ve yöredeki dağlık bölgede yaşayan halklara boyun eğdirmek için kentten askeri seferler düzenlendi. Tiznit 1917'de Fransız birliklerince işgal edildi ve 1956'da bağımsız Fas Krallığı kurulana değin Fransa'nın yönetiminde kaldı. 6 km uzunluğunda surlarla çevrili olan kent günümüzde bir pazar merkezidir. Kentte ve çevresinde sulamayla meyve, hurma, sebze ve arpa yetiştirilir. El sanatları arasında kuyumculuk, gümüş işçiliği ve kabzası kakmalı silah yapımı sayılabilir. Kent Agadir'e karayoluyla bağlanır.

Yüzölçümü 6.960 km² olan Tiznit ili kuzeyde Agadir, doğuda Tata, güneyde Gulimim illeri, batıda da Atlas Okyanusu ile çevrilidir. İlde koyun, keçi ve sığır beslenir, tahıl yetiştirilir. Dağlarda demir cevheri yatakları vardır. Nüfus (1971) kent, 11.391; (1992 tah.) il, 381.000.

Tjokroaminoto, Omar Said (d. 16 Ağustos 1882, Desa Bakur, Madiun, Cava - ö. 17 Aralık 1935, Yogyakarta, Endonezya), Endonezyalı milliyetçi önder. Sarekat Islam (İslam Birliği) adlı örgütü siyasal bir güç durumuna getirmiştir.

1912'de Çinlilerin giderek artan rekabeti karşısında Endonezyalı tüccarların çıkarlarını korumak amacıyla kurulmuş olan (1911) Sarekat Dagang Islam'ın (Müslüman Tüccarlar Birliği) başına geçti. Adını Sarekat Islam olarak değiştiren örgütün etkinlik alanını genişletti ve Batı'daki modelleri örnek alarak yeniden örgütledi.

Tjokroaminoto güçlü kişiliğiyle Cavalı köylüler arasında büyük saygınlık kazandı. 1914'e gelindiğinde bölgede gelişen dinsel nitelikli kurtuluş hareketinin en önemli kişisi durumuna gelmiş, Sarekat Islam ise dinsel temalar kullanan siyasal bir hareket kimliği kazanmıştı. Ama güçlü bir siyasal önder olmayan Tjokroaminoto, açık ve tutarlı bir siyaset belirleyemedi ve Hollanda egemenliğine karşı mücadelede birliği öne çıkarması çeşitli uzlaşmalar yapmasına yol açtı. Bu da daha tutarlı programlara sahip olan öbür grupların güçlenmesinde etkili oldu.

Tjokroaminoto Sarekat Islam'ın ilk yıllarında aralarında daha sonra Endonezya'nın ilk devlet başkanı olan Sukarno'nun da bulunduğu bazı genç milliyetçilerle ilişki kurdu. Kızıyla evlenen Sukarno'nun yetişmesinde önemli rol oynadı. 1918'de Halk Konseyi'ne (*Volksraad*) seçilen Tjokroaminoto, 1921'de yalancı tanıklık suçundan Hollandalılarca hapse atıldıysa da ertesi yıl salıverildi. 1923'te karısından ayrılan Sukarno, aynı yıl Tjokroaminoto'yla siyasal ilişkilerini kopararak daha radikal bir çizgi benimsedi. Ama sonradan araları düzeldi ve Sukarno Tjokroaminoto'nun hapisten çıktıktan sonra yayımlamaya başladığı *Bandera Islam*'a yazılar yazdı. Tjokroaminoto, Sarekat Islam'ın ilk günlerinde sahip olduğu güç ve etkiyi pasif ve uzlaşmacı tutumu nedeniyle yeniden elde edemedi.

tjurunga, Avustralya Yerli dininde, mitolojik yaratık ve bu yaratığı temsil eden, ahşap ya da taştan yapılma dinsel tören figürü. Aranda dilinden gelen *tjurunga* sözcüğünün belirli dinsel törenler, taş ve tahta yığınları, boğa sesi çıkaran çalgılar, yer resimleri, toprak höyükler, tören kazık ve armaları, başlıklar ve dinsel şarkılar gibi tabu sayılan kutsal ya da dokunulmaz şeyleri kapsayan geniş bir anlamı vardı. Günümüzde ise terim daha yaygın olarak kutsal desenler oyulmuş düz ve oval taşlarla, uzunluğu 5 cm ile 3 m arasında değişen ve mitolojik kaynaklı süslemeler taşıyan tahta parçalarını belirtir. *Tjurunga*'ların çoğu erkeklerin katıldığı gizli-kutsal törenlerde kullanılırdı. Kadınların törenlerinde benzer bazı küçük eşyalara yer verilirdi. Erkekler aşk büyüsü yaparken bunların daha küçük örneklerini kullanırlardı.

Avustralya Yerlileri arasında herkesin bir *tjurunga* ile kişisel bir bağı vardır. Yetişkinliğe geçiş törenlerinde erkek çocuklara kendi yerel soylarının ve başka soyların *tjurunga*'sı tanıtılır; daha sonra her genç kendi *tjurunga* nesnesini alır ve buna ilişkin bilgileri öğrenir. Ölen kişi *tjurunga*'sıyla birlikte gömülür. Bu yapılmazsa ruhun, mitolojik yaratığın kendisi olan *tjurunga* "bedeni"ni arayacağına inanılır.

Tjurunga özünde belli yerel soy grupları içinde yer alanların yok edilemez kişiliklerini simgeler. Yaşamın sürekliliğini ve insanın ölümsüzlüğünü ifade eder. İnsan ile *Altjira* (Düş Görümü) denen mitolojik dönem, insan ile büyük mitolojik yaratıklar ve günlük yaşamın maddi yönleri ile insanlığın manevi mirası arasındaki iletişimi *tjurunga*'ların sağladığına inanılır.

Tlaloc (Nahuatl dilinde "Tomurcuk Verdiren"), Aztek yağmur tanrısı. İri, yuvarlak gözlü ve uzun azı dişli bir maske takmış olarak betimlenen figürlerinin ilk örneklerine İS 3-8. yüzyıllar arasındaki Teotihuacán kültüründe rastlanır. Aynı dönemde Mayaların taptığı yağmur tanrısı Chac'la büyük benzerlikler taşır.

Aztek uygarlığı döneminde bütün Meksika'ya yayılan Tlaloc kültüne büyük önem verilirdi. Kâhin takvimlerinde Tlaloc günlerin sekizinci hükümdarı ve gecelerin dokuzuncu efendisi olarak yer alırdı. On sekiz

Tlaloc, Tepantitla'daki bir duvar resminden ayrıntı, Teotihuacán kültürü, 3-8. yy
Hamlyn Group Picture Library

aylık dinsel yılın beş ayı Tlaloc'a ve dağ doruklarında yaşadıklarına inanılan öteki tanrılara (Tlaloque) adanmıştı. Dinsel yılın ilk ayı Atlcaualo ile üçüncü ayı Tozoztontli'de Tlaloc'a çocuklar kurban edilirdi. Altıncı ay Etzalqualiztli'de yağmur yağdırmakla görevli Aztek rahipleri gölde yıkanır, yağmur yağması için su kuşlarının seslerini taklit eder ve büyülü sis çıngıraklarını (*ayauhchicauaztli*) kullanırlardı. On üçüncü ay Tepeilhuitl ise Tlaloque'ye adanmıştı; bu ayda yoğrulmuş horozibiği etinden yapılma küçük tasvirler dinsel törenle "öldürülerek" yenirdi. On altıncı ay Atemoztli'de de benzer bir tören yapılırdı.

Tlaloc, kuzeyli savaşçı kabilelerin Orta Meksika'yı ele geçirmesinden önce, yüzyıllar boyunca bölgedeki çiftçi kabilelerinin ana tanrılarından biri olarak varlığını korumuştu. Savaşçı kabilelerle birlikte bölgeye Huitzilopochtli(*) ve Tezcatlipoca(*) kültleri de girdi. Aztekler bağdaştırıcı bir yaklaşımla hem Huitzilopochtli'yi, hem de Tlaloc'u en büyük tanrı olarak benimsediler. Başkent Tenochtitlán kentindeki Büyük Tapınak'ta (Teocalli), her iki tanrıya ayrılmış, eşit büyüklükte iki kutsal bölüm yer alıyordu. Yağmur tanrısı başrahibi Quetzalcóatl Tlaloc Tlamacazqui'nin (Tüylü Yılan, Tlaloc'un Rahibi) unvanı ve konumu Güneş tanrısı başrahibininkine eşitti.

Saygı gördüğü kadar korku da uyandıran Tlaloc, yağmur yağdırdığı gibi kuraklığa ve açlığa da neden olabilirdi. Yeryüzüne yıldırımlar fırlatır, korkunç kasırgalar estirirdi. Tlaloque ise yeryüzüne bereketli yağmurlar yağdırabilir ya da ekinlere zarar veren seller gönderebilirdi. Bu tanrıların ayrıca cüzam, romatizma, vücutta su toplanması gibi hastalıklara da neden olduklarına inanılırdı. Azteklerin ölüleri yakma geleneğine karşın, bu hastalıklardan ölenlerle boğulma ya da yıldırım çarpması sonucunda ölenler gömülürdü. Bu yollarla yaşamı sona erenlerin Tlaloc'un cenneti olan Tlalocan'da sonsuza değin mutlu bir yaşam süreceklerine inanılırdı.

Tatlı su gölleriyle küçük akarsuların tanrıçası olan ve Matlalcueye (Yeşil Etekli Kadın) olarak da bilinen Chalchiuhtlicue (Yeşim Etekli Kadın) Tlaloc'un eşi sayılırdı.

Tlaquepaque, Meksika'nın ortabatısında, Jalisco eyaletinin ortakuzeyinde kent. Eskiden San Pedro Tlaquepaque adıyla anılan kent, Guadalajara Vadisinde, deniz düzeyinden yaklaşık 1.650 m yükseklikte yer alır. 11 km kuzeydoğudaki eyalet merkezi Guadalajara'nın banliyölerinden biridir.

Cam eşya, çanak çömlek ve dokumalarıyla ünlü bir el sanatları merkezidir. Aynı zamanda buğday, mısır, yerfıstığı, şekerkamışı, tütün, sebze ve meyve üreten bir tarım bölgesinin üretim ve ticaret merkezi konumundadır. Guadalajara'ya yakınlığı nedeniyle kente kara, hava ve demir yoluyla kolayca ulaşılabilir. Nüfus (1980) 133.500.

Tlaxcala, Meksika'nın ortadoğusunda eyalet ve eyalet merkezi kent. Tlaxcala kenti Zahuapan Irmağının kıyısında, La Malinche Yanardağının kuzeybatı eteğinde, deniz düzeyinden 2.252 m yükseklikte yer alır. Yerli Tlaxcalalıların yaşadığı bir bölgede bulunan kentin tam adı Tlaxcala de Xicohténcatl'dır. "De Xicohténcatl" tanımlaması, İspanyol fatih Hernán Cortés'e destek olunmasına şiddetle karşı çıkan bir Yerli şefinin anısını yaşatmak için kentin adına eklenmiştir. 1519'da kenti ele geçiren Cortés, iki yıl sonra burada Amerika kıtasının ilk kilisesini (San Francisco Kilisesi) kurmuştur. Kentin yakınlarında Ocotlán Tapınağı ve arkeolojik kalıntılar vardır. Yörede mısır ve fasulye yetiştirilir, hayvancılık yapılır. Oldukça gelişmiş bir tekstil sanayisine sahip olan kentte pamuklu, yünlü ve sentetik iplik üretilir. Tlaxcala güneydeki Puebla'yla batıdaki México'ya karayoluyla bağlanır.

Yüzölçümü 4.016 km² olan Tlaxcala eyaleti kuzeydoğu, doğu ve güneyde Puebla, batıda México, kuzeybatıda Hidalgo eyaletleriyle çevrilidir. Meksika'nın en küçük eyaleti olan Tlaxcala'nın deniz düzeyinden ortalama yüksekliği 2.100 m'dir. Serin ve sağlıklı bir iklime sahip olmakla birlikte sık sık görülen don olayları tarıma zarar verir. Eyalet, Azteklerin egemenliğini tanımayan ve Meksika'nın fethi (1519-21) sırasında Hernán Cortés'in başlıca müttefiki olan Tlaxcala Prensliği'yle aşağı yukarı aynı toprakları kapsar. İspanyollar sömürge yönetimi boyunca kendilerine sadık kalan Tlaxcalalılara birçok ayrıcalık tanıdılar. Savaşçı bir halk olan Tlaxcalalılar Meksika Bağımsızlık Savaşı'nda ve 1847'de ABD'yle yapılan savaşta büyük yararlılık gösterdiler.

Ekonomisi hemen hemen bütünüyle tarıma dayanan eyalette tahıl (mısır ve arpa) yetiştirilir, inek ve güreştirmek üzere boğa beslenir. El sanatlarının zengin olduğu Tlaxcala'da renkli süslemelerle bezeli omuz atkılarıyla (*serape*) yünlü dokuma üretimi de önemlidir. Sanayi tesislerinin ağırlığını oluşturan kumaş fabrikalarında kaliteli yünlüler üretilir. Nüfus (1980) kent, 13.000; (1990) eyalet, 761.277.

Tlazoltéotl (Nahuatl dilinde "Kirlilik Tanrıçası"), IXCUINA ya da TLAELQUANI olarak da bilinir, saflıktan uzak, günahkâr davranışları temsil eden Aztek tanrıçası. Huaxteca körfez ovalarındaki halklardan alındığı sanılır. Önemli ve çok yönlü bir toprak ana tanrıçaydı. Yaşamın değişik evreleriyle bağlantılı dört ayrı kimliğe bürünürdü. Genç bir kadın olarak hafifmeşrep ve baştan çıkarıcıydı. İkinci kimliğinde insanları kötü alışkanlıklara sürükleyen yıkıcı bir tanrıçaya dönüşürdü. Orta yaşlarda, insanların günahlarını yüklenebilen büyük bir tanrıça biçimini alırdı. Son kimliğinde gençlere musallat olan öldürücü ve korkunç bir kocakarı olarak ortaya çıkardı. Aztekler tören kurallarının çiğnenmesini, yasak cinsel ilişkileri ve geleneklere uymayan davranışları günah ya da "kirli" sayarlardı. Tlazoltéotl, rahiplerine itirafta bulunan insanların günahlarını bağışlama gücüyle ünlüydü. Bir kimliğiyle insanları günaha sürüklerken, başka bir kimliğiyle günah işleyenleri bağışlayabiliyor ve dünyayı günahtan arındırıyordu. Kaba pamuktan yapılma süslü bir başlıkla, bazı tasvirlerinde de bir kurbanın derisini sarmış olarak ya da Ay simgeleri taşıyan giysiler içinde betimlenirdi.

Tlimsen, Cezayir'in kuzeybatı kesiminde kent. Nemli kıyı bölgesinin iç kesiminde, deniz düzeyinden 807 m yükseklikte yer alır. Konumu nedeniyle ılık bir iklime sahiptir. Arkasında zengin su kaynaklarına sahip Tlimsen Dağlarının koruluk yamaçları, önünde ise verimli Ennaya ve Maghnia (Marnia) ovaları uzanır. 4. yüzyılda Romalıların Pomaria (Meyve Bahçeleri) adını verdikleri ilk yerleşmenin adı Berberiler tarafından Agadir (Kayalık) olarak değiştirildi. Kent sonradan Murabıtların 11. yüzyılda kurduğu askeri bir yerleşme olan komşu Tagrart'la (Karargâh) birleşti. 13. yüzyılda, yöredeki pınarlardan (Berberi dilinde *tilmisane*) ötürü bugünkü adını aldı. Kuzey Afrika'ya giden ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan kent zamanla önemli bir dinsel ve kültürel merkez durumuna geldi ve Abdülvâdilerin başkenti oldu. 14. yüzyılda, başta Meriniler tarafından olmak üzere birçok kez kuşatıldı. 1559'da Osmanlıların 1842'de de Fransızların eline geçti. 1962'de Cezayir bağımsızlık mücadelesinin önderlerinden Ahmed Ben Bella'nın karargâhı olarak kullanıldı.

Kentte ortaçağdan kalma çok sayıda görkemli yapı vardır. Murabıtların yaptırdığı Büyük Cami dışında, tarihsel yapıların çoğu Endülüs etkisi taşır. Bugün müze olan Sidi bel Hasan Camisi (1296), kışla ve askeri hastane olarak kullanılan Meşuar ya da Kale (1145), 14. yüzyılda yapılan ve artık kurumuş olan Sahric (Büyük Havza) adlı gölet ve Haham Efraim ben İsrael Ankava'nın (15. yy) mağarası kentin görülmeye değer yerleridir. İspanyol-Magrip sanatının örneklerinin bulunduğu Mansura adlı Merini kenti 2 km batıdadır.

Tlimsen'de tarım ürünleri, ipekli vb kumaş, deri ve elişi metal eşya ticareti yapılır; hafif sanayi belli ölçüde gelişmiştir. Kent nüfusunu oluşturan Hadarlar (Magriplilerin soyundan gelen orta sınıf), Kuloğulları (Osmanlılarla Arap kadınların soyundan gelenler) ve Yahudiler ayrı mahallelerde oturur; üç topluluk arasındaki ilişki yok denecek kadar azdır. Nüfus (1987) 126.882.

Tlingitler, Kuzey Amerika'da, Büyük Okyanus kıyılarının en kuzeyinde yaşayan Yerli halk. Alaska'nın güney kıyılarının Yakutat Körfezinden Cape Fox'a kadar uzanan kesimine ve çevre adalara dağılmış olan Tlingitler, Atabask dil ailesiyle akraba olduğu sanılan Tlingit dilini konuşurlardı. Efsaneye göre atalarından bazıları güneyden, ötekiler ise iç bölgelerden gelmişti.

On dört kabileye ayrılan Tlingitler her kabilenin iki yarıma (*moiety*) bölündüğü ikili düzene göre örgütlenmişlerdi. Her birey doğuştan itibaren annesinin yarımının üyesi sayılırdı. Yarımlar, soylarını ortak bir efsanevi ataya dayandıran klanlara bölünürdü. Ama temel toplumsal birim, ana tarafından akrabaların oluşturduğu soydu. Her birinin kendi şefi olan soylar, genellikle siyasal açıdan bağımsızdı ve kabileleri üzerinde ortak bir otorite yoktu. Savaşta soylar işbirliği yapabilirlerdi, ama bu zorunlu değildi. Önceleri büyük olasılıkla her soyun kendine ait bir köyü vardı. Sonradan bir ya da daha fazla soydan oluşan kabileler birleşik köylerde toplanmaya başladı. Soylar ekonomik değer taşıyan topraklardan yararlanma hakkına sahipti. Dinsel törenler ayrı ayrı düzenlenirdi.

Tlingit ekonomisi balıkçılığa dayanırdı. Başlıca besin kaynağı olan sombalığı zıpkın, ağ ya da tuzakla yakalanırdı. Deniz memelilerinin yanı sıra zaman zaman kara memelileri de avlanırdı. Ev, kano, kap kacak ve öteki araçların yapımında kullanılan başlıca malzeme tahtaydı. Tlingitler zengin balık alanlarının yakınında büyük evler, gelgitten etkilenmeyen koylarda ise kanolar için güvenli barınma yerleri yaparlardı. Evler yalnızca kışın kullanılır, yaz aylarında balık tutmak ve avlanmak için çevreye dağılınırdı. Armağan dağıtma törenleri olan potlaçlar(*) bir şefin ölümünden sonraki yas tutma dönemlerine rastlardı. *Ayrıca bak.* Çimmesyanlar; Haydalar.

Tlos, Güneybatı Anadolu'da, Likya bölgesinde antik kent.

Muğla'nın Fethiye ilçesine bağlı Kemer bucak merkezinin güneydoğusunda, Düger köyü yakınındadır. Henüz hiçbir kazıya sahne olmamıştır. Likya dilindeki yazıtlarda adı Tlava ya da Tlave biçiminde geçer. Bölgenin en eski yerleşme yerlerinden biridir. Ama eski tarihine ilişkin çok az bilgi vardır. İÖ 2. yüzyılda Likya Birliği'nde yer alan ve üç oy hakkı bulunan kentlerden biriydi. İS 2. yüzyılda yöredeki zenginlerin katkılarıyla büyük bir bayındırlık etkinliğine sahne oldu. Tlos adı 13. yüzyıla değin kullanıldı.

Doğal bir kayalık üstündeki akropolisteki sur ve önemli yapı kalıntılarının hepsi Osmanlı dönemine aittir. En yüksek noktada ise bir 19. yüzyıl derebeyinin konağının ve askerlerin kaldığı yapıların kalıntıları vardır.

Oldukça dik olan akropolisin doğu eteğinde Likya dönemine ait olduğu sanılan bir sur yer alır. Bu surun devamında, akropolisin doğu, kuzeydoğu ve kuzey yamaçlarındaki kayalarda kentin bu dönemine ait kaya mezarları görülür.

Akropolisi kuşatan düzgün bloklarla örülmüş Roma dönemi surunun güneydoğu köşesi yakınında bir kapı vardır.

Kentin bütün yapıları sur dışındadır. Akropolisin doğusunu sınırlayan ve düzgün bir çizgi halinde uzanan Roma dönemi suru aynı zamanda *stadion*'un oturma sıralarını da destekler. Bugün toprak üstünde ancak batı kanadının bazı oturma sıraları görülen *stadion*'un güneydoğusunda büyük bir *gymnasion* ve hamamın kalıntıları yükselir.

Daha doğuda büyük bir Bizans kilisesinin kalıntıları yer alır. Doğuya doğru giden patikanın sonu tiyatroya ulaşır. Oturma sıraları oldukça sağlam, ama bir zamanki çok zengin ve süslü *skene*'si harap durumdadır.

Toamasina, eskiden TAMATAVE. Madagaskar'ın doğusunda il (*faritany*) ve il merkezi kent. Hint Okyanusu kıyısında yer alan kent, 1927'deki kasırga sonucunda yıkıldıktan sonra kuzeyde Poincaré Caddesi'ni çevreleyen modern kesimle birlikte yeniden inşa edilmiştir. Ülkenin ticaret merkezi ve başta gelen limanı olarak dış ticaretin yaklaşık yarısını yürütür. Limandan kahve, vanilya, biber, karanfil ve grafit ihracatıyla makine, dokuma ürünleri ve gıda maddeleri ithalatında yararlanılır. Kentte gıda ve metal işleme tesisleriyle başka fabrikalar vardır. Madagaskar Üniversitesi'nin bölgesel bir merkezi (1977) buradadır. Havaalanı da olan kenti kuzeydoğudaki başkent Antananarivo'ya 217 km'lik bir demiryolu bağlar.

Yüzölçümü 71.911 km² olan Toamasina ili, verimli doğu kıyı ovasını kaplar. Güney kesiminden Mangoro Irmağı geçer; kuzey kesiminde ise Alaotra Gölü yer alır. Kıyı şeridinde ve hemen açıktaki Boraha (eskiden Sainte-Marie) Adasında sayfiyeler var-

dır. İç kesimin başlıca ihraç ürünleri kahve, karanfil, biber ve tarçındır. İl topraklarından grafit, kuvars ve krom çıkarılır. Nüfus (1990 tah.) kent, 145.431; il, 1.663.000.

Toarsiyen Kat, Jura Döneminde (y. 190-136 milyon yıl önce) oluşan kayaçların dünya çapında rastlanan standart bölümü ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi. Alt Jura kayaçlarının en üst katı olan Toarsiyen Kat, Pliyensbahiyen Katın üzerinde ve Bajosiyen Katın altında yer alır. Fransa'daki Lorraine'de Toarsiyen kayaçlar şeyller, marnlar, killer ve kireçtaşlarıyla ayırt edilir. Toarsiyen Katta, daha kısa zaman aralıklarına işaret eden ve ammonit kafadanayaklılardan oluşan bir dizi alt kat belirlenmiştir.

Toba, Go-, tam adı GO-TOBA TENNO, asıl adı TAKAHİRA (d. 6 Ağustos 1180, Kyoto - ö. 28 Mart 1239, Oki Eyaleti, Japonya), Japonya'nın 82. imparatoru. Sarayın gücünü yeniden pekiştirme girişimleri tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1183'te Japonya'nın büyük bir bölümünde askeri egemenliğini kuran Minamoto (Genci) klanı tarafından Go-Toba (Geç Toba) adıyla tahta çıkarıldı. 1198'de tahtı oğluna bıraktı ve inzivaya çekilerek yönetme (*insei*) yoluyla sarayı dönetimi altında tuttu. Ertesi yıl, imparatorun şogunluğa atadığı Minamoto Yoritomo ölünce Hoco ailesinin üyeleri şogun naibi olarak iktidarı fiilen ele geçirdiler.

Bu çatışmalardan yararlanan Go-Toba büyük bir ordu oluşturarak kendi gücünü geliştirmeye çalıştı. 1219'da Minamoto soyunun son üyesi ölünce, Hoco Yoşitoki'nin (1163-1224) naip olarak konumu daha da pekişti. Hocolara karşı oluşan hoşnutsuzluktan yararlanmak isteyen Go-Toba 1221'de Yoşitoki'ye karşı harekete geçti ve ülkedeki bütün savaşçı ailelere destek çağrısında bulundu. Ama Hoco bir ay geçmeden ayaklanmayı bastırarak Go-Toba ile iki oğlunu sürgüne gönderdi. Bu olay 1219-21 döneminin adıyla Cokyu Çatışması olarak bilinir.

Toba Gölü, Endonezya dilinde DANAU TOBA. Endonezya'da, Sumatra'nın ortakuzey kesiminde göl. Barisan Dağlarında yer alır. Ortasında bulunan 50 km uzunluğunda ve 15 km genişliğindeki Samosir Adası dışında 1.140 km²'lik bir alanı kaplar. Sularını Asahan Irmağı aracılığıyla doğudaki Malakka Boğazına gönderir. Kuzey Sumatra'nın azgelişmiş bölgelerinin sanayileşmesi için gerekli enerjiyi sağlamak amacıyla Asahan Irmağı üzerinde 1980'lerde bir dizi hidroelektrik santral kurulmuştur. Irmağın gölden çıktığı noktada 1984'te işletmeye açılan bir alüminyum fabrikası vardır.

Toba Soco, lakabı BAŞKEŞİŞ TOBA, KAKUYU olarak da bilinir (d. 1053 - ö. 1140, Japonya), Tendai Budacılığının Kyoto yakınlarındaki merkezi Eniyaku Tapınağı'nın 47. başrahibi. "Şigi Dağı Tarihi" ve "Oynaşan Hayvanlar Rulosu" gibi, eğlenceli öyküler anlatan bir dizi rulonun ressamı olarak kabul edilir. Serbest çizim tekniği ile yaptığı "Oynaşan Hayvanlar Rulosu"nda betimlediği hayvanların çağdaşı Budacı rahiplerin karikatürleri olduğu söylenir. Dört ayrı "Oynaşan Hayvanlar Rulosu" arasındaki nitelik farklılığından ötürü, bunları Toba Soco'nun ve daha sonra yaşamış başka bir ressamın yaptığı düşünülmektedir. Ama karikatürlerle Toba Soco arasında kurulan sıkı bağ, Edo döneminde (1603-1867) yapılan benzer ama daha kaba karikatürlerin de "Toba-e" (Toba resimleri) olarak anılmasına yol açmıştır.

Toba Soco'nun "Oynaşan Hayvanlar Rulosu"ndan ayrıntı, 12. yy ortaları, Kozan-ci, Kyoto
Kozan-Ji Temple, Kyoto, fotoğraf. Umegabata Ukyoku

Tobey, Mark (d. 11 Aralık 1890, Centerville, Wisconsin, ABD - ö. 24 Nisan 1976, Basel, İsviçre), koyu renk üstüne beyazla yaptığı ritmik, soyut kaligrafik imgelerle tanınan ressam.

Chicago Sanat Enstitüsü Okulu'nda okudu. Bir süre New York kentinde moda ve portre ressamı olarak çalıştı. 1918'de Bahailiği benimsedikten sonra Doğu tinselliğine ilgi duydu.

1934'te Uzakdoğu'ya bir gezi yaptı. Bir ay Kyoto'daki bir Zen manastırında yaşadı; Şanghay'da Çinli kaligraflarla çalıştı. Bu deneyim üslubunun olgunlaşmasına yardımcı oldu. Yapıtlarındaki ilk kaligrafik imgeler karmaşık fırça vuruşları halinde ortaya çıktı ("Broadway", 1936). Kısa sürede "beyaz yazılar" yapıtlarındaki betimsel öğelerin yerini aldı. Amerikan ölçütlerine göre küçük boyutlu yapıtlar üreten Tobey suluboya, tempera ve pastel kullanımında ulaştığı incelik ve yetkinlikle çağdaşlarından ayrılır.

Tobin, James (d. 5 Mart 1918, Champaign, Illinois, ABD), ABD'li iktisatçı. Yatırım davranışı kuramına yaptığı önemli katkılarla mali piyasalara ilişkin bilgilerin gelişmesini sağlamış, 1981 Nobel Ekonomi Ödülü'nü kazanmıştır.

Harvard Üniversitesi'ndeki öğrenimini tamamladıktan (1939, 1940) sonra 1941-42'de Washington, D.C.'de Fiyat Denetim Dairesi'nde çalıştı. 1947'de Harvard'da doktorasını tamamladı. 1950'de Yale Üniversitesi öğretim kadrosuna katıldı; 1957'de bu okulda Sterling Kürsüsü iktisat profesörü oldu. Öğretim etkinliğinin yanı sıra 1955-61 ve 1964-65 yıllarında Cowles Ekonomi Araştırmaları Vakfı'nın yöneticiliğini yürüttü.

Tobin çalışmalarında risk, portföy yönetimi ve ekonomik gelişmeleri yansıtmada mali piyasaların rolü gibi alanlarda geliştirdiği yaklaşımlarla Keynesci iktisadi çözümlemeden daha geniş ölçüde yararlanılmasını sağladı. Yapıtları arasında *The American Business Creed* (1961, başkaları ile birlikte; Amerikan İş İnancı), *National Economic Policy* (1966; Ulusal Ekonomi Politikası), *Essays in Economics* (1971-82, 3 cilt; İktisat Denemeleri) ve *The New Economics One Decade Older* (1974; Yeni İktisat On Yıl Daha Yaşlı) sayılabilir.

Tobit Kitabı, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin kanonik saydığı Kitabı Mukaddes metinlerinden biri. Eski Ahit'in ilk Yunanca çevirisi Septuagint'te (İÖ 3-2. yy) yer alan kitap Protestanlarca apokrif sayılır ve Kitabı Mukaddes'e katılmaz; Tevrat'ta da yer almaz.

Kitapta Filistin dışında yaşayan Yahudilerin dinsel yasalara bağlı olmaları gerektiği vurgulanır. Kitabın İÖ 7. yüzyılda Ninive'de değil, dindar Yahudilerin ölülerini gömmelerini yasaklayan IV. Antiokhos Epiphanes döneminde (İÖ 175-164) Suriye'de yazıldığı sanılır.

toboggan kızak yarışı, karlı yamaçlarda ve buzla kaplı özel pistlerde, *toboggan* adlı ayaksız kızaklarla yapılan kayma sporu. Avrupa'da ayaklı küçük kızaklara da *toboggan* denir (*bak.* Cresta kızak yarışı; luge kızak yarışı).

Ayaksız *toboggan*'ı ilk kullananlar Amerika Yerlileriydi. Bu kızaklar sırımlarla birbirine bağlanmış sırıklardan yapılıyordu. Modern *toboggan*'lar ise meşe, huşağacı ya da hikoriden (Carya) yapılmış ve birbirine çaprazlama çakılmış düzgün tahtalardan oluşur. İnce metal ya da lamine ahşaptan

Toboggan'la kayan bir grup
Authenticated News International

yapılmış olanları da vardır. Kızağın önce yukarıya, sonra geriye doğru kıvrılan ön ucuna ip ya da deri şeritler geçirilir. Buzun üzerinde kayan düz bölüm, genellikle 45 cm genişliğinde, 1,2-2,7 m uzunluğundadır. Hafif bir kızak olan *toboggan*, yumuşak kar üzerinde ağır bir yük taşıyabilir. Geniş tabanı yumuşak kar üzerinde kaymaya elverişlidir. Aynı anda birkaç kişi yüzükoyun ya da oturarak üzerinde durabilir. Ön tarafı sağa sola çevirerek ya da bir ayağı dümen gibi kullanarak kızağa yön verilebilir.

Toboggan kızak yarışının ilk kez Montreal'deki Mont-Royal eteklerinde yapıldığı sanılır. 1930'larda *toboggan* yarışları için yapay pistler yapıldı. *Toboggan*'larla saatte 96,6 kilometrelik bir hıza ulaşılabilir. *Toboggan* kızak yarışları günümüzde *bobsled* ve *luge* kızak yarışı adlarıyla Olimpiyat Oyunları'nda yer almaktadır. Olimpiyat şampiyonları için *bak.* Olimpiyat Oyunları.

Tobol Irmağı, Rusya Federasyonu'nda İrtiş Irmağının bir kolu. Turgay Platosunun alçak tepelerinde doğduktan sonra Batı Sibirya Ovası üzerinden kuzeydoğu yönünde akarak Kazakistan'daki Kustanay yönetim birimiyle (*oblast*) Rusya'daki Kurgan ve Tyumen yönetim birimlerinden geçer. Toplam 1.591 km'lik çığırının sonunda Tobolsk'ta sol yakadan İrtiş'e katılır. Başlıca kolları yukarı çığırında Usagan, aşağı çığırında İset, Tura ve Tavda ırmaklarıdır. Su toplama havzası 426.000 km²'yi bulur. Kasımda donan suları ancak nisanda çözülür. İlkbaharda su düzeyi yükselir. Üzerindeki Karatamar Göleti Rudni'deki demir sanayisine su sağlar.

Tobolsk, Rusya Federasyonu'nun kuzeybatı kesimindeki Tyumen yönetim biri-

minde (*oblast*) kent. İrtiş ve Tobol ırmaklarının kavşağında yer alır. 1587'de Rus Çarlığı'nın Sibirya'yı kolonileştirmeye başladığı dönemde doğuya giden ırmak yolları üzerinde önemli bir merkez olarak kurulan kent, 1890'larda Trans-Sibirya Demiryolu'nun açılmasından sonra eski önemini yitirdi. Günümüzde Tyumen-Surgut demiryolu üzerinde bir ırmak limanı ve istasyon konumundadır. Batı Sibirya'dan getirilen sıvılaştırılmış doğal gazı kullanan, Rusya'nın en büyük petrokimya tesislerinden biri kenttedir. Nüfus (1991 tah.) 96.800.

Tobruk, Libya'nın kuzeydoğusunda liman kenti. Bugün kentin bulunduğu yerdeki bilinen en eski yerleşme Eski Yunanlıların kurduğu Antipyrgos adlı tarım kolonisiydi. Sonradan burada Berka (Kyrenaika) sınırlarını koruyan bir Roma kalesi inşa edildi. Kent zamanla kıyıyı izleyen kervan yolu üzerinde bir durak durumuna geldi. 1911'de İtalyanların eline geçtikten sonra İtalyan birliklerinin güneydeki harekâtları için üs olarak kullanıldı. Libya'nın tek doğal limanı olan Tobruk, II. Dünya Savaşı'nda ağır hasar gördü. Savaşta birkaç kez el değiştirdikten sonra el-Alameyn saldırısının sonucunda İngilizlerin eline geçti (13 Kasım 1942). Sonraki yıllarda Libya kralı İdris tarafından yönetim merkezi olarak kullanıldı. 515 km güneydeki Sarir petrol havzasına boru hattıyla bağlı olan Mersaü'l-Harika limanının açılmasıyla 1960'larda hızla büyümeye başladı. Güneydeki el-Adam'da bulunan İngiliz üssü 1970'te boşaltıldı. Kent çevresinde İngiliz, Fransız ve Alman şehitlikleri vardır. Tobruk, Trablusgarp'ı Bingazi ve Kahire'ye bağlayan kıyı karayolunun üzerindedir. Nüfus (1979 tah.) 34.200.

Tocantins, Brezilya'nın ortakuzey kesiminde eyalet (*estado*). Kuzeydoğuda Maranhão ve Piauí, doğuda Bahia, güneyde Goiás, batıda Mato Grosso, kuzeybatıda da Pará eyaletleriyle çevrilidir. 1989'da Goiás(*) eyaletinin kuzey yarısından oluşturulmuştur. Yüzölçümü 286.706 km², yönetim merkezi Miracema do Tocantins'tir.

Brezilya Platosunda deniz düzeyinden ortalama 100-400 m yükseklikte yer alan eyaletin sularını kuzeye doğru akan Araguaia ve Tocantins ırmakları toplar. Eyaletin kuzey ucunda tropik yağmur ormanları bulunur.

Tocantins'te genellikle astropik iklim hüküm sürer. Yıllık sıcaklık ortalaması 24°C'dir. Yıllık ortalama yağış miktarı 1.500 mm dolayındadır; yağış en çok ekim-mart ayları arasında görülür.

Eyalet nüfusunun büyük bölümünü Yerliler ve Avrupalı-Yerli karışımı melezler oluşturur. Ekonomi tahıl tarımına ve sığır besiciliğine dayanır. Eyalette boksit, kireçtaşı, kalay, jips (alçıtaşı) ve altın yatakları vardır. Başlıca yerleşmeler Araguaína, Gurupi, Guaraí ve Tocantins Irmağı kıyısındaki Pôrto Nacional'dir. Araguaína ve Gurupi kaplanmış yollarla kuzeydeki Belém'e ve güneydeki Brasilia'ya bağlanır. Nüfus (1991 geç.) 920.133.

Tocantins Irmağı, Portekizce RIO TOCANTINS, Brezilya'da ırmak. Goiás eyaletinin orta güneyindeki platoda, aralarında Rios das Almas ve Maranhão'nun da yer aldığı birkaç koldan doğar. Manuel Alves Grande Irmağıyla birleşinceye kadar kuzey doğrultusunda akar. Burada batıya kıvrılarak, Araguaia Irmağıyla birleştiği noktaya kadar Goiás ve Maranhão eyaletleri arasındaki sınırı çizer. Daha sonra yeniden kuzeye döner ve Amazon Deltasındaki ulaşıma elverişli suyollarından biri olan Pará Irmağıyla birleşir. Tocantins Irmağı 2.700 km'yi bulan çığırında çok sayıda ivinti yeri ve çavlan bulunduğundan ulaşıma fazla elverişli değildir. Tocantins Ulusal Parkı (20 km²), Brasília kentinin kuzeyinde, ırmağın yukarı çığırında yer alır.

Toch, Ernst (d. 7 Aralık 1887, Viyana - ö. 1 Ekim 1964, Los Angeles, ABD), yapıtlarının biçimsel kusursuzluğuyla tanınan besteci. Yapıtlarında klasik öğelerle modern müzik düşüncelerini kaynaştırmaya çalışmıştır. Geliştirdiği yenilikler kapsamlı olarak uygulanmamakla birlikte Nazi dönemi öncesindeki Almanya'nın *avant-garde* bestecilerinden biri sayılır; bunların çoğu gibi Hitler'in iktidara gelmesinin ardından Almanya'yı terk etmiştir.

1909'da kazandığı Mozart Ödülü sayesinde Frankfurt am Main'da piyano eğitimi gördü; besteciliği ise kendi kendine öğrendi. Piyanist olarak piyano için sonatlar, etütler ve bir de konçerto (1926) yazdı. 1929-33 arasında Berlin'de piyano ve kompozisyon dersleri verdi. 1932'de ABD'de bir konser turnesine çıktı. 1934-36 arasında New York'ta New School for Social Research'te, 1937-48 arasında da Los Angeles'taki Güney California Üniversitesi'nde kompozisyon dersleri verdi. Daha sonra özel dersler verdi, ayrıca Avrupa'da çeşitli turneler düzenledi. 1950-58 arasında İsviçre'de kaldı; ardından Los Angeles'a giderek ömrünün kalan bölümünü orada geçirdi. Aralarında André Previn'in de bulunduğu birçok ünlü besteci gençliklerinde onun öğrencisi oldular.

Toch orkestral yapıtlarında, özellikle de *Bunte Suite*'de (1929) mizahi çizgilere geniş yer verdi. Üslubunu önemli ölçüde geleneksel yaklaşıma dayandırmakla birlikte, örneğin konuşma sesleri için yazdığı *Gesprochene Musik*'te (1930; *Konuşan Müzik*) görüldüğü gibi bazen yeni tekniklerle denemeler yaptı. Oda müziği, çeşitli oda operaları ve film müzikleri besteledi. Beş senfonisinden *Üçüncü* (1956) Pulitzer Ödülü aldı. Ayrıca, *Melodielehre* (1923; Melodi Kuramı) ve *The Shaping Forces in Music* (1948; Müzikte Biçimlendirici Etkenler) adlarında kuramsal nitelikte iki çalışmasını yayımladı.

Toco Hideki (d. 30 Aralık 1884, Tokyo - ö. 23 Aralık 1948, Tokyo, Japonya), Japon asker ve devlet adamı. II. Dünya Savaşı'nın büyük bölümünde (1941-44) başbakanlık yapmış, savaşın ardından savaş suçlusu olarak idam edilmiştir.

İmparatorluk Askeri Akademisi ve Kurmay Okulu'ndan mezun oldu. Yetenekli bir yönetici ve komutan olarak hızla yükselerek 1937'de Mançurya'daki Guangdong Ordusu kurmay başkanlığına getirildi. Prens Konoe'nin birinci hükümetinde (1938-39) savaş bakanlığı yardımcılığı, ikinci ve üçüncü hükümetlerinde de (1940-41) savaş bakanlığı yaptı. Bu görevini 16 Ekim 1941'de başbakan olduktan sonra da sürdürdü.

Toco 7 Aralık 1941'de Pearl Harbour'daki Amerikan deniz üssüne yapılan saldırıdan sonra ülkesinin savaş politikasını yönetti. Japon kuvvetleri savaşın başlarında Güneydoğu Asya ve Pasifik'te önemli zaferler kazandı; ama daha sonra Müttefiklerin karşı saldırıları artınca, özellikle de 1944'te Mariana Adaları yitirilince Toco istifa etmek zorunda kaldı.

Eylül 1945'te Japonya'nın teslim olmasının ardından savaş suçlusu olarak tutuklandı; bu arada başarısız bir intihar girişiminde bulundu. Uzakdoğu Uluslararası Askeri Mahkemesi'nde suçlu bulunarak asıldı.

Tocqueville, Alexis (Charles-Henri-Maurice Clérel) de (d. 29 Temmuz 1805, Paris - ö. 16 Nisan 1859, Cannes, Fransa), siyaset bilimci, tarihçi ve siyaset adamı. ABD'nin 19. yüzyıl başlarındaki siyasal ve toplumsal düzeninin derin bir çözümlemesini içeren *De 'a démocratie en Amérique* (1835-40, 4 ci t; Amerika'daki Demokrasi Üzerine) adlı yapıtıyla tanınır.

Normandiyalı soylu bir aileden geliyordu. Dedesinin babası Fransız Devrimi sırasında öldürülen reformcu kraliyet yöneticisi Chrétien de Malesherbes, babası ise kralcı bir valiydi. Aşırı duyarlı yapısı nedeniyle çocukluğundan başlayarak zaman zaman şiddetli kaygı duygularının etkisinde kaldı ve yaşamı boyunca anne ve babasından uzaklaşmadı.

Tocqueville 1827'de devlet görevlisi olarak çalışmaya başladı. Kral X. Charles'ın katı bir monarşi yönetimini yerleştirmeye çalıştığı bu dönemde liberallerin muhafazakârlara karşı yürüttüğü mücadeleye gittikçe artan

Tocqueville, T. Chassériau'nun bir yağlıboya çalışmasından ayrıntı; Versailles Sarayı
H. Roger-Viollet

bir yakınlık duydu. Soyluların ayrıcalıklarının kaçınılmaz olarak ortadan kalkacağını ileri süren tarihçi ve devlet adamı François Guizot'dan etkilendi; ayrıca İngiliz tarihinin kapsamlı bir incelemesine girişti. Meslektaşı Gustave de Beaumont ile bütün yaşamı boyunca sürdüreceği yakın bir dostluk kurdu.

Louis-Philippe'in tahta geçmesiyle sonuçlanan Temmuz Devrimi'nin ardından Fransa'nın siyasal gelişmesini incelemede tarihsel örnek olarak İngiltere'deki anayasal monarşiyi değil, Amerika'daki demokratik yönelimi almaya başladı. Yeni krala bağlılık yemini etmekle birlikte, ailesinin eski Bourbon kralına yakınlığı nedeniyle konumu sarsılınca Beaumont'la birlikte ABD'ye gitti.

Beaumont'la birlikte 1831-32'de cezaevi reformu üzerine araştırmalar yaparak *Du système pénitentiaire aux États-Unis et de son application en France* (1833; ABD'deki Cezaevi Sistemi ve Bunun Fransa'da Uygulanması Üzerine) adlı yapıtı yayımladılar. Ayrıca Beaumont ABD'deki ırk sorunlarını konu alan *Marie, ou l'esclavage aux États-Unis* (1835; Marie ya da ABD'de Kölelik). Tocqueville de ünlü yapıtı *De la démocratie*'nin ilk bölümünü yayımladı. Tocqueville gözlemlerine, okuduğu kaynaklara ve tanınmış ABD'lilerle yaptığı konuşmalara dayandırdığı bu yapıtında Amerikan toplumunun temel özelliklerini ortaya koymaya çalıştı; özellikle de eşitlik ilkesi üzerinde önemle durdu. Amerikan demokrasisinin canlılığını, aşırılıklarını ve gelişme eğilimlerini çözümleyerek iyi örgütlenmiş bir toplu-

mun demokratik bir düzen içinde özgürlüğünü koruyabileceğini öne sürdü.

Bu yapıtıyla kısa sürede bir siyaset bilimci olarak ünlenen Tocqueville Légion d'honneur Nişanı'yla ödüllendirildi; ayrıca Ahlaki ve Siyasal Bilimler Akademisi (1838) ile Académie Française'in (1841) üyeliklerine alındı. İzleyen birkaç yıl içinde İngiltere, Belçika, Almanya, İspanya, Macaristan, Danimarka ve İsveç'te yayımlanan yapıtı özellikle İngiltere'de büyük yankı uyandırdı. Tocqueville 1835'te gittiği İngiltere'de tanınmış siyasetçi ve aydınlarla dostluklar kurdu; ertesi yıl da İngiliz Mary Mottely ile evlendi. Ayrıca filozof ve radikal reformcu John Stuart Mill'le yaptığı konuşmalardan etkilenerek Fransa'daki eski rejimi konu alan ilk deneme yazısını yayımladı.

Fransa'ya dönen Tocqueville dört yıl süren çalışmasının ardından *De la démocratie*'nin ikinci bölümünü 1840'ta yayımladı. Bu yapıtında, Amerikan toplumunun incelenmesi yerine, eşitliğin daha çok Fransa örneği temelinde modern toplum üzerinde etkisini kapsamlı biçimde ele almaya çalıştı. 1830'da iktidara gelen liberallerin özgürlükleri kısıtladığını ve devletin ekonomiye artan ölçüde müdahale ettiğini belirtti; bu baskıcı gelişmelere halkın boyun eğmesi ve tepki göstermemesinden duyduğu büyük kaygıyı ortaya koydu. Demokratik bireycilik ve merkeziyetçilik konularını ele aldığı bölümlerde ılımlı, durgun bir despot yönetimin demokrasinin en büyük düşmanı olduğunu öne sürdü. 1837'de katıldığı Temsilciler Meclisi seçimlerini kaybeden Tocqueville 1839'da meclise girmeyi başardı. Seçim bölgesindeki siyasal gücünü gittikçe pekiştirerek sonraki seçimleri oyların yüzde 70'inden fazlasını alarak kazandı; ayrıca yerel il konseyinin başkanlığını üstlendi. Ama düşünsel bağımsızlığını korumak kaygısı yüzünden mecliste pek etkili olamadı. Şubat 1848'den birkaç hafta önce yaptığı ve bir devrimin yakın olduğunu savunduğu konuşmasını da kimse dikkate almadı. Sonradan kaleme aldığı *Souvenirs* (ös 1893; Anılar) adlı yapıtında 1848 öncesi ve sonrasındaki siyasetçilerin düzeysizliğini ayrıntılı biçimde betimledi. Yıllardır Fransa için en büyük tehlikenin siyasal duyarsızlık olduğunu belirtmiş olan Tocqueville, bilinçlenen işçi sınıfının, siyasal gelişmelere sosyalist ve devrimci bir yön verebileceğini gördü. Kendi düşünsel bağımsızlığının ekonomik bağımsızlığına bağlı olduğuna derinden inanan bir kişi olarak, yoksulların kendilerine devletin yardım etmesi ve iş sağlaması yolundaki mücadelesini bütün toplumsal sınıfları devlete bağımlı hale getirecek bir gelişmenin ilk adımları olarak değerlendirdi. Devrimcilere ve sosyalistlere yakınlık duymayan Tocqueville, Parisli işçilerin istemlerine hem ayaklanmanın Louis Cavaignac tarafından kanla bastırıldığı Haziran 1848'de hem de 1848 Anayasası tartışmaları sırasında karşı çıktı. Sosyalist düşüncenin gücünü ve mülkiyete dayalı toplumun temel sorunlarını fark etmekle birlikte, 1848'de ortaya çıktığı biçimiyle toplumsal demokrasinin liberal demokrasi ile bağdaşmayacağını ileri sürdü.

Şubat Devrimi'nin ardından siyasal korumunu daha da pekiştiren Tocqueville erkeklere genel oy hakkı tanınınca oy sayısını 700'den 160 bine çıkardı. Seçmenlerin yüzde 79'unun oyuyla tutucu bir Cumhuriyetçi olarak Kurucu Meclis'e seçildi; Beaumont'la birlikte İkinci Cumhuriyet Anayasası'nı hazırlayan komitede yer aldı. 1849'da da oyların yüzde 87'sinden fazlasını alarak Yasama Meclisi'ne girdi. Fransa'nın Roma'da papalık otoritesini yeniden kurmak amacıyla silahlı bir müdahaleye girişmesinin ardından Haziran-Ekim 1849 arasında dışişleri bakanlığı yaptı. Bu görevi sırasında Avrupa'daki güç dengesini korumaya ve Fransa'yı yeni dış yükümlülüklerden uzak tutmaya çalıştı.

Louis-Napoléon'un 2 Aralık 1851'de gerçekleştirdiği darbeye karşı çıktığı için kısa bir süre hapsedildi; yeni rejime bağlılık yemini etmeyi reddettiğinden bütün görevlerinden alındı.

Siyasete gelecekte yeniden dönebilmeyi amaçlayarak kitap çalışmalarına yöneldi. Yıllar süren araştırmalardan sonra Fransız Devrimi'ni konu alan *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856; Eski Rejim ve Devrim) adlı çalışmasını yayımladı. Tasarladığı yapıtın ilk bölümünü oluşturan bu kitapta, devrim sonrasında da eski rejime benzeyen despot bir yönetimin oluşmasına yol açan siyasal davranış ve tavırların Fransız toplumundaki sürekliliğini göstermeye çalıştı. Fransa'daki siyasal eğilimlerle ilgili çözümlemesinden kaynaklanan karamsarlık duygusunu ortaya koydu; bunun karşısında Angloamerikan dünyasındaki özgürlükçü süreçle ilgili görüşlerini yeniden vurguladı. Bu yapıtıyla da geniş yankı uyandırdı; 1857'de İngiltere'ye giderek veliaht prensle tanıştı. Fransa'ya döndükten sonra, üzerinde çalıştığı yapıtını tamamlayamadan öldü.

Tocqueville'in ünü, ölümünü izleyen on yıl içinde Avrupa'nın büyük devletlerinin genel oy hakkını benimsemesiyle birlikte daha da arttı. Beaumont'un dokuz cilt olarak yayıma hazırladığı toplu yapıtları (1860-66), liberal görüşlerin yeniden canlanmaya başladığı Fransa'da büyük bir ilgiyle karşılandı. İngiltere'de ve Almanya'da 1860'lardaki liberal reformlar sırasında adından sık sık söz edildi. Ama 20. yüzyıl başlarında görüşlerinin etkisi önemli ölçüde azaldı; demokrasiyi toplumda eşitliği önemli ölçüde gerçekleştirecek etken olarak değerlendirerek yanılgıya düştüğü, sanayileşmenin, ulusçuluğun ve emperyalizmin yarattığı eşitsizliklerle çelişkileri kestiremediği öne sürüldü.

Sonraki yıllarda, ortaya çıkan totoliter rejimlerin liberal kurumlara yönelttiği tehditler Tocqueville'in görüşlerinin yeniden ele alınmasına yol açtı. Yapıtlarında ortaya koyduğu, kamu yaşamında özgürlüğün nasıl korunabileceğine ilişkin felsefi yaklaşımı ve toplumsal eğilimleri çözümleme yöntemi üzerinde önemle duruldu. Demokrasiye verilen önemin artmasıyla birlikte geliştirmiş olduğu felsefi ve sosyolojik yaklaşımlar nedeniyle uluslararası alanda yeniden ünlendi.

Toçigi, Japonya'da Honşu Adasındaki Kanto bölgesinde (*çiho*) il (*ken*). Yüzölçümü 6.414 km²'dir. Doğusundaki İbaraki ilinden Yamizo Dağı ve bitişiğindeki dağlarla ayrılır. Batısında Aşio Dağları uzanır. Aşio Dağlarının üzerinde Nikko, Şiobara ve Kavaci adlı sayfiye kentleri bulunur. İl sınırları içinde kalan Nikko Ulusal Parkı'nda Çuzenci Gölü yer alır. İldeki başlıca akarsu doğudaki ve batıdaki dağ sıralarının arasından akan Kim Irmağıdır.

İlde yetiştirilen başlıca tarım ürünleri pirinç, sebze, tütün, kenevir ve mumkabaktır. Sığır besiciliği de önemlidir. Aşio Dağlarında bakır ve manganez çıkarılır. Kentte, eskiden beri önemini koruyan seramik eşya imalatının yanı sıra otomobil, gıda maddeleri ve elektrikli aletler üretilir. İlin yönetim merkezi olan Utsunomiya kenti aynı zamanda ilin ticaret ve sanayi merkezidir. Keihin Sanayi Bölgesi 1960'larda Kanto bölgesinin kuzeyine doğru genişleyerek Toçigi'yi de içine almıştır. Nüfus (1991 tah.) 1.947.000.

Toda, Japonya'da, Saitama ilinde (*ken*) kent. Ara Irmağının (*kava*) alüvyonlu ovasında yer alır. Tokugava döneminde (1603-1867) askeri bir üs ve ırmak limanı işlevi gören kent günümüzde köprüyle Tokyo'ya bağlanmış ve Tokyo-Yokohama Metropoliten Alanı'nın bir sanayi banliyösüne dönüşmüştür. Toda Parkı'ndaki tekne yarış alanından 1964 Tokyo Olimpiyat Oyunları'nda yararlanılmıştır. Nüfus (1985) 76.960.

Todai-ci, en önde gelen Japon taşra tapınağı. İmparator Şomu tarafından 745'te Nara'da kurulmuş, 752'de tamamlanmıştır. Budacılığın imparatorluk ailesi tarafından devlet dini olarak benimsenmesinin işaretidir. Japonya'daki manastırların en büyüğü ve önemlisiydi. Çeşitli kapıları, pagodaları, yan yapıları ve sütunlu galerileriyle 5 km²'lik bir alana yayılan tapınağın ortasında Daibutsu-den (Büyük Buda Salonu) yer alıyordu. Bu, yaklaşık 50 m×86 m boyutlarında çok büyük bir ahşap yapıydı. İçinde tunçtan yapılmış, oturur pozda 22 m yüksekliğinde dev Buda heykeli Daibutsu (Büyük Buda) bulunurdu. Özgün yapı 1180'de yandı; bugünkü yapı 18. yüzyıl başlarında inşa edildi. Heykel de, sonuncusu 1692'de olmak üzere çeşitli onarımlar gördü.

Todai-ci'deki günümüze ulaşmış üç özgün yapıdan biri, tapınağın en değerli eşyasının saklandığı ana hazine yapısı Şoso-in'dir. Türünün günümüzdeki tek örneği olan bu yapı 2,4 m yüksekliğindeki 40 ayak üstünde durur. Bu ayakların taşıdığı 13 m×33 m boyutlarında ve 13 m yüksekliğindeki ana yapı kiremit kaplı bir kırma çatıyla örtülüdür.

Şoso-in hazinesi 9 bini aşkın sanat yapıtını içerir. Bunlar, Nara dönemi saray yaşamına ilişkin çok değerli bilgiler verir. Şoso-in ziyarete açık değildir; ama her sonbaharda hazineden seçme parçalar sergilenmektedir.

Todalar, Hindistan'ın güneyinde, Nilgiri Tepelerinde yaşayan kabile. 1960'ların başında 800'e kadar inen nüfusları, sağlık hizmetlerindeki iyileşme sonucu hızla artmaya başlamıştır. Toda dili Dravid dil ailesine bağlı olmakla birlikte, aynı aileden öteki dillerle arasında büyük farklılıklar vardır.

Geçimlerini hayvancılıkla sağlayan Todalar, otlaklara dağılmış, saz damlı üç ile yedi evden oluşan mezralarda yaşarlar. Ahşap bir iskelet üzerine inşa edilen evlerinin çatıları yarım bir fıçı biçimindedir. Nilgiri ilinde yaşayan öteki halklarla ticaret yapan Todalar mandıra ürünleri, kamış ve bambu eşya karşılığında Badagalardan tahıl ve kumaş, Kotalardan çeşitli araçlar ve çanak çömlek alırlar. Cangılda yaşayan Kurumbalar, Todaların cenaze törenlerinde müzik çalar ve onlara çeşitli orman ürünleri sağlarlar.

Toda dininindeki en önemli yaratık mandadır. Hayvanların sağılmasından sürüye tuz verilmesine, tereyağı yapımından mevsime göre otlak değiştirilmesine kadar mandıracılıkla ilgili hemen her türlü etkinlik için ayinler düzenlenir. Sütçü rahiplerin kutsanması, mandıraların yeniden inşası ve mezar tapınaklarının saz damlarının yenilenmesi sırasında da özel ayinler yapılır. Manda kültüyle ilgili karmaşık manzum şarkıların bestelenip söylendiği ayin ve gömü törenleri Todaları bir araya getiren başlıca toplumsal olaylardır.

Todalar arasında çokkocalılık oldukça yaygındır. Genellikle kardeş olan birkaç erkek aynı kadınla evlenebilir. Bir Toda kadını gebe kaldığında kocalarından biri ona, törenle oyuncak bir yay ve ok sunar; böylece doğacak çocuğun babalığını üstleneceğini ilan eder.

Toda otlaklarının bir bölümü son zamanlarda başka halklar tarafından tarıma açılmış, önemli bir bölümü de yeniden ağaçlandırılmıştır. Manda sürülerinin azalmasına yol açan bu süreç, Toda kültürünü yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. 1960'ta sayıları 187 olan ayrı bir Toda topluluğu 20. yüzyılda Hıristiyanlığı benimsemiştir.

Todd (Trumpington), Alexander Robertus Todd, Baron (d. 2 Ekim 1907, Glasgow), İngiliz biyokimya bilgini. Genlerin işlevlerinin anlaşılmasında büyük önem taşıyan nükleotitler, nükleozitler ve nükleotit koenzimlerinin yapısı ve bireşimlenmesi üzerine araştırmaları nedeniyle 1957 Nobel Kimya Ödülü'nü almıştır.

Frankfurt am Main ve Oxford üniversitelerinde doktora çalışmalarını tamamladıktan sonra Londra'daki Lister Koruyucu Hekimlik Enstitüsü ve Londra Üniversitesi'nde çalıştı. Daha sonra Manchester Victoria Üniversitesi (1938-44) ve Cambridge'de (1944-71) organik kimya dersleri verdi. 1975'te Strathclyde Üniversitesi'nin başına getirildi; 1978-86 arasında Hatfield Politeknik Okulu'nda konuk profesör olarak görev aldı.

Manchester'dayken nükleik asitlerin (DNA ve RNA) yapı birimleri olan nükleozit adlı bileşikler üzerine çalışmaya başladı. 1949'da canlılarda enerjinin kullanılması için yaşamsal önemi olan adenozin trifosfat (ATP) adlı maddeyi, 1949'da flavin adenin dinükleotit ve 1954'te üridin trifosfat olmak üzere iki önemli bileşiği daha bireşimledi. 1955'te B_{12} vitamininin yapısını ortaya koydu. Ayrıca B_1 ve E vitaminleri ile marihuana ve haşhaşta bulunan alkaloitlerin yapısı ve bireşimlenmesi üzerine çalıştı. Başka alkaloitler, bitki ve böcek pigmentleri ve penisilin gibi küf ürünlerini de araştırdı. İngiliz hükümetinin bilim politikasıyla ilgili danışmanlar komitesinin başkanlığını yaptı (1952-64) ve Royal Society'nin başına getirildi (1975).

Todd, Michael, lakabı MIKE TODD, asıl adı AVROM HIRSCH GOLDBOGEN (d. 22 Haziran 1909, Minneapolis, Minnesota - ö. 22 Mart 1958, Grants yakınları, New Mexico, ABD), renkli kişiliği ve yetenekleriyle tanınmış ABD'li şovmen ve yapımcı.

Şovmen olarak bir revü topluluğuyla 1933'te sahneye çıktığı Chicago'da dikkatleri çekti. Komedi ikilisi Ole Olsen ve Chic Johnson için oyun metinleri yazdı. *Call Me Ziggy*'yle (1936) başlayarak Broadway'de yazımına da katıldığı birçok revü gösterisinin yapımcılığını üstlendi. Sonraki gösterileri arasında Gilbert ve Sullivan'ın yapıtından caza uyarlanan *Hot Mikado* (1939) ve 1939-40 New York Dünya Fuarı için hazırlanan çeşitli yapımlar sayılabilir.

Todd, yapımcısı olduğu ilk ve tek film *Around the World in Eighty Days*'le de (1956; *Seksen Günde Devriâlem*) anımsanır. Kendisi için American Optical Company tarafından geliştirilen ve Todd-AO olarak bilinen stereofonik sesli geniş perde işleminin kullanıldığı, Noël Coward'dan Frank Sinatra'ya, Marlene Dietrich'ten Ava Gardner'a çok sayıda ünlünün yer aldığı film en iyi film Oscar'ını aldı.

Joan Blondell'le evliliğinden (1947-50) sonra 1957'de Elizabeth Taylor'la evlenen Todd, 1958'de bir uçak kazasında öldü. Aynı kazada ölen senaryo yazarı Art Cohn, *The Nine Lives of Mike Todd* (1959; Mike Todd'un Dokuz Yaşamı) adlı bir kitap yazmıştı.

todi, *Coraciiformes* takımının *Todidae* familyasını oluşturan küçük, parlak renkli beş kuş türünün ortak adı. Tümü de *Todus* cinsi altında toplanan bu kuşlar Batı Hint Adalarında yaşar. İçlerinden kalın gagalı ve yakın akraba dört tür bazen tek bir tür (*T. subulatus*) olarak sınıflandırılmaktadır. İnce

Jamaika todisi (*Todus todus*)
J. A. L. Cooke—Photo Researchers

gagalı todi (*T. angustirostris*) ise yalnız Hispaniola Adasında bulunur. Yaklaşık 9-12 cm uzunluğunda olan bu türün sırtı çimen yeşili, gerdanı parlak kırmızıdır. Todiler kıyı kumlarında küçük yuva oyukları kazar ve uçarken yakaladıkları böceklerle beslenirler.

Todi, Latince TUDER, İtalya'nın orta kesiminde, Umbria yönetim bölgesinde, Perugia ilinde kasaba ve piskoposluk bölgesi. Perugia kentinin güneyinde, Tiber Irmağına bakan bir tepenin üzerinde yer alır. Tuder adıyla Roma'ya bağlanmadan önce Etrüskler tarafından bir kale kent olarak kullanıldı. Kasabadaki zengin tarihsel kalıntılar arasında bir Etrüsk nekropolü, Roma dönemine ait bir amfitiyatro, bir tiyatro ve forumla ortaçağ ve öncesinden kalma surlar sayılabilir. Halk Sarayı (1213-33) gibi 13. yüzyıl sonlarında inşa edilen Capitano ve Priori Sarayları da Todi'nin bağımsız bir komün olduğu dönemden kalmadır. Romanesk ve gotik katedralle S. Fortunato (1292; cephesi 15. yy) ve Sta. Maria della Consolazione (1508-24) kiliseleri de önemli yapılardır. Çevredeki tarımsal bölgenin ticaret ve hizmet merkezi olan Todi'de televizyon ve demir araç gereç üretilir. Nüfus (1989 tah.) belediye, 16.994.

Todos os Santos Körfezi, Portekizce BAÍA DE TODOS OS SANTOS, Brezilya'nın doğusunda, Atlas Okyanusu kıyısında körfez. Korunaklı bir doğal liman olan körfezin uzunluğu 40 km, genişliği 32 km'dir. Paraguaçu Irmağı (*rio*) buraya dökülür. Çevresinde Recôncavo adlı verimli bir kıyı düzlüğü uzanır. Brezilya'nın işletmeye açılan ilk petrol alanları körfezin kuzeydoğu kıyısında, Candeias'la Lobato arasındadır. Bahia eyaletinin merkezi ve başlıca limanı olan Salvador kenti, körfezi Atlas Okyanusundan ayıran yarımadada yer alır.

18. yüzyılın başında çok sayıda Afrikalı köle şeker plantasyonlarında çalıştırılmak üzere gemilerle körfez bölgesine taşınmıştır. Todos os Santos Körfezini keşfeden ve adını koyan İtalyan denizci Amerigo Vespucci'nin körfeze 1 Kasım 1501'de, Azizler (Todos os Santos) Yortusu'nda girdiği söylenir.

Tofalar, KARAGASLAR ya da TUBALAR olarak da bilinir, Sibirya'nın güneyinde yaşayan ve bir Türk dili konuşan topluluk. Geçmişte Doğu Sayan Dağlarının kuzey yamaçlarında göçebe avcılık yaparak ve ren geyiği yetiştirerek yaşarlardı. Öbür Sibirya halklarının tersine hâlâ ilkel av tekniklerini kullanırlar. 17. yüzyıl ortalarından sonra güçlü Rus kültürünün etkisi altına girmişlerdir.

Karma kökenli bir halk olan Tofalar dil, tarih ve kültür bakımından Tuvalara(*) yakındır. Her iki halkın da dili köken bakımından Ural dil ailesine bağlı olmakla birlikte son yüzyıllarda Altay öbeğine bağlı Türk dilleri ile Rusça egemen olmuştur. Tofaların Ruslarla ilişkiye geçmeden önceki tarihleri üzerinde çok az şey bilinmektedir.

Tofaların geleneksel toplumsal örgütlenmesi babayanlı klanlara dayanır. Aynı klanın üyeleri birbirleriyle evlenmezler. Toplumsal örgütlenmeleri ve şamanist dinleri Sibirya'nın yerli halkları bakımından tipik özellikler taşır. Sovyet yönetimi döneminde kolektif tarıma geçen Tofalar, sürekli köylere yerleştirilmiştir. Günümüzde Tofaların ekonomik yaşamı kooperatiflerde yürütülen kürk üretimine dayanmaktadır. Kışın hayvan postundan, yazın huşağacı kabuğundan yapılan geleneksel çadırlarının yerini artık Rus tipi ahşap evler almıştır. 1980'lerin ortalarında sayıları 800 dolayındaydı.

Toft, Thomas (ö. 1660-80), 17. yüzyılda Staffordshire'da çalışan ve slip tekniğinde(*) yetkin yapıtlarıyla tanınan İngiliz seramikçilerin en önde geleni.

Toft, seramik hamuruna yüksek ısıya dayanıklı bir tür ateş kili ekleyen ilk ustaydı. Sınırlı renkleri ve kaba, ama hoş desenleri yapıtlarının tipik özelliğiydi. Çeşitli kırmızı ve kahverengi tonlarındaki bu desenlerin arasına serpiştirilmiş küçük beyaz noktacıklar yapıtlara bir canlılık katar. Toft'ın işlediği başlıca konular kraliyet ailesine ait portreler, hanedan armaları ve amblemlerdir. Yapıtlarının çoğu imzalıdır. Büyük tabaklar ve fırın çanakları özellikle başyapıt düzeyindedir; çorba kâsesi, kap, kavanoz, fincan, şamdan vb de üretmiştir.

Aynı dönemde çalışan Staffordshire seramikçilerinin bazısının yapıtlarında Toft'ın etkisi açıktır. 1670-80 arasında etkinlik gösteren Ralph Toft bunlardan biridir. Bazıları Ralph Toft'ı Thomas Toft'ın kardeşi ya da akrabası olarak gösterirler, bazıları da onunla hiçbir ilişkisi olmadığını ileri sürerler.

toga, bol ve kıvrımlı Eski Roma giysisi. Romalıların Etrüsklerden aldığı ve önceleri her sınıftan kadın ve erkeğin giydiği *toga*, zamanla kadınların, sonra işçilerin, daha sonra da patricilerin giysisi olmaktan çıktı. Ama bütün Roma dönemi boyunca gerek

Tiberius'un *toga*'lı bir heykeli; Louvre Müzesi, Paris
Giraudon—Art Resource/EB Inc

imparatorun, gerek yüksek görevlilerin resmî giysisi olmayı sürdürdü. Oval kesilmiş bir kumaş parçasından yapılan *toga*'nın kıvrımlarını giyinirken düzgün biçimde yerleştirmek büyük bir beceri gerektirdiğinden, genellikle bu iş için özel bir köle kullanılırdı. Bol ve kıvrımlı oluşu hareketli çalışmayı engellediği için *toga* zamanla yüksek sınıfa özgü hale geldi.

Toga'nın renk ve biçimi katı kurallara bağlanmıştı. Senatörler ve senatör adayları beyaz (*toga candida*), özgür doğan çocuklar ergenlik dönemine değin mor kenarlı (*toga praetexta*), ergenliğe ulaştıktan sonra normal *toga* (*toga pura*) ya da erkek *toga*'sı (*toga virilis*) giyer, yas tutanlar koyu renkte *toga* (*toga pulla*) kullanırlardı. Zafer kazanan komutanlar ve daha sonraları konsüller zengin işlemelerle bezeli *toga*'lar (*toga picta*) giyerdi. İS y. 100'den sonra *toga*'nın boyutları küçülmeye başladı.

Togan, A(hmet) Zeki Velidî (d. 10 Aralık 1890, Sterlitamak [bugün Başkırt Özerk Cumhuriyeti'nde] - ö. 26 Temmuz 1970, İstanbul), Rusya ve Orta Asya'daki Türklerin tarihine ilişkin çalışmalarıyla tanınan tarihçi.

Kazan Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1909-10 arasında çeşitli medreselerde Türk tarihi ve Arap edebiyatı dersleri verdi.

Togan, 1957
Nazmiye Togan'ın izniyle

1912'de *Türk ve Tatar Tarihi* adlı yapıtını yayımladı. 1913-14 arasında Türkistan'da yaptığı araştırmalar sırasında Fergana'da Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı yapıtının yeni bir nüshasını buldu. 1915'ten sonra siyasetle ilgilenmeye başladı. 1916'da Ufa'daki Müslümanların temsilcisi olarak *Duma*'ya girdi. 1917 Sovyet Devrimi sırasında Başkırdistan topraklarında bir Türk devleti kurmak için çaba harcadı. 1919'da Başkırt ÖSSC'nin kurulmasında etkin rol oynadı. Bu yönetimin dışişleri komiserliğini üstlendi. 1920'de Başkırt ÖSSC'nin devlet başkanlığına seçildi. Sovyet yönetimiyle arası açılınca Güney Türkistan'a gitti ve Sovyet yönetimine karşı mücadele eden Basmacılarla işbirliği yaptı. 1923'te yurtdışına çıkarak Fransa'ya gitti. Paris'te Ulusal Kütüphane'de ve Berlin'de Devlet Kütüphanesi'nde Doğu yazmaları üzerinde çalıştı.

1925'te çağrılı olarak Türkiye'ye gitti ve 1927'de İstanbul Darülfünunu'nda (sonradan İstanbul Üniversitesi) genel Türk tarihi, 1929'da da buna ek olarak tarihte usul muallimliğine atandı. 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde resmî tarih tezine aykırı görüşleri savunduğundan görevinden ayrılmak zorunda kaldı ve Viyana'ya gitti. 1935'te Viyana Üniversitesi'nde *Ibn Fadlan's Reiseberichte* (1939; İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi) adlı teziyle doktorasını tamamladı. Bonn ve Göttingen üniversitelerinde çalıştı. 1939'da Türkiye'ye döndü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde profesör olarak göreve başladı; daha sonra ordinaryüs profesör oldu. Turancı siyasal etkinliklerde bulunduğu gerekçesiyle 1944'te tutuklandı. Bir yılı aşkın hapis yattıktan sonra yargılama sonucu beraat etti. 1948'de Edebiyat Fakültesi'ndeki görevine döndü. 1950'de İslami Tetkikler Enstitüsü'nü kurarak ölünceye değin müdürlüğünü yürüttü.

Togan daha çok Rusya ve Orta Asya'daki Türkler üzerine 300 dolayında makale ve kitap yazdı. Anılarını *Hatıralar* (1969) adı altında yayımladı. Öbür yapıtları arasında *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (1947, 1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş* (1946, 1981) ve *Tarihte Usûl* (1950, 1981) sayılabilir.

togavirüs, *Togaviridae* familyasından üç arbovirüs cinsinin ortak adı. Önceleri flavivirüsler de bu familya içinde sınıflandırılırken günümüzde *Flaviviridae* familyasının üyeleri sayılmaktadır.

Togavirüs cinslerinden *Alphavirus* sivrisineklerle taşınır. *Rubivirus* kızamıkçık etkenidir. *Pestivirus* yalnız omurgalı hayvanlara bulaşarak genellikle ağır ishallere yol açan virüs hastalıklarına neden olur. Bazı *Alphavirus* türleri insanlarda ya da atlarda öldürücü olabilen virüs kaynaklı ensefalit tiplerinden sorumludur.

Togbolar *bak.* Bandalar

Toggenburg Veraset Sorunu, İsviçre tarihinde ilki 1436-50 arasında, ikincisi ise 1712'de olmak üzere iki savaşa yol açan uzun süreli toprak anlaşmazlığı. Ortaçağda Alman krallarının ya da Kutsal Roma-Germen imparatorlarının vasalı olan Toggenburg kontları bugünkü İsviçre'nin kuzeydoğusunda geniş topraklara sahipti. Kont ailesinin son erkek üyesinin 1436'da ölmesinden sonra kontluğun büyük bölümü Valais'de yaşayan soylu Raron ailesine, güneydoğu ucundaki topraklar ise yeni kurulan On Yönetim Bölgesi Birliği'ne (*Zehngerichtenbund*) verildi. Ama Zürich ve Glarus'la birlikte güneybatı ve batıdan kontluğa komşu olan Schwyz'in Zürich Gölünün yakınındaki toprakları işgal etmesi, en azından göl kıyısını denetimi altında tutmak isteyen Zürich'in sert tepkisine yol açtı. İsviçre Konfederasyonu'nun anlaşmazlığı çözmek için yaptığı toplantıda Schwyz ve Glarus'un, işgal ettikleri toprakların hemen hemen tamamını ellerinde tutmalarına karar verildi. Zürich'in bu karara karşı çıkması üzerine başlayan Eski Zürich Savaşı'nda (1436-50) önce Schwyz, daha sonra da konfederasyonun öteki üyeleri Zürich'e karşı başarıyla direndiler.

Raronların 1468'de Sankt Gallen başkeşişine satıkları asıl Toggenburg Kontluğu toprakları iki kez daha anlaşmazlık konusu oldu. Toggenburg İsviçre'de Reform hareketi sırasında bir süre Katolik karşıtlarının yönetiminde kaldıktan sonra Protestanlara hoşgörü göstermesi koşuluyla 1531'de yeniden başkeşişin yönetimine bırakıldı. Ama başkeşiş Leodegar Bürgisser'in Toggenburg'da yaşayan Protestanların çıkarlarını zedeleyen girişimleri konfederasyonun önde gelen Protestan üyeleri Zürich ve Bern'i Toggenburg Savaşı'nı (ya da II. Villmergen Savaşı) başlatmaya yöneltti (1712). Savaş Zürich ve Bern'in başkeşişin beş Katolik müttefikini (Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden ve Zug) kısa sürede yenilgiye uğratmasıyla sonuçlandı. Toggenburg Veraset Sorunu, I. Napoléon'un 19 kantondan oluşan bir İsviçre devletinin kurulmasını öngören Arabuluculuk Yasası'yla çözüldü (1802-03); Toggenburg toprakları Sankt Gallen ve Graubünden kantonları arasında paylaşıldı.

togidaşi maki-e, bir tür Japon lak işi (*bak.* maki-e). Bu teknikte, laka çizilen desenin üstüne altın ya da gümüş tozu serpilir; lak kuruduktan sonra tozları sabitleştirmek için desenin üstüne bir kat lak daha sürülür. Ardından bütün yüzeye *ro-iro-uruşi* (yağsız siyah lak) uygulanır. Bu lak da kuruyunca

Togidaşi maki-e tekniğiyle yapılmış Kacıkava Bunryusai imzalı bir *inro*, 19. yy
Melvin ve Betty Jones, *Inro and Other Miniature Forms of Japanese Lacquer Art*, Charles E. Tuttle Inc.

biraz suyla ıslatılıp odun kömürüyle parlatılarak altın tozunun ortaya çıkması sağlanır. *Aratogi* adı verilen bu işlemden sonra yüzeye pamukla ham lak sürülüp buruşturulmuş pirinç kâğıdıyla silinir (buna da *suri-uruşi* denir), bunun arkasından odun kömürüyle son cila (*şiage togi*) yapılır. Daha sonra suyla ıslatılan odun kömürü tanecikleri yumuşak bir bezle sürtülerek yüzey özenle parlatılır. *Suri-uruşi* ve parlatma işlemi üç kez tekrarlanır.

Günümüze ulaşmış en eski *togidaşi maki-e* örneği Nara'daki Şoso-in hazinesinde bulunan, Nara dönemine (645-794) ait Tang üslubu bir Çin kılıcının kınıdır. Heian döneminde (794-1185) çok gelişen *togidaşi maki-e*, Muromaçi döneminde (1338-1573) başlayarak yüksek kabartmayla (*takamakie*) birlikte kullanılmaya başlamış ve bu teknikle yapılan eşyaya *şişiai togidaşi maki-e* adı verilmiştir.

Togliatti, Palmiro (d. 26 Mart 1893, Cenova, İtalya - ö. 21 Ağustos 1964, Yalta, Ukrayna), İtalyan siyaset adamı ve komünist önder. Yaklaşık 40 yıl yöneticiliğini yaptığı İtalyan Komünist Partisi'ni (PCI) Batı Avrupa'nın en büyük komünist partisi durumuna getirmiştir.

Orta sınıftan bir ailenin oğluydu. Torino Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördü. I. Dünya Savaşı'na subay olarak katıldı; çarpışmalar sırasında yaralandı. Daha sonra Torino'da öğretmenlik yaptı. 1919'da sol

Togliatti
Camera dei Deputati, Roma

eğilimli *L'Ordine nuovo* dergisini çıkaranlar arasında yer aldı; 1921'de Sosyalist Parti'den ayrılan komünist kanat bu derginin çevresinde toplandı. Togliatti 1922'de *Il Comunista*'nın yayın yönetmenliğini üstlendi. Nisan 1924'te Komünist Parti Merkez Komitesi üyesi oldu. 1926'da III. Enternasyonal (Komintern) toplantısına katılmak üzere Moskova'da bulunduğu sırada, Mussolini PCI'yı yasakladı ve Togliatti dışında partinin hemen bütün liderlerini tutukladı. Siyasal çalışmalarını sürgünde sürdüren Togliatti 1926'da Lyon'da, 1931'de de Köln'de partisinin toplantılarını düzenledi. 1935'te Ercoli adıyla Komintern sekreterliğinin üyeliğine getirildi. II. Dünya Savaşı sırasında İtalya'ya yönelik radyo konuşmaları yaparak faşist yönetimi destekleyen kitleleri direniş hareketine katılmaya çağırdı. İtalya'ya dönüşünün ardından, Nisan 1944'te Mareşal Badoglio'nun hükümetinde devlet bakanı, 1945'te Alcide de Gasperi'nin hükümetinde de başbakan yardımcısı olarak görev yaptı. 1948 seçimlerinde öteki sol gruplarla işbirliği çizgisini sürdürerek partisinin 135 milletvekilliği kazanmasını sağladı. 14 Temmuz 1948'de genç bir faşist eylemcinin saldırısına uğrayarak ciddi biçimde yaralandı; bunun üzerine işçiler İtalya'nın her yanında grevler düzenleyerek olayı protesto ettiler.

Togliatti devrime ulaşmada şiddet yöntemi yerine, İtalya'ya özgü, barışçıl bir yol geliştirmeye çalıştı. Uluslararası komünist hareketin tek merkezden yönetilmesini öngören Stalinist görüşe karşı çıkarak, demokratik yönelimli ulusal bir hareketin oluşturulmasını savundu. Ateist propagandaya karşı çıktı ve Katoliklere işbirliği çağrısında bulundu. Ölümünden sonra, geliştirmiş olduğu görüşler siyasal bir platform biçiminde yayımlandı; bu görüşleriyle sosyalist ülkelerdeki demokratikleşme sürecine katkıda bulundu. 1964'te SSCB'deki Stavropol kentine onun anısına Tolyatti adı verildi.

Togo, resmi adı TOGO CUMHURİYETİ, Fransızca TOGO ya da RÉPUBLIQUE TOGOLAISE. Afrika'nın batısında, Atlas Okyanusundaki Gine Körfezinin kıyısında ülke. Kıyıdan kuzeye doğru dar bir şerit biçiminde uzanan ülke topraklarının uzunluğu yaklaşık 500 km, kıyı şeridinin genişliği ise 51 km'dir. Doğuda Benin, kuzeyde Burkina Faso (eskiden Yukarı Volta), batıda Gana'yla çevrilidir. Başkenti Lomé, yüzölçümü 56.785 km², 1992 tahmini nüfusu 3.701.000'dir.

Doğal yapı. Togo altı coğrafi bölgeye ayrılabilir. Dar kıyı bölgesindeki alçak kumsalların arkasında gelgit sonucu oluşmuş düzlükler ve sığ lagünler yer alır. Kıyı bölgesinin hemen arkasındaki Ouatchi Platosu (60-90 m) ülkenin iç kesimlerine doğru 32 km boyunca uzanır. Platonun kuzeydoğusunda yer alan ve 400-450 m'ye kadar yükselen masadağın sularını Mono Irmağı ve kolları toplar. Masadağdan, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda ülke topraklarını boydan boya aşan Togo Dağlarına doğru gittikçe yükseklik artar. Yaklaşık 986 m yüksekliğindeki Baumann Dağı ülkenin en yüksek noktasıdır. Togo Dağlarının kuzeyinde, sularını Volta Irmağının başlıca kollarından Oti Irmağının topladığı kumtaşı oluşumlu bir plato yer alır. Ülkenin en kuzeybatısında ise granit ve gnays oluşumlu daha yüksek bir bölge vardır.

Togo

Togo'nun tropik ve nemli bir iklime sahip olan güney kesimlerinde aylık ortalama sıcaklık 25°C-28°C arasında değişir. Kuzeyde aylık ortalama sıcaklık farkı daha büyüktür (27°C-32°C). Güneyde nisan ortasından haziran sonlarına ve eylül ortasından ekim sonlarına değin süren iki yağmur mevsimi yaşanır. Kuzeyde ise yağış mevsimi haziran-eylül arasındadır. Kpalimé bölgesi yılda ortalama 1.800 mm'yle ülkenin en çok yağış alan kesimidir. Kurak kıyı bölgesine yılda ancak 610-914 mm yağış düşer. Toprağın yaklaşık dörtte biri ekilebilir durumdadır. Sık tropik ormanlarla kaplı güney bölgeleri dışında ülkenin doğal bitki örtüsüne savanlar egemendir. Ülkede yaşayan hayvanlar arasında fil, aslan, çeşitli maymun türleri, suaygırı, timsah ve yılanlar sayılabilir. Kuzeydeki Sansanné-Mango yakınlarında bulunan Keran Ormanı Koruma Alanı'nda yabanıl sığır, eşek, düğmeli domuz, antilop ve geyik sürüleri yaşar. Togo'nun en önemli maden kaynağı fosfattır. Öteki madenler arasında mermer, kireçtaşı, demir cevheri, boksit, uranyum, kromit, altın, elmas ve rutil sayılabilir.

Nüfus. Togo'da yaşayan 30 kadar etnik grubun çoğunluğunu Batı Afrika'nın öteki kesimlerinden göç etmiş gruplar oluşturur. Ülkenin yerlisi olan halklar kuzey ve güneybatıda toplanmıştır. Kuzeyde yaşayan ve Volta dillerini konuşan halkların başında Gurmalar, Konkombalar, Basariler, Mobalar ve Mosiler gelir. Güneybatıdaki yerli Kualar, Togo nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturur. Orta kesimlerde yaşayan gruplar arasında Akposolar, Adeleler ve Ahlolar da yer alır. Kuzeyde göçebe Fulanilere rastlanır. Hausalar ise ülkenin dört bir yanına dağılmış durumdadır. Togo'da nüfusun (1991) yüzde 50'si geleneksel dinlere bağlıdır, yüzde 26'sı Katolik, yüzde 9'u da Protestandır. Nüfusun yüzde 15'ini oluşturan Müslümanların sayısı özellikle kuzeyde gitgide artmaktadır. Fransızca resmi dil olmakla birlikte halkın üçte ikisinden fazlası Nijer-Kongo ailesinin Kua öbeğine bağlı Eve dilini konuşur.

Oldukça genç bir nüfusa sahip olan Togo'da nüfusun (1990) yüzde 45,3'ü 15 yaşın altındadır. Sırasıyla binde 49 ve binde 13 olan doğum ve ölüm oranları (1991) dünya ortalamalarının çok üzerindedir. Binde 36 olan doğal nüfus artış hızı (1991) dünya ortalamasının üzerinde olmakla birlikte bölge ortalamasına yakındır. Ortalama nüfus yoğunluğu (1992) km² başına 65,2 kişidir. Nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu kesim ülkenin kıyı bölgesidir; kuzeye doğru gittikçe yoğunluk azalır.

Ekonomi. Togo'da büyük ölçüde tarıma dayalı, gelişme yolunda, karma bir ekonomi yürürlüktedir. 1990 verilerine göre ülke gayri safi milli hasılası (GSMH) 1,4 milyar ABD Doları, kişi başına düşen milli gelir ise 410 ABD Doları'dır.

Gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) içindeki payı (1988) yüzde 34,4 olan tarım sektöründe toplam işgücünün (1987) yüzde 70,6'sı çalışır. Ekilebilir alanların büyük bölümünde geçimlik düzeyde tarım yapılır. Başlıca tarım ürünleri manyok, yam, mısır, kocadarı ve kumdarıdır. Başlıca tarımsal ihraç mallarından olan kakaonun üretimi son yıllarda düşüş göstermiş ve Dünya Bankası'nın yardımıyla üretimi artırmaya yönelik yeni bir ekim programı uygulamaya konmuştur. Kahve, palmiye ürünleri, yerfıstığı ve pamuk gibi öteki tarımsal ihraç mallarının üretiminde de yıldan yıla büyük dalgalanmalar görülür. Tarım ürünlerinin ihracatı Togo Tarım Ürünleri Dairesi adlı hükümet kuruluşunun tekelindedir.

GSYİH içindeki payı (1988) sırasıyla yüzde 6,4, yüzde 8 ve yüzde 22,5 olan madencilik, imalat sanayisi ve ticaret sektörlerinde, tarım dışı bütün sektörlerle birlikte toplam işgücünün (1987) yüzde 29,4'ü çalışır. Dünyanın en büyük fosfat üreticileri arasında yer alan Togo'da fosfatın tamamı hükümete bağlı Togo Fosfat Dairesi tarafından çıkarılır. İmalat sanayisinin ağırlığını tarım ürünlerinin işlenmesi ve ithal tüketim mallarını ikame eden kumaş, ayakkabı, içki ve araba lastiği gibi malların üretimi oluşturur. Öteki önemli sanayi tesisleri arasında bir çimento fabrikasıyla bir rafineri sayılabilir. 1991'de 41 milyon kW-sa olan yıllık elektrik üretiminin büyük bölümü termik santrallardan elde edilir. Elektrik açığını kapatmak için Gana'dan düzenli olarak elektrik ithalatı yapılır. Ülkenin ithal elektriğe olan bağımlılığını azaltmak amacıyla Mono Irmağı üzerine, Togo-Benin ortak yatırımı olan büyük bir hidroelektrik santralı inşa edilmiştir; Nangbeto yakınlarındaki santral 1988 başlarında üretime geçmiştir.

Togo'nun ithal mallarının başında makineler, ulaşım donanımı, gıda maddeleri, inşaat malzemeleri, kimyasal madde ve kâğıt ürünleri gelir. Fosfat ve tarım ürünleri dışındaki ihraç malları arasında bir miktar işlenmiş petrol ve çimento sayılabilir. Togo'nun dış ticaret yaptığı başlıca ülkeler Fransa, Hollanda ve Almanya'dır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Togo tek parti sistemiyle yönetilen bir cumhuriyettir. 1967'deki darbeden sonra 1963 Anayasası yürürlükten kaldırılmış ve Ulusal Meclis dağıtılmıştır. 1979'da yürürlüğe giren yeni anayasaya göre yürütme yetkisi, aynı zamanda ülkedeki tek yasal siyasal parti olan Togo Halkı Birliği'nin önderi olan devlet başkanının elindedir. Hükümet karşıtı gösterilerin yaygınlaşması üzerine 1991'de çok partili sisteme geçme kararı alınmış ve seçimlere değin hükümet işlerini yürütecek 79 üyeli Yüksek Cumhuriyet Konseyi oluşturulmuştur. 1992'de de çok partili sistemi öngören anayasa onaylanmış, ama seçimler belirsiz bir tarihe ertelenmiştir.

Togo'da işçilere aile yardımı yapılır. Sağlık koşulları genelde kötüdür. Kötü beslenme ve sıtma, sarıhumma, dizanteri, menenjit, verem gibi ciddi hastalıklar yaygındır. Ortalama ömür (1991) erkeklerde 54 yıl, kadınlarda 59 yıl, bebek ölüm oranı (1985) ise binde 110'dur.

Parasız olan ilköğretimin süresi beş yıl, ortaöğretimin süresi ise altı yıldır. 1980'lerin ortasında 6-11 yaş arası çocukların yaklaşık yüzde 70'inin ilkokula devam ettiği, ama yalnızca yüzde 20'sinin öğrenimlerini sürdürdüğü tahmin ediliyordu. Togo'da 15 yaş ve üzeri nüfusun (1981) yalnızca yüzde 39,1'i okuryazardır. Başlıca yükseköğretim kurumları Lomé'deki Benin Üniversitesi'yle (1970) 1975'te Lomé'de açılan mimarlık ve şehir planlamacılığı okuludur. Bir grup Togolu teknik eleman başta Fransa olmak üzere çeşitli yabancı ülkelerde öğrenim görmektedir.

Basın ve yayın organları hükümetin denetimindedir. Öteki Afrika halkları gibi Togoluların da güçlü bir sözlü kültür gelenekleri vardır. Bağımsızlıktan önce yapıtlarında Fransızca kullanan birkaç Togolu yazar vardı. Bağımsızlıktan sonra yeni romancı ve oyun yazarlarının yapıtlarıyla bölgesel edebiyat gelişmeye başladı. Etnik grupların geleneksel danslarını yaşatmak ve tanıtmak amacıyla 1967'de Togo Afrika Balesi adlı bir topluluk kuruldu.

Tarih. Bölgenin bilinen ilk halkları Volta dilleri konuşan kuzeydeki topluluklarla güneybatıdaki Kualardır. Yaklaşık 120 klana ve altklana bölünmüş olan Eveler, bölgeye 14-16. yüzyıllar arasında Nijerya'dan, Aneler (Minalar) ise 17. yüzyıldan sonra bugünkü Gana ve Fildişi Kıyısı topraklarından göç ettiler.

18. yüzyıl boyunca Köle Kıyısı'nın Togo sınırları içinde kalan kesimi Danimarkalıların elindeydi. Bugünkü Togo toprakları 1884'e değin Asanti ve Dahomey devletleri arasında bir tampon bölge olarak kaldı. Alman misyonerlerin 1847'de bölgeye ayak basmalarından kısa bir süre sonra Alman tüccarlar Anecho'da bir ticaret merkezi kurdular. Alman hükümeti tarafından bölgeye gönderilen Gustav Nachtigal 1884'te ülkenin kıyı kesiminde yaşayan şeflere Alman protektora yönetimini kabul ettirdi. Almanlar 1888-97 arasında ülkenin iç kesimlerine düzenledikleri seferler sonucunda yeni topraklar ele geçirdiler. Bunu 1897'de Fransa, 1899'da da İngiltere'yle protektoranın yeni sınırlarını onaylayan antlaşmaların imzalanması izledi.

I. Dünya Savaşı'nın başında Altın Kıyısı ve Dahomey'de (bugün Benin) üstlenmiş Fransız ve İngiliz sömürge birlikleri Togo topraklarını işgal ederek Almanları koşulsuz teslime zorladılar (Ağustos 1914). İşgalden sonra ülkenin batısı İngiliz, doğusu ise Fransız yönetimi altına girdi. Almanya'nın Versailles Antlaşması'yla bölge üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmesinin ardından, Milletler Cemiyeti'nin kararıyla 1914'te belirlenen sınırlar geçerli olmak üzere bölgede İngiliz ve Fransız manda yönetimleri kuruldu (1922).

İngiliz ve Fransız kesimleri 1946'da Birleşmiş Milletler'e bağlı olarak vesayet yönetimi altına alındı. 1956'da Altın Kıyısı'yla birleşen İngiliz kesimi 1957'de Gana adıyla tam bağımsızlığını ilan etti. Fransız kesimine ise Ağustos 1956'da Fransız Birliği içinde özerk cumhuriyet statüsü tanındı. Ülkenin yeni statüsü ekimde yapılan plebisitle onaylandı ve Nicolas Grunitzky başbakan oldu. Nisan 1958'de yapılan seçimlerde Grunitzky önderliğindeki Togo İlerleme Partisi, Sylvanus Olympio'nun başkanı olduğu tam bağımsızlık yanlısı Togo Ulusal Birlik Partisi karşısında yenilgiye uğradı. Togo 27 Nisan 1960'ta Fransa'dan bağımsızlığını ilan etti.

1961 seçimlerinden sonra Togo'da başkanlık sistemine geçildi ve Olympio ülkenin ilk başkanı oldu. Fransa'yla ekonomik ilişkileri sürdüren Olympio'nun başkanlığı sırasında, Kwame Nkrumah yönetiminin Togo'yu Gana'yla birleşmeye zorlaması iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı. Nkrumah'ın devrilmesinden sonra gerginlikler büyük ölçüde giderildi. Baskıcı bir yönetim kuran Olympio'nun Ocak 1963'te Gnassingbe Eyadema adlı bir çavuş tarafından öldürülmesinden sonra Grunitzky, kendisine önerilen başkanlık görevini üstlenmek üzere sürgünden döndü ve aynı yıl yapılan seçimleri kazanarak resmen başkan oldu. Çok geçmeden yürürlüğe giren 1963 Anayasası'yla yeni bir meclis oluşturuldu. 1963'te Afrika Birliği Örgütü'ne (OAU) giren Togo, 1965'te Afrika'daki eski Fransız sömürgeleri arasında ekonomik, siyasal ve toplumsal işbirliğini amaçlayan Ortak Afrika ve Madagaskar Örgütü'ne üye oldu.

Olympio'nun öldürülmesiyle yönetimdeki ağırlıklarını yitiren güneyli Eveler arasındaki hoşnutsuzluklarla birleşen hükümet içi çatışmalar Grunitzky yönetimini iyice yıpratı. Bundan yararlanan genelkurmay başkanı Albay Gnassingbe Eyadema Ocak 1967'de düzenlediği bir darbeyle yönetime el koydu. Eyadema kuzeyde yaşayan kendi kabilesi ve büyük bölümünü kuzeylilerin oluşturduğu ordu dışında hiçbir toplumsal kesimden destek görmemekle birlikte, fosfat ihracatından sağlanan gelirlerle farklı etnik grupların ekonomik ve toplumsal taleplerine yanıt vermeye çalıştı. 1974'te fosfat sanayisinin millileştirilmesiyle devlet gelirleri daha da arttı. 1979'da yürürlüğe giren yeni anayasayla ülkede tek parti sistemine geçilmesinin ardından, darbeden sonraki ilk genel seçimler yapıldı. Eyadema 1985'teki genel seçimleri de kazanarak ikinci kez devlet başkanı oldu.

Güneyli Evelerin ve Olympio'nun sürgündeki oğullarının önderlik ettiği muhalefet hareketi Eyadema yönetimine karşı birçok kez darbe girişiminde bulundu. Öte yandan dünya piyasalarında fosfat fiyatının düşmesinin ve hesapsız kamu harcamalarının derinleştirdiği ekonomik bunalım ciddi güçlüklere yol açtı.

1990'da başlayan hükümet karşıtı gösteriler 1991'de daha da yaygınlaştı. Eyadema bu gösteriler karşısında bir ulusal konferans toplamak zorunda kaldı. Konferans anayasayı yürürlükten kaldırdı ve kendisini egemen organ ilan etti. Bunun üzerine konferans salonunu işgal etmeye kalkan askeri birlikler binlerce sivilin konferansı korumak için insandan barıkatlar oluşturması üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. Ardından çok partili seçimlerin yapılmasına değin hükümet işlerini yürütmekle görevli bir Yüksek Cumhuriyet Konseyi oluşturuldu. Eyadema devlet başkanlığında kaldıysa da bütün yetkileri elinden alındı. 1992'de demokratikleşme süreci donduruldu ve ordu Eyadema'nın yetkilerinin geri verilmesi yönünde çabalara girişti. Çok partili sistemi öngören anayasanın Eylül 1992'de büyük bir çoğunlukla onaylanmasına karşın seçimler belirsiz bir tarihe ertelendi. Ağustos 1993'te yapılan başkanlık seçimlerini Eyadema kazandı.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak*. ANAYILLIK.

Togo Heihaçiro, KOŞAKU (Marki) (d. 27 Ocak 1848, Kagoşima, Satsuma ili - ö. 30 Mayıs 1934, Tokyo, Japonya), 1904-05 Rus-Japon Savaşı sırasında Japon donanmasını zafere ulaştıran amiral. Harekât sırasında, sonradan İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından da kullanılan yeni saldırı taktikleri geliştirmiştir.

Savaş başladığında Japon Deniz Kuvvetleri başkomutanıydı. Sarı Deniz kıyısındaki Port Arthur'da (bugün Lüshun) bulunan büyük Rus askeri üssünü 10 ay süreyle abluka altında tutan filoya komuta ederek üssün 2 Ocak 1905'te teslim olmasını sağladı. Rusların umutsuzluk içinde Uzakdoğu'ya kaydırdıkları Baltık donanması 27 Mayıs 1905'te, Japon Deniziyle Doğu Çin Denizini birbirine bağlayan Tsuşima Boğazında Amiral Togo'nun donanmasıyla karşı karşıya geldi. Togo bütün Rus gemilerinin doğrudan Japon borda ateşine hedef olmasını sağlayacak biçimde düşmanın ileri hatlarını yararak 35 Rus gemisinden 33'ünü imha etti ve savaşı sona erdirdi. Yakınçağda bir Asya ülkesinin Avrupalı güçler karşısında kazandığı ilk zafer olan bu çarpışma, Batılı devletleri Japonya'yla karşılıklı eşitliğe dayalı ilişkiler kurmaya zorladı.

Togoland, toprakları günümüzde Togo ve Gana cumhuriyetleri arasında ikiye bölünmüş olan eski Alman protektorası. Batıda İngilizlerin Altın Kıyısı Kolonisi ile doğuda Fransız sömürgesi Dahomey arasında, 90.479 km²'lik bir alana yayılan bölge Evelerle karışmış çeşitli halkların yurduydu. Avrupa ülkeleri arasındaki paylaşım mücadelesi çerçevesinde, Bismarck'ın bölgenin Almanya'ya ait olduğunu iddia etmesi ve bu iddianın öteki Avrupa devletlerince resmen onaylanmasıyla Alman protektorası oldu (1884). Togoland'ı örnek bir sömürge durumuna getirmeyi amaçlayan Almanlar, hiçbir değerli maden kaynağına sahip olmayan bölgedeki (o sırada bölgedeki zengin fosfat yatakları henüz keşfedilmemişti) yatırımlarını tarım alanında yoğunlaştırdılar; Afrikalıların çalıştırıldığı plantasyonlarda başta pamuk ve kakao olmak üzere yeni ihraç ürünlerinin ekimini başlattılar. Sömürgenin başlıca liman kenti olarak geliştirdikleri Gine Körfezi kıyısındaki Lomé'yi iç kesimlere bağlamak amacıyla kara ve demir yolları inşa ettiler. Ayrıca bir hukuk ve yönetim sistemi oluşturdular.

I. Dünya Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz birliklerinin işgal ettiği Togoland, 1922'de Milletler Cemiyeti'nin kararıyla bu iki ülke arasında paylaşıldı. Ülkenin Dahomey (bugün Benin) sınırına kadar uzanan ve Lomé'yi kapsayan üçte ikilik bölümü Fransa'ya, batıda Altın Kıyısı sınırına kadar uzanan bölümü de İngiltere'ye bırakıldı. 1946'da iki bölge Birleşmiş Milletler'in vesayetine verildi. Bölgenin Altın Kıyısı'yla birlikte yönetilen İngiliz kesimi 1957'de bağımsızlığını ilan eden Gana'nın bir parçası oldu. Dahomey'den ayrı olarak yönetilen Fransız kesimi ise 1960'ta Togo Cumhuriyeti adıyla bağımsızlığını ilan etti. Özellikle Gana'da yaşayan Evelerin Togoland'ın yeniden birleşmesi yolundaki talepleri zaman zaman Gana-Togo ilişkilerinin gerginleşmesine yol açtı.

Togon Temür, TOGAN olarak da yazılır, ös sıfatı SHUN DI (d. 1320, Çin - ö. 1370, Çin), Çin'de Yuan (Moğol) hanedanının son imparatoru (hd 1333-68).

Togon Temür 13 yaşında imparator oldu. Ama zamanının çoğunu Lamacılığa ilişkin araştırmalar ve eğlencelerle geçirdiğinden, devlet yönetimi nazır Bayan'ın(*) eline geçti. Moğolların Çin kültürü içinde erimesini durdurmak isteyen Bayan'ın izlediği baskıcı ve ayrımcı politikalar ve ekonomik durumun giderek bozulması geniş çaplı ayaklanmalara yol açtı. Bunun üzerine 1339'da Bayan görevden alınarak getirdiği değişikliklerin çoğundan vazgeçildi. Ama imparatorun yönetime ilgisizliği sürdüğünden, durum gittikçe bozuldu. Budacı rahiplerin ve saraydaki hadımların güçlenmesinden kaygılanan imparator vârisi, babasını tahttan indirmek için başarısız bir girişimde bulundu. En güçlü ayaklanma önderi Zhu Yuanzhang'ın 1368'de başkent Pekin'e doğru ilerlemesi, imparatorluk yönetimini güç duruma düşürdü. Başkenti savunmaya yönelik önerileri geri çeviren Togon Temür'ün İç Asya bozkırlarına kaçmasıyla Yuan hanedanı sona erdi.

Togteginliler, BÖRİLER, TUGTEKİNLİLER ve ŞAM ATABEGLERİ olarak da bilinir, 1109-54 arasında Şam ve çevresine egemen olan Türk hanedanı. Kurucusu Zahireddin Mute-

meddüddevle Ebu Mansur Togtegin, Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un (hd 1078-95) oğlu Dokak'ın (Dukak) atabegiydi. Dokak 1095'te Dımaşk (Şam) meliki olunca yönetimi bütünüyle Togtegin'e bıraktı. Togtegin, Dokak'ın ölümünden sonra onun yerine geçen çocuk yaştaki oğlu Tutuş'un da (hd 1104-05) atabegi olarak yönetimdeki etkisini sürdürdü. Dımaşk melikliğini ele geçirmeye kalkışan Dokak'ın kardeşi Ertaş'ın, ardından da Melik Tutuş'un ölmesi (1105) üzerine Dımaşk Selçuklu Melikliği sona erdi. Togtegin karşıtlarını etkisiz bırakarak Dımaşk yönetimine egemen oldu ve 1109'da bağımsızlığını ilan etti. 1128'e değin süren güçlü yönetimi sırasında Halep'i de kendisine bağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı.

Ölümünden sonra yerine geçen Tacülmüluk Böri'nin (hd 1128-32) adından dolayı bu hanedan Böriler olarak da anıldı. Böri'nin kısa hükümdarlığından sonra yerini oğlu Baalbek valisi Cemaleddin Mehmed (hd 1132-39) aldı. Baalbek, bu dönemde Zengilere bırakıldı. 1154'te Zengiler Dımaşk'ı alınca Böri hanedanı da sona erdi.

Tohar dili, İS 1. binyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'da (Tarım Havzası) konuşulan Hint-Avrupa dili.

İS 500-700 arasından kalma belgeler, Tohar dilinin iki lehçesi olduğunu ortaya koyar. Bunlardan A olarak adlandırılanı doğuda Turfan yöresinde, B olarak adlandırılanı ise temel olarak batıdaki Kuqa'da, ayrıca Turfan'da konuşulurdu. Her ikisi de, aynı bölgede bulunan Sanskrit yazmalarında da kullanılan Brahmi adlı bir Hint hecelgesiyle(*) yazılırdı. Tohar dilinin ilk dilbilgisi çözümlemesini ve bu dilden ilk çeviri çalışmalarını 1908'de Alman bilim adamları Emil Sieg ve Wilhelm Siegling gerçekleştirdi.

Tohar dili Hint-Avrupa ailesinin Hint-Âri ya da İran dillerine değil, Latince ve Sanskrit diline yakın olan bir koludur. Öteki Hint-Avrupa dillerinden ayrılan önemli bir özelliği, üç ünsüzlü (*p*, *t*, *k*) bir kapantılı sisteminin bulunmasıdır. Eylemler, hem gövdeleri hem de sözcük sonlarına getirilen kişi ekleri açısından Hint-Avrupa eylem sistemini yansıtır. Eski Hint-Avrupa ad çekiminden ise oldukça uzaklaşılmıştır. Tohar dilinde ad çekimi daha çok adın belirtme durumuna ilgeçlerin eklenmesiyle yapılır. Bitişim(*) denen bu özellik, Türkçe ve Fin-Ugor dilleri gibi Hint-Avrupa dil ailesi dışında kalan dillerin etkisini yansıtır. Tohar dilinin sözcük dağarcığında Türkçe, Farsça ve Sanskrit dilinden alınma çok sayıda sözcük vardır.

Tohar edebiyatı çoğu felsefi, öğretici ve dinsel nitelikteki Budacı yapıtlardan oluşur. Ayrıca B lehçesiyle yazılmış ticari belgeler, manastır kayıtları, kervanların geçiş belgeleri, tıp ve büyü kitapları da vardır. Bu belgeler Orta Asya'nın toplumsal, ekonomik ve siyasi yaşamına ışık tutmaları bakımından önemlidir.

Tohar dilini hangi halkların konuştuğunu belirleme çabaları bugüne değin kesin sonuç vermemiştir. Dilbilim açısından daha önemli olan nokta ise, Tohar diliyle öteki Hint-Avrupa dilleri ve Tohar dilinin iki lehçesi arasındaki ilişkidir. Öteki Hint-Avrupa dilleriyle ortak olan özellikleri (bazı ortak sözcükler, eylem kategorileri ve sesbilgisi özellikleri), Tohar dilinin Hint-Avrupa ailesinin güneybatı kollarıyla (örn. Trakça ve Frigya dili, hatta Yunanca ve Ermenice) akraba olduğunu gösterir. Baltık ve Slav dilleriyle paylaşılan özellikler ise (bazı şimdiki ve geçmiş zaman biçimleri) büyük olasılıkla sonraki bir etkileşimin sonuçlarıdır. Tohar dilinin iki lehçesi arasındaki ilişkiye gelince, dilin yazıya geçtiği dönemde, A lehçesinin yalnızca doğudaki Budacı manastırlarda varlığını sürdüren ölü bir ayin dili olduğu, B lehçesinin ise batıda ticari ya da dindışı belgelerde kullanıldığı sanılmaktadır. Doğudaki manastırlarda bulunan yazmalarda her iki lehçenin de kullanılmış olması batıdan gelen Budacı keşişlerin bu manastırlara yerleşmesinin sonucu olabilir.

Toharlar, TOKARLAR olarak da bilinir, Hindukuş (Paropamisus) Dağları ile Ceyhun (Oxus) Irmağı arasında eski bir ülke olan Toharistan'a (Baktriane; bugün Afganistan'ın ve Özbekistan ile Tacikistan topraklarının bir bölümü) adını veren Hint-Avrupa kökenli eski halk.

Eski tarihleri karanlık olan Toharlar İÖ 3. yüzyılda Hunlar tarafından batıya sürülen ve Çinlilerin Yuezhi (Yüeçi) adını verdikleri halkla birlikte Baktriane bölgesine geldiler. Zamanla kendi adlarıyla anılacak olan bu bölgeye egemen oldular ve egemenliklerini Kushanlar olarak bilinen toplulukla birlikte Kuzeybatı Hindistan'a doğru genişlettiler. Kushanların etkisiyle Budacılığı benimseyen Toharların egemenliği 5. yüzyılda bölgeye Akhunların yerleşmeleriyle son buldu. Tarım vahalarının en eski topluluklarından olan Toharlar gelenekleriyle Toharistan'da kurulan Kushan ve Akhun devletlerini ve Türk hanlıklarını etkilemişlerdir. Belh, Tirmiz, Ceti, Asar yörelerinde yapılan kazılarda Toharlarla ilgili birçok buluntu ortaya çıkartılmıştır.

Toho Film Şirketi, Japonya'nın önde gelen film şirketi. 1936'da, daha önce yalnızca kızların yer aldığı bir opera topluluğu oluşturmuş eski işadamı Kobayaşi Içizo tarafından kuruldu. Kobayaşi, 1932'de Tokyo Takarazuko Tiyatro Kuruluşu'nu örgütlemiş, ardından çeşitli tiyatro ve sinema salonlarını satın almış, yeni ve daha büyüklerini de yaptırmaya girişmişti. Japonya'da hâlâ uygulanan bir model oluşturan yapılarında en az üç ayrı salon bulunuyordu. Kobayaşi 1935'te de iki küçük şirketi, ilk modern yapım yöntemlerini kullanan PCL ile reklam filmi alanında çalışan JO şirketlerini satın almıştı. Ertesi yıl bu iki şirketin yaptığı filmleri dağıtmak amacıyla Toho Film Dağıtım Şirketi kuruldu.

Toho, II. Dünya Savaşı sırasında Japonya'nın en önde gelen film yapımcısı oldu. Ama savaştan sonra sendikalaşma hareketi şirketi güç durumda bıraktı. 1948'e gelindiğinde şirket yapım etkinliğine son vermiş, 1947'de kurulan ve kendi finanse ettiği Şintoho Film Şirketi'nin(*) filmlerini dağıtmaya başlamıştı. Daha sonra yeniden film yapımına geçen şirket, 1950'lerde "Tohoscope" adı verilen, Japonya'daki ilk başarılı geniş perde işlemini geliştirdi.

Tohoku, Japonya'da, Honşu Adasının kuzeyinde bölge (*çiho*). Aomori, Akita, İvate, Yamagata, Miyagi ve Fukuşima illerini (*ken*) içine alır. Adı *to* (doğu) ve *hoku* (kuzey) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bölgedeki başlıca dağ sırası olan Ou Sıradağlarının (*sammyaku*) adıyla, Ou olarak da anılır. 66.971 km²'lik yüzölçümüyle Japonya'nın toplam yüzölçümünün yüzde 20'sini kaplamasına karşın bölgede ülke nüfusunun ancak yüzde 10'u yaşar. Tohoku, Hokkaido'dan sonra ülkenin en az gelişmiş bölgesidir

Bölgede kuzey-güney doğrultusunda birbirine koşut olarak uzanan üç dağ sırası vardır. Bunlar doğudan batıya doğru sırasıyla Kitakami Sıradağlarıyla Abukuma Dağları, Ou Sıradağları ve Deva Dağlarıyla Asahi ve Iide dağlarını kapsayan dağlardır. Sıradağları birbirinden ayıran düzlüklere ek olarak Japon Denizi kıyısında da ovalara rastlanır.

Ekonomisi tarıma dayanan Tohoku bölgesi genellikle Japonya'nın pirinç ambarı olarak görülür. Bölgede ayrıca meyve yetiştirilir ve hayvancılık yapılır. Elektrik enerjisi üretmek amacıyla 1950'lerde dağlık kesimlerde barajlar inşa edilmiştir. Başlıca sanayi kolları ormancılık, madencilik ve balıkçılıktır. Bölge lake işi eşya, demir ya da bakır kap kacak, oyuncak ve dokuma gibi geleneksel ürünleriyle tanınır. 1970'lerin sonunda Haçinohe, Akita, Sendai ve Coban-Koriyama gibi kentlerde sanayi tesisleri yoğunlaşmaya başlamıştır. Denizin altından geçen Aomori'yle Hokkaido arasındaki Seikan Tüneli'nin tamamlanmasıyla (1988) bölgenin ulaşım sorunları büyük ölçüde çözülmüştür. Turizmin hızla geliştiği bölgede kentsel nüfus artış hızı görece düşüktür. Nüfus (1991 geç.) 9.744.000.

Toholaballar, Meksika'nın güneydoğusunda, Guatemala sınırı yakınında Chiapas eyaletinde yaşayan Maya Yerlileri. Kuzeybatı komşuları Tsotsil ve Tseltallar ile güneydoğuda Guatemala'da yaşayan Çuhlarla aralarında büyük kültürel benzerlikler vardır ve dilleri yakın akrabadır. Yaşadıkları topraklar alçak tepelerle birbirinden ayrılan yüksek ovalardan oluşur.

Geçimlerini tarımdan sağlayan Toholaballar küçük tarlalarda mısır, fasulye ve kabak yetiştirirler. Yer yer ticari amaçla kahve ve şekerkamışı tarımı da yapılır. Yerleşmeler merkezi köylerin çevresine dağılmış çiftlik evlerinden oluşur. Sürekli olarak köylerde yaşayanların çoğu Batı kültürünü benimsemiş Yerliler ya da melezlerdir.

Toholaballar hasır ve harçla yaptıkları evlerinin çatılarını sazlarla örterler. Yünlü battaniye dokumacılığı ve çömlekçilik bugün de varlığını sürdüren el sanatlarıdır.

Katolik olan Toholaballarda azizlere tapma eğilimi görülür. Ayrıca mağara, pınar ve dağlar da kutsal sayılır ve bereket ayinleri düzenlenir. Vaftiz ana babalığı kurumu (*compadrazgo*) büyük önem taşır; çocuğun yaşamının dönüm noktalarında ayrı ayrı vaftiz babaları seçilir.

tohum, bitkilerde, içerisinde bir embriyon ve yedek besin barındıran, koruyucu bir kılıfla örtülü yapı. Bitkilerin üremesinde çok önemli bir rol oynayan bu yapılar elverişli koşullarda kolayca çimlenip gelişerek yeni bitkilere dönüşürler. Tohumlar genellikle başlıca üç bölümden oluşur: Tohum kabuğu, embriyon ve besidoku. Tohumlu bitkiler tohumlarının kapalı bir ortamda ya da açıkta bulunmasına göre kapalıtohumlular ve açıktohumlular olarak ikiye ayrılır.

Kapalıtohumlularda tohum tipik olarak tozlaşma ve döllenmeden sonra oluşur. Çiçeğin dişiorganının tepeciğine konan çiçektozlarının çimlenerek oluşturduğu çiçektozu borucukları boyuncuktan aşağıya doğru uzayarak yumurtalığa ulaşır ve bir sperma salar. Yumurtalıktaki "tohumtaslağı" denen yumurta bu spermayla birleşip döllendikten sonra bölünerek çoğalmaya başlar ve embriyonu verir. Daha sonra besidoku ve bunları saran bir koruyucu örtünün (tohum kabuğu) gelişmesiyle tohum oluşur. Tohumlar olgunlaşırken yumurtalık da gelişerek tohumları barındıran meyveye dönüşür. Çoğu bitkide tohumla meyve kaynaşmakla birlikte, bazı bitkilerde ayrı ya da bağımsız birimler halindedir.

Tohumları bir yumurtalık içinde değil de

açıkta gelişen açıktohumluların en belirgin özelliği tozlaşma ile döllenme arasında çok uzun bir süre bulunmasıdır. Örneğin bir çam türünde, dişi kozalakların ilkbaharda tozlaşmasına karşın tohumtaslakları ancak bir sonraki büyüme mevsiminde döllenir; tohumların olgunlaşıp çevreye dağılması ise üçüncü yılda gerçekleşir.

Tohumların ağırlığı genellikle bir gramdan azdır. Tohumlarında yedek besin içermeyen ve besinlerini başka canlılardan sağlayabilen orkide gibi bitkilerin tohumları çok küçüktür. Buna karşılık bazı palmiye türlerinin, ağırlığı 27 kg'ye varan iri tohumları vardır. Tohumlar pek çok hayvanın başlıca besin kaynağı olduğu için bitkilerin birkaç büyük tohum yerine çok sayıda küçük tohum üretmesi soylarını sürdürebilme şanslarını artırır. Tohumların boyut ve biçimleri çevreye dağılma yollarının belirlenmesi açısından önemlidir. Örneğin tohumun küresel ya da yassı oluşu, yuvarlanarak ulaşabileceği bir yerde mi yoksa tohumun düşüp kaldığı yerde mi çimleneceğini belirler. Çevrelerinde meydana gelebilecek uygunsuz koşullara karşı üremeyi güvence altına alabilmek için, bazı bitkiler uzun süre çimlenme yeteneğini koruyabilen ve yayılma biçimi farklı tohumlar da üretir.

Tohumlar başlıca hayvanlar, rüzgâr ve su aracılığıyla çevreye yayılmaya uyarlanmıştır. Eriksi ve üzümsü meyveler koku, renk ve tatlarından ötürü başta kuşlar olmak üzere hayvanları kendilerine çeker. Bu tip meyvelerin sindirime dayanıklı sert kabuklu tohumları hayvanların dışkıları ile çevreye yayılır. Tüylü ve dikenli tohumlar kürklü memelilerin postlarına takılarak dağılır. Kuş türlerinin çoğu meyve ve tohumları gagalarında çevreye taşır.

Hava akımlarına kapılarak sürüklenmeye uyarlanmış küçük tohumların en önemli yayılma aracı rüzgârdır. Bazı tohumlar demetler halindeki tüyleri ile havada bir paraşüt gibi uçuşurken, bir bölümü planör gibi süzülmeye yarayan kanatları, bazısı ise şişkin hava keseleriyle dikkati çeker. Bazı bitki türleri tümüyle yerinden kopar ve rüzgârın etkisiyle yuvarlanırken tohumlarını saçar. Deniz kıyılarında, ırmak, göl ve bataklıklarda yetişen bitkilerin çoğu su ile sürüklenebilen ya da suda yüzebilen tohumlara sahiptir. Bu tohumlar mantarsı ya da içinde hava bulunan meyvelerde yer alır. Tohumlarını kendi kendilerine dağıtabilme yeteneğine sahip bitkiler de vardır. Örneğin, bazıları patlayarak tohumlarını saçar; bazılarında ise tohumların üzerinde hareketli çıkıntılar vardır.

Tohumların çimlenebilmesi için ortamın ısı, ışık ve nem açısından uygun olması gerekir. Her tohum için farklı olan bu koşullar uygun hale geldiğinde tohum, kabuğundan içeri sızan su ve oksijenin etkisiyle çimlenmeye başlar ve yeni bir bitki meydana getirir. Tohumların dayanıklılığı, yani canlı kalabilme süreleri de çok değişiktir; bazıları ancak bir hafta yaşayabilir, buna karşılık yüzlerce, hatta binlerce yıl çimlenme yeteneğini koruyabilen tohumlar da bilinmektedir.

tohum plazması, 19. yüzyıl Alman biyoloji bilgini August Weismann'ın kuramına göre, kalıtsal özellikleri taşıyan tohum hücreleri (eşey hücreleri) ve bunların öncülleri. Weismann tohum plazmasının öbür vücut hücrelerinin tümünden bağımsız olduğunu düşünüyordu. Çağdaş terminolojide tohum plazması teriminin yerine DNA kullanılabilir (*bak.* dezoksiribonükleik asit).

tohumböcekleri (*Bruchidae*), *Coleoptera* (kınkanatlılar) takımından 900'ü aşkın tür içeren böcek familyası. Uzunlukları 1-10 mm arasında değişen oval biçimli bu familya üyelerinin rengi siyah ya da kahverengidir. Kısa ön kanatları (kın kanat) karın bölümünü kısmen örter. Bezelyebiti (*Bruchus pisorum*) ve fasulyeböceği (*Acanthoscelides obtectus*) en tanınmış tohumböceklerdir. Yeryüzünün hemen her yerinde rastlanan bu böceklerin larvaları içinde yaşadıkları tohumlarla beslenir.

Bezelyebiti yaklaşık 5 mm uzunluğunda, koyu kahverengi ve kın kanatları beyaz lekeli bir türdür. Dişiler yumurtalarını körlepe bezelye kılıflarının üstüne bırakır. Yumurtalardan çıkan larvalar bu kılıfları oyarak bezelye tanelerine girer.

Fasulyeböcekleri bezelyebitlerinden farklı olarak yumurtalarını kuru tohumların üzerine bırakır ve üreme süreci birçok kez yinelenebilir. Bu böceklerin genel görünüşü bezelyebitlerine benzemekle birlikte kın kanatlarında beyaz lekeler yoktur.

tohumlu bitkiler (*Spermatophyta*), bazı sınıflandırma sistemlerine göre, tohum taşıyan bitkilerin oluşturduğu bölüm. Bu bitkiler açıktohumlular ve kapalıtohumlular olarak iki ana gruba ayrılır.

tohumtaslağı, OVÜL olarak da bilinir, döllendiğinde tohuma dönüşen bitkisel yapı. Açıktohumlularda (iğneyapraklılar ve benzerlerinde) tohumtaslakları kozalakların pulları arasında açık olarak, kapalıtohumlularda (çiçekli bitkiler) ise bir ya da daha çoğu bir arada bir yumurtalığın (dişi üreme organının) içinde kapalı olarak bulunur. Her bir tohumtaslağı tabanından bir sapa (funikulus) bağlıdır. Kapalıtohumlularda olgunlaşmış bir tohumtaslağı ileride tohum kabuğu haline gelecek olan bir ya da iki katmanla (integüment) örtülü bir besin dokusu içerir. Tohumtaslağının tepesinde "mikropil" denen bir açıklık bulunur. Bu açıklık sayesinde tohumtaslağının içine girebilen çiçektozu borucuğu sperma çekirdeklerini embriyon kesesine bırakır ve döllenmeyi sağlar. Tohumtaslaklarının biçim ve konumları bitkilerin sınıflandırılması açısından önemli özelliklerdir. Yaygın üç tohumtaslağı tipi vardır. Bunlardan ortotrop tohumtaslakları yumurtalık boşluğuna doğru dik bir konumda durur; yani mikropil ve funikulus aynı dik eksen üzerinde yer alır. Kampilotrop tohumtaslakları ise funikulusun sağına doğru kıvrılmıştır. Anatrop tohumtaslakları ortotrop konuma göre 180° geri dönmüş ve mikropil funikulusa yaklaşmıştır. Bu belli başlı yapıların dışında ayrıca ara bir konumda yer alan çeşitli tohumtaslakları da vardır.

toka, bir kemerin uçlarını birbirine tutturmaya yarayan basit düzenek ya da ayakkabıların üstüne takılan süs. Eski Yunan ve Roma'da çok kullanılan kemer tokası, Töton savaşçılarının donanımlarının da ayrılmaz bir parçasıydı.

Germenlerin kemer tokalarında İskit-Sarmat bezeme sanatlarından alınmış dövüşen hayvan tasvirleri bulunurdu. Frank ve Burgon mezarlarında da oyma ya da kakmalarla zenginleştirilmiş gümüş ya da tunç kabartmalarla bezeli kemer tokalarına çok sık rastlanır. 481/482'de ölen Frank kralı I. Childeric'in mezarında telkâriyle bezeli, dikdörtgen biçimli güzel bir toka bulunmuştur. Sutton Hoo'daki(*) gemi kalıntısından çıkmış 7. yüzyıla tarihlenen birkaç altın toka bugün British Museum'da sergilenmektedir. Ortaçağ boyunca özellikle süs olarak kullanılan tokalar 14. yüzyılın ikinci yarısında şövalye kemerlerinde görkemli bir hale geldiler.

Ayakkabı tokaları da önemli birer süs öğesiydi. XIV. Louis döneminde mücevherli ayakkabı tokaları kullanılıyordu. Yaklaşık aynı dönemde ayakkabı tokaları ABD'de de moda oldu. 18. yüzyılda Avrupa'da kullanılan tokalar iyice süslü hale geldi. 1770'lerde moda meraklıları ince ayakkabılarında altın ve gümüş gibi değerli metallerden yapılıp üstlerine gerçek ya da taklit taşların yerleştirildiği büyük tokalar kullandılar. 20. yüzyılda süslü tokalar kadın ayakkabılarının çok sevilen aksesuarları oldu.

Tokai Sanayi Bölgesi, Japonca TOKAI-CHIO. Japonya'nın orta kesiminde Şizuoka ilinde (*ken*) sanayi bölgesi. Tokyo'yu Nagoya'ya bağlayan Tokaido Demiryolu Hattı boyunca uzanan bölgenin yönetsel ya da siyasal bir statüsü yoktur. Kıyıdaki düzlükler iç kesimlerde yerini Akaişi Sıradağlarının doruklarına bırakır. Güneyden Enşu Denizi ve Suruga Körfeziyle çevrili olan bölgenin sularını Tenryu ve Oi ırmakları toplar. Bölgedeki geleneksel pamuklu dokuma, ağaç ürünleri ve kâğıt fabrikaları Meiji döneminde (1868-1912) ülke sanayisini geliştirmek amacıyla Avrupa ve ABD'den ithal edilen modern teknikleri kullanmaya başladı. Tokai I. Dünya Savaşı yıllarında Japonya'nın başlıca kâğıt üretim bölgesi durumuna geldi. II. Dünya Savaşı sırasında kurulan ağır sanayi tesisleri savaştan sonra elektrikli alet ve ulaşım donanımı üretimine geçti. Kore Savaşı (1950-53) bölgedeki dokuma, kâğıt ve ağaç ürünleri sanayilerini yeniden canlandırdı. Artan sanayi üretiminin yarattığı taşımacılık sorunlarını çözmek amacıyla 1950'lerde Fuji Dağı yakınlarındaki Tagonoura limanı inşa edildi. Bölge en hızlı gelişme dönemini 1950'lerde ve 1960'larda yaşadı.

Günümüzde Tokai'deki başlıca sanayi merkezleri Doğu Suruga Körfezi ilçesi, Şizuoka ve Şimizu ilçesi ve Hamamatsu ilçesidir. Doğu Suruga Körfezi ilçesinde kâğıt, kumaş ve fotoğraf filmi, Şizuoka'da ağaç ürünleri (reçine, mobilya, vernik) ve çay işleme, Şimizu'da ise alüminyum, konserve (portakal ve orkinos) ve kimyasal madde fabrikaları vardır. Hamamatsu Japonya'nın en büyük piyano ve motosiklet üreticisidir.

Tokaido (Japoncada "Doğu Deniz Yolu"). Japonya'da Osaka ve Kyoto'yu Tokyo'ya (eskiden Edo) bağlayan tarihsel yol. Büyük bölümü Honşu Adasının doğu kıyılarını izlerdi. Toplam uzunluğu 488 km'ydi. Çok eski tarihlerden beri başkent Kyoto'yu Honşu'nun orta kesimine bağlayan başlıca yoldu. Tokugava döneminde (1603-1867) yeni başkent Tokyo'yu Honşu'nun batısına bağlaması nedeniyle Tokaido daha da önem kazandı.

Tokaido üzerinde 53 durak vardı. Yolcular burada dinlenir, geceler ve başka gereksinimlerini karşılarlardı. Yolun çevresindeki doğanın güzelliğini ressam Hiroşige "Tokaido'da 53 Durak" adlı ağaç baskı yapıtında yansıtmıştır. Tokugava dönemine ait kayıtlarda Tokaido'nun yaklaşık 5,5 m genişliğinde olduğundan söz edilmektedir. Çakıl üzerine toprak dökülerek yapılmış olan bu yolun dağ yamaçlarına rastlayan kesimleri kaplanmıştı. Daha çok yayalar, atlılar ya da tahtırevanlı yolcuların kullandığı bu yola tekerlekli arabalar ender olarak girerdi. Günümüzde Tokaido'nun yerinden bir otoyol ile iki önemli demiryolu hattı geçmektedir.

Tokat, topraklarının küçük bir bölümü İç Anadolu Bölgesi, daha büyük bölümü Karadeniz Bölgesi sınırları içinde kalan il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 9.958 km² olan Tokat ili kuzeyde Samsun ve Ordu, doğuda gene Ordu ve Sivas, güneyde gene Sivas, güneybatıda Yozgat, batı ve kuzeybatıda da Amasya illeriyle çevrilidir.

Doğal yapı. Kuzey Anadolu Dağlarına bağlı kıyı dağlarının güneydoğu-kuzeybatı, iç sıraların da kabaca doğu-batı doğrultusunda uzandığı bir kesimde yer alan il toprakları, akarsu vadileriyle derin biçimde parçalanmış engebeli alanlardan oluşur. Hiçbir yerde 2.500 m'yi aşmayan bu toprakların kuzey kesimini Canik Dağları (Killiktepe'de 1.546 m), doğu kesimini Köse Dağları ve Asmalıdağ, güney kesimini doruğu il sınırları dışında kalan Deveci Dağları ile Çamlıbel Dağı, batı kesimini Buzluk ve Sakarat dağları, iç kesimini de Yaylacık Dağı (Büyük Yaykıl Tepesinde 1.622 m) ile Mamo Dağı (İmamgazi Tepesinde 1.792 m) engebelendirir. İlin en yüksek noktası, güneydoğu kesimde Asmalıdağ'ın 2.416 m'ye erişen doruğudur. Dağların yüksek kesimleri kayın ve sarı çamlardan oluşan ormanlarla kaplıdır.

İl topraklarından kaynaklanan bütün sular Karadeniz'e ulaşır. Bu suların büyük bölümünü toplayan Kelkit Irmağı(*) ile Yeşilırmak(*), Erbaa Ovasının kuzeybatı kesiminde birleşir. Yeşilırmak'a katılan başlıca kollar Çekerek ve Karakuş çaylarıdır. Başlangıç kesiminde Tozanlı Çayı adıyla anılan Yeşilırmak'ın bazı bölümleri batı ve kuzeyde doğal sınır oluşturur. Sakarat Dağının doğu uzantıları ve Köse Dağları, Kelkit Irmağı ile Yeşilırmak'ın il sınırları içinde kalan bölümlerinin su toplama alanlarını birbirinden ayırır. Kızılırmak'ın kollarından Yıldız Çayının bazı başlangıç kolları ilin güney kesiminden kaynaklanır.

İl sınırları içindeki başlıca göller Göllüköy Gölü ve Zinav Gölü olarak da bilinen Çukurgöl ile Almus, Ataköy, Belpınar ve Boztepe baraj gölleridir. Hasan Uğurlu Baraj Gölünün bir bölümü il sınırları içindedir.

Çoruh-Kelkit Vadi Oluğunun(*) batı bölümünü oluşturan Kelkit Irmağı vadisi tabanının genişlediği kesimlerde yer alan ve birer çöküntü alanı olan Niksar ve Erbaa ovaları, Taşova'nın güneydoğu bölümü, Yeşilırmak Vadisinde Tokat ile Turhal arasında uzanan Kazova ile güney kesimdeki Artova ilin tarım alanlarını oluşturan başlıca düzlüklerdir. Bunlardan Artova tahıl, Kazova ince kabuklu üzüm, Taşova da tütün üretimiyle tanınır. Kuzey Anadolu Kırık Kuşağı üstünde yer alan il toprakları, şiddetli yer sarsıntılarının oluştuğu birinci derece deprem bölgelerinden birinin sınırları içindedir. 1942'de meydana gelen Niksar-Erbaa depremi(*) Tokat yöresinde büyük can kaybı ve yıkıma yol açmıştır.

Doğal bitki örtüsü genelde step görünümündedir. Ormanlarla kaplı dağların yüksek kesimlerinde hayvancılık açısından önem taşıyan yaylalar vardır.

Ekonomi. Üçte ikisine yakın bölümü kırsal kesimde yaşayan il halkı geçimini tarım ile tarıma dayalı sanayi ve ticaretten sağlar. 1989'da il topraklarının yaklaşık yüzde 29'u tarla ve bahçe tarımına ayrılmıştı. Aynı yıl bu ekili alanlar ile öteki dikili alanlarda yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler ve bunların miktarları şöyleydi: 752.368 ton şeker pancarı, 250.664 ton buğday, 147.982 ton domates, 74.888 ton arpa, 56.157 ton patates, 48.897 ton ayçiçeği, 42.257 ton soğan, 29.069 ton üzüm, 22.242 ton elma, 21.918 ton karpuz ve 21.898 ton mısır. 1989'da ilin Türkiye şeker pancarı üretimindeki payı yüzde 7'ydi. Aynı yıl il tarımında kullanılan traktör sayısı ise 18.265'ti. İlde tütün ve öteki sebzelerle meyveler de yetiştirilir.

Hayvancılık kırsal kesimde ikincil gelir kaynağını oluşturur. Tarım alanlarının yer aldığı ovalık kesimlerde yaygın olarak sığır ve manda beslenir. Yaylaların bulunduğu dağlık kesimlerde daha çok koyun ve kıl keçisi, Zile yöresinde ayrıca Ankara keçisi yetiştirilir. Elde edilen başlıca hayvansal ürünler et, süt ve deridir. Tavukçuluk ve arıcılığın yanı sıra doğal ve yapay göllerde az miktarda balık avlanır. Tokat ili tarımına katkıda bulunan başlıca kurum, Turhal ilçesindeki Kazova Tarım İşletmesi'dir.

Orman açısından oldukça zengin olan ilin dağlık kesimlerinde yaşayan köylülerden bir bölümü ağaçlandırma, kesim ve taşıma işlerinde çalışır.

1973-80 arasında kalkınmada öncelikli iller kapsamında yer alan Tokat, sanayisi fazla gelişmemiş bir ildir. 1934'te işletmeye açılan Turhal Şeker Fabrikası ilin en önemli sanayi kuruluşudur. Büyük ölçekli bir başka kuruluş da Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün Tokat Sigara Fabrikası'dır. Öteki sanayi kuruluşlarından başlıcaları un, süt ürünleri, yem, şarap, konserve, tuğla ve kiremit, orman ürünleri, tarım alet ve makineleri fabrikalarıdır. Küçük sanayi kuruluşları daha çok metal eşya üreten, dokumacılıkla uğraşan, orman ürünlerini işleyen, çeşitli araçların onarımı ve bakımını yapan atölyelerden oluşur.

Yeraltı kaynakları açısından pek zengin sayılmayan ilin çeşitli yörelerinde çimento hammaddesi, Merkez ilçe yöresinde traverten, Niksar yöresinde tuğla-kiremit hammaddesi, Reşadiye yöresinde bentonit, Turhal yöresinde de antimon, kireçtaşı ve traverten içeren cevher yatakları vardır. Sivas'ı Samsun'a bağlayan demiryolu il topraklarından geçer.

İl halkının yararlandığı başlıca mesire alanları, Niksar ilçesindeki Çamiçi ve Reşadiye ilçesindeki Zinav Gölü orman içi dinlenme yerleridir.

Tarih. İlin çeşitli kesimlerinde ve özellikle Maşathöyük(*) ile Horoztepe'de(*) yapılan kazılarda ele geçen buluntular yörenin Kalkolitik Çağdan (İÖ 5500-3500) beri yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. İÖ 17. yüzyılda Hititlerin yurdu olan yöre Kaşkaların yaşadığı topraklara komşuydu. İÖ 15-8. yüzyıllar arasında birçok kez Kaşkalarca yakılıp yıkıldı. Kısa süren Frig egemenliğinden sonra İÖ 7. yüzyılda Kimmerlerin saldırısına uğradı. Aynı yüzyılın sonlarında Kimmer ve İskit saldırılarını durduran Medlerin, ardından Perslerin eline geçti. Pers yönetimi sırasında Büyük Kapadokya Satraplığı'nın sınırları içinde kaldı. Bu dönemde yöredeki başlıca yerleşme, dinsel ve ticari açıdan büyük önem taşıyan Komana'ydı. Bugünkü Tokat kentinin yakınlarında yer alan Gömenek Kalesi'nin bulunduğu yerde kurulmuş olan kent, Kapadokya'daki Komana(*) ile karıştırılmaması için Komana Pontika adıyla da anılırdı. Daha sonraları Kapadokya'nın kuzey kesimindeki Pontus Kapadokyası'na bağlanan yöre, İÖ 4. yüzyıl sonlarında Makedonya Krallığı'nın denetimine girdi. Büyük İskender'in ölümünü izleyen karışıklıktan yararlanan Pers kökenli I. Mithradates, İÖ 4. yüzyıl başlarında yöreyi de içine alan topraklarda Pontus Krallığı'nı kurdu. Çeşitli savaşlardan sonra İÖ 66'da kesin olarak Roma'ya bağlanan yöre Bizans döneminde 8. yüzyıldan sonra Arapların saldırısına uğradı. Yeniden Bizans yönetimine girdiyse de 11. yüzyıl sonlarında Danişmendlilere, 12. yüzyılın sonlarında da Anadolu Selçuklularına geçti. 1240'ta çıkan Baba İshak Ayaklanması'ndan etkilendi ve Kösedağ Savaşı'nın (1243) ardından Moğol denetimini tanımak zorunda kaldı. İlhanlı denetimi sırasında Anadolu Selçuklularının hanedan çekişmelerine sahne oldu ve birkaç kez Moğol valilerce yağmalandı. Daha sonra doğrudan İlhanlı egemenliği altına alındı. 1340'ta Eretna Beyliği'ne, 1388'de de Kadı Burhaneddin Devleti'ne bağlandı. Akkoyunlulardan sonra 1399'da Osmanlılarca ele geçirildi. 15. yüzyıl başlarında bir süre Timur'un yönetiminde kaldı. 1413'te yeniden Osmanlı topraklarına katıldı. Akkoyunlular ile Osmanlılar arasındaki egemenlik mücadelesi sırasında yıkıma uğradı. 16. ve 17. yüzyıllarda çıkan Celali Ayaklanmaları'ndan(*) büyük zarar gördü. 19. yüzyıl sonlarında Sivas vilayetine bağlı Tokat sancağının yönetsel sınırları içindeydi. 1920'de baş gösteren Zile Ayaklanması(*) yöreyi etkiledi. Aynı yılın sonlarında silahlı Pontos çetelerinin giriştiği eylemler, 1921'de Nurettin Paşa komutasındaki bir ordunun yöreye gönderilmesi ve yöre halkının bir bölümünü oluşturan Rumların Anadolu'daki başka bölgelere yerleştirilmesiyle bastırıldı.

Tokat İli

Ana Yayıncılık Arşivi

Kentin yapısı. Adının kökenine ilişkin yeterli bilgi bulunmayan kent, ilin orta kesiminde yer alır. 11. yüzyıldan sonra çeşitli bayındırlık çalışmaları yapılan yerleşme, Anadolu Selçukluları döneminde kalenin yer aldığı Hisartepe'nin doğu ve güney eteklerine doğru gelişmeye başladı. İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki yerleşmeleri Karadeniz kıyısına bağlayan kervan yollarının buradan geçmesiyle önemli bir konaklama merkezi durumuna geldi. Sulu Sokak adıyla anılan çevresinde hanların yanı sıra el sanatı ve tarım ürünleri ticaretinin yapıldığı pazar ve panayır yerleri açıldı. 18. yüzyılda başlıca üretim etkinlikleri dokumacılık, yazmacılık, bakırcılık ve şarapçılıktı. Tarih boyunca savaş, ayaklanma ve zaman zaman sellerden zarar gören kent, 1684'teki şiddetli depremde büyük ölçüde yıkıldı. Daha sonra 1919'daki yangında ve 1939'daki Erzincan depreminde(*) büyük yıkıma uğradı. 1950'de 21.666 olan nüfusu, 1960'ta 32.654'e, 1975'te 48.588'e, 1980'de 60.855'e ve 1985'te 73.008'e ulaştıktan sonra 1990'da 83 bini aştı.

Behzat Deresi vadisinin Yeşilırmak vadisine açıldığı yerde kurulu olan kent, günümüzde bir kültür, ticaret ve hizmet merkezidir. Ünye'yi Niksar üzerinden Sivas'a ve Samsun'u da Amasya üzerinden Sivas'a bağlayan yollar kentte kesişir. Ankara'ya 399 km, Samsun'a 231 km ve Sivas'a da 107 km uzaklıktadır.

Kentteki başlıca sağlık kurumu Tokat Devlet Hastanesi, başlıca yükseköğretim kurumu 1992'de kurulan Gaziosmanpaşa Üniversitesi'dir.

Tarihsel yapılar. Tokat kenti tarihsel yapı açısından oldukça zengindir. Hisartepe üstünde yer alan Tokat Kalesi'nin yapım tarihi bilinmemektedir. Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar tarafından onarılan kale, Osmanlı döneminde hapishane olarak da kullanıldı. Kentteki başlıca tarihsel yapılar Gök Medrese(*), Yağıbasan Medresesi (12. yy) Hatuniye Medresesi (1485), Garipler Camisi, Sümbül Baba Zaviyesi (1292), Hamza Bey Camisi (1412), Meydan Camisi (1485), Behzat Camisi (1535), Ali Paşa Camisi (16. yy), Tokat Ulucamisi (1679), Sefer Beşe Mescidi (1251), Alacamescit (1301, ikinci yapımı 1505), Ebu'l-Kasım Türbesi (1234), Halef Sultan Türbesi (1292), Vezir Ahmed Paşa Türbesi (1288), Nureddin ibn Sen Timur Türbesi (1314), Abdulmuttalip Türbesi (1317), Pervane Hamamı (13. yy), Mustafa Hamamı, Yörgüç Paşa Hamamı (1430), Ali Paşa Hamamı (1572), Taşhan (1631), Tokat Köprüsü (1250) ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü anısına 1902'de yapılan Saat Kulesi'dir. Kazı ve araştırmalarda ele geçen arkeolojik buluntular ile yöreden derlenen etnografik yapıtlar 1926'da Gök Medrese'de ziyarete açılan Tokat Müzesi'nde sergilenir.

Tokat Belediyesi 1872'de kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 719.251; kent, 83.058.

Tokat'ın genel görünümü, solda kale
Ara Güler

tokata (İtalyanca *toccare*: "dokunmak"), klavyeli çalgılar için bestelenen bir müzik formu. Çoğunlukla doğaçlama etkisi yaratacak biçimde, çalgıcının parmak becerisini sergilemeyi amaçlayan tek bir hızlı bölümden oluşur. 16. yüzyıl sonlarında Venedik'te Giovanni Gabrieli ve Claudio Merulo gibi besteciler org için tokatalar yazdılar ve bunlara çoğunlukla "fantezi" ya da "*intonazione*" gibi başlıklar koydular. Bu yapıtlarında süslü geçişler, düzensiz ritim ve armoniler, değişen bir hava, serbest bir tempo kullanarak virtüözlüğe eriştiler. Daha sonra Merulo füg bölümleriyle (melodik taklit kullanan bölümler) dönüşümlü hızlı tokata pasajları yazdı; bu uygulama sonradan yaygın olarak kullanıldı. Roma'da Girolamo Frescobaldi (ö. 1643) birbirine gevşek biçimde bağlanmış, armoni ve süslemelerindeki ani değişikliklerle dikkati çeken ve büyük ölçüde doğaçlamaya dayalı bölümlerden oluşan tokatalar besteledi. Serbest bir tempoyla çalınması amaçlanan bu bestelerin hepsi ya da yalnızca bazı bölümleri seslendirilebiliyordu. Frescobaldi'nin öğrencisi Alman besteci Johann Jakob Froberger bu üslubun Almanya'ya taşınmasında önemli bir rol oynadı. Frescobaldi gibi o da kromatik armoniler, yani parçanın moduna aykırı notalar kullanıyordu. Ayrıca Merulo gibi, tokata tarzındaki giriş ve bitiriş pasajları arasına onlarla karşıtlık oluşturan bir füg bölümü yerleştiriyordu.

Doğaçlama pasajlarla füg bölümlerinin böyle yan yana getirilişi (bu, karşıtların birliğine düşkün olan barok üsluba çok uygundu), Kuzey Almanya'nın orgcu-bestecilerinin tokatalarının önemli özelliklerinden biri oldu; Dietrich Buxtehude ve J.S. Bach'ın yapıtlarında da en yetkin ifadesine ulaştı. Frescobaldi'ninkilerin tersine Buxtehude'nin tokataları temel bir biçimsel yapı üzerine kuruluydu. İki, bazen de üç füg bölümüyle tokata pasajları birbirini dönüşümlü olarak izliyor, füglerin yapıları ise çoğunlukla temel bir temanın (ya da motifin) başka partilerde taklit edilerek işlenmesinden oluşuyordu. Birbirleriyle dönüşümlü olarak kullanılan tokata ve füg birleşimi, J.S. Bach'ın birçok yapıtında olduğu gibi, barok dönem sonlarında tokatanın ya da fügün başına getirilen bağımsız bir prelüd niteliğine dönüştü. Bu ön parçalara prelüd, tokata ve fantezi gibi adlar verildi. Bunun örneklerinden biri Bach'ın org için *Re Minör Tokata ve Füg*'udur (BWV 565). Barok dönemden sonra çok az tokata bestelendi. Bunların en seçkin örneklerinden biri Claude Debussy'nin *Piyano İçin Süit*'inin (1896-1901) üçüncü bölümüdür.

Tokay, Macaristan'a özgü tatlı, beyaz şarap. Adını Tokaj kentinden alan ve genellikle Furmint üzümlerinden yapılan bu ünlü şarabın bazı sek çeşitleri de vardır. En iyi kaliteli çeşit olan Tokay Aszu neredeyse kuruyuncaya kadar dalında bekletilerek aşırı olgunlaştırılmış üzümlerden yapılır. Olgunlaşma sırasında, *Botrytis cinerea* adlı küf üzümlere balsı bir tat ve koku verir.

Tokay'ın tadı geleneksel olarak, *puttonyos* denen tatlı üzüm sepetlerinin sayısı ile ölçülür. Üç *puttonyos* şarabı hafif tatlıdır, beş *puttonyos* ise oldukça yüksek bir tatlılık derecesine sahiptir. Gene bu üzümlerden eskiden hastalıkları iyileştirici bir özelliği olduğuna inanılan düşük alkollü ve tatlı yoğun bir özüt (Tokay *Eszencia*) hazırlanırdı.

Günümüzde Macar Tokay'ına benzeyen farklı kaliteli bazı tatlı şaraplar da Tokay adıyla anılmaktadır.

Tokay, Fehmi (d. 1889, İstanbul - ö. 23 Haziran 1959, İstanbul), Türk müziğinde 20. yüzyılın en başarılı şarkı bestecilerinden biri.

Mühendishane-i Berr-i Hümayun'u bitirdi. Çeşitli illerde mühendis, başmühendis ve nafıa (bayındırlık) müdürü olarak görev yaptı. 1938'de, Nafıa Vekâleti Şose ve Köprüler Dairesi başkan yardımcılığına atandı. Daha sonra bakanlık danışmanlığına getirildi; bu görevden emekliye ayrıldı.

Fehmi Tokay, Rauf Yekta'dan da müzik dersi almıştı; üslup sahibi bir hanendeydi. Herhangi bir çalgı çalamadığı, nota da bilmediği için şarkılarını başkaları notaya alırdı. 1917 ve 1918'de bestelediği birkaç ilahi sayılmazsa, besteciliğe 1941'de başladı. Yüzü aşkın beste yaptı. Şarkı dışında beş tasavvufi, dört de büyük formlu yapıtı vardır. En ünlü şarkıları arasında "Gelmedin bir kerreden maada, neden" (uşşak), "Aman cânâ beni şâd et" (buselik), "Geçti bahar, hazan erdi bu yerde" (buselik), "Bir bakışla bağladın zülfüne şeyda dili" (rast), "Gönlümün ezhar içinde gül gibi didârı var" (rast), "Sâgârda değil, sâki-i zibâda gözüm yok" (rast), "Terk et beni, artık yetişir, sende vefâ yok" (hicaz), "Aşkı seninle tattı, hicranla yandı gönül" (hicaz), "Tutam yâr elinden tutam, düşem yollara yollara" (hüseyni), "Gün doğdu, gönül beklemede cilve-i yâri" (saba), "O âhu bakışlara bir anda kandın gönül" (karcığar), "Gönül vermişken el çektim güzelden" (tahir), "Gülle hem-bezm-i visâliz, gerçi hâr olsak da biz" (tahirbuselik), "Benden ayrı düştün artık, bir teselli bulamazsın" (buselik) sayılabilir.

Tokelau, Büyük Okyanusun güney kesiminde, Yeni Zelanda'ya bağlı ada grubu. Batı Samoa'nın 480 km kuzeyinde, Hawaii'nin 3.860 km güneybatısında yer alır. Toplam yüzölçümü 12,2 km², 1992 tahmini nüfusu 1.700'dür.

Doğal yapı. Tokelau güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan Fakaofu, Nukunonu ve Atafu adlı üç atolden oluşur. Her atolün resif kesiminde, *motu* adı verilen bir dizi adacık bulunur. Adaların deniz düzeyinden yüksekliği 2,4 m ile 4,5 m arasında değişir.

Yıllık ortalama yağış miktarı 2.500 mm'dir; bu miktarın büyük bölümü alize rüzgârlarının estiği nisan-kasım aylarında düşer. Ortalama sıcaklık 28°C'dir. Sık bir bitki örtüsüyle kaplı olan adalarda, yaklaşık 40 değişik bitki türü yetişir. Tokelau'nun hayvan varlığı arasında fare, kertenkele, deniz kuşları ve bazı göçmen kuşlar sayılabilir.

Nüfus. Nüfusun çoğunluğunu dil ve kültür bakımından Samoa Adaları halkıyla büyük benzerlikler gösteren Polinezyalılar oluşturur. Resmî dil Tokelau dili olmakla birlikte yaygın olarak İngilizce konuşulur. Nüfusun yüzde 98'i Hıristiyandır; bunların yüzde 70'i Kongregasyonal Kilise'ye bağlıdır, yüzde 28'i de Katoliktir. Nüfus yoğunluğu (1991 tah.) kilometrekare başına 139,3 kişidir. Atafu, kilometrekare başına yaklaşık 273 kişiyle grubun en yoğun nüfuslu adasıdır. Sırasıyla binde 27,7 ve 10,3 olan doğum ve ölüm oranları (1982) Pasifik Adaları ortalamasına yakın bir düzeydedir. Bununla birlikte göçler nedeniyle adaların nüfusu hızla azalmaktadır.

Tokelau

Ekonomi. Tokelau ekonomisi geçimlik düzeyde yapılan tarıma dayanır. 1989 verilerine göre ülkenin gayri safi milli hasılası (GSMH) 1,4 milyon ABD Doları, kişi başına düşen milli geliri ise 800 ABD Doları'dır. Toprak mülkiyeti akrabalık ilişkilerine dayanır ve toprakların bir bölümü ortak kullanım için ayrılmıştır. Tokelau'nun tek ticari ürünü, kopra üretimi için yetiştirilen hindistancevizidir. Öteki tarım ürünleri arasında geçimlik düzeyde yetiştirilen gölevez, ekmekağacı, papav ve muz sayılabilir. Ayrıca yerel tüketime yönelik olarak lagünlerde ve okyanus kıyılarında balıkçılık ve midye avcılığı yapılır; 1980'lerde Yeni Zelanda 200 millik bir alanı ekonomik egemenlik bölgesi ilan etmiş ve Güney Pasifik Komisyonu tarafından da bir balıkçılık eğitim programı başlatılmıştır.

İmalat sanayisi kopra üretimi, kano yapımı ve ahşap işçiliğinin yanı sıra geleneksel yün şapka, hasır ve çanta yapımı ile sınırlıdır. Adalarda gemilerin yanaşmasına elverişli limanlar bulunmadığından gemiler açıkta demirlemek, yolcu ve mal yükleyip boşaltmak için layter kullanmak zorundadır. 1982'de adalara deniz uçağıyla seferler yapılmaya başlamıştır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Yeni Zelanda'nın bir parçası olan Tokelau, 1948'de çıkarılan ve daha sonra üzerinde bazı değişiklikler yapılan Tokelau Adaları Yasası'na göre yönetilir. Yönetimin başında Yeni Zelanda Dışişleri Bakanlığı'nca üç yıllık bir dönem için atanan genel vali bulunur; ama asıl yetkiler Batı Samoa'nın başkenti Apia'da oturan Tokelau'dan sorumlu devlet görevlisinin elindedir. Yerel yönetim her atolün yaşlılar konseyi ile üyeleri seçimle belirlenen *faipule* (köy temsilcileri) ve *pulenuku*'dan (köy yöneticileri) oluşur. Her atolün eşit oranda temsil edildiği 45 üyeli Tokelau Yasama Meclisi (*fono*) bütçeyi düzenler ve Yeni Zelanda Parlamentosu'na Tokelau'yla ilgili önerilerde bulunur. Niue Yüksek Mahkemesi 1970'ten beri Tokelau'daki sulh ve ceza davalarına bakma yetkisine sahiptir; bununla birlikte davaların büyük bölümü *faipule* üyelerinin arasından atanan komiserlerce görülür. 5-15 yaşlar arasında öğretim zorunlu ve parasızdır. Her atolde bir ilkokul vardır. Okula devam oranı yüzde 100'e yakın bir düzeydedir. Adalarda orta ve yüksek öğretim kurumu yoktur.

Tarih. Konuşulan diller arasındaki yakınlık nedeniyle adalara ilk olarak Samoa'dan gelenlerin yerleştiği sanılır. Adalara ulaşan ilk Avrupalı, Atafu'ya "York Dükü Adası" adını veren İngiliz kaptan John Byron oldu. 1791'de İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri'ne ait "Bounty" gemisindeki isyancıları ararken Nukunonu'yu gören "Pandora" gemisinin kaptanı Edwards bu atole "Clarence Dükü Adası" adını verdi. 1820'lerde adalara balina avcıları uğramaya başladı. 1841'de bir ABD keşif heyeti geniş kapsamlı bir inceleme yaptı. 19. yüzyılın ortalarında misyonerlerin etkileri sonucunda Hıristiyanlık yaygınlaştı. 1863'te Perulu köle tüccarları adalarda yaşayanların birçoğunu kaçırdı ve aynı dönemde ortaya çıkan salgın hastalıklarla nüfus 200 kişiye kadar düştü. Daha sonra adalara çeşitli ülkelerden gelen yoksul göçmenler yerleşti. 1877'de Tokelau'daki İngiliz yurttaşlarını yönetme sorumluluğu Fiji'deki İngiltere Yüksek Komiserliği'ne verildi. 1889'da İngiltere'nin korumasına giren adalar, 1916'da Gilbert ve Ellice Adaları Kolonisi'nin bir parçası oldu. 1925'te Yeni Zelanda'ya bağlandı ve Batı Samoa'dan yönetilmeye başladı. 1948'de çıkarılan Tokelau Adaları Yasası'yla Yeni Zelanda'nın bir parçası haline gelen adalara 1976'da resmen Tokelau adı verildi.

Toker, Arif Sami (d. 1926, Gelibolu), Türk müziğinde döneminin en verimli ve başarılı şarkı ve fantezi bestecilerinden biri.

Yeteneği çok küçük yaşta ortaya çıkınca, Sadettin Kaynak, Kemal Batanay, Emin Ongan, Lem'i Atlı, Muhlis Sabahattin Ezgi gibi ünlü müzikçilerden ders almaya başladı. Bir süre Üsküdar Musiki Cemiyeti'ne devam etti. İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda da Hüseyin Sadettin Arel ve Suphi Ezgi'nin öğrencisi oldu. 1940'ların ortalarında profesyonel şarkıcılığa başladı. 1950'de solist ve korist ses sanatçısı olarak İstanbul Radyosu'na girdi. 1954'te İzmir Radyosu'nda müzik yayınları şefi oldu, daha sonra İzmir Türk Musikisi Cemiyeti'nin başına geçti. Bir süre de Erzurum Radyosu'nda görev yaptıktan sonra İstanbul Radyosu'na döndü. 1980'de emekliye ayrıldı.

On beş yaşında beste yapmaya başlayan Arif Sami Toker, klasik üslupta büyük formlu yapıtlardan çok, geniş dinleyici kitlesine yönelik şarkı ve fanteziler bestelemiştir. 1960'larda ve 1970'lerde pek çok yapıtı en sevilen şarkılar arasında yer aldı. Bunların bir bölümü günümüzde de beğenilmektedir. Bestelerinde çok değişik üsluplar ortaya koyan Arif Sami Toker'in en ünlü yapıtları arasında "Artık gelecek sanma sakın, geçti o günler" (acemkürdi), "Gam çekme güzel, n'olsa baharın sonu yazdır" (acemaşiran), "Aşkımın ilk baharı, ilk heyecanım benim" (nihavend), "Eriştî nevbahar eyyamı, açıldı gül-i gülşen" (nihavend), "Bir kara gözlüye ay balam, tutulup yanmışam" (nihavend), "Ayrılık büküverdi boynumu" (nihavend), "İçince şarabı ezelde gönül" (kürdilihicazkâr), "Talihin elinde oyuncak oldum" (hüzzam), "Dalında solarken akşamın gülü" (uşşak), "Ben derdime hiç çare bulmam saki" (mahur), "Çek küreği güzelim, uzanalım Göksu'ya" (mahur), "Çıksam şu dağların yücelerine" (hicaz), "Sevildim sanma, coşup aldanma" (sultaniyegâh) sayılabilir.

Toker, (Ahmet) Burhaneddin (d. 1890, Van - ö. 21 Ağustos 1951, İtalya'dan İstanbul'a gelirken gemide), Türkiye'de ilk kan naklini gerçekleştiren hekim.

Şam'da başladığı tıp öğrenimini 1910'da İstanbul'da, Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi'nde tamamladı. Kısa bir süre Erzurum'da görev yaptıktan sonra 1910-12 arasında Tıp Fakültesi'nde asistan olarak görev aldı. 1913'te gittiği Almanya'da Berlin ve Hamburg üniversiteleri tıp fakültelerinin cerrahi kliniklerinde ve çeşitli kurumlarda çalıştı. 1921'de İstanbul'a döndü ve Cerrahpaşa Hastanesi'nde cerrah olarak çalışmaya başladı. Burada modern bir cerrahi servisi ve röntgen laboratuvarı kurdu. 1927'de mide kanaması geçiren bir hastada Türkiye'deki ilk başarılı kan naklini gerçekleştirdi. 1933 Üniversite Reformu sırasında Cerrahpaşa Hastanesi bünyesinde kurulan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde doçentliğe getirildi. Aynı yıl profesör oldu; 1943'te de ordinaryüs profesörlüğe yükseltildi. *Türk Cerrahi Mecmuası*'nı 1933'e kadar tek başına yayımlayan Toker'in *Akciğer Tederrününün Cerrahi Tedavisi* (1927) adlı kitabı Türk tıp literatüründe bu konuda yayımlanan ilk yapıttır. Toker'in *Kanserin Cerrahi Tedavisi* (1929), *İskelet Hastalıkları, Kırık ve Çıkıklar* (1936), *Akciğer Abseleri* (1938), *Bandaj Bilgisi ve Tekniği* (1942) gibi başka kitapları da vardır.

Toker, Metin (d. 1924, İstanbul), gazeteci ve yazar 1949'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Filolojisi'ni bitirdi. 1943-50 arasında *Cumhuriyet* gazetesinde çalıştı. 1950-53 arasında öğrenim gördüğü Paris'te *Cumhuriyet, Zafer* ve *Yeni İstanbul* gazetelerinin Batı Avrupa muhabirliğini yaptı. 1953'te Paris Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. Türkiye'ye dönünce *Akis*(*) dergisini yayımlamaya başladı (1954). Akis Yayınları adıyla bir de yayınevi kurdu. Dergideki bir yazıda Demokrat Parti (DP) hükümetinin devlet bakanlarından Mükerrem Sarol'a hakaret ettiği gerekçesiyle 1957'de 7 ay 23 gün hapis cezasına çarptırıldı. 1967'de *Akis*'i kapattıktan sonra *Hürriyet* ve *Milliyet* gazetelerinde köşe yazıları yazdı. 1977-80 arasında cumhurbaşkanlığı kontenjanından Cumhuriyet Senatosu'na girdi. Kayınpederi olan İsmet İnönü'ye ilişkin anılarını anlattığı *İsmet Paşa ile On Yıl 1954-64* (1965-69, 4 cilt) adlı kitabını genişleterek, ilk kez 1970'te yayımlanan *Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)* adlı kitabıyla birlikte, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973)* adıyla 1990-91'de 5 cilt olarak yeniden yayımlandı. Daha başka anı ve incelemeleriyle gezi yazılarını *Bir Diktatörün İktidar Yolu* (1963), *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka* (1966), *Şeyh Saît ve İsyanı* (1968), *Avrupa "Bir Şeyler" Arıyor* (1968), *Dört Buhranlı Yıl* (1969), *Solda ve Sağda Vuruşanlar* (1971), *Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu* (1971) adlı kitaplarında topladı. 1993'te *Milliyet* gazetesinde köşe yazarlığını sürdürüyordu.

Tokgöz, Ahmet İhsan (d. 1868, Erzurum - ö. 28 Aralık 1942, Değirmendere, Kocaeli), gazeteci ve yazar. 1887'de Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'yi (bugün Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi) bitirdi.

Kısa bir süre Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi'nde çalıştıktan sonra gazetecilliğe başladı. 1891'de *Servet-i Fünun* dergisini yayımlamaya başladı. 1909-17 arasında Ticaret Mekteb-i Âlisi'nde öğretmenlik yaptı. İstanbul'un işgalinden (16 Mart 1920) sonra Değirmendere'de örgütlenen direniş hareketine katıldı. Daha sonra Avrupa'ya kaçtı; Almanya ve Avusturya'da kurduğu Haber Ajansı ile Anadolu'daki gelişmeleri yabancı basına duyurdu. 1931'de Ordu milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi. Ölümüne değin milletvekilliğini ve adını *Servetifünun-Uyanış*'a çevirdiği dergisinin yayımını sürdürdü.

Başta Jules Verne olmak üzere birçok Fransız yazarının romanlarını ve bazı bilimsel yapıtları Türkçeye çeviren Tokgöz, *Musavver Nevsal-i Servet-i Fünun* adıyla yıllıklar çıkardı. 19. yüzyıl sonunda Avrupa'ya yaptığı bir gezinin izlenimlerini *Avrupa'da Ne Gördüm* (1891), gazetecilik anılarını *Matbuat Hatıralarım* (1930-31, 2 cilt, 1993) adlı kitaplarında topladı.

Toki, Japonya'da, Honşu Adasında, Gifu ilinde (*ken*) kent. Toki Irmağının kıyısında yer alır. Azuçi-Momoyama dönemindeki (1574-1600) iç savaşlar sırasında Seto kentinden kaçanların bir bölümü Toki feodal beylerinin koruması altına girerek Toki ve Mino'ya yerleşti. Bazıları çömlekçi olan göçmenler kentte çay töreninde kullanılan Oribe seramiklerinin üretimini başlattılar. Nüfus (1990) 64.946.

Tokiva Mitsunaga (ö. 12. yy'ın ikinci yarısı, Kyoto, Japonya), saraylıları betimleyen ayrıntılı rulo resimleriyle tanınmış Japon ressam. En önemli yapıtı sayılan "Yıllık Ayinler ve Törenler" (1173) adlı 60 dizilik yatay el rulosu, sarayları bir dizi tören ve şenlikte resmeder. Resimlerin asılları 1626'daki bir yangında yok olmuş, ama saray ressamı Cokei'nin aynı yıl 20 tanesinden yaptığı kopyalar günümüze ulaşmıştır.

Mitsunaga 1173'te dönemin ünlü ressamlarından Fucivara Takanobu ile birlikte, yangından sonra yeniden yapılan sarayın sürme kâğıt kapıları (*şoci*) üzerine "İmparatorluk Geçit Töreni" adlı resmini yaptı. 9. yüzyılda yaşamış devlet adamı Tomo Yoşio'nun iktidardan düşüşünü konu alan "Ban dainagon ekotoba"yı da Mitsunaga'nın resimlediği sanılır. İnce çizgileri ve parlak renkleriyle dikkati çeken bu üç ruloda kalabalık figürler dramatik bir hareketlilikle betimlenmiştir.

tokluk, doyurucu miktarda besin aldıktan sonra ortaya çıkan ve daha fazla yemeyi engelleyen duygu. Merkez sinir sisteminde, vücuda girecek besin miktarını ayarlayan merkez, hipotalamusta bulunur. Yemek yemenin vücut sıcaklığını artırdığı, hipotalamustaki bu artışın beslenme isteğini azalttığı düşünülür. Tokluk duygusu besinlerin vücutta sindirilip emilmesinden çok önce ortaya çıkar. İnsanda besin alımını kısıtlayan birçok etken olabilir. Midenin gerilmesinden kaynaklanan dolgunluk duygusu daha fazla yemeye engel olabilir. Kandaki şeker düzeyinin yüksek olmasının ve vücuttaki yağ birikiminin de yemeyi ketlediği sanılmaktadır. Duygusal ve psikolojik etkenler tokluk duygusunu yaratabileceği gibi bu duygunun ortaya çıkmasını geciktirebilir. Rejim yapan kişi doymadığı halde yemek yemeyi kesebilir, vücudun daha fazla besine gereksinimi olsa bile yeme isteğinin önüne geçebilir.

Köpeklerde tokluğun ortaya çıkmasında alınan besin miktarı ve hacmi önemlidir. Verilen yiyeceğin hacmi değiştirilmediği halde besleyici değeri azaltılırsa, hayvan daha fazla besine gereksinimi olduğunu algılayamadığından ağır beslenme bozuklukları görülür. Farelerde, bunun tersine, yiyeceğin hacmi, hayvanın yediği miktarı çok az etkiler; yiyeceğin besin değeri, farenin yediği miktarı belirler.

Tokmak, eskiden (1963'e değin) BOLŞOY TOKMAK. Kırgızistan'ın kuzeyinde kent. Çu Irmağının kıyısında yer alır. 19. yüzyıl başlarında kurulan bir kalenin çevresinde gelişti. 1867'de Rusların eline geçtikten sonra kent yapıldı. Ama 1878'de kurulan Bişkek kent yapılınca bu statüsünü yitirdi. 1927'de yeniden kent statüsü kazanan Tokmak, 1938'de demiryolunun gelmesinden sonra hızla sanayileşti. Nüfus (1991 tah.) 71.200.

toko-no-ma, Japon evlerinde resim, seramik, çiçek düzenlemesi vb küçük sanat yapıtlarının konduğu niş. Hemen her Japon evinde bulunan *toko-no-ma* evin merkezini oluşturur.

Kamakura döneminde (1192-1333) ortaya çıkan *şoin* mimarlık üslubunun (*bak.* şoinzukuri) bir özelliği olan *toko-no-ma*'nın kökeni Zen Budacı rahiplerin evlerinde bulunan özel sunaktır. Bu sunak da bir nişle içindeki dar bir ahşap masadan oluşur. Masanın üstünde bir buhurdan, adak mumları ve çiçek kapları bulunur, arkasındaki duvarda da Budacılığa ilişkin bir metin içeren yazma bir rulo asılı olur. Japon

Katsura İmparatorluk Villası'nın kabul salonlarından birindeki *toko-no-ma*, Kyoto
Tatsuzo Sato, Kyoto, fotoğraf, Museum of Modern Art, New York kenti

evlerindeki *toko-no-ma* bu örnekten kaynaklanmış olmakla birlikte, dinsel amaçla kullanılmaz.

Tokoname, Japonya'da, Honşu Adasında, Aiçi ilinde (*ken*) kent. İse Körfezi (*van*) karşısında, Çita Yarımadasının (*hanto*) batı kıyısında yer alır. Kentte çanak çömlek imalatına 8. yüzyılda başlandığı sanılır. Çok sayıda seramik fırınının ve imalathanesinin yer aldığı kent, 8. yüzyıldan beri seramik pipoları, çaydanlıkları ve çay takımlarıyla ünlüdür. Günümüzde Tokoname'nin parçası olan eski Ono kenti, Tokugava döneminde (1603-1867) Osaka ve Edo'ya (bugün Tokyo) yapılan yük taşımacılığında önem taşıyan bir ticari limandı. Nüfus (1990) 51.784.

Tokorozava, Japonya'nın, Honşu Adasındaki Saitama ilinde (*ken*) kent. Musaşino Platosunun orta kesiminde, Seibu Demiryolu'nun üzerinde yer alır. Tokugava döneminde (1603-1867) tarımsal ürünler için bir ticaret merkezi olan kent, aynı zamanda pamuklu kumaş dokumacılığıyla tanınıyordu. 1934'te yakınlarındaki Sayama Tepelerinde Yamaguçi Göleti'nin (Sayama Gölü) oluşturulmasından sonra kentin çevresindeki bölge bir doğal park ve eğlence merkezi olarak gelişti. Kent günümüzde, Sayama yeşil çayının dağıtım merkezi ve Tokyo-Yokohama Metropoliten Alanı'nın banliyösüdür. Nüfus (1991 tah.) 307.174.

toksafen, böcek ilacı olarak kullanılan, sarımsı renkli, yoğun, yanıkatı organik bileşik karışımının ticari adı. Toksafen, terebentinden çıkarılan bir hidrokarbon bileşiği olan kamfenin klorlanması sonucu elde edilir. Bileşiminde yaklaşık yüzde 68 oranında klor bulunan toksafenin suda çözünmemesine karşılık, bazı organik çözücülerdeki çözünürlüğü oldukça yüksektir. Işık, ısı ya da kuvvetli alkaliler karşısında bozunarak hidrojen klorür açığa çıkarır ve böcekler üzerindeki zehirleyici etkisini yitirir.

Kamfen ile pinen karışımının klorla tepkimesi sonucunda elde edilen stroban da toksafene benzeyen sıvı bir böcek ilacıdır. Pek çok böceğe karşı etkin olan bu her iki karışım tarım alanlarında zararlıların denetiminde kullanılır.

toksik mültinodüler guatr *bak.* Plummer hastalığı

toksik şok sendromu, ilk kez 1978'de tanımlanan ve yüksek ateş, baş ağrısı, ishal, kusma, huzursuzluk, boğaz ağrısı ve döküntüyle ortaya çıkan hastalık. Kimi zaman karın ağrısı, kan basıncında aşırı ölçüde düşme, şok, solunum bozukluğu ve böbrek yetmezliği de gelişir. Toksik şok sendromunun *Staphylococcus aureus* adlı bakterinin yaptığı yeni tanımlanmış bir egzotoksine bağlı olduğu düşünülmüştür.

Hastalık ilk tanımlandığında âdet kanaması sırasında tampon kullanan kadınlarda görüldüğü düşünülüyordu. Daha sonra poliakrilat reyon ve polyester köpüğü gibi emiciliği yüksek olan ve tampon yapımında artık kullanılmayan pek çok maddenin vücuttaki magnezyuma bağlandığı gösterildi. Bunun sonucunda vücuttaki magnezyumun azalması bakterilerin toksin yapımını kolaylaştıracak ortamı sağlamaktaydı.

Toksik şok sendromunun kadınlarda olduğu kadar erkeklerde de görüldüğü ve ameliyat sonrası enfeksiyonlar gibi pek çok nedenle ortaya çıkabileceği anlaşılmıştır. Hastalığa karşı etkili bir antibiyotik olmadığından tedavi öncelikle yoğun destekleyici önlemlerden oluşur. Hastaların çoğu 7-10 gün içinde iyileşir; hastalıktan ölüm oranı yüzde 10-15'tir. Vakaların çoğunda hastalık iyileştikten sonra en çok sekiz ay içinde yinelenebilirse de genellikle daha hafif belirtilerle ortaya çıkar.

toksikoloji, zehirler ve başka kimyasal maddelerin canlılar üzerindeki zararlı etkilerini araştıran bilim dalı. İnsan ve hayvanlar için binlerce maddenin zehirli olduğu bilindiğinden, toksikolojinin biyokimya, farmakoloji, patoloji ve başka pek çok disiplinle ortak alanları vardır.

Tarih boyunca toksikolojinin işlevleri zehirleri tanımlamak ve panzehir ya da zehirlenmeleri tedavi edecek başka maddeler araştırıp bulmak olmuştur. Zehirlerin suç amacıyla kullanılmasını inceleyen adli toksikolojinin geçmişi çok eski tarihlere dayanır. Zehirli olabilecek yeni maddelerin geliştirilmesiyle toksikolojinin uygulama alanları da artmıştır. Çevre bilimlerinde toksikologlar çevreyi kirleten maddelerin tanımlanıp yok

Toksikolojinin ilgi alanları

tıp	çevre	sanayi	zararlılarla mücadele	savaş
ilaçların zehirliliği	hava ve su kirliliği	sanayi hekimliği	böcek ilaçları	gözyaşı gazı
ilaç yan etkileri	ışınım etkisi	metaller	kemirici öldürücüler	sinir gazları
akut zehirlenme tedavisi	uzay toksikolojisi	çözücüler	ot öldürücüler	kimyasal silahlar
adli tıp	çevrebilim toksikolojisi	gazlar	mantar ilaçları	savunma
kemoterapi	gıda katkı maddeleri	tozlar	yaprak dökücüler	

edilmesinde rol oynar. Meslek nedeniyle toksik maddelerin etkisinde kalınmasının incelenmesi ve gıda ve kozmetiklere konan kimyasal maddelerin kamu sağlığına verebileceği zararların saptanması da toksikolojinin kapsamına girer. İlaç sanayisinde yeni ilaçların güvenilirliği konusunda farmakologların yanı sıra toksikologlar da araştırmalar yapar.

toksin, canlılar için zehirli olan maddelerin ortak adı; toksin terimi kimi zaman yalnız canlıların kendiliğinden yaptığı zehirli maddeler (biyotoksin) için kullanılır. Bakteri, dinoflagellatlar ve algler gibi mikroorganizmaların yanı sıra, bazı mantarlar, üstün yapılı bitkiler ve hayvanlar da toksin üretir.

Kendilerini üreten canlıya çok az yararı olan bazı biyotoksinlerin canlının metabolizmasında bilinmeyen bir rolü olabilir. Buna karşılık, rakiplerinin büyümesini baskı altına alanlar gibi, pek çoğu üretildiği canlıya önemli yarar sağlar. Bilinen binlerce bitki toksininin (fitotoksin) çoğunun üreticilerini belirli hayvanlardan, özellikle böceklerden koruduğu bilinir. Savunma işlevi olan benzer salgılar hayvanlar arasında da yaygındır ve dokularda yaygın olarak bulunabileceği gibi belirli dokularda yoğunlaşmış da olabilir. Bu durumda diken ya da diş gibi bir taşıyıcı sisteme gereksinim duyulur. Örümcek ve yılan gibi çok sayıda hayvanda avlanma amacıyla gelişen zehir, savunma amacıyla da kullanılır.

Normal olarak eti yenebilen balık ve kabuklu deniz hayvanlarının çoğu zehirli bitkiler ve alglerle beslendikten sonra zehirli olur; bu hayvanı besin olarak yiyen insanlarda balık zehirlenmesi(*) olarak bilinen tablo ortaya çıkar.

toksoit, etkinliğini kaybettiği halde antikorlarla birleşebilen ya da antikor yapımını uyarabilme özelliğini koruyan bakteri toksini. Bakteri kökenli hastalıkların çoğunda bakterinin kendisi vücudun belirli bir bölümünde sınırlı kalsa da, hastalık belirtilerine yol açan egzotoksin adlı bir zehir salgılar. Bu zehir ısıtıldığında ya da kimyasal maddelerle karıştırıldığında zararsız bir toksoit haline gelir; toksoit vücuda şırınga edilirse, etkin toksinle de tepkimeye girebilen antikorların oluşmasını sağlayarak daha sonra ortaya çıkacak enfeksiyonlara karşı bağışıklık sağlar.

Toksoitler aşı yapımında yaygın olarak kullanılır; bunun en iyi örneği genellikle karma bir aşıda verilen difteri ve tetanos toksoitleridir. Günümüzde aşılarda kullanılan toksoitler genellikle toksinlerin 37°C'de formaldehitte birkaç hafta tutulmasıyla elde edilir.

toksoplazmoz, etkeni *Toxoplasma gondii* türü bir asalak olan ve merkez sinir sistemi, dalak, karaciğer ve başka organları etkileyen enfeksiyon hastalığı. Hastalık evcil ve yabani hayvanlar, kuşlar ve insanlarda ortaya çıkar ve dünyanın her bölgesinde rastlanabilir. Dünyadaki insan nüfusunun yüzde 30-50'sinin saptanabilen toksoplazma antikorları taşıdığı, bu nedenle fark edilmeden de olsa hastalıktan etkilendikleri tahmin edilmektedir; erişkinlerde hastalık genellikle belirti vermeden geçer. Belirti görülen olgularda sıklıkla lenf bezlerinde şişme ve ateş görülür.

Toxoplasma cinsinden canlılar ikiye bölünme ya da iç tomurcuklanma yoluyla ürer. Kamçı ya da yalancıayakları olmadığından hareketleri kayma biçiminde olur. Taksonomileri kesinlik kazanmadığından sporlular ya da mantarlara yakın oldukları düşünülmektedir. Genellikle sporlulardan *Toxoplasmea* sınıfına alınırlarsa da *Eucoccidia* sınıfında toplanmaları daha doğru olur.

Toksoplazmozda bulaşma mekanizması bilinmezse de anneden dölüte etene yoluyla geçtiği bilinir. Doğuştan toksoplazmoz, ölü doğum ya da düşüklere neden olabilir. Enfeksiyona yakalanan bebeklerde sarılık, ensefalit, zekâ kusurları ve göz hastalıkları gibi pek çok bozukluk ve belirti görülebilir. Hasta bebeğin kardeşleri genellikle sağlıklı ve normaldir.

Toktamış, tam adı NASIREDDİN TOKTAMIŞ HAN (ö. 1405, Tümen yakınları, Batı Sibirya), 1380-96 arasında Altın Orda hanı.

Cuci'nin oğullarından Tuga Timur'un soyundan gelen Tuy Hoca'nın oğludur. Ak Orda hükümdarı Urus Han (hd 1369-79) babasını öldürtünce Semerkand'a giderek Timur'a sığındı. Ondan sağladığı destekle 1375'ten başlayarak yaptığı dört saldırının sonuncusunda Sığnak'ı ele geçirdi (1379). Timur Melik'i yenilgiye uğratarak Doğu Deşt-i Kıpçak'a egemen oldu. Ertesi yıl Batı Deşt-i Kıpçak hükümdarı Kıyat Mama'yı da yenerek Altın Orda Devleti'nde egemenliği ele geçirdi. Dağılan birliği yeniden kurdu ve 1382'de Moskova'yı işgal ederek Rus prenslerinin Altın Orda'ya karşı yükümlü oldukları vergiyi ödemelerini sağladı. Bu başarılardan sonra Altın Orda Devleti'ni eski sınırlara kavuşturmak amacıyla Timur'a bağlı bulunan Harezm'i geri istedi. Bu isteği Timur'la aralarının açılmasına neden oldu. Toktamış Timur'un batıda seferde olmasından yararlanarak 1387'de Maveraünnehir'i yağmaladı. Ama üzerine yürüyen Timur'a 1391'deki Kunduzca Savaşı'nda yenildi. Bu yenilgiye karşın Deşt-i Kıpçak'taki gücünü koruyan Toktamış, Memlük sultanı Berkuk'a elçiler göndererek Timur'a karşı onunla ittifak kurdu. 1394'te Derbend'i geçerek Şirvan'a girdi. Mayıs 1395'te Terek Irmağı boyundaki savaşta Timur'a bir kez daha yenildi ve Kazan'a kaçtı. Altın Orda başkenti Saray Berke'ye kadar giren Timur Altın Orda tahtına Timur-Kutluk'u geçirdi. Toktamış, Timur-Kutluk'a karşı yaptığı savaşta yenilerek Litvanya'ya sığındı. Litvanya prensinden aldığı destekle Timur-Kutluk'a karşı giriştiği ikinci seferde de yenilgiye uğrayarak Deşt-i Kıpçak'a kaçtı. Bundan sonra hep gizlenerek yaşadı. 1405 başlarında Tümen yakınlarında yakalanarak öldürüldü. Bazı kaynaklar Karaton Irmağı boyunca izlendiği sırada uçuruma yuvarlanarak öldüğünü yazar.

Tokuda Şusei, asıl adı TOKUDA SUEO (d. 23 Aralık 1871, Kanazava - ö. 18 Kasım 1943, Tokyo, Japonya), Japon romancı. Masamune Hakuço, Tayama Katai ve Şimazaki Toson ile birlikte Japon edebiyatında doğalcılık akımının dört önemli temsilcisinden biridir.

1894'te Kanazava'dan ayrıldı ve o dönemde Japon edebiyatçılarının önderi olan Ozaki Koyo'nun öğrencisi oldu. Ama Koyo'nun romantik üslubuna yatkın olmadığı için tanınması uzun sürdü. Ama Rus-Japon Savaşı'ndan (1904-05) sonra Japonya'da gerçekçi, nesnel bir edebiyatın öne çıkmasıyla birlikte kendi üslubunu buldu. Özlü ve dolaysız üslubu, daha önceki romantik ölçütlere göre tekdüze olmakla birlikte ekonomik ve duygusal sıkıntı içindeki kişileri duygusallıktan uzak bir biçimde anlatmak için çok uygundu.

Şusei adını ilk kez, küçük bir işadamının karısını konu aldığı *Aracotai* (1907; Yeni Yuva) adlı yapıtıyla duyurdu. Karısının gençlik yıllarındaki edilgen yaşamını ele aldığı *Aşiato* (1910; Ayak İzleri) ile evlendikleri koşulları yansıtan *Kabi* (1911; Küf) ve *Tadare* (1914; İltihap) adlı romanlarında da edilgenlik ve umutsuzluk gibi temaları işlemeyi sürdürdü. *Arakure*'de (1915; Çetin Ceviz) yüksek irade sahibi bir kadının portresini başarıyla çizdi. Sözüm ona yazar olan biriyle arasındaki aşk ilişkisini anlattığı *Kaso cimbutsu*'da (1935-38; Kılık Değiştiren Adam) ve efendisine yaşamını anlatan yaşlı bir geyşanın ağzından yazdığı *Şukuzu*'da (1941-46; Minyatür) daha olgun, daha yumuşak bir ton görülür. Şusei, keskin gözlemleri ve sağlam karakter betimlemeleriyle Japon edebiyatına unutulmaz portreler kazandırmıştır.

Tokugava dönemi, EDO DÖNEMİ olarak da bilinir, Japon tarihinde, Tokugava İeyasu'nun kurduğu şogunluk (askeri diktatörlük) yönetiminin başta olduğu dönem (1603-1867). Ülkeye iç barışı ve siyasal istikrarı getirerek ekonomik büyümeyi sağlayan bu yönetimin uzun süre ayakta kalmasının temelinde yatan önemli bir etken de şogunluğun feodal beyler üzerinde kurduğu etkili denetimdi. Bu doğrultuda feodal mülkleri yeniden düzenleyen İeyasu, Tokugava ailesine bağlı toprak sahipleri aracılığıyla rakip *daimyo*(*) ailelerinin gücünü büyük ölçüde kırdı. Daha sonraları büyük toprak sahiplerinin yılın birkaç ayında başkent Edo'da (bugün Tokyo) oturmasına dayalı bir sistem geliştirilerek şogunluk otoritesi pekiştirildi.

Tokugava yönetimi istikrarı koruma politikası çerçevesinde toplumsal düzeni dondurmaya yönelik bir dizi önlem de aldı. Japon toplumu kesin sınırlarla dört sınıfa (savaşçılar, çiftçiler, zanaatçılar ve tüccarlar) ayrılarak, sınıflar arasında geçişler yasaklandı. Savaşçı sınıfı oluşturan *samurai*lerin büyük bölümü bürokraside görev almak üzere başkente ve öteki müstahkem kentlere yerleştirildi. Nüfusun yüzde 80'ini oluşturan çiftçilerin tarım dışı işlerle uğraşmaları yasaklandı. Böylece bürokrasinin sürekli ve düzenli bir gelir kaynağından beslenmesi güvence altına alındı. Tokugava tutuculuğunun bir başka yönü de yabancı düşüncelerden ve askeri müdahalelerden duyulan korkuydu. İspanyol ve Portekiz sömürgeciliğinin Asya'daki yayılmasında

Katolik misyonerlerin oynadığı rolün bilincinde olan Tokugava şogunları, misyonerleri iktidarları için bir tehdit olarak görüyorlardı. Misyonerleri ülkeden çıkarmak için alınan önlemler, 1630'larda ilan edilen üç fermanla Hıristiyanlığın tümüyle yasaklanması noktasına vardı. Tokugava şogunluğu bu kararları alarak resmen dış dünyaya kapılarını kapatma politikasını benimsemiş oldu. 1633'ten başlayarak Japon uyruklularının yurtdışına seyahat etmeleri ve denizaşırı ülkelerden yurda dönmeleri yasaklandı. Dış ilişkiler güneydeki Nagasaki limanı üzerinden ticaret yapmalarına izin verilen birkaç Çinli ve Hollandalı tüccarla sınırlandırıldı.

1680'lerden 1700'lerin başına değin Japon ekonomisi hızlı bir büyüme gösterdi. Tokugava şogunluğunun tarımsal üretime ağırlık vermesi, bu alanda oldukça önemli bir verim artışı sağladı. Yönetimin merkezileşmesi ve güvenli bir asayiş ortamının doğmasıyla birlikte Edo, Osaka ve Kyoto gibi büyük kentlerde ticaret ve imalat sanayisi büyük bir hızla gelişti. İpekli ve pamuklu dokuma, kâğıt, porselen ve pirinç imalatındaki canlanma ticaretin de genişlemesini getirdi. Ticari faaliyetlerdeki artış zengin toptancıları ve komisyoncuları, para ve kredi kullanımının yaygınlaşması da güçlü bankerleri ortaya çıkardı. Varlıklı bir tüccar sınıfının doğuşu, yeni edebiyat ve sanat biçimlerinde yansımasını bulan dinamik bir kent kültürü yarattı (*bak.* Genroku dönemi).

18. yüzyıla değin tüccarlar ve onlar kadar olmasa da esnaf zenginleşmeye devam ederken, *daimyo* ve *samurai*'ler mali güçlüklerle karşılaşmaya başladılar. İki sınıfın da başlıca gelir kaynağı, ekonominin öteki kesimleriyle aynı ölçüde gelişmeyen tarım üretimine bağlıydı. 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyılda çeşitli mali reform girişimleri oldu. Ama *samurai*'lerin mali sıkıntıları gittikçe ağırlaştı. Tokugava şogunluğu son 30 yılında bir yandan köylü ve *samurai* ayaklanmalarıyla, bir yandan mali sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Batı'nın büyüyen tehdidiyle birleşen bu sorunlar rejimi tehlikeye sokmaya başladı. 1860'lara gelindiğinde ülkenin birliğinin sağlanması ve sorunların çözümü için imparatorluk yönetiminin yeniden kurulması yönündeki talepler geniş bir destek kazanmış bulunuyordu. Tokugava yönetimine karşı güneybatıdaki Çoşu ve Satsuma *tozama*'larının yürüttüğü mücadele, 1867'de Şogun Hitosubaşi Keiki'nin (Yoşinobu) iktidardan uzaklaştırılmasıyla noktalandı. Bir yıl geçmeden İmparator Meici'ye bağlı yeni bir yönetim kuruldu. Böylece Meici Restorasyonu dönemine(*) girildi.

Tokugava Hidetada (d. 2 Mayıs 1579, Hamamatsu - ö. 15 Mart 1632, Edo [bugün Tokyo], Japonya), Japonya'nın ikinci Tokugava şogunu. Ailesinin egemenliğini pekiştirmiş ve dışa kapanma politikasına yönelik ilk adımları atmıştır.

İlk Tokugava şogunu İeyasu'nun üçüncü oğluydu. Tokugava yönetiminin kurulmasından iki yıl sonra, 1605'te babası tarafından şogun ilan edildi. Yaşadığı sürece devlet işlerini elinde tutan babasının ölümünden sonra, onun merkezi yönetimi yeniden yapılandırmak için yürüttüğü çalışmaları tamamladı. İspanyollardan yardım gören Japon Hıristiyanları (Kirişitan) arasında ayaklanma tehlikesinin belirmesi üzerine Hıristiyanlığı yasaklama yoluna gitti. Çıkardığı fermana uymayan dört misyoneri 1617'de idam ettirdi. 1622'de de 120 misyoner ile Hıristiyan Japonun öldürülmesi emrini verdi. Hıristiyanlığa ilişkin bütün metinleri yasakladı. Feodal beyleri de kendi topraklarında Hıristiyanlara baskı uygulamaya zorladı. Dış ticareti denetim altında tutmak ve Hıristiyanlığın yayılmasını önlemek için, Çin'den gelenler dışında bütün yabancı gemilerin yalnız Nagasaki ve Hirado limanlarına yanaşmasına izin verdi. İspanyollarla bütün ilişkileri kesti. İngilizlerin de artık kâr getirmeyen ticaret limanlarını kapatmış olması nedeniyle, Japonya dış dünyaya kapanma yoluna girdi. Bu süreç Hidetada'nın oğlu ve ardılı Tokugava İemitsu'nun döneminde tamamlandı.

Tokugava İemitsu (d. 12 Ağustos 1604, Edo [bugün Tokyo] - ö. 8 Haziran 1651, Edo, Japonya), Japonya'nın üçüncü Tokugava şogunu.

Babası Hidetada'nın yerine 1623'te şogun unvanı aldı. Devlet işlerini babasının öldüğü 1632'de üstlendi. Sembolik bir konumu olan imparatorun elindeki sınırlı yetkileri de kaldırarak şogunluk otoritesini pekiştirdi. Katı idari düzenlemeler getirerek, Tokugava sarayına bağlı *samurai*'lerin eğitim ve davranışlarını sıkı kurallara bağladı. Feodal düzeni korumaya büyük önem verdiğinden, vasallarına kötü davranan kardeşini bile intihara zorlamaktan kaçınmadı. Babasının Hıristiyan karşıtı politikasını sürdürerek son misyonerleri ortadan kaldırdı. Herkesin Budacı tapınaklarda ibadet etmesini zorunlu kıldı. Hıristiyanların da katıldığı Şimabara Ayaklanması'nı (1638) acımasızca bastırdı. Ertesi yıl bozguncu düşüncelerin yayılmasını engellemek gerekçesiyle Portekizlileri ülkeden kovdu. Böylece Koreli, Felemenkli ve Çinli tüccarlar aracılığıyla Nagasaki limanından yürütülen ticaret dışında Japonya'nın dış dünyayla bütün bağlarını kesti.

Tokugava İeyasu, asıl adı TOKUGAVA TAKEÇİYO (d. 31 Ocak 1543, Okazaki - ö. 1 Haziran 1616, Sumpu, Japonya), Japonya'nın son şogunluk yönetimi olan Tokugava (Edo) şogunluğunun (1603-1867) kurucusu.

Ülkeyi sarsan feodal iç çekişmelerin sürekli savaşmak zorunda bıraktığı yerel bir *samurai* ailesindendi. Babası, güçlü feodal beylere dayanarak değişken ittifaklar ağı içinde ayakta kalmaya çalışıyordu. İki yaşına geldiğinde, annesi böyle bir ittifak değişikliği sonucunda babasından ayrıldı. Yedi yaşındayken, Sumpu'yu (bugün Şizuoka) elinde tutan komşu İmagava ailesine rehin olarak yollandı. Sumpu'da askerlik ve yöneticilik eğitimi gördü. İmagava ailesi adına çeşitli çarpışmalara katılarak askeri deneyim kazandı. Sumpu'da rahat bir yaşam sürmekle birlikte, vasallarından birinin babasını öldürmesi (1549) ve aile servetinin yok olması karşısında çaresiz kaldı.

İmagava'nın 1560'ta batıdaki güçlü komşusu Oda Nobunaga'yla savaşta öldürülmesi üzerine ailesinin küçük şatosuna dönerek hayatta kalan akrabalarının ve vasallarının başına geçti. Birkaç ay içinde Nobunaga ile ittifak kurdu ve İmagava ailesinin baskısını etkisiz duruma getirdi. Komşularıyla savaşmaktan kurtulduğu sonraki birkaç yılda topraklarındaki asi Budacı tarikatları bastırmakla uğraştı. Aynı dönemde küçük ordusunu güçlendirmeye ve vergi, asayiş ve hukuk alanındaki düzenlemelerle yönetimini sağlamlaştırmaya çalıştı.

1560'ların sonunda İmagava ailesinin dağılmasından yararlanarak topraklarını doğuya doğru genişletti. 1570'te küçük bir kıyı kenti olan Hamamatsu'ya taşındı ve bu kenti genişleyen topraklarının ticari ve stratejik merkezi durumuna getirdi. Güçlü Nobunaga ile ittifakına dayanarak adım adım yeni topraklar edindi. 1580'lerin başına gelindiğinde, büyük *daimyo*'lardan biri olarak Okazaki'den doğudaki Hakone Dağına kadar uzanan toprakları elinde tutuyordu.

Nobunaga'nın ölümünden (1582) sonra yerine geçen komutanlarından Toyotomi Hideyoşi'yle giriştiği çekişmeden bir sonuç alamayınca, ona bağlı kalarak topraklarını koruma yoluna gitti. Hideyoşi'nin güneybatıda denetim alanını genişlettiği 1580'lerde elinden geldiğince çatışmalara girmeden güç kazanmaya çalıştı. Vasallarının sayısını artırmayı sürdürerek yönetimini pekiştirmeye ağırlık verdi. 1586'da güvenlik kaygısıyla merkezini daha doğudaki Sumpu'ya taşıdı.

Hideyoşi 1589'da Hakone Dağının doğusunda geniş bir yöreyi elinde tutan Hoco'dan bağlılık yemini etmesini istedi. Hoco'nun bu isteği reddetmesi üzerine Hideyoşi ve İeyasu büyük bir ordu ve donanmayı harekete geçirerek Hoco kuvvetlerini Odavara'daki kıyı kalesinde abluka altına aldılar. Uzun ve sabırlı bir bekleyişten sonra Hoco açlığa teslim oldu. Hideyoşi'nin önerisi üzerine İeyasu, doğudaki Hoco toprakları karşılığında Hakone'nın batısındaki kıyı topraklarını Hideyoşi'ye bıraktı. Ardından Hideyoşi'nin oturduğu Kyoto'dan çok uzak bir balıkçı köyü olan Edo (bugün Tokyo) yakınındaki küçük kaleyi merkez edindi.

Birçok büyük *daimyo*'nun tersine, Hideyoşi'nin 1590'larda Kore'ye düzenlediği başarısız iki sefere katılmadı. Yeni topraklarının güvenliğini sağlamaya ağırlık verdiği bu dönemde, en tehlikesiz vasallarını Edo yakınlarında tutarken, güçlü vasallarını sınırlara ve anayolların çevresine yerleştirdi. Edo ve çevresinde doğrudan kendisine bağlı düzenli bir yönetim oluşturdu. Ayaklanma olasılığını azaltmak amacıyla köylülerin elindeki bütün silahlara el koydu. Böylece Japonya'nın en büyük ve güvenilir ordusuyla en verimli ve en iyi örgütlenmiş topraklarını elinde tutan bir güç odağı durumuna geldi.

Bu sırada Hideyoşi'nin ölümü (1598) *daimyo*'lar arasında yeni bir iktidar mücadelesini başlattı. İeyasu da bu mücadeleye katılan taraflardan birinin önderi oldu ve 1600 sonbaharında Kyoto'nun kuzeydoğusunda yapılan Sekigahara Çarpışması'nı kazanmayı başardı. Bu zaferle tartışmasız bir üstünlük sağladıktan sonra birçok düşmanının topraklarına el koyarak ve *daimyo*'ların yerlerini değiştirerek kesin bir denetim kurmaya yöneldi. Bir dizi düzenlemeyle imparatorluk sarayını da nüfuz altına aldı ve 1603'te kendini şogun ilan ettı. İki yıl sonra şogunluğu oğlu Hidetada'ya bırakarak Sumpu'ya çekildiyse de yönetimdeki ağırlığını korudu.

İeyasu'nun sorumluluk üstlendiği önemli bir alan da dış ilişkilerdi. Çin'deki Ming hanedanının zayıflaması sonucunda Portekiz, Hollanda ve İngiltere'yle ticaret gündeme gelmiş, ayrıca Portekiz ve İspanya'nın Japonya'da serbestçe dinsel propaganda yapmaya yönelik baskısı yoğunlaşmıştı. Ateşli silahlar, yeni gelir kaynakları, bilimsel ve teknik bilgiler edinme açısından dış ticareti geliştirmeyi olumlu bulan İeyasu, 1612'ye doğru, misyonerlerin kurduğu siyasal düzeni tehdit ettiği kanısına varınca misyonerlik çalışmalarını önleme yolunda adımlar attı. Ardıllarınca da sürdürülen bu tutum Japonya'da Hıristiyanlığın ortadan kalkmasına ve Nagasaki dışında dış ticaret ilişkilerinin kesilmesine yol açtı.

İeyasu aynı dönemde oğlu Hidetada'nın Edo'daki kaleyi genişletmek üzere dev bir projeye girişmesini sağladı. Bu çalışmalar sırasında dev kayaları ve büyük kütükleri uzak yerlerden Edo'ya getirmek için binlerce gemi ve on binlerce adam kullanıldı. 1604'te başlayan ve yaklaşık 10 yılda tamamlanan bu proje sonunda geniş hendek

ağı, yüksek taş duvarları, uzun tahta parmaklıkları ve büyük depolarıyla dünyanın en büyük kalesi inşa edildi. Kalenin çevresine *daimyo*'ların rehin olarak tutulduğu büyük konaklar kuruldu. Edo zanaatçı, tüccar, memur ve işçilerle dolu hareketli bir liman kenti durumuna geldi.

Bu büyük inşaat projesi İeyasu'yu güçlendirirken, maliyete katılmak zorunda bırakılan *daimyo*'lar daha da yoksullaştı. Ama Tokugava ailesinin askeri üstünlüğünü siyasal düzeyde pekiştirmek için hâlâ atılması gereken adımlar vardı. Özellikle Hideyoşi'nin oğlu Hideyori'nin varlığı meşru otorite konusunda bir belirsizlik yaratıyordu. Osaka'da oturan genç Hideyori'nin savaşçılarının sayısı giderek artıyor ve bu durum Tokugava yönetimi için gerçek bir tehdit oluşturuyordu. Hideyoşi'nin eski güçlü müttefiklerinden çoğunun ölmesinden sonra harekete geçme zamanının geldiğine karar veren İeyasu, 1614'te gerilimi belli bir noktaya tırmandırdıktan sonra iki sefer düzenleyerek Osaka'yı yıktı ve halkını yok etti. Ardından Tokugava ailesi lehine yeni toprak düzenlemeleri yaparak 1615'te Sumpu'ya döndü. Bir yıl sonra öldüğünde iç savaş ortamı bütünüyle sona ermiş ve Japonya'ya kalıcı bir barış gelmiş bulunuyordu.

Tokugava Mitsukuni (d. 11 Temmuz 1628, Mito, Hitaçi - ö. 14 Ocak 1701, Nişiyama, Hitaçi, Japonya), *Dai Nihon şi* (Büyük Japonya'nın Tarihi) adlı yapıtı derleme çalışmalarını başlatarak büyük bölümünü tamamlayan Japon feodal bey. Konfüçyüsçü felsefenin Japonya'da yerleşmesini sağlayan bu yapıt, Japonların milliyetçi duygularının ve imparatora bağlılığının canlanmasına da hizmet etmiştir.

İlk Tokugava şogunu İeyasu'nun torunuydu. Ülkenin en önemli bölgelerinden Mito'nun yönetimini üstlenmenin yanı sıra merkezi yönetimde de etkili görevler aldı. Gençliğini sefahat içinde geçirdikten sonra, tarihsel yapıtları incelemeye girişti. Japon tarihini ele alan eski yapıtların olayları sıralamanın ötesine geçmediğini gördü. Otuz yaşındayken kendi tarihini yazmaya girişti. Çalışmalarında birçok ünlü bilim adamından, özellikle de Çin'deki Ming hanedanına bağlılığıyla tanınan Zhu Shunshui'den yardım gördü.

Dai Nihon şi yapısı bakımından 12. yüzyılda yaşayan Yeni Konfüçyüsçü Çinli düşünür Zhu Xi'nin tarih çalışmalarını andırır. Yapıtta geçmişten ders çıkararak gerçek erdemleri öğretme kaygısı öne çıkar. Ayrıca Japon imparatorluk ailesinin tarihine ve imparatorluk yetkilerine şogunlarca adım adım el konmasına geniş yer verilir. Mito bölgesinin şogunluğu yıkarak iktidarı yeniden imparatora devreden Meici Restorasyonu'nda (1868) önemli rol oynaması yapıtın etkisine bağlanır.

Tokugava Nariaki (d. 4 Nisan 1800, Edo [bugün Tokyo] - ö. 29 Eylül 1860, Mito, Hitaçi, Japonya), şogunluğun çöküşüne katkıda bulunan Japon reformcu. İmparatorun ve feodal beylerin gücünü artırmaya çalışmış, yabancıların ülkeye sokulmamasını savunmuştur.

Tokugava ailesinden geliyordu; 1829'da ağabeyinin yerine Mito *han*'ının (feodal toprak) başına geçti. Tokugava şogunluğunun denetimi altında olmakla birlikte, bu dönemde Mito *han*'ı imparatorun güçlendirilmesini savunan hareketin merkezine dönüşmüştü. Bu hareketin önde gelen destekçilerinden olan Tokugava Nariaki merkezi yönetime, feodal beylere daha geniş yetkiler tanıması, ulusal birliği pekiştirmesi, savunmayı güçlendirmek amacıyla Batı'nın askeri ve sanayi tekniklerini benimsemesi yolunda çağrıda bulundu. Kendi *han*'ında gerçekleştirdiği reformlarla ülkenin öbür bölgeleri için de örnek oluşturdu. *Han*'ın mali işlerini ve yönetimini yeniden düzenledi; kamu hizmetlerini önemli ölçüde genişletti; demir ve gemi yapım sanayilerinin temelini attı ve Batı'nın askeri yöntemlerini uygulamaya yöneldi. Ama şogunun buyruğunu çiğneyerek top üretmeye girişince Mito *han*'ının yönetimini oğlu Keiki'ye devretmek zorunda bırakıldı. Gene de, Mito'daki etkisini korudu ve 1848'de yöneticı konumuna dönmesine izin verildi.

1853'te ABD Japonya'nın iki yüzyıldır süren dışa kapalılığını kırmak amacıyla Tuğamiral Matthew C. Perry komutasındaki savaş gemilerini bu ülkeye gönderdi. Tokugava Nariaki yönetime baskılara boyun eğilmemesi yolunda görüş bildirdi, ertesi yıl Perry ile imzalanan antlaşmanın ardından da şogunlukta reform uygulanmasını isteyen etkili grubun başına geçti.

Şogun Tokugava İesada 1858'de ölünce en uygun aday olan Tokugava Nariaki'nin oğlu Keiki'nin yerine başka birisi şogun seçildi ve yeni yönetim Japonya ile ABD arasında ticareti başlatan antlaşmayı imzaladı. Tokugava Nariaki imparatorun onayı alınmadan imzalanan bu antlaşmayı Japon geleneklerine aykırı olduğu gerekçesiyle şiddetle eleştirdi. Bunun üzerine şogun tarafından yandaşlarıyla birlikte bütün görevlerinden uzaklaştırıldı. Ölümünden sonra ise Tokugava iktidarının çözülmesi üzerine şogunluk içindeki reformcu bir kanat yönetimi ele geçirdi. 1866'da Tokugava Yoşinobu adıyla şogun seçilen Keiki bu görevini şogunluğun çöküşüne değin sürdürdü.

Tokugava Tsunayoşi (d. 23 Şubat 1646, Edo [bugün Tokyo] - ö. 19 Şubat 1709, Edo, Japonya), Japonya'da beşinci Tokugava şogunu. Köpeklere saplantısı nedeniyle "Köpek Şogun" olarak bilinir.

1680'de şogun ilan edildi. Onun yönetiminde Japonya, tarihinin en barışçıl, ekonomik bakımdan da en istikrarlı dönemlerinden birini geçirdi. Kültür alanındaki etkinlikleriyle de dikkati çeken Tokugava Tsunayoşi 12. yüzyıl Çin düşünürü Zhu Xi'nin Yeni Konfüçyüsçü anlayışını yaymaya çalıştı. Ama yönetiminin son yıllarında zamanını daha çok sarayındaki kişisel zevklerine ayırmaya başladı; bu arada köpeklerin refahı konusunda kararnameler çıkardı.

Geleneksel takvime göre Köpek Yılı'nda doğan Tokugava Tsunayoşi, önceki yaşamında köpek olduğunu söyleyen bir Budacı rahibin etkisinde kaldı. Köpeklere zarar veren herkesin ölümle cezalandırılmasını ve köpeklere saygı belirten sözcüklerle seslenilmesini emretti. Yaklaşık 50 bin köpeği koruması altına alarak, bunların pirinç ve kuru balıkla beslenmesini sağladı.

Tokugava Yoşimune (d. 27 Kasım 1684, Kii - ö. 12 Temmuz 1751, Edo [bugün Tokyo], Japonya), Tokugava ailesinden gelen sekizinci şogun. Japonya'nın en büyük hükümdarlarından biri sayılır. Geniş kapsamlı reformları merkezi yönetime bütünüyle farklı bir yapı kazandırmış, şogunluğun gerilemesini bir süre için durdurmuştur.

Tokugava ailesinin yan kollarınca yönetilen üç feodal beylikten biri olan Kii'nin başıydı. Ailenin ana kolunda erkek çocuk bulunmadığı için 1716'da şogun oldu. İlk olarak Kii'nin mali sorunlarını hafifletmek için başarıyla yürüttüğü programı uygulamaya çalıştı. Babadan oğula geçen devlet memurluklarının sayısını azalttı. Bu görevlerin birinci kuşaktan sonra miras yoluyla devrini engelledi. Saraydaki lüks harcamaları kıstı ve yönetimi iyileştirmeye çalıştı. Yolsuzlukla mücadele için önlemler aldı.

Başlıca gelir kaynağı tarım ürünlerinden gelen vergiler olduğundan, yeni tarım alanları açarak ve pirinç tarımı için kullanılmayan topraklarda tatlıpatates ve şekerkamışı gibi yeni ürünlerin yetiştirilmesini destekleyerek tarımda verimi artırdı. Yeni gelir kaynakları bulmak için ticari tekellere izin verdi ve pirinç fiyatlarını düzenlemeye çalıştı. Ama ticarete getirdiği sınırlamalar ekonomide kötü etki yarattı. Reformları yönetimde bir canlanma yaratmakla birlikte başarısı kalıcı olmadı. Onun iktidarından sonra yolsuzluklar ve ekonomik bozukluklar yeniden başladı.

Bununla birlikte Yoşimune'nin araştırıcı ruhunun, Batı bilimine duyulan ilgiyi artırdığı kuşku götürmez. Büyük bir dünya küresi yaptırdı ve Hollanda'dan bir teleskop getirtti. Tokugava döneminin (1603-1867) ilk yasalarının hazırlanmasını sağladı. Ölümünden sonra tamamlanan Kansei Yasası, yürürlüktekine oranla daha insancıl bir yasanın temelini oluşturdu. 1745'te oğlu lehine tahttan çekildi, ama ölümüne değin şogunluğun vasisi olarak kaldı.

Tokugava Yoşinobu, asıl adı TOKUGAVA KEIKI (d. 28 Ekim 1837, Edo [bugün Tokyo] - ö. 22 Ocak 1913, Tokyo, Japonya), Japonya'nın son Tokugava şogunu. Şogunluk kurumunu kaldırarak yetkilerin imparatorda toplanmasını sağlayan Meici Restorasyonu'na görece barışçıl bir geçişi sağlamasıyla tanınır.

Mito bölgesinin yöneticisi Tokugava Nariaki'nin yedinci oğluydu. Hanedanın Hitotsubaşi kolunda erkek vâris bulunmadığından, evlatlık olarak bu aileye verildi. Tokugava İesada'nın 1858'de vâris bırakmadan ölmesi üzerine, reformcu politikalar uygulamak isteyen Nariaki oğlunu başa geçirmeye çalıştı. Ama daha ılımlı bir grubun ağır basmasıyla, küçük yaştaki Tokugava İemoçi şogun ilan edildi. Keiki, babası ve öbür reform yanlıları evlerinde göz hapsine alındılar.

Yeni yönetimin Batılılara ticari ayrıcalıklar tanıma politikası kısa sürede sert bir muhalefetle karşılaştı. Muhalefet şogunun bazı yetkilerini imparatora devretmesi talebinde bulundu. Tarafların 1862'de vardığı uzlaşmayla şogunun vasiliğine atanan Keiki, imparatorluk sarayı ile şogun arasında daha uyumlu bir ilişkinin kurulmasını sağlayacak reformlara girişti. Ayrıca büyük feodal beylerin karar alma süreçlerinde bir ölçüde söz sahibi olmalarına izin verdi. Baskılar sonucunda 25 Haziran 1863'te bütün yabancıların ülkeden çıkarılmasını kabul etti. Ama eyleme geçmeyince şogunluğa yönelik eleştiriler yeniden gündeme geldi.

1864'te Çoşu bölgesinin radikal yöneticileri merkezi hükümete açıkça meydan okudu. Keiki başarılı bir seferle düzeni sağladıysa da, şogunluk kuvvetlerinin geri çekildiği 1865'te radikaller bölgede yönetimi yeniden ele geçirdi. Ertesi yıl bölgeye gönderilen kuvvetler, Keiki'nin otoritesini güçlendirmeye çalışmasından rahatsız olan büyük feodal beylerin yardım etmeyi reddetmesi nedeniyle yenilgiye uğradı. Şogun İemoçi'nin ani ölümü, Keiki'nin kuvvetlerini geri çekerek görünüşü kurtarmasını sağladı. Ama bu yenilgiyle şogunluğun zayıflığı açık biçimde ortaya çıktı.

1866'da Tokugava Yoşinobu adıyla şogun olan Keiki önce Fransızlardan yardım almaya çalıştı. Baskıların artması karşısında 1867'de yetkilerinden vazgeçmeyi kabul etti. Amacı ortaya çıkacak yeni iktidar

yapısında eşitler arasında birinci olabilmekti. Ama Satsuma ve Çoşu yöneticileri daha önce harekete geçtiler. Bir *samurai* grubu 3 Ocak 1868'de Kyoto'daki sarayı ele geçirerek imparatorluk yönetiminin yeniden kurulduğunu açıkladı. Yoşinobu durumu kabullenmek istediyse de yakın çevresi buna karşı çıktı. İzleyen iç savaşta imparatorluk kuvvetleri şogunluk başkenti Edo'ya doğru harekete geçti. Yoşinobu sonunda birliklerini teslim olmaya zorladı ve Mito'ya çekilmesine izin verildi. Daha sonra bağışlanarak 1902'de prens unvanıyla ödüllendirildi.

Tokuşima, Japonya'nın, Şikoku Adasında il (*ken*) ve il merkezi kent. Büyük Okyanusa bakan Tokuşima ili 4.145 km²'lik bir alanı kaplar. İl topraklarının sularını Yoşino Irmağı (*gava*) toplar. Tokugava döneminden (1603-1867) beri ildeki başlıca etkinlikler tuz ve çivit üretimi ile tütün işlemedir. İl merkezi Tokuşima dışındaki önemli yerleşmeler Naruto, Komatsuşima ve Anan'dır.

Tokuşima kenti, Yoşino Irmağının aşağı çığırında, Büyük Okyanusu Japon İç Denizine bağlayan Kii Boğazının (*suido*) kıyısında yer alır. Bol su kaynakları sayesinde 1960'larda kentte kimya sanayisi gelişmiştir. Kentte her yıl halk danslarının ve kukla gösterilerinin yapıldığı bir festival düzenlenir. Tokuşima Üniversitesi 1949'da kurulmuştur. Nüfus (1991 tah.) kent, 263.887; (1991 geç.) il, 830.000.

Tokutomi Roka, asıl adı TOKUTOMI KENCIRO (d. 9 Aralık 1868, Minamata - ö. 18 Eylül 1927, Tokyo, Japonya), Japon romancı. Japonya'da milliyetçiliğin önderlerinden Tokutomi Soho'nun(*) kardeşidir.

Uzun yıllar kardeşi Soho'nun çıkardığı dergi ve gazetelere yazdı. 1900'de, ailelerin genç evlilere karışmasının acıklı sonuçlarını konu alan *Hototogisu* (1898; Guguk Kuşu) adlı romanının başarısından güç alarak kendi kitapları üzerinde çalışmaya yöneldi. Doğayla ilgili bir dizi kısa anlatıdan oluşan *Şizen to cinsei* (1900; Doğa ve İnsan) ve yarı otobiyografik nitelikteki *Omoide no ki* (1901; Kardaki Ayak İzleri) adlı yapıtlarıyla yazar olarak ününü pekiştirdi. Zamanla karısıyla birlikte mistisizme yöneldi. Rus yazar Tolstoy ile tanışmasından sonra da, Tolstoy gibi "köylü yaşamı" sürmek üzere taşraya çekildi. *Mimizu no tavagoto*'da (1913; Bir Solucanın Saçmalamaları) bu dönemini anlatır. Dünya barışı için Woodrow Wilson ve Lloyd George'a çağrılar da yapan Roka, "itiraflar"ını yazarken öldü. Dört ciltlik bu yapıt karısı tarafından tamamlandı.

Tokutomi Soho, asıl adı TOKUTOMI IÇIRO (d. 13 Mart 1863, Tsumori, Kumamoto ili - ö. 3 Kasım 1957, Atami, Japonya), II. Dünya Savaşı öncesinde Japonya'nın önde gelen milliyetçi yazarlarından tarihçi, eleştirmen, gazeteci ve denemeci.

Kyoto'da, Amerikan sistemini benimsemiş Doşişa Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Mezun olduktan hemen sonra yazarlığa başladı. Japonya'nın siyasal ve ahlaki geleceğini ele alan *Şorai no Nihon* (1886; Japonya'nın Geleceği) adlı kitabıyla büyük ilgi gördü. 1887'de *Kokumin no tomo* dergisini, 1890'da da *Kokumin Şimbun* gazetesini çıkardı. *Kinsei Nihon Kokuminşi* (1918-46; Japonların Yakın Tarihi) adlı yapıtı, aşırı milliyetçi bir bakış açısıyla yazılmış olmasına karşın, 1534'ten 19. yüzyılın sonuna değin Japonya tarihiyle ilgili kapsamlı bir kaynaktır.

Tokuyama, Japonya'nın Honşu Adasındaki Yamaguçi ilinde (*ken*) kent. Japon İç Denizinin bir girintisi olan Tokuyama Körfezine (*van*) bakar. Tokugava döneminin (1603-1867) başlarında bir kale kasabası olan Tokuyama, 1897'de Sanyo Demiryolu Hattı üzerinde bir istasyon durumuna geldi. 1904'te yörede deniz kuvvetlerine ait bir kömür ikmal merkezinin kurulmasından sonra sanayisi hızla gelişmeye başladı. Günümüzde kentte petrol, kimyasal madde ve çeşitli metaller üretilir. Nüfus (1991 tah.) 110.762.

Tokyo, Japonya'nın, Honşu Adasında metropol (*to*). Kuzeyde Saitama, doğuda Çiba, batıda Yamanaşi, güneybatıda da Kanagava illeriyle (*ken*) çevrilidir. Güneybatısında Tokyo Körfezi (*van*) bulunur. Yüzölçümü 2.164 km²'dir. Tokyo-Yokohama Metropoliten Alanı'nın ve Keihin Sanayi Bölgesi'nin bir parçasını oluşturur ve başkent Tokyo ile çok sayıda sanayi ve konut banliyösünü içine alır. Nüfus (1988 tah.) 11.890.000.

Tokyo, eskiden (1868'e değin) EDO, Japonya'nın başkenti ve Tokyo metropolünün (*to*) merkezi. Honşu Adasının orta kesiminde, Büyük Okyanusun bir girintisi olan Tokyo Körfezinin (*van*) kıyısında, Sumida Irmağının ağzında yer alır. Keihin Sanayi Bölgesi'nin(*) bir parçasını oluşturan kentin yüzölçümü 598 km², 1991 tahmini nüfusu 8.154.404'tür.

Doğal yapı ve genel görünüm. Tokyo kenti alüvyonlu topraklarla kaplı alçak düzlüklerle bu düzlüklerin bitişiğindeki tepelik bölgenin üzerinde kurulmuştur. Kentte kışlar oldukça ılık, yazlar ise sıcak ve nemli geçer. Ortalama sıcaklık ocak ayında 4,7°C, ağustosta ise 26,4°C'dir. En fazla yağış hazirantemmuz ve eylül-ekim aylarında düşer. Ortalama yıllık yağış miktarı 1.460 mm'dir. Kentte her yıl, eylül-ekim aylarında iki ya da üç kez kasırga görülür.

Kentin merkezinde, hendekler ve geniş bahçelerle çevrili olan İmparatorluk Sarayı yer alır. Meici döneminde (1868-1912) yanan eski şatonun bulunduğu yerde inşa edilmiş olan sarayın doğusunda, Japon iş dünyasının merkezi olarak nitelendirilen Marunouçi semti bulunur; kuzeydoğusunda ise pek çok üniversitenin, kitapçının ve basımevinin bulunduğu Kanda semti uzanır. Resmî binalar sarayın güneyindeki Kasumigaseki semtinde toplanmıştır; Ulusal Parlamento Binası'nın bulunduğu Nagataço, Kasumigaseki'nin batısındadır. Dünyaca ünlü bir alışveriş merkezi olan Ginza semti kentin doğu kesimindedir. Tokyo'nun kabaca Yamanote Demiryolu'nun oluşturduğu dirseğin içinde kalan batı kesimi daha çok bir konut alanıdır. Kentin bu kesiminde yabancı elçilik binalarının yanı sıra Tokyo, Vaseda ve Keio üniversiteleri ile pek çok araştırma kurumu yer alır. Tokyo'nun mimarisi iki ya da üç katlı ahşap evlerden, Meici döneminden kalma taş yapılara ve beton ya da çelikten yapılmış gökdelenlere kadar değişen bir çeşitlilik gösterir. Ahşap yapıların bazıları günümüze ulaşmış olmakla birlikte, bunların çoğu 1923'teki depremde yıkılmıştır. Modern yapılar daha çok kent merkezinde, eski yapılar ise kentin merkezden uzaktaki kesimlerinde, özellikle de güneyde toplanmıştır. Kuzeyde birbirinden farklı kültürlere ait mimari üslupların örnekleri yer alır. Bunların başlıcaları Konfüçyüsçü bir tapınak olan Yuşima Seido, Şintocu Kanda Myocin Tapınağı ve Doğu Ortodoks Kilisesi'ne bağlı bir katedral olan Nikolai-do'dur (1884). Kentteki tapınakların en önemlisi ve Japonya'nın başlıca ibadet merkezi olan Meici Tapınağı bir ulusal anıt olarak kabul edilir.

Başlangıçta depreme karşı bir önlem olarak kentteki yapıların yüksekliği 30 m'yle sınırlandırılmış, ama 1960'lardan sonra bu yüksekliği aşan, depreme dayanıklı pek çok yeni bina inşa edilmiştir. Bunların başlıcaları, hepsi de İmparatorluk Sarayı'nın yakınında yer alan Mainiçi Yayınevi, Tokyo Katedrali, Ulusal Tiyatro, Dünya Ticaret Merkezi ve Uluslararası Ticaret Merkezi'dir. 1958'de Paris'teki Eiffel Kulesi örnek alınarak inşa edilen yaklaşık 320 m yüksekliktekî televizyon kulesi dünyadaki en yüksek yapılardan biridir.

Ekonomi ve ulaşım. Tokyo-Yokohama Metropoliten Alanı Japonya'nın başlıca ticaret ve finans merkezidir. Pek çok ulusal ve uluslararası şirket ile bankanın merkezi Tokyo'dadır. Tokyo aynı zamanda bir toptan ticaret merkezidir; yabancı ülkelerden ve ülkenin öteki kesimlerinden gelen mallar Tokyo'da toplandıktan sonra çevredeki bölgeye dağıtılır. Tokyo'yu da kapsayan Keihin Sanayi Bölgesi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Osaka'yı geride bırakarak ülkenin başlıca sanayi merkezi durumuna gelmiştir. Daha çok emek yoğun sanayi dallarının gelişmiş olduğu Tokyo kentinde fotoğraf makinesi, otomobil, elektronik donanımı ve dokuma üretilir.

Tokyo yalnızca Japonya için değil aynı zamanda Uzakdoğu ve Büyük Okyanusun batı kesimi için önemli bir ulaşım merkezidir. Tokyo İstasyonu ülkedeki demiryollarının başlangıç noktasıdır; Şinkansen olarak bilinen hızlı tren taşımacılığının merkezi de bu istasyondur. Kentte Tokyo İstasyonu'ndan başka Ueno ve Şincuku istasyonları yer alır. Kent içi ulaşım otobüs, metro ve kamuya ya da özel sektöre ait elektrikli

Tokyo'da kent merkezinden bir görünüm
ABC Ajansı

trenlerle sağlanır. Tokyo'da iki havalimanı vardır. Bunlardan Narita uluslararası seferler, Haneda ise iç hat seferleri için kullanılır.

Kültürel yaşam. Aynı zamanda ülkenin kültür merkezi olan Tokyo'da pek çok müze, kütüphane ve üniversite bulunur. Ueno Parkı'ndaki Tokyo Ulusal Müzesi'nde Japonya'nın ve pek çok Asya ülkesinin sanatına ve tarihsel gelişimine ilişkin bilgiler veren yapıtlar sergilenir. Ueno Parkı'nda ayrıca Ulusal Bilim Müzesi (Kokuritsu Kagaku Hakubutsukan), Hayvanat Bahçesi ve Batı Sanatı Ulusal Müzesi yer alır. İmparatorluk Kütüphanesi'nde ve Tokyo Üniversitesi'ne bağlı Doğu Kültürü Enstitüsü'nde (Toyo Bunka Kenkyuco) değerli kitaplardan oluşan bir koleksiyon bulunur. Ulusal Çağdaş Sanat Müzesi İmparatorluk Sarayı'nın yakınındadır.

Tokyo'nun pek çok yerinde *Kabuki* tiyatrosundan modern oyunlara kadar değişen çeşitlilikte yapıtların sergilendiği tiyatrolar vardır. Avrupa ve ABD kentlerindekilerden daha küçük olmakla birlikte, sayıca çok daha fazla park bulunur. Bunların başlıcaları İmparatorluk Sarayı Doğu Bahçesi, Hibiya Parkı, Ueno Parkı, Meici Tapınağı Dış Bahçesi ve Meici Tapınağı İç Bahçesi'dir.

Japonya'daki üniversite ve yüksekokulların büyük bölümü Tokyo'dadır. Tokyo Üniversitesi dışındaki başlıca yükseköğretim kurumları Tokyo Teknoloji Enstitüsü, Hitotsubaşi Üniversitesi ve Tokyo Güzel Sanatlar Üniversitesi'dir. Özel üniversitelerin en eskisi ve en ünlüsü Vaseda ve Kelo üniversiteleridir.

Tarih. Bugünkü kentin bulunduğu bölgede yerleşim Tarihöncesinde başladı. 6. yüzyılda Japonya'da güçlü bir imparatorluk yönetiminin kurulmasından sonra Musaşi ilinin bir parçası oldu. Sumida Irmağının denize döküldüğü yerde kurulmuş olması nedeniyle o dönemde Edo (haliç) adıyla anılan kent, Tokugava şogunluğunun (1603-1867) kurul-

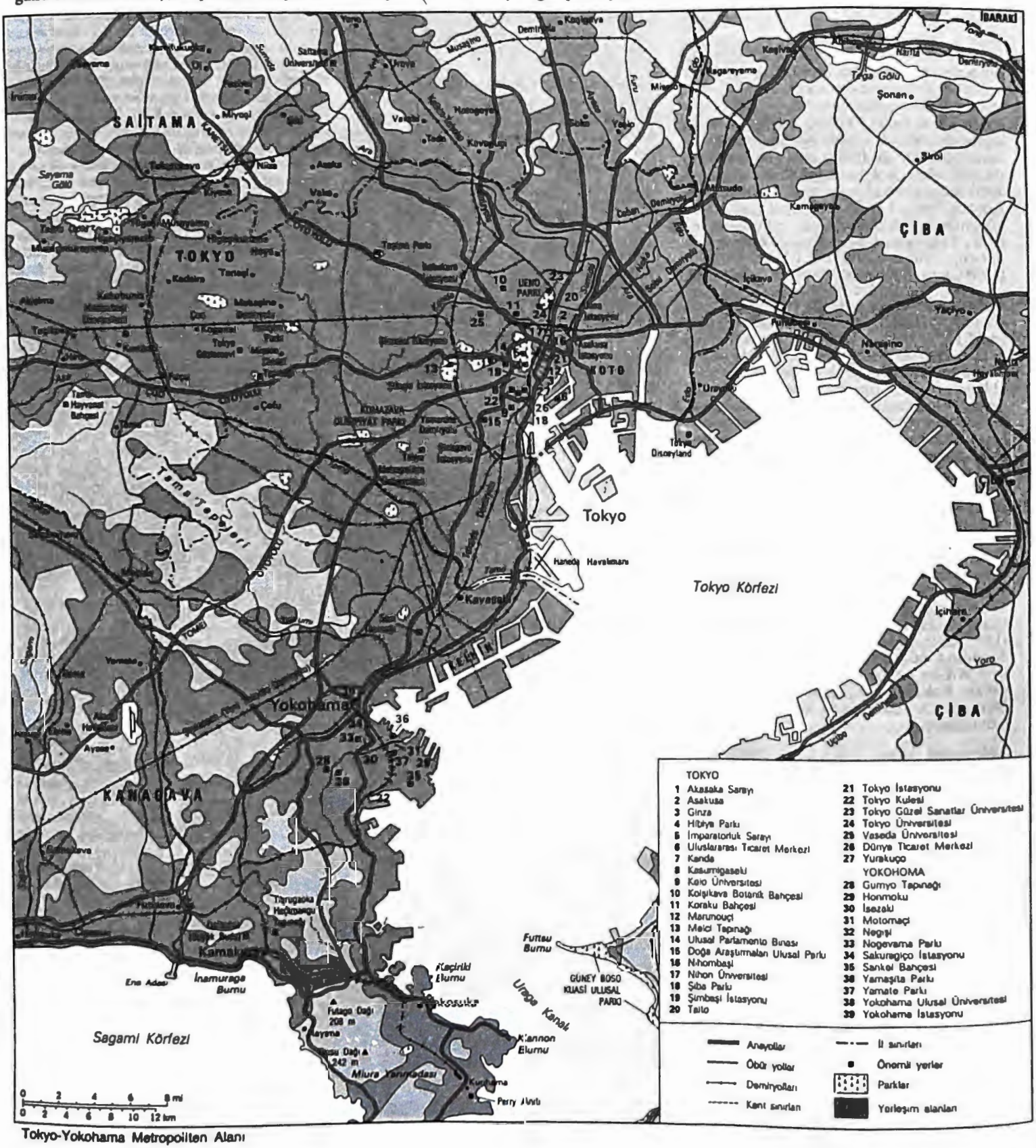

Tokyo-Yokohama Metropolitan Alanı

masına değin küçük bir balıkçı köyü olarak kaldı. 17. yüzyılda kent büyüyüp genişledi ve 1457'de inşa edilmiş olan şato büyük ölçüde yenilendi. Edo bu dönemde Tokugava ailesinin merkezi durumuna geldiyse de imparatorluk ailesi Kyoto'da oturmayı sürdürdü. Şogunluğa son verip ülkede imparatorluk yönetimini yeniden kuran Meici Restorasyonu (1868) ile birlikte başkent Kyoto'dan Edo'ya taşındı ve kente "Doğu'nun Başkenti" anlamına gelen Tokyo adı verildi.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Tokyo kenti 15 mıntıkayı (*ku*) kapsıyor ve çevresindeki topraklarla birlikte Tokyo Kentsel İli'ni oluşturuyordu. Bu dönemde ülkenin yalnızca yönetsel değil, aynı zamanda ticaret ve finans merkezi durumuna gelmiş olan kente 12 Eylül 1923'teki deprem büyük zarar verdi. Depremden sonra kent yeniden inşa edildi ve bu dönemde çevresinde banliyöler oluşmaya başladı. 1932'de 20 yeni mıntıka daha kente bağlandı. II. Dünya Savaşı sırasında kent ve çevresi ABD uçaklarınca bombalandı.

Tokyo 1950'lerden sonra ülke ekonomisine koşut bir gelişme göstererek hızla büyüdü.

Tokyo Bankası, Japonca TOKYO GINKO. Japonya'nın en büyük bankalarından biri. Tahvil de çıkarabilen banka ülkenin döviz piyasasında uzmanlaşmış tek bankasıdır. Birçok ülkede yan kuruluşları ve ortak bankaları vardır. Merkezi Tokyo'dadır.

1880'de uluslararası döviz piyasasında etkinlik göstermek amacıyla Yokohama Para Bankası adıyla kuruldu. 1947'de bugünkü adını aldı; ayrıca ticari banka olarak da çalışmaya başladı. 1954'te yeniden düzenlenerek döviz piyasasında uzmanlaşması sağlandı; 1962'de de tahvil çıkarma yetkisi verildi.

Banka ülke içinde ticari bankaların sunduğu hizmetlerin tümünü sağlar. Kartla çalışan nakit para çekme sistemi vardır. Uluslararası hizmetlerinden biri de yatırım finansmanı sağlamaktır. Japonya İhracat-İthalat Bankası'nın ve Denizaşırı Ekonomik İşbirliği Fonu'nun verdiği kredilere katkıda bulunmuştur. Yen üzerinden çıkarılan yabancı tahvillere aracılık eden başlıca Japon bankası konumundadır. Yan kuruluşları ve ortak bankaları yatırım, finansman, menkul değerler vb çeşitli bankacılık alanlarında hizmet sağlarlar.

Tokyo Borsası, Japonya'nın ana hisse senedi borsası. 1980'lerin sonlarında New York Borsası'nı geçerek dünyanın en büyük borsası durumuna gelmiştir. 1878'de Tokyo'da, eski *samurai*'ler için çıkarılan devlet tahvillerinin alım satımının yapılabileceği bir borsa olarak kuruldu. Başlangıçta gerçekleştirilen işlemlerin çoğunu devlet tahvilleri ile altın ve gümüş sikkelerin alım satımı oluşturdu. Ama Japon ekonomisinin gelişmesi ve modernleşmesiyle birlikte 1920'lerde ve 1930'larda hisse senedi alım satımı ağırlık kazandı. 1945-49 arasında Japonya'daki öbür borsalarla birlikte kapalı kaldı. 1949'da ABD işgal kuvvetleri tarafından yeniden düzenlenerek açıldı. Savaş sonrası dönemde başlıca rakibi olan Osaka Borsası'na göre önemi daha da arttı. Günümüzde Japonya'daki menkul değerler alım satımının yüzde 90'dan fazlası Tokyo Borsası'nda yürütülür.

Tokyo Körfezi, Büyük Okyanusun, Japonya'nın Honşu Adasının ortadoğu kıyısındaki girintisi. Kuzeybatı kıyısında ülkenin üç önemli kenti olan Tokyo, Yokohama ve Kavasaki, batı ucunda Yokosuka, doğu kıyısında da Çiba yer alır. Körfezin güney ucundaki Miura (batı) ve Boso (doğu) yarımadalarının birbirine çok yaklaşmış olması nedeniyle körfezin girişi neredeyse kapalı gibidir. Bu iki yarımadanın arasında körfezi Büyük Okyanusa bağlayan Uraga Kanalı uzanır. Körfezin kıyısındaki toprakların çoğu ıslah edilmiştir ve büyük bölümünde Keihin Sanayi Bölgesi'nin(*) bir parçasını oluşturan limanlar ve sanayi tesisleri yer alır. Oldukça sığ olan körfezin ortalama derinliği 12 m dolayındadır. 1986'da körfezin batı kıyısındaki Kavasaki'den doğu kıyısındaki Kisarazu'ya uzanan bir otoyolun yapımına başlanmıştır.

Tokyo Ulusal Müzesi, Japonca TOKYO KOKURITSU HAKUBUTSUKAN. Japonya'daki ilk ve en önemli sanat müzesi. Tokyo'da Ueno Parkı'ndadır.

Müzenin 1871'de oluşturulan ilk koleksiyonu Japon tarihine, sanatına, teknolojisine, bilimine ve doğa tarihine ilişkin nesnelerden oluşuyordu. Çoğu daha önce Paris (1867, 1878) ve Viyana (1873) Dünya sergilerine gönderilmiş olan bu yapıtlar başlangıçta geçici yapılarda saklandıktan sonra 1882'de Ueno Parkı'ndaki bugünkü müze yapısına taşındı. 1886'da müzenin yönetimi İmparatorluk Sarayı Bakanlığı'na verildi. Bu tarihten sonra Japonya'nın sanat mirasının sergilendiği bir merkez durumuna gelen müzenin bilim ve teknoloji bölümleri yavaş yavaş kapandı. Müze 1889-1900 arasında Tokyo İmparatorluk Müzesi, 1900-47 arasında Tokyo İmparatorluk Sarayı Müzesi, Eğitim Bakanlığı'na bağlandığı 1947'den 1950'ye değin de Ulusal Müze adıyla anıldı. 1923'teki büyük depremde, Hyokeikan adıyla bilinen galeri dışında, müzenin bütün yapıları yıkıldı. 1938'de, çatısı dışında hemen tümüyle Batı tarzında inşa edilen yeni müze, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan kompleksin çekirdeğini oluşturdu.

Bugün müzede Japon resim, heykel ve kaligrafisiyle Doğu sanatına ve arkeolojisine ilişkin örnekler, metal eşya, kılıçlar, çanak çömlek, dokumalar, boya işleri, etnografik malzeme ve Tarihöncesinden kalma nesneler sergilenmektedir.

Tokyo Üniversitesi, Japonca TOKYO DAIGAKU, eskiden (1877-1949) TOKYO İMPARATORLUK ÜNİVERSİTESİ. Tokyo'da karma eğitim veren ve devletten mali destek gören yükseköğretim kurumu. Kentteki 50 üniversite ve yüksekokulun en büyüğüdür. 1877'de Batı'daki üniversiteler örnek alınarak kuruldu. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, aralarında Daigaku Üniversitesi'nin de bulunduğu pek çok yüksekokul Tokyo İmparatorluk Üniversitesi'ne bağlandı. Üniversite 1923'teki büyük deprem ve onu izleyen yangından sonra yeniden inşa edildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden düzenlendi ve Tokyo Üniversitesi adını aldı. Günümüzde yaklaşık 20 bin öğrencisi bulunan üniversiteye bağlı çok sayıda fakülte, enstitü ve bir bilim ve sanat yüksekokulu vardır.

Toland, Gregg (d. 29 Mayıs 1904, Charleston, Illinois - ö. 28 Eylül 1948, Hollywood, ABD), ABD'li görüntü yönetmeni. Başarılı ışık-gölge kullanımı ve alan derinliğine ağırlık veren kamera çalışmasıyla tanınmıştır.

Sinema dünyasına 15 yaşında Fox stüdyolarında getir götür işleri yaparak girdi. Bir yıl sonra kameraman yardımcısı oldu. 1930'larda, Samuel Goldwyn ve başka yapımcılar için çalışmaya başladı ve görüntü yönetmeni olarak yeteneklerini sergilediği birçok filme önemli katkıda bulundu. Bunlar arasında *Dead End* (1937; *Çıkmaz Sokak*), *The Grapes of Wrath* (1940; *Gazap Üzümleri*), *Citizen Kane* (1941; *Yurttaş Kane*), *The Little Foxes* (1941; *Öldürünceye Kadar/Küçük Tilkiler*), *The Magnificent Ambersons* (1942; Muhteşem Amberson'lar), *The Outlaw* (1943; *Kanundışı*), *The Best Years of Our Lives* (1946; *Hayatımızın En Güzel Yılları*) ve *Enchantment* (1949; *Büyü*) sayılabilir.

Toland sesli sinemanın ilk döneminde kamerayı içine alan ve kameranın gürültüsünün ses kaydına geçmesini önleyen ses geçirmez bir kutu geliştirmişti *Wuthering Heights* (1939; *Ölmeyen Aşk/Rüzgârlı Bayır*) filmindeki çalışmasıyla Oscar kazandı II. Dünya Savaşı sırasında ABD Deniz Kuvvetleri'nde görevliyken John Ford'la birlikte *December 7th* (1943; 7 Aralık) adlı bir savaş belgeseli çekti. Kırk dört yaşında geçirdiği bir kalp krizi sonucu öldü.

Toland, John (d. 30 Kasım 1670, Londonderry yakınları, İrlanda - ö. 11 Mart 1722, Putney, Londra yakınları, İngiltere), uşçuluğu temel alan felsefi görüşleri ve sıyasal yazılarıyla İngiliz sarayında etkili olmuş düşünür. Kilise tarihçilerini Kitabı Mukaddes'le ilgili sorunları önemle ele almaya yöneltmiştir.

Katolik olarak yetiştirilmesine karşın 20 yaşına gelmeden Anglikanlığı benimsedi. 1687-95 arasında Glasgow, Edinburgh, Leiden ve Oxford üniversitelerinde öğrenim gördü. *Christianity not mysterious* (1696; Gizemsiz Hıristiyanlık) adlı yapıtında Kitabı Mukaddes'teki her öğretinin kavranması için inancın önkoşul olmadığını, insanın bunları usuyla anlayabileceğini göstermeye çalıştı. Bu kitabı yüzünden Middlesex'te hakkında dava açılınca Dublin'e kaçtıysa da İrlanda Parlamentosu'nun tutuklama emri karşısında İngiltere'ye döndü. *Life of Milton* (1698; Milton'ın Yaşamı) adlı kitabında Yeni Ahit'in özgünlüğünü sorguladığı gerekçesiyle yeniden büyük tepki çeken Toland, *Amyntor, or a Defence of Milton's Life*'da (1699; Amyntor ya da Milton'ın Yaşamının Savunması) Kitabı Mukaddes'e alınmayan apokrif metinlerin listesini verdi. *Anglia Libera*'da (1701; Özgür İngiltere) Hannover elektörlüğünün İngiltere tahtı üzerinde hak iddiasını savundu ve Hannover'e gönderilen delegasyona katıldı. İngiltere'ye dönüşünde yayımladığı *Vindicius Liberius*'ta (1702) önceki davranışlarının haklılığını göstermeye çalıştı ve *Christianity not mysterious*'ı yayımlamanın düşüncesizlik olduğunu kabul etti. Hannover'e ikinci gidişinden sonra felsefi içerikli *Letters to Serena*'yı (1704; Serena'ya Mektuplar) ve *An Account of the Courts of Prussia and Hanover*'ı (1705; Prusya ve Hannover Saraylarının Öyküsü) yayımladı.

1707'de de Almanya'ya gönderilen bir İngiliz delegasyonuna katıldıktan sonra 1710'a değin yaşadığı Hollanda'da *Origines Judaicae*'yi (1709; Yahudilerin Kökeni) yazdı. İngiltere'de geçirdiği son yıllarında yazdıkları arasında *Reasons for Naturalizing the Jews* (1713; Yahudilerin Vatandaşlığa Kabulü İçin Nedenler), *Nazarenus* (1718), *Tetradymus* (1720) ve *Pantheisticon* (1720) sayılabilir.

Tolbuhin, eskiden DOBRIÇ. Bulgaristan'ın kuzeydoğu kesiminde kent. Varna'yı Romanya'nın Constanţa kentine bağlayan kara ve demir yollarının üzerinde yer alır. Eskiden beri bir pazar merkezi olan kentte un, bitkisel yağ ve hayvan yemi üretimi gibi tarımsal ürünlerin işlenmesine dayanan sanayi dalları gelişmiştir. Kentte ayrıca dokuma, mobilya ve tarım makineleri parçaları

üretilir. 1948'de kurulan Tolbuhin Devlet Çiftliği, Bulgaristan'ın önde gelen çiftliklerinden biridir.

Osmanlı yönetimi altında bulunduğu dönemde (1396-1878) Pazarcık adını taşıyan kent, bağımsızlıktan sonra Dobriç adını aldı. Romanya'nın yönetimi altında bulunduğu 1913-40 arasında Bazargic adıyla anıldı. 1944'te yöreyi Alman işgalinden kurtaran Sovyet meraşal Fyodor İvanoviç Tolbuhin'in onuruna 1949'da kente Tolbuhin adı verildi. Nüfus (1991 tah.) 115.786.

tolbütamit, pankreas dokusunu uyararak insulin salgılanmasını artıran ve kandaki glikoz miktarını düşürmede etkili olan sülfonilüre grubundan ilaç.

Tolbütamit genellikle erişkin tip şeker hastalığının tedavisinde kullanılır ve hastalığın 30 yaşından sonra ortaya çıktığı olgularda daha etkilidir. Özellikle genel durumları kötü olduğundan kısa zamanda etki eden bir bileşik kullanmaları gereken şeker hastaları için yararlıdır. Tolbütamit kimi durumlarda da insülin tedavisinin yanı sıra verilir; pankreastaki urların saptanması amacıyla da kullanılır.

Toledo, ABD'de, Ohio eyaletinin kuzeybatısında Lucas ilinin (*county*) merkezi (1835) kent. Detroit'in 89 km güneybatısında, Erie Gölünün güneybatı ucundaki Maumee Körfezinin kıyısında, Maumee Irmağının ağzında yer alır. Büyük Göller yöresinin başlıca limanlarından biri ve Ottawa Hills, Maumee, Oregon, Sylvania, Perrysburg ve Rossford kentlerini kapsayan metropoliten alanın merkezidir. Bölge Kesik Ağaçlar Çarpışması'ndan (1794) sonra Yerlilerle yapılan bir dizi antlaşmayla (1795-1817) beyazların yerleşimine açıldı. 1833'te birleştirilen Port Lawrence (1817) ve Vistula (1832) köylerine İspanya'daki Toledo kentinin adı verildi; yerleşme 1837'te kent olarak tüzel kimlik kazandı.

Ohio eyaletinin, o sırada Michigan Toprakları'nın parçası olan Toledo bölgesini eyaletin kanal sistemine bağlama kararı Toledo Savaşı (1835) olarak anılan sınır anlaşmazlığına yol açtı. Başkan Andrew Jackson anlaşmazlığı Ohio lehine çözdü.

Toledo'nun 1930'larda ve 1940'larda demiryoluna bağlanması, Wabash-Erie ve Miami-Erie kanallarının yapımı ve 1844'te yörede doğal gaz ve petrol yataklarının keşfedilmesiyle kentte sanayi hızla gelişmeye başladı. Bugün de kent ekonomisinde önemli yeri olan cam sanayisinin temellerini 1880'lerin sonunda Edward Libbey ve Michael Owens attı. Toledo günümüzde büyük bir ticaret, sanayi ve ulaşım merkezidir. St. Lawrence Suyolu'na bağlı olan kent limanı dünyanın en büyük taşkömürü ihraç limanlarından biridir. Kentin sanayisi çok çeşitlenmiştir; sanayi ürünlerinin başında cam, aralarında ciplerin de bulunduğu çeşitli kara taşıtları, otomobil yedek parçaları, plastik, petrol, tartı aletleri, ergitme fırınları, makine ve aletler gelir.

Toledo Sanat Müzesi değerli bir cam koleksiyonuna sahiptir. Kentte bir orkestra, bir hayvanat bahçesi ve bir açık hava tiyatrosu vardır. Nüfus (1990) kent, 332.943; metropoliten alan, 614.128.

Toledo, Filipinler'de, Cebu Adası ve ilinin batı kıyısında kent. Ülkenin en zengin bakır madenleri Toledo'da bulunur. Cevher çıkarıldıktan sonra yoğunlaştırılır ve Sangi limanına taşınır. Yakınlarda büyük bir kömür madeni de vardır. Mısır ve hindistancevizi üretimi kent ekonomisine katkıda bulunur. Toledo'da bir havalimanı vardır; Tañon Boğazı üzerinden Negros Adasındaki San Carlos'a feribot seferleri yapılır. 1960'ta kent olarak tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1990) 120.000.

Toledo, İspanya'nın ortagüneyinde, Castilla-La Mancha özerk bölgesinde (*comunidad autónoma*) il. Kuzeyde Avila ve Madrid, doğuda Cuenca, güneyde Ciudad Real, batıda Cáceres ve Badajoz illeriyle çevrilidir. Yüzölçümü 15.368 km² olan il topraklarının sularını Tajo Irmağı ve çok sayıdaki kolu toplar. İlin kuzeybatısında Gredos Dağlarıyla birleşen dağlık bir bölge, güneyinde Tajo ve Guadiana havzalarını birbirinden ayıran sarp Toledo Dağları, doğusunda güneye doğru uzanan La Mancha'nın bir bölümü, iç kesimlerinde ise Tajo Irmağının suladığı geniş düzlükler vardır.

İlde demir, kurşun, gümüş, cıva, bakır, kaolin, fosfat ve grafit çıkarılır; buğday, yulaf, meyve ve sebze yetiştirilir. Bitkisel yağ, şarap ve kereste üretiminin yanı sıra koyun, domuz ve at besiciliği yapılır. Sanayi il merkezi Toledo'da yoğunlaşmıştır. Nüfus (1988 tah.) 490.938.

Toledo, İspanya'nın ortagüney kesiminde, Castilla-La Mancha özerk bölgesinde (*comunidad autónoma*), Toledo ilinin merkezi kent. Madrid'in 67 km güneybatısında, üç yanı Tajo Irmağıyla çevrili engebeli bir burnun üzerinde yer alır.

Romalı tarihçi Livius eski bir yerleşme olan Toledo'dan küçük, ama konumu açısından müstahkem bir kent olarak söz eder.

Toledo'da Tajo Irmağı üzerindeki Alcantara Köprüsü ve arkada Alkazar
Edith Henriksson—Ostman Agency

İÖ 193'te Romalı general Marcus Fulvius Nobilior tarafından fethedilen ve Toletum adını alan kent, zamanla önemli bir Roma kolonisi ve Carpentia'nın merkezi oldu. 6. yüzyılın ikinci yarısında Vizigotlar tarafından başkent yapıldı. Kral Recaredo kentte toplanan bir konsil sırasında Hıristiyanlığı benimsedi (589). Tuleytule olarak anıldığı Magripliler döneminde (712-1085) kentte önemli bir Mustarib (Arapça konuşan Hıristiyanlar) topluluğu yaşıyordu. 1085'te Kral VI. Alfonso'nun fethettiği Toledo bu tarihten sonra Kastilya'nın en önemli siyasal ve toplumsal merkezi durumuna geldi. Aynı dönemde kentte Hıristiyan, Arap ve Yahudi kültürleri arasında bir kaynaşma yaşandı. Bunun en iyi örneği X. Alfonso'nun (Akıllı) 13. yüzyılda kurduğu Çevirmenler Okulu'ydu. Kral II. Felipe'nin Madrid'i başkent yapmasından (1560) sonra Toledo'nun önemi azaldı.

Kültürel özellikleriyle İspanya'yı en iyi temsil eden kent olarak kabul edilen Toledo, ulusal anıt ilan edilmiştir. Engebeli arazi yapısı nedeniyle çoğu yokuş olan dar ve dolambaçlı sokakların hepsi Zocodover Meydanı'nda birleşir. Bazı kesimleri Roma ve Magripliler dönemine ait, ortaçağdan kalma San Servando Şatosu'nun eteğindeki Alcántara Köprüsü (kuzeydoğu) ile 13. yüzyılın sonlarında inşa edilen San Martín Köprüsü (kuzeybatı) Tajo Irmağının iki yakasını birbirine bağlar. Kent surlarının bazı bölümleri Vizigotlardan kalmış, ama büyük bölümü Magripliler ya da Hıristiyanlar tarafından inşa edilmiştir. Aralarında VI. Alfonso'nun 1085'te kente girerken kullandığı Eski Bisagra Kapısı'nın (Puerta Vieja de Bisagra) da bulunduğu, değişik dönemlerden kalma kapılar fazla hasar görmemiştir.

Babü'l-Merdum (10. yy) ve Las Toernerías camileri, Mudéjar üslubundaki (karma İspanyol-İslam mimari tarzı) Santa María la Blanca (12. yy) ve El Tránsito (14. yy; Sefhardi Müzesi'ni kapsar) sinagogları, gene Mudéjar üslubundaki San Román, Cristo de la Vega, Santiago del Arrabal ve Santo Tomé kiliseleri kentin İslam etkisi taşıyan önemli tarihsel yapılarındandır. Ressam El Greco'nun "Kont Orgaz'ın Gömülmesi" (1568-88) adlı ünlü tablosu Santo Tomé Kilisesi'nin şapelindedir.

İspanyol gotik katedrallerinin en iyi örneği olarak kabul edilen katedralin yapımına 1226'da Kral III. Fernando döneminde başlanmıştır. Kilisenin El Greco, Goya, Van Dyck, Morales ve öteki ünlü ressamların tablolarının bulunduğu zengin bir müzesi vardır. San Juan de los Reyes Kilisesi Isabel üslubundadır. Bugün bir bölümü müze olan Santa Hermandad Evi (Casa de la Santa Hermandad) da aynı döneme aittir. Hospital de Santa Cruz (16. yy) Arkeoloji ve Güzel Sanatlar Müzesi, kente egemen konumdaki kale ise Ordu Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Toledo çeliği, özellikle de kılıçları, İÖ 1. yüzyıldan beri ünlüdür. Kentte büyük bir silah fabrikasıyla Mudéjar üslubunda metal eşya üreten atölyeler vardır. Nüfus (1982 tah.) 61.813.

Tolentino de Almeida, Nicolau (d. 10 Eylül 1740, Lizbon - ö. 23 Haziran 1811), 18. yüzyıl Portekiz yergili şiirinin önde gelen adlarından.

Coimbra Üniversitesi'ndeki hukuk öğrenimini yarıda bırakarak öğretmenliğe başladı. 1777'de Pombal markisinin iktidardan düşmesinden sonra yeni hükümet için çalıştı, bazı devlet memurluklarına getirildi. Bu arada, yeni hükümetin üyelerine ithaf ettiği pek çok şiir yazdı. Dönemin öbür şairleri gibi o da *A Quixotada* gibi yapıtlarında, devrilen Pombal markisini yerdi. 1790'da şövalye unvanı aldı. Yapıtları 1801'de devlet tarafından yayımlandı.

Tolentino'nun edebi önemi, şiirlerinde o dönem Portekiz toplumunu yansıtan çok çeşitli kişiliğe yer vermesinden ve Pombal döneminden yüzyılın sonuna değin yazarın Portekiz toplumundaki yerine ışık tutmasından kaynaklanır.

toleyit, plajiyoklaz feldispat (labradorit), klinopiroksen (pijonitli ya da hiperstenli ojit) ve demir cevheri (magnetit ve ilmenit) içeren bir bazalt(*) olan, ince taneli yüzey korkayacı. Toleyit yapılı lavlar genellikle cam içerir, ama bunlarda olivin ya çok az vardır ya da hiç bulunmaz. Toleyitler Kuzey Amerika'nın kuzeydoğu kesimlerinde ve Hindistan'ın batı bölgelerinde geniş platolar halinde bulunur (hacim olarak 200.000-800.000 km³ ölçeğinde). Superior Gölü çevresinde, Güney Afrika'da, Avustralya'nın batısında ve Güney Amerika'da yer alan lavlar da toleyit yapılıdır.

Toliara, eskiden TULÉAR. Madagaskar'ın güneybatısında kent. Mozambik Kanalı kıyısındaki St. Augustin Koyunda yer alır.

Hinterlandında yetiştirilen tarım ürünleri ile deniz ürünlerinin yüklendiği bir liman kentidir. Kentte sisal işlenir, sabun ve gıda ürünleri üretilir. Toliara Nisan 1971'de kısa sürede bastırılan silahlı bir ayaklanmaya sahne olmuştur.

Yöre topraklarının sularını Tsiribihina, Mangoky ve Onilahy ırmakları toplar. Kuzey ve güneydoğu kıyılarında plajlar ve sayfiye merkezleri yer alır. Sığır besiciliği yapılan ve başta pirinç olmak üzere çeşitli ürünler yetiştirilen yörede kömür, mika, bakır ve altın yatakları vardır; güneydoğuda kerestecilik yapılır. Toliara dışındaki önemli yerleşmeler Faradofay ve Morondava'dır. Nüfus (1990 tah.) 61.460.

Tolkien, J(ohn) R(onald) R(euel) (d. 3 Ocak 1892, Bloemfontein, Güney Afrika - ö. 2 Eylül 1973, Bournemouth, Hampshire, İngiltere), İngiliz araştırmacı ve yazar. *The Fellowship of the Ring* (Yüzüğe Bağlılık), *The Two Towers* (İki Kule) ve *The Return of the King*'den (Kralın Dönüşü) oluşan *The Lord of the Rings* (1954-55; Yüzükler Tanrısı) adlı destansı üçlemesiyle ünlüdür. Yapıt 1960'larda, özellikle de gençlik üzerinde büyük etki bırakmıştır.

Dört yaşında ailesiyle birlikte İngiltere'ye gitti. Oxford Üniversitesi'nde öğrenim gördü. I. Dünya Savaşı'na katıldı. Oxford Üniversitesi'nde Anglosakson (1925-45) ve İngiliz (1945-59) dili ve edebiyatı dersleri verdi. Edebiyat tarihiyle ilgili araştırmaları arasında, E. V. Gordon ile birlikte yazdığı *Sir Gawain and the Green Knight* (1925; Sir Gawain ve Yeşil Şövalye) ve *Beowulf: The Monsters and the Critics* (1936; Beowulf: Canavarlar ve Eleştirmenler) sayılabilir.

Tolkien ünlü üçlemesini üniversitede öğrenciyken yazmaya başlamıştı. Bu yapıt üzerinde çalışırken çocukları için yazdığı *The Hobbit* (1937), üçlemeye giriş niteliğindeydi. *The Lord of the Rings* efsanevi bir geçmişte geçer. Yapıtta dünyanın güç dengesini değiştirebilecek büyülü bir yüzüğü ele geçirmeye çalışan iyi ve kötü krallıklar arasındaki mücadele anlatılır. İncelikle çizilmiş fantastik karakterleri ve üçleme boyunca gücünden hiçbir şey yitirmeyen masalsı anlatımıyla dikkati çeken yapıt, kahramanlık destanlarının günümüze uyarlanmış ender örneklerinden biridir. Tolkien'in öteki yapıtlarından *The Silmarillion* 1971'de, *Unfinished Tales* (Bitmemiş Öyküler) ölümünden sonra 1980'de yayımlanmış, *The Lord of the Rings*'in ilk iki kitabı 1978'de sinemaya uyarlanmıştır.

Toller, Ernst (d. 1 Aralık 1893, Samotschin, Almanya - ö. 22 Mayıs 1939, New York kenti, ABD), toplumsal başkaldırı temalarını işleyen dışavurumcu oyunlarıyla tanınmış oyun yazarı ve şair. Ayrıca siyasi eylemlere de katılmış, 1920'lerde Almanya'daki devrimci düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında bir yıldan fazla cephede kaldıktan sonra çürüğe çıkarıldı. Heidelberg'de bir barış hareketi başlattı ve tutuklanmamak için Münih'e kaçtı. Orada, savaş gereçleri üreten işçilerin grevine öncülük etti, ama sonunda tutuklandı. 1919'da, Bağımsız Sosyal Demokratların adayı olarak Bavyera'da kurulan devrimci cumhuriyetin yönetimine seçildi. Devrimci hareketin bastırılmasından sonra beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. Hapishane avlusunda vurulması planlandıysa da, bir gardiyanın yardımıyla ölümden kurtuldu.

Toller hapiste yazdığı *Masse-Mensch* (1920; Kitle-İnsan) adlı oyunuyla ün kazandı. Bunu, *Die Maschinen-Stürmer* (1922; Makine Kıranlar), *Feuer aus den Kesseln* (1930; Kazanlardan Açılan Ateş) ve birçok başka oyunu izledi. Şiir kitapları ününü daha da artırdı. Toller 1933'te, Hitler'in iktidarı ele geçirmesinden kısa bir süre önce ABD'ye göç etti. Otobiyografisi *Eine Jugend in Deutschland*'ı da (Almanya'da Bir Gençlik) aynı yıl yayımladı.

Hollywood'da kısa bir süre senaryo yazarlığı da yapan Toller, mali durumunun kötüye gitmesi, oyunlarının modasının geçmiş olduğunu düşünmesi ve genç karısından ayrılması gibi nedenler yüzünden Manhattan'da bir otelde kendini astı. Toller'in oyun ve şiir kitaplarının dışında *Deutsche Revolution* (1925; Alman Devrimi) ve *Briefe aus dem Gefaengnis* (1935; Hapishaneden Mektuplar) gibi yapıtları vardır.

Tollu, Cemal (d. 1899, İstanbul - ö. 26 Ağustos 1968, İstanbul), yerel konuları kübist bir yaklaşımla işleyen ressam. 1919'da Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi. Kurtuluş Savaşı nedeniyle eğitimine bir süre ara verdikten sonra 1925'te yeniden başladı. 1927-29 arasında liselerde resim öğretmenliği yaptıktan sonra öğrenimini sürdürmek amacıyla Avrupa'ya gitti. Önce Münih'te Hans Hofmann'ın, ardından da Paris'te André Lhote, Marcel Gromaire ve Ferdinand Léger'nin atölyelerinde resim, Charles Despiau'nun atölyesinde heykel çalıştı. 1932'de Türkiye'ye döndü, ertesi yıl D Grubu'nun kuruluşuna katıldı. Bir süre Ankara Arkeoloji Müzesi'nde çalıştı. 1937-64 arasında Güzel Sanatlar Akademisi'nin öğretim kadrosuna katılarak resim dersleri verdi. 1940, 1941 ve 1960'ta Devlet Resim ve Heykel sergilerinde ödüller aldı; yapıtları 1956 ve 1958 Venedik bienalleriyle 1963 São Paulo Bienali'nde sergilendi.

"Ana ve Çocuk", Cemal Tollu'nun bir yapıtı, 1956; İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi
Ana Yayıncılık Arşivi

Tollu Avrupa'daki eğitimi sırasında kübizme ilgi duymuş, Türkiye'ye döndükten sonra da bu eğilimini D Grubu içinde sürdürmüştür. 1930'larda müzede çalıştığı sıralarda Hitit kabartmalarından etkilenmiş, "Ana ve Çocuk" (1956, İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi) gibi resimlerinde de görüldüğü gibi yapıtlarında bu kabartmalardan izler taşıyan kunt biçimlere yer vermiştir. Belirgin dış çizgilerle sınırladığı figürleri güçlü bir desen anlayışının ürünleridir. Tollu'nun *Yunan Mitolojisi* (1964) ve *Şeker Ahmet Paşa* (1967) adlı iki de kitabı vardır.

Tolman, Edward C(hace) (d. 14 Nisan 1886, West Newton, Massachusetts - ö. 19 Kasım 1959, Berkeley, California, ABD), ABD'li psikolog. Ereksel davranışçılık olarak bilinen psikoloji sistemiyle tanınır. Kimyacı ve fizikçi Richard C. Tolman'ın kardeşidir.

1918'den 1954'e değin California Üniversitesi'nde (Berkeley) psikoloji dersleri verdi. E. B. Holt ve çeşitli akımlara bağlı psikologlardan etkilenmekle birlikte görüşlerinin temelinde, zihinsel sürecin öğelerini yapısal bütünlükler olarak ele alan Gestalt psikolojisi(*) yatıyordu. John B. Watson'ın uyaran-yanıt temeline dayalı davranışçılık anlayışında alışkanlığın tek ölçüsü olarak koşullu refleksin alındığını ve bunun sınırlı bir yaklaşım olduğunu ileri sürdü. Başlıca yapıtı *Purposive Behavior in Animals and Men*'de (1932, Hayvanlarda ve İnsanlarda Ereksel Davranış) kendi sistemini ayrıntılı biçimde ortaya koydu. Bütünsel ve amaca yönelik eylem biçiminde tanımladığı davranış biriminin, ereklere göre düzenlenen ve bilişsel süreçlerle yönlendirilen çeşitli kas hareketlerinden oluştuğunu savundu. Tolman'ın sistemi nesnel gözleme bağlılığıyla davranışçı bir yapı gösterir.

Tolman, Richard C(hace) (d. 4 Mart 1881, West Newton, Massachusetts - ö. 5 Eylül 1948, Pasadena, California, ABD), metallerden geçen elektrik akımında yük taşıyan parçacıkların elektronlar olduğunu gösteren ve elektronun kütlesini belirleyen ABD'li fiziksel kimyacı ve fizikçi.

1922-48 arasında Pasadena'daki California Teknoloji Enstitüsü'nde profesörlük ve lisansüstü bölüm dekanlığı yaptı. 1927 ve 1938'de istatistiksel mekanik, 1927 ve 1934'te de görelilik kuramına ilişkin incelemelerini yayımladı. II. Dünya Savaşı sırasında Ulusal Savunma Araştırma Komitesi başkan yardımcılığı ve atom bombasının geliştirilmesine ilişkin askeri işlerin başkanı olan Tuğgeneral Leslie R. Groves'un bilim danışmanlığını yaptı. Savaştan sonra Bernard M. Baruch'un danışmanı, daha sonra da Birleşmiş Milletler Atom Enerjisi Komisyonu'nda ABD temsilcisi oldu.

Tolmedrese, Konya'nın Ermenek ilçesinde Karamanlılar dönemi medresesi. Emir Musa Bey tarafından 1339'da yaptırılmış, günümüze çok harap bir durumda ulaşmıştır. Açık avlulu, tek katlı, iki eyvanlı medrese tipine girer. Planı, kenarları yaklaşık 28 m boyunda bir kare biçimindedir. Giriş cephesinin ortasındaki taçkapısı, Selçuklu örneklerinden farklı olarak, dışarıya doğru taşmaz. Üzeri basık kemerli, kavsarası mukarnas dolgulu kapının arkasındaki giriş eyvanından geçilerek kare avluya ulaşılır. Bu eyvanın sağında ve solunda birer küçük oda, onların yanlarında da birer köşe odası vardır. Dördü de sivri tonozla örtülü bu odalar avluya açılır. Avlunun üç yanında revaklar, girişin karşısına gelen dördüncü yanında ise boydan boya başeyvan yer alır. Soldaki revakların arkasında dört hücre, sağdakilerin arkasında iki hücre ile bir de revak hizasına kadar taşan daha büyük bir tonozlu mekân sıralanır. Hücrelerin hepsi dışarıya açılan mazgal pencerelerden ışık alır. Sivri tonozla örtülü başeyvanın iki yanında kubbeyle örtülü birer büyük oda vardır.

Tolna, Macaristan'ın ortagüney kesiminde il (*megye*). Tuna Irmağından batıya doğru uzanan 3.702 km²'lik bir alanı kaplar. İl toprakları Tuna kıyılarındaki düzlüklerden

başlayarak batıdaki Hegyhát'a ve Mecsek Dağlarının kuzeydoğu uzantılarına doğru yavaş yavaş yükselir. Irmak kıyısındaki Sárköz düzlüklerinde yer alan Gemenc Ormanı, yabanıl yaşamı koruma alanı olarak ayrılmıştır. İlde yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler mısır, buğday, tütün ve domatestir. Ayrıca domuz, koyun ve sığır yetiştirilir; deri işlenir; konserve et, meyve ve sebze üretilir.

İldeki başlıca yerleşmeler il merkezi Szekszárd ile Paks ve Dunaföldvár'dır. Macaristan'daki ilk nükleer enerji santralı Paks'ta kurulmuştur. Dunaföldvár, kara ve demir yolunun Tuna'yı aştığı noktada yer alır. Szekszárd yakınlarında şerbetçiotu, soya ve ayçiçeği ıslah çalışmalarının yapıldığı Bitki Araştırmaları Enstitüsü bulunur. Nüfus (1991 geç.) 252.872.

Tolpuddle Olayı, altı İngiliz tarım işçisinin Mart 1834'te Dorsetshire'deki Tolpuddle köyünde sendika kurmaları yüzünden Avustralya'da yedi yıl zorunlu çalışmaya mahkûm edilmeleri.

1833-34'te George ve James Loveless (ya da Lovelace) kardeşler Tolpuddle'da Tarım İşçileri Yardımlaşma Derneği'nin bir şubesini kurdular. İşçi sınıfı içinde hoşnutsuzlukların artmasından telaşlanan Whig hükümeti, sendika çatısı altında bir araya gelen Tolpuddle'lı tarım işçilerini yasadışı örgüt kurdukları iddiasıyla tutukladı. Loveless Kardeşler, James Brine ve James Hammett ile Thomas Stanfield ve oğlu John Stanfield açıkça yan tutan bir mahkemede yargılanarak sürgün cezasına çarptırıldılar. Bu olay altı işçiyi ulusal kahraman durumuna getirdi ve ülke çapında protesto hareketlerine yol açtı. Özellikle Londra'da, sonraları Chartistlerin önderleri arasına girecek işçi önderlerinin katıldığı büyük gösteriler düzenlendi. Ama hükümet kamuoyunun tepkisini görmezden geldi ve altı işçinin cezası ancak Mart 1836'da kaldırıldı.

Tolstoy, Aleksey Konstantinoviç, Kont (d. 5 Eylül 1817, Petersburg - ö. 10 Ekim 1875, Krasni Rog, Rus Çarlığı), Rus şair, roman ve oyun yazarı. Mizahi, yergili ve lirik şiirleri, tarihsel roman ve oyunlarıyla tanınır.

Lev Tolstoy'un uzaktan akrabasıydı. Sarayda pek çok mevkide bulundu ve uzun

Aleksey Konstantinoviç Tolstoy, I. E. Repin'in bir yağlıboya çalışmasından yararlanılarak yapılan portre, 1879
State Literature Museum, Moskova

yıllar Batı Avrupa'da kaldı. 1850'lerde iki kuzeniyle birlikte, Maliye Bakanlığı'nda memur olarak tanıtılan "Kozma Prutkov" adıyla komik şiirler yayımladı. Ayrıca, kendi adıyla da yergili şiirler yazdı. *Son statskovo sovetnika Popova*'da (1878; Müsteşar Popov'un Düşü) Rus bürokrasisi ve siyasal hırsla alay etti.

Tolstoy yaşadığı çağı renksiz ve saçma buluyor, buna karşılık Rusya'nın geçmişine büyük ilgi duyuyordu. En tanınmış tarihsel yapıtlarından biri Sir Walter Scott ve Alman romantiklerinden esinlenerek yazdığı, 16. yüzyılda Rusya'yı anlatan *Knyaz Serebryani* (1862; Prens Serebryani) adlı romanıydı. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında geçen bir de oyun üçlemesi vardı. Bir ölçüde Shakespeare'den esinlenerek açık ölçüyle yazdığı *Smert İoanna Groznovo* (1866; Korkunç İvan'ın Ölümü), *Tsar Fyodor İoannoviç* (1868; Çar Fyodor İvanoviç) ve *Tsar Boris* (1870; Çar Boris) adlı bu oyunlar Rus edebiyatının en başarılı tarihsel oyunları arasındadır. İyi kalpli, ama zayıf bir hükümdarın kişiliğini konu alan *Tsar Fyodor* Tolstoy'un başyapıtı sayılabilir. Tolstoy ayrıca, Rus halk şarkılarında geçen temaları işleyen ya da idealize edilmiş tarihsel kişilikleri konu alan baladlar da yazmıştır.

Lirik şiirlerinde büyük bir duygu ve üslup çeşitliliği görülür. Aşk ve doğa şiirlerinin yanı sıra, Damaskoslu Aziz İoannes'in ölüler için okuduğu bir duanın açıklaması niteliğindeki *İoann Damaskin* (1859) adlı bir şiiri vardır. Şiirlerinin çoğu Çaykovski, Mussorgski, Rimski-Korsakov ve başka sanatçılarca bestelenmiştir.

Tolstoy, Aleksey Nikolayeviç, Kont (d. 10 Ocak 1883, Nikolayevsk, Rus Çarlığı - ö. 23 Şubat 1945, Moskova, SSCB), Rus roman ve öykü yazarı.

Lev Tolstoy'un uzak akrabası olan bir kontun oğluydu. Petersburg'da mühendislik öğrenimi gördü. *Çudaki* (1910; Çizgi Dışı Olanlar) ve *Hromoy barin* (1912; Topal Senyör) adlı ilk romanlarında Gogol'ünkini andıran komik ve gerçekçi bir üslupta taşra eşrafını anlattı. Sovyet Devrimi'nden sonra iç savaş sırasında Beyaz Ordu'yu destekledi ve Batı Avrupa'ya göç etti. 1919'dan 1923'e değin orada yaşadı. En iyi yapıtlarından sayılan, küçük bir erkek çocuğunun yaşamını anlattığı otobiyografik ve nostaljik yapıtı *Detstvo Nikiti*'yi (1921; Nikita'nın Çocukluğu) bu sırada yazdı.

1923'te Rusya'ya geri dönmesine izin verilen Tolstoy yaşamının geri kalan bölümünü ülkesinde geçirdi, Sovyet rejimini destekledi ve çok çeşitli türlerde birçok yapıt yazdı. *Aelita* (1922) gibi bilimkurgu kitapları, çocuk öyküleri, uluslararası entrikaları konu alan gerilim öyküleri ve 20'yi aşkın oyun yayımladı. En kapsamlı yapıtı, *Hojdeniye po mukam* (*Azap Yolları*, 1969, 1975) adlı roman üçlemesidir. *Sestri* (1920-21; Kız Kardeşler), *Vosemnadtsati god* (1927-28; 1918 Yılı) ve *Hmuroe utro* (1940-41; Puslu Sabah) adlı romanlardan oluşan bu üçleme İç Savaş sırasında Bolşeviklerin yanına geçen Rus aydınlarını konu alıyordu. Tolstoy hem bu üçlemesi, hem de bitiremediği uzun tarihsel romanı *Pyotr Pyervi* (1929-45; *Büyük Petro*) ile Stalin ödülleri kazandı. II. Dünya Savaşı'nda yurtseverlikle ilgili makaleler yazan Tolstoy, IV. İvan'ı savunan *İvan Grozni* (1943; *Çar Korkunç İvan*, 1947) adlı oyunuyla da üçüncü kez Stalin Ödülü'nü aldı.

Tolstoy, Dmitri Andreyeviç, Kont (d. 13 Mart 1823, Moskova - ö. 7 Mayıs 1889, Petersburg, Rus Çarlığı), eğitim ve içişleri bakanlığı sırasındaki gerici uygulamalarıyla tanınan Rus devlet adamı.

1866'da eğitim bakanlığına atandı. Bu görevi sırasında sıkı bir disiplin uygulayarak öğrencileri ve öğretmenleri Rus Çarlığı için tehlikeli olacak biçimde yaygınlaşan devrimci öğretilerden uzak tutmaya çalıştı. Daha önceden yürürlüğe konmuş olan eğitim reformlarını yürürlükten kaldırdı; öğrencileri disiplin altına almak amacıyla eğitim programına Yunan ve Latin klasiklerini soktu. 1869'da Tolstoy'un önerisiyle "siyasal ve ahlaksal suç işlemeye yönelik propaganda"yla savaşmak ve öğrencilerle öğretmenlerin ahlakını denetim ve gözetim altına almak için bir devlet okulları müfettişliği kuruldu. Ders kitapları sansür edildi; öğretmenler hiçbir uyarıda bulunulmaksızın işlerinden atıldı. Tolstoy, Petersburg Bilim ve Sanat Akademisi başkanı olarak görev yaptığı dönemde fen öğretiminin sınırlandırılması için çaba gösterdi. 1880'de eğitim bakanlığından ayrıldı.

1882'de getirildiği içişleri bakanlığı sırasında 1860'ların liberal yasalarını yürürlükten kaldırmayı amaçlayan gerici bir politika izledi. 27 Ağustos 1882'de başlatılan sıkı sansür uygulamasıyla bazı gazete ve dergiler yayımdan önce bütün nüshalarını resmi sansür kuruluna teslim etmekle yükümlü kılındı. 12 Temmuz 1889'da yürürlüğe giren bir kararla köy merkezleri, içişleri bakanının toprak sahibi köylüler arasından seçtiği köy valilerinin yönetimine verildi. Köy valilerine de köylüleri mahkeme önüne çıkarmaksızın cezalandırma ve tutuklama yetkisine sahip köy ihtiyar heyetini atama hakkı tanındı. Tolstoy, içişleri bakanlığını yaşamının sonuna değin sürdürdü.

Tolstoy, Lev Nikolayeviç, Kont (d. 9 Eylül 1828, Yasnaya Polyana, Tula - ö. 20 Kasım 1910, Astapovo, Ryazan, Rus Çarlığı), dünyanın en büyük romancılarından sayılan Rus yazar, Hıristiyan reformcusu ve ahlakçı düşünür. Başyapıtları olan *Voyna i mir* (1865-69; *Harp ve Sulh*, 1938/ *Savaş ve Barış*, 1971, 1989, 4 cilt) ve *Anna Karenina*'nın (1875-77; *Anna Karenina*, 1949, 1992, 2 cilt) yayımlanmasından sonra yaşadığı ruhsal bunalımın etkisiyle Hz. İsa'nın öğretisine yönelmiş, yaşamın anlamına ilişkin sorularının yanıtını Yeni Ahit'te aramıştır.

Toprak sahibi soylu bir ailenin oğluydu. Çocuk yaşta anne babası öldüğünden akrabaları tarafından yetiştirildi. Özel öğretmenlerden ders aldıktan sonra 16 yaşında Kazan Üniversitesi'ne girdi. Resmi eğitime duyduğu tepkiyle 1847'de Yasnaya Polyana'ya dönerek topraklarını yönetmeyi ve kendi kendini eğitmeyi denediyse de fazla başarılı olamadı; Moskova ve Petersburg'un hareketli ortamını kırsal yaşama yeğledi. 1851'de Kafkaslar'da asker olan kardeşi

Lev Nikolayeviç Tolstoy
The Bettmann Archive

Nikolay'ın yanına gitti; ertesi yıl da orduya katıldı. Boş zamanlarını yazmakla geçirerek yayımlanmış ilk kitabı olan *Detstvo*'yu (1852; *Çocukluk*, 1945/*Çocukluk Yıllarım*, 1991) tamamladı. Bu otobiyografik kitabının devamı olarak yazdığı *Otroçestvo* (*İlk Gençlik*, 1946/*Ergenlik Yıllarım*, 1991) 1854'te, *Yunost* (*Gençlik*, 1947/*Gençlik Yıllarım*, 1991) ise 1859'da (Türkçe toplu çevirileri *Çocukluk ve Ergenlik Yılları*, 1970/*Çocukluk, Delikanlılık, Gençlik*, 1985, 1988) yayımlandı. Kafkaslar'daki deneyimlerine dayanan "Nabeg" (1853; *Baskın*, 1974) ve "Rubka lesa" (1855; Ağaç Kesmek) adlı ilk öykülerinde savaş temasını işledi. Askeri harekâtı gerçekçi biçimde çözümlediği bu öykülerindeki yalancı kahramanlık eleştirisi *Sevastopolskiye rasskazı*'nın (1855-56; *Sivastopol*, 1966) temel konusunu oluşturdu. 1854'te Tuna cephesine alınan Tolstoy Kırım Savaşı sırasında Sivastopol - Kuşatması'na katılmıştı. Savaştan sonra ise ordudan ayrıldı.

1857'de Fransa, İsviçre ve Almanya'yı kapsayan bir yurtdışı gezisine çıkan Tolstoy yolculuklarına dayanan öykülerinin eleştirilmesi üzerine edebiyattan soğuduysa da yazmayı sürdürdü. 1855-63 arasında yazdığı "Dva gusara" (İki Husar), "Tri Smerti" (*Üç Ölüm*, 1969), "Semeynoye Sçastye" (*Samimi Saadet*, 1934/ *Aile Mutluluğu*, 1977), "Polikuşka" (*Polikuşka*, 1946) ve "Holstomer" gibi öykülerinde daha çok ahlaki sorunlara ağırlık verdi; maddeci toplumun doğal insan üzerindeki kötü etkilerinden söz etti. İnsanın doğal durumuyla toplum tarafından bozulmuşluğu arasındaki karşıtlığı *Kazaki* (1863; *Kazaklar*, 1937, 1989) adlı yapıtında büyük bir ustalıkla işledi.

Tolstoy 1850'lerin sonlarında köylülerin eğitimsizliğini sorun olarak görmeye başladı. Ülkesine dönüşünde Yasnaya Polyana'da köylü çocuklar için açtığı okulda ilerici öğretim yöntemlerini başarıyla uyguladı. 1860-61 yıllarındaki ikinci Avrupa yolculuğu sırasında çeşitli ülkelerdeki eğitim kuram ve uygulamalarını inceledi. Bir eğitim dergisinin yanı sıra basitliği ve çekici yaklaşımıyla yaygın kabul gören ders kitapları çıkardı. 1862'de Sonya (Sofya) Andreyevna Bers'le evlendikten sonra ise eğitim etkinliklerini bıraktı. İzleyen 15 yılı mutlu bir aile babası olarak geçirdi; 13 çocuğu oldu; topraklarını başarıyla yönetti ve yeniden yazmaya döndü. *Savaş ve Barış* ile *Anna Karenina*'yı bu dönemde yarattı.

Dünya edebiyatının en büyük iki üç romanından biri sayılan *Savaş ve Barış*'ı Tolstoy yaklaşık yedi yılda tamamladı. 1805-14 arasını kapsayan romanda beş soylu ailenin öyküsünü, arka planda Rus toplumsal yaşamına ve Napoleon'un ordularıyla mücadeleye yer vererek anlattı; soylularla köylüleri, subaylarla askerleri, Rus çarıyla Fransız imparatorunu, kentsel yaşamla kırsal yaşamı ve gerçekçi savaş betimlemelerini dev bir panorama içinde sundu. Ama insan yaşamındaki doğal aşamaların (doğum, çocukluk, olgunluk, aşk, evlilik, yeniden doğum ve ölüm) belirleyiciliğine duyduğu inançla savaş temasına aile yaşamına göre ikincil bir önem verdi. Romanın en çok eleştiri çeken bölümleri ise tarih felsefesini ve savaşla savaşın mimarları konusundaki görüşlerini ortaya koyduğu yerler oldu. Bu eleştirileri öngören Tolstoy 1868'de bir makale yayımlayarak görüşlerini açıkladı; tarihsel süreçte özgür seçime yer olmadığını, tarihi yarattıkları kabul edilen önderlerin eylemlerinin de başkaları tarafından önceden belirlendiğini ve tarihsel belirlemenin önüne geçilemeyeceğini savundu.

Tolstoy'un yaşam felsefesi iki büyük romanı arasındaki dönemde değişmeye başladı. *Savaş ve Barış* gibi iyimser bir roman olmayan *Anna Karenina*'da, içlerindeki çatışmalar genellikle çözümsüz kalan karakterlere yer verdi. Yasak aşkı kaçınılmaz olarak trajik sona varacak olan Anna'yı ahlak kurallarına karşı çıktığı için değil, yüksek sosyetenin ikiyüzlülüğünü seçmediği için cezasını çeken bir karakter olarak çizdi. Romanda bu yasak aşk ile kendi yaşantısını anımsatan mutlu aşk ve evlilik arasında da bir karşıtlık kurdu.

Mutlu evliliğine, romancı olarak kavuştuğu une ve yüksek gelirine karşın *Anna Karenina*'yı bitirdiğinde Tolstoy kendinden hoşnut değildi. Gençliğinden beri yaşamın amacını kavramak için gösterdiği çaba bu yıllarda ruhsal bir bunalıma sürüklenmesine yol açtı. 1878-79 yıllarında yazdığı *Ispoved*'de (İtikatname) yaşamın anlamını ararken çektiği manevi acıları dile getiren Tolstoy 1879'da bunalımın doruğuna ulaştı. Bir ara intihar düşündü. Filozofların, ilahiyatçıların ve bilim adamlarının yazılarını inceleyerek de çözüme varamadı. Sonunda aradığı ipucunu büyük yakınlık duyduğu köylülerde buldu; onlardan insanın kendisi için yaşaması değil, Tanrı'ya hizmet etmesi gerektiğini öğrendi.

Yeni Ahit'i özüne bağlı kalarak yeniden yorumladığına inanan Tolstoy bir tür Hıristiyan anarşizmini benimsedi ve kilisenin otoritesini reddetti. 1901'de de kilise tarafından aforoz edildi. Ayrıca varlığını zor uygulamasına borçlu olduğu gerekçesiyle hükümete ve zorla ele geçirildiğine inandığı özel mülkiyete karşı çıktı. Kendi topraklarını dağıtmak istediyse de ailesinin isteğine boyun eğerek mülkünü yasal olarak aile üyelerine devretti.

1900'den sonra zamanının çoğunu din, toplum, ahlak ve sanat konularındaki görüşlerini açıkladığı çeşitli yazılara ayırdı. *Kritika dogmatiçeskovo bogoslaviya*'da (1891; Dogmatik İlahiyatın İncelenmesi) Rus Ortodoks Kilisesi'ni şiddetle eleştirdi. 1883'te yazdığı ve ertesi yıl yasaklanan *V çyom moya vera*'da (Neye İnanıyorum) din konusundaki görüşlerini sistemleştirmeye çalıştı. *Tak çto je nam delat?* (1902; Bu Durumda Ne Yapmalıyız?) adlı çalışmasında yoksulluğun nedenlerini ele aldı. Hıristiyan anarşizmini ise *Tsarstvo boziye vnutri vas*'ta (1894; Tanrı'nın Ülkesi Senin İçindedir) ortaya koydu. 1897'de tamamladığı *Çto takoye iskusstvo?* (1898; Sanat Nedir?) adlı kitabında toplumsal ve dinsel görüşleriyle uyumlu bir estetik kuramı geliştirmeye çalışarak bir yapıtın ancak sanatçının ruhunu okura ya da izleyiciye "bulaştırabilmesi" koşuluyla sanat sayılabileceğini ileri sürdü. Tanrı ve insan sevgisini "bulaştıran" dinsel sanatı, sanatlar sıralaması içinde en üst derece olarak kabul etti. O zamana değin yazdığı roman ve öykülerin yanı sıra Shakespeare ve Wagner'in bazı yapıtlarını da yeni kuramının ahlaki koşulunu yerine getirmedikleri için sanat saymadı.

Tolstoy ruhsal bunalımının ardından gene ahlaki amaçlı birçok masal ve öykü de yazdı. Bunlardan "Çem lyudi jivi" (1881; *İnsan Ne İle Yaşar*, 1934), "Dva starika" (1885; İki Yaşlı Adam), "Mnogo li çeloveku zemli nujno?" (1886; Bir İnsana Ne Kadar Toprak Gerekir?) ve "Tri voprosa"da (1903; Üç Soru) yalın bir üslup kullandı ve eski yapıtlarındaki zengin ayrıntılara yer vermedi; köylü yaşamını temel alan bu öykülerini "iyi, evrensel sanat" saydı. Eğitimli okurlara seslendiği "Smert İvana İliça" (1886; *İvan İliç'in Ölümü*, 1935, 1990) gibi öykülerinde ise eski üslubuna daha çok yaklaştı. "Kreytserova Sonata"da (1891; *Kreutzer Sonatı*, 1936/*Kroyçer Sonat*, 1958, 1992) cinsellik konusunu ele alan Tolstoy 71 yaşındayken yeni bir roman yazdı ama *Voskreseniye* (1899; *Ölümden Sonra Dirilme*, 1949-50, 3 cilt; *Diriliş*, 1959, 1990) adlı bu romanında *Savaş ve Barış* ile *Anna Karenina*'nın sanatsal düzeyine ulaşamadı.

Günlük yaşamını da yeni görüşleri doğrultusunda değiştirmeye çalışan Tolstoy içki ve tütünü bıraktı, basit köylü giysileriyle dolaşmaya, kendi işini kendi görmeye başladı. Görüşleri ülke içinde yayıldıkça izleyicileri ve ziyaretçileri arttı. Bütün bunlara şiddetli tepki gösteren karısının 1880 öncesi yapıtlarının yayın hakkını ele geçirmesi üzerine (ve belki kendisi de beğenmediği için) son dönem yapıtlarının bir bölümünü yayımlamaktan kaçındı. En iyi yapıtları arasında yer alan bu dönem ürünlerinden 1904'te yazdığı *Hadji Murat* (1911; *Hacı Murat*, 1943, 1991) adlı romanında cesur bir Kafkas savaşçısının öykusunu anlattı. 1898'de yazdığı *Otets Sergi* (1911; *Serge Baba*, 1942) keşişliği seçen bir soylunun, "Alyoşa Gorşok" ise (1911) her türlü olumsuzluğa teslim olarak kendi kabında (Rusça *gorşok* "kap") mutluluğa ulaşan genç bir köylünün öykusuydu.

Tiyatroyu sanatın en etkili alanı olarak gören Tolstoy'un, 1888'de sahnelenen en başarılı oyunu *Vlast tmı* (*Karanlığın Kudreti*, 1945) gerçekçi bir trajedi, *Plodi prosveşçeniya* (Eğitimin Meyveleri) ise aristokrasiyi yeren bir komediydi. Tamamlayamadığı, otobiyografik nitelikli *I svet to tme svetit* nin (Karanlıkta Bir Işık) kahramanı ailesine kendi inançlarını benimsetemeyen biri. 1902'de yazdığı *Jivoy trup*'unki de (*Yaşayan Ölü*, 1943) bir sarhoştu. Tolstoy'un oyunlarında son dönem yapıtlarındaki ahlakçılığından iz yoktu; bunun verini insanoğlunun kusurlarına anlayışla bakan, sıcak bir yaklaşım almıştı.

Ailesinin rahat yaşamıyla inancının gerektirdiği basit yaşam arasındaki çelişkiye daha fazla katlanamayan Tolstoy, doktoru ve küçük kızı Aleksandra'yla birlikte bir gece gizlice evini terk etti. Birkaç gün sonra da ıssız bir tren istasyonunda zaturreeden öldü.

Son 2000 yılın tarihini birevlerin ahlaki gelişmesiyle hükümetlerin ahlaki çöküşünün belirlediğine, azınlığın çoğunluk üzerindeki baskısının halkın ahlaki gelişmesi sonucunda ortadan kalkacağına inanan Tolstoy yalnızca dünyanın en büyük romancılarından değil, aynı zamanda 19. yüzyılın en etkili ahlakçılarından sayılır. Türkçeye çevrilmiş öbür yapıtları arasında birçok çocuk öykusü, *Gde Lyubov, tamı Bog* (*Yerede Sevgi Orada Allah*, 1934), *Katya* (1901; *Katya*, 1940), *Hozyain i rabotnik* (1885; *Efendi ile Uşak*, 1936), *Posle Bala* (*Balodan Sonra*, 1948), *Rasskazı dila Naroda* (*Halk İçin Hikayeler*, 1946) ve *Skazka ob Ivane durake* (*Budala İvan*, 1947/*Akıllsız Oğlan*, 1960, 1963) yer alır. Yapıtlarının Rusça yayımlanmış en eksiksiz baskısı, doğumunun 100. yılında başlanarak 30 yılda tamamlanan 90 ciltlik *Lev Nikolayeviç Tolstoy. Polnoe sobranie soçineniy*'dir.

Tolstoy, Pyotr Andreyeviç, Kont (d. 1645 - ö. 1729, Solovets Manastırı, Solovets Adası, Beyaz Deniz, Rus Çarlığı), Çar I. Petro'nun (hd. 1682-1725) önde gelen danışmanlarından biri olan Rus diplomat ve devlet adamı.

Çar Mihail'in (hd. 1613-45) saray görevlilerinden (*okolniçi*) Andrey Vasilyeviç Tolstoy'un oğluydu. Çarın kâhyası (*stolnik*) olarak görev üstlendi. Çar Fyodor'un (hd. 1676-82) ölümünden sonra I. Petro'ya

kardeşi V. İvan'la birlikte çar ilan edilince, Çar Aleksey'in (hd 1645-76) kızı Sofiya Alekseyevna'nın, kardeşlerinin naibeliğini üstlenmesi için çaba gösterdi. Sofiya tarafından devlet işlerinden uzak tutulan Petro, 1689'da bir baskın düzenleyerek Sofiya'yı naibelikten uzaklaştırdı ve Tolstoy'un Moskova'ya girmesini yasakladı.

Tolstoy Petro'nun gözüne girebilmek amacıyla 1697'de gönüllü olarak İtalya'ya denizcilik öğrenmeye gitti. İki yıl İtalya'da kaldıktan sonra Petro'nun güvenini kazanmayı başardı ve 1702'de Rusya'nın ilk daimi elçisi olarak Osmanlı Devleti'ne yollandı. Rusya'nın İsveç'e karşı II. Kuzey Savaşı'nı (1700-21) sürdürdüğü bu dönemde, Petro'nun Karadeniz'de bir savaş filosu bulundurması nedeniyle gerginleşmiş olan Rus-Osmanlı ilişkilerini yumuşatmayı başardı. Ama İsveç kralı XII. Karl Haziran 1709'da Poltava Çarpışması'nda uğradığı yenilgiden sonra Osmanlılara sığınınca (Kasım 1710), ülkesinin Osmanlılarla olan ilişkileri yeniden gerginleşti. Rusya'ya karşı savaşa giren Osmanlılar tarafından hapse atılan Tolstoy, Nisan 1712'de barış antlaşması yapıldıktan sonra serbest bırakıldı. Daha sonra Edirne Antlaşması'yla (Haziran 1713) sonuçlanan barış görüşmelerine katıldı.

Rusya'ya döndükten sonra Senato ve Dışişleri Komisyonu üyeliğinde bulundu, Ticaret Kurulu'nun başkanlığını yürüttü. 1717'de, Petro'nun özel elçisi olarak Viyana ve Napoli'ye giderek Petro'yu devirmeye kalkışmakla suçlanan Veliaht Aleksey'i Rusya'ya dönmeye ikna etti. Geri dönen Aleksey öldürüldü ve Tolstoy bu başarısı karşılığında 1718'de siyasal polis örgütünün başına getirilerek ödüllendirildi.

Tolstoy Petro'nun ikinci karısı Yekaterina'nın çariçe olarak taç giydiği gün (18 Mayıs 1724) kont unvanını aldı. Petro'nun ölümünden (8 Şubat 1725) sonra, Yekaterina'nın tahta çıkmasını destekledi ve Şubat 1726'da yeni kurulan özel Danışma Kurulu üyeliğine getirildi. Ama Yekaterina'nın Aleksey'in oğlunu (sonradan II. Petro) tahtın vârisi ilan etmesine karşı çıkınca gözden düştü. Mayıs 1727'de Solovets Manastırı'na sürgüne yollandı ve orada öldü.

Toltekler, İS 10-12. yüzyıllar arasında bugün Meksika'nın orta kesiminde kalan topraklara egemen olan ve Nauatl dilini konuşan halk. Uygar, kültürlü kişi anlamına gelen *toltek* sözcüğünün sözlük karşılığı "kamışlık insanı"dır ve México'nun yaklaşık 80 km kuzeyinde, modern Tula kentinin yakınlarında bulunan Tollan (Kamışlık) kentinin adından türemiştir. Toltekler İS y. 900'de, efsaneye göre Mixcóatl (Benekli Yılan) önderliğinde Teotihuacán'a saldırıp kenti yakıp yıktılar. Mixcóatl'ın oğlu Ce Acatl Topiltzin Quetzalcóatl 10. yüzyılın sonlarında farklı etnik grupların denetimindeki çok sayıda küçük devleti imparatorluk yönetimi altında birleştirdi. Hükümdar Topiltzin Quetzalcóatl (Tüylü Yılan) kültünü yerleştirdi ve bu adı aldı. Bu ve benzeri kültlerle Koyote, Jaguar ve Kartal adlı Toltek askeri tarikatlarının Yucatán'ın güneyindeki Chichén Itzá ve Mayapán gibi önemli Maya kentlerine girmiş olması, Toltek kültürünün geniş bir alanı etkilediğini gösterir. Tolteklerle birlikte Orta Amerika'da orduya dayanan yönetim sistemi de güçlenmeye başladı. Mimarlık ve el sanatları alanındaki ustalıklarıyla tanınan Toltekler kusursuz metal eşya, anıtsal portikler, burmalı sütunlar, dev heykeller, insan ve hayvan biçiminde oyma sancak direkleri ve uzanmış Chac Mool figürleri yaratmışlardı. Göçebe Çiçimeklerin istilası 12. yüzyıl başında Tolteklerin Meksika'nın orta kesimindeki egemenliğine son verdi. İstilacılar arasında yer alan Aztekler 12. yüzyıl ortalarında Tollan'ı yakıp yıktı.

Toluca, tam adı TOLUCA DE LERDO. Meksika'nın orta kesiminde, México eyaletinin merkezi kent. Aynı adı taşıyan vadide yer alır. Deniz düzeyinden yüksekliği 2.680 m'dir, bu konumuyla Kuzey Amerika'nın en yüksek kentlerindendir. 1530'da kuruldu; 1533'te kent statüsü kazandı. 1861'de Meksika cumhurbaşkanı Sebastián Lerdo de Tejada'nın onuruna kentin adına "de Lerdo" eklendi. Bir ticaret merkezi olan kentin çevresinde tarım ve besicilik önem taşır. Başlıca sanayi etkinlikleri arasında dokumacılık, gıda sanayisinin çeşitli dalları, bira ve damıtık içki üretimi sayılabilir. Kentte İspanyol fetihlerinden hemen sonra kurulan ilk kilise 1585'te yeniden inşa edildi. México Eyaleti Özerk Üniversitesi 1956'da kuruldu. Kent demir, kara ve hava yollarıyla México'ya ve başka kentlere bağlanır. Nüfus (1980) 199.778.

Tolun, Raşit (d. 4 Şubat 1920, İstanbul), Uludağ'daki volfram madenini ve bursayit cevherini bulan, Türkiye'deki ilk volfram işletmesini kuran, tinkalden elektroliz yoluyla sud kostik ve borik asit üretimi konusunda yeni bir süreç geliştiren kimya mühendisi ve cevher zenginleştirme uzmanı.

Tolun
Raşit Tolun'un izniyle

Doktora çalışmasını 1946'da Cenevre Üniversitesi'nde tamamladı. 1946-51 arasında MTA'da prospektör ve flotasyon mühendisi olarak çalışan Tolun, 1950'de Uludağ'da volfram cevherini (şelit), 1955'te de bursayit olarak adlandırdığı kurşun-bizmut sülfürlü yeni karmaşık minerali buldu. Tolun'un 1960'ta geliştirdiği ve patentini aldığı, jig adı verilen sanayi ve laboratuvar tipi cevher zenginleştirme makineleri bugün birçok tesiste kullanılmaktadır.

Tolun Aralık 1960'ta Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde (ODTÜ) çalışmaya başladı. 1973'te Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'nun (TÜBİTAK) Gebze'deki Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü'nün (MAE) Kimya Araştırma Bölümü'nü kurmakla görevlendirildi. 1982'ye değin bu bölümün başkanlığını yürüten Tolun, boraks, borik asit ve başka bor türevleri için yeni teknolojiler geliştirmeye ve kimya sanayisinin sorunlarını çözmeye yönelik birçok projenin yürütücüsü oldu. TÜBİTAK'taki çalışma grubuyla birlikte geliştirdiği, tinkalden elektroliz yoluyla sud kostik ve borik asit üretimi süreciyle Sedat Simavi Vakfı 1981 Fen Bilimleri Ödülü'nü kazandı ve bu işlemin patentini aldı. 1976'da İstanbul Teknik Üniversitesi'nde de ders vermeye başlayan Tolun 1982'de TÜBİTAK'tan ayrıldı. 1987'de emekli olana değin İTÜ'de çeşitli görevlerde bulundu ve asistanları ile birlikte, Türkiye kimya sanayisine önemli katkıları bulunan, Kırka'da çıkarılan tinkal derişkisinden boraks pentahidrat üretimi sırasında ortaya çıkan süzme zorluğunu flokülasyon yöntemiyle çözdüğü süreci geliştirdi.

Tolun'un başta volfram, fosfat ve bor cevherleri olmak üzere birçok mineralin zenginleştirilmesine, boraks, boraks pentahidrat, borik asit ve bor türevleri üretimine, çözücüyle özütleme yoluyla arı fosforik asit elde edilmesine ilişkin birçok bilimsel yayını vardır.

Toluniler, TULUNİLER ya da TOLUNOĞULLARI olarak da bilinir, Bağdat'taki Abbasi yönetiminden bağımsız olarak 868-905 arasında Mısır ve Suriye'de hüküm süren ilk yerel hanedan.

Hanedanın kurucusu Türk kökenli Ahmed bin Tolun'du. 868'de vali yardımcısı olarak Mısır'a gitti. Orada bağımsız bir Mısır ordusu kurup Mısır ve Suriye hazinelerinin yönetimini ele geçirerek 872'ye değin eyalette sağlam bir askeri ve mali temel oluşturdu. Abbasi halifesi yeterince vergi ödemediği için 877'de Ahmed'in üzerine asker gönderdiyse de, Ahmed Suriye'yi işgal ederek (878) konumunu korudu. Tolunilerin en parlak dönemi olan ve 884'e değin süren hükümdarlığı sırasında eyaletlerde tarımın gelişmesini sağladı, ticaret ve sanayiyi özendirdi, Abbasilerin Bağdat ve Samarra'da oluşturdukları sanat geleneğini Magrip'e taşıdı. Bayındırlık işlerine girişerek Tolunilerin başkenti el-Katai'yi kurdu ve ünlü Tolunoğlu Camisi'ni yaptırdı.

Sonraki Toluni hükümdarları Humareveyh (884-896), Ceyş (896), Harun (896-905) ve Şaban (905) yalnızca Türklerden oluşan bir askeri kasta dayandıkları için başarısız kaldılar. Daha Ahmed'in oğlu Humareveyh'in hükümdarlığı döneminde mali ve askeri istikrar sarsıldı ve sonunda devlet 905'te yeniden Abbasilerin egemenliği altına girdi.

Mısır'da Tolunilerin çökmesinden sonra gerileyen güzel sanatlar ancak Fatımiler döneminde yeniden canlandı. Tolunilerin etkisinde kalan Fatımiler 11. yüzyıldan sonra Mısır'ı Magrip'in kültür merkezi haline getirdiler.

Tolunoğlu Camisi, el-Fustat'ta (eski Kahire) el-Katai semtinde cami. Tolunilerin kurucusu Ahmed bin Tolun tarafından 879'da yaptırılmıştır. Gerek plan, gerekse yapım özellikleri bakımından Samarra Ulucamisi ile büyük benzerlikler taşır. Mısır'da taşın bol bulunmasına karşın tuğlayla yapılmış olmasını bile bu benzerliğe bağlayan araştırmacılar vardır. Yapı yaklaşık 120 m × 142 m boyutlarında bir dikdörtgen oluşturan bir beden duvarıyla çevrilidir. Ortasında kare planlı (90 m × 90 m) bir avlusu vardır. Bu avlunun kıble yanında ibadet mekânı yer alır; öbür üç yanını çift sahınlı revaklar dolanır. Revaklar gibi avluya bakan yanı açık olan ibadet mekânı, mihrap duvarına koşut beş sahna ayrılmıştır. Sahınları ayıran sıralar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmış dikdörtgen kesitli 16'şar ayaktan oluşur. Caminin düz çatı örtüsünü taşıyan ahşap kirişler, tuğladan yapılmış ve köşelerinde gömme sütunlar bulunan bu ayaklara oturur. Bütün duvarların yukarı bölümleri, pencerelerin çevresi, kemerlerin karınları alçı sıva üstüne malakâri bezemelerle kaplıdır. Avlunun ortasındaki şadırvan, iki kademeli ve üzeri sivrimsi bir kubbeyle örtülü bir sundurmanın altındadır.

Camiyi, kıble yönü dışında üç yandan ince uzun birer dış avlu (ziyade) kuşatır. Yapı yaklaşık 20 m enindeki bu avluların da eklenmesiyle 120 m×163 m büyüklüğünde bir alana yayılmış olur. Her biri alttakine

göre biraz içeriye çekilmiş üç bölümden oluşan minare kuzeydeki dış avlunun içinde yer alır. Alt bölüm kare planlıdır; ortadaki bölüm, çevresinde (Samarra Ulucamisi'nin minaresindeki gibi) sarmal bir rampanın dolandığı bir silindir biçimindedir. Sekizgen planlı üst bölüm ise tepede küçük bir kubbe ile son bulur.

Tolunoğlu Camisi pek çok kez onarılmış, minare 1296-99 arasında yeniden yapılmıştır. Yapı 18. yüzyılda kayış imalathanesi olarak kullanılmış, 1814'te içi bölünerek dükkân yapılmış, 1890'da da tarihsel yapı olarak tescil edilip tümüyle onarıma alınmıştır.

tolüen ($C_6H_5CH_3$), sanayide birçok kimyasal maddenin üretiminde başlangıç maddesi olarak kullanılan aromatik hidrokarbon. Kömür katranındaki hafif yağların yüzde 15-20'sini oluşturan tolüen az miktarda petrolün bileşiminde de bulunur. Bu her iki kaynaktan da çıkarılmakla birlikte sanayide en çok kataliitik reforming (düzeltim) işlemiyle naftadan üretilir. Tolüen trinitrotolüen (TNT), benzoik asit, sakarin, boyalar, fotoğrafçılıkta yararlanılan kimyasal maddeler ve eczacılık ürünlerinin üretiminde kullanılır. Ayrıca çözücü ve uçak benzinlerinde vuruntuyu önleyici katkı maddesi olarak yararlanılır. Renksiz, kolayca alevlenebilen, zehirli bir sıvı olan arı tolüen −95°C'de erir, 110,6°C'de kaynar. Suda çözünmemesine karşılık hemen hemen bütün organik çözücülerde çözünür.

Tolyattigrad, eskiden (1964-91) TOLYATTI ve (1964'e değin) STAVROPOL, Rusya Federasyonu'nun batısındaki Samara (eskiden Kuybişev) yönetim biriminde (*oblast*) kent. Volga Irmağının kıyısında yer alır. 1738'de Stavropol adıyla bir kale olarak kuruldu; 1780 ve 1946'da kent statüsü kazandı. Uzun bir dönem Samara'nın gölgesinde kaldı. 1950'de hemen aşağısındaki Jigulyovsk'da dev bir baraj ve hidroelektrik santralının yapımı başladı. 1957'de tamamlanan barajın 5.200 km²'lik bir alanı kaplayan gölü kenti sular altında bırakarak Novi Stavropol adıyla daha yüksek bir noktaya taşınmasına yol açtı. Kent sentetik kauçuk, gübre ve kimyasal elyaf üretimiyle önemli bir kimya sanayi merkezi durumundadır; ayrıca makine üretimi de gelişmiştir.

1970'te kentte yılda 660 bin kapasiteli, SSCB'nin en büyük otomobil fabrikası üretime başladı. 1959'da 72 bin olan nüfus hızla arttı. 1964'te, İtalyan Komünist Partisi (PCI) lideri Palmiro Togliatti'nin onuruna kente Tolyatti adı verildi. Kentte iki araştırma enstitüsü ve bir politeknik enstitüsü vardır. Nüfus (1991 tah.) 654.700.

Tomakomai, Japonya'da, Hokkaido Adasının güneyinde, Büyük Okyanus kıyısında kent. 19. yüzyılın başlarında bölgesel bir ulaşım ve ticaret merkeziydi. 1910'da kâğıt ve kâğıt hamuru sanayisi kuruldu; ayrıca kimyasal madde üretimi başladı. 1963'te yeni liman tesisleri inşa edildi. Kentte Oci Kâğıt Sanayisi Şirketi'nin büyük bir ağırlığı vardır. Nüfus (1991 tah.) 162.477.

Tomar, Portekiz'in iç kesimindeki Santarém iline (*distrito*) bağlı belediye (*concelho*) ve kent. Zêzere'nin kollarından biri olan Nabão Irmağı kıyısında, Lizbon'un kuzeydoğusunda yer alır. Kentte 12-17. yüzyıl Portekiz mimarisinin en güzel örneklerinden bazıları bulunur. Bunların başlıcaları Templier Şövalyeleri'ne ait şatonun kalıntıları, keşif seferlerinde önemli rol oynayan İsa Şövalyeleri'ne ait 12. yüzyıldan kalma kilise ve kale, João de Castilho tarafından yaptırılan Manuel üslubundaki 16. yüzyıl kilisesi ve Rönesans döneminden kalma Nossa Senhora da Conceição (1579) adlı kilisedir. Henrique o Navegador'un sarayı 16. yüzyılda restore edilmiştir. Günümüzde bir tarımsal ticaret merkezi olan kentte kerestecilik de yapılır. Başlıca ticari ürünler zeytinyağı, şarap, meyve ve sebzedir. Nüfus (1981) kent, 14.821; (1987 tah.) belediye, 46.300.

Tomara HANEDANI, ortaçağın başlarında Hindistan'ın kuzey kesiminde hüküm süren hanedan. Tomaralara ilişkin bilgiler, birbirinden farklı dağınık kaynaklara dayandığından hanedanın tarihini anlatan ayrıntılı bir derleme yapılamamıştır. *Purana* metinlerinde Tomaraların başlangıçta Himalayalarda yaşadıkları belirtilir. Sözlü geleneğe göre ise Tomaralar 36 Racput kabilesinden biridir.

Hanedanın tarihi İS 11. yüzyılda Delhi kentine yerleşen Anangapala'nın hükümdarlığı ile Delhi'nin 1164'te Çahamana Krallığı'na bağlanması arasındaki dönemi kapsar. Bununla birlikte madeni paralar ve daha sonraki edebiyat metinleri Anangapala ve Madanapala gibi Tomara krallarının Delhi'nin 1192-93'te Müslümanlar tarafından fethine değin Çahamana krallarına bağlı olarak hüküm sürdüklerini göstermektedir.

Tomarza, topraklarının büyük bölümü İç Anadolu Bölgesi, gerisi Akdeniz Bölgesi sınırları içinde kalan, Kayseri iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.500 km² olan Tomarza ilçesi kuzeyde Talas, Bünyan ve Pınarbaşı, doğuda Sarız ilçeleri, güneydoğuda Adana ili, güney ve batıda Develi ilçesiyle çevrilidir.

Dağlık ve engebeli alanlardan oluşan ilçe toprakları ilin güney yarısında yer alır. Kuzeybatı kesimi Erciyes Dağının(*) doğusundaki Koç Dağının doğu ve güneydoğuya doğru alçalan etekleri üstündedir. Kuzey kesimini Aygörmez Dağı (2.094 m), doğu ve güneydoğu kesimini Orta Toroslar'a bağlı bir sıra olan Tahtalı Dağları, güneybatı kesimini de Süveğen Dağı (1.968 m) engebelendirir. İlçenin en yüksek noktası, Tahtalı Dağlarında 3.075 m'ye erişen Beydağ'ın doruğudur. İlçe sularını Seyhan Irmağının(*) başlıca kollarından Zamantı Irmağı toplar. Tomarza Ovası, Zamantı Irmağı ile kollarının parçaladığı ilçede önemli bir tarım alanıdır.

Yaklaşık dörtte üçü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Başlıca bitkisel ürünler buğday, çavdar, arpa ve şeker pancarıdır. Az miktarda baklagiller, elma, üzüm, vişne ve ayçiçeği de yetiştirilir. Hayvancılık önemli gelir kaynaklarındandır; çok miktarda koyun ve sığır beslenir. İlçedeki başlıca geleneksel el sanatı kilim dokumacılığıdır.

Önceleri Develi ilçesine bağlı bir bucak olan Tomarza 1953'te ilçe yapıldı. Eskiden Göstere ya da Köstere adıyla anılan Tomarza kenti ilçenin orta kesiminde yer alır; il merkezi Kayseri'ye uzaklığı 56 km'dir.

Yıkık bir kiliseye rastlanan ilçedeki başlıca tarihsel yapılar 1892'de yapılmış iki katlı bir kütüphane ile camiden oluşan külliye ve 12. yüzyılda yapıldığı sanılan Mikdat Dede Türbesi'dir.

Tomarza Belediyesi 1949'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 42.669; kent, 11.337.

Tomas (AZIZ) (d. Celile? - ö. inanışa göre İS 53, Madras, Hindistan; yortu günü, Batı Kilisesi'nde 21 Aralık, Roma ve Süryani kiliselerinde 3 Temmuz, Rum Ortodoks Kilisesi'nde 6 Ekim), Hz. İsa'nın 12 Havarisinden biri. Adının Aramca karşılığı Teoma ile Yunanca karşılığı Didymos "ikiz" anlamına gelir. Yuhanna İncili'nde kendisinden "İkiz denilen Tomas" olarak söz edilir. Süryaniler arasında İkız Yahuda adıyla bilinir.

Yuhanna İncili'ne göre Tomas, Yahuda'ya gitmek istediğini söyleyen Hz. İsa'yı Yahudilerin ona karşı beslediği düşmanlığı hatırlatarak uyaran Havarilerin tersine, "birlikte ölmek için onunla gitmek" ister. Gene Yuhanna İncili'ne göre Hz. İsa'nın dirildikten sonra ilk kez Havarilerine göründüğü anda aralarında bulunmayan Tomas, Hz. İsa'yı gördüklerini söyleyen Havarilere kanıtlarını görmedikçe inanmayacağını bildirir. Hz. İsa Havarilerine yeniden görünür ve Tomas'tan ellerini yaralarına dokundurmasını ister. Bu isteği yerine getiren Tomas "Rabbim ve Tanrım" diye seslenerek Hz. İsa'nın tanrılığını açıklıkla dile getiren kişi olur. 4. yüzyıl tarihçilerinden Caesarea (Horbat Kesari) piskoposu Eusebios'a göre Tomas, Parthia (bugün Horasan) halkına Hıristiyanlığı benimsetir. Hindistan'a kadar giderek Süryani Malabar Hıristiyanları cemaatini kurduğuna da inanılır. Özgün yazması Süryanice olan Tomas'ın İşleri adlı apokrif metne göre Madras'taki Malyapur Krallığı'nda öldürülmüştür. Bu kentte Aziz Tomas Tepesiyle, ilk gömüldüğü yer olduğuna inanılan San Thomé Katedrali bulunur. Kemiklerinin daha sonra Avrupa'ya götürüldüğüne ve Ortona'da (İtalya) kutsal bir yerde korunduğuna inanılır.

Tomas'la ilgili ya da onun kaleme aldığı öteki metinler arasında, 1945'te Yukarı Mısır'da bulunan Kopt papirusları arasında yer alan Tomas İncili (*Thomas'ın İncili* adıyla Türkçeye çevrilmiştir), Sporcu Tomas'ın Kitabı ve *Evangelium Ioannis de obitu Mariae* (Meryem'in Ölümü Konusunda Yuhanna'nın Tebliği) sayılabilir.

Tomasi di Lampedusa, Giuseppe (d. 23 Aralık 1896, Palermo, Sicilya - ö. 23 Temmuz 1957, Roma, İtalya), Palma dükü, Lampedusa prensi ve *Il gattopardo* (ös 1958; Leopar) adlı tek romanıyla dünya çapında tanınmış yazar.

Sicilyalı soylu bir ailenin oğluydu. I. Dünya Savaşı'na topçu subayı olarak katıldı. Macaristan'da tutsak düştü ve hapsedildi. Hapisten kaçtıktan sonra yürüyerek İtalya'ya döndü. Geçirdiği ruhsal bunalım yüzünden, çok istediği halde diplomatik bir görev alamayınca entelektüel bir yaşama çekildi ve yazmaya başladı.

Sağlığında yayınevlerinin basmayı reddettiği, ama ölümünden sonra adının bütün dünyada duyulmasını sağlayan romanını yazmaya 1955'te başladı. Roman, Salina prensi Don Fabrizio'nun (ailesinin taç giymesinden sonra Leopar adını alır) psikolojik incelemesidir. Don Fabrizio Sicilya'da iktidarın Bourbon hanedanından İtalya Krallığı'na geçişine ve 1860'larda acımasız burjuva sınıfının güçlenmesine tanıklık eder, ama bu gelişmelere uzaktan bakmaktadır. Yeğeni ise Don Fabrizio'nun tersine fırsattan yararlanmak için devrime katılır ve yeni sınıfa girer. Don Fabrizio'nun muhafazakâr bakış açısından yazılmış olan roman zengin bir üslubun ürünüdür. Don Fabrizio tipi de çağdaş İtalyan edebiyatının en çarpıcı kahramanlarından biridir. İdeolojik tartışmalar doğurmasına karşın birçoklarınca bir başyapıt olarak değerlendirilen roman 1963'te Visconti tarafından aynı adla sinemaya uyarlanmış, filmin senaryosu da *Leopar* (1972) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Tomasi'nin bu roman dışındaki tek kitabı *Racconti* de (1961; Öyküler) ölümünden sonra yayımlanmıştır.

Tomaszów Mazowiecki, Polonya'nın iç kesimindeki Piotrków ilinde (*województwo*) kent. Pilica Irmağı kıyısında yer alır. Önemli bir dokumacılık merkezi olan kentte Polonya'nın en büyük yapay ipek fabrikasının yanı sıra halı fabrikaları ve deri atölyeleri bulunur. Kent yakınlarındaki Spalska Ormanında Avrasya bizonlarının koruma altına alındığı bir ulusal park vardır. Kent Varşova ve Łódź'a kara ve demir yollarıyla bağlanır.

18. yüzyılın sonunda kurulan kent 1830'da belediye statüsü kazandı. 1800'lerin başlarında yapay ipek üretiminin gelişmesiyle bir dokumacılık merkezi durumuna geldi. Nüfus (1990 tah.) 69.800.

tombak, yüzde 85-88 oranında bakır ile yüzde 12-15 oranında çinko içeren, altın sarısı renkli pirinç. Bileşiminde çinko oranı yükseldikçe alaşımın rengi soluklaşır. Oldukça sünek ve dövülgen bir malzemedir;

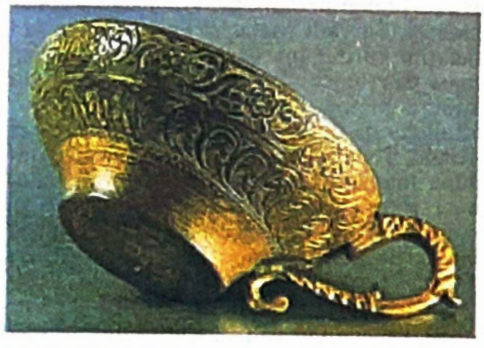

Bir tombak daldırma, 19. yy; Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul
Fulya Bodur *Türk Maden Sanatı* (1987) Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın izniyle

tunç kaplamalarda ve altın varak taklitlerinin yapımında kullanılır. Malzemelerin tombakla kaplanması, altın yaldızla kaplanmasından daha ucuz bir işlemdir, ama tombak kaplama sarı vernikle sıvanmazsa kısa sürede kararır.

tombala *bak.* bingo

Tombali, Afrika'nın batısındaki Gine-Bissau'nun güney kesiminde il. Kuzeybatıda Quinará, kuzeyde Bafatá, kuzeydoğuda Gabú illeri, güneydoğuda Gine, güneybatıda da Atlas Okyanusu ile çevrilidir. Yüzölçümü 3.250 km²'dir. İldeki başlıca akarsular, üçü de Atlas Okyanusuna dökülen Tombali, Cumbijá ve Cacine ırmaklarıdır. İlin kıyı kesiminin büyük bölümü mangrov ormanları ve bataklıklarla kaplıdır. Kıyı düzlüklerinde pirinç ve yağ palmiyesi yetiştirilir. İlin öteki kesimlerinde sığır, koyun ve keçi beslenir, geçimlik düzeyde tarım yapılır. Başlıca tarım ürünleri mısır, darı ve kocadarıdır. İl merkezi Catió, kuzeydeki Madina de Baixo, Buba ve Cacine kentlerine karayoluyla bağlanır. Nüfusun büyük bölümünü Balanteler oluşturur; ilde ayrıca Malinke, Fulani ve Nalular da yaşar. Nüfus (1979) 55.088.

Tombaugh, Clyde W(illiam) (d. 4 Şubat 1906, Streator, İllinois, ABD), sistemli bir araştırma sonucunda 1930'da Plüton gezegenini ortaya çıkaran ABD'li astronom. Ayrıca pek çok başka yıldız ve gökada keşfetmiş, gökadaötesi bulutsuların görünür dağılımını incelemiş ve Mars, Venüs, Jüpiter ve Satürn gezegenleri ile Ay'ın yüzey yapılarına ilişkin gözlemler yapmıştır.

Arizona'da Flagstaff'taki Lowell Gözlemevi'nde yardımcı astronom, Arizona Eyalet Yüksekokulu'nda bilim okutmanı, White Sands Füze Tesisi'nde optik fizikçi ve astronom, New Mexico Eyalet Üniversitesi'nin yer bilimleri bölümünde doçent (1961-65), profesör (1965-73) ve 1973'ten sonra da emeritus profesör olarak çalışan Tombaugh, pek çok astronomi derneğinin üyesiydi. Başlıca yapıtları *The Search for Small Natural Earth Satellites* (1959; Küçük Doğal Yer Uyduları Araştırması), *Lectures in Aerospace Medicine* (1960, 1961; Uzay Tıbbı Dersleri) ve Patrick Moore ile birlikte kaleme aldığı *Out of Darkness: The Planet Pluto*'dur (1980; Karanlıktan Dışarı: Plüton Gezegeni).

tombaz köprü, YÜZER KÖPRÜ olarak da bilinir, ayakları zemine değil, dubalar ya da tombaz denen özel sallar üstüne oturtulan köprü. Tarihte bilinen ilk örneği Pers kralı Kserkses'in İÖ 480'de Hellespontos'un (Çanakkale Boğazı) üzerinde kurdurduğudur. Herodotos'a göre bu köprü 676 geminin iki sıra halinde yan yana sıralanmasıyla oluşturulmuştu. Büyük İskender'in ise Oxus (bugün Ceyhun) Irmağını, askerlerinin hayvan postundan yapılmış çadırlarına saman doldurtarak yaptırdığı sallarla geçtiği söylenir.

Napoléon'unki gibi daha modern ordular seferlerde ahşap, bakır vb malzemelerden yapılmış, açık ya da kapalı hazır dubalar taşıyordu. 19. yüzyılda pnömatik kauçuk dubalarla deneyler yapan ABD Kara Kuvvetleri, bunları ahşap ya da metal olanlardan daha kullanışsız bularak hizmet dışı bıraktıysa da, II. Dünya Savaşı sırasında hava kompresörleriyle kullanılan daha gelişmiş dubalardan yararlanıldı.

Tekne trafiğini engelledikleri için yüzer köprüler askeri uygulamalar dışında fazla kullanılmaz. Gene de günümüzde birkaç tane büyük açıklıklı tombaz köprü vardır. ABD'de Washington Gölü (Seattle, Washington, D.C.) üzerindeki 2.000 m ve Tasmanya'da Derwent Irmağı üzerindeki 965 m uzunluğundaki köprüler bunların en önemlilerindendir. İstanbul'da Haliç üzerinde yer alan 462 m uzunluğundaki eski Galata Köprüsü de önemli yüzer köprülerden biriydi.

Tombigbee Irmağı, ABD'de, Mississippi eyaletinin kuzeydoğusunda akarsu. Amory yakınlarındaki West Fork ve East Fork kollarının birleşmesiyle oluşur. Güney ve güneydoğu yönünde yaklaşık 845 km aktıktan sonra Mobile'in (Alabama) yaklaşık 72 km kuzeyinde Alabama Irmağıyla birleşir. Bu noktadan başlayarak Mobile Irmağı adıyla anılır. Başlıca kolu Black Warrior Irmağını Demopolis'te (Alabama) alır. Yaklaşık 54.600 km²'lik bir alanın sularını toplar.

Irmak üzerindeki ulaşım 1800'lerde Aberdeen'e (Mississippi) ve daha yukarı kesimlere kadar uzanıyordu. 1900'den sonra yalnızca Demopolis'in aşağısında kalan 298 km'lik kesimi kullanılmaya başladı. Tombigbee ve Black Warrior ırmaklarının aşağı çığırlarında inşa edilen projenin 1915'te hizmete girmesiyle Mobile'den Birmingham'a kadar 685 km uzunluğunda ve 3 m derinliğinde bir kanal oluşturuldu. 1980'lere doğru eski baraj ve havuzların yerine Jackson, Demopolis, Warrior, Oliver ve Bankhead'de yenileri açıldı. Irmak kıyısındaki başlıca kentler Aberdeen, Columbus (Mississippi) ve Demopolis'tir. Mobile ve Birmingham (Alabama) arasında ırmak trafiği oldukça yoğundur.

tombo (Portekizcede: "bağış sicili"), Seylan'da (bugün Sri Lanka), 17. yüzyıl başlarında Portekizlilerin, 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyılın ortalarında Hollandalıların tarım arazileri için tuttukları sicil. Seylan'da geleneksel toprak tasarrufu sistemi hem zorunlu hizmete, hem de para ya da ürün olarak ödenen vergiye dayandığından oldukça karmaşıktı. Portekizliler bu sistemi etkili biçimde yönetebilmek için 1608'de Seylan'daki bütün toprakları kapsayan ayrıntılı bir sicil tutmaya başladılar.

Tombo'da her arazinin tanımlayıcı özellikleri, araziyi elinde bulunduranın adı, araziden elde edilen gelir ve araziyi elinde bulunduranın vergi ya da hizmet yükümlülüğünün tutarı yer alıyordu. Adanın Hollanda yönetimine geçişinde Portekiz *tombo*'larının büyük bölümü savaşın yol açtığı yıkım nedeniyle yok oldu. Hollandalılar yerel kabile reislerince verilen bilgilere güven duymadıklarından yeni *tombo*'lar düzenleme yoluna giderek bu çalışmayı 1676'da tamamladılar. Hizmet ve vergilerin artması sonucunu getiren yeni *tombo*'lar yaygın hoşnutsuzluğa, rekoltede düşüşlere, nüfus göçüne ve hatta açık bir ayaklanmaya yol açtı. 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde *tombo*'ların çoğu tahrip edilmiş olduğundan, yeni bir yazıma gitmek gerekti. *Tombo*'lar geleneksel toprak tasarrufu sistemini değiştirmekten çok, sistemi kişisellikten çıkararak düzenli bir işleyişe kavuşturmaya yaradı.

tombolo, bir adayı anakaraya bağlayan kıyı dili(*) ya da kıyı oku(*). Tek bir tombolo, daha önceden bir kıyı diliyle karaya bağlanmış bir adayı kıyıyla birleştirebilir. İki tombolo ise, aralarında bir lagün oluşturur; lagün daha sonra tortullarla dolar. Birinci türden oluşumlara örnek olarak Kapıdağ Yarımadasını Anadolu kıyılarına bağlayan Belkıs Tombolosu gösterilebilir. İkinci türden tombololar ise İtalya kıyılarında yaygındır.

Sri Lanka'yı Hindistan'a bağlayan Âdem Köprüsü eskiden dünyanın en büyük tombolosuydu. Binlerce yıl önce deniz düzeyindeki hafif değişmeler sonucunda tombolo tahrip olmuş ve geriye yalnızca bir kum setleri zinciri kalmıştır.

Tombouctou *bak.* Timbuktu

Tomioka Tessai, asıl adı TOMIOKA DOSHI ya da TOMIOKA YUSUKE ya da HYAKURIN olarak da bilinir (d. 25 Ocak 1837, Kyoto - ö. 31 Aralık 1924, Kyoto, Japonya). Japonya'da

"Fuji Dağının Doruğu, Tomioka Tessai'nin 6 parçalı bir katlanır pano (*byobu*) çalışması, 1903; Tomioka Tessai Sergi Salonu, Japonya
Seicho-ci, Japonya

Buncin-ga(*) olarak bilinen "amatör aydın ressamlar" grubunun sanatçılarından biri. Felsefi görüşlerinin kökleri Konfüçyüsçülüğe dayanır. Yaratıcı ve özgün bir sanatçı olarak 1868'den sonra Japonya'yı saran Batı etkisinin yarattığı karmaşanın dışında kalabilmeyi başarmıştır.

Varlıklı bir ailenin oğluydu. Japon klasiklerini okumuş, Konfüçyüsçülüğü, Çinli bilgin Wang Yangming'in öğretilerini incelemiş, Budacılık ve şiir sanatı üzerine bilgi edinmişti. Bir süre öğrencisi olduğu Budacı rahibe ve şair Otagaki Rengetsuni'nin yaşam felsefesinden etkilendi. Osumi Nanko ve Ukita İkkei'den resim dersleri almasına karşın, daha çok kendi kendini yetiştirdi.

Edo döneminin sonlarına doğru imparatorluğu yeniden kurma çalışmalarına katılması hükümetçe hoş karşılanmayınca 1859'da Nagasaki'ye kaçtı. Meici Restorasyonu'ndan sonra da Nagasaki'de yaşamayı sürdürdü. Şinto rahibi olarak girdiği Isonokami ve Otori tapınaklarını yeniden canlandırmak için çaba gösterdi. 1882'den sonra rahiplikten ayrılarak kendini bütünüyle resme ve bilime verdi; İmparatorluk Güzel Sanatlar Akademisi'yle Japon Nanga Derneği'ne üye oldu.

Tomioka'nın gerçekleştirdiği 20 bine yakın büyük boyutlu yapıtın çoğu klasik Japon ve Çin edebiyatları ve efsaneleri üzerine temellendirilmişti. Atak fırça vuruşlarıyla dikkati çeken tek ya da çok renkli canlı yapıtları bütünüyle Batı perspektif kurallarının dışındadır. Özellikle ölümünden sonra ABD'de ve Avrupa'da sergilenen resimleri büyük övgüyle karşılanmıştır.

Tomlin, Bradley Walker (d. 19 Ağustos 1899, Syracuse, New York - ö. 11 Mayıs 1953, New York kenti, ABD), yapıtlarıyla II. Dünya Savaşı sonrası soyut sanata hüzünlü bir hava getirmiş ABD'li ressam.

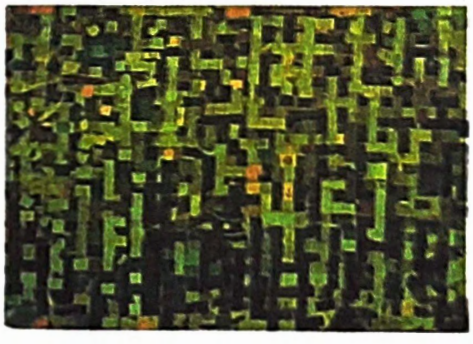

"Sayı 10 —1952-1953", Tomlin'in yağlıboya çalışması, 1952-53, Munson-Williams-Proctor Enstitüsü, Utica, New York
Collection of Munson-Williams-Proctor Institute, Utica, New York

Yaşamının son beş yılında gerçekleştirdiği resimlerinde olağanüstü özgün bir hava ve duygu derinliği dikkati çeker.

1917-21 arasında Syracuse Üniversitesi'nde okuduktan sonra Paris'te Colarossi ve Grande Chaumier akademilerine devam etti. ABD'ye döndükten sonra Sarah Lawrence College'da ve çeşitli erkek okullarında ders verdi. Önceleri kübizm doğrultusunda lirik ölüdoğa resimleri yaptı. 1940'ların ortalarında soyut dışavurumcu Adolph Gottlieb'den etkilendi. Soyut dışavurumcuların yarı otomatik yöntemlerini denedi. "Ayışığı Gerilimi" (1948) gibi yapıtları Japon kaligrafisine duyduğu ilgiyi gösterir. Estetik açıdan ulaştığı özgürlüğü daha da ileri götürerek "Sayı 9: Gertrude Stein'a Övgü" (1950, Modern Sanat Müzesi, New York) gibi yapıtlarında kaligrafik ve tipografik imgeleri tüm resim yüzeyi üstüne, bir ağ oluşturacak biçimde yaydı. Yaşamının son üç yılında bu yöntemi çeşitlendirerek uygulamayı sürdürdü.

Tomlinson, (Alfred) Charles (d. 8 Ocak 1927, Stoke-upon-Trent, Staffordshire, İngiltere), İngiliz şair. Yapıtlarında dış dünyayı açık ve duyarlı bir üslupla yansıtmıştır.

Cambridge Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra İtalya'yı ve ABD'yi dolaştı. ABD ve İngiltere'deki çeşitli üniversitelerde öğretim üyesi olarak görev aldı. Şiirlerinde ABD'li şairler Wallace Stevens ve Marianne Moore'unkilerle çeşitli ortak çizgilere rastlanır. Sese karşı duyarlılığını yapıtlarında da yansıtmış, duygulardan çok dış dünyaya ilgi göstermiştir. Ritmik bir çeşitlilik ve incelik içeren yapıtlarında dolaylı alıntılar ve simgeciliğin karmaşık örüntülerini kullandığından, anlaşılması "zor" bir şair sayılır.

Yayımlanan ilk şiir kitapları arasında *Relations and Contraries* (1951; İlişkiler ve Karşıtlıklar) ve *The Necklace* (1955, yb 1966; Gerdanlık) yer alır. *Seeing is Believing* (1960; Görmek İnanmaktır) ve *American Scenes* (1966; Amerika Görüntüleri) adlı yapıtlarında çöldeki hayalet kentlerin kişiyi sarsan ortamı belirgindir. Öbür yapıtları arasında *The Poem as Initiation* (1968; Başlayış Olarak Şiir), *America West Southwest* (1969; Amerika Batı Güneybatı) ve *Selected Poems 1951-1974* (1978; Seçme Şiirler 1951-1974) sayılabilir. Octavio Paz ile birlikte İngilizce-İspanyolca olarak yayımladığı *Air Born/Hijos del aire* (1979; Havada) adlı yapıtta iki şairin şiirlerinin yanı sıra birbirlerinin şiirlerinden yaptıkları çeviriler yer alır.

Başarılı bir çevirmen olarak ünlenen Tomlinson'ın *Versions from Fyodor Tyutchev* (1960, Henry Gifford ile birlikte; Fyodor Tyutçev'den Çeviriler), *Castilian Flexes: Versions from Machado* (1963) ve César Vallejo'nun yapıtından *Ten Versions from Trilce* (1970; Trilce'den On Çeviri) adlı şiir çevirileri vardır. Ayrıca bir dizi eleştiri çalışmasını yayıma hazırlamış, 1982'de Cambridge'deki Trinity College'da verdiği konferansları *Poetry and Metamorphosis* (1983; Şiir ve Başkalaşım) adıyla yayımlamıştır.

Tomlinson, H(enry) M(ajor) (d. 21 Haziran 1873, Londra - ö. 5 Şubat 1958, Londra, İngiltere), İngiliz roman ve deneme yazarı. Yapıtlarında doğal bir üslupla Londra'yı, denizi, tropik yöreleri ve savaşın yararsızlığını işlemiştir.

Londra'daki East End doklarında yetişti. Çocukluğundan başlayarak denizle ilgili her şeye yakınlık duydu. Gazeteci olarak çalıştığı yıllarda çeşitli yolculuklar yaptı. İlk kitabı olan *The Sea and the Jungle*'ı (1912; Deniz ve Cangıl), Amazon'a yaptığı geziden sonra yayımladı. Romanları arasında *Gallions Reach* (1927), *All Our Yesterdays* (1930; Bütün Dünlerimiz) ve *Morning Light* (1946; Sabah Işığı) sayılabilir. Gezi kitapları ise *London River* (1921; Londra Irmağı), *The Turn of the Tide* (1945; Yön Değişimi) ve *Malay Waters*'dır (1950; Malay Suları).

Tommaso (AQUINO'LU AZİZ), İtalyanca SAN TOMMASO D'AQUINO, lakabı DOCTOR ANGELICUS (Latincede "Tanrı Habercisi Bilgin") (d. 1224/25, Roccasecca, Aquino yakınları, Terra di Lavoro, Sicilya Krallığı - ö. 7 Mart 1274, Fossanova, Terracina yakınları, Latium, Papalık Devletleri; azizler listesine kabulü 18 Temmuz 1323, yortu günü 28 Ocak, eskiden 7 Mart), İtalyan Dominiken ilahiyatçı. Ortaçağ skolastik düşünürlerinin en önemlisi ve Katolik ilahiyatının sistemleştiricisi olarak kabul edilir. Babası Lombard, annesi Norman kökenliydi. Ailesinin tasarrufunda bulunan ve papa ile imparator arasında sürekli çekişme konusu olan küçük bir feodal malikânede doğdu. Küçük yaşta keşiş olarak yetiştirilmek üzere evinin yakınlarındaki Monte Cassino Manastırı'na gönderildi. Burada dokuz yıl eğitim gördükten sonra, imparatorun papaya aşırı bağlılıklarından dolayı keşişleri manastırdan uzaklaştırması üzerine ailesinin yanına dönmek zorunda kaldı. Ardından imparatorun yeni kurmuş olduğu Napoli Üniversitesi'ne gönderildi. Arapça ve Yunancadan çevrilen bilimsel ve felsefi yapıtları okuma fırsatını bulduğu bu ortamda yeni bir tarikat olan Dominikenlere katılmaya karar verdi. Böylece doğduğundan beri içinde yaşadığı feodal dünyanın ve yetiştiği tinsel manastır düzeninin dışına bir adım attı. Tarikatın yetkilileri tarafından hemen Paris'te görevlendirildiyse de kararına şiddetle karşı çıkan ailesinin girişimiyle yolda yakalandı.

Bir yıl ailesince gözaltında tutulan Tommaso kararında direterek 1245 sonbaharında Paris'te Saint-Jacques Manastırı'na gitti. Domikenlerin üniversite niteliğindeki büyük öğrenim merkezi olan bu kurumda (Paris Üniversitesi) Albertus Magnus'un öğrencisi oldu. Yaşamındaki bu büyük değişiklik yapıtlarına da yansıdı; Hıristiyanlığın ilk 12 yüzyılı boyunca Kilise Babaları'nın Hıristiyan öğretisine kattığı Platonculuğun karşısında yer alan bir Aristotelesçilik felsefi görüşlerinin temelini oluşturdu.

Tommaso Paris'e geldiğinde Arap düşüncesiyle Aristotelesçi düşüncenin yaygınlaşması dindar Hıristiyanlar arasında tepkilere yol açıyordu. Kilise yetkilileri gençleri baştan çıkardığı gerekçesiyle bu tür doğalcı ve usçu düşüncelere karşı savaş açmışlardı. Ama bu düşüncelerden korkmayan Tommaso, öğretmeni Albertus Magnus gibi Aristoteles'in yapıtlarını inceledi ve bunlar üzerine ders vermeye başladı. Hıristiyan dünyası ve ilahiyatçıları tarihte ilk kez bilimsel usçuluğun talepleri ile karşı karşıya gelmişti. Bu arada teknik gelişmeler kent yaşamına geçişi hızlandırıyor, yeni kuşaklar dünyevi yaşamı aşağılayan geleneksel anlayışa tepki gösteriyor, us aracılığıyla doğa güçlerine egemen olmaya çalışıyordu. Zihinsel etkinliği ön plana çıkaran yapısıyla Aristoteles felsefesi böyle bir ortamda çok sayıda yandaş buldu.

Tommaso 1248 yazında Albertus ile birlikte Paris'ten ayrılarak Köln'de Dominikenlerin kurduğu yeni fakültenin çalışmalarına katıldı. 1252'de Paris'e dönerek ilahiyat uzmanlığı sınavları için çalışmaya başladı. 1256 başında öğretmenlik yetkisini (*licentia docendi*) aldı ve hemen ardından bütün eğitim koşullarını yerine getirerek uzmanlığa hak kazandı. Böylece 1256'da Paris Üniversitesi'ne bağlı Dominiken okullarından birinde ilahiyat dersleri vermeye başladı.

1259'da ilahiyat danışmanı ve öğretmeni olarak *Curia Romana*'ya atandı. İtalya'da iki yıl Anagni'de, dört yıl da Papa IV. Urbanus ile birlikte Orvieto'da kaldı. 1265-67 arasında Roma'da Santa Sabina Manastırı'nda ders verdi. Daha sonra Papa IV. Clemens'in isteği üzerine Viterbo'daki *Curia Romana*'ya gitti. Kasım 1268'deyse ansızın Paris'e geri gönderildi ve orada kendini yeni ateşlenen şiddetli bir polemik içinde buldu.

Arap felsefesinin önemli temsilcilerinden İbn Rüşd'ün yapıtları Paris'te yeni yeni etkili oluyordu. Görüşleri, yorumları ve ussal düşünce yapısı 1266'dan sonra Paris Üniversitesi'nde yandaş bulmaya başladı. Tommaso ise Augustinusçu Aristoteles eleştirisi ile İbn Rüşd yanlıları arasında kararsız kaldı. Radikal İbn Rüşdcülük 1270'te mahkûm edildi, ama bu arada usun

özerkliğini savunan Tommaso'nun görüşleri de saygınlığını yitirdi. Tartışmalar sırasında ilahiyatın yöntemi özellikle sorgulandı. Tommaso usun işleyişinin inancın sınırları içinde kalabileceği, ama kendi yasalarına uyacağı görüşündeydi. Aristotelesçi anlamda ilahiyat (teoloji) bir "bilim"di; Tanrı tarafından açıklanan ve dolayısıyla kesin kabul edilen önermelerden us aracılığıyla çıkarsanan bilgiydi. İlahiyatçı inançtan yola çıkar, daha sonra usunu kullanarak sonuçlara varırdı. Filozofun tek dayanağı ise usun doğal ışığıydı. Tommaso ilahiyat konusunda böyle bir yaklaşımı benimseyen ya da en azından sistemli bir biçimde ortaya koyan ilk kişi oldu.

Tommaso'nun yapıtları üç gruba ayrılır: 1) Eski ve Yeni Ahit, Pierre Lombard'ın üniversitelerde kullanılan resmî ilahiyat kitabı *Sententiarum Libri IV* (1148-51; Hükümler, 4 Kitap) adlı yapıtı ve Aristoteles metinleri üzerine yorumlar; 2) tartışmalı konular ve bunlar üzerine görüşleri ve 3) *Summa contra gentiles* (İnançsızlara Karşı Yapıt) ve *Summa theologiae* (1265-73; İlahiyat Toplu Yapıtı) adlı iki büyük çalışma. Yapıtlarının edebî biçimi değerlendirilirken Tommaso'nun yöntem anlayışı göz önünde tutulmalıdır. Metinlerini destekleyici ve karşı kanıtlamalar biçiminde düzenlemesi de o dönemde üniversitelerde kullanılan eğitim sisteminin bir parçasıdır.

Tommaso'nun us ve inanç konusundaki görüşleri mantıksal olarak doğa gerçekliklerindeki temel tutarlılığın da kabul edilmesini gerektiriyordu. Doğanın kendine özgü zorunlu yasaları vardı; bu olgunun kabul edilmesi, belli bir *logos*'a (us) uygun bir bilimin oluşturulmasına olanak verecekti. Her şeyi gölgeleyen bir doğaüstü dünya insanın hayal gücünü bulanıklaştırmıştı. Dindışı gerçekliği keşfedilen doğa dindeki yerini almalı ve daha uçsu yollardan insanı Tanrı'ya ulaştırmalıydı.

Bu durumda Aristoteles'in *Physike*'sinin (Fizik) üniversite programına alınması yalnızca akademik meraktan kaynaklanmıyordu. Aynı dönemde Bologna Üniversitesi'nde de Roma hukuku yeniden ele alınıyor, doğal hukuk çözümlemelerine gidilerek hukukçulara kilise ilahiyatına karşı kullanabilecekleri bir silah veriliyordu. Bu güçlü akım karşısında geleneklere bağlı ilahiyatçılar özgürlüğü yok edeceği, kişisel sorumluluğu ortadan kaldıracağı ve ilahi takdir inancını sarsacağı gerekçesiyle her türlü belirlenimci felsefeyi reddettiler. Tommaso ise insan özgürlüğünün ussal bir görüş olarak savunulabileceğini, ama doğada belirlenimlerin bulunduğunun da kabul edilmesi gerektiğini ileri sürdü. İlahi takdir konusunda sürekli bir yaratılıştan söz etti; yaratılanın yaratıcıya bağımlılığının doğal düzenin gerçekliğini gösterdiğini savundu. Tanrı yarattığı her şeyi harekete geçirirdi, ama evrendeki bu yüce yönetimi yaratıcı ilahi takdirin yasalarına uygundu ve ilahi takdire göre her varlık kendi doğasına uygun davranacaktı. Bu özerklik en yetkin biçimine ussal yaratıkta ulaşmıştı; insan kendi düşünsel, fiziksel ve iradi varoluşunda kendi hareketini belirlerdi. İnsanın özgürlüğü Tanrı ile ilişkisi içinde yok olmaz, tersine temelini bu ilişkide bulurdu.

Tommaso 1272'de Paskalya zamanı İtalya'ya dönerek Napoli Üniversitesi'nde bir Dominiken fakülte kurmaya girişti ve Ekim 1272'de üniversitede derslere başladı. Döneminin yaygın ruh-beden tartışmasına katılarak ruhun bedenin biçimi olduğunu savunan Aristotelesçi kavramlardan yararlandı. Böylece insanın maddesinin beden, biçiminin ise ruh olduğunu ileri sürdü.

Ocak 1274'te Papa X. Gregorius'un çağrısı üzerine II. Lyon Konsili'ne giden Tommaso yolda hastalandı. Cistercium tarikatına ait Fossanova Manastırı'nda yolculuğuna ara verdi ve burada öldü. 1277'de Paris'te kilisenin en yüksek yargı organının mahkûm ettiği 219 önermenin 12'si Tommaso'nundu.

Öteki önemli yapıtları arasında, *De potentia Dei* (1259-68; Tanrı'nın Gücü Üzerine), *De virtutibus* (1269-72; Erdemler Üzerine), *De ente et essentia* (1256'dan önce; Varlık ve Öz Üzerine), *Quaestiones disputatae* (1256-73; Tartışmalı Sorular) sayılabilir.

Tommasoculuk, Aquino'lu Aziz Tommaso'nun öğretisine dayanan felsefe ve ilahiyat görüşü. Çeşitli eleştirel yorumlar ve bazı eklemelerle sonraki yüzyıllarda geliştirilmiştir.

Tommaso'nun bireycilik, meleklerin konumu, insanın doğası ve dünyanın birliği ile ilgili görüşleri 1277'de Paris'te Piskopos Etienne Tempier ve Oxford'da Başpiskopos Robert Kilwardby tarafından lanetlenen tezler arasında yer aldı. Asıl hedef ise Hıristiyanlığın açıklanması için Aristoteles'in kavramlarının ve onun Arap yorumcularının görüşlerinin kullanılmasıydı. 13. yüzyılın sonlarından başlayarak, Tommaso'nun metinleri üzerinde, özellikle de insanın tözsel varlığının birliği ve öz ile varlık ayrımı gibi görüşleri üzerine yoğun bir "düzelti" edebiyatı gelişti. Bazı Tommasocular iyice ileri giderek öz ile varlığı tümüyle birbirinden ayrı olarak ele aldılar ve tözsel varlık ile var olma arasındaki birleştirici ilişkiyi göz ardı ettiler. Böylece de Tommaso'nun görüşlerinin anlamı yitirildi.

Tommaso'yu kendi metinlerine dönerek yorumlama eğilimi ancak, Dominiken tarikatının onun öğretisini benimsemesinden, Papa XXII. Johannes'in 1323'te onu azizler listesine almasından ve özellikle de Trento Konsili'nde (1545-63) öğretisine ayrı bir yer verilmesinden sonra güçlendi. 1400-1650 arasında bir grup yorumcu Tommaso'nun yapıtlarını doğrudan ele aldı. Bunların başında Dominiken Jean Capréolus ve Kardinal Gaetano geliyordu. *Summa contra gentiles* (İnançsızlara Karşı Yapıt) üzerine klasik sayılan yorumun yazarı Dominiken Francesco Sylvestri, yapıtın inanç ile felsefe arasındaki ilişkiyi ortaya koyması, bireyi ön plana çıkarması ve Tanrı'nın arzusunun anlamını belirlemesi bakımından önemini belirtti. Ama Rönesans'la birlikte felsefe ve ilahiyat sorunlarının ayrı ayrı ele alınması ve üniversite eğitiminin baskısıyla Tommaso'nun yapıtlarına yorumsal yaklaşımın önemi azaldı. Dominiken Juan de Santo Tomas *Cursus Philosophicus* (1632-36, 9 cilt; Felsefe Dersi) ve *Cursus Theologicus* (1637-44, 7 cilt; İlahiyat Dersi) adlı iki ayrı yapıt ortaya koyarak Tommasocu düşünceye yeni bir boyut getirdi.

17. ve 18. yüzyıl boyunca Tommasocu düşünce, özellikle Dominikenlerin felsefe ve ilahiyat derslerinde ya da kitaplarında ele alındı, ama önemli bir gelişme göstermedi. Özgün Tommasoculuğa İtalya'da Vincent Buzzetti'nin (1777-1824) çalışmasıyla dönüldü. 1850'lerde Luigi Taparelli d'Azeglio, Matteo Liberatore ve Joseph Kleutgen gibi Cizvit yazarlar bu akımın canlandırılmasında etkili oldu. 20. yüzyıl Tommasocuları iki önemli görevi üstlenerek Tommaso'nun öğretisinin ortaçağ bağlamı içinde tarihsel olarak araştırılmasına ve bu öğretinin çağdaş sorunlar açısından yeniden oluşturulmasına yöneldiler. Bu akımın öncüleri Pierre Mandonnet ve Martin Grabmann adlı iki tarihçiydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Tommasocular kabul edilebilir bir bilim felsefesi geliştirmek, insan üzerine yapılan olgusal ve psikolojik bulguları hesaba katmak ve varoluşçuluk ile doğalcılığın ontolojik temellerini değerlendirmek gibi sorunlarla karşılaştılar.

tomografi, X ışınlarını vücudun herhangi bir düzleminde odaklayarak vücuttaki derin dokuları net olarak görüntüleyebilmeyi sağlayan radyoloji tekniği. Başka organların arkasında kalan ya da sınırları yeterince belirgin olmadığından konvansiyonel radyoloji teknikleriyle saptanamayan yumuşak dokular bu yöntemle kolayca görüntü haline getirilebilir.

En basit yöntem olan çizgisel tomografide X ışını lambası (röntgen lambası) tek bir doğrultuda düz çizgi üzerinde, film ise öbür doğrultuda hareket eder. Bu sırada X ışını lambası ışınım yaymayı sürdürdüğünden vücudun incelenen bölümündeki yapıların çoğu hareket nedeniyle flu çıkar; yalnız lamba ile film arasındaki çizginin merkez noktasıyla çakışan düzlemdeki yapılar odaklanabilir ve net görülür. Çok doğrultulu tomografi olarak bilinen daha karmaşık bir yöntemde film ve X ışını lambası dairesel ya da elips biçimli hareketler yaparken oluşan görüntü daha nettir. Lamba ve film eşzamanlı olarak hareket ettiği sürece odak düzlemindeki yapıların net görüntüsü alınabilir. Bu teknik böbrekler ve hemen aynı yoğunluğa sahip dokular tarafından çevrelendiği için öbür X ışını tekniklerivle ayırt edilemeyen başka karın organlarıyla kulakta görece yoğun şakak kemiğiyle çevrili olan küçük kemikler ve öbür yapıların incelenmesi için kullanılır.

1970'lerde İngiliz Godfrey Hounsfield ve ABD'li Allen Cormack tarafından geliştirilen bilgisayarlı tomografi ya da bilgisayarlı eksenel tomografi daha da karmaşık bir tekniktir. Tanı koymak amacıyla yaygın olarak kullanılan bu teknikte ince bir X ışını demeti vücudun bir bölümünün üzerinden geçerken görüntü film üzerinde değil, bir ışınım detektörünce (algılayıcı) elektrik darbeleri halinde kaydedilir. Bu taramalar sonucunda toplanan veriler, ışınım soğurma görüntülerinden yararlanarak dokuların binlerce noktadaki yoğunluğunu belirleyen bir bilgisayarca bütünleştirilir. Yoğunluk değerleri bir ekranda değişik parlaklık dereceleri olarak belirirken incelenen organın kesiti ayrıntılı olarak görüntülenmiş olur.

Tomonaga Siniçiro (d. 31 Mart 1906, Kyoto - ö. 8 Temmuz 1979, Tokyo, Japonya), kuvantum elektrodinamiği kuramının özel görelilik kuramı ile tümüyle tutarlı hale getirmeye yönelik çalışmalarıyla 1965 Nobel Fizik Ödülü'nü ABD'li fizikçiler Richard P. Feynman ve Julian S. Schwinger ile paylaşan Japon fizikçi.

1941'de Bunrika Üniversitesi'nde (sonradan Tokyo Eğitim Üniversitesi) fizik profesörü olan Tomonaga, kuvantum elektrodinamiği(*) konusundaki çalışmalarına da aynı yıl başladı. II. Dünya Savaşı nedeniyle Batı bilim çevrelerinden tümüyle soyutlanmış olarak çalıştı ve elde ettiği sonuçları 1943'te yayımladı. Tomonaga'nın bulguları Batı'da ancak savaştan sonra, 1947'de fark edildi. Aynı yıl Feynman ve Schwinger de bu konudaki bulgularını yayımlamışlardı. Birbirlerinden bağımsız çalışan bu üç fizikçinin farklı yaklaşımlardan yola çıkarak aynı sonuca vardıkları ve eski kuramın tutarsızlıklarını çok büyük değişiklikler getirmeksizin ortadan kaldırmayı başardıkları anlaşıldı.

1956-62 arasında Tokyo Eğitim Üniversitesi rektörlüğünü yürüten Tomonaga, 1963'te Japonya Bilim Konseyi'nin başkanlığına getirildi. Bütün yaşamı boyunca nükleer silahların yayılmasına karşı etkin bir savaşım yürüten Tomonaga, nükleer enerjinin barışçıl amçalara yönelik kullanımını savundu. İngilizceye çevrilmiş olan yapıtları arasında en önemlileri *Quantum Mechanics* (1962; Kuvantum Mekaniği) ile Nobel Ödülü konuşmasını içeren *Development of Quantum Electrodynamics: Personal Recollections*'dır (1966; Kuvantum Elektrodinamiğinin Gelişimi: Kişisel Anılar).

Tompion, Thomas (v. 25 Temmuz 1639, Northill, Bedfordshire - ö. 20 Kasım 1713, Londra, İngiltere) özellikle saat yapımı alanındaki yenilikleriyle tanınan, döneminin en ünlü İngiliz saat yapımcısı.

1664'e değin demircilik yaptığı sanılan Tompion, aynı yıl Londra'da bir saat yapımcısının yanında çalışmaya başladı. 1671'de Clockmakers' Company'ye girdi. 1676'da Greenwich Kraliyet Gözlemevi'nde saat yapımcılığına getirildi. 1704'te usta oldu.

Buluşlarıyla gelişkin saat mekanizmalarına önemli katkılarda bulunan deneysel fizikçi Robert Hooke ve Edward Barlow ile birlikte çalışan Tompion, Hooke'un buluşundan yararlanarak ilk zemberekli İngiliz saatlerinden birini yaptı (1675). 1695'de Barlow ve William Houghton ile birlikte saatlerde yatay çark kullanımını olanaklı kılan silindirik eşapmanın patentini aldı. Bu buluş ilk yassı saatlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Tompion ayrıca Barlow ile birlikte, saatin yanlarında bulunan iki parçaya basıldığında en yakın saat başını ya da çeyrek saati duyuran ilk çalar saat örneğini geliştirdi.

Tompion sarkaçlı saatlerde mekanizmaya zarar vermeden saatin taşınmasını olanaklı kılan ve ayarlamayı kolaylaştıran yenilikler de yaptı. Bir yıl boyunca yeniden kurulmadan çalışabilen çok sayıda saat yaptı ve biri Kral III. William için olmak üzere güneş saatleri ve barometreler üretti.

tomruk, Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ceza yöntemi.

Osmanlı yargı belgelerinde sıkça söz edilen tomruk cezasında hükümlü 4-5 m boyunda, 30-40 cm çapında, ağır ve sürüklenmesi çok zor bir ağaç kütüğüne bağlanarak zindanda tutulurdu. Hükümlünün ayak bilekleri kütük üstündeki halkalara yerleştirilip sıkıştırılırdı. Bazı tomruklar hükümlünün boynuna geçirilecek biçimdeydi. Hükümlü ayrıca ayaklarından zincirle bağlanırdı. Bazen sanıklar kadı önüne çıkarılmadan önce tomruğa vurularak itirafa zorlanırdı. Bu yöntem daha çok ayaklanmacılar, siyasal suçlular ve suikastçılar için uygulanırdı.

Osmanlı Devleti'nin özellikle merkezden uzak, başkaldırıların sıkça görüldüğü eyaletlerinde, paşa saraylarının tutukevlerinde tomruk cezasına çok sık başvurulurdu. Bu nedenle bu tür cezaevlerine de genellikle tomruk ya da tomrukhane adı verilirdi. İstanbul'da, Bâbıâli'nin karşısında kolluk kuvvetlerine ayrılan binada da bir tomruk dairesi, başında da tomruk ağası sanını taşıyan bir amir vardı. Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra Bâbıâli'deki tomruk dairesi Sultanahmet'e taşındı, adı da Tevkifhane Müdüriyeti oldu. Tomruk cezası uygulaması aynı dönemde kaldırıldı.

Tomruk, Mahir (d. 1885, İstanbul - ö. 1954, İstanbul), özellikle gerçekçi büst çalışmalarıyla tanınan heykelci.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Oskan (Ervant) Efendi ile İhsan Özsoy'un öğrencisi oldu. Okulu bitirdikten sonra Almanya'ya giderek Münih Güzel Sanatlar Akademisi'nde heykel çalışmalarına katıldı. 1924'te Türkiye'ye döndü; 1927'de modelaj öğretmeni olarak akademiye girdi 1933'te de heykel atölyesi öğretmenliğine getirildi, bu görevini 1948'de emekli olana değin sürdürdü.

Tomruk'un özellikle hareketsiz, durgun yapıtlarında Yunan heykellerinin ve Fransız heykelci Aristide Maillol'nun etkileri sezilir. Bugün hepsi İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan "Mimar Egli'nin Başı" (1933), "Annesinin Başı" ve "Fazıl Tomruk'un Başı" gibi birçok büstünde gerçekçi bir anlatım egemendir.

Tomsk, Rusya Federasyonu'nun orta kesiminde yönetim birimi (*oblast*) Obi Irmağı havzasının orta kesiminde yer alır. Yüzölçümü 316.900 km²'dir. Alçak düzlüklerden oluşan bölge toprakları yalnızca yönetim merkezi Tomsk'un yakınlarında biraz yükselir. Bölge hemen tümüyle tayga ya da iğneyapraklı ormanlarla kaplıdır. Sert kara iklimi ve bataklıklar tarımı engellediğinden ekili alanlar bölge topraklarının yalnızca yüzde 7'sini oluşturur ve büyük bölümü güneydoğuda yer alır. Başlıca tarımsal ürünler çavdar, yulaf ve patatestir. Ayrıca bir miktar buğday ve mısır da yetiştirilir; keten üretimi de gitgide önem kazanmaktadır. Yönetim biriminin büyük kesiminde temel ekonomik uğraş kereste ticaretiktir. Kuzeydeki ormanlık bölgede kürk avcılığı ve balıkçılık yapılır. Kentsel nüfusun yaklaşık dörtte üçü Tomsk kentinde yaşar. Sanayi de Tomsk'ta yoğunlaşmıştır. Yönetim birimindeki öteki kentler küçüktür. 1980'lerin başlarında bölgede petrol ve doğal gaz çıkarılmaya başlamıştır. Nüfus (1991 tah.) 1.011.700.

Tomsk, Rusya Federasyonu'nun orta kesimindeki Tomsk yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Tom Irmağının kıyısında, bu ırmağın Obi ile birleştiği noktanın yukarısında yer alır. Irmak üzerindeki güvenliği sağlamak amacıyla 1604'te bir kale olarak kuruldu. Zamanla bölgesel yönetim merkezi olarak gelişti. Eskiden Sibirya'nın geniş toprakları için bir odak noktası oluşturuyordu. Günümüzde Trans-Sibirya Demiryolu'nun Obi'yi aştığı yerde bulunan Novosibirsk'in gölgesinde kalmıştır. Kentte mil yatağı, elektrik donanımı, kibrit, mobilya, kalem, çeşitli boyalar ve ayakkabı üretilir. Sibirya'nın ilk üniversitesi 1888'de kentte kurulmuştur. 1900'de kurulan teknoloji enstitüsünün yanı sıra, bir eğitim enstitüsü ile çeşitli yüksekokullar vardır. Nüfus (1991 tah.) 506.600.

tomsonit, zeolitler ailesinden, natrolite benzer ender bir mineral. *Ayrıca bak.* natrolit.

tomurcuklanan bakteriler, tomurcuklanma yoluyla çoğalan bir grup bakterinin ortak adı. Yaygın olarak toprakta ve sulu ortamlarda yaşayan bu bakterilerin en belirgin temsilcisi *Hyphomicrobium* cinsidir. Hücrenin uçlarında gelişen ipliksi çıkıntıların ucundan çıkan tomurcuklar olgun hücrelere dönüşür ve ana hücreden hemen ayrılır. *Hyphomonas*, *Pasteuria* ve *Planctomyces*'te bu üreme biçimi görülür. Sapları olduğu halde ikiye bölünme yoluyla üreyen *Caulobacter* ve *Gallionella* da bu grupta incelenir.

tomurcuklanma, biyolojide, ana canlının üreyimli bölgelerinden yeni bir bireyin gelişmesiyle ortaya çıkan eşeysiz üreme biçimi. Bazı türlerde tomurcuklar vücudun her yerinden gelişebilirken çoğu canlıda tomurcuklanma özelleşmiş bölgelerle sınırlıdır. Tomurcuklanan sitoplazma ya da hücrenin içindeki ilk oluşum, sonunda ana bireye eş yapı ve biçimdeki bir canlıya dönüşür. Yeni bireyler ayrılarak yaşamlarını bağımsız biçimde sürdürebilecekleri gibi ana canlıya yapışık kalabilir ve gruplaşma ya da koloni oluşturabilirler. Tomurcuklanma özellikle bazı tekhücrelilerde (örn. bazı bakteriler, mayalar ve protozoalar) görülür. Bununla birlikte bazı daha üstün yapılı hayvanlarda da (örn. knidlilerden bazı türler) tomurcuklanma yoluyla düzenli olarak üremeye rastlanır.

ton *bak.* titrem

ton, ağırlık birimi. Metre sisteminde kullanılan ve aynı adı taşıyan öteki birimlerden ayırt etmek için metrik ton olarak adlandırılan ton, 1.000 kilograma (daha doğru deyişle, 1.000 kilogram-kuvvete) eşittir. *Avoir dupois* sisteminde ise, ton, ABD'de 2.000 libreye (907,18 kg), İngiltere'de ise 2.240 libreye (1.016,05 kg) eşit ağırlık birimidir. 2.000 librelik ton *short ton* (eksik ton) 2.240 librelik ton ise *long ton* (artık ton) olarak adlandırılır. Ton terimi İngilizcede büyük şarap fıçısı anlamına gelen *tun* ve fıçının yuvarlanırken çıkardığı sesi betimleyen Fransızca *tonnerre* (gökgürültüsü) sözcüklerinden gelmedir. Önceleri herhangi bir büyük ağırlık için kullanılan ton terimi sonradan 20 *hundredweight*'in eşiti olarak tanımlanmıştır.

ton, akustikte, titreşimlerinin düzenliliği ile ayırt edilen ses. Basit bir tonun gürlüğü değişebilir, ama yalnızca tek bir frekansı vardır. Bileşik bir ton ise iki ya da daha fazla basit tondan oluşur. Bu basit tonlara armonikler ya da bölümsel (kısmi) sesler adı verilir. Bölümsel seslerden frekansı en düşük olana temel ton denir; öburleri ise üst bölümsel sesler olarak adlandırılır. Armonik seslerin frekansları temel ses frekansının tam (örn. 2, 3, 4, vb) katlarıdır. Bu durumda temel sesin kendisi birinci armonik, katları ise ikinci, üçüncü, dördüncü armonikler olarak adlandırılır. Armonik seslerin birlikte duyulması hoşa giden bir etki yaratır. Bu bileşik sese bu nedenle müzik sesi ya da müzikal ton denir.

Ton Duc Thang (d. 19 Ağustos 1888, Long Xuyen ili, Vietnam - ö. 30 Mart 1980, Hanoi, Vietnam), Vietnamlı komünist önder. 1969'da Ho Şi Minh'in yerine Vietnam Demokratik Cumhuriyeti cumhurbaşkanı, 1976'dan sonra da Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olmuştur.

Gençliğinde komünist düşünceyi benimsedi. 1912'de Fransız Deniz Kuvvetleri'ne girdi; 1918-19'da görevli olduğu "Waldeck-Rousseau" adlı savaş gemisi Sovyet Devrimi'ni bastırma girişimine katılınca gemiyle Bolşeviklerin safına geçmesi amacıyla düzenlenen, ama başarısızlıkla sonuçlanan isyanda yer aldı. 1925'te Fransa'nın Çin'deki devrimci gelişmeye müdahalesini protesto için grevler düzenledi. Bu eylemlerinden dolayı, 1929'da Fransızlar tarafından Vietnam'ın güney kıyıları açığındaki Poulo Condore (bugün Con Son) Adasında hapsedildi; 1945'e değin orada kaldı.

Ton Duc Thang Ağustos 1945 devriminin ardından iktidara gelen Ho Şi Minh'in önderliğindeki Viet-Minh (Vietnam'ın Bağımsızlığı İçin Devrimci Birlik) hareketi içinde önemli görevler üstlendi. Devrimci yönetimin oluşturduğu Ulusal Meclis'in daimi komitesinin başkanlığını yaptı. 1946-54 arasında Çinhindi'nde Fransa'ya karşı direnişte Lien Viet'in (Ulusal Halk Cephesi) başkanlığını yürüttü. 1954'te Kuzey Vietnam'ı Viet Minh'in denetimine bırakan

Cenevre Konferansı'nın ardından, Lien Viet ile Viet Minh'in işlevlerini üstlenen Mat-tran To-Quock'un (Anavatan Cephesi) başkanlığına getirildi. Bu örgüt aracılığıyla Kuzey Vietnam'ın Güney Vietnam halkı üzerindeki etkisini artırmaya çalıştı.

1960'ta Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı yardımcısı oldu. 1967'de Lenin Barış Ödülü'ne değer görüldü.

ton karışımı, BİLEŞİM TONU, BİLEŞKE TONU ya da TARTİNİ TONU olarak da bilinir, müzik akustiğinde aynı zamanda seslendirilen iki müzik tonunun iç kulakta ürettiği zayıf ton. Bir dış ses kaynağının değil de, kulağın kendisinin oluşturduğu bu tür tonlar bazen öznel (sübjektif) tonlar olarak da tanımlanır. Öznel tonlar iki türdür: Fark tonları (diferansiyel) (*F*) ve toplam tonlar (*T*). Birincisi iki sesin frekanslarının farkından, ikincisi de iki sesin frekanslarının toplamından oluşur. En yaygın işitilen tonlar, özgün seslerin altına rastlayan fark tonlarıdır. Bu tonları ünlü kemancı ve besteci Tartini (1692-1770) bulmuştu. Tartini bu "üçüncü ton"u kemanda çift basmada (çift stope) ortaya çıkan hatalı entonasyonları düzeltmenin en iyi yolu sayıyordu.

Ton karışımları, frekanslarının farkı 50 hertz ya da daha fazla olan iki arı tonun (bölümsel titreşimleri, dolayısıyla da armonik sesleri bulunmayan basit armonik ses dalgalarının ürettiği ton) yeterli bir şiddette aynı anda seslendirildiği zaman işitilir. Daha başka ve karmaşık dalga biçimleri de (örn. şarkı söyleyenlerin sesleri) bazen buna benzer tonlar oluşturur.

Bunun benzeri öznel bir olgu da işitsel armonik seslerdir. Bu tonlar kulağın tek bir arı tonu çarpıtmasından oluşur. Çarpıtmalar kulakta özgün frekansların katlarına (2f, 3f, 4f,...) uygun düşen frekanslar oluşturur ve bunun sonucu işitsel armonikler kulağın dışında üretilen armoniklerle aynı sesi verir.

tonadilla, İspanya'da 18. yüzyılda son derece popüler olan, kısa, yergili müzikal güldürü. Sözcük olarak, İspanyolcada bir tür şarkı anlamına gelen *tonada*'nın küçültülmüş biçimidir. Önceleri başka kısa sahne oyunlarının arasında söylenen bir şarkı biçimindeydi. Bu oyunlardaki birkaç karakterin diyalogları *tonadilla* biçiminde yazılıyordu. Bunlar giderek 10-20 dakika kadar süren bağımsız parçalar oldular ve *tonadilla* kendi başına bir tür haline dönüştü. Kişileri günlük yaşamdan alınan *tonadilla*'nın içinde popüler şarkılara, halk müziğine ve dansa da yer veriliyordu. *Tonadilla* İspanya'ya özgü bir tür müzikli oyun olan *zarzuela*'nın gelişimini de etkiledi.

tonaj, bir geminin yük taşımaya elverişli kapalı yerlerinin hacmi ya da toplam taşıma kapasitesi.

Gros tonaj geminin açık alanlarının toplam kapasiteden çıkarılması yoluyla hesaplanır; buna göre geminin ana güverte altındaki dip ambar, gladura, daimi kapalı bölümler, yük ve erzak bölümleri, yolcu ve mürettebat bölmeleri, ambar ağzı yüksekliklerini kapsayan tüm yerlerin hacmi gros tonaj olarak belirlenir. Gros tonaj, 100 feet küplük register tonu cinsinden ifade edilir; metre sisteminde bu 2,83 m^3'e karşılık gelir. Liman hizmetleri için ödenecek resimlerde ya da kanal geçiş ücretlerinde gros tonaj temel alınır.

Net tonaj geminin gros tonajından, yaşama ve seyir yerleri, portuç, safra ve tatlı su tankları, tankerlerde pompa dairesi, donki ve kazan daireleri, yürütücü yerler ve yelken mağazası gibi hacimler çıkarıldıktan sonra elde edilen tonaj değeri, bir başka deyişle gemiye kazanç sağlamakta kullanılan kapalı yerlerin hacmidir.

Dedveyt tonaj (hamule tonajı) geminin yük, yakıt, mürettebat, yolcu, erzak ve tatlı su (kazan suyu dahil) gibi bütün yüklerinin toplam ölçüsüdür. 2.240 librelik *long ton* (artık ton) cinsinden ifade edilir, metre sisteminde bu 1.016 kg'ye karşılık gelir.

Deplasman tonajı bir geminin belirli bir durumda yüzerken taşırmış olduğu suyun miktarıdır. Bu değer ton ya da m^3 olarak ifade edilebilir. Geminin ve içindekilerin ağırlığı ton cinsinden; geminin su hattının aşağısında kalan bölümünün hacmi ise m^3 cinsinden belirtilir.

tonalite, TON olarak da bilinir, müzikte majör ve minör dizilere ve bu dizilerin oluşturduğu armonik denge sistemine verilen ad. Daha geniş anlamıyla kompozisyonların bir merkezi ses (eksen sesi ya da tonik) çevresinde düzenlenmesine de tonalite denir. İkinci anlamıyla tonalite, Batılı olsun olmasın, bir sesin merkezi bir eksen oluşturduğu (ve bütün öbür seslerin bu eksenin çekim gücüne bağlı olarak yer aldığı), sonunda da eksen sesinde bittiği her türlü müzikte vardır. Bu geniş anlamıyla, majör ve minör müzik ile her türlü modal (makamsal) müzik de aynı kavram içine girer. Örneğin *Fa* majör de, Doria modu da, hüseyni makamı da tonalite içindedir. Ayrıca bir parça bilinen hiçbir dizi sistemi içinde yer almadan örneğin *mi* tonunda olabilir. Bu anlatım, parçanın majör ya da minör tonda olmadığını, ama melodiyi oluşturan seslerin *mi* sesine göre düzenlendiğini ve bu sesle biten bir başka dizide oluştuğunu gösterir. Bununla birlikte tonalite sözcüğü bir eksen çevresinde düzenlenmiş geniş müzik yelpazesi (tonal ve modal olmak üzere) ikiye ayrılarak, yalnızca majör-minör sistemi için kullanılır.

Majör ve minör, gerçekte öteden beri kullanılagelen iki modun armonik bir denge içine oturtulmuş biçimidir. Buna göre beş tam ve iki yarım tondan oluşan 7 ses birbirlerine belirli bir çekim gücüyle bağlanmıştır. Dizinin temel sesi olan ve bütün seslerin merkezini oluşturan birinci derece, eksen (tonik) adını alır ve bir bitiş, karara varış, rahatlayış duygusu uyandırır. Öteki sesler parçanın içindeki işlevlerine göre eksene daha az ya da daha çok çekilirler. Bütün sesler dönüp dolaşarak sonunda eksene ulaşma eğilimi içinde bulunur. Bu çekim gücü, eksenle öteki sesler arasında belirli bir gerilim oluşturur. Aynı biçimde dizinin dördüncü ve beşinci derecelerine çıkan altçeken (subdominant) ve çeken (dominant) akorları ile birinci derecedeki eksen akoru arasında da bir çekim ve gerilim vardır. Bu çekim gücünün, yani gerilim ve rahata eriş duygusunun belirli bir denge içinde sunulması tonalitenin temel özelliğini oluşturur. Kullanılan diziye yabancı olan öteki seslerle (alterasyon) başka tonalitelere geçişler (modülasyon) bile bu dengeye uyacak ve onu kuvvetlendirecek biçimde düzenlenir. Tonalitenin yapısında var olan bu karşıtlık ve gerilim potansiyeli, sonat gibi 19. yüzyıl müzik formlarının temelini oluşturmuştur.

Yaklaşık 1650'den 1900'lere değin Batı müziğinin büyük bölümü tonaliteye dayanmaktaydı. 20. yüzyılda, özellikle Batı müziğinin birçok bestecisi tonalite anlayışını terk etmiş, herhangi bir eksene göre düzenlenmiş, aralarında çekim gücü bulunmayan sesleri kullanarak atonal yapıtlar bestelemiştir. Bununla birlikte tonalite bugün bazı müzikli oyun ve müzikallerde, hafif müzik ve pop müzikte, bir ölçüde de cazda yaygın olarak kullanılmaktadır.

tonalite işareti, ARMATÜR olarak da bilinir, bir müzik parçasının tonalitesini belirtmek için portenin başına anahtardan sonra konan diyez ve bemol işaretlerinin her biri. Portede diyez ya da bemolün konduğu çizgi ya da aralık, hangi oktavda bulunursa bulunsun, etkilenecek olan notayı gösterir. Tonalite işareti parçanın majör ya da minör olduğunu göstermez. Örneğin hem *sol* majör, hem *mi* minör tonunda bir *fa* diyez vardır ve bu iki ton da aynı tonalite işaretiyle gösterilir. Tonalite işaretinin bulunmaması, o parçanın *do* majör ya da *la* minör tonunda ya da tonsuz olduğunu gösterir (*bak.* atonal müzik).

Tonalite işareti bir notada her portenin başında yinelenir. Geçici olarak başka tonlara geçişlerde (modülasyon) tonalite işareti değişmez, araya konan diyez ve bemollerle gösterilir. Ancak farklı bir tonda olan uzun bir bölüm bir tonalite işaretiyle gösterilir ve çift ölçü çizgisiyle ayrılır. Toplam 15 tonalite işareti vardır. *Ayrıca bak.* değiştirme işaretleri.

tonalpohualli, Maya, Mikstek ve Aztek gibi birçok eski Mezo Amerika (Meksika, Orta Amerika ve Batı Hint Adaları) kültürüne özgü 260 günlük kutsal takvim. Klasik öncesi dönemde (İS y. 100'den önce) Monte Albán (Oaxaca) ve Veracruz (Olmek) kültürlerinde de kullanılan takvim, bazı dinsel ayin günlerini belirliyor ve kâhinlere yol gösteriyordu. Sistem 1'den 13'e kadar sıralanan sayıların her birinin yanında 20 gün adının yer almasına dayanıyordu: 1 Timsah, 2 Rüzgâr... 13 Kamış, 1 Jaguar vb. Böylece her ad ve sayı 260 (20×13) günde yalnız bir kez yan yana geliyordu. Bu çevrim Mikse (Oaxaca) ve Maya halkları tarafından hâlâ kullanılmaktadır.

Tonatiuh, Mezo Amerika (Meksika, Orta Amerika ve Batı Hint Adaları) dininde, beşinci ve son dönemi temsil eden Nahua güneş tanrısı (Beşinci Güneş). Nahua halklarına ait mitolojilerin çoğunda, Tonatiuh

Tonatiuh, bir Aztek kabartmasından ayrıntı
Henri Stierlin

döneminden önce, her biri yıkımla sonuçlanan dört dönem geçirilmişti. Tonatiuh (Ollin Tonatiuh) Güneş'in doğuşu ve batışı sırasında görülen kartalla, Aztek dininde de Huitzilopochtli ile ilişkilendirildi. Genellikle renkli bir disk olarak betimlenirdi. En iyi bilinen tasvirinde Aztek takviminin ortasında, kartalınkine benzeyen pençeleri arasında insan yürekleri tutar biçimde gösterilir.

tonbalığı *bak.* orkinos

Tonbridge-Malling, İngiltere'de, Kent iline (*county*) bağlı ilçe (*district*). Londra'nın güneydoğusunda, Medway Irmağı üzerinde yer alır. Yüzölçümü 240 km²'dir. İlçenin büyük bölümü Londra'da çalışanlar için konut alanıdır. Güney ucunda yer alan eski pazar kenti Tonbridge ana kentsel alanı oluşturur. Nüfus (1983 tah.) 99.300.

Tondern danteli, 19. yüzyılın başlarında Danimarka'da Tondern'de (bugün Tønder) üretilmiş mekik danteli. *Ayrıca bak.* dantel.

tondo (İtalyancada "yuvarlak"), daire biçimindeki resimlere, kabartmalara, levhalara ya da duvar resimlerine verilen ad. 15. yüzyılda İtalya'da çok yaygın olan *tondo*, duvarların içine yapılan mezarlarda kullanılan Madonna ve Çocuk İsa gibi konulu yuvarlak kabartmalardan türemişti. Luca Della Robbia 15. yüzyıl ortalarında yaptığı

"Narlı Madonna", Sandro Botticelli'nin bir pano çalışması, y. 1487; Uffizi Galerisi, Floransa
SCALA—Art Resource/EB Inc

pişmiş topraktan (*terra-cotta*), üstü sırlı, daire biçimli kabartmalarla bu türün gelişmesinde rol oynadı. Sandro Botticelli, bugün her ikisi de Uffizi Galerisi'nde (Floransa) bulunan "Şükran İlahisi Madonnası" ve "Narlı Madonna" gibi bir dizi *tondo* yaptı. Michelangelo'nun da 1503-05 arasında yaptığı "Kutsal Aile" ("Doni Toda", Uffizi Galerisi, Floransa) adlı resim *tondo* biçimindeydi.

Tondou Platosu, Orta Afrika Cumhuriyeti'nin doğusunda, Sudan sınırı yakınlarında plato bölgesi. Yüksekliği genellikle 800-1.000 m arasında değişen plato, kuzeydoğudaki Ngouo Dağında 1.055 m'ye ulaşır. Ubangi (Oubangui) Irmağının bir kolu olan Kotto Irmağı, Tondou Platosunu kuzeydeki Mongo (Bongo) Dağlarından ayırır. Güneyde Yukarı Ubangi Irmağı kıyılarında alçak düzlükler uzanır. Orta Afrika Cumhuriyeti ve Sudan arasındaki sınırın büyük bir bölümünü çizen Kongo (Zaire)-Nil su bölümü çizgisi platonun doğu ucundan geçer.

Platonun savanlarla örtülü tepelerinde ağaç yoktur ve Sudan yönünden sıcak çöl rüzgârları eser. Hiçbir yerleşimin bulunmadığı bölge doğal kaynaklar bakımından da çok yoksuldur.

Tone, (Theobald) Wolfe (d. 20 Ocak 1763, Dublin - ö. 19 Kasım 1798, Dublin, İrlanda), İrlandalı cumhuriyetçi önder. İrlanda'nın İngiliz egemenliğinden kurtulması için mücadele etmiş ve 1798'deki İrlanda Ayaklanması sırasında İrlanda'ya gönderilen bir Fransız birliğinin komutanlığını yapmıştır. Bir araba yapımcısının oğluydu. Hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra İrlanda'da avukat olarak çalışmaya başladı (1789). Ama çok geçmeden mesleğini bırakarak

Wolfe Tone, Catherine Sampson Tone'un portresine dayanarak C. Hullmandel'in yaptığı bir oymabaskı
British Museum fotoğraf J. R. Freeman & Co. Ltd.

siyasete atıldı. Ekim 1791'de genel oy hakkının ve Katoliklerin dinsel özgürlüklerinin tanınmasını amaçlayan, çoğunluğunu Protestanların oluşturduğu Birleşik İrlandalılar Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. Ertesi yıl Dublin'de üyeleri seçimle belirlenmiş bir Katolik kongresi toplayarak Katoliklerin Özgürlüğü Yasası'nın (1793) İngiltere Parlamentosu'ndan geçmesi için kamuoyu oluşturdu. Ama kişisel olarak din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasından yana olan Tone, İrlanda'nın siyasal özgürlüğüne kavuşması için dinsel temellere dayanmayan genel bir ayaklanma başlatılmasını amaçlıyordu.

Birleşik İrlandalılar Derneği'nin Fransa'dan silah yardımı sağlamaya yönelik ilk girişimleri (1794) sonuç vermedi. Bunun üzerine ABD'ye giden Tone Philadelphia'daki Fransız elçisinden Paris'teki Kamu Güvenliği Komitesi'yle ilişki kurmasını sağlayacak bir tavsiye mektubu almayı başardı. Şubat 1796'da Paris'e geçtikten sonra Fransız yetkililere Fransa'nın İrlanda'yı istila etmesini öngören harekât planını sundu. Planı onaylayan Direktuvar yönetimi General Lazare Hoche'u harekâtın komutanlığına atadı. Tone'a ise Fransız ordusunda yaver rütbesi verildi.

Hoche ve Tone 15 Aralık 1796'da 43 gemi ve yaklaşık 14 bin askerle Brest'ten denize açıldılar. Ama Cork ve Kerry'nin batı kıyısında şiddetli bir fırtınaya yakalanan donanmanın dağılması üzerine çıkarma gerçekleştirilemedi. Tone Ekim 1797'de Fransızlara İrlanda'nın istilasını öngören yeni bir plan sunduysa da, Napoléon Bonaparte plana fazla ilgi göstermedi. Mayıs 1798'de İrlanda'da ayaklanma başladıktan sonra da, İrlanda kıyılarındaki değişik noktalara düzenledikleri küçük saldırılar dışında Fransızlardan önemli bir destek sağlayamadı. Eylülde 3 bin askerle Donegal'de Swilly Halicine giren Tone, çok geçmeden İngilizlere tutsak düştü. 10 Kasım'da Dublin'de çıkarıldığı mahkeme önünde İngiltere'ye beslediği düşmanlığı korkusuzca dile getirerek "iki ülkenin birbirinden ayrılması için haklı ve açık bir savaş" istediğini belirtti. İdam edileceği gün olan 12 Kasım sabahı bir çakıyla gırtlağını kesti ve yedi gün sonra öldü.

Tone Irmağı, Japonya'da, Honşu Adasındaki Kanto Ovasında ırmak. Kanto bölgesinin (*çiho*) kuzeybatısından, Gumma ilindeki (*ken*) Maebaşi'nin yaklaşık 56 km kuzeyinden doğar. Kanto Ovasının orta kesiminde güney ve güneydoğu doğrultusunda akarak Çiba iline girer ve 320 km'lik çığırının sonunda İnubo Burnu yakınlarındaki Çoşi'de Büyük Okyanusa dökülür. Kanto (eskiden Bando) bölgesinin en önemli ırmağı olan Tone eskiden Bando Taro olarak bilinirdi.

Tone Japonya'nın insan eliyle en çok değişime uğramış ırmağıdır. Irmak boyunca hendekler kazılmış ve yatağı sık sık değiştirilmiştir. 1654'te ise aşağı çığırının yönü Tokyo Koyundan bügünkü ağzına doğru kaydırılmıştır.

Tone Irmağı yoğun nüfuslu su toplama alanının en önemli su kaynağıdır. 1950'den sonra elektrik enerjisi üretmek ve Keihin Sanayi Bölgesi'nin su gereksinimini karşılamak üzere ırmağı besleyen kaynaklar üzerinde barajlar kurulmuştur.

Tonegava Susumu (d. 5 Eylül 1939, Nagoya, Japonya), Japon moleküler biyoloji ve immünoloji bilgini. Vücutta antikor yapımı üzerine temel buluşları nedeniyle 1987 Nobel Fizyoloji ya da Tıp Ödülü'nü almıştır.

Kyoto Üniversitesi'nden 1963'te mezun olduktan sonra, San Diego'daki California Üniversitesi'nde biyoloji üzerine doktora çalışması yaptı. 1971-81 arasında İsviçre'deki Basel İmmünoloji Enstitüsü'nde çalıştı; 1981'den sonra Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) ders verdi.

Araştırmaları sonucunda, bağışıklık sisteminin, vücuda giren farklı mikroplar ve yabancı maddelere (antijen) karşı çeşitli antikorlar üretmesini aydınlattı. Bu antikorların her biri belirli bir antijen türüne (örn. bir mikroorganizma türüne) yönelip bağlanır. Tonegava'nın çalışmalarından önce antikor üreten ve sınırlı sayıda gene sahip olan B-lenfositlerinin çeşitli antijenler için özgün olan farklı yapıda milyonlarca antikoru nasıl ürettiği bilinmiyordu. 1970'lerde yaptığı bir dizi deney sonucunda B-lenfositinin antikor üreten bölümündeki genetik maddenin bin kadar parçasının karıştırılıp yeniden düzenlenebileceğini, ortaya çıkan farklı düzendeki genetik maddelerinin her biri farklı bir antijene özgü 1 milyar kadar farklı antikor tipinin üretilmesini sağladığını gösterdi. Bu çalışmalar sonucunda bağışıklık sistemindeki temel mekanizmalardan biri aydınlatılmış oldu.

tonet mobilya, buharla ısıtıldıktan sonra bükülerek biçim verilen ahşap çubuklarla

Kollu bir tonet sandalye, Avusturya, y. 1870; Modern Sanat Müzesi, New York kenti
Museum of Modern Art, New York kenti

yapılan ve Avusturyalı mobilyacı Michael Thonet'in adıyla anılan mobilya. 18. yüzyılda Windsor koltuğu(*) yapan ustaların da kullandığı bu yöntemin sağladığı olanaklardan ancak 19. yüzyılın ilk yarısında tümüyle yararlanılmaya başlamıştır.

Thonet 1840'larda Viyana'da kayın ağacından çubukları eğrisel biçimlerde bükerek yeni bir sandalye biçimi denedi. 1851'deki 1. Londra Dünya Sergisi'nde yer alan ve çok beğenilen Thonet'in mobilyaları seri üretim mobilyaların ilk ve en başarılı örnekleri oldu ve yüzyılın sonuna değin Avrupa'nın her yanında ve ABD'de büyük satış yaptı. Hafiflik, rahatlık ve ucuzluğu ölçüsünde sağlam ve zarif de olduğu için yalnız evlerde değil, kulüp, otel, dükkân ve lokanta gibi genel yerlerde de yaygın biçimde kullanıldı. İlk örneklerin çoğunda ahşap bölümler siyah ya da koyu kahverengi oluyordu. Oturma ve bazen de sırt dayama yerleri ise hezaren ya da kontrplaktan yapılıyordu. Tonet mobilyaların estetik açıdan en güzel örneklerinden biri de salıncaklı koltuklardı.

Bükme tekniği Le Corbusier gibi 20. yüzyılın önde gelen tasarımcı ve mimarları tarafından yeniden canlandırıldı. 1920'lerde üretilen ilk bükme çelik boru mobilyalarda Thonet'in tasarımları temel alındı. 1960'larda *art nouveau* akımının yeniden ilgi görmesi, tonet mobilyanın bir kez daha moda olmasına yol açtı.

tong savaşı, ABD'nin San Francisco ve Los Angeles gibi kentlerinde, Çinli çeteler arasındaki çatışmalara verilen ad. 1850'lerde başlayan bu çete savaşları 1920'lere değin sürdü. Salon ya da buluşma yeri anlamına gelen *tong* terimi 1880'lerde beyazlarca kullanılmaya başladı. *Tong*'lar başlangıçta Çin'in güney kesimlerinden ABD'ye aktarılmış ve ABD'deki koşullara uyarlanmış, yardımlaşma ve koruma amaçlı dinsel-siyasal derneklerdi. Çinli göçmenler ABD'de bu tür örgütleri kurarak hem kendi toplulukları içindeki yasadışı kişilerden, hem de beyazların ayrımcılığından ve suça yönelik eylemlerinden korunmayı amaçlamışlardı. Sonraları tüccar, zanaatçı ve esnaf kesimin oluşturduğu daha dar nitelikte ve özel amaçlara yönelik yeni örgütler ortaya çıktı. Pasifik Kıyı Bölgesi boyunca çete niteliğinde *tong*'lar da kuruldu. Bu çeteler Çin'de serbest sayılan, ama ABD'de yasak olan afyon satışı ve kumardan, ayrıca fuhuştan ve Çinli tüccarları sağlanan "koruma"dan gelir elde ediyordu. Zamanla sayıları arttıkça, bölge ve iş anlaşmazlıklarından dolayı aralarında şiddetli çatışmalar başladı. Çetelerin Çinliler üzerindeki korkutucu etkisinin kaybolmasıyla yasadışı *tong*'lar ortadan kalktı.

Tonga, resmî adı TONGA KRALLIĞI. Tonga dilinde PULE'ANGA FAKATU'I O TONGA. Büyük Okyanusun güneybatısında ada ülkesi. Avustralya'nın başkenti Sidney'in 3.000 km kuzeydoğusunda, Fiji'nin 640 km doğusunda yer alır. Otuz altısında yerleşme bulunan 169 adayı kapsar. Tonga'yı oluşturan adalar üç ana gruba ayrılır: Bunlar kuzeyden güneye sırasıyla Vava'u, Ha'apai ve Tongatapu'dur. Tonga'nın toplam yüzölçümü 750 km², başkenti Nuku'alofa, 1992 tahmini nüfusu ise 97.300'dür.

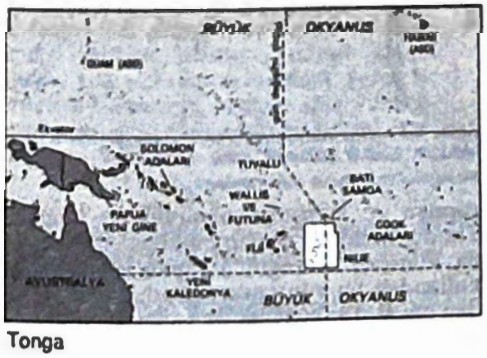

Tonga

Doğal yapı. Tonga'yı oluşturan adalar yaklaşık 805 km boyunca, birbirine koşut iki zincir halinde kuzey-güney doğrultusunda uzanır. Doğudaki zincirde alçak mercan adaları, batıdaki zincirde ise doğudakilere göre daha yüksek volkanik kökenli adalar yer alır. Takımadanın her yerinde mercan resifleri görülür. Batıdaki adalardan dördünde etkin yanardağlar vardır. Sıcak bir iklime sahip olan adalar bol yağış alır. Aralık ve nisan ayları arasında, özellikle de kuzeydeki adalarda kasırgalar görülür. Sık bir bitki örtüsüyle kaplı olan adalarda çeşitli tropik ürünler yetişir.

Nüfus. Ülke nüfusunun hemen tümünü Polinezyalılar oluşturur. Toplam nüfusun üçte ikisi Tongatapu'nun en büyük adasında yaşar. Nüfus yoğunluğu (1992) kilometrekarede 129,8 kişidir. Ülkenin tek kentsel ve ticari merkezi, grubu oluşturan adaların en büyüğü olan Tongatapu'da (256 km²) bulunan Nuku'alofa'dır. Öteki önemli yerleşmeler Tongatapu'daki Mu'a ve Vava'u'daki Neiafu'dur. Resmî diller Malezya-Polinezya dillerinden biri olan Tonga dili ve İngilizcedir. Nüfusun yaklaşık yarısının Metodist olduğu ülkede Katolikler, Tonga Özgür Kilisesi üyeleri ve küçük bir grup Mormon da yaşar.

Ekonomi. Tonga'da tarıma dayalı ve gelişmekte olan bir serbest piyasa ekonomisi yürürlüktedir. 1990 verilerine göre ülkenin gayri safi milli hasılası (GSMH) 100 milyon ABD Doları, kişi başına düşen milli geliri ise 1.010 ABD Doları'dır. Kişi başına düşen milli gelir öteki Pasifik Adaları ülkelerine göre daha düşük bir düzeydedir. On altı yaşın üzerindeki her erkeğe 3 hektarlık tarla verme uygulaması başlatılmış olmakla birlikte, toprakların sınırlı olması nedeniyle pek çok kişi bu uygulamadan yararlanamamıştır. Tonga'nın başlıca ticari ürünleri hindistancevizi, muz ve vanilyadır. Geçimlik düzeyde yetiştirilen ürünler arasında yam, gölevez, manyok, yerfıstığı, mısır, karpuz ve ananas sayılabilir. Ülkede ayrıca domuz, keçi, at ve sığır da yetiştirilir. Bazı hafif sanayi tesislerinin bulunduğu Tonga'da turistler için çeşitli el sanatı ürünleri de imal edilir. Yüksek düzeydeki işsizlik, pek çok kişinin çalışmak için başta Yeni Zelanda, ABD ve Avustralya olmak üzere yabancı ülkelere göç etmesine yol açmıştır.

Tonga'nın başlıca ihracat ürünleri hindistancevizinden elde edilen ürünlerle muz ve kopra, ithalat ürünleri ise gıda ve yatırım mallarıdır. Ticaret yaptığı ülkelerin başında Yeni Zelanda ve Avustralya gelir. Başlıca limanları başkent Nuku'alofa ve Vava'u'daki Neiafu'dur. Tongatapu'daki Fua'amotu Havalimanı'ndan uluslararası seferler düzenlenir.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. 1875'te Kral I. George Tupou tarafından kabul edilen Tonga Anayasası günümüze kadar çok az değişikliğe uğramıştır. Anayasaya göre Tonga meşruti bir monarşidir. Devletin ve hükümetin başında hükümdarla Özel Danışma Kurulu bulunur; Özel Danışma Kurulu hükümdar ve kabine üyelerinden oluşur. Kabine'de hükümdar tarafından ömür boyu görevde kalmak üzere atanan bir başbakan ve bakanlar ile Ha'apai ve Vava'u valileri yer alır. Ülkede ayrıca 31 üyeli bir Yasama Meclisi vardır; Yasama Meclisi üyelerinin bir bölümü üç yılda bir yapılan seçimlerle belirlenirken bir bölümü de atamayla işbaşına gelir. Devletin başlıca gelir kaynağı gümrük vergileridir.

Tarih. Tonga'ya en az 3 bin yıl önce Malinezya-Polinezya dillerini konuşan halklar yerleşti. Fiji'de bulunanlara çok benzeyen Lapita çömlekleri üreten bu halklar, başında bir büyük şefin bulunduğu sınıflı bir toplum oluşturdular; 13. yüzyılda Hawaii'ye kadar uzanan geniş bir bölge Tonga büyük reisinin yönetimine girdi.

Tonga'yı ziyaret eden ilk Avrupalı 1616'da Tafahi'yi (eskiden Boscawen) gören Felemenkli denizci Jakob Le Maire oldu. Abel Tasman 1643'te Tonga'nın çeşitli yerlerini ziyaret etti. Takımadaya Friendly Adaları adını veren İngiliz kâşif Kaptan James Cook'un 1773'te adaları ziyaretinden sonra Avrupalılarla Tongalılar arasında sıkı ilişki kuruldu. 1826'da Metodistlerin adalarda bir misyon kurmalarından sonra Hıristiyanlık hızla yaygınlaştı ve sonradan I. George Tupou adıyla kral olan Şef Taufa, Hıristiyanlığı benimsedi. Yaklaşık 10. yüzyıldan beri ülkeyi yöneten Tu'i hanedanından gelen Kral George, 1862'de çıkarılan yasalara ve 1875'te kabul edilen anayasaya dayanan sınırlandırılmış bir monarşi yönetimi kurdu. Anayasanın kabulünden sonra Almanya (1876), İngiltere (1879) ve ABD (1888) ayrı ayrı antlaşmalarla Tonga'nın bağımsızlığını tanıdılar.

1893'te Kral I. George Tupou'nun ölümünden sonra yerine Kral II. George Tupou adıyla torunu geçti. 1900'e doğru İngiltere ile imzalanan bir dostluk antlaşmasıyla İngiliz konsolosluğunun dışişlerini yürütmede Tonga'ya yardımcı olması kararına bağlandı. 1905'te antlaşmaya yapılan bir ekle İngiliz konsolosuna Tonga'nın dışişleriyle ilgili kararlarını veto etme hakkı tanınırken, Tonga da İngiltere'nin koruması altına girdi. II. George Tupou'nun 1918'de ölümü üzerine tahta geçen kızı Kraliçe III. Salote Tupou uzun süren hükümdarlığı sırasında İngilizlerle yakın ilişkiler kurdu ve kendini halkına sevdirdi. Kraliçenin ölümünden sonra yerine, bugün de tahtta olan oğlu IV. Taufa'ahau Tupou geçti.

4 Haziran 1970'te İngiliz korumasının kaldırılmasıyla Tonga, Uluslar Topluluğu içinde tam bağımsız bir ülke durumuna geldi.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

tongağacı (*Aleurites fordii*), sütleğengiller (*Euphorbiaceae*) familyasından, Asya'ya özgü küçük ağaç. Tohumlarından tongyağı denen değerli bir yağ çıkarılır. Doğu'da aydınlanma amacıyla kullanılan bu açık sarı renkli ve keskin kokulu yağın aslında sanayide pek çok önemli kullanım alanı vardır. Bunların başında çabuk kuruyan boya ve verniklerin, linolyum, muşamba ve yalıtım malzemelerinin ve su geçirmez maddelerin üretimi gelir.

Ortalama 7,5 m'ye kadar boylanabilen tongağacının loplu ya da lopsuz iri yaprakları, ortası kırmızı lekeli beyaz çiçekleri ve elma büyüklüğünde yuvarlak meyveleri vardır. Tongağacı ve buna yakın öbür bazı *Aleurites* türleri tropik ve astropik bölgelerde süs ve gölge ağacı olarak yetiştirilir.

Tongalar, Zambia'nın güneyi ile Zimbabve ve Botsvana'nın kuzeyinde yaşayan ve Bantu dilleri konuşan halk. 20. yüzyıl sonlarında sayıları 1 milyonu aşıyordu. Toplandıkları başlıca alanlar, Zambezi Kayalıkları ve Kariba Gölü çevresidir. Öküzlerin çektiği sabanlarla tarım yaparlar. Temel ürünleri olan mısırın bir bölümünü pazarda satarlar. Genellikle küçük ve birbirinden uzak köylerde otururlar. Zambia'da geçim kaynağı yalnız tarım olan tek büyük kabile topluluğunu oluştururlar.

Tongalar arasında anayanlı bir soy çizgisi izlenir. Yeni evlenen çiftler, gelinin akrabalarının yakınında yaşar. Yağmur yağdırdığına inanılan ruhlara özel bir önem verilir.

Yağmur yağdırma gücü olduğuna inanılan kişilere toplumda seçkin bir yer tanınır.

Bugünkü Zambia toprakları İngiliz sömürgesi olmadan önce Tongalar, siyasal işlevden ve önderden yoksun, gevşek bir örgütlenme içinde bir araya gelmiş anasoylu klanlardan oluşuyordu. Her klan, toprakların mülkiyetini belirleyen ve üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümleyen küçük soylara ayrılmıştı. İngilizler yerel Tonga önderlerini köy reisleri olarak atadılar. Zamanla bu yerel görevliler ağı hiyerarşik ve birleşik bir siyasal yapıya dönüştü. Tongalarda kabile kimliğinin ve siyasal örgütlenmenin, onları yönetmeye çalışan İngilizlerin ürünü olduğu söylenebilir. 20. yüzyıl sonunda Zambia nüfusunun altıda birini oluşturan Tongalar ülkenin ikinci en büyük kabile topluluğuydu.

Tongatapu Adaları, Büyük Okyanusun güneybatısında, Tonga'ya ait ada topluluğu. Toplam 350 km²'lik bir alanı kaplar. Yönetim merkezi, aynı zamanda ülkenin başkenti olan Nuku'alofa'dır. Tonga'nın en büyük adası olan ve topluluğa adını veren Tongatapu (260 km²), Tonga dilinde "Kutsal Tonga" anlamına gelir; İngilizce *taboo* (tabu) sözcüğünün kökeni de Tonga dilindeki *tapu* sözcüğüne dayanır.

Bir mercan adası olan Tongatapu düz ve üçgen biçimlidir. En yüksek noktası ancak 80 m'ye ulaşır. Yılda 1.500-1.800 mm kadar yağış alır. Başlıca ürünleri olan kopra ve muz, Nuku'alofa limanından ihraç edilir. Topluluğun volkanik oluşumlu adalarından 'Eua'nın (88 km²), tepelik bir görünümü vardır. Başlıca geçim kaynağı tepeleri örten ormanlardır. Daha küçük olan ve çok sınırlı bir nüfusu barındıran 'Ata Adasında 355 m yüksekliğinde sönmüş bir yanardağ ve elverişli liman yokluğu nedeniyle değerlendirilemeyen Guano yatakları bulunur. Her iki adada da bir miktar kopra üretilir. Topluluğun öteki adaları 'Atata, 'Euaiki, Kalau ve Kanatea'dır. Nüfus (1986) 63.614.

Tongcheng, Wade-Giles yazımında TUNG-CH'ENG. Çin'de, Anhui yönetim bölgesine (*sheng*) bağlı Anqing yöresinin (*diqu*) kuzeyinde il (*xian*) merkezi kent. Yangtze Irmağı taşkın ovasının kenarında yer alır. Güneyindeki toprakları en büyüğü Caizi olan çok sayıda göl kaplar.

Sui hanedanı döneminde (581-618) kuruldu ve Tang döneminde (618-907) bugünkü adını aldı. Ming döneminden (1368-1644) başlayarak idari ve ticari bakımdan Anqing'e bağlı kaldı. 14. ve 15. yüzyıllarda güneyindeki bataklık alanın akaçlanarak ıslah edilmesinden sonra Anhui ve Zhejiang yönetim bölgelerinin güney kesimlerinden büyük miktarda göç aldı. Varlıklı yerel klanların zenginlik ve refah düzeyine bağlı olarak bilim alanında sağlanan gelişmelerle 15. yüzyıldan başlayarak önemli bir konum kazandı. 16. yüzyıl ortalarında Yangtze'nin kuzeyinde en önemli bilim merkezi durumuna geldi. Ming döneminin sonlarındaki bir dizi yerel ayaklanmayla (1634-44) büyük yıkıma uğradı. 18. yüzyılda çok sayıda yüksek düzeyde devlet görevlisi yetiştiren Yao ve Zhang klanlarıyla birlikte bilim merkezi olma özelliğini yeniden kazandı. Bu görevlilerden dolayı güçlü bir siyasal odağa dönüştü. Ayrıca Qing (Mançu) döneminin (1644-1911) önde gelen edebiyat okullarından birine beşiklik etti. Tongcheng adıyla bilinen bu okul, Song döneminde (960-1279) gelişen Yeni Konfüçyüsçü felsefeyi savunurken, bunu titiz metin çalışmalarına ağırlık veren, ayrıca yalın ve gösterişsiz bir düzyazı kullanan yaklaşımla bağdaştırdı. Büyük komutan ve modernleşme yanlısı Zeng Guofan, 19. yüzyıl sonlarında ülke çapında önem kazanan okulun savunucularındandı. İlk çevirmenlerin ve Batı uzmanlarının çoğu bu okuldan çıktı. Nüfus (1990) 280.657.

Tongeren (Flamanca), Fransızca TONGRES. Belçika'nın kuzeydoğusundaki Limburg ilinde belediye. Liège'in kuzeybatısında Geer (Jaar) Irmağı kıyısında yer alır. Belçika'nın en eski kenti olan Tongeren, Roma döneminde bir Germen Tungri kabilesinin başkentiyken Aduatuca Tungrorum adıyla anıldı. İÖ 54'te Roma'ya karşı başlatılan bir ayaklanmanın merkezi oldu. 4. yüzyılda piskoposluk merkezi yapıldı. Aynı yüzyılda Sal Frankları, 451'de Attila, 881'de Normanlar, 1212'de Brabant dükü, 1677'de de Fransızlar tarafından yağmalandı.

Roma döneminden kalma sur kalıntıları ve ortaçağda inşa edilmiş savunma duvarları hâlâ ayaktadır. 1240'ta inşa edilen Meryem Ana Kilisesi'nde romanesk manastırlar, çeşitli rölikler ve bir rahibeler yurdu (*béguinage*) bulunur. Kentin çevresindeki Ouden Biesen, Betho ve Hex'de birçok eski şato vardır. Belediye sarayı (1737) Mosan üslubunun örneklerinden biridir. Nüfus (1983 tah.) belediye, 26.162.

Tonghua, Wade-Giles yazımında TUNG-HUA. Çin'de, Jilin yönetim bölgesinin (*sheng*) güneyinde kent. İl düzeyinde bir belediye (*shi*) olan kent aynı zamanda Tonghua yöresinin (*diqu*) yönetim merkezidir. Ormanlık Changbai Dağlarında, eskiden beri çeşitli orman ürünleri ve ilaç olarak kullanılan ginseng üretimiyle tanınan Hun Vadisinde yer alır.

Çinliler yöreye bölgenin resmen yerleşime açıldığı 1862-74 arasında yerleşmeye başladı. Tonghua 1876'da il merkezi yapıldı. 1932'de başlayan Japon işgali sırasında, Tonghua'yı Mançurya'daki ana demiryolu ağına ve Kore'nin kuzeyine bağlayan bir demiryolu hattı inşa edildi. Yörenin kömür ve demir cevheri bakımından zengin olduğu anlaşılınca Japonlar ağır sanayi tesisleri kurmayı planladılar ve bu amaçla Hun Irmağı üzerinde bir elektrik santralı inşa ettiler. Bölgede çıkarılan demir cevheri Liaoning yönetim bölgesindeki Anshan'da bulunan büyük çelik işletmelerine gönderilmeye başladı.

Başlangıçta bitkisel yağ, şarap ve el sanatı ürünleriyle tanınan bir hafif sanayi merkezi olan Tonghua, 1949'dan sonra bir sanayi kentine dönüştü. Bu dönemde kentte büyük bir kâğıt fabrikasının yanı sıra, elektrik donanımı, madencilik makineleri gibi ürünler imal eden fabrikalar kuruldu. En önemli gelişme kentte büyük bir entegre demir ve çelik kompleksinin kurulması oldu. Nüfus (1990) 324.600.

Tongliao, Wade-Giles yazımında TUNG-LIAO, eskiden BAIYIN TAILAI, Wade-Giles yazımında PAI-YIN TAI-LAI. Çin'in Moğolistan Özerk Bölgesi'nde (*zizhiqu*) kent. Xilao Irmağının doğu yakasında yer alır. Qing (Mançu) hanedanının başta olduğu 17. yüzyılda Barin at otlaklarının merkezi oldu. Yörenin yerleşime açıldığı 1912'de oluşturulan koloni bürosunun (*huangwuju*) çalışmaları, görevlilerin yolsuzluklarından dolayı aksaklığa uğradı. Bununla birlikte yöreye birçok Çinli yerleşti. Bu göçmenlerin kurduğu Baiin tailai 1912'de resmen Tongliao Zhen olarak adlandırıldı. 1915'te su baskını sonucunda yıkılan hemen yakındaki aynı adlı yerleşmeden gelen göçmenlerle daha da büyüdü. 1918'de il (*xian*) merkezi yapıldı. İzleyen dönemde çevresindeki ovanın ulaşım ve sığır, koyun, at, deri ve kürk gibi hayvansal ürünlerin toplanma merkezi olarak gelişti. Çeşitli sanayilerin de kurulmasından sonra İç Moğolistan içlerine, güneybatıdaki Chifeng ile Mançurya Ovasındaki Shenyang (Mukden) ve Changchun'a uzanan bir karayolu ağının odağı durumuna geldi. Ayrıca şube hatlarıyla çevredeki ana demiryollarına bağlandı. Nüfus (1990) 255.129.

Tongling, Wade-Giles yazımında TUNG-LING. Çin'de, Anhui yönetim bölgesinin (*sheng*) güneyinde kent ve sanayi merkezi. Anqing ve Wuhu arasında, Yangtze Irmağının güneydoğu yakasında yer alır. Sanayileşme dönemi 20. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Bununla birlikte çevresindeki madenlerin işlenmesi 7. yüzyıla değin iner. Tongguan Dağları bakır madenleri adını o dönemde kurulan resmî darphane ve bakır madenciliği bürosundan alır. Song hanedanı döneminde (960-1279) Liguojian adıyla özel bir sanayi yöresi oldu. Ming döneminde (1368-1644) başlayan demir madenciliği ve ergitme işleri 18. yüzyılda büyük bir gelişme gösterdi. İngiliz şirketleri 1902'de madencilik hakları elde etmekle birlikte herhangi bir işletme açmadılar. 1938'den sonraki Japon işgali sırasında bakır madenciliği bir ölçüde yeniden canlandı. Çıkarılan bakır cevheri ergitme için Mançurya'ya gönderildi. 1949'dan sonra madenler modernleştirildi ve ham bakır üretmek için bir tesis kuruldu. Ayrıca yakınlarda yeni ve büyük bakır yatakları bulundu. 1959-60 yıllarında kurulan büyük ölçekli tesislerle demir madenciliği ve ergitme işleri de yeniden başladı. Ayrıca bir kimya sanayisi kuruldu. Önceleri ulaşım bakımından Yangtze Irmağına bağımlı olan Tongling 1969'da bir demiryolu hattıyla Wuhu'ya bağlandı. Nüfus (1990) 228.017.

Tongsa Dzong, Bhutan'ın orta kesiminde kasaba. Himalaya Sıradağlarında, deniz düzeyinden yaklaşık 1.700 m yükseklikte Tongsa (ya da Mangde) Irmağının kıyısında yer alır. Bir kale (*dzong*) ve manastırın bulunduğu kasaba Bhutan'ın ilk kralının başkentiydi. Kasabadaki kale, dağlardan geçen ve doğu-batı doğrultusunda uzanan anayola egemen bir konumdadır. Kasabada resmî görevlilerin yanı sıra, Budacı Drukpa tarikatına bağlı, devletten yardım alan pek çok keşiş yaşar. Nüfus (en son tah.) 5.000.

Tonguç, tam adı TONGUÇ YAŞAR (d. 1932, İstanbul), karikatürcü ve çizgi film sanatçısı.

Beyoğlu Ortaokulu'ndaki öğrenimini 1947'de yarıda bıraktı. İlk karikatürü 1952'de *Akbaba*'da yayımlandı. Daha sonra *Dolmuş*, *Tef*, *Taş*, *Taş-Karikatür*, *Yön*, *Yeni Ortam*, *Özgür İnsan*, *Toplum*, *Güney*, *Soyut* gibi dergilerle *Vatan* gazetesinde çizdi. 1969'dan sonra çalışmalarını çizgi film alanında yoğunlaştırdı. 1990'da Meral Simer'le birlikte Çizgi Reklam'ı yönetiyordu.

Tonguç, Steinberg'den etkilenen 1950 kuşağının karikatür anlayışını benimsedi. Bu nedenle karikatürlerinde mizahı çizgiye ağırlık vererek oluşturdu. Konularını güncelliği aşan bir çerçeve içinde ele almaya özen gösterdi. Çizgi filmde ise Doğu kültürünün, özellikle de hat sanatının öğelerinden yararlanmaya çalıştı. Bu doğrultudaki en önemli yapıtı *Amentü Gemisi Nasıl Yürüdü?*'dür (1969, Sezer Tansuğ ile birlikte). Bu, 1973'te 9. Annecy Çizgi Film Şenliği'nde ön elemeyi geçip gösterilmeye değer bulunan ilk Türk filmi oldu.

Yaşa Don Kişot adlı çizgi filmiyle 1970'te TRT Bilim, Sanat, Kültür Ödülleri Yarışması'nda ödül kazanan Tonguç, Nasreddin

Hoca fıkralarından esinlenerek yaptığı *Hırsız*, *Düdük*, *Yağmur*, *Üç Hikâye*, *Kaplumbağa ile Tavşan* ve *Kuş ve Avcı* gibi çalışmaları dolayısıyla da pek çok kez ödüllendirildi. Ayrıca çeşitli kamu kuruluşları için çizgi filmler yaptı. 1992'de kurulan Çizgi Filmciler Derneği'nin genel başkanlığını sürdüren Tonguç 1969'da *Sülüname* ve 1983'te *Tonguç* adlı iki albüm yayımlamıştır.

Tonguç, İsmail Hakkı (d. 1897, Silistre [bugün Bulgaristan'da] - ö. 23 Haziran 1960, Ankara), Köy Enstitüleri'nin kurulup gelişmesinde büyük rol oynayan eğitimci.

1913'te Silistre Rüştiyesi'ni, 1918'de İstanbul Darülmuallimini'ni (sonradan Erkek Muallim Mektebi) bitirdi. Eskişehir Darülmuallimini'nde resim-iş ve beden eğitimi öğretmenliği yaptı. 1922-25 arasında Konya Lisesi'nde, Ankara ve Adana darülmualliminlerinde ders verdi. 1932'de Gazi Eğitim Enstitüsü (bugün Gazi Üniversitesi) resim bölümünü kurdu ve yöneticiliğini üstlendi. 1935'te vekâleten ilköğretim genel müdürlüğüne getirildi. Bu dönemde Köy Enstitüleri'nin kuruluş ve çalışma programını hazırladı. 1938'de ilköğretim kurumlarının örgütlenişini incelemek üzere Avrupa'ya gitti. 1940'ta ilköğretim genel müdürlüğüne atandı. 17 Nisan 1940'ta çıkarılan Köy Enstitüleri yasasına göre 21 enstitünün kuruluşunu yönetmekle görevlendirildi. 1946'da ilköğretim genel müdürlüğünden alınarak Talim Terbiye Kurulu üyeliğine getirildi. 1949'da Ankara Atatürk Lisesi resim-iş öğretmenliğine atandı. 1950'de Milli Eğitim Bakanlığı emrine alındı. 1954'te kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 27 Mayıs 1960'tan sonra eğitimle ilgili yeni programlar hazırladığı sırada öldü.

İsmail Hakkı Tonguç
Kaynak: Kitaplar

Köy Enstitüleri'nde demokratik eğitimin temelini atan ve uygulayan Tonguç'un arkadaşlarıyla birlikte çok güç koşullarda kurduğu bu kurumlar ülkenin düşün yaşamında çok önemli bir rol oynamıştır. Tonguç başarılı uygulayıcılığının yanı sıra en çok kitap yazmış Türk eğitimcilerinden biridir. Başlıca yapıtları arasında *Elişleri Rehberi* (1927), *İlk, Orta ve Muallim Mekteplerinde Resim, Elişleri ve Sanat Terbiyesi* (1932), *İş ve Meslek Terbiyesi* (1933, 1974), *Almanya Maarifi* (1934; R.Ş. Sirer'le birlikte), *Köyde Eğitim* (1938), *Canlandırılacak Köy* (1939, 1947), *İlköğretim Kavramı* (1946, 1 cilt), *Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü* (1953), *Pestalozzi Çocuklar Köyü* (1960) sayılabilir.

Tongwen Guan (Çince "Çevirmenler Okulu"), Wade-Giles yazımında TUNG-WEN KUAN, Çin'de, Batı düşünce ve toplumunu incelemeye yönelik ilk kurum. Çinlilere Batı dillerini öğretmek ve Çinli diplomatları yabancı çevirmenlerin aracılığından kurtarmak amacıyla 1862'de bir dil okulu olarak kuruldu. 1866'da öğretim programına astronomi ve matematik dersleri eklendi. Zamanla beşeri bilimler alanında öğretim veren küçük bir yüksekokul yapısını kazandı. Başlangıçta 30 olan öğrenci sayısı, 1869'da 100'e, 1879'da 163'e yükseldi. Pek az nitelikli öğrenci yetiştirmekle birlikte, Batı bilimlerinin Çin'de yayılmasına önemli katkıda bulundu. Öğretmen ve öğrencileri bazı Batı kaynaklarını Çinceye çevirdiler. 1873'te okul bünyesinde kurulan basımevi uluslararası hukuk, siyaset bilimi, kimya, fizik ve doğa felsefesi konularında kitaplar bastı. Okul 1902'de İmparatorluk Üniversitesi'ne bağlandı.

Tongzhi, Wade-Giles yazımında TUNG-CHIH, asıl adı ZAICHUN, Wade-Giles yazımında TSAI-CH'UN, ös sıfatı (*shi*) YIDI, Wade-Giles yazımında I TI, soy sıfatı (*Qing*) MU ZONG, Wade-Giles yazımında (CH'ING) MU TSUNG (d. 27 Nisan 1856, Pekin - ö. 12 Ocak 1875, Pekin, Çin), Qing (Mançu) hanedanı (1644-1911/12) imparatoru (hd. 1861-75). Kısa süreli bir canlanma sağlayan hükümdarlık dönemi Tongzhi Restorasyonu olarak bilinir.

Tahta altı yaşında çıktığından yönetimi, başında annesi dul İmparatoriçe Sixi'nin (1835-1908) bulunduğu üçlü bir naipler kurulu üstlendi. Kurul giriştiği düzenlemelerde Han (İÖ 206 - İS 220) ve Tang (İS 618-907) hanedanları dönemlerindeki büyük restorasyon hareketlerini örnek aldı. Yönetiminin ilk yıllarında Güney Çin'i tehdit eden Taiping Ayaklanması (1850-64) ile Kuzey Çin'deki Nian Ayaklanması (1853-68) bastırıldı. İmparatorluk hazinesi güçlendirildi ve daha yetenekli mali yöneticiler atandı. Uzun süre ayaklanmacıların egemenliği altında kalmış bölgelerde devlet memurluğuna giriş sınavları sistemine yeniden işlerlik kazandırıldı. Köylülere tohum, araç-gereç vb dağıtımına ve yeni toprakların tarıma açılması yoluyla tarımsal üretimi canlandırmaya ağırlık verildi. Ayrıca Batı silahlarının üretimine yönelik bir program uygulanmaya başladı. Ama yabancı teknolojinin benimsenmesi çabaları ancak yüzeysel bir başarı sağlayabildi. Resmî görevlilerin yükselmesinde gene Konfüçyüs Klasikleri temel alındı. Bu arada dış ilişkileri yürütmek üzere *Zongli Yamen* (Hükümet Dairesi) oluşturuldu. Batılı ülkelerle ilişkilerde bir yumuşama sürecine girildi. Yönetimi 17 yaşında doğrudan eline alan Tongzhi'nin ilk işlerinden biri, altı yabancı ülkenin temsilcilerini huzura kabul etmek oldu. Çin tarihinde ilk kez bir imparator, huzuruna gelenlerden diz çöküp alınlarını yere sürmelerini istemedi. Devlet işlerinde annesinin etkisi altında kalmaya devam eden Tongzhi fiilen başa geçtikten iki yıl kadar sonra öldü.

tonik, TKSN olarak da bilinir, müzikte diyatonik dizinin birinci notası. Ses dizisinin en önemli basamağıdır ve hem melodiyi, hem de armoniyi yönlendirir (*bak.* tonalite).

Tonk, Hindistan'ın kuzeybatısındaki Racasthan eyaletinde, Banas Irmağının hemen güneyinde kent. 1643'te kurulan ve eski Tonk Prensliği'nin merkezi olan surlarla çevrili eski kent, bir dizi alçak tepenin eteklerinde kurulmuştur. Kale ve kentin yeni kesimleri eski kentin hemen güneyinde yer alır. Kent yörenin önde gelen tarımsal ürün pazarı ve imalat merkezidir. Pamuklu dokumacılık, yün eğirme, sepicilik ve keçe üretimi başlıca sanayi etkinlikleridir. Tonk'ta çeşitli hastaneler, parklar ve Racasthan Üniversitesi'ne bağlı bir devlet yüksekokulu vardır. Yörenin büyük bölümü, üzerinde kayalık tepelerin yer aldığı bir düzlükten oluşur. Yetiştirilen başlıca ürünler kocadarı, nohut, mısır, pamuk ve yağlı tohumlardır. Kümes hayvanı besiciliği ve balıkçılık da önemlidir; ayrıca bölgede mika ve berilyum çıkarılır. Eski Tonk Prensliği 1798-1817 arasında Peştu reisi Emir Han'ın Racasthan ve Orta Hindistan'da ele geçirdiği altı ayrı bölgeden oluşuyordu; 1948'de de Racasthan eyaletinin bir parçası oldu. Nüfus (1991) 100.020.

Tonkin, Fransız sömürge yönetimi sırasında Vietnam'ın kuzey kesimine verilen ad. Tonkin terimi Vietnamlılarca resmen hiçbir zaman kullanılmamıştır. Güneyde Ma Irmağına, kuzeyde ise Çin'in güney sınırına kadar uzanan bölgenin merkezi, yoğun ekim yapılan ve sık bir nüfusu barındıran Kızıl Irmak Deltasıydı.

Uzun yıllar rakip feodal beyler arasında çekişmelere sahne oldu ve Vietnam krallıkları ile Çin İmparatorluğu arasında sürekli el değiştirdi. Fransız ve Çin yönetimleri arasında yıllarca süren anlaşmazlıktan sonra 1883'te Fransız koruması altına girdi. Tarihi boyunca Çin'in etkisine açık bir bölgeydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlara karşı başlatılan gerilla mücadelesinin başlıca odak noktası oldu.

Tonkin Körfezi, Güney Çin Denizinin kuzeybatı kolu. Kuzey ve doğuda Çin, doğuda Hainan Adası, güneybatı ve kuzeyde Vietnam'ın kuzey kesimiyle çevrilidir. Yaklaşık 500 km uzunluğunda ve 250 km genişliğindedir. En derin noktası 70 m'yi bulur. Çin ve Hainan Adası arasında uzanan Hainan Boğazı, körfezden denize başlıca çıkış yolunu oluşturur. Kızıl Irmak bir delta aracılığıyla sularını körfeze boşaltır. Körfez kıyısındaki başlıca limanlar Vietnam'daki Ben Thuy ve Haiphong ile Çin'deki Bei hai'dır.

Kuzey Vietnam torpido botlarının 1964'te iki ABD destroyerine ateş açtığına ilişkin haberler, ABD Kongresi'nin Tonkin Körfezi Kararnamesi'ni kabul etmesine ve ABD'nin daha etkin olarak katıldığı II. Çinhindi Savaşı'nın (1965-75) başlamasına yol açtı. ABD Deniz Kuvvetleri'nin 1972'de Kuzey Vietnam limanlarının girişlerini mayınlaması üzerine körfezde sıcak çatışmalar yaşandı.

Tonkin Körfezi Kararnamesi, Tonkin Körfezinde Kuzey Vietnam hücum botlarının 2-4 Ağustos günlerinde ABD Filosu'na bağlı "Maddox" ve "C. Turner Joy" destroyerlerine saldırdığı iddiasıyla Başkan Lyndon Johnson'ın 5 Ağustos 1964'te ABD Kongresi'ne sunduğu kararname. Güneydoğu Asya'daki güvenliğin Amerikan çıkarları ve dünya barışı için büyük önem taşıdığı vurgulanan kararnamede ABD kuvvetlerine karşı yöneltilecek saldırganca hareketleri püskürtmek amacıyla başkana her türlü önlemi alma yetkisi tanınıyordu.

Kararname 7 Ağustos'ta Temsilciler Meclisi'nde 414'e karşı sıfır, Senato'da da 88'e karşı 2 oyla onaylandı. Sonraki yıllarda özellikle ABD'nin Vietnam'da uyguladığı politika ve harekâtlarla ilgili eleştirilerin yoğunlaşmasının ardından, pek çok Kongre üyesi başkana savaş açma ve yürütme yetkisi tanıdığı gerekçesiyle kararnamenin gözden geçirilmesini savunmaya başladı, bu konuda Senato soruşturması açıldı.

tonlama *bak.* titremleme

Tônlé Sab Gölü, Khmer dilinde BEN TÔNLÉ SAB, Kamboçya'nın orta kesiminde, doğal taşkın ovası gölü. Kurak mevsimlerde çamurlu Véal Pôc Ovasını aşan, 130 km uzunluğundaki Sab Irmağı (*tônlé*) aracılığıyla sularını güneydoğudaki Mekong Irmağına gönderir. Çok sayıda düzensiz akarsu-

yun yanı sıra yıl boyunca akan kuzeydeki Srêng ve Sên ırmaklarının sularıyla beslenir. Sistemin birçok kolu üzerinde 1975'ten sonra barajlar inşa edilmiştir. Haziran-kasım arasındaki muson yağmurları döneminde suları yükselen Mekong Irmağı, Tônlé Sab'ın güneydoğu yönünde akışını tersine çevirir. Böylece gölün yüzölçümü 2.700 km²'den 10.360 km²'ye, derinliği de 0,9-3 m'den 9-14 m'ye çıkar. Kâmpóng Thum Siêmréab, Bêtdâmbâng (Battambang) ve Poûthĭsât (Pursat) gibi il merkezlerinden geçen, sisteme bağlı ırmak kolları, bu dönemde su kesimi yaklaşık 3 m'ye kadar olan teknelerle ulaşıma elverişli hale gelir. Yağmurlu mevsimde genişliği 36 km'den 105 km'ye kadar çıkan göl, sular alçaldığında sazlarla kaplı bir bataklık görünümünü alır; gölün yüzeyinde yalnız balıkçı teknelerinin geçebildiği kanallar kalır. Güneydoğu Asya'daki en büyük tatlı su gölü olan ve Fransızlarca Grand Lac (Büyük Göl) adı verilen Tônlé Sab, kıyısındaki birçok balıkçı köyüyle geniş ölçekli bir sazan üretme sanayisini destekler. Mayalanan ve tuzlanan sazan balığı Kamboçya halkının ana besin kaynaklarından birini oluşturur.

tonoz, mimarlıkta eğrisel yüzeyli kâgir örtü öğesi. Tek ve çift eksenli türleri vardır. Tek eksenli tonozlar geometrik olarak bir kemerin, merkezinden geçen yatay bir eksen üzerinde ötelenmesinden oluşurlar ve bütün uzunlukları boyunca iki yanda birer duvara otururlar. Bu tonozlar aynı kemerler gibi üzengi noktalarında iki yana doğru itme gücü yarattıkları için duvarların bu gücü karşılayacak kadar kalın yapılması zorunluluğu vardır. Tek eksenli tonozlar genelde, ötelenmesiyle oluştukları kemerle aynı adı taşırlar. Bu türün en eski örneği Eski Mısır ve Ortadoğu'da rastlanan yarım silindir biçimindeki beşik tonozdur. Başka tek eksenli tonoz türleri basık tonoz, yüksek tonoz, sivri tonoz, teğet sivri tonoz, eğri (verev) tonoz, eğik (rampa) tonoz, konik tonozdur.

Çift eksenli tonozlar birbirini dikine kesen iki tonozdan oluşurlar. Bunun en tipik örneği çapraz tonozdur (haç tonoz). Çapraz tonozun yükleri yalnızca dört köşesinde toplanır. Bu nedenle de sürekli duvarlar üstüne oturması gerekmez, yalnızca dört köşesindeki birer ayak tarafından taşınır. Çapraz tonozu keşfeden Eski Romalı mimarlar onu yan yana diziler halinde sıralayarak istedikleri büyüklükte alanları örttüler.

Ortaçağ yapı ustaları da kaburgalı tonozu geliştirdiler; yani çapraz tonozu oluşturan tonozların arakesitlerini şişkin, şerit biçiminde yaptılar. İnşaat sırasında önce bu taş kaburgalar oluşturuluyor, onların arasında kalan üçgen biçimli eğrisel yüzeyler daha sonra örülüyordu. Böylece bütün tonoz için ahşap bir kalıp yapmak yerine yalnız kaburgalar için kalıp yapmak yetiyor, o dönemde çok pahalı olan ahşap ve ahşap işçiliğinden de tasarruf sağlanıyordu. Gotik yapıların mimarları çapraz tonozda beşik kemer değil, sivri kemer kullandılar. Çünkü beşik kemerli çapraz tonozla yalnız kare planlı mekânların üzeri örtülebiliyordu. Oysa dikdörtgen planlı mekânların kısa kenarları üzerinde de sivri kemer kullanıldığı zaman bunlar istendiği kadar sivri yapılarak uzun kenarlardakiler kadar yükseltilebiliyordu. Böylece dikdörtgen planlı mekânlar da değişik genişlikte, ama aynı yükseklikte, birbirini kesen iki sivri tonozdan oluşan bir sivri çapraz tonozla örtülebiliyordu. Kaburgalı çapraz tonoz gotik dönem mimarlığının simgesi haline geldi ve yıldız tonoz, ağ tonoz gibi birçok karmaşık çeşitlemesi uygulandı.

Birbirini dikine kesen iki tonozun oluşturduğu iki eksenli tonozların (çapraz tonozdan başka) hepsi sürekli duvarlar üstüne oturur. Dolayısıyla hiçbiri çapraz tonozun sağladığı yapısal olanağı sağlamaz. Birbirini kesen iki tonozun çapraz tonozu oluşturan parçalarından geriye kalanların birleşmesiyle manastır tonozu ortaya çıkar. Manastır tonozunun dikdörtgen bir mekânın üzerini örten türü tekne tonoz adını alır. Aynı tonozun tepesinin yatay bir düzlemle kesilmiş biçimi aynalı tonozdur.

Tonoz geleneksel mimarlığa özgü bir örtü öğesidir. Sanayi Devrimi'yle birlikte yeni malzemelerin ve iskelet sistemlerin ortaya çıkmasıyla işlevsel önemini yitirmiş ve kemer dizileri üstünde yer alan ince bir örtüye dönüşmüştür. Bükülmüş ya da kalıba dökülmüş bir levha olan betonarme kabuk tonoz bu alandaki en önemli yeniliklerden biridir. Bu tonozun çelik donatılı kabuğu yatay basınç oluşturmaz ve bir kiriş gibi taşınabilir.

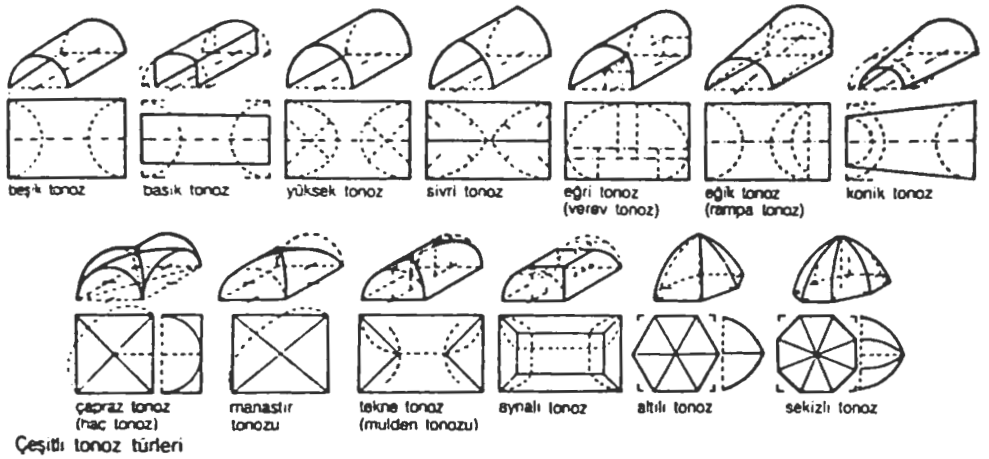

Çeşitli tonoz türleri

Doğan Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, 1988, YEM Yayınları izniyle

tonos (Yunancada "güçlendirici"), Eski Yunan müziğinde modların farklı perdelere aktarılmasını anlatan kavram. Oktav türünü gösteren *genos* (Eski Yunan müziğinde üç tetrakordun her biri için kullanılan genel ad) kavramıyla yakından ilişkilidir. Büyük Kusursuz Sistem'in (Eski Yunan müziğinin iki dizi sisteminden biri; orta *Do*'nun üstündeki *La*'dan |*la'*| orta *Do*'nun altındaki ikinci *La*'ya iner ve iki oktavdan oluşur) daha üst ya da alt bir sese aktarılmasıyla her *tonos* farklı bir oktav türünün Yunan müziğinin seslendirilmesinde çok büyük önem taşıyan *mi'-mi* oktavı içine düşmesini sağlar. *Tonos*'lar, kullanıldıkları zaman *mi'* ile *mi* arasında oluşan oktav türlerinin adlarını alırlar. Çağdaş araştırmacılara göre icra sırasında *tonos*'lar son derece kuramsal olan Büyük Kusursuz Sistem'in uygulanmasını kolaylaştırırlar.

Tonos kavramı ilk kez 4. yüzyılda ortaya çıktı ve kısa sürede tartışma konusu haline geldi. Aristoksenos (ü. İÖ 4. yy) 13, İskenderiyeli Ptolemaios (İS 2. yy) 7, başka kuramcılar ise 15 *tonos* saptamışlardı. Günümüzde Eski Yunanlı kuramcıların bu çatışan görüşlerinin hepsinin de ayrı ayrı yandaşları vardır. Örneğin bazı araştırmacılar *tonos*'ların çağdaş anlamda gerçek tonaliteler olduğu, yani bunların (Yunanlıların kesin bir perde standardının bulunmamasına karşın) belli bir ses perdesinin birbirine karşıt tonal merkezlerini oluşturduğu kanısını taşımaktadır. Bazıları ise *tonos*'ların soyut kuramsal kavramlar ya da melodi kalıpları olduğunu ileri sürmektedir.

tonoz bingi *bak.* tromp

Tonty, Henri de, TONTI olarak da yazılır (d. 1650, Paris, Fransa - ö. 1704, Louisiana, ABD), Fransız kâşif ve kolonici.

Napolili banker Lorenzo de Tonti'nin oğluydu. 1668'de Fransız ordusuna girdi. 1677'de bir çarpışmada sağ elini kaybetti. Ertesi yıl, Kuzey Amerika'da keşifler yapan René-Robert Cavelier de La Salle ile tanışarak onunla yakın dostluk kurdu. Frontenac Kalesi'ne senyör olarak yerleşmeye giden La Salle'ın yanında yer aldı; ayrıca yukarı Büyük Göller'e ulaşan ilk gemi olan "Griffon"un yapımını gerçekleştirdi. Bir bölümünü "Griffon"la yaptığı yolculuğun sonunda St. Joseph Irmağında La Salle ile buluştu. 1679-80 kışında Creve Cœur Kalesi'nin (bugün Peoria) yapımında La Salle'a yardımcı oldu. La Salle Kanada'ya gidince İllinois bölgesinin denetimini üstlendi. Ama İrokua Yerlilerinin saldırısı nedeniyle bölgeyi savunamadı; çarpışmalar sırasında yaralanarak beş askeriyle birlikte 1680 sonlarında Green Bay'e sığınmak zorunda kaldı. Haziran 1681'de Michilimackinac'ta La Salle ile yeniden buluştu; onunla birlikte güneye doğru ilerleyerek Illinois Irmağı üzerindeki Saint Louis Kalesi'nde bir koloni oluşturdu. Ertesi yıl da Mississippi Irmağının ağzında bir keşif gezisi yaptılar ve bölgede Fransız egemenliğini ilan ettiler. Daha sonra La Salle'dan ayrılan ve 1686'da Mississippi Irmağı boyunca yaptığı yolculuk sırasında da onu bulamayan Tonty İllinois'a döndü. Orada koloni oluşturma çalışmaları ve kürk ticaretiye ilgilendi. 1700'de Pierre Le Moyne d'Iberville'in Louisiana'daki yerleşimine katıldı ve ölene değin onun hizmetinde çalıştı.

Tonya, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Trabzon iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 265 km² olan Tonya ilçesi, kuzeyde Beşikdüzü ve Vakfıkebir, doğuda Düzköy (aynı yasayla ilçe olmuştur), güneydoğuda Maçka ilçeleri, güneyde gene Maçka ilçesi ve Gümüşhane ili, batıda da Şalpazarı ilçesiyle çevrilidir.

İlin batı kesiminde yer alan ilçe toprakları akarsu vadileriyle derin biçimde parçalanmış dağlık alanlardan oluşur. Bu alanları Doğu Karadeniz Sıradağlarının(*) kıyı dağlarından Zigana Dağları engebelendirir. Kızılağaç, gürgen, kayın ve ladin ormanlarıyla kaplı olan dağların yüksek kesimlerinde hayvancılık ve sayfiye açısından önem taşıyan birçok yayla vardır. İlçe topraklarından kaynaklanan suların tümü Karadeniz'e ulaşır. Zigana Dağlarının Karadeniz'e bakan yüksek yamaçlarından doğan başlıca akarsular Foldere ile Kale Deresidir. İlin Karadeniz'e kıyısı olmayan iç kesiminde yer

aldığından, ilçede tarıma elverişli geniş bir düzlük yoktur.

Yarısına yakını Tonya kentinde yaşayan ilçe halkı geçimini daha çok hayvancılıktan sağlar. Süt üretimi amacıyla çok sayıda sığır beslenen ilçede sığır soylarının ıslahına yönelik tohumlama istasyonu kurulmuştur. İlçe sanayisi süt ürünlerini işleyen bir fabrika ve kereste atölyeleriyle sınırlıdır. İlçenin başlıca hayvansal ürünleri, dış piyasada Vakfıkebir yağı olarak tanınan yemeklik yağ ile küçük tekerlekler biçiminde üretilen ve Tonya peyniri adıyla anılan kaşarpeynirdir. Orman köylerinde yaşayanlara ek gelir sağlamak amacıyla koyun besiciliği, arıcılık ve el sanatları çalışmaları için projeler hazırlanmıştır. İlçede az miktarda bitkisel üretim de yapılır. Başlıca bitkisel ürünler patates, mısır, elma, fındık ve fasulyedir.

Trabzon İmparatorluğu'na bağlıyken 1461'de Osmanlı topraklarına katılan Tonya yöresi, 19. yüzyıl sonlarında Trabzon vilayeti Merkez sancağına bağlı Vakfıkebir kazasının sınırları içindeydi. Tonya 1954'te ilçe yapıldı.

Osmanlı döneminde köy olan, bu konumunu Cumhuriyet'ten sonra da bir süre koruyan Tonya kenti ilçenin kuzey kesiminde, Foldere vadisinde kurulu fazla gelişmemiş bir yerleşmedir. İl merkezi Trabzon'a 57 km uzaklıktadır.

Tonya Belediyesi 1954'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 25.790; kent, 11.058.

Tonyukuk, TONYUKUK BİLGE olarak da bilinir (d. y. 650, Çin - ö. 721, Urga [bugün Ulan Bator], Moğolistan), Göktürk devlet yöneticisi. Doğu Göktürklerin bağımsızlıklarını yeniden kazanmasında ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Yaşamına ilişkin bilgiler adına dikilmiş olan yazıta (Orhun Yazıtları'ndan biri olan Tonyukuk Yazıtı) ve bazı Çin kaynaklarına dayanır. Doğu Göktürkleri egemenliğine almış olan Çinlilerin hizmetindeki soylu bir aileden geliyordu. Genç yaşta, Kutluğ Kağan olarak da bilinen İlteriş Kağan(*) yönetiminde Çin'e karşı verilen bağımsızlık savaşına katıldı. Kutluğ Kağan'dan dolayı "Kutluğ Devleti" olarak da anılan Doğu Göktürk Devleti'nin yeniden örgütlenmesinde şad ("yönetici") olarak önemli sorumluluklar üstlendi. Moğolistan ile Türkistan'da yaşayan göçebe Türk ve Moğol boylarının barışçı yollardan yeniden Doğu Göktürk egemenliğine girmesine ön ayak oldu (685-690). 692'de ölen İlteriş Kağan'ın yerine geçen Kapağan Kağan döneminde de (692-716) yönetim ve ordudan sorumlu olarak kağanın başarılarında büyük pay sahibiydi. Çin'in Doğu Göktürklere tohumluk dan ve tarım aletleri vermesini öngören antlaşmanın yapılmasını sağladı. Daha sonra Çin'e karşı yapılan seferlerin bazısına komutanlık etti. Kapağan Kağan'ın yerine geçen Bilge Kağan'a (hd 716-734) aygucı (başdanışman) oldu. "Uluğ Bilge" sanı alarak yönetimdeki etkisini korudu; askeri yetkilerini ise Bilge Kağan'ın kardeşi Kültigin'e devretti. Yaşlılığında büyük bir saygı gördü, öğütleriyle Bilge Kağan'ı ve Kültigin'i yönlendirdi. Doğu Göktürk Devleti'nin parlak bir döneminde öldü ve Urga yakınında, sağlığında dikilmiş olan anıtının yanına gömüldü.

Runik yazıyla yazılmış olan Tonyukuk Yazıtı'nda kendi ağzından yalın bir dille yaşamöyküsü anlatılır. Uzun yaşamının dönüm noktalarını oluşturan olaylar ve başarıları vurgulanır. Yazıt, Bilge Kağan'ın başa geçmesi ve devlet işlerinin Tonyukuk'un öğütleri doğrultusunda sürdürülmesi çağrısı ile sona erer. Tonyukuk Yazıtı dünyanın en ünlü taş yazıtlarından biri olarak değerlendirilmekte, birinci derecede tarihsel bir belge olmanın yanı sıra eski Türk edebiyatının da özgün bir yapıtı sayılmaktadır.

Tooke, John Horne, asıl adı JOHN HORNE (d. 25 Haziran 1736, Londra - ö. 18 Mart 1812, Wimbledon, Surrey, İngiltere), radikal İngiliz siyaset adamı. 18. yüzyıl sonlarında İngiltere'de parlamento reformu ve düşünce özgürlüğü için yürüttüğü etkin mücadeleyle tanınır.

Cambridge Üniversitesi'ni bitirdikten sonra 1760'ta piskopos vekili oldu. 1769'da radikal eğilimli John Wilkes'ın Haklar Bildirisi Destekleyicileri Derneği'ni kurmasına yardımcı oldu, ama iki yıl sonra Wilkes'dan uzaklaşarak Anayasa Derneği'ni kurdu. Bu dernek aracılığıyla parlamento reformu ve Amerika'daki kolonilerin özyönetime kavuşması için mücadele yürüttü.

Horne Tooke, T. Hardy'nin bir portre çalışmasından ayrıntı, 18. yy sonları; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

Kolonilerin bağımsızlığını açıkça desteklemesi üzerine 1778'de bozgunculukla suçlanarak hapsedildi. 1782'de dostu ve mali destekçisi William Tooke'un anısına Tooke soyadını aldı. 1782-85 arasında William Pitt'in parlamento reformu girişimleri için kamuoyunda destek oluşturmaya çalıştı. Fransa'daki devrimin ardından İngiliz hükümeti radikal tutum yanlılarını ezmeye yönelince, Mayıs 1794'te yeniden tutuklandı. Vatana ihanetle suçlandı, ama altı ay sonra aklandı. Radikal hareketin gücünü yitirmesine karşın 1801'de parlamentoya seçildi.

Dilbilime de ilgi duyan Horne Tooke, dilin sabit bir yapı olmaktan çok tarihsel gelişmenin ürünü olduğunu ilk savunan kişilerden biriydi.

Tooke, Thomas (d. 29 Şubat 1774, Kronştadt, Petersburg yakınları, Rus Çarlığı - ö. 26 Şubat 1858, Londra, İngiltere), İngiliz maliyeci ve iktisatçı. Serbest ticaret yanlısı tutumuyla tanınır.

On beş yaşında Petersburg'da başladığı iş yaşamını İngiltere'de sürdürdü. Bu arada sık sık parlamentoda ekonomik konularda görüş bildirdi. 1821'de Ricardo, Malthus, Mill gibi ünlü İngiliz iktisatçılarıyla birlikte Siyasal İktisat Kulübü'nün kuruluşuna katıldı. 1852'de Royal Exchange Assurance Corporation (Kraliyet Kambiyo Borsası Sigorta Kurumu) yöneticisiyken emekliye ayrıldı.

Tooke 19. yüzyılın ilk yarısında Britanya'da yürütülen para konusundaki tartışmalara önemli katkılarda bulundu. Altın standardına dönüşü ve banknotların konvertibilitesini savunan 1810 tarihli Külçe Altın Raporu'nu destekledi. Durgunluğa neden olduğu yolundaki eleştirilere karşın konvertibilitenin sürdürülmesini savundu. *High and Low Prices* (1823; Yüksek ve Düşük Fiyatlar) ve *Considerations on the State of the Currency* (1926; Paranın Durumu Üzerine Görüşler) adlı yapıtlarında fiyat düzeyinin temelde iktisadi dalgalanmalara bağlı olduğunu öne sürdü. Bu alandaki görüşlerini son iki cildini William Newmarch ile birlikte hazırladığı *History of Prices* (1838-57, 6 cilt; Fiyatların Tarihi) adlı dev yapıtında daha da geliştirdi. Tooke zamanla bankalarca yaratılan paranın fiyatlardaki değişmenin nedeni değil, sonucu olduğunu öne sürmeye başladı. Bu yaklaşımından dolayı İngiltere Merkez Bankası'nın para arzını denetleme yetkisini büyük ölçüde kısıtlayan 1844 tarihli Banka Kuruluş Yasası'na karşı çıktı. Bu kısıtlamaların, para miktarı ile fiyat düzeyine ilişkin yanlış bir varsayıma dayandığını ve faiz oranlarında sakıncalı dalgalanmalara neden olduğunu ileri sürdü.

Toombs, Robert A(ugustus) (d. 2 Temmuz 1810, Wilkes ili, Georgia - ö. 15 Aralık 1885, Washington, Georgia, ABD), Amerikan İç Savaşı öncesinde ayrılıkçılığı savunan Güneyli siyaset adamı. Kısa bir süre Konfederasyon'un dışişleri bakanlığında bulunmuş, sonraki dönemde Georgia'da beyazların üstünlüğünü yeniden yerleştirmeye çalışmıştır.

Varlıklı bir çiftçi ailesinden geliyordu. 1828'de Schenectady'deki (New York) Union College'dan mezun oldu. 1830'da baroya kabul edildi; Washington'da (Georgia) avukatlıktan kısa sürede büyük miktarda gelir elde etti. Ayrıca Georgia'nın güneybatısında çok sayıda kölenin çalıştığı bir plantasyonun sahibiydi.

Toombs 1837-40 ve 1842-43 dönemlerinde Georgia Yasama Meclisi'nde görev aldı; özellikle mali konulardaki yaklaşımlarıyla dikkati çekti. 1844, 1846, 1848 ve 1850 seçimlerinde Whig Partisi'nden ABD Temsilciler Meclisi'ne girdi.

Zamanla eyalet haklarının savunucusu olarak adını duyurmaya başladı. Gene de Georgia'da 1850 Uzlaşması'nın benimsenmesi için çalıştı; ayrıca Anayasal Birlik Partisi'nin kuruluşuna katkıda bulundu. 1852'de bu partiden ABD Senatosu'na seçildi. Kısa süre sonra Demokratlara katıldı, ama 1860'a değin eyaletlerin hakları konusunda ılımlı bir çizgi izledi. Lincoln'ın başkan seçilmesi ve Crittenden Uzlaşması'nın sonuçsuz kalmasından sonra açıkça ayrılık çağrısında bulundu. Amerika Konfederasyon Devletleri adını alan yeni hükümetin dışişleri bakanlığını üstlendi; ama birkaç ay sonra başkan Jefferson Davis'le anlaşmazlığa düşerek hükümetten ayrıldı.

Temmuz 1861'de Georgia ordusunda tuğgeneral olarak görev aldı; ama konfederasyon yönetiminin asker toplama uygulamasını, *habeas corpus* ilkesini askıya almasını ve savaşı kredilerle finanse etmesini eleştirerek ordudan ayrıldı. Yalnızca savaşın son günlerinde Georgia milis kuvvetlerinde yeniden çarpışmalara katıldı.

Mayıs 1865'te Londra'ya kaçan Toombs 1867'de Georgia'ya döndü, ama bağlılık yemini etmeyi reddederek yeniden avukatlığa başladı. Bu dönemde Georgia'da radikal yeniden inşa uygulamalarına karşı yoğun bir mücadele yürüttü. 1877'de eyalet anayasasında beyazların üstünlüğünü pekiştiren düzenlemeleri gerçekleştiren eyalet meclisinde önemli rol oynadı.

top, elde taşınabilen silahlardan ateşlenebilenlerden daha büyük mermi atan, uzun namlulu, büyük kalibreli, ağır, ateşli silahların ortak adı. Namlu uzunlukları, namlu çapları, büyüklükleri ve ağırlıkları çok çeşitli olan topların havan, sahra topu, uçaksavar topu, tanksavar topu, obüs gibi türleri vardır. Modern toplar yüksek nitelikli çelik

parçalardan yapılmış, karmaşık mekanizmalı silahlardır. Tanklara yerleştirilen bazı özel topların ve sahra toplarının dışındaki topların namlusu genellikle yivlidir.

Topu oluşturan başlıca parçalar namlu, kama düzeneği, ateşleme düzeneği, kundak, dip kapağı, nişan düzeneği ve tüm bu parçaları taşıyan bir şasidir.

Modern topların ilk örnekleri 15. yüzyılda Avrupa'da geliştirildi. 16. ve 17. yüzyılda özellikle kuşatmalarda top kullanımı yaygınlaştı. Ağırlıkları 4 tona kadar çıkan bu büyük toplar ağırlığı 35 kg'yi bulan gülleler fırlatabiliyordu. Ama 18. yüzyılın ortalarına değin top ve top güllesi yapım çalışmaları deneysel düzeyde kaldı. Yedi Yıl Savaşı (1756-63) sırasında Avusturya ve Prusyalılar bu alanda önemli gelişmeler kaydettiler. Topçuluk alanındaki en önemli gelişme ise 1742'de İngiliz mühendis Benjamin Robins'in yayımladığı *New Principles of Gunnery* (Topçuluğun Yeni İlkeleri) adlı kitap oldu. Robins'in bu çalışmasıyla topçuluk ilk kez bilimsel bir temele oturdu. 18. yüzyılda gerçekleşen öbür önemli gelişmeler şarapnelin(*) ve toparlağın (üzerine top oturtulan iki tekerlekli araç) ortaya çıkması oldu.

İlk yivli namlulu toplar 11. yüzyılda yapıldı. Böylece topların o zamana değin yaklaşık 1.000 m olan erimleri 2.000-2.500 m'ye çıktı. Alman sanayici Alfred Krupp'un 1851'de ilk tümüyle dökme çelik topu geliştirmesiyle birlikte top yapım teknolojisinde yeni bir dönem açıldı. 1860'larda ve 1870'lerde Fransa, Almanya, İspanya ve ABD gibi ülkelerde hemen hemen aynı anda kama düzeneği (kuyruktan doldurma mekanizması) ve etkin bir geri tepme sistemi geliştirildi. Günümüzün top mermilerinin ilk örnekleri de 19. yüzyılın sonlarında yapıldı.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Avrupa'da top yapım çalışmalarına hız verildi. Almanlar savaş sırasında çok uzun erimli ve büyük kalibreli toplar yaptılar. Almanların 1918'de Paris'i bombalamakta kullandıkları ve 320 mm'lik bir deniz topunun namlusuna çelik bir boru yerleştirilmesiyle elde edilen 210 mm'lik "Kaiser Wilhelm Geschütz" ("Paris topu" olarak da bilinir) yaklaşık 120 km erimliydi. Bu top, stratosferde (atmosferin ikinci katmanı) yol alan cisimlerin daha az hava direnciyle karşılaşacağı ilkesinden yararlanan ilk silah olarak kabul edilir. Paris topunun fırlattığı mermiler hızla yükselerek stratosfere giriyor ve bir süre bu katmanda yol aldıktan sonra yeniden troposfere dönerek hedefe ulaşıyordu. I. Dünya Savaşı sırasında Avusturya, Fransa, ABD ve SSCB gibi ülkeler de çeşitli büyüklüklerde havan ve obüsler geliştirdiler.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra uçaksavar topları ortaya çıktı. Bu toplar II. Dünya Savaşı sırasında, özellikle İngilizler ve Almanlar tarafından çok etkili bir biçimde kullanıldı. ABD'nin savaş sırasında geliştirdiği 10,6 cm'lik havan, savaş sonrasında da çok sayıda ülke ordusunun temel topçu silahı oldu. İlk motorlu toplar ve ilk geri tepmesiz toplar da II. Dünya Savaşı sırasında geliştirildi.

II. Dünya Savaşı'nda atom gücünün ortaya çıkması silah üretmekte olan büyük devletleri bu gücü öbür silahlarda da kullanmaya yönelik çalışmalar yapmaya yöneltti. Bu çalışmalar top yapımı alanında da etkisini gösterdi. ABD 1953'te, 20 kilotona kadar nükleer başlık taşıyabilen mermiler atan 280 mm'lik, yaklaşık 30 km erimli "atom topu"nu geliştirdi. Nükleer başlıkların boyutlarının küçültülmesi 155 mm'lik obüslerce fırlatılabilen nükleer güçlü mermiler yapılabilmesine olanak sağladı. II. Dünya Savaşı sırasında topların taşınmasında iki ana yöntem geliştirildi; buna göre toplar ya bir aracın arkasına takılarak çekiliyor ya da kendi motorlarıyla hareket ettiriliyordu. Tankların önemli ölçüde geliştirilmesiyle birlikte toplar daha çok motorlu bir aracın arkasına takılarak çekilir oldu.

Toplarda mermi, topun türüne göre ağızdan ya da bir kama düzeneği aracılığıyla kuyruktan namluya beslenir ve dip kapağı kapatılır. Nişan düzeneği ve matematiksel hesaplar yardımıyla top namlusunun açısı ayarlandıktan sonra merminin dip kısmında bulunan itici madde (barut, nitroselüloz ya da nitroselüloz-nitrogliserin karışımı) mekanik ya da elektronik bir kapsül içeren ateşleme düzeneği yardımıyla ateşlenir. Bazı top türlerinde itici maddenin ateşlenmesi için belirli bir miktarda barutun yakılmasıyla elde edilen sıcak alevden de yararlanılır. Küresel biçimli gülleler fırlatan ilk toplarda ateşleme, güllenin ucuna bağlı bir fitilin yakılmasıyla gerçekleştiriliyordu. Ateşlenen mermi namlu içinde gittikçe hızlanarak yol alıyor ve sonuçta maksimum hıza ulaşarak namlu ağzından dışarı fırlıyordu. Bazı top türlerinde merminin namludan çıkış hızını düşürmek amacıyla namlu ağzına bir ağız freni yerleştirilir. Merminin ateşlenmesi sırasında açığa çıkan basınçlı gazların topu geri doğru itmesi bir geri tepme düzeneği aracılığıyla önlenir. Yivli toplardan fırlatılan mermi, havada kendi ekseni çevresinde hızla dönerek yol aldığından, dengesini kendi kendine düzenler. Yivsiz toplardan fırlatılan mermilerde ise denge merminin dip kısmına yerleştirilen kuyruk yüzeyleri aracılığıyla sağlanır. Mermi hedefe çarptığında patlar ve şiddetli basınç dalgaları gaz ya da çeşitli parçacıklar saçarak hedefi tahrip eder. Top mermilerinin zırh delici mermi, yüksek tahrip güçlü mermi, gaz mermisi, uçaksavar mermisi, nükleer başlıklı mermi ve peşrev mermisi (içinde çelik bilyeler bulunan ve patladığında bu bilyeleri şarapnel gibi çevreye saçan mermi) gibi türleri vardı. Yüksek tahrip güçlü top mermileri çelik bir mahfaza içine yerleştirilmiş TNT gibi patlayıcı maddelerden oluşur. Zırh delici mermilerin mahfazası ısıl işlemden geçirilmiş çok sert çelikten yapılır. Gaz mermisi ise patladığında çevreye gözyaşı gazı (CNS), fosgen (CG) ve hardal gazı (HS) gibi gazlar yayar.

Günümüzde toplar namlu çaplarına göre hafif (105 mm'den daha küçük çaplı), orta (105-155 mm çaplı), ağır (155-203 mm çaplı), çok ağır (203 mm'den büyük çaplı) biçiminde sınıflandırılır. Uçaksavar topları da hafif (37 mm'den daha küçük çaplı), orta (37-90 mm çaplı) ve ağır (90 mm'den büyük çaplı) olmak üzere üç grupta toplanır.

top, eski çağlardan beri çeşitli oyunlarda kullanılan küre ya da yumurta biçimli spor aracı. Bilinen ilk yazılı metinlerde sözü edilen topa bazı eski resimlerde de rastlanır.

Homeros gibi yazarlar Eski Yunanlıların top oyununu çok sevdiklerini, bedene güzellik ve esneklik kazandıran bu oyuna büyük değer verdiklerini anlatırlar. Eski Mısır anıtlarında da bir tür top oyununun betimlendiği görülür. Takım sporlarından hoşlanmayan Romalılar bile top oyununu severdi. Roma hamamlarında top oyunu için ayrı bölümler ve soylıların villalarında top sahaları vardı. Eski Roma'daki toplar genellikle içi çeşitli maddelerle doldurulduktan sonra dikilen deri parçalarıyla yapılırdı. En küçük boy top *harpastum*, içi tüyle dolu sert bir toptu. En büyük boy top *follis*'in, bugünkü basketbol ya da futbol topundaki gibi havayla şişirilmiş bir iç lastiği vardı.

Eski Yunan'da top oyunu, bir heykel kaidesindeki kabartma, İÖ y. 510, Atina; Ulusal Arkeoloji Müzesi
Athens National Archeological Museum TAP Service

Eski oyunlarda bir grup insan topu yalnızca ileri geri atardı. Ama Eski Yunan'da topla takım oyunları ve yarışmalar da düzenlenirdi. Top oyunları özellikle Sparta'da çok yaygındı.

Episkyros denen eski bir Yunan oyununda eşit sayıda oyuncudan oluşan iki takım arasına, ayrıca takımların arkasında belirli bir uzaklıkta beyaz çizgiler çizilirdi. Takımlardan biri arka çizginin gerisine düşene değin oyuncular topu ileri-geri birbirlerine atarlardı.

Topun geçmişi, Batı Avrupa'da da çok eskilere dayanır. Kristof Kolomb'dan önceki dönemde Amerika Yerlileri *lacrosse*'un(*) eski bir biçimini oynuyorlardı.

Yalnızca topla oynanan, özellikle de topa vurmak için bazı özel araçların kullanıldığı oyunların zamanla gelişmesi ve giderek daha fazla ustalık gerektirmeleriyle, çeşitli amaçlar için kullanılacak çeşitli top tipleri ortaya çıktı. İzleyicilerin ilgisini çekmek için spor türlerinde uygulanan kurallar ve kullanılan araçlar değiştikçe topların büyüklüğü ve ağırlığı da değişti. Amerikan futbolunda ileri doğru pas verme yaygınlaşınca yumurta biçimindeki top yerine atışı kolaylaştıran daha uzun top kullanılır oldu. Böylece bu oyun yalnızca koşuya dayalı olmaktan çıkarak ileri doğru pasın önemli rol oynadığı bir oyun niteliğini kazandı.

Top, Refik Osman (d. 11 Aralık 1897, İstanbul - ö. 26 Nisan 1957, İstanbul), futbolcu ve antrenör. Futbola 11 yaşında başladı. Arkadaşlarıyla birlikte kurduğu Basiret Kulübü sonradan Valdeçeşme Kulübü'yle birleşerek Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü'nün çekirdeğini oluşturdu. Beşiktaş'ın yanı sıra Fenerbahçe, Galatasaray ve Altınordu takımlarında da oynadı. Futbol yaşamı boyunca 2.264 maçta yer aldı, bir kez milli oldu. 1923'te futbolu bıraktı.

Yayımladığı *Golspor* adlı dergideki bir eleştiri yazısından dolayı ömür boyu boykot cezası alan Refik Osman, cezası bağışlandıktan sonra Beşiktaş'ın antrenörlüğünü

üstlendi ve Beşiktaş'ın beş yıl üst üste şampiyon olmasını sağladı.

Top Arabacıları Ocağı, Osmanlı Devleti'nde kapıkulu ocaklarının yaya sınıfından, büyük topları cepheye taşımakla görevli askerlerin bağlı olduğu örgüt. Kuruluş tarihi bilinmemektedir, ama 15. yüzyılın başlarına değin omuzda taşınabilecek toplar kullanıldığından, bu tarihten sonra kurulmuş olmalıdır. II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul kuşatması için Edirne'de döktürdüğü topların taşınmasında bu ocağın ya da çekirdeğinin görev aldığı sanılır. Bununla birlikte o dönemin belgelerinde ve Fatih Kanunnamesi'nde bu ocaktan söz edilmez. I. Selim döneminde ise (1512-20) orduda, sancakbeyinden aşağı rütbeyle bir arabacıbaşının görev yaptığı bilinmektedir. 16. yüzyılın ilk yarısında artık belirgin bir ocak örgütlenmesi vardı ve Acemi Ocağı'ndan seçilen gençler top arabacısı olarak yetiştiriliyordu. Bunların oğulları ile dışarıdan "kul kardeşi" denen kişiler de ocağa alınıyordu.

Top arabacılarının başlıca görevi seferde topçuların yanı sıra sahra ve kuşatma toplarını çeken araba ve hayvanlarla hizmet vermekti. Kışlaları İstanbul'da, Tophane semtindeydi. Burada ayrıca bir araba yapım atölyesi, Ahırkapı semtinde de arabalar için depolar ve hayvanlar için ahırlar vardı. Top arabalarının yapımı için gerekli malzemeler daha çok Hırvatistan'daki Pozağa ve Sirem'den, arabalara koşulan güçlü atlar da Eflâk ve Boğdan'dan sağlanıyordu.

Top arabacıları 63 bölüktü ve bölüklerdeki asker sayısı 1-52 arasında değişirdi. Gelenek ve alışkanlıkların çok yavaş değişmesinden ötürü bazı bölüklerin varlığı sembolik ve törensel olarak korunabiliyordu. Bu yüzden, tek kişi kalmış bölükler bile vardı; bunlarda er olmaz, doğrudan bölükbaşı ile temsil edilirlerdi. Yaklaşık 600'ü bulan genel mevcudunun yanı sıra 380 kadar da arabacı ocağı müteferrikası (nalbant, marangoz, saraç vb usta ve kalfaları) vardı. Ocak erleri nöbetle imparatorluğun sınır boylarındaki ve çeşitli köşelerindeki kalelere gider, süreleri dolunca İstanbul'a dönerlerdi. Topçu askeri bulunan her kalede arabacı kışlası ve ahırının da olması kanunname gereğiydi. Ocağa dışarıdan alınan demirci ustalarına gündelik ve ulufe verilmez, buna karşılık her türlü vergiden bağışık tutulurlardı. Sefer zamanlarında ocağın arabacı sayısı yetişmezse paralı arabacılar tutulurdu.

18. yüzyılın sonlarına doğru Topçu Ocağı ile birlikte Top Arabacıları Ocağı da ıslah edilmeye çalışıldı. III. Selim döneminde (1789-1807) yanan kışlaların yerine Tophane'de deniz kıyısında yeni bir kışla yapıldı; Şehremini ve Ahırkapı'daki hizmet binaları da onarıldı. Ocak süvari ve piyade olarak iki sınıfa ayrıldı. Bu sınıfların başlarına halife-i evvel, halife-i sani denen subaylar atandı. Yeni düzenleme sonrasında 25 süvari bölüğünde 7-15 arasında arabacı neferi yer aldı. Ağa Bölüğü adını alan piyade sınıfında bölükbaşı, odabaşı, alemdar, alemdar yamağı unvanlı subaylar bulunuyordu. Ağa Bölüğü 20 "tertip"e ayrılmıştı ve her tertip 8-10'erden oluşuyordu. Ağa Bölüğü'nden sonra gelen 20 tertipli Kethüda Bölüğü'nde başlıca subaylar odabaşı ve alemdardı. Bütün ocağın başında da top arabacıları başı denen komutan bulunuyordu.

top kömür, Üst Karbonifer Dönemde (Karbonifer Dönem y. 345-280 milyon yıl önce) oluşmuş kömür damarlarında rastlanan, çoğunlukla küre biçimli, taşlaşmış bitki topağı. Top kömürler, Kömür Çağı öncesi ormanlara ilişkin bilgi sağlayan önemli fosil kaynaklarıdır. Çeşitli koşulların sonucunda Karbonifer bataklıklardaki mineral tuzlarınca süzülmüş bitki molozları kömürleşmeyip taşlaşmıştır. Birkaç gram ile yüzlerce kilo arasında değişen ağırlıklarda bulunabilen bu taşıllar ABD'nin orta kesimlerinde, İngiltere'de, Belçika'dan Ukrayna'ya kadar uzanan bölgede ve İspanya'da açığa çıkarılmıştır.

top tuncu, G METALI olarak da bilinir, eskiden top dökümünde kullanılan tunç (bronz) türü. Yüzde 88 bakır, yüzde 10 kalay ve yüzde 2 çinkodan oluşan modern top tuncu alaşımı, ağır yük altında yavaş hızla çalışan dişlilerin ve yatakların yapımında kullanılır. Top tuncu atmosfer, buhar ve deniz suyunun yenim (korozyon) etkisine karşı dayanıklıdır, bu özelliği nedeniyle de vana, pompa ve buhar fittingleri için çok uygun bir malzemedir.

topaç, bir uç ya da çivi üzerinde dönen, koni, daire ya da yumurta biçimli ve genellikle içi boş oyuncak. Fiziksel özellikleri ve işleyişi bakımından cayroskopa benzer. Genellikle bir ip yardımıyla döndürülür. Kamçı darbeleriyle döndürülen topaçların yanı sıra elle, yayla ya da pompayla çevrilenler de vardır. Döndürülen topaç önce belli bir eğimle, daha sonra dik bir biçim alarak bir daire içinde dolaşır ve sürtünmenin etkisiyle durana değin döner. Japonların gürleyen topaçlarında ve öteki bazı topaçlarda, gürleme ya da vınlamaya benzer bir ses çıkarmaya yarayan delikler bulunur.

Topaç ilkçağda da biliniyordu. Aristophanes'in *Ornithes* (*Kuşlar*) oyununda adı geçen *bembiks*'in, kamçıyla döndürülen bir topaç olduğu anlaşılmaktadır. Platon'un *Politeia*'sında (*Devlet*) sözünü ettiği *strobilos* iple döndürülür ve vınlamaya benzer bir ses çıkarırdı. Homeros'un *strombos*'unun da vınlayan bir topaç olduğu sanılır. Latince *turbo* ve Yunanca *rhombos* sözcükleri, Dionysos gizem ayinlerinde gürleyen bir ses çıkarmak amacıyla bir iple havada sallanan aracı belirtmek için kullanıldığında, anlam olarak "topaç"a denk düşer. Romalılar topacı şimşirden ya da pişmiş topraktan yaparlardı.

Topaç Avrupa'da yaygın olarak 14. yüzyılda kullanılmaya başladı. Shakespeare'in yaşadığı dönemde köylerde soğuk havada ısınmak, idman yapmak amacıyla büyük topaçlar kullanılırdı.

Asya'da çok eskiden beri kullanıldığı bilinen topaçlar kabuk, kabak, ceviz, bambu ve taştan yapılırdı. Japonya'da topaç çevirme (*koma asobi*) yüzyıllardan beri çocuklar kadar yetişkinlerin de oynadığı bir oyundur.

Yeni Zelanda'daki Maori halkının küçük kabaklardan yaptığı vınlayan topaçlara *potaka takiri* denir. Bunlar yüksek sesle vınladıkları için yas törenlerinde ya da yenilen bir klanın öcünü almak amacıyla yapılan toplantılarda kullanılırdı. Çin'de *Ko-en-gen* olarak bilinen bir topaç oyunu Napoléon döneminde *diablo* (şeytan) adıyla Avrupa'ya da geçti ve çok moda oldu. Eski Yunanlılar ve Romalılar elle çevrilen ve her yüzünde ayrı bir işaret bulunan altıgen bir topacı bazen zar atmada da kullanırlardı.

Günümüzde, dönerken renk değiştiren, bir yandan da müzik sesi çıkaran plastik ve metal birçok topaç çeşidi geliştirilmiştir.

topakev, Anadolu'da Yörüklerin ve Türkmenlerin kullandığı, görünümü kubbeye benzeyen yurt tipi çadır. Yan duvarlarla tavandan oluşur. Kanat ya da kerege denen yan duvarlar ince kayışlarla birbirine çaprazlamasına bağlanmış çubuklardan yapılır. Açılınca bunlar baklavalı bir kafes durumuna gelir. Kubbenin tam ortasında bir tür havalandırma penceresi işlevi gören, tünlük denen yuvarlak bir açıklık vardır. Tünlük gerektiğinde keçe ile örtülür. Eşik adı verilen kapı genellikle doğuya bakar. Eşiğin tam karşısında bulunan, eşya ve yiyecek yığılı köşeye tör denir. Yarım yüzyıl öncesi-

Topakev, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, İstanbul
Ana Yayıncılık Arşivi

ne kadar Çukurova yöresindeki Türkmen aşiretleri bekdik denen topakevler kullanırdı. Ama bu çadırlarda sürekli oturulmaz, yalnızca konuklar barındırılırdı.

topaklama, BRİKETLEME olarak da bilinir, metalurjide, sinterleme işleminden önce ince öğütülmüş cevherin yumrular haline getirilmesi. Toz halindeki cevherin sinterlenmesi (küçük metal parçacıklarının, erime noktası altında ısı uygulanarak kaynaştırılması) çok zordur. Bu nedenle uygulanan topaklama işleminde önce cevher tozu ya da ince öğütülmüş derişki ince kıyılmış kireçle karıştırılır. Yük daha sonra nemlendirilerek 300-400 m derinliğinde ve yaklaşık 4 m çapındaki silindir biçimli çelik bir tanka (topaklaştırıcı) beslenir. Tank 45° yatıktır ve saniyede 12-20 devir hızla döner. Tank döndükçe ıslak yük 10-55 mm çapındaki topaklar halinde kaynaşır. Bu yolla elde edilen topaklar (peletler), hareketli ızgara makineleri üzerinde sinterlenir. *Ayrıca bak.* sinterleme.

Topal Osman *bak.* Osman Ağa

topalca (*Aramus guarauna*), *Gruiformes* takımının *Aramidae* familyasını oluşturan kuş türü. Amerika'nın tropik kesimlerinde yaşayan bu iri bataklık kuşunun uzunluğu yaklaşık 70 cm, tüyleri kahverengi üstüne beyaz beneklidir. Topalcalar çığlıklar halinde sürüp giden yüksek sesleri ve aksak yürüyüşleriyle dikkat çeker. Coğrafi dağılımları ABD'nin güneydoğusu, Porto Riko ve Hispaniola'dan güneyde Arjantin

Topalca (*Aramus guarauna*)
Martin W Grosnick—Ardea London

içlerine kadar uzanır. Yumuşakçalar, kabuklular, böcekler, kurbağalar ve solucanlarla beslenirler. Çalı çırpı, yaprak ve yosunlarla yaptıkları geniş yuvalar otlar ve çalılar arasında, bodur ağaçların üstünde ya da su kıyılarında bulunabilir. Dişi yuvaya kahverengi lekeli, sarımsı kahverengi 4-6, ender olarak 8 yumurta bırakır.

topaz, SARI YAKUT olarak da bilinir, flüorlu alüminyum silikat [$Al_2(F,OH)_2SiO_4$] yapısında, değerli taş özelliğine sahip silikat minerali. Bugün topaz olarak bilinen mineralin eskiden bu adla anılan taşla aynı olmadığı, *topazos* denen bu taşın aslında krizolit ya da peridot minerali olduğu sanılmaktadır.

Minas Gerais'ten topaz örneği, Brezilya
Lee Boltin

Topaz, korkayaç kristalleşmesinin son aşamalarında açığa çıkan flüorlu buharlarla oluşmuştur. Özellikle riyolit ve granit kovuklarında, pegmatit dayklarında ve yüksek sıcaklık damarlarında bulunur. Çoğunlukla kasiterit ile birlikte rastlanan topaz, bu kalay cevheri için iyi bir göstergedir.

En iyi İngiliz topazı Highlands'deki Cairngorm Dağlarında, özellikle de İskoçya'daki Ben a Buird'de bulunur. Almanya'da Schneckenstein'daki ünlü topaz kayacından eskiden mücevher olarak kullanılan soluk sarı renkli kristaller elde edilir. Rusya'da Urallar ve Sibirya'da da nitelikli topaz çıkartılır. Japonya'da en güzel topaz kristalleri Takayama ve Tanokamiyama'da bulunur. Brezilya'nın şarap sarısı renkli ünlü topazları Ouro Preto ve Minas Gerais'ten elde edilir; bu taşlar genellikle kaolinli bir hamur (matris) içinde bulunur. ABD'deki en nitelikli topaz yatakları ise Colorado'daki Pikes Doruğu ile California'daki San Diego'da yer alır. Pek çok başka yerde de kaba topaz kristallerine rastlanır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak*. silikat mineralleri (tablo).

Katışıksız topaz renksiz olabilir ve pırlanta kesim yoluyla tıraşlandığında elmasla karıştırılabilir. Topaz sarı, mavi ya da kahverenginin çeşitli tonlarında da olabilir; taşın rengi çoğunlukla kararsızdır ve örneğin Sibirya'nın kahverengi topazı Güneş ışığında beyazlaşır. 1750'de Parisli bir kuyumcu sarı renkli Brezilya topazının hafifçe ısıtıldığında pembeleştiğini buldu; bu yöntem sonraları öylesine yaygınlaştı ki, kuyumcuların sattığı pembe topazların çoğu ısıtılarak işlenmiş taşlar oldu. "Yanık topaz"a çoğu yerde Brezilya yakutu denir; çok ender bulunan doğal kırmızı topaz da aynı adla anılır.

topazolit, topaza benzeyen, sarımsı renkli andradit grenası. *Ayrıca bak*. andradit.

Topçam Barajı, Aydın'da Çine Çayı üzerinde kurulu olan toprak dolgu baraj. Sulama ve taşkın denetimi amacıyla inşa edilen baraj 1985'te hizmete girmiştir. Barajın dolgu hacmi 2,5 milyon m^3, temelden yüksekliği 63 m, normal su kotunda depolama hacmi 80,5 milyar m^3, göl alanı 4,2 km^2, sulama sahası ise 4.610 hektardır.

Topçu Ocağı, CEMAAT-I TOPÇIYAN-I DERGÂH-I ÂLİ olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nde kapıkulu ocaklarının yaya sınıfından, top döken ve savaşta top kullanan askerlerin bağlı olduğu örgüt. İlk biçimiyle I. Murad döneminde (1360-89) kurulmuştur. Hem kuşatma topçusunu, hem de bugünkü anlamıyla sahra topçusunu kapsardı.

Osmanlı ordusunda top ilk kez I. Kosova Savaşı'nda (1389) kullanıldı. I. Bayezid'in İstanbul kuşatmasında (1395) ve Nigbolu Savaşı'nda (1396) toplardan önemli ölçüde yararlanmasından sonra da topçuluk gittikçe gelişti. Ama topçuluğun donanımlı bir kapıkulu sınıfı olarak ortaya çıkışı asıl II. Murad dönemine (1421-51) rastladı. 15. yüzyılın başlarında Bohemya'da çıkan toplumsal ayaklanma ve din savaşlarında Jan Hus yanlılarının bir çeşit arabalı sahra topçusunu aristokrasiye karşı etkili biçimde kullanmaları Osmanlıların gözünden kaçmadı. II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul kuşatmasında topa birinci derecede önem vererek yerli ve yabancı uzmanlardan yararlanması ocağın önemini daha da artırdı. Böylece Osmanlı Devleti'nin çok erken bir tarihte "barut imparatorluğu" niteliğini kazanması, erken ortaçağ feodalizmine göre kavuştuğu daha merkezî yapının da maddi temelleri arasında yer aldı.

Topçu Ocağı'na Acemi Ocağı'ndan alınan adaylar ocak amiri topçubaşının (sertopi) gözetiminde çok sıkı bir eğitim görürdü. Topçubaşı yeni erlere gereksinim duydukça Divan-ı Hümayun'a başvurarak top dökümcülüğünde ve topçulukta görevlendirilecek şakirtler (aday) isterdi. II. Mehmed döneminde konan bir yasayla ölen topçuların oğullarının da "kuloğlu" sayılarak bu ocağa alınmaları öngörüldü. Topçulukta üstün başarı gösterenlere terfi olanakları ve tımara çıkma yolu açıktı.

İlk topçu kışlaları ve tophane denen top dökümhanesi İstanbul'da yapıldı; bu semt bundan dolayı Tophane adıyla anılageldi. Topçu kışlalarını yaptıran II. Bayezid döneminde (1481-1512) İtalya'dan gelen birçok topçu, tophanenin ve topçuluğun gelişmesine hizmet etti. Tophane I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-66) yenilendi. Rihtegân-ı top da denen top dökümcüleri çağın en üstün toplarını ve gülleleri burada ürettiler. Tophanenin top kârhanesi, top kalıbı dolapları, tunç fırını vb bölümleri vardı; sonraki yüzyıllarda yenilenen bu bölümlerin bazısı günümüze değin sağlam kalmıştır. İstanbul'daki Tophane-i Amire dışında Semendire (Smederovo), Budin, İşkodra (Shkodër), Pravişta, Gülanber gibi sınır bölgelerinde de top ve top mermisi dökülen yerler vardı. İstanbul'dan gönderilen ustaların yerel maden ocaklarından yararlanarak Anadolu'da Bilecik, Van ve Kiğı, Rumeli'de Bosna, Banja Luka, Novoberda gibi yerlerde döktüğü gülleler de buralardan cephelere yollanırdı. İstanbul'da yapılan toplar bacalaşko, zarbazen, havayî, şayka, prankı, şahî vb adlarla anılan değişik çap ve türdeydi. 17. yüzyıldan sonra miyane zarbazen, şahî zarbazen, şakloz, prankı, bedoluşka, marten, ejderdehen, kolonborna, miyane, balyemez, havan gibi yeni tür toplar döküldü. "Top otu" denen barut da ülkenin değişik bölgelerinden eminlikler aracılığıyla sağlanırdı.

İstanbul'daki topçu ortaları, Ağa Bölüğü ve Cemaat Ortaları olarak ikiye ayrılmıştı. Birinci Cemaat de denen Ağa Bölüğü beş bölükten, Cemaat Ortaları ise 17. yüzyıl sonlarında 67 ortadan oluşuyordu. Her ortada sayısı 9-33 arasında değişen asker vardı. Ocağın genel mevcudu 16. yüzyılda 1.100, 17. yüzyılda 3 bin, 18. yüzyılda da 5 bin dolayındaydı. Tophane'de "Dökmeci Bölüğü" denen ayrı bir sınıf da bakırdan, tunçtan, demirden top ve top gülleleri döken ustalarla çırakları kapsardı. Bunların büyük bölümü dışarıdan aylıkla tutulmuştu.

Topçu Ocağı'nın amiri topçubaşının altında, dökümhaneyi yöneten dökücübaşı ya da ser-rihtegân, ocak kethüdası, ocak çavuşu, çorbacı, bölükbaşı, dökücü halifesi, ocak kâtibi unvanlı subaylar vardı. Bölükbaşılar topçu ve topçu ustası olarak ikiye ayrılırdı; bunlardan sonra her bölükte odabaşılar ve vekilharçlar gelirdi. Topçubaşı ocak komutanlığının yanında Tophane ve Beyoğlu semtlerinin güvenliğinden de sorumluydu. Tophane nazırı ve Tophane emini unvanlı iki kamu görevlisi ise Tophane'nin ve ocağın malzeme ve eşya gereksinimlerini sağlamakla görevliydi.

Topçu Ocağı 16. yüzyıl ortalarında disiplini, eğitimi ve savaşlardaki başarısıyla en üstün düzeyine ulaştı; Çaldıran (1514), Mercidabık (1516), Mohaç (1526) gibi ünlü meydan savaşlarında sahra topçusu belirleyici rol oynadı. Ağır kuşatma topçusunun yokluğu I. Viyana Kuşatması'nı olumsuz yönde etkiledi; çünkü kalekûp (kale vuran) denen çok büyük toplar ancak en dayanıklı kalelerin kuşatılacağı önceden bilindiğinde götürülüyordu. 17. yüzyılda Topçu Ocağı finansman temeli, teknolojisi ve örgütlenmesi ile kapitalistleşen Avrupa'nın topçu sınıflarının gerisinde kaldı. III. Mustafa döneminde (1757-74) ocağın yenilenmesi ve topçuluğun modernleştirilmesi için sürat topçuları(*) sınıfı kuruldu. Topçu Ocağı askerlerinin 1807'de Kabakçı Mustafa Ayaklanması'na katılmaları bu örgüte duyulan güveni sarstı. Topçu Ocağı 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeniden düzenlendi (*bak*. Tophane-i Âmire Müşîriyeti).

topçuçiçeği, ısırgangiller (*Urticaceae*) familyasının *Pilea* cinsini oluşturan 200 kadar otsu ve sürünücü bitki türünün ortak adı. Sıcak ve tropik bölgelerde yaygın olarak yetişen bu bitkilerin bazıları bahçelere kenar süsü olarak dikilir. Ayrıca, saksı bitkisi olarak yetiştirilen pek çok çeşidi geliştirilmiştir. Bunlar ısırganla aynı familyada olmakla birlikte batıcı tüyleri yoktur.

Topçuçiçeklerinin en yaygın süs türlerinden biri olan *P. microphylla* eğreltileri andıran ince yapraklarıyla, *P. cadierei* ise üzerinde gümüşsü lekeler bulunan koyu yeşil renkli, parlak yapraklarıyla ayırt edilir. Bu ikinci türe çok benzer bir tür olan *P. involucrata* kahverengiye yakın yapraklar taşır.

Topeka, ABD'de, Kansas eyaletinin ve Shawnee ilinin merkezi (1861) kent. Eyaletin ortadoğu kesiminde, Kansas (Kaw) Irmağının kıyısında yer alır. Bugünkü kentin bulunduğu yere 1854 New England Göçmenlere Yardım Şirketi'nin yerel temsilcisi Charles Robinson'ın başını çektiği bir grup kölelik karşıtı göçmen yerleşti. 1857'de kent statüsü kazanan Topeka, Amerikan İç Savaşı'ndan (1861-65) önce köleliğin Batı'da yayılmasına karşı çıkan Özgür Toprak Partisi'nin yandaşlarıyla Kansas Toprakları'ndaki köle sahipleri arasında çeşitli çatışmalara sahne oldu. Günümüzde kentin ekonomisi tarıma ve imalat sanayisine dayanır. Önemli bir psikiyatri eğitim kurumu olan Menninger Vakfı'nın varlığı Topeka'yı akıl hastalıklarının tedavisinde ulusal bir merkez

durumuna getirmiştir. Aynı zamanda bir piskoposluk bölgesinin merkezi olan kentte Topeka Washburn Üniversitesi (1865) yer alır. Eyalet Meclis Binası Washington'daki Capitol örnek alınarak yapılmıştır. Nüfus (1990) kent, 119.883; metropoliten alan, 160.976.

Topeka Anayasası (1855), ABD'de, Kansas'ta kölelik yanlısı yönetime karşı, kölelik karşıtı bir yönetimin oluşmasına yol açan anayasa.

1854 tarihli Kansas-Nebraska Yasası yeni kurulan Kansas ve Nebraska topraklarında kölelik sorunu dahil bütün iç sorunlarda kendi kendini yönetim ilkesinin uygulanmasını öngörüyordu. Dolayısıyla bu topraklarda oluşacak yönetimlerin niteliği büyük önem kazanmıştı; sonuçta kölelik yanlıları Kansas'ta kendi denetimlerinde bir yasama meclisi oluşturmayı başardılar. Bunun üzerine bu topraklarda yerleşmiş olan kölelik karşıtları Topeka'da 23 Ekim-12 Kasım 1855 arasında bir anayasa meclisi topladılar; benimsedikleri Topeka Anayasası ile de köleliği yasakladılar. 15 Aralık'ta yapılan halkoylamasında bu anayasa kabul edildi, ama özgür Siyahların Kansas topraklarına girebilmeleri üçe bir çoğunlukla reddedildi.

15 Ocak 1856'daki seçimlerde kölelik karşıtı bir vali ile Yasama Meclisi'nin işbaşına gelmesi üzerine iki rakip yönetim ortaya çıkmış oldu. Başkan Franklin Pierce kölelik karşıtı yönetimi ayaklanmacı olmakla suçladı ama Temsilciler Meclisi 3 Temmuz 1856'da Kansas'ın Topeka Anayasası temelinde eyalet olmasını kararlaştırdı. Senato bu kararı onaylamayınca Kansas, 1861'de Birlik'e kabul edilinceye değin kanlı çatışmalara sahne oldu.

Topelius, Zacharias (d. 14 Ocak 1818, Kuddnäs - ö. 12 Mart 1898, Helsinki, Rus Finlandiyası), Finlandiya'da tarihsel romanın yaratıcısı. İsveç dilinde yazdığı yapıtları Finlandiya edebiyatının klasikleri arasındadır.

1864'te Helsinki Üniversitesi'nde Fin tarihi dersleri vermeye başladı. 1875-78 arasında üniversitenin rektörü oldu. Beş şiir kitabı yayımlamasına karşın en tanınmış yapıtı 17. ve 18. yüzyıllarda İsveç-Finlandiya tarihini romantik bir bakışla anlatan *Fältskärns berättelser*'dir (1853-67; Cerrahın Öyküleri). Sonraki yıllarda Fin halk masallarına dayanan öyküler ve çocuklar için masallar yazan Topelius'un bütün yapıtları Finceye çevrilmiştir. Masalları Türkçede *Fin Masalları* (1952) adıyla yayımlanmıştır.

tophane, TOPHANE-İ ÂMİRE olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nde top ve gülle dökülen dökümhanelere verilen ad. *Ayrıca bak.* Topçu Ocağı.

Tophane Çeşmesi, I. MAHMUD ÇEŞMESİ olarak da bilinir, İstanbul'da Tophane semtinde Kılıç Ali Paşa Camisi'nin hemen doğusunda Osmanlı baroğu üslubunda meydan çeşmesi. Kayserili Mehmed Ağa'nın sermimarlığı döneminde,1732'de yapılmıştır. Kare planlı bir yapıdır. Her cephesinin ortasında, üzeri teğet sivri kemerli büyük bir yalak nişi, iki yanda da birer küçük niş yer alır. Bunların arasında kalan mermer yüzeye vazo içinde çiçek kabartmaları işlenmiştir. Daha yukarıdan ise her dört cepheyi dolanan yazı kuşakları geçer. Çeşmenin kurşun kaplı ahşap çatısının saçağı çok geniştir ve köşeleri üç çeyrek daire biçiminde düzenlenmiştir; saçak altları da zengin bezemelerle kaplıdır. Çatının üstünde ortada bir

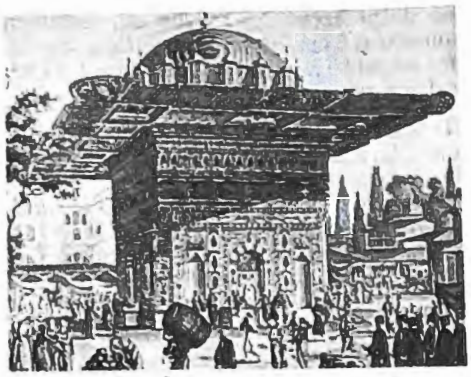

Tophane Çeşmesi, Melling'in bir oymabaskısından ayrıntı, 19. yy; İstanbul
Ara Güler Arşivi

kubbe yer alır. Bu kubbe, her biri bir kubbecikle son bulan 16 küçük kuleyle çevrilidir.

Tophane-i Âmire Müşiriyeti, TOPHANE MÜŞİRİYETİ, TOPHANE NEZARETİ olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılda Topçu Ocağı'nın(*) yerini alan kurum.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından (1826) sonra Topçu Ocağı yeniden düzenlenirken adı da Tophane-i Âmire olarak değiştirildi. 1832'de topçubaşına tophane-i âmire müşiri (tophane müşiri) sanı verildi ve kurum da bu tarihten sonra Tophane-i Âmire Müşireyiti olarak anıldı. Humbaracılar, lağımcılar, top arabacıları da bu kuruluşa bağlandı. Topçu Ocağı döneminde olduğu gibi Galata ve Beyoğlu semtlerinin güvenlik işleri de Tophane-i Âmire Müşiriyeti'ne verilmişti.

Tophane-i Âmire müşiri Meclis-i Vükela üyesiydi. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul'daki askeri okulların tümü bu müşirliğin gözetimine verildi. Tophane-i Âmire müşiri, aynı zamanda mekâtib-i askeriye (askeri mektepler) nazırı sanını da taşıyordu. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra kurumun adı İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti oldu. Tophane semtindeki eski topçu kışlaları yıkıldı. Tophane-i Âmire yapıları ise top ve silah deposu olarak korundu.

Topkapı Sarayı, Osmanlı hükümdarlarının İstanbul'da, Ayasofya ile Sarayburnu arasındaki arazide yer alan sarayı. Hem 24 padişahın karıları, çocukları, yardımcıları ve hizmetçileriyle birlikte yaşadıkları bir konut, hem de devletin resmî yönetim yeri görevi yapmıştır. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi adı altında müze olarak işlev görmektedir.

II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u aldıktan sonra bugünkü Beyazıt semtinde İstanbul Üniversitesi'nin merkez binasının bulunduğu yerde bir saray yaptırmıştı. Bir süre sonra hem Haliç'e, hem Boğaz'a, hem de Marmara Denizine egemen bir konumda olan bir tepenin üstünde bugünkü sarayın ilk yapıları yaptırıldı ve adına Saray-ı Cedid-i Âmire (Yeni Saray) dendi. Sarayın bahçesi için Marmara kıyısı boyunca uzanan Bizans suru üzerindeki Ahırkapı'dan başlayıp yamaç yukarı çıkan, Ayasofya ile Aya İrini arasından geçip yamaçtan aşağı inen ve sağa doğru bir kıvrım yaptıktan sonra Haliç kıyısında yeniden Bizans suruna kavuşan bir duvar çekildi. Sur-ı Sultani adı verilen yaklaşık 2,5 km uzunluğundaki bu duvar ile, Bizans surunun Marmara ve Haliç kıyısı boyunca uzanan 2,5 km uzunluğundaki bölümü arasında kalan 600.000 m²'ye yakın arazi saraya ayrılmış oluyordu. Sarayın Sur-ı Sultani üzerinde (Marmara yönünden Haliç'e doğru) Otluk Kapısı, Bâb-ı Hümayun, Soğukçeşme Kapısı (bugünkü Gülhane Parkı girişi) ve Demir Kapı, Bizans suru üzerinde de (Haliç'ten Marmara'ya doğru) Topkapı, Değirmen Kapısı ve Balıkhane Kapısı olmak üzere yedi büyük girişi bulunuyordu. Ayrıca daha küçük ve az önemli koltuk kapıları da vardı.

Yeni Saray'ın yapımına ne zaman başlandığı konusunda bilgi yoktur. Çeşitli kaynaklar 1461'den 1468'e değin değişen tarihler vermektedir. Bâb-ı Hümayun'un yazıtında 1478 tarihi bulunduğuna göre, bu kapının yer aldığı Sur-ı Sultani'nin aynı yıl bitirildiği kabul edilir. Bundan sonra hemen her padişah döneminde yaptırılan eklerle saray durmadan gelişmiş, son biçimini, terk edildiği 19. yüzyıl ortasında almıştır. Sarayburnu'ndaki Topkapı'nın yanında bulunan ve 1862'de yanarak ortadan kalkan ahşap Topkapı Sahilsarayı'nın adı zamanla sarayın tümünü tanımlar olmuştur.

Topkapı Sarayı, yukarıda tanımlanan çevre duvarları içinde kalan ve dış hazire denen büyük bahçeyle, bunun ortasında hafif bir eğimle 50 m'ye kadar yükselen bir tepenin üstüne kurulmuş olan ve yaklaşık 220 m × 370 m büyüklüğünde bir alana yayılan iç saraydan oluşur. Sarayın ana kapısı Ayasofya'nın arkasında, III. Ahmed Çeşmesi'ne bakan Bâb-ı Hümayun'dur (*bak.* bâb-ı hümayun). Önemli olaylarda ve törenlerde kullanılan bu kapı II. Mehmed zamanında yapılmıştır. Bir köşk olarak düzenlenmiş üst katı bugün mevcut değildir. İç saray Bâb-ı Hümayun'dan başlayıp kuzeydoğuya doğru uzanan bir eksen üzerinde arka arkaya sıralanmış, birbirlerine kapılarla geçit veren

Topkapı Sarayı'nın Sarayburnu'ndan kuşbakışı görünüşü. (Önde) Mecidiye Köşkü, (sağında) IV. Avlu ve Sofa Köşkü, (solda önden geriye doğru) Hazine-i Hassa, Seferli Koğuşu ve Matbah-ı Âmire, (geride) III Avlu ile II. Avlu ve Adalet Kasrı, (onun sağında) Harem.
Şamil Güner

avlulardan ve bunları çevreleyen, çoğu tek katlı yapılardan oluşur. Bunlar sırasıyla Birinci Avlu (Alay Meydanı), Bâbü's-Selam (Orta Kapı), İkinci Avlu (Divan Meydanı, Birinci Yer), Bâbü's-Saade (Akağalar Kapısı, Arz Kapısı, Taht Kapısı), Üçüncü Avlu (Enderun Meydanı, İkinci Yer), Dördüncü Avlu'dur (Lala ya da Lale Bahçesi, Sofa, Üçüncü Yer).

Dış hazirenin bir parçası olan Birinci Avlu'nun sol yanında yer alan Aya İrini sarayın silahhanesi olarak kullanılmıştır, onun arkasında da eski darphane vardır. Aya İrini'nin karşısında, avlunun sağında odun depoları yer alırdı. Dış hazirede ayrıca çeşitli zamanlarda mimarbaşı ocağı, bostan-

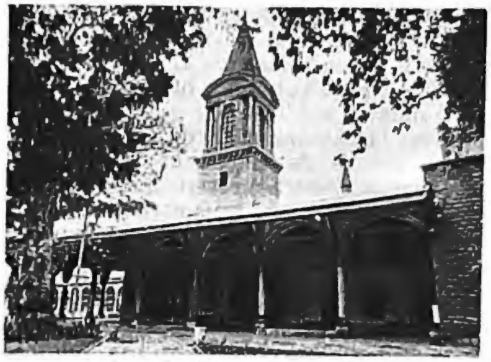

Topkapı Sarayı'nda
II. Avlu'da Kubbealtı ve Adalet Kasrı
Ara Güler

cılar ocağı, hamlacılar ocağı, şevkiye ocağı, mezbelehane ocağı, Evkaf Nezareti, Gülhane Hastanesi, has fırın, baruthane, aslanhane, değirmen ocağı, tıbbiye mektebi, Milli Eğitim Basımevi, matbaacılık okulu, ambarlar, tıbbiyeye devam eden subaylar için yurtlar yapıldı. Bunların bazısı yok olmuştur, bazısı bugün de kullanılmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri ile Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi olarak yapılmış olan bugünkü Eski Şark Eserleri Müzesi de dış hazirenin batı yanındaki yamaçtadır. Daha batıda kalan bölüm 20. yüzyılın başında bahçe olarak düzenlenip kamuya açılmıştır (bugünkü Gülhane Parkı). Gene dış hazirenin çeşitli yerlerinde değişik zamanlarda saraya ait dış köşkler yapılmıştır. Bunların en eskisi olan Çinili Köşk(*), Sur-ı Sultani üzerinde yer alan Alay Köşkü(*) ve Sepetçiler Kasrı(*) günümüze ulaşmış, İshak Paşa Köşkü, Yalı Köşkü (II. Bayezid Köşkü), İncili Köşk (Sinan Paşa Köşkü), Mermer Köşk, Bostancıbaşı Köşkü, Topkapı Sahilsarayı, Gülhane Köşkü, Şevkiye Köşkü (Yeni Köşk) ve Hasan Paşa Köşkü yok olmuştur.

Bâbü's-Selam'dan geçilerek ulaşılan İkinci Avlu 110 m × 170 m ölçülerinde, dört yanı revaklarla çevrili bir alandır. Sağdaki revakın arkasında, avlu boyunca uzanan Matbah-ı Âmire(*) yer alır. Burası ortadaki bir yolun bir yanında mutfak görevlilerine, ahçı ve tablakarlara ait koğuşlarla, öbür yanındaki ikişer ikişer yan yana sıralanmış 20 tane mutfak mekânından oluşur. 16. yüzyıldaki bir yangından sonra Mimar Sinan tarafından 1574'te yeniden yapılan bu bölümler, üzerlerini örten kubbeleri ve her kubbenin ortasından yükselen bacalarıyla sarayın Marmara'dan görülen siluetinde özel bir yer alır. İkinci Avlu'nun sol yanındaki revakın arkasında daha küçük bir avlu olan Has Ahır Meydanı bulunur. Zülüflü Baltacılar Koğuşu ile sarayın değerli eyer ve koşum takımlarının saklandığı Raht Hazinesi bu avluya bakar. İkinci Avlu'daki en önemli yer, sol ileride bir çıkıntı yapan Kubbealtı'dır(*). Divan-ı Hümayun'un toplantı yeri olan Kubbealtı yan yana üç bölümden oluşur. Her biri bir kubbeyle örtülü bu mekânların önünü çok geniş bir saçak "L" biçiminde sarar. Kubbelerin arkasında Adalet Kasrı adlı kule yükselir. Tepesi piramit biçimli sivri bir külahla biten ve dışarıdan hem Haliç, hem de Marmara yönünden görülen bu kule sarayın simgesi gibidir. Bugünkü biçimini 19. yüzyılın başlarında alan Adalet Kasrı'nın altındaki Araba Kapısı Harem'e geçit verir. Kubbealtı'nın bitişiğinde, İkinci Avlu'nun sol ileri köşesini kaplayan Hazine-i Âmire(*) (Dış Hazine) vardır. Burası iki sıra halinde dizilmiş sekiz kubbeyle örtülü, II. Mehmed döneminde yapılmış bir yapıdır ve sarayın en eski bölümlerinden biridir. Bâbü's-Selam'ın tam karşısında, İkinci Avlu'nun kuzeybatı kenarınca uzanan revakların ortasında Bâbü's-Saade'nin narin sütunlara oturan geniş saçağı ileriye doğru taşar (*bak.* bâbü's-saade). Bu revakların arkasında Üçüncü Avlu'ya bakan Enderun-ı Hümayun ve Akağalar Koğuşu sıralanır. En sol köşede de Harem'e açılan Kuşhane Kapısı vardır. Yaklaşık 90 m × 90 m boyutlarındaki Üçüncü Avlu'da, Bâbü's-Saade'nin hemen karşısında padişahın yabancı elçileri ve üst düzeyden kişileri kabul ettiği Arz Odası bulunur. Mermer şebekelerle çevrili bir teras üstündeki Arz Odası'nın çatısı da mermer sütunların taşıdığı geniş bir saçak halinde dört yana doğru taşar. Kapısının iki yanındaki duvar 16. yüzyıl çinileriyle kaplanmıştır; sağ tarafında da duvara gömülü mermer bir çeşme vardır. 1856'da yandıktan sonra onarılarak bugünkü görünümünü alan Arz Odası'nın arkasında, avlunun aşağı yukarı ortasında 18. yüzyıl yapısı olan III. Ahmed Kütüphanesi bulunur. Sağda ise Seferli Koğuşu, onun bitişiğinde Fatih Köşkü de denen ve gene sarayın ilk yapılarından olan Hazine-i Hassa(*) (İç Hazine) yer alır. Bu yapılardan birincisinin önünde dar bir revak, ikincisinin önünde de geniş bir saçak uzanır. Hazine-i Hassa bir "L" harfinin uzun kolu boyunca dizilmiş yan yana üç oda ile, "L"nin kısa kolundaki dördüncü bir odadan ve tam köşeye gelen bir hayattan oluşur. Ortasında mermer bir selsebilin yer aldığı, üzeri örtülü bu hayat, bir kenarındaki iki kemer gözüyle Marmara'ya, öbür kenarındaki iki kemer gözüyle de Boğaz girişine bakar ve sarayın en güzel manzaralı yerlerinden biridir. Üçüncü Avlu'nun batı yanında, bugün kütüphane olarak kullanılan Ağalar Camisi, onun gerisinde de avlunun sol ileri köşesini kaplayan Hırka-i Saadet Dairesi(*) yer alır. Girişinin iki yanı çok değerli 16. yüzyıl çinileriyle kaplı olan bu bölüm, kare planlı bir mekânın dört odaya bölünüp her birinin bir kubbeyle örtülmesinden oluşur. II. Selim'in Mısır Seferi'nden getirdiği emanat-ı mukaddesenin(*) saklanması için yapılmıştır. Hırka-i Saadet Dairesi'nin yan kapısından Dördüncü Avlu'nun kuzeybatı ucundaki Sultan İbrahim (Sofa-i Hümayun) Taşlığı'na çıkılır. Üçüncü Avlu'nun kuzeybatı kenarı boyunca ve Fatih Köşkü ile Hırka-i Saadet Dairesi arasında Kilerli Koğuşu ve Hazine-i Hassa Hademeleri Koğuşu sıralanır. Birinci yapının iki yanındaki rampalı dehlizlerden, daha alçaktaki Dördüncü Avlu'ya geçilir. Burada sağda Sofa Camisi, Esvap Odası ve sarayın en geç tarihli yapısı olan, 19. yüzyılın ortasında barok ve ampir karışımı bir üslupta yapılmış Mecidiye Köşkü vardır. Ortada bu avluyu iki kademeye ayıran setin üstünde sağda Hekimbaşı Odası (Başlala Kulesi), solda da Sofa (Kara Mustafa Paşa) Köşkü yer alır. İki salondan oluşan ve bunların arasında avlunun iki kademesini birbirine bağlayan bir merdivenin yer aldığı köşk Osmanlı sivil mimarlığının III. Ahmed dönemindeki en güzel örneklerinden biridir. Daha solda başka bir merdiven Sultan İbrahim Taşlığı'na çıkar. Taşlığın Haliç'e bakan kuzey köşesinde, 1640'ta IV. Murad'ın Bağdat'ı almasının anısına yaptırdığı, sarayın en görkemli yapılarından Bağdat Köşkü bulunur. Planı, dört kenarı dışarıya doğru çıkıntı yapan bir sekizgen biçimindedir. Sekizgenin ortasını bir kubbe örter;

Topkapı Sarayı'nda IV. Avlu'da Revan Köşkü'nden Bağdat Köşkü'ne (sağda) bakış, (ortada) Sultan İbrahim Taşlığı ve İftariye, (gerde) Haliç ve Galata sırtları
Ara Güler

kubbenin eteği zarif sütunların taşıdığı geniş bir saçak halinde dışa taşar. Kubbenin içi altın yaldızlı nakışlarla, pencere ve kapı içleri renkli taş mozaiklerle, duvarlar dönemin çinileriyle kaplıdır. Aynı taşlığın güney köşesinde de Revan Köşkü yer alır. IV. Murad bu köşkü Revan (Erivan) Seferi'nden zaferle dönünce 1629'da yaptırmıştır. Bir çıkıntı eksiğiyle Bağdat Köşkü'yle aynı planda olan Revan Köşkü'nün önünde, fıskıyeli büyük bir mermer havuz vardır. Karşısında ise taşlığın Haliç'e bakan kuzey kenarında Sünnet Odası bulunur. Osmanlı şehzadelerinin sünnet edildiği bu küçük odanın dış cephesi 15., 16. ve 17. yüzyıl çinileriyle kaplıdır. Sünnet Odası'yla Bağdat Köşkü arasında, taşlığın kenarında İbrahim'in yaptırdığı İftariye Köşkü (Mehtaplık) 7 m kadar aşağıdaki İncirlik bahçesinin üstüne bir balkon gibi taşar. Aslında burası çevresi açık bir kameriyedir, yalnız üzeri dört köşesindeki ince tunç sütunların taşıdığı gene tunçtan bir saçakla örtülüdür. İncirlik'in kuzeyinde, Haliç yönündeki daha alçak set Fil Bahçesi adıyla anılır. Taşlığın güneybatı kenarı Hırka-ı Saadet Dairesi'ne dayanır. Hırka-i Saadet Dairesi'yle Sünnet Odası arasındaki bir koridor, burasını Harem'e bağlar.

Harem, İkinci Avlu'yla Üçüncü Avlu'nun kuzeybatısında, Kubbealtı'nın arkasından Hırka-i Saadet Dairesi'nin arkasına kadar uzanır. Küçük avlular ve taşlıkların (Valide Taşlığı, Cariyeler Taşlığı, Karaağalar Taşlığı, III. Osman Taşlığı vb) çevresini saran, bir ya da iki katlı, karmaşık mekânlardan oluşur. En önemli bölümleri Mabeyn Dairesi, I. Abdülhamid'in, II. Selim'in ve III. Murad'ın odaları, I. Ahmed'in okuma odası, Yemiş Odası, III. Osman Köşkü, Veliaht Dairesi, Valide Sultan Dairesi, Başkadın Dairesi, Şehzadeler Mektebi, Karaağalar Dairesi, Kızlarağası Dairesi, Cariyeler Dairesi, Cariyeler Hastanesi, Şimşirlik vb'dir.

Topkapı Sarayı, II. Mahmud'un daha çok Boğaz kıyısındaki saraylarda kalmayı yeğlemesinden, onu izleyen Abdülmecid'in de Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırıp oraya taşınmasından sonra 19. yüzyılın ortalarında eski işlevini yitirdi. Eskisi gibi iyi bakılamadığı için harap olmaya başladı, bazı yapıları yıkıldı. 1870-72 arasında bugünkü demiryolunun dış bahçesinden geçirilmesi, buradaki

birçok yapının zarar görmesine neden oldu. Cumhuriyet'ten sonra, 1924'te çıkarılan bir yasayla saray müzeye çevrildi, onarıldıktan sonra Harem dışında birçok bölümü ziyarete açıldı. Harem de uzun süren geniş kapsamlı bir onarımdan geçirilerek daha sonra ziyarete açık bölümler arasına katıldı.

Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda, başta Osmanlı hanedanına ait sayısız değerli eşya olmak üzere çok çeşitli sanat yapıtlarını barındıran müze. Yalnız Türkiye'nin değil, dünyanın en önemli ve zengin birkaç müzesinden biridir. Osmanlı sultanlarının 19. yüzyılın ortasından sonra oturmadıkları Topkapı Sarayı 3 Nisan 1924 tarihli bir kararname ile müze haline getirilerek ziyarete açılmıştır. Müze Bâbü's-Selam'la girilen İkinci Avlu'da başlar. Has Ahır Bölümü'nde 18. ve 19. yüzyıl saltanat arabaları sergilenir. Gene bu avludaki Kubbealtı Türk çinileri, Hazine-i Âmire (Dış Hazine) ise silah bölümü olarak düzenlenmiştir. Matbah-ı Âmire'deki porselen bölümü müzenin en zengin köşelerinden biridir. Burada, aynı zamanda bu konuda dünyanın sayılı koleksiyonlarından birini oluşturan Çin porselenleri yer alır. Ayrıca Japon, çeşitli Avrupa ve Osmanlı porselenleri de buradadır ve hepsi de zamanında sarayda kullanılmış parçalardır.

Üçüncü Avlu'da Bâbü's-Saade'den çıkınca soldaki Akağalar Koğuşu bugün işlemelerin sergilendiği bir bölüme dönüştürülmüştür. Seferli Koğuşu'nda Osmanlı sultanlarının giysileri, Kilerli Koğuşu'nda ise portreleri sergilenmektedir. Üçüncü Avlu'nun en önemli iki yeri Hazine ve Hırka-i Saadet daireleridir. Hazine'de çeşitli değerli taşlarla bezeli altın ve gümüşten gündelik kullanım eşyası, padişah sorguçları, taht askıları, kılıç, yay torbası, sadak, zırh gibi hepsi de zengin biçimde bezeli savaş aletleri, nargileler, kandiller, yazı takımları, işlenmemiş değerli taşlar, ünlü Kaşıkçı elması(*), çeşitli tahtlar vb bulunmaktadır. Hırka-i Saadet Dairesi'nde ise Hz. Muhammed'in hırkası gibi I. Selim'in (Yavuz) Mısır'dan getirdiği kutsal emanetler (*bak.* emanat-ı mukaddese) başta olmak üzere Müslümanlarca değer verilen pek çok dinsel eşya sergilenmektedir. Büyük bir saltanat otağının, çeşitli saatlerin ve hat örneklerinin sergilendiği bölümler de gene Üçüncü Avlu'da yer alır.

İçlerinde belirli eşyanın sergilendiği bu bölümlerden başka sarayın birçok yeri de yalnızca bir müze-mekân olarak ziyarete açıktır. Bunların başında Harem gelmektedir. Ondan başka Arz Odası, III. Ahmed Kütüphanesi, Sünnet Odası, Bağdat, Revan ve Sofa köşkleri de bütün görkemleriyle ziyaretçilere Osmanlı saray yaşamının çeşitli yönlerini canlı bir biçimde yaşatan müze bölümleridir.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Topkapı Sarayı'nın 1924'te müze haline getirilmesinden sonra, çeşitli bölümlerdeki kitapların Üçüncü Avlu'daki Ağalar Camisi'nde toplanmasıyla oluşturulan kütüphane. Kitapların daha önce bulundukları yerlerin adlarına göre düzenlenmesiyle Emanet Hazinesi, Hazine, Revan Köşkü, Bağdat Köşkü, Hırka-i Saadet, Mehmed Reşad ve Tiryal Hanım, Medine, Koğuşlar, İsfendiyaroğulları, Halil Ethem Arda, III. Ahmed, Gayri İslami Yazmalar bölümleri oluşturulmuştur. Saray müze haline getirildikten sonra satın alma ve bağış yoluyla gelen kitaplar da Yeni Yazmalar Bölümü'nde toplanmıştır. Gene Üçüncü Avlu'da bulunan III. Ahmed Kütüphanesi'ndeki kitaplar da 1966'da yeni kütüphaneye taşınmıştır.

Kütüphanede kitaplar dışında ünlü Osmanlı hattatlarından hat örnekleri, hat sanatıyla ilgili kalem, kubur, kalemdan, yazı çekmecesi, kalemtıraş, makta, makas vb araçlar, Kuran mahfazaları, rahle, mühür ve haritalar da korunmaktadır. Kütüphanede 13.450 kadar yazma bulunmaktadır. Bunlar Türkçe, Farsça Arapça, Yunanca, Latince, Ermenice, Sırpça, İbranice ve Süryanice yazılmıştır; bir bölümü minyatürlüdür. Bunlardan İslam yazmaları daha iyi durumdadır; ötekilerin büyük bölümü oldukça haraptır. Kütüphanede basma yapıtlardan fotokopi, yazma yapıtlardan da mikrofilm, fotoğraf ve diyapozitif çekme hizmeti verilmektedir.

toplama, aritmetikte dört temel işlemden biri. *Ayrıca bak.* dört işlem.

toplama kampı, genellikle hükümet kararlarına ya da askeri emirlere dayanarak, devlet güvenliğini koruma, zorla çalıştırma ya da cezalandırma gerekçesiyle hapis altına alınan siyasal tutuklularla etnik ya da dinsel azınlık gruplarının toplu olarak tutuldukları merkez. İnsanlar bu tür kamplara birey olarak değil, belli bir etnik, dinsel ya da siyasal gruba üye oldukları için kapatılır ve yasal bir suçlama ya da yargılama olmaksızın burada tutulurlar. Toplama kamplarının, işledikleri suçlardan dolayı yasalara uygun biçimde yargılanıp ceza alanların konduğu hapishanelerden ve savaş zamanı tutsak edilmiş askeri personelin savaş yasalarına uygun biçimde tutulduğu tutsak kamplarından ayırt edilmesi gerekir. Aynı biçimde mülteci kamplarıyla çok sayıda insanın geçici bir süre için ya da başka bir yere aktarılmak üzere tutuldukları kamplar da toplama kamplarından farklıdır.

Savaş sırasında sivillerin gerilla savaşına katılmasına ve düşmana yardım etmesine engel olmak ya da yalnızca halkı korkutarak sindirmek amacıyla insanların toplama kamplarına kapatıldığı görülmüştür. Güney Afrika Savaşı (1899-1902) sırasında İngilizler, Transvaal ve Kap Kolonisi cumhuriyetlerinde savaşa katılmayan halkı toplama kamplarına atmıştı. Sivil halkın toplama kamplarına alındığı bir başka örnek de Japonya ile ABD arasında savaş çıktıktan (7 Aralık 1941) bir süre sonra ABD'nin Batı Kıyısı'nda yaşayan 100 bini aşkın Japonun ve Japon kökenli Amerikalının gözaltına alınarak toplama kamplarına atılmasıdır.

Daha sonraları başta Nazi Almanyası ve SSCB olmak üzere birçok totaliter rejim devlet baskısını güçlendirmek amacıyla toplama kamplarından yararlanma yoluna gitti. Bu kamplar bir bakıma gizli polisin kullandığı özel hapishaneler niteliğindeydi. Nazi toplama kampları Hitler'e bağlı SS'lerin (*Schutzstaffel*), SSCB'deki zorunlu çalışma kampları 1917'de kurulan Çeka'nın (Tüm Rusya Karşı Devrim ve Sabotojla Mücadele Olağanüstü Komisyonu) ve onu izleyen bir dizi gizli polis örgütünün yönetimindeydi.

Almanya'daki ilk toplama kampları 1933'te Nazi Partisi'ne karşı olan komünistlerle sosyal demokratları toplamak için kuruldu. Daha sonra başta Yahudiler olmak üzere çeşitli azınlık gruplarını da kapsayacak biçimde genişletildi. Savaş patlak verince kamplarda kalanlar yedek iş gücü olarak kullanılmaya başladı ve benzer kamplar bütün Avrupa'ya yayıldı. Kamptakilerin boğaz tokluğuna çalışmaları gerekiyordu. Çalışamayanlar açlıktan, açlıktan ölmeyenler aşırı çalışmaktan ölüyordu. Bu sistemin en çarpıcı örneği 1940'lardan sonra kurulan imha kamplarıydı(*). Hitler özellikle Polonya'da kurulan ve en ünlüleri Auschwitz, Majdanek ve Treblinka olan bu kampları Yahudi sorununun "kesin bir çözüm" yeri olarak seçmişti. Özellikle Buchenwald gibi bazı kamplarda yaşayanlar üzerinde yeni toksinler ve antitoksinlerle yeni ameliyat yöntemleri deneniyor, yapay hastalıklar bulaştırılarak etkileri inceleniyordu. II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde 6 milyona yakın Yahudinin yanı sıra 400 bin Çingene de toplama kamplarında öldürülmüştü.

SSCB'de 1922'de siyasal ve adi suçlar işledikleri ileri sürülen kişilerin toplandığı 23 toplama kampı vardı. Özellikle I. Beş Yıllık Plan (1928-32) döneminde Kuzey Rusya ve Sibirya'da kurulan çalışma kamplarında kolektifleştirme programıyla çiftliklerinden sürülen binlerce zengin köylü toplandı. Stalin'in 1936-38 arasındaki temizlik hareketi sırasında binlerce kişi, muhaliflere boyun eğdirme kurumları olduğu söylenen bu kamplara atıldı.

Sovyet birliklerinin 1939'da Doğu Polonya'yı, 1940'ta da Baltık ülkelerini işgal etmesiyle birlikte Sovyet yurttaşı olmayan çok sayıda kişi yeni kamplarda toplandı. 1941'de Almanya'yla savaş çıkınca kamplara savaş tutsakları ve düşmanla işbirliği yaptığı ileri sürülenler de dolduruldu. Stalin'in ölümünden (1953) sonra kamplardaki tutukluların çoğu serbest bırakıldı ve kampların sayısı büyük ölçüde azaltıldı.

toplama makinesi, basit aritmetik işlemlerinin yapılmasında kullanılan hesap makinesi türü. *Ayrıca bak.* hesap makinesi.

toplantı ve gösteri özgürlüğü, kişilerin, düşüncelerini açığa vurmak amacıyla toplanabilmelerini ve yürüyüş ya da başka yöntemlerle gösteri yapabilmelerini öngören özgürlük. Temel hak ve özgürlüklerin en klasik örneklerinden olan bu özgürlük düşünce özgürlüğünü tamamlayıcı bir nitelik taşır. Kişilerin toplantılar yaparak siyasal düşünce ve irade oluşumuna katılması demokratik toplumun vazgeçilmez öğelerindendir. Siyasal iradenin oluşumu büyük ölçüde toplantılarda gerçekleşen bir toplumsal iletişime bağlıdır. Ayrıca toplantılar açıklanan düşüncelerin güç kazanmasına yardım eder. Demokrasilerde en güçlü siyasal mücadele araçlarından biri olan toplantı ve gösteri özgürlüğü 19. yüzyıldan bu yana birçok ülkede anayasayla güvence altına alınmıştır. Bu düzenlemelerde genellikle toplantı ve gösteri özgürlüğünün izne ya da bildirime bağlı olmaksızın kullanılabileceği, yalnızca açık hava toplantıları için yasayla sınırlama getirilebileceği hükmü yer alır. Ayrıca kolluk kuvvetlerinin yasal toplantı ve gösterilerin güvenliğini sağlama yükümlülüğü belirtilir. Kolluk kuvvetlerinin müdahalesine ise yalnızca toplantı ya da gösterinin barışçıl niteliğini yitirmesi ve yasadışı eylemlere yol açması durumunda izin verilir.

Türkiye'de toplantı ve gösteri özgürlüğüne ilişkin ilk düzenleme 1876 tarihli Kanun-ı Esasi ve 1909'da eklenen 120. maddeye dayanır. Söz konusu madde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozmaya, meşruti yönetim biçimini değiştirmeye ya da Kanun-ı Esasi'ye aykırı hareket etmeye yönelik dernekler dışında, yasaya uygun olmak koşuluyla herkese toplanma özgürlüğü tanıyordu. Dolayısıyla getirilen hüküm dernek kurmayı da toplanma özgürlüğü kapsamında düzenliyordu. 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 70. maddesinde öngörülen özgürlükler arasında toplanma özgürlüğü de yer alıyordu. Ayrıca 79. maddede öteki özgürlükler gibi toplanma özgürlüğünün sınırının yasalarla çizilebileceği belirtiliyordu. 1961 Anayasası'nın

28. maddesi herkesin önceden izin almaksızın silahsız ve saldırısız toplanma ya da gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahip olduğu ve bu hakkın ancak kamu düzenini korumak için yasayla sınırlanabileceği hükmünü getirerek bu özgürlüğü daha çağdaş yoruma kavuşturdu. 1982 Anayasası'nda ise herkesin önceden izin almadan toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahip olduğu kabul edilmekle birlikte bu hakkı kullanmayı güçleştiren geniş sınırlamalar kondu. Bu sınırlamalardan en önemlisi dernek, vakıf, sendika ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyememeleridir. Ekim 1983 tarihli ve 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu uyarınca da mülki amirler toplantı ve gösteri yürüyüşlerini çeşitli durumlara göre üç aya kadar erteleme yetkisine sahiptir. Ayrıca yönetime olağanüstü hallerde bu özgürlüğü tümüyle askıya alma yetkisi tanınmıştır.

toplardamar, VEN olarak da bilinir, içerdiği oksijeni dokularda bırakan kanı kalbin sağ kulakçığına taşıyan damarların ortak adı; bu tanımın dışında kalan akciğer toplardamarları oksijen yüklü kanı akciğerlerden kalbin sol kulakçığına taşır. Dokularda oksijeni azalmış kan venül olarak bilinen küçük toplardamarlar aracılığıyla kılcal damarlardan toplardamarlara taşınır.

Toplardamarların duvarında iç, orta ve dış olmak üzere üç katman, her katmanın içinde de birkaç farklı doku tabakası bulunur. Özellikle kol ve bacaklardakiler olmak üzere toplardamarların çoğunda iç katmanda kanın geriye doğru akmasını önleyecek kapakçıklar bulunur. Atardamarların içini döşeyen esnek zarın yerine toplardamarlarda endotel ve az miktarda bağdokudan oluşan bir katman vardır. Atardamarlarda kas ve esnek liflerden oluşan orta katman toplardamarlarda daha incedir; buna karşılık daha fazla kollajen lifi içerir. Dış katman öncelikle bağdokudan oluşur ve toplardamarın en kalın katmanıdır. Atardamarlarda olduğu gibi toplardamarların duvarına oksijenlenmiş kan taşıyan küçük kan damarları (*vasa vasorum*), ayrıca oksijeni azalan kanı kalbe geri taşıyan küçük toplardamarlar da vardır. Vücuttaki toplardamarların sayısı atardamarlardan daha fazladır; içindeki kan basıncı daha az olduğundan damar duvarı daha incedir. Toplardamarlar genellikle atardamarların yanında yer alır. *Ayrıca bak.* atardamar; kılcal damar.

Toplu Dua Kitabı, İngilizce BOOK OF COMMON PRAYER. Anglikan Kiliseler Topluluğu'nda kullanılan dua kitabı. 1549'da onaylanarak İngiltere Kilisesi'nde kullanılmaya başladıktan sonra 1552'de geniş kapsamlı, 1559, 1604 ve 1662'de daha sınırlı bazı değişikliklerden geçmiştir. 1662 metni küçük değişikliklerle bugün de kullanılmaktadır.

1549'da birinci Bağdaşıklık Yasası'yla kabul edilen *The First Prayer Book of Edward VI* (VI. Edward'ın Birinci Dua Kitabı), büyük ölçüde Canterbury başpiskoposu Thomas Cranmer tarafından düzenlenmişti. Eski ve yeni görüşler arasında bir uzlaşma metni olarak görülen bu kitap hem tutucuların, hem aşırı Reformcuların tepkisini çekti. Reformcuların baskısıyla 1552'de *The Second Prayer Book of Edward VI* (VI. Edward'ın İkinci Dua Kitabı) hazırlandı. Hem metinde, hem de ayinlerde Protestan anlayış doğrultusunda kapsamlı değişiklikler yapıldı. Katolik Kraliçe Mary 1553'te Latince eski ayin kitaplarını yeniden uygulamaya koydu. I. Elizabeth'in 1558'de kraliçe olmasından sonra 1559 Bağdaşıklık Yasası'yla 1552 tarihli dua kitabı yeniden kullanılmaya başladı. Kitapta yapılan az sayıda ama önemli sayılabilecek değişikliklerle Komünyon ayinlerinde Hz. İsa'nın gerçek varlığıyla bulunduğu inancına izin verildi. Papaya karşı çıkan bir dua da metinden çıkarıldı. Ama Püritenler bu değişikliklerle de yetinmediler. I. James'in tahta çıkmasından sonra Hampton Sarayı Konferansı'nda (1604) yeniden ileri sürülen değişiklik istekleri 1604 uyarlamasıyla sonuçlandı.

İngiliz İç Savaşları'ndan (1642-51) Parlamento yanlılarının üstün çıkması üzerine dua kitabı yasaklandı. 1660'ta krallığın yeniden kurulmasından sonra 1662'de dua kitabı yeniden gözden geçirildi. 1688 Devrimi'nden sonra Püritenleri resmi kiliseyle birleştirmek amacıyla dua kitabında değişiklikler önerildi. Ama bu öneri sonuçsuz kaldı ve 20. yüzyıla değin kitapta değişiklik yapılmadı. 1927-28'de yapılan değişiklikler tartışmalara neden oldu ve öneriler parlamento tarafından geri çevrildi. Ama İngiltere Kilisesi ile Anglikan Kiliseler Topluluğu'nda yer alan birçok kilise günümüz dilinde yazılmış bir dua kitabını deneme niteliğinde kullanmaya başladılar. Yaygın kabul gören bu kitap uzun tartışmalardan sonra 1970'lerin sonlarında İngiltere Kilisesi ile ABD'deki Protestan Episkopal Kilisesi tarafından da onaylandı.

toplu iş sözleşmesi, işçilerin ekonomik ve sosyal durumlarıyla çalışma koşullarını düzenlemek üzere, işçi sendikası ile işveren sendikası ya da doğrudan işveren arasında yapılan sözleşme.

Son araştırmalar ışığında tarihte çalışma koşullarını düzenlemeye yönelik ilk belgenin 1776'da Kütahya'daki çini ve fincan atölyelerinde çalışan ustalarla yapılmış bir anlaşma olduğu belirlenmişse de, modern anlamda toplu iş sözleşmesinin kapitalist gelişmenin ve sendikalaşma hareketinin bir ürünü olduğu söylenebilir. Ücretlerin ve çalışma koşullarının belirlenmesinde toplu pazarlık (görüşme) ilkesinin benimsenmesi 18. yüzyıl sonlarına rastlar. Önce İngiltere'de uygulanan bu yöntem zamanla kara Avrupa'sında ve ABD'de yaygınlaştı. İşverene kabul ettirilen çalışma koşullarını bağlayıcı bir sözleşmeyle güvence altına almaya yönelik girişimler, işçi ve işveren sendikalarının taraf olduğu toplu iş sözleşmelerini ortaya çıkardı. Bu alandaki ilk örneklerin Fransa'da 1831'e, İtalya'da 1848'e değin inmesine karşın, Avrupa ülkelerinde genel bir uygulama olarak toplu iş sözleşmesi ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında yerleşti. Toplu iş sözleşmelerini düzenleyen yasaların çıkarılması ise daha sonraki tarihlerde gerçekleşti. Örneğin ilk önemli toplu iş sözleşmesinin 1873'te yapıldığı Almanya'da konunun yasa düzeyinde ele alınması 1918'de sağlanabildi. Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın gelişmekte olan ülkelerinin çoğu toplu iş sözleşmesiyle ilgili düzenlemeleri daha geriden izledi.

İşçi haklarının önemli bir öğesi durumuna gelen toplu iş sözleşmesi, uluslararası düzeyde de çeşitli düzenlemelere konu oldu. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) girişimleriyle 1949'da hazırlanan 98 sayılı ve 1978'de hazırlanan 151 sayılı sözleşmeler günümüzde toplu iş sözleşmesi hakkını güvence altına alan temel metinlerdir. Avrupa Sosyal Şartı da toplu iş sözleşmesi hakkını tanıyan ve güvence altına alan hükümlere yer vermektedir. Türkiye bu metinlerden yalnızca 98 sayılı sözleşmeyi onaylamıştır.

Sendikal örgütlenmenin yetersizliği ve grev hakkının yokluğu nedeniyle toplu iş sözleşmesinin uzun süre uygulama alanı bulamadığı Türkiye'de konuya ilişkin ilk düzenleme, 1963 tarih ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'yla getirildi. 1961 Anayasası'nın özgürlükçü ortamında sendikal yaşamda toplu iş sözleşmesi önemli bir yer edindi. Daha sonra 1982 Anayasası'na dayanılarak çıkarılan 1983 tarih ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda toplu görüşme süreci sınırlayıcı bazı hükümlere bağlandı.

Toplu görüşmenin yürütülme biçimi ve toplu iş sözleşmesinin işlevleri ülkeden ülkeye bazı değişiklikler gösterir. Sözleşme görüşmeleri sanayinin yapısına bağlı olarak ülke, bölge, işkolu ya da işyeri düzeyinde olabilir. Bazen genel çerçeveyle ilgili bir ana sözleşme yapılarak ayrıntıya ilişkin konular yerel birimlere bırakılır. Sözleşmede gerçek ücret saptanabileceği gibi asgari bir ücret haddi belirleme yoluna da gidilebilir. Sözleşmenin bağlayıcılık derecesinde ülkelere göre bazı farklılıklar görülür. Bazı ülkelerde sonuca bağlanmış sözleşmeler hükümetçe aynı sanayi içindeki bütün işyerleri için geçerli sayılabilir. Toplu iş sözleşmesi tek tek iş sözleşmeleri üzerinde buyurucu özelliğe sahiptir; toplu iş sözleşmesinde tersi belirtilmedikçe iş sözleşmeleri toplu iş sözleşmesine aykırı olamaz.

Türk hukukunda toplu iş sözleşmeleri esas olarak bir yıldan az ve üç yıldan uzun süreli olamaz. Sözleşmeyle belirlenen süre daha sonra taraflarca uzatılamaz, kısaltılamaz ve sözleşmenin bitiminden önce sona erdirilemez. Buna karşılık sürenin bitmesinden önceki 120 gün içinde yeni toplu iş sözleşmesi için yetki işlemlerine başlanabilir. Yeni toplu iş sözleşmesi önceki toplu iş sözleşmesi sona ermedikçe yürürlüğe giremez.

Toplu iş sözleşmesi kural olarak işyeri düzeyinde yapılır. Bunun dışında aynı işkolunda birden çok işyerine sahip olan bir işletme için "işletme toplu iş sözleşmesi" ve ayrı işverenlere ait aynı işkolundaki birden çok işyeri için "grup toplu iş sözleşmesi" yapılması olanağı tanınmıştır. Toplu iş sözleşmesi yapmaya yalnız işçi meslek kuruluşları yetkilidir. Buna göre sendikasız işçilerin toplu iş sözleşmesi yapmaları hukuken geçerli değildir. Tek tek işverenler, ancak sendika üyesi değillerse toplu iş sözleşmesi yapabilirler. İşveren sendikası üyesi olan işveren için toplu iş sözleşmesini işveren sendikası bağıtlar.

Toplu iş sözleşmesi yetkisi, ilgili işkolunda çalışan işçilerin en az yüzde 10'unun üye olduğu işçi sendikasına aittir. Ayrıca toplu iş sözleşmesinin yapılacağı işyeri ya da işyerlerinin her birinde çalışan işçilerin yarıdan fazlasının da yüzde 10'luk barajı aşmış işçi sendikasına üye olması gerekir. Toplu iş sözleşmesi yetkisi Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın kayıtlarına göre belirlenir. Yetki belgesini alan işçi ya da işveren sendikası 15 gün içinde karşı tarafı toplu görüşmeye çağırır. Toplu görüşmenin sonunda bir anlaşmaya varıldığında, taraflarca imzalanan metin toplu iş sözleşmesi niteliğini kazanır. Toplu görüşmede taraflarca anlaşmaya varılmazsa arabuluculuk, grev ve lokavt aşamalarına geçilir.

Bağıtlanan toplu iş sözleşmesinden, kural olarak taraf işçi sendikasının üyeleri yararlanır. Bu yararlanma toplu iş sözleşmesinin bağıtlanması sırasında sendikaya üye olanlar için yürürlük tarihinde, daha sonra sendikaya üye olanlar için ise üyeliklerinin işverene bildirildiği tarihte başlar. Toplu iş sözleşmesinin bağıtlanması sırasında sendikaya üye olmayan, sonradan işyerine girip de sendikaya girmeyen ve çeşitli nedenlerle

sendika dışı kalan işçilerin toplu iş sözleşmesinden yararlanabilmeleri için dayanışma aidatı ödemeleri gerekir. Bunun dışında yürürlükte olan bir toplu iş sözleşmesinin kapsamı Bakanlar Kurulu kararıyla sözleşmeye taraf olmayan aynı işkolu, işletme ya da işyerindeki öbür işçi ve işverenleri de içine alacak biçimde genişletilebilir.

toplu konut, belli bir arazi parçası üstünde, çevresiyle, fiziksel ve toplumsal altyapısıyla birlikte planlanarak üretilen konutlardan oluşan yerleşim bütünü. Toplu konut yaklaşımında temel amaç toplumun büyük bir kesiminin konut gereksinimini karşılamak, genellikle salt kendi olanaklarıyla konut edinme olasılığı bulunmayan ailelere kiralık ya da mülk konut sağlamaktır.

Kentlerde küçük girişimciler tarafından tek parselde konut üretilmesi yerine sağlık koşullarına uygun konutların toplu olarak

Ataköy'de yapımı sürdürülen toplu konutlardan bir görünüm, İstanbul
Şemsi Güner

inşa edilmesi görüşü başta İngiltere olmak üzere hızla sanayileşen ülkelerde 19. yüzyılın ortalarında benimsenerek uygulanmaya başladı. Önceleri işçilerin kötü yaşam koşullarını düzeltmeyi amaçlayan hayırsever kuruluşlar ve birlikler kentlerin merkezi alanlarında çok katlı konutlar inşa ediyorlardı. Bunu bazı fabrika sahiplerinin kendi işçileri için firma köyleri kurması izledi. Bunlar genellikle mevcut yerleşmelerden ayrı bir yerde, her türlü sosyal tesisleri ile birlikte gerçekleştiriliyordu. Toplu konut üretimi I. ve II. Dünya savaşlarının ardından hem Doğu, hem de Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan konut açığını kapamaya yönelik olarak yaygınlaştı. Örneğin belediyeler daha 19. yüzyılın sonlarında başladıkları kiralık konut üretimini 1970'lerin sonuna değin hızı artırarak sürdürdüler. Belediyelerin toplu konutları kentlerin merkezi yerlerinde olduğu gibi banliyölerde de gerçekleştiriliyordu. Ayrıca, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar olan kooperatifler ve konut birlikleri ile konut yapımına ticari yönden yaklaşan büyük inşaat şirketleri de toplu konutlar gerçekleştirdiler. Özellikle banliyöleşmenin hız kazanması ve firma ölçeklerinin büyümesi, kentlerin uç alanlarında düşük fiyattan geniş araziler satın alarak buralarda büyük ölçekli konut projelerini gerçekleştiren özel firmaların etkinliğini artırdı. Bugün her ülkede, devletin izlediği arsa ve konut politikalarına, talebin niteliği ve örgütlenme düzeyine ve üretici firmaların büyüklük ve çalışma koşullarına bağlı olarak yukarıda belirtilen kesimlerin toplu konut üretimindeki payı değişmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra inşaat teknolojisindeki gelişmelere koşut olarak toplu konut uygulamalarında prefabrikasyona büyük yer verilmiş, dolayısıyla üretim hızında artış sağlanmıştır. Gene bu tür teknolojilerin uygulanmasıyla yapıların gerek iç mekânlarında, gerekse cephelerinde birörneklik egemen olmuştur.

Türkiye'de toplu konut. Türkiye'de toplu konut alanındaki ilk girişimler 19. yüzyılda başlar. Daha 15. yüzyılda bile vakıflar tarafından kiraya verilen bekâr odalarının varlığı bilinirse de bunlar, adlarından da anlaşıldığı gibi gerçek toplu konuttan çok tek bir odadan oluşan kira birimleriydi. Abdülaziz 1874'te mimar Sarkis Balyan'a Beşiktaş'taki Akaretler'i yaptırdı. 138 birimden oluşan ve özellikle Anglosakson ülkelerindeki örneklere benzeyen bu sıra evler de, yapımı yarım kalan Aziziye Camisi'ne gelir sağlamak amacıyla gerçekleştirildikleri için en azından sosyal açıdan tam bir toplu konut uygulaması kabul edilmeyebilir. Ama bu plan şeması İstanbul'da oldukça etkili oldu ve kentte özellikle azınlıkların oturduğu birçok bölgede benzer sıra evler inşa edildi. Türkiye'deki ilk gerçek toplu konut uygulaması 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirildi. Mimar Kemaleddin Bey 1918 Fatih yangınında evlerini yitiren ailelerin yerleştirilmesi için 1919-22 arasında İstanbul'da Laleli semtinde Harikzedegân Evleri'ni (*bak.* Tayyare Apartmanları) yaptı. Beş katlı dört bloktan oluşan bu uygulamayla kitlesel barınma sorununa çözüm getirmek için gerek alan, gerekse maliyet açısından pahalı olan sıra ev şeması terk edilmişti.

Cumhuriyet'in kuruluşu üzerine Ankara'nın başkent oluşu, neredeyse yoktan bir kent var etme zorunluluğunu ortaya çıkararak, yeni bir kitlesel barınma sorununu gündeme getirdi. Gene Kemaleddin Bey'in Ankara'da gerçekleştirdiği 2. Vakıf Apartmanları (1928) bu gereksinmeyi karşılamak için düşünülmüştü. Ama Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki gözde toplu konut tipi Ankara'da Kızılay'daki Memur Evleri (1920 sonları) gibi tek ailelik bahçeli evlerden oluşan yerleşmelerdi.

Cumhuriyet dönemindeki gerçek toplu konut uygulamaları 1935'te kurulan Bahçelievler Yapı Kooperatifi ile başladı; bundan sonra da kooperatifler bu alanda en büyük etkinliği gösterdiler. 1940'ların ilk yarısında Paul Bonatz'ın Ankara'da inşa ettiği Saraçoğlu Memur Evleri Mahallesi merkezi yönetimin gerçekleştirdiği ilk toplu konut örneklerinden oldu. Bir devlet bankası olan Türkiye Emlak Bankası AŞ de (eskiden Türkiye Emlak Kredi Bankası) 1950'den bu yana İstanbul Ataköy'de toplu konut yapımını sürdürmektedir. Bankanın benzer nitelikteki girişimleri arasında İstanbul'da Bahçeşehir, Ataşehir, Mimaroba, Ankara'da Bilkent, Elvankent, İzmir'de Denizbostanlı, Gaziemir gibi toplu konut yerleşmeleri sayılabilir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda toplu konut yapımının desteklenmesi ilkesinin benimsenmesinden sonra bu alandaki etkinlikler arttı. Bireysel kooperatiflerin yanı sıra işçi sendikalarının örgütlediği kooperatifler de değişik yerlerde toplu konut siteleri inşa ettiler. 1970'lerin ortalarında başlayan Ankara'daki Batıkent uygulaması belediyelerin etkin katkısı ile oluşturulan "kooperatifler birliği" modelinin ilk örneğiydi (*bak.* Kent-Koop). 1984'te Toplu Konut Fonu'nun kurulmasından sonra bu model birçok kentte uygulandı. Ayrıca Çukurova bölgesinde belediyeler şirketler kurarak toplu konut yapımına giriştiler. 1987'den bu yana Toplu Konut İdaresi Ankara'da Eryaman ve İstanbul'da Halkalı toplu konut projelerinin gerçekleştirilmesini danışman firmalar eliyle yürütmektedir.

Türkiye'de inşaat şirketlerinin toplu konut yapımına girişmeleri konut satın alacaklara yeterli miktar ve sayıda kredi verecek bir sistemin bulunmaması nedeniyle görece sınırlı kalmıştır. Ankara'da OR-AN sitesi ile MESA tarafından gerçekleştirilen Batı ve Koru siteleri bu konudaki sayılı örneklerdendir.

Toplu Konut Fonu (TKF), konut gereksiniminin karşılanması, konut inşaatı yapanların bağlı olacağı usul ve esasların düzenlenmesi, ülkenin koşullarına uygun inşaat teknikleriyle araç ve gereçlerin geliştirilmesi ve devletin yapacağı desteklemelerin yönlendirilmesi amacıyla Mart 1984'te 2985 sayılı yasayla oluşturulan kamu özel fonu. Fonun kullanılmasıyla ilgili bütün işlemler Nisan 1990'a değin Başbakanlık Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nce(*) (TKKOİ) yürütülmüş, daha sonra TKKOİ'nin ikiye bölünmesiyle ortaya çıkan Toplu Konut İdaresi'ne devredilmiştir.

1982'de kurulan Kamu Konut Fonu'nun hesap bakiyesini devralarak işe başlayan TKF'nin kaynakları genellikle vergi niteliğindeki gelirlerden oluşmaktadır. TKF'nin başlıca kaynakları ithalattan alınan fon kesintileri, akaryakıt satışları üzerinden alınan vergiler, tütün, alkollü ve alkolsüz içki satışları üzerindeki fon kesintileri ile kredi geri ödemeleri ve faiz gelirleridir. 1984-92 arasında yaklaşık 863 bin konuta kredi açılmış, bunların 602 bini tamamlanmıştır.

TKF doğrudan konut üretimine girişebilmek amacıyla büyük kentlerde yeni yerleşim alanları için arsa kamulaştırmasına ve altyapı yatırımlarına da girişmiş, Ankara-Eryaman ve İstanbul-Halkalı'da 80 bin konutu kapsayacak iki uydukent projesini uygulamaya koymuştur. Bu projelerdeki konutların bir bölümü tamamlanarak satışları yapılmış ve 1990'da iskâna açılmıştır. Bu arada 1989'da başlatılan yeni bir uygulamayla toplu konut projelerinin finansmanı için "konut sertifikası" çıkarılmaya başlamıştır. Brüt 1 m² standart konuta eşdeğer kabul edilen bu menkul kıymetlerin idarenin ilan ettiği en son değerden gerektiğinde bankalarca nakde çevrilebilir nitelikte olması satışlarını kolaylaştırıcı bir özellik olarak düşünülmüştür. Ama bu uygulamadan beklenen başarı sağlanamamıştır.

TKF 1988 sonrasında giderek kendisine verilen görevleri ve taahhüt ettiği kredileri karşılayabilecek finansman kaynaklarını sağlayamaz duruma düşmüş, bu nedenle de yeni toplu konut kredisi başvurularını iyice sınırlamış, kredi açma koşullarını ağırlaştırmış ve ikinci konutlara kredi vermeyi durdurmaya çalışmıştır. Bu finansman sıkıştırılığının nedenleri arasında konut yapımına verilen kamu desteğinin gündemin birinci sırasından düşmesi, bütçe açıklarının fonlardan bütçeye transferlerle giderilmesi, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamındaki büyük altyapı yatırımlarının tamamlanabilmesi için Kamu Ortaklığı Fonu'na aktarmalar yapılması ve konut kredilerinde geri dönüşlerin başlangıçta iyi tasarlanmamış olması sayılabilir. Öte yandan TKF'nin konut kredilerinden yararlanan konutların yalnızca yüzde 15'inin 80 m²'nin altında olması, ikinci konutlar ve yazlıklar için kredi talep edenlerin önemli sayılara ulaşması ve TKF kredilerinin konut maliyetleri içindeki payının hızla

gerileyerek başlangıçtaki yüzde 35-40'lık orandan yüzde 20'nin altına inmesi, TKF'nin daha çok orta-üst ve üst gelir gruplarının konut talebine yanıt verdiğini göstermektedir. Son yıllarda bu eğilimin tersine çevrilmesi yolunda adımlar atılmaktadır.

Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi *bak.* Başbakanlık Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi

toplu sigorta *bak.* grup sigortası

toplu tabanca *bak.* revolver

toplu taşımacılık, TOPLUTAŞIM ya da KAMUSAL ULAŞIM olarak da bilinir, kentlerde, banliyölerde ve geniş metropoliten alanlarda çok sayıda kişiyi çeşitli taşıt araçlarıyla sabit ya da değişken güzergâhlar üzerinde taşımak amacıyla, çoğunlukla kamu kuruluşları, bazen de özel kuruluşlarca oluşturulan ve işletilen ulaşım sistemi. Modern toplu taşımacılığın gelişmesi sanayileşme, kentleşme ve bunların bir sonucu olarak da sanayi bölgelerinin yerleşim alanlarından ayrılmasıyla sıkı biçimde bağlantılıdır. Toplu taşımacılık hizmetlerinde, çalışanların işyerlerine gidip geldikleri sabah ve akşam saatlerinde büyük bir yoğunlaşma görülür; ara saatlerde bu hizmetler yavaşlar, hatta bazı durumlarda bütünüyle durur.

Çeşitli ülkelerde işletmeye açılan ilk toplu taşımacılık sistemleri çoğunlukla özel şirketlere aitti; ama sağlanan taşıma hizmetlerinin karmaşıklaşması ve giderlerin artması sonucunda bu sistemler zamanla kamu kuruluşları tarafından devralındı. Sabit güzergâhlı toplu taşımacılıkta genellikle çeşitli türlerdeki raylı ve elektrikli taşıma teknikleri kullanılır; bunlar genelde yeraltı (metro) ve yerüstü (banliyö treni) taşıma sistemlerini içerir. Sabit güzergâhlı olmayan toplu taşımacılık ise yolcuların cadde ve otoyollarda taşınmasını kapsar. Bir metropoliten alanda tarifeli helikopter ya da uçak servisinden de yararlanılabilir. Suyollarının ve iklimin elverişli olduğu yerlerde, örneğin Venedik, Manş Denizi limanları, Hong Kong ve New York kentine bağlı Staten Adasında vapur ve deniz otobüsü toplu taşımacılıkta yoğun olarak kullanılır. ABD'de toplutaşımın en yaygın türü sabit güzergâhlı olmayan taşımacılıktır; en yaygın taşıt aracı türü de otobüstür.

1830'larda New York kentinin arnavutkaldırımı sokaklarında atların çektiği taşıtlar kullanılırdı; bunlar yerlerini kısa bir süre sonra atların çektiği, sabit raylı arabalara bıraktı. Motorlu taşıtlar Avrupa ve Kuzey Amerika'da 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıktı; ama modern türdeki otobüsler 1920'lerde geliştirilmeye başladı. Otobüsler daha fazla tarife ve güzergâh esnekliği sağlamakla birlikte, durakların sık olması ve trafik sıkışıklığı nedeniyle sabit raylı toplutaşıma göre ulaşımı daha uzun sürede gerçekleştirirler. Bu yüzden 1970'lerde ekspres otobüs ve tercihli yol yöntemleri uygulamaya konmuştur.

Telefonla ulaşılabilen toplutaşım sistemlerinde güzergâha bağlı olmayan minibüs ve midibüsler kullanılır; bu hizmet biçimi olağan otobüs hizmetine göre daha büyük esneklik sağlar ve özellikle özürlü, sakat ve yaşlılar için elverişlidir. Birçok kentte taksiler toplu taşımacılığın tamamlayıcı bir öğesi olmakla birlikte, genelde ödeme gücü yüksek yolculara hizmet sağlarlar. Öte yandan, toplu taşımacılığın sınırlı ölçüde geliştiği kentlerde otomobillerin ortak kullanımını içeren çeşitli yöntemler önerilmektedir.

Eskiden birçok yerde yaygın olarak kullanılan tramvay hatları, özellikle ABD ve İngiltere'de otomobil sayısındaki artışla birlikte rayların trafiği engellediği gerekçesiyle kaldırıldı. Bunların yerini troleybüsler, troleybüslerin yerini de zamanla otobüsler aldı. Ama Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki (BDT) birçok kentte tramvay hâlâ kullanılmaktadır. Kuzey Amerika kentlerinde ise hafif raylı taşımacılık sistemi yaygınlaşmaktadır. Tramvayların teknolojik bakımdan gelişkin biçimi olan hafif raylı taşıtların akışı sokak trafiğinin oldukça dışında tutulabilmektedir. Bunların engellendiği noktalar yalnızca taşıt ya da yaya geçitleridir.

Toplu taşımacılık alanında buhar gücüyle çalışan ilk tren hatlarından biri New York kentinde Manhattan'da 1867'de işletmeye açıldı; bu hat sonradan Brooklyn, Bronx ve Queens'e kadar genişletildi. 1895'te elektrikle çalışan Chicago Batı Yakası Yükseltilmiş Demiryolu kuruldu. İlk metro 1863'te Londra'da inşa edildi; bunu 1886'da Glasgow metrosu izledi. 1900'e gelindiğinde Budapeşte, Boston ve Paris'te de metro kurulmuştu. New York kenti metrosu 1904'te açıldı ve sonraki yıllarda sürekli bir gelişme gösterdi. Metro sistemi 20. yüzyılın ilk yarısında Tokyo (1927), Buenos Aires (1928) ve Moskova'da da (1935) gerçekleştirildi. Hızlı toplu taşımacılık sistemlerinin en büyükleri New York kenti (423 km), Londra (416 km), Paris (251 km), Tokyo (191 km) ve Moskova'dadır (163 km). Bunlardan en yoğun kullanılanı Moskova'dakidir; bunu Tokyo, Paris, New York kenti ve Londra'dakiler izler. 1980'lerde, aralarında Kahire ve Kalküta'nın bulunduğu birçok kentte metro yapım çalışmaları başlamıştır.

Banliyö trenleri, özellikle var olan demiryolu hatları boyunca, kentlerin çevresinde büyüyen yerleşim alanlarına hizmet vermek amacıyla geliştirilmiştir. New York, Chicago, Philadelphia, Paris, Londra, Kahire ve Tokyo gibi büyük kentlerde başka toplu taşımacılık sistemleriyle bağlantılı olarak banliyö trenleri de etkinlik göstermektedir.

1970'lerde ortaya çıkan uzun mesafeli (400 km ya da daha çok) koridor tren sistemi,

Türkiye'de Toplu Taşımacılık Alanında Başlıca Uygulamalar

1837	İstanbul Boğaziçi'nde ilk yandan çarklı vapur çalışmaya başladı.
1843	İlk Osmanlı gemi taşımacılığı şirketi olan Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi (sonradan Fevaid-i Osmaniye) kuruldu.
1850	Şirket-i Hayriye kurularak Boğaziçi ve Adalar'a gemi seferleri başladı.
1865	İzmir'de Bornova ve Buca'ya sefer yapan ilk banliyö treni işletmeye açıldı.
1871	İstanbul'da atlı tramvay çalışmaya başladı.
1872	İstanbul'da Sirkeci-Hadımköy arasında banliyö treni çalışmaya başladı.
1875	İstanbul'da tünel açıldı.
1884	İzmir'de atlı tramvay çalışmaya başladı.
1905	İstanbul'da ilk uskurlu vapur sefere kondu.
1909	İstanbul'da elektrikli tramvaylar çalışmaya başladı.
1912	İstanbul'a ilk otobüsler geldi. Mersin'de buharlı tramvay işletmeye açıldı.
1928	İstanbul'da özel halk otobüsleri çalışmaya başladı. Anadolu yakası demiryolu devletleştirildi.
1929	Ankara'da Kayaş-Sincan arasında banliyö treni çalışmaya başladı.
1930	İstanbul'da taksiler dolmuş olarak da çalışmaya başladı. Tramvaylar ve tünel İETT'ye devredildi.
1935	Ankara Belediyesi Otobüs İdaresi kuruldu ve 15 hatta işletmeye geçti.
1937	İstanbul'da Avrupa yakası demiryolu devletleştirildi.
1938	Denizbank Umum Müdürlüğü kuruldu. İzmir'de şehir hatları devletleştirildi.
1942	Ankara'da dolmuş işletmeciliği resmen başladı.
1945	Şirket-i Hayriye kaldırıldı, Şehir Hatları İşletmesi etkinliğe başladı.
1947	Ankara'da Bakanlıklar-Ulus-Dışkapı arasında ilk troleybüs hattı açıldı.
1954	İzmir'de tramvay kaldırıldı ve troleybüs çalışmaya başladı.
1955	İstanbul'da Sirkeci-Halkalı banliyö treni elektrikli çekişe geçti.
1961	İstanbul'da Avrupa yakasında tramvay kaldırıldı. Eminönü-Topkapı arasında ilk troleybüs hattı açıldı.
1966	İstanbul'da Anadolu yakasında tramvay kaldırıldı.
1969	Ankara'da taksi ve dolmuş plaka sayısı donduruldu. Haydarpaşa-Gebze banliyö treni elektrikli çekişe geçti.
1972	Ankara'da banliyö treni elektrikli çekişe geçti.
1978	Ankara'da Türkiye'nin ilk tercihli otobüs yolu açıldı. Kumbaralı sistem ve tek tip bilet uygulaması başlatıldı.
1979	İstanbul'da Taksim-Zincirlikuyu tercihli otobüs yolu açıldı. Kumbaralı sistem ve tek tip bilet uygulaması başlatıldı. İstanbul ve Ankara'da büyük otobüs alımlarına gidildi, "körüklü" otobüslerin ithali kararlaştırıldı.
1980	Ankara'da ekspres otobüs uygulaması başlatıldı. Yerli teknolojiye dayalı bir metro sisteminin başlayan inşaat çalışmaları askeri yönetimce durduruldu. İstanbul, Ankara ve Adana'da körüklü otobüs çalışmaya başladı.
1981	Ankara'da sakatlar için otobüs çalıştırılmaya başladı.
1983	3030 sayılı yasa ile toplu taşımacılık konusunda belediyelere önemli yetki ve görevler verildi. Dondurulmuş olan taksi plakası sayısının yılda yüzde 3 artırılmasına başlandı.
1984	İstanbul'da troleybüs kaldırıldı.
1986	İstanbul'da hızlı tramvayın (hafif raylı sistem) inşaatı başlatıldı. Ankara'da troleybüs kaldırıldı.
1987	İstanbul'da deniz otobüsleri çalışmaya başladı. Konya tramvay sistemi inşaat ihalesi yapıldı. Ankara'da Batıkent-Kızılay arasında 15 km'lik bir metro için uluslararası ihale çalışmaları başlatıldı.
1989	İstanbul'da hızlı tramvayın ilk bölümü deneme işletmesine başladı.
1990	İstanbul'da İstiklal Caddesi'nde tramvay hattı inşaatı başladı. Topkapı-Aksaray tercihli otobüs yolu yapıldı. Edirnekapı-Vezneciler arasında benzer bir girişim başlatıldı. Metro ve boğaz demiryolu tüneli yapım ihalesi için çalışmalar başlatıldı. Ankara'da Beşevler-Dikimevi arasında hafif raylı sistemin yapım ihalesi için çalışmalar başlatıldı. İzmir, Kayseri, Bursa ve Adana'da raylı sistem etütleri başlatıldı.
1991	İstanbul metrosunun ön temel inşaatı başlatıldı. Ankara metrosunun Kızılay istasyon kazısı başlatıldı.

özellikle yakın yerleşimlerin bulunduğu metropoliten alanlarda gelişen bir banliyö treni türüdür. Bunların işletmeye açılması, hızları saatte 160-320 km'ye ulaşan trenlerin geliştirilmesi sayesinde gerçekleştirilmiştir. Örneğin Japonya'daki ünlü "Mermi Tren" (*Şinkansen*) Tokyo ile Osaka arasını saatte 208 km hızla aşar. Fransa'da ise Paris'i güneydoğuya bağlayan *Train de Grande Vitesse* saatte 288 km hıza ulaşır.

Sabit güzergâhlı toplu taşımacılığın yeni bir biçimi, tümüyle ayrı bir yolda hareket eden mürettebatsız otomatik taşıtlardır. Bunların en başarılı örneklerinden biri 1980'lerin başlarında Almanya'da uygulamaya sokulmuş tek ray (*monorail*) üstünde giden taşıttır.

Otomobilin toplu taşımacılık üzerindeki en büyük etkisi ABD'de görülmüştür. II. Dünya Savaşı'ndan sonra özel otomobil sayısındaki hızlı artışla birlikte toplu taşımacılıktan yararlanan yolcuların sayısı sürekli olarak azalmış, kamu taşımacılık sistemlerinde de artan işletme ve donanım giderleri nedeniyle, taşıma ücretlerinin yükseltilmesi zorunluluğu doğmuştur. Sonuçta 1970'te taşımacılık sistemleriyle taşınanların toplam sayısı 1910'dakinin altına düşmüştür. 1970'lerde benzin fiyatlarının hızla artması toplu taşımacılığa yeniden önem verilmesine yol açmıştır. Ama bu alanda sağlanan gelişme gene de oldukça kısıtlı kalmıştır.

Türkiye'de toplu taşımacılık. Türkiye'deki toplu taşımacılık 19. yüzyılın ilk çeyreğine değin iskeleler arasında dolmuş esasına göre çalışan kayıklarla yapılmıştır. İstanbul'da 1802'de 4 bin, 1844'te 19 bin kayık bulunduğu saptanmıştır. 19. yüzyılda yabancı sermayeye tanınan imtiyazlarla daha çok büyük girişimcilerin üstlendiği kent içi toplu taşımacılık (gemi, tramvay, banliyö treni) Cumhuriyet döneminde hızla devletleştirilmiştir. Hızlı bir kentleşmenin yaşandığı 1950 sonrasında ise toplu taşımacılık hizmetinin gittikçe artan bir kesimi ticari amaçla çalışan küçük girişimcilerin eline geçmiştir. 1970'ten sonra ülkeye montaj sanayisinin girişiyle otomobil sayısında ortaya çıkan çok büyük artış toplu taşımacılığın gerilemesine yol açmıştır. Örneğin 1927'de İstanbul'da araçla yapılan yolcu taşımalarının yüzde 1,5'inin özel araçlarla, yüzde 11,1'inin küçük girişimcilerin işlettiği araçlarla ve yüzde 87,4'ünün kamu girişimlerinin çalıştırdığı araçlarla yapıldığı tahmin edilmiştir. 1945'te bu oranlar sırasıyla 1,1, 18,3 ve 80,6 olmuştur. 1970'te kamu payı yüzde 33,3'e düşerken, küçük girişimin (yüzde 57,4) ve özel araçların payı (yüzde 9,3) önemli artışlar göstermiştir. 1985'e gelindiğinde ise küçük girişimcilerin (yüzde 50,9) ve kamunun (yüzde 25,2) payları gelişme göstermez, hatta gerilerken, özel taşımacılık payı (yüzde 23,9) sıçrama yapmıştır.

1980'lerin sonlarında artan trafik sıkışıklıkları ve yeterli düzeyde karşılanamayan toplutaşım talebi, raylı sistemler konusundaki arayışların hızlanmasına yol açmıştır. Ama kaynakların kısıtlı olması nedeniyle bu konuda yaygın bir uygulama olamamış, İstanbul ve Konya'da 1985 sonrasında başlatılan hafif raylı sistemlerin yapımıyla sınırlı kalmıştır. Ankara'da ise hafif raylı sistem Ankaray'ın yapımı sürmektedir. Ayrıca İstanbul ve Ankara'da metro yapım çalışmaları başlatılmıştır.

1993'te Türkiye kentlerinde toplu ya da yarı toplu taşıma araçları gemi, deniz otobüsü, deniz motoru, banliyö treni, hızlı tramvay, tünel, belediye otobüsü, özel halk otobüsü, servis otobüs ve minibüsü, minibüs dolmuş, taksi dolmuştur. Bunlardan yalnızca taksi dolmuşlar bazen değişken güzergâhlı, öbürleri sabit güzergâhlı sistemlerdir. Genellikle kamu kurumları tarafından işletilen sistemler sabit zaman tarifeli, özel girişimcilerce işletilen sistemler değişken (dolduğunda hareket eden ya da tarife dışı bekleme yapan) zaman tarifelidir. İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde toplu taşımacılığın yarıdan çoğu belediye ve halk otobüsleri ile minibüsler tarafından sağlanmaktadır.

1990'larda Türkiye'nin büyük kentlerinde izlenen ciddi trafik sıkışıklıkları, temelde, sayıları yüz binlere ulaşan ve her gün artan özel otomobillerin kent içinde yeterli yol ve otopark alanı bulamamasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında özellikle düşük ve orta gelirli vatandaşların kullandığı toplu taşıma araçları yeterince arzedilemediğinden, otobüslerde aşırı yüklemelerle karşılaşılmaktadır. Metro gibi raylı sistemlerin olmayışı ve kamu otobüs sayısının yeterince artırılmayışı karşısında, özel girişimcilerin işlettiği ticari araçlar (plaka fiyatlarının yüksekliğinden de izlendiği gibi) yüksek rantlar sağlamaktadır.

topluluk ekolojisi, BİYOSENOLOJİ, BİYOSOSYOLOJİ ya da SİNEKOLOJİ olarak da bilinir, canlıların oluşturduğu toplulukları, birbirleriyle ve ortak çevreleriyle ilişkilerini de içerecek biçimde inceleyen bilim dalı. Beslenme çevrimi ve enerji birikimine ilişkin olanlar gibi topluluk ekolojisi kavramları karma topluluğun tanımlayıcı çözümüne dayanır. Ekolojinin bir alt dalı olan topluluk ekolojisi, kara ve su gibi yaşama ortamlarına göre alt bölümlere ayrılabilir. Bunlar da orman, çayır, çöl, akarsu ve göl ortamlarıyla sınırlı olarak daha küçük birimlere bölünebilir. Besin çevrimlerindeki maddelerin alınıp aktarılmasında ya da enerji ilişkilerindeki dönüşüm ve değişimlerde olduğu gibi çeşitli değişkenleri ölçebilecek teknikler ve aygıtlar geliştikçe topluluk ekolojisi giderek daha deneysel bir nitelik kazanmaktadır. *Karş*. tür ekolojisi.

topluluk mülkiyeti, İŞTİRAK HALİNDE MÜLKİYET, ELBİRLİĞİ ORTAKLIĞI olarak da bilinir, yasa ya da sözleşme gereğince ortak durumunda olan kişilerin bir şeye ortaklıktan dolayı elbirliğiyle sahip olmaları. Bu durumda ortaklardan her birinin mülkiyet hakkı o şeyin tümü üzerine yayılır. Ortakların hak ve borçları yasa ve sözleşmeyle belirlenmiştir. Tersine hüküm olmadıkça ortakların hakları ve özellikle malik oldukları şey üzerindeki tasarruf ehliyetleri ancak ortakların oybirliğiyle verecekleri kararlar doğrultusunda kullanılabilir. Türk hukukunda bu mülkiyet biçimine miras ortaklığı (*bak*. mirasın taksimi), mal ortaklığı(*) ve adi ortaklık(*) gibi durumlarda rastlanır.

toplum bilimleri, insan davranışını toplumsal ve kültürel yönleriyle ele alan disiplin ya da bilim dalları. İktisat, siyaset bilimi, sosyoloji, sosyal psikoloji ve kültürel antropolojiyi kapsar. Tarih, coğrafya, eğitim ve hukuk gibi dalların da toplum bilimleriyle örtüşen yanları vardır. 20. yüzyılın ikinci yarısında özellikle ABD'de toplum bilimleri yerine davranış bilimleri terimi yeğlenmiş, bu yeni terimin fiziksel antropoloji, dilbilim ve psikoloji gibi gene insan davranışıyla ilgilenen alanlarla bağ kurulmasını sağladığı savunulmuştur.

19. yüzyıl öncesinde bugünkü anlamıyla toplum bilimlerinden söz etmek olanaksızdır. Bir başka deyişle bunların ayrı birer disiplin olarak kabul görmeleri, siyaset ve sanayideki büyük devrimlerin sonrasına rastlar. Buna karşılık toplumsal düşüncenin tarihi çok eskilere dayanır. Toplum bilimlerinin 19. yüzyıldaki gelişiminde belirleyici rol oynayan düşünceler de 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır.

Batı'da Eski Yunan ve Roma'dan güçlü bir düşünce mirası devralınmış, ama ortaçağ ilahiyatının baskısı altında Batı dünyası bu uşçu araştırma ruhundan yoksun kalmıştı. Ayrıca kilise insan zihnini ve toplumsal davranışı konu alan yazılara fiziksel dünya konusundakilerden çok daha titizlikle eğilmiş, toplumsal düşünce uzun süre ilahiyatın içinde tutulmuştu. Dolayısıyla Batı'da toplum bilimleri doğa bilimlerinden çok sonra ilahiyattan bağımsızlaşabildi. Toplum bilimlerinin gelişmesini geciktiren iki önemli etken daha vardı. Birincisi, Rönesans'ta klasik metinlere duyulan büyük hayranlık 16. yüzyılın sonuna değin toplumsal düşüncenin büyük ölçüde Platon ve Aristoteles yorumlarıyla sınırlı kalmasına yol açtı. İkincisi ise 17. yüzyılda René Descartes'ın bütün dünya gibi insan ve toplumun da birkaç temel gerçeklikten yola çıkılarak katı tümdengelimle kavranabileceğini savunması büyüleyici bir etki yarattı. Vergi, sayım, ticaret vb amaçlarla toplanmış birçok veri bulunmasına karşın deneysel malzeme 19. yüzyılın başına değin, açıklayıcı örnek oluşturmanın dışında toplumsal düşünürler tarafından hemen hiç kullanılmadı. Ayrıca toplumsal reformun uzun süre toplumsal bilimle eş tutulması toplum bilimlerinin gelişimini engelledi.

Bununla birlikte 17. ve 18. yüzyıllarda toplum bilimlerine önemli katkılar da gözlendi. Tıpkı bir doğa bilimi gibi bir toplum bilimi ideali yaygınlaşmaya başladı. Dünya üzerindeki insan yaşantısının çeşitliliği konusunda bilgi arttı. İnsan davranışının toplumsal ve kültürel niteliği, biyolojiden bağımsız tarihsel ya da geleneksel temeli fark edildi. Bunların dışında kuramsal açıdan büyük önem taşıyan iki kavram geliştirildi: Doğa bilimleriyle biyolojiden alınan yapı kavramı Hobbes, Locke, Rousseau ve Adam Smith gibi düşünürler tarafından kullanıldı, siyasal, ekonomik ve toplumsal yapı kavramlarına temel oluşturdu. 18. yüzyılın gelişim kavramı ise bir sonraki yüzyılda ortaya çıkan evrim kuramının habercisi oldu; yaygın kanının tersine, biyolojik türler kuramı "toplumsal türler" (birbirinden gelişen toplumsal kurumlar) düşüncesinden sonra doğdu.

19. yüzyılda toplum bilimlerinin temel konuları Fransız Devrimi'nin ve Sanayi Devrimi'nin eski toplumsal düzeni sarsmasıyla ortaya çıkan sorunlara çözüm arayışlarından doğdu. Siyasal ve ekonomik alanlardaki bu dev dönüşümler yüzyıllarca varlığını korumuş toplumsal kurumların temelsiz kalmasına yol açtı. Görece yavaş evrimsel değişimleri çok aşan bu hızlı ve köklü dönüşümler toplumsal düşünceye de yansıdı. Yeni sözcükler ve kavramlar ortaya atıldı, eskilerine yeni anlamlar yüklendi. Sanayi, sanayici, toplumsal sınıf, ideoloji, aydın, proletarya, kapitalizm, bunalım, kitleler, eşitlikçi, insancıl gibi birçok sözcük bugünkü anlamıyla ilk kez 18. yüzyılın son ve 19. yüzyılın ilk 20 yılında kullanıldı. Doğrudan doğruya demokrasi ve sanayi devrimlerinin ürünü olan toplumsal temalar yalnızca toplumsal düşünceye değil, dönemin felsefe ve edebiyat yapıtlarına da yansıdı. Bu temaların başlıcaları nüfusun hızla artması, işçilerin çalışma koşulları, mülkiyetin nitelik değiştirmesi, toplumsal sınıflar arasındaki uçurumun derinleşmesi, kentleşme, teknoloji, fabrika sistemi ve kitlelerin artan ölçüde siyasete katılmaya

başlamalarıydı. 19. yüzyılın bu temaları yeni ideolojilere temel oluşturdu ve kişilerin bu konulara yaklaşımları o dönem koşullarında tutucu, liberal ya da radikal olarak anılmaları açısından belirleyici oldu.

Devrimlerin ideolojik sonuçları toplum bilimleri açısından büyük önem taşıyordu. Bunların yanı sıra 19. yüzyılda toplum bilimlerinin bütün alanlarını etkileyen üç güçlü akım vardı: Olguculuk, hümanizm ve evrim kuramı. 19. yüzyılda felsefeyle bilim arasında kesin bir ayrım yapıldı ve toplumun bilimsel olarak incelenmesi öne çıktı. Toplum biliminin sonul amacı ise toplumun refahının sağlanması olarak görüldü.

Başlangıçta toplum bilimcilerin bir bölümü toplum bilimlerini bütünleştirme, bir bölümü de ayrı dallarında uzmanlaşma yanlısıydı ve bu iki karşıt eğilim bir süre için eşit derecede güçlü kaldı. Toplumun bölünmezliğinden yola çıkarak tek bir toplum bilimini savunanlar arasında Comte, Bentham, Marx ve Spencer da vardı. Ama üniversite ve yüksekokulların gelişim süreci içinde farklılaşma ve uzmanlaşma eğilimi ağır bastı. 19. yüzyıl sona ererken artık bir değil, birkaç toplum bilimi vardı. İlk önce iktisat ayrı bir bilim dalı olarak belirmiş, onu siyaset, antropoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji gibi disiplinler izlemişti. Bu uzmanlaşma gerçekte doğa bilimlerini, beşeri bilimleri ve toplumun hemen her alanını saran çok geniş bir sürecin parçasıydı ve 20. yüzyıla aktarılan büyük bilgi birikimi doğrudan doğruya bu uzmanlaşmadan kaynaklanmıştı. Oysa toplumun bütünsel bir bilimin konusu olarak ayrı disiplinlere bölünmeden incelenmesi büyük olasılıkla hem üniversitelerin, hem de toplum bilimlerinin amacına daha iyi hizmet edecekti.

Toplum ve Bilim, İstanbul'da üç ayda bir yayımlanan dergi. Nisan 1977'de Sencer Divitçioğlu'nun yönetiminde yayımlanmaya başladı. Derginin sahibi ve sorumlu yönetmeni Tuncay Çavdar'dı. "Bahar 1977" tarihli ilk sayısında, "Türkiye'de toplumsal bilimler alanında bilgi aktarma evresinin aşılıp bilgi üretme sürecine geçildiği" belirtilerek, derginin bu süreci geliştirip hızlandırma amacıyla yayımlandığı vurgulandı. Dergi "Bahar 1982" tarihli 17. sayısında yayımına ara verdi. 18-22. sayılar olarak Recep Peker'in *İnkılâp Dersleri* adlı kitabını bastıktan sonra "Güz 1983" sayısıyla (23. sayı), Birikim Yayınları adına Huricihan İnan yönetiminde yeniden çıkmaya başladı. Bu yeni dönemde makale ve belgelerin yanı sıra kitap değerlendirme ve yabancı dergi tanıtma yazılarına yer verildi. Dergide yazı ve kurucular kurulunu oluşturan Asaf Savaş Akat, Yılmaz Akyüz, Korkut Boratav, Cevat Çapan, Murat Belge, Tuncay Çavdar, Suraiya Faroqhi, Çağlar Keyder, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Burhan Şenatalar, İlhan Tekeli ve Zafer Toprak başta olmak üzere birçok bilim adamı ve araştırmacının yazıları yer aldı. Bazı sayılarında önceden belirlenmiş konulara ağırlık veren *Toplum ve Bilim*, 1991'de yayımını kesti. Ağustos 1993'te Ankara'da Erol Taymaz'ın editörlüğünde yeniden yayımlanmaya başladı.

toplumcu gerçekçilik, SOSYALİST REALİZM olarak da bilinir, SSCB'de 1932-53 arasında geçerli olan resmî edebiyat anlayışı. Edebiyat yapıtını verdiği mesaja göre değerlendirir. Yapıt, burjuva toplumunun kokuşmakta olduğunu, buna karşılık sosyalist toplum ve insanın sağlıklı bir gelişme gösterdiğini hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir açıklıkla anlatabilmelidir. Bu kuram 1932'den başlayarak SSCB'de bir sansür aracı olarak kullanılmıştır.

Toplumcu gerçekçiliğin kökenleri Rusya'da İç Savaş döneminde ortaya çıkan Proletkult'ta(*) bulunabilir. Proletkult 1917-23 arasında devrim yanlısı yazarların edebiyatı bir üst sınıf ayrıcalığı olmaktan çıkararak kitlelere yaymak ve burjuva edebiyatının yerine bir proleter edebiyatı kurmak için başlattıkları bir hareketti. Üyeleri arasında Bolşevikler çoğunlukta olsa da, hareketin iktidar partisi karşısında oldukça özerk bir konumu vardı. Edebiyatın burjuva insanının iç dünyasını değil, çalışan insanın kolektif eylemini, doğa ile mücadelesini yüceltmesi gerektiği düşünülüyordu.

Proletkult hareketi uzun sürmedi. 1928'de SSCB'deki bütün bağımsız sol sanat grupları Rus Proleter Yazarlar Birliği (RAPP) adlı bir örgütte toplandılar; örgüte katılmayanlardan devlet desteği çekildi. Ama RAPP da yarı bağımsız bir kuruluştu; parti yönetiminin bütün kararlarını desteklese bile bir parti organı değildi. Bütün siyasal iktidarı elinde toplamış olan Stalin ve yakın çevresi ise edebiyatı daha katı bir devlet denetimi altına almak istiyorlardı. 1932'de böyle bir fırsat doğdu. RAPP'ın dogmatik ve hizipçi tutumuna karşı yazarlar arasında bir tepki başlamıştı; parti yönetimi, "bütün edebiyatçıları kucaklayacak yaygın bir örgüt kurmak ve hizipçiliği gidermek" gerekçesiyle 1932'de RAPP'ı kapattı. Bir süredir resmî terminolojiye girmiş olan "toplumcu gerçekçilik" de aynı yıl devlet desteğiyle edebiyat ortamına sunuldu. Bütün yazarları içeren Sovyet Yazarlar Birliği'nin(*) kurulmasıyla da toplumcu gerçekçilik dönemi resmen başlamış oldu. Stalin yönetimi uzunca bir süre Bolşeviklere uzak duran Maksim Gorki'nin de desteğini elde etmeyi başarmış ve Yazarlar Birliği'nin kuruluş kongresinde bir konuşma yapan yaşlı Gorki yeni anlayışı benimsediğini ilan etmişti.

Toplumcu gerçekçilik yazarın öznel dünyasını değil de nesnel toplumsal gerçekliği yansıtma hedefiyle 19. yüzyıl gerçekçiliğinin bir uzantısı sayılmıştır. Ama birkaç önemli noktada daha önceki gerçekçilikten ayrılır, hatta onun tam karşıtına dönüşür. Gerçekçilik hemen her zaman, var olan toplumu betimlerken ona karşı eleştirel bir tavır da almış, yansıttığı gerçeklikle kendisi arasına bir mesafe koymuştur. Toplumcu gerçekçiliğin konusu ise burjuva dünyası değil, sosyalizmin kuruluşudur. Sosyalizm ise çağın öznel ve nesnel gerçeğidir; yazarın bu gerçekle kendisi arasına bir eleştirel mesafe koyması düşünülemez, böyle bir mesafe koyarsa kendisi de gerçeğin dışına, hurafenin, akıldışının alanına düşmüş olur. Öyleyse yazarın yapması gereken bu toplumu, bu toplumun olumlu kahramanlarını yüceltmek, halkın sosyalist devlete olan bağlılığını anlatmaktır. Bu anlayışa göre toplumdaki aksaklıkları, sürtüşmeleri, muhalefet eğilimlerini işlemek düşmanın eline koz vermektir. Bu da burjuva ajanlığı demektir.

Toplumcu gerçekçilik olumlu kahraman anlayışıyla da gerçekçilikten ayrılır. 19. yüzyılın büyük gerçekçi romanlarının kişileri, genellikle, bazı zaafları, kararsızlıkları, yanlışları ve yanlışlar içinde doğruları olan karakterlerdi. Toplumcu gerçekçiliğin kahramanları ise olumsuzu tanımayan, her zaman olumluyu ve doğruyu yakalayabilen kişilerdir.

Bir başka önemli ayrılık da üslup alanındadır. Eski gerçekçilik toplumun ve insanın daha doğru bir betimlemesini araştırırken bazı üslup deneylerine girmiş ve kendi içinden doğalcılık ve izlenimcilik gibi yeni akımlar doğurmuştur. Toplumcu gerçekçilik öğretisi ise edebi deneye izin vermez. Yazarın bütün hünerleri olumlu mesajı en doğru ve parti politikasıyla en uyumlu biçim içinde vermek amacıyla kullanılmalı, bunun dışında başka bir şey aranmamalıdır.

Bu anlayışa uyan ilk örnekler daha 1920'lerde ortaya çıkmıştı. Gladkov'un *Tsement*'i (1925; *Çimento*, 1970) Proletkult'un toplumcu bir gerçekçilik anlayışına yaptığı en önemli katkıydı. Toplumcu gerçekçilik öğretisini bilinçli olarak benimseyen ve başarılı sayılabilecek bir uygulamasını yapan ilk yazar ise *Kak zakalyalas stal* (1932-34; *Ve Çeliğe Su Verildi*, 1968) romanıyla Nikolay Ostrovski oldu. Daha eski kuşaklardan Fadeyev, Fedin, hatta Gorki gibi yazarlar da önce gönülsüzce de olsa, bu anlayışta ürünler verdiler. Buna karşılık, öğretiye uymayanlar ağır baskılarla karşılaştılar. Bu baskı 1936'da başlayan mahkemelerle birlikte bir devlet terörüne dönüştü. Sovyet devrimci tiyatrosunun kurucusu Meyerhold, öykücü Babel, şair Mandelstam idama ya da sürgünde ölüme mahkûm edildiler.

Toplumcu gerçekçiliğin hep aynı çizgiyi sürdürdüğünü söylemek yanlış olur. Bu öğreti var olan toplumu değil de olması gereken toplumu anlatmasıyla daha 1930'ların başında gerçekçilikle bağını koparmış ve romantizme yaklaşmıştı. 1930'ların sonlarında Stalin yönetimi toplumcu gerçekçiliği bir "devrimci romantizm" olarak yorumlamaya yöneldi; gerçekçi betimleme değil, yüceltme, coşturma ve alkışlama önem kazandı. Aynı dönemde yönetim sanatçılardan çağdaş kahramanları ve sıradan işçilerin yaşamını anlatmak yerine eski Rus çarlarının ve generallerinin destanlarını istemeye başladı. Milliyetçilik bir edebi değerlendirme ölçütü haline geldi.

Toplumcu gerçekçilik 1953'te Stalin'in ölümünden ve 1956'da Kruşçev'in "Stalincilikten arınma" kampanyasını başlatmasından sonra eski etkisini yitirmiş ve yerini toplumsal gerçekçilik(*) olarak adlandırılabilecek bir eğilime bırakmıştır.

toplumsal değişim, sosyolojide, en geniş anlamıyla toplumsal ilişkilerde, özel olarak da toplumsal yapıda ortaya çıkan değişiklik. Genellikle toplumsal değişim ve toplumsal yapı ikili, ama karşıt kavramlar olarak düşünülür ve toplumsal değişim toplumsal yapının sürekliliğini sağlayan iç dinamiklerinden ayrı tutulur. Bununla birlikte değişimin insan toplumunun tipik bir özelliği olduğu ve toplumsal yapıda süreklilik öğesi olarak görülen dinamik süreçlerin uzun dönemde toplumsal değişime yol açabileceği söylenebilir.

Toplumsal değişim kuramları bu değişimin gelişigüzel değil, belli ölçülerde düzenli olduğu varsayımına dayanır. Eski Yunan ve Roma'dan bu yana değişim konusunda Batı düşüncesine egemen olan üç temel yaklaşım vardır. Bunlar 1) gerileme, yozlaşma ya da dinsel terimlerle, ilk günahla birlikte saflığını yitirme, 2) birbirini izleyen gelişme ve gerileme dönemlerinden oluşan çevrimsel süreç, 3) sürekli gelişim düşüncelerini dile getirir. Özellikle 18. yüzyıldan sonra çok etkili olan sürekli gelişim düşüncesi 19. yüzyılda toplumsal evrim kuramlarıyla yaygınlaşmıştır. Toplumların dinselden bilimsele, ilkelden gelişmişe, basitten karmaşığa ya da vahşilikten barbarlığa ve oradan uygarlığa doğru genel bir değişim çizgisi izlediğini savunanlar arasında, toplumsal evrimi biyolojik evrimden ayrı ele alan Auguste Comte'un yanı sıra Herbert Spencer, E. B. Tylor ve L.

H. Morgan sayılabilir. Engels'le birlikte evrimci görüşlerden etkilenen Marx'ın toplumsal gelişme kuramının özgünlüğü, aşamalı değişim yaklaşımını diyalektikle birleştirmesinden kaynaklanır. Bu kurama göre toplumsal gelişim diyalektik bir süreçtir. Toplum şiddetlenen sınıf mücadelesi sonrasında devrimci bir dönüşümle bir aşamadan öbürüne geçer; bu kesintili gelişmenin ardında ise üretim güçlerinin daha uzun bir zamana yayılan gelişimi yatar. 19. yüzyılın sonlarında Durkheim ve Max Weber sürekli gelişim düşüncesine kuşkuyla bakan kuramcılardandır. Durkheim artan toplumsal işbölümünü temel bir süreç olarak görür, ama bunun anomiye yol açabileceğini belirtir. Weber'e göre ise Batı toplumunun gelişimi tarihte eşsiz ve bütün öbür uygarlıklarınkinden farklıdır. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde özellikle işlevselcilik karşısında etkisini yitiren uzun dönemli gelişim yaklaşımı 1950'lerde ve 1960'larda Üçüncü Dünya için önerilen modernleşme modelleriyle yeniden ilgi uyandırmıştır. Azgelişmiş ülkelerin Batı örneğini izleyebileceğini varsayan bu görüşe karşı ise bağımlılık ve merkez-çevre kuramları ile dünya kapitalist sistemi yaklaşımı ortaya atılmıştır.

Çeşitli süreçlerin toplumsal değişime yol açtığı kabul edilir. Bunlardan doğal çevrenin değişmesi insan etkinliğinden bağımsız ya da onun sonucu olabilir. Demografik gelişmeleri, teknolojik buluşları, ekonomik süreçleri, ideolojileri ve devlet düzenini de toplumsal değişimin temel kaynağı sayan görüşler vardır. Değişimi öncelikle ekonomik yapıdaki gelişmelere dayandıran en etkili kuram Marx ve Engels tarafından geliştirilmiştir. Weber'e göre ise ekonomik gelişme ya da gerileme dinsel ideolojiye bağlanabilir ve kapitalizmin Batı'da doğması Protestan etiğinin etkisiyle açıklanabilir. Kuramsal düzeyde toplumsal değişimin araçları Marksizmde sınıf mücadelesi, yapısal-işlevselcilikte ise sistem içi başka değişimlere uyum sağlama gereğidir. Yeniliklerin toplumun üst statü gruplarından başlayarak yaygınlaşması ve büyük ölçekli planlama da toplumsal değişimin araçları arasında sayılır.

toplumsal gerçekçilik, gerçekçilik akımı içinde, sanatın toplumsal niteliğini vurgulamasıyla farklılaşan eğilim. Kendi başına bir akım olmaktan çok, Plehanov ve Lukács gibi Marksist eleştirmenlerce kavramlaştırılan ve "partizanlığı" sanatta önemli bir ölçüt saymamasıyla Sovyet toplumcu gerçekçiliğinden(*) ayrılan bir sanat anlayışıdır.

Toplumsallık, gerçekçi sanat yapıtlarının hepsinde görülen bir boyuttur. Gerçekçi edebiyat ürünleri anlattıkları bireysel dramları bir toplumsal çerçeve içine, bir tarihsel bütün içine yerleştirirler. Bu, Balzac için de geçerlidir, Stendhal ya da Flaubert için de. Gene de Stendhal'in tutkulu gerçekçiliği ve Flaubert'in umutsuz, karamsar gerçekçiliği Balzac'ın nesnelci gerçekçiliğinden farklıdır. Stendhal'in karakterleri topluma yön veren güçlü ve becerikli bireylerdir; Stendhal toplumu bireylerin eylemleri için bir hammadde, bir arena olarak görür. Flaubert ise bireyin güçsüzlüğünü kabul etmiş, ama toplumdan da umudunu kesmiştir. Balzac, toplumla birey arasındaki dengeyi, karşılıklı etkileşimi vermesiyle ikisinden de ayrılır. Eleştirmen Lukács bu açıdan Balzac'ı ilk önemli toplumsal gerçekçi sayar. Balzac'ın tipleri toplumdaki bütün eğilimleri kendi bireyselliklerinde toplayan çok yönlü karakterlerdir. Buna göre toplumsal gerçekçiliğin en önemli ölçütü, bireyle toplum arasındaki iki yönlü ilişkinin gözden kaybedilmemesidir. Gerçekçilik, Lukács'a göre, bunu gözden kaçırdığı anda ya doğalcılıkta olduğu gibi aşırı nesnelliğe ya da izlenimcilikte olduğu gibi öznelciliğe kayacaktır.

Bununla birlikte doğalcılığın toplumsal gerçekçi yaklaşıma daha yakın olduğu bir yön vardır. Doğalcılık 19. yüzyıl sonlarında Fransa'da, sanatın aşırı incelmesine, "estetikleşmesi"ne ve iç dünyaya çekilmesine bir tepki olarak doğmuştur. Doğalcı ressam Courbet'nin tarihsel-mitolojik konulardan ve romantik duygusallıktan uzak durarak insanın ve doğanın gündelik ve kaba görüntüsünü resmetmeye yönelişi, toplumsal gerçekçi bir tutum sayılmalıdır.

Toplumsal gerçekçiliğin kuramcıları kendilerine Engels'in romanla ilgili görüşlerini temel alırlar. Engels Minna Kautsky'ye yazdığı mektuplarda, iyi bir romancının yapıtında kendi ideolojisini açıkça dile getirmekten kaçınması gerektiğini yazar; ideoloji romanın kurgusu içinde, adı konmadan, kendiliğinden ortaya çıkmalıdır. Lukács gibi kuramcılar ve SSCB'deki bazı muhalif yazarlar Engels'in bu düşüncesine dayanarak sanatın bir parti ideolojisi olarak görülmesine karşı çıkmışlar ve sosyalist yazarlarla sosyalist olmayan, ama burjuva toplumuna karşı eleştirel bir mesafe alabilen "eleştirel gerçekçi" yazarlar arasında bir ortak zemin kurulabileceğini öne sürmüşlerdir. Thomas Mann gibi bir eleştirel gerçekçiyle Şolohov gibi bir toplumcu gerçekçiyi birleştirebilecek olan bu alan da "toplumsal gerçekçilik" olarak adlandırılmıştır.

toplumsal gerçekçilik, SOSYAL REALİZM olarak da bilinir, Amerikan sanatında 1930'larda gelişen akım. Dar anlamıyla toplumsal başkaldırı temalarını işleyen resimleri belirtir. Daha geniş anlamda ise Amerikan yaşamı resmi(*) ve "bölgeselciler"in Amerikan yaşam biçimini yansıtan resimleri gibi (eleştirel bir yanı olsun ya da olmasın) daha genel nitelikli yapıtları anlatmak için kullanılan bir terimdir. Kökeni Ashcan okuluna(*) uzanan toplumsal gerçekçilik, 1930'larda sanatçılara devlet desteği sağlamak amacıyla oluşturulan Federal Sanat Projesi(*) kapsamında üretilen duvar resimlerinde en yetkin ifadesini bulmuştur.

toplumsal grup, karşılıklı ilişki içinde bir araya gelmiş ya da gelebilecek insan topluluğu. Niteliği gibi üye sayısı açısından da büyük çeşitlilik gösterebilir.

Toplumsal grup konusundaki ilk sınıflamalardan biri ABD'li C. H. Cooley'nin *Human Nature and Social Order*'da (1902; İnsan Doğası ve Toplumsal Düzen) geliştirdiği birincil ve ikincil gruplar ayrımına dayanır. "Birincil grup" aile ve yakın arkadaş çevresi gibi dolaysız, görece sürekli ve yakın kişisel ilişki içindeki insanları kapsar ve kişiliğin oluşumunda temel bir rol oynar. Cooley'nin kullanmadığı, sonradan geliştirilen "ikincil grup" terimi ise bunların dışında kalan biçimsel, genellikle yasal ya da sözleşmelere bağlı ilişkiler içindeki insanlardan oluşur. Talcott Parsons'a göre birincil grupları ikincil gruplardan ayıran beş değişken vardır: Birincil gruplarda ilişkiler ikincil gruplara göre 1) belirli ya da sınırlı değil, yaygın, 2) evrensel değil, özel, 3) başarıya (ne yaptığına) değil, kimliğe (kim ya da ne olduğuna) dayalı, 4) benmerkezli değil, grup-merkezli, 5) duygusal açıdan yansız değil, duygusal olma eğiliminde dir.

Birincil-ikincil grup ayrımıyla büyük ölçüde örtüşen başka sınıflamalar da vardır. Alman sosyolog Ferdinand Tönnies'in *Gemeinschaft* (topluluk) ve *Gesellschaft* (toplum) kavramları insan ilişkilerinde benzer bir ayrıma dayanır. Amerikalı antropolog Robert Redfield geleneksel ve kentsel toplumlardan, İngiliz hukukçu Sir Henry Maine ise statüye dayalı toplumlarla sözleşmeye dayalı toplumlardan söz eder. Émile Durkheim'ın mekanik dayanışma ve organik dayanışma ayrımı da aynı türden bir karşıtlığı dile getirir.

Grupların niteliği yerine bireyin grupla ilişkisini temel alan terimler de vardır. Bunlardan üyelik grubu, doğrudan üyelik ilişkisine dayanır. Referans grubu ise bireyin üye olmaya çalıştığı ya da üyelerin değerlerini, kurallarını ve tutumlarını örnek aldığı gruptur. Bir grup aynı anda hem üyelik, hem de referans grubu olabilir.

Toplum bilimlerinde grup çok geniş bir kullanım alanı bulan, dolayısıyla kavramsal verimliliği tartışmalı duruma gelen bir terimdir. Yaş grupları, gelir grupları, meslek grupları ve okuma alışkanlıkları birbirine benzeyen insan gruplarının gerçekte toplumsal değil, istatistiksel gruplar olduğu söylenirse de bu ikili ayrıma tam olarak uymayan örnekler çoktur.

toplumsal hareket, belli bir toplumsal amaca yönelik, katı bir örgütlenme değilse de süreklilik gösteren, kolektif nitelikli mücadele. Toplumda bir değişikliği sağlamaya ya da önlemeye çalışan ortak görüşlü insanların, az çok kendiliğinden bir araya gelmesiyle oluşur. Küçük ya da büyük çaplı, kısa ya da uzun süreli ve dinsel, siyasal vb nitelikli olabilir. 18. yüzyılda İngiltere ve Amerika'yı saran Metodizm, dinsel nitelikli bir toplumsal harekettir. Uluslararası sosyalist hareket, 19. yüzyılda Avrupa ülkelerindeki siyasal mücadelelerden doğmuştur. Kölelik sorunu ABD'de çeşitli toplumsal hareketlere yol açmış, 20 yüzyılda Avrupa'da faşist, ABD'de ise medeni haklar hareketleri etkili olmuştur. Son yıllarda ise birçok ülkede nükleer silah karşıtlığı ve çevrecilik önem kazanmıştır.

Toplumsal hareketlerin nedenleri verili toplumdaki koşullarda ve bireyleri toplumsal hareketlere katılmaya iten psikolojik etkenlerde aranır. Yoksulluk, değer çatışmaları vb nedenlere bağlı hoşnutsuzluğun tek başına bir toplumsal hareketi oluşturmaya yetmediği anlaşılmaktadır. İnsanların ayrıca umutlu olmaları, toplumu değiştirmek için ellerinde gerçek bir olanak bulunduğuna inanmaları gerekir. Günlük yaşamlarında önemli bir bağlılıktan yoksun kişiler açısından ise bir gruba katılmanın özellikle doyurucu olabileceği görülmektedir.

Toplumsal harekette bireyleri bir arada tutan, üzerinde anlaşılmış kurallar değil ortak amaçtır. Dolayısıyla işleyiş kuralları ve yapıları değişime açıktır. Çoğu zaman toplumsal hareketlerin resmî önderleri yoktur. Hareketin amaçlarını en iyi kavradığını ve bunlara ulaşacak en etkili yolu bildiğini gösteren kişi önderliğe yükselir. Üyelik için tek koşul hareketin amacına inanmaktır.

Hareketin ilk döneminde önderlik genellikle bireyleri üye olmaya özendiren karizmatik kişiler, ideolojiyi dile getiren aydınlar ve günlük işleri yürüten örgütçüler arasında el değiştirir. İkinci aşamada üye sayısının artmasıyla hareket inançlı küçük bir çekirdek kadrodan görece az yükümlülük duyan ve çeşitlilik gösteren geniş bir gruba yayılır. Üçüncü aşamada ise hareketin amaçları genişleyerek değişebilir. Bir toplumsal harekete katılmak kişinin yaşamında derin

izler bırakabilir. Kişiyi hareket dışında başka etkinliklere hazırlayabilir ve topluma deneyimli önderler kazandırabilir.

toplumsal hareketlilik, birey, aile ya da grupların mekânda (fiziksel ya da coğrafi hareketlilik) ya da toplumsal hiyerarşi ya da tabakalaşma içinde yer değiştirmesi. İkinci durumda kişinin toplumsal rolü, özellikle de mesleği değiştiği halde sınıfsal konumu değişmezse, "yatay hareketlilik" söz konusudur. (Bir işyerinde yönetici olan kişinin bir başka işyerinde benzer bir göreve gelmesi buna örnektir.) Toplumsal rolün değişmesi toplumsal sınıf konumunda da değişikliğe yol açarsa, "dikey hareketlilik" söz konusudur. Dikey hareketlilik "yukarıya" ya da "aşağıya" doğru olabilir. (Bir işçi işadamı olursa yukarı doğru; toprak sahibi bir soylu devrim sonucunda her şeyini yitirirse aşağı doğru sınıf değiştirmiş olur.)

Devrimlerde sınıf yapısı tümüyle değişir. Ama toplum köklü bir biçimde yeniden örgütlendikten sonra toplumsal hareketlilik çok azalabilir. Öte yandan toplumsal hareketlilik, birey ya da grupların yoksul tarım bölgelerinden daha zengin kentsel bir bölgeye göç etmeleri durumunda olduğu gibi, daha yavaş değişmelerle de gerçekleşebilir. Uluslararası göç tarih boyunca önemli bir yukarı doğru toplumsal hareketlilik etkeni olmuştur. 19. yüzyılda Avrupalı işçi ve köylülerin Amerika'ya göç etmesi bunun bir örneğidir. Öte yandan Batı Avrupalıların sömürgeci yayılması bazılarını zengin ederken, başkalarının köleleşmesine yol açmıştır.

Özellikle dikey hareketliliğin toplumsal sonuçlarının ölçülmesi güçtür. Bir görüşe göre, büyük çapta hareketlilik, ister aşağı, ister yukarı doğru olsun, sınıfsal yapıyı yıkarak kültürün birörnekleşmesine yol açar. Başkalarına göreyse yükselmek ya da konumlarını korumak isteyenler sınıf sistemini güçlendirir, çünkü bu kimseler sınıf ayrımlarının sürmesinden yana olacaklardır. Bu nedenle bazı sosyologlar sınıf ayrılıklarının bireysel hareketlilikle değil, herkes için toplumsal ve ekonomik eşitliğin sağlanmasıyla azaltılabileceğini savunur.

Toplumsal hareketliliğin bir olumlu sonucu bireysel yeteneklerin daha iyi kullanılmasını sağlamasıdır. Modern sanayi toplumlarında eğitim olanaklarının yayılması da buna yardımcı olmuştur. Olumsuz yanı ise, yüksek oranda dikey hareketliliğin yol açtığı bireysel ve toplumsal anomidir. İlk kez Fransız sosyolog Émile Durkheim tarafından ortaya atılan bu terim toplumda ve bireyde, ölçü ve değerlerin çökmesi ya da amaç ve ülkü yoksunluğu sonucunda oluşan dengesizlik anlamına gelir. Bu durumdaki birey kendisini toplumsal olarak yalıtılmış hisseder ve kaygı duyar. Toplumsal anomi ise yerleşik inançların ve davranış ilkelerinin zayıfladığı ya da ortadan kaybolduğu bir durumdur.

Birçok kimse, 1945'ten sonra toplumsal hizmetlerin yaygınlaşmasıyla birlikte Batılı sanayi toplumlarında sınıf yapısının köklü bir biçimde değiştiği kanısındadır. Daha yüksek bir yaşam standardı sayesinde daha büyük bir toplumsal hareketlilik sağlanmıştır. Artan hareketliliğin sınıf ayrılıklarını en aza indirdiği, Batılı toplumların görece sınıfsız ya da orta sınıf ağırlıklı bir toplum olmaya yöneldikleri ileri sürülmektedir. Bazı gözlemcilerse bu toplumlarda kamu kesimiyle özel kesimde üretimi örgütleyenler ve yöneticilerden oluşan yeni bir ust sınıfın oluşma yolunda olduğu kanısındadır. Ayrıca bu eğilimin, toplumsal sistemleri birbirinden çok farklı ülkelerde geçerli olduğu da savunulmaktadır.

Toplumsal İncil Hareketi, yaklaşık 1870-1920 döneminde, özellikle ABD'li liberal Protestan gruplar arasında etkin olan dinsel nitelikli toplumsal reform hareketi.

Hareketin amacı Kitabı Mukaddes'in sevgi ve adalet ilkelerinin uygulanması yoluyla sanayi toplumunda bir iyileşmenin sağlanmasıydı. Charles Monroe Sheldon'ın *In His Steps* (Onun İzinde), Walter Rauschenbusch'un *Christianity and the Social Crisis* (Hıristiyanlık ve Toplumsal Bunalım) adlı yapıtları akımın yayılmasında etkili oldu. Çocuk işçi çalıştırmanın yasaklanması ve kadın işçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi konularını da kapsayan çalışma reformlarına ağırlık verildi. Hareketin öngördüğü reformlardan birçoğu 1920'lerde ve 1930'larda işçi örgütlerinin gelişmesi ve New Deal (Yeni Düzen) politikasının benimsenmesiyle gerçekleşti.

toplumsal öğrenme, psikolojide, iç güçlerin değil, çevresel etkenlerin yönlendirdiği öğrenme davranışı. Örnek alarak öğrenme diye de adlandırılabilecek toplumsal öğrenme kavramını ABD'li psikolog Albert Bandura geliştirmiştir. Bandura yaptığı sayısız gözlem sonucu çocukların birbirlerinden paylaşma, saldırganlık, yardımlaşma, toplumsal etkileşim ve doyumu erteleme gibi pek çok davranış biçimi öğrendiğini ortaya koydu. Bandura'nın klasikleşmiş taklitle öğrenme çalışmasına göre, saldırgan davranışın cezalandırıldığını gören çocuklar bu tür davranışın ödüllendirildiğini ya da karşılıksız kaldığını görenlere oranla daha az saldırganlık gösteriyordu. Bununla birlikte Bandura sonuçları hemen görülmese de deney gruplarındaki çocukların saldırganlığı öğrendiğini ve bu davranışın değişik koşullarda ortaya çıkabileceğini ileri sürdü. Bunun üzerine bazı psikologlar toplum dışı davranışlar ya da şiddet içeren sinema ve televizyon filmlerinin çocuklara sunduğu potansiyel "öğrenme deneyimi"ni sorgulamaya başladılar. İletişim araçlarının sergilediği şiddetin etkileri üzerine yapılan araştırmalar çeşitli tartışmalara yol açtı. Bir grup araştırmacı şiddet sahnelerinin saldırganlık dürtüsünün yüceltilmesini sağlayarak bu dürtülere yapıcı bir nitelik kazandıracağını (ya da bu tür davranışı başkalarında izlemenin saldırgan dürtüleri azaltacağını) ileri sürerken başkaları da tam tersine saldırganlığı artıracağını savunuyordu. Bununla birlikte, yapılan araştırmalarda daha çok ikinci kuramı destekleyen kanıtlar elde edildi.

Bandura'dan sonraki psikologlar gözleme dayalı toplumsal öğrenmenin üç evreyi kapsayan karmaşık bir süreç olduğunu ortaya koydular. Bu evreler başkalarının verdiği yanıtları (tepkileri) algılama, algılanan yanıtları benimseme ve örnek eylemi kendi davranışı için rehber olarak kabul etmedir.

toplumsal sınıf, belirli bir sosyoekonomik sistemdeki yerleri, üretim faktörleri karşısındaki konumları, toplumsal işbölümü içindeki rolleri, toplumsal servetten pay alma tarzları ve bu payın büyüklüğü bakımından birbirinden ayrılan büyük insan toplulukları. Çağdaş siyaset ve sosyoloji kuramlarından özellikle Marksist toplum çözümlemesinde merkezi bir yer tutarsa da Marksizmin yarattığı bir kavram değildir. Yurttaşları farklı vergi sınıflarına ayıran Roma kamu hukukundan beri sınıf, iktisadi, siyasal ve toplumsal düşüncenin vazgeçilmez bir kavramıdır.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da yeni bir toplumsal düzen oluşmaya başlamıştı. Mal ve para ilişkilerinin evrenselleşmesine dayanan kapitalizmin güçlenmesine koşut olarak klasik siyasal iktisatçılar, tarihçiler, siyasal düşünürler ve bu arada "ütopik sosyalistler" sınıfları incelemeye yönelerek toplumsal sınıfların çözümlenmesi ve tanımlanması için mülkiyet, emek, gelir, hukuk, siyasal çıkarlar vb ölçütler geliştirdiler. 19. yüzyıl başının Fransız tarih yazıcılığında toplumsal sınıf ve sınıf çatışmaları (sınıf mücadelesi) kavramları tarihi anlayıp yorumlamanın aracı olarak kullanılmaya başladı. François Quesnay, Benjamin Constant, Augustin Thierry, Mignet, Guizot ve Thiers bu kavramları kullanarak İngiliz ve Fransız devrimleri, Fransa'da Bourbon restorasyonu gibi tarihsel olayları açıkladılar. Gene de bu yazarlar toplumsal sınıflara ve sınıflar arası çatışmalara daha çok betimsel açıdan yaklaştılar. Çatışmaların maddi temelini yadsımamakla ve özellikle feodal toplumda çelişik maddi çıkarların belirleyici etkisini vurgulamakla birlikte, toplumsal sınıfların toplumsal üretimdeki yerleri ile maddi çıkarları, toplumsal rolleri ve siyasal mücadeleleri arasındaki bağı göstermekte yetersiz kaldılar. Toplumsal sınıf kavramını sistemli olarak geliştirmek Karl Marx ve Friedrich Engels'e düştü.

Marksist toplum bilimine göre toplumsal sınıflar insanlık tarihinin sürekli (öncesizsonrasız) kurumları değildir. Toplumun gelişmesinin belli bir aşamasında ortaya çıkar, toplumla birlikte dönüşüme uğrar ve sınıfsız (komünist) toplum kurulduğunda da yok olurlar. Tarihin bu akışını kavramakta başlangıç noktası insanlık açısından maddi var oluşun taşıdığı önceliktir. İnsan türü maddi var oluşunu bilinçli ortaklaşa eylem, yani toplumsal emek aracılığıyla gerçekleştirir. Bu emeğin yarattığı toplumsal ürün iki temel parçaya bölünür: Gerekli ürün ve toplumsal artık ürün. Toplumsal artık ürün anlamlı bir büyüklüğe erişmedikçe toplumun sınıflara bölünmesi olanaksızdır. Buna karşılık toplumsal artık ürünün anlamlı ölçüde büyümesine ve gittikçe artmasına karşın toplumun büyük çoğunluğu hâlâ gündelik çabalarının büyük bölümünü maddi geçim araçlarının üretimine ayırmak zorundaysa toplumun sınıflara bölünmesi kaçınılmazdır. Toplumsal artık ürün, gerekli ürünün çok küçük bir insan emeğiyle üretilmesine elverecek kadar büyüdüğünde ise, sınıfsız toplumun maddi temeli hazırdır. Bu mantık zincirinde toplumun sınıflara bölünmesi, bir kesiminin toplumsal artık üründen geçinerek maddi üretim zorunluluğundan kurtulması olarak anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sınıflara bölünmüş bir toplumda farklı sınıflar arasındaki ilişki taraflardan birinin ötekinin emeğiyle geçindiği antagonist, sömürücü bir ilişkidir. Marksizmden etkilenmiş sosyolojik yaklaşımlar ile karşıtları arasındaki temel ayrım burada yatar. Örneğin ABD'de yaygın olarak benimsenen işlevci okul, sınıfların varlığını tanımakla birlikte bunların uyumlu bir toplumsal hiyerarşi oluşturan karşılıklı bağımlı uğraşsal rollere denk düştüğünü savunur.

Öte yandan Marksizmde de toplumsal artık üründen geçinen sınıfların tek işlevi sömürücülük değildir. Toplumun bir bölümünün dolaysız maddi üretim zorlamasından kurtuluşu zanaat, sanat, ticaret, edebiyat ve savaşçılık gibi etkinliklerin ayrı meslekler olarak gelişmesini sağlar. Böylece biriktirilerek iletilen deneyim, bilgi ve tüketimden artakalmış iktisadi kaynaklar toplumsal emeğin ortalama üretkenlik düzeyi-

nin, bir başka deyişle teknolojinin daha da geliştirilmesini kolaylaştırır.

Geniş anlamda kültür ve uygarlık birikimi işlevini elinde tutan sınıf ya da sınıflar ile dolaysız maddi üretim işlevinde uzmanlaşmak zorunda kalan sınıf ya da sınıflar arasındaki çatışma çoğu zaman maddi üretimin bölüşümü, bazen de var olan toplum düzeninin korunması ya da aşılması üzerinde odaklaşır. Bireylerin bu çatışmanın hangi yanında yer aldıklarını, yani "üst" ve "alt" sınıfların hangisinden olduklarını, toplumun mülkiyet ilişkileri sistemindeki konumları belirler. Mülkiyet ilişkileri ise toplumun ekonomik yapısına damgasını vuran bütün bir toplumsal ilişkiler sisteminin (üretim ilişkileri) hukuksal ifadesidir. Marx'a göre kapitalizmde sınai üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan sermayeciler (burjuvazı) toplumun egemen sınıfıdır; toplumsal servetin gerçek yaratıcıları ise sermayecilere emek güçlerini ücret karşılığında satmaktan başka geçim yolları olmayan işçilerdir (proletarya). Sermayecilerin ekonomik yaşamdaki egemenlikleri, siyasal yaşam, devlet ve düşünsel, sanatsal, ideolojik üretim üzerinde de egemenlik kurmalarına olanak verir: Marksizmin ünlü bir tezine göre toplumsal bilinci belirleyen toplumsal var oluştur. Egemen sınıf toplumsal artık ürünü, dolayısıyla toplumun tümünü denetlediği içindir ki egemen sınıfın ideolojisi her çağın egemen ideolojisidir. Ama bu onun çağın tek ideolojisi olduğu anlamına gelmez. Eski egemen sınıfların ideolojilerinin kalıntıları, ara sınıfların (örn. kapitalist toplumda küçük burjuvazinin) ideolojileri ve yükselen yeni sınıfların ideolojileri toplumda yan yana var olur. Büyük toplumsal dönüşümlerin öncesinde genellikle yoğun bir ideolojik sınıf mücadelesi yaşanırsa da bir toplumsal sınıfın, toplumsal artık ürünü denetlemeksizin, yani ekonomik egemenlik kurmaksızın ideolojik egemenliği ele geçirmesi olanaksızdır.

Marx'ın sınıf çözümlemesinde maddi etkenlerin, özellikle toplumun ekonomik temelinin taşıdığı ağırlık daha sonraki bazı toplum bilimciler tarafından eleştirildi. Bunların belki de en önemlisi Max Weber'di. Marx'ta toplumsal farklılaşmanın kilit öğesi toplumsal sınıfken Weber eş önemde iki etken daha ortaya attı: Toplumsal statü ve iktidar. Çağdaş yorumların çoğunda Weber'in görüşlerinin Marx'ınkilerden farklılığı abartılırsa da ikisi arasında benzerlikler vardır. Weber de mülkiyet ve mülkiyetten yoksunluğu "bütün sınıf durumları için temel kategoriler" olarak görür; "sınıf"ı yaratan etkenin "ekonomik çıkar" olduğunu savunur. Toplumsal katmanlaşmayı dayandırdığı etkenlerden biri olan toplumsal statü ise bir ailenin yaşam tarzının sağladığı saygınlık, o aileye miras kalmış saygınlık ya da aile üyelerinin işleriyle tanımlanır. Dolayısıyla toplumsal statü çoğunlukla o ailenin üretimine ya da mülkiyetine değil, tüketimine dayanır. Oysa, tüketimin dayanağı bir gelir kaynağı üzerindeki denetim ya da mülkiyet olduğundan, toplumsal statünün asıl belirleyicisi sınıftır. Weber'in katmanlaşmayı dayandırdığı sonuncu temel olan iktidar, bir insanın ya da grubun bir toplumsal eylem içinde kendi iradesini o eyleme katılan başkalarının direnişine karşın gerçekleştirme gücüdür. İktidarı bazıları iktidar için, bazılarıysa ekonomik üstünlüklerini artırmak için ister. İktidar ekonomik biçimlere (örn. büyük şirketler) bürünebileceği gibi siyasal biçimlere (örn. siyasal partiler) de bürünebilir

Çağdaş yorumcular arasında hem toplumsal statü ve iktidarı toplumsal sınıfın birer türevi olarak ele alıp Marx ile Weber arasındaki mesafeyi azaltanlar, hem de sınıf, statü ve iktidarı birbirinden tümüyle bağımsız toplumsal katmanlaşma etkenleri olarak göstererek iki düşünür arasında köklü bir karşıtlık kurmaya çalışanlar vardır.

toplumsal sözleşme, siyaset felsefesinde, bireylerin belli haklarını belli koşullar altında ya da belli güvenceler karşılığında yönetime devretmesini dile getiren kavram. Tarihsel olarak burjuva sınıfının yükselme ve iktidara talip olma döneminde ortaya çıkmış, sivil toplum kavramıyla birlikte gelişmiştir. İnsanın uzak geçmişinde kalan doğa durumuyla sivil toplumun gerektirdiği kurumsal yapı arasında görülen karşıtlıktan kaynaklanır. Adları toplumsal sözleşmeyle birlikte anılan üç düşünür Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'dur. Burjuva sınıfının gelişimine koşut olarak toplumsal sözleşme kavramı da iktidarın tümüyle devredilmesinden hükümdarın yetkilerinin artan ölçüde kısıtlanmasına doğru bir gelişim göstermiştir.

Hobbes *Leviathan* (1651) adlı yapıtında, doğa durumunu neyin doğru, neyin yanlış olduğu konusunda hiçbir ölçütün uygulanamadığı tam bir kargaşa ortamı olarak betimledi. Herkesin gücünün yettiği kadar çok şeye el koyduğu bu dönemde insanoğlunun yaşamı "yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısa"ydı. Dolayısıyla doğa durumu aynı zamanda savaş durumuydu ve ancak bireylerin bir toplumsal sözleşmeyle özgürlüklerini mutlak bir hükümdara teslim etmeleriyle son bulabilirdi. Hükümdarın mutlak iktidar karşılığında yerine getirmesi gereken tek koşul, haklarını ona devredenlerin can güvenliğini sağlamaktı.

Locke ise *Two Treatises on Government*'ın (1690; Hükümet Üzerine İki İnceleme) ikincisinde doğa durumunda genel olarak yaşama ve mülkiyet haklarını kabul eden bir doğal hukukun bulunduğunu, toplumsal sözleşme gereğinin bu hakları koruyacak güvenilir bir düzenin yokluğundan kaynaklandığını savundu. Yalnız can değil, mal güvenliğini de toplumsal sözleşme kapsamında görerek sivil toplumda bireylerin itaat yükümlülüğünü hükümdarın özel mülkiyeti de koruması koşuluna bağladı. Locke'a göre bu koşulları yerine getirmeyen bir hükümdarı devirmek meşruydu.

Rousseau *Du contrat social* (1762; *Toplum Sözleşmesi*, 1965) adlı yapıtında doğa durumunda insanın savaşkan olmadığını, mantığının, ahlak duygusunun ve sorumluluk bilincinin henüz gelişmemiş olduğunu ileri sürdü. Karşılıklı korunma amacıyla bireysel davranma özgürlüklerinden vazgeçerek, yasalar ve hükümetler oluşturduklarında ise insanların bir ahlak ve yurttaşlık duygusu geliştirdiğini savundu. Ama bir toplumsal sözleşme ancak genel iradeyi (*volonté générale*) dile getirmesi koşuluyla insanları özgürleştirebilirdi. Böyle bir toplumsal sözleşmeye dayalı sivil toplumda her birey kendi haklarını kamuya devredecek, ama kamu genel iradeyi temsil ettiğinden, kendi koyduğu yasalara uyan birey siyasal özgürlüğe kavuşacaktı.

toplumsal statü, toplumda bireyin hak ve görevleriyle birlikte sahip olduğu konum. Herhangi bir yeteneğe bağlı olmaksızın doğuştan edinilebildiği gibi, bireysel çaba ve nitelikler sonucu kazanılmış da olabilir.

Statü sözcüğü yukarıdan aşağı bir katmanlaşmayı akla getirir. Buyruk ya da nüfuzuyla başkalarının davranışlarını denetleyebilen, görevinin önemi yüzünden saygınlığı bulunan ya da davranışlarıyla çevresinin saygısını kazanan kişinin yüksek bir konumda olduğu söylenir. İnsanların toplumsal statüsü, benzer ya da farklı konumdakilere karşı davranışlarını belirleyen önemli bir etkendir. Toplumsal statüsünü koruma çabası ya da yükseltme özlemi kişinin davranışlarını etkiler.

Statü tümüyle toplumsal-kültürel bir olgudur. Örneğin, Talensiler arasında babası ölmüş bir genç evin reisi sayılır ve yaşlı gibi saygı görürken, babasının evinde yaşayan orta yaşlı biri hâlâ çocuk kabul edilir. Bazı toplumlarda ise meslek statünün belirleyicisidir. Örneğin Afrika'nın bazı yerlerinde nalbant ve demirciler aşağı statüden ayrı bir grup oluşturur. Hindu kast(*) sisteminde de insan dışkısı temizleyen çöpçüler en aşağı statüde yer alır. Statü genellikle görgü kuralları ve ahlakla, birçok toplumda da zenginlik gösterisiyle yakından bağlantılıdır (*bak.* armağan değiş-tokuşu; potlaç). Toplumsal sınıfların da hiyerarşik statü sistemiyle örtüşen yanları vardır. İnsan daha çok kendi sınıflarından olanlarla ilişkiye girer. İlkel toplumlarda yaş kümeleri bir tür katmanlaşma oluşturur ve bireyin yaşı toplumsal statüsünü belirler. Bazı toplumlarda klanlar da soylu olandan sıradan halka doğru sınıflandırılır; yönetici sınıf giyimiyle, konuşmasıyla, davranış ve inançlarıyla örneğin köylülerden ayrılır. En üstte Brahmanların, en altta da dokunulmazların yer aldığı Hindistan'daki kast sistemi kapalı hiyerarşik yapının çok çarpıcı bir örneğidir. *Ayrıca bak.* toplumsal sınıf.

toplumsal yapı, sosyolojide, belli bir toplumda insanların etkileşimde bulunmasına aracılık eden ve bir arada yaşamalarına olanak veren kurumların o topluma özgü düzeni. Genellikle toplumsal değişim(*) kavramıyla birlikte ele alınır ve kuramsal düzeyde değişime karşı süreklilik olgusunun ifadesi olarak görülür. Gerçekte ise iki kavram arasında daha karmaşık bir ilişki vardır; toplumsal yapının öğeleri her zaman dinamik süreçlerin ürünü olduğu gibi, bu süreçler uzun dönemde toplumsal değişime de yol açabilir.

Yapı kavramının insan toplumları için kullanılan yerleşik bir terim haline gelmesi 19. yüzyıla rastlar. Bu tarihten önceki kullanımlarından özellikle biyoloji alanındaki çağrışımları başta Herbert Spencer olmak üzere bazı 19. ve 20. yüzyıl sosyologlarının düşüncelerinde belirgindir. Spencer'a göre toplum bir organizmadır; onun karşılıklı bağımlılık içindeki parçaları da canlıların anatomisini andıran bir yapı oluşturur. Marx'ın düşüncesinde ise yapı kavramının geleneksel anlamlarından biri olan inşaat etkinliğinin kavramsal izdüşümleri vardır. Marx'a göre toplumun ekonomik yapısı üzerinde hukuksal ve siyasal bir üstyapı yükselir. Spencer ve Marx'tan bu yana toplumbilimciler toplumsal yapı kavramı konusunda anlaşamamakla birlikte tanımlarında bazı ortak öğelere yer vermişlerdir. Genel kabule göre toplumsal birimlerin zaman içinde belli bir süreklilik gösteren, karşılıklı ilişki içinde olan ve hem bir bütün olarak o toplumsal birimin işleyişini, hem de tek tek üyelerinin etkinliklerini büyük ölçüde belirleyen ya da koşullandıran öğeleri vardır ve bunlar toplumsal yapıyı oluşturur. Bir başka deyişle toplumsal yapı kavramı insanların eylemlerini seçmede tümüyle özgür ve özerk olmadıkları, toplumun ve toplumsal ilişkilerin kısıtlamalarına bağlı kaldıkları düşüncesini öne çıkarır.

En genel düzeyde toplumsal yaşamın zaman ve mekân boyutlarına bağlı olarak

yapılandığı söylenebilir. Çalışma, ibadet, yemek gibi belli toplumsal etkinlikler için toplumsal yaşamın ritmine uyan zaman ve yerler ayrılmıştır. Bu mekânların sınırlarını belirleyen mülkiyet yapısı yetersiz miktardaki malların kullanım ve tasarrufuna ilişkin kurallarla oluşturulmuştur. İnsan toplumlarının evrensel sayılabilecek öteki yapısal özellikleri arasında değişen ölçülerde düzenli bir işbölümü, zor ve şiddet kullanımını denetim altında tutmaya yönelik siyasal birimler, üreme ve çocuk yetiştirme kurallarını belirleyen evlilik ve akrabalık ilişkileri ve başta dil olmak üzere üyeler arası etkileşime temel oluşturan simgesel iletişim yer alır.

Bazı toplumbilimciler toplumsal yapı kavramını toplumsal yaşamın çeşitli yönlerini sınıflandırmak için bir araç olarak kullanmıştır. Örneğin ABD'li antropolog George P. Murdock'un farklı toplumlardaki akrabalık sistemlerini sınıflandırmak ve karşılaştırmak için geliştirdiği betimsel şema toplumsal yapı kavramına dayanır. Bazı çalışmalarda ise bu kavram daha büyük kuramsal önem kazanmış, toplumsal yaşamın anlaşılmasını sağlayan açıklayıcı bir kavram olmuştur. Bunların başlıcaları yapısal-işlevselcilik, toplumsal sınıf ve iktidar kuramları ve yapısalcılık başlıkları altında toplanır.

Toplumsal yapı kavramını işlev kavramıyla birleştiren İngiliz sosyal antropolog Radcliffe-Brown'a göre toplum organik, bütünsel bir birimdir. Yapısındaki her parça öbürleri açısından vazgeçilmez olan bir işlevi yerine getirir; varlığını koruyabilmesi öteki parçaların ve bir bütün olarak toplumun sürekliliğine bağlıdır. Radcliffe-Brown gibi Durkheim'dan etkilenen ABD'li Talcott Parsons'ın yalnız ilkel değil, karmaşık büyük toplumları da kapsayan yaklaşımında toplumsal davranış belli kültürel değerlere uyduğu ölçüde yapısaldır. Kurumsallaşmış kültürel değer kalıplarından oluşan toplumsal yapı ikı temel sürece dayanır. Bunlardan biri üyelerin uyum sağlamayı öğrenmesine aracılık eden toplumsallaşma, öbürü sapma niteliğinde davranışları etkisiz bırakan toplumsal denetimdir. Merton'a göre ise toplumsal yapı yalnız doğruyla yanlış davranışları değerlendiren kültürel kalıpları değil, gene kurumsal olan iktidar, statü ve maddi ayrıcalık eşitsizliklerini de kapsar. Karmaşık toplumlarda bu eşitsizlikler toplumsal sınıfları birbirinden ayırır ve farklı sınıfların çoğu kez farklı, hatta karşıt değerleri benimsediği görülür. Dolayısıyla toplumda belli değerler, yapısal-işlevselcilikte savunulduğu gibi ahlaki üstünlükleri konusunda herkesin anlaşması sonucunda değil, egemen güçlerin bunları halka kabul ettirebilmesi sonucunda yerleşebilir. Marksizme göre egemen sınıfın ideolojisi her çağda egemen ideolojiyi oluşturur; sınıf çıkarlarını yansıtır ve toplumun sınıf yapısından kaynaklanır. Marx'ın maddi (ekonomik) altyapı ve ideolojik (hukuksal, siyasal, kültürel) üstyapı kavramlarına dayanan toplumsal yapı çözümlemesi birçok eleştiriye konu olmuş, ama toplumsal yapı-kültür ayrımı günümüze değin sosyoloji kitaplarında korunmuştur. Toplumsal yapı konusunda yapısal-işlevselci görüşten ayrılan önemli bir kuram da yapısalcılık adıyla anılır. İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'den etkilenen Claude Lévi-Strauss'a göre toplumun gelenek ve alışkanlıklarını hem birbiriyle ilişkilendiren, hem de açıklayan bir toplumsal yapı vardır. Bu toplumsal yapı insanların belli bir dili konuşurken farkında olmadan uydukları dil yapısına benzer ve gözlenen toplumsal olguların altında yatan bilinçaltı bir düzenlilik biçiminde anlaşılır. Kuramsal çalışmanın amacı bu bilinçaltı yapıyı ortaya çıkarmaktır. 1960'larda özellikle Fransa'da etkili bir akıma dönüşen yapısalcılığın yöntemlerini uygulayarak farklı sonuçlara varan değişik yazar ve düşünürler vardır.

Toplumsal yapı günümüzde de tartışmalı olan, ama kolay kolay vazgeçilemeyen bir kavramdır.

topograf terazisi, topografyada, uzaktaki noktaların belirli bir başvuru çizgisine (genellikle ortalama deniz düzeyi) göre yüksekliğini ölçmeye yarayan araç. Genellikle üç ayaklı bir sehpa üzerine yerleştirilmiş ve suterazisiyle dengelenmiş bir durbundan oluşur. Ölçümü yapılacak noktaya bir mıra (düzleme çubuğu) yerleştirilir. Yatay ve düşey açıların ölçülmesinde teodolitten(*) yararlanılır; topograf terazisi doğrultu düzleme (tesviye) amacıyla da kullanılır.

topograf zinciri, topografyada, İngilizce konuşulan ülkelerde bugün de yaygın biçimde kullanılan ölçü aygıtı ve birimi. 17. yüzyılın başlarında İngiliz matematikçi Edmund Gunter tarafından icat edilmiştir. Yüz çubuktan oluşan 20 m uzunluğunda bir zincirdir; böylece bir kenarı 10 zincir olan bir karenin yüzölçümü (alanı) yaklaşık 0,4 ha eder. ABD'de ve Kanada'da kamu arazisi ölçümlerinde topograf zinciri kullanılır.

topografya, Yer yüzeyinde görece büyük ölçekli ölçümler yapma bilgisi ve bu ölçümleri harita ya da plan üzerinde gösterme sanatı. *Ayrıca bak.* yerölçüm.

topografya haritası, Yer yüzeyinin belirli bir bölümünü, plan (küçük alan) ile korografya (geniş bölge) haritası arasındaki bir ayrıntı düzeyinde ya da ölçekte gösteren kartografik gösterim. Topografya haritaları, ölçek sınırları içinde, bütün doğal ve yapay yüzey özelliklerinin biçimini ve konumunu gösterir. Haritada yüzey şekillerinin yanı sıra göl, ırmak gibi hidrografik özellikler ve kentler, köyler, yollar, demiryolları, köprüler, tüneller, parklar vb de gösterilir. Topografya haritası tanımı ülkelere göre değişebilmektedir; ABD'de 1:500.000 ve daha büyük ölçekli haritalar, Rusya'da ise 1:1.000.000 ve daha büyük ölçekli haritalar topografya haritası olarak kabul edilmiştir.

topoloji, aralarında belirli bir ilişki bulunan fiziksel ya da soyut öğelerden oluşmuş kümelerin belirli özelliklerini, özellikle de kümenin biçim değiştirme (deformasyon) altında değişmeden kalan özelliklerini inceleyen matematik dalı. Örneğin bir kil topağı, topolojik anlamda değişmez kalarak biçim değişikliğine uğratılabilen (örn. küre biçimine ya da ince uzun bir çubuk biçimine sokulabilen) bir fiziksel noktalar kümesi olarak düşünülebilir.

Topoloji matematiğin öteki bütün dallarının yanı sıra daha önce matematik yöntemleriyle ele alınıp incelenebileceği öngörülmeyen başka bilim dallarını da etkilemiştir. Topoloji, örneğin simgesel mantıkla yakından ilişkilidir; mekanik aygıtların ve dağıtım şebekelerinin tasarımı, karmaşık işlem dizilerinin planlanması ve denetimi, coğrafya haritalarının düzenlenmesi gibi çok çeşitli konuları da önemli ölçüde etkilemiştir.

18. yüzyılda Leonhard Euler'in, 19. yüzyılda Bernhard Riemann ve Henri Poincaré'nin geometriye ilişkin çalışmalarıyla ortaya çıkan topoloji, bu nedenle, başlangıçta bir geometri dalı olarak ele alındı. Georg Cantor'un sayılar ve kümeler kuramına ilişkin çalışmaları topolojinin sınırlarını genişletti. Hollandalı matematikçi L. E. J. Brouwer'in topolojinin ilgi alanını yeniden belirlemesi ve kapsamının genelliğini ortaya koymasının ardından geometri alanına girmeyen çeşitli kavramlar da topoloji konuları olarak ele alınmaya başladı.

Poincaré'nin yapıtları cebirsel topoloji olarak adlandırılan ve topoloji problemlerinin çözümünde cebirsel kavram ve yöntemlerin kullanıldığı topoloji dalının sistemli bir biçimde ele alınıp işlendiği ilk çalışmaları oluşturur. Bu konudaki en ünlü örnek René Descartes'ın 1635'te bulmuş olduğu ve Euler tarafından 1752'de yeniden keşfedilen formüldür. Buna göre deliksiz olmak koşuluyla her çokyüzlüde, köşelerin sayısı ile yüzlerin sayısı toplamından ayrıtların sayısı çıkarıldığında elde edilen sayı 2'dir. bir delik içeren bir çokyüzlüde ise bu sayı 0'a eşittir. Bu sayılar topolojik biçim bozulmalarından etkilenmeyen cebirsel büyüklüklerdir, bir başka deyişle bu sayılar yalnızca cismin topolojik niteliğine bağlıdır.

Graf kuramının(*) konusuna giren birçok problem, örneğin Königsberg Köprüleri problemi ya da dört renk problemi(*), cebirsel topoloji problemleri olarak da ele alınabilir.

topolojik eşyapı dönüşümü *bak.* homeomorfizm.

topolojik uzay, matematikte, Euklides uzaylarının, yakınlık (dolayısıyla limit) kavramının uzaklıklara göre değil de, kümeler arasındaki ilişkilere göre tanımlanması yoluyla genelleştirilmesi. Her topolojik uzay şu öğelerden oluşur: 1) Bir noktalar kümesi, 2) aksiyomatik biçimde açık kümeler olarak tanımlanan bir altkümeler sınıfı, 3) kümeler üzerinde tanımlanmış birleşim ve kesişim işlemleri. Ayrıca, yukarıdaki ikinci maddede belirtilen açık kümeler, her sonlu sayıda açık küme topluluğunun kesişimi bir açık küme olacak ve her (sonsuz sayıda da olabilen) açık kümeler topluluğunun birleşimi de gene bir açık küme olacak biçimde tanımlanmış olmalıdır. Topolojide limit noktası kavramı büyük önem taşır. bir S kümesi ve P noktası için, eğer P'yı içeren her açık küme S'nin öğesi olan bir s noktasını da (eğer p noktası S'nin öğesi ise s, p'den başka bir nokta olmalıdır) içeriyorsa, p noktası S kümesinin bir limit noktası olarak adlandırılır. Limit noktası kavramı topolojide öylesine temel önemde bir kavramdır ki, bu kavramdan yola çıkılıp Kuratowski kaplam aksiyomları olarak bilinen kurallar uyarınca her küme için limit noktaları belirlenerek bir topolojik uzayı aksiyomatik biçimde tanımlamak olanaklıdır. Her küme, bir topolojik uzaya çeşitli yollarla dönüştürülebilir, ama topolojik uzay kavramının yararlılığı, limit noktalarının birbirlerinden ne biçimde ayrılmış olduklarına bağlıdır. Ele alınan topolojik uzayların çoğu Hausdorff özelliğine sahiptir. böyle bir topolojik uzayda herhangi ikı nokta ayrık durumdaki açık kümeler tarafından içerilebilir; bu da bir noktalar dizisinin birden fazla limit noktası olamayacağı anlamına gelir.

toponimi, yer adlarının etimolojik, tarihsel ve coğrafi verilere göre sınıflandırılarak incelenmesi. Toponimide bu adlar, yerleşim adları ve özellik adları olarak ikı genel sınıflama içinde ele alınır. Yerleşim adları insanların yaşadığı ya da yaşamış olduğu köy, kent gibi birimleri gösterir ve genellikle o yerin ilk kurulduğu dönemden kalmadır. Özellik adları ise bir yerin doğal ya da

fiziksel özelliklerini gösteren hidronim (su özelliklerine ilişkin adlar), oronim (yeryüzü yükseltilerine ilişkin adlar) ve doğal bitki örtüsü özelliklerine ilişkin adlar olarak ayrılır.

Toponimi yer adlarının dilbilimsel evrimi (etimoloji) ve bu adın veriliş nedeni (tarih ve coğrafya boyutu) üzerinde durur. Bu konudaki araştırmalarda coğrafya özelliklerinden kaynaklanan adlardan ve bunların veriliş nedeninden çok, yerleşim adlarının kökenleri incelenir.

Yerleşim ve özellik adları ya genel, ya özel ya da her ikisinin birleşimi niteliğindedir. Genel bir ad dağ, ırmak ya da kent gibi ad sınıfları için kullanılır. Özel ad yer adının anlamını sınırlar ya da değiştirir. Dünyadaki dillerin çoğu genel ya da özel adın önce gelişine göre iki gruba ayrılabilir. Türkçe ve İngilizcede genellikle özel ad (örn. Van Gölü, Hudson River), Fransızcadaysa genel ad (örn. Lac de Genève) öndedir. Öteki dillerin etkisiyle bu genelleme değişiklikler gösterebilir. Fransızca ve İspanyolcanın etkisiyle ABD'deki İngilizce yer adlarında genel adın önde olduğu durumlar da vardır (örn. Lake Michigan).

Toponimi yer adlarının bir dilden bir başka dile aktarılmasını da inceler. Yer adını bir dilden öbürüne en yaygın aktarma yöntemi fonetik aktarma, yani bir dildeki adın, öteki dile söylendiği gibi aktarılmasıdır. Bu durumda o yer adının kaynağı olan dilin bilinmesi gerekmez. Söylenen adı duyanlar, aynı sesi kendi dillerinde özgün ada en yakın bir biçimde yaratmaya çalışırlar. Kuzey Amerika'daki ilk koloni adlarının çoğu, Yerli dillerinden bu yöntemle aktarılmıştır. Sözlü çeviri yöntemiyse iki dilin de en azından bir ölçüde bilinmesini gerektirir. Çevrilerek aktarılan yer adları önemli yerlerin ya da önemli yeryüzü şekillerinin adlarıdır. Dünyadaki çoğu deniz adı değişik dillerden çevrilmiştir. Yer adının halk söyleyişine dayanan etimolojisi de fonetik aktarıma benzer. Bir dildeki sesleri bir başka dilde yaratmak güç olduğunda, yer adının halk söyleyişinde aldığı biçim ortaya çıkar. Kuzey Amerika'ya yerleşen Fransız ve İngilizler çeşitli yer adlarını bu yöntemle kendi dillerine aktarmışlardır.

Yer adlarında etimolojik araştırmalar yer adı aktarımında yazılı kaynakların ikinci planda kalmasına yol açmıştır. Zamanla yazı ve basım önem kazanınca çeşitli ülkeler ve diller yer adlarını haritalardan, yazıldığı gibi aktarmaya başlamışlardır. Bu yöntemle aktarılan yer adları, aktaran ülkenin diline uygun bir biçimde söylenegelmiştir.

Toponimi bir yere ilk yerleşen insanların o yer adına kaynak olan dili ne zamana değin kullandıkları, yerleşimin geçmişi ve nüfus dağılımı gibi önemli tarihsel bilgiler verebilir. Toponimi incelemeleri o yöredeki dinsel değişiklikleri (örn. Hıristiyanlığı benimseyen birçok yörenin adı değiştirilmiştir), o yerde yaşayanların kültürünü, kurumlarını, toplumsal yaşamını, edebiyata geçmeyen sözcüklerle kişi adları gibi dile ilişkin bilgileri de ortaya koyabilir.

toprak, elektrikte, yeryüzü ile elektriksel bağlantı; yeryüzünün elektrik potansiyeli temel olarak sabit bir değerdedir. Bir paratonerdeki(*) topraklanmış çubuk atmosferde oluşan elektrik yüklerini doğrudan Yer'e iletir; böylece bu yüklerin başka bir yol izleyerek canlılara ya da başka nesnelere zarar vermesi önlenmiş olur. İnsanlar genellikle (nemli zemine basarak ya da metal tesisat borularına değerek) topraklanmış durumda bulunurlar; bu nedenle evlerdeki elektrik tesisatının bir teli, elektrik çarpması biçimindeki kazaları ve yıldırım, transformatör arızası ya da tesisatta yalıtkan delinmesi gibi durumlarda yangın olasılığını en aza indirmek amacıyla topraklanır. Elektrikli aygıtları çevreleyen metal kutular ya da iletken mahfazalar da topraklanır, böylece aygıttaki yalıtkanlarda bir delinme ya da bozulma olsa bile kutu ya da mahfazanın toprak potansiyelinde kalması ve bunlara dokunan canlıların elektrik çarpmasına uğramaması sağlanmış olur. Taşınabilir elektrik aygıtlarında da aynı amaçla bir toprak bağlantısı bulunur.

toprak, Yer yüzeyindeki gevşek kayaç ve mineral malzemelerinin üzerinde etkiyen doğal, fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçler sonucunda oluşan ve kara parçalarının yüzeyini örten katman. Toprağın en önemli işlevlerinden biri bitkiler için bir alt katman oluşturması ve böylece hayvanlar dünyasının besin zincirine temel sağlamasıdır.

Toprak oluşum süreçleri sonucunda biyolojik ve kimyasal açılardan birbirinden farklı dört ayrı katmandan (horizon) oluşan bir toprak profili ortaya çıkar. Bunlar geleneksel olarak, yüzeyden aşağıya doğru çeşitli derinliklerdeki A, B ve C katmanları ile pekişmemiş kayaçtan oluşan R katmanı olarak tanımlanır. A katmanları en fazla ufalanmış ve yıkanmış ve en fazla organik madde ve bitki besini içerenlerdir. B katmanları orta düzeyde ufalanmış ve yıkanmıştır; bu katmanlarda A katmanlarından geçen ürünler birikir. C katmanları üstteki katmanları oluşturan ana malzemeleri içerir. Gerçekte bir toprak katı olmayan R katmanları ise üstlerindeki C katmanlarından çok farklı özelliklere sahiptir.

En temel toprak oluşum ve ayrışım süreci ufalanmadır(*); bu süreç kayaçların, minerallerin ve ham toprakların fiziksel ve kimyasal bakımdan ayrışmasını içerir. Ufalanma hızı malzemenin yapısına bağlı olarak değişir. Örneğin yanardağ külleri 20-30 yıl içinde ufalandıktan sonra bitki büyümesine elverişli topraklar haline gelir.

Toprağın en önemli bileşeni kristal yapılı kildir(*); kil, feldispatların ve öbür silikat minerallerinin ufalanması ve alkali maddeler ile bazı silislerin yıkanması (toprağın içinden süzülen sularca akaçlanması) sonucunda oluşur. Oluşan temel iki kil türü, hızlı yıkanma sonucu ortaya çıkan (bir dörtyüzlü [silis] ve bir sekizyüzlü [alümina] katmandan oluşan) 1:1 killeri ile yavaş yıkanma sonucu ortaya çıkan (iki dörtyüzlü katmanın arasında yer alan bir sekizyüzlü katmandan oluşan) 2:1 killeridir.

Topraktaki ikinci önemli bileşen olan organik maddelerin humusa(*) (kimyasal bakımdan kararlı, ince taneli, cansız organik madde) dönüşmesine humuslaşma denir; humuslaşma hızlı bir süreçtir ve organik maddeler 5-50 yıl arasındaki bir süre içinde iki katına çıkabilir ya da yarıya inebilir.

Yıkanmanın(*) toprak profili üzerinde önemli etkileri vardır. Eğer akaçlanma yoksa yıkanma sonucunda, çözünen maddelerin çözünürlüğüne bağlı olarak katmanlaşmış bir profil ortaya çıkar; akaçlanmanın bulunduğu durumlarda ise yıkanma sırasında bazı malzemeler profilden taşınarak uzaklaşabilir. Toprak oluşumunu etkileyen dağılma mekanizmaları, asıltı yıkanması (koloidal yıkanma; toprak malzemesinin profilin bir kesiminden dışarı taşınması) ve birikme (toprak malzemesinin dışarıdan profile taşınması), su basması ve podzollaşmadır (alümina ve demir taşınması sonucunda, yıkanmış katmanda silis yoğunlaşması).

Çevre koşulları da toprak oluşumunu çeşitli biçimlerde etkiler. Toprağın yıkanma yoğunluğunu belirleyen yıkayıcı yağış (yağış eksi potansiyel buharlaşma) ve bazı maddelerin çözünürlüğünü etkileyen sıcaklık gibi iklim etmenleri, oluşan kil türü üzerinde belirleyici rol oynar. Akaçlanma olmadan yıkanma olmaz ve topografya akaçlanmayı, aşınmayı (erozyon) ve su basmasını etkiler. Bitki özellikleri oluşan humusun türünü ve dağılımını büyük ölçüde belirler, toprak organizmaları organik maddelerin bozunmasına katkıda bulunur ve ana malzemeler ortaya çıkacak toprağın gerçek niteliğini belirler. Bu etmenler birbirine bağlıdır ve aynı ana malzemeden çok farklı toprak türleri oluşabilir.

Toprağın sınıflandırılması oldukça tartışmalı bir konudur, çünkü pedologlar (toprakbilimci), mühendisler, tarım uzmanları, jeologlar ve ilgili öbür alanlardaki bilim adamları toprağı kendi ilgi alanlarının özellikleri bakımından farklı biçimlerde sınıflandırırlar. Ayrıca her alanda ayrı ayrı sınıflandırma kategorileri söz konusu olabilmektedir. 1960'ta yürürlüğe giren 7. Amerikan Yaklaşıklaştırma Sistemi toprak oluşumuna ilişkin kuramlardan çok toprağın ölçülebilir özelliklerine (doku, kimyasal özellikler, renk vb) dayandırılmıştır. Toprak grupları, özel nitelikleri belirten oluşturucu öğelere (katmanlar, ana malzeme kaynağı [akarsu, göl vb], iklim düzeni) göre adlandırılır. Bu yüzden sistem grupların toprak özelliklerinin kesin bir tanımını verir ve kendi içinde değişik sınıflandırmaların yapılabilmesini olanaklı kılar.

Çevre koşulları toprak oluşumunu etkilediğinden, toprak dağılımı belirli bir düzen izleyen ana toprak bölgeleri saptanabilir. Başlıca bölgeler: Kutuplar, yaprak dökmeyen ormanlarla ayırt edilen podzollar(*), yaprak döken ormanlarla ayırt edilen ve Avrupa'nın batısını, ABD'nin doğusunu ve buna bitişik Kanada kıyılarını kapsayan kahverengi (esmer) topraklar, çayırlıklarla ayırt edilen ve Tuna Havzası bölgeleri ile Rusya'nın güneyini, ABD'deki Büyük Ovaları, Kanada'daki geniş çayırlıkları ve Arjantin'in Pampa bölgesini kapsayan çernozemler(*), genellikle Akdeniz ikliminin egemen olduğu bölgelerde rastlanan fersiyalitli topraklar, tropik iklimlerde görülen kaolisollar(*), çöller, dağlık bölgelerdir. Bir bölgeden bir başkasına geçiş aşamalıdır ve bölgeler arasında geçiş alanları yer alır.

Toprak, Ömer Faruk (d. 1920, İstanbul - ö. 20 Ağustos 1979, İstanbul), şair ve yazar.

Ömer Faruk Toprak
Ara Güler

1940 kuşağının toplumsal gerçekçi edebiyatçılarının önde gelen adlarındandır.

1941'de liseyi bitirdikten sonra üç yıl İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne devam etti. Milli Eğitim Bakanlığı Neşriyat

Müdürlüğü'nde (1945-47), Petrol Ofisi'nde çalıştı. 1972'de emekli oldu.

İlk şiiri 1938'de *Servetifünun-Uyanış* dergisinde çıkan Toprak daha sonra *Yeni Edebiyat*, *Yeni Ufuklar*, *Varlık*, *Ant*, *Fikir ve Sanat*, *Yığın*, *Yön* gibi dergilerde yazdı. Başlangıçtaki ölçülü, uyaklı, duygusal nitelikli şiirlerinden sonra toplumsal gerçekçi şiire yöneldi. Toplumcu sanatçıların bir araya geldiği *Yürüyüş* dergisinin son sayılarını çıkardı. Eleştiri ve denemelerinde de toplumcu sanatı savunan Toprak, *Duman ve Alev* (1968) adlı kitabında kendi yaşamöyküsünü ve toplumcu sanatçılara ilişkin anılarını anlattı. Ölümünden sonra eşi Füruzan Toprak onun anısına 1980'den bu yana her yıl verilen Toprak Şiir Ödülü'nü koydu. Gene eşi tarafından hazırlanan *Tüm Şiirleri* 1983'te yayımlandı.

Tuz ve Ekmek (1973, 1990), *Karşı Pencere* (1975), *Gönen Öyküleri* (1979) gibi roman ve öykü kitapları da yayımlanan Toprak öbür şiirlerini *İnsanlar* (1943), *Hürriyet* (1945, Suat Taşer ile birlikte), *Dağda Ateş Yakanlar* (1955), *Susan Anadolu* (1968), *Ayışığı* (1973) gibi kitaplarında toplamıştır.

toprak ağalığı, toprağa bağlı üretici ortakçılar kitlesi ile tarımsal artığa, çoğu zaman, aynı olarak el koyan toprak sahibi arasındaki ilişkiyi ifade eden kapitalizm öncesi bir emek denetim ve tarımsal üretim organizasyonu formu. Türkiye'de tarihsel olarak özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerine özgü bir kurumdur ve kökleri Osmanlı Devleti'ne uzanır.

Osmanlı Devleti'ndeki yurtluk, ocaklık, malikâne-divani sistemi gibi uygulamalar büyük ölçekli toprakların tımar sistemi dışında özel kişilerin denetimine geçmesini sağladı. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi toprakta özel mülkiyeti önemli ölçüde yerleştirdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeden ayrılan azınlıkların topraklarına el koyma ve hazine arazilerini kendi topraklarına katma yoluyla bazı kişiler geniş topraklara sahip oldular. 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun kabulüyle toprakta özel mülkiyet yasalaştı. Böylelikle fiilen var olan durum hukuki olarak temellendirilmiş oldu.

Ağalık düzeninde toprak genel olarak ortakçılık yöntemiyle işlenir. Sahip olduğu üretim araçlarına ve işletme giderlerine katılma derecesine göre ortakçının üründen aldığı pay değişir. Ağa topraklarının işlenmesinde ortakçılık dışında yer yer kiracılık yöntemi de uygulanır. Ağanın çeşitli işlerinde karşılıksız olarak çalışma (angarya) sistemin bir parçasıdır.

Ağalık kurumu esas olarak büyük toprak mülkiyetine dayanmakla birlikte, özellikle aşiret ilişkileri söz konusu olduğunda farklı ekonomik ve toplumsal ilişkiler görülür. İkinci durumda ağayla aşiret üyeleri arasındaki kan bağı önemli bir ilişkiyi ifade eder. Genel olarak ağalık belli bir ekonomik temel üstünde kurulmuş, ama en az onun kadar önemli toplumsal ve siyasal yönleri olan bir ilişkiler ağını içerir. Özellikle devlet gücünün zayıf olduğu, kamusal hizmetlerin halka ulaşamadığı yerlerde ağalık bir toplumsal kurum olarak halkla devlet arasındaki boşluğu doldurur. Halkın ekonomik ve toplumsal bakımdan ağaya bağımlı olması siyasal düzleme de yansır. Özellikle çok partili döneme geçildikten sonra denetleyebildikleri oy sayısına bağlı olarak ağaların siyasal etkileri önem kazanmıştır.

1950'lerde başlayan dönüşüm süreci ağalık kurumunun giderek çözülmesine yol açtı. Pazar ekonomisinin genişlemesi ve tarımda makineleşmenin yaygınlaşması geleneksel ilişkileri önemli ölçüde etkiledi. Ortakçılara verilen topraklar azaltıldı, yeni oluşan ailelere toprak verilmedi. Daha önce ekilmeyen topraklar ve bazı yerlerde meralar ağa tarafından işlenmeye başladı. Teknolojik olarak ortakçılara gereksinme duymayacak duruma gelen ağalar topraklarını tek bir işletmeye çevirmek için çaba gösteren kapitalist işletmecilere dönüştüler. Bu süreçte emek yoğun ürünlerden uzaklaşma eğilimi gözlendi. Ağa topraklarında küçük ölçekte de olsa ortakçılığın sürmesi daha çok toplumsal ve siyasal koşulların bir sonucu olarak görüldü.

toprak akması, SOLIFLUKSIYON olarak da bilinir, sarp yamaçlardaki suya doymuş toprağın aşağı doğru akması. Permafrost (sürekli donmuş toprak) su geçirmediğinden üzerindeki toprak aşırı doymuş hale gelebilir ve yerçekiminin etkisiyle aşağı doğru kayabilir. Don etkisiyle aralanan ve zayıflayan toprak akmaya son derece elverişlidir. Akma olayı günde birkaç santimlik bir hızla gelişir ve sonunda düzgün, hafif eğimli, içbükey yamaçların oluşmasıyla sonuçlanır. Başlangıçtaki toprak katmanları tümüyle tahrip olmasa da kısmen bozulmaya uğrar.

toprak alkali metaller, periyodik tablonun IIa grubundaki berilyum (Be), magnezyum (Mg), kalsiyum (Ca), stronsiyum (Sr), baryum (Ba) ve radyumdan (Ra) oluşan elementler dizisi.

Bu metallerin toprak alkali olarak adlandırılması, simyacıların ortaçağda suda çözünmeyen ve ateşten etkilenmeyen maddelere toprak adı vermelerinden kaynaklanır. Soda ve potas gibi alkali maddelere benzeyen topraklara (örn. kireç) alkali topraklar adı verildi. Element olduğu düşünülen bu toprakların 1800'lerin başında metal ve oksijen bileşikleri, yani oksitler olduğu anlaşıldı ve oksitleri alkali toprakları oluşturan metaller toprak alkali metal olarak adlandırıldı. Kalsiyum, magnezyum, stronsiyum ve baryumu katışıksız halde ilk olarak 1808'de Sir Humphry Davy elde etti.

Toprak alkali elementlerinin metalik özellikleri oldukça yüksektir. Öbür metaller gibi elektriği çok iyi iletirler. Yeni kesildiklerinde gri-beyaz renkli bir parlaklıkları vardır, ama özellikle grubun ağır üyeleri havada kolayca kararırlar. Hepsi dövülebilme özelliğine sahiptir, ama sertlikleri çok değişiktir. Örneğin berilyumun camı çizebilecek derecede sert olmasına karşılık, baryum kurşun kadar yumuşaktır. Toprak alkali metallerin erime ve kaynama noktaları düzenli biçimde değişmemekle birlikte, alkali metallerinkinden daha yüksektir. Atomlarının elektron yapıları aynıdır ve en dış kabuklarında iki elektron vardır. Bu elektronlar atomlarından oldukça kolay kopar ve bu iyonlaşma toprak alkali metallerin ayırt edici özelliğidir. Toprak alkali elementler çoğu oksitlerle ve birçok ametalle kolayca birleşirler. Doğada hiçbir zaman katışıksız metal halinde bulunmazlar.

Magnezyum ve kalsiyum yerkabuğunda en bol bulunan toprak alkali elementlerdir ve bu grubun ticari bakımdan en önemli olan üyeleridir.

Toprak alkali metaller tablosu için *bak.* s. 104.

Toprak Ana, eski dinlerde ve günümüzde de yazılı kültürü olmayan toplumların inançlarında, bütün hayatın tükenmeyen verimli kaynağı. Ana tanrıça(*) olarak bilinen çeşitli bereket tanrıçalarının tersine düzenli olarak cinsel ilişkide bulunması gereken bir yaşam kaynağı niteliği taşımaz. Yalnızca anadır, hiçbir şey O'ndan bağımsız değildir. Her şey O'ndan gelir, her şey O'na döner, her şey O'dur.

Toprak Ana'nın en arkaik biçimi her türlü ayırt edici özelliğin ve cinselliğin ötesindedir. Her şeyi yorulmaksızın kendinden yaratır. İstediği her biçimde ortaya çıkabilir. Başka mitolojik sistemlerde daha sınırlı bir kişilik biçimini alır. Erkekle özdeşleştirilen Gök'ün eşi olarak Yer'i temsil eder, başlangıçta Gök tarafından dollenir ve yeryüzünü doğurur. Toprak Ana'nın daha da sınırlı yorumları yalnızca toprağı ve verimliliğini simgeledikleri tarımsal geleneklerde ortaya çıkar.

toprak arısı, *Hymenoptera* (zarkanatlılar) takımının *Apidae* familyasının *Bombini* oymağından böceklerin ortak adı. Yeryüzünün birçok yerinde yaşamakla birlikte ılıman bölgelerde çok daha yaygındırlar. Toprak arıları Afrika'nın büyük bir bölümünde ve Hindistan düzlüklerinde

Bombus cinsinden bir toprak arısı
Lyan Simmons - EB Inc.

görülmez. Doğal olarak bulunmadığı Avustralya ve Yeni Zelanda'ya çeşitli çiçekli bitkilerin tozlaşmasına yardımcı olmaları için getirilmişlerdir.

Uzmanlar toprak arılarını genellikle iki cins altında toplarlar: Yuva yapan toprak arılarını içeren *Bombus* ve asalak yaşayan toprak arılarını içeren *Psithyrus*. Ama bazen her iki cinsten birçok tür aynı bir cins (*Bombus*) altında toplanmaktadır.

Toprak arıları tüylü, sağlam yapılı, ortalama 1,5-2,5 cm uzunluğunda, genellikle siyah üzerine sarı ya da turuncu geniş şeritlerle bezelidir. Yuvalarını çoğu kez toprağın altında yapar, sık sık kuş ve farelerin boşalttığı yuvalarda barınırlar. *Bombus* cinsinin üyeleri örgütlü topluluklar halinde yaşar. Her yuvada bir anaarı, erkek arılar ve işçi arılar bulunur. *Psithyrus* üyelerinin işçileri yoktur. Bunlar yumurtalarını bırakmak için *Bombus* üyelerinin yuvalarına girer ve bu yumurtalardan çıkan larvalar yuvadaki işçi arılar tarafından bakılır. Asalak tür konak türe genellikle çok benzer. *P. vestalis* türü bazen asalak olduğu yuvadaki anaarıyı öldürerek işçilerin yalnız kendi larvalarını beslemesini sağlar.

Bombus cinsinden anaarı kış uykusundan sonra yumurtlamaya başlar. İlk yumurtalardan genellikle 4-8 işçi arı gelişir. Kısa sürede erişkin biçimini alan işçiler çiçektozu toplayıp yuvaya taşımak görevini üstlenir. Anaarı ise zamanını yalnız yumurtlayarak geçirmeye başlar. Erkek arılar bazen anaarının dollenmemiş yumurtalarından, çoğunlukla da işçi arıların bıraktığı yumurtalardan gelişir. Yazın sonunda anaarı yumurtlamayı bırakır. Kovanda erkeklerin oranı artar ve kurulu düzen çökerken anaarıyla birlikte tüm koloni yok oluş sürecine girer. Bu

dönemde bazı kelebek ve böcek larvaları geride kalan yumurta ve larvaları yer.

Gelecek mevsimin anaarıları son bırakılan yumurtalardan çıkar. Bunlar erişkin biçimlerini aldığında yuvadan ayrılır, çiftleşir ve kış uykusuna yatacakları korunaklı yerlere giderler.

Toprak Birliği, İrlanda'da İngilizlerin denetimindeki büyük toprak sahipliği sisteminde reform yapılması için mücadele eden örgüt. Ekim 1879'da Michael Davitt tarafından kuruldu. Davitt'in babası kiracı olarak işlettiği topraklardan sürülmüş İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşlik Birliği üyesi bir köylüydü. İngiltere Parlamentosu'ndaki İrlanda Yönetsel Özerklik Partisi'nin önderi Charles Stewart Parnell, Davitt'in önerisini kabul ederek birliğin ilk başkanı oldu. Böylece toprak reformu hareketiyle parlamento çalışmaları arasında sağlam bir bağ kurulması, İrlanda milliyetçi hareketinin tarihinde yeni bir dönem başlattı.

Birliğin programı adil toprak kirası, sabit kira süresi ve serbest satış ilkelerine dayanıyordu. Büyük toprak sahiplerinin ayrıcalıklarını sınırlayan Gladstone Toprak Yasası'nın 1881'de parlamentodan geçmesi Toprak Birliği için büyük bir başarı oldu. Ama Parnell'in gittikçe sertleşen konuşmaları, 13 Ekim 1881'de tutuklanmasına yol açtı. Bunun üzerine Toprak Birliği bütün toprak kiracılarına kiralarını ödememe çağrısında bulundu. Hükümet bu eylemi gerekçe göstererek 20 Ekim'de birliği kapattı.

toprak dolgu baraj, toprak katmanlarının birbiri ardına sıkıştırılması yoluyla inşa edilen baraj tipi. Ortaya genellikle en geçirimsiz malzemeler sıkıştırılır, aşağı ya da yukarı çığır kesimlerine ise daha geçirimli katmanlar yerleştirilir. Kırılmış taştan yapılan dış yüzey ise yağmur ya da rüzgâr etkisiyle aşınmayı engeller. Ayrıca çoğunlukla betondan yapılan bir dizi taşkın savağı, su düzeyinin çok yükselmesi durumunda barajı ağır yükten korur.

toprak hukuku, toprak mülkiyeti alanındaki ilişkileri düzenleyen hukuk dalı.

Osmanlı döneminde arazinin büyük bölümü devlete ait olduğundan devlet ile tasarruf hakkına sahip bireyler arasında sözleşmelerden doğan bağlara dayalı hukuksal ilişkiler söz konusuydu. Tımar sistemine son veren ve Osmanlı toprak sistemini yeniden düzenleyen 1858 Arazi Kanunnamesi'yle(*) özel mülkiyet önemli ölçüde yerleştirildi. Bu yasaya göre topraklar arazi-i memluke (mülk arazi), arazi-i mevkufe (*bak.* vakıf arazi), arazi-i metruke (kamu yararına terk edilmiş arazi), arazi-i mevat (ölü arazi) ve arazi-i miriye (*bak.* miri arazi) olmak üzere beş türe ayrılmıştı. Osmanlı toprak rejiminde esas, bu arazi türlerinin değişmezliğiydi. Miras ve mülkiyet ya da tasarruf haklarının geçişine ilişkin kurallar da arazinin türüne göre değişmekteydi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Arazi Kanunnamesi'nin öngördüğü sistem, birçok hukukçuya göre 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun çıkarılmasıyla yürürlükten kalktı. Bu arada ekili ve dikili alanların genişletilmesi, bu yerlerden elde edilen verimin artırılması ve tarımsal alanlarda istenen gelişmelerin sağlanabilmesi açısından toprak sorunları ve politikası büyük önem kazandı. Bu konuda gerekli önlemleri almaya yönelik hukuki düzenlemelerin hazırlanması gündeme geldiyse de ayrıntılı hükümler içeren bir yasa yürürlüğe konamadı. Günümüzde yürürlükteki toprak hukuku kurallarının yer aldığı hukuki kaynaklar arasında İskân Kanunu, Türk Medeni Kanunu'nun özellikle eşya ve miras hukuklarını işleyen bölümleri, Çiftçi Mallarının Korunması Hakkında Kanun, Orman Kanunu, Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi Hakkında Kanun sayılabilir.

toprak kadısı, Osmanlı eyaletlerinde tımarlı sipahilerle köylüler arasındaki davaları bakan gezici kadı.

Çoğu merkezden görevlendirilen toprak kadıları, asıl olarak reaya denen ve miri toprakları ekip biçen köylülerle sahib-i arz denen tımarlı sipahiler arasındaki uyuşmazlıkları çözmekle görevliydi. Köylülerin sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet sahipleriyle olan anlaşmazlıklarına, haksız uygulamalara ve halkın şikâyetlerine konu olan davalara da bakabilirlerdi. Verdikleri hükümlerin bir örneğini beylerbeyine gönderirlerdi. Bazen beylerbeyi kuzat denen kaza kadılarını toprak kadısı atayabilirdi. Merkezden toprak kadısı atanmasına, Divan-ı Hümayun'a gelen şikâyetlerin önemine ve yoğunluğuna göre karar verilirdi. Toprak kadılarının haber alınan ayaklanma hazırlıklarını ya da gizli örgütleri soruşturmak için görevlendirildiği de olurdu. Toprak kadıları savaş dönemlerinde ve olağanüstü durumlarda bulundukları yerin güvenliğiyle de ilgilenirlerdi.

Toprak kadılığı dirlik sisteminin bozulmasından sonra önemini yitirdi. Tanzimat döneminde de kaldırıldı.

toprak kimyası, toprakta ve toprak oluşum süreçlerinde yer alan bütün kimyasal bileşikler ve mineraller ile bunların arasındaki tepkimeleri konu edinen disiplin. Toprağın kimyasal çözümlemesi yoluyla doğal toprak tiplerinin bileşiminin ve alabileceği element miktarlarının sınırının bulunması ve çeşitli bitkiler için en yüksek verimin alınabileceği koşulların belirlenmesi, toprak profillerinin geliştirilmesine ilişkin ilkelerin ortaya konması ve tarımsal üretimin iyileştirilmesi amacıyla analitik ve kuramsal bilgilerin uygulanması toprak kimyasının alanına girer.

Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), faaliyetlerinde özerk, sorumluluğu sermayesiyle sınırlı ve tüzel kişiliğe sahip iktisadi devlet teşekkülü (İDT). Temmuz 1938'de 3491 sayılı yasayla kurulan ve Haziran 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameyle yapısı yeniden düzenlenen TMO, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'yla ilgili bir kuruluştur. Çok geniş bir alana yayılan kuruluş amaçları ve görevlerinin başında tahıl ürünleri (gerektiğinde bakliyat ve yağlı tohumlar) piyasasını düzenleyici önlemler almak ve afyon ile uyuşturucu maddeler üzerindeki devlet tekelini işletmek gelir. Bu amaçla söz konusu ürünlerin alım ve satışı-

Toprak alkali metallerin bazı özellikleri

	Berilyum	Magnezyum	Kalsiyum	Stronsiyum	Baryum	Radyum
Atom numarası	4	12	20	38	56	88
Atom ağırlığı (ya da en kararlı izotopu)	9,0122	24,312	40,08	87,62	137,34	(226)
Elementin rengi	gri	gümüşsü beyaz	gümüşsü beyaz	gümüşsü beyaz	gümüşsü beyaz	gümüşsü beyaz
Erime noktası (°C)	1.283	650	842-48	769	725	700
Kaynama noktası (°C)	~2.500	1.105	1.487	1.384	1.640	<1.737
20°C'deki yoğunluğu (gr/cm³)	1,85	1,74	1,54	2,54	3,51	(yaklaşık 5)
Birleşme değeri	2	2	2	2	2	2
Elektronların yerleşimi	$1s^2 2s^2$	$(Ne)3s^2$	$(Ar)4s^2$	$(Kr)5s^2$	$(Xe)6s^2$	$(Rn)7s^2$
İzotop bolluğu (yeryüzünde bulunma yüzdesi)	^9Be (100)	^{24}Mg(78,70), ^{25}Mg(10,13), ^{26}Mg(11,17)	^{40}Ca(96,97), ^{42}Ca(0,64), ^{43}Ca(0,145), ^{44}Ca(2,06), ^{46}Ca(0,0033), ^{48}Ca(0,18)	^{84}Sr(0,56), ^{86}Sr(9,86), ^{87}Sr(7,02), ^{88}Sr(82,56)	^{130}Ba(0,101), ^{132}Ba(0,097), ^{134}Ba(2,42), ^{136}Ba(6,59), ^{135}Ba(7,81), ^{137}Ba(11,32), ^{138}Ba(71,66)	—
Radyoaktif izotopları (kütle numaraları)	7, 10-11	20-23, 27-28	37-39, 41, 45, 47, 49, 50	80-83, 85, 89-93, 95	123, 125-129, 131, 133, 139-43	213-17, 219-30
0°C'deki elektrik direnci (mikroohm-cm)	4,0	4,45	3,91	23	60	—
Kristal yapısı*	ybh	ybh	ymk, ybh, gmk	ymk, ybh	gmk	—
İyon yarıçapı (M^{+2}, Å)	0,31	0,65	0,99	1,13	1,35	1,40
Atom yarıçapı (Å) (düzenleşim sayısı 12)	2,25	3,20	3,93	4,30	4,48	—
İyonlaşma enerjisi (elektron volt)						
birincil	9,32	7,64	6,11	5,69	5,21	5,28
ikinci	18,21	15,03	11,87	11,03	10,00	10,14
üçüncü	153,85	80,12	51,21	—	—	—
25°C'de elektrot potansiyeli ($M^{+2} + 2e \rightarrow M$, volt)	−1,85	−2,37	−2,87	−2,89	−2,90	−2,92
Elektronegatifliği (Pauling)	−1,5	−1,2	−1,0	−1,0	−0,9	−0,9

* ybh = yakın birleşmiş heksagonal ymk = yüz merkezli kübik gmk = gövde merkezli kübik

nın yanı sıra ithalat ve ihracat yapar, gerekli depolama tesislerini inşa eder ve işletir, un ve ekmek fabrikaları gibi tarıma dayalı sanayilerde etkinlik gösterir, tesislerin bakım ve onarımıyla ilgili işleri yürütür. Ayrıca tohum iyileştirme ve dağıtımı, ilaçlama ve araştırma gibi çeşitli işlevleri yerine getirir. Bu çerçevede Alkaloit Müessesesi ve Azmi Milli T.A.Ş. (Aksaray) adlı bağlı ortaklığı yanında iştirakleri vardır. Bunlar Bumas (Karaman), Tungaş (Tunceli), Ankara Halk Ekmek Fabrikası ve Beslen Makarna Gıda Sanayii'dir (Gaziantep).

TMO 1988'den başlayarak çiftçiye ödediği fiyatlarda en yüksek kaliteli ürün için ilan ettiği baş alım fiyatı sisteminden ortalama kalitede ürüne verilen destekleme alım fiyatı sistemine geçmiştir. Bu sistemle ortalama alım kalitesi üzerindeki ürüne ek prim verirken, kalitesi ne olursa olsun üreticinin elindeki ürünleri asgari alım fiyatıyla almaktadır. Ayrıca hasattan önce açıkladığı fiyatları kademeli alım fiyatı sistemine bağlı olarak, genel fiyat artışlarını kısmen karşılayacak biçimde her hafta artırmaktadır.

TMO'nun alımları içinde en büyük yeri tutan buğdayda toplam alım miktarı 1938'de 122 bin tonken, 1941'de yarım milyon tona yaklaşmış ve dalgalanmalar bir yana bırakılırsa genellikle yarım milyon tonun üzerinde olmuştur. İlk kez 1952-53 ve 1971-72 yıllarında 1 milyon tonun üzerine çıktıktan sonra 1975-78 döneminde rekor bir artışla yılda ortalama 3,1 milyon tona ulaşmıştır. TMO alımlarının üretime oranı bu dönemde yüzde 20'yi bulmuştur. 1979-85 döneminde yıllık ortalama alım miktarı 1,8 milyon tona inmekle birlikte 1986-88 döneminde yeniden 3,1 milyon tona çıkmıştır. 1990-93 ortalaması ise 4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.

Özellikle 1980'lerde alımı yükselen buğday dışındaki ürünler arasında mercimek, mısır ve nohut sayılabilir. 1982 alımlarının olağanüstü yüksek olduğu mercimekte stokları eritme çabası dış piyasaya açılmayı sağlamış ve 1983-84 yıllarında iç ve dış satışları rekor düzeye çıkarmıştır. İzleyen dönemdeki gelişmeler TMO'yu dünya bakliyat piyasasının en büyük kuruluşlarından biri durumuna getirmiştir.

Eski tesislerin ekonomik ömrünü tamamlamasıyla 1960 sonrasında depolama sıkıntısıyla karşı karşıya gelen TMO'nun ürünlerini büyük ölçüde toprak altında saklaması maliyetin yükselmesine yol açtığı gibi ürün kalitesine de zarar vermiştir. 1985 sonrasında yeni tesis yapımına ve eskilerin yenilenmesine hız verilmesi sonucunda, yaklaşık 2 milyon ton civarında olan depolama kapasitesi 1992'de 4,2 milyon tona çıkarılmıştır. Yeni tesislerden özellikle modern liman siloları ihracat ve ithalat açısından büyük önem taşımaktadır.

TMO'nun merkez kuruluşu yönetim kurulu ve genel müdürlükten oluşur. Taşra kuruluşu ise İstanbul, İzmir, Afyon, Ankara, Kayseri, Konya, İskenderun, Samsun, Erzurum ve Diyarbakır'da bulunan 10 bölge müdürlüğünün yanı sıra 74 şube müdürlüğü ve 245 ajans müdürlüğünü kapsar. 1993'te TMO'da istihdam edilen personel sayısı 781'i merkez teşkilatında olmak üzere 6.854'tü.

toprak organizmaları, TOPRAK CANLILARI olarak da bilinir, yaşamlarını tümüyle ya da kısmen toprakta geçiren canlılar topluluğu. Toprağın havalanması, gözeneklenmesi ve verimliliğinin artmasında önemli rol oynayan toprak organizmalarının boyutları, çürüyen organik maddeleri sindiren hücrelerden, büyük ölçüde öbür toprak organizmalarıyla beslenen küçük memelilere kadar değişir. Bu canlılar ayrıştırdıkları bitki ve hayvan dokularının besin olarak bitkiler tarafından yeniden alınabilecek yapıya kavuşmasını da sağlar.

Toprak organizmalarının etkisi büyük ölçüde yararlı olduğundan bu canlıların bolluğu toprağın verimini yükseltir. Bir metrekarelik zengin toprakta 1 milyar canlı barınabilir.

Toprak organizmaları genel olarak boyutları temel alınarak beş gruba ayrılır. Bu grupların ilki bakterileri, ışılküfleri, algleri ve tekhücreli ya da çeşitli büyüklüklerdeki mantarları içeren mikrofloradır. Mikrofauna ise uzunluğu 100 mikronun (1 mikron = 0,001 mm) altında kalan ve öbür mikroorganizmalarla beslenen tekhücreli protozoaları, rotiferleri, *Tardigrada* grubunu oluşturan eklembacaklılara benzer hayvanları, yassısolucanlar ve ipliksolucanlarının küçük üyelerini içerir. Mezofauna daha büyük ve daha çeşitli hayvanlardan oluşur. Bunlar arasında ipliksolucanları, keneler, yaykuyruklar olarak bilinen sıçrayıcı kanatsız böcekler, mantarla beslenen böceğe benzer *Protura* grubundan hayvanlar ve çürüyen bitkisel maddelerle beslenen *Pauropoda* sınıfından eklembacaklılar yer alır.

Makrofauna da hayvan çeşidi bakımından zengindir. Halkalısolucanlardan *Enchytraeidae* familyasını oluşturan küçük ve beyaz gövdeli omurgasızlar bu grubun en yaygın üyeleri arasındadır. Bu hayvanlar mantar, bakteri ve çürüyen bitkisel maddelerle beslenir. Makrofauna ayrıca bitkiyle beslenen sümüklüböcekler, salyangozlar ve kırkayakları, öbür canlılarla ya da çürüyen maddelerle beslenen çıyanlar, kınkanatlılar ve sinek larvalarını içerir.

Megafauna en iri toprak organizmalarını kapsar. En iri yersolucanları belki de toprağın yüzey katmanındaki en önemli canlılardır. Bu hayvanlar toprağı ve organik maddeleri sindirim kanallarından geçirerek yüzeydeki organik madde artıklarının ayrışmasını, toprağın gözeneklenmesini ve altüst olmasını sağlar. Toprağın verimi için büyük önem taşıyan bu etkinlik toprağı bitkiler ve öbür canlıların kullanabileceği uygun bir yapıya kavuşturur. Yersolucanlarının her 10 yılda bir tüm yeryüzünü kaplayan 2-3 cm kalınlığındaki toprağın altüst edilmesine eş bir etkinlik gösterdikleri hesaplanmaktadır.

Megafauna ayrıca yılan, kertenkele, avurdukeseliler, porsuk, tavşan, sıçan ve köstebek gibi toprağın altında yaşayan kazıcı tüm hayvanları içerir.

Toprak organizmalarının en önemli etkinliklerinden biri çürüyen bitki ve hayvan dokularındaki karmaşık maddeleri canlı bitkilerin kullanabileceği maddelere dönüştürmesidir. Bu dönüşüm karbon, azot ve kükürt çevrimi gibi bir dizi doğal dolaşıma toprak organizmalarının doğrudan katılmasını sağlar.

Karbon çevrimi, atmosferden aldıkları karbon dioksidi suyla birleştirerek yaprak, gövde ve meyve gibi dokularını geliştiren bitkilerle başlar. Hayvanlar yedikleri bitkilerle bu dokuları hayvansal dokulara dönüştürür. Hayvanların ölüp çürüyen dokularının toprak organizmaları tarafından yenmesi ve karbon dioksidin açığa çıkmasıyla karbon çevrimi tamamlanır.

Proteinler organik maddelerin yapı taşlarıdır ve azot da tüm proteinlerin temel elementleri arasında yer alır. Azotun bitkiler tarafından kullanılabilecek biçimde var olması toprağın verimliliğini gösteren temel etkendir. Bu nedenle azot çevrimi içinde toprak organizmalarının rolü büyük önem taşır. Bitki ve hayvanlar öldüklerinde toprak organizmaları karmaşık protein, polipeptit ve nükleik asitleri içlerinde ayrıştırarak bitkilerin kendi dokularını oluşturabilecekleri amonyak iyonları, nitratlar ve nitritlere dönüştürürler.

Bakteriler ve mavi-yeşil algler serbest azotu doğrudan atmosferden alarak basit bileşikler halinde bağlayabilir. Ama bu durumun, *Rhizobium* cinsinden bakteriler ile baklagil bitkileri, bazı çalı ve ağaçlar arasında gelişen ortakyaşama dayalı ilişkiler yanında daha az yaşamsal bir önemi vardır. *Rhizobium* üyeleri konak bitkilerin kök tüylerine yerleşerek çoğalır ve bitki hücrelerinin gelişerek kök yumruları oluşturmasına yardımcı olur. Bu yumrular içinde gelişen bakteriler serbest azotu bitkilerin yararlanacağı nitratlara dönüştürür.

Toprak organizmaları kükürt çevrimine de katılır. Kükürt bitki ve hayvan dokularının temel bileşenleri arasındadır. Doğada çok bol bulunan kükürdün yaklaşık dörtte üçlük bölümü bitkilerin kullanamadığı bileşikler halindedir. Toprak organizmaları organik bileşiklerdeki kükürdü hidrojen sülfür gibi inorganik bileşiklere dönüştürerek atmosfere katar. Bazı mikroorganizmaların etkisiyle ortaya çıkan sülfürik asidin kalsiyum, magnezyum, sodyum ve potasyum mineralleriyle etkileşmesi sonucu bitkilerin besin gereksinimini karşılayan sülfatlar oluşur (*bak.* biyojeokimyasal çevrim).

Yapay gübre kullanımının artması toprak organizmalarının tarım alanlarındaki önemini azaltmış olsa da bu organizmaların ormanlarda, özellikle de humus oluşumunda yaşamsal önemi sürmektedir (*bak.* humus).

Bazı toprak organizmaları özellikle tek ürüne bağlı tarımın yapıldığı alanlarda aşırı artarak bitki köklerine gelişme şansı bırakmayan zararlılara dönüşebilir. Ama bu canlılar yeryüzündeki yaşam, ölüm ve ayrışma döngüsüne süreklilik sağlayan vazgeçilmez varlıklardır.

toprak reformu, tarımsal araziler üzerindeki mülkiyet ya da tasarruf biçimini, uygulanan tarım tekniklerini ya da tarımın öbür sektörlerle ilişkisini kapsayan planlı değişiklik. Bu tür reformlar hükümetler ya da ilgili toplumsal gruplarca yürütülebileceği gibi bir devrim sonucunda da gerçekleşebilir.

Toprak reformları ağırlık verilen konuya göre sınıflandırılabilir. Bu çerçevede, toprağın tasarruf koşullarını değiştirme, toprağın yeniden dağıtılmasını sağlama, toprağı işleme düzeninde değişikliğe gitme, pazarlama, kredi, eğitim reformu gibi tamamlayıcı önlemler getirme hedeflerinden hangisinin seçildiği göz önüne alınır.

Toprak reformunda gözetilen en yaygın siyasal amaç feodal ilişkilerin tasfiyesidir. Toprak sahiplerinin yabancı olması durumunda bu amaç sömürgeci düzeni yıkmakla özdeşleşir. Her iki durumda da hedef köylülerin sömürülmesine son vermektir. Köylülerin toplumsal konumunu iyileştirme çoğu kez reformun bir başka yönünü oluşturur. Toprak reformunun ekonomik hedefleri arasında yoğun ekimin özendirilmesi ve özellikle sanayileşmeye destek olacak biçimde tarımsal üretimle ekonominin öbür sektörleri arasında eşgüdüm sağlanması gibi konular da yer alabilir.

Hedeflerin belirsizliği toprak reformu programlarının başarı derecesini değerlendirmeyi genellikle zorlaştırır. Dönüşümün bazı sonuçlarını ölçüye vurabilmek gerçekten olanaksızdır, çoğu durumda bu sonuçlar kendi içinde çelişkiler taşır. En kolay ölçü-

lebilen öğe ekonomik başarıdır. Kişi başına gerçek gelirde belirlenebilir bir artış, tarıma hatırı sayılır ölçüde sermaye yatırılması, verimlilik düzeyinin yükselişi, kırsal alandaki işsizliğin azalması ya da tarım sektörünün ekonominin öbür sektörlerinin özgül taleplerine karşılık verebilmesi ekonomik başarının somut göstergeleridir. Toplumsal ve siyasal göstergelere reformun başarısı açısından aynı ölçüde güvenilemez.

Toprak reformunun bağrındaki bazı çelişkiler bu göstergelerin yetersizliğini daha açık biçimde ortaya koyar. Toprağın bölüştürülmesi eski toprak sahibinin ekonomi ve işletme düzeyindeki katkısının ortadan kalkmasına yol açar. Çoğu kez reform iyi işletilen çiftliklerin parçalanması sonucunu doğurur. Eski toprak sahiplerine ödenen tazminatlar ekonominin kaynaklarını tüketir. Çiftçiler artan gelirlerini yatırıma ayırmaktan çok tüketim için harcamaya eğilim gösterirler. Reformla birlikte yeterli bir eğitim sistemi yerleştirilmeden toplumsal ve siyasal katılımın genişlemesi bazı sakıncalar yaratır. Toprakların ileride yeniden belli ellerde toplanmasını engellemek için alınan önlemler etkili bir işletmeciliğin geliştirilmesine de engel olabilir.

Bilinen en eski toprak reformu İÖ 6. yüzyılda Atina'da yapılmıştır. Solon'un öncülük ettiği bu reformla köylüleri borçlarına karşılık topraklarını ipotek etmeye ve alacaklıların hizmetinde çalışmaya zorlayan borçlanma sisteminin tasfiye edildiği sanılmaktadır. Roma'da da İÖ 133'te Gracchus Kardeşler'in gerçekleştirdiği reformlarla soyluların el koyduğu kamu toprakları bölüştürüldü ve bireysel toprak mülkiyetine asgari ve azami sınırlar getirildi. Ama İÖ 121'den başlayarak reform süreci tersine döndü ve toprakta büyük mülkiyet yüzyıllar boyunca bütün Avrupa'da kural haline geldi.

Fransız Devrimi sırasında köylülerin borçlarıyla birlikte feodalizm ve serflik kurumları tasfiye edildi. Rahiplerle ülkeden kaçan siyasal göçmenlerin topraklarına el konarak parçalanan araziler açık artırmayla satıldı. Ekonomik açıdan büyük bir yarar sağlamamakla birlikte küçük aile çiftlikleri Fransız demokrasisinin temel taşı haline geldi. Sanayi Devrimi sırasında kent merkezlerine yönelen büyük köylü akını İngiltere'de toprak reformunun daha sancısız biçimde gerçekleşmesini sağladı. 1820'lerin sonunda İsveç ve Danimarka'da, 1848 Devrimleri'nden sonra Almanya, İtalya ve İspanya'da serflik barışçıl yöntemlerle kaldırıldı. İrlanda'daki toprak reformu ise ancak 1930'larda tamamlanabildi.

Rusya'da serfliği kaldırma yönünde ilk adım Çar II. Aleksandr'ın 1861'de çıkardığı fermanla atıldı. Birçok feodal kuruma dokunmayan bu reform, ekonomik açıdan da başarısızlığa uğradı. 1917 Sovyet Devrimi'nden sonra Stalin yönetiminde zorla kolektifleştirmeye gidildi. Sanayideki gelişmeyi hızlandırmak için kaynak sağlayan bu uygulama önemli toplumsal huzursuzluklara, kıtlığa ve milyonlarca insanın ölümüne yol açtı.

Meksika'da da başta Yerliler olmak üzere geniş köylü kitlelerini serfliğe ve yoksulluğa mahkûm eden feodal sisteme devrimci bir yoldan son verildi. İlk kez 1915'te dağıtılan toprak miktarının çok az olmasına karşın, reformun geniş toplumsal ve siyasal etkileri oldu. Sonraki yıllarda Meksika'nın göreli bir siyasal istikrar içinde kalması bu toprak reformunun bir urunu olarak değerlendirilebilir. Birçok Latin Amerika ülkesinde ise toprak reformuna yönelik girişimler iç istikrarsızlığa ve dış müdahalelere yol açtı. Hızlı nüfus artışı, toprak mülkiyetindeki aşırı yoğunlaşma, geniş arazilerin yabancıların elinde olması, toprak işleme yöntemlerinin geriliği ve ekonominin birkaç ihraç ürününe bağımlılığı bu ülkelerde sağlıklı bir çözüme ulaşmayı güçleştirdi. Küba'nın komünist yönetim altında giriştiği reformların ise ekonomik alandan çok siyasal alanda etkisi görüldü.

Komünist ülkeler dışında en kapsamlı toprak reformu 1952'de Mısır'da gerçekleştirildi. Ama sanayinin azgelişmişliği nedeniyle reformun ekonomik sonuçları çok sınırlı oldu. Öteki Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin çoğunda da bağımsızlık hareketleri ya da devrimlerin ardından toprak reformları uygulamaya kondu. Siyah Afrika'da özellikle Etiyopya ve Mozambik köklü toprak reformlarına giriştiler. Bu ülkelerde toprağın mülkiyeti devlet tekeline alınırken toprağı işleyenlerle onların mirasçılarının tasarruf hakkı teminata bağlandı.

Dikkate değer bir başka toprak reformu örneği de komünistlerin iktidara gelmesinden sonra Çin'de uygulandı. Çinlilerin geliştirdiği komün sistemi belirli aşamalarda değişiklikler gerektirmekle birlikte genellikle başarılı ve oldukça etkili sonuçlar verdi.

Türkiye'de toprak reformu. Osmanlı döneminde toprak rejiminin çerçevesini belirleyen 1858 Arazi Kanunnamesi, Türk Medeni Kanunu'nun kabul edildiği 1926'ya değin yürürlükte kaldı. Toprak üzerinde özel mülkiyeti güvence altına alan bu yasa, ayrıca toprak alım satımını kolaylaştırarak büyük mülklerin genişlemesi önündeki engelleri de kaldırdı. Bununla birlikte, Osmanlı döneminde mülkiyet kutuplaşması belirli sınırlar içinde kaldı; imparatorluğun küçülmesinin yol açtığı göçler ve nüfus değişimleri de toprak/emek oranının yükselmesine katkıda bulundu. Bu koşullarda Kurtuluş Savaşı yıllarında bağımsız, radikal bir köylü hareketi ortaya çıkmadı. Toprak sorununda sınıfsal dengeleri bozacak köktenci bir yaklaşımdan kaçınması böylece kolaylaşan Cumhuriyet yönetiminin pragmatist tutumu, 1920'lerde devralınan mülkiyet ve işletme dağılımının ayakta kalmasına ve buna dayalı ilişkilerin siyasal yaşamda ağırlığını korumasına yol açtı. Mustafa Kemal Atatürk toprak reformunun gereğine ilk kez 1936 bütçe görüşmelerinin açılış konuşmasında değindi. Ama hükümet programı düzeyinde herhangi bir somut adım atılmadı. Bu arada yurtdışından gelen Türkleri topraklandırmak amacıyla 1934'te çıkarılan İskân Kanunu çerçevesinde 1944 sonuna değin yaklaşık 4,6 milyon dönüm arazi dağıtıldı.

Siyasal çevrelerce dile getirilen topraksız köylü bırakmama ve toprak mülkiyetini sınırlandırma gibi görüşler uzun yıllar bir propaganda aracı olmanın ötesine gidemedi. Kırsal kesimde ağırlaşan sorunlar karşısında 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da büyük toprak sahiplerinin siyasal girişimleri sonucunda ılımlı bir reform düzeyinde kaldı. Reformla ilgili uygulamalar ancak 1947'den sonra başladı ve daha çok yasaya en fazla karşı çıkmış olan Demokrat Parti'nin eliyle yürütüldü. Büyük bölümü hazine arazisi olmak üzere yaklaşık 1,5 milyon dönüm toprak dağıtılmakla birlikte, topraklandırılan çiftçiler işletme kredisi, modern tarım araç ve tekniklerıyle desteklenmedi.

1960'tan 1971'e değin toprak reformuna ilişkin çeşitli yasa tasarıları gündeme geldiyse de bunların hıçbiri yasalaşma olanağını bulamadı. 12 Mart Müdahalesi sonrasında hazırlanarak Haziran 1973'te çıkarılan 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun uygulanması için Urfa (sonradan Şanlıurfa) ili pilot bölge seçildi. Bu yasa, verimli olarak işletilmeyen ya da doğrudan doğruya işletilmeyerek kiraya ve ortakçıya verilen toprakların kamulaştırılmasını ve kuru arazide 287 dekar, sulu arazide 60 dekar olmak üzere topraksız köylülere dağıtılmasını öngörüyordu. Mayıs 1978'de sona eren bu yeni reform girişiminde Urfa'da 1.613 ailenin elinde bulunan 1,61 milyon dekar alan kamulaştırıldı ve bunun yalnızca 231 bin dekarı 1.218 aileye dağıtıldı. Oysa 75 bin aile toprak istemiyle bıldırge vermiş, bunun yalnızca 10.507'si incelenebilmiş, incelenenlerden de 5.404'ü kabul edilmişti. Sonuç olarak aile başına 190 dekar dolayında toprak dağıtılabilmişti. Bu arada yasanın öngördüğü uygulamalar henüz tamamlanmadan, Ekim 1976'da Adalet Partisi'nin başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi Mayıs 1977'de yasayı iptal ettı. Mahkemenin verdiği süre içinde yeni bir yasa çıkarılmadığından, 1970'lerdeki deney de başarısızlıkla sonuçlandı. Reform uygulaması süresince ilde yapılan sulama tesisleri ve modern girdi kullanımını artırmaya yönelik kredilerden daha çok büyük toprak sahipleri yararlandı. Kamulaştırıldığı halde dağıtılmayan toprakların büyük bölümü bir süre eski sahiplerine düşük bedeller karşılığında kiralandı. Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararı Mayıs 1978'de yürürlüğe girdikten sonra, dağıtılmamış topraklar eski sahiplerine iade edildi.

Türkiye'de köklü bir toprak reformunun hükümetlerce gündemden çıkarılmış olmasına karşın, 1973 tarihli yasa uyarınca kurulan kamu tüzel kişiliğine sahip ve katma bütçeli Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı olarak varlığını sürdürmektedir. Başlıca kuruluş amaçları toprağın verimli olarak işletilmesi, verimliliğin korunması, toprağın erozyonla kaybedilmesinin önlenmesi, az topraklı ve topraksız çiftçilerin topraklandırılması olan bu genel müdürlük, mülkiyet yapısına müdahaleye yönelik bir çalışmada bulunmaksızın teknik bir birim olarak görev yapmaktadır.

toprak yıkanması *bak.* yıkanma

toprakbilim *bak.* pedoloji

Toprakkale, Özbekistan'da, bugünkü Taşavuz (Türkmenistan) yakınlarında, surlarla çevrili eski bir Harezm kenti yıkıntısı. Bir surla çevrili olan kent, Harezm'in bağımsız bir feodal devlet olduğu İÖ 1. yüzyılla İS 6. yüzyıl arasında varlığını sürdürmüştür. Yıkıntıları günümüze ulaşmış olan sarayın yönetim merkezi olduğu sanılır. Burada Hint, Orta Asya ve Anadolu kültürlerinden izler taşıyan gerçekçi duvar resimleri ve heykeller bulunmuştur.

Toprakkale, Van'ın 2 km kadar doğusunda, Zim Zim Dağının güney uzantısı üstünde kale tipi yerleşme. Burada ilk kazı British Museum adına E. Clayton tarafından 1879-80'de yapılmıştır. Sonra sırasıyla 1898'de Alman C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck, 1912'de Rus İ. A. Orbeli, 1916'da Rus N. J. Marr, 1938'de Amerikalı K. Lake, 1959-77 arasında da A. Erzen kazı yürütmüşlerdir.

Bu kazılardan edinilen bilgilerle Toprakkale'nin, kurucusu Kral I. Rusa'dan ötürü Rusahinili adını taşıyan bir Urartu kenti olduğu saptanmıştır. Kral II. Rusa kenti Urartu Krallığı'nın Tuşpa'dan (Van Kalesi) sonraki yönetim merkezi yaparak imar et-

miş, yakındaki Keşiş (Turna) Gölünde kurdurduğu barajdan bir kanalla su getirtmiştir. İÖ 585'te Medlerin yağmalayıp yıktığı kent, bundan sonra terk edilmiştir.

Kazılarda ortaya çıkartılan mimari kalıntılar, Urartu baştanrısı Haldi için yapılmış dörtgen planlı bir tapınak ile içlerinde iri küpler bulunan depo odalarıdır. Ayrıca, kayalara oyulmuş bir sarnıç Urartuların su mimarisine verdiği önemi gösterir. Toprakkale'de yabancıların yaptığı kazılardan çıkan çok sayıdaki metal ve fildişi yapıt bugün British Museum ve Louvre, Berlin, Ermitaj müzeleri gibi kurumlarda bulunmaktadır. Bunlar arasında tunçtan tanrı, insan ve hayvan figürleri, kalkanlar ve sadaklar, Asur tipi bir tahtın parçaları, boğa başı biçiminde tunçtan kazan kulpları, kale ve kule modelleri, şamdan ayakları, dört tekerlekli küçük bir araba, iri duvar çivileri, kemer tokaları, üstünde bir tapınma sahnesinin canlandırıldığı altın bir madalyon, Kuzey Suriye üslubunda fildişinden çeşitli figürler vardır. Tunçtan ve demirden yapılmış mızrak ve ok uçları ile tipik Urartu çanak çömleklerinden örnekler de ele geçirilmiştir. Ayrıca II. Rusa dönemine ait ender bulunan bir pişmiş toprak Urartu tableti de ortaya çıkartılmıştır. Üstündeki çiviyazılı metinde saray örgütlenmesi ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

Toprakkale'nin hemen yakınında, Zim Zim Dağının güneybatı ucunda Meher Kapısı adıyla anılan Urartulara ait bir kutsal alan yer almaktadır. Kayalara oyulmuş üç kademeli bir nişten oluşan bu kutsal yerde Kral İşpuin ve oğlu Menua'ya ait bir de kaya yazıtı vardır. Yazıtta Urartuların taptığı tanrı ve tanrıçalar ile bunlara kurban edilmesi gerekli hayvanların cins ve sayıları sıralanmıştır.

topraksı limonit *bak.* götit

topraksız tarım, HİDROPONİK olarak da bilinir, bitkilerin, içinde erimiş mineral tuzları bulunan suda topraksız olarak yetiştirilmesi. Bu tarım yönteminde ürün genellikle kum ya da çakıl gibi maddelerle mekanik olarak desteklenir.

Bitkiler beslenmeye yönelik bilimsel araştırmalar için çok eskiden beri laboratuvarlarda gübreli su içinde yetiştirilmektedir. Ancak bunları su içinde dik olarak tutmak ve suyun havalanmasını sağlamak gibi güçlüklerden ötürü, bitkilerin su sızdırmaz yatak ya da kasalar içine doldurulmuş çakıllar arasında yetiştirilmesi yoluna gidildi. Bugün yalnızca çakıldan değil kaynaştırılmış şeyl, kil ve granit yongaları gibi çeşitli destek malzemelerinden de yararlanılır. Derişimi ve sıklığı bitkinin turune, ışık ve sıcaklık gibi çevre koşullarına bağlı olarak, ortama düzenli bir biçimde gübre çözeltisi pompalanır.

Kullanılan çözeltiler bitkinin gelişmesi için gerekli başlıca elementler olan azot, fosfor ve potasyumun yanı sıra kükürt, magnezyum ve kalsiyum gibi elementleri de içerir. Periyodik olarak yapılan ölçümlerle gereken su ya da kimyasal maddeler katılarak bu çözeltiler süresiz olarak kullanılabilir. Bu çözeltileri hazırlamakta kullanılan kimyasal maddeler genellikle kuru olarak karıştırılıp saklanabilmektedir. Bitkiler büyüdükçe çözeltinin derişiminin artırılması ve pompalamanın sıklaştırılması gerekir. Çeşitli sebzeler ve süs bitkileri çakıl içinde oldukça başarılı olarak yetiştirilebilmektedir. Sulama ve gübrelemenin makinelerle otomatik olarak yapılması sonucu işçilik masraflarının ortadan kalkması yöntemin başlıca üstünlüğüdür. Ancak böyle bir işletmenin oldukça yüksek bir maliyetle kurulması ve besin çözeltilerinin sık sık kontrol edilmesi gereği gibi dezavantajları da vardır. Verim, topraklı tarımla hemen hemen aynıdır.

toptan eşya fiyatları endeksi, toptan ticarete konu olan malların fiyatlarındaki değişikliklerin ölçüsü. Toptan eşya fiyatları endeksi malların perakende satış alanına ulaşmasından önceki çeşitli aşamalarda fiyatlarında meydana gelen değişmeleri ölçer. Endeksin hazırlanmasında üreticilerden toptancılara ve toptancılardan perakendecilere yapılan mal satışlarında uygulanan fiyatlar temel alınır. ABD'deki endeks hem ülkede üretilen hem de ithal edilen ve toptan mal piyasalarında işlem gören bütün malların fiyat hareketlerini yansıtır. Bu piyasalarda bir malın üretim sürecinin çeşitli aşamalarındaki fiyatları, örneğin ham pamuk, pamuk ipliği, pamuklu ham bez, pamuklu parça eşya ve pamuklu giyim eşyasının fiyatları oluşur.

İlk toptan eşya fiyatları endekslerinden biri 1886'da İngiltere'de düzenlendi; bu endeks 1846 sonrası dönemi kapsıyordu. Bu ülkede resmi toptan eşya fiyatları endeksi Ticaret Kurulu'nca 1871'de düzenlenmeye başladı. ABD'de toptan eşya fiyatları endeksi düzenlemeye yönelik ilk önemli çalışma 1893'te bir Senato raporunda yayımlandı. Çalışma İstatistikleri Bürosu'nca hazırlanan bugünkü toptan eşya fiyatları endeksi 1890 sonrası dönem için hesaplanmaktadır. Gerek İngiltere, gerekse ABD'de iktisat tarihçileri, 19. yüzyıl için önceki girişimlerden daha gelişkin toptan eşya fiyatları endeksleri hazırlamak amacıyla çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Türkiye'de ilk toptan eşya fiyatları endeksi 1938'de Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Bunu 1951'de yayımına başlanan İstanbul Ticaret Odası (İTO) toptan eşya fiyatları endeksi ile 1981'de yayımlanmaya başlayan Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) endeksi izledi.

Toptan eşya fiyatları endekslerinin kapsadığı malların sayısı ve bileşimi ülkeden ülkeye önemli değişiklikler gösterir. İngiltere, ABD ve Almanya gibi büyük sanayileşmiş ülkelerde bu malların sayısı genellikle birkaç bini bulur; ama çoğu ülkede bu sayı 100 ya da 200'ü geçmez. Genel nitelikte bir endeks (ya da birkaç alt endeks) için az sayıda malın kapsanması yeterli olabilir. Çok sayıda alt endeksin düzenlenebilmesi için kapsanan malların da çok sayıda olması gerekir. Örneğin ABD'de mallar üretim sürecindeki aşamaları (hammaddeler, ara mallar ve mamul mallar), dayanıklı olup olmadıkları ve kullanıldıkları alana (tüketiciler, üreticiler vb) göre sınıflandırılarak çeşitli alt endeksler hazırlanır; mallar ayrıca 15 kategori ile yaklaşık 100 alt grup (yaş meyve, tahıl vb) ve çok sayıda ürün sınıfı (elma, muz, arpa, mısır vb) altında toplanarak her biri için aylık fiyat endeksleri yayımlanır. Ayrıca, örneğin ilaç sanayisinin belirli ürünleri gibi bir dizi özel mal grubu için endeksler düzenlenir. ABD'de toptan eşya fiyatları endeksinin kapsadığı malların sayısı endeksin başlatıldığı 1902'de 250 iken günümüzde yaklaşık 2.400'e ulaşmıştır. Kapsama alınan yeni malların genellikle daha ileri düzeyde işlenmesi, fiyatlarının da daha istikrarlı olması endeksteki dalgalanmaların azalmasına yol açmıştır. Mal kapsamını genişletmenin bir başka nedeni de toptan eşya fiyatları endeksinin işlevine ilişkin anlayışın değişmesidir. Bu endeks önceleri genel fiyat düzeyindeki hareketlerin ölçüsü olarak görülüyordu. Ama zamanla tüketici fiyatları endeksi gibi başka endekslerin kullanılmaya başlaması toptan eşya fiyatları endeksinin bu hareketleri yeterince güvenilir biçimde ölçemeyeceğini ortaya koydu. Aynı zamanda, hem şirket etkinliklerinde hem de iktisadi çözümlemelerde kullanılmak üzere belirli ürün sınıflarına ilişkin alt endekslere olan gereksinim gittikçe arttı.

Sanayi üretiminin fazla çeşitlenmediği ülkelerde mal sınıflandırmaları genellikle daha sınırlıdır; bunlar yerli mallarla ithal malların ve tarım ürünleri ile sanayi mallarının fiyat hareketlerini birbirinden ayırt etmeye yöneliktir.

Türkiye'de ise, günümüzde yayımlanması Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından sürdürülen eski Ticaret Bakanlığı toptan eşya fiyatları endeksi iki ana grup ve dokuz alt grup içinde sınıflandırılan 95 ürünü kapsar. İTO endeksi yedi alt grup içinde sınıflandırılmış 94 ürünü, DİE endeksi ise, dört ana grup ve 23 alt grup içinde sınıflandırılmış 636 madde grubuna giren 1422 ürünü içermektedir.

Toptan eşya fiyatları endeksinde genelde hammaddeler ve üretimlerinin ilk aşamalarındaki standartlaşmış mallar yeterli ağırlıkla yer alırlar; buna karşılık ağır elektrikli donanım gibi daha karmaşık türdeki yatırım mallarının ağırlığı oldukça düşüktür. Bu durum, teknolojik değişmenin özellikle karmaşık mallarda iyileşmelere yol açması nedeniyle, toptan eşya fiyatları endekslerinin olduğundan yüksek belirlenmesine yol açar.

Endekslerin oluşturulmasında kullanılan fiyat verileri genellikle şirketlerin fiyatlarını bildirmeleri yoluyla toplanır; ayrıca ticaret dergileri, ticari birlikler ve kamu satın alma kuruluşlarından da veriler derlenir. Kullanılan ağırlıklar genellikle göreli satış miktarına dayandırılır. Üretim anket ve sayımlarından (imalat, sanayi, madencilik, tarım vb) elde edilen veriler de ağırlıklandırmada kullanılır.

toptan ödeme, sosyal sigorta hukukunda aylık hakkı kazanamayan sigortalıya, primlerinin karşılığı olarak yapılan ödeme. Sakatlık, yaşlılık ve ölüm gibi uzun vadeli sigorta kollarında sigortalı, belirli bir yaşı doldurmakla birlikte, çalıştığı işten ayrılarak aylık bağlanmasına hak kazanmayabilir. Bunun gibi, ölen sigortalının hak sahibi mirasçılarından hiçbiri yasaya göre ölüm aylığı bağlanmasına hak kazanamamış olabilir. Ayrıca kadın sigortalılar da işten ayrılarak daha sonra evlenmeleri ya da evlendikten bir süre sonra işten ayrılmaları yüzünden uzun vadeli sigorta kollarından yararlanma haklarını yitirebilirler. Bu gibi durumlarda sigortalının daha önce ödediği primler toptan ödeme adı altında sigortalıya ya da hak sahibi kimselere ödenir. Toptan ödeme yapılan kimse, bu tutarı yasal faiziyle birlikte ileride peşin olarak iade ederse daha önce geçen sigortalılık süreleri geçerli sayılır.

toptan ticaret, malların perakende satış alanı dışında satılması. Bu tür ticarette mallar perakende ya da toptan satışla uğraşan işletmelerle bunları bireysel tüketim için değil, üretim amacıyla kullanan işletmelere satılır. Toptancılıkta satışlar genelde büyük miktarlarda ve ortalama perakende fiyatının oldukça altında fiyatlardan gerçekleştirilir.

Toptan ticaret özellikle 19. yüzyılda büyük çapta üretim ve pazarlama tekniklerinin geliştirilmesinden sonra önem kazanmaya başlamıştır. Toptan satış kuruluşları, büyük üreticilerle çok sayıdaki perakendeci ve

tüketicinin arasında aracılık yaparak alım satımdaki birim maliyetlerin düşmesini sağlarlar.

Toptancılar üç ana bölüme ayrılabilir: 1) toptancı tüccarlar, 2) üretici işletmelerin satış bölümleri ve 3) mal acente ve simsarları. Bunların en önemlisi olan toptancı tüccarlar üreticilerden büyük miktarlarda mal alırlar; bu malları belli bir işlemden geçirip depolar, ardından da perakendeciler ile başka alıcılara satarlar. Üreticilerin satış bölümleri işletmelerde perakendecilere doğrudan satış yapmak amacıyla kurulur; bunlar genellikle ürünlerinde sık sık değişiklikler gerçekleştiren ve satışlarıyla ilgili doğru bilgilerin hızla toplanmasına önem veren büyük şirketlerce oluşturulur. Mal acente ve simsarları çeşitli üreticilerin piyasada pek bilinmeyen mallarını perakendecilere tanıtmaya çalışırlar; aynı zamanda bu üreticilerin temsilciliğini üstlenerek mallarının satışını gerçekleştirirler.

topuk, insanda ve rakun, ayı gibi tabanlarına basarak yürüyen memelilerde ayağın bilekten aşağıda ve ayak kemerinin arkasında kalan bölümü ile at, köpek ve kedi gibi toynaklılar ve parmaklarının üzerinde yürüyen memelilerde ayağın biraz üstünde arkada yer alan çıkıntı. Ayak bileği kemiklerinden topuk kemiği (*calcaneus*) ilk olarak timsah grubundan sürüngenlerde ortaya çıkar, kuşlarda öbür bilek ve tarak kemikleriyle birleşmiştir, memelilerde ayrı bir kemik olarak yer alır.

İnsanda topuk tarak kemiklerinin en büyüğü olan topuk kemiğiyle bunun çevresindeki bursa kesesi, yağ yastıkçığı ve kalınlaşmış deriden oluşur. Topuk kemiği kabaca dikdörtgen biçimlidir, bilek ekleminde aşık kemiğiyle (*talus*), önde bilek kemiklerinden küpsü kemikle eklemleşir. Arkasındaki topuk çıkıntısı ayakta dururken vücut ağırlığının büyük bir bölümünü taşır. Bunun bir kenarında yalnız insanda bulunan ve vücut dik dururken dengeyi sağlamaya yarayan bir yan çıkıntı vardır. Aşil kirişi topuk kemiğinin arka yüzüne tutunarak baldır kaslarıyla bağlantıyı sağlar. Topuk kemiği yürüme sırasında baldır kaslarının hareketi için bir kaldıraç, ayrıca ayakta dururken vücut ağırlığını çeken bir yapı olarak işlev görür.

Topuz, Hıfzı (d. 25 Ocak 1923, İstanbul), gazeteci yazar.

Galatasaray Lisesi'ni (1942) ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni (1948) bitirdi. 1947'de *Akşam*'da gazeteciliğe başladı. 1955-58 arasında bu gazetenin yazı işleri müdürlüğünü yürüttü. Aynı dönemde kurucuları arasında yer aldığı (1953) İstanbul Gazeteciler Sendikası'nda yönetim kurulu üyeliği, genel sekreterlik ve başkanlık yaptı. 1959'da Fransa'ya giderek BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nde (UNESCO) çalışmaya başladı. *Information internationale dans la presse turque* (1960; Türk Basınında Dış Haberler) adlı teziyle 1960'ta Strasbourg Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. UNESCO'da özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde basının ve haber ajanslarının gelişmesi ve gazetecilik eğitimi alanlarında çalışmalar yaptı. 1974-75 yıllarında TRT genel müdür yardımcılığı görevinde bulundu. 1983'te UNESCO'daki görevinden emekliye ayrılarak Türkiye'ye döndükten sonra Anadolu Üniversitesi'nde ve İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu'nda (bugün İletişim Fakültesi) iletişim konusunda ders vermeye başladı. 1990'da İletişim Araştırmaları Derneği (İLAD) başkanı ve Türk PEN kulübü yönetim kurulu üyesiydi. Topuz'un başlıca yapıtları *Kongo Kurtuluş Savaşı* (1965; Dr. Topuzoğlu adıyla), *Basın Sözlüğü* (1968), *Kara Afrika* (1970), *100 Soruda Türk Basın Tarihi* (1973), *Seçim Savaşları* (1977), *Uluslararası İletişim* (1985), *Kara Afrika'da İletişim* (1987), *Status, Rights and Responsibilites of Journalists* (1987; Gazetecilerin Statüleri, Hakları ve Sorumlulukları), *Basında Tekelleşmeler* (1989), *Yarının Radyo-TV Düzeni* (1990) ve *Siyasal Reklamcılık*'tır (1991). Topuz 1993'te İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde ders vermeyi sürdürüyordu.

Topuz, Seyhun (d. 1942, Balıkesir), geometrik biçimlerle oluşturduğu soyut heykelleriyle tanınan heykelci. 1962-71 arasında Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'nde Hüseyin Gezer Atölyesi'nde okudu. 1974-78 arasında akademiye bağlı Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksek Okulu'nda asistanlık görevinde bulundu. 1978-80 arasında New York kentinde Sanat Öğrencileri Birliği'nde Jose de Creeft ile birlikte çalıştı.

Topuz, yapımcılık ve minimal sanat doğrultusunda çalışmış, ama minimal sanatın dev boyutlu örnekleri yerine daha küçük heykeller üretmiştir. Çoğu kez metal levhaları geniş bantlar biçiminde birbirine ekleyerek boşlukta karmaşık plastik ilişkiler yaratır.

topuz *bak.* gürz

Topuzlu, Cemil (d. 2 Mart 1868, İstanbul - ö. 21 Mart 1958, İstanbul), Türkiye'de modern cerrahinin kurucusu hekim ve yönetici.

1880'de Şam Askeri Rüştiyesi'ni, 1886'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye olarak da bilinir) bitirdi.

Cemil Topuzlu
Ara Güler

1888'de cerrahi uzmanlığı için Fransa'ya gönderildi. Üç yıl Paris'te St. Louis Hastanesi'nde asistan olarak çalıştı. 1890'da İstanbul'a döndü ve Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin Hariciye Bölümü şefliğine atandı. Ertesi yıl Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de müderris yardımcısı olarak ders vermeye başladı. 1894'te de müderris oldu. Zeynep Kâmil Hastanesi'ni yeniden düzenledi ve ilk özel hastane olarak hizmete açtı. Etfal Hastanesi'nde çalıştı, II. Abdülhamid'in saray cerrahlığını yaptı. 1905'te II. Abdülhamid tarafından rütbesi müşirliğe yükseltildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkarılan bir yasa uyarınca rütbesi miralaylığa indirilince askerlikten ayrıldı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin birleştirilerek 1909-10'da Tıp Fakültesi adı altında öğretime geçmesini sağladı; kendisi de bu fakültenin başına getirildi. Fakültenin Haydarpaşa'dan İstanbul'un Rumeli yakasına taşınmasına karşı çıkarak görevinden ayrıldı. 1912'de İstanbul şehremini (belediye başkanı) seçildi. İstanbul'un temizlik, su, kanalizasyon, ulaşım ve yeşil alan gibi sorunlarını ele aldı ve kent planlamasına önem verdi. I. Dünya Savaşı yıllarını Cenevre'de geçirdi. İstanbul'a döndükten sonra Mayıs 1919'da ikinci kez İstanbul şehremini seçildi. Ertesi yıl görevinden ayrıldıktan sonra bir süre Damat Ferid Paşa kabinesinde nafia (bayındırlık) nazırlığında bulundu. Daha sonra hakkında kovuşturma açılacağını öğrenince Fransa'ya gitti. 1924'te Türkiye'ye döndükten sonra resmi görev almadı ve yalnız mesleğiyle ilgili çalışmalar yaptı. Anılarını *80 Yıllık Hatıralarım* (1951) adı altında toplayan Topuzlu'nun öbür yapıtları arasında *Seririyat-ı Cerrahiye* (1895), *Sutures de plaies artérielles* (1897; Atardamar Yaralarında Dikiş), *Mémoires et observations médicales* (1905; Tıpta İncelemeler ve Gözlemler), *32 Sene Evvelki, Bugünkü, Yarınki İstanbul* (1944) sayılabilir.

Topuzlu Bendi, İstanbul'da Belgrad Ormanında, Bağlar Deresi üzerinde, Bahçeköy Suyunu toplayan bend. I. Mahmud tarafından 1731/32'de yaptırılmıştır. Yaklaşık 10 m yüksekliğinde, dış yüzü şevli bir duvardır. I. Abdülhamid tarafından 1800'de yükselttirilmiştir. Yaklaşık 3 m'lik bu üst bölüm düzdür. Bendin dış yüzünde iki payanda kulesi vardır. Bunların üstü köşk biçiminde düzenlenmiştir. İki kule arasında taş konsollar üstüne oturan çıkmalı bir üçüncü köşk daha vardır.

topyekûn savaş, tarafların kesin bir zafer elde etmek için bütün güç ve kaynaklarını seferber ettikleri askeri çatışma. Tarih boyunca savaşların boyutlarını sınırlayan etkenler siyasal olmaktan çok, ekonomik ve toplumsal nitelikte olmuştur. Basit toprak ilhaklarının genelde kıyasıya savaşlara yol açması da bu durumu yansıtır. Tarihte en kanlı çatışmalar ideolojik ayrılıkların yol açtığı devrimler, iç savaşlar ve dinsel savaşlarda görülmüştür. Büyük köle nüfusları olan Eski Yunan ve Roma'da bile, çöküş dönemlerine değin, topyekûn savaş kavramına rastlanmaz.

Savaşın belirli kurallara uygun olarak yürütülebileceğine karşı çıkan Prusyalı askeri strateji uzmanı Carl von Clausewitz topyekûn savaş kavramını bugünkü anlamıyla kullanan ilk yazarlardandır. Clausewitz en önemli yapıtı *Vom Kriege*'de (*Savaş Üzerine*, 1975/*Harp Üzerine*, 1984) yerel askeri zaferlerin diplomatik görüşmelerde koz olarak büyük önem taşıdığı 18. yüzyıl savaş anlayışının sınırlı hedeflerini reddeder. Ayrıca savaşlarda şiddet dozunun kuramsal bir mutlak düzeye doğru artma eğiliminde olduğunu ve düşman kuvvetlerinin imhasının büyük önem taşıdığını öne sürer. 19. yüzyılda Clausewitz'in görüşlerini benimseyenler, onun savaşın ulaşılabilir siyasal hedefler doğrultusunda yönlendirilmesine verdiği önemi dikkate almama eğilimine girdiler. Topyekûn savaşa ilişkin 20. yüzyıldaki en önemli yapıt, Erich Ludendorff'un I. Dünya Savaşı'nda edindiği deneyimlerden yola çıkarak yazdığı *Der Totale Krieg* (1935; *Topyekûn Harp*, 1936) oldu.

20. yüzyıldaki iki dünya savaşı, birçok yönden sınırlı olmakla birlikte genellikle topyekûn ya da en azından tarihin en topyekûn savaşları sayılırlar. Topyekûn bir nükleer savaş olasılığı kavramsal bir sorunu da gündeme getirmiş bulunmaktadır: Böyle bir savaş kaynakların topyekûn seferber edilmesini ve ulusal güçlerin buna göre düzenlenmesini olanaksız kılacaktır; oysa 20. yüzyıldaki dünya savaşlarının topyekûn savaş olarak nitelendirilmesi bu nedenlere

dayanmaktaydı. Nükleer savaştan duyulan korkunun sonuçta büyük devletleri birbirleriyle savaşmaktan kaçınmaya yönelttiği, böylece geçmişte savaşı sınırlayan daha az insani gerekçelerin yerini bilinçli bir tutumun aldığı söylenebilir. Buna karşılık küçük devletler arasındaki savaşlarda nükleer savaş tehlikesinin caydırıcı etkisi daha az görülmektedir. 1945'ten bu yana küçük devletlerin giriştiği askeri çatışmalar da genellikle sınırlı savaşlar düzeyinde kalmıştır. Ama varlığını koruma tehlikesiyle karşı karşıya kalan küçük ülkelerin topyekûn savaşa girmesi hâlâ söz konusu olabilmektedir.

Tora, Tevrat'ın Hz. Musa'ya vahyedildiğine inanılan ilk beş kitabından oluşan birinci bölümü; geniş anlamda İsrailoğullarına indirilen vahyin özü, Tanrı'nın vahyedilmiş şeriatı. Hıristiyan geleneğinde de Eski Ahit'in bütün kiliselerce kanonik sayılan ilk beş kitabını oluşturur ve genellikle Pentateukhos (Yunancada "Beş Kitap") ya da Musa'nın Beş Kitabı olarak anılır. Beş kitabın Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye biçimindeki sıralaması da kanonik metinlerin tümünde aynıdır. İslam kaynaklarında, Tora için Eş'ar-ı Hamse adı kullanılır ve Hz. Musa'dan sonra korunamamış olan gerçek Tevrat'ı içerdiği savunulur.

Parşömen rulolar üzerindeki yazma Tora metinleri bütün sinagoglarda kutsal sandık içinde saklanır. Yerinden alınması ve yeniden yerine konulması özel saygı gerektirir. Tora'dan bölümler okunması Yahudi ayinlerinin en önemli öğelerinden biridir.

Tora terimi bazen Tevrat'ın bütününü belirtmek için de kullanılır. Öte yandan sözle aktarılan yasa ve gelenekleri Musa'ya indirilen vahyin bir parçası sayan bazı Yahudilere göre Tora hem sözlü hem de yazılı şeriatı içerir. Sözlü ve yazılı şeriat üzerine hahamlarca yapılan yorumlar kutsal sözlü geleneğin uzantısı sayıldığı takdirde, Tora teriminin anlamı Yahudiliğin tüm yasalarını, geleneklerini ve törenlerini kapsayacak biçimde genişler. *Ayrıca bak.* Kitabı Mukaddes; Tevrat.

Toracalar, Endonezya'da, Selebes Adasının orta kesiminde yaşayan ve Malezya-Polinezya dillerinden birini konuşan halk. Adayı istila ettikten sonra yerli halkı ortadan kaldıran ya da kendi içinde eriten, Malezya-Polinezya dillerini konuşan bir halkın soyundan geldikleri sanılır. Savaşçı bir halk olan ve kafatası avcılığı yapan Toracalar, aralarında Bugilerin de yer aldığı Müslüman Endonezyalılar tarafından kıyılardan sürüldükten sonra kolaylıkla savunulabilen tepelere çekilmişlerdir.

Günümüzde çoğu Müslüman ve Hıristiyan olan Toracalar köylerini daha kolay ulaşılabilen yerlere taşımışlardır. Başlıca geçim kaynakları tarımdır. El sanatları hasır örmecilliği, çanak çömlek yapımı, tahta oymacılığı ve demir işlemecilliğiyle sınırlıdır. Uzak bölgelerde yaşayanları ağaç kabuklarıyla örtünürken başka kültürlerle ilişkide olanları Malezya'ya özgü pamuklu elbiseler giyer. Toracalar dişlerini torpüler ve birçok süs eşyası takarlar.

Toracaların nüfusu 1960'larda 600 bin olarak tahmin ediliyordu.

torakotropik hormon, EKDİZON olarak da bilinir, eklembacaklılarda beyindeki salgı hücrelerinden salgılanan norohormon. Kan yoluyla öngögüsteki bezlere taşınan hormon burada deri değiştirmenin başlamasını sağlayan steroit yapılı hormonların yapımını uyarır. *Ayrıca bak.* neotenin.

torbacık bezi, ERSUYU TORBACIĞI olarak da bilinir, içindeki ersuyu plazmasını ersuyu kanallarına boşaltan iki uzun kese yapısındaki bezin ortak adı.

Torbacık bezleri ersuyu atımı(*) sırasında vücuttan çıkan sıvının yüzde 40-80'ini sağlar. Bazı memelilerde torbacık bezlerinin kapasitesi insandakinden çok farklıdır; örneğin, yabandomuzu insandan 50 kat fazla sıvı çıkarabilirken, kedi ve köpekte torbacık bezi yoktur.

Torbacık bezlerinden salgılanan sıvı früktoz, proteinler, sitrik asit, inorganik fosfor ve potasyum içeren koyu bir maddedir. Früktoz sperma hücrelerinin canlı kalmasını sağlayan enerjinin kaynağıdır; öbür kimyasal maddeler sperma sıvısının asitleşmesini önleyip nötr kalmasını ve sperma hücrelerinin kendi kendine hareket edebilmesini sağlar.

Cinsel olgunluğa erişmiş erkekte torbacık bezleri 5-7 cm uzunluğunda, 2-3 cm genişliğindedir. Bezlerin her birinde 15 cm uzunluğunda, kıvrımlar oluşturan ve çevresi bağdoku, kan ve lenf damarları, sinir lifleri ve destek dokusuyla çevrili bir borucuk vardır. Borucuk nemli ve kıvrımlı bir mukoza, uzun ve dairesel kas liflerinden oluşan kas katmanı ve esnek lifsi dış doku olmak üzere üç katman içerir. Mukozadan ersuyu plazmasının sıvı bileşenleri salgılanır; borucuk boş olduğu zaman çok kıvrımlı olan mukoza, borucuğun içi salgıyla dolduğunda genişleyerek gergin bir zar haline gelebilir. Kas dokusu ve esnek liflerin kasılması bezin içindeki sıvının ersuyu kanallarına boşalmasını sağlar.

Torbacık bezinin boyu ve işlevi hormonlar tarafından denetlenir; öte yandan, vücutta yapılan hormon miktarı erkeğin yaşına bağlıdır. Torbacık bezlerinin büyüme ve işlevini etkileyen en önemli hormon olan androjen ergenlik döneminde yapılmaya, 30 yaş civarında azalmaya başlar. Bu hormonun eksikliğinde bezler dejenere olarak atrofiye uğrar.

Torbacık bezini etkileyen en önemli bozukluk genellikle prostat ya da bununla ilişkili organlardaki iltihaplanmadır. Başlıca belirtiler prostat iltihabında olduğu gibi karın ağrısı, siyekte yanma, cinsel birleşmeden sonra ağrı, ersuyunda kan bulunması, erken ya da ağrılı ersuyu atımı ve iktidarsızlıklar. *Ayrıca bak.* Cowper bezleri; prostat bezi.

Torbalı, Ege Bölgesi'nde, İzmir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 600 km² olan Torbalı ilçesi, kuzeyde Buca ve Kemalpaşa, doğuda Bayındır, güneydoğuda Tire, güneyde Selçuk, batıda Menderes, kuzeybatıda da Gaziemir ilçeleriyle çevrilidir.

Büyük bölümü Küçük Menderes Ovasının üstünde yer alan ilçe toprakları ilin güney kesiminde yer alır. Kuzey kesimini Nif (Kemalpaşa) Dağının güney uzantıları ile Bozdağlar'ın batısındaki Mahmut Dağının batı uzantıları engebelendirir. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Küçük Menderes Irmağı(*) toplar.

İlçe halkının büyük bölümü kırsal kesimde yaşar ve ilçe ekonomisi tarıma dayanır. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler zeytin, üzüm, pamuk, buğday, mısır, tütün, mandalina ve soğandır. 1984'te ilin en çok mısır üretilen ilçesi olan Torbalı, aynı yıl zeytin üretiminde Bayındır ilçesinden, pamuk üretiminde de Bergama ilçesinden sonra ikinci sırada yer alıyordu. İlçede hayvancılık da yapılır; tavukçuluk ve arıcılık ek gelir kaynaklarındandır. Ulaşım olanaklarının elverişli olmasının da etkisiyle güçlü bir sanayi potansiyeli bulunan ilçede un ve zeytinyağı fabrikaları ile çırçır atölyeleri vardır.

Başlıca mesire alanı Mersinlikahve orman içi dinlenme yeridir. İlçe topraklarında demir ve mermer içeren cevher yatakları vardır.

Torbalı ilçesinin tarihine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Kurtuluş Savaşı sırasında 20 Mayıs 1919'dan Eylül 1922'nin ilk günlerine değin Yunan işgalinde kalan Torbalı yöresi, 1926'da ilçe yapıldı. 1928'deki depremde yerleşme büyük hasar görünce, güneydoğudaki Tepeköy'de yeni bir yerleşme kuruldu. Daha sonra bu iki yerleşmenin birleşmesiyle bugünkü kent ortaya çıktı. İlçenin orta kesiminde yer alan kentin içinden E-87 Karayolu geçer. İzmir'i Odemiş'e ve Aydın'a bağlayan demiryolları Torbalı kentinde birbirinden ayrılır. Bayındır ve Ödemiş'i İzmir'e bağlayan yollar da kentin hemen güneydoğusunda ayrı ayrı E-87 Karayolu'yla kesişir. Torbalı kentinin il merkezi İzmir'e uzaklığı 47 km'dir.

İlçedeki başlıca tarihsel yapı ilkçağda şarabıyla tanınan ve bir süre de piskoposluk merkezi olan Yeniköy yakınındaki Metropolis kentinin kalıntılarıdır.

Torbalı Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 71.172; kent, 21.167.

torbalı koşnil (*Icerya purchasi*), *Homoptera* (eşkanatlılar) takımından çok çeşitli bitkilere zarar veren böcek türü. Avustralya kökenli bu kabuklubit yeryüzünün hemen her yerine yayılmıştır. Turunçgiller ve üzüm gibi tarım bitkilerine, gül gibi süs bitkilerine, servi, ardıç, çam gibi orman ağaçlarına üşüşerek önemli zararlara yol açarlar. Torbalı koşnilin en ayırt edici özelliği yumurta torbasıdır. Dişinin altında bulunan bu beyaz torba zamanla büyür ve yaklaşık 10 mm uzunluğa erişir. Torbanın içinde parlak kırmızı yumurtalar bulunur. Yazın birkaç günde çatlayan yumurtaların kışın olgunlaşması aylarca sürer. ABD'nin California eyaletindeki turunçgil üretimine büyük darbe vuran bu zararlının doğal düşmanı olan uğurböcekleri Avustralya'dan getirilmiş ve bu böcekler kısa sürede torbalı koşnillerin aşırı artışını engellemiştir.

Torbalı koşnil (*Icerya purchasi*, büyütülmüş)
Robert C. Hermes—The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

Alfabetik sıralama sözcük esasına göre yapılmıştır.

torbalı örümcek, KESELİ ÖRÜMCEK olarak da bilinir, *Clubionidae* familyasından, oldukça yaygın ve geniş bir dağılım gösteren örümceklerin ortak adı. Uzunlukları 3-15 mm arasında değişen bu örümcekler gündüzleri taşların altında, yaprakların ya da otların

Torbalı örümceklerden *Clubiona pallens*
Ann Moreton

arasında torba biçiminde örüp tümüyle kapattıkları ağlar içinde barınır, gece olduğunda torbayı delerek avlanmaya çıkarlar. İçlerinden bazı türler insan için tehlikeli olabilecek ölçüde zehirlidir.

torbalıgüveler *bak.* Coleophoridae

torbanit, petrol şeyli ile kömür arasında yer alan mineral madde. Havasız ortamda damıtılan kömür, karbon atomları altı üyeli halkalar halinde bağlanmış karbon ve hidrojen bileşikleri, torbanit ise parafin ya da olefin yapılı hidrokarbonlar (karbonları zincirler halinde bağlanmış bileşikler) oluşturur. Petrol şeylinin hidrokarbon içeriği arttıkça torbanit kanel kömürüne dönüşür. Torbanitin bol miktarlarda bulunduğu başlıca yerler Fransa, Yeni Güney Galler, Güney Afrika ve ABD'nin kuzeydoğu kesimleridir.

Torbay, İngiltere'de, Devon ilinde (*county*) ilçe (*borough*). Atlas Okyanusu kıyısında yer alır. Yüzölçümü 63 km²'dir. Tor Koyu çevresinde toplanmış Torquay, Paignton ve Brixham adlı üç eski kenti kapsar. Elizabeth dönemi ve sonrasına ait Cockington Sarayı ve çevresindeki arazi, ilçenin başlıca yeşil alanlarındandır. Güzel gün batımı ve ılıman iklimi nedeniyle yıl boyunca turist çeken ilçe aynı zamanda bir konferans merkezidir. Nüfus (1983 tah.) 113.100.

torbernit, hidratlı bakır uranat fosfat [$Cu(UO_2)_2(PO_4)_2 \cdot 8\text{-}12H_2O$] yapısında, başlıca uranyum cevherlerinden biri olan fosfat minerali. Çoğunlukla uranit ile birlikte bulunan torbernit, uraninitin ufalanma

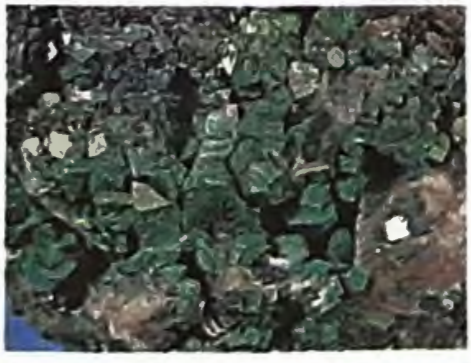

Cornwall'dan torbernit kristalleri örneği
B. M. Shaub

ürünleri olan yeşil kristaller ya da mika benzeri kütleler oluşturur. Bulunduğu başlıca yerler İngiltere'de Cornwall ve Zaire'de Şaba bölgesidir. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* fosfat mineralleri (tablo).

torbo, İtalyanca TIORBA. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla değin şarkılara eşlik etmekte ve sürekli bas partilerinde kullanılan büyük baslavta. Perdelik üzerinde gerili 6-8 arasında teli, o tellerin yanında ve perdeliğin dışında olmak üzere sekiz bas teli ya da diyapozonları vardı. Her iki tel takımının burgulukları da "S" biçiminde bir kıvrım yaparak çalgının sapına bağlanıyordu. 18. yüzyıl torbolarında en üstteki iki sıra telin dışındaki bütün teller çiftti.

Buna benzer, ama daha küçük bir çalgı da torbolavta ya da Fransız lavtası adıyla bilinirdi. Bu, çift telli lavtanın, perdeliğinin dışına üç sıra tel daha gerilmiş biçimiydi. Biri geriye bükülen iki burguluğu vardı. Torbodan daha küçük bir çalgı olan torbolavta 17. yüzyılda Fransız lavtacıların gözde çalgısıydı ve Fransız klavsencileri de etkiledi.

Torcello, İtalya'da, Venedik kentinin doğusunda, Venedik Lagününde ada ve köy. 452'de anakaradaki Altino kentinden gelen göçmenler tarafından kuruldu. Altino piskoposluğu 7. yüzyılda buraya taşındı. Ortaçağda canlı bir kent olan Torcello, 811'e değin lagündeki komünlerin oluşturduğu birliğin önderiydi. Bu tarihte birliğin yöne-

Sta. Fosca Kilisesi, Torcello, İtalya
SCALA-Art Resource/EB Inc.

tim merkezi Rialto'ya, piskoposluk ise Murano'ya taşındı. Adadaki başlıca tarihsel yapılar 9. yüzyıldan kalma bir vaftizhanesi ve güzel Venedik-Bizans mozaikleriyle ünlü Sta. Maria Assunta Katedrali (y. 639; 864-867 ve 1008'de yeniden inşa edildi) ve 12. yüzyıl Sta. Fosca Kilisesi'dir. 14. yüzyıldan kalma iki küçük saray birleştirilerek müze yapılmıştır. Torcello'da oturanların çoğu balıkçılık ve sebze yetiştiriciliğiyle uğraşır.

Torcy (Markisi), Jean-Baptiste Colbert (d. 14 Eylül 1665, Paris - ö. 2 Eylül 1746, Paris), XIV. Louis döneminde imzalanan en önemli antlaşmalardan bazılarının görüşmelerini yürüten Fransız diplomat ve dışişleri bakanı.

Dışişleri Bakanı Charles Colbert'in oğluydu. Parlak bir öğrenci olan Torcy, hukuk öğrenimini tamamladığında 18 yaşındaydı. Yaşı tutmadığından diplomasını ancak özel izinle alabildi. Babasından diplomasinin inceliklerini öğrendi ve onunla birlikte diplomatik gezilere katıldı. Çok geçmeden bu alandaki yeteneklerini kanıtladı ve 1689'da Kral XIV. Louis'nin kararıyla babasından sonra dışişleri bakanlığını üstlenme hakkını elde etti. 1710'da İspanya kralı II. Carlos'un XIV. Louis'nin torunu Anjou dükü Philippe'i İspanya tahtının vârisi olarak tanıdığı antlaşmanın görüşmelerini yürüttü. 1708'de kralın İspanya Veraset Savaşı'nın (1704-14) kazanılması için halkı büyük özveride bulunmaya çağırdığı ünlü bildirgeyi kaleme aldı. Ayrıca Utrecht (1713) ve Rastatt (1714) antlaşmalarının imzalanmasıyla sonuçlanan çok sayıda konferansın toplanmasına öncülük etti.

Torcy'nin devlet bakanlığı görevlerinin birçoğunu fiilen yürütmekte olduğunu gören XIV. Louis, vasiyetnamesinde Torcy'nin bu göreve atanmasını istedi. Ama Louis'nin ölümünden (1715) sonra vasiyetnameye uyulmadı ve çocuk yaştaki XV. Louis'nin naipliğini üstlenen Orléans dükü II. Philippe Torcy'ye siyasal yetki tanınmasını engelledi. Torcy 1710'da Versailles'da bir dışişleri arşivi kurdurarak tarih yazıcılığına da önemli katkıda bulundu.

Tordesillas Antlaşması, İspanya ve Portekiz arasında, Kristof Kolomb ve öteki kâşiflerin 15. yüzyılda buldukları topraklarla ilgili anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak amacıyla imzalanan antlaşma (7 Haziran 1494). Papa VI. Alexander 1493'te Cabo Verde Adalarının 100 fersah batısından geçen hattı İspanyol ve Portekiz nüfuz bölgeleri arasında sınır olarak belirleyen fermanlar yayınlamıştı. Buna göre hattın batısında kalan bölge İspanya'nın denetimine bırakılıyor, Portekiz'e ise hattın doğusunda keşif seferleri düzenleme hakkı tanınıyordu. Ayrıca, iki ülkenin de Hıristiyan hükümdarların elinde bulunan toprakları işgal etmeleri yasaklanıyordu. Atlas Okyanusuna kıyısı olan İspanya ve Portekiz dışındaki hiçbir Avrupa devleti bu fermanları kabul etmeye yanaşmadı. Bu arada İspanya hükümdarları Fernando ve Isabel, Portekiz ve öteki olası rakiplere karşı papalığın desteğini elde etmişlerdi. Portekiz kralı II. João ise Portekiz'e tanınan hakları yeterli bulmadığı ve Portekizli gemicilere Afrika'ya uzanan yollarda yeterli alan bırakılmadığı için hoşnut değildi. Sonunda İspanya'nın kuzeybatısındaki Tordesillas'ta bir araya gelen İspanyol ve Portekiz elçileri papalığın belirlediği paylaşımı onayladılar, ama paylaşım bölgelerini birbirinden ayıran hattın Cabo Verde Adalarının 370 fersah batısına (48°-49° batı boylamı) kaydırılmasına karar verdiler. Papa II. Julius 1506'da bu değişikliği onayladı. Yeni sınır Portekiz'e 1500'de Pedro Alvares Cabral tarafından keşfedilen Brezilya kıyıları üzerinde hak iddia etme olanağını verdi. Kıyılara yerleşenlerin sonraki yüzyıllarda 50° batı boylamının batısında kalan topraklarda gerçekleştirdikleri keşifler ve kurdukları yerleşmeler Brezilya'nın Güney Amerika'nın iç kesimlerindeki geniş bölgeler üzerinde hak iddia etmesi için sağlam bir dayanak oluşturdu.

Torelli, Giacomo, JACOPO olarak da bilinir (d. 1 Eylül 1608, Fano - ö. 17 Haziran 1678, Fano, Papalık Devletleri), İtalyan sahne tasarımcısı ve mühendis. Geliştirdiği sahne mekanizmaları, modern tiyatroda kullanılan birçok aygıt için temel oluşturmuştur. Gençlik yıllarına ilişkin bilgi yoktur. 1641'de Venedik'te istihkâmcı olarak görev yaptığı bilinmektedir. Mimar olarak adını duyurmuş, Venedik'te iki kilise yapmıştı. Gene orada Teatro Novissimo'yu yaptı ve başta döner sahne olmak üzere çeşitli usta işi mekanizmalarla donattı. 17. yüzyıl Avrupa'sında hayranlık uyandıran buluşlarından ötürü "büyük sihirbaz" olarak adlandırıldı. Kral XIV. Louis tarafından Fransa'ya davet edildi (y. 1645). Paris'teki Petit-Bourbon Tiyatrosu'na, aralarında ağır dekorların hızla değiştirilmesini sağlayan bir mekanizmanın da yer aldığı birçok aygıt yerleştirdi. Paris'teki büyük başarılarından birini de Corneille'in *Andromède*'inde (1650; Andromeda) elde etti. Daha sonra İtalya'ya döndü (y. 1662) ve Fano'da, incelikli sahne donanımıyla dikkati çeken bir tiyatro inşa

etti. Petit-Bourbon Tiyatrosu'nda onun yerini alan Gaspare Vigarani ise başarısını çekemediği için Torelli'nin geliştirdiği bütün sahne donanımını tahrip etti.

Torez, eskiden (1964'e değin) ÇISTYAKOVO, Ukrayna'da Donetsk yönetim biriminde (*oblast*) kent. Sovyet Devrimi öncesinde Donets Kömür Havzasında tipik kömür madenciliği merkezlerindendi. Devrimden sonra ekonomisi çeşitlenen kent günümüzde çeşitli ağır makineler ve inşaat malzemeleri üretilen bir sanayi merkezidir. Modern bir kent planına göre yeniden düzenlenmiş ve caddeleri genişletilmiştir. Nüfus (1991 tah.) 88.100.

Torfaen, Galler'in güneydoğu kesimindeki Gwent ilinde (*county*) ilçe (*district*). 1974'te oluşturulmuştur. Yüzölçümü 118 km²'dir. Gwent ilinin doğu ucunda bulunan ve içinden Afon Lywd (eskiden Torfaen) Irmağı geçen vadiyi içine alır. Kuzey ve kuzeybatıda Blaenau Gwent, doğuda Monmounth, güneyde Newport, batıda da Islwyn ilçeleriyle çevrilidir.

İlçenin yönetim merkezi yöredeki ilk demir işleme merkezlerinden biri olan Pontypool'dur. İngiltere'deki ilk teneke levha 1720'de Pontypool'da üretildi ve söylendiğine göre 1652'de ABD'deki ilk demirci ocağını Pontypool'dan gelen göçmenler inşa etti. Pontypool'da günümüzde teneke levha üretiminin yanı sıra kauçuk, çelik, cam, naylon eşya üretimi gibi yeni sanayi dalları gelişmiştir. İlçedeki bir başka önemli yerleşme II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan 32 yeni kentten biri olan Cwmbrân'dır. Pontypool'un güneyinde yer alan bu kentte 19. yüzyılda başlayan teneke levha üretiminin yanı sıra otomobil parçaları, gıda maddeleri ve naylon eşya üretilir.

İlçenin güney ve doğu kesimlerinde tarım önemli bir ekonomik etkinlik olmayı sürdürmektedir. Kuzeydeki dağlık bölgede Brecon Beacons Ulusal Parkı yer alır. Cardiff'e su sağlayan Llandegfedd Göleti Pontypool'un yaklaşık 3 km doğusundadır. Nüfus (1991 geç.) 88.200.

Torga, Miguel, asıl adı ADOLFO CORREIA DA ROCHA (d. 12 Ağustos 1907, São Martinho de Anta, Portekiz), Portekizli şair ve yazar. Güçlü ve kişisel üslubunun yanı sıra ele aldığı evrensel temalarla da çağdaş Portekiz edebiyatında önemli bir yer edinmiştir.

Edebiyat yaşamına Coimbra Üniversitesi'nde tıp öğrencisiyken başladı. Mezun olduktan sonra bir yandan hekimlik yaparken, bir yandan da yazarlığı sürdürdü. 1927'de *Presença* adlı edebiyat dergisinin kurucularından biri oldu. Ertesi yıl ilk şiir kitabı *Ansiedade*'yi (Kaygı) yayımladı.

Torga şiirin yanı sıra roman, oyun ve öykü türlerinde de ürün verdi. Bunların çoğunda, insanın değişen dünyadaki kesinlik arayışını konu aldı. On iki ciltlik ünlü günlüğü *Diário* (1941-77; Günlük) dindar bir kişinin insanlığın temel erdemlerine karşı duyduğu güçlü inancı dile getirir. Öteki önemli yapıtları arasında otobiyografik romanı *A Criação do Mundo* (1935; Dünyanın Yaratılışı) ile öykü kitapları *Montanha* (1941; Dağlar) ve *Novos Contos do montanha* (1944; Yeni Dağ Öyküleri) yer alır.

Torgau, Almanya'nın doğu kesimindeki Saksonya eyaletinde (*Land*) kent. Leipzig'in kuzeydoğusunda, Elbe Irmağı kıyısında yer alır. Adı kayıtlara ilk kez 973'te geçen Torgau 1255-67'de beraat aldı. 1456'dan sonra zaman zaman Saksonya elektörlerinin merkezi oldu. Elektörlerin yaptırdığı Hartenfels Şatosu (1533-44 ve 1616-23) bugün müze olarak kullanılmaktadır. Protestan prensler Katoliklerin saldırılarına karşı korunmak amacıyla 1526'da kentte Torgau Birliği'ni kurdular. Martin Luther bir süre kentte yaşadı ve birliğin temel ilkelerini içeren Torgau Hükümleri'ni burada kaleme aldı (1530). Luther'in karısı Katherina von Bora, yapımına 1390'da başlanan Meryem Ana Kilisesi'nde (Marienkirche) gömülüdür. İlk Protestan Kilisesi olan Kale Kilisesi (Schlosskirche) 1543-44'te kentte inşa edildi. II. Dünya Savaşı sırasında savaş tutsakları eski Torgau Kalesi'ne hapsedildi.

Günümüzde bir ırmak limanı ve demiryolu kavşağı olan Torgau'da tarım makineleri, seramik, cam ve kâğıt üreten fabrikalarla demir dökümhaneleri vardır. Nüfus (1990 tah.) 22.742.

Tori üslubu, Japon sanatında, Asuka döneminde (İS 552-645) ortaya çıkan, Nara

Şakyamuni'yi iki yanında *bodhisattva*'larla betimleyen Tori üslubunda bir tunç heykel (soldaki figür kayıp), Asuka dönemi, 623; Horyu-ci, Nara, Japonya
Horyu-ci, Nara, Japonya

dönemi (645-794) boyunca da etkisini sürdüren heykel üslubu. Çin kökenli Tabgaç heykel üslubundan (İS 386-534/535) gelişmiş, adını da Çin asıllı bir heykelci olan Tori'den almıştır. Tori'nin bilinen tek yapıtı 623'te Prens Şotoku'nun anısına yaptığı bir üçlü gruptur. Heykelde iki yanında *bodhisattva*'larla tahtta oturan Buda Şakyamuni (Şaka) betimlenmiştir.

Gerçek Tori üslubundaki yapıtlar Çin'deki Longmen bölgesinde bulunan Tabgaç heykelleriyle büyük benzerlik gösterir. Bedenlerin inceliği, kumaş kıvrımlarının çizgiselliği, yüz oranlarıyla gövde-ayak ilişkilerindeki basıklık Tori üslubundaki heykellerin başlıca özellikleri arasındadır.

torii, Japonya'da Şinto tapınaklarının kutsal alanına giriş veren tören kapısı. Birçok çeşidi bulunan *torii* genelde iki yuvarlak dikmenin üstündeki uçları dışarıya taşan, dikdörtgen kesitli yatay bir kirişle bunun biraz altındaki ikinci bir kirişten oluşur. Bazı uzmanlar *torii*'ye Hindistan'daki kemerli tören kapılarının (*torana*) Budacılığın yayılmasıyla Japonya'da ortaya çıkmış bir biçimi gözüyle bakmaktadır. Bazıları ise Mançurya'daki ve Çin'in başka yerlerindeki geleneksel kapılarla ilişkili olduğunu ileri sürer. Çoğunlukla parlak kırmızıya boyanan *torii*, tapınağın kutsal mekânı ile genel

İtsukuşima'da ahşap *torii*, Japonya
Paolo Koch-Rapho/Photo Researchers

mekân arasındaki sınırı gösterir. Ayrıca, bir dağ ya da kaya gibi başka kutsal noktaları belirttiği de olur.

Torii Kiyomasu, ŞOCIRO olarak da bilinir (d. y. 1694 - ö. 1716, Japonya), *Ukiyo-e*(*) üslubunda ürünler veren Japon ressam.

Yapıtlarında tiyatro oyuncularını canlandıran ilk Japon ressam Torii Kiyonobu'nun

"Şibaraku", Torii Kiyomasu'nun bir ağaç baskısı, 18. yy başları; Hiraki Koleksiyonu, Tokyo
Hiraki Collection, Tokyo

akrabası olduğu sanılır. Elle boyanan *tan-e* baskılarıyla ünlüdür. Bu baskılar 17. yüzyılın son çeyreğinden 1741'de renkli baskının bulunmasına değin daha çok kırmızı kurşunla (*tan*) renklendiriliyor, mürekkebe zamk eklenerek siyah renkler parlatıldığında *uruşi-e* (lake resim) olarak anılıyordu. İki oyuncuyu konu aldığı "İçikava Monnosuke, Tamazava Rinya" ile "Oyuncu Dancuro, Goro Rolünde Bambu Sökerken" adlı portreleri Kiyomasu'nun en önemli baskılarıdır.

Torii Kiyonaga, asıl adı SEKIGUÇI ŞINSUKE (d. 1752, Sagami - ö. 28 Haziran 1815, Edo [bugün Tokyo], Japonya), *Ukiyo-e*(*) üslubunun en önemli temsilcilerinden.

Torii Kiyomitsu'nun yanında yetişti ve bir süre Torii okulunun önderliğini yaptı.

"Sumida Irmağı Kıyısında Akşam Serinliğinin Tadını Çıkaranlar", Torii Kiyonaga'nın bir ağaç baskısı, 1788; Hiraki Koleksiyonu, Tokyo
Hiraki Collection, Tokyo

Torii ailesine o kadar bağlıydı ki, ustasının yeğeni genç Torii Kiyomine'ye ileride rakip olmaması için kendi oğlunu resim yapmaktan vazgeçirdi.

Kiyonaga, daha çok güzel kadın resimleriyle tanınır. Çok sayıda büyük boyutlu, iki ya da üç kanatlı *nişiki-e*(*) çalışması vardır. Bu resimlerde kadınlar uzun boylu ve endamlı figürler olarak gerçekçi ve zarif çizgilerle betimlenmiştir.

"Yoşivara'da 12 Ay", "Yoşivara'da Güzellik Yarışması" ve "Yoşivara Dışındaki Kadınların Yaşamı" en önemli yapıtlarıdır.

Torii Kiyonobu, ŞOBEI olarak da bilinir (d. 1664, Osaka - ö. 22 Ağustos 1729, Edo

Torii Kiyonobu'nun, *Kabuki* oyuncusu İçikava Ebizo'yu Sinozuka Goro rolünde betimleyen bir ağaç baskısı; Sakai Koleksiyonu, Tokyo
Sakai Collection Tokyo

[bugün Tokyo], Japonya), günümüze değin varlığını sürdürebilen tek *Ukiyo-e*(*) okulu olan Torii okulunun kurucusu Japon ressam.

Resim yapmayı, bir zamanlar Osaka'da kadın rollerine çıkan babası ressam Kiyomoto'dan öğrendi. Ailesiyle birlikte 1687'de Edo'ya taşınınca *Kabuki* tiyatrosu için afişler boyamaya başladı. Bir yandan da *Ukiyo-e* üslubunda kitap resimleri ve tiyatro oyuncularının portrelerini yaptı. Torii okulunun uzun ömürlü olmasının en önemli nedenlerinden biri, ailenin *Kabuki* tiyatrosuyla olan bağlarıdır.

Kiyonobu'nun giderek incelen fırça vuruşlarına dayanan ve *hyotan mimizugaki* (solucan üslubu) olarak adlandırılan rahat ve güçlü üslubu, dönemin *Kabuki* oyunlarındaki *aragoto* (kaba) tarzının genel havasını yansıtmada çok başarılıydı. Kiyonobu ayrıca, gerçekçi ama zarif kadın portreleriyle de ünlüydü. Her ikisi de 1700'de basılan *Şogi gaço* (Fahişelerin Resim Albümü) ile *Furyu şiho byobu* (Ünlü Oyuncu Portreleri) adlı albümleri en tipik yapıtlarıdır.

Torino, Latince AUGUSTA TAURINORUM, İtalya'nın kuzeybatısındaki Torino ilinin ve Piemonte yönetim bölgesinin merkezi kent. Po Irmağı kıyısında, ırmağın Sangone, Dora Riparia ve Stura di Lanzo ırmaklarıyla birleştiği noktanın yakınında yer alır. Taurinler tarafından kuruldu. İÖ 218'de Kartacalı Hannibal'ın saldırısı sırasında bir bölümü yıkıldı. Daha sonra bir Roma askeri karakolu oldu. Bu dönemde önce Iulia Taurinorum, daha sonra da Augusta Taurinorum adıyla anıldı. İmparator Augustus'un hükümdarlığı sırasında 72 yapı adasına (*insula*) ayrılmış ızgara planlı bir kent olarak yeniden inşa edildi. 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra barbarların egemenliğine girdi. Daha sonra sırasıyla Lombard Krallığı'na ve Frank İmparatorluğu'na bağlandı. 1046'da Kontes Adelaide'nin Savoia kontu Odo ile evlenmesi üzerine fiilen Savoia'nın denetimine girdi. Bağımsızlığını bir ölçüde de olsa koruduğu bir dönemin ardından, 1280'de Savoia'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. 1536-62 arasında Fransız birliklerince işgal edildi. 1563'te Savoia Düklüğü'nün başkenti oldu. İspanya Veraset Savaşı sırasında Fransa tarafından iki kez (1640 ve 1706) kuşatıldı. Napoléon Savaşları (1800-15) sırasında yeniden Fransızlar tarafından işgal edildi. 1720'de Sardinya Krallığı'nın başkenti oldu. 19. yüzyılda, İtalyan siyasal birliğini amaçlayan Risorgimento (Yeniden Yükseliş) hareketinin merkezi durumuna geldi. 1861'de birleşik İtalya'nın ilk başkenti oldu ve bu statüsünü 1865'e değin korudu. II. Dünya Savaşı sırasında hava bombardımanlarından büyük hasar gördü.

Yaklaşık 415'ten bu yana bir piskoposluk, 1510'dan bu yana da bir başpiskoposluk merkezi olan kentte çok sayıda kilise vardır. Bunların başlıcaları barok Sta. Sindone Şapeli'ni de kapsayan, tasarımını Guarino Guarini'nin yaptığı Rönesans dönemine ait San Giovanni Battista Katedrali (1492-98), Torino'daki ilk Protestan kilisesi olan Valdesçi Kilisesi (1850-53) ve uzun yıllar avlusuna kralların gömüldüğü Superga Bazilikası'dır (1717-31). Kentte kiliselerin yanı sıra pek çok saray bulunur. 13. yüzyılda Monferrato'lu Guglielmo tarafından yaptırılan Madama Sarayı 17. yüzyılda Savoia düklerinin dul karılarının ikametgâhı olması nedeniyle bu adı almıştır. 1848-60 arasında Sardinya Senatosu, 1861-64 arasında da İtalya Senatosu tarafından kullanılan Madama Sarayı'nda günümüzde Antik Sanatlar Müzesi bulunur. Kral II. Vittorio Emanuele'nin doğum yeri (1820) olan ve bir süre Sardinya Temsilciler Meclisi ve İtalyan Parlamentosu'nun toplantı yeri olarak kullanılan Carignano Sarayı'nda (1679) günümüzde İtalya Risorgimento Ulusal Müzesi yer alır. Kraliyet Sarayı (1646-58) günümüzde Kraliyet Silah Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Eskiden bir Cizvit okulu olan Bilim Akademisi'nde (1678) Eski Eserler Müzesi, Mısır Müzesi ve Sabauda Galerisi bulunur. Kentteki öteki önemli yapılar arasında eski kent surlarının, Palatina Kapısı'nın ve Palatina Kuleleri'nin kalıntıları, yapımına 1863'te başlanan, Mole Antonelliana ve Modern Sanat Galerisi sayılabilir.

Kentteki başlıca yükseköğretim kurumu 1405'te Savoia-Acaialı Luigi tarafından kurulan Torino Üniversitesi'dir. Öteki eğitim kurumları arasında Torino Politeknik Okulu, Albertina Akademisi (1652), Giuseppe Verdi Devlet Müzik Konservatuvarı (1867), İş İdaresi ve Sanayi Örgütlenmesi Araştırmaları Enstitüsü (1935), Avrupa Araştırmaları Üniversitesi Enstitüsü (1952) ve Galileo Ferraris Ulusal Elektroteknik Enstitüsü sayılabilir. Kentte ayrıca silah, otomobil, dağcılık, sinema, doğal tarih, zooloji, paleontoloji ve mineraloji ile ilgili koleksiyonların sergilendiği müzelerle birkaç büyük kütüphane bulunur.

Alp Dağlarının doğusunda, geniş ve verimli bir ova üzerinde yer alan Torino, İtalya'nın en önemli sanayi ve ulaşım merkezlerinden biridir. Bir demir ve kara yolları kavşağında bulunan kentte uluslararası bir havalimanı vardır. Torino otomotiv sanayisinde ülkenin önde gelen merkezlerinden biridir. Kentteki Fiat ve Lancia fabrikaları İtalya'nın toplam otomobil üretiminin beşte dördünü karşılar. Kentte ayrıca uçak, bilyeli rulman, lastik, kâğıt, kimyasal madde, çikolata, şarap ve plastik eşya üretilir. Metalurji ve elektroteknik sanayileri ile deri işleme ve basımcılık da gelişmiştir. Nüfus (1991 tah.) belediye, 991.870.

Torino fayansı, İtalya'da Torino kentinde 16. yüzyıldan 18. yüzyıl sonlarına değin üretilen kalay sırlı seramik. Cenovalı G. G. Bianchi'nin 1646'da Torino'da bir imalathane açtığı bilinirse de bu fayansların ilk dönem örneklerinin belirlenmesi güçtür. 1725'te Giorgio Rossetti'nin geliştirdiği fayans sanayisini izleyicileri de sürdürdü. Bir başka fabrika da G. A. Ardizzone'ye (ö. 1765) aitti. Bu 18. yüzyıl seramikçileri dalgalı kenarlı, delik işi tabaklar ürettiler. Bunlar beyaz üstüne açık mavi, sarı ve yeşil tonlarında deniz kabuğu, bereket boynuzu gibi desenlerle bezeniyordu.

Torino Kefeni, KUTSAL KEFEN olarak da bilinir, İtalyanca SANTA SINDONE. Hz. İsa'nın kefeni olduğu ileri sürülen keten bez. 1578'den bu yana İtalya'da, Torino'daki San Giovanni Battista Katedrali'nin özel bir bölümünde saklanmaktadır. Üzerinde Hz. İsa'nın yaralarının izleri bulunduğu öne sürülür.

Torino Kefeni'nden söz eden ilk kaynak 1354'e tarihlidir. Dönem dönem sahte olduğunun ileri sürülmesine karşın, karşı-papa VII. Clemens (hd 1378-94) tarafından, gerçek kefenin bir "temsili" olarak sergilenmesi koşuluyla, Torino Kefeni'nin ibadet nesnesi olarak kullanılmasına izin verilmiştir. 1532'de bir yangında zarar görmüş, 1578'de Torino'ya götürülmüş ve o tarihten sonra çok ender sergilenmiştir. Yakın geçmişte biri Prens Umberto'nun düğünü (1931), öbürü Torino'ya getirilişinin 400. yıldönümü (1978) dolayısıyla olmak üzere yalnızca iki kez halk önüne çıkarılmıştır.

Kefenin gerçekliği konusunda 19. yüzyıl sonlarında başlayan bilimsel incelemeler

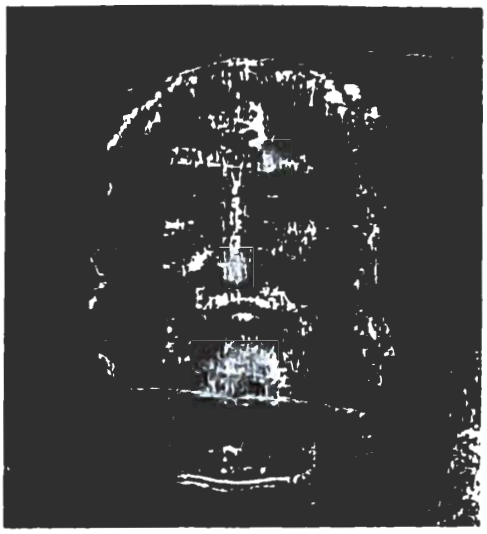

Torino Kefeni'nde İsa'nın yüzünün görüntüsü
Holy Shroud Guild Esopus, New York

özellikle 1970'lerde yoğunluk kazanmıştır. Ama bez üzerinde yapılan testler ve boya deneyleri ile tarihleme çabaları hiçbir sonuç vermemiştir.

Torino Papirüsü, TORİNO KRALLAR PAPİRÜSÜ ya da TORİNO KRALLAR LİSTESİ olarak da bilinir, üstünde eski zamanlardan II. Ramses dönemine (İÖ 1304-1237) değin başa geçmiş bütün Mısır firavunlarının listesi bulunan papirüs. 19. Mısır sülalesi döneminde hiyeratik yazıyla yazılmıştır. Bugün Torino'daki Mısır Müzesi'nde bulunmaktadır. Parçalar halinde olmakla birlikte, en ayrıntılı ve güvenilir Mısır firavunları listesidir. Üstünde yalnızca firavun adları sıralanmakla kalmamış, firavunluk dönemleri de yıl, ay ve gün olarak belirtilmiş, firavunlar tarihi hanedanlara ve üç büyük döneme ayrılarak ele alınmıştır. Bilim adamları bu dönemleri Eski Krallık, Orta Krallık ve Yeni Krallık olarak adlandırmışlardır. Manethon'un *Historia* (İÖ 3. yy; Tarih) adlı yapıtı Torino Papirüsü'ne dayanılarak yazılmıştır, ama onun kadar güvenilir bir kaynak değildir.

Torino Üniversitesi, İtalyanca UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI TORINO. İtalya'da Torino kentinde karma eğitim veren devlete ait özerk yükseköğretim kurumu. Büyük Bölünme sırasında Karşı-Papa XIII. Benedictus tarafından kuruldu (1404). Erasmus 1506'da bu üniversiteyi bitirdi. 1713'te yeniden örgütlenen üniversitede 1906'da İşletme ve Ekonomi Enstitüsü, 1934'te veteriner fakültesi, 1935'te ise tarım, eczacılık ve ticaret fakülteleri açıldı. Üniversitenin hukuk, siyaset bilimi, felsefe, edebiyat, eğitim, matematik ve doğa bilimleri fakülteleri vardır. Sibernetik Hukuk Merkezi çalışmalarını üniversiteye bağlı olarak sürdürür.

torit, toryum silikat ($ThSiO_4$) yapısında, en önemli toryum cevherinden biri olan silikat minerali. Hemen her yerde hidratlanma yoluyla değişime uğramış halde rastlanır. Norveç'te Brevik yakınlarında siyenit içinde, Sri Lanka'da ise değerli çakıllar içinde bulunur. Mineral genellikle açık kahverengi renkli olmakla birlikte, Madagaskar'da oranjit adıyla anılan turuncu-sarı renkli ve değerli taş özelliği taşıyan bir türü de vardır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak*. silikat mineralleri (tablo).

toriyanit, toryum dioksit (ThO_2) yapısında, çok ağır, sert ve koyu gri ile kahverengimsi siyah ya da mavimsi siyah arasında değişen renkli oksit minerali. İlk olarak Seylan'daki (bugün Sri Lanka) değerli çakıllar arasında, sularca aşındırılmış taneler ve kristaller halinde bulunmuştur. Toriyanit

Andramondamba'dan toriyanit örneği, Madagaskar
Field Museum of Natural History, Chicago. fotoğraf John H. Gerard—EB Inc

bugün Alaska, Madagaskar ve Sibirya'da siyah renkli akarsu ve kıyı kumlarından da elde edilir. Tuğlamsı (refrakter) bir yapıya sahip olan ve ender bulunan toriyanitten, yalnızca toryum cevheri olarak yararlanılır. Toriyanit, kristal yapısında toryum atomlarının yerini uranyum atomlarının aldığı uraninit ile bir katı çözeltiler dizisi oluşturur. Mineralde genellikle azrak toprak ve radyojenik kurşun ile helyum da bulunur. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak*. oksit mineralleri (tablo).

Torjok, Rusya Federasyonu'nun batı kesimindeki, Tver yönetim biriminde (*oblast*) kent. Tver kentinin 60 km batısında, Tvertsa Irmağının kıyısında yer alır. Adı kayıtlara ilk kez 1139'da geçen kent 14. yüzyılda, Novgorod'a bağlı kırsal bir bölgenin merkeziydi. 1478'de Moskova Büyük Prensliği'ne bağlandı. Polonya kralı IV. Wladysław Waza'nın (1595-1648) bölgeye düzenlediği sefer sırasında yakılıp yıkıldı. 18. yüzyılda sırasıyla İjora Novgorod ve Tver'e bağlandı.

Torjok'ta yeni-klasik üsluptaki yapıların yanı sıra geleneksel Rus mimarisine özgü ahşap yapılar bulunur. Kentteki başlıca yapılar arasında ahşap Voznesenia (İsa'nın Göğe Çıkışı) Kilisesi (17. yy), 18. yüzyıldan kalma saray, Spaso-Preobrajenski Katedrali (19. yy) ve yeni-klasik üsluptaki Boris ve Gleb Manastırı (18-19. yy) sayılabilir.

13. yüzyılda gelişen ve 18. yüzyılda doruk noktasına ulaşan altın işlemeciliği günümüzde de sürdürülmektedir. Keten yetiştirme bölgesinde yer alan Torjok'ta keten eğirme makineleri imal edilir; kentte bir de keten araştırma enstitüsü vardır. Moskova-Petersburg boru hattı üzerinde yer alan Torjok, önemli bir doğal gaz dağıtım merkezidir. Nüfus (1991 tah.) 50.500.

tork *bak*. moment

Torlak Kemal (ö. 1419, Manisa), Şeyh Bedreddin'in izleyicilerinden. Börklüce Mustafa'yla(*) birlikte Şeyh Bedreddin Ayaklanması olarak bilinen halk ayaklanmasına önderlik etmiştir.

Yahudi asıllı olduğu söylenir. Manisa ve yöresinde Bedreddin'in ortak mülkiyeti savunan öğretisini yaymak ve yandaş kazanmak için çalışmaya başladı. Bu sırada Edirne'de Musa Çelebi'nin kazaskerliğini yapan Şeyh Bedreddin de Rumeli'de görüşlerini yayıyor ve kendine inananları önemli devlet görevlerine yerleştiriyordu. Çelebi Mehmed (sonradan I. Mehmed) kardeşi Musa Çelebi'yi yenerek öldürdükten bir süre sonra Bedreddin'i de İznik'e sürdü (1413). Bunun üzerine Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa çalışmalarını hızlandırdılar. 1416'da Teselya'da hükümdarlığını ilan etmeye hazırlanan Mustafa Çelebi'ye (Düzmece Mustafa) karşı sefere çıkan I. Mehmed'in yokluğundan yararlanan Torlak Kemal Manisa'da, Börklüce Mustafa da Aydın'da ayaklandı. Bayezid Paşa ve Şehzade Murad (sonradan II. Murad) komutasındaki Osmanlı kuvvetleri önce Börklüce Mustafa'nın 5 bin kişilik ordusunu kılıçtan geçirdi. Ardından da 3 bin kişilik birliği yenilgiye uğratılan Torlak Kemal öldürüldü. Şeyh Bedreddin, Torlak Kemal ile Börklüce Mustafa'nın zamansız ayaklandıkları için yenildiklerini ileri sürmüştür.

Torlonia Müzesi, İtalyanca MUSEO TORLONIA, Roma'da, 18. yüzyılda G. R. Torlonia tarafından kurulan özel müze. Koleksiyonunun büyük bölümünü Roma kentinde ortaya çıkarılan Eski Roma heykelleri oluşturur. Birçok parça Torlonia ailesinin Vulci, Porto ve Cerveteri'deki topraklarında yapılan kazılarda bulunmuştur.

Müze'de yaklaşık 600 parça heykel ve az sayıda özgün Eski Yunan heykeli yer alır. Bunların en önemlileri, Kalamis'in yaptığı sanılan "Hestia Giustianiani" (İÖ 5. yy) ve Phidias okuluna ait olduğu sanılan, Herakles'in Theseus ile Pirithoos'u özgürlüğe kavuşturmasının betimlendiği bir kabartmadır (İÖ 4. yy). Polykleitos, Praksiteles ve Lysippos gibi Yunanlı heykelcilerin yapıtlarının çok sayıda Roma kopyası da vardır. İmparatorluk döneminden kalma 100 kadar Eski Roma portre büstünden biri de Marcus Aurelius'un kızı Lucilla'nınkidir.

torna, bir kesici takım (torna kalemi) aracılığıyla talaş kaldırarak, kendi ekseni çevresinde yavaş yavaş dönmekte olan iş parçasına (metal ya da ahşap) biçim vermede kullanılan takım tezgâhı.

Torna en eski ve en önemli takım tezgâhlarından biridir. 1569'da Fransa'da ağaç tornalarının kullanıldığı bilinmektedir. Sanayi Devrimi sırasında İngiltere'de bu tezgâhlar metal malzeme işleyecek duruma getirildi. Günümüzde torna tezgâhlarının üniversal torna, paralel torna, revolver torna, otomatik torna, NC (sayısal denetimli) torna gibi türleri bulunmaktadır. Çok büyük iş parçalarının tornalanmasında dikey torna tezgâhı kullanılır.

İş parçasının tutturulduğu ayna ya da punta başlığının bağlı bulunduğu mil, bir motor ve dişli kutusu aracılığıyla istenen hızda döndürülür. Aynı anda da açısı ve konumu daha önceden duyarlı biçimde ayarlanmış olan kalem iş parçasına dalarak talaş kaldırır. İş parçası malzeme ve işleme türüne bağlı olarak belirli bir devir sayısında döndürüldükten sonra kalem elle ya da otomatik olarak iş parçasının merkezine ya da aynaya doğru kaydırılır.

Torna tezgâhıyla yapılan tornalama işlemleri kalemin iş parçasına göre konumuna bağlı olarak iç ve dış tornalama biçiminde sınıflandırılır. Dış tornalamada kalem yalnızca iş parçasının dış yüzeyini işlerken, iç tornalamada kalem ekseni paralel olacak biçimde malzemeye dalar ve daha önceden açılmış olan bir delik ya da oyuğu genişletir. Bazı torna tezgâhlarında delik açma düzeneği de bulunur. Tornalama işlemi, işlem sonucu elde edilen yüzeye göre de silindirik

tornalama, konik tornalama, alın tornalama, boyun tornalama, vida açma vb biçiminde sınıflandırılır. *Ayrıca bak.* alet.

tornado, hızla dönen rüzgârların oluşturduğu şiddetli siklon fırtınası. Çapı görece küçük bir burgaç biçiminde gelişir; bununla birlikte, son derece hızlı dönen bir siklon (alçak basınç) fırtınası olduğundan, merkezine yakın kesimlerdeki kaldırma gücü, ağaçları yerinden koparacak, trenleri ya da uçakları yerden havalandırabilecek bir düzeydedir. Huni biçimindeki burgacın merkezindeki oldukça düşük basınç soğumaya ve yoğunlaşmaya neden olur, bu yüzden de fırtına döner bir bulut sütunu biçiminde görülür. Tornadoların izlediği yolun ortalama uzunluğu 26 km, ortalama eni ise birkaç yüz metredir; ama bu ortalamalardan büyük sapmalar da gerçekleşebilmektedir. Burgacın çevresindeki rüzgârların ortalama dönme hızı saatte 480 km kadardır; ama saatte 800 km hıza ulaşan çok şiddetli tornadolar da oluşmuştur. Tornadolar genellikle gruplar halinde oluşur.

Tornadoların oluşması için gerekli olan koşullar genel olarak boranlarınkiyle (*bak.* fırtına) aynıdır: Havanın yere yakın kesimlerinde düşey doğrultuda son derece kararsız hale gelmesi, nem oranının yükselmesi ve alçaklarda rüzgârların yatay doğrultuda birbirlerine yaklaşarak karışması ve ardından yükselmesi. Tornadolar için gerekli olan atmosfer koşulları ise tam olarak anlaşılamamıştır. Tornadolar genellikle, bahar ve yaz aylarında belirli bir hat üzerinde gelişen bir dizi boranın bulunması durumunda oluşmaktadır. Bu tür fırtınalara ABD'de Kayalık Dağların doğusunda ve özellikle Mississippi Havzasının orta kesimlerindeki düzlüklerde sık rastlanır; buralarda yılda ortalama 150 tornado oluşur. Hem boranlar hem de tornadolar, Kuzey Amerika'nın iç kesimlerine doğru kuzeye ve kuzeydoğuya ilerleyen ve buralarda kuzeyden gelen daha soğuk ve kuru havayla çarpışan tropik hava kütleleriyle bağıntılıdır. Bu cephelerde burgaçlanmalar gelişir, bu da tornadolara yol açar. Tornadolar kış aylarında da ABD'nin güney kesimlerinde, kimi zaman da kuzeydoğu bölgelerinde patlak verir. Tornadolar, özellikle karanın iç kesimlerine doğru ilerlerken tropik siklonların çevresinde de gelişebilir. Bu tür fırtınaların kaydedildiği öbür ülkeler Avustralya, İngiltere, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, Hollanda, Macaristan, Hindistan, İtalya, Japonya ve eski SSCB'dir.

Bugüne değin gerçekleşen en yıkıcı tornadolardan biri 11 Nisan 1965'te ABD'de oluşmuş ve Iowa, Illinois, Wisconsin, Indiana, Michigan ve Ohio eyaletlerini etkileyerek 271 insanın ölümüne, milyonlarca dolarlık zarara yol açmıştır. 18 Mart 1925'te aynı bölgelerde patlak veren bir başka tornado ise 689 kişinin ölümüne neden olmuştur. Hortumlar da tornadolar gibi, bir alçak basınç gözesinin etrafında hızla dönen sütunlar oluşturur, ama çapları daha küçük, şiddetleri daha düşüktür. Hortumlar, yerel hava çalkantılarının oluştuğu her yerde gelişebilir ve özel olarak boranlarla bağıntılı değildir. Tornadoların tersine hortumlar yerden yukarı doğru gelişir ve saat ibresi ya da bunun tersi yönünde dönebilir. Gene de hortumlar onlarca metre yükseğe kadar uzanabilir ve çöllerin üzerinde tozları ve kumları emerek yukarı çekebilir.

tornavida, baş kısmında çeşitli biçimlerde yarıklar bulunan vidaların sökülüp takılmasında kullanılan el aleti. Vidanın başında bulunan yarığa uyacak biçimde biçimlendirilmiş bir ağız, aletin elle tutulmasını sağlayan bir sap ve bu iki bölümü birbirine bağlayan bir boyundan oluşur.

Boyun bölümü sert çelikten, sap bölümü ise ahşap, metal ya da plastikten yapılır. Ayrıca aşınmayı en aza indirmek amacıyla tornavidanın ucu sertleştirilir.

Baş kısmında çap boyunca uzanan düz bir yarık bulunan vidalar için kullanılan standart tornavida ve baş kısmında haç biçimli

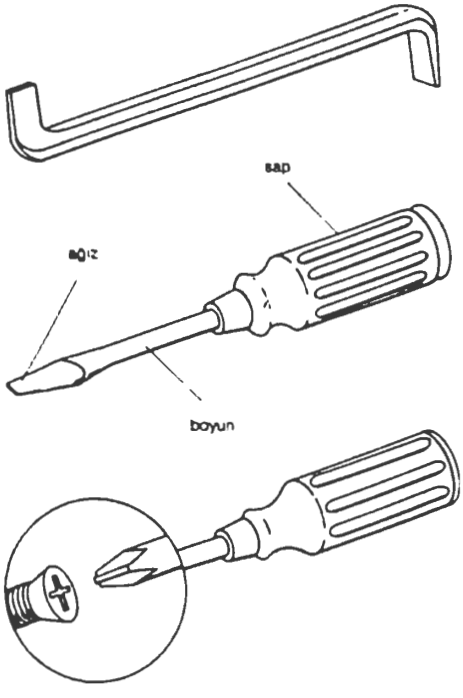

Tornavida
Üstte gönyeli tornavida, ortada tornavidanın bölümleri, altta yıldız tornavida

bir yarık bulunan vidalarda kullanılan yıldız tornavida en yaygın tornavida türleridir. Bunlar dışında ağız bölümü özel olarak biçimlendirilmiş özel amaçlı tornavidalar da vardır.

Düz boyunlu tornavidalarla ulaşılamayacak yerlerde bulunan vidaların sökülüp takılmasında gönyeli tornavidalar kullanılır. Gönyeli tornavida iki ucunda dik olarak yerleştirilmiş ağızlar bulunan bir saptan oluşur. Ağızlardan biri diğerine göre doksan derece döndürülmüştür.

Bazı uygulamalarda tornavidanın boyun kısmı, vidaya doğru itildiğinde dönen bir otomatik sapa bağlanır ya da motorlu bir matkabın redüksiyon (indirgeme) dişlisi aracılığıyla döndürülür.

Torne Irmağı, İsveç dilinde TORNEALVEN, Fince TORNIOJOKI, İsveç'in kuzeyinde ırmak. Uzunluğu 570 km'dir. Norveç sınırının yakınlarında bulunan ve İsveç Laponyası'ndaki en büyük göl olan Torne Gölünün (*träsk*) batısından doğar. Haparanda ile Tornio (Finlandiya) arasındaki bir noktada Botni Körfezine dökülür. Aşağı çığırında İsveç ve Finlandiya arasındaki sınırın bir bölümünü çizer. Su toplama alanı 40.200 km²'dir; bu alanın yaklaşık üçte biri Finlandiya ve Norveç sınırları içinde kalır. Yukarı çığırında çavlanlar, aşağı çığırında ise ivinti yerleri bulunan ırmak genellikle ulaşıma elverişsizdir. Torne Irmağı sombalığıyla tanınır.

Torolar *bak.* Batorolar

Toronto, Kanada'nın güneydoğu kesiminde Ontario eyaletinin merkezi kent. Kanada'nın en kalabalık metropoliten alanı ve ülkenin başlıca finans ve ticaret merkezidir. Kanada ile ABD arasındaki sınırın bir parçasını oluşturan Ontario Gölünün kuzey kıyısında yer alır. St. Lawrence Suyolu aracılığıyla Atlas Okyanusuna, Büyük Göller üzerinden de ABD'nin başlıca sanayi merkezlerine bağlanır. Bu konumu sayesinde uluslararası bir ticaret merkezi durumuna gelmiştir.

Kent, düz bir arazinin üzerine kurulmuştur. Ontario Gölünün iklimi bir ölçüde yumuşatmasına karşın, zaman zaman sıcaklığın yazın 32°C'nin üzerine çıktığı, kışın da −18°C'nin altına düştüğü olur.

Ontario'nun zengin mineral ve kereste kaynakları ile tarım ürünleri ve hidroelektrik enerji kentin başlıca gelir kaynaklarıdır. Kanada'nın sanayi mallarının yarısından fazlası Toronto ve çevresinde üretilir. Sanayi malları ihracatının büyük bölümü de kentin limanından yapılır. Toronto Menkul Kıymetler Borsası Batı Yarıküre'nin başlıca borsalarından biridir. Öteki önemli ekonomik etkinlikler inşaat, ulaştırma, bankacılık ve turizmdir.

Ontario Gölünün kıyı çizgisine uymak için yapılan bazı değişikliklerin dışında Toronto ızgara planlı bir kent olarak kurulmuştur. Nüfusun hızla arttığı 1950'lerde ve 1960'larda kente aralarında Alman, İtalyan, Polonyalı, Yunan ve Portekizlilerin de bulunduğu çeşitli Avrupalı göçmen grupları yerleşti. 1970'lerde ve 1980'lerin başında Asya'dan ve Batı Hint Adalarından da çok sayıda göçmen geldi. Bu göçlerin sonucunda ortaya çıkan kültür çeşitliliği Toronto'yu on yıl içinde Kuzey Amerika'nın en hareketli kentlerinden biri durumuna getirdi.

Toronto'da birkaç büyük tiyatro yanında çok sayıda küçük deneysel tiyatro vardır. Toronto Senfoni Orkestrası dünyaca ünlüdür. Ontario Sanat Galerisi ve Ontario Kraliyet Müzesi'nde değerli koleksiyonlar sergilenir. Kentteki başlıca yükseköğretim kurumları Toronto Üniversitesi, York Üniversitesi ve Ryerson Politeknik Enstitüsü'dür. Ontario Bilim Merkezi kentin önemli eğitim kurumlarından biridir. Kanada Ulusal Sergisi'nin bir parçası olarak göldeki insan yapısı adalar üzerinde kurulan Ontario Place bir dinlenme ve eğlence merkezidir.

Toronto, bir karayolu ağıyla Kanada'nın doğu kesimine, Kuzey Ontario'ya ve ABD'nin New York ve Michigan eyaletlerine bağlanır. Kanada'nın en işlek havalimanı olan Toronto Uluslararası Havalimanı kentin 27 km batısındadır. Kentin yüzölçümü 97 km², metropoliten belediyeninki ise yaklaşık 630 km²'dir. Nüfus (1991) kent, 635.395; metropoliten alan, 3.893.043.

Toronto Star, The, Kanada'da yayımlanan etkili günlük gazete. İşverenleriyle aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu işsiz kalan 25 matbaa işçisi tarafından 1892'de *Evening Star* adıyla kuruldu. Başlangıçta dört sayfa olarak basılan gazete birkaç kez el değiştirdikten sonra 1899'da önde gelen bir grup Kanada yurttaşı tarafından satın alındı ve yönetimine Joseph E. Atkinson geçti. Adı *The Toronto Daily Star* olarak değiştirilen gazetenin tirajı beş yıl içinde 7 binden 40 bine yükseldi.

Liberal bir yayın politikası izleyen gazete 20. yüzyılın başlarında işsizlik sigortası, emeklilik aylığı vb sosyal güvenlik sistemlerinin benimsenmesi için yoğun kampanyalar yürüttü. Ulusal birliğin pekiştirilmesini ve daha etkin bir dış politika izlenmesini savundu. 1922'de CFCA adlı bir radyo istasyonu da kuran *The Toronto Star*'ın Nazilere karşı sert bir muhalefet yürütmesi, Nazi Almanyası'nda dağıtımı yasaklanan ilk Kuzey Amerika gazetesi olmasına yol açtı.

Toronto Üniversitesi, Kanada'nın Ontario eyaletinde karma yükseköğretim kurumu. Ülkenin en eski ve en büyük üniversitelerinden biridir. İngiliz üniversite sistemini örnek alan federe, bağlı ve kurucu yüksekokullar ile daha çok Amerikan modeline dayanan fakülte, okul, enstitü, merkez ve bölümlerden oluşur. Bunların hepsi Kanada'ya özgü ve karmaşık bir yapıyla birbirine bağlıdır.

Üniversitenin kökeni Anglikanlar tarafından Yukarı Kanada'da 1843'te kurulan York'taki (bugün Toronto) King's College Üniversitesi'ne dayanır. Sert dinsel ve siyasal çatışmaların ardından laikleştirilen King's College 1850'de Toronto Üniversitesi adını aldı. 1853'te University College öğretimi üstlenirken, üniversitenin kendisi yalnızca sınav yapan ve diploma veren bir kuruma dönüştü. 1887 tarihli Federasyon Yasası'yla yeniden öğretime geçildi ve çeşitli yükseköğretim kurumları üniversiteye bağlandı.

Toronto Üniversitesi 39 ana öğretim bölümü dışında Kraliyet Müzik Konservatuvarı, Banting ve Best Tıbbi Araştırmalar Bölümü, Frederick Banting ve arkadaşlarının 1921'de bulduğu insülini üreten Connaught Laboratuvarları, St. Michael's College Üniversitesi'ne bağlı Papalık Ortaçağ Araştırmaları Enstitüsü ve Kanada'nın önde gelen yayınevlerinden biri olan Toronto Üniversitesi Yayınevi'ni de çatısı altında toplar. Üniversite ve bağlı kurumların kütüphanelerinde 6 milyondan fazla kitap vardır.

Üniversite'nin ana kampusu Toronto kent merkezi yakınında 64 hektarlık bir alana yayılır. 1980'lerin ortalarında üniversitede tamgün okuyan öğrenci sayısı 50 binden fazlaydı.

Toroslar, TOROS DAĞLARI olarak da bilinir, Anadolu'nun güney, doğu ve güneydoğu kesimlerinde dağ sırası. Bugünkü görünümünü Tersiyer (Üçüncü) Dönem (y. 65-2,5 milyon yıl önce) ortalarında alan Toroslar, Alp-Himalaya sisteminin güney kanadını oluşturur. Paleozoyik (Birinci) Zamandan (y. 570-225 milyon yıl önce) Tersiyer Döneme değin oldukça uzun ve karmaşık bir gelişme geçirmiş, bu arada birkaç kez aşınıma uğramıştır. Batıda Rodos Adası-Girit Adası-Pindos Dağları-Dinar Alpleri üzerinden Alp Dağlarına, doğuda ise İran'daki dağlar aracılığıyla Pamirler'de Himalaya Sıradağlarına bağlanır.

Toroslar Anadolu'da iç ve dış sıralar olmak üzere iki dizi halindedir. Dış sıralar, Kıbrıs'taki dağların uzantısı olarak Amanos Dağları ile başlar ve Doğu Anadolu'nun güneyinde, bu bölgeyi Güneydoğu Anadolu'dan ayıran geniş bir yay biçiminde uzanan Güneydoğu Toroslar'la sürer. İç sıralar ise Batı Toroslar, Orta Toroslar ve Doğu Toroslar olmak üzere üç kesime ayrılır.

Batı Toroslar. Antalya Körfezinin iki yanında yer alır. Kuzeyde Göller Yöresinde(*) birbirine yaklaşıp sıkışan, güneye doğru birbirinden uzaklaşıp yelpaze biçiminde açılan bu dağlar, köşesi Göller Yöresinde olan baş aşağı bir "V" harfini andırır. Teke Yarımadasındaki(*) dağlar ile Göller yöresindeki Sultan Dağları ve Antalya Körfezinin doğusunda yer alan Geyik Dağları, Batı Toroslar'ın en önemli bölümleridir. Batı Toroslar kalker yapılı Taşeli Platosuna(*) kadar uzanır ve orada gözden kaybolur.

Orta Toroslar. Güneybatıdaki Taşeli Platosu ile kuzeydoğudaki Uzunyayla(*) arasında yer alır. Orta Toroslar'da yer yer birbirine koşut olarak uzanan dört sıra seçilir. Bunlardan ilki Orta Toroslar'ın en geniş kütlesini oluşturan Bolkar Dağları(*), ikincisi Bolkar Dağlarından Ecemiş koridoru ya da Tekir grabeni adı verilen tektonik bir çukurla ayrılan Aladağlar(*), üçüncüsü Seyhan Irmağının iki önemli kolu olan Zamantı ve Göksu ırmakları arasındaki Tahtalı Dağları, sonuncusu da Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında yükselen Binboğa Dağlarıdır(*).

Doğu Toroslar. Uzunyayla'nın doğusundan batı-doğu doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nin içlerine kadar uzanır ve Munzur Dağlarıyla(*) Karasu-Aras Dağlarından(*) oluşur. Ama sözü edilen bu dağlar kaynaklarda ender olarak Doğu Toroslar adıyla geçer.

Güneydoğu Toroslar. Yay biçiminde uzanan ve batıdaki Malatya Dağları ile doğudaki Hakkâri Dağlarında 2.500 m'yi aşan bu sıranın yüksekliği Hazar Gölü(*) çevresinde 2.000 m'ye düşer. Güneydoğu Toroslar, Fırat Irmağı ve Bitlis Çayı tarafından iki kesimde derin biçimde yarılmıştır. Bu yayın doğu ucunda yer alan Hakkâri Dağlarındaki Cilo kütlesi Türkiye'nin volkanik olmayan en yüksek noktasını oluşturur (4.135 m).

Torosların en önemli özelliği, yapısında bol miktarda kalker bulunmasıdır. Bu nedenle Toroslar'da karstik yüzey şekillerinden birçoğuna sık sık rastlanır. Dolinler, uvalalar, polyeler gibi çukurluklarla çeşitli mağaralar, yeraltı ırmakları ve yeraltı gölleri bunlardan başlıcalarıdır. Dağların jeomorfolojik açıdan bir başka ilginç yanı da 2.500 m'den daha yüksek olan kesimlerde Kuvaterner (Dördüncü) Döneme (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) ait buzullaşma izleri taşımasıdır. Bunlardan en önemlileri buzyalakları (sirk), buzyalağı gölleri, buzultaş (moren) setleri ve tekne biçimli buzul vadileridir. Toroslar'da güncel buzullara da rastlanır. Türkiye'nin en büyük buzulu Cilo Dağındadır(*).

Toroslar'ın Akdeniz Bölgesi sınırları içinde kalan kesimlerinde, kıyının hemen gerisindeki güney eteklerde 300 m yüksekliğe kadar makiler yer alır. İç kesimlere doğru sokulan vadi yamaçlarında maki sınırı 500-600 m'ye kadar çıkabilir. Bu yükseklikten sonra meşe ve kızıl çam ormanları başlar. Batı ve Orta Toroslar'ın güney yamaçlarında meşeler 1.200-1.400 m'ye, kızıl çamlar da 1.200 m'ye kadar çıkar. Yer yer karışık ormanlar oluşturan meşe ve kızıl çamlar arasında gürgen, akçaağaç, karaağaç, dişbudak, keçiboynuzu ve kızılcıklara da rastlanır. 1.000-1.200 m'den sonra kara çamlar görülmeye başlar. Daha yükseklerdeki egemen iğneyaprakli ağaçlar Lübnan sedirî ve Toros göknarıdır. Lübnan sedirî Fethiye ile Kahramanmaraş arasında 2.100 m'ye kadar görülür. Bu yükseklik Toroslar'da ormanın üst sınırıdır. Lübnan sedirî en çok Antalya ve Elmalı yörelerinde yaygındır. Sedirlerin arasına yer yer kara çamlar ve ardıçlar da karışır.

Orta Toroslar'ın doğu kesimindeki Adana'nın kuzeyinde sınırlı sarı çam ve Halep çamı toplulukları vardır. Amanos Dağlarında doğal bitki örtüsünün yayılışı genel olarak Toroslar'dakine benzer. Amanoslar'ın kuzey kesiminde 1.500 m yükseklikten sonra Doğu kayınları görülür.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Doğu Toroslar orman örtüsü bakımından çok yoksuldur; burada yer yer meşe kalıntılarına rastlanır. Orman örtüsü aynı durumda olan Güneydoğu Toroslar'da meşelerin yayılış alanı Doğu Toroslar'a göre daha geniştir.

Ulaşım açısından önemli bir engel oluşturan Toroslar'ı aşarak Akdeniz kıyısına ulaşan yolların sayısı azdır. Batı Toroslar'daki Çubuk Boğazından Göller Yöresi'ni Antalya'ya bağlayan önemli bir yol geçer. Orta Toroslar ise Gülek Boğazında(*) karayoluyla, Çakıt Suyu vadisindeki Horoz Boğazında ise demiryoluyla geçilir. Amanoslar kuzeyde Gâvur Dağı Geçidi, ortada ise Belen Geçidiyle aşılır. Doğu Toroslar Doğu Anadolu Bölgesi'nde kuzey-güney doğrultulu ulaşıma önemli bir engel oluşturarak ulaşım eksenlerinin doğu-batı doğrultusunda gelişmesine neden olmuştur. Güneydoğu Toroslar'ı aşan en önemli yol Bitlis Çayı Vadisini izleyerek Van Gölü kıyılarını Mezopotamya'ya bağlayan karayoludur. Güneydoğu Toroslar'ın batı kesimini derin bir biçimde yaran Fırat Irmağının boğazları patikalar dışında karayolu ulaşımına olanak tanımaz.

Toroslar'da yazın Akdeniz kıyılarının sıcağından bunalanların çıktığı serin yaylalar vardır. Adanalıların yararlandığı Tekir ve Bürücek, Tarsuslıların yararlandığı Namrun, Mersinlilerin yararlandığı Gözne ve Fındıkpınar yaylaları bunların en ünlülerdir.

Orta Toroslar'da Tekir Yaylası çevresinden bir görünüm, Adana
Anadolu Yayıncılık Arşivi

torpil, TORPİDO olarak da bilinir, gemi ve denizaltıları batırmaya ya da yaralamaya yönelik olarak kullanılan ve denizaltı, gemi ya da uçaklardan (torpil uçağı) fırlatılabilen özitmeli sualtı fuzesi. Modern torpiller, önceden belirlenmiş bir plan uyarınca ya da bir dış kaynaktan alınan sinyaller yardımıyla derinlik ve doğrultuyu denetleyebilen karmaşık aygıtlar ve torpil hedefe çarptığında ya da çok yaklaştığında patlayıcının bulunduğu savaş başlığını patlatan bir aygıt-

la donatılmıştır. 19. yüzyılda torpil sözcüğü günümüzde mayın(*) olarak adlandırılan silahlar için kullanılıyordu.

Modern torpilin ilk örneği İngiliz mühendis Robert Whitehead tarafından geliştirildi. Avusturya Deniz Kuvvetleri 1864'te Whitehead'den, fırlatıldıktan sonra uzun iplerle denetlenebilecek, patlayıcı madde taşıyan özitmeli bir sualtı silahı yapmasını istedi. Whitehead bu aygıtın modelini yaptıktan sonra iplerle denetimin pek verimli olmadığını gördü ve kendi düşüncelerinden yararlanarak 1866'da başarılı bir torpil geliştirdi.

II. Dünya Savaşı'ndan kalan, ABD'ye ait "Dunlap" destroyerinden torpil atışı
U.S. Navy

4 m uzunluğunda, 36 cm çapında ve yaklaşık 135 kg ağırlığında (burun kısmında bulunan 8,1 kg'lik dinamit de dahil) olan ve Whitehead silahı olarak adlandırılan bu torpil tek bir pervaneyi döndüren bir sıkıştırılmış hava motoruyla donatılmıştı. Derinlik, yatay kuyruk yüzeylerindeki dümenleri harekete geçiren bir hidrostatik valf tarafından denetleniyordu; torpilde yanlamasına denetimi sağlayan bir düzenek yoktu. Torpilin hızı saatte 10 km, erimi ise 180-640 m idi.

1895'te yön denetiminin sağlanmasında cayroskop(*) kullanılmaya başladı. Önceden belirlenmiş rotadan sapma durumunda cayroskop düşey dümenleri harekete geçirerek sapmayı gideriyordu. Daha sonraları yapılan değişikliklerle torpilin, dümenler tümüyle devreye girmeden, asıl izleyeceği rota ile 90°'ye kadar açı yapacak biçimde fırlatılabilmesi sağlandı. Böylece bir geminin hedefe dönük olmadan da torpil fırlatabilmesi olanağı doğdu.

Günümüzde torpiller itici güç kaynağına, suda yol alma sırasındaki denetim yöntemine, hedefin türüne ve torpilin fırlatıldığı aracın türüne göre sınıflandırılır. Torpilin yol alması için gerekli itme genellikle akü'yle çalışan elektrik motorlarınca sağlanır. Sualtı denetim ise çeşitli yöntemlerle gerçekleştirilir. Aktif-akustik torpiller sonara benzer biçimde ses sinyalleri üretir ve hedeften yansıyan sinyallere göre rotasını belirler. Pasif-akustik torpiller ise hedefin çıkardığı gürültüyü algılayarak hedefe doğru yönlenir.

I. ve II. Dünya savaşları sırasında Alman denizaltılarının çok sayıda ağır tonajlı ticaret gemisini batırması torpil fırlatmak için en uygun aracın denizaltılar olduğunu gösterdi. II. Dünya Savaşı'nda ayrıca torpil taşıyan uçaklar ve akustik torpiller de geliştirildi. Günümüzde saldırı denizaltıları füze-torpil karışımı silahlarla donatılmışlardır. *Ayrıca bak.* Subroc.

torpil uçağı, TORPIDO BOMBARDIMAN UÇAĞI olarak da bilinir, düşman gemi ve denizaltılarına torpil fırlatacak biçimde tasarımlanmış uçak.

Yaklaşık 1910'da pek çok ülkenin deniz kuvvetleri alçaktan uçuş yapabilen hava taşıtlarından, özellikle deniz uçaklarından torpil fırlatılmasına ilişkin denemeler yapmaya başladı. Bu yöntemin ilk etkili kullanımı 12 Ağustos 1915'te İngiliz "Short Type 184" deniz uçağının Çanakkale Boğazı'nda bir Türk gemisini batırmasıyla gerçekleşti. I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında öbür ülkelerin deniz kuvvetleri de torpil uçaklarını başarıyla kullandı.

I. ve II. Dünya savaşları arasındaki dönemde torpil uçaklarının, uçak gemilerinden havalanarak hedefi vurmaları benimsendi. Torpil uçakları II. Dünya Savaşı sırasında pek çok saldırıda etkili biçimde kullanıldı. İngilizlerin Kasım 1940'ta Taranto'da demirli bulunan İtalyan filosuna yaptığı gece baskını, Japonların Pearl Harbor ile 1942'de İngiliz savaş gemileri "Prince of Wales" ve "Repulse"a yaptıkları saldırılar ve 1942'de ABD'nin Midway'deki zaferi torpil uçaklarıyla gerçekleştirildi. Daha sonraki yıllarda torpil uçaklarının da pike bombardıman uçakları gibi, avcı uçakları ve uçaksavar ateşiyle kolayca etkisiz hale getirilebileceği ortaya çıktı. II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda havadan fırlatılan füzelerde kaydedilen gelişmelerle birlikte havadan fırlatılan torpiller denizaltısavar silahı olarak kullanılmaya ve ilk torpil uçaklarından daha büyük, uzun erimli devriye uçaklarınca taşınmaya başladı. *Ayrıca bak.* bombardıman uçağı.

torpilbalığı *bak.* uyuşturanbalığı

Torquemada, Tomás de (d. 1420, Valladolid - ö. 16 Eylül 1498, Avila, Kastilya), İspanya'nın ilk başenkizitörü. Adı Enkizisyon'un dehşeti, bağnazlığı ve zalimliğiyle özdeşleşmiştir.

Dominiken rahibi olan Torquemada 1452-74 arasında Segovia'daki Santa Cruz Manastırı'nın birinci keşişiydi. *Marrano*'ların (Hıristiyanlığı benimsemiş görünen Yahudiler), *Morisco*'ların (Hıristiyanlığı benimsemiş görünen Endülüs Müslümanları), Yahudilerin ve Magriplilerin İspanya'nın refahını tehdit ettiğine inanıyordu. Bu inançla, danışman ve günah çıkarma papazı olarak maiyetlerinde bulunduğu Kral V. Fernando ile Kraliçe I. Isabel'in din politikalarını etkilemeye çalıştı. Garip bir çelişkiyle kendisi de Yahudi kökenli olan Torquemada 1492'de hükümdarları, vaftiz olmayı reddeden bütün Yahudilerin ülkeden sürülmesine ikna etti; böylece 170 bin Yahudi İspanya'yı terk etti.

Torquemada Ağustos 1483'te Kastilya ve León, 17 Ekim'de de Aragon, Katalonya, Valencia ve Mayorka başenkizitörü ilan edildi. Sevilla, Jaén, Córdoba (Kurtuba), Ciudad Real ve Zaragoza'da yerel mahkemeler kurdu. Ertesi yıl heretiklik, dinden dönme, büyücülük, iki karılılık, tefecilik ve küfür suçlarını yargılayan enkizitörleri yönlendirmek amacıyla 28 maddelik bir tüzük çıkardı ve kanıt elde etmek için suçunu itiraf etmeyenlere işkence yapılmasına yetki verdi. Onun döneminde direğe bağlanarak yakılan insan sayısı yaklaşık 2 bini buluyordu. Torquemada'nın acımasızlığı ve ona yönelik şikâyetler, sağlık durumunun kötülüğü ve ileri yaşıyla birleşince Papa VI. Alexander Haziran 1494'te onu dizginlemek üzere dört yardımcı enkizitör atadı.

Torrance, ABD'de, California eyaletinin güneyinde Los Angeles ilinde (*county*) kent. 1911'de Jared Sidney Torrance tarafından kuruldu ve planlı bir sanayi bölgesi olarak gelişti. Yörede petrolün bulunmasıyla kentte başta demir, çelik, alüminyum ve petrol ürünleri üretimi olmak üzere çeşitli sanayi dalları kuruldu. El Camino College kenttedir. Nüfus (1990) 133.107.

Torre del Greco, İtalya'nın güney kesiminde, Campania yönetim bölgesindeki Napoli ilinde kent. Vezüv Dağının güneybatı eteklerinde, Napoli Körfezi kıyısında yer alır. Napoli'nin güneydoğudaki banliyölerinden biridir. 1631'de Vezüv Dağının püskürmesi üzerine üçte ikisi yıkılan kent katılaşmış lavlar üzerinde yeniden inşa edildi; daha sonra da 1737, 1794 ve 1861'deki püskürmelerden ve 1857'deki depremden büyük hasar gördü. Günümüzde plajlarıyla ünlü bir sayfiye merkezidir; kent halkının büyük bölümü denizcilik ve balıkçılıkla uğraşır. Mercan işçiliği ve kamayö imalatı ile tanınan kentte bir mercan oymacılığı okulu ve bir mercan müzesi vardır. Kentte sanayi fazla gelişmemiştir. Nüfus (1991 tah.) belediye, 102.647.

Torre-Nilsson, Leopoldo (d. 5 Mayıs 1924, Buenos Aires - ö. 1978, Buenos Aires, Arjantin), ülkesinin sinemasını uluslararası alanda tanıtan Arjantinli sinema yönetmeni.

Sinema yönetmeni Leopoldo Torres-Rios'un oğluydu. On beş yaşında babasına ve başka yönetmenlere asistanlık yapmaya başladı. Daha sonra edebiyata ilgi duyarak bir oyun ve bir roman yazdı; bir şiir kitabı yayımladı. 1947'de ilk kısa filmini çekti. 1950'de bütünüyle sinemaya yöneldi ve ilk iki uzun filmini babasıyla birlikte gerçekleştirdi. 1957'de *La Casa del angel (Melek Evi)* filmiyle hem ülkesinde, hem de uluslararası alanda adını duyurdu.

Filmlerinin çoğunda oyun yazarı ve romancı olan karısı Beatriz Gudo'nun yapıtlarından yararlanan Torre-Nilsson, filmlerinde daha çok düzendeki yozlaşma ve orta sınıfın ahlak değerleri üzerinde durarak Arjantin sinemasında yeni bir çizgi yarattı. Başlıca yapıtları arasında *La Caída* (1959; Düşüş), *Fin de fiesta* (1960; Bayramın Sonu), *La Mano en la trampa* (1961; Tuzaktaki El), *Setenta veces siete* (1962; Yetmiş Kere Yedi), *La Terraza* (1963; Teras), *La Chica del lunes* (1966; Pazartesi Çocukları), *La Maffia* (1972; Mafya), *Los Siete locos* (1973; Yedi Çılgın Adam), *Boquitas pintadas* (1974; Boyalı Dudaklar), *Piedra libre* (1976; Herkese Özgürlük) sayılabilir.

Torrelavega, İspanya'nın kuzey kesiminde, Cantabria özerk bölgesinde (*comunidad autónoma*) kent. Santander kentinin güneybatısında, Besaya ve Saja ırmaklarının kesiştiği noktada yer alır. Bir sanayi kenti ve demiryolu taşımacılığı merkezi olan Torrelavega'da İspanya'nın en ünlü hayvan pazarlarından biri bulunur. Sanayi ürünleri arasında kimyasal madde, plastik eşya ve yapay elyaf sayılabilir. Kentin çevresinde demir, kurşun ve çinko madenleri bulunur. 14. yüzyılda kurulan kent, adını ünlü Garcilaso de la Vega ailesinden almıştır. Tarihöncesi duvar resimleriyle ünlü Altamira Mağarası kentin yakınlarındadır. Nüfus (1981) 55.786.

Torrens, Robert (d. 1780, Hervey Hill, Derry, İrlanda - ö. 27 Mayıs 1864, Londra, İngiltere), Avustralya'nın kolonileştirilmesi için planlar geliştiren İngiliz iktisatçı, asker ve politikacı.

Kraliyet Deniz Piyadeleri'ne 1796'da katıldı. Bir yıl sonra teğmen rütbesine yükseldi. Anholt Adası savunmasına komuta ederken

(1811) yaralandı ve kuşatma sırasında iktisat üzerine çalışmaya başladı. Çeşitli seçim bölgelerinden Avam Kamarası'na seçildi (1826-35). Güney Avustralya Komisyonu'nun başkanlığında bulundu (1835). Askerlikten albay rütbesiyle emekliye ayrıldı. Bu arada *Globe and Traveller* gazetesinin başlıca hissedarları arasına girdi ve Siyasal İktisat Kulübü'nün kurucu üyeleri arasında yer aldı. Bir dizi roman da yazmakla birlikte asıl ününü siyasal iktisat alanında kazandı.

Önceleri Ricardo'nun para politikasına ilişkin niceliksel yaklaşımına karşı çıkarken, sonraları bu görüşü tümüyle destekledi ve para denetimini kısıtlayan 1844 tarihli Banka Yasası'nın başlıca savunucularından biri oldu. Karşılaştırmalı maliyet kuramına ve karşılıklı talep ilkesine bazı özgün katkılarda bulundu. İthal gümrüklerinin bir ülkeye getirebileceği yararlara işaret eden ilk iktisatçılardan biri oldu. Ama buna ilişkin kuramın gelişmesine doğrudan katkısı sınırlı düzeyde kaldı. Kuramsal çalışmalarında daha çok parti politikaları doğrultusunda hareket etti. Siyasal görüşlerini destekleyebilmek için, bazen bilimsel olarak savunulamayacak sonuçlara ulaştı. Klasik iktisatçılardan büyük saygı gördü ve pek çok yasanın çıkarılmasında etkili oldu.

Torrens, Sir Robert Richard (d. 1814, Cork, İrlanda - ö. 31 Ağustos 1884, Falmouth, Cornwall, İngiltere), Avustralyalı devlet adamı. Torrens Senedi olarak bilinen, dünyanın birçok yerinde uygulanan basit bir toprak devri sistemini geliştirmiştir.

Güney Avustralya'nın kurucularından Sir Robert Torrens'in (1780-1864) oğluydu. Koloniye 1839'da göç etti. Güney Avustralya Yasama Meclisi'nde görev aldı (1851-55). Özerk yönetim kurulduğunda (1856) Adelaide'den meclise seçildi. 1857'de kısa süre başbakanlık görevinde bulunduktan sonra, toprak devri konusundaki yasa tasarısını meclisten geçirdi. Tasarı bir dizi belgeyi gerektiren karmaşık toprak devri sistemi yerine yalnızca senet tesciline dayalı bir sistemi getiriyordu. Sistemi Güney Avustralya'da uyguladı, ülkenin öteki bölgelerine yaymaya çalıştı ve konu üzerine kitaplar yazdı. 1863'te İngiltere'ye dönerek 1868'den 1874'e değin parlamentoda görev aldı. 1872'de kendisine "sir" unvanı verildi.

Torreón, Meksika'nın kuzeydoğusundaki Coahuila eyaletinin güneybatı kesiminde kent. Deniz düzeyinden 1.120 m yükseklikte, Nazas Irmağının (*río*) kıyısında, México'nun kuzeybatısında yer alır. 1893'te kuruldu. 1936'da Başkan Lázaro Cárdenas'ın Meksika'daki devlete ait en büyük tarım kooperatiflerinden biri olan Laguna Bölgesi'ni kurmasından sonra hızla gelişti. Günümüzde pamuk ve buğday yetiştirilen, mandıracılık ve hayvancılık yapılan bir tarım bölgesinin merkezidir; kentte ayrıca yapay dölleme yoluyla hayvan yetiştirilir. Aynı zamanda Meksika'nın kuzey kesiminin başlıca sanayi merkezlerinden biri olan kentte çırçır, un ve demir-çelik fabrikaları vardır. Çevresindeki gümüş, çinko, bakır, kurşun ve arsenik yatakları kenti bir madencilik merkezi durumuna getirmiştir. Nüfus (1990 geç.) 459.809.

Torres Bodet, Jaime (d. 7 Nisan 1902, México - ö. 13 Mayıs 1974, México, Meksika), Meksikalı şair, romancı, eğitimci ve devlet adamı.

Meksika Özerk Ulusal Üniversitesi'nde hukuk ve edebiyat öğrenimi gördükten sonra Üniversiteye Hazırlık Ulusal Okulu sekreteri ve Eğitim Bakanlığı'nda halk kütüphaneleri bölümü şefi oldu (1922-24) ve üniversitede Fransız edebiyatı dersleri verdi (1924-29).

İlk şiir kitabı *Fervor*'da (1918, Şevk) *modernismo*(*) akımının etkisi belirgindir. Bu şiirlerinde işlediği yalnızlık, kimlik arayışı ve ölüm arzusu gibi temalar sonraki yapıtlarının habercisi gibidir. Bunlardan *El corazón delirante* (1922, Çılgın Yürek) ve *Cantones* (1922, Şarkılar) tutkudan ideal aşka kadar çok çeşitli duyguları işleyen son derece lirik aşk şiirlerini içerir. Torres Bodet, sonraki kitabı *La casa*'da (1923; Ev) yalın bir anlatıma ulaşmaya çalışır ve İspanyol şair Juan Ramón Jiménez'in etkisini yansıtan bir üslupla, yaşamın kendini sürekli yenilemesi temasını ele alır. *Los días*'da (1923; Günler) kendisini tehdit altında hissettiği, insanlıktan uzaklaşmış bir çevrede yaşamanın verdiği acıyı, kentten kaçıp kırda sakin bir yaşam sürme arzusunu dile getirir. *Biombo*'da (1925; Katlanır Paravana) Japon şiir biçimlerinden yararlanarak dışavurumcu bir renk anlayışıyla müzikal niteliği yüksek şiirler yazmıştır. Ayrıca, Meksikalı şairler arasında etkili olan edebiyat ve kültür dergisi *Contemporáneos*'un da ilk yayın yönetmenidir (1928-31). Madrid Meksika ortaelçisi olmasından kısa bir süre sonra yazdığı *Destierro*'da (1930; Sürgün) genellikle karmaşık gerçeküstücü imgeler aracılığıyla makineleşmiş, yabancı ve düşman bir çevreye duyduğu tepkiyi dile getirir. En önemli şiirlerini içeren *Cripta*'da ise (1937) güçlü ve yoğun bir dille zaman, yalnızlık ve yaşamın saçmalığı gibi temaları ele alır.

Torres Bodet hem kendi ülkesinde, hem de Avrupa'da çeşitli diplomatik görevlerde bulunduktan sonra halk eğitimi bakanı (1943-46), ardından dışişleri bakanı oldu (1946-48). Birleşmiş Milletler (BM) hazırlık komisyonunda (1945), BM'nin ilk oturumlarında (1947) ve Bogotá'da toplanan IX. Pan-Amerikan Konferansı'nda (1948) Meksika delegasyonuna başkanlık etti. Ayrıca, Amerikan Devletleri Örgütü (OAS) anlaşma tasarısını hazırlayanlardan biriydi. 1948'den 1952'ye değin BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) başkanlığını yürüttü. Okullar ve kütüphanelerle ilgili çalışmaları nedeniyle de Meksika'da çağdaş eğitimin kurucusu olarak nitelendirildi.

Torres Bodet *Fronteras* (1954; Sınırlar) ve *Sin tregua* (1957; Ateşkes Olmadan) gibi olgunluk dönemi yapıtlarında modern topluma egemen olan yalıtılmışlığı aşarak acı çeken insanlıkla bağ kurmaya çalışır. Torres Bodet'in ayrıca birçok düzyazı yapıtı da vardır. Bunlar arasında eleştirmenlerden büyük övgü toplayan Proust ve Tolstoy üzerine denemeleri, 1966'da kendisine Ulusal Edebiyat Ödülü'nü kazandıran Ruben Darío incelemesi ile 1927-37 arasında yayımlanan altı romanı sayılabilir. Romanları içinde en iyisi *Sombras*'tır (1937; Gölgeler). Toplu şiirleri *Obra poética* (1967; Şiirsel Yapıtlar) adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır. Kansere yakalanan Torres Bodet 1974'te yaşamına son verdi.

Torres Boğazı, Büyük Okyanusun batı kesiminde, Mercan Denizi ile Arafura Denizi arasında boğaz. Kuzeyinde Yeni Gine, güneyinde ise York Burnu Yarımadası (Queensland, Avustralya) yer alır. Yaklaşık 130 km genişliğindeki geçitte tehlikeli mercan kayalıkları ve sığlıklarla bir dizi ada yer alır; büyük adalarda yerleşmeler kurulmuştur. 1606'da İspanyol denizci Luis Vaez de Torres tarafından keşfedilen boğazın varlığı 1764'e değin gizli tutuldu. Boğazdan geçen ikinci Avrupalı denizci James Cook oldu (1774). Avustralya ve Papua Yeni Gine arasındaki sınır, boğazın Yeni Gine kıyısının yaklaşık 5 km açığından geçer.

Torres Naharro, Bartolomé de (d. 1484?, La Torre de Miguel Sesmero - ö. 1525?, Sevilla?, İspanya), İspanyol oyun yazarı ve tiyatro kuramcısı. İspanya'nın Lope de Vega'dan önceki en önemli oyun yazarı ve gerçekçi İspanyol karakterler yaratan ilk tiyatrocusudur. Yayımlanan ilk Rönesans tiyatro kuramının da yazarıdır.

Yaşamı üzerine çok az bilgi vardır. Asker olduğu ve bir süre Cezayir'de tutsak kaldığı anlaşılmaktadır. Fidye ödenerek kurtarıldıktan sonra Roma'ya giderek (1513) kiliseye girmiştir. Papaz olduktan sonra da Papa X. Leo'nun, Roma ve Napoli'nin önde gelen kilise adamları ve işadamlarının gözdesi olmuştur.

Toplu yapıtları 1517'de yayımlanmıştır. *Propalladia* adlı bu yapıt tiyatro sanatı üzerine bir önsözle başlar. Torres bu önsözde sonradan İspanyol tiyatrosunda ortadan kalkacak olan trajedi-komedi ayrımını yapar. Kendi oyunlarını da "şeyleri gerçekte göründükleri gibi anlatan" *comedia a noticia*'lar ve "gerçek olmadığı halde gerçekliğin rengini taşıyan, fantastik" *comedia a fantasía*'lar olarak sınıflandırır. Torres'in bu sınıflandırmada gözleme ve düş gücüne aynı değeri vermesi, o dönemin edebiyat kuramında büyük bir ilerlemeyi temsil eder. *Comedia tinellaria* (Mutfak Komedisi) adlı yapıtı Romalı bir kardinalin sarayındaki kokuşmuş yaşamı ve entrikaları anlatan parlak bir yergidir. Fernando de Rojas'ın *La Celestina* adlı trajik aşk öykusune dayanan *Comedia Himenea* (Evlilik Komedisi) ise İspanya tiyatrosunun Altın Çağ *comedia*'sına doğru attığı en büyük adım olarak değerlendirilir. Bununla birlikte, Torres'in yapıtlarının genel havası Altın Çağ yazarlarınınkinden çok farklıdır.

Torres Vedras, Portekiz'de, Lizbon ilinde kent ve belediye (*concelho*). Lizbon'un kuzeyinde yer alır. Kentin bulunduğu yerde Roma döneminden kalma yazıtlar ortaya çıkarılmıştır. 16. yüzyıla değin zaman zaman kullanılan kralıyet şatosunun kalıntıları hâlâ ayaktadır. Yarımada Savaşı sırasında (1808-14), Fransızlara karşı Lizbon'u savunmak için Wellington düku tarafından kentte bir savunma hattı oluşturuldu. Günümüzde tarımsal ürünler için bir ticaret merkezi olan kentte bağcılık da yapılır. Nüfus (1981) kent, 10.997; belediye, 64.977.

Torres Villarroel, Diego de (d. y. 1693, Salamanca - ö. 19 Haziran 1770, Salamanca, İspanya), İspanyol matematikçi ve yazar. Yaşadığı dönemde o sıralar İspanya'da çok tutulan almanakların yazarı olarak büyük ün kazanmıştır. Günümüzde ise daha çok, 18. yüzyılda İspanya'daki yaşam üzerine en iyi kaynaklardan biri sayılan pikaresk anı kitabı *Vida* (1743; Yaşam) ile tanınır.

Bir kitapçının oğluydu. Evden ve okuldan kaçarak dansçı, müzikçi, şair, boğa güreşçisi ve ilaç satıcısı olarak çok yönlü bir yaşama atıldı. Katlar geometrisi üzerine yazılmış bir kitaptan çok etkilenerek, o dönemde henüz büyüden farklı görülmeyen matematik üzerine çalışmaya başladı. 1721'de ilk almanağını yazdı ve 1726'da Salamanca Üniversitesi'nde matematik dersleri vermeye başladı. Son yıllarında papazlık yaptı, parasını da hayır girişimlerine yatırdı.

İspanyol şair Francisco Gomez de Quevedo'nun *La vida del buscon*'unu (1626, Bir

Alçağın Yaşamı) örnek alarak yazdığı *Vida*, 17. yüzyıl pikaresk romanlarının üslubunu taşır. Enerjiyle dolup taşan bir adamın gerçek serüvenlerini anlatan yapıt, İspanyolların yaşamı ve âdetleriyle ilgili çok hoş ayrıntılar içerir. Çok sayıda lirik şiir de yazan Torres Villarroel'in toplam 15 yapıtı vardır.

Torrey, John (d. 15 Ağustos 1796, New York kenti - ö. 10 Mart 1873, New York kenti, ABD), Kuzey Amerika'nın bitki örtüsüyle ilgili geniş kapsamlı çalışmalar yapan ABD'li botanikçi ve kimyacı.

New York kentindeki Hekim ve Cerrah Okulu'nda tıp öğrenimi gördü. Daha sonra New York Bilimler Akademisi'ne dönüşen Doğa Tarihi Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. 1817'de derneğin bazı üyeleriyle birlikte "Torrey Katalogu" olarak da bilinen *A Catalogue of Plants Growing Spontaneously within Thirty Miles of the City of New York* (New York Kentinin Otuz Millik Çevresi İçinde Kendiliğinden Yetişen Bitkilerin Katalogu) adlı bir kitap hazırladı. ABD'nin kuzeydoğu kesimindeki bitki örtüsüyle ilgili yoğun araştırmalar yaptı. Batı eyaletlerinde devletçe yürütülen keşif gezileri sırasında toplanan, ama türleri saptanamayarak kendisine gönderilen bitkileri inceledi. 1824'te *Flora of the Northern and Middle Sections of the United States* (ABD'nin Kuzey ve Orta Kesimlerinin Bitki Örtüsü) adlı kitabının yayımlanmasından sonra West Point'teki ABD Askeri Akademisi'nde (1824-27), Hekim ve Cerrah Okulu'nda (1827-55) ve New Jersey College'da (sonradan Princeton Üniversitesi; 1830-54) kimya, doğa tarihi, mineraloji ve jeoloji dersleri verdi.

1836'da New York eyaletinin botanikçisi olduktan sonra *Flora of the State of New York* (1843; New Yok Eyaletinin Bitki Örtüsü) adlı bir kitap yazdı. Sonradan ünlü bir botanikçi olan öğrencisi Asa Gray'le birlikte yazdığı *Flora of North America* (2 cilt; Kuzey Amerika'nın Bitki Örtüsü) adlı yapıtı ise 1838-43 arasında yayımlandı. Yıllarca süren çalışmalarının sonucunda derlediği botanik kitabı ve kuru bitki koleksiyonu 1899'da New York Botanik Bahçesi'ne bağışlandı. Torrey'nin adı Colorado'daki bir doruğa verilmiştir.

Torreya, porsukgiller (*Taxaceae*) familyasından, altı kadar yaprakdökmeyen ağaç ve çalı türünün oluşturduğu cins.

Torreya nucifera
Shunji Watari—EB Inc

Kuzey Amerika, Çin ve Japonya'da yaygın olan bu türler değerli süs bitkileridir. İki sıra halinde dizilmiş ince uzun ve sivri uçlu yaprakların üst yüzü hafifçe içe doğru eğik ve parlaktır; alt yüzünde ise orta damara paralel uzanan mumsu görünümlü iki çökük çizgi bulunur. *Torreya*'ların yaprakları, dalcıkları ve odunu kötü kokuludur; bu koku özellikle ezildiğinde daha da belirginleşir. Erkek ve dişi çiçekler ya ayrı ağaçlar üzerinde ya da aynı ağacın farklı dalları üzerinde bulunur. Dişi çiçeklerin döllenmesiyle oluşan iri tohumlar etli bir katmanla örtülüdür. Anayurdu Japonya olan *T. nucifera* ile Kuzey Amerika kökenli *T. taxifolia* ve *T. californica* yaygın süs türleridir. Öbür üç tür ise Çin'e özgü ağaçlardır; süs amacıyla ender olarak yetiştirilen bu ağaçlar sınırlı bir dağılım gösterir.

Torricelli, Evangelista (d. 15 Ekim 1608, Faenza, Romagna - ö. 25 Ekim 1647, Floransa), barometreyi icat eden ve geometri alanındaki çalışmalarıyla integral hesabın gelişmesine katkıda bulunan İtalyan fizikçi ve matematikçi. Galilei'nin yapıtlarından esinlenerek yazdığı *De Motu* (Hareket Üzerine) adlı kitabı Galilei'nin beğenisini kazandı. 1641'de Floransa'ya çağrılan

Torricelli, kimliği bilinmeyen bir sanatçının portre çalışmasından ayrıntı
Alinari—Art Resource/EB Inc

Torricelli, Galilei'nin yaşamının son üç ayında onun yardımcısı ve sekreteri olarak çalıştı; Galilei'nin ölümünden sonra da Floransa Akademisi'nde ondan boşalan matematik profesörlüğüne getirildi.

Galilei'nin önermiş olduğu bir yöntemi 1644'te uygulayan Torricelli, 120 cm boyunda bir ucu kapalı bir cam boruyu cıvayla doldurduktan sonra düşey duruma getirerek açık ucunu cıva dolu bir kaba daldırdı. Cıvanın borudan tümüyle akıp gitmediğini, borunun üst yanında bir vakumun (hava boşluğu) oluştuğunu gözlemleyen Torricelli, böylece, sürekli bir hava boşluğu elde eden ilk bilim adamı oldu. Uzun gözlemlerden sonra borudaki cıva yüksekliğindeki günlük değişmelerin atmosfer basıncındaki değişmelerden kaynaklandığı sonucuna ulaştı. Matematik çalışmalarına çok daha fazla önem verdiği için bu bulgularını yayımlamayı düşünmedi. Dönerek ilerleyen bir tekerlek üzerindeki bir noktanın çizdiği eğri olan sikloitin(*) özelliklerini belirleyen Torricelli, akışkanların ve fırlatılan cisimlerin hareketlerine ilişkin bulgularını da içeren *Opera Geometrica* (Geometri Yapıtları) adlı yapıtını 1644'te yayımladı.

Torricelli teoremi, bir depodaki delikten yerçekimi etkisiyle akmakta olan bir sıvının hızının (v), delik ile sıvı yüzeyi arasındaki düşey uzaklıkla (h) yerçekimi ivmesinin (g) çarpımının iki katının kare köküyle orantılı olduğunu ($v = \sqrt{2gh}$) ifade eden teorem (Yer'in yüzeyinde g'nin değeri 9,8 m/s²'dir). Torricelli yasası, ilkesi ya da eşitliği olarak da bilinen bu ilişki adını, 1643'te bu teoremi ortaya atan İtalyan fizikçi Evangelista Torricelli'den alır.

Depodaki su yüzeyinin h kadar altındaki bir delikten akmakta olan suyun hızı, yalnızca yerçekimi etkisi altında (yani, havanın etkisi yok varsayıldığında) aynı h yüksekliği kadar serbest düşen bir su damlasının kazanacağı hıza eşittir. Delikten akış hızı akışın doğrultusundan bağımsızdır; bir başka deyişle, delikten akan sıvının hızı, akış ister yatay, ister aşağıya ya da yukarıya doğru olsun aynıdır ve değeri yukarıda verilen eşitlikle belirlenen değerdir.

Torridge, İngiltere'de Devon ilinin (*county*) kuzeybatı kesiminde ilçe (*district*). Yüzölçümü 985 km²'dir. İlçe topraklarının büyük bölümü kumtaşı ve gre oluşumlu alanlarla karışmış koyu gri şeyl tabakalarından oluşur. Yöredeki başlıca akarsu sarp ormanlık yamaçların arasında güney-kuzey doğrultusunda akan Torridge Irmağıdır; ırmağın ağzında ilçedeki başlıca kasaba olan Bideford yer alır. İlçede mandıracılık yapılır, sığır ve koyun beslenir. Başlıca pazar kasabaları Bideford, Holsworthy ve Great Torrington'dır.

Atlas Okyanusu kıyı şeridi çok sayıda turist çeker. Charles Kingsley'nin romanıyla aynı adı taşıyan Westward Ho! önemli bir kıyı sayfiyesi olarak gelişmiştir. Westward Ho!'nun kuzeyinde Northam Burrows adı verilen kumullar uzanır. Clovelly eski bir balıkçı limanıdır; Appledore ve Bideford'da gemi tersaneleri bulunur. Nüfus (1986 tah.) 50.000.

Torridoniyen Dizi, İngiltere'de Prekambriyen Zamanın (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) son dönemlerinde oluşan ve Levisiyen Karmaşık kayaçlarının üzerinde, Alt Kambriyen Dönem (Kambriyen Dönem y. 570-500 milyon yıl önce) kayaçlarının altında yer alan kayaç katmanları bölümü. Radyometrik ölçümler dizi kayaçlarının yaklaşık 1 milyar-650 milyon yıl önce çökeldiğini göstermektedir. Bunlar, oldukça az başkalaşıma (metamorfizma) uğramış kayaçlardır ve İskoçya'daki Moine Şistlerinin stratigrafik eşdeğerleridir. Torridoniyen kayaçların maksimum kalınlığı 6.650 m'ye ulaşır.

Dizi Highlands'ın kuzeybatısında yüzeye vurur. Burada başlıca üç bölüm saptanmıştır; bunlar en yaşlısından (en alttakinden) en gencine (en üsttekine) doğru sırasıyla Diabaig, Applecross ve Aultbea yataklarıdır. Diabaig Yatakları Skye bölgesinde 2.600 m kalınlığa ulaşır, ama kuzeye doğru incelir. Bu yataklar gri ve yeşilimsi gri renkli miltaşları ile ince taneli kumtaşlarından oluşur, bazı yerlerde kırmızımsı kumtaşları ile ince, katışık kireçtaşlarına da rastlanır. Applecross Yataklarının maksimum kalınlığı 2.600 m'dir, ama Cape Wrath bölgesinde kalınlık 300 m'ye kadar düşer. Bu yataklar kırmızı ve kahverengi kumtaşları, arkozlar ve konglomeralardan oluşur; bazı miltaşlarına da rastlanır. Kimi zaman, bol miktarda hematit (bir demir cevheri) içeren siyahımsı renkli ince kumtaşı katmanları da görülür. İskoçya'daki Applecross bölgesinde çevrimsel bir çökelme düzeni saptanmıştır; burada yataktaki ince miltaşları yukarı doğru ince kumtaşlarına, daha sonra daha iri taneli kumtaşlarına ve son olarak da çok iri yataklara dönüşür. Aultbea Yatakları daha sınırlı bir dağılım gösterir; bunların kalınlığı 1.350-80 m arasında değişir. Aultbea kayaçları ince taneli, kırmızımsı ve kahverengi silisli kumtaşlarından ve bazı miltaşlarından oluşur.

Torrijos (Herrera), Omar (d. 13 Şubat 1929, Santiago de Veragua - ö. 1 Ağustos

1981, Penonomé yakınları, Panama), 1968-78 arasında Panama diktatörü.

El Salvador'daki bir askeri okulu bitirdikten sonra ABD ve Venezuela'da askerlikle ilgili konularda öğrenimini sürdürdü. 1952'de üsteğmen rütbesiyle Panama Ulusal Muhafızları'nda (bugün Ulusal Savunma Güçleri) göreve başladı. 1966'da yarbaylığa, 1968'de albaylığa, 1969'da da tuğgeneralliğe yükseldi. Ekim 1968'de Ulusal Muhafızların Başkan Arnulfo Arias'a karşı düzenlediği darbeye katıldı ve çok geçmeden Hükümet Başkanı ve Panama Devrimi Yüce Önderi unvanlarını alarak yeni askeri cuntanın başı durumuna geldi.

Torrijos yönetimi sırasında Panama'daki solcu işçi önderlerine ve öğrencilere karşı yoğun bir baskı uyguladı. 7 Eylül 1977'de ABD başkanı Jimmy Carter'la Panama Kanalı'nın ve Panama Kanal Bölgesi'nin 2000 yılına değin tümüyle Panama'nın denetimine geçmesini öngören iki antlaşma imzaladı.

Ekim 1978 seçimlerinde başkanlığa adaylığını koymadıysa da Ulusal Muhafızlar'ın komutanlığını sürdürdü. Askeri bir teftiş turu sırasında uçağının ormanlık bir bölgeye düşmesi sonucu öldü.

Torrio, Johnny, asıl adı JOHN TORRIO, İtalyanca GIOVANNI TORRIO (d. Şubat 1882, Orsara, Napoli yakınları, İtalya - ö. 16 Nisan 1957, New York kenti, ABD), Chicago'da yeraltı dünyasının en büyük patronlarından biri durumuna gelen gangster. Daha sonra ABD'deki bütün çeteleri içine alan örgütlü suç şebekesinin kurucuları arasında yer almıştır.

Torrio iki yaşındayken dul kalan annesi ABD'ye giderek New York'a yerleşti. Torrio genç yaşta aralarında Al Capone'un da bulunduğu kendi mahalle gençlerinden oluşan bir çetenin reisi oldu. 1904-08 arasında Beş Nokta Çetesi'yle birlikte çalıştı. Daha sonra Brooklyn'de bir genelev ve bar açarak haraççılığa başladı. 1909'da James Colosimo'nun genelevlerini işletmek ve yenilerini açmak üzere Chicago'ya çağrıldı. 1919'da genelevlerden birini yönetmesi için eski arkadaşı Al Capone'u New York'tan Chicago'ya getirtti. Ertesi yıl Al Capone'a Colosimo'yu öldürterek Colosimo'nun yerine geçti. 1920'de içki yasağının başlamasıyla birlikte büyük kazanç getiren içki kaçakçılığı işine el attı ve çok sayıda kumarhane açtı.

1925'te rakip bir çetenin üyeleri tarafından birkaç kez vurulup yaralanan Torrio, aynı yıl birahane işletmek suçundan dokuz ay hapis cezasına çarptırıldı. Hapisten çıktıktan sonra işlerini Al Capone'a devrederek üç yıl için İtalya'ya gitti. 1928'de New York'a dönüşünde gayrimenkul alanında kârlı yatırımlar yaptı; Lucky Luciano, Meyer Lansky ve öteki patronlarla yakın ilişkiler kurdu ve 1934'e doğru ülke düzeyinde bütün çeteleri içine alan "kartel"in yöneticilerinden biri oldu.

1936'da gelir vergisi kaçırma suçundan hakkında dava açıldı. Uzun süren mahkemenin sonunda 1939'da yeniden tutuklandı ve 1941'e değin hapiste kaldı. Daha sonra fiilen emekliye ayrıldı. 1957'de bir kalp krizi sonucu berber koltuğunda ölen Torrio, ardında büyük bir servet bıraktı.

Torroja (y Miret), Eduardo (d. 27 Ağustos 1899, Madrid - ö. 15 Haziran 1961, Madrid), betonarme kabuk tasarımının öncülerinden İspanyol mimar ve mühendis.

1923'te mühendis olduktan sonra bir müteahhitle birlikte çalışmaya başladı. 1927'de mühendislik danışmanı oldu. 1933'te Algeciras'taki bir çarşı yapısında ilk betonarme kabuk örtüsünü uyguladı. Bundan iki yıl sonra gerçekleştirdiği Madrid'deki Zarzuela Hipodromu'nun tribünü ile spor salonu en beğenilen kabuk yapıları oldu. Tribünün

Eduardo Torroja'nın tasarladığı Zarzuela Hipodromu tribünü, 1935, Madrid
Archivo Mas Barselona

kabuk çatısı yaklaşık 13 m'lik bir konsol yapmaktadır. Spor salonu ise silindir biçimli çifte kabuklarla örtülüdür.

Torroja'nın öteki önemli yapıları arasında Madrid'de bir su deposu (1936), Aldoz Sukemeri (1939), Zamora'da Esla Irmağı üzerindeki köprü (1940), Torrejón de Ardoz'daki hangarlar (1942), Las Corts Futbol Stadyumu (1943, Barselona) ve Táchira Kulübü (1957, Caracas) sayılabilir. Her ikisi de 1952'de tamamlanan Xerrallo ve Pont de Suert kiliseleri onun etkileyici ve zarif biçimlere olan eğilimini yansıtır. 1951'de İnşaat ve Çimento Teknik Enstitüsü'nü kuran ve ölünceye değin yöneticiliğini yapan Torroja'nın 1958'de bir otobiyografisi yayımlanmıştır.

Torstenson, Lennart (d. 17 Ağustos 1603, Forstena - ö. 7 Nisan 1651, Stockholm, İsveç), İsveçli mareşal. Sahra toplarına büyük bir hareketlilik kazandırarak kullanım alanlarını değiştirmiş, Otuz Yıl Savaşları'nda ve İsveç'le Danimarka arasındaki savaşta (1643-45) önemli zaferler kazanmıştır.

İsveçli bir subayın oğluydu. Kral II. Gustaf Adolf'un hizmetine girerek Livonya'da Polonya birliklerine karşı çarpıştı (1621-23). Oranje prensi, Nassau Kontu Maurits'in yanında savaş eğitimi gördükten sonra İsveç'e dönerek 1626-29 arasında II. Gustaf Adolf'un Prusya seferlerine katıldı. Daha o sırada topçuluk konusunda uzman olan Torstenson, 1629'da albay rütbesiyle İsveç'te kurulan ilk topçu birliğinin başına getirildi. Gustaf'ın 1630'da Almanya'daki Otuz Yıl Savaşları'na katılmasından sonra cephede sahra topçusuna komuta etti. İsveç birliklerinin 1631'de Breitenfeld'de imparatorluk orduları karşısında kazandığı büyük zaferdeki rolü nedeniyle generalliğe yükseltildi. 1632'de imparatorluk orduları generali Albrecht Wenzel von Wallenstein'ın askerleri tarafından tutsak alındıysa da ertesi yıl yapılan bir takasla özgürlüğüne kavuştu.

Torstenson 1635'te İsveç ordusu başkomutanı Johan Banér'in kurmay başkanı oldu. Banér'in 1636'da Wittstock'ta parlak bir zafer kazanmasıyla sonuçlanan çarpışmaya katıldı. Bu zaferle İsveç Almanya'nın kuzey ve orta kesimlerinde yeniden üstünlüğü ele geçirdi. Torstenson sağlık durumunun bozulmasına karşın, Banér'in 1641'de ölmesi üzerine İsveç ordusunun komutanlığını üstlendi ve birlikleri yeniden disiplin altına aldı. II. Breitenfeld Çarpışması'nda ve Moravya'da kazandığı kesin zaferlerden sonra, Başbakan Kont Axel Oxenstierna tarafından Danimarka'ya bir saldırı düzenlemekle görevlendirildi (1643). Sefer sırasında Danimarka'nın Jutland eyaletini ele geçirdi.

Daha sonra savaşın sürdüğü Orta Avrupa'ya döndü; 1645'te Jankov'da parlak bir zafer kazandıktan sonra sağlığının bozulması üzerine komutanlık görevinden ayrıldı (1646). Ertesi yıl kont yapıldı. Son yıllarında İsveç Devlet Konseyi'ndeki konumundan yararlanarak Oxenstierna'nın izlediği politikalara karşı güçlü bir muhalefet yürüttü ve Kraliçe Kristina'nın güvenini kazandı.

tortikollis, başın bir yana doğru çekilip çenenin ters yöne bakacak biçimde bükülmesine neden olan yapı bozukluğu. Bebeklerde en sık rastlanan tortikollis nedenleri arasında boynun bir tarafındaki kaslarda doğuştan gelen kısalık, dölütün dölyatağı içindeki pozisyonu ve doğum sırasında boyundaki göğüs-köprücük kemiği-kulak arkası çıkıntısı (*sternocleidomastoid*) kasının örselenmesi sayılabilir. Erişkinlerde ise boyun omurlarının yapı bozuklukları ve boyundaki lenf düğümlerinin iltihaplanması tortikollise yol açabilir. Özel bir bozukluk olan spazmlı tortikolliste boynun bir tarafındaki kaslar spazmlar halinde kasılır; normal baş ve boyun hareketlerini engelleyen bu bozukluğun tedavisi oldukça güç olabilir.

tortilla, Meksika'da mısır unundan (bazen de buğdaydan) yapılan mayasız yassı ekmek. Tanelerini yumuşatmak ve kabuklarından ayırmak için başvurulan geleneksel yol mısırların sönmemiş kireçle kaynatılmasıdır. Kireç Meksikalıların beslenme rejiminde en önemli kalsiyum kaynağını oluşturur. Taneler *metate* adı verilen bir el değirmeninde öğütülür. Küçük hamur parçaları elle yassıltılıp daire haline getirilir. Bu büyük el becerisi isteyen bir iştir. *Tortilla* daha sonra *comal* denen toprak ya da demir bir tavada pişirilir. Günümüzde *tortilla* daha çok *tortillería* adı verilen dükkânlarda hamur makinesiyle yapılıp satılmaktadır. Çabuk bayatladığından genellikle günü gününe, hatta her öğün için ayrı satın alınır.

Meksika yemeklerinin çoğu *tortilla* ile yenir. Sulu yemeklerde ve güveçlerde *tortilla* yemeğin içine batırılarak kaşık gibi kullanılır; bunun için bazen küçük parçalar halinde kesilerek kızartılır. *Taco* gibi *tortilla* da et, fasulye ya da peynirle sarılarak acı bir sosla yenebilir. Sosa batırılıp hafifçe kızartıldıktan sonra içi doldurulan ve fırında sosla pişirilen *tortilla*'ya *enchilada* adı verilir. Gevrek hale gelene kadar kızartılıp üstüne et, fasulye, peynir, yeşil salata ve domates konan *tortilla*'ya *tostada* denir. Et, fasulye ya da peynirden oluşan bir içle dürüm yapılan buğday unundan yapılma *tortilla*'ların adı *burrito*'dur. *Sope*, *chalupa*, *quesadilla* ve *panucho* ise *tortilla* hamurundan yapılan ve baharatlı içle birlikte yenen çeşitli biçimlerde ekmeklerdir.

Tortola, İngiliz Virgin Adalarının en büyüğü. Atlas Okyanusunu Antil Denizinden ayıran Küçük Antiller'de, Porto Riko'nun yaklaşık 100 km doğusunda yer alır. Adı İspanyolcada "üveyik" anlamına gelen *tórtola* sözcüğünden gelir. Yüzölçümü 54 km²'dir. Genişliği yalnızca 5 km olan adanın ortasında uzanan tepeler hiçbir yerde geçit vermediğinden bir kıyıdan ötekine geçmek için 365 m'ye tırmanıp inmek gerekir. Tortola'nın en yüksek noktası olan Sage Dağında (543 m) Büyük Antiller'deki bitki örtüsünü andıran ve adanın başka hiçbir yerinde görülmeyen kurakçıl bitkiler-

den oluşmuş bir orman vardır. Çoğunluğunu Afrika kökenlilerin oluşturduğu İngiliz Virgin Adaları nüfusunun yüzde 80'inden fazlası Tortola'da yaşar. Nüfus (1980) 9.119.

Tortoniyen Kat, Miyosen Bölümün (y. 26-7 milyon yıl önce) ortalarında oluşan kayaç katmanlarının dünya ölçeğinde rastlanan standart bölümü ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi. Sarmatiyen Katın altında ve Helvesiyen Katın üzerinde yer alan Tortoniyen Kat, adını İtalya'da Piemonte'deki Tortona bölgesinde saptanan yüzey oluşumlarından alır. Bu bölgede kat, mavimsi renkli derin deniz marnlarından oluşur ve tanıtıcı bir karındanayaklılar fosil faunası içerir. Tortoniyen Kat ile ondan önceki Helvesiyen Kat kimi zaman Vindoboniyen Katın alt katları olarak kabul edilmekle birlikte, ayrı adlar almayı gerektirecek kertede farklılıklar içerirler. Tortoniyen Kat dünyanın öbür yerlerindeki eşdeğerleriyle fosil içeriklerine bakılarak ilişkilendirilir.

Tortosa, İspanya'nın kuzeydoğusunda, Katalonya özerk bölgesinde (*comunidad autónoma*) Tarragona ilinde kent. Ebro Irmağının (*río*) kıyısında, Tarragona kentinin güneybatısında yer alır. İberler tarafından Dertosa adıyla kuruldu. Romalı General Scipio Africanus'un yeniden düzenlediği kent Julius Caesar tarafından *municipium*(*) yapıldı. İmparator Augustus kente koloni ayrıcalıkları tanıyarak Julia Augusta Dertosa adını verdi. Magriplilerin egemenliği altındayken Córdoba (Kurtuba) Halifeliği'nin önemli bir sınır kenti olan Tortosa, bir süre küçük ve bağımsız bir Magrip krallığının başkentiydi. 1148'de Barselona kontu IV. Ramón Berenguer'in eline geçtikten sonra önemli ayrıcalıklar elde etti. Magriplilerin 1149'da kenti geri alma girişimi, özellikle kadınların gösterdiği kahramanca direniş sonucu başarısızlıkla sonuçlandı. Kent İspanya İç Savaşı'nın sonlarına doğru (1939) ağır hasara uğradıysa da sonradan büyük ölçüde onarıldı. Kentteki tarihsel yapılar arasında 1705'te tamamlanan barok bir cephesi olan gotik katedral (1347), bir Rönesans sarayı ve bir ortaçağ kalesinin kalıntıları sayılabilir. Tortosa'da sanayi eğitimi veren bir teknik okul ve Güneş'in incelenmesinde uzmanlaşmış bir gözlemevi vardır.

Kent pirinç tarlaları, meyve bahçeleri ve zeytinlikle kaplı geniş bir ovaya bakar. Başlıca tarımsal ürün zeytinyağıdır. Sanayi ürünleri arasında kimyasal gübre, sabun, çimento, ilaç, şapka ve triko giyim eşyası sayılabilir. Kentte ayrıca pirinç ve buğday unu üreten tesisler ve bıçkıhaneler vardır. Nüfus (1981) 31.445.

tortul fasiyesi, bir tortul yatağın fiziksel, kimyasal ve biyolojik özellikleri ve aynı jeolojik çağda oluşmuş yatak dizilerindeki yanal farklılıklar. Tortul kayaçlar ancak tortul birikiminin, bu birikimlerin pekişip birbirine bağlanarak sert yataklar ya da katmanlar haline gelmesine olanak tanıyacak uzunlukta bir süre boyunca sürmesi durumunda oluşur. Tortullaşma genellikle, tortulların biriktikleri havzada yıllarca dağılmadan kalabildikleri yerlerde gelişir. Bazı havzalar küçük, bazıları ise binlerce kilometre karelik bir alanı kaplayacak kertede büyüktür; bu denli büyük havzalar farklı yerel tortullaşma çevrelerini içerebilir. Fiziksel, kimyasal ve biyolojik etmenler bu çevreleri etkiler ve bunların doğurduğu koşullar biriken tortulun niteliğini büyük ölçüde belirler. Bu nedenle tek bir havzanın içinde yanal olarak farklı çökelme ortamları bulunabilir ve bu da farklı türden tortul kayaçların oluşmasına yol açmış olabilir. Bu farklı ama eşzamanlı ve bitişik tortul kayaçlar tortul fasiyesi olarak adlandırılır. Bu terimi 1838'de İsviçreli jeolog Amanz Gressly geliştirmiştir.

Tortul fasiyesleri Yer kökenli, biyojenik ya da kimyasal olabilir. Yer kökenli tortul fasiyesleri eski kayaçlardan aşınan ve çökelme bölgesine taşınan taneciklerin birikmesiyle ortaya çıkar. Biyojenik fasiyesler, organizmaların kabuklarının ve öbür sert bölümlerinin tümünün ya da kırıntılarının birikmesiyle oluşur. Kimyasal fasiyesler ise çözeltiden inorganik malzeme çökelmesi yoluyla gelişir. Koşulların zaman içinde değişmesiyle farklı çökelme bölgelerinin biçimi ve özellikleri de değişir. Bu nedenle her fasiyesin üç boyutlu bir yerleşim düzeni vardır ve fasiyesin konumu zamanla değişebilir.

Tortul fasiyesleri çeşitli biçimlerde tanımlanabilir. Birincil fiziksel (ya da litolojik) özellikler dikkate alındığında litofasiyesler tanımlanabilir. Biyolojik (ya da daha doğru bir ifadeyle paleontolojik) özellikler (yani fosiller), biyofasiyesleri tanımlar. Her ikisi de havzanın çökelme tarihinin doğrudan ürünüdür. Farklı fasiyesler kökenleri bakımından tanımlanacak (yani litofasiyesler ya da biyofasiyesler yorumlanacak) olursa, fasiyesin oluşumuna yol açan süreçlerin adlandırılmasıyla fasiyeslerin genetik bir sistemi kurulabilir. Ayrıca, kriter olarak çevrenin alınmasıyla, alüvyon fasiyesleri, topuk fasiyesleri ya da resif fasiyesleri de tanımlanabilir. Bu durum kayaçların kendisine ilişkin yeni ya da daha doğru bilgilerin elde edilmesiyle karışıklıklara yol açabilir.

Günümüzdeki tortul havzalarda farklı yerel çevrelerin düzenli birleşimlerine rastlandığı gibi, stratigrafik sütunun içinde benzer düzenleri izleyen fasiyes birleşimleri de görülür. İkinci durumun yaygın bir örneği, suyla dolmuş bir havzanın kenarı ya da kıyı hattı ile havzanın ortasındaki derin su bölgesi arasında oluşmuş, düzenli biçimde birbirini izleyen litofasiyesler ve biyofasiyeslerdir. Su derinleştikçe kaba tortulların yerini ince tortullar alır. Stratigrafik sütun içindeki ardışık değişimlerin bir nedeni su düzeyinin zaman içinde değişmesidir. Su düzeyi yükseldikçe ve deniz kara parçasının üzerine yayıldıkça suyla kaplanan yeni alanlarda sığ su tortulları birikir, öte yandan daha derin sular daha ince taneleri toplar. Deniz karanın içine doğru ilerledikçe yeni tortullaşma kuşakları oluşur, deniz geri çekildikçe bu kez kuşaklar kıyıyla birlikte geriye doğru hareket eder.

1894'te Alman jeolog Johannes Walther, denizin yeni kara parçalarına yayılmasına yol açacak biçimde genişlemekte ve derinleşmekte olan bir tortul havzada düşey fasiyes dizisinin yatay diziyle aynı olduğunu saptadı. Böylece jeologlar yüzeydeki fasiyes düzenini saptayarak havzanın derinliklerinde yatan tortul kayaç düzenini belirleme olanağını elde ettiler. Elbette Walther'in bu buluşu, dizinin sürekliliğinde herhangi bir kopukluğun (yani bir aşınma aralığının) bulunmadığı yerler için geçerlidir.

Fasiyesler arasındaki ilişkiler üzerinde yapılan araştırmalar kaya kütleleri arasındaki tedrici, ani ya da aşınmış geçiş ya da temasların fasiyesin kökenini tanımlamak açısından önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca çoğu fasiyesin zaman ve yer açısından dönüşümlü olarak birbirini izlediği de bilinmektedir. Örneğin, bir fasiyes dizisinin içine dikey olarak açılan bir sondaj deliğinde düşey bir düzen bulunabilir. Bu durıma pek çok alüvyon dizisinde ve kömür içeren dizide rastlanmıştır. Kil, kömür, şeyl ve kumtaşının altındaki fasiyesler birçok kez yineleniyor durumda olabilir; bu tür fasiyeslere siklotem(*) denir. Dünyanın pek çok yerinde değişik kayaçlarda çevrimsel ya da ritmik tortullaşma saptanmıştır; ama bu durum çok yaygın ya da sabit değildir.

Fasiyes birleşimleri ve dağılımı birbiriyle ilintili denetimlere bağlıdır. Bunların en önemlileri tortullaşma süreçleri, tortul beslenmesi, iklim, tektonik (yer hareketleri), deniz düzeyi değişimleri, biyolojik etkinlik, su kimyası ve yanardağ etkinliğidir. Bunların arasında en önemlileri ise, öbür etmenleri de belirleyebilecek olan çökelme çevresi (iklim) ve tektonik etkinliktir.

tortul kayaç, Yer yüzeyinde ya da yüzeye yakın kesimlerde, tortulların birikmesi ve taşlaşması sonucunda (döküntü kayacı) ya da normal yüzey sıcaklıklarında çözeltiden çökelme yoluyla oluşan kayaç (kimyasal kayaç). Tortul kayaçlar Yer'in yüzeyinde en yaygın rastlanan, ama yerkabuğunu oluşturan kayaç bileşenleri arasında en az miktarda bulunan kayaç türüdür (yerkabuğunun büyük bölümü korkayaçlardan ve başkalaşım kayaçlarından oluşur).

Tortul kayaçların en önemli özelliklerinden biri, bunların katmanlar halinde oluşmasıdır; katmanlardan her biri, çökelme sırasındaki koşulları, kaynak malzemenin niteliğini, taşınma biçimini ve çoğu durumda çökelme sırasındaki biyolojik yapıyı yansıtır. Yinelemeli ya da sürekli oluşum uzun süreli bir kaydın elde edilmesini olanaklı kılar; ama öte yanda bu kayıtlar zaman içinde değişime uğramış ya da tortullaşma kesintiye uğramış olabilir.

Döküntü kayaçları ya da klastik (kırıntılı) kayaçlar en yaygın bulunan tortul kayaçlardır; bunlar korkayaçların, başkalaşım kayaçlarının (metamorfik kayaç) ve önceden var olan tortul kayaçların ufalanması ve dağılması sonucunda ortaya çıkan malzemelerden oluşur. Döküntüler su, rüzgâr ya da buzlarca taşınır, belirli bir yerde çökelir ve burada taneler birbirine çimentolanarak pekişik bir kayaç haline gelir. Şeyl, breş, konglomera, klastik kireçtaşı, löss ile kumtaşı, kuvarsit, arkoz ve grovak, döküntü tortul kayaç örnekleridir. Tane büyüklüğü, mineral yapısı ve çimento malzemesinin niteliği gibi bazı fiziksel ve kimyasal özellikler bu kayaçların sınıflandırılmasına temel sağlar. Örneğin, tane büyüklüğü 0,06 mm'nin altında olan döküntü kayaçları şeyl, tane büyüklüğü 0,06 - 2 mm arasında olanlar kumtaşları ve tane büyüklüğü 2 mm'nin üzerinde olanlar konglomera olarak sınıflandırılır. Döküntü kayaçların mineral bileşeni temel olarak kayacı oluşturan malzemenin mineral bileşiminin aynısıdır, ama oluşum sırasında bazı mineraller ayrışmış, çözünmüş ya da değişime uğramış olabilir. Taşınma uzaklığı ve ufalanma süresi arttıkça, kil mineralleri, feldispatlar ve kuvars aynen kalır, buna karşılık olivinler, piroksenler ve mikalar uzaklaşır ya da değişime uğrar. Döküntü kayaçları eşfazlı bir yapıya sahiptir, çünkü çimento malzemesi de (temel olarak karbonat ya da kuvars) çökelir. Bu kayaçların öbür önemli özellikleri tedrici geçişli katmanlaşma, dalga izi, çamur çatlakları, kum katmanlaşması ve çapraz katmanlaşma gibi görece büyük ölçekli tortul yapılarına sahip olmalarıdır. Bu yapılardan her biri çökelme ortamının özelliklerine işaret eder.

İkinci büyük tortul kayaç grubu olan kimyasal kayaçlar, aşırıdoyma ya da biyojenik etkinlik sonucunda çözeltiden çökelme yoluyla oluşur. Çökelme kayacın oluşum yerinde gerçekleşir. Değişen miktarlarda döküntü malzemeler, özellikle kil ve mil de bulunabilir. En yaygın bulunan kimyasal kayaç türleri kalsit ve aragonitten oluşan kireçtaşları ile dolomit mineralinden oluşan dolomitlerdir. Kimyasal kayaçların mineral yapıları çökelme koşullarına özgü biçimde oluşur; çökelme sırasındaki asitlik (pH), yükseltgenme-indirgenme potansiyeli (Eh), tuzluluk ve özellikle de sıcaklık koşulları, bugün var olan koşulların incelenmesi ya da kayacın üzerinde yapılan laboratuvar deneyleriyle ortaya çıkarılabilir. Bu fiziksel etmenlere ek olarak, pek çok omurgasız da karbonat çökeltebilir. Öbür önemli kimyasal kayaçlar halit ve jips gibi evaporitler, turba ve kömür gibi organik kayaçlar ve anhidritlerdir.

Kimyasal tortul kayacın yapısı başlangıçtaki dağılmış maddelerin (oolitler, taşlar, geodlar ve yumrular) ayrışmasının bir ürünüdür. Bunlar tortullaşma sırasında ya da hemen sonrasında oluşan yuvarlak ya da düzensiz yapılı maddelerdir. Kayacı oluşturan malzemeden farklı yapıya sahip olan en yaygın yumrular çakmaktaşı, fosfatlar ve killi demirtaşlarıdır. Kireçtaşlarında ve dolomitlerde fosil kalıntılarına sık rastlanır; bunlar özgün sert bölümler ya da bunların izleri halinde bulunabilir. Dolomitler çoğunlukla kireçtaşları içinde yeniden kristalleşir; bu süreç, çökelmeden sonra magnezyumun kalsiyumun yerini alması yoluyla gerçekleşir.

Tortula, *Bryales* takımından, Kuzey Yarküre'de yaygın karayosunu cinsi. Duvarlarda, toprakta, kum tepelerinde, kaya ve ağaçlarda sarımsı yeşil ya da kırmızımsı kahverengi katmanlar oluşturan bu yosunların boyu 0,5-10 cm arasında değişir. Dilsi yapraklarının ucunda uzun bir tüy bulunur. Spor keselerinin "ağzı" dişsi çıkıntılarla çevrilidir.

tortulbilim *bak.* sedimentoloji

tortullaşma, jeolojide, bir akışkan (çoğunlukla hava ya da su) içinde asılı ya da çözelti halinde bulunan katı malzemenin çökelmesi süreci. Genel tanım içine, buzul buzlarından çökelme süreçleri ile yalnızca yerçekimi etkisiyle birikme süreçleri de (örn. tepelerin eteklerinde molozların yığışması) girer.

En yaygın tortullaşma süreci olan akışkanlardan katı taneciklerin çökelmesi olgusunun fiziği çok eskilerden beri bilinmektedir. Çökelme hızı denklemini 1851'de İngiliz bilim adamı G. G. Stokes ortaya koydu; bu formül herhangi bir çökelme süreci tartışmasının klasik kalkış noktasını oluşturur. Stokes bir akışkan içindeki kürelerin son çökelme hızının akışkanın ağdalılığıyla ters, akışkan ile katının yoğunluk farkı, kürelerin çapı ve yerçekimi kuvveti ile doğru orantılı olduğunu gösterdi (*bak.* Stokes yasası). Ama Stokes eşitliği ancak çok küçük küresel parçacıklar (çapı 0,04 mm'den küçük olanlar) için geçerlidir; küresel olmayan ya da daha iri tanecikler için Stokes eşitliği üzerinde çeşitli uyarlamalar yapılmıştır.

Ama ne denli geçerli olursa olsun, hiçbir çökelme hızı eşitliği doğal tortulların en temel fiziksel özelliklerini bile yeterli biçimde tanımlayamaz. Kırıntı öğelerinin tane büyüklüğü ve bunların tane boyutlarına göre ayrışması, biçimleri, yuvarlaklıkları, dokuları ve bir araya gelip pekişmeleri, yalnızca akışkan ortamın yoğunluğuna ve ağdalılığına değil, aynı zamanda çökelten akışkanın ötelenme hızına, bu hareketten kaynaklanan çalkalanma ve burgaçlanmalara ve akışkanın üzerinde hareket ettiği yatakların yüzey koşullarına bağlı karmaşık süreçlerin bir ürünüdür. Bu süreçler ayrıca, taşınan katı malzemelerin çeşitli mekanik özellikleriyle, tortul taşınmasının süresiyle ve yeterince anlaşılamayan başka etmenlerle de bağıntılıdır.

Tortullaşma genellikle değişik coğrafi ve jeomorfik çevrelerde biriken çökellerin dokuları, yapıları ve fosil içerikleri bakımından ele alınır. Jeolojik çağlar boyunca karalar üzerinde, kıyı yakınlarında, denizlerde ve başka ortamlarda çökelen tortulları ayrıştırma yolunda önemli çabalar harcanmıştır. Ortamların ve bunların tanımlanma kriterlerinin sınıflandırılması hâlâ canlı bir tartışma konusudur. Eski tortulların çözümlenmesi ve yorumlanması günümüzdeki tortullaşma süreçlerinin incelenmesiyle önemli ölçüde geliştirilmiştir. Oşinografik ve limnolojik (gölbilimsel) araştırmalar Meksika Körfezi, Karadeniz ve Baltık Denizi ile dünyanın çeşitli yerlerindeki körfezler, göller ve akarsu havzalarındaki tortullaşmaların anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

Kimyasal tortullaşma kimya ilkeleri ve yasaları çerçevesinde ele alınır. Ünlü fiziksel kimyacı J. H. van't Hoff'un daha 1905'te faz dengesi ilkelerini kristalleşen tuzlu sulara ve tuz çökellerinin kökenlerine uygulamış olmasına karşılık, fiziksel kimyanın kimyasal tortullaşma süreçlerine uygulanması yolunda fazlaca bir çaba harcanmamıştır. Ama son dönemlerde redoks (karşılıklı yükseltgenme ve indirgenme) potansiyeli ve pH (asitlik-bazlık) etmenlerinin kimyasal tortullaşma üzerindeki etkileri araştırılmaya başlanmıştır. Ayrıca anhidrit ve jipsin kökenlerinin, dolomitin oluşum kimyasının ve demirtaşları ve ilgili tortul problemlerinin incelenmesinde termodinamikten yararlanma çabalarına girişilmiştir.

Tortullaşma süreçleri kimyasal son ürünler bakımından da ele alınır. Tortullaşma Yer'in silikat kabuğunun birincil bileşenlerinin birbirinden ayrıldığı dev bir kimyasal çözümleme olarak kabul edilebilir. Bu kimyasal ayrışma her zaman tam olmayabilir, ama bu yaklaşımla oldukça tatmin edici sonuçlar elde edilebilmektedir. Prekambriyen Zamanda (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) başlayan ayrışma denizlerde devasa miktarlarda sodyum, yataklanmış çakmaktaşları ile ortokuvarsit kumtaşlarında silisyum, kireçtaşlarında ve dolomitlerde kalsiyum ve magnezyum, karbonatlarda ve karbonlu çökellerde karbon, yataklanmış sülfatlarda kükürt, demirtaşlarında demir vb birikmesiyle sonuçlanmıştır. Magmatik ayrışma bazı durumlarda dunit ve piroksenit gibi tek mineralli kayaçların oluşmasına yol açmış olmakla birlikte hiçbir korkayaç ya da başkalaşım kayacı bu denli yalın bir tortullaşmaya neden olacak bir yapıya sahip değildir.

Tortum, topraklarının küçük bir bölümü Doğu Anadolu Bölgesi, büyük bölümü ise Karadeniz Bölgesi sınırları içinde kalan, Erzurum iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.940 km² (1986) olan Tortum ilçesi kuzeyde Artvin ili ve Uzundere ilçesi, doğuda Oltu ve Narman, güneydoğuda Pasinler ilçeleri, güneyde Merkez ilçe, güneybatıda Ilıca, batıda da İspir ilçeleriyle çevrilidir.

Akarsu vadileriyle derin biçimde parçalanmış olan ilçe toprakları, ilin kuzey kesiminde yer alır. Çok engebeli olan bu toprakların kuzey kesimini Deve Dağı, kuzeydoğu kesimini Akdağ (3.047 m), doğu ve güney kesimini Kargapazarı Dağları, batı kesimini de Mescit Dağı(*) engebelendirir. Doğu Karadeniz Sıradağlarının(*) iç sıralarının en yüksek dağı olan Mescit Dağının 3.239 m'ye erişen doruğu ilçe sınırları içindedir. Doğal bitki örtüsü açısından fazla zengin sayılmayan ve yer yer sarıçam topluluklarına rastlanan dağların yüksek kesimlerinde yazın çayırlarla örtülen yaylalar vardır. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Oltu Çayının başlangıç kolları ile bu akarsuyun başlıca kolu olan Tortum Çayı toplar. Eskiden Tortum'a bağlı olan Uzundere ilçesindeki Tortum Gölü(*) Türkiye'deki heyelan göllerinin en ilginçlerinden biridir.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler patates, buğday, arpa, elma ve çavdardır. Az miktarda dut, ceviz, baklagiller ve soğan da yetiştirilir. Yüksek kesimlerindeki yaylalar hayvancılık açısından önem taşır. Arıcılık da yapılan ilçenin bazı köylerinde yünlü dokuma tezgâhları vardır. İlçenin yörede tanınan başlıca tarımsal ürünü kızılcık pestilidir.

10/7 yüzyıl ortalarında göçebe İskitlerin yerleştiği yörenin Erzurum'la(*) ortak bir geçmişi paylaştığı sanılır. Yöreye 11. yüzyıl sonlarında Tortum adlı bir Türkmen aşiretinin yerleştiği ileri sürülür. Daha sonra bu aşiretin adıyla anılmaya başlayan yöre, 19. yüzyıl sonunda Erzurum vilayetinin Merkez sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu. Kaza merkezi ise günümüzde Artvin ilinin Yusufeli ilçesi sınırları içinde yer alan ve adı Yokuşlu olarak değiştirilmiş olan Nihah köyündeydi.

Sonradan bugünkü yerine taşınan ilçe merkezi, Tortum Çayı vadisinde kurulmuş, küçük ve gelişmemiş bir yerleşmedir. İlçenin güney kesiminde yer alan kasabadan Artvin'i Erzurum'a bağlayan karayolu geçer. Tortum kasabası bu yolla il merkezi Erzurum'a 53 km uzaklıktadır.

İlçedeki başlıca tarihsel yapı Tortumkale köyündeki Tortum Kalesi'dir. Çamlıyamaç (bugün Uzundere ilçesinde) ve Bağbaşı köylerinde Hıristiyanlığın ilk dönemlerine ait bazı kilise kalıntıları, ilçenin çeşitli kesimlerinde ise kale kalıntıları vardır.

Tortum Belediyesi 1890'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 34.100; kasaba, 5.349.

Tortum Gölü, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde göl. Yüzölçümü yaklaşık 8 km²'dir. Kuş uçuşuyla Tortum'un 35 km kuzeyinde yer alır. Genişliği birkaç yüz metre ile 1 km arasında değişen dar ve derin bir göldür.

Kuzeybatıdaki Kemerlidağ'dan inen bir heyelan kütlesinin, Çoruh Irmağının başlıca

Tortum Gölü
Sedat Ünal

kollarından Oltu Çayına katılan Tortum Çayının vadisini doğal bir setle tıkaması ve bu setin arkasında suların birikmesiyle oluşmuştur. Gölün fazla sularını taşıyan gideğenin bu doğal seti aşarak 50 m yükseklikten Tev Vadisine döküldüğü kesimde Tortum Çağlayanı yer alır. Gideğen sularının düşüşünden yararlanılarak elektrik üretmek için yapılan Tortum Hidroelektrik Santralı 1960'ta işletmeye açılmıştır. Tortum Çayının göle ulaştığı kesimde çok küçük bir delta oluşmuştur. Gölün gideğeni kısa bir süre Tev Vadisini izledikten sonra akışını Tortum Çayı vadisinde sürdürür.

Artvin'i Erzurum'a bağlayan karayolu Tortum Gölünün batı kıyısını izler.

Torul, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Gümüşhane iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.859 km² (1989) olan Torul ilçesi doğuda Merkez ilçe, güneyde Şiran ilçesi, güneybatıda Giresun ili, batıda Kürtün ilçesi, kuzeyde gene Kürtün ilçesi ve Trabzon iliyle çevrilidir.

Akarsu vadileriyle yarılmış dağlık ve engebeli alanlardan oluşan ilçe toprakları, ilin kuzeybatı kesiminde yer alır. Kuzey kesimini Zigana Dağları, güney kesimini Gümüşhane Dağları(*), batı kesimini de Giresun Dağlarının(*) doğu uzantıları engebelendirir. Bu dağların hepsi de Doğu Karadeniz Sıradağlarının(*) kıyı dağları dizisi içindedir. Gümüşhane Dağlarının Giresun ili sınırı yakınlarında 3.331 m'ye erişen Abdalmusa Tepesi ilçenin en yüksek noktasıdır. İlçe topraklarından kaynaklanan suların hepsi Karadeniz'e ulaşır. Bu suları toplayan başlıca akarsu Doğankent Çayı olarak da bilinen Harşit Çayıdır(*). En yüksek noktası Abdalmusa Tepesi olan Gâvur Dağında, buzul yüzey şekillerinden bazılarında suların toplanmasıyla oluşmuş buzyalağı gölleri vardır. Torul ilçesi orman örtüsü açısından zengin sayılır. Yöredeki dağlar kayın, göknar, ladin, güneye bakan yüksek kesimler de sarıçam ormanlarıyla kaplıdır. Dağların yüksek kesimlerindeki, hayvancılık ve sayfiye açısından önem taşıyan yaylaların en ünlüleri Kadırga ve eskiden Torul'a bağlı olan Kürtün ilçesindeki Güvende'dir.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Meraları geniş olmayan ilçede hayvancılık daha çok ahır besiciliği biçiminde yapılır. Yaygın olarak herik soyu koyun yetiştirilir. Arıcılık da yapılan ilçede ekime elverişli topraklar oldukça sınırlıdır. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler patates, buğday, arpa, elma, vişne, armut ve fasulyedir. Torul ilçesi ulaşım açısından önemli bir konumdadır. Aşkale'de E-80 Karayolu'yla kesişen ve Trabzon limanını Erzurum'a bağlayan E-97 Karayolu ilçe topraklarından geçer. Trabzon-İran Transit Yolu olarak da adlandırılan bu yol Zigana Dağlarını, 2.010 m yükseklikteki Zigana Geçidinden ve daha alçakta yapılan Zigana Tüneli'nden geçerek aşar. Önemli bir sanayi kuruluşuna rastlanmayan ilçede hızar atölyeleri, E-97 Karayolu boyunca da oto onarım ve bakım atölyeleri vardır. İlçe topraklarında bakırpirit ve bakır-kurşun-çinko içeren cevher yatakları bulunmuştur.

Torul yöresi uzun süre Trabzon İmparatorluğu'nun yönetiminde kaldıktan sonra 1461'de Osmanlı topraklarına katıldı. Bu sırada yöre halkının önemli bölümü Rumlardan oluşuyordu. 19. yüzyıl sonlarında Trabzon vilayetinin Gümüşhane sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilen Torul, 1893'te yapılan sayım sonuçlarına göre 36.137 olan nüfusuyla sancağın en büyük kazasıydı. I. Dünya Savaşı sırasında yöreyi ele geçiren (Ağustos 1916) Rus ordusu 1917 Sovyet Devrimi'nden sonra çekildi. Bunu izleyen Ermeni işgali 14 Şubat 1918'de sona erdi.

Eskiden Ardasa adıyla anılan kasaba, ilçenin doğu kesiminde yer alır. Harşit Çayı vadisinde kurulmuş olan kasabadan E-97 Karayolu geçer. Harşit Çayı vadisini izleyerek Giresun'a bağlı Doğankent ilçe merkezinden geçen bir başka yol da kasabayı Tirebolu'nun hemen doğusunda Karadeniz kıyı yoluna bağlar. Kasaba il merkezi Gümüşhane'ye 25 km uzaklıktadır.

Torul ilçesinde birçok tarihsel yapı kalıntısına rastlanır. Bunların başlıcaları ilçe merkezindeki Ardasa Kalesi, Gümüştuğ köyündeki Avliyana Kalesi ve Büyükçit köyü yakınındaki Meryemana olarak da bilinen Panaghia Manastır Kilisesi'dir (890).

Torul Belediyesi 1882'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.087; kasaba, 4.057.

Torumtay Türbesi, Amasya'da Gök Medrese Camisi'nin karşısında Anadolu Selçuklularının Amasya emiri Seyfeddin Torumtay'ın 1278'de yaptırdığı türbe. Uzun ekseni kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı (y. 9 m × 13 m) bir yapıdır.

Kesme taştan duvarlarının kalınlığı 2 m'yi bulur. Doğu ve batı cepheleri köşelerde ve ortadaki üç kalın payanda ayağıyla iki bölüme ayrılmıştır. Payanda ayakları çok çıkıntılı olduğu için bu bölümler birer nış niteliğindedir. Her iki cephede de güneydeki nişlerin içinde bir pencere vardır. Türbenin içini aydınlatan öbür iki pencere güney ve kuzey duvarındadır. Bunlardan güneydeki hacet penceresidir ve bezemelerle dolu bir bordür içine alınmıştır. Bu bordürün iki yanında cephenin üst bölümleri çok ince bir taş işçiliği gösteren kabartmalarla kaplıdır.

Torumtay Türbesi, doğudan görünüş, 1278; Amasya
Şemsi Güner

Yerden yaklaşık 2 m yüksekteki mescit bölümüne doğu cephesindeki kuzey nişinin içini tümüyle dolduran yedi basamaklı bir merdivenle çıkılır. Birisi Torumtay'a ait dokuz sandukanın durduğu mescidin tavanı bir sivri tonoz biçimindedir. Tonozun üzeri dışta iki yana doğru hafif eğimli bir teras çatı olarak düzenlenmiştir. Batı duvarının kalınlığı içinde yer alan bir döner merdiven, mescitten zemin düzeyinde bulunan cenazelik katına iner.

Toruń, Polonya'nın ortakuzey kesiminde il (*województwo*). 1975'te oluşturulmuştur; yüzölçümü, 5.348 km²'dir. Kuzeyde Elbląg ve Olsztyn, doğuda Ciechanów, güneyde Włocławek ve batıda da Bydgoszcz illeriyle sınırlanır. Batı sınırının büyük bölümünü Vistül (Wisła) Irmağı oluşturur. Öteki ırmakları Lutryna, Fryba ve Vistül'ün bir kolu olan Drwęca'dır. İlde geniş buğday, şeker pancarı ve pirinç tarlaları ile ormanlar ve bataklıklar vardır. Batı kesiminde Vistül Irmağı, doğu kesiminde de Drwęca Irmağı boyunca çok sayıda kaplıca yer alır.

İl ekonomisi kimyasal madde ve takım tezgâhları üretimi, gıda sanayisi, kerestecilik ve tarıma dayanır. İl merkezi Toruń'dur; öbür önemli kentler Grudziądz, Brodnica ve Chełmno'dur. II. Dünya Savaşı sırasında Chełmno'da kurulan Nazi toplama kampında aralarında çok sayıda Polonya Yahudisinin de bulunduğu 200 bin kişi öldürülmüştür. Nüfus (1991 tah.) 659.100.

Toruń, Almanca THORN. Polonya'nın ortakuzey kesiminde, Toruń ilinin (*województwo*) merkezi kent. Vistül (Wisła) Irmağı üzerinde yer alır. Bir ırmak limanı, kara ve demir yolları kavşağı ve bir kültür merkezi konumundadır. Ünlü astronom Mikołaj Kopernik'in doğum yeri olan kentte Mikołaj Kopernik Üniversitesi (kuruluşu 1945), çeşitli bilimsel dernekler, müzeler ve iki tiyatro etkinlik gösterir. 13. yüzyıla ait St. Jan Kilisesi'nde Polonya'daki en büyük kilise çanlarından biri bulunur. Yün eğirme ve zencefilli çörek yapımı geleneksel uğraşlardır. Modern sanayi alanında ise hassas ölçüm aletleri, elektronik araçlar, fosfatlı gübre ve tohum üretimiyle dokumacılık gelişmiştir.

Ortaçağda önemli bir ticaret merkezi olan Toruń'u denetimleri altına alan Töton Şövalyeleri 1230-31 yıllarında bir şato inşa ettiler. Yerleşim 1233'te kent statüsüne kavuştu; bugünkü kentin temeli de 1236'da atıldı. 14. yüzyılda Hansa Birliği'ne üye olan kent kendi ticari filosunu oluşturdu. 1454'te Töton yönetimine son verildi; 1466'da Polonya denetiminde bağımsız kent ilan edildi. Polonya krallarının desteğiyle ekonomik bakımdan gelişen kent 1793'te Prusya'nın denetimine girdi; 1919'da Polonya'ya geri verildi. Nüfus (1992 tah.) 202.400.

Tory, Geoffroy (d. y. 1480, Bourges - ö. y. 1533, Paris, Fransa), Fransız yayımcı, basımcı, gravürcü ve yazar. Yazım kurallarında yaptığı yeniliklerle ve kitap süslemeciliğinde Fransız Rönesans üslubunu geliştiren kişi olarak tanınır. O zamanlar Fransa'da kullanılan gotik harflere karşı Latin harflerinin yaygınlaştırılmasında büyük etkisi olmuştur. Önemli yayınları arasında birkaç "Saatler Kitabı" ile filoloji alanındaki ünlü çalışması *Champfleury* (1529) yer alır. Bu çalışmasında vurgu ve kesme işaretleri gibi bazı basit noktalama işaretlerini kullanma fikrini ortaya atan Tory, yaklaşık 1530'da I. François tarafından kraliyet basımcılığına getirilmiştir.

Tory'ler (ABD'de) *bak.* Loyalistler

Tory'ler (İngiltere'de) *bak.* Whig'ler ve Tory'ler

toryum (Th), periyodik tablonun IIIb grubundaki aktinitler dizisinde yer alan radyoaktif kimyasal element. Nükleer reaktörlerde yakıt olarak kullanılan toryumu ilk olarak 1828'de Jöns Jacob Berzelius buldu. Toryum gümüş beyazı rengindedir ama havada uzun süre kaldığında gri ya da siyaha döner. Doğadaki bolluğu yaklaşık kurşun kadar, uranyumun ise üç katı kadardır. Sanayide monazit mineralinden elde edilen toryum torit ve torikanit minerallerinde de bulunur. Toryum, flüorürünün (ThF_4) ya da dioksitinin (ThO_2) indirgenmesi ve klorürünün ($ThCl_4$) elektrolizi yoluyla sanayide önemli miktarda üretilmiştir.

Toryum metali ekstrüzyon yoluyla çekilebilir, haddelenebilir, dövme ya da döndürme yoluyla biçimlendirilebilir ama çekme dayanımı düşük olduğundan tel halinde çekilmesi zordur. Karbon ve toryum dioksit gibi katışkıların çok az miktarı bile toryumun çekme dayanımı ile erime ve kaynama noktası gibi öbür fiziksel özelliklerini büyük ölçüde etkiler. Magnezyuma ve magnezyum alaşımlarına yüksek sıcaklıklara dayanımını artırmak amacıyla toryum katılır. Toryum dalga boyları 2.000 ile 3 750 angström arasında değişen morötesi ışığın ölçümünde yararlanılan fotosellerde kullanılır.

Toryumun radyoaktifliğini 1898'de Gerhard Carl Schmidt ve Marie Curie birbirlerinden bağımsız olarak buldular. Doğal toryum başta çok uzun ömürlü (yarı ömrü $1,41 \times 10^{10}$ yıl) ve toryum ailesinin ana çekirdeği olan toryum-232 olmak üzere radyoaktif izotoplarının bir karışımıdır. Öbür izotopları uranyum ve aktinyum ailelerinde doğal olarak bulunur. Bütün uranyum cevherlerinde de toryuma rastlanır. Toryum-232 yavaş nötronları tutarken çekirdeği bölünebilen uranyum-233 izotopuna bozunduğundan üretken reaktör yakıtı olarak çok yararlıdır. Toryumun yapay yolla izotopları da elde edilmiştir. Aktinitler dizisinden yapay element neptünyumun bozunma zincirinde oluşan, yarı ömrü 7.340 yıl olan toryum-229'dan toryum-232'nin izlenmesinde yararlanılır.

Toryum bileşiklerinin çoğunda +4 değerlidir ve birçok karmaşık iyon oluşturur. Tuğlamsı özelliği çok yüksek olan toryum dioksitin (ThO_2) sanayide birçok kullanım alanı vardır. Toryum nitrat ise çok kullanılan bir toryum tuzudur.

atom numarası	90
atom ağırlığı	232,038
erime noktası	y. 1.700°C
kaynama noktası	y. 4 000°C
özgül ağırlığı	y. 11.66 (17°C'de)
değerliği	4
elektronların yerleşimi	2-8-18-32-18-10-2 ya da $(Rn)6d^2 7s^2$

toryum ailesi, kararsız ve ağır atom çekirdeklerinden oluşan dört radyoaktif diziden biri. *Ayrıca bak.* radyoaktif aileler.

Tosa Mitsunobu (d. 1434 - ö. 1525, Kyoto, Japonya), Tosa okulunun kurucusu sayılan Japon ressamı.

Saray ressamları yetiştirmiş soylu bir ailenin oğluydu. 1493'te saray ressamlarının başına getirildi ve üç yıl bu görevde kaldı. 1518'de Aşikaga şogunluğunun (1338-1573) başressamı oldu. Böylece Tosa ressamları Mitsunobu'nun önderliğinde, özellikle de *Genci monogatari* (Genci Öyküsü) gibi Japon klasiklerini öyküleyen rulolarında *Yamato-e*'nin (Japon Resmi) zarif üslubunu yeniden canlandırdılar.

Mitsunobu'nun günümüze ulaşan az sayıdaki yapıtlarının en önemlileri İmparator Go-En-yu'nun portresiyle (1492, Unryu Tapınağı, Kyoto), "Kiyomizu Tapınağı'nın Resimli Tarihi" (Tokyo Ulusal Müzesi) gibi öyküsel rulolarıdır.

Tosa Mitsuoki, asıl adı TOSA FUCIMITSU, TSUNEAKI olarak da bilinir (d. 1617, Sakai - ö. 14 Kasım 1691, Kyoto, Japonya), *Yamato-e* (Japon Resmi) üslubunu yeniden canlandıran Tosa okulunun Edo dönemi (1603-1867) başlarında yetişmiş en önemli ressamlarından.

1634'te babası ressam Tosa Mitsunori (1583-1638) ile birlikte Kyoto'ya taşındı. Amacı Tosa okulunu yeniden canlandırmaktı. 1654'te Muromaçi döneminden (1338-1573) sonra boş kalan saray ressamlığı görevine getirildi. Bu görev geleneksel olarak Tosa ailesinden ressamlara veriliyordu. Mitsuoki Tosa okulunun zarif çizgilerini benimsemekle birlikte Kano okulunun Çin sanatına özgü konu ve tekniklerini de kullandı. Kitano Tapınağı'nı konu aldığı rulosu, "İtsukuşima ve Matsuşima Resimli Panoları" ve Çinli ressam Li Anzhong'un etkilerini yansıtan "Bıldırcın ve Krizantem" en önemli yapıtlarındandır. Mitsuoki 1681'de saraydaki görevini oğlu Mitsunari'ye (1646-1710) devretti.

Tosa okulu, Japonya'da Tosa ailesinden ressamlar ile bu aileye kabul edilmiş sanatçıların oluşturduğu, *Yamato-e* (Japon Resmi) geleneğini sürdüren okul. Çin sanatına özgü konu ve teknikleri benimseyen Kano okuluyla(*) çağdaştır. Her iki okul da 15. yüzyılda oluşmuş ve Edo döneminin (1603-1867) sonuna değin etkinliğini korumuştur. Tosa okulu Japon sanatına özgü konuları ve geleneksel teknikleri benimsemiş ve saray ressamları yetiştirmeyi amaçlamıştır.

Konularını daha çok *Genci monogatari* (Genci Öyküsü) gibi Japon klasiklerinden alan Tosa ressamları, zarif mürekkep çizimleri ve bezemeci renk kullanımlarıyla dikkat çeker.

tosafot (İbranicede "ekler"), Talmud'un belirli bölümleri üzerine 12. ve 14. yüzyıllar arasında Almanya, İtalya ve özellikle Fransa'da Yahudi bilginlerce yazılmış açıklama ve notlara verilen ad. Çoğunun yazarı bilinmeyen *tosafot*'un, Talmud'u oluşturan Mişna (sözlü Yahudi yasaları derlemesi) ve Gemara (Mişna yorumları) üzerine doğrudan yazılmış yorumlar mı, yoksa ortaçağın ünlü Fransız din bilgini Raşi'nin Babil Talmudu yorumunu tamamlamaya yönelik notlar mı olduğu tartışmalıdır.

İlk *tosafot* yazarları (*baale ha-tosafot*) Raşi'nin Kuzey Fransa'da yaşayan damatları Meir ben Samuel ile Yeuda ben Natan'dır. En büyük *tosafot* yazarının ise Raşi'nin torunu Rabbenu Tam (Yaakovben Meir Tam) olduğu kabul edilir. 1520-23'teki ilk Venedik basımından bu yana Babil Talmudu'nun tüm basımlarında sayfaların iç tarafta kalan boşluklarında Raşi'nin yorumu, dış tarafta kalan boşluklarında ise *tosafot* yer alır. Ama bazı yeni Talmud çevirilerinde bu düzenin kullanılmadığı görülür.

tosböceği, OYUCUBÖCEK ya da TAHTAKURDU olarak da bilinir, *Coleoptera* (kınkanatlılar) takımının *Anobiidae* familyasını oluşturan yaklaşık 1.100 böcek türünün ortak adı. Uzunlukları bir santimetreyi aşmayan bu silindir biçimli böcekler tehlike karşısında bacaklarını içeri çekerek ölü taklidi yaparlar.

Sigaraböceği, saatböceği ve ekmekböceği *Anobiidae* familyasının en tanınmış üyeleri arasındadır. Tahıl, baharat, tütün ve ahşap malzemelerin yanı sıra mantarların içinde ve kabuk altlarında yaşayan türleri de vardır.

Toscana, İtalya'nın orta kesiminde, Tiren Denizi kıyısında yönetim bölgesi. Yüzölçümü 22.992 km²'dir. Massa-Carrara, Lucca, Pistoia, Firenze, Livorno, Piza, Arezzo, Siena ve Grosseto illerini kapsar.

Eski Toscana Grandüklüğü topraklarının büyük bölümünü kaplayan bölge, kuzeyde ve kuzeydoğuda Tosco-Emiliano Apenninleri ve Apua Alpleri ile çevrilidir. Bu sıradağlar, Küçük Apenninler'deki Albano, Pratomagno ve öteki dağlardan bir dizi uzun vadiyle ayrılır. Bölge topraklarının Siena'nın güneyinde kalan kesimi Metallifere, Argentario ve Amiata gibi dağ ve tepelere doğru yükselir. Arno gibi iç kesimlerdeki vadiler ve Maremma gibi kıyı ovaları Toscana'nın başlıca düzlüklerini oluşturur.

Toscana'nın adı İÖ 1000 yıllarında yöreye yerleşen bir Etrüsk kabilesinden gelir. Roma döneminde yöreye resmen Tuscia adı verildi (İÖ 3 yy). Lombardlar 6. yüzyılda yörede yönetim merkezi Lucca'da bulunan bir düklük kurdular. 774'te Franklar tarafından bir kontluk haline getirilen bölge 11. yüzyılda Canossa, Modena, Reggio ve Mantova'yı da elinde bulunduran Attoni ailesinin eline geçti. Ailenin en ünlü temsilcisi olan Kontes Matilde'nin 1115'teki ölümünden sonra Toscana kentleri yavaş yavaş bağımsızlıklarını elde etmeye başladılar. Böylece Toscana geleneksel birliğini yitirdi ve bölgedeki kentler sonraki dört yüzyıl boyunca birbirleriyle savaştılar. Bu savaşların sonucunda bölge önce Piza'nın daha sonra Floransa'nın yönetimine girdi ve Rönesans kültürünün en önemli merkezi durumuna geldi. 1434'te Floransa'nın yönetimini ele geçiren Medici ailesinin(*) zamanla bütün bölgeyi egemenliği altına almasıyla Toscana yeniden tek bir yönetim altında birleşti. Medici hükümdarları 1569'dan sonra "grandük" unvanını kullanmaya başladılar. 16. yüzyıldan sonra eski önemini yitirmeye başlayan Toscana 1737'de son Medici grandükü Gian Gastone'nin ölümü üzerine Lorraine dükü Francesco Stephano'ya (sonradan Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Franz) bırakıldı. Lorraine dükünün Habsburg hanedanının vârisi Maria Theresia ile evlenmesiyle Franz ve oğlu I. Leopold'un (sonradan Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Leopold) Toscana'yı yönettiği dönemde bir dizi reform gerçekleştirildi. Bu dönemde iç ticaret üzerindeki kısıtlamalar ve ölüm ceza kaldırıldı, din adamlarının ayrıcalıkları azaltıldı. 1790'ların sonlarında İtalya Yarımadası Fransızlarca işgal edilince, III. Ferdinando Toscana'yı terk etmek zorunda kaldı. Napoléon Bonaparte 1801'de yörede Etruria Krallığı'nı kurdu ve başına İspanya kraliçesinin yeğeni olan ve Bourbon-Parma hanedanından gelen Louis'i geçirdi. 1808'de bölgeyi Fransa topraklarına kattı; ertesi yıl da kız kardeşi Elisa'nın yönetimine verdi. 1814'te Napoléon'un uğradığı yenilgi üzerine III. Ferdinando Toscana'ya geri döndü.

19. yüzyılın ilk yarısında Ferdinando ve oğlu II. Leopoldo'nun yönetimi sırasında Toscana'da liberal bir yönetim kuruldu. 1848'de tüm İtalya'yı saran devrimci dalga sırasında Leopoldo temsili yönetime geçilmesini öngören bir anayasayı yürürlüğe koydu. Ama 8 Şubat 1849'da cumhuriyet ilan edilince Toscana'yı terk etmek zorunda kaldı. Cumhuriyetçi güçlerin Avusturya'ya karşı sürdürdükleri savaşta yenilgiye uğramaları üzerine Avusturya'nın koruması altında yeniden tahta çıktı. Ama, 1859'da Piemonte ile Avusturya arasında yeniden savaş başladığında bir anayasa yürürlüğe koymayı ve Piemonte'nin yanında savaşa girmeyi reddedince Floransalılar tarafından Toscana'dan kovuldu. Ardından Toscana'da İtalyanların birliği için çalışan Bettino Ricasoli'nin yönetiminde geçici bir hükümet kuruldu ve Toscanalılar 11-12 Mart 1860'ta yapılan bir plebisit sonucunda büyük çoğunlukla İtalyan birliğine katılmaya karar verdiler. 18 Şubat 1861'de krallığın ilanıyla birlikte Toscana yeni İtalyan devletinin bir parçası durumuna geldi.

Günümüzde İtalya'nın en zengin tarım bölgelerinden biri olan Toscana'da başta buğday olmak üzere tahıl, sebze, meyve ve zeytin yetiştirilir, zeytinyağı üretilir. Toscana aynı zamanda şaraplarıyla tanınır. Yörede ayrıca sığır, at, domuz ve tavuk gibi

hayvanlar beslenir. Toscana tarımı *mezzadria* (ortakçılık) denen bir sisteme dayanır. Buna göre, sermaye ve işletme masraflarını karşılayan toprak sahibi, işgücünü ortaya koyarak çalışan kiracı çiftçiyle hasadı paylaşır. Bununla birlikte son yıllarda bölgede tarım kooperatifleri yayılmaya başlamıştır. Bölgedeki başlıca akarsular Arno ve Ombrone ırmaklarıdır. Büyük çaplı hidroelektrik santrallarını besleyebilecek güçteki akarsu sayısı çok az olmakla birlikte, Larderello'daki boraks madenlerinden büyük bir enerji santralını çalıştırmaya yetecek kadar buhar elde edilmektedir. Bölgede ayrıca kurşun, çinko, antimon, cıva, bakır, linyit, demir madenleri vardır; Elba Adasının yakınlarında bulunan demir cevheri yatakları tükenmek üzeredir. Carrara'da çıkarılan mermerler dünyaca ünlüdür. Toscana'daki başlıca sanayi dalları metalurji, kimya ve tekstildir; başta yönetim merkezi Floransa olmak üzere, bölge aynı zamanda el sanatları ürünleriyle de tanınır. Bölgedeki başlıca liman olan Livorno'da gemi yapım tersaneleri bulunur. Öteki önemli yerleşimler Piombino, Lucca, Pistoia, Grosseto, Piza ve Siena'dır. Nüfus (1991) 3.599.085.

Toscanini, Arturo (d. 25 Mart 1867, Parma, İtalya - ö. 16 Ocak 1957, New York), İtalyan orkestra şefi. Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki en büyük virtüöz orkestra şeflerinden biri olarak kabul edilir.

Viyolonselci olmak istiyordu; Parma ve Milano konservatuvarlarında öğrenim gördü. On dokuz yaşında Rio de Janeiro'da

Toscanini
NBC

opera orkestrasında viyolonsel çalarken, gösteriye çıkmayan orkestra şefinin yerini alması istenince Verdi'nin *Aida* operasını ezbere yönetti. İtalya'da ve başka yerlerde orkestra şefi olarak tanındı, 1898'de Milano'daki La Scala'nın müzik yönetmenliğine atandı. 1928'den 1936'ya değin New York Filarmoni Orkestrası'nı yönetti; faşist rejimlerin egemen olduğu İtalya ve Almanya dışında, dünyanın hemen her ülkesinde dinleyici önüne çıktı. 1937-54 arasında ABD radyo yayın şebekesinin desteğiyle etkinlik gösteren NBC Senfoni Orkestrası'nın şefliğini yaptı.

Toscanini öncelikle Verdi operalarıyla Beethoven senfonileri yönetmekle ün yapmış, olağanüstü Wagner icraları gerçekleştirmişti. Eşsiz bir belleği vardı ve bu ona, görme yetisini iyice yitirdiği sırada orkestrayı ezbere yönetmekte çok yardımcı oldu. Konserlerinde kendi ateşli havasını orkestradaki sanatçılara da ileterek, büyük bir coşkuyla çalmalarını sağlardı.

Tosefta (Aramcada "Ek"). Yahudilikte, sözlü yasalarla ilgili sözlü gelenekleri bir araya getiren derleme. Biçim ve içerik bakımından Mişna'ya(*) benzer. Mişna gibi Tosefta da Ezra döneminden (İÖ y. 450) başlayarak değişik özellikler gösteren geniş bir malzeme içinden, çoğu Filistin'de yaşayan çok sayıda Yahudi din bilgininin (*tanna*) yaklaşık 2 yüzyıl süren sistemli çalışmaları sonucunda en önemli geleneklerin seçilmesiyle ortaya çıkmıştır. Uzmanlar iki ayrı derlemenin hazırlanmasının nedenini kesin olarak saptayabilmiş değildir. Araştırmalar sırasında ortaya çıkan çeşitli geleneklerin, kanıtların, örneklerin ve sözlü yasaya ilişkin açıklamaların kalıcılığı için Mişna'ya bir ek yapılması gereği duyulmuş olabilir. Bu varsayım Tosefta'da sözü edilen bazı geleneklerin yalnız Mişna'yla değil, kendi içindeki bazı bilgilerle de çelişmesini açıklayabilir.

Toshiba Corporation, Japonca TOKYO ŞIBAURA DENKI KK. tüketici ve sanayi için elektrikli ve elektronik eşya üreten önde gelen Japon kuruluşu. Merkezi Tokyo'dadır. Shibaura Engineering Works, Ltd. ve Tokyo Electric Company, Ltd.'nin 1939'da Tokyo Shibaura Electric Company, Ltd. adı altında birleşmesiyle kurulmuş, 1978'de bugünkü adını almıştır.

Mucit Tanaka Hisaşige'nin fabrikasının uzantısı olarak 1875'te kurulan Shibaura Engineering Works başlangıçta okyanus gemileri için motor imalatında yoğunlaşmıştı. Mitsui şirketler topluluğunca (*zaibatsu*) alındıktan sonra ağır, yüksek beygirgüçlü buhar makineleri yapımına yöneldi. 1890'ların ortalarında takım tezgâhları imalatına geçti. Tokyo Electric Light Company ise Mitsui'nin finansmanıyla 1890'da bambu filamanlı ampul üretimine başladı. Birleşen iki şirketin oluşturduğu Tokyo Shibaura Electric Company, Ltd. II. Dünya Savaşı'ndan sonra *zaibatsu*'ların dağıtılmasıyla Mitsui'den ayrıldıysa da 1973'te yeniden Mitsui grubuna bağlandı.

İki şirketin de ABD'deki General Electric Company (GE) ile sıkı bağları vardı. GE ilk olarak 1907'de Tokyo Electric'te pay sahibi oldu ve bu payın karşılığında şirketin teknolojisinin yenilenmesine yardımcı oldu. Bu ilişki Mazda elektrik lambalarının Japonya'da büyük çapta üretilmesini sağladı. GE'nin 1909'da Shibaura ile benzer bir anlaşma yapması Japonya'ya Batı teknolojisinin girişine öncülük etti. GE hâlâ Toshiba'nın en büyük hissedarlarından biridir.

Toshiba aralarında televizyon ve ses aygıtları, elektrikli ev aletleri ve aydınlatma elemanları bulunan çeşitli tüketim malları üretir. Bunların yanı sıra elektrik enerjisi üretimi için tesis ve donanım, ulaştırma donanımı, sanayi motorları, sanayide kullanılan elektronik ve iletişim donanımı yapımıyla uğraşır. Başka ülkelerde de bir dizi bağlı şirketi vardır.

Toskana düzeni, klasik mimarlıkta kullanılan beş düzenden en yalın olanı. Romalı mimar Vitruvius, Toskana düzeni sütunların başlangıçta Yunan ve Roma tapınaklarının ağır taş saçaklıklarını değil, ahşap çatıları taşımakta kullanıldığı için çok yaygınlaştığını belirtir.

Toskana düzeninde sütun yüksekliği en alt bölümünün çapının yedi katıdır. Yukarıya doğru incelen düz sütun gövdesinin boyu altı çaptır, sütun kaidesiyle başlığı ise yarımşar çap yüksekliğindedir. Kaide, üstünde yarım daire kesitli büyük bir dışbükey silme ve düz bir bant bulunan kare planlı yalın bir eteklikten oluşur. Sütun başlığı gövdenin tepesindeki küçük bir dışbükey silmeyi (bilezik), gövdenin devamı olan kısa bir boyuncuğu, bir yarım kaval silmeyi (çanak) ve kare planlı basit bir tablayı (*abacus*) içerir. Bütün öteki düzenlerde olduğu gibi saçaklık sütun yüksekliğinin dörtte biri kadardır. Düz baştabanın (arşitrav) üstünde düz bir bant (*taenia*), bir friz, içbükey bir yastık silme (*sima reversa*), bezemesiz bir taç ve dışbükey kesitli bir oluk vardır.

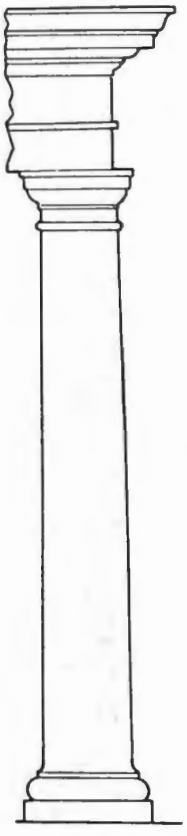

Toskana düzeni
John Fleming, Hugh Honour, Nikolaus Pevsner, *The Penguin Dictionary of Architecture* 1972; Penguin Books Ltd

Toskana düzeni genel orantıları ve temel çizgileriyle Roma Dor düzenine benzer. Ama oymalarının olmaması, sağlam görüntüsünü güçlendirir; bu nedenle Dor düzeninden çok daha yalındır. Her katta ayrı bir düzenin uygulandığı Eski Roma ve Rönesans yapı cephelerinde Toskana düzenine çoğunlukla zemin katında yer verilmiştir. *Ayrıca bak.* düzen.

Tosuner, Necati (d. 1944, Ankara), öykü ve roman yazarı. Öykülerinde, daha çok yalnızlık ve içe kapanıklık duygularını yansıtır.

Ortaöğrenimini 1966'da İstanbul'da Pertevniyal Lisesi'nde tamamladı. Basın İlan Kurumu'nda çalıştı. Derinlik Yayınları'nı kurdu ve yönetti.

İlk öyküleri Ankara'daki gazetelerde yayımlandı. İlk öykü kitabı *Özgürlük Masalı* 1965'te çıktı. *Çıkmazda* (1969) adlı kitabında yer alan sekiz öykünün tümünde, bir adamın saplantılar içinde, çocukluk yıllarından gençliğine doğru yaşama gücünü adım adım yitirişini anlattı. "İki Gün" adlı öyküsü 1970 TRT Sanat Ödülleri Yarışması'nda Başarı Ödülü kazandı. *Sancı Sancı*'yla (1977, 1982) 1978 Türk Dil Kurumu Roman Ödülü'nü alan Tosuner'in öbür yapıtları arasında *Kambur* (1972), 12 Mart dönemini anlatan ve Almanya öykülerini içeren *Sisli* (1977), *Necati Tosuner Sokağı* (1983) ve *Çılgınsı* (1991) adlı öykü kitabı sayılabilir.

Tosya, Karadeniz Bölgesi'nde, Kastamonu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.197 km² olan Tosya ilçesi doğuda Çorum, güneyde Çorum ve Çankırı, batıda Çankırı illeri, kuzeyde Merkez ilçe, kuzeydoğuda da Taşköprü ilçesiyle çevrilidir.

Dağlık alanlarla kuşatılmış olan ilçe toprakları ilin güneydoğu köşesinde yer alır. Kuzey ve kuzeybatı kesimini doruğu ilçe sınırları dışında kalan Ilgaz Dağı(*), güney kesimini de Köroğlu Dağlarının(*) doğu uzantıları engebelendirir. Orta kesiminde

Kuzey Anadolu Kırık Kuşağı(*) üstünde bulunan bir çukurluk vardır. İlçe topraklarından kaynaklanan suları toplayan Devrez Çayı(*), güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda kabaca bu çukur alanı izler. Tektonik açıdan çok oynak olan bir kesimde, Devrez Çayı vadi tabanının genişlediği alanda yer alan ve Tosya Ovası adıyla anılan düzlükler ilçenin başlıca tarım alanını oluşturur.

Özellikle dağlık kesimler doğal bitki örtüsü açısından oldukça zengindir; bu alanlarda en çok gürgen, kara ve sarı çam ormanlarına rastlanır.

Tosya'dan bir görünüm, Kastamonu
Bekir B. Aksu/Ana Yayıncılık Arşivi

Halkının yarısına yakını Tosya kentinde yaşayan ilçede, başlıca ekonomik uğraşlar tarım ile tarıma dayalı sanayi ve ticaret etkinlikleridir. Yetiştirilen temel bitkisel ürünler buğday, şeker pancarı, pirinç, elma, armut ve patatestir. İlçenin en ünlü ürünü pirinçtir. Ormancılığın, gelir kaynakları arasında önemli bir yeri vardır. Kırsal kesimde yaşayanların bir bölümü orman alanlarındaki ağaçlandırma, taşıma ve kesim işlerinde çalışır. Koyun ve Ankara keçisi beslenen ilçede arıcılık da yapılır. Başlıca sanayi kuruluşları meyve suyu, yem, orman ürünleri, metal eşya ve plastik ayakkabı fabrikaları ile çeltik atölyeleridir. Yörede üretilen peştemal ve hamam keseleri oldukça ünlüdür.

Dağlık alanlarda yaşayan geyikler için bir koruma ve üretme alanının kurulduğu ilçede Dipsizgöl ve Üçoluklar adıyla anılan iki orman içi dinlenme yeri vardır. İlçe topraklarındaki başlıca yeraltı kaynakları manganez ve linyit yataklarıdır.

Eski bir yerleşme alanı olan yöre, Pontus Krallığı'ndan sonra Roma egemenliğine girdi. 11. yüzyıl başlarında Bizans'ın Paphlagonia Theması'nın sınırları içinde yer aldı. Ardından bir süre Candaroğullarının yönetiminde kaldıktan sonra 1461'de kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Kastamonu vilayetinin Merkez sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu.

Antik Çağda Dokeia adıyla anılan kent, ilçenin orta kesiminde yer alır. Devrez Vadisine açılan Kuruçay Vadisinde kurulmuştur; çevresindeki yerleşmeler için önem taşıyan bir ticaret ve hizmet merkezi konumundadır. Samsun'u Merzifon ve Osmancık üzerinden Gerede'de Ankara yoluna bağlayan karayolu kentin güney kesiminden geçer. Kastamonu ve Taşköprü'den gelen yol da kentin hemen doğusunda bu önemli karayoluyla kesişir. Tosya kentinin il merkezi Kastamonu'ya uzaklığı 66 km'dir. Tosya Devlet Hastanesi kent ile çevresine sağlık hizmeti verir.

Bazı kesimlerinde eski yerleşme kalıntılarına rastlanan ilçedeki başlıca tarihsel yapı, Yenicami olarak da adlandırılan Abdurrahman Paşa Camisi'dir (1584).

Tosya Belediyesi 1864'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 48.055; kent, 22.810.

Toşodai-ci, Japonya'da Nara döneminin sonlarında başkent Nara'da (Heico) inşa edilen Budacılığın Ritsu okuluna ait tapınak. 75'te Japonya'ya gelerek İmparator Şomu'nun saygısını kazanan Çinli keşiş Jianzhen (Japonca Gancin) tarafından kurulmuştur. Yapımına 759'da başlanan tapınağın ana mekânının Gancin'in ölümünden (763) önce bitirildiği sanılmaktadır. 28 m × 14,65 m boyutlarındaki dikdörtgen planlı bu görkemli mekânın ince bir güzelliği vardır. Tapınaktaki ana heykel kuru lake (*kanşitsu*) tekniğiyle yapılmış, 340 cm yüksekliğinde, içi boş, oturan Buda Roşana (Vairoçana) figürüdür ve yapıyla aynı tarihten kalmadır. Tapınakta ayrıca 534 cm yüksekliğindeki bin kollu Sencu Kannon (Avalokiteşvara) ve 370 cm yüksekliğindeki Yakuşi (Bhaishacyaguru) heykelleriyle ana heykelin iki yanında ve ana mekânın dört köşesinde Budacılığın kutsal varlıklarını betimleyen heykeller vardır.

Toşusai Şaraku, asıl adı SAITO CUROBEI, takma adı ŞARAKU (ö. 1794-95, Japonya), *Ukiyo-e*(*) üslubunun en önemli temsilcilerinden Japon ressam.

Ava yöresinde (bugün Tokuşima ili) bir *No* tiyatrosunda oyunculuk yaptığı sanılmaktadır. Günümüze ulaşan yaklaşık 160 baskısının çoğu tiyatro oyuncularını konu alır. Bu oyuncu portreleri, özellikle de yarım boy olanlar (*okubi-e*), yoğun anlatımları ve karikatürü andıran abartılı ifadeleriyle dikkat çeker. Şaraku, öbür *Ukiyo-e* ressamlarından farklı olarak, idealize portreler yapmak yerine oyuncuların kişiliğine nüfuz etmeye ve onları oyunculuklarını gösteren pozlarda betimlemeye çalıştı. Kadın rollerine çıkan dönemin en yakışıklı oyuncusu Matsumoto Yonesaburo bile Şaraku'nun portresinde kalın boyunlu, kaba bir erkek olarak görünür.

Şaraku çok tutulan bir ressam değildi; ancak yapıtlarının Batılılar tarafından övülmesinden sonra kendi ülkesinde de üne kavuştu. Portrelerinde hükümet tarafından yasaklanıncaya değin siyah parıltılı mika zemin kullandı.

Tot (Yunanca), Mısır dilinde COTI. Eski Mısır dininde önceleri Ay, daha sonra genel olarak öğrenme ve bilgelik tanrısı. Aynı zamanda yazının mucidi, toplumsal düzenin kurucusu, dillerin yaratıcısı, tanrıların kâtibi, çevirmeni ve danışmanı ve Güneş Tanrısı Ra'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilirdi. Kültünün merkezi Yukarı Mısır'daki Hmunu'ydu (Sekizli Kent; Latince Hermopolis Magna; bugün el-Eşmüneyn).

Tot'un aynak olarak betimlendiği kumtaşı bir tablet, İÖ y. 200; British Museum, Londra
British Museum Londra

Osiris mitinde Tot'un hamileliği sırasında İsis'i koruduğu ve Osiris'in düşmanı Set'in yaraladığı oğlu Horus'u iyileştirdiği belirtilir. Ayrıca ölülerin yargılanması sırasında yüreklerini tartarak sonucu Osiris ile öteki yargıçlara bildirdiğine değinilir.

Tot'un kutsal hayvanları aynak ve babuindir; Hermopolis ve Memphis yakınlarındaki mezarlıklarda bu hayvanların çok sayıda mumyaları bulunmuştur. Tasvirlerinde de genellikle aynak başlı insan biçiminde temsil edilir. Eski Yunanlılar Tot'u Hermes ile özdeşleştirmiş ve gizlicilik, ilahiyat ve felsefe metinleri yazarı "Üç Kez Yüce Hermes" (Hermes Trismegistos) ile ilişkilendirmişlerdir.

TOTAL Compagnie Française des Pétroles (TOTAL CFP), eskiden COMPAGNIE FRANÇAISE DES PÉTROLES (Fransızca: "Fransız Petrol Şirketi"), dünyanın önde gelen petrokimya şirketlerinden biri. 28 Mart 1924'te Paris'te Fransız hükümetinin girişimiyle kurulmuş, ama özel sektör tarafından işletilmiştir. Günümüzde bir holding olan TOTAL CFP'nin hisselerinin yüzde 35'i Fransız hükümetine, geri kalanı öteki yatırımcılara aittir; bu yatırımcıların başlıcaları Abu Dabi Yatırım İdaresi, Caisse des Dépôts et Consignations ve Paribas'tır. Dünyanın çeşitli yerlerinde TOTAL CFP'ye bağlı 190 şirket etkinlik göstermektedir. Şirketin ana ürünleri 1954'ten bu yana TOTAL Group (Groupe TOTAL) adıyla pazarlanmaktadır. Şirketin merkezi Paris'tedir.

TOTAL CFP dünyanın başlıca petrol üreticilerinden ve Fransa'nın en saygın sanayi kuruluşlarından biridir. Şirketin temel etkinlik alanı petrol ve doğal gazın bulunması, çıkartılması, taşınması, arıtılması, dağıtılması ve pazarlanmasıdır. Şirket ayrıca kimya sanayisi, uranyum cevheri, kömür madenciliği, güneş enerjisi, altın ve öteki değerli maddeler alanında da etkinlik göstermektedir. TOTAL CFP başta Kuzey Denizi (hem İngiltere, hem de Norveç sınırları içinde kalan kesimleri), Hollanda, Cezayir, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, Kanada, ABD, Arjantin, Endonezya ve Avustralya olmak üzere yaklaşık 30 ülke ve bölgede petrol ve doğal gaz arama ve çıkarma çalışmaları yapmaktadır.

totaliterlik, kuramsal olarak hiçbir bireysel özgürlüğe yer vermeyen ve bireyin yaşamını her yönüyle devlet otoritesine tabi kılmayı amaçlayan yönetim biçimi. İtalyan diktatör Benito Mussolini'nin 1920'lerin başında İtalya'da kurulan yeni faşist devleti nitelemek üzere ortaya attığı *totalitario* kavramına dayanır. Mussolini bu kavram çerçevesinde faşist devleti şöyle tanımlıyordu: "Herkes devletin içindedir, hiç kimse devletin dışında ve devletin karşısında olamaz." II. Dünya Savaşı'na doğru "totaliter" kavramı, tek parti yönetimiyle eşanlamlı duruma geldi.

Totaliterlik en geniş anlamda bireysel yaşamın her yönünü baskı ve zor yoluyla denetleme ve yönlendirmeyi amaçlayan güçlü merkezi yönetimle belirlenir. Bu tür

merkezî yönetimlerin kapitalizm öncesindeki prototipleri arasında Hindistan'daki Maurya hanedanı (İÖ y. 321-185), Çin'deki Qin hanedanı (İÖ 221-206) ve Zulu şefi Shaka'nın yönetimi (1816-28) sayılabilir. Adolf Hitler yönetimindeki (1933-45) Nazi Almanyası ve İosif Stalin yönetimindeki (1924-53) SSCB, merkeziyetçi olmakla birlikte belirli ölçüde kitle desteğine dayalı totaliter yönetimlerin ilk örnekleri olarak kabul edilir. Bu yönetimlerde kitle desteği kendiliğinden ortaya çıkan bir olgu değildir. Kaynağında daha çok önderin karizmatik kişiliği yatar ve ancak iletişim araçlarının etkin kullanımıyla ayakta kalabilir.

Totaliterlik, benzer yönetim biçimleri olan diktatörlük, despotluk ve tiranlıktan, çoğu kez bütün eski siyasal kurumların yerine yenilerini koymasıyla ve bütün hukuksal, toplumsal, siyasal gelenekleri ortadan kaldırmasıyla ayırt edilir. Totaliter devlet sanayileşme ya da başka ülkeleri ele geçirme türünden belirli ve özel bir amaç güder. Bütün kaynaklar ne pahasına olursa olsun bu amaç uğruna seferber edilir. Amaca hizmet edecek her şey desteklenir, buna engel olacak her şeye karşı koyulur, her şeyi amaca göre açıklayan bir ideoloji geliştirir. Böylece elde edilen kitle desteği devlete sınırsız bir eylem alanı açar. Resmî görüşe uymayan her şey kötü ilan edilir ve iç politikada görüş ayrılıklarına izin verilmez. Totaliter devletin biricik ideolojik temeli, amacı peşinde koşmak olduğundan, hiçbir zaman bu amaca tam ulaşıldığı ilan edilmez.

Totaliter yönetim altında toplum içindeki geleneksel kurum ve örgütler çalıştırılmaz ya da baskı altına alınır. Böylece toplumsal doku çözülür, halk yekpare ve birleşik bir hareket içinde eritilmeye yatkın hale gelir. Eski dinsel ve toplumsal bağların yerini, devlete ve ideolojiye bağlılık türünden bağlar alır. Çoğulculuk ve bireyciliğin ortadan kalkmasıyla insanların çoğu totaliter devletin ideolojisini benimser. Bireyler arasındaki çeşitlilik gittikçe silinir; yerini devletin yücelttiği inanç ve davranışlara bağlılık ya da en azından boyun eğme alır.

Totaliter yönetimlerde geniş çaplı ve sistemli şiddet mübah, hatta gerekli sayılır ve devletin ideolojisine dayanılarak haklı gösterilir. Nazi Almanyası'nda Yahudilere, Stalin yönetimindeki SSCB'de de toprak sahibi çiftçilere (kulaklar) uygulanan baskılar bunun çarpıcı örneklerini oluşturur. Her iki olayda da baskı altına alınanların dış güçlerle işbirliği yaptığı ve ülkenin çektiği sıkıntıların nedeni olduğu ilan edilmişti. Böylece kendilerine karşı bir kamuoyu oluşturularak kaderleri asker ve polisin ellerine bırakılmıştı.

Totaliter bir devlette polisin tutumu genel olarak polis devletindekini andırır. Ama ikisi arasında önemli bir fark vardır. Polis devletinde polis bilinen ve eskiden beri uygulanan yöntemlere göre hareket eder. Oysa totaliter devlette polis kendini yasaların ve yönetmeliklerin sınırlamaları dışında görür. Polisin ne yapacağı önceden bilinemez. Polisin kararlarını belirleyen tek şey, önderlerin o andaki istekleridir. Hitler Weimar Cumhuriyeti Anayasası'nı ortadan kaldırmamıştı, ama 1933'te *Reichstag*'dan (Parlamento) geçirilen bir yasa, Hitler'e anayasayı istediği gibi değiştirme ve gerçekte ortadan kaldırma olanağı veriyordu. Böylece yasama gücü tek bir kişinin elinde toplamış oluyordu. Aynı biçimde Stalin de 1936'da bütün hak ve özgürlüklere yer veren bir anayasa çıkarmakla birlikte, bunun gerçekte Sovyet hukukunun çerçevesini çizmesine hiçbir zaman izin vermedi. Kendini Marksizm-Leninizmi yorumlamaya yetkili tek kişi ilan etti ve yorumlarını da sık sık keyfi olarak değiştirdi. Gerek Stalin, gerekse Hitler kurdukları düzenin değişmesine herhangi bir açık kapı bırakmamaya çalıştılar ve halk arasında korku salarak her türlü karşıt görüşü bastırma yoluna gittiler.

totem direği, ABD ve Kanada'daki Kuzeybatı Kıyısı Yerlileri tarafından dikilen ve farklı simgesel anlamlar taşıyabilen, üzeri oymalı ve boyalı ağaç kütüğü. Bir ev sahip değiştirdiğinde eski sahibini anmaya ve yenisini göstermeye yarayan, mezar taşı işlevini gören, evin çatısını taşıyan, giriş için ortasında bir delik bırakılarak evin kapısına konan, bir kaynaktan su almak için gelenleri karşılamak üzere kaynak sahibini simgeleyen, ölü kaldırmak için kullanılan ve başarısızlığa uğramış önemli bir kişiyi baş aşağı betimleyerek alaya alan çeşitli türleri vardır.

Totemcilik(*) insanla hayvan ya da bitki gibi doğal nesneler arasında yakın bir bağ olduğu inancına dayanır. Totem direklerinde de koruyucu ya da ata olarak kabul edilen simgesel hayvan ve ruhlar betimlenir. Direklerdeki bir (örn. mezarlara dikilenlerde) ya da birden çok (örn. soyağacı

Bir totem direği, Kitwancool Creek, İngiliz Kolumbiyası
W. E. Ferguson—Shostal/EB Inc

gösterenlerde) hayvan betimlemesi bütün Kuzeybatı Kıyısı Yerlilerinin tanıdığı standart biçimlerdedir. Totem direğinde yer alan gerçek ya da mitolojik hayvan resmi aile reisinin soyunu, kişinin üyesi olduğu klanı gösterir; aile arması gibi bir simgedir. Totemin belli bir kişinin arması olarak kullanılması kadar yaygın olmamakla birlikte bütün bir ailenin öyküsünü anlatan, incelikle oyulmuş, süslü, karmaşık ve çok uzun totem direkleri de vardır. Ama bu öyküyü anlayabilmek için direkteki her hayvan, nesne ya da ruh betimlemesinin Yerliler arasında neyi simgelediğinin, kabilenin tarih ve geleneklerinin bilinmesi gerekir. Simgelerin belirli bir sırada art arda getirilmesiyle oluşan öykünün kesin yorumu ancak aile içinden bilgili birinin yardımıyla yapılabilir.

Sahibinin zenginliğinin de göstergesi olan totem direklerinin en güzel örnekleri 19. yüzyılın başıyla ortaları arasında yapıldı. Bu dönemde nitelikli metal araçların kullanılmaya başlaması oymacılıkta büyük bir gelişmeye, kürk ticaretinden elde edilen gelir de pek çok kabile reisinin zenginlik gösterişine yönelmesine yol açtı. Ama nemli kıyı iklimi sedir ağacından yapılan direkleri 60-70 yıl içinde çürüttüğünden bu döneme ait pek az örnek günümüze ulaşabilmiştir.

totemcilik, insanla hayvan ya da bitki gibi doğal nesneler arasında bir akrabalık ilişkisi ya da gizemli bir bağ bulunduğu inancına dayanan düşünce ve davranış sistemi. Genel olarak bir din olmadığı kabul edilmekle birlikte dinsel öğeler içerebilir; benzer biçimde büyüyle iç içe geçmiş yanları da bulunabilir. Terim Algonkin dillerinden biri olan Ocibua dilindeki *ototeman* (kız-erkek kardeş) sözcüğünden türemiştir; sözcüğün kökü olan *ote* aynı anneden doğan ve dolayısıyla birbirleriyle evlenmeleri yasaklanan kız ve erkek çocuklar arasındaki kan bağını belirtir. Belli bir insan ya da toplulukla ilişkili doğal nesne olan totem o kişi ya da topluluğun simgesidir.

Totemcilik önceleri antropologlar tarafından yalnızca bir insan grubunun (kabile, klan vb) bir toteme bağlılığını anlatmak için kullanılmıştır. Bir hayvanın tek bir kişiyle koruyucu ruh, doğaüstü gücün kaynağı vb biçimlerde ilişkilendirilmesi totemcilik sayılmamış, kurtadam türünden dönüşümler ve bir hayvan ruhuna teslim olma gibi düşünceler de terimin dışında tutulmuştur. 20. yüzyılda ise bunların birçoğuna bireysel totemcilik denmiş ve başlangıçta grup totemciliğiyle sınırlanan alan genişletilirken ikisi arasındaki ayrım korunmuştur.

Kolektif ya da toplumsal totemcilik olarak da bilinen grup totemciliğinde toplulukta belli bazı özellikler aranır. Topluluk belirgin biçimde ve gözlenebildiği kadarıyla değişmeyen sayıda klana bölünmüş, bir canlı ya da cansız türünü totem kabul etmiş olmalıdır. Ayrıca klan üyeliğinin normal olarak değiştirilmemesi ve belli bir bölgede yaşayan halkın ayrı totem klanlarından olması gerekir. Totem kuşaktan kuşağa iletilir; doğrudan ya da dolaylı olarak grup ve kişi adlarına temel oluşturur. Korkulan, taklit edilen ya da tehlikeli görülerek izi sürülen bir hayvan, yenebilen bir bitki ya da herhangi bir temel besin olabilir. Pek çok durumda yaratılış efsaneleriyle ve yerleşik ahlak kurallarıyla iç içedir; çevresinde oluşmuş tabularla belli ilişkiler yasaklanmış ya da katı törensel sınırlamalara bağlanmıştır. Totem, tabu ve dıştan (grup, klan vb dışından) evlenme ayrılmaz bir bütün oluşturur; kişinin kendi akrabalarıyla ilişkileri gibi hangi ailelerden eş seçebileceğini de bu kurallar bütünü belirler. Totemciliğin bütün özellikleri belli bir toplumda gözlenmemiş olmakla birlikte bunların anlamlı bir bölümünü taşıdığı için totemci denebilen birçok topluluk vardır.

Totemcilik pek çok kuramsal yaklaşıma ve yakın yıllara değin süren tartışmalara konu olmuştur. Bu kuramsal çalışmaların ilk önemli örneği İskoç etnolog John Ferguson McLennan'ın "The Worship of Animals and Plants" (1869; Hayvanlara ve Bitkilere Tapma) adlı yazısıdır. Hayvan ve bitkilere tapmanın totemcilikle karıştırılmasına karşı çıkan İngiliz antropolog E. B. Tylor'a göre totemcilikte insanın dünyayı ve onun nesnelerini sınıflandırma eğilimi belirgindir. Sir James Frazer'ın 1910'da *Totemism and Exogamy* (4 cilt; Totemcilik ve Dıştan Evlenme) başlığıyla yeniden yayımlanan

Totemism (1885) adlı yapıtı bu konudaki ilk kapsamlı çalışmadır. *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (1915; *Dîn Hayatının İptidai Şekilleri*, 1923) adlı yapıtında dinin kökenini totemciliğe dayandıran Durkheim'a göre totem grup ya da klan bilincinin yansımasıdır. Frazer ve Durkheim'ı eleştiren Rus asıllı ABD'li etnolog Alexander Goldenweiser totemciliğin dinle hiçbir ilgisi olmadığı, insanın totemini üstün ya da tanrısal bir varlık değil, kendi eşiti ve dostu saydığı görüşündedir. Franz Boas totemciliğin yalnızca etnologların zihninde var olan "yapay" bir bütünlük taşıdığını savunmuştur. Radcliffe-Brown da totemciliğin gerçekliğini konusunda kuşkuludur. Totemciliğin gerçekliğini tümüyle yadsıyan ve bu konudaki en şiddetli eleştiriyi ortaya koyan ise Claude Lévi-Strauss'tur. *Le Totémisme aujourd'hui* (1962; Günümüzde Totemcilik) adlı çalışmasında totemciliğe yapısalcı yöntemi uygulayan Lévi-Strauss'a göre totemcilik denen şey yalnızca bir düşünce biçimi, bir "yanılsama", bir "sınıflandırma mantığı"dır.

Totila, asıl adı BADUILA (ö. 552). Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun İtalya'nın orta ve güney kesiminde ele geçirdiği (540) toprakların çoğunu geri alan Ostrogot kralı.

Kral Witigis'in tutsak alınarak Konstantinopolis'e (İstanbul) götürülmesinden sonra 541 sonbaharında Got şefleri tarafından kral seçildi. Köleleri özgür bırakıp köylülere toprak dağıtarak yoksul halkın desteğini kazandı. 543'e değin süren bir dizi deniz ve kara savaşının sonucunda Bizans'ın eline geçen toprakların büyük bölümünü geri aldı. Direnişi sürdüren Roma'yı teslim almak için Romalıların kendisinden önceki Ostrogot kralı Theoderich'e olan bağlılıklarını hatırlatan bir mektupla Senato'ya başvurduysa da bu girişiminden sonuç alamadı.

Bizans imparatoru I. İustinianos 544 sonbaharında komutanlarından Belisarios'u karşı saldırıya geçmek için İtalya'ya gönderdi. Gotlardan ve İtalyanlardan oluşan ordusunun başına geçen Totila üç aylık bir kuşatmadan sonra 546'da Roma'yı ele geçirdi. Ama Bizanslılarla savaşmak üzere Napoli'nin güneyindeki Lucania'ya girmesinin ardından, Belisarios kenti geri aldı ve surlarını yeniden inşa ettirdi.

Belisarios'un 549'da Bizans'a geri çağrılmasından kısa bir süre sonra Roma'yı yeniden alan Totila, İtalya ve Sicilya'nın tamamını fethetmek üzere harekete geçti. 550'nin sonuna gelindiğinde Ravenna ve birkaç kıyı kenti dışında bütün İtalya Gotların eline geçmişti. İustinianos, ertesi yıl General Narses'i Adriyatik'in yukarı kesiminden Ravenna üzerine yürümek üzere İtalya'ya gönderdi. Apennin Dağlarında bugün Fabriano yakınlarında yapılan son çarpışmada (552 yazı) Got ordusu bozguna uğradı. Totila çarpışmada aldığı yaradan öldü.

Totò, asıl adı ANTONIO DE CURTIS GAGLIARDI ORIFFO FOCAS (d. 7 Kasım 1898, Napoli - ö. 15 Nisan 1967, Roma, İtalya), İtalyan komedi oyuncusu. Sinema eleştirmenlerinin Buster Keaton'a benzettikleri, gülmeyen, ama cana yakın kentli tiplemesiyle tanınmıştır.

Yoksul düşmüş soylu bir ailenin çocuğuydu. I. Dünya Savaşı sırasında orduda görev yaptı. Sahne yaşamına müzikhollerde çalışarak başladı. Tiyatro oyunculuğu yaptı ve komedi rolleriyle adını duyurdu. 1936'da *Fermo con le mani* filmiyle beyazperdeye geçti. Bundan sonra yalnızca filmlerde rol aldı ve Totò adıyla İtalya'nın en sevilen komedi oyuncularından biri oldu.

Rol aldığı 100 filmin çoğu İtalya'da çekilmişti ve bunların 29'u *Totò Tarzan* (1950) ve *Totò e Cleopatra* (1963) gibi "Totò" dizisinden filmlerdi. Öteki filmleri arasında *Guardie e ladri* (1951; Jandarmalar ve Hırsızlar), Vittorio De Sica'nın çektiği *L'oro di Napoli* (1954; Napoli Altını), ünlü Fransız komedyen Fernandel'le birlikte oynadığı *La Loi c'est la loi* (1958; Kanun Kanundur), *La Mandragola* (1965), Pier Paolo Pasolini'nin alegorik filmi *Uccellacci e uccellini* (1966; Büyük Kuşlar ve Küçük Kuşlar) sayılabilir.

Totò'nun filmleri Türkiye'de Türkçeleştirilerek gösterilmiş. Totò'yu konuşan Nejdet Mahfi Ayral'ın yaptığı Yahudi taklidi de bu filmlerin çok sevilip tutulmasında büyük rol oynamıştır.

totoloji (Yunancada "aynı söz"), mantıkta, tutarsızlığa düşmeden yadsınamayacak önermelerin teknik adı. Öznesinde taşıdığı bir anlam içeriğini yükleminde yineleyen önermeler için kullanılır. Olanaklı her durumda geçerli olduğu için, totolojik bir önerme yanlış olamaz: Birleşenlerinden hangisi doğru (ya da hangisi yanlış) olursa olsun, önerme doğrudur.

Önermeler mantığında, $\supset$ (eğer...ise), $\cdot$(ve), $\sim$(değil) ve $\vee$ (ya da) gibi eklemlerle birbirine bağlanan önermelerin ve hatta $[(A \supset B)\cdot(C \supset \sim B)] \supset (C \supset \sim A)$ gibi karmaşık ifadelerin totoloji olduğu gösterilebilir. Bunun için bir doğruluk çizelgesi üzerinde A, B, C kanıtlamalarının D (doğru) ve Y (yanlış) değerlerinin olanaklı tüm bileşimleri gösterilir ve mekanik bir işlem sonucunda her bileşimin D değerini taşıdığı belirlenerek önermeler zincirinin bir bütün olarak totoloji olduğu gösterilir. Bu sınama kesin sonuç verir çünkü her özel durumda değişkenlere verilecek yalnızca iki farklı doğruluk değeri (D ya da Y) vardır ve bunların her birine ayrı ayrı bakılarak önermeler zincirinin tümünün doğruluk değeri hesaplanabilir.

Önermeler mantığında totoloji kavramı ilk kez 20. yüzyılda Charles Sanders Peirce tarafından geliştirildi. Ama terimi ilk kullanan Ludwig Wittgenstein oldu ve *Tractatus Logico-Philosophicus*'ta (1921; *Tractatus Logico-Philosophicus*, 1985, 1986) tüm gerekli önermelerin totoloji olduğunu, dolayısıyla tüm gerekli önermelerin bir anlamda aynı şeyi ifade ettiklerini (yani hiçbir şey ifade etmediklerini) ileri sürdü.

Wittgenstein'ın kullandığı biçimiyle terimin kapsamı genişlemiş, yalnızca önermeler mantığında değil, tekil değişkenlerin yanı sıra sınıf, küme ya da ilişkileri de içerebilen birinci dereceden fonksiyonların integral ve diferansiyel hesabında da kullanılmıştır. 1926'da F. P. Ramsey'in ek açıklamalar getirdiği bu genişletilmiş totoloji kavramı bugün geçerlilik olarak adlandırılan kavramın daha az belirgin öncüsüdür.

Sonraki yıllarda başta Rudolf Carnap olmak üzere bazı mantıksal olgucular önermeler mantığında totolojinin kesin olarak sınanabildiği, buna karşılık en aşağı (birinci) dereceden fonksiyon hesabında bile böyle bir sınamanın yapılamadığını belirterek Wittgenstein'ın kuramında değişiklik yoluna gittiler. Mantıksal olgucular genelde her gerekli doğrunun, dolayısıyla da her totolojinin bir dil kuralından türetilebileceğini öne sürdüler. "Zamanda başlangıcı olan her şeyin bir nedeni vardır" gibi, gündelik dildeki önermelerin bu tür türetmelerde kullanılmasının zorluğu nedeniyle yapay bir dil oluşturmaya giriştiler. İçindeki bütün gerekli önermelerin formüllere başvurularak kanıtlanabildiği böyle bir dil oluşturma çabası Carnap'ın *Der logische Aufbau der Welt* (1928; Dünyanın Mantıksal Yapısı) adlı yapıtında görülür.

totomerlik, başka bileşiklerle girdikleri tepkimelerden çok daha hızlı bir biçimde birbirlerine dönüşebilen iki ya da daha çok kimyasal bileşiğin varlığı. Kimyasal bileşimleri ve molekül ağırlıkları aynı, ama bağlanma biçimleri farklı olan bu tür bileşiklerde genellikle başka iki atom arasında bir hidrojen atomu değişimi olur; hidrojen atoma her iki atomu da ortaklaşım bağıyla bağlanır. Totomer bileşikler arasında öbür izomerlerden farklı olarak son derece oynak bir denge vardır. Bu nedenle totomerlerin birbirinden ayrılmaları olanaksızdır; nitekim, bileşikler ayrı olarak hazırlanmak istendiğinde çoğunlukla, bileşenlerin yapılarına bağlı olarak beklenebilecek tüm fiziksel ve kimyasal özelliklere sahip bir karışım elde edilir. En yaygın totomerlik tipi karbonil (keto) bileşikleri ile doymamış hidroksil bileşikleri (enoller) arasındaki totomerliktir; aşağıda görüldüğü gibi bağların yeniden düzenlenmesiyle karbon ve oksijen atomları arasında bir hidrojen atomu kayması olur.

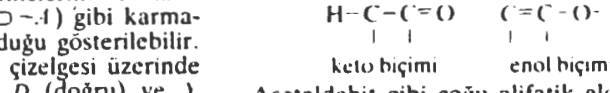

keto biçimi — enol biçimi

Asetaldehit gibi çoğu alifatik aldehitlerde ve ketonlarda keto biçiminin, fenollerde ise enol biçiminin oranı yüksektir. Oda sıcaklığında yüzde 92,4 keto ve yüzde 7,6 enol içeren etil asetoasetat ara bir duruma örnek olarak verilebilir. Bu iki biçimin −78°C'de birbirine dönüşümü her ikisinin de ayrı ayrı elde edilmesine elverecek kertede yavaştır.

Keto-enol totomerliğinin dışında alifatik nitro bileşiklerinde ve başta şeker molekülleri olmak üzere halka ve zincir yapısındaki bileşiklerde rastlanan başka totomerlik tipleri de bilinmektedir.

Totonakolar, Meksika'nın ortadoğusunda yaşayan Orta Amerika Yerlileri. Totonako kültürü birçok bakımdan öbür Orta Amerika kültürlerine benzemekle birlikte, Orta Amerika'da başka hiçbir yerde rastlanmayan ve Karayipler çevresindeki kültürlere ilişkin olan bazı özellikler taşır. Ayrıca Totonakoların serin ve yağmurlu yüksek yaylalarda yaşayanlarıyla sıcak ve genellikle nemli kıyı düzlüklerinde yaşayanlarının kültürleri farklılıklar gösterir.

Her iki grup da tarımla uğraşır. Yetiştirdikleri başlıca ürünler mısır ve kabaktır. Düzlüklerde yaşayan Totonakoların çoğu dağınık çiftlik evlerinde, yaylalarda yaşayanlar ise tarlalarının ortasına kurdukları köylerde otururlar. Totonakolar kullandıkları araç gereçleri genellikle dışarıdan satın alırlar. Kadınlar az miktarda dokuma ve çanak çömlek üretir.

Her Totonako ailesi genel olarak kendi toprağını işler ya da belli bir meslekle uğraşır. Bununla birlikte yaylalarda yaşayan Totonakolar çoğu kez mevsimlik işçi olarak ovalara inerler. Hem yaylalarda, hem de düzlüklerde köyün ortak malı olan topraklar imeceyle ekilip biçilir.

Totonakolar arasında simgesel bir akrabalık kurumu vardır. Bu kurum bütün Orta Amerika'da görülen ve *compadrazgo* adı verilen vaftiz ana babalığı kurumuna benzer. Ama Totonakolarda yetişkinler arasında kurulan simgesel akrabalık bağları yetişkinlerle çocuklar arasındaki bağlardan çok

daha güçlüdür. Totonakolar Katolik olmakla birlikte Hıristiyanlığı kendi geleneksel inançlarına uyarlamışlardır; günümüzde birçok pagan törenini ve ayinini sürdürmektedirler.

Totonicapán, Guatemala'nın ortabatı kesiminde kent. Guatemala'nın en büyük kentlerinden olan Totonicapán deniz düzeyinden 2.500 m yüksekte yer alır. Avrupalıların bölgeyi fethetmesinden önce Kiçelerin ikinci önemli yerleşmesiydi. Günümüzde fasulye ve patates tarımı ile koyun besiciliği yapılan bir tarım bölgesinin ticaret ve imalat merkezidir. Kentte un fabrikaları vardır; ayrıca evlerde çömlek, deri eşya, yünlü dokumalar ve mobilya üretilir. Totonicapán kenti Pan-Amerikan Karayolu üzerinde, Guatemala kentine yaklaşık 160 km uzaklıkta yer alır. Nüfus (1990 tah.) 13.444.

Tott, François, BARON DE TOTT olarak da bilinir (d. 1733, Champigny, Seine-et-Marne, Fransa - ö. 1793, Bad Tatzmannsdorf, Macaristan), Osmanlı Devleti'ne askeri alanda yaptığı hizmetlerle tanınan Macar asıllı Fransız asker.

Fransa'ya göç etmiş soylu bir Macar aileden geliyordu. Osmanlı Devleti'ne elçi atanan kayınpederi M. Vergennes ile birlikte 1756'da İstanbul'a gitti. Orada Türkçe öğrendi. 1767-69 arasında Kırım Hanlığı'nda Fransız konsolosu olarak çalıştı. Bu sırada Kırım hanının Ukrayna'ya düzenlediği sefere gözlemci olarak katıldı. Daha sonra İstanbul'a döndü ve Osmanlıların hizmetine girdi. Rus donanmasının Osmanlı donanmasını yaktığı Çeşme Baskını'ndan (Temmuz 1770) sonra Çanakkale Boğazındaki istihkâmların güçlendirilmesine katkıda bulundu. İstanbul'a dönünce III. Mustafa tarafından modern toplar yapmak ve topçu yetiştirmekle görevlendirildi. Tersane-i Âmire'deki Hendesehane'nin (sonradan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun) kuruluşunda görev aldı, burada ders de verdi. 1776'da Fransa'ya döndükten sonra Fransız hükümetince Doğu Akdeniz iskelelerinin denetimiyle görevlendirildi. 1781'de tümgeneralliğe yükseltildi, 1787'de de Douai valiliğine atandı. 1790'da Macaristan'a göç etti ve orada öldü. *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* (1784; *Türkler ve Tatarlarla İlgili Anılar*) adlı bir kitap yayımlamıştır.

Tottori, Japonya'da Honşu Adasının batı kesiminde il (*ken*) ve il merkezi kent. Tottori ili, Japon Denizi kıyısında 3.492 km²'lik bir alanı kaplar. Kıyı ovası güneyde Çugoku Dağları (*sançi*) ile çevrilidir. Aralarında Dai Dağının da bulunduğu bu dağlar Daisen-Oki Ulusal Parkı'nın, kıyı şeridi ise San-in-kaigan Ulusal Parkı'nın bir bölümünü oluşturur. İl merkezi Tottori yakınlarında, Japon Denizi kıyısında 16 km boyunca uzanan Tottori Kumulları ilin turist çeken yerlerindendir.

İl ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayanır. Başlıca ürünler pirinç, meyve, tütün ve mandıra ürünleridir. Sanayi Yonago, Kurayoşi ve Tottori kentlerinde yoğunlaşmıştır; bu kentlerdeki tesislerde makine, işlenmiş gıda, kâğıt, kâğıt hamuru, tekstil ve tahta eşya üretilir. Tottori kenti üniversitesiyle tanınır. Elektrikli San-in Demiryolu hattı kıyı boyunca uzanır; kolları ise güneyde Okayama'ya kadar gider. Nüfus (1991 tah.) belediye, 143.292; il, 616.000.

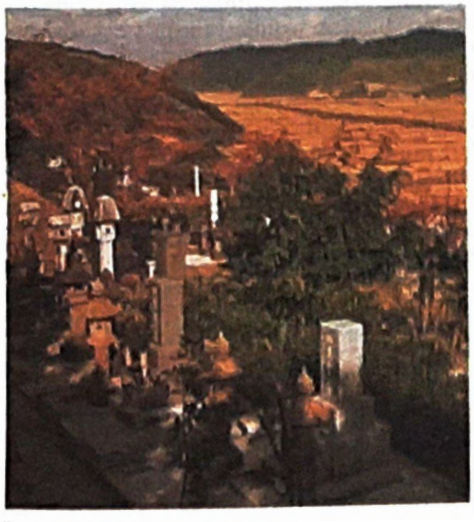

Tottori'de bir mezarlık ve geride pirinç tarlaları, Japonya
F. Olson—Shostal/EB Inc.

Tougué, TONGUÉ olarak da yazılır, Batı Afrika'da, Gine'nin ortakuzey kesiminde kent. Fouta Djallon'da yer alan Tougué kenti, savan bölgesinde yaşayan Fulanilerin (Peul) pirinç, darı, portakal, sığır ve keçi alıp sattıkları bir ticaret merkezidir. Kentin güneyinde boksit yatakları bulunmuştur. Nüfus (1983 geç.) 27.022.

Toul, Fransa'nın kuzeydoğu kesiminde Lorraine planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Meurthe-et-Moselle ilinde (*département*) kent. Nancy'nin hemen batısında, Moselle Irmağının sol yakasıyla Ren-Marne Kanalı arasında yer alır. Eski kale kentinin bazı bölümleri II. Dünya Savaşı'nda tamamen yıkıldı ve sonradan yeniden inşa edildi. Kentteki öteki önemli yapılar 13. yüzyıldan kalma Saint-Étienne Katedrali ile 13-14. yüzyıldan kalma Saint-Genoult Kilisesi'dir. Eskiden Tullum adını taşıyan kent Leuci kabilesinin merkeziydi. Roma döneminde önem kazandı. 4. yüzyılda kent halkı Hıristiyanlığı benimsedi. 10. yüzyılda piskoposlarca yönetilen kent, 1545'te Fransa'nın koruması altına girdi; daha sonra da Fransa Krallığı'nın parçası oldu. 18. yüzyıl sonunda piskoposluk bölgesi olma özelliğini yitirdiyse de, sonradan bir garnizon kasabası olarak yeniden önem kazandı. Kentte porselen imal edilir. Nüfus (1982) 16.770.

Touliu, eskiden YÜNLİNHSİEN. Tayvan'ın ortabatısındaki Yünlin ilinin (*hsien*) merkezi kent (*chen*). Kao-hsiung kentinin 137 km kuzeydoğusunda, batıdaki kıyı ovasının orta kesiminde yer alır. 17. yüzyılın başında gelişen kent, kuzeydeki Hu-wei Irmağı (*hsi*) ile güneydeki Yünlin Irmağının verimli ovalarında yetiştirilen pirinç, tatlıpatates, yerfıstığı ve meyvelerin pazarlandığı bir merkezdir. Başlıca sanayi etkinlikleri şeker üretimi ve dokumacılıktır. Kent Tayvan'ın Kuzey-Güney Otoyolu ve Batı Demiryolu üzerinde yer alan önemli bir istasyon konumundadır. Nüfus (1982 tah.) 83.207.

Toulmin, Stephen Edelston (d. 25 Mart 1922, Londra), düşünce tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan İngiliz felsefeci ve eğitimci. Etik önermeler için kullanılan buyruk cümleleri ve değer yargıları, yani kural koyucu dil konusunda çalışmalar yapmış, etiğin (ya da ahlaki dilin mantıksal incelemesinin) öznel ya da nesnel olgulara indirgenemeyeceğini, bunun ödev ya da hakkın özgül bir anlatımı olduğunu savunmuştur.

Cambridge Üniversitesi'nde öğrenim gördü; orada 1948'de felsefe alanında doktorasını tamamladı. Oxford'da ders verdi. Daha sonra Leeds Üniversitesi'nde bölüm başkanı ve profesör (1955-59), Nuffield Vakfı'nda yönetici (1960-65) olarak çalıştı. Ardından ABD'ye giderek çeşitli üniversitelerde ders verdi. 1973'te Chicago Üniversitesi'nde toplumsal düşünce ve felsefe profesörü oldu. Yapıtları arasında *An Examination of the Place of Reason in Ethics* (1950; Etikte Aklın Yeri Üzerine Bir İnceleme), June Goodfield ile birlikte *The Fabrics of the Heavens* (1961; Göklerin Dokusu), *The Architecture of Matter* (1962; Maddenin Yapısı) ve *The Discovery of Time* (1965; Zamanın Keşfi) adlarıyla üç cilt olarak yayımladığı *The Ancestry of Science* (Bilimin Kökeni), *Human Understanding* (1972; İnsanın Kavrayışı), *Knowing and Acting* (1976; Bilmek ve Eylemde Bulunmak), *An Introduction to Reasoning* (1978, Richard Ricke ve Allan Janik ile birlikte; Akıl Yürütmeye Giriş) ve *The Return of Cosmology* (1982; Kozmolojinin Dönüşü) sayılabilir.

Toulon, Fransa'nın güneydoğusunda, Provence-Alpes-Côte d'Azur planlama bölgesinde (*région de programme*) Var ilinin (*département*) merkezi kent ve liman. Toulon Körfezinin kıyısında, Faron Dağlarının önünde yer alır. Fransa'nın başlıca deniz üssü olan kentte bir cephanelik, Akdeniz'deki en önemli gemi onarım havuzu ve çeşitli tersaneler vardır.

Toulon'daki donanma cephaneliği IV. Henri döneminde (1589-1610) kuruldu. Roma döneminde körfez kıyısında gemilere işaret verilen bir istasyon vardı. İspanya Veraset Savaşı sırasındaki bir düşman kuşatmasına karşı başarıyla direnen (1707) kent, Fransız Devrim ve Napoléon savaşları sırasında da ünlü bir çarpışmaya sahne oldu (*bak.* Toulon Kuşatması). Toulon 1815'ten sonra giderek önem kazandı. Fransa'nın 19. yüzyıldaki denizaşırı askeri harekâtlarının çoğu kentten başlatıldı. 20. yüzyıla gelindiğinde Fransa'nın en güçlü deniz üssü olan kent I. Dünya Savaşı'nda Akdeniz'deki İtilaf Devletleri donanmalarının merkeziydi.

II. Dünya Savaşı sırasında Fransa'nın Almanya'yla imzaladığı ateşkes antlaşmasıyla (1940) büyük bölümü Toulon limanında demirlemiş olan Fransız donanmasının denetimi işbirlikçi Vichy hükümetinin eline geçti. Müttefiklerin 8 Kasım 1942'de Afrika'nın kuzeybatısını işgal etmesi üzerine Hitler ateşkes antlaşmasını çiğneyerek Alman ordusuna Fransa'nın tamamını işgal emri verdi. Müttefikler Toulon'daki donanmanın Almanların eline geçmesini engellemek için gemileri kuzey Afrika'ya doğru yola çıkarmaya hazırlanırken Alman birlikleri 27 Kasım'da donanmaya el koymak üzere saldırıya geçti. Bunun üzerine Fransızların Akdeniz Filosu komutanı Amiral Jean-Baptiste Laborde kruvazörler, destroyerler, muhripler, denizaltılar ve bir savaş gemisinden oluşan 73 parçalık donanmayı batırdı. Toulon Ağustos 1944'te Fransız birlikleri tarafından kurtarıldı.

II. Dünya Savaşı sırasında büyük hasar gören eski kentteki başlıca yapılar Sainte-Marie Majeure Katedrali, yeniden inşa edilen Saint-Louis Kilisesi ve deniz müzesidir. Rıhtımdaki eski belediye binasının yerine yenisi inşa edilmiştir. Kentin geleneksel sanayilerinin başında gemi yapımı, silah üretimi, balıkçılık ve şarapçılık gelir. Kentte ulusal bir uzay araştırmaları merkezinin açılmasından sonra birçok yeni sanayi gelişmiştir. Bugün Toulon'da uçak donanımı, harita, silah, tütün, kâğıt, ayakkabı ve elektrik donanımı üreten fabrikalarla matbaalar vardır. Nüfus (1990) belediye, 170.167.

Toulon Kuşatması, Fransız Devrim ve Napoléon Savaşları sırasında, genc topçu subayı Napoléon Bonaparte'ın Toulon kentini işgal eden İngiliz-İspanyol filosunu geri çekilmeye zorlayarak ilk askeri başarısını kazandığı çarpışma (28 Ağustos-19 Aralık 1793).

Karşıdevrimci kralcılar 27-28 Ağustos 1793'te Fransa'nın en önemli deniz üssünün ve cephaneliğinin bulunduğu Toulon'u Koramiral Lord Hood ve Oramiral Juan de Lángara komutasındaki ortak İngiliz-İspanyol filosuna teslim ettiler. İngilizler aynı gün Fransız donanmasının neredeyse yarısını oluşturan 70'ten fazla gemiyi ele geçirdiler. Büyük stratejik önem taşıyan üssü geri almak üzere kentin çevresine yığınak yapan Fransızlar 28 Ağustos'ta kuşatmayı başlattılar.

Kuşatmaya bir dizi Fransız general komuta ediyordu. Ama kentin geri alınmasını sağlayan kişi daha önceleri kimsenin adını duymadığı topçu subayı Napoléon Bonaparte oldu. Aylarca süren hazırlıklardan sonra Devrim orduları yoğun top ateşinin desteğiyle Koalisyon kuvvetlerinin denetimindeki istihkâmlara başarılı bir saldırıda bulundular. 18 Aralık günü akşama doğru Napoléon'un komutasındaki bir bataryanın İngiliz filosunu top ateşine tutması üzerine Lord Hood iç limanı boşaltmak zorunda kaldı. İngiliz ve İspanyol birlikleri o gece cephaneliği havaya uçurup 42 Fransız gemisini ateşe verdikten sonra, olabildiğince çok kralcıyı da yanlarına alarak Toulon'dan denize açıldılar. Devrimci kuvvetler 19 Aralık'ta kente girdikten sonra yüzlerce kralcı tutuklandı ve özel mahkemelerde yargılanarak kurşuna dizildi. Napoléon Bonaparte çarpışmadan sonra tuğgeneralliğe yükseltildi.

Toulouse, Fransa'da, Midi-Pyrénées planlama bölgesinde (*région de programme*), Haute-Garonne ilinin (*département*) merkezi kent. Latéral ve Midi kanallarının birleştiği ve Garonne Irmağının Pireneler'in eteklerinden kuzeybatıya yöneldiği noktada yer alır. Eski bir kent olan Toulouse, Tektosağlar tarafından müstahkem bir mevki olarak kullanıldı. Tolosa adını taşıdığı Roma döneminde gelişmesini sürdürdü. 419-507 arasında Vizigotların başkenti olduktan sonra, I. Clovis tarafından alındı (508) ve Merovenj Krallığı topraklarına katıldı. Müslüman Arapların 721'deki kuşatmasına karşı başarıyla direndi. Karolenj hanedanının denetimindeki Akitanya Krallığı'nın başkenti, 778'den sonra da Toulouse Kontluğu'nun yönetim merkezi oldu. Heretik bir Hıristiyan mezhebi olan Katharosçuluğu benimseyen Toulouse kontları 13. yüzyılda heretiklere karşı düzenlenen Haçlı seferine karşı çıktılar. Daha sonra kentte pek çok dinsel yapı ve bir üniversite (1229) kuruldu. 1420'de kurulan Toulouse *Parlement*'ı (Yüksek Mahkeme) Fransız Devrimi'ne değin Languedoc bölgesinin en yüksek yargı organıydı. Toulouse 16. yüzyıldaki Din Savaşları'nda Katolik Birliği'ni destekledi. Yarımada Savaşı'nın (1808-14) kent yakınlarında yapılan son çarpışmasında (10 Nisan 1814) Mareşal Soult, Wellington dükü tarafından yenilgiye uğratıldı.

Eski kent (*vieux quartier*) ırmağın daha yüksek olan sağ yakasında yer alır. Buradaki eski yapıların bir bölümü yıkılmış ve yerine son derece modern bir ticaret merkezi kurulmuştur. Kentin hızla artan nüfusunu barındırmak için sol yakadaki eski Saint-Cyprien banliyösünün yakınlarında Mirail adlı yeni bir kent inşa edilmiştir.

4. yüzyıldan beri piskoposluk, 1317'den beri de başpiskoposluk merkezi olan Toulouse'da ortaçağdan kalma birçok kilise vardır. Bunların başında gotik Saint-Étienne Katedrali, romanesk Saint-Sernin Kilisesi ve Dominiken tarikatının ana kilisesi olan gotik Jakobenler Kilisesi gelir. Aquino'lu Aziz Tommaso'nun mezarı bu son kilisededir. Kent zengin boya tüccarları tarafından yaptırılan Rönesans ve 16-17. yüzyıl yapılarıyla da ünlüdür. Assézat Malikânesi 1323'te edebiyatçıları desteklemek amacıyla kurulan Académie des Jeux Floraux'nun merkezidir.

Kentte Saint-Raymond, Augustin ve Paul Dupuy adlı üç önemli sanat müzesi, bir Güzel Sanatlar Okulu ve bir Katolik Enstitüsü vardır.

Toulouse 19. yüzyılda demiryolunun gelmesiyle birlikte ticari açıdan hızla gelişmeye başladı. Pireneler'den sağlanan hidroelektrik enerjisi ve Lacq'dan getirilen doğal gaz kentteki kimya, uçak ve makine sanayilerinin gelişmesinde önemli rol oynadı. Havacılık sanayisi de büyük bir gelişme gösterdi. Bugün kentte "Caravelle", "Concorde" ve "Airbus" uçaklarıyla askeri donanım üretilmekte, araştırma ve deneyler yürütülmekte, havacılık sanayisi için uzman yetiştirilmektedir. Kuzey ve güneyden gelen karayollarının kavşak noktasında yer alan Toulouse, Akdeniz'le tarım ürünlerini pazarladığı Akitanya Havzası arasında bir ticaret merkezi durumundadır. Nüfus (1990) belediye, 365.933.

Toulouse (Kontu), Louis-Alexandre de Bourbon (d. 6 Haziran 1678, Versailles - ö. 1 Aralık 1737, Rambouillet, Fransa), XIV. Louis'yle metresi Madame de Montespan'ın oğlu olan Fransız amiral.

1681'de kralın nüfusuna geçirildi. Beş yaşındayken Fransa amirali yapıldı. On iki yaşındayken babasının Felemenk'e düzenlediği sefere katıldı ve Naumur Kuşatması'nda yaralandı. İspanya Veraset Savaşı (1701-14) sırasında Messina ve Palermo'daki çarpışmalarda bir filoya komuta etti (1702) ve Malaga'daki bir çarpışmada İngilizlere büyük kayıplar verdirdi (1704).

Toulouse 1723'te Gondrin markizi Marie-Victoire-Sophie de Noailles'la evlendi. XIV. Louis'nin evlilik dışı çocuklarını prens yaparak öteki soylulardan daha fazla ayrıcalık tanıması soylular arasında büyük hoşnutsuzluğa yol açtı. Toulouse kardeşi olan Maine dükünün destekçileri arasında yer almakla birlikte saray entrikalarıyla fazla ilgilenmedi. 1715-23 arasında üyesi olduğu Naipler Konseyi'nin onayıyla Fransız donanmasını yeniden inşa etti. Toulouse'un kızının Chartres dükü'yle yaptığı evlilikten doğan Louis-Philippe 1830'da Fransa tahtına çıktı.

Toulouse Kontluğu, 8-13. yüzyıllar arasında Fransa'nın güneyinde kontluk. Kontluğun tarihi Charlemagne'ın İspanya'daki Müslümanları durdurabilmek için topraklarının güneyinde müstahkem mevkiler kurduğu 778'e değin uzanır. Akitanya kralı II. Pépin'in vasalı olan Kont Fredelon 849'da Toulouse'u Batı Frank kralı II. Karl'a (Dazlak) vererek, karşılığında kont unvanını aldı. 852'de ölen Fredelon Toulouse'un yanı sıra Rouergue'i (Rodez yakınları) ve Pireneler'deki Pallars ve Ribagorza kontluklarını da kardeşi I. Raimond'a miras bıraktı. Raimond bu topraklara Limousin'i ekledi.

Evlilikler ve paylaşmalar sonucu Toulouse kontlarının egemenlik alanı değişikliklere uğradı. 1053'e gelindiğinde kontluk Quercy, Albigeois (Albi dolayları) ve Rouergue'i kapsıyordu. Provence Markiliği'ni kontluk topraklarına katan IV. Raimond (ö. 1105) oğlu Bertrand'la (ö. 1112) birlikte Haçlı seferlerine de katıldı ve Trablusşam Haçlı Kontluğu'nu kurdu. Ama Toulouse kontları Provence'ı ele geçirmeye çalışan Barselona kontları ve iki kez topraklarını ele geçiren (1098-1100 ve 1114-19) Akitanya dükü IX. Guillaume'a karşı verdikleri sürekli mücadele sonucunda güçlerini yitirdiler. Toulouse gibi kentlerle kontluğun vasalı olarak Béziers ve Carcassonne'u yöneten Trencavel vikontları kısmen özerklik kazandılar. VII. Raimond (ö. 1249) kontluğu damadı Poitiersli Alphonse'a bıraktı. Alphonse'un 1271'de ölmesi üzerine kontluk toprakları Fransa tahtına bağlandı.

Toulouse-Lautrec, Henri de, tam adı HENRI-MARIE-RAYMONDE DE TOULOUSE-LAUTREC-MONFA (d. 24 Kasım 1864, Albi - ö. 9 Eylül 1901, Malromé Şatosu, Fransa), resimlerinde 1890'larda Fransa'daki eğlence dünyasını ve gece yaşamını güçlü bir gözlem gücü ve derin bir duyarlılıkla canlandıran sanatçı. Serbest, akıcı ve anlatımcı çizgilerle son derece ritmik kompozisyonlar oluşturmuştur. Afiş çalışmaları yalın ve hareketli dış çizgileri, geniş renk alanları ile en önemli yapıtları sayılır.

Soylu ve varlıklı bir ailenin oğlu olan Henri'nin çocukluğu Albi yakınlarındaki Bosc Şatosu'nda geçti. Babası, amcası ve büyükbabası iyi resim yaparlardı. Henri de

"Moulin Rouge'da", Henri de Toulouse-Lautrec'in bir yağlıboya çalışması, 1892; Chicago Sanat Enstitüsü
Art Institute of Chicago

10 yaşında taslaklar çizmeye başladı. 1878'de geçirdiği bir kazada sol kalça kemiğini kırınca zamanını daha çok resme ayırdı. Ertesi yıl da sağ kalça kemiği kırıldı. Yürümesi zorlaşınca Henri kendisini sanatla avutmaya başladı. 1872'de Paris'te Fontanes Lisesi'ne (bugün Condorcet Lisesi) girdi. Daha sonra özel öğrenim gördü. 1881'de bakalorya sınavını verdikten sonra sanatçı olmaya karar verdi.

İlk resim derslerini aile dostları René Princeteau'dan aldı. 1882'de Léon Bonnat'nın atölyesine geçti. Orada izlenimcilerin fırça vuruşlarına ve akademik kuralları yıkma çabalarına karşı çıkan, çizimleri "berbat" bir sanatçı olarak nitelendirildi. Ertesi yıl Fernand Cormon'un atölyesine geçtikten sonra yaptıklarıyla daha olumlu eleştiriler aldı. Vincent van Gogh ve Émile Bernard gibi birçok sanatçının eğitim gördüğü bu atölyede üslubunu serbestçe geliştirme olanağı buldu. Ama Cormon'un sürekli desteğini sıkıcı buluyor, modelden çalışırken, çok çaba harcamasına karşın modele sadık kalamıyordu. Bir süre sonra ona sınırlayıcı gelen Cormon'un atölyesinden ayrıldı. Montmartre'da bir atölye kiraladı ve arkadaşlarının portrelerini yapmaya başladı.

Montmartre'ın bohem yaşamından, içine girdiği hareketli ortamdan ve sanat çevresinden çok hoşlanmıştı. Çalışmalarında kabare şarkıcıları gibi, eğlence dünyasının tipleri üzerinde durdu. 1884'te kabare sahibi ve şarkıcı Bruant, Toulouse-Lautrec'ten şarkıları için ilüstrasyonlar yapmasını istedi; ayrıca yapıtlarını kabaresinde sergilemesine izin verdi. Toulouse-Lautrec onun için çalışmaya başladıktan sonra Montmartre'da çabucak tanındı ve siparişler almaya başladı.

Yapıtlarında hareketi, etkisi altında kaldığı çağdaşı Edgar Degas gibi anatomik kurallara bağlı kalarak betimliyordu. Amacı serbest, akıcı çizgiler ve renk aracılığıyla hareketin özünü yakalamaktı. Dolayısıyla çizgilerinin anatomik açıdan doğru olmasına aldırmıyordu. Rengi çok yoğun kullanıyor ve renk lekelerini birbiri üstüne gelecek biçimde düzenleyerek olağanüstü bir ritim duygusu yaratıyordu. Figürü çevresiyle hareketli bir ilişki içinde verebilmek için perspektif kurallarını hiçe sayıyordu. Resimlerinde hiçbir zaman bacaklara yer vermemesi kendi bacaklarının işe yaramazlığına bağlansa da aslında, belirgin bir hareketten çok hareketin özünü yakalama çabasından kaynaklanıyordu. Yaşam ve enerji dolu bu resimler biçimsel soyutlamacı havaları ve iki boyutlu düzenleriyle Fovizm ve Kübizm gibi akımların habercisiydi.

Toulouse-Lautrec'in özgün üslubu özellikle afişlerinde kendini belli ediyordu. 1891'de gerçekleştirdiği "Moulin Rouge-La Goulue" adlı ilk afişiyle büyük bir ün kazandı. Yapıtları Brüksel'de Yirmiler grubunun sergisiyle Paris'te Salon des Indépendants'da (Bağımsızlar Salonu) gösterildi. 1897'de taş baskıya ağırlık veren Toulouse-Lautrec bu türden 300'ün üzerinde yapıt üretti. 1896'da sokak kadınlarının yaşamını büyük bir duyarlılıkla betimlediği "Onlar" adlı dizisini yaptığı sıralarda sağlığı kötüleşmeye başladı. Sakatlığına yeni kaptığı frengi de eklenmişti, üstelik çok fazla içiyordu. 1899'da çok düşkün olduğu annesi Paris'ten ayrılınca ağır bir bunalıma düştü. Bir skandala yol açılmasını istemeyen annesi onu Neuilly-sur-Seine'de bir sanatoryuma yatırdı. Toulouse-Lautrec bir süre sonra hastaneden çıktıysa da yeniden içkiye başladı ve ertesi yıl Malromé Şatosu'nda öldü.

Toulouse-Lautrec kısa süren meslek yaşamına karşın, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarının Fransız resmini derinden etkilemiştir. Bunda işlediği değişik konuların, getirdiği üslup yeniliklerinin ve tiplerin özünü yakalamadaki üstün algılama yeteneğinin büyük bir rolü olmuştur. *Avant-garde* sanatın en önemli öncülerinden biri sayılır.

Toulouse Üniversiteleri I, II ve III, Fransa'da 1968 tarihli yükseköğretim reform yasası uyarınca eski Toulouse Üniversitesi'nin (1229) yerini almak üzere 1970'te kurulan karma ve özerk kamu yükseköğretim kurumları. Hukuk ve iktisat dallarında öğretim veren Sosyal Bilimler Üniversitesi, fen ve edebiyat dallarında öğretim veren Toulouse-le-Mirail Üniversitesi ile tıp, eczacılık, dişçilik ve mühendislik gibi bilim ve teknoloji dallarında öğretim veren Paul Sabatier Üniversitesi'nden oluşur.

Toulouse Üniversitesi'nin kökeni 13. yüzyıl başlarında heretiklikle mücadele için kurulan bir Dominiken okuluna dayanır. Okulun öğretim kadrosu Papa III. Honorius'un 1219'da Paris'te Roma hukuku eğitimini yasaklaması üzerine Paris Üniversitesi'nden ayrılan bilim adamlarının gelişiyle daha da güçlendi. Albi heretiklerine karşı savaşı sona erdiren barış antlaşmasının ardından Papa IX. Gregorius'un verdiği beratla okul bir üniversite'ye dönüştürüldü. Bir papanın kurduğu ilk üniversite olan ve bir baskı aracı olarak kazandığı kötü ünden kurtulmak için uzun bir mücadele veren Toulouse Üniversitesi zamanla seçkin bir hukuk okulu olarak tanındı.

Fransız Devrimi sırasında kapatılan üniversitenin yerini ayrı hukuk, ilahiyat, fen ve edebiyat fakülteleri aldı. 1808'de bu kurumlara bir tıp fakültesi eklendi. Bütün fakülteler 1896'da yeniden bir üniversite çatısı altında toplandı.

Toungoo HANEDANI, 15. ya da 16. yüzyıldan 18. yüzyıla değin Birmanya'da [bugün Myanmar] hüküm süren hanedan. Genellikle Kral Minkyinyo'yla (hd 1486-1531) başladığı kabul edilirse de, birçok tarihçi hanedanı başlatanın imparatorluğu kesin olarak birleştiren, Minkyinyo'nun oğlu Tabinshwehti (hd 1531-51) olduğunu savunur. Bu nedenle hanedanın başlangıç ve yıkılış tarihleri 1486-1752 ya da 1531-1752 olarak değişir.

Pagan Krallığı'nın yıkılmasından (1287) beri parçalanmış durumda olan ülke topraklarını birleştirmeyi amaçlayan Tabinshwehti önce Yukarı Birmanya'da yaşayan Şanlara egemenliğini kabul ettirdi. Toungoo'daki konumunu sağlamlaştırdıktan sonra güneye yönelerek Irrawaddy Deltasını fethetti ve Monların başkenti Pegu'yu yıktı. 1544'te Prome'de Şanların önderliğindeki bir karşı saldırıyı püskürten Tabinshwehti aynı yıl eski başkent Pagan'da bütün Birmanya'nın kralı olarak taç giydi. Daha sonra batı kıyısındaki Arakan'a saldırmak için bir ordu topladı. Arakan'da uğradığı yenilgiden sonra geri çekilen ordusuyla Ayutthaya'ya yönelerek ayaklanmacı Day kuvvetlerine karşı saldırıya geçti, ama bir kez daha yenildi. Bunu egemenliğini kabul ettirdiği öteki halkların ayaklanmalarıyla geçen bir kargaşa dönemi izledi.

Tabinshwehti'nin 1551'de öldürülmesinin ardından tahta kayınbiraderi Bayinnaung (hd 1551-81) çıktı. Başarılı bir lider ve komutan olan Bayinnaung ülkesini Güneydoğu Asya'nın en güçlü devleti durumuna getirdi. Art arda düzenlediği seferlerle güneyde Tavoy'dan kuzeyde Shwebo'ya ve Ava'dan doğuda Chieng Mai'ye kadar uzanan toprakları fethetti. Ayrıca Laos'un büyük bölümü ve Bangkok yakınlarındaki Ayutthaya'ya kadar uzanan Chao Phraya Vadisindeki topraklar üzerinde denetim sağladı. Siyam ise 15 yıl süreyle Birmanya'ya bağlı kaldı.

Bayinnaung 1581'de öldüğünde Arakan Krallığı'na karşı son ve kesin bir saldırı düzenlemeye hazırlanıyordu. Ardılları ülkenin değişik kesimlerinde baş gösteren ayaklanmaları bastırmak zorunda kaldıklarından Arakan Krallığı karşısında hiçbir zaman zafer kazanamadılar. Bu arada Birmanya İmparatorluğu yavaş yavaş parçalanmaya başladı. Toungoo hanedanı varlığını Mahadammayaza'nın (hd 1733-52) ölümüne değin yaklaşık 150 yıl daha sürdürdüyse de, bir daha Birmanya'nın tamamına egemen olamadı.

tour en l'air (Fransızcada "havada dönüş"), balede sıçrayarak yapılan tekli, ikili ya da üçlü dönüş. Genellikle beşinci duruştan (ayaklar dışa dönük, bir ayağın topuğu öbür ayağın başparmağına sıkıca bastırılmış durumda) başlar ve gene beşinci duruşta biter. Kadın dansçıların çok ender yaptığı bu hareket genellikle öncesinde ve sonrasında yer alan daha yumuşak ve az gösterişli hareketlerle birlikte gerçekleştirilir.

Touraine, Fransa'nın orta kesiminde, tarihsel ve kültürel bölge. Eski Touraine ilinin yerini alan bugünkü Indre-et-Loire ilini (*département*) kapsar.

Roma yönetimi sırasında bölgede Galya kabilelerinden Turonlar yaşıyordu. Bölgenin ve merkezi Tours'un adı bu kabileden gelir. Tours'lu Aziz Martin'in 4. yüzyılda bir piskoposluk kurduğu bölge, 5. yüzyılda Vizigot Krallığı'nın yönetimine girdi. I. Clovis'in Galya'daki Vizigot egemenliğine son verdiği 507'de Frank Krallığı'na bağlandı. Clovis'in ardılları arasındaki paylaşım mücadelesinde büyük çekişmelere sahne oldu. Gelişmesinde yerel kontlardan çok din adamları önemli rol oynadı. Charlemagne döneminde Başkeşiş Alcuin'in çabalarıyla kültürel alanda büyük önem kazandı. 9. yüzyılın ikinci yarısında Robert (Güçlü) ile ardıllarının elinde kaldı. 10. yüzyılda Blois ve Anjou kontları bölge üzerinde amansız bir mücadeleye girişti. Sonunda Anjou'lu Geoffrey Martel 1044'te bölgeyi ele geçirdi.

1789'da Touraine İli

Fransa kralı II. Philippe August'ün İngiltere'de hüküm süren Anjou (Angevin) hanedanıyla uzun bir mücadelenin ardından 1203-05'te geri almayı başardığı bölge, 1360'ta bir düklüğe dönüştürüldü ve Brétigny Antlaşması'yla Fransa sınırları içinde kaldı. Yüz Yıl Savaşları'nın (1337-1453) Jeanne d'Arc'ın seferleriyle tanınan önemli evresinde Kral VII. Charles'ın başlıca üssü oldu. XI. Louis Plessin-lès-Tours'u en gözde merkezi yaptı. Bu dönemde Amboise,

Azay-le-Rideau ve Chenonceaux'da saraydan farksız şatolar inşa edildi.

Krallık merkezinin Versailles'a taşınması ve Huguenot (Fransız Protestanları) ipek dokumacılarının göçe zorlanması, 1700'den sonra bölgenin gerilemesine yol açtı. Fransız Devrimi sırasındaki yönetsel düzenlenmeyle bölge öteki birimler düzeyinde bir il yapıldı.

Touraine'in geleneksel büyük malikâneleri çoğunlukla ortadan kalkmıştır. Bölgedeki Bourgueil, Saint-Nicolas-de-Bourgueil, Restigné, Benais ve Ingrandes bucakları (*commune*) kaliteli kırmızı şaraplarıyla ünlüdür. Joué-lès-Tours, Saint-Avertin, Sainte-Radegonde-en-Touraine, Larçay ve Chambourg-sur-Indre kırmızı şarapları Loire Irmağının sol yakasında ve Indre Irmağı kıyılarında yetişen üzümlerden yapılır.

Touraine nüfusunun büyük bölümü Kelt kökenlidir. Katoliklik ağır basmakla birlikte din adamı olmak isteyenler azalmıştır. Hollanda'dan gelen göçmenler Kalvencilerin sayısını artırmıştır. 17. yüzyıldan bu yana bölgede *Langue d'oïl* konuşulmaktadır.

Tourcoing, Fransa'nın kuzeydoğusundaki Nord-Pas-de-Calais planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Nord ilinde (*département*) kent. Lille'in hemen kuzeydoğusunda, Belçika sınırı yakınında yer alır. 15. yüzyılda bir dokumacılık merkezi durumuna gelen kent XIV. Louis tarafından 1668'de Fransa topraklarına katıldı. Fransızlar 1794'te Tourcoing'de Avusturyalı ve İngiliz askerlerden oluşan bir orduyu yenilgiye uğrattılar. Kent merkezindeki Grande Place meydanında 19. yüzyıldan kalma yeni-gotik üsluptaki St. Christophe Kilisesi yer alır. Tourcoing günümüzde komşusu Roubaix kentiyle birlikte bir yünlü ve pamuklu dokumacılık merkezidir. Bu iki kent ve banliyöleri Lille kentsel yığışımının bir parçasını oluşturur. Nüfus (1982) 96.536.

Touré, (Ahmed) Sékou, AHMED SEKUTURE olarak da bilinir (d. 9 Ocak 1922, Faranah, Gine - ö. 26 Mart 1984, Cleveland, Ohio, ABD), Gine Devrimci Halk Cumhuriyeti'nin (bugün Gine Cumhuriyeti) ilk devlet başkanı (1958-84).

Yoksul bir Müslüman köylü ailesindendi. Kendisinin verdiği bilgiye göre babası, 1890'larda Fransızlara karşı çarpışan efsanevi direniş önderi Samory'nin oğluydu. Küçük yaşta din eğitimi gördükten sonra Conakry'deki bir Fransız teknik okuluna girdi. Ertesi yıl bir yemek boykotuna önderlik ettiği için okuldan atıldı ve öğrenimini dışarıdan tamamlamak zorunda kaldı. 1940'ta Niger Français adlı bir ticaret şirketinde memur olarak çalışmaya başladı. Bir yıl sonra posta idaresinde görev aldı. Bu dönemde işçi hareketiyle yakın bağlar kurdu. Fransız Batı Afrikası'ndaki 76 gün süren ilk başarılı grevi düzenledi. 1945'te Posta ve Haberleşme İşçileri Sendikası genel sekreteri oldu ve Gine İşçi Sendikaları Federasyonu'nun kurucuları arasında yer aldı. Daha sonra bu kuruluşun bağlı olduğu Dünya İşçi Sendikaları Federasyonu'nun (WFTU) başkan yardımcılığına getirildi.

Sékou Touré
Camera Press

Félix Houphouët-Boigny'nin 1946'da Fildişi Kıyısı'nda kurduğu Afrika Demokratik Birliği'nin (RDA) saflarında etkin siyasete katıldı. Güçlü bir hatip olarak kendini gösterdi ve 1951'de Fransa Ulusal Meclisi'ne seçildi. Ama meclisteki yerini almasına izin verilmedi. 1954'te yeniden seçildiyse de meclise girmesi bir kez daha engellendi. 1955'te büyük bir çoğunlukla Conakry belediye başkanı seçildikten bir yıl sonra meclis üyeliği onaylandı. 1957 sonunda Gine Yürütme Konseyi başkan yardımcılığına getirildi.

Fransa'nın denizaşırı topraklarının geleceğini belirlemek için 1958'de yapılan halkoylamasında bağımsızlık yönünde başarılı bir kampanya yürüttü. Gine'nin 2 Ekim 1958'de bağımsızlığını elde etmesinden kısa bir süre sonra devlet başkanlığına seçildi. Fransa'nın ülkedeki bütün teknisyenlerle uzmanlarını geri çekmesi ve taşınabilir tesisleri sökmesi üzerine Doğu Bloku'ndan yardım alma yoluna gitti. Bu arada Batılı ülkelerin de desteğini kazanmaya çalıştı.

Gana devlet başkanı Kwame Nkrumah'la birlikte Afrika'nın siyasal birliğine yönelik bir dış politika izledi. Ama Gana'yla birleşme kararına işlerlik kazandıramadı. 1966'da iktidardan devrilen Nkrumah'a sığınma hakkı tanıdı. 1971'de komşu Portekiz Ginesi'nden (bugün Gine-Bissau) girişilen başarısız bir saldırının ardından muhalefete karşı geniş çaplı bir sindirme politikasına yöneldi. Bağımsızlıktan sonraki bütün seçimlerde rakipsiz olarak devlet başkanlığı görevini elinde tuttu ve ülkeyi demir yumrukla yönetti.

İç politikadaki sertliğine karşın uluslararası ilişkilerde ılımlı bir önder olarak öne çıktı. 1982'de İslam Konferansı Örgütü'nün (OIC) İran-Irak Savaşı'nda arabuluculukla görevlendirdiği heyete başkanlık etti. Vitrell'de (Fransa) yapılan Fransız-Afrika zirvesinde kilit bir rol oynadı. Afrika Birliği Örgütü (OAU) içinde de etkili bir konum üstlendi. Yayımlanmış yapıtları arasında *La Revolution et l'unité populaire* (1946; Devrim ve Halkın Birliği) ile şiirlerini topladığı *Les Poèmes militants* (1964; Militan Şiirler) sayılabilir.

Tourette sendromu, yinelenen tikler ve istenç dışı seslerle ortaya çıkan ve ender görülen nörolojik bozukluk. Sıklıkla 2-15 yaşlar arasında başlar ve erişkinlik dönemine değin sürer. Vakaların yüzde 80 kadarında tikler görülürken, geri kalanında ilk belirti önüne geçilmez bir garip sesler çıkarma isteğidir. En sık rastlanan belirtiler arasında kompülsif (zorlantılı) olarak müstehcen sayılan sözcükler söyleme ya da küfür etme isteği (koprolali) ile duyulan sözcükleri yineleme isteği (ekolali) sayılabilir. Hastanın çıkardığı homurtu, hırlama, tıslama ve ıslık gibi anlamsız sesler ses yollarındaki tikler olarak değerlendirilebilir. Öbür tikler sıklıkla omuzlar, baş ve yüzde görülür; saç çekme, aşırı ölçüde tırnak kemirme, dudak ve dil ısırma gibi hastanın kendisine zarar verecek davranışlara dönüşebilir. Bu davranışlar yanlışlıkla psikiyatrik bir hastalığa bağlanabilir.

Öbür zorlantılı davranışların tersine Tourette sendromunun temelinde psikiyatrik değil nörolojik bir bozukluk olduğu düşünülür; psikoaktif ilaçlar (özellikle haloperidol) verildiğinde düzeldiği görülür. Hastalığın nedeni tam olarak anlaşılamamıştır; buna karşılık beyindeki kimyasal sinir ileticilerinin dengesindeki bir bozukluğun bu belirtilerin ortaya çıkmasına neden olabileceği, bu dengesizliklerin temelinde ise kalıtsal eğilimler ve çeşitli kimyasal maddelerin aşırı ölçüde kullanımı gibi pek çok etken olduğu düşünülür.

Tournai (Fransızca), Flamanca DOORNIK, Belçika'nın güneybatısındaki Hainaut ilinde belediye. Mons'un kuzeybatısında, Schelde Irmağının kıyısında yer alır. Tarih boyunca pek çok kez el değiştiren Tournai, Roma döneminde Turnacum adını taşıyan önemli bir kentti. 5. yüzyılda Sal Franklarının eline geçti. 6. yüzyılda bir piskoposluk bölgesi oldu. 1188'de Fransa'ya bağlandı. 1513'te İngiltere kralı VIII. Henry tarafından ele geçirildiyse de 1518'de Fransa'ya geri verildi. 1521'de V. Karl'ın Felemenk topraklarına kattığı kent, 1543'ten sonra bir Kalvencilik merkezi oldu. 1560'larda Felemenklilerin İspanya'ya karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesi sırasında bağımsızlık yanlılarını destekledi. Alessandro Farnese 1581'de kenti ele geçirerek yeniden İspanya'ya bağladı. İntikal Savaşı sırasında XIV. Louis'nin eline geçen (1667) kent, Utrecht Antlaşması'yla (1713) Habsburg hanedanına bırakıldı. Fransız Devrim ve Napoléon Savaşları sırasında, 1794'ten 1814'e değin Fransa'nın yönetiminde kaldı.

Tournai'de Notre Dame Katedrali, Belçika
Inbel

Tournai ortaçağda duvar halıları ve bakır eşyaları, 18. yüzyılda da halılarıyla tanınırdı. Günümüzde eski el sanatları yeniden canlandırılmıştır. Taşocaklarının bulunduğu kentte çelik, deri eşya ve çorap üretilir. Ortaçağda kentte ünlü bir heykelcilik okulu bulunuyordu. Ressam Rogier van der Weyden Tournai'lidir.

11-12. yüzyıldan kalma haç planlı Tournai Notre Dame Katedrali Avrupa'daki en güzel bazilika örneklerinden biridir. Ortaçağdan kalma öteki önemli kiliseler arasında St. Quentin, St. Jacques, Ste.-Marie-Madeleine, St.-Nicolas, Ste.-Marguerite ve St.-Brice sayılabilir. Yaklaşık 1188'de yapılan 72 m yüksekliğindeki Çan Kulesi,

13. yüzyıldan kalma Trous Köprüsü, yapımına 1668'de başlanan VIII. Henry Kulesi (1513-16), 18. yüzyıla ait belediye sarayı ve 1653'te ortaya çıkarılan I. Childéric'in (I. Clovis'in babası) mezarı öteki önemli tarihsel yapılardır. Nüfus (1990 tah.) belediye, 67.767.

Tournai porseleni, Belçika'da, Tournai'deki bir fabrikada yaklaşık 18. yüzyıl ortasından 19. yüzyıl ortalarına değin üretilen porselen. Birkaç değişik üslupta bezendiği görülür. Özellikle ressam Henri-Joseph Duvivier'nin 1763-71 arasında beyaz üstüne düz kırmızıyla yaptığı desenlerde düşsel manzaralar, aşk tanrıları (*cupido*'lar) ve başka bezeme örgeleri yer alır. Yeşil, mavi, kahverengi ve kırmızımsı kahverengiyle çizilmiş harabeli manzaralar ve savaş sahneleriyle bezeli örnekler de vardır. Jean-Ghislain-Joseph Mayer 1787'de Georges-Louis-Leclerc Buffon'un ünlü doğa tarihi kitabının kuşlara ayrılmış bölümünden yararlanarak tabaklarının kenarı kuşlu bir yemek takımı yapmıştır. Bu takımda kullanılan mavi renk Sèvres porselenlerindeki kral mavisine (*bleu de roi*) benzer. 18. yüzyılın sonlarında bu maviden mavimsi siyaha kadar değişen tonlarda çok sade bezemeli tabaklar üretilmiştir. Bunlarda bazen yaldız da kullanılmıştır. Bazı örnekler de beyaz zemin üstüne altın rengiyle bezenmiştir.

Çeşitli üsluplardaki Tournai tabaklarının bazısının kenarları, sepet örgüsü kenarlı Meissen porselenlerinden esinlenilerek ince tırtıklı olarak yapılmıştır. Nicolas Lecreux Tournai porseleninden sırlı beyaz (ender olarak da renkli) biblolar üretmiştir. Çoğu köylü gruplarından oluşan bu biblolar her yönden seyredilmek üzere düşünülmüştür. Bunların kaideleri de ayrıntılı ve zarif çiçek, meyve ve kafes gibi örgelerle bezenmiştir.

Tournefort, Joseph Pitton de (d. 5 Haziran 1656, Aix-en-Provence - ö. 28 Aralık 1708, Paris, Fransa), sistematik botaniğin öncülerinden Fransız botanikçi ve hekim. Çağına göre çok gelişkin bir çalışma olarak görülen, hatta bugün bile bazı bakımlardan geçerliliğini koruyan bir sınıflandırma sistemi geliştirmiştir.

Küçük yaşlardan beri botaniğe ilgi duymasına karşın babasının zoruyla ilahiyata yöneldi. Ancak, babasının ölümünden sonra botanik okumaya başladı. Yaşamını kazanmak için hekim olduysa da bir yandan botanik çalışmalarını sürdürdü. 1688'de profesör olarak Paris'teki Botanik Bahçesi'ne atandı ve ölene değin bu görevini sürdürdü. Pireneler'e, Anadolu'ya ve Yunanistan'a yaptığı bilimsel araştırma gezilerinde pek çok bitki türü topladı. Güzel resimlerle bezeli *Éléments de botanique* (1694; Botaniğin Öğeleri) adlı yapıtı başta olmak üzere, botanik çalışmalarıyla büyük ün kazandı.

Sınıflandırma sisteminde cinsleri temel olarak çiçek ve meyve yapılarına göre gruplandıran Tournefort'un bazı tanımlamaları hâlâ geçerliliğini korur. Bununla birlikte bitkilerde cinsiyeti reddettiği için kuramsal çalışmalarında pek yaratıcı olamamıştır. Cins için tek bir Latince ad, tür için ise birkaç tanımlayıcı sözcük kullanması ikili adlandırma sisteminin gelişmesinde öncü bir adım olmuştur.

Tours, Fransa'nın ortabatı kesiminde, Centre planlama bölgesindeki (*région de programme*) Indre-et-Loire ilinin (*département*) merkezi kent. Loire Irmağı kıyısında yer alır. Şatolarıyla tanınan Loire Vadisinin başlıca turizm merkezidir.

Kayıtlardan, bugünkü kentin karşı kayısında eskiden bir Galya yerleşiminin ve Turon kabilesinin merkezinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Romalıların ırmağın öteki yakasına taşıdığı yerleşme başlangıçta Caesarodunum, 5. yüzyıldan sonra da Civitas Turonorum adıyla anıldı. 5. yüzyılın sonunda Aziz Martin'in mezarı üzerinde görkemli bir bazilikanın yapılmasından sonra bir hac merkezi durumuna geldi. 6. yüzyılın sonunda Aziz Gregorius St. Martin Bazilikası'nın yakınlarında bir manastır inşa ettirdi ve kentin piskoposluğunu üstlendi. Normanların saldırı ve yağmalarından sonra Saint Martin Bazilikası'nın çevresine bir sur inşa edildi. Tours kenti 12. yüzyılda ve Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) sırasında Fransa ile İngiltere arasında çatışma konusu olması nedeniyle zarar gördüyse de, ortaçağ boyunca zenginliğini korudu. 1462'de XI. Louis üyeleri seçimle belirlenen bir kent meclisi oluşturdu ve kentte ipek sanayisi kurdu. Nantes Fermanı'nın iptalinden (1685) sonra Huguenot'ların kenti terk etmesiyle bu sanayi önemini yitirdi. 18. yüzyılın sonundaki Fransız Devrimi sırasında Tours kralcı Vendée ayaklanmacılarına karşı yürütülen harekâtın merkezi oldu. II. Dünya Savaşı sırasında Fransız hükümeti, 13-15 Haziran (1940) arasında burada karargâh kurdu. İngiliz devlet adamı Winston Churchill Fransa'yı Almanlarla ateşkes görüşmelerinden caydırmak için Fransa başbakanı Paul Reynaud ile burada buluştu. 1944'te Almanların geri çekilmesinden önceki bombardımanlar sırasında kentin dörtte biri yıkıldı.

Kentteki yapılar mimari açıdan büyük farklılıklar gösterir. 1904'te tamamlanan Belediye Binası, abartılı ve etkileyici yapısıyla çağının tipik bir örneğidir. Saint-Gatien Katedrali'nin koroyeri 13. yüzyılda, ön cephesi ise 1426-1547 arasında inşa edilmiştir; katedralin nefleri alevli gotik üsluptan Rönesans'a geçiş döneminin ürünüdür. 17-18. yüzyıldan kalma başpiskoposluk sarayında günümüzde Güzel Sanatlar Müzesi bulunur. 1952'de Tours'da bir üniversite açılmıştır. 1980'lerde makine montaj, kimya ve ecza sanayilerinin Paris dışına taşınmasıyla birlikte Tours kenti hızla büyümeye başladı. Nüfus (1990) belediye, 365.933.

Toussaint-Louverture, L'OUVERTURE olarak da yazılır, asıl adı (y. 1793'e değin) FRANÇOIS DOMINIQUE TOUSSAINT (d. y. 1743, Bréda, Cape François yakınları, Saint-Domingue [Haiti] - ö. 7 Nisan 1803, Fort-de-Joux, Fransa), Fransız Devrimi sırasında Haiti bağımsızlık hareketinin önderi. Kâğıt üzerinde Fransa'ya bağlı olmakla birlikte, Siyahlar tarafından yönetilen kısa ömürlü bir yönetim kurmuştur.

Eğitim görmüş bir kölenin oğluydu. Cizvitlerden Fransızca öğrendi. Çeşitli işlerde çalıştıktan sonra 1777'de özgürlüğüne kavuştu. Ağustos 1791'de Haiti'nin kuzeyinde bir grup kölenin başlattığı ayaklanmaya katıldıysa da bir süre sonra ayaklanmacılardan ayrılarak kendi ordusunu kurdu. 1793'te adına Louverture adını ekledi. Aynı yıl Fransa ile İspanya arasında savaş çıkınca ordusuyla İspanyolların saflarında çarpıştı ve askeri başarılarıyla dikkatleri üzerinde topladı. Ama, Fransa Konvansiyonu'nda kölelerin serbest bırakılmasını öngören bir kararın alınmasından sonra Fransızların safına geçti (Mayıs 1794). Bu davranışı karşılığında Saint-Domingue valisi Étienne Laveaux'nun yardımcılığına getirilerek ödüllendirildi. 1796'da Laveaux'yu saf dışı bırakmayı başararak Fransız sömürge yetkilisi Léger-Félicité Sonthonax tarafından genel valiliğe atandı. Uyguladığı politikalar sonucunda Sonthonax'ı ülkeden uzaklaştırdıktan (1797) sonra 1798 ve 1799'da yapılan anlaşmalarla İngilizlerin de bölgeden çekilmesini sağladı. 1799'da Fransızların kendisine karşı kışkırttığı, güneydeki yarı bağımsız bir devletin önderi André Rigaud'yu ülke dışına sürdü. Böylece bütün Saint-Domingue'yi denetimi altına alan Toussaint, dikkatini köleliğin sürdüğü İspanyol sömürgesi Santo Domingo'ya yöneltti. Ocak 1801'de Napoléon Bonaparte'ın emirlerine aldırmadan Santo Domingo'ya girdi ve bütün adayı ele geçirdikten sonra yürürlüğe koyduğu yeni anayasayla kendini ömür boyu genel vali ilan etti.

Ocak 1802'de, General Charles Leclerc komutasındaki bir Fransız ordusunun Saint-Domingue'ye gelmesiyle çatışmalar yeniden başladı. Beyazların ve melezlerin çoğu Leclerc'in yanında yer aldılar. Birkaç hafta süren yoğun çatışmalardan sonra Jean-Jacques Dessalines ve Henri Christophe gibi Siyah önderler de Leclerc'in tarafına geçti. Toussaint mayıs ayında silah bırakmayı kabul etti. Buna karşılık Leclerc de kölelik düzeninin yeniden kurulmayacağına söz verdi. Bir çiftliğe çekilen Toussaint, bir süre sonra bir ayaklanma hazırlığı içinde olduğu kuşkusuyla tutuklandı. Fransa Alpleri'ndeki Fort-de-Joux'a gönderildi ve orada öldü. Ölümünden bir yıl sonra Haiti bağımsızlığını kazandı.

Tout, Thomas Frederick (d. 28 Eylül 1855, Londra - ö. 23 Ekim 1929, Londra, İngiltere), İngiliz tarihçi ve öğretmen. Ortaçağ araştırmaları uzmanı William Stubbs'ın etkisinde kalmış, James Tait ile birlikte kayıt ve arşivlerin önemini vurgulayan Manchester tarih yazıcılığı akımını başlatmıştır.

1881-90 arasında Lampeter'daki St. David's College'da, ardından da sonradan Manchester Victoria Üniversitesi adını alan Owens College'da tarih dersleri verdi; 1925'te emekliye ayrıldı. Özellikle 1908'den sonraki araştırmalarında yönetim tarihi konusuna ağırlık verdi. Önemli yapıtları arasında *The Political History of England, 1216-1377* (1905; İngiltere'nin Siyasal Tarihi, 1216-1377), *The Place of the Reign of Edward II in English History* (1914; İngiltere Tarihinde II. Edward Döneminin Yeri) ve *Chapters in the Administrative History of Medieval England* (1920-33, 6 cilt; Ortaçağ İngilteresi'nin Yönetim Tarihinden Bölümler) sayılabilir.

Toutin, Jean ve Henri (sırasıyla, d. 1578, Châteaudun, Eure-et-Loire, Fransa - ö. 14 Haziran 1644, Paris; d. 28 Temmuz 1614, Châteaudun - ö. y. 1683, Paris), ürettikleri çok zarif mineli minyatürlerle tanınan baba oğul Fransız sanatçılar. Jean Toutin mine işi minyatür portre yapan ilk sanatçılardan biridir.

Baba Toutin, oldukça eski bir sanat olan mine işinde devrim yapan yeni bir boyama tekniği geliştirdi. Önceden fırınlanmış beyaz renkli mine zemin üstüne uygulanan renkli minelerin, parça yeniden fırınlandığında birbirine karışmadığını keşfetti. Bilinen mineleme tekniklerinde fırınlama sırasında pigmentlerin karışmasını önlemek için renkler birbirinden küçük altın şeritler ya da küçük yüzey çentikleriyle ayrılıyordu. Toutin'in yöntemi ise minenin, uygulanacağı zemin üstüne tuval boyar gibi sürülmesine olanak veriyor, üstelik daha çok sayıda renk kullanılmasını sağlıyordu. Böylece mine işi minyatür portre yapmak için gerekli olan renk ve ayrıntı kesinliğine ulaşıldı.

Bu yeni işlem, çok zahmetli olmasına karşın, Toutin'lerin yapıtlarının Fransız kraliyet ailesi ve saray görevlileri tarafından

tutulmasını ve babayla oğulun bu yeni sanatla ünlenmesini sağladı. Avrupa'nın çeşitli yerlerinden İngiltere'ye bu tekniği öğrenmek isteyen öğrenciler geldiler. Toutin'lerin sanatı bu yolla tüm Avrupa'ya yayıldı. Fransız ustaların yanında yetişen Jean Pettitot ve Jacques Bordier gibi İsviçre asıllı mine ustalarının İngiltere'ye yerleşmesinden sonra bu sanat, İngiltere'de özellikle yayıldı.

Toutin'lerin belki de en sevilen yapıtları, Kral XIII. Louis'nin sarayında çok tutulan mineli saat mahfazalarıydı. Toutin'ler Fransız kraliyet ailesinin hemen hemen her üyesinin mineli minyatürlerini yaptılar. Jean Toutin'in yapıtlarından hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.

Tovada Gölü, Japonca TOVADA KO Japonya'nın Honşu Adasında, Aomori ve Akita illerinin (*ken*) sınırında göl. Ou Sıradağlarının (*sammyaku*) kuzey ucunda yer alır. Bir yanardağ kraterinin sularla dolması sonucu oluşmuştur. Çevresi 44 km, yüzölçümü 60 km²'dir. Japonya'nın en derin üçüncü gölüdür; derinliği orta kesiminde 334 m'ye ulaşır. Dağlardan gelen akarsularla beslenen gölün sularını Oirase Irmağı (*gava*) boşaltır.

Tovada Gölü Tovada-Haçimantai Ulusal Parkı'nın ortasında yer alır. Güneybatı kıyısındaki Vainai kasabasında bir alabalık üretme çiftliği bulunur. Balık bakımından zengin olan göl, ilgi gören bir dinlence merkezidir.

Tovey, Sir Donald Francis (d. 17 Temmuz 1875, Eton, Berkshire - ö. 10 Temmuz 1940, Edinburgh, İngiltere), daha çok müzik incelemeleriyle tanınmış İngiliz piyanist ve besteci.

Piyano ve kontrpuan eğitiminin ardından Oxford Üniversitesi'ne girdi ve 1898'de mezun oldu. 1900-02 arasında Londra, Berlin ve Viyana'da verdiği resitallerde kendi yapıtlarını seslendirdi. 1903'te de Londra'da kendi *Piyano Konçertosu*'nu çaldı. 1906-12 arasında Chelsea'de oda müziği konserleri düzenledi. *Piyano Konçertosu* dışındaki yapıtları arasında iki tane yaylı çalgılar dörtlüsü, ilk kez 1929'da sahnelenen *The Bride of Dionysus* (Dionysos'un Gelini) operası ve bir viyolonsel konçertosu (1934) vardır.

Tovey 1914'te Reid Müzik Profesörü olarak Edinburgh'a atandı ve 1917'de Reid Senfoni Orkestrası'nı kurdu. Bu orkestranın vereceği konserler için tuttuğu, kompozisyonla ilgili sorunları ele alan notları *Essays in Musical Analysis* (1935-39, 6 cilt; Müzik Çözümlemesiyle İlgili Denemeler) adıyla yayımladı. Öbür müzik incelemeleri arasında *Encyclopædia Britannica* için yazdığı ve ölümünden sonra *Musical Articles from the Encyclopædia Britannica* (1944; Encyclopædia Britannica'dan Müzik Yazıları) adlı kitapta toplanan müzik maddeleri ile H. J. Foss'un yayıma hazırladığı *Essays and Lectures on Music* (1949; Müzik Üzerine Deneme ve Konuşmalar) yer alır. Tovey zarif ve zeki üslubu sayesinde müzik eleştirisinin bir edebi tür olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1935'te "sir" unvanı aldı.

Tower Hamlets, Londra metropoliten alanında iç ilçe (*inner borough*). Londra Kulesi'nden doğuya uzanır ve East End yöresinin büyük bölümünü içine alır. Güneyinde Thames Irmağı, batısında City of London, kuzeyinde Hackney, doğusunda da Newham ilçeleriyle sınırlanır. Yüzölçümü 20 km²'dir.

19. yüzyıla değin yörenin nüfusunu daha çok çalışmak üzere kırsal kesimden gelenler oluşturuyordu. Sonraki dönemlerde Fransız Huguenot'lar, İrlandalı işçiler ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki baskılardan kaçan Yahudiler göçmen olarak yöreye yerleşerek çeşitli işler kurdular. Son göçmen dalgasını ise özellikle Batı Hint Adaları, Hindistan ve Pakistan'dan gelen beyaz olmayan göçmenler oluşturdu.

Geleneksel olarak ekonomik etkinliklerin odağını rıhtımlar oluşturdu. Isambard Kingdom Brunel'in buharlı gemisi "Great Eastern" 1858'de Millwall'de suya indirildi. Gemi yapımcılığı 1890'lara değin hızlı bir gelişme gösterdi ve doklara ulaşan çeşitli yollar açıldı. Ama 20. yüzyılda teknik etkinliğini yitiren bu doklar kapanmaya başladı. Londra Kulesi yakınlarında terk edilmiş durumdaki St. Katherine Doku (1825-28) 1968'den sonra oteller, apartmanlarla bir ticaret merkezi ve marinanın yapımı sonucunda köklü bir dönüşüme uğradı. Önemli tarihsel yapılar arasında Londra Kulesi, artık kullanılmayan Kraliyet Darphanesi ve tasarımlarını Nicholas Hawksmoor'un yaptığı Limehouse'daki Saint Anne Kilisesi (1712-24) ile Spitalfields Market yakınındaki İsa Kilisesi (1714-29) sayılabilir. Nüfus (1989 tah.) 163.900.

Townes, Charles Hard (d. 28 Temmuz 1915, Greenville, Güney Carolina, ABD), kuvantum elektroniği alanındaki çalışmalarının yanı sıra, laser ve maseri geliştirmesi nedeniyle 1964 Nobel Fizik Ödülü'nü SSCB'li fizikçi Aleksandr Mihayloviç Prohorov ve Nikolay Gennadiyeviç Basov ile paylaşan ABD'li fizikçi.

1939'da Bell Laboratuvarları'nda çalışmaya başlayan Townes, 1948'de Columbia Üniversitesi'ne geçti. Üç yıl sonra maser üzerinde çalışmaya başladı ve Aralık 1953'te ilk maseri gerçekleştirdi.

1959-61 arasında Washington, D.C.'deki Ulusal Savunma Çözümlemeleri Enstitüsü'nde başkan yardımcısı ve araştırma yöneticisi olarak görev yapan Townes, daha sonra Cambridge'deki Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) profesör oldu. 1967'de California Üniversitesi'ne geçti ve burada bir radyo ve kızılötesi astronomi programı başlattı; bu çalışmalar sonucunda yıldızlararası ortamda karmaşık moleküllerin (amonyak ve su) bulunduğu keşfedildi.

Townsend AİLESİ, 17. ve 18. yüzyıllarda Newport'ta (Rhode Island) çalışan ve Goddard ailesiyle birlikte Goddard-Townsend grubunu oluşturan Amerikalı mobilyacı aile. Goddard-Townsend grubu, Thomas Chippendale'in (1718-79) geliştirdiği zarif ve süslü üslupta gerçekleştirdikleri, ön yüzleri (ortadaki girintili) üç bölüme ayrılmış ve oyma deniz kabuğu örgeleriyle bezenmiş dolaplarıyla tanınmıştır.

Ailenin mobilyacılıkla uğraşan ilk bireyleri Job Townsend (1699-1765) ve kardeşi Christopher'dı (1701-73). Job kızını çırağı John Goddard ile evlendirdi. Job'un etiketini taşıyan tek parça Rhode Island Tasarım Okulu'ndaki (Providence) kitaplıklı yazı masasıdır.

Job'un oğullarından beşi mobilyacı oldu. Job Edward, Jr.'ın (1726-1818) sipariş üzerine yaptığı çeşitli parçaların listesini içeren muhasebe defteri Newport Tarih Derneği'nde bulunmaktadır. Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenen bir yazı masası Edmund'un (1736-1811) etiketini taşır. Bazı uzmanlar Goddard-Townsend grubunun ürettiği parçaların oymalarının çoğunu James'in (ö. 1827) yarattığını düşünür.

Christopher'ın oğlu John (1732-1809) ailedeki en başarılı ustalardan biri olarak bilinir. New York kentindeki Metropolitan Sanat Müzesi koleksiyonunda onun etiketini taşıyan parçalar arasında bir şifonyer, bir kahvaltı masası ve bir saat kutusu vardır. John'un kardeşi Jonathan da (1745-72) mobilyacı olarak çalışmıştır.

Edmund'un oğlu Job E. (1758-78) ve John'un oğlu John F. de mobilyacılık yapmışlardır.

Townsend, Sir John Sealy Edward (d. 7 Haziran 1868, Galway, Galway İli, İrlanda - ö. 16 Şubat 1957, Oxford, İngiltere), gazlarda elektrik iletkenliği çalışmalarını başlatan ve ilk doğrudan birim elektrikyükü (*e*) ölçümünü yapan İngiliz fizikçi.

1895'te Cambridge'deki Trinity College'a giren Townsend, Cavendish Laboratuvarı'nda J. J. Thomson'ın yanında araştırma öğrencisi oldu. 1899'da Trinity College'da ders vermeye başladı, ertesi yıl Oxford Üniversitesi'ne Wykeham Kürsüsü'ne ilk deneysel fizik profesörü olarak atandı.

Townsend, 1897'de *e*'yi ölçmek için damla yöntemini geliştirdi. Dovurulmuş su bulutlarından yararlanılan bu yöntem sonraları daha da geliştirildi ve 1911'de ABD'li fizikçi Robert A. Millikan, son derece duyarlı bir ölçüm tekniği olan yağ damlacığı deneyini geliştirdi. Townsend 1901'de gaz moleküllerinin iyonlarla çarpıştırılarak iyonlaştırılabileceğini buldu.

1908'den sonra çalışmalarını elektron bulutlarının özelliklerinin araştırılması üzerinde yoğunlaştıran Townsend ayrıca, momentum aktarımı için çarpışma olasılığını ortalama enerji temelinde hesapladı. Alman fizikçi Carl Ramsauer'den bağımsız olarak, elektronların ortalama serbest yolunun enerjilerine bağlı olduğunu (Ramsauer-Townsend etkisi) buldu. Bu etki sonraları kuvantum kuramında elektronların dalga benzeri özelliklerinin anlaşılmasında önemli oldu.

1941'de "sir" unvanı olan Townsend, aynı yıl emekliye ayrılmakla birlikte çalışmalarını sürdürdü. Başlıca yapıtları, *The Theory of Ionisation of Gases by Collision* (1910; Gazların Çarpışmayla İyonlaştırılması Kuramı), *Motion of Electrons in Gases* (1925; Gazlarda Elektronların Hareketi), *Electricity and Radio Transmission* (1943; Elektrik ve Radyo İletimi) ve *Electromagnetic Waves*'dir (1951, Elektromagnetik Dalgalar).

Townshend Vergi Yasaları, Amerikan koloni tarihinde İngiltere Parlamentosu'nun birbiri ardına çıkardığı dört yasa önergesi (15 Haziran - 2 Temmuz 1767). İngiltere maliye bakanı Charles Townshend'in döneminde hazırlandığı için onun adıyla anılırlar. Yasaların amacı, İngiltere'nin koloniler üzerindeki otoritesinin önünde engel oluşturan temsilciler meclisini saf dışı bırakmak ve ek gelir vergilerinin toplanabilmesi için katı önlemler getirmekti.

Townshend Vergi Yasaları'nın birincisi, Yerleştirme Yasası'nın (1765) malı vukumlulukleri yerine getirilinceye değin New York Meclisi'nin herhangi bir etkinlikte bulunmasını yasaklayan Askıya Alma Yasası'ydı. İkinci yasa ise limanlarda kurşun, cam, kâğıt, boya ve çay üzerinden vergi alınmasını öngörüyordu. Üçüncü yasa kolonilere katı ve çoğu kez keyfi bir gümrük vergisi uygulaması getiriyordu. Ayrıca yasayı uygulamak için memur, araştırmacı, müfettiş ve kâtipler alınacak, Boston'da bir gümrük komisyonculuğu masası açılacak ve bunların giderleri gümrük gelirleriyle karşılanacaktı. Ardından çıkarılan dördüncü yasa ile çay üzerindeki vergiler kaldırıldı ve çayın tüm kolonilere İngiliz vergilerinden bağışık olarak ihraç edilmesine izin verildi.

Yasalara karşı ülkenin her yerinde gösteriler yapıldı, işe gitmeme gibi protesto eylem-

leri düzenlendi, tüccarlar arasındaki ithal boykotu anlaşmaları yenilendi ve özellikle Boston'da İngiliz görevlilere karşı açık saldırılarda bulunuldu. Bu huzursuzluklar, sonunda İngiliz askerlerinin halkın üzerine ateş açarak beş kişinin ölümüne neden olduğu Boston Katliamı'na (5 Mart 1770) yol açtı. Bu olayın ardından çay vergisi dışındaki bütün Townshend Vergi Yasaları ve Yerleştirme Yasası kaldırıldı, Boston'daki İngiliz birlikleri geri çekildi. Böylece taraflar arasındaki çatışma geçici olarak duruldu.

township, ABD'nin özellikle kuzeydoğu ve ortakuzey kesimlerinde, il (*county*) altında yer alan yönetim birimi.

Bazı eyaletlerde *township*'lerin oldukça gelişmiş bir yerel yönetim sistemi vardır. Genelde yerel işlerle ilgili kararları alan ve *township meeting* olarak bilinen organ, vergi koyma, ödenek belirleme ve tüzük çıkarma gibi yetkileri kullanır. Seçilmiş üyelerin yanı sıra memur üyelerin de yer aldığı *township board* bazı yerel görevlileri atar ve yönetimle ilgili öbür görevleri yerine getirir. *Township meeting*'in bulunmadığı yerlerde işlevlerini *township board* üstlenir. Sulh yargıçları ve polisler eyalet yönetimine bağlı olmakla birlikte *township*'ten seçilir. *Township*'in yetkisine giren başlıca görevler yerel yolların bakımı ve kamu hizmetlerinin yerine getirilmesidir. Bazı yerlerde gayrimenkul vergilerinin toplanması ve eğitim işleri de *township*'in yetkileri arasında yer alır.

Günümüzde bir yönetim birimi olarak *township* sistemi giderek önemini yitirmektedir.

Townsville, Avustralya'da, Queensland eyaletinin doğu kesiminde liman kenti. Mercan Denizindeki Cleveland Koyunda, Ross Çayının ağzında yer alır. 1864'te kuruldu ve adını Robert Towns'dan aldı. Pasifik Adalarıyla yapılan ticarette önemli bir merkez durumuna gelerek 1866'da belediye, 1903'te kent statüsü kazandı. Hemen açığındaki Büyük Set Resifi üzerinden Flinders Geçidi'ne bağlanır; Queensland'in en gelişkin yapay limanlarından biri kenttedir. Kuzey Queensland James Cook Üniversitesi ve Avustralya Deniz Bilimleri Enstitüsü'nün etkinlik gösterdiği kent günümüzde Queensland'in kuzey kesimi için bir ticaret merkezidir. Önemli sanayi etkinlikleri arasında et, şeker, konserve kutusu, çelik ve çimento üretimiyle bakır işleme tesisleri, kerestecilik, demiryolu tamir atölyeleri ve tersaneler sayılabilir. Ayrıca karides avcılığı ve balıkçılık yaygındır. Kente egemen konumdaki Castle Tepesi (286 m), Büyük Set Resifi ve Atherton Platosu turistlerin ilgisini çeker. Nüfus (1990) 49.445.

Toxodon, Güney Amerika'da Pliyosen Bölüm (y. 7-2,5 milyon yıl önce) sonları ile Pleyistosen Bölüm (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) boyunca yaşadığı bilinen soyu tükenmiş memeliler cinsi. Pleyistosen Bölüm sona ermeden önce Güney Amerika faunasında önemli bir yeri olan soyu tükenmiş geniş bir hayvan grubunun temsilcisidir. *Toxodon* üyelerinin irilerinde uzunluk yaklaşık 2,75 m, omuz yüksekliği 1,5 m kadardı. Bodur bir gergedanı andıran bu hayvanların kafataslarının tepesinde bulunan burun delikleri iyi gelişmiş burunlarının olduğunu göstermektedir. İskeletleri, ağır ve iri bir gövdeyi destekleyecek ölçüde sağlam yapılıydı. Kesicidişleri yandaki dişlerden bile daha geniş aralıklarla birbirlerinden ayrılmıştı. Bacakları kısa ve geniş, ayakları işlevsel üç parmaklıydı. Ağırlıkları büyük ölçüde orta parmak eksenine yükleniyordu. *Toxodon* üyelerinin Pleyistosen Bölümde Güney Amerika'daki en yaygın iri toynaklı memeliler olduğu sanılmaktadır.

toy, *Gruiformes* takımının *Otididae* familyasını oluşturan 23 kuş türünün ortak adı. Coğrafi dağılımları Afrika, Avrupa'nın güney kesimleri, Asya, Avustralya ve Yeni Gine'yi kapsar. Oldukça uzun bacakları koşmaya uyarlanmıştır. Arkaya uzanan parmakların bulunmadığı ayaklarında yalnız üç parmak vardır. Öbür uzun boylu koşucu kuşlar gibi gövdeleri oldukça yataydır ve boyunlarını bacaklarının önünde dik tutarlar.

Bayağı toy (*Otis tarda*) en iyi bilinen toy türüdür. Erkeğinin ağırlığı 18 kg'ye ulaşırken boyu 120 cm, kanat açıklığı 240 cm'dir. Avrupa'nın orta ve güney kesimlerinden

Kori toyu (*Ardeotis kori*)
M. P. Kahl

Orta Asya ve Mançurya'ya kadar uzanan bölgelerdeki bozkırlarda ve tahıl tarlalarında görülür. Erkek ile dişinin renk ve desenleri birbirine benzer. Tüyleri baş ve boyun bölümlerde grimsi, sırtta kahverengi üstüne siyah çizgili, alt bölümlerde beyazımsıdır. Erkeğin vücudu daha iridir ve gagasının altında beyazımsı süs tüyleri bulunur. Hep tetikte bekleyen bu kuşa yaklaşmak çok zordur. Tehlike karşısında hızla koşarak kaçar. Yerde kurumlu bir yürüyüşle dolaşır. Yavaş uçar ama uzun süre havada kalabilir. Baharda erkeğin kur davranışı ilginçtir. Başını kabarttığı kuyruk tüylerine neredeyse değecek ölçüde geriye yatırır. Bu sırada boynunu da bir balon gibi şişirir. Dişi kahverengi lekeli, yeşilimsi 2-3 yumurtayı alçak bitki örtüsünün gizlediği, üstünkörü açılmış bir oyuğa bırakır.

Avrupa'nın batısı ve Fas'tan Afganistan'a kadar uzanan bölgelerde yaşayan mezgeldek(*) (*Tetrax tetrax*) de *Otididae* familyasının üyesidir. Türkiye'de her iki türe İç Anadolu Bölgesi'nin geniş düzlüklerinde rastlanabilir. Ama aşırı avlanma sonucu sayıları çok azalmıştır.

Kori toyu (*Ardeotis kori*) ve bayağı toy uçabilen en ağır kuş türleridir. Güney Afrika'da yaşayan kori toyunun erkeğinde ağırlık 18 kg'yi bile aşabilir.

toy, eski Türklerde, toplumsal ve örgütsel içerikli büyük ziyafet, şölen. Türk dillerinin hemen tümünde toy sözcüğünün bu anlamına rastlanır. Sınırsız bir bolluğun bulunduğu ve bunun sonuna kadar tüketildiği toy içinse yağmalı toy adı kullanılır. Farsça manzum yapıtlarda sözü edilen hân-ı yağma (yağma sofrası) yağmalı toyun bir uzantısıdır.

Eski Türk metinlerinde toy sözcüğü belirli bir çadır topluluğu, büyük topluluk ve toplantı anlamlarında da kullanılır. Örneğin Manici bir Uygur metninde geçen *toy kapğına tegi vardılar* (toy kapısına kadar vardılar) sözünde toy, hükümdarın bulunduğu yer, onun otağı anlamını taşır. Bu kullanım, çadırlar topluluğunun bir otoriteyle bütünleştiğini belirtir.

Toy geleneğinin önemli yönleri Oğuzlarda da sürmüştür. *Oğuzname*'de Oğuz Kağan'ın büyük toy verdiğinden söz edilir. Oğuz federasyonunun hanlar hanı Bayındır Han'ın yılda bir kez bütün beğlerini toplayarak verdiği toy için de yağmalı toy adı kullanılır. Beğlerin toya katılması var olan yönetimin onaylanması, önderle beyler arasındaki oydaşmanın doğrulanması anlamını taşır. Örneğin Salur Kazan Beğ'in Bozoklar bulunmadığı sırada yalnız Üçoklara yağmalı toy vermesinin Oğuz birliğini bozabilecek gelişmelere yol açtığı bilinmektedir. Oğuzlar Tuğrul Bey'in kendilerine istedikleri gibi yağma yaptırmaması üzerine öfkelenmişler ve töre bozulmuştur.

Selçuklular ve Suriye Atabegleriyle (Zengiler) Osmanlılarda da toy geleneğinin yeni formları sürmüştür. Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un Arap etkisi altındaki bir ortamda bile yağmalı toylar verdiği bilinmektedir. Toy geleneğini ilkel kavimlere özgü potlaçla karşılaştıran Ziya Gökalp, totemizmin toplumsal eşitsizliğin ortaya çıktığı, totemlerin bireyler ya da sülalelerce gasp edildiği ikinci evresinde, toyun topluluk ile yöneticiler arasındaki uzlaşmanın simgesi olduğunu öne sürer. Gökalp'e göre gerçek anlamda tipik potlaç Salur Kazan döneminde görülür.

Toy, Erol (d. 1936, Alaşehir, Manisa), özellikle tarihsel ve toplumsal gelişimi konu alan romanlarıyla tanınan yazar.

1951'de ortaokulu bitirdikten sonra çalışmak zorunda kaldığından öğrenimini sürdüremedi. Fırın işçiliği, sigortacılık, banka memurluğu, sendikacılık yaptı. 1983'te Yazko'nun yönetim kurulu başkanlığını yürüttü.

Edebiyat yaşamına 1952'de İzmir'de *Çınar* dergisinde yayımlanan öyküleriyle girdi

Erol Toy
Ara Güler

Daha sonra *Akşam*, *Yon*, *May*, *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Barış*, *Yeni Ortam* gibi gazete ve dergilerde çıkan inceleme, araştırma, fıkra ve makaleleriyle dikkati çekti. 1962'de *Milliyet* gazetesinin düzenlediği "Bir Memleket Gerçeği" konulu yarışmada "Yaşadıklarımın Farkında Olmadıklarımız" adlı röportajıyla Karacan Armağanı üçüncülük ödülünü kazandı. Öykü denemelerinden sonra romana yöneldi; bu arada oyunlar da yazdı. Türkiye'nin tarihsel gelişimi içindeki toplumsal oluşumları gerçekçi ve belgesel bir yaklaşımla konu ettiği romanlarında,

yaşanan çelişkileri ve olayları, yorumlayarak yansıtmaya çalıştı. Toplumsal içeriği ön planda tuttu. Osmanlı Devleti'nin beyliklerle ilişkilerini, topraklarını genişletme çabalarını, zayıflama dönemini, Kurtuluş Savaşı'nı ele aldı. Batı Anadolu insanının mücadelelerini, Atatürk'ün ölümünden 1977'ye değin yaşanan süreci, Türkiye'de sermaye gücünün ve işçi sınıfının gelişimini klasik bir kurgu içinde, yalın bir anlatımla yansıttı. *Iğrıp* (1977, 1980) adlı uzun öyküsü dışındaki hemen bütün yapıtlarında yeni biçim denemelerine girişmeden, klasik öyküleme tekniğini kullandı. Konunun özünü yalın biçimde anlatmayı yeğledi. İşadamı Vehbi Koç'u konu alan *İmparator* (1973, 1985) adlı romanı geniş ilgi topladı.

Deneme ve incelemelerini *Türk Gerilla Tarihi* (1970), *Bal Tutanlar* (1976), *Günü Gününe* (1981), *Aydınımız, İnsanımız, Devletimiz* (1982), *Aydın ve Çağı* (1982) gibi kitaplarında toplayan Toy'un öbür romanları arasında *Toprak Acıkınca* (1968, 1977, 2 cilt), *Acı Para* (1970, 1985), *Azap Ortakları* (1973, 1980, 2 cilt), *Kördüğüm* (1974, 1980), *Son Seçim* (1976, 1978), *Gözbağı* (1976, 1980), *Doruktaki Öfke* (1977, 1982), *Kuzgunlar ve Leşler* (1978, 1981, 2 cilt), *Zor Oyunu* (1980), *Kilittaşı* (1988) sayılabilir.

Toyama, Japonya'da, Honşu Adasının orta kesiminde il (*ken*). Japon Denizi kıyısında 4.252 km²'lik bir alanı kaplar. İldeki kıyı ovası Toyama Körfezi (*van*) tarafından oyulmuştur. Şo, Cinzu ve Kurobe gibi pek çok ırmağın suladığı il önemli bir pirinç üretim alanıdır. Dağlık iç kesimler Çubu-Sangaku Ulusal Parkı'ndaki Tate Dağında (*yama*) 3.015 m'ye ulaşır. Bu dağlardaki kaynaklardan hidroelektrik enerji ve maden elde edilir. İlde kimya sanayisi ve dokumacılığın yanı sıra makine, kâğıt ve çelik üretimi gelişmiştir.

İl merkezi Toyama, Cinzu Irmağının ağzında yer alan eski bir şato kentidir. 17. yüzyıldan beri ilaç üretiminin merkezi olan kent 1964'te Takaoka ile birleştirilerek Toyama-Takaoka Yeni Sanayi Kenti oluşturulmuştur. Kıyı boyunca sıralanan öbür önemli kentler arasında Şimminato, Namerikava, Uozu ve Kurobe sayılabilir. Nüfus (1991 tah.) kent, 322.470; il, 1.121.000.

toygar, TARLAKUŞU olarak da bilinir, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Alaudidae* familyasını oluşturan yaklaşık 75 kuş türünün ortak adı. Tümü Eskidünya'da yaşamakla birlikte içlerinden kulaklı toygar

Kulaklı toygar (*Eremophila alpestris*)
Herbert Clarke

(*Eremophila alpestris*) Yenidünya'ya da yayılmıştır. Adını tepesinin iki yanında sivrilerek yükselen siyah tüy tutamlarından alan bu tür Türkiye'nin yerli kuşları arasındadır.

Toygarların büyük çeşitlilik gösteren gagaları küçük ve dar bir koni biçiminde ya da uzun ve aşağı kıvrık olabilir. Arka parmaklarındaki tırnak uzun ve bazen düzdür. Tüyleri toprak üstünde ayırt edilmelerini zorlaştıracak renkte ve genellikle çizgilidir. Uzunlukları 13-23 cm arasında değişir. Temel besinleri yerden topladıkları tohum ve böceklerden oluşur.

Eskidünya'da geniş bir dağılım gösteren tepeli toygar (*Galerida cristata*) Türkiye'de en yaygın bulunan toygar türüdür. Alnından geriye doğru yükselen tepeliğiyle dikkat çeken bu tür sık sık karayolları boyunca koşuştururken görülebilir. Toygarlar yüksek perdeden ince ve melodik ötüşleriyle dikkat çeker. Erkekler üreme mevsiminde havada iyice yükselerek şakır ve gösterilerine ritmik kanat seslerini de katarlar. Bayağı toygarın (*Alauda arvensis*) erkeği özellikle şakımasıyla ünlüdür. Bu tür güzel sesinden ötürü Avustralya, Yeni Zelanda ve Hawaii gibi yeryüzünün çeşitli yerlerine götürülerek doğaya salınmıştır. Bayağı toygar tepeliğinin kısa ve küt olmasıyla tepeli toygardan ayırt edilebilir. Bayağı toygara benzeyen orman toygarının (*Lullua arborea*) ise kuyruğu çok daha kısa, hemen hemen hiç dikleşmeyen tepeliği çok küçüktür.

toygar yağmurcunu, *Charadriiformes* takımının *Thinocoridae* familyasını oluşturan Güney Amerika'ya özgü dört kuş türünün ortak adı. Tohum ve yeşilliklerle beslenmeye uyarlanmış bu çizgili kuşların kısa ve yuvarlak kuyrukları, uzun kanatları vardır. *Charadriiformes* takımı içinde yalnız toygar

Cüce toygar yağmurcunu (*Thinocorus rumicivorus*)
John P. O'Neill'in çizimi

yağmurcunlarının burun delikleri örtülüdür ve yalnız bu familya üyeleri büyük ölçüde bitkisel maddelerle beslenir. Toygar yağmurcunu sürülerine Falkland Adalarından Arjantin'in güneyine ve Ekvador'a kadar uzanan tundra ve pampalarda rastlanır. İçlerinde en geniş dağılımı gösteren ve en küçük yapılı olan 15 cm uzunluğundaki cüce toygar yağmurcunudur (*Thinocorus rumicivorus*). Bu tür yuvadan ayrılırken yumurtalarını kumla örter. And Dağlarının yüksek kesimlerine yuva yapan Gay toygar yağmurcunu (*Attagis gayi*) ise yaklaşık 30 cm'ye ulaşan uzunluğuyla *Thinocoridae* familyasının en iri üyesidir.

toynaklılar, tırnakları toynak biçiminde gelişmiş tüm memeliler. Geleneksel sınıflandırmada uzun ömürlü olmayan bu ad, gene de çeşitli gruplar altında toplanan toynaklı, otçul ve dörtayaklı eteneli memeliler için yaygın biçimde kullanılmaktadır. Tüm bu hayvanların ortak özelliği olan toynak, insan tırnağıyla karşılaştırılabilecek yapıda boynuzsu bir deri dokusudur. Toynaklar parmakların genişleyen uç bölümünü sarar.

Günümüzde varlığını sürdüren toynaklı memeliler dört takım altında toplanır: *Artiodactyla* (çifttoynaklılar), *Perissodactyla* (tektoynaklılar), *Proboscidae* (filler) ve *Hyracoidea* (damanlar). Ayrıca fosillerinden tanınan 10 toynaklı takımı vardır: *Condylarthra*, *Pyrotheria*, *Xenungulata*, *Pantodonta*, *Dinocerata*, *Desmostylia*, *Embrithopoda*, *Notoungulata*, *Astrapotheria* ve *Litopterna*.

Toynbee, Arnold (d. 23 Ağustos 1852, Londra - ö. 9 Mart 1883, Wimbledon, İngiltere), işçi sınıfı yararına çalışmalarıyla tanınan İngiliz iktisatçı ve reformcu.

Bir cerrahın oğluydu. 1878'de Oxford Üniversitesi'ne bağlı Balliol College'dan mezun oldu. Daha sonra öğretmen olarak atandığı Balliol'da İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin iktisadi tarihi üzerine verdiği derslerle büyük etki yarattı. Ölümünden sonra *The Industrial Revolution* (1884; Sanayi Devrimi) adı altında toplanan ders notları bu dönemle ilgili ilk iktisat tarihi kitaplarından biriydi.

Toynbee aynı zamanda toplumsal reformlar alanında da etkili oldu. Büyük sanayi kentlerinde işçilere yönelik konferanslar düzenledi ve işçi sendikalarının gelişimini destekledi. Londra'nın East End kesimindeki işçi mahallesi Whitechapel'da konut yapım işlerine yardım etti ve çeşitli kütüphaneler açtı. East End'in ilk toplu konut alanı onun anısına Toynbee Hall(*) olarak adlandırıldı.

Toynbee, Arnold (Joseph) (d. 14 Nisan 1889, Londra - ö. 22 Ekim 1975, York, North Yorkshire, İngiltere), İngiliz tarihçi. Uygarlıkların çevrimsel gelişmesi ve düşüşüyle ilgili çözümlemesine dayalı tarih felsefesi anlayışını ortaya koyduğu 12 ciltlik *A Study of History* (1934-61; Tarih Üzerine Bir İnceleme) adlı yapıtıyla tanınır.

İktisatçı Arnold Toynbee'nin yeğeniydi. 1911'de Oxford'da Balliol College'dan me-

Arnold Toynbee, 1974
Oxford University Press, fotoğraf: Fay Goodwin

zun oldu. Ardından kısa süre Atina'daki İngiliz Okulu'na devam etti. 1912'de Balliol College'da Antik Çağ tarihi dalında öğretim üyesi oldu. 1915'te Dışişleri Bakanlığı haberalma dairesinde çalışmaya başladı. 1919'da Paris Barış Konferansı'nda İngiltere heyetinde yer aldı. Daha sonra Londra Üniversitesi'nde Bizans ve Yunan araştırmaları profesörlüğüne getirildi. 1921-22 yıllarında Türk Kurtuluş Savaşı sırasında *Manchester Guardian* gazetesinin muhabirliğini yaptı; bu görevinde edindiği deneyimlerden yararlanarak *The Western Question in Greece and Turkey* (1922; Yunanistan ve Türkiye'de Batı Sorunu) adlı yapıtını yayımladı. 1925'te London School of Economics'te uluslararası tarih araştırmaları profesörü

oldu; ayrıca Londra'daki Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün yöneticiliğini üstlendi. Toynbee özgün çalışması *A Study of History*'de tarihin sürekliliği ve düzenliliğine ilişkin anlayışını ortaya koyar. Çok kapsamlı araştırmalarına ve keskin gözlem gücüne dayandırdığı yapıtında insanlık tarihindeki 26 uygarlığın yükseliş ve düşüşünü inceler. Ona göre, uygarlıklar seçkin önderlerden oluşan yaratıcı azınlıkların yönetiminde, çeşitli engelleri başarıyla aşarak yükselirler. Önderler yaratıcı çözümler üretemeyince çöküş süreci başlar; sonuçta ulusçuluk, militarizm ve despotizm gibi olumsuzluklar uygarlıkların ortadan kalkmasına neden olur. *Der Untergang des Abendlandes*'in (1918-22, 2 cilt; Batı'nın Çöküşü) yazarı Spengler'den farklı olarak Toynbee uygarlıkların kaçınılmaz olarak yok olacaklarını öne sürmez; ona göre herhangi bir uygarlığın karşılacağı çeşitli güçlüklerin üstesinden gelebilmesi olanaklıdır. Toynbee tarihsel gelişmede ekonomik yapıya büyük önem veren Karl Marx'tan farklı olarak da tarihin tinsel etkenler tarafından biçimlendirildiğini ileri sürer.

Toynbee *Study* üzerinde çalıştığı dönemde ayrıca çok sayıda daha dar kapsamlı inceleme yayımladı. Bu arada, gene, Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde (1939-43) ve Dışişleri Bakanlığı araştırma bölümünde (1943-46) yöneticilik görevleri yürüttü. London School of Economics'teki görevini de 1956'da emekli oluncaya değin sürdürdü. 1950'ler ve 1960'lar boyunca dünya dinleri, Batı uygarlığı ve klasik tarih konusunda birçok kitapla gezi notlarını yayımladı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra çalışmalarında uygarlıklardan çok, dinlerin tarihsel gelişmede oynadığı rol üzerinde durdu. Öbür yapıtları arasında *Civilization on Trial* (1948; *Medeniyet Yargılanıyor*, 1980, 1991), *East to West: A Journey Round the World* (1958; Doğu'dan Batı'ya Dünya Çevresinde Bir Yolculuk) ve *Hellenism: The History of a Civilization* (1959; Helenizm: Bir Uygarlığın Tarihi) sayılabilir.

Toynbee birçok tarihçinin şiddetli eleştirilerine hedef oldu. Bu eleştiriler özellikle onun efsane ve eğretilemeleri somut veri gibi kullanması, uygarlıkların yükseliş ve düşüşüne ilişkin genel yaklaşımının sağlam bir temelden yoksun oluşu ve bu yaklaşımında dinin rolüne aşırı önem vermesi üzerinde yoğunlaştı. Birçok eleştirmen Toynbee'nin değerlendirmelerinin bir tarihçiden çok bir Hıristiyan ahlakçının görüşlerine benzediğini öne sürdü. Bununla birlikte çalışmaları, çağdaş tarih araştırmaları alanında gittikçe artan uzmanlaşma eğilimine karşı etkileyici bir yanıt olarak övgü topladı.

Toynbee'nin *Study*'sinin kısa bir özeti *Tarih Bilinci* (2 cilt; 1975, 1978) adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Türkçe yayımlanan öbür yapıtları *Tarih Üzerine İki Konferans* (1962), *The World and the West* (1953; *Dünya ve Garp*, 1964) ve *Turkey*'dir (1926; *Türkiye, Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, 1971).

Toynbee Hall, Londra'nın East End kesiminde, Canon Samuel Augustus Barnett tarafından 1884'te kurulan öncü toplu konut alanı. Adını reformcu Arnold Toynbee'den alır.

St. Jude Kilisesi'nde görevliyken toplumsal koşullar üzerine bilgi edinmeleri için Oxford ve Cambridge üniversiteleri öğretim üyelerini zaman zaman tatillerini işçi mahallesi Whitechapel'de geçirmeye çağıran Barnett, daha sonra bir sanayi bölgesinde yaşamak ve oradaki yaşama katkıda bulunmak isteyen üniversite mezunları için bir konut alanı oluşturma tasarısını ortaya attı. Tasarının geniş bir ilgi görmesi üzerine, büyük bölümü Oxford'da toplanan paralarla St. Jude Kilisesi'nin çevresindeki binaları satın aldı ve yeniden inşa ettirdi. Bu konutlara yerleşenlerle birlikte yörenin yaşamına katılarak yetişkinlerin eğitimine yönelik çalışmalara girişti. Ayrıca toplumsal araştırmalar yürüttü ve çalışma koşullarının düzeltilmesine katkıda bulundu.

Sonraki yıllarda da çok sayıda aydının yerleştiği Toynbee Hall'da bir danışma bürosu, ücretsiz hukuk danışmanlığı merkezi, özürlü çocuklara, alkoliklere ve yaşlılara yardım kuruluşları, yetişkinler ve çocuklar için tiyatro salonları açıldı. Yetişkin göçmenlerin eğitiminde de önemli rol oynayan Toynbee Hall, Irk Ayrımına Karşı Kampanya, Gönüllü Sosyal Hizmet Çalışanları ve Doğu Londra Sanat Derneği'nin merkezi durumuna geldi.

Toyohaşi, Japonya'da, Honşu Adasındaki Aiçi ilinde (*ken*) kent. Atsumi Körfezi (*van*) kıyısında yer alır. Eski adı Yoşida olan bu eski şato kenti 16. yüzyılda pek çok çarpışmaya sahne oldu; Tokugava döneminde de (1603-1867) sık sık el değiştirdi. 19. yüzyıl sonlarında Japonya'nın başlıca ipek üretim merkezlerinden biriydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise kentte pamuklu ve sentetik dokumacılık önem kazandı. Nüfus (1991 tah.) 343.064.

Toyokava, Japonya'da, Honşu Adasındaki Aiçi ilinde (*ken*) kent. Toyo Irmağının (*gava*) aşağı kesimlerinde yer alır. Toyokava İnari Tapınağı çevresinde gelişen kent Tokugava döneminde (1603-1867) Tokaido (Doğu Denizi Karayolu) üzerinde kurulmuş, askeri bakımdan önemli bir merkezdi. 1939'da kurulan savaş gereçleri üretim tesisleri nüfusta hızlı bir artışa yol açtı. II. Dünya Savaşı'nın ardından gerileyen kentteki bu tesisler 1957'den sonra sivil sanayi üretimine yöneltildi. Günümüzde otomobil parçaları, optik araçlar, oyuncak ve kereste üretimi temel sanayi dallarıdır. Toyokava'daki tapınağı ülkenin her yanından çok sayıda insan ziyaret eder. Nagoya Üniversitesi'ne bağlı Atmosfer Araştırmaları Enstitüsü de kenttedir. Nüfus (1991 tah.) 112.713.

Toyonaka, Japonya'nın Honşu Adasındaki Osaka kentsel ilinde (*fu*) kent. Osaka kentinin hemen kuzeyinde yer alır. Eskiden kırsal nitelikli bir kasaba olan Toyonaka 1910'da Osaka'ya uzanan demiryolunun tamamlanmasından sonra bu kentin konut banliyösü durumuna geldi. Kentte makine, metal ve örgü fabrikaları ile petrol rafinerileri bulunur. Osaka Uluslararası Havalimanı'nın bir bölümü Toyonaka'nın sınırları içinde kalır. Nüfus (1991 tah.) 408.305.

Toyota, eskiden (1938'e değin) KOROMO, Japonya'da, Honşu Adasındaki Aiçi ilinde (*ken*) kent. Yahagi Irmağının (*gava*) orta çığırında yer alır. Başlangıçta bir şato kenti ve ipekböcekçiliği merkeziydi. Merkezini 1938'de Kariya'dan buraya taşıyan Toyota Motor Company, özellikle 1955'ten sonra kurduğu tesislerle ülkenin en büyük otomobil üreticisi durumuna geldi. Nüfus (1991 tah.) 337.122.

Toyota Motor Corporation, Japonca TOYOTA CİDOŞA KK. dünyanın en büyük otomobil üreticileri arasında yer alan Japon şirketi. Bağlı şirketlerin büyük bölümü otomobil, yedek parça ve ticari taşıt üretimiyle uğraşır. Merkezi Toyota kentindedir.

Şirket 1933'te, bugün bağlı şirketlerinden biri olan Toyoda Automatic Loom Works, Ltd.'nin bir bölümü olarak kuruldu. 1937'de Toyota Motor Company, Ltd. adıyla tüzel kişilik kazandı. Sonraki yıllarda aralarında Toyoda Machine Works, Ltd. (1941) ve Toyota Auto Body, Ltd. (1945) da olmak üzere birçok bağlı şirket kurdu; ayrıca Hino Motors, Ltd. (1966) ve Daihitsu Motor Company, Ltd. (1967) gibi çeşitli şirketleri satın alarak Japonya'nın en büyük otomobil üreticisi durumuna geldi. 1982'de Toyota Motor Sales Company, Ltd. ile birleşerek bugünkü adını aldı.

Şirketin birçok ülkede üretim tesisleri ve dağıtım kuruluşları vardır. Otomotiv sanayisi dalındaki ürünlerini 140'ı aşkın ülkeye ihraç eder. Bağlı şirketleri ayrıca kauçuk ve mantar malzemeleri, çelik, yapay reçineler, otomatik dokuma tezgâhları, pamuklu ve yünlü dokumalar üretirler. Emlakçılık, prefabrik konut üretimi, hammadde ithalat ve ihracatı ile uğraşan yan kuruluşları da vardır.

Toyotomi Hideyoşi, asıl adı HİYOŞİMARU, HAŞİBA ÇİKUZEN NO KAMİ olarak da bilinir (d. 1536/37, Nakamura, Ovari - ö. 18 Eylül 1598, Fuşimi, Japonya), Japonya'nın birliğini sağlayan ve 1585-98 arasında İmparatorluk yönetimini elinde tutan Japon savaşçı.

Bir köylünün oğluydu. Küçük yaşta evinden ayrılarak Totomi *daimyo*'sunun hizmetine girdi. Daha sonra Oda Nabunaga'nın yaya askerleri arasına katıldı. Yetenekleri ve zekâsıyla *samurai*'liğe yükseldi. Nabunaga'nın Japonya'nın orta kesimini kendisine bağlamak amacıyla 1568'de başlattığı sefere katıldı ve birçok önemli çarpışmada yer aldı. Eylül 1573'te iki güçlü *daimyo*'yu yenerek Nagahama topraklarının başına geçti ve Haşiba Çikuzen no kami adını aldı. Nobunaga'nın buyruğuyla 1577'den başlayarak San-in ve San-yo'yu sindirmeye yönelik seferlere girişti. Bu arada Bitçu'yu ele geçirdi. Harima yöresindeki Himeci Şatosu'ndan harekete geçerek güçlü *daimyo*'lardan Mori Terimoto'yu Takamatsu'da kuşatma altına aldı. 1582'de Akeçi Mitsuhide'nin saldırısına uğrayan Nobunaga'nın intihar etmesi üzerine Terimoto ile barış yaparak doğuya yöneldi ve Yamazaki Çarpışması'nda Mitsuhide'yi öldürerek Nobunaga'nın öcünü aldı.

Oda ailesine bağlı savaşçıların yaptığı toplantıda, Nobunaga'nın üçüncü oğlunu destekleyen iki güçlü vasala karşı Nobunaga'nın torununun başa geçmesini savundu. Bu vasallardan birini 1583'te yendi ve intihar etmesine izin verdi. Aynı yıl birçok önemli müstahkem mevkiyi ele geçirdikten sonra Osaka'da bir şato yaptırdı. Ardından *daimyo*'lar arasındaki savaşı sona erdirmek üzere geniş çaplı bir harekâta girişti. Nobunaga'nın ikinci oğlunu destekleyen ve birliği sağlama önündeki son engel olan Tokugava Ieyasu ile 1584'te savaşa girdi. Birbirlerine üstünlük sağlayamayan taraflar uzlaşmaya vararak bir ittifak kurma yoluna gitti.

Askeri alandaki egemenliğini 1585'te *kampaku* (naip), daha sonra *daco-daicin* (büyük devlet bakanı) makamlarına geçerek siyasal düzeyde de pekiştiren Hideyoşi yeniden bir tehlike durumuna gelen Terumoto ile yaptığı barışın ardından batıdaki Şikoku ve Küşü adalarını ele geçirdi. Ieyasu'nun yardımıyla 1590'da doğudaki Kanto ve Ou bölgelerini denetim altına aldı. Böylece güçlü *daimyo*'ların ittifakına dayanarak bütün ülkenin tek bir yönetim altında birleşmesini sağladı.

Hideyoşi yönetimi eline aldığında ilk iş olarak köylülerin, tüccarların ve din adamlarının silah taşımalarını yasaklama (*katana gari*) ve gereksiz şatoları yıkarak şato sayısını azaltma (*şiro vari*) gibi önlemler aldı.

Ayrıca çiftçiler, savaşçılar, zanaatçılar, tüccarlar biçimindeki sınıflaşmayı donduran ve bu sınıfların farklı kasaba ya da köylerde oturmalarını öngören *şi-no-ko-şo* sistemini uygulamaya koydu. Bunların yanı sıra, kadastro çalışmaları (*kençi*) yaptırdı ve ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla denetim noktalarını kaldırdı. Yeni para basarak ticareti geliştirmek amacıyla maden yataklarının işletilmesini özendirdi.

Bütün Japonya'ya egemenliğini kabul ettirdiği 1592'de, *kampaku* görevini yeğeni Toyotomi Hidetsugu'ya bırakarak, görevden ayrılmış *kampaku*'lara verilen *taiko* (emekli başdanışman) unvanını aldı. Bu düzenlemeden sonra Kore'yi istila hazırlıklarına başladı. Bazı kaynaklara göre Çin, Filipinler ve Hindistan'a kadar ilerlemeyi tasarlamasına karşın, daha Kore'deki harekâtta başarısızlığa uğradı. Çin ile kısa süreli bir barışın ardından 1597'de Kore'yi ikinci kez istilaya girişti. Gene bozgunla sonuçlanan bu girişimden bir yıl sonra öldü. Hideyoşi'nin oğlu Toyotomi Hideyori (1593-1615) Tokugava İeyasu'ya karşı başarıyla mücadele etmesine karşın, sonunda yenildi ve ailesiyle birlikte intihar etti.

toz metalurjisi, metal malzemelerin, eriyik metalin kalıplara dökülmesi ya da yumuşama sıcaklığında dövme yoluyla değil, toz halindeki metalin belirli biçimlerde bağlanması yöntemiyle üretilmesi. Bazı durumlarda toz metalurjisi çok daha ekonomiktir; örneğin, küçük makinelerde kullanılan bazı dişlilerin döküm yoluyla hazırlanması önemli ölçüde bitirme işlemi gerektirdiğinden ve talaş kayıplarına yol açtığından, bu tür malzemeler daha çok toz metalurjisi tekniğiyle hazırlanır. Ayrıca bazı metallerin (örn. tungsten) erime sıcaklığı çok yüksek olduğundan döküm işlemi kullanışlı değildir. Birbiri içinde çözünmeyen maddelerden (örn. bakır ve grafit) oluşan alaşımlar da döküm yoluyla değil, ancak toz metalurjisiyle üretilir.

Metal tozu taneciklerinin birbirine bağlanabilmesi için, toz önce istenen biçimde sıkıştırılır, ardından metalin erime noktası altındaki bir sıcaklığa kadar ısıtılır (sinterleme); eğer söz konusu olan bir alaşımsa, sinterleme sıcaklığı, en yüksek erime noktasına sahip metale göre belirlenir.

Metal tozu, kimyasal ya da mekanik yolla hazırlanabilir. Kimyasal yöntemde, ya metal bir bileşiğinden bir başka kimyasal maddeyle ayrılır ya da metali içeren bir sıvı çözelti elektrolizden geçirilir. Mekanik yöntemde ise, metal genellikle büyük tamburlarda, bilyelerin yardımıyla öğütülür.

Sünek metaller genellikle, bir yağlayıcı ile birlikte iki ya da daha fazla metalden oluşan bir alaşım halinde birleştirilir ve ardından sert çelikten bir kalıbın içinde preslenir. Erime sıcaklığı yüksek tuğlamsı (refrakter) metaller, parafin mumu gibi ek bir bağlayıcıyla pekiştirilir. Semente edilmiş karbürler, sert ısıya dirençli taneciklerin bir metal ile birlikte (genellikle kobalt) bağlanması yoluyla biçimlendirilir.

tozama daimyo (Japoncada "*daimyo* dışında"), Japonya'da, Tokugava döneminde (1603-1867) soy bağına dayanmayan *daimyo*'lara verilen ad. Şogunluğun kurulmasından önce bu *daimyo*'lar Tokugava ailesiyle aynı güce sahipti. Şogunlukla soydan gelen bağları olmamasına karşın, önem ve konumlarından dolayı topraklarını korumalarına izin verildi. Ama bir tehdit kaynağı olarak görüldüklerinden yönetimin dışında tutuldular ve topraklarının büyük bölümü ellerinden alındı. 1602'de 119 olan *tozama* sayısı 19. yüzyıl ortalarında 97'ye kadar indi. Bu dönemde *tozama*'lar şogunluk yönetimine karşı Batı'dan silah sağlamaya başladılar. Tokugavalar bazı ailelerin yönetime katılmalarının yolunu açarak bir başkaldırıyı önlemeye çalıştılar. Ama çok geç kalındığından, bu girişim bir sonuç vermedi. Tokugavalara muhalif Satsuma ve Çoşu bölgelerinin başını çektiği ayaklamaya birçok hoşnutsuz *tozama* ailesi katıldı. Şogunluğun yıkılmasından sonra imparator Meiji'ye bağlı yeni bir merkezi yönetim kuruldu.

tozlaşma, tohumlu bitkilerde çiçektozlarının, üretildikleri erkekorganlardan tohumtaslaklarını barındıran dişiorganlara aktarılması. Tozlaşma döllenme ve tohum üretimi sürecinin ilk adımıdır.

Çiçekli bitkilerde tohumtaslakları dişiorganların alt bölümündeki yumurtalıklarda bulunur. Dişiorganın üst ucundaki tepeciğe bir çiçektozu konduğunda burada çimlenerek, oluşturduğu borucukla tohumtaslaklarına doğru uzar. Çiçektozu borucuğundaki bir sperma hücresi tohumtaslağındaki bir yumurta hücresi ile birleşerek döllenir ve bir embriyon oluşur. Daha sonra tohumtaslağı gelişerek tohuma döner.

Erkekorganların çiçektozu oluşturan başçıkları pek az bitki türünde aynı çiçeğin tepeciğine temas edebildiğinden bitkiler genellikle çiçektozlarının taşınmasında dış etkenlere bağımlıdır. En yaygın tozlaşma araçları böcekler ve rüzgârdır. Bunu kuşlar ve bazı memeli hayvanlar izler; su ise tozlaşmada rol oynayan ender etkenlerden biridir. Evrimsel açıdan alt basamaklarda yer alan eskiçağlara özgü çiçekli bitkilerin böcekleri kendilerine çekmek ve yakalamak için özel kokular ve mekanik tuzaklar geliştirdikleri, böylece tozlaşmayı sağladıkları bilinmektedir. Evrimin daha üst basamaklarına doğru ise bitkiler günümüz türlerinde de bulunan balözü (şekerli sıvı) ve böceklere balözünün varlığını belirten özel renk desenleri oluşturmaya başlamışlardır. Böceklerin ağızlarında ise balözlerini emebilecek özel hortumlar gelişmiştir.

Bitkilerde başlıca iki tip tozlaşmaya rastlanır: Kendine tozlaşma ve çapraz tozlaşma. Kendine tozlaşma bir yumurta hücresinin, gene aynı çiçekten ya da aynı bitkinin başka bir çiçeğinden gelen çiçektozlarındaki sperma hücresi ile birleşip döllenmesiyle sonuçlanır. Çapraz tozlaşma ise bir türün iki ayrı bireyi arasında meydana gelir. Çapraz tozlaşma sonucu oluşan tohumlar iki ayrı bireyin de kalıtsal özelliklerini içerdiği için, bunlardan gelişen bitkiler daha dayanıklıdır ve çevre koşullarındaki değişikliklere daha kolay uyum sağlayabilmektedir.

Bitkilerin çoğunda kendine tozlaşmayı önleyici mekanizmalar gelişmiştir. Örneğin bazı bitki türlerinde erkek ve dişi çiçekler aynı birey üzerinde değil ayrı bireylerde bulunur. Erkek ve dişi çiçekleri aynı bitki üzerinde bulunan ya da çiçekleri hem erkekorgan hem de dişiorganları içeren bazı türlerde ise çiçektozları, tepecikler olgunlaşmadan önce ya da olgunlaştıktan sonra saçılır. Bazen de çiçektozlarının gene aynı bitkinin tepeciği üzerinde çimlenmesi ya da çiçektozu borucuğunun gelişmesi kimyasal olarak engellenir. Ancak, kendine tozlaşmanın, tozlaşmayı sağlayan dış etkenlerin bulunmadığı, bitkilerin birbirine çok uzak olduğu ya da çiçeğin yaşam zincirinin sonunda çapraz tozlaşmanın meydana gelmediği durumlarda çok önemli işlevi vardır. Bu tür tozlaşmaya soylarını sürdürebilmek için çok sayıda tohum üreten biryıllık bitkilerde yaygın olarak rastlanır.

Tozlaşmada rol oynayan böceklerin en önemlisi arılardır. Hem beslenebilmek, hem de bal üretebilmek için çiçeklerden balözü toplayan bu böcekler uzun dilleri ile balözünü alırken vücut tüylerine yapışan çiçektozlarını da bir çiçekten öbürüne taşırlar. Arılar, renk ve kokuya karşı çok duyarlı oldukları için parlak renklerle bezenmiş, hoş kokulu ve gün boyu açık kalan çiçeklerdeki balözünü bulmakta güçlük çekmezler. Bu çiçeklerin çoğunda arının çiçeğe konma-

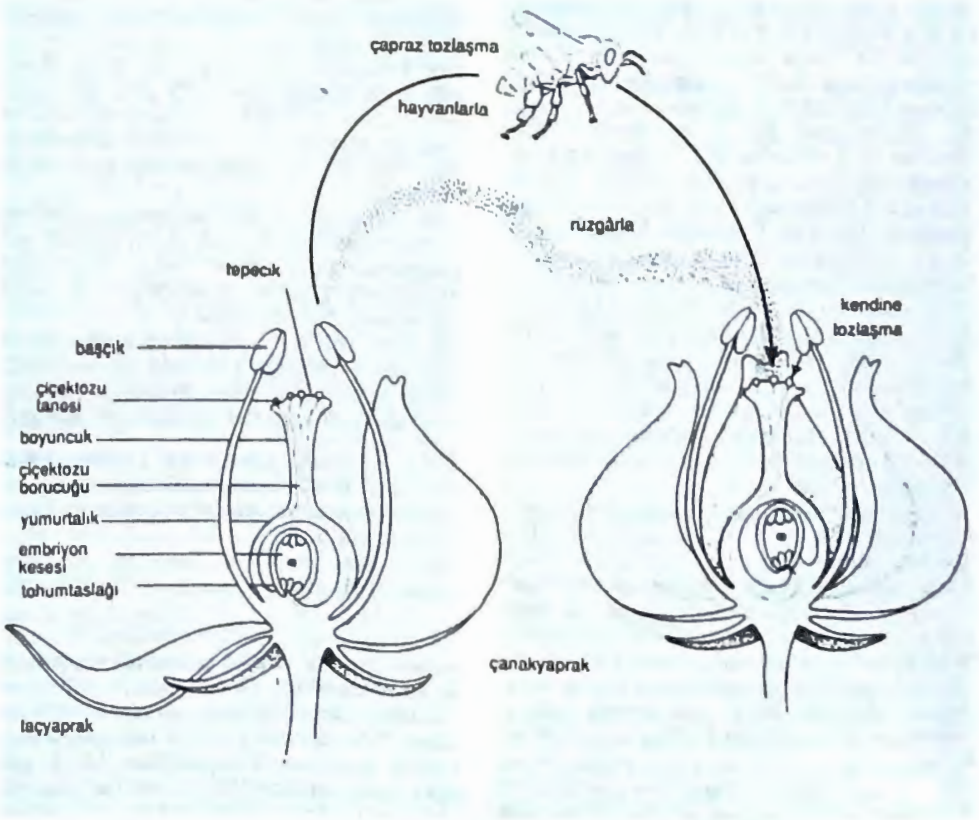

Tozlaşma çeşitleri
M. Moran'ın, B. J. D. Meeuse'un *The Story of Pollination*'ına dayanan çizimi

sına yardımcı olan genişçe bir alt dudak bulunur.

Rüzgâr aracılığıyla tozlaşma en çok iğneyapraklılar ile öbür bazı açıktohumlularda yaygındır. Rüzgârla tozlaşabilen bitkiler uzak mesafelere uçuşabilen çok sayıda küçük ve hafif çiçektozu üretirse de bunlardan yalnızca bir ya da iki tanesi bir tepeciğe isabet edebilir. Rüzgârın işlevinden tam olarak yararlanabilmek için bu çiçekler baharda yapraklar gelişmeden önce ya da uzun sapların üzerinde açar. Dişiorganlar çiçektozlarını yakalayabilmek için uzamış, tepecikleri ise parçalanarak geniş bir yüzey oluşturmuştur. Rüzgârla tozlaşan bitkiler alımlı ve dikkat çekici bir görünüme sahip olmadıkları gibi belirgin kokuları, albenili renkleri ve balözleri de yoktur.

Kuşlar özellikle tropik bölgelerde önemli tozlaştırma araçlarıdır. Birçok kuş türü balözüyle, çiçektozuyla ve çiçeklere konan böceklerle beslenmeye uyarlanmış, bu yüzden de gagaları ince uzun, dilleri ise fırça gibi tüylü ya da borumsu bir biçim almıştır. Kuşlar besinlerini güçlü görme yetenekleri sayesinde bulduğu için, kuşlar aracılığı ile tozlaşan çiçekler de göz alıcı renklidir. Bunlar genellikle böceklerle tozlaşanlar kadar güzel kokulu değildir; ama onlardan daha büyük, daha sağlam yapılıdır ve daha bol miktarlarda balözü üretirler. Erkekorganlar balözü almaya gelen kuşlara sürtünmeyi sağlamak amacıyla genellikle çok sayıda ve uzun boyludur. Bu tip çiçeklerin bazılarında çiçeğin yanı başında kuşların tünemesini sağlayacak dalcıklar vardır. Bazı küçük memeli hayvanlar da, özellikle bazı yarasalar, beslendikleri çiçeklerin tozlaşmasına yardımcı olurlar.

Tozzer, Alfred M(arston) (d. 4 Temmuz 1877, Lynn, Massachusetts - ö. 5 Ekim 1954, Cambridge, Massachusetts, ABD), ABD'li antropolog ve arkeolog. Meksika ve Orta Amerika'daki Maya kültürü ve diline ilişkin araştırmalarıyla tanınmıştır.

Maya hiyerogliflerini çözecek bir anahtar bulmak umuduyla Yucatán Yarımadasında yaşayan bir Maya topluluğunun kültürünü ve dilini inceledi. Bu çalışmalarından yola çıkarak hazırladığı *A Comparative Study of the Mayas and the Lacandones* (1907; Mayalar ile Lakandonlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme) adlı teziyle 1904'te Harvard Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. Bir süre Columbia Üniversitesi'nde Franz Boas'la birlikte çalıştıktan sonra Lakandonların yaşadığı yöreye dönerek dil araştırmalarını sürdürdü. Harvard Üniversitesi'ne bağlı Peabody Arkeoloji ve Etnoloji Müzesi adına 1909-10 arasında Guatemala'ya yapılan keşif gezisini yönetti. Bu gezi sırasında mimarlık üsluplarındaki değişiklerle tarihleri saptanmış yazıtlar arasındaki bağlantıyı ortaya çıkardı; ayrıca Holmul'da önemli kalıntılar buldu.

Bir kültürün kapsamlı biçimde değerlendirilebilmesi için etnoloji, arkeoloji ve dilbilim konusundaki araştırmaların bir araya getirilmesinin zorunlu olduğuna inanan Tozzer, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Harvard Üniversitesi'nde antropoloji bölümünün başkanlığına atandı. Orta Amerika'daki son alan araştırmasını yaptığı Santiago Ahuizolta'daki bulgularını *Maya Grammar* (1921; Maya Dilbilgisi) adlı kitabında açıkladı. 1925'te yayımladığı *Social Origins and Social Continuities* (Toplumsal Kökenler ve Toplumsal Süreklilikler) adlı incelemesinde göçlerin ve kültürel yayılmanın zorunlu olarak kültürel değişmeye yol açtığı görüşüne karşı çıktı. Gene bu yapıtında, bir kültürün temelinde yer alan öğrenilmiş toplumsal davranışların biyolojik olgulardan bağımsız olarak incelenmesi gerektiğini savundu. İspanyol piskopos Diego de Landa'nın *Relación de las cosas de Yucatán* (y. 1566; Yucatán Buluntuları Üzerine) adlı kitabını çevirerek yeniden yayımladı. 16 yüzyıl Yucatán etnolojisine ışık tutan bu önemli kaynak Mayaların kronoloji ve kehanetle ilgili yazıtlarının çözülmesini sağladı.

Tozzer II. Dünya Savaşı'nda Hawaii'de resmî görevde çalıştı. 1945'te Harvard Üniversitesi'ne döndü. 1948'de buradan emekliye ayrıldı. Ölümünden kısa bir süre önce Yucatán tarihinin İspanyolların gelmesinden önceki dönemini konu alan *Chichén Itzá and Its Cenote of Sacrifice* (1957; Chichén Itzá ve Oradaki Kurban Kuyusu) adlı incelemesini tamamladı.

TÖB-DER *bak.* Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği

Tödürge Gölü, DEMİRYURT GÖLÜ olarak da bilinir. İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü'nde göl. Yüzölçümü yaklaşık 3,3 km²'dir. Hafik ile Zara arasında, Kızılırmak'ın 1,5 km kadar kuzeyinde yer alır. Adını, Zara ilçesine bağlı olan güneydeki Tödürge (bugün Demiryurt) köyünden alır. Deniz düzeyinden yüksekliği 1.295 m'dir.

Sığ olan Tödürge Gölünün çok büyük bir kesiminde derinlik 4 m'den azdır. Güneybatıda derinliği 1 m'yi bile bulmayan göl, kuzeye doğru gidildikçe derinleşir. En derin yeri kuzey kıyısının 500 m açığında 26 m'yi bulur. Kuzeydoğu kesiminde Keşan Adası, doğu kıyısındaki Köseler Burnu açığında da birkaç küçük adsız ada vardır.

Tödürge Gölü, jipsli arazinin erimesi sonucunda ortaya çıkan çukurluğa suların dolmasıyla oluşmuştur ve Türkiye'deki jips karstı göllerinin en büyüğüdür. Dip kaynakları ve doğudan gelen Acısu Deresi ile beslenir. Suları acı ve tuzludur. Kuzeybatı köşesinden çıkan bir gideğen, gölün fazla sularını Hafik ilçesine bağlı Yarhisar köyü yakınında Kızılırmak'a boşaltır. Gideğeni olmasına karşın sularının tatlı olmayışı jipsli yörelerin tipik özelliklerindendir. Suları komşusu olan Batı ve Doğu Lota gölleriyle Hafik Gölüne(*) göre çok daha berraktır. 6 m derinliğe kadar gölün dibi ve balıklar görülebilir. Berraklığın nedenlerinden biri de dip çamurlarının açık renkli olmasıdır.

Göl sularının sıcaklığı yaz sonunda 17°C'ye kadar yükselirse de, sert geçen kışlarda göl yüzeyinin tümü donar. Suları bazı yıllar ilkbaharda taşarak güneydoğudaki geçici göl çukurlarını doldurur.

Kıyıları yer yer bataklık ve kamışlıklarla kaplı olan Tödürge Gölünde çok miktarda balık yaşar. Göl çevresindeki bataklıklar bazı göçmen kuşların konaklama alanıdır.

Tökin, İsmail Hüsrev (d. 14 Mart 1902, İstanbul - ö. 19 Haziran 1993, İstanbul), iktisatçı ve yazar. *Kadro*(*) dergisinin kurucularındandır.

İlk ve orta öğrenimini Sankt Georg Avusturya Lisesi'nde tamamladı. 1921-24 arasında Moskova Devlet Üniversitesi'nde iktisat öğrenimi gördü. Türkiye'ye döndükten sonra kısa süre bir Alman şirketinde çalıştıktan sonra Devlet Demiryolları İşletmesi (TCDD) Genel Müdürlüğü'nde (1927) ve sonra T.C. Ziraat Bankası'nda görev aldı (1929). Bankanın Kooperatifler Şubesi şefliğini yürütürken Vedat Nedim Tör ile birlikte *Hakimiyet-i Milliye* (sonradan *Ulus*) gazetesinin ekonomi sayfasını hazırladı. 1932'de *Kadro* dergisinin kurucuları ve bu dergi çevresinde oluşan siyasal düşünce akımının (*bak.* Kadro Hareketi) öncüleri arasında yer aldı. 1933'te Ziraat Bankası'ndan ayrıldı ve Sümerbank'a girdi. Bankanın dergisinde Türkiye'de ilk kez iktisadi istatistiksel serilerin matematiksel çözümlemesini yapan araştırmalar yayımladı.

Tökin 1939-41 arasında Ankara Ticaret Lisesi'nde ve Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü'nde ekonomik coğrafya ve coğrafya öğretmenliği, 1941-42'de Ticaret Bakanlığı Dağıtma Ofisi genel müdür yardımcılığı, 1942-50 arasında da Başbakanlık Denetleme Kurulu danışmanlığı ve genel sekreterliği yaptı. Bu dönemde *Doğuş* (1944-46) ve *Sohbet* (1952) dergilerini yayımladı, ekonomi ve felsefe yazıları yazdı.

1950-53 arasında TCDD'de merkez işletme müdürlüğü ve genel müdür yardımcılığı görevlerini yürüttü. Daha sonra Yapı ve Kredi Bankası'nda iktisat danışmanı olarak çalıştı. (1953-63). İstanbul Ticaret Odası genel sekreterliği de yapan Tökin, bu görevinden emekliye ayrıldıktan (1973) sonra bazı özel şirketlerin yönetiminde bulundu.

"Milli iktisat" modeli yaratma hareketinin öncülerinden olan Tökin'in *İktisat Nasıl Okutulmalı* (1931), *Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketi* (1932), *Türkiye'de Köy İktisadiyatı* (1934), *İsmet İnönü-Şahsiyeti ve Ülküsü* (1946), *Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dünya ve Cemiyet Görüşü* (1946), *Cumhuriyet Halk Partisi'nin İktisadi Siyaset Sistemi* (1946), *İktisadi Bunalımın Analizi* (1964), *Özel Teşebbüsün Teşkilatlanması Sorunu* (1966) gibi kitapları vardır.

tömbeki, nargile ile içilen tütün. Bazı uzmanlara göre *Nicotiana tabacum*'un, bazılarına göre de *N. rustica*'nın bir çeşidi olduğu kabul edilen bu tütünün iri yaprakları ve açık pembe çiçekleri vardır. Yaprakların boyu 35-40 cm, eni 20-25 cm, yüzeyi kabarcıklı, orta damarı kalın ve ucu küttür. Ortalama yüzde 3 oranında nikotin içerir.

İçimi oldukça sert ve keskin kokulu olan tömbeki tütünü içilmeden önce bir dizi işlemden geçirilir. Bunun için önce kıyılıp ıslatılır, daha sonra sıkılarak hafif nemli bir halde nargile lülesine yerleştirilir ve üstüne kor halinde kömür konarak yakılır (*bak.* nargile).

Tömbeki tütünü dünyada başlıca İran, Irak, Suriye, Arabistan, Türkiye ve az miktarda da Yunanistan'da kullanılır. Türkiye'de, İskenderun'un Ekver ve Meydan köyleri ile Konya'nın Hadım ilçesinde yetiştirilir; ortalama yıllık üretim 250-300 bin kg arasında gerçekleşir.

Tönisson, Jaan (d. 22 Aralık 1868 - ö. 1941 ya da daha sonra), Estonyalı devlet adamı, avukat ve gazeteci. Hem çarlık döneminde, hem de Sovyet yönetimi sırasında Rusya'nın ülkesi üzerindeki egemenliğine karşı çıkmıştır.

Rusya'da 1905 Devrimi patlak verdikten sonra Estonya'da Ulusal Liberal Parti'yi kurdu. 1906'da Birinci *Duma*'da Estonya temsilcisi olarak görev aldı. 1917 sonlarında Bolşevikler tarafından Estonya'dan sürüldü. İtilaf Devletleri'nin Estonya'nın bağımsızlığını tanımaları için sürdürülen görüşmelere katıldı. 1919-20 arasında Estonya başbakanı olarak görev yaptı. Bu görevi sırasında Kızıl Ordu'yu püskürterek SSCB ile Estonya'nın lehine hükümler içeren bir barış antlaşması imzaladı. 1927-28 arasında Estonya cumhurbaşkanlığı görevini yürüttü. 1931-32 arasında da dışişleri bakanlığını üstlendi. 1940'ta Sovyet işgal kuvvetleri tarafından tutuklandı. Kendisinden alınan en son haber 1941'de Tartu'daki bir hapishanede bulunduğu oldu.

Tönnies, Ferdinand (Julius) (d. 26 Temmuz 1855, Oldensword yakınları, Schleswig - ö. 9 Nisan 1936, Kiel, Almanya), Alman sosyolog. Organik toplum ve toplumsal sözleşme anlayışlarını bağdaştırmaya yönelik yaklaşımıyla tanınır.

1881'de Kiel Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Temel görüşlerini *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887; *Cemaat ve Cemiyet Nazariyesi*, 1944) adlı yapıtında ortaya koydu.

Geliştirdiği sosyolojik yaklaşımı irade kavramına dayandıran Tönnies bu bağlamda *Wesenwille* (doğal irade) ile *Kürwille* (ussal irade) arasında ayrım yapar. *Wesenwille* bir edimin yapılabilir olmasından çok onun içkin değerine ilişkin bir yargıyla ilgilidir ve usa uygunluğu ölçüsünde değişir; *Kürwille* ise belli bir amaca yönelik olarak araçların bilinçli seçimini belirtir. Tönnies'e göre *Wesenwille*, geleneksel kurallar ve evrensel dayanışma duygusuyla sağlanan ve organik toplumsal birlik anlayışına uygun düşen *Gemeinschaft*'ta (cemaat, topluluk) kendini gösterir. *Gemeinschaft*, ussal özçıkarın güçlü öğe olduğu, *Kürwille*'ye dayalı *Gesellschaft*'a (cemiyet, toplum) dönüşme eğilimindedir. Formüle edilmiş kurallarla bir arada tutulması gereken *Gesellschaft* toplumsal sözleşme kuramıyla açıklanabilir. Bu, kandaş (sınıfsız) kabile toplumu ile uygar (sınıflı) toplumu ayırt etmenin bir başka ölçütü olarak görülebilir. Uygulamada insan davranışı ne bütünüyle içgüdüsel ne de bütünüyle ussal olduğundan bütün toplumlarda her iki tür iradenin de öğeleri görülür. Nazizm de içinde olmak üzere totaliter anlayışları reddeden Tönnies bütün toplumsal ilişkilerde belli ölçüde iradeciliğin bulunduğunu öne sürer. Ona göre her toplumsal örgütün hem *Wesenwille*, hem de *Kürwille*'nin öğelerini içeren kolektif bir iradesi vardır.

Thomas Hobbes'un birçok yapıtını İngilizce olarak yayıma hazırlayan Tönnies'in öbür çalışmaları arasında *Thomas Hobbes Leben und Lehre* (1896; Thomas Hobbes Yaşamı ve Öğretisi), *Die Sitte* (1909; Ahlak) ve *Kritik der öffentlichen Meinung* (1922; Kamuoyunun Eleştirisi) sayılabilir.

Tör, Vedat Nedim (d. 1897, İstanbul - ö. 8 Nisan 1985, İstanbul), iktisatçı ve yazar. *Kadro*(*) dergisinin kurucularındandır.

1916'da Mekteb-i Sultani'yi (sonradan Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra öğrenimini Almanya'da sürdürdü. 1921'de Berlin

Tör
Ara Güler

Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. İlk yazılarını Berlin'de çıkan *Kurtuluş* dergisinde yayımladı. Türkiye'ye dönünce *Aydınlık* dergisi çevresinde oluşan sol harekete katıldı. 1927'de gizli Türkiye Komünist Partisi'nin yöneticilerinden olduğu gerekçesiyle tutuklandı; yargılanması sonucunda 4 ay hapis cezasına çarptırıldı. Daha sonra Marksist düşünceden uzaklaşan Tör 1929-33 arasında Ticaret Bakanlığı'na bağlı Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti merkez müdürlüğü, 1933-37 arasında Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1938-44 arasında da Ankara Radyosu müdürlüğü görevlerinde bulundu. *La Turquie Moderne* dergisini yayımladı. Uzun süre Yapı ve Kredi Bankası'nın kültür ve sanat danışmanlığını yaptı.

1930'larda iktisat konusundaki yazılarıyla dikkati çeken Tör, 1932'de *Kadro* dergisinin kurucuları ve bu dergi çevresinde oluşan siyasal düşünce akımının (*bak.* Kadro Hareketi) öncüleri arasında yer aldı. 1943-46 arasında, dört ayda bir yayımlanan *Hep Bu Topraktan* adlı dergiyi yönetti. Yapı ve Kredi Bankası adına aralarında *Aile*, *Doğan Kardeş*, *Resimli Hayat* ve *Sanat Dünyamız*'ın da olduğu çeşitli dergilerin yayınını gerçekleştirdi. Gazete ve dergilerde çeşitli makalelerini yayımladı. Ayrıca tiyatro oyunları da yazan Tör tek romanı olan *Resim Öğretmeni*'ni 1943'te yayımladı. Anılarını *Yıllar Böyle Geçti* (1976), deneme ve incelemelerini *Kemalizmin Dramı* (1980, 1983), *Atatürk Olmasaydı* (1981) gibi kitaplarda topladı. Başlıca oyunları arasında *İşsizler* (1924), *Fevkâlasriler* (1928), *Hayvan Fikri Yedi* (1928), *Kör* (1928), *Üç Kişi Arasında* (1937), *İmrali'nın İnsanları* (1940), *Sanatkâr Aşkı* (1945), *Hep ve Hiç* (1951), *Siyah Beyaz* (1952), *Aşağıdan Yukarı* (1952), *Sahte Kahramanlar* (1975) sayılabilir.

töre, Türk kabile toplumunun gelenek ve göreneklerinin bütünü; dar anlamda yazıya geçmemiş toplumsal davranış kuralları.

Eski Türk dillerinde "törü" ve "törö" gibi biçimlerine de rastlanan "töre" sözcüğünün, eski totemci inanç ve örgütlenmeleri belirten ve bugünkü Altay-Yenisey şamanist Türklerinde olduğu gibi köken anlamına gelen "töz" sözcüğüyle aynı köke dayandığı sanılmaktadır. Altaylılarda her kabilenin bir "aru töz"ü vardır; bu çoğunlukla büyük ata sayılan dağın, hayvanın ya da efsanevi kişinin ya da bir şamanın (kam) adını taşır. Gene Altaylılarda "töre" sözcüğü kavim, belirli bir soya bağlı topluluk; "töremek" sözcüğü ise yaratılmak, bir kandaşlıktan gelmek anlamını taşır. Teleüt ve başka lehçelerde "töröl" sözcüğü kabile, akraba, köken; Uygur ve Çağatay lehçeleri ile öteki lehçelerde "tür" sözcüğü cins, giyim, renk; Yakutçada da "törüt" sözcüğü doğurmak, köken gibi anlamlar taşır.

Töre kavramının doğuşunda Türklerin en eski toplumsal örgütlenme biçimi olan anaerkilliğin ve anasoyluluğun izleri belirgindir. Ama çobanlık ve fetih-yağma ekonomisi çerçevesinde kabilelerin büyüyüp güçlenmesi, katmanlaşması ve federasyonlar oluşturmaya yönelmesi sonucunda "töre" sözcüğü de "el" ya da "il" ve "han" ya da "kağan" sözcükleriyle birlikte, onları bütünleyecek biçimde kullanılmaya başlamıştır. Göktürk yazıtlarında "el" ve "töre"nin bırakılmasıyla tutsaklığa düşülmesinin öyküsü anlatılır. Kandaş toplum düzeninde yönetimin siyasallaşması zamanla kağanların töreyi düzenleme çabasıyla sonuçlanacaktır. Uygurların Manici inanç sisteminde "töre" sözcüğü artık kural anlamında kullanılır; Budacı inanç sistemlerinde de bu anlamla karşılaşılır.

Orhun Yazıtları'nda "törü" gene gelenek, örgütlenme düzeni ve yazısız yasa anlamlarında kullanılır, ama kavramın kökenini belirten "türemek" sözcüğüne de rastlanır. Bu yazıtlardaki "törün" sözcüğü ise günümüz Türkçesindeki tören anlamını taşır. Türkçedeki "töre"nin Moğolcada aldığı "töre/döre" biçiminin zamanla devlet örgütlenmesinin etkisiyle siyasal bir terime dönüşerek bu yeni anlamıyla çeşitli evrelerde Türkçeyi etkilediği anlaşılmaktadır.

Kutadgu Bilig'de "töre" sözcüğü yasa ve düzen anlamında çok sık geçerse de sözcüğün "tör" biçimindeki kökü de gene kutlu yer, mekânın başköşesi gibi anlamlarda kullanılır. Çağataycada "töre" geniş anlamda gelenek ve yasayı, dar anlamda ise Cengiz Han yasasını belirtir. İslama geçiş sürecinde yer yer ve bir süre için "töre" İslam şeriatını adlandırmak amacıyla da kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu toplumunda ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde "töre" teriminin kullanımında hem Oğuz-Türkmen geleneğinin, hem de Moğol-İlhanlı kullanımının etkisi vardır. Günümüzde Anadolu'da "töre" sözcüğünün Türk gelenek ve göreneklerini belirtmek amacıyla kullanılması ise temelde Oğuz geleneğinden kaynaklanır. Sözcük "töre" ve "törö" biçimlerinde günümüzde Kuzeydoğu Asya dil gruplarında, gene "töre" ve "döre" biçimlerinde ise Güneydoğu Asya dil gruplarında yaşamaktadır.

Töre, İstanbul'da yayımlanan aylık düşünce ve sanat dergisi.

Halide Nusret Zorlutuna ve Emine Işınsu Öksüz tarafından Haziran 1971'de yayınlanmaya başladı. Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) görüşleri doğrultusunda yayın yapan derginin başlıca yazarları Emine Işınsu, Galip Erdem, Dündar Taşer, Erol Güngör, Mehmet Eröz, Necmettin Hacıeminoğlu, Orhan Türkdoğan'dı. Arif Nihat Asya, Halide Nusret Zorlutuna, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Yavuz Bülent Bakiler'in şiirlerini yayımlayan *Töre*, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra daha çok sanat konularına ağırlık verdi. Yahya Kemal, Ömer Seyfeddin, Necip Fazıl Kısakürek gibi yazar ve şairler için özel sayılar düzenledi. Bu dönemde dergide Taha Akyol, A. Bican Ercilasun, Bayram Kodaman, Reha Oğuz Türkkan, Cinuçen Tanrıkorur gibi imzalara rastlandı.

Töre, Mayıs 1984'te çıkan 156. sayısında yayımına ara verdikten sonra Nisan 1985'te, Mayaş AŞ adına Yaşar Esmekaya'nın sahipliği altında yeniden yayımlanmaya başladı.

Töre, Abdülkadir (d. 1873, Kaşgar - ö. 27 Ağustos 1946, İstanbul), 20. yüzyılın en önemli Türk müziği kuramcılarından ve bestecilerinden.

Doğu Türkistanlı Seyyid Yakub Han'ın oğluydu. İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'de (bugün Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi) iki yıl okuduktan sonra öğrenimini yarıda bıraktı. Çeşitli devlet memurluklarında bulundu.

On iki yaşında kanun dersleri alarak müzik eğitimine başladı. Daha sonra kemana yöneldi. 1913'te *Usul-i Tâ'lim-i Keman* adlı bir keman metodu yayımladı. Dönemin tanınmış müzikçilerinden dinsel ve dindışı yapıtlar meşk etti. Çok zengin bir nota koleksiyonu oluşturdu. Dârü'l-Elhan'da müzik kuramı öğretmenliği yaptı. Ayrıca 1918-27 arasında Cerrahpaşa'daki evinde açtığı Gülşen-i Musiki adlı özel okulda da öğrenci yetiştirdi. Türk müziği kuramı üzerine çalışmalarını sağlığında bir kitapta bir araya getiremedi. Nota koleksiyonuyla notlarını öğrencisi Ekrem Karadeniz'e bıraktı. Karadeniz'in basıma hazırladığı bu notlar, onun da ölümünden sonra 1983'te *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları* adıyla yayımlandı. Abdülkadir Töre besteci olarak güçlü yapıtlar yaratmışsa da bunlar yaygınlık kazanamamıştır. En tanınmış yapıtı "Gönül çeşm-i nigârın müptelâsı" dizesiyle başlayan bestenigâr şarkıdır.

Töre-Karadeniz Sistemi, Ekrem Karadeniz'in, hocası Abdülkadir Töre'den devraldığı notları düzenleyerek basıma hazırladığı *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları* (1983) adlı kitapta ortaya konan Türk müziği kuramı.

Töre'ye göre bir taninide (majör ton ya da tam ses) altı aralık vardır. Arel-Ezgi Sistemi'nde(*) olduğu gibi Töre-Karadeniz Sistemi'nde de birim aralık komadır. Tanini içindeki küçük aralıkların koma değerleri şöyledir: koma 1, irha 1,5, sagir 2,5, bakiye 4, küçük mücennep 5 ve büyük mücennep 8. Töre-Karadeniz Sistemi'nde anadizi ya da "esas gam" çargâh değil rast makamının ıskalasıdır (dizi). Dolayısıyla Türk müziğinde natürel *si* buselik değil, segâh perdesidir.

Makam konusunda seyir(*) kavramına büyük önem veren Töre ve Karadeniz makam dizilerini açıklarken ne eskilerin âvâze(*), şube(*) gibi kavramlarına, ne de Arel-Ezgi Sistemi'ndeki dörtlü ve beşlilere başvurmuşlardır. Töre-Karadeniz Sistemi'nde basit ve birleşik olmak üzere iki tür makam vardır. Makamların çoğunun, biri inici öbürü çıkıcı olmak üzere iki ıskalası olur. Bu iki ıskala arasında çoğunlukla, altıncı ya da yedinci derecenin inerken birkaç koma pestleşmesinden başka fark yoktur. Basit makamların ıskalaları, üçü inici, üçü de çıkıcı olmak üzere altı tipe indirgenmiştir. Bu ıskalalar tam ve yarım sesler ve artık ikili aralığının çeşitli sıralanışlarıyla oluşmuştur. Türk müziği ses sistemini açıklarken yarım komalık değeri söz konusu eden ve bir sekizlide 24 aralık (Arel-Ezgi Sistemi'nde) belirlenmesini yetersiz bularak bu sayıyı 41'e yükselten Töre ve Karadeniz, ıskalaları, tam ve yarım ses kavramlarına başvurarak tiplere ayırmışlardır. Aslında Arel-Ezgi Sistemi'nde olduğu gibi Töre-Karadeniz Sistemi'nde de yarım ses diye bir aralık yoktur. Basit makamlar açıklanırken bu ıskala tipleri üçlü, dörtlü, beşli gibi daha küçük ses dizilerine başvurulmamasını önemli bir eksiklik olmaktan kurtarırsa da, birleşik makamlar söz konusu olduğunda üçlü, dörtlü ve beşlilerin makam bileşimlerini açıklamada sağladığı büyük kolaylık ortaya çıkar.

Töre ve Karadeniz, Hüseyin Sadettin Arel ve Suphi Ezgi'nin büyük usulleri birtakım basit ya da küçük usullere bölerek açıklamalarını yersiz bulmuş, büyük usullerin de tıpkı küçük usuller gibi belli vuruş türlerinin çeşitli biçimlerde sıralanmasıyla oluşturulduğunu savunmuşlardır. Töre ve Karadeniz'e göre Türk müziğinde düm, tek, tekâ, teke ve tâhek olmak üzere beş vuruş (darb) türü vardır.

töre komedisi, bir toplumdaki töreleri ve yapaylıkları ele alan, çoğu zaman da yeren nükteli komedi. Örf ve âdetleri ve kişilerin belirli davranış kalıplarına uyup uymadığını işleyen bu oyunlarda, çoğu zaman yasak bir aşk ilişkisi ya da benzer etkide bir konu ele alınır. Ama oyunda olay örgüsünden çok atmosfer, nükteli diyaloglar ve insan zaaflarına ilişkin keskin yorumlar önemlidir.

Töre komedileri genellikle ince zevk sahibi, nüktedan yazarların kendi yakın çevreleri ya da kendi sınıflarından insanlar için yazdıkları yapıtlardır. Zaten tür de, daha çok maddi refah ve serbestliğin birlikte var olduğu dönem ve toplumlarda gelişmiştir. Örneğin töre komedisinin habercisi sayılan Yeni Komedya'nın(*) en önemli şairi Menandros, Eski Yunan'da böyle bir dönemde ortaya çıktı. Menandros'un akıcı üslubu, ayrıntılı olay örgüleri ve karakterleri Romalı oyun yazarları Plautus ve Terentius'u, onlar aracılığıyla da Rönesans dönemi ve sonrası komedi yazarlarını büyük ölçüde etkiledi.

Töre komedisinin en büyük temsilcilerinden biri olan Molière, *L'École des femmes* (1662; *Kadınlar Mektebi*) ve *Le Misanthrope* (1666; *Adamcıl / İnsandan Kaçan*) gibi oyunlarında 17. yüzyıl Fransız toplumunun ikiyüzlülüğünü ve gösterişçiliğini yerdi.

İngiltere'de töre komedisi en parlak günlerini Restorasyon döneminde yaşadı. Ben Jonson'ın tipler komedisinin(*) etkisinde kalsa da Restorasyon dönemi töre komedisi, daha hafif, daha ustalıklı ve daha canlı bir havadaydı. Türün başyapıtlarını *The Country-Wife*'la (1675; Köy Kadını) William Wycherley ve *The Way of the World*'la (1700; Dünyanın Hali) William Congreve verdi. 18. yüzyıl sonlarında Oliver Goldsmith *She Stoops to Conquer: or, The Mistakes of a Night. A Comedy* (1773; *Yanlışlıklar Gecesi/Yanlış Yanlış Üstüne*), Richard Brinsley Sheridan da *The Rivals* (1775; Rakipler) ve *The School for Scandal* (1777; Skandal Okulu) oyunlarıyla türü canlandırdı.

İnceden inceye işlenmiş, yapay olay örgüsü ve nükteli diyalog geleneği 19. yüzyıl sonlarında Oscar Wilde tarafından *Lady Windermere's Fan* (1892; *Lady Windermere'in Yelpazesi*) ve *The Importance of Being Earnest* (1895; *Ciddi Olmanın Önemi Üzerine*) gibi yapıtlarla sürdürüldü. Töre komedisi 20. yüzyılda Noël Coward ve Somerset Maugham gibi İngiliz oyun yazarları ve Philip Barry ve S. N. Behrman gibi ABD'li yazarların oyunlarıyla yeniden ortaya çıktı.

Türk tiyatrosunda töre komedisi Tanzimat Fermanı'nı izleyen reformlara koşut olarak 19. yüzyılda ortaya çıktı. Batı tiyatrosunun etkisinde kalan oyun yazarları hem yenileşme hareketlerini, hem de eskiyen töreleri eleştiren yapıtlar verdiler. Bu dönemde türün en önemli örnekleri, Ahmed Vefik Paşa'nın Molière uyarlamaları ile Şinasi ve Feraizcizade Mehmed Şakir'in yapıtlarıydı. Cumhuriyet döneminde ise Musahipzade Celâl gibi yazarlar Osmanlı törelerini, Reşat Nuri Güntekin, Cevat Fehmi Başkut gibi yazarlar da Cumhuriyet döneminin oturmamış ilişkilerini konu alan oyunlar yazdılar. Sonraki yıllarda Haldun Taner, Turgut Özakman, Başar Sabuncu gibi yazarlar da oyunlarında törelere bağlı olarak doğan kuşak çatışmalarını ele aldılar.

töre romanı, bir toplumdaki töreleri, değer yargılarını ve ahlak anlayışını ayrıntılı gözlemlerle yansıtan roman. Bu romanlarda öyküye yön veren, toplumsal kural ve uzlaşımlardır. Kişiler de belirli toplumsal ölçütlere ya da ideal davranış kalıplarına uyup uymadıklarına ya da ne ölçüde uyduklarına bakılarak birbirinden ayrılır. Bazı töre romanları toplumun yalnızca sınırlı bir kesimini ele alır. Örneğin Jane Austen'ın romanları, temel insani tutkuları ya da geniş çaplı toplumsal ve siyasal sorunları göz ardı ederek 19. yüzyılda İngiltere'deki toprak sahiplerinin aile ilişkileri üzerinde yoğunlaşır. Balzac ise romanlarında Paris ve taşradaki yaşam ya da özel ve kamusal yaşam gibi çok çeşitli alanları ele alarak 19. yüzyıl toplumunu bütün karmaşıklığıyla yansıtır. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılda töre romanının en iyi örneklerini Henry James, Evelyn Waugh, Edith Wharton ve John Marquand vermiştir.

Törnebohm, Alfred Elis (d. 16 Ekim 1838, Stockholm - ö. 21 Nisan 1911, Strängnäs, İsveç), dağ yapılarının incelenmesi ve çözümlenmesi çalışmalarının öncüsü olarak kabul edilen İsveçli jeolog. 1888'de Kaledonya Dağlarının (Avrupa'nın kuzeybatısında Britanya Adalarından İskandinavya'nın batısına kadar uzanan dağlık bölge), güneydoğuya bakan bölümlerinin önünde uzanan kara parçasının üstüne bindiğine ilişkin bir kuram geliştirmiş, 1896'da da bu bindirmenin 130 km'lik bir hat boyunca gerçekleşmiş olduğunu göstermiştir. Bu olayın anlatımını, 93.000 km²'lik alanı kaplayan bir harita üzerinde gerçekleştirmiştir.

1859-73 arasında İsveç Jeolojik Araştırma Kurumu'nda çalışan Törnebohm daha sonra Avrupa'nın çeşitli yerlerini dolaştı, 1878'de İsveç'e döndü ve Kraliyet Teknoloji Enstitüsü'nde jeoloji ve mineraloji profesörü oldu. 1897-1906 arasında da Jeolojik Araştırma Kurumu'nun başkanlığında bulundu.

Töton Şövalyeleri, TÖTON TARİKATI olarak da bilinir, ortaçağda Prusya'yı ele geçirerek güçlü bir devlete dönüştüren Alman şövalyelik tarikatı. Yaklaşık 1190'da Akkâ'daki (Filistin) bir Alman hastanesine bağlı, hayır işleriyle uğraşan bir tarikat olarak kuruldu. 1198'de askeri bir kimliğe büründü. 1210-39 arasında Büyük Üstat Hermann von Salza önderliğinde etkinliklerinin merkezini Ortadoğu'dan Avrupa'nın doğusuna kaydırdı (1211). Töton Şövalyeleri burada topraklarını istila eden pagan Kumanlara karşı savaşan Macar kralı II. András'a destek oldular. 1225'te András tarafından bölgeden sürüldükten sonra Mazovya hükümdarı Konrad'ın çağrısına uyarak pagan Prusyalıların topraklarını fethetmek ve onları Hıristiyan yapmak üzere kuzeydeki Vistül Irmağına doğru ilerlediler ve Torún'da bir kale kurdular. 1233'te Yerel Üstat (*Landmeister*) Hermann Balk önderliğinde, çoğunluğu Almanya'nın orta kesimlerinden toplanmış gönüllülerden oluşan bir orduyla Prusya'yı fethetmeye başladılar. Sonraki 50 yıl içinde Vistül Irmağının aşağı kesiminden Neman Irmağının aşağısına kadar ilerleyen Töton Şövalyeleri, özellikle 1261-83 arasındaki büyük ayaklanma sırasında yerli nüfusun büyük bölümünü yok ederek Prusya'yı egemenlikleri altına aldılar.

Tarikat, fethettiği toprakların üçte birini kiliseye bırakmasına ve bölgede yeni kurulan kentlere önemli ölçüde özerklik tanımasına karşın çok geçmeden Prusya'da egemen güç durumuna geldi. Bölgede hem askeri ve yönetsel merkez, hem de ikametgâh olarak kullandıkları şatolar yaptıran Töton Şövalyeleri, nüfusu azalan alanlara Alman köylülerini yerleştirip vasalları olan Alman ve Polonyalı soylulara büyük mülkler bağışladılar. Daha önce ettikleri yoksulluk yeminini bozarak 1263'te papadan ticaretle uğraşma izni aldıktan sonra, Prusya'da yürütülen kârlı tahıl ticareti üzerinde tekel oluşturdular.

Tarikatın büyük üstadının Marienburg'u yönetim merkezi yaptığı 1309'a gelindiğinde Töton Şövalyeleri, yalnızca Prusya'yı değil, 1237'de Töton Şövalyeleri'nin bir kolu olarak yeniden örgütlenen Livonya Şövalyeleri'nin (*bak.* Fratres Militiae Christi) denetimindeki Kurland, Livonya ve Estonya'yı (1346'dan sonra), Danzig'le (Gdánsk) birlikte Pomerelya ya da Doğu Pomeranya'yı ve Almanya'nın orta ve güney kesimindeki toprakları da denetimi altında tutan güçlü bir feodal devlet kurmuşlardı. Tarikat 15. yüzyıl boyunca Litvanya'yı fethedip bölge halkını Hıristiyanlaştırmaya yönelik birçok girişimde bulunduysa da bundan sonuç alamadı. Ama aynı dönemde Hansa Birliği'ne bağlı kentleri koruması altına alıp Batı Pomeranya'daki Neumark'la (1402) Litvanya'daki Samogitya'yı (1398) ele geçirerek topraklarını genişletmeyi ve gücünü artırmayı başardı. Bu süreç Baltık Deniziyle bağlantısı kesilen Polonya ile 1387'de Hıristiyanlığı kabul etmiş olmasına karşın sürekli

olarak şövalyelerin tehditlerine hedef olan Litvanya'yı harekete geçirdi. 1408'de Samogitya'da tarikata karşı başlayan ayaklanmanın ardından, Polonya ve Litvanya ordularını birleştirerek şövalyeleri Grunwald'de kesin bir yenilgiye uğrattı (1410). Töton Şövalyeleri 1411'de imzalanan I. Torún Antlaşması'yla Samogitya ve Dobrzyń dışında toprak kaybına uğramadılar. Ama askeri açıdan zayıflamaları otoritelerinin sarsılmasına ve mali durumlarının hızla bozulmasına yol açtı. Polonya'nın savaşı sürdürmesi sonucunda giderek zayıflayan tarikat, vasallarının da katıldığı On Üç Yıl Savaşı'ndan(*) (1454-66) kesin yenilgiyle çıktı. II. Torún Antlaşması'yla (1466) Pomerelya, Vistül Irmağının her iki yakasında uzanan topraklar ve Ermeland piskoposluk bölgesi Polonya'ya bırakıldı. Tarikatın büyük üstadı Prusya'nın geri kalan kesimini elinde tutabilmek için Polonya kralının vasalı olmayı kabul etti. Ayrıca, önceleri yalnızca Almanların girebildiği tarikata Polonyalıların da alınması zorunluluğu getirildi.

Büyük Üstat Albrecht 1525'te Protestan olduktan sonra tarikatı dağıttı ve topraklarında Polonya'ya bağlı laik bir düklük kurdu. Bunu Livonya Şövalyeleri'nin yerel üstadı Gotthard Keltler'in 1561'de kendi tarikatını dağıtması izledi. Keltler topraklarını Polonya, Litvanya ve İsveç arasında bölüştürdükten sonra Polonya'nın *fief*'i olan Kurland Düklüğü'nün başına geçti. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun 1530'da prens unvanını verdiği Almanya Üstadı'nın (*Deutschmeister*) yönetimi altında birleşen öteki Töton Şövalyeleri ise 1809'a değin Almanya'nın orta ve güney kesimindeki dağınık topraklar üzerindeki denetimlerini korudular. Napoléon bu tarihte tarikatı dağıtarak topraklarını öteki Alman prenslikleri arasında paylaştırdı. Tarikat 1834'te Avusturya İmparatorluğu tarafından Viyana'da yeniden kuruldu; 1929'da yapısında düzenlemelere gidildi.

Tötonlar *bak*. Germenler

tövbe (Arapça *tevbe*: "dönmek"), işlenen bir günahtan pişmanlık duyarak bir daha işlemekten vazgeçmek.

Kuran birçok âyette tövbenin gereğinden ve koşullarından söz eder (Nisa 17, 18, 110; Bakara 160). İslam bilginlerinin bu âyetlerden yaptığı çıkarımlara göre herhangi bir dünyasal zarar ya da yarar düşüncesiyle kötülüğün bırakılması tövbe sayılmaz; kişinin yaptığı işin kötülüğünün bilincine varması ve salt Tanrı hoşnutluğu için bundan vazgeçmesi gerekir. Gerçek bir tövbe, işlenen günahtan pişmanlık duymak, yerine getirilmemiş farz görevleri yerine getirmek, kul hakkını ilgilendiriyorsa hemen vermek, bir daha aynı günahı işlememek, kendisini düzeltmek ve Tanrı buyruklarına gereğince uymak vb koşulları yerine getirmelidir. Küfür ve şirk içindeki kişinin tövbe ederek Müslüman olması durumunda tüm günahları bağışlanır. Ama ölüm sırasında, ölüm tehlikesi içinde yapılan tövbe (tövbe-i ye's) geçerli değildir.

Müslümanlar için tövbenin önemli hukuki sonuçları da vardır. Kişi cezayı gerektiren eşkıyalık ve soygunculuk gibi suçlardan tövbe eder ve kendisini düzeltirse sonradan yakalanması durumunda cezaya çarptırılmaz (Maide 34). Hanefiler ve Malikilerin tövbenin eşkıyalık ve soygunculuk dışındaki suçların cezasını düşürmeyeceğini savunmalarına karşılık, bunun karşısında yer alan görüşe göre had(*) gerektiren (örn. zina, hırsızlık vb) öbür tüm suçların cezası da düşer. Bu durumlarda suçlu, üzerinde bulunan kul hakkını ödemek zorundadır. Bir suçtan dolayı tövbe edecek kişinin bunu iki rekât namaz kılarak yapması daha iyi sayılır; bu amaçla kılınan namaza da tövbe namazı denir.

Tövbe tasavvufta ilk makamdır. Tasavvuf yaşamına girmek isteyen kişi öncelikle tüm günahlarından tövbe etmek zorundadır. Tasavvufi makamlarda ilerledikçe ona göre tövbenin anlamı da değişir. Mutasavvıflara göre tövbenin üç derecesi vardır: Yalnızca günahlardan dolayı yapılan halkın (avam) tövbesi, Tanrı'dan gaflet içinde geçirdikleri zamandan dolayı yapılan seçkinlerin (havas) tövbesi ve iyi edimlerin bir an için terkinden dolayı yapılan en seçkinlerin (ehassu'l-havas) tövbesi. Tövbe bir başka sınıflandırmaya göre, azap korkusu nedeniyle yapılan tövbe, sevap kazanma amacına yönelik tövbe (inabe), salt Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanma isteğine bağlı olarak yapılan tövbe (evbe) olmak üzere üçe ayrılır.

Tövbe Salısı, Hıristiyan yortu takviminde, Büyük Perhiz'in ilk günü olan Küllenme Çarşambası'ndan bir önceki gün. Paskalya'nın tarihine bağlı olarak 2 Şubat-9 Mart arasına rastlar. Bu günü de kapsayan 10 günlük bir süre içinde Avrupa'nın çeşitli kentlerinde karnaval şenlikleri düzenlenir. Fransa'da *Mardi Gras* ya da Almanya'da *Fetter Dienstag*, "Yağlı Salı" anlamına gelir ve Büyük Perhiz öncesinde evdeki bütün yağların kullanılması geleneğinden kaynaklanır. *Ayrıca bak*. Büyük Perhiz.

töz dönüşümü, Hıristiyanlıkta, Komünyon ayininde kutsanan ekmek ve şarabın, görünüşte aynı kalmakla birlikte tözleri bakımından İsa'nın Gerçek Varlığı'na, yani onun bedenine ve kanına dönüştüğü inancı. İlk kez 12. yüzyılda bu terimle anılan öğreti Katolik Kilisesi ile başka bazı Hıristiyan kiliselerinde hem ekmek ve şarabın görünüşlerinde bir değişiklik olmadığını, hem de Komünyon ayininde İsa'nın Gerçek Varlığı'yla bulunduğunu vurgulamayı amaçlar.

13. ve 15. yüzyıllar arasında skolastik ilahiyatçıların geliştirdiği töz dönüşümü öğretisi, Trento Konsili (1545-63) belgeleri arasına katıldı. Ama Kilise Babaları'nın yapıtlarında da benzer terimlerin kullanılması, öğretinin skolastik tanımından önce de bu inancın var olduğunu gösterir. 20. yüzyılın ortalarında bazı Katolik ilahiyatçılar İsa'nın Komünyon ayinindeki varlığı öğretisini yeniden formüle etmeye yöneldiler. Bu ilahiyatçıların "töz dönüşümü" yerine "anlam dönüşümü" ya da "amaç dönüşümü" gibi kavramlara başvurmasına karşın Papa VI. Paulus 1965'te dogmanın eski terminolojiyle korunması çağrısında bulundu.

TPAO *bak*. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı

Trablus, Arapça TARABULUS. Kuzey Afrika'da, bugünkü Libya sınırları içinde kalan tarihsel bölge. Sirte Körfezini çevreleyen toprakları kapsar.

Berberi dili konuşan bir halkın yaşadığı bölgede İÖ 7. yüzyılda üç Fenike kolonisi kuruldu. Labqi (Leptis, bugün Lebda), Oea (bugün Trublusgarp) ve Sabratha (bugün Sabratah) adı verilen bu kentler daha sonra Kartaca'nın doğu eyaletini oluşturdu. Geç Roma döneminde bölgeye Tripolitanae (Üç Kent) adı verildi. Kartaca'nın İÖ 146'da yıkılmasıyla Numidya egemenliği altına giren bölge, Numidya Savaşı'ndan (İÖ 46) sonra Roma eyaleti Africa Nova'ya bağlandı. İS 435'te Vandalların eline geçtiyse de Bizanslılarca 534'te geri alındı.

Araplar 643'te Oea'yı ele geçirerek Leptis ve Sabratha'yı yağmaladılar. Ama iç kesimdeki Berberi direnişini ancak 60 yılda kırabildiler. Bir süre Emevi ve Abbasi halifelerince doğrudan yönetilen bölge, izleyen dönemde çeşitli Arap ve Berberi hanedanlarının egemenliğinde kaldı. 16. yüzyıl başlarında St. Jean Şövalyeleri'nin, 1551'de de Osmanlıların eline geçti. 1911'de Trablusgarp kentini işgal eden İtalyanlar 1912'de bütün bölgeyi Osmanlılardan aldılar. Bölge 1939'da Berka ve Fizan ile birlikte resmen İtalya'ya bağlandı. Bu üç geleneksel bölge 1951'de federal bir statüyle bağımsız Libya Krallığı'nı oluşturdu. Üniter devlet sisteminin kurulduğu 1963'te geleneksel bölgeler kaldırıldı.

Trablus Savaşı, Berberi devletlerin Akdeniz'deki korsanlık eylemleri nedeniyle, ABD ile Trablus arasında çıkan savaş (1801-05).

Berberi devletleri öteden beri korsanların gücüne dayanarak Avrupa devletlerine ve ABD'ye ait ticaret gemilerinden yüklü vergiler alıyordu. Trablus paşasının vergi miktarını artırma talebini geri çeviren ABD'ye savaş açtığı 14 Mayıs 1801'de Jefferson yönetimi de ABD'nin kararlılığını göstermeye karar verdi. Daha önce, masraflı olacağı için ABD'nin Akdeniz'de kuvvet bulundurmasına karşı çıkmış olan Jefferson, bu karardan sonra Trablus karasularına bir filo gönderdi. İzleyen yıllarda ABD savaş gemileri Trablus çevresinde bir dizi savaşa girişti. Tuğamiral Edward Preble'in Akdeniz filosunun komutanlığına getirilmesinden (1803) sonra, savaş belirgin biçimde ABD'nin lehine döndü. Preble Amerikalı tutsakları kurtarmak için Tanca'ya saldırdı. Subaylarından Stephen Decatur da Trablus kuvvetlerince ele geçirilmiş olan "Philadelphia" fırkateynini 16 Şubat 1804'te Trablus limanında tahrip etti. Güçlü deniz ablukası ve Mısır'dan başlatılan bir kara seferi karşısında, Trablus savaşa son vermeyi kabul etti. Ardından koşullarını ABD'nin belirlediği bir barış antlaşması (4 Haziran 1805) yapıldı. Öteki Berberi devletleri daha temkinli bir tutuma girmekle birlikte 1816'ya değin ticaret gemilerinden vergi almayı sürdürdü.

Trablusgarp, Arapça TARABLUSÜ'L-GARP. Libya'nın kuzeybatısında, Akdeniz kıyısında kent. Sirte Körfezine bakan kayalık bir burunda yer alır. Ülkenin fiili başkenti, en büyük yerleşim merkezi ve başlıca limanıdır.

İÖ 7. yüzyılda Oea adlı bir Fenike kolonisi olarak kuruldu. Sabratha (bugün Sabratah) ve Labqi (Leptis, bugün Lebda) ile birlikte, Romalıların Tripolitanae (Üç Kent) adını verdiği bölgenin odağını oluşturdu. Kartaca yönetiminin ardından Roma (İÖ 146-İS y. 450), Vandal (5. yy) ve Bizans (6. yy) egemenliği altında yaşadı. Vandal istilası

Eski kraliyet sarayı, Trablusgarp, Libya
T. F. Holland-De Wys Inc.

sırasında Sabratha ve Leptis surlarının yıkılması nedeniyle önemi daha da arttı ve hızlı bir gelişme gösterdi. 643'te Müslüman Araplarca ele geçirildi. Sicilyalı Normanların denetimine girdiği 1146-58 arasındaki kısa dönem dışında Arapların elinde kaldı. 1510'da İspanyollar tarafından yağmalandı. 1551'de Osmanlıların eline geçti ve daha sonra Trablusgarp Eyaleti'nin merkezi yapıldı. 1911'de Osmanlıların yerini alan İtalyanların yönetimi 1943'te İngiliz müdahalesiyle sona erdi. Libya'nın bağımsızlığına kavuştuğu 1951'e değin İngiliz işgali altında kaldı.

Trablusgarp günümüzde tarıma (zeytin, sebze, turunçgiller, tütün ve tahıl) dayalı bir bölgeye hizmet veren önemli bir kıyı vahasıdır. Deniz ürünlerinin işlendiği bir dizi konserve fabrikasının kurulduğu kentte tabakhaneler, sigara ve halı fabrikaları, bir petrol deposu ve bir doğal gaz dolum tesisi vardır. Limanı, uluslararası havalimanı ve karayolu bağlantılarıyla canlı bir taşımacılık merkezi de olan kent, kıyıdaki bir otoyolla Bingazi ve Kahire'ye bağlanır.

Kentin yayıldığı alan eski ve yeni olmak üzere iki bölümden oluşur. Liman boyunca uzanan eski kente 16. yüzyılda yapılmış bir İspanyol kalesi egemendir. Gurgi (1883) ve Karamanlı (1736) camileri ile Marcus Aurelius'un mermerden yapılmış zafer takı da (İS 163) buradadır. Güneybatıya doğru geniş bir açılım gösteren yeni kentte resmî binalar, tiyatrolar, oteller ve eski kraliyet sarayı bulunur. Kentin başlıca yükseköğretim kurumu 1973'te açılan El-Fetih Üniversitesi'dir. Nüfus (1988 tah.) 591.062.

Trablusgarp Eyaleti, Osmanlı döneminde, Kuzey Afrika'da ayrıcalıklı yönetim birimi.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı hizmetine girmesinden (1533) sonra, onun yönetimindeki Cezayir de beylerbeylik olarak Osmanlı yönetimine geçti. Daha sonra Trablusgarp ve Tunus da bu eyalete bağlandı. Garp Ocakları(*) adı verilen bu üç bölge 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra ayrı ayrı ve özel konumlu yönetim birimleri durumuna getirildi. 1835'te İstanbul'dan gönderilen deniz ve kara birlikleri Trablusgarp'ı doğrudan merkeze bağladı. 1848'deki yeni düzenlemede Trablusgarp Eyaleti Arabistan eyaletleri gibi askerlik yükümlülüğünün dışında tutuldu. 1867'de ise Merkez, Bingazi, Fizan, Cebel-i Garbiye ve Hums sancaklarını kapsayan bir vilayet konumuna getirildi. 1870'lerde Trablusgarp valileri fırka-i askeri komutanı (tümen komutanı) olarak da görev yapıyorlardı.

1890'da Bingazi "müstakil mutasarrıflık" olarak Trablusgarp vilayetinden ayrılırken, öteki sancaklara yeni kazalar bağlandı ve bazı kazaların bağlı olduğu sancaklar değişti. Vilayet 20. yüzyıl başında dört sancak, 16 kaza ve 23 nahiyeyi kapsıyordu. II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) bir sürgün yeri olarak kullandığı vilayet toprakları 1911-12 Trablusgarp Savaşı'na sahne oldu. İtalyan birliklerinin bu savaşta işgal ettiği Trablusgarp ve Bingazi, 1912'deki Uşi (Ouchi) Antlaşması'yla resmen bu ülkeye bırakıldı.

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti ile İtalya arasında, Kuzey Afrika'da yapılan savaş (1911-12). Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve Trablusgarp vilayetiyle Bingazi sancağının İtalya'ya bırakılmasıyla sonuçlanmıştır.

II. Meşrutiyet'in (1908) ilanının hemen ardından, Avusturya Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını ilan etti (Ekim 1908). Avusturya'nın Adriya Denizine egemen olması anlamına gelen gelişmeden büyük huzursuzluk duyan İtalya Rusya'ya yaklaşmaya başladı. İki devlet arasında Ekim 1909'da yapılan antlaşmaya göre göre İtalya Rusya'nın Boğazlar'a, Rusya da İtalya'nın Trablusgarp'a yönelik girişimlerine karşı çıkmayacaktı. Avusturya Almanya'nın baskısı sonucunda İtalya'nın söz konusu bölgede denetim kurmak girişimlerini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İtalya 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom vererek Trablusgarp'ın ekonomik olarak geri bırakıldığını ve bölgedeki İtalyan uyruklulara kötü davranıldığını ileri sürerek Trablusgarp'ı işgal kararını açıkladı. Osmanlı Devleti'nin ültimatomu reddetmesinin ardından da 29 Eylül 1911'de savaş ilan etti.

Osmanlı Devleti savaşın ilk iki ayında az sayıdaki askeriyle, İtalyan kuvvetlerinin Trablusgarp'ın kıyı bölgelerini aşarak iç kesimlere girmesini engelledi. Bunun üzerine İtalya bir yandan birliklerini Osmanlı topraklarına yöneltmeye, bir yandan da Almanya aracılığıyla baskı yapmaya başladı. Nisan 1912'de Boğazlar'ı aşmayı deneyip başaramayınca Oniki Ada'yı işgal etti. Bu arada Rusya'nın Balkanlar'daki ayrılıkçı etkinlikleri desteklemesinden, ülke içinde de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile karşıtları arasındaki mücadelenin yoğunlaşmasından zayıf düşen Osmanlı Devleti, sonuçta İtalya ile barış yapmak zorunda kaldı. Ekim 1912'de İsviçre'nin Ouchy (Uşi) kentinde yapılan barış antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalya'ya bıraktı; ayrıca Yunanistan'ın Oniki Ada'ya yönelik planlarını bildiğinden geçici olarak bu adaları da İtalya'ya bırakmayı kabul etti.

Trablusşam, Latince TRIPOLIS. Arapça TARABULUSU'Ş-ŞAM Lübnan'ın kuzeyindeki eş-Şemal valiliğinin (*muhafaza*) merkezi kent ve liman. Adı "Doğu Trablus" anlamına gelen kent Akdeniz kıyısında, Beyrut'un 65 km kuzeydoğusunda, Ebu Ali Irmağının ağzında yer alır. İÖ 700'de kurulduğu. Pers döneminde üç Fenike kent devletinden (Sayda, Sur [Tyros] ve Arvad) oluşan federasyonun başkenti oldu (İÖ 300). Daha

Trablusşam'da tuz elde etmek için hazırlanmış havuzlar, Lübnan
Karin Gasioch—Shostal/EB Inc

sonra sırasıyla Selevkoslar ve Romalılarca yönetildi. İS 638'den sonra Müslümanların denetimine girdi. 12. yüzyılın başlarında, I. Haçlı Seferi sırasında Toulouse kontu IV. Raimond tarafından kuşatıldı. Bu kuşatma sırasında bir bölümü yıkıldıysa da daha sonraki Haçlı seferleri sırasında Haçlılar tarafından onarıldı. Bu dönemde bir ticaret, eğitim ve piskoposluk merkezi olarak önem kazandı. 1289'dan Osmanlıların eline geçtiği 1516'ya değin Memlûklerin yönetiminde kaldı. 1830'da İbrahim Paşa tarafından Mısır topraklarına katıldı. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin eline geçti. 1920'de Büyük Lübnan Devleti'ne bağlandı. II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Özgür Fransa kuvvetleri tarafından işgal edildi. 1946'da da bağımsız Lübnan Cumhuriyeti'nin bir parçası oldu. Nüfusunun büyük bölümü Müslümanlardan oluşan kent 1958'de ve 1975-76'da Hıristiyan ağırlıklı merkezî hükümete karşı başlatılan ayaklanmalara sahne oldu. İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgal etmesinden sonra Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) yeni merkezi durumuna geldi. Ama, FKÖ lideri Arafat "red cephesi"ni oluşturan Filistin örgütleri tarafından Kasım 1983'te kentte kuşatılınca 20 Aralık 1983'te yandaşlarıyla birlikte Trablusşam'ı terk etmek zorunda kaldı. Günümüzde Lübnan'ın ikinci önemli kenti olan Trablusşam önemli bir liman kenti, ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanı sıra ilgi gören bir kıyı sayfiyesidir. Ayrıca, Kerkük'ten (Irak) gelen petrol boru hattının son noktası olması nedeniyle önemli bir petrol depolama ve işleme merkezidir. Kentte ayrıca sabun ve pamuklu kumaş üretilir, tütün ve meyve işlenir, süngercilik yapılır. Kentteki başlıca tarihsel yapılar, Teynal Camisi (1336), Ulucami (1294), eski bir katedralin ve kalenin kalıntıları ve 15. yüzyılın sonunda limanı korumak için yapılan Aslanlar Kulesi'dir. Nüfus (1985 tah.) 500.000.

Trablusşam Eyaleti, Osmanlı döneminde, bugünkü Lübnan'ın kuzeybatı kesimini içine alan yönetim birimi.

Trablusşam, I. Selim'in (Yavuz) Mısır'a yaptığı sefer (1516-17) sırasında alındıktan hemen sonra eyalet olarak örgütlendi. Eyaletin merkez sancağı Trablus'tu. Hama, Humus, Selimiye ve Cebeliye de birer sancak olarak bu eyalete bağlandı. 17. yüzyıl ortalarında bölgede yerli derebeylerin kanlı iktidar kavgaları başladı. Bu ailelerin başlıcaları Seyfoğulları, Canbulatoğulları, Maanoğulları ve Serhanoğulları'ydı. 18. yüzyılda yerel ayaklanmalar daha da yoğunlaştı. Osmanlı hükümetinden eyaletin beylerbeyliğini elde eden yerli hanedanlar bölgede düzeni sağlayamadılar. II. Mahmud (hd 1808-39) bölgenin güvenliği için bir dizi önlem aldı ve ayaklanmacıları etkisiz duruma getirdi. Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra eyalet kent ve kasabalarının kalkınmasına ağırlık verildi. Okullar, yollar, hükümet konakları yapıldı. Batılı devletlerin koruyuculuğundaki yerli Hıristiyan cemaatler de kiliseleri aracılığıyla örgütlenmeye yöneldiler. Bu dönemde Trablus ve Lazkiye limanları ipek ticaretinin en canlı pazarları arasındaydı. Buralardan Avrupa ülkelerine Trablus ipeği ihraç ediliyordu. Osmanlı yönetiminin hoşgörüsünden yararlanan yüzlerce Avrupalı aile de bölgeye göç ederek liman kentlerine yerleşti. Eyaletteki Hıristiyan nüfus artarken Trablus ve öteki kentler hızla Fransız etkisine girdi.

19. yüzyıl sonlarında Trablusşam, bir sancak olarak Beyrut vilayetine bağlandı. Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra 13 Kasım 1918'de İngilizler Trablusşam'ı ve kazalarını işgal etti. Trablusşam 1920'de Lübnan'a katıldı.

trablustaşı, temel olarak kalsedon ile mikrokristalin kuvarstan oluşan ve doğal bir aşındırıcı olan, gözenekli, kolayca ufalanabilen, mikrokristal yapılı silisli kayaç. Bazı trablustaşları yıkanmış kireçtaşı, dolomit ya da çakmaktaşının pekişmiş artıklarıdır; öbürleri ise olasılıkla başka kayaçlardan ve topraktan yıkanmış asıltı silislerin topaklanması ve kısmen kristalleşmesi sonucunda oluşmuştur. En yaygın rastlanan trablustaşları, gevrek, ufalanabilir olanlarıdır. Bunların kimyasal bileşimi yüzde 95 silisten (silisyum dioksit, SiO_2) oluşur, katışkılar ise taşa istenen özellikleri kazandırır.

Trablustaşı temel olarak perdahlama işlemlerinde aşındırıcı ve döküm ocaklarında astar malzemesi olarak kullanılır. Ticari trablustaşı tozunun tane büyüklüğü, 0,001 cm düzeyindedir.

Trabzon, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 4.685 km² olan Trabzon ili doğuda Rize, güneydoğuda Bayburt, güneyde Gümüşhane, batıda Giresun illeri, kuzeyde de Karadeniz'le çevrilidir.

1990'da nüfus açısından Karadeniz Bölgesi'nin dördüncü, ama nüfus yoğunluğu en yüksek iliydi. Aynı yıl Türkiye'de kilometre kareye 73 kişi düşerken, Trabzon ilinde 170 kişi düşüyordu.

Doğal yapı. Ülkenin yüzölçümü oldukça küçük illerinden biri olan Trabzon, akarsu vadileriyle derin biçimde yarılmış dağlık ve engebeli alanlardan oluşur. Doğu Karadeniz Sıradağlarına(*) bağlı kıyı dağlarının yüksek kesimlerinden Karadeniz kıyısına kadar uzanan Trabzon ilinin doğal bitki örtüsü, doğu ve batıda komşusu olan iller gibi çok zengindir. Kıyıdan hemen sonra yer yer duvarı andıran biçimde yükselen,

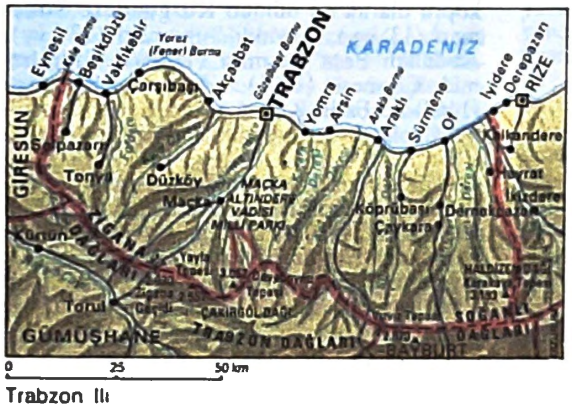

Trabzon İli
Ana Yayıncılık Arşivi

kabaca doğu-batı doğrultusundaki bu dağlar, güneye gidildikçe yumuşak bir eğimle daha da yükseldikten sonra, il sınırları dışında Çoruh ve Harşit yarma vadilerine doğru oldukça dik yamaçlarla alçalır.

Trabzon ilinin güney kesimini doğu-batı doğrultusunda uzanan Haldizen, Soğanlı, Trabzon ve Zigana dağları engebelendirir. Yer yer 3.000 m'yi aşan bu dağların yüksek kesimleri doğal sınır oluşturur. İlin en yüksek noktaları güneydoğudaki Haldizen Dağında 3.193 m'ye erişen Karakaya Tepesi ile güneydeki Çakırgöl Dağının doruğudur (Deveboynu Tepesinde 3.082 m). Kuzeye bakan kesimleri bol yağış alan bu dağlar kızılağaç, gürgen, kayın, göknar ve ladinden oluşan yoğun bir orman örtüsüyle kaplıdır. Güneye bakan yamaçlarında ise sarı çam ormanları vardır. Ormanın üst sınırının geçtiği 2.000-2.100 m yükseklikten sonra rastlanan Alp tipi çayırlarla kaplı yaylalar (örn. Mulfat, Sultanmurat, Vartan, Lişit, Çevlik, Paparza, Beypınar, Haçka) sayfiye olarak ve hayvancılık açısından önem taşır.

İl topraklarından kaynaklanan suların tümü Karadeniz'e dökülür. Bu suları toplayan akarsulardan başlıcaları Solaklı Çayı, Karadere, Değirmendere, Foldere ile Baltacı, Yanbolu ve Kale dereleridir. Fazla yağış, gevşek ve kaygan arazi yapısı ve akarsuların derin biçimde yardığı bazı dik yamaçlardaki cılız bitki örtüsü ilin çeşitli yörelerinde zaman zaman can ve mal kaybına yol açan sel ve heyelanlara neden olur. Sera Gölünün(*) ortaya çıkmasına yol açan heyelan, 1988'de Maçka(*) ilçesinin Çatak köyünde 64 kişinin yaşamını yitirmesiyle sonuçlanan heyelan, 19-20 Haziran 1990'da ilde 4 kişinin kaybolup 39 kişinin yaşamını yitirdiği öğrenilen sel, bu doğa olaylarının en önemli örneklerindendir.

Trabzon ilindeki başlıca göller, Çakırgöl Dağındaki buzyalağı gölü ile Sera Gölü ve Uzungöl adlı heyelan gölleridir.

Fazla girintili çıkıntılı olmayan Karadeniz kıyısında akarsuların taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla küçük düzlükler oluşmuştur. Doğal plajlara da rastlanan bu kıyıdaki başlıca çıkıntı, Akçaabat ile Vakfıkebir arasında ilin en kuzey noktasını oluşturan ve Fener Burnu adıyla da bilinen Yoroz (Yeros) Burnudur. Kuzeybatı rüzgârlarına (karayel) kapalı Akçaabat koyu ise doğal liman özelliği taşır.

Ekonomi. Halkının yüzde 70'e yakını kırsal kesimde yaşayan Trabzon ilinde ekonomi fazla gelişmemiştir. Ekonomik olanakları kıyı kesimine göre daha kısıtlı olan iç kesimdeki ilçeler göç nedeniyle nüfus yitirmektedir. İl halkı geçimini genellikle tarım, balıkçılık, ormancılık ile bu ekonomik etkinliklere dayalı sanayi ve ticaretten sağlar.

1989'da yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler ile bu ürünlerin miktarları şöyleydi: 138.628 ton patates, 115.558 ton yaş çay yaprağı, 74.361 ton fındık ve 73.354 ton mısır. Aynı yıl Türkiye yaş çay yaprağı üretiminin yüzde 17'si, fındık üretiminin de yüzde 14'ü Trabzon ilinde gerçekleştirildi. Öteki bitkisel ürünler elma, armut, domates, fasulye, karalahana ve tütün ile az miktarda mandalina, portakal, ceviz, incir, dut ve zeytindir.

Yaylacılık yöntemiyle çok sayıda sığır yetiştirilen ilde hayvancılık önemli bir gelir kaynağıdır. Sığır soylarının ıslahına yönelik yapay ve doğal tohumlama çalışmaları yapılan ilde süt üretimi amaçlı besicilik gelişmektedir. Ayrıca koyun yetiştirilmekte, modern kovanlarla arıcılık yapılmaktadır. Kıyı yerleşmelerinde yaşayanlardan bir bölümünün başlıca gelir kaynağı balıkçılık ve gemiciliktir. Ama 1980'lerin sonlarında Karadeniz'de görülen balık azalması balıkçılığı olumsuz biçimde etkilemiştir. Orman açısından zengin olan ilin dağlık kesimlerinde yaşayanların bir bölümü taşıma, ağaçlandırma, kesim gibi işlerde sürekli ve mevsimlik işçi olarak çalışır.

Trabzon ilinde büyük ölçekli bir kuruluşa rastlanmaz; sanayi daha çok tarım, balıkçılık ve ormancılığa dayanır. Başlıca sanayi kuruluşları süt ürünleri, un ve unlu ürünler, çay, hamsi konservesi, balıkyağı, balık unu, yem, deri işleme, hazır giyim, orman ürünleri, çimento, tuğla ve kiremit, metal eşya, katgüt, lastik ayakkabı ve yapay sünger fabrikalarıdır. Tekel'e bağlı yaprak tütün işletmesinden başka birçok fındık kırma atölyesi de olan ilin kıyı kesiminde tekne yapım yerleri vardır. Metal eşya ve makine üretimi, dokumacılık, orman ürünleri işleme ve gıda dallarından oluşan küçük sanayisi oldukça gelişmiş düzeydedir. Trabzon yöresinin başlıca geleneksel el sanatları ağaç işçiliği, bakırcılık ve dokumacılıktır. Yörenin en tanınmış el ürünleri şimşir kaşık ve Sürmene bıçağı ile Trabzonlu kadınların gümüş ve altın telleri hasır örgü biçiminde işlediği Trabzon bileziğidir.

Trabzon ili yeraltı kaynakları açısından fazla zengin sayılmaz. Merkez ilçe yöresinde bakır-kurşun-çinko ve çimento hammaddesi, Araklı yöresinde bentonit, kaolin, manganez ve tuğla-kiremit hammaddesi, Arsin yöresinde tuğla-kiremit hammaddesi, Of ve Sürmene yörelerinde bakır-pirit, Vakfıkebir yöresinde kurşun-çinko, Yomra yöresinde de kireçtaşı içeren cevher yatakları vardır.

Eski bir yerleşim alanı olan Trabzon, tarihsel değerlerin yanı sıra doğal güzellikler açısından da zengin bir ildir. Maçka ilçesinde 1987'de kurulmuş olan Maçka-Altındere Vadisi Milli Parkı(*), bu ulusal parktaki Sumela Manastırı(*) ve Trabzon kentini her yıl çok sayıda turist ziyaret eder.

Tarih. Rize il sınırı yakınında yapılan sondajlarda ele geçen buluntular, Kalkolitik Çağla Tunç Çağında (İÖ 5500-1000) bu yörede insanların yaşadığını göstermiştir. İlkçağda Khalyblerin yurdu olan yörede Miletoslular İÖ 7. yüzyılda bir ticaret kolonisi kurdular. Aynı yüzyılda Kimmerlerin yağmaladığı yöre, İÖ 6. yüzyılda Perslerin egemenliğine girdi ve Pontus Kapadokyası adı verilen satraplık sınırları içinde yer aldı. İÖ 4. yüzyıl sonunda kurulan Pontus Krallığı'na bağlandı, İÖ 66'da Roma yönetimine girdi. Roma döneminde önce Pontus Polemoniacus, sonra da Galatia-Kappadokia adlı yönetsel birimlerin sınırları içinde yer aldı. Bizans döneminde Khaldia Theması'na bağlandı. Konstantinopolis'in (İstanbul) Latinler tarafından işgal edilmesi üzerine Komnenos hanedanı, 1204'te Gürcü kraliçesi Tamara'nın yardımıyla bu yörede Trabzon İmparatorluğu'nu(*) kurdu. Trabzon yöresi II. Mehmed (Fatih) tarafından 1461'de Osmanlı topraklarına katıldı; kıyıları, 17. yüzyılın ilk yarısında Zaporojye Kazaklarının saldırısına uğrayarak yağmalandı. Osmanlı dönemi boyunca Celali Ayaklanmaları'ndan etkilenen yöre halkı âyanların topladığı ağır vergi yükü altında ezildi. 1810'da Rusların saldırısına uğrayan yörede 1834'e değin yerel beylerin çıkardığı çeşitli ayaklanmaların bastırılması Osmanlı Devleti'ni oldukça uğraştırdı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya'dan gelen göçmenlerden bir bölümü Trabzon'a yerleştirildi. 1895'te de bir Ermeni ayaklanmasına sahne olan Trabzon yöresi 19. yüzyıl sonunda Trabzon vilayetinin yönetsel sınırları içindeydi. 20. yüzyıl başlarında Rumlar ve Ermenilerin de bulunduğu Trabzon vilayetinin nüfusu 1 milyondan fazlaydı. I. Dünya Savaşı başlarında Rus donanması Trabzon kıyılarını birçok kez bombaladı. 18 Nisan 1916'da hemen hemen tümüyle Rus ordusunun eline geçen ve halkının bir bölümü başka bölgelere göç eden yörede etkinliklerini artıran silahlı Rum Pontos ve Ermeni çeteleri, 1917 Sovyet Devrimi'nden sonra geri çekilen Rus ordusunun yerini aldı. Trabzon 24 Şubat 1918'de 37. Tümen tarafından bu çetelerin işgalinden kurtarıldı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Pontos çetelerinin eylemlerinin artması üzerine Trabzonlular Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kurdular. Kurtuluş Sa-

vaşı sırasında Trabzon'daki önemli olaylardan biri de Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) önderi Mustafa Suphi'yle(*) karısı ve 13 arkadaşının öldürülmesidir. Bu konudaki gerçek tam olarak aydınlığa çıkmamış olmakla birlikte, 28-29 Ocak 1921'de bindirildikleri motor Karadeniz'e açıldığında Yahya Kâhya adıyla da anılan Trabzonlu kayıkçılar kâhyası Yahya ile adamları tarafından öldürülüp denize atıldıkları bilinmektedir. Enver Paşa yanlısı olarak tanınan Yahya Kâhya da bu olaydan kısa bir süre sonra, 3 Temmuz 1922'de Trabzon yakınlarında pusuya düşürülerek öldürüldü. Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde Anadolu'nun başka kesimleri gibi Trabzon yöresi de önemli ölçüde harap olmuş durumdaydı.

Trabzon'dan genel görünüm
Bekir B. Aksu

Kentin yapısı. Trabzon kenti, İÖ 7. yüzyıl başlarında Miletoslu denizcilerin Karadeniz kıyısında kurdukları ticaret kolonilerinden biridir. Kentin yer aldığı yörenin dağlardan kıyıya doğru masayı andıran setler halinde alçaldığını gören Miletoslular, bu liman yerleşmesine Eski Yunancada "masa" anlamına gelen *trapeza* sözcüğünden türettikleri Trapezous adını verdiler. Çeşitli kaynaklarda Trapezus, Trapezunda ve Trapezund biçiminde geçen kentin adı zamanla Trabzon'a dönüştü.

Roma döneminde limanın yanı sıra saray, tapınak ve sukemerleri yapılarak bayındır hale getirilen kent aynı zamanda önemli bir askeri üstü. Bizans döneminde ticari ve dinsel bir merkez olan yerleşme, 13. yüzyıl başlarında kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun başkenti yapıldı. Anadolu Selçukluları ile Timur'un uzun kuşatmalara karşın alamadıkları kent, Osmanlı döneminde önce eyalet, sonra da vilayet merkezi oldu. I. Selim (Yavuz) şehzadeliği sırasında burada sancakbeyliği yaptı. 1867'de çıkan bir yangında kent önemli ölçüde zarar gördüyse de daha sonra onarılarak yeniden düzenlendi. 8 ve 11 Şubat 1915'te Rus donanmasının top ateşi ve bir uçağın bombardımanıyla önemli ölçüde tahrip oldu, bu arada 1.000'den çok insan yaşamını yitirdi. Yüzyıllardır İran'la Mezopotamya'dan gelen yolların Karadeniz'e ulaştığı noktadaki önemli bir liman ve ticaret merkezi olan Trabzon kenti günümüzde de bu konumunu sürdürmektedir. 19. yüzyıl sonlarında yarıya yakını Rum ve Ermenilerden oluşan kent nüfusu yaklaşık 35 bindi. Kurtuluş Savaşı'ndan harap bir halde çıkan kentte Cumhuriyet'in ilk yıllarında ancak 20 bin kişi yaşıyordu. 1950'de 33.990 olan nüfus, 1960'ta 53.039'a, 1970'te 80.795'e, 1980'de 108.403'e ulaştı. 1990'da da 143 bini aştı.

Trabzon kenti Boztepe ve Soğuksu Tepesi ile Karadeniz kıyısındaki küçük bir koy arasındaki alanda kurulmuştur; tarihsel çekirdeği Tabakhane ve Zağanos derelerinin ortasındadır. Karadeniz kıyı yolu boyunca çizgisel bir gelişme gösteren kentin yakın bir gelecekte doğuda Yomra kasabası, batıda da Akçaabat kentiyle bütünleşeceği sanılmaktadır. İldeki sanayi tesislerinden önemli bir bölümü Trabzon kentindedir. Trabzon-İran Transit Yolu olarak da bilinen ve Doğu Karadeniz Sıradağlarını Zigana Geçidinde (2.030 m) aşan E-97 Karayolu Trabzon'da Karadeniz kıyı yoluna bağlanır. Kuruluşundan beri büyük önem taşımış olan Trabzon limanı İran-Irak Savaşı sırasında kapasitesinin üstünde çalışmak zorunda kalmıştır. Limanda daha çok çimento ve fındık yüklenir, gübre ve maden cevheri boşaltılır. Buraya haftada bir kez İstanbul'dan feribot seferi yapılır. Trabzon ve yakın çevresi Trabzon Havaalanı'ndan yapılan uçak seferleriyle ülkenin öbür merkezlerine bağlanır. Karadeniz Bölgesi'nin Samsun'dan sonra ikinci büyük kenti olan Trabzon Ankara'ya 765 km uzaklıktadır.

Trabzon sanayi, ticaret ve ulaşımın yanı sıra bölgenin doğu kesimi için sağlık, kültür ve eğitim hizmetleri açısından da önemli bir merkezdir. Trabzon'da ilk hastane Memleket Hastanesi adıyla Boztepe semtinde Akridis adlı bir Rum tarafından 1900'de kuruldu. Günümüzde kentteki başlıca sağlık kurumları Numune, Göğüs Hastalıkları, Doğum ve Çocuk Hastalıkları, Karadeniz Teknik Üniversitesi ve SSK hastaneleridir. Bunlardan başka bir özel ve bir de askeri hastane vardır. Başlıca kültür ve eğitim kurumu Karadeniz Teknik Üniversitesi'dir. Boztepe, Soğuksu, Kalepark, Çifteçamlık ve Zefanos yöreleri halkın yararlandığı başlıca mesire yerleri arasındadır.

Tarihsel yapılar. Eski bir yerleşim merkezi olan kent ve çevresi tarihsel yapı açısından oldukça zengindir. 1966-67'de onarılan Trabzon Kalesi kıyı ile Kuzgundere ve İmaret Deresi vadilerinin yer aldığı sırt arasındadır. Bizanslılar tarafından eski temeller üstüne inşa edilmiş, Osmanlılarca onarılıp eklerle büyütülmüştür; Yukarıhisar, Ortahisar ve hemen limanın arkasındaki Aşağıhisar'dan oluşur. Günümüzde park olarak değerlendirilen Kalepark'ta temelleri görülen surların, 14. yüzyıl başlarında Trabzon İmparatorluğu'ndan ticari ayrıcalık elde eden Cenevizler tarafında yapılan kaleye ait olduğu sanılmaktadır. 1286'da yapıldığı bilinen Akçakale kent yakınında, denizi gören bir tepenin üstünde yer alır. Kentle çevresinde Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında bir bölümü camiye çevrilmiş çok sayıda kilise ve manastır vardır. Bunlardan en eskisi 5. yüzyılda yapılıp daha sonra Komnenoslar tarafından hapishane olarak kullanılan Hagios Savas (Maşatlık) Mağara Kiliseleri ile 7. yüzyılda yapıldığı sanılan ve Hagia Anno Kilisesi olarak da bilinen Küçük Ayvasıl Kilisesi'dir. Bir başka önemli tarihsel yapı da Ayasofya Kilisesi'dir(*). Öteki manastır ve kiliseler Kızlar Manastırı (Panagia Theoskepastos), Kaymaklı Manastırı, Sotha (St. John) Kilisesi, Santa Maria Kilisesi (1874) ile Hagios Theodoros, Hagios Konstantinos, Hagios Khristophoras ve Hagios Kiryaki kiliseleridir. Fatih Camisi (Panagia Khrysokephalos Kilisesi), Nakip Camisi (Hagios Andreas Kilisesi), Yeni Cuma Camisi (Hagios Eugenios Kilisesi) ve Hüsnü Köktuğ Camisi de (Hagios Elefterios Kilisesi) kiliseden dönüştürülen başlıca camilerdir. Öteki tarihsel yapılardan başlıcaları Gülbahar Hatun Camisi ve Türbesi (1514), İskender Paşa Camisi (1529), Semerciler Camisi (18. yy), Çarşı Camisi (19. yy), Bedesten (11. yy), Vakıf Han (1531), Taşhan (18. yy), Alaca Han (18. yy), Sekiz Direkli Hamam (11. yy), Paşa Hamamı (1531), Hacı Arif Hamamı (18. yy), İmaret Deresi Sukemeri (6. yy), İnceköprü olarak da bilinen Kuzgundere Sukemeri (13. yy), Kavaklı Sukemeri (13. yy), Abdullah Paşa Çeşmesi (1849), Abdülhamid Çeşmesi (1891), Zağanos Köprüsü (1467) ve Fatih Kulesi ya da Fatih Cephaneliği olarak da adlandırılan Eirene Kulesi'dir.

1957'de onarılıp düzenlenen Ayasofya Kilisesi 1964'te, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1924, 1930, 1937'de kaldığı köşk de 1943'te (Trabzon Atatürk Müzesi) müze olarak ziyarete açılmıştır.

Trabzon Belediyesi 1878'de kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 795.849; kent, 143.941.

Trabzon İmparatorluğu, PONTOS DEVLETİ, TRABZON RUM İMPARATORLUĞU olarak da bilinir, Bizans İmparatorluğu'nun 1204'te IV. Haçlı Seferi'yle gelen Latinlerin eline geçmesi üzerine İmparator I. Andronikos Komnenos'un Konstantinopolis'ten (İstanbul) kaçan torunları Aleksios ve David'in, Gürcü kraliçesi Tamara'nın da desteğiyle Trebizond'da (Trabzon) kurdukları devlet.

Aleksios Komnenos (hd 1204-22) ilk imparator ilan edildi. Onun ardılları yabancı hükümdarlarla evliliklere dayalı ittifaklar kurarak öbür Bizans ailelerinden daha uzun süre ayakta kalmayı başardılar. Kısa sürelerle Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve Nikaia İmparatorluğu'nun egemenliğine giren Trabzon İmparatorluğu, barışçı bir politika izleyen I. Manuel döneminde (1238-65) Trebizond limanının önemli bir ticaret merkezi durumuna gelmesi sayesinde güçlendi. Ama II. İoannes (hd 1280-85) Giresun ve Ordu yörelerini ele geçiren Türkmenlerin küçük beylikler kurmasını önleyemedi. II. Aleksios döneminde (1297-1330) Karadeniz ticaretini ele geçiren Cenovalılar (Cenevizler) Trebizond yönetimi üzerinde etkin oldular. I. Bayezid'ın (Yıldırım) 1398'de Samsun ve Canik'i almasından sonra Trabzon İmparatorluğu Osmanlı Devleti'ne yıllık vergi ödemek zorunda kaldı. Ama David Komnenos döneminde (1458-61) vergi ödemeyi durdurduğu gibi, önceden ödediklerini de Uzun Hasan aracılığıyla geri istedi. David Komnenos'un Avrupa'daki büyük devletlere ittifak önerisinde bulunması üzerine Osmanlılar 1461'de bölgeyi aldılar ve Komnenos egemenliğine son verdiler. Trabzon İmparatorluğu'nun zenginlik kaynakları gümüş, demir, şap, kumaş ve siyah şarap gibi yerel ürünlerin ihracına ve Batı İran'a yapılan transit ticaretten alınan vergilere dayanıyordu.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Mondros Mütarekesi sonrasında Trabzon'da kurulan (12 Şubat 1919) direniş örgütü.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yenilgisini belgeleyen ve Osmanlı topraklarının güvenlik gerekçesiyle işgal edilebileceği hükmünü taşıyan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Anadolu ve Trakya'da bir dizi direniş örgütü kuruldu. Bunlardan en güçlüsü, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti idi. Karadeniz'i Anadolu'ya ve İran'a bağlayan ticaret yolu üzerinde bulunan Trabzon'da güçlü bir ticaret burjuvazisi vardı ve bu kesim I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgali sırasında ağır bir yıkıma uğramıştı. Öte yandan Trabzon ve çevresi önemli sayılacak bir Ermeni ve Rum azınlık nüfusu barındırıyordu. Bu azınlıklar Mondros Mütarekesi ile birlikte ayrılıkçı eylemlere başlamışlardı. Köklü bir İttihat ve Terakki geleneğinin bulunduğu kentin ileri gelenleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra işbaşına gelen İttihat ve Terakki karşıtı İstanbul Hükümeti'nin kendilerini yalnız bırakacağına inanıyor ve bağımsız olarak örgütlenme gereğini duyuyorlardı.

Bu koşullar nedeniyle Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan ilk örgütlerden biri oldu. Başkanlığına Trabzon belediye reisi Barutçuzade Ahmed Bey'in getirildiği örgütün yayın organı, Ahmed Bey'in oğlu Faik Ahmed Bey'in (Barutçu) sahibi bulunduğu *İstikbal* gazetesiydi.

İlk kongresini 23 Şubat 1919'da toplayan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kısa süre içinde gerek Trabzon'un kazalarında, gerekse Ordu, Rize ve Giresun'da örgütlendi. 28 Mayıs 1919'da yeni bir kongre toplayan örgüt, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'ne başvurarak ortak bir kongre toplanması çağrısında bulunmayı kararlaştırdı. Yazışmalar sonucunda kongrenin 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanması kararlaştırıldı. 23 Temmuz 1919'da toplanan ve Trabzonluların kalabalık bir delege kuruluyla katıldığı Erzurum Kongresi, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi arasında çatışmalara da yol açtı. Trabzonlular kongrenin genel bir kongre niteliği taşımasında ısrar ettiler. Kongre başkanlığına, o sırada Anadolu'ya geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) getirilmesine de karşı çıktılar. İtilaf Devletleri'nin dikkatini üzerlerine çekeceğinden kaygılandıkları bu gelişmeyi engelleyemedilerse de, kongre sonucunda oluşacak yeni merkezî örgütün yöneticilerinin seçimle işbaşına gelmesi kararının alınmasını sağladılar.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Kongresi'nde Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi ile birlikte feshedildi ve bu iki örgütün yerine Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.

Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'da kurulan (Ocak 1919) siyasal örgüt.

Kurucuları Şatırzade Hasan Hicabi, Derviş Kaptanzade Necati, Muhsinpaşazade Edhem, Süleyman Sudi, Esad, Mehmed Kâmil, Şükrü, Besim ve Nazmi Nuri beylerdi. Başkanlığını Şatırzade Hasan Hicabi Bey üstlendi. Örgüt İttihat ve Terakki'nin baskıları nedeniyle uzun süre siyaset dışında kaldıktan sonra Mondros Mütarekesi'nin ardından yeniden canlanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yan kuruluşu gibi çalıştı. Merkez olarak İstanbul'u seçen örgüt, kurucularından Nazmi Nuri Bey'in girişimleriyle Of ve Lazistan'da (Rize) şube açtıysa da herhangi bir etkinlik gösteremedi, Trabzon'da ise hiç örgütlenemedi. Bunda Trabzon'daki güçlü İttihatçılık geleneğinin büyük rolü vardı. Nitekim örgüt Eylül 1919'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak varlığını sona erdirirken eski İttihatçıların önderliğindeki Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti(*) hızlı bir gelişme gösterdi.

Trabzon vilayeti, Osmanlı döneminde Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarını içine alan yönetim birimi.

II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-81) Trabzon İmparatorluğu üzerine yaptığı sefer sonunda fethedilen (1461) Trabzon, bir sancak olarak örgütlendi. Uzun yıllar şehzade sancağı olarak önemini korudu. 16. yüzyılda Batum'u da içine alan bir eyalete dönüştürüldü. Batum Eyaleti olarak da anılan bu yönetim biriminin merkezi Trabzon'du. Eyalet topraklarına yerleştirilen Çepni Türkmenleri ile yerli halk arasında 18. yüzyıl ortalarına kadar etnik ve dinsel çatışmalar oldu. Merkezî yönetim bu tür olayları önlemek düşüncesiyle Trabzon beylerbeyliğine yerli ayandan mütesellimler atadı. Ama bunlar da güçlendikçe merkezî yönetime karşı başkaldırdılar.

1868'de vilayet olan Trabzon'a merkez sancağı dışında Lazistan, Gümüşhane, Canik (Samsun) (1908'den sonra müstakil mutasarrıflık) sancakları bağlıydı. Vilayetin nüfusu 1 milyon dolayındaydı. 1890'da merkez sancağı Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Sürmene ve Akçaabad, Canik sancağı Bafra, Ünye, Fatsa, Çarşamba ve Terme, Lazistan sancağı Rize, Of, Atina (Pazar) ve Hopa, Gümüşhane sancağı da Torul, Kelkit, Şiran kazalarını kapsıyordu.

trabzonhurması (*Diospyros kaki*), abanozgiller (*Ebenaceae*) familyasından bir meyve ağacına ve bunun yenebilen meyvelerine verilen ad. Anayurdu olan Çin ve Japonya'da çok eski çağlardan beri yetiştirilen trabzonhurması 19. yüzyılda Fransa'ya ve Akdeniz ülkelerine götürülmüştür. Türkiye'nin özellikle Batı ve Güney kıyılarında öbür maki bitkileriyle karışık olarak bulunan bu bitki ayrıca bahçelerde meyve ya da süs ağacı olarak yetiştirilir.

Kışın yaprağını döken, ufak boylu ve seyrek dallı bir ağaçtır. Ilıman iklimlerden yaklaşık −18°C'ye kadar varan değişik iklim koşullarına dayanıklıdır. Elips biçimli yapraklarının üst yüzü parlak koyu yeşil, alt yüzü tüylüdür. Yaz başına doğru açan sarımsı beyaz renkli çiçekleri sonbaharda olgun meyveler verir. Her biri ortalama 5-8 cm çapındaki turuncu ya da kırmızı renkli meyvelerin biçimi domatesi andırır. Meyveler A vitamini ile bir miktar C vitamini içerir. Ayrıca tanence zengindir; bu yüzden de kabız yapıcı bir etkiye sahiptir.

Trabzonhurması (*Diospyros kaki*)
Vesile Buket

Gene anayurdu Çin ve Japonya olan, buna çok yakın bir tür daha vardır. Karahurma, yahudihurması ya da hurmaeriği gibi adlar da verilen bu tür küçük trabzonhurmasıdır (*D. lotus*). Karadeniz kıyılarında yabani olarak yetiştiği gibi süs olarak da yetiştirilir. Kiraz büyüklüğündeki basık yuvarlak biçimli meyveleri önceleri sarı, olgunlaştıkça mavimsi siyah bir renk alır. Bu yumuşak ve tatlı meyveler yenir. Gövdesinden tornacılıkta değerli bir odun elde edilen ağaç yabani hayvanlar için de iyi bir besin kaynağıdır.

Türkiye'de 1989 Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre 8 bin ton trabzonhurması üretilmiştir. Bu üretimin büyük bölümü Hatay ilinden sağlanır.

Tracheophyta *bak.* damarlı bitkiler

Trachodon *bak.* Anatosaurus

Tractatus Coislinianus, Yunan komedya kuramına ilişkin bir metin. Henri Charles du Cambout de Coislin'in koleksiyonunda bulunan 10. yüzyıldan kalma bir yazmayla günümüze ulaşmıştır. Aristoteles'in *Poetika*'sındakine benzer bir komedya modelinin savunulduğu metnin Aristoteles'in kaybolan yapıtlarından birinin çevirisi olduğu ya da Aristotelesçi geleneğin çizgisinde yazıldığı sanılır. *Tractatus*'a göre, tragedya gibi komedya da bir *katharsis*'e(*) yol açmalıdır; ama tragedyadan farklı olarak burada korku ve acıma duygularının yerini gülme ve eğlenme alır. Gene bu metne göre, komedyanın olay örgüsü gülünç aksiliklere, yanılgılara, beklenmedik gelişmelere ve beceriksizce yapılan danslara yer verir. Karakterler de sahtekârlar, kendini küçük görenler ya da soytarılar arasından seçilir. Komedyanın dili gerçekçi olmalı, ama sözcük oyunları, lehçe taklitleri, sözcüklerin yanlış kullanımı gibi yollarla komiklik öğesi güçlendirilmelidir.

Tracy, Spencer (d. 5 Nisan 1900, Milwaukee, Wisconsin - ö. 10 Haziran 1967, Beverly Hills, California, ABD), Hollywood'un gördüğü en büyük oyunculardan. Üst üste iki yıl en iyi erkek oyuncu Oscar'ını kazanan tek sinema oyuncusudur.

Spencer Tracy *Beklenmeyen Misafir* filminde Katharine Hepburn ile, 1967
Turhan Gürkan Arşivi

I. Dünya Savaşı'nda ABD Deniz Kuvvetleri'nde görev yaptıktan sonra Wisconsin'daki

Ripon College'a devam etti. Okulda sahnelenen bir oyunda başarılı olunca New York kentine gitti, ama tiyatroda kendini kabul ettirmesi kolay olmadı. Sonunda bir başrolde sahneye çıkmayı başardı ve *The Last Mile* (Son Mil) adlı bu oyunu izleyen yönetmen John Ford ona *Up the River* (1930) filminin başrolünü verdi.

Alışılmış başrol oyuncusu görünümüne sahip olmayan Tracy sinemada daha çok sert adam tipleri canlandırdı ve sert yüz hatlarına karşın içten ve ustalıklı oyunculuğuyla 1930'ların en büyük yıldızlarından biri oldu. *Captains Courageous*'taki (1937; *Kahraman Kaptanlar*) rolüyle ilk, ertesi yıl *Boys Town*'daki (*Yarının Gençliği*) oyunuyla ikinci Oscar'ını kazandı. Yedi başka rolüyle de Oscar'a aday gösterildi. Katharine Hepburn'le yaşam boyu sürecek ilişkisi 1942'de başladı. Dokuz filmde başrolleri paylaştılar ve karşıt oyun tarzlarıyla *Adam's Rib* (1949; *İki Ateş Arasında/Adem'in Kaburga Kemiği*) ve Tracy'nin son filmi olan *Guess Who's Coming to Dinner* (1967; *Beklenmeyen Misafir*) gibi unutulmaz filmler ortaya çıkardılar. Tracy'nin öteki filmleri arasında *Stanley and Livingstone* (1939; *Kara Güneş*), *Edison the Man* (1940; *Edison*), *Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1941; *İki Ruhlu Adam/Dr. Jekyll ve Bay Hyde*), *Father of the Bride* (1950; *Gelinin Babası*), *Bad Day at Black Rock* (1955; *Kasabanın Sırrı*) ve *Inherit the Wind* (1960; *Rüzgârın Mirası*) sayılabilir.

tradición (İspanyolcada "gelenek"), İspanyol-Amerikan edebiyatında, tarihsel bir olayı düşsel ve edebi bir üslupla anlatan kısa düzyazı türü. Güney Amerika'nın geçmişini canlandıran bu yapıtlar sömürge dönemi öncesinde, keşifler ve fetihler çağında, devrim öncesi aşk ve siyasal entrikalar döneminde ya da bağımsızlık mücadelelerinin başladığı 19. yüzyılda geçer. Türün yaratıcısı romantizmin ulusal köken arayışından esinlenen Perulu yazar Ricardo Palma'dır. Palma'nın beş yüz yıllık Güney Amerika tarihinden öykülere yer veren *Tradiciónes peruanas* (1872, 6 cilt; Peru Gelenekleri) adlı yapıtı, türün en iyi örneklerinden bazılarını içerir.

Trafalgar Deniz Savaşı, Fransız Devrim ve Napoléon Savaşları sırasında, İspanya'da, Cebelitarık Boğazıyla Cádiz arasında, Trafalgar Burnunun batısında gerçekleşen deniz savaşı (21 Ekim 1805). Amiral Pierre de Villeneuve komutasındaki 18 Fransız ve 15 İspanyol gemisinden oluşan bir filoyla Amiral Horatio Nelson komutasındaki 27 gemiden oluşan İngiliz filosunun karşı karşıya geldiği çarpışmanın sonucunda denizlerde üstünlük yüz yılı aşkın süreyle İngilizlerin eline geçmiştir.

Villeneuve Eylül 1805'in sonlarında, Cádiz'den ayrılarak İtalya'nın güneyinde çarpışan Fransız birliklerine destek sağlamak üzere Napoli'ye asker çıkarma emri aldı. Herhangi bir çarpışmaya girmeden Akdeniz'e girmeyi uman Villeneuve 19-20 Ekim'de Cádiz'den denize açıldıysa da 21 Ekim'de Trafalgar Burnu açıklarında Nelson'la karşı karşıya geldi.

Villeneuve filosuna baş tarafı kuzeye bakacak biçimde tek bir saf oluşturma emrini verdi. Nelson ise Fransız-İspanyol filosuna batıdan dik açıyla saldırmak üzere İngiliz gemilerini iki küçük filoya ayırdı. Filolardan daha büyük olanına komuta eden "Royal Sovereign" gemisindeki Amiral Cuthbert Collingwood, öğleye doğru Fransız-İspanyol filosunun oluşturduğu safın sonundaki 16 gemiyle çarpışmaya girdi. "Victory" gemisinde bulunan Nelson çok geçmeden komutasındaki 12 gemiyle Villeneuve'ün oluşturduğu safın baş ve orta bölümlerine karşı saldırıya geçti. Nelson'ın filosunun büyük bölümü Fransız-İspanyol safını yardı ve düşman gemilerini dağıttı. Fransız-İspanyol filosunun başında yer alan ve ilk saldırıda çarpışmaya girmeyen Amiral Pierre Dumanoir komutasındaki altı gemi öğleden sonra arkadaki gemilere yardım etmek üzere geri döndü. Ama Dumanoir'ın karşı saldırısı kısa sürede püskürtüldü. Collingwood bu arada safın sonundaki bütün gemileri etkisiz hale getirdi ve yaklaşık 17.00'de savaş sona erdi. Villeneuve yakalandı, filosundaki gemilerden 19 ya da 20'si İngilizlere teslim oldu ve yarısı savaş tutsağı olmak üzere 14 bin kayıp verdi. Ağır yaralanan Nelson, ölmeden önce kesin zafer haberini aldı. Yaklaşık 1.500 İngiliz denizcisinin öldüğü ya da yaralandığı savaşta İngiliz filosu gemi yitirmedi. Trafalgar Deniz Savaşı Napoléon'un İngiltere'yi istila planlarının da sonu oldu.

Trafalgar Meydanı, Londra metropoliten alanındaki City of Westminster'da meydan. Lord Nelson'ın 1805'te Trafalgar Deniz Savaşı'nda kazandığı zaferin anısına bu ad verilmiştir. 1820'ler ile 1840'lar arasında inşa edilen meydanın ortasında Nelson'ın anıtı yükselir. Ulusal Galeri ve St. Martin-in-the-Fields Kilisesi de buradadır. Meydan düzenlenen siyasal mitingler ve yılbaşı gecesi eğlenceleriyle de tanınır.

Trafford, İngiltere'de, Manchester metropoliten alanının güneybatı kesiminde ilçe (*district*). Cheshire'ın bitişiğinde yer alır. Yüzölçümü 106 km²'dir.

1761'de Trafford Parkı içinden ve Stretford, Sale ve Altrincham'dan geçen Bridgewater Kanalı'nın tamamlanmasından sonra bölgede sanayi hızla gelişmeye başladı. İlin batı sınırını oluşturan Manchester Gemi Kanalı'nın tamamlanması (1894) kentin gelişimini daha da hızlandırdı. Bunun sonucunda Manchester liman kenti durumuna gelirken, bir imalat, mühendislik, depolama ve dağıtım merkezi olan Trafford Park Sanayi Bölgesi'nin gelişmesi için de gerekli koşullar doğdu. İlçedeki daha küçük sanayi merkezleri arasında Altrincham'daki Broadheath yöresi ve Carrington'daki petrokimya kompleksi sayılabilir. İlçenin Cheshire yakınlarındaki kesimleri 19. yüzyıldan bu yana Manchesterli işadamlarının oturduğu bir banliyö durumundadır. Nüfus (1986 tah.) 216.300.

trafik denetimi, insan, eşya ya da taşıt hareketliliğinin verimlilik ve güvenlik bakımından denetlenmesi.

Otomobil, kamyon, otobüs ve yayaların büyük bir kentin yollarındaki hareketlerinin planlanması, uçakların kalkışı, uçuşu ve inişi için seyir sistemlerinin geliştirilmesi, trafiğin yoğun olduğu sularda gemilerin izleyeceği rotaların belirlenmesi, kargo gemilerinin yüklerinin limanlarda mekanize bir biçimde taşınması gibi çalışmalar trafik denetiminin kapsamına girer. Trafik denetiminin olmaması ya da yetersiz olması tıkanıklık, kirlilik ve kaza gibi sonuçlar doğurur.

Kara taşımacılığında trafik denetimi. Trafiğin denetlenmesine yönelik ilk çalışmalar, insan ve taşıt trafiğinin yoğunlaşmasıyla birlikte başladı. Tekerlekli taşıt trafiği hacminin artması nedeniyle Eski Roma'da taşıt sayısı ve bunların izleyecekleri yollara bazı kısıtlamalar getirildiği bilinmektedir. 1. yüzyılda Julius Caesar gündüz saatlerinde tekerlekli taşıtların Roma'ya girmesini yasakladı. Ortaçağın başlarında ticaretin yavaşlamasıyla birlikte trafik denetimine duyulan gereksinim azaldı. Leonardo da Vinci yaklaşık 1500'de, kalabalık İtalyan kentlerinde yaya ve araç trafiğinin aynı yoldan gerçekleştirilmesinin gelecekte bazı sorunlara neden olabileceğini görerek yollarda tekerlekli taşıt ve yayaların kullandığı bölümlerin farklı yüksekliklerde yapılmasını önerdi. 17. yüzyılda çok sayıda Avrupa kentinde bazı caddelerde park yasağı kondu ve tek yönlü yollar yapıldı. 20. yüzyılın başlarında özellikle motorlu taşıt sayısının çoğalması, otomobillerin hızlarının artması ve karayollarının niteliğinin yükselmesiyle birlikte trafik ışıkları ve trafik levhaları gibi trafik denetim araçlarından oluşan bir sistem geliştirildi. Karayollarında trafik denetimi alanındaki asıl gelişme II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşti. Hangi araçları kimlerin, hangi koşullarla kullanabileceği de bu dönemde yasalarla belirlendi. Birleşmiş Milletler Yol İşaretleri Protokolü'yla da trafik denetimi alanında uluslararası bir standart kuruldu.

Günümüzde özellikle kentiçi kara ulaşımında geniş ölçüde sayısal bilgisayarlardan yararlanılmaktadır. Geniş bir yol ağının bilgisayar aracılığıyla denetimine "alan trafik denetimi" denir. Caddelere yerleştiren detektörlerden elde edilen veriler ya özel hatlar aracılığıyla ya da kodlandıktan sonra telefon kabloları aracılığıyla bir merkez bilgisayara iletilir. Bilgisayar da bu veriler yardımıyla ağ içindeki trafik işaretlerinde gerekli değişiklikleri yapar.

19. yüzyılın başlarında, atlarla çekilen vagonların yerini buharlı lokomotiflerin çektiği daha hızlı trenlere bırakmaya başlamasıyla birlikte demiryolu taşımacılığında da trafik denetimi zorunluluğu doğdu. Demiryollarında trafik denetimine yönelik ilk çalışmalar hat üzerinde belirli noktalara, elleriyle ya da bayraklarla makinistlere işaretler veren işaretçilerin yerleştirilmesi ve işaret ışıkları ile tabelalarının konması oldu. Trafik denetimine yönelik bu ilk sistemli çalışmalar modern işaretleme sistemlerinin temelini oluşturdu.

Bu girişimler temelde, aynı hat üzerinde karşılıklı yönlerde hareket etmekte olan trenlerin çarpışmasının önlenmesine ve aynı hat üzerinde aynı yönde yol almakta olan trenler arasında belli bir uzaklığın korunmasına yönelikti. Demiryolu hattının belirli bir bölümünün (blok) öbür işaretçilerle telgrafla haberleşebilen bir işaretçi tarafından denetlendiği blok sistemin(*) geliştirilmesi, demiryolu işleticilerinin tren bir bloktan diğerine geçtikçe hat üzerindeki trafik durumuna ilişkin sürekli bilgi edinebilmelerini olanaklı kıldı. Hat üzerinde bulunan elektrik röleleri tarafından devreye sokulan renkli ışık işaretlerinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte insan hatasından kaynaklanan bazı aksaklıkların önüne geçildi ve trafiğin daha akıcı bir biçimde işlemesi sağlandı. Demiryolu trafik denetimi alanındaki bir başka modern yenilik de hareketli blok sisteminin geliştirilmesidir. Bu sistemde sabit bloğun yerini, trenin önünde ve ardında uzayan ve trenin hızına bağlı olarak yer değiştiren hareketli bir blok almıştır. Tren, başka bir trenin alanına girdiğinde hızını otomatik olarak ayarlayan bir elektronik aygıt tarafından denetlenir.

Deniz taşımacılığında trafik denetimi. Daha ilkçağlarda açıktaki gemiler ile öbür gemiler ve karadaki istasyonlar arasında haber alışverişi zorunluluğunun ortaya çıkması çeşitli görsel ve işitsel işaret sistemlerinin geliştirilmesini zorunlu kıldı. Daha sonraki yüzyıllarda gemiler ve istasyonlar arasındaki haberleşmede ve trafik deneti-

minde bayrak, semafor(*), çan, borazan, ıslık, ışık gibi araçlardan yararlanıldı. İlki 1863'te düzenlenen bu uluslararası kurallar belirli aralıklarla gözden geçirilip değiştirildi. 20. yüzyılın başlarında radyonun geliştirilmesiyle birlikte deniz trafik denetimi alanında yeni bir dönem açıldı. Haritalama ve seyir yöntemlerinin gelişmesi de bu alanda önemli bir kolaylık sağladı. Günümüzde tüm önemli suyolu rotaları bölgesel anlaşmalarla belirlenmiş ve düzenlenmiştir. Gemiler bu rotaları izlemek ve gerekli yerlerde de (örn. boğazlar) kılavuz kaptan bulundurmak zorundadır.

Gemilerin çevresindeki deniz engellerinin, buzdağlarının ve öbür gemilerin konumlarının belirlenmesinde radardan da yararlanılır. Son yıllarda deniz trafiğinin yoğun olduğu bölgelerde akışı düzenleyen otomatik aygıtlar ve bilgisayarlar kullanılmaktadır.

Hava taşımacılığında trafik denetimi. 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirilmeye başlanan görece uzun erimli uçuşlarda pilotlar kendi bilgi ve deneyimlerinden ve denizcilerden edindikleri ilkel denetim sistemlerinden yararlanıyorlardı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ticari amaçlı uçaklar radyo aygıtlarıyla donatıldı ve böylece yer istasyonları ile uçaklar arasında hava durumu, uçağın rotası gibi konularda iletişim kurma olanağı doğdu.

Günümüzde hava trafiği denetimi çalışmalarının amacı uçak rotalarının çakışmasını önleme ve uçaklar arasında güvenli bir uzaklığın bulunmasını sağlamaktır. Hava trafiği denetiminin en önemli olduğu alanlar hava limanları ve bunların çevresindeki denetimli uçuş bölgeleridir. Uçuş sırasında uçaklar arasında bulunması gereken açısal, doğrusal ve dikey uzaklık Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) tarafından belirlenmiştir.

Hava uçuş denetiminde kullanılan en basit yöntem görsel uçuş kuralıdır. Denetimli uçuş bölgesi içindeki bir uçak bulutlardan yatay olarak en az bir deniz mili (1.852 m), dikey olarak da 1.000 feet (300 m) uzaklıkta seyretmek zorundadır. Uçuş için görüş uzaklığı da 5 deniz milinden (9.260 m) az olmamalıdır.

trafik suçları, trafiği düzenleyen kurallara aykırı davranışlarla oluşan suçlar. Hemen bütün ülkelerde ceza hukuku içinde sayılan trafik suçlarının kovuşturulmasında da ceza yargılaması hukuku kuralları uygulanır.

Kamu yollarının bir düzenlemeye tabi tutulması daha çok motorlu araçların çoğalmasıyla ortaya çıkmışsa da henüz yollarda atlı arabaların dolaştığı çağlarda bile bazı ülkelerde bu doğrultuda yasaklar konmuştur. Bu yasakların en eskisi 1678'de Rhode Island koloni meclisinin Newport sokaklarında atların dörtnala sürülmesini yasakladığı düzenlemedir. Osmanlı Devleti'nde de özellikle başkent İstanbul'da, sokaklarda araba ve ata binmek yasaktı. 17. yüzyıla değin bu olanak yalnızca padişah, şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine tanınmıştı. Zamanla vezirler, bazı devlet erkânı ve kendilerine imtiyaz tanınmış eşraf da bu haktan yararlanmaya başladı. Lale Devri'nden sonra İstanbul sokaklarında atlı arabalar ve sürücü beygirleri daha sık görülür oldu.

Günümüzde trafik suçları genellikle ehliyetsiz araç kullanmak ya da başkasına kullandırmak, uyuşturucu madde ya da alkolün etkisi altında araç kullanmak, trafik kazasından sonra durmamak, kazadan sonra gerekli yardımda bulunmamak, sürat haddini aşacak biçimde araç kullanmak, araçların kayıt ve tescilleriyle ilgili kurallara uymamak, araç kullanırken taksirle adam öldürmek ya da müessir fiile yol açmak, tehlikeli biçimde aracı sevk ve idare etmek gibi davranışlardan kaynaklanır. Trafik suçlarının türüne ve ağırlığına göre verilen ceza da değişir. Hapis ve para cezaları dışında bazen sürücü ehliyetnamesinin geri alınması gibi yaptırımlara da başvurulur. Trafik suçlarına ve para cezasına ilişkin tutanak düzenleme yetkisini kural olarak trafik işleriyle ilgili kolluk memurları kullanır. Karayolları Genel Müdürlüğü'nün ilgili birimlerinde çalışan personele de belli koşullarda bu yetki tanınabilir. Yargı alanına giren suçlarla ilgili tutanağın bir örneği mahkemeye, para cezası tutanağının bir örneği ise 15 gün içinde ödemesi için ilgiliye tebliğ edilmek üzere mal sandığına gönderilir.

Traherne, Thomas (d. 1637, Hereford - ö. 1674, Teddington, İngiltere), George Herbert ve Henry Vaughan gibi mistik Anglikan şairlerin sonuncusu. Aldığı Hıristiyan eğitiminden ve çocukluk yıllarının yaşama sevincinden kaynaklanan kendine özgü bir "mutluluk" felsefesi geliştirmiştir. 1673'te *Roman Forgeries*'i (Roma'nın Sahtekârlıkları) yayımladı, ardından *Christian Ethicks*'i (1675; Hıristiyan Ahlakı) basıma hazırladı. Şiirsel bir düzyazıyla kaleme aldığı *Thanksgivings*'ini (Şükran Duaları), *A Serious and Patheticall Contemplation of the Mercies of God* (1699; Tanrı'nın Bağışlayıcılığı Üzerine Ciddi ve Dokunaklı Düşünceler) adıyla imzasız olarak yayımladı. *Meditations and Devotions*'ı da (Düşünceler ve Dualar) 1717'de imzasız olarak basıldı. 1903'te Londra'daki bir kitap sergisinde *Poetical Works*'ün (Şiirsel Yapıtlar), 1908'de de *Centuries of Meditation*'ın (Düşünceyle Geçen Yüzyıllar) yazmalarının bulunması edebiyat dünyasında olay yarattı. *Poems of Felicity*'nin (Mutluluk Şiirleri) yazmaları da British Museum'da bulundu ve kitap 1910'da yayımlandı. Ayrıca başka yazmalar da ortaya çıkarıldı.

trahom, etkeni yalnız konak canlının dokularında büyüyen *Chlamydia trachomatis* türü bakteri olan ve gözde kronik iltihaplanmaya yol açan hastalık. Konjunktiva katmanı kalınlaşıp düzensizleşir, yapı bozuklukları görülebilir. İltihaplanmanın korneaya sıçraması korneada matlaşmadan körlüğe varan yapı ve işlev bozukluklarına yol açar. Hastalık, mikroplu göz salgılarının kişiden kişiye doğrudan temasla geçmesiyle ya da havlu gibi eşyaların ortak kullanımıyla dolaylı olarak bulaşır.

Trahom özellikle kötü ekonomik koşullar ve aşırı kalabalık yaşama ortamlarında ya da temizlik kurallarına uyulmadığında ortaya çıkar; bakteri kökenli başka enfeksiyonların da ortaya çıkmasıyla komplikasyonlar görülür. Bilinen en eski insan hastalıklarından olan trahom dünyanın pek çok bölgesinde görülmekle birlikte özellikle Asya ve Kuzey Afrika'da yaygındır. Yeni doğan bebeklerde trahom etkenine benzer bir mikroorganizmanın doğum kanalından çocuğun gözüne geçmesiyle de inklüzyon konjunktiviti adı verilen bir enfeksiyon ortaya çıkar. 1957'de trahoma yol açan mikroorganizmanın laboratuvarda üretilebilmesiyle, hastalık etkeni üzerine araştırma yapılması ve deneysel aşıların geliştirilmesi mümkün olmuştur. Tedavide sülfamitlerin yanı sıra başka antibiyotikler de kullanılır.

Türkiye'de trahom. Trahom hastalığının çok yaygın olduğu Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri uzun yıllar Osmanlı Devleti sınırları içerisindeydi.

I. Dünya Savaşı'na değin yalnızca Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yerleşik olarak görülen trahom bu savaştan sonra Mısır, Yemen, Arabistan ve Suriye'den dönen askerlerle Anadolu'nun öbür bölgelerine de yayıldı.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, trahomla mücadeleye 1925'te doğu illerinde başlandı. Mücadele, sabit ve gezici ekipler olarak iki bölümde örgütlendi. Sabit örgüt poliklinik hizmetleri, ayakta tedavi ve ameliyatla; gezici örgüt ise köylerin taranması, hastalığın yayılmaması için önlemler alınması ve bulunan hastaların tedavisiyle görevlendirildi. Trahomun yol açtığı sakatlıklar nedeniyle "körler ülkesi" olarak anılan Adıyaman ile Malatya'da 1920'lerin ortalarında birer hastane açıldı. 1930'da Adana, Gaziantep, Kilis ve Besni'de de trahom savaşı hastaneleri kuruldu.

Tedavide antibiyotiklerin kullanılmaya başlamasından sonra trahomla mücadele büyük ölçüde başarılı oldu. 1925'te bazı illerde yüzde 70'e varan hasta oranı 1973'te yüzde 2'ye düşürülmüştü. 1980'lerde tedavi gören hastaların sayısı 15 bin dolayındaydı. Trahom nedeniyle körlük 1935'te mücadele kapsamındaki illerde yüzde 3 dolayındayken günümüzde hemen hemen tümüyle önlenmiştir.

Traianus, Latince tam adı CAESAR DIVI NERVAE FILIUS NERVA TRAIANUS OPTIMUS AUGUSTUS, CAESAR NERVA TRAIANUS GERMANICUS (İS 97-98) olarak da bilinir, asıl adı MARCUS ULPIUS TRAIANUS (d. İS 15? Eylül 53, Italica, Baetica [bugün Andalucia], Güney İspanya - ö. 8/9 Ağustos 117, Selinos [bugün] Gazipaşa], Kilikya), IS 98-117 arasında Roma imparatoru. İtalya dışında doğmuş ilk Roma imparatorudur. İmparatorluğun sınırlarını doğuya doğru (özellikle Daçya, Arabistan, Anadolu'nun kuzeydoğusu, İran'ın kuzeyi ve Mezopotamya) genişletmeye çalışmış, kapsamlı bir bayındırlık programı yürütmüş ve refah düzeyini yükseltmiştir.

Baetica'nın İtalya kökenli zengin ve seçkin bir ailesinden geliyordu. Babası, 67-68'de Vespasianus'un imparator olmadan önce Yahudilere karşı yürüttüğü savaşta bir lejyona komuta etti. 70'te artık İmparator olan Vespasianus tarafından konsüllükle ödüllendirildi, birkaç yıl sonra da *patrici*'ler arasına katıldı. Sonunda önce Suriye, sonra Asya valisi oldu. Traianus da 10 yıl süreyle bir lejyonda görev yaptı. 75'te babasının valiliği sırasında Suriye'de büyük olasılıkla bu görevdeydi. Daha sonra geleneksel yöneticilik aşamalarından geçerek *praetor* oldu. 89'da İspanya'daki bir lejyonun komutanlığına atandı. Domitianus'un yakınlığını kazandı ve imparatorluk döneminde de önemini koruyan iki konsüllükten birine getirildi.

Domitianus 18 Eylül 96'da bir saray komplosu sonucunda öldürüldü. Komplocular yaşlı ve zararsız Nerva'yı imparatorluğa önerdiler, Senato da bunu kabul etti. Ama Praetoria Muhafız Alayı'nın (*Cohors praetoria*) zorlamasıyla yeni imparator komploya karışanları öldürttü. Bu arada sınır komutanları arasında da huzursuzluk vardı. Nerva Traianus'u Yukarı Germania valiliğine atadıktan sonra Ekim 97'de hem Senato hem de ordu komutanlarınca kabul edileceğini düşünerek ardılı ilan etti. 1 Ocak 98'de Traianus ikinci konsüllüğüne başladı. Kısa süre sonra, 27 ya da 28 Ocak'ta Nerva öldü. Senato ve ordu Traianus'u imparator olarak kabul etti. Traianus tahta çıkmadan ön-

ce Pompeia Plotina ile evlenmişti. Çocukları olmayınca, daha sonra Plotina'nın gözdesi olan kuzeni Hadrianus'u evine aldı.

Traianus Nerva'yı tanrılaştırarak adını imparatorluk unvanına kattı. 114'te Augustus unvanının başına Optimus'u (En İyi) koydu. İmparatorluk yetkilerini Senato'dan almak üzere bir an önce Roma'ya dönmek yerine, yaklaşık bir yıl süreyle Ren ve Tuna'da kaldı.

99'da Roma'ya döndüğünde Senato'ya saygılı davrandı. Roma halkına önemli miktarda para dağıttı ve devletten parasız tahıl alan yoksulların sayısını artırdı. İmparatorlar tahta çıkarken İtalya'dan ve eyaletlerden gönderilen altını gene bu eyaletlere dağıttı, vergileri azalttı. Traianus'un, genellikle Nerva'ya atfedilen *alimenta*'nın (İtalyan kentlerinde yoksul çocukların bakımı için kurulan kamu fonu) yaratıcısı olduğu sanılır. Eyaletlerin yönetimi için Traianus ehil ve dürüst görevliler bulmaya çalıştı. Mali sorunlarla karşılaşan eyaletlere en az iki özel vali gönderdi. Bunlardan biri Anadolu'nun kuzey kıyısında yer alan Bitinya'ya gönderdiği yakın arkadaşı Plinius'tu. Plinius'un iki yıl süren valiliği süresince Traianus'la yazışmaları, Plinius'un yazışmalarını içeren yapıtın 10. kitabını oluşturur ve Eski Roma'nın eyalet yönetimi üzerine önemli bir kaynaktır.

Traianus döneminde Roma Hıristiyanlara karşı zorbaca bir politika izlemedi; resmî tutum dinsel düşmanlığa değil, düzeni koruma gereksinimine dayanıyordu. Traianus eyaletlerde, İtalya'da ve Roma'da büyük ölçekli bazı bayındırlık işlerini başlattı, bazılarının da yapımını özendirdi. Yollar, köprüler, sukemerleri, limanlar ve binalar inşa edildi, boş alanlar tarıma açıldı. Bu çalışmalardan kalan etkileyici örnekler İspanya, Kuzey Afrika, Balkanlar ve İtalya'da günümüze ulaştı. Özellikle Roma Traianus'un geliştirdiği projelerle zenginleşti.

Traianus Augustus'un başlattığı ve genellikle ardıllarının da uyduğu Roma sınırlarını genişletmeme politikasını terk etti. Adındaki Germanicus sıfatına karşın, Ren-Tuna sınırında geçirdiği ilk yılda önemli bir fetih gerçekleştirmemişti. Daçya'yı ele geçirmek amacıyla 101'de bir sefer başlattı (89'da Domitianus komutasındaki sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştı). İki sefer (101-102 ve 105-106) sonunda Daçya başkenti Sarmisegetuza'yı (bugün Varhély) aldı, yenik Daçya kralı Decebalus intihar etti (106). Traianus Tuna'nın kuzeyinde Karpat Dağlarının kavisi içinde yeni bir Daçya eyaleti oluşturdu. Böylece Romalıların yerleşmesi için yeni topraklar açıldı, zengin tuz ve altın yatakları işletmeye açıldı; Güney Rusya bozkırlarından gelen göçmen akınlarına karşı bir tampon bölge oluşturulmuş oldu.

Traianus'un ikinci büyük savaşı, Roma'nın doğudaki geleneksel düşmanı Partlara karşıydı. Sefere hazırlık olarak 105/106'da Traianus'un generallerinden biri Nebatilerin topraklarını ilhak eti. Bundan sonra yaklaşık 110'da Partların Roma yanlısı Ermeni kralını tahtan indirmeleri üzerine 113/114'te Traianus, kralı yeniden tahta çıkarmak üzere bir sefere çıktı. Ertesi yıl Yukarı Mezopotamya'yı aldı (115) ve Part İmparatorluğunun kışlık başkenti Ktesiphon'u ele geçirmek üzere Dicle'nin aşağısına indi, Basra Körfezine ulaştı.

115 sonlarında Traianus, Antiokheia'yı (bugün Antakya) yerle bir eden depremde ölümden kıl payı kurtuldu. 116'da hem yeni fethedilmiş topraklarda, hem de Doğu eyaletlerinde yaşayan çeşitli Yahudi cemaatleri arasında ayaklanmalar baş gösterdi. Traianus hasta durumda Roma'ya gitmek üzere Antiokheia'dan ayrıldı, ama yolculuğunu tamamlayamadan öldü. Külleri devlet töreni için Roma'ya getirildi. Ölümünün halka duyurulmasından az önce, 100'de Hadrianus'u evlat edindiği ilan edildi. Traianus'un başarılarından ve görkemli yapılarından gözleri kamaşan sonraki Romalılar onun hükümdarlığını imparatorluğun erken döneminin doruğu olarak kabul ettiler.

Traianus Forumu, Roma kentinde, İmparator Traianus'un İS 2. yüzyıl başlarında mimar Damaskoslu Apollodoros'a yaptırdığı forum. Mimar ve kuramcı Vitruvius'un İÖ 1. yüzyılda belirlediği (çok insan alabilecek, ama küçük bir topluluğun da içinde kaybolmayacağı büyüklükte) ideal forum boyutlarına uygun olarak genişliği uzunluğunun 2/3'ü kadar (yaklaşık 190 m × 280 m) yapılmıştır. Böylece 10 ha'ya yakın bir alanı kaplayan, bir pazaryeri, bir bazilikası ve iki kütüphanesi bulunan foruma üç açıklıklı bir kapıdan girilir. Dükkânlar kolonadlı alanın çevresinde sıralanır. İki yanda gene kolonadlı, yarım daire planlı birer eksedra(*) yer alır. Giriş kapısının karşısında Ulpia Bazilikası, bunun arkasında da Traianus'un seferlerinin betimlendiği kabartmalarla bezeli Traianus Sütunu bulunur. Bu forumda ulaşılan estetik uyum sonraki kent plancılarının pek çoğunu etkilemiştir.

Traianus Forumu'nda Ulpia Bazilikası'nın kalıntıları (önde), Traianus Sütunu (ortada) ve arkada Santa Maria di Loreto (solda) ile Santa Nome di Maria (sağda) kiliseleri, Vatikan, İtalya
Ana Yayıncılık Arşivi

Traianus Köprüsü, Tuna Irmağı üzerinde yapılan ilk köprü. Roma imparatoru Traianus (hd İS 98-117) tarafından, Daçya'yı ele geçirdikten sonra orada kurduğu lejyonları güvence altına almak için inşa ettirilmiştir. Turnu Severin'deki Demir Kapı adlı ivinti yerinin doğusundadır. Damaskoslu Apollodoros tarafından gerçekleştirildiği sanılır. 800 m genişliğindeki ırmağı aşmak için, taş ayaklar üstüne oturan ahşap kemerler kullanılmıştı. Yaklaşık yüz elli yıl sonra Daçya'dan çekilen İmparator Aurelianus köprüyü de yıktırmıştır. Roma'daki Traianus Sütunu'nun(*) üstündeki kabartmalar arasında bu köprüye ilişkin sahneler de vardır. Traianus Köprüsü'nün 52 m'yi bulan ayak açıklıkları bin yılı aşkın bir süre en uzun köprü açıklığı olarak kalmıştır.

Traianus Köprüsü, Traianus Sütunu'ndan bir ayrıntı, Roma
Alinari—Art Resource/EB Inc.

Traianus Sütunu, Roma imparatoru Traianus'un, Roma kentinde gene kendi adını taşıyan Traianus Forumu'nda yaptırdığı (106-113), bugün de ayakta olan anıt. Roma tarzı Dor düzeninde, mermerden bir sütundur. Kaidesiyle birlikte yüksekliği 38 m'yi bulur. Kaidenin içinde Traianus'a ait bir mezar odası vardır. Sütunun içi de oyuktur; burada yer alan 370 cm çapındaki bir döner merdivenle en tepeye ulaşılır. Yapıldığı dönemde sütunun tepesini süsleyen tunç kartal figürü ölümünden sonra Traianus'un tunç bir heykeliyle değiştirilmiş, 1588'de de onun yerine Aziz Pietro'nun bir heykeli konmuştur. Sütunun dış yüzü sarmal bir bezeme bandıyla kaplıdır. 1,2 m enindeki bu bandın uzunluğu yaklaşık 244 m'dir. Üstünde İmparator Traianus'un Daçya'ya yaptığı iki seferi anlatan alçak kabartma sahneler yer alır.

Trailok, BOROMMATRAILOKANAT olarak da bilinir (d. 1431, Ayutthaya - ö. 1488, Phitsanulok, Siyam [bugün Tayland]), Siyam'ın sekizinci kralı (1448-88). Genel hatlarıyla 19. yüzyıla değin varlığını koruyan merkezî bir yönetim sistemi kurmuştur.

Kral II. Borommaracha'nın (hd 1424-48) oğluydu. 1438'de tahtın vârisi ilan edildi ve küçük yaşta kuzeyde önemli bir kent olan Phitsanulok'ta kral vekilliğine atandı. Tahta çıktıktan sonra kuzeydeki Lan Na (sonradan Chiang Mai) adlı Tay krallığı ile sürekli savaş halinde olmanın doğurduğu baskıyla güçlü bir merkezî yönetim kurdu. Ayrıca yönetim işlerini yürütmek için altı daire oluşturdu. Biri askeri, beşi ise sivil olan bu daireler taşra, başkent, krallık sarayı ve ülke topraklarının yönetimi ile ülkenin tarım ve adalet sistemlerinden sorumluydu. Trailok'un hükümdarlığı sırasında herkese *sakdi na* rütbeleri dağıtıldı. Kişilerin elinde bulunan toprak miktarına göre belirlenen bu rütbelerle herkesin hiyerarşi içindeki yeri belirlenmiş oldu. Benzer biçimde eyaletler de dört sınıfa ayrılarak aralarındaki hiyerarşik ilişkiler belirlendi. 1468'de tahta çıkma koşullarını, prenslerin ve görevlilerin konumlarını ve görevlerini belirleyen bir yasa çıkarıldı.

Hükümdarlığı boyunca Lan Na Krallığı ile çarpışan Trailok 1460'ta başkent Sawankhalok düşünce karargâhını Phitsanulok'a taşıdı (1463). Sonraki yıllarda nüfuz alanını güneyde Malakka Yarımadasına kadar genişletti. Bazı kayıtlarda yer alan bilgilere dayanılarak 1455'te Melaka kentini ele geçirdiği ileri sürülmüşse de bu bilgi tartışmalıdır.

trajedi (Yunanca *tragoidia*: "keçi şarkısı"), bir kahramanın yaşadığı kederli ya da korkunç olayları ve kahramanın kaçınılmaz yenilgisini ciddi ve yüceltilmiş bir dille anlatan sahne yapıtı. Böyle konuları işleyen romanlar ve dramatik şiirlerle genel olarak bütün kederli ve umutsuz insanî durumlar da "trajik" sayılır.

Kökeni ve özellikleri. Trajedinin kökenleri, Yunan Bereket ve Şarap Tanrısı Dionysos için yapılan şenliklere değin gider. Atina'da her yıl yapılan bu şenliklerde tiyatro yarışmaları da açılırdı. "Keçi şarkısı" anlamındaki trajedi sözcüğü, yarışmada birinci olan

yazara ödül olarak verilen keçiden ya da oyuncuların giydiği keçi postlarından türemiş olabileceği gibi, törenlerin sonunda kurban edilen keçiden de kaynaklanmış olabilir. Trajedi ile bağbozumu törenleri arasında daha derin bir ilişki vardır: Bu törenler, topluluğun ölümle, mevsimlerin geçiciliğiyle yüzleştiği deneylerdi; trajedi de yenilgi ve ölümün kaçınılmazlığı temasını işler. Ağır ve yüce üslubu da buradan gelir: İnsanın ancak ölüm karşısında benimseyebileceği bir ciddiyet, trajedinin ayırıcı özelliğidir. Bir başka özelliği de, bir kişinin başına gelse bile temelde bütün topluluğu ilgilendiren genel bir durumu anlatmasıdır.

Trajedi kuramları. Trajediyle ilgili ilk yorumlar, Eski Yunan filozoflarına aittir. Yunan tiyatrosunun altın çağı İÖ 4. yüzyıl başlarında sona ererken, Atinalı filozoflar da bu tiyatronun içeriğini çözümlemeye, yapısal ilkelerini ortaya koymaya başlamışlardır. Platon'un trajedi üzerine yazdıkları, daha çok türün olanaklarını denetleme, bunlara bir sınır koyma isteğini yansıtır. *Nomoi*'deki (*Yasalar*, 1988) bir diyalogda Platon, trajedi yazarlarının yapıtlarını sahnelemeden önce yöneticilerden onay almaları gerektiğini savunur. Bunun da nedeni, trajedinin kökenindeki Dionysos ayinlerine ait taşkınlığın, var olan kurumları zayıflatacağı kaygısıdır.

Antik Çağın öteki önemli düşünürü ve edebiyat kuramcısı Aristoteles ise, Platon'un tersine, *Peri poetikes*'te (*Poetika*, 1961, 1984) ahlaki belirsizliğin trajedinin özü olduğu görüşündedir. Ona göre, trajedi kahramanı erdemli ya da erdemsiz biri değil, iki karşıt uç arasında kalan biridir ve kötü olduğu için değil, kişiliğindeki bir kusur (*bak.* hamartia) yüzünden yıkıma sürüklenir. Aristoteles, trajedinin arındırıcı gücünü de vurgular: İyi bir trajedi, seyircilerde "korku ve acıma" duyguları uyandırarak, onlarda bir duygu arındırmasını sağlayacaktır (*bak.* katharsis). Aristoteles'in trajedi kuramının temel öğelerinden biri de, karakteri değil olay örgüsünü temel almasıdır. Buna bağlı olarak trajedinin en önemli öğeleri, olayların amaçlananın tam tersine ya da kahramanın yazgısının iyiden kötüye döndüğü *peripeteia*(*) ile kahramanın gerçeği öğrendiği, bilgisizlikten bilgiye geçtiği *anagnorisis*'tir(*).

Sonraki yüzyıllarda eleştirmenlerin çoğu trajediyle ilgili görüşlerini Yunan tiyatrosuna ve Aristoteles'e dayandırmışlardır. Romalı şair Horatius da bunlardan biridir. Ama Horatius *Ars poetica* (Şiir Sanatı) adlı yapıtında trajediyi Aristoteles'ten farklı olarak, ayrı bir tür olarak değil, ayrı üslubu olan bir tür olarak tanımlar. Trajedide üslubu öne çıkaran bu anlayış, daha sonra Dante'yle sürecektir. *De vulgari eloquentia* (y. 1304-07; Halk Dilindeki Belagat Üzerine) adlı yapıtında Dante, trajik üsluba uygun konuları aşk, erdem ve kurtuluş olarak belirlerken, kendi yapıtı *La divina commedia*'yı (y. 1310- 21; *İlahi Komedya*, 1956-64) bu konuları işlemekle birlikte, üslubunun "savruk ve iddiasız" oluşu yüzünden bir komedi olarak niteler.

Trajik ve komik üslupları ayırt etme geleneğini, Elizabeth döneminde Sir Philip Sidney de sürdürür. Sidney *The Defence of Poesie*'de (ös 1595; Şiirin Savunusu) trajedinin arındırıcı gücünü, zaman ve mekân birliğini vurgulayarak Aristoteles'in izinden gider, ama destanı trajediden daha üstün bir tür kabul ederek ondan ayrılır. Sidney'in ve genel olarak Rönesans yazarlarının bu seçimi, sonuçta ahlaki bir seçime dayanır; onlara göre destan, üstün davranış modelleri oluşturmakta trajediden daha başarılıdır. *The Defence of Poesie*, Rönesans dönemi İngiltere'sinin trajediye en geniş yer ayıran yapıtıdır. Bununla birlikte, yapıtın önemli bir talihsizliğinden söz edilebilir: Sidney bu yapıtı 1580'lerin başında, Rönesans trajedisini doruğuna ulaştıracak Marlowe ve Shakespeare'in yapıtlarından önce yazmıştır.

Trajedi kuramındaki önemli kopuş, 17. yüzyılda yeni-klasikçilikle birlikte ortaya çıktı. İngiltere'de, özellikle de Fransa'da eleştirmenler Aristoteles'in ilkelerini katı kurallara dönüştürdüler. Ayrıca iyilerin ödüllendirilip kötülerin cezalandırıldığı bir adalet anlayışının tiyatroyu etkilemesiyle birlikte trajedi eski karanlığını, derinliğini ve belirsizliğini yitirdi. Hem Corneille, hem de Racine için trajedinin büyük bir olayı konu alması, kişilerin kahraman ve soylu kişiler olması ve yüce duyguların harekete geçirilmesi yeterliydi. Kahramanın kaçınılmaz yenilgisi, trajedinin ayrılmaz parçası olmaktan çıkmıştı. Yeni-klasik anlayışa ilk önemli eleştiri ise, bir sonraki yüzyılda Samuel Johnson'dan geldi. Johnson, Shakespeare derlemesine yazdığı önsözle (1765) Shakespeare'in Antik Çağ sonrasının en önemli trajik şairi kabul edilmesinde önemli bir rol oynadı.

Trajedi anlayışındaki bir başka önemli değişme, romantizmle birlikte gerçekleşti. Aristoteles'ten beri trajedi kahramanları hep soylu kişilerden seçiliyordu. Alman romantik eleştirmen Lessing ise *Hamburgische Dramaturgie* (1767-69; Hamburg Dramaturjisi) adlı yapıtında "krallara acıyorsak, kral oldukları için değil, insan oldukları içindir" diyerek insanın en çok kendi durumunu anımsatan durumlardan etkilendiğini savundu. İngiliz şair Coleridge bir yandan Alman trajedilerini "trajediyi pantomime dönüştürmek"le eleştirirken, bir yandan da duyguyu trajedinin temel öğesi kıldı. Artık prenslerin yerini sıradan kentliler, Tanrı'nın buyruklarının yerini de yüreğin sesi almıştı. Coleridge gibi, ona esin kaynağı olan Alman eleştirmen August Wilhelm von Schlegel de trajediyi tanımlarken Shakespeare'in oyunlarını temel almıştı.

Alman filozof Hegel *Ästhetik*'te (1832) geleneksel trajedi anlayışından çok farklı bir trajedi tanımı ortaya attı. Hegel'e göre, klasik trajedide kahramanlar, kişiliklerindeki ahlaki bir zayıflıktan çok, iki ahlak sistemi arasında kaldıkları, birine bağlı kalırken kaçınılmaz olarak ötekiyle çatışmaya girdikleri için sonunda yenik düşerler. Bunun en iyi örneği, Sophokles'in *Antigone*'sinde Kreon ile Antigone arasındaki çatışmadır. Hegel'in klasik trajedi anlayışında yaptığı bir başka önemli yenilik de, trajedinin sonuyla ilgilidir: Hegel'e göre, kahramanın trajedisi karşıt ahlaki tutumları uzlaştırmanın aracıdır; trajedinin sonunda kahraman yenilse de süreç tamamlanmakta, kahramanın yenilmesine karşın değil, tam da o yenildiği için uzlaşma sağlanmakta, daha kapsamlı bir iyiye ulaşılmaktadır.

Geleneksel trajedi anlayışını kökünden değiştiren iki filozoftan biri Schopenhauer, ötekisi Nietzsche'dir. Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819; İstem ve Tasarım Olarak Dünya) adlı yapıtında hem insanı, hem de yazgıyı (rastlantı ve kusur) aynı iradenin ifadeleri, trajediyi de iradenin kendi kendisiyle çatışmasının ürünü olarak ele alır. Schopenhauer'a göre gerçek trajedi, kahramanın kendi günahlarından değil, varoluşun temelinde yatan suçtan, ilk günahtan kaynaklanır. Bu yüzden insan ancak acı çekerek bu günahtan, kendi bencilliğinden arınabilir.

Nietzsche'nin *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (1872; *Müziğin Özünden Tragedyanın Doğuşu*, 1965) adlı yapıtı da Schopenhauer'ın etkisini yansıtır. Nietzsche'ye göre Eski Yunan trajedisinin iki önemli bileşeni vardı: Apollon'un simgelediği ölçülülük ve düzen ile Dionysos'un simgelediği coşku ve taşkınlık. Trajedi, Yunanlıların bu iki ucu birleştirmelerinin, ölümü ve yokluğu kabullenerek yaşamı bir oyun olarak kavramalarının ürünüydü. Nietzsche'ye göre trajediyi açıklamak için korku ve acıma duygularına ya da yüce ahlaki değerlere bakmaktan çok, trajedinin verdiği zevki estetik yönüyle açıklamak gerekir.

20. yüzyılda, özellikle de II. Dünya Savaşı sonrasında trajediyi bir tiyatro türü olmaktan çok, felsefi bir bakış açısı olarak ele alma eğilimi güçlendi. İspanyol filozof Miguel de Unamuno'nun ünlü kitabı *Del sentimiento trágico de la vida en los hombres y en los pueblos*'ta (1913; *Yaşamın Trajik Duygusu*, 1986) bir oyun türü olarak trajediye hemen hiç yer vermiyor oluşu da bunun göstergesidir.

Tarihsel gelişimi. Trajedi, İÖ 6. yüzyılda doğdu. İlk trajedi yazarları Phrynikhos, Pratinas, Khoerilos ve Thespis'in günümüze ulaşmış hiçbir oyunu yoktur. Thespis, başlangıçta yalnız korodan oluşan trajedi kadrosunu bir oyuncu ekleyerek zenginleştirmiş, ilk büyük trajedi yazarı olan Aiskhylos ise bu kadroya ikinci bir oyuncu ekleyerek tiyatroda diyalogu başlatmıştır.

Aiskhylos'un oyunları, çok daha önce ortaya çıkmış olan Homeros destanlarıyla aynı mitolojik konuları işler. Ama aralarında büyük bir fark vardır. Trajedi şu soruları sorar: İnsan acı çekmeye yargılı mıdır? Çektiği acıların nedenleri kendi davranışları mıdır, yoksa tanrıların buyruğu ya da rastlantı gibi dışsal etkenler mi vardır? Tanrısal adalet niçin bireylerin, iyi ve kahraman insanların yok edilmesi pahasına gerçekleşmektedir? Homeros destanlarında bu soruların cevabı çoktan verilmiştir, bunlar soru bile değildir. Bireyin davranışları, geleneğin ve tanrı buyruğunun ürünüdür. Bireyle bu daha büyük güçler arasında bir farklılaşma, bir çatışma yoktur. Oysa trajedi tam da bu çatışmayla başlar, eski cevapları yeni sorulara dönüştürür. İnsanı gerçek bir açmaz içinde, bir çözümsüzlük durumu içinde yakalar. Örneğin, Aiskhylos'un *Prometheos Desmotes*'inde (*Zincire Vurulmuş Prometheus*, 1967) Prometheus, tanrısal yasaları çiğneyerek insanlara ateşi öğrettiği için Tanrı Zeus'un gazabına hedef olmuştur; bir açmazla karşı karşıyadır: Ancak yasaları çiğneyerek iyilik yapılabilmektedir. Yasayla bireysel davranış arasında bir mesafenin açılması, iç dünya ile dış dünyanın da farklılaşması anlamına gelir. Trajedi, insanı bir "iç insan" olarak kavrayan, psikolojiyi eylemden bağımsız olarak işleyen ilk edebi türdür.

Aiskhylos, kahramanlarını çözümsüz durumlarla ve kaçınılmaz yıkımla karşı karşıya bıraksa da, onlara bir "içsel zenginleşme" olanağı tanır: Acı çeken kahraman hem dış dünyanın (yazgının) gücünü, hem de kendi direncini, karşı koyma potansiyelini öğrenir; böylece olgunlaşır, kendi özel durumunun üstüne çıkar.

Aiskhylos'tan sonra gelen ve birçok eleştirmene göre en büyük trajedi yazarı olan Sophokles, trajedi kadrosuna üçüncü bir oyuncu eklemiştir. Aiskhylos'un trajik çatışmaları daha yüksek bir bütünlük içinde çözüme ulaştırma eğilimine karşılık, Sophokles çözümsüzlüğü bütün keskinliğiyle verir. En önemli oyunu *Oidipus Tyrannos*'ta (*Kral Oidipus*, 1941) olduğu gibi,

Sophokles'in kahramanları, sonuçta kendilerini yıkıma götüren özgür ve rastlantısal davranışlarını sonuna değin sürdürürler. Sophokles, yıkımı ve çözümsüzlüğü, daha yüksek bir anlam içinde eritmeye çalışmaz. İnsan yaşamında kaçınılmaz bir olumsuzluk olduğunu kabul eder. Bu yönüyle, insani olumsuzluğun 20. yüzyıldaki büyük kuramcısı Sigmund Freud'un başlıca esin kaynaklarından biri olmuştur.

Yunan trajedisinin üçüncü büyük adı Euripides'tir. Bugüne en çok yapıtı kalan da odur. Euripides'te dinsel inanç iyice zayıflamıştır. Tanrıların kaprislerini insani bir adalet içinde değerlendirmek, Euripides'e göre olanaksızdır. Bireysel yaşantıyla tanrıların dünyası arasında bir uyuşmazlık vardır. Sophokles'te de tanrılar insan dünyasına uzaktır, ama adaletleri ve ahlaki ölçüleri sorgulanmaz. Euripides'te ise tanrılar düpedüz ahlaksızdır. Euripides'in kahramanları da bu çözümsüzlüğün ağırlığı altında ezilirler; hiçbiri, daha önceki iki yazarın kahramanları gibi bir olgunlaşma, bir aydınlanma deneyi yaşamaz. Trajedinin ilk kuramcısı olan Aristoteles, üç oyun yazarından en trajik olanın Euripides olduğunu söylemiştir.

Euripides'ten sonra Yunan trajedisi önemsizleşti, yerini komediye ve felsefeye bıraktı. Roma toplumunda ise Yunan trajedisini örnek alan oyunlar yazıldı. Bunlar arasında en önemlileri Naevius'un, Ennius'un, özellikle de stoacı filozof Seneca'nın trajedileridir. Ama Roma trajedisi, örnek aldığı Yunan trajedilerinden daha cansızdır; daha çok gösteri ve sansasyon öğelerine dayanır. Seneca'nın trajedileri de sahnelenmek için değil, okunmak için yazılmıştır.

Batı dünyasında, Roma'nın yıkılışından Rönesans'a değin 10 yüzyıl boyunca trajedi yazılmadı. Trajedinin yerini, bütün bu dönem boyunca, İsa'nın trajik yaşamını ve ölümünü konu alan dinsel oyunlar aldı. Bunların öğreticiliği ve her şeyi önceden belirleyen dinsel dogmanın ağırlığı, gerçek trajedi yönünde gelişmeleri önledi.

Rönesans döneminde trajedi sözcüğünü ilk kullananlardan biri Chaucer'dı. Chaucer, sözcüğü "prenslerin düşüşü" anlamında kullanmıştı. Elizabeth döneminde, Seneca'nın "kanlı trajedilerini" model alan bir dizi intikam trajedisi yazıldı. Bunlardan ilki, Thomas Sackville ve Thomas Norton'ın birlikte yazdıkları *Gorboduc*'tu (1561). Thomas Kyd'in *The Spanish Tragedie*'si (y. 1590; İspanyol Trajedisi) psikolojik açıdan daha incelikli, ama aynı zamanda daha kanlı bir oyundu. Elizabeth döneminin en büyük oyun yazarlarından Christopher Marlowe'un *The Jew of Malta*'sı (ös 1633; Maltalı Yahudi) ile Shakespeare'in *Titus Andronicus* (1593-94) ve *Hamlet*'i de (1600-01) intikam trajedisi geleneğini sürdürdü.

Ama Marlowe ve Shakespeare, kahramanlarının bireyselliği ve iç çelişkilerinin zenginliğiyle hem çağdaşlarından, hem de eski yazarlardan ayrılırlar. İkisi için de insanın karmaşık yaşantısının dışında hiçbir ebedi, mutlak değer yoktur. Özellikle Shakespeare'in modern edebiyatın başlangıcı sayılabilecek oyunlarında, davranışın kendisine anlam verebilecek değerlerden sıyrıldığı, bir tür bağımsızlık kazandığı görülür. Bu, modern insanın sınırsız genişleme ve yaşama isteğidir. Sonda gelen kaçınılmaz trajik yıkıma karşın bu isteğin, bu hırsın sürmesi, Shakespeare'in yapıtlarının "trajedi" gibi görece dar, sınıflandırıcı bir şema içinde düşünülmesini güçleştirir. Shakespeare'in modern trajik bakışını en iyi özetleyen, *King Lear*'in (1603-06; *Kral Lear*, 1937) kahramanlarından Edgar'ın "Ey akıl ve saçmalığın birliği/Çılgınlığın aklı" ve "olgunlaşma her şeydir" sözleridir.

Elizabeth ve I. James dönemlerinin öteki trajedi yazarları arasında George Peele, John Marston, Thomas Heywood, Ben Jonson, George Chapman, John Webster, John Ford, Thomas Middleton, Francis Beaumont ve John Fletcher'ın da anılması gerekir. Bu yazarlar arasında, Aristoteles'in klasik trajediden kalkarak kurallaştırdığı üç birlik kuralına(*) en çok uyan Ben Jonson'dır.

Trajedi, İngiltere'den sonra, İspanya'da da kendine uygun bir ruh iklimi buldu. Ama Lope de Vega, Tirso de Molina ve Calderón'un oyunları, İngiltere'ye İtalyan Rönesansı aracılığıyla geçen klasik ve mitolojik konulardan çok, İspanya'nın kendi ulusal tarihinden beslendi.

Trajedi, 17. yüzyılda Fransa'da Corneille ve Racine'in yapıtlarıyla son parlak dönemini yaşadı. Corneille'in *Médée* (1635) ve *Le Cid* (1636) gibi oyunlarıyla Racine'in *Bérénice* (1670), *Phaidra* (1677) ve *Athalie* (1691) gibi trajedileri, birlik kurallarına uygunlukları ve tumturaklı dilleriyle yeniklasik anlayışın en kusursuz örnekleridir. Ama, bu oyunlar, İngiliz trajedisi gibi geniş seyirci kitlelerine ulaşamamış, saray çevrelerinden gelen dar ve seçkin bir seyirci kesimiyle sınırlı kalmıştır. Bunda, tiyatronun İngiltere'de daha çok belediyeler tarafından, Fransa'daysa doğrudan doğruya saray tarafından örgütlenmesinin de payı vardır.

Trajedi, 18. yüzyıldan sonra sona ermiş sayılabilir. Bu dönemde yazılan kahramanlık oyunları, didaktik ve tek yanlı bir ahlaki savunmalarıyla trajik bakışın çokanlamlılığından uzaktırlar. John Dryden'ın ve Milton'ın trajedi denemeleri de çok başarılı değildir. 19. yüzyılda da, insani ve toplumsal ilerlemeye duyulan güven, karanlığın ve olumsuzluğun hakkını vermeyi amaçlayan trajik bakışı gölgelemiştir.

Bununla birlikte, bu iyimserliğin sarsıldığı 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başında üç önemli yazarın, Ibsen, Çehov ve Strindberg'in oyunlarında trajik bir boyutun varlığı görülebilir. 20. yüzyılda Eugene O'Neill, klasik trajediyi çağdaş bir ortamda ve psikanalitik bir yorumla yenilemeye çalışan tek oyun yazarıdır. Ama yapıtlarının "kitabiliği", her şeyin bilimsel bir terimle adlandırılabildiği, açıklanabildiği bir çağda trajedi yazmanın güçlüğünü gösterir. Bu dönemde klasik trajedinin boyutlarına en çok ulaşabilmiş yapıtlar, roman alanında Thomas Hardy, Joseph Conrad, özellikle de William Faulkner tarafından verilmiştir. *Ayrıca bak.* intikam trajedisi; orta sınıf trajedisi.

trajikomedi, hem trajik hem de komik öğelere yer veren tiyatro yapıtı. İlk kez İÖ 2. yüzyılda Romalı oyun yazarı Plautus tarafından kullanılan terim, tanrılarla kölelerin kılık değiştirip birbirinin yerine geçtiği oyunları belirtiyordu. Türün ilk örneklerinden biri de Plautus'un *Amphitruo*'suydu (*Amphitryon*, 1943).

Rönesans döneminde trajikomedi terimi, temelde komik olduğu halde trajik öğeler içeren oyunlar için kullanıldı. İtalyan yazar Battista Guarini trajikomediyi trajedinin bütün öğelerini içeren ama sonu trajedideki gibi olmayan bir oyun olarak tanımlıyordu. O döneme egemen olan ve değişik türlerin birleştirilmesine karşı çıkan yeni-klasikçiliğe karşın, trajikomedi özellikle İngiltere'de çok tutuldu. Rönesans trajikomedisinin temel öğeleri tehlike, durumun tersine dönüşü ve mutlu sondu. İngiliz oyun yazarı John Fletcher *The Faithfull Shepheardesse* (1608-09; Sadık Çoban Kızı) adlı oyunuyla bu türün tipik örneklerinden birini verdi. 19. yüzyılda da romantik yazarlar, doğaya ayna tuttuğuna inandıkları Shakespeare trajikomedisini örnek aldılar. Georg Büchner, Victor Hugo ve Christian Dietrich Grabbe gibi yazarlar, Shakespeare'in etkisinde trajikomediler yazdılar.

19. yüzyıl sonlarında gerçekçiliğin gelişmesiyle birlikte trajikomedi anlayışında da bir değişme oldu. Trajik ve komik öğeler gene bir arada kullanılıyor, ama komik bölümler oyundaki ironik karşıtlıkları ön plana çıkarıyor, bu da trajediyi daha etkili kılıyordu. Yazar Bernard Shaw, *Gengangere* (1881; *Babaların Günahı*, 1936/ *Hortlaklar*) ve *Vildanden* (1884; *Yaban Ördeği*, 1944) gibi oyunlarında bu tekniği kullanan Henrik Ibsen'in trajikomediyi trajediden daha anlamlı, daha ciddi bir tür durumuna getirdiğini öne sürer. Tiyatro eleştirmeni Eric Bentley de *The Life of the Drama* (1964; Tiyatronun Yaşamı) adlı yapıtında trajikomedinin insan doğasının aynası olduğunu ve dünyayı romantik ya da gerçekçi komediden daha iyi yansıttığını savunur. Modern trajikomedi örnekleri arasında Samuel Beckett'ın *Fin de partie* (1957; *Oyunun Sonu*, 1959) ve Harold Pinter'ın *The Dumb Waiter* (1957; *Gitgel Dolap*, 1962) adlı oyunları sayılabilir.

Trakça, Trakya'da yaşayanların, esas olarak Yunan öncesi ve erken Yunan dönemlerinde konuştuğu dil. Trakçayla ilgili bilgiler İÖ 6. yüzyıl kadar eski bir tarihten kalma özel adlardan, Yunanca yapıtlara eklenen sözcük açıklamalarından ve bazıları metal paraların üstünde olmak üzere az sayıda yazıttan edinilmiştir. Birçok dilbilimci Trakçanın Anadolu'da konuşulan eski Frigya diliyle akraba olduğu görüşündedir.

trake, damarlı bitkilerin bir bölümünde bulunan gelişmiş odundoku elementi. Başlıca işlevleri su ve suda çözünmüş mineralleri aşağıdan yukarıya doğru taşımak olan bu

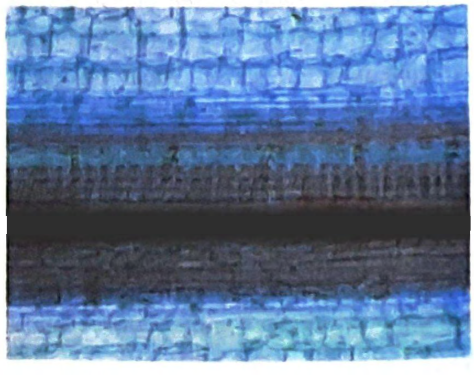

Trake
Grant Heilman—EB Inc.

yapıların trakeit hücrelerinin uç çeperlerinin erimesiyle oluştuğu düşünülür. Çiçekli bitkilerin ayırt edici özelliklerinden biri olan trakelere açıktohumlularda ve eğreltilerde rastlanmaz.

Trakeler tek tek hücreler olmayıp, alt ve üst çeperleri eridiği için birbirine bitişerek boru biçimini almış ölü hücreler topluluğudur. Bu yüzden de uzunlukları değişkendir. Bazısının çeperleri tümüyle kalınlaşmayıp yer yer halka, sarmal ya da ağsı kalınlaşmalara uğramış ve değişik biçimler almıştır. Kalın çeperliler genellikle lignin birikmesi sonucu odunlaşmıştır. *Ayrıca bak.* trakeit.

trakeit, soluk borusunun iltihaplanması. Soluk borusunda iltihaba yol açan nedenlerin başında bakteri ve virüsler gelir; bununla birlikte klor gazı, kükürt dioksit ve yoğun duman gibi etkenler de soluk borusunun içini döşeyen mukozayı örseleyerek iltihap oluşması için uygun ortam hazırlar.

Akut iltihap genellikle aniden ortaya çıkar ve hızla iyileşir. Akut enfeksiyonda en sık rastlanan etkenlerden bazıları pnömokoklar, streptokoklar, *Neisseria* cinsi mikroorganizmalar ve stafilokoklardır. Ateş, yorgunluk ve soluk borusu mukozasında şişme gibi ilk belirtiler bir iki hafta sürdükten sonra geçebilir, hastalık kronikleşmedikçe dokuyu önemli ölçüde zedelemez. Kronik enfeksiyonlar yıllar boyunca yinelenir ve dokunun giderek daha fazla dejenerasyona uğramasına neden olur. Aşırı derecede sigara içme ve alkolizm gibi dokunun örselenmesine neden olan etkenler de enfeksiyon oluşmasını kolaylaştırır. Kronik enfeksiyon sırasında soluk borusunun duvarlarında bol miktarda akyuvar birikir; kan damarlarının sayısı artar, esnek bağdoku ve kas liflerinde artma olduğundan duvarlar kalınlaşır. Mukozadaki bezler şişebilir, polipe benzer oluşumlar ortaya çıkar, dejenerasyona uğramış dokunun yerini giderek lifsi bir nedbe dokusu alır.

Soluk borusunda iltihaplanmaya neden olan hastalıklardan bazıları difteri, çiçek, verem ve frengidir. Difteri sıklıkla ağzın üst bölümleri ve boğazda lezyonlara neden olursa da, soluk borusunu da etkiler. Akyuvarlar ve fibrinden oluşan zarımsı bir oluşum soluk borusunun iç yüzeyini kaplar. Tifoda lenf dokusunda şişme ve ülserleşmeler görüldüğü gibi bazen soluk borusu kıkırdaklarında da ülserleşme ve doku yıkımı ortaya çıkabilir. Çiçekte deride oluşan içi irin dolu kabartılar ve ülserler soluk borusu mukozasında da oluşur; soluk borusu duvarında aşırı derecede kanlanma, kanamalar ve dejenerasyon görülebilir. Veremde mukozada başlayıp giderek dokuya ve kıkırdaklara yayılan yumrular ve ülserleşmeler görülür. Yıkıma uğrayan kıkırdak kimi zaman kırılarak şiddetli ağrı ve şişmeye neden olur. Frengide dokunun aşınmasına neden olan lezyonlar kıkırdakların arasındaki boşluklarda kalınlaşma ve sertleşmeye yol açabilir.

trakeit, tüm damarlı bitkilerde bulunan ilkel odundoku elementi. Trakeitler trakeler gibi bir hücre dizisi halinde değil, sivri uçlu ve genellikle iğ biçiminde bağımsız

Trakeit
J. M. Langham

hücreler halinde bulunur. Lignin dolarak kalınlaşan yan çeperlerinde çok sayıda delik vardır. Trakeitler gelişimlerini tamamladığında canlılığını yitirir ve içleri boşalır. Başlıca işlevleri olan su ve suda çözünmüş minerallerin yukarılara taşınması işleminin yanı sıra bitkiye destek görevi de yapar. Açıktohumluların ve eğreltilerin odundokusunda yalnızca trakeit bulunur, trakelere rastlanmaz.

traklandezit *bak.* latit

trakit, temel olarak alkali feldispat ile az miktarlarda biyotit, amfibol ya da piroksen gibi koyu renkli minerallerden oluşan, açık renkli, çok ince taneli yüzey korkayacı. Bileşim bakımından trakit, plüton (derinlik) kayacı siyanitin volkanik eşdeğeridir. Trakitlerin büyük bölümü porfirik dokuya sahiptir; bu dokuda, oluşum sürecinin başlarında ortaya çıkan iri, iyi gelişmiş kristaller (fenokristaller) çok ince taneli bir hamurun (matris) içine gömülü durumdadır. Bol miktarlardaki bu fenokristaller çoğunlukla, sodyum bakımından zengin bir camsı potas feldispatı olan sanidindir; kristallerin büyüklüğü 2-5 cm arasında değişir. Daha küçük başka mineral kristallerine de rastlanabilir. Trakit lavlarının hızla soğuması ve katılaşması hamurun ince taneli bir dokuya sahip olmasına yol açar; kimi zaman soğuma o denli ani olur ki, az miktarda cam da oluşur.

Genellikle volkanik bölgelerdeki öbür lavlarla da bağıntılı olan trakitin, ana bazalt lavlarının soğuması ve demir, magnezyum, ve kalsiyum minerallerinden yoksunlaşması sonucunda oluştuğu kabul edilir.

Başlıca iki tür trakit vardır. Potaslı ya da normal trakit olarak adlandırılan türde egemen feldispat sanidin ya da ortoklazdır. Sodalı ya da alkali potas olarak adlandırılan türde ise hem alkali feldispat, hem de koyu renkli mineraller sodyum bakımından zengindir. Alkali feldispatın plajioklaza oranı azaldıkça, trakit latite dönüşür. Trakitte amfibol ve kahverengi biyotit de sık rastlanan bileşenlerdir. Normal trakitler diyopsit içerebilir; alkali türlerde ise, diyopsit çekirdekli piroksen kristalleri bulunabilir.

Silis bakımından zengin trakit, feldispatın arayerlerinde az miktarlarda kuvars içerebilir; eriyik haldeki lavın içindeki gaz kabarcıklarının genleşmesiyle oluşan boşlukların iç duvarlarında ise tridimit ve kristobalit astarlara rastlanır. Serbest silis miktarı arttıkça, trakit riyolite dönüşür. Silis oranındaki ciddi bir azalma ise lösit, nefelin, sodalit ve analsim gibi feldispatoitlerin oluşmasına yol açar; feldispatoitlerin miktarı arttıkça trakit fonolite dönüşür.

Çoğu volkanik kayaç gibi trakit de şeritli bir yapıya sahiptir; bu özellik pıhtılaşmakta olan lavın akışından kaynaklanır. İnce trakit kesitleri mikroskop altında incelendiğinde ince taneli hamur içinde yer alan çok küçük sanidin iğnelerinin birbirlerine paralel biçimde uzandıkları, bunların bir arada toplanarak akış çizgileri oluşturdukları ve iri fenokristalleri sarma eğilimi gösterdikleri görülebilir.

Trakl, Georg (d. 3 Şubat 1887, Salzburg, Avusturya - ö. 3 Kasım 1914, Kraków, Polonya), Avusturyalı dışavurumcu şair. Kişisel bunalımlarını ve savaş döneminin acılarını yansıtan, ölüm ve çürüme gibi temaları işlediği şiirleriyle ülkesinin önde gelen şairlerinden biri olmuş, her iki dünya savaşı sonrasında Almanca yazan şairleri etkilemiştir.

Bir demircinin oğluydu. Viyana Üniversitesi'nde eczacılık öğrenimi gördü (1908-10). Uyuşturucu bağımlılığı bu yıllarda başlamış olabilir. Bir dergi yayımcısının ve filozof Ludwig Wittgenstein'ın desteği sayesinde zamanının tümünü şiir yazmaya ayırdı. İlk şiir kitabı *Gedichte* (Şiirler) 1913'te yayımlandı. Ertesi yıl teğmen rütbesiyle askere alındı; sıhhiye birliğiyle Galiçya cephesine gönderildi. Tıpla ilgisi hastalara ilaç yazmanın dışına geçmeyen Trakl orada çok sayıda yaralının bakımını üstlenmek zorunda kaldı. Bir yaralı, acısına çare bulamayan Trakl'ın gözleri önünde kendisini öldürdü. Savaştan kaçmaya çalışanların asıldığını gördü. Bu korkunç olayların etkisiyle intihar girişiminde bulunduğu ya da çevresindekileri kendisini öldürmekle tehdit ettiği için Kraków'daki askeri hastaneye sevk edildi. Orada, yüksek dozda kokain alarak öldü. *Sebastian im Traum* (1914; Sebastian Hayal Âleminde) adlı şiir kitabı öldüğü yıl yayımlandı.

Yoğun bir dille ve uğursuz imgeler kullanarak yazdığı şiirlerinde, içinde yaşanılan zamanın verdiği kederle bir kırsal geçmişe özlem, bir yeniden doğuş arzusu iç içe geçmiştir. Trakl'ın şiirlerinden seçmeler Türkçede *Akşamları Kalbim* (1991) adıyla yayımlanmıştır.

trakonya, *Perciformes* takımının *Trachinidae* familyasını oluşturan beş balık türünün ortak adı. Avrupa kıyıları, Akdeniz ve ona bağlı denizler ile Güney Amerika'nın Büyük Okyanus kıyılarında rastlanan bu balıklar genellikle dipte kuma gömülü olarak yaşar. Dipteki yaşama biçimine uyarlanmış olan geniş ağızları yukarıya yönelik, gözleri başın tepe noktasına yakındır. Solungaç kapaklarında geriye doğru uzanan birer keskin dikenin yanı sıra birinci sırt yüzgecini oluşturan siyah zarlı diken ışınlar da içlerindeki oluklarda zehir bezleri taşır. Bu dikenlerin batmasıyla deriye boşalan zehir çok ağrı vericidir.

Trakonyaların Eskidünya'da yaşayan dört türü de Türkiye sularında bulunur. Bunlardan benekli trakonya (*Trachinus araneus*) ile rozetli trakonyaya (*T. radiatus*) yalnız Ege Denizi ve Akdeniz kıyılarında, bayağı trakonyaya (*T. draco*) tüm kıyılarda rastlanabilir. Türkiye'nin gene Ege ve Akdeniz kıyılarında görülen varsam (*Echichthys vipera*) ise öbür trakonyalar gibi 40-50 cm'ye kadar değil, en çok 15 cm'ye kadar uzar. Ayrıca varsamın gözleri üstünde dikensi çıkıntılar yoktur ve göğüs yüzgeçlerinin biçimi *Trachinus* türlerinden farklıdır.

traktör, pulluk, tırmık gibi çeşitli tarım aletlerinin ya da bir römorkun çekilmesinde kullanılan, otomobil ya da kamyonunkine benzer bir içten yanmalı motoru bulunan yüksek güçlü, düşük hızlı çekme aracı. Traktörler genel olarak kullanım amacına göre yük traktörü, tarım traktörü; kullanım yerine göre tarla traktörü, çapa traktörü, bahçe traktörü; hareket organlarına göre paletli (tırtıllı) traktör, tekerlekli traktör (tek akslı ve çift akslı); motor güçlerine göre de düşük, orta ve yüksek güçlü (devirli) traktörler biçiminde sınıflandırılabilir. Bunlar dışında çeşitli bina ve yol yapım çalışmalarında buldozer ve greyder olarak kullanılan traktör türleri de vardır.

İlk traktörler 19. yüzyılın sonlarında çiftliklerde kullanılmaya başlayan ve 1890'larda da pullukların çekilmesinde yararlanılan sabit ya da taşınabilir buhar

Hart ve Parr'ın 1901'de geliştirdiği model
White Farm Equipment Company

makinelerinden esinlenilerek geliştirildi. Iowalı (ABD) demirci ustası John Froehlich 1892'de benzin motorlu ilk çiftlik traktörünü yaptı. Ticari amaçlı ilk traktör üretimi ise Iowa'da C. W. Hart ve C. H. Parr tarafından başlatıldı. I. Dünya Savaşı sırasında traktör kullanımı hızla yaygınlaştı. ABD yapımı "Holt traktörü", savaş sırasında İngilizlerin ve Fransızların geliştirdikleri ilk tanklar için esin kaynağı oldu.

İlk traktörlerdeki kayış ve motor tahrikli kaldırma düzeneklerinin yerini bir süre sonra traktörün kıç bölümüne yerleştirilen transmisyon tahrikli motorlu kaldırma düzenekleri, daha sonra da traktörün hızına bağlı olmaksızın arkaya takılan aletin sabit hızda çalışmasını sağlayan bağımsız ya da kendinden tahrikli kaldırma düzenekleri aldı. Modern traktörlerin çoğunda ayrıca, doğrudan traktörün arkasına ya da bir araba üzerine yerleştirilen ve bir yağ pompası tarafından işletilen hidrolik kaldırma düzenekleri bulunur.

Günümüzde kullanılan traktörler benzin, gazyağı, sıvılaştırılmış petrol gazı (LPG) ya da dizel yakıtlı içten yanmalı motorlarla çalışır. Motorun gücü bir mil aracılığıyla 8 ya da 10 dişliden oluşan bir vites kutusuna, buradan da diferansiyel dişlisi aracılığıyla iki büyük arka tekerleğe iletilir. Bir traktör motorunun gücü 12-120 BG düzeyinde ya da daha fazla olabilir. 1932'de derin dişli havalı kauçuk lastikler geliştirilene değin traktörlerde yeri daha iyi kavramak amacıyla çevresinde çıkıntılar bulunan çelik tekerlekler kullanıldı.

Paletli traktörler, aracın her iki yanına yerleştirilmiş ikişer tekerleğin çevresinde dönen bir çift palet üzerinde ilerler. Yeri daha iyi kavradığından ve yere tekerlekli traktörlere göre daha az basınç uyguladığından bu traktörler, tekerlek kullanımının uygun olmadığı yumuşak ya da çamurlu arazilerde kullanılır. Ana şasi, motor ve transmisyonu içeren ve kaynakla birleştirilmiş çelik bir gövdeden oluşur. Engebeli arazide kullanılan paletli traktörlerin paletleri, sağ ve sol ön uçlar birbirinden bağımsız olarak yükselip alçalacak biçimde düzenlenmiştir. Yüksek çekiş gücünün gerekli olduğu yerlerde dört teker çekişli traktörler kullanılır.

Trakya, Çağdaş Yunancada THRÁKI, Latince THRACIA, Balkanlar'ın güneydoğu kesiminde tarihsel ve coğrafi bölge. Eski Yunanlılar Tuna Irmağı ile Ege Denizi arasında kalan, doğuda Karadeniz ve Marmara Denizi, batıda da kabaca Vardar (Yunanca Aksioś) Irmağının doğusundaki dağlarla çevrili olan bölgeye Trakya adını verirlerdi. Romalıların Thracia (Trakya) eyaleti doğuda Yunanlıların Trakya adını verdikleri bölgeyle aynı sınıra sahip olmakla birlikte, kuzeyde Balkan Dağları, batıda da Néstos Irmağı ile çevriliydi.

Bugünkü Trakya, Bulgaristan'ın güney kesimini, Yunanistan'ın Thráki(*) yönetim bölgesini ve Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarını içine alır. Bulgaristan'ın orta kesiminde doğu-batı doğrultusunda uzanan Balkan Dağları Trakya'nın kuzey sınırı olarak kabul edilir. Trakya topraklarının 23.764 km²'lik bölümü Türkiye, 8.545 km²'lik bölümü Yunanistan, 61.938 km²'lik bölümü de Bulgaristan sınırları içinde kalır. Bölgede dağlarla çevrili çeşitli büyüklükte havzalar ve derin ırmak vadileri yer alır. Trakya'daki başlıca akarsu Türkiye ile Yunanistan arasında doğal sınır oluşturan Meriç Irmağıdır(*).

Eski Yunan ve Romalı tarihçiler Hint-Avrupa dillerinden birini konuşan Trakların üstün savaşçılar olduklarını ve siyasal birliklerini kuramadıkları için Akdeniz'in kuzeydoğusundaki toprakları ele geçiremediklerini düşünürlerdi. Bu tarihçilerin Trak kabilelerini basit ve açık köylerde yaşadıkları için ilkel olarak nitelemelerine karşın, Trakların oldukça gelişmiş bir kültürleri vardı. Traklar Makedonya ve Roma ordularında paralı asker olarak görev aldılar.

Yunanlılar Trakya kıyılarında en önemlisi Byzantion olan bir dizi koloni kurdular. Öteki koloniler Bosporos (İstanbul Boğazı), Propontis (Marmara Denizi) ve Khersonesos'ta (Gelibolu Yarımadası) bulunuyordu. Néstos Irmağının oluşturduğu deltanın yakınlarındaki Abdera ile Aleksandrupolis'in (Dedeağaç) yakınlarındaki Ainos da önemli koloniler arasındaydı. Sonraki yıllarda Miletoslular Karadeniz'de Burgaz Körfezi kıyısında bulunan Apollonia'yı (İÖ 7. yy), Khalkedonlular da Mesembria'yı (6. yy'nin sonu) kurdular.

Trakların çoğu İÖ 516-510 arasında Perslerin egemenliğine girdi. Odrysler İÖ 4. yüzyılda öteki Trak kabilelerini yönetimleri altında birleştirmeyi başardılarsa da, kurdukları krallık çok geçmeden üçe bölündü (İÖ 360) ve İÖ 356-342 arasında Makedonya kralı II. Philippos tarafından ele geçirildi. Roma, İÖ 197'de Trakya'nın büyük bölümünü Pergamon Krallığı'na bıraktıysa da, Meriç Irmağının batısında kalan kıyı bölgesi Roma'nın Makedonya eyaletine bağlandı. İÖ 1. yüzyıla doğru Trak hükümdarları Roma'nın vasalı durumuna geldiler. Roma imparatoru I. Claudius İS 46'da yerel hükümdarlar arasındaki çatışmadan yararlanarak bölgeyi ilhak etti. Traianus ve ardılı Hadrianus'un hükümdarlıkları sırasında Trakya'da başta Serdica (bugün Sofya) ve Hadrianopolis (bugün Edirne) olmak üzere birçok kent kuruldu. İmparator Diocletianus 4. yüzyıla doğru Aşağı Tuna ve Ege Denizi arasındaki bölgeyi yeniden düzenleyerek bir *diocesis* (imparatorluk ili) durumuna getirdi.

3-7. yüzyıllar arasında Got, Vizigot ve Slav istilaları ve göçler sonucunda Trakya'nın nüfus yapısı büyük değişikliğe uğradı. 7. yüzyılda bölgede bir Bulgar devleti kuruldu ve Bizans Balkan Dağlarının kuzeyinde kalan bütün Trakya topraklarını Bulgarlara bırakmak zorunda kaldı. Trakya 1352-1453 arasında Osmanlıların eline geçti ve sonraki dört yüzyıl boyunca Osmanlılarca yönetildi. Rumeli Eyaleti'ni oluşturan en önemli yönetim birimlerinden biri olan Paşa livasının Trakya'yı da içine alması nedeniyle bölge Osmanlı döneminde Paşaeli adıyla anıldı. Osmanlı-Rus savaşları (1828-29 ve 1877-78) sonucunda bölgedeki denetimini güçlendiren Rusya, Osmanlılardan ele geçirilen topraklarla bir "Büyük Bulgaristan" yaratmaya çalıştıysa da bu amacını gerçekleştiremedi. Balkan Savaşları (1912-13) Trakya'da büyük hasara yol açtı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Neuilly (1919), Sèvres (1920) ve Lozan (1923) antlaşmalarıyla Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye arasındaki sınırlar yeniden belirlendi ve günümüze değin değişmeden kaldı.

Savaşların yanı sıra zorunlu ve gönüllü göçlerin sonucunda Trakya'nın etnik yapısı 20. yüzyılda daha türdeş bir hale geldi. Lozan Antlaşması uyarınca 1923'te Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin büyük bölümü karşılıklı olarak değiştirildi (*bak.* Ahali Mübadelesi). Sonraki yıllarda da Bulgaristan'da yaşayan Türklerin bir bölümü Doğu Trakya'ya yerleştirildi. Bununla birlikte, Trakya'nın Yunanistan ve Bulgaristan sınırları içinde kalan kesiminde günümüzde de önemli Türk azınlık grupları yaşamaktadır.

Günümüzde Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne illerinin tümü ile İstanbul ilinin Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beyoğlu, Büyükçekmece, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Güngören, Kâğıthane, Küçükçekmece, Sarıyer, Şişli, Zeytinburnu, Çatalca, Silivri ilçeleri ve Çanakkale ilinin Eceabat, Gelibolu, Gökçeada ilçeleri Türkiye'nin Trakya kesiminde yer alır.

Nüfus (1981) Yunan kesimi, 345.220; (1981 tah.) Bulgar kesimi, 5.279.860; (1990) Türk kesimi, 5.975.449.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Trakya'nın Osmanlı topraklarından ayrılmasını önlemek amacıyla Edirne'de kurulan (1 Aralık 1918) örgüt.

I. Dünya Savaşı'nın İtilaf Devletleri lehine gelişmesi, Bulgar cephesinin çökmesi Osmanlı yönetimini ve yöre halkını Trakya'nın geleceği konusunda kaygıya düşürdü. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile işgal yakın bir tehlike haline gelince Edirne mebusu Faik Bey'le (Kaltakkıran) Şeref ve Şevket beylerin önderliğinde İstanbul'da bir toplantı yapıldı ve Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.

Birkaç gün sonra adını Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi olarak değiştiren örgütün amacı, ABD başkanı Wilson'ın yayımladığı On Dört Madde çerçevesinde Osmanlı ülkesinin Trakya ile olan toprak bütünlüğünü savunmaktı. Barışçı ve diplomatik mücadele yöntemlerini benimseyen örgütün İstanbul'a gönderdiği 10 kişiden oluşan bir kurul hükümet ve İtilaf Devletleri yüksek komiserleri ile görüşmelere başladı. Ama bu görüşmelerden önemli bir sonuç alınamayınca Ocak 1920'de silahlı direniş birlikleri örgütlenmesi kararlaştırıldı.

16 Mart 1920'de İstanbul'un itilaf askerlerince fiili işgalinden sonra Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğindeki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile daha yakın ilişki kuran örgüt, Mart 1920'de Edirne'de düzenlenen son kongresinde Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını aldı. Trakya Yunan birliklerince işgal edilince merkezini Ankara'ya taşıdı ve çalışmalarını Trakya Yurdu adı altında burada sürdürdü. Trakya Yurdu Büyük Taarruz'dan (26 Ağustos-9 Eylül 1922) kısa bir süre önce Isparta'da da bir şube açtı.

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kurtuluş Savaşı yıllarında Trakya'nın Anadolu'nun bütününden farklı sorunları ve bu sorunların farklı çözümleri olduğunu savundu. Nitekim Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne delege göndermedi. Ayrıca, bu kongrede oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bünyesine uzun süre katılmadı. Örgüt bu cemiyetin bir şubesine dönüştükten sonra bile bir süre daha kendi özgün adını korudu.

Tralleis *bak.* Aydın

trambolin, ayaklar üstünde duran yatay bir metal çerçeveyle bunun içine yaylarla gerilmiş esnek ağ ya da bezden oluşan spor aleti. Bu aletin üstünde sıçrama ve havada takla atmak gibi akrobatik hareketlerle yapılan spora da aynı ad verilir.

Yaylı bir zemin üstünde sıçrayarak havada takla atmanın geçmişi yüzlerce yıl öncesine değin inmekle birlikte trambolin, sirk akrobatlarının yaptığı gözde bir gösteri haline geldiği 20. yüzyıla değin pek popüler değildi. Modern trambolin sporunu 1936'da ABD'li jimnastikçi George Nissen geliştirdi.

ABD'de resmî olmayan ilk trambolin yarışması 1947'de düzenlendi. Bunu 1954'teki ilk resmî ABD şampiyonası izledi. 1955'te de trambolin sporu Pan-Amerikan Oyunları'nda ilk kez yer aldı. İlk uluslararası açık trambolin yarışması 1962'de AFC'de, ilk

Trambolin karşılaşmasından bir görünüm
London Daily Express—Pictorial Parade/EB Inc.

dünya şampiyonası ise 1964'te İngiltere'de düzenlendi. 1964'teki şampiyonadan hemen sonra, yarışmalara katılan ülkelerin yetkilileri bu sporun dünya çapındaki yönetici organı olan Uluslararası Trambolin Birliği'ni (ITA) kurdular.

Trambolin yarışması, bir zorunlu ve bir serbest program ile bu dallarda birinci olanların katıldığı ikinci bir serbest programdan oluşur. Her programda sporcunun 10 kez sıçrama hakkı vardır. Yarışmacılar hareketlerin zorluk derecesine, yapılışına ve tekniğe göre derecelendirilir. Trambolinin boyutları en az 1,8 m × 3,6 m, yerden yüksekliği de 1 m olmalıdır.

tramlama, matbaacılıkta, bir fotoğrafın ya da sürekli ton tekniği ile gerçekleştirilmiş bir resmin, bütün ton değerleri aynen verilebilecek biçimde basılabilmesi için küçük noktalara ayrıştırılması. Ayrıştırma genellikle pozlandırılacak olan ışığa duyarlı film ya da kartın önüne bir tram konarak yapılır. Bu tramlar uygulama alanına göre santimetre başına değişen sayıda çizgiden oluşur. Gazeteler için santimetrede yaklaşık 20-33 çizgi, dergiler içinse yaklaşık 40-48 çizgi kullanılır. En yüksek nitelikte kopyalar için santimetrede yaklaşık 48-80 çizgi gereklidir.

tramp gemisi, ticaret gemilerinin, işletim yöntemi açısından iki ana türünden biri; öbürü düzenli hat gemisidir. Düzenli hat gemilerinin tersine belirli bir hat üzerinde düzenli olarak işlemeyen tramp gemileri kiralama yoluyla genellikle dökme yüklerin (buğday, pirinç, gübre, kömür vb) taşınmasında kullanılır.

trampa sözleşmesi, bir hak ya da malın başka bir hak ya da malla değiştirilmesine dayanan sözleşme. Hukuki açıdan satım sözleşmesinin ilkel biçimidir. Trampa sözleşmesinde taraflar karşılıklı olarak bir ya da birkaç şeyi öbürüne teslim ve mülkiyeti devir borcu altına girer. Bu durumda bedelin yerini karşılık hak ya da mal alır.

Trampanın konusu taşınır bir mal ise, herhangi bir biçime uymak zorunluluğu yoktur. Mallardan birinin bile taşınmaz olması durumunda sözleşmenin geçerliliği, resmî biçime uygun olarak tapu siciline kayıtla gerçekleşir. Türk hukuku kuralları gereğince satım hükümleri trampada da uygulanır. Böylece taraflardan her biri, vermeyi taahhüt ettiği şeye göre satıcı, kendisine verilmesi taahhüt olunan şeye göre de alıcı niteliğini taşır. Satım sözleşmesinde kullanılan önalım hakkı trampada kullanılamaz. Trampa edilen şeylerde ya da bunların yalnızca birinde maddi ayıplar çıkarsa, taraflar sözleşmeyi bozma, tazminat isteme ya da ayıplı malın misli eşya (sayılabilir, ölçülebilir, tartılabilir) olması durumunda ayıpsız olanıyla değiştirilmesini isteme yoluna gidebilirler.

tramplen atlama, suya atlama sporu. Genellikle balıklama yapılan atlayış sırasında ayrıca çeşitli jimnastik ve akrobasi hareketleri gerçekleştirilir. Tramplen atlamanın modern biçimi Avrupa'da 19. yüzyıl başlarında jimnastikten türedi; 19. yüzyıl sonlarında ise bir yarışma sporuna dönüştü. 1904'te Olimpiyat Oyunları'nın yüzme dalında yer aldı ve hızla gelişti. Genelde ABD'li tramplenciler, Olimpiyat Oyunları'nda ve uluslararası yarışmalarda üstünlük sağladılar (Olimpiyat şampiyonları için, *bak.* Olimpiyat Oyunları); dünya şampiyonları için *bak.* spor ve oyunlar: sonuçlar.

Yarışmalarda tramplen atlayışları, su yüzeyinden 5 ya da 10 m yükseklikteki sabit bir platformla 1 ya da 3 m yükseklikteki esnek sıçrama tahtasından yapılır. Olimpiyat Oyunları'nda yalnızca 10 m'lik platformlarla 3 m'lik sıçrama tahtaları kullanılır. Yarışmalarda en az üç hakem sıçrama, bedenin havadaki durumu, öngörülen hareketlerin yürütülüşü ve suya dalış gibi noktaları dikkate alarak her atlayışa puan verirler. Her atlayış için verilen puanlar toplanır ve hareketin zorluk derecesiyle çarpılır. Erkekler 5'i zorunlu 6'sı serbest toplam 11, bayanlar ise 5'i zorunlu 5'i serbest 10 atlayış yaparlar.

Yarışmalarda atlayışlar beş grupta gerçekleştirilir; ayrıca yalnızca sabit platformdan el üstü duruşla atlayışlar da yapılır. Birinci grupta yer alan atlayışta sporcu yüzü suya dönük olarak tahtanın ya da platformun ucundan atlar ve öne doğru yarım ya da daha fazla sayıda perende atarak suya dalar. İkinci grupta sırtı suya dönük duran sporcu sıçrar ve havada ters perende atarak suya dalar. Üçüncü grupta yüzü suya dönük atlayan sporcu havada dönerek yüzü tramplene dönük durumda suya dalar. Dördüncü grupta platformun ucundan suya arkası dönük atlayan sporcu, havada döndükten sonra gene yüzü tramplene dönük suya dalar. Beşinci gruptaki burgulu atlayışta, sporcu önceki dört gruptaki atlayışlardan birini yaparken, aynı zamanda üç dönüşle birlikte öne doğru bir buçuk perende atmak gibi çeşitli hareketleri de gerçekleştirir.

Listede yer alan atlayışların çoğu üç ayrı konumda gerçekleştirilebilir. Bunlar düz, pike ve çömelme konumlarıdır. Birincisinde diz ve kalçalar düz tutulur; ikincisinde dizler düz tutulur, ama beden kalçadan kıvrılarak öne eğilir; üçüncüsünde ise hem kalça, hem de dizler kıvrılır ve beden bir topu andırır. En karmaşık atlayışlar bu konumların herhangi bir bileşiminden oluşan serbest konumda gerçekleştirilebilir.

tramvay, yola döşeli raylar üstünde hareket eden kent içi ulaşım aracı taşıt. Genellikle tek, bazen birden fazla vagonludur; hareket çoğunlukla bir elektrik motoruyla sağlanır.

İlk tramvaylar atla çekiliyor ya da pahalı ve verimsiz akümülatörlerle çalıştırılıyordu. 1834'te Vermont'taki Brandon'da demircilik yapan Thomas Davenport küçük bir aküyle çalışan bir elektrik motoru yaptı ve bunu ray üstünde giden küçük bir vagonu işletmek için kullandı. 1860'ta ABD'li G. F. Train Londra'da üç, Birkenhead'de bir tramvay hattını işletmeye açtı.

1862'de Salford'da, 1865'te Liverpool'da tramvay sistemi kuruldu. Dinamonun (jeneratör) icadı, üretilen elektrik gücünün bir

Beyoğlu'nda tramvaylar, 1960, İstanbul
Ara Güler

havai hat aracılığıyla tramvaylara iletilmesini sağladı ve bu yöntem İngiltere, Avrupa ve ABD'de hızla yayıldı.

Andrew Hallidie'nin buluşu olan kablolu tramvay 1873'te San Francisco'da, Sacramento ve Clay caddelerinde kullanılmaya başladı. Bu tramvayları raylar arasında bir kanal içinde uzanan ve cer merkezindeki buhar tahrikli şafta bağlı bir sonsuz kablo çekiyordu. Bu sistem dik yokuşlar için kullanışlıydı ve San Francisco ve Seattle'da çok kullanıldı. Kablolu tramvay ilk elektrikli tramvaylara göre kalkış ve duruşlarda daha yumuşak, sarsıntısız işliyordu, ama hızı hep aynıydı, hiç değiştirilemiyordu. Kablonun kilitlenmesi ya da kopması durumunda bütün tramvaylar yolda kalıyordu. 1900'de kablolu hatların çoğu elektrikli hatlara çevrilmeye başladı.

1890'larda ve 1900'lerin ilk yirmi yılında Avrupa ve ABD'de atlı tramvay hatlarının yerini elektrikli hatlar aldı. Gene bu yıllarda Asya, Afrika ve Güney Amerika'nın büyük kentlerinde elektrikli tramvay kullanılmaya başladı. İngiltere'deki tramvaylar iki katlıydı. Avrupa tramvaylarının havai hattan güç almak için yay ya da boynuz denen kıvrık bir çubuğu ya da pantograf denen ayarlanabilir bir düzeneği vardı. ABD'deyse yalnızca tek boynuzlu tramvaylar kullanılıyordu. İngiltere'de zaman zaman havai hat yerine bir yeraltı boru sistemi de kullanıldı.

I. Dünya Savaşı sırasında tramvay şirketleri mali güçlüklerle karşılaştılar. ABD'de 1930'larda tramvayın yerini otomobil ve otobüs almaya başladı; bu değişim 1940'larda ve 1950'lerde hızlandı. İngiltere'de otobüsün tramvayın yerini alması 1930'larda iki katlı otobüslerin geliştirilmesiyle hızlandı; 1950'lerin başlarında Londra'da tramvay kalktı. Paris'te son tramvay hattı 1930'larda kapandı.

Türkiye'de ilk kez İstanbul'da, 1871'de işlemeye başlayan atlı tramvay 1909'da elektrikli hale getirildi. Kent nüfusunun ve araç sayısının artması sonucunda, trafik sıkışıklığına yol açtığı savıyla 1961'de Avrupa, 1966'da da Anadolu yakasında işletmeden kaldırıldı. 1991'de Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi taşıt trafiğine kapatılınca Tü-

nel-Taksim arasında yeniden tramvay çalıştırılmaya başladı. Türkiye'de İstanbul'dan başka İzmir'de de tramvay çalıştırılmıştı.

1980'lerin ortalarında ise, özellikle Orta Avrupa, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde çalışan yüzlerce önemli tramvay şebekesi bulunuyordu. Bu şebekeler genellikle belediyelerce işletilmekte ve özel otobüs işletmelerinin rekabetine izin verilmemektedir. 1980'lerde bazı kentlerde hafif metro uygulamasına geçilmiştir. Bu modern elektrikli tramvay sisteminde rayların döşenmesi havai ya da yeraltı metro sistemlerinde olduğundan daha ucuzdur.

Tran HANEDANI, Vietnam'ı Moğol ordularına karşı başarıyla savunan ve Vietnam'ın güneyde Çinhindi Yarımadasında yayılmasını sürdüren bir krallığın hükümdarları (1225-1400).

Tran hanedanı, Hintlileşmiş Çampa Krallığı'nın topraklarını alarak Vietnam'ın Kızıl Irmak bölgesinden güneye genişlemesini başlatan Geç Ly hanedanının (1009-1225) yerini aldı. Kısa süre sonra Çinhindi Kubilay Han'ın yönetimindeki bir ordu tarafından istila edildi. Hanedan başkenti olan Hanoi 1257'de yağmalandıysa da Tran hükümdarları ilk Moğol istilasını, Çampa Krallığı'yla işbirliği yaparak da 1284 ve 1287'deki ikinci ve üçüncü istilaları geri püskürttüler. Hanedan Moğol tehdidinin sona ermesinden sonra yeniden Çampa'yla ilgilenmeye başladı. Tran kralı Tran Anh Ton 1312'de Çampa'yı işgal etti, kralını tutsak aldı ve bağımlı bir devlet durumuna getirdi.

Çampa 1326'da geçici olarak bağımsızlığını yeniden kazandı ve ünlü kralı Che Bong Nga döneminde (1360-90) eski eyaletlerini geri aldı. Che'nin ölümünden sonra Tran hanedanı ülkeyi yeniden ele geçirdi ve egemenliğini vurgulamak için 1398'de başkenti Hanoi'den güneye, Thanh Hoa'ya taşıdı. 1400'de bir komutan Tran tahtını ele geçirince Tran yandaşlarının yardım istediği Çinliler ülkeyi işgal etti. Yeni bir yerli hanedan ancak Çinlilerin 1428'de ülkeden çıkarılmasından sonra kurulabildi.

Tran Hung Dao, asıl adı TRAN QUOC TUAN, HUNG DAO VUONG olarak da bilinir (d. 1229? - ö. 1300, Van Kiep, Vietnam), Vietnam tarihinde efsanevi özellik kazanan komutan, askeri strateji uzmanı. Kubilay Han komutasındaki Moğol ordularını yenmiş, günümüzde de Vietnamlılarca kültürel bir kahraman olarak benimsenmiştir. Birçok kırsal bölgede kutsal bir varlık sayılır; adına çok sayıda tapınak adanmıştır.

Dai Viet Krallığı ilk kez 1253'te Moğol saldırısına uğradı. Kubilay Han Çin'e güneyden saldırmak için Kızıl Irmak topraklarından geçmek isteyince Tran Hung Dao askerlerine bir söylev vererek ulusal birlik çağrısında bulundu ve ordusunu işgalcilere karşı savaşmaya ikna etti. Askerlik sanatı konusunda yazdığı *Binh-thu yeu-luoc* adlı elkitabının önsözünde hükümdara bağlılık ve yurtseverlik görevleri gibi Konfüçyüsçü kuralları vurguladı, savaşı yarı-dinsel bir görev olarak yüceltti.

Bazı başarısızlıklardan ve kesin olmayan zaferlerden sonra 1288'de Bach Dang Irmağının ağzında büyük bölümü Çinlilerin kullandığı teknelerden oluşan Moğol donanmasına saldırdı. Hung Dao'nun askerlerinin peşine düşen Kubilay Han'ın yelkenlileri sualtına dikilmiş demir uçlu kargılarla delinerek batı. Bu taktiği daha önce de gene Vietnamlı savaşçı Ngo Quyen kullanmıştı (939).

tança, *Sparidae* familyasından bazı balık türlerinin irileri için kullanılan ortak ad. Antenli mercanların yanı sıra bayağı ve telli sinaritlerin de irileri bazı yörelerde tança adıyla tanınmaktadır. *Ayrıca bak.* mercanbalığı; sinarit.

Trani, Latince TURENUM, İtalya'nın güneydoğusunda Puglia (Apulia) yönetim bölgesinde, Bari ilinde kent ve başpiskoposluk bölgesi. Roma döneminde Turenum adıyla kuruldu. Sicilya'nın Normanların ve Hohenstaufen hanedanının egemenliği altında olduğu dönemde Ortadoğu'yla yürütülen ticaret sayesinde hızla gelişti. 1063'te kentte ilan edilen Denizcilik Yönetmeliği (*Ordinamenta Maris*) ortaçağda Akdeniz bölgesinde benimsenen denizcilikle ilgili ilk düzenleme olarak kabul edilir. Kentin ortaçağdan kalma kesimindeki başlıca yapılar Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Friedrich'in yaptırdığı (1233-49) şato, 12. yüzyıl Ognissanti Kilisesi, Caccetta Sarayı (1458) ve romanesk-apulia üslubundaki görkemli katedraldir. Yapımına 1094'te başlanan katedral, Trani'de ölen ve Papa II. Urbanus tarafından azizler listesine alınan Yunanlı Aziz Peregrinos'a (Nicola Pellegrino) adanmıştır. Kentin modern kesimi kıyıdaki eski kentin arkasında gelişmiştir. Trani şarapları ve İsviçre ile Almanya'ya ihraç edilen mermeriyle ünlüdür. Nüfus (1989 tah.) belediye, 48.868.

tranilsipromin, ağır ruhsal çöküntülerin (depresyon) tedavisinde kullanılan ve yapay bireşimle elde edilen monoamin oksidaz ketleyicisi. Öbür monoamin oksidaz ketleyicileri gibi tranilsipromin de beyinde kimyasal iletici olarak görev yapan noradrenalinin enzimler yardımıyla yıkılmasını engeller; bu etkisini normal olarak sinir uçlarında noradrenalini parçalayan monoamin oksidaz (MAO) adlı enzimi ketleyerek gösterir. Tranilsipromin ağızdan verilir; etkisi tedavinin başlamasından iki hafta kadar sonra ortaya çıkabilir. Öbür monoamin oksidaz ketleyicilerinde olduğu gibi en önemli yan etkilerinden biri karaciğer dokusunun örselenmesidir.

trankilizan *bak.* yatıştırıcı

Trans-Alay Sıradağları, Rusça ZAALAYSKI HREBET, Kırgızistan ve Tacikistan sınırında dağ sırası. Doğu-batı doğrultusunda 240 km boyunca uzanan, karlarla kaplı kesintisiz bir doruk zinciri oluştururlar. Pamirler'in en kuzey sırasını oluşturan dağların kuzeyinde geniş Alay Vadisi güneyinde ise Muksu ve Markansu vadileri yer alır. Trans-Alay Sıradağlarının en yüksek noktası Lenin Doruğudur (7.134 m). Dağlardaki buzullar 1.436 km²'lik bir alanı kaplar. Alçak yamaçlar stepler ve alp tipi çayırlarla kaplıdır. Pamir Karayolu olarak da bilinen Oş-Horog Yolu doğudaki Kızılart Geçidinden (4.280 m) geçer.

Trans-Amazon Karayolu, Portekizce RODOVIA TRANSAMAZÔNICA, Brezilya'da, geniş ve nüfus yoğunluğu düşük Amazon Havzasına yerleşimi özendirmek ve bölgenin doğal zenginliklerinden yararlanmak amacıyla inşa edilen karayolu sistemi. Bazı kesimleri henüz kaplanmamış olan Trans-Amazon Karayolu birkaç büyük bölümden oluşur. Bunlar Atlas Okyanusu kıyısındaki Recife'den Peru sınırındaki Cruzeiro do Sul'a kadar doğu-batı doğrultusunda 5.100 km boyunca uzanan bölümle, kuzeyden güneye giden Rio de Janeiro-Brasília-Porto Franco-Belém ve São Paulo-Cuiabá-Santarém bağlantılarıdır.

Karayolu yapımının hızla ilerlemesi Amazon Yağmur Ormanları'nın duyarlı çevre dengesinin korunmasına ilişkin ciddi sorulara yol açarken zaten yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bölge Yerlilerinin geleceğine ilişkin kaygıları da yoğunlaştırdı. Ama bu kaygılar artan ülke nüfusuna yeni yerleşim alanları açmak ve havzanın henüz el değmemiş boksit, bakır, demir, manganez, petrol, kalay vb doğal zenginliklerinden yararlanmak konusunda kararlı olan Brezilya hükümetinin planlarında herhangi bir değişikliğe yol açmadı.

Trans-Antarktika Dağları, Antarktika kıtasını doğu ve batı olmak üzere iki bölgeye ayıran dağ sistemi. Victoria Topraklarından Weddell Denizi kıyılarına kadar 3.200 km boyunca uzanır. Kraliçe Maud Dağlarında 4.500 m yüksekliğe ulaşan dağların hemen hemen tamamı buzla kaplıdır. Sistemin öteki önemli alt bölümleri arasında Shackleton, Pensacola, Horlick, Kraliçe Alexandra, Britanya, Prens Albert ve Admiralty sıradağları sayılabilir. Bölgede dünyanın en büyük rezervlerinden biri olduğu tahmin edilen büyük kömür yatakları ve ilkel tatlı su amfibyumlarıyla sürüngenlere ait fosiller bulunmuştur. Dağların eteklerinde ABD, İngiltere ve Yeni Zelanda tarafından işletilen araştırma istasyonları vardır.

Trans-Himalayalar, Himalaya Sıradağlarının en kuzey kesiminin doğu uzantısı. Çin'de, Tibet Özerk Bölgesi'nin güney kesiminde yer alır. Uzunluğu yaklaşık 1.000 km, genişliği ise ortada 224 km doğu ve batı uçlarında 32 km kadar olan, dağlık bir bölgeyi kapsar. Güneybatıda Kailas, kuzeyde Alung Gangri, güneydoğuda Nyainqêntanglha dağları, güneyde ise Brahmaputra Irmağıyla çevrilidir. Himalayalar'ın tersine, ırmakların açtığı derin boğazlarla parçalanmamış olan dağların belirgin bir dizilişi yoktur. Ortalama yüksekliği 5.330 m olan geçitlerin en yükseği 5.792 m'yle Chargoding Geçididir. Dağları gören ilk Avrupalı İsveçli kâşif Sven Hedin olmuştur (1906).

Trans-Kanada Karayolu, Kanada'da İngiliz Kolumbiyası'ndaki Victoria'yla Newfoundland'deki St. John's kenti arasında, doğu-batı doğrultusunda 7.821 km boyunca uzanan dünyanın en uzun ulusal karayolu. Kanada'nın 10 eyaletinden de geçerek ülkenin pek çok önemli kentini birbirine bağlar ve önemli ulusal parklarla bölge parklarına ulaşımı sağlar. Yapımına Trans-Kanada Karayolu Yasası (1949) ile karar verilen yolun açılış töreni 3 Eylül 1962'de Newfoundland eyaleti sınırları içinde kalan Buzullar Ulusal Parkı'ndaki Rogers Geçidinde yapıldı. Bununla birlikte, Atlas Okyanusuyla Büyük Okyanus kıyıları arasında uzanan tamamı asfalt kaplı yol, ancak 1965'te Newfoundland'deki 320 km'lik bölümün tamamlanmasından sonra trafiğe açıldı.

Trans-Sibirya Demiryolu, Rusça TRANSSIBIRSKAYA JELEZNODOROJNAYA MAGISTRAL, Rusya'nın en uzun demiryolu sistemi. Moskova'dan başlayarak Rusya'nın Avrupa topraklarını Sibirya üzerinden Büyük Okyanus kıyısına bağlar. Toplam uzunluğu Vladivostok'a kadar 9.198 km, daha ötedeki Nahodka liman istasyonuna kadar ise 9.441 km'dir.

Çar III. Aleksandr'ın girişimiyle 1891'de başlayan yapım çalışmaları Moskova, Vladivostok ve orta kesimindeki çeşitli noktalardan çıkan hatların aynı anda döşenmesiyle yürütüldü. Mançurya'dan geçerek Vladivostok'u Transbaykal bölgesine bağlayan hat 1901'de tamamlandı. Bütün hatların 1904'te birleşmesiyle demiryolu hizmete girdi. Rus-Japon Savaşı'ndan (1904-05) sonra Mançurya'nın tehdit altına gir-

mesi üzerine Vladivostok'a ulaşmak için daha uzun ve çetin bir yol izleyen yeni bir hattın yapımına girişildi. Amur Demiryolu olarak bilinen bu hat 1916'da açıldı. Böylece bütünüyle Rusya sınırları içinde kalan Trans-Sibirya Demiryolu, geniş alanlarda yerleşimi ve sanayileşmeyi başlatarak Sibirya'nın kaderinin değişmesinde önemli rol oynadı. Sovyet döneminde ana hattan çıkan bir dizi şube hattıyla sistem genişletildi. Mançurya'daki hat ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra Çin'in denetimine girdi. Kestirme bir yol sağlamak üzere 1974-89 arasında tayga, permafrost ve bataklıklarla kaplı alanları aşan Baykal-Amur Hattı inşa edildi.

"Rossiya" adlı yolcu treniyle Moskova'dan Nahodka'ya yapılan yolculuk günümüzde Habarovsk'taki bir gecelik zorunlu konaklamayla birlikte sekiz gün sürmektedir.

Trans World Airlines, Inc. (TWA), ABD, Avrupa, Antiller ve Ortadoğu bağlantılı birçok sefer düzenleyen Amerikan havayolu şirketi. 1950'ye değin adı Transcontinental & Western Air, Inc. olan TWA'nın yönetim merkezi New York eyaletindeki Mount Kisco'dadır.

1925'te kurulmuş olan Western Air Express (sonradan Western Air Lines, Inc.) ve 1928'te kurulmuş olan Transcontinental Air Transport şirketlerinin birleşmesiyle Temmuz 1930'da kuruldu. Western Air Express kurulduğu yıl Los Angeles-Salt Lake City (Utah) arasında yolcu ve posta taşımacılığı yapmıştı. TWA 1930'da Newark (New Jersey) ile Los Angeles arasında Kansas kenti aktarmalı 36 saatlik seferlere başladı. Western Air Express'in 1934'te yeniden bağımsız bir şirkete dönüşmesine karşın, TWA'nın kıtayı bir uçtan öbürüne aşan seferleri sürdü.

TWA 1946'da New York-Paris arasındaki seferlerle başlattığı uluslararası uçuşlarını 1950'lerde bütün Avrupa, Ortadoğu, Afrika ve Asya'yı kapsayacak biçimde genişletti. 1969'da Büyük Okyanus hattında da seferler düzenlemeye girişti. Ama 1975'te Pan American World Airways, Inc. ile yaptığı bir hat değiş tokuşu sonunda bu seferleri iptal etti.

1939'dan sonra TWA'nın başlıca hisse sahibi ve yöneticisi olan banker ve öncü havacı Howard Hughes 1960-61 yıllarında şirketin denetimini jet uçağı alımını finanse eden bir grup Wall Street banka ve finans kuruluşuna kaptırdı. İzleyen dönemde hakkında açılan antitröst davasının duruşmalarına katılmayı reddetti ve TWA hisselerini 1966'da 500 milyon ABD Doları karşılığında sattı.

TWA 1979'da Transworld Corp. adlı holdingin bünyesinde yeniden örgütlendi. Transworld başka bir şirkete bağlanma tehlikesi karşısında 1984'te TWA hisselerini halka açtı. Bu tarihten sonra TWA mali sıkıntıdan kurtulamadı. ABD'li yatırımcı Carl C. Icahn, Texas Air Corporation ile uzun bir çekişmenin ardından 1985 sonlarında TWA'yı ele geçirdi. TWA 1986'da ABD'nin güney ve orta bölgelerine seferler düzenleyen Ozark Air Lines, Inc.'i satın aldı. 1992'de yeniden düzenlemeye gitmek amacıyla iflasını ilan etti.

Transamerica Corporation, ABD'nin önde gelen mali hizmet şirketlerinden biri. Merkezi San Francisco'dadır.

1928'de tüzel kişilik kazanarak daha çok bankacılık alanında etkinlik göstermeye başladı. Bank of America NT & SA'nın kökeni bu şirkete dayanır. Transamerica 1958'de hükümetin antitröst kararları uygulamaya koyması üzerine yeniden örgütlenerek bankacılık etkinliklerini First Bank Stock Corporation (bugün First Bank System, Inc.) adlı ayrı bir şirketin bünyesinde topladı. Ardından da sigortacılık ve çeşitli mali hizmet alanlarına yönelerek başka dallardaki etkinliklerini tasfiyeye başladı.

Şirket, bağlı kuruluşlar aracılığıyla sigortacılık, satış finansmanı, tüketici ve ticaret kredileri, donanım kiralama, ipotek bankacılığı, bilgisayar hizmetleri ve karşılıklı fon oluşturma gibi alanlarda hizmet sağlar. Sigortacılık etkinliklerini Transamerica Insurance Company ve Transamerica Occidental Life Insurance Company eliyle yürütür. Bağlı kuruluşlardan Transamerica Financial Corporation (eskiden Pasific Finance Loans) ABD'nin en eski tüketici kredisi şirketlerinden biridir. 1979'da Interway Corporation'ı satın alıp adını Transamerica Interway olarak değiştiren Transamerica böylece taşımacılık donanımı kiralama alanına girmiştir.

Transamerica 1980'lerde mali hizmetlerini genişletmek amacıyla ulaşım ve üretim alanındaki bağlı kuruluşlarını satmaya başladı. 1986'da önde gelen otomobil kiralama şirketi Budget Rent-A-Car Corporation'ı ve türbin, kompresör, filtre sistemleri ve hidrolik motor gibi duyarlı aletler üretiminde uzmanlaşmış Transamerica Delaval Inc.'i (1963'te şirket bünyesine katılmadan önce Delaval Turbine) sattı.

1963-81 arasında United Artists Corporation aracılığıyla önemli bir film, plak ve kaset üreticisi ve dağıtımcısı olan Transamerica, zarar ettiği gerekçesiyle bu yan kuruluşunu 1981'de Metro Goldwyn Mayer'a satmıştır.

transaminaz, aminoasitlerdeki amino grubunun (—NH_2) sıklıkla bir α-keto asidi olmak üzere bir karbonil bileşiğine geçmesini katalizleyen enzimlerin ortak adı. Örneğin, karaciğerdeki transaminazların bir bölümü glütamik asitteki bir amino grubunun α-keto asitlere geçmesine yardımcı olur. Öbür transaminazlar ise amino grubunun glütamik asitten başka bileşiklere, örneğin aminleri oluşturmak üzere aldehitlere geçmesini katalizler. Transaminasyon protein metabolizmasında gerekli aminoasitlerin oluşmasını sağlayan başlıca mekanizmalardan biridir. Transaminazların etkinlik göstermesi için sıklıkla ortamda B_6 vitamininin varlığı da gereklidir.

transandantal meditasyon, Maharishi Mahesh Yogi tarafından Hindistan'da başlatılan ve 1960'larda Batı'da yaygınlaşan hareket. Maharishi 1940'larda ve 1950'lerde keşişlik yaptığı Hindistan'da çağdaş insanın kolayca uygulayabileceği bir meditasyon biçimi geliştirmiş, öğretisini 1958'de ülkesinde yaymaya başladıktan sonra 1959'da Batı'daki ilk gezisine çıkmıştır.

Transandantal meditasyon sırasında, zihinde yinelenmesiyle kişinin düşünsel etkinliklerinin azalmasına ve bilinç düzeyinin derinleşmesine neden olan bir *mantra* (Sanskrit dilinde "kutsal sözcük" ya da "hece") kullanılır. Bu süreç içinde kişinin rahatladığına, ardından da içsel bir sevinç, canlılık ve yaratıcılık kazandığına inanılır. Transandantal meditasyona bir öğretmenin yol göstericiliğiyle başlanır. Önce ilkeleri öğrenen aday daha sonra törenle para ya da başka armağanlar sunar ve öğretmeninin kendisi için seçtiği kişiliğine ve mesleğine uygun *mantra*'yı alır. Üç "sınav" oturumunun ardından günde iki kez 20 dakikalık meditasyonlara başlar. İsterse daha ileri düzeyde eğitim de görebilir.

Transandantal meditasyon parasal talepleri, dinsel olmama iddiası ve Maharishi'nin bu yolla *siddhis* ya da yerden yükselme gibi doğaüstü yeteneklerin kazanılabileceğini öne sürmesi yüzünden eleştirilmiş, ama beden ve zihin üzerindeki olumlu etkileri birçok fizyolog ve psikolog tarafından kabul edilmiştir.

transandantalizm (Latince *transcendere*: "aşmak", "öteye geçmek"), 19. yüzyılda New England'da, yaratılışın özsel birliği, insanın içkin iyiliği ve en derin doğruların kavranmasında sezginin mantık ile deneyime üstünlüğü görüşleri temelinde bazı yazar ve düşünürlerin oluşturdukları akım. Bu akımın yandaşları özgürleştirici bir felsefi yaklaşım geliştirmek çabası içinde kaynak olarak özellikle Coleridge ve Thomas Carlyle'ın katkılarıyla geliştirilen Alman transandantalizmine, Platonculuk ve Yeni-Platonculuğa, eski Hint ve Çin metinleriyle Emanuel Swedenborg ve Jakob Böhme gibi mistiklerin yapıtlarına yöneldiler. Romantik hareketin bir parçasını oluşturan akım Concord'da (Massachusetts) ortaya çıktı ve 1830-55 arasında yöredeki genç ve yaşlı kuşaklar arasındaki çatışma ile yerel kaynaklara dayalı yeni bir ulusal kültürün doğuş sürecini dile getirdi. Ralph Waldo Emerson, Henry David Thoreau, Margaret Fuller, Orestes Brownson, Elizabeth Palmer Peabody ve James Freeman Clarke'ın yanı sıra George Ripley, Bronson Alcott, W. E. Channing ve W. H. Channing gibi birbirinden oldukça değişik eğilimdeki düşünür ve reformcular akımın içinde yer aldılar. 1840'ta Emerson ile Margaret Fuller'ın kurdukları *The Dial* (1840-44) dergisinde akımın bazı yandaşlarının yazıları yayımlandı. Genelde bu akıma bağlı yazar ve düşünürlerin çalışmaları edebiyatta Amerikan rönesansının doğuşuna kaynaklık etti.

Dinsel alanda 18. yüzyıl düşüncesinin geleneksel yaklaşımlarını benimsemeyen transandantalistler Üniteryanizme de duydukları tepki nedeniyle bütün yerleşik düzeni yadsımayı içeren görüşler geliştirdiler. Grubun çeşitli üyeleri ütopyacı topluluklar kurulması, kadınlara oy hakkı ve işçilere daha iyi çalışma koşulları sağlanması, alkolle mücadele, beslenme ve giyim alanındaki alışkanlıkların değiştirilmesi, dinde özgürleşme, eğitimde yenilik gibi birçok konuda dönemin reform hareketlerine öncülük ettiler.

transdüksiyon, virüsün genomuyla bütünleştirilen konak hücre (bakteri) genlerinin, virüs başka bir enfeksiyonu başlatırken başka bir konak hücreye taşınmasıyla ortaya çıkan süreç. Genel transdüksiyonda konak hücre genlerinin herhangi biri bu süreçte yer alırken, özgün transdüksiyonda yalnız birkaç özgün gen taşınır. Transdüksiyon yeni bakteri suşlarının geliştirilmesinde, bakteri genlerinin yerlerinin saptanmasında ve daha pek çok genetik deneyde yararlı bir mikrobiyolojik teknik olarak kullanılmıştır.

transdüktör, giriş enerjisini, farklı türden ama belirli bir ilişkiyle giriş enerjisine bağlı bir çıkış enerjisine dönüştüren aygıt. Önceleri bu terim, mekanik uyarıyı elektriksel güce dönüştüren aygıtlar için kullanıldı, ama daha sonraları her türden uyarıyı (örn. ısı, ışınım, ses, titreşim, basınç, ivme vb) algılayan ve bunları elektrik sinyallerinin dışında da çıktı sinyallerine (örn. pnömatik ve hidrolik sinyaller) dönüştüren aygıtlar da transdüktör olarak anılmaya başladı. Pek çok ölçü ve algı aletinin yanı sıra hoparlör, ısılçift (termokupl), mikrofon ve pıkap gibi

aygıtlar da transdüktör olarak tanımlanabilir.

Yüzlerce çeşit transdüktör vardır; bunların büyük bölümü gerçekleştirdikleri enerji dönüşümüne göre adlandırılır. Örneğin piezoelektrik transdüktör, elektrik gerilimi altında hareket üreten ya da gerilim uygulandığında elektrik sinyalleri üreten piezoelektrik bir eleman içerir. Bu ikinci etki, ivmeölçerlere, piezoelektrik titreşimli pikaplara ya da gerilim mastarlarına da uygulanabilir. Elektroakustik transdüktörler elektrik sinyallerini ses sinyallerine dönüştürür ya da bunun tersini gerçekleştirir. Bunun bir örneği sudaki ses dalgalarına duyarlı olan ve sualtı ses algılamalarında kullanılan hidrofondur. Fotoelektrik transdüktörler görünür ışığın etkisi altında elektrik enerjisi üretir. Çok çeşitli fotoelektrik transdüktör vardır, bunlardan biri de fotopildir (güneş pili). Elektromagnetik transdüktörler daha geniş bir grup oluşturur. Diferansiyel transformatörler, Hall etkili magnetik transdüktörler, indüktans transdüktörleri, indükleme transdüktörleri ve doyurulabilir tepkime kapları elektromagnetik ilkelere dayalı olarak çalışan transdüktörlerdir.

Elektrik transdüktörleri etkin ya da edilgen olarak sınıflandırılabilir. Etkin transdüktörler uyarıyı doğrudan bir elektrik akımına ya da gerilimine dönüştürür. Isılçift(*) bu tür bir transdüktördür; bu aygıtta, iki metalden oluşan kesintisiz bir devrede, metallerin bağlantı yerlerinin farklı sıcaklıklarda olması durumunda bir elektrik akımının oluşması olgusundan yararlanılır. Edilgen transdüktörlerde ise uyarı sonucunda elektrik sığası, direnç ya da indüktans gibi edilgen elektriksel büyüklüklerde değişim oluşturulur. Bu tür transdüktörler genellikle ek bir elektrik enerjisine gereksinim duyar. Uzun bir tel ve tele değen hareketli bir kontaktan oluşan bir donanım basit bir edilgen transdüktör örneğidir. Kontağın konumu etkin tel uzunluğunu ve dolayısıyla da telden akan elektrik akımına karşı direncin büyüklüğünü belirler. Bu, doğrusal yer değiştirmeli transdüktör ya da doğrusal potansiyometre olarak bilinen aletin en basit türüdür.

Transdüktörler hidrolik ya da pnömatik güç de üretir. Pnömatik sistemler sıkıştırılmış havayla çalışır. Hava akımı üfleyen bir memeye yaklaşıp uzaklaşabilen deflektör plakasına saplamalar aracılığıyla hareket uygulayan bir alet, basit bir pnömatik transdüktördür. Deflektör plakasının oluşturduğu direncin büyüklüğü deliğin arkasındaki karşı basıncın büyüklüğünü etkileyerek pnömatik bir sinyal oluşturur.

Hidrolik sistemler de pnömatik sistemlere benzer biçimde tasarımlanır. Aralarındaki başlıca fark, hidrolik sistemlerde hava basıncı yerine sıvı basıncı kullanmasıdır. Transdüktör yapımında, iki akışkan arasındaki karşılıklı etkileşim için geçerli olan akışkanlık ilkelerinden de yararlanılır.

transept, ÇAPRAZ NEF olarak da bilinir, haç planlı kiliselerde ana eksene (dolayısıyla orta nefle yan neflere) dik doğrultuda uzanan mekân. Orta nefle birleştiği yere kesişme noktası denir. Birçok örnekte kesişme noktasının üzeri bir kubbe ya da çapraz tonozla vurgulanmıştır. Orta ve yan nefler çoğunlukla çaprazın batısına, koroyeri ve bunun ucundaki altarda doğusuna doğru uzanır. Transeptin kolları kuzey ve güney transepti olarak adlandırılır. Transept bazen kendi içinde neflere bölünür, ama genellikle orta nef genişliğinde olur. Transeptin nasıl ortaya çıktığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Roma'daki Eski San Pietro Bazilikası'ndaki gibi, Hıristiyan bazilikalarında bulunan bemanın ya da Constantinus dönemindeki haç planlı mezarların gelişmiş biçimi olabilir. Gerçek transeptler ilk kez romanesk kiliselerde ortaya çıktı. Cluny tarikatına ait kiliselerde rastlanan arka arkaya iki transept (çifte transept) uygulaması Lincoln ve Salisbury gibi bazı gotik İngiliz katedrallerinde de görülür.

transferaz, hidrojen dışındaki çeşitli kimyasal grupların bir bileşikten öbürüne geçmesini katalizleyen 450'den fazla enzimin ortak adı. Örneğin, transaminazlar aminoasitlerdeki bir amino grubunun ($-NH_2$) bir α-keto aside geçmesini katalizler. Transferazların taşınmasını katalizlediği gruplar arasında fosfat, metil ($-CH_3$) ve kükürt içeren gruplar da vardır. Hidrojen taşınmasını katalizleyen enzim grubu için *bak.* oksidaz.

transferin, kan plazmasında bulunan ve dokular ve kandaki demiri hemoglobin yapımında kullanılmak üzere kemik iliğine taşıyan β globülin türü protein. Gelişmekte olan alyuvarların yüzeyine yapışık olan transferin demirin serbest kalarak doğrudan hücrenin içine geçmesini sağlar. İnsandaki 14 farklı transferin türünün tek bir gen odağı tarafından belirlendiği düşünülmektedir. Her biri bir harfle adlandırılan transferinlerin en sık rastlananı C türüdür.

transformatör, elektrik enerjisini bir devreden bir başka devreye (ya da devrelere), gerilimi yükselterek ya da düşürerek aktaran aygıt. Transformatörler çok değişik amaçlar için kullanılır; evlerdeki şebeke gerilimini (genellikle 220 volt) kapı zili ya da oyuncak tren gibi düşük gerilimde (örn. 6 volt) çalışan bir aygıta uygulamak üzere düşüren transformatörler ile üreteçlerden elde edilen gerilimi uzaklara iletilmek üzere yüksek gerilime (örn. 150.000 volt) dönüştüren transformatörler (trafo) örnek olarak verilebilir.

Transformatörün çalışması, elektromagnetik indüklemeye (kapalı bir devrede, magnetik alanın değişmesiyle bir elektrik akımının oluşması) dayanır. Uçlarına alternatif gerilim uygulanmış bir bobinin (birincil sargı, primer) oluşturduğu değişken magnetik akı, bu akının içinden geçtiği bir başka bobinde (ikincil sargı, sekonder) akım indüklenmesine yol açar. İkincil sargıda indüklenen gerilimin değeri birincil sargıya uygulanan gerilim ile trafonun sargı oranının çarpımına eşittir; sargı oranı, ikincil sargının sarım sayısının birincil sargının sarım sayısına oranıdır.

Hava çekirdekli transformatörler yalıtkan bir boru ya da silindir üzerine sarılmış birkaç bobinden oluşur; bu tür transformatörler radyo frekanslı akımlarda kullanılır. Alçak frekanslarda (örn. ses frekansları ya da şebeke frekansı [50 Hz]) ise demir çekirdekli transformatörler kullanılır.

Empedans uyarlayıcı transformatörler, bir kaynak ile bu kaynağın beslediği yükün empedanslarını birbirlerine uyarlayarak aktarılan enerjinin en büyük değerde olmasını sağlayan transformatörlerdir.

Bir düzeneği ya da aygıtı güvenlik nedeniyle şebekeden yalıtmak gerektiğinde şebeke ile aygıt arasında yalıtım transformatörü kullanılır. *Ayrıca bak.* elektrik.

Transilvanya *bak.* Erdel

Transilvanya Alpleri, GÜNEY KARPATLAR olarak da bilinir, Rumence CARPAŢII MERIDIONALI, Almanca SIEBENBÜRGEN, Romanya'nın ortagüneyinde dağ sırası. Karpat Dağlarının doğuda Prahova Irmağı vadisinden batıda Temeş-Cerna Geçidine kadar olan bölümünü kapsar. Toplam uzunluğu yaklaşık 250 km, ortalama yüksekliği 1.500-1.750 m'dir. Romanya'nın en yüksek noktası olan Moldoveanu Dağı (2.543 m) Transilvanya Alpleri'ndeki Făgăraş Dağlarında, Sibiu kentinin güneydoğusunda yer alır. Transilvanya Alpleri'ni oluşturan üç dağ grubu doğudan batıya doğru sırasıyla Predeal Geçidiyle Olt Boğazı arasındaki Bucegi, Leaota ve Făgăraş dağları, Olt Boğazıyla Jiu-Strei (Surduc) Geçidi arasındaki Lotrului, Căpăţînii, Cibin, Sebeşului ve Parîng dağları ve Jiu-Strei Geçidiyle Temeş-Cerna Geçidi arasındaki Vîlcan, Retezat, Ţarcul, Cernei ve Mehedinţi dağlarıdır. Temeş-Cerna Geçidinin batısında, Tuna Boğazına doğru Batı Karpatlar'ın en güney uzantısı olan Banat Dağları bulunur. Transilvanya Alpleri, Karpatlar'ın doğu ve batı kesimlerinden daha yüksek ve daha süreklidir. Yukarıda adı geçen üç önemli geçit ve Bran Geçidi dışında geçit vermez. Dağlar arasında Petroşani adlı bir çöküntü alanı vardır. Tersiyer (Üçüncü) Dönemde (y. 65-2,5 milyon yıl önce) oluşan Karpat Dağları, Alp-Himalaya sisteminin ve Alpler'in doğu kolunun parçasıdır.

transistor, TRANZISTOR olarak da yazılır, elektrik sinyallerinin yükseltilmesi, denetlenmesi ya da üretilmesini sağlayan yarıiletken aygıt. Transistorlar, cep hesap makineleri ve radyolardan sanayi robotları ve haberleşme uydularına kadar pek çok elektronik aygıtta kullanılır.

Transistoru 1947'de ABD'deki Bell Laboratuvarları'nda fizikçiler John Bardeen, Walter H. Brattain ve William B. Shockley icat etti. Transistorun elektron lambasının yerine kullanılabilecek çok uygun bir seçenek olduğu görüldü ve 1950'lerin sonlarından başlayarak pek çok uygulamada onun yerini aldı. Elektroniğin gelişmesinde çok önemli bir rol oynayan transistor, küçük ve güvenli olması, az ısı üretmesi ve oldukça az enerji gerektirmesi nedeniyle, bilgisayar gibi donanımların gerektirdiği karmaşık devrelerin minyatürleştirilebilmesini olanaklı kıldı. 1960'ların sonları ile 1970'lerde, tek tek transistorların yerini, çok sayıda transistor ile diyot, direnç gibi öbür öğeleri tek bir yarıiletken yonga üzerinde toplayan tümleşik devreler aldı. *Ayrıca bak.* tümleşik devre.

Transistorlar, arsenik ya da bor gibi bazı katışkıların eklenmesiyle hazırlanan çeşitli yarıiletken katmanlarından oluşur. Bu katışkılar, elektrik akımının silisyum içindeki hareket ediş tarzını etkiler. *n* türü olarak tanımlanan yarıiletkenlerde, birincil elektrik yükü taşıyıcıları serbest elektronlardır; *p* türü yarıiletkenlerde ise temel yük taşıyıcıları artı yüklü "delik"lerdir. (Örneğin, bir silisyum atomunun yerini yalnızca üç dış yörünge elektronu olan bor gibi bir atom aldığında, değerlik bandında bir boşluk ya da "delik" oluşur.) Delikler, yarıiletkenlerin içinde tıpkı elektronlar gibi kolayca gezinir, ama yükleri artı olduğundan hareket yönleri elektronlarınkinin tersidir.

İki genel elektron tipi vardır: (1) Çift kutup bitişimli transistorlar (BJT), (2) alan etkili transistorlar (FET). Yakın eşleştirilmiş *p-n* bitişimlerinden oluşan BJT'nin çiftkutuplu olmasının nedeni, iletim sürecinde hem elektronların, hem de deliklerin işlev üstlenmesidir. BJT'ler giriş akımındaki herhangi bir değişimi derhal çıkış gerilimine yansıtırlar. Bu tür transistorlar yükseltici olarak yaygın biçimde kullanılır ve aynı zamanda osilatörlerin, yüksek hızlı tümleşik devrelerin ve anahtarlama devrelerinin temel öğeleridir.

BJT'nin tersine, FET tekkutuplu bir aygıttır; yani, iletim süreci yalnızca tek bir yük taşıyıcısınca yerine getirilir. Bunlar, metal oksit yarıiletken alan etkili transistorlar (MOSFET) biçiminde yapılabilecekleri gibi, bitişim alan etkili transistorlar (JFET) olarak da hazırlanabilir.

1980'lerin ortalarından başlayarak MOSFET, BJT'ye oranla daha büyük önem kazandı ve çok büyük ölçekli tümleşik (VLSI) devrelerin başlıca bileşeni durumuna geldi. Bu transistorlar, BJT'lere oranla daha az enerji tüketmenin yanı sıra, çok daha kolay küçültülebilmektedir. Ticari açıdan önemli öbür FET tipleri, metal yarıiletken alan etkili transistor (MESFET) ile onunla yakın ilişkili JFET'tir. Hem örneksel, hem de sayısal devrelerde kullanılabilen MESFET, özellikle mikrodalga güçlendiriminde yararlıdır.

Transit, ABD'nin geliştirdiği ilk seyir uyduları dizisinin ortak adı. ABD Deniz Kuvvetleri'nce 1960-61'de fırlatılan "Transit" uyduları, her türlü hava koşullarında gemi, denizaltı ve uçaklara seyir konusunda yardımcı olabilecek aygıtlarla donatılmıştı. Bu taşıtlara yerleştirilmiş özel programlı bilgisayarlar uyduların yolladığı radyo sinyallerini çözümleyerek taşıtın bulunduğu enlem ve boylamı anında gösterebiliyordu.

Dizinin ilk uydusu olan "Transit 1-B" 13 Nisan 1960'ta kuzey ve güney kutuplarını birleştiren bir yörüngeye oturtulmuştu, ama ancak 40 ay kadar iş gördü. 22 Haziran 1960 ile 15 Kasım 1961 arasında üç gelişkin "Transit" uydusu daha yörüngeye oturtuldu.

Transkafkasya, Rusça ZAKAVKAZYE. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı kapsayan bölge. Kuzeyde Büyük Kafkaslar, güneyde Türkiye ve İran, batıda Karadeniz, doğuda da Hazar Denizi ile çevrilidir. Yüzölçümü 186.100 km²'dir. Buzul kaplı volkanik dorukları 5.000 m'nin üzerine çıkan Büyük Kafkaslar kara yolculuğunu önemli ölçüde engeller.

Güneye doğru dik bir yamaçla Transkafkasya Vadisine doğru alçalan bu dağlar, vadinin ötesinde yeniden yükselerek yaklaşık 2.400 m yüksekliğindeki Küçük Kafkaslar'ı oluşturur; daha güneyde ise akarsularla yarılmış, üstünde Aragats Dağı (y. 4.090 m) gibi volkanik yükseltilerin bulunduğu Ermenistan dağlık kesimiyle birleşir. Büyük ve Küçük Kafkaslar arasında kalan vadi Lihski Dağları tarafından, batıda Kolhida Ovası(*), doğuda da Kura-Aras Düzlüğü olmak üzere ikiye ayrılır. Batıdaki ovanın yumuşak astropik iklimi çay ve turunçgiller gibi ürünlerin yetiştirilmesi için elverişli bir ortam sağlar. Doğudaki düzlükte ise ancak sulu tarım yapılır; bu düzlük aynı zamanda petrol yataklarıyla tanınır.

Transkei, Afrika'nın güneyinde, uluslararası düzeyde tanınmayan cumhuriyet. Hint Okyanusu kıyısında yer alan Transkei'nin Lesotho'yla kısa bir sınırı vardır; bunun dışında Güney Afrika Cumhuriyeti'nin topraklarıyla çevrilidir. Bu sınırların dışında kalan iki küçük toprak parçasıyla birlikte toplam yüzölçümü 43.653 km², 1992 tahmini nüfusu 3.303.000, başkenti Umtata'dır.

Ciskei'yle(*) birlikte Zosa (Xhosa) dilini konuşan halklar için bağımsız olmayan bir Siyah yurtluk (*Bantustan*) olarak belirlenen Transkei, 1976'da Zosaların büyük şefi ve Transkei Ulusal Bağımsızlık Partisi'nin lideri Başbakan Kaiser D. Matanzima'nın önderliğinde bağımsız bir cumhuriyete dönüştürüldü. Ülkenin yönetiminden başkan ve Ulusal Meclis sorumludur. Meclis, atamayla belirlenen 70 şef ve 5 büyük şefle seçimle belirlenen 75 üyeden oluşur.

İÖ 2. binyılın başlarında Büyük Kei Irmağının doğusunda bugünkü Kap (Güney) Angunilerinin atası olan çiftçi bir halk yaşıyordu. Zosa dilini ve Thembu, Mpondo (Pondo) ve Mpondomse (Mpondomise) gibi yakın akraba lehçeleri konuşan bu halka 1820'den sonra, Zulu şefi Shaka'nın baskıları nedeniyle bugünkü Natal eyaletindeki toprakları terk ederek bölgeye göç eden çeşitli kabilelerin oluşturduğu Fingolar da katıldı.

Boerler batıdan bölgeye sızmaya başladıktan sonra Afrikalılarla birçok kez çatışmaya girdiler. Büyük Balık Irmağı 1778'de, Zosalarla (Kap Angunilerinin en güneyde yaşayanları) Kap Kolonisi arasında sınır olarak belirlendi. Bu antlaşmayı imzalamaktaki asıl amaçları Zosaların batıya doğru yayılmalarını engellemek olan Boerler, Büyük Balık ve Büyük Kei ırmakları arasında kalan Zosa topraklarına "Ciskei", Büyük Kei Irmağının ötesindeki topraklara da "Transkei" adını verdiler. 1779'da Avrupalılarla Zosalar arasında başlayan Kap Sınır Savaşları(*) aralıklarla 1879'a değin sürdü. 1847'de Büyük Kei Irmağının hemen batısındaki Kaffraria'yı(*) ilhak eden İngilizler 1866'da bu bölgeyi, 1879-94 arasında da Transkei'ye bağlı Doğu Griqualand, Pondoland ve Tembuland adlı coğrafi bölgeleri Kap Kolonisi'yle birleştirdiler. 1894'te geleneksel yönetim sistemi terk edilerek bölge kurulları oluşturuldu. 20. yüzyılın başında bu kurullar Transkei Toprakları Genel Kurulu adı altında birleştirildi. 1910'da Güney Afrika Birliği'nin oluşturulmasının ardından Transkei toprakları Kaaprovinsie'nin parçası olarak birliğe katıldı. 1959'da kabul edilen Bantu Özerklik Yasası'yla Transkei, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde kurulan ilk Siyah yurtluk oldu. 1963'te bir Yasama Meclisi kurulduysa da meclisin bütün kararlarının Güney Afrika Cumhuriyeti tarafından onaylanması zorunluluğu getirildi. 1976'da Transkei'nin bağımsızlığının ilan edilmesinden sonra dilleri Transkei'de konuşulan dille akraba olan bütün Siyahlar, burada yaşayıp yaşamadıklarına bakılmaksızın Güney Afrika Cumhuriyeti yurttaşlığından çıkarılarak Transkei yurttaşlığına geçirildi. Afrika Birliği Örgütü, Transkei'nin tanınmasının Güney Afrika'da uygulanan ırk ayrımı politikasını onaylamak anlamına geleceğini savunarak dünya ülkelerine Transkei'yi tanımama çağrısında bulundu ve BM bu çağrıyı destekledi.

Transkei'deki başlıca ekonomik etkinlikler tarım ve hayvancılıktır. Çay, kahve, çeşitli kabuklu yemişler, pireotu ve keten yetiştirilir. Yetişkin erkeklerin çoğu sözleşmeli göçmen işçi olarak Güney Afrika Cumhuriyeti'nde çalışır. Indwe Irmağı üzerindeki Lubisi Barajı büyük bir sulama projesinin merkezini oluşturur. Özellikle Umtata ve Butterworth'ta moher giyim eşyası, ahşap mobilya ve keten çuval üreten sanayi tesisleri vardır. Umtata'daki Transkei Üniversitesi 1977'de kurulmuştur. Transkei 26 yönetim birimine ayrılmıştır.

transkripsiyon, müzikte bir bestenin, yapılmış olduğu çalgı ya da sesten başka bir çalgı ya da ses için düzenlenmesi. *Ayrıca bak.* düzenleme.

transmisyon, makine mühendisliğinde, bir güç kaynağı ile (örn. motor) bu gücün uygulandığı organın (örn. tekerlekler) birbiriyle uyumlu çalışmasını sağlamak amacıyla bu iki birimin arasına yerleştirilen mekanik aygıt. Mekanik transmisyonların pek çoğu dönel hız değiştiricileri olarak çalışır. Giriş hızı ile çıkış hızı arasındaki oran vites kutusunda olduğu gibi sabit ya da değişken olabilir. Değişken hızlı transmisyonlarda hızlar, otomobillerde ve bazı takım tezgâhlarında olduğu gibi birbirinden farklı kademeler halinde düzenlenebilir ya da sürekli ayarlı olabilir. Genellikle dişli ya da zincirlerden oluşan kademeli transmisyonlar herhangi bir kayma olmaksızın sabit hız oranı sağlar. Kademesiz transmisyonlarda ise kayış, zincir ya da dönel temaslı organlar bulunur.

Oldukça yaygın olarak kullanılan bir kademesiz transmisyonda tahrik, değişken çaplı

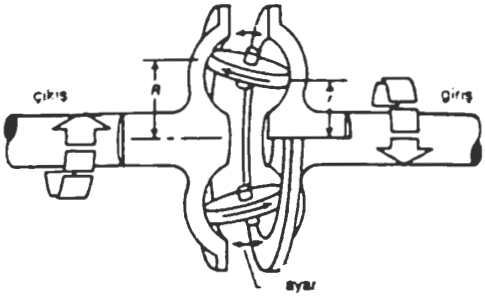

Tahrikli transmisyon

kasnaklar üzerinde çalışan bir V kayışı tarafından sağlanır. Kasnakların iç yüzeyleri V kayışındaki daralmaya uyum sağlayacak biçimde koniktir ve kasnaklar birbirine yaklaştırıldıkça kayış kasnak merkezinden dışarı doğru hareket ederek daha büyük bir etkin daire üzerinde çalışır; bu hareket hız oranını da değiştirir. Önemli ölçüde sürtünmeye bağlı olan kademesiz transmisyonlarda kayma vardır.

Dönel temaslı organlardan oluşan kademesiz transmisyonlara tahrik sistemi denir. Güç bu transmisyonlarda silindir, koni, küre, bilye ya da disk gibi organların dönme sürtünmesine bağlı olarak çeşitli yöntemlerle iletilir.

Çizimde görülen transmisyon, aralarındaki bir dizi ayarlanabilir bilyeyle toroidal (simit biçimli) bir yüzey oluşturacak biçimde birleştirilmiş giriş ve çıkış organlarından oluşmaktadır. *R*, *r*'nin iki katı olursa çıkış hızı giriş hızının yarısı kadar olur. Bazı özel uygulamalarda bu transmisyonlar, uygulanan moment (buru) arttıkça organlar arasındaki temas basıncı da artacak ve böylece de kayma azalacak biçimde tasarımlanır. Tahrik etkisini artırmak amacıyla yük uygulandığında katılaşan özel bir yağlayıcı kullanılabilir. Tahrikli transmisyonlar özellikle sessiz çalışmanın istendiği ortamlarda kullanılır. *Ayrıca bak.* otomatik transmisyon.

transmütasyon (kimyada) *bak.* dönüşüm

transpirasyon (botanikte) *bak.* terleme

transplantasyon (tıpta) *bak.* organ ve doku nakli

transseksüellik, bireyin biyolojik eşeyinden (cinsiyet) memnun olmayıp karşı cinsten olmayı istediği cinsel sapma. Örneğin, transseksüel erkek, normal erkek üreme organlarına ve ikincil eşey özelliklerine sahip olmasına karşın, çok genç yaşlardan başlayarak kendini kadınlarla özdeşleştirir ve kadınlara özgü davranışlar sergiler. Eşcinsel erkeğin tersine, başka erkeklerle kurduğu ilişkide onların kendisine normal bir kadın gibi davranmalarını ister.

Çeşitli cerrahi teknikler ve hormon tedavilerinin geliştirilmesi ve uygulanması sonucunda pek çok transseksüel başarıyla eşeylerini değiştirmektedir. Transseksüelliğin

her iki eşeyde de görülmesine karşın, üreme organlarının değiştirilmesi daha kolay olduğundan erkeklerin ameliyatla kadın olması daha yaygındır. Erkek transseksüelde kamış (penis) ve erbezleri (testis) çıkarıldıktan sonra yapay bir dölyolu (vajina) açılır; göğüsler plastik cerrahiyle olduğu kadar kadın eşey hormonlarının verilmesiyle de büyütülür. Kadın transseksüellerde ikincil erkek eşey özelliklerinin ortaya çıkması için hormon tedavisi ve mastektomi uygulanabilirse de, yapay kamış için denenen cerrahi girişimler oldukça başarısız kalmıştır.

Tranströmer, Tomas (d. 1931, Stockholm, İsveç), lirik şiirleriyle tanınmış İsveçli şair.

İsveçli şair Erik Lindegren'den ve 1940'ların modernist şiirinden etkilenen Tranströmer'in yapıtları klasik biçimlere ve barok dönem şiirine olduğu kadar gerçeküstücülüğe de göndermeler içerir. Bu yapıtlardaki imgeler şairin doğayla ilgili gözlemlerini yansıtır ve anlam zenginliğiyle büyük bir üslup sadeliğini birleştirir. Tranströmer ilk şiir kitabı *17 dikter*'de (1954; On Yedi Şiir) Stockholm izlenimlerini kozmik bir bakış açısıyla verir. *Hemligheter på vägen*'de (1958; Yoldaki Gizler) gezi izlenimlerini aktarır. Tranströmer, imgeci üslubundan ödün vermediği yapıtlarında bile doğaya duyduğu yakınlığı korur.

Tranströmer 1966'ya değin suçlu gençlerin kapatıldığı Roxtuna Cezaevi'nde psikolog olarak çalıştı. 1966'da Bellman Ödülü'nü kazanan Tranströmer'in Macar ve Amerikan şiirinden çevirileri de vardır.

Transvaal, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin ikinci büyük yönetim bölgesi. Ülkenin kuzey ucunda yer alır. Güneyde Natal ve Oranje Vrystaat, batıda Kaaprovinsie yönetim bölgeleri, kuzeyde Botsvana ve Zimbabve, doğuda da Mozambik ve Svaziland ile çevrilidir. Uluslararası düzeyde tanınmayan birer Siyah Cumhuriyeti olan Venda'nın tümü ile Bophuthatswana'nın yaklaşık yarısını içine alır. Bu iki eski Bantu yurtluğunun dışında yüzölçümü 227.034 km²'dir. Merkezi aynı zamanda ülkenin yönetsel başkenti olan Pretoria'dır.

Eskiden Bantu dillerini konuşan kabilelerin yaşadığı bölgeye 1830'ların başlarında beyaz Afrikanerler yerleşmeye başladı. Transvaal devleti 1857'de Güney Afrika Cumhuriyeti adıyla bağımsızlığını ilan etti. Traansvaal halkı 1877'de bölgeyi ilhak kararı alan Birleşik Krallık'a karşı başarıyla direndi. Ama, 1899-1902'deki Güney Afrika (Boer) Savaşı'nın sonunda bağımsızlığını yitirdi ve bir kraliyet kolonisi oldu. 1907'de özerkliğini yeniden kazandı. 1910'da Güney Afrika Birliği'ne, 1961'de de Güney Afrika Cumhuriyeti'ne bağlı bir yönetim bölgesi oldu.

Transvaal yüzey şekilleri bakımından altı bölgeye ayrılabilir: Güneydeki Highveld Platosu, yönetim bölgesinin orta kesiminde ki Blyde Irmağı kanyonunu içine alan Bosveld Havzası, yüksekliği 1.050-2.100 m arasında değişen kuzeybatıdaki Waterberg Platosu, kuzeyde ve güneyde dağlarla çevrili olan Pietersburg Ovası, Zimbabve ile sınır oluşturan Limpopo Vadisi, Mozambik sınırındaki Lebombo Dağlarına doğru hafif bir eğimle yükselen, çalılıklarla kaplı Lowveld.

Transvaal'da sıcaklık ve yağış miktarı bölgeden bölgeye büyük değişiklikler gösterir. Ortalama sıcaklık Highveld'de 16°C iken astropik bir iklimin hüküm sürdüğü Bosveld'de 23°C'ye yükselir. Yıllık ortalama yağış miktarı ise Highveld'de 460-1.020 mm iken Waterberg Platosunda 660 mm'ye düşer.

1990'larda Bophuthatswana ve Venda dışında bölge nüfusunun yaklaşık yüzde 24'ünü beyazlar, yaklaşık yüzde 1'ini Asyalılar, yaklaşık yüzde 73'ünü de Siyahlar oluşturuyordu. Beyaz nüfusun üçte ikisi Afrikaner dili, geri kalanı da İngilizce konuşur. Siyah nüfusun büyük bölümünü Sotholar, Anguniler, Tsongalar ve Bavendalar oluşturur. Siyahlar genellikle kırsal kesimde yaşar ve Bantu dillerini konuşurlar; Siyahlar arasında bir *lingua franca*(*) olan Fanagalo dili de yaygındır.

Bölgedeki çiftliklerde mısır, buğday, yerfıstığı, pamuk, şeker, patates ve çeşitli meyveler yetiştirilir. Sığır ve koyun besiciliği ile mandıracılık da önemlidir. Transvaal'da geniş altın yataklarının yanı sıra, uranyum, elmas, platin, kromit, kalay ve nikel yatakları vardır. Kömür rezervleri 1980'lerin başlarında yaklaşık 75 milyar ton olarak tahmin edilmiştir. Bölgede ayrıca asbest, bakır, demir, vermikülit, antimon, korindon ve kireçtaşı yatakları bulunur. Zengin mineral kaynakları bölgede sanayinin gelişmesine yol açmıştır. Başkent Pretoria'nın yanı sıra ülkenin en büyük kenti olan Johannesburg da Transvaal yönetim bölgesinde yer alır. Johannesburg'daki Jan Smuts Havalimanı ülkedeki en büyük havalimanıdır. Bölgede Güney Afrika, Pretoria, Witwatersrand, Potchefstroom, Rand Afrikaans üniversiteleri ile Bantuların öğrenim gördüğü Kuzey Üniversitesi bulunur. Transvaal, görsel sanatlarının yanı sıra müzik ve bale topluluklarıyla uluslararası ün kazanmıştır. Nüfus (1991) Venda ve Bophuthatswana dışında, 8.630.396.

Transvaal Bosothoları *bak.* Bapediler

Transvaal İnsanı *bak.* Homo transvaalensis

Transvaal Sistemi, Afrika'nın güneyinde Prekambriyen Zamanda (y. 4 milyar - 570 milyon yıl önce) oluşan kayaç dizilerinin başlıca bölümü. Orange Irmağından Botsvana'ya kadar uzanan geniş bir alan üzerinde uzanan Transvaal Sistemi kayaçları, Ventersdorp Sisteminin aşınmış yüzey kayaçlarının üzerinde ve Matsap Yataklarının altında yer alır. Transvaal Sisteminin, Prekambriyen Zamanda o bölgede bulunan geniş bir havza üzerinde çökeldiği sanılmaktadır; daha sonraları biçim bozulmaları bölgeyi değişime uğratmıştır. Bugün Transvaal Sistemi kayaçları, Ventersdorp Sisteminin yüzeye vuran bölümlerince birbirinden ayrılan iki havzanın üzerinde bulunur.

Transvaal Sisteminde başlıca üç alt bölüm saptanmıştır; bunlar en alttan (en yaşlısından) en üsttekine (en gencine) doğru sırasıyla Siyah Resif Dizisi, Dolomit Dizisi ve Pretoria Dizisidir. Siyah Resif Dizisi, ince ama geniş, kumlu ve çakıllı bir katman biçimindedir; bazı bölümlerinde şeyllere de rastlanan dizinin kalınlığı ender olarak 30 m'yi aşar. Kaaprovinsie'nin kuzeyinde kalan kesimlerde Siyah Resif Dizisi bazalt lavları volkanik tüfler ve breşler içerir. Dolomit Dizisinin kalınlığı ise 2.000 m (Rustenburg bölgesinde) ile 40 m (Draken Dağları Dikliğinde) arasında değişir. Dizi kayaçları temel olarak dolomitli kireçtaşlarından ve çakmaktaşı kuşaklarından oluşur; bazı bölgelerinde katışıksız kireçtaşlarına da rastlanır. Transvaal'in doğu bölümlerinde, Dolomit Dizisinde kuvarsit ile iç içe yataklanmış şeyller bulunur; öbür yerlerde şeyller kireçtaşları ile iç içe yataklanmış durumdadır. Dizide dalga izi gibi bazı tortul yapılara, resif benzeri kalkerli yapılar oluşturan algler olan stromatolitlere rastlanır. Dolomit Dizisi kayaçları hematit demir cevherleri, asbest ve manganez içerdiğinden ticari önem taşır. Pretoria Dizisi ise bazı yerlerde aşınmış ve alttan Dolomit Dizisi açığa vurmuştur. Dizinin kalınlığı 4-7 bin m arasında değişir. Sistemin en iyi tanımlanmış dizisi olan Pretoria Dizisinde başlıca üç alt kat saptanmıştır; bunlar alttan üste doğru sırasıyla Timeball Tepesi, Daspoort, Magaliesberg ve Smelter's Kop katlarıdır. Pretoria Dizisi kayaçları temel olarak şeyller, kuvarsitler ve dolomitlerden oluşur, volkanik lavlara ve tüflere de rastlanır.

transvestizm, genellikle cinsel haz alma amacıyla karşı cinsin kılığına girme; bu davranış içinde olan kişiye travesti ya da transvestit adı verilir. Sıklıkla eşcinsellikle karıştırılırsa da, travestilerin çoğu karşı cinse yönelir; karşı cinsin kılığına girme, eşcinseller arasında sıklıkla aşağılanan ve alay konusu olan bir davranıştır. Travestiler karşı cinsin işlev ve davranışlarına sahip olmayı isteyen transseksüellerden de ayrılmalıdır; çoğu kendi eşeylerinden memnundur, karşı cinsle bağdaştırılan giysilerden yalnızca heyecan duyarlar. Batılı toplumlarda kadınların erkek kılığına girmesi bir sapma olarak değerlendirilmediğinden, hatta zaman zaman moda olduğundan, erkek travestilerin sayısı çok daha fazladır. Travesti çocukluktan başlayarak karşı cinsin giysileri ve davranışlarına ilgi duyabilir, ergenlik döneminde karşı cinsin kılığına girmeyi içeren cinsel fanteziler geliştirebilir; bu durumda giysilerin özel cinsel anlamlar taşıdığı bir tür fetişizm(*) söz konusudur. Öte yandan, bazı travestiler karşı cinsin kılığında rahat etseler de bundan bir cinsel haz almazlar; toplumda sıklıkla bir sapma olarak değerlendirildiğinden travestilerin çoğu bu davranışlarını gizli sürdürür.

Eşcinsel erkeklerin küçük bir bölümü de travestidir; toplumda gerçek bir kadın olarak kabul edilmeyi isteyen gerçek transseksüellerin tersine eşcinsel travestiler, bilinçli bir çabayla mizah etkisi yaratmak amacıyla çok gösterişli giysiler kullanırlar.

trap atıcılığı, havaya fırlatılan tabak biçimindeki hedeflere av tüfeğiyle ateş etmeye dayalı spor. Kökeni 18. yüzyılda İngiltere'de nişancıların avcılık becerilerini geliştirmek için kutu biçimindeki kapanlardan (İngilizce *trap*) ya da kafeslerden salınan canlı güvercinlere ateş etmelerine dayanır. Sonradan güvercin yerine çeşitli cansız hedefler kullanılmaya başlamıştır. Kilden yapılma bu hedefler *trap* denen ve yaylı bir mekanizmadan oluşan yuvalardan fırlatılır. Trap atıcıları 1900'den başlayarak birkaçı dışında bütün Olimpiyat Oyunları'na katılmışlardır.

Günümüzde kullanılan hedeflerin çapı 11 cm, kalınlığı 3 cm, ağırlığı ise 99-113 gr'dir. Kil ya da kireçtaşından yapılan hedefler kolayca kırılabildiğinden, sayı yapmak için genellikle tüfekten çıkan tek bir saçmanın değmesi yeterli olur. Trap atış alanında beş atış istasyonu ve bunların 15 m önünde tek bir trap kulübesi bulunur. Hedefler atıcının ilerisine doğru ve göremediği değişik açılardan havaya atılır. Bir tur, atıcının her istasyonda beş tane olmak üzere toplam 25 hedefe ateş etmesinden oluşur. Çift hedef yarışmasında iki hedef aynı anda havaya fırlatılır ve atıcının her birine birer atış yapması gerekir. Atışlarda genellikle çift namlulu 12-kalibrelik av tüfeği kullanılır. Olimpiyat Oyunları'nda yarışmacılar bir günde 25 hedeflik dört tur olmak üzere, iki günde toplam 200 atış yaparlar. En çok sayı yapan yarışı kazanır. Olimpiyat şampiyonları için, *bak.* Olimpiyat Oyunları.

Trapani, Latince DREPANUM, İtalya'da Sicilya'nın kuzeybatısındaki Trapani ilinin merkezi kent. Palermo'nun batısında, Erice kentinin aşağısında kalan bir burnun kıyısında yer alır. Antik Çağda Drepana adıyla anılan kent o dönemde Erice'nin limanıydı. Kartacalıların yönetiminde bir deniz üssü durumuna geldi (İÖ 260). İÖ 241'de Romalıların eline geçti. Sicilya krallarının yönetimi altında bulunduğu ortaçağda hızla gelişti. Kentin eski kesiminde yer alan önemli yapılar arasında 14. yüzyıldan kalma S. Agostino Kilisesi, Annunziata Manastırı (1315-32, yeniden yapımı 1760), katedral (1635), 15. ve 16. yüzyıldan kalma Sta. Maria di Gesù Kilisesi ve barok üsluptaki Giudecca Sarayı (Casa Ciambra) sayılabilir. Kentteki Pepoli Ulusal Müzesi'nde önemli resim ve heykel koleksiyonları bulunur.

Bir piskoposluk merkezi olan Trapani aynı zamanda tuz ve şarap ihracatı yapılan işlek bir liman kentidir. Orkinos avcılığı ve konserveciliği ile mermer işleme ve işlenmiş gıda maddesi üretimi kentteki başlıca ekonomik etkinliklerdir. Nüfus (1984 tah.) belediye, 71.708.

trapez kas *bak.* yamuk kas

Trapezous *bak.* Trabzon

Trapp AİLESİ, yaşamları tiyatro tarihinin en başarılı müzikallerinden biri sayılan *The Sound of Music*'e (1959; *Neşeli Günler*) konu olan Avusturyalı şarkıcılar. Müzikalin, başrolünü Julie Andrews'un oynadığı sinema uyarlaması da (1965) aynı ölçüde başarılı olmuştur.

Ailenin en tanınmış üyesi olan ve *The Story of the Trapp Family Singers* (1949; Trapp Ailesi Şarkıcılarının Öyküsü) adlı otobiyografik yapıtı yazan Maria Augusta Kutschera (d. 26 Ocak 1905, Viyana, Avusturya - ö. 28 Mart 1987, Morrisville, Vermont, ABD) öksüz bir çocuk olarak Salzburg'daki bir Benedikten manastırına girdi ve rahibelik eğitimi gördü. Ardından, I. Dünya Savaşı'nda denizaltı komutanlığı yapmış Georg von Trapp adlı dul bir baronun yedi çocuğunun mürebbiyeliğine getirildi. Kısa sürede Trapp ve çocuklarının sevgisini kazandı. 1927'de Trapp ile evlendi ve üç çocukları oldu. 1930'ların ortalarında aile rahip Franz Wasner'in destek ve yönetiminde özellikle dinsel şarkılar söylemeye başladı. Ardından Trapp Ailesi Korosu adıyla profesyonel bir topluluk oluşturarak 1937'de ilk Avrupa turnesine çıktılar. Aile Wasner ile birlikte Nazilerin denetimindeki Avusturya'dan İtalya'ya (müzikalde İsviçre) kaçtı, daha sonra da ABD'ye göç etti. Trapp Ailesi Şarkıcıları adıyla halk müziği ile başka müziklerden oluşan ve uluslararası düzeyde beğenilen bir repertuvar geliştirdi. 1940-55 arasında birçok ülkede turne düzenleyen topluluk 1955'te dağıldı. Georg von Trapp ise 1947'de öldü.

Maria Augusta ailenin öbür üyeleri ile birlikte 1948'de ABD yurttaşlığına girdi. Ayrıca evlerinin bulunduğu Stowe'da (Vermont) 1956'ya değin bir yaz müzik kampını yönetti.

Trappistler, Katolik Cistercium tarikatının bir kolu. Fransa'daki La Trappe Manastırı'nın eski yöneticisi Armand de Rancé (1626-1700) tarafından kuruldu (1662). 1664'te tarikatın başkeşişi olan Armand 30 yılı aşkın süre manastırı katı perhiz, tövbe ve hiç konuşmama kurallarına dayalı bir düzen içinde yönetti. 1792'de keşişler La Trappe'dan çıkarıldı. Çoğu Dom Augustine de Lestrange'ın önderliğinde Fribourg'da (İsviçre) Val-Sainte'e yerleşerek orada daha da katı kurallara bağlı bir yaşam sürdüler. 1798'de oradan da çıkarıldılar; Rusya ve Almanya'da yıllarca dolaştıktan sonra 1814'te La Trappe'a geri döndüler. Fransız Devrimi'nden sonra yeniden canlanan ilk tarikat olan Trappistlerin sayısı 1827'de Lestrange öldüğü sırada 700'ü bulmuştu. Üç ayrı cemaat Papa XIII. Leo (hd 1878-1903) tarafından tek bir tarikat olarak birleştirildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarikat özellikle Fransa ve ABD'de hızla gelişti. Üye sayısı sürekli artan tarikatın günümüzde ayrıca İngiltere, İskoçya, Kanada, Avustralya ve Güney Afrika gibi dünyanın birçok ülkesinde manastırları vardır. Başlangıçta Cistercium geleneğini sürdüren tarikat konuşmamaya ve sıkı düzene önem verirse de ilk Trappistlerin katı uygulamaları bırakılmıştır.

Trás-os-Montes (Portekizcede "Dağın Ötesi"), Portekiz'in kuzeydoğu kesiminde tarihsel bölge. Kuzeyinde ve doğusunda İspanya, güneyinde Douro Irmağının (*rio*) koyakları, batısında da Gerez, Cabreira ve

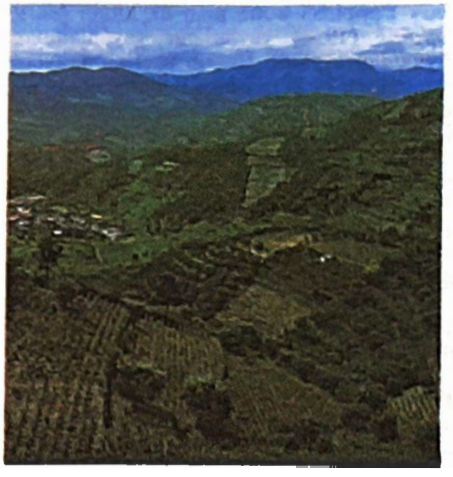

Trás-os-Montes'te Douro Irmağı vadisindeki üzüm bağları ve zeytinlikler, Portekiz
Eric Carle—Shostal/EB Inc.

Marão dağlarıyla sınırlanır. Jeolojik bakımdan Meseta Central'ın(*) parçasıdır. Arazi doğal yapısı bakımından ikiye ayrılabilir: Besicilik yapılan ve tahıl üretilen kuzeydeki Terra Fria'da monoton tepeler dizisi ve kurak platolar sıralanır; güneydeki Terra Quente ise Douro Irmağının yukarı çığırı ile kollarının vadilerinden oluşur. Bu kesimde geleneksel ayakla çiğneme yöntemiyle Porto şarabı üretilir. Cávado Irmağı üzerindeki Alto Rabagão Hidroelektrik Santralı 1978'de açılmıştır. Bölgede özellikle Murça'da bulunan Demir Çağına ait granit yaban domuzu betimlemeleri arkeologların ilgisini çeker. Bölgenin merkezi Bragança Chaves ve 15. yüzyıl kâşifi Diogo Cão'nun (Cam) doğum yeri Vila Real başlıca kentlerdir.

Trasimeno Gölü, PERUGIA GÖLÜ olarak da bilinir, İtalyanca LAGO TRASIMENO, Latince TRASIMENUS LACUS, İtalya'nın orta kesimindeki Umbria yönetim bölgesinde yarımadanın en büyük gölü. Perugia'nın 16 km batısında yer alır. 128 km²'lik bir alanı kaplayan sığ bir göldür; en derin yeri 6 m'yi geçmez. Küçük akarsularla beslenen göl sularını 1898'de açılan bir yeraltı kanalıyla Tiber Irmağına boşaltır. Özellikle kuzeyden ve batıdan esen şiddetli fırtınaların etkisindeki gölün üzerinde Maggiore, Minore ve Polvese adacıkları vardır.

Trasimeno Gölü İÖ 217'de Konsül Gaius Flaminius yönetimindeki Roma ordusunun Hannibal karşısındaki ağır bozgununa sahne olmuştur.

Traube, Isidor (d. 31 Mart 1860, Hildesheim, Hannover, Almanya - ö. 27 Ekim 1943, Edinburgh, İskoçya), kılcallık kimyasını kuran ve sıvılara ilişkin araştırmalarıyla kritik sıcaklık, geçişme (osmoz), koloitler ve yüzey gerilimi konularına önemli katkılarda bulunan Alman fiziksel kimyacı.

1882'de Berlin Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesi, 1900'de de kimya profesörü oldu. 1939'da Almanya'dan ayrılarak Edinburgh Üniversitesi'nde görev aldı.

Mide özsuyu, idrar, kan ve sütün fiziksel kimyasına ilişkin çalışmalar yapan Traube, ayrıca ağdalılığı (viskozluk) ve kılcal davranışı ölçmek için bir ağdalılıkölçer (viskozimetre) ile bir kılcallıkölçer (kapilarimetre) geliştirdi. Hastalıkların ilaçla tedavisi yerine fizik tedavi ve rehabilitasyon uygulanmasını önerdi. Traube kuralı, kılcal davranış gösteren organik bileşiklerin yüzey gerilimi ile moleküllerindeki hidrokarbon CH_2 gruplarının sayısı arasındaki bağıntıyı verir.

Traun (ve Abensberg Kontu), Otto Ferdinand (d. 27 Ağustos 1677, Ödenburg, Macaristan - ö. 18 Şubat 1748, Hermannstadt, Transilvanya), Polonya ve Avusturya Veraset savaşlarındaki başarılarıyla tanınan Avusturyalı mareşal.

Soylu bir Protestan aileden geliyordu. Katolikliği benimseyerek Avusturya ordusuna girdi (1697). İspanyol Veraset Savaşı'nda (1701-14) kendini gösterdikten sonra başta İtalya'da olmak üzere çeşitli cephelerde etkin görev aldı. Polonya Veraset Savaşı'nda (1733-38) üstün İspanyol kuvvetlerine karşı başarıyla direndi. 1735'te Lombardiya'daki kuvvetlerin başkomutanlığına getirildi. 1736-43 arasında Milano'da vali vekili olarak görev yaptı. 1741'de mareşalliğe yükseltilen Traun, Avusturya Veraset Savaşları'nda (1740-48) meslek yaşamının en parlak başarılarını elde etti. İtalya'da İspanyolları yenilgiye uğrattıktan (1742-43) sonra Prusya kralı II. Friedrich'i (Büyük) Bohemya'dan çekilmek zorunda bıraktı (1744) ve Fransızları Almanya'nın güneyinden çıkardı (1745). Bu başarılarıyla Maria Theresia'nın kocası I. Franz'ın Kutsal Roma-Germen imparatorluğuna seçilmesini sağladı.

Trauner, Alexandre, ALEXANDER olarak da yazılır (d. 3 Ağustos 1906, Budapeşte), Macar asıllı Fransız sinema dekoru tasarımcısı. *Quai des brumes*'deki (1938; *Son Buselsisler Rıhtımı*) fuar yeri, *Hotel du Nord*'daki (1938; *Kuzey Oteli*) Saint-Martin Kanalı ve *Les Portes de la nuit*'deki (1946; Gecenin Kapıları) metro istasyonu gibi stüdyo dekorları sinema izleyicileri için Paris'in görünümlerini oluşturmuştur.

1935'e değin Lazare Meerson'un yardımcısı olarak çalıştı. Onun etkisiyle geliştirdiği şiirsel gerçekçilik 1930'ların sonlarında dekor tasarımlarında belirleyici rol oynadı ve birçok Avrupalı film yapımcısınca benimsendi. Trauner yönetmen Marcel Carné'yle sürdürdüğü daha sonraki çalışmalarında dönem filmleri için ayrıntılı, ama resmilikten uzak iç mekânlar oluşturarak kendine özgü bir üslup geliştirdi.

1952'den sonra uluslararası yapımlarla Billy Wilder'ın yönettiği bazı filmleri de kapsayan ABD yapımları için dekor tasarımları yaptı. Bunların başlıcaları *Love in the Afternoon* (1957; *Öğleden Sonra Aşk*), *Witness for the Prosecution* (1958; *Beklenmeyen Şahit*), *The Apartment* (1960; *Garsoniyer*), *One Two Three* (1961; *Bir, İki, Üç*), *Irma La Douce* (1963; *Sokak Kızı Irma*), *The Private Life of Sherlock Holmes* (1970;

Sherlock Holmes'un Özel Yaşamı) ve *Fedora*'ydı (1978). Trauner önceki dekorlarında Fransa'dan sahneleri aktarmasına benzer biçimde, Wilder'la çalıştığı sırada da onun acımasız kent yaklaşımını kavrayarak dekorlarında yansıttı.

trautonium, 1930'da Almanya'da Friedrich Trautwein'ın yaptığı elektronik müzik aleti. Titreşen ve elektronik vurular üreten radyo tüpleriyle ses oluşturur. Bir hoparlör aracılığıyla bu vurular sese dönüştürülür. Bir neon lambasının doğurduğu ve bir düğmeler takımıyla denetlenen zayıf frekanslar üst armonikleri (sesin bileşimindeki tonlar) etkileyerek birçok farklı tınının elde edilmesine olanak verir.

Başta sesin tizliği ya da pesliği, elin antene yaklaştırılıp uzaklaştırılması, böylece de frekansın değişmesiyle sağlanıyordu. Daha sonra tampere dizi aralıklarını (örn. piyanodaki ses aralıkları) gösteren çelik bir çubuğa çelik bir tel sarılıp buna dokunularak frekans değiştirildi. Alman besteci Paul Hindemith trautonium çalmış ve *Trautonium ve Yaylı Çalgılar İçin Konçertino* (1931) adlı bir de yapıt bestelemiştir.

Travankor, Hindistan'ın güneybatı kesiminde, günümüzde Kerala eyaletinin parçası olan eski prenslik devleti. İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda Kerala ya da Çera Krallığı'na bağlı olan Travankor'un dünyanın uzak bölgeleriyle ticaret ilişkisi vardı. 11. yüzyılda bölge eski Tamil hanedanı Çolaların kurduğu devletin yönetimi altına girdi; Çola egemenliği yaklaşık 1279'da sona erdi. 16. yüzyılda kısa bir süre Vicayanagar devletinin Hindu krallarının egemenliğinde kaldıktan sonra ülkede Müslüman yönetimi kuruldu. 18. yüzyılın ortasında ülke birleştirilerek bağımsız Travankor devletine dönüştü ve İngilizlerin Hindistan'ın güneyinde giriştiği savaşlarda onların müttefiki oldu. 1795'te bir antlaşmayla İngiliz koruması altına girdi.

Travankor okuryazarlığın görece yüksekliği ve yönetiminin ilerici niteliğiyle tanındı. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Travankor ve Koçin birleştirilerek Tranvankor-Koçin eyaleti oluşturuldu, eyaletin adı 1956'da Kerala olarak değiştirildi.

Traven, B., tam adı BERICK TRAVEN TORSVAN (d. 5 Mart 1890?, Chicago? - ö. 27 Mart 1969, México, Meksika), serüven romanları ve Meksika'daki kırsal yaşamı aktaran yapıtlarıyla ünlü romancı. Kimliğini sakladığı, yayımcılara kendisiyle ilgili bilgi vermekten kaçındığı için ailesi ve uyruğu bilinmemektedir. Hakkında çeşitli söylentiler çıkmışsa da bunların hiçbiri doğrulanmamıştır. Kendisinin tiyatro oyuncusu Ret Marut olduğunu ileri süren Traven kitaplarının çoğunu Almanca yazmış ve bunları ilk kez Almanya'da yayımlatmıştır.

Fazla öğrenim görmediği, bir süre kamarotluk ve denizcilik yaptığı sanılır. 1920'lerde Meksika'ya yerleşmiş, ilk kitabını da bir süre sonra Berlin'de yayımlamıştır. *Das Totenschiff* (1926; *Ölüm Gemisi*, 1957, 1983), belgelerini kaybeden bir denizcinin sigortadan para almak için batırılacak bir gemideki yolculuğunu anlatır. Meksika'da altın arayanları konu aldığı bir başka ünlü yapıtı *Der Schatz der Sierra Madre* (1927; *Altın Hazineleri*, 1972/*Altına Hücum*, 1972, 1985) 1948'de yönetmen John Huston tarafından filme çekilmiş, başrolü de Humphrey Bogart oynamıştır. Traven'in en önemli romanları, Meksika Devrimi'nin hemen öncesinde güney Meksika'da yaşayan yoksul Yerlilerin yaşamını aktarır. *Der Karren* (1931; Araba) ve *Die Rebellion der Gehenkten* (1936; Asılmışların Ayaklanması) bunlar arasındadır.

Tehlike, vahşet, fiziksel ve duygusal acıya yer vermeleri açısından Traven'in romanlarının sert bir yönü vardır. Ama yazar yalın, doğrudan üslubu ve ilginç konuları sayesinde okurla yakın bir bağ kurmayı başarır.

Traven'in yapıtlarının Türkçe çevirileri arasında *Pamuk İşçileri* (1968), *Dinamit* (1979, 1985), *Hükümet* (1982), *Köprü* (1982), *Kanlı Oyun* (1983) ve *Gece Ziyaretçisi* (1987) sayılabilir.

Travers, P(amela) L(yndon) (d. 1906, Queensland, Avustralya), çocuk öyküleriyle tanınmış Avustralya asıllı İngiliz yazar. Birçok yabancı dile çevrilen ve 1964'te sinemaya uyarlanan "Mary Poppins" dizisiyle ünlüdür.

On dokuz yaşında İngiltere'ye gitti ve tiyatro oyunculuğuna başladı; çoğunlukla da Shakespeare'in oyunlarında rol aldı. İnsanüstü gücü olan, iyi yürekli ve becerekli dadı Mary Poppins'i konu alan ilk kitabı *Mary Poppins* (1934) yayımlanır yayımlanmaz büyük ilgi topladı. Bunun üzerine Travers oyunculuğu bırakıp Mary Poppins'i anlatan yeni kitaplar yazmaya başladı. Avrupa ve ABD'yi gezerek konferanslar verdi, yeni öyküleri için malzeme topladı. 1965-71 arasında Radcliffe, Smith ve Scripps gibi yüksekokullarda konuk yazar olarak ders verdi. Sonraki yapıtları arasında *Friend Monkey* (1971; Dost Maymun), *About Sleeping Beauty* (1975; Uyuyan Güzel Hakkında) ve *Two Pairs of Shoes* (1980; İki Çift Ayakkabı) gibi çocuk romanlarıyla gezi kitapları yer alır.

traverten, PAMUKTAŞI olarak da bilinir, kalsitten (kalsiyum karbonat, $CaCO_3$) oluşan, yoğun, katmanlı kayaç. Irmak ve kaynarca sularının buharlaşması sonucunda oluşan travertenler, açık (çoğunlukla beyaz, gri) renklidir ve iyi parlatılır. Çoğunlukla kamu binalarının iç bezemesinde kullanılır.

Türkiye'deki başlıca traverten katmanları Denizli'nin Honaz ilçesi ile Pamukkale yöresinde, Tokat'a bağlı Merkez ilçe ile Turhal ilçesinde, Giresun'a bağlı Alucra ilçesinde, Bolu'ya bağlı Göynük ilçesinde, Antalya iline bağlı Merkez ilçede ve Van'a bağlı Başkale ilçesindedir.

travma, herhangi bir dış etki sonucunda vücutta ortaya çıkan örselenme ve lezyonların ortak adı. Travma terimi genellikle kemik kırığı, doğum travması ya da yaralanma gibi akut durumlar için kullanılırsa da, uzun süre maruz kalınan düşük şiddetli travmalar da uzun vadeli etki göstererek kronikleşir. Fiziksel travmanın yanı sıra özellikle bilinçdışını etkileyerek psikolojik bozukluklara yol açan ruhsal travmadan da söz edilir. *Ayrıca bak.* çarpma travması; yara.

Treacher-Collins sendromu *bak.* yüzaltçene dizostozu

Trebbia Irmağı, İtalyanca FIUME TREBBIA, Latince TREBIA, İtalya'nın kuzeyinde, Emilia-Romagna yönetim bölgesinde ırmak. Cenova'nın kuzeydoğusunda, Liguria Apenninleri'nde, 1.406 m yükseklikte doğar. Kuzeydoğu doğrultusuna 115 km kadar akarak Apenninler'in kuzey kesimini ve Po Ovasını aşar ve Piacenza'nın (Placentia) hemen batısında Po Irmağına karışır. Cenova-Piacenza Karayolu, kaynağından sonraki ilk 3 km'lik bölümü dışında ırmağı izler.

Hannibal Scipio Africanus'la Tiberius Sempronius Longus'un birleşik ordularını İÖ 218'de ırmak kıyısında yapılan bir çarpışmada yenilgiye uğratmıştır. Rus mareşali A.V. Suvorov komutasındaki Rus-Avusturya ordusunun Jacques-Étienne Macdonald (sonradan Tarente dükü) komutasındaki Fransızları bozguna uğrattığı çarpışma da (1799) ırmağın kıyılarında yapılmıştır.

Treblinka, Nazilerin Polonya'da Varşova'nın 100 km kuzeydoğusunda, Siedlce ve Malkinia kentlerinin arasındaki Treblinka demiryolu kasabasının yakınlarında kurdukları büyük toplama ve imha kampı. İstasyona yaklaşık 4 km uzaklıktaki ilk kamp Aralık 1941'de küçük bir zorunlu çalışma kampı olarak açıldı. Resmi yazışmalarda "T.II" (Treblinka II) adıyla geçen daha büyük ve çok gizli ikinci kamp ise birincisine 1,5 km uzaklıkta Temmuz 1942'de açıldı. Buraya "kesin çözüm" için ayrılan Yahudiler gönderiliyordu. Yük vagonlarından indirilen tutuklular cinsiyetlerine göre ayrıldıktan sonra bütün giysi ve eşyaları alınıyor, "banyoların" bulunduğu binalara sokuluyor ve burada, dizel motorlarından çıkan gazla öldürülüyordu. Kampta daha sonra zehirli Zyklon B gazının da kullanıldığı sanılmaktadır. İnfazların yerine getirilmesinde kullanılan birkaç yüz Ukraynalı ile 1.000-1.500 kadar Yahudi tutuklu cesetlerin altın diş ve protezlerini çıkarmak, öbür değerli eşyayı toplamak ve cesetleri toplu mezarlara taşımakla görevliydi. Treblinka'da 731 bini aşkın insanın öldürüldüğü sanılmaktadır.

2 Ağustos 1943'te bir grup Yahudi tutuklu işçinin planladığı ayaklanmada Ukraynalı nöbetçilerden ve SS subaylarından bazıları öldürüldüyse de ayaklanma yanlış zamanlama ve talihsizlik yüzünden başarısız kaldı. Kaçan 200 kadar tutuklunun çoğu öldürüldü ya da yakalandı.

Treblinka II Ekim 1943'te, Treblinka I Temmuz 1944'te kapatıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, kamptan sağ çıkabilmiş ancak 50 kişi bulunabildi. *Ayrıca bak.* Hurban.

Trebonius, Gaius (ö. İÖ 43), Romalı general ve siyaset adamı. Julius Caesar'ın ölümüyle sonuçlanan suikasta karışmadan önce onun en güvendiği yardımcılarından biri olmuştur.

Konsül yardımcısı (*quaestor*) olarak görev yaptığı dönemde İÖ y. 60'ta Publius Clodius'a karşı çıktı. Beş yıl sonra Caesar yandaşlarını destekledi. Pompeius'un İspanya'yı ve Marcus Licinius Crassus'un Suriye'yi beş yıl daha ellerinde tutmasına, bu iki konsülün İtalya'da ve eyaletlerde asker toplamasına izin veren bir yasa hazırladı. Galya'nın fethine ve Caesar ile Pompeius arasındaki iç savaşa katılınca, Caesar tarafından İÖ 48'de *praetor* (yüksek yönetici) ve İÖ 49'da Uzak İspanya (Hispania Ulterior) valisi yapıldı. Bununla birlikte, kısa süre sonra askerleri ayaklanınca İspanya'dan ayrıldı. İÖ 45'te Caesar Trebonius'u konsül yaparak ona Asya valiliğini vaat etti. Ama Trebonius Caesar'a karşı yapılan entrikaya ve öldürülmesine katıldı. İÖ 44'te Asya'da prokonsüllüğe atandı. Ertesi yıl Suriye valisi tarafından öldürüldü.

Trediakovski, Vasili Kirilloviç (d. 5 Mart 1703, Astrahan - ö. 17 Ağustos 1768, Petersburg, Rusya), klasik Rus edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamış edebiyat kuramcısı ve şair.

Yoksul bir papazın oğluydu. Soylu olmadığı halde Rusya dışında dil ve edebiyat öğrenimi gören ilk Rustu. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'ni (1727-30) bitirip Rusya'ya dönünce Bilimler ve Sanatlar Akademisi yardımcı sekreterliğine getirildi ve saray şairi oldu. 1735'te *Novi i kratki sposob k*

slojeniyu rossiyskih stihov (Rus Şiiri İçin Yeni ve Özlü Bir Yöntem) adlı yapıtını yayımladı. Yapıt Rus edebiyatında sone, *rondeau*, madrigal ve od gibi türleri ilk kez ele alması açısından önemliydi. Trediakovski 1748'de Rusçanın ses yapısı üzerine yapılmış ilk inceleme olan *Razgovor ob ortografii*'yi (Yazım Kuralları Üzerine Bir Tartışma) yayımladı. Bunu izleyen *O drevnem, srednem i novom stihotvorenii rossiyskom* (1752; Eski, Orta ve Yeni Rus Şiiri) adlı yapıtında da, şiirde reform yapılması gereğini savunmayı sürdürdü. Trediakovski ayrıca klasik yazarlardan, ortaçağ düşünürlerinden ve Fransız edebiyatından çeviriler de yaptı. Çevirileri çoğu kez sansürcüleri kızdırdı, akademi yöneticileri ve tutucu saray çevreleriyle arasının açılmasına neden oldu. 1759'da akademiden çıkarıldı. Son önemli yapıtı, Fénelon'un *Les Aventures de Télémaque*'ının (*Telemakhos'un Başından Geçenler*) Rusça çevirisiydi (1766).

Tree, Sir Herbert (Draper) Beerbohm (d. 17 Aralık 1853, Londra - ö. 2 Temmuz 1917, Londra, İngiltere), İngiliz tiyatrosunun en önemli adlarından ve döneminin en başarılı tiyatro oyuncusu ve yöneticisi.

İngiltere ve Almanya'da öğrenim gördü. Tree soyadını kullanarak 1876'da Londra'da amatör olarak sahneye çıkmaya başladı. İki yıl sonra profesyonel oldu. 1882'de, sık sık birlikte sahneye çıktığı Helen Maud Holt'la (1863-1937) evlendi. 1884'te bir vaiz rolünde sahneye çıkarak büyük başarı elde etti. 1887'de Haymarket Tiyatrosu'nu kiraladı ve 10 yıl boyunca burayı başarıyla yönetti.

Sahnelediği oyunlar ve üstlendiği roller çok çeşitliydi. Shakespeare yapımlarında masraflı dekor ve kostümler kullanarak Henry Irving'in başlattığı geleneği sürdürdü. Falstaff ve Malvolio rolleriyle yeteneğini kanıtladıysa da Hamlet rolünde aynı başarıyı gösteremedi. Buna karşılık *Trilby*'deki Svengali rolüyle, o zamana değin bu rolde görülmüş en iyi oyuncu olarak övgü topladı.

Tree 1897'de, yeni yaptırdığı Majestelerinin Tiyatrosu'na geçti ve burada Stephen Phillips'in manzum oyunlarından çocuk oyunlarına uzanan geniş bir repertuvarı izleyiciye sundu. Shakespeare yapımlarıyla dünyanın her yanından izleyici çekti. Bunların en başarılı olanları arasında *Richard II*, *King John*, *Henry VIII* ve *A Midsummer Night's Dream* (*Bir Yaz Gecesi Rüyası*) yer alıyordu. Tree ayrıca Dickens uyarlamaları ve *Oliver Twist*'teki Fagin tiplemesiyle de olağanüstü ilgi gördü. Karakter rolleri ve komedilerdeki büyük yeteneğiyle de dikkati çeken Tree, esas olarak romantik bir oyuncuydu. 1904'te Kraliyet Tiyatro Akademisi'ni(*) kurdu. 1909'da kendisine "sir" unvanı verildi. Üvey kardeşi ünlü yazar ve karikatürcü Sir Max Beerbohm'un yazdığı *Herbert Beerbohm Tree* 1920'de yayımlandı.

Treece, Henry (d. 1911/12, Wednesbury, Staffordshire - ö. 10 Haziran 1966, Barton-upon-Humber, Lincolnshire, İngiltere), İngiliz şair ve tarihsel roman yazarı. Özellikle Britanya'nın eski çağlarını konu alan romanlarıyla genç okuyucuların ilgisini çekmiş, J. F. Hendry'yle birlikte 1930'ların siyasal nitelikli makine çağı edebiyatı ve gerçekçi şiir anlayışına bir tepki olarak "Yeni Vahiy" denen şiir akımını kurmuştur.

Birmingham Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra öğretmen olarak çalıştı. II. Dünya Savaşı sırasında Bombardıman Komutanlığı'nda istihbarat subaylığı görevinde bulundu. Savaştan sonra yazarlığa dönerek şiir, oyun, öykü ve British Broadcasting Corporation (BBC) için senaryolar yazdı. En önemli şiir yapıtları *The Black Seasons* (1945; Siyah Mevsimler) ve *The Exiles*'dır (1952; Sürgünler). En başarılı romanı ise Tunç Çağından efsanevi kral Arthur'un yönetimine değin Kelt Britanyası'nın tarihini konu alan, romantik bir üslupla yazdığı *The Bronze Sword*'dur (1965; Tunç Kılıç). Öteki tarihsel romanları arasında *The Eagles Have Flown* (1954; Kartallar Uçtu), *Red Queen, White Queen* (1958; Kızıl Kraliçe, Beyaz Kraliçe) ve son romanı olan *The Green Man* (1966; Yeşil Adam) anılabilir. Çocuklar için yazılmış kitapları da vardır.

Treitschke, Heinrich von (d. 15 Eylül 1834, Dresden, Saksonya - ö. 28 Nisan 1896, Berlin), Alman tarihçi ve siyaset yazarı.

Almanya'da çeşitli üniversitelerde tarih ve siyaset dersleri verdi. 1866-89 arasında çıkardığı *Preussische Jahrbücher* bu alanda etkili oldu. 1871-84 arasında *Reichstag* (Parlamento) üyeliği yaptı.

Tarih alanında, Ranke'nin hiç olmazsa bilinçli bir amaç düzeyinde nesnelliği amaçlamasına ve yorumlarına milliyetçiliğin örtük biçimlerde girmesine karşılık, Treitschke açık ve aşırı milliyetçi bir yaklaşım benimsedi. Sosyalizme ise kararlılıkla karşı çıktı. Devletin, yurttaşların yaşamının merkezi olduğunu, parlamentonun denetimi olmaksızın otoriter kişilerce yönetilmesi gerektiğini savundu. Almanya'nın, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun gerçek vârisi olduğunu ileri sürerek ülkenin büyük bir sömürgeci devlet konumuna yükselmesi için çalıştı. İlk Hohenzollern prenslerine olan hayranlığını, buna karşılık Metternich'e ve İngilizlere karşı nefretini, tamamlayamadığı başyapıtı *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert*'te (1879-94; 19. Yüzyıl Alman Tarihi) dile getirdi.

Trelleborg, İsveç'in güney kesimindeki Malmöhus ilinde (*län*) kent ve liman. Baltık Denizi kıyısında yer alır. Ortaçağ boyunca önemli bir ringa avcılığı ve ticaret merkezi konumundaydı. Danimarka ile İsveç arasındaki savaşta (1563-70) yağmalanan kent 1617'de bir yangın sonucunda harabeye döndü; iki yıl sonra da beratını yitirdi. 1867'de yeniden kent statüsü kazandı. 1897'de Sassnitz'e (bugün Almanya'da) buharlı gemi, 1909'da da feribot seferleri başlayınca önemi arttı. İsveç'in en güneyde yer alan kentidir; kara Avrupa'sına önemli bir geçiş noktası oluşturur. Kentte yoğun kıyı ticareti yürütülür. Modern limanı sayesinde sanayi etkinlikleri, özellikle şeker ve kauçuk eşya üretimi gelişmiştir. Nüfus (1988 tah.) belediye, 34.362.

Trematoda *bak.* yapraksolucanlar

Trembley, Abraham (d. 3 Eylül 1710, Cenevre - ö. 12 Mayıs 1784, Cenevre), başta *Chlorhydra viridissima* türü olmak üzere tatlı su hidraları üzerine araştırmalarıyla tanınan İsviçreli doğa bilimci. Kapsamlı ve sistemli deneyleriyle doku yenilenmesi ve doku nakli alanlarındaki çağdaş araştırmalara öncülük etmiştir.

Trembley deneyleriyle ikiye kesilen hidranın her iki parçasından yenilenme yoluyla iki yeni bireyin oluştuğunu ve bu iki bireyin birbirine eklendiğinde tek bir birey haline gelebildiğini gösterdi. Hidranın bir hayvan olduğunu göstererek hayvanlar âleminde tomurcuklanma yoluyla üreme olduğunu ve tomurcuklanmanın eşeysiz bir üreme süreci olduğunu kanıtladı. Hidra üzerine çalışmalarını en ünlü yapıtı olan *Mémoires pour servir à l'histoire d'un genre de polypes d'eau douce, à bras en forme de cornes*'da (1744; Boynuz Biçimli Kolları Olan Bir Tür Tatlı Su Polipinin Tarihi İçin Yazılmış Notlar) ortaya koydu. Trembley ayrıca tekhücrelilerin çoğalmasını alglerdeki bölünme ve hücre bölünmesiyle gözlemleyen ilk bilim adamıdır.

tren, demiryolları üzerinde yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan ve bir ya da birkaç lokomotif ile bunlar tarafından çekilen bir dizi vagondan oluşan taşıt. Trenler vagonlarının türüne göre yolcu treni ve yük treni; lokomotifin çalışma biçimine göre elektrikli tren, buharlı tren, dizel tren, türbotren(*) biçiminde sınıflandırılabilir. Trenlerin çok büyük bir bölümü raylar üzerinde tekerleklerle hareket eder; öte yandan 1970'lerden sonra hava yastığı ve magnetik alan üzerinde hareket eden trenler de geliştirilmiştir. Bunun dışında bazı kentlerde tek bir raya asılarak teleferik gibi hareket eden monoraylar (tek raylı tren) kullanılmaktadır.

Lokomotif, vagon ve demiryolu yapım yöntemlerinin son derece gelişmiş olması nedeniyle günümüzde tekerlekler üzerinde hareket eden trenler saatte 300 km'lik bir hıza ulaşabilmektedir. Hava yastığı ya da magnetik alan üzerinde hareket eden trenlerin hızı ise saatte 450 km'yi aşar. Günümüzde trenle yolcu ve yük taşımacılığı alanında Japonya, ABD ve Fransa önde gelen ülkelerdir. *Ayrıca bak.* demiryolu; lokomotif; taşımacılık; vagon.

Trendelenburg, Friedrich Adolf (d. 30 Kasım 1802, Eutin, Oldenburg - ö. 24 Ocak 1872, Berlin, Almanya), Alman filolog, eğitimci, yazar ve düşünür. Aristoteles'in düşüncesine dayanarak Kant ve Hegel'in izleyicilerine yönelttiği eleştirilerle tanınır.

Öğrenciliğinde Platon ve Aristoteles'in düşüncesine ilgi duydu ve Platon'u Aristoteles'in yorumlarından yola çıkarak kavramaya çalıştı. Yedi yıl özel öğretmenlik yaptıktan sonra 1833'te Aristoteles'in *Peri psykhe* (Ruh Üzerine) adlı yapıtının eleştirel bir baskısını hazırladı. Aynı yıl kadrosuz profesör olarak atandığı Berlin'de dört yıl sonra kadrolu profesör oldu. 1865'te Alman tarihçi Kuno Fischer'le Kant'ın uzam kuramı üzerine tartışmaya girişti. *Kuno Fischer und sein Kant* (1869; Kuno Fischer ve Onun Kant'ı) adlı kitabı ertesi yıl Fischer'in *Anti-Trendelenburg*'u (Trendelenburg'a Karşı) yayımlamasına yol açtı.

Gerçek dünyanın sorunlarıyla ilgilenmeyi seçen Trendelenburg etiği salt felsefeden çok, siyaset ve tarih bağlamında ele aldı. *Naturrecht auf dem Grunde der Ethik* (1860; Etik Temelinde Doğa Yasası) adlı yapıtında hukuk, devlet ve gerçek dünyada insan olanaklarının değerlendirilmesi konularına ağırlık verdi. Öbür yapıtları arasında *Elementa Logices Aristotelicae* (1836; Aristoteles Mantığının Temel İlkeleri), *Logische Untersuchungen* (1840; Mantık İncelemeleri), *Die logische Frage in Hegels System* (1843; Hegel'in Sisteminde Mantık Sorunu) ile siyaset ve eğitim üzerine yazılarının toplandığı *Kleine Schriften* (1871, 2 cilt; Küçük Yazılar) sayılabilir.

Trent Irmağı, İngiltere'nin orta kesimindeki Midlands bölgesinde ırmak. Staffordshire ilinden (*county*) doğar. Güneydoğu ve kuzeydoğu doğrultusunda 270 km boyunca aktıktan sonra Kuzey Denizine 65 km uzaklıktaki Humber Halicine ulaşır. Su toplama havzasının genişliği 10.000 km²'den fazladır. Yukarı Trent Irmağı, Peak ilçesinden gelen güçlü kaynak sularından (Chur-

net, Dove ve Derwent) çok daha az su taşır. Irmak Newark'ın 5 km aşağısındaki Cromwell Havuzu'na kadar 80 km boyunca gelgit etkisine açıktır; ilkbaharda gelgit dalgasının yüksekliği 1 m'yi bulur. Irmağa bağlı kanallardan bugün yanlızca Sheffield ve South Yorkshire Kanalı ile Lincoln'a uzanan Foss Kanalı önemini korumaktadır. Ünlü Trent ve Mersey Kanalı günümüzde çok az kullanılmaktadır.

Trent Kanalı, Kanada'da, Ontario eyaletinin güneydoğu kesiminde kanal. Huron Gölünün Georgia Körfezi ile Ontario Gölünü birbirine bağlar. Georgia Körfezinin güneydoğu kıyısından Severn Irmağı boyunca doğu yönünde Simcoe Gölüne doğru uzanarak Kawartha Gölleri bölgesindeki birçok gölü Rice Gölüne bağlar; ayrıca Trent Irmağını izleyerek Quinte Koyuna ve Ontario Gölüne ulaşır. 11 km uzunluğundaki Murray Kanalı Trenton'la Ontario Gölünü daha dolaysız birleştirir. 387 km uzunluğundaki Trent Kanalı 1,8 m derinliğinde 53 km'lik yapay kanal ile 42 yükseltme havuzundan oluşur. 1833'te yapımına başlanan kanal eskiden yoğun kereste ticaretine olanak sağlıyordu ama 1930'larda kara ve demir yolları ağının gelişmesinden sonra ticari suyolu olarak önemini yitirdi. Günümüzde yalnızca hidroelektrik enerji kaynağı olarak önemlidir.

Trent Olayı, Amerikan İç Savaşı sırasında, denizlerde özgürlük doktrini çerçevesinde patlak veren ve İngiltere ile ABD'yi savaşın eşiğine getiren olay (1861).

Birlik (Kuzey) hükümetine bağlı "San Jacinto" firkateyninin komutanı Albay Charles Wilkes, 8 Kasım 1861'de "Trent" adlı tarafsız İngiliz gemisinde yolculuk eden ve Konfederasyon (Güney) için İngiltere ve Fransa'nın desteğini sağlamaya çalışan Konfederasyon görevlileri Murray Mason ve John Slidell'ı tutukladı. Kuzeyliler ve Kongre tarafından başlangıçta sevinçle karşılandığı halde bu izinsiz tutuklama İngiltere'de protestolara ve savaşçı eğilimlere yol açtı. İngiliz hükümeti ABD'ye özür dilemesi ve Mason'la Slidell'ı serbest bırakması çağrısında bulunan bir ültimatom gönderdi. Dışişleri bakanı William Seward silahlı çatışmayı önlemek üzere 26 Aralık'ta verdiği cevapta Wilkes'in davranışının hatalı olduğunu kabul ederek bu hatasıyla ABD'nin denizlerde özgürlük siyasetini çiğnemiş olduğunu bildirdi. Konfederasyon görevlileri bundan kısa süre sonra serbest bırakıldı.

Trentino-Alto Adige, İtalya'nın kuzeyinde özerk yönetim bölgesi. Bolzano ve Trento illerini içine alır. Yüzölçümü 13.618 km²'dir. Ortaçağda bu bölgede yer alan Trento ve Bressanone prenslikleri sonradan Tirol(*) ve Venezia arasında çekişme konusu oldu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtalya'ya geçen bölge 1947'ye değin Venezia Tridentina adıyla anıldı. 1948 Anayasası'yla özerklik kazandı. Bolzano'da daha çok Almanca, Trento'da ise İtalyanca konuşulur. İllerdeki yönetim organlarının üyeleri aynı zamanda bölge meclisinin de üyesidir. Bölge meclisinin toplantı yeri iki yılda bir dönüşümlü olarak iki il merkezi arasında değişir ve meclis başkanlığını gene dönüşümlü olarak İtalyanca ve Almanca konuşan bir üye yürütür.

Bölgenin büyük bölümü yüksekliği 900 m'yi aşan dağlarla kaplıdır. Bunların başlıcaları kuzeydeki Ötztal, Brenner, Zillertal ve Pusteria Alpleri, batıdaki Ortles ve Adamello dağları, doğudaki Dolomitler ve iç kesimlerdeki yüksek platolardır. Bölgede Ötztal Alpleri'ndeki Palla Bianca (3.736 m) ve Brenner Alpleri'ndeki Pan di Zucchero gibi Avrupa'nın en yüksek dağlarından bazıları bulunur. Bu dağların üzerinde Stelvio, Resia, Brenner, Dobbiaco (Val Pusteria) geçitleri yer alır. Dağların sularını Adige Irmağı ile bu ırmağın kolları olan Isarco, Noce ve Avisio ırmakları toplar.

Büyük bölümü ormanlarla kaplı olan bölgede kerestecilik gelişmiştir. Dağların yamaçlarında bağlar ve meyve bahçeleri bulunur. Güneyde mısır, buğday, yulaf ve arpa yetiştirilir. Bölgede çinko, kurşun, bakır ve demir madenleri vardır. Bölgedeki ana kara ve demir yolu hattı Bolzano kentine kadar Adige Vadisini izledikten sonra Brenner Geçidi ve Kärnten yoluyla İsviçre'ye uzanır. Nüfus (1991) 934.731.

Trento, Latince TRIDENTUM, Almanca TRENT ya da TRIENT, İtalya'nın kuzey kesiminde, Trentino-Alto Adige yönetim bölgesindeki Trento ilinin merkezi kent. Bolzano'nun güneyinde, Adige Irmağının kıyısında yer alır. Romalı bilgin Plinius'a (Yaşlı) ve coğrafyacı Strabon'a göre Alpler bölgesinde yaşayan Raetialılar tarafından kuruldu. Daha sonra bir Roma kolonisi ve askeri üs durumuna geldi. 4. yüzyılın sonları ile 5. yüzyılın başlarında Aziz Vigilius'un çabaları sonucunda kent halkı Hıristiyanlığı benimsedi. Trento sonraki yıllarda önce bir Lombard düklüğünün, daha sonra da Frankların yönetimindeki bir sınır bölgesinin merkezi oldu. 1027'de prens-piskoposlarca yönetilmeye başladı. 1545-63 arasında toplanan Trento Konsili ile ün kazandı. Napoléon Savaşları (1800-15) sırasında Fransızların denetimine girdi. 1814-1918 arasında Avusturya'nın yönetiminde kaldıktan sonra İtalya'ya verildi. 1966'daki taşkında büyük hasar gördü.

Roma döneminden kalma önemli yapılar arasında bir tiyatronun ve kent surlarının kalıntıları sayılabilir. 1145'te ibadete açılan katedral ile S. Apollinare ve S. Lorenzo kiliseleri romanesk üsluptadır. Rönesans döneminden kalma yapıların başında Sta. Maria Maggiore (1520) ve Castello del Buon Consiglio kiliseleri gelir. 13. yüzyılda yapılan ve 1528-36 arasında saray olarak kullanılan Castello del Buon Consiglio günümüzde müzeye dönüştürülmüştür.

Başlıca sanayi dalları hafif makine ve mobilya üretimi ile dokumacılıktır; matbaacılık ve sepicilik de önemlidir. Kentin çevresinde sabze ve meyve yetiştirilir. Nüfus (1991 tah.) belediye, 102.124.

Trento Konsili, Katolik Kilisesi'nin 19. ekümenik konsili (1545-63). Reform hareketine karşı Katolikliğin kendini yeniden düzenlemesine yönelik kapsamlı kararları ve Protestanların karşı çıktığı hemen her öğretiye açıklık getiren dogmatik tanımları açısından önem taşır. İç mücadelelere, dış tehlikelere ve iki kez uzun süre kesintiye uğramasına karşın konsil Katolik Kilisesi'ni Avrupa'nın birçok yerinde canlandırmakta çok önemli bir rol oynamıştır.

Almanya'nın Reform hareketinin önderi Martin Luther'in aforoz edilmesinden sonra genel bir konsil toplanması isteğinde bulunmasına karşın Papa VII. Clemens, egemenliğine karşı yeni saldırıların gelebileceğinden endişe ederek buna yanaşmadı. Fransa da Almanya'nın gücünün artmasından endişe ederek girişimde bulunmamayı tercih etti. Ama Clemens'in ardılı III. Paulus Hıristiyan birliğinin ve etkin bir kilise reformunun ancak bir konsille sağlanabileceği kanısındaydı. İlk girişimlerinin sonuçsuz kalmasına karşın 13 Aralık 1545'te Trento'da (Kuzey İtalya) bir konsil toplamayı başardı.

I. Dönem (1545-47): Konsilin açılmasıyla birlikte bir kanadın ivedi reformlar yapılmasında, bir başka kanadın ise yalnızca Katolik öğretilerinin aydınlatılmasında ısrar etmesinin yol açtığı bunalım her iki konunun aynı anda ele alınması yolunda bir uzlaşmayla giderildi. Nikaia-Konstantinopolis Amentüsü Katolik inancının temeli olarak kabul edildi; Eski Ahit ve Yeni Ahit'in kanonik içeriği kesinleştirildi; gelenek imanın bir kaynağı olarak kabul edildi; Latince Vulgata'nın öğreti kanıtlamalarında kullanılabileceği açıklandı; kutsama ayinlerinin sayısı yedi olarak belirlendi; ilk günahın niteliği ve sonuçları tanımlandı. Aylarca süren yoğun tartışmalardan sonra konsil, Luther'in insanın yalnız imanla aklandığı öğretisine karşı karar aldı. Konsilin kararına göre insan Tanrı'nın karşılıksız bağışladığı kayrayı benimseyerek içsel olarak aklanabilirdi. Bu arada siyasal sorunlar nedeniyle konsil Bologna'ya taşındı ve kesintiye uğradı.

II. Dönem (1551-52): Bu kez askeri olayların yol açtığı ikinci ertelemeden önce konsil Komünyon ayini üzerine önemli bir karar aldı. Bu kararda Komünyon ayininde Hz. İsa'nın gerçek varlığı, İsviçreli Reform lideri Huldrych Zwingli'nin yorumuna karşıt biçimde tanımlandı. Karar ayrıca Luther'in öğretisine karşı da "töz dönüşümü" öğretisini tanımladı. Günah çıkarma ayini geniş biçimde tanımlandı. Ölmek üzere olan kişiye kutsal yağ sürme (sonradan hastaya yağ sürme) ayini açıklığa kavuşturuldu; kilisenin yetkileri ve kilise disiplini üzerine kararlar yayımlandı. Bu arada Alman Protestanları konsilin önceki tüm öğreti kararlarının yeniden değerlendirilmesini ve konsilin otoritesinin papanınkinden üstün olduğunu belirten bir karar alınmasını istiyorlardı.

III. Dönem (1562-63): Papa IV. Paulus (1555-59) konsile karşı olduğu için çalışmaları durdurdu; ama IV. Pius (1559-65) konsili yeniden topladı. Konsil Komünyon ayininde kutsanan ekmek ve şarapta Hz. İsa'nın eksiksiz biçimde var olduğunu belirledi; Komünyon kâsesinin (Latince *calix*) ruhban olmayanlara sunulup sunulmayacağı konusundaki kararıysa papaya bıraktı. Kararda Missa(*) ayini gerçek bir adak olarak tanımlandı; papazlığa atanma, evlenme, araf, endüljans, azizlere, kutsal resim ve emanetlere saygı konularında öğreti açıklamaları benimsendi; kilise ahlakı üzerine ve ilahiyat okulları kurulmasına ilişkin kararlar alındı.

IV. Pius 1564'te konsil kararlarını onayladı ve öğreti önermelerinin bir özetini yayımladı; disipline ilişkin kararlara uyulması için yaptırımlar getirildi. Kısa süre sonra Trento Kateşizmi yayımlandı, Kitabı Mukaddes'in gözden geçirilmiş bir basımı hazırlandı. Yüzyılın sonunda Reform hareketine yol açan yanlış uygulamaların çoğu ortadan kalkmış, Katolik Kilisesi Avrupa'daki cemaatini büyük ölçüde yeniden kazanmıştı.

Trenton, ABD'de, New Jersey eyaletinin ve Mercer ilinin (*county*) merkezi (1837) kent. Delaware Irmağında taşımacılığın başladığı noktada yer alan büyük bir sanayi merkezidir. Bugün kentin bulunduğu yerdeki ilk yerleşme 1679'da, Quaker'lar tarafından The Falls adıyla kuruldu. Philadelphia'lı bir tüccar olan William Trent 1714'te Quaker'lardan 324 hektarlık bir arazi satın alarak bugünkü kentin temellerini attı. Onun anısına kentin adı 1721'de Trenton olarak değiştirildi. Trenton önce 1784, ardından 1799'da ABD'nin geçici başkenti

oldu; 1790'da ise New Jersey'nin merkezi yapıldı.

1830'larda Delaware ve Raritan Kanalı'yla Camden-Amboy Demiryolu'nun tamamlanması Trenton'un sanayileşmesini hızlandırdı. 1734'ten beri demir fabrikalarının bulunduğu kentte 1845'te bir haddehane, 1868'de ise bir çelik fabrikası açıldı. Günümüzde kentte demiryolu donanımı, kauçuk, plastik, madeni eşya, elektrikli alet, ilaç ve dokuma fabrikaları vardır.

Trenton Eyalet Yüksekokulu (1855), Rider College (1865) ve Mercer County Community College (1947) kenttedir. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasındaki çarpışmanın anısına yapılan 47 m yüksekliğindeki anıtın üzerinde Washington'un bir heykeli vardır. Bir müze, toplantı salonu, planetaryum ve eyalet kütüphanesinin bulunduğu New Jersey Eyalet Kültür Merkezi, Eyalet Yönetim Binası'nın yakınındadır. New Jersey valilerinin göreve başlama törenleri Savaş Anıtı Binası'nda (1931-32) yapılır. Nüfus (1990) kent, 88.675; metropoliten alan, 325.824.

treonin, pek çok proteinin bileşiminde bulunan aminoasit. 1932'de elde edilen treonin temel aminoasitlerdendir; hayvanlarda gövdede bireşimlenmediğinden besinlerle alınması gerekir. Mikroorganizmalarda aspartik asit adlı aminoasitten bireşimlenir.

Trepostomata, fosillerine Ordovisiyen Dönemden (y. 500-430 milyon yıl önce) Permiyen Döneme (y. 280-225 milyon yıl önce) değin oluşmuş deniz kayaçlarında rastlanan soyu tükenmiş yosunhayvanları takımı. Koloniler halinde bir araya gelen bu takım üyeleri içi bölmeli uzun, kıvrık ve kalkerli borucuklarıyla ayırt edilir. *Trepostomata* takımının Ordovisiyen Dönemde varlığını sürdürmüş *Prasopora* ve *Dekayella* gibi birçok yaygın cinsi vardır.

Trésaguet, Pierre-Marie-Jérôme (d. 1716, Fransa - ö. 1796, Fransa), yol yapımı alanındaki modern düşünceleriyle tanınan Fransız mühendis.

Önce Paris'te müfettiş yardımcısı olarak sonra da Limoges'da başmühendis olarak çalıştı. 1775'te taş parçalarının ardışık sıralar biçiminde dizilmesi ilkesine dayalı sert yüzeyli karayolu yapım yöntemine ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırladı. Bu yönteme göre kenarları üzerine konmuş düz yüzeyli taşların çekiçle gömülmesiyle oluşan taban, dayanımı artırmak ve daha iyi bir akaçlama sağlamak amacıyla yol yüzeyinin kavisine paralel olarak yerleştiriliyordu. Trésaguet'nün geliştirdiği tasarım ilk olarak Paris'ten başlayıp Toulouse üzerinden İspanyol sınırına kadar uzanan karayolunun yapımında kullanıldıktan sonra İsveç'e kadar yaygınlaştı. İskoç yol yapımcısı Thomas Telford da bu tasarımı benimsedi.

Tresor de la language française (Fransızcada "Fransız Dilinin Hazinesi"), tam adı TRESOR DE LA LANGUE FRANÇAISE: DICTIONNAIRE DE LA LANGUE DE XIXe ET DU XXe SIÈCLE (1789-1960), Fransız Dilinin Hazinesi: 19. ve 20. Yüzyıl Dilinin Sözlüğü [1789-1960]), sözcükleri kökenleri ve tarihsel gelişimleriyle açıklayan Fransızca sözlük. Yazımı günümüzde de süren bu kapsamlı çalışmanın ilk altı cildi 1974-78 arasında Paris'te yayımlandı. İlk iki cildin yayımlanmasından sonra sözlüğün kapsamı büyük ölçüde daraltıldı ve başlangıçta 60 cilt olarak tasarlanan yapıtın 15 ciltte tamamlanmasına karar verildi.

Sözlükte bütün sözcüklerin tanımı, yazılışı, Uluslararası Sesbilgisi Alfabesi'ne göre söylenişi, çeşitli kaynaklara göre kökeni ve tarihsel gelişimi yer alır. İlk iki ciltte sözcüklerin çeşitli kullanımlarını gösteren çok sayıda alıntı yer alırken, üçüncü ciltten başlayarak alıntı sayısı azaltılmıştır. Bu ciltlerde gene kapsamlı tanımlar ve açıklayıcı alıntılar verilmekle birlikte, bunlar sözlükle ilgili ilk tasarıyı oluşturan Nancy'deki Fransız Dili Hazinesi Araştırma Merkezi'nin öngördüğü genişlikte değildir. Sözlük bugün de bu kurum tarafından çıkarılmaktadır.

Tretyakov Galerisi, tam adı DEVLET TRETYAKOV GALERİSİ, Rusça GOSUDARSTVENNAYA TRETYAKOVSKAYA GALEREYA, Pavel M. Tretyakov tarafından 1856'da Moskova'da kurulan sanat müzesi. 17. ve 18. yüzyıl Rus ikonlarından oluşan ve 40 bini aşkın parçayı kapsayan koleksiyonu türünün dünyadaki en değerli örneğidir.

Tretyakov Galerisi'nde 18. yüzyıl portreleri, 19. yüzyıl tarihsel resimleri ve Sovyet dönemine ait çalışmalar da sergilenmektedir. Müze Erken Rus Sanatı, 18. Yüzyıl Sanatı, 19. Yüzyılın İlk Yarısı Sanatı, 19. Yüzyılın İkinci Yarısı Sanatı, Erken 20. Yüzyıl Sanatı ve Sovyet Sanatı bölümlerine ayrılmıştır.

Trevelyan, G(eorge) M(acaulay) (d. 16 Şubat 1876, Welcombe, Warwickshire - ö. 21 Temmuz 1962, Cambridge, Cambridgeshire, İngiltere), Whig geleneğinin İngiliz siyasal yaşamındaki rolünü ve İngiliz anayasındaki Anglosakson öğeleri irdeleyen tarihçi.

Sir George Otto Trevelyan'ın üçüncü oğluydu. Harrow Okulu'nda ve Cambridge'e bağlı Trinity College'da öğrenim gördü. 1927'de Cambridge Üniversitesi'nde modern tarih kraliyet profesörlüğüne atandı, 1940'ta ise Trinity College'da ders vermeye başladı. 1951'de emekliye ayrıldı.

Aldığı eğitim ve mizacı gereği temelde liberal eğilimler taşıyan Trevelyan, National Trust'la ve gençlik yurtlarıyla ilişkilerinin de gösterdiği gibi tarihçi olarak İngiltere'ye derin bir bağlılık duyuyordu. *Must England's Beauty Perish?* (1929; İngiltere'nin Güzelliklerini Mahvetmek Niye?) adlı kitabı da bunun örneğiydi. *Lord Grey of the Reform Bill* (1920; Baron Grey ve Reform Yasası) ve *Grey of Fallodon* (1937; Fallodon'lı Grey) adlı kitaplarında Whig'lere saygısını dile getirdi. Romantik liberal dünya görüşüyle Giuseppe Garibaldi üzerine üç kitap kaleme aldı (1907, 1909, 1911).

Trevelyan'ın öbür yapıtları arasında *England in the Age of Wycliffe* (1899, Wycliffe Döneminde İngiltere), *British History in the Nineteenth Century (1782-1901)* (1922; 19. Yüzyıl Britanya Tarihi [1782-1901]), *History of England* (1926; İngiltere Tarihi), *An Autobiography and Other Essays* (1949; Bir Otobiyografi ve Başka Denemeler) ve *The Seven Years of William IV* (1952; IV. William'ın Yedi Yılı) sayılabilir.

Trevelyan, Sir George Otto, 2. BARONET (d. 20 Temmuz 1838, Leicestershire - ö. 17 Ağustos 1928, Wallington, Northumberland, İngiltere), İngiliz tarihçi ve devlet adamı.

1865'te Liberal Parti'den parlamentoya giren Trevelyan hükümette çeşitli görevlerde bulundu. Gladstone'un İrlanda Yönetsel Özerklik Yasası'na (1886) önce karşı çıktı, ama sonradan yasayı gönülsüz de olsa destekledi. 1897'de siyasetten çekildi. Amcasının yaşamını konu aldığı *Life and Letters of Lord Macaulay* (1876, 2 cilt; Baron Macaulay'in Yaşamı ve Mektupları) adlı kitabı kapsamlı, sempatik, ama partizanca olmayan yaklaşımıyla İngilizcede kaleme alınmış en iyi yaşamöyküleri arasında gösterilir. Tarihle ilgili başlıca yapıtları *Early History of Charles James Fox*'la (1880; Charles James Fox'ın Erken Dönem Tarihi) Amerikan Bağımsızlık Savaşı'yla ilgili altı ciltlik bir incelemedir. 1886'da babasının baronet unvanını devralmıştır.

Treviso, Latince TARVISIUM, İtalya'nın kuzeydoğu kesimindeki Veneto yönetim bölgesinde, Treviso ilinin merkezi kent. Venedik'in kuzeyindeki verimli bir ovada yer alır. Sile ve Botteniga ırmaklarının kavşağındadır ve kanallarla bölünmüştür. Başlangıçta Tarvisium adlı bir Kelt yerleşimiydi. Ardından Roma denetimine girdi. Charlemagne döneminde kentte önemli bir darphane vardı. Trevigiana sınır kontluğunun merkezi olarak 13. yüzyılda Camino ailesinin yönetiminde kültürel bakımdan en canlı dönemini yaşadı. 1339'dan sonra uzun süre Venedik Cumhuriyeti'ne bağlı kaldı. Napoléon döneminde Fransa'nın, 1815'ten sonra da Avusturya'nın egemenliğine girdi. 1866'da İtalya'ya bağlandı.

I. ve II. Dünya savaşları sırasında hava bombardımanından hasar gören kentteki önemli yapıların çoğu onarılmıştır. Bunlardan 12. yüzyıla ait katedral Tiziano, Pordenone ve Paris Bordone gibi sanatçıların yapıtlarını barındırır; romanesk-gotik üsluptaki S. Nicolò Kilisesi'nde Tommaso da Modena'nın çizdiği ve bir grup azizin betimlemesini içeren çalışma bulunur. Dante'nin oğlu Pietro ile Petrarca'nın kızı Francesca'nın gömülü bulunduğu S. Francesco Kilisesi'nde de gene aynı sanatçının yaptığı freskler vardır. Kentin bir özelliği evlerin cephesinde fresklerin bulunmasıdır; bunlar arasında Pordenone ile Bordone'ninkiler dikkati çeker. Luigi Bailo Belediye Müzesi'nde Tarihöncesi ve Roma dönemi kalıntılarının yanı sıra Hıristiyanlığın ilk dönemleriyle Bizans dönemine ait heykeller ve zengin bir resim koleksiyonu yer alır.

Kent önemli bir tarımsal pazar merkezi konumundadır. Çeltik işleme, gıda ve kimyasal madde, kâğıt ve seramik üretimiyle dokumacılık temel sanayi dallarıdır. Nüfus (1989 tah.) belediye, 84.478.

Trevithick, Richard (d. 13 Nisan 1771, Illogan, Cornwall - ö. 22 Nisan 1833, Dartford, Kent, İngiltere), yüksek basınçlı buharı denetim altında tutmayı başaran ve bu buluşunun yardımıyla 1803'te dünyanın ilk buharlı lokomotifini geliştiren İngiliz makine mühendisi ve mucit. Geliştirmiş olduğu

Trevithick, John Linnell'in bir yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1816; Bilim Müzesi, Londra
Science Museum, Londra

yüksek basınçlı buhar makinesini 1805'te bir demir haddehanesinin işletilmesinde ve çarkların yardımıyla bir mavnanın yüzdürülmesinde kullandı. Trevithick'in teknik becerisi Sanayi Devrimi'nin hızlanmasında önemli bir rol oynadı.

Köy okullarında öğrenim gören Trevithick küçük yaşlardan başlayarak babasının yöneticilik yaptığı maden ocaklarında kullanılan makinelere ilgi duydu. Olağanüstü yeteneği sayesinde daha 19 yaşındayken Cornwall'daki maden ocaklarında mühendis olarak çalışmaya başladı.

O yıllarda kullanılmakta olan buhar makineleri James Watt'ın geliştirmiş olduğu düşük basınçlı türdendi. Watt yüksek basınçlı buharın denetim altında tutulmasının çok zor olduğunu ileri sürmüştü; bu düşünceyi kabullenmeyen Trevithick çalışmalarını sürdürdü ve silindir içinde genleştirilen yüksek basınçlı buharın denetim altına alınabileceğini kanıtladı. Ayrıca, düşük basınçlı buhar makinelerinden daha etkili, ama onlardan daha hafif ve daha küçük makinelerin yapılabileceğini savundu.

Trevithick 1797'de yüksek basınçlı buharla çalışan sabit motor ve lokomotif motoru örnekleri gerçekleştirdi. Bu modellerin başarılı olması üzerine maden çıkarmada kullanılan yüksek basınçlı bir buhar makinesi yaptı. Trevithick'in ürettiği toplam 30 makine, çiftlik arabalarıyla kolayca taşınarak madenlere ulaştırılabildiklerinden oldukça kullanışlıydı.

Trevithick geliştirdiği ilk buharlı arabayla 1800 sonunda Camborne'daki (Cornwall) bir tepeye tırmanmayı başardı. Mart 1802'de kuzeni Andrew Vivian ile birlikte hem sabit olarak hem de lokomotiflerde kullanılabilen yüksek basınçlı buhar makinesinin patentini aldı. 1803'te ikinci bir buharlı araba üreterek Londra sokaklarında bir gösteri yaptı. Dünyanın ilk buharlı lokomotifini de aynı yıl Samuel Homfray'ın Penydaren'daki (Güney Galler) atölyesinde gerçekleştirdi. Bu lokomotif 21 Şubat 1804'te 10 ton yük ve 70 yolcuyla birlikte bir tramvay hattının üzerinde 10 km yol aldı. 1805'te Gateshead'de buna benzer bir lokomotif daha yapan Trevithick, 1808'de gerçekleştirdiği "Catch-me-who-can" adlı üçüncü lokomotifini Londra'da sergiledi.

Trevithick'in buhar makineleri dünyanın ilk buharlı tarak gemisinde (1806) ve harman makinelerinde de (1812) kullanılmaya başladı. Trevithick küçük makinelerinde makine ve kazanı tek bir birim olarak yapıyordu; ama daha büyük makinelerde silindir sistemini kazandan ayırdı ve içten tek bacalı, büyük bir dökme demir kazan geliştirdi. Bu kazan Trevithick'in Cornwall'lı mühendislerle birlikte kusursuz hale getirdiği Cornwall tipi pompalama makinesiyle bir arada kullanıldı. Cornwall tipi olarak adlandırılan bu makine kısa sürede Watt tipi makinelerin yerini aldı.

Çok başarılı bir mühendis olmasına karşılık Trevithick iş yaşamında pek başarılı değildi. Demir kazanlar üretmek üzere 1808'de kurduğu şirket 1811'de iflas etti. 1814'te Peru'daki gümüş madenleri için dokuz makine siparişi aldı. 1816'da Güney Amerika'ya gitti, ama bir dizi serüven sonunda 1827'de iflas etmiş olarak İngiltere'ye geri döndü. Burada başta George Stephenson olmak üzere pek çok mühendisin kendi buluşlarından yararlanarak yeni makineler geliştirdiğini gören Trevithick yoksulluk içinde öldü.

Trevor, William, asıl adı WILLIAM TREVOR COX (d. 24 Mayıs 1928, Mitchelstown, Cork, İrlanda), iğneleyici ve genellikle uğursuz bir hava taşıyan öykü ve romanlarıyla tanınmış İrlandalı yazar. En ünlü romanı, hızla yaşlanan ve okul günlerindeki düşmanlıkların öcünü almak amacıyla birbirlerine çeşitli tuzaklar hazırlayan eski mezunları konu aldığı *The Old Boys*'dur (1964; Eski Okul Arkadaşları).

Dublin Üniversitesi'ndeki Trinity College'da öğrenim gördükten sonra öğretmenlik ve heykelcilik yaptı. Kuzey İrlanda ve İngiltere'deki çeşitli okullarda tarih ve resim dersleri verdi. 1960'ta Londra'ya taşındı ve bir reklam şirketinde metin yazarı olarak çalışmaya, bir yandan da roman ve öykülerini yayımlamaya (1960-65) başladı. Daha sonra yalnızca yazarlık yapmaya karar vererek Devon'a yerleşti. *Old Boys*'dan sonraki romanları arasında *The Boarding House* (1965; Pansiyon), *The Love Department* (1966; Aşk Müdürlüğü), *Mrs. Eckdorf in O'Neill's Hotel* (1969; Mrs. Eckdorf O'Neill'in Otelinde), *Elizabeth Alone* (1973; Yalnız Elizabeth), *The Children of Dynmouth* (1976; Dynmouth Çocukları), *Other People's Worlds* (1980; Başka İnsanların Dünyaları) ve *Fools of Fortune* (1983; Kaderin Soytarıları) anılabilir. En sevilen öykü kitapları ise *The Day We Got Drunk on Cake* (1967; Pastayla Sarhoş Olduğumuz Gün), *The Ballroom of Romance* (1972; Aşkların Sahnesi), *Angels at Ritz* (1975; Ritz'deki Melekler), *Lovers of Their Time and Other Stories* (1978; Bir Dönemin Aşıkları ve Başka Öyküler), *The Distant Past* (1979; Uzak Geçmiş) ve *Beyond the Pale and Other Stories*'dir (1982; Sıra Dışı ve Başka Öyküler). Toplu öyküleri 1983'te *Stories of William Trevor* (William Trevor'ın Öyküleri) adıyla yayımlanmıştır. James Joyce ve Charles Dickens'tan etkilenen Trevor, özellikle karakter yaratma ve ironideki ustalığıyla dikkat çeker. Yapıtlarında daha çok toplum dışına itilmiş sıra dışı kişilerin ruhsal durumlarına eğilmiştir.

Trevor-Roper, H(ugh) R(edwald), BARON DACRE OF GLANTON (d. 15 Ocak 1914, Glanton, Northumberland, İngiltere), II. Dünya Savaşı ve Elizabeth dönemi üzerine yazdığı kitaplarla tanınan İngiliz tarihçi ve bilim adamı.

1936'da Oxford'daki Christ Church College'ı bitirdi. Lisansüstü çalışmasını 1939'da araştırma görevlisi olarak çalıştığı Merton College'da tamamladı. İlk kitabı *Archbishop Laud, 1573-1645* (1940; Başpiskopos Laud, 1573-1645), Canterbury başpiskoposu olan ve Kral I. Charles'ın danışmanlığını yapan Laud'un yaşamöyküsüydü. II. Dünya Savaşı sırasında istihbarat subayı olarak görev yapan Trevor-Roper, daha sonra Adolf Hitler'in ölümünün soruşturulmasına katıldı. 1947'de *The Last Days of Hitler* (Hitler'in Son Günleri) adlı kitabını yayımladı. 1946-57 arasında Christ Church College'da tarih dersleri verdi; bu dönemde Hitler'in yalnızca sistemli düşünen biri değil, aynı zamanda bir dâhi olduğunu ileri sürdüğü makaleleriyle tartışmalara yol açtı. 1957-80 arasında Oxford'daki Oriel College'da modern tarih profesörü, 1980-87 arasında da Cambridge'deki Peterhouse College'da yöneticiler olarak görev yaptı. 1979'da yaşamıyla sınırlı kalmak üzere soyluluk unvanı aldı.

Modern tarihe büyük ilgi duyan Trevor-Roper, II. Dünya Savaşı üzerine bir dizi kitap yazmıştır. Bunlar arasında *The Philby Affair: Espionage, Treason and Secret Service* (1968; Philby Olayı: Casusluk, İhanet ve Gizli Servis) ile yayıma hazırladığı *Hitler's Table Talk, 1941-44* (1953; Hitler'in Masa Başı Söyleşileri, 1941-44), *Hitler's War Directives, 1939-45* (1964; Hitler'in Savaş Yönergeleri, 1939-45) ve *The Goebbels Diaries* (1978; Goebbels'in Günlüğü) sayılabilir. Trevor-Roper 1983'te Hitler'in yaklaşık 30 ciltten oluşan günlüklerini bulduğunu belirterek bütün dünyanın ilgisini üzerine çekti; ama sonradan bu günlüklerin sahte olduğu ortaya çıktı.

Trevor-Roper'ın başka kitapları arasında *The Gentry, 1540-1640* (1953), *Religion, the Reformation, and Social Change, and Other Essays* (1967; Din, Reform Hareketi, Toplumsal Değişme ve Başka Denemeler), *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts, 1517-1633* (1976; Prensler ve Sanatçılar: Dört Habsburg Sarayında Koruyuculuk ve İdeoloji, 1517-1633) ve *Catholics, Anglicans and Puritans* (1987; Katolikler, Anglikanlar ve Püritenler) sayılabilir. Trevor-Roper ayrıca, dünyaca tanınmış Çin dili ve edebiyatı uzmanı Sir Edmund Backhouse'ın düzenbazlıklarını anlattığı bir kitap da yazmıştır.

trevorit, spinellerin magnetit dizisinden, nikel demir oksit minerali. *Ayrıca bak.* magnetit.

tri-kaya (Sanskrit dilinde "üç beden"), Mahayana Budacılığında Buda'nın üç bedenini ya da varlık biçimini dile getiren kavram. Bunlardan *dharma-kaya* (özün bedeni) görünür biçimi olmayan ve mutlak bilgiyi temsil eden en üst düzey bedendir. *Sambhoga-kaya* (mutluluğun bedeni) Buda'nın cennetteki kutsal varlık biçimi, *nirmana-kaya* ise (değişimin bedeni) ölümlü fiziksel bedenidir. Buda'nın yeryüzündeki görünümü ya da bir *bodhisattva* (geleceğin Budası), kral, resim ya da lotus gibi doğal bir nesne olarak ortaya çıkması *nirmana-kaya* kapsamına girer. *Tri-kaya* kavramı yalnızca tarihsel Gautama Buda için değil, Budalığa erişmiş bütün öteki kişiler için de kullanılır.

tri-ratna (Sanskrit dilinde "üç mücevher"), Pali dilinde TI-RATANA, Budacı ve Caynacı inanç sistemlerinin üç temel öğesi.

Budacılıkta *tri-ratna*'yı oluşturan üç öğe Buda, *dharma* (öğreti ya da yasa) ve *sangha*'dır (manastır tarikatı ya da cemaat). Buda döneminden bu yana tarikata girecek her adayın, "Buda'ya sığınırım, öğretiye sığınırım, tarikata sığınırım" sözleriyle *tri-ratna*'ya bağlılığını dile getirmesi koşulu korunmuştur.

Caynacılıkta *ratna-traya* olarak da bilinen üç mücevher öğretisi *samyag-darşana* (doğru görü), *samyag-cnana* (doğru bilgi) ve *samyak-çaritra* (doğru davranış) öğelerinden oluşur. Bu öğelerden herhangi biri ötekilerini dışta bırakarak var olamaz ve tinsel özgürlük için hepsi gereklidir.

Sanat yapıtlarında *tri-ratna*'nın simgesi genellikle üç çatallı bir mızraktır.

tri-svabhava (Sanskrit dilinde, "varoluşun üç biçimi"), Budacılıkta, gerçek varoluşun kişinin anlama düzeyine bağlı olarak karşısına çıkan durumları. Bilinç birikimi (*alaya-vicnana*) öğretisiyle birlikte Vicnanavada (*bak.* Yogaçara) okulunun temel düşüncesini oluşturur. İlk kez *Pracnaparamita-sutra* ("Bilgeliğin Yetkinleştirilmesi Özdeyişleri") adıyla bilinen, İÖ 1-İS 3. yüzyıllar arasında bir araya getirilmiş Mahayana metinlerinde ortaya konmuş, daha sonra Vicnanavada okulu tarafından geliştirilmiş bir öğretidir.

Öğretide kabul edilen üç varoluş biçiminden 1) *Parikalpita-svabhava* (kavram oluşturulmasından doğan biçim), yaygın anlayışta ya da aydınlanmamış kişilerin alışkanlıklarında genel olarak gerçek kabul edilen

varoluş biçimidir; 2) *paratantra-svabhava* (belirli koşullarda ortaya çıkan biçim), sözlü anlatımdan bağımsız, olgusal varoluşun gerçek biçimidir ve bağımlı ortaya çıkış (*pratitya-samutpada*) dünyasını kapsar; 3) *parinishpanna-svabhava* (yetkinliğe ulaşılmış biçim), sonul gerçeklik olan aşkın boşluk (*şunyata*) biçimidir.

Öğretiye göre bu üçü birbirinden bağımsız ayrı varoluş biçimleri değil, farklı bireylerin kendi varoluşları içinde gerçekliğe yaklaşımlarının sonucu olarak karşılaştıkları biçimlerdir. Ulaştığı sonul ve aşkın bilgelik durumunda gerçeklik üzerindeki yanılsamadan kurtulan insan, görünür olgusal dünyanın özünün boşluk (*şunyata*) olduğunu kavrar. *Paratantra-svabhava* biçimindeki sözlü anlatımın ötesinde olguların gerçek doğasına ulaşır. Burada *paratantra* kişiyi *parikalpita* yanılsamasından *parinishpanna* aydınlanmasına ulaştıran araçtır.

Tri-svabhava meditasyona ağırlık veren Yoga okulunda (Yogaçara) büyük önem taşır. Öğretinin bilinmesinin ruh göçü zincirinden kurtularak Nirvana'ya ulaşmaya yardımcı olacağı kabul edilir.

tri-şiksha (Sanskrit dilinde "üç eğitim"), Pali dilinde TI-SIKKHA. Budacılıkta, Aydınlanma'ya ulaşmak için gerekli üçlü eğitim. Budacı uygulamaların bütün yönlerini kapsar. Üç aşaması şöyle sıralanır: 1) *Şila* (ahlak) insan bedeninin ve zihninin yoğunlaşmaya hazır duruma gelmesini sağlar; 2) *samadhi* (meditasyon) gerçeğin bütün açıklığıyla kavranabilmesinin önkoşulu olan zihinsel yoğunlaşmadır; 3) *pracna* (bilgelik), deneysel bilgilerin toplamı değil, sonul gerçekliğin sezgisel olarak yaşanmasıdır ve insanın kendine bütünüyle hakim olduğu *samadhi* durumundayken ulaşılır.

triad *bak.* üçlü akor

triaminotriazin *bak.* melamin

triangülasyon *bak.* nirengi

Trianon Antlaşması, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Macaristan'la İtilaf Devletleri arasında imzalanan antlaşma. 4 Haziran 1920'de Fransa'da Versailles'daki Trianon Sarayı'nda imzalanmıştır.

İtilaf Devletleri önce Béla Kun önderliğindeki komünist yönetimle antlaşma imzalamak istememeleri, daha sonra da Budapeşte'nin Romanya tarafından işgali sırasında (Ağustos 1919'dan aynı yılın kasım ortalarına değin) işbaşına gelen hükümetlerin istikrarsızlığı nedeniyle Macaristan'a barış koşullarını sunmayı ertelemişlerdi. Sonunda 16 Ocak 1920'de Paris yakınlarındaki Neuilly'de Macar heyetine antlaşmanın bir taslağı sunuldu.

Macaristan'ın eski topraklarının ve nüfusunun en az üçte ikisini yitirdiği bu antlaşmayla Slovakya, Rutenya'nın Karpatlar'ın altında kalan kesimi, Pressburg (Bratislava) bölgesi ve bazı küçük bölgeler Çekoslovakya'ya, Macaristan'ın batısı (Burgenland'ın büyük bölümü) Avusturya'ya, Hırvatistan-Slovenya ile Banat'ın bir bölümü Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'na (Yugoslavya), Banat'ın büyük bölümü ile Transilvanya'nın tamamı Romanya'ya, Fiume İtalya'ya bırakılmıştı. İki küçük bölge dışında, antlaşmada yer alan bütün değişiklikler plebisite başvurulmaksızın yapılmıştı.

Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne de yer veren antlaşmada Macaristan ordusunun 38 bin kişiyle sınırlandırılması öngörülmüştü. Antlaşmaya göre yalnızca hafif silahlı birliklerden oluşan Macaristan ordusunun tek amacı iç güvenliği sağlamak ve sınırları korumak olacaktı. Antlaşmada savaş tazminatlarına yer verilmemiş, bu konunun sonradan ele alınması kararlaştırılmıştı.

Triballiler, bir Trakya halkı. Bilinen en eski yurtları Angrus (Batı Morava) ve Brongus (Güney Morava) ırmaklarının birleşme noktasının yakınındaki "Triballi Ovası"ydı (bir olasılıkla Kosova Ovası). İÖ 424'ten sonraki bir tarihte Illyria kabilelerinden Avtariatalar Triballileri yenilgiye uğrattı. İÖ 339'da Triballiler Makedonya kralı II. Philippos'un Haemus'tan (Balkan Dağları) geçmesine izin vermenin koşulu olarak ganimetten pay istedi. II. Philippos zorla geçmeye çalıştıysa da çatışmalar sırasında yaralandı. Onun ölümü üzerine oğlu Büyük İskender İÖ 335'te Haemus Sıradağlarını geçerek Triballileri bozguna uğrattı. Ama Triballiler daha sonra da Makedonya'nın Romalı valileri için bir sorun kaynağı oldular.

triboloji, SÜRTÜNMEBİLİM olarak da bilinir, birbirine sürtünen cisimlerin karşılıklı etkileşimini inceleyen bilim dalı. Başlıca üç konu içerir: Sürtünme, aşınma ve yağlama. Sürtünme genellikle fiziğin ya da makine mühendisliğinin; aşınma metalurjide malzeme bilgisinin; yağlama ise kimyanın bir dalı olarak kabul edildiğinden triboloji karmaşık bir disiplinlerarası konudur.

Tribolojinin kapsamına giren konular insanların katılardan oluşan çevreleriyle ilişkilerinde en sık karşılaştıkları temel olgulardır. Aslında bu olguların pek çoğu yararlıdır ve modern yaşamı olanaklı kılmıştır. Öte yandan sürtünmenin üstesinden gelmek ya da aşınmayı en aza indirmek, tribolojinin en çetin sorunlarıdır. Sürtünme önemli miktarlarda enerji kayıplarına, aşınma ise malzeme kayıplarına yol açar. Bu sorunların çözümü yolunda en yaygın uygulanan yöntem ise yağlamadır. *Ayrıca bak.* aşınma; sürtünme; yağlama.

Tribonianos, Latince TRIBONIANUS (d. Pamfilya ? - ö. 545), Bizanslı hukukçu ve yönetici. İmparator I. İustinianos'un adıyla anılan kapsamlı Roma hukuku derlemesini gerçekleştiren kurula başkanlık etmiş, bir olasılıkla da bu çalışmayı başlatmıştır.

530-532 arasında ve 534'ten yaşamının sonuna değin İustinianos'un *quaestor sacri palatii*'si (hukuk işlerinden sorumlu yöneticiler) olarak görev yaptı. Görevi sırasında rüşvet almakla, bir olasılıkla haksız yere suçlandı. Hıristiyanlığa aykırı görüşler taşıdığı yönündeki suçlama da dindışı felsefeye ve astronomiye ilgisinden kaynaklanmış olabilir.

Tribonianos, imparatorluk yasa ve kararnamelerini *Codex Constitutionum* adıyla ilk kez derleyen komisyonunun üyesiydi (529); daha sonra *Digesta*'yı (*Pandectae*; 533), ayrıca İustinianos Yasa Derlemesi'ni (*Codex Iustinianus*) hazırlayan komisyonlara başkanlık etti (534). Hukukçu Dorotheos ve Theophilos'un hazırladığı *Institutiones*'in (533) yazımına danışmanlık yaptı. İustinianos'un hukuk danışmanı olarak yasa derlemesi *Novellae Constitutiones Post Codicem*'den de (534-565) sorumluydu (*bak.* İustinianos I).

tribunus, Eski Roma'da çeşitli askeri ve sivil görevlilere verilen ortak ad.

Askeri *tribunus*'lar (*tribuni militum*) önceleri piyade komutanlarıydı. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında her lejyonda altı *tribunus* bulunurdu; bazıları konsüller ya da askeri komutanlar tarafından atanır, bazılarıysa halk tarafından seçilirdi. İÖ 27'den sonra imparatorluk döneminde askeri *tribunus*'luk senatörlüğe ya da *eques*'liğe giden yükselme yolunun ilk aşaması durumuna geldi; *tribunus*'lar imparator tarafından atanmaya başladı. Muhafız birliklerine ve yedek kuvvetlere *tribunus*'lar komuta ediyordu.

Pleb *tribunus*'ları (*tribuni plebis*) İÖ 5. yüzyıla gelindiğinde ortaya çıkmıştı, ne zaman kurumlaştığı, başlangıçtaki seçim biçimi ve yetkileri ise bilinmemektedir. Bu görev zamanla önem kazanarak Roma'da en güçlü konumlardan biri oldu. İÖ 471'den sonra Halk Meclisi (*Concilium Plebis*) tarafından seçilen *tribunus*'lar bu meclisin başkanlığını yaparak pleblerin taleplerini dile getirme ve yönlendirme olanağını elde ettiler. Konsüllerin, aşağı *magistra*'ların (üst yönetici) ve öteki *tribunus*'ların kararları üzerinde veto (*intercessio*) yetkileri bulunuyordu; ayrıca yasal dokunulmazlıkları vardı. 450'ye gelindiğinde *tribuni plebis* sayısı 10'du. *Magistra*'ların aşırılıklarına karşı halkı korumanın yanı sıra devlete karşı suç işleyenler hakkında soruşturma başlatmak da görevlerindendi. Halk Meclisi'nde yasa çıkarmak *Comitia Centuriata*'dakinden (Yüzler Meclisi) daha kolay olduğundan, İÖ 300'den başlayarak yasaların çoğu *tribunus*'lar tarafından çıkarıldı. İÖ 287'den sonra, temsil ettikleri halkın toplumsal konumunun yükselmeye başlaması üzerine bazı *tribunus*'lar güçlerini halkın daha kapsamlı isteklerini bastırmak için kullandı. İÖ 2. yüzyılda Gaius ve Tiberius Gracchus gibi bazı *tribunus*'lar toprak reformu ve borçların silinmesi gibi halk isteklerini savunmayı sürdürdü. Yetkileri Sulla tarafından sınırlandırıldıysa da, İÖ 1. yüzyılda Pompeius tarafından geri verildi. İmparatorluk döneminde *tribunus*'ların artık yetkisiz olmasına karşın, ömür boyu *tribunus*'luk (*tribunicia potestas*) imparatora geçti ve gücünün önemli bir öğesini oluşturdu. Böylece kişisel dokunulmazlık elde eden imparator kararları dilediği gibi veto edebiliyor, devlet organlarını toplantıya çağırabiliyor, yasa ve kararnameler önerebiliyordu. İmparatorlar bu yolla eskiden pleblerin haklarını savunan bu demokratik geleneği sonuna kadar kendi çıkarlarına kullanabildiler.

Hazine *tribunus*'larının (*tribuni aerarii*) başlangıçta vergi toplayan ve kabilelerdeki askerlerin payını dağıtan görevliler olduğu sanılır. Bu *tribunus*'lar İÖ 168'den sonra, *eques*'lerin altında bir konumda kaldılar.

tribus (Latince), çoğul TRIBI, özgün anlamıyla, Eski Roma'da devletin kurucu birimlerinden her birini oluşturan, büyük olasılıkla etnik topluluk. Geleneğe göre, *Populus Romanus*'u ("Roma halkı"nı) oluşturan ilk Roma kabileleri Titienses (Tities), Ramnes (Ramnenses) ve Luceres'ti. Kesin olarak saptanamayan bir tarihte ortaya çıkan 4'ü kent, 16'sı kır merkezli bir dizi yerel kabile bu ilk kabilelerin yerini aldı. Adlarını belli bir bölgenin en büyük *gens* (klan) grubundan aldıkları sanılan kırsal kabilelerin sayısı İÖ 241'e değin artarak 35'e ulaştı. Yeni kabileler İtalya Yarımadasında Romalıların yerleştiği yeni topraklarda kuruldu. Bu yörelerin, Roma yurttaşlık hakkı verilen yerli halkı da yeni kırsal kabilelere katıldı. Sonraları yurttaşların kabilelere katılmasında coğrafi bölgenin önemi kalmadı. Gene de alt sınıflar ve azatlı köleler çoğu kez, daha az kalabalık olan kentsel kabilelere katıldılar. İmparatorluk (İÖ 27'den sonra) yönetiminde Roma yurttaşlığı verilmiş bireylerin yanı sıra eyaletlerdeki topluluklar da

(*civitas*) belirli bir kabileye katıldılar. Kabileler vergilendirme, askerlik hizmeti ve nüfus sayımı için bir birim olarak kullanıldı.

İlkçağ klasik uygarlığına ilişkin belge ve anlatımların Batı düşüncesindeki ağırlığı nedeniyle, Roma'ya ilişkin bu bilgiler, 19. yüzyılda antropoloji(*), sosyoloji(*) ve tarih(*) bilim dallarının biçimlenmesinde önemli bir rol oynadı. Roma'da yaşanan süreç, önce yalnızca tikelliği içinde görüldü ve *tribus*, sanki devlet örgütlenmesinin bir alt ünitesiymiş gibi kavrandı; ama zamanla, *tribus*'ların ve onları meydana getiren *gens* (çoğul *gentes*) birimlerinin, henüz devletin var olmadığı bir aşamaya ait kandaşlık grupları olduğu ve çok daha sonraları, devlete tabi kılınıp yapay örgütler halinde formelleştirildiklerinde, eski içeriklerinden yoksun birer kabuk olarak varlıklarını sürdürdükleri anlaşıldı. Antropolojik bilgilerdeki bu genişleme, *gens* ve *tribus* benzeri grupların bütün devlet-öncesi topluluk ve toplumlarda bulunabileceğinin; kandaş devletsizlikten devlete geçiş süreçlerinin de ortak, evrensel yapılar içerdiğinin keşfedilmesine yol açtı. Böylece *gens* ve *tribus* gibi deyimlerin de kapsamı, Roma'ya özgü olmanın ötesinde genişledi; genel antropolojik kategorilerin dilsel ifadesine temel oluşturdu. Bugün bu iki deyim karşılığı olarak Türkçede, sırasıyla İskoçya kökenli klan(*) sözcüğüyle Arapça kökenli kabile(*) sözcüğü kullanılmaktadır. *Ayrıca bak.* aşiret; boy.

tribütil fosfat, fosforlu organik bileşik. Sıvı halde bulunan tribütil fosfat nükleer reaktör atıklarından uranyum ve plütonyum tuzlarının özütlenmesinde, ısı aktarma ortamlarında ve nitroselüloz ile selüloz asetatın çözülmesinde kullanılır. Fosfor oksiklorürün bütil alkol ile tepkimeye sokulması sonucunda elde edilen bu bileşik deriyi ve mukozayı tahriş edici bir özelliğe sahiptir. Molekül formülü $(C_4H_9)_3PO_4$'tür.

Tricart, Jean-Léon-François (d. 16 Eylül 1920, Montmorency, Fransa), Fransız coğrafyacı ve jeomorfolog. Güney Amerika ve Afrika'da gerçekleştirdiği kapsamlı bölgesel araştırmalarla tanınır.

1945-48 arasında Paris Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Daha sonra Strasbourg Üniversitesi'ne geçti. 1957'de Strasbourg Uygulamalı Coğrafya Merkezi'ni kurdu ve yöneticiliğini üstlendi. 1971'de Louis Pasteur Üniversitesi'nde (Strasbourg I Üniversitesi) profesörlüğe atandı. Doğal kaynakların geliştirilmesi ve kullanılması konusunda araştırmalar yürüttü. Altı ciltlik *Traité de géomorphologie*'yi (1981; Jeomorfoloji Kitabı) hazırlayanlar arasında yer alan Tricart'ın *Géomorphologie des régions froides* (1963; Soğuk Bölgelerin Jeomorfolojisi) ve *Principes et méthodes de la géomorphologie* (1965; Jeomorfolojinin İlke ve Yöntemleri) adlı iki çalışması vardır.

Triceratops, iri yapılı, bitkiyle beslenen dinozor cinsi. Fosillerine Kuzey Amerika'daki Geç Kretase (Tebeşir) Dönemi çökellerinde rastlanır (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce). *Triceratops* üyeleri en son evrimlenen ve yok olan dinozorlar arasında yer alıyordu. Uzunluğu 8 m dolayına erişebilen vücutları iyice kalınlaşmıştı. Kafatasları çok uzundu. Boyun bölgelerinde kemikten geniş bir kalkan vardı. Uzun ve sivri uçlu üç boynuzundan birisi burunda, daha uzun olan ikisi gözlerin üstünde yer alıyordu. Gözlerin üstündeki boynuzlar 1 m'den daha uzundu. Kafataslarının uzunluğu ise bazen 2 m'yi aşıyordu. Önde gaga biçiminde gelişmiş ağızları bitkileri kesmeye uygundu. Yandaki dişler görece basit olmakla birlikte bitkisel maddeleri iyice çiğneyebilecek özellikteydi. İskeletleri sağlam, bacakları çok kalın, parmakları güdük ve olasılıkla toynağa benzer bir yapıyla örtülüydü. Arka bacakları iki ayakları üstünde yürüyen atalarından kalma bir özellik olarak öndekilerden daha iyi gelişmişti. Ağırlığı 9 tona erişebildiği sanılan bu hayvanlar yüksek düzlüklerde otlayarak yaşamlarını sürdürüyor ve olasılıkla küçük sürüler halinde dolaşıyordu.

Triceratops, C. Lang'ın yaptığı bir model
American Museum of Natural History, New York

Trichiuridae, *Perciformes* takımından deniz balıkları familyası. Genellikle 6 cinse giren 20 tür altında toplanan bu familya üyeleri Akdeniz'de ve okyanusların sıcak sularında yaşar. Yılanbalığını andıran gövdelerini üstten çevreleyen uzun sırt yüzgecinin ön bölümü diken ışınlı, çoğu türün kuyruk yüzgeci derin çatallıdır. Kuyruk yüzgecinin bulunmadığı türlerde ise gövdenin arka ucu incelip sivrilerek sona erer. Geniş ağızlarının önünde iri dişler vardır. Yırtıcı olan bu balıklar büyük ölçüde öbür balıkları yiyerek beslenir ve oldukça derin sularda yaşarlar. Bazılarına bin metreyi aşan derinliklerde rastlanmıştır.

Türkiye sularında yaşayan iki türü vardır. Ege kıyısı açıklarında bulunan çatalkuyrukbalığı (*Lepidopus caudatus*) en çok 210 cm, Ege Denizi ve Akdeniz kıyıları açıklarında bulunan kılkuyrukbalığı (*Trichiurus lepturus*) 200 cm uzunluğa erişebilir.

Trichomonadida *bak.* trikomonas

Trichomycetes, düz ya da dallanmış iplikçiklerin (hiflerin) oluşturduğu tallarıyla ayırt edilen mantar sınıfı. Eskiden *Phycomycetes* grubunda sınıflandırılan *Trichomycetes* sınıfının üyeleri yengeç ve kumpiresi gibi eklembacaklıların midesinde ve vücut örtülerinde bulunur. Eşeysiz olarak sporlarla üreyen bu canlılarda eşeyli üreme saptanamamıştır.

Trichophyton, *Mycota* bölümünden, insanda deri, saç ve tırnaklarda tinea adlı enfeksiyona neden olan mantar cinsi. Dünyanın her yerinde görülmesine karşın bazı türlere belirli bölgelerde öbürlerinden daha sık rastlandığı düşünülür. Örneğin, Akdeniz bölgesinde *T. schoenleini* bir deri enfeksiyonuna yol açarken, tropik bölgelerde *T. rubrum* benzer bir enfeksiyona neden olur.

Trichoptera, yaklaşık 7 bin tür içeren böcek takımı. Erişkinleri kelebeğe benzeyen bu takım üyelerinin renkleri soluk kahverengi, uzunlukları 3-15 mm dolayındadır. Karın bölümleri üstüne çatı biçiminde katlanan tüylü kanatları ve uzun duyargaları en belirgin özelliklerini oluşturur.

Yeryüzünün hemen her yerindeki göl ve akarsu çevrelerinde yaşayan bu böceklerin birkaç türüne acı sularda ve gelgit kuşağında rastlanır. Jura Döneminin (y. 190-136 milyon yıl önce) başlarından kalan birçok fosili bulunmuştur.

Trichoptera üyelerinin vücudu öbür böceklerde olduğu gibi baş, göğüs ve karın bölümlerine ayrılır. Baş duyargaları, gözleri ve ağzı içerir. Ağız sıvıları emmeye uyarlanmıştır. Duyargalar çok parçalıdır ve kanat açıklığını aşacak uzunlukta olabilir. Gözler oldukça küçüktür. Üç bölütlü göğüs bölümünde üç çift bacak, iki çift kanat yer alır.

Trichoptera üyelerinin çoğu geceleri uçmaya başlar ve gece kelebekleri gibi ışığa yönelir. Gündüz uçuşan türlerin sık sık sürüler halinde bir araya geldiği görülür. Çoğu, bitkilerin özsuyu ve çiçeklerin balözüyle beslenir. Yalnız birkaç tür yırtıcıdır. Dişiler yumurtalarını suya ya da sudaki taşlara ve bitkilere bırakır. Yumurtaların çatlayıp larvaların çıkması birkaç günde gerçekleşir. Hemen tüm türlerin larvaları tatlı sularda yaşar. Larvalar türlere göre algler, bitkiler ya da öbür böceklerle beslenebilir. Bazı larvalar serbest yaşarken birçoğu kum tanecikleri, kabuk parçaları ve bitki döküntülerinden çevrelerini saran evcikler yapar. Larvalar ön bölümlerini bu evciklerden çıkararak hareket edebilir. Evcikleri oluşturan tanecikleri yapıştırmak için ağız parçalarından biri olan altdudaktaki bezin salgıladığı ipek kullanılır. Birçok larva gelişmesinin sonlarına doğru sert bir yüzeye bağladığı evciğini tümüyle kapatarak pupa evresine girer. Öbürleri ise ayrı bir pupa kılıfı hazırlar. Pupa evresinde yeterince olgunlaşan böcekler pupa kılıfını delerek çıkar, başkalaşmalarını tamamlayıp erişkin biçimlerini almak üzere suyun yüzeyine doğru yüzerler.

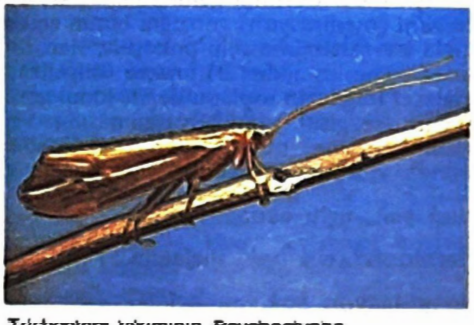

Trichoptera takımının *Psychoglypha* cinsinden bir örnek
E. S. Ross

Trichoptera üyelerinin tatlı su ekosisteminde önemli bir yeri vardır. Bitki ve hayvan artıklarını tüketerek suların temizlenmesine yardımcı olurlar. Ayrıca hem larvalar, hem de erişkinler akarsu ve göllerde yaşayan birçok balığın temel besin kaynakları arasındadır.

Trichoptèrygidae *bak.* Ptiliidae

Trichostomatida, *Holotrichia* (tümkirpikliler) altsınıfından tekhücreliler takımı. Bu grup üyelerinin büyük bölümü tatlı suda (örn. *Tillina* cinsi), tuzlu suda (örn. *Woodruffia* cinsi) ve çürüyen bitkilerde serbest, öbürleri asalak olarak yaşar. Ağızları, altta yer alan sık kirpikli ağız oluğunun dibindedir. Kirpikler hücre yüzeyinde düzenli bir

Trichostomatida takımından *Tillina magna*
J. M. Langham

dağılım göstermekle birlikte bazı asalak türlerde körelmiştir. Üreme ikiye bölünme ya da tomurcuklanma yoluyla eşeysiz olarak gerçekleşir. Yalnız kapsül oluşturduğu dinlenme döneminde bölünerek üreyen *Colpoda* cinsinin üyeleri, deneysel araştırmalarda yaygın biçimde kullanılmıştır. Asalak olanlar arasında *Balantidium*(*) cinsinin üyeleri birçok hayvanın bağırsaklarında bulunur ve ender olarak insanda bir çeşit dizanteriye yol açar. *Isotricha* cinsinin üyeleri ise sığır ve koyunların midelerinde yaşar.

Triconodon, soyu tükenmiş ilkel memeliler cinsi. Fosillerine Avrupa'daki Geç Jura Dönemi çökellerinde rastlanır (Jura Dönemi y. 190-136 milyon yıl önce). *Triconodon* cinsi Kuzey Yarıküre'de geniş bir dağılım gösteren soyu tükenmiş *Triconodonta* takımının temsilcisidir. İlk memelilerin genellikle çok küçük yapılı olmasına karşılık, yaklaşık kedi iriliğine ulaşan bu cins üyeleri yaşadıkları döneme göre oldukça iriydiler. Güçlü ve iyi gelişmiş köpekdişleri bu hayvanların etkin birer yırtıcı olduğunu göstermektedir. Beyinleri küçüktü ve memelilere benzer sürüngenlerinkinden önemli bir ayrım göstermiyordu. Bu cins üyelerinin daha gelişmiş memelilerle olan ilişkisi belirsizdir.

Triçur, Hindistan'ın güneybatısındaki Kerala eyaletinin orta kesiminde il ve il merkezi kent. Triçur kenti, bir dizi lagünün bulunduğu bir bölgede, kıyıdan 19 km içeride yer alır. Hindistan'ın batı kıyısındaki en eski kent olarak kabul edilir. Adı "küçük kutsal yer" anlamına gelir. Günümüzde bir ticaret ve kültür merkezi olan kent bir tepenin çevresinde kurulmuştur. Bu tepenin üzerinde bulunan Vatakkunatha Tapınağı'nda her yıl bir şenlik düzenlenir. Kentteki sanayi dalları arasında pamuklu kumaş dokumacılığı, pirinç işleme ve sabun üretimi sayılabilir. Kentte Kalikut Üniversitesi'ne bağlı 13 yüksekokul, bir müze ve bir hayvanat bahçesi vardır.

Yüzölçümü 3.032 km² olan Triçur ili, eski Koçin Prensliği'nin bir bölümünü içine alır. Batı Gatlar'ın bulunduğu güneydoğu kesimi dışında büyük bölümü kıyı düzlükleriyle kaplıdır. Ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayanan ilde bazı sanayi dalları da gelişmiştir. Nüfus (1981) kent, 77.923; metropoliten alan, 170.122; il, 2.439.543.

tridimit, silisin (silisyum dioksit, SiO_2) 870°C-1.470°C arasındaki sıcaklıklardaki kararlı biçimi olan silis minerali. Daha düşük sıcaklıklarda beta kuvarsa, daha yüksek sıcaklıklarda ise kristobalite dönüşür. Üç ayrı uyarlanmış hali vardır: Yüksek tridimit, orta tridimit ve düşük tridimit. Tridimit genellikle üçlü gruplar halinde bulunan, çoğunlukla ikizlenmiş ince heksagonal levhalar oluşturur; adındaki *tri* (Latince: *tres*: "üç") öneki de bu özelliğinden gelir. Çoğunlukla korkayaçlar içinde kristobalitten daha bol miktarlarda bulunur. Rastlandığı başlıca yerler Almanya'da Rheinland-Pfalz, İtalya'nın kuzeyi ve Fransa'daki Orta Platodur. Ayrıca ABD'de Colorado'daki San Juan bölgesindeki kayaçların yaklaşık dörtte birini tridimit oluşturur. Tridimite göktaşlarında da rastlanır. Kimyasal bileşimi koezit, kristobalit, keatit, löşatoliyerit ve kuvarsınkinin aynısıdır, ama kristal yapısı onlarınkinden farklıdır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* silis mineralleri (tablo).

Trier, Almanya'nın güneybatısındaki Rheinland-Pfalz eyaletinin (*Land*) batı kesiminde il (*Regierungsbezirk*). Yüzölçümü 4.926 km²'dir. Ren Bölgesi'nin güney kesimini kaplar. Adını yörenin en büyük kentinden almıştır.

İl toprakları Orta Ren Platosunun batısında yer alır. Mosel (Moselle) Irmağı güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda akarak ili boydan boya geçer. Mosel Vadisinin başlıca kenti, ülkenin batı sınırı yakınındaki Trier'dir. Mosel'in güneyindeki Hunsrück Platosu güneydoğudaki Koblenz sınırında bulunan Erbeskopf'ta (818 m) en yüksek noktasına ulaşır. Mosel'in kuzeyinde, Orta Ren Platosunun kuzeybatı kesimi ile Ardennes Dağlarının doğu uzantılarını içine alan ormanlık Eifel(*) bölgesi yer alır. Schneifel (Schnee-Eifel—Karlı Eifel) Hocheifel (Yüksek Eifel) sıradağları arasında yer alan Eifel çöküntü bölgesi il topraklarını boydan boya geçer. İl halkının başlıca gelir kaynağı mandıracılıktır. Eifel çöküntü alanının güney uzantısını oluşturan verimli Bitburg bölgesinin Prüm ve Kyll ırmakları arasında kalan kesimi tarım alanlarına ayrılmıştır; bu bölgede yetiştirilen ürünlerin başında patates, tahıl ve şekerpancarı gelir. Eifel Platosu eskiden beri Almanya'nın en yoksul ve çevreden en kopuk bölgelerinden biri olmuştur. Bununla birlikte son yıllarda yeni yolların yapılmasıyla bölge önemli sanayi merkezlerine bağlanmış ve ilde turizm gelişmeye başlamıştır. Eifel Platosunun bazı bölümlerinde kilometre karede 20 kişi olan nüfus yoğunluğu Trier Havzasında kilometre karede 200 kişiye yükselir. İl halkının büyük bölümü Frank kökenli ve Katoliktir. İlde yaygın olarak Mosel-Franken lehçesi konuşulur. Nüfus (1991 tah.) 484.000.

Trier, Fransızca TRÈVES, Latince AUGUSTA TREVERORUM, Almanya'nın güneybatısındaki Rheinland-Pfalz eyaletinde (*Land*) kent. Mosel (Moselle) Irmağının sağ yakasında yer alır. Eifel, Mosel ve Hunsrück dağlarının etekleriyle çevrilidir. Bugünkü kentin yerinde eskiden bir Germen kabilesi olan Treverilere ait İÖ y. 400'den kalma bir tapınak bulunuyordu. Roma imparatoru Augustus'un İÖ 15 dolayında burada kurduğu kent stratejik konumu sayesinde hızla gelişti. İS 2. yüzyılda Gallia Belgica'nın merkezi yapıldı. 3. yüzyılda ülkedeki dört imparatorluk merkezinden biri oldu. 4. yüzyılda piskoposluk, 815'te de başpiskoposluk yapıldı; Trier başpiskoposları 12. yüzyılın sonlarında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu elektörü unvanını elde ettiler.

1797'de Fransızlar tarafından işgal edilen kent 1801'de resmen bu ülkeye bırakıldı. 1815'te Prusya'ya geçti. 1821'de yeniden piskoposluk oldu. 19. yüzyılda hızla büyüyen kent I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlarca işgal edildi. II. Dünya Savaşı sıra-

Trier'de Elektörler Sarayı, Almanya
© Ronald Sheridan, The Ancient Art & Architecture Collection

sında büyük hasar gördü. 1946'dan sonra yeniden bir ticaret ve kültür merkezi olarak gelişti.

Kentte Roma döneminden kalma çok sayıda yapı bulunur. Bunların başlıcaları Porta Nigra adlı 4. yüzyıldan kalma kent kapısı, 2. ve 4. yüzyıllardan kalma hamamların kalıntıları, amfitiyatro (İS y. 100) ve her ikisi de 4. yüzyılda inşa edilmiş olan bazilika ve katedraldir. Porta Nigra ve bazilika ortaçağda kiliseye dönüştürülmüş ve sonradan onarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Yaklaşık 550'de inşa edilen ve 11-12. yüzyıllar arasında genişletilen katedralde I. Constantinus'un (Büyük) annesi İmparatoriçe Helena tarafından kente hediye edilen ve Hz. İsa'ya ait olduğu söylenen "Trier'in Kutsal Ceketi" bulunur. Pazar Meydanı (958), Peter Çeşmesi (1595), Kasselstatt Sarayı (1740-45) ve Elektörler Sarayı (1614) kentin öteki önemli yapılarındandır. Kentteki başlıca yükseköğretim kurumu Trier Üniversitesi'dir.

Trier Almanya'nın batı sınırındaki en önemli ulaşım merkezlerinden biridir. Aynı zamanda çevre bölgenin ticaret merkezi olan kentte şarap, bira, tekstil, deri eşya ve makine üretilir, tütün işlenir. Ünlü Alman düşünür Karl Marx 1818'de Trier'de doğmuştur. Nüfus (1989 tah.) 95.692.

Trieste, Latince TERGESTE, Slovence ve Sırp-Hırvat dilinde TRST, Almanca TRIEST, İtalya'nın kuzeydoğusunda, Friuli-Venezia Giulia yönetim bölgesinin ve Trieste ilinin merkezi kent. Adriya Denizinin kuzeydoğu köşesindeki Trieste Körfezinin kıyısında, Venedik'in 145 km doğusunda yer alır. İÖ y. 177'ye gelindiğinde Roma'nın denetimindeydi. Julius Caesar, koloni statüsü verdiği kenti *Commentarii de bello Gallico* (İÖ 52-51; *Gallia Savaşı*, 1941) adlı yapıtında Tergeste adıyla anar. Augustus İÖ y. 33'te kentin surlarla çevrilmesini ve bir liman

inşa edilmesini emretti. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Istria bölgesiyle aynı tarihsel olaylara sahne oldu. İtalya kralı II. Lotario, 948'de kenti yöneten kont-piskoposlara bağımsızlık tanıdı. Trieste 1202'de Venediklilerin eline geçtikten sonra, sürekli bir özerklik mücadelesi yürüttü. 1382'de Habsburg hanedanından III. Leopold'un koruması altına girdiyse de, bu koruma giderek Avusturya egemenliğine dönüştü.

Trieste VI. Karl tarafından özgür imparatorluk limanı ilan edildiği 1719'da 5.700 nüfuslu bir kasabaydı. Bu ayrıcalığının geri alındığı 1891'de ise nüfusu 156.000'e ulaşmıştı. Aynı dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun en önemli limanı durumuna gelen kent, başta Avusturya Lloyd Buharlı Gemicilik Şirketi olmak üzere birçok denizcilik şirketinin merkeziydi. Avusturyalıların 1910'da yaptıkları nüfus sayımına göre 229.510 kişilik kent nüfusunun üçte ikisi İtalyanlardan, geri kalanı ise Slovenler, Hırvatlar, öteki Avusturya yurttaşları (Almanlar dahil) ve yabancılardan oluşuyordu. 1918'de İtalyan birliklerince işgal edilen Trieste'nin, İstria Yarımadasındaki doğal hinterlandından siyasal bir sınırla ayrılması, deniz ticaretinin büyük ölçüde gerilemesine yol açtı; 1938'de kentte bir üniversite kuruldu.

Trieste yakınında Miramare Şatosu, İtalya
Marzari—SCALA, Art Resource/EB Inc.

Almanlar 1943'te güneyden denize açılmalarını sağlayacak bir üs olarak gördükleri Trieste'yi işgal ettiler. Kent 1945'te Mareşal Tito'nun birliklerinin eline geçti. Savaştan sonra kent üzerinde hak iddia eden Yugoslavya'yla İtalya arasında 1947'de Paris'te imzalanan barış antlaşmasıyla, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin güvencesinde Bağımsız Trieste Bölgesi oluşturuldu ve geçici olarak güney ve kuzey bölgelerine ayrıldı; kenti ve kuzey hinterlandını içine alan A Bölgesi ABD ve İngiliz askeri yönetimine, güneydeki B Bölgesi ise Yugoslavya'nın yönetimine bırakıldı. Ama antlaşmanın imzalanmasından kısa süre sonra kentin statüsü konusunda anlaşmazlıklar baş gösterdi. Sonunda B Bölgesi'nin tamamıyla A Bölgesi'nin bir bölümünün Yugoslavya'ya (523 km²), Trieste kentiyle A Bölgesi'nin geri kalan bölümünün de (235 km²) İtalya'ya geçmesi konusunda anlaşmaya varıldı. İtalya kentin serbest liman olarak kalmasını kabul etti. Ekim 1975'teki bir antlaşmayla İtalya'nın B Bölgesi üzerindeki bütün iddialarından vazgeçmesiyle bölgenin statüsü kesinlik kazandı. Trieste 1963'te yeni oluşturulan özerk Friuli-Venezia Giulia yönetim bölgesinin merkezi yapıldı. Yüzölçümü 213 km² olan Trieste ilinin ekonomisi büyük ölçüde liman etkinliklerine dayanır.

Kentte Roma döneminden kalma bir tiyatro ve bir kemer vardır. S. Giusto Katedrali'nin çan kulesi, bir Roma tapınağının bazı bölümlerini kapsar. Avusturyalılar döneminde gelişen ve Triest olarak anılan eski kent, Giusto Tepesinin çevresinde kurulmuştur. Tepenin üstünde günümüzde müze olarak kullanılan bir şato (1470-1680) ve 14. yüzyılda, iki eski kilisenin birleştirilmesiyle yapılan S. Giusto Katedrali bulunur. 1719'da körfez kıyısındaki düz arazide gelişmeye başlayan modern kentte geniş caddeler, barok ve yeni-klasik üslüplardaki yapılar göze çarpar. 1850'lerde Ardişük Maximilian (sonradan Meksika imparatoru Maximilian) için yaptırılan Miramare Şatosu kent yakınlarındadır. Nüfus (1991 tah.) belediye, 231.047.

trifan *bak.* spodümen

trifenilmetan boyası, molekül yapılarında trifenilmetan bulunan, çok parlak ve yoğun renkli sentetik organik boyaların ortak adı. Işığa ve kimyasal ağartıcılara karşı fazlaca dirençli olmayan trifenil metan boyaları kopya kâğıtlarında, ispirtolu teksir makinelerinin klişe kâğıtlarında, baskı mürekkeplerinde ve ışığa karşı dayanımın önemli olmadığı dokumalarda kullanılır.

Trifenilmetan türevleri yapay yolla hazırlanan en eski boyalardandır; örneğin füksin üretimi 1859'da yaygınlaşmıştır. Bu gruptaki bazı boyalar, kimyasal bileşimleri çok iyi anlaşılmadan önce elde edildiler. Grubun en önemli üyesi olan kristal moru da 1883'te bulundu.

Trifenilmetan boyalarında bütün renkler bulunmaz; en yaygın renkler ise kırmızı, mor, mavi ve yeşildir. Bu boyaların uygulanmasında çeşitli teknikler kullanılır. Bunların arasında en yaygın olanı, çözelti halinde ipek ve yünün yüzüne tutundurma yöntemidir.

trifilit, lityum demir fosfat ($LiFePO_4$) yapısında, sık rastlanan fosfat minerali. Genellikle lityum ve fosfat bakımından zengin granit pegmatitlerde mavimsi ya da grimsi renkli, camsı kütleler halinde bulunur. Benzer ama daha parlak renkli (kahverengi ya da sarı) bir mineral olan lityofilit ile, molekül yapısındaki demirin yerini manganezin aldığı bir katı çözeltiler dizisi oluşturur. Trifilit ve lityofilit kolayca ufalanır. Atmosferdeki nemin etkisiyle ya da bir başka yolla ıslandıklarında lityum iyonları molekül yapısından yıkanarak uzaklaşır ve demir, daha sonra da manganez yükseltgenerek değerlik (valans) değişikliği dengelenir. Hidrotermal çözeltilerin etkisinde kaldıklarında ise siderite, rodokrozite ve hidratlı normal fosfat minerallerine dönüşürler. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* fosfat minarelleri (tablo).

Trifit Bulutsusu, ÜÇ PARÇALI BULUTSU olarak da bilinir (katalog sayıları NGC 6514 ve M 20), Yer'den birkaç bin ışık yılı uzakta, Yay takımyıldızında yer alan, parlak, yayınımlı bulutsu. 1750'de Fransız astronom Legentil de La Galaisière tarafından keşfedilmiş ve İngiliz astronom John Herschel tarafından adlandırılmıştır. Herschel bu adı, bulutsuyu üçe bölüyor gibi görünen ve merkezde birleşen üç karanlık yarığı dikkate alarak vermiştir. Optik olarak dokuzuncu kadirden olan bulutsu aynı zamanda bir radyodalga kaynağıdır.

Trifolium *bak.* tırfıl

triforyum, kiliselerde orta nefin iki yanındaki sütun ve kemerlerin üstü ile daha yukarıdaki pencere katı arasında uzanan sağır kemer sırası. Bazen burası ensiz bir galeri olarak da düzenlenir. Triforyum yan neflerin (orta neften daha alçak olan) çatıları hizasındadır ve bu çatıların iç boşluklarının kilisenin içinden ışık ve hava almasına yarar. Triforyumun yukarısındaki pencere katında bulunan pencereler de yan nef çatılarının üzerinden ışık alarak kilisenin içinin aydınlanmasını sağlar. Triforyumun her kemer açıklığı arasındaki bölümü sütuncuklarla üç küçük kemere ayrılmıştır.

Romanesk kiliselerin ayrılmaz bir parçası olan triforyum, Fransa'da gotik tonoz sisteminin gelişmesiyle küçüldü ve giderek önemini yitirdi. Fransa'daki Reims ve Amiens katedrallerinin alçak, ama çok süslü kemerleri olan triforyumları vardır. Daha çok yatay etkinin vurgulandığı İngiliz gotik üslubunda triforyum bir bezeme öğesi halini almıştır (örn. Lincoln Katedrali); ama arkasındaki galerinin yüksekliği hemen hemen orta nefin sütunları kadar olmuştur. 13. yüzyılın sonlarında genellikle triforyumun yerini pencere katındaki yüksek pencerelerin aldığı görülür.

Triglav Doruğu, İtalyanca TRICORNO, Slovenya'nın ve Julia Alpleri'nin en yüksek noktası (2.864 m). Ljubljana'nın 64 km kuzeybatısında yer alır. Doruğun kireçtaşı oluşumlu kuzey yüzeyinin genişliği 3 km'yi aşar. İlk kez 1778'de tırmanılan doruk dağcılara kuzeyde Avusturya'ya, güneyde de Adriya Denizine uzanan güzel bir manzara sunar. Doruk 1947 tarihli Paris Antlaşması'na değin Yugoslavya-İtalya sınırında yer alıyordu. Triglav Ulusal Parkı'nda buzul göllerine ve alp tipi bitki varlığına rastlanır.

trigliserit, doğada bulunan önemli bir lipit grubunun ortak adı. Trigliseritler bir ya da birkaç yağ asidinin üç molekülünün gliserol adlı alkole bağlandığı esterlerdir. Bileşimindeki yağ asidine göre adlandırılırlar; örneğin, tristearinde üç molekül stearik asit, oleodistearinde bir molekül oleik asit, iki molekül strearik asit bulunur. Hayvanların yapısında bulunan trigliseritlerin yapısı türden türe ve besinlerdeki yağların bileşimine göre değişir.

Hayvanlar ve bitki tohumlarındaki trigliseritler enerji deposu olarak işlev görür. Memelilerde yağ dokusunda depolanan trigliseritler gereksinim duyulduğu zaman bir molekül gliserol ve üç molekül yağ asidine parçalanır. Yağ asitleri kan plazmasındaki albümin adlı proteinle birleşerek kan yoluyla kullanılacakları bölgeye taşınır. Trigliseritler hayvanlarda yalıtıcı bir katman ve organların çevresinde koruyucu yastıkçıklar olarak da iş görür.

Bitkisel trigliseritlerin çoğu hayvansal olanların tersine oda sıcaklığında sıvı durumdadır, içerdikleri yağ asidi türü çok daha fazladır. Bitkisel yağlar basınç altında hidrojenle tutularak katı hale getirilebilir.

Trigliseritler alkali ortamda yıkıma uğrayarak gliserol ve üç molekül yağ asidi tuzu oluşturur.

trigonal sistem, ROMBOHEDRAL SİSTEM olarak da bilinir, kristal yapılarının bulunabileceği temel bakışım (simetri) sistemlerinden biri. Bazen heksagonal sistemin bir alt grubu olarak da değerlendirilir.

Trigonal sistemde kristal bileşenlerin yerleşim düzeni, heksagonal sistemde olduğu gibi dört eksene göre tanımlanır. Bu eksenlerden üçünün uzunluğu eşittir ve birbirleriyle 120°'lik açı yaparlar. Trigonal birim göze, üç dönümlü bakışım ekseni denen tek bir çizgiyle ayırt edilir; göze bu eksen çevresinde 120° döndürüldüğünde görünümünde hiçbir değişiklik olmaz.

Trigonia, ilk kez Jura Döneminde (y. 190-136 milyon yıl önce) ortaya çıkan

yumuşakçalar cinsi. Varlığını günümüze değin sürdüren bu cins üyelerinin üçgen kabuğunda eşmerkezli kabartılar ve yumrular dikkat çeker. Kabuğun arka parçasındaki kabartıların düzeni değişiktir.

trigonometri, üçgenlerin açıları ile kenarları arasındaki bağıntıları konu edinen matematik dalı. Düzlemsel trigonometride, iki boyutlu düzlemde (ve üçü de aynı doğru üzerinde yer almayan) üç noktayı doğru parçalarıyla ikişer ikişer birleştirerek oluşturulan düzlemsel üçgenler söz konusudur. Küresel trigonometride ise, üç boyutlu kürenin iki boyutlu olan yüzeyinde (ve üçü de aynı büyük çember üzerinde yer almayan) üç noktayı büyük çember yaylarıyla ikişer ikişer birleştirerek oluşturulan küresel üçgenler söz konusudur.

Küresel trigonometri Eski Yunanlılarda astronomiye ilişkin gereksinimleri karşılamak amacıyla ortaya çıktı ve gelişti. Küresel trigonometri aslında düzlemsel trigonometriyi de tümüyle içerir, ama düzlemsel trigonometri ancak 15. yüzyıl Avrupa'sında, topografya, ticaret ve denizciliğin gereksinimleri doğrultusunda kendi başına ve küresel trigonometriden bağımsız olarak gelişmiştir. Küresel trigonometri, düzlemsel geometriden daha önce ortaya çıkıp gelişmiş olmakla birlikte, ancak düzlemsel geometrinin temel ilkelerinin bilinmesiyle daha iyi anlaşılabilir. Düzlemsel trigonometri aslında her tür düzlemsel üçgen için geçerli olmakla birlikte, bağıntılar genellikle dik üçgenlerde tanımlanır. Açılarından biri (A), 0° ile 90° arasında olan bir dik üçgenin (düzlemsel bir üçgende iç açıların toplamı 180° olduğu için) öteki açısı 90—A'ya eşittir. Böyle bir üçgende dik açının karşısındaki kenar hipotenüs, A'nın karşısındaki kenar karşı kenar, A'ya komşu olan kenar ise komşu kenar olarak adlandırılır. Bu kenarlar birbirlerine ikişer ikişer altı farklı biçimde oranlanabilir, böylece A açısının trigonometrik fonksiyonları tanımlanmış olur; bunlar sinüs (kısaltılmış biçimi sin), kosinüs (cos), tanjant (tan ya da tg), sekant (sec), kosekant (csc) ve kotanjant (cot) olarak adlandırılır.

$$\sin A = \frac{\text{karşı kenar}}{\text{hipotenüs}}, \quad \cos A = \frac{\text{komşu kenar}}{\text{hipotenüs}},$$

$$\tan A = \frac{\text{karşı kenar}}{\text{komşu kenar}}, \quad \sec A = \frac{\text{hipotenüs}}{\text{komşu kenar}},$$

$$\csc A = \frac{\text{hipotenüs}}{\text{karşı kenar}}, \quad \cot A = \frac{\text{komşu kenar}}{\text{karşı kenar}}.$$

Bu tanımlardan görülebileceği gibi, bu fonksiyonlar arasında, $\tan A = \sin A / \cos A$, $\cot A = 1/\tan A = \cos A/\sin A$, $\sec A = 1/\cos A$, $\csc A = 1/\sin A$ ilişkileri vardır. Trigonometrik fonksiyonların değişik açılar için değerleri tablolar biçiminde verilmiştir, topografya ve öteki mühendislik uygulamalarında bu tablolardan yararlanılır. Böyle bir uygulamaya çok yalın bir örnek olmak üzere bir binanın yüksekliğinin bulunması problemini göz önüne alalım. Binanın, üzerinde kurulu olduğu araziye dik olarak yükseldiği kabul edilerek, köşelerinden biri binanın tabanında, öbür köşesi arazi üzerinde ve bina tabanından belirli bir uzaklıkta, üçüncü köşesi de binanın tepesinde olan bir dik üçgen göz önüne alınabilir. Bu üçgende

$$\tan A = \frac{\text{karşı kenar}}{\text{komşu kenar}} = \frac{\text{binanın yüksekliği}}{\text{bina tabanına uzaklık}}$$

bağıntısı geçerlidir; burada A açısı, binanın tepesinin gözlem noktasındaki açısal yüksekliğidir ve topografya aygıtlarıyla kolayca ölçülebilir; bu açının tanjantı tablodan bulunur ve bina tabanına uzaklık da bilindiğinden yukarıdaki bağıntı yardımıyla binanın yüksekliği bulunur. *Ayrıca bak.* tanjant.

Bir açının trigonometrik fonksiyonları arasında yukarıda verilen ve tanımlardan elde edilen bağıntıların yanı sıra başka bağıntılar da vardır. Bunların en önemlisi $\sin^2 A + \cos^2 A = 1$ eşitliğidir. Ayrıca bir açının trigonometrik fonksiyonlarını başka açıların fonksiyonları cinsinden veren çeşitli bağıntılar vardır. Bir açının sinüs ve kosinüsünü bu açının yarısının sinüs ve kosinüsü cinsinden veren

$$\sin 2A = 2 \sin A \cos A$$
$$\cos 2A = 1 - 2 \sin^2 A$$

formülleri ya da iki açının toplam ve farklarının sinüs ve kosinüslerini bu açıların sinüs ve kosinüsleri cinsinden veren

$$\sin (A \pm B) = \sin A \cos B \pm \cos A \sin B$$
$$\cos (A \pm B) = \cos A \cos B \mp \sin A \sin B$$

formülleri örnek olarak verilebilir. Öteki fonksiyonlar için de benzer bağıntılar söz konusudur. Üçgenlerin çözümünde (üçgenin bilinen kenar ve açılarından bilinmeyen kenar ve açılarının bulunması) ise sinüs ve kosinüs teoremlerinden yararlanılır. Herhangi bir (dik üçgen olması gerekmeyen) üçgende A, B ve C açılarının karşılarındaki kenarlar sırasıyla, a, b ve c ile gösterilirse, bu iki teorem,

$$\frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C}$$
$$\cos A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2bc}$$

biçiminde ifade edilir.

Küresel trigonometrinin başlangıcı, "trigonometrinin babası" olarak bilinen Nikaialı (İznik) Hipparkhos'a(*) dayanır. Astronominin Antik Çağdaki uygulama alanlarından biri, gün içindeki zamanın ve yıl içinde hangi dönemde bulunulduğunun yıldızların konumları gözlenerek belirlenmesiydi. Astronomlar bu amaçla yıldızlar arasındaki açısal uzaklıkları belirleyerek bunları tablolar biçiminde düzenlemişlerdi. Hipparkhos gökküre üzerindeki büyük çember yayları ile bu yaylara karşılık gelen kiriş uzunlukları arasındaki ilişkiyi sistemli bir biçimde inceledi ve ilk kez bir kiriş değerleri tablosu (modern gösterimle, A açılarına karşılık gelen 2sin [A/2] değerleri tablosu) düzenledi.

İskenderiyeli astronom Ptolemaios (İS 2. yy) Hipparkhos'un yay ve kirişlere ilişkin hesaplarını sürdürdü ve geliştirdi. Eski Yunan trigonometrisi doruk noktasına Ptolemaios ve onun büyük yapıtı *Almagest* ile ulaştı. Küresel üçgenlerin açıları ile kenarları arasındaki ilişkileri ortaya koyan Ptolemaios'un bulguları modern trigonometrinin birçok temel bağıntısını içerir; bu bulgular arasında iki açının toplamının sinüsünü ve bir açının iki katının sinüsünü veren formüllere eşdeğer bağıntılar da yer almaktaydı.

trigonometrik fonksiyon, üçgenlerin açıları ile kenar uzunlukları arasındaki ilişkileri tanımlayan fonksiyonların ortak adı. *Ayrıca bak.* trigonometri.

trihidroksibenzoik asit *bak.* gallik asit

triiyodometan *bak.* iyodoform

Tríkala, TIRHALA olarak da bilinir, Yunanistan'da, Tríkala ilinin (*nomós*) merkezi kent. Pindos Dağları üzerinden batıya açılan Métsovo'ya (Katára Geçidi) ve güneybatıda Árta'ya uzanan "Tríkala Kapıları"na egemen bir konumda olan kent, Tesalya (Thessalía) bölgesinin tarım ve hayvancılık merkezidir.

Yunan mitolojisinde Hekimlik Tanrısı Asklepios'un yaşadığı yer olarak adı geçen antik Trikka'nın, kentin Bizanslılar tarafından tahkim edilen akropolisinin yerinde bulunduğu sanılır. Asklepios'un buradaki tapınağının Eski Yunan'daki en eski tapınak olduğuna inanılır. 1081'de Normanların eline geçen kentten 12. yüzyıla ait kayıtlarda bir ticaret merkezi olarak söz edilir. Tríkala sonraki yüzyıllarda Tesalya'nın en önemli kenti olarak varlığını sürdürdü. Tırhala olarak anıldığı Osmanlı yönetimi sırasında Tırhala Sancağı'nın merkeziydi. 1881'de Osmanlılardan Yunanistan'a geçen kent, günümüzde Tríkki ve Stagoi piskoposluğunun merkezidir.

Kentte mısır, buğday, pirinç ve tütün ticareti yapılır. Çobanlıkla uğraşan Ulahların yaylalardan inmesiyle kış aylarında nüfusu artar. Tríkala, Atina-Selanik demiryolu hattına bağlıdır. Nüfus (1981) kent, 40.857; il, 134.207.

trikarboksilik asit çevrimi *bak.* Krebs çevrimi

triklinal sistem, kristal yapılarının bulunabileceği temel altı bakışım (simetri) sisteminden biri. Bu sistemde kristal bileşenlerin yerleşim düzeni uzunlukları eşit olmayan ve aralarındaki açı 90°'den küçük olan üç eksene göre tanımlanır. Katı bir cisimdeki atomlar ya da atom grupları noktalarla gösterilir ve bu noktalar çizgilerle birleştirilirse, ortaya düzenli biçimde yerleşmiş birim gözelerden oluşan bir kristal örgüsü çıkar. Triklinal sistemin birim gözesi, bütün birim gözeler arasında en az bakışımlı olanıdır. Potasyum dikromat, albit, anortit, kiyanit ve mikroklin triklinal sistemde kristalleşir.

Triklinios, Demetrios, Latince DEMETRIUS TRICLINIUS, İtalyanca DEMETRIO TRICLINIO (ö. İS 14. yy), Palaiologoslar döneminin ünlü Bizanslı araştırmacısı. Eski Yunan şairlerinin, özellikle de tragedya yazarlarının yapıtlarını açıklamalı notlarla birlikte derlemiştir.

Triklinios, yazdığı kitaplarda eski geleneklere bağlı yazarların yanı sıra dönemin başka yazarlarının da açıklamalarına yer verdi. Attikalı şairlerin oyunlarındaki ölçü yapısını yakından inceleyen ilk Bizanslı araştırmacıydı. Ama Hephaistion'un kurallarını uygulamaya çalıştığından ve Yunancanın prozodisi konusundaki yetersiz bilgisi nedeniyle metinleri çoğunlukla çarpıtıyordu. Triklinios'un Aiskhylos metni bugüne ulaşmıştır. Hesiodos metni gibi bunun da Triklinios'un el yazısıyla kaleme alındığı sanılmaktadır. Sophokles metni 18. yüzyıla değin geçerli tek metin kabul edilmiştir. Triklinios, Euripides, Pindaros, Aristophanes ve Theokritos'un yapıtlarını da yorumlamıştır.

trikloroasetaldehit monohidrat *bak.* kloral hidrat

trikloroetan, organik halojen bileşiklerinden, sıvı halde bulunan, yanıcı olmayan ve renksiz iki izomerin ortak adı.

Bunlardan 1,1,1-trikloroetan makinelerin soğuk yöntemle temizlenmesinde karbon tetraklorürün yerine çözücü olarak kullanılır; ama yüksek sıcaklıklarda bozunmasını önleyecek bir kararlılaştırıcı bulunmadığından buharla yağ giderme işlemlerinde kullanılamaz. 1,1-dikloroetilen ve hidrojen klorürün tepkimesi sonucunda elde edilen bu bileşiğin zehirliliği oldukça düşüktür.

Buna karşın asetilen, hidrojen klorür ve klordan ya da etilen ve klordan hazırlanan 1,1,2-trikloroetan izomeri son derece tehlikeli bir zehirdir. Başlıca 1,1-dikloroetilenin üretiminde kullanılır.

trikloroetilen, organik halojen bileşiklerinden, renksiz, hafif zehirli, uçucu sıvı. Normal koşullar altında yanıcı olmadığı için kuru temizleme işlemlerinde, metal malzemelerin yağını gidermede, kahveden kafein, pamuk ile yünden yağ ve mumların özütlenmesinde çözücü olarak kullanılır.

İlk olarak 1864'te hazırlanan trikloroetilen Avrupa'da 1908'de, ABD'de ise 1925'te sanayi çapında üretilmeye başladı. 1,1,2,2-tetrakloroetanın seyreltik sodyum hidroksit ya da potasyum hidroksit gibi bazlarla tepkimeye sokulması sonucunda elde edilen bu bileşik sudan daha yoğundur ve suda hemen hemen hiç çözünmez.

Trikloroetilen başta maket oyuncaklar olmak üzere polistirenden yapılan malzemeler için yapıştırıcı olarak kullanılmıştır. Buharı insanlarda öfori yaratır, ama sürekli solunduğunda alışkanlık yapabilir.

Sanayide en çok tetrakloroetilen üretiminde kullanılır. Bunun için trikloroetilen önce klorla tepkimeye sokularak pentakloroetana dönüştürülür, ardından pentakloroetanın sodyum hidroksit ya da potasyum hidroksitle tepkimesi ya da bir katalizör eşliğinde ısıtılması yoluyla tekrakloroetilen oluşur.

triklorometan *bak.* kloroform

trikloronitrometan *bak.* kloropikrin

trikomonas, *Trichomonadida* takımından tekhücreli kamçılıların ortak adı. Trikomonasların 3-6 kamçısından biri sıklıkla titreşen bir zarın yanında yer alır. Tek çekirdekli ya da çok çekirdekli olabilen mikroorganizma bölünme yoluyla çoğalır.

Trichomonas çok sayıda sindirim sisteminde asalak olarak yaşar. Armut biçimli *Trichomonas* hücrelerinde öndeki dört

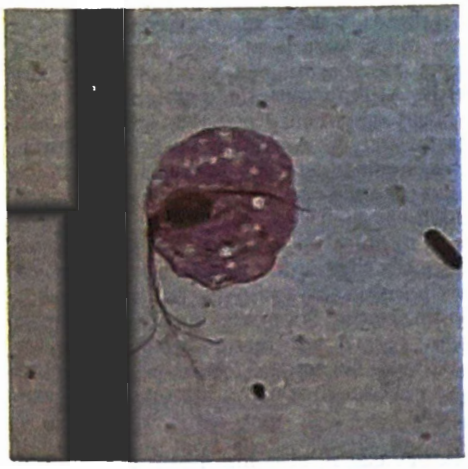

Trichomonas vaginalis
A. L. Leu

kamçıya ek olarak, titreşen zarın yanında bir kamçı daha bulunur. Zarın üstünde bir ağız ve bir kaburga yer alır; destek işlevi gören katı bir sitoplazma parçası olan aksostil sıklıkla hücrenin arkasından çıkar. İnsanda bulunan türlerden *T. hominis* bağırsaklarda, *T. vaginalis* dölyolunda, *T. buccalis* ağızda yaşar. *Tritrichomonas foetus* sığırlarda hastalığa neden olur. *Bak.* trikomonas enfeksiyonu.

trikomonas enfeksiyonu, tekhücreli kamçılılardan *Trichomonas* cinsi asalakların neden olduğu enfeksiyon. Enfeksiyon sıklıkla bağırsaklarda olursa da karaciğer gibi başka organlar ve vücut boşluklarında da ortaya çıkabilir. Kadınlarda oldukça sık rastlanan *T. vaginalis* türü dölyolu mukozasında örselenmeye neden olur; anormal dölyolu akıntısı olan kadınların yüzde 50'sinden çoğunda bu mikroorganizma bulunur.

Armut biçimli *T. gallinarum* türü kümes hayvanlarında, özellikle tavuk ve hindilerde bağırsaklarda enfeksiyona neden olur. Başlıca belirtiler ishal, iştah ve kilo kaybı, tüylerde karışıklık ve bağırsaktaki lezyonlardır. Hastalığın bulaşma mekanizması bilinmemektedir. Bu mikroorganizma gene kuşlarda, özellikle güvercinlerde sıklıkla ölüme neden olan bir incebağırsak enfeksiyonuna neden olur.

T. foetus ineklerin dölyolu ve dölyatağında enfeksiyona neden olur. Kirlenme ya da cinsel birleşmeyle bulaşan bu asalaklar geçici kısırlık ya da düşüklere neden olur, henüz doğmamış olan yavruya da geçebilir. Hayvanlarda bir dereceye kadar bağışıklık sağlanabilir; bazılarının doğuştan hastalığa dirençli olduğu gözlenmiştir.

Trikúpis, Harílaos (d. 23 Temmuz 1832, Návplion, Yunanistan - ö. 11 Nisan 1896, Cannes, Fransa), Yunanlı devlet adamı. 19. yüzyılın son çeyreğinde uygulamaya çalıştığı geniş çaplı ulusal kalkınma projeleriyle tanınmıştır.

Önce Atina'da, daha sonra Paris'te edebiyat ve hukuk öğrenimi gördü. Ardından dışişleri bakanlığında görev aldı. 1862'de Atina'da toplanan Kurucu Meclis'e Londra'daki Yunan topluluğunun temsilcisi olarak katıldı. 1865'te Temsilciler Meclisi'ne seçildi. Bir yıl sonra da dışişleri bakanı oldu.

Yunanistan'ın kaynaklarının harekete geçirilmesini, sanayileşmesini, güçlü bir kara ve deniz ordusuna sahip olmasını amaçlıyordu. 1875, 1878 ve 1880'de kısa sürelerle başbakan olduysa da bu tasarılarını gerçekleştirecek zamanı bulamadı. Mart 1882'de dördüncü kez başbakan olunca hızla Yunan maliyesinin güçlendirilmesi için çalışmaya koyuldu.

Partisi Nisan 1885 genel seçimlerini kaybedince başbakanlığı Theódoros Dhiliyiánnis'e bıraktıysa da Mayıs 1886'da yeniden başbakanlığa atandı. Hazırladığı kalkınma projeleri genellikle başarılıydı, ama maliye alanında beceri gösteremedi. Ülke Dhiliyiánnis yönetiminin bıraktığı ağır borçları ödeyemez duruma düştü. Bunlara karşın Trikúpis halkın ve Kral Georgios'un güvenini korumayı başardı. Partisi 1890'daki genel seçimlerde ağır yenilgiye uğradıysa da kral yetersizliği gerekçesiyle Dhiliyiánnis'i görevden aldı ve Haziran 1892'de Trikúpis'i yeniden başbakanlığa getirdi. Mayıs 1893'te bu görevden ayrılan Trikúpis Kasım 1893-Ocak 1895 döneminde yeniden başbakan oldu. 1890'lar boyunca Balkan ülkeleri arasında yakınlaşma sağlanması için çaba gösteren Trikúpis, 1895 genel seçimlerini kaybedince siyasetten çekildi.

trikosist, bazı kirpikli ve kamçılı tekhücrelilerin dış katmanında bir boşluk ve çeşitli uyarıcıların etkisiyle yerinden fırlayabilen uzun, ince ipliklerden oluşan yapı. Yaygın biçimde ya da yalnız dokunaçlar ve ağız çevresi gibi bazı bölgelerde bulunurlar. Trikosistlerin birçok tipi vardır. Mukuslu trikosistler uzun tüpler oluşturacak biçimde yuvalanmıştır ve yapay bir uyarıyla dışarı doğru fırlarlar. Terliksihayvanlar ve öbür kirpiklilerdeki ipliksi trikosistler birbirlerini çapraz kesen iplikçikler halinde dağılır. *Dileptus* cinsinin üyelerinde ve bazı öbür etçil protozoalarda görülen zehirli trikosistler genellikle ağız çevresinde yer alır. Bunlar dallanmamış uzun iplikler halinde fırla-

Terliksihayvanın dışarı fırlayan trikosistleri (çok büyütülmüş)
Walter Dawn

yarak öbür canlıları hareketsiz bırakır ya da öldürür. Zehirli trikosistler besin elde etmeye yarar ve olasılıkla korunma işlevi de görür.

Öbür trikosistlerin yararı anlaşılamamış olmakla birlikte terliksihayvanların bu yapıları bir yere tutunmak için kullandıkları gözlenmiştir.

trikromi *bak.* çıkartmalı üç renkli işlem

Trillium, zambakgiller (*Liliaceae*) familyasından, 25 kadar çokyıllık otsu bitki türünün oluşturduğu cins. Anayurdu Kuzey Amerika ve Asya'dır. İlkbahar geldiğinde çiçeklenen bu bitkilerin, gövdenin tepesinde

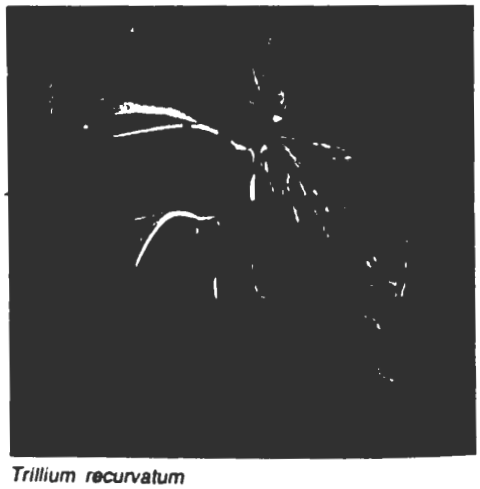

Trillium recurvatum
Louise K. Broman—The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

üç halka halinde dizilmiş oval yaprakları vardır. Tek tek açan beyaz, yeşilimsi-beyaz, sarı, pembe ya da mor renkli çiçekleri yaprak halkalarının ortasından çıkan kısa bir sapın ucunda oluşur. Pek çok türü yaygın biçimde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

trilobit, üç loplu, üç bölümlü yapılarıyla kolayca ayırt edilebilen soyu tükenmiş eklembacaklılar grubundan omurgasızların ortak adı. Yalnız denizde yaşayan bu hayvanlar ilk kez, denizlere egemen oldukları Kambriyen Dönemin (y. 570-500 milyon yıl önce) başlarında ortaya çıktı. Sonraki jeolojik dönemlerde sayıları azalmakla birlikte bazıları Permiyen Dönem (y. 280-225 milyon yıl önce) sonlarına kadar varlığını sürdürdü.

Trilobitlerin Kambriyen Dönemde tümüyle gelişmiş olarak ortaya çıkması nedeniyle

Trilobit
Leslie Jackman—Natural History Photographic Agency

köklerinin Prekambriyen Zamana (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) uzandığı sanılmaktadır. Avustralya'daki sığ sularda oluşmuş Prekambriyen Zaman deniz çökellerinde fosillerine rastlanan *Spriggina* cinsinin üyeleri olasılıkla öbür eklembacaklılarla birlikte trilobitlerin de atasıdır. Trilobitler kayaç katmanları arasındaki bağlantıların belirlenmesinde yaygın biçimde kullanılan kılavuz fosillerdir.

Trilobitlerin üç loplu vücudu uzunlamasına bir eksen lobu ile bunun yanlarında yer alan iki loptan oluşur. Ayrıca bölütlü vücutları baş, göğüs ve kuyruk bölümlerine ayrılır. Öbür eklembacaklılarda olduğu gibi vücutlarını dış iskelet denen kitinli bir madde örter. Hayvan büyüdükçe atılan bu dış iskelet kalıntılarına oldukça sık rastlanmaktadır.

Trilobitin her bölütüne bir çift uzantı eklemlenmiştir. En öndeki eklentilerin ise beslenme ve duyu organı olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Trilobitlerin çoğunda bir çift bileşik göz bulunmakla birlikte bazıları gözsüzdü.

Trilobit fosilleri bu hayvanların gelişim evrelerini ayrıntılı biçimde gösterecek ölçüde zengindir. Bazı trilobitler etkin birer yırtıcıydı. Öbürleri ise leşleri ve artıkları ya da planktonları yiyerek besleniyordu. ABD'nin Boston kenti yakınlarındaki Orta Kambriyen Dönem kayaçlarında bulunan *Pradoxides harlani* türü 45 cm'yi aşan uzunluğa erişmişti. Ağırlığının da 4,5 kg'ye ulaştığı sanılmaktadır. Ama trilobitlerin çoğu çok küçüktü.

trimaran, iki yerine üç gövdeli katamaran türü. *Ayrıca bak.* katamaran.

trimetilen *bak.* siklopropan

Trimurti (Sanskrit dilinde "Üç Biçim"), Hinduizmde üç büyük tanrı olan Brahma, Vişnu ve Şiva'dan oluşan kutsal üçlü. Uzmanlara göre, farklı tektanrıcı yaklaşımları birbiriyle ve sonul gerçeklik (Brahman) düşüncesiyle uzlaştırmaya çalışan öğretinin temelidir. Bazen Hindu Üçlemesi diye anılmakla birlikte Hıristiyanlıktaki Üçleme'ye benzemez. Trimurti öğretisi klasik anlatımını Kalidasa'nın *Kumarasambhava* (y. 4-5. yy; Savaş Tanrısının Doğuşu) adlı epik şiirinde bulmuştur.

Trincomalee, eskiden GOKANNA, Sri Lanka'da (eskiden Seylan) kent ve liman. Adanın kuzeydoğu kıyısında, dünyanın en güzel manzaralı doğal limanlarından olan Trincomalee Körfezindeki (eskiden Koddiyar [ırmak geçidi] Körfezi) bir yarımada üzerinde yer alır.

Kent başlangıçta Hint-Ari göçmen topluluklarının önemli bir yerleşimiydi; yarımadanın ucunda Bin Sütunlu Tapınak bu göçmenlerce inşa edildi. Felemenk, Fransa ve İngiltere arasında sürekli el değiştiren liman sonunda 1795'te İngilizlerin denetimine girdi. II. Dünya Savaşı sırasında Singapur'un düşmesinin ardından askeri üs olarak önemi artan kenti 1942'de Japonlar bombaladılar. Sri Lanka'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra limanı elde tutan İngilizler 1957'de oradan da çekildiler. Liman günümüzde ticari açıdan önemini yitirmiştir. Nüfus (1986 tah.) 52.000.

Trinh AİLESİ. Geç Le hanedanı döneminin (1428-1787) büyük bölümünde Vietnam'ın kuzey kesimine egemen olan soylu aile.

Trinhler 16. yüzyıl ortalarında Le hükümdarlarının naipliğini ele geçirdiler. Bundan sonra tahta çıkan Le hükümdarlarının yetkileri yalnızca biçimseldi. Ama Trinh ailesi yaklaşık 1600'den sonra Vietnam'ın güney kesiminin denetimini Nguyen ailesine kaptırdı.

Trinh ve Nguyen aileleri arasındaki rekabet 1627'de açıkça savaşa dönüştü. 1673'te fiili bir ateşkesle Hue kentinin hemen kuzeyindeki bir çizginin kuzeyinde kalan Vietnam topraklarının denetimi Trinh ailesine bırakıldı. Hue'yi üs olarak kullanan Nguyenler Vietnam'ın güneyine egemen oldu. Çamlarla Kamboçyalıların topraklarını alarak güneye doğru yayılmayı sürdürdü. İktidarın bu iki ailenin elinde bulunmasına karşın, Le hükümdarlarına imparator konumu tanındı.

Tay Son kardeşlerin iktidarı ele geçirmesiyle 1771-86 arasında Trinh ailesi gücünü yitirdi.

Trinidad, Bolivya'nın kuzeydoğu kesiminde kent. And Dağlarının Doğu Cordillerası'nın eteklerinden doğuya doğru uzanan ve eski bir göl yatağı olan Moxos Ovasında (*llanos*) yer alır. 1686'da rahip Cipriano Barrace önderliğindeki Cizvitler kentin bugün bulunduğu yerde kurdukları misyonerlik merkezine Kutsal Üçleme Yortusu'ndan esinlenerek Trinidad (Üçleme) adını verdiler.

Kent bir havaalanının, Mamoré Irmağı kıyısında batı-kuzeybatı doğrultusunda Puerto Ballivián'a uzanan 8 km'lik bir karayolunun ve Cochabamba'ya ulaşan bir başka yolun yapımının ardından önemli bir ticaret merkezi durumuna geldi. Temel sanayi etkinliği şeker üretimidir. Bolivya Mariscal Jose Ballivián Üniversitesi'nin (1967) merkezi kenttedir. Nüfus (1990 tah.) 51.905.

Trinidad, Küba'nın orta kesimindeki Sancti Spíritus ilinin güneybatısında kent. Trinidad Dağlarının (*sierra*) güney yamaçlarında, Antil Denizi kıyısındaki Casilda limanının kuzeyinde yer alır. 1514'te Diego Velázquez tarafından kuruldu. Sömürge yönetimi altında hızlı bir ekonomik gelişme gösterdi; bir dönem Küba'nın en zengin kenti durumundaydı. Sömürge döneminde orada yaşamış, aralarında İspanyol kâşif Hernán Cortés ile Alman doğa bilimci Alexander von Humboldt'un da bulunduğu eski sakinlerinin anısına kent ulusal bir anıt olarak ilan edildi.

Serin iklimi ve güzel dağ manzarasıyla turistlerin ilgisini çeken kentte çeşitli sanayi etkinlikleri yürütülür; bunlar arasında şeker, süt ve süt ürünleri, puro ve sigara üretimi ile bıçkıhaneler sayılabilir. Yörede altın, bakır ve asbest yatakları vardır. Nüfus (1988 tah.) 46.801.

Trinidad ve Tobago, resmî adı TRİNİDAD VE TOBAGO CUMHURİYETİ, İngilizce REPUBLIC OF TRINIDAD AND TOBAGO, Antil Denizinde, Venezuela kıyıları açıklarında iki adadan oluşan ülke. Küçük Antiller'i oluşturan ada zinciri içinde yer alır. Trinidad ile 55 km kuzeydoğusundaki Tobago Adasını kapsar. Trinidad Adası, Venezuela'dan Paria Körfezi ve iki dar boğazla ayrılır. Trinidad ve Tobago'nun toplam yüzölçümü 5.128 km² dir. Başkenti, Trinidad Adasındaki Port-of-Spain. 1992 tahmini nüfusu 1.261.000'dir.

Doğal yapı. Trinidad ve Tobago adaları, coğrafi açıdan Güney Amerika anakarasının bir uzantısıdır. Trinidad Adasında genellikle batı-doğu doğrultusunda uzanan üç dağ sırası yer alır. Kuzeydeki sıradağlarda ülkenin en yüksek noktasını oluşturan Aripo Dağı (940 m) ile bir dizi güzel manzaralı çavlan bulunur. Adanın orta kesimindeki sıradağların yüksekliği 300 m'yi aşar; güney kıyıları boyunca uzanan dağların yüksekliği ise 150 m dolayındadır. Trinidad Adasının bu üç dağ sırasının dışında kalan kesimi genellikle düzlüklerden oluşur. Yalnızca 297 km²'lik bir alanı kaplayan Tobago Adasındaki en belirgin yüzey şekli adayı boydan boya aşan dağ sırasıdır. Trinidad Adasının kuzeyindeki dağ sırasının bir uzantısı olan bu dağlar güneydeki mercan ovasına doğru alçalır.

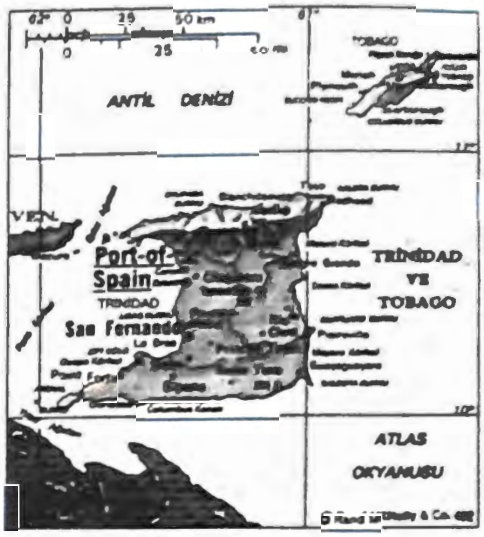

Trinidad ve Tobago

Trinidad Adasını bir dizi kısa akarsu sular. Bunların başlıcaları güneydeki Ortoire (50 km) ile kuzeydeki Caroni (40 km) ırmaklarıdır. Adanın alçak kesimleri batakhklarla kaplıdır; kuzeybatıdaki Caroni Bataklığı bir kuş sığınağıdır.

Trinidad ve Tobago'da tropik ve son derece nemli bir iklim hüküm sürer. Ortalama yıllık yağış miktarı 1.800 mm'dir. Bu miktarın yaklaşık yüzde 10'u kurak mevsimde (ocak-mayıs) düşer. En sıcak ay olan nisanda sıcaklık 32°C'ye kadar yükselir.

Ülke topraklarının yaklaşık dörtte biri ekilebilir niteliktedir ve bu toprakların büyük bölümü tarım alanları olarak ayrılmıştır. Ülkenin beşte ikisinden fazlası ormanlarla kaplıdır; yüksek kesimlerde yağmur ormanları görülür. Caroni Bataklığında ak flamingo, balıkçıl ve kızıl aynak gibi kuş türleri yaşar.

Trinidad ve Tobago'da zengin petrol ve doğal gaz yatakları vardır. Trinidad Adasının kuzeyindeki sıradağlarda bulunan demir yatakları henüz işletmeye açılmamıştır. Güneybatıdaki Pitch Gölünde dünyanın en büyük asfalt yataklarından biri bulunur.

Nüfus. Ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 80'ini Siyahlar ve Doğu Hint Adalılar oluşturur. Ülkede ayrıca Çinliler, beyazlar, Araplar ve melezler de yaşar. Nüfusunun yaklaşık yüzde 32'si Katolik, yüzde 27'si Protestan, yüzde 24'ü Hindu, geri kalanı da başka dinlerdendir. 1989 verilerine göre doğum ve ölüm oranları sırasıyla binde

20,7 ve binde 6,8, doğal nüfus artış hızı ise binde 13,9'dur.

Ekonomi. Trinidad ve Tobago'da, belirli sanayilerin devletin denetiminde olduğu, gelişmekte olan bir serbest piyasa ekonomisi yürürlüktedir. 1990 verilerine göre ülkenin gayri safi milli hasılası (GSMH) 4,4 milyar ABD Doları, kişi başına düşen milli geliri ise 3.470 ABD Doları'dır. GSMH, 1980'lerde petrol fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak hızla azalmıştır. Bununla birlikte, Trinidad ve Tobago, kişi başına düşen milli gelirin en yüksek olduğu Antil ülkelerinden biri olmayı sürdürmektedir.

GSMH içindeki payı çok düşük olan tarım sektöründe, toplam işgücünün yaklaşık onda biri çalışır. Başlıca ticari ürünler şekerkamışı, turunçgiller, kakao, kahve, kopra ve muzdur. Öteki tarımsal ürünler arasında pirinç, mısır, manyok, tatlıpatates, gölevez ve çeşitli sebzeler sayılabilir.

GSMH içindeki payı (1991) yaklaşık yüzde 22,9 olan madencilik sektörü petrol sanayisine dayanır. Bu sektörde toplam işgücünün 4,5'i (1990) çalışır. Petrol ve doğal gaz hem kıyılarda hem de bu kıyıların açıklarında çıkarılmaktadır. Ülkede ayrıca işletmeye açılmış diyorit, kireçtaşı, porselanit ve asfalt yatakları vardır.

Trinidad ve Tobago'nun başlıca sanayi ürünleri işlenmiş petrol, petrokimya ürünleri, yapay gübre, demir, çelik, şeker, plastik ve metil alkoldür. Ülkede ayrıca motorlu araç ve televizyon montaj fabrikaları bulunur.

Ülkedeki başlıca limanlar Trinidad Adasındaki Port-of-Spain, Pointe-à-Pierre ve Point Lisas ile Tobago Adasındaki Scarborough'dur. Port-of-Spain yakınlarındaki Piarco'da uluslararası bir havalimanı vardır.

Trinidad ve Tobago'nun başlıca ihraç ürünleri ham petrol, petrol ürünleri, gübre ve amonyak ile demir ve çelik çubuktur. İthal ürünleri ise çeşiti makineler, ulaşım araçları, ham petrol ve mamul maddelerden oluşur. Trinidad ve Tobago'nun ticaret yaptığı ülkelerin başında ABD, Birleşik Krallık, Kanada, Almanya, Japonya, Barbados ve Jamaika gelir.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. 1976 Anayasası'na göre Trinidad ve Tobago parlamenter sistemle yönetilen bir cumhuriyettir. Devletin başında seçimle işbaşına gelen bir devlet başkanı ve bir başbakan bulunur. Yasama organı, 36 üyeli Temsilciler Meclisi ile 31 üyeli Senato'dan oluşur. Uluslar Topluluğu'nun üyesi olan Trinidad ve Tobago, *Privy Council*'e bağlı Yargı Komitesi'ne başvuru hakkına sahiptir. Ülke aynı zamanda Karayipler Topluluğu ve Ortak Pazarı'nın üyesidir. 1980'de kabul edilen bir yasa ile Tobago'ya önemli ölçüde özerklik tanınmış ve 15 üyeli bir Tobago Yönetim Meclisi oluşturulmuştur.

1950'lerden sonra ülkedeki sağlık koşulları önemli ölçüde düzelmiştir. Ortalama ömür (1990-95) kadınlarda 74,7 yıl, erkeklerde ise 69,7 yıldır. 6-12 yaşlar arasında eğitim zorunlu ve parasızdır. Trinidad ve Tobago okuryazar oranının (yaklaşık yüzde 96) en yüksek olduğu Antil ülkelerinden biridir.

Tarih. Kristof Kolomb 1498'de Trinidad'a geldiğinde bu adada Aravak Yerlileri, komşu Tobago Adasında ise savaşçı Karipler yaşıyordu. Trinidad Adası 1592'de kesin olarak İspanya'nın denetimine girdi ve adaya çok sayıda Afrikalı köle getirildi. İspanyol hükümeti 1776'dan sonra öteki Antil Adalarında yaşayan Katoliklerin Trinidad'a göçünü özendirici yasalar çıkardı. Bu düzenlemelerin sonucunda nüfusu hızla artan adada pamuk ve şeker plantasyonları kuruldu. 1797'ye doğru İngilizler Trinidad'ı ele geçirdiler ve ada 1802'de resmen İngiltere'ye bırakıldı. 1834-38 arasında kölelik aşamalı olarak kaldırıldı. Uzun yıllar bir İspanyol sömürgesi altında kaldıktan sonra 1763'te İngiltere'ye bırakılan Tobago ise 1763-1814 arasında birkaç kez Fransa ile İngiltere arasında el değiştirdi. 1889'da bu iki ada İngiltere'nin yönetimi altında birleştirildi.

1925'te Yasama Meclisi'ne seçimle belirlenmiş yedi yeni üyenin girmesini öngören bir yasa çıkarıldı. 1945'te adalarda yaşayanlara genel oy hakkı tanındı. 1956'daki seçimlerde Ulusal Halk Hareketi (PNM) büyük başarı kazandı ve Eric Williams başkanlığında bir hükümet kuruldu. Trinidad ve Tobago 1962'de bağımsızlığını kazandı; 1976'da da Uluslar Topluluğu'na üye oldu.

PNM art arda yapılan altı seçimi kazanarak 1986'ya değin iktidarda kaldı. 1981'de parti başkanı Eric Williams'ın ölümü üzerine yerine George M. Chambers geçti. 1973'te petrol fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte ülke hızla gelişmeye ve sanayileşmeye başladı; petrolden sağlanan gelirle kapsamlı sosyal güvenlik programları yürürlüğe kondu. 1981'de petrol fiyatlarındaki düşüş sonucu enflasyon ve işsizlik artarken PNM de halkın desteğini yitirmeye başladı.

Aralık 1986'da yapılan seçimlerde Ulusal Yeniden İnşa İttifakı (NAR) PNM karşısında büyük bir zafer kazandı ve NAR lideri A. N. R. Robinson başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Aralık 1991'de yapılan genel seçimlerin sonucunda Patrick Manning önderliğindeki PNM beş yıllık bir muhalefetten sonra yeniden iktidara geldi.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak*. ANAYILLIK.

Trinil Fauna Kuşağı, Orta Pleyistosen Bölümde oluşan ve içerdiği hayvan varlığıyla ayırt edilen çökeller dizisi (Pleyistosen Bölüm y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce). Güneydoğu Asya'da bulunan ve 700 bin yıl kadar önce oluştuğu sanılan bu çökeller adını Cava Adasındaki Ngawi kentine yakın bir köyden alır. Trinil tortulları volkanik çökeller, kum ve kilden oluşmuştur. İçerdiği fosil memeliler arasında filler, gergedanlar, tapirler, geyikler ve etçiller sayılabilir. Bu kuşak insangillerin ilk örneklerinden olan ve Cava insanı adıyla tanınan Trinil kalıntılarından ötürü büyük bir önem taşır. Günümüzde *Homo erectus* türü olarak sınıflandırılan bu fosil topluluğu *Australopithecus* cinsinin üyeleri ile daha gelişmiş insan tipleri arasında bir geçiş aşamasını temsil etmektedir.

Bölgedeki Pleyistosen Bölüm çökellerinin ikinci dizisi olan Trinil çökelleri yaklaşık 1.600.000 yıl öncesine tarihlenen Djetis Fauna Kuşağı'nın çökelleri üstünde yer alır. Hindistan kökenli olduğu sanılan Djetis Fauna Kuşağı'nda *Australopithecus*, *Homo erectus* ya da *Homo habilis*'e akraba insangillerin kalıntıları bulunmuştur. Önceleri *Meganthropus palaeojavanicus* adı altında toplanan bu kalıntıların sınıflandırmadaki yeri tartışmalıdır.

Trinil çökellerinin üstünde yer alan Ngandong çökelleri Pleyistosen Bölümün sonlarına tarihlenmektedir. Bu katman günümüzdekilere daha yakın hayvan ve insan fosilleri içerir.

Triniterler, tam adı TUTSAKLARIN KURTARILMASI İÇİN KUTSAL ÜÇLEME TARİKATI. Ortadoğu, Kuzey Afrika ve İspanya'da Müslümanların elindeki Hıristiyan tutsakları kurtarmak amacıyla 1198'de Fransa'da Aziz Jean de Matha'nın kurduğu Katolik tarikat. Tarikatın öbür kurucusu sayılagelen Valois'lı Aziz Felix adında birinin gerçekten yaşayıp yaşamadığı öteden beri tartışmalıdır.

Kendine özgü katı kuralları bulunan tarikatın mal varlığının ve gelirlerinin üçte biri tutsakların kurtarılmasına ayrılmıştı. Fidyeyle kurtarılan toplam tutsak sayısının 140 bine ulaştığı sanılmaktadır. Köleliğin uluslararası bir sorun olmaktan çıkmasından sonra tarikatın çalışmaları eğitim, misyonerlik, kilise, hastane ve cezaevi gibi alanlara kaymıştır. Tarikatın 1240'ta 5 bin olduğu söylenen üye sayısı ortaçağın sonlarında düşmüş, bu yüzden 16. yüzyılda değişik reform hareketleri başlatılmıştır. 1597'de İspanya'da Juan Bautista'nın başlattığı Çıplak Ayaklı Triniterler adlı reform hareketi ayrı bir tarikata dönüşerek Triniterlerin günümüze ulaşabilen tek kolu olmuştur.

trinitrotolüen (TNT), açık sarı renkli ve katı organik nitro bileşiği. En çok patlayıcı olarak kullanılan bu bileşik tolüenin birkaç basamakta nitrolanması yoluyla üretilir. TNT 82°C'de eridiği ve 240°C'nin altında patlamadığı için buhar ısıtmalı kaplarda eritilerek kovanlara dökülebilir. Öbür patlayıcılara göre darbelere pek duyarlı değildir ve fünye olmadan patlamaz. Bütün bu özellikleri nedeniyle çok aranan bir kimyasal patlayıcıdır; cephanelerde yaygın olarak kullanılır.

Trinity College *bak*. Dublin Üniversitesi

Trintignant, Jean-Louis (d. 11 Aralık 1930, Piolenc, Fransa), yalın oyunuyla çok farklı karakterleri başarıyla canlandırmış Fransız sinema oyuncusu.

Hukuk öğrenimi gördü. 1951'de tiyatro oyunculuğuna başladı. *Si tous les gars du monde* (1955; *İnsanlar Uğrunda*) filmiyle sinemaya geçti. *Et Dieu créa la femme*'da (1956; *Ve Allah Kadını Yarattı*) Brigitte Bardot'nun aldatılan kocası rolüyle eleştirmenlerin övgüsünü kazandı. Claude Lelouch'un *Un Homme et une femme* (1966; *Bir Kadın ve Bir Erkek*) filmindeki duyarlı oyunuyla uluslararası alanda ünlendi.

Trintignant gergin oyunculuk üslubu ve gizemli yüzüyle, baskı altında bulunan ya da içine kapanık karakterlerin ruhsal çatışmalarını ustalıkla yansıttı. Masum ya da güvensiz kişilerle ilgili tiplemelerinin en başarılı örneğini Eric Rohmer'in *Ma Nuit chez Maud* (1968; Maud'nun Evindeki Gecem), nevrotik ya da yoldan çıkmış adam tiplemelerinin en başarılı örneğini de Bernardo Bertolucci'nin *Il conformista* (1970; *Konformist*) filmindeki rolüyle verdi. Costa-Gavras'ın *Z*'si (1968; *Ölümsüz*) gibi siyasal filmlerin yanı sıra polisiye ve psikolojik gerilim filmlerinde de rol aldı. Öteki filmleri arasında *Sans mobile apparent* (1971; *İpucu Yok*), *L'Attentat* (1972; Suikast), *Un Homme est morte* (1973; *Bir Adam Ölecek*), *La Banqière* (1980; *Kadın Banker*) ve *La Vallée fantome* (1987; *Hayaletler Vadisi*) sayılabilir. Trintignant ikinci karısı Nadine Trintignant'ın yönettiği bazı filmlerde de rol aldı.

trio *bak*. üçlü

trio sonata *bak*. üçlü sonat

triolet, ortaçağ Fransız şiirinde, *A B a A a b A B* uyak düzenine sahip sekiz kısa dizeyle yazılan şiir biçimi (büyük harfler yinelenen dizeleri gösterir). *Triolet* adı, *trio* (üçlü) sözcüğünün küçültme eki almış biçimidir; bu tür şiirlere bu adın verilmesi de ilk dizenin üç kez yinelenmesinden kaynakla-

nır. Burada ustalık, yinelenen dizeyi doğal ve akıcı bir biçimde ve her yinleyişte anlamını ya da en azından şiirin bütünüyle ilişkisini biraz değiştirerek kullanmayı gerektirir. *Triolet* çağdaş edebiyatta daha çok hafif ve mizahi şiirlerde kullanılır.

Triolet büyük olasılıkla 13. yüzyılda geliştirildi ve Adenet le Roi, Jean Froissart gibi ortaçağ Fransız şairlerince ciddi bir şiir biçimine dönüştürüldü. 15. ve 16. yüzyıllarda daha az görülmekle birlikte 17. yüzyılda La Fontaine, 19. yüzyılda da Alphonse Daudet ve Théodore de Banville tarafından yeniden canlandırıldı. Zamanla Fransız şiirinin yaygın türlerinden olan *triolet*, bir konuya değinmek ya da bir şeyi kısaca yermek amacıyla gazetelerde de sık sık kullanılır.

İngiliz şiirindeki ilk *triolet* örnekleri, 1651'de Fransa'da Douai'deki bir Benedikten manastırında keşiş olan Patrick Cary'nin dinsel şiirleriydi. *Triolet* 1873'te Robert Bridges tarafından İngiltere'ye yeniden tanıtıldı ve o günden bu yana birçok örneği verildi. Austin Dobson'ın bazı şiirleri türün en güzel örnekleri arasındadır.

Almanya'da da 1795'te Halberstadt'ta, 1796'da Brunswick'te *triolet* antolojileri yayımlandı. Frederich Rassmann da 1815 ve 1817'de *triolet* derlemeleri yaptı. Tür, 19. yüzyıl başında daha çok romantik şairlerce kullanıldı.

tripanozomiyaz, *Trypanosoma* cinsi kamçılı tekhücrelilerin neden olduğu iki asalak hastalığı. Hastalık etkeni olan türler Orta ve Güney Amerika'nın tropik bölgelerinde görülen Chagas hastalığına neden olan *Trypanosoma cruzi* ile Afrika'nın Ekvator bölgesinde görülen ve çeçe sineğiyle bulaşan, uyku hastalığına neden olan *Trypanosoma gambiense*'dir.

triparsamit, *Trypanosoma* adlı tekhücrelinin neden olduğu ve çeçe sineğiyle bulaşan, uyku hastalığının tedavisinde kullanılan ve yapay bireşim yoluyla elde edilen ilaç. Triparsamit organik bir moleküle arsenik katılmasıyla elde edilir. Sulu ya da tuzlu sudaki çözeltileri damardan şırınga edilerek verilir; asalağın kan dolaşımında yer aldığı ve lenf düğümlerinde yoğunlaştığı evrede mikroorganizmayı öldürür. Triparsamit merkez sinir sistemini etkileyen frenginin tedavisinde de kullanılır.

tripelenamin, 1946'da kullanılmaya başlayan ve yapay bireşim yoluyla elde edilen antihistaminik. Tripelenamin sitrat şurubu ya da tripelenamin hidroklorür tabletleri halinde ağızdan verilir. Saman nezlesi, akut deri tepkimeleri (örn. ürtiker) ve temas dermatiti gibi durumlarda belirtilerin denetim altına alınmasında yararlıdır. En önemli yan etkisi uyku vermesidir.

triplit, manganez, demir, magnezyum ve kalsiyum fosfat [$(Mn, Fe, Mg, Ca)_2PO_4(F,OH)$] yapısında fosfat minerali. Granit pegmatitler içinde parlak renkli (kahverengi, sarımsı pembe, et kırmızısı) kütleler halinde bulunur. Elde edildiği başlıca yerler Almanya'da Bavyera, Finlandiya'da Kimito ve ABD'de Connecticut ile Colorado'dur. Çoğunlukla yüzeyi değişime uğrayarak viviyonite ya da bataklık manganezine dönüşür. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak*. fosfat mineralleri (tablo).

Tripoli (Libya) *bak*. Trablusgarp

Tripoli (Lübnan) *bak*. Trablusşam

Tripolis *bak*. Tirebolu

Trípolis, Yunanistan'da, Arkadia ilinin (*nomós*) merkezi kent. Peloponnesos'un orta kesiminin ticaret merkezidir. Maínalon Sıradağlarındaki Apáno Khréapa Dağının (1.559 m) eteklerinde, Tegéa tarım havzasının ortasında yer alır. Deniz düzeyinden yüksekliği 663 m'dir.

İS 14. yüzyılda Pallantion, Tegéa ve Mantineia antik kentlerinin yerini almak üzere Drobolitza adıyla kurulan kent Ortodoks Kilisesi'nin metropoliten piskoposluk merkeziydi. Adı sonradan Tripolitza (Üç Kent) olarak değişti; 1770'te yeniden inşa edildi. Osmanlı yönetimi sırasında Mora'nın merkezi oldu. Nüfus (1991 geç.) 21.772.

Tripolye kültürü *bak*. Cucuteni-Tripolye kültürü

triptik (Yunanca *triptykhos*: *tri* "üç" ve *ptykhos* "kat"), üç kanatlı altar panosu. *Ayrıca bak*. altar panosu.

triptofan, proteinlerin çoğunun hidrolizlenmesiyle elde edilebilen aminoasit. İlk kez 1902'de kazeinden elde edilen triptofan, eksikliği insanda pellagra(*) adlı hastalığa neden olan niyasin (nikotinik asit) adlı vitaminin bireşimlenmesinde rol oynar. Hayvanlarda vücutta bireşimlenmediğinden besinlerle alınması gereken temel aminoasitlerdendir. Mikroorganizmalarda karbonhidratlardan bireşimlenebilir. Yeterli miktarda triptofan ve niyasin içermeyen besinler pellagraya neden olur.

Tripura, Hindistan'ı oluşturan eyaletlerden biri. Hindistan'ın en doğusunda yer alan beş eyaletin en küçüğüdür. Yüzölçümü 10.486 km², yönetim merkezi Agartala'dır.

Bin yıldan uzun bir süre bağımsız bir Hindu krallığı olan Tripura, 17. yüzyılda Hint-Türk İmparatorluğu'nun yönetimine girdi. 1947'de bağımsız Hindistan'a bağlandı. 1956'da birlik toprağı, 1972'de de eyalet statüsü kazandı.

Tripura coğrafi bakımdan kuzeydeki dört ırmak vadisi ve güneydeki Agartala Ovası olmak üzere iki ana bölgeye ayrılabilir. Irmak vadileri doğudan batıya sırasıyla Dharmanagar, Kailaşahar, Kamalpur ve Khovai'dir. Bu vadilerin çevresinde topluca Tripura Tepeleri olarak adlandırılan Campai, Sakhan, Langtarai, Atharamura ve Deotamura dağları yer alır. Himalayalar'ın doğu uzantısını oluşturan bu dağlar kuzey-güney doğrultusunda birbirine koşut olarak uzanır. Dağların en yüksek noktası Campai Dağındaki Betling Sib'dir (1.000 m). Tripura Tepelerinden doğan başlıca akarsular Dhalai, Khovai, Longai, Curi ve Deo ırmaklarıdır.

Tripura eyaletinin güney kesimi Deotamura Dağlarının batısına doğru uzanan geniş bir ovayı kapsar. Bu bölgenin sularını en büyüğü Gumti olan bir dizi akarsu toplar. İklim vadilerde sıcak, dağlık kesimlerde ise daha serindir. Muson rüzgârlarının estiği haziran-eylül arasında ortalama yağış miktarı 2.000 mm'yi aşar.

Eyalette nüfusun yarıdan fazlası Bengali dilini konuşur; Tripuri ve Manipuri yaygın olarak konuşulan öteki dillerdir. Halkın çoğunluğu Hindudur; eyalette Müslümanlar ve Budacılar da bulunur. Nüfusun yaklaşık yüzde 12'si kentlerde yaşar. Eyalette yönetim merkezi Agartala dışında dokuz kentsel yerleşme vardır. Bu yerleşmelerin hepsi güneydeki ovada kurulmuştur. Bununla birlikte eyaletin nüfus yoğunluğu en yüksek olan kesimleri Dharmanagar ve Khovai vadileridir.

Tripura ağırlıklı olarak bir tarım bölgesidir. Eyaletin başlıca tarımsal ürünü, daha çok Kailaşahar Vadisinin kuzeyindeki bataklık bölgede yetiştirilen pirinçtir. Öteki ticari ürünler arasında jüt, pamuk, çay ve meyve sayılabilir. İpekböcekçiliği de yaygındır.

Eyaletteki sanayi tesislerinin çoğu küçük işletmelerden oluşur. Bu işletmelerde çay, şeker, kereste, tuğla, konserve, meyve, ayakkabı ve tarım aletleri üretilir. İplik fabrikaları, bir jüt fabrikası ve bir kontrplak fabrikası eyaletin en büyük sanayi işletmeleridir. Yapımı 1976'da tamamlanan Gumti Hidroelektrik Santralı eyaletteki tek hidroelektrik enerji kaynağıdır.

Eyalette müzik ve mühendislik dallarında eğitim veren yüksekokullarla teknik okullar ve çeşitli meslek okulları bulunur. Nüfus (1991 geç.) 2.744.847.

triseps kas *bak*. üç başlı kas

Trissino, Gian Giorgio (d. 8 Temmuz 1478, Vicenza, Venedik Cumhuriyeti - ö. 8 Aralık 1550, Roma), İtalyan tiyatrosuna önemli yenilikler getirmiş oyun yazarı, şair, edebiyat kuramcısı ve dil bilgini.

Dönemin kültür merkezlerinden Vicenza'da, varlıklı ve soylu bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Milano'da Yunanca, Ferrara'da felsefe okudu. Floransa'da Niccolò Macchiavelli'nin çevresinde bulunduktan sonra Roma'ya yerleşti. Orada hümanist Pietro Bembo ve oyun yazarı Giovanni Rucellai'yle yakınlık kurdu. Ayrıca Papa X. Leo ve VII. Clemens'in hizmetine girdi.

Trissino'nun başyapıtı, Romalı tarihçi Livius'un Kartaca Savaşları öyküsüne dayanarak yazdığı, İtalyan tiyatrosunu Yunan etkisine açan *Sofonisba* adlı trajediydi. Trissino oyunda Sophokles ve Euripides'in oyun tekniklerinden yararlanmıştı. 1514-15'te yazılan, 1524'te yayımlanan oyun ilk kez 1562'de sahnelendi. İlginç bir oyun olmamakla birlikte önemli yapısal ve biçimsel yenilikler içeriyordu. İtalyan tiyatrosunda ilk kez baştan sonra *verso sciolto* (açık ölçü) kullanılmıştı. Trissino sonraki yıllarda Romalı oyun yazarı Plautus'un *Menaechmi*'sine (*İkizler*) dayanan *I simillimi* (1548) adlı bir manzum komedi, ayrıca Yunanlı şair Pindaros'un lirik şiirlerini örnek alarak ilk İtalyanca odları ve Horatius'un odlarının ilk İtalyanca örneklerini yazdı. *La poetica* (1529; Şiir Sanatı) adlı yapıtında şiir kuramını İtalyan şiirinden örneklerle açıklar.

Trissino ayrıca, yaptırdığı villada taşçı olarak çalışan geleceğin ünlü mimarı Andrea Palladio'nun yetişmesinde de etkili olmuştur. Ona Palladio adını veren de Trissino'dur.

Tristan L'HERMITE, asıl adı FRANÇOIS L'HERMITE (d. y. 1601, La Marche - ö. 7 Eylül 1655, Paris, Fransa), Fransız klasik tiyatrosunun yaratıcılarından olan oyun yazarı ve şair. Çağdaşı Pierre Corneille tarafından uzun süre gölgede bırakıldıktan sonra 19. yüzyıl sonunda değeri yeniden anlaşılmıştır.

On bir yaşında Verneuil markisinin yanına verildi. Bir düellodan sonra da İngiltere'ye sürüldü. Bu olayı ve ardından gelen serserilik yıllarını otobiyografik romanı *Le Page disgracié*'de (1643; Gözden Düşen Uşak) anlatır. 1621'de XIII. Louis tarafından bağışlanana değin İngiltere'de kalan Tristan'ın orada Shakespeare'den etkilendiğini ileri sürenlerin görüşü pek doğru değildir. Bütün klasik Fransız yazarlar gibi Tristan da Yunan-Roma ya da Doğu ve Kitabı Mukaddes temalarını kullanmıştır. En başarılı yapıtları I. Herodes'in kıskançlığını konu alan ünlü trajedisi *Mariamne* (1636; Miryam) ile *La Mort de Sénèque*'dir (1644; Seneca'nın Ölümü). Olayların aşk çevresin-

de geliştiği ilk Fransız trajedilerini Tristan yazmıştır.

Tristan da Cunha, Atlas Okyanusunun güneyinde İngiltere'ye bağlı ada grubu. Afrika'nın güney kıyılarında Güney Amerika'ya hemen hemen eşit uzaklıktadır. Tristan, Inaccessible ve Nightingale adlı üç küçük volkanik adadan oluşur.

Yönetsel açıdan İngiltere'nin sömürgesi olan Saint Helena'ya bağlıdır. Inaccessible ve Nightingale adalarında insan yaşamaz. Gruba bağlı olarak kabul edilen Gough Adasında bir meteoroloji istasyonu vardır.

Grubun en batısında yer alan Inaccessible Adası Tristan'dan yaklaşık 32 km uzaklıktadır. Adanın en yüksek noktası (560 m) batıdadır. Küçük ve uçamayan bir kuş türü olan yelve Inaccessible Adasında yaşar.

Grubun en güneyindeki ve en küçük adası olan Nightingale Adası Inaccessible Adasına 20 km, Tristan Adasına ise 32 km uzaklıktadır. Yüzölçümü yaklaşık 2,5 km² olan adanın en yüksek noktası 365 m'dir. Milyonlarca kuş barındırır.

Grubun en büyük adası olan kuzeydeki Tristan Adasının yüzölçümü 98 km²'dir. Adanın orta kesiminde doruğu genellikle bulutlarla örtülü olan volkanik bir dağ (2.060 m) bulunur. Adadaki tek sürekli yerleşme olan Edinburgh'a yılda yaklaşık 1.675 mm yağış düşer; ortalama nem miktarı yüzde 80'e ulaşır. Adada dünyanın başka hiçbir yerinde rastlanmayan çok sayıda bitki ve hayvan türü yaşar.

Adalar 1506'da Portekizli Amiral Tristão da Cunha tarafından keşfedildi. 1816'da Tristan'da bir İngiliz garnizonu kuruldu ve adalar resmen İngiltere'ye bağlandı. 1817'de garnizonun geri çekilmesi sırasında üç İngiliz askeri adada kalmaya karar verdi. 1886'ya gelindiğinde ada nüfusu 97 kişiye ulaşmıştı. 1938'de Tristan, Inaccessible, Nightingale ve Gough adalarının yönetimi Saint Helena'ya bağlandı. 1969'da adalarda kararname çıkarma ve vergi toplama yetkisine sahip bir yerel yönetim kurulu oluşturuldu. Ekim 1961'de Tristan Adasındaki yanardağın lav püskürtmeye başlaması üzerine İngiltere'ye taşınan ada halkının çoğunluğu 1963'te bölgeye döndü.

Gough Adası, Tristan'ın 400 km güneydoğusunda yer alır. Volkanik kökenli olan ada, yaklaşık 13 km uzunluğunda ve 6,5 km genişliğindedir. En yüksek noktası olan Edinburgh Doruğu (888 m), orta kesimindeki platoda yer alır. Nüfus (1988) Tristan Adası, 306.

Tristan ve Isolde, Tristan TRISTRAM, Isolde ISOLT ya da ISEULT olarak da yazılır, bir Kelt efsanesine dayanan ünlü bir ortaçağ romansının başlıca kahramanları. Romansın temelini oluşturan efsane gerçek bir Pikt kralından kaynaklanır. Efsanenin günümüze ulaşan çeşitli biçimlerine kaynaklık eden ilk şiir kaybolmuş olmakla birlikte, şiirin konusu var olan örnekler karşılaştırılarak kabaca ortaya çıkarılmıştır.

Prenses Isolde ile evlenmek isteyen Cornwall kralı onu istemek üzere yeğeni Tristan'ı İrlanda'ya gönderir. Bu arada ülkeye zarar veren bir canavarı öldüren Tristan, görevini tamamlayıp Isolde'yle birlikte ülkesine dönmek üzere yola çıkar. Yolda Tristan ve Isolde yanlışlıkla kraliçenin kendi kızı ve Kral Mark için hazırladığı aşk iksirini içerler. Böylece bütün güçlüklere karşı koymalarını sağlayacak sarsılmaz bir aşkla birbirlerine bağlanırlar. Bu arada Kral Mark ve saraydaki öteki şövalyeler, onları ele geçirmek için tuzaklar kurarlar. Tristan ve Isolde kendilerine karşı kurulan bütün tuzaklardan kurtulurlarsa da, sonunda Mark âşıkların suçlu olduğunu gösteren kesin kanıtlar elde ederek her ikisini de cezalandırmaya karar verir. Tristan tam ölüme gidecekken, uçurumun kenarındaki kiliseden aşağıya atlayarak kaçmayı başarır ve cüzamlılar arasına kapatılan Isolde'yi de kurtarır. Birlikte Morrois Ormanına saklanırlar. Mark onları, aralarına kınından çıkarılmış bir kılıç konmuş durumda uyurken bulur.

Tristan ve Isolde kısa süre sonra Mark'la barışırlar. Tristan Isolde'yi Mark'a bırakıp Bretanya'ya gider. Orada dükün kızı Beyaz Elli Isolde'yle "adı ve güzelliği" için evlenir, ama bu evlilik sözde kalır. Zehirli bir silahla yaralanınca, kendisini iyileştirebilecek tek kişiyi, geride bıraktığı sevgilisi Isolde'yi yardıma çağırır. Isolde gelirse onu getirecek gemi beyaz yelken taşıyacak, gelmezse yelkeni kara olacaktır. Tristan'ın kıskanç karısı bunu öğrenir ve kocasına Isolde'nin geldiği geminin kara yelkenli olduğunu söyler. Bunun üzerine Tristan yüzünü duvara döner ve ölür. Sevgilisini kurtarmak için geç kaldığını anlayan Isolde de son bir kez sevgilisine sarıldıktan sonra ölür. Bunu bir mucize izler: Sevgililerin mezarlarından iki ağaç yükselir ve dalları bir daha ayrılamayacak biçimde birbirine sarılır.

Günümüze ulaşmayan ilk şiirin, yer yer bir farsı andıran kaba bölümlerle dolu, sert ve dehşet uyandırıcı bir anlatımı olduğu anlaşılmaktadır. 12. yüzyıl sonunda yapılan iki uyarlamada şiirin bu özelliği korunmuştur. İngiltere kralı II. Henry'nin sarayında yaşadığı sanılan Anglonorman şair Thomas'ın yaklaşık 1170'te yaptığı uyarlamada ise bu sertliğin oldukça yumuşatıldığı görülür. Gottfried von Strassburg'un Thomas'ın şiirinden yaptığı Almanca uyarlama ortaçağ Alman şiirinin en güzel örneklerindendir. Tristan'ın Kral Mark'ın sarayındaki Isolde'ye yaptığı gizli ziyaretler de 12. yüzyıl sonunda birçok kısa şiire konu olmuştur. Bunların en önemlileri, Tristan'ı bir soytarı kılığında gizlenmiş gösteren *Folie Tristan* ve bir sokak çalgıcısı olarak gösteren *Luite Tristan*'dır.

13. yüzyılda Arthur efsanesini anlatan düzyazı romansların çok tutulmasından sonra Tristan efsanesi de uzun bir düzyazı romansa konu oldu. Bu romansta Tristan şövalyelerin en soylusu, Kral Mark ise kötü ve aşağılık biri olarak ele alınmıştı. Böylece Tristan öyküsü Arthur efsanesine eklenmiş ve Tristan ile Kral Arthur'un şövalyesi Lancelot arasında bir rekabet başlamış oldu. Şövalyelik çağına özgü sayısız serüvenle dolu bu romans o dönemde yazılan bütün öteki Fransızca uyarlamaları gölgede bıraktı. 15. yüzyıl sonunda *Le Morte Darthur* (*Arthur'un Ölümü*, 1948) adlı yapıtında Tristan efsanesine de yer veren Sir Thomas Malory, efsaneyi bu romanstan öğrenmişti. Tristan efsanesiyle ilgili İngilizce yazılmış bir başka romans da İngiltere'de yerel dilde yazılmış ilk şiirlerden biri olan *Sir Tristrem*'dir (y. 1300).

19. yüzyılda Tristan ve Isolde efsanesine duyulan ilginin canlanması, bu efsaneyi işleyen eski şiirlerin yeniden keşfedilmesine yol açtı. Alfred Lord Tennyson, Algernon Swinburne ve Matthew Arnold gibi şairler yapıtlarında bu efsaneden temalara yer verdiler. Richard Wagner de *Tristan und Isolde* (ilk sahnelenişi 1865) operasında Gottfried von Strassburg'un Almanca şiirinden esinlendi.

Trişala, Hindistan'da Caynacılığın gerçek kurucusu ve 24 Tirthankara'nın (Cina) sonuncusu sayılan Mahavira'nın annesi. Tıpkı Budanın annesi gibi Kshattriya (savaşçı) kastındandı. Caynacı inanca göre, önceki 23 Tirthankara'nın annesi gibi Mahavira rahmine düştüğünde o da 14 hayırlı rüya görmüştü. Caynacılıkta bütün büyük insanların (*bak.* mahapurusha) annelerinin bu tür rüyalar gördüğü kabul edilir.

trişin (*Trichinella spiralis*), *Aschelminthes* (yuvarlaksolucanlar) filumunun *Nematoda* (ipliksolucanları) sınıfından, insanda ve başka memelilerde (örn. domuz, kedi, köpek, ayı, tilki ve fare) trişinoz olarak bilinen hastalığa neden olan asalak. Dünyanın bütün bölgelerinde görülen solucanın boyu 1,5-4 mm arasında değişir.

Konağın incebağırsağında döllenen dişinin bağırsak duvarında açtığı oyukta bıraktığı larvalar kan dolaşımı yoluyla vücudun bütün dokularına yayılır. Kas dokusunda büyüyen larva yaklaşık 16 günde olgunlaşır. Gövdesinin çevresinde bir kist oluşur. Gelişme kistle larvaları içeren kas dokusunu yiyen konağın gövdesinde sürer; solucan olgunlaşır ve konağın bağırsaklarında üremeyi sürdürür.

trişinoz, insana sıklıkla az pişmiş ve *Trichinella spiralis* türü küçük yuvarlaksolucanın kapsüllü larvasının bulunduğu domuz etinin yenmesiyle geçen hastalık. Mide ve incebağırsakta kapsülü sindirilerek serbest kalan larva incebağırsak mukozasına girerek bir hafta içinde erişkin hale gelir. Dişi solucan kimi zaman da larvalarını doğrudan lenf damarlarına bırakır; buradan kana karışan larvalar vücudun bütün bölgelerine, özellikle iskelet kaslarına ulaşır. En sık diyafram, göz, boyun, gırtlak ve dil kaslarında yerleşen kapsüllü larvalar bu dokularda yıllarca canlı kalabilir ve kireçlenebilir. Trişinoz Avrupa ve ABD'de dünyanın öbür bölgelerinden daha sık görülür. Larva taşıyan bireylerin çok küçük bir bölümünde belirtilerin ortaya çıkmasına neden olacak kadar yüksek sayıda larva bulunur. Başlıca belirtiler erken evrede ishal, bulantı, kusma ve ateş ile daha sonra kas dokusu içeren çeşitli organlarda ağrı, sertleşme, şişme ve yüzde ödemdir. Tedavide iltihap giderici ilaçlarla sindirim kanalındaki asalaklara karşı tiyabendazol kullanılır. Trişin taşıyan domuzların saptanması için pratik bir yöntem olmadığından en güvenilir önlem domuz etinin yenmeden önce çok iyi pişirilmesidir.

Triton, Yunan mitolojisinde belden aşağısı balık, belden yukarısı insan biçiminde ikincil deniz tanrısı. Deniz Tanrısı Poseidon ile Amphitrite'nin oğlu sayılırdı. Yunanlı şair Hesiodos'a göre ailesiyle birlikte denizin derinliklerinde altın bir sarayda yaşardı. Bazen birçok Triton'dan herhangi biri olarak kabul edilirdi. Dalgaları yatıştırmak ya da yükseltmek için üflediği sarmal denizkabuğuyla simgelenirdi.

triton, *Prosobranchia* (öndensolungaçlılar) altsınıfının *Cymatiidae* familyasını oluşturan

Triton cinsinden bir örnek
Jacques Six

deniz salyangozlarının ortak adı. Kabuklarının sarmal bölümü ince uzun, gövde kıvrımı geniş, ağzı dişlidir. Dış yüzeyinde kabartılar ve yumrular bulunabilir. Bu kabukların yapısı dar yanlarından içlerine üflendiğinde güçlü sesler çıkarmaya uygundur.

Tritonlar sıcak sularda yaşayan yırtıcı hayvanlardır. *Triton* cinsine giren türler *Cymatiidae* familyasının en iri üyeleri arasındadır. *Charonia* cinsi Antiller'de ve Güneydoğu Asya'da yaşar. *C. tritonis* türünün kabuğu Japonya'daki Şinto tapınaklarında bir çeşit borazan olarak kullanılmaktadır.

Triton, Neptün gezegeninin bilinen en büyük uydusu. Yaklaşık 2.735 km'lik çapı Ay'ınkinden birkaç yüz kilometre daha küçüktür. Triton Neptün'den yaklaşık 354.450 km uzaklıktaki bir gerileyen yörüngede (Neptün'ün dönme yönünün tersi yönde) hareket eder. Yörünge dolanımı o denli yavaştır ki, mevsimlerinin her biri 40 yıldan daha uzun sürer.

Triton'u 1846'da İngiliz astronom William Lassell keşfetti. Ama uyduya ilişkin ilk doğru ve ayrıntılı bilgileri 1989'da uydunun 38.600 km yakınından geçen ABD uzay sondası "Voyager 2" topladı. Sondanın gözlemleri sonucunda Triton'un azot ve metan gazlarından oluşan ince bir atmosfere sahip olduğu, yüzey sıcaklığının ise −240°C olduğu anlaşıldı; bu özelliğiyle Triton belki de Güneş sistemindeki en soğuk cisimdir. Uydunun yüzeyi buzla kaplıdır; buzun üzerinde yer yer göktaşı çarpmaları sonucunda oluştuğu sanılan kraterler vardır. Bunların yanı sıra, zaman zaman birbirini kesen sırt benzeri yapılar da saptanmıştır.

Bilim adamları Triton'un bu kendine özgü yüzey yapısının "buz volkanizması" olarak adlandırdıkları olgudan kaynaklandığını düşünmektedirler. Bu kurama göre, yüzeyi örten kalın azot ve metan buzu katmanı yüzeyin Güneş'e baktığı mevsimlerde erir. Buzsu malzemedeki azalma yüzey altındaki sıvı azot ve metan rezervuarları üzerindeki basıncı azaltır. Basınç yeterince azaldığında bu azot ile metanın bir bölümü buharlaşır ve çatlaklardan yukarı doğru buz katmanına sızar. Yüzeydeki atmosfer sıcaklığının bu gazların donma noktasının altında olması azot ve metanın gaz halinden doğrudan katı hale geçmesine yol açar, böylece yüzeydeki buz katmanı beslenmiş olur.

triton, müzikte, üç tam sesten oluşan aralık (örn. *Fa-Sol, Sol-La* ve *La-Si* tam seslerini içeren *Fa* ile *Si* aralığı). Ortaçağda müzikteki "şeytan" olarak anılmış, yaklaşık 1900'e değin çok çirkin sayılarak kullanılması tümüyle yasaklanmış ya da katı sınırlamalara bağlanmıştır.

Nota yazım sisteminde triton ya artık (yarım perde büyütülmüş) bir dörtlü (örn. tam dörtlü aralıklar olan *Fa-Si* bemol ya da *Do-Fa*'nın tersine *Fa-Si* ya da *Do-Fa* diyez), ya da eksik (yarım perde küçültülmüş) bir beşli (örn. tam beşli aralıklar olan *Si-Fa* diyez ya da *Do-Sol*'un tersine *Si-Fa* ya da *Do-Sol* bemol) aralık olarak gösterilir.

20. yüzyıl bestecileri tarafından öteki aralıklar gibi serbestçe kullanılmıştır.

Triton, dünyanın çevresini sualtından dolaşan ilk denizaltı. Nükleer enerjiyle çalışan "Triton" askeri birlikler için erken uyarı istasyonu olarak tasarımlanmıştır. 1958'de suya indirildiğinde döneminin en güçlü motorlarla donatılmış ve en büyük denizaltısı olan "Triton", iki nükleer reaktörün yardımıyla saatte 30 deniz millik (knot) bir hıza ulaşabiliyor ve yakıt ikmali yapmadan 180.000 km yol alabiliyordu. 136 m uzunluğunda ve 5.900 ton ağırlığındaki denizaltı dünya çevresindeki yolculuğunu 10 Mayıs 1960'ta tamamladı. "Triton" 1969'da görevden alındı, Norfolk'a (Virginia) çekildi.

triton, en ağır hidrojen izotopu olan trityumun (hidrojen-3) çekirdeği. Bir proton ve iki nötrondan oluşan tritonlar bazı çekirdek tepkimeleri sonucunda ortaya çıkar. Örneğin iki döteronun(*) çarpışmasıyla bir triton ve bir proton oluşur. *Ayrıca bak.* trityum.

Tritylodon, memelilere benzeyen, ileri yapılı soyu tükenmiş sürüngenler cinsi. Fosillerine Afrika'nın güneyindeki Geç Triyas Dönemi kayaçlarında rastlanır (Triyas Dönemi y. 225[- 190 milyon yıl önce). Dişlerinin biçimi ve dizilişiyle ayırt edilen bu cins üyelerinin kesicidişlerinin çiğneme yüzeyinde uzunlamasına 2-4 sıra halinde çıkıntılar bulunur. Akrabalarında da görüldüğü gibi kafatası ve genel iskelet yapıları memelilerinkine çok benzer özellikler kazanmıştır. Ama çok özelleşmeleri nedeniyle memelilere doğru evrimleri kuşkulu olan bu hayvanların ilk memelilerden bazılarıyla aynı zamanda yaşamaları da olasıdır. Çenelerinin yapısı ve eklemlenmesi *Therapsida* takımından öbür sürüngenlerinkine benzer. Altçenelerinin birden çok parça içermesi de sürüngenlerde görülen bir özelliktir. *Tritylodon* üyelerinin davranışlarının daha sonra ortaya çıkan kemiricilerin ve *Multituberculata* takımından memelilerinkilere benzediği sanılmaktadır.

trityum (T ya da H^3), HİDROJEN-3 olarak da bilinir, hidrojenin(*) atom ağırlığı yaklaşık 3 olan izotopu. Bir proton ile iki nötrondan oluşan trityum çekirdeğinin kütlesi normal hidrojen çekirdeğininkinin üç katına eşittir. Trityum yarı ömrü 12,5 yıl olan radyoaktif bir parçacıktır ve doğal sudaki bolluğu doğal hidrojeninkinin 10^{-18}'i kadardır. Trityumu ilk olarak 1934'te E. Rutherford, M. L. Oliphant ve P. Harteck, döteryumu (D, hidrojenin kütle numarası 2 olan izotopu) yüksek enerjili döteronlarla (döteryum atomunun çekirdeği) bombardıman ederek, D+D→H+T bağıntısı uyarınca buldular. Libby ve A. V. Grosse ise kozmik ışınların atmosferdeki azota etki etmesi sonucunda oluştuğunu düşündükleri trityumun doğal suda bulunduğunu gösterdiler.

Hidrojenin izotoplarının karşılaştırmalı fiziksel özellikleri

	H_2	D_2	T_2
üçlü noktada katının gram molekül hacmi (cm^3)	23,25	20,48	—
üçlü nokta (K)	13,96	18,73	20,62
üçlü noktadaki buhar basıncı (mm Hg)	54,0	128,6	162,0
kaynama noktası (K)	20,39	23,67	25,04
üçlü noktadaki çekirdek kaynaşması ısısı (cal/mol)	28,0	47,0	—
buharlaşma ısısı (cal/mol)	216*	293†	333‡

*20,39 K'de †23,67 K'de ‡25,04 K'de

Trityum en etkin biçimde $Li^6+n^1 \rightarrow He^4+T$ denklemi uyarınca, lityum-6'nın (Li^6) nükleer reaktörlerde çekirdek bölünmesi sonucunda ortaya çıkan nötronlarla çekirdek tepkimesine girmesi yoluyla üretilir.

Trityum öbür maddeler ile normal hidrojene benzer biçimde tepkimeye girer; ama oluşturduğu bileşiklerinin kütleleri hidrojen bileşiklerinden çok farklı olduğundan, kimyasal özellikleri de farklıdır. Bu nedenle trityum kimyasal tepkimelerde izleyici izotop olarak döteryum kadar sık kullanılmaz. Döteryum ile trityum arasındaki çekirdek tepkimeleri termonükleer silahlarda enerji kaynağı olarak kullanılmıştır.

triumph, TRUMP olarak da bilinir, bir iskambil oyunu. Kaynaklık ettiği vist oyunu gibi 52 kâğıtla ve eşler halinde dört kişiyle oynanır. Kâğıtların en yükseği as, en düşüğü ikilidir. Her oyuncu yere bir kâğıt atar, ama elinde varsa yere ilk atılanla aynı suitten (renk) bir kâğıdı atmak zorundadır. Her eli en yüksek kâğıdı atan kazanır; koz olan rengin kâğıtları ise öbür renklerin kâğıtlarından üstündür.

Oyunculara 12'şer kâğıt dağıtılır. Geride kalan dört kâğıttan en üstteki açılır. Bu kâğıt kozu belirler. Elinde kozun ası olan oyuncu dört kâğıt atarak ortadaki kâğıtları almaya hak kazanır.

triumphus (Latincede "zafer töreni"). Eski Roma'da cumhuriyet döneminde, savaştan zaferle dönen komutan için en büyük onur sayılan ve Senato tarafından düzenlenen geçit töreni. Sözcüğün Eski Yunan'da Tanrı Dionysos (Bacchus) onuruna söylenen *thriambos* ya da *dithyrambos*'tan(*) kaynaklandığı sanılır.

Cumhuriyet döneminde Roma'da yalnızca büyük bir kara ya da deniz çarpışmasını kazanmış bir başkomutan için düzenlenen tören, Campus Martius'tan Capitolium'a kadar Kutsal Yol (Via Sacra) boyunca süren geçitle başlardı. En önde yüksek görevliler ve Senato üyeleri yürür, onları borazancılar, kurbanlık hayvanlar ve zincire vurulmuş savaş tutsakları izlerdi. Defne yapraklarıyla bezenmiş savaş arabasına binen komutan (*triumphator*) mor bir tünik ve toga giyer, sağ elinde defne ya da hurma dalı, sol elinde bir fildişi asa taşırdı; bir köle de generalin başının üzerinde altın bir taç tutardı. En arkadan komutanın askerleri gelir, bütün alay çiçeklerle bezenmiş yollara dizilen halkın arasından geçerdi. Capitolium (Capitolino) Tepesindeki Jüpiter Tapınağı'na gelindiğinde komutan Jüpiter'e defne ya da hurma dalını, şükranlarını ve armağanlarını sunardı. Genellikle tutsaklar tapınakta öldürülür ve tören yüksek görevlilerle Senato üyelerinin katıldığı bir şölenle sona ererdi.

İmparatorluk döneminde *triumphus* yalnızca imparatorlar ve imparatorluk ailesi üyeleri onuruna düzenlendi; komutanlar ise imparatorun gözetiminde savaşan *legati* (vekil) olarak kabul edildi ve şenliklerde ancak *ornamenta triumphalia* (zafer giysisi) giyebildi. Honorius gibi bazı Hıristiyan imparatorların da sürdürdüğü *triumphus* geleneği Rönesans sanatında canlı bir anlatım buldu.

triumvirlik, Latince TRIUMVIRATUS. Eski Roma'da üç yüksek görevliden (*tresviri* ya da *triumviri*) oluşan kurul. Çeşitli triumvirlik türleri vardı. İlk kez İÖ y. 289'da oluşturulan *tresviri capitales* (baş triumvirler) ya da *tresviri nocturni* (gece triumvirleri) konumunun görevi, özellikle ceza hukuku ve medeni hukuk davalarında *praetor*'lara(*) yardımcı olunmasıydı. Başlangıçta üç rahipten oluşan *tresviri epulones*'e (şenlik triumvirleri) İÖ 196'da, *Ludi Romani* (Roma Oyunları ya da Büyük Oyunlar) ve *Ludi Plebeii* (Pleb Oyunları) şenliklerinin en önemli olayı olan Jüpiter şölenlerini yürütme sorumluluğu verildi. *Tresviri monetales* (para basma işinden sorumlu triumvirler) cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde Roma ve İtalya darphanesinin yönetiminden sorumluydu. Marcus Antonius, Lepidus ve Octavianus'a (sonradan İmparator Augustus) İÖ 43'te beş yıl süreyle *tresviri rei publicae constituendae* (devlet işlerinden sorumlu triumvirler) unvanıyla diktatörlüğe yakın mutlak yetkiler verildi. İÖ 37'de

görev süreleri beş yıl daha uzatılan bu üç triumvirin görev yaptığı dönem genellikle ikinci triumvirlik olarak bilinir. Pompeius, Julius Caesar ve Crassus'un İÖ 60'ta oluşturduğu birinci triumvirlik ise resmî bir yönetim organı değil, üç güçlü siyasal önderin karşılıklı anlaşma yoluyla kurdukları yönetim biçimine verilen addır.

Roma Cumhuriyeti'nin son üç yüzyılında (İÖ 3-1. yy) üyeleri genellikle seçimle belirlenen *triumviri agris dandis assignandis* (bazen *assignandis* yerine *iudicandis*; toprak dağıtım triumvirleri) ve *triumviri coloniae deducendae* (koloni kurma triumvirleri) adlı üç kişilik kurullar oluşturuldu.

Triuridales, birçeneklilerdeki(*) sınıfından, *Triuridaceae* familyası ile yedi kadar yeşil olmayan küçük otsu bitki cinsini içeren takım. Ölü organik maddeler üzerinde yaşayan bu çürükçül bitkilerin yaprakları renksiz pullar haline indirgenmiştir. Çiçekleri çok küçük, genellikle tekeşeyli (erkek ve dişi çiçekler ayrı) ve üç ile sekiz arasında değişen örtüyaprağından yapılmıştır. Takımın üyeleri Güney ve Orta Amerika'nın, Afrika'nın ve Asya'nın tropik bölgelerinde yayılmıştır. En geniş cinsleri *Sciaphila* (50 tür) ve *Andruris*'dir (16 tür). Bu takımın *Alismales* takımıyla evrimsel bir akrabalığı olduğu düşünülmektedir.

Trivandrum, Hindistan'ın güneybatısında kent. Kerala eyaletinin yönetim merkezi olan Trivandrum, Raca Martanda Varma döneminde önem kazandı ve 1745'te onun tarafından Travankor Krallığı'nın başkenti yapıldı. Kentin bugünkü adı, eski adı olan Tiruvanantapuram'ın kısaltılmış biçimidir. Trivandrum'daki başlıca yükseköğretim ve kültür kuruluşları Kerala Üniversitesi ve bağlı yüksekokullar, çeşitli teknik okullar, hayvanat bahçeleri, bir müze, gözlemevi ve sanat galerisidir. Büyük kalenin içinde birkaç sarayla önemli bir hac merkezi olan bir Vişnu tapınağı vardır. Başlıca sanayiler maden işlemeciliği, şeker ve kumaş üretimi ve çeşitli el sanatlarıdır. Demiryolu hattının son durağı ve bir karayolu ağının merkezi olan kentte bir havalimanıyla liman da vardır.

Doğuda Kakule Dağlarıyla çevrili olan yöre toprakları, yer yer tepelerin yükseldiği bir kıyı düzlüğünü kapsar. Pirinç ve hindistancevizi üretimiyle kıyı balıkçılığı önemlidir. Nüfus (1989) kent, 523.733; (1981) metropoliten alan, 520.125.

Triyas Dönemi, Triyas Sistemi kayaçlarının oluştuğu jeolojik çağ dilimi. Yer'in jeolojik tarihinin ayrıldığı 11 dönem içinde en eski yedinci dönemdir. Birkaç jeolojik bölüm bir dönemi, birkaç dönem de daha büyük bir jeolojik birim olan zamanı oluşturur. Triyas Dönemi Mezozoyik (İkinci) Zamanın (y. 225-65 milyon yıl önce) ilk dönemidir ve Permiyen Dönemden (y. 280-225 milyon yıl önce) sonra ve Jura Döneminden (y. 190-136 milyon yıl önce) önce gelir. Buna göre yaklaşık 225-190 milyon yıl öncesini kapsayan Triyas Dönemi, stratigrafik açıdan Alt (ya da Erken), Orta ve Üst (ya da Geç) Triyas olarak üçe ayrılır. Alt Triyas İnduan ve Olenekiyen katlara, Orta Triyas Anisiyen ve Ladiniyen katlara, Üst Triyas ise Karniyen, Noriyen ve Resiyen katlara ayrılır.

Triyas Dönemini 1834'te Friedrich von Alberti, Almanya'nın orta kesimlerinde, bu çağda oluşmuş kayaçların üç ayrı bölüm halinde oluştuğunu saptayarak adlandırmıştır. En altta Bunter (Bundsandstein), ortada Muschelkalk ve üstte Keuper bölümlerinden oluşan bu kayaçlar kara kökenli geniş ve kalın kırmızı kumtaşlarından ve çamurtaşlarından oluşur; bunların büyük bölümü çöl koşullarında çökelmiştir. Bu kırmızı yataklara Arjantin ve ABD'de Arizona'dan Çin'e kadar uzanan geniş bir bölgede rastlanır. Triyas Döneminde sıcak iklim koşulları egemen olmuştur. Permiyen Dönem kayaçları ile Triyas Sistemini birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür, çünkü ikisini ayıran sınırda çok yaygın bir benzer jeolojik çökeller bölümü uzanır. Bu durum özellikle ABD'de Texas ile Avrupa'nın kuzeybatısında ve Ural Dağlarında belirgindir. İngiltere'de bu iki sistem, Karbonifer Sistemin üzerinde yer alan Yeni Kırmızı Kumtaşları katmanında birleşir; bu katman daha altta yer alan Eski Kırmızı Kumtaşlarından farklıdır.

Triyas Döneminde, bugünkü Kuzey Amerika, Avrasya, Güney Amerika, Afrika, Hindistan, Avustralya ve Antarktika'yı oluşturan kara kütleleri Pangaea(*) adı verilen tek bir büyük kıtayı oluşturuyordu. Bu kıta kuzeydeki ılıman iklim kuşağından Güney Kutbu'na kadar uzanıyordu. Geç Triyas'a kadar, hafifçe kuzeye sürüklenmenin dışında Pangaea'da herhangi bir değişiklik olmadı; ama daha sonra Kuzey Amerika Batı Afrika ile Avrasya'dan kopmaya başladı. Erken Triyas'ta Kuzey Amerika'nın doğu ve güney kesimlerindeki Apalaşlar ile Ural Dağları son dağoluşum evrelerini yaşadılar. Orta Triyas'ın sonlarında (Landiniyen) Japonya'nın güneybatısında büyük bir dağoluşum olayı gerçekleşti. Geç Triyas'ta ise Çin'de benzer olaylar ortaya çıktı. Olasılıkla Anisiyen ve Ladiniyen (Orta Triyas) evrelerinde Muschelkalk Denizinin Avrupa'nın kuzeyine yayılması, dönemin en önemli deniz basması olayı oldu. Dönemin sonlarına doğru denizler geri çekilmeye başladı; ama yerkabuğundaki ilk çatlakların ortaya çıkması ve bazaltların püskürmesi sonucunda gelişen Atlas Okyanusu Havzası dünyanın coğrafyasını büyük ölçüde değiştirdi. Mezozoyik Zamanın ilk dönemi olan Triyas'ta birçok hayvan ve bitki grubu ortaya çıktı. Karalar üstünde iri ve hantal yapılı amfibyumlar varlıklarını sürdürüyordu. Ama sürüngenler, özellikle de ilk dinozorları içeren *Archosaurus* cinsi hızla egemen konuma geldi ve bu egemenlik sonraki iki dönem boyunca da sürdü. Üst Triyas kayaçlarında rastlanan ilk memelilerin kalıntıları bu hayvanların *Theropsida* takımına giren bazı sürüngenlerden türediklerini göstermektedir. Kara hayvanlarının fosilleri ayak izleri dışında kırmızı yataklarda pek yaygın değildir. Ama başta Almanya'nın güneybatısında olduğu gibi bazı yerlerde iskelet kalıntıları bulunmuştur. Ayrıca Afrika'nın güneyindeki kalın Karoo oluşuğunun Triyas bölümü içerdiği fosil varlığıyla dikkat çeker.

Kara bitkileri de bu dönemde büyük değişikliklere uğramıştır. Mezozoyik Zamanın büyük bölümünde başlıca bitkiler arasında yer alan soyu tükenmiş *Cycadeoidales* takımının üyeleri ve iğneyapraklılar bu dönemde egemen bitki örtüsünü oluşturmaya başlarken, günümüzde varlığını sürdüren birçok eğrelti grubu da ortaya çıktı. Bu bitkilerin sporları ve çiçektozları kara çökellerinin karşılaştırılmasında kullanılan en yararlı kılavuz fosillerdir.

Avrupa'nın kuzeyindeki çöllük düzlüklerde ve Fas'tan Bulgaristan'a kadar uzanan Alpler'de kırmızı kumtaşları ve çamurtaşları çökelirken, bugünkü Avrupa'nın güneyini kaplayan denizlerde de kalın kireçtaşları ve dolomitler birikmiştir. Bu kayaçlar Alpler'in doğu kesiminde, özellikle Avusturya'daki Tirol ve İtalya'nın kuzeyindeki Dolomitler'deki en güzel manzaralı bölgeleri oluşturur.

Bu kayaçlarda bulunan deniz hayvanları ve bitkilerin fosilleri Permiyen Dönemdekilerden büyük ölçüde farklıdır. Triyas Döneminde, Mezozoyik Zaman boyunca oluşmuş kayaçların tarihlendirilmesinde kullanılan ammonitlerin yanı sıra alg resifleri, yumuşakçalar ve günümüz denizlerinde yaygın biçimde rastlanan taş mercanları ile ilk istiridyeler boldu. Paleozoyik Zamanda yaşayan hayvanlardan bu grupların nasıl türediği belirsizdir. Triyas Dönemi başlarında oluşan kayaçlarda deniz hayvanlarının fosillerine hemen hiç rastlanmaz. Bu durum yüksek tuzluluk oranı gibi, denizlerde ortaya çıkan son derece elverişsiz koşullara bağlanabilir. Fosillerde ortaya çıkan kesinti özellikle Kanada ve Sibirya'nın kuzeyi ile Çin'in güney kesimlerinde bulunan fosillere dayanılarak doldurulmaktadır.

triyot, üç elektrotlu elektron lambası. Havası boşaltılmış bir cam ya da metal kap içine yerleştirilmiş katot ve anot ile bunların arasında yer alan bir denetim ızgarasından

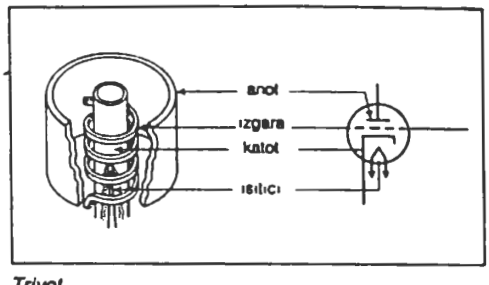

Triyot
Kesit görünümü (solda) ve simgesel gösterimi (sağda)

oluşur. Ses ve radyo frekanslarında yükselteç(*) ve osilatör(*) olarak kullanılan triyotlardan çeşitli elektronik devrelerde değişik amaçlarla da yararlanılır.

Triyot, elektron lambasının temel biçimidir; triyota başka ızgaralar(*) eklenerek tetrot (dört elektrotlu) ve pentot (beş elektrotlu) lambalar oluşturulur. Elektron lambalarında en önemli görevi üstlenen elektrot, denetim ızgarasıdır. Denetim ızgarasına uygulanan küçük bir gerilim, hemen hemen hiçbir güç harcaması olmaksızın anot ile katot arasında akan yüksek değerli akımın (dolayısıyla yüksek gücün) denetlenmesine olanak sağlar. *Ayrıca bak.* elektron lambası.

trizomi, normal olarak diploit sayıda kromozomu olan bireyde hücrelerin tümünde fazla bir kromozom bulunması; insanda, hücrelerde 46 yerine 47 kromozom bulunmasıyla beliren kromozom bozukluklarının tümü trizomi olarak adlandırılır. Meyoz bölünme sırasında kromozom çiftinin birbirinden ayrılmamasından kaynaklanan bozukluk eşey kromozomlarında ve otozomal kromozomlarda görülür. Gebeliğin ilk evresindeki düşüklerde en sık rastlanan kromozom bozukluğudur. Klinefelter sendromu(*) gibi eşey kromozomu trizomilerinde yaşama olasılığı daha yüksektir; otozomal kromozom trizomilerinin birkaçı (örn. Down sendromu [trizomi 21]) dışındakilerde ya ölü doğum görülür ya da bebek yaşamın ilk yıllarında ölür. Bunlardan bazıları kemiklerde oluşum bozuklukları, el ve ayak parmaklarında yapışıklık, aşırı derecede iri kafatası ve zekâ geriliği görülen trizomi 8, dudak ve damak yarığı, önbeyinde gelişme bozukluğu, kalpte oluşum bozukluğu ve ağır zekâ geriliği görülen trizomi 13 ile kafanın, özellikle altçene kemiğinin

ve göğüs kemiğinin normalden küçük, burun kemerinin çökük, parmakların birbirine yapışık olmasına ve böbrekte oluşum bozukluklarına yol açan trizomi 18'dir. Bunların tümünde hasta genellikle bir yaşına varmadan ölür. Eşey kromozomu trizomilerinden biri de insanda görece sık rastlanan ve aşırı derecede uzun boy, iskelette yapı bozuklukları ve kimi zaman zekâ geriliğine neden olan XYY trizomisidir. Cezaevlerinde mahkûmlar arasında yapılan araştırmalar sonucunda ikinci Y kromozomunun saldırganlık ve suç işlemeye eğilimin artmasından sorumlu olabileceği ileri sürülmüşse de bu varsayım kanıtlanamamıştır. *Ayrıca bak.* Down sendromu.

Trnava, Almanca TYRNAU, Macarca NAGYSZOMBAT, Slovakya'da, Batı Slovakya ilinde (*kraj*) kent. Trnava Irmağının kıyısında, Bratislava'yla Žilina arasındaki ana demiryolu hattının üzerinde yer alır.

7. yüzyılda kurulan Trnava, 1238'de kent ayrıcalıklarını elde etti. 16. yüzyılda Osmanlı egemenliği altına giren topraklardan ayrılan Macar ve Slovak kültür kuruluşlarının önemli merkezlerinden biri oldu. 1541-1820 arasında Esztergom piskoposluğunun merkezi olarak Katolik Kilisesi'nin Slovakya'daki merkezi durumuna geldi ve dinsel yapıların çokluğu nedeniyle Slovakya'nın Roma'sı adıyla anılmaya başladı. 1635'te kurulan üniversitenin 1745'te Budapeşte'ye taşınması Trnava'nın bir kültür merkezi olarak öneminin azalmasına yol açtı. Kentteki tarihsel yapılar arasında gotik Sv. Niklaus Katedrali (1380), barok Sv. Jan Kilisesi (1637), kule (1574) ve ortaçağda yapılan surların kalıntıları sayılabilir. Batı Slovakya İl Müzesi'nde önemli etnografya koleksiyonları vardır. Yakınlardaki 13. yüzyıl Smolenice Şatosu uluslararası bilimsel konferanslar için kullanılır.

Kentte 19. yüzyılda başlayan vagon üretimiyle gıda, şeker ve malt üretimi gibi, yerel tarımsal ürünlerin işlenmesine dayalı sanayiler gelişme göstermiştir. Yöre geleneksel giysileri ve çanak çömlekleriyle de ünlüdür. Nüfus (1989 tah.) 72.200.

Trnka, Jiří (d. 24 Şubat 1912, Pilsen, Bohemya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 30 Aralık 1969, Prag, Çekoslovakya), Çek kukla film geleneğinin ustası olarak kabul edilen canlandırma sinemacısı, ressam, tasarımcı, karikatürcü ve ilüstratör.

Resim eğitimi gördü. Küçük yaşta Çek kukla sanatçısı Josef Skupa'nın düzenlediği bir tasarım yarışmasını kazandı. On yılı aşkın bir süre Skupa'nın yanında çalıştı. Kendi başına bir kukla tiyatrosu oluşturma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. 1930'larda sahne tasarımları yaptı ve çocuk kitapları resimledi. 1938-45 arasında Prag'daki Ulusal Tiyatro'nun tasarımcısı olarak çalıştı. Bu arada ilüstrasyon çalışmalarını da yoğun biçimde sürdürdü.

Trnka 1945'te canlandırma sinemasına yönelerek ilk filmi *Zasadil dědek řepu*'yu (Büyükbaba Pancar Ekiyor) gerçekleştirdi. İki yıl sonra *Spalíček* (Çek Yılı) adlı ilk kukla filmini yaptı. Bundan sonra hemen bütün filmlerinde kuklaları kullandı. Bunların en önemlileri arasında *Císařův slavík* (1948; İmparatorun Bülbülü), *Árie prérie* (1949; Çayır Şarkısı), *Dobrý Voják Švejk* (1954; Aslan Asker Şvayk), bazı eleştirmenler tarafından başyapıtı sayılan *Sen Noci Svatojánské* (1959; Bir Yaz Gecesi Rüyası) ve *Ruka* (1964; El) sayılabilir. Trnka kuklalarını özellikle kamera için yeniden tasarlamış, hareketleri sınırlı, başları büyük ve yüz ifadeleri gözlerinin çevresinde yoğunlaşan kuklalar ortaya çıkarmıştı.

Troas, Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde, bugünkü Çanakkale ilinin büyük bir bölümünü kaplayan antik bölge. Güneyde Ege Denizi, batıda gene Ege Denizi ve Çanakkale Boğazı, kuzeyde Marmara Deniziyle çevrilidir. Batısında Kaz (İda) Dağı vardır. Adı, içinde yer alan ve Antik Çağın en ünlü kentlerinden biri olan Troya'dan gelir.

İÖ 3. binyıldan beri Troya'da oturan yerli beylerin yönetiminde olan Troas'ı İÖ 13. yüzyıl ortalarına doğru Yunanistan'dan gelen Akhalar ele geçirdi. Bölge İÖ 1200'lerde Balkanlar'dan gelen Trak göçlerine sahne oldu. İÖ 7. yüzyılın ilk yarısında Lidya Devleti'nin denetimi altına girdi. İÖ 6. yüzyılın ortalarında Pers egemenliğini tanıdı. İÖ 5. yüzyıl sonlarıyla 4. yüzyıl başlarında Daskyleion'daki (Ergili yakınları, Bandırma) Pers satraplığına bağlı kaldı. İÖ 334'te Granikos Çarpışması'ndan sonra Büyük İskender'in, onun ölümünün ardından İÖ 323'te komutanlarından Antigonos'un, İÖ 301'de Lysimakhos'un eline geçti, İÖ 281-188 arasında Selevkosların egemenliğinde kaldı. Selevkosları yenen Romalılar bölgeyi savaşta kendilerine yardım eden Pergamon (Bergama) kralı II. Eumenes'e verdiler. Pergamon kralı III. Attalos ölünce, vasiyeti gereği Troas da İÖ 129'da Roma'nın eline geçti ve Asya Eyaleti'ne bağlandı.

Bölgenin kentleri, başta Troya olmak üzere, Granikos Çarpışması sırasında Pers ordusunun karargâh kurduğu Zeleia (Sarıköy), bereketli Adrasteia Ovasında İÖ 7. yüzyılda Miletoslular ya da Kyzikoslularca kurulmuş olan Priapos (Karabiga), İÖ 7. yüzyıl sonlarına doğru Miletoslular, Erythraililer ve Paros Adasından gelen göçmenlerin kolonize ettiği Parion (Kemer), Çanakkale Boğazının (Hellespontos) yukarı girişinde İÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında Miletoslu ve Phokaialı kolonicilerin kurduğu Lampsakos (Lâpseki), Büyük İskender'in İÖ 334'te Anadolu'ya geçer geçmez ordusunu konaklattığı yer olan Arisbe, Çanakkale'nin 6 km kadar kuzeyindeki Abydos, İÖ 700'lerde bir Eolis kolonisi olarak kurulan Sigeion (Yenişehir), İÖ 4. yüzyıl sonunda Büyük İskender'in komutanlarından Antigonos'un kendi adıyla kurduğu ve Lysimakhos'un İÖ 301'de İpsos Çarpışması'nda onu yenip adını değiştirdiği Alexandreia Troas (Eski İstanbul), İÖ 8. yüzyıl sonlarında Eollerin kurduğu Neandreia, Apollon Smintheus Tapınağı'yla ünlü Khrysa (Gülpınar) ve Assos'tur.

Trobriand Adaları, KIRIWINA ADALARI olarak da bilinir, Papua Yeni Gine'de, Milne Bay iline bağlı mercan adaları. Büyük Okyanusun güneybatı kesimindeki Solomon Denizinde, Yeni Gine'nin güneydoğu ucunun 145 km kuzeyinde yer alır. Mercanı kireçtaşından oluşan ve çoğunlukla mercan resifleriyle çevrelenen adalar grubu, Trobriand (Kiriwina), Kaileuna, Vakuta ve Kitava adlı dört büyük ada ile çok sayıda adacığı kapsar. Toplam kara yüzölçümü 440 km²'dir. En büyük ada olan Trobriand 48 km uzunluğunda ve 5-16 km genişliğinde bir atoldür. 1943'te Müttefiklerin hava ve deniz üssü olarak kullandıkları adadaki en büyük yerleşim Losuia'dır. Trobriand Adalarının bataklık olmayan alanlarında yam yetiştirilir. Nüfus (1980 tah.) 17.425.

Trobriand Yerlileri, Trobriand (Kiriwina) Adalarında yaşayan Melanezya halkı. Trobriand Yerlilerinin başlıca geçim kaynakları yam ve çeşitli sebzeler, domuz besiciliği ve balıkçılıktır. Köyün ortasında yer alan yam ambarları ile şefin evi halkalar biçiminde öteki evlerle çevrelenir. Her kulübede tek bir aile yaşar. Halk, her birinin farklı totemi bulunan anayanlı klanlara bölünmüştür.

Köy en önemli toplumsal birimdir; köy üyeleri bir bahçe büyücüsünün başkanlığında hep birlikte bahçelerini eker, törenler düzenler, alışverişlerde birlikte yolculuk eder. Her köyün bir başı vardır; yüksek sınıftan başkan ya da şefler aynı zamanda birkaç köyde egemen olabilirler. Servet en önemli güç göstergesidir.

Trobriand Yerlileri kabileler arasındaki gelişkin ticaret ağıyla ünlüdür *Kula* adı verilen bu sistem, Bronisław Malinowski'nin antropoloji klasikleri arasında yer alan *Argonauts of the Western Pacific* (1922; Batı Pasifik Argonotları) adlı yapıtında betimlenmiştir. Kırmızı deniz kabuğundan yapılmış kolyelerin ticareti, bütün adaları içine alan bir çember üzerinde ve her zaman aynı kişiler tarafından saat yönünde, beyaz deniz kabuğundan bileziklerin ticareti ise ters yönde yapılır. Adalar arasındaki ticari yolculuklarda denize açılabilen, kütükten oyulmuş büyük kanolar kullanılır.

Trochidae, *Prosobranchia* (öndensolungaçlılar) altsınıfından deniz salyangozları familyası. İç yüzeyi sedefli topaç biçimli kabuklarıyla tanınan bu cins üyeleri gelgit kuşağından derin deniz diplerine kadar yayılmış olmakla birlikte, en büyük çeşitliliği kayalık sığ kıyı sularında gösterir. *Gibbula*, *Monodonta* ve *Calliostoma* cinslerinin üyeleri Atlas Okyanusunun ılıman bölge kıyılarında, *Tegula* ve *Calliostoma* cinslerinin üyeleri Büyük Okyanusta boldur. Tropik bölgelere yayılmış *Trochus*, *Tectus*, *Cittarium* ve *Astraea* gibi cinslerin üyeleri genellikle öbür bölgelerdeki türlerden daha iri ve daha renklidir. *Trochidae* üyelerinin çoğu bitkisel maddelerle beslenir. Erkek ve dişi üreme organları ayrı bireylerde bulunur ve döllenme dış ortamda gerçekleşir.

Güneydoğu Asya kıyılarında yaşayan *Trochus niloticus Trochidae* familyasının en iri üyesidir. Bu türün kabuklarının iç yüzeyini kaplayan sedef katmanı eskiden sedef düğme yapımında çok kullanılmıştır.

Trochodendrales, ikiçenekliler(*) sınıfından, iki familya içeren takım. Her biri yalnızca birer küçük ağaç türünü kapsayan bu familyalardan ilki *Trochodendraceae*, öbürü *Tetracentraceae*'dir. Takım öbür çiçekli bitkiler arasında ilkel bir bitki grubu olarak dikkati çeker. Örneğin, bu takımdaki bitkilerin odunları, çiçekli bitkilerin hemen hepsinde bulunan trakelerden, yani gelişmiş su iletim hücrelerinden yoksundur. Onun yerine çok daha ilkel bir hücre tipi olan ve iğneyapraklılar ile öbür bazı çiçeksiz bitkilerde bolca bulunan trakeitler(*) vardır.

Trochodendrales takımının kapsadığı iki türün de odunları oldukça ilkel yapılı olmasına karşılık çiçeklerinin evrimsel açıdan kısmen gelişmiş olduğu kabul edilir. *Trochodendraceae* familyasının üyesi olan *Trochodendron aralioides* Güney Kore, Japonya ve Tayvan'a özgü küçük bir ağaçtır. Ortalama 12 m'ye kadar boylanabilen bu geniş yapraklı ağaç yapraklarını dökmez. Tüysü yaprakları ve dalların ucunda demetler oluşturan çiçekleri vardır. Taçyaprak ve çanakyaprakları bulunmayan erdişi çiçeklerin ortasında, kısmen birbirine bitişmiş 5-11 meyveyaprağını (tohumtaslağı taşıyan dişi yapılar) çevreleyen 70 kadar erkekorgan bulunur. Böceklerle tozlaşan bu bitki türü bazen süs bitkisi olarak da yetiştirilir.

Anayurdu Çin'in orta kesimleri ve Myanmar'ın kuzeyi olan *Tetracentron sinense* uzunluğu 4,5 m'den 27 m'ye kadar değişen orta büyüklükte bir ağaçtır. Etli damarlı yaprakları ve rüzgârla tozlaşan küçük çiçekleri vardır. Çiçekler ince uzun ve sarkık tırtılsı kümeler oluşturur. Öbür tür gibi bazen süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Troçki, Lev, asıl adı LEV DAVİDOVİÇ BRONŞTAYN (d. 7 Kasım 1879, Yanovka, Ukrayna, Rus Çarlığı - ö. 20 Ağustos 1940, Coyoacán, México yakınları, Meksika), 1917 Sovyet Devrimi'nin önderlerinden komünist kuramcı ve eylemci. 1917-24 arasında dışişleri ve savaş komiserliği yapmış, Lenin'in ölümünü izleyen iktidar mücadelesinde Stalin'e (*) yenik düşerek sürgüne gönderilmiştir (1929). Yurtdışında Stalin'e karşı

Troçki
H. Roger-Viollet

yürütülen bir muhalefete önderlik etmiş ve Stalinist bir ajan tarafından öldürülmüştür.

Gençlik yılları. Babası David Bronştayn Yahudi asıllı bir Rus çiftçisi, annesi Anna orta sınıftan eğitimli bir kadındı. Sekiz yaşındayken Odessa'da okula gönderildi ve orada sekiz yıl annesinin yeğeni olan liberal bir aydının ailesiyle kaldı. 1896'da eğitimini sürdürmek için gittiği Nikolayev'de gizli bir sosyalist çevreye katıldı ve Marksizmle tanıştı. Odessa Üniversitesi'nde geçirdiği kısa bir dönemden sonra Nikolayev'e dönerek Güney Rusya İşçi Birliği adlı gizli örgütün kurucuları arasında yer aldı. Ocak 1898'de devrimci etkinlikleri yüzünden tutuklanarak Sibirya'ya gönderildi. Dört buçuk yıl süren bu hapis ve sürgün yıllarında dava arkadaşı Aleksandra Sokolovskaya ile evlendi ve iki kızı oldu. 1902'de sahte pasaportla Sibirya'dan kaçtı ve pasaporttaki Troçki adını benimsedi. Arkada kalan karısıyla bir daha birlikte yaşamayan Troçki Londra'ya giderek devrimci *İskra* gazetesinde Vladimir Ulyanov (Lenin) ile birlikte çalışan Rus Sosyal Demokratlarına katıldı. Temmuz 1903'te Brüksel ve Londra'da toplanan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi İkinci Kongresi'nde Lenin'e ve Bolşeviklere karşı Menşeviklerin yanında yer aldı. Kongreden kısa süre önce Paris'te evlendiği Natalya Sedova'dan sonraki yıllarda iki oğlu oldu.

1905 Devrimi üzerine Rusya'ya dönen Troçki çarlık yönetimine karşı çeşitli eylemler düzenleyen Petersburg (1914-24 arasında Petrograd, 1924-91 arasında Leningrad) Sovyeti'nin önde gelen sözcülerinden oldu. Devrim sonrasında hapse atıldı ve 1906'da yargılandı. Hapisteyken yazdığı *Itogi i Perspektivi* (1919; *Sürekli Devrim, Sonuçlar ve Olasılıklar*, 1976, 1989) başlıklı önemli çalışmasında sürekli devrim kuramına ilişkin yorumunu ortaya koydu. 1907'de ikinci kez Sibirya'dan kaçarak Viyana'ya yerleşti ve 1912-13 Balkan Savaşları'nda muhabirlik yaparak geçimini sağladı. I. Dünya Savaşı başlayınca Rus Sosyal Demokratlarının çoğu gibi savaşı lanetledi ve çar rejiminin savaş girişimini desteklemeyi reddetti. İsviçre'ye, oradan da Paris'e gitti. Savaş karşıtı tutumu yüzünden Fransa'dan ve İspanya'dan sınırdışı edilince Ocak 1917'de New York'a geçti. Burada Bolşevik kuramcı Nikolay Buharin'le birlikte Rusça *Novi Mir* gazetesini çıkardı.

1917 Devrimi ve Sovyet yönetimindeki rolü. Troçki 1917 Şubat Devrimi'ni, öngördüğü sürekli devrimin başlangıcı olarak sevinçle karşıladı. Mayıs ortasında Petrograd'a ulaşarak Menşeviklerden sol kanat bir hizbin önderliğini üstlendi. Temmuz Günleri ayaklanmasının başarısızlığa uğramasının ardından Kerenski hükümeti tarafından tutuklandı. Hapisteyken Bolşevik Partisi'ne resmen kabul edildi ve Merkez Komitesi'ne seçildi. Eylülde serbest bırakılmasından az sonra da Petrograd İşçi ve Asker Delegeleri Sovyeti'nin başkanlığına seçildi.

6 Kasım'da (eski takvime göre 24 Ekim) etkisiz bir hükümet baskını mücadeleyi keskinleştirdiğinde bir yandan Petrograd Sovyeti'nin karşı önlemlerini yönlendirirken bir yandan da yönettiği Devrimci Askeri Komite'nin yalnızca Sovyetler Kongresi'ni savunmayı amaçladığı konusunda halka güvence verdi. Bu arada hükümetin otoritesi hızla dağıldı. Lenin 7 Kasım'da yeraltından çıkarak devrimin doğrudan sorumluluğunu üstlendiğinde Petrograd büyük ölçüde Bolşeviklerin eline geçmişti. Devrimin askeri önderliğini sürdüren Troçki Petrograd'ı geri alma girişiminde bulunan Kerenski'yi 13 Kasım'da Pulkovo Çarpışması'nda yenen kuvvetleri örgütledi ve denetledi. Bunun hemen sonrasında Menşeviklerle Sosyalist Devrimcileri de kapsayacak bir koalisyon hükümetinin kurulmasını önleyen Lenin'in çevresinde yer aldı.

Sovyet yönetiminin dışişleri komiseri olarak Troçki önce Bolşeviklerin barış programını uygulamaya girişti. Ateşkes çağrısına Almanya ile müttefikleri olumlu yanıt verince aralık ortasında Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri resmen başladı, ama İtilaf Devletleri'nden beklenen destek gelmedi. Troçki Ocak 1918'de kişisel olarak katıldığı barış görüşmelerini bir propaganda aracına dönüştürerek karşı tarafta tepki uyandırdı. Daha sonra görüşmelere ara vererek Almanya'nın toprak taleplerinin reddedilmesini sağlamak üzere Petrograd'a döndü. Oysa Lenin barış için Almanya'nın istediği fiyatı ödeyip Sovyet devleti için zaman kazanmak gerektiği görüşündeydi. Lenin'in bu tutumuyla Buharin'in devrimci savaş çağrısı arasında Troçki, "ne savaş ne barış" formülünü önerdi. Almanların şubat ortasında yeniden saldırıya geçmesi üzerine acele karar vermek zorunda kalan Merkez Komitesi'nin oylamasında Troçki ve yandaşları çekimser kaldılar; Lenin'in kabul ettiği Alman koşulları benimsendi.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından dışişleri komiserliğinden istifa ederek yerini Çiçerin'e bırakan Troçki savaş komiserliğine getirildi ve ülkeyi hem iç, hem dış tehlikelere karşı koruyacak Kızıl Ordu'yu kurmak gibi çok zor bir görev üstlendi. Küçük ama disiplinli, profesyonel bir askeri kuvvet örgütlemeyi seçmesi, özellikle de çarlık dönemi subaylarını komünist komiserlerin gözetiminde askeri uzman olarak çalışmak üzere orduya alması yüzünden, hem aşırı sol kanadın hem de başta Stalin olmak üzere rakip parti önderlerinin direnciyle karşılaştı. Ama 1918 ve 1919'da Beyaz Ordu'nun saldırılarını püskürten Kızıl Ordu Troçki'yi haklı çıkardı. 1920'de İç Savaş'ın zaferle sonuçlanmasından sonra da savaş komiserliğini sürdüren Troçki bu kez dikkatini ekonominin canlandırılmasına yöneltti. Başlangıçta Savaş Komünizmi'nin katı merkeziyetçiliğine bağlı kalınmayarak piyasa ekonomisine bir ölçüde izin verilmesini önerdi. Bu reddedilince tam tersi bir yaklaşımla ekonomide askeri disiplin uygulamaya çalıştı.

Troçki İç Savaş ve Savaş Komünizmi dönemlerinde Lenin'den sonraki ikinci adam konumuna yükseldi. 1919'da oluşturulan Politbüro'nun ilk beş üyesi arasında yer aldı. 1919'da III. Enternasyonal'in (Komintern) kuruluşunda önemli rol oynadı ve ilk bildirgesini yazdı.

1920-21 kışında gerek halk, gerekse parti önderliği içinde Savaş Komünizmi konusunda büyük bir hoşnutsuzluk belirdi ve tartışma sendikaların gelecekteki rolü üzerinde yoğunlaştı. "Ütopyacı" sol kanat sanayiyi sendikaların yönetmesini istiyordu. Lenin ve temkinli kanat ise sendikaların çalışma koşullarını denetlemesiyle yetinilmesinden yanaydı. Bu durumda Troçki ve yandaşları merkezî devlet otoritesini temsil edecek sendikalar aracılığıyla yönetimi öngörerek radikalizmle pragmatizmi uzlaştırmaya çalıştı. Ama Mart 1921'de parti içinde artan demokrasi talepleri ve Kronştadt'taki donanma garnizonunun silahlı direnişi karşısında Troçki yeniden Lenin'in yanında yer aldı. Kronştadt Ayaklanması'nı bastıran kuvvetlere komuta etti ve parti içinde açık hizip etkinliklerinin bastırılmasını destekledi. Lenin'in sendikalar konusundaki görüşüyle birlikte Yeni Ekonomi Politikası'nın (NEP) benimsenmesini ve böylece ideal komünizmden geri adım atılmasını da onayladı. Ama bütün bunlar Mart 1921'deki X. Parti Kongresi'nde önemli ölçüde itibar kaybına uğramasını önleyemedi.

Lenin'den sonra liderlik mücadelesi. Mayıs 1922'de Lenin ilk beyin kanamasını geçirince ardıllık sorunu ivedilik kazandı. Geçmişi ve karizmatik nitelikleriyle Troçki parti üyelerinin gözünde en belirgin adaydı. Buna karşılık kıskanç tepkiler uyandırdığı öbür Politbüro üyeleri ona karşı birleşerek Zinovyev, Kamenev ve Stalin üçlüsünün gayri resmî önderliğini destekledi. 1922-23 kışında bir ölçüde iyileşen Lenin üçlü yönetimin özellikle dış ticarette, ulusal azınlıklar politikasında ve bürokratik reformda yaptığı yanlışları düzeltmek için Troçki'den yardım istedi. Aralık 1922'de, uzun süre gizli kalan vasiyetinde (*bak.* Lenin'in Vasiyeti) Troçki'nin hem üstün yeteneklerinden, hem de kendine aşırı güveninden ve sorunların yönetsel boyutlarına gereğinden çok ilgi gösterdiğinden söz etti ve Troçki'yle Stalin arasında bir bölünme tehlikesine karşı uyarıda bulundu. Ama Mart 1923'te geçirdiği son krizden hemen önce Troçki'yi Stalin'e karşı saldırıya geçmeye çağırdı. Troçki ise büyük olasılıkla Zinovyev'e karşı bir ittifak tasarlayarak fırsat kollamayı seçti. Bu arada Stalin, Nisan 1923'teki XII. Parti Kongresi'nde Merkez Komitesi'ndeki gücünü hızla pekiştirmeye yöneldi.

Parti üyeleri üzerinde gizli polis baskısının artması ve savaş komiserliği üzerindeki denetimini zayıflatma girişimleri karşısında telaşlanan Troçki sonbaharda parti önderliğine karşı harekete geçti. Ekimde Merkez Komitesi'ne sunduğu kapsamlı eleştiride parti içinde demokrasiye uyulmadığını ve ekonomik planlamanın yetersizliğini vurguladı. Verilen reform sözü üzerine de izlenmesi gereken yönü ayrıntılı biçimde anlatan bir açık mektup yayımladı. Ama bu davranışı hizipçilik ve oportünistlik gerek-

çesiyle büyük bir karşı propagandaya yol açtı. Bu kritik anda Troçki teşhis edilemeyen ateşli bir hastalığa yakalandı ve mücadeleye kişisel ağırlığını koyamadı. Stalin'in örgüt üzerindeki denetimi sayesinde parti önderliği mücadeleyi rahatça kazandı; büyük ölçüde güdümlü ilk parti toplantısı olan Ocak 1924'teki XIII. Parti Konferansı'nda Troçkist muhalefet Menşevik benzeri yasadışı bir sapma olarak mahkûm edildi. Bir hafta sonra Lenin'in ölümü, Troçki'nin yalnızlığını gözler önüne serdi. Karadeniz kıyısında nekahat dönemini geçiren Troçki Lenin'in cenaze töreninin tarihi konusunda aldatıldı, Moskova'ya dönemedi ve sahneyi Stalin'e bıraktı.

Troçki'ye karşı saldırılar aralıksız sürdü. Mayıs 1924'teki XIII. Parti Kongresi'nde parti disiplinine uymadığı yolundaki suçlamalar yinelendiğinde partiye inancını dile getirmesi de sonuç vermedi. Ertesi sonbahar yazdığı *Uroki oktyabrya* (1925; *Ekim Dersleri*, 1967/*Ekim Devriminin Öğrettikleri*, 1976) adlı kitabında ise farklı bir yol seçerek Zinovyev ve Kamenev'in Ekim Devrimi kararına muhalefet etmiş olmalarıyla Sovyetler'den esinlenen 1923 Alman Komünist ayaklanmasının başarısızlığı arasında bağ kurdu. Parti önderliği buna yeni bir suçlama dalgasıyla karşılık verdi. Troçkizm Leninizme karşı bir akım olarak sunuldu, Troçki'nin devrimdeki rolü küçültüldü, sürekli devrim kuramı bir Menşevik sapkınlığı olarak lanetlendi; kendisi de Ocak 1925'te savaş komiserliğinden alındı.

Stalin-Buharin önderliğinin XIV. Parti Kongresi'nde Zinovyev-Kamenev grubunu suçlamasının ardından 1926'nın başlarında Troçki saldırıya geçmek üzere eski karşıtları Zinovyev ve Kamenev ile birleşti. Bir buçuk yıl boyunca bu "Birleşik Muhalefet" artan engellenmelere karşın her fırsatta eleştirilerini parti üyelerinin önüne getirdi. Parti içi demokrasi ve ekonomik planlama talepleriyle parti önderliğinin "burjuva" öğelere ödün vermekle suçlanması ve Stalin'in "tek ülkede sosyalizm" kuramının dünya devriminden vazgeçme biçiminde yorumlanması bu eleştirilerin ağırlık noktasını oluşturdu. Buna karşılık parti önderliği resmî suçlamaları artırdı ve bunları Yahudi aleyhtarı bir fısıltı kampanyasıyla destekledi. Troçki Ekim 1926'da Politbüro'dan, bir yıl sonra da Zinovyev ile birlikte Merkez Komitesi'nden çıkarıldı. Devrimin 10. yıldönümünde düzenlemeye çalıştıkları gösterinin sonuçsuz kalmasının ardından ikisi de partiden ihraç edildi.

Sürgünü ve öldürülmesi. Ocak 1928'de başlıca yandaşlarıyla birlikte Sovyetler Birliği'nin uzak kesimlerine sürgün edilen Troçki, Orta Asya'da Alma-Ata'ya gönderildi. Ocak 1929'da ise ülke topraklarından kovuldu. Önce Türk hükümeti tarafından kabul edilerek Büyükada'ya yerleşti; burada zamanını edebiyat etkinliklerine ayırarak *Moya Jizn* (1930; *Hayatım*, 1970) adlı otobiyografisini ve *Istoriya Russkoy Revolyatsi*'yi (1931-33; Rus Devrim Tarihi) tamamladı. 1933'te Fransa'ya gitme izni aldı. Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesinden sonra Komintern'de reform umudunu yitirerek yandaşlarını kendi devrimci partilerini kurmaya ve bir IV. Enternasyonal oluşturmaya çağırdı. 1938'de Fransa'da küçük bir kuruluş konferansı resmen toplandıysa da, bu hareket güçlü bir örgüte dönüşemedi.

1935'te Norveç'e gitmek zorunda kalan Troçki 1936'da Sovyet baskısı karşısında yeniden sığınacak bir yer aradı ve Meksika'da Coyoacán'a yerleşti. Eski komünist muhalefet önderlerinin devlete ihanet suçundan yargılandığı ünlü Moskova duruşmalarında (1936-38) gıyaben başlıca hain olarak gösterildi. Sonradan gerek ona, gerekse öbür muhalefet liderlerine ilişkin "ihanet" iddiaları ve dayanaklarının tümüyle düzmece olduğu saptandı.

Troçki, Stalinci ajanların iki suikast girişimine hedef oldu. Evinin makineli tüfekle tarandığı ilk girişim başarısız kaldı. Bir İspanyol komünisti olarak Troçki'nin ve ailesinin güvenini kazanan Ramón Mercader'in gerçekleştirdiği ikinci girişim ise sonuca ulaştı. Sovyet hükümeti cinayet konusunda her türlü sorumluluğu reddetti. Troçki'yi bir buz keskisiyle öldüren katil Meksika yasalarına göre en ağır ceza olan 20 yıl hapse mahkûm edildi; tahliyesinden sonra da Sovyetler Birliği'ne yerleşti. Troçki'nin gerçekten Stalin'in emriyle öldürtülmüş olduğu 1985'ten sonra açıklığa kavuştu.

Sovyetler Birliği'nde Troçki'nin yapıtlarının toplu basımı olarak tasarlanan *Soçinenya*'nın yayımı, Troçki'nin partiden çıkarıldığı 1927'de durdurulmuştur. Harvard Üniversitesi'ndeki *The Trotsky Archives* (Troçki Arşivleri) Brest-Litovsk'tan IV. Enternasyonal'e değin uzanan belgeleri içerir. Troçki'nin *Voprosi Bıta* (1923; *Sosyalizmin Güncel Meseleleri*, 1976), *Literatura i Revolutsiya* (1923; *Edebiyat ve Devrim*, 1976, 1989), *Edinstvennyi Put* (1932; *Faşizme Karşı Mücadele*, 1977) gibi yapıtlarının yanı sıra Lenin, Stalin ve Komintern üzerine çalışmaları, Stalin'e karşı bir polemik niteliğindeki *The Revolution Betrayed* (1937; *İhanete Uğrayan Devrim*, 1980) ve özgün Rusça metninde Zinovyev'le birlikte Birleşik Muhalefet'in platformunu ortaya koyduğu *The Real Situation in Russia* (ty; *Rusya'da Hakiki Vaziyet*, 1929) gibi kitapları yayımlanmıştır.

Troçkizm, ilk kez Troçki'nin(*) ortaya koyduğu "sürekli devrim" kuramı çevresinde örülmüş Marksist düşünce. 1920'lerde ve 1930'larda Stalinizmin başlıca kuramsal hedefi olmuştur.

Troçki'nin sürekli devrim kuramı hem Marx'ın aşamalı ve kesintisiz devrim kuramından, hem de bunun Lenin tarafından geliştirilmiş biçiminden farklı olarak dünya çapında bir çeşit aşamasızlığı öngörüyordu. Troçki'ye göre bir ekonomik sistem tarihsel açıdan ulusal bir sistem olarak değil, bir dünya sistemi olarak görülmeliydi. Yerleşim yeri, nüfus, ulaşılabilir kaynaklar ve çevre ülkelerin baskısı gibi bölgesel etmenler her ülkede farklı gelişme hızlarına yol açmakla birlikte, dünya pazarının yasaları ulusal ekonomik gelişmelerin hepsini etkilemekteydi. Bu durumda Sovyet Devrimi'nin başarısının sürekliliği başka ülkelerdeki, özellikle de Batı Avrupa'daki devrimlere bağlıydı; dolayısıyla da koşullar ne olursa olsun başka ülkelerdeki devrim girişimleri desteklenmeliydi. Geri bir ülkede devrimi ancak işçi sınıfı gerçekleştirebilirdi ve işçi sınıfı iktidara geldiğinde tarımda reforma gitmeli, hızlı bir ekonomik kalkınmaya, "sosyalist ilk birikim"e yönelmeliydi.

Troçki'nin dünya ölçeğinde sürekli devrim kuramının karşısına Stalin, "tek ülkede sosyalizm" kuramıyla çıktı. 1924'te Stalin'in parolası olan bu yaklaşım ülke düzeyinde kendine yeterliliği ve özgecil bir bakış açısını öne çıkarıyor, kuramsal açıdan ise dünya ekonomik sisteminin sıkı bütünsel bir yapı değil, ulusal ekonomik sistemlerin daha gevşek bir bileşkesi olduğu görüşüne dayanıyordu. Dolayısıyla sosyalizm özellikle büyük bir ülkede başka ülkelerin devrimlerine bağımlı olmaksızın kurulabilirdi.

Sovyetler Birliği'nin üretici güçlerinin gelişimine, 1920'lerde gittikçe bürokratikleşen bir parti ve devlet aygıtı yön vermekteydi. 1924'te bürokrasiye karşı bir saldırı başlatan Troçki parti içinde ve dışında daha çok demokrasi, bir başka deyişle fabrikalarda ve parti hücrelerinde sıradan işçilerin ve üyelerin daha fazla öne çıkarılmasını istedi. Monolitik parti anlayışına karşı çıkarak, genel çizgileriyle parti programına bağlı kaldıkları sürece çeşitli düşünce akımlarına daha çok özgürlük tanınması çağrısında bulundu.

Stalin'in iktidarını sağlamlaştırması sonucunda sürgüne gönderilen Troçki 1929'dan sonra Sovyet bürokrasisine yönelik eleştirilerini yoğunlaştırdı; bürokrasi için tek adamın diktatörlüğüne dayanan yönetim anlamında "Bonapartist" sıfatını kullandı ve üretim araçlarının kamulaştırıldığı, ama bürokratik bir rejimin egemen olduğu ülke tipi için "yozlaşmış işçi devleti" kavramını ortaya attı. Troçki'nin 1940'ta Meksika'da Stalin tarafından öldürtülmesinden sonra da çeşitli ülkelerde küçük Troçkist hareketler varlığını sürdürdü. 1938'de kurulan IV. Enternasyonal bu hareketler arasında eşgüdümü sağlamaya çalıştı (*bak.* Enternasyonal).

Troelstra, Pieter Jelles (d. 20 Nisan 1860, Leeuwarden - ö. 12 Mayıs 1930, Lahey, Hollanda), Hollandalı sosyalist devlet adamı ve şair. Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurmuş, 1894-1924 arasında Hollanda işçi hareketine yön vermiştir.

Avukatlığın yanı sıra bir gazetenin yayın yönetmenliğini yapıyordu. 1890'da Sosyal Demokrat Birlik'e girdi. Anarşistler ile ılımlı Marksistler ve parlamento yanlıları arasında gerçekleşen bölünme üzerine, ılımlıların görüşlerini yansıtmak üzere 1894'te Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurdu. 1900'e gelindiğinde sosyalist işçilerin oylarının çoğunluğu bu partide toplanmıştı. Parti kısa sürede ülkenin en büyük ikinci siyasal partisi oldu.

Troelstra 1896'da Hollanda İkinci Meclisi'nde sosyal demokrat grubun başkanlığına getirildi. Onun desteklediği işsizlik sigortası tasarısı 1913'te yasalaştı. Bütün erkek yurttaşlara oy hakkı kazandıran 1917'deki anayasa değişikliğinin kaleme alınmasına katkıda bulundu, ayrıca yerel seçimlerde kadınların da oy kullanmasını ve yaşlılık sigortasının çıkarılmasını savundu. Yaşlılık sigortasına ilişkin yasa tasarısı 1919'da yasalaştı. Genel politikası bakımından yarı-devrimci sayılabilecek olan partisi parlamenter taktikleri benimsiyordu. Kasım 1918'de onun önderlik ettiği küçük sol kanadın Ruys de Beerenbrouck başkanlığındaki hükümeti devirme girişimi başarısız kalınca parti çoğunluğu ve sosyalist işçi sendikaları Troelstra'nın eylemine karşı çıktılar. Ama parti üzerindeki denetimini yitirmekle birlikte, 1924'te görevden çekilinceye değin partinin resmî sorumluluğunu üstlenmeyi sürdürdü.

Troelstra şiirlerini Flamanca değil kendi yöresinde konuşulan Frizce yazmıştır. Yapıtları arasında *It jonge Fryslân* (1881; Genç Frizyalı), *Nij Frysk Lieteboek* (1886; Frizce Şarkı Kitabı) ve *Rispinge* (1909; Kısa Şiirler) sayılabilir.

Troeltsch, Ernst (d. 17 Şubat 1865, Haunstetten, Augsburg yakınları, Bavyera - ö. 1 Şubat 1923, Berlin, Almanya), kilisenin mutlak doğruluk savlarının yeniden incelenmesi yolundaki çabalarıyla döneminin genç kuşaklarını önemli ölçüde etkileyen Alman ilahiyatçı. İlahiyat, toplum tarihi ve kuramı, din felsefesi, tarih felsefesi gibi alanlardaki çalışmalarının çoğunu *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und*

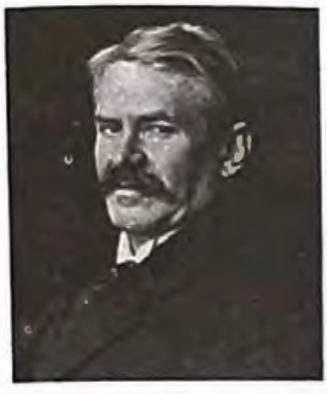

Troeltsch, y. 1919
Archiv für Kunst und Geschichte, Berlin

Gruppen (1912; Hıristiyan Kilise ve Cemaatlerinin Toplum Öğretisi) adlı kitabında bir araya getirmiştir.

Bir pratisyen hekimin oğluydu. Bilimsel gözlem tutkusunu küçük yaşta babasından edindi; tarih ve uygarlık sorunlarını bilimlerin gelişmesi çerçevesinde görmeyi öğrendi. Augsburg Lisesi'nde sağlam bir klasik dil ve edebiyat temeli aldı. Daha sonra ilahiyat öğrenimi görmeye karar verdi. O dönemde tarih, felsefe ve toplum sorunlarının tümüne birden yanıt bulabileceği tek disiplinin ilahiyat olduğunu düşünüyordu. İlahiyat öğrenimini Erlangen, Göttingen ve Berlin üniversitelerinde sürdürdü. Ardından Göttingen'de kadrosuz doçent, Bonn'da kadrosuz profesör (1892) ve Heidelberg'de ilahiyat profesörü oldu (1894).

Heidelberg'de kaldığı 21 yıl boyunca *Grundprobleme der Ethik*'in (1902; Etiğin Temel Sorunları) yanı sıra Hıristiyan kiliselerinin gelişimine ilişkin değişik konularda pek çok makale yazdı. Bunların çoğunu topladığı *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*'de Hıristiyan kiliselerinin, mezhep ve tarikatlarının toplum etiği bağlamında, toplumsal ve kültürel gruplar arasındaki ve her birinin içindeki ilişkileri inceledi. 1915'te geleneksel ilahiyattan çok din felsefesine yatkın olduğunu anlayarak Berlin'deki bir felsefe kürsüsüne geçti. Ömrünün sonuna değin bu kürsüde kaldı.

Verili bir yer ya da zamanda değer verilen, izinden gidilen, tasarlanan ya da elde edilen her şeyin o yer ve zamanın koşullarına bağımlı olduğunu ve ancak o koşullar bağlamında anlaşılabileceğini öne süren tarihselcilik ya da tarihsel görecilik anlayışı Troeltsch'i hem büyülemiş, hem de rahatsız etmişti. Tutarlı biçimde uygulandığında tarihselci görüş geçmiş çağların anlaşılmasını olanaksız kılıyordu. Kilisenin tarih boyunca değişen ve birçok biçime bürünen dogmaları, her kuşağın yeniden yorumladığı vahiy gerçeğinin değişmez boyutuyla bağdaştırılmalıydı.

Troeltsch'in düşüncesi hiçbir zaman tümüyle soyut olmamış, hep tarihsel ve olgusal verilere dayandırılmıştı. Yapıtları özellikle aile, lonca, devlet, kilise ya da mezhep gibi toplumsal birim ya da gruplar üzerine öncü araştırmalarıyla ve din araştırmalarında karşılaştırmalı yaklaşımı savunmasıyla etkili oldu. Troeltsch Protestanlık alanında, Luthercilik ile Kalvenciliğin doğuşu ile her birinin toplumsal etiğine ve etkilerine ilişkin önemli ürünler verdi. Arkadaşı Max Weber'le (1864-1920) Protestan etiğinin doğası konusunda çok iyi anlaşıyordu. Öte yandan Marksizmin uygarlığın sosyoekonomik altyapısıyla ilgili öğretisini de, tarihi önlenemez bir diyalektik sürecin ilerleyişi olarak gören Hegelci görüşten daha anlamlı ve üstün buluyordu. Ama kültürel, toplumsal ve ekonomik etkenler arasında daha esnek bir etkileşimin geçerliliğine inandığı için Marksizme karşı çıktı. Tarihsel görecilik ve "tarihsel gelişmenin mantığı" sorunlarını *Der Historismus und seine Probleme* (1922; Tarihselcilik ve Sorunları) adlı kitabında ele aldı.

Troeltsch toplumsal ve siyasal olaylara akademik olmaktan öte bir ilgi duyuyordu. Heidelberg'deyken Baden'in üst meclisine seçildi, ardından Berlin'de Prusya eyalet meclisine (*Landtag*) girdi; bir süre din işlerinden sorumlu devlet bakanı müsteşarlığı görevinde bulundu. I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın Batı demokrasilerinin ahlaki, siyasal ve toplumsal düşünüşüne yabancılaşmasının nedenleri üzerinde düşündü, birey hakları ve saygınlığı pahasına da olsa devlet kurumunun ön plana çıkarılması gerektiğini savundu. Londra ve Oxford'da bir dizi konferans vermeye hazırlanırken, yolculuğuna bir ay kala öldü. Ama hazırladığı tebliğler *Der Historismus und seine Überwindung* (Tarihselcilik ve Onun Zaferi) adlı kitapta yayımlandı. Toplu yapıtları ise *Gesammelte Schriften* (1922-25, 4 cilt) adıyla yayımlandı.

trofoblast, memelilerin çoğunda, gebeliğin erken evrelerinde embriyonun dış yüzeyini oluşturan hücre katmanı. Embriyonun dölyatağı duvarına tutunmasını sağladığı gibi, besin maddelerinin embriyona taşınmasından da sorumludur. Embriyon dışı zarlarla (örn. göbek kordonu) etenenin anneye ait olmayan bölümleri trofoblasttan kaynaklanır.

trogon, *Trogoniformes* takımını oluşturan 35 dolayında kuş türünün ortak adı. Tümü *Trogonidae* familyası altında toplanan bu kuşların koyu renk göğüs ve üst bölümleriyle göz alıcı bir zıtlık oluşturan karın tüylerinin rengi parlak kırmızıdan sarıya kadar değişir. Trogonlar Avustralyen bölge dışında tüm tropik alanlara yayılmıştır. Afrika ve Amerika'da yaşayan türlerin erkeklerinde üst bölümler menevişli tüylerle bezelidir. Asya'dakilerde bu parlak tüylerin yerine baş, gerdan, kuyruksokumu ya da kuyruk bölgelerinde pembe ya da kırmızı bir leke görülür. En iyi bilinen türler *Pharomachrus* cinsinde yer alır ve ketzal adıyla tanınır.

Trogonların çoğu 24-46 cm uzunluğundadır. Ama muhteşem ketzal, Guatemala ketzalı ya da muhteşem trogon (*P. mocino*) yaklaşık 125 cm uzunluğundadır. Trogonların kuyrukları uzun, kuyruklarının altı genel olarak siyah-beyaz desenli, kanatları yuvarlak, bacakları kısa ve güçsüzdür. Birinci parmağın yanı sıra içteki ikinci parmağın da geriye doğru yönelmesi temel ayırt edici özellikleri arasındadır. Kısa, kıvrık ve kalın gagalarının dibinde kılsı tüyler çıkar. Gaga kenarları birçok türde tırtıklıdır. Gözlerini tüysüz ve renkli bir bölge çevreler.

Trogonlar yaşamlarını büyük ölçüde ağaçların üstünde geçirir ve ağaç kovuklarına yuvalanırlar. Ağaçtaki doğal bir kovuğu kullanabilecekleri gibi, çürümüş odunu oyar ya da yabanarısı ve termit yuvalarını gagalayıp genişleterek ele geçirebilirler. Dişi yuvaya beyaz ya da uçuk lekeli top biçiminde 2-5 yumurta bırakır. Yavrular 2-3 haftada yumurtalardan çıkar ve 2-3,5 hafta içinde palazlanırlar. Yavruların bakımını erkek ve dişi birlikte üstlenir.

Ketzal Meksika'nın güneyinden Bolivya'ya kadar uzanan bölgedeki Maya ve Aztek halklarının kutsal saydığı bir kuştu. Bu kuş günümüzde de Guatemala'nın ulusal simgesidir.

Trogus, Pompeius (ö. İÖ 1. yy sonu), Romalı tarihçi. Tamamı günümüze ulaşmamış olmakla birlikte yapıtları Helenistik dönem incelemeleri açısından önemlidir. Vocontia Galyalılarından olan Trogus, Gallia Narbonensis'te doğdu. Roma yurttaşlığı hakkını ve Pompeius adını büyükbabası Pompeius'tan almıştı. Babasıysa Julius Caesar'ın kâtiplerindendi. Plinius (Yaşlı), Trogus'un *De animalibus* (Hayvanlar Üzerine) adlı yapıtından bölümler aktarır. Kırk dört kitaptan oluşan *Historiae Philippicae*'si (Philippos Tarihleri), Makedonya kralı II. Philippos'un kurduğu imparatorluğu ele aldığı için bu adla anılır. Bu yapıtta ayrıca Asurlar ve Perslerden Makedonya'ya kadar eski krallıklar ile Helenistik monarşiler, Parthia, krallık döneminde Roma, Galya ve İspanya incelenir. Trogus'un, Romalı çağdaşı Timagenes'in krallar tarihini konu alan yapıtından yararlandığı sanılır. Livius'tan aktarılan geleneğin tersine Trogus'un bakış açısı daha kozmopolit ve Yunanlıdır. Trogus'un tarih yapıtının özgün metni günümüze ulaşamamıştır.

Troilos, Yunan mitolojisinde Kral Priamos'la Kraliçe Hekabe'nin oğlu olan Troya prensi. Homeros *İlyada*'da (1955) Troilos'un Troya Savaşı başlamadan önce öldürüldüğünü söyler. Başka Yunan efsanelerinde ise Troilos'u Yunanlı kahraman Akhilleus'un öldürdüğü belirtilir. Troya Savaşı'nı ele alan ortaçağ metinlerinde Troilos, kendisini Yunanlı kahraman Diomedes için terk eden bir kızın ihanetine uğramış genç ve masum bir âşık olarak betimlenir. Troilos'un mutsuz aşkını anlatan bu öykünün 12. yüzyıl başında, Benoît de Sainte-Maure'un *Roman de Troie* (Troya Romansı) adlı şiiriyle yayıldığı sanılır. Benoît'nın Briseida olarak adlandırdığı kızın adı sonradan başka yazarlarca Kressida olarak değiştirilmiştir. 14. yüzyılda Troilos ve Kressida teması iki önemli yapıtta ele alınmıştır: Giovanni Boccaccio'nun "Il filostrato"su (y. 1338; Aşk Mağlubu) ve Geoffrey Chaucer'ın *Troilus and Criseyde*'si (Troilos ve Khryseis). Aynı öykü Shakespeare'in *Troilus and Cressida* (*Troilus ile Kressida*, 1956, 1986) oyununa da konu olmuştur.

Trois Frères Mağarası, Güney Fransa'da Üst Paleolitik Çağa (İÖ y. 40000-İÖ 10000) tarihlenen, Fransız-Cantabria okulu diye anılan duvar resimlerinin bulunduğu mağara. 1914'te keşfedilmiştir. Çeşitli hay-

Trois Frères Mağarasında bulunan Magdalenien döneme ait "Büyücü" figürü, Ariège, Fransa
J. D. Lajoux

van figürleriyle yarı-hayvan, yarı-insan yaratıkların yer aldığı ve Aurignacien ile Magdalenien kültürlerin belli başlı dönemlerini temsil eden bu resimler, mağaranın tapınak olarak kullanılmış olan en iç bölümlerinin duvarlarına çizilmiştir. Buraya girişte iki yanda iki tane aslan başı resmi vardır. Daha sonraki bizon, geyik, ren geyiği, at ve dağkeçisi resimlerinin sayısı ise 280'i bulur.

Mağaradaki en çarpıcı resimler Fransız-Cantabria mağara sanatında çok az görülen insan ve yarı-insan figürleridir. Hayvan figürleri arasında yer alan bu büyücü ya da kutsal dansçı figürlerinin başlarıyla bedenlerinin ön yarısı bizon biçimindedir. Hayvan resimleri arasında serpiştirilmiş küçük, çarpıtılmış insan yüzlerinin hayvanların ruhunu simgelediği sanılır. Bu mağaradan başka bir yerde rastlanmayan bir figür ise yarı-insan, yarı-geyik biçimindeki korkunç büyücüdür. Dış çizgileri taşa kazınarak yapılmış, yerden 4 m yükseklikte, öbür bütün figürlerin tepesindeki bu resmin çizilişindeki açıklık Fransız-Cantabria sanatında alışılmamış bir özelliktir. Bu büyücünün tam işlevi bilinmemekle birlikte, öteki hayvanlara ve dans edenlere başkanlık eden bir tür büyük ruh ya da av ve bereket tanrısı olduğu sanılır. Süslemelerin bu kadar etkileyici bir biçimde yapılmış olması mağaranın bu bölümünün büyü törenlerinde kullanıldığını düşündürmektedir.

Troitsk, Rusya Federasyonu'nun batısındaki Çelyabinsk yönetim biriminde (*oblast*) kent. Uy ve Uvelka ırmaklarının birleştiği noktada yer alır. 1743'te bir kale olarak kuruldu; 1784'te tüzel kimlik kazandı. Çevresinde uzanan stepler için bir tarımsal merkez konumundadır. Sanayinin belli ölçüde geliştiği kentte bir termik enerji santralı ile bir nükleer enerji santralı etkinlik gösterir. Çeşitli yüksekokullarla öğretmen okulları vardır. Nüfus (1991 tah.) 89.800.

trokhaios, klasik şiirde biri uzun biri kısa (İngiliz şiirinde bir vurgulu bir vurgusuz) iki heceden oluşan ayak. *Trokhaios* ölçüsü Eski Yunan ve Latin tiyatrosunda, özellikle de Plautus ve Terentius'un oyunlarında yaygınlıkla kullanılmıştır. Ama İngilizcenin ritmine uyarlamak kolay değildir. Longfellow'un *Song of Hiawatha*'sı (Hiawatha'nın Şarkısı) gibi uzun şiirlerde tekdüze bir etki yaratsa da, kısa şiirlerde ve özellikle William Blake tarafından ustaca kullanılmıştır.

trokofor, yumuşakçaların büyük bölümü ve denizsolucanlarında görülen küçük, saydam, serbest yüzen larva tipi. Küre ya da yumurta biçiminde olan bu larvalar vücutlarını kuşatan bir kirpik halkasının yardımıyla yüzer. Kirpik halkasının üstünde bir duyarlı levha, kirpiklerden bir tepe çelengi ve basit bir göz, altında ağız, mide, anüs, solenositi içeren öbür yapılar ve bazı türlerde yardımcı kirpik halkaları bulunur. Solenositin içteki tuzlu su dengesinden sorumlu olduğu sanılmaktadır. Bazı yumuşakçalarda trokofor erişkin biçimini almadan önce veliger(*) denen ikinci bir larva tipine dönüşür. Rotiferlerin yanı sıra *Phoronida* filumunun üyelerinin ve yosunhayvanlarının larvaları da trokofora benzer görünüştedir.

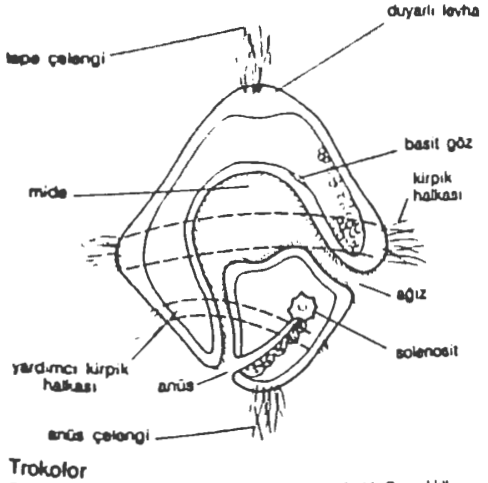

Trokofor
P B Weisz, *The Science of Zoology*, 1966, McGraw-Hill Book Co

troktolit, hemen hemen tümüyle olivin (çoğunlukla demirce zengin olanları) ile plajiyoklaz feldispattan (labradorit ya da bitovnit) oluşan, iri taneli derinlik korkayacı. Olivin tümüyle serpantine dönüşmüş olabilir; bu durumda kayaç, soluk bir zemin üzerinde kırmızı, yeşil, kahverengi, sarı ya da siyah lekelerden oluşan noktalı bir görünüm kazanabilir. Polonya'da Wolimierz, Norveç'te Oslo ve İngiltere'de Cornwall'daki olivinli gabrolarda troktolite sıkça rastlanır.

trol avcılığı, teknelerin ardından suyun dibinde sürüklenerek çekilen ve büyüklüğü avlanacak balığın türü, yaşadığı yer ve boyutlarına bağlı olarak değişen, huni biçimli, geniş ağızlı bir tür balıkçı ağı (trol) kullanılarak yapılan balık avı. Trol avcılığı hem denizde, hem de tatlı sularda yapılır.

Kanat, gövde ve torba olmak üzere üç ana bölümden oluşan trolün ağzının sürekli olarak açık kalması kanatlara dikine bağlanan ağaç dikmelerle sağlanır. Ağızdan yukarıya doğru açıklığı artırmak amacıyla üst iplere cam ya da plastik bilyeler dizilir. Ringa ve benzeri balıkların avlanmasında kullanılan troller daha küçük ve kanatsızdır. Orkinos ve morina gibi büyük balıklar için kullanılan ve Vigneron Dahl trolü olarak adlandırılan ağ ise kanatlara yaklaşık 60 m uzunluğundaki bir kol aracılığıyla bağlanır.

Gövde ve torba bölümlerinin toplam uzunluğu yaklaşık 15 m ile 100 m arasında değişen ve 120 m derinliğe kadar indirilebilen troller suya atıldıktan sonra en az iki saat süreyle sürüklenirler.

1971'de kabul edilen Su Ürünleri Kanunu ile Türkiye'de iç sularda (Marmara Denizi ile Çanakkale ve İstanbul boğazları) trol avcılığı yasaklanmıştır. Ama bazı özel durumlarda (köpekbalığı akını gibi) bu sularda da trol avcılığına izin verilmektedir.

trol gemisi, trolle balık avlamada kullanılan motorlu balıkçı teknesi. Trol gemilerinin boyu avlanacak balığın türü, trolün büyüklüğü, avın yapılacağı yerin kıyıdan uzaklığı gibi öğelere bağlı olarak yaklaşık 15 m ile 100 m arasında değişebilir. Bu tür gemilerin biçim ve tasarımları da çok çeşitlidir. Günümüzde kullanılan trol gemilerinin pek çoğu radar ve sonar gibi modern seyir aletleri, güçlü motorlar, trolün denize atılıp sürüklenmesi ve tekneye çıkartılmasında kullanılan mekanik aygıtlarla donatılmıştır.

Yapılarının özelliği nedeniyle trol gemileri, üzerlerinde bazı değişiklikler yapılarak savaşlarda da kullanılmıştır. Bu gemilerin askeri haberalma amacıyla kullanıldıkları da bilinmektedir.

troleybüs, kentiçi ulaşımda kullanılan ve iki telli bir havai hattan aldığı elektrik enerjisiyle çalışan, lastik tekerlekli, otobüs benzeri taşıt.

Havai hattan beslemeli elektrikle çalışan taşıt düşüncesi ilk olarak 1880'lerde ortaya atıldı. Leo Daft'ın geliştirdiği elektrik iletim sistemi 1880'lerin sonlarında ABD'de bu tür ilk taşıtların yapılmasını olanaklı kıldı. Daft'ın sisteminde taşıtın ilerlemesi için gerekli elektrik enerjisi taşıta, kablolar üzerinde hareket eden küçük bir araba olan *troller* ile bunun bağlı bulunduğu, yay (arşe) ya da boynuz biçiminde kıvrık bir çubuk ya da ayarlanabilir bir düzenek olan pantograf aracılığıyla çekiliyordu. 1890'larda Almanya'da da troleybüs yapımına başlandı. 20. yüzyılın başlarında troleybüsler kentiçi yolcu taşımacılığında kullanılır duruma geldi. 1930'larda ABD, İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya'da çok sayıda kentte toplu taşımacılıkta troleybüs kullanıyordu. Sonraki yıllarda troleybüs kullanımı öbür Avrupa ülkelerinde de hızla yaygınlaştı. Daha sessiz çalışması, egzoz dumanı olmaması, daha hızlı ivmelenmesi gibi üstünlüklerine karşın hareket serbestisinin otobüs kadar yüksek olmaması nedeniyle, özellikle 1950'lerin sonlarından başlayarak çoğu yerde troleybüsün yerini otobüs aldı. Günümüzde İtalya ve Fransa'da birkaç kentte hâlâ troleybüslerden yararlanılmaktadır.

Troleybüslerin elektriği aldığı havai hat, birbirine paralel olarak uzanan 60 cm aralıklı iki çıplak telden oluşur. Bu telleri alttan sürtünerek izleyen küçük arabalar ve bunların bağlı bulunduğu iki boynuz elektrik enerjisini troleybüsün motoruna iletir. Boynuzlar sağa sola ve yukarı aşağı hareket edebildiklerinden troleybüsler inişli çıkışlı yollarda kullanılabilir ve belirli ölçüde sağa ya da sola doğru hareket edebilir.

Türkiye'de ilk troleybüs hattı 1947'de Ankara'da Ulus ve Bakanlıklar semtleri arasında kuruldu. 1954'te İzmir, 1961'de de İstanbul'da kentiçi yolcu taşımacılığında troleybüs kullanılmaya başladı. 1970'lerde troleybüslerin ve troleybüs hatlarının sayıları hızla arttı. Ama 1970'lerin sonlarına doğru büyük kentlerde trafikteki araç sayısının çoğalması ve troleybüslerin trafiği aksatmaya başlaması üzerine İstanbul'da 1984'te, Ankara'da 1986'da, İzmir'de de 1992'de troleybüsler ulaşımdan kaldırıldı.

troll, eski İskandinav folklorunda, bazen büyü de yapabilen kötü ruhlu dev canavar. Karanlık bastırınca şatolarından çıkarak çevreye korku salan *troll*'lar gün ışığını görünce patlar ya da taş kesilir. Daha yakın geçmişteki masallarda insan boyunda ya da cüce ve cin gibi daha küçük yaratıklar olarak geçen *troll*'lar dağlarda yaşar, bazen kız kaçırır, başka yaratıklara dönüşebilir ve kehanette bulunabilir. Bir zamanlar İskandinavyalıların yaşadığı Kelt bölgeleri olan Shetland ve Orkney adalarında *trow* adını alan *troll*'lar tepelerde ya da denize yakın yerlerde yaşayan küçük, kötücül yaratıklar olarak anlatılır. Norveçli oyun yazarı Henrik Ibsen'in *Peer Gynt* (1867; *Peer Gynt*, 1956) ve *Bygmester Solness* (1892; *Yapı Ustası Solness*, 1946) gibi oyunlarında yıkıcı içgüdüleri simgeler. Günümüz masallarında ise köprü altlarında yaşar ve gelip geçenlere korku salarak onlardan haraç alır.

Trollhättan, İsveç'in güneybatısındaki Älvsborg ilinde (*län*) kent. 1916'da tüzel kimlik kazandı. Göta Irmağı (*älv*) üzerinde yer alan kent eskiden etkileyici çavlanlarıyla ünlüydü. Bugün bunlardan hidroelektrik enerjisi üretiminde yararlanılır. Kentte devlete ait Olide ve Hojum santralları etkinlik gösterir; ayrıca yükseklik düzeyindeki 33 m'lik farkı yükseltme havuzlarıyla kapatarak Vänern Gölünü Göteborg'a ve Kuzey Denizine bağlayan Trollhätte Kanalı (1793-

1800) yakınlardadır. Kentte imalat sanayisi gelişmiştir; ağır makinelerden fosfat ve plastiğe kadar çeşitli mallar üretilir. Nüfus (1984 tah.) belediye, 48.592.

Trollius, düğünçiçeğigiller (*Ranunculaceae*) familyasından, yaklaşık 20 çokyıllık otsu bitki türünü kapsayan cins. Kuzey ılıman kuşağın nemli çayırlıklarında yaygındır. Süs bitkisi olarak yetiştirilen çeşitleri top biçimli, sarı çiçeklerinden ötürü "altıntop" adıyla anılır.

En yaygın türlerden biri olan Avrupa'ya özgü *T. europaeus* 60 cm uzunluğunda bir bitkidir. Bahçelerdeki nemli köşelerde ve havuz kıyılarında süs bitkisi olarak yetiştirilir. Yaprakları koyu yeşil renkli ve bir elin parmakları gibi 3-5 lopludur. ABD'nin bataklık kesimlerinde yetişen *T. laxus* yeşilimsi sarı çiçekleriyle tanınır.

Trollope, Anthony (d. 24 Nisan 1815, Londra - ö. 6 Aralık 1882, Londra, İngiltere), Barsetshire adlı düşsel İngiliz kasabasında geçen dizi romanlarıyla ünlü İngiliz yazar. Ayrıca siyasal yaşamdan kesitler veren romanlar ve psikolojik derinlikli yapıtlar da yazmış, romanlarında Victoria dönemi İngiliz toplumunu sağlam ve tutarlı bir bakış açısıyla ele almıştır.

1834-41 arasında Genel Posta İdaresi'nde memurluk yaptıktan sonra posta müfettişi olarak İrlanda'ya atandı. 1844'te evlenip Tipperary'deki Clonmel kasabasına yerleşti. Yazmaya da orada başladı.

İlk önemli romanı, bir yaşlılar evinin aşırı kazanç elde etmekle suçlanan müdürünü konu alan *The Warden*'dı (1855; Yaşlılar Evinin Müdürü). Trollope sonraki 12 yılda gene Barsetshire'de geçen beş roman daha yazdı: *Barchester Towers* (1857; Barchester Kuleleri), *Doctor Thorne* (1858; Doktor Thorne), *Framley Parsonage* (1861; Framley Papaz Evi), *The Small House at Allington* (1864; Allington'daki Küçük Ev) ve *The Last Chronicle of Barset* (1867; Son Barset Günlüğü). Bunlardan *Barchester Towers* dizinin en komik romanı, *Doctor Thorne* doğuştan kazanılan soyluluğa ve toprak sahipliğine dayanan bir toplumsal düzeni en iyi yansıtan yapıtıdır. Yoksul bir kasabada düşük bir ücretle çalışan bilgili papaz Crawley'nin çektiği acıları anlatan *The Last Chronicle of Barset* ise dizinin en dokunaklı romanıdır. Başarılı tiplemeleriyle dikkat çeken Barsetshire romanları ruhbanlar ve toprak sahibi soylular arasındaki yaşamı büyük bir ustalıkla yansıtır.

Trollope 1859'da Londra'ya döndü. 1867'de memurluktan ayrıldı. Ertesi yıl Liberal Parti'den milletvekili adayı olduysa da seçilemedi. Bu arada, Barsetshire dizisinden ayrı 18 roman daha yazmıştı. Bunlardan *Orley Farm* (1862; Orley Çiftliği) bir vasiyetname çevresinde çıkan tartışmaları konu alıyordu. *Can You Forgive Her?* (1865; Onu Bağışlayabilir misin?) sonradan Omnium dükü olan Plantagenet Palliser'in yaşamını konu aldığı ilk siyasal romanıydı. Trollope sonradan bu romanın devamı niteliğinde bir dizi roman daha yazdı. Dizinin son kitabı *The Duke's Children* (1880; Dük'ün Çocukları), evliliğin doğurduğu tehlike ve güçlükleri ele alıyordu. Trollope bu siyasal romanlarda kahramanlarının siyasal görüşlerinden çok, siyasal sistemin nasıl işlediğini göstermeye çalışır.

Trollope'un son ve belki de en ilginç döneminin ilk kitabı, karısını kıskanan varlıklı bir adamın saplantılarını konu alan ve ağır bir tempo içinde gelişen *He Knew He Was Right*'tı (1869; Haklı Olduğunu Biliyordu). Gene bu dönemde yazdığı *Sir Harry Hotspur of Humblethwaite* (1871; Humblethwaite'li Sir Harry Hotspur) ve *Kept in the Dark* (1882; Karanlıkta Tutulan) adlı romanları tümüyle psikolojik yapıtlardır. Son yapıtlarından bazıları ise keskin bir mizah içerir. *The Eustace Diamonds* (1873; Eustace Elmasları) paranın cinsel ilişkiler üzerindeki etkisini ele alır. *The Way We Live Now* (1875; Şimdiki Yaşama Tarzımız), olumsuz kahramanı para canlısı Melmotte tipiyle dikkat çeker. Ölümünden sonra yayımlanan *Mr. Scarborough's Family* (1883; Bay Scarborough'nun Ailesi) mülkiyet hakkının, yasal haklarını kullanmaya kararlı bir nihilistin elinde neye dönüşeceğini konu eder.

Trollope, S. Laurance'ın bir yağlıboya çalışması, 1865; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

tromba marina, ortaçağ ve Rönesans dönemi Avrupa telli çalgısı. 15. yüzyılda çok yaygınlaşmış, 18. yüzyıla değin kullanılmıştır. Uzun sığ bir teknesi, bir ya da iki teli vardı. Çalgıcı sol elinin başparmağıyla tele hafifçe dokunarak doğal trompette olduğu gibi dizinin harmonik seslerini çıkarırdı. Başlangıçta mızraplanarak çalınan teller, 15. yüzyılda perdelikle akort burguları arasında çekilen yayla seslendirildi.

Tromba marina'nın madeni ve zengin bir tonu vardı. Eşiğin bir ayağı serbestti ve teller titreştiğinde göğüs tahtası üzerinde tıkırdardı. Eşiğin yapışık olan öbür ayağı ise göğüs tahtasından geçerek çalgının sırtına kadar uzanır ve titreşimleri iletecek bir candireği işlevi görürdü. 17. yüzyılda teknenin içine yedi ya da sekiz ahenk teli yerleştirildi.

Trombetas Irmağı, Portekizce RIO TROMBETAS, Brezilya'nın kuzeyindeki Pará eyaletinin (*estado*) kuzeybatısında ırmak. Poana ve Anamu ırmaklarının yanı sıra Guyana sınırındaki Acaraí Dağlarının güney yamacından kaynaklanan başka akarsularla oluşturulmuştur. Menderesler çizerek genellikle güney yönünde 760 km akar. Jamari ve Erepecu gibi birçok göl oluşturduktan sonra Óbidos'ta Amazon Irmağına katılır. Yalnızca aşağı çığırında ulaşıma elverişlidir; öteki kesimlerinde çavlan ve ivintiler nedeniyle kesintiye uğrar.

tromboflebit, toplardamarlarda damar duvarına yapışık kan pıhtısı oluşmasıyla ortaya çıkan iltihaplanma. Toplardamarlarda kanın hareketi atardamarlarda olduğu gibi kalp atımına değil, damarların çevresindeki kasların kasılmasına bağlı olduğundan, ameliyat, doğum ya da ağır bir hastalıktan sonra uzun süren yatak istirahatı kanın toplardamarlarda yeterince hareket etmemesine neden olarak pıhtı oluşumu ve iltihaplanmayı kolaylaştırır. Bu durum sıklıkla bacak toplardamarlarında görülür. Damardaki tıkanmanın olduğu bölgede ya da bütün bacakta ağrı olabilir. İltihaplı toplardamar deri yüzeyine yakınsa dışarıdan dokunulduğunda sert bir kordon gibi ele gelir. Pıhtı büyük toplardamarlardan birindeyse ve damarı tümüyle tıkayacak kadar büyükse tıkanmanın arkasında kalan bölüm şişer, rengi solar, ağrır; tıkanma kısa sürede açılmazsa bu bölgede ülserler oluşur. Pıhtı yerinden koparsa emboli oluşturarak akciğer atardamarını tıkayabilir.

Tromboflebit tedavisinde öncelikle pıhtılaşmayı önleyici ilaçlar (örn. heparin) kullanılır; iltihaplı bacak vücudun geri kalan bölümlerinden daha yüksekte ve sıcak tutulur, esnek ve destekleyici bandajlarla sarılır, dolaşımı artırmak amacıyla kısa yürüyüşler önerilir. Kimi zaman da pıhtının cerrahi girişimle çıkarılması gerekir. *Ayrıca bak.* flebotromboz.

trombon, bakır nefesli çalgı. Fincan biçimli bir ağızlığa dayanan dudakların titreşmesiyle ses çıkarır. Boru uzunluğunu değiştiren ve kulis olarak da bilinen bir sürgüsü vardır. Bu sürgü, öbür bakır çalgılardaki pistonların işlevini görür. 19. yüzyıldan başlayarak pistonlu trombonlar da yapılmış, ama bunlar hiçbir zaman yaygın olarak kullanılmamıştır.

Trompetin 15. yüzyılda geçirdiği bir değişim sonucunda Burgonya'da ortaya çıkan trombon yaklaşık 1700'e değin Eski Fransızcada "çek-it" anlamına gelen *saqueboute* adıyla anılmıştır. Trompet gibi silindirik bir boru boşluğu vardır; bu boru uç tarafta genişleyerek bir kalak biçimini alır. Ama ses alanı trompetten daha pes olduğundan ağızlığı daha büyük ve kornetinki gibi parabolik kesitlidir. Sürgüsü, iç içe geçmiş paralel boruların hareket ettirilmesiyle içeriye ya da dışarıya çekilir. Trombonun öbür yarısını oluşturan kalaklı bölüm çalgıcının omzunun üstünden geçer ve sürgünün ağırlığını dengeler. Kıvrımlı bölümünde genellikle bir akort sürgüsü bulunur.

Tenor trombonun en yaygın biçimi *Si* bemol trompetten bir oktav pes ses veren *Si* bemol trombondur. Sürgü içeri çekilmiş durumdayken (birinci pozisyon) orta nun altındaki *Si* bemolün harmonikleri elde edilir: *Si bemol*$_1$-*Si bemol-fa-si bemol-re'-fa'-la bemol'* (yaklaşık perde)-*si bemol'-do"-re"* vb. Sürgünün 4-5 cm sürülerek ikinci pozisyona getirilmesi, yarım ton alttaki *La*'nın armonik dizilerinin elde edilmesine olanak verir. Sürgünün daha da uzatılması çalgının sesini *Mi*'ye kadar indirir (yedinci pozisyon). Böylece, orta *Do*'nun altındaki *Mi*'den başlayarak kromatik dizi elde edilir. Ses alanının en tiz notasını ise çalgıcının ustalığı belirler.

Orkestralarda kullanılan trombonların birçoğu *Si* bemol-*Fa* trombonlardır. Bunlarda kalak kıvrımına yerleştirilmiş ek bir kangal boru sisteminden oluşan bir *Fa* tonu bağlantısı vardır. Çalgıcının sol başparmağı ile çalışan bir ventil bu bağlantıyı ana boruya bağlar ve çalgının sesini bir dörtlü aşağıya indirir. Böylece ses dizisi aşağıdaki *Do*'ya, temel sesler ya da "pedal notalar" olarak bilinen en kalın notalara kadar indirilebilir. Trombonlar boru boşlukları bakımından değişir. Trompetinkinden geniş olmayan eski borunun yerini, çapı 24 cm'ye kadar

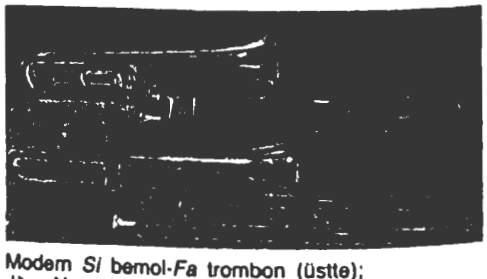

Modern *Si* bemol-*Fa* trombon (üstte); Jörg Neuschel'in tenor trombonu (altta), Nürnberg, 1557
Conn Corporation, Oak Brook, Illinois (üstte), Anthony Baines, fotoğraf, Universal Lens-Craft (altta)

çıkan geniş kalaklı orta ve çok geniş borular almıştır. En geniş çaplı borular bas trombon partilerini çalmak için yapılır. 20. yüzyıl ortalarında dans müziğinde gözde virtüöz çalgısı olarak yaygınlaşan türü daha çok *Si* bemol tenor trombondur. Görece büyük dans ve caz orkestralarında ise trombon grubu içinde bas trombon da yer alır.

16. yüzyıl trombonları küçük kalakları ve yapım ayrıntıları dışında 20. yüzyıldaki örneklerinden çok farklı değildi. Bunlar çoksesli müzikte yaygın olarak kullanılır, alto, tenor ve bas olmak üzere üç ayrı boylarda yapılırdı. Tiz partiyi ise kornet çalardı. Bugün en çok kullanılan tenor trombonun partisi genellikle dördüncü çizgi *Do* anahtarıyla (tenor anahtarı) ya da bazı durumlarda *Fa* anahtarıyla yazılır. Nefesli çalgı bandolarında ise tenor trombon sol anahtarlı porteye yazılır, ama bu durumda bir oktav alttan ses verir.

trombosit, memelilerin kanında bulunan, pıhtı oluşumunda önemli rolü olan küçük, renksiz, çekirdeksiz ve genellikle yuvarlak hücre; memeli olmayan omurgalılarda da kanın pıhtılaşmasında rol oynayan trombositler küçük, çekirdekli ve iğ biçimlidir. Kemik iliğindeki megakaryosit adlı iri hücreler yaşlandıkça sitoplazma parçacıkları kana geçip trombositleri oluşturur. Trombosit metabolizması alyuvarlarınkinden daha etkindir ve daha çok işlev yüklenir. Pıhtılaşma sırasında trombositler bir araya gelerek kesik kan damarlarını tıkayıp fibrin(*) iplikçiklerinin yapışabileceği bir yüzey oluşturur, kasılıp fibrin iplikçiklerini bir araya çekerek pıhtının sertleşmesini ve en önemlisi pıhtı oluşumu için gerekli bir dizi pıhtılaşma etkeninin açığa çıkmasını sağlar. Trombositler ayrıca serotonin, adrenalin ve histamin gibi birçok kimyasal maddeyi depolayıp taşır, virüsler de içinde olmak üzere yabancı cisimleri fagositoz yoluyla sindirir.

Yeni doğmuş bebekte trombosit sayısı oldukça düşüktür, üç ay içinde erişkindeki düzeyine erişir. Travma ya da oksijensiz ortamda, yüksek yerlerde, egzersizden sonra ve soğuk havada trombosit sayısı artar, kadınlarda âdet kanaması sırasında geçici olarak azalabilir. Bazı kimyasal maddeler trombositlerin yaşamını uzatabilir, sigara içmenin bu süreyi kısalttığı bilinir.

Kemik iliğinde yapılan trombositler dalakta depolanır. Megakaryositlerin sıklıkla yer aldığı akciğerlerde de trombosit yapımı ve depolanmasının gerçekleştiği düşünülmektedir. Sık sık yinelenen trombosit ve kan nakillerinden sonra bireyde trombositlere karşı antikorlar gelişebilir.

trombositopati, TROMBOSİT İŞLEV BOZUKLUĞU olarak da bilinir, trombosit sayısının normal sınırlar içinde olmasına karşın kanama zamanında uzama, kusurlu pıhtı oluşumu ve kanama eğilimi gibi bozukluklarla ortaya çıkan hastalıkların ortak adı. Kalıtımla geçen trombosit işlev bozukluklarından bazıları von Willebrand hastalığı(*), pıhtı büzüşmesi ve trombositlerin kümeleşmesinin bozulduğu Glanzmann hastalığı ve trombositlerin aşırı derecede büyük olmasına yol açan Bernard-Soulier hastalığıdır. Bunlara ek olarak Down sendromu ve Wiskett-Aldrich sendromunda da kimi zaman trombosit işlev bozukluğu görülür. Doğuştan olmayan trombosit işlev bozukluğu siroz, lösemi, öldürücü kansızlık ve üremi gibi hastalıklarda görülebilir. Antihistaminikler, aspirin, indometasin, fenotiyazinler, fenilbütazon ve üç halkalı antidepresifler gibi ilaçlar da kimi zaman geçici trombosit işlev bozukluklarına yol açar. Bozukluğa neden olan hastalık tedavi edilirse trombosit işlevleri de genellikle düzelir.

Doğuştan gelen bozukluklarda bilinen tek tedavi yöntemi kanamayı denetim altına almak amacıyla trombosit nakli yapmaktır.

trombositopeni, TROMBOSİT AZLIĞI olarak da bilinir, kandaki trombosit sayısının aşırı derecede düşük olması. Kemik iliği işlevinin azaldığı ya da yok olduğu durumlarda (örn. lösemi, fazla ışınıma maruz kalma, bazı kansızlıklar) trombosit yapımının azalması sonucunda görülebilir. Öte yandan, dalağın işlevlerinin bozulması, konjestif kalp yetmezliği, kanamalardan sonra yüksek miktarda kan nakli ya da kan naklinde kan uyuşmazlığı gibi nedenler sonucunda trombosit yıkımı da artabilir. Trombositopeni belirtileri arasında çok hafif darbelerde bile deride küçük kanamalar ve bereler oluşması, sindirim kanalında kanama, âdet kanamasının aşırı derecede fazla oluşu sayılabilir. Tedavide dinlenme, darbe ve travmalardan kaçınma ve kimi zaman trombosit nakli, glikokortikoit tedavisi ya da dalağın cerrahi girişimle çıkarılması önerilir.

tromboz, kalpte ya da kan damarlarında pıhtı oluşması. Pıhtı oluşmasında rol oynayan etkenler arasında kan damarının zedelenmesiyle normal kan akımının değişmesi ve kanın pıhtılaşabilirliğindeki değişiklikler sayılabilir. İltihap ya da damar sertliğinde damarların iç yüzünde oluşan yağ çökeltileri nedeniyle damarın ya da kalbin içini örten katmanın zedelenmesi de pıhtı oluşmasına yol açabilir. Normal olarak kan hareket halindeyken kan hücreleri (alyuvar, akyuvar ve trombositler) kanın ortasında yer alır. Normal kan akımını bozan herhangi bir neden (örn. anevrizma) trombositler ve öbür hücrelerin damarın iç yüzüyle temas etmesine neden olur. Uzun süren hareketsizlik ve yatak istirahati de kanın toplardamarlarda daha yavaş akmasına neden olarak pıhtı oluşmasını kolaylaştırır. Trombosit sayısı ve kandaki yağ düzeyinin çok yüksek olması da kanın pıhtılaşma eğilimini artırır.

Tromboz sonucunda kan damarı pıhtının oluştuğu bölgede tıkanabileceği gibi yerinden kopan pıhtı sürüklenerek başka bir bölgede de tıkanmaya neden olabilir. *Ayrıca bak.* embolizm.

tromp, TONOZ BİNGİ olarak da bilinir, mimarlıkta kare planlı bir mekânın üzerinin kubbeyle örtülmesi durumunda köşelerde kalan boşlukların kapatılması için kullanılan üç temel geçiş öğesinden biri. Öbürleri pandantif(*) ve Türk üçgenidir(*). Trompun taş ya da tuğladan yapılan çeşitli biçimleri vardır. Bir tonoz oluşturmak için her biri alttakinden biraz dışarıya taşan bindirme sıralar örülebilir, köşeye doğru gittikçe küçülüp alçalan çarpazlama kemerler yapılabilir; küçük bir yarım kubbe ya da uç noktası köşeye gelmek üzere konik bir tonoz inşa edilebilir.

Bizans mimarlığında çok kullanılan kemerli trompun imparatorluk döneminin sonlarında Romalılar ve İran'da Sasaniler tarafından hemen hemen aynı tarihte geliştirildiği sanılır. Romanesk dönemde İtalya'da ya Milano'daki San Ambrogio Kilisesi'nde olduğu gibi konik tonozlu ya da Chiaravalle'deki manastır kilisesinin 13. yüzyılda yapılmış ana kulesinde görüldüğü gibi birbirini izleyen kemer dizilerinden oluşan tonozlar kullanılmıştır. Nişler ve küçük sütunçeler içeren daha karmaşık tonoz biçimleri Le Puy-en Velay Katedrali'nde (11. yy sonu-12. yy başı) izlendiği gibi Auvergne'deki Fransız romanesk üslubunun tipik özelliğini oluşturur. Güneybatı Fransa'daki kilise-lerde ise (örn. Poitiers'deki Saint-Hilaire-le-Grand) İtalyan tipi koni biçimli tromplar uygulanmıştır.

İslam mimarlığında da Sasanilerden alınarak kullanılan trompun çeşitli türleri uygulanmıştır. Osmanlı mimarlığında içi istiridye gibi dilimli, en çok da mukarnas dolgulu yarım kubbe biçimli tromplar görülür. Gotik mimarlıkta kare planlı kulelerde sekizgen tabanlı kulahlara geçişi sağlamak için genellikle kemerli tromplar kullanılır.

Tromp, Cornelis (Maartenszoon) (d. 9 Eylül 1629, Rotterdam - ö. 29 Mayıs 1691, Amsterdam, Felemenk), Felemenkli amiral.

Maarten Tromp'un küçük oğluydu. 1645'te teğmen rütbesiyle babasının gemisinde göreve başladı. 1649'da yüzbaşı oldu. 1650'de Akdeniz'de Kuzey Afrikalı korsanlara, I. İngiliz-Felemenk Savaşı'nda da (1652-54) İngilizlere karşı çarpıştı. 1653'te Leghorn Çarpışması'nda İngilizlere karşı savaştıktan sonra tuğamiral oldu. 1656'da İsveç ile Polonya arasında süren I. Kuzey Savaşı'na (1655-60) katıldı. 1663'te Felemenk'in Akdeniz filosu komutanlığına atandı. 1665'te II. İngiliz-Felemenk Savaşı sırasında amiral yardımcılığına atanarak donanmaya döndü. 1666'da Maas Donanması'nda tuğamiralliğe yükseltilerek Felemenk yurtiçi filosu başkomutanlığına getirildi.

Tromp 1676'da İsveç'e karşı harekât yürüten Danimarka-Felemenk ortak filosunun komutanlığına atandı ve 1678'e değin Danimarka'nın hizmetinde kaldı. Daha sonra Hollanda'ya döndü ve 1691'de donanmanın komutanlığını üstlendi. Ama hastalığı yüzünden denize açılamadı ve çok geçmeden öldü. Tromp İngiltere kralı II. Charles tarafından baronet, Danimarka kralı tarafından da kont yapılmıştır.

Tromp, Maarten (Harpetszoon) (d. 23 Nisan 1598, Breille - ö. 9 Ağustos 1653, Terheijde açıklarında denizde, Scheveninger yakınları, Felemenk), Felemenkli amiral. Downs Çarpışması'nda (1639) İspanyolları yenilgiye uğratmış ve denizlerdeki İspanyol egemenliğine son vermiştir.

Babasının kaptanlık ettiği ticaret gemisi 1609'da bir İngiliz korsan tarafından ele geçirildi, babası öldürüldü. Bundan sonra Maarten de bir süre korsan gemilerinde zorla çalıştırıldı. 1617'de Holland'a döndükten sonra donanmaya girdi. 1619'da donanmadan ayrılarak bir ticaret filosuyla Akdeniz'e açıldı. 1621'de bir kez daha korsanların eline düştü. Bir yıl sonra serbest kaldı ve ardından Felemenk Deniz Kuvvetleri'nde teğmen oldu. Felemenk ile İspanya arasında 12 yıldır süren ateşkes 1621'de sona erdi. Tromp 1624'te savaş hazırlıklarına başlayan donanmada ilk kaptanlık görevini üstlendi. 1634'te yeniden donanmadan ayrıldıysa da 1636'da geri döndü; ikinci amiralliğe atandı. Şubat 1639'da Dunkerque'li bir özel filoyu yendi. Eylül 1639'da, yeni silah altına alınmış yaklaşık 13 bin İspanyol askerini Flandre'a taşıyan, kendi filosundan çok daha güçlü büyük bir İspanyol armadasıyla karşılaştı. Sonuç alınamayan çarpışmalardan sonra Tromp 21 Ekim'de İspanyollara saldırdı. Armada Downs Çarpışması'nda ağır bir yenilgiye uğrayarak çok sayıda gemi ve insan kaybetti.

Sonraki yıllarda Tromp'un başlıca görevi Felemenk ticaret filosuna saldırılarını sürdüren Dunkerque korsanlarıyla savaşmak oldu. 1651'de Felemenk'in İngiltere'nin elindeki topraklarda yürüttüğü ticareti sınırlandıran Denizcilik Yasası'nın çıkarılmasından sonra İngiltere'yle ilişkiler daha da gerginleşti. İngiltere'nin denizler üzerinde

egemenlik iddiası da yeni sorunlar yaratıyordu. Mayıs 1652'de Amiral Robert Blake komutasındaki İngiliz filosuyla Dover açıklarında patlak veren küçük bir çarpışma I. İngiliz-Felemenk Savaşı'na yol açtı. Tromp, Blake'i aralıkta Dunge Ness açıklarında yenilgiye uğrattı. Ama İngiliz donanmasının üstünlüğünden ötürü başarılarını sürdüremedi; Mart 1653'te Portland ile Calais arasındaki üç günlük çarpışmada ve haziranda yapılan Gabbard Çarpışması'nda da yenilgiye uğradı. Tromp, Scheveningen yakınlarındaki Terheijde açıklarında yapılan savaşta öldürüldü.

trompe l'œil (Fransızcada "göz aldatımı"), resimde, bir nesnenin aslıymışçasına algılanacak kadar doğru ve gerçekçi betimlenmesi. İlk dönemlerin geleneksel stilize anlatımından henüz kurtulan Eski Yunanlılara çok çekici gelmiş, kaynaklara göre Zeuxis kuşların yemeye çalışmasına yol açacak kadar gerçekçi üzüm resimleri yapmıştı. Romalı duvar ressamları arasında da yaygın bir teknik olan *trompe l'œil* sanatta hiçbir zaman önemli bir amaç durumuna gelmedi. Bununla birlikte erken Rönesans'tan başlayarak Avrupalı ressamlar bazen ölüdoğa ya da portrelerini, boyadıkları yalancı çerçevenin de dışına taşarmışçasına resmederek, bazen de duvar ya da tavanlara gerçek izlenimi uyandıran pencereler çizerek yanılsama yaratılar.

15. yüzyılda İtalya'da koroyeri sıralarında ve *sacristia*'larda (kutsal mekân) *intarsia* denen ahşap kakma tekniği kullanılarak, dolapların yarı açık kapakları arasından görülen raflarda çeşitli eşya betimlendi. Bu da bir tür *trompe l'œil* yaratıyordu. 19. yüzyılda ABD'li ölüdoğa ressamı William Harnett(*) *trompe l'œil* uygulamalarıyla ünlendi. Harnett'in resimlerde bir pano üzerine iliştirilmiş gibi duran av aletleri, çalgılar ve kitaplar izleyicide uzanıp panodan alınabilirmiş izlenimi yaratıyordu. 20. yüzyılın sonlarında duvar ressamı Richard Haas başta Chicago ve New York kentinde olmak üzere binaların tüm dış cephelerini *trompe l'œil* yöntemini kullanarak resimledi. Aaron Bohrod ise aynı dönemde küçük ölçekli *trompe l'œil* uygulamaları yaptı.

trompet, müzikte, fincan biçimli ağızlığa dayanan dudakların titreşmesiyle ses çıkaran bakır nefesli çalgı. Etnoloji dilinde, çağdaş bakır nefesli çalgının yanı sıra boynuz, bağa, kamış ya da tahtadan yapılmış dudak titreşimli herhangi bir çalgıyı da anlatan bir terimdir.

İlk metal trompet İÖ 2. binyılda Mısır'da dinsel törenlerde ya da askeri amaçlarla kullanılan ve ancak bir ya da iki nota çıkaran küçük bir çalgıydı. Eski Yunan (*salpinks*) ve Roma'da (*tuba* ve *lituus*) askeri ve sivil işaretleşme için kullanıldı. Ortaçağda ise bir müzik aleti olarak öne çıktı. Sonraki biçimleri arasında 16-18. yüzyılların doğal trompeti ve yaklaşık 1815'te pistonların icadını izleyen çağdaş pistonlu trompet yer aldı. Genellikle *Si* bemol tonunda yapılan pistonlu trompet, geleneksel trompetin boru yapısını korur. Borusu silindir biçimindedir ve bir kalakla son bulur. Buna karşılık borunun içindeki boşluk ton esnekliğini artırmak için ağızlığa doğru incelir. Kalağın yakınındaki kıvrımda bir akort sürgüsü yer alır. Trompetin ses alanı orta *Do*'nun altındaki *Fa* diyezden başlayarak, çalgıcının ustalığına bağlı olarak orta *Do*'nun iyice üstlerine çıkar. *Si* bemol tonundaki trompetin partisi, duyulan sesten bir büyük ikili aralık daha tiz yazılır.

Modern trompetler, *Si* bemol (üstte) ve *Re* (altta)
Boosey & Hawkes Ltd

Trompet ağızlıkları değişiktir. Orkestra çalgıcıları genellikle daha geniş ve derin, dans orkestrası ve caz çalgıcıları ise tiz seslerde uzatmalı bir forte elde edebilmek için daha dar ve sığ ağızlıkları yeğler. Bir ses kısıcı (surdin) kalağa sokularak sesin tınısı değiştirilebilir.

Si bemolden başka seslerde de çok kullanılan trompetler yapılmıştır. Bach ve Handel'in tiz trompet partilerinde kullanılmak üzere yapılan (y. 1890) ve Bach trompeti olarak da bilinen *Re* tonundaki pikolo trompetin yaratıcısı Belçikalı çalgı yapımcısı Victor Mahillon'dur. Çalgının öbür değişik biçimleri arasında *Mi* bemol trompet, *Do* trompet, *Fa* ve tiz *Si* bemol pikolo trompetler ile *Si* bemol bas trompet sayılabilir.

En eski trompetler, boyu ancak 60 cm'yi bulan düz bir borudan yapılırken, ortaçağda trompetin kraliyet ve gösterişle geleneksel bağlantısını koruyan, yaklaşık 2 m uzunluğunda düz trompetler (*buisine*) yapıldı. Boyun uzaması, doğal harmoniklerin sayısını artırmıştır; ama çalgının ses alanının bir belirleyicisi de çalgıcının dudak yapısı ve hüneridir. Yaklaşık 1400'de boru iyice uzadı ve çalmayı kolaylaştırmak için S-biçiminde bükülldü. 16. yüzyılın başında ise trompet günümüzdeki kıvrımlı biçimini aldı.

Trompetin tonalitesi bir kangal (ek bir boru) düzenimin eklenmesiyle değiştirilebiliyordu. Bach döneminde orkestrada en yaygın olarak kullanılan, böyle bir kangal eklenmesiyle ortaya çıkan *Re* trompetiydi. 1800'e doğru ise trompetler bestecinin isteğine uyularak *Fa*'dan pes *Si* bemole kadar indirildi. Toplumdaki ve müzikteki değişimler sonucunda *clarino* (tiz bölge) çalışın önemini yitirmesi üzerine trompet partileri de daha kolay seslendirilebilir ses alanlarında yazılmaya başladı.

Doğal harmoniklerin dışındaki notaları çalmak için Rönesans'tan sonra boru sisteminde sürgülü bir bölüm bulunan trompetler yapıldı. Bu çalgıların en önemlisi trombondu. Bach bazı parçalarında sürgülü bir ağızlığı bulunan Alman trompetini (*tromba da tirarsi*) kullandı. Üstte ağızlık bölümüne yakın bir sürgüsü bulunan İngiliz pes trompeti (y. 1695) 19. yüzyılda, birçok İngiliz orkestrasında kullanılan sürgülü trompet biçiminde yeniden ortaya çıktı. 1801'den sonra Avusturya ve İtalya'da yan delikleri keçe yastıklı anahtarlarla kapatılan trompet yaygınlaştı.

Pistonlu trompet yaklaşık 1828'de Almanya'da ortaya çıktı ve genellikle *Fa* sesinde yapıldı. Orkestra içi trompet partilerinde çalgıcılar korneti yeğlediklerinden ABD ve İngiltere'de bu çalgı geç benimsendi. 20. yüzyılda hemen her yerde görece küçük *Si* bemol trompet kullanılır oldu.

trompetbalığı, *Gasterosteiformes* takımının *Aulostomidae* familyasını oluşturan birkaç deniz balığı türünün ortak adı. Genellikle tropik bölge denizlerinin kıyı sularında bulunan bu balıkların gövdeleri ince uzun, ucunda küçük ve zayıf çenelerin yer aldığı burunları boru biçimindedir. Gövdelerini küçük pullar örter. Sırtlarında bulunan bir

Trompetbalıklarından *Aulostomus maculatus*
Douglas Faulkner

sıra diken tehlike karşısında dikleşebilir. Batı Hint Adalarında yaşayan türler 180 cm'ye ulaşabilirken kuzeyde yaşayanlar genellikle 30 cm uzunluğu aşmaz.

Trompetbalıkları küçük hayvanlarla beslenir ve bazen mercanlar arasında çevreden ayırt edilmelerini güçleştirecek biçimde baş aşağı hareketsiz durur. Ayrıca bu balıklar olasılıkla korunmak ve bir yerden başka yere gitmek için iri balıkların sırtları boyunca dizilmeleriyle dikkat çeker.

Tromsø, Norveç'in kuzeyinde, Troms ilinin (*fylke*) merkezi kent. Norveç anakarasının hemen batısındaki Tromsøy Adasında, Kuzey Norveç (Nord-Norge) bölgesinde yer alır. Kuzey Kutup Dairesi'nin kuzeyinde yer aldığından mayıs sonundan temmuz başına değin kentte güneş batmaz. Yaklaşık 1250'de kurulan Tromsø, 1794'te kent statüsü kazandı. 19. yüzyılın sonunda Kuzey Kutup Bölgesi'nin başlıca ticaret merkezi oldu. Bölgede düzenlenen birçok keşif seferi Tromsø'dan başlatıldı. II. Dünya Savaşı sırasında kısa bir süre Norveç hükümetinin merkeziydi. Günümüzde kentte Norveç'in Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki en önemli balıkçılık, fok avcılığı ve gemicilik tesisleri bulunur. Bölge sanayisi balık işleme ve depolamaya dayanır. Kentte bir Meteoroloji Enstitüsü, bir üniversite ve bir gözlemevi vardır. Tromsø Müzesi'nde denizcilik gereçleriyle Norveç ve Lap kültür ürünlerinden örnekler sergilenir. Nüfus (1991 tah.) belediye, 51.261.

trona, hidratlı sodyum bikarbonat [$Na_3H(CO_3)_2 \cdot 2H_2O$] yapısında, kimi zaman tuzlu göl çökeli ya da buharlaşma ürünü olarak ve kurak topraklar üzerinde çiçeklenmeler halinde rastlanan evaporit mineral. Çoğunlukla natron, termonatrit, halit ve jips ile birlikte bulunur. Elde edildiği başlıca yerler Aşağı Nil Vadisi, Afrika'daki sodalı göller, İran ve ABD'nin batısı ile Moğolistan ve Tibet'teki alkali çöllerdir. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* karbonat mineralleri (tablo).

Trøndelag, Norveç'in orta kesiminde, Nord-Trøndelag ve Sør-Trøndelag illerini (*fylke*) kapsayan coğrafi bölge. Trondheim Fiyordunun çevresinde yer alır. Yüzölçümü 41.383 km²'dir. İç kesimlerdeki ırmak vadileriyle kıyı ve fiyortlar boyunca uzanan dar ve uzun ovalar dışında son derece dağlık bir bölgedir. Engebeli kıyı şeridinde pek çok fiyort yer alır. Bunların en büyüğü, iç kesimlere doğru 130 km boyunca uzanan Trondheim Fiyordudur(*). Kıyının açıklarında adalar, iç kesimlerdeki dağlar arasında ise pek çok göl vardır. Bölgenin en büyük akarsuyu olan Namsen Irmağı kuzeydeki Nam Vadisinden (Namdalen)

akar. Bu vadiden Norveç'in kuzeyiyle güneyini birbirine bağlayan Nordland Demiryolu ve bir karayolu geçer.

Bölgenin en büyük yerleşim ve ticaret merkezi, ülkenin üçüncü en büyük kenti olan Trondheim'dır(*). Öbür önemli kentler Nord-Trøndelag ilinin merkezi olan Steinkjer'le Namsos ve Levanger'dir. Bölge ekonomisinin temelini kerestecilik, balıkçılık, tarım, imalat sanayisi, gemicilik ve madencilik oluşturur. Özellikle Trondheim'da ve Trondheim Fiyordu kıyılarında turizm de önemli bir etkinliktir. Bölge çoğu kez Kuzey Norveç (Nord-Norge) bölgesinin bir parçası sayılır. Nüfus (1991 tah.) 378.415.

Trondheim, Norveç'in orta kesiminde, Sør-Trøndelag ilinin (*fylke*) merkezi kent ve tarihsel liman. Norveç Denizine dökülen Nidelva Irmağının ağzında, Trondheim Fiyordunun güney kıyısındaki korunaklı bir yarımadada yer alır. Ülkenin üçüncü büyük kentidir.

997'de Kral I. Olav Tryggvason tarafından Kaupangr adlı bir köy olarak kuruldu. Olav burada bir kiliseyle bir kraliyet konutu inşa ettirdi. Stiklestad Çarpışması'nda (1030) öldükten sonra kente gömülen Kral II. Olav Haraldsson'un (sonradan Aziz Olav) efsaneleşen ölümünü izleyen mucizeler nedeniyle bir hac merkezi durumuna geldi. Olav'ın

Trondheim'de Nidelva Irmağı ve Nidaros Katedrali, Norveç
Toni Schneiders

mezarının bulunduğu yerdeki ilk kilise 1075'te inşa edildi. Bugün burada bulunan Norman-gotik üslubundaki büyük Nidaros Katedrali (12-14. yy) İskandinavya'daki en güzel kiliselerden biridir. Nidaros piskoposluğu 1152'de kurulmuştur.

Trondheim sonraki 200 yıl içinde, bir ticaret ve gemicilik merkezi olarak hızla gelişti. Ama Hansa Birliği'ne bağlı Alman tüccarların Avrupa'nın kuzeyinde yürütülen ticaretin denetimini ele geçirmelerinden ve Bergen'in birliğin başlıca limanı durumuna gelmesinden sonra gerilemeye başladı. Kent demiryoluyla Oslo'ya bağlandığı 1877'den sonra yeniden gelişmeye başladı. 1921'de Trondheim'la Oslo arasında ikinci ve daha kestirme bir demiryolu hattı ulaşıma açıldı.

Trondheim bugün Norveç'in yoğun nüfuslu güney kesimlerini uzak kuzey bölgelerine bağlayan en önemli kara ve deniz yolu ulaşım merkezlerinden biridir. Aynı zamanda bir sanayi merkezi olan kentte metal ve kâğıt ürünleri, tuğla, kiremit ve kumaş üretilir. Gıda, özellikle balık işleme sanayisi de önemlidir.

Kentteki öteki önemli yapılar arasında başpiskoposluk konutu, tamamı ahşap büyük bir bina olan kraliyet konutu, doğa tarihi, endüstri sanatları, müzik, halk sanatları ve modern sanat müzeleri, Meryem Ana Kilisesi, Munkholmen Manastırı ve Kristiansten Kalesi sayılabilir. Norveç Kraliyet Bilim Derneği (1760) ile 1970'te üniversite statüsü kazanan Norveç Teknoloji Enstitüsü (1900) Trondheim'dadır.

Kaupangr köyünün adı 1016'da Nidaros (Nid Irmağı halici), 16. yüzyılda Trondhjem olarak değiştirilmiş, 1930'da ise kente yeniden Nidaros adı verilmiştir. Ama halkın karşı çıkması üzerine ertesi yıl bu addan vazgeçilmiş ve Trondhjem adı bugünkü yazımıyla yeniden benimsenmiştir. Nüfus (1992 tah.) belediye, 139.660.

Trondheim Fiyordu, Norveç Denizinde, Norveç'in ortabatısındaki Sør-Trøndelag ve Nord-Trøndelag illerinin (*fylker*) kıyısında fiyort. Kuzey ve Güney Norveç bölgeleri arasında doğal bir sınır oluşturan fiyordun uzunluğu 130 km'dir. En önemlileri güneybatıdaki Orkedal, doğudaki Strind ve Åsen'le kuzeydoğudaki Beitstad fiyortları olmak üzere birçok kola ayrılır. Fiyortta, bazı adalar da vardır; bunların en büyüğü ağzının yakınlarındaki Ytterøy Adasıdır. Trondheim Fiyordunun çevresindeki dar kıyı şeridi verimli bir tarım arazisidir. Bu şeridin arkasında birdenbire dağlar yükselir. Norveç'in üçüncü büyük kenti ve bölgenin başlıca ihraç limanı olan Trondheim fiyordun güney kıyısında, Verdalsøra kenti ise ağzında yer alır.

Troodos Dağları, KARLIDAĞ olarak da bilinir, Kıbrıs Adasının güneyinde, Arnauti Burnundan iç kesimlere doğru uzanan dağ sırası. En yüksek noktası Lefkoşa'nın yaklaşık 56 km güneybatısındaki Olympos (Troodos ya da Khionistra) Dağıdır (1.951 m). Güney ve batıdaki dar kıyı şeritlerine ve kuzeydeki ovalara doğru gittikçe yüksekliği azalır. Troodos Dağları koruma altına alınan çam, servi, cüce meşe ve sedir ormanlarıyla kaplı dik vadilerle parçalanmıştır. Dorukları aralıktan marta değin karla kaplı olan dağlarda, Roma döneminden beri bakır ocakları işletilir; ayrıca krom ve asbest çıkarılır. Adadaki ırmakların çoğu Troodoslar'dan doğar. Pano Platres (1.204 m) ve Prodromos (1.493 m) gözde tatil merkezleridir.

tropaion (Yunanca *trope*: "bozgun"), Latince TROPAEUM, Eski Yunan'da savaş alanında düşmanın bozguna uğratıldığı yere kurulan zafer anıtı. Ele geçirilen silahlarla sancakların bir insana benzetilerek asıldığı bir ağaç ya da kazıktan oluşurdu. Üstünde hangi tanrı ya da tanrılara adandığını belirten ve savaşın ayrıntılarını anlatan bir yazıt bulunurdu. Deniz zaferlerinin ardından, bütün olarak gemilerden ya da gemi burunlarından oluşturulan *tropaion* en yakın kıyıya konurdu. Tanrıya adanan bütün adaklar gibi doğal olarak bozulmaya bırakılması gerektiğinden, bir *tropaion*'u yıkmak tanrılara karşı saygısızlık sayılırdı. Romalılar da bu geleneği sürdürdüler, ama zafer anıtlarını genellikle Roma kentinde inşa etmeyi yeğlediler. İmparatorluk döneminde bu amaçla sütunlar ya da zafer takları yapıldı. Eski Roma dışında da bir zamanlar üstünde taştan *tropaeum*'lar bulunan dev taş anıtların kalıntıları vardır. Bunlardan La Turbie'dekini (Nice yakınları, Fransa) İÖ 7/6'da İmparator Augustus, Romanya'nın doğusunda bulunan bir başkasını ise İS y. 109'da İmparator Traianus yaptırmıştır.

trope, ortaçağ kilise müziğinde düz şarkıya yapılan ezgi ya da söz eklemeleri. Teknik açıdan iki genel grupta toplanabilir: 1) Bir *melisma*'ya (bir hecede birçok notanın sestendirilmesi) yeni sözler eklenmesi, 2) var olan ezgi ve sözcük bölümleri arasına söz ve müziğiyle yeni bir parça eklenmesi.

Bizans ayin usulündeki benzer uygulamalardan kaynaklanan tropeler Batı'da ilk kez 8. yüzyılda Fransa'da görülmeye başladı. 9. yüzyılda önemli bir müzik merkezi olan Sankt Gallen Manastırı'na (İsviçre) ulaştıktan sonra bütün Avrupa'ya yayıldı. 10-12. yüzyıllarda missanın hemen bütün bölümlerinde uygulandı. 12. yüzyıldan sonra polifonik (kontrapuntal çoksesli) düzenlemeleri yapıldı. Ama bazı tropeler dinsel sözlerin ve ezginin geliştirilmesi yerine bozulmasına, dindışı müzik ve sözlerin düz şarkıya katılmasına yol açtı. Bunun üzerine Katolik ayin usulünün yeniden düzenlenmesini kararlaştıran Trento Konsili 16. yüzyılda bütün tropeleri yürürlükten kaldırdı; bunları ve bunlardan türeyen ardışımların(*) büyük bölümünü, karmaşık polifonik missa besteleri ile birlikte ayin usulünün yozlaşması sayarak yasakladı.

tropik hekimlik, özellikle tropik ve astropik iklimlerde görülen hastalıkları konu alan tıp dalı. Tropik hekimlik 19. yüzyılda, sömürgelerde yaşayan halk ve askerlerin sağlığından sorumlu hekimlerin ılıman Avrupa ikliminde görülmeyen enfeksiyon hastalıklarıyla karşılaşmasıyla ortaya çıktı. 19. yüzyılın son çeyreğinde tropik hastalıkların denetim altına alınması yolunda önemli adımlar atıldı. Sir Patrick Manson filaryoza neden olan asalağın sivrisinek ısırmasıyla bulaştığını gösterdi; daha sonra sıtma ve sarıhumma gibi başka tropik hastalıkların da sivrisinek ısırmasıyla bulaştığı anlaşıldı. Birkaç yıl sonra uyku hastalığında çeçe sineğinin, kalaazarda tatarcığın, vebada keme piresinin, epidemik tifüste vücut bitinin ve şistozomiyazda ara konak olarak salyangozun bulaştırıcı rolü olduğu görüldü. Tropik hastalıkları denetim altına almak yolundaki ilk çabaların çoğu bataklıklar ya da sivrisineklerin ürediği öbür alanların kurutulmasına yönelikti. Çevreye ilişkin buna benzer önlemler günümüzde de çok etkilidir; bununla birlikte yeni antibiyotiklerin kullanılmaya başlaması, sık rastlanan bazı tropik hastalıklarda etkili olmuştur.

Tropik hastalıkların yıkıcı toplumsal ve ekonomik etkileri kısa zamanda araştırmaların tropiklerde çalışan hekimlerden, İngiltere gibi sömürgeci ülkelerdeki örgütlü ve düzenli araştırma enstitülerine kaymasını sağladı. Sömürge yönetimleri veba, sıtma, kolera, sarıhumma ve sık rastlanan başka tropik hastalıkların en azından Avrupalıların yaşayıp çalıştığı bölgelerde kökünü kazımak amacıyla ulusal ve uluslararası komisyonlar kurdular. Tropik hekimlik üzerine eğitim veren ilk kurumlar 1899'da İngiltere'de açıldı. 1960'larda sömürgelerin çoğunun bağımsızlığına kavuşmasıyla bu ülkelerin hükümetleri Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve eski sömürge yönetimlerinin de yardımıyla araştırmaların çoğunu ve önlemleri üstlendi.

tropik siklonlar, her iki yarıkürede, yaklaşık olarak 5° ile 30° arasındaki enlemlerde tropik denizler üzerinde oluşan şiddetli atmosfer tedirginlikleri. Dairesel fırtınalar biçiminde gerçekleşen tropik siklonların merkez bölümlerinde atmosfer basıncı düşüktür, hava berrak ve durgundur. Tropik siklonlar Atlas Okyanusunun batı kesiminde ve Antiller'de harikan, Büyük Okyanusun batısında ise tayfun olarak adlandırılır.

Tropik siklonlar çapı 80-800 km arasında değişen siklon burgaçlanmaları halinde ortaya çıkar. Merkeze yakın kesimlerde rüzgârlar hemen hemen dairesel bir burgaç oluşturur; bununla birlikte deniz yüzeyi

yakınlarında içe doğru hafif bir hareket oluşur. Yer'in kendi ekseni çevresinde dönmesi nedeniyle burgaç dolanımı Güney Yarıküre'de saat ibresi yönünde, Kuzey Yarıküre'de ise bunun tersi yöndedir. Tropik siklonların yayıldığı alan, tropikler dışındaki fırtınalara oranla daha küçüktür, ama alan içindeki hava çalkantısı şiddeti genellikle çok daha fazladır. Merkeze yakın kesimlerde rüzgâr hızı saatte 160 km'ye ulaşır; bunun iki katı şiddette esen rüzgârlar da oluşmuştur. Ama öte yandan, olgunlaşmış siklonların merkezine çok yakın kesimlerde rüzgâr hızı maksimum düzeyinden aniden bir meltem hızına düşer, hatta esinti tümüyle durur. Bu durgun, merkezî dairesel alana fırtınanın gözü denir; bu bölgenin çapı yaklaşık 24 km'dir. Yer üzerinde en düşük deniz düzeyi basıncı, gözün içinde ya da yakınlarında gerçekleşir.

Bütün tropik fırtınalar, havaya yeterince buhar besleyecek düzeyde ısınan su kütlelerinin üzerinde oluşur. Fırtınaların çoğu, her iki yarıkürenin alize rüzgârlarının karşılaştığı ekvatoral yakınsama kuşağı boyunca gelişir. Mevsimlere bağlı olarak yer değiştiren bu kuşak, temmuz ile ekim arasında yaklaşık 15° kuzey enlemine ve ocak ile mart ya da nisan arasında 10°-15° güney enlemine kayar. Bu aylar ilgili yarıkürelerdeki temel siklon mevsimlerine karşılık gelir. Fırtına oluşumuna en sık Ekvator'a en uzak kesimlerde, Coriolis kuvvetinin (*) (Yer'in dönme etkisinden kaynaklanan saat ibresi yönünde ya da bunun tersi yönde dönme) büyük olduğu bölgelerde rastlanır. (Ekvator'da bu kuvvet sıfırdır). Sıcak sular buharlaştıkça nemli hava uzağa taşınır, burada yoğunlaşır, gizli ısısını bırakır ve daha da ısınır. Bu ısınma yukarı yükselmeyi güçlendirir ve atmosferin alt kesiminde bir alçak basınç alanı oluşur. Çevredeki hava bu alçak basınç bölgesine doğru akar ve yukarı yükselmeyi besler. Coriolis etkisi oluşmakta olan fırtınaya sarmal bir yapı kazandırır ve fırtına, yükselen su buharının yoğunlaşmasından sürekli enerji çeker. Birkaç gün süren yoğunlaşma sürecinden sonra fırtına olgunlaşır ve hareket eden bir siklon ortaya çıkar.

Fırtınalar çok ender olarak tropik denizlerin üzerinde dağılarak yok olur. Buna karşılık denizlerdeki nem kaynağından uzaklaştıkça şiddetlerini yitirirler; hatta tropiklerdeki küçük adaların üzerinden geçerken bile şiddetleri azalır. *Ayrıca bak.* siklon.

tropik spru *bak.* spru

tropikkuşu, *Pelicaniformes* takımının *Phaethontidae* familyasını oluşturan üç deniz kuşu türünün ortak adı. Kuyruklarının ortasında gövdeleri kadar uzayabilen telek çiftleriyle dikkat çeken bu kuşların tüyleri parlak beyaz, bazen uçuk pembe ya da turuncuya çalan renktedir. Ayrıca kanatlarında ve gözleri boyunca siyah lekeler bulunur. Tropikkuşları adalarda, genellikle sarp kayalıklara koloni halinde yuva yapar. Besinlerini suya dalışlar yaparak avladıkları balık ve kalamar gibi hayvanlar oluşturur. Dişi doğrudan yere, grimsi benekli bir yumurta bırakır. Erkek ve dişi bir ay kadar nöbetleşe kuluçkaya yatar. Yumurtadan çıkan yavru yaklaşık 10 haftada palazlanır. Türler arasında en irisi uzun kuyruk telekleri dışında 50 cm uzunluğa erişen kızıl kuyruklu tropikkuşudur (*Phaethon rubricauda*). Bu tür Büyük Okyanus ve Hint Okyanusunda yaşar.

tropikötesi siklonlar, orta ya da yüksek enlemlerde, cephe kuşakları denen büyük yatay sıcaklık değişimlerinin bulunduğu bölgelerde oluşan fırtına sistemleri. Çok daha şiddetli siklonlar olan tropik siklonlar(*) ise sıcaklık farkının bulunmadığı kesimlerde oluşur.

Kutupsal cephe kuramına göre tropikötesi siklonlar, bir sıcak hava kütlesini soğuk hava kütlesinden ayıran cephe yüzeyinde bir dalga oluştuğunda gelişir. Dalganın genliği arttıkça tedirginliğin merkezinde basınç düşer, bu düşüş kapalı bir siklon çevrimi başlayıncaya kadar sürer. Bu tür bir sistem, Kuzey Yarıküre'de kuzeyden ya da Güney Yarıküre'de güneyden gelen soğuk havanın, siklonun batı kesiminde sistemin tüm sıcak tropik havasını alttan süpürmesi ve bunun sonucunda siklonun bütünüyle soğuk hava kütlesinden oluşuyor duruma gelmesiyle bozulur.

Tropikötesi siklonlar sırasında tipik hava koşulları dizisi yaşanır. Dalganın yaklaşmakta olan cephe bölümünün (sıcak cephe) ilerisinde olan bir istasyon çevresinde bulutlar kalınlaşır ve alçalır, bunu yağış izler ve yağış normal olarak siklonun merkezi istasyonun üzerinden geçip gidene değin sürer. Eğer istasyon siklon merkezinin güneyinde uzak bir yerdeyse, bu kez dalganın soğuk cephe denen arka bölümü geçene değin görece kısa süreli yağışlar görülür. Orta enlemlerde, dünyanın hemen her yerinde ve yılın her döneminde tropikötesi siklonlar oluşabilir. Bu fırtınalar çoğunlukla belirli düzenler içinde patlak verir ve belirli yollar izler.

Tropites, soyu tükenmiş kafadanayaklılar cinsi. Fosillerine Triyas Döneminin (y. 225-190 milyon yıl önce) sonlarında oluşmuş deniz kayaçlarında rastlanan bu cins üyeleri günümüz kalamar ve ahtapotlarına benzemekle birlikte bir kabukla çevrelenmiştir. Oldukça dar bir zaman dilimi içinde yaşadıklarından kılavuz fosil olarak yararlıdırlar.

tropizm *bak.* yönelim

troposfer, atmosferin Yer yüzeyinden başlayarak 10-13 km yükseğe kadar uzanan en alt bölgesi. Troposferde yükseklik arttıkça sıcaklık düşer. Üzerinde yer alan stratosferin ayırt edici özelliği ise, sıcaklığın yükseklikle değişmeyip hemen hemen sabit kalmasıdır. Bulutların ve hava sistemlerinin çoğu troposferde oluşur.

Troppau Kongresi, Kutsal İttifak devletlerinin Silezya'daki Troppau'da (bugün Opava, Çek Cumhuriyeti) düzenledikleri toplantı (Ekim-Aralık 1820). Bu kongre sonucunda 19 Kasım 1820'de ittifak devletleri, devrimler karşısında birlikte eyleme geçecekleri konusunda bir protokol imzalamıştır.

Avusturya imparatoru I. Franz, Rus çarı I. Aleksandr ve Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm ile dışişleri bakanları ve İngiltere ile Fransa'dan gelen gözlemcilerin katıldığı kongrede, Napoli'de Temmuz 1820'de başlayan demokratik devrimi bastırmak üzere bu kente müdahale kararı alındı. Fransa ve İngiltere'nin görüşmelere alınmadığı kongrede kabul edilen protokolde devrim olan ülkelerin Avrupa ittifakından çıkarılacağı, müttefiklerin bu ülkelerde gerçekleşen değişiklikleri gayri meşru sayacağı ve devrim olan ülkeleri yeniden ittifaka sokmak için zora başvuracakları karara bağlanmıştı. Bundan sonra Avusturya, Rusya ve Prusya İki Sicilya kralını Napoli'ye yapılacak müdahalenin koşullarını belirlemek amacıyla Laibach'ta yapılacak kongreye katılmaya çağırdılar. Ama İngiltere ile Fransa protokolü onaylamayı reddederek ve Beşli İttifak'ın doğu ve batısındaki devletler arasındaki farklılıkları vurgulayarak ittifakın ciddi biçimde zayıflamasına yol açtılar.

Trotter, Wilfred (Batten Lewis) (d. 3 Kasım 1872, Coleford, Gloucestershire - ö. 25 Kasım 1939, Blackmoor, Hampshire, İngiltere), İngiliz cerrah ve sosyolog. İnsanın kitle içindeki davranışlarını konu alan yazıları sürü içgüdüsü teriminin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

1906'da Londra'daki University College Hastanesi'nde cerrah olarak çalışmaya başladı; 1935'te burada cerrahi profesörü oldu. 1928-32 arasında Kral V. George'un saray cerrahıydı. Cerrahi alanında özellikle deridekı duyu sinirlerinin yenilenmesi üzerine yürüttüğü çalışmalarla tanındı.

Trotter sürü davranışı ve bu davranışın insan ya da toplu halde yaşayan hayvanlarda ortaya çıkması konusundaki makalelerini 1908'de yayımlamaya başladı. I. Dünya Savaşı sırasında yazdığı *Instincts of the Herd in Peace and War* (1916; Barış ve Savaşta Sürü İçgüdüsü) adlı kitabının 2. baskısında (1919, yb 1953) konuyu savaş zamanındaki sosyopsikolojik gelişmeler ışığında yeniden ele aldı.

Troy, ABD'de, New York eyaletinin doğusunda, Rensselaer ilinin (*county*) merkezi (1793) kent. Albany ve Schenectady ile birlikte, büyük bir kentsel sanayi merkezi oluşturur. Bugün kentin bulunduğu topraklar Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası'nın Hollandalılara ait kolonilerin kurulmasını özendirmek amacıyla 1629'da Kiliaen van Rensselaer'e bağışladığı arazilerin parçasıydı. 1707'de Vanderheyden ailesinin satın aldığı bu topraklarda 1786'da Vanderheyden's Ferry adlı bir kent kuruldu. Kentin adı 1789'da antik Troy (Troya) kentinden esinlenerek Troy olarak değiştirildi. Troy 1816'da kent olarak tüzel kimlik kazandı.

Demir-çelik sanayisinin ilk merkezlerinden olan Troy'da 19. yüzyılın başlarında gelişen giyim sanayisi, dikiş makinelerinin kullanılmaya başladığı 1852'den sonra kent ekonomisine egemen oldu. Giyim sanayisi hâlâ önemini korumakla birlikte, Troy günümüzde otomobil, elektrikli araç ve uçak sanayilerini de kapsayan çeşitlenmiş bir ekonomiye sahiptir. Nüfus (1990) 54.269; Albany-Schenectady-Troy metropoliten alanı, 874.304.

Troya, TROIA olarak da yazılır, TRUVA olarak da bilinir, Anadolu Yarımadasının kuzeybatı kesiminde, Çanakkale'nin yaklaşık 30 km güneybatısında, Çanakkale Boğazının Ege Denizine açıldığı noktadan 6 km kadar içerideki Hisarlık denen yerde höyük tipi yerleşme. 200 m uzunluğunda ve 150 m genişliğindeki höyük, ovadan 31 m, deniz düzeyinden ise 38,5 m yüksektir.

Troya İÖ 3. ve 2. binyıllarda canlı bir kültür kenti, yerleşik tarım topluluklarını yöneten bir krallığın merkeziydi. İÖ 13. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir yangın geçirdi. Bu yangının Homeros'un da *Ilyada*'sında anlattığı ünlü Troya Savaşı'nın sonunda çıktığı düşünülmektedir. Bundan sonra yeniden imar edilen kent İÖ y. 1000 yıllarında terk edildi. İÖ 700 dolaylarında Yunanistan'dan gelen göçmenler Troya'ya yerleşmeye başladılar. Bu yeni yerleşim Ilion adıyla İS 5. yüzyıla değin sürdü. İÖ 6. yüzyıl sonundan başlayarak bölgeye sırasıyla Persler, Büyük İskender, Selevkoslar,

Pergamon Krallığı ve Romalılar egemen oldu. İÖ 85'te Romalıların yağmaladığı kenti aynı yıl Romalı general Sulla yeniden kurmaya girişti. Augustus ve daha sonraki imparatorlar sağladıkları ayrıcalıklarla kentin gelişmesinde rol oynadılar. İS 330'da Konstantinopolis (İstanbul) başkent ilan edildikten sonra İlion yavaş yavaş geriledi ve unutuldu.

Klasik efsaneler. Yunan ve Latin edebiyatında Troya destanı çok sık yinelendi. Bu konuda günümüze ulaşmış en eski kaynaklar olan Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'sında başlıca Troya öyküleri yer alıyordu. *İlyada*'da ayrıntılarıyla bulunmayan bazı öyküler de *Kypria* (Kıbrıs Destanı), *Aithiopis*, Küçük İlyada ve İlion'un Yağmalanması gibi bugüne ulaşmamış çevrimsel şiirlere konu oldu. Daha sonra her tema Yunan tiyatrosunda da işlendi. Roma'nın kökeninin Aineias yoluyla Troya'ya bağlanması Romalıların da Troya'ya ilgi duymasına yol açtı. Vergilius'un *Aeneis* destanı Troya'nın yağmalanmasını konu alan en ünlü öykülerdendi. Ayrıca Diktys Kretensis(*) ve Dares'in(*) (Frigyalı) yazdıkları kitaplar da bu konuya eğiliyordu.

Yunanlılar aşağı yukarı "Troyalılar" karşılığı olarak *Teukroi* ve *Dardanoi* adlarını kullandılar. Bir söylenceye göre Skamandros (Kara Menderes) Çayının oğlu olan Teukros, Troya'nın ilk kralıdır. Zeus'la Pleiadlardan biri olan Elektra'nın oğlu Dardanos da Teukros'un damadı ve ardılıdır. Dardanos'un oğlu Erikhthonios ise Troya halkına adını veren Tros'un babasıdır. Tros'un üç oğlu olur: İlos, Assarakos ve Ganymedes. Bunlardan İlos İlion'u kurar. Onun oğlu Laomedon kral olunca kentin surlarını yaptırmaya girişir ve Tanrı Apollon'la Poseidon'dan yardım görür. Ama surlar bitince tanrılara emeklerinin karşılığını vermez. Bunun üzerine Poseidon bir deniz canavarını Troya'nın başına bela eder. Herakles Laomedon'un kızı Hesione'yi bu canavarın elinden kurtarır, ama Laomedon bu kez de sözünde durmayarak, vaat ettiği atları Herakles'e vermez. Herakles de arkadaşlarıyla birlikte Troya'yı yağmalayarak Laomedon'la oğullarını öldürür. Bu arada Hesione kurtarmalık ödeyerek en küçük kardeşi Priamos'u ölümden kurtarır.

Priamos güçlü ve zengin bir kral olur. Oğlu Paris, Kavga Tanrıçası Eris'in "en güzele" gitmesi için attığı altın elmanın Aphrodite, Hera ve Athena'dan hangisine verileceğini kararlaştırmakla görevlendirilir. Aphrodite Paris'e dünyanın en güzel kadınını vaat eder, Paris de altın elmayı ona verir. Daha sonra gittiği Yunanistan'da Sparta kralı Menelaos'un çok güzel bir kadın olan karısı Helena'yı görünce âşık olur ve onu kendi ülkesine kaçırır.

Yunanlılar Helena'yı geri almak için Menelaos'un kardeşi, Argos ve Mykenai kralı Agamemnon'un komutasında büyük bir ordu hazırlarlar ve Troya önlerine gelerek kenti kuşatırlar. Ama Troyalılar Helena'yı geri vermezler; Anadolu ve Trakya'daki müttefiklerinin de desteğiyle kuşatmaya 10 yıl dirensirler. Bu savaşta tanrılar da taraf tutar. Hera, Athena ve Poseidon Yunanlıların, Aphrodite (Troyalı Ankhises'ten olma oğlu Aineias nedeniyle), Apollon ve Ares ise Troyalıların yanında yer alır. Kuşatmanın 10. yılını ele alan *İlyada* Agememnon'la en iyi Yunanlı savaşçı Akhilleus arasındaki çekişmeyi, Akhilleus'un arkadaşı Patroklos'la Priamos'un oğlu Hektor'un ölümlerini anlatır.

Troya VIII'de ortaya çıkanlan bir kutsal alan, Çanakkale
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Hektor'un ölümünden sonra Troyalılar iki müttefik daha kazanırlar. Bunlar Amazon kraliçesi Penthesileia ve Şafak Tanrıçası Eos'un oğlu Etiyopya kralı Memnon'dur. Akhilleus bu iki müttefiki, Paris de Akhilleus'u öldürür. Yunanlılar Troya'yı ele geçirip savaşı kazanamayınca hileye başvururlar. Epeios Athena'nın yardımıyla büyük bir tahta at yapar. Bir miktar Yunanlı savaşçı bunun içine saklanır. Geri kalanlar kuşatmadan vazgeçip geri dönüyormuş gibi yaparak yakındaki Tenedos'a (Bozcaada) çekilirler. Troyalılar Priamos'un kızı Kassandra'nın uyarılarını dinlemeyerek tahta atı Athena'ya sunmak üzere Troya surlarından içeriye alırlar. Atın içindeki savaşçılar gece geri dönen Yunanlılara kentin kapılarını açarlar. Yunanlılar kenti yağmalar, Priamos'la oğullarını öldürür, Troyalı kadınları köle olarak Yunanistan'a götürürler. Savaştan sağ kurtulan Troyalılardan Aineias'ın soyundan gelenler Troya'nın yeni yöneticileri olur. Daha sonraki öykülerde bunların İtalya'ya giderek Roma'yı kurdukları anlatılmıştır.

Ortaçağ efsaneleri. Homeros'u doğrudan okumayan ortaçağ yazarları, kahramanlık ve aşk öyküleri için zengin bir kaynak, saray ve şövalye ülküleri için uygun bir çerçeve ve başta Fransız ve İngilizler olmak üzere birçok Avrupa halkının kökeni için iyi bir açıklama olarak gördükleri Troya öyküsünden çok yararlandılar.

Ortaçağdaki Troya öykülerinin başlıca kaynağı, Diktys Kretensis ve Dares'in savaşı anlatan uydurma yazılarıydı. Dares Troya Savaşı'nda Troyalıların yanını tuttuğu sahte tarih yapıtıyla Batı'da çok etkili oldu. Bazı Avrupa halklarının Troyalılarla aynı soydan geldiği yolundaki öyküler de ilgi gördü. Dares'in yazdıkları Joseph of Exeter, Albert of Stade, Jean de Flixecourt, Joffroi of Waterford ve Servais Copale gibi yazarların yapıtlarına kaynaklık etti. Troya efsanesini ele alan en önemli yapıt, Benoît de Sainte-Maure'un *Roman de Troie*'uydu (1154-60; Troya Romansı). Bu uzun şiir Troya'nın Herakles ve İason tarafından ilk kez yıkılışını, Priamos tarafından yeniden yapılışını, Paris'in Helena'yı kaçırışını, Troya kuşatmasını, savaşları ve sonuçlarını anlatıyordu. Helena'yla Paris, Akhilleus'la Polyksene, Troilos'la Briseida'nın (Kressida) aşklarını ayrıntılı bir biçimde ele alıyordu.

Daha sonraki ortaçağ yazarları *Roman de Troie*'dan yararlanarak birçok yapıt verdiler. Sicilyalı bir yargıç olan Guido delle Colonne 1287'de tamamladığı Latince *Historia destructionis Troiae* (Troya'nın Yıkılışının Öyküsü) adlı yapıtıyla ün kazandı. Önceleri özgün olduğu sanılan bu yapıtın, sonradan *Roman de Troie*'un kısaltılmış biçimi olduğu anlaşıldı.

Troya efsanesinin 15. yüzyılda Burgonya sarayında çok sevildiği, buradaki düklük kitaplığında bulunan 17 ayrı el yazmasından anlaşılmaktadır. Raoul Le Fèvre'in Guido'ya dayanarak yazdığı *Recueil des histoires de Troye*'un (1464; Troya Öyküleri Derlemesi) bir kopyası, William Caxton tarafından *The Recuyell of the Histories of Troye* (Troya Öyküleri Derlemesi) adıyla İngilizceye çevrildi ve basılan ilk İngilizce kitap oldu. Aynı yapıt İspanyol, İtalyan, Danimarka, Hollanda, İsveç, İzlanda ve Çek dillerine de çevrildi. Troya söylencesinin yaygınlığını gösteren bir başka kanıt da, başta Fransız edebiyatı olmak üzere ortaçağ edebiyatında Troya Savaşı'nın ve başlıca kahramanlarının çok sık ele alınmasıdır. Ortaçağ el yazmalarındaki resimlerde ve halılarda da Troya temaları görülür.

Binlerce yıl edebiyatta ve bazı ülkelerin tarih geleneğinde varlığını sürdüren inançlardan biri de, Troya Savaşı'ndan sağ kurtulan kahramanların birçok Batı ulusunun kurucusu olduğuydu. Yaklaşık 7. yüzyıl ortalarında Frank tarihçi Fredegarius kentin yıkılışından sonra bir grup Troyalının, kralları Francio önderliğinde Ren ve Tuna ırmaklarıyla deniz arasındaki bölgeye yerleştiğini anlatır. Frankların Troya kökenli olduğunu ileri süren ilk örnek budur. Daha sonra da çeşitli tarihçi, soybilimci ve övgü yazarı bu görüşü yineledi. 16. yüzyılda da varlığını sürdüren bu mitos Jean Lemaire de Belges'in *Illustrations de Gaule et singularités de Troie* (1510-13; Galya'nın Betimlenmesi ve Troya'nın Benzersiz Yönleri) adlı yapıtına ve Ronsard'ın ulusal destanı *La Franciade*'a (1572) kaynaklık etti.

İngiltere'de de 9. yüzyıldan önce benzer bir inanç vardı. Buna göre Roma'nın efsanevi kurucusu Aineias'ın torunu Brutus, İngiliz ulusunun ve Troia Nova (Yeni Troya, Londra) kentinin de kurucusuydu. Wace'in *Roman de Brut* (1155; Brutus'un Romansı) yapıtıyla süren bu inanış, Shakespeare dönemine değin geçerli olmuştur.

Arkeolojik kazılar. Bir zamanlar deniz kıyısında yer aldığı anlaşılan Hisarlık'ın Troya olduğu ilk kez 1822'de Charles Maclaren tarafından ortaya atıldı. Deneme niteliğindeki ilk kazı 1865'te ABD konsolosu Calvert tarafından yapılmıştır. Calvert 1868'de Hisarlık'ı Heinrich Schliemann'a(*) tanıtmış, o da burasının Tro-

ya olduğunu kanıtlamak için kazılara başlamıştır. Troya'da 1938'e değin değişik ekiplerce 16 dönem kazı yapılmıştır. 1871-73 ve 1878-79'daki ilk beş kazıyı gerçekleştiren Schliemann 1882'den sonra iki kazı daha yapmış, elde ettiği bilgileri *Trojanische Altertümer* (1874; Troya'daki Eski Yapıtlar), *Troja und seine Ruinen* (1875; Troya ve Kalıntıları) ve *Troja* (1884) adlı kitaplarında toplamıştır. 1893-94'teki kazıları Wilhelm Dörpfeld yönetmiş ve sonuçlarını *Troja und Ilion* (1902; Troya ve Ilion) adlı kitabında yayımlamıştır. 1932-38 arasında Cincinnati Üniversitesi adına Carl W. Blegen başkanlığındaki bir ekip yedi dönem kazı çalışmaları yürütmüş, bunların sonuçları da *Troy: Excavations Conducted by the University of Cincinnati 1932-38* (1950-58, 4 cilt; Troya: Cincinnati Üniversitesi'nce Yürütülen Kazılar, 1932-38) adlı kitapta toplanmıştır.

1987'de Hisarlık'ta arkeolojik araştırmalar yeniden başlatılmıştır. Türk, Amerikalı ve Alman bilim adamlarının danışmanlığında ve Manfred Korfmann başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmekte olan bu yeni dönem çalışmalar kazıdan çok, önceki dönemlerde ortaya çıkartılmış mimari kalıntıların temizlik ve restorasyonuna yöneliktir. Eski kazı dönemlerinde saptanmış verilerin doğruluğunun, yeni bilimsel yöntemlerle denetlenmesi de amaçlanmaktadır.

Kazılar sonucunda Troya'da üst üste kurulmuş, yedi ayrı kültürü temsil eden dört mimari katın oluşturduğu dokuz yerleşme saptanmıştır. Bunların tarihlenmesinde Dörpfeld'den beri çeşitli uzmanların kabulleri arasında bazı küçük farklar vardır. Korfmann'a göre 10 kattan oluşan Troya I, İÖ y. 3000-y. 2500; yedi kattan oluşan Troya II, İÖ y. 2500-y. 2300, sırasıyla dört, beş ve üç kattan oluşan Troya III, IV ve V, İÖ y. 2300-y. 1700; sekiz kattan oluşan Troya VI, İÖ y. 1700-y. 1250; iki kattan oluşan Troya VII, İÖ y. 1250-y. 1000 arasına; 300-400 yıllık bir aradan sonra onları izleyen Troya VIII, İÖ 8. yy-85 ve Troya IX da İÖ 85-İS 5. yüzyıl arasına tarihlenmektedir.

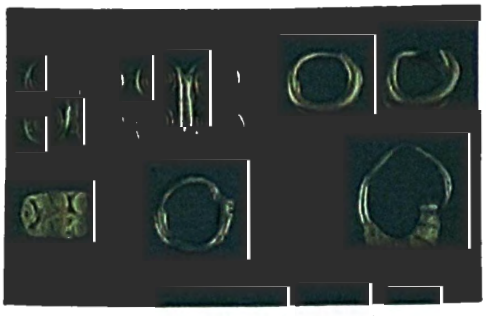

Troya VI'dan ele geçirilen yüksek kaideli bir Mykenai kadehi (üstte), Arkeoloji Müzesi, Çanakkale; Troya II'ye ait İlk Tunç Çağı döneminden altın takılar (altta), İstanbul Arkeoloji Müzeleri
Arkeoloji ve Sanat Dergisi Arşivi

Bu yerleşmelerden Troya I-V İlk Tunç Çağı, Troya VI Orta ve Son Tunç çağları, Troya VII Demir Çağı, Troya VIII Geometrik üslupla Arkaik ve Klasik dönemler, Troya IX da Helenistik dönemle Roma dönemi içinde yer almaktadır. Troya'daki en görkemli mimarlık kalıntıları Tunç Çağına ait surlarla megaron tipi yapılardır. Troya kurulduğu ilk yıllardan beri surlarla çevrilegelmiştir. İlk Tunç Çağında rampalı ve kuleli girişleri bulunan Troya surları, Orta Tunç Çağında düzgün taşlarla örülmüş, belirli aralıklardaki büyük burçlarla sağlamlaştırılmıştır. Taş temel üstüne kerpiçten duvarlarla oluşturulmuş megaronlar, dikdörtgen planlı, kısa kenarlarında girişleri bulunan tek mekânlı yapılardır. Bir görüşe göre megaronların üstü üçgen alınlıklı beşik çatılarla örtülmüştür. Yunan tapınağının prototipi olan bu yapıların içinde çatıyı taşımak için ahşap sütunlar kullanılmıştır. Ortalarında, aydınlanmak ve ısınmak için kullanılmış ocakların yerleri bulunmuştur.

Zaman zaman yabancı kökenli örnekler de içeren Troya çanak çömlek sanatı, genelinde kendine özgüdür. En ilginç çanak çömlek örnekleri Troya II'de görülmeye başlayan çift kulplu, uzun gövdeli iri bardaklarla boyunları, bazen de gövdeleri insan yüzü biçiminde süslenmiş kaplardır. Küçük buluntu bakımından da çok zengin olan Troya'da ayrıca (çoğu H. Schliemann'ın kazılarında) 17 ayrı hazine bulunmuştur. Schliemann'ın Homeros'un *İlyada*'da anlattığı Troya kralı Priamos'a ait olduğuna inandığı bu hazinelerin, daha sonraki Amerikan kazılarında elde edilen bilgilerle Troya II'nin son dönemlerinden kaldığı, Priamos'un egemenlik döneminin izlerini ise Troya VIIb katının barındırdığı anlaşılmıştır. İÖ 2300-2100 arasından kalan hazinelerde ise madenden yapılmış silah, alet, takı ve kaplar göze çarpar. Altın, gümüş ya da elektrondan yapılmış bazı eşyanın benzerlerine Poliokhni, Alacahöyük, Eskiyapar ve Güney Mezopotamya'da Ur kral mezarlarında rastlanmıştır. Schliemann'ın bulup Almanya'ya kaçırdığı hazinelerden Berlin Müzesi'nde olanlar II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur. Daha sonra bunların Sovyet işgal kuvvetlerince SSCB'ye götürüldüğü ortaya çıkmıştır. Amerikan kazılarında ele geçenler ise halen İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde saklanmaktadır.

Ele geçirilen çok miktardaki maden eşya, Troya halkının yaşamlarını tarım ve hayvancılığın yanı sıra ticaretle de sürdürmüş olduğunu göstermiştir. Tunç yapımında Anadolu'da doğal olarak bulunmayan kalay madeninin kullanılmış olması ve Troya'nın coğrafi konumu da bu görüşü destekler niteliktedir.

Troyalılar, adlarını Homeros'un *İlyada* destanındaki Eski Yunan ve Troyalı kahramanlardan alan iki küçük gezegenler (asteroit) grubu. Troyalılar Güneş'in çevresinde, Jupiter'in yörüngesindeki Lagrange noktalarında(*) dolanır. Bu noktalar eşkenar bir üçgenin bir köşesindeki küçük bir cismin, üçgenin öbür köşelerinde yer alan Güneş ve Jüpiter'in kütleçekimi etkisiyle, onlara göre hareketsiz kaldığı konumlardır. Kırk kadar Troyalı gezegen saptanmıştır; bunlardan ilk keşfedilen Akhilleus'u 1906'da Max Wolf ortaya çıkardı. Akhilleus'un yanı sıra Hektor, Nestor, Agamemnon, Odysseus, Aias, Antilokhos, Diomedes ve Menelaos, Jüpiter'in 60° önünde Lagrange noktasına yakın bir yerde bulunurlar. Patroklos, Priamos, Aineias, Ankhises ve Trollos Jüpiter'in 60° arkasındadır.

Bilinen Troyalılar büyükçe asteroitlerdir, ama Yer'den çok uzakta olduklarından oldukça soluk görünürler. Henüz keşfedilmemiş daha küçük ve soluk pek çok Troyalının bulunduğu sanılmaktadır.

Troyes, Fransa'nın kuzeydoğusunda, Champagne-Ardenne planlama bölgesinde (*région de programme*), Aube ilinin (*département*) merkezi kent. Aynı zamanda tarihsel Champagne bölgesinin yönetim merkezidir.

Galyalılar tarafından kurulan kent, Julius Caesar tarafından Roma topraklarına katıldı. Augustus döneminde Trikaslar olarak bilinen bir Galya kabilesinin yönetim merkezi oldu. Kentin adı bu kabilenin adından türemiştir. 3. yüzyılda Hıristiyanlığı benimseyen Troyes, 5. yüzyılda Hunların saldırısına uğradı. 889'da Normanlar tarafından yağmalandıktan kısa süre sonra Champagne kontlarının denetimi altına girdi. Altın, gümüş vb değerli madenlerin tartılmasında kullanılan Troy ağırlık sisteminin adı Troyes'dan gelir. XIV. Louis'nin 1685'te, Protestanlara bazı ayrıcalıklar tanıyan Nantes Fermanı'nı yürürlükten kaldırmasından sonra Protestan nüfusun dağılması kent ekonomisine ağır bir darbe indirdi.

Kentte inşa edilen 25 kiliseden ancak dokuzu ayakta kalmıştır. Bu yapıların çoğu vitraylı pencereler, resimler ve büyük bölümü 16. yüzyıl başlarında gelişen ünlü Troyes heykel okuluna ait heykellerle bezelidir. Gotik üsluptaki Saint-Urbain Kilisesi'nin yapımına 13. yüzyılda Papa IV. Urbanus tarafından başlandığı hemen hemen kesindir. Troyes Antlaşması'yla (21 Mayıs 1420) Fransa tahtının vârisi olarak kabul edilen İngiltere kralı V. Henry, VI. Charles'ın kızı Valois'lı Catherine'le 1420'de Saint-Jean-au-Marché Kilisesi'nde (14-17. yy) evlenmiştir. Gotik Saint-Pierre ve Saint-Paul Katedrali (13-17. yy) görkemli vitraylarıyla, Saint-Remy Katedrali (14-16. yy) ise 60 m yüksekliğindeki kulesiyle ünlüdür. 16. yüzyıldan kalma Vauluisant Malikânesi'nde aralarında Fransa krallarının çoraplarının da sergilendiği bir çorap müzesiyle Champagne bölgesinin tarih müzesi bulunur. Eski Saint-Loup Manastırı binasındaki Troyes Belediye Kütüphanesi (1651) değerli bir eski kitap ve yazma koleksiyonuna sahiptir.

Troyes'dan Paris'e giren karayolunun üzerinde önemli fabrikalar bulunur; oto lastiği üretimi özellikle önemlidir. Kentte çorap, dokuma makineleri ve işlenmiş gıda üreten sanayi tesisleri de vardır. Nüfus (1982) 62.946.

troyka (Rusçada "üç", "üçlü"), yan yana koşulan üç atın çektiği çoğunlukla ayaklı bir kızak, bazen de tekerlekli bir araba biçimindeki araç.

Eskiden Macaristan ve Rusya'da şık giysili sürücülerin yönettiği troykalar toplumsal statünün simgesi sayılır ve özellikle soylular tarafından kullanılırdı. Koşumları oldukça hafif olan ve özenle hazırlanan atlardan ortadaki tırıs, yanlardakiler ise biri çılgınca, öbürü de cilveli biçimde dörtnala koşu düzenlerinde koşardı. Üç atın arasında oluşan açıdan ötürü, bir yelpazeyi andıran etkileyici bir görünüm ortaya çıkardı.

troylit, demir sülfür minerali pirotitin bir türü. *Ayrıca bak.* pirotit.

TRT *bak.* Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu

trubadur, 11. yüzyılın sonundan 13. yüzyılın sonuna değin Fransa'nın güneyindeki Provence bölgesiyle İtalya ve İspanya'nın kuzey yörelerinde Oksitan dilinde (Provans dili ya da *langue d'oc*) ürün veren şair-müzikçilere verilen ad. Trubadurlar o dönemin kültür dili olan Latince yerine halk dilini kullanan ilk önemli Avrupalı şairlerdir.

Trubadurların ortaçağ şiirinde önemli bir yeri vardı. Saraylarda el üzerinde tutulan bu şairlere büyük söz özgürlüğü tanınmıştı; bazen siyasi olaylar üzerine bile yorum yapabiliyorlardı. Bununla birlikte asıl önemleri, saraylı hanımların çevresinde o güne değin benzeri görülmemiş bir sanat ortamının oluşmasına, bir sanat zevki ve terbiyesinin gelişmesine yaptıkları katkıdan kaynaklanır. Trubadur şiiri o zamana değin Avrupa'da gelişmiş en parlak şiir gelenekleri-nden biridir ve sonraki yüzyıllarda bütün Avrupa şiirini, özellikle de kuzey Fransa'daki truverleri(*) ve Almanya'daki *Minnesinger*'leri(*) etkilemiştir.

Trubadur adı Oksitan dilindeki *trobar*'dan ("bulmak", "icat etmek") türemiş olan Fransızca *troubadour* sözcüğünden gelir. Dolayısıyla trubadur yeni şiirler bulan, incelikli aşk şarkıları için yeni şiir biçimleri yaratan kişidir. Trubadurların yapıtlarının çoğu *chansonnier* (şarkı defteri) olarak bilinen el yazmaları içinde günümüze ulaşmıştır. Trubadur sanatını belirleyen kurallar da *Leys d'amor* (1340) adlı bir yapıtta ortaya konmuştur.

Trubadur şarkıları ortaçağ dindışı müziğinin önemli bir parçasıdır. Üç yüz kadar şarkıyla günümüze ulaşan bu şarkılar teksesliydi; yani yalnızca melodiden ibaretti. Sözleri genellikle aşk şiirleriydi. Bu şiirler birkaç kıtadan ve kısa bir son kıtadan oluşur, müzik her kıtada değişirdi. Melodilerin ritmi belirtilmediğinden şarkıların nasıl seslendirildiği tam olarak bilinmemektedir. Trubadurlar bazı resimlerde kendileri çalıp söylerken ya da bir çalgıcı eşliğinde söylerken resmedilmişse de, çalgının hangi partiyi çaldığı müzikte gösterilmemiştir. Çalgı büyük olasılıkla şarkıcının partisini aynen tekrarlar, bazen de bir giriş ya da bitiriş bölümü eklerdi.

Trubadur şarkıları üslup açısından belli bir tutarlılığı yansıtırlarsa da, bir zamanlar sanıldığından çok daha çeşitli üsluplarla yazılmışlardır. Melodilerin bazıları şairlerin kendileri tarafından bestelenmiştir. Trubadur Jaufré Rudel'in Provans dilindeki "yaşamöyküsü" onun "melodisi güzel, ama sözleri özensiz" birçok şarkı yazdığından söz eder. Açıktır ki burada yazar, melodilerin Jaufré tarafından yazılmış olduğunu, Jaufré'nin öneminin de buradan ileri geldiğini anlatmak istemiştir.

Buna karşılık birçok trubadur şarkısının melodisi Fransız ve Alman şarkılarından alınmıştır. Ayrıca bazı örneklerde şairin melodiyi deneyimli bir müzikçi yardımıyla yazmış olması da olasıdır. Trubadurlar özgünlüğe önem verdiğinden, şiirlerin çoğu imzalıdır. Buna karşılık müzikte anonimlik kuralıdır; müziği yazanın kimliği o kadar önemli değildir.

Trubadurlar halk dilini kullanmalarına karşın, hepsi olmasa da çoğu soylu kişilerdi. İlk trubadurlardan biri, Poitiers kontu ve Akitanya dükü IX. Guillaume'du. En ünlülerinden biri ise Bernard de Ventadorn'du.

Trubetskoy AİLESİ. 19. yüzyılda büyük nüfuz sahibi Rus soylu ailesi. Aile üyelerinden Sergey Petroviç (1790-1860) önde gelen Dekabristlerden(*) biriydi ve hareketin örgütleyicileri arasında yer alıyordu. N. M. Muravyov'a yakın görüşleri savunan Sergey Petroviç 14 Aralık 1825'teki ayaklanmadan kısa süre önce grubun önderliğine getirildiyse de ayaklanmaya katılamadı. Daha sonra tutuklanarak idama mahkûm edildi, ama bu cezası ömür boyu kürek cezasına çevrildi. 1856'da çıkarılan aftan yararlandı.

Ailenin öteki tanınmış üyeleri arasında bulunan din felsefecisi ve yayımcı Sergey Nikolayeviç bir felsefe dergisi çıkarmış, ayrıca tarih ve felsefe incelemeleriyle tanınmıştır. Onun kardeşi ve gene din felsefecisi olan Yevgeni Nikolaveviç (1863-1920) V. S. Solovyov'un yandaşlarındandır. Dilbilimci Nikolay Sergeyeviç Trubetskoy S. N. Trubetskoy'un oğludur.

Trubetskoy, Nikolay Sergeyeviç (d. 16 Nisan 1890, Moskova - ö. 25 Haziran 1938, Viyana), sesbilimin kuruculârından ve Prag okulunun(*) önde gelen üyelerinden Rus dilbilimci. *Grundzüge der Phonologie* (1939; Sesbilim İlkeleri) adlı yapıtı hem işlevsel dilbilimin, hem de yapısalcılığın önemli esin kaynaklarından biridir.

Felsefe profesörü olan bir Rus prensinin oğluydu. Moskova Devlet Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1913'te Leipzig Üniversitesi'ne girdi. Moskova, Rostov ve Sofya üniversitelerinde ders verdi. 1922'de Viyana Üniversitesi'nde Slav dilleri bölümünde ders vermeye başladı. Nazilerin Viyana'yı işgal ettikleri sırada ırkçı kuramları eleştiren bir makale yayımladığı için baskı gördü ve geçirdiği kalp krizi sonucu öldü.

Ferdinand de Saussure'den etkilenen, kendisi de Roman Jakobson'u etkileyen Trubetskoy, sesbirimi (fonem) belli bir dilin yapısı içindeki en küçük ayırıcı birim olarak yeniden tanımlamış ve sesbirimleri ayırıcı işlevleri açısından daha da küçük parçalara bölmüştür.

Trudeau, Pierre Elliott (d. 18 Ekim 1919, Montreal, Kanada), 1969-79 ve 1980-84 dönemlerinde başbakanlık yapan Kanadalı liberal siyaset adamı. Başbakanlığı döneminde Çin'le diplomatik ilişkiler kurulmasını (1970), Fransa'yla ilişkilerin geliştirilmesini, Fransa'ya bağlanma yanlılarının yenilgiye uğratılmasını, Birleşik Krallık Parlamentosu'ndan tam bağımsızlığın kazanılmasını sağlamıştır.

Seçkin bir Cizvit okulu olan Jean-de-Brébeuf'te ve Montreal Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1943'te hukuk fakültesinden mezun oldu. Üç yıl Özel Danışma Kurulu'nda (*Privy Council*) memur olarak çalıştı. 1950'de aylık eleştiri dergisi *Cité Libre*'in kurulmasına katkıda bulundu. 1951'den 1961'e değin avukatlık yaparak çalışma ve insan hakları davalarında uzmanlaştı.

1961'den 1965'e değin Montreal Üniversitesi'nde hukuk dersleri verdi. 1965'te Liberal Parti'deki (LP) "yeni dalga" akımı içinde yer alarak Avam Kamarası'na girdi. 1966'da Başbakan Lester B. Pearson tarafından parlamento sekreterliğine ve adalet bakanlığına getirildi. Adalet bakanı olduğu dönemde silah taşımanın daha sıkı denetlenmesini, kürtaj ve eşcinselliğe ilişkin yasalarda reform yapılmasını öngören ve kamuoyunda genel tepki yaratan yasaların çıkarılmasını sağladı.

Pearson'ın emekliye ayrılması üzerine Trudeau 6 Nisan 1968'de parti başkanı, iki hafta sonra da başbakan oldu. Fransa'ya bağlanma yanlısı harekete karşı kararlı bir tutum sergiledi. 1970'te Québec Kurtuluş Cephesi'ne bağlı eylemcilere karşı sert bir mücadele başlattı.

Ekim 1972 seçimlerinden zayıflayarak çıkan Trudeau ve Liberaller Yeni Demokratik Parti'yle (NDP) koalisyona giderek bir azınlık hükümeti kurdular. Bundan sonraki bir buçuk yıl boyunca Trudeau hükümeti için parlamentoda bir dizi güven oylamasına gidildiyse de Liberal Parti 8 Temmuz 1973'te yapılan genel seçimleri net bir çoğunlukla kazandı. Trudeau hükümeti 1970'ler boyunca gitgide ağırlaşan ekonomik ve siyasal sorunlarla uğraştı. 22 Mayıs 1979'daki genel seçimlerde yenilgiye uğrayınca LP iktidardan çekildi, ama 18 Şubat 1980'deki genel seçimlerde bir kez daha çoğunluğu elde etti. Trudeau 3 Mart'ta dördüncü başbakanlık dönemine başladı. Bağımsızlık yanlılarının Quebec'in Fransa'ya bağlanması yolundaki tasarısı 20 Mayıs 1980'de bölgesel bir referandumla reddedildi. Trudeau bunun ardından anayasanın yeniden düzenlenmesine ilişkin tasarılar üzerinde çalışmaya başladı. Önerileri arasında Birleşik Krallık Parlamentosu'na ait olan anayasal düzenleme yetkisinin Kanada'ya devredilmesi, bir Haklar ve Özgürlükler Sözleşmesi'nin hazırlanması, federal hükümetin ekonomik yetkilerinin artırılması ve Yüksek Mahkeme gibi federal organların yapısında yeni düzenlemelere gidilmesi de yer alıyordu. 2 Aralık 1981'de Kanada Avam Kamarası Trudeau'nun önerilerini 24'e karşı 246 oyla onayladı. 4 Nisan 1982'de Kraliçe II. Elizabeth Kanada'nın Birleşik Krallık Parlamentosu'ndan tam bağımsızlığını ilan etti. Böylece başlıca siyasal hedefine ulaşan Trudeau, başbakanlıktaki son yıllarında sanayileşmiş Batılı devletler ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle ticari ilişkileri artırıp uluslararası silahsızlanma görüşmelerini destekleyerek Kanada'nın ekonomik bağımsızlığını artırma yönünde çaba gösterdi. 29 Şubat 1984'te Liberal Parti başkanlığından çekildiğini açıkladı, hazirandaki parti kongresinde yeni başkanın seçilmesi üzerine görevden ayrıldı.

Trudeau'nun yapıtları arasında *La Fédéralisme et la société Canadienne-Française* (1967; Federalizm ve Kanadalı Fransızlar Toplumu), *Les Cheminements de la politique* (1970; Politika Yaklaşımları) ve *Conversations with Canadians* (1972; Kanadalılarla Söyleşiler) sayılabilir.

Truffaut, François (d. 6 Şubat 1932, Paris - ö. 21 Ekim 1984, Neuilly-sur-Seine, Paris yakınları), Fransız sinema yönetmeni ve eleştirmeni. Yaratıcı sinemacılar kuramını(*) geliştirmiş, yerleşik sinema anlayışına ve tekniklerine karşı çıkarak Yeni Dalga'nın(*) öncülüğünü yapmıştır. Önemli filmlerinden bazıları *Les Quatre cents coups* (1959; *Dört Yüz Darbe*), *Tirez sur le pianiste* (1960; Piyanisti Vurun), *Jules et Jim*

Truffaut film setinde, 1971
Les Films du Carrosse

(1961; *İki Sevgili / Jules ve Jim*), *Baisers volés* (1968; *Çalınmış Buseler*), *L'Enfant sauvage* (1970; *Vahşi Çocuk*), *L'Histoire d'Adèle H.* (1975: Adèle H'nin Öyküsü) ve *Le Dernier métro*'dur (1980; *Son Metro*).

Bir işçi ailesinin oğluydu. Sorunlu geçen çocukluk yılları otobiyografik özellikler taşıyan *Dört Yüz Darbe* filmine esin kaynağı oldu. Kahramanının topluma düşman bir konumdan durulmuş, mutlu bir aile yaşamına geçişini anlatan Antoine Doinel dizisinin ilk filmi olan bu yapıt 1959'da Cannes Film Şenliği'nde en iyi yönetmen ödülünü aldı ve Truffaut'nun Yeni Dalga'nın önde gelen adlarından biri olarak kabul edilmesini sağladı.

Özel yaşamı hakkında hep suskun kalmasına karşın Truffaut'nun 14 yaşında okulu bırakıp bir fabrikada çalışmaya başladığı, daha önceki yıllarda da bir ıslahevine gönderildiği bilinmektedir. Truffaut sinemaya olan ilgisiyle *Cahiers du Cinéma* dergisini çıkaran sinema eleştirmeni ve kuramcısı André Bazin'in(*) dikkatini çekti ve Bazin'in aracılığıyla derginin yazı kadrosuna girdi. Dergide çalıştığı sekiz yıl boyunca yenilikten uzak ve tutucu olarak nitelediği çağdaş Fransız sinemasının en acımasız eleştirmeni oldu ve yönetmene, diyalog yazıp öyküler yaratma, genel olarak da kendi üslubunda, sanatsal bir bütün olarak film yapma olanağı veren bir sinema anlayışını savundu. Böylece daha kendisi film çekmeden sinema dünyasında etkisini duyurdu. Doinel dizisinin bir başka filmi olan *Çalınmış Buseler*'in başkişisi gibi Truffaut da askerlik hizmetinden kaçtı ve birkaç kez hapse girip çıktıktan sonra gazeteci olarak çalışmaya başladı. *Domicile conjugal*'deki (1970; Aile Yuvası) Doinel gibi o da evlendi ve iki kızı oldu.

İlk filmleri 1955'te Jacques Rivette ve Alain Resnais ile çektiği *Une visite* (Bir Ziyaret), *Les Mistons* (1958; Baş Belaları) ve ertesi yıl Jean-Luc Godard ile gerçekleştirdiği *Une Histoire d'eau* (1959; Bir Su Öyküsü) adlı kısa filmlerdi. Bu filmlerin kazandığı başarı üzerine ilk uzun metrajlı filmi olan *Dört Yüz Darbe*'yi çekti. Yetişkinlerin tekdüze ve kurallara dayalı dünyasından bağımsız bir yaşama yönelen bir gencin başından geçenleri anlatan film, en sevilen Yeni Dalga filmlerinden biri oldu. Bunu David Goodis'in bir romanından uyarlanan, Truffaut'nun çok sevdiği polisiye türündeki *Tirez sur le pianiste* ile *İki Sevgili/Jules ve Jim* izledi.

Bu yaratıcılık patlamasının ardından Truffaut bir suskunluk dönemine girdi. Sonraki yapıtlarının hepsi son derece kişisel bir sinemanın ürünüydü ve iki ana tema çevresinde gelişiyordu. Bunların bir bölümü Doinel filmleri ve toplumdışı bir çocuğun eğitilmesini konu alan *Vahşi Çocuk* gibi yalnız ya da kimsesiz çocuklara eğilirken, ikinci grup çekingen erkek kahramanlarla bağımsız, güçlü kadınlar arasındaki çatışmayı ele alan duyarlı melodramlardı. Birinci tema Truffaut'nun kendi deneyimlerinin yanı sıra, her türden otoriteye karşı uzlaşmaz tutumuyla Jean Vigo'nun, mekân ve atmosfer duygusu ve kaba bir mizahla geçmişe özlemi kaynaştıran yaklaşımıyla da Jean Renoir'ın etkisini yansıtıyordu. İkinci tema ise daha çok Amerikan "kara roman"ından izler taşıyordu. Truffaut'yu etkileyen bir başka sinemacı da, büyük hayranlık duyduğu ve kendisiyle yaptığı uzun bir röportajı *Hitchcock* (1987; *Hitchock*, 1987) adıyla yayımladığı Alfred Hitchcock'du. Truffaut'nun söz konusu etkileri taşımayan tek filmi, Ray Bradbury'nin bilim kurgu romanından perdeye uyarladığı *Fahrenheit 451* (1966; *Değişen Dünyanın İnsanları*) oldu. Aynı zamanda Les Film du Carrosse adlı yapım şirketinin sahibi olan Truffaut çeşitli filmlerin yanı sıra Godard'ın ilk filmiyle Jean Cocteau'nun son filminin yapımcılığını üstlendi. Truffaut'nun öteki filmleri arasında *La Mariée était en noir* (1968; *Siyah Gelinlik*), en iyi yabancı film Oscar'ını kazanan *La Nuit américaine* (1972; *Güneşte Gece/Amerikan Gecesi*), *La Femme d'à coté* (1981; *Penceredeki Kadın*), *Vivement Dimanche* (1983; *Neşeli Pazar*) yer alır. Truffaut aynı zamanda kendi filmlerinde ve başka yönetmenlerin filmlerinde rol almış başarılı bir oyuncuydu.

Trujillo, Honduras'ın kuzeydoğusundaki Colón ilinin merkezi kent. Trujillo Koyunda, Honduras Burnunun güneyinde yer alır. 1524'te kuruldu. İspanyol egemenliğindeki Honduras eyaletinin ilk merkezi oldu. 1531'de piskoposluk merkezi yapıldıysa da bu merkez 1561'de Comayagua'ya taşındı. Özellikle 17. yüzyılda hızlı bir gelişme gösteren kenti 1643'te Felemenkli korsanlar yağmalayarak harabeye çevirdiler. Kente 1787'de Galicialılar yerleştiler. Kent günümüzde muz, hindistancevizi, maun ve işlenmiş deri ihraç edilen bir ticaret merkezi konumundadır. 1970'lerde balıkçılık sanayisi ve kerestecilik gelişmiştir. Yakınlardaki plajlar nedeniyle turizm önem taşır. Karayollarıyla kuzey kıyı kentlerine ve Olancho iline bağlanan kentte havalimanı vardır. Nüfus (1983 tah.) 34.835.

Trujillo, eski Latince adı TURGALIUM. İspanya'nın batı kesiminde, Extremadura özerk bölgesinde (*comunidad autónoma*) bağlı Cáceres ilinde (*provincia*) kasaba. Tajo Irmağının bir kolu olan Tozo Irmağının kıyısında yer alır. İlin yönetim merkezi Cáceres'in 40 km kadar doğusuna düşen bir tepede kuruludur. Ortaçağda önemli bir kasaba olan Trujillo'dan yetişmiş ünlü kişilerin başında Peru fatihi Francisco Pizarro (1475-1541) gelir. Pizarro'nun oturduğu saray hâlâ ayaktadır ve mezarı Santa María de la Concepción Kilisesi'nin içindedir. Öteki tarihsel yapılar arasında Roma kalıntıları, görkemli bir Magrip kalesi ve 15. yüzyıldan kalma gotik Santa María Kilisesi sayılabilir. Günümüzde tarıma dayalı ticaret ve ulaşım merkezi olan Trujillo'da gıda işleme tesisleri de vardır. Nüfus (1981) 9.445.

Trujillo, Peru'da, Trujillo ilinin ve La Libertad yönetim bölgesinin merkezi kent. Lima'nın 552 km kuzeybatısında, çöl özellikleri gösteren kıraç bir kıyı düzlüğünde yer alır. Ülkenin İspanyollarca kurulmuş ikinci eski kentidir. 1534'te Diego Almagro tarafından kuruldu. 1535'te kent statüsü kazandı ve Francisco Pizarro'nun İspanya'daki doğum yerinin adını aldı. 1612'deki depremde büyük hasar gördü. 19. yüzyılda yabancıların şeker plantasyonlarına yatırım yapmalarından sonra, nüfusu giderek arttı ve Peru'nun en büyük kentlerinden biri durumuna geldi.

Kenti çevreleyen Moche Irmağı vadisinde sulamayla şekerkamışı ve pirinç yetiştirilir. Kentte şeker fabrikaları, triko atölyeleri ve bira fabrikaları bulunur. Pan-Amerikan Karayolu üzerinde yer alan kentte bir havalimanı vardır. Trujillo ülkedeki tarım alanlarına ve Salaverry limanına demiryoluyla bağlanır. Kentte Trujillo Ulusal Üniversitesi (1824) ile bir arkeoloji müzesi bulunur. Kentin 6,4 km batısında İnka öncesi dönemde kurulmuş olan Çimu İmparatorluğu'nun başkenti Chan Chan'ın kalıntıları vardır. Nüfus (1990 tah.) kent, 532.000; (1981 geç.) il, 539.535.

Trujillo, Venezuela'nın kuzeybatı kesiminde eyalet (*estado*). Doğuda Portuguesa, güneybatıda Mérida, güneyde Barinas, kuzeyde Zulia eyaletleri, batıda da Maracaibo Gölüyle çevrilidir. Yüzölçümü 7.400 km²'dir. Büyük bölümü dağlarla kaplıdır. Tarım alanlarının dar vadilerle ve alüvyonlu taraçalarla sınırlı olmasına karşın, Trujillo ülkenin önde gelen tarım bölgelerinden biridir. Yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler kahve, mısır, sarmısak, susam, şekerkamışı, buğday ve manyoktur. Eyalet merkezi Trujillo tarım ürünleri için bölgesel bir pazar merkezi olmakla birlikte, 20. yüzyılda Valera kenti ticari açıdan daha çok önem kazanmış ve eyaletin en büyük kenti durumuna gelmiştir. Pan-Amerikan ve Trans-And karayolları eyaletin içinden geçer. Nüfus (1990) 520.292.

Trujillo, Venezuela'nın kuzeybatısındaki Trujillo eyaletinin (*estado*) merkezi kent. Mérida Cordillerası'nın kuzey uzantılarında, deniz düzeyinden 805 m yükseklikte yer alır. 1556'da kuruldu. İspanyol sömürge yönetimi sırasında Táchira ve Mérida yolu üzerinde önemli bir yerleşme olan Trujillo, sonradan gerek büyüklük, gerekse ticari önem bakımından 19 km güneybatısındaki Valera'nın gerisinde kaldı. Nüfus (1987 tah.) 39.387.

Trujillo (Molina), Rafael (Leónidas) (d. 24 Ekim 1891, San Cristóbal - ö. 30 Mayıs 1961, Ciudad Trujillo, San Cristóbal yakınları, Dominik Cumhuriyeti), 1930'dan 1961'e değin Dominik Cumhuriyeti'ni yöneten diktatör.

1918'de Dominik ordusuna girdi. Ülkenin ABD işgali altında bulunduğu 1916-24 arasında ABD Deniz Piyadeleri tarafından eğitildi. 1919-25 arasında orduda teğmenlikten emniyet örgütünde albaylığa kadar yükseldi. 1930'da Başkan Horacio Vásquez'i bir askeri darbeyle devirerek iktidarı ele geçirdi. Bundan sonra 31 yıl boyunca Dominik Cumhuriyeti'nin mutlak egemeni oldu. Başkomutanlığı da üstlendi, yüksek makamlara yakınlarını getirdi, siyasal karşıtlarının çoğunu öldürttü. Resmi olarak önce 1930-38 arasında, daha sonra da 1942-52 arasında cumhurbaşkanı sıfatını taşıdı.

Trujillo yönetimi bir bakıma ülkeye daha önce görülmemiş ölçüde istikrar ve refah getirdi. Ama Dominik halkı bunun karşılığını insan hakları ve siyasal özgürlükler alanında büyük kayıplarla ödedi. Ekonominin modernleştirilmesinden yalnızca Trujillo, dostları ve yandaşları yararlandı. Trujillo'nun iktidarını koruyabilmek için başvurduğu sert önlemlere karşın muhalefet gitgide genişledi. Ayrıca ülke dışından da Dominik'in liberalleştirilmesi yönünde yoğun baskılar geldi. Trujillo ordu içindeki desteğini de yitirmeye başladı. Sonunda, arabasıyla San Cristóbal'daki çiftliğine giderken makineli tüfek ateşiyle öldürüldü. Aralarında General J. T. Díaz'ın da bulunduğu suikast sanıklarından çoğu daha sonra yakalanarak öldürüldü.

Truk Adaları *bak.* Chuuk Adaları

trullo, Güneydoğu İtalya'daki Puglia (Apulia) bölgesine özgü, tepesi bindirme kubbe tekniğiyle örülmüş koni biçiminde taş bir külahla örtülü, daire planlı taş yapı. Özellikle Alberobello kentinde konut ola-

rak kullanılan pek çok örneği bulunan *trullo*'nun kökeninin yerel bir Paleolitik Çağ kültürüne dayandığı sanılır. Yörede kerestenin kıt, taşın bol bulunmasından ve tarım yapmak için toprağın bu taşlardan temizlenmesi gerekliliğinden doğmuş ve bir

Alberobello'da *trullo*'lar
Pellegrini—Grimoldi

halk geleneği biçiminde sürdürülmüş olabilir. İtalya'da *trullo*'lar ulusal anıt ilan edilmiş ve yasal olarak koruma altına alınmıştır.

Trullo Konsili, QUINISEXTUS KONSİLİ olarak da bilinir, Bizans imparatoru II. İustinianos'un II. Konstantinopolis (İstanbul) Konsili'yle (553) III. Konstantinopolis Konsili'nin (680-681) belirlediği öğreti ilkelerini tamamlayacak disiplin kurallarını düzenlemek amacıyla 692'de topladığı konsil. Adını, toplantının yapıldığı salondan alır. Yalnızca öğreti konularının ele alındığı II. ve III. Konstantinopolis konsilleri sırasıyla V. ve VI. Ekumenik konsiller olarak da adlandırıldığından, bu iki ekumenik konsile ilişkin düzenlemelerin yapıldığı Trullo Konsili Quinisextus (Latince *quini*: "beşinci" ve *sextus*: "altıncı") Konsili olarak da anılır. Trullo Konsili'nde çoğu Batı Kilisesi'nin gelenek ve yasalarıyla çelişen 102 kural benimsendi. Bu kurallar aynı zamanda Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ayrılıkları da gözler önüne seriyordu (örn. Doğu Kilisesi din adamlarının evlenmemesi kuralını reddetti). Konsilde Batı Kilisesi ve papa temsil edilmemekle birlikte, II. İustinianos Doğu Kilisesi piskoposlarının yanı sıra papanın da bu kuralları onaylamasını istedi. Papa I. Sergius'un (hd 687-701) onaylamaya yanaşmadığı konsil kararlarını Batı Kilisesi hiçbir zaman tam olarak benimsemedi.

Truman, Harry S. (d. 8 Mayıs 1884, Lamar, Missouri - ö. 26 Aralık 1972, Kansas kenti, Missouri, ABD), ABD'nin 33. başkanı (1945-53).

Truman, 1945
U. S. Signal Corps

Gençliği ve yükselişi. Bir çiftçinin oğluydu. Öğrenimine Missouri'deki Independence'ta başladı. Ailesinin yoksulluğu nedeniyle üniversiteye gidemedi. Gözlerindeki bozukluk ise West Point'teki ABD Askeri Akademisi'ne girmesine engel oldu. Kansas kentindeki bir bankada çalışmaya başladı. 1906'da büyükannesinin Grandview'daki çiftliğinin başına geçti. Yerel posta müdürlüğü, demiryolu müfettişliği ve ulusal muhafızlık gibi görevlerde bulundu. Bir kurşun madenine (1915) ve petrol arama yatırımına (1916) ortak olduysa da her iki girişim de başarısızlığa uğradı.

I. Dünya Savaşı'na yüzbaşı rütbesiyle katıldı. 28 Haziran 1919'da Elizabeth (Bess) Wallace'la evlendi. Kansas kentindeki bir tuhafiye mağazasına ortak oldu, ama bu girişim de başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine Demokrat Parti'nin Jackson ili başkanı Thomas Pendergast'ın desteğiyle siyasete atıldı. 1922'de il yargıcı oldu.

Pendergast'a karşı olan Demokratlar 1924'te Ku Klux Klan'la işbirliği yaparak Truman'ı saf dışı ettiler. Truman bunun üzerine geçimini Kansas Kenti Otomobil Kulübü'ne üye sağlayarak kazanmaya başladı. Bu sırada iki yıl boyunca Kansas Kenti Hukuk Okulu'ndaki gece derslerine devam etti. Englewood'da ortağı olduğu bir eyalet bankası önceki sahibinin sahtekârlıkları nedeniyle iflas etti. Truman iş yaşamında ilk başarısını Independence'ta Müşterek Tasarruf ve Kredi Birliği'ni kurduktan sonra kazandı.

Tom Pendergast'ın desteğiyle 1926'da il mahkemesinin başyargıcı oldu. Sekiz yıl süren bu görevi sırasında hem Cumhuriyetçilerin hem de Demokratların güvenini kazandı. Pendergast bu süre içinde Jackson ilinde diktatörce bir egemenlik kurarak, 1930'lara gelindiğinde eyalet çapında bir güç kazanmıştı. 1932'de Truman'ı vali adaylığından çekilmeye zorlamasından ve Demokrat Parti'nin Ulusal Kongresi'ne katılan Missouri heyetine almamasından, Truman'ı yakın çevresinden biri olarak görmediği anlaşılıyordu. Ama Mart 1934'teki belediye seçimlerinde Pendergast'ın adamlarının dört kişiyi sandık başında öldürmesi Truman'ın geleceğini belirledi. Pendergast'ın ilk üç adayı yaklaşan senato seçimlerinde Pendergast'ın desteğini kabul etmezken dördüncü aday Truman bunu kabul etti ve Jackson ilinde Pendergast'ın adamlarının hile karıştırdığı öne sürülen bir oylama sonunda seçimi kazandı.

Truman 1935'te Senato'ya girdiğinde birçok kişi onu bir sahtekârın kuklası olarak görüyordu. Ama Truman bu izlenimi silmeyi başardı. 1938 Sivil Havacılık Yasası'nı hazırladı; iki yıl süren bir komite çalışmasının ardından 1940 Taşımacılık Yasası'nın hazırlanmasında önemli rol oynadı. Demokrat kanadın önde gelen temsilcilerinden Robert E. Hannegan'ın desteğiyle ikinci kez senatör seçildi. Kısa süre sonra ülkenin gittikçe artan savunma ve savaş harcamaları programıyla ilgilenmeye başladı. Başkanlık ettiği Özel Ulusal Savunma Araştırmaları Komitesi'nin hazırladığı rüşvet, israf ve kötü üretimi konu alan uzun liste kamuoyunun dikkatini çekti. Bu arada gittikçe artan nüfuzunu kullanarak Hannegan'a yararlı olacak atamalar yaptı. Hannegan, Ocak 1944'te Demokrat Parti Ulusal Komitesi'nin başkanlığına getirilince, Başkan Franklin D. Roosevelt'in 1944 başkanlık seçimlerinde yardımcısı Henry A. Wallace'ın yerine Truman'ı geçirmesini sağladı. Truman 82 gün süren başkan yardımcılığı sırasında Roosevelt'le yalnızca iki kez bir araya gelebildi ve yönetimin program ve tasarılarına ilişkin çok az bilgi edinebildi.

Başkanlık dönemi. Roosevelt 12 Nisan 1945'te öldü. Truman başkanlık için gerekli bilgi ve deneyimden yoksundu, ama hızla yaşamsal kararlar vermesi gerekiyordu. BM Antlaşması'nın yazılacağı San Francisco toplantısı için son hazırlıkları süratle tamamladı. Hemen ardından Almanya'nın 8 Mayıs'ta kayıtsız şartsız teslim olmasına yönelik çalışmalarda yer aldı. Katıldığı ilk ve tek zirve olan barış görüşmelerinde bulunmak üzere temmuzda Almanya'nın Potsdam kentine gitti. Truman'ın emriyle Japonya'nın Hiroşima ve Nagazaki kentlerine atom bombası atılmasından sonra 2 Eylül'de Pasifik Savaşı resmen sona erdi. Truman, Japonya'yı işgal etmeye kalkmanın 500 bin Amerikan askerinin ölümüne yol açacağı yönünde danışmanlarının hazırladığı raporu gerekçe göstererek bombalamayı savunmuştu.

Truman beş ay boyunca Kongre'nin tam desteğini aldı. Ama yeni bir ekonomik bunalımı engellemek amacıyla çeşitli toplumsal reformlar öngören "Ekonomik Haklar Bildirisi"ni Eylül 1945'te Kongre'ye sununca muhalefetle karşılaştı. Halkın et sıkıntısına ve enflasyona duyduğu tepki, Truman kabineye kendi adamlarını yerleştirince Roosevelt yandaşlarının Kongre'den ayrılması ve muhalefetin gittikçe artan eleştirileri 1946'da Cumhuriyetçilerin Kongre'de çoğunluğu ele geçirmesiyle sonuçlandı.

Yeni başkanlık seçimini kazanamayacağını düşünen Demokrat Parti önderleri Truman'dan adaylıktan çekilmesini istediler. Ama 1948'de parti kongresi Truman'ı başkan adayı seçti. Kamuoyu yoklamaları seçimi Cumhuriyetçi aday Thomas E. Dewey'in kazanacağını gösteriyordu. Ama Truman Cumhuriyetçilere karşı sert bir kampanya yürüterek 11 Kasım'da Dewey'i yenilgiye uğrattı.

1949'da, ülkenin durumunu değerlendirdiği yıllık konuşmasında iç politikada 29 maddelik liberal bir program önerdi. Program Truman'ın 1945'ten beri önerdiği sosyal güvenlik sisteminin yaygınlaştırılması, ücret ve çalışma saatlerinin yeniden düzenlenmesi ve işe alınmada dinsel ya da ırka dayalı ayrımcılığa son verilmesi gibi maddeler içeriyordu. Fair Deal (Adil Düzen) adını verdiği bu tasarının ancak halka ucuz ev sağlanması, asgari ücretin artırılması ve yaşlılara ayrılan ödeneğin kapsamının genişletilmesi gibi birkaç maddesi yasalaştı.

Truman SSCB'yi dünya barışının önündeki en büyük engel olarak görüyordu. Sovyet nüfuz alanının genişlemesini engellemek için geliştirdiği "çevreleme" politikası, daha sonraki on yıllar boyunca Amerikan dış politikasının yönünü belirledi. Soğuk Savaş politikasının önemli unsurlarından biri 1947'de Yunanistan ve Türkiye hükümetlerine ekonomik ve askeri yardımı öngören Truman Doktrini'ydi. Bir başkası ise Batı Avrupa ekonomisinin toparlanmasına yardım amacıyla 1948'de bu ülkelere 17 milyar dolar yardım verilmesini öngören dört yıllık Marshall Planı'ydı. 1949'da Avrupa'nın sosyalist olmayan ülkelerini birleştiren Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) kuruldu. Aynı yıl Çin'de komünistler iktidara gelince, Truman bu ülkeye karşı da çevreleme politikasını uyguladı. 1947'de Merkezi Haberalma Örgütü'nü (CIA) kurdu. 1948'de SSCB'nin Berlin'e karadan ulaşımı engellemesi üzerine buraya havayoluyla malzeme ulaştırdı. 1949'da gelişmekte olan ülkelere yardım amacıyla Dördüncü Madde Programı'nı yürürlüğe koydu. SSCB'nin de atom bombasını geliştirmesi

üzerine 1950'de ABD'nin silah üstünlüğünü korumak amacıyla hidrojen bombası yapımına karar verdi.

Haziran 1950'de Kuzey Kore kuvvetleri Güney Kore'ye saldırınca Truman BM'nin onayıyla General Douglas MacArthur komutasında bir Amerikan ordusunu Güney Kore'ye gönderdi. Güney Kore'nin işgalini engelleyen MacArthur'a Kuzey Kore'yi de alması emredildi. MacArthur Mançurya sınırındaki Yalu Irmağına doğru ilerleyince, yüz binlerce Çin askeri de ABD güçlerine karşı savaşa katıldı. Truman Çin'e de saldırmaya kalkan MacArthur'u görevden almak zorunda kaldı. Savaşın yarattığı hoşnutsuzluk ve hükümetteki yolsuzlukların ortaya çıkması Truman'ın, iktidarının son iki yılında güven yitirmesine yol açtı. Wisconsin senatörü Joseph R. McCarthy'nin, dışişleri bakanlığı ile öteki devlet kuruluşlarının komünistlerin denetiminde olduğunu ileri sürmesi hükümete duyulan güvensizliği daha da artırdı. Truman 1953'te görevden ayrılarak Independence'a dönünce yeniden sevilen bir insan oldu. Ölümünden sonra Independence'ta Truman Kütüphanesi'nin bulunduğu yere gömüldü.

Truman Doktrini, ABD başkanı Harry S. Truman'ın 12 Mart 1947'deki Kongre konuşmasında Türkiye ve Yunanistan'a askeri ve ekonomik yardım yapılmasını savunan görüşleri. Bu konuşmada dile getirilen ilkeler Truman'ın 6 Mart'ta Baylor Üniversitesi'nde ABD'nin dış ekonomik politikası konusunda yaptığı konuşmanın bir uzantısı olarak kabul edilir.

Truman'a göre II. Dünya Savaşı'ndan tam bir ekonomik yıkımla çıkan Yunanistan'daki iç savaş bu ülke üzerindeki komünist tehdidi ortaya koyuyordu. Daha önce Yunanistan'a yardım etmekte olan İngiltere 31 Mart 1947'den sonra yardımı sürdüremeyeceğini bildirmişti. Truman Yunan hükümetinin, yardımın etkin biçimde kullanımının denetlenmesi, kendine yeterli ve istikrarlı bir ekonominin yaratılması ve kamu yönetiminin iyileştirilmesi için de ABD'den deneyimli iktisatçılar, kamu yöneticileri ve teknisyenler talep ettiğini açıkladı.

Türkiye'nin benzer bir ekonomik yıkım geçirmediğini belirten Truman'a göre Ortadoğu'daki düzenin sağlanması için bu ülkenin ulusal bütünlüğünün korunması zorunluydu. Ayrıca Yunanistan yönetiminin silahlı bir azınlığa boyun eğmesi durumunda da Türkiye bundan hemen etkilenecek ve kargaşa bütün Ortadoğu'ya yönelebilecekti. Polonya, Romanya ve Bulgaristan'da Yalta Konferansı'nın hükümlerine uyulmamış olması bu iki ülkenin Sovyet nüfuzundan korunması gerekliliğini daha da artırıyordu.

Truman bu gerekçelerle Kongre'den Yunanistan'a 300 milyon, Türkiye'ye 100 milyon olmak üzere 30 Haziran 1948'e değin kullanılacak 400 milyon ABD Doları tutarında yardım talebinde bulundu. 22 Mayıs 1947'de Kongre'den çıkan Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Yasası, yardımın Yunanistan'da ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek, Türkiye'de ise güvenlik sistemini güçlendirmek amacıyla kullanılmasını öngörüyordu. Türkiye ile ABD arasında bu çerçevede 12 Temmuz 1947'de imzalanan yardım anlaşması daha sonra iki ülke arasında gerçekleştirilen anlaşmalarda sık sık anılan genel ve temel bir belge niteliğini kazandı. Anlaşmaya göre ABD yönetiminde atanan bir kurulun başkanı belli aralıklarla, yapılacak yardımın kayıt ve koşullarını Türk hükümeti temsilcilerine danışarak saptayacaktı. Türk hükümeti yapılan yardımı ABD onayı olmaksızın başka amaçlarla kullanamayacaktı.

Türkiye Truman Doktrini çerçevesinde Ekim 1947-Eylül 1948 arasında ABD'den toplam 73 milyon ABD Doları dolayında askeri yardım aldı. Bunun 57 milyon doları kara ve hava, 12 milyon doları deniz kuvvetlerine harcandı. Beş milyon dolara yakın bölümü ise askeri önem taşıyan yollar için kullanıldı.

Trumbić, Ante (d. 27 Mayıs 1864, Split, Dalmaçya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 18 Kasım 1938, Zagreb, Yugoslavya), Dalmaçyalı Hırvat milliyetçisi. Yugoslavya'nın kuruluşunda oynadığı önemli rolle tanınmıştır.

1895'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı Dalmaçya Meclisi'ne girdi, 1897'den sonra Viyana'daki *Reichsrat*'ta (Danışma Kurulu) temsilci olarak bulundu. 1905'te Split belediye başkanlığına seçildi. Güney Slavların birliğinin savunucusu olarak Habsburgların egemenliğine karşı çıktı. Habsburg karşıtı Macarların desteğinin kazanılmasına katkıda bulunacağı umuduyla Rijeka Kararı'nın (1905) hazırlanmasına yardımcı olduysa da bu tasarısı gerçekleşemedi.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra öteki Güney Slav yurtseverleriyle birlikte Roma'ya kaçtı. 1915'te bağımsız ve birleşik bir Güney Slav devletinin kurulması konusunda İtilaf Devletleri'nin desteğini sağlamak için çaba gösteren, merkezi Londra'daki Yugoslav Komitesi'nin başkanı oldu. Temmuz 1917'de Sırbistan yönetiminin ileri gelenleriyle yürüttüğü görüşmelerin sonunda yayımlanan Korfu Bildirisi'yle geleceğin Yugoslav devletinin temelini atan birlik onaylandı.

Trumbić savaşın sonunda Aralık 1918'de yeni kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın ilk dışişleri bakanı oldu. Paris Barış Konferansı'nda ülkesini temsil etti. İtalya'nın İngiliz ve Fransızların gizli 1915 Londra Antlaşması'yla vaat ettikleri Fiume ile Adriyatik kıyısının doğu kesimindeki geniş topraklar üzerinde hak iddia etmesi kadar, ülke içinde daha çok bağımsızlık isteyen Hırvat milliyetçileri de kendisi için büyük güçlükler doğurdu. Trumbić diplomatik yeteneğiyle çekişme konusu bölgelerin çoğunu Yugoslavya'ya kazandırırken içeride de ülkenin birliğini korumayı başardı. 1929'da siyasetten çekildi.

Trumbo, Dalton (d. 9 Aralık 1905, Montrose, Colorado - ö. 10 Eylül 1976, Los Angeles, ABD), ABD'li senaryo yazarı ve romancı. 1947'de komünistlik suçlamalarına karşı Amerika'ya Karşı Etkinlikleri Soruşturma Komitesi önünde tanıklık etmeyi reddeden sinemacılardan biridir. Sekiz senaryo yazarı ve iki yönetmenden oluşan ve sonradan Hollywood Onlusu olarak adlandırılan bu gruptan öteki sinemacılar gibi Trumbo da film yapımcıları tarafından kara listeye alınmış ve 1950'de 11 ay hapis yatmıştır.

Senaryo yazarlığına 1937'de başladı. 1940'larda *Kitty Foyle* (1940; *Sokak Kızı Kitty*), *Thirty Seconds over Tokyo* (1944; Tokyo Üstünde 30 Saniye) ve *Our Vines Have Tender Grapes* (1945; Şaraplarımız Nadide Üzümlerden Yapılmıştır) gibi filmlere yazdığı senaryolarla Hollywood'un en yüksek ücret alan yazarlarından biri oldu. Kara listeye alındıktan sonra takma adla 30 senaryo yazdı. Robert Rich adıyla yazdığı *The Brave One* (1956; Cesur Biri) ile Oscar aldı. 1960'ta *Exodus* ve *Spartacus* (*Spartaküs*) filmlerinin senaryolarıyla büyük başarı kazandı. Bundan sonra yazdığı senaryolarla da saygınlığını pekiştirdi, Amerika Yazarlar Birliği'ne yeniden kabul edildi. Savaş karşıtı romanı *Johnny Got His Gun* (*Savaş Bitti*, 1973/*Savaş Sahiden Bitti mi?*, 1990) ile 1939 Amerikan Kitap Satıcıları Ödülü'nü kazandı. 1971'de de romanını sinemaya uyarladı. *Additional Dialogue: Letters of Dalton Trumbo 1942-1962* (Ek Diyalog: Dalton Trumbo'nun Mektupları 1942-1962) 1970'te yayımlandı.

Trumbull, John (d. 24 Nisan 1750, Westbury, Connecticut - ö. 11 Mayıs 1831, Detroit, ABD), siyasal yergileriyle tanınan ABD'li hukukçu ve şair. Hartford yergicilerinin önde gelen temsilcilerinden sayılır.

Yale Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Genelde iki türde şiirler yazdı; bunlardan yeni-klasik üsluptaki elejileri kurallara uygun ama sıradan, arkadaşları arasında dağıttığı komik şiirleri ise çok başarılıydı. "Epithalamium" (1769) adlı bürleskinde zekâ ve bilgi bir araya getirilmişti. *The Boston Chronicle*'da (1770) yayımlanan denemeleri ise Joseph Addison'ın üslubunda yazılmıştı. Trumbull Yale'de ders verdiği dönemde eğitim yöntemlerini eleştirdiği *The Progress of Dulness*'ı (1772-73; Sıkıcılığın İlerlemesi) yayımladı.

1773'te baro sınavlarını veren Trumbull Boston'a gitti. En önemli yapıtı sayılan *M'Fingal* (1776-82) adlı komik destanda Whig yanlısı tutumunu ortaya koydu. 1782'den sonra edebiyattan uzaklaşarak daha çok hukuk ve siyasetle ilgilendi. 1789'da eyalet savcısı olarak çalışmaya başladı; ardından eyalet meclisi üyeliği ve 1819'a değin de yargıçlık yaptı.

Trumbull, John (d. 6 Haziran 1756, Lebanon, Connecticut - ö. 10 Kasım 1843, New York kenti, ABD), ABD'li ressam, mimar ve yazar. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başlıca aşamalarını konu alan resimleri hem olayları, hem de kahramanlarını betimleyen eşsiz birer belge niteliğindedir.

Şair John Trumbull'un kuzeni olan Connecticut valisi Jonathan Trumbull'un oğluydu. Çocukluğunda yaralanarak sol gözünü kaybettiğinden küçük boyutlu çalışmaları büyüklerinden daha başarılı oldu. Harvard College'daki (sonradan Harvard Üniversitesi) öğreniminden sonra bir süre öğretmenlik yaptı. Bağımsızlık Savaşı'nda albaylığa kadar yükseldi. 1780'de Fransa üzerinden Londra'ya gitti, ama İngiliz casusu John André'nin Amerikalılar tarafından asılmasına misilleme olarak tutuklandı. Hapisteyken mimarlık eğitimine başladı. Salıverildikten sonra ülkesine gittiyse de 1784'te Londra'ya dönerek öğrenimini Benjamin West'in yanında sürdürdü.

West'in önerisi ve Thomas Jefferson'ın özendirmesiyle tarihsel resim ve oymabaskı çalışmalarına başlayan Trumbull bu uğraşını ömrünün sonuna değin aralıklı olarak sürdürdü. 1789-94 arasında ABD'de kaldı. 1794'te İngiltere'de görevlendirilen John Jay'in sekreteri olarak Londra'ya döndü ve orada 10 yıl Jay Antlaşması'nın yürütülmesinden sorumlu komisyonda çalıştı. 1800'de İngiliz amatör ressam Sarah Hope Harvey'le evlendi. ABD'de bulunduğu 1804-08 arasında Lebanon'daki (Connecticut) Kongregasyonel Toplantı Salonu'nu tasarladı. 1808'de Londra'da portre ressamlığı yapmayı denediyse de başarılı olamadı. New York kentinde açtığı atölyede de (1815-37) başarısızlığa uğradı. 1817'de ABD Kongresi tarafından Washington, D.C.'deki Capitol için dört büyük resim yapmakla görevlendirildi. 1824'te tamamladığı "Washington Gö-

revinden İstifa Ederken", "Cornwallis'in Teslim Oluşu", "Burgoyne'un Teslim Oluşu" ve ünlü "Bağımsızlık Bildirgesi" adlı bu resimlerini bugün Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nde bulunan daha küçük ve çok daha başarılı çalışmalarından yaptı. 1831'de Yale Üniversitesi profesörlerinden, evlilik yoluyla yeğeni Benjamin Silliman ABD'de bir eğitim kurumunda açılmış ilk sanat galerisi olan Trumbull Galerisi'ni (Yale) kurdu. Trumbull yıllık bir ödeme karşılığında en güzel yapıtlarını bu galeriye verdi. İsteği üzerine karısı ile birlikte buraya gömüldü. Otobiyografisini de (*Autobiography*, 1841) Silliman'ın zorlamasıyla yazdı.

Trumpler, Robert Julius (d. 2 Ekim 1886, Zürih, İsviçre - ö. 10 Eylül 1956, Berkeley, California, ABD), gökada yapısındaki yıldız kümelerine yönelik yoğun araştırmalar yapan ve bu çalışmaları sonucunda gökada düzlemi boyunca, ışık soğuran ve böylece uzaktaki kümelerin görünür parlaklıklarının azalmasına yol açan ince bir yıldızlararası malzeme sisinin bulunduğunu ortaya çıkaran İsveç asıllı ABD'li astronom. Sarmal bulutsuların neden gökada kutuplarında toplanmış gibi göründüğü de bu engelleyici sis olgusuyla açıklanabilir duruma gelmiştir.

İsviçre ve Almanya'da öğrenim gören Trumpler 1915'te ABD'ye geçti ve üç yıl sonra California'da Hamilton Dağındaki Lick Gözlemevi'nde çalışmaya başladı. 1922'de, Einstein'ın görelilik kuramında ileri sürdüğü gibi Güneş'in kütleçekimi alanının yakın yıldızlardan gelen ışık ışınlarını eğip eğmediğini araştırmak amacıyla Güneş tutulumunun kolayca gözlenebileceği Avustralya'ya gitti. Gerçekleştirdiği gözlemlerin Einstein'ın kuramını doğruladığını buldu. 1938'de Berkeley'deki California Üniversitesi'nin astronomi bölümüne geçen Trumpler, 1951'de emekliye ayrıldı.

Trumpler'ın gökada yıldız kümelerine, bunların farklılıklarına ve yaşlarına ilişkin araştırmaları modern yıldız evrimi kuramına temel sağladı. Gökada kümelerinin görünümlerine göre sınıflandırılması yolunda en başarılı çalışmayı da Trumpler gerçekleştirdi. Trumpler ayrıca, kadir ve tayf tipi temelinde modern bir sınıflandırma yöntemi de geliştirdi.

Trumpler'ın yayımlanan başlıca çalışmaları, ABD'li astronom William Wallace Campbell ile birlikte yazdığı "Observations on the Deflection of Light in Passing Through the Sun's Gravitational Field" (1923; Güneş'in Kütleçekimi Alanından Geçen Işığın Eğrilmesi Üzerine Gözlemler), "Spectral Types in Open Clusters" (1925; Açık Kümelerde Tayf Tipleri), "Observations of Mars at the Opposition of 1924" (1927; 1924 Karşılaşmasında Mars Gözlemleri) ve "Observational Evidence of a Relativity Red Shift in Class 0 Stars" (1935; 0 Sınıfı Yıldızlarda Görelilik Kırmızıya Kaymasına İlişkin Gözlemsel Kanıt) adlı makalelerdir.

Trung KARDEŞLER, asıl adları TRUNG TRAC ve TRUNG NHI (ü. y. İS 39-43) Vietnam tarihinin ilk bağımsızlık mücadelesini başlatan kadın kahramanlar. Çin'in Han hanedanının (İÖ 206-İS 220) süzerenliğine karşı bir ayaklanmaya önderlik ederek kısa ömürlü özerk bir devlet kurmuşlardır. Trung Kardeşler'in kararlılığı ve güçlü önderliği, Güneydoğu Asya kültürü uzmanlarınca, erkek egemenliğini benimsemiş Çin ve Hindistan toplumlarından farklı olarak Vietnam toplumunda kadınların sahip oldukları saygınlığın ve özgürlüğün kanıtı olarak gösterilir.

Abla Trung Trac, Kuzey Vietnam'daki Chau Dien'in yöneticisi Thi Sach'ın dul eşiydi. Thi Sach, öteki beylerle birlikte Çin yönetimine karşı bozgunculuk yaptığı gerekçesiyle bir Çinli komutan tarafından öldürülmüştü. Bundan sonra hareketin önderliğini üstlenen Trung Trac İS 39'da kız kardeşi Trung Nhi ve öteki soylularla birlikte Lien Lau üzerine yürüyerek Çinli komutanı kaçmak zorunda bıraktı. Trung Kardeşler müttefikleriyle birlikte bir yıl içinde ülkenin kuzeyindeki 65 kaleyi ele geçirdiler. Aşağı Kızıl Irmak deltasındaki Me Linh'de Çin'in güneyinden günümüzde Hue'ye kadar uzanan topraklar üzerinde, adı günümüze ulaşmayan bağımsız bir devlet kurarak kraliçeliklerini ilan ettiler.

Trung Kardeşler'in köylülerin desteğinden ve donanımdan yoksun disiplinsiz ve eğitimsiz devrimcileri General Ma Yuan'in (Ma Vien) örgütlü ve eğitilmiş Çinli askerleriyle başa çıkamadılar. Çinli komutanın bugünkü Hanoi yakınlarında Lang Bac'ta yenilgiye uğrattığı Trung Kardeşler, günümüzde Son Tay olarak bilinen Hat Mon'a çekildiler. Ama burada da ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu yenilgiyi sindiremeyen kız kardeşler İS 43'te Day ve Kızıl ırmaklarının birleştiği yerde suya atlayarak intihar ettiler. Hanoi'deki Hai Ba (İki Kız Kardeş) pagodası ile Son Tay ilindeki Hat Mon pagodası Trung Kardeşler'in anısına yapılmıştır. Ho Şi Minh kent merkezinde yer alan bir bulvar da Trung Kardeşler'in adını taşımaktadır.

Truong Chinh, asıl adı DANG XUAN KHU (d. 9 Şubat 1907, Nam Dinh ili - ö. 30 Eylül 1988, Hanoi, Vietnam), Vietnamlı komünist aydın ve devlet adamı.

Nam Dinh'teki ortaöğrenimi sırasında sömürgeciliğe karşı mücadeleye katıldı. 1928'de Ho Şi Minh'in kurduğu Vietnam Devrimci Gençlik Derneği'ne (Vietnam Thanh Nien Cach Menh Dong Chi Hoi) girdi. Fransızlara karşı öğrenci gösterilerine katıldı; tutuklandı ve liseden atıldı. Öğrenimini Hanoi'de tamamladıktan sonra geçimini sağlamak için öğretmenliğe başladı. Bir yandan da kısa süre önce kurulmuş olan Çinhindi Komünist Partisi içinde siyasal etkinliklerini sürdürüyordu. 1932'de Hanoi'de bir parti gazetesinin yayın yönetmenliğini yürüttüğü sırada taşrada parti üyelerinin desteğiyle gerçekleştirilen ayaklanma dolayısıyla Fransızlar tarafından tutuklandı, dört yıl cezaevinde kaldı. Bu arada Marksizmi derinliğine inceledi, 1936'da affedildi. Eski önderleri idam edilen ya da sürgüne gönderilen Çinhindi Komünist Partisi'nin yöneticileri arasına katıldı. Bu dönemde Mao Zedong'un "Uzun Yürüyüş"ünden esinlenerek aynı anlama gelen Truong Chinh adını benimsedi.

Çinhindi Komünist Partisi II. Dünya Savaşı sırasında yasaklandı ve çalışmalarını gizlilik koşullarında sürdürdü. Truong Chinh 1941'de partinin genel sekreterliğine getirildi. General Vo Nguyen Giap'la birlikte hazırladığı strateji Ağustos 1945'te Japon işgal kuvvetleri karşısında Vietnam'ın zaferini sağladı. Kurulan Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'nin başkanlığına Ho Şi Minh seçildi (Truong Chinh bu olayları Ağustos Devrimi adlı yapıtında anlatır). Truong Chinh ise Çinhindi Komünist Partisi'nin yerine kurulan Marksizmi Yayma Birliği'nin başkanı ve başlıca kuramcısı oldu. 1951'de kurulan Vietnam İşçi Partisi'nin (Lao-Dong) genel sekreterliğine getirildi.

Truong Chinh 1956'da Merkez Reform Komitesi'nin hatalarından sorumlu tutulunca gücünü bir ölçüde yitirdi, genel sekreterlik görevinden uzaklaştırıldı. Ama Nisan 1958'de saygınlığını yeniden kazandı, başbakan yardımcılığına ve Bilimsel Araştırma Kurulu başkanlığına atandı. Ho Şi Minh'in 1969'da ölmesi üzerine ülkenin siyasal yaşamına Truong Chinh, Le Duan ve Pham Van Dong üçlüsü egemen oldu. İki Vietnam'ın 1976'da birleşmesinden sonra Truong Chinh Ulusal Meclis Daimi Komitesi'nin ve yeni anayasayı hazırlamakla görevli komitenin başkanlığına getirildi. 1981-87 arasında ise Devlet Konseyi başkanı olarak görev yaptı.

Truong Chinh yazar, şair ve felsefeci olarak verdiği yapıtlarla da tanınmıştır. Yapıtları arasında gerilla savaşının kuralları üzerine bir kitap da yer alır.

Truva *bak.* Troya

truver, 12. ve 13. yüzyıllarda Fransa'nın kuzeyinde yaşayan şair-müzikçilere verilen ad. Truverler, Fransa'nın güneyindeki trubadurların(*) kuzeydeki karşılıklarıdır. Orta Fransızcadaki *trouver* (bulmak, icat etmek) sözcüğünden gelen "truver" adı da "trubadur"la aynı anlama gelir. Trubadurlar gibi truverler de Latince yerine halk dilini kullanmışlar, ama onlardan farklı olarak Fransa'nın güneyinde konuşulan *langue d'oc* yerine kuzeyde konuşulan *langue d'oil* ile ürün vermişlerdir. Truver şiirinin kalıplaşmış tema ve ölçüleri trubadur şiirinden kaynaklanmıştı. Truver şiirinde geleneksel temalar yerleşik şiir biçimleriyle ifade edilir, dinleyiciler özgünlükten çok alıştıkları klişeleri duymaktan hoşlanırlardı. Belki de bu yüzden, Rutebeuf (ü. 1245-85) gibi bugün en çok beğenilen truverler, truverlerin geleneksel özelliklerini en az taşıyanlardır.

Fransa'nın kuzey ve güney bölgeleri arasındaki iletişimin artmasında Haçlı seferlerinin önemli rolü oldu. Haçlılar arasında Châtelaine de Coucy ve Conon de Béthune gibi truverler de vardı. Ama truverlerin şiirleri gene de trubadurlarınkinden ayrılıyordu. Trubadurların tersine truverler belirsiz eğretilemeleri kendi başına bir sanat olarak görmüyorlardı. Şiirleri kimi zaman yergili, kimi zamansa Colin Muset'ninkiler gibi iyi yaşamanın zevkleriyle ilgiliydi. Ama ana tema şövalye aşkıydı; yani şair, ulaşamayacağı bir kadına duyduğu karşılıksız aşkı dile getiriyordu.

Truverler şarkılarını ya tek başlarına ya da bir *jongleur*(*) eşliğinde söylerlerdi. Önceleri feodal beylerin korumasında olmalarına karşın, şiirlerini okuyanlar yalnızca soylularla sınırlı değildi. Zaten zamanla orta sınıftan koruyucular edindiler. Günümüze ulaşan truver şiirlerinin yarısı Arras kentindeki şairler loncasının ürünüdür. Gace Brûlé (ü. 12. yy sonu) gibi çoğu truver soylu ailelerden geliyordu. Champagne kontu Thibaud (1201-53) Navarra kralıydı. Rutebeuf gibi bazı başka şairler ise soylu değillerdi.

Truver şarkıları yalnızca melodiye dayanan tek sesli parçalardı. Bunların nasıl söylendiği tam olarak bilinmemektedir. Büyük olasılıkla, bazen kiralanan bir müzikçi ya da *minstrel*'in(*) çaldığı çalgı eşliğinde söylenir, bazense *minstrel*'ler hem çalar hem de söylerdi. Çalgı eşliğinin biçimi de bilinmemekle birlikte, sözsüz bir giriş, ara ve bitiş bölümlerinin bulunduğu sanılmaktadır.

Truverler tek bir şiir biçimi için çok çeşitli müzik biçimleri kullandılar. Gene de bunlar dört grupta ele alınabilir: Dualardaki gibi, kısa bir müzik cümlesinin yinelenmesine dayanan müzik biçimleri; dans eşliğinde söylenen nakaratlı şarkılar; müziğin her iki dizede bir değiştiği şarkılar ve hiçbir yineleme olmaksızın baştan sona ayrı müziği olan şarkılar.

Vers ve şanson, kıta içinde yineleme olmaksızın bestelenen parçalardır. Yalnız şansonda kısa giriş bölümü yinelenir, açılış bölümünün bir parçası da sonda yinelenebilir. Bugüne ulaşan truver müziklerinin çoğunda notaların ses perdeleri belirtilmiş, bunların süresi ve vurguları ise belirtilmemiştir. Bu, günümüzde şarkıların ritmik yapısının yorumunda değişik görüşlere yol açmaktadır.

TRW Inc., eskiden (1958-65) THOMPSON RAMO WOOLDRIDGE INC., ABD'de önde gelen ileri donanım ve elektronik sistem üreticisi şirket. Merkezi Cleveland'dadır (Ohio).

1901'de Cleveland Cap Screw Company adıyla kuruldu. Daha sonra Electric Welding Products Company adını aldı. 1916'da Michigan Electric Welding Company ile Metals Welding Company'yi satın alarak Steel Products Company adıyla anonim şirkete dönüştü. 1926'da şirketin adı Thompson Products, Inc. olarak değiştirildi. 1958'de Ramo-Wooldridge Corporation ile birleşerek Thompson Ramo Wooldridge, Inc., 1965'te de TRW Inc. adını aldı.

Çeşitli bölümleri ve yan kuruluşları aracılığıyla ürün çeşitlendirmesine yönelen şirket çok çeşitli otomotiv parçasının tasarım ve üretimini gerçekleştirir, ayrıca ileri mühendislik ve araştırma hizmetleri sunar. Hem kamu, hem de özel kesimlerde kullanılmak üzere elektronik parçalar ve iletişim sistemleri üretir, bilgisayar yazılım ve çözümleme hizmetleri sunar, uzay araçları ile uzay aracı alt sistemlerinin tasarım ve üretimiyle uğraşır. Şirket ayrıca makine donanım ve parçaları ile ticari ve askeri uçak parçaları üretir, enerji hizmetleri alanında etkinlik gösterir. ABD dışında da üretim tesisleri vardır.

Trypanosoma, *Kinetoplastida* takımından asalak kamçılı tekhücreliler cinsi. Bu cins üyelerinin erişkinleri başta balıklar, kuşlar ve memeliler olmak üzere omurgalıların kan asalaklarıdır. Türlerin çoğu böcek ya da sülük gibi bir arakonağa gereksinir. Örneğin *T. gambiense* ve *T. rhodesiense* türlerinin neden olduğu uyku hastalığı(*) çeçe sineklerivle bulaşır. Orta ve Güney Amerika'da *T. cruzi* Chagas hastalığının(*) etkenidir. Zararsız olan *T. rangeli* ise kan emici böceklerle bulaşır. Öbür türler evcil hayvanlarda *nagana* ve *surra* gibi adlarla tanınan çeşitli hastalıklara neden olur.

Tsangli kültürü, Yunanistan'da Tesalya bölgesinde Orta Kalkolitik Çağa ait kültür. Adını, Tesalya Ovasında, Fársala'nın 18 km batısında bulunan Tsangli Höyüğü'nden alır. Höyüğü ilk kez 1905'te Yunanlı arkeolog Tsuntas, daha sonra 1910 ve 1912'de A. Wace ile M. S. Thompson kazmışlardır. Erken Neolitik Çağa ait Sesklo kültür katlarının da yer aldığı höyükte Sesklo ve Dimini kültürleri arasında bulunan ve çok özenli yapılmış çanak çömlekleriyle dikkati çeken katlar, Milojcić'in kronolojik sisteminde Tesalya Orta Neolitik Çağı başlarına ayrı bir kültür olarak yerleştirilmiştir. Tsangli'nin ince kenarlı ve keskin çizgili, kırmızı tonlarındaki çanak çömleği çizgisel boya bezemeyle kaplıdır. Aynı kültür katları içinde ortaya çıkan içten payandalı yapılar, özellikle Orta Anadolu'da Can Hasan 2A ve 2B katları ile benzerlik taşımaktadır. Tesalya'da 1983'te yürütülen çalışmalar, daha önce ayrı bir kültür olarak kabul edilen ve siyah açkılı boya bezemesiz çanak çömlek ile belirlenen Larissa kültürünün de Tsangli evresi ile eşzamanlı olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre Tsangli kültürü Balkanlar'ın Vinça (Vinča) evresinin ilk dönemleri ile eşzamanlı olmakta ve İÖ 4700-4800 arasına tarihlenmektedir.

Tsankov, Aleksandır (d. 1879, Oriakhova, Bulgaristan - ö. 17 Temmuz 1959, Belgrano, Arjantin), Bulgar siyaset adamı. 1923-26 arasında Bulgaristan'da kargaşa ve şiddetin hüküm sürdüğü dönemde başbakanlık yapmıştır.

Sofya Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördü. 1910'da aynı üniversitede iktisat profesörü oldu. Başlangıçtaki sosyal demokrat çizgisinden sağa doğru kayarak 1922'de muhafazakâr Ulusal Barış (*Naroden Zgovor*) grubunun başına geçti. Ulusal Barış, Aleksandır Stamboliyski'nin radikal köylü hükümetinin devrilmesi için çalışmaya başladı.

Tsankov 9 Haziran 1923 askeri darbesinden sonra Stamboliyski'nin yerine başbakan oldu. Ama iktidara gelişinden birkaç ay sonra Tsankov rejimine karşı direniş başladı. Demokratik İttifak adı altında yeni kurduğu koalisyon Kasım 1923 seçimlerinde ezici bir çoğunluk kazandı. Buna karşın Tsankov hükümetinin çekildiği Ocak 1926'ya değin iç kargaşanın önü alınamadı. Tsankov 1930'lar boyunca Bulgar faşist hareketine önderlik etti. Eylül 1944'te SSCB orduları Bulgaristan'a girince, Almanya'nın koruması altındaki Avusturya'da sürgünde kısa ömürlü bir Bulgar hükümeti kurdu. II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra birkaç ay için ABD kuvvetleri tarafından Avusturya'da gözaltına alınmış, serbest bırakıldıktan sonra Güney Amerika'ya göç etmiştir.

Tschermak von Seysenegg, Erich (d. 15 Kasım 1871, Viyana - ö. 11 Ekim 1962, Viyana, Avusturya), Avusturyalı botanikçi. Gregor Mendel'in bezelyeler üzerindeki kalıtım çalışmalarını gün ışığına çıkaran bilim adamlarındandır.

Freiberg (Saksonya) yakınlarındaki Rotvorwerk Çiftliği'nde çalışmak üzere eğitimini yarıda bırakarak Viyana'dan ayrıldı. 1896'da Halle Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. Birkaç yıl tohum ıslah istasyonlarında çalıştıktan sonra Viyana'daki Tarım Yüksekokulu'nda ders vermeye başladı (1901) ve akademik yaşamının tamamına yakın bölümünü bu okulda geçirdi.

Tschermak 1898 ilkbaharında Ghent Botanik Bahçesi'nde bezelyeler üzerinde melezleme deneylerine başladı. Ertesi yıl gönüllü olarak çalışmak üzere Viyana yakınlarındaki Esslingen'de bulunan İmparatorluk Vakfı'na girdi; bir yandan da özel bir bahçede bezelyelerle ilgili deneylerini sürdürdü. Çalışmalarının sonuçlarını kaleme aldığı sırada eline geçen Mendel'e ait makaleleri incelerken, bulgularının Mendel'inkilerle örtüştüğünü fark etti. Tschermak'ın yanı sıra Hugo de Vries ve Carl Erich Correns de 1900'de birbirlerinden tümüyle habersiz olarak Mendel'in makalelerini bulduklarını açıkladılar.

Yetkin bir bitki genetikçisi olan Tschermak Mendel'in kalıtım yasalarına dayanarak yeni bitkiler geliştirdi. Hanna-Kargyn arpası, buğday-çavdar melezleri, çabuk gelişen ve hastalıklara dirençli yulaf melezi bunlardan birkaçıdır.

Tscherning, Anton Frederik (d. 12 Aralık 1795, Frederiksværk - ö. 29 Haziran 1874, Kopenhag, Danimarka), Danimarkalı asker ve siyaset adamı.

Ülkesindeki mutlakıyetçi rejimden nefret ettiği için 1840'ların başlarında topçu subaylığından ayrıldı. 1846'da kır ve kent kökenli aydınların oluşturduğu siyasal reform örgütü Bondevennernes Selskab'ın (Köylü Partisi'nin Dostları Derneği) kurucuları arasına katıldı. 1846-56 arasında derneğin başkanlığını üstlendi. Mart 1848'de kralı sınırlı bir meşruti monarşiyi kabul etmek zorunda bırakan liberal milliyetçi gösteriler sonrasında kurulan yeni hükümette savaş bakanlığına atandı. Hükümet halkın isteğine uyarak Schleswig Düklüğü'nün ilhakı için Danimarka'yı Schleswig Savaşı'na (1848-50) soktu. Kasım 1848'e değin savaş bakanlığı yapan Tscherning, savaşın yönetiminde pek başarılı olamamakla birlikte ordunun yeniden örgütlenmesinde önemli adımlar attı. 1849-66 arasında parlamentoda, 1854-64 arasında da Devlet Konseyi'nde (*Rigsråd*) görev aldı. Daha geniş demokratik katılım, tarım reformu, serbest ticaret ve kamu harcamalarında indirim konularında sürekli çaba gösterdi.

1860'ların başlarında, Ulusal Liberal hükümetin Schleswig'in Danimarka topraklarına katılması doğrultusunda yürüttüğü şovenist politikasına karşı tavır aldı. Bu tutumuyla köylü yandaşlarının çoğunluğuyla ters düştü. Tscherning Danimarka-Prusya Savaşı'nın 1864'te felaketle sonuçlanmasının ardından yeniden demokratik güçlerin başına geçerek Parlamento'nun üst meclisine seçilmeyi kısıtlayan 1866 reformuna karşı sonuçsuz bir mücadele yürütmüştür.

Tschudi, Gilg, AEGIDIUS olarak da bilinir (d. 5 Şubat 1505, Glarus - ö. 28 Şubat 1572, Glarus, İsviçre), İsviçreli hümanist ve araştırmacı. Sonradan Friedrich Schiller gibi birçok yazar tarafından kaynak olarak kullanılan İsviçre tarihine ilişkin vakayinamesiyle tanınmıştır.

Reform önderlerinden Huldrych Zwingli'nin öğrencisiydi, ama inanmış ve militan bir Katolik olarak kaldı. Çeşitli yönetsel görevlerde bulunduktan sonra Glarus başyargıcı oldu. 1558-64 arasında Zwingli'nin yandaşlarını saf dışı etmek için gösterdiği çabalar *Tschudikrieg* (Tschudi'nin Savaşı) olarak bilinir.

Tschudi, 1000-1470 arasını kapsayan iki ciltlik *Chronicon Helveticum* (1734-36; Helvetia Vakayinamesi) adlı yapıtıyla önemini günümüzde de sürdüren bir yazardır. Yapıtındaki birçok belge büyük zahmetle derlenmiş, ama ötekiler tutarlı ve kapsamlı bir kronoloji sunabilmek amacıyla uydurulmuştur. Tschudi'nin vakayinamesi 19. yüzyıla değin konusundaki en yetkin yapıt olarak kabul edilmiş, ama sonradan büyük bölümünün düzmece olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle tarihçi olarak saygınlığını kaybetmiş olmakla birlikte, yapıtı edebi yönden günümüzde de hayranlık uyandırmaktadır.

Tsefanya, Yunanca SOPHONIAS (ö. İÖ 7. yy), Eski Ahit'teki peygamber kitaplarından birinin yazarı olduğu kabul edilen peygamber. Tsefanya Kitabı'nın ilk âyetinden anlaşıldığına göre Yahuda kralı Yoşiya'nın (hd İÖ y. 640-609) çağdaşıdır. Ama büyük olasılıkla Yoşiya'nın hükümdarlığının ilk döneminde etkinlikte bulunmuştur; Yeruşalayim'de (Kudüs) kimi tanrılara (Baal, Malkam ve gökler ordusu) tapınılmasına yönelttiği eleştiri ancak İÖ y. 623/622'de Yoşiya'nın gerçekleştirdiği reformdan önce dile getirilmiş olabilir.

Tsefanya Kitabı, Kitabı Mukaddes'teki peygamber kitaplarından biri. Tevrat'ın Nevîim bölümünde tek metin olarak yer alan On İki Peygamber kitabında dokuzuncu sıradadır. Metin, çoğu gerçekten Tsefanya'dan kaynaklanan ve İÖ y. 640-630 dolayında yazılmış bir dizi birbirinden kopuk deyişten oluşur. Bugüne ulaşmış derleme sonradan gerçekleşmiş ve yeni deyişler eklenmiştir.

Kitabın ağırlıklı konusu Yahudalıların günahları yüzünden yaklaşan kıyamet günüdür. Burada sözü edilen kıyamet gününün tarihsel bir son mu, yoksa ahiretin başlangıcı olarak mı kavrandığı açık değildir. Ama bu kavramı daha önce Amos ve İşaya'nın geliştirdiği bilinmektedir. Tsefanya'nın aynı temayı yeniden ele alışı genç çağdaşı peygamber Yeremya'yı etkilemiş olabilir. Tsefanya'nın kıyamet günü betimlemesi, ortaçağdaki *Dies irae* (Gazap Günü) ilahisi aracılığıyla halkın kıyamet anlayışını derinden etkilemiştir.

Tsefat *bak.* Safad

Tsegaye, Gabre-Medhin (d. 17 Ağustos 1936, Ambo, Etiyopya), Etiyopyalı oyun yazarı ve şair. İngilizce ve Amhara dilinde yapıt vermiştir.

Chicago'daki Blackstone Hukuk Okulu'nu bitirdi. Windsor Kraliyet Tiyatrosu ile Londra Kraliyet Saray Tiyatrosu'nda oyun yazarlığı ve yönetmenliği konularında ders aldı. Sonraki yıllarda Etiyopya'da I. Haile Selasiye Tiyatrosu'nun (bugün Ulusal Tiyatro) yönetmenliğini üstlendi.

Çoğu Amhara dilinde 20'yi aşkın oyun yazan Tsegaye, ayrıca Shakespeare ve Molière'in bazı oyunlarını bu dile çevirdi. Amhara dilindeki oyunlarında çoğunlukla çağdaş Etiyopya'nın, özellikle de kentlerdeki gençliğin sorunlarını işleyerek geleneksel ahlak değerlerinin önemini vurguladı. Bunlar arasında *Crown of Thorns* (1959; Dikenden Taç) ve *The Future Man* (1965; Geleceğin İnsanı) adıyla İngilizceye çevrilen oyunları vardır. Amhara dilindeki şiirleri de İngilizcede *Fire or Flower* (1973; Ateş ya da Çiçek) adıyla yayımlanmıştır.

Tsegaye İngilizce yazdığı en tanınmış manzum oyunu *Oda Oak Oracle*'da (1965), öbür İngilizce oyunlarında da yaptığı gibi Etiyopya tarihini ve dinsel çatışmaları ele aldı. *Collision of Altars* (1977; Sunakların Çarpışması) adlı deneysel oyununda pantomim, dans, maske ve büyü öğelerine yer verdi. İngilizce şiirlerini Etiyopya'da çıkan dergilerde yayımladı; bu şiirlere ayrıca *New Sum of Poetry from the Negro World* (1966; Siyah Dünyasından Yeni Şiir Toplamı) gibi Afrikalı şairlerin yapıtlarını içeren çeşitli antolojilerde yer verildi.

Tselinograd, CELINOGRAD olarak da yazılır, eskiden (1961'e değin) AKMOLINSK, Kazakistan'ın kuzeyinde yönetim birimi (*oblast*). Yüzölçümü 124.600 km²'dir. Kazak Yaylalarının kuzeybatısındaki step bölgesinde yer alır. Sularını İşim ve Nura ırmakları toplar. Güneybatısında Tengiz ve Kurgalcin gölleri bulunur. Kurak bir kara ikliminin hüküm sürdüğü bölgede ortalama yıllık yağış miktarı 300 mm dolayındadır.

Tselinograd'ın daha az yağış alan güneybatı ve kuzeydoğu kesimlerinde hayvancılık yapılır, orta kesiminde ise tahıl yetiştirilir. Bölgede makine, inşaat malzemeleri ve işlenmiş gıda maddeleri üretilir; madencilik de önemli ekonomik etkinliklerden biridir. Başlıca kentler, yönetim biriminin merkezi olan Tselinograd ile Atpazar, Makinsk, Stepnogorsk ve Alekseyevka'dır. Şortandi'de Tahıl Üretimi Bilimsel Araştırma Enstitüsü bulunur. Bölge nüfusunun büyük bölümü Ruslar, Kazaklar, Almanlar ve Ukraynalılardan oluşur. Nüfus (1991 tah.) 793.900.

Tselinograd, CELINOGRAD olarak da yazılır, eskiden (1961'e değin) AKMOLINSK, Kazakistan'daki Tselinograd yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Trans-Kazakistan ve Güney Sibirya demiryollarının kavşak noktasında İşim Irmağının kıyısında yer alır. 1824'te bir Rus askeri karakolu olarak kuruldu. 1939'da yönetim biriminin merkezi oldu. 1950'lerin ortalarında İşlenmemiş Toprakların Tarıma Açılması kampanyasının başlatılmasından sonra hızla gelişti. 1960'ta kuzeyindeki beş yönetim birimini birleştiren bölgenin (*kray*) merkezi olduktan sonra daha da önem kazandı ve bu statüsünü 1965'e değin korudu. Bu dönemde kentte pek çok yeni bina inşa edildi ve çeşitli yükseköğretim kurumları ile araştırma merkezi kuruldu. Günümüzde kent halkının büyük bölümü ulaşım sektöründe, özellikle de demiryollarında çalışır. Kentte tarım makineleri üretilir. Nüfus (1991 tah.) 286.000.

Tseltallar, Meksika'nın güneydoğusunda, Chiapas eyaletinin orta kesimlerinde yaşayan Maya Yerlileri. Kültür ve dil bakımından en çok batıdaki komşuları Tsotsillere(*) benzerler. Tseltallar geçimlerini tarımdan sağlarlar; mısır, çeşitli fasulye türleri ve biber yetiştirirler. Tarlalar çapa ve ucu sivriltilmiş sopalarla işlenir. Yerleşmeler köyler ve çevresindeki mezralardan oluşur. Ama çoğu yerde, köylerde yalnızca Yerli olmayanlar oturur. Ağaç kütükleri ya da kamış ve çamurdan yapılan evlerin çatıları sazla örtülür. Başlıca el sanatları çömlekçilik, dokumacılık, hasırcılık ve sepetçiliktir. Erkek giysileri, genellikle kısa pantolon, dize kadar inen gömlek, sandalet, şapka ve kırmızı bir kuşaktan oluşur. Kadınlar ise uzun yünlü etek, kuşak, pamuklu bluz ya da tünik ve *rebozo* (omuz atkısı) kullanır ve her zaman çıplak ayakla dolaşırlar.

Törensel vaftiz ana babalığı kurumu (*compadrazgo*), özellikle melezlerin (*ladino*) ya da Yerli olmayanların yoğun olarak bulunduğu Tseltal topluluklarında güçlüdür. Yerli geleneklerinin daha güçlü olduğu topluluklarda vaftiz babaları (*compadres*) yalnızca vaftiz töreni sırasında seçilir ve kurulan akrabalık bağları genellikle biçimseldir. Tseltallar Katolik olmakla birlikte dinsel inançları pagan öğeler de taşır. Din adamı olmayan topluluk üyelerinin oluşturduğu *confradía* adlı dinsel örgüt, yerel aziz için yapılan şenliğin düzenlenmesinden ve azizin tasvirinin korunmasından sorumlu görevlileri seçer. Tseltallar Hıristiyanlık öncesinden kalma çeşitli ayinler de düzenlerler.

Tshombe, Moise (-Kapenda) (d. 10 Kasım 1919, Musumba, Belçika Kongosu - ö. 29 Haziran 1969, Cezayir), Afrikalı siyaset adamı. 1960'ta Belçika Kongosu'ndan ayrılan Katanga'nın (bugün Shaba) başkanı ve ardından kurulan birleşik Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nin (bugün Zaire) başbakanı.

Tshombe
AP/Wide World Photos

Varlıklı bir aileden geliyordu. Babasından büyük bir ticari miras devraldı. Ama işadamlığında başarılı olamayınca siyasete ilgilenmeye başladı. 1951-53 arasında Katanga Eyalet Meclisi'nde görev yapan az sayıda Kongolu arasında yer aldı. 1959'da Conakat (Confédération des Associations Tribales du Katanga-Katanga Kabile Birlikleri Konfederasyonu) başkanı oldu. Tshombe'nin üyesi olduğu güçlü Lunda kabilesine dayanan Conakat, eyaletteki zengin bakır madenlerini elinde tutan Belçikalı maden tekeli Yukarı Katanga Madencilik Birliği'nin desteklediği bir siyasal partiydi. Tshombe 1960'ta Belçika hükümetinin Kongo'ya bağımsızlık verilmesini görüşmek üzere topladığı konferansta Conakat'ın önerisinin sözcülüğünü yaptı. Conakat bağımsız Kongo'nun yarı-özerk eyaletlerden oluşan gevşek bir konfederasyon olmasını öneriyordu. Konferansta Tshombe'nin önerileri de, Joseph Kasavubu gibi federasyondan yana olan öteki temsilcilerin önerileri de reddedilirken Patrice Lumumba'nın güçlü bir merkezi cumhuriyet tasarısı kabul edildi.

Mayıs 1960'ta yapılan ilk genel seçimde Conakat parlamentodaki 137 sandalyeden yalnızca 8'ini kazanmasına karşın, müttefikleriyle birlikte Katanga Eyalet Meclisi'nde çoğunluğu sağladı. Böylece Tshombe eyalet başkanı oldu. Başlangıçta Lumumba'nın ulusal hükümetini kabul etmiş görünmekle birlikte, bağımsızlık ilanından iki hafta sonra Halk Gücü adlı milis örgütünün giriştiği ayaklanmayı bahane ederek Katanga'nın bağımsızlığını ilan etti. Kongo başbakanı Lumumba'nın Cumhurbaşkanı Kasavubu ve ordu tarafından Eylül 1960'ta zorla görevden uzaklaştırılmasından sonra Katanga'nın cumhuriyetten ayrılması konusunda Kasavubu'yla başladığı görüşmeleri sürdürmedi. Ocak 1961'de Lumumba'nın işkence edilerek öldürülmesinde Tshombe'nin de payı olduğu kanısı oldukça yaygındır.

Tshombe kurduğu devletin uluslararası alanda tanınması için harcadığı çabalardan bir sonuç alamadı. Ocak 1963'te Birleşmiş Milletler askeri gücünün Katanga'ya müdahale ederek askerlerini yenilgiye uğratmasından sonra İspanya'ya kaçtı. 1964'te Kongo'nun doğusunda baş gösteren bir ayaklanmayı bastırmak üzere başbakanlığı üstlenmesi için Başkan Kasavubu tarafından sürgünden çağrıldı. Ayaklanmacılara karşı paralı beyaz askerleri kullandığı gerekçesiyle 1965'te görevden uzaklaştırıldı. Bu arada, görevden uzaklaştırılmasına Kasavubu'ya karşı bir komploya karışmasının yol açtığı da öne sürüldü. Tshombe bundan sonra İspanya'ya döndü. 1967'de Kongo'ya dönmeye hazırlandığı yönünde söylentiler çıktığı sırada kaçırılarak Cezayir'e götürüldü. Cezayir hükümeti Kongo cumhurbaşkanı Joseph Mobutu'nun, suçluların iadesi kuralına uygun olarak Tshombe'nin Kongo yetkililerine teslim edilerek yargılanması istemini kabul etmedi. Tshombe ömrünün sonuna değin Cezayir kenti yakınlarında bir evde gözetim altında tutuldu.

Tsimihetiler, Madagaskar'ın dağlık ortakuzey kesiminde yaşayan halk. Adları "Saçlarını Hiç Kestirmeyenler" anlamına gelir. Babayanlı, geniş aileler biçiminde örgütlenmiş olan Tsimihetiler başlangıçta dağlarda yerleşik bir yaşam sürüyorlardı. Sakalava ve Betsimisaraka krallıklarının ilk dönemlerine değin bağımsız kalmayı başardılarsa da 1820'lerde Merinaların, 20. yüzyılın başında da Fransızların egemenliğini kabul ettiler.

Tsimihetiler bütün Madagaskar halklarının ortak dili olan Malezya-Polinezya ailesinin Batı (Endonezya) koluna bağlı bir Madagaskar dilini konuşurlar. Tarihte hiçbir zaman siyasal bir birlik oluşturmamalarına karşın, bugün Madagaskar'ın en hareketli ve dinamik halkları arasında yer alırlar.

Yüksek doğum oranı ve katı biçimde uyguladıkları dıştan evlenme kuralı, Tsimihetileri sığırlarını otlatabilmek ve temel geçimlik ürünleri olan pirinci yetiştirebilmek için komşu bölgelere göç etmek zorunda bırakmıştır.

Tsiolkovski, Konstantin Edvardoviç (d. 17 Eylül 1857, İzhevskoye, Rus Çarlığı - ö. 19 Eylül 1935, Kaluga, Rus SFSC), havacılık ve uzay bilimleri alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Rus bilim adamı. Roket ve

Tsiolkovski
Tass—Sovfoto

uzay araştırmaları alanındaki öncü çalışmaları ve rüzgâr tünelini geliştirip aerodinamik araştırmalarında kullanmasıyla tanınan Tsiolkovski, uzayda roket yolculuğu alanındaki kuramsal sorunları inceleyen ilk bilim adamlarından biridir.

Dokuz yaşında geçirdiği kızıl hastalığı sonucunda işitme duyusunu önemli ölçüde yitirdi. Matematik ve fizik konularına ilgi duyarak bu alanlarda kendi kendini yetiştirdi. On altı yaşında Moskova'ya giderek üç yıl süreyle kimya, matematik, astronomi ve mekanik öğrenimi gördü. Bir süre sonra Moskova'ya 100 km uzaklıktaki Borovsk'a öğretmen olarak atandı. Bilimsel çalışmalarını bu kasabada kendi kendine sürdürdü. Kinetik gaz kuramı denklemlerini geliştirerek bu çalışmasını Petersburg'daki Rus Fiziksel Kimya Derneği'ne gönderdi. Derneğin bu çalışmanın yaklaşık 25 yıl önce yapılmış olduğunu bildirmesine karşın çalışmalarını yılmadan sürdürdü ve sonuçta derneğin üyeliğine kabul edildi.

1892'de öğretmen olarak atandığı Kaluga'da çalışmalarını havacılık ve uzay bilimleri üzerinde yoğunlaştırdı. Bu dönemde tümüyle metalden yapılmış bir güdümlü hava gemisi üzerinde çalışmalara girişti. Bu konudaki deneylerinin geçerliliğini kanıtlamak üzere geliştirdiği Rusya'nın ilk rüzgâr tüneli daha sonra yaklaşık 100 değişik uçağın tasarım çalışmalarında kullanıldı.

Tsiolkovski hava sürtünmesinin ve yüzey alanının, aerodinamik biçim verilmiş bir cisim çevresindeki hava akımının hızı üzerindeki etkilerini de inceledi. Bu çalışmaları sayesinde Bilimler ve Sanatlar Akademisi'nden edindiği parayla daha büyük bir rüzgâr tüneli yaptı. Bu tünelle gerçekleştirdiği çalışmalar sırasında gelişkin uçak tasarımları hazırladı.

Tsiolkovski, bir yandan aerodinamik alanındaki çalışmalarını sürdürürken bir yandan da uzay konusuyla ilgilendi. 1895'te *Gryozy o zemle i nebe* (Yer ve Gök Düşleri) adlı bir kitap yayımladı. 1896'da uzaydaki öbür gezegenlerde yaşayanlarla iletişim kurulması konusunda bir makale yazdı. Aynı yıl uzay bilimleri alanında yaşamının en geniş ve en ciddi yapıtı olan Tepkili Aygıtlar Yardımıyla Kozmik Uzayın Keşfi'ni yazmaya başladı. Bu yapıtında uzayda roket kullanımının ısı iletimi, seyir düzeneği, hava sürtünmesi nedeniyle oluşan ısı ve uygun yakıt tüketimi bakımından ortaya çıkaracağı kuramsal sorunları inceledi. 1897'de bugün kendi adıyla anılan ve bir roketin ulaşabileceği en son hızın, gazın egzozdan çıkış hızı ile roketin ilk ve son ağırlıkları arasındaki oranın logaritmasıyla orantılı olduğunu ortaya koyan roket denklemini geliştirdi. Bu denklemden yararlanarak o yıllarda tasarlanan roketlerin ağırlıklarının yüzlerce kez azaltılması gerektiğini, bunun da ancak katlı (kademeli) roketler kullanılarak gerçekleştirilebileceğini ortaya çıkardı.

Bazı kişisel ve ailesel sorunlar ve mali güçlükler nedeniyle 20. yüzyılın ilk 15 yılında yeterince çalışamayan Tsiolkovski, 1917'de devletin de desteğiyle çok sayıda bilimsel problem üzerinde çalışmalarını yeniden hızlandırdı. Stratosferin incelenmesi ve gezegenlerarası uçuş alanlarındaki çalışmaları modern uzay biliminde oldukça önemli bir rol oynadı. 1932'de stratosfere çıkabilen uçaklar ve sesüstü uçuşla ilgi çeşitli kuramlar geliştirdi. Tsiolkovski ayrıca atmosferin roketler üzerindeki etkilerini incelemiş, roketlerin soğutulması sorununa çözüm getirmiş ve uzaydan geri dönen roketlerin Yer atmosferine girdikten sonra izleyecekleri en uygun yörüngeyi belirlemiştir. Tsiolkovski 1919'da Sosyalist Akademi'nin (sonradan SSCB Bilimler Akademisi) üyeliğine seçildi.

Tsofar, Kitabı Mukaddes'te, hak etmediği mutsuzluklara uğrayan Hz. Eyub'u teselli eden üç dostundan biri (Eyub Kitabı 2:11, 11:1, 20:1, 42:9). Öteki iki tesellici Bildad ve Elifaz gibi Tsofar da eski bir İbrani yaklaşımını vurgular: Acı çekmek kötü insanın kaçınılmaz kaderidir; bu nedenle Eyub'un masum olduğunu öne sürerek gösterdiği tepki aldatıcı, hatta günahkârcadır. Tsofar Eyub'un öteki iki dostundan daha öfkeli biri olarak betimlenir.

Tsofar'ın Eyub'la ilk konuşması (11:1) üç ilkeyi vurgular: Allah'ın sonsuz aşkınlığı; talihinin yeniden açılması için Eyub'un, işlediğini yadsıdığı suçlardan ötürü tövbe etmesi gerektiği; kötülerin kaçınılmaz yıkımı. Tsofar Eyub'a ikinci yanıtında (20:1) kötü insanın tüm hazlarının çok çabuk yok olacağı üzerine bir söylev verir. Öteki ikisinden farklı olarak Tsofar'ın üçüncü bir konuşması yoktur. Kimi yorumcular Eyub'un konuşmasının bazı bölümlerinin bu üçüncü yanıtı oluşturduğu sonucuna varmışlardır.

Tsong-kha-pa (d. 1357 - ö. 1419), Tibet'te Dge-lugs-pa(*) adlı Budacı tarikatı kuran lama. Manastır disiplinini yeniden kurmak amacıyla keşişlerin evlenmesini yasaklamış, katı manastır kurallarına uyulmasını, sarı cüppe ve başlık giyilmesini zorunlu kılmıştır. Tarikat özellikle Moğolistan'da etkili olmuş, Tsong-kha-pa'nın ardılları Moğolların yardımıyla 1642'de Tibet'e egemen olarak Dalay Lama unvanını almıştır.

Tsongalar, Mozambik'in güneyindeki kıyı düzlüklerinde, Zimbabve ve Svaziland'ın bazı bölgelerinde ve Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki Transvaal'de yaşayan, benzer kültürel özellikler gösteren ve Bantu dillerini konuşan halklar. 1990'larda sayıları 4,6 milyon dolayındaydı.

Tsongalar önceleri, güçlü bir babayanlı soyun adını taşıyan ve kendi egemenliğindeki topraklarda yaşayan bağımsız halklar biçiminde örgütlenmişlerdi. Bu halklar 19. yüzyılın başlarında Angunilerin egemenliği altına girdiler.

Tsongalar tarım ve hayvancılığa dayanan karma bir ekonomiye sahiptir. Başlıca geçimlik ürün manyoktur. Ayrıca mısır, kocadarı ve başka ürünler yetiştirilir. Bazı erkekler ticari ürünler yetiştirirse de, tarla işlerinin büyük bölümünü kadınlar yapar. Günümüzde Tsongaların büyük bölümü ücretli işçi olarak çalışır. Bunların çoğu iş bulmak amacıyla Zimbabve'ye ya da Güney Afrika Cumhuriyeti'ne göç etmiştir.

Tsongalar kamış ve çamurdan yapılmış kulübelerden oluşan dağınık köylerde yaşarlar. Her köyde belli bir babayanlı soydan gelen kişiler oturur. Veraset ve miras kuralları da babayanlı soy çizgisiyle belirlenir. Çokkarılılık yaygındır ve başlık parası ödenir. Erkeğin sürüleri, geçinmeleri için karıları arasında paylaştırılır, daha sonra da miras olarak çocuklarına geçer. Dul kadınlar ise ölen kocanın soyundan gelen erkeklere miras kalır.

Tsongaların çoğu Hıristiyandır. Ama birçok Tsonga ata ruhlarının öfkesini yatıştırmaya yönelik çeşitli uygulamalardan oluşan geleneksel inançlara bağlılığını korur. Hastalık ve öteki kötülükler genellikle, tabuların çiğnenmesine, ataların öfkesine ya da büyücülüğe bağlanır. Büyücüleri yakalamak için kâhinlere başvurulur.

Tsotsiller, Meksika'nın güneydoğusunda, Chiapas eyaletin orta kesiminde yaşayan Maya Yerlileri. Kültür ve dil bakımından en çok komşuları Tseltallara(*) benzerler. Yaşadıkları yaylalarda dağlara, volkanik tepelere ve vadi boyunca uzanan düzlüklere rastlanır. İklim yüksek kesimlerde serin ya da soğuktur; yazlar ise çok nemli geçer. Daha çok yüksek kesimlerde yaşayan Tsotsiller geçimlerini tarımdan sağlarlar. Başlıca ürünleri mısır, fasulye ve kabaktır. Bitki örtüsü yakılarak açılan tarlalar çapa ve ucu sivriltilmiş sopalarla işlenir. Yün elde etmek amacıyla koyun besiciliği ve bir miktar avcılık ve balıkçılık da yapılır. Başlıca el sanatı dokumacılıktır. Ayrıca liflerden sepet, ağ, şapka, hamak, ip ve halat yapılır. Bazı bölgelerde çömlek, deri ve taş eşya da üretilir.

Sırık, kereste, çamur ve kamış gibi çeşitli malzemelerden yapılan evlerin çatıları genellikle sazla örtülür. Yerleşmelerin çoğu bir köyün çevresine dağılmış evlerden oluşur. Giysiler topluluktan topluluğa önemli ölçüde değişiklik gösterirse de çoğunlukla erkekler gömlek, kısa pantolon, atkı, şapka ve soğuğa karşı yün panço, kadınlar ise *huipil* (uzun pamuklu bir üstlük), uzun etek, kuşak ve şal kullanırlar.

Tsotsiller arasında törensel vaftiz ana babalığı kurumu (*compadrazgo*) oldukça yaygındır. Katolik ayinleri bu tür bağların kurulması için en uygun fırsat sayıldığından, *compadrazgo* kurumunun en güçlü olduğu topluluklar Katolikliğin gereklerine en çok özen gösteren topluluklardır. Tsotsillerde Hıristiyan mitolojisiyle yerli inançlar iç içe geçmiştir.

Tsu, Japonya'nın Honşu Adasındaki Mie ilinin (*ken*) merkezi kent. Ano Irmağının (*gava*) ağzında yer alır. İse Körfezine bakan kent, 16. yüzyılda yapılan bir şatonun çevresinde gelişti. Tokugava döneminde (1603-1867) pamuk ticareti ve posta merkezi olarak önem kazandı. 1898'de kurulan pamuklu dokuma fabrikasını II. Dünya Savaşı'ndan sonra cam ürünleri, elektrikli makine ve ev aletleri üreten fabrikalar izledi. 1960'larda kentteki gemi yapım tesisleri genişletildi. Tsu, pirinç ve buğday üretilen bir bölgenin ortasında yer alır.

Kentteki başlıca yükseköğretim kurumları Mie Ulusal Üniversitesi ve Mie İl Üniversitesi'dir. Kentte iki büyük tapınak vardır.

Tsu Parkı'nda bir müze, eskiden şatonun bulunduğu yerde de bir kütüphane ile 1958'de yeniden inşa edilen bir kule bulunur. Nüfus (1991 tah.) 159.724.

Tsubouçi Şoyo, asıl adı TSUBOUÇI YUZO (d. 22 Haziran 1859, Ota, Fukui - ö. 28 Şubat 1935, Atami, Japonya), yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Japon edebiyatındaki seçkin yerini korumuş oyun yazarı, romancı, eleştirmen ve çevirmen. Modern Japon edebiyat eleştirisinin ilk önemli yapıtı olan *Şosetsu şinzui*'nin (1885-86; Romanın Özü) yazarıdır. Ayrıca Shakespeare'in tüm yapıtlarını Japoncaya çevirmiş ve modern Japon tiyatrosunun kurulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Büyük bir *samurai* ailesinin oğluydu. Tokyo İmparatorluk Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1880'lerde Scott, Bulwer-Lytton ve Shakespeare çevirileri, romanları ve parlamentarizmi savunduğu siyasal alegorik yapıtlarıyla ünlendi. *Şosetsu şinzui*'de o dönem romanlarının gevşek kurgusunu ve zayıf karakter betimlemelerini eleştiriyor, yazarları kişilik çözümlemelerinde gerçekçi olmaya çağırıyordu. Bununla birlikte, bir grup üniversite öğrencisinin aptalca serüvenlerini anlattığı en tanınmış romanı *Tosei şoseikatagi*'de (1885-86; Günümüz Öğrencilerinin Kişiliği) eleştirdiği özellikleri kendisi de tekrarladı. 1883'te Tokyo Senmon Gakko'da (bugün Vaseda Üniversitesi) sosyal bilim dersleri vermeye başladı. 1890'da üniversitenin edebiyat fakültesinin, ardından da oraya bağlı bir orta dereceli okulun kurulmasında etkili oldu ve sonradan bu okula müdür atandı. 1891'de *Vaseda bungaku* adlı edebiyat dergisini kurdu ve yayın yönetmenliğini üstlendi. Şoyo ayrıca İbsen ve Shaw'u Japonya'ya tanıtan ve Japon yazarlarını modern oyunlar yazmaya yönelten *şingeki* (yeni tiyatro) hareketinin de kurucularından biriydi. 1915'te Vaseda Üniversitesi'nden ayrılarak bütün zamanını Shakespeare çevirilerine ayırdı.

Tsuçiura, Japonya'nın Honşu Adasındaki İbaraki ilinde (*ken*) kent. Kasumiga Gölünün batı kıyısında yer alır. Muromaçi döneminde (1338-1573) kurulan bir şatonun çevresinde gelişti. Zamanla bir ulaşım ve balıkçılık merkezi durumuna geldi. Kentin içinden geçen Coban Demiryolu'nun yapımı 1896'da tamamlandı. 1920'de kentte bir deniz üssü kuruldu. Tsuçiura II. Dünya Savaşı'ndan sonra eski önemini yitirdiyse de çok geçmeden bir ticaret ve kültür merkezi olarak gelişmeye başladı. Ulaşım olanaklarının gelişmesiyle Tokyo-Yokohama Metropoliten Alanı'nın banliyösü durumuna geldi. Kentte Tsukuba Üniversitesi ve devlete ait araştırma enstitüleri vardır. Nüfus (1991 tah.) 129.380.

Tsugaru Boğazı, Japonca TSUGARU-KAIKYO, Büyük Okyanusun kuzeybatı kesiminde boğaz. Honşu ve Hokkaido adaları arasında yer alır ve Japon Denizini Büyük Okyanusa bağlar. Genişliği 24-40 km'dir. Tsuşima Akıntısının uzantısı olan ılık ve tuzlu Tsugaru Akıntısı boğazdan geçerek Büyük Okyanusa ulaşır. Boğazın altından geçen Seikan Tüneli Hokkaido Adasındaki Hakodate liman kentini Honşu Adasındaki Aomori kentine bağlar.

tsunami, SISMIK DENIZ DALGASI olarak da bilinir, genellikle Yer yüzeyinden 50 km derine kadar olan kesimde oluşan ve Richter ölçeğine göre magnitüdü 6,5'in üzerinde olan depremlerin yol açtığı yıkıcı deniz dalgası. Deniz dibinde ya da kıyılarda gerçekleşen toprak kaymaları ya da yanardağ püskürmeleri de tsunamilere neden olabilir.

Bir deprem ya da darbe üreten başka bir yer hareketi sonrasında, ilerleyen bir salınım dalgaları katarı oluşur; bu durum deniz yüzeyinde giderek genişleyen dalga halklarının oluşmasına yol açar. Okyanuslardaki derin sularda dalga boyları 100-200 km gibi devasa boyutlara ulaşır, dalga yüksekliği ise 0,3-0,6 m gibi çok küçük bir düzeyde kalır. Oluşan dalganın dikliği, yani dalganın yüksekliğinin boyuna oranı 3/2.000.000 ile 6/1.000.000 arasında değişir. Dalga dikliğinin bu denli küçük olmasının yanı sıra dalgaların periyotlarının beş dakika ile bir saat arasında değişen uzunluklarda olması, normal rüzgâr dalgalarının ve çalkantıların derin sularda bu dalgaları tümüyle bastırmasına neden olur. Herhangi bir ilerleyen salınım dalgasında yüzeydeki gerçek su hareketi, çapı dalga yüksekliğine eşit, dalga periyodu sırasında tam daire haline gelen düşey bir yörünge biçimindedir. Bu yüzden, açık denizde su yüzeyindeki bir parçacık ya da örneğin bir gemi, tsunaminin geçişini, beş dakika ile bir saat arasında değişen bir süreyle yaklaşık yarım metrelik basit bir yükselme ve alçalma biçiminde algılar.

Herhangi bir ilerleyen salınım dalgasının yüzey yörünge hareketi, su içinde aşağı doğru giderek zayıflayan bir biçimde iletilir ve yüzeyden dalga boyunun yaklaşık yarısı kadar bir derinlikte önemsizleşir. Ama, okyanus derinliklerinden çok daha uzun olabilen tsunamiler, yörünge hareketi açısından deniz tabanına yakın kesimlerde önemli gecikmelere uğrar ve dalganın geçtiği okyanusun derinliği ne olursa olsun bir sığ su dalgası davranışı gösterir. Sığ su dalgalarının hızı, tabandaki bu sürtünmeyle denetlenir ve $c=\sqrt{gD}$ formülüne uygun davranır; burada c dalga hızı, g yerçekimi ivmesi ve D su derinliğidir. Bu bağıntı modern yöntemlerin geliştirilmesinden çok daha önce, 1856'da okyanusların ortalama derinliğini belirlemede kullanılıyordu. Bir sismik deniz dalgası katarının ortalama hızı saniyede 200 m olarak kabul edilecek olursa, su derinliği olarak yaklaşık 4.000 m elde edilir; bu rakam, modern yöntemlerle gerçekleştirilen kestirime (3.808 m) çok yaklaşıktır. Bu bağıntı sismologlara, herhangi bir depremden sonra tehlike altında olan kıyıları belirleme ve tsunamilerin buraya ulaşmasından birkaç saat önce gerekli olan uyarıları yapma olanağını verir.

Dalgalar kıta kıyısına yaklaştıkça, giderek sığlaşan zeminle sürtünme nedeniyle hızları azalır. Periyot sabit kalmak durumundadır; böylece hız azaldıkça dalga boyları kısalır ve dalga genlikleri artar, kıyılarda suyun yüksekliği 10-15 dakika içinde 30 m'ye ulaşır. Deniz düzeyindeki bu yükselmenin sonucunda kıta kalkanı suları salınmaya başlar (bu süreç henüz yeterince anlaşılamamıştır). En yıkıcı etki de üçüncü ile beşinci salınım arasında gerçekleşir; ama salınımlar zayıflayarak birkaç gün sürer ve ancak bundan sonra tümüyle kesilir.

Öbür su dalgaları gibi tsunamiler de kıyı yakınlarındaki dip topografyasınca kırılır ve yansıtılır. Bu nedenle bu dalgaların etkileri bölgeden bölgeye önemli ölçüde değişir. Kimi zaman tsunaminin kıyıya ilk ulaşma biçimi, suların geri çekilip sığ deniz dibinin açığa çıkmasına yol açan bir çukurlaşma biçiminde olabilir. Böyle bir durum 1 Kasım 1755'te Portekiz'in Lizbon kentinde gerçekleşmiş, bu ilginç olayı yakından görmek ve oluşan yeni kıyıyı incelemek için sığlıkta ilerleyen pek çok insan, ancak dakikalar sonra kıyıya ulaşan dev dalganın altında kalarak ölmüştür. En yıkıcı tsunamilerden biri de 1703'te Japonya'daki Ava'da gerçekleşmiş ve bu olay sonucunda 100 binin üzerinde insan ölmüştür. 26 ve 27 Ağustos 1883'te Krakatoa Adasının yok olmasıyla sonuçlanan denizaltı yanardağ püskürmesinin yarattığı dalgaların boyu Doğu Hint Adalarının pek çok yerinde 35 m'ye ulaşmış ve 36 binden çok insanın ölümüne yol açmıştır.

Tsuruga, Japonya'nın, Honşu Adasındaki Fukui ilinde (*ken*) kent. Japon Denizinin bir girintisi olan Tsuruga Körfezine (*van*) bakar. Eskiden Asya kıtasıyla Japonya arasındaki en önemli ulaşım merkezi ve ülkenin eski başkentleri olan Nara ve Kyoto'nun başlıca yükleme noktasıydı. Tsurego, önemli bir liman kenti olma özelliğini günümüzde de korumaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kentte yapay elyaf, kimyasal madde ve çimento fabrikaları kuruldu. Nüfus (1985) 65.670.

Tsuruoka, Japonya'nın, Honşu Adasındaki Yamagata ilinde (*ken*) kent. Şonai Ovasında yer alır. Tokugava döneminde (1603-1867) bir şato kasabası olarak gelişti; o dönemden kalma yapıların çoğu hâlâ ayaktadır. Kentin geleneksel sanayi dalları arasında mum, ipekli kumaş ve saki (pirinç rakısı) üretimi sayılabilir. Meici döneminden (1868-1912) sonra kentte büyük tekstil ve tarım makinesi fabrikaları kuruldu. Tsuruoka günümüzde çevredeki bölgede üretilen pirinç ve kerestenin dağıtım merkezidir.

Eskiden şatonun bulunduğu yerde kurulmuş olan Tsuruoka Parkı'nda, savaş tanrısına adanmış Şonai Tapınağı (*ci*) bulunur. Çido Müzesi'nde halk sanatı ürünleri sergilenir. Nüfus (1991 tah.) 146.540.

Tsuruya Namboku IV, asıl adı GENZO, DAI NAMBOKU olarak da bilinir (d. 1755, Edo [bugün Tokyo] - ö. 23 Aralık 1829, Edo, Japonya), Tokugava dönemi (1603-1867) sonlarında ünlenmiş Japon *Kabuki* oyunları yazarı. Doğaüstü temalara ve korkunç, grotesk görünümlü karakterlere yer verdiği oyunlarıyla tanınmıştır.

Çocukluk ve gençlik yıllarına ilişkin bilgi azdır. *Kabuki* oyunları yazarı I. Sakurada Cisuke'nin(*) çırağı olduğu ve 1780 dolayında ünlü *Kabuki* oyuncusu III. Tsuruya Namboku'nun kızıyla evlendiği bilinmektedir. Uzun süren çıraklık döneminden sonra 1800'lerin başlarında Edo'daki Kavarazaki Tiyatrosu'nun baş oyun yazarı oldu. 1811'de de IV. Tsuruya Namboku adını aldı.

İlk büyük başarısını dönemin önde gelen oyuncusu I. Onoe Matsusuke için yazdığı *Tenciku Tokubei ikoki-banaşi*'yle (1804; Hindistanlı Tokubei: Yabancı Ülkeler Üzerine Bir Öykü) elde etti. Usta oyuncular için oyun yazan Namboku, özgün ve teknik açıdan sağlam yapıtlarıyla Edo'daki *Kabuki* çevrelerinde büyük ilgi gördü. Toplam 120 dolayında oyun yazdı. Bu oyunlarda genellikle ürkütücü temaları ele aldı; vahşet, mizah ve *pathos*'u karıştırarak sıradan insanların yaşamını canlı biçimde aktardı. En beğenilen yapıtları arasında *Osome Hisamatsu ukina no yomiuri* (1813; Osome ve Hisamatsu: Bir Skandal Sayfası) ve *Tokaido Yotsuya kaidan* (1825; Tokaido'daki Yotsuya'nın Hayalet Öyküsü) sayılabilir.

Tsuşima Adaları, Japonya ile Kore arasındaki Kore Boğazında ada grubu. Yönetsel bakımdan Japonya'nın Nagasaki iline (*ken*) bağlıdır. En büyükleri Kami-agata ve Şimo-agata olan beş kayalık adayı kapsar. Adaların toplam yüzölçümü 709 km²'dir. Başlıca yerleşmeler Keçi ile yönetim merkezi İzuha-

ra'dır. Halkın başlıca geçim kaynağı balıkçılıktır. Japon mitolojisine göre, Tsuşima ilk yaratılan Japon adalarından biri olmuştur.

Tsuşima Adaları 12. yüzyıldan 1868'e değin So *daimyo*'larının (büyük toprak sahibi yönetici) mülküydü. 1274 ve 1281'de Moğolların Japonya'yı işgal girişimleri sırasında ada halkının çoğu öldürüldü. Rusya 1861'de adalarda belirli ayrıcalıklar elde etmek için bir girişimde bulunduysa da başarılı olamadı. 1905'te adaların kuzeyinde yapılan Tsuşima Deniz Savaşı'nda bir Rus donanması yenilgiye uğratıldı. Nüfus (1980) 50.810.

Tsuşima Deniz Savaşı Rus-Japon Savaşı sırasında Rus donanmasının bozguna uğradığı deniz çarpışması (27-29 Mayıs 1905).

Port Arthur ve Vladivostok'ta üslenen Rus filolarının düzenlediği saldırılar yüzünden Japonlar denizde tam üstünlük sağlayamıyor, her iki taraf da çarpışmalarda kayıplar veriyordu. Bu sırada Petersburg'da, Baltık Filosu'nun Amiral Zinovi Petroviç Rojestvenski komutasında Uzakdoğu'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Baltık Filosu bütün yaz hazırlandıktan sonra 15 Ekim 1904'te Liepaja'dan denize açıldı. Madagaskar yakınlarındaki Nosy Be'de Port Arthur'un Japon kuvvetlerine teslim olduğunu öğrenen Rojestvenski, önce Rusya'ya geri dönmeyi tasarlıyordu. Ama Mart 1905 başlarında Baltık'tan Süveyş Kanalı yoluyla gönderilen takviye deniz kuvvetlerinin ulaşmasını bekleyerek ilerlemeye karar verdi. Takviye kuvvetler Vietnam'da Cam Ranh Körfezinde Rojestvenski'ye katıldı. Mayıs başında donanma Çin Denizine ulaştı ve Rojestvenski Tsuşima Boğazı yoluyla Vladivostok'a yöneldi. Amiral Togo komutasındaki Japon donanması Kore'nin güney kıyılarında, Pusan açıklarında Rojestvenski'yi bekliyordu. 27 Mayıs'ta Rus donanması yaklaşırken saldırıya geçti. Japon gemileri hız ve silah olarak daha üstündü; iki gün süren çarpışmada Rus donanmasının üçte ikisi batırıldı, altı gemi ele geçirildi, dört Rus gemisi Vladivostok'a ulaşırken altı gemi de tarafsız limanlara sığınmak zorunda kaldı.

Tsutsumi AİLESİ. Japonya'nın sanayiye dayalı bir ekonomiden hizmet sektörü ağırlıklı bir ekonomiye geçtiği 20. yüzyıl sonlarında iki dev şirketler grubunu kuran Japon işadamları ailesi.

Köylü bir aileden gelen Tsutsumi Yasuciro (d. 1889, Şiga ili - ö. 26 Nisan 1964, Tokyo, Japonya) 1913'te Waseda Üniversitesi'ni bitirdi. 1918'de Kokudo Keikaku adlı emlak işleri şirketini kurdu ve 1920'lerde büyük çapta taşınmaz mal satın almaya başladı. Aynı zamanda siyasete girerek 1924'te Temsilciler Meclisi'ne seçildi; izleyen dönemde 12 seçim boyunca sandalyesini korudu. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllarda Tokyo'da ve öteki önemli merkezlerde zor duruma düşmüş soylulardan ve savaş nedeniyle yoksullaşmış başka kişilerden büyük arazi parçalarını çok ucuza satın alarak asıl servetinin temelini attı. Ardından demiryolları, tatil yerleri, oteller, büyük mağazalar ve golf sahaları inşa etme işine girdi. Çeşitli işletmelerini Seibu Railway Co. Ltd. altında bir araya getirdi. Siyasal yaşamının doruk noktasına 1953-54 yıllarında Temsilciler Meclisi başkanlığıyla ulaştı. Öldüğü zaman Japonya'nın en varlıklı kişileri arasında yer alıyordu.

Üç kez evlenen Yasuciro karılarının yanı sıra çeşitli metreslerinden de çok sayıda çocuk sahibi oldu. Bunlardan Tsutsumi Yoşiaki (d. 29 Mayıs 1934) Seibu'nun yönetim kurulu başkanı ve Kokudo Keikaku'nun en büyük hissedarı olarak babasından kalan servetin büyük bölümünü miras edindi. Böylece Japonya'nın en büyük özel demiryolu şirketinin başına geçti. Tokyo'dan çıkan demiryolu hatları boyunca oteller, eğlence parkları, tatil yerleri, golf sahaları ve spor merkezleri inşa etti. 1990'ların başlarına gelindiğinde Japonya'nın en büyük arazi sahibi durumuna gelmişti. Japon emlak piyasasında fiyatların olağanüstü bir yükseliş göstermesi sayesinde dünyanın en varlıklı kişileri arasına da girmişti.

Yasuciro'nun sivrilmeyi başaran öteki oğlu Seici (d. 30 Mart 1927) babasının mirasından pay olarak yalnızca bir büyük mağaza almıştı. Ama bundan elde ettiği kazancı yatırıma yönelterek işlerini büyüttü ve 1990'da Japonya'da ilk sıralarda yer alan bir lüks mağazalar zinciri yarattı. Bu arada perakende satışın başka alanlarına, finans sektörüne ve boş zamanları değerlendirme hizmetlerine de girerek yatırımlarını çeşitlendirdi. Yüzü aşkın şirketini Seibu Saison Grubu adı altında bir araya getirdi. Bu grup 1988'de Inter-Continental Hotel adlı şirketin ABD, Avrupa ve Ortadoğu'daki lüks oteller zincirini satın aldı. Alışılmış tipin dışında ve sanata düşkün bir işadamı olan Seici, Tsuci Takaşi takma adını kullanarak yazdığı şiir ve öykülerle de üne kavuştu. Şirket imparatorluklarını ayrı tutan Yoşiaki ve Seici kardeşlerin aslında birbirlerini geçmeye yönelik yoğun bir rekabet içinde olduğu yaygın bir kanıydı.

Tsutuhiller, Guatemala'nın ortabatısındaki yaylalarda yaşayan Maya Yerlileri. Dil ve kültür bakımından komşu Kakçikeller(*) ve Kiçelerle(*) aralarında büyük benzerlikler vardır. Komşu Maya halkları gibi geçimlerini tarımdan sağlayan Tsutuhiller mısır, fasulye ve kabak yetiştirir, koyun, domuz ve tavuk gibi az sayıda evcil hayvan beslerler. Halk merkezi köyler çevresinde kümelenmiş yerleşim birimlerinde (*municipio*) yaşar. Genellikle köylerde sürekli olarak oturulmaz. Yerliler kendilerini Tsutuhil ya da Guatemalalı olarak kabul etmekten çok *municipio* üyesi sayarlar. Gelenek ve giysiler bir *municipio*'dan öbürüne değişir. *Ayrıca bak.* Mayalar.

Tsuyama, Japonya'nın, Honşu Adasındaki Okayama ilinde (*ken*) kent. Tsuyama Havzasının ortasında, Yoşii Irmağının (*gava*) yukarı çığırında yer alır. 1442'de inşa edilen şatonun çevresinde gelişti. Tokugava döneminde (1603-1867) önemli bir posta merkezi durumuna geldi. Günümüzde kentteki küçük aile işletmelerinde *tabi* (çorap), orak ve ipek tül üretilir. Nüfus (1990) 89.405.

tsuzumi, gövdesinin ortası kum saati biçiminde boğumlu, iki yüzlü Japon davullarının genel adı. Eski saray müziğinde bu davulun üç tipi vardı. Bunlardan yalnızca *san no tsuzumi* tipi *komagaku* üslubundaki müzikte varlığını sürdürür. *No* ve *Kabuki* tiyatrolarının müziğinde de *tsuzumi*'lere rastlanır. Küçük boylu *ko-tsuzumi*'yi çalgıcı sağ omzunda taşır ve sağ elin parmaklarıyla çalar. Yüzü çevreleyen ip sol elle yavaşça gerilip gevşetilerek dört hafif ses elde edilir. At derisinden yapılan yüzün ortasına yapıştırılan ince bir kâğıt (*çoşigami*) tınının değişmesini sağlar. Büyük *o-tsuzumi*'nin sığır derisinden yapılan yüzleri gövdeye sıkı sıkıya bağlanmadan önce ısıtılır. Sol kalça üzerinde taşınan bu davul sağ elin orta parmaklarıyla vurularak çalınır ve çatlak bir ses çıkarır; sesi yükseltmek için bazen parmaklara mukavva yüksükler takılır.

Bu davullarla akraba bir davul da Kore müziğinin birçok çeşidinde seçkin bir yeri olan, büyük bir kum saati biçimindeki iki yüzlü *çangko*'dur. Bunun yapılışı da *tsuzumi*'ye benzer; yüz derisi çalgıdan daha geniş bir çembere dikilir ve kuşaklama ipleriyle gövdenin üstüne sıkıca bağlanır.

O-tsuzumi, kum saati biçiminde iki yüzlü Japon davulu
K. B. S. Photo. Hisao Masijima

tsuzure, tam adı TSUZURE-NİŞİKİ, genellikle ipek, altın ya da gümüş ipliklerle kaplı pamuk çözgüler üstüne ipekle dokunan Japon gobleni.

Tsuzure yapım tekniği Japonya'ya Muromaçi (Aşikaga) döneminde, 15. yüzyılın sonlarında ya da 16. yüzyılın başlarında Çin'den geldi. Üretimi Tokugava (Edo) döneminde, özellikle 17. yüzyıl başında ve 18. yüzyılda en üst düzeye ulaştı. En çok giysi yapmakta ve değerli armağan paketlemelerinde kullanılıyordu.

Tsvanalar *bak.* Batsvanalar

Tsvet, Mihail Semyonoviç (d. 14 Mayıs 1872, Asti, İtalya - ö. 26 Haziran 1919, Voronej, Rusya), geliştirdiği yüze tutma kromatografisi tekniğiyle bitki pigmentlerini ayırmayı başaran Rus botanikçi. Bu yönteminde yaprakları önce eter ve alkol ile özütlemiş, daha sonra elde ettiği pigment çözeltisini kalsiyum karbonat dolu bir kolondan süzmüştür.

1896'da Cenevre Üniversitesi'nde doktorasını tamamladıktan sonra çalışmalarını Rusya'daki Kazan Üniversitesi'nde sürdürdü. 1902'de Varşova Üniversitesi'nde laboratuvar asistanı oldu. 1908'de Varşova Teknik Üniversitesi'nde botanik ve mikrobiyoloji dersleri vermeye başladı. 1917'de profesör olarak Estonya'daki Yuryev (bugün Tartu Devlet) Üniversitesi'nin botanik bahçesinin yöneticiliğine getirildi.

Bitki pigmentleri üzerine yaptığı çalışmalarla ünlenen Tsvet yeni klorofil bileşikleri buldu ve karotenoit terimini ortaya attı.

Tsvetayeva, Marina İvanovna, es MARİNA İVANOVNA EFRON (d. 8 Ekim 1892, Moskova - ö. 31 Ağustos 1941, Yelabuga, Rus SFSC), Rus şair. Şiirlerinde özgün ve doğrudan bir dil ve kesik kesik ritimler kullanmıştır. Ülkesi dışında fazla tanınmamakla birlikte 20. yüzyıl Rus şiirinin en iyi şairlerinden biri sayılır.

Gençliğinin büyük bölümünü Moskova'da geçirdi. Babası üniversitede hoca, annesi piyanistti. On altı yaşında Sorbonne Üniversitesi'ne girdi. 1910'da ilk şiir kitabı *Veçerni Albom*'u (Akşam Albümü) yayımladı. Kitaptaki şiirler henüz toy bir şairin ürünleri olmakla birlikte büyük umut vaat ediyordu. 1916-20 arasında kâğıt sıkıntısı yüzünden şiirleri basılamadı, ama elden ele dolaştı. Kitap olarak basılınca da büyük ilgi gördü. Uzun manzum masalı *Tsar-devitsa* (1922; Çar-Kız), en tipik ve en güzel şiirlerinden biridir.

Tsvetayeva Sovyet Devrimi'ni tepkiyle karşıladı. Kocası Sergey Efron da karşı devrimci Beyaz Ordu'da subaydı. Bu dönemde yazdığı şiirlerin çoğunda Bolşeviklere karşı direnişi yüceltti. Bunlardan 1917-21 arasında yazdığı, ama ancak 1957'de Münih'te yayımlanan şiir dizisi *Lebedini stan* (Kuğu Kampı), bir Beyaz Ordu subayının karısının gözünden iç savaşın lirik bir tarihiydi.

Tsvetayeva 1922'de SSCB'den ayrılarak Berlin'e, ardından da Prag'a gitti. 1925'te Paris'e yerleşti. *Stihi k Bloku*'yu (1922; Blok İçin Şiirler) ve sağlığında basılan son şiir kitabı olan *Posle Rossii*'yi (1928; Rusya'dan Sonra) orada yayımladı. Ayrıca *Ariadne* (1924) ve *Phaidra* (1927) gibi klasik konuları işleyen iki manzum trajedi, yaratıcılık üzerine birkaç deneme ve *Moy Puşkin* (1937; Benim Puşkin'im) gibi eleştiri kitapları yazdı. Son şiir dizisi *Stihi k Çehii* (1938-39; Çek Ülkesi İçin Şiirler), Nazilerin Çekoslovakya'yı işgaline karşı duyduğu tepkiyi dile getiriyordu.

Tsvetayeva 1930'larda yazdığı "Toska po rodine" (1935; Vatan Hasreti) ve "Rodina" (1936; Vatan) gibi şiirlerinde ülkesi dışında yaşamanın getirdiği yabancılaşmayı ve Rusya'ya duyduğu özlemi dile getirdi. 1930'ların sonunda komünistlerle işbirliği yapmaya başlayan kocası kızını da yanına alarak SSCB'ye döndü. (Sonradan ikisi de Stalin dönemindeki terörün kurbanı olacaklardı.) 1939'da Tsvetayeva da ülkesine dönerek Moskova'ya yerleşti. II. Dünya Savaşı sırasında Moskova boşaltılırken uzak bir kasabaya gönderildi. 1941'de orada kendini öldürdü.

Tu bi-Şevat (İbranicede "Şevat'ın Onbeşi"), yeni yıl için ağaç dikme günü olarak kutlanan Yahudi bayramı. Miladi takvimde ocak ayına ya da şubat başlarına rastlayan 15 Şevat'ta kutlanır. İsrail'de yağışların büyük ölçüde durduğu bu tarihten sonra bir ağacın meyveleri ondalık vergisi açısından yeni yılın kapsamına girmiş sayılır. Küçük bir bayram olarak kabul edilen Tu bi-Şevat sırasında ayin kitabında pişmanlıkla ilgili belirli dualar okunmadan geçilir ve oruç tutulmaz. Aşkenazi Yahudileri arasında geleneksel olarak 15 farklı türden olmak üzere meyveler yenir; bu sırada genellikle Tevrat'ın Mezmurlar Kitabı'ndan bölümler okunur. Sefardi Yahudileri arasında Tu bi-Şevat önemli bir bayramdır; "meyve ziyafeti"nin eşliğinde *compla* denen şarkılar söylenir. Günümüzde İsrail'de bu bayram tarım amacıyla çölden toprak kazanma çalışmalarını simgeleyen anlamıyla yaygın biçimde kutlanır. Okul çocukları törenler sırasında ağaç diker ve şarkı söylerler.

Tu Duc, asıl adı NGUYEN PHUOC HOANG NHAM (d. 22 Eylül 1829, Hue - ö. 9 Temmuz 1883, Hue, Vietnam), Vietnam imparatoru. İmparator Thieu Tri'nin oğluydu. Bir ağabeyi olmasına karşın babasının ardından 1847'de Tu Duc adıyla tahta çıktı. Babasının misyonerlere baskı uygulayarak, Avrupalı devletlerle diplomatik ve ticari ilişki kurmama politikasını sürdürdü. İdam edilen Hıristiyanların büyük sayılara varması üzerine Fransızlar 1856'da Hue sarayına resmî bir protesto mektubu gönderdiler.

1857'de İspanyol Piskopos José María Díaz'ın boynunun vurulması üzerine Fransızlar derhal misillemeye giriştiler. 1858'de Tourane'ı (Da Nang) işgal ettiler ve ülkenin güneyinde birçok kilit noktada Vietnamlıları yenilgiye uğrattılar. Sonuç olarak Tu Duc 1862'de üç güney eyaletini, sonradan anlaşmazlığa yol açan bir antlaşmayla Fransızlara bırakmak zorunda kaldı. Fransızlar bu bölgeye Cochinchine (*bak.* Nam Ky) adını verdiler.

Tu Duc'un hükümdarlığı, tahtta hak iddia eden rakip Le hanedanının bir üyesinin 1865'te çıkardığı ayaklanmayla daha çok sarsıntıya uğradı. 1873'te Hanoi Kalesi'ne düzenlenen bir Fransız saldırısı, Fransızlara ticaret ayrıcalıkları verilmesi ve kuzeydeki Kızıl Irmağın Avrupalıların ticari ulaşımına açılmasıyla sonuçlandı. Tu Duc Vietnam'ın Çin'in koruması altındaki bir devlet olduğunu ileri sürerek Çinlilerden koruma isteğinde bulundu. Ama Vietnam'a askeri güç yığınağını artıran Fransızlar zamanla daha çok toprak ele geçirdiler ve Tu Duc'un ölümünü izleyen dört yıl içinde Çinhindi Birliği'ni kurdular.

Tualar *bak.* Batualar

Tuamotu Takımadaları, Fransızca ÎLES TUAMOTU, PAUMOTU olarak da bilinir, Büyük Okyanusun ortagüneyinde, Fransız Polinezyası'na bağlı ada grubu. Yetmiş beş atol, bir yükselmiş atol (Makatea) ve sayısız mercan resifini kapsayan takımadalar yan yana iki zincir biçiminde, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yaklaşık 1.450 km boyunca uzanır. En büyük atol olan Rangiroa geniş bir lagünü çevreleyen daire biçiminde dizilmiş 20 adacıktan oluşur. Thor Heyerdahl'in 1947'de "Kon-Tiki"(*) adlı salıyla Güney Amerika'nın batı kıyılarından bölgeye yaptığı yolculuk, bu atolde sona ermiştir. Fakarava ve Hao da önemli atollerdir.

Tuamotu Adaları günümüzde Gambier Adalarıyla birlikte Fransız Polinezyası'na bağlı bir çevre (*circonscription*) oluşturur. Çevrenin yönetim merkezi Tahiti'nin 402 km kuzeydoğusundaki Apataki Atolündedir. Fransa 1960'lardan beri insan yaşamayan Mururoa ve Fagataufa atollerinde nükleer denemeler yapmaktadır. Nüfus (1988) 11.754.

Tuapse, Rusya Federasyonu'nun güneybatı kesimindeki Krasnodar bölgesinde (*kray*) kent ve liman. Karadeniz kıyısındaki korunaklı bir körfezde yer alır. 1828'de yapılmış bir kalenin çevresinde kuruldu (1838). 20. yüzyılda bir gemi onarım, petrol arıtım ve petrol ihraç merkezi durumuna geldi. Grozni'den ve kuzeydeki Kafkas petrol yataklarından borularla taşınan petrol kentte işlenir. Öteki sanayi dalları arasında gıda işleme ve petrol makineleri üretimi sayılabilir. Nüfus (1991 tah.) 63.800.

Tuaregler, Tuat (Cezayir) ve Gıdamis'ten (Libya) Nijerya'nın kuzeyine ve Fizan'dan (Libya) Timbuktu'ya (Mali) kadar uzanan geniş bir alanda yaşayan ve Berberi dillerinden birini konuşan halk. 1990'larda sayıları yaklaşık 900.000 olarak tahmin edilen Tuaregler bağımsız bir siyasal örgütlenmeye sahiptirler.

Bir Tuareg, Nijer
Marc Riboud—Magnum

Kuzey Tuaregler çoğunlukla çölde, Güney Tuaregler ise daha çok step ve savanlarda yaşar. Kuzeydeki başlıca Tuareg konfederasyonları Ahaggar (Hoggar) ve Azcer, güneyde ise Asben, İfora, İtesan (Kel Geres), Avellimiden ve Kel Tademaket'tir. Güney Tuaregler zebu ve deve yetiştirir ve bunların bir bölümünü Kuzey Tuaregler satarlar. 1970'lerde ve 1980'lerde Moritanya'nın güneyi, Senegal, Nijer, Burkina Faso ve Çad'ı etkisi altına alan kuraklık Güney Tuareglerin sayısının azalmasına ve hayvancılığa dayalı geleneksel yaşam biçimlerinde önemli değişikliklere yol açmıştır.

Geleneksel Tuareg toplumu, soylular, din adamları, vasallar, zanaatçılar ve eskiden köle olan emekçilerden oluşan katmanlara bölünmüştür. Tuaregler geleneksel olarak, kırmızıya boyanmış deri çadırlarda yaşarlar. Günümüzde deri yerine naylon çadırlar da kullanılmaktadır. Güneyde beşik tonozlu keçe çadırlar yaygındır. Tuareglerin silahları, iki yanı da kesici kılıçlar, kamalar, demir mızraklar ve köşele kalkanlardan oluşur. Yetişkin erkekler kadınların, yabancıların ve evlilik yoluyla akraba oldukları kişilerin yanında mavi bir peçe takarlar; ama bu gelenek kentleşmeyle birlikte yok olmaya başlamıştır. Tuaregler arasında eski Libyalıların kullandıklarına benzer bir el yazısı (*tifinag*) varlığını korumaktadır.

Tuat, Cezayir'in ortabatısında vaha grubu. Tademeyt Platosunun batısında yer alan vahalar Messaud Irmağı boyunca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda dizilmiştir. Bölge İS 10. yüzyılda Müslümanların denetimine girdi. Araplardan, Berberilerden ve Haratlardan oluşan bölge halkı Fransızların egemenliği altına girmemek için 1900'lerin başına değin güçlü bir direniş gösterdi. Bölge 1962'de Fransızlardan bağımsız Cezayir'e geçti.

Gruba adını veren Tuat Vahası kuzeydeki Gurara vaha grubundan güney ve doğudaki Tidikelt vaha grubuna kadar ırmak boyunca yaklaşık 120 km uzanır. Vahadaki başlıca yerleşmeler Adrar, Fenughil, Zauiet Kunta ve Reggan'dır. Berberi dilinde *foggara* olarak adlandırılan kanat(*) sistemiyle sulanan vahalarda yüksek kaliteli hurmanın yanı sıra tahıl ve sebze üretilir. Sahra'yı aşan önemli karayollarından biri bölgeden geçer. Nüfus (1977 geç.) 59.023.

tuatara, (*Sphenodon punctatus*), *Reptilia* (sürüngenler) sınıfının *Rhynchocephalia* (kalakbaşlılar) takımından varlığını sürdürebilen tek omurgalı türü. Günümüzde yalnız Yeni Zelanda'nın bazı küçük adalarında yaşar. Tam olarak gelişmiş bir tuataranın uzunluğu 70 cm, ağırlığı 1 kg dolayındadır. Yaklaşık 200 milyon yıl önce yaşayan akrabalarından önemli bir farkı yoktur. Genel olarak kelerlere benzer. Her iki bacak çifti de iyi gelişmiştir. Boynundan kuyruğuna kadar sırtı boyunca çıkıntı yaparak uzanan dikleşebilir dikensi pulları vardır. Öbür sürüngenlerden farklı olarak tuatarların erkeklerinde çiftleşme organı yoktur ve erkekten dişiye sperma, kuşlardaki gibi dışkılıkların birbirlerine değdirilmesiyle aktarılır. Ayrıca tuataranın iki gözü arasında işlevi anlaşılamayan bir epifiz gözü bulunur.

Tuataralar temel olarak yalnız yaşar, oyuklarda barınır, geceleri etkinlik gösterir, öbür küçük hayvanları ve kuş yumurtalarını

yiyerek beslenir. Öbür sürüngenlere göre daha düşük sıcaklıklarda etkinliklerini sürdürebilirler. Dişi yaşadığı barınağa yakın bir oyuğa 8-15 yumurta bırakır. Yavrular 13 ay kadar sonra, ilkbaharda ya da yaz başlarında yumurtalardan çıkar. Bazı tuataralar 100 yıl kadar yaşayabilmektedir.

Tuatha Dé Danann (Gaelcede "Tanrıça Danu'nun Halkı"), Kelt mitolojisinde İrlanda'nın eski halkı. Bugünkü İrlandalıların çoğunun atası sayılan ve efsanevi İspanyol kralı Milesius'un (Miledh) izleyicileri olan ilk Keltlerden önce bu topraklarda yaşadıkları kabul edilir. Eski kaynaklarda, büyü yetenekleri yüzünden cennetten kovulduktan sonra bir sis bulutu içinde İrlanda'ya indiklerinden söz edilir. Milesius'un izleyicilerine yenildikten sonra tepelerin ardında gözden kaybolduklarına inanılır. İrlanda'nın en eski tarihine ilişkin kurmaca bir yapıt olan *Leabhar Gabhála*'ya (İstilalar Kitabı) göre gerçekten yaşamış bir halktır; 17. yüzyıla değin İrlandalı tarihçiler tarafından da böyle kabul edilmişlerdir. Bazı uzmanlar ise Tuatha Dé Danann'ın bir tanrılar topluluğu olduğunu savunur. Halk arasında dolaşan efsanelerde de İrlanda topraklarının bugün de varlığına inanılan perileri oldukları anlatılır.

Tuba, İslam inanışında, âlem-i şühûdun (görünen dünya) bittiği nokta olan Sidretü'l-Münteha'da(*) bulunan ağaç.

Kuran'ın yalnızca bir âyetinde (Rad 29) anılan Tuba, bazı Kuran yorumcularına göre Cennet'te bulunan bir ağacın adıdır. Bazı yorumcular sözcüğün Etiyopya dilinde ya da Hintçede Cennet anlamına geldiğini ileri sürer. Başka yorumcular ise Arapça *tib* kökünden türediğini, güzellik, hoşluk, mutluluk gibi anlamları dile getirdiğini savunur.

Hadislere göre Tuba, Sidretü'l-Münteha'da ya da Cennet'in merkezinde bulunan olağanüstü büyüklükte bir ağaçtır. Kökü, genç bir devenin, yaşlılıktan köprücük kemiği kırılıncaya değin çevresini dolanamayacağı kadar kalındır. Dalları tüm seçkin kulların evleri üzerine uzanır ve her dal ona sahip olan Cennet sakininin adını taşır. Üzerinde her türlü meyve yetişir. Halk inanışına göreyse Tuba, kökü havada, dalları aşağıda bulunan, kökü altından, dalları kırmızı mercandan, yaprakları yeşil zümrütten, meyveleri şekerden bir ağaçtır.

tuba, kalın bir ses çıkaran, geniş konik borulu ve pistonlu bakır nefesli çalgı. Önce Romalıların düz trompeti, ortaçağ Latincesinde ise trompet için kullanılan terimdir. 1829'dan kalma kayıtlarda bandolarda kullanılan çalgılar arasında pistonlu bas çalgıların sözü edilir, ama bunlar üzerine fazla bilgi yoktur. 1835'te Berlinli Wilhelm Wieprecht ile Johann Gottfried Moritz beş pistonlu *Fa* sesli bas tubanın patentini almış, çalgının sonraki tasarımlarında Fransız kontrbas sakshornunun etkisi görülmüştür.

Modern askeri ve nefesli çalgı bandolarında iki boy tuba birlikte kullanılır: *Mi* bemol bas tuba (ya da bombardon) ve ondan bir dörtlü alttan ses veren *Si Si* bemol bas tuba. Bunlar üç pistonluysa, en düşük nota birincisinde fa anahtarlı portenin altındaki *La*, ikincisindeyse onun altındaki *Mi*'dir. *Mi* bemol bas tubada genellikle temel sesi bir dörtlü alta, *Si* bemola indiren dördüncü bir piston bulunur; böylece çalgı pistonlar aracılığıyla bas *Mi*'yi çıkarabilir. Bu notanın altındaki ses alanı *Mi* bemol, *Re* vb'den oluşan temel seslere (boru boyu ile elde edilen harmonikler) doğru genişler. Kangalları diklemesine olan bu bas tubalar kalak sağa dönük olarak çalgıcının gövdesine yaslanır; ABD'de kalak öne çevrilebilir. Gene *Mi* bemol ve *Si Si* bemol olan ama gövdeyi saran tubalar arasında, kalağın bir omza dayandığı helikon(*) ve çalgıcının başı üstünde çok geniş bir kalakla son bulan Amerikan *sousaphone*'u vardır.

Orkestra tubaları ülkeden ülkeye farklılıklar gösterir. *Si Si* bemol ya da bir ton üstten ses veren *Do* sesli büyük çalgılar ABD'de ve Avrupa'nın bazı bölümlerinde kullanılır. *Mi* bemol bas tubanın bir ton altından ses veren özgün *Fa* tuba İngiltere'de, bunun piston yerine rotatif süpapları bulunan tipiyse Almanya'da yeğlenir. Bunların hepsinde dördüncü, hatta bazen beşinci bir piston bulunur. Fransız orkestralarında kullanılan ve *Fa* tubanın bir beşli üstünde ses veren küçük *Do* tuba Fransız bas sakshornundan gelişmiş altı pistonlu bir çalgıdır. Askeri bandolarda kullanılan *euphonium* tenor tuba işlevini görür. Tuba partileri genel olarak gerçek notalarıyla yazılır; nefesli çalgı bandolarında ise notalar transpoze edilerek bu partilerin kornet parmak basma sistemiyle okunabilmesi sağlanır.

Askeri bandoda yaygın olarak kullanılan bir tuba çeşidi
Boosey & Hawkes Ltd.

Richard Wagner'in *Der Ring* (Halka) adlı yapıtında özel efektler elde etmek için özel olarak yapılan Wagner tubaları dört pistonlu ve küçük boruludur. Kornodan geliştirilen bu çalgılar kornocular tarafından, korno ağızlıklarıyla çalınır ve daha hafif ses verir. *Mi* bemol ve *Si Si* bemol bas ve kontrbas sakshornlara da bazen tuba denir.

Tuba Ağacı Nazariyesi, II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra Osmanlı eğitim sisteminin yukarıdan aşağı bir düzenlemeyle yenileştirilmesini öngören kuram.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni ancak eğitimin kurtarabileceği görüşü devlet yöneticileri ve aydınlar arasında yaygınlaştı. Eğitimde uygulanacak yöntem konusunda da çeşitli kuramlar geliştirildi. Bunlardan biri Emrullah Efendi'nin(*), o güne değin yaygın olarak savunulanın tersine eğitim sisteminin ilkokullardan başlayarak yukarı doğru değil, bilginin kaynağı olan darülfünundan (üniversite) başlayarak aşağı doğru yeniden düzenlenmesini öngören Tuba Ağacı Nazariyesi idi. Cennet'te var olduğuna inanılan, kökü yukarıda Tuba ağacının yapısını anımsatan Emrullah Efendi'ye göre Darülfünun-ı Osmani'nin iki görevi vardı: Bilimi geliştirmek ve halka yaymak. Dolayısıyla eğitimde yenileştirme hareketi buradan başlamalıydı.

Canlı bir tartışma yaratan Tuba Ağacı Nazariyesi'ne sert eleştiriler yöneltildi. Dönemin etkin eğitimcilerinden Sâtı Bey yenileştirme hareketinin doğal ağaçlarda olduğu gibi tabandan başlaması gerektiğini savundu. Edhem Nejat ise üretime dayalı köy okullarının temel alınması gerektiği görüşündeydi. Ziya Gökalp ve İsmayıl Hakkı Bey de (Baltacıoğlu) Tuba Ağacı Nazariyesi'ne karşı benzer seçenekler sundular.

Tuban, TOEBAN olarak da yazılır, Endonezya'da, Cava Adasındaki Doğu Cava ilinde (*propinsi*) kent. Cava Denizi kıyısında bir liman kenti olan Tuban Surabaya'nın yaklaşık 80 km kuzeybatısında yer alır. Mısır ve pirinç yetiştirilen bir tarım bölgesinin başlıca ticaret ve taşımacılık merkezidir. Başlıca ihraç ürünleri balık ve kopradır. Kentte başta pirinç olmak üzere çeşitli tarım ürünleri işlenir. El sanatları arasında ahşap oymacılığı, dokumacılık ve batik tekniğiyle kumaş boyama sayılabilir. 15. yüzyılın son yıllarında Müslümanların eline geçen Tuban 1619'da Mataram Krallığı'nın yönetimine girdi. Felemenklilerin yönetiminde bulunduğu dönemde bir afyon kaçakçılığı merkezi olarak tanındı. Nüfusun büyük bölümünü Moduralılar oluşturur; yörede kalabalık bir Çinli topluluğu da yaşar. Nüfus (1980) 65.981.

Tubarão, Brezilya'nın güney kesimindeki Santa Catarina eyaletinin güneydoğusunda kent. Tubarão Irmağı (*rio*) kıyısında, deniz düzeyinden 7 m yükseklikte yer alır. 1870'te oluşturulan Tubarão belediyesinin merkezidir. Kentin çevresindeki kıyı ovasında tahıl, fasulye (*feijão*), kahve, pirinç ve şekerkamışı yetiştirilir. Kentte çıkarılan demirin tümü ihraç edilir. Bu ürünler karayoluyla 193 km kuzeydoğudaki eyalet merkezi Florianópolis'e, kara ya da demir yoluyla da 32 km kuzeydoğudaki Laguna limanına gönderilir. Nüfus (1980) 64.508.

Tuber *bak.* domalan

Tubkal Dağı, Fas'ın ve Atlas Dağlarının en yüksek noktası (4.165 m). Yukarı Atlaslar'da, Marakeş'in 60 km güneyinde yer alır. Tubkal Dağının yüksek kesimlerini kaplayan ardıç ormanları yükseklik azaldıkça yerlerini Alp tipi çayırlara bırakır. Yamaçların alt kesimleri aşırı otlatma nedeniyle çıplaklaşmıştır. Tubkal Ulusal Parkı'nın en çok ilgi gören noktası olan Tubkal Dağında kış aylarında kayak yapılır.

Tubman, Harriet (d. y. 1820, Dorchester ili, Maryland - ö. 10 Mart 1913, Auburn, New York, ABD), ABD'li kölelik karşıtı kadın eylemci. Gizli bir barınaklar ağı olan Yeraltı Hattı aracılığıyla yüzlerce köleyi kuzeye geçirerek özgürlüklerine kavuşturmuştur.

1849'da Maryland'ın doğu kıyısındaki bir plantasyondan kaçtı ve Yeraltı Hattı'ndan kuzeye geçti. 1850'de ailesini özgürlüğe kavuşturmak için kuzeye götürmek üzere Maryland'a döndü. Daha sonra hattın en etkin "kondüktör"lerinden biri oldu. Kaçak köleleri getirmek için sık sık Güney'e geçti. Kendisini yakalayacak olana büyük ödül verileceğinin duyurulmasına karşın, 300'ü aşkın kölenin kaçmasına yardımcı oldu.

Tubman Amerikan İç Savaşı (1861-65) sırasında da Güney Carolina kıyısı boyunca hemşirelik, çamaşırcılık ve casusluk yaparak Kuzey ordularına hizmet etti. Savaştan sonra Auburn'e yerleşti. Kazandığı sayısız şeref nişanına karşın, yaşamının son yıllarını yoksulluk içinde geçirdi.

Tubman, William V(acanarat) S(hadrach) (d. 29 Kasım 1895, Harper, Liberya - ö. 23 Temmuz, 1971, Londra, İngiltere),

1943-70 arasında Liberya'nın devlet başkanı. Gerçekleştirdiği reformlar arasında 21 yaşından yukarı bütün kadınlara oy ve mülkiyet hakkı verilmesi, nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturan bütün kabile üyelerine hükümete doğrudan katılma yetkisinin tanınması, ülkenin toplam gelirinin yarıdan fazlası ayrılarak ülke çapında devlet okulları sisteminin kurulması, Liberya'nın doğal kaynaklarının yabancılara açılması ve ülkenin Afrika barışının savunuculuğu ve hakemliği rolünü üstlenmesi sayılabilir.

Çoğu azat edilmiş köleler olan ilk Amerikalı göçmenlerin soyundan geliyordu. Başlangıçta din adamı olmak niyetindeydi; 19 yaşında Metodist Kilise'de rütbesiz papaz oldu. Aynı günlerde gümrük vergisi tahsildar yardımcısı olarak geçici bir iş buldu. Akşamları da hukuk öğrenimi görerek 23 yaşında avukatlık sınavını kazandı. Daha sonra yerel yasama meclisine seçildi. Otuz beş yaşında Liberya Senatosu'na girdi. Başkent Monrovia'da hükümet uzun süredir Amerikalı göçmenlerin soyundan gelenlerin oluşturduğu, birbirlerini kollayan dar bir çevrenin egemenliği altındaydı. Tubman ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan kabile halkının haklarını anayasal güvencelere kavuşturmak için çaba gösterdi. Kabilelere duyduğu yakınlığın anlatımı olarak kendisini "yamyam" olarak adlandırdı. Yerleşik düzeni sarsmakta sağladığı başarı partisini bile kaygılandırdı. Kendisinden kurtulma çaresi arayan Gerçek Bağımsızlık Partisi yöneticilerince Yüksek Mahkeme'ye "yükseltildi". 1943'e değin Yüksek Mahkeme yargıç yardımcılığı görevini yürüttükten sonra beklenmedik biçimde başkanlığa adaylığını koydu. 1943 seçimlerini ve onu izleyen altı seçimi de kolayca kazandı.

Tubuai Adaları, AUSTRAL ADALARI olarak da bilinir, Fransızca ÎLES AUSTRALES, Fransız Polinezyası'nın güney ucunda takımada. Volkanik kökenli olan adalar, Büyük Okyanusun güneyindeki sular altında kalmış büyük bir dağ sırasının (olasılıkla Cook Adalarının güneydoğu uzantısı) parçasıdır. 1.300 km boyunca uzanan Tubuai Adaları, Raivavae (16 km²), Rapa (40 km²), Rimatara (8 km²), Rurutu (30 km²) ve Tubuai (48 km²) adalarıyla insan yaşamayan Marotiri Kayalıklarını ve Maria Adasını kapsar.

Kaptan James Cook 1769'da Rimatara ve Rurutu, sekiz yıl sonra da Raivavae ve Tubuai adalarını gördü. 1880-89 arasında Fransız himayesi altına giren takımadalar, günümüzde Fransız Polinezyası'nın beş çevresinden (*circonscription*) birini oluşturur. Takımadalardaki başlıca yerleşmeler çevrenin yönetim merkezi olan Tubuai'deki Mataura'yla Raivavae'deki Amaru, Rapa'daki Ahurei ve Rurutu'daki Moerai'dir. Adalarda yaşayanların büyük çoğunluğu Protestandır. Nüfus (1988 tah.) 6.509.

TUC *bak.* İşçi Sendikaları Kongresi

Tuchelt, Klaus (d. 25 Nisan 1931, Dessau, Almanya), Alman arkeolog. Aydın'ın Söke ilçesindeki Didyma'da günümüzde de sürdürdüğü kazılarıyla tanınır.

Halle, Berlin ve Münih üniversitelerinde öğrenim gördü (1949-56). 1955'te doktora çalışmalarıyla ilgili araştırmalar yapmak üzere Türkiye'ye gitti. Pergamon (Bergama) kazı çalışmalarına katıldı (1957). 1958'de İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde Kurt Bittel'in asistanlığına atandı. Rudolf Naumann'la birlikte Didyma kazılarına başladı. 1964'te Almanya'ya dönerek Mainz Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. 1968-80 arasında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ikinci müdürüydü. 1980'de Berlin Alman Arkeoloji Enstitüsü müdürlüğüne atandı. 1990'da bu görevini sürdürüyordu.

Tuchelt'in başkanlığını yaptığı Didyma kazılarıyla Anadolu'nun en büyük tapınaklarından biri olan Helenistik döneme ait (İÖ 3. yy) Apollon Tapınağı (Didymaion) ortaya çıkarıldı; ayrıca bir önceki tapınağa ait (İÖ 6. yy) izler bulunarak tapınağın planı saptandı. Kutsal alandaki zengin Arkaik Dönem heykelcilik buluntuları bu sanatın araştırılmasına önemli katkılar sağladı. Didyma'yı Miletos'a bağlayan yolda da kazı çalışmaları yapan Tuchelt kazı raporlarını Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün *Archäologischer Anzeiger, Istanbuler Mitteilungen* ve *Istanbuler Forschungen* adlı süreli yayınlarında yayımladı.

Tuchelt ayrıca Osmanlı giysileri ve Osmanlı konut mimarlığı konularında da araştırmalar yaptı.

Tuchman, Barbara, eö WERTHEIM (d. 30 Ocak 1912, New York kenti - ö. 6 Şubat 1989, Greenwich, Connecticut, ABD), ABD'li tarihçi. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcını konu alan ve *August 1914* (1914 Ağustosu) adıyla da, yayımlanan *The Guns of August* (1962; Ağustos Topları) adlı kitabıyla Pulitzer Ödülü'nü kazanmıştır.

Varlıklı bir bankacı, yayıncı ve Theatre Guild'in kurucusu olan Maurice Wertheim'in kızıydı. 1933'te Radcliffe College'dan mezun oldu. 1935-39 arasında *Nation* dergisi ile başka yayınlarda yazarlık ve muhabirlik yaptı; bu arada İspanya İç Savaşı'na ilişkin haberleriyle dikkati çekti. 1940'ta bir hekimle evlendi.

İlk kitabı olan *The Lost British Policy: Britain and Spain Since 1700*'in (1938; Yitirilen İngiliz Politikası: 1700'den Bu Yana İngiltere ve İspanya) ardından Siyonist görüşlerini ortaya koyduğu *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*'u (1956; Kitabı Mukaddes ve Kılıç: Tunç Çağından Balfour'a İngiltere ve Filistin) yayımladı. Daha sonra birincil kaynaklara dayandırdığı *The Zimmerman Telegram*'ı (1958; Zimmermann Telgrafı) yazdı. Canlı bir anlatım kullandığı *The Guns of August*'ta savaşla ilgili olarak ekonomik nedenleri vurgulayan yaygın değerlendirmelerden çok farklı bir yaklaşım geliştirerek, özellikle bunalım ortamlarında ulusal önderlerin zayıflıkları üzerinde durdu.

Tuchman 1966'da *The Proud Tower: A Portrait of the World Before the War, 1890-1914* (1966; Gururlu Kule: Savaştan Önceki Dünyanın Bir Portresi, 1890-1914), 1971'de de kendisine ikinci kez Pulitzer Ödülü'nü kazandıran *Stilwell and the American Experience in China, 1911-45* (1971; Stilwell ve Çin'de Amerikan Deneyimi, 1911-45) adlı kitaplarını yayımladı. Bazı eleştirmenlerce en özgün çalışması sayılan *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*'de (1978, Uzak Bir Ayna: Felaket Dolu 14. Yüzyıl) 14. yüzyıl Fransa'sını betimledi. Tuchman'ın son yapıtları *The March of Folly: From Troy to Vietnam* (1984; Çılgınlığın Yürüyüşü: Troya'dan Vietnam'a) ve *The First Salute - A View of the American Revolution*'dı (1988; İlk Selam - Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na Bir Bakış).

Tucholsky, Kurt, takma adları THEOBALD TIGER, PETER PANTER, IGNAZ WROBEL ve KASPAR HAUSER (d. 9 Ocak 1890, Berlin - ö. 21 Aralık 1935, Hindas, Göteborg yakınları, İsveç), Alman gazeteci ve yergi yazarı. Kabare şarkıları için yazdığı sözlerle tanınır.

Hukuk öğrenimi gördükten sonra I. Dünya Savaşı'nda orduda görev aldı. 1924'te Almanya'yı terk etti. Önce Paris'te, 1929'dan sonra da İsveç'te yaşadı. Komünist eğilimli şairlerin çalışmalarını içeren *Rote Signale* (1931; Kırmızı İşaretler) adlı antolojide ve pasifist eğilimli Carl von Ossietzky'nin *Schaubühne* (sonradan *Die Weltbühne*) adlı dergisinde şiirleri yayımlandı. 1933'te yapıtları Nazi yönetimince yasaklanan Tucholsky Alman yurttaşlığından çıkarıldı; 1935'te de intihar etti.

Tucker, Richard, asıl adı REUBEN TICKER (d. 28 Ağustos 1913, New York kenti - ö. 8 Ocak 1975, Kalamazoo, Michigan, ABD), otuzdan fazla operada rol almış ABD'li tenor.

Gençliğinde sinagog korosunda ve radyoda şarkılar söyledi. Paul Althouse'dan şan dersleri aldı. İlk kez 1945'te Metropolitan Operası'nda, Amilcare Ponchielli'nin *La Gioconda* adlı operasında Enzo rolüyle sahneye çıktı. Avrupa'da da ilk kez 1947'de Verona Arenası'nda, başrolünü Maria Callas'ın üstlendiği aynı operada gene Enzo'yu söyledi.

Londra, Milano, Viyana, Barselona, Floransa vb gibi pek çok Avrupa kentinde ve Latin Amerika'da operalarda sahneye çıkmasına ve resitaller vermesine karşın meslek yaşamı daha çok ABD'de geçti. Radyo ve televizyon programlarının sevilen sanatçısıydı; ayrıca çok başarılı bir dizi plak doldurdu. ABD'nin önde gelen birçok opera topluluğu ve orkestrasıyla birlikte söyledi. Bir konser turnesinde aniden öldü.

Tucker, Sophie, asıl adı SOPHIE ABUZA (d. 13 Ocak 1884, Rus Çarlığı - ö. 9 Şubat 1966, New York kenti, ABD), ABD'li şarkıcı. Altmış iki yıllık sahne yaşamı boyunca ABD'de bürlesk, vodvil ve gece kulübü, İngiltere'de de müzikhol gösterilerine çıkmıştır.

Rus Yahudisi olan annesinin ABD'ye gidişi sırasında doğdu. Küçük yaşta babasının Hartford'daki (Connecticut) lokantasında şarkı söylemeye başladı. 1906'da New York'a gitti; orada 1909 *Ziegfeld Follies*'inde kısa bir süre sahneye çıktı. Zamanla sahne eğlencesinin önde gelen isimlerinden biri durumuna gelerek 1914'te New York kentindeki Saray Tiyatrosu'nda gösteriler sundu. Yetmiş sekiz yaşına değin gösterilerini sürdüren Tucker çınlayan ve etkileyici üslubunu duygusal baladlar kadar açık saçık (*risqué*) şarkılara da başarıyla uyguladı. Özellikle karşı koyma temasını işleyen "Some of These Days" şarkısıyla dinleyenleri coştururdu.

Tucson, ABD'de, Arizona eyaletinin güneydoğu kesimindeki Pima ilinin (*county*) merkezi (1864) kent. Santa Cruz Irmağının kıyısında, dağlarla çevrili geniş bir vadide, deniz düzeyinden 735 m yükseklikte yer alır. Coronado Ulusal Ormanı'nın merkezidir. Eusebio Kino adlı Cizvit misyoner 1700'de bölgede birkaç misyonerlik merkezi kurdu. Tucson, 1776'ya doğru bir İspanyol kalesi oldu. Meksika Savaşı'nın ardından ABD topraklarına katıldı. 1867-77 arasında bölge merkezi oldu. Güney Pasifik Demiryolu'nun kente ulaşması (1880), yakındaki Tombstone'da gümüş, Bisbee'de de bakır bulunması ve sulama kanallarının açılmasıyla, hızla büyümeye başladı.

Kentteki başlıca öğretim kuruluşları Arizona Üniversitesi (1885) ve Pima County Community College'dır (1970). Davis-Monthan Hava Kuvvetleri Üssü, Kitt Peak Ulusal Gözlemevi (KPNO) ve Saguaro Ulusal Anıtı kentin yakınlarındadır. II.

Dünya Savaşı'ndan bu yana hızla büyüyen kentteki başlıca ekonomik etkinlikler madencilik, imalat sanayisi ve turizmdir. Nüfus (1990 tah.) kent, 405.390; metropoliten alan, 666.880.

Tucumán, Arjantin'in kuzeybatısında eyalet. Yüzölçümü 22.524 km², merkezi San Miguel de Tucumán'dır(*). Eyalet toprakları batıda And Dağlarının kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan dış sıralarını (2.500-5.500 m) kapsar. Bu yükseltilerin doğu eteklerinde uzanan düzlüklerin, özellikle dağlardan inen akarsularla sulanan kesimleri son derece verimlidir.

Tucumán 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında İnka İmparatorluğu'nun sınırları içindeydi. 1500'lerin sonlarında bölgeyi sömürgeleştiren İspanyollar, 800 km kuzeydeki Potosí gümüş madenciliği merkezinin gereksinimlerini karşılamak üzere dağların eteklerinde uzanan düzlükleri tarıma açtılar. Bölge sonradan güneydoğudaki Pampa'da yetiştirilen katırların alım satım merkezi oldu. Katırlar Peru ve Bolivya'dan Avrupa malları ve gümüş getiren tüccarların başlıca ulaşım aracıydı. 1776'da Río de la Plata Genel Valiliği'nin kurulmasından ve Buenos Aires'in Avrupa'dan gelen ürünlerin ülkeye girdiği başlıca liman durumuna gelmesinden sonra Tucumán'ın önemi azaldı.

Eyaletin sulu tarım yapılan kesimlerinde yetiştirilen başlıca ürün, 19. yüzyıl başlarında bölgeye getirilen şekerkamışıdır; ayrıca fasulye, limon, patates ve tütün de yetiştirilir. Batıdaki dağlar arasında uzanan Tafí Vadisinde çok sayıda menhir bulunmuştur. Nüfus (1991 geç.) 1.142.321.

Tucumán Kongresi, 9 Temmuz 1816'da Arjantin'in kuzeybatısındaki Tucumán (bugün San Miguel de Tucumán) kentinde toplanan ve Arjantin'in İspanya'dan bağımsızlığını ilan eden meclis.

Otuz iki delegeden oluşan kongre, Arjantin'de siyasal bir parçalanmışlık sürecinin yaşandığını ve Latin Amerika'nın İspanya'dan bağımsızlığı için mücadele eden güçlerin ciddi yenilgiler aldığı bir dönemde toplandı. 1810'da bugünkü Arjantin, Uruguay ve Paraguay'la Bolivya'nın güney topraklarını kapsayan Río de la Plata Birleşik Eyaletleri adlı özerk bir federasyon kurulmuştu. Ama o sırada Napoléon'un himayesi altında olan İspanyol tahtının vârisi VII. Fernando adına bölgenin yönetimini üstlenen Buenos Aires'teki Birleşik Eyaletler hükümeti birliği korumayı başaramadı. 9 Temmuz 1816'da Arjantin'in İspanya'dan bağımsızlığını ilan eden kongre delegeleri, Juan Martín de Pueyrredón'u "yüce diktatör" unvanıyla devlet başkanlığına getirmekle birlikte, bir yandan da Arjantin tahtına çıkacak bir hükümdar adayı bulmak üzere harekete geçtiler. Tahtın adayları arasında Avrupalıların yanı sıra bir İnka prensi de bulunuyordu. Ama sürdürülen görüşmeler sonuçsuz kaldı.

1817'de Buenos Aires'e taşınan kongre iki yıl sonra ülkede güçlü bir merkezî yönetimin kurulmasını öngören bir anayasa hazırladı. Ama Arjantin'i oluşturan eyaletin bağımsızlığı için mücadele eden ayrılıkçı askeri şeflerin (*caudillo*) baskıları sonucunda kongre dağıldı (1820) ve Juan Manuel de Rosas'ın 1829'da diktatör olarak yönetime el koymasına değin Arjantin'de bir kargaşa ve parçalanma dönemi yaşandı.

Tudagalar *bak.* Tidalar

Tudi, Wade-Giles yazımında TU-TI (Çincede "Yer Tanrısı"), Çin'de nitelikleri ve işlevleri belirli bir yerde yaşayanlarca belirlenen tanrı. En belirgin özelliği, gücünün köprü, sokak, tapınak, kamu binası, ev ya da tarla gibi belirli bir yerle sınırlı olmasıdır. Evlerde genellikle zenginlik tanrısı olarak kabul edilir. Bütün Tudiler kentin tinsel yöneticisi Cheng Huang'ın altında yer alır. Çoğunun kökeni gerçekten yaşamış ve sağlığında topluluğun yardımına koşmuş kişilere dayanır. Tanrılaştırılmaları durumunda bu kişilerin ölümden sonra da topluluğa yardıma geleceklerine inanılır. Bölgede uğursuzluk görülürse Tudi'nin ilgisini yitirdiği düşünülür ve yerine başka bir koruyucu seçilir.

Tudiler bazı Çinliler tarafından Tudi shen (Bir Yerin Ruh Tanrısı) ve Tudi ye (Bir Yerin Saygın Tanrısı) diye de anılır.

Tudor HANEDANI, Gal kökenli İngiliz krallık hanedanı. Hanedanın beş üyesi İngiliz tahtına çıkmıştır: VII. Henry (hd 1485-1509), VIII. Henry (hd 1509-47), VI. Edward (hd 1547-53), I. Mary (hd 1553-58) ve I. Elizabeth (hd 1558-1603).

Kökleri 13. yüzyıla değin inen aileye krallık hanedanı olma yolunu açan, V. Henry ve VI. Henry'nin hizmetine girerek Güller Savaşları (1455-85) sırasında Lancaster yanlılarının saflarında çarpışan Galli maceracı Owen Tudor (y. 1400-61) oldu. Lancaster yanlılarının Mortimer's Cross'ta uğradığı yenilginin ardından boynu vurularak öldürülen Owen, Lancaster'lı V. Henry'nin dul karısı Valois'lı Catherine'le evlenmişti. Büyük oğlu Edmund (y. 1430-56) VI. Henry tarafından Richmond kontu yapıldı ve Lancaster hanedanından geldiği için taht üzerinde hak iddia eden Margaret Beaufort'la evlendi. Tek çocukları Henry Tudor, bazı York yanlılarının da desteğini alarak 1485'te York hanedanından gelen Kral III. Richard'ı Bosworth Field'de bozguna uğrattı. Ertesi yıl da IV. Edward'ın kızı ve York hanedanının mirasçısı Elizabeth'le evlendi. Böylece Güller Savaşları sona erdi. Lancaster hanedanının arması olan beyaz gülle York hanedanının arması kırmızı gülün üst üste konmasıyla oluşan Tudor gülü, birliğin simgesi durumuna geldi.

Tudor döneminin en önemli olayı VIII. Henry'nin papalıkla olan ilişkisini kesmesi ve bunun sonucunda İngiltere'de Reform hareketinin güçlenmesi oldu. Bu hareket I. Elizabeth döneminde Anglikan Kilisesi'nin kurulmasıyla doruğuna ulaştı. Elizabeth döneminde bir dizi savaş sonunda İrlandalı ve İspanyol isyancılar yenilgiye uğratıldı ve İngiltere'nin birliği güvence altına alındı.

VIII. Henry 1544'te çıkardığı bir yasa ve bıraktığı vasiyetnameyle tahta sırasıyla çocukları VI. Edward, I. Mary ve I. Elizabeth'in geçmesini karara bağladı; bunların mirasçı bırakmadan ölmeleri durumunda ise tahta ablası Margaret'in değil, küçük kız kardeşi Mary'nin soyundan gelenler geçecekti. Bu vasiyet uyarınca, çocuğu olmayan I. Elizabeth'in ölümünden sonra yerine Mary'nin soyundan gelen Hertford kontu Edward Seymour'ın geçmesi gerekiyordu. Ama, Elizabeth ölümünden kısa bir süre önce Margaret'in torunu olan ve geleneksel veraset yasaları uyarınca tahta geçmesi gereken İskoçya kralı VI. James'i vârisi olarak seçtiğini açıkladı. Böylece, İngiltere tahtı İskoçya'yı yöneten Stuart hanedanına geçti. Tudor hanedanının soyağacı için *bak.* Birleşik Krallık (İngiliz Kraliyet Hanedanı Soyağacı tablosu).

Tudor, Antony, asıl adı WILLIAM COOK (d. 4 Nisan 1908, Londra - ö. 20 Nisan 1987, New York kenti), İngiliz asıllı ABD'li dansçı, öğretmen ve koreograf. Psikolojik bale denen üslubu geliştirmiştir.

Dans eğitimine 19 yaşında Marie Rambert'den ders alarak başladı. İlk koreografi düzenlemesini Rambert'in topluluğunun sahnelediği, Shakespeare'in *Twelfth Night*'ındaki (*On İkinci Gece*) bir olaya dayandırılan *Cross-Gartered*'da (1931; Çapraz Dizbağı) gerçekleştirdi. 1938'de Londra Balesi adlı kendi topluluğunu kurdu. Ama ertesi yıl bu topluluktan ayrılarak dansçı ve koreograf olarak ABD'de yeni kurulmuş olan Bale Tiyatrosu'na (sonradan Amerikan Bale Tiyatrosu) katıldı. 1950'de Metropolitan Operası Bale Okulu'nda ve bale grubunda görev aldı; 1952'de Juilliard Müzik Okulu dans bölümünün öğretim kadrosuna girdi. 1963-64 yıllarında İsveç Kraliyet Balesi'nin sanat yönetmenliğini üstlendi.

Tudor'un koreografileri *Dark Elegies* (1937; Karanlık Elejiler) gibi trajedilerden *Gala Performance* (1938; Gala Gösterisi) gibi komedilere kadar çeşitlilik gösterir. Bununla birlikte ünü, çoğunlukla ABD'de bestelenmiş dramatik psikolojik balelere dayanır. 1936'da İngiltere'deki Rambert Balesi için hazırlanan ve sonradan adı *The Liliac Garden* (Leylak Bahçesi) olarak değiştirilen *Jardin aux Lilas* (Bahçe ve Leylaklar), *Pillar of Fire* (1942; Ateş Sütunu), *Romeo and Juliet* (1943), *Undertow* (1945; Dip Akıntısı), *Nimbus* (1950), *Knight Errant* (1968; Gezgin Şövalye), *The Leaves are Fading* (1975; Yapraklar Soluyor) ve *Tiller in the Fields* (1978; Tarladaki Rençper) adlı çalışmalarında keder, kıskançlık, reddedilme ve düş kırıklığı gibi temaları işledi. Klasik tekniklere bağlı kalmakla birlikte, karakterin duygusal çatışma hallerini ve güdülenmeyi yalnızca dekoratif nitelikli koreografinin dışına çıkarak, jestleri ustalıkla kullanmak ve dansçılardan simgesel olduğu kadar anlatımsal olarak da yararlanmak gibi

Antony Tudor *Ateş Sütunu*'nda, 1943
Fred Fehl

araçlarla ortaya koymaya çalıştı. Balelerinin birçoğunda, özellikle İngiltere'de sahnelediklerinde kendi de dans etti. Pek çok sanatçı onun yapıtlarındaki rolleriyle adlarını duyurdu; bunlar arasında Nora Kaye ve dramatik dansçı Hugh Laing sayılabilir. 1974'te Amerikan Bale Tiyatrosu'nun yönetmenliğini üstlenen ve yaşamı ABD eğitim filmi *Modern Ballet*'a konu olan Tudor, 1973 Carina Altın Madalyası'nı ve 1974 *Dance Magazine*'in koyduğu ödülü aldı.

Tudor kemeri, kemer eğrisi üzengi noktalarında küçük yarıçaplı bir daire yayı biçiminde kıvrıldıktan sonra bu yaya teğet olarak yükselen sivri kemer. *Ayrıca bak.* kemer.

Tudor üslubu, İngiltere'de 1485-1558 arasında yaygın olan ortaçağ sonlarının geleneklerine Rönesans öğelerinin eklendiği sivil mimarlık üslubu. 1485'te VII. Henry'nin tahta geçmesiyle başlayan Tudor hanedanı yönetiminin ilk yarısıyla eşzamanlıdır. Aynı hanedandan Kraliçe I. Elizabeth'in hüküm sürdüğü 1558-1603 arası, yapı tipleri bakımından ayrı bir dönem olarak ele alınacak kadar ayırt edici özellikler taşır.

Tudor üslubu düşey gotikle Rönesans üslubuna uydurulmuş bezeme anlayışının şiirsel bir bileşimidir. Kare bölmeli pencereler, alınlıklar, bezemeli sivri tepelikler, çeşitli biçimler verilmiş yüksek bacalar, pencere ve kapıların üstündeki dört merkezli geniş kemerler Tudor üslubu dış cephelerin tipik öğeleri arasındadır. İç mekânlarda da zengin duvar kaplamalarına, ahşap tavanlara, genellikle armalar işlenmiş, oymalarla bezeli, büyük şöminelere yer verilmiştir. Warwickshire'daki Compton Wynyates, Tudor üslubundaki malikânelerin en güzellerinden biridir.

Tufanbeyli, topraklarının bir bölümü İç Anadolu Bölgesi, daha büyük bölümü Akdeniz Bölgesi sınırları içinde kalan,Adana iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 973 km² olan Tufanbeyli ilçesi batı, kuzey ve kuzeydoğuda Kayseri, doğuda Kahramanmaraş illeri, güneyde de Saimbeyli ilçesiyle çevrilidir.

Toroslar(*) sistemine bağlı dağlık alanlarla kuşatılmış olan ilçe toprakları ilin kuzey köşesinde yer alır. Orta kesimi çukurluk olan bu toprakları, birbirine koşut uzanarak Orta Toroslar'ın başlıca iki sırasını oluşturan Tahtalı ve Binboğa dağları engebelendirir. Dorukları ilçe sınırları dışında kalan bu dağ sıralarının yüksek kesimleri batı ve güneydoğuda doğal sınır oluşturur. İlçenin en yüksek noktası, Dibek Dağının 2.549 m'ye ulaşan doruğudur. Tufanbeyli ilçesi orman örtüsü açısından oldukça zengindir. Dağlık alanlar göknar, kızıl çam, kara çam ve sedir ormanlarıyla kaplıdır. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Seyhan Irmağının(*) iki önemli kolundan biri olan Göksu Irmağı toplar.

Dörtte üçü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Ekime elverişli alanları kısıtlı olan ilçede hayvancılık önemli bir gelir kaynağıdır. İlçede daha çok kıl keçisi ve koyun yetiştirilir. Başlıca bitkisel ürünler buğday, şeker pancarı, üzüm, nohut, fasulye ve arpadır. 1984'te ilin en çok şeker pancarı, nohut ve fasulye üretimi yapılan ilçesi Tufanbeyli'ydi. Dağlık kesimde yaşayanların bir bölümü ormanlardaki taşıma, ağaçlandırma ve kesim işlerinde çalışır. İlçe topraklarında çinko ve kurşun-çinko içeren cevher yatakları vardır.

Anadolu'nun iç kesimlerini Akdeniz kıyısına bağlayan bir yolun geçtiği yöre, Hitit döneminde önemli bir yerleşim alanıydı. Yöredeki en önemli yerleşme, bu yol üzerinde kurulmuş olan Kummani kentiydi. Kizzuvatna(*) adlı bağımsız bir Hurri krallığının dinsel açıdan önemli bir merkezi olan Kummani İÖ 14. yüzyılda Hititlere bağlandı. Daha sonra Kapadokya bölgesinin sınırları içinde yer alan kentin adı zamanla Komana'ya(*) dönüştü. Antik Çağda ticaret merkezi olarak da önem kazanan ve Tokat'taki(*) Komana'dan ayırmak için Komana Kappadokia olarak adlandırılan kent, Roma döneminde Hieropolis Komana adıyla anıldı. Bizans döneminde önemini yitirmeye başlayan yöre Ermenilerin yaşadığı alanlardandı. Osmanlı döneminde Adana vilayetinin Kozan sancağı sınırları içinde kalan Haçin (bugün Saimbeyli) kazasına bağlandı, 1958'de de ilçe yapıldı.

Gelişmemiş bir yerleşme merkezi olan kasabanın eski adları Höketçe ve Mağra ya da Mağara'dır. Kurtuluş Savaşı sırasında Çukurova'da çeşitli yararlıklar gösteren Tufan Bey'in anısına 14 Temmuz 1967'de adı Tufanbeyli olarak değiştirildi. İlçenin orta kesiminde yer alan kasabanın 4 km güneyinden, Kayseri'yi Pınarbaşı üzerinden Adana'ya bağlayan karayolu geçer. Kasabanın il merkezi Adana'ya uzaklığı 194 km'dir.

İlçedeki başlıca tarihsel yapılar Şarköy'deki Komana kenti kalıntıları ile Hanyeri köyü yakınlarında, Gezbeli adıyla anılan yörede bulunan Hititlere ait kaya kabartmasıdır.

Tufanbeyli Belediyesi 1958'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 22.672; kasaba, 5.663.

tugay, büyüklük bakımından alay ile tümen arasındaki askeri birlik. Genellikle iki alay ve üç-beş arasında taburdan oluşan tugaylar farklı sınıflardan alayları barındırabilir; içerdikleri ana savaşçı sınıfa göre de tank tugayı, topçu tugayı gibi adlar alır. Tugay komutanı genellikle tuğgeneraldir.

Osmanlı döneminde ilk tugay örgütü, 1831'de Asakir-i Mansure-i Muhammediye'de oluşturulan liva düzenlemesiydi. İki alaydan oluşan livalara mirliva rütbesinde subaylar komuta ediyordu. Livalar aynı sınıftan ya da farklı sınıflardan alayları kapsardı. Liva örgütü Cumhuriyet'in ilanından sonraki askeri düzenlemede tugay adını aldı. 1950'de patlak veren Kore Savaşı'na Birleşmiş Milletler'in isteği üzerine gönderilen Türk askeri birliği de tugay düzeyindeydi.

Tugela Irmağı, Güney Afrika'da, Natal'ın en büyük ırmağı. Toplam uzunluğu 502 km'dir. Lesotho ile Oranje Vrystaat sınırlarının birleştiği yerin yakınlarında 3.050 m yüksekliğindeki Aux Sources Dağından doğar. Natal Kraliyet Ulusal Parkı'ndan geçen yukarı çığırında, Draken Dağlarını aştıktan sonra toplam yüksekliği 2.833 m'yi bulan bir dizi çavlanla aşağıya iner. Irmak deniz düzeyinden yaklaşık 4.570 m yükseklikte yer alan kayalıkların eteklerindeki Tugela Koyağından geçtikten hemen sonra birçok kol alarak Ladysmith Havzasını aşar ve Colenso'nun aşağılarında daralıp derinleşir. Durban'ın yaklaşık 83 km kuzeyinde Hint Okyanusuna dökülür.

Irmak (Zulu dilinde *Thukela*: "korkutan") tarihsel olarak Zululand'ın güney sınırını oluşturur. Orta çığırı bugün KwaZulu yurtluğu içinde yer alır. 28.000 km²'den fazla olan su toplama havzası, Batı Natal'ın büyük bölümünü kapsar. En önemli kolu Buffalo'dur.

Tugurt, Cezayir'in kuzeydoğu kesiminde, Ved R'Hir bölgesinin en büyük kenti. Kuzeyi ile güneyindeki Igharghar Vadisinde kumullar ve tuz gölleri (*şot*), batısında da küçük tepelerle çevrilidir. Kurumuş çamur ya da killi taşlardan yapılan, dolambaçlı sokakları ve beyaz kemerli yollarıyla tipik bir Sahra kentidir. Alçak evlerin üzerinde kalenin büyük minaresi ile Kasba'nın ("kasaba"; eski kale) saat kulesi yükselir. Tugurt krallarının mezarları (Ben Cellab) büyük bir kubbenin altında toplanmıştır. Artezyen kuyularının beslediği vahada hurma, tahıl ve sebze yetiştirilir. Sahrayı aşan kervan yollarının kesişme noktasında yer alan kentteki öbür gelir kaynakları hayvancılık, halıcılık ve dokumacılıktır. Kent halkı Ouled Naïl bölgesinden gelenler, Müslümanlığı benimsemiş eski Yahudi Mecaralar ve Siyah Afrikalılara benzeyen Berberi kökenli Ruarhalardan oluşur. Nüfus (1977) belediye, 74.738.

Tugwell, Rexford Guy (d. 10 Temmuz 1891, Sinclairville, New York - ö. 21 Temmuz 1979, Santa Barbara, California, ABD), ABD'li iktisatçı ve Başkan Franklin Roosevelt'in Brain Trust (Beyin Takımı) olarak adlandırılan danışmanlar grubunun üç üyesinden biri.

Pennsylvania Üniversitesi'ne bağlı Wharton Maliye ve Ticaret Okulu'nda öğrenim gördü; lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini burada aldı (1915, 1916, 1922). İktisadi planlamanın gerekliliğine inanan liberal bir iktisatçı olarak 1920'de Columbia Üniversitesi öğretim kadrosuna katıldı. 1932'deki başkanlık seçimi kampanyasında Raymond Moley(*) ve Adolph A. Berle, Jr.'la birlikte Franklin Roosevelt'e danışmanlığa başladı. Roosevelt'in zaferinden sonra tarım bakanı yardımcısı (sonradan müsteşar) olarak yönetimde yer aldı. Tarım politikasının oluşturulmasında (özellikle tarımsal üretimin planlanmasında ve belli ürünleri yetiştirmemeleri karşılığında çiftçilere ödeme uygulamasının başlatılmasında) olduğu kadar New Deal (Yeni Düzen) iktisadi reformunun hemen her yönü üzerinde de etkili oldu.

Tugwell 1936'da yönetimden ayrıldı. 1941'de Porto Riko valisi oldu; beş yıl boyunca ekonomik ve toplumsal koşulları düzeltmeye çalıştı. Buradaki deneyimlerini *The Stricken Land* (1946; Yıkıma Uğramış Ülke) adlı kitapta topladı. 1946'dan 1952'ye değin Chicago Üniversitesi'ne bağlı Planlama Enstitüsü'nü yönetti, bu üniversitede siyaset bilimi profesörü olarak çalıştı (1946-57). Son olarak California'da Santa Barbara'da, Demokratik Kurumları İnceleme Merkezi'nde kıdemli öğretim üyesi olarak görev aldı. Tugwell, 1968'de *The Brains Trust* (Beyinler Takımı) adlı kitabıyla Bancroft Tarih Ödülü'nü kazandı.

tuğ, eski Türk topluluklarında ve Osmanlılarda, at kılından yapılmış, bir göndere bağlanarak taşınan yetki ve görev belirteci.

Orta Asya Türk topluluklarının kutas olarak adlandırdığı Tibet öküzünün kuyruğundan yapılan ilk tuğlar mızrağa bağlanıyordu. Hanlar güçlerine göre dokuz taneye kadar tuğ taşıyabilirlerdi. Bu gelenek Türklerin İslamı benimsemesinden sonra da sürdü. Moğollarda da tuğ bağımsızlığın simgesiydi. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk*'te açıkladığına göre bağımsızlık belirten bazı bayraklara da tuğ denirdi. Anadolu Selçukluları ile Anadolu beyliklerinin bağımsızlıkları da tuğlarla simgeleniyordu.

Osmanlı Devleti'nde tuğ taşıma geleneği, 1288'de Karacahisar'ı alan Osman Gazi'ye Anadolu Selçuklu sultanı III. Keykubad'ın tuğ ve sancak göndermesiyle başladı. Osmanlı tuğları 15. yüzyılda rütbe ve yetki simgesi olarak da kullanılmaya başladı. Bunlar, ucuna ay ya da güneş motifli bir alem takılmış mızraklara bağlanan, değişik renklere boyanmış at kuyruğu kıllarıydı. Bu renkli kıllar güneş ışıklarının, dolayısıyla da gücün simgesi sayılıyordu. Kılların dağınıklığından dolayı tuğlara "tuğ-ı perişan perçem" de denirdi. Sancakbeyi atananlara törenle bir, beylerbeylerine iki, vezirlik verilenlere üç, seraskerlik görevi ile cepheye gidenlere dört, vezirazamlara beş tuğ verilirdi. Tuğ-ı şahi denen padişah tuğlarının sayısı dokuzdu. Sadrazam serdar-ı ekrem sanı ile sefere çıktığı zaman padişah bu tuğlarından altısını ona verirdi. Padişahın da katılacağı bir sefere çıkılacağı zaman, iki ay önceden iki tuğ-ı şahi çıkartılarak Cebehane önüne, öteki sultanlık tuğları da

sarayda bâbü's-saâde önüne dikilirdi. Sefere katılacak vezirlerin ve devlet adamlarının da tuğlarını konakları önüne dikmeleri zorunluydu. Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam, kazasker, yeniçeri ağası, sekbanbaşı, kapıkulu süvari bölükleri, cebeciler, Erdel kralı, Eflâk ve Boğdan voyvodalarının da tuğları vardı.

tuğgeneral, albayın bir üstündeki askeri rütbe. Genellikle bir tugaya, üs komutanlıklarına ya da bunlarla eşit düzeydeki birliklere komuta eder.

1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı Osmanlı ordusunda miralayın (albay) üstündeki rütbe mirlivaydı. Mirlivanın üstünde de bugünkü korgeneralin karşılığı olan ferik vardı. Bu yüzden mirliva bugünkü tuğgenaral ya da tümgeneral derecesinde sayılmıştır. Cumhuriyet döneminde mirlivanın yerine Türk kara ve hava kuvvetlerinde tuğgeneral rütbesi getirildi. Bu rütbenin deniz kuvvetlerindeki karşılığı tuğamiraldir.

tuğla, kilin küçük dikdörtgen bloklar biçiminde kalıplanıp pişirilmesiyle yapılan yapı malzemesi. Temel, duvar, ayak, destek ve kemerlerle, kanal, baca, iç kaplama ve ocakların yapımında kullanılır.

Çok eski çağlardan beri kullanılagelmekte olan tuğlanın boyutları zaman içinde büyük değişiklikler göstermiştir. Günümüzde tuğla terimi genellikle uzunluğu yaklaşık 20-22 cm, genişliği 9-11 cm, yüksekliği 5-7,5 cm arasında olan blokları tanımlar. İçi dolu bu tür tuğlalar harman denen büyük tuğla ocaklarında üretildiği için daha çok harman tuğlası diye adlandırılır. 19. yüzyılın ortalarında geliştirilen ve Avrupa ile ABD'de yaygın olarak kullanılan, daha büyük boyutlu, içi boşluklu pişmiş toprak bloklar da delikli ya da boşluklu tuğla olarak adlandırılır. Delikli tuğla aynı zamanda ses ve ısı yalıtımı da sağlar. Bazı yapı tuğlaları yüksek basınçlı bir preste sıkıştırılıp otoklavlarda

Babil kalıntılarında tuğla yapılar
Hulton Picture Library

pişirilen bir kum ve kireçli su karışımından yapılır. Gerek bu tip kum-kireç tuğlaları, gerekse kalıba dökülerek üretilen boşluklu beton bloklar (briket) normal tuğla sınıflandırmasına alınmaz. Normal tuğla yapımı için uygun killer pek çok yerde bulunur. Bu doğal killer çoğu zaman bir ya da daha çok sayıda kil mineraliyle (sulu aluminyum silikatlar) demir ve kalsiyum gibi yaygın elementlerin tuzlarından oluşan karmaşık karışımlardır.

Tuğla kullanımı 6 bin yıldan da öncesine değin uzanır. İlk tuğlalar güneşte kurutulurdu (kerpiç), ama çok geçmeden tuğla ocağı icat edildi. İÖ 3000 dolaylarında Mezopotamya'daki tapınak ve zigguratlarda kullanılan tuğlalar ocakta pişirilmişti. Güneşte kurutulmuş kerpiç ancak nemli olmayan, az yağışlı iklimlerde kullanışlıydı ve bu koşullarda bile çözülüp dağılmaması için koruyucu önlemler gerektiriyordu. Tuğla yapımının Babil ve öteki Ortadoğu merkezlerinden batıda Mısır ve Akdeniz'e, doğuda ise Hindistan ve Çin'e doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu tekniği öğrenen Eski Romalılar tuğla ve harcın dayanıklılığını artırıp beton ile birlikte kemer, tonoz ve kubbe yapımında kullandılar. Romalıların tuğla kullanma teknikleri Bizanslılara, onlardan da Anadolu Selçuklularına ve Osmanlılara geçti. İtalya'da, tuğla Bizans yapıları, 11. yüzyılda Lombardiya'da gelişmeye başlayan tuğla mimarlığına örnek oldular. Tuğla bundan sonra Kuzey Almanya, Danimarka, Felemenk ve İngiltere gibi ülkelere de yayıldı.

Günümüzde tuğla üretimi kilin çıkarılmasıyla başlar; ince tanecikli hale gelene kadar değirmende ezilip öğütülen kil koyu bir hamur elde edilecek gibi su ile karıştırılır. Daha sonra bu hamur kalıplara preslenerek ya da kesintisiz bir dikdörtgen sütun biçimine getirilip istenen ölçüye göre dilimlenerek tuğla yapılır. Önce havada kurutulan tuğlalar ocakta 950-1.200°C'lik bir ısıda yaklaşık 12 saat süreyle fırınlanır.

Üç temel blok tuğla türü vardır. Bunlar, görünümün önemli olduğu yerlerde kullanılan kaplama tuğlası, genel olarak inşaatlarda duvar örülen ve daha düşük nitelikli killerden yapılan harman tuğlası ile fırın ve ocak yapımı için yararlanılan, yüksek ısıya dayanıklı ateş tuğlasıdır.

Tuğlacı, Pars (d. 1933, İstanbul), sözlük çalışmaları ve çeşitli konulardaki tarihsel incelemeleriyle tanınmış yazar.

ABD'de Michigan Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi (1955). Türkiye'ye döndükten sonra Ankara'da Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nde, İstanbul'da çeşitli ortaöğretim kurumlarında ve yüksekokullarda İngilizce dersleri verdi. Sözlük çalışmalarıyla Türkiye'de bu alanın önde gelen adlarından biri oldu. Ayrıca gazete ve dergilerde tarihsel konularda çeşitli araştırma ve inceleme yazıları yayımladı.

Tuğlacı'nın hazırladığı *Okyanus*, *Ansiklopedik Sözlük* (1974, 1983; 10 cilt), Türkiye Türkçesinin en kapsamlı sözlüklerinden biri sayılır. Çeşitli alanlardaki öteki sözlüklerinden bazıları *İngilizce-Türkçe Deyimler Sözlüğü* (1961, 1987), *Tıp Sözlüğü* (1964,1983) ve *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü*'dür (1966,1979). Öbür yapıtları arasında *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi* (1981), *Ayvazovski Türkiye'de* (1983), *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri* (1984), *Osmanlı Saray Kadınları* (1985), *Osmanlı Şehirleri* (1985), *Çağdaş Türkiye* (1987-90; 3 cilt) ve *İstanbul Adaları* (1989) sayılabilir.

tuğlamsı, REFRAKTER olarak da bilinir, yüksek sıcaklıklarda biçim bozulmasına uğramayan ya da tahrip olmayan ve pota, fırın, izolatör gibi aygıtların yapılmasında kullanılan malzeme. Tuğlamsılar birkaç biçimde üretilir: Çeşitli biçimlerde kalıplanmış tuğlalar (*bak.* ateş tuğlası); kütlesel taneli malzemeler; nemlendirilmiş agregalardan oluşan ve dövülerek sıkıştırılan plastik karışımlar; kuru agregalar ile bir bağlayıcıdan oluşan ve suyla karıştırılarak beton gibi dökülebilen kütleler; tuğla örgüsünde kullanılan alçılar ve çimentolar.

Tuğlamsılar uygulanacakları işe göre asidik, bazik ya da nötr olabilir. Kum ya da kuvarsitten hazırlanan silis, çok yüksek sıcaklıklarda kullanılan zirkon ve kaolinin pişirilmesi yoluyla hazırlanan ateş kili asit; magnezit ve dolomit alkali; yüksek alüminalı tuğlamsılar, mullit, kromit, silisyum karbür ve karbon ise nötrdür. Oksijenle temasın olmadığı yerlerde, örneğin yüksek fırın gövdelerinde karbon çok iyi bir tuğlamsıdır. Ergitme fırınlarında eğer cüruf asidik ise astarın da asidik, cüruf bazik ise astarın da bazik olması gerekir; böylece tuğlamsının tepkimeye girerek aşınması engellenir.

Magnezit ve dolomit en önemli tuğlamsı malzemelerdir. Bunların oksitleri çelik yansımalı fırınlarda ve portland çimentosu fırınlarında kullanılır. Aslında tuğlamsıların çoğu oksittir; öbürleri silis, alümina, kromit ve zirkon içerir. Ateş kili ya da ateş toprağı, silis ve alüminadan oluşan bir karışımdır; içerdiği katışkılar yüksek sıcaklıklarda tuğlanın yumuşamasına neden olur. Silisyum karbür (bir oksit değildir) yüksek sıcaklıklarda dayanımını korur, ama yükseltgeyici ortamlarda eğer koruyucu silis kabuğu pul pul dökülürse hem silisyum, hem de karbon yanar. İdeal tuğlamsı malzemelerin fırın sıcaklıklarındaki sıkıştırılma dayanımları yüksek, ısıl iletkenlikleri düşük ve genleşme katsayıları küçüktür. Tuğlamsı izolatörler bu ideal özelliklere sahiptir.

Nükleer enerji tesislerinde özel tip tuğlamsılar kullanılır. Çok yüksek sıcaklıklarda fiziksel ve kimyasal bakımlardan son derece kararlı çeşitli malzemeler bulunmuştur. Bunlar erime sıcaklıkları yüksek oksitler, karbürler, sülfürler ve nitrürlerdir.

Tuğluklular, Hindistan'da, 1320-88 arasında Delhi Sultanlığı'nı yöneten hanedan. Tuğluklular döneminde sultanlığın toprakları en geniş sınırlarına ulaşmış, ama daha sonra hızlı yayılmanın ve merkezi otoritenin zayıflamasının doğurduğu sorunlar yüzünden gücü iyice azalmıştır.

Tuğluklıların ilk hükümdarı Gıyaseddin Tuğluk (hd 1320-25) önce Telingana'yı ele geçirdikten (1323) sonra Cacnagar'a sefer düzenledi. Ardından Bengal'i yeniden sultanlığa bağladı. Gıyaseddin Tuğluk'un ölümü üzerine tahta çıkan Muhammed bin Tuğluk döneminde (1325-51) sultanlık hem altın çağını yaşadı, hem de gerileme dönemine girdi. O dönemde yaşamış bir tarihçiye göre yeni sultanın ilk dönemlerinde sultanlığa bağlı il sayısı 23'e yükselmiş ve Hindistan Yarımadasında sultanlık otoritesine tehdit oluşturabilecek çok az il kalmıştı.

Önceki hanedan Halacilerin yaptığı gibi Güney Hindistan'da vergi veren Hindu devletlerine dokunmama politikasını terk eden Muhammed bin Tuğluk, henüz bir emirken bu devletlerden ikisini doğrudan sultanlığa bağlamıştı; 1326-27 arasında da üçüncüsünü (Kampili) topraklarına kattı. Daha sonra güneydeki Müslüman emirleri yatıştırmak ve denetim altında tutmak amacıyla 1327'de Devletâbad'ı (Devagiri) ikinci başkent yaptı; Delhi'deki hoşnutsuz kitlelerin önemli bir bölümünü zor kullanarak buraya göç ettirdi. Bundan kısa süre sonra Kuzey Hindistan'da karışıklık çıktı. Batı sınırında Kişlû Han'ın, Bengal'de ise Nasireddin'in başlattığı ayaklanmalar 1327-28'de bastırıldı. Ama bunun ardından gelen Moğol istilası durdurulamadı ve Delhi kapılarına dayanan Moğollara ağır vergiler ödendi. 1335'e gelindiğinde sultanlığın Gü-

ney Hindistan'ı elinde tutma çabasının sonuç veremeyeceği belli olmuştu. Sırasıyla Mabar (1334-35), Vicayanagar, Gulbarga (1339), Varangal (1345-46) ve Devletâbad'daki (1347) ayaklanmaların amacına ulaşmasıyla Güney Hindistan'da sultanlığa bağlı toprak kalmadı.

Muhammed bin Tuğluk'un ölümünden sonra yerine yeğeni III. Firuz Şah (hd 1351-88) geçti. Ortaçağ vakayinamelerinde ülkesine barış ve zenginlik getiren dindar bir hükümdar olarak anılan Firuz Şah Bengal (1353-54 ve 1359), Orissa (1360), Nagarkot (1361), Sind (1362, 1366-67), Etava (1377) ve Katehr'e (1380) seferler düzenledi. Bu çabalarına karşın Bengal'i ele geçiremedi, Sind'i de ancak vergi ödeyen bir vasal durumuna getirebildi.

Firuz Şah'ın vakayinamelerinde övücü sözlerle anılmasının başlıca nedeni dönemin iki büyük Müslüman gücüne, Müslüman din önderleri ile emirlere karşı uzlaşmacı bir tutum takınmasıydı. Mutasavvıflara ve öbür din önderlerine büyük mali destek sağlayan ve önemli kararları onlara danışarak alan Firuz Şah emirlere de geniş özerklik tanıdı. Ama Hintli Müslümanlarla Hinduizmden Müslümanlığa geçenlerin önemli mevkilere yükselmesi olanağını kısıtlayınca değişen siyasal koşullara ayak uydurmayı kolaylaştıran önemli bir denge öğesini yitirmiş oldu. Firuz Şah ayrıca subaylara (görevlilere) peşin para ödeme yerine toprak geliri tahsis etme yöntemini getirdi, kimi mevkilerin babadan oğula geçmesini sağladı ve irat çiftçiliği sistemini genişletti. Son 50 yılın güçlü hükümdarlarının merkeziyetçi politikalarını tersine çeviren bu önlemler sonucunda sultanlığın emirlerle gelirler sistemi üzerindeki denetimi zayıflamaya başladı. Firuz Şah'ın ölümünden sonra ise Müslüman emirlerce desteklenen vârisler arasındaki taht kavgaları ve Hindu şeflerin çıkardıkları ayaklanmalar yüzünden Delhi Sultanlığı parçalanmaya başladı.

tuğra, başta Osmanlılar olmak üzere çeşitli Türk devletlerinde hükümdarın mühür ve imzasına verilen ad.

İslamı benimsemeden önce de Türk han ve hakanlarının tuğraları olduğu sanılır, ama bunların biçimine ilişkin belge yoktur. Büyük Selçuklularda bütün fermanlara sultanın kavsü't-tuğra denen imzası, tevki denen

I. Süleyman'ın tuğrası
Ana Yayıncılık Arşivi

lakaplarıyla birlikte konurdu. Bu daha sonraki tuğralara örnek oldu. Tuğrul Bey'in (hd 1038-63) tuğrası eğri bir çubuğa benziyordu. İlk Selçuklu paralarında da tuğra yerine ok ve yay resmi yer alıyordu. Sonraki Selçuklu sultanları, Abbasi halifesinin verdiği ve İslama hizmetlerini belirten unvanlarını içeren bir dua cümlesini de tuğralarının altına koydurttular. Sultan Sencer döneminde (1118-57) fermanların yukarısına sultanın özel simgesi, altına tuğra kavsi ve "bismillah tevekkeltü taâlallah" ibaresi konuyordu. Anadolu Selçuklularındaysa tuğra, kalın kalemle yazılan "sultan" sözcüğünden oluşuyordu. Anadolu beyliklerinde de bitik ve paraların üstüne tuğra konurdu. Bunların en eski örneği Saruhanoğullarından İshak Bey'in 1374 tarihli gümüş sikkesinde görülür. Anadolu beyliklerinin tuğralarında sözcüklerdeki uygun harflerin uçları kavisli biçimde uzatılarak ilginç tuğralar oluşturulurdu. Memlûk sultanları için çekilen tuğralar istif ve teknik bakımından Anadolu tuğralarından farklıydı. Memlûk tuğralarının özelliklerinden biri, başka bir kâğıda yazılıp kesilerek asıl belgenin üstüne yapıştırılmasıydı.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk tuğralar Anadolu beyliklerinin tuğralarına benzer. İlk Osmanlı sultanı Osman Bey'in tuğrası günümüze ulaşmamıştır. Bilinen en eski Osmanlı tuğrası ikinci padişah Orhan Bey'e aittir. 1324 tarihli bu tuğra "Orhan bin Osman" sözcüklerinin kolayca okunacak biçimde istiflenişinden oluşmuştur. II. Mehmed'den (Fatih) (hd 1444-46, 1451-81) başlayarak hattatlar padişahlar için özel tuğralar geliştirdiler. Bunlar görünüşte birbirini andırmakla birlikte biçim açısından olduğu kadar, içerdikleri sözcükler bakımından da farklıydı. Hükümdarın ve babasının adına han, muzaffer, el-muzaffer daima, şah gibi sözcükler eklenmişti. Örneğin I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-66) tuğrası "Süleyman Şah bin Selim Şah Han, el-muzaffer daima" cümlesini içeriyordu. 18. yüzyılda tuğraların çevresine yaldızlı, renkli bezemeler konması, sağ yanına dal, çiçek, bayrak vb örgelerin yapılması ya da el-Gazi, Adlî, Reşad vb unvan ve adların yazılması gelenekleşti.

Osmanlı yasalarına göre tuğralar 17. yüzyıla değin padişahın buyruklarını içeren ferman, menşur, berat, name-i hümayun vb belgelerin yukarısına konurdu. Padişahın özel izniyle sancakbeyleri, beylerbeyleri, cephedeki komutanlar, sancakbeyliği yapan şehzadeler de tuğra çektirebilirdi; bunlara pençe(*) denirdi. 17. yüzyıl ortalarına doğru eyalet valilerinin, vezirlerin ve başka yöneticilerin tuğra çekmesi yasaklandı. Bunun yerine yalnızca serdar-ı ekrem sanıyla savaşa giden sadrazamlara tuğra çekilmiş yeter sayıda boş ferman kâğıdı verilmeye başladı. Sadrazam bunlara padişah buyruğu geçerliliğinde fermanlar yazdırabilirdi. 17. yüzyıl sonlarında sadrazamlara yeniden tuğra çekme yetkisi tanındı.

Tuğranın dört ana bölümü vardı. Altta asıl metnin yazılı olduğu yere sere ya da kürsü denirdi. Sere önce II. Mehmed'in tuğrasında ortaya çıktı; II. Selim döneminde (1566-74) üstü daralarak üçgen biçimini aldı, daha sonra kaidesi yuvarlaklaştı. Tuğranın sol tarafındaki iki kavise beyze adı verilirdi. Bu kavisler han ve bin (oğlu) sözcüklerindeki *nun* (n), bazen de başka bir sözcükteki *dal* (d) harfinden oluşurdu. Bazı tuğralarda bu iki beyze yalnızca biçimsel olarak yapılır, belirli bir anlam taşımazdı. II. Murad döneminde (1421-44, 1446-51) muzaffer sıfatı tuğraya girdikten sonra bu sözcüğün *re* (r) harfi beyzeleri keserek sola doğru uzadı. Tuğranın üst yanında bulunan *elif* harfi biçimindeki üç uzun çizgiye tuğ adı verilirdi. Ama bunlar her zaman *elif* olmaz, bazen *lam* (*l*) olarak da okunurdu. Hiçbir harf ifade etmeyip yalnızca biçimi tamamlayan tuğlar da vardı. Tuğların yanlarındaki flama biçimindeki kavislere zülûf ya da zülfe (saç) denirdi. Beyzelerin devamı olarak paralel biçimde sağa doğru uzanan iki çizgiye kol ya da hançere adı verilirdi. Tuğraya bazen, kalan boşlukları doldurmak ve bir önceki padişahın tuğrasına benzetmek için başka biçimlerin eklendiği de olurdu.

Tuğrai, asıl adı FAHRÜ'L-KÜTTÂB MÜEYYEDDİN EBU İSMAİL HÜSEYİN (d. 1061, Isfahan - ö. 1120, Esedâbâd), özellikle *Lâmiyetü'l-Acem* adlı kasidesiyle tanınan Arap divan şairi.

Tanınmış bir aileden geliyordu. Resmî belgelere tuğra çektiği için Tuğrai adıyla tanınmıştı. Büyük Selçuklu sultanı Melikşah ve oğlu Muhammed Tapar'ın hizmetinde bulundu. Daha sonra Kıvâmeddin lakabıyla vezirliğe getirildi. Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen, Muhammed Tapar'ın oğullarından Mesud'la birlikte hareket eden Tuğrai, Mesud'un yenilgiye uğraması üzerine öldürüldü.

Tuğrai 59 beyitlik *Lâmiyetü'l-Acem* (1929) adlı kasidesinde güçlülere, haksızlıklara ve kötülüklere karşı çıkar. Yapıtın Türkçe (1945), Latince ve öteki bazı Batı dillerinde de çevirileri ve şerhleri yayımlanmıştır. Kaside *Divan*'ı 1883'te yayımlanmıştır.

tuğrakeş, Osmanlı padişahlarının tuğrasını çeken görevli.

Osmanlılardan önce Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçuklularında tuğra çeken görevliye tuğrai, tevkii ve muvakki denirdi. Tuğra Divanı sultanın eyaletler ve devletlerle olan yazışmalarını düzenler, name adı verilen mektupları, arazi ve atamalara ilişkin belgeleri hazırlar, tuğrailer de bunların üstüne sultanın tuğrasını çekerdi. Osmanlılarda bu görevi II. Mehmed (Fatih) döneminde yüksek düzeyde bir görevli olan nişancı(*) yerine getirirdi.

19. yüzyılda nişancıların bu görevini tuğrakeş adı verilen yardımcıları üstlendi. Nişancılık kaldırılıp bu görev defter eminliğine devredildikten sonra tuğra hem burada, hem de Bâbıâli'de çekilmeye başladı. 1838'de de tuğra çekme görevi yalnızca Bâbıâli'yle sınırlandı. Osmanlı Devleti'nin son resmî tuğrakeşi İsmail Hakkı Altunbezer'di(*).

Tuğrul III, tam adı RÜKNÜDÜNYA TUĞRUL BİN ARSLANŞAH BİN TUĞRUL BİN MUHAMMED TAPAR BİN MELİKŞAH (d. 1169 - ö. Mart 1194), Irak Selçuklularının son hükümdarı (1176-94).

Babası Arslanşah'ın ölümü üzerine atabeg Muhammed Pehlivan bin İldeniz tarafından küçük yaşta tahta çıkarıldı. Devleti fiilen yöneten Pehlivan, Tuğrul'un tahta çıkarılmasına karşı çıkan amcası Muhammed'i yendi ve Fars bölgesinin Irak Selçuklularının egemenliğine girmesini sağladı. Suriye ve Doğu Anadolu'da etkinlik kurmaya çalışan Eyyubilere karşı mücadele etti. Pehlivan'ın ölümünden (1186) sonra atabeg olan Kızıl Arslan ile Tuğrul arasında anlaşmazlık çıktı. Komutanlardan çoğunun Tuğrul'un yanında yer alması üzerine Kızıl Arslan Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı.

Tuğrul Kızıl Arslan'la mücadele sırasında sığındığı Rey'den 1187'de Hemedan'a dönerek yönetimi fiilen ele aldı. Ama yönetimdeki güçsüzlüğü emirler arasında çekişmelere yol açtı. Bundan yararlanmak isteyen Kızıl Arslan Tuğrul'a karşı Abbasi halifesiyle ittifak kurdu. Tuğrul Abbasi kuvvetlerine ve Kızıl Arslan'a başarıyla karşı koymakla birlikte, iç karışıklıklar nedeniyle başkent Hemedan'ı terk etmek zorunda kaldı. Ardından karışıklıkları bastırmak için bazı önde gelen emirleri öldürttü. Kızıl Arslan'a karşı sürdürdüğü savaş sırasında 1190'da tutsak düşerek Aras Irmağı kıyısındaki Kehran Kalesi'ne hapsedildi. Bundan kısa süre sonra Irak Selçuklu emirleri Kızıl Arslan'ı öldürdü ve Irak

Selçuklu Devleti Ebubekir ve Kızıl Arslan'ın oğlu Kutlug İnanç yönetiminde ikiye bölündü.

Tuğrul bir yılı aşkın süre tutsak kaldıktan sonra kurtarıldı ve Ebubekir'i yenerek Azerbaycan'a egemen oldu. Ardından Irak-ı Acem'e girerek Kutlug İnanç'ı da mağlup etti, Hemedan'da yeniden Irak Selçuklu tahtına oturdu. Bu sırada Irak-ı Acem üzerine yürüyen Harezmşahlar hükümdarı Alaeddin Tekiş'e Rey kentini bırakmak zorunda kaldı. Daha sonra Alaeddin Tekiş'in kuvvetlerine karşı çarpışırken tutsak düştü ve daha önce Tekiş'e katılmış olan Kutlug İnanç tarafından öldürüldü.

Tuğrul Bey (d. y. 990 - ö. 4/7 Eylül 1063, Rey, İran), Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1038-63).

Gaznelilerin denetiminde Horasan'a yerleşmiş olan Oğuz beyi Selçuk'un(*) torunu, Mikail'in oğluydu. Babasının ölümünden sonra kardeşi Çağrı Bey'le birlikte amcası Arslan Yabgu'nun himayesine girdi. Samanilerin yıkılmasıyla Maveraünnehir'e egemen olan Karahanlı-Gazneli ittifakı, Tuğrul ve Çağrı beyleri Karahanlı Buğra Han'ı tanımak zorunda bıraktı. Talas bölgesinde Buğra Han'ın bir süre tutsak ettiği Tuğrul Bey, Çağrı Bey tarafından kurtarıldıktan sonra onunla birlikte Maveraünnehir'e gitti. 1025'te Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud'a tutsak düşmesinden sonra, Çağrı Bey Doğu Anadolu'ya yeni akınlar düzenlerken Tuğrul Bey de öndersiz kalan Oğuzların birliğini sağlamaya çalıştı.

Gazneli Mahmud'un ölümünden (1030) sonra iki kardeş Horasan'a girerek kendilerine yaylak vermeyen Gazneli sultanı Mesud'un kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Tuğrul ve Çağrı beylerle Musa Yabgu, Gaznelilerle yaptıkları bir antlaşmayla Nasâ, Ferave ve Dehistan'ın yönetimini ele geçirerek bu toprakların ortak yöneticisi oldular. 1038'de Serahs yakınlarında Gaznelilerin ağır yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonucunda Horasan kesin olarak Selçuklulara geçti ve geleneğe uyularak topraklar ortak beylik edenler arasında bölüşüldü. Musa Yabgu Serahs'ı, Çağrı Bey Merv'i, Tuğrul Bey de Nişabur'u aldı. Aynı yıl üvey kardeşi İbrahim Yınal, Tuğrul Bey adına hutbe okutarak Büyük Selçuklu egemenliğini ilan etti.

1040'ta Gaznelilerin yenilgisiyle sonuçlanan Dandanakan Savaşı'yla(*) Büyük Selçuklu egemenliği pekiştikten sonra Tuğrul Bey, Memlûkler ve Türkmenlerden oluşan düzenli ordusuyla yeni fetihler için batıya yöneldi. Fetihleri İbrahim Yınal komutasındaki Türkmen akıncılar gerçekleştiriyor, Tuğrul Bey de bu toprakları yönetmek üzere onları izliyordu. 1040-44 arasında Rey ve Hemedan'ın Hazar Denizi kıyısındaki toprakları ele geçirildi. 1049 ve 1054'te Anadolu'daki Bizans topraklarına akınlar yapıldı. Bu akınlar sırasında ele geçirdiği toprakların yönetiminin kendisine verilmemesi üzerine ayaklanan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey karşısında bozguna uğradı. 1054'te Gence ve Tebriz'i alan Tuğrul Bey 1055'te Bağdat'a girerek Abbasi halifesi Kaim'i Büveyhilerin baskısından kurtardı. Böylece dinsel ve siyasal birliğin yeniden Abbasi halifesi çevresinde toplanmasını sağlayarak Sünni İslam dünyasının önderi durumuna geldi. 1058'de İbrahim Yınal ikinci kez ayaklanırken Kahire'deki Fatımilerin desteklediği el-Besasiri komutasındaki Şii güçleri Bağdat'a girerek halifeyi tutukladı. Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ın ayaklanmasını bastırdığı gibi Bağdat'ı da yeniden ele geçirdi. 1062'de amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın ayaklanmasını bastırmak üzere gittiği Rey'de sorunu çözemeden öldü.

Güçlü bir önder ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Tuğrul Bey, Orta ve Batı İran ile Bağdat ve Mezopotamya'yı kapsayan güçlü bir devlet kurmayı başardı. Sultanlığı süresince birbirini izleyen savaşlara karşın uzlaşmacı bir siyaset güttü. Kendi oğlu olmadığından ölümünden sonra Büyük Selçuklu tahtına Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan geçti.

Tuğsavul, Raşid Tahsin (d. 1870, İstanbul - ö. 5 Şubat 1936, İstanbul), Türkiye'de çağdaş psikiyatri ve nörolojinin gelişmesinde önemli rol oynayan hekim.

1892'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Askeri Tıbbiye) bitirerek Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde staj yaptı. Ertesi yıl emraz-ı akliye ve asabiye (akıl ve sinir hastalıkları) öğrenimi görmek üzere Almanya'ya gönderildi. Çeşitli üniversitelerde fahri asistan olarak çalıştı ve araştırmalar yaptı. 1896'da Türkiye'ye döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de emraz-ı akliye ve asabiye muallimliğine getirildi. Gülhane Askeri Tatbikat Mektebi ve Seririyatı'nın (bugün Gülhane Askeri Tıp Akademisi) kuruluş çalışmalarına katıldı. Burada tabib-i sani (başhekim yardımcısı) ve nöropsikiyatri muallimi olarak çalıştı. Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi'nde (bugün Etfal Hastanesi) fahri hekimlik yaptı. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) ders verdi. 1909'da Askeri ve Sivil tıbbiyelerin birleştirilmesiyle oluşturulan Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi'nde görevlendirildi. 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra kadro dışı bırakılarak emekliye ayrıldı. *Berlin Emraz-ı Akliye ve Asabiye Kongresi* (1910), *Seririyat-ı Akliye Dersleri* (1920) başlıca yapıtlarıdır.

Tuhaçevski, Mihail Nikolayeviç (d. 16 Şubat 1893, Slednevo yakınları, Rus Çarlığı - ö. 11 Temmuz 1937, SSCB), II. Dünya Savaşı öncesinde Kızıl Ordu'nun modernleştirilmesinde ağırlıklı payı olan SSCB'li komutan.

Soylu bir ailenin oğluydu. 1914'te Aleksanderskoye Askeri Akademisi'nden mezun oldu. I. Dünya Savaşı'nda Çarlık Ordusu'nda savaştı. 1915'te tutsak düştüyse de kaçmayı başardı. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Kızıl Ordu'da subay olarak görev yaptı. 1918'de Moskova savunmasını yönetti ve Doğu Cephesi komutanı oldu. 1920'de Sibirya'yı Amiral A. V. Kolçak'tan geri alan 5. Ordu'ya ve General A. İ. Denikin'e karşı savaşan Kazak birliklerine komuta etti. 1920-21'de SSCB ile Polonya arasındaki savaşta, 1921'de de Kronştadt Ayaklanması'nın bastırılmasında da görev aldı.

İç savaştan sonra orduda gerçekleştirilen reformlarda ağırlıklı rol oynadı. 1931'den sonra SSCB silahlı kuvvetlerinin yeniden kuruluşunu yönetti. Ordunun örgütsel olarak yeniden düzenlenmesine, Kızıl Ordu'nun modernleştirilmesi amacıyla gerçekleştirilen kapsamlı çabalara ve çok sayıda modern askeri okulun açılmasına önderlik etti. Modern savaş stratejisi üzerine çok sayıda kitap ve makale yazdı. 1925-28 arasında genelkurmay başkanlığı, 1931'den sonra savunma komiseri yardımcılığı görevlerinde bulundu. Yararlıkları karşılığında Lenin Nişanı'yla ödüllendirildi, 1935'te de Sovyetler Birliği mareşalliğine yükseltildi.

Tuhaçevski Stalin'in giriştiği temizlik hareketi sırasında Haziran 1937'de, yüksek rütbeli yedi Kızıl Ordu komutanıyla birlikte Almanya hesabına yıkıcı eylemlerde bulunma suçlamasıyla yargılandı. Hepsinin hüküm giyerek idam edildiği bu olay subaylar arasındaki tasfiye hareketinin başlangıcı olmuştur.

Tuileries Sarayı, Paris'te Louvre Sarayı'nın bitişiğinde yer alan, 1871'de kundaklanan Fransız kraliyet malikânesi. Yapımına 1564'te Catherine de Médicis'nin buyruğuyla başlanmış, sonraki 200 yıl boyunca üstünde birçok eklenti ve değişiklik yapılmıştır.

16. yüzyılda sarayın yapımında çalışan ünlü Fransız mimarlar arasında, ilk tasarımlarını yapan Philibert Delorme'dan başka Jean Bullant ve Jacques du Cerceau da sayılabilir. 17. yüzyılda yapıya Louis le Vau'nun da katkıları olmuştu.

tukan, *Piciformes* takımının *Ramphastidae* familyasını oluşturan iri gagalı 40 kadar kuş türünün ortak adı. Amerika'nın tropik bölgelerinde yaşayan bu kuşların gagaları toplam uzunluklarının üçte birine ulaşabilir. Büyüklüğüne karşın gaga çok hafif, gaga kenarları testere dişi gibi tırtıklıdır. Parlak ve ayırt edici renkleri olasılıkla türdeşlerin birbirini tanımasına yarar. Birçok tukanın, göğüsten çevreye taşan geniş bir leke dışında tüyleri büyük ölçüde siyahtır. Gagalarını öbür kuşlara karşı bir korkutma aracı olarak kullandıkları sanılır. Beslenirken kopardıkları meyve parçalarını gagalarında çevirir ve başlarını geriye atıp yutarlar. Kanatları kısa ve yuvarlak, kuyrukları genellikle uzundur.

Tukanlar toplu halde yaşamaya yatkındır ve genellikle ağaç tepelerinde, birçoğu bir

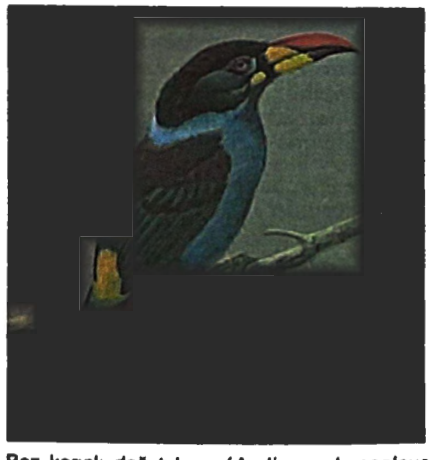

Boz karınlı dağ tukanı (*Andigena hypoglauca*)
John P. O. Neill'in çizimi

arada tünerler. Orman kuşlarının en gürültücüleri arasında yer alan bu kuşlar karganınkine benzeyen kaba, kulak tırmalayıcı çeşitli sesler çıkarırlar. Meyveler, iri böcekler, kelerler ve yavru kuşlar başlıca besinlerini oluşturur. Tukanlar yuvalarını yüksek ağaçların kovuklarına yaparlar. Dişi içi döşenmemiş yuvaya 2-4 tane parlak beyaz yumurta bırakır. Kuluçka dönemi 16 gün kadar sürer. Yumurtalardan çıkan tüysüz yavruların gözleri üç haftadan önce açılmaz. Yavrular yaklaşık 45 gün sonra kendi başlarına yaşayabilecek duruma gelir.

Ramphastos cinsi en iri tukan türlerini içerir. Bu kuşların en irileri 60 cm uzunluğa erişir. Örneğin hayvanat bahçelerinde sık görülen sarı göğüslü tukanın (*R. sulfuratus*) uzunluğu yaklaşık 50 cm'dir. Bu türün tüyleri büyük ölçüde siyah, yüzü, gerdanı ve göğsü limon sarısı, kuyruksokumu parlak kırmızıdır; gagası ise çok renkli desenlerle bezenmiştir. *Andigena* cinsinin üyeleri meyve bulmak için Andlar'da yukarı aşağı yer değiştirirler.

Arasariler (*Pteroglossus* cinsi) en renkli tukan türleri arasında yer alır. Meksika'nın güneyinden Venezuela'ya kadar uzanan yağmur ormanlarında yaşayan ve süs kuşu olarak yaygın biçimde tanınan yakalı arasari (*P. torquatus*), bu cinsin 11 türünden biridir.

Tukaram (d. 1608, Dehu, Puna yakınları, Hindistan - ö. 1649), Marathi dilinin en büyük ustası olarak gösterilen şair. *Abhanga* adıyla anılan "kesintisiz" ilahileri Hint şiirinin en tanınmış örnekleri arasındadır.

Küçük bir dükkân sahibinin oğluydu. Çocuk yaşta öksüz kaldı. İş ve aile yaşamında uğradığı başarısızlıklardan sonra dünyadan el çekerek gezgin çileciliğe yöneldi. Kendini bir ırmağa atarak intihar ettiğine inanılır.

Tukaroi Çarpışması, Hint-Türk imparatoru Ekber'in birlikleriyle Bengal kuvvetleri arasındaki çarpışma (3 Mart 1575). Hint-Türk kuvvetlerine Münim Han, Bengal kuvvetlerine ise Davud Han komuta ediyordu. Çarpışma Bengal'in batısında, Midnapur ve Calesar arasındaki bir köyde yapıldı. Çarpışmanın sonunda Bengal ordusu dağıldı ve Hint-Türk İmparatorluğu 1576'da Bengal'i işgal etti. Böylece Bengal yaklaşık 1338-39'da elde ettiği bağımsızlığını yitirmiş oldu.

tukotuko, *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Ctenomyidae* familyasını oluşturan memelilerin ortak adı. Peru'dan Tierra del Fuego'ya kadar uzanan bölgede yaşayan bu hayvanlar adlarını çıkardıkları sesten alır. Tukotukolar büyük bir çeşitlilik göstermekte

Tukotuko (*Ctenomys*)
Douglas Pratt'ın çizimi

ve uzmanlar tarafından, sayısı 25-50 arasında değişen tür içinde sınıflandırılmaktadır.

Tukotukolar görünüş ve davranış olarak avurdukeselileri andırır. Ama avurt keseleri yoktur. Gövdeleri toplu, bacakları kısa, uzunlukları kuyruk dışında 17-25 cm, postları soluk koyu kahverengi ya da bozdur. Kazdıkları karmaşık tünellerde yavruların büyütüldüğü ve kök, sap gibi besinlerin saklandığı bölmeler yer alır. Dişi yılda bir kez 1-5 yavru doğurur. Gebelik dönemi bir türde (*C. torquatus*) yaklaşık 105 gün olarak gözlenmiştir.

Tukulör İmparatorluğu, 19. yüzyılda Batı Sudan'da Müslüman Tukulörler tarafından kurulan teokratik devlet. En güçlü olduğu dönemde Senegal'den Timbuktu'ya kadar uzanan geniş bir bölgeyi denetimi altına almıştır.

İmparatorluğun kurucusu Ticaniye tarikatına bağlı bir din adamı olan el-Hac Ömer'di (y. 1797-1864). Yaşamının büyük bölümünü başka ülkelerde, özellikle de Sokoto ve Kanem'de geçiren el-Hac Ömer 1838 dolayında doğum yeri olan Fouta-Toro'ya döndü. On yıl sonra, tarikatının ahlaki değerlerine uygun yeni bir devlet kurma hazırlıklarına başlamak üzere müritleriyle birlikte Fouta Djallon sınırındaki Dinguiraye'ye gitti. 1850'ye gelindiğinde Avrupa yapısı silahlarla donatılmış güçlü bir ordu kurmuştu. İlk olarak kuzeydeki putperest Bambara kabileleri ile çatışmaya girdi. İki yıl sonra Kaarta'daki Bambara Krallığı'nı ele geçirmek üzere harekete geçtiyse de, Fransızlar tarafından durduruldu. 1861'de Segu'daki Bambara Krallığı'nı fethettikten sonra, Müslüman Fulanilerin (Peul) yaşadığı Massina'yı ele geçirdi. Daha sonra da topraklarını kuzeydeki Timbuktu'ya kadar genişletti.

Tukulör İmparatorluğu, toprakları doğudaki Fulani Devleti kadar geniş olmakla birlikte onun kadar sağlam temellere dayanmıyordu. Zamanla Bambara ve Fulani topraklarında imparatorluk yönetimini sarsan ayaklanmalar başladı. Magriplilerin, Fulanilerin ve Tuareglerin ortaklaşa düzenledikleri bir saldırı sonucunda el-Hac Ömer öldürüldü (1864). Yerine geçen oğlu Ahmadu Seku iç çekişmelerin ve iktidar kavgalarının üstesinden gelebilmek için 1880'lerde orduyu dağıtmaya başladı ve egemenliği altındaki halkların güvenini kazanmaya çalıştı. Ama yönetimi altındaki halkların güvenini kazanamadığı gibi, ayrıcalıklı konumları sarsılmaya başlayan Tukulörlerin de desteğini yitirdi. Bu durumdan yararlanarak Tukulör topraklarında kaleler kurmaya ve Tukulörlerin komşularıyla dostluk antlaşmaları imzalamaya başlayan Fransızlar, 1890'dan sonra Segu, Massina ve Timbuktu'yu alarak imparatorluk topraklarını ele geçirdiler. Ahmadu 1893'te kesin bir yenilgiye uğradı ve ülke topraklarının Fransızların yönetimine girmesinden beş yıl sonra öldü.

Tukulörler, büyük bölümü Senegal'de yaşayan Müslüman halk. Nijer-Kongo dil ailesinin Batı Atlantik koluna bağlı Fulani dilini konuşurlar. Sererler ve Voloflarla akraba oldukları sanılır. Yakın ilişki kurdukları Fulaniler kültürlerini derinden etkilemiştir. 10-18. yüzyıllar arasında Tekrur Krallığı'nın yönetimindeki topraklarda yaşayan Tukulörler, 19. yüzyılda kendi krallıklarını kurdular. Tukulör İmparatorluğu'nun(*) Fransızların saldırıları sonunda yıkılması üzerine Tukulörlerin bir bölümü bugün Mali'yi oluşturan topraklara kaçtı; Mali'de günümüzde de kalabalık bir Tukulör topluluğu yaşamaktadır.

11. yüzyılda Müslümanlığı benimseyen Tukulörler, dinsel geleneklerini korumaya büyük önem verirler. Soy çizgileri babayanlıdır. Tipik bir Tukulör ailesi baba, oğullar ve torunlar ile onların karıları, çocukları ve bazen daha da uzak yakınlarından oluşur. Tukulörler çokkarılılığı benimsemişlerdir; bununla birlikte erkeklerin yalnızca yüzde 20'sinin birden çok karısı vardır. Tukulörler son derece katmanlaşmış bir toplumsal yapıya sahiptirler. Gelinin üst katmanlardan birinin üyesi olması durumunda başlık parası ödenmesi gerekir. Son zamanlarda tarikat önderleri de toplumsal statü açısından önem taşıyan bir konuma yükselmişlerdir.

Tukulörlerin başlıca ekonomik uğraşları hayvancılık, balıkçılık ve tarımdır. Toprak dağılımındaki adaletsizlik toplumdaki hiyerarşik yapının bir sonucudur. Bu durum ve hızlı nüfus artışı çok sayıda gencin kentlere göç etmesine yol açmıştır.

Tukulti-Ninurta I (hd İÖ y. 1244 - y. 1208), Asur kralı. Asur'un güneydoğusundaki Kassitlere ve kuzeydoğudaki Ermenilere boyun eğdirmiş, Babil'i kısa bir süre egemenliğinde tutmuştur.

Hükümdarlığı sırasında Tanrıça İştar-Dinitu (Şafağın İştarı) adına, sonraki Asur yapılarına örnek oluşturan bir ziggurat yaptırdı. Ayrıca Asur kentinin surlarını güçlendirdi ve Dicle Irmağı kıyısında Kar-Tukulti-

I. Tukulti-Ninurta'yı Ateş Tanrısı Nasku'nun simgesini taşıyan sunağın önünde betimleyen bir kabartma; Berlin Devlet Müzesi, Almanya
Bildarchiv Foto Marburg—Art Resource/EB Inc.

Ninurta adlı yeni bir başkent inşa ettirdi. Oğlu tarafından öldürüldü.

Tukulti-Ninurta Destanı, Asurlardan günümüze kalan tek destan. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta (hd İÖ y. 1244 - y. 1208) ile Babil kralı IV. Kaştiliaş'ın (hd İÖ y. 1242-y.1235) arasındaki savaşları anlatır. Asur bakış açısını yansıtan, tarafsızlıktan uzak ama şiirsel bir anlatımı vardır. Özellikle İÖ 3. binyıl sonları ile 2. binyıl başlarında kullanılan temel destan üslubunun son örneklerinden biridir.

Tula, TOLLAN olarak da bilinir, Meksika'da Tolteklerin yönetim merkezi olan ve İÖ y. 900-1200 arasında önem taşıyan kent. Yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, tarihçiler Hidalgo eyaletinde bugünkü Tula kenti yakınlarındaki arkeolojik kalıntıların bu kente ait olduğu kanısındadır. Bazı bilim adamlarıysa kentin México yakınlarındaki Teotihuacán bölgesinde olduğunu ileri sürer.

Bugünkü Tula yakınlarındaki kalıntılar alçak bir sırtın iki yanında iki küme halinde toplanmıştır. Son araştırmalar eski kentin en az 7,5 km²'lik bir alanı kapladığını ve on binlerce kişiyi barındırdığını göstermektedir.

Ana kent merkezinde Tanrı Quetzalcóatl'a adandığı sanılan geniş meydanın bir kenarında beş katlı bir basamaklı piramit yer alır. Bundan başka bir saray kompleksi, iki başka piramit ve iki top sahası vardır. Meydanın merkezinde düz bir sunak yer alır. Yamacın karşı yanında büyük bir merkez daha uzanmaktadır.

Ana piramitler ve çevresindeki yapılar, Tula mimarlığının bütün üslupsal özelliklerini taşır. Piramit küçük olmakla birlikte çok süslüdür. Basamaklarının kenarları yürüyen kedi ve köpekler, insan kalbi yiyen yırtıcı kuşlar, ağızlarından insan yüzleri sarkan yılanlar vb heykellerle bezenmiştir. Yapının güneyindeki bir merdiven tepedeki çok süslü, iki odalı tapınağa çıkar. Ön odadaki 4,5 m yüksekliğinde dört sütun savaşçı heykeli biçimindedir. Tula mimarlığına özgü başka bir yapı da piramidin güneyine bitişik düz çatılı kolonaddır. Yöneticinin sarayı olduğu sanılan bir yapı ise ana piramitten dar bir sokakla ayrılır; yapının kazılan bölümü üç büyük salondan oluşmaktadır.

Tula sanat ve mimarlık yapıları genelde Aztek başkenti Tenochtitlán'a çok benzemekte, kullanılan temalar da din bakımından bu iki kent arasında bir yakınlık

olduğunu düşündürmektedir. Birçok bilim adamı, Azteklerin kendilerini Güneş tanrısının savaşçı rahipleri olarak görmelerinin

Tula'da ana tapınağın ön odasındaki sütunlar, Meksika
Ursula Bernath—EB Inc.

Tula halkının inançlarından kaynaklandığı kanısındadır.

Tula, Rusya Federasyonu'nun batısında yönetim birimi (*oblast*). Orta Rusya Platosunda 25.700 km²'lik bir alanı kaplar. Irmak vadileriyle parçalanmış, tepelik bir bölgeyi içine alır. Bölgenin doğal bitki örtüsünü oluşturan ormanların ve orman steplerin bir bölümü, 16. yüzyıldan sonra yerleşimin hız kazanmasıyla yeni tarım alanları elde etmek için kesilmiştir. Bölgede kara iklimi hüküm sürer; ortalama yıllık yağış miktarı kuzeybatıda 575 mm iken güneydoğuda 470 mm'ye düşer. Bölgede tahıl, patates, şeker pancarı yetiştirilir; mandıracılık, hayvancılık ve bostancılık da önemlidir. 17. yüzyıldan bu yana önemini koruyan metalurji sanayisine 20. yüzyılda kimya ve makine sanayileri eklenmiştir. Bölgede önemli miktarda linyit çıkarılır. Nüfus (1991 tah.) 1.855.000.

Tula, Rusya Federasyonu'nun batısındaki Tula yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Oka Irmağının kollarından biri olan Upa Irmağı kıyısındadır. Adı kayıtlara ilk kez 1146'da Taydula olarak geçen kent, 16. yüzyılda Moskova'nın güneyindeki en önemli kalelerden biri durumuna geldi. 1530'da yapılan, 1784 ve 1824'te de onarılan taş kale hâlâ ayaktadır. 1552'deki Tatar kuşatmasına başarıyla karşı koyan Tula 17. yüzyılda Rusya'nın başlıca demir işleme merkezi oldu. Rusya'daki ilk silah fabrikası 1712'de I. Petro (Büyük) tarafından burada kuruldu. Günümüzde de önemli bir silah üretim merkezi olan kentte ayrıca demir ve çelik tesisleri ile makine fabrikaları vardır. Bölgede çıkarılan linyit kimya sanayisinde kullanılır. Eskiden beri önem taşıyan semaver üretimi bugün de sürdürülmektedir. Kentte makine, madencilik ve öğretmen enstitüleri ile kömür madenciliği alanında araştırmalar yapan bir merkez vardır. Kentteki silah müzesi 1724'te kurulmuştur. Lev Tolstoy'un doğum yeri olan Yasnaya Polyana Tula'nın 14 km güneybatısındadır. Nüfus (1991 tah.) 543.600.

tularemi, TAVŞAN VEBASI olarak da bilinir, öncelikle yabanıl hayvanlarda, kimi zaman da insanda görülen akut enfeksiyon hastalığı. İlk kez 1911'de California'da, Tulare ilinde yerde yaşayan sincaplarda saptanarak betimlenen hastalık insanda ilk kez 1914'te ABD'de görüldü. 1912'de elde edilen hastalık etkeni çok küçük bir bakteri olan *Francisella tularensis*'tir. ABD'de insanda rastlanan vakaların yüzde 90'ında tavşanın; özellikle pamukkuyruk adatavşanının (*Sylvilagus*), İsveç ve Norveç'te tavşan, Sovyetler Birliği'nde su farelerinin bulaşmada rol oynadığı bilinir. Sovyetler Birliği ve başka bazı ülkelerde hastalık etkeninin suyla taşınması sonucunda salgınlar ortaya çıkmıştır. Hastalık insana doğrudan hastalıklı tavşanın leşine dokunmakla ya da sıklıkla *Chrysops discalis* türü sığır sineği olmak üzere bir böcek taşıyıcıyla dolaylı olarak geçer. Enfeksiyonun hayvanlar arasında yayılmasından *Dermacentor*, *Haemaphysalis*, *Rhipicephalus*, *Amblyomma* ve *Ixodes* cinsi kenelerin sorumlu olduğu düşünülmektedir. Enfeksiyonun erişkin keneden yumurtaya geçmesiyle larva ve nemfler de hastalık kaynağı oluşturur.

Hastalık insanda, lezyonların oluştuğu bölge ve belirtilere göre ayırt edilen dört farklı biçiminde ortaya çıkar. Kuluçka devresi 3-5 gündür. Lezyonlar genellikle enfeksiyonun vücuda girdiği bölgede görülen ve ülserleşen bir kabartıyla başlar. Enfeksiyon daha sonra lezyonun yakınındaki lenf bezlerine yayılır. Gözde de sıklıkla iltihaplanma görülür, göz çevresindeki lenf bezleri de şişer. Genel belirtiler arasında baş ağrısı ve ateş sayılabilir. Hastalık 2-4 hafta sürer; ölüm oranı yüzde 5'in altındadır. Koruyucu önlem olarak aşılama görece etkisizdir. Tedavide tetrasiklinler oldukça yararlıdır; en etkili antibiyotik streptomisindir. Ama bakteride streptomisine karşı direnç genellikle tedavinin ilk günlerinde gelişir.

Tulcán, Ekvador'un kuzey ucundaki Carchi eyaletinin merkezi kent. Kolombiya sınırı yakınında, Carchi Irmağının (*río*) hemen güneyinde yer alır. Kara Yerlilerine ait bir yerleşim yeri olan Tulcanque'nin bulunduğu yerde kurulmuştur. Ekvador'un 1830'da Kolombiya Cumhuriyeti'nden (Gran Colombia) ayrılmasından sonra, Carchi Irmağı Ekvador ile Kolombiya arasındaki sınır olarak belirlendi; böylece Tulcán havzası iki ülke arasında bölündü.

Verimli bir tarım bölgesinin ortasında yer alan kentte tahıl, şekerkamışı ve kahve işlenir, mandıracılık yapılır. Başlıca ekonomik etkinlikler dokumacılık ve sepiciliktir. 1923'teki depremden sonra kent yeniden inşa edilmiştir. Bir piskoposluk merkezi olan kentten Pan-Amerikan Karayolu geçer. Nüfus (1990 geç.) 36.947.

Tulcea, Romanya'nın güneydoğusunda il (*judeţ*). Yüzölçümü 8.430 km²'dir. Kuzeyde Moldova ile olan sınırını Tuna Irmağı çizer. Tuna Tulcea yakınlarında, her ikisi de Karadeniz'e dökülen Sulina ve Sfintu Gheorghe adlı iki kola ayrılır; Sulina üzerinde deniz taşıtlarıyla ulaşım yapılır. İl sınırları içinde kalan Tuna Deltası nilüfer gibi çiçeklerin yetiştiği, kutan ve mink gibi hayvanların bulunduğu, bir bilimsel araştırma alanıdır. İlin batı kesiminde Romanya'nın en yaşlı sıradağı olan, Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y. 570-225 milyon yıl önce) oluşmuş Măcin Masifi yükselir. Güneydoğusunda ise Razelm Gölü yer alır. İl merkezi Tulcea'daki ve öteki kentlerdeki başlıca ekonomik etkinlikler balık konserveciliği ile barit ve granit madenciliğidir. Tuna Deltasından toplanan kamışlar selüloz ve kâğıt üretiminde kullanılır. Kuzeybatıda bağcılık yapılır. Gorgova, Mila ve Victoria balıkçı köyleridir.

Chilia Veche tarihi İÖ 5. yüzyıla dayanan bir Yunan yerleşiminin üzerinde kurulmuştur. Sulina ve Mahmudia kasabaları eski Roma yerleşimleridir. Nüfus (1992 geç.) 270.200.

Tulcea, Romanya'nın güneydoğu kesimindeki Tulcea ilinin (*judeţ*) merkezi kent. Tuna Irmağının kollarından biri olan Sfintu Gheorghe Irmağının kıyısındadır. İÖ 7. yüzyılda Miletos'tan gelen Yunanlılar tarafından kuruldu. Roma döneminde Aegissus adıyla anıldı. Karadeniz'den gelen gemilerin ana kanalları izleyerek ulaşabildikleri önemli bir ırmak limanıdır. Ülkenin başlıca balıkçılık merkezi olan kentte balık depolama ve konserveleme tesisleri vardır. Kentte ayrıca gıda maddeleri işlenir, balıkçılık aletleri üretilir. Nüfus (1989 tah.) 94.935.

Tulipa *bak.* lale

Tullus Hostilius, geleneksel kabule göre Eski Roma'nın İÖ 673-642 arasında hüküm sürmüş üçüncü kralı. Büyük olasılıkla Romulus efsanesinin etkisiyle geliştirilen efsanevi bir kişiydi. Hem Tullus, hem de Romulus'un komşu Fidenae ve Veii kentleriyle savaştıkları, Roma'nın nüfusunu iki katına çıkardıkları, orduyu düzenledikleri ve bir fırtına sırasında yok oldukları söylenir. Livius (İÖ 59/64-İS 17) ve Halikarnassoslu Dionysios (ü İÖ y. 20) gibi tarihçiler bu efsanelerde anlatılanları olgu olarak kabul etmişlerdir. Roma'nın 20 km kadar güneydoğusundaki Alba Longa, Tullus'un hüküm sürdüğü sanılan yıllarda yıkılmış olabilir. Tullus'un izlediği öne sürülen Alba'yı Roma topraklarına katma ve kentin ileri gelenlerini Senato'ya alma politikası, Roma'nın ilk yıllarında uyguladığı başka toplulukları denetim altına almak yerine onlarla bütünleşerek genişleme politikasıyla tam bir uyum göstermektedir. Roma Senatosu'nun ilk dönemlerinde toplantı yeri olarak kullanılan Curia Hostilia'yı da Tullus'un kurduğu söylenir.

Tulsa, ABD'de, Oklahoma eyaletinin kuzeydoğusunda, Osage ve Tulsa illerinde (*county*) kent ve Tulsa ilinin merkezi (1907). Arkansas Irmağının kıyısında yer

alır. 1836'da Alabama eyaletindeki Tulsa kentinden bölgeye göç eden Krikler tarafından kuruldu ve Kriklerin eski yerleşmesinin adını aldı. 1882'de St. Louis-San Francisco Demiryolu'nun gelmesinden sonra beyaz-

Tulsa'da Dua Kulesi, Oral Roberts Üniversitesi, Oklahoma
Oklahoma Tourism and Information Division

ların da yerleşmeye başladığı Tulsa, 1898'de kent statüsü kazandı. Yakınlardaki Red Fork (1901) ve Glenn Pool'da (1905) petrol bulunması kentin hızla gelişmesine yol açtı. Günümüzde Uluslararası Petrol Sergisi'nin merkezi olan Tulsa'da önde gelen 800'den fazla petrol şirketinin tesisi ve şubesi vardır.

Yapay göller ve göletlerle çevrili olan Tulsa, Verdigris Irmağının kıyısındaki Catoosa limanıyla birlikte, Büyük Göller ve Meksika Körfezine bağlanan Arkansas-Mississippi Suyolu'ndaki ırmak taşımacılığının başlangıç noktasını oluşturur. Kentteki başlıca yükseköğretim kurumları Thomas Gilcrease Amerikan Tarihi ve Sanatı Enstitüsü (1949), Tulsa Üniversitesi (1894) ve Oral Roberts Üniversitesi'dir (1963). Nüfus (1990) kent, 367.302; metropoliten alan, 708.954.

Tulsidas (d. 1543?, Racapur? - ö. 1623, Varanasi, Hindistan), kutsal metinleriyle ünlü Hintli şair. 16. yüzyıl Hint edebiyatının doruk noktası sayılan *Ramçaritmanas* (Rama'nın Yaptıklarının Kutsal Gölü) adlı yapıtıyla Kuzey Hindistan'da Hindu kültürünü kalıcı biçimde etkilemiştir.

Ramçaritmanas, tanrı Vişnu'nun büründüğü yedinci beden (*avatar*) ve başlıca kurtarıcı olarak kabul edilen Rama'ya duyulan dinsel *bhakti* duygusunu en iyi biçimde dile getiren yapıttır. Katı bir mezhepçi olmamasına ve Hinduizmin genel kabul gören geleneklerini benimsemesine karşın Tulsidas'ı asıl yönlendiren Rama inancıdır. Yapıtında da Hinduizmin hem tutucu *Advaita* (Tekçilik) öğretisini, hem de çoktanrıcı geleneğini bir ölçüde yansıttığı, ama Rama'ya duyulan *bhakti*'yi her zaman bunlardan üstün tuttuğu görülür. Öğreti sorunlarına eklektik yaklaşımıyla Kuzey Hindistan'da Rama'ya tapan geniş bir çevre oluşturmayı başarmış, *Ramçaritmanas* bu bölgede Krişna kültünün yerini Rama kültünün almasında başlıca etken olmuştur.

Tulsidas'ın yaşamı konusunda yeterli bilgi yoktur. Yetişkinlik yıllarının çoğunu Varanasi'de geçirdiği sanılır. 1574-76/77 arasında yazdığı *Ramçaritmanas*'ın günümüze ulaşmış birkaç elyazması vardır. Bunların bir bölümü eksiktir; birinin ise kendi el yazısıyla olduğu söylenir. Eksiksiz en eski yazma 1647 tarihlidir. Farklı uzunlukta yedi bölümden oluşan yapıt Hintçenin doğu lehçelerinden Avadhi ile yazılmıştır. Temel öykünün ilk kaynağı Sanskrit dilinde yazılmış *Ramayana* (Rama'nın Aşk Öyküsü) destanıdır. Ama Tulsidas'ın başlıca dolaysız kaynağını bu destanın *Advaita* öğretisiyle Rama kültünü uzlaştırmaya yönelik görece yakın tarihli bir biçimi olan *Adhyatma Ramayana* oluşturur. Bir dizi ikincil kaynakla birlikte Krişna kültünün temel kitabı *Bhagavata-Purana*'nın (Tanrı'nın Eski Öyküleri) etkisi de belirgindir.

Tulsidas'ın yazdığı bir ölçüde kesin sayılan 11 yapıt daha vardır. Bunlardan *Krişna gitavali* Krişna'nın onuruna 61 şarkılık bir dizidir; 279 manzum bölümden oluşan *Vinay pattrika* Hinduizmin kutsal yerleriyle başta Rama ve Sita olmak üzere çeşitli tanrıları için yazılmıştır; *Kavitavali* ise Rama'nın öyküsünden bazı olayları aktarır.

Tulu dili, Dravid ailesine bağlı dil. Hindistan'da, Karnataka (eskiden Mysore) eyaletinin güney kesiminde konuşulur. Karnataka'nın resmî dili olan Kannada dilinden(*) pek çok sözcük almakla birlikte, bu dille akraba değildir. Yazı geleneği ve edebiyatı yoktur.

Tuluá, Kolombiya'nın batısında Valle del Cauca ilinde kent. Bugün kentin bulunduğu yerde başlangıçta yerli Putimalar yaşıyordu. Yöreye ayak basan ilk İspanyol kâşifler buraya Villa de Jerez adını verdiler. Yerliler 1556'dan 1636'ya değin İspanyolların kenti ele geçirme girişimlerine karşı başarıyla direndiler. 1636'da kenti alan Juan de Lemos y Aguirre burada Tuluá adlı büyük bir sığır çiftliği kurarak kent ve çevresindeki toprakları yönetmeye başladı. Kent 1814'te Tuluá adıyla belediye statüsü kazandı. Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan Tuluá'da sığır eti, süt, maya ve çeşitli gıda maddeleri üretilir. Pan-Amerikan Karayolu ve Puerto Berrío-Popayán demiryolu kentten geçer. Nüfus (1985) 99.721.

tuluat (Arapçada "doğuşlar"), TULUAT TİYATROSU olarak da bilinir, geleneksel Türk tiyatrosunda, yazılı bir metni bulunmayan, belirli bir çekirdek olay temel alınarak doğaçlama olarak oynanan oyun. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.

Halk tiyatrosu sanatçılarının tuluatı geliştirmesine yol açan olgu, Tanzimat döneminde Güllü Agop, Mınakyan ve Fasulyeciyan gibi Ermeni sanatçıların sahneledikleri Türkçe oyunlarla Batı tarzı tiyatronun önem kazanması oldu. 1870'te Güllü Agop'un 10 yıl süreyle tiyatroda belirli bir metinle Türkçe oyun sahneleme ve sahnede suflör kullanma imtiyazını elde etmesi karşısında öteki sanatçılar doğaçlamaya dayanan oyunlar oynamak zorunda kaldılar. Bu durumda konularını genellikle Batı oyunlarından alıyor, sahnede Batı tiyatrosuyla geleneksel Türk tiyatrosunun öğelerini kaynaştırıyorlardı. Örneğin Shakespeare'in *Othello*'su *Arabın Hiddeti*, Chateaubriand'ın *Atala*'sı da *Amerika Vahşileri* adıyla sahnelenmişti. Ortaoyunu ustası Kavuklu Hamdi'nin öncülüğünü yaptığı, komedi öğesinin baskın olduğu bu tür oyunlar, Direklerarası'ndan başka İstanbul dışına yapılan turnelerde de oynanarak 1870'lerden Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin sürdü. Başlıca öğelerinden biri kanto(*) olan tuluat oyunu İbiş(*) tipi çevresinde gelişir, efendi, genç erkek ve kötü adam gibi kişilikler de ona destek olurdu. İbiş dışındaki tipler Batılı kostümleriyle sahneye çıkardı. Tuluat geleneğinde ustalığın simgesi olan kavuğu Kel Hasan'dan İsmail Dümbüllü devralmıştı. Bu kavuk ondan Münir Özkul'a, Özkul'dan da Ferhan Şensoy'a geçmiştir.

tulum, TULUMZURNA olarak da bilinir, aerofon sınıfından Türk halk çalgısı. Daha çok Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da çalınır.

Dünyanın pek çok yerinde benzerlerine rastlanan (örn. İskoçların gaydası, Fransızların *cornemuse* ve müzeti vb) tulum genellikle karnı yarılmadan yüzülmüş oğlak derisine takılan iki ya da üç borudan oluşur. Borulardan birisi üsttedir ve çalanın üfleyerek tulumu havayla doldurmasına yarar. Alttaki öteki boru (ya da borular), delikleri parmaklarla açılıp kapanarak çeşitli sesler elde edilen bir çeşit kavaldır. Bunlara deden adı verilir. İki kavallı tulumlarda genellikle bunların biri beş, öbürü iki deliklidir. Beş delikli kavalla melodi çalınırken, ikincisi dem tutar. Tek kavallı tulumlarda ise yedi delik bulunur. Ama delik sayısının değiştiği de olur.

Hiçbir yerinden hava sızdırmayacak biçimde derinin kafa ve ayak yerleri kapatılmış olan tulum, çalınırken koltuk altında tutulur ve sürekli sıkıştırılır. Böylece içindeki hava kavaldan dışarı çıkarken kavalın dilini titreştirir ve ses çıkarmasını sağlar.

Tulumla çoğunlukla eşliksiz olarak oyun havaları seslendirilir. Büyük merkezlere yakın bazı yörelerde tulumun yerini son zamanlarda akordeon almıştır.

tulum peyniri, tulum içine sıkıştırılarak yapılan bir tür peynir. Henüz sağımdaki doğal halini koruyan süt, 15-20 dakika dinlenmeye bırakıldıktan sonra mayalanır. Sulu peynire dönüşünce süzgeçlerden geçirilip kalıplara konur. Oradan çıkarılan parçalar torbalara doldurulup asılır ve iyice süzülünceye kadar beklenir. Sonra ovularak ufalanır ve yeteri kadar tuzlanarak özel olarak hazırlanmış tulumlara doldurulur. Peynir tuluma basılırken içinde hava kalmaması için tepki denen bir sopayla sıkıştırılır. İyice dolan tulumun ağzına bolca tuz konur ve sıkıca bağlanır. Peynir yüzde 75-85 oranında nemli depolarda üç-dört ay bekletilerek olgunlaştırıldıktan sonra tüketilir. Tulum peynirinin çökelek ve kaymak karıştırılarak (tomas) ya da yalnız çökelekle karıştırılarak (olaman) yapılan çeşitleri de vardır.

Tulumbacı Ocağı, Osmanlı döneminde İstanbul'da yangın söndürme örgütü.

Yoğun ahşap yapılaşma ve birçok semtteki bitişik nizam uygulaması yüzünden İstanbul yangınları büyük yıkıma yol açıyordu. Sadrazamlığı döneminde birkaç büyük yangına tanık olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1719'da bu konuda önlem almaya yöneldi. I. Selim'in (hd 1512-20) oluşturduğu Ağa Kapısı'ndaki eski yangın söndürme örgütünü gözden geçirtip yeniden düzenletti. Fransız asıllı Gerçek Davud (ö. 1733) adlı bir uzman da yangınlarda kullanılmak üzere kolay taşınır, ev kuyularından su çekebilen bir tulumba geliştirdi. Yangın tulumbası denen bu aygıt bir sandık içine yerleştiriliyor, dört ya da altı kişi tarafından omuzda taşınabiliyordu. Yeniçeri Ocağı içindeki Tulumbacı Ocağı böyle oluştu. Yangın çıktığında bu örgütün tulumbacı ekipleri hızla olay yerine ulaşır, kuyulardan su basarak yangını söndürmeye çalışırdı.

19. yüzyıl başında er sayısı 500'ü aşan Tulumbacı Ocağı'na Acemi Ocağı'ndan tulumbacı yetiştirilirdi. Ayrıca Bostancı Oca-

ğı'nda da tulumbacılar vardı. Tulumbacı adayları uzun boylu, güçlü, hızlı koşabilen, sağlıklı gençler arasından seçilirdi. Tulumbacı Ocağı erlerinin saraya girmesi yasak olduğundan saraylarda çıkan yangınları

Tulumbacı ekipleri bir yangını söndürmeye giderken, İstanbul
Ara Güler Arşivi

Bostancı Ocağı'ndan tulumbacılar söndürürdü. Tulumbacı Ocağı 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırıldıysa da tulumbayla yangın söndürme geleneği daha çok gönüllü sivil örgütlerce sürdürüldü. Her semtin halkı ortak bir tulumba edinerek o zamanlar muhtarlık görevi de yapan imamların öncülüğünde tulumbacı ekipleri kurdu. Eski ocak tulumbacıları da bu ekiplere ustalık etti. Tulumbacılığın yerini daha sonra modern itfaiye örgütleri aldı.

tulumlular (*Tunicata*), GÖMLEKLİLER ya da UROCHORDATA olarak da bilinir, *Chordata* (kordalılar) filumundan 2 bini aşkın türü içeren küçük deniz hayvanları altfilumu. Kutup bölgelerinden tropik bölgelere kadar tüm denizlere yayılmış olan bu hayvanlar

Ascidiacea sınıfından tulumlular
Kenneth R. H. Read

bir yüzeye tutunmuş ya da öbür planktonlar gibi büyük ölçüde akıntılara bağlı olarak yaşar.

Tulumlular kordalılarla ilişkilerini gösteren kaslı bir kuyruk, solungaç yarıkları, sırtıpi (notokord) ve larva evresinde bir sinir kordonu taşır. Adlarını "tulum" denen, salgıladıkları koruyucu örtüden alırlar. Tulum normal olarak hayvanlarda bulunmayan selüloz bileşiğini içerir. Tulumlular genellikle üç sınıf altında toplanır: *Ascidiacea*, *Thaliacea* ve *Appendicularia* (ekliceler). *Ascidiacea* üyeleri bir yüzeye bağlı yaşar. *Thaliacea* üyeleri akıntılarla sürüklenir ve genellikle koloniler oluşturur. Ekliceler de açık denizlerde serbest olarak yaşar. *Ascidiacea* üyeleri yalnız deniz dibine değil teknelerin altına, iskele kazıklarına, deniz yosunlarına, mercan resiflerine ve kabuklu deniz hayvanlarına tutunur. Uzunlukları birkaç milimetreden 30 cm'ye kadar değişir. *Thaliacea* üyeleri uzunluğu 4 m'ye ulaşan yüzer koloniler oluşturabilir. Ekliceler genellikle çıplak gözle görülemeyecek ölçüde küçüktür.

Yalnız yaşayan bir tulumlunun sifon adı verilen iki büyük deliği vardır. Besin ve oksijen taşıyan su, solungaç sifonu ya da getirici sifonla vücuda girer, süzülür ve götürücü sifonla dışarı atılır. *Ascidiacea* sınıfından koloni halinde yaşayan türlerin koloni bireylerinde (*zooid*) ayrı solungaç sifonları vardır. Ama koloninin yapısına göre ortak bir götürücü sifonu paylaşabilirler. *Thaliacea* sınıfından bazı koloniler bir yüksük biçimini alır. Su, götürücü sifonlardan bu yüksük içine boşalır ve koloninin ileri doğru hareketini sağlar.

Tulumluların çoğu erdişidir. Ama koloni halinde yaşayan türler eşeysiz olarak da ürer. Üreme tropik bölgelerde yıl boyunca gerçekleşirken daha soğuk bölgelerde bahar ve yaz aylarına rastlar. Bir embriyon birkaç saatte gelişerek larvaya dönüşebilir. Larvaların sırtıpıları, sinir kordonları ve gövdelerinin iki katı uzunlukta kaslı kuyrukları vardır. Bir yere bağlı yaşayan türler yapışkan kabarcıklarla donanmıştır. Altı saatten başlayarak günlerce sürebilen larva evresinden sonra bu kabarcıklar hayvanın bir yüzeye bağlanmasını sağlar. Bağlı yaşama geçildiğinde başkalaşmaya uğrayarak erişkin biçimlerini alırlarken vücutları tarafından soğurulan kuyrukları besin olarak kullanılır. Serbest yaşayan türler bir yere bağlanmadan kısa süren bir başkalaşma sürecinden geçer. Çok kısa süren larva evresinde beslenmeyen bu hayvanlar erişkin evrelerinde mikroorganizmalarla beslenir.

Koloni halinde yaşayan türlerde eşeysiz üreme tomurcuklanma yoluyla gerçekleşir. Ana birey üstünde gelişen bu tomurcuklar daha sonra koparak yeni bireyleri oluşturur. Bazı serbest yaşayan gruplarda eşeyli ve eşeysiz üreme evrelerinin birbirini izlediği karmaşık döl değişimi olayına rastlanır. Döl değişiminde eşeysiz yoldan oluşan tomurcuklar, yumurta ve sperma üretecek biçimde özelleşmiştir.

Tunicata üyelerinin selüloz içeren tulumları damarlarla beslenen canlı dokulardan oluşur. Tulumun içinde sifonların açılmasını, yutağın ve solungaç çevre boşluğunun kapanmasını denetleyen kaslı bir vücut duvarı vardır. Solungaç sifonunun içine açıldığı bir kese olan yutak, vücut duvarından solungaç çevre boşluğuyla ayrılır ve götürücü sifonla dış ortama bağlanır. Solungaç kesesi gözeneklidir ve bu sayısız küçük deliklerdeki kirpikler suyun içeri alınmasını sağlar.

Solungaç kesesi besin taneciklerinin sindirim kanalına girmeden önce yapıştığı sümüksü bir sıvı salgılar. Artıklar, götürücü sifona yakın bir yerde solungaç çevre boşluğuna açılan anüsten çıkarak suyla birlikte dışarı atılır. Üreme kanallarının delikleri anüsün yakınındadır. *Ascidiacea* sınıfının daha basit yapılı türlerinde iç organlar bir zarla çevrilidir. Daha üstün yapılı türlerde bu zar depolama gibi başka işlevleri de görür. Tulumluların kalbindeki kan akışı, her 50-100 atımdan sonra tersine döner. Kanda çok değişik tiplerde hücreler bulunur.

Tulumlular beslenme zincirinin önemli bir halkasını oluşturur. Bazı türleri teknelere yapışarak zarar vermekte, bazı türleri ise ilaç yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca omurgalıların atalarıyla ilgili ipuçları vermeleri nedeniyle bilim adamlarının en çok ilgi duydukları hayvan gruplarından biridir. Tulumlular yumuşak vücutlu hayvanlar olduklarından, tulumlarında rastlanan sert mineral tanecikleri dışında günümüze hemen hiçbir fosilleri kalmamıştır.

Tulun, Rusya Federasyonu'nun ortadoğusunda, İrkutsk yönetim biriminde (*oblast*) kent. İya Irmağının kıyısında, Trans-Sibirya Demiryolu'nun üzerinde yer alır. 1922'de tüzel kimlik kazandıysa da iki yıl sonra kırsal yerleşim birimi yapıldı. 1927'de yeniden tüzel kimlik kazanan kent günümüzde Azey linyit yataklarının ve orman ürünleri sanayisinin merkezidir. Nüfus (1991 tah.) 53.700.

tulyum (Tm), periyodik tablonun IIIb grubunda (geçiş grubu) yer alan azrak toprak metallerinden kimyasal element. Yerkabuğunda gümüşten daha sık rastlanmakla birlikte en az bulunan azrak toprak elementlerinden biridir, ticari kullanımı da yaygın değildir. Doğal tulyum tümüyle kararlı izotopu tulyum-169'dan oluşur. Nötronlarla bombardıman edildiğinde, yarı ömrü 128 gün olan ve X ışınlarına benzer yumuşak gamma ışınları salan (0,084 milyon elektron volt) radyoaktif tulyum-170 izotopu elde edilir.

Tulyum, kemiksi dokuların filminin çekilmesinde ve ince çeperli makine parçalarının incelenmesinde yararlanılan küçük, taşınabilir röntgen aygıtlarında kullanılır. Metalden yapılmış eski küçük sanat yapıtlarının üzerindeki işaret ve simgelerin incelenmesinde de arkeologlar bu aygıttan yararlanırlar.

Tulyumu ilk olarak 1879'da Per Teodor Cleve holmiyumla birlikte buldu ve oksitini İskandinavya'nın eski bir adından esinlenerek tuliya olarak adlandırdı. Tulyum ksenotim ve öksenit gibi azrak toprak minerallerinde ve çekirdek bölünmesi sonucunda ortaya çıkan ürünler arasında az miktarda bulunur. Sanayide, yalnızca yüzde 0,007 oranında tulyum içeren monazit mineralinden, iyon değişimi tekniğiyle elde edilir.

Tulyum, koyu renkli diiyodürü TmI_2'de olduğu gibi +2 değerlikli halde hazırlanabi-

lir. Tm^{+2} iyonu suda kararlı değildir ve çözeltisinin rengi, en çok bulunduğu +3 değerliğe yükseltgenmeden önce kısa bir süre için mor-kırmızı arasında kalır. Tulyumun +3 değerlikli olduğu açık yeşil renkli birçok tuzu vardır.

atom numarası	69
atom ağırlığı	168,934
erime noktası	1.545°C
kaynama noktası	1.727°C
özgül ağırlığı	9,314 (25°C'de)
değerliği	2,3
elektronların yerleşimi	2-8-18-31-8-2
	ya da $(Xe)4f^{13}5d^{0}6s^{2}$

Tuman Irmağı, Kore dilinde TUMAN-GANG, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin Çin ve Rusya ile olan kuzeydoğu sınırını çizen ırmak. Ülkenin en yüksek noktası olan sınırdaki Pektu Dağından (Çince Baitou Dağı; 2.744 m) doğar. Kısa kollarıyla birlikte kuzeydoğu doğrultusunda dar vadilerden geçerek Onsang'ın kuzeyindeki Hoeryang'a ulaşır. Burada güneydoğuya yönelerek Japon Denizine dökülür. Dağlık ve sık ormanlarla kaplı bölgelerden hızla akan ırmak, Kore'nin üçüncü uzun akarsuyudur (521 km). Su toplama havzası ise yalnızca 10.513 km²'dir. Irmağın yukarı çığırındaki Musan yakınlarında demir, orta çığırındaki Çongsang, Onsang ve Aoci yakınlarında maden kömürü yatakları vardır. Aşağı çığırnysa maden kaynakları açısından ülkenin en zengin bölgesidir.

Tumana *bak.* Kastamonu

Tumba Gölü, Zaire'nin kuzeybatısında, Kongo Irmağı havzasının parçasını oluşturan göl. Mai-Ndombe Gölünün (eskiden II. Léopold Gölü) 120 km kuzeybatısında yer alır. Genişliği 500 km² olan göl, fazla sularını Irebu Kanalı aracılığıyla Kongo Irmağına boşaltır. Sığ bir göl olan Tumba'nın derinliği 2-6 m arasında değişir. Kıyıları alçak olan gölde ırmak tekneleriyle ulaşım yapılır.

Tumbes, Peru'nun en küçük ve en kuzeydeki yönetim bölgesi. 1942'de oluşturulmuştur. Kuzeybatıda Büyük Okyanus, kuzey ve doğuda da Ekvador'la çevrilidir. Yüzölçümü 4.732 km²'dir. Peru ile Ekvador arasında 150 yıldır aralıklı olarak süren sınır çatışmaları nedeniyle stratejik açıdan önem taşır. Bölgenin bazı kesimlerinde, özellikle de bölge merkezi Tumbes yakınlarında sulamayla mısır, pirinç ve muz yetiştirilir. 1864'te Zorrito'da petrol bulunmuştur. Nüfus (1991 tah.) 143.900.

Tumbes, Peru'nun kuzeybatısında, Tumbes yönetim bölgesinin merkezi kent. Ekvador sınırına 30 km uzaklıkta, Büyük Okyanus kıyı düzlüğünde, Tumbes Irmağına (*río*) bakan yüksek sığlalarda yer alır.

Francisco Pizarro Peru'daki fetih seferlerine Tumbes'in limanı olan 19 km kuzeydeki Puerto Pizarro'dan başladı (1532). Ekvador'daki Quito kentine giden yol üzerindeki küçük bir İnka kalesinin çevresinde gelişen Tumbes, ancak Ekvador'la Peru arasındaki sınır çatışmalarının son bulduğu 1942'den sonra gelişmeye başladı. Aynı tarihte kent statüsü kazandı ve sınır ticareti sayesinde zenginleşti.

Kentin çevresindeki sulu tarım yapılan arazilerde tütün, pamuk, pirinç, mısır ve muz yetiştirilir. Odun kömürü ve pirinç unu üretimiyle balıkçılık ve turizm de ek gelir kaynaklarıdır. Bir havaalanının bulunduğu Tumbes Pan-Amerikan Karayolu'yla güneydoğusundaki Lima'ya 1.332 km uzaklıktadır. Nüfus (1990 tah.) 64.800.

Tumbukalar, KAMANGALAR ya da HENGALAR olarak da bilinir, Zambia'nın doğu kesimindeki Luangwa Irmağı vadisiyle Nyasa (Malavi) Gölünün kuzeybatı kıyıları arasında kalan plato bölgesinde yaşayan halk. Göl kıyısındaki en yakın komşuları Tonga, Çeva ve Nsengalarınkiyle yakın akraba bir Bantu dili konuşurlar. En yoğun olarak bulundukları yerler Zambia'nın Lundazi ilçesiyle Malavi'nin kuzeyindeki Karonga, Rumphi ve Mzimba yönetim birimleridir.

Bugünkü Tumbukalar, çeşitli kökenlerden gelen halkların karışımıyla oluşmuş melez bir halktır. Soy çizgisi genellikle anayanlı olan ve dağınık çiftlik evlerinde yaşayan asıl bölge yerlilerinin güçlü ve merkezi bir siyasal örgütlenmeleri yoktu. Bölge yaklaşık 1855'te Mbelwa önderliğindeki Güney Afrika kökenli bir grup Angoni tarafından istila edildi. Zamanla birbirine karışan iki topluluk birbirinin kültüründen derin biçimde etkilendi. Tumbukalar soy çizgisini ve yerleşimi babayanlı olarak düzenlemek ve gelinin ailesine yüklü bir başlık parası ödeyerek evliliği kutsallaştırmak gibi Angoni kültürüne özgü âdetleri kabul ederken Angoniler de Tumbukaların dilini ve tarım sistemini benimsediler. 1900'e gelindiğinde Angoni dili tümüyle yok olmuş, Tumbuka dilini konuşan topluluk ise 50 yıl öncesine göre büyük bir kültürel değişime uğramıştı.

Tumbukalar 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfusun hızla artmasından ve sürüler için yeterli otlak bulamamaktan kaynaklanan ciddi ekonomik güçlüklerle karşı karşıya kaldılar. 1879'da bir grup İskoçyalı Presbiteryen bölgede Livingstonia Misyonu'nu kurdu. İngiliz sömürge yönetimine muhalif ilk siyasal örgütlenmelerin temeli Tumbuka seçkinleri tarafından atıldı. Levi Mumba ve Charles Chinula gibi Tumbuka önderlerinin kurduğu milliyetçi hareketler 1940'larda birleşerek Nyasaland Afrika Kongresi'ni oluşturdular.

Malavi'nin 1964'te bağımsızlığını kazanmasından sonra Tumbukaların yönetimdeki etkisi azaldı. Doğal kaynaklardan yoksun ve son derece geri kalmış bölgeler olan Malavi'nin kuzeyiyle Zambia'nın güneyinde yaşayan Tumbukalar, hâlâ çapa tarımıyla uğraşırlar ve geçimlerini büyük ölçüde Tumbuka toprakları dışında çalışan göçmen işçilerin gönderdiği parayla sağlarlar.

Tumkur, Hindistan'ın güney kesiminde, Karnataka (eskiden Mysore) eyaletinin doğusunda kent. Tumkur kenti 1.190 m yükseklikte, güzel manzaralı bir sağlık sayfiyesi olan Devarayadurga Tepesinin eteklerinde yer alır. Bir kara ve demir yolları merkezi olan kentte, aralarında alet ve sabun fabrikaları ile pirinç ve buğday öğütme tesislerinin bulunduğu çeşitli küçük sanayi işletmesi etkinlik gösterir. Yörede darı, pirinç ve yağlı tohumlar yetiştirilir. Nüfus (1991) 138.598.

Tuna, Osmanlı döneminde, Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk'ta yayımlanan (14 Mart 1865-1 Eylül 1877) haftalık Türkçe-Bulgarca gazete. Sonraki yıllarda yaygınlaşan vilayet gazetelerine öncülük etmiştir.

Vilayetin resmî yayın organı olarak vali Midhat Paşa'nın girişimiyle çıkarıldı; ilk başyazısını da Midhat Paşa kaleme aldı. Midhat Paşa vilayet sınırları içinde yaşayan Bulgar nüfusun kendi dilini konuşmasını serbest bıraktığından, *Tuna* da yarısı Türkçe, yarısı Bulgarca olarak yayımlandı.

1.500 dolayında tirajı olan ve Ahmed Midhat Efendi, Mehmed Cevdet, Leskofçalı Mustafa Galip Bey gibi imzalara yer veren *Tuna* 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle yayımına son verdi.

Tuna, Aşkın (d. 20 Şubat 1940, İzmir), Türk atlet. Üç adım atlamada 16 m'yi geçen ilk Türk atlettir. Atletizme 17 yaşında başladı. Milli formayı ilk kez 1960'ta giyerek Atina'daki Balkan Şampiyonası'nda yarıştı. 1960-70 arasında milli takımın bu dalda değişmez sporcusu oldu. 27 Mayıs 1964'te Ankara'da, Ruhi Sarıalp'in 14 yıl önce 15,075 m'lik derecesiyle gerçekleştirmiş olduğu rekoru 15,15 m ile kırdı. Daha sonra 1964'te 15,44 m, 1966'da 15,53 m, 1967'de de 16,01 m'lik derecelerle rekorunu daha da geliştirdi. 1971'de atletizmi bıraktı.

Tuna, (Mustafa) Feyzi (d. 20 Ocak 1939, Balıkesir), sinema yönetmeni. Özel İzmir Akşam Ticaret Lisesi'ni bitirdi. Dört yıl İzmir İktisadi Ticari İlimler Akademisi'ne devam ettikten sonra sinemacı olmak için okulu bıraktı. 1962'de Süha Doğan'ın *Öldüren Bahar* filminde set işçiliği yaptı. Bir süre ikinci asistan ve diyalog yazarı olarak çalıştı. 1963'te Vincente Minnelli'nin bir filminden uyarlanan *Aşka Susayanlar*'la yönetmenliğe başladı. 1965'te çektiği *Yasak Sokaklar*'la sorunlu kent gençliğinin sinemacısı olarak adını duyurdu. Ama sonraki yıllarda *Söyleyin Genç Kızlara* (1966), *Perili Köşk* (1967), *Silahları Ellerinde Öldüler* (1967), *Fato* (1969), *İyi ile Kibar* (1971), *Bela Mustafa* (1972) gibi piyasanın isteklerine uyan, değişik türlerde filmler yönetti. 1973'te çektiği *Kızgın Toprak* en iyi çalışması olarak nitelendirildi. Bir dönem köy filmleri yaptıktan sonra 1982'de çağdaş kent yaşamı içinde kadının konumunu ele alan *Seni Kalbime Gömdüm*'ü çekti. 1980'lerin başında *Üç İstanbul* adlı büyük ilgi toplayan bir televizyon dizisini yönetti. 1985'te Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf* adlı romanını sinemaya aktardı. Senaryo yazan ve bazı filmlerde oyuncu olarak da gözüken Tuna, *Çağdaş Nasrettin Hoca: Aziz Nesin* (1976) ve *Çöp* (1978) gibi belgesel filmler ve reklam filmleri de çekmiştir.

Tuna Irmağı, Almanca DONAU, Çekçe DUNAJ, Sırp-Hırvat dilinde ve Bulgarca DUNAV, Rumence DUNÁREA, Rusça DUNAY. Volga'dan sonra Avrupa'nın ikinci uzun ırmağı. Almanya'daki Kara Ormanlar'dan (Schwarzwald) doğar. Avrupa'nın güneydoğu kesiminde yaklaşık 2.850 km'lik bir yol kat ettikten sonra Karadeniz'e dökülür.

Almanya, Avusturya, Slovakya, Macaristan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Ukrayna topraklarından geçen Tuna Irmağının havzası yaklaşık 816.000 km² genişliğindedir. Bu alanın yaklaşık yüzde 56'sının sularını ırmağa sağ yakasından karışan ve Alp Dağlarıyla öbür dağlık bölgelerden beslenen akarsular toplar. Irmağın yıllık ortalama debisi 7.193 m³/sn'dir.

Tuna Kara Ormanlar'ın doğu yamaçlarından, Breg ve Brigach adlı iki küçük pınar olarak doğar. Bu kaynak suları Donaueschingen'de birleşir ve ırmak kuzeydoğu doğrultusunda, dar ve kayalık bir yatakta yoluna devam eder. Ingolstadt'la Regensburg arasında Schwaben ve Franken juralarını aşarak, sol yakasında güzel manzaralı, kanyon benzeri bir vadi oluşturur. Sağ yakasında ise Alp Dağlarından inen kollarının oluşturduğu kalın bir çökel tabakasıyla kaplı Bavyera Platosu uzanır. Irmak Regensburg'da en kuzey noktasına ulaştıktan sonra güneye dönerek Passau'dan geçer ve

Avusturya'ya girer. Avusturya'da, Bohemya Ormanının (Böhmer Wald) yamaçlarını yararak dar bir vadi oluşturur. Slovak-

(Yaşlı)(*) ilk çalışmaları da Tuna okulu manzaralarının tipik örnekleri arasındadır.

Tuna okulu 17. yüzyılın başlarında Bohemya, Macaristan, Yukarı Ren ve İsviçre'de yaygınlığını korudu. Bu okula bağlı ressamlar, sürekli kendini yenileyen bir

Sofya, Tırnova (Veliko Tırnovo), Varna ve Tolçu (Tulcea) sancaklarından oluşan vilayet 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlıların elinden çıktı. Tuna vilayetindeki uygulamalar daha sonra kurulan yeni vilayetlere örnek oluşturdu.

Tuna Irmağı Havzası

ya'da Bratislava yakınındaki Macar Kapıları Boğazından çıktıktan hemen sonra Küçük Macaristan Ovasına girer. Bu bölgede kıyıları alçalan ırmağın genişliği 1,5 km'yi aşar. Komárno'nun doğusunda, Batı Karpat ve Dunántúl dağları arasındaki Visegrád Boğazına giren ırmak, Budapeşte'yi ve Büyük Macaristan Ovasını geçtikten sonra Demir Kapı Boğazına ulaşır. Bu arada başlıca kolları olan Drava, Tisza ve Sava'yla birleşir. 1970'lerde Demir Kapı Boğazında büyük bir hidroelektrik santralı inşa edilmiş ve ırmağın akışını düzenlemek üzere kanallar açılmıştır. Demir Kapı'nın ötesinde geniş bir ovaya giren Aşağı Tuna Irmağının güneyinde Tuna Ovası (Bulgaristan), kuzeyinde ise Valahya (Eflâk) Ovası (Romanya) uzanır. Călăraşi'nin batısında Romanya'ya giren Tuna Irmağı Cernavodă'ya kadar kuzeydoğu, buradan Galaţi'ye kadar da kuzey doğrultusunda akar. Galaţi'de aniden yön değiştirerek doğuya yönelir. Tulcea yakınlarında, yaklaşık 80 km doğudaki Karadeniz'e dökülen üç kola ayrılarak geniş bir delta oluşturmaya başlar. Tuna Irmağının aşağı çığırında büyük çapta yük taşımacılığı yapılır; yukarı çığırı ise önemli bir elektrik enerjisi kaynağıdır.

Tuna kültürü *bak.* lineer bant keramik kültürleri

Tuna okulu, Almanca DONAUSCHULE. 16. yüzyılın başlarında Tuna Vadisinde gelişen manzara resmi geleneği. Birçok ressamın katkısıyla ortaya çıkmış, bunların en önemlisi Albrecht Altdorfer(*) olmuştur. Altdorfer birçok resminde figür kullanmasına, bazısına da dinsel adlar vermesine karşın gerçekte doğayı konu edinmiş, insanın doğadaki varlığını rastlantısal, geçici bir olgu olarak değerlendirmiştir. Lucas Cranach'ın organizma olarak gördükleri doğayı bütün özellikleriyle, şiirsel ya da dramatik bir yaklaşımla betimlediler. Manzara resminin ayrı bir tür olarak yerleşmesine de önemli katkıda bulundular.

Tuna vilayeti, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarından Silistre (Silistra), Vidin ve Niş'i (Niš) kapsayan yönetim birimi.

19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'daki Hıristiyan toplulukların milliyetçi eylemleri giderek yaygınlaşınca, giriştiği yenileştirme hareketleriyle dikkatleri üzerine çeken Niş valisi Midhat Paşa bölgeye ilişkin özel bir yönetim planı hazırlamakla görevlendirildi. Halkın yerel meclislere ve yargı kurullarına üye seçmesi, yönetimin yargıdan ayrılması gibi düzenlemeleri de içeren bu plan benimsendi ve Kasım 1864'te Vilayet Nizamnamesi olarak yürürlüğe girdi. Silistre, Vidin ve Niş birleştirilerek Tuna vilayeti kuruldu. Valiliğe de Midhat Paşa atandı.

Midhat Paşa halkın desteğini sağlamak amacıyla bayındırlık, eğitim, sağlık gibi konulara ağırlık verdi. Nizamnamenin öngördüğü maarif, nafıa, zaptiye, defterdarlık, sağlık, belediye örgütlerini kurdu. Seçimlere dayalı meclisler oluşturdu. Yeni yollar yaptırdı, örnek çiftlikler kurdu. Çiftçilere gereksinim duydukları krediyi sağlayacak Memleket Sandıkları'nı(*) hizmete açtı. Tuna üzerinde ulaşıma ağırlık verdi, vilayet bütçesi hazırlattı, nüfus ve hayvan sayımları, toprak yazımı ve tapulama işlemleri, orman, maden varlıklarının belirlenmesi ve değerlendirilmesi gibi bir dizi çalışma yaptırdı. *Tuna*(*) adıyla ilk vilayet gazetesini çıkardı.

Bununla birlikte bütün bu reform çabaları Bulgar milliyetçi ayaklanmalarına ve kargaşaya engel olamadı. Rusçuk (Ruse), Vidin,

Tunahan, Süleyman Hilmi (d. 1888, Silistre, Romanya - ö. 16 Eylül 1959, İstanbul), Süleymancılık(*) hareketinin kurucusu din ve siyaset adamı.

Silistre Rüştiyesi'nde ve Satırlı Medresesi'nde öğrenim gördü. İstanbul'a gittikten sonra Bafralı Ahmed Hamdi Efendi'nin öğrencileri arasına katıldı. İslam bilimleri ve Arapça'dan icazet aldı. Medresetü'l-Mütehassisin'de tefsir ve hadis, Medresetü'l-Kuzat'ta fıkıh dallarında uzmanlık eğitimi gördükten sonra çeşitli medreselerde dersler ve camilerde vaazlar vermeye başladı. Nakşibendilik tarikatına girerek hilafet aldı.

Şeriat kurallarına ters düşen tasavvuf anlayışına yönelttiği eleştiriler ve şeriatın tüm kurallarının uygulanmasına yönelik çağrılar içeren konuşmaları ile kısa sürede ün kazandı. Bu nedenle etkinlikleri yönetimce sıkı biçimde izlendi. 1939'dan başlayarak birçok kez tutuklanarak yargılandı, ama tümünde aklandı. 1946'dan sonra imam-hatip okullarının yaygınlaşmaya başlaması üzerine Kuran kursları açmaya başladı. Kurslar çevresinde yetişen ve Tunahan'ın düşüncelerini benimseyenler Süleymancı, bunların temsil ettiği dinsel ve siyasal düşünce Süleymancılık olarak adlandırıldı. Süleymancılık hareketi varlığını ve etkinliğini Tunahan'ın ölümünden sonra da sürdürdü.

Tunalı, İsmail (d. 1922, Silistre, Bulgaristan), estetik konusundaki çalışmalarıyla tanınan felsefeci.

Ailesiyle yerleştiği İstanbul'da Kabataş Erkek Lisesi'ni ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. Viyana Üniversitesi'nde doktora çalışmasını tamamladıktan (1955) sonra İstanbul Üniversitesi'nde felsefe asistanı (1956), ardından da doçent oldu (1958). 1961-62'de

öğretim üyesi olarak Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne gitti ve 1965'te profesör oldu. 1980'de Viyana Üniversitesi'nde estetik dersleri verdi.

Çalışmalarında daha çok sanat ontolojisi ve estetik konularını ele alan Tunalı bunların felsefi temellerine ağırlık verdi ve yapıtlarında felsefi sorunlara yanıt aradı. İlki 1970'te yayımlanan, lise üçüncü sınıf için *Felsefe Ders Kitabı*'nı yazdı; çeşitli çeviriler yaptı ve başlıcaları *Felsefenin Işığında Modern Resim* (1960, 1983), *Grek Estetik* (1963, 1983), *Sanat Ontolojisi* (1965, 1971, 1984), *B. Croce'nin Estetik'ine Giriş* (1973, 1983), *Cumhuriyetin 50. Yılı İçinde Estetik* (1973), *Marksist Estetik* (1976), *Estetik* (1979, 1984), *Denemeler* (1979, 1984), *Estetik Beğeni* (1983) ve *Modern Resim* (1989) olan birçok kitabı yayımlandı.

Tunar, Şükrü (d. 1907, Edremit - ö. 15 Ağustos 1962, İstanbul), klarneti Türk müziğiyle büyük bir ustalıkla bağdaştıran virtüöz ve şarkı bestecisi.

Yedi yaşında klarnet öğrenmeye başladı. 1921-23 arasında İzmir Musiki Cemiyeti'ne devam etti. Bir süre Üsküdar Musiki Cemiyeti'nin çalışmalarına katıldı. İstanbul Radyosu'nda ve gazinolarda çaldı. Döneminin en iyi sazendelerinden biri olarak kendini kabul ettirdi. Çoğu şarkı olan 70 dolayında beste yaptı. Şarkılarının büyük çoğunluğu, bestelendikleri yıllarda geniş dinleyici kitlelerinin en sevdiği parçalardandı. "Yadımda o sevdalı yeşil didelerin var" (muhayyer), "Gözü ceylan gözüdür, bakışı mestânedir" (kürdilihicazkâr), "Geçti sevdalarla ömrüm, ihtiyar oldum bugün" (hüseyni), "Ay öperken suların göğsünü, sahilde yıkan" (hüzzam), "Geçti muhabbet demi, ağla gönül, yan gönül" (uşşak) gibi bazı şarkıları ise geleneksel repertuvarda yer almıştır. Özellikle 1950'lerde ve 1960'larda büyük ilgi gören öteki şarkıları arasında "Anar ömrünce gönül, giden sevgilileri" (uşşak), "Ruhsârı gibi gamzesi de âfet-i candır" (uşşak), "Gezer dolaşırsın her an gönülde" (uşşak), "Bir bir geçiyor sevgililer gözleri yaşlı" (hicaz), "Söyleyemem derdimi kimseye, derman olmasın diye" (hicaz), "Bir zamanlar maziye bak, ne kadar şendik" (hüzzam), "Ada'nın yeşil çamları aşkımıza yer olsun" (hüzzam), "Unut beni, kalbimdeki hicranla yalnız kalayım" (rast) sayılabilir.

Tunaya, Tarık Zafer (d. 1915, İstanbul - ö. 29 Ocak 1991, İstanbul), özellikle Türkiye'deki siyasal ve toplumsal akımlarla ilgili çalışmalarıyla tanınan hukukçu, II. Meşrutiyet tarihi alanının açılmasında önemli rol oynamıştır.

Saint Benoit Lisesi'ni (1937) ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni (İÜHF) bitirdi (1940). 1942'de aynı fakültede asistan, 1949'da amme hukuku ve anayasa doçenti, 1960'ta profesör oldu. 1956-57 yıllarında ABD'de yakın dönem Türk tarihi ve Jön Türklere ilişkin bir dizi konferans verdi. 27 Mayıs 1960 hareketi sonrasında toplanan Kurucu Meclis'te yeni anayasayı hazırlayan komisyonda görevlendirildi. 1968'de seçildiği İÜHF dekanlığından ertesi yıl istifa etti. 1979'da kurulan İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi'nin ilk dekanlığını üstlendi.

Tunaya'nın en önemli çalışması, Türkiye'de siyasal partiler ve siyasal örgütlerle ilgili yapıtıdır. Bu alandaki ilk kitabı olan *Türkiye'de Siyasî Partiler*'de (1952) 1859-1952 dönemini inceledi. Daha sonra bu çalışmasını *Türkiye'de Siyasal Partiler* adıyla genişleterek, II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerindeki siyasal partiler ile İttihat ve Terakki Fırkası'nı incelediği bölümleri üç cilt halinde 1984-89 arasında yayımladı. Öbür yapıtları *Hürriyet'in İlanı* (1959), *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (1960), *İslamcılık Cereyanı* (1962), *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük* (1964), *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku* (1966, 1975 / *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 1980, 1982), *Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri* (1970), *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*'dır (1979, 1988). Ayrıca çeşitli gazete ve dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

Tunaya
Ara Güler

Tunbridge Wells, İngiltere'de Londra'nın güneydoğusundaki Kent ilinde (*county*) ilçe (*borough*). Yüzölçümü 331 km²'dir. Bugün Tunbridge Wells sınırları içinde kalan Royal Tunbridge Wells kenti 17. yüzyılın başlarında sarayın desteğiyle bir kaplıca ve yüksek tabakanın dinlence merkezi olarak gelişti. Sonraki yıllarda ise deniz kıyısındaki Brighton'ın gölgesinde kaldı. Özgün demir tuzları içeren kaynağıyla The Pantiles Parade ile St. Charles the Martyr Kilisesi (1684) gibi 17. yüzyıla ait çeşitli tesis ve yapılar korunmuştur. Kent 19. yüzyılda hemen yanında bir demiryolu istasyonunun kurulmasıyla gelişti. 1889'da kraliyet ilçesi yapıldı. II. Dünya Savaşı'nın ardından ticari ve yönetsel merkez olarak önem kazandı. Hafif sanayi belli ölçüde gelişmiştir. Nüfus (1981) kent, 58.141; (1986 tah.) ilçe, 98.400.

Tunca Irmağı, Bulgarca TUNDJA, Balkan Yarımadasının güneydoğu kesiminde akarsu. Meriç Irmağının(*) üç önemli kolundan biridir. Toplam uzunluğu 330 km olan akarsuyun yalnızca 61 km'lik kesimi Türkiye sınırları içinde kalır.

Bulgaristan'daki Balkan Dağlarından inen suların Kazanlık (Kızanlık) Ovasında birleşmesiyle oluşur. Bir süre tektonik çizgileri izleyerek doğuya doğru aktıktan sonra, Sliven (İslimye) ile Yambol (Yanbolu) arasında güneye döner. Daha sonra Istranca Dağlarının(*) Batı uzantılarını Tunca Boğazı olarak da adlandırılan dar bir boğazla yararak Türkiye topraklarına girer. Edirne'yi kuzeyden ve batıdan çeviren bir yay çizdikten sonra kentin hemen güneybatısında Meriç Irmağına katılır. Edirne kenti ilkçağda Tonzos adıyla anılan akarsuyun çizdiği yayın ortasında kalan korunaklı alanda kurulmuştur.

Türkiye sınırları içindeki bir gözlem istasyonunun verilerine göre Tunca'nın ortalama debisi 245 m³/sn'dir. Karların erimesi ve yağmur sularının artması sonucunda ilkbaharda kabararak mayısta en yüksek düzeye ulaşan ırmak suları, ekimde azalır. Gözlem süresi içinde 339 m³/sn'ye kadar çıkan debisinin 1 m³/sn'nin altına bile düştüğü görülmüştür.

Tuncel, Bedrettin (d. 1 Nisan 1910, Tirebolu - ö. 19 Mart 1980, İstanbul), yazar ve çevirmen. Özellikle Fransız edebiyatından yaptığı çeviriler ve tiyatro çalışmalarıyla tanınır.

Galatasaray Lisesi'ni (1932) ve Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü (1936) bitirdi. Yurda döndükten sonra asistan olarak Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi; bir süre sonra profesörlüğe yükseldi. Aynı fakültede Fransız Dili ve Edebiyatı Kürsüsü başkanı oldu. Uzun yıllar Milli Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosu üyeliğinde bulundu. Ayrıca, Devlet Konservatuvarı'nda tiyatro tarihi dersleri verdi (1936-47); Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nde (UNESCO) görev aldı. 27 Mayıs 1960 hareketinden sonraki dönemde kısa bir süre milli eğitim bakanlığı görevinde bulundu ve üniversite temsilcisi olarak Kurucu Meclis'e katıldı.

Molière, Musset, Camus gibi yazarlardan 20'ye yakın kitap çeviren Tuncel'in başlıca yapıtları arasında *Tiyatro Tarihi* (1938), *Fransızca'da Yunus Emre* (1971), *Atatürk ve 30 Ağustos Zaferinin İlk Kutlanışı* (1972) sayılabilir.

Tunceli, Doğu Anadolu Bölgesi'nde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 7.774 km² olan Tunceli ili doğuda Bingöl ve Elazığ, güney ve güneybatıda gene Elazığ, batı ve kuzeyde de Erzincan illeriyle çevrilidir.

1990 sayımı yapıldığında Türkiye'nin en az nüfuslu ikinci ılı Tunceli'ydi. 1975'te 164.591 olan il nüfusu, 1980'de 157.974'e, 1985'te 151.906'ya, 1990'da da 135 binin altına düşmüştür. Nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının (km²'ye 73 kişi) çok altında olan Tunceli'de (km²'ye 17 kişi) yıllık nüfus artış oranı binde –24'tür.

Doğal yapı. Dağlık ve engebeli alanlardan oluşan il toprakları Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortabatı kesiminde yer alır. İlin kuzeybatı, kuzey ve kuzeydoğu kesimini Karasu-Aras Dağlarının(*) batı bölümünü oluşturan Munzur Dağları(*) engebelendirir. İlin en yüksek noktası, Bağırpaşa Dağının 3.293 m'ye erişen doruğudur. İl sınırları içinde yer alan öteki önemli yükseltiler Munzur Dağlarına bağlı Ziyarettepe (3.071 m), Karasakal Dağı (3.123 m) ve Koşan Dağıdır (3.078 m). Munzur Dağlarının yüksek kesimleri doğal sınır oluşturur.

Kuzeyden güneye doğru gidildikçe yüksekliği azalan il topraklarından kaynaklanan suları, Karasu ve Murat ırmakları toplar. Murat Irmağının başlıca kolları olan Peri ve Munzur suları güneyde Keban Baraj Gölüne dökülür. Karasu Irmağı kuzeydoğuda, Peri Suyu da güneydoğuda doğal sınır oluşturur. Dağların yüksek kesimlerindeki birkaç küçük buzyalağı gölünden başka

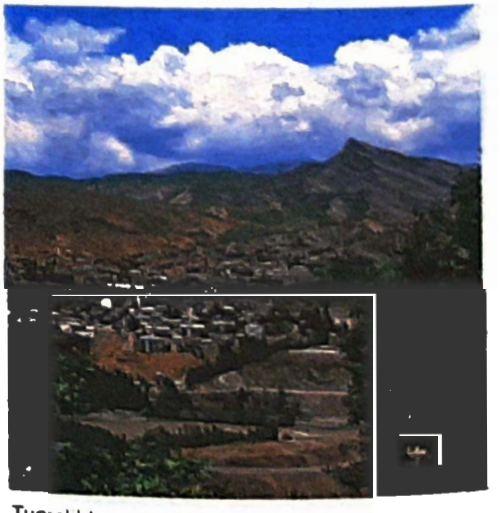

Tunceli'den genel bir görünüm
Şemsi Güner

önemli bir doğal göle rastlanmaz. Keban Baraj Gölünün kuzey kesimi il sınırları içinde kalır. Başlıca düzlükler Ovacık ve Pülümür çöküntü alanları ile akarsu vadilerinin genişlediği kesimlerde yer alan küçük ovalardır. Eskiden tarım alanı olarak değerlendirilen bazı geniş düzlükler Keban Baraj Gölünün suları altında kalmıştır. Bazı kırık çizgilerinin geçtiği il topraklarının güney ve kuzeydoğu kesimi oldukça etkin bir deprem kuşağının üstündedir. 1967'de oluşan Pülümür depremi(*) yörede yıkıma ve can kaybına neden olmuştur.

Kışın kar yağışlı karasal iklimin etkisi altında kalan Tunceli ili, doğal bitki örtüsü açısından yoksul sayılır. Dağlık alanlardaki ormanları tahrip edilmiş olan ilde akarsu boylarında söğüt ve kavak, öteki kesimlerde de çalılıklar ile huş, dişbudak, akçaağaç, meşe ve ardıçlardan oluşan topluluklara rastlanır.

Ekonomi. Halkının üçte ikisinden fazlası kırsal kesimde yaşayan Tunceli ilinde temel ekonomik etkinlik hayvancılıktır. Yaylacılık yöntemiyle koyun ve kıl keçisi yetiştirildiği gibi sığır besiciliği de yapılır. Sığır soylarının ıslahı için bazı çalışmalar da yapılan ilde az miktarda hayvansal ürün elde edilir. Kıl keçisi sütünden üretilen peynir ve tereyağı yerel olarak tüketilir. Belli ölçüde arıcılık da yapılır.

Ekime elverişli alanları kısıtlı olan ilde yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler ile bunların 1989'daki miktarı Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre şöyleydi: 29.947 ton buğday, 9.084 ton arpa ve 4.514 ton armut. Baklagillerin yanı sıra bazı sebzeler ile ceviz, badem, üzüm, dut gibi meyveler de yetiştirilir. İlin kuytu kesimlerinde çok az miktarda pamuk üretimi yapılır. 1987'de Tunceli ilindeki traktör sayısı 739'du.

Başlıca geleneksel el sanatları çömlekçilik ve dokumacılık olan Tunceli yöresinde önemli bir sanayi kuruluşu yoktur. 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmış olmasına karşın sanayisi en geri olan illerdendir. Başlıca sanayi kuruluşları un ve unlu ürünler, yem ve yün ipliği fabrikalarıdır. Metal eşya üreten, dokumacılıkla uğraşan ve orman ürünlerini işleyen küçük işyerleri de vardır.

Çeşitli kesimlerinde jips içeren cevher yataklarına rastlanan Tunceli ili yeraltı kaynakları açısından da yoksuldur. Pülümür yöresindeki tuzlalarda hava koşullarına bağlı olarak haziranla ekim sonu arasında tuz üretimi yapılır.

Tunceli ilindeki en önemli mesire yeri, 1992'de Türkiye'nin en büyük ulusal parkı olan Munzur Vadisi Milli Parkı'dır(*). Munzur Suyu vadisinde çeşitli av hayvanları için bir koruma ve üretme alanı vardır. Ulusal park alanı içinde yıllık üretim kapasitesi 200 bin olan bir alabalık üretme istasyonu vardır.

Erzincan'ı Erzurum'a bağlayan kara ve demir yolları doğal sınır oluşturan Karasu Irmağı vadisinden; Elazığ'ı Pülümür üzerinden E-80 Karayolu'na bağlayan yol da il topraklarından geçer.

Tarih. Çemişkezek ilçesine bağlı Sakyol (eskiden Pulur) köyü yakınındaki bir höyükte yapılan yüzey araştırmaları sırasında ele geçen buluntular yöreye Kalkolitik Çağda (İÖ 5500-3500) yerleşildiğini gösterir. İÖ 2000'lerde Tunceli yöresini de içine alan bölge İşuva adıyla anılıyordu. Bu sırada yöre halkı Hurrilerden oluşuyordu. İÖ 14. yüzyıl başlarında İşuvalılar Hititlerin Anadolu'daki yayılmasına karşı koyarak onlarla savaştı. Ama aynı yüzyıl içinde yöre Hitit egemenliğine girdi. Asur kaynaklarına göre İÖ 9. yüzyılda İşuva'da Muşkiler yaşıyordu. İÖ 8. yüzyılda Urartulara bağlanan yöre, İÖ 7. yüzyılda Medlerin eline geçti. İÖ 6. yüzyıl ortalarında Perslerin yönetimine giren bu topraklarda yaşayan halk Ksenophanes'e göre Karduklardan, Herodotos'a göre ise Akilisenlerden oluşuyordu. Akilisenler, İÖ 4. yüzyılda baskıcı Makedonya yönetimine karşı ayaklandı. Daha sonra Kapadokyalılar ile Selevkoslar arasında el değiştiren yöre İÖ 1. yüzyılda bir süre II. Dikran tarafından yönetildi. Roma döneminde Partların eline geçen, Bizans döneminde de uzun bir süre Sasaniler tarafından yönetilen yöre 639'da bir süre için Arapların egemenliğine girdi. 11. yüzyıl başlarında Hozan adıyla anılan yöre, Bizans'ın Mesopotamia Theması'nın sınırları içindeydi. Türkmenlerin egemenliğine girdikten sonra Selçuklular, Mengücekler, Artuklular ve Anadolu Selçukluları arasında el değiştiren yöre bu sırada Dersim adıyla anılmaya başladı. 13. yüzyıl ortalarında Moğolların denetimine giren toprakların arasında yer alan Dersim 14. yüzyıl ortalarında Eretna Beyliği'nin, aynı yüzyıl sonlarında da Erzincan yöneticisi Mutahharten'in egemenliğine girdi. Timur ordusu tarafından yağmalanan Dersim, ancak 1514'te Osmanlı topraklarına katıldı. Dersim yöresi 19. yüzyıl sonlarında Mamuretü'l-Aziz vilayetine bağlı bir sancak olarak yönetiliyordu. Kuzeydoğudaki Kuzican (bugün Pülümür) yöresi ise Erzurum vilayetinin Erzincan sancağına bağlıydı.

Dersim yöresinin eskiden beri birçok ayaklanmaya sahne olduğu bilinir. Bu ayaklanmaların başlıca nedenleri, Dersim yöresinde uzun süredir özerk bir konumda yaşayan aşiretler üzerinde Osmanlı Devleti'nin vergi ve asker toplayarak denetim kurmaya çalışmasıdır. Dersim'de bazı Ermeni toplulukları ile Kürt aşiretlerinin 1877, 1885, 1892, 1907, 1911, 1914 ve 1916'da düzenlediği ayaklanmaların bir bölümü Hamidiye Alayları(*) ve çoğu da Osmanlı ordusu tarafından bastırıldı. Kurtuluş Savaşı sırasında çıkan Koçgiri Ayaklanması(*) ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında düzenlenen Şeyh Said Ayaklanması(*) Dersim yöresini önemli ölçüde etkiledi. 1930'larda Dersim'de birçok ayaklanma patlak verdi. 1935'te çıkarılan ve "Dersim Kanunu" olarak bilinen yasayla yörenin bir askeri vali tarafından yönetilmesi kararlaştırıldı. Ayaklanmalar Dersim Harekâtı'yla bastırıldı; bazı aşiretler zorunlu olarak başka yörelere yerleştirildi ve bazıları da Dersim'den göç etmek zorunda kaldı (*bak.* Dersim Ayaklanması).

Cumhuriyet'ten sonra il yapılan Dersim, 1925'te ilçe yapılarak Elazığ'a bağlandı. 1936'da gene il yapıldı ve adı Tunceli olarak değiştirildi. Eskiden Erzincan iline bağlı olan Pülümür ilçesi 1938'de Tunceli'ye katılınca il günümüzdeki sınırlarına kavuştu.

Kentin yapısı. Cumhuriyet'ten sonra 1925'ten 1936'ya değin ilçe olarak yönetilen Tunceli'nin bir süre Hozat ve Elazığ'da olan yönetsel merkezi, 1947'de eskiden Mameki adıyla anılan köyün bulunduğu yerde yeniden kurulan Kalan adlı yerleşmeye taşındı. Pülümür Çayı ile Munzur Suyunun birleştiği kesimde kurulmuş olan yerleşmenin adı daha sonra Tunceli olarak değiştirildi. Kentin 1950'de yalnızca 1.883 olan nüfusu, 1965'te 5.825'e, 1975'te 11.637'ye, 1985'te 18.958'e ulaştı ve 1990'da 24 bini aştı. Gelişmemiş bir yerleşme olan kent ilin orta kesiminde yer alır. Halkının önemlice bir bölümü devlet görevlileri ile ailelerinden oluşan kent 1990'da Artvin ve Bilecik'ten sonra Türkiye'nin en az nüfuslu üçüncü il merkeziydi.

Erzurum ve Erzincan'ı Pülümür üzerinden Elazığ'a bağlayan karayolu kentten geçer. Tunceli kenti Elazığ'a 133 km, Ankara'ya da 819 km uzaklıktadır. Kentteki başlıca sağlık kurumu Tunceli Devlet Hastanesi, başlıca eğitim ve kültür kurumu ise Fırat Üniversitesi'ne bağlı Tunceli Meslek Yüksekokulu'dur. Kent ile çevresinde herhangi bir tarihsel yapıya rastlanmaz.

Tunceli Belediyesi 1937'de kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 133.143; kent, 24.513.

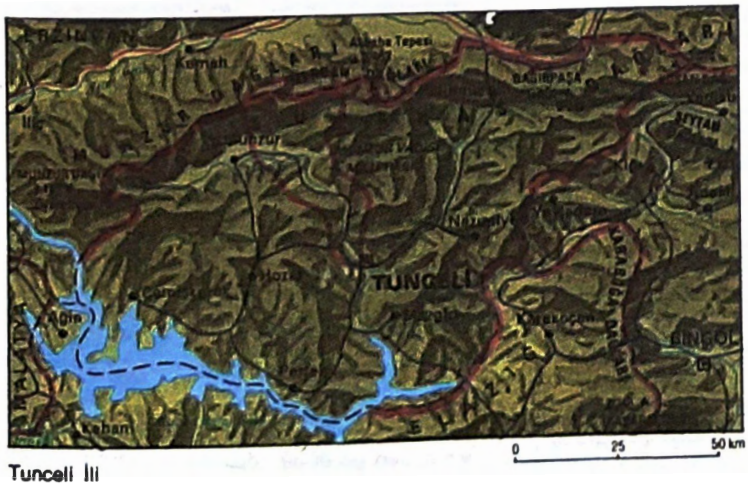

Tunceli İli
Ana Yayıncılık Arşivi

tunç, BRONZ olarak da bilinir, bakır ve kalaydan oluşan, tarihsel öneme sahip alaşım. Tunç, daha İÖ 3000'de hazırlanmıştı, ama sanat yapıtlarında kullanımı çok daha sonraları yaygınlaştı. Homeros *İlyada* adlı yapıtında, Eski Yunan ateş tanrısı Hephaistos'un Akhilleus'a zırh yapmak için nasıl bakır, kalay, gümüş ve altını fırınına attığını anlatır. Bakır ve kalayın oranları büyük ölçüde değişiyordu; günümüze kalan tunç eşyalardaki bakır oranının yüzde 67-95 arasında olduğu saptanmıştır. Ama ortaçağda belirli özelliklere sahip tunçlar üretmek için çeşitli alaşım oranları denenmeye başlamıştır. 11. yüzyıldan kalma bir Yunan el yazmasında top dökümünde 8 bölüm bakıra 1 bölüm kalaydan oluşan tunçların kullanıldığı yazılıdır.

Tunç bakırdan daha serttir, daha kolay erir ve daha kolay kalıba dökülür. Bazı alaşımları demirden de serttir ve bunlar silah namlusu ve makine yataklarının yapımında kullanılır. Aletlerde ve silahlarda tuncun yerini demirin almasının başlıca nedeni, demirin bakır ve kalaya oranla çok daha kolay ve bol bulunmasıdır.

Çan ve zil yapımında kullanılan çan alaşımı, yüksek kalay oranlı (1/4-1/7 bölüm) bir tunç türüdür. Heykel yapımında kullanılan tunçlarda kalay oranı 1/10 bölüme kadar inebilir, kimi zaman da ek olarak çinko ve kurşun karışımları eklenir. Çinko tuncun sertliğini artırır; yatak metallerinin yapımında çoğunlukla katkı maddesi olarak kulla-

nılır. Az miktarlarda eklenen fosfor da tuncun niteliğini ve sertliğini artırır; fosfor tuncu külçede yüzde 1-2 oranında fosfor içerebilir, döküm sonrasında ise bu oran çok azalır. Fosfor tuncu, pompaların dalma pistonlarının, vanaların ve burçların yapımında kullanılır. Makine parçalarının yapımında sıkça kullanılan bir başka tunç türü de önemli miktarlarda çinko ve manganez içeren, buna karşılık çok az kalay içeren ya da hiç içermeyen manganez tuncudur. Silah ve makine parçalarının yanı sıra tunçtan metal para yapımında da yararlanılır. *Ayrıca bak.* Babbitt metali; top tuncu.

Tunç, Halil (d. 1 Mart 1928, Hacıbektaş, Kırşehir), sendikacı ve siyaset adamı. 1974-79 arasında Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) genel başkanlığı yapmıştır.

İlköğrenimini Hacıbektaş'ta tamamladıktan sonra Pazaören Köy Enstitüsü'ne girdi (1939). Buradaki öğrenimini son sınıfta bıraktı. 1943-46 arasında tarım işçiliği, 1946'dan sonra Ankara'da Elektrik, Gaz ve Otobüs İşletmesi'nde (EGO) otobüs biletçiliği yaptı. 1950'de Atatürk Orman Çiftliği Bira Fabrikası'na işçi olarak girdi. İlk sendikal etkinliklerine de burada başladı. 1952'de Ankara Bira Fabrikası İşçileri Sendikası'nın kuruluşuna katıldı, bu sendikanın genel başkanlığına getirildi. 1960'a kadar aralıksız olarak bu görevi sürdürdü. 1953'te sendikanın bağlı olduğu Tekel İşçileri Sendikaları Federasyonu'nun yönetim kurulu üyeliğine getirildi. Kasım 1960'ta Türk-İş genel sekreterliğine seçildi.

1972'de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından Cumhuriyet Senatosu kontenjan senatörlüğüne atandı. Genel başkan Seyfi Demirsoy'un ölümünden sonra toplanan Türk-İş kongresinde konfederasyonun genel başkanlığına seçildi (1974) ve 1979'daki genel kurula kadar bu görevini sürdürdü. Kontenjan senatörlüğü görevine 1979'da, bu kez Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından yeniden atanan Tunç, Cumhuriyet Senatosu'nda Sosyal İlişkiler Komisyonu başkanlığı yaptı.

12 Eylül 1980'den sonra Demokratik Sol Parti'nin (DSP) kuruluş çalışmalarına katıldı. Daha sonra Sosyaldemokrat Halkçı Parti'ye (SHP) girerek bir süre bu partinin Ankara il başkanlığında bulundu.

Tunç, Mustafa Şekip (d. 1886, İstanbul - ö. 17 Ocak 1958, İstanbul), psikoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan yazar.

1908'de Mekteb-i Mülkiye'yi (bugün Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi), 1914'te de Cenevre Üniversitesi J. J. Rousseau Enstitüsü'nü bitirdi. İstanbul Darülmuallimatı'nda öğretmen olarak çalıştı. 1916'da Darülfünun-ı Osmani (bugün İstanbul Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi Pedagoji Kürsüsü müderris muavinliğine (doçent) atandı, 1919'da müderris (profesör) oldu. 1952'de ordinaryüs profesör olarak emekliye ayrıldı.

İnsan, *Ağaç*, *Cumhuriyet* gibi dergi ve gazetelerde sanat ve edebiyatla ilgili yazılar yazdı. Ayrıca çok sayıda çeviri yaptı ve özellikle Henri Bergson'un Türkiye'de tanınmasında önemli rol oynadı. Bergsonculuğun Türkiye'deki başlıca temsilcilerinden biri olan Tunç'un önemli yapıtları arasında *Yeni Türk Kadını ve Ruhi Münasebetleri* (1939), *İnsan Ruhu Üzerinde Gezintiler* (1943), *Ruh Yapımız ve Onun Tipleri Bakımından Ahlak* (1944), *Ruh Âleminde* (1945) ve *Bir Din Felsefesine Doğru* (1959) sayılabilir.

Tunç Çağı, Tarihöncesi uygarlığının gelişme sürecinde Kalkolitik Çağdan sonraki ve Demir Çağından önceki aşama. Bu aşamaya dünyanın çeşitli yörelerindeki insan toplulukları değişik zamanlarda ulaşmışlardır. Bunun nedeni silah, alet, takı gibi şeylerin yapımında kullanılan bir bakır alaşımı olan tuncun değişik bölgelerde farklı zamanlarda elde edilmesidir. Anadolu'da İÖ 3500'den İÖ 1000'e değin süren Tunç Çağı üç ana evreye ayrılır. İlk Tunç Çağı olarak adlandırılan ilk evre İÖ 3500 ile İÖ 2000 arasında yer alır ve İlk Tunç Çağı I (İÖ 3500-3000), İlk Tunç Çağı II (İÖ 3000-2500) ve İlk Tunç Çağı III (İÖ 2500-2000) olmak üzere üç alt evreye ayrılır. İlk Tunç Çağı süresince, Mezopotamya'da Uruk, Cemdet Nasr, Sümer Eski Sülaleler, Akad Krallığı, 3. Ur sülalesi ve İsin-Larsa kültürleri yer almıştır. Ege dünyasında ise İlk Tunç Çağında Girit'te erken Minos, adalarda erken Kyklad kültürleriyle Yunanistan'da erken Heladik dönem yaşanmıştır.

İÖ 2000 ile İÖ 1500 arasını kapsayan Orta Tunç Çağında Anadolu'da Asur ticaret kolonileri ile eski Hitit dönemleri görülür. Bu tarihlerde Kuzey Mezopotamya'da Asur ve Güney Mezopotamya'da ilk önce eski Babil, sonra Kassit krallıkları vardır. Aynı evrede Ege dünyasında Girit'te orta Minos, adalarda orta Kyklad kültürleri, Yunanistan'da ise orta Heladik dönem yer alır.

Geç Tunç Çağı evresini (İÖ 1500-İÖ 1000) Anadolu'da Büyük Hitit İmparatorluğu temsil eder. Güney Mezopotamya'da Kassitler egemenliklerini sürdürürken, Kuzey Mezopotamya'da önce Mitanniler, onların ardından Orta Asur Krallığı görülür. Ege dünyasında Girit'te geç Minos, adalarda geç Kyklad kültürleri, Yunanistan'da geç Heladik dönem bulunmaktadır. Ege ve Anadolu'da Tunç Çağına Deniz Halkları göçü son vermiştir.

Tunç Çağının Orta ve Kuzey Avrupa'da İÖ 2000'lerde başladığı saptanmıştır. Asya'da tarih çağlarında başlaması, Amerika'da ise tuncun ancak İS 1000 yıllarında kullanma girmesi nedeniyle Tunç Çağı terimi bu kıtaların kültürlerini tanımlamakta kullanılmamıştır.

tunç işi, tunçtan yapılmış aletler ve sanat yapıtları. İÖ 3000'den önce kullanılmaya başlayan tunç (*bak.* Tunç Çağı) başlangıçta az miktarda üretiliyordu. Özellikle İngiltere'de büyük kalay yataklarının bulunmasından sonra kalay ticareti ve tunç yapımı da gelişmeye başladı. Tunç İÖ 1000 dolaylarında demirin kullanılışına değin silah, zırh, alet vb yapımında yaygın biçimde kullanıldı. Günümüzde ise belirli makine parçalarının yapımında kullanılmaktadır. Bakır ya da gümüş kadar kolay dövülmeyen ve oyularak işlenemeyen tunç, kalıba dökülebilme özelliğinin çok iyi olması nedeniyle heykel yapımında en üstün malzeme olmayı öteden beri sürdürmüştür.

Ergitilmiş tunç soğurken genleşir ve kalıptaki her ayrıntının biçimini alır. Ama daha sonra heykelin kalıptan çıkarılmasını kolaylaştıracak biçimde hafifçe büzdürülür. Tunç heykel çoğunlukla renginin kararmasıyla birlikte, yüzeyinde oluşan doğal patina ile değer kazanır. Mavi ve yeşil bakır bileşiklerinden oluşan bu ince katman yalnızca estetik açıdan değil, altındaki metali koruduğu için de önemlidir. Tunç ortaçağda kilise ve katedrallerde kapı, kap, şamdan, rölik vb dinsel sanat ürünlerinin, 19. yüzyılın sonlarına değin de evlerde lavabo, ibrik, şamdan, avize vb eşyanın yapımında kullanılmıştır. Tunç işi çoğunlukla oyma ve kakmalarla, mine ve yaldızla bezenir.

tunç kaplama, ağaç, alçı, kil ya da bir başka malzemeden yapılmış bir cismin, tunç rengi ve parlaklığı kazanması amacıyla kaplanması. Kaplama alaşımı olarak genellikle yüzde 80 bakır ve yüzde 20 çinkodan oluşan tombak kullanılır. Metal ince bir varak (folyo) halinde hazırlanır ve daha sonra toz haline getirilir. Toz, ya üzeri ispirtolu vernikle cilalanmış cisme doğrudan uygulanır ya da toz ispirtolu vernikle karıştırıldıktan sonra amil asetatla inceltilir ve karışım fırçayla cisme sıvanır.

Kimyasal olarak çeşitli renk tonları elde edilebilir. Alaşımın doğal altın rengi, bitkilerden elde edilen koyu kırmızı renkli bir reçineyle boyanan ispirtolu vernikle güçlendirilebilir. Hidroklorik asitte çözündürülmüş arsenik asit çözeltisiyle de gerçek bir tunç görünümü elde edilir. Sulu bakır nitrat, amonyum klorür ve kalsiyum klorür çözeltisiyle işlendiğinde cisim antik bir tunç malzeme görünümü kazanır. Nitrik asitle de soluk altın rengi elde edilir. Silah namluları da kuvvetli bir antimon klorür çözeltisiyle işlenebilir.

Tunçay, Mete (d. 27 Haziran 1936, İstanbul), Türkiye'nin yakın tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan tarihçi.

İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni (AÜSBF) bitirdikten (1958) sonra aynı fakülteye siyasal teoriler asistanı olarak girdi. 1961'de doktora çalışmasını tamamladı. 1961-63 arasında London School of Economics and Political Science'ta bulundu. *Turkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* (1967, 1991) adlı çalışmasıyla 1966'da doçentliğe yükseldi. 1971'de AÜSBF'deki görevinden istifa etti; Tom Bottomore'den yaptığı *Marx'ın Toplum Kuramı* adlı çeviriden dolayı aynı yıl üç ay tutuklu kaldı. 1971-72 yıllarında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nda (DİSK) araştırma uzmanı olarak çalıştı. 1974-75'te kısa bir süre Kültür Bakanlığı Tanıtma ve Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nda, 1975-77 arasında ise Milli Kütüphane müşavirliğinde görev yaptı.

1978'de yeniden AÜSBF'deki görevine döndü. 1979-80'de SSCB Bilimler Akademisi'nin (bugün Bilimler Akademisi) davetlisi olarak SSCB'de, Fulbright Bursu'yla ABD'de Stanford Üniversitesi'nde, 1981'de de Bulgaristan Bilimler Akademisi'nde incelemelerde bulundu. 1983'te 1402 sayılı yasaya dayanılarak Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldı. 1984'te yayımlanmaya başlayan aylık *Tarih ve Toplum* dergisinin yayın yönetmenliğini üstlendi. 1987-88 yıllarında Berlin Hür Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak ders verdi. Haziran 1990'da AÜSBF'deki görevine döndü; birkaç ay sonra bu görevinden emekliye ayrılıp İstanbul'a yerleşti.

Tunçay'ın öbür yapıtları arasında *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (1981, 1989), *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* (1982), *Bilineceği Bilmek* (1983) ve *Türkiye'de Sol Akımlar 1925-1936* (1992) sayılabilir.

Tunçbilek Termik Santralı, Ege Bölgesi'nde, Kütahya ilinin Tavşanlı ilçesine bağlı köy statüsündeki Tunçbilek kasabası yakınında termoelektrik enerji üretim kuruluşu. Tunçbilek yöresindeki yataklardan çıkarılan ve ticari değeri fazla yüksek olmayan linyitleri değerlendirmek amacıyla kurulmuştur.

Yapım çalışmalarına 1954'te başlanan santralın her biri 32 MW gücünde olan ilk iki birimi 1956'da devreye alındı. 1965'te 65 MW'lık üçüncü birimin hizmete girmesiy-

le kurulu gücü 129 MW'a ulaştı. 1978'de dördüncü, 1979'da da beşinci birimi hizmete giren Tunçbilek Termik Santralı'nın kurulu gücü 429 MW, yıllık elektrik enerjisi üretim kapasitesi ise 2.630 milyon kW-sa düzeyindedir.

Lavuarda elenip yıkanan linyitlerin 0-18 mm'lik en ince parçacıklı bölümü santralda değerlendirilmektedir. Bu linyitler santrala bir bant sistemiyle taşınır. Kazan artığı küller ise bir hava hattıyla santraldan yaklaşık 3 km uzaklıktaki alana atılır. Santral ile yakınındaki Tunçbilek kasabası bir şube hattıyla Tavşanlı kentinde Balıkesir-Kütahya demiryoluna bağlanır.

Tunçdilek, Necdet (d. 1921, İstanbul), geoekoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan Türk coğrafyacı.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nü 1947'de bitirdi. Bir süre sonra aynı bölümde asistanlığa başladı. 1953'te "Eskişehir Ovasının Coğrafi Etüdü" başlıklı teziyle doktora çalışmasını tamamlayan Tunçdilek 1957'de doçent, 1964'te profesör oldu. 1952-82 arasında Coğrafya Enstitüsü'nün Yönetim Kurulu üyeliğini de yürüten Tunçdilek 1982'de kurulan Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü'nde müdür yardımcılığını üstlendi. 1985'te Sırrı Erinç'in emekli olmasından sonra enstitünün müdürlüğüne getirildi. Enstitünün Deniz Biyolojisi Ana Bilim Dalı başkanlığını yapan Tunçdilek Mart 1988'de emekliye ayrılmakla birlikte ders vermeyi sürdürdü.

Tunçdilek ilk araştırmalarını kırsal yerleşmeler ile kırsal kesimde yürütülen tarımsal etkinlikler üzerinde yoğunlaştırdı. Bu konudaki ilk çalışması "Türkiye'de Toprak Erozyonuna Ait Gözlemler ve Düşünceler" adıyla 1951'de yayımlandı. Bunu 1950'lerde ve daha sonra *Yukarı Sakarya Vadisinin Ziraat Hayatına Dair Bazı Notlar*, *Burdur Depresyonu* ve *Bozaniç Köyü* izledi. Tunçdilek'in sonraki çalışmalarında doğa ile insan ilişkileri ağırlık kazandı. Modern araştırma yöntemlerini Türkiye'nin değişik coğrafi bölgelerine uygulamasıyla tanınan Tunçdilek inceleme alanını "geoekoloji" olarak adlandırdı. Coğrafya konularının yeniden düzenlenmesini savundu ve kendi çalışmaları sonucunda geoekolojinin coğrafyanın konuları arasına yerleştirilmesini sağladı. Tunçdilek'in öteki yapıtları arasında *Türkiye İskân Coğrafyası* (1965), *Güneybatı Asya* (1962), *Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve Sorunları* (1978), *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi* (1986), *Marmara Adaları* (1987) ve *Dünya Nüfus Dinamiği* (1988) sayılabilir.

tundra, kutup bölgelerinde ya da yüksek dağlarda ağaçsız, düz ya da engebeli alan. Yüzeyi ya tümüyle düz ve kayalıktır ya da yosun, liken, küçük ot ve bodur çalılarla kaplıdır.

Tundralarda bitkilerin renkleri genellikle yeşilimsi-kahverengidir ve bir türün yerini öbürünün alması uzun sürer. Kıyı bölgelerinde rastlanan soğuk ve sisli tundralarda sık bir örtü oluşturan çimler, sarp yarlarda algler ve mantarlar, kaya kornişlerinde ve sığ çakıl yataklarında ise rozetsi demetler halinde büyüyen bitkiler yetişir. Daha kurak iç kesimlerdeki tundralarda ise çalımsı likenlere rastlanır.

Tundralarda iklim oldukça değişkendir. Kuzey Kutup Bölgesi'nin bozkır kesimlerinde sıcaklık yaz ortasında 50°C iken kış aylarında −32°C'ye kadar düşer. Alp tundrasının iklimi daha ılımandır: Yazlar serin ve kışlar ılımandır (kış aylarında sıcaklık −18°C'nin altına pek düşmez). Kuzey Kutup Bölgesi'nde ise kalınlığı 90-456 m'ye ulaşabilen sürekli donmuş bir toprak katmanı (permafrost) oluşur. Mevsimlik sıcaklık değişiklikleriyle birlikte bir donup bir çözülen başka bir toprak katmanı daha ortaya çıkar. Permafrosta yalnız Kuzey Kutbu tundrasında rastlanır, donup çözülen katmanlar ise hem Kuzey Kutbu hem de Alp tundralarında görülür.

Kuzey Kutbu tundralarında mevsime göre geceler ya da gündüzler çok uzun (1-4 ay) sürebildiğinden, biyolojik ritimler fotosentez için gerekli gün ışığı miktarından çok sıcaklık değişikliklerine göre ayarlanır. Deniz düzeyinden yükseldikçe hava yoğunluğunun azalması nedeniyle Alp tundralarındaki karbon dioksit miktarı Kuzey Kutup Bölgesi'ndekilere göre daha düşüktür.

Kuzey Kutbu tundrası. Kuzey Kutbu tundraları Yer'in toplam yüzeyinin yaklaşık onda birini kaplar. Bu tundraların güneyi, üzerinde sayısız akarsu ve göl bulunan turbalık ormanların kuzey sınırını oluşturur. Yıllık ortalama yağış miktarı 380 mm'den azdır ve seyrek bitki örtüsünün büyüme mevsimi 2-4 ay arasındadır. Bahardan güze kadar toprakların daha yumuşak olmasının (buz çözülme dönemleri) hayvanların yeraltında barınmasına, bitki köklerinin derine inmesine ve organik maddelerin besine dönüşmesine olanak sağlaması nedeniyle biyolojik etkinliğin çoğu donma-çözülme katmanında olur. Kıyı tundralarında çoğunlukla yosun, ayakotu ve pamukotu yetişir, suda ise çok çeşitli canlılar yaşar. Yüksek, tümsekli yerlerdeki nemli, turbalık topraklarda ise bodur söğütler, çim ve saz yetişir. Akarsuların ve göllerin kumlalarında yetişen ayçiçeklerine ise baklagillerden bazı bitkiler eşlik eder. Türlerin pek çoğu, karların erimesiyle birkaç gün içinde büyüyüp çiçek açan çokyıllık bitkilerdir.

Kuzey Kutbu tundralarında çok görülen hayvan türleri kutup ayısı, kutup tilkisi, kurt ve tavşandır. Ren geyiği ve miskökuzü gibi bedenlerinin yüzey alanları cüsselerine göre küçük olan otçul hayvanlar, daha az sıcaklık kaybına uğradıklarından soğuğa daha dayanıklıdırlar. Lemmingler kar altındaki çim ve ayakotu kökleriyle beslenerek uzun kış mevsiminde hareketli kalırlar. Tundra kuşlarının pek çoğu göçmendir ve yalnızca yuvalanma ve tüy dökme döneminde tundrada kalır. Kazlar kaldıkları sürede çoğu kez neredeyse bütün pamukotunu tüketirler ve geride bıraktıkları yosunlar da toprağın derin katmanlarındaki buz çözülmesini, dolayısıyla da toprak kaymasını hızlandırır.

Yırtıcı kuşlarla (örn. yırtıcımartı ve kar baykuşu) yırtıcı memelilerin (örn. kurt ve tilki) sayısı beslenebilecekleri av (özellikle lemming) miktarına göre değişir. Genelde tundralarda beslenme zinciri basittir ve önemli bir türün sayısında büyük dalgalanmalar olursa beslenme zinciri kolayca bozulabilir.

Alp tundrası. Alp tundraları ladin ve göknar ormanlarının üst sınırında başlar. Hafif eğimli yamaçlarda toprak geniş otlaklarla kaplıdır, rüzgâr alan yamaçlarda ise yastıksı öbekler halinde büyüyen bitkiler yetişir. Toprak drenajı, kar örtüsü ve don çözülme dönemleri bitkileri yakından etkiler. Yıllık yağış miktarı kutup tundrasından daha yüksektir. Yaz yağmurları şiddetli geçebilir ama toprağın katmanlılığı ve Alp yamaçlarının eğimi suyun akaçlanmasını kolaylaştırır. Alp tundrasında çoğunlukla çalılar ve otlar yetişir. Havzalar ya da kayalık sırtların rüzgâr alan kesimleri gibi kar sürüklemesinin derinleştiği yerlerde ve akarsu boylarında söğüt yetişir. İklimin alçak yamaçlardan daha şiddetli olduğu yüksek dağlarda ise yalnızca likenler ve yosunlar yaşar.

Alp tundrasında hayvan türleri az sayıdadır ve kış mevsimine karşı daha dayanıksızdır. Mevsimdeki değişikliklere göre birçok hayvan dikey göç düzenine girer. Yaban koyunu, dağ keçisi, yaban kedisi ve pek çok kuş kışın yiyecek bulmak için daha ılık yamaçlara iner. Marmot ve gelengi gibi hayvanlar yazın ve sonbaharın başında büyük miktarda bitki tüketir ve kış uykusuna yatar. Tavşan gibi başka hayvanlar karda bulabildikleri şeyleri yer. Pikalar ve sıçanlar kışın beslenmek için çok miktarda kuru ot toplar.

Tune Yazılıtaşı, üstünde Norveç dilindeki en önemli rünik metnin yer aldığı 5. yüzyıldan kalma anıt. 1627'de Güneydoğu Norveç'te bulunmuştur, bugün Oslo'dadır. Taşın iki yanında, yukarıdan aşağıya doğru

Tune Yazılıtaşı
Universitetets Oldsaksamling, Oslo

yazılı olan metnin okunuşu konusunda görüş birliği yoktur; ama yazıtı WiwaR adında birinin WoduridaR'ın anısına yazdığı anlaşılmaktadır. Metnin son bölümü, WoduridaR'ın, ardında erkek çocuk yerine yalnızca üç kız bırakmasına karşın ölümünden sonra onurlandırılışını anlatır.

tungsten (W), VOLFRAM olarak da bilinir, periyodik tablonun VIb grubunda yer alan kimyasal element. Olağanüstü derecede güçlü bir metal olan tungsten, çeliğin sertliğini ve dayanımını artırmakta ve ampul filamanlarının yapımında kullanılır. Tungsten metalini ilk olarak 1783'te İspanyol kimyacı ve mineraloglar Juan José ve Fausto Elhuyar, volframit mineralinden elde edilen tungsten oksiti (WO_3) odun kömürüyle indirgeyerek elde ettiler. Onlardan önce 1781'de İsveçli kimyacı Carl Wilhelm Scheele ise, bugün şelit olarak bilinen mineralde tungstik asidi bulmuş, arkadaşı Torbern Bergman da bu asitten yeni bir metal elde edilebileceğini ileri sürmüştü. Bu metal bulunduğundan beri hem tungsten, hem de volfram olarak adlandırılmakla birlikte her yerde geçerli olan simgesi Berzelius'un önerdiği W'dir. İngiltere ve ABD'de tungsten, Almanya ve öbür Avrupa ülkelerinde volfram adı kabul edilmiştir.

Bulunduğu yerler, elde edilişi, özellikleri ve kullanım alanları. Tungsten yerkabuğundaki kayaçlarda milyonda 1,5 bölüm ya da ton başına 1,5 gram oranında bulunur.

Yeryüzündeki bolluğu yaklaşık kalayınki ya da kendisine çok benzeyen molibdeninki kadar, uranyumunkinin ise yarısı kadardır.

Ticari bakımdan önemli olan iki tungsten minerali vardır: Volframit ve şelit. Tungsten metalinin üretiminde volframit önce yükseltgeyici koşullar altında sodyum karbonatla eritilir ya da derişik sodyum hidroksit çözeltisiyle pişirilir. Bu işlemler sonucunda oluşan ürünün suyla özütlenmesiyle sodyum tungsten likörü, bu likörün kalsiyum klorürle tepkimesiyle de çözünmeyen kalsiyum tungstat elde edilir. Kalsiyum tungstatın hidroklorik asitle tepkimesi sonucunda da çözünmeyen tungstik asit (H_2WO_4) ve çözünebilen kalsiyum klorür oluşur. Karışımdan süzülme yoluyla ayrılan tungstik asit yıkanır ve kurutulur.

Şelit ise çoğunlukla derişik hidroklorik asitle pişirilir ve oluşan ham tungstik asit, kalsiyum klorürden ayrıldıktan sonra derişik amonyaklı çözeltisi içinde çözündürülür, süzülür ve yeniden buharlaştırılır, böylece amonyum paratungstat elde edilir. Tungsten metali tungstik asit, tungstik oksit ya da amonyum paratungstatın hidrojenle indirgenmesiyle toz halinde üretilir. Toz haldeki metal ise toz metalurjisi yöntemleriyle kütük metale dönüştürülür.

Tungsten metalinin parlaklığı nikel beyazı ile grimsi arasında değişir. Metaller arasında en yüksek erime noktasına sahip olan tungstenin 1.650°C'nin üzerindeki sıcaklıklarda çekme dayanımı en yüksek, doğrusal ısıl genleşme katsayısı ise en düşüktür (20°C'de her 1°C için $4,43 \times 10^{-6}$). Tungsten oda sıcaklığında normal olarak kırılgan olmakla birlikte katışıksız tungsten yüksek sıcaklıklarda mekanik işlemler yoluyla sünek hale getirilebilir ve çok ince tel halinde çekilebilir. Tungsten sanayide önce ampul filamanlarının yapımında daha sonra da birçok elektrik ve elektronik aygıtın elemanlarında kullanıldı. Çok sert ve tok kalıplarda, aletlerde, mastarlarda ve avadanlıklarda ise katılanmış biçimde tungstenden yararlanılır. Elde edilen tungstenin çoğu tungsten çeliği üretiminde kullanılır. Uzay sanayisinde roket motorlarının lüle boğazlarının ve hücum kenarlarının yapımında tungstenden yararlanılır.

Doğal tungsten, tungsten-180 (yüzde 0,14), tungsten-182 (yüzde 26,41), tungsten-183 (yüzde 14,40) tungsten-184 (yüzde 30,64) ve tungsten-186 (yüzde 28,41) gibi beş kararlı izotopunun bir karışımı halinde bulunur.

Bileşikleri. Tungsten oldukça eylemsiz olmakla birlikte 0'dan +6'ya kadar değişen değerlikte bulunduğu bileşikleri de hazırlanmıştır. +4, +5 ve +6 yükseltgeme durumundaki tungsten birçok karmaşık oluşturur.

En önemli tungsten bileşiği sertliğiyle dikkati çeken (Mohs sertliği 9,5) tungsten karbürdür. Tungsten karbür, tek başına ya da başka metal karbürlerle birlikte dökme demirin, testere ve matkapların kesici uçlarının sertliğini artırmak amacıyla kullanılır.

atom numarası	74
atom ağırlığı	183,85
erime noktası	3.410°C
kaynama noktası	5.660°C
özgül ağırlığı	19,3 (20°C'de)
değerliği	2, 3, 4, 5, 6
elektronların yerleşimi	2-8-18-32-12-2 ya da $(Xe)4f^{14}5d^4 6s^2$

tungsten karbür, tek başına ya da başka metal karbürleriyle birlikte dökme demirin, testere ve matkapların kesici uçlarının ve zırh delici mermi çekirdeklerinin sertliğini artırmak amacıyla kullanılan önemli bir inorganik karbon bileşiği.

Yoğun ve metal benzeri bir madde olan tungsten karbür mavimsi açık gri renklidir ve 2.600°C'de, erimeden ayrışır. Toz haldeki tungstenin 1.400°-1.600°C'de hidrojen eşliğinde karbon karası ile ısıtılması yoluyla elde edilir. Sanayide ise 1920'lerde geliştirilen bir yöntemle üretilir; bu yöntemde tungsten karbür tozu kobalt tozu ile karıştırıldıktan sonra istenilen biçimde preslenir ve 1.400-1.600°C'ye kadar ısıtılır. Tungsten karbür tanelerini eriten, ıslatan ve kısmen çözen kobalt, bağlayıcı ya da çimento görevi yapar. Çimentolanmış tungsten karbür-kobalt malzemelerin Widia ve Carboloy gibi birçok ticari adı vardır.

Tunguska olayı, 30 Haziran 1908 sabahı saat yaklaşık 7:40'ta, Sibirya'nın orta kesimlerindeki Podkamennaya Tunguska Irmağı yakınlarında yaklaşık 2.000 km²'lik çam ormanının yok olmasıyla sonuçlanan büyük gök patlaması. Patlamanın enerjisi 10-15 megatonluk bir dinamit kütlesinin patlamasına eşdeğerdi. Kesin olmayan verilere göre patlamanın nedeninin, bir kuyrukluyıldız parçasının Yer'e çarpması olduğu sanılmaktadır. Çoğunlukla buz ve tozdan oluşan bu tür bir cisim atmosferin yüksek kesimlerinde dağılabilir ve bunun sonucunda bir ateş topu ve şok dalgası oluşturabilir, ama Yer yüzeyinde herhangi bir krater oluşumuna yol açmayabilir. Cismin atmosfere yaklaşık saatte 100.000 km hızla girdiği ve ağırlığının 100.000 ile 1.000.000 ton arasında değiştiği sanılmaktadır.

Patlama bölgesinin çevresi ilk olarak Rus bilim adamı Leonid Alekseyeviç Kulik'in (1883-1942) 1927-30 arasında düzenlediği araştırma gezilerinde incelendi. Kulik, bölgenin dışmerkezinin çevresindeki 15-30 km'lik bir alanda radyal biçimde dışa doğru uzanan devrilmiş ve yarılmış ağaçlar buldu. Bölgenin içinde kalan her şey kavrulmuş ve aradan 20 yıl gibi bir süre geçmiş olmasına karşın çok az sayıda yeni bitki yetişmeye başlamıştı. Tüm devrilmiş ağaçlar merkezden dışa doğru yönlenmiş olduğundan dışmerkezin saptanması pek zor değildi. Ama merkezde bir krater değil bataklık bir bölge bulunuyordu. Olayı uzaktan gözlemleyen görgü tanıkları önce ufuğu aydınlatan bir ateş topu gördüklerini ve bunun hemen ardından da yer sarsıntıyla birlikte, insanları sürükleyecek ve yapıları sarsacak kadar güçlü sıcak rüzgârlar oluştuğunu belirttiler. Aynı anda Avrupa'nın batısındaki sismografler, patlamanın neden olduğu sismik dalgaları saptamışlardı. Patlamanın alevleri yaklaşık 800 km uzaktan görülmüştü. Cisim atmosferde buharlaştığından çevreye çeşitli gazlar yayılmış ve bu durum, olaydan belirli bir süre sonra bile Sibirya ve Avrupa'da geceleri gökyüzünün parlak bir renk almasına neden olmuştur.

Tunguzlar *bak.* Evenkler

Tunicata *bak.* tulumlular

Tunja, Kolombiya'nın ortakuzey kesimindeki Boyacá ilinin merkezi kent. Teatinos (Boyacá) Irmağı (*rio*) vadisinde, deniz düzeyinden 2.820 m yükseklikte yer alır. 1539'da Gonzalo Suárez Rendón tarafından kuruldu. 1811'de İspanya'ya karşı sürdürülen direnişi örgütleyen bağımsız bir yönetim biriminin merkezi oldu. Simón Bolívar 1819'da kentin 8 km güneyinde yapılan Boyacá Çarpışması'nda İspanyollar karşısında büyük bir zafer kazandı. Günümüzde bir iletişim, ticaret ve tarım merkezi olan kent aynı zamanda sığır yetiştirilen bir bölgenin pazar merkezidir. Çevresinde altın ve zümrüt madenleri bulunur. Kentte sömürge döneminden kalma pek çok yapı vardır. Bunların başlıcaları 16. yüzyıldan kalma Santo Domingo ve San Laureano kiliseleridir. Kolombiya Pedagoji ve Teknoloji Üniversitesi 1953'te kurulmuştur. Nüfus (1985) 86.839.

Tunkin, Grigori, tam adı GRİGORİ İVANOVİÇ TUNKİN (d. 13 Ekim 1906, Çamovo, Rusya), Nikita Kruşçev ve Mihail Gorbaçov gibi liderlerin başlıca danışmanlarından biri olarak Sovyet dış politikasının belirlenmesinde önemli rol oynayan Sovyet araştırmacı ve diplomat.

Tunkin 1935'te Moskova Hukuk Enstitüsü'nü bitirdi. 1938'de Moskova Devlet Üniversitesi'nde doktora çalışmasını tamamladı. 1939'da Kanada ve Kore gibi ülkelerde üstlendiği görevlerle diplomatlığa başladı. 1952'den 1965'e değin Sovyet dışişleri bakanlığının Antlaşmalar ve Hukuk Dairesi'ni yönetti; antlaşmaların hazırlanmasına ve müzakerelerine katıldı. Bu dönemde Moskova Devlet Üniversitesi'nde hukuk dersleri de verdi. Kruşçev'in 1964'te istifa etmesine değin süren Stalinizmden arınma kampanyasında önemli rol oynayan Tunkin, barış içinde bir arada yaşama kuramının öncüsü olarak da tanındı.

Deniz hukuku ve Antarktika hukuku alanlarında uzman olan Tunkin birçok önemli uluslararası hukuk konferansına katıldı. Yayımlanmış yapıtları arasında Modern Uluslararası Hukukun Temel İlkeleri (1956), Uluslararası Hukuk Kuramı Sorunları (1962), İdeolojik Mücadele ve Uluslararası Hukuk (1967), Uluslararası Hukuk Kuramı (1970) ve Uluslararası Sistemde Uluslararası Hukuk (1970) sayılabilir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda temsilcilik görevinde de bulunan Tunkin, 1964'ten 1988'e değin Moskova Devlet Üniversitesi'nde Uluslararası Hukuk bölümüne başkanlık etti.

Tunney, Gene, asıl adı JAMES JOSEPH TUNNEY (d. 25 Mayıs 1898, New York kenti - ö. 7 Kasım 1978, Greenwich, Connecticut, ABD), 1926'da Jack Dempsey'i yenerek dünya ağır sıklet boks şampiyonu olan ABD'li boksör.

Boksa New York kentindeki Ocean Steamship Company adlı bir denizcilik şirketinde memur olarak çalışırken (1915-17) başladı. I. Dünya Savaşı'nda ABD Deniz Piyadeleri'ne katıldı ve 1919'da Paris'teki Amerikan Çıkartma Kuvveti'nin düzenlediği yarı ağır sıklet boks şampiyonasında birinci oldu. 1922'de aynı sıklette ABD şampiyonu oldu. O yıl Harry Greb karşısında profesyonel boks yaşamının tek yenilgisini aldıysa da 1923'te Greb'i yenerek unvanını geri aldı. 1924'te Georges Carpentier'ı nakavt ettikten sonra ağır sıklette dövüşmeye başladı.

23 Eylül 1926'da Philadelphia'da yapılan Dünya şampiyonluğu unvan maçını karşılaşmanın favorisi Dempsey'e karşı sayıyla kazandı. 22 Eylül 1927'de Chicago'da Dempsey'e karşı ikinci maçını da hakem kararıyla kazandı. 1928'de unvanını Tom Heeney'e karşı korudu ve 28 Temmuz 1928'de boksu bıraktığını açıkladı. 1915'ten 1928'e değin yaptığı 76 maçın 56'sını kazanan Tunney *A Man Must Fight* (1932; İnsan Dövüşmelidir) ve otobiyografik nitelikteki *Arms for Living* (1941; Yaşatan Kollar) adlı iki kitap yazdı.

Tunus, resmi adı TUNUS CUMHURİYETİ, Arapça EL-CUMHURİYETÜT-TUNİSİYE. Kuzey Afrika'da kıyı ülkesi. Bölgenin en küçük ülkesi olarak 154.530 km²'lik bir alanı

kaplar. Kuzeyden güneye doğru 756 km boyunca uzanır; doğudan batıya en geniş kesimi 351 km'yi bulur. Batı ve güneybatıda Cezayir, güneydoğuda Libya, doğu ve kuzeyde de Akdeniz ile çevrilidir. Kıyılarının toplam uzunluğu 1.200 km'dir. Akdeniz'deki stratejik konumundan dolayı hemen her dönemde bölgede gelişmelerin odağında yer alan Tunus, kaynaklarının sınırlılığı nedeniyle ekonomik bakımdan pek gelişmiş olmamakla birlikte bölgenin modernleşmeye en dönük ülkelerinden biri olarak kabul edilir. Başkenti Tunus, 1992 tahmini nüfusu 8.413.000'dir.

DOĞAL YAPI. Tunus fiziksel coğrafya bakımından kuzeyden güneye doğru sıralanan beş bölgeye ayrılır. Ülke topraklarının yaklaşık üçte birini kaplayan kuzeydeki dağlık bölge, eski göl havzalarının alüvyonlarla dolmasıyla oluşmuş Mecerde Vadisini çevreleyen iki sıradağ sisteminden oluşur. Sahra Atlasları'nın bir uzantısı olarak güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda ilerleyerek Tunus Körfezinde son bulan büyük sıradağ sistemi, giderek daralan kireçtaşı oluşumlu bir dizi sırtı kapsar. Ülkenin en yüksek dorukları olan eş-Şenebi (Şambi; 1.544 m) ve Zaguan (1.295 m) dağları bu sistem içinde yer alır. Krumiri olarak bilinen kuzeybatıdaki ikinci sıradağ sistemi, Tel Atlasları'nın bir uzantısı olarak el-Ebyaz Burnuna kadar yayılır. Sistemi oluşturan kumtaşı oluşumlu yükseltiler bazı kesimlerde 900 m'ye kadar ulaşır. Suse ve Sefakis arasında kalan doğudaki sahil bölgesi tarıma elverişli düzlüklerden oluşur. Ülkenin orta kesimindeki geniş platoluk bölge, kendi içinde ikincil sıradağların engebelendirdiği iki bölüme ayrılır. Batıdaki Yüksek Step yer yer 480 m'nin üzerine çıkar. Buna karşılık doğudaki Alçak Step bölümünün yüksekliği 180-480 m arasında değişir. Yüzeyin iyice alçaldığı daha güneydeki bölge şot denen bir dizi sığ tuz gölüyle kaplıdır. Bu göllerin en büyüğü Şattü'l-Cerid'dir. Sahra içinde kalan ülkenin en güney bölgesini kumlu ve taşlı çöller örter. Bu bölgede artezyen kuyularıyla erişilen zengin su kaynakları seyrek vahalarda belirli ölçüde ekime olanak verir.

Cezayir topraklarından doğarak iki sıradağ sistemi arasında ilerleyen ve Tunus Körfezine dökülen Mecerde Irmağı ülkenin en büyük ve yıl boyunca akan tek akarsuyudur. Toplam uzunluğu 460 km olan ırmaktan elektrik üretiminde ve sulamada geniş çapta yararlanılır. Irmağı çevreleyen verimli vadi başlıca tarım alanlarını barındırır.

Tunus'un kuzey kesiminde yumuşak ve yağışlı kışlar, sıcak ve kurak yazlarla belirlenen Akdeniz tipi bir iklim hüküm sürer. Sahra'dan esen sıcak ve kavurucu siroko rüzgârlarının sık sık etki altına aldığı güney kesimde ise mevsimler arasındaki sıcaklık farkının daha yüksek olduğu bir çöl iklimi görülür. Denizin etkisine bağlı olarak değişen sıcaklık, kıyılarda genellikle iç kesimlere göre daha düşüktür. Başkent Tunus'ta ortalama günlük en yüksek sıcaklık 33°C (ağustos) ve 14°C (ocak) arasında değişir. Kuzeyde 1.000-1.500 mm olan yıllık yağış miktarı güneyde 100-200 mm düzeyine kadar iner. Düzensiz olan yağışlar yıldan yıla büyük farklılıklar gösterir.

Bol yağış alan kuzeydeki dağ yamaçları başta mantar meşesi olmak üzere çeşitli meşe ormanlarıyla kaplıdır. İç kesimlerdeki steplerde alfa otu yetişir. Kurak güney bölgesinde bazı çalılara rastlanır. Sahra'nın büyük bölümü ise vahalar dışında bitki örtüsünden yoksundur. Ormanlar çok sayıda yaban domuzunu barındırır. Sayıları giderek azalan çöl gazelleri koruma altına alınmıştır. Akrep hemen hemen bütün bölgelerde bulunur. Tehlikeli yılan türleri arasında gergedan engereği ve kobra sayılabilir. Çöl çekirgeleri güneyde bazen ekinlere zarar verir.

NÜFUS. Tarih boyunca çeşitli göç dalgalarının bıraktığı bazı izlere karşın Tunus nüfusu büyük ölçüde Arap ve Berberi öğelerin karışımına dayanır. Kuzey Afrika'ya 7. yüzyılda girmeye başlarken kendi dil ve dinlerini de birlikte getiren ve Berberilere kolayca boyun eğdiren Arapların yerli nüfusla karışması, 12. yüzyıl sonlarında tamamlanan özümleme sürecinin biçimlendirdiği oldukça homojen bir toplum yaratmıştır. Günümüzde büyük bir çoğunlukla kendilerini Arap kökenli sayan Tunuslular arasında Berberi kültürü yalnızca bazı kalıntılarla varlığını sürdürmektedir. 1983 verilerine göre toplam nüfusun yüzde 98,2'si Araptır. Etnik kimliklerini korumuş olan ve büyük ölçüde güneyde yaşayan Berberilerin oranı ise ancak yüzde 1,2'yi bulur. Fransız ve İtalyan kökenlilerin çoğunlukta olduğu Avrupalılar küçük bir azınlık durumundadır. Geçmişte önemlice bir topluluk oluşturan Yahudilerin sayısı İsrail'e yoğun göçler sonunda büyük ölçüde azalmıştır. Resmî dil Arapça olmakla birlikte basın, eğitim ve kamu yönetiminde hâlâ kullanılan Fransızca da yaygın olarak konuşulur. Nüfusun tamamına yakınını oluşturan Müslümanların büyük bölümü Maliki mezhebine bağlıdır.

Nüfus yoğunluğu (1992) kilometrekare başına 54,4 kişidir. Bu oran yerleşime daha elverişli olan kuzey bölgesi ile güney bölgesinin doğu kıyılarında çok daha yüksektir. Güneydeki çöller ise çok seyrek bir nüfusu barındırır. Kentlerde oturanların toplam nüfus içindeki oranı (1985) yüzde 53'ü bulur; büyük kentlerin çoğu kıyılarda kurulmuştur. Yıllık nüfus artış hızı dünya ortalamasının biraz üzerinde olmakla birlikte Ortadoğu ve Kuzey Afrika ölçülerine göre oldukça düşüktür. Devletin aile planlamasını geliştirmek için gösterdiği çabalar ve dışarıya yoğun göçler de nüfus artışını önemli ölçüde azaltmaktadır. Doğum ve ölüm oranları (1990) sırasıyla binde 25,4 ve binde 6,4'tür.

EKONOMİ. Tunus'ta büyük ölçüde hizmet sektörü, tarım, hafif sanayiler ile petrol ve fosfat üretimine dayanan, gelişme yolunda bir karma ekonomi yürürlüktedir. Kalkınmaya dönük yatırımlarda Batılı ülkelerin ve uluslararası kuruluşların sağladığı mali destek önemli bir yer tutar. İşsizliğin yanı sıra istihdam açığı da ekonomide ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Geçmişte tarımın başlıca geçim kaynağını oluşturmasına karşın, giderek gelişen imalat sektörü son yıllarda daha ağırlıklı bir konum kazanmaya başlamıştır. 1990 verilerine göre ülke gayri safi milli hasılası (GSMH) yaklaşık 11,5 milyar ABD

TUNUS

Doları, kişi başına düşen millî gelir ise 1.420 ABD Doları'dır.

Gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) içindeki payı (1990) yüzde 14,5 olan tarım sektöründe toplam işgücünün (1989) yüzde 23'ü çalışır. Sömürge döneminin bir sonucu olarak yabancıların elinde bulunan geniş araziler 1964'te kamulaştırılarak köylülere dağıtılmıştır. Aynı dönemde köylüleri tarım kooperatiflerinde örgütlemeye yönelik girişimlerden kırsal kesimdeki yaygın muhalefetin yanı sıra ülkeye kredi veren devletlerin baskısı sonucunda vazgeçilmiş olması nedeniyle, egemen işletme tipini küçük çiftlikler oluşturur. Sulamanın yetersiz olmasından dolayı ülke genelinde kuru tarım yöntemi ağır basar. Öte yandan yağışların düzensiz olması sık sık rekoltenin düşmesine yol açar. Bu yüzden başlıca tahıl ürünleri olan buğday ve arpa genellikle iç gereksinimi karşılayamamaktadır. Buğday daha çok kuzey bölgesinde, arpa ise yağış miktarının düşük olduğu orta ve güney bölgelerde yetiştirilir. Başlıca ticari tarım ürünleri şeker pancarı, zeytin, hurma, turunçgiller ve çeşitli sebzelerdir. Hayvancılık büyük ölçüde koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliğine dayanır. Gelişme potansiyeli yüksek olan balıkçılık son yıllarda önemli bir gelir kaynağı durumuna gelmiştir.

Tunus'un en önemli yeraltı zenginlikleri fosfat, petrol ve doğal gazdır. Ülkedeki fosfat yatakları Afrika'nın en büyük rezerv

Başkent Tunus'ta eski kent el-Medine'den bir görünüm
Andy Berhault—Photo Researchers

noktaları arasında yer alır. Çıkarılan fosfatın büyük bölümü ihracata dönük gübre ve kimyasal madde üretiminde kullanılır. Petrol rezervleri bakımından kıtı düzeyinde beşinci sırada bulunan Tunus, doğal gaz yataklarıyla da dördüncü sırada yer tutmaktadır. En büyük petrol yatakları güneydeki el-Burma ile Kabis Körfezindeki Eştart'tır. Yakın dönemde Şattü'l-Cerid yöresinde de yeni yataklar bulunmuştur. Öteki önemli madenler arasında demir cevheri, kurşun, çinko ve cıva sayılabilir.

GSYİH'ye katkısı yüzde 15 düzeyinde olan imalat sektöründe toplam işgücünün yüzde 17,9'u çalışır. Geniş çapta yabancı sermaye ve kredilere dayanan sanayinin gelişmesi önünde duran başlıca engeller hammadde kaynaklarının yetersizliği ve iç pazarın sınırlılığıdır. Sanayi ürünlerinin başında işlenmiş gıda, ham çelik, çimento, gübre, kimyasal maddeler, yapı malzemeleri, dokuma, giyim eşyası ve deri eşya gelir. Sanayi kuruluşlarının çoğu başkent Tunus'ta toplanmıştır. Devletin geniş bir destek sağladığı geleneksel el sanatları önemli bir gelir kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Elektrik enerjisinin büyük bir bölümü yerli yakıtlarla çalışan termik santrallardan elde edilir. Yıllık elektrik üretimi (1990) yaklaşık 5,5 milyar kW-sa düzeyindedir.

Turizm gelirlerinin ekonomiye katkısı giderek artmaktadır. Geniş ve güzel kumsalların yanı sıra antik Roma yerleşim alanları ve İslam mimarisinin görkemli yapıları da ülkeye çok sayıda turist çeker.

Dış ödemeler dengesindeki yüksek açığı kapatmada turizm gelirleri, dış yardımlar ve yurtdışında çalışan işçilerin gönderdiği dövizler önemli bir rol oynar. Ülkeye giren yabancı kredi ve yardımların büyük bölümünü Dünya Bankası, Avrupa Yatırım Bankası, Fransa, ABD, Kuveyt ve Suudi Arabistan sağlamaktadır. 1976'da Tunus'un ihraç ettiği tarım ürünlerine daha düşük gümrük tarifeleri uygulamaya başlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun bu alandaki katkısı da önemli bir miktarı bulmaktadır. İhracat gelirleri büyük ölçüde giyim eşyası ve aksesuar, petrol ve petrol ürünleri, fosfat, fosforik asit ve zeytinyağına dayanan Tunus'un dış ticaretinde Fransa'dan sonra en önemli yeri İtalya, Almanya ve ABD tutar.

Oldukça gelişmiş olan kara ve demir yolu ağı bütün kentleri ve büyük kasabaları birbirine bağlar. Bu ulaşım sisteminin komşu ülkelerle de bağlantısı vardır. Tunus, Sefakis, Bizerte, Suse ve Kabis en işlek limanları oluşturur. Tunus yakınlarındaki el-Uveyne Uluslararası Havalimanı'nın yanı sıra birkaç havaalanı daha uluslararası seferlere açıktır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR. Tunus'un yönetim biçimi parlamenter cumhuriyettir. 1959 tarihli anayasa uyarınca yasama yetkisini, beş yılda bir genel seçimle yenilenen 141 üyeli Temsilciler Meclisi kullanır. Gene beş yıllık bir dönem için doğrudan halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı, geniş yetkilerle yürütmenin başında yer alır. Anayasa cumhurbaşkanına art arda birden çok dönem seçilebilme olanağını tanır. Hükümet işlerini yürüten Bakanlar Kurulu'nun başında bulunan başbakanı atama ve görevden alma yetkisi cumhurbaşkanına tanınmıştır. Bağımsızlıktan bu yana ülkenin siyasal yaşamına Düstur Sosyalist Partisi egemendir. Kitle örgütleriyle cephe politikası doğrultusunda 1989'da Anayasal Demokratik İttifak adını alan bu parti, muhalefetin çoğu kez seçimlere katılamaması ve katıldığında da etkili bir güçle çalışamaması nedeniyle uzun yıllardan beri yasama organını ve devlet kurumlarını tam bir tekel altında tutmuştur. Anayasaya göre mahkemeler bağımsızdır. En üst yargı mercii olan Temyiz Mahkemesi'nin yargıçlarını cumhurbaşkanı atar.

Çalışanların büyük çoğunluğunu kapsayan sosyal sigorta sistemi emekli, dul ve yetim aylığının yanı sıra işgörmezlik, iş kazası, annelik ve hastalık yardımlarıyla parasız tedavi gibi hizmetleri sağlar. Sağlık kuruluşu ve personel sayısının yeterli bir düzeye ulaşmamakla birlikte önemli ölçüde artması, çiçek hastalığının ortadan kaldırılmasında ve tifo, difteri, tifüs gibi bulaşıcı hastalıkların denetim altına alınmasında büyük rol oynamıştır. Bebek ölüm oranı (1990-95) binde 44 düzeyindedir. Bebek ve çocuk hastalıkları en ciddi sağlık sorunlarını oluşturmaktadır. Ortalama ömür (1990-95) kadınlarda 66,4 yıl, erkeklerde 68,7 yıldır.

Devletin büyük bir önem verdiği eğitimin ulusal bütçe içindeki payı genellikle dörtte biri bulur. Eğitim bütün kademelerde parasız olmakla birlikte zorunlu değildir. Geniş bir öğrenci kitlesi başarı düzeyine ve maddi duruma dayanan burs sisteminden yararlanır. Öğrenim süresi ilköğretimde altı, ortaöğretimde yedi, meslek okullarında da üç yıldır. Ülke ekonomisinin teknik ve mesleki okullarla üniversitelerden mezun olanların hepsine iş olanağı sağlayamaması, son yıllarda öğrenci alımında belirli bir kısıtlamaya gidilmesini zorunlu kılmıştır.

KÜLTÜREL YAŞAM. Tunus'un tarih boyunca değişik uygarlıkları temsil eden devletlerin egemenliği altında kalması, geride son derece zengin bir mimarlık mirası bırakmıştır. Özellikle kuzeydeki yerleşmelerin birçoğunda tarihsel yapılara rastlanır. Bilimsel disiplinlerde genellikle Fransızcanın kullanılmasına karşın, edebiyatta Arapça ağır basar. Önemli bir gelişme gösteren çağdaş Tunus edebiyatı henüz dış dünyaya tam açılamamıştır. Resim sanatının belirli bir geleneğe dayandığı söylenebilir. Yerel düzeyde ün kazanmış olan bazı çağdaş ressamlar yurtdışında da sergiler açabilmiştir. Daha çok ulusal geleneklere ağırlık veren müzik konservatuvarında klasik Avrupa müziği çalışmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Halkın kültür düzeyini yükseltmeye yönelik çabalarda devletçe desteklenen kültür evleri ve gezici kütüphaneler önemli bir rol oynar.

Kitle iletişim araçları üzerinde devletin sıkı denetimi vardır. Basının uyguladığı oto sansür giderek yerini resmî sansüre bırak-

maktadır. Radyo ve televizyon yayınlarını kamu kuruluşları yapar.

TARİH. Eski çağlar, Arap ve Berberi hanedanlar. Fenikelilerin Kuzey Afrika kıyılarında ticaret noktaları ve uğrak limanları kurmaları İÖ 12. yüzyılda başladı. Kuruluşu İÖ 8. yüzyıla tarihlenen Tunus Körfezi kıyısındaki Fenike yerleşmesi Kartaca(*), zamanla egemenlik alanını genişleterek İÖ 6. yüzyıla doğru bugünkü Tunus topraklarının büyük bölümünü içine alan güçlü bir devlete dönüştü. Akdeniz ticareti üzerindeki rekabetin bir sonucu olarak Roma'yla girişilen Pön Savaşları (İÖ 264-146), başlangıçtaki bazı başarılara karşın Kartaca'nın yıkılmasıyla noktalandı.

Romalıların Kartaca'ya bağlı topraklardan oluşturduğu Afrika Eyaleti(*), bölgedeki yayılmanın getirdiği yeni düzenlemelerle daha geniş sınırlara ulaştı. Bu arada çok sayıda koloninin kurulması bölgede Roma uygarlığının gelişmesine zemin hazırladı. Roma'nın zayıflamasıyla İS 5. yüzyılda bölgeye giren Vandallar Kartaca'yı başkent edinerek güçlü bir barbar krallığı kurdular. Belisarios komutasındaki orduların 533'te Vandal egemenliğine son vermesinden sonra bölge Bizans yönetimi altına girdi. Ama da ileriye götürdü. Ayrıca tarıma dayalı köylü ekonomisinin yıkılması, birçok yerleşik kabilenin göçebe hayvancılığa geçmesi sonucunu getirdi. Berberilerin büyük bölümü baskılar karşısında iç kesimlere çekildi. Bunu izleyen karışıklık dönemi 12. yüzyıl ortalarında Berberi devletlerinden Muvahhidlerin bölgeye egemen olmasıyla son buldu. Muvahhidlere bağlı olarak İfrikiyye'nin yönetimini üstlenen Hafsiler(*) 1288'de, Tunus kenti merkez olmak üzere bağımsız bir hanedan olarak hüküm sürmeye başladılar. 13. yüzyıldaki fetihler hanedanın gücünün doruğuna ulaşmasını sağladı. Bu arada göçmen Endülüs Emevileri için bir sığınak durumuna gelen Tunus, bu toplulukların getirdiği uygarlıkla hızlı bir gelişme sürecine girdi. Daha sonra baş gösteren iktidar çekişmeleri ülkenin emirliklere bölünmesine ve dış müdahalelere yol açtı. Giderek zayıflayan Hafsi hanedanı 16. yüzyıl başlarında bölgede nüfuz kuran İspanyolların korumasını kabul etmek zorunda kaldı. Aynı dönemde Osmanlıların hizmetindeki korsanların saldırıları da yoğunlaştı.

Osmanlı egemenliği. Cezayir'de temellerini Oruç ve Hızır (Barbaros Hayreddin) reislerin attığı bir Osmanlı beylerbeyliği oluşturulmasından sonra, 1569'da Tunus da Osmanlı topraklarına katıldı. Hafsilerin son direnişi 1574'te kırıldı.

Tunus başbakanı Tahar Ben Ammar (solda) ve Fransa dışişleri bakanı Christian Pineau Tunus'un tam bağımsızlık antlaşmasını imzalarken, 20 Mart 1956; Paris
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

geçmişteki savaşların yol açtığı yıkımla ekonomik bakımdan çökmüş olan bölge eski refah düzeyine kavuşamadı.

İslamın doğuşundan bir süre sonra Kuzey Afrika'ya yönelen Araplar 7. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Tunus topraklarına da ulaştılar. Eski bir Bizans kalesinin bulunduğu yerde 670'te kurulan el-Kayrevan bölgede İslam yayılmasının başlıca üslerinden biri durumuna geldi. Abbasi halifeliği sırasında İfrikiyye eyaleti olarak düzenlenen bölge, 800'de el-Kayrevan'ı başkent edinen Aglebilerin(*) egemenliğine girerek yarı bağımsız bir statü kazandı. Sicilya, Malta ve Sardinya'yı alarak Akdeniz'de güçlü bir konuma yükselen Aglebi hanedanı, Şii Fatımilerin sürekli saldırıları sonunda 909'da yıkıldı. Bölgeyi egemenlik altına alan Fatımiler, Mısır'ı ele geçirerek (969) başkentlerini Kahire'ye taşıdıktan sonra bugünkü Tunus topraklarını kendilerine bağlı olan Zirilere(*) bıraktılar. Zirilerin çok geçmeden bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine, bölgeye yeni Bedevi akınlarının başlamasını sağladılar.

Bedevi istilası toplumsal, ekonomik ve kültürel alanda köklü değişikliklere yol açarak bölgenin Araplaşma sürecini daha

Başlangıçta Cezayir'deki beylerbeyi aracılığıyla yönetilen Kuzey Afrika'daki yeni Osmanlı toprakları, 1587'de Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyaletlerine ayrılarak merkezden atanan paşaların yönetimine verildi. Sonraki yıllarda merkezi denetimin zayıflamasıyla birlikte Tunus'taki eyalet yönetimi yeniçeri ağalarına geçti. Bu süreçte 1591'de başlayan dayılara(*) dayalı yönetim biçimi, 1705'te yerini Hüseyni hanedanına(*) bıraktı. Osmanlılardan veraset sistemine dayalı beylerbeyliği sanını alan bu hanedan 1710'da fiilen bağımsızlık kazandı.

Avrupa devletleriyle ittifak kurarak Tunus'un bölgedeki konumunu korumaya çalışan Hüseyni beyleri 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak çeşitli iç ve dış güçlüklerle karşı karşıya geldiler. Cezayir'den gelen sürekli tehditler karşısında Fransız desteğini kazanma girişimleri ülkeyi müdahalelere daha açık bir konuma getirmenin ötesinde bir sonuç vermedi.

Avrupa nüfuzunun artması. Avrupa devletlerinin baskısı üzerine 1819'da Berberi korsanların eylemlerine son verilmesi Tunus'u önemli bir gelir kaynağından yoksun bıraktı. Ardından Fransızların Cezayir'e girmesi (1830) ve Trablusgarp'ta Osmanlıların doğrudan yönetiminin yeniden kurulması (1835), Tunus'u önemli bir çekişme odağı durumuna getirdi. Bu ortamda başa geçen Ahmed Bey (hd 1837-55) Batılı danışmanlara dayanarak modern bir ordu ve donanma ile bunların gereksinimini karşılayacak sanayileri kurmaya çalıştı. Yerli Arapların yönetime katılmasını sağlama yönünde bazı adımlar atarken ülkenin Batı modeline uygun olarak kalkınmasına dönük çeşitli projeleri uygulamaya girişti. Ayrıca köleliğe son verme ve Yahudiler üzerindeki baskıları kaldırma gibi reformları gerçekleştirdi. Geniş çaplı yeniliklerin mali yükü artırdığı bu dönemde ülkenin Avrupa'ya açılması süreci de hızlandı.

Muhammed Bey'in (hd 1855-59) Batı etkisini durdurma yönünde aldığı önlemler çok geçmeden İngiliz ve Fransız müdahalesine yol açtı. Birlikte hareket eden bu iki devlet Tunus beyini, Ahdü'l-Eman (Eylül 1857) adlı fermanı yayımlayarak mutlak yetkilerini sınırlamaya zorladı. Muhammed Sadık Bey döneminde (1859-82) bir anayasa (*düstur*) ilan ederek (1861) temsili yönetime geçme çabaları, yüksek faizlerle alınmış borçların yol açtığı ekonomik bunalım ortamında pek bir işe yaramadı. Mali durumu düzeltmek amacıyla vergilerin artırılması üzerine kırsal kesimde başlayan geniş çaplı ayaklanma (1864) ancak sert yöntemlere başvurularak bastırılabildi. Bir süre sonra borç ödemelerini düzenlemek gerekçesiyle İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerin yer aldığı bir uluslararası mali kurul oluşturuldu. Tunus hariciye müdürü Hayreddin Paşa başkanlığındaki reformcu yönetimin (1873-77) ülkeyi bu güç durumdan kurtarma girişimleri, içerideki muhalefetin engellemeleri ve Avrupa konsoloslarının entrikaları yüzünden sonuçsuz kaldı.

Berlin Kongresi'nde (1878) Tunus üzerinde denetim kurma konusunda İngilizlerin onayını alan Fransızlar, 1881'de göçebe kabilelerin Cezayir sınırını ihlal etmesi gibi basit bir bahaneyi öne sürerek ülkeye asker gönderdiler. Ardından zorla imzalatılan bir antlaşmayla askeri işgal resmileştirildi. Aynı antlaşma uyarınca Tunus beyinin dış ilişkiler ve maliye alanındaki yetkileri Fransa'ya devredildi ve ortak sorunlarda ilişkileri yürütmek üzere ülkeye bir yüksek temsilci atandı. Güneyde işgale karşı başlayan direnişin bastırılmasından sonra, Fransız hükümetinin gerekli göreceği idari, adli ve mali reformların yerine getirilmesi yükümlülüğünü öngören Mersa Sözleşmesi'yle (1883) kesin bir denetim kurulmuş oldu.

Protektora yönetimi. İşgalin ardından Hüseyni hanedanının egemenliğinin kâğıt üzerinde sürmesine ve eski yönetim mekanizmasının temelde korunmasına karşın, ülkenin fiili yönetimi Fransız yüksek temsilcisinin eline geçti. Mecerde Vadisi ile Bon Burnundaki verimli tarım arazilerinin büyük bölümü Avrupalı göçmen çiftçilere dağıtıldı. İşletmeye açılan zengin fosfat yataklarının sağladığı gelir büyük ölçüde Fransa'ya aktarıldı. Bu arada Fransız yönetimi altında mali durum düzene sokuldu ve modern bir ulaşım ağı inşa edildi.

1890'larda genç Tunuslular adıyla ortaya çıkan, Batı eğitimi görmüş bir grup aydın, Batılı reformların gerçekleştirilmesi ve yönetime katılımın genişletilmesi taleplerinde odaklaşan ılımlı bir muhalefet hareketi başlattı. Daha çok yayın yoluyla propagandayı temel alan ve halk arasında zayıf bir desteğe dayanan bu hareket Fransız yönetiminin 1911-12 yıllarındaki bastırma kampanyası yüzünden yeraltına inmek zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçi akımın yeniden canlanması, Genç Tunusluların 1920'de Düstur Partisi'ni kurarak bir

kitle örgütlenmesine yönelmesini sağladı. Düstur Partisi aynı yıl Tunusluların Avrupalılarla eşit haklardan yararlanmasına dayalı bir anayasal çerçeveyi öngören bir belgeyle Tunus beyine ve Fransız yönetimine başvurdu. Bu girişim partinin önderi Şeyh Abdülaziz es-Saalibi'nin tutuklanmasına ve yeni baskılara yol açtı. İki yıl sonra söz konusu programın benimsenmemesi durumunda çekileceğini belirten yaşlı bey Muhammed Nasır, gözdağı verilerek bu tutumundan vazgeçirildi. Daha sonra baskıcı önlemlerle birlikte uygulamaya konan küçük reformlar, milliyetçi hareketi belirli ölçüde zayıflattı.

Düstur Partisi'nden kopan Habib Burgiba önderliğindeki genç üyelerin 1934'te kurduğu Yeni Düstur, izleyen dönemde Fransızların sert önlemlerine karşın, savunduğu bağımsızlık programıyla halk arasında hızla güç toplamaya başladı. Fransa'da 1936'da Halk Cephesi'nin başa geçmesi Yeni Düstur'a daha geniş bir çalışma ortamı sağladı. Ama iki yıl sonraki hükümet değişikliğiyle yoğunlaşan baskılar ve protesto gösterileri sırasında, Burgiba ve öteki parti yöneticileri tutuklandı.

II. Dünya Savaşı. Avrupa'da savaşın başlaması üzerine 1939'da Fransa'daki bir hapishaneye nakledilen Yeni Düstur yöneticileri 1942'de Nazi birliklerince serbest bırakılarak, Tunus üzerinde hak iddia eden İtalya'ya gönderildiler. Grubun Mart 1943'te Tunus'a geçmesinden sonra Muhammed Muhsif Bey, Yeni Düstur yanlılarından oluşan bir hükümet atadı. Daha önce Mihver kuvvetlerinin işgaline girmiş olan Tunus, aynı sıralarda yoğun çarpışmalara sahne oldu ve Müttefiklerin Sicilya'ya karşı giriştiği çıkarmada köprübaşı olarak kullanıldı.

Fransızların Tunus'ta denetimi yeniden sağladıktan sonra izledikleri katı politika tam bir hayal kırıklığı yarattı. Gizlice Mısır'a kaçmak zorunda kalan Burgiba, bağımsızlık için destek sağlamak üzere birçok ülkeyi dolaştı. Arap dünyasındaki gelişmeler ve içerideki muhalefet karşısında ödün vermekten başka bir yol bulamayan Fransızlar 1951'de milliyetçi eğilimli bir hükümetin kuruluşuna ve Burgiba'nın dönüşüne izin verdiler. Ama hükümetin parlamenter bir sistem oluşturmaya çalışması yeni bir tutuklama kampanyasına yol açtı. Bunun üzerine ilk kez geniş çaplı şiddet eylemleri başladı ve dağlık bölgedeki gerilla mücadelesi ülkedeki yaşamı felce uğrattı.

Fransız hükümetinin çağrısı üzerine Temmuz 1954'te görüşme masasına oturan taraflar, Haziran 1955'te dış politika, eğitim, savunma ve maliye alanlarında bazı haklar saklı tutularak Fransız protektora yönetimine son verilmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Ardından büyük ölçüde Yeni Düstur üyelerinden oluşan bir hükümet oluşturuldu. Uzlaşmaya karşı çıkarak silahlı bir direniş örgütleyen partinin genel sekreteri Salah Ben Yusuf kısa sürede yenilgiye uğrayarak Mısır'a kaçtı.

Bağımsızlık ve sonrası. Özerklik adımından sonra yürütülen görüşmeler Mart 1956'da tam bağımsızlığı öngören bir antlaşmayla sonuçlandı. Ardından beylik kaldırılarak Temmuz 1957'de cumhuriyet ilan edildi. Daha önce başbakanlığı üstlenmiş olan Burgiba, bu kararla birlikte geniş yetkilerle cumhurbaşkanı seçildi.

Ordunun gücünü olabildiğince küçük tutarak Yeni Düstur'a (1964'ten sonra Düstur Sosyalist Partisi) dayanma yolunu seçen Burgiba yönetimi, bağımsızlığı izleyen ilk yıllarda idari ve hukuki reformların yanı sıra eğitim ve sağlık hizmetlerine ağırlık verdi. Ahmed Ben Salah'ın 1961'de hükümette güçlü bir konum kazanmasından sonra özellikle tarım sektöründe uygulanmaya başlayan hızlı modernleşme programı, yaygın tepkilerle karşılaştığından büyük ölçüde başarısızlığa uğradı. Kasım 1970'te Hedi Nuira'nın başbakanlığa getirilmesi daha ölçülü bir çizgiye dönüşün göstergesi oldu. Temsilciler Meclisi'nin 1975'te oybirliğiyle ömür boyu cumhurbaşkanlık makamını verdiği Burgiba'nın ardılı olarak görülen Nuira, 1980'de yerini siyasal yumuşamadan yana olan Muhammed Mzali'ye bıraktı. Eski muhaliflerin Düstur Sosyalist Partisi'ne geri alındığı bu dönemde siyasal özgürlükler genişletilerek çok partili yaşama geçiş yönünde adımlar atıldı. Kasım 1981'deki genel seçimlere Tunus Genel İşçi Sendikaları'yla ittifak kurarak Ulusal Cephe adı altında giren Düstur Sosyalist Partisi, uygulanan büyük kısıtlamaların yardımıyla bütün sandalyeleri kazandı. Bununla birlikte giderek güçlenen muhalefet, kitlesel işçi eylemleri ve fiyat artışlarına karşı yaygın gösterilerle açık bir biçimde kendini gösterdi. Bu arada ülke içinde İslamcı akımlar da hızla güçlenmeye başladı. Temmuz 1986'da beklenmedik bir kararla Mzali'yi görevden alan Burgiba, Kasım 1987'de sağlık durumu gerekçe gösterilerek cumhurbaşkanlığından uzaklaştırıldı. Yerine ise kendisinin bir ay önce başbakanlığa atamış olduğu General Zeynel Abidin Ben Ali geçti. Bu yönetim değişikliği ülkede belirli bir liberalleşmeyi getirirken ekonomide de köklü reformların önünü açtı. Nisan 1989'daki seçimler cumhurbaşkanının büyük bir çoğunlukla görevinde kalması ve Anayasal Demokratik İttifak adını alan iktidar partisinin gene kesin bir zafer elde etmesiyle sonuçlandı. Hükümet 1990'ların başlarında halk arasındaki etkisini gitgide artıran İslamcı Nahda (Yükseliş) Partisi'ne karşı sert bir mücadele başlattı.

Cezayir'deki bağımsızlık mücadelesine destek verilmesi, Bizerte'deki Fransız deniz üssünün boşaltılması (1961) ve yabancılara ait arazilerin kamulaştırılması gibi nedenlerle yaşanan bazı gerginliklere karşın, bağımsızlık sonrası dönemde Tunus'un Fransa'yla siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri olumlu bir seyir izledi. Burgiba'nın Nasırcı Arap milliyetçiliğine karşı tutumu nedeniyle başlangıçta Arap dünyasında önemli ölçüde yalnız kalan Tunus, sonraları izlediği kararlı politikalarla daha saygın bir yer edinmeye başladı. Arap Birliği'nin 1979'da Tunus'a taşınması ve 1982'de Lübnan'dan ayrılan Filistin Kurtuluş Örgütü'ne Tunus'ta karargâh kurma izninin verilmesi bu gelişmeyi daha da ileriye götürdü. Tunus'un zaman zaman çatışmaya girdiği Cezayir ve Libya'yla ilişkileri de 1980'lerin sonlarında belirgin biçimde düzelmeye başladı.

Tunus'un Körfez Savaşı sırasında Irak'a yönelik müttefik saldırılarına karşı çıkması ABD'nin yapmaya söz verdiği askeri yardımları kısmasına ve Kuveyt'in bu ülkeye yaptığı yatırımları durdurmasına yol açtı. Cezayir'de İslamcı harekete karşı düzenlenen ordu destekli darbe Tunus'ta hükümet çevrelerince hoşnutlukla karşılanırken, Tunus Nahda Partisi'ne destek verdiği için Sudan'la diplomatik ilişki kurmayı reddetti.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Tunus, Tunus'un başkenti. Aynı zamanda ülkenin en büyük kentidir. Kuzey Afrika kıyısında Tunus Körfezinin bir girintisi olan sığ Tunus Gölünün ucunda, Halkü'l-Vadi adlı limanın 10 km güneybatısında yer alır.

İÖ 9. yüzyılda Kartaca kentinin kurulacağı toprakları Sur'dan (Tyros) gelen Fenikelilere bırakan Libyalılar tarafından kuruldu. Kartaca'yla Roma arasındaki III Pón (Kartaca) Savaşı'nın (İÖ 149-146) sonunda Kartaca'yla birlikte yerle bir edildi. Roma yönetimi sırasında gelişmeye başladıysa da, asıl önemini İS 7. yüzyılda Müslümanların eline geçtikten sonra kazandı. Aglebiler döneminde başkent olan (800-909) Tunus, Hafsilerin yönetimi sırasında (1236-1574) en parlak dönemini yaşadı. 1535'te Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl'ın (Şarlken), 1539'da Osmanlıların, 1573'te İspanyolların, 1574'te de yeniden Osmanlıların eline geçti ve Tunus'ta Fransız protektora yönetiminin kurulduğu 1881'e değin Osmanlı yönetiminde kaldı. 1942'de Almanlar tarafından işgal edildiyse de ertesi yıl İngiliz ve Müttefik orduları tarafından kurtarıldı. 1956'da bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra Tunus'un başkenti oldu.

En önemli gelir kaynağı tarım olan Tunus'un başlıca tarım ürünleri zeytin ve tahıldır. Kentte zeytinyağı, işlenmiş gıda, kumaş, giyim eşyası, halı, çimento ve metal yapı malzemeleri üreten tesislerin yanı sıra kimya (süperfosfat), metalurji ve makine sanayileri ile demiryolu atölyeleri vardır. Halkü'l-Vadi'de iki termik santral, Makrin'de ise bir kurşun dökümhanesi kurulmuştur. Turizm ekonomide önemli bir yer tutar. El-Uveyne Uluslararası Havalimanı'yla Tunus-Kartaca Uluslararası Havalimanı kentin kuzeydoğusundadır.

Tunus'un iki kültür merkezi ve bir tiyatrosu vardır. Temmuz ayında gerçekleştirilen Kartaca Şenliği oldukça ünlüdür. Ilginç yerler arasında Roma'da 2. yüzyılda hüküm süren Antoniuslar döneminden kalma kaplıcalar, Sidi-bu-Said tepeleri, egzotik çarşılar (*sûk*) ve kentin en eski ve en kutsal yapısı olan ez-Zeytune Camisi (8. yy) sayılabilir. Tunus Üniversitesi 1960'ta kurulmuştur. Kentin güneydoğusundaki Milyan Vadisinde, Romalıların Zaguan Dağından Kartaca'ya su getirmek için inşa ettikleri sukemerlerinin görkemli kalıntıları uzanır. Nüfus (1989) kent, 620.149; (1990 tah.) metropoliten alan, 1.479.000.

Tunxi, Wade-Giles yazımında TUN-HSI, Çin'de, Anhui yönetim bölgesinin (*sheng*) güney kesiminde kent. Ulaşıma elverişli Xin'an Irmağının (*jiang*) kıyısında, Anhui'nin güney kesimini kaplayan ırmak havzalarının ortasında yer alır. Yerel karayolları ağının da merkezinde bulunan Tunxi dağlık bir bölgenin ortasında kurulmuştur. Son zamanlarda çevrede çay yetiştirilmeye başlamış ve Tunxi adı neredeyse çayla eşanlamlı hale gelmiştir. Anhui'deki Qimen, Xiuning ve Shexian bölgelerinde ve komşu Jiangxi yönetim bölgesinin Jingdezhen ve Wuyuan gibi yörelerinde yetiştirilen çay kentte işlenir. Bölgede tarımla uğraşan halkın yaklaşık yüzde 60'ı çay üretiminde çalışır. 1949'dan sonra kentte büyük bir çay işleme tesisi kurulmuş ve kumaş boyama gibi bazı küçük sanayiler gelişmiştir. Nüfus (1988 tah.) 63.700.

Tupac Amaru II, asıl adı JOSE GABRIEL CONDORCANQUI (d. 1740-42?, Peru - ö. 18 Mayıs 1781, Cuzco, Peru), son İnka hükümdarı Topa Amaru'nun soyundan gelen Perulu Yerli devrimci. Peru köylülerinin İspanyol egemenliğine karşı giriştiği başarısız ayaklanmanın önderliğini yürütmüş ve Yerlilerce Topa Amaru'yla özdeşleştirilmiştir.

Peru'nun güneyindeki Tinta bölgesinde bir kabilenin şefiydi (*cacique*). Cizvit okulunda yetişmiş olmasına karşın Yerli kimliğini korudu. 1780'de halka zulmettiği gerekçesiyle kent yargıcı (*corregidor*) Antonio Arriaga'yı yakalatıp idam ettirdi. Bu eylemi Yerlilerin İspanyollara karşı son genel ayaklanmasına yol açtı. Başlangıçta Kreollerin (sömürgelerde doğmuş ikinci kuşak İspanyollar) bir bölümünün de desteklediği ayaklanma, Peru'nun bütün güney kesimine, Bolivya ve Arjantin'e yayılıp Yerlilerle Avrupalılar arasında kıyasıya bir savaşa dönüştükten sonra Kreollerin desteğini kaybetti. Tupac Amaru II ve ailesi Mart 1781'de yakalanarak Cuzco'ya götürüldü. Karısının ve oğullarının öldürülmesini izlemek zorunda bırakıldıktan sonra kendisi de yerlerde sürüklendi, kolları, bacakları ve kafası kesilerek öldürüldü. Ayaklanma, İspanyol hükümeti ayaklanmacılar için genel af çıkarıncaya değin sürdü.

Tupamarolar, Uruguay'da yaklaşık 1963'te kurulan kent gerillası örgütü Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin (İspanyolca Movimiento de Liberación Nacional) yaygın adı. Tupamaro adı 18. yüzyılda İspanyol egemenliğine karşı girişilen ayaklanmanın önderi Tupac Amaru II'den gelir.

Tupamaroların başlıca kurucusu genç sendikacı Raúl Sendic'ti. Örgütün ilk eylemlerinde ülkücülük, halkla bütünleşme ve soygunculuk iç içe geçmişti. Bankaları ve işyerlerini soyan gerillalar yoksullara yiyecek ve başka mallar dağıtıyorlardı. Tupamarolar 1968 dolaylarında gitgide artan şiddet eylemleriyle kurulu düzeni ciddi biçimde tehdit etmeye başladılar. Cephaneliklere baskınlar düzenlediler, binaları kundakladılar, özellikle siyasetçileri hedef alan adam kaçırma eylemlerine, polis ve subaylara yönelik sulkastlara giriştiler. 1973 dolaylarında güçlerinin doruğuna ulaştılarsa da başarıları uzun sürmedi. 1973'te bir darbeyle iktidara gelen askeri hükümet disiplinli orduya dayanan sert önlemlerle 300 kadar Tupamaroyu öldürdü, 3 binini de hapse attı. Uruguay'ın 1985'te demokrasiye dönmesinden sonra Sendic'le birlikte tutukluların çoğu serbest bırakıldı ve Tupamarolar yasal bir parti olarak yeniden örgütlendi.

tupelo, *Nyssaceae* familyasının *Nyssa* cinsini oluşturan 10 kadar çalı ve ağaç türünün ortak adı. Kuzey Amerika'nın doğu kesimleri ile Himalayalar, Doğu Asya ve Batı Malezya'daki nemli ya da bataklık alanlarda yetişir. Yatay ya da sarkık dalları, almaşık dizilişli geniş yaprakları ve ikievcikli yeşil çiçekleri (ayrı bitkiler üzerinde bulunan erkek ve dişi çiçekler) vardır.

Kara tupelo (*Nyssa Sylvatica*) dökülmeden önce parlak kızıl bir renk alan yapraklarından ötürü süs bitkisi olarak yetiştirilir. Odunu mobilyacılıkta kullanılırsa da kolaylıkla eğrilip büküldüğü için ticari açıdan değerli değildir. *N. ogeche*'den meyve ve bal elde edilir. Su tupelosu (*N. aquatica*) denen tür ise ABD'nin güneyinde bataklıkservisi ve öbür bataklık ağaçlarıyla bir arada yetişir.

Tupi-Guarani dilleri, Aravak dillerinden(*) sonra Güney Amerika Yerlileri arasındaki en yaygın dil öbeklerinden biri. Bazı araştırmacılarca Brezilya'nın doğu kesimlerinde konuşulan Tupi ile Paraguay ve Arjantin'de konuşulan Guarani dili olmak üzere iki ana kola ayrılır. Güney Amerika'ya giden ilk Avrupalı tüccar ve misyonerler Yerlilerle iletişim kurmak için bu dillerden yararlanmışlardır. Guarani dili resmî bir statüsü olmamakla birlikte Paraguay'ın ulusal dili durumundadır; bugün ülkede bu dili konuşanlar çoğunluktadır. Guarani dili ayrıca halk edebiyatının da dilidir, özellikle de şarkılarda bu dil kullanılır. Bazı dilbilimciler Tupi-Guarani dillerini daha az önemli bazı başka öbeklerle birlikte Tupi öbeği içinde sınıflandırır.

Tupiler, Tupi öbeğine bağlı dilleri konuşan Güney Amerika Yerlileri. Amazon Irmağının ağzından Río de la Plata'ya kadar uzanan bölgede dağınık olarak yaşarlar. Konuştukları diller arasındaki benzerlikler yakın bir zamanda dağıldıklarını gösterir.

Başlangıçta Amazon'un güneyinde toplu olarak yaşayan Tupiler, "atanın toprakları" adını verdikleri ve sonsuza değin genç kalacaklarına inandıkları cenneti bulmak için yaşadıkları topraklardan göç etmeye başladılar. Yöreye beyazların gelmesiyle, onları toprağı kendi kendine süren aletlerin bulunduğu ve insanların mutlu yaşayabileceği yerlere götürmeyi vaat eden kâhinler ortaya çıktı ve göç hareketi hız kazandı.

Tupiler tropik yağmur ormanlarında çiftçilik yapar ve denizcilikle uğraşırlardı. Bitki örtüsünü yakarak açtıkları tarlalarda manyok, tatlıpatates, mısır, fasulye, yerfıstığı, pamuk ve boyarmadde elde edilen bitkiler yetiştirirlerdi. Ayrıca kaplumbağa ve kaplumbağa yumurtası toplar, ağaçtan oyulmuş büyük kanolarla ok ve zıpkın kullanarak ırmakta avlanırlardı. Yabanıl hayvan avı ikinci derecede önem taşırdı.

Tupi halkının temel toplumsal birimi, anne-baba, evli çocuklar ve onların ailelerinden oluşan geniş aileydi. Bazı Tupi topluluklarında babayanlı klanlara da rastlanırdı. Amazon'un aşağı çığırında ve Atlas Okyanusu kıyılarında birkaç bin kişinin yaşadığı, kazıklarla çevrili Tupi köyleri vardı. Bu köylerin halkları birbirleriyle sürekli savaşır, tutsak aldıkları kişilere işkence eder, öldürür, hatta etlerini yerlerdi. Tupilerin dinleri şamanist özellikler taşırdı. *Ayrıca bak.* Guaraniler; Kavaipler; Sirionolar; Tupinambalar.

Tupinambalar, Brezilya'nın doğu kıyılarında, kuzeyde Ceará'yla güneyde Pôrto Alegre arasında yaşayan ve Tupi dillerini konuşan Güney Amerika Yerlileri. Potiguaralar, Kaeteler, Tupinambalar, Tupinikinler ve Guaraniler gibi çeşitli gruplara bölünmekle birlikte toplu olarak Tupinambalar olarak bilinirlerdi.

Nüfusları 400-1.600 arasında değişen alışılmadık ölçüde büyük köylerde yaşayan Tupinambalarda soy çizgisi babayanlıydı. Tarımın yanı sıra okyanusta balık avcılığıyla da uğraşırlardı. Başlıca besin kaynakları manyok ve mısırdı.

Tupinambaların toplumsal örgütlenmelerine ilişkin fazla bilgi yoktur. Tupinamba grupları sürekli olarak birbirleriyle savaş halindeydi; savaşçılık dinsel ve toplumsal değerlerin temelini oluştururdu. Buna karşılık gündelik toplumsal ilişkiler nezaket ve işbirliği temeli üzerine kurulmuştu. Bir kavga çıktığında kavgaya karışanlar kendilerini denetleyememekten duydukları utanç nedeniyle evlerini yakarlardı. Öfkesini gösteren bir bireyin toprak yiyerek intihara kalkıştığı bile olurdu. Konuklar gözyaşlarıyla kabul edilir, bir yere giden topluluk üyesi dönüşünde ağıtlarla karşılanırdı.

Tupinambalar şeytanlara ve karanlık yerlerde dolaşarak kötülük yapan çok sayıda hayalete inanırlardı. Ruhlarla ilişki kuran ve hastalıkları iyileştiren şamanları vardı. *Ayrıca bak.* Tupiler.

Tupolev, Andrey Nikolayeviç (d. 10 Kasım 1888, Pustamozovo, Rus Çarlığı - ö. 23 Aralık 1972, Moskova, SSCB), çok sayıda askeri bombardıman uçağı ve dünyanın ilk sesüstü (süpersonik) yolcu uçağını da içermek üzere çeşitli sivil Sovyet uçağının tasarımını gerçekleştiren büroyu yöneten SSCB'li uçak tasarımcısı.

Tupolev 1909'da Moskova Yüksek Teknik Okulu'na girdi ve Rus havacılığının öncüsü sayılan Nikolay Y. Jukovski'nın öğrencisi ve izleyicisi oldu. 1918'de Jukovski ile birlikte Merkezî Aerohidrodinamik Enstitüsü'nü kurdu. 1922'de enstitünün tasarım bürosunun başkanı oldu ve sonraları hepsi kendi alanlarının öncü isimleri durumuna gelen Pavel O. Suhov, Vladimir M. Myasisçev ve Vladimir M. Petliyakov gibi pek çok tasarımcının çalışmalarını yönetti. Bu büronun çalışmaları sonucunda tümüyle metal gövde üretimi Sovyet havacılık sanayisinin standart bir özelliği durumuna geldi.

Tupolev 1936'da Almanya'ya bilgi satmakla suçlandı. Birçok başka Sovyet tasarımcıyla birlikte tutuklandı ve askeri uçak tasarımıyla görevlendirilen bir ekibin başına getirildi. II. Dünya Savaşı sırasında yaygın olarak kullanılan çift motorlu bombardıman uçağı "Tu-2" bu çalışmanın ürünü oldu. Tupolev 1943'te hem özgürlüğünü, hem de Stalin Ödülü'nü kazandı. 1944'te, üçü SSCB'nin uzakdoğusunda zorunlu iniş yapan ABD yapımı, "Uçan Kale" adıyla anılan "B-29" uçağının aynısını yapmakla görevlendirildi. Bu projenin sonucunda "Tu-4" geliştirildi; ilki 1947'de uçurulan "Tu-4"ler 1950'lerin ortalarına değin SSCB'nin ana stratejik bombardıman uçağı oldu.

Tupolev, 1968
Tass—Sovfoto

Pistonlu motorlu pek çok uçağın motorunu jet motoruyla değiştiren Tupolev, 1952'de yaygın kanatlı ve hafif alaşım çatkılı, orta erimli bombardıman uçağı "T-16"yı gerçekleştirdi. Tupolev'le uzun bir süreden beri çalışmakta olan Aleksandr A. Arkhangelski'nin başında olduğu bir grup da, ilki 1954'te uçurulan ve tüm zamanların en dayanıklı askeri uçağı olan, türboprop motorlu dev bombardıman uçağı "Tu-95"i geliştirdi. Bu uçaktan iki sivil uçak doğdu: 1955'te hizmete giren ve düzenli sefer yapan ilk jet motorlu yolcu uçağı olan "Tu-104" ve o güne değin yapılanlar içinde en büyük pervaneli yolcu uçağı olan uzun erimli "Tu-114".

1963'te Tupolev'in oğlu Aleksey, sesüstü nakliye uçağı "Tu-144"ü üreten ekibin baş tasarımcısı oldu. Moskova ile Orta Asya ve Uzakdoğu arasındaki uçuş süresini kısaltmak amacıyla geliştirilen "Tu-144", 1969'daki deneme uçuşu sırasında ses hızını aştı ve bir yıl sonra ses hızının iki katına ulaştı. Ama çeşitli tasarım sorunları taşıyan ve yönetim hatalarıyla karşılaşan "Tu-144"ler 1970'lerde ancak kısa bir süre jet yolcu uçağı olarak kullanılabildi.

Tupolev'in ölümünden sonra Aleksey tasarım bürosunun başına getirildi. Aleksey, 1970'ler ve 1980'lerde, yeni kuşak hareketli kanatlı uçaklar olan orta erimli "Tu-26"lar ile uzun erimli "Tu-160"ların yapımını yönetti.

Tupper, Sir Charles, 1 BARONET (d. 2 Temmuz 1821, Amherst, Nova Scotia - ö. 30 Ekim 1915, Bexleyheath, Kent, İngiltere), 1864-67 arasında Nova Scotia, 1896'da Kanada başbakanı. 1867'de Nova Scotia'yı Kanada'nın bir eyaleti durumuna getiren yasanın çıkarılmasını sağlamış, Kanada demiryolları ve kanallar bakanı olduğu dönemde (1879-84) Canadian Pacific Railway'e (Kanada Pasifik Demiryolu) imtiyaz hakkı tanıyan tasarıyı vermiştir (1881).

1855'te Nova Scotia Yasama Meclisi'ne seçildi. 1856-60 arasında eyalet sekreterliği yaptı, daha sonra da başbakan oldu. Kuzey Amerika'daki İngiliz eyaletlerinin birleştirilmesi amacıyla Nova Scotia'nın Kanada'ya bağlı bir eyalet olması için çaba gösterdi. 1867'de Nova Scotia Kanada'ya bağlandı. Girişimi yörede şiddetli tepkiler doğurduysa da Tupper aynı yıl yeni Kanada Avam Kamarası'na seçildi. Sir John Macdonald'ın Muhafazakâr hükümetinde 1870-73 arasında ve 1878'den sonra iki kez bakan olarak yer aldı. 1884'ten 1896'ya değin yüksek görevle Londra'da bulundu. 1887-88 arasında Kanada'ya dönerek Macdonald hükümetinde maliye bakanlığına getirildi. 1896'da Kanada başbakanı oldu; aynı yılın sonunda partisi seçimleri kaybedince muhalefet önderliğine geçti. Uzun çalışma yaşamına ilişkin anılarını *Recollections of Sixty Years* (1914; Altmış Yılın Anıları) adlı kitabında bir araya getirmiştir.

Tur, et-, Mısır'da, Sina Yarımadasının güneybatısında, Sinaü'l-Cenubiye İlinin (*muhafaza*) merkezi kasaba. Süveyş Körfezinin kıyısında el-Ka (Ova) adlı geniş vadinin ağzında yer alır. Roma ve Bizans dönemlerinden beri bir yönetim merkezi ve liman olarak kullanılmıştır. Bizans imparatoru I. İustinianos'un (hd 527-565) burada yaptırdığı manastırın kalıntıları hâlâ ayaktadır. Ortaçağdan beri hacılar için karantina merkezi olan et-Tur, Süveyş Kanalı'nın açılmasına değin (1869) Kızıldeniz'deki önemli ticari limanlar arasında yer alıyordu.

Et-Tur, büyük bölümü kum ve çakıldan oluşan el-Ka'da sınırlı ölçüde tarım ve hayvancılık yapan Tuara Bedevilerinin geleneksel merkezidir. 1970'lerden sonra işletmeye açılan körfez kıyısındaki petrol yatakları kasabanın gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Nüfusunun bir bölümü Hıristiyan olan kasabada bir manastır, büyük bir kilise ve Rum Ortodoks Katherina Manastırı'na bağlı keşişlerin işlettiği bir konukevi vardır. Kıyıyı izleyen karayolu, Süveyş Kanalı'nın altından geçen Ahmed Hamdi Tüneli (1980) aracılığıyla kasabayı Nil Vadisine bağlar. Nüfus (1986 geç.) 4.499.

Tura, Cosimo (d. y. 1430, Ferrara - ö. 1495, Ferrara, Ferrara Düklüğü), 15. yüzyıl Ferrara okulunun kurucusu ve ilk önemli temsilcisi sayılan İtalyan erken Rönesans ressamı.

Önce Borsa, ardından I. Ercole düklerinin yanında saray ressamlığı yaparak Ferrara'daki Este düklerinin saraylarında adını duyurdu. Büyük olasılıkla Padova'da Francesco Squarcione'nin atölyesinde yetişmiş, Andrea Mantegna'dan ve Ferrara'da çalıştığı yıllarda (y. 1449-50) Piero della Francesca'dan etkilenmişti.

Bir alegori ustası ve dikkate değer bir bezeme ressamı olan Tura, Schifanoia Sarayı'nda (Ferrara) yer alan karmaşık, görkemli fresk dizisinin (1469-71) gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Öbür önemli yapıtları arasında Ulusal Galeri'deki (Londra) "İlkbahar" (y. 1460), Ferrara Katedrali'ndeki org kapakları üzerinde yer alan

"İlkbahar", Cosimo Tura'nın ahşap üstüne bir pano çalışması, y. 1460; Ulusal Galeri, Londra
National Gallery, Londra, fotoğraf: J. R. Freeman & Co. Ltd

"Meryem'e Müjde" (1469), Venedik'te Correr Müzesi'ndeki "Pietà" (y. 1472) ve Louvre Müzesi'ndeki (Paris) Roverella Altar Panosu'nda yer alan "Yakarış" (y. 1472) sayılabilir.

Tura Squarcione geleneğini sürdürmekle birlikte, kendine özgü bir anlatım dili de geliştirdi. Yapmacıklı ve gerilimli üslubuyla ve özenle işlenmiş ayrıntıları, parlak renkleriyle dikkat çeker; figürleri ise genellikle metalik, köşeli kıvrımlardan oluşan kumaşlarla örtülüdür.

Tura, Yalçın (d. 1934, İstanbul), çoksesli müzik alanında olduğu kadar teksesli Türk müziği alanındaki yapıtlarıyla ve klasik Türk müziği ile ilgili müzikoloji çalışmalarıyla tanınan müzikçi.

Galatasaray Lisesi'nden sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde felsefe öğrenimi gördü. Çocuk yaşta keman ve piyano dersleri almaya başladı. Lise yıllarında besteciliğe ilgi duydu. Bir beste denemesini gösterdiği Cemal Reşit Rey'in önerisiyle Demirhan Altuğ'dan solfej ve müzik kuramı dersleri aldı. Daha sonra C. R. Rey ile kontrpuan, füg ve kompozisyon çalıştı. Çeşitli dönemlerde TRT'de jüri ve danışma kurulu üyeliklerinde bulundu. Birçok sinema ve televizyon filmine ve 10 dolayında tiyatro oyununa müzik yazdı. 1976'da kurulan İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nda öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Bu okulun Müzikoloji Bölümü başkanlığına getirildi.

1970'lerden başlayarak çeşitli yayın organlarında müzikle ilgili yazılar yazdı. 1976'da Kantemiroğlu'nun *Kantemiroğlu Edvarı* olarak bilinen *Kitab-ı İlmi'l-Musiki alâ Vechi'l-Hurufat* adlı çalışmasını bugünkü Türkçeye çevirerek aslıyla birlikte Batı notasıyla yayımlamaya giriştiyse de, tamamlayamadı. Çeşitli kongre ve sempozyumlarda sunduğu bildirilerle bazı dergilerdeki yazılarını *Türk Musikisinin Mes'eleleri* (1988) adlı kitabında bir araya getirdi. Bu kitaba özel olarak yazdığı bir bölümde Arel-Ezgi Sistemi'ni eleştirdi. Çoksesli yapıtlarında yalnız Türk halk ve klasik Türk müziklerinden değil, klasik Batı müziğinden, cazdan, hatta hafif müzikten de yararlandı.

Başlıca yapıtları arasında *Dans Süiti* (1956), *Viyolonsel Konçertosu* (1956), *Birinci Senfoni* (1957-66), *Orkestra Süiti* (1958), *Surname* (1959), *Oda Senfonisi* (1959), *Yaylılar İçin Adagio* (1960), *Toccata* (1962), *Jazz Süiti* (1962), *Bir Halk Temi Üzerine Çeşitlemeler* (1963), *Keman Konçertosu* (1965-72), *Enginlerden Yücelerden* (1969), *Tulum Havası* (1972), *Şeyh Galip'e Saygı* (1972-75), *Yeniden Eski Muhabbetleri Tecdid İdelüm* (1976) adlı koro parçası, *Üçüncü Süit* (1976), *Niyazi-i Mısri'nin İlahileri* (1978), *Şah Murat Süiti* (1981) ve *Yaratılış* (1987-88) adlı balesi sayılabilir.

turaç, *Galliformes* takımının *Phasianidae* familyasının *Francolinus* cinsinden kuşların ortak adı. Kekliğe benzeyen bu kuşlar Asya'da (beş tür) ve Afrika'da (yaklaşık 35 tür) yaşar. Uzunlukları 25-40 cm, gagaları iri, bacakları güçlü, tüyleri genel olarak kahverengi desenlidir. Erkeklerin bacaklarında bir ya da birkaç mahmuz bulunur. Coğrafi dağılımı Asya'nın en batısına doğru uzanan bayağı turaç (*F. Francolinus*) Türkiye'de Toros Dağlarında yaşar. Erkeğin kahverengi tepe tüyleri siyah lekeli, boynu kızıl kahverengi halkalıdır. Gözlerinin altında geniş birer beyaz leke bulunur. Dişi daha soluk renklidir.

Aşırı avlanma nedeniyle Türkiye'de iyice azalan bu türün özel olarak korunup üretildiği dört merkez vardır: Tarsus ilçesinin Karabucak yöresinde Turaç Üretme İstasyonu, Akdeniz Bölgesi'nin batı kesimindeki Düzlerçamı ormanlarında bulunan Turaç Üretme İstasyonu, Kozan'ın Çandık yöresinde Turaç Koruma ve Üretme Alanı, Tarsus Okaliptüs Ormanı Turaç Koruma ve Üretme Alanı.

turako *bak.* muzcul

Turan, Türkçülüğün bir kolunun Türklerin Asya'daki eski yurduna verdiği ad. Türkistan'ın Farsça karşılığı olan Turan, bütün dünya Türklerini tek bir ülkede birleştirmeyi öngören Turancılık(*) akımına adını vermiştir.

Bu akımın çizdiği sınırlara göre Turan ülkesi Hazar Denizinin kuzeydoğusundan Altay Dağlarına uzanan, güneyde İran ve Afganistan'la, kuzeyde Kırgızistan'la çevrili bölgeleri, ayrıca Volga ve Ural ırmaklarının aşağı havzalarını içine alır.

Ünlü İran destanı *Şehname*'de, destansı hükümdar Feridun'un üç oğlundan Tur'un payına düşen topraklara Turan dendiği ileri sürülür. Turan hükümdarı Efrasiyab (Alp Er Tunga) ile İranlılar arasındaki savaşlar da *Şehname*'de uzun uzun anlatılır. Asya'da yaşayan ve Türklerden de geniş bir kapsam içinde dil, gelenek, töre bakımından birbirine yakınlık gösteren topluluk ve kavimler için de genel olarak "Turan ırkı" ya da "Turani" adı kullanılmıştır.

Turan, (İsmail) Güven (d. 2 Aralık 1943, Gerze, Sinop), şair ve yazar. Özellikle imge açısından zengin, ayrıntılarla işlenmiş şiirleriyle tanınır.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi (1968). Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde İngilizce okutmanlığı yaptı (1970-76). Daha sonra reklam ajanslarında çalıştı.

İlk şiiri 1962'de *Yelken* dergisinde çıktı. Ardından *Ataç*, *Dost*, *Yordam*, *Dönem*,

Soyut, Devinim gibi dergilerde şiirleri, çeviri ve metin incelemeleri yayımlandı. *Dalyan* (1978) adlı romanıyla 1979 Türk Dil Kurumu Roman Ödülü'nü aldı. Şiirlerini *Güneşler ... Gölgeler* (1981), *Peş* (1982), *Sevda Yorumları* (1990) ve *İkaros'un Uçuşu* (1993), deneme ve eleştirilerini *Kendini Okumak* (1987), bazısı daha önce yayımlanmış öykülerini *Düş Günler* (1989) adlı kitaplarında toplayan Güven Turan'ın *Yalnız mısın* (1987) ve *Soğuk Tüylü Martı* (1992) adlı iki romanı daha vardır. Güven Turan 1990'da *Düş Günler* ile yayımlanmış öykü dalında, 1991'de de "Bir Albümde Dört Mevsim"le yayımlanmamış şiir kitabı dalında Yunus Nadi Ödülü'nü kazanmıştır.

Turan, Hüseyinzade Ali (d. 1864, Salyan, [bugün Salvanı, Azerbaycan] - ö. 1941, İstanbul), Türkçülük akımının öncülerinden siyaset adamı ve hekim.

İlköğrenimini Tiflis Müslüman Mektebi'nde tamamladıktan sonra Rus okullarında eğitim gördü. Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'ni bitirdi (1889). Daha sonra İstanbul'a gitti ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Askeri Tıbbiye) bitirerek yüzbaşı rütbesiyle hekimliğe başladı. Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde deri hastalıkları ve frengi mütehassıs muavinliği yaptı. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Tesalya bölgesinde hekim olarak görev aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilişkisi olduğu gerekçesiyle izlenmeye başlanınca Kafkasya'ya kaçtı (1903).

Bu dönemde Bakû'da *Hayat* ve *Füyuzat* adlı gazeteleri yayımladı. Rusça yayımlanan *Kaspi* gazetesinin başyazarlığını yürüttü, Saadet Mektebi'nde ders nazırlığı yaptı. II. Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra İstanbul'a döndü (1909). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez yönetiminde görev aldı, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi derneklerin kurucuları arasında bulundu. I. Dünya Savaşı (1914-18) sırasında Yusuf Akçura ile birlikte Turan Heyeti adlı kurulda yer aldı ve Orta Avrupa'da propaganda gezilerine katıldı. Bu geziler kapsamında Azerbaycan'a giderek burada bağımsız bir devlet kurulması çalışmalarına katıldı. 1926'da İstanbul Darülfünunu'nda tıp profesörlüğüne getirildi. 1931'de emekli olduysa da 1933'e değin ders vermeyi sürdürdü. Tıp konularının yanı sıra Adam Smith, Goethe ve Heine'den çeviriler yapan, Çehov'un bir öyküsünü Türkçeye uyarlayan Hüseyinzade Ali Turan'ın başlıca yapıtları *Abd-i Gılaf ve Mahfaza* (1906) ile *Garbın İki Destanında Türk*'tür (1926).

Turan, Osman (d. 1914, Çaykara, Trabzon - ö. 17 Ocak 1978, İstanbul), Selçuklu tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan tarihçi.

Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni bitirdikten (1940) sonra aynı fakülteye asistan olarak girdi. *12 Hayvanlı Türk Takvimi* (1941) adlı teziyle doktora çalışmasını tamamladı. 1944'te doçent, 1951'de profesör oldu. 1954 ve 1957 seçimlerinde Demokrat Parti'den (DP) Trabzon milletvekili seçildi. 27 Mayıs 1960 hareketinden sonra tutuklanarak Yassıada'da yargılandı. Bir buçuk yıl cezaevinde kaldıktan sonra beraat etti. 1965'te Adalet Partisi'nden (AP) yeniden Trabzon milletvekili seçildi. Bir süre sonra AP genel başkan yardımcılığına getirildiyse de "milliyetçi-mukaddesatçı" grubun sözcüsü olarak parti yönetimine eleştiriler yöneltti. 1967'de partiden ihraç edildi. 1969'da siyasetten çekildi.

Osman Turan'ın en önemli çalışması, Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçuklularının tarihini, kurumlarını, kültürünü ve sosyo-ekonomik yapısını konu alan *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*'dir (1965-1980). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi* (1971, 1984) adlı yapıtı da Anadolu Selçuklularının tarihi üzerine kapsamlı bir çalışmadır. Öbür yapıtları arasında *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (1958), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi* (1969-71, 1983, 2 cilt) ve *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (1973, 1980) sayılabilir.

Turan, Selim (d. 1915, İstanbul), şiirsel bir yaklaşımla dikkati çeken yapıtlarıyla tanınmış ressam.

Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'nde Nazmi Ziya Güran, Feyhaman Duran ve Léopold Levy'nin öğrencisi oldu;

Selim Turan
Ara Güler

Tezyini (bugün Dekoratif) Sanatlar Bölümü'ndeki dersleri izledi. 1938'de okulu bitirdikten sonra bir süre Avrupa'da bulundu. 1941'de Yeniler Grubu'nun kurucuları arasında yer aldı. 1940'larda CHP'nin yurt gezileri programı çerçevesinde Muğla'da, özellikle de kıyı kasabalarında çalıştı. 1947'de Fransız hükümetinden aldığı bir bursla Paris'e gitti ve bu tarihten sonra çalışmalarını orada sürdürdü. Özel Ronson Akademisi'nde minyatür ve tezhip, Goetz Akademisi'nde de resim dersleri verdi.

Paris'te bulunduğu dönemde kısa bir süre için dışavurumculuk ve kübizm akımlarından etkilenen Turan bir süre doğa görünümleri ve toplumsal içerikli resimler yaptıktan sonra 1950'lerde soyuta yöneldi. Sonraki yıllarda soyutla figüratif anlatımı birleştiren resimler yaptı; portrenin yanı sıra manzara ve ölüdoğa üzerine çalıştı. Yapıtlarında yalın bir biçim anlayışıyla renkçi tutumu birleştiren Turan duvar resimleri, anıtsal heykeller ve mozaik panolar da yapmıştır.

Turan Ovası, Rusça TURANSKAYA NİZMENNOST. Kazakistan'ın güneybatısıyla Özbekistan ve Türkmenistan'ın kuzeybatısında geniş ova. Kuzeyde Kazak Yaylaları, doğuda Tian Shan'ın (Tanrı Dağları) ve Pamir-Alay Sıradağlarının etekleri, güneyde Kopet Dağları, batıda Hazar Deniziyle çevrilidir. Büyük bölümü kil ve kum çölleriyle kaplı olan ovada, yüksekliği 1.000 m'yi bulan tepelerin yanı sıra deniz düzeyinin altında kalan birkaç çöküntü alanı vardır. Seyhun (Sirderya) ve Ceyhun (Amu Derya) ırmaklarının aşağı çığırları Turan Ovasından geçer.

Turancılık, tüm Türkleri "Turan" adı verilen tek bir ülkede birleştirmeyi savunan Türkçülük akımı.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarını tümüyle yitirmesiyle sonuçlanan Balkan Savaşları'nın (1912-13) ardından Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı gibi örgütlerin çatısı altında hızla güçlenen Türkçülük akımı, İttihat ve Terakki'nin resmî ideolojisi durumuna geldi. Enver Paşa gibi İttihat ve Terakki önderleri özellikle I. Dünya Savaşı (1914-18) sırasında Türkçülük kavramını "dünya Türklüğünün topyekûn kurtuluşu, bütün Türkleri birleştiren Turan devletinin kurulması" ölçeğinde genişlettiler. Bu akım, savaş koşullarından yararlanarak Rusya ve Orta Asya'daki Türklerle birleşmeyi ve Osmanlı Devleti yerine tek ve büyük bir Türk devleti kurmayı öngörüyordu. Enver Paşa'nın savaşın hemen başında Doğu Cephesi'nde giriştiği ve ağır bir yenilgiyle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı(*) bu planın ilk adımıydı.

I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması Turancılık akımına büyük darbe vurdu. Çeşitli Turancı kesimler Türkleri birleştirme ülküsünün bir süre Anadolu Türklüğüyle sınırlanması gerektiğini vurgulamaya başladı. Enver Paşa bu görüşlere karşı çıktı ve bir Turan devleti kurmak için yeni girişimlerde bulundu. Orta Asya'da bir ordu kurdu ve bu bölge Türkleri arasında etkili oldu. Ama 1922'de Kızıl Ordu birlikleriyle giriştiği bir çatışmada öldürüldü.

Gerek Kurtuluş Savaşı (1919-23) sırasında, gerekse Cumhuriyet'in ilanından (1923) sonra Turancılık anlayışı reddedildi ve devletin resmî ideolojisi olmaktan çıkarıldı. Mustafa Kemal (Atatürk) döneminde Turancı akımlara ve yayınlara izin verilmedi. II. Dünya Savaşı (1939-45) yıllarında Nazi Almanyası'yla yakınlaşma politikasının ürünü olarak Turancılık yeniden yaygınlaşmaya başladı. Almanya'nın Haziran 1941'de SSCB'ye saldırmasından sonra Türkiye'de Turancı yayın organlarının sayısı ve etkinliği arttı. Tarafsızlık politikasını eleştiren Turancılar Türkiye'nin Almanya'nın yanında SSCB'ye karşı savaşa girmesini öneriyordu.

Turancı görüşler yalnızca kamuoyunda değil, zamanla yönetimde de etkili olmaya başladı. Özellikle Haziran 1941'de imzalanan Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'ndan sonra hızla gelişen Türk-Alman ilişkilerinden ve Almanya'nın resmî desteğinden de yararlanan Turancı akım Alman hükümetiyle ilişki kurdu. Türk hükümeti de SSCB'nin yenilmesi durumunda bu ülkede yaşayan Türk ve Müslüman toplulukların geleceği konusunda Almanya'yla resmî olmayan temaslarda bulundu. SSCB'nin yenilgisi durumunda bu ülkede yaşayan Türklerin geleceğine ilişkin iki Turancı görüş vardı. İlk görüşe göre Türk kökenli halklar bağımsız devletler kurmalı, bunlar Türkiye'nin siyasal vesayetinde olmalıydı. İkinci görüşe göreyse Türkiye bu toprakları ilhak etmeliydi.

Almanya SSCB karşısında üstünlüğünü koruduğu sürece Türkiye'deki Turancı gruplar ve yayınlar hükümetten de destek buldu. Almanya'nın yenilgiye uğrayarak SSCB topraklarından çekilmeye başlamasıyla birlikte durum tersine döndü. Almanya'nın SSCB'ye karşı savaşı yitirdiği anlaşıldıktan sonra Türkiye'deki Turancı gruplar tutuklanarak Irkçılık-Turancılık Davası(*) sanıkları olarak yargılandılar.

1960'lardan sonra Türkçülüğün Turancılık boyutunun başlıca savunucusu Irkçılık-Turancılık Davası sanıklarından Alpaslan Türkeş oldu. Genel başkanı olduğu Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP; sonradan Milliyetçi Hareket Partisi-MHP) bu akımın siyasal örgütü oldu. MHP zamanla Türkçü görüşlerin yanında İslamcı görüşlerden de etkilenmeye başladı. 1970'lerin sonunda MHP saf Türkçü, Turancı görüşlerden

uzaklaştığını duyurarak, İslamcı öğelerin ağır bastığı Türk-İslam sentezini benimsediğini açıkladı.

Turani, Adnan (d. 1925, İstanbul), lirik anlatımcı yapıtları ve kuramsal çalışmalarıyla tanınan ressam.

1945-48 arasında Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Resim Bölümü'nde öğrenim gördü. Bir süre çeşitli liselerde resim öğretmenliği yaptıktan sonra 1953'te açılan sınavı kazanarak Almanya'ya gitti. 1959'a değin sırasıyla Münih Güzel Sanatlar Akademisi'nde Franz Nagel'le, Stuttgart Güzel Sanatlar Akademisi'nde Henninger ve Willi Baumeister'le, Hamburg'da da Heinz Trökes'le birlikte çalıştı. 1959-70 arasında Gazi

"Kompozisyon", Adnan Turani'nin bir yapıtı, 1964; İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Eğitim Enstitüsü'nde, 1970'ten sonra da Hacettepe Üniversitesi'nde ders verdi. 1973'te doktora çalışmasını tamamladı.

Turani Almanya'daki eğitimi sırasında rengin anlatımcı niteliklerine ilgi duydu ve nesnel biçimlerden hareketle soyutlamacı bir tavır geliştirdi. Daha sonra çizgi ve lekeye ağırlık vererek, yoğun boya hamurundan yararlandığı lirik anlatımcı yapıtlar üretti. Hem "Sarı Saçlı Kız" (1980) ve "Efsane Kız" (1982) gibi soyutlamacı kadın figürlerinde, hem de "Kompozisyon" (1964) gibi soyut uygulamalarında çizgiyi kaligrafik bir anlatımla kullandı.

Turani için resim önceden tasarlanmayan, oluşum süreci içinde organik olarak gelişen bir yaratım süreciydi. Bu süreç bitmiş yapıttan daha önemliydi. Resmin kuramsal yönüyle de yakından ilgilenen Turani'nin sözlük ve ansiklopedik çalışmalarının yanı sıra *Modern Resim Sanatının Gerçek Çehresi* (1960), *Resim Üzerine* (1964), *Dünya Sanat Tarihi* (1971, 1992), *Çağdaş Sanat Felsefesi* (1974), *Batı Anlayışına Dönük Türk Resim Sanatı* (1977, 1984) ve *Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi* (1982, 2 cilt, Nurullah Berk ile birlikte) adlı kitapları vardır.

Turanlı, Gani (d. 1926, İstanbul), 1960'lardan başlayarak önemli Türk filmlerinde çalışmış görüntü yönetmeni.

Lise öğrenimini yarıda bıraktı. Sinemaya yapımcı olarak girdi. 1955'te *Kara Vadi* filminden sonra yapımcılığı bıraktı. 1956'da set fotoğrafçılığı, ardından kamera asistanlığı yaptı. 1963'te *Yabancı Kız*'la görüntü yönetmenliğine başladı. Özellikle Lütfi Ö. Akad, Atıf Yılmaz ve Yılmaz Güney'le çalışarak 1960'ların ve 1970'lerin önemli filmlerini görüntüledi. Bu çalışmaları arasında *Ağaçlar Ayakta Ölür* (1964), *Ah Güzel İstanbul* (1966), Türk sinemasının ilk sinemaskop filmi olan *Toprağın Kanı* (1966), *Seyyit Han* (1968), *Bir Çirkin Adam* (1969), *Ağıt* (1971), *Acı* (1971), *Gelin* (1873), *Düğün* (1973), *Diyet* (1974) sayılabilir. Antalya Altın Portakal ve Adana Altın Koza film şenliklerinde ödüller kazanan Turanlı, Akad'ın televizyon için çektiği *Ömer Seyfettin Hikâyeleri*, *Bir Ceza Avukatının Anıları* ve *Dört Mevsim İstanbul* dizilerinin de görüntü yönetmenliğini yaptı.

Turanşah, tam adı MELİKÜL-MUAZZAM ŞEMSÜDDEVLE FAHREDDİN TURANŞAH (ö. 27 Haziran 1180, İskenderiye, Mısır), Eyyubi melikî. Yemen Eyyubilerinin kurucusudur.

Salaheddin Eyyubi'nin ağabeyiydi. Onun tarafından Yemen'i almakla görevlendirildi. 1174'te Zebid ve Aden'i, ertesi yıl da Sana'yı ele geçirdi. Kısa bir süre sonra Suriye valiliğine atandı ve üç yıl Şam'da kaldı. Daha sonra getirildiği İskenderiye valiliği sırasında öldü. Turanşah'ın Yemen'de kurduğu Eyyubi hanedanı, Resulilerin bölgeye egemen olduğu 1229'a değin varlığını sürdürdü.

turba, ılıman nemli ortamlarda kalın yapraklı otsu bitki artıklarının yetersiz akaçlanmış ortamlarda birikmesi ve kısmen çözünmesi sonucunda oluşan hafif, süngersi, organik yakıt. Avrupa ve Kuzey Amerika ile Asya'nın kuzey kesimlerinde geniş turba yatakları yer alır, ama bu yataklar yalnızca kömürün yetersiz olduğu yerlerde işletilir.

Kurutulmuş turba dumansı bir alevle ve özgün bir koku salarak kolayca yanar. Geriye tozsu ve hafif bir kül kalır; ama bazı turbalar bol miktarda kum ve inorganik madde de içerir ve bunlar yanmadan sonra küle geçer. Turba evlerde kullanılır, ayrıca briket ya da püskürtme tozu haline getirilmiş biçimlerinden buhar kazanlarının ısıtılmasında ve gaz üreteçlerinde yararlanılır. İrlanda'da her yıl milyonlarca ton turba tüketilir; Rusya, İsveç, Almanya ve Danimarka'da da bol miktarlarda üretilen turba, İngiltere'nin bazı bölgelerinde yakıt olarak kullanılır.

Turba genellikle elle kazılarak çıkartılır, ama son yıllarda mekanik kazı ve yayma teknikleri de geliştirilmeye başlamıştır. Kürek, bel gibi aletlerle bloklar halinde kazılan turba daha sonra kurutulmak üzere yayılır (turba doğal halindeyken yüzde 90-95 oranında su içerir); kuruduklarında blokların ağırlığı yarım ile bir kilogram arasında çeker. Geliştirilmiş olan çeşitli mekanik yöntemlerin birinde, akaçlanmış turbalıktan bir tarak makinesi ya da ekskavatörle kazılan turba bir maseratöre iletilir, maseratör hamur halinde malzemeyi dikdörtgen bir ağızdan dışarı doğru basar; daha sonra hamur bloklar halinde kesilerek kurutulmak üzere yayılır. Maserasyon işlemi turbanın kurumasını hızlandırır ve blokların daha düzenli biçimde büzülerek, daha yoğun ve sert bir yakıt haline gelmesini sağlar. Öte yandan, özellikle kök ve ağaç gövdesi içeren turbalıklarda hidrolik kazı tekniklerinden de yararlanılır. Turbanın üzerine yüksek basınçlı su sıkılır ve çamur bir tekneye doğru akıtılır. Burada hafif bir maserasyon işleminden geçirildikten sonra yaklaşık 20 cm kalınlığındaki bir katman halinde bir akaçlama zemini üzerine pompalanır; burada kısmen kuruyan turba, daha sonra kesilerek tümüyle kurutulur.

Turba birikimi kömür oluşumunun ilk aşamasıdır. Dev tropik tohumlu eğreltiotları ile dev çiçeksiz ağaçların yetişmesinde etkili olan Karbonifer Dönemin (y. 345-280 milyon yıl önce) nemli iklim koşulları geniş bataklık arazilerin oluşmasına yol açmıştır (bu alanlar günümüzdeki kömür yataklarını kapsar). Bitkiler ölüp bataklık sularının içine gömüldükçe oksijensiz kalmış ve içerdikleri bakteriler ölmüş, bunun sonucunda da kısmen ayrışmış, ama tümüyle çürümemiştir. Bitkiler zamanla turbaya dönüşmüş, ayrışmanın derecesine bağlı olarak da bunların bir bölümü kahverengi ve süngersi, bir bölümü ise siyah ve pekişik bir yapı kazanmıştır. Deniz basmaları ve geri çekilmeleri sürecinde bu çökellerin üzerine yeni tortullar çökelmiş, bunların basıncı altında turba kuruyup sertleşerek düşük tenörlü bir kömür türü olan linyit haline gelmiştir. Basınç arttıkça ve zaman içinde linyit taşkömürüne, daha büyük basınçlar altında da antrasite dönüşmüştür.

turbalık, kömürleşme sürecinin ilk aşaması olan turba(*) oluşumunun gerçekleştiği, süngersi ve akaçlaması yetersiz yaş toprak ekosistemi. Turbalıklar genellikle üç grup altında toplanır: 1) Soğuk bölgelere özgü, *Sphagnum* yosunları ve *Chamaedaphne* cinsi fundalarla kaplı adı turbalıklar, 2) çayır otları, ayakotu ve kamışlarla kaplı turbalıklar ya da batakçayırlar, 3) turbaları hemen hemen tümüyle ağaç artıklarından oluşan, tropik turbalıklar. Adi turbalıklar ya da *Sphagnum* turbalıkları yüksek derecede asit içeren (pH değeri beşten düşüktür) ve çoğunlukla yalnızca yağmur suyuyla beslenen turbalıklardır. Bu yüzden de yapılarında yağmur suyundakinden çok mineral bulunmaz. İkinci grup turbalıklar yani batakçayırlar ise sularını yeraltı sularından sağlar. Çözünmüş mineral içeren bu turbalıkların pH değeri beşin üzerindedir, yani az asitlidir. Tropik turbalıklara yalnızca suları çok az mineral içeren bölgelerde rastlanır. Öbürleri kadar yaygın olmasa da Batı Malezya (Malaya), Endonezya, Güney Amerika'nın tropik bölgeleri ve Afrika'da geniş alanlar kaplar.

Bitki örtüsü pek zengin olmayan adi turbalıklarda *Sphagnum* ve fundaların dışında az sayıda ayakotu, pamukotu ve bazı orkide türleri, güneşgulleri ve ıbrıkotları gibi böcekçil bitkiler ve yeşil algler yetişir. Hayvanlara ise ender olarak rastlanır.

Yaygın biçimde turbalık yosunları(*) da denen *Sphagnum*'lar sudan mineral (katyon) alıp yerine hidrojen iyonları vererek suyun asitlenmesine yol açar. Suyla doymuş yosun hava geçişini engelledığından *Sphagnum* kütlesinin yüzeyden 5-10 cm alttaki bölümleri oksijensiz kalır. Oksijen ve mineral yetersizliği ortamın yüksek asitliğiyle birleşince, çürümeye yol açan bakteri ve mantarların etkinliği büyük ölçüde yavaşlar ve turbalıklarda çürüme gecikir. Ölü yosunlar çürümediği için de canlı bitkilerin altında *Sphagnum* turbası oluşur. Bu durum, özellikle yıllık ortalama sıcaklığın 10°C'nin altında olduğu bölgeler için geçerlidir.

Turbalıklara, Pleyistosen Bölümde (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) buzullaşma geçirmiş olan bölgelerde daha sık rastlanır. Kanada, Kuzey Avrupa ve SSCB'nin tundra ve kuzey orman bölgelerinde, ayrıca Britanya'nın nemli yörelerinde büyük turbalıklar vardır. Buzullar altlarındaki kayaları aşındırıp tabanda düzensiz bir balçık yığını oluşturarak yer yer çöküntülere yol açmış, buzların erimesiyle de bu çöküntüler suyla dolmuştur. Mineralce yoksul suların oluşturduğu bu gölcükler *Sphagnum*'lar için yaşam ortamı oluşturarak zamanla turbalığa dönüşmüştür.

Buzul kaplı bölgelerdeki küçük göller de, akarsu yataklarındaki aşınım sonucu akaçlanamaz ya da toprak çökellerinyle dolmazsa çoğunlukla turbalığa dönüşür. Göl kıyıya yakın bitkilerin oluşturduğu yüzer bir katmanın birikmesiyle dolmaya başlar. Suyu yeterince mineral içeriyorsa, otlarla kaplı bir batakçayır halini alır. Dirençli kayaçlar üzerinde bulunan mineral içeriği zayıf göllerde ise *Sphagnum* ve *Chamaedaphne* ile kaplı yüzer turba yığınları ortaya çıkar. Büyük göllerde dalga hareketi bu tür oluşumları engeller.

Turba yığını aşağı, suyun içine doğru büyüse de, bitki dokularındaki hava saye-

sinde yüzeyde kalmayı sürdürür. Katmanın altındaki su dolu parçacıklar yavaş ilerleyen çürüme ve mekanik etkenler sonucu kopup dibe çökerek. yalancı bir taban oluşturur. Böylelikle göl tabandan da, yüzeyden de dolma sürecine girer.

Bu göllerde yüzeyden aşağıya doğru başlıca şu katmanlar bulunur: 1) Yüzer turba, 2) temiz su, 3) yalancı taban, 4) asıl taban. Turba yığını kalınlaştıkça bitkiler göl suyundan daha az beslenir hale gelir ve *Sphagnum* katmanı hızla gelişir. Yosunların büyümesiyle gerçek bir turbalık oluşur ve başta *Chamaedaphne* olmak üzere çeşitli funda türleri yüzeyi kaplar. Kalınlık arttıkça ağaç türleri de görülmeye başlar. Önceleri genellikle melez (*Larix*), turbalık oluşumunun son evrelerinde ise kara ladin yetişir. Uzaktan bakıldığında kıyı ile artık dolmuş olan göl arasındaki sınırı ayırt etmek güçtür.

Yukarıya ve merkeze doğru büyüyen turbalık sonunda gölü tümüyle doldurur. Böylece eski buzul yatağı, hem gölde üretilen hem de çevresindeki topraklardan gelen organik birikintiler ve inorganik tortullardan oluşmuş bir dip katmanına kavuşur. Daha sonra turbalar göl yatağının geri kalan bölümünü doldurarak her yeri kaplar. Ancak turbalığın gelişimi her zaman bu aşamada kalmaz; yağışın yeterli olması halinde, *Sphagnum*'un su tutucu özelliğinden ötürü eski su düzeyinin üstünde nemli, durgun bir katman ortaya çıkar; bunun sonucunda da bitkiler yukarı doğru gelişerek yüksek bir turbalık oluşur. Yüksek turbalığı benzerlerinden ayıran özellik, bir çöküntüyü doldurmakla kalmayıp çevredeki araziden de yüksek bir düzeye ulaşmasıdır. Genellikle bir hendekle çevrili olan bu yapı yalnızca yağmur suyu aldığı, bunun için de düşük oranda mineral içerdiğinden yüzer bir turbalığın değil, *Sphagnum* turbalıklarının özelliklerini taşır. Funda, melez, kara ladin gibi yüzer turbalıkta bol görülen bitkilere yüksek turbalığın ancak kıyılarında, tek tük rastlanır.

Bir *Sphagnum* bataklığının altındaki turba katmanı kısmen bozunmuş yosunlardan oluşur. Ayrıca rüzgârın getirdiği toz ve polenleri de içerebilir. Su oranı yüzde 90'a kadar çıkar. Serbest oksijen bulunmaması, küçük miktarlarda da olsa yüksek basınçta karbon dioksit görülmesi, düşük elektrolit yoğunlaşması ve yüksek asitlik, alt turba katmanının öbür kimyasal özellikleridir.

Alçak tropik bölgelerde sıcaklık, genellikle organik çürümenin çok hızlı olmasını sağlayacak kadar yüksektir. Bu da büyük miktarlarda turbanın birikmesine yol açar. Ama turbalıklar ancak çok yağış alan ve mineral içeriği düşük yeraltı sularının bulunduğu bölgelerde oluşabilir. Bu bölgelerde de turbalıklar soğuk yerlerde olduğu gibi alçak havzaları doldurur ya da yüksek turbalıklara dönüşür. Buralarda yüksekliği 30 m'yi bulabilen ve sürekli yeşil kalabilen geniş yapraklı ağaçlar yetişir. Bazen palmiye ve vidağacına da rastlanır. Gene de çevre ormanlara göre bitki çeşidi sınırlıdır. Yüksek turbalıklarda merkeze doğru ağaçlar bodurlaşır ya da hiç ağaç görülmez. Çayır otları ve ayakotları yüzeyin büyük bölümünü kaplar. Ayrıca açıkta su gölcükleri de oluşabilir. Tropik turbalıklarda *Sphagnum* yosunları hiç yetişmez; turba tohumlu bitkilerin artıklarından oluşur. Bitki türlerinin sınırlı olması yeterince mineral bulunmamasından kaynaklanır, çünkü bu alanlardaki yeraltı suları mineralce yoksuldur; tozla gelen mineraller de güçlü sağanaklarla ortamdan taşınarak yok olur.

turbalık yosunu, *Sphagnaceae* familyasının (*Sphagnales* takımı) *Sphagnum* cinsini oluşturan 300'ü aşkın karayosunu türünün ortak adı. Tropiklerden kutuplara kadar uzanan bölgelerdeki göl, bataklık ve su birikintilerinde, nemli kayalıklarda sık topluluklar halinde büyüyen bu turbalık yosunları, açık yeşilden koyu kırmızıya kadar değişen renkleriyle dikkati çeker. Ortalama 30 cm'ye kadar boylanan bu bitkilerin damarsız yaprakları vardır. İri depo hücreleri taşıyan gövde kabuklarının üzerinde su geçişine izin veren delikler bulunur; bu yüzden de ağırlıklarının 20 katı su tutabilirler.

Turbalık yosunlarının kahverengi, yuvarlak kapsülleri (spor keseleri) kuruduğunda küçülür ve oluşan iç basınçtan ötürü açılarak sporlarını yaklaşık 10 cm uzağa saçar.

Turbalık yosunu (*Sphagnum flexuosum*)
K. G. Preston-Mafham — The Natural History Photographic Agency

Bu yosun türlerinin büyümesi sırasında meydana gelen metabolik süreçler suyun asitliğinin artmasına yol açtığı için turbalık yosunlarının yetiştiği yerlerde bakterilerin etkisi zayıflar ve çürüme önlenir. Turbalık yosunlarının yapısında sfagnol denen antiseptik etkili fenolik bir bileşik bulunur.

Turbalık yosunları kuzey bölgelerde çeşitli bataklık tipleri oluşturur. Ölü bitkilerin ve öbür bitkisel artıkların sıkışıp kimyasal parçalanmaya uğraması "turba" denen organik maddenin oluşmasıyla sonuçlanır. Toplanıp kurutulduktan sonra yakıt olarak değerlendirilen bu madde cerrahi giysi, çocuk bezi, lamba fitili, döşek ve dayanıklı çöp torbası yapımında kullanılmıştır. Günümüzde yaygın olarak çiçekçilikte ve küçük su hayvanlarının taşınmasında ambalaj malzemesi olarak kullanılan kuru turbalık yosunundan ayrıca tohum yataklarının örtülmesinde ve toprağın neminin, gözenekliliğinin ve asitliğinin artırılmasında katkı maddesi olarak da yararlanılır. Erozyon denetiminde de önemli bir rol oynayan turbalık yosunlarının yetiştiği bataklıklar dikkatlice kurutulduğunda oldukça verimli tarım alanları elde edilir.

Bazı uzmanlar turbalık yosunlarının bir sınıf olarak gruplandırılması gerektiğine inanır; bir bölümü ise bunları takım ya da familya olarak sınıflandırır.

Turbat, Pakistan'ın Belucistan eyaletinde kent. Turbat kenti Deşt Irmağının kollarından Keç Irmağının sol yakasında yer alır. Bölgenin güney kesiminin sularını Deşt Irmağı toplar. Kuzey ve doğudaki Mekran Sıradağları güneydeki kıyı ovalarına doğru alçalır. Çevrede yetiştirilen hurmanın pazarlandığı bir ticaret merkezi olan kentte hurma işleyen bir fabrika vardır. Yörede kocadarı (*covar*), arpa, buğday ve pirinç ekilir; çiftlik hayvanları yetiştirilir. İlginç yapılar arasında, Hint-Türk İmparatorluğu'nun Mekran nevabının eski sarayı, Mescid-i Cuma ve bir han sayılabilir. Kent karayoluyla kuzeybatıdaki Pancgur ve Kalat'la güneydoğudaki Pasni'ye bağlıdır. Nüfus (1981) kent, 52.337.

Turbay Ayala, Julio César, lakabı TURCO (d. 18 Haziran 1916, Bogotá), 1978-82 arasında Kolombiya devlet başkanı.

Lübnan kökenli bir ailenin oğludur; Turco lakabı buradan gelir. Bogotá'da Ulusal Ticaret Okulu ve Botero Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1957'de Cauca Üniversitesi'nde fahri hukuk doktorluğu unvanı aldı. 1943'ten 1953'e değin Temsilciler Meclisi üyeliğinde bulundu ve Liberal Parti'nin yönetim kademelerinde yer aldı. 1957'de enerji ve madencilik bakanı, 1958'de Başkan Alberto Lleras Camargo hükümetinde dışişleri bakanı oldu.

Merkezci bir liberal olan Turbay Latin Amerika'nın toplumsal ve ekonomik gelişmesi için Latin Amerika ülkeleri arasında dayanışmanın ve İlerleme İçin Birlik(*) örgütünün vazgeçilmez olduğunu savundu, Latin Amerika birliğiyle bağdaşmadığı gerekçesiyle Küba'nın SSCB'yle ilişkilerine karşı çıktı. 1966 ve 1969'da iki dönem Senato'ya seçildi. Ayrıca BM'de daimi temsilci olarak görev aldı. Bu görevi sırasında Kolombiya'nın 20 yıllık bir aradan sonra SSCB'yle yeniden diplomatik ilişki kurmasına katkıda bulundu. 1970-76 arasında İngiltere büyükelçiliği, Liberal Parti başkanlığı, başkan yardımcılığı ve ABD büyükelçiliği görevlerinde bulundu. 1978'de çalkantılı bir seçim kampanyasından sonra Muhafazakâr aday Belisario Betancur Cuartas'ı küçük bir oy farkıyla geride bırakarak devlet başkanlığına seçildi. Bu görevi işçiler ve öğrenciler arasında huzursuzluğun sürüp gittiği bir ortamda üstlendi. Önceki başkanların da başa çıkamadığı olaylar karşısında, kişisel özgürlükleri kısıtlayan ve terör sanıklarının askeri mahkemelerde yargılanmasına izin veren bir "güvenlik tüzüğü" çıkarttı. Asgari ücretin yüzde 35 artırılmasına karşın işçilerin mücadelesi yatıştırılamadı, 1979'da yüzlerce kişi tutuklandı. Anayasa gereğince yeniden seçilemeyen Turbay Ayala, 1982'de görevi Belisario Betancur Cuartas'a devretti.

Turbinidae, *Prosobranchia* (öndensolungaçlılar) altsınıfından deniz salyangozları familyası. Sarığı andıran kabuklarıyla dikkat çeken bu familya üyelerinde kabuk ağzı

Turbinidae familyasından *Turbo sarmaticus*
J. M. Clayton, The Natural History Photographic Agency—EB Inc.

geniş, kabuk yüzeyi genellikle çıkıntılı ve kabarcıklıdır. Doğu Hint Adaları ve Avustralya yakınlarında yaşayan *Turbo marmoratus* türü 20 cm genişliğe ulaşabilir. Kabuk ağzını kapatan yuvarlak kapak düğme yapımında kullanılmaktadır.

Turda, Romanya'nın ortabatısında, Cluj ilinde (*judet*) kent. Arieş Irmağının kıyısında yer alır. Dierna adlı bir Daçya yerleşmesi olarak kuruldu. Roma döneminde Potaissa adıyla *castrum*(*) yapıldıktan sonra çevresinde önce bir *municipium*(*), ardından da bir koloni gelişti. Kentin dış mahallelerinde Romalılar döneminde işletilmiş tuzlalar bulunur. Ortaçağda Transilvanya Meclisi Turda'da toplanırdı. Kent günümüzde çimento, cam, seramik, kimyasal madde, silikon fırın kaplaması ve elektrik yalıtım malzemeleri üreten fabrikalarıyla önemli bir sanayi merkezidir. Yakınlarında ulusal bir anıt olan karst oluşumlu Turda Boğazıyla (Cheile Turzii) Apuseni Dağlarına geçit veren Arieş Vadisi gibi çok sayıda turist çeken yöreler vardır. Nüfus (1982 tah.) 58.744.

Turdidae, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımından ardıçkuşlarıyla birlikte yaklaşık 305 türü kapsayan kuş familyası. Günümüzde bazı uzmanlar bu grubu *Muscicapidae* familyasının bir altfamilyası sayarlar. *Turdidae* üyeleri kutup bölgeleri ve bazı okyanus adaları dışında yeryüzünün hemen her yerine dağılmıştır. Ama Eskidünya'da özellikle de Afrika'da büyük bir çeşitlilik gösterirler. Kuzeyde yaşayanlar sonbaharda güneye doğru göç eder. Ormanlardan çölsü alanlara kadar çok değişik kara ortamlarında yaşayan bu kuşlar böcekleri ve meyveleri yiyerek beslenir. Az sayıda tür salyangoz ya da solucan yer. Yuvaları genellikle çanak biçimindedir.

Turdidae üyeleri arasında büyük biçim, renk ve desen ayrımları görülür. Ama yavrularını genellikle benekli tüyler örter. Uzunlukları 11,5-33 cm, gagaları ince uzun, bacakları kısadır. Bacaklarının alt bölümünde tek pul, bir kın oluşturacak biçimde uzamıştır. Türlerin çoğu güzel ötüşüyle tanınır. Ardıçkuşu, bülbül, kara bakal, taşçalan, kızılgerdan, kızılkuyruk ve kuyrukkakan adıyla tanınan kuşlar bu grubun en tanınmış üyeleridir.

Turenne (Vikontu), Henri de la Tour d'Auvergne (d. 11 Eylül 1611, Sedan - ö. 27 Temmuz 1675, Sasbach, Baden-Baden, Fransa), 1643'ten sonra Fransa mareşali. XIV. Louis döneminin en büyük komutanlarındandır.

Ordudaki ilk görevini 1630'da bir piyade alayına komuta ederek gerçekleştirdi. 1635'te Habsburglara karşı *maréchal de camp* (tuğgeneral) rütbesiyle Ren yöresinde çarpıştı. İtalya'da katıldığı iki sefer ve 17 Eylül 1640'ta Torino'nun alınması, ününü pekiştirdi. 1642'de Kral XIII. Louis'nin gözdesi Cinq-Mars markisinin Kardinal Richelieu'ye karşı düzenlediği komplo sırasında krala ve Richelieu'ye sadık kaldı. Kralın ölümünden (1643) sonra naibe olan Kraliçe Anne d'Autriche, Turenne'e İtalya'da bir komutanlık verdi, 16 Mayıs 1643'te de Fransa mareşali yaptı.

Aralık 1643'te Fransa'nın Almanya ordusu Kara Ormanlar'da dağılınca, Turenne bu dağınık güçten etkili bir ordu oluşturdu. 1645'te Fransa'nın Almanya'daki İsveçli müttefikleriyle birleşmek amacıyla Württemberg'den geçerek ilerledi. Ama mayısta Marienthal (Mergentheim) Çarpışması'nda ordusunun yarısını yitirdi. 1646'da bu kez çok daha güçlü olan İsveç ordusuyla birleşme tasarısını gerçekleştirdi. Bunun üzerine Bavyera elektörü I. Maximilian, Kutsal Roma-Germen imparatoru III. Ferdinand'la ittifakını bozdu. Bavyera 1648'de gene imparatorun tarafına geçince Turenne yeniden İsveç ordusuyla birleşti. Sonunda Maximilian Bavyera'dan kaçtı, imparatorun Vestfalya Barışı'nı kabul etmesi Otuz Yıl Savaşları'na son verdi.

Aynı yıl Turenne, Richelieu'nün ardılı Mazarin'e karşı patlak veren Fronde Ayaklanması'nın yanında yer aldığı için Hollanda'ya kaçmak zorunda kaldı. Mayıs 1651'de Paris'e döndükten sonra kardeşi Bouillon dükünün Mart 1652'de naibe kraliçeyle uzlaşması üzerine, ayaklanan Condé 4. prensi II. Louis de Bourbon'a karşı koymak üzere bir alayın komutanlığına getirildi. Haziran 1658'deki Dunes Çarpışması'nda İspanyolları bozguna uğrattı, 1659'da İspanyollarla Pirene Antlaşması yapıldı. Nisan 1660'ta Turenne "kral orduları ve ordugâhları mareşalliğine" atandı. Haziran 1674'te çok üstün Alman kuvvetlerini Heidelberg yakınlarında yenilgiye uğrattı ve Pfalz'ı yakıp yıktı. Alsace'ın denetimini ele geçiren Almanları Ocak 1675'te Ren'in doğusuna dönmek zorunda bıraktı. Temmuz 1675'te imparator yanlısı İtalyan ordusuyla giriştiği savaş sırasında bir top mermisine hedef olarak öldü.

Turfan, Çince TURPAN, Wade-Giles yazımında T'U-LU-P'AN, Çin'de, Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde (*zizhiqu*) il (*xian*) merkezi kent. Aynı zamanda Turfan yöresinin (*diqu*) yönetim merkezidir. Eskiden yönetsel olarak 150 km kuzeybatıdaki Urumçi'ye bağlı olan kent, Tian Shan'ın (Tanrı Dağları) doğu uzantısıyla Turfan Vadisinin güney yakasındaki Kuluketage (Kuruk Dağ) arasında uzanan dağ havzasında yer alır. Eskiden beri verimli bir vahanın en önemli kenti ve İpek Yolu'nun Hami'yi Kaşgar'a bağlayan ana kuzey kolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi konumundadır.

Kuzeydeki göçebe halklarla Sinkiang'daki vahalarda yerleşik bir yaşam süren halklar arasındaki sınırda yer alan Turfan bölgesi, Han hanedanı döneminde (İÖ 206-İS 220) Çinlilerce Jushi Krallığı adıyla anılıyordu. 450'de bu topraklarda, başkenti Gaochancheng (Kara Hoco) olan Gaochang adlı bir devlet kuruldu. Tang hanedanı (618-907) döneminde batıya yapılan seferler sırasında yıkılan Gaochang'ın yerine Xizhou yöresi oluşturuldu. 8. yüzyılın sonlarında Tibetlilerin işgaline uğrayan Turfan, 830'larda batıya doğru ilerleyen Uygurların eline geçti. 13. yüzyılda ise 1279-1368 arasında Çin'e egemen olan Moğolların yönetimi altına girdi. Bu dönemde Orta Asya'da taşımacılığın gelişmesine bağlı olarak zengin bir ticaret merkezi durumuna geldi. Çin'de Moğol egemenliğinin sona ermesiyle Turfan Vadisi toprakları üç bağımsız devlet arasında bölüşüldü. 15. yüzyıl başlarında bu devletlerin en güçlüsü durumuna gelen Turfan, 1473'te doğudaki Hami'yi istila etti. Turfan 18. yüzyılda Qing hanedanıyla (1644-1911/12) Çungarlar arasında yapılan savaşlarda önemli rol oynadı.

Yangzheng'in imparatorluğu sırasında (1722-35) Gansu eyaletine yerleştirilen havza halkı, savaşın sona ermesiyle topraklarına döndü. 1759'da Turfan'da protektora yönetimi ilan eden Çinliler, nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgede eski kentin hemen yanında ikinci bir kent kurdular. 1912'de Turfan'a il statüsü verildi. Turfan kentinin ekonomisi tarıma ve Turfan Vadisindeki meyve yetiştiriciliğine dayalıdır; başlıca ürünler arasında pamuk, dut, kayısı, kavun ve üzüm sayılabilir. Kent bir demiryolu hattıyla kuzeybatıdaki Urumçi'ye ve güneybatıdaki Kuerle'ye bağlıdır. Nüfus (1970'lerin ortaları tah.) 10.000-50.000.

Turfan Metinleri, Çin'de, Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan'da yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan Uygurca belgeler. Genellikle fırçayla el yazması biçimindedir. Çoğu Budacı ve Manici metinlerin çevirilerinden oluşur; bir bölümü ise şiir, mektup, sözleşme türünde ya da astronomi ve falcılık gibi konularda yazılmıştır. Kazılarda ayrıca başka dillerde yazmalar, ahşap oyma kalıplardan yapılmış baskılar, ahşap üzerine yontulmuş manastır yazıtları, duvar resimleri ve çeşitli sanat ürünleri bulunmuştur.

Orhun Yazıtları'nın okunmasıyla 1893'ten sonra Batı bilim dünyasında Türkoloji araştırmalarına duyulan ilgi arttı. Türklerden kalan öbür yazılı belgeleri ortaya çıkarmak için bilim kuruluşları Doğu Türkistan'da da araştırmalara başladılar. 1898'den I. Dünya Savaşı'na değin geçen süre içinde Rus, İngiliz, Alman, Fransız, Japon, Finlandiyalı, İsveçli ve Çinli bilim adamları yörede çalışmalar yaptılar. Prusya Bilimler Akademisi'nin Turfan bölgesine düzenlediği dört büyük araştırma gezisi sırasında pek çok Uygurca yazma ve baskı elde edildi. Bu belgeler günümüzde Berlin'deki Bilimler Akademisi'nde, Petersburg'daki Asya Müzesi'nde, Londra'daki British Museum'da, Paris'teki Ulusal Kitaplık ve Guimet Müzesi'nde, Stockholm'deki Etnografya Müzesi'nde, Pekin'deki Çin Bilimler Akademisi'nde ve Kyoto'daki Ryukoku Üniversitesi'nde bulunmaktadır.

Turfan Vadisi, Çince TURPAN PENDI, Wade-Giles yazımında T'U-LU-P'AN P'EN-TI, Çin'de, Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde derin dağ havzası. Bir fay hattından oluşan Turfan Vadisinin en derin noktası deniz düzeyinin 154 m altındaki Aydingkol Gölüdür (*hu*); komşu Tarım Irmağıyla Lop Nor bölgeleri ise deniz düzeyinden 600-900 m yüksekte yer alır. Vadinin yüzölçümü 50.000 km²'dir.

Turfan Vadisinin kuzeyinde 5.360 m'ye kadar yükselen Bogda Dağları (*shan*), güneyinde daha alçak olan Kuluketage (Kuruk Dağ) yer alır. Çöküntünün içinde uzanan bir başka büyük fay hattı olan Juelotage havzayı ikiye böler. Kuzeyde kalan bölüm, Bogda Dağlarının güney cephesi boyunca uzanan dağların eteklerinden oluşur. Deniz düzeyinden yüksekliği yaklaşık 150 m olan bu bölgenin sularını, kanyon benzeri boğazları aşarak daha alçak olan güneydeki çöküntüye yönelen akarsular toplar. Eskiden bir gölün bulunduğu aşağı vadi güneye doğru gittikçe alçalır; burada eski gölden arta kalan ve yazları tamamen kuruyan tuzlu bir bataklık bulunur.

Kuzeyde yüzey suları, güneyde ise yüksek bölgelerden tünellerle taşınan yeraltı suları bütün Turfan Vadisinin sulanmasını sağlar. 1964'ten sonra açılan kanallar Tian Shan'ın eriyen kar sularının vahalara taşınmasını sağlamaktadır. Bölgede yıl boyunca büyük sıcaklık farkları görülür; yıllık ortalama sıcaklık ocak ayında −10°C, temmuzda ise 32°C'dir. Günlük sıcaklık farkları da çok büyüktür. Yazın sıcaklık genellikle gölgede 54°C'dir. Az yağış alan vadiye yılda yalnızca 16-30 mm yağış düşer. Kuraklık ve kum fırtınaları bölge halkı için büyük sorun oluşturur.

Yoğun biçimde ekilen vadi, başta Hami kavunu ve üzümü olmak üzere meyveleriyle ünlüdür. Yetiştirilen öteki meyveler arasında karpuz, elma, şeftali, kayısı ve fındık sayılabilir. Turfan Vadisinde çeşitli tahıllar (özellikle buğday), pamuk ve ipek de üretilir.

Nüfusun tamamına yakın bölümü Müslüman Uygurlardan oluşur. Uygurlar, 1949'da komünistlerin iktidara gelmesinden sonra komün örgütlenmesini en geç benimseyen grup olmuştur.

Vadinin daha yüksekte olan kuzey bölümü, öteden beri Gansu Koridoru adıyla bilinen ticaret yolundan güneydoğuya geçişi sağlayan doğal yollar oluşturur. Bir yol da Urumçi'de Oplohelo ve Bogda dağları arasında kalan geçidi aşarak Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Çungarya bölgesine doğru kuzey doğrultusunda uzanır; bir başkası ise vadinin batı ucundan ve Ahaiquan Geçidinden (*Shankou*) geçerek güneydeki Yanqi'ye ve Tarım Havzasının kuzey ucuna ulaşır. Bölgede birkaç eski kent kalıntısı vardır. Çağdaş yerleşim merkezleri arasında vadinin kuzeyindeki Turfan'la batı ucundaki Toxsun sayılabilir.

Turfanda, Oytun (d. 4 Eylül 1947, Kırkağaç, Manisa), dansçı, koreograf ve bale yönetmeni.

1967'de Ankara Devlet Konservatuvarı'nın yüksek bölümünü bitirdi. Daha sonra Ankara Devlet Opera ve Balesi'ne katıldı ve 1972'ye değin başdansçı olarak sahneye çıktı. *Giselle*, *Çeşmebaşı*, *Kuğu Gölü*, *Coppelia*, *Les Sylphides*, *Uyuyan Güzel* ve *Kapandakiler* gibi yapıtlarda rol aldı. Dame Ninette de Valois'nın çağrısı üzerine İngiliz Kraliyet Balesi'nde incelemelerde bulundu. Daha sonra La Scala, Bolşoy ve Kirov balelerinde çalışmalar yaptı. 1973'te Necil Kazım Akses'in müziğiyle hazırladığı *Pembe Kadın* balesi 1. Uluslararası İstanbul Festivali'nde sergilendi. Turfanda Japonya'da *Don Kişot*'la, Polonya'da da koreografisini kendisinin gerçekleştirdiği yapıtlarla sahneye çıktı. 1977'de Bulgaristan'da yapılan 7. Uluslararası Bale Yarışması için Nevit Kodallı'nın *Telli Turna* ve *Hürrem Sultan* adlı yapıtlarını sahneye uyarladı. 1979-81 ve 1983-84 arasında İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nde başkoreograf olarak çalıştı. Turfanda'nın öbür önemli yapıtları arasında *Güzelleme* (1975), *Bebek* (1983), *İnsan Yalnız* (1983), *Hüzünlü Vals* ikili dansı (1986-87) ve *Kamelyalı Kadın* (1987) sayılabilir. Ayrıca özel tiyatro müzikallerinin koreografisini de yapan Turfanda, İstanbul, Ankara ve İzmir Devlet balelerinde koreograf olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Turgay, Kazakistan'ın orta kesiminde yönetim birimi (*oblast*). 1970'te oluşturulmuştur; yüzölçümü 111.900 km²'dir. Kazak Yaylalarının batı etekleriyle Turgay Stepinin bir bölümünü kapsar. Başlıca ırmaklar kuzey yönünde akan İşim ile güneye akan Turgay'dır. Bölgede kara iklimi hüküm sürer; yıllık yağış 200-300 mm arasında değişir. Arkalık'ta önemli boksit yatakları bulunur, aynı alanda geniş ateş kili yatakları işletilir. Bölgenin kuzeyinde başta tahıl olmak üzere çeşitli ürünler yetiştirilir, güneydeki seyrek nüfuslu kıraç topraklarda da koyun beslenir. Bölgeden geçen Tobol-Tselinograd demiryolunun bir kolu Yesil'den Arkalık'a bağlanır. Yönetim merkezi Arkalık'tır; öbür kentler arasında Oktyabriski, Jaksi, Derjavinski ve Amangeldi sayılabilir. Nüfus (1991 tah.) 304.600.

Turgenyev, İvan (Sergeyeviç) (d. 9 Kasım 1818, Oryol, Rusya - ö. 3 Eylül 1883, Bougival, Paris yakınları, Fransa), Rus romancı, şair ve oyun yazarı. *Dvoryanskoye gnezdo* (1859; *Bir Asilzade Yuvası*, 1946), *Nakamune* (1860; *Devrim Öncesi*, 1973/*Fırtına Öncesi*, 1981) ve *Otsi i deti* (1862; *Babalar ve Çocuklar*, 1937, 1991/*Babalar ve Oğullar*, 1968, 1989) adlı romanlarıyla ünlüdür. 1856'dan sonra daha çok Almanya ve Fransa'da yaşamıştır.

Gençlik yılları ve ilk yapıtları. Emekli subay Sergey Turgenyev ile geniş Spasskoye-Lutovinovo topraklarının sahibi Varvara Petrovna'nın oğluydu. 1834'te ölen babası, Turgenyev üzerinde annesi kadar etkili olmadı; gene de anısı ileriki yıllarda onu meşgul edecek, tanınmış öyküsü *Perveya Lyubov*'daki (1860; *İlk Aşk*, 1931, 1990) baba portresine esin kaynağı olacaktı. Annesinin otoriter kişiliği ise en önemli yapıtlarındaki baskın kişilikli kadın kahramanlara örnek oluşturacaktı. Spasskoye mülkü genç Turgenyev için kırsal Rusya'nın ortasında bir soylu adası olmanın yanı sıra, köylülüğün köleleştirilmesindeki adaletsizliğin de simgesiydi. Yer yer yücelterek anlattığı Spasskoye Turgenyev'in geç dönem yapıtlarının birçoğunun arka planını oluşturdu, ayrıca uygarlıkla ilgili görüşlerine esin kaynağı oldu. Turgenyev'e göre uygarlık tıpkı insanlık ruhu gibi, etrafı çepeçevre bir karanlıkla kuşatılmış bir adaydı. Turgenyev toplumsal sisteme düşmandı ve aydınları kendilerini ülkenin toplumsal ve siyasal iyileşmesine adamış kişiler olarak görüyordu. Açıkça Avrupalı bir bakışa sahip tek Rus yazarıydı. Moskova ve Petersburg üniversitelerinde öğrenim görmekle birlikte, esas eğitimini 1838-41 arasında Berlin Üniversitesi'nde aldığını düşünüyordu. Anarşist devrimci Mihail Bakunin gibi kuşağının önde gelen kişilikleriyle orada tanışmış, onların etkisinde kalarak Hegel felsefesiyle ilgilenmeye başlamış, bir yandan da yaşamını ve yeteneklerini Rusya'nın geleceğine adamaya karar vermişti. Almanya'dan Rusya'ya döndüğünde Batı'nın üstünlüğüne inanıyor, Rusya'nın kurtuluşunun Batılılaşmaktan geçtiğini düşünüyordu.

İvan Turgenyev
David Magarshack

Daha önce İngiliz şair Lord Byron'ın üslubunda bir manzum oyun ve pek özgün olmayan bazı şiirler yazmış olmasına karşın Turgenyev'in dikkati çeken ilk yapıtı 1843'te yayımladığı uzun şiiri *Paraşa* oldu. Turgenyev'in yeteneğini ilk fark edenlerden biri eleştirmen Vissarion Belinski'ydi. Sonradan yakın dost olduğu Belinski Turgenyev'in edebiyat anlayışının gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Belinski'nin edebiyatın asıl amacının gerçekleri yansıtmak ve adaletsizliklere karşı eleştirel bir tavır almak olduğu düşüncesi, Turgenyev için neredeyse bir inanç kaynağı oldu. Gene de toplumsal sorunların sanattan önce geldiğine hiçbir zaman inanmadı. Belinski'nin etkisine karşın olaylara belli bir mesafeden bakmayı ve yer yer ironik olarak nitelendirilebilecek bir nesnelliği korumayı sürdürdü.

Yapıtlarında sık sık aşk konusunu işlemekle birlikte, Turgenyev büyük tutkuların insanı değildi. 1843'te tanıştığı ünlü şarkıcı Pauline Viardot'ya duyduğu aşkın da platonik olduğu sanılır. Hiç evlenmeyen Turgenyev'in 1842'de Spasskoye'de bir köylü kadından bir kız çocuğu oldu; çocuğu Viardot yetiştirdi.

Turgenyev 1840'larda daha çok uzun şiirler ve eleştiri yazıları kaleme aldı. Petersburg Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine kabul edilmedi. Devlet memurluğunu da bırakarak kısa düzyazı yapıtlar yayımlamaya başladı. Bunlar, o kuşağın "iradesiz aydın"larıyla ilgili incelemelerdi. İçlerinde en ünlüsü Turgenyev'in yapıtlarında olduğu kadar genel olarak Rus edebiyatında da yaygınlıkla görülen zayıf iradeli aydınlara yönelik "fuzuli adam" sözünün ilk kez kullanıldığı "Fuzuli Bir Adamın Günlüğü"ydü (1850).

Turgenyev bir yandan da oyun yazmayı denedi. Bazı oyunlarında açıkça Nikolay Gogol'ü taklit etti. Oyunlarından yalnızca *Holostyak* (1849; *Bekâr*, 1946) o dönemde sahnelendi, ötekiler resmî sansüre takıldı. Tiyatro alanındaki başyapıtı sayılan *Mesyats v derevne* (1855; *Köyde Bir Ay*, 1946) ayrıntılı psikolojik incelemelere yer veriyordu. Bu oyun profesyonel bir topluluk tarafından ilk kez 1872'de sahnelendi, ama gerçek değeri ancak 1898'den sonra, Anton Çehov'un oyunlarının Moskova Sanat Tiyatrosu'nda başarıyla sahnelenmesinin ardından anlaşılabildi. 1909'da ünlü yönetmen Stanislavski tarafından sahnelenen oyun Rus tiyatrosunun en önemli yapıtlarından biri olarak gerçek değerini buldu.

Kırsal yaşamla ilgili öyküler. Turgenyev 1847'de yurtdışına gitmeden önce *Sovremennik* adlı edebiyat dergisine Oryol bölgesindeki bir av gezisi sırasında rastladığı iki köylüyü anlattığı "Hor ile Kaliniç" adlı yapıtını bırakmıştı. "Bir Avcının Notları" altbaşlığıyla yayımlanan yapıt kısa sürede büyük ilgi topladı. Bunu izleyen *Zapiski Ohotnika* (1852; *Avcının Notları*, 1955) adlı dizi de Turgenyev'e kalıcı bir ün kazandırdı. Kendi deneyimlerinden yola çıkarak yazdığı öykülerinin çoğu soyluları, toprak sahiplerini ve malikânelerdeki yaşamı anlatıyordu. Bunların içinde en önemlileri, iki despot serf sahibini ele aldığı "İki Toprak Sahibi", "fuzuli adam" sorunuyla ilgili en derin, etkileyici çözümlemelerden birini içeren "Şçigrovski Eyaletinin Hamlet'i" ve Turgenyev'in av gezileri sırasında köylülerle karşılaşmalarını konu alan öykülerdi. Turgenyev bu öykülerde, doğanın kendilerine vaat ettiği özgürlüğü arasalar da köylülerin her zaman serflik gerçeğiyle karşı karşıya olacağını ima ediyordu.

Sevecen gözlemleriyle Turgenyev son derece canlı ve etkileyici portreler çizdiyse de, köylülere karşı onları anlayan bir yabancıdan daha yakınmış gibi davranmayı denemedi. Yapıtları, yüksek sınıfın köylülüğün insani özelliklerini görmesinde etkili olmakla kalmadı, aynı zamanda 1861'de serflerin özgürleştirilmesiyle sonuçlanan reform isteğinin gelişmesinde de önemli bir rol oynadı.

Turgenyev *Avcının Notları*'nda yer alan öyküleri *Sovremennik*'te yayımladıktan sonra toplu olarak basıldığında tutuklandı, Petersburg'da bir ay hapiste kaldı, ayrıca 18 ay süreyle Spasskoye'de zorunlu ikâmet cezası aldı. Bu kovuşturmanın görünürdeki nedeni Gogol'le ilgili bir anma yazısında sansür kurallarını çiğnemiş olmasıydı. Ama asıl neden, *Notlar*'da toprak sahiplerinin köylülere karşı zalimce davranışlarını sergilemesi ve serflik kurumuna yönelik eleştirileriydi.

İlk romanları. Turgenyev Petersburg'da tutuklu bulunduğu sırada serfliğin acımasızlığını anlattığı "Mumu"yu yazdı. Bunu, derin karakter incelemelerine yer verdiği

Yakov Pasinkov (1855) ve aşkı incelikli ama kötümser bir üslupla ele aldığı "Faust" ve "Bir Yazışma" gibi yapıtları izledi. Gene bu yıllarda, bir yandan da Rusya'nın değişen koşullarının baskısını hissetmeye başlamıştı. Rusya'nın Kırım Savaşı'nda (1853-56) yenilgiye uğramasıyla birlikte Turgenyev'in kuşağı geçmişte kalmaya başlamıştı. 1850'lerde yayımlanan *Rudin* (1856; *Rudin*, 1951) ve *Bir Asilzade Yuvası* adlı romanları, bu kuşağın zayıflıkları ve başarısızlıklarını hem nostaljik, hem de alaycı bir gözle yansıtır.

Turgenyev'in Rus *intelligentsiya*'sının tarihini anlatırken benimsediği nesnellik, daha ilk romanlarında belirgindi. Kırım Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan genç radikal kuşağın bazı düşüncelerini kendine uzak hissetse de bu genç insanların özlemlerini dürüst ve tarafsız bir bakışla sergilemeye özen gösterdi. Nikolay Çernişevski ve Nikolay Dobrolyubov gibi eleştirmenler başta olmak üzere radikal aydınların Turgenyev'e bakışı ise mesafeli ve eleştireldi. Turgenyev'in kuşağının liberalizmi ile genç kuşağın devrimci özlemleri arasında gerçek bir uzlaşma artık mümkün değildi.

Turgenyev'in *Devrim Öncesi* adlı romanı, Kırım Savaşı arifesinde genç aydınların karşılaştığı sorunları ve serfliğin ortadan kaldırılmasından hemen önce Rusya'nın gebe olduğu değişimi konu alır. Turgenyev'in en önemli romanı *Babalar ve Oğullar*, kuşaklar arasındaki çatışmayı derinlemesine ve dengeli bir bakışla sergiler. Romanının başkahramanı, doğa bilimlerinin yasalarından başka hiçbir yasa ya da değer tanımayan, sonunda aşka yenik düşen nihilist Bazarov tipi Turgenyev'in yarattığı kişiliklerin en güçlüsüdür. Roman bir bakıma Turgenyev'in bir üyesi olduğu kır kökenli soylu aydınların kent kökenli radikal aydınlara yenik düşüşünün öyküsüdür. Turgenyev nesnel betimlemeleri, konuya hakim olmadaki büyük ustalığı ve bütün karakterleri gerçek yaşamın içine oturtmadaki başarısıyla öyküye trajik bir boyut katmayı başarır. Roman ilk yayımlandığında radikal aydınlar kitabı kendilerine yönelik bir karalama olarak nitelendirdiler; tutucular ise Turgenyev'i nihilizme karşı fazla yumuşak olmakla suçladılar.

Turgenyev 1863'te, nerdeyse hep bir ağızdan eleştirilmesine tepki duyarak Rusya'yı terk etti. Almanya'nın güneyine, Viardot'nun bulunduğu Baden-Baden'e yerleşti. Tolstoy ve Dostoyevski ile olan kavgaları ve Rusya'daki edebiyat çevrelerine yabancılaşması sonucunda gerçek bir sürgün gibi yaşamaya başladı. "Hayaletler" (1864) ve "Yeter" (1865) adlı yapıtları Rusya'nın kendisini reddetmesinden duyduğu kırgınlığı yansıtır. Bu dönemdeki tek romanı, Baden-Baden'de geçen *Dum*'da (1867; *Duman*, 1932, 1991) Rus aydınlarının hem sağ hem de sol kanatlarının karikatürlerini çizer.

1870-71 Fransız-Alman Savaşı yüzünden Viardot'lar Baden-Baden'i terk etmek zorunda kalınca Turgenyev de onların peşinden önce Londra'ya ardından Paris'e gitti. Orada George Sand, Gustave Flaubert, Goncourt kardeşler, genç Émile Zola ve Henry James gibi ünlü yazarlarla yakınlık kurdu ve yazıştı. 1878'de Paris Uluslararası Edebiyat Kongresi'ne başkan yardımcısı seçildi. 1879'da Oxford Üniversitesi tarafından onursal bir unvanla ödüllendirildi. Rusya'ya yaptığı yıllık ziyaretlerde saygıyla karşılandı.

Turgenyev'in son dönem yapıtları, geçmiş özleminin belirgin olduğu *Stepnoy Korol Lir* (1870; *Bozkırda Bir Kral Lear*, 1946) ve *Veşniye Vodi* (1872; *Bahar Seli*, 1958, 1990) gibi yapıtlarıyla *Klara Miliç* (1883; *Klara Miliç*, 1944) gibi yarı fantastik temalı öykülerden oluşur. Son önemli yapıtı *Stiçotvoreniya v proze* (Düzyazı Şiirler) Rusçaya yaptığı övgüyle ünlüdür.

Turgenyev'in Türkçeye çevrilmiş öbür yapıtları arasında *Düellocu* (1934), *Anuşka* (1943), *Taşralı Kadın* (1945) ve *Parasızlık* (1946) sayılabilir.

Turgenyev, Nikolay İvanoviç (d. 23 Ekim 1789, Simbirsk, Rus Çarlığı - ö. 10 Kasım 1871, Paris, Fransa), Dekabristlerin Aralık 1825'te Petersburg'da başlattıkları ayaklanmaya öncülük eden Kuzey Birliği adlı devrimci örgütün kurucularından Rus devlet görevlisi ve iktisatçı.

Orta sınıftan bir ailenin oğluydu. Kendi kuşağından birçok Rus genci gibi Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'da gelişen liberal düşüncelerden etkilendi ve reformcu bir örgüt olan Refah Birliği'ne üye oldu. Çarlığın yıkılmasından yana çok sayıda üyesi olan örgüt 1821'de resmen yasaklandıysa da gizli birimler oluşturarak yeniden örgütlendi. Bu birimlerden biri de Petersburg'da etkinlik gösteren Kuzey Birliği'ydi.

Serfliğe karşı görüşleriyle tanınan Turgenyev 1825'teki ayaklanmadan önce, başta vergi kuramının uygulanması (1818) adlı çalışması olmak üzere serflik ve vergi konularında bir dizi kitap yazdı. Kitaplarında ortaya koyduğu görüşler geniş bir çevre üzerinde etkili oldu. Aralık 1825'teki ayaklanma sırasında yurtdışında olduğundan gıyabında yargılanan Turgenyev, ömür boyu kürek cezasına çarptırılınca bir daha Rusya'ya dönmedi. Sürgün yılları sırasında Rusya'da siyasal düşünce tarihi üzerine ilk kapsamlı çalışma olarak kabul edilen Rusya ve Ruslar (1847) adlı bir kitap yayımladı.

Turgot, Anne-Robert-Jacques, BARON DE L'AULNE (d. 10 Mayıs 1727, Paris - ö. 18 Mart 1781, Paris, Fransa), Fransız iktisatçı ve yönetici. XVI. Louis döneminde maliye genel müfettişliği (1774-76) yapmış, mali reform girişimleri ayrıcalıklı sınıflarca engellenmiştir.

Üyeleri önemli yönetsel görevlerde bulunmuş Normandiyalı bir aileden geliyordu. Din adamı olmak amacıyla önce Saint-Sulpice İlahiyat Okulu'nu (1743), ardından da Sorbonne'u (1749) bitirdi. Bu arada bilimsel merak güdüsünü ve hoşgörüyü vurgulayan dönemin etkili düşünce akımlarından etkilendi; toplumsal evrim konusuyla ilgilendi. Yaradancı görüşü benimsediğinden 1751'de papaz olarak atanmayı reddetti.

Turgot sonraki yıllarda fizyokrat okula bağlı olan Condorcet Markisi ve Pierre-Samuel du Pont de Nemours gibi düşünürlerle dostluk kurdu. Devlet hizmetinde çalışmaya karar vererek, Ocak 1752'de *substitut du procureur général* (başsavcı vekili), aralıkta da Paris'teki *Parlement*'da (yüksek mahkeme) *conseiller* (danışman) oldu.

1753'te *maître des requêtes* (dilekçe görevlisi) makamını para karşılığında satın alarak yönetim kademesinde yükselme olanağına kavuştu. Kralla anlaşmazlığa düştüğü için Paris'ten uzaklaştırılan *Parlement*'ın yerine 1753-54'te yüksek mahkeme görevini üstlenen Kraliyet Meclisi'nde öbür 39 *maître des requêtes* ile birlikte görev aldı. Bu arada, 1753'te Josiah Tucker'ın *Reflections on the Expediency of a Law for the Naturalization of Foreign Protestants* (1752; Yabancı Protestanların Yurttaşlığa Kabulüne İlişkin Bir Yasanın Yararları Üzerine Düşünceler) adlı yapıtını Fransızcaya çevirdi; ertesi yıl da *Lettres sur la tolérance*'ı (Hoşgörü Üzerine Mektuplar) yayımladı. 1753-56 arasında fizyokrat okulun önderlerinden, ticaret müfettişi J.-C.-M. Vincent de Gournay ile birlikte Fransa'nın birçok ilinde denetim gezilerine çıktı. 1761'de, XV. Louis tarafından Limoges *généralité*'sinin (mali yönetim birimi) yöneticiliğine atandı. On üç yıl sürdürdüğü bu görevi sırasında yönetici, reformcu ve iktisatçı nitelikleriyle sivrildi. 1766'da en tanınmış yapıtı olan *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*'i (Servetin Oluşumu ve Bölüşümü Üzerine Düşünceler) yayımladı. Ardından *Lettres sur la liberté du commerce des grains*'i (1770; Tahıl Ticaretinin Serbest Olması Üzerine Mektuplar) yazdı. Yönettiği bölgede bir dizi mali reform gerçekleştirerek *corvée*'nin (bedensel hizmet yükümlülüğü) yerine düşük miktarda parasal vergi getirdi; vergilendirmede kullanılmak üzere bir kadastro hazırladı; 1770-71 yıllarındaki kıtlığa karşı tahıl ticaretini serbest bırakma yoluyla etkili bir mücadele yürüttü. Ağustos 1774'te XVI. Louis tarafından genel müfettişliğe atandı.

Turgot bu bakanlık görevinin ilk döneminde kralın genç ve deneyimsiz olduğunu görerek, siyasal çalkantılardan uzak durma amacıyla, önemli bir reform girişiminde bulunmadı. Ama 1776'da Altı Tebliğ'i yürürlüğe koyarak yoğun reform çabalarını başlattı. Bu tebliğlerden belirli ayrıcalık ve makamları kaldıran ilk dördü ile Paris loncalarını kaldıran beşincisi önemli bir muhalefetle karşılaşmadı, ama *corvée*'yi kaldıran altıncısı ayrıcalıklı sınıfların, kilisenin ve bankerlerin sert direnişine yol açtı. Sonuçta Turgot Mayıs 1776'da görevinden alındı, başlattığı reform atılımına da son verildi.

Turgul, Yavuz (d. 5 Nisan 1946, İstanbul), toplumsal değişime ayak uyduramayan bireylerin hüzünlü öykülerini anlatan filmleriyle tanınan sinema yönetmeni ve senaryo yazarı.

İstanbul Atatürk Erkek Lisesi'ni ve İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü'nü bitirdi. 1969'da girdiği *Ses* dergisinde 1974-76 arasında yazı işleri müdürlüğü yaptı. 1976-80 arasında Arzu Film'de yönetici ve senaryo yazarı olarak çalıştı. 1980'de reklamcılık sektöründe metin yazarlığına başladı. Bu arada senaryolar yazmayı da sürdürdü. *Çiçek Abbas* filmiyle 1982 Antalya Altın Portakal Film Şenliği'nde en iyi senaryo ödülünü kazandı.

Ahmet Muhip Dıranas'ın şiirinden esinlenerek çektiği *Fahriye Abla*'yla (1984) yönetmenliğe geçti. 1985'te toplumsal değişime uyum sağlamaya çalışan bir toprak ağasının trajikomik öyküsü olan *Zülüf Ağa*'yla ikinci, 1987'de ise değişen koşullara uyum sağlamaya direnen bir müzik organizatörünü anlatan *Muhsin Bey*'le üçüncü kez en iyi senaryo yazarı olarak Altın Portakal aldı. Yönetmenliğini de yaptığı *Muhsin Bey* 1988 Uluslararası İstanbul Sinema Günleri'nde Jüri Özel Ödülü'nü, 1988 San Sebastian Şenliği'nde San Sebastian Ödülü'nü kazandı. Turgul 1989'da, gene senaryosunu yazdığı ve bu kez de değişen koşullara uyum sağlamaya gönüllü olmasına karşın bunu beceremeyen bir sinema yönetmenini anlatan *Aşk Filmlerinin Unutulmaz Yönetmeni*'ni çekti. *Gölge Oyunu*'nda (1992) ise birbirine çok bağlı iki komedi sanatçısının hayalle gerçek arasındaki dünyasını ele aldı.

Turgut Reis, TURGUT PAŞA olarak da bilinir (d. y. 1485, Serdaloz, Menteşe [bugün Muğla] - ö. 17 Haziran 1565, Malta),

Akdeniz'in Osmanlı egemenliğine girmesinde önemli rol oynayan denizci.

Denizciliğe bir korsan gemisinde başladı. Osmanlıların zaferiyle sonuçlanan Preveze Deniz Savaşı'nda (1538) gönüllülerden oluşan küçük bir filoya komuta etti. 1540'ta Korsika Adasında Andrea Doria'ya tutsak düştü. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Nice'i kuşattığı sırada serbest bırakıldı (1543) ve onun yardımıyla kurduğu bir filoyla yeniden Akdeniz'e açıldı. 1548'de Napoli Körfezindeki Castelnuovo Kalesi'ni ele geçirdi.

Akdeniz'deki başarılarından dolayı Osmanlı hizmetine alınarak Karlı ili sancakbeyliğine atandı. Ama Osmanlı Devleti'nin Venedik Cumhuriyeti'yle ilişkilerinin iyi olduğu bir dönemde bir Venedik gemisini batırması nedeniyle bu görevinden alındı. I. Süleyman'ın (Kanuni) Trablusgarp'ı alması durumunda kendisini Trablusgarp beylerbeyi yapacağını vaat etmesi üzerine, kenti elinde tutan Malta Şövalyelerine (Hospitalier tarikatı) karşı harekete geçti. Malta'ya düzenlediği bir akının ardından 15 Ağustos 1551'de Kaptanıderya Sinan Paşa'yla birlikte Trablusgarp'ı aldı. Ama Sinan Paşa'nın engellemesi yüzünden beylerbeyi olamadı.

1553'te Korsika'nın merkezi Bastia'yla öbür kıyı kasabalarına asker çıkaran Turgut Reis, büyük bir ganimetle İstanbul'a döndü. Bu başarısından dolayı Cezayir beylerbeyliğine atanması gündeme geldiyse de Sadrazam Rüstem Paşa'nın engellemesi sonucu yeniden Karlı İli sancakbeyliğine getirildi. Ama kısa süre sonra Trablusgarp beylerbeyi yapıldı. 1554'ten sonra Kaptanıderya Piyale Paşa'yla birlikte Akdeniz'de çok sayıda sefere çıkan Turgut Reis, Reggio (1555), Oran ve Bicaye (1556), Bizerte (1557), Mayorka Adasındaki Ciudadela (1558) ve Cerbe'nin (1560) alınmasında önemli rol oynadı. Malta Kuşatması'nda ağır yaralanarak öldü.

Turgutlu, Ege Bölgesi'nde, Manisa iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 740 km² (1986) olan Turgutlu ilçesi kuzeyde Saruhanlı, doğuda Ahmetli ilçeleri, güneyde İzmir ili, batıda da gene İzmir ili ve Merkez ilçeyle çevrilidir.

İlin güneybatı bölümünde yer alan ilçenin kuzeyi ve güneyi dağlık, orta kesimi ise

Turgutlu'dan bir görünüm, Manisa
Anadolu Yayıncılık Arşivi

ovalıktır. Kuzey kesimini Çal Dağı, güney kesimini ise Bozdağlar engebelendirir. Gediz Ovası(*) üstündeki topraklar ilçenin başlıca tarım alanıdır. İlçe sınırları içindeki dağlık kesimlerden kaynaklanan suları Gediz Irmağı toplar. Irlamaz Çayı ilçe sınırları dışında Nif Çayına, Beşiktaş Deresi de Sarıbey köyü yakınlarında Gediz Irmağına katılır. Kırık çizgileri boyunca uzanan bir çöküntü alanı üstünde yer alan ilçe, etkin bir deprem kuşağının sınırları içindedir. Doğal bitki örtüsü step görümünde olan ilçenin dağlık kesimleri kızıl çam ormanlarıyla kaplıdır.

İlçe halkının yarısından fazlası Turgutlu kentinde yaşar. Halkın başlıca geçim kaynağı tarım ile tarıma dayalı sanayi ve ticarettir. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler üzüm, buğday, çiğit, pamuk, tütün, arpa, mısır, zeytin ve susamdır. İlçenin en tanınmış tarımsal ürünü çekirdeksiz sultani üzümüdür. Önemli miktarda sebze ve meyve yetiştirilen ilçede hayvancılık da yapılır. Ovalık kesimlerde sığır, dağlık kesimlerde ise koyun yetiştirilir. Tavukçuluk da yapılan ilçede sanayi oldukça gelişmiş düzeydedir. Başlıca sanayi kuruluşları un, bitkisel yağ, şarap, konserve, çırçır, tarım aracı, beton direk, tuğla ve kiremit fabrikalarıdır. İlçede canlı bir küçük sanayi etkinliği göze çarpar.

İlçe topraklarında demir, nikel ve tuğla-kiremit hammaddesi içeren cevher yatakları ile sıcak madensuyu kaynakları vardır. Urganlı Kaplıcalarından çıkan ve özellikle sindirim sistemi üzerinde olumlu etkisi olduğuna inanılan şifalı sularının sıcaklığı 45°C ile 76°C arasındadır.

Eskiden Turgutlu'ya bağlı olan Ahmetli ilçesinin Alahıdır köyü yakınlarındaki üç tümülüste yapılan araştırmalar yöreye İÖ 6. yüzyılda yerleşilmiş olduğunu ortaya koymuştur. Tarihine ilişkin yeterli bilgi olmayan ve halkının küçük bir bölümü Rumlar ile Ermenilerden oluşan Turgutlu yöresi, 19. yüzyıl sonlarında Aydın vilayetinin Saruhan (Manisa) sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında 29 Mayıs 1919'dan 7 Eylül 1922'ye değin Yunan işgalinde kaldı.

Irlamaz Çayının kenarında kurulmuş olan kentin eski adı Kasaba'dır. Yerleşmenin adı bazı Osmanlı kaynaklarında Turgut ya da Turgut kasabası olarak da geçer. Gelişmiş bir yerleşme olan kent, ilçenin ortabatı kesiminde yer alır. 1866'da işletmeye açılan İzmir-Kasaba demiryolu Anadolu'da kurulan ilk demiryolu hatlarından biridir. Ankara'yı Afyonkarahisar ve Uşak üzerinden İzmir'e bağlayan E-96 Karayolu kentin güney kesiminden geçer. Turgutlu kenti il merkezi Manisa'ya 34 km uzaklıktadır. Kent ve çevresine Turgutlu Devlet Hastanesi sağlık hizmeti verir.

Turgutlu Belediyesi 1872'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 100.697; kent, 73.634.

Turhal, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde, Tokat iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.202 km² (1986) olan Turhal ilçesi kuzeyde Amasya ili, kuzeydoğuda Erbaa ilçesi doğuda Merkez ilçe, güneydoğu ve güneyde Pazar, güneybatı ve batıda da Zile ilçeleriyle çevrilidir.

Dağlık alanlarla kuşatılmış olan ilçe toprakları ilin kuzeybatısında yer alır. Kuzey kesimini Buzluk ve Sakarat dağları, doğu kesimini Yaylacık Dağının batı uzantıları, güney kesimini de Deveci Dağları engebelendirir. İlçe sularını toplayan Yeşilırmak'a katılan başlıca kollar Kurucuk ve Keçeci dereleridir. Keçeci Deresi ile Yeşilırmak kuzeyde doğal sınır oluşturur. Yeşilırmak vadi tabanındaki alüvyonlu düzlükler Tokat kentini geçtikten sonra genişler ve Kazova adıyla anılır. Aynı zamanda bir çöküntü alanı olan ve büyük bölümü eskiden Turhal'a bağlı olan Pazar ilçesinin sınırları içinde kalan Kazova, ilçenin başlıca tarım alanıdır. Kazova'nın çukur bir kesiminde suların birikmesiyle oluşmuş Kaz Gölü sonradan kurutularak tarım alanlarına katılmıştır. Doğal bitki örtüsü step görünümünde olan ilçenin dağlık kesimleri meşe ve kayın ormanlarıyla kaplıdır.

1985'te yaklaşık yarısı kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarım ve tarıma dayalı sanayiden sağlar. Başlıca bitkisel ürünler şeker pancarı, buğday, arpa, üzüm, ayçiçeği, baklagiller ve elmadır. Kazova'nın en tanınmış ürünü üzümdür. 1984'te ilin en çok şeker pancarı (251.325 ton) ve ayçiçeği (3.780 ton) üretilen ilçesi Turhal'dı. Bir başka önemli tarımsal etkinlik de sığır besiciliğidir. Elde edilen sütler, 1970'lerde yaygınlaşan süt ürünleri tesislerinde değerlendirilir. İlçe tarımına katkıda bulunan başlıca kurum Kazova Tarım İşletmesi'dir.

İlçedeki en önemli sanayi kuruluşu Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye (TÜRKŞEKER) bağlı, 1934'te işletmeye açılan ve sonradan ispirto ve makine fabrikalarının da eklenmesiyle genişletilen Turhal Şeker Fabrikası'dır. Günde 7 bin ton şeker pancarı işleme kapasitesi olan Turhal Şeker Fabrikası Türkiye'nin en büyük şeker fabrikasıdır. 1988-89 döneminde 173,5 gün süren kampanya sonucunda 1.086.000 ton şeker pancarı işlenen Turhal Şeker Fabrikası'nda 126.650 tonu kristal şeker ve 4.550 tonu küp şeker olmak üzere toplam 131.200 ton şeker üretilmiştir. Makine fabrikasında ise Türkiye'deki şeker fabrikaları için yedek parçaların yanı sıra başka sanayi kuruluşları için çeşitli makine donanımı üretilir.

Şeker, ispirto ve makine fabrikalarının atıkları Yeşilırmak'ta önemli ölçüde kirlenmeye neden olmaktadır. İlçede ayrıca metal eşya ve tarım araçları üreten tesislerle orman ürünlerini işleyen işyerleri etkinlik göstermektedir.

İlçe topraklarında antimon, kireçtaşı ve traverten yatakları vardır. Türkiye'deki en yüksek nitelikli antimon yataklarından biri Turhal ilçesindedir.

Tarihsel geçmişi Roma dönemine dayanan Turhal yöresi, 1413'te Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Sivas vilayeti Tokat sancağının Merkez kazasına bağlı bir nahiye olarak yönetilen Turhal 1944'te ilçe yapıldı.

Kazova'nın kuzeybatısında ve Yeşilırmak'ın kenarında kurulmuş olan kent, ilçenin orta kesiminde yer alır. Eskiden küçük bir yerleşmeyken şeker fabrikasının kuruluşundan sonra hızla gelişerek Tokat'tan sonra ilin ikinci büyük merkezi durumuna geldi; 1950'de 9.513 olan nüfusu 1970'te 28 bini, 1980'de 46 bini, 1985'te 60 bini, 1990'da da 68 bini aştı. Tarihsel yerleşme merkezi kale çevresinde olan kentte bir küçük sanayi sitesi vardır. Zile ile Amasya'yı Tokat'a bağlayan yolların kesiştiği noktada yer alan kentten Sivas-Samsun demiryolu geçer. İl merkezi Tokat'a uzaklığı 45 km'dir. Kentteki başlıca sağlık kurumu Turhal Devlet Hastanesi'dir.

Turhal Belediyesi 1892'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 106.014; kent, 68.384.

Turhan, Mümtaz (d. 1908, Pasinler, Erzurum - ö. 1 Ocak 1969, İstanbul), sosyal psikoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan sosyolog. Deneysel psikolojinin Türkiye'deki öncülerindendir.

Rusların Erzurum'u işgali (1916) üzerine ailesiyle birlikte Kayseri'ye göç etti. Ortaöğrenimini 1927'de Ankara'da tamamladı. Ertesi yıl burslu olarak gittiği Almanya'da Berlin ve Frankfurt üniversitelerinde felsefe öğrenimi gördü. 1935'te Frankfurt Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. 1936'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Tecrübi Psikoloji Kürsüsü'ne asistan olarak girdi. 1939'da doçent oldu. İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde kültür değişmeleri konusunda ikinci doktora çalışmasını yaptı (1948). 1951'de profesör oldu. Ertesi yıl İÜEF Tecrübi Psikoloji Kürsüsü başkanlığına, 1960'ta da Tecrübi

Psikoloji Enstitüsü müdürlüğüne getirildi; her iki görevini de ölümüne değin sürdürdü.

Turhan sosyoloji alanındaki çalışmalarını genellikle Türkiye'nin kültürel yapısı ve sorunları üzerinde yoğunlaştırdı; sosyal psikoloji ile sosyal antropoloji çerçevesinde çeşitli araştırmalar yürüttü. Köy monografileri konusundaki çalışmalara öncülük etti. Toplumdaki değişmelerin gerçekte kültür değişmeleri olduğunu, bunların da bir dış kültürün etkisiyle ortaya çıktığını savundu. Türkiye'deki gerçek değişimin Batılılaşma alanında olduğunu, Batı uygarlığının ise hukukun üstünlüğü ve bilimsel düşünce temelinde geliştiğini vurguladı. Türkiye'nin "aydınların ihanetine uğradığını" öne sürerek, ülkenin geri kalmışlığını önemli ölçüde solcu aydınların yetersizliğine ve yanlış yönlendiriciliğine dayandırdı. Turhan'ın önemli yapıtları arasında *Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik* (1951, 1972) ve *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* (1958, 1980) sayılabilir. Ayrıca *Türk Kültürü, İstanbul, Ölçü* ve *Yol* dergilerinde çeşitli makale ve polemik yazıları yayımlanmıştır.

Turhan Sultan, tam adı HATİCE TURHAN SULTAN (d. 1627 - ö. 5 Haziran 1683, İstanbul), Osmanlı padişahı İbrahim'in karısı ve IV. Mehmed'in (Avcı) annesi. Bir süre devlet yönetiminde etkili olmuştur.

Slav kökenliydi. 1639'da Kırımlı akıncılara tutsak düştü ve 1641'de Kösem Sultan'a armağan edildi. Kösem Sultan'ın odalık olarak verdiği oğlu Sultan İbrahim'in kısa sürede gözdesi oldu. IV. Mehmed'in çocuk yaşta tahta çıkmasının ardından saltanat naibeliğini üstlenen Kösem Sultan'la anlaşmazlığa düştü. Ocak ağalarının desteğiyle devlet yönetimini ele geçiren Kösem Sultan'ı saray ağalarına dayanarak etkisizleştirmeye çalıştı. Kösem Sultan'ın IV. Mehmed'i zehirleterek yerine İbrahim'in öbür karısından olan oğlu Süleyman'ı tahta çıkarma girişimini haber alınca da düzenlediği bir baskınla onu boğdurttu (Eylül 1651). Saltanat naibeliği yaptığı dönemde (1651-56) çıkan ayaklanmaların ve Venedikliler karşısında alınan yenilginin ağırlaştırdığı iç sorunlara çözüm bulmak amacıyla sık sık sadrazam değiştirdi, ama başarılı olamadı. Sonuçta, Valide sultan kethüdası mimarbaşı Koca Kasım Ağa, tarihçi Solakzade Mehmed Hemdem Çelebi ve Evliya Çelebi gibi etkili kişilerin önerisi üzerine Eylül 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa atayarak devlet yönetiminden uzaklaştı. 1660'ta Çanakkale Boğazı kalelerini yaptırdı. 1598'de Safiye Sultan'ın yapımını başlattığı İstanbul'da Eminönü'deki Yeni Valide Camisi ile darülhadis, mektep, çarşı ve sebili tamamlattı; bir de türbe yaptırdı (1663).

Turina, Joaquín (d. 9 Aralık 1882, Sevilla - ö. 14 Ocak 1949, Madrid, İspanya), 20. yüzyıl İspanyol müziğinde ulusal öğelerin gelişmesine katkıda bulunmuş İspanyol besteci.

Sevilla ve Madrid'de öğrenim gördükten sonra 1905'te Paris'e giderek Moritz Moszkowski'den piyano ve Vincent D'Indy'den kompozisyon dersleri aldı. Fransız müzik üslubu temelinde eğitilmiş olmakla birlikte, orada Isaac Albéniz'in özendirmesiyle bestelerini İspanyol müziğinin öğelerine dayandırmaya yöneldi. Keman ve piyano için *Sonata española*'yı (İspanyol Sonatı) ve *La procesión del rocío* (1912; *Çiğ Tanesinin Doğuşu*) adlı senfonik şiiri yazdı. 1914'te İspanya'ya döndü.

Pitoresk ağırlıklı yapıtlarında, özellikle de *Sinfonía sevillana* (1920; *Sevilla Senfonisi*), ses ve orkestra için *Canto a Sevilla* (1927; *Sevilla Şarkısı*) ve *Rincones sevillanos* (*Sevilla Köşeleri*) ile *La leyenda de la Giralda* (*Giralda Efsanesi*) gibi piyano minyatürleri albümlerinde esin kaynağını önemli ölçüde doğduğu kentten aldı. Son derece başarılı, sayısız şarkı besteleyen Turina ayrıca *Margot* (1914) ve *Jardín de oriente* (1923; Şark Bahçesi) adlı iki opera, fon müzikleri ve oda müziği yapıtları yazdı. Özellikle orkestra için *Danzas fantásticas* (1920; *Fantastik Danslar*) ile yaylı çalgılar dörtlüsü ya da orkestrası için *La oración del torero* (1925; *Fenercinin Duası*) adlı çalışmaları halk arasında çok sevildi. Madrid'de yayımlanan *El Debate* gazetesinde eleştiri yazıları yazan Turina, ayrıca kısa bir müzik ansiklopedisi yayımladı.

Turing, Alan M(athison) (d. 23 Haziran 1912, Londra - ö. 7 Haziran 1954, Wilmslow, Cheshire, İngiltere), bilgisayar kuramına ve bilgisayarda yer alan süreçlerin mantıksal çözümlemesine önemli katkılarda bulunan İngiliz matematikçi ve mantıkçı.

Sherborne Okulu'nda ve Cambridge Üniversitesi'ne bağlı King's College'da öğrenim gören Turing, King's College'ın sağladığı bursla lisansüstü öğrenimini sürdürürken (1935) matematiksel mantık konusuna yöneldi. Bilime en büyük katkısı olduğu kabul edilen "On Computable Numbers, with an Application to the *Entscheidungsproblem*" (1937; Hesaplanabilir Sayılar ve *Entscheidungsproblem* [Saptama Sorunu] Konusunda Bir Uygulama) başlıklı makaleyi de bu sırada yazdı. Bu makalede, bir otomatik makinenin gerçekleştirebileceği işlem dizisi olarak tanımladığı belirli, sabit işlem dizileriyle çözülemeyecek matematik problemlerinin var olduğunu kanıtlayan Turing, veri saklama sığası potansiyel olarak sınırsız olan ve çalışmasında bir aksaklık olması söz konusu olmayan kuramsal bir hesaplama aygıtı tasarladı. Sonraki yıllarda Turing makinesi olarak adlandırılacak olan bu kuramsal makine otomatlar kuramının(*) ana öğelerinden birini oluşturdu ve 1940'larda ortaya çıkan sayısal bilgisayarlara ilişkin kuramsal bir temel işlevi gördü.

Turing makinesi, işlemlerini ardışık ve ayrık adımlar biçiminde gerçekleştirir. Makinenin sonlu bir iç durumlar kümesi vardır; verili bir anda makine bu durumların birinde bulunur. Makinenin bir okuyucu-yazıcı kafası vardır; bu kafanın önüne karelere bölünmüş bir sonsuz şerit (bant) yerleştirilmiştir. Bu karelerin her biri ya boştur ya da sonlu bir simgeler kümesine ait bir simge içerir. Makine o anda içinde bulunduğu iç durumun ve gördüğü (kafanın önündeki karede yer alan) simgenin fonksiyonu olarak, a) bu karedeki simgeyi siler, ya da bu kareye yeni bir simge yazar, b) şeridi bir kare sağa ya da sola yürütür, c) yeni bir iç duruma geçer. Makinenin iç durumlarından biri "pasif" durumdur, makine bu iç duruma geçtiğinde hesaplamasını bitirmiş demektir. Üzerinde belirli bir simgeler dizisi yazılı olan bir şerit belirli bir karesi kafanın önüne gelecek biçimde yerleştirilerek, makine belirli bir başlangıç durumunda olmak üzere süreç başlatılır. Makine bir dizi ardışık adımdan geçtikten sonra "pasif" duruma gelip durduğunda (eğer bu gerçekleşirse) şerit üzerinde yazılı bulanan simgeler dizisi, hesaplamanın sonucunu oluşturur.

Çalışmalarını ABD'deki Princeton Üniversitesi'nde sürdüren Turing, matematikçi Alonzo Church'ün yanında hazırladığı teziyle doktor unvanı aldı (1938). İngiltere'ye döndüğünde kendisine King's College'dan yeni bir burs verildi. II. Dünya Savaşı süresince Bletchley'deki Devlet Kod ve Şifre Okulu'nda görev aldı, Almanların "Enigma" (İngilizcede "bilmece") kodlarının çözülmesinde önemli rol oynadı. 1945'te Londra'daki Ulusal Fizik Laboratuvarı'nda çalışmaya başladı ve *Automatic Computing Engine* (ACE, Otomatik Hesap Makinesi) olarak adlandırılan büyük bir elektronik sayısal bilgisayarın tasarım, yapım ve kullanım çalışmalarını yönetti. 1948'de Manchester Üniversitesi Bilgisayar Laboratuvarı'nın yönetici yardımcılığına getirildi. Burada *Manchester Automatic Digital Machine* (basının yakıştırdığı kısaltması MADAM; Manchester Otomatik Sayısal Makinesi) olarak adlandırılan ve o gün için dünyanın en büyük bellekli bilgisayarı olan makinenin yapımında çalıştı. Bilgisayarların ve programlama yöntemlerinin geliştirilmesinde önemli katkıları oldu. Düşünme yeteneği olan bilgisayarların yapılabileceğini savundu ve bilgisayara, örneğin rulet tekerleği gibi rasgele (olasılığa dayalı olarak) çalışan bir öğe eklenerek makineye insanınkine daha yaklaşan bir düşünme yeteneği kazandırılabileceğini öne sürdü. Turing'in bu konudaki makaleleri yapay zeka(*) araştırmalarının temelini oluşturmuştur.

Turing biçimlenme (morfogenez) konusundaki kuramsal çalışmasının birinci bölümünü 1952'de yayımladı. Bu çalışmadaki ana amacı, tekbiçimli ve bakışımlı bir yapının yayınım sürecinden geçerek tümüyle bakışımsız ve belirli bir biçime sahip bir yapıya nasıl dönüşebileceğini göstermekti. Turing bu çalışmayı bitiremeden, büyük olasılıkla intihar ederek öldü. İntihar nedeninin, eşcinselliğini "tedavi etmek" amacıyla, hapis cezası yerine zorla uygulanan ve bunalıma girmesine yol açan tıbbi tedavi olduğu sanılmaktadır. Siyanüre bulanmış bir elmayı yiyerek yaşamına son verdiği anlaşılmaktadır. Andrew Hodges'ın kaleme aldığı yaşamöyküsü *Alan Turing: The Enigma* (Alan Turing, Bir Muamma), 1983'te yayımlanmıştır.

Turist Kupası Yarışları, Avrupa'daki en tanınmış ve çetin motosiklet yarışı. İlk kez 1907'de İngiltere'nin kuzeybatı kıyısı açıklarındaki Man Adasında düzenlendi. 1911'de yarış pistinin uzunluğu 60,5 km'ye, ardından 60,75 km'ye çıkarıldı; deniz düzeyinden tepelere çıkılarak geri dönülen parkurda 200'ü aşkın viraj vardı. Katılan motosikletlerin motor hacmi ile yarışmacıların deneyimine bağlı olarak değişik yarış kategorileri bulunuyordu; ayrıca sepetli motosiklet yarışı da düzenlenirdi. Önceleri İngiliz yarışmacıların üstünlüğünde geçen yarışlarda 1930'ların sonlarından başlayarak İtalyan, 1960'ların başlarında da Japon motosikletçiler başarılı sonuçlar aldılar. Turist Kupası 1976'dan sonra uluslararası bir yarış olma özelliğini yitirdi. "Turist kupası" terimi günümüzde bazen, toprak yolda gerçekleştirilen ve hem sağ hem sol virajlarla kros tipi atlayışları içeren motosiklet yarışlarını belirtmek için kullanılır.

Turişçeva, Lyudmila İvanova (d. 7 Ekim 1952, Grozni, Rus SFSC, SSCB), Rus bayan jimnastikçi. 1971 ve 1973'te Avrupa şampiyonu, 1970 ve 1974'te Dünya şampiyonu olmuş, 1968-76 arasında katıldığı Olimpiyat oyunlarında çeşitli dallarda madalya kazanmıştır.

1974'te Rostov Pedagoji Enstitüsü'nü bitirdi. 1968 Meksika Olimpiyat Oyunları'nda SSCB takımının üyesi olarak kombine hareketlerde altın madalya kazandı. Gene takım üyesi olarak 1972 Münih ve 1976 Montreal Olimpiyat oyunlarında altın madalya, 1972'de kombine hareketlerde (bireysel) altın madalya, 1972 ve 1976'da yer hareket-

lerinde, 1976'da beygir atlamada gümüş madalya, 1972'de beygir atlamada ve 1976'da kombine hareketlerde (bireysel) bronz madalya kazandı. Önce Grozni'deki Dinamo Kulübü, 1973'ten sonra Rostov-na-Donu, 1978'den sonra da Kiev adına yarıştı. Yarışmalardan çekildikten sonra antrenörlük ve eğitmenliğe başladı.

Turkana Gölü, RUDOLF GÖLÜ olarak da bilinir, Doğu Afrika'nın dördüncü büyük gölü. Doğu Afrika Rift Vadisinin doğu uzantısında yer alır. Büyük bölümü Kenya sınırları içindedir. Kuzey ucu Etiyopya'ya sokulur. Yüzölçümü 6.405 km²'dir. En alçak noktası deniz düzeyinden 375 m yüksekliktedir. Eskiden güneydeki Baringo Gölü ile birlikte sularını Sobat Irmağının boşaltığı büyük bir su birikintisinin parçasıydı. Pleyistosen Dönemdeki (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) yer hareketleri sonucunda bugünkü göl ortaya çıktı. Gölün volkanik hareketler sonucunda oluşmuş doğu ve güney kıyıları kayalıktır; daha alçak olan alçak batı ve güney kıyıları ise kumullar, kıyıdilleri ve çamur düzlükleriyle kaplıdır. Gölde volkanik kökenli üç ada bulunur.

Oldukça sığ olan Turkana Gölünün uzunluğu yaklaşık 250 km, genişliği 16-32 km, en derin yeri ise 72 m'dir. Gideğeni olmadığından suları acıdır. Gölü besleyen tek akarsu Etiyopya'dan doğan Omo Irmağıdır. Gölün çevresinde sıcak bir iklim hüküm sürer. Kuzey ucu dışında kıyıları kıraç olan göl, güneydoğudan esen kum fırtınalarından etkilenir. Sık sık çıkan fırtınalar nedeniyle gölde ulaşım güç ve tehlikelidir.

Gölde nil levreği, bişir ve *Tilapia* cinsinden çeşitli sihlid türleri, timsah ve suaygırına da sık rastlanır. Gölde yaşayan kuşlar arasında flamingo, karabatak ve yalıçapkını sayılabilir. Göl kıyılarında süpürgedarısı yetiştirilmekle birlikte, göl çevresindeki çalılıklarda yaşayan göçebe halkların başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır.

1888'de Kont Samuel Teleki ve Teğmen Ludwig von Höhnel'in ziyaret ettiği göle Avusturya veliahtı Rudolf'un adı verildi. Ama Kenya halkı Turkana adını kullanmayı sürdürdü.

Turkanalar, Kenya'nın kuzeybatısında, Turkana (Rudolf) Gölünden Uganda sınırına kadar uzanan geniş bir bölgede yaşayan ve Doğu Nil öbeğinden bir Teso dili konuşan halk. Turkanaların bugün yaşadıkları bölgeye bundan 200 yıl önce, günümüzde yakın akrabaları Cielerle Karamoconların yaşadıkları Uganda'nın kuzeydoğusundaki topraklardan göç ettikleri sanılmaktadır. Kenya'nın kuzeydoğusu yaşam koşullarının çok güç olduğu, çalılıklar ve dikenli bitkilerle kaplı, çorak, boş bir bölgedir. Kurak mevsimde kum fırtınaları, yağmur mevsiminde ise seller görülür. Yağışlar çok düzensizdir; yağış miktarı yıldan yıla değişiklik gösterir. Bölgede 1970'lerde ve 1980'lerin başlarında yaşanan kuraklık büyük bir kıtlığa yol açmış, bir grup Turkana iş bulmak için başka bölgelere göç ederken büyük çoğunluk topraklarında kalmayı yeğlemiştir.

İngilizlerin topraklarını ele geçirme girişimlerine karşı güçlü bir direnç gösteren Turkanalar, 1918'deki harekât sırasında büyük can ve mal kaybına uğramakla birlikte bölgede İngilizlerin tam olarak denetim sağlamalarını engellediler. İngilizler bölgenin işgalini ancak 1942'de tamamlayabildiler.

Çobanlıkla geçinen Turkanalar hayvanlarına son derece bağlıdırlar; onlara ad koyar, şarkı söyler ve özenle bakarlar. Hayvansal besinleri arasında süt, tereyağı, *ghi* (sade yağ) ve yoğurdun yanı sıra kan da yer alır. Post, boynuz ve kemikler çeşitli amaçlarla yaygın olarak kullanılır. Ekonomik yaşama katkısı olmakla birlikte develere sığırlar kadar önem verilmez. Turkanalar keçi ve koyun da beslerler. Kesilen hayvanların eti topluluk üyeleri arasında paylaşılır. Belli mevsimlerde hayvanlarını kabilenin ortak malı olan otlaklara çıkaran Turkanalar yağmurlar başlayınca çiftçilik yapmak için tarlalarına dönerler. Yabanıl kabuklu yemişler ve etli meyveler de önemli yiyeceklerdendir. Yapraklı dallardan ve palmiye yapraklarından yapılan evler geçici olarak kullanılır. Yırtıcı hayvanlardan korunmak için evlerin çevresi dikenli çitlerle çevrilir. Erkekler karıları, oğulları ve gelinleriyle aynı evde ya da komşu evlerde oturur.

Turkanalar klan dışından evlenirler. Kadınlar evlendikten sonra kocalarının klanına katılırlar. Sığırlara klanın damgası vurulur. Turkana erkekleri Taşlar ve Parslar olarak adlandırılan iki yaş kümesinden birine girerler. Baba ve oğul aynı kümelerde yer alır. Eskiden Taşlar ve Parslar farklı süsler takar, şölenlerde ayrı yerlerde yemek yer ve ayrı saflarda savaşa katılırlardı. Geniş ailelerde en yaşlı erkek aile reisi olur. İngiliz sömürge yönetimi sırasında Turkana reisleri savaşlarda önderlik yapmış kişiler ya da emekli polisler arasından seçilirdi. Bugün Turkana reisleri ülke yönetiminde görev almaktadır.

Turkanaların yaptığı tahta kaplar ve öteki el sanatı ürünleri Afrikalıların sanat yapıtlarını toplayan koleksiyoncuların aradıkları parçalardandır.

Turkistan, Kazakistan'da, Çimkent yönetim biriminde (*oblast*) kent. Seyhun Ovasında yer alır. Eski bir kervan ticareti merkezi olan kent önce Hazret, sonra Yesi adını aldı. 12. yüzyılın ünlü Türk mutasavvıflarından Ahmed Yesevi'nin burada yaşaması kentin dinsel bir merkez durumuna gelmesine yol açtı. Ahmed Yesevi'nin 14. yüzyılda yapılan türbesi bugün kentin başlıca tarihsel yapısıdır. 1864'te Rusların eline geçen Turkistan'da çeşitli sanayi tesisleri vardır. Nüfus (1991 tah.) 81.200.

Turks ve Caicos Adaları, resmî adı TURKS VE CAICOS ADALARI KOLONİSİ, İngilizce COLONY OF THE TURKS AND CAICOS ISLANDS, Batı Hint Adalarında Birleşik Krallık'a bağlı ada grubu. Bahamalar'ın güneydoğusunda, Dominik Cumhuriyeti'nin yaklaşık 145 km kuzeyinde yer alır. Turks ve Caicos adlı iki ada grubundan oluşur. Turks Adaları Büyük Turk Adası ve Salt Keyi ile bir dizi küçük ve kumlu adayı kapsar. Caicos grubundaki başlıca adalar ise Güney Caicos, Doğu Caicos, Orta (Büyük) Caicos, Kuzey Caicos, Providenciales ve Batı Caicos'tur. Adaların toplam yüzölçümü yaklaşık 500 km², başkenti Büyük Turk Adasında bulunan Cockburn Town'dır. 1992 tahmini nüfusu ise 12.000'dir.

Doğal yapı. Turks ve Caicos Adaları jeolojik bakımdan Bahamalar zincirinin bir uzantısı olarak kabul edilir. Yassı ve alçak olan adalar genelde mercanı kireçtaşından oluşmuştur; adaların hiçbirinin yüksekliği 76 m'yi aşmaz. Turks Adaları batıdaki Caicos Adalarından 35 km genişliğindeki Turks Adaları Boğazıyla ayrılır.

Turks adının yörede yetişen ve kızıl renkli çiçeği eskiden Türklerin giydiği fese benzetilen bir kaktüs türünden geldiği sanılır. Caicos adı ise büyük olasılık yöreye özgü bir ikako ağacı türü olan *cay icaco*'dan türemiştir. Adaların çevresi gemiler için büyük tehlike oluşturan mercan resifleriyle çevrilidir. Adaların iklimi sıcak ve oldukça kurudur. Sıcaklık 15,5°C ile 32°C arasında değişir. Ortalama yıllık yağış miktarı yalnızca 525 mm olduğundan adalarda içme suyu sıkıntısı çekilir. Nisan-kasım ayları arasında güneydoğudan esen alize rüzgârlarının iklimi ılımanlaştırıcı bir etkisi vardır. Adalarda sık sık kasırgalar görülür.

Nüfus. Turks ve Caicos Adalarının toplam nüfusunun yaklaşık üçte birini Afrika'dan

Turks ve Caicos Adaları

getirilen kölelerin soyundan gelen Siyahlar, üçte ikisini de melezler oluşturur. Adalarda az sayıda beyaz da yaşar. Resmî dil İngilizcedir. Halkın çoğunluğu Baptist, Metodist ya da Anglikandır. Turks grubundaki sekiz adadan yalnızca Büyük Turk ve Salt Keyi'nde yerleşme vardır. Caicos grubunda nüfus yoğunluğu en yüksek olan adalar Güney Caicos, Orta Caicos, Kuzey Caicos ve Providenciales'tir. Ülkedeki başlıca yerleşmeler, Büyük Turk'teki Cockburn Town ile Güney Caicos'daki Cockburn Harbour'dır.

Ekonomi. Doğal kaynakları sınırlı olan adalarda temel ekonomik etkinlikler balıkçılık ve turizmdir. Eskiden ekonominin temelini oluşturan tuz üretimi dünya pazarlarındaki rekabet karşısında eski önemini yitirmiştir. Balıkçılık daha çok ABD'ye ihraç edilen ıstakoz ve deniz salyangozuna dayanır. Hükümet turizmi geliştirmek için altyapı yatırımlarına önem vermekte ve dinlence tesisleri kuranlara maddi destek sağlamaktadır. Kıyı bankacılığı da özendirilmektedir. Toprağın verimsiz ve yağışların yetersiz olması nedeniyle tarım gelişmemiştir. Yetiştirilen başlıca ürünler mısır, fasulye ve manyoktur.

Adalardaki karayollarının toplam uzunluğu yalnızca 120 km'dir. Büyük Turk ve Güney Caicos adalarındaki karayollarının bir bölümü kaplanmıştır. Başlıca limanlar Büyük Turk ve Salt Keyi ile Güney Caicos'taki Cockburn Harbour'dır. Adaların bazılarında uçak iniş pistleri vardır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Birleşik Krallık'a bağlı bir sömürge olan Turks ve Caicos Adaları 1976'da yürürlüğe giren ve 1988'de bazı hükümleri değiştirilen bir anayasaya göre yönetilir. Devlet başkanı Birleşik Krallık hükümdarıdır. Yürütmenin başında Birleşik Krallık hükümdarını temsil eden bir vali bulunur. Vali, bir tür bakanlar konseyi ve danışma organı niteliğindeki Yürütme Konseyi'ne başkanlık eder. Yasama Konseyi, 13'ü seçimle, 6'sı ise atamayla işbaşına gelen 19 üyeden oluşur.

Adalarda yaşam düzeyi genelde düşüktür. İşsizlik oranı ise çok yüksektir. İçme suyu ve elektrik gibi bazı temel gereksinmeler tam olarak karşılanamamakla birlikte sağlık koşulları genelde iyi durumdadır. Büyük Turk'te modern bir hastane, öteki adalarda da çeşitli sağlık kurumları ve diş klinikleri vardır. İlköğretim zorunlu ve parasızdır; adalarda devlete ait ortaöğretim kuruluşları da bulunduğundan nüfusun büyük bölümü okuryazardır. Büyük Turk Adasında devlete ait bir radyo istasyonu vardır.

Tarih. Adalarda eskiden bazı ilkel halkların yaşadığına ilişkin kanıtlar bulunmakla birlikte, İspanyol kâşif Ponce de León 1512'de bölgeye geldiğinde burada herhangi bir yerleşme bulunmuyordu. Adalardaki ilk yerleşmeleri 1678'de Bermuda Adalarından gelen İngiliz göçmenler kurdu. Turks ve Caicos Adaları 1799'da Bahama hükümetine bağlandı. 1874'te Jamaika Adasındaki İngiliz genel valinin yönetimine verildi. 1962'de Jamaika'nın bağımsızlığını kazanması üzerine İngiliz kraliyet sömürgesi oldu. 1965-72 arasında Bahama valisi tarafından yönetilen adalara 1972'de ayrı bir vali atandı. 1976'da bir tür bakanlar konseyi oluşturulmasını öngören yeni bir anayasa kabul edildi ve seçimlere gidildi. 1980'lerin başlarında bağımsızlık yolunda bazı adımlar atıldıysa da 1985-86'da ortaya çıkan uyuşturucu kaçakçılığı skandalı üzerine Yürütme Konseyi'nin feshedilmesi bu girişimlerin sonuçsuz kalmasına yol açtı. 1988'de yeniden seçimlere gidildi.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak*. ANAYILLIK.

Turku, İsveç dilinde ABO, Finlandiya'nın güneybatısında, Turku ja Pori ilinin (*lääni*) merkezi kent. Helsinki'nin kuzeybatısında, Aurajoki Irmağının ağzında yer alır. Bugün bulunduğu yerin birkaç kilometre kuzeyinde bir ticaret merkezi olarak kuruldu. Bugünkü yerine 13. yüzyılın başında taşındı. Bilinen ilk beratını 1525'te alan kentte 1623'te Temyiz Mahkemesi, 1640'ta ise bir üniversite kuruldu; üniversite 1828'de Helsinki'ye taşındı. Finlandiya'nın İsveç ve Rus yönetimi altında olduğu 1812'ye değin ülkenin başkenti olan Turku, 1827'de çıkan bir yangın sonucu neredeyse tamamen yıkıldı. Mimar Carl Ludwig Engel'in tasarımına göre yeniden inşa edilen kent II. Dünya Savaşı'nda da ağır hasar gördü. Bugün de önemli bir sanayi ve kültür merkezi olan Turku Finlandiya'nın üçüncü büyük kenti ve kışın ulaşıma açık olan en büyük limanıdır. Kentte ülkenin en büyük tütün fabrikasıyla tersaneleri bulunur. Başlıca sanayi dalları şeker, çelik, kereste, un, çanak çömlek ve dokuma üretimidir.

Hem Fince, hem de İsveç dili konuşulan Turku'da İsveç dilinde eğitim yapan bir üniversiteyle (1918) Fince eğitim yapan bir üniversite (1922), enstitüler, sanat galerileri, kütüphaneler ve müzeler vardır. Finlandiya Kilisesi'nin başpiskoposluk merkezi olan kentteki tarihsel yapılar arasında 1290'da kutsanan ve 16. yüzyılda genişletilen bir kilise, bugün tarih müzesi olarak kullanılan bir ortaçağ şatosu, İsveç Tiyatrosu (1838) ve Ortodoks Kilisesi (1846) sayılabilir. Nüfus (1992 tah.) 159.541.

Turku ja Pori, İsveç dilinde ABO OCH BJÖRNEBORGS, Finlandiya'nın güneybatısında il (*lääni*). Helsinki'nin kuzeybatısında yer alır. Batı ve güneybatıda Botni Körfeziyle çevrilidir. Toplam kara alanı 22.170 km² olan ilde çok sayıda küçük göl vardır. İlin başlıca akarsuyu olan Kokemaenjoki Irmağının ağzının yakınlarında Fori limanı yer alır. Genel olarak düzlüklerden oluşan il toprakları verimlidir. İlde tarım ve mandıracılığın yanı sıra kerestecilik yapılır ve ağaç ürünleri işlenir. Kıyı boyunda ve açıklarında yer alan çok sayıda adada başlıca geçim kaynağı çiftçiliktir. Adaları anakaraya bağlamak üzere yeni köprüler açılmasına ve feribot seferleri düzenlenmesine karşın, adaların nüfusu sürekli azalmaktadır. Aurajoki Irmağının ağzında yer alan yönetim merkezi Turku ilin başlıca deniz limanı ve sanayi merkezidir. Öteki sanayi merkezleri ve limanları arasında Rauma (Raumo), Pori, Salo ve Uusikaupunki sayılabilir. Finlandiya'nın başlıca bahçecilik araştırmaları merkezi Piikkiö'dedir (Pikis). Nüfus (1992 tah.) 730.287.

turkuvaz, FİRUZE olarak da bilinir, hidratlı bakır ve alüminyum fosfat [$CuAl_6(PO_4)_4(OH)_8\ 4H_2O$] yapısında, mücevher olarak yaygın biçimde kullanılan fosfat minerali. Dolanan sulardan ikincil bir mineral olarak çökelir ve yalnızca kurak ortamlardaki alüminyumca zengin, ufalanmış volkanik ya da tortul kayaçlarda, mavi ile yeşilimsi arasında değişen renkli, mumsu damarcıklar halinde bulunur. İÖ 4000'lerde Sina Yarımadasından çıkarılırdı; bu çıkarma çalışmaları, dünyanın ilk önemli sert kayaç kazıları olarak kabul edilir. Anadolu üzerinden Avrupa'ya ihraç edilen turkuvazın adı da Fransızca'da "Türk" anlamına gelen sözcükten kaynaklanır. En nitelikli turkuvazlar İran'daki Nişabur'dan çıkarılır. Amerika Yerlileri de bugünkü ABD'nin güneybatı kesimlerindeki yataklardan turkuvaz çıkarmışlardır. Turkuvazın elde edildiği öbür yerler Afrika'nın kuzeyi, Avustralya, Sibirya ve Avrupa'dır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak*. fosfat mineralleri (tablo).

Gök mavisi renkli turkuvaz en değerli türdür; katışkıların neden olduğu ince damarlı, ipeksi görünümü kuyumcularca doğal taş ölçütü olarak kullanılır. Turkuvaz iyi parlatılabilir, ama görünümünün güzelliği zamanla bozulur. Mücevher olarak kullanılanları genellikle fasetasız tıraşlanır. Taşın üzeri oyulabilir ya da üzerine kabartma yapılabilir.

turmalin, karmaşık ve değişken bileşimli borosilikat minerali. İçerdiği bazı elementlerin ağırlığına göre başlıca üç tip halinde sınıflandırılır: Siyah renkli demirli turmalin (şorl); kahverengi magnezyumlu turmalin (dravit); pembe (rubelit), yeşil (Brezilya zümrüdü) ya da renksiz (akroit) alkali turmalin. Bazı kristallerinin bir ucu pembe, öbür ucu ise yeşildir; eşmerkezli kuşaklar halinde pembe-yeşil renkli türleri de vardır. Renkli, saydam turmalinler mücevher olarak kullanılır.

Bol miktarlarda bulunan turmalinin en gelişkin kristallerine granit yapılı magmalarla temas halindeki başkalaşmış kireçtaşlarında ve pegmatitlerde rastlanır. Turmalin ufalanmaya karşı dirençli olduğundan döküntü çökellerinde birikir ve tortul kayaçlarda yaygın bir eklenti mineral halinde yer alır. Değerli taş özelliği taşıyan turmalin Sri Lanka'daki çakıllardan ve Urallar, California ve Madagaskar'daki pegmatitlerden elde edilir.

Turmalin ayrıca piezoelektrik özelliği taşır, yani mekanik gerilim altında elektrik üretir ya da elektrik gerilimi altında biçim değiştirir. Bu özelliği nedeniyle de yankılı iskandillerde ve basınç değişimlerini algılamaya ve ölçmeye yarayan öbür aygıtlarda kullanılır.

Renkli turmalin kristalleri çok güçlü biçimde dikroiktir, yani farklı eksen doğrultularında bakıldığında farklı renkli görünürler; olağan ışınlar hemen hemen tümüyle soğurulur. Turmalin kristalinin düşey eksenine paralel olarak kesilen levhaları yalnızca olağandışı ışınları geçirir; bu türden iki levha birbirine çapraz konumda yerleştirilirse ışık geçişi tümüyle engellenir.

turna, *Gruiformes* takımının *Gruidae* familyasını oluşturan uzun boylu 14 kuş türünün ortak adı. Balıkçılları andırmakla birlikte, genellikle daha iri yapılı olan bu kuşların gagası daha kalın, başı kısmen tüysüz, ayaklarındaki arka parmak küçük ve iyice yukarıdadır. Uçarken uzun boyunlarını öne, uzun bacaklarını geriye doğru uzatırlar.

Kökeni çok eskiye dayanan bu grubun bilinen ilk fosillerine Kuzey Amerika'daki Eosen Bölüm (y. 54-38 milyon yıl önce) çökellerinde rastlanmıştır. Varlığını sürdüren türler Güney Amerika dışında yeryüzünün hemen her yerinde bulunur. Ama birçoğu avlanma ve yaşama ortamlarının yok olması nedeniyle çok azalmıştır.

Turnalar en gösterişli kuşlar arasındadır. Genellikle bataklıklarda ve çayırlık alanlarda yaşar, küçük hayvanları, bitkisel madde-

Taçlı turna (*Balearica pavonina*)
K B Newman—EB Inc

leri yerler. Bataklıklarda daha kuru bir yer seçerek otlar ve bitki saplarıyla hazırladıkları yuvaya dişi genellikle iki tane kahverengi benekli yumurta bırakır. Turnalar aynı yuvayı yıllarca kullanabilir. Kahverengi hav tüyleriyle kaplı yavrular yumurtadan çıktıktan kısa bir süre sonra koşmaya başlar. Yavruların soluk boruları basittir. Ama zamanla uzar, kıvrımlanarak kornoya benzer karışık bir yapı kazanır. Soluk borusu göğüs kemiğinin öne doğru çıkıntı yapan karinasına yerleşmiştir. Uzunlukları, haykıran turnanın (*Grus americana*) erişkininde 1,5 m'yi bulur. Amerika'da yaşayan ve soyu tükenme tehlikesi gösteren bu türün çığlığı kilometrelerce uzaktan duyulabilir.

Avrupa ve Asya'nın kuzey kesimlerinde, Türkiye'nin özellikle İç ve Doğu Anadolu bölgelerindeki bataklıklarda üreyen bayağı turna (*G. grus*) kışın geniş sürüler halinde Afrika'nın kuzeyine, Hindistan'a ve Çin'e göç eder. Daha küçük yapılı olan telli turnanın (*Anthropoides virgo*) uzunluğu 75 cm'dir. Oldukça seyrek rastlanan bu tür Avrupa'nın güneydoğusunda, Anadolu'nun bazı iç kesimlerinde, Cezayir'de ve Orta Asya'da ürer. Adını uzun beyaz tüylerden oluşan kulak püskküllerinden alır. Ayrıca siyah göğüs tüyleri de aşağı doğru sarkar. Turnalar yükseklerden, genellikle "V" biçiminde sıralar halinde uçar. Tek eşli olan bu kuşlar dans ederek başlattıkları beraberlikleri boyunca danslarını sürdürürler. Turnalar Türk folklorunu derinden etkilemiş, türkülere, masallara konu olmuştur.

Öbür turnalar arasında Afrika'da geniş bir dağılım gösteren taçlı turna (*Balearica pavonina*), günümüzde yalnız Alaska'dan Hudson Körfezine kadar uzanan bölgede üreyen Kanada turnası (*G. canadensis*) ve Güneydoğu Asya'da üreyen saras turnası (*G. antigone*) sayılabilir.

turnabalığı, *Salmoniformes* takımının *Esocidae* familyasını oluşturan yırtıcı tatlı su

balıklarının ortak adı. Gövdeleri torpil biçiminde uzamış, pulları küçük, başları uzun, burunları yassıdır. Geniş ağızlarında güçlü dişler bulunur. Sırt ve anüs yüzgeçleri gövdenin gerisinde, kuyruk yüzgecine yakındır.

Bayağı turnabalığı (*Esox lucius*) Asya'nın kuzey kesimleri, Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşar. Uzunluğu yaklaşık 1,4 m'ye, ağırlığı 21 kg'ye ulaşabilir. Türkiye'de genellikle Sakarya ve Seyhan ırmakları ile Küçük Çekmece, Sapanca, Manyas, İznik, Ulubat, Akşehir ve Eber göllerinde rastlanır. Kuzey Amerika'da Büyük Göller bölgesindeki ırmak ve göllerde yaşayan maskinonge (*E. masquinongy*) 1,8 m uzunluğa ve 36 kg ağırlığa ulaşabilen bir turnabalığı türüdür.

Turnabalıkları yalnız yaşar ve suda hareketsiz durarak ya da su bitkileri arasına gizlenerek avlarını beklerler. Yeterince yaklaşan avlarının üstüne birdenbire saldırır, genellikle küçük balıkları, böcekleri ve su omurgasızlarını avlarlar. İri türler su kuşlarına ve küçük memelilere bile saldırabilir. Yumurta dökme dönemleri kış sonundan başlayarak ilkbahar ayları boyunca sürer.

Turnbull, Herbert Western (d. 31 Ağustos 1885, Tettenhall, Wolverhampton - ö. 4 Mayıs 1961, Grasmere, Westmoreland, İngiltere), cebirsel sabitlere ve ikinci dereceden denklemlerin doğal sonuçlarına ilişkin çalışmalarıyla tanınan İngiliz matematikçi.

Cambridge'deki St. Catharine's College'da (1909), Liverpool Üniversitesi'nde (1910) ve Hong Kong Üniversitesi'nde (1912) öğretim görevlisi olarak çalıştıktan sonra Hong Kong'daki St. Stephen's College'da yöneticilik (1911-15) ve Üniversite Yurdu'nda müdürlük (1913-15) yaptı. Oxford'daki St. John's College'da Fereday Kürsüsü'nde çalıştı (1919-26), 1921'den sonra da St. Andrews'taki United College of St. Salvator and St. Leonard'da Kraliyet Matematik Kürsüsü başkanlığı görevini yürüttü.

Clebsch ve Gordon'ın simgesel hesap sistemine önemli katkılarda bulunan Turnbull'un başlıca yapıtları *The Theory of Determinants, Matrices, and Invariants* (1960; Determinantlar, Matrisler ve Sabitler Kuramı), *The Great Mathematicians* (1961; Büyük Matematikçiler), *An Introduction to the Theory of Canonical Matrices* (1961; Kanonik Matrisler Kuramına Giriş), *James Gregory Tercentenary Memorial Volume* (1939; James Gregory'nin Üç Yüzüncü Yılı Anısına), *Theory of Equations* (1957; Denklemler Kuramı), *The Mathematical Discoveries of Newton* (1945; Newton'ın Matematiksel Keşifleri) ve *The Correspondence of Isaac Newton*'dır (1959-61, 3 cilt; Isaac Newton'ın Yazışmaları).

Turner, Big Joe, asıl adı JOSEPH VERNON TURNER (d. 18 Mayıs 1911, Kansas kenti, Missouri - ö. 24 Kasım 1985, Englewood, California, ABD), *rock and roll*'un gelişmeye başladığı yıllarda plakları beyaz müzikçilerce taklit edilen ABD'li *blues* şarkıcısı.

Gençliğinde kilise korolarında şarkı söyledi. Kansas kentinin barlarında barmenlik yaptı; bu arada piyanist Pete Johnson'ın eşliğinde söylediği şarkılarla adını duyurdu. Etkileyici bariton sesiyle caz eleştirmeni John Hammond'ın dikkatini çekti, 1938'de onun desteğiyle New York kentine giderek Carnegie Hall "Spirituals to Swing" konserine katıldı. Daha sonra New York'un gece kulüplerinde *boogie-woogie* piyanosu eşliğinde beğenilen bir gösteri sanatçısı durumuna geldi. Ünlü caz müzikçileriyle plak doldurmaya, ABD ile Kanada'da turnelere çıkmaya başladı; bu turnelere bazen *blues* çalgıcıları ya da Count Basie orkestrasıyla birlikte katıldı. 1951'de "Chains of Love" adlı, en çok satış yapan *rhythm and blues* plağını doldurdu. Bunu "Sweet 16", "Honey, Hush", "Shake, Rattle and Roll", "Flip, Flop and Fly" izledi. Genç beyaz müzikçiler, özellikle de Bill Haley bu plaklardaki şarkılardan, sözlerini değiştirerek yeniden plaklar yaptılar. Turner ayrıca aralarında *Last of the Blue Devils*'in de (1970; Mavi Şeytanların Sonuncusu) bulunduğu çeşitli filmlerde oynadı. 1980'lere değin plak doldurmayı sürdürdü.

Turner, Ethel (Sibyl), es MRS. HERBERT RAINE CURLEWIS (d. 24 Ocak 1872, Doncaster, Yorkshire, İngiltere - ö. 8 Nisan 1958, Sidney, Avustralya), çocuklara yönelik roman ve öyküleriyle tanınmış Avustralyalı yazar. *Seven Little Australians* (1894; Yedi Küçük Avustralyalı) adlı romanı sinemaya uyarlanmış (1939), İngiltere'de (1953) ve Avustralya'da (1973) televizyon filmine çekilmiş ve müzikal olarak sahnelenmiştir (1978).

Turner 1881'de anne ve babasıyla birlikte Avustralya'ya yerleşti ve Sidney'de öğrenim gördü. 1889'dan 1892'ye değin kız kardeşiyle birlikte *The Parthenon* adlı aylık bir dergi çıkardı. Ardından Sidney'de bazı gazetelerin çocuk sayfalarını yönetti. İlk kitabı *Seven Little Australians* kısa sürede büyük ilgi gördü, çeşitli dillere çevrilerek Avustralya çocuk edebiyatının klasikleri arasına girdi. Turner bunun dışında 30 kadar roman ile öykü ve şiir kitabı yayımladı. Bunların büyük bölümü kız çocukları hakkında ve onlara yönelikti.

Turner, Herbert Hall (d. 13 Ağustos 1861, Leeds, Yorkshire, İngiltere - ö. 20 Ağustos 1930, Stockholm, İsveç), astronomi fotoğraflarından yararlanarak yıldızların konumlarının saptanmasında kullanılan tekniklerin uygulanmasına öncülük eden İngiliz astronom.

1884'te Greenwich'teki Kraliyet Gözlemevi'ne başasistan olarak atanan Turner 1893'te Oxford Üniversitesi'nde astronomi profesörü oldu ve üniversitenin gözlemevinin yöneticiliğine getirildi. 1887'de Paris'te düzenlenen bir toplantıda, bir astrografi haritası ve katalogu hazırlanması için uluslararası işbirliği yapılması kararlaştırılmıştı. Turner proje çerçevesinde Oxford Üniversitesi'nin payına düşen çalışmaları yürüttü. Bu çalışmalar sırasında projenin başarıya ulaşmasına önemli katkıları olan çeşitli buluşlar yaptı. 1919'da Uluslararası Astronomi Birliği'nin (IAU) kurulmasından sonra projeyi yürütmekle görevli komitenin başkanlığına getirildi. Dünya çapındaki sismoloji araştırmalarına da katkılarda bulunan Turner Oxford'un uluslararası sismoloji araştırmaları merkezi haline gelmesini sağladı.

Turner'ın *Modern Astronomy* (1901; Modern Astronomi), *Astronomical Discovery* (1904; Astronomi Keşifleri), *The Great Star Map* (1912; Büyük Yıldız Haritası) ve *A Voyage in Space* (1915; Uzayda Bir Yolculuk) adlı dört yapıtı vardır. ABD'li astronom Clyde W. Tombaugh'nun 1930'da dokuzuncu gezegen Plüton'u keşfetmesinde Turner'ın önerileri önemli rol oynamıştır.

Turner, J(oseph) M(allord) W(illiam) (d. 23 Nisan 1775, Londra - ö. 19 Aralık 1851, Londra, İngiltere), 19. yüzyılın en önemli manzara ustalarından İngiliz romantik ressam. Işık, renk ve atmosferin anlatımcı niteliklerini araştırdığı çalışmalarında eşsiz bir çeşitlilik ortaya koymuş ve yücelik duygusu uyandırmış, özellikle deniz manzaralarında çok başarılı olmuştur.

Erken dönemi. Bir berber ile akıl hastası olarak ölen (1804) bir kadının oğluydu. On

"Kendi Portresi", J. M. W. Turner'ın bir yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1798; Tate Galerisi, Londra
Tate Gallery, Londra

yaşındayken bir akrabasının yanına gönderildiği Brentford'da (Middlesex) okula gitti. 1787 gibi erken bir tarihte babasının berber dükkânındaki müşterilerine satabileceği kadar profesyonel çizimler yapıyordu. Bir süre suluboya topografya ressamı Thomas Malton'dan ders aldıktan sonra 1789'da Kraliyet Akademisi Okulları'na girdi ve 15 yaşındayken ilk suluboya çalışmasını sergiledi. Yaz aylarında İngiltere'nin çeşitli yörelerini geziyor, çoğu bugün British Museum'da bulunan defterlere çizdiği taslakları sonradan suluboyaya dönüştürüyordu. Topografik nitelikteki ilk çalışmalarında Thomas Malton, Edward Dayes ve Paul Sandby gibi ustalardan etkilendi. 1794'te oymabaskı ustaları için çalışmaya başlayarak *Copper Plate Magazine* ile *Pocket Magazine* gibi dergilerde kullanılan şato ve manastır kalıntılarını betimledi. Akşamları hekim ve sanat uzmanı Thomas Monro'nun evindeki toplantılara katıldı; Thomas Girtin ve başka genç ressamlarla birlikte, o sırada Monro'nun tedavisi altında olan John Robert Cozens'in yapıtlarının kopyalarını yaptı ve yarım kalmış çizimlerini tamamladı. Cozens'ın ve Galli manzara ressamı Richard Wilson'ın etkisiyle doğayı daha şiirsel ve yaratıcı bir bakış açısıyla işlemeye başladı.

1796'da Kraliyet Akademisi'nde "Denizde Balıkçılar" adlı ilk yağlıboyasını sergileyen Turner 1799'da akademinin aradığı en az 24 yaşında olma koşulu gereği sınırlı üyeliğe seçildi; 1802'de de tam üye olarak bir dizi büyük boyutlu resmini sergiledi. Akademideki görevlerini aksatmadan sürdürdü; kuruma parasal yardımda bulundu ve yaradılışının elverdiği ölçüde öbür sanatçılara destek verdi; 1807'de de perspektif profesörlüğüne getirildi.

Özel yaşamını herkese kapalı tutan, toplumdan uzak ve farklı yaşayan, para harcamasını sevmeyen Turner 1798'de Sarah Danby ile 10 yıl süren bir ilişkiye girdi. İki çocuğu oldu, ama hiç evlenmedi. 1800'de Londra'da kendi atölyesini kurdu; 1804'te de bir özel galeri açtı. Atölye işlerinin yürütülmesini babasına bıraktı. Kendisi ise bütün zamanını resme ayırdı ve büyük bir servet edindi.

1797-1801 arasında ülke içindeki gezilerini sürdüren Turner 1802'de ilk kez Avrupa kıtasına geçti. Fransa ve İsviçre'de 400'ü aşkın çizim yaptı; Louvre'da gördüğü resimler üzerine ayrıntılı notlar tuttu. Eleştiri notlarından anlaşıldığına göre 16. yüzyıl

Venedik ustalarına ve Poussin'e hayranlık duyarken Rubens'i beğenmedi. "Venüs ve Adonis" ve "Kutsal Aile" (1803, Tate Galerisi, Londra) gibi figürlü resimlerinde Venedik okulunun üslubunu denedi. Hayranlık duyduğu her üslupta ustalaştı; üslubunu etkileyen ressamları da rakip olarak gördü. Örneğin Ulusal Galeri'ye iki resmini, çok sevdiği iki Claude resminin yanına asılmaları koşuluyla bağışladı.

Turner 1807'de *Liber Studiorum* adıyla bilinen 100 levhalık bir baskı dizisine başladı. Beşer levhalık bölümler halinde manzara resminin bütün tarzlarını kapsayan (örn. tarihsel, mimari, dağlık, kırsal ve deniz konulu) bu yayında birçok oymabaskı sanatçısına iş verdi. 1807-19 arasında 71 levhanın basımından sonra ise projeden vazgeçti.

Orta dönemi. 1810'larda Turner artan ölçüde ışıltılı ve atmosferik etkili resimler yaptı. Gerçek yerleri betimlediği resimlerinde bile ışık etkilerini öne çıkardı. Birçok şato ve malikâne resmi siparişi aldı; deniz manzaralarındaki üstün başarısını da sürdürdü. 1802'de bir deniz manzarasını satın alan Egremont kontu ile Walter Fawkes en yakın dost ve müşterileri oldu. Turner 1810'larda da İngiltere'de birçok yeri dolaştı. Tarihçi T. D. Whitaker'ın *History of Richmondshire* (Richmondshire Tarihi) adlı kitabı için 20 suluboya yaptı. 1817'de görmeye gittiği Waterloo savaş meydanını ertesi yıl yaptığı karanlık ve romantik resimde betimledi. 1819'da ilk kez İtalya'ya gitti. Üç ay Roma'da kaldı; Napoli, Floransa ve Venedik'e giderek yaklaşık 1.500 çizim yaptı. Bu gezisini izleyen birkaç yıl içinde üslubunun büyük ölçüde geliştiğini gösteren bir dizi yapıt verdi. Renkleri saflaştı, tonları açılarak parlaklaştı ve suluboyayı andıran bir saydamlığa ulaştı. Karşıtlıkları koyuaçık tonlar yerine sıcak-soğuk renklerle vermeye, gölgeleri bile aydınlık alanlar kadar renkli betimlemeye başladı.

Turner 1820'lerde İngiltere ve İskoçya'nın yanı sıra Hollanda, Belçika ve Fransa'yı dolaştı. Bu dönemde "Köln: Yolcu Gemisinin Gelişi: Akşam", "Dieppe Limanı" ve "Mortlake Terası: Erken Bir Yaz Sabahı" (Frick Koleksiyonu, New York) gibi önemli resimler yaptı. 1829'da Roma'da bazı resimlerini sergiledi. Egremont kontunu ziyaret için gittiği Petworth (Sussex) betimlemelerini de 1830'larda çizdi.

Geç dönemi. Turner son yıllarında her zamankinden ünlü, zengin ve gizlilik içinde biri olarak yaşadı. Kraliyet Akademisi'nde perspektif profesörü olarak fazla etkinlik göstermediği birkaç yıldan sonra 1838'de istifa etti. 1839'da Chelsea'de küçük bir ev aldı ve tanınmamak için Booth adını kullanarak yaşadı. Son 15 yılında Avrupa gezilerini sürdürdü ve büyük bir enerjiyle yeni taslaklar yaptı. Geriye bıraktığı yaklaşık 19 bin çizim yorulmak bilmezliğinin bir kanıtıdır.

Turner'ın ilk resimlerindeki kusursuz gözleme dayalı mimari ve doğa ayrıntıları geç döneminde yerini genel olarak renk ve ışık etkilerine bıraktı. Kompozisyonları hareket ve mekânın çağrıştırıldığı, kütlenin ise ancak sezilebildiği bir akıcılık kazandı. Bu dönemde beyaz zemin üzerine çok açık tonlarla boyanmış renk belirtilerinden oluşan "Norham Şatosu, Gün Doğumu" ve "Gün Doğumu, İki Burun Arasındaki Gemi" (1835-45, Tate Galerisi, Londra) gibi resimler yapan Turner çoğu kez tuvallerini bu yalın durumda akademiye yollar, sergilenmeden önce de resmin asılacağı yere ve ışığa göre gerekli ayrıntıları eklerdi. Öldüğünde atölyesinde bulunan çok sayıdaki bu tür renk soyutlamaları bugün romantik konulu resimlerinden daha değerli sayılır. Son dönem yapıtları arasında düşsel Eski Roma görünümlerini, Venedik, gün batımı ve ay ışığı, yelkenli gemi ve demiryolu çağı gibi konuları işleyen resimler vardır. Ateş ve suya duyduğu ilgi "Parlamento Yangını" (1834, British Museum, Londra) ve "Denizde Yangın" (Tate Galerisi, Londra) gibi resimlerinde açıkça görülür.

Öldüğünde St. Paul Katedrali'ne gömülen Turner 140 bin sterlinlik bir servet bırakmış, bu parayla gözden düşen sanatçılara yardım edecek bir vakıf kurulmasını istemişti. Yapıtlarını ise adına yapılacak bir galeride toplanmak üzere ülkesine bağışladı. Serveti sonunda mirasçılarına kaldı. Turner Bağışı olarak ulusal mülke dönüşen resim ve çizimleri 1908'de Sir Joseph Duveen'ın Tate Galerisi'nde yaptırdığı özel galeriye kondu. Bugün Turner koleksiyonu 1982-86 arasında yapılan ek binada (Clore Galerisi) sergilenmektedir.

Turner 19. yüzyılın başlarında zorlayıcı tavrı ve çok parlak renkleri dolayısıyla tutucu çevrelerde şiddetle eleştirilmişti. Yaşamının sonlarında da özellikle Venedik resimleri ve suluboyaları çok beğenilerek taklit edilmekle birlikte, üslubu o dönemin gerçekçilik anlayışına ve özenle bitirilmiş resim beğenisine hiç uymayan bir biçimde gelişmişti. Yüzyılın ikinci yarısında büyük üne kavuşmasında ise dönemin en etkili eleştirmeni John Ruskin'in *Modern Painters* (1843; Modern Ressamlar) adlı kitabı önemli rol oynadı. Işık ve renk kullanımı açısından bazı uzmanların İzlenimciliğin öncüsü saydığı Turner'ın ünü ard izlenimciliğin oluşmasıyla geçici olarak azaldı. Son dönem yapıtlarının renk soyutlamaları ise soyut ressamların ilgisini çekti.

Turner, John Napier (d. 7 Haziran 1929, Richmond, Surrey, İngiltere), Haziran 1984'te Pierre Elliott Trudeau'nun ardından Kanada Liberal Partisi'nin başkanı ve başbakan olan Kanadalı hukukçu ve siyaset adamı.

1932'de ailesiyle birlikte Kanada'ya göç etti. İngiliz Kolumbiyası Üniversitesi'nde siyaset bilimi öğrenimini tamamladıktan sonra (1949) bir yıl Paris'te okudu ve Rhodes Bursu'yla devam ettiği Oxford Üniversitesi'nin hukuk bölümünü bitirdi (1952). Beş yıl sonra aynı okuldan hukuk dalında yüksek lisans diplomasını aldı.

Kanada'ya döndükten sonra çeşitli şirketlerde çalıştı. Haziran 1962'de Liberal Parti'den Avam Kamarası'na seçildi. 1965'te ilk kez hükümete girdi. 1968'de Trudeau'nun yerine Liberal Parti'nin başkanı olma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Trudeau'nun başkanlığı sırasında önce adalet bakanlığı, ardından da maliye bakanlığı görevlerinde bulundu. Eylül 1975'te hükümetten, Şubat 1976'da parlamentodan istifa etti. Şirketler hukuku alanında çalışmaya başladı ve sekiz yıl boyunca birçok şirkette yöneticilik üstlendi. Bu arada politikacı dostlarıyla olan sıkı ilişkilerini sürdürdü.

Turner, Şubat 1984'te Liberal Parti başkanlığına aday olmayacağını açıklayan Trudeau'nun yerine parti başkanlığına seçilerek başbakan oldu (Haziran 1984). Ama aynı yılın eylül ayında yapılan genel seçimleri Kanada İlerici Muhafazakâr Partisi'nin kazanması üzerine başbakanlıktan ayrıldı. 1989'da İlerici Muhafazakârlar karşısında uğradığı ikinci seçim yenilgisinden sonra siyasetten çekilmeye karar verdi.

Turner, Nat (d. 2 Ekim 1800, Southampton, Virginia - ö. 11 Kasım 1831, Jerusalem, Virginia, ABD), ABD tarihindeki tek etkili ve uzun süreli köle ayaklanmasının önderi. Ayaklanma Güney eyaletlerinde kölelerin öğrenim, seyahat ve toplantılarını yasaklayan baskıcı yasalar çıkarılmasına yol açmış ve kölelik yanlılarının daha da sertleşmelerine neden olmuştur.

Virginia'da varlıklı bir küçük plantasyon sahibinin kölesi olarak doğdu. Afrika'dan getirilmiş bir köle olan annesi tarafından köle sahiplerine karşı büyük bir nefret duygusuyla yetiştirildi. Çiftlik sahibinin oğlundan okuma yazma öğrendi. 1820'lerin başında yakındaki başka bir küçük toprak sahibine satıldı. Sonraki 10 yıl içinde giderek bağnazlaştı ve Tanrı'nın kendisini halkını kölelikten kurtarmakla görevlendirdiği inancına kapıldı. Zamanla çevre çiftliklerin kölelerini derinden etkiledi ve bu kişilerce bir "peygamber" olarak görülmeye başladı.

1831'de Joseph Travis adında bir zanaatkâra satıldı. Kısa bir süre sonra gördüğü güneş tutulmasının kendisine harekete geçmesi için gönderilen bir işaret olduğunu düşünerek bir ayaklanma planı hazırladı. 21 Ağustos gecesi güvendiği yedi köle arkadaşıyla birlikte harekete geçen Turner, Joseph Travis ve ailesini uykuda öldürdükten sonra Jerusalem'e doğru ilerlemeye başladı. İki gün içinde 51 beyaz öldürüldü. Turner'ın yanına yalnızca 75 kişi çekebilmiş olması ve adamlarının disiplinsizliği ayaklanmanın başarısızlığa uğramasında önemli rol oynadı. Beyazların silahlı direnişi ve bölgeye gönderilen 3 bin eyalet milisi karşısında ayaklanmacılar il merkezine birkaç kilometre kala dağıldılar. Bir bölümü beyazlarca öldürüldü, bir bölümü de yakalandı. Ayaklanmayı izleyen olaylar sırasında ayaklanmaya katılmamış olan pek çok köle beyazlarca katledildi. Turner altı hafta kaçmayı başardıysa da sonunda yakalandı ve yargılandıktan sonra idam edildi.

Nat Turner ayaklanması Güney'deki kölelerin hallerinden hoşnut ya da bir silahlı ayaklanmaya kalkışamayacak ölçüde sahiplerine bağlı oldukları efsanesine son verdi. Uzun yıllar ABD'deki Siyah kiliselerinde Jerusalem adı geçtiğinde yalnızca Kitabı Mukaddes'teki Kudüs kenti değil aynı zamanda Nat Turner'ın öldürüldüğü yer de anıldı.

Turner, Ted, asıl adı ROBERT EDWARD TURNER III (d. 19 Kasım 1938, Cincinnati, Ohio, ABD), 1970'lerden başlayarak televizyon yayıncılığındaki ilginç girişimleriyle Amerikan iş dünyasının önemli kişilikleri arasına giren iş ve spor adamı.

Babası Georgi eyaletinin Atlanta kentinde bir reklam şirketinin sahibiydi. Bir süre Rhode Island'ın Providence kentindeki Brown Üniversitesi'nde okuduktan sonra babasının şirketinde muhasebe yöneticisi olarak çalıştı. 1960'ta şirketin bürolarından birinin genel müdürlüğünü üstlendi. Babasının iş sorunları nedeniyle 1963'te intihar etmesi üzerine, zor durumdaki aile şirketinin başına geçti ve yeniden kâr eder duruma gelmesini sağladı.

1970'te mali güçlük içindeki bir UHF televizyon istasyonunu satın aldı. Atlanta kentinde bulunan Channel 17 adlı bu kuruluşu üç yıl içinde ABD'nin gerçekten kârlı birkaç bağımsız istasyonundan biri durumuna getirdi. 1975'te yeni bir iletişim uydusunu kullanmaya yönelen ilk televizyon yayıncıları arasında yer aldı. Bu uyduyla sonradan Turner Broadcasting System (TBS) adını alan Channel 17 istasyonunun kablolu yayına geçerek ülke çapında izleyici kazanmasını sağladı. Böylece istasyondan elde ettiği gelirleri büyük

ölçüde artırdı. TBS'nin yanı sıra 1980'de Cable News Network (CNN) ve 1988'de Turner Network Television (TNT) adlı kablolu televizyon şebekelerini kurarak işlerini daha da büyüttü. Yenilikçi bir yayın anlayışıyla her iki şebekeyi de son derece başarılı kuruluşlara dönüştürdü. Bu arada 1976'da Atlanta Braves beyzbol takımını, 1977'de Atlanta Hawks basketbol takımını satın aldı. 1986'da da MGM/UA Entertainment Company'yi satın alarak sinema alanına girdi. Bu girişimle şirketin bünyesinde bulunan eski Metro-Goldwyn-Mayer film stüdyosuna ve bu stüdyonun 4 bini aşkın eski filmi kapsayan dev film arşivine de sahip oldu. Eski siyah-beyaz filmlerin birçoğunu "renklendirmeye" yönelmesi sinema dünyasının ve sinema eleştirmenlerinin yoğun protestolarına yol açtı.

MGM'yi ve başka kuruluşları satın almasının getirdiği ağır borç yükü daha sonra Turner'ı MGM/UA'yı elden çıkarmak, ayrıca kendi şirketi Turner Broadcasting System, Inc.'in hisselerinin önemli bir bölümünü satmak zorunda bıraktı. Ama elinde kalan hisselerle şirket üzerindeki denetimini sürdürdü. CNN'nin 1991'deki Körfez Savaşı'nın başlangıcını tek başına neredeyse "canlı" denebilecek bir yayınla bütün dünyaya aktarması Turner'ı yeniden televizyon dünyasında öne çıkardı.

Aynı zamanda ünlü bir yatçı olan Turner 1977'de "Couragecus" adlı yatıyla Amerika Kupası'nı kazandı.

Turner, William (d. 1508?, Morpeth, Northumberland - ö. 7 Temmuz 1568, Londra, İngiltere), "İngiliz botaniğinin babası" olarak bilinen İngiliz doğa bilimci, botanikçi ve ilahiyatçı. Özgün malzemeler içeren ilk İngilizce şifalı bitkiler kitabı olan *A New Herball*'ın (1551-68; Yeni Şifalı Bitki Kitabı) yazarıdır.

Bilimsel botanik üzerine yazılmış derleme kaynaklarının yetersizliği Turner'ı bu alandaki ilk İngilizce inceleme olan *Libellus de re herbaria novus*'u (1538; Bitkiler Üzerine Yeni Kitap) yazmaya yönetti. Dinsel inançlarından ötürü birkaç kez Avrupa'ya sürgün edildi. Sürgün dönemlerinde birçok doğa bilimciyle tanışıp birlikte çalışma olanağı elde ederek botanik alanındaki son buluşları öğrendi. 1548'de *Libellus*'u genişletip *The Names of Herbes* (Bitki Adları) adıyla İngilizce olarak yeniden yayımladı. Bitkilerin Almanca ve Fransızca adlarını da içeren bu yapıt geleneksellikten uzak, güçlü ve özgün gözlemler içeriyordu. Turner 1550'de Wells Katedrali'nin başrahipliğine getirildiyse de, 1553'te tahta çıkan Kraliçe Mary tarafından sürgüne gönderildi. Kraliçe öldükten sonra Wells'e döndü ve kilise kurallarına uymadığı için görevden alındığı 1564'e değin burada kaldı.

Turner en önemli kitabı olan ve botaniğin yanı sıra tıbbi bilgileri de kapsayan *A New Herball*'ı hekim ve eczacıların da yararlanabilmesi için anadilinde, İngilizce olarak yazdı. Turner'ın yapıtları John Ray ve Jean Bauhin gibi kendisinden sonraki pek çok botanikçi tarafından kaynak olarak yaygın biçimde kullanıldı.

Turner sendromu, kadınlarda X kromozomlarından birinin eksik olmasıyla beliren ve görece ender (yaklaşık 1/2.500 canlı doğumda) rastlanan eşey kromozomu bozukluğu. Ensede saçlı deriyi saçsız deriden ayıran sınır normalden daha aşağıdadır; ensede üst üste binmiş deri kıvrımları vardır. Meme başları birbirinden çok ayrıktır. Böbrek ve kalpte oluşum bozuklukları, aort yayı darlığı, yumurtalıklar ve öbür eşey organlarında gelişme bozukluğu ve vakaların yüzde 10'unda zekâ geriliği görülür. Hastalık kimi zaman ergenlik döneminin beklenen zamanda başlamamasıyla fark edilir. Dişi eşey hormonlarıyla tedavi sonucunda ergenlik başlar, hastanın görünümü olgunlaşır, normal bir cinsel dürtü kazanır. Bununla birlikte kromozom bozukluğuna bağlı kısırlığın tedavisi yoktur, oluşum bozuklukları da ancak cerrahi girişimle düzeltilebilir.

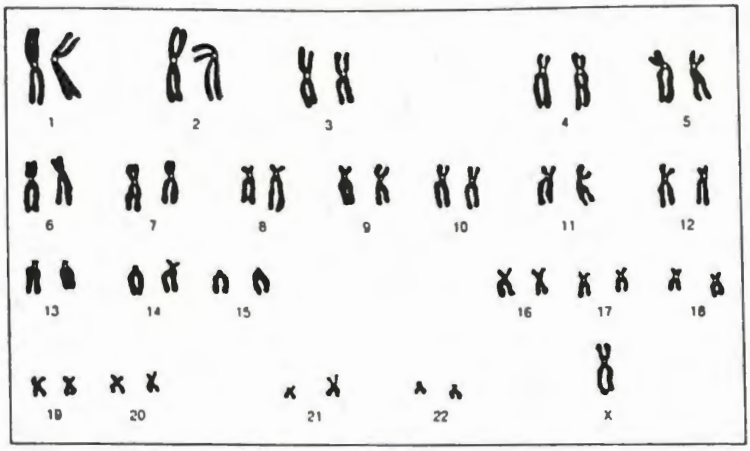

Turner sendromu
Karyotipte 45 kromozom ve XO düzeninde eşey kromozomu görülüyor
V. A. McKusick, *Human Genetics*

Vakaların çoğunda vücut hücrelerinin tümünde kromozom sayısı 45, eşey kromozomu düzeni XO'dur. Bununla birlikte, hücrelerin bir bölümünün 45,X, bir bölümünün 46,XX ya da 47,XXX düzeni taşıdığı mozaik kalıplar ya da X kromozomlarından birinin yalnız bir kolunun eksik olduğu vakalar da görülür. Noonan sendromu olarak bilinen özel bir bozuklukta ise, hastanın kromozom yapısının normal olmasına karşın Turner sendromundakine benzer belirtiler görülür.

Hastalığın başka bir türünde de vücutta çok az yapı bozukluğu görülürken yumurtalıklar hiç gelişmemiştir, embriyondaki kalıntı halindedir. Bu nedenle hastanın memeleri gelişmeyebilir, boyu ortalama ya da ortalamanın altındadır. Bazı vakalarda yumurtalıklardan birinin yerinde farklılaşmamış bir eşey bezi kalıntısı, öbür yanda karın boşluğunda bir erbezi vardır; kimi zaman gerçek erdişilik (hermafroditlik) görülür. Klitoris irileşmiş olabilir. Bu vakalarda eşey kromozomlarında XO/XY düzeninde mozaiklik saptanabilir. Bu hastalarda eşey bezlerinde kötü huylu ur gelişme olasılığı yüksek olduğundan erken çocukluk döneminde eşey bezlerinin cerrahi girişimle çıkarılması önerilir.

Turnhout, Belçika'nın kuzey kesiminde, Anvers ilinde belediye. Anvers'in kuzeydoğusunda, Hollanda sınırı yakınlarında, Anvers-Turnhout Kanalıyla Embranchement Kanalının kesiştiği noktada yer alır. Franklar döneminde kurulduğu sanılan kentin adı kayıtlarda ilk kez 12. yüzyılda bir pazar merkezi olarak geçer. Bir tarım bölgesinde yer almakla birlikte günümüzde sanayi ağırlık kazanmıştır. Tarihsel yapılar arasında Brabant düklerinin şatosu (15. yy; bugün Adalet Sarayı), kariyonuyla ünlü St. Pieter Kilisesi (baş. 1484) ve belli bir tarikata bağlı olmayan rahibelerin çekildiği *béguinage* (14. yy) sayılabilir. Taxandria Müzesi'nde yöreye ait eski eşyalar sergilenir. Nüfus (1983 tah.) belediye, 37.461.

Turnicidae, *Gruiformes* takımından, Eski dünya'nın sıcak bölgelerindeki çalılık ve çayırlık alanlara dağılmış 15 türü kapsayan kuş familyası. Küçük ve toplu gövdeleri, renk ve desenleriyle bıldırcınları andıran bu familya üyeleri genellikle yalnız ya da çiftler halinde yaşar ve bazen bıldırcın sürülerine katılırlar. Uzunlukları 13-19 cm arasında değişir. Ayakları üç parmaklıdır. Arkaya doğru uzanan parmakları yoktur. Otlar arasında zikzaklar çizerek hızla koşmalarına karşılık uçarken kısa ve yuvarlak kanatları oldukça yetersiz kalır.

Turnicidae üyelerinde çiftleşmeye çağırma ve yuva yapma işini dişiler üstlenir. Dişiler erkeklerden daha iri ve daha belirgin desenlidir. Üreme mevsiminde birden çok erkekle çiftleşen dişi yuvaya 3-5 yumurta bırakır. Yalnız erkek kuluçkaya yatar ve yumurtadan çıkan yavruların bakımıyla ilgilenir. Kuluçka dönemi 12-13 gündür. Bu süre kuşlar arasında bilinen en kısa kuluçka dönemidir. Yavrular iki haftada yalnız yaşayabilecek duruma gelir, hızla iki kez tüy değiştirir, 6-7 haftada erişkinlerin iriliğine ulaşır, üç aylık olmadan üreyebilirler.

Turnicidae üyelerinin en geniş coğrafi dağılım gösteren türü *Turnix sylvatica*'dır.

Turnicidae familyasından *Turnix suscitator*
John P. O'Neil

Bu tür İspanya, Afrika ve Güneydoğu Asya'da yaşar. Erkek ve dişi birbirlerine çok benzer. Güneydoğu Asya'da yaşayan *T. suscitator* türünün dişisi üreme mevsiminde siyah gerdan tüyleriyle erkekten kolayca ayrılır.

Turnus, Roma mitolojisine göre Latium kıyılarında yaşayan bir İtalya halkı olan Rutulların kralı. Latinlerin kralı Latinus'un(*) kızı Lavinia'yı kahraman Aineias(*) yerine kendisiyle nişanlamasından sonra, Rutullar ve Latinlerle birlikte Aineias'a ve Troyalılara karşı savaştı. Baş Tanrıça Iuno tarafından korunmasına karşın, sonunda Aineias tarafından yakalandı ve öldürüldü.

turnusol, başta *Lecanora tartarea* ve *Roccella tinctorum* olmak üzere çeşitli liken türlerinden elde edilen renkli organik bileşikler karışımı. Asitli çözeltilerde kırmızı, alkalilerde ise mavi renkli olan turnusoldan çok eskiden beri asit-baz belirteci olarak yararlanılmaktadır; bunun için genellikle turnusol kâğıdı denen, süzgeç kâğıdına emdirilerek hazırlanmış ürünler kullanılmaktadır.

Turnusolun çeşitli renklerdeki bileşenleri, likenlerin hava eşliğinde amonyak, potas ve kireç ile işlenmesi sonucunda elde edilir. Turnusol 1840'larda azolitmin, eritrolitmin, spaniolitmin ve eritrolein olarak bilinen bileşenlerine ayrıldı. 1961'de yapıları aydınlatıldığında bu maddelerin fenoksazin adı verilen heterosiklik bileşiğin birbirine çok benzeyen türevleri olduğu anlaşıldı.

turnuva, ortaçağda Batı Avrupa'da şövalyelerin beceri ve cesaretlerini göstermek için birbirleriyle dövüştükleri askeri gösteriler. 16. yüzyılın sonunda turnuvalarda dövüşten çok gösteri öğesi ağırlık kazandı. Terim bugün de Londra'da her yıl düzenlenen, deniz ve kara kuvvetlerinin katıldığı Krallıyet Turnuvası ve California'daki Pasadena'da yapılan Güller Turnuvası gibi gösterilerde benzeri bir anlamda kullanılır.

Ortaçağ turnuva etkinlikleri
Üstte mızrak dövüşü, altta *mêlée*
(Üst) British Library. (alt) Giraudon — Art Resource/EB Inc.

20. yüzyılın başlarında turnuva sözcüğü bazı spor karşılaşmalarının örgütlenmesi için de kullanılmaya başladı. Çağdaş turnuvaların en yaygın biçiminde turnuvaya katılanlar eşleştirilir, her karşılaşma sonrası yenilen elenir, kazananlar ise yeniden eşleştirilir. Sonunda tek kalan turnuvanın şampiyonu olur. Çift eleme turnuvaları olarak adlandırılanlarda ise bir sporcu ya da takımın elenmesi için iki kez yenilmesi gerekir. Bir başka turnuva biçiminde her sporcu ya da takım bütün öbür sporcu ya da takımlarla karşılaşır ve en çok puan alan şampiyon ilan edilir.

Turnuvanın ilk biçimiyle 11. yüzyılın ortalarında Fransa'da ortaya çıktığı sanılmaktadır. Bazı vakanüvisler ilk turnuvanın Fransız baronu Geoffroi de Preully tarafından düzenlendiğini belirtmiştir.

İlk turnuvalar silahlı şövalyelerden oluşan iki grup arasında yapılan savaş oyunlarıydı ve *mêlée*(*) olarak adlandırılırdı. Daha sonra ortaya çıkan mızrak dövüşünde iki atlı çitle çevrili oyun sahasının iki ucundan mızraklarla birbirine saldırır ve karşısındakini attan düşürmeye çalışırdı. Bu dönemde mızrak dövüşünün yanı sıra *mêlée* de varlığını sürdürdü.

1292 dolaylarında çıkarılan Silahlar Yasası'nda (*Statutum Armorum*) sivri uçlu kılıçların, hançerlerin, sopaların ve topuzların kullanılmayacağı belirtiliyordu. Attan düşen şövalyelere yalnızca kendi armasını taşıyan silahtarları yardım edebilirdi. Anlaşmazlıklar prens ve kontlardan oluşan bir mahkemede görüşülürdü.

Bazı turnuvalarda kimse zarar görmezken bazıları oldukça sert geçerdi. Önce ucu körleştirilmiş mızraklar kullanıldı ve 14. yüzyılda mızrağın ucuna taç biçimli bir parça takıldı. 1400'lerde atların çarpışmasını engellemek için mızrak dövüşçülerinin hareket alanları bir tenteyle birbirinden ayrıldı. Silah yapımcıları bu karşılaşmalar için savaşta kullanılanlardan daha ağır ve daha az esnek silahlar üretmeye başladılar.

16. yüzyılda kısa mızraklarla yaya olarak yapılan dövüşler yaygınlaştı. Bu turnuvalarda uzun saplı baltalar da kullanılır, ayrıca kılıç ve topuzlarla at üstünde dövüşler yapılırdı. Kazananlara ödüllerini soylu kadınlar verirdi.

Kıta Avrupa'sında dövüş alanları yalnızca soylulara açıktı. Alman topraklarında bir şövalyelik tarikatına girecek adayın atalarından birinin turnuvalara katılmış olması genellikle soyluluk kanıtı olarak kabul edilirdi.

Sonunda turnuvalar şövalyelerin yaptığı bir tür dans gösterisine ve ringde yapılan zararsız bir mızrak sporuna dönüştü. Yakın dönemlerde bu geleneği yeniden canlandırmak için çeşitli girişimler yapıldı. Bunların en ünlüsü 1839'da İskoçya'da Eglinton Şatosu'nda düzenlenen ve Disraeli'nin *Endymion* (1880, 3 cilt) adlı romanında sözünü ettiği turnuvadır.

Yazımı aynı olan başlıklar kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde sıralanmıştır.

Turnverein (Almancada "jimnastik kulübü"), ilki Alman öğretmen ve yurtsever Friedrich Ludwig Jahn tarafından 1811'de Berlin'de kurulan jimnastik kulüplerine verilen ad.

Başlangıçta beden eğitimi yoluyla bedensel sağlığı ve gücü geliştirme merkezleri olarak kurulmuş, barfiks, paralel bar, kulplu beygir ve atlama beygiri gibi modern jimnastik donanımından yararlanmışlardır. Alman gençlerini Napoléon'un yönetimindeki Fransa'ya karşı ülke savunmasına hazırlamayı da amaçlayan bu örgütler jimnastikçilerde "Almanlık" ruhunun geliştirilmesine yardımcı olmuştur.

Almanya'da 1848 Devrimi sırasında ayaklanmaya katılan bazı *Turnverein* üyeleri devrimin başarısızlığa uğraması üzerine ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. Çeşitli ülkelere giden bu jimnastikçiler sürgünde yeni *Turnverein*'lar kurdular. 1848'de Cincinnati'de (Ohio, ABD) kurulan ve bugün American Turners adını taşıyan örgüt bunlardan biriydi. 1860'larda Bohemya'da (bugün Çek Cumhuriyeti) kurulan *Sokol*(*) ise milliyetçilikten çok toplumsal birliği ve topluluk ruhunu vurgulayan bir jimnastik derneği olarak gelişti.

Günümüzde *Turnverein*'lar beden sağlığı ve eğitimine yönelik etkinliklerin yanı sıra gençleri yurttaşlık bilincine sahip kılmayı amaçlayan çeşitli kültürel çalışmalar da yürütmektedir.

turp (*Raphanus sativus*), turpgiller (*Brassicaceae*) familyasından, etli yumruları için yetiştirilen biryıllık ya da ikiyıllık tarım bitkisi. Anayurdunun Asya olduğu sanılan bu kazık köklü bitkinin kökünün üst kesimi büyüme sırasında etlenip gelişerek yumru halini alır. Yumruların dış kabuk renklerine göre turplar başlıca üç grupta toplanır: kırmızı turp (fındık turbu), beyaz turp (kestane turbu) ve siyah turp (bayır turbu). Renklerinin yanı sıra biçim ve boyutları da oldukça çeşitlilik gösteren turpların biçimleri yuvarlaktan basık yuvarlak, konik ya da silindiriğe, ağırlıkları ise birkaç gramdan 1-1,5 kg'ye kadar değişir.

Turp (*Raphanus sativus*)
Ingmar Holmasen

Yumruların tepesinde yer alan turp yaprakları birbiri içinden çıkar; en içte en genç yapraklar yer alır. Yapraklar uzun saplı, yüzeyleri kabarcıklı ve tüylü, kenarları ise dişlidir. Genellikle ilk yıl açan beyaz ya da mor damarlı çiçekler döllendikten sonra sivri uçlu tohum kapsülleri verir.

Düşük kalorili bir besin olan turp acımsı lezzetinden ötürü iştah açıcı bir etkiye sahiptir. En çok salatalara katılıp çiğ olarak yenir. Fındık turbu denen küçük kırmızı turplar çabuk büyüyen ve çok acımsı olmayan baharlık turp çeşitleridir. Oysa yavaş büyüyen, iri yazlık ya da kışlık çeşitler çok daha acıdır. Turp yaprakları bazı yerlerde sebze olarak tüketilir; tohumlarından da iştah açıcı, safra söktürücü ilaç olarak yararlanılır.

turpgiller *bak.* Brassicaceae

Turritella, Kretase (Tebeşir) Döneminden (y. 136-65 milyon yıl önce) günümüze değin çok sayıda fosil ve yaşayan türü bulunan salyangoz cinsi. Günümüzde 100 kadar

türüyle hemen hemen tüm denizlere dağılmış olan bu cins üyeleri kule biçiminde yükselen sivri uçlu sarmal kabuklarıyla ta-

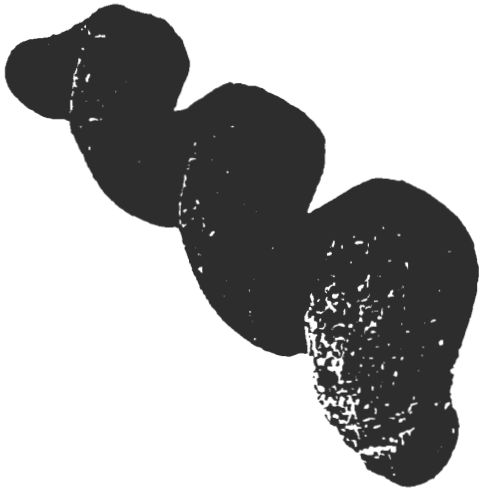

Turritella cinsinden bir fosil
Buffalo Museum of Science, Buffalo, New York

nınır. Kabukları genellikle kabartılar, oluklar ve çizgilerle bezelidir.

Tursun Bey, DURSUN BEY olarak da bilinir (ö. 15. yy), Osmanlı tarihçi. Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin bilgiler veren yapıtıyla tanınır.

Bir tımarlı sipahinin ya da ümeradan birinin oğluydu. Genç yaşta babasından kalan tımarın sahibi oldu. İstanbul'un alınmasından sonra İstanbul mukataasını yazmakla görevlendirildi. Belgrad Seferi'ne ve Sadrazam Mahmud Paşa'nın seferlerine katılarak çeşitli görevler üstlendi. 1490'dan sonra öldüğü sanılır.

Lebîbî mahlasını kullanan ve bazı kaynaklarda asıl adı Tûr Sina olarak geçen Tursun Bey'in II. Mehmed'in (Fatih) ilk tahta çıkış yılından (1444) II. Bayezid döneminin (1481-1512) ilk yıllarına kadar geçen olayları anlatan *Tarih-i Ebu'l-Feth* (1914; yb 1977, yay. M. Tulum) adlı yapıtı üç bölümden oluşur. Yapıtın ilk bölümünde padişahlık makamının önemi ve bu makama geçecek kişide bulunması gereken nitelikler, ikinci bölümünde ise 15. yüzyılın ikinci yarısındaki olaylar anlatılır. Yapıt aynı zamanda bazı ülkelerin coğrafi, askeri ve ekonomik durumlarına ilişkin bilgiler de verir.

Tursun Fakih, DURSUN FAKIH olarak da bilinir (d. Karaman - ö. 1326), din bilgini ve şair.

Kayınpederi olan Şeyh Edebalı'dan tefsir, fıkıh ve hadis dersleri aldı. Karacahisar'ın alınmasından sonra ilk cuma namazını kıldırdı ve Osman Gazi adına ilk hutbeyi okudu. Karacahisar'da yaptırılan mescide imam ve kadı olarak atandı. Edebalı'nın ölümünden sonra fetva işleriyle ilgilendi. Bilinen tek yapıtı *Gazavat-ı Resulullah* adını taşıyan gazavatnamesidir. Yapıt 14. yüzyılın ilk edebi ürünlerinden biri olması açısından önem taşır.

turşu, bazı sebze ve meyvelerin tuzlu, sirkeli ya da tuzlu ve sirkeli suda belli bir kıvama gelinceye kadar bekletilmesiyle yapılan besin. Turşusu yapılacak sebze ya da meyve iyice yıkandıktan sonra kalın kabukluların kabukları soyulur, büyükler birkaç parçaya bölünür. Turşuya tat ve koku vermesi için turşusu yapılan meyve ya da sebzenin arasına kereviz sapı ya da yaprağı, sarmısak ve kırmızıbiber de konur. Ayrıca içine mayalanmayı kolaylaştırmak için bir miktar nohut, fasulye ya da koruk atılır. Kabın en üstüne, hava almasını önlemek için bir ağırlık konur ve ağzı iyice kapatılır. Turşu olgunlaşıncaya kadar üzerinde biriken köpük sık sık alınır. Sebze ya da meyvelerin sararması turşunun olgunlaştığını gösterir.

turta, küçük tepsi benzeri sığ bir kabın içine yayılan hamura tatlı ya da tuzlu bir karışım ekleyerek fırında pişirilen yiyecek. Üstüne bir hamur katı daha konulabileceği gibi gene hamurla kafes örgü de yapılabilir. Turta Koloni döneminden beri ABD'de çok sevilen bir yiyecek olmuş, elma turtası geleneksel Amerikan mutfağının bir simgesi niteliğini kazanmıştır. Geleneksel olarak Şükran günlerinde yapılan kabak kreması turtası, limonlu krema turtası, şeker pekmezi içeren zengin malzemesiyle Pennsylvania Felemenk turtası ve pekancevizi turtası ABD'ye özgü turta türleridir.

İngiltere'de et, av eti ve balık turtaları ortaçağdan bu yana sofraların temel yiyecekleri arasındadır. Domuz etiyle yapılan Tourtiere, Kanada'nın ulusal yiyeceklerinden biridir.

Tart, turtaya benzer bir yiyecektir ve iki ad çoğu kez birbirlerinin yerine kullanılır. Tartlar genellikle içine dolgu maddesi konmadan fırına verilir; piştikten sonra doldurulur.

Turta hamurundan hazırlanan ve *turnover* adı verilen bohça biçimindeki turtalar fırında da pişirilebildiği gibi tavada kızartılarak da yapılır. Çoğu türleri lezzet verici malzemeler içerir; Güney ve Orta Amerika'da *empanada* adıyla bilinen türünün içine kıyma, katı yumurta, kıyılmış sebze, zeytin, kuru üzüm ve bol baharatlı bir karışım konur. Rusların *pirojki*'sinin malzemesi ise et, balık, lahana, mantar ve peynirden oluşur. İngiltere'de biftek, soğan ve şalgamdan yapılan Cornwall *turnover*'ı maden işçilerinin geleneksel öğle yemeğidir. *Turnover*'ın içine tatlı karışım ya da meyve de konur.

Turtle, ABD'li mucit David Bushnell'in 1775'te İngiliz savaş gemilerine karşı kullanılmak amacıyla tasarlayıp geliştirdiği tek kişilik denizaltı. Demir kuşaklarla birleştirilmiş meşe kalaslardan yapılan armut biçimli denizaltı 2,3 m boyunda ve 1,8 m genişliğindeydi. "Turtle" gerektiğinde düşman gemilerinin gövdelerine iliştirilebilen bir mayınla donatılmıştı. "Turtle" 1776'da New York limanında İngiliz savaş gemisi "Eagle"ı batırmaya çalıştı ama başaramadı. Denizaltı daha sonraki saldırılarında da hiçbir gemiyi batıramadı.

Turuk ve Maabir Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nde karayolu yapım tekniğinin standartlaştırılması amacıyla çıkarılan nizamname.

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde karayolları farklı kurumlarca, herhangi bir standarda sahip olmaksızın yapılıyordu. Karayollarını standartlaştırma yolundaki ilk adımlar Tanzimat'tan sonra Maliye Nezareti'nce atıldı. 25 Temmuz 1867'de yayımlanan Turuk ve Maabir Nizamnamesi ile karayolu yapımı için gerekli gelirlerin merkezileştirilmesi sağlandı. Kurulan Memleket Sandıkları köylüye tarım kredisi verecek, bu kredinin faiz gelirleri de yol, köprü, okul, çeşme yapım ve onarımında kullanılacaktı. İki yıllık ilk uygulamalar özellikle Rumeli vilayetlerinde olumlu sonuçlar verdi.

26 Ağustos 1869'da yayımlanan yeni Turuk ve Maabir Nizamnamesi bayındırlık işlerinin yürütülmesine ilişkin yeni ilke ve yükümlülükler getirdi. Osmanlı uyruğundaki erkekler kentler arasındaki genel yolların yapımı, bakımı, güvenliği için yılda dört gün çalışmakla yükümlü kılındı. Her yükümlü ya doğrudan çalışacak ya da dört günlük işçi gündeliği ödeyecekti. Uygulamanın bazı bölgelerde haksızlıklara yol açması nedeniyle nizamname daha sonraki yıllarda değişikliklere uğradı. Bedensel çalışma yükümlülüğü giderek yol vergisine dönüştü. Bu verginin alınması Cumhuriyet'ten sonra da 1950'ye kadar sürdü.

turunç (*Citrus aurantium*), turunçgiller (*Rutaceae*) familyasından, portakala çok benzeyen bir meyve ağacına ve bunun meyvelerine verilen ad. Anayurdu Güney Asya'dır. İlk kez 11. yüzyılda Araplar tarafından Avrupa'ya ve Akdeniz kıyılarına getirilen ağaç günümüzde en çok Akdeniz ülkelerinde yetiştirilmektedir.

Turunç sık, basık ve yuvarlak taçlı bir ağaçtır. Sivri uçlu oval yapraklarının sapları çok geniş kanatlıdır. Hoş kokulu beyaz çiçekleri vardır. Portakalı andıran meyveleri genellikle olgunlaştıkça kırmızımsı bir renk alır. Eti acımsı ekşi lezzetlidir. Turunç eskiden portakalla karıştırılarak tek bir tür gibi sınıflandırılmıştır. Oysa portakaldan meyvelerinin acımsı tadıyla olduğu kadar geniş kanatlı yaprak sapları ve olgunlaştıkça boşalan meyve özüyle de kolayca ayırt edilir. Turunç ayrıca portakala ve öbür turunçgillere göre hastalıklara karşı son derece dayanıklı bir bitkidir. Bu yüzden de portakal, mandalina ve limon gibi turunçgillerin üretiminde anaç olarak kullanılmaktadır.

Turunç hoş olmayan tadı nedeniyle taze meyve olarak yenemediğinden en çok marmelat, reçel ve şerbet yapımında kullanılır. Turunç çiçeklerinden ve yapraklarından parfüm sanayisinde ve eczacılıkta koku verici olarak kullanılan hoş kokulu bir uçucu yağ çıkarılır. Kabuklarından ise gene koku verici olarak ilaçlara katılan bir şurup hazırlanır.

Türkiye'de başlıca Adana, Antalya ve Hatay İllerinde gerçekleştirilen turunç üretimi 1989 Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre 4 bin ton dolayındadır.

TUSAŞ *bak.* Türk Uçak Sanayii AŞ

Tuscaloosa, ABD'de, Alabama eyaletinin batı kesimindeki Tuscaloosa ilinin (*county*) merkezi kent. 1816'da Thomas York tarafından, Krik Savaşı'ndan sonra yerleşime açılan toprakların üstünde kuruldu. 1540'ta Alabama'nın güneyinde İspanyol kâşif Hernando de Soto'yla savaşan Çoktav şefi Tuscaloosa'nın (Kara Savaşçı) adını aldı. 1819'da tüzel kimlik kazandı. 1826-46 arasında eyalet merkezi olan kentin bir bölümü İç Savaş sırasında yandı. Tuscaloosa kenti bir tarım bölgesinde, kömür ve maden yataklarının yakınlarında yer alır. Ekonomisi tarım ve sanayiye dayanır. Başlıca öğretim kurumları Alabama Üniversitesi (1831) ve Stillman College'dır (1876). Nüfus (1990) 77.759; metropoliten alan, 150.522.

Tuscania, eskiden (1911'e değin) TOSCANELLA, Latince TUSCANIA ya da TUSCANA, İtalya'nın orta kesiminde, Lazio yönetim bölgesindeki Viterbo ilinde kasaba. İÖ 3. yüzyılda önemli bir Etrüsk yerleşmesi olan kasabanın yakınlarında bir dizi Etrüsk mezarı bulunmuştur. Kasabadaki Etrüsk ve Roma dönemleri ile ortaçağdan kalma yapıların çoğu 1971'deki depremde yıkıldı ya da büyük hasar gördü. Deprem romanesk-Lombard üslubundaki S. Pietro (8. ve 12. yy) ve Sta. Maria Maggiore (7. ve 12. yy) kiliselerinde de büyük hasara yol açtı. Deprem sırasında S. Pietro Kilisesi'nin

gülpenceresi, apsisi ve buna bitişik kuleleri, Sta. Maria Maggiore Kilisesi'nin de taş çan kulesinin tepesi yıkıldı. Nüfus (1989 tah.) belediye, 7.641.

Tusculum, İtalya'da, tarihsel Latium bölgesinde eski kent. Frascati'nin 2,5 km kuzeydoğusunda, Roma'nın 24 km güneydoğusunda yer alır. Roma'da cumhuriyet döneminin sonlarıyla imparatorluk döneminde (İÖ 1. yy - İS 4. yy) varlıklı Romalıların en gözde sayfiye merkezlerinden biriydi.

Demir Çağının başlarında (İÖ 1. binyılın başları) bir Latin yerleşmesi olan Tusculum'un bu dönemde Etrüsklerin etkisi altında olduğu sanılır. Roma efsanelerine göre son Roma kralının damadı olan Tusculumlu Octavius Mamilius, İÖ 5. yüzyılın sonlarında Roma'ya karşı 30 Latin kentini kapsayan bir ittifak oluşturdu. Ama İÖ 497'de Regillus Gölü kıyısında yapılan bir çarpışmada bozguna uğratılarak öldürüldü. Romalıların Latinler üzerinde egemenlik kurmasını sağlayan bu yenilgiden sonra kent genellikle Roma'ya sadık kaldı.

Romalı devlet adamı, bilgin ve yazar Cicero, İÖ 44'te Caesar'ın öldürülmesinden sonra tamamladığı *Tusculanae disputationes* (Tusculum Tartışmaları) adlı felsefi yapıtını Tusculum'daki villasında yazdı. Ortaçağ başlarında önemli bir müstahkem mevki durumuna gelen Tusculum'un kontları Roma'da nüfuz sahibi kişilerdi. Kent 1191'de yapılan bir savaşta Romalılar tarafından yıkıldı.

Eski Tusculum'dan bugüne ulaşan kalıntılar arasında bir forum, İS 2. yüzyılda yapılmış bir amfitiyatro ve yanlış olarak "Cicero'nun villası" olarak bilinen bir grup yapı sayılabilir. Kentin en yüksek noktasında bulunan kalenin yerinde bugün bir ortaçağ şatosunun kalıntıları vardır.

Tusi *bak.* Nasıreddin Tusi

Tusi, tam adı EBU CAFER MUHAMMED BİN HASAN BİN ALİ ET-TUSİ (d. 995, Tus - ö. 1067, Necef), Şiiliğin İmamiye mezhebinin en yetkili otoritelerinden sayılan İslam bilgini.

İlk ve orta öğrenimini Tus'ta tamamladıktan sonra Bağdat'a gitti (1017). Dönemin en büyük İmamiye bilginlerinden Muhammed bin Muhammed bin Numan el-Harisi'nin (Şeyh Müfid) (945-1022), onun ölümünden sonra da es-Seyyid el-Murtaza adıyla ünlenmiş olan Ebu'l-Kasım Ali bin Ebi Ahmed el-Hüseyin bin Musa'nın (966-1044) öğrencisi oldu. Onun ölümünden sonra yerine geçerek Şeyhü't-Taife unvanıyla nakiplik görevini üstlendi. Büveyhilerle Abbasilerden büyük destek gördü. Büveyhi Devleti'nin yıkılmasından ve Bağdat'ta Şiilere yönelik saldırıların başlamasından sonra evinin ve kitaplarının yakılması üzerine Necef'e göç etti (1056).

Hadis derlemelerinden oluşan *Tehzibü'l-Ahkâm* (1898-99) ve *el-İstibsar fi Mahtelefe fihi minel Ahbar* (1889) adlı yapıtları, Sünnilerin en güvenilir hadis derlemeleri saydığı kütüb-i sitteye karşılık Şiiler arasında en güvenilir derlemeler olan kütüb-i erbaadan (dört kitap) ikisini oluşturur. *Et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kur'an* da (1945) Şii geleneğinde yazılmış en önemli Kuran yorumlarından biridir. Sayıları 40'a yaklaşan öbür yapıtları arasında *en-Nihaye fi Mücerredi'l-Fıkh* (1859), *el-Mebsut fi'l-Fıkh* (1854), *el-Cumal ve'l-Ukud fi'l-İbadat* (1968), *Fihrist Kütübü'ş-Şia* (1853-55), *İhtiyar Marifetü'r-Rical* (1899) ve *Misbahü'l-Müteheccid* (1969) sayılabilir.

Tuskaroralar, İrokua dillerinden birini konuşan Kuzey Amerika Yerlileri. 17. yüzyılda ilk kez beyazlarla karşılaştıklarında bugünkü Kuzey Carolina topraklarında yaşıyorlardı. Kenevirden ip ve ilaç yapımında ustalaşmış olan Tuskaroraların adı, "kenevir toplayıcıları" anlamına gelen bir İrokua sözcüğünden türemiştir.

Aynı zamanda usta avcı olan Tuskaroralar mısır da yetiştirirlerdi. Daha sonra komşu Yerli topluluklarına rom satarak ekonomik etkinliklerini çeşitlendirdiler. Tuskaroralar çatısını ağaç kabuklarıyla örttükleri, daire biçiminde dizilmiş ahşap direklerden yapılma yuvarlak evlerde yaşarlardı. Bölündükleri üç kabilenin her birinin iki yarıma ayrıldığı, bu yarımların da dıştan evlenen klanlardan oluştuğu yolunda güçlü kanıtlar vardır.

Tuskaroralar kadınlarına saldıran, kadın, erkek ve çocuklarını kaçırıp köle olarak satan ve karşılığını ödemeksizin kabile topraklarına el koyan beyazlarla barışçı ilişkiler kurma girişimlerinden sonuç alamayınca 1711'de Avrupalılarla savaşmaya karar verdiler. 1722'de altıncı üye olarak İrokua Birliği'ne(*) kabul edilen Tuskaroralar sonraki 80 yıl içinde gruplar halinde kuzeye göç ettiler. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında çoğu kolonicileri destekledi; İngilizleri destekleyenlere ise Ontario'daki Grand River Yerleştirme Kampı'nda toprak verildi. Tuskaroraların nüfusu 18. yüzyılın başında en çok 5.600 olarak tahmin ediliyordu. 20. yüzyılın ikinci yarısında sayıları birkaç yüze inen Tuskaroralar New York eyaletine ve komşu Kanada topraklarına dağılmışlardı.

Tussaud, Marie, eö GROSHOLTZ (d. 1 Aralık 1761, Strasbourg, Fransa - ö. 16 Nisan 1850, Londra, İngiltere), Londra'da, balmumundan figürlerin yer aldığı Madame Tussaud Müzesi'nin Fransız asıllı kurucusu.

Gençlik yıllarını Bern ve Paris'te geçirdi. Paris'te amcası Philippe Curtius'ten balmumundan heykel yapmayı öğrendi. Amcası 1794'te ölünce onun iki balmumu müzesini devraldı. 1780'den sonra Fransız Devrimi patlak verinceye değin Versailles Sarayı'nda XVI. Louis'nin kız kardeşi Élisabeth'in sanat öğretmenliğini yaptı; devrimden sonra kral yanlısı olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Terör Dönemi'nde, giyotinle kesilen ve birçoğu dostlarına ait olan kafalardan ölü maskeleri çıkarmak gibi dehşet verici bir işi yürütmekle görevlendirildi.

1795'te evlendiği Mâconlu mühendis François Tussaud'dan bir süre sonra ayrıldı. 1802'de, balmumu heykel koleksiyonunu da yanına alarak iki oğluyla birlikte İngiltere'ye gitti. Otuz üç yıl Britanya Adaları'nı dolaştıktan sonra Londra'da, Baker Sokağı'ndaki bir eve yerleşti; orada 1842'ye değin çalışmalarını sürdürdü. (Madame Tussaud Müzesi 1884'te Londra'daki Marylebone Yolu'na taşınmıştır.)

Müzedeki yapıtlar konularına, tarihsel özelliklerine göre bölümlenmiş olarak sergilenir ve tanınmış kişilerin heykellerini içerir. Kötü üne sahip kişilerle yaygın biçimde duyulmuş cinayetlerin kurbanlarının heykelleri "Dehşet Odası" denen bölümde sergilenmektedir. Marie Tussaud'nun kendi yaptığı ve aralarında Voltaire, Benjamin Franklin, Horatio Nelson ve Sir Walter Scott gibi çağdaşı önemli kişilerinkilerin de bulunduğu özgün heykellerin çoğu hâlâ korunmaktadır.

Tussiler *bak.* Batusiler

Tuşpa, Van Gölü kıyısında antik Urartu yerleşmesi. *Ayrıca bak.* Van Kalesi.

Tut, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Adıyaman iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Besni'ye bağlı bir bucak olan Tut, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasa uyarınca Şambayat bucağının Yaylımlı köyünün de katılmasıyla ilçe yapılmıştır.

Tut Belediyesi 1954'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 13.714; kasaba, 6.466.

Tutak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Ağrı iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.562 km² olan Tutak ilçesi kuzeyde Eleşkirt ilçesi, kuzeydoğuda Merkez ilçe, doğuda Hamur, güneyde Patnos ilçeleri, güneybatıda Muş, batıda da Erzurum illeriyle çevrilidir.

Yaklaşık 1.800-2.000 m yüksekliğindeki dalgalı düzlüklerden oluşan ilçe toprakları ilin batı kesiminde yer alır. Bu toprakların kuzey kesimini Çakmak Dağının doğu uzantıları engebelendirir. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Murat Irmağı(*) toplar. Ormandan yoksun olan ilçede doğal bitki örtüsü step görünümündedir.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Başlıca ekonomik etkinlik hayvancılıktır. İlçede en çok sığır ve koyun yetiştirilir. Geleneksel olarak sürdürülen Arap atı yetiştiriciliğini özendirmek amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. İlçede iklimin sertliği nedeniyle bitkisel üretim çeşitlenmemiştir. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday ve arpa ile az miktarda nohut, mercimek, elma, kavun, karpuz ve kayısıdır.

Eski bir yerleşme alanı olan ama gerekli araştırma yapılmadığından tarihine ilişkin yeterli bilgiye rastlanmayan yöre, 19. yüzyıl sonlarında Erzurum vilayetinin Bayezid sancağına bağlı Antab kazasının sınırları içindeydi.

Murat Irmağı kıyısında kurulmuş olan kasaba, ilçenin orta kesiminde yer alır. Gelişmemiş ve küçük bir yerleşme olan kasabanın doğusundan Ağrı'yı Patnos üzerinden Bitlis ve Van'a bağlayan karayolu geçer. Tutak kasabasının il merkezi Ağrı'ya (eskiden Karaköse) uzaklığı 40 km'dir.

İlçenin bazı kesimlerinde tarihsel yapı kalıntılarına rastlanır. Bunların başlıcaları Atabindi ve Ocakbaşı köyleri yakınındaki mezar taşları ile İsaabat köyündeki kaya kilisesi ve ilçe merkezinin yaklaşık 20 km güneydoğusundaki Kan Kalesi'dir.

Tutak Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 33.946; kasaba, 4.599.

tutanak, görüşme, soruşturma ya da yargılama sırasında yetkili kişinin gözetimi altında bir görevli tarafından düzenlenen kayıt. Yasama meclisinin görüşmeleri, yönetsel etkinlikler, keşif, kovuşturmayla ilgili sorgulama ya da duruşma sırasında tutanak tutulur.

Yasama meclisi ya da meclislerinin görüşmeleri, sunulan yasa tasarıları ve yasama organının görev alanında yapılan işlemler her oturum sırasında tutanağa geçirilir. Bu tutanaklar sonradan basılarak açıklanır. TBMM faaliyetleri 1960'a kadar *Zabıt Ceridesi*'nde, 1960-61'de *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*'nde 1961-80 arasında *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*'nde ve *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*'nde, 1980-82'de *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*'nde yayımlanmıştır; 1982'den beri de *TBMM Tutanak Dergisi*'nde yayımlanmaktadır.

Yönetsel işlemlere dayanak oluşturmak üzere, özellikle kolluk görevine giren konularda yönetimin yetkili ve görevlileri tarafından tutanaklar düzenlenir. Trafik suçlarına, tehlike nedeniyle yıkım gerektiren yapılara ve benzer kolluk faaliyetlerine ilişkin tutanaklar bunlara örnektir. Ayrıca belediye

meclisleri gibi yönetimde kurul olarak görev yapan organların görüşmeleri tutanağa geçirilir.

Kişi ya da nesnelerin maddi durumlarını saptamak üzere, yargılama çerçevesinde mahkemenin doğrudan incelemede bulunmak üzere yaptığı keşifler sırasında uygulanan işlemler hakkında da tutanak düzenlenir. Bu tutanak kanıt oluşturmak üzere yargılama dosyasına konur. Duruşmada yapılan inceleme ve yargılama işlemleri de tutanak yazmanı tarafından yargıcın gözetimi altında bir tutanağa geçirilir. Duruşmanın sonunda tutanak yargıç, tutanak yazmanı ve taraflarca hemen imzalanır. İsteyen tarafa tutanağın bir örneği verilir.

Tutanhamon, asıl adı TUTANHATON (ü. İÖ 14. yy), Mısır firavunu (hd İÖ 1361-52), 1922'de bulunan mezarıyla tanınır.

Mumyasında yapılan incelemeler, kendisinden önceki firavun Smenhkare'nin kardeşi, Smenhkare'yle birlikte hüküm süren Ahenaton'un ise damadı olabileceğini ortaya koymuştur. Tel el-Amarna'da bulunan

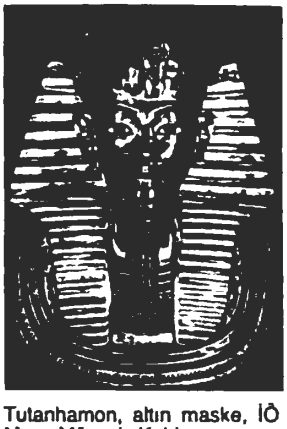

Tutanhamon, altın maske, İÖ 14. yy; Mısır Müzesi, Kahire
Hirmer Fotoarchiv, Münih

bir belgeye ve başka kaynaklara göre büyük olasılıkla Ahenaton ve Smenhkare'nin ölümünden sonra firavun olmuştur. Tel el-Amarna'da bulunan mühürler, hükümdarlığının bir ya da iki yılını burada geçirdiğini gösterir. Tutanhaton hükümdarlığına meşru bir temel kazandırmak için Ahenaton'un üçüncü kızıyla evlendi. Tahta geçtiğinde henüz çocuk olduğundan ülke yönetimini firavun naibi Ay ile başkomutan Horemheb üstlendi. Tutanhaton onların yol göstericiliği altında sarayını Memphis'e (bugün Kahire yakınlarında) taşıdı ve babasının Teb'deki sarayını onardı. Hükümdarlığının ilk dört yılı içinde adını Tutanhamon olarak değiştirdi. Bir buyruk yayınlayarak Tanrı Amon'u yeniden ön plana çıkardı, eski tapınakları açtırdı ve Amon rahiplerine ayrıcalıklarını geri verdi. Bununla birlikte Ahenaton'un tanrısı Aton'a tapınmayı yasaklamadı.

Hükümdarlığının dokuzuncu yılında Mısırlılar Hititlerin vasallarıyla çarpışan Kuzey Suriye'deki eski müttefikleri Mitanni Krallığı'na yardım etmek amacıyla Suriye'ye girdiler. Hititlerin vasallarına destek birlikleri yolladığı sırada Tutanhamon, 18 yaşındayken beklenmedik bir biçimde öldü. Çocuklarından hiçbiri hayatta olmadığından yerine Ay geçti ve büyük bir olasılıkla Tutanhamon'un dul eşiyle evlendi.

Tutanhamon'un mezarı ölümünden bir süre sonra iki kez saldırıya uğradıysa da yağmacılar mezara fazla zarar veremeden yakalandılar. Ölünün gömülü olduğu odaya ise ilk kez 1922'de İngiliz arkeolog Howard Carter girdi. "Amarna kralları" olarak bilinen Ahenaton, Smenhkare, Tutanhamon ve Ay'ın adları 19. sülale döneminde firavunlar listesinden silindiğinden bir süre sonra Tutanhamon'un mezarının yeri unutulmuştu. 20. sülale döneminde ise Tutanhamon'un mezarının hemen üzerine VI. Ramses'in mezarı yapıldı ve vadinin kenarına boşaltılan taş parçaları Tutanhamon'un mezarının üstünü örttü. Bu nedenle Bibanü'l-Mülûk'ta(*) (Krallar Vadisi) sistemli bir araştırma yapılana değin mezara hiç kimse ulaşamadı.

Tutanhamon'un mumyası küçük mezar odasında iç içe geçmiş üç tabutun içinde yer alır. En içteki tabut som altından, öteki iki tabut ise altın işlemeli tahtadan yapılmıştır. Mumyanın başında, yüzünün altından yapılmış bir maskı bulunur. Mumyanın üzerine ve sargıların arasına çok sayıda mücevher ve tılsım yerleştirilmiştir. Tabutların ve taş lahdin çevresinde, altın işlemeli ve üstlerinde yazılar bulunan dört sandık bulunur. Öteki odalarda mobilyalar, heykeller, giysiler, bir araba, silahlar, asalar ve çeşitli eşyalar vardır.

Tutikorin, Hindistan'ın güneyinde, Tamil Nadu eyaletindeki Tirunelveli ilinde kent. Mannar Körfezi kıyısında, Tirunelveli kentinin doğusunda yer alır. 16. yüzyılda küçük bir balıkçı köyü olan kent zamanla zengin bir Portekiz kolonisine dönüştü. Gelişimini Felemenkliler ve İngilizler tarafından işgal edildiği dönemlerde de sürdürdü. Ama daha sonra, Madras karşısında eski önemini yitirdi. 1960'ların sonlarından başlayarak kentteki liman derinleştirildi, depolama ve balıkçılık tesisleri ile sanayi kuruluşları geliştirildi. Eski limanın yaklaşık 8 km güneydoğusunda yer alan yeni limanın 1974'te Hindistan'ın 10. büyük limanı olduğu açıklanmıştı. Kentte Madurai-Kamarac Üniversitesi'ne bağlı yedi yüksekokul vardır. Nüfus (1991) kent, 205.105; (1981) metropoliten alan, 250.677.

Tutiname, kaynağı Sanskrit edebiyatına dayanan, zaman içinde değişikliklere uğramış sürükleyici, eğlendirici ve öğüt verici öykülerden oluşan yapıt. Önce Hint dillerine, Arapça ve Farsçaya, daha sonraki dönemlerde de Türkçeye çevrilmiştir. Türkçeye ilk çevirisini bazı kaynaklara göre 15. yüzyılda Hamdullah Hamdi, bazı kaynaklara göreyse 16. yüzyılda Filibeli Ali yapmıştır. *Tutiname*'nin bilinen ilk Türkçe baskısı 1837'de Bulak'ta yapılmıştır. Şemsettin Kutlu'nun sadeleştirerek baskıya hazırladığı *Tûtî-Nâme* (ty) ise İstanbul'da yayımlanmıştır. Bazı Batı dillerine de çevrilen yapıtta anlatıldığına göre Said adlı bir tüccar genç ve güzel karısı Mah-ı Şeker'i Tuti-i Kâmil adlı papağana (Farsça *tuti*) bırakıp uzun bir yolculuğa çıkar. Bir delikanlı kadınla ilişki kurmak ister. Ama papağan her gece eğlendirici, sürükleyici, ibret verici öyküler anlatarak kadını avutur ve kocasını aldatmasına engel olur.

tutkal, özellikle deri ve kemik gibi çeşitli hayvan dokularından ya da balık, kazein (sütteki katı maddeler) ya da bitkilerden elde edilen jelatinsi yapışkan madde. İÖ 3000'lerde Mısır'da ahşap mobilya yapımında tutkaldan yararlanıldığı bilinmektedir.

Epoksi gibi reçineli sentetik yapıştırıcılar pek çok kullanım alanında tutkalın yerini almışsa da, tutkal halen ahşap işlemeciliğinde, zımpara kâğıdı gibi aşındırıcı maddelerin üretiminde ve asıltı halinde çeşitli sanayi işlemlerinde (örn. bir sıvıda asıltı halinde bulunan katı parçacıkların kazanılması) yaygın olarak kullanılır.

tutkallı basma, kumaş boyamada desenli alanlara boyayı emmeyi engelleyecek bir işlemin uygulandığı çeşitli yöntemlere verilen genel ad. Önce tek renkte boyanan kumaşta desen elde etmek istenen yerlere bir boya macunu sürülür. Kumaş ikinci bir boyaya daldırıldığında yalnızca macunlu olmayan yerler boyanır. Batik(*) ve bağlamalı boyama(*) tutkallı basma örnekleridir.

Şablon baskıda ise kumaşa boya, desenin boyanması istenmeyen yerleri kâğıt, bez ya da metal bir şablonla örtüldükten sonra uygulanır. *Ayrıca bak.* ağartmalı basma; boyalı basma.

Tutmosis I, 18. sülaleden Mısır firavunu (hd İÖ y. 1525 - y. 1512).

Annesi krallık ailesinden olmadığı halde önceki firavun I. Amenofis'in kızıyla evlendi ve Teb'de bulunan bir tapınaktan anlaşıldığına göre, ülkeyi bir süre Amenofis'le birlikte yönetti. Tek başına firavun oluşunun ikinci yılında Amenofis dönemindeki sınırları aşarak Nil üzerinden Nübye'ye ilerledi. Bu yol boyunca bulunan yazıtlardan anlaşıldığına göre Nil'in Dördüncü Çağlayanını aşarak sınırı Kanisa-Kurgis'e kadar genişletti. 17. sülale döneminde Mısır'ı ciddi biçimde tehdit etmiş olan, Üçüncü Çağlayan çevresindeki Kuşi Krallığı'na karşı düzenlenen seferin kazandırdığı zengin Nübye altın yatakları 18. sülale döneminde işletildi.

Nübye'deki savaştan sonra Tutmosis, kısa süre öncesine değin Mısır'a egemen olan Asyalı Hyksosların peşine düşerek Suriye'de Karkamış yakınlarındaki Fırat (Euphrates) Irmağına kadar ilerledi. Nübye'den kalma bir yazmada Tutmosis'in, Suriye seferinden önce de ülke sınırlarını Fırat'a dayandırma isteğini ortaya koyduğu belirtilir. Daha önceki seferler konusunda bilgi olmamasına karşın Nübye yazması Tutmosis'in Suriye içlerine daha önceden girdiğini düşündürür.

Tutmosis Karnak'ta Orta Krallık döneminden kalma Amon Tapınağı'nı tümüyle yeniledi. Tapınağın batı ucunu bir duvarla kapattı ve buraya iki pilon (kuleli kapı) diktirdi; pilonlarla duvar arasına küçük bir sütunlu salon yaptırdı. Dıştaki pilonun önüne iki dikilitaş eklendi. Yeni Krallık döneminde yaygınlaşan eksenel tapınaklar ilk kez Tutmosis döneminde yapıldı. Tutmosis'in, daha güvenli olduğu için Teb'deki Bibanü'l-Mülûk'ta (Krallar Vadisi) mezar yaptıran ilk firavun olduğu sanılır. Batı Teb'deki Deyrü'l-Medine'de mezarlık işçileri için bir köy yaptırmıştır.

Tutmosis II, 18. sülaleden Mısır firavunu (hd İÖ 1512 - y. 1504).

I. Tutmosis'in, karısının kız kardeşlerinden birinden olma oğluydu. Taht üzerindeki hakkını pekiştirebilmek için üvey kız kardeşi Hatşepsut'la evlendi. Assuan yakınlarında bulunan bir yazıta göre firavunluğunun birinci yılında Nil'in İkinci Çağlayanı yakınlarındaki bir kuzey Kuşi prensi Mısır'ın süzerenliğine karşı bir ayaklanmayı kışkırtarak Nübye'deki askeri birlikleri tehdit etti. Firavun, ayaklanmayı bastırmak için yolladığı orduya tüm erkekleri öldürmesini emretti. Kuşi prensinin oğullarından biri tutsak edilerek Mısır'a getirildi ve orada eğitildikten sonra kendi ülkesini Mısır adına yönetmek üzere gönderildi. I. Tutmosis'in subaylarından birinin yaşamöyküsünden, I. Tutmosis'in bir süre sonra Filistin'in güneyindeki Bedevileri cezalandırmak üzere oraya asker gönderdiği anlaşılmaktadır.

Bu belgeler dışında II. Tutmosis'in hükümdarlığına ilişkin çok az şey bilinir. Yukarı Mısır ve Nübye'deki anıtların birka-

çının üzerinde adına rastlanmakla birlikte, bunlar oğlu III. Tutmosis tarafından da yazdırılmış olabilir. Teb'in batısında cenaze törenleri için yaptırdığı küçük tapınak daha sonra III. Tutmosis tarafından genişletilmiştir. Mezarının yeri kesin olarak belirlenememiş, ama mumyası yeniden gömüldüğü gizli krallık mahzeninde bulunmuştur.

Tutmosis III (ö. İÖ 1450), 18. sülaleden Mısır firavunu (hd İÖ 1504-1450). Eski Mısır'ın en büyük hükümdarlarından biridir. Suriye'nin tamamını ele geçirmiş, Fırat'ı geçerek Mitannileri yenmiş ve Nil boyunca güneye inerek sınırlarını Sudan'daki Napata'ya kadar genişletmiştir. Başarılarının anısını yaşatmak için çok sayıda tapınak ve anıt yaptırmıştır.

Firavun II. Tutmosis'le İsis adlı cariyesinin oğluydu. Babasının genç yaşta ölmesi üzerine 10 yaşındayken tahta çıktı ve üvey kız kardeşi Neferure'yle nişanlandı. Neferure'nin annesi Hatşepsut naibe sıfatıyla ülke yönetimini üstlendi. Çok geçmeden firavun unvanıyla taç giyerek yönetime el koyan Hatşepsut'un yönetiminin sonlarında Mısır'ın Asya'daki üstünlüğü sarsılmaya başladı.

Tutmosis'in tahta çıkışının 22. yılında Mısır'a karşı, Suriye'nin kuzeyindeki Kadeş kralının önderlik ettiği ve Mitannilerin desteklediği bir ittifak kuruldu. Bu sırada Hatşepsut açıklığa kavuşmamış bir nedenle öldü. Tutmosis daha sonraki yıllarda Hatşepsut'un, yaptırdığı bütün anıtlardan adının silinmesini, heykellerinin yıkılmasını ve kabartmalardaki resimlerinin kazınmasını emretti.

Birkaç aylık hazırlıktan sonra ordunun başına geçen Tutmosis'in Karnak'ta yaptırdığı tapınağın duvarlarındaki yazı ve kabartmalardan ilk seferine ilişkin bazı bilgiler elde edilmiştir. Buna göre önce Gazze'ye, sonra Karmel Dağının güneyindeki Yahmai'ye yürüyen Tutmosis, bugünkü Hayfa'nın 27 km güneydoğusunda, Karmel'in ise kuzeydoğusunda yer alan Megiddo'daki düşman karargâhına beklenmedik bir saldırı düzenledi ve sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Megiddo'yu aldı. Yıllıklarda bu kadar ayrıntılı olarak anlatılmayan sonraki seferlerinde Fenike limanlarını, Kadeş kentini ve Bikaa Vadisindeki öteki kentleri ele geçirdi.

Tutmosis hükümdarlığının 33. yılında, büyükbabası I. Tutmosis döneminde Mısır'ın egemenliği altına giren, ama o tarihten beri giderek güçlenmekte olan Mitanni Krallığı'na saldırdı. Fırat Irmağının doğu yakasında gerçekleştiği sanılan çarpışma Mitanni kralının savaş yerinden kaçması ve 30 cariyesiyle yüzlerce askerinin tutsak alınmasıyla sonuçlandı. Tutmosis zaferden sonra I. Tutmosis'in ırmak kıyısındaki yazıtının yanına bir yenisini diktirdi.

III. Tutmosis, Karnak'ta Amon Tapınağı'ndaki bir kireçtaşı kabartmadan ayrıntı
Hirmer Fotoarchiv, Münih

Hükümdarlığı sırasında toplam 17 sefer düzenlenen Tutmosis, sonraki seferlerinde, ele geçirdiği topraklar üzerindeki egemenliğini pekiştirmek ve Asya topraklarında Mısır devlet örgütlenmesinin temellerini atmakla yetindi. Yerel hanedanların temsilcisi olan yerli krallar bundan böyle Mısır'a bağlı vasallar olarak kendi topraklarını kendileri yönetecek ve Mısır'a savaş açmayacaklarına, her yıl haraç vereceklerine ve bölgede Mısır'ı temsil eden "yabancı topraklar sorumlusu"na boyun eğeceklerine yemin edeceklerdi. Bu kralların oğulları rehin olarak Mısır'a yollanacak ve gerekirse kendilerine miras kalan toprakları yönetmeye hazırlanmaları için Mısır sarayında eğitileceklerdi.

Bu arada kıyılardaki ve yüksek kesimlerdeki stratejik noktalara garnizonlar yerleştiren ve kaleler yaptıran Tutmosis, Mısır'ın güney sınırını Kanisa-Kurgis'e kadar genişletti ve Barkol Tepesi yakınlarındaki Napata'da bir Amon tapınağı yaptırdı. Nübye'de yaşayan kabilelerinin ayaklanmasını sert biçimde bastırarak çok sayıda Nübyeliyi altın madenlerinde çalıştırdı. Bu madenlerden çıkarılan altın, Tutmosis'in hükümdarlık döneminden başlayarak, Asya'nın batısındaki prenslerle yapılan alışverişte Mısır'ın en önemli gelir kaynağı oldu. Suriye, Filistin ve Sudan'ın ödediği yıllık haraçlarla hazine daha da zenginleşti.

Tutmosis'in hükümdarlığı sırasında gerçekleştirilen kapsamlı yapım çalışmaları Mısır'ın bu dönemde eriştiği yüksek refah düzeyini yansıtır. Tutmosis döneminde özellikle Karnak'taki Amon Tapınağı genişletildi ve birçok yeni yapı ve dikilitaşla bezendi. Tutmosis'in burada diktirdiği iki büyük granit dikilitaştan biri bugün İstanbul'daki Sultanahmet Meydanı'nda, öteki Roma'da, Heliopolis'teki Güneş tanrısı tapınağını süsleyen ve Kleopatra'nın İğneleri olarak bilinen iki dikilitaştan biri ise New York kentindeki Central Park'ta, öteki Londra'da Thames kıyısındadır.

Tutmosis ölümünden bir yıl önce ülkeyi Hatşepsut'un kızı ve ikinci karısı Meryetre'den olan oğlu II. Amenofis'le birlikte yönetmeye başladı. Ölümünden sonra Bibanü'l-Mülûk'ta (Krallar Vadisi) uzak bir köşeye gömüldü. Öteki kral mezarları gibi Tutmosis'in mezarı da sonradan soyguncular tarafından yağmalandı. Mumyası 1889'da, 21. sülaleden rahip kralların kendilerini gömdürdükleri gizli bir yerde, Deyrü'l-Bahri'deki mezar tapınağı ise 1962'de Hatşepsut'un mezar tapınağının yanında bulundu.

Tutmosis IV, 18. sülaleden Mısır firavunu (hd İÖ 1425-17). Kuzey Suriye'deki Mitanni Krallığı'yla ittifak kurmuş, Mısır'ın en zengin olduğu dönemde barışı sağlamıştır.

Tutmosis'in ilk veliaht olmadığı ve bir ağabeyinin ölümünden sonra bu hakkı kazandığı öne sürülür. Firavunluğunun başlarında Suriye ve Filistin'e bir sefer düzenleyerek birkaç küçük ayaklanmayı bastırdı. Anadolu'daki Hitit tehlikesinin gittikçe büyüdüğünü görünce, önceleri Mısır'a düşman olan Suriye'deki Mitanni Krallığı'yla görüşmeler başlattı ve iki devlet arasında bir barış antlaşması imzalanmasını sağladı. Bu dostluğu daha da pekiştirmek için Mitanni kralının kızıyla evlendi ve Alalah'ı (Tel Açana) Mitannilere verdi. Böylece iki devlet arasında uzun yıllar sürecek bir yakınlık oluştu.

Hükümdarlığının sekizinci yılında Aşağı Nübye'de (bugün Sudan'da) çöl kabilelerinden birinin reisinin ayaklandığını öğrendi. Hızla ordusunu toplayarak, Nil üzerinden geçirdiği güçlerle Nübye'nin doğusundaki zengin altın bölgesini tehdit eden ayaklanmayı bastırdı.

Günümüze ulaşan bir skarabede Tutmosis döneminde krallığın Nübye içlerindeki Karoy'dan Mitanni sınırındaki Naharin'e uzandığı yazılıdır. Tutmosis'in barışçı yönetiminin geri kalan bölümünde Teb'de diktirdiği dikilitaş bugün Roma'daki San Giovanni in Laterano Kilisesi'nin önündedir. Mezarıyla birlikte bazı eşyaları 1903'te bulunmuştur.

IV. Tutmosis, bir granit heykelden ayrıntı, İÖ 15. yy; Mısır Müzesi, Kahire
Egyptian Museum, Kahire, fotoğraf, Hirmer Fotoarchiv, Münih

Tutmosis Teb'in batısında küçük ve güzel bir mezar tapınağı ile gençliğini geçirdiği Memphis'te çeşitli anıtlar da yaptırdı. Hükümdarlığı sırasında sonradan torununun döneminde ön plana çıkacak olan Tanrı Aton'a gösterdiği eğilim Amon rahipleriyle arasında bir düşmanlığa yol açmadı. Güzel sanatlarda Tutmosis döneminde başlayan yeni eğilimler torununun yönetiminde Amarna üslubunun doğmasını sağladı.

Tutsiler *bak.* Batusiler

Tutu, Desmond (Mpilo) (d. 7 Ekim 1931, Klerksdorp, Güney Afrika), Güney Afrikalı Siyah Anglikan papaz. Güney Afrika'da ırk ayrımına karşı mücadeleye katkılarından dolayı 1984'te Nobel Barış Ödülü'nü kazanmıştır.

Xhosalı bir anne ile Batsvanalı bir babanın oğludur. Babasının öğretmenlik yaptığı Gü-

Desmond Tutu, Yousuf Karsh'ın bir fotoğrafı
ABC Ajansı

ney Afrika misyoner okullarında öğrenim gördü. Hekim olmak istemesine karşın geçim sıkıntısı yüzünden 1954'te öğretmen oldu. 1957'de görevden ayrıldı. 1961'de Anglikan papazlığına atandı ve Johannesburg'daki bir ilahiyat okulunda ders verdi. 1960'ların sonlarında Londra'ya giderek Kings College'da lisansüstü çalışması yaptı. 1972'den 1975'e değin Dünya Kiliseler Konseyi'nin başkan yardımcılığında bulundu. Bu göreve getirilen ilk Siyah din adamı olarak 1975-76'da Johannesburg başpapazlığını yürüttü.

Tutu 1978'de Güney Afrika Kiliseler Konseyi genel sekreteri oldu ve Güney Afrika'da Siyah haklarının önde gelen savunucuları arasında yer aldı. Mücadelede barışçıl yöntemleri savundu. Ticari ilişkileri olan ülkeleri Güney Afrika'ya ekonomik baskı uygulamaya çağırdı. Tutu 1985'te Johannesburg'un ilk Siyah Anglikan piskoposu, 1986'da da Cape Town'un ilk Siyah başpiskoposu oldu ve böylece Güney Afrika'daki 1,6 milyon üyeli Anglikan Kilisesi'nin önderi durumuna geldi. Konferansları *The Divine Intention* (1982; Tanrısal Amaç), vaazları ise *Hope and Suffering* (1983; Umut ve Acı) başlığıyla derlenmiştir.

Tutub, bugün HAFACİ, Irak'ta, Bağdat'ın doğusundaki Diyala Vadisinde bulunan antik Sümer kent devleti. En parlak günlerini eski sülaleler döneminde (İÖ y. 2900-İÖ y. 2334) yaşamıştır. Bu döneme tarihlenen

Tutub'daki elips planlı tapınağın bir çizimi, İÖ y. 2900
Oriental Institute, the University of Chicago

önemli kalıntılar arasında elips planlı tapınak alanı başta gelir. Kent 1930-38 arasında Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nden bir ekip tarafından kazılmıştır.

tutuculuk, yürürlükteki düzenin olabildiğince korunması gerektiği inancına bağlılık. Kişisel davranışların yönlendirilmesinde zaman ve deneyimle sınanmış gelenek ve kurumları temel alma, bunlarda da hızlı ve sık değişiklik istememe eğilimidir. Bu eğilimi haklı göstermek için yararlanılan felsefi öğretiler için de kullanılan terim, başlı başına bir siyaset önerisinden çok, çeşitli siyasal öneriler karşısında alınan tutumu anlatır.

Tutuculuk belli bir toplum görüşüne dayanır. Buna göre toplum çok karmaşık bir organizmadır; birbiriyle ilişkili sayısız öğesi toplumun esenliğine çoğu kez öngörülemeyen yollardan katkıda bulunur. Bu organizma genellikle yüzyıllar süren bir deneme ve yanılma sürecinden geçerek yavaş yavaş evrilmiştir. Süreklilik büyük önem taşıdığından toplumda ve özellikle yönetimde değişikliğe yönelik her öneri, soyut ve bağımsız doğruluk ya da haklılık ölçütlerine göre değil, en az istenmeyen yan etkiyle bu karmaşık organizmayla bütünleştirilebilmesine göre değerlendirilmelidir. Kuram ile uygulama arasındaki ayrım korunmalıdır, çünkü kuramsal düzeyde zorunlu görünen bir düşünce uygulamada etkisiz, hatta tehlikeli olabilir. Dolayısıyla devlet işlerinde fazla incelik ve felsefeden kaçınılmalı, yol gösterici olarak geçmiş ve yararlılığı kanıtlanmış uygulamalar alınmalıdır. Tutucu düşünür siyasal görüşlerini soyut kuramsal yazılarla değil, belli bir pratik amaç güden güncel yazı ve konuşmalarla dile getirir. Dilekçe, duyuru ve hak bildirgesi türünden girişimler genellikle tutucular arasında olumsuz karşılanır.

Bu organik devlet anlayışına dayalı bazı siyasal programlar vardır. Tutucular kilise, aile ve özel mülkiyet gibi tarihte önem taşımış kurumlara büyük saygı gösterirler. Genel yaklaşım olarak hızlı değişiklik ve yeniliklere karşı dururlar. İnsanların gelecekte kusursuzlaşabileceğine inanmak ve güvenmektense, var olan kusurlarını olgu düzeyinde kabul etmek eğilimindedirler.

Çağdaş tutuculuğun babası sayılan İngiliz parlamenter Edmund Burke bu terimi hiç kullanmamıştı. Görüşleri 1789 Fransız Devrimi'ne duyduğu tepkiyle gelişen Burke, *Reflections on the Revolution in France* (1790; Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler) adlı yapıtında "kuramcılar", "metafizikçiler" ve "tahminciler" dediği Fransız eylemcileri düşünceyle çok fazla uğraşmakla suçladı. Bu uğraşlarının yanı sıra siyasal programları "hak" gibi soyut kavramlarla değerlendirerek devletin karmaşıklığını gözden kaçırdıklarını ve büyük değişikliklerin kolayca gerçekleştirilebileceğini sandıklarını öne sürdü. Devrimcilerin öne sürdükleri hakları ilke düzeyinde yadsımıyor, ama bunların kurulacak bir yönetim için çerçeve alınmasını akıllıca bulmuyordu. "Metafizik olarak doğru", ama "ahlaksal ve siyasal olarak yanlış" bulduğu insan haklarının en büyük güvencesinin devletin esenliği olduğunu, devletin esenliğinin ise yöneticilerinin akıllılığına bağlı olduğunu savunuyordu. Devletin temelini insan haklarına değil, yönetimin istek ve gereksinmeleri karşılama işlevine dayandırıyordu. Hükümetlerin kuramsal değil, pratik kaygılarla hareket etmesi gerektiğine inandığından Fransız Devrimi'ne karşı çıktı, ama İrlanda'da Katolikleri ve Amerika'da göçmenleri destekledi. İrlanda ve Amerika anlaşmazlıklarında İngiltere'nin bir hakkı söz konusu olsa bile, bu hakkın kullanılmasının akıllıca olmayabileceğine dikkati çekti.

Tıpkı çağdaş liberalizm gibi çağdaş tutuculuk da İngiltere'de doğdu. Günümüze değin gelen en güçlü tutucu siyasal parti olan İngiliz Muhafazakâr Parti'si Tory'lerin doğrudan uzantısı olarak 1830'larda kuruldu ve seçmen tabanını yalnızca toprak sahipleri ve din adamlarını değil, toplumun bütün sınıflarını kapsayacak biçimde genişletti. Partinin tutarlı bir siyasal güce dönüşmesinde Benjamin Disraeli önemli rol oynadı. Winston Churchill'in II. Dünya Savaşı sırasındaki koalisyon hükümetinde büyük ortak durumunda olan Muhafazakâr Parti bu tarihten sonra İngiltere'de ya iktidar ya da ana muhalefet partisi oldu. Batı (günümüzde birleşik) Almanya'da Hıristiyan Demokratik Birlik (CDU), İtalya'da Hıristiyan Demokrat Parti (DC) ve Japonya'da Liberal-Demokrat Parti 20. yüzyılın öbür büyük tutucu partileri arasında yer aldılar.

19. yüzyılda Fransa'da tutuculuğun en önemli felsefi sözcüsü olan Joseph de Maistre tıpkı Burke gibi tutuculuk sözcüğünü hiç kullanmadı, ama ondan farklı olarak liberal idealleri ilke düzeyinde de reddetti. Eski rejimin (*ancien regime*) başlıca savunucusu oldu. Buna karşılık Alexis de Tocqueville gibi sonraki dönemin Fransız tutucularını Burke kadar etkilemedi. Napoléon sonrasında Avusturya prensi Metternich Avrupa'da tutuculuğun simgesi oldu. Alman tutuculuğunun en önemli sözcüleri arasında ise her ikisi de tarihçi olan Friedrich Karl von Savigny ile Leopold von Ranke yer aldı.

ABD'de John Adams, Alexander Hamilton, James Madison ve John Jay gibi Federalistler Burke'ün savunduklarını andıran tutucu ilkelerden yola çıktılar. Ama ABD'de siyasal yaşamda tutucu ve ilerici bölünmesi ancak Andrew Jackson'ın başkan seçildiği (1828) yıllarda ortaya çıktı. Bu tarihten sonra ABD'de tutucu akım iki kaynaktan beslendi. Bunlardan birini Güney'de John C. Calhoun'dan etkilenen aşırı tutuculuk, öbürünü ise eski Federalist hareketin New England'daki kalıntıları oluşturdu. Ama ABD Anayasası'nın yapısı ve kurucularının çoğunun ihtiyatlı liberalizmi yüzünden ABD'de tutucu akımlar genellikle Avrupa'dakilerden daha merkeze yakın bir konumda kaldı.

1970'lerin sonlarından başlayarak, İngiltere'de Muhafazakâr Margaret Thatcher, ABD'de de Cumhuriyetçi Ronald Reagan'ın politikalarından esinlenen yeni bir tutuculuk akımı Batı dünyasında yayıldı. Yeni-tutuculuk olarak adlandırılan bu akımın belirgin özellikleri, gelir ve servet eşitsizliklerini kamunun ekonomiye katılımıyla dengelemeyi öngören sosyal devlet(*) ve refah devleti(*) ilkelerini yadsıması, özelleştirmeler(*) yoluyla kamu işletmelerinin ve devletin üstlendiği sosyal hizmetlerin asgariye indirilmesini savunması, buna karşılık siyasal düzeyde yürütme erkinin üstünlüğünü vurgulamasıydı.

Tutuila Adası, Büyük Okyanusun güneybatı kesimindeki Amerikan Samoası'nı oluşturan adaların en büyüğü. Yaklaşık 30 km uzunluğundaki adanın en geniş yeri 10 km'dir. Yüzölçümü 135 km²'dir. Adayı boydan boya geçen sık ormanlarla kaplı dağlık hat en yüksek noktasına Matafao Dağında (653 m) ulaşır. Toprakların aileler tarafından ortaklaşa işlendiği adalarda tarımsal üretim günümüzde iç talebi karşılayamamaktadır. Tutuila'nın hızla artmakta olan ihracat gelirleri tonbalığı konservesi, kurutulmuş hindistancevizi içi ve yerel el sanatları ürünlerine dayanır. Adanın en büyük yerleşimi olan Pago Pago aynı zamanda Büyük Okyanustaki başlıca limanlardan biri ve Amerikan Samoası'nın yönetim merkezidir. Nüfus (1980) 30.124.

tutuklama, ceza muhakemesinde, henüz kesin hükümle özgürlüğü bağlayıcı bir cezaya mahkûm olmamışken, suçu işlediği konusunda kuvvetli şüphe bulunan sanığın yargıç kararıyla özgürlüğünden yoksun bırakılması. Tutuklama bir ön ceza değildir. Amacı, ceza muhakemesinde sanığın hazır bulunmasını sağlamak, delillerin karartılmasını engellemek ya da olası bir özgürlüğü bağlayıcı cezanın yerine getirilmesini güvencelemektir. Kişi özgürlüğünü en ağır biçimde sınırlandıran bir önlem olması nedeniyle hukuk sistemlerinin çoğunda ancak yargıç kararıyla uygulanır.

Hem kara Avrupa'sı, hem de İngiliz-Amerikan hukukunda kişisel özgürlüğün keyfi olarak engellenmesini önlemek amacıyla birtakım ön koşulların yerine getirilmesi zorunlu tutulmuştur. ABD'de bir kimse hakkında iddianame hazırlanması yeterli bir tutuklama nedenidir. Çünkü bir jürinin iddianameyi kabul etmesi, kişinin suçlu olabileceği anlamına gelir. Fransız hukukunda *juge d'instruction* (sorgu yargıcı) ilk yargılama sonunda tutuklama talebinde

bulunabilir. Gözetim altında tutulanlar ya da şartlı salıverilenler, bir suç işlemeseler bile gereken koşulları yerine getirmezlerse tutuklanabilirler.

Duruşma öncesinde uygulanan önleyici tutuklamaya kovuşturmanın engellenebileceği gerekçesiyle başvurulabilir. Önleyici tutuklamanın, ortaya çıktığı yer olan kara Avrupa'sında özellikle Fransa ve Belçika gibi ülkelerde duruşma öncesinde tutuklananların hakları belirli bir koruma altına alınmıştır. Belçika'da bu yoldan tutuklananların durumu her ay gözden geçirilir. ABD'de mahkeme gözetiminde önleyici tutuklama yaygın protestoların ardından ilk kez 1970'te District of Columbia'da uygulanmaya başlamıştır. Önleyici tutuklama en geniş uygulamayı diktatörlük rejimlerinde bulur. Bu rejimlerde önleyici tutuklama neredeyse bütünüyle kolluk makamları ile kovuşturmayı yürüten makamların eline bırakılmıştır. Günümüzde Türkiye de dahil (Anayasa m. 19) birçok ülkede temel hak ve özgürlüklere aykırı görülen önleyici tutuklama uygulamaları yaygın bir eleştiri konusudur.

Ayrıca Avrupa Konseyi de genel olarak tutuklama konusunda 9 Nisan 1965 tarihli kararında üye ülkelere bazı önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre: 1) Tutuklama hiçbir zaman yargılama makamlarının başvurmaya zorunlu tutuldukları bir önlem olarak düzenlenmemelidir, 2) tutuklama istisna niteliğinde bir önlemdir, 3) tutuklama bir ceza önlemi olmadığından ancak çok zorunlu durumlarda bu yola başvurulmalıdır, 4) tutuklama kararında kovuşturma konusu ve tutuklamayı haklı gösteren nedenler açık bir biçimde belirtilmelidir, 5) tutukluluk durumunun geçici bir önlem olması nedeniyle fazla uzamasını önleyecek etkili çareler sağlanmalıdır.

Türk hukukunda tutuklama ihtiyaridir, yargıcın takdirine bağlıdır. Tutuklama nedenleri ile tutuklanan kişilerin haklarının başlıca yasal dayanakları Anayasa (m. 19), Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (m. 104-131) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (m. 5) yer alır.

Tutuklama kararı verilebilmesi için öncelikle, sanığın suçu işlediği konusunda "kuvvetli şüphe" bulunmalıdır. Ayrıca, yasada gösterilen tutuklama nedenlerinden en az biri de olayda bulunmalıdır. Bu nedenler cürümlerde, kaçma şüphesi, delillerin karartılması şüphesi ve suçun özel nitelik taşımasıdır. Devlet ya da hükümet nüfuzunu kıran ya da ülkenin asayişini bozan suçlarla genel adap aleyhinde olan suçlar sonuncu gruba girer. İlk iki tutuklama nedeni yabancı hukuk sistemlerinde de yer alır; üçüncüsü Türk hukukuna özgüdür. Kabahatlerde ise sanık yalnızca hafif hapis cezasını gerektiren suçlarda ve yasada belirtilen belli durumlarda, kaçma şüphesi varsa tutuklanabilir.

Tutuklanan sanığın bazı hakları vardır. Öncelikle, tutuklama nedenlerinden ve hakkındaki iddialardan yazılı, buna olanak bulunmayan durumlarda da sözlü olarak derhal haberdar edilmesi gerekir. Tutuklanan kişi (yol süresi dışında) 48 saat içerisinde yetkili yargıç (olanaklı değilse en yakın sulh yargıcı) önüne çıkarılarak sorguya çekilir. Sorguda aleyhindeki durumlardan tutukluya bilgi verilmesinin yanı sıra, müdafi (avukat) bulundurma hakkının varlığı da kendisine bildirilir. Sorgulama sanığın kendi lehindeki delilleri ortaya koymasını engellemeyecek biçimde yapılmalıdır. Sanığın tutuklama kararına itiraz etme hakkı vardır. *Ayrıca bak.* soruşturma sistemi.

Tutuklu, hükümlü değil sanıktır. Hükümlülerden ayrı bir yerde bulundurulmalı ve özgürlüğü, ancak tutuklama ile gözetilen amacı ve tutukevinin düzenini sağlayacak ölçüde kısıtlanmalıdır. Tutuklunun çalışma zorunluluğu yoktur. Ama, Türk hukukunda bu zorunluluk 1985'ten beri bulunmaktadır. Tutuklu özellikle avukatı ile yazılı ve sözlü olarak serbestçe görüşebilmelidir. Tutuklamanın yerine getirilmesini düzenleyen ayrıntılı kurallar, en son 25.12.1989 tarihinde değiştirilen 1.8.1967 tarihli Ceza İnfaz Kurumları ile Tevkifevlerinin Yönetimine ve Cezaların İnfazına Dair Tüzük'te yer almaktadır.

Delilleri karartma tehlikesi dışında bir nedenle tutuklanmasına karar verilen sanığın teminat karşılığında tutuklanmasından vazgeçilmesi olanaklıdır. Tutuklama geçici bir önlem olmakla birlikte Türk hukukunda süresi belirlenmiş değildir. Tutuklu kalınan süre mahkûmiyetten düşülür. Haksız tutuklananlara devletçe tazminat verilmesi 1964 tarihli Kanundışı Yakalanan veya Tutuklanan Kimselere Tazminat Verilmesi Hakkında Kanun'a göre olanaklıdır.

tutulma, astronomide, bir gökcisminin bir başka gökcismini tümüyle ya da kısmen örtmesi. Tutulma, üç gökcismi aynı hizaya gelince oluşur.

Başlıca iki tür tutulma vardır. Bunlardan birincisinde, örten cisim gözlemci ile örtülen cismin arasına girer; gözlemci örtülen cismi ya kısmen görür ya da hiç göremez. Güneş tutulması, yıldızların Ay tarafından örtülmesi, Venüs ya da Merkür gezegenlerinin Güneş diskinin önünden geçmesi ve çiftyıldız tutulmaları bu türdendir. İkinci tür tutulma ise yalnızca kendinden ışımalı olmayan gezegenleri ya da doğal uyduları etkiler. Bu durumda örten cisim Güneş ile örtülen cismin arasına girer. Örtülen cisim gözlemcinin görüş hattı üzerinde kalır ama örten cismin gölgesi içine girdiğinden Güneş ışığını alamaz ve parlamaz. Ay tutulması ile Jüpiter'in gezegenlerinin tutulması olayları bu türdendir.

Güneş ve Ay tutulmaları, çıplak gözle görülebildiğinden çok eskilerden beri ilgi çekmiştir. Tarihi kayıtlarda bu tür tutulmalara ilişkin pek çok değinmeye rastlanabilmektedir. Ayrıca doğanın keşfine yönelik ilk başarılı çalışmalar da Güneş ve Ay tutulmalarının önceden belirlenmesine ilişkin olmuştur.

Güneş tutulmaları. Güneş tutulması Yer'in çevresinde dolanmakta olan Ay'ın Güneş diskinin önüne geçmesi ve gölgesinin Yer yüzeyinin üzerinden geçmesi sonucunda oluşur (*bak.* çizim 1). Gölgenin ortadaki bir bölümü içinden hiçbir Güneş ışığı geçmez. Yer yüzeyinde gölgenin içindeki gözlemcilere Güneş diski Ay diskiyle tümüyle örtülmüş gibi gelir. Buna tam Güneş tutulması denir. Gölgenin Yer ile kesiştiği kesimi dar olduğundan, tam Güneş tutulması ancak çok dar bir tutulum alanından gözlemlenebilir. Ayrıca cisimlerin birbirlerine göre hareketinden ötürü konik gölge Yer yüzeyinde hızla hareket eder ve bu nedenle Yer'deki sabit bir gözlemci için tam tutulma olayı sekiz dakikadan daha kısa bir süre sürer. Ay'ın Yer üzerindeki tam gölgesinin dışında kalan yarıgölge(*) bölgesindeki bir gözlemci Ay diskini Güneş diskinin önüne onu kısmen örtecek biçimde geçmiş halde görür. Buna parçalı ya da kısmi Güneş tutulması denir. Yer Güneş'in çevresinde eliptik bir yörüngede dolandığından, Güneş'in Yer'den uzaklığı mevsimlere göre bir miktar değişir. Ay da Yer çevresinde eliptik bir yörüngede dolandığından Ay diskinin görünür büyüklüğü ay içinde bir miktar değişir. Yer'e göre Güneş en yakın ve Ay en uzak konumlarındayken bir Güneş tutulması olduğunda, Ay tümüyle Güneş diskinin önüne geçer ama onu tümüyle örtemeyeceğinden çevresinde ışıklı bir halka kalır. Bu tutulma biçimine de halkalı tutulma denir.

Her yıl, sayısı iki ile dört arasında değişen Güneş tutulması olayı gerçekleşir. Çok ender olarak daha çok sayıda tutulma olur;

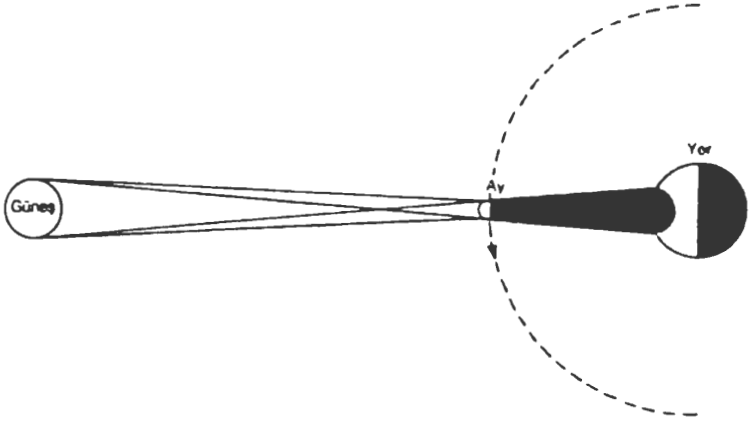

Çizim 1: *Güneş tutulması*
Ay'ın gölgesi Yer'in yüzeyini süpürür. Koyu taralı bölgede (gölge) tutulma tamdır; açık taralı bölgede (yarıgölge) ise tutulma kısmidir. Yer'in Güneş'e bakmayan yüzünde gece karanlığı egemendir. (Cisimlerin boyutları ve uzaklıklar ölçeğe uygun değildir.)

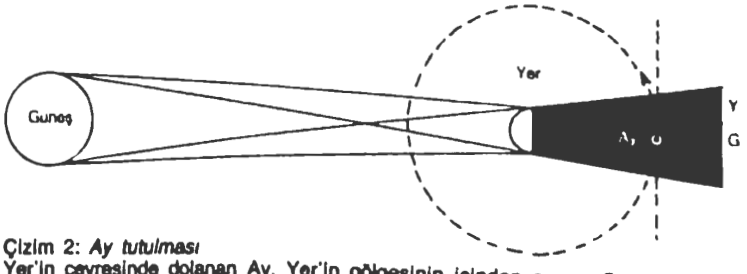

Çizim 2: *Ay tutulması*
Yer'in çevresinde dolanan Ay, Yer'in gölgesinin içinden geçer. G, tam gölge; Y ise yarıgölgedir.

örneğin 1935'te Güneş beş kere tutulmuştur.

Kısmi Güneş tutulması astronomlara fazlaca bilgi sağlamaz. Ama tam tutulmalar sırasında Güneş'in renkküre (kromosfer) katmanı ile Güneş tacı (korona) incelenebilir. Güneş'in dış çevresinde yer alan bu ince katmanlar olağan durumda Güneş'in parlak ışıkküresinden (fotosfer) yayılan ışığın etkisiyle görülemez. Tam tutulma sırasında Ay Yer atmosferi dışında bir perde işlevi görür ve doğrudan ışıkküreden gelen ışınları keser. Gökyüzünün parlaklığı önemli ölçüde azalır ve Güneş'in daha soluk kesimleri görülebilir duruma gelir. Koronografın bulunmasıyla tutulma gözlemlerinin önemi son yıllarda azalmıştır. Bu alet ışıkküreyi yapay olarak perdeler ve herhangi bir tutulma olayına gerek kalmadan renkküre ile tacın incelenebilmesini olanaklı kılar.

Ay tutulmaları. Ay tutulması, Ay'ın Yer'in gölgesine girmesi ve Güneş'ten aldığı parlaklığı yitirmesi sonucunda oluşur (*bak.* çizim 2). Ay tutulması yalnızca dolunay evresinde, yani Ay'ın Yer'e göre Güneş'in tam zıt yönünde olması durumunda gerçekleşir. Ay tutulması, yeryüzünün Ay'ın ufuk çizgisinin üzerinde olduğu herhangi bir bölgesinden gözlemlenebilir. Bu tür bir tutulma Ay'ın konumuna bağlı olarak tam, kısmi ya da yarıgölgesel olabilir. Eğer Ay Yer'in gölgesinin merkezinden geçerse, tam Ay tutulması oluşur. Tam tutulma süresi 100 dakikaya kadar çıkabilir; tutulma olayının tümü ise yaklaşık 3,5 saat sürer. Ay'ın yalnızca bir bölümü gölgenin içinden geçerse kısmi Ay tutulması oluşur. Yarıgölgesel Ay tutulması ise Ay'ın yalnızca gölgenin dış bölümünden geçmesi durumunda gerçekleşir. Genel olarak her yıl iki kez Ay tutulması olur. Hiç Ay tutulmasına rastlanmayan ya da üç kez Ay tutulması olan yıllar da olmuştur.

Astronomi gözlemleri açısından Ay tutulmalarının pek az bir önemi vardır. Bilim adamları Ay yüzeyindeki malzemelerin ani Güneş ışığı kesilmesine karşı tepkilerini incelemişler ve bu yolla Ay toprağının yapısını ve ısıl iletkenliğini anlamaya çalışmışlardır.

Başka tutulma olayları. Yer'den bakıldığında Ay, uzak yıldızlardan oluşan bir zeminin üzerinde duruyormuş gibi görünür. Ay takımyıldızların önünden doğuya doğru hareket ettikçe, zaman zaman parlak yıldızlardan birinin ya da bir gezegenin önünden geçer ve onu örter. Ay'ın doğudaki kenarı bir yıldıza ulaştığı anda yıldız aniden görünmez olur (gölgeye girme). Bir saat ya da daha kısa bir süre sonra Ay yıldızın önünden geçmiş olur ve yıldız Ay'ın batıdaki kenarından görünür duruma gelir (gölgeden çıkma). Bu tür örtülme olaylarının duyarlı bir zaman ölçümüyle gözlemlenmesi Ay'ın yörünge hareketine ilişkin bilgi sağlar. Yıldızların gölgede kalma süreleri de onların çaplarına ilişkin bilgi verir.

Güneş'e Yer'den daha yakın olan Merkür ve Venüs gezegenleri zaman zaman Yer ile Güneş'in arasından geçer. Böyle zamanlarda bu gezegenler Güneş'in parlak diskinin önünden yavaş yavaş geçen küçük, karanlık dairesel diskler halinde görülür. Venüs'ün geçişleri Güneş'in ıraklık açısının(*) belirlenmesi bakımından büyük önem taşır.

Örten çiftyıldızlar, Yerden ya da çok yakınından geçen bir düzlem üzerinde bulunan bir yörüngede birbirlerinin çevresinde dolanan yıldız çiftleridir. Böylece Yer'e göre yıldızlardan biri periyodik olarak öbürünün bir önüne, bir ardına geçer ve her dolanım sırasında iki tutulma olayı gerçekleşir. Çiftyıldız sisteminden gelen ışıktaki değişimlere bakılarak yıldız çiftinin yörüngesi ve bileşenlerin bağıl büyüklükleri hesaplanabilir.

tutulum dairesi, EKLİPTİK olarak da bilinir, astronomide, Güneş'in yıl boyunca takımyıldızlar arasında izlediği görünür yolun oluşturduğu büyük çember. Bu, aynı zamanda Yer'in Güneş çevresindeki yörüngesinin gökküre üzerindeki izdüşümüdür. Burçlar kuşağındaki takımyıldızlar tutulum dairesi üzerinde yer alır. Tutulum dairesi, gök ekvatoru düzlemine 23½° eğiktir; tutulum dairesi ile gök ekvatoru düzleminin iki kesişim noktası, bahar ve güz ılım noktalarıdır.

Gök koordinatları tutulum dairesi sistemine göre belirlenir. Gök boylamı, tutulum dairesi boyunca bahar ılımı noktasından doğuya doğru derece olarak ölçülür. Gök enlemi ise tutulum dairesi üzerinden kuzey (pozitif) ya da güney (negatif) tutulum dairesi kutuplarına doğru derece olarak ölçülür. Tutulum dairesi kutupları ile ilgili gök kutupları arasında 23½°'lik bir açısal uzaklık vardır. *Ayrıca bak.* gök haritası.

tutum, sosyal psikolojide, nesneleri ve olayları sınıflandırma ve bunlara belli ölçüde tutarlı bir değerlendirmeyle tepki gösterme eğilimi. Mantık açısından varsayımsal bir oluşum, yani nesnel olarak gözlemlenemeyen, ama çıkarsanabilen bir kavramdır. Bununla birlikte bilinçli yaşantı, sözlü anlatım, genel davranış ve fizyolojik belirtilerle ortaya konur.

Kavramın kökeninde bireysel davranışlarda gözlemlenen düzenlilikleri açıklama çabası yatar. İnsan çevresindeki insanları belli sınıflarda toplama eğilimindedir. Örneğin insanları derisinin rengine göre sınıflandırarak aynı renkten herkese benzer biçimde davranabilir; dolayısıyla da kendi etnik ya da ırksal grubuna özgü bir tutum benimseyebilir. Zenginleri, dindarları ve sakatları ayrı gruplar olarak görüp her birine karşı belli bir tutum alabilir. Resim gibi nesneleri ya da çarpışma gibi olayları da sınıflandırarak soyut sanat ya da savaş konusunda belli tutumlar geliştirebilir. İnsanın tutumu, değerlendirmelerini gösteren tepkilerinden anlaşılır. Belli bir ırktan olanları sevmediğini onların dürüst ya da akıllı olmadığını söyleyerek ya da onlara karşı baskı ya da yok etme politikası izlenmesini savunarak dile getirmesi, o ırka karşı olumsuz bir tutum içinde olduğu biçiminde anlaşılır. Soyut resmi ayrım yapmadan öven, bu tür sergilere giden ve duvarlarını soyut resim kopyalarıyla dolduran birinin soyut resme karşı tutumu olumlu kabul edilir.

Başkalarının tutumları doğrudan gözlemlenemez; yalnızca davranışlarından çıkarsanabilir. İnsan kendi tutumlarını değerlendirmede duygu ve düşüncelerinden yararlanabilirse de ancak dışa karşı davranışları nesnel araştırma konusu olabilir. Dolayısıyla araştırmacılar büyük ölçüde davranış göstergelerine; insanların söylediklerine, soruları yanıtlama biçimlerine ya da kalp atışlarının değişimi gibi fizyolojik belirtilere dayanmak zorundadır.

Bazı uzmanlar tutum kavramıyla öteki yakın terimler arasındaki temel ayrımın, bunların göreli kapsamlarından kaynaklandığı kanısındadır. En geniş kapsamlıdan en dar kapsamlıya, genelden özele doğru "değerler", "ilgiler", "duygular", "tutumlar", "inançlar" ve "kanılar" biçiminde sıraladıkları bu eğilimler arasında bir nitelik farkı değil, derece farkı görürler. Bazı uzmanlara göreyse kişinin belli bir gruba karşı tutumunu, üstün tuttuğu değerlere o grubun ne ölçüde hizmet etmesini beklediği belirler. Örneğin sağlık, güvenlik, bağımsızlık, adalet gibi değerleri üstünlük sırasına koyması istenen kişiden daha sonra belli bir grubun (örn. politikacılar) bu değerleri ne ölçüde engelleyip, ne ölçüde geliştireceği konusunda tahminde bulunması istenir. Bu ikili değerlendirmenin sonucunda kişinin o gruba karşı tutumu ölçüdür. Adalete büyük değer veriyor ve politikacıların adalete müdahale ettiğini düşünüyorsa politikacılara karşı tutumu olumsuz kabul edilir.

Bazen tutumlar temel eğilimler, kanılar ise bunların dışavurumu olarak görülür. Ender yapılan bir başka ayrıma göreyse tutumlar bilinçsiz ve akıldışı eğilimlerin, kanılarsa bilinçli ve akılcı etkinliklerin sonucudur. Tutumları anlamlı ve temel, kanıları ise daha yan ve etkisiz görenler de vardır. Bir başka yaygın ayrıma göreyse tutumlar beğenilere (bir ülkeyi ya da bir müzik türünü sevmek gibi), kanılarsa olgulara (Zeus var mı, yok mu gibi) ilişkindir.

Kesinlik taşıyan her şey için bilgi, taşımayanlar içinse tutum teriminin kullanıldığı, hatta bilginin "doğru", tutumun "yanlış" inanç sayıldığı da görülür. Dolayısıyla bu konuda genel kabul gören bir terminolojiden söz edilemez.

Tutuola, Amos (d. 1920, Abeokuta, Nijerya), Yoruba halk masalları ve efsanelerinden yararlandığı, çarpıcı buluşlarla dolu epik yapıtlarıyla tanınmış Nijeryalı yazar. Fantastik yaklaşımı, çağdaş romancılarınkinden çok William Blake, John Bunyan ve Dante Alighieri'ninkini andırır. En ünlü yapıtı *The Palm-Wine Drinkard and His Dead Palm-Wine Tapster in the Deads' Town*'dur (1952; Hurma Şarabı Keşi ile Onun Ölüler Kentindeki Ölü Hurma Şarabı Sâkisi).

Tutuola'nın yapıtlarında arayış motifi önemli bir yer tutar. İlk kez *The Palm-Wine Drinkard*'da yer verdiği bu motif, köle tüccarlarından kaçarken kendini Hayaletler Çalılığı'nda bulan bir çocuğun serüvenlerini anlatan *My Life in the Bush of Ghosts* (1954; Hayaletler Çalılığındaki Yaşamım) adlı yapıtında da tekrarlanır. Güzel ve varlıklı bir genç kızın evini terk edince tanıdığı yoksulluğu ve açlığı anlatan *Simbi and the Satyr of the Dark Jungle*'da da (1955; Simbi ile Karanlık Ormanın Satyr'i) arayış teması önemli bir yer tutar. Bu ve *The Brave African Huntress* (1958; Afrikalı Cesur Kadın Avcı), *The Feather Woman of the Jungle* (1962; Ormanın Tüy Kadını), *Ajaiyi and His Inherited Poverty* (1967; Ajaiyi ve Ona Miras Kalan Yoksulluk) ve *The Witch-Herbalist of the Remote Town* (1981; Ücra Kasabanın Şifalı Otlar Büyücüsü) gibi öykü kitaplarında birbiriyle bağlantısız olaylara geniş düş gücü sayesinde bir bütünlük kazandırır.

Tutuola, Yoruba dilinde fantastik yapıtlar veren Nijeryalı yazar Daniel Olorunfemi Fagunwa'dan etkilenmişti. Salvation Army İlkokulu'ndayken okuduğu *Bin Bir Gece Masalları*, Bunyan'ın *Pilgrim's Progress*'i (*Hac Yolunda*) gibi yapıtları da yakından tanıyordu. Bir avcının hayaletlerin yaşadığı cennet ve cehennem gibi diyarlara yaptığı yolculukları anlatan ilk öykülerinden birinde bu yapıtların etkisi görülür.

Yalnızca altı yıl okul eğitimi gören Tutuola, Nijerya edebiyatının ana akımlarının dışında kalan yapıtlar vermiş, Yoruba efsanelerini ve dinsel inançlarını canlı bir anlatımla aktarabilmesi ve özgün biçim anlayışıyla Afrika'nın yanı sıra İngiltere ve ABD'de geniş bir okur kitlesi bulmuştur. Öykülerinin yanı sıra başka sanatçıların *The Palm-Wine Drinkard*'dan yaptıkları tiyatro ve opera uyarlamaları da çok beğenilmiştir.

Tutuş, tam adı TACÜDDEVLE TUTUŞ (d. 1062 - ö. 26 Şubat 1095, Isfahan), Büyük Selçuklu emiri. Büyük Selçukluların bir kolu olan Suriye Selçuklularının(*) kurucusudur.

Büyük Selçuklu hükümdarlarından Alp Arslan'ın oğlu, Melikşah'ın kardeşiydi. Melikşah tarafından Suriye'ye gönderildi ve Büyük Selçuklu fetihlerini Magrip'e kadar yaymakla görevlendirdi (1077/78). Suriye'de Dımaşk'ı (Şam) kuşatmış olan Fatımilere karşı çarpışan Büyük Selçuklu emiri Atsız'a yardım etti. Fatımilerin Mısır'a dönmesinden sonra Atsız'ı boğdurarak Dımaşk'a (Şam) egemen oldu. Melikşah tarafından Suriye melikliğine atandıktan bir süre sonra Tacüddevle unvanını alarak bağımsızlığını ilan etti (1078). Halep'i birkaç kez kuşattıysa da sonunda Dımaşk'a çekilmek zorunda kaldı. 1083'te Baalbek'i Fatımilerden aldı. 1086'da Halep emiri İbnü'l-Hutayti'nin çağrısına uyarak, kenti kuşatmış olan Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Süleymanşah'ın üzerine yürüdü ve Ayn Seylem'deki savaşta onu ağır bir yenilgiye uğrattı. Halep'i kendisine teslim edeceğini vaat eden İbnü'l-Hutayti sözünde durmayınca kenti kuşattı, ama ele geçiremedi. Melikşah'tan da destek almasına karşın Suriye ve Filistin'in kıyı kentlerini işgal eden Fatımilere karşı koyamadı.

Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra Büyük Selçuklu tahtını elde etmek için harekete geçen Tutuş, kısa sürede Irak'a da egemen olarak adına hutbe okuttu. Ama Melikşah'ın oğlu Berkyaruk karşısında etkili olamadı ve Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı. Berkyaruk da Bağdat'a girerek adına hutbe okuttu. Tutuş 1093'ten sonra Suriye'nin kuzeyindeki Harran, Urfa ve Diyarbakır gibi önemli merkezleri aldı ve Azerbaycan'a girdi. Ardından Berkyaruk'u bozguna uğrattı. Bu olaydan sonra Abbasi halifesi de Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okutmaya başladı. Tutuş, Büyük Selçuklu başkenti Isfahan'ı ele geçirmek için çıktığı sefer sırasında, Rey yakınlarında Berkyaruk'a yenildi ve öldürüldü.

tutya, çinkonun cevherlerinden indirgenmesi sürecinde elde edilen sıvının kalıplara dökülmesi yoluyla hazırlanan külçe. Tutya çinko metalinin en yaygın ticari biçimidir. *Ayrıca bak.* çinko.

Tuva Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nda Sibirya'nın ortagüney kesiminde özerk cumhuriyet. Yukarı Yenisey Irmağı havzasında yer alır. Moğolistan'la komşu olan cumhuriyetin yüzölçümü 170.500 km²'dir. Bölgenin başlıca yüzey şekilleri olan geniş Tuva ve Todja havzalarının sularını Yenisey Irmağının iki ana kolu toplar. Aralarında kuzeybatıdaki Batı (Zapadni) Sayanlar'la kuzeydoğudaki Doğu (Vostoçni) Sayanlar'ın bulunduğu yüksek dağ sıraları bu iki havzayı kuşatır. Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde başta başkent Kızıl(*) olmak üzere beş kent ve üç kentsel yerleşme vardır.

Tannu Tuva bölgesi 1757'den 1911'e değin Çin İmparatorluğu'nun parçasıydı. 1911'de bölgede Rus yönetiminin kışkırtmasıyla ayrılıkçı bir hareket başladı ve Tannu Tuva 1914'te Rus Çarlığı'nın himayesi altına girdi. 1921'de Tannu Tuva Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edildiyse de, cumhuriyet 1944'te SSCB'ye bağlandı ve Rus SFSC'ye bağlı özerk bir yönetim birimi (*oblast*) yapıldı; 1961'de ise özerk cumhuriyet statüsü kazandı. Günümüzde cumhuriyet nüfusunun yaklaşık beşte üçü Tuvalardan, geri kalanların çoğu da Ruslardan oluşmaktadır.

Tarımsal bir bölge olan Tuva'da başlıca ekonomik etkinlik büyükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Sanayi kolları arasında gıda ve ahşap işleme, dericilik ve inşaat malzemesi üretimi sayılabilir. Madencilik, özellikle de kobalt ve asbest çıkarımı önemlidir. Kürk ticareti de ekonomik önem taşır. Nüfus (1991 tah.) 306.600.

tuval resmi, duvar gibi taşınmaz bir yüzey üzerine değil, pano ya da tuval gibi taşınabilir bir yüzey üzerine yapılan resim. Eski Mısır'da da bilindiği sanılmakta, İS 1. yüzyılda Roma'da yaşamış tarihçi Plinius (Yaşlı) bir şövale üzerine yerleştirilen büyük bir panodan söz etmektedir. Bununla birlikte tuval resmi ancak 13. yüzyıldan sonra bir ölçüde yaygınlaşmış ve zamanla duvar resminden daha yaygın duruma gelmiştir.

Tuvalar, SOYOTLAR ya da URYANHAYLAR olarak da bilinir, büyük bölümü Rusya'ya bağlı Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde, küçük bir bölümü ise Moğolistan'da yaşayan ve Moğolcadan etkilenmiş bir Türk dili konuşan halk. Yenisey Irmağının kaynak sularının arasında, hem Sibirya taygasının, hem de Orta Asya bozkırlarının özelliklerini taşıyan bir bölgede yaşarlar. Geleneksel uğraşları avcılık ve çobanlıktır; kolektif tarım 1950'lerin başından bu yana önem kazanmıştır. Darı üretimi ve balıkçılık öteden beri ek bir gelir kaynağıdır. Geleneksel Tuva barınakları step bölgelerine özgü yurt adı verilen keçe çadırlarla, ağaç kabuğundan yapılma, Sibirya'ya özgü huni biçiminde çadırlardan oluşur.

17. yüzyıldan sonra giderek Rus kültürünün etkisinde kalan Tuvaların geleneksel toplumsal örgütlenmeleri klan sistemine dayanır; geleneksel dinleri ise şamanizmle Tibet Budacılığının bazı özelliklerinin karışmasından oluşmuştur. Günümüzde Rusya'da yaklaşık 180 bin, Moğolistan'da ise 24 bin kadar Tuva yaşamaktadır.

Tuvalu, eskiden ELLICE ADALARI, Büyük Okyanusun ortabatısında, dokuz adadan oluşan ülke. Avustralya'nın 4.000 km kuzeydoğusunda yer alır. Toplam kara yüzölçümü yaklaşık 26 km² olmakla birlikte adaların çevresindeki 1.300.000 km²'lik bir alan üzerinde ekonomik egemenlik bölgesi olarak hak iddia etmektedir. Başkenti Funafuti Atolündeki Fongafale, 1992 tahmini nüfusu 9.500'dür.

Doğal yapı. Tuvalu'yu oluşturan adalar Niulakita'dan Nanumea'ya doğru, kuzeybatı yönünde 676 km boyunca uzanır. Nanumanga, Niutao, Vaitupu ve Niulakita mercan resifleri, öbür adalar ise lagünleri olan gerçek atollerdir. En büyük ada olan Vaitupu'nun genişliği yaklaşık 5 km², en küçük ada olan Niulakita'nınki ise yaklaşık 0,5 km²'dir. Hepsi de alçak olan adaların en yüksek yerleri 6 m'nin altındadır.

Ilık bir iklime sahip olan adalarda nem oranı yüksektir. Sıcaklık gün içinde 27°C'yle 29°C arasında değişirse de güneydoğudan sürekli esen alize rüzgârları havayı serinletir. Yıllık ortalama yağış miktarı kuzeyde 2.500 mm, güneyde ise 3.200 mm'dir. Yağışlar çoğunlukla sağanak biçimindedir. Adalarda dönem dönem kuraklıklar ve 1894'te ve 1972'de olduğu gibi tayfunlar görülür.

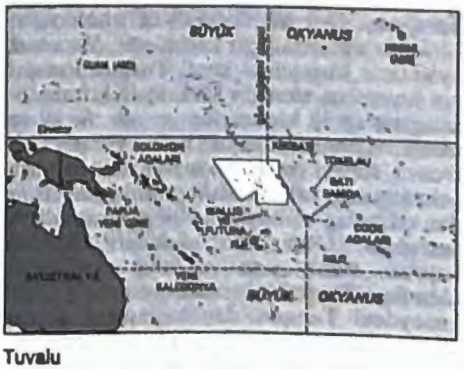

Tuvalu

Adaların mercan poliplerinin yığışmasıyla oluşan gözenekli ve verimsiz topraklarında yalnızca 30-35 bitki türü yaşar. Hindistancevizi, vidağacı, *Casuarina* türleri, eğreltiotu ve çeşitli çayır bitkileri en çok yetişen türlerdir. Adaların kuş ve yabanıl hayvan varlığı da zengin değildir. Polinezya faresi, keler ve kaplumbağa başlıca hayvanlardır. Buna karşılık çevre sularda başta orkinos, palamut, uskumru, uçanbalık olmak üzere bol miktarda balık yaşar. Adalarda maden yatağı yoktur. Toprak aşırı derecede gözenekli olduğundan tatlı su gereksinimi sürekli ve ciddi bir sorun oluşturur; içme suyu yerine genellikle hindistancevizi sütü kullanılır.

Nüfus. Tuvalu nüfusunun yüzde 90'dan fazlasını, Samoalılar ve Tokelaulularla yakın akraba Polinezyalılar oluşturur. Nui Adasında yaşayanların çoğunluğu ise Kiribati kökenli Mikronezyalılardır. Avrupalıların ve öteki yabancıların sayısı çok azdır. Tuvalu dili Polinezya dillerinin Samoa lehçesiyle akrabadır. Nui Adasında ise Kiribati lehçesi konuşulur. Adalarda ülkenin resmi dili olan İngilizce yaygın olarak kullanılır. Tuvalulların tamamına yakını Kongregasyonalist Tuvalu Kilisesi'ne bağlıdır. Az sayıda Yedinci Gün Adventisti, Bahai ve Katolik de vardır. Nüfus yoğunluğunun son derece yüksek olduğu (1992'de km²'de 396) adalarda nüfusun yüzde 34'ü kentlerde yaşar. Kentleşme oranının en yüksek olduğu ada, ülkenin ticaret ve yönetim merkezi olan Funafuti Atolüdür. 1990'da sırasıyla binde 30 ve binde 10 olan doğum ve ölüm oranları görece yüksek olmakla birlikte, yurtdışına işçi göçü nüfus artış hızını düşürmektedir.

Ekonomi. Tuvalu'da geçimlik tarıma ve balıkçılığa dayalı kalkınmakta olan bir ekonomi yürürlüktedir. 1990 verilerine göre ülke gayri safi milli hasılası (GSMH) 8,7 milyon ABD Doları, kişi başına düşen milli gelir ise 967 ABD Doları'dır.

Toprağın verimliliği düşüktür. Gölevez, muz, şekerkamışı, ekmekağacı ve papay yetiştirilir. Hindistancevizi ve vidağacı kendiliğinden yetişir. Adaların tek ticari tarımsal ürünü bir kooperatif tarafından pazarlanan kopradır.

Tuvalu'da çok renkli hasır, Panama şapkası, sepet ve vidaağacı yapraklarından örülen çantaların üretimi dışında herhangi bir imalat etkinliği yoktur. Elektrik enerjisinin tamamı termik santrallarda üretilir; Funafuti ve Vaitupu dışındaki adalarda elektrik yoktur.

Tuvalu'da işgücünün yaklaşık beşte dördü geçimlik tarım ve küçük ölçekli balıkçılıkla uğraşır; geriye kalanlar ise ticaret ya da hizmet sektöründe istihdam edilir. İşgücünün yaklaşık yüzde 10'u yurtdışında, özellikle de Nauru'daki fosfat sanayisinde ve gemilerde çalışır. Göçmen işçilerin gelirleri ülkenin en önemli döviz kaynağıdır.

Tuvalu'da ulaşım adalar arasındaki düzensiz gemi seferleri ve Funafuti'deki küçük havaalanıyla sağlanır. Tuvalu'da ithalatın toplam değeri genellikle ihracatın 10 katından fazladır. İthalatın büyük bölümü Avustralya, Yeni Zelanda ve İngiltere'den yapılır. Ülkenin tek ihraç malı kopradır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. 1978'de kabul edilen anayasaya göre Tuvalu, meş-

ruti monarşiyle yönetilen, Uluslar Topluluğu'na üye bağımsız bir devlettir. Devlet başkanı Tuvalulu bir genel valinin temsil ettiği Birleşik Krallık hükümdarıdır. Tek meclisli parlamentonun 12 üyesi dört yılda bir yapılan seçimlerle belirlenir. Hükümet üyeleri genel vali tarafından, başbakanın önerileri doğrultusunda parlamento üyeleri arasından seçilir. Yargı organları bir Yüksek Mahkeme'yle üzerinde insan yaşayan sekiz adadaki ceza ve sulh mahkemelerinden oluşur. Yüksek Mahkeme'nin Fiji Temyiz Mahkemesi'ne ya da *Privy Council*'e bağlı Yargı Komitesi'ne başvuru hakkı vardır.

Funafuti'de modern bir hastane, öteki adalarda ise birer dispanser vardır. Sağlık koşulları genelde iyidir. 1975'te Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) gerçekleştirdiği bir programla filaryoz hastalığı ortadan kaldırılmışsa da bebek ölüm oranı (1990) binde 78 gibi yüksek bir düzeydedir. Ortalama ömür (1990) erkeklerde 60 yıl, kadınlarda 63 yıldır.

Adalarda telgraf ve telefon hizmetleri vardır. Merkezi Funafuti'de olan Tuvalu Radyosu Tuvalu dilinde ve İngilizce yayın yapar. Hükümetin on beş günde bir yayımlanan bir gazetesi vardır. Hıristiyanlık dışında Avrupa kültüründen fazla etkilenmeyen Tuvalu'da gelenekler ve el sanatları önemini korumaktadır.

Tarih. 19. yüzyılda misyonerler tarafından kayıtlara geçirilen efsanelere göre Tuvalu'ya ilk yerleşenler Samoa ya da Tonga adalarından gelen Polinezyalılar oldu. Tuvalu dilinin özellikleri de bu bilgiyi desteklemektedir. Soyağaçlarında yapılan incelemeler sonucunda adalara ilk kez İS y. 1325'te yerleşildiği anlaşılmış, ama arkeologlar 1970'lerin sonlarında bu tarihin İS 300-500 olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Nui'de yaşayan Kiribati kökenli Mikronezyalılar ise adaya daha ileri bir tarihte göç etmişlerdir.

İspanyol kâşif Alvaro de Mendaña de Neira 1568'de Nui'yi, 1595'te ise Niulakita'yı gördü. 1819'da Funafuti'yi ziyaret eden Arent De Peyster adalara kaptanı olduğu geminin sahibinin adından esinlenerek Ellice Adaları adını verdi. 1865'te adada bir misyon merkezi kuran Londra Misyoner Derneği'ne bağlı papazlar kısa süre içinde yerli halka Hıristiyanlığı benimsettiler.

ABD 1856 tarihli Guano Yasası'na dayanarak güneydeki dört ada üzerinde hak iddia ettiyse de İngilizlerin 1892'de Gilbert Adalarında protektora yönetimi kurmalarından kısa bir süre sonra Tuvalu da İngiliz protektorası oldu. Adalar 1916'da Gilbert ve Ellice Adaları Kolonisi adını aldı ve Funafuti koloninin yönetim merkezi yapıldı. Funafuti'de 1897-98 yıllarında bilimsel sondaj çalışmaları, 1911'de ise Darwin'in atollerde evrime ilişkin kuramını sınamaya yönelik araştırmalar gerçekleştirildi.

Japonların 1942'de Gilbert Adalarını işgal etmesi üzerine ABD de Ellice Adalarını işgal etti. Tuvalulular 1967'de koloni yönetiminde temsil hakkı kazandılar; bu hak 1970'te daha da genişletildi. 1976'da yapılan bir oylamada Tuvalulların çoğunluğu Gilbert Adalarından ayrılma yönünde oy kullandı. Ayrılmanın gerçekleşmesinden sonra 1977'de Temsilciler Meclisi üyelikleri için genel seçimlere gidildi. Tuvalu'nun 1 Ekim 1978'de bağımsızlığını kazanmasından sonra Temsilciler Meclisi Parlamento adını aldı. ABD 1979'un başlarında Tuvalu yönetimiyle bir dostluk antlaşması imzalayarak, II. Dünya Savaşı sırasında adalarda inşa ettiği üsleri kullanma ve başka bir devletin Tuvalu Adalarından askeri amaçlarla yararlanma talebini veto etme hakkı karşılığında güneydeki dört ada üzerindeki hak iddialarından vazgeçti. Tuvalu'da bağımsızlıktan sonraki ilk parlamento seçimleri 1981'de yapıldı.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak*. ANAYILLIK.

Tuve, Merle Antony (d. 27 Haziran 1901, Canton, Güney Dakota - ö. 20 Mayıs 1982, Bethesda, Maryland, ABD), iyonosferin radyo dalgalarıyla incelenmesi yöntemini geliştiren ABD'li fizikçi ve jeofizikçi. Yaptığı çalışmalar radarın geliştirilmesine kuramsal zemin hazırlamıştır.

Tuve 1925'te ABD'li fizikçi Gregory Breit ile birlikte iyonosferin yüksekliğini ölçmeyi başardı. İki bilim adamı bu çalışmalarında, iyonosfere gönderdikleri kısa vurulu radyo dalgalarının oradan yansıyarak ölçüm merkezine ulaşma süresinden yararlandılar. Tuve 1926'da uzun erimli sismik kırılmayı (Yer'in içinde yol alan bir tedirginlik dalgasının izlediği yolda farklı bileşimdeki katmanlardan geçişte oluşan değişiklik) inceledi. ABD'nin üstmanto sismik dalga hızları haritasını çıkardı ve böylece yerkabuğunun hemen altındaki farklı bileşimli alanları belirledi. Tuve ayrıca nötronun varlığını doğruladı, atom çekirdeklerindeki bağlanma kuvvetlerini ölçtü, beta ve gamma dalgaları ve yüksek hızlı protonlar üretti, radyoastronomi ve yapay radyoaktiflik alanlarında araştırmalar yürüttü.

Fizik alanındaki doktora çalışmasını 1926'da Johns Hopkins Üniversitesi'nde tamamlayan Tuve Washington'daki Carnegie Enstitüsü'nün Yer Magnetizması Bölümü'nde çalışmaya başladı. 1946-66 arasında bu bölümün yöneticiliğini yaptı. 1966'da ABD Başkanlık Liyakat Madalyası ve C.B.E. (Commander of the British Empire) nişanıyla ödüllendirildi. 1948'de "sir" unvanı aldı ve 1966'da kendisine Carnegie Enstitüsü'nün Üstün Hizmet Madalyası verildi.

Tuwim, Julian (d. 13 Eylül 1894, Łódź - ö. 27 Aralık 1953, Zakopane, Polonya), Skamander(*) adlı grubun önderi Polonyalı şair.

II. Dünya Savaşı sırasında Brezilya ve ABD'de bulunduğu beş yıl dışında bütün yaşamı Polonya'da geçti. Yazarlığa olay yaratan bir gelecekçi bildiriyle (1915) başladı. Ama burada dile getirdiği görüşlerini sonradan terk etti. Bütün şiirlerinde güçlü bir enerji ve büyük bir duygusal gerilim görülür. II. Dünya Savaşı öncesinde yayımladığı kitapları arasında *Czychanie na Boga* (1918; Pusuda Tanrı'yı Beklemek), *Tańczący Sokrates* (1920; Dans Eden Sokrates) ve en önemli yapıtı *Słowa we Krwi* (1926; Kanla Yıkanmış Sözcükler) sayılabilir. Sürgündeyken de konudan konuya atlayan *Kwiaty polskie* (1949; Polonya Çiçekleri) adlı uzun bir otobiyografik şiir yazmış, bir de çocuk şarkıları kitabı hazırlamıştır.

Tuxpan, tam adı TUXPAN DE RODRÍGUEZ, Meksika'nın ortadoğu kesiminde, Veracruz eyaletinin kuzeyinde kent. Tuxpan Irmağının kıyısında, ırmağın Meksika Körfezindeki ağzından 12 km içeride yer alır. Sıcak ve nemli iklimine karşın hızla gelişen bir ticaret, sanayi ve ulaşım merkezidir. Başlıca gelir kaynağı yakınlardaki petrol yataklarından çıkarılan ve büyük bölümü ihraç edilen petroldür. Öbür ihraç ürünleri arasında hayvan, mısır, muz ve balık sayılabilir. Gemiler Tuxpan'a ırmak yoluyla ya da kuzeydeki Tampico'dan başlayarak petrol alanlarının arasından geçen kanal-lagün sistemiyle ulaşabilir. Nüfus (1980) 56.037.

Tuxtla, tam adı TUXTLA GUTIÉRREZ, Meksika'nın güneydoğu kesimindeki Chiapas eyaletinin merkezi kent. Chiapas Vadisinde, Grijalva Irmağının (*río*) 12 km batısında, deniz düzeyinden 528 m yükseklikte, Oaxaca'nın 390 km doğusunda yer alır. 1892'de San Cristóbal de las Casas'ın yerine eyalet merkezi olmuştur. Tuxtla bir yönetim merkezi olmasının yanı sıra eyaletin başlıca ticaret ve imalat merkezidir. Bölgede yetiştirilen mısır, pamuk, kakao, kahve, tütün, heneken, şekerkamışı ve tropik ürünler kentte işlendikten sonra çevreye dağıtılır. Kentte bir arkeoloji müzesi vardır. Kentteki Chiapas Özerk Üniversitesi 1975'te kurulmuştur. Her yıl aralık ayında düzenlenen Guadalupe fuarı çok sayıda turisti kente çeker. Nüfus (1980) 131.096.

Tuy Hoa, Vietnam'ın ortagüney kesiminde kent. Güney Çin Denizi kıyısında, Da Rang Irmağının (*song*) ağzında kurulmuştur. Bir tarım merkezi ve balıkçılık limanı olan kent şekerkamışı, pamuk ve pirinç yetiştirilen verimli ve yoğun nüfuslu bir düzlüğün merkezinde yer alır. Kentte yaşayan çiftçilerin çoğu 1920'lerde, yeni kurulan kauçuk ve çay plantasyonlarında çalıştırılmak üzere ülkenin orta kesimindeki dağlık bölgeden getirilmişlerdir. Kıyıyı izleyerek kenti Saygon'a (bugün Ho Şi Minh) ve Hanoi'ye bağlayan demiryolunun yapımı 1936'da tamamlanmıştır. Kıyıdan geçen bir karayolunun üzerinde yer alan kentte bir hastane, bir havaalanı ve 4. yüzyıldan kalma bir Çam (Çampa) kulesinin yıkıntısı bulunur. Nüfus (1971 tah.) 65.087.

tuygun, *Falconiformes* takımının *Accipitridae* familyasının *Circinae* altfamilyasını oluşturan 11 kadar kuş türünün ortak adı. Uzun bacaklı, uzun kuyruklu, küçük gagalı, ince ve uzun yapılı bu yırtıcı kuşlar bataklık ve çayırlık alanlar üzerinde alçaktan uçarak fareleri, yılanları, küçük kuşları ve böcekleri araştırırlar. Uzunlukları yaklaşık 50 cm'dir. Yüzlerindeki tüyler baykuşlarınkini andıracak biçimde peçeler oluşturur. Yuvaları bataklıklarda ya da uzun otlar arasında yer alır. Dişi yuvaya beyazımsı ya da mavimsi 4-6 yumurta bırakır.

En iyi bilinen tür, Kuzey Yarıküre'nin ılıman ve soğuk bölgeleri boyunca, ayrıca Güney Amerika'nın güney kesimlerinde üreyen gökçe tuygundur (*Circus cyaneus*). Türkiye'nin büyük bir bölümünde üreyen saz tuygunu (*C. aeruginosus*) ile iç kesimlerde üreyen çayır tuygununun (*C. pygargus*) coğrafi dağılımı Avrupa ve Akdeniz ülkelerinden Moğolistan ve Güneydoğu As-

Gökçe tuygun (*Circus cyaneus*)
H. Jon Janosik

ya'ya kadar uzanır. Bozkır tuygunu (*C. macrourus*) Avrupa'nın güneydoğusundan Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede ürer. Öbür tuygun türlerinden boz tuygun (*C. cinereus*) Peru ile Macellan Boğazı arasında kalan bölgelerde, uzun kanatlı tuygun (*C. buffoni*) özellikle Andlar'ın doğusunda olmak üzere tüm Güney Amerika'da yaşar.

tuyuğ, divan edebiyatında aruz ölçüsünün belli bir kalıbıyla yazılan dört dizelik nazım biçimi. Aruzun, "fâilâtün/fâilâtün/fâilün" kalıbıyla yazılır ve uyak düzeni genellikle mani ve rubaide olduğu gibi *aaxa* biçimindedir. Dört dizesi de birbiriyle uyaklı olan tuyuğlara musarra tuyuğ denir. Daha çok Azeri ve Çağatay edebiyatlarında yaygınlaşmış olan ve önemli görülen düşüncelerin sergilenmeye çalışıldığı bu nazım biçiminde mahlas kullanılmaz. Tuyuğlarıyla ünlü şairler arasında Kadı Burhaneddin (ö. 1398), Nesimî (ö. 1404/18), İvazpaşazade Atayî (ü. 15. yy), Lutfî (ö. 1494), Ali Şir Nevaî (ö. 1501) ve Babür (ö. 1530) sayılabilir.

tuz, doğada çok bol miktarlarda bulunan ve besinlerde tat verici ve koruyucu madde olarak kullanılan kristal yapılı sodyum klorür (NaCl) bileşiği.

Katışıksız tuz üretmenin ideal yöntemi, kuru hidrojen gazı içeren bir ortamda sodyumun kuru klor gazıyla tepkimeye sokulması ve böylece sodyum klorür kristalleri elde edilmesidir.

Fiziksel olarak küp biçimli kristaller halinde bulunan tuz, içerdiği katışkılara bağlı olarak renksiz, saydam ya da yarısaydam olabilir. Tuz higroskopik bir maddedir, yani normal koşullarda atmosferdeki nemi soğurur. Tuzun suya karşı olan ilgisini gösteren bir başka özelliği de suda kolayca çözünebilmesidir. 25°C'deki 100 gr suda 36 gr tuz çözünebilir. Sıcaklık yükseldikçe tuzun çözünürlüğü de artar. Ayrıca, tuz suda çözündükçe suyun sıcaklığı da düşer. Örneğin 15°C'deki 100 gr suda 36 gr tuz çözündüğünde, oluşan çözeltinin sıcaklığı yaklaşık 3,3°C ile 5,5°C arasında azalır. Tuz 427°C'de erir, biraz daha yüksek bir sıcaklıkta da buharlaşır. Tuzun 0°C'deki özgül ağırlığı 2,165'tir, yani ağırlığı suyunkinin 2,165 katı kadardır.

Tuz koruyucu ve tat verici özellikleri nedeniyle çok eskiden beri en çok değer verilen mineral olmuştur. Eski çağlardan beri bilinen ve çoğunlukla en temel gıda olan ekmekle birlikte anılan tuz, pek çok dinde de önem kazanmıştır. Örneğin Eski Ahit'te "... Rabbin önünde ebedi tuz ahdidir..." (Sayılar 18:19) ve "... bütün takdimelerin üzerinde tuz takdim edeceksin" (Levililer 2:13) sözleri yer alır. Benzer biçimde Yunancadaki "tuza karşı günah işleme", Arapçadaki "aramızda tuz var" ve Farsça'daki "tuza ihanet etmek" deyişlerinin hepsi, tuzun tanrı ile insanlar ya da insanların birbirleriyle arasındaki ahit ya da bağla yakından ilişkilendirildiğini gösterir. Bugün bile dünyanın birçok yöresinde eve gelen bir konuğa ekmek ve tuz ikram etme geleneği vardır. Ayrıca Hıristiyanlıkta yeni evlenen bir çiftin şarap, ekmek ve tuzla kutsanmasında tuza verilen önem görülür. Tuzun eskiden para yerine kullanılmış olması da, bu maddenin insanlar için ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Tuz üretimi bütün mineral çıkarma yöntemleri arasında hemen hemen en basit ve kolay olanıdır. Gerekli olan başlıca unsurlar bir tuzlu su ya da tuz kayacı kaynağının bulunması, ortamdaki nemin düşük olması ve suyun buharlaşmasını sağlayacak yeterli Güneş ışığının var olmasıdır. Bugün tüm dünyada üretilen tuzun yüzde 10'u bu yolla elde edilmektedir.

Ortalama olarak bir litre deniz suyundaki katı madde miktarı yüzde 3-5 arasındadır. Çözeltideki çeşitli tuzlar arasında en bol bulunanı sodyum klorürdür (yüzde 77'nin üzerinde). Bundan sonra sırasıyla magnezyum klorür (yüzde 9-10), magnezyum sülfat (yüzde 4-6), kalsiyum sülfat (yüzde 3), potasyum klorür (yüzde 2-3), magnezyum bromür (yüzde 0,27) ve kalsiyum karbonat (yüzde 0,3) gelir.

Öbür önemli tuz kaynakları, tuz oranı çok yüksek büyük su kütleleridir; başta Lût Gölü olmak üzere ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya ve Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde bu tür göller ve su kütleleri bulunur. Bunlardan Lût Gölü aşırı doygun durumdadır, yani içinde, bulunandan daha çok tuz çözünmez. Bu tür su kütlelerinin bazılarında ayrıca baryum klorür ve baryum sülfat gibi tuzlar da bulunur.

Tuz üretiminde Güneş ısısının buharlaşma için yeterli olduğu her yerde deniz suyundan ve tuz göllerinden yararlanılır. Bu doğal salamuralar özgül ağırlıkları 1,21 olana kadar buharlaştırılır ve ardından kanallarla üç ya da dört kristallendirme tavasına akıtılır; çözeltinin derişikliği bu tavalarda yavaş yavaş artar. Her tavada kristalleşen tuz toplanır, önce doygun salamura ile daha sonra taze suyla yıkanır, ardından kurutulur ve depolanır. Çok az güneş alan ya da nemin çok yüksek olduğu bölgelerde salamura başka kaynaktan sağlanan ısıyla buharlaştırılır.

Açık sistemle kristallendirme ya da tanelendirme işleminde salamuraya önce kireç ve sodyum hidroksit katılarak kalsiyum ve magnezyum bileşikleri çöktürülür. Salamura daha sonra çeperleri buharlı ısıtma borularıyla sarılmış uzun ve açık bir tekneye alınır. Çözelti buharlaştıkça oluşan tuz kristalleri teknenin sonundan toplanabilir ya da salamuranın santrifüjlenmesiyle elde edilebilir. Kesintisiz tuz üretiminin sürmesi için salamura besleme hızı buharlaşma hızına eşit olmalıdır.

Çoketkili buharlaştırma işleminde, vakum dereceleri giderek artan bir dizi kapalı buharlaştırma odası kullanılır. Salamura vakum altında kaynar ve oluşan kristaller açık sistemdeki işlemlerin aynısından geçirilir.

Kristal yapılı sodyum klorür çökelleri olan doğal halit (kayatuzu) minerali de önemli bir tuz kaynağıdır. Çok eski zamanda denizlerin buharlaşması sonucunda oluşmuş olan bu çökellerin işlenmesinde çeşitli yöntemler uygulanır.

Yüzeyde olan ya da yüzeye yakın kayatuzu yatakları öbür minerallerin çıkarılmasında uygulanan yöntemlerle işlenir. Yeterli arılıkta olan tuz yalnızca öğütülür, elenir ve piyasaya sürülür. Kabul edilen sınırları aşan miktarda katışkı içeren tuz ise önce seyreltik hidroklorik asitle eritilir ya da özütlenir. Daha sonra sırasıyla salamura ve taze suyla yıkanır, kurutulur ve öğütülür.

Kolayca çıkarılamayacak kadar yüzeyden aşağıda olan tuz çökelleri ise basınçlı su pompalanarak çözündürülür. Oluşan salamura alınır ve Güneş altında ya da başka ısı kaynaklarıyla buharlaştırılır.

Tuz dünyanın her yerinde gıdalarda tat verici ve koruyucu olarak kullanılan bir katkı maddesidir. Turşu ve peynir yapımında, et ve balık ürünlerinin bozulmadan saklanmasında kullanılır. Hayvan deri ve postları da son işlemlerden geçirilmeden önce tuza yatırılır. Tuz birçok kimyasal bileşiğin yanı sıra hidroklorik asit, sodyum karbonat ve sodyum bikarbonat üretiminin temel hammaddesidir.

Soğutma işlemlerinde de salamuradan yararlanılır. Sudaki magnezyum ve kalsiyum iyonlarının sodyum iyonlarıyla yer değiştirdiği su yumuşatma aygıtlarında da tuz kullanılır.

Türkiye'de tuz. Osmanlı Dönemi boyunca özel sektörce gerçekleştirilen tuz üretimi, 1862'de devlet tekeline alındı. Bu tekel 1879'da devlet tarafından, alacaklarına karşılık olarak 10 yıl süreyle Galata bankerlerine kiralandı. 1881'de düzenlenen Muharrem Kararnamesi'yle(*) tuz üretimi ve gelirleri Düyun-ı Umumiye'ye(*) bırakıldı. Lozan Antlaşması'nın(*) imzalanmasından sonra tuz tekeli gene devlete geçti. 1936'da çıkarılan ve Tuz Kanunu olarak bilinen 3078 sayılı yasa uyarınca günümüzde Türkiye'de ham tuz üretimi kısa adı Tekel(*) olan Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Tuz Sanayii Müessesesi Müdürlüğü tarafından yapılmaktadır. Bu müdürlüğün merkezi İzmir ilindeki Çamaltı Tuzlası'ndadır(*).

Tuz rezervleri açısından zengin bir ülke olan Türkiye teknolojik yetersizlik nedeniyle bu rezervleri gerektiği gibi değerlendirememektedir. Türkiye'de deniz, göl, kaya ve kaynak tuzu üretimi yapılmaktadır. Ülkedeki tüm tuz rezervinin tutarı bilinmemektedir. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) verilerine göre Türkiye'deki başlıca kayatuzu yataklarında saptanan toplam rezerv miktarı 867 milyon ton düzeyindedir.

Türkiye'de ortalama yıllık tuz talebi 1.380.000 ton düzeyindedir. Ayrıca sanayide kullanılmak üzere değişik bileşimli bir miktar tuz da yurtdışından ithal edilir. Türkiye'de tuz üretimi deniz, göl, kaya ve kaynak tuzlalarında yapılır. 1983'te 1.309.011 ton olan tuz üretimi 1992'de 1.417.612 tona yükselmiştir. 1983-89 arası dönemde üretilen deniz tuzu miktarı 471.839 tondan 528.827 tona, göl tuzu üretimi 725.807 tondan 1.083.124 tona, kayatuzu üretimi 75.861 tondan 79.606 tona, kaynak tuzu üretimi de 35.504 tondan 47.560 tona çıkmıştır.

Tekel, rafine ve sofralık tuz üretimi yapmamaktadır. Bu tür tuz talebi bazı tuzlaların yakınında tesisler kurmuş olan özel kesim tarafından karşılanır. Başlıca rafine tuz üretim tesisleri Aksaray, İzmir ve Çankırı illeriyle Konya'ya bağlı Cihanbeyli ve Kars'a bağlı Kağızman ilçelerindedir. Toplam rafine tuz üretim kapasitesi 220 bin tondan çok olan bu tesislerde yılda 200 bin ton kadar rafine tuz elde edildiği sanılmaktadır. Türkiye'nin 1992 yılı tuz ihracatı 6.312 ton olarak gerçekleşmiştir.

tuz, kimyada, bir asit ile bir bazın tepkimeye girmesi sonucunda oluşan madde. Tuz, bazdaki artı yüklü iyon ile asitteki eksi yüklü iyondan oluşur. Asit ile baz arasındaki tepkimelere nötrleştirme denir. Tuz adı ayrıca sofra tuzu ya da sodyum klorür için de kullanılır. Erimiş ya da çözelti halindeki tuzların çoğu eksi ile artı yüklü iyonlarına ayrışır ve elektriği çok iyi iletir.

tuz domu, TUZ KUBBESİ olarak da bilinir, yatay ya da eğimli katmanlar içinde yer alan ve çapı 1 kilometre kadar ya da daha büyük düşey bir silindirik tuz sütunundan (halit ve öbür evaporitler) oluşan jeolojik (çoğunlukla) yüzeyaltı yapısı. Terim en geniş anlamıyla, çekirdekteki tuz kütlesi ile onu çevreleyen ve onun etkisiyle "dom"laşmış (kubbeleşmiş) olan katmanları içerir. Yalnızca tuzdan oluşan benzer jeolojik yapılara tuz yastığı ya da tuz duvarı denir; bunlar

genetik açıdan tuz domları ve tuz antiklinalleriyle (yukarıya doğru hareket eden tuz çekirdeğinin etkisiyle yırtılmış kıvrımlı kayaçlar) bağıntılıdır. Benzer jeolojik yapıların çekirdeğini jips ve şeyl gibi başka malzemeler oluşturur. Bütün bu oluşumlar, tuz domlarını da içermek üzere, "delip geçme" anlamına gelen Yunanca *diapeirein* sözcüğünden türetilmiş olan diyapir adıyla tanımlanırlar. Her durumda gömülü malzeme kendisini çevreleyen kayaçları delmiş ya da yırtmış gibidir. Yukarıya doğru hareket-

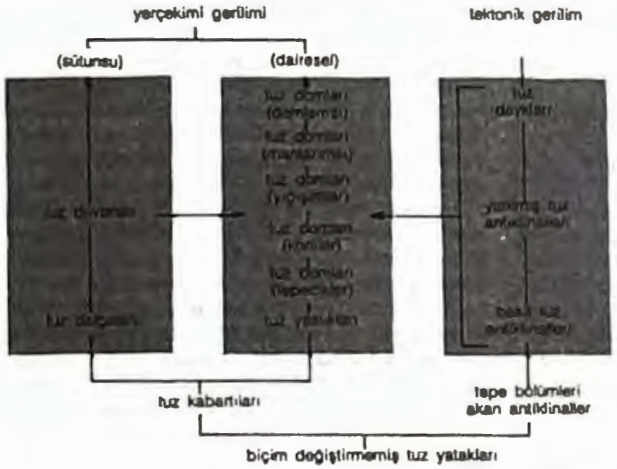

Tuz yapıları arasındaki bağlantılar

lerin şu nedenlerden kaynaklandığı sanılır: Altta hafif, bunların üzerinde görece ağır kayaçların yer aldığı ve hafif kayaçların kremaya benzer biçimde yüzeye yükseldiği yerlerde yerçekimi kuvvetleri; hareketli malzemelerin (her zaman görece hafif olmaları gerekmez) yanal gerilimlerin sıkıştırma etkisiyle daha az hareketli malzemelerin arasından yukarı doğru (diş macununun tüpten dışarı çıkmasına benzer biçimde) fışkırdığı yerlerde tektonik (yerin biçim değiştirmesi) kuvvetler; yerçekimi kuvvetleri ile tektonik kuvvetlerin bileşik etkisi.

Tuz domları bir dizi tuz yapısından biridir; bu yapılar arasındaki bağıntılar çizimde gösterilmiştir. "Klasik" tuz domları, yalnızca yerçekimi gerilimlerinin etkisiyle doğrudan yataklanmış tuz katmanlarından gelişir. Tuz duvarlarından ve tuz antiklinallerinden de tuz domları oluşabilir; bu durumda, başlangıçta tektonik gerilimlerin etkisiyle ortaya çıkan tuz kütlelerinin üzerinde yerçekimi gerilimleri birikir ve böylece dom yapısı oluşur.

tuz giderme, başta deniz suyu olmak üzere tuzlu suların tuzunun giderilmesi işlemi. Bu suların tuzluluk oranı çok yüksek olduğundan insanlar tarafından ya da sanayi tesislerinde kullanımı uygun değildir. 20. yüzyılda taze su kaynaklarının yetmemesi nedeniyle tuz giderme işlemiyle deniz suyundan taze su üretimi başlamıştır. Üretim işlemi pahalı olduğu için daha çok tatlı suyun olmadığı yerlerde gerçekleştirilmektedir.

Deniz suyunun tuzunu giderme düşüncesi çok eskidir. Aristoteles İÖ 4. yüzyılda Yunanlı denizcilerin kullandıkları bir buharlaştırma yönteminden söz etmiştir. Bir Arap yazarın da İS 8. yüzyılda damıtma üzerine bir incelemesi vardır. 19. yüzyılda buharla çalışan gemilerin icat edilmesiyle buhar kazanlarında kazanı yenime uğratmayacak su kullanma gereği doğdu. İlk tuz giderme işlemine ilişkin patent İngiltere'de 1869'da verildi. Aynı yıl Kızıldeniz'de konaklayan gemilere su sağlamak amacıyla Aden'de İngiliz hükümeti tarafından bir su damıtma tesisi kuruldu. Sanayide kullanmak amacıyla su üreten ilk büyük damıtma tesisi ise 1930'da Hollanda Antilleri'ndeki Aruba'da kuruldu.

Damıtma en yaygın kullanılan tuz giderme işlemidir. Bu işlemde çoketkili ya da ani etkili buharlaştırıcılar kullanılabilir. Çoketkili buharlaştırma işleminde deniz suyu art arda sıralanmış, dik ve uzun bir dizi ince boruda ısıtılır ve buharlaştırılır. Birinde oluşan buhardan bir sonraki buharlaştırıcıya giren deniz suyunu ısıtmada yararlanılır. Bu yolla soğuyan buharın yoğunlaşmasıyla taze su elde edilir. Bu sistemde ısı yeniden kullanıldığından tek bir kapta buharlaştırma için gerekli olan yakıttan daha az yakıt gerekir.

Ani etkili buharlaştırma sisteminde deniz suyu ısıtıldıktan sonra, alçak basınç altında tutulan bir tanka püskürtülür. Su alçak basınçta daha düşük sıcaklıkta buharlaştığından, ani etkili buharlaştırıcılarda da normal basınçta çalışan tek buharlaştırıcıdan daha az ısı ve yakıta gerek vardır.

Deniz suyunun ve Güneş ışığının bol bulunduğu bölgelerde yalın buharlaştırıcılar kullanılabilir. Saydam bir örtü altındaki deniz suyu Güneş ısısıyla kısmen buharlaşır ve örtünün alt yüzeyinde yoğunlaşan buharlar bir kapta toplanır. Bu sürecin başlıca zorluğu Güneş ışığının küçük bir alanda yoğunlaşabilmesidir.

Zarlı yöntemler çoğunlukla tuzluluk oranı deniz suyuna göre oldukça düşük olan, ama gene de kullanılamayacak derecede tuzlu olan kara suları için kullanılır. Bu tür süreçlerden biri olan ters geçişme (osmoz) yönteminde tuzlu su basınç altında zara gönderilir ve taze su zardan geçerken derişikleşen mineral tuzları arkada toplanır.

Elektrodiyaliz yönteminde, çözünmüş tuzların artı ve eksi yüklü iyonlarının ayrı ayrı zarlı filtrelerden geçmesi amacıyla elektrik gerilimi uygulanır ve taze su iki filtre arasında toplanır.

Bazı tuz giderme süreçlerinde ise, tuzlu su donduğunda buz kristallerinin tuz içermemesi olgusundan yararlanılır. Ama gerçekte tuz kristalleri arasında kullanımı önleyecek derecede tuzlu su kalır ve bu tuzlu suyu yıkamak için gerekli olan taze su miktarı buz eridiğinde oluşacak su miktarına yakındır.

1990'larda karada kurulmuş olan binlerce tuz giderme tesisinde sekiz milyon m³ tatlı su üretilmektedir. Bu tesislerin yaklaşık yarıdan çoğunda damıtma yöntemi kullanılır ve dünyada tuz giderme yoluyla elde edilen suyun dörtte üçü bu tesislerde üretilir. Öbür tesislerin hemen hepsinde zar yöntemi uygulanır. Ortadoğu ülkelerinde kurulmuş tesislerde üretilen tatlı su dünya üretiminin dörtte üçü oranındadır.

Tuz Gölü, KOÇHİSAR GÖLÜ olarak da bilinir, İç Anadolu Bölgesi'nde göl. 1.500 km²'lik yüzölçümüyle Van Gölünden sonra Türkiye'nin ikinci büyük gölüdür. Su yüzeyinin deniz düzeyinden yüksekliği 905 m'dir.

Platolarla kuşatılmış olan çukur bir alanın kuzeydoğu kesimindeki en alçak bölümünde yer alır. Doğusunda eski Kızılırmak masifi, güneyinde Obruk, batısında Cihanbeyli ve kuzeyinde de Haymana platolarıyla çevrilidir. Kuzeyde dar bir körfez oluşturur ve güneye doğru genişler. Uzunluğu kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 80 km, doğu ile batı kıyısı arasındaki en geniş yeri 48 km kadardır. Doğu kıyısının gerisinde yükselen dağların batı yamacı boyunca, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda büyük bir kırık (fay) çizgisi uzanır. Eskiden göle adını veren Şereflikoçhisar ilçe merkezinin güneyindeki koy, Adatepe olarak adlandırılan bir

Tuz Gölü
Anadolu Yayıncılık Arşivi

horst ile doğudaki dağları birbirinden ayırır. Bütün bu özellikler Tuz Gölünün tektonik kökenli bir göl olduğunu ortaya koyar.

11.900 km²'lik bir alanın sularını toplayan ve ilkçağda Tatta adıyla anılan Tuz Gölü, dışa akışı olmayan bir kapalı havzadır. Çevrede görülen eski göl sekileri, Kuvaterner (Dördüncü) Dönemin (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) çok yağışlı bölümünde göldeki su düzeyinin günümüzdekinden 100 m daha yüksekte olduğunun kanıtıdır. Çevrede yer alan sürekli ya da geçici küçük göller eskiden daha geniş bir alan kaplayan gölün kalıntılarıdır. Bu göllerden en büyüğü, Tuz Gölünün 8 km kadar batısındaki Gez Gölü olarak da bilinen Tersishan Gölüdür.

Tuz Gölü'nü besleyen kaynaklar oldukça yetersizdir. Göle ulaşan en önemli akarsular, Melendiz-Hasan Dağlarından inerek Aksaray'dan geçen ve gölün güneyindeki bataklıklarda sona eren Melendiz Suyu ile Şereflikoçhisar kenti yakınında göle ulaşan Peçeneközü (Beçeneközü) Deresidir. Gölün birkaç tuzlu su kaynağıyla dipten de beslendiği ileri sürülmektedir. Beslenmenin azlığı ve buharlaşmanın şiddeti yüzünden Tuz Gölü yaz sonuna doğru hemen tümüyle kurur ve yerde kalınlığı 30 cm'yi bulan geçici bir tuz katmanı oluşur. Bu tuz katmanının altında çamurlu topraklar vardır. Sonbahar sonunda başlayan su yayılması sonucunda gene göl görünümü kazanan Tuz Gölünün büyük bölümünde ancak santimetre ölçeğinde, en derin yerinde ise 2 m kadar su birikir. Sularının en bol olduğu aylar mart ve nisan, en az olduğu aylar ise eylül ve ekimdir.

Dünyanın en tuzlu gölleri arasında yer alan Tuz Gölünün yazın çok az su kalan kesiminde tuzluluk oranı binde 329'u bulur. Gölün suyundaki tuzun bileşimi denizlerdekine benzer ve sodyum klorür oranı yüksektir. Doğu kıyısındaki Kaldırım ile batı kıyısındaki Yavşan tuzlalarında önemli miktarda tuz elde edilir. Adana'yı Ankara üzerinden İstanbul'a bağlayan E-90 Karayolu Tuz Gölünün doğu kıyılarını izler.

tuz karstı, kayatuzunda yeraltı sularının etkisiyle oluşan çözünme olayı. Kayatuzunun sudaki çözünürlüğü karst topografyasını oluşturan kalsitten daha yüksek olmakla birlikte, kayatuzu suya geçirimli değildir ve çözünme ancak dış yüzeylerde gerçekleşir. Çözünmenin sürmesi için ilk çözünme sonucunda oluşan yoğun tuzlu suyun (salamura) yeraltı sularınca yıkanıp götürülmesi gerekir. Tuz kütlesinin kalınlığına bağlı olarak tuz karstı düdenleri, inleri ve oyukları oluşabilir. Suların su tablasına doğru aşağıya süzülmesi sonucunda playa yüzeylerinin üzerinde ince tuz kabukları ortaya çıkabilir.

Tuz Sıradağları, Pakistan'da, Pencap eyaletinin kuzeyinde, İndus ve Cihelum ırmaklarının vadileri arasında dağ sırası. Adını yakınlarında bulunan dünyanın en zengin tuz yataklarından birinden alır. Prekambriyen Zamanda oluşmuştur. Doğudan batıya 300 km boyunca uzanan dağların genişliği, orta ve doğu kesimlerinde 8-25 km'dir. Ortalama yükseklikleri 660 m'yi bulur. Dağlar en yüksek noktasına Sakesar Dağında (1.522 m) ulaşır.

Tuz Sıradağlarının güney yamaçlarındaki Hevra, Varça ve Kalabag'da Pakistan'ın en büyük kayatuzu yatakları bulunur. Catta, Bahadur Khel ve Kharak'ta ise ikinci derecede önemli tuz yatakları vardır. Tuz Sıradağlarının batısında kireçtaşı ve kumtaşı katmanlarıyla birlikte petrol izine de rastlanmıştır. Dağlarda ayrıca jips, anhidrit, kömür, kireçtaşı ve dolomit yatakları vardır.

Tuz Sıradağlarındaki tek önemli yerleşme olan Cihelum, aynı adı taşıyan ilçenin de merkezidir. Tuz Sıradağlarının tümü Cihelum ilçesinin sınırları içinde kalır. Yöredeki başlıca etnik topluluklar başta Lakhdra olmak üzere çeşitli Hint dillerini konuşan Pancabtlar, Catlar ve Aranlardır. Yörede sınırlı ölçüde tarım ve hayvancılık yapılmakla birlikte temel ekonomik uğraş tuz madenciliğidir.

Tuzer, Latince THUSURUS, Tunus'un ortabatı kesiminde vaha. Tunus'un step bölgesinin güneyinde, çok sayıda tuz çöküntüsüyle palmiye korusunun bulunduğu güzel manzaralı bir yörede yer alır; Şattü'l-Cerid ile Şattü'l-Garsa'yı ayıran kıstağın üzerindedir ve çölün kapısı olarak bilinir. Eskiden, bugün Cezayir'deki Biskra (Vescera) ile Tunus'daki Kabis (Tacapa) arasında uzanan kervan yolu üzerinde önemli bir Numidya kentiydi. 14. yüzyılda işlek bir pazaryeri olan kent uzun yıllar Tunus'un Araplaştırılmasına karşı Berberi direnişinin merkezi oldu. Yörenin geleneksel mimari üslubu yapıların cephelerinde geometrik örüntüler oluşturan, çoğunlukla sarı tuğla bezemelere yansır. Bu üslubun göründüğü başlıca yapılar Sidi Abid Camisi, Sidi Muldi Zaviyesi, 1030'da yapılan Büyük Cami ve Sidi Ali Abu Lifa'nın 1282'den kalma türbesidir.

Yöre tuz çöküntülerindeki parıldayan mineral tuzlarının sıcak hava etkisiyle yol açtığı seraplarla ünlüdür. 11. yüzyıldan beri başlıca ihraç ürünü olan yüksek kaliteli iki hurma türünün yanı sıra, el dokuması halı ve gümüş süs eşyaları üretilir. Nüfus (1984) 20.117.

tuzkaridesi, *Branchiopoda* sınıfının *Anostraca* takımının *Artemia* cinsinden küçük kabukluların ortak adı. Yeryüzünün hemen her yerindeki suyu tuzlu göl ve gölcüklerde yaşarlar. *A. salina* türü ABD'deki Büyük

Tuzkarideslerinden *Artemia salina*
Douglas P. Wilson

Tuz Gölünde çok boldur ve ticari önem taşır. Uzunlukları yaklaşık 1-1,5 cm olan bu omurgasızların başlarında saplı bileşik gözler ve basit birer *nauplius* gözü vardır. Tuzkarideslerinin göğüs bölümleri çift sıra halinde yapraksı bacaklarla donanmıştır. İnce ve uzun karın bölümlerinde ise uzantı yoktur. Tuzkaridesleri genellikle ters dönmüş biçimde bacaklarını düzenli hareket ettirerek yüzer. Temel besinleri olan yeşil algleri bacaklarıyla sudan süzerek alırlar.

Tuzla, Bosna-Hersek'te kent. Tuzla Havzasında yer alır. Adı yöredeki kayatuzu yataklarından gelir.

1510'dan, 19. yüzyılda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlanana değin bir Osmanlı garnizon kentiydi. 1918'de Yugoslavya'ya katıldı. Bosna-Hersek'teki ilk tiyatro 1898'de Tuzla'da kuruldu. Kentin çevresinde önemli miktarlarda linyit çıkarılır. Kentte bir teknoloji ve madencilik enstitüsü ile termik santrallar vardır. Kara ve demir yolu bağlantıları Tuzla'yı tarım ürünlerinin toplandığı bir merkez durumuna getirmiştir. Nüfus (1987 tah.) 67.300.

Tuzla, Marmara Bölgesi'nde, İstanbul iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Eskiden Pendik'e bağlı olan üç köy 27 Mayıs 1992 tarihli ve 3806 sayılı yasa uyarınca bir araya getirilerek, 10 mahalleden oluşan Tuzla kenti merkez olmak üzere ilçe yapılmıştır.

tuzla, ticari tuz üretiminin yapıldığı alanların ortak adı. Kayatuzu üretim alanlarında suyun bulunması gerekmez; bu tuzlalarda kütleler mekanik aygıtlarla parçalanır ve öğütülür. Öbür tuzlalarda ise tuz salamuradan elde edilir. Kaynak tuzlaları ile deniz ve göl tuzlalarında çeşitli buharlaştırma yöntemleriyle oluşturulan salamura havuzlarında, su tuz karışımının suyu giderilir. Türkiye'deki deniz, göl, kaya ve kaynak tuzlalarının tümü Tekel'e bağlı Tuz Sanayii Müessesesi tarafından işletilir. 1990'ların başlarında bu müesseseye bağlı 11 tuz işletme müdürlüğü, 11 tuzla amirliği ve 25 tuzla memurluğu vardır. On bir müdürlük Çamaltı, Kaldırım, Yavşan, Tuzluca, Erzincan, Erzurum, Sivas, Siirt, Kayacık, Çankırı tuz işletmeleri ile Kaldırım Rafine Tuz Fabrikası'ndadır. Ama Kaldırım'daki rafine tuz fabrikasında günümüzde üretim yapılmamaktadır. Bu müdürlüklerden Çamaltı'ndakine bağlı olan Ayvalık Tuzlası deniz, Kayacık Tuzlası göl, Çankırı'dakine bağlı Sekili ve Tepesidelik ile Tuzluca'dakine bağlı Kağızman tuzlaları kaya, Erzincan'dakine bağlı Kömür, Erzurum'dakine bağlı Ak, Muhlis, Kırmızı ve Tatos ile Sivas'takine bağlı Cedit ve Çakri tuzlaları da kaynak tuzlalarıdır.

1992'de Türkiye'de gerçekleştirilen 1,4 milyon tondan çok ham tuz üretiminin yaklaşık yüzde 66'sı göl, yüzde 26'sı deniz, yüzde 5'i kaya ve yüzde 3'ü de kaynak tuzlalarından elde edilmişti. *Ayrıca bak.* tuz.

Tuzla Gölü, PALAS GÖLÜ olarak da bilinir, İç Anadolu Bölgesi'nde göl. Yüzölçümü 23 km²'dir. Kayseri iline bağlı Sarıoğlan(*) ilçesinin sınırları içinde, Bünyan'ın yaklaşık 15 km kuzeyinde yer alır. Elips biçimli ve sığ olan gölün deniz düzeyinden yüksekliği 1.138 m, uzunluğu 8 km, genişliği ise 4 km kadardır. Büyük bölümünde derinliği 4 m'yi aşmaz; güneybatı kesiminde 10 m'yi bulan derinlikler vardır.

Tuzla Gölü, Oligosen ve Miyosen bölümlere (y. 38-7 milyon yıl önce) ait jipsli çökeller içinde açılmış bir çukur alan olan 100 km² genişliğindeki Palas Ovasının batı kesiminde yer alır. Palas Ovası dışa akışı olmayan bir kapalı havza olduğundan gölün suları acılık ölçüsünde tuzludur. Yazın gölün bir bölümü kurur ve doğu kesimi bataklık alanlara dönüşür. Kuruyan bazı kesimlerinde tuzlanmalar görülür. 10-20 cm kalınlığında bir tuz katmanı oluşan bu alanda zaman zaman tuz üretimi yapılır. Kayseri'yi Sivas'a bağlayan demir ve kara yolları Tuzla Gölünün doğu kıyısının yakınlarından geçer.

Türkiye'de Tuzla Gölü adıyla bilinen başka göller de vardır. Bunlardan en önemlileri Saros Körfezinin(*) kuzeyinde yer alan Tuzla Gölü ile İstanbul'un güneydoğusundaki bir yerleşime adını vermiş olan Tuzla Gölüdür. Bir başkası ise İç Anadolu Bölgesi'nde Karapınar'ın(*) güneydoğusundaki volkanik arazi içinde yer alan ve Meke Gölü ya da Meke Tuzlası Gölü olarak da anılan göldür.

Tuzla İçmeleri, Marmara Bölgesi'nde madensuyu kaynağı. İstanbul iline bağlı Tuzla ilçesinin, Haydarpaşa-Gebze banliyö treninin durduğu İçmeler istasyonu yakınında yer alır. Madensuları, Devoniyen Döneme (y. 395-345 milyon yıl önce) ait kalkerli arazi ile Marmara Denizi kıyısında genç alüvyonlarla örtülmüş olan küçük bir çöküntü alanı arasından kaynaklanır. Kaynarcalardan kıyıya yakın olanı Büyük İçme, tren istasyonuna yakın olanı ise Küçük İçme adıyla anılır.

Büyük İçmeden kaynaklanan madensuyunun fazla tuzlu olmasının deniz suyu karışmasından kaynaklandığı sanılmaktadır. Küçük İçmeden çıkan madensuyu daha az tuzludur. Sıcaklığı 19°C-20°C olan bu şifalı suların sindirim sistemi hastalıkları üzerinde olumlu etkisi olduğuna inanılır. İdrar artırıcı ve söktürücü niteliği olan bu madensuları, yüksek sayılacak oranda magnezyum içermeleri nedeniyle içildiğinde müshil etkisi de yapar.

Bizans döneminden beri yararlanıldığı bilinen Tuzla İçmeleri'nde yeterli konaklama tesisi vardır. Seyrek de olsa çamların bulunduğu yeşillik bir alanda yer alan içmeler, yakın zamana değin ülkenin çeşitli yörelerinden gelenlerin yararlandığı bir dinlenme yeriydi. Günümüzde sanayi ve yerleşme alanlarının arasında kalan ve bu nedenle eski önemini yitirmiş olan Tuzla İçmeleri bakımsız bir durumdadır.

tuzlu kabuk, toprağın üzerinde ya da içinde kabuk yapısı oluşturan halit (kayatuzu) çökeli. Tuzlu kabuk sıcak ve kurak iklimlerdeki düz zeminli çökeltilerde önce bir evaporit olarak gelişir. Toprak taneciklerini çimentolayarak bir sert kabuk haline de gelebilir; ama ticari açıdan önem taşıyan tuzlu kabuklar kalın bir kayatuzu katmanı haline dönüşenlerdir.

tuzlu sır, seramiklerin yüzeyinde, pişirme sırasında sıcaklığın en yüksek olduğu noktada fırına sofra tuzu atılmasıyla oluşturulan, portakal kabuğu yapısındaki sır. Tuzdaki sodyumun kilin bileşimindeki silisyum dioksit ile birleşmesi sonucunda seramikler camsı yapıdaki sodyum silikat ile kaplanır. Tuzlu sır renksiz ya da kahverenginin (demir oksit nedeniyle), mavinin (kobalt oksit nedeniyle) ve morun (mangan oksit nedeniyle) çeşitli tonlarında olabilir.

Tuzluca, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Iğdır iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.236 km² olan Tuzluca ilçesi doğuda Merkez ilçe, güneyde Ağrı ili, batıda Ağrı ve Kars illeri, kuzeyde gene Kars ili, kuzeydoğuda da Ermenistan ile çevrilidir.

Büyük bölümü dağlık alanlardan oluşan ilçe toprakları ilin güneydoğu kesiminde yer alır. Güneyden kuzeye doğru gidildikçe alçalan bu toprakların güney ve güneybatı kesimini Perli Dağı, batısını ise doruğu ilçe sınırları dışında kalan Aşağıdağ'ın doğu uzantıları engebelendirir. İlçenin en yüksek noktası Perli Dağının 3.231 m'ye ulaşan ve dar bir piramidi andıran doruğudur. İlin en önemli tarım alanını oluşturan Iğdır Ovasının(*) batı ucu ilçenin kuzeydoğu ve kuzey kesimine sokulur. İlçe topraklarından kaynaklanan sular Aras Irmağı aracılığıyla Hazar Denizine ulaşır. Aras Irmağı kuzeyde doğal sınır oluşturur. Orman örtüsüne rastlanmayan ilçede doğal bitki örtüsü step görünümündedir.

Yaklaşık dörtte üçü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday, şeker pancarı, arpa, patates ve kayısıdır. Az miktarda pamuk, pirinç ve erik de yetiştirilen ilçede hayvancılık önemli bir gelir kaynağıdır. İlçe sınırları içinde yer alan yaylalar, başka yörelerden gelenlerin de yazın sürülerini çıkardığı alanlardır. İlçede koyun, kıl keçisi ve sığır yetiştirilir. Sanayisi gelişmemiş olan ilçede Tekel tarafından işletilen ve Ermenistan sınırına 5 km uzaklıkta yer alan bir tuzla(*) ile bir tuğla ve kiremit fabrikası vardır.

Urartular döneminden beri yerleşim alanı olduğu bilinen Tuzluca yöresinin tarihine ilişkin yeterli bilgi yoktur. 1878'de Rusların yönetimine giren topraklar arasında yer alan yöre, 1920'de kurtarıldı.

Eskiden Kulp olarak anılan ilçe merkezinin adı daha sonra yakınındaki tuzla nedeniyle Tuzluca olarak değiştirildi. Tuzluca kasabası ilçenin kuzey kesiminde, Iğdır Ovasının batısında, Ermenistan sınırı yakınında yer alır. Kars'ı Digor üzerinden Doğubeyazıt'ta E-80 Karayolu'na bağlayan yol kasabadan geçer. Tuzluca kasabası bu yolla il merkezi Iğdır'a 40 km uzaklıktadır.

Tuzluca Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 28.886; kasaba, 7.698.

Tuzlukçu, İç Anadolu Bölgesi'nde, Konya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Akşehir'e bağlı bir bucak olan Tuzlukçu, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Tuzlukçu Belediyesi 1950'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 10.710; kasaba, 5.474.

tuzruhu *bak.* hidroklorik asit

tuztaşı *bak.* evaporit

tüberkülin testi, verem etkeni *Mycobacterium tuberculosis*'ten elde edilen tüberkülin adlı proteinli maddenin deriye, genellikle önkolun dış yüzüne çok az miktarda şırınga edilmesiyle yapılan ve veremin tanısında kullanılan test. Şırınga edilen bölgede 48 saat içinde şişme ve kızarma görülürse testin pozitif sonuç verdiği söylenir. Pozitif yanıt kişinin geçmişte herhangi bir nedenle verem mikrobuyla karşılaştığını gösterirse de, testin yapıldığı sırada hastalığın var olduğu anlamına gelmez. Verem aşısı olanlarda, hastalığı geçirip iyileşmiş olanlarda ve vücuduna verem mikrobu girdiği halde vücut direnci yüksek olduğundan hastalığa yakalanmayan kişilerde tüberkülin testi pozitiftir. Test özellikle radyolojik yöntemlerle akciğerlerde saptanan ve veremdekilere benzeyen lezyonların veremden ayrılmasını sağlar.

tüberküloz *bak.* verem

Tübingen, Almanya'nın güneybatısında, Baden-Württemberg eyaletinin (*Land*) güneydoğusunda il (*Regierungsbezirk*). Doğusunda Bavyera eyaleti, güneyinde Konstanz Gölü (Bodensee), batısında Freiburg ve Karlsruhe, kuzeyinde de Stuttgart illeriyle sınırlanır. Yüzölçümü 8.917 km²'dir. İl toprakları daha büyük olan Schwaben tarihsel bölgesinin bir kesimiyle örtüşür. Württemberg kontları 12. yüzyıldan başlayarak Schwaben'in büyük bölümünde denetim kurdular; Württemberg toprakları zaman içinde sırasıyla bir düklüğe, krallığa ve cumhuriyete dönüştü. 1952'de, Almanya'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulmuş Württemberg-Hohenzollern, Württemberg-Baden ve Baden eyaletleri birleştirilerek Baden-Württemberg eyaleti kuruldu; sınırları kabaca bugünkü Tübingen iliyle örtüşen Württemberg-Hohenzollern ise Südwürttemberg-Hohenzollern ili adıyla eyaletin güneydoğu kesimini oluşturdu. 1973'teki yönetim reformuyla Südwürttemberg-Hohenzollern'in sınırları ve adı değiştirilerek, merkezi Tübingen olan Tübingen ili kuruldu.

Orta Tübingen'in sularını batıdan doğuya doğru Tuna Irmağının yukarı çığırı toplar. Tuna'nın güneyinde Alp Çıkıntısının (Alpenvorland) batı ucunu oluşturan Yukarı Schwaben bölgesi yer alır. Birçok tepe ladin ve göknar ormanlarıyla kaplı olmakla birlikte çayırlar egemen bitki örtüsüdür. Serin, nemli bir iklimin hüküm sürdüğü yörede temel gelir kaynağı mandıracılıktır. Turba ve çamur banyoları içeren sayısız sağlık merkeziyle kaplıcalar birçok ziyaretçiyi yöreye çeker. Yukarı Schwaben'de nüfus güneyde, Almanya'nın en büyük gölü olan Konstanz Gölü kıyılarında yoğunlaşmıştır. Yörenin göl bölgesindeki başlıca kenti Friedrichshafen'da uçak ve makine üretilir.

Jura Dönemi kireçtaşlarından oluşan kurak Schwaben Jurası, Tuna Vadisinden başlayan hafif eğimlerle Tübingen'in kuzey sınırına doğru yükselir. Karstik oluşumlu düden, mağara, kuru vadi ve yeraltı suları gibi yüzey şekillerinin görüldüğü bu platoda ekonomi pek gelişmemiş, nüfus da seyrektir. Schwaben Jurası Tübingen'in kuzeybatısında yaklaşık 400 m yüksekliğindeki dik bir uçurumla Neckar Irmağı vadisine iner. Uzak tepelerde aralarında Hohenzollern Şatosu'nun da bulunduğu eski imparatorluk hanedanlarının şatoları vardır. Orta Neckar Vadisinin başlıca kentleri olan Reutlingen ve Tübingen'de makine ve elektrikli donanım üretimiyle dokumacılık gelişmiştir. Batı Alman Sepicilik Okulu'nun bulunduğu Reutlingen'de ayrıca nitelikli deri eşya üretilir.

Bavyera sınırında, Blautopf ve Tuna ırmaklarının kesiştiği noktada yer alan Ulm, Tübingen'in en büyük kentidir. Ekonomik bakımdan en önemli merkez durumundaki kentte otobüs, ağır ticari taşıtlar, makine, elektrikli donanım ve çeşitli hafif sanayi malları üretilir.

Tübingen'in yerli halkını, kökeni 3. yüzyılda bu toprakları ele geçirmiş olan Germen halklarından Suevlere dayanan Schwabenliler oluşturur. Bu halk Baden-Württemberg'deki üç ana Alman lehçesinden biri olan Schwaben lehçesini konuşur. Yukarı Schwaben, bu topraklarda gerçekleştirilmiş zengin barok sanat ürünleri ve mimariyle dikkat çeker. İldeki en önemli yükseköğretim kurumları Tübingen'deki Eberhard Karls Üniversitesi'yle (1477) Ulm Üniversitesi'dir (1967). Tübingen halkının büyük çoğunluğu Katoliktir. Nüfus (1991 tah.) 1.628.600.

Tübingen, Almanya'nın güneybatısında, Baden-Württemberg eyaletinde (*Land*) kent. Neckar Irmağının Ammer ve Steinlach ırmaklarıyla kesiştiği noktada yer alır. Belgelerde ilk kez 1078'de sözü edilen Tübingen palatin kontlarının şatosunun çevresinde Castra Alamannorum adıyla kurulmuş, 1231'de kent olarak kayıtlara geçmiştir. 1342'de Württemberg kontlarınca satın alınan kent 1495'te düklük oldu. 1519'da Schwaben Birliği'nin denetimine girdi. Otuz Yıl Savaşları sırasında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu birliklerinin (1634), İsveçlilerin (1638) ve Fransızların (1647) eline geçti. Ünlü üniversitesini 1477'de Württemberg kontu ve 1. dükü VI. Eberhard kurdu. Şair Ludwig Uhland 1787'de kentte doğdu.

Tübingen'in Neckar Irmağı boyundaki tarihsel kesiminden bir görünüm, Almanya
Eric Carle—Shostal/EB Inc.

Kentin en dikkat çekici yapısı, 16-17. yüzyıllarda önceki dönemlerden kalma temeller üzerine kurulan ve bugün üniversitenin çeşitli enstitülerini barındıran Hohentübingen Şatosu'dur. Gotik tarzdaki St. Georg Manastır Kilisesi (1470-90) vitrayları ve Württemberg düklerinin mezarlarıyla ilgi çeker. 1435'te yapılan belediye binası pek çok onarım görmüştür.

Bir yayımcılık merkezi olan Tübingen'de kâğıt, metal ve makine üretimi, dokumacılık ve ahşap işçiliği gelişmiştir. Nüfus (1989 tah.) 76.046.

Tübingen Üniversitesi, Almanca tam adı EBERHARD-KARLS-UNIVERSITÄT TÜBINGEN. Almanya'da, Tübingen'de devletin desteğinde etkinlik gösteren üniversite. İtalya'ya yaptığı geziler sırasında Rönesans'tan etkilenen toplumsal ve dinsel reformcu, Württemberg kontu ve 1. dükü VI. Eberhard (1445-96) tarafından 1477'de kurulmuştur.

Üniversite özellikle ilahiyat alanındaki yenilikçi düşünce geleneğiyle ünlendi. Alman eğitim sisteminin kurucusu ve Reform hareketinin önderlerinden biri olan Philipp Me-

lanchthon (1497-1560) üniversitenin gelişmesinde önemli rol oynadı. Gökbilimci Johannes Kepler, şair Johann Hölderlin ve Friedrich Schelling ile G. W. F. Hegel gibi düşünürler üniversitede öğrenim gördüler. Üniversite 19. yüzyıl ortalarında şair Johann Ludwig Uhland ve ilahiyatçı Ferdinand Christian Baur'un katkılarıyla ününün doruğuna ulaştı; bu kişilerin geliştirdiği öğretiler ve reformlara dayanan düşünce akımı "Tübingen okulu" olarak adlandırıldı. Tübingen Üniversitesi aynı zamanda bünyesinde bir doğa bilimleri fakültesi oluşturan ilk Alman üniversitesidir (1863).

20. yüzyılda üniversite önce Marksist-Leninist felsefenin, ardından da II. Dünya Savaşı'nın sonuna değin Nazilerin faşist yaklaşımının etkisinde kaldı. Üniversite 1970'te bir dizi bağımsız öğretim ve araştırma bölümüne ayrılarak yeniden düzenlendi.

TÜBİTAK *bak.* Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu

Tüblek, Nehar (d. 1924, Manastır [bugün Bitola], Makedonya), yalın çizgileri ve hoşgörüye dayanan gülmece anlayışıyla tanınan karikatürcü.

Ortaöğrenimini İstanbul'daki Kabataş Erkek Lisesi'nde tamamladı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin son sınıfından ayrıldı. İlk karikatürünü 1943'te, Cemal Nadir'in *Amcabey* adlı mizah dergisinde yayımladı. Daha sonra *Hafta, Yavrutürk, Yeni Mecmua* gibi kısa ömürlü dergilerde karikatürler çizdi. *Karikatür, Şaka* ve *Akbaba* dergilerinde çalıştı. *41 Buçuk, Dolmuş* gibi dergilerde de yer aldı.

Uzun süre *Akşam* gazetesinin başçizerliğini yaptıktan sonra *Yeni Gazete*'ye, oradan da *Hürriyet* gazetesine geçti. 1988'de bu gazeteden de ayrılarak *Günaydın* gazetesinde çizmeye başladı. 1975-88 arasında mizah dergisi *Çarşaf*'ta da haftalık karikatürler yayımladı. Yurtiçi ve yurtdışında ortak sergi ve albümlerde yer aldı. İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nin yarışmalarında çeşitli ödüller kazandı. İtalya'da Bordighera ve Tolentino'da düzenlenen yarışmalarda birincilik, Kanada'da Montreal'de dördüncülük, Yugoslavya'nın Üsküp kentinde de başarı ödülü elde etti ve yurtdışında en çok ödül kazanan Türk karikatürcü oldu.

Önceleri Cemal Nadir Güler'den etkilenen, daha sonra da Steinberg'in karikatürlerinden yola çıkarak kendi çizgisini yakalayan Tüblek 1950 kuşağının başarılı karikatürcülerindendir. İlk karikatürlerinden bu yana ayrıntılara boğulmayan yalın çizgisiyle dikkati çekmiş, ciddi sorunları bile en hafif yanından ele alarak eleştirmiştir.

Tüblek karikatürlerinin bir bölümünü *Beygirname* (1969), *Paşaname* (1970) adlı albümlerinde toplamıştır.

tüccar yardımcısı, tüccarın, kendi iradesiyle seçtiği ve ticari kuruluşun işletilmesinde yardımcı olarak kullandığı kişi. Tüccar ticari işletmesini, kendi emrinde çalışan ücretli kişiler yardımıyla yönetir. Tüccara bağlı yardımcılar adıyla anılan bu grubu geniş anlamda odacıdan genel müdüre kadar derece derece yer alan yardımcılar oluşturur. Ticari vekil, ticari mümessil ve gezici tüccar memurları tüccar yardımcılarının başlıcalarıdır. Bağımsız ticari işletmeler açmakla birlikte, mesleklerinin konusu öteki tüccarlara yardım etmek olan acente, komisyoncu, tellal gibi kişiler bağımsız yardımcılar adıyla anılır. Bu yardımcılar hizmetini gördükleri tüccarla yaptıkları anlaşmalar ve özel yasa hükümleri çerçevesinde tüccarın direktifiyle çalışırlar ama tüccara bağımlı değildirler.

Ticari mümessil, bir ticari işletme sahibi tarafından işlerini idare etmek üzere görevlendirilmiş ve ticari kuruluş adına imza yetkisine sahip kişidir. Ticari mümessil geniş yetkilerine karşın işletme sahibine bağlı ve onun direktiflerine uymakla yükümlüdür. Ticari vekil ticari mümessil sıfatını taşımaksızın bir ticari işletme sahibi tarafından kuruluşun bütün işleri ya da belirli bazı işlemleri için temsil ile görevlendirilen kimsedir. Bu kişi bütün işleri çevirmek için gerekli temsil yetkisiyle donatılmışsa genel ticari vekil, belirli bazı işlemlerde temsil yetkisine sahipse yalnızca ticari vekil sıfatını taşır.

Bir ticari işletmenin merkezin dışındaki yerlerde işletme adına iş yürüten yardımcılarına da gezici tüccar memuru adı verilir. Bu kişilerle işletme sahibi arasındaki ilişki genellikle bir hizmet akdi ya da vekâlet akdi çerçevesinde serbestçe düzenlenir.

Ticari mümessil, ticari vekil, satış memuru ya da müstahdem (hizmetli) gibi bağımlılık durumunu açığa vuran bir kimliği olmaksızın, bir sözleşmeye dayanarak belirli bir yer ya da bölge içinde sürekli olarak ticari bir işletmeyi ilgilendiren akitlerde aracılık etmeyi ya da bunları o işletme adına yapmayı meslek edinen kimseye acente denir. Acente bağımsız bir yardımcıdır; bağımsız bir ticarethane işletir. Acentenin faaliyetinin temel amacı hizmet karşılığı ücret almaktır; kural olarak ücretten başka maddi bir çıkarı yoktur.

Komisyoncu, alım satım işlerinde ücret karşılığında kendi adına ve temsil ettiği kimse hesabına değerli kâğıtlar ve taşınır malların alım ve satımını yapan kimsedir. Aldığı direktife uygun olarak üçüncü kişilerle sözleşme yapmak ve yürütmekle yükümlüdür. Görevi karşılığında aldığı ücretten başka, temsil ettiği kimse hesabına yürüttüğü işler dolayısıyla yüklendiği borçlardan kurtarılmasını, temsil olunanın işleri için yaptığı bütün harcamaları, depo kiralarını, taşıma ve bakım, yükleme boşaltma ücretlerini yasadan ve sözleşmeden doğan faizleriyle birlikte isteme hakkına sahiptir.

Taraflardan hiçbirine ticari mümessil, ticari vekil, satış memuru, hizmetli ya da acente gibi bir sıfatla sürekli olarak bağlı olmaksızın, ticari işlere ilişkin sözleşmelerin yapılmasında taraflar arasında ücret karşılığında aracılık etmeyi meslek edinen kimseye de tellal adı verilir. Tellal sözleşme yapıldıktan sonra sözleşmenin taraflarının ad ve soyadlarını, sözleşmenin konusunu ve koşullarını, malların fiyatını ve teslim zamanını gösterir bir bordro düzenlemek ve kendi imzasını koyarak bunu taraflara vermekle yükümlüdür. Bordroyu vermiş olan tellal ücretini istemek hakkını kazanır. Kural olarak tellal yürüttüğü etkinlik için yaptığı giderlerin ödenmesini isteyemese de, sözleşmede bunun tersi öngörülebilir.

tüf, yanardağ küllerinin ya da tozlarının pekişmesi ve çimentolanmasıyla oluşan görece yumuşak, gözenekli kayaç. Temel olarak camdan oluşan tüfler camsı tüf, kristal yongalarından oluşanlar kristal yapılı tüf, daha önceden var olan kayaçların döküntülerinden oluşanlar ise taşıl tüf olarak adlandırılır. Dünyadaki en büyük taşıl tüf yataklarının bir bölümü yanardağ konilerinden çok, ince yarıklar boyunca gerçekleşen püskürmeler sonucunda oluşmuştur.

Yanardağ patlaması sırasında püsküren iri ve ağır malzemeler ağzın yakınlarına düşer, buna karşılık daha küçük daha hafif malzemeler uzaklara taşınır. Bu nedenle geniş yataklarda tüfün hem yapısı hem de kimyasal ve mineral bileşimi yatak boyunca büyük değişim gösterir. Ayrıca volkanik etkinliklerin gerçekleşmediği herhangi bir jeolojik çağ olmadığından tüflerin yaşı da Prekambriyen Zamandan (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) Holosen Bölüme (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) kadar değişir. Eski dönemlere ait tüflerin pek çoğu asıl yapılarını yitirmiş ve tümüyle yeniden kristalleşmiştir. Eski bazaltik tüflerin pek çoğu yeşil klorit ve hornblentli şistlere, riyolitik tüfler ise serisitli şistlere dönüşmüştür.

Bazı püskürmeler sırasında, köpürmekte olan magma yüzeye sıcak gazlar ile akkor halindeki parçacıklardan oluşan bir emülsiyon halinde çıkar. İnce taneli magma malzemesi eğimi fazla olmayan yerlerde bile bir çığ gibi akarak saatte 160 km'lik bir hıza ulaşabilir (*bak.* kızgın bulut). Yanardağdan püsküren malzeme yere çöktükten sonra sıcak cam kırıntılarının yapışmasıyla üzeri çizgili, kaynaşmış tüfler haline gelebilir. Yeni Zelanda, Guatemala, Peru ve ABD'deki Yellowstone Ulusal Parkı'nda bu türden geniş tüf alanları bulunmaktadır. Püskürmenin yeraltında gerçekleşmesi durumunda kırıntılı malzemeler çevredeki kayaları zorlayarak derinlik tüflerini (peperitler) oluşturur.

Türkiye'de Kayseri, Niğde ve Kırşehir'de andezit ve bazalt tüfü, Ankara, Balıkesir, Samsun ve Giresun'da dazit tüfü, İzmir, Ankara ve Yozgat'ta cam tüfü, Edirne, Erzurum, Kars ve Ankara'da andezit tüfü yatakları bulunmaktadır.

tüfek, tabancaya göre daha uzun namlulu ve büyük kalibreli olan, elde taşınabilir ateşli silahların ortak adı. Namlu türüne göre yivsiz tüfek (*bak.* alaybozan tüfeği; av tüfeği) ve yivli tüfek(*), mermi besleme yöntemine göre ise makineli tüfek(*), otomatik tüfek(*) ve yarı otomatik tüfek (*bak.* yarı otomatik silah) biçiminde sınıflandırılabilir.

Tüfekçi, Nida (d. 29 Eylül 1929, Akdağmadeni, Yozgat), Türk halk müziği alanındaki çok yönlü çalışmalarıyla tanınan halkbilimci ve müzikçi.

1950'de Ankara Maliye Okulu'nu bitirdi. 1953'te bağlama sanatçısı olarak Ankara Radyosu'na girdi ve "Yurttan Sesler" topluluğunda Muzaffer Sarısözen ile çalıştı. Bir yandan da Ankara Halkevi'nde ve Yenimahalle Musiki Cemiyeti'nde ders verdi. 1959'da İstanbul Radyosu'na geçti. Eşi ses sanatçısı ve koro yöneticisi Neriman Altındağ Tüfekçi (d. 1926) ile birlikte 1962'de "Yurttan Sesler Kadınlar Topluluğu"nu kurdu. 1966'da İstanbul Radyosu Türk Sanat ve Halk Musikisi Şubesi müdür yardımcılığına getirildi. Bu görevdeyken "Yurttan Sesler Erkekler Korosu", "Dört Ses Dört Saz", "Divan-Bağlama-Cura" adlı toplulukları kurdu ve yönetti. 1971-76 arasında Erzurum Radyosu'nda eğitmen ve denetçi olarak görev aldı. TRT Müzik Dairesi'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. 1975'te bu dairenin başkan yardımcılığına atandı. Öğretime 1976'da başlayan İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nın kurucuları arasında yer aldı ve bu okulda öğretim üyeliği görevi üstlendi.

Önce Ankara, daha sonra İstanbul radyolarında solo ve topluluk programlarında bağlama da çalan Nida Tüfekçi, "Ozanlar ve Bölge Sanatçıları", "Halk Ozanları Geçiyor", "Oyunlarımız ve Türkülerimiz", "Türkülerin Dili" başlıklı açıklamalı programlar hazırladı ve sundu. Ayrıca, Belçika ve Japon radyo-televizyon kurumları için açıklamalı Türk halk müziği programları yaptı. Türk halk müziği alanındaki çeşitli yayın organlarında birçok inceleme ve araştırma yayımladı. Tüfekçi'nin *Memleket Türküleri*

(1963; Neriman Tüfekçi ile birlikte) adlı bir kitabı vardır.

tükenmezkalem, yazma ucu, bir yuvaya oturtulmuş, yazma yüzeyi üzerinde serbestçe yuvarlanan küçük bir bilyeden oluşan mürekkepli kalem türü. *Ayrıca bak.* mürekkepli kalem.

tüketici fiyatları endeksi, perakende fiyatlardaki değişmeye dayalı olan hayat pahalılığı ölçüsü. Bu tür endeksler genellikle, hangi mal ve hizmetlerin tipik "pazar sepeti"ni oluşturduğunu belirlemek üzere ilgili nüfus grubundan seçilmiş örneklem üzerindeki bir araştırmaya dayanır. Böylece belirlenen mal ve hizmetlerin dönemsel olarak fiyatları öğrenilir; bulunan fiyatlar malların "pazar sepeti" içindeki görece önemleriyle orantılı olarak birleştirilir. Bu fiyatlar kümesi, artış ya da azalış yüzdesini belirlemek için, temel olarak alınan bir yılda toplanmış olan başlangıç fiyat kümesiyle karşılaştırılır. Tüketici fiyatları endeksleri belli bir yaşam düzeyini sürdürmenin maliyetindeki değişmeleri ölçmek için yaygın biçimde kullanılmaktadır. Yüzden fazla ülke için bu endeksler bulunmaktadır ve genellikle söz konusu ülkenin çalışma bakanlığı ya da merkezî istatistik örgütünce hazırlanırlar. Değişik ülkelerin endeksleri kapsam ve yöntem bakımından büyük farklılıklar göstermekle birlikte, bazı ortak özelliklerinden söz edilebilir.

Kapsanan nüfus grubu hemen her zaman ücretli ve maaşlı ailelerini içerir. Bununla birlikte, tek başına yaşayan bireyleri ve kendi hesabına çalışanlar ya da serbest meslek sahipleri gibi öteki meslek gruplarını ne ölçüde içerdiklerine bağlı olarak endeksler farklılık gösterirler. Birleşik Krallık endeksi, aile reisleri belirli bir miktarı aşan gelire sahip olanlar ile toplam gelirlerinin en az dörtte üçünü emekli aylıklarından sağlayanlar dışında kalan bütün hanehalklarını kapsar. Öte yandan, ABD endeksi ister kendi başlarına, ister aileleriyle birlikte yaşasınlar yalnızca ücretlileri ve maaşlıları kapsar. Kapsanan grup içinde yer alan alt gruplar için bazen özel endeksler hazırlanmaktadır (örn. Birleşik Krallık'ta emekliler için hazırlanan endeks).

Endekslerin yalnızca kentsel bölgeleri kapsaması oldukça yaygın bir uygulamadır. Bazı endeksler ise sınırlı sayıda kent (örn. Avustralya'da altı eyalet başkenti) için düzenlenir; hatta bazen yalnızca başkent için (örn. México) düzenlendiği olur. Bazı endeksler kapsam bakımından daha geniştir. Örneğin Japonya'da tüketici fiyatları endeksi, tek başına yaşayanlarla aile reisinin çiftçi ya da balıkçı olduğu hanehalkları dışında, ister kentsel, ister kırsal olsun bütün hanehalklarını kapsar. Endekslerin sınırlı kapsamı çoğu kez göz ardı edilmektedir. Ulusal refahtaki değişmelerin ölçümü gibi daha geniş çözümlemeler için, kırsal bölgelerde yaşayan kişiler, tek başına yaşayanlar, kentsel bölgelerdeki yüksek gelirli aileler de içinde olmak üzere bütün nüfusu içine alan kapsamlı bir endekse gereksinim vardır.

Genellikle aylık olarak yayımlanan tüketici fiyatları endeksleri çoğu ülkelerde gıda, giyinme, kira gibi belli başlı harcama kategorileri için düzenlenen endeksleri içerir. Bazen bu endeksler süt ürünleri gibi daha ayrıntılı kategorileri, hatta süt gibi bireysel kalemleri de içermektedir. Bu, bir ölçüde, fiyatları toplanan ürünlerin sayısına bağlıdır. Fiyat toplama işinin daha geniş çapta yapılabildiği ve tüketicilerin satın aldığı ürünlerin çeşitliliğinden ötürü buna gereksinim duyulan ülkelerde, kapsanan kalemlerin sayısı çoğunlukla 250 ile 450 arasındadır; ama daha küçük ya da yoksul ülkelerde bu sayı çoğu kez 100 ile 150 arasında değişir; birkaç ülkede ise 50'den bile azdır.

Türkiye'de Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) 1968-84 arasında 11 kenti ve 106-158 mal ve hizmeti kapsayan tüketici fiyatları endeksi yayımlamıştır. DİE günümüzde kentsel alanlar için biri 1978-79'u, öbürü 1987'yi temel alan iki tüketici fiyatları endeksi yayımlamaktadır. İkinci endeks nüfusu 20 binin üstünde olan 50 kentsel yerleşim yerinde uygulanan "Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi"nin verilerine dayanmakta, tüketici fiyatları genel endeksi yanında 5 bölge ve 16 büyük kent için ayrı endeksler de yayımlanmaktadır. DİE'nin yayımladığı bir başka endeks 1973-74'ü temel alan ve nüfusu 2 binden az olan yerleri kapsayan "Kırsal Yerler Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi" verilerine dayanan kırsal yerler tüketici fiyatları endeksidir. Beş mal ve hizmet grubunu kapsayan endeks Türkiye geneli ile beş bölge için ayrı ayrı yayımlanmaktadır. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın yayımladığı tüketici fiyatları endeksinin başlangıcı ise 1938 yılına uzanır. Bu endeks günümüzde 1963 yılını temel olarak almakta ve 84 mal ve hizmeti kapsamaktadır. Endeks Ankara ve İstanbul'daki hanehalkı harcamalarına ilişkin araştırmalardan elde edilen verilere dayanır.

Formül. Tüketici fiyatları endekslerinin hesaplanmasında kullanılan en yaygın yöntem fiyatların ağırlıklı aritmetik ortalamasının alınmasına dayanır. Fiyatlar, tüketicilerin her bir ürün için yaptıkları harcama miktarına göre ağırlıklandırılır; bütün mallar için bulunan rakamlar toplanır ve aynı mal bileşimi için, temel alınan yılda yapılan harcamaların tutarına bölünür.

Harcama ağırlıkları her bir malın ya da mal grubunun, endeksin kapsadığı nüfusun yaptığı harcamalar içindeki göreli önemini yansıtır. Bu bilgi çoğunlukla, endeks kapsamındaki aileler içinden seçilen bir örneklem üzerinde yapılan ve her bir mal ve hizmete yönelik harcamalara ilişkin verilerin toplandığı bir araştırmadan elde edilir. Yeni ürünlerin ortaya çıkması ve harcama alışkanlıklarının değişmesi nedeniyle ağırlıkların zaman zaman gözden geçirilmesi gerekir. Modern örnekleme yöntemleri tüketici fiyatları endekslerinin ilk yıllarına oranla daha az sayıda gözlemle güvenilir sonuçlar elde etmeyi olanaklı kılmış olmakla birlikte, ağırlıkların sık sık gözden geçirilmesinin önündeki engel, aile harcamalarına ilişkin araştırmaların yüksek maliyetidir. Bununla birlikte bazı ülkelerde aile harcamalarıyla ilgili araştırmalar sürekli olarak yapılmaktadır. Birleşik Krallık'taki yıllık araştırmalar ya da Japonya'daki hanehalklarıyla ilgili aylık araştırmalar buna örnektir.

Kavramsal güçlükler. Var olan tüketici fiyatları ya da perakende fiyat endekslerinin temel bir güçlüğü, kullanılmakta oldukları amaçlara pek uygun olmayan biçimde tanımlanmış olmalarıdır. Endeksleri derleyen resmî kuruluşlar, bunları sabit bir mal ve hizmetler sepetinin fiyatındaki değişmenin ölçüsü olarak betimlemektedir. Bu yeterince açık olmakla birlikte, endeks kullanılmaya başladığında güçlükler de ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 1990'da yıllık geliri 10 milyon TL olan kentli bir ailenin, 1965'te 1 milyon TL gelirli benzer bir aileden daha iyi durumda olup olmadığı araştırılabilir. Tüketici fiyatları endeksinin, parasal gelirdeki artışa karşın, ailenin durumunu görece kötüleştirecek ölçüde yükselmiş olduğu ortaya çıkabilir. Ama bu sonuç, ailenin 1990'da 1965'tekilerle tamı tamına aynı malları satın aldığı varsayımına dayanır. Her iki tarihte piyasadaki bütün mallar özdeş olsa, yani yeni ürünler ortaya çıkmasa ve malların nitelikleri değişmese bile, ailenin aynı maddeleri satın alması zorunlu değildir. Mantıksal olarak, fiyatları ortalama fiyat artışından daha yüksek oranda artan malları, fiyatları ortalama fiyat artışından daha az oranda artan mallarla ikame etmesi beklenir. Bu kaymaların bir sonucu olarak, aile yeni fiyatlarla yeni bir mal bileşimini eski fiyatlarla eski mal bileşimine fiilen tercih ediyor olabilir. Tüketicilerin öznel tercihlerini hesaba katan bir endekse sabit fayda endeksi denir; çünkü bu endeks bileşimi değişmeyen bir "pazar sepeti"nin fiyatındaki değişmeyi değil, sabit bir fayda ya da tatmin düzeyi veren mal bileşimlerini satın alma maliyetlerinde zaman içinde ortaya çıkan değişmeyi ölçer. Bu ölçüm bile kesin sonuç vermez; çünkü belli bir bireyin belirli bir mal bileşiminden elde ettiği fayda ya da tatmin onun zevklerindeki değişmeye bağlı olarak zaman içinde değişir. Kuramsal olarak, bir endeksin yapabileceği tek şey, verilmiş tercihleri olan bir bireyin farklı fiyat yapılarından etkilenmemesi, yani onlar karşısında kayıtsız kalması için, bu fiyat yapılarında gereksinim duyulacak parasal gelir farklarını ölçmektir.

Kavramsal olarak sabit fayda endeksinin çözümleme amacıyla kullanım açısından öteki endekslere üstün olduğu kuşkusuzdur; ama geniş destek ve güven sağlayacak böyle bir endeksin oluşturulmasında büyük güçlüklerle karşılaşılır. Bazı uzmanlar fiziksel birimlerin tüketicilerin mal ve hizmetlerde gerçekten aradıkları nitelikleri ve faydaları yansıtacak biçimde seçilmeleri durumunda günümüzdeki endekslerin iyileştirilebileceklerine inanırlar.

tüketici kredisi, kişisel tüketim amacıyla mal ve hizmet alımını ya da bu amaçla alınan borçları karşılamak için kullanılan kısa ve orta vadeli krediler. Bu krediler nakit olarak ya da satıcılar tarafından satış kredisi biçiminde verilebilir.

Sanayileşmiş ülkelerde, gittikçe daha çok sayıda insanın ücret ve maaş biçiminde düzenli gelire kavuşması ve dayanıklı tüketim malları piyasalarının genişlemesi sonucu tüketici kredisi hızlı bir büyüme gösterdi.

Tüketici kredileri iki geniş kategoride ele alınabilir: İki ya da daha fazla kerede geri ödenen taksitli krediler ve bir kerede toplu olarak geri ödenen taksitsiz krediler. Taksitli krediler 1) otomobil kredilerini, 2) öteki tüketim malları için verilen kredileri, 3) ev onarma ve modernleştirme kredilerini, 4) kişisel kredileri, 5) kredi kartlı alımları kapsar. En yaygın taksitsiz krediler ise mali kurumlarca bir kerede topluca ödenmek üzere verilen krediler, perakende satış mağazalarının açık kredi hesapları ve doktorlar, hastaneler ve kamu hizmetleri işletmelerince verilen hizmet krediler idir.

Tüketici kredilerinin finansman giderleri ticari kredilerin faiz maliyetlerinden genellikle daha yüksek olmakla birlikte, maliyetleri belirleme biçimi gerçek giderleri gizliyor olabilir.

tüketici rantı, iktisatta, tüketicinin bir mala ödediği fiyat ile o maldan yoksun kalmaktansa ödemeye hazır olduğu fiyat arasındaki fark. İlk olarak 1844'te Fransız inşaat mühendisi ve iktisatçı J. Dupuit tarafından ortaya konmuş, İngiliz iktisatçı Alfred Marshall tarafından geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Kavram, tüketici tatminin (fayda) ölçülebilir olduğu varsayımına dayalıydı. Bir malın her ek biriminin sağla-

dığı fayda satın alınan miktar arttıkça genellikle azaldığından ve malın fiyatı bütün birimlerin faydasını değil, yalnızca satın alınan son birimin faydasını yansıttığından, toplam fayda toplam piyasa değerini aşar. Örneğin, maliyeti yalnızca 500 TL olan bir telefon konuşmasının konuşmacı için değeri çoğu kez bundan çok daha fazladır. Marshall'a göre bu fayda fazlası ya da tüketici rantı bireyin çevresinden elde ettiği fazla faydanın ölçüsüdür.

Eğer paranın marjinal faydasının bütün gelir düzeylerindeki tüketiciler için sabit olduğu varsayılır ve para faydanın ölçüsü olarak kabul edilirse, tüketici rantı çizimdeki tüketici talep eğrisinin altındaki taralı alanla gösterilebilir. Eğer tüketici AB ya da OC fiyatında OA kadar mal alırsa, toplam

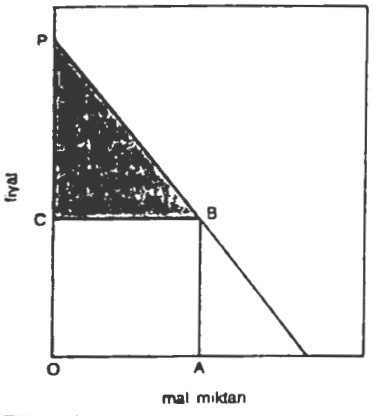

Tüketici rantı
P.A. Samuelson, *Economics*, 8th ed. (© 1970); McGraw Hill Book Co.

piyasa değeri ya da ödediği tutar OABC, toplam fayda ise OABP olacaktır. Bunlar arasındaki fark, yani BCP taralı alanı tüketici rantıdır.

Bir maldan sağlanan faydanın öteki malları elde edebilme koşullarından ve fiyatlarından bağımsız olmadığının anlaşılmasıyla ve faydanın ölçülebilir olduğu varsayımının içerdiği güçlüklerden ötürü tüketici rantı kavramı 20. yüzyıl iktisatçıları arasında gözden düştü.

Ama ölçme konusundaki güçlüklere karşın, kavram iktisatçılarca, modern tüketicinin kitlesel olarak üretilen malları düşük fiyatlardan satın alabilmesi sayesinde elde ettiği yararları göstermek için hâlâ kullanılmaktadır. Kavramın kullanıldığı başlıca alanlar refah iktisadı ve vergilemedir.

tüketiciyi koruma, üreticilerin, satıcıların ve reklamcıların satışa sundukları malların niteliklerini ve uyguladıkları satış yöntemlerini alıcı yararına düzenlemeyi amaçlayan etkinlikler. Kurumsal, yasal ya da belirli bir sanayi dalındaki gönüllü uygulamalar biçiminde ortaya çıkabilir; ayrıca, tüketici örgütlerinin dolaylı etkisiyle geliştirilebilir. Tüketiciyi koruma örgütleri değişik biçimlerde hemen her ülkede etkinlik göstermektedir. Birçok ülkede tüketiciyi korumak amacıyla hükümetlerce resmî düzenleyici organlar oluşturulmuştur. Örneğin ABD'de 1914'te kurulan Federal Ticaret Komisyonu (FTC), ticarette aldatıcı uygulamaları önlemek ve tüketim mallarının ambalaj etiketlenmesini düzenlemeye yetkilidir; 1927'de kurulan Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) gıda, kozmetik gibi malların satışı, 1970'te kurulan Ulusal Karayolları Trafik İdaresi de seyir güvenliği alanlarında tüketicinin korunmasına yönelik çeşitli yetkilerle donatılmıştır. ABD'de 50 eyaletin her birinde tüketici sorunlarıyla ilgilenen en az bir devlet dairesi vardır; bu alanda etkinlik gösteren en tanınmış kişi ise *Unsafe at Any Speed* (1965; Her Hızda Güvensiz) adlı kitabında ABD yapımı otomobillerdeki güvenlik donanımı yetersizliğini eleştiren Ralph Nader'dır.

Tüketici Örgütleri Birliği Uluslararası Örgütü (IOCU) adlı uluslararası kuruluşun bazı üyeleri, örneğin Asya ülkelerindekiler tek bir kentte etkinlik gösterirlerken, Kanada'daki Kanada Tüketiciler Derneği gibi başka bazı ülkelerdekiler ise ulusal düzeyde etkinlik gösteren bir örgüt ağı oluşturmuşlardır.

Tüketiciyi korumaya yönelik ilk yasal düzenlemeler, örneğin İngiltere'deki 1872 tarihli Gıda ve İlaçların Tağşişi Yasası ile ABD'deki 1848, 1890 ve 1906 tarihli yasalar, çoğunlukla gıda mallarına ve ilaçlara zararlı maddelerin karıştırılmasını önlemeyi amaçlıyordu. Bu tür yasaların kapsamı zamanla elektrikli araçlar ve otomobiller gibi malları da içerecek biçimde genişletildi. Bazı yasalar ise güvenilir bilgilerin sağlanması yoluyla alıcının aldatılmasını önlemeye yönelikti; bu tür yasaların bir örneği İngiltere'deki 1893 tarihli Mal Satış Yasası'ydı.

1990'ların başlarında Türkiye'de, başta Tüketiciyi Koruma Derneği olmak üzere çeşitli gönüllü örgütler tüketicilerin korunmasına yönelik etkinliklerde bulunmaktadır. Bu amaçla hazırlanan Tüketiciyi Koruma Yasa Tasarısı da TBMM'ye sunulmuştur.

İmalat ve tasarım üzerindeki denetimler. Gıda ve ilaç sanayileri bütün sanayi dalları arasında yasaların en sıkı biçimde denetim altında tutmaya çalıştığı alanlardır. Genelde öteki sanayi dallarında üretilen mallar değişik türdeki ürünler için belirli temel ölçütleri koyan standartlar enstitülerince denetlenir. Gıda ve ilaç alanında ise üretilen mala sağlığa zararlı her türlü maddenin eklenmesi yasalarla yasaklanır. Bu, tüketiciler için önemli bir güvence sağlamakla birlikte, bazen yapay tatlandırıcı olarak kullanılan siklamatlar gibi zararlı olduğu sonradan saptanan katkı maddelerinin üreticilerce girdi olarak kullanıldığı görülmektedir.

Gıda dışı mallarda tüketiciyi korumayı öngören yasaların hem hazırlanması hem de uygulanması daha zordur; gene de birçok ülkede belirli, uygulanabilir standartlar geliştirilmiştir. Standartlar enstitüleri başlangıçta tüketiciden çok üreticinin yararını korumak amacıyla oluşturulmuştu; örneğin İngiliz Standartları Enstitüsü 1901'de, sanayi üretiminde belirli standartlara uyulmasını sağlamak amacıyla kurulmuştu. Ayrıca devletin mal alımlarını denetleyen çeşitli organlar vardır; örneğin ABD'de Genel Hizmetler Yönetimi, federal hükümetin mal alımlarında gerekli nitelikleri ve kalite standartlarını belirler. Sonraki yıllarda standartlar enstitüleri tüketicinin gereksinimlerini eskisine oranla daha çok gözetir duruma gelmiş olmakla birlikte yasal statüleri genelde pek değişmedi. Bu enstitülerin belirlediği standartlara uyulması da genelde yasal olarak zorunlu tutulmamıştır. Ayrıca konan standartlar çoğunlukla malın bir bütün olarak niteliği yerine yalnızca belirli bir özelliğine ilişkindir; örneğin saç kurutma makinelerinde yalnızca elektrik çarpmasını önleyici gerekli güvenlik ölçütleri belirlenmiş olabilir. Standartlar enstitülerinin çalışmalarının yanı sıra, çeşitli kuruluşlarca gerçekleştirilen kalite testleri de belirli malların yeniden tasarımlanmasına yol açar; bu tür uygulamalara özellikle otomotiv sanayisinde oldukça sık rastlanır.

Reklamcılık üzerindeki denetimler. Tüketici açısından reklamcılığa yöneltilen temel eleştiri, reklamların yanıltıcı ve gerçekdışı bildirimler sunması ya da yeni gereksinim ve istekler yaratmak yoluyla kişileri daha önce almayı düşünmedikleri malları satın almaya yöneltmesidir. Ayrıca, büyük miktarlara ulaşan reklam harcamalarının bedelinin tüketiciye yüklendiği, ülke çapında pahalı kampanyaları ancak büyük şirketlerin yürütebilmesi nedeniyle de reklamcılığın serbest rekabeti kısıtladığı ileri sürülmüştür.

Bu eleştirilerin karşısında, reklamcılığın hem ekonomideki, hem de tüketici açısından olumlu katkılarının dikkate alınmasını savunanlar vardır. Bunlara göre reklamcılık pazarın genişlemesine ve ölçek ekonomilerinin ortaya çıkmasına yol açarak ekonomiyi canlandırıcı bir rol oynar. Ayrıca, bütün yetersizliklerine karşın, tüketiciyi bilgilendirerek onun yalnızca mallar arasında değil, aynı zamanda bunları alabileceği mağazalar arasında da seçim yapabilmesini sağlar. İngiltere'de bağımsız radyo ve televizyon kurumlarınca yayınlanan bütün reklamlar, British Broadcasting Corporation'ın (BBC) ticari nitelikte bir benzeri olan Independent Broadcasting Authority (IBA) tarafından denetlenir. IBA bazı mal ve hizmetlerin reklamını, örneğin sigara ya da kumar reklamlarını, siyasal ya da dinsel nitelikte reklamları bütünüyle yasaklamıştır. Öte yandan, dinleyici ya da izleyicinin çocuk olması, reklamlarda çocukların kullanılması gibi belirli durumlarda ve ilaç, uyuşturucu ve mali hizmetler gibi belirli mal ve hizmetlerin reklamında özel koşullar öngörülmüştür.

Etiketleme standartları. Etiketleme tüketiciyi bilgilendirebileceği gibi onu yanıltmak amacıyla da kullanılabilir. Üreticilerin satışlarını artırabilmek için zaman zaman ikinci yola başvurdukları görülür. Bazı mallarda etiketleme standartları belirlenmiştir; ama üretim kalitesi konusundaki denetimlerde olduğu gibi bu alanda da yasalar daha çok gıda malları ve ilaçlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tür mallar dışında satış sırasında malın içeriğiyle ilgili ayrıntılı bir dökümün sunulması genellikle zorunlu değildir. Öte yandan, genelde etikette yazılı bilgilerin doğru olmasına özen gösterilir.

Pek çok ülkede tüketici örgütleriyle resmî kuruluşlar malların etiketlenmesinde uygulanan sistemlerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürütürler. En başarılı sistemlerden biri İsveç'te hükümetin çeşitli işveren ve tüketici örgütleriyle birlikte finanse ederek uyguladığı Kalite Etiketleme Kurulu (Varudeklarationsnämnden) yöntemidir. Bu sistemde malın en önemli özelliklerinin açık bir dille, çoğunlukla iki yüzü aşkın sözcükle betimlenmesi zorunludur. Fiyat etiketlerinin ise tüketici açısından ayrı bir önemi vardır; alışverişte *self-service* (kendi kendine hizmet) yönteminin yaygınlaşmasıyla malların doğru fiyatlandırılması büyük önem kazanmıştır. Ama tüketici kuruluşlarının temel eleştirilerinden biri fiyatların açıkça belirtildiği durumlarda bile, satılan malların ambalajlarının ağırlık ya da hacimlerinin standart olmayışı yüzünden fiyat karşılaştırmaları yapmada karşılaşılan güçlüklerdir.

Satış yöntemleri üzerindeki denetimler. Uygulamalar ülkeden ülkeye değişiklik gösterdiğinden satış yöntemleri konusundaki yasal denetimlerle ilgili genellemeler yapmak oldukça zordur. Bu alandaki denetimler yüz yılı aşkın bir süredir uygulanmaktadır. İlk düzenlemeler büyük ölçüde işportacılarla seyyar satıcıları kapsıyordu. Sonraki yıllarda özellikle müşterinin aldatılmasını önlemeye yönelik yasal düzenlemeler önemli bir yer tutmuştur.

Denetlenmesi özellikle güç olan bir alan, kapıdan kapıya satış yöntemidir. Bu yöntemle dikiş makinesi, ansiklopedi gibi çok

çeşitli mallar satılmaktadır; bu satışlar sırasında bazı satıcılar ödeme koşulları, malın kalitesi gibi konularda yanıltıcı bilgiler vererek alıcıları etkilemeye çalışırlar. Bazı ülkelerde alıcının aldatılmasını içeren etkileme tekniklerinin kullanılması yasaklanmıştır; İsveç'te Kapıdan Kapıya Satış Yasası alıcılara kendi evlerinde ya da açık satış yerlerinde imzaladıkları satış sözleşmelerinden yedi gün içinde vazgeçme hakkını tanır. İngiltere'deki benzeri bir yasanın alıcıya verdiği süre dört gündür.

Doğrudan satışlarda kullanılan bir başka teknik de geçişli satıştır (*switch selling*). Bu yöntemde satıcı son derece ucuz bir ev eşyası reklamıyla alıcıya ulaşmaya çalışır. Bu yolla alıcıya ulaştıktan sonra onu söz konusu mal yerine daha pahalı bir başka modeli almaya ikna eder. Bu ve benzeri yöntemler genelde mal satışlarını düzenleyen kurallara aykırıdır; ama bu kuralların bütünüyle uygulanmasını sağlamak oldukça zordur.

tüketim, iktisatta mal ve hizmetlerin nihai olarak kullanılıp tüketilmesi. Bu anlamda tüketim, ürünlerin başka malların üretiminde kullanılmasını içermez. Ekonomik istatistiklerde işletmelerin fabrika ve makine alımları yatırım olarak kabul edilir ve tüketim sayılmaz, ama özel kişilerin satın aldıkları dayanıklı mallar tüketime katılır.

Yukarıdaki tanımıyla tüketim gelişmiş ülkelerde gayri safi milli hasılanın (GSMH) aşağı yukarı dörtte üçünü oluşturur. Bunun yüzde 15-20'sini de kamu kesiminin yaptığı savunma harcamaları, toplumsal amaçlı ödemeler, memur maaşları ve kamu işletmelerinin cari harcamaları oluşturur. Özel harcamaların gıda ile dayanıklı ve dayanıksız mallar arasındaki dağılımı ekonomik açıdan birbirine benzeyen gelişmiş ülkelerde büyük benzerlik göstermektedir. Bütün ülkelerde yaşam düzeyi yükseldikçe gıda harcamalarının payı azalmakta, dayanıklı ya da lüks tüketim mallarına yapılan harcamaların payı yükselmektedir. Bunun nedeni gıda tüketiminin esnekliğinin görece düşük oluşudur; yani, belli bir yeterlilik düzeyine bir kez ulaşıldıktan sonra gıda harcamaları gelirdeki artışlardan daha yavaş artma eğilimi göstermektedir. Sanayileşmiş ülkelerde bir başka etken, büyük ölçekte üretim ile teknik ilerlemenin sonucu olarak dayanıklı malların fiyatlarının daha düşük olması, bu sayede tüketicilerin daha büyük bir bölümünün bu malları satın alabilmesidir. Azgelişmiş ülkelerde tamamen güvenilebilir veriler bulunmamakla birlikte, istatistiklerin gıda harcamalarının oran olarak gelişmiş ülkelerdekinin yaklaşık iki katı olduğunu ve hanehalkı bütçelerinin yüzde 75'e varan bir bölümünü oluşturduğunu, dolayısıyla dayanıklı tüketim malları alımı için geriye küçük bir bölümünün kaldığını göstermektedir. Bazı kırsal alanlarda gıda harcamalarının çok küçük bir yer tutması, yerel ekonomik etkinliklerin geçimlik niteliğini yansıtır.

Tüketici davranışını açıklayan neo-klasik iktisat kuramı marjinal fayda kavramı üzerine kurulmuştur. Bu kurama göre, tüketici bir ürünün satın alınmasından belli bir tatmin yani fayda sağlar, ama aynı üründen satın alınan miktar arttıkça ek miktarlardan elde edilen tatmin azalır. Tüketicilerin akılcı olduğu, dolayısıyla harcamalarını mallar arasında tüm satın alışlardan elde edilecek toplam tatmin en yüksek olacak biçimde dağıttığı varsayılmaktadır. Bu basit ekonomik modele göre tüketimin iki ana belirleyeni gelirler ve fiyatlardır. Karmaşık bir modern toplumda toplumsal baskılar, moda, alışkanlık vb gibi unsurlar da rol oynamakla birlikte, asıl belirleyicilerin fiyat ve gelir olduğu hâlâ doğrudur.

İktisatçılar mal ve hizmetlere olan tüketici talebindeki değişmeleri açıklamak için ürünlerin fiyat ve gelir esnekliğini hesaplama yöntemleri geliştirmişlerdir. Belli bir gelir artışı karşısında talebi oransal olarak daha fazla artan ürünler (örn. lüks mallar) gelir esnekliği yüksek mallar; talebi oransal olarak daha az artanlar ise gelir esnekliği düşük mallar olarak tanımlanır. Benzer biçimde, fiyat esnekliği de talebin fiyat değişiklikleri karşısındaki duyarlığını ölçer. Eğer talepteki değişiklik oransal olarak fiyattaki değişiklikten daha küçükse malın talebinin esnek olmadığı, oransal olarak daha büyükse esnek olduğu kabul edilir. Gelir esnekliği gıdaya yapılan harcamaların gelir içindeki payının gelir arttıkça düştüğü gözleminin niceliksel ölçüsünü verir. Gelişmiş ülkelerde sıradan gıda maddelerinin gelir esnekliği 0,3 dolayındadır. Dayanıklı tüketim mallarının ve lüks malların gelir esneklikleri ise 1'den büyüktür.

Kolaylıkla ikame edilebilen temel malların fiyat esnekliği genellikle yüksektir; bunların fiyatlarındaki bir artış taleplerinde daha büyük oranda azalmaya yol açmaktadır. Kıt ya da ikamesi güç olan ürünlerin (örn. otomobiller için benzin) fiyat esnekliği ise düşüktür; belli bir fiyat artışı karşısında bunların taleplerindeki düşme oransal olarak daha az olur.

Tüketicilerin akılcı bir biçimde davranması için malların fiyatları ve nitelikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmaları gerekir. Tüketim mallarının çoğu, tüketicilerin doğrudan karşılaştırma yapmalarını olanaksızlaştıracak kadar karmaşıktır. Bu tür güçlükler birçok gelişmiş ülkede tüketici örgütlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu örgütler üyelerinin yararlanması için birçok tüketim malının fiyatlarını ve niteliklerini karşılaştırır (*bak.* tüketiciyi koruma).

Akılcı tüketici davranışının istisnaları çoktur. Yaygın bir istisna "gösteriş tüketimi" dir. Bu, bir ürünün aşırı yüksek fiyatının o ürünün saygınlığını artırarak, basit fiyat-talep bağıntısının öngördüğünden çok daha yüksek bir talebe yol açmasıdır. Reklamın ikna gücünün tüketim kalıplarında bu tür çarpıklıkları pekiştirdiği ya da yenilerini yarattığı zaman zaman öne sürülmektedir.

tüketim eğilimi, iktisatta, tüketicilerin toplam gelirin ya da gelirdeki bir artışın ne kadarını tasarruf etmeyip mal ve hizmetlere harcama eğiliminde olduklarını gösteren orantı. Toplam tüketimin toplam gelire oranı ortalama tüketim eğilimi, gelirdeki artışın yol açtığı tüketim artışının gelirdeki artışa oranı ise marjinal tüketim eğilimi olarak bilinir. Hanehalkları gelirlerini tüketim harcamaları ve tasarruf arasında bölüştürdüklerinden, tüketim eğilimi ile tasarruf eğiliminin toplamı her zaman bire eşit olur.

Düşük gelir düzeyindeki ailelerin ortalama tüketim eğilimi yüksek gelir düzeyindekilere göre genellikle daha yüksektir. Örneğin, en düşük gelir dilimindeki aileler yalnızca temel gereksinimlerini karşılamak için, giderleri ile gelirleri arasındaki farkı tasarruflarını kullanarak kapamak ya da borçlanmak zorunda kalabilirler. Oysa aynı gereksinimler yüksek gelirlerin çok daha küçük bir bölümüyle karşılanabilir. Bu nedenle düşük gelirli ailenin ortalama tüketim eğilimi birden büyük, yüksek gelirli aileninki ise birden küçük olabilir.

Birçok iktisatçı için daha önemli olan kavram marjinal tüketim eğilimidir. Marjinal tüketim eğilimi çarpan süreci (*bak.* çarpan) aracılığıyla, yatırımlarda ve devlet harcamalarında meydana gelen değişmelerin ulusal gelir üzerindeki toplam etkisini belirler.

tüketim fonksiyonu, iktisatta, tüketici harcamaları ile bu harcamaları belirleyen çeşitli etkenler arasındaki ilişki. Hanehalkı ya da aile düzeyinde bu etkenler gelir, servet, fiyat düzeyi, gelecekteki gelirle ilgili bekleyişler, yaş, eğitim ve ailenin büyüklüğü olabilir. Bir hanehalkı bu etkenlere bağlı olarak, bir başkasına oranla gelirinin daha büyük ya da daha küçük bir bölümünü tüketime harcar.

Kuramsal olarak hükümet görevlileri ekonomideki bütün hanehalklarının tüketim fonksiyonlarını bilirlerse, vergilemedeki ya da devlet harcamalarındaki değişikliklerin sonuçlarını öngörebilirler. Güçlük tüketicilerin davranışlarını öngörebilmekte yatmaktadır.

Hem tüketicilerin harcama kalıplarını etkileyen etmenleri bilmek, hem de bunları ölçebilmek gerekmektedir. Tüketimin gelirin basit bir fonksiyonu olduğu varsayılsa bile, belirli bir gelir kavramı seçmek gerekecektir. Örneğin, eğer cari dönemin kullanılabilir geliri seçilecek olursa gelirden tüketime ayrılan payın yüksek gelir grupları için daha düşük olması beklenebilir.

Ama tüketimin cari gelirin mutlak düzeyine göre değiştiği kuşkuludur. Bir başka görüşe göre bir hanehalkının tüketim harcamaları, cari gelir düzeyinden çok kendisine eş saydığı öteki hanehalklarının tüketim harcamalarına bağlıdır. Tüketim harcamaları düzeyinin hanehalkının yaşam boyunca elde edeceği gelire, yani sürekli gelire ilişkin tahminiyle orantılı olduğu da ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre her ailenin kendi yaşam süresi boyunca ortalama gelirinin ne olacağı konusunda uzun vadeli bir görüşü vardır ve tüketim harcamalarını güncel gelirine değil, buna göre ayarlar. Herhangi bir yılın geliri bu yaşam boyu ortalama tahmininin üstünde ya da altında olabilir; dolayısıyla tüketim ile gelir arasında sabit bir oran bulunmayabilir. Bu görüş, insanların yaşamlarının ilk dönemlerinde ev kurabilmek için borçlanmaları, orta yaşlarında ise, emekli olduklarında belli bir tüketim düzeyini koruyabilmek için tasarruf etmeleri biçimindeki tüketim kalıbı ile tutarlıdır.

tüketim malı, iktisatta, üretilen, sonra da alıcının cari isteklerini ve algılanan gereksinimlerini karşılamak için satın alınan, elle tutulur herhangi bir mal. Tüketim malları dayanıksız ve dayanıklı mallar olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Dayanıklı tüketim malları uzun bir yaşam süresine sahiptir. Bazı uzmanlar bir yıl ya da fazlasını "uzun" olarak kabul etmekle birlikte, bu süre genellikle üç yıl ya da daha fazlasıdır. Dayanıklı bir malın tüketimi onun yaşam süresine yayılır; bu, dayanıklı malın bakımı biçiminde bir dizi hizmetin ortaya çıkmasına yol açar. Dayanıklı tüketim malları tüketim süresi ve bakım açısından sermaye mallarına benzer ve bazen ikisini ayırmak güçtür. Dayanıklı malların ömrünün uzun oluşu ve genellikle maliyetlerinin yüksek olması tüketicilerin bunlara yaptıkları harcamaları sık sık ertelemelerine neden olur; bu nedenle dayanıklı mallar tüketimin daha değişken bir öğesidir. Dayanıklı tüketim mallarının başlıca örnekleri otomobil, mobilya ve elektrikli ev aygıtlarıdır.

Dayanıksız tüketim malları ya hemen ya da kısa bir süre içinde tüketilmek için alınır ve yaşam süreleri birkaç dakika ile üç yıl arasında değişir. Bunların başlıca örnekleri gıda, içecek, giysi, ayakkabı ve benzindir.

tüketim vergisi, satış vergisi, bazı gayrimenkul vergileri ve gümrük vergileri gibi, dolaylı ya da dolaysız olarak tüketici tarafından ödenen vergi. Tüketim vergileri genellikle tüketim harcamaları düzeyi ile orantılı olduğundan ve yüksek gelir gruplarındakiler düşük gelir gruplarındakilere oranla gelirlerinin daha küçük bir yüzdesini tükettiklerinden, bu vergiler genelde gelir vergilerine göre daha deflasyonist bir etkiye sahiptir; ayrıca, gelire göre azalan oranlıdır. Tüketim gelire oranla daha kararlı olduğundan tüketim vergilerinin devlet için daha güvenli bir gelir kaynağı oluşturduğu söylenebilir.

tüketimi denetleme, belli malların tüketiminin önlenmesi ya da denetlenmesine ilişkin hukuki düzenleme. Terim başlangıçta gıda, içki, giyim ve ev eşyasında, genellikle dinsel ya da ahlaki nedenlerle savurganlığı sınırlamaya yönelik düzenlemeler için kullanıldı. Son zamanlarda, belli malların üretimini ya da tüketimini doğrudan yasaklayan yasalar gibi, bunların tüketimini satış vergileriyle dolaylı olarak sınırlandırmaya çalışan yasalar da bu kapsamda ele alınmaktadır. Günümüzdeki düzenlemeler genellikle dinsel, ahlaki ya da sosyal gerekçelerle savunulmakla birlikte, çoğu kez devlet için sağladıkları gelir nedeniyle yürürlükte tutulmaktadırlar.

Tüketimi denetleme eski çağlara değin uzanır. Bir Eski Yunan yasası Lakonfalılara içkili eğlenceyi yasaklamıştı. Daha sonra birçok Avrupa ülkesi tüketimi denetleyici yasalar çıkardı. İngiltere'de II. Edward zamanında, "krallığın büyük adamlarının şatolarında tüketmiş oldukları ve halen tüketmekte oldukları korkunç ve aşırı miktardaki yiyeceğe" karşı bir duyuru çıkarıldı. 17. yüzyılda Amerikan kolonilerinde bu tür bazı yasalar çıkarıldıysa da titizlikle uygulanmadı. Çıkarılma sıklığı ve ayrıntı düzeyi bakımından Japonya'daki tüketimi denetleme yasalarının Batı'da benzeri yoktur. Osmanlı Devleti'nde de dinsel nedenlerle uygulanan alkol yasağının yanı sıra IV. Murad döneminde tütün yasağı da konmuştur (1633).

Yeniçağda tüketimi denetleme eski yasalarda olduğu kadar kapsamlı değildir. Bunun bir istisnası ABD Anayasası'na yapılan bir ekle getirilen içki yasağıdır(*). Yürürlükte kaldığı, 1919-33 arasında alkollü içkilerin üretimi, taşınması ve satışı yasaklanmıştır. Günümüzde İslam hukukunun yürürlükte olduğu ülkelerde alkol yasağı katı bir biçimde uygulanmaktadır.

Öte yandan, son yıllarda çevreyi kirletici ve bozucu bazı maddelerin üretim ve kullanımına da yasak getirildi. Bunların başında statosferdeki ozon molekülleri üzerinde yıkıcı etkisi olan gazlar ve özellikle aerosol kaplarında kullanılan kloroflüorokarbonlar (CFC) gelmektedir. Avrupa Topluluğu'na üye ülkelerde bunların üretimine son verilme tarihi 1997 olarak saptanmıştır.

tüketme yöntemi, matematikte, geometrik şekillerin alan ve hacimlerine ilişkin ifadelerin kanıtlanması amacıyla Eski Yunanlıların geliştirmiş olduğu teknik. İntegral hesabın öncüsü niteliğinde olmasına karşın, tüketme yönteminde limit ve sonsuzküçük kavramlarından yararlanılmamıştır. Yalnızca mantığa dayalı bir yöntem olan tüketme yönteminin temelini, herhangi bir niceliğin (sonlu sayıda olmak üzere) art arda yarısı alınarak bir başka nicelikten daha küçük yapılabileceği aksiyomu oluşturur. Örneğin, bu aksiyomdan yararlanılarak dairenin alanının yarıçapının karesiyle orantılı olduğunu göstermek olanaklıdır. Yöntem Rönesans sonrası Avrupa'sında bu adla anılmaya başlamış ve "tüketme yöntemi" terimi Eski Yunanlıların uygulamış oldukları tekniğin yanı sıra, alan formüllerinin geometrik şekillerin alanlarına ardışık çokgenlerle yakınsama yoluyla "kanıtlanması" anlamında da kullanılmıştır.

tükürük, insanda ve öbür omurgalılarda ağızda her zaman bulunan ve su, mukus, proteinler, mineral tuzları ve amilaz adlı sindirim enzimini içeren koyu, renksiz, sedefimsi sıvı. Ağız boşluğunda dolandıkça yiyecek kalıntıları, bakteri hücreleri ve akyuvarları bir araya toplar. İnsanda ağızda günde 800-1.500 ml tükürük yapılıp salgılanır. Üç büyük tükürük bezi çiftinin yanı sıra, yanaklar, dil, dudaklar ve damaktaki küçük bezler de tükürük yapımına katkıda bulunur. Normal olarak ağızda sürekli olarak düşük miktarda tükürük salgılanır; yiyeceğin görüntüsü, hatta yalnız kokusu ya da düşüncesi bile tükürük yapımını hızla artırır.

Tükürüğün pek çok işlevi vardır. Öncelikle ağzın içini nemlendirip yumuşatarak konuşmaya yardımcı olur, yiyeceklerin kolayca yutulabilecek sıvı ya da yarı sıvı bir kütle haline gelmesini sağlar. Vücudun sıvı dengesinin denetlenmesinde de rolü vardır, sıvı kaybında tükürük bezi kurur, ağzın kurumasına, susama duygusu ve su içme gereksinimine yol açar. Tükürük yiyecek artıkları, ölü hücreler, bakteriler ve akyuvarları temizleyerek diş çürümesine ve enfeksiyonlara da engel olur. Tükürükte bulunan amilaz karbonhidratları yıkarak daha basit bileşiklerin ortaya çıkmasını sağlar.

tükürük bezi, omurgalılarda ağız boşluğunda yiyecekleri nemlendirip yumuşatan ve içerdiği amilaz adlı sindirim enzimiyle karbonhidratların sindirilmesinde rol oynayan tükürüğü salgılayan organların ortak adı.

Tükürük bezleri salgıladıkları tükürüğün bileşimine göre seröz, mukoz ve karışık

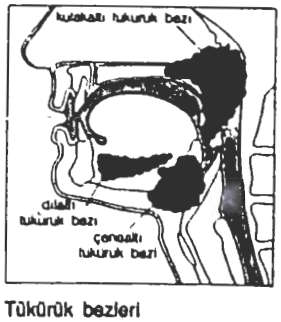

Tükürük bezleri

olmak üzere üçe ayrılır. Seröz tükürük daha sıvı ve sedefimsidir; su, proteinler ve sindirim enzimleri içerir. Mukoz tükürükte ise başlıca işlevi sıvıyı kayganlaştırmak olan müsin adlı koyu, berrak sümüksü madde bulunur. Salgıbezlerindeki hücreler bu maddelerden birini ya da her ikisini birden salgılayacak biçimde farklılaşmıştır. Salgı işlevi istençsiz olarak sinir sistemi tarafından denetlenir; genellikle ateş, sıvı kaybı, stres ve sıkıntı gibi durumlarda azalır. Yiyeceğin varlığı, kokusu ya da düşüncesi ve özellikle ekşi yiyeceklerin etkisiyle tükürük salgısı artar. Ayrıca, mide ve incebağırsağın üst bölümünden kaynaklanan reflekslerle de tükürük yapımı ve salgılanması uyarılır; örneğin, sindirim kanalını çok örseleyen besinler yutulduğunda ya da bulantı olduğu zaman kusmadan hemen önce tükürük salgılanır.

Dil, damak, dudaklar ve yanaklardaki küçük bezlere ek olarak iyi gelişmiş kanallarla ağıza açılan başka üç çift tükürük bezi vardır. Bunların en büyüğü olan kulakaltı tükürük bezi (*parotis*) kulakla altçenenin yukarı çıkan kenarı arasında yer alır. Bir bağdoku kapsülüyle çevrili olan bez, yağ dokusu ve yalnız seröz tükürük salgılayan hücreler içerir. Bezin en büyük boşaltıcı kanalı (Stensen kanalı) ağız boşluğunun arka bölümünde ikinci üst azıdişinin yanına açılır. Çenealtı bezi altçene kemiğinin yanında yer alır; salgısını Wharton kanalı aracılığıyla dilin önde ağız tabanıyla birleştiği yere boşaltır. Bir kapsülle çevrili olan bezden öncelikle seröz olmak üzere iki tür tükürük de salgılanır. Dilaltı bezi ağız tabanının çeneye yakın bölgesinde mukozanın altında yer alır. Çevresinde bir kapsül bulunmadığından çevre dokularla kaynaşmıştır. Dilin ağız tabanıyla birleştiği bölgeye açılan çok sayıda boşaltıcı kanalları (Rivinus kanalları) vardır. Bunların birkaçı birleşerek çenealtı bezine ya da yakınına açılan Bartholin kanalını oluşturur. Dilaltı bezleri öncelikle mukoz olmak üzere iki tür tükürük salgılar. *Ayrıca bak.* tükürük.

tükürükotu *bak.* akyıldız

tül dantel, Fransızca POINT DE GAZE, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Brüksel'de üretilen iğne danteli. Turistlere yönelik üretimi günümüzde de sürmektedir. Dantelcilikte geliştirilen önemli türlerin sonuncusudur. Tülümsü görünümü, iğne ve tek sap iplikle yarımdaire biçimli ilmekler atılarak yapılan ağın zarifliğinden kaynaklanır. Desenin dolu bölümlerinde, açık ve kapalı ilmek bileşimleriyle gölgeleme etkisi elde edilir. Tipik çiçek örgelerinin taçyaprakları bazen ayrık olarak işlenir.

tülbent, gevşek dokunmuş, ince, hafif bez. Genellikle keten ya da pamuk ipliğinden dokunur. Kullanım alanı çok çeşitlidir. Osmanlı Döneminde sarıklık bez olarak önem taşımış, değirmi kesilen parçaları üzerine desen basılarak yemeni ve namaz bezleri yapılmıştır. Tıpta kullanılan ve ilk kez Filistin'de Gazze kentinde dokunduğu için (Fransızca *gaze*: "tül") "gazlı" bez dendiği sanılan sargı bezi de tülbentten yapılır. Ciltçilikte, döşemecilikte, tütün üretiminde ve başka alanlarda boyanarak, sertleştirilerek ya da değişik elyaftan dokunarak kullanılan tülbent benzeri kumaşlar vardır.

tüllit, zoyisit mineralinin manganez bakımından zengin, pembe renkli türü. *Ayrıca bak.* zoyisit.

tülkanatböceği, *Neuroptera* (sinirkanatlılar) takımından birçok böceğin ortak adı. İçlerinden *Chrysopidae* familyasının üyeleri yeşil tülkanatböceği, *Hemerobiidae* familyasının üyeleri kahverengi tülkanatböceği adıyla tanınır. Yeşil tülkanatböceklerinin duyargaları uzun ve ince, narin yapılı gövdeleri yeşilimsi, gözleri sarı ya da bakır

Chrysopa cinsinden bir tülkanatböceği
A. E. Mc R. Pearce—Bruce Coleman Ltd

rengidir. Birbirine benzeyen bir çift ağ damarlı kanat taşırlar. Yeryüzünün hemen her yerine dağılmış olan bu böcekler çayırlık ve çalılık alanlarda yaşar, korunmak için kötü bir koku çıkarırlar. Larvaların emici ağız parçaları ve iyi gelişmiş bacakları vardır. Bu larvalar yaprakbitleri ve öbür yumuşak gövdeli böceklerin vücut sıvılarını emer. Dişi yumurtalarını tek tek, salgılamasıyla havada hemen sertleşen sapçık biçimli salgı oluşumlarının ucuna bırakır. Bu yöntem larvaların henüz çatlamamış yumurtaları yok etmesini engeller. Yaklaşık iki hafta beslenerek olgunlaşan larva, bir yaprağın altında ipek salgısıyla ördüğü inci iriliğindeki koza içinde pupa evresine girer ve iki hafta kadar süren başkalaşmanın ardından erişkine dönüşür.

Kahverengi tülkanatböcekleri yeşil tülkanatböceklerine benzer. Ama daha küçük ve kahverengidirler. Kanatlarında koyu benekler bulunabilir. Dişiler yumurtaları için sapçıklar salgılamaz. Bazı tülkanatböceklerinin larvaları sırtlarındaki çengel ya da kıllara çeşitli artıkları tutturur. Bu artıklar arasında kurbanlarının gövdesi de bulunabilir. Larvalar üstlerini örten bu maddeler sayesinde hem yeni kurbanlarını şaşırtır hem de düşmanlarından korunur.

Tüm-Afrika İşçi Sendikaları Federasyonu, İngilizce ALL-AFRICAN TRADE UNION FEDERATION (AATUF), Afrika'da uluslararası işçi sendikaları federasyonu. Afrika milliyetçiliğine militan biçimde bağlı olan AATUF, panafrika federasyonlardan birine üye olmakla dünya işçi sendikaları konfederasyonlarına üye olmayı bağdaşmaz sayıyordu. Gözlemcilere göre bu tutum bir ölçüde sömürgeciliğe ve uluslararası kuruluşların, verdikleri yardımları Doğu-Batı çatışmalarında Afrika ülkelerinin tavrını etkilemek için kullanma eğilimlerine bir tepki niteliğindeydi.

Büyük ölçüde merkeziyetçi bir yapısı olan AATUF 1961'de Gana, Gine, Mali, Cezayir, Fas, Birleşik Arap Cumhuriyeti (Mısır), Tanzanya ve Nijerya işçi sendikalarının bir araya gelmesiyle kuruldu. Federasyon, sendikaları bağımsız birimler olarak değil, Afrika hükümetlerinin uzantıları olarak değerlendiriyor, bağlantısızlığı ve üyeleri arasında eylem birliğini amaçlıyordu. AATUF 1973'te yerini Afrika İşçi Sendikaları Birliği Örgütü'ne(*) bıraktı.

Tüm Hindistan Müslüman Birliği, MÜSLÜMAN BIRLIĞI olarak da bilinir, 1906'da İngiliz egemenliği altındaki Hindistan'da Müslümanların haklarını savunmak amacıyla kurulan siyasal topluluk. İngilizlerce desteklenen ve genellikle yönetim yanlısı davranan birlik 1940'ta, kurulması öngörülen bağımsız Hindistan devletinin Hinduların denetiminde olacağı düşüncesiyle ayrı bir Müslüman devletinin kurulmasını gündeme getirdi.

1947'de Hindistan'ın bölünmesi ve Pakistan'ın bağımsız bir devlet olmasıyla, Muhammed Ali Cinnah'ın(*) önderliğindeki birlik Pakistan'ın en büyük siyasal partisi oldu. Aynı yıl Tüm Pakistan Müslüman Birliği adını aldı. Ama eski kitle tabanını hızla yitirdi. 1954 seçimlerinde Doğu Pakistan'da (bugün Bangladeş), kısa süre sonra da Batı Pakistan'da (bugün Pakistan) iktidarı yitirdi. 1960'ların sonlarında çeşitli hiziplere bölünerek dağıldı.

Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER), Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) kapanmasından sonra kurulan (1971) öğretmen örgütü.

1971'de anayasada yapılan değişiklikle kamu personelinin sendika kurma hakkının geri alınmasından sonra, daha önce TÖS üyesi olan öğretmenler 3 Eylül 1971'de Türkiye Öğretmenler Birliği'ni (TÖB) kurdular. Örgütün kurucu genel başkanlığına Haydar Orhan getirildi. Ama Dernekler Kanunu'nda yapılan değişiklikle derneklerin adlarında "Türkiye" sözcüğünü kullanmaları bakanlar kurulunun iznine bağlanınca, örgütün adı TÖB-DER olarak değiştirildi (1972). Ali Bozkurt'un genel başkanlığa getirildiği 5 Temmuz 1972'deki I. Genel Kurul'dan sonra TÖB-DER çalışmalarını hızlandırarak ülke çapında örgütlendi. 8-10 Temmuz 1974'te toplanan II. Genel Kurul' da yeniden başkan seçilen Ali Bozkurt, bir süre sonra görevini Cemil Çakır'a bıraktı. 1975'te örgüte daha önce kurulmuş olan İlkokul Öğretmenleri Derneği de katıldı.

Anatüzüğünde amacını, "Atatürk devrimleri, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile anayasamızın milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti kapsamı içinde üyelerinin tüm ekonomik, demokratik, sosyal ve özlük haklarını koruyup geliştirerek birleşmelerini ve dayanışmalarını sağlamak" biçiminde açıklayan TÖB-DER, öğretmenlerin özlük haklarını korumanın yanı sıra "Faşizmi ve Pahalılığı Protesto" mitingleri düzenledi.

Gültekin Gazioğlu'nun genel başkan seçildiği III. Genel Kurul'dan (24-26 Temmuz 1976) sonra siyasal etkinliğini artıran TÖB-DER, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kapatılması ve TCK'nın 141. ve 142. maddelerinin kaldırılması için öteki meslek kuruluşları ve sendikalarla ortak eylemler düzenledi; DİSK'in düzenlediği "Faşizme İhtar" eylemine katıldı. Bu arada parasız okuma yazma ve üniversiteye giriş kursları açan, yapı ve tüketim kooperatifleri kuran TÖB-DER aynı dönemde on beş günlük *TÖB-DER Gazetesi*'nin yanı sıra *Yeni Toplum* adlı aylık bir dergiyle bir haber bülteni yayımladı.

Örgütün Uluslararası Öğretmen Sendikaları Federasyonu'na (FISE) üye olma girişimi bakanlar kurulundan gerekli onayın alınamamasıyla sonuçsuz kaldı. 21-24 Ağustos 1978'de toplanan IV. Genel Kurul'da Gültekin Gazioğlu yeniden genel başkanlığa seçildi. Bu dönemde TÖB-DER grevli, toplu sözleşmeli sendikal hakların elde edilmesi yolunda öteki memur kuruluşlarıyla dayanışma içinde oldu.

DİSK'in onur üyeliğine de seçilen TÖB-DER, bir üyesinin Bursa'da öldürülmesini protesto etmek için 2 Ekim 1979'da "Genel Yas" eylemi, Kahramanmaraş Olayları'nın birinci yıldönümünde (Aralık 1979) ise bütün üyelerinin katıldığı bir günlük öğretmen boykotu düzenledi. Bu ve öteki eylemler nedeniyle yöneticilerle örgüt hakkında birçok dava açıldı. TÖB-DER 12 Eylül 1980'den sonra kapatıldı ve yöneticileri tutuklandı. Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı 3 No'lu Askeri Mahkemesi'nde TCK'nın 141. ve 142. maddelerini ihlal etmekle suçlanan örgüt yöneticileri çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar. Bu davanın hazırlık aşamasında sorguları yapılamayan bazı yöneticiler ise daha sonra aynı suçtan Ankara 2. Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılanarak aklandılar.

tümbaşlılar (*Holocephali*), günümüzde yalnız kimeralarla(*) temsil edilen balık grubu. Bazı uzmanlar bu grubu ayrı bir sınıf olarak değerlendirirken öbürleri köpekbalıkları, vatozlar ve akrabalarının yer aldığı *Chondricthyes* (kıkırdaklıbalıklar) sınıfının bir altsınıfı sayarlar.

tümdengelim, mantıkta, bir ya da daha fazla öncülden zorunlu olarak sonucun çıkarılması. Aristoteles'in tasım olarak adlandırdığı usavurma biçiminin genelleştirilmesine dayanır; tasım ise bugün tümdengelimin yalnızca özel bir durumu olarak kabul edilir. Tümdengelimin "genelden özele" ya da "tümelden tikele" bir usavurma olduğu yolundaki geleneksel görüş de, birçok mantıkçı tarafından yanlış bulunarak reddedilmiştir. Bazı uzmanlar geçerli bütün çıkarımların biçim açısından tümdengelimli olduğunu kabul eder. Bu ve başka nedenlerle tümdengelim ile tümevarım arasında varsayılan karşıtlığı reddederler. *Ayrıca bak.* aksiyomatik yöntem; biçimsel sistem; çıkarım; içerme; tanıt; tümevarım.

tümel ve tikel, bilgi felsefesi ve mantıkta, birincisi belli bir sınıflandırma ilkesine dayanılarak gruplandırılmış bireylerin tümünü kapsayan, ikincisi ise bütünün tek bir parçasını temsil eden terimler. Genel ve özel adlar biçiminde de düşünülebilir. Felsefede önemli tartışmalara yol açmış, örneğin tikel kırmızı nesneler dışında kırmızılıktan söz edilip edilemeyeceği gibi soruları gündeme getirmiştir.

Tümellerin niteliği tartışması, Eski Yunan düşüncesindeki biçim ya da idea kuramından kaynaklandı. Platon ideaların tekil nesnelerdeki dışa vurumlarından ayrı gerçek bir varlığı olduğunu ve herhangi bir nesneye güzel denebilmesi için önkoşul olarak bir ideal güzelliğin bulunması gerektiğini ileri sürdü. Aristoteles ise tümellerin gerçekte var olduğunu kabul etmekle birlikte bu varlıkların içinde yer aldıkları tikellerden bağımsız olmadığını, tümellerin ancak tikellerin içinde var olduğunu savundu. Her ikisi de tümellerin gerçek olduğunu savunan bu iki filozof arasındaki fark sonradan *universalia ante rem* (Platon'un, "tümel nesneden önce") ve *universalia in re* (Aristoteles'in, "tümel nesnenin içinde") kavramlarıyla özetlendi.

Ortaçağ Hıristiyan skolastik filozofları tümellerin gerçekliği konusunda hem Platon' dan, hem de Aristoteles'ten etkilendiler. Augustinus Platoncu biçimleri Tanrı'nın zihnindeki ilk örneklerle özdeşleştirdi. Boethius ise Porphyrios'un *Eisagoge eis tas Aristotelous Kategorias*'ı (*İsagoge*, 1986) üzerine yorumunda türlerin (tümellerin) nasıl bir tözü olabileceği sorununa değindi. Tümellere aşırı bir gerçeklik tanıyan Platoncu-Augustinusçu yaklaşım Sahte Dionysios Areopagites, Johannes Scotus Erigena, Anselmus, Guillaume de Champeaux ve Gilbert de la Porrée'nin yapıtlarına, Aristotelesçi ılımlı bir gerçeklik tanıma eğilimi de Albertus Magnus ve Aquino'lu Tommaso' nun yapıtlarına yansıdı.

Ortaçağda iki tür gerçekçiliğe de karşı çıkan küçük bir grup tümellerin yalnızca zihinsel kavramlar olduğunu savundu. Kavramcılık olarak bilinen bu görüşü Roscelin, Abaelardus ve Ockham'lı William gibi düşünürler dile getirdi. Ama Roscelin ve Ockham'ın ödün vermez yaklaşımları, görüşlerini adcılıkla (tümellerin benzer nesneler için kullanılan keyfi sözcük ya da adlar olduğu görüşü) eş tutan eleştirilere yol açtı. 17. yüzyılda Thomas Hobbes düşünce ve söz arasındaki yakın ilişki üzerine kurulu ılımlı bir adcılığı savundu. Ontolojinin geçerliliğini savunanlar ve yalnızca mantık ve dil çözümlemesi ile ilgilenenler olarak ikiye bölünen sonraki filozoflar ise tümeller tartışmasını bilgi felsefesi alanına kaydırdılar.

tümen, tugaydan büyük, kolordudan küçük askeri birlik. Modern ordularda askeri bir harekâtı bağımsız olarak yürütebilmek için gerekli bütün silah ve hizmetleri dengeli biçimde içeren en küçük birliktir. Asker sayısı genellikle 12-20 bin arasındadır; başında da bir tümgeneral bulunur.

Bir ordunun savaştaki askeri gücü kabaca tümenlerinin sayısı ve niteliğiyle ölçülebilir. Askeri harekâtlar sırasında tümenlere muharip destek ve hizmet birliklerinin eklenmesiyle kolordu ya da ordular oluşturulur.

Savaş sırasında ortaya çıkan özel gereksinimler uyarınca tümenlerin zamanla değişik türleri gelişmiştir. Bunlar genelde piyade tümenleri ve zırhlı tümenler olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Her türlü arazi ve iklim koşullarında çarpışmak üzere düzenlenen ve donatılan piyade tümenleri bir ordunun savaş gücünün temel bölümünü oluşturur. Büyük ölçüde hafif silahlarla donatılmış piyadelerden oluşan bu tümenler aynı zamanda topçu, zırhlı ve istihkâm birliklerini de içerir; ayrıca kendi istihkâm, levazım, ikmal ve ulaşım hizmet birimleri de vardır. Bazı ordularda bir piyade tümeninin bütün birliklerini taşıyabilen taşıt ve hafif zırhlı araçların eklenmesiyle motorize (ya da mekanize) tümenler oluşturulmuştur. Bütün silah ve hizmet birimlerini içeren bu tür tümenlerin özellikle tank gücü piyade tümenlerininkinin çok üzerindedir. Savunma derinliği bulunan düşman kuvvetlerle karşılaşıldığında tank, piyade, istihkâm, top ve antitank silah ve hizmetleri eşgüdümlü olarak kullanılır.

tümevarım, mantıkta, parçadan bütüne, özelden genele ya da tikelden tümele usavurma yöntemi. Mantıkçılar genellikle sonucun zorunlu olarak verilen öncülden elde edildiği tümdengelimli mantık ile tümevarımlı mantık ayrımını yaparlar. Ama önceleri tümevarım altında ele alınan sorunlar, bugün doğa bilimlerinin yöntembilim sorunları olarak görülmektedir. Mantık ise yalnızca tümdemgelimli mantık olarak anlaşılmaktadır.

tümkirpikliler *bak.* Holotrichia

tümleşik devre, ENTEGRE DEVRE olarak da bilinir, çok sayıda devre öğesinin (transistor, direnç, diyot, sığaç) ve bunlar arasındaki bağlantıların taban görevi yapan bir katman (yonga, çip) üzerinde ve tek bir birim halinde oluşturulması yoluyla elde edilen elektronik devre. Devreyi oluşturan öğeler mikroskopik boyutlarda olduğundan, tümleşik devreler mikrodevre olarak da adlandırılır.

II. Dünya Savaşı sırasında küçük boyutlu elektronik aygıtlara duyulan gereksinim, devre boyutlarını küçültmeye yönelik çalışmaların yoğunlaşmasına yol açtı. Baskı devre(*) tekniği bu yıllarda geliştirildi. Baskı devrede devre öğeleri arasındaki bağlantılar, yalıtkan bir levha üzerine sıvanan ince bir bakır filminin devre şemasına uygun biçimde (örn. asit banyosu aracılığıyla) aşındırılmasıyla oluşturulur. 1947'de transistorun bulunması elektronik devreler açısından devrim niteliğinde bir gelişmeyi simgeledi. Transistorlar sinyallerin güçlendirilmesi amacıyla yükselteç olarak kullanılabilmelerinin yanı sıra, yariletkenlerin çok değişik uygulama biçimleri olabileceğinin de anlaşılmasına yol açtı. Boyutları da çok küçük yapılabilen transistorlar kısa süre içinde baskı devrelerde kullanılmaya başladı. En az bir devre öğesinin taban katmanı içinde oluşturulduğu ve monolitik tümleşik devre olarak adlandırılan ilk devre 1958'de gerçekleştirildi. Yariletken ya da başka türden malzemelerin yüzeyleri üzerine hava boşluğunda ince film çökeltilmesi teknikleri de 1950'lerin sonlarında geliştirildi; 1960'lara gelindiğinde tümleşik devre yapım teknikleri ve bu tekniklerin uygulanmasında kullanılan aygıtlar büyük ölçüde geliştirilmiş durumdaydı.

Tümleşik devreler yapım teknikleri açısından birkaç türe ayrılır. Yariletkenli ya da silisyumlu tümleşik devre olarak da adlandırılan monolitik tümleşik devreler, değişik biçimler verilmiş malzemelerden katmanlar tek bir üç boyutlu yapı oluşturacak biçimde üst üste yerleştirilerek yapılır. İletken, yariletken ve yalıtkan katmanlarca biçimlendirilen geometrik yapıların oluşturduğu devre öğeleri birbirlerine bitişik durumdadır. Film tümleşik devreler, cam ya da seramikten bir yalıtkan taban üzerine çökeltilmiş katmanlardan oluşur. Genellikle pasif devre öğesi (direnç ve sığaç) olarak yapılan bu tür tümleşik devreler ince film ve kalın film tümleşik devreler olmak üzere iki türe ayrılır; bunların arasındaki fark tümüyle imalat tekniğine ilişkindir. Kaplanan filmin yapısı ve kalınlığı denetlenerek, oluşturulacak direncin ya da sığacın değeri duyarlı biçimde belirlenebilir. Monolitik ve film türü devreleri bir arada içeren tümleşik devreler de yapılmaktadır; bunlara karma tümleşik devre denir.

Tümleşik devreler işlevleri ve çalışma biçimleri açısından başlıca iki türe ayrılır: Sayısal (dijital) ve örneksel (analog). Sayısal devreler mantıksal işlevleri yerine getirmek üzere tasarımlanmıştır; bu tür devrelerde sinyaller yalnızca iki farklı değerden birini ("1" ve "0" ya da "var" ve "yok") alabilir. Bir ya da birkaç geçit(*) içeren tümleşik devreler küçük ölçekli tümleşik devreler (SSI) olarak adlandırılır. Daha karmaşık işlevler gerçekleştiren ve içerdikleri geçit sayısına göre orta ölçekli (MSI) ve büyük ölçekli (LSI) tümleşik devreler olarak anılan devreler arasında sayıcılar, kodlayıcılar ve kod çözücüler, aritmetik-mantık birimleri, küçük sığalı bilgisayar belleklerı(*) sayılabilir. İçerdikleri geçit sayısı binleri aşan çok büyük ölçekli (VLSI) tümleşik devrelerin en önemli uygulama alanları mikroişlemciler(*) ve büyük sığalı belleklerdir. Örneksel devreler arasında ise yükselteçler(*), gerilim regülatörleri(*), radyo ve televizyon alıcılarında kullanılan sinyal işleme devreleri sayılabilir. Mikrodalga frekanslarında çalışan özel tümleşik devreler de yaygın olarak kullanılmaktadır. Çok küçük boyutlarda yapılabilen tümleşik devrelerin enerji harcama düzeyleri ve oluşturdukları ısı, ayrık öğeli devrelere oranla çok küçüktür; maliyetleri çok düşük, buna karşılık güvenilirlikleri ve çalışma hızları çok yüksektir. Bu özellikleriyle tümleşik devreler elektronikte bir devrim yaratmıştır; örneğin, günümüzde bilgisayar teknolojisinde gözlenen büyük gelişme doğrudan doğruya tümleşik devre kullanımının bir sonucudur.

Tümleşik devreler giderek daha karmaşık ve gelişkin işlevleri gerçekleştirebilecek biçimde yapılabilmekte, buna karşılık boyutları gittikçe küçülmekte, maliyetleri de düşmektedir. Bu nedenle elektroniğin her dalında uygulama alanı bulabilen tümleşik devreler uçaklarda ve uzay araçlarında, otomobillerde, elektrikli ev aygıtlarında, saatlerde, küçük hesap makinelerinde ve ev bilgisayarlarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

tümlev *bak.* integral

tümlevleme *bak.* integral alma

tümlevleyici *bak.* integral alma aygıtı

tümleyicilik ilkesi, BÜTÜNLEME İLKESİ ya da TAMAMLAYICILIK İLKESİ olarak da bilinir, fizikte, atom boyutlarındaki bir olgunun tam olarak açıklanmasında hem dalga hem de parçacık özelliklerinin birlikte kullanılması gerekliliği ilkesi. İlkeyi 1928'de Danimarkalı fizikçi Niels Bohr geliştirdi. Deneysel düzene ve ölçülen özelliğe bağlı olarak, ışık ve elektron gibi olguların davranışları bazen dalga, bazen de parçacık gibi olur; yani böylesine olguların dalga-parçacık ikiliği(*) vardır. Hem dalga hem parçacık özelliğini birlikte gözlemek kesinlikle olanaksızdır. Ama bunların bir arada kullanılması, ayrı ayrı ele alındıkları duruma göre olguların daha bütünsel olarak betimlenmesini olanaklı kılar. Tümleyicilik ilkesi atom ve atomaltı boyutlardaki olguların olağan boyuttaki maddeler ve dalgalar (örn. bilardo topları, su dalgaları) gibi davranmadıklarını ifade eder. Böyle büyük boyutlu bir olguda parçacık ve dalga özellikleri birbirlerini bütünlemez, tersine birbirleriyle çelişkilidir. Küçük ölçekli bir olguya ilişkin bilgimiz ise, her iki yönü de bilinmedikçe temelde hep eksik kalacaktır.

tümör *bak.* ur

tümör yayılımı *bak.* metastaz

tümülüs, bir mezar odasının üstüne taş ve toprak yığılarak oluşturulan yapay tepecik. Doğu Türkçesinde "kale" anlamına gelen kurgan sözcüğü de bugün Türkçede, Uralar'dan Kafkaslara kadar uzanan bölgedeki yığma mezar tepelerini tanımlamak için kullanılır.

Tümülüsler dünyanın çeşitli bölgellerinde, özellikle toprağın zor kazıldığı ya da hayvanların cesedi topraktan çıkarabileceği yerlerde hâlâ kullanılmaktadır.

Avrupa'nın batısında ve Britanya Adalarındaki tümülüsler Neolitik Çağ ve İlk Tunç Çağından kalmadır. Neolitik Çağda İngiltere'de uzun kurganlar yaygındı. Buna karşılık dairesel yapılar İlk Tunç Çağının belirgin özelliğidir. Tümülüslerin bazı bölgesel türleri şunlardır: Boynuz, çift boynuz ya da pençe biçimli (İrlanda'daki Donegal ya da Sligo'da olduğu gibi ön avlu çevresinde boynuz biçimli kavis yapan yığıntıların bulunduğu) tümülüsler; uzun, çoğu kez armut biçimli ve bir ucu yüksek tümülüsler; İskoçya'daki gibi halka biçimli tümülüsler; lahit biçimli tümülüsler; kama biçimli Paris lahitleri olarak da bilinen ve daha çok Fransa'nın kuzeyinde ve Cornwall'da rastlanan tümülüsler ve topuk biçimli ve odalı tümülüslerdir.

Batı Anadolu'da antik Sardes kenti yıkıntıları yakınında bugün Bintepeler diye anılan yerdeki Lidya kraliyet nekropolü 100 kadar koni biçimli tümülüsü içerir. Trakya'da, birçoğunda henüz kazı yapılmamış pek çok tümülüs vardır. Orta Anadolu'da Polatlı yakınındaki Gordion kenti yıkıntıları yanında da 80 tane tümülüs bulunur. Bunların en büyüğünün Frigya kralı Midas'a ait olduğu sanılır.

Kuzey Amerika'da tümülüsler İÖ 1000'den İS 700'e değin doğudaki Yerli kültürlerinin belirgin özelliği olmuştur. Ohio ve Mississippi vadilerinde rastlanan görkemli biçimde tasarlanmış çok sayıdaki tümülüs büyük bir koniyi ya da (bazen tepesi kesik) bir piramiti andırır. Mississippi Irmağının yukarı kesiminde ve Büyük Göller dolayında bulunan daha sonraki dönem tümülüs örneklerinden bir bölümü hayvan biçiminde ya da daha başka biçimlerdedir.

tümülüs dönemi, KOFUN DÖNEMİ olarak da bilinir, Japonya'da mezar kültürünün İS y. 250-500 arasına rastlayan erken dönemi. Başlıca özelliği anahtar deliği biçimli ve çevresi hendekle çevrili büyük mezar tepeleridir. Bilinen 71 tümülüsün (Japonca *kofun*) en büyüğü 457 m uzunluğunda, 36,5 m yüksekliğindedir ve Nara ilindeki Yamato Ovasında yer alır. Tümülüslerin etkileyici boyutları, çok sayıda işçi çalıştırabilen güçlü hükümdarların ve örgütlenme düzeyi yüksek aristokratik bir toplumun varlığını göstermektedir. Mezarlarda bulunan gelişmiş zırhlar ve demirden yapılmış silahlar da atlı savaşçılara dayanan fethetmeye yönelik bir toplumu akla getirmektedir.

Mezarların içinde ve çevresinde bulunan en ilgi çekici nesneler pişmiş topraktan yapılmış içi boş *haniva* heykelleridir. Toprağa gömülü kilden silindirlerin üzerine oturtulmuş bu heykeller mezara giden yol boyunca dikilidir. Cenaze töreninde sunulan armağanlar arasında yeşim taşından yapılmış, virgül biçimli bir süs eşyası olan *magatama* da bulunur. *Magatama*, kılıç ve aynayla birlikte imparatorluk işaretlerini oluşturur. Japonya'da bugünkü imparatorluk ailesinin soyu mezar kültürü hükümdarlarına dayandırılır. *Ayrıca bak.* haniva; magatama.

tünel, kara taşımacılığı, su ve enerji iletimi, madencilik gibi değişik alanlarda kullanılan, dar, uzun, genellikle dairesel kesitli, yapay ya da doğal yeraltı geçidi. Benzer amaçla kullanılan ve iki kara kütlesini sualtından birbirine bağlayan, çoğunlukla çelikten yapılmış boru biçimli geçitler de aynı adla anılır.

En eski tüneller ilk çağlarda mağaralara oyulan barınakların uzantılarıydı. Daha sonraları sulama ve içme suyu sağlama amacıyla tüneller açılmaya başladı. İÖ 22. yüzyılın başlarında Babillilerin yaya trafiğini düzenlemek amacıyla Fırat Irmağının altına bir tünel açtıkları bilinmektedir. Eski Mısırlıların yarlar içine oydukları tapınaklar için açtıkları yollar ile Romalıların dağlardan su getirmek amacıyla yaptıkları sukemeri tünelleri de ilk tünel örnekleridir. İsa'dan önceki dönemlerde en büyük tünel Napoli ile Pozzvolik (bugün İtalya'da) arasında İÖ 36'da açılan 155 m uzunluğunda, 8 m genişliğinde ve 9 m yüksekliğindeki karayolu tüneliydi.

Tünel açma yöntemlerinin geliştirilememesi ve açılan az sayıda tünelin de çoğunlukla madencilikte ya da askeri amaçlarla kullanılması nedeniyle 17. yüzyıla değin ulaşım amaçlı tünel açma çalışmalarında önemli bir gelişme olmadı. 17. yüzyılda kanal ağlarının içinde yer alan "kanal tünelleri" yapılmaya başladı. Fransa'daki Midi Kanalı (Languedoc Kanalı) projesi çerçevesinde inşa edilen 157 m uzunluğunda, 7 m genişliğinde ve 8 m yüksekliğindeki tünel bu tür ilk tünellerden biridir. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da çok sayıda kanal tüneli inşa edildi. ABD'de Boston ile Hudson Irmağını birleştiren kanal üzerinde, Berkshire Dağlarının altına açılan Hoosac Tüneli (yapımına 1855'te başlandı) en önemli kanal tünellerindendir.

19. yüzyılın başlarında demiryolu, daha sonra da karayolu taşımacılığının yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte ilk taşımacılık tünelleri yapıldı. İngiltere'deki Manchester-Sheffield Demiryolu (yapımı 1839-45) üzerinde kurulan 6 km uzunluğundaki Woodhead Tüneli, ABD'de Allegheny Portage Demiryolu (yapımı 1831-33) üzerindeki 214 m'lik bir tünel, Alp Dağlarındaki Mont Cenis Tüneli (yapımı 1857-71) ilk demiryolu tüneli örnekleridir.

Tüneller açıldıkları yere göre, yumuşak zemin, sert kaya, yumuşak kaya ve sualtı tünelleri biçiminde sınıflandırılır. Tünel açmaya başlamadan önce, havadan topografik incelemeler yapılır, yüzeyden alınan toprak örnekleri incelenir ve deneme galerileri açılır, böylece bölgenin jeolojik koşulları belirlenir. Galerinin kazılmasına bir tepe ya da dağ yamacından yatay olarak (bu durumda delik açılan yere "portal" [büyük kapı] denir) ya da toprak altındaki moloz ve çamurun daha kolay dışarı atılmasını sağlamak amacıyla dikey bir delik açılarak başlanır. Bütün tünellerde işçilere ve tünelden geçenlere hava sağlamak ve patlamalardan ya da gaz yataklarından sızan tehlikeli gazları dışarı atmak amacıyla bir havalandırma sistemi kullanılması gerekir. Havalandırma ayrıca tünel içindeki sıcaklığın aşırı derecede yükselmesini de önler.

Genellikle yüzeye yakın yerlere açılan yumuşak zemin tünelleri daha çok metro, içme suyu ve kanalizasyon sistemlerinde kullanılmak üzere inşa edilir. Bu tür tünellerde kazma işlemi sert kaya tünellerine göre çok daha kolay olmakla birlikte, tünelin dayanım süresi (kazılan bir bölümün destek olmaksızın güvenli biçimde durabilme süresi) çok kısadır. Tünelin çökmesini önlemek amacıyla tünel ağzının çevresine bir kalıcı tahkimat yapılır. Yukarıdan aşağıya doğru etkiyen yükleri taşımada en uygun tasarımın dairesel ya da kemer biçimli yapılar olduğu bilinmektedir. Eskiden tahkimatlarda tuğla ve taş kullanılırdı, günümüzde ise beton kaplama yapılıncaya değin tünellere geçici destek sağlamak amacıyla genellikle çelikten yararlanılır.

Yumuşak toprak tünellerinin açılmasında kazma ve kürek ya da karmaşık makineler kullanılabilir. Tünel açma makinelerinde, toprağı aralıksız olarak kazarak taşıyıcı banda yükleyen kepçeleri bulunan döner bir dişli dizisinden yararlanılır. Bazı makinelerde elek biçimli kesici ağız toprağa doğru itilerek toprakta elek gözüne benzer delikler oluşturulur ve çıkan toprak banda aktarılır. Kazılacak zeminin çok yumuşak ya da tünel çapının çok büyük olması durumunda bazen çok galerili sistemin kullanılması gerekebilir. Bu sistemde birbirine paralel küçük ilerleme galerileri açılır ve bunlar sonradan birleştirilir. Böylece tünelin çeperi ve tonozu oluşturulur; göbek bölümü de bundan sonra güvenli bir biçimde kazılabilir.

Sert kaya tünelleri yumuşak zemin tünellerinin ancak iki katı sürede açılabilir. Buna karşılık bu tür tünellerin dayanım süresi çok daha fazladır. Tünelin çatlaksız kayaç blokları içinden açılması durumunda ya çok az bir tahkimat gerekir ya da hiç tahkimat gerekmez. Ama sık sık çatlak kayaçlarla karşılaşıldığından tünel açma çalışmaları sırasında uygulanan yöntemin derhal değiştirilerek koşullara uydurulması gerekebilir.

Sert kaya kazılarındaki en büyük gelişmelerden biri 17. yüzyılda tünel açmada barutun kullanılmasıdır. Sonraları patlayıcı türleri değişmiş, ama temel yöntem değişmemiştir. Dinamitle kazı sırasında önce kılavuz deliklere yerleştirilen dinamit patlatılır, oluşan duman ve gazlar boşaltılır, molozlar dışarı taşınır ve bu işlem birkaç kez yenilenir. Kayacın dayanımını korumak amacıyla İsveçli mühendislerce geliştirilen "sağlam duvar" yönteminde patlayıcılar karmaşık bir plan uyarınca çok sayıda değişik noktaya yerleştirilerek patlatılır. Tünel içinde düz bir yüzey oluşturma temeline dayalı bir başka yöntemde ise kayaç, disk biçimli bıçaklarla yerinden çıkarılır ya da petrol kuyularında kullanılanlara benzer matkaplarla delinir.

Yeraltı kaynaklarından sızan suyun galeriyi doldurması tehlikesi her tünel açma çalışması sırasında, özellikle de sualtı tünellerinin yapımında çok sık karşılaşılan bir sorundur. Kazı bölmesinin basınç altında tutularak suyun sızmasını önlemeye dayalı eski yöntem, tehlikesi, yüksek maliyeti ve yavaş işlemesi nedeniyle artık kullanılmamaktadır. Bunun yerine akaçlama tünelleri ve yüzeye çıkabilen, dibe batabilen ve öbür bölmelere bağlanabilen prefabrik bölmeler geliştirilmiştir.

Özellikle tepe galerisi tahkimatında yeni tekniklerin bulunması tünel yapımını giderek daha verimli ve güvenli kılmıştır. Yumuşak zemin tünellerinde püskürtme beton kullanımı hem toprağın sağlamlığını artırır, hem de su sızmalarını önler. Bu yöntemle, özellikle kentlerde bina altlarında kazılan tünellerin yol açtığı toprak çökmesi sorunu önemli ölçüde önlenebilir. İsveç'te geliştirilen bir tünel tahkim yönteminde kazı işleminden hemen sonra uzun bir robot kol yardımıyla tünel tonozuna bir çimento karışımı püskürtülür. Kaya tünellerinde de kullanılabilen bu yöntemle doğrudan tahkimat sağlanır ve toprak çökmesi olayları en aza indirilir. Daha sonra beton kaplama kalınlaştırılarak kalıcı bir koruma sağlanır; ayrıca destek olarak çelik nervürler kullanılabilir.

tünel açma kalkanı, özellikle ırmak yatakları ve su içeren öbür katmanlar gibi yumuşak toprak kütlelerinde tünel açmada kullanılan aygıt.

Su ve çamur sızıntısı olmadan ve herhangi bir çöküntü olayıyla karşılaşmadan ırmakların altından tünel açma çalışmaları yüzyıllar boyunca mühendisleri meşgul etmiştir. Fransız asıllı İngiliz deniz subayı Marc Isambard Brunel, 1818'de kabuklarındaki törpüye benzer çıkıntılarla ahşap yapıları oyan ve oluşan talaşı da geriye doğru atan oyucu midyelerin hareketlerini inceledi. Brunel bu deniz canlılarının hareketlerinden esinlenerek çok büyük bir kalkan geliştirdi. Kalkan, vidalı krikolar yardımıyla yumuşak toprakta ileri doğru itilirken madenciler de ön kısımda oluşan açıklıklar boyunca kazma işlemini gerçekleştiriyordu.

Dikdörtgen kesitli Brunel kalkanı 1825-42 arasında Londra'da Thames Irmağının altından geçen, dünyanın ilk sualtı tünelinin açılmasında başarıyla kullanıldı. 1865'te İngiliz Peter Barlow 2,5 m çapında dairesel kesitli daha basit bir kalkanın patentini aldı. James Henry Greathead bu kalkanı kullanarak bir yıldan kısa bir sürede ve oldukça düşük bir maliyetle Thames Irmağının altı-

Bir tünel açma kalkanı
Robert S. Mayo, Mayo Tunnel & Mine Equipment Inc., Lancaster, Pennsylvania

na küçük çaplı bir tünel açtı. ABD'li Alfred Ely Beach de aynı yıllarda dairesel kesitli bir kalkan geliştirdi ve bu kalkanı New York'ta Broadway'in altında deneysel amaçlı kısa bir tünel açmada kullandı. Greathead 1880'lerde Londra'da bir metro tüneli açma çalışmaları sırasında kalkanla birlikte, tünelin iç yüzeyinin kaplanması sırasında oluşabilecek su basmalarını önlemek amacıyla sıkıştırılmış havadan yararlandı. Sıkıştırılmış hava ile kalkanın bir arada kullanılmaya başlamasıyla birlikte çok büyük ırmakların bile altında tünel açma olanağı doğdu.

Modern tünel açma kalkanlarının tasarımları, temelde hidrolik krikolar yardımıyla ileri doğru itilen dayanıklı çelik silindirlerden oluşan Greathead kalkanının aynısıdır. Kalkanın ön bölümünün üzerinde, gerektiğinde işçilerin kalkanın önünde çalışabilmesini sağlamak amacıyla açılabilen ya da kalkan yumuşak toprağa daldırıldığında kapatılan bir kapı bulunan bir perde bulunur. Silindir perdenin ön bölümüne doğru uzayarak kalkanın önünde çalışan insanlar için bir platform oluşturur. Perdenin arkasındaki bir kol yardımıyla tünelin duvarlarını tahkim eden çelik çemberler yerleştirilir. Kalkanı ilerleten hidrolik krikolar, yerleştirilen çelik çemberlere dayandırılır.

tünelleme, fizikte, çok küçük parçacıkların, aşılamaz gibi görünen kuvvet engellerini aşıp geçmesi. Tünelleme olgusu ilk olarak alfa bozunumunda gözlenmiştir; alfa bozunumunda, alfa parçacıkları (helyum atomu çekirdekleri) kimi radyoaktif çekirdeklerden kurtulup uzaklaşabilmektedir. Oysa çekirdeği oluşturan parçacıklar güçlü bir kuvvet tarafından bir arada tutulur ve alfa parçacıklarının sahip olduğu enerji bu kuvvetin üstesinden gelmeye yeterli değildir. Bu nedenle burada gözlenen tünelleme olgusu klasik fizik kavramlarıyla açıklanamaz; bu olgunun açıklanması için kuvantum mekaniğinin kavramları gereklidir.

Atomaltı boyutlardaki temel parçacıklar, enerjileri klasik mekanik uyarınca yeterli olmasa bile engelleri kuvantum mekaniği uyarınca aşıp geçebilirler. Bu parçacıklar, bir kuvantum mekaniği kavramı olan de Broglie dalgalarını, dalganın yükseldiği yerlerde birikip dalganın düştüğü yerlerde seyrekleşerek izlerler. Örneğin alfa parçacıkları, aşılamaz gibi görünen engeli dalga niteliklerinin doğal bir sonucu olarak aşıp geçerler.

tünik (Latince *tunica*), eski Akdeniz uygarlıklarında başlıca kadın ve erkek giysisi. İki parça kumaştan yapılır, parçalar dikilirken baş ve kollar için üstten ve yanlardan delikler bırakılırdı. Kollu ya da kolsuz olabilen tünik, diz ya da diz altına kadar uzanır, belde kemerle toplanır ve omuzlara tokalarla tutturulurdu. Genellikle bir üst giysinin altında kullanılır, ama gençler ve işçiler tarafından tek başına da giyilebilirdi. Koyu ya da açık renk keten ya da beyaz yünlü kumaştan yapılırdı. Romalı senatörlerin ve başka önemli kişilerin tünikleri geniş mor bantlarla bezenirdi. Çocuk tüniklerinin ise çok renkli süsleri olurdu.

Ortaçağda hem din adamlarının, hem de halkın giysileri arasında yer alan tünik, günümüzde de benzer tarzda giysilere verilen addır.

TÜPRAŞ *bak.* Türkiye Petrol Rafinerileri AŞ

tüpte dölleme *bak.* yapay dölleme

tür, ortak özellikler taşıyan ve kendi aralarında döllenerek üreyebilen akraba canlıları içeren biyolojik grup.

Türlerin sınıflandırılmasında uluslararası ikili adlandırma sistemi benimsenmiştir. Bu sisteme göre her yeni türe Latince bir cins, bir de tür adı verilir. Bu adlardan ilki, tanımlanan türe akraba olan öbür türleri de içeren cinsi belirtir; ikincisi ise yalnızca bu türe özgü bir addır. Örneğin Gila boncuklu kelerinin bilimsel adı *Heloderma suspectum*'dur. Böylece yeryüzünün herhangi bir yerindeki bir bilim adamı bu türün Meksika'da yaşayan *Heloderma horridum* adlı bir keler türüyle yakın akraba olduğunu kolayca anlayabilir. Gene bu sınıflandırmaya göre ortak özellikler taşıyan cinsler aynı familyada, akraba olan familyalar aynı takımda, takımlar sınıflarda, sınıflar ise filumlarda ya da bölümlerde toplanır. Canlıları aynı tür içinde sınıflandırırken bir ölçüde dış görünümlerindeki benzerlikler göz önüne alınır. Ama özellikle eşeyli üremeyle çoğalan canlıların sınıflandırılmasında en önemli ölçüt kendi aralarında döllenerek başarıyla üreyebilme yetenekleridir.

Bir türün bireyleri yalnızca kendi türünden bireylerle döllenebilir ve yaşama şansı olan yeni kuşağı verebilir. Değişik türden bazı canlıların çiftleşmesiyle melez kuşaklar ortaya çıkabilir. Örneğin katır, dişi at (kısrak) ile erkek eşeğin (eşek aygırı) çiftleşmesinden doğar. Ama bu melezler hemen her zaman ya doğar doğmaz ölür ya da kısırdır. Bu nedenle türler arası çaprazlama başarılı sayılmaz.

Yalnızca tür içi döllenme olanağının olması evrim açısından son derece önemlidir. Çünkü bu sayede bir türün bireyleri, öbür türlere kapalı olan ortak bir gen havuzundan beslenebilir.

Aynı gen havuzundan beslenen bireyler arasında bile her zaman genetik farklılıklar söz konusudur. Bu nedenle, genetik yapıları belirli bir ortamda yaşamaya elverişli olmayan bireyler yerlerini daha elverişli durumdaki bireylere bırakmak üzere elenirler. Bu doğal ayıklanma süreci, gen havuzunun evrimleşmesi sırasında elverişli değişikliklerin giderek türün standart genetik yapısı haline gelmesini sağlar. Genetik farklılıklar bir türün bireyleri arasında ortaya çıktığına ve bu bireyler değişiklikleri ancak kendi türlerinin yeni kuşaklarına aktarabildiklerine göre, evrimin tür düzeyinde gerçekleştiği söylenebilir.

Bir türün başka bir türe dönüşecek biçimde evrimleşmesinin ilk basamağında alttürler yer alır. Bazen değişik alttürlerin bireyleri arasında döllenme gerçekleşebilir, ama doğan yavruların çoğu kısır erkeklerdir. İkinci basamaktaki aratürler ise öbür aratürlerin bireyleriyle çok ender olarak döllenebilir ve ortaya çıkan tüm erkek bireyler kısırdır. Doğal ayıklanma sonucunda bu aratürler kardeş türlere ayrılır. Kardeş türlerin arasında görünüş bakımından hemen hiçbir fark olmamasına karşın döllenme gerçekleşmez. Kardeş türler zamanla evrimleşerek morfolojik ve taksonomik açıdan değişik türlere dönüşürler.

tür ekolojisi, BİREY EKOLOJİSİ olarak da bilinir, canlıların tür ya da birey düzeyinde çevrelerindeki canlı ve cansız etkenlerle ilişkisini inceleyen bilim dalı. Büyük ölçüde deneysel çalışmalara dayanan tür ekolojisi birey ya da türün gereksinimleri, yaşam çevrimi ve davranışlarını belirlemek için var olan besinleri, ışık ve nem gibi kolay ölçülebilen değişkenleri inceler. *Karş.* topluluk ekolojisi.

tür içi çaprazlama, İÇ ÇAPRAZLAMA olarak da bilinir, ortak bir atadan türeyen canlılar ya da bireylerin çiftleşmesi. İstenen özelliklerin tutulup korunmasını ya da istenmeyen özelliklerin yok edilmesini sağlarsa da, erkek ve dişide çekinik olan zararlı genlerin bir araya geldiğinde yaptığı etki sonucunda, yavrunun boy, güçlülük ve üreyebilirlik gibi özelliklerinde genellikle azalmaya neden olur.

Tür içi çaprazlamada akla gelen ilk örnek aynı canlıya ait erkek ve dişi eşey hücrelerinin birleşmesi ya da kendi kendini döllemedir. Soy çizgisine göre çiftleşmede bireyler üstün nitelikler taşıyan ortak bir atadan türeyen eşler seçer. Geri çaprazlama(*) da sık rastlanan bir tür içi çaprazlama yöntemidir.

tür oluşumu *bak.* türlerin oluşumu

tür resmi, geniş anlamıyla günlük yaşamdan sahneleri betimleyen türden resimleri, dar anlamıyla ise ressamın konuya yaklaşımını anlatan terim. Kesin olarak tür resmi tanımına giren yapıtlarda dramatik, tarihsel, törensel, yergisel, öğretici, romantik, duygusal ve dinsel gibi öznel nitelikler en aza indirgenerek tipler, giysiler ve mekânlarla renk, biçim ve dokunun güzelliği ve uygunluğu vurgulanır.

Avrupa tür resmi ancak ortaçağın sonlarına doğru ortaya çıktı ve 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonuna değin en parlak dönemini yaşadı. En tanınmış tür ressamları arasında Vermeer, de Hooch ve Terborch gibi 17. yüzyıl Felemenk sanatçılarıyla Chardin gibi 18. yüzyıl Fransız sanatçıları yer aldı. 20. yüzyılda ise tür resmi yerini büyük ölçüde fotoğrafa bıraktı.

türbe, İslamda anıtsal mezar yapısını belirtmek için kullanılan terim. Üzeri koni ya da piramit biçimli bir külahla örtülü olanlarına genelde kümbet denir. Bu türle daha

Mahmud Paşa Türbesi, 1473/74, İstanbul
Nazih Başgelen

çok Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında karşılaşılır. Türbelerin örtüsü ise genellikle kubbedir.

İslam dini Orta Asya'da yayılmaya başladıktan sonra ilk türbelerin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Yapım tarihi 9. yüzyılın ikinci yarısına ya da 10. yüzyılın hemen başına konan Buhara'daki İsmail Samani Türbesi en eski türbe kabul edilir. Bunu Karahanlıların (Talas'ta Ayşe Bibi Türbesi, Özkent'teki üç türbe, Sefidbulan'da [Safid Bülent] Şeyh [Şah] Fazıl Türbesi), Ziyarilerin (Gürgen'de Kümbet-i Kabus[*]), Gaznelilerin (Sergbest'te Aslan Cazib Türbesi),

Büyük Selçukluların (Abanguh'taki [Abarkuk] Kümbet-i Âli, Damgan'daki Cihil Duhteran [Kırkkızlar] Türbesi, Harekkân Kümbetleri[*]), Harezmşahların (Ürgenç'te Fahreddin Razi Türbesi) türbelerı izledi. İlhanlılar, başta Kazvin'deki Olcaytu Türbesi(*) olmak üzere Serahs, Merv, Radkan ve Meraga'da türbeler yaptılar. Gûr-i Emir(*) Timurlu, Delhi'deki Hümayun Türbesi ve Agra'daki Tac Mahal de(*) Hint-Türk mimarlıklarının en önemli türbelerinden oldu. Güneyde de önce Fatımiler, sonra Memlûkler özellikle Kahire'de mezar mimarlığının güzel örneklerini verdiler (*bak*. İslam mimarlığı).

Doğu'da genellikle çok anıtsal yapılar olan türbelerin boyutları Batı'da Anadolu Selçuklularında ve Osmanlılarda daha küçüldü. Bu türbeler özellikle dış mimarileri açısından çoğu zaman birer heykel gibi ele alınmış, oyma ve kabartmalarla bezenmiş yapılardır. Bunların içinde Doğu Anadolu'daki ilk Türk devletleri zamanından Divriği'deki Sitte Melik Kümbeti(*), Erzurum'daki Emir Saltuk Kümbeti(*), Erzincan'daki Mama Hatun Kümbeti(*) ve Melik (Mengücek) Gazi Kümbeti(*), Anadolu Selçukluları döneminden Kayseri'deki Döner Kümbet(*), Çifte Kümbet(*), Konya'daki eyvanlı Gömeç Hatun Türbesi(*), Anadolu Beylikleri döneminden Ahlat'taki Emir Bayındır Kümbeti(*) ve Erzen Hatun Kümbeti(*), Amasya'daki Halifet Gazi Türbesi(*), Kayseri'deki Sırçalı Kümbet(*) sayılabilir. Osmanlı mimarlığında ise ilk dönemlerde Selçuklulardan birçok şey alınmış olmasına karşın mezar yapılarında Selçuklu kümbetlerine hemen hiç öykünülmemişti. İlk özgün Osmanlı türbesi Bursa'daki I. Bayezid Türbesi'dir. Yeşil Türbe mimari değerlerinden çok içindeki ve dışındaki çinileriyle önem taşır. Daha sonraki klasik dönemin önemli mezar yapıları arasında ise İstanbul'daki Şehzade Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman, Hurrem Sultan, II. Selim, Zal Mahmud Paşa, Kılıç Ali Paşa, Pertev Paşa, İskender Paşa, III. Murad, Gazanfer Ağa, Kara Ahmed Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşa vb türbeleri sayılabilir. Bu dönemde Hadım İbrahim Paşa, Şehzade Mahmud ve Köprülü Mehmed Paşa'nınkiler gibi açık türbeler de yapılmıştır. 18. yüzyılda gelişen Osmanlı baroğunun etkisiyle türbeler özellikle bezeme açısından klasik dönem örneklerinden ayrılmıştır. Hamidiye, Nakşidil Sultan, II. Mahmud, Abdülmecid türbeleri bu tutuma örnek gösterilebilir.

Türbeler ait oldukları mimarlığın geleneklerine ve bulundukları yörede kullanılan yapı malzemesine göre tuğladan ya da taştan yapılmıştır. Tuğla kubbeler örgüde yapılan düzenlemelerle, sırlı renkli tuğlaların kullanılmasıyla, bazen de çiniyle kaplanarak bezenmiştir. Taş türbelerin tek bezeme aracı ise oyma ve kabartmalar olmuştur. Osmanlı türbeleri görece daha yalın yapılardır. Onların içinde de çini kaplamalı, taş oymalı örnekler varsa da görsel etki daha çok cephe düzenlemesinde aranmıştır.

Plan düzeni bakımından türbeler hemen her zaman tek mekânlı yapılardır. Bu mekân kare, çokgen ya da daire planlı olarak düzenlenmiştir. Osmanlılarda az sayıda dikdörtgen planlı türbe örneği de vardır. Dıştan çokgen planlı türbelerin iç mekânı da çoğu zaman çokgen yapılmıştır. Bunların bazısında iç kenar sayısı dış kenar sayısının aynısı, bazısında ise daha fazladır.

Türbelerde, plan düzenine de bağlı olarak, en çok kullanılan örtü kubbedir. Bazen iç mekânda belli bir yüksekliği tuttururken dış mekânda anıtsal ölçüde görkemli bir görünüm sağlamak için üst üste çift kubbe yapma yoluna gidilmiştir. Semerkand ve Buhara yöresinde bunun çok örneği vardır. Kanuni Sultan Süleyman Türbesi de çok az sayıdaki çift kubbeli Osmanlı türbelerinden biridir. Kubbelerin doğrudan yapıya oturduğu ya da bir kasnak üstünde yükseldiği, basık, yarımküre ya da tepesi sivrimsi yapıldığı durumlar vardır.

Türbeler genellikle bir katlı olur ve tek bir mekândan oluşur. Giriş kapısı çoğunlukla bezemenin yoğunlaştığı bir öğe olarak ele alınır. Osmanlı türbelerinin bazısında kapının önünde bir giriş sundurması ya da saçağı da vardır. Pek çok örnekte, pencerelerle aydınlatılan iç mekânda bir de mihrap bulunur. İçeride yalnız türbe sahibi gömülü olabildiği gibi bu kişinin karısı, kocası, çocukları ve yakınlarının mezarları da bir arada bulunabilir. Sandukalar simgeseldir, içleri boştur. Ölü sandukanın altında, toprağa gömülüdür.

Kümbetlerin koni ya da piramit biçimli külahlarının altında iç mekânı örten bir kubbe, bazen de bir tonoz bulunur. Kümbetlerin türbelerden ayrıldığı başka bir yan da iki katlı olmalarıdır. Kümbetler genel olarak oturtmalık denen bir kaide üstünde yükselir. Oturtmalığın cenazelik ya da mumyalık adı verilen iç boşluğu ölünün gömüldüğü ya da mumyalanmış olarak saklandığı yerdir. Mumyalığa çoğu kümbette dışa açılan küçük bir kapıdan ve dar bir merdivenden inilir; çok az örnekte de asıl kümbet mekânının döşemesinden bir merdivenle ulaşılır. Kümbet mekânını oluşturan üst kata mescit adı verilir. Buraya dışarıdaki bir merdivenden çıkılıp anıtsal bir kapıdan geçilerek girilir.

türbin, akmakta olan akışkanın enerjisini mekanik enerjiye dönüştürmede kullanılan aygıtların ortak adı. Türbinler, akışkanın sabit ya da hareketli kanatçık benzeri palalardan ya da bir fandakine benzer kanatlardan oluşan bir sistemin içinden geçirilmesi ve böylece de sistemin dönmesinin sağlanması ilkesine dayalı olarak çalışır.

Su türbini (hidrolik türbin), buhar türbini, rüzgâr türbini ve gaz türbini olmak üzere başlıca dört tip türbin vardır. İlk üç türbin tipi en çok elektrik enerjisi üretiminde kullanılır, gaz türbininin asıl kullanım amacı ise uçaklar için gerekli jet tepkisinin elde edilmesidir.

Türbinin temel çalışma ilkesinden eski çağlarda da yararlanılmıştır. Su türbininin atası olan su çarkı(*), İÖ y. 70'te Romalılar tarafından tahılların öğütülmesinde kullanıldı. Bu tür ilk aygıtlar su akıntısının yeterli olduğu yerlerde ırmaklara yerleştirilen basit gemi çarklarına benziyordu. Buhar türbinlerinin ilk örneğinin ise 1. yüzyılda İskenderiyeli Heron tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Tepki ilkesiyle çalışan bu aygıtta dönme hareketi, kıvrık tüplerden (çim sulama fıskıyesine benzer biçimde) dışarı püskürtülen buhar aracılığıyla gerçekleştirilliyordu. Rüzgâr türbininin geliştirilmesine esin kaynağı olan yel değirmeni İS 7. yüzyılın ortalarında İran'da kullanılmaktaydı. Yatay bir mil üzerine yerleştirilmiş dikey yelkenden oluşan yel değirmeni Avrupa'ya yüzyıllar sonra Araplar aracılığıyla taşındı.

Su türbinleri. Su türbinlerinin, tepkili türbin ve çarpmalı türbin olmak üzere iki türü vardır. Kullanılacak türbinin türü baraj gölleri ile çavlanlardaki su koşullarına göre belirlenir. Çarpmalı türbinler genellikle büyük düşme yüksekliği ve düşük debilerde kullanılır, tepkili türbinler ise çoğunlukla 450 m'den az düşme yüksekliği olan ve orta ya da yüksek debili sularda kullanılır.

Çarpmalı türbinlerde enerji ilk olarak suyun düşüş hareketinin kinetik enerjiye dönüştürülmesiyle elde edilir. Bu işlem suyun havaya su jeti fırlatacak biçimde özel olarak tasarımlanmış bir lüleden geçirilmesiyle gerçekleştirilir. Bu jet doğrudan doğruya, türbin çarkının (rotor) çevresine sudan olabildiğince çok hız alabilecek biçimde yerleştirilmiş kepçelere gönderilir. En yaygın olarak kullanılan çarpmalı türbin türü olan Pelton türbininde (ya da Pelton çarkı) her kepçe, kendisine çarpan su kütlesi iki kola ayrılacak biçimde tam ortasından çift büklümlü bir duvarla ikiye bölünmüştür; böylece türbine maksimum miktarda enerji iletilmesi sağlanır.

Tepkili türbinlerde ise dönme işlemi, suyun çark içinde hızlandırılmasıyla oluşan tepki kuvveti aracılığıyla gerçekleştirilir. Tepkili türbinler bu hızlandırmanın gerçekleştirilme biçimine göre Francis, Kaplan ve Deriaz türbini olmak üzere başlıca üç türe ayrılır. Bunların tümünde hidrolik basıncın bir bölümü, su türbin çarkına açılan bir kapı düzeneğinden ve sarmal biçimli bir mahfazadan oluşan giriş bölümünden geçerken hıza dönüştürülür. Sudan alınan enerji suyun tüm enerjisini soğuran tek kademeli bir türbin çarkı (yalnızca tek bir sıra kepçe ya da kanattan oluşan rotor) içinde mekanik enerjiye dönüştürülür.

Buhar türbinleri. Buharın sahip olduğu ısıl enerjiyi işe dönüştüren bu makineler büyük miktarlarda elektrik üretiminde kullanılan öbür birincil devindiricilerin yerini almıştır. Bu tür türbinlerin tahrik edilmesi için gerekli olan buhar, kömür ya da petrol yakan kazanlardan ya da nükleer reaktörlerden sağlanır.

Buhar türbini yataklanmış ve silindir biçimli mahfazayla çevrelenmiş bir milden (rotor) oluşur. Türbin silindirinin çevresine yerleştirilmiş lülelerden çıkan ve mile bağlı pala ya da kepçelere çarpan buhar jeti milin dönmesini sağlar. Buhar türbinleri devindirici gücü yel değirmenlerine benzer biçimde üretir; aradaki fark, hava akımı yerine yüksek basınçlı buhar kullanılmasıdır.

Buhar türbinleri, egzoz buharının yoğunlaştırıcıdan (kondansör) geçirilip geçirilmemesine göre yoğunlaştırıcılı ya da yoğunlaştırıcısız buhar türbini biçiminde sınıflandırılabilir. Yoğunlaştırıcılı tipte egzoz buharı, borularında çok miktarda soğuk su dolaştırılan bir yoğunlaştırıcıdan geçirilerek yoğunlaştırılır. Soğuk su buharın sahip olduğu ısıyı soğurarak uzağa taşır.

Sürekli yoğunlaştırma işlemi yoğunlaştırıcı içinde düşük basıncın korunmasını sağladığından buharın genleşme oranı (genleşen buharın hacminin buharın ilk hacmine oranı) ve bunun sonucu olarak da türbinin verimi ve iş çıktısı artar. Olanaklı en yüksek verimliliğin gerekli olduğu tüm elektrik santrallarında doğrudan büyük bir elektrik üretecine bağlı yoğunlaştırıcılı türbinler kullanılır.

Yoğunlaştırıcısız türbinlerde ise buhar türbinde genleştirildikten sonra doğrudan atmosfere, bir ısıtma sistemine ya da başka bir aygıta gönderilir. Bu tür makineler düşük ya da orta basınçlı buharın gerekli olduğu sistemlerde ve buhar üreteci ile buharla çalışan aygıt arasına yoğunlaştırıcısız bir türbin yerleştirilerek ucuz bir biçimde yan ürün enerjisinin üretilebildiği sanayi tesislerinde kullanılır.

Rüzgâr türbinleri. Rüzgâr enerjisini elektrik enerjisine dönüştüren bu aygıtlar, düşey eksenli makineler ve yatay eksenli makineler biçiminde sınıflandırılır.

Düşey eksenli tipin en iyi örneği Darrieus türbinidir. Bu türbin, uçlarından, düşey biçimde durmakta olan bir milin alt ve üst uçlarına bağlanmış ve orta bölümünden dışa doğru eğilerek bir mutfak karıştırıcısına benzetilmiş iki kanattan oluşur. Kanatlar genellikle bükülmüş alüminyum şeritlerden yapılır.

Yatay eksenli rüzgâr türbini ise uçak pervanesine benzer bir biçimde bükülmüş metal palaları bulunan bir rotordan oluşur. Palalar eksenleri çevresinde bir otomatik hız ayarlayıcı düzenek aracılığıyla döndürülür. Sürekli rüzgârın bulunduğu yüksek yerlerde bu tür yüzlerce rüzgâr türbini bir araya getirilerek "rüzgâr çiftlikleri" kurulmuştur. ABD'de California'da Barstow yakınlarındaki (*Califorina*) Tehachapi Dağları ile New Hampshire ve Hawaii'deki bazı bölgelerde rüzgâr çiftlikleri bulunmaktadır. Rüzgâr çiftliklerinde milyonlarca kilovat saat elektrik üretilebilmektedir.

Gaz türbinleri. Gaz türbinleri, akışkan olarak gaz kullanılan türbinlerdir. Ama günümüzde gaz türbini deyimi daha çok, sıkıştırıcı, yanma odası ve türbinden oluşan bir içten yanmalı motorun tümünü tanımlamakta kullanılır. Bir elektrik üretecinin, pompanın ya da pervanenin tahrik edilmesinde bu makineden yararlanılabilir. Jet uçaklarında türbinden çıkan egzoz gazının bir lülede hızlandırılarak dışarı atılmasıyla uçağın hareketi için gerekli tepki elde edilir (*bak.* jet motoru).

türbin iticili motor *bak.* türboprop motor

türbinli tren *bak.* türbotren

türbofan motor, günümüzde en yaygın kullanılan jet motoru türü. Türbofan motor temel olarak sıkıştırıcısının önünde bir fan bulunan bir turbojet motor türüdür. Fanın çapı sıkıştırıcının giriş ağzının çapından daha büyük olduğundan, hava alığından giren havanın bir bölümü sıkıştırıcıya girerek türbojet motorunkine benzer bir süreç izler, "baypas hava" denen öbür bölümü de sıkıştırıcıdan, yanma odasından ve türbinin çevresinden aktıktan sonra ya tek başına "soğuk jet" olarak ya da lüleden çıkan "sıcak jet"le karıştırılarak dışarı püskürtülür. Baypas sistemi kullanılarak yakıt tüketimi artırılmadan elde edilen tepki çoğaltılabilir. Türbofan motorun ön kısmındaki fan, türbinin bir ya da birkaç kademesi tarafından döndürülür. Fanın büyüklüğü baypas oranına (sıkıştırıcıya giren havanın [primer hava] baypas edilen havaya oranı) bağlı olarak ayarlanır.

Oldukça ekonomik ve güçlü olması nedeniyle özellikle 1960'ların sonlarından itibaren çok sayıda sivil ve askeri uçak türbofan motorla donatılmaya başlamıştır.

türbojet motor, hava alığı (havanın motordan içeri girdiği bölüm), sıkıştırıcı, yanma odası, türbin ve lüle olmak üzere beş ana bölümden oluşan jet motoru türü. Bazı türbojet motorlarda türbin ile lüle arasında bir artyanma odası bulunur.

Hava alığı tarafından sıkıştırıcıya (genellikle birden fazla kademeli) gönderilen hava burada sıkıştırılarak yanma odasına iletilir. Hava, yanma odasında yakıt püskürtülerek sabit basınçta yakılır. Yanma sonucu oluşan ve sıcaklığı 700°C'ye kadar çıkabilen gazlar sıkıştırıcıya güç sağlayan türbinden (genellikle çok kademeli) geçirildikten sonra bir lüle aracılığıyla hızla dışarı püskürtülür ve böylece gerekli tepki kuvveti elde edilir. Türbinden çıkan gazların lüleden dışarı atılmadan önce bir artyanma odasından geçirilerek yeniden yakıldığı artyanmalı türbojet motorlarıyla elde edilen tepki kuvveti normal türbojet motorlardakinden yaklaşık iki kat daha fazladır. Ama artyanma odasının bulunması durumunda, boğaz kesitinin genişliği değiştirilebilen otomatik bir lüle kullanma zorunluluğu da doğduğundan ve artyanma odasında sıcaklığın 2.200°C'ye kadar çıkması nedeniyle bu odanın yapımında özel malzeme kullanılması gerektiğinden, artyanmalı türbojet motorlar daha pahalıdır. Ayrıca bu motorların yakıt tüketimi de normal türbojet motorlara göre çok daha fazladır.

Türbojet motorlu ilk uçak olan "Heinkel He 178" 1939'da Almanya'da denendi. Bundan birkaç yıl önce İngiltere'de Sir Frank Whittle da bu tür bir motor geliştirmişti, ama bu ülkede türbojet motorlu uçaklar ancak 1941'de uçuşa başladı. Bu başarılı denemelerden sonra ABD, Fransa, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde yeni türbojet motorlar ve bu motorlarla çalışan uçaklar geliştirildi. Ama 1960'larda türbofan motorun(*) geliştirilmesiyle birlikte türbojet motor daha az kullanılır oldu.

1960'ların sonlarında geliştirilen ve türbojet motor ile ramjet motorun(*) birleştirilmesinden oluşan türboramjet motor da yalnızca birkaç uçakta deneme amacıyla kullanıldıktan sonra ortadan kalktı. *Ayrıca bak.* jet motoru.

türboprop motor, TÜRBİN İTİCİLİ MOTOR olarak da bilinir, hem jet hem de pervane tepkisi oluşturan jet motoru türü. Jet tepkisini türbojet motora benzer biçimde oluşturan türboprop motorda türbin kademelerinin bir bölümü bir hız düşürücü dişli sistemi (redüktör) aracılığıyla sıkıştırıcının önüne yerleştirilmiş olan pervaneyi döndürmekte kullanılır. Pervanenin doğrudan türbin tarafından değil de redüktör aracılığıyla döndürülmesinin nedeni, pervanenin türbinin devir sayısında (y. 10.000 dev/dak) verimli çalışmamasıdır.

Türboprop motorlu ilk uçuş 1945'te İngiltere'de gerçekleştirildi. Bu uçuşu yapan uçak bir "Gloster Meteor" avcı uçağının üzerinde gerekli değişiklikler yapılarak elde edilmişti ve iki "Rolls-Royce Trent" motoruyla donatılmıştı. Türboprop motorlu ilk yolcu uçağı olan "Vickers 701 Viscount" 18 Nisan 1953'te düzenli seferlere başladı.

1960'larda türbojet ve türbofan tasarımlarının önemli ölçüde gelişmesiyle birlikte yüksek hızlı uçuşlarda daha az verimli olan türboprop motor yerini türbojet ve türbofan motorlara bırakmaya başladı. Ama bazı kısa erimli uçaklarda bir süre daha türboprop motor kullanıldı. *Ayrıca bak.* jet motoru.

türbotren, TÜRBİNLİ TREN olarak da bilinir, jet uçaklarında kullanılanlara benzer bir gaz türbini motoruyla donatılmış yüksek hızlı yolcu treni. Türbotrende kullanılan türbin normal bir yolcu vagonuna yerleştirilecek kadar küçük olduğundan bu trenlerde vagonlardan ayrı bir lokomotif kullanımına gerek yoktur. Tipik bir türbotren, her birinin arka kısmına güç üniteleri (türbin) yerleştirilmiş bir dizi vagondan oluşur. Vagonlar, ağırlığı azaltmak ve kullanılan enerjiyi en aza indirebilmek amacıyla özel tasarımlar uyarınca alüminyumdan yapılır. Salınımlı bir yatma süspansiyon sistemiyle trenin virajlara öbür trenlere oranla yüzde 30 - 40 daha fazla bir hızla ve güvenli bir biçimde girmesi sağlanır. Bu süspansiyon sisteminde vagon ağırlık merkezinin üzerindeki bölümlerinden asılır; böylece vagon özel bir çatkının içinde serbestçe salınır ve viraja girdiğinde dışa değil, içe doğru yatar.

Türbotren 1960'larda United Aircraft Corporation (bugün United Technologies Corporation) tarafından geliştirildi ve ilk olarak bu şirketin Sikorsky Uçak Bölümü'nde inşa edildi. ABD yapımı bu türbotrenler 1970'lerde bir süre New York kenti ile Boston, Toronto ile Montreal arasında yolcu taşımacılığında çalıştırıldıktan sonra kullanımdan çıkarıldı. 1980'lerin ortalarına değin New York'ta Fransız yapımı türbotrenler kullanılmaya devam etti.

Japonların yüksek hızlı Şinkansen trenlerinin başarıya ulaşması ve petrol fiyatlarının hızla yükselmesi sonucunda 1970'lerde türbotren kullanımı azaldı. Ama bu trenler için geliştirilen süspansiyon sisteminden hâlâ yararlanılmaktadır.

türbülanslı akış *bak.* burgaçlı akış

türdeş tepkime *bak.* homojen tepkime

türdeş topluluk, POPÜLASYON olarak da bilinir, biyolojide, bir türün belirli bir çevre içinde yaşayan bireyleri. Türdeş toplulukların incelenmesi, sınırlandırılmış bir çevreden seçilen bitki ya da hayvan türünün sayı ve öbür karakteristikler bakımından izlenmesini, sayılarında ortaya çıkan dalgalanmalar gibi bu canlılarla ilgili çeşitli değişimlerin nedenleriyle birlikte belirlenmesini içerir. Bu çalışmalar doğal sınırların belirsizliği, doğrudan gözlemin genellikle güç oluşu, sayısal değişikliklere ilişkin çıkarımları destekleyecek kanıtların yetersizliği ve bu değişikliklerin birçok etkene bağlı olması gibi nedenlerden ötürü büyük zorluklar taşır. Örneğin bir kuş türünün sayısındaki azalma, besin kaynaklarının kıtlaşmasına, yırtıcı hayvanların çoğalmasına, iklim değişikliklerine ya da bu ve başka nedenler arasındaki karşılıklı etkileşimlere bağlı olabilir.

Biyologlar türdeş topluluğun büyüklüğünü ve gösterdiği değişimleri saptarken tam sayım yöntemini kullanabilirler. Bu yöntem bitki türleri ve gündüzleri etkinlik gösteren hayvanlar için uygundur. Topluluğun tümü sayılamıyorsa yakalanıp işaretlenen örnek bireylerin sonradan yeniden yakalananlarla karşılaştırılması gerekebilir. Balık ve kuş türlerinde sayısal belirlemeler ve üreme eğrilerinin çıkarılması için genellikle çok küçük bir örnek alandaki tüm topluluk bireyleri yakalanır ya da öldürülür. Doğal olarak bu alan topluluğun genelini etkilemeyecek biçimde seçilir. Türdeş topluluk incelemelerinin çoğu insan varlığının bir ölçüde değişikliğe uğrattığı koşullar altında yapılır.

Türdeş toplulukların büyüklüğü, çoğu kez doğum ve ölüm oranları arasındaki denge korunduğu için önemli dalgalanmalar göstermez. Bu dengenin bozulması birey sayısında aşırı artışa ya da soy tükenmesine doğru gelişen bir dönemi başlatır. Ama her iki eğilim de türdeş topluluklarda oldukça seyrek olarak ortaya çıkar. Dengeli gelişme oranlarının sürekliliğini sağlayan etkenler büyük ölçüde türdeş topluluğun yoğunluğu ile bu topluluğun yaşadığı bölgenin barındırabileceği canlı varlığı arasındaki ilişkiye bağlı sayılmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim nedeniyle topluluğun genişleme ya da küçülme dönemlerini ters yöndeki değişme dönemleri izler.

Kalıtımın ya da doğal seçmenin bir sonucu olarak doğum oranının düzenlenmesi türdeş topluluğun aynı yoğunlukta kalmasına yol açar. Türlerin çoğunda üreme oranları ve erişkinlerde üremenin başlama oranı türdeş topluluğun içinde bulunduğu yoğunluk ve

çevre koşullarıyla yakından ilişkilidir. Örneğin kuşlar besin kıtlaştığında daha geç eşeysel olgunluğa erişir, daha az ama daha iri yumurta yaparlar. Koşullar düzeldiğinde yumurtaların boyutları küçülüp sayıları artabilir. Memeliler de kötü çevre koşulları karşısında daha geç olgunlaşabilir ve bir batında daha az ya da daha küçük yavrular doğurabilirler. Balıkların çoğu eşeysel olgunluğa yaştan çok uzunluklarına göre eriştiklerinden besin yetersizliği büyümelerini geciktirir ve döktükleri yumurta sayısını azaltabilir. Benzer gelişmeler böceklerde de ortaya çıkar. Sınırlı bir alandaki her türdeş topluluğun doğum oranındaki artış birey başına düşen besin miktarının azalmasına, bu da ya bölgenin dışına doğru genişlemeye ya da ölümlerde eşdeğer bir artışa yol açar. Dönemsel çevrimler de topluluğun yoğunluğunda dalgalanmalar yaratır. Bu durum özellikle yılda bir kez ve belli bir mevsimde üreyen ya da yalnız bir yıl yaşayan türlerde görülür.

Türdeş toplulukların sayısını ve yoğunluğunu genel olarak doğum ve ölüm oranlarının eşitliği dengelemekle birlikte yer değiştirme hareketleri de etkiler. Bunlar bir türün coğrafi dağılımını genişleten yayılma, eşeysel olgunluğa erişen bireylerin bölge içinde yerlerini yeniden belirlemesi, mevsimlere bağlı olarak gerçekleşen düzenli göç çevrimleri ve daha uygun yerlere doğru geri dönüşsüz olarak yapılan yolculuklardır.

Türdeş topluluk biyolojisi bir türün bireyleri arasındaki beslenme ve çifleşmenin yarattığı rekabet ortamı, sürü halinde yaşama davranışı ve işbirliği gibi karşılıklı ilişkileri de inceler. Türler arasındaki ilişkiler av ve avcı, asalak ve konak gibi olumsuz, ortakyaşam gibi olumlu yönde ortaya çıkabilir. Aynı besin kaynakları ve barınma ortamları için rekabet, baskın duruma gelen türün dışında kalan tüm türlerin bölgeden uzaklaşmasıyla sonuçlanabilir. Türdeş toplulukların incelenmesi, insanların da bir parçasını oluşturduğu çevrenin doğal dengesinin anlaşılması ve çevrede yapılan değişikliklerin yol açabileceği beklenmeyen olumsuz sonuçların önlenmesi bakımından büyük önem taşır.

türetme, betimsel dilbilim ve geleneksel dilbilgisinde, sözcüğün kökünde değişiklik yaparak ya da sözcük köküne yapım ekleri getirerek yeni sözcükler oluşturma yöntemi. Bazen türetmeye "sözcük yapımı" da denir. Örneğin "bilgi", "bellek", "tüketim" gibi sözcükler türetme yoluyla oluşturulmuştur.

Tarihsel dilbilimde türetme sözcüğün tarihini ve kökenini gösterir. Üretici dilbilgisinde ise bir ya da bir dizi dilbilgisi kuralını uygulamadan önce, sonra ya da uygularken bir tümcenin ya da başka bir dilbilimsel birimin yapısını ortaya koyan bir dizi dilbilimsel gösterge anlamına gelir.

türev, matematikte, bir fonksiyonun bir değişkene göre değişme hızı.

Geometrik olarak türev, fonksiyona ilişkin eğrinin eğimi (daha doğrusu, eğrinin bir noktadaki teğetinin eğimi) olarak düşünülebilir. Türevin tanımı da bir doğrunun eğimini veren formüle dayandırılır; eğrinin bir noktadaki eğimi söz konusu olduğunda lim[illegible] kavra[illegible]dan da yararlanılması gerek[illegible] de[illegible] eğimini veren formül $(y_1-y_0)/(x_1-x_0)$ biçimindedir; x_1-x_0 için h, y için de $f(x)$ simgeleri kullanılırsa formül $[f(x_0+h)-f(x_0)]/h$ biçimini alır (*bak.* grafik 1). Bir eğri için bu oranın değeri, eğri üzerinde alınan noktaların yerine göre değişir; bu da e[illegible]in eği[illegible] n noktaya değiştiği anlamına gelir. Bir noktadaki eğimi bulurken ikinci nokta birinciden uzakta seçilirse bulunacak oran bu noktalardaki

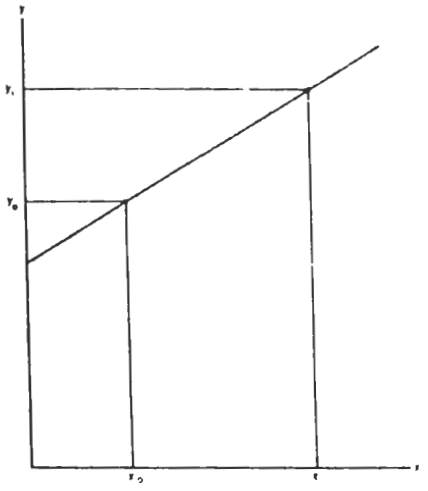

Grafik 1

eğimleri değil, bunların bir ortalamasını verir (*bak.* grafik 2). Bu nedenle, ikinci nokta (dolayısıyla, h değeri) değişken bir nokta olarak seçilir ve ikinci nokta birinciye yaklaştırılırken (bir başka deyişle h değeri

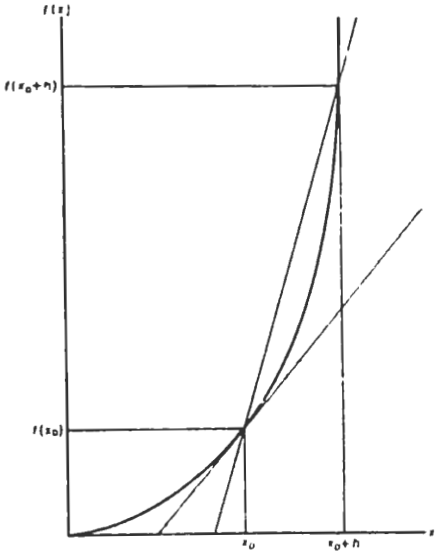

Grafik 2

sıfıra giderken) oranın alacağı limit değer, eğrinin (birinci noktadaki) eğimi olarak anılır.

Değişken h değeri sıfıra giderken $[f(x_0+h)-f(x_0)]/h$ oranının alacağı limit değeri belirleyebilmek için, bu oranı uygun bir biçime sokmak gerekir. Örneğin, x^2 fonksiyonunun $x=2$ için türevini veren oran $[(2+h)^2-2^2]/h$ biçimindedir; payda yer alan ifade açılırsa $(4+4h+h^2-4)/h=(4h+h^2)/h$ elde edilir. Burada, h sıfıra giderken hem pay, hem de payda sıfıra gitmektedir; h çok küçük olmakla birlikte tam sıfıra eşit değildir, bu nedenle pay ve payda h ile bölünebilir ve $4+h$ elde edilir, buradan da oranın değerinin h sıfıra giderken 4'e gittiği bulunur.

Özetlemek gerekirse, bir $f(x)$ fonksiyonunun $x=x_0$ için türevi,

$$\lim_{h\to 0} [f(x_0+h)-f(x_0)]/h$$

olarak tanımlanır; tanım, bu limitin var olması koşuluyla geçerlidir. Bir $f(x)$ fonksiyonunun $x=x_0$ için türevi, $f'(x_0)$, $Df(x_0)$ ya da $(df/dx)(x_0)$ simgelerinden biriyle gösterilir.

Bir fonksiyonun türevini hesaplama işlemine türev alma denir. Türev alma işleminde yukarıda verilen türev tanımı hemen hemen hiç kullanılmaz. Üç temel fonksiyonun türevi ve dört temel kuraldan yararlanılarak ve cebirsel işlemler aracılığıyla her fonksiyonun türevini hesaplamak olanaklıdır. Üç temel türev şunlardır: 1) Cebirsel fonksiyonlar için $D(x^n)=nx^{n-1}$ (burada n herhangi bir gerçek sayıdır), 2) trigonometrik fonksiyonlar için $D(\sin x)=\cos x$, 3) üstel fonksiyonlar için $D(e^x)=e^x$.

Bu üç fonksiyon türündeki fonksiyonları içeren herhangi bir fonksiyonun türevi aşağıdaki dört kuraldan yararlanılarak bulunabilir; burada $f(x)$ ve $g(x)$ türevleri bilinen herhangi iki fonksiyonu göstermektedir: 1) $D(af+bg)=aDf+bDg$ toplam kuralı; 2) $D(fg)=fDg+gDf$ çarpım kuralı; 3) $D(f/g)=(gDf-fDg)/g^2$ bölme kuralı.

Zincir kuralı olarak bilinen dördüncü kuraldan, bileşke fonksiyonlarının türevini almakta yararlanılır; $f(x)$ ve $g(x)$ iki fonksiyon olmak üzere $f(g(x))$ bileşke fonksiyonu, x değeri için önce $g(x)$ değeri bulunup, bu değerin fonksiyonu olarak f fonksiyonunun hesaplanması yoluyla bulunur (bileşke fonksiyonu yerine kimi zaman "fonksiyon fonksiyonu" terimi de kullanılır). Örneğin $f(x)=\sin x$ ve $g(x) = x^2$ ise $g(f(x))=(\sin x)^2$ ve $f(g(x))=\sin x^2$ olur. Zincir kuralı, bir bileşke fonksiyonun türevini veren şu kuraldır: $D(f(g(x)))=Df(g(x))\cdot Dg(x)$. Burada $Df(g(x))$ ifadesi, önce $Df(x)$ fonksiyonunun türevinin bilinen yöntemlerle alınacağını, sonra bu türev ifadesinde yer alan bütün x lerin yerine $g(x)$ konulacağını gösterir. Örnek olarak, $\sin x^2$ bileşke fonksiyonun türevi bu kural uygulanarak, $D(\sin x^2)=D\sin(x^2)\cdot D(x^2)=(\cos x^2)\cdot 2x$ olarak bulunur.

türev alma aygıtı, türev alma işlemini gerçekleştiren aygıt ya da devre. Türev alma aygıtı, çıkışında, kendisine uygulanan girişin bir ya da birkaç değişkene göre türevini verir. Mekanik türev alma aygıtları arasında en yaygın olanı, hızölçer olarak da bilinen kilometre saatidir(*); bu tür aygıtların çıkışında, aygıta uygulanan yer değişi-

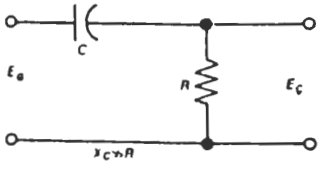

Türev alan elektrik devresi
M. H. Weik, *Standard Dictionary of Computers and Information Processing*

minin zamana göre türevi elde edilir. Bu aygıtlarda çıkıştaki türev değeri, genellikle bir yayın önleyici etkisine karşı dönmeye çalışan bir göstergenin dönme miktarıyla ölçülür.

Türev alma işlemini gerçekleştiren elektrik devreleri de yaygın olarak kullanılır. Çizimde böyle bir devre görülmektedir. Bu devrede, kondansatörün X_C reaktansı direncin R değerinden çok çok büyük olmak koşuluyla ve uygulanan gerilim zamana göre değişen bir gerilim ise, devreden akan akım, dolayısıyla da R direncinin uçlarındaki $E_Ç$ çıkış gerilimi, E_G ile gösterilen giriş gerilimine göre hemen hemen 90° ileri fazdadır. Bu nedenle çıkış gerilimi giriş geriliminin zamana göre türevine eşittir: $E_Ç=dE_G/dt$.

Türgişler, TÜRKEŞLER, TÜRKİŞLER ya da TÜRGEŞLER olarak da bilinir, On-oklara bağlı Türk boyu.

Orhun Yazıtları'nda On-oklarla aynı topluluk olarak gösterilen Türgişlerin Sarı Tür-

gişler olarak anılan bölümü Altay Dağlarının kuzeyindeki Tokmak Vadisinde, Kara Türgişler olarak anılan bölümüyse Talan Vadisinde yaşıyordu. Batı Göktürklere tarkan olarak hizmet eden U-çe-le iç karışıklıkların yoğunlaştığı 7. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Türgişlerin bağımsızlığını sağladı. Bağa Kağan sanını alan U-çe-le Sarı Türgişlerden olduğu için kurduğu siyasal organizma Sarı Türgişler olarak da anıldı. Çin'den destek sağlayarak Doğu Göktürk hakanı Kapağan Kağan'a (hd 692-716) karşı savaşan U-çe-le, sınırlarını doğuda Beşbalık (Bişbalık), batıda Seyhun havzasına kadar genişletti. 698'de Bolçu Savaşı'nda Doğu Göktürklere yenilmesine karşın bağımsızlığını korudu. U-çe-le'nin ölümünden (706) sonra Türgiş toprakları oğulları So-ka ile Çe-Mu arasında paylaşıldı. Sonradan Bars Bay sanını alan So-ka kardeşiyle olan kağanlık mücadelesi boyunca Doğu Göktürklerle iyi geçinerek akınlarını batıda yoğunlaştırdı. Ama Çe-Mu'nun Kapağan Kağan'a sığınması Doğu Göktürk ordusunun Türgişler üzerine yürümesine yol açtı. Kapağan Kağan, tutsak aldığı So-ka ile birlikte Çe-Mu'yu da öldürttü (711).

Kapağan Kağan'ın öldürülmesinden (716) sonra Kara Türgişlerden Sulu Kağan (hd 711-738) Sarı Türgişleri de yönetimine alarak Göktürklere karşı ayaklandı ve bağımsızlığını ilan etti. Çin'le dostluk kurdu, batıda ise Müslüman Arap ordularıyla savaştı. 728'de Buhara'yı aldı. Ertesi yıl bir Arap ordusunu da Beykend'de yendi. Ama iç sorunlar yüzünden Semerkand'ı alamadan ülkesine döndü. Tibetlilerle anlaşıp güney sınırlarının güvenliğini sağladı ve Göktürk kağanı Bilge'nin kızıyla evlenerek bu devletle dostluğa önem verdi. Son yıllarında Çin ve Arap orduları karşısında yenilgilere uğradı, iç ayaklanmalarla zayıfladı. 737'de Sarı Türgişlerden Bağa Tarkan tarafından öldürüldü.

Bağa Tarkan'ın 741'de Çinlilerce öldürülmesinden sonra Kara Türgişlerden gelen kağanlar Çin birliklerinin Türkistan'a müdahalesini önleyemediler. 751'deki Talas Savaşı'nda On-okların tüm yurtları Karlukların eline geçti ve Türgişler 766'da kesin olarak parçalandı. Karlukların baskısıyla daha batıya göçen On-ok boyları Maveraünnehir'e yerleşerek Oğuz, Peçenek boylarıyla kaynaştılar. Asıl yurtlarında kalan Türgişler ise Çin güçlerinin çekilmesinden sonra Uygurlara bağlandılar.

Türk-Alman Saldırmazlık Paktı, II. Dünya Savaşı (1939-45) sırasında Türkiye ile Almanya arasında imzalanan dostluk ve saldırmazlık antlaşması (18 Haziran 1941).

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen sonra imzalanan Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'yla(*) Türkiye o tarihe değin izlediği geleneksel tarafsızlık politikasından ayrılıyordu. Bu durum, Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u ilhak etmesiyle gerginleşen Türk-Alman ilişkilerinin daha da soğumasına neden olmuştu. Ama İtalya Fransa'ya savaş ilan ettiğinde Türkiye Müttefiklerin yanında savaşa girmekten kaçındı ve Almanya'ya karşı daha ihtiyatlı ve ılımlı bir politika izlemeye başladı. Türk-Alman ilişkilerindeki yakınlaşma Mart 1941'de daha da belirginleşti. Alman ordusu Bulgaristan'a girmeye başladıktan hemen sonra Hitler Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir mektup göndererek Almanya'nın Türkiye'yle savaşmak amacında olmadığını vurguladı ve iki ülkenin karşılıklı çıkarları doğrultusunda işbirliği yapılmasını istedi. Ayrıca Alman ordusuna Türk sınırına 50 kilometreden çok yaklaşmaması için emir verdiğini duyurdu.

Nisan 1941'de Irak'ta bir darbeyle işbaşına gelen Alman yanlısı yeni yönetim açıkça Alman askeri gücünü yardıma çağırdı. Almanya bu yardımı sağlayabilmek için Türk topraklarından geçmek zorundaydı. Bu amaçla Türkiye'den resmen izin istedi; bu isteğin kabulüne karşılık Türkiye'nin bazı sınır düzeltmeleri yapmasını kabul edeceğini de bildirdi. Bu konudaki görüşmeler uzun sürdü ve Mayıs 1941'de İngiliz askeri gücünün Bağdat'a girmesiyle sorun kendiliğinden çözüldü.

Hitler'in asıl amacı en kısa sürede SSCB'ye saldırmaktı. Ama bundan önce Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir harekâta girişmemesi güvence altına alınmalıydı. Bu amaçla Almanya Türkiye'yle bir saldırmazlık antlaşmasına varabilmek için çabalarını yoğunlaştırdı. Türk-Alman Saldırmazlık Paktı 18 Haziran 1941'de imzalandı. Antlaşmaya göre, her iki devlet de o tarihten önce imzaladığı antlaşmaları ve kabullendiği yükümlülükleri saklı tutacaktı. Her iki devlet de karşılıklı olarak birbirlerinin toprak bütünlüğünü onaylıyor, birbirlerine yönelik dolaylı ya da dolaysız her türlü harekâttan kaçınmayı taahhüt ediyordu. Ortak çıkarları ilgilendiren sorunlar ise uzlaşma ve ortak görüş sağlayacak dostça görüşmeler yoluyla çözülecekti. Antlaşma, imzalandığı tarihte yürürlüğe girecek ve 10 yıl süreyle geçerli olacaktı. Türk-Alman Saldırmazlık Paktı Müttefiklerin yanında savaşa girmekten kaçınan Türkiye tarafından savaş boyunca önemli bir gerekçe olarak kullanıldı.

Antlaşmanın imzalanmasından dört gün sonra Almanya SSCB'ye savaş ilan etti (22 Haziran 1941). Türk-Alman Saldırmazlık Paktı, Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan ettiği 23 Şubat 1945'te feshedildi.

Türk-Amerikan ikili anlaşmaları, Türkiye'nin askeri ve ekonomik yardım karşılığında ABD'ye askeri ve ekonomik kolaylıklar sağlamasını öngören 100'e yakın anlaşma. Bir bölümü iki ülkenin anayasal temsili organlarında onaylanarak yürürlüğe girmiş, büyük çoğunluğu ise ya bu anlaşmalara ya da Kuzey Atlantik Antlaşması'nın 3. maddesi ile antlaşmanın 7. ve 8. maddelerinin uygulanmasına ve değiştirilmesine ilişkin yasanın 1. maddesine dayanarak yürütme antlaşmaları biçiminde Dışişleri Bakanlığı ya da Genelkurmay Başkanlığı tarafından imzalanarak, genellikle imzalandıkları gün yürürlüğe girmiştir. Bunlar dışında sözlü mutabakat biçiminde olan ikili anlaşmalar da vardır.

Türkiye ile ABD arasındaki ilk ikili anlaşma 12 Temmuz 1947'de imzalandı. Türkiye'ye 100 milyon dolarlık askeri ve ekonomik yardım yapılmasını öngören bu anlaşmayla ABD'ye Türkiye'de üs kurma başta olmak üzere bir dizi askeri ve ekonomik ayrıcalık tanınıyordu. Anlaşmanın 4. maddesi, silah ve askeri malzemeyi de içeren ABD yardımının amacı dışında ve ABD'nin onayı dışında kullanılmasına izin vermiyordu. Genellikle bu anlaşmanın hükümlerine atıfta bulunularak imzalanan öteki ikili anlaşmaların en önemlileri şunlardır:

Ortak Güvenlikle İlgili Anlaşma (7 Ocak 1952): Bu anlaşmayla Türkiye ABD'nin askeri girişimlerini destekleme ve gerekirse yardım etme yükümlülüğü altına giriyordu.

Kuvvetlerin Statüsüne İlişkin Anlaşma (10 Mart 1954) ve bu anlaşmanın uygulanmasına ilişkin anlaşma (16 Temmuz 1956): Bu anlaşmalar Kuzey Atlantik Antlaşması uyarınca taraflar arasında yapılacak işbirliğini daha etkili kılmak için ülkelerin karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarında tesis kurmasını, askeri personel bulundurmasını ve bunların bağlı olacağı yargı organları ve usulünü düzenliyordu. Anlaşmaya göre Türkiye'de görevli olarak bulunan Amerikan askeri personeli Amerikan yargı sistemine göre yargılanacaktı.

Askeri Kolaylıklar Anlaşması (23 Haziran 1954): Bu gizli anlaşmaya göre Türkiye'de bir Amerikan stratejik hava üssü kurulacak, Amerikan uçakları Esenboğa, Diyarbakır, Eskişehir ve İzmir havaalanlarından, Amerikan gemileri Türkiye limanlarında barınma ve onarım kolaylıklarından yararlanacaktı. Tesis kurmak amacıyla ABD'ye Türkiye topraklarında bedelsiz arazi tahsis edilecekti. Bu anlaşmaya dayanılarak daha sonra askeri nitelikte ve teknik düzeyde 50 kadar protokol ve sözleşme imzalandı. Gene bu anlaşmaya dayanılarak 13 ikili anlaşma imzalandı.

Vergi Muafiyeti Anlaşması (23 Haziran 1954): Bu anlaşmaya göre Türkiye Kuzey Atlantik Antlaşması gereğince ve ikili anlaşmalar uyarınca yapılacak ortak savunma harcamaları için vergi almayacak ve bu alanda başka kolaylıklar da sağlayacaktı.

Ortak Savunma Yardım Programına Göre Verilen Artık Teçhizat ve Malzemenin Kullanılmasına İlişkin Anlaşma (26 Mayıs 1956): Bu anlaşmaya göre ABD, ortak savunma için artık gerekli olmayan teçhizat ve malzemenin bir üçüncü devlete transferine izin verebilecek ya da bu malzeme ve teçhizat ABD tarafından başka biçimde kullanılabilecekti. Ama böyle bir durumda söz konusu malzeme ve teçhizat istenen yere Türkiye tarafından bedelsiz taşınacaktı. ABD Türkiye'den bu teçhizat ve malzemenin verildiği andaki durumu ile aynen iadesini isteyebilecekti.

Atom Enerjisi Anlaşması (10 Haziran 1955): Bu anlaşma, ABD'nin yardımıyla Türkiye'de atom araştırma reaktörleri kurulmasına izin veriyordu.

Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması (3 Temmuz 1969): Türkiye'de ABD karşıtı eylemlerin yoğunlaştığı bir dönemde imzalanan bu anlaşma, daha önceki anlaşmaların Türkiye için eşitsiz ya da sakıncalı sayılan hükümlerini azaltmayı, 1965'ten sonra imzalanan ikili anlaşmaları tek bir metinde toplamayı amaçlıyordu. Anlaşmaya göre, ikili anlaşmaların Türkiye'ye getirdiği yükümlülükler Kuzey Atlantik Antlaşması'nda öngörülen karşılıklı işbirliği hükmüne dayanacak ve Türkiye'nin NATO içindeki yükümlülüklerinin sınırlarını aşmayacaktı. Türkiye'nin onayı olmadan ortak savunma tesisleri kurulamayacak ve etkinlikte bulunamayacaktı. Ortak savunma tesisleri ve bunların kurulduğu sahaların mülkiyeti Türkiye'ye aitti. Bu tesislerin denetimi konusunda Türk hükümeti tam ve mutlak yetkiye sahip olacaktı. Türk hükümeti tesislerde dilediği kadar askeri ve sivil personel bulundurabilecekti.

Türkiye'nin Temmuz-Ağustos 1974'te Kıbrıs'a askeri müdahalede bulunması üzerine ABD'nin 5 Şubat 1975'te Türkiye'ye yardımı keserek silah ambargosu uygulamaya başlamasından sonra Türkiye ikili anlaşmaların uygulanmasını durdurdu. Temmuz 1975'te İncirlik'teki NATO üssü dışında tüm ABD üslerinin devralınması kararlaştırıldı. Türk hükümeti, ambargo tümüyle kaldırılmadan bu üsleri açmayacağını açıkladı. 26 Şubat 1976'da bir "Savunma İşbirliği Anlaşması" imzalandı ve ABD Türkiye'ye bir miktar askeri yardım yapmayı kabul etti. ABD'nin silah ambargosu ancak dört yıl sonra, 26 Eylül 1978'de kalktı.

Aynı dönemde Türkiye'deki ABD üslerinin yeni statüsü konusunda başlatılan görüşmeler Mart 1980'de sonuçlandı ve 29 Mart 1980'de Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) imzalandı. 11 Aralık 1980'de yürürlüğe giren SEİA beş yıl süreliydi. Sürenin bitiminde ABD yönetiminin anlaşma hükümlerinden bazılarını yerine getirmediği, silah alımı için verdiği kredilerin faizini düşürmediği ve Türkiye ile Yunanistan'a yapılan askeri yardımda 7/10 oranını ısrarla koruduğu gerekçesiyle Türkiye SEİA'nın geleceğinin yeniden görüşülmesini istedi. Yapılan görüşmede ve ABD dışişleri bakanı George Shultz'un 16 Mart 1987'deki güvence mektubundan sonra Türk hükümeti ABD'nin attığı adımları yeterli buldu. Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu'nun mutabakat mektubuyla, SEİA Aralık 1990'a değin uzatıldı. Anlaşma, tarafların fesih isteminde bulunmaması yoluyla birer yıllık sürelerle 1993 sonuna değin uzadı. Bu arada, Türkiye'nin SEİA'nın gözden geçirilmesi yönündeki talebi üzerine Nisan 1993'te resmî görüşmelere başlandı.

Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1943-84 arasında yayımlanan genel kültür ansiklopedisi. 1-5 Mayıs 1939'da Ankara'da toplanan I. Türk Neşriyat Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda *İnönü Ansiklopedisi* adıyla yayımlanmaya başladı. 1950'de adı *Türk Ansiklopedisi* olarak değiştirildi. Birçok yerli ve yabancı kaynak taranarak geniş bir yazar kadrosuna hazırlatılan ansiklopedi 41 yıllık yayın süresi içinde yönetim ve yazar kadrolarındaki değişiklikler ve siyasal, kültürel, bilimsel vb gelişmelere kapalı kalması nedeniyle bütünlük ve tutarlılığını kısmen yitirdi. Toplam 33 cilt olan ansiklopedi özellikle Türkiye, Türk tarihi, Türk dili ve edebiyatı gibi konularda ayrıntılı bilgiler içerir.

Türk Belediyecilik Derneği, yerel yönetimleri geliştirmek amacıyla kurulan kamuya yararlı dernek.

17 Temmuz 1945'te kuruldu. 4 Şubat 1949 tarihli bakanlar kurulu kararıyla kamuya yararlı dernek statüsü kazandı. Amacı, belediyeciliğin ve şehirciliğin gelişmesini sağlayacak bilimsel incelemeler yapmak ve yaptırmak, ucuz konut yapımını, otelciliği, yurtiçi turizmi özendirmek, uluslararası yerel yönetimler, yerli ve yabancı belediyecilik dernekleri ve kent birlikleri ile ilişki kurmaktır.

Türk Belediyecilik Derneği, genel kurul, yönetim kurulu ve denetleme kurulundan oluşur. Genel kurul iki yılda bir Ankara'da toplanır. Şubesi bulunmayan derneğin 1990'ların başlarında 2 bini aşkın üyesi vardır. *İller ve Belediyeler Dergisi* adlı bir süreli yayını da bulunmaktadır.

Türk Bilgi Derneği, Osmanlı döneminde bilimsel araştırmaları özendirmek amacıyla 1913'te kurulan dernek.

Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı gibi derneklerin oluşmasında da görev alan eski maarif nazırı Emrullah Efendi, Celâl Sahir (Erozan), Mehmed Fuad (Köprülü), Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Selanikli Dr. Rıfat, Ziya Gökalp, Dr. Nâzım, Salim ve Haşim beyler tarafından kuruldu. Avrupa'daki bilim akademileri örnek alınarak kurulan derneğin Türkiyat, İslamiyet, Hayatiyat, Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziyat ve Maddiyat, Türkçülük olmak üzere altı şubesi vardı. Derneğin "ilmî reis"i Emrullah Efendi idi. Parvus (Aleksander Helphand) ve Tekinalp (Moiz Kohen) derneğin onur üyesiydiler.

1913 yazında çalışmalarına başlayan derneğin şubeleri dönemin belli başlı yazar, düşünür ve bilim adamlarından oluşuyordu. I. Dünya Savaşı'nın başlaması derneğin yeterince gelişmeden etkisini yitirmesine neden oldu. Türk Bilgi Derneği 1913-14'te *Bilgi Mecmuası*(*) adlı aylık düşün ve edebiyat dergisini yayımladı.

Türk Ceza Kanunu (TCK), Türk ceza hukukunun ana kaynağını oluşturan ve 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe giren 765 sayılı yasa. Osmanlı Devleti döneminde çıkarılan ceza kanunnamelerinden(*) alınan bazı hükümlere de yer verilmekle birlikte, yasanın hazırlanmasında büyük ölçüde 1889 tarihli İtalyan Ceza Yasası temel alınmış ve sonraki değişikliklerde de 1930 tarihli İtalyan Ceza Yasası'ndan hareket edilmiştir. Çeviri sırasındaki bazı yanlışlıkların yanı sıra belirli konulardaki farklı düzenlemelerden dolayı da İtalyan örneğinden bazı yönleriyle ayrılan yasada zaman içinde bazı önemli değişiklikler yapılmış, ayrıca Temmuz 1965 tarihli ve 647 sayılı Cezaların İnfazı Hakkında Kanun'la ceza infazı ayrı bir yasa çerçevesinde düzenlenmiştir. Suçların hukuki konularına göre gruplandırıldığı TCK'da üç kitap altında toplanmış olan 592 madde yer alır. Genel esasları içeren birinci kitap 10 bap ve bir bağımsız fasıldan, cürümleri ele alan ikinci kitap 11 baptan, kabahatleri ele alan üçüncü kitap ise dört baptan oluşur. Sistematiği, içerdiği suçlar ve cezalar bakımından çağdaş ceza hukuku anlayışının gerisinde kalan TCK'da köklü bir değişiklik yapmak amacıyla Adalet Bakanlığı'nca 1986'da başlatılan çalışmalarla hazırlanan tasarı 1993 sonlarına gelindiğinde henüz yasalaşmamıştı. Yalnız, 1991'de çıkarılan Terörle Mücadele Kanunu'yla, düşünce ve örgütlenme suçlarıyla ilgili bazı TCK maddeleri (m. 140, 141, 142, 163) yürürlükten kaldırıldı.

TCK ceza hukuku alanında genel nitelik taşıyan bir yasadır. Bu nedenle özel ceza yasalarının buna aykırı olmayan hükümleri hakkında da uygulanır. Örneğin özel yasada teşebbüs, tekerrür ya da zamanaşımı için ayrıca açık hüküm yoksa bu konularda TCK'nın hükümleri geçerli sayılır. TCK'da yazılı suçların çoğu genel niteliktedir; faillerde ve suça hedef olanlarda genellikle özel bir nitelik aranmaz.

Türk Coğrafya Kurumu, Türkiye'de coğrafya biliminin gelişmesine yardımcı olmak amacıyla 12 Mart 1942'de kurulan dernek.

6-21 Haziran 1941'de toplanan I. Türk Coğrafya Kongresi'nin aldığı karar uyarınca, Türkiye coğrafyasının araştırılması ve dünyadaki çağdaş coğrafya araştırmalarının izlenmesi gibi amaçlarla kuruldu. Kurucuları arasında İ. Hakkı Akyol, Faik Sabri Duran, Saffet Geylangil, Ali Macit Arda, Besim Darkot, Herbert Louis, Ali Tanoğlu ve Ahmet Ardel gibi ünlü coğrafyacılarla coğrafyaya yakın bilim dallarının temsilcileri yer aldı.

Merkezi Ankara'da olan kurum, dönemin cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün korumasındaydı; "fahri" başkanı başbakan, "fiili" başkanı ise milli eğitim bakanıydı. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in başkanlığında yapılan toplantıda *Türk Coğrafya Dergisi*'nin çıkarılmasına karar verildi. Derginin ilk sayısı 1943'te Ankara'da, 26 numaralı son sayısı da 1975'te İstanbul'da yayımlandı.

Türk Coğrafya Kurumu'nun önemli etkinlikleri arasında İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Eskişehir, Bursa, Konya, Samsun, Trabzon, Çanakkale ve Mersin'de "Coğrafya Meslek Haftaları" adıyla düzenlenen bilimsel toplantılar yer alır. İlki 1943'te Ankara'da, sonuncusu 1978'de İstanbul'da yapılan bu toplantılarda çeşitli bildiriler sunulmuş ve tartışılmıştır. Türk Coğrafya Kurumu Türkiye'nin Uluslararası Coğrafya Birliği'ne (IGU) katılmasını da sağlamıştır.

Türk Derneği, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Kasım 1908'de İstanbul'da kurulan ilk Türkçü dernek.

Türklerin uygarlığa katkılarını, ortaya koydukları yapıtları, yaşamlarını, eski ve yeni yurtlarını, siyasal ve askeri tarihlerini, dillerini, edebiyatlarını, folklor ve etnografyalarını bilimsel yöntemlerle inceleyip yaymak, Türkçeyi geliştirmek, duru, öz bir bilim dili düzeyine ulaştırmak amacıyla kuruldu. Kurucuları arasında Yusuf Akçura, Necip Asım (Yazıksız), Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Ferid (Tek), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Fuad Raif gibi adlar vardı. Sonradan Mehmed Emin (Yurdakul), Gaspıralı İsmail, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyinzade Ali (Turan), Dr. Fuad Sabit, Ispartalı Hakkı da derneğe katıldılar.

Dönemin genç ve etkin aydınlarından oluşan dernek üyeleri konferanslar düzenleyerek, dergi ve gazetelerde makaleler yayımlayarak Türkçülüğü savunan yoğun bir çalışma yürüttüler. Martin Hartmann, Gordlevsky ve Dr. Karacson gibi yabancı Türkologlar da Türk Derneği'ne üye oldular. Derneğin 1911'de çıkarmaya başladığı *Türk Derneği* adlı aylık dergi yedi ay yayımlandı. Türk Derneği üyelerinin Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti'ne katılmalarından sonra derginin adı *Türk Yurdu*(*) olarak değiştirildi.

Türk Dil Kurumu (TDK), Türkçenin bilim, teknik ve sanat kavramlarını karşılayacak biçimde geliştirilmesini ve özleştirilmesini amaçlayan, tüzel kişiliği olan kamu kuruluşu.

Ankara'da 12 Temmuz 1932'de Mustafa Kemal'in (Atatürk) öncülüğünde Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruldu. Samih Rifat (başkan), Ruşen Eşref (Unaydın) (genel yazman), Celâl Sahir (Erozan) (muhasip üye) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) (üye) de kuruluş çalışmalarına katıldılar. 26 Eylül 1932'de toplanan I. Türk Dil Kurultayı'nda 26 Eylül'ün Dil Bayramı olarak kutlanması kabul edildi. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin adı 1934'te toplanan II. Türk Dil Kurultayı'nda Türk Dili Araştırma Kurumu, 1936'daki III. Türk Dil Kurultayı'nda da Türk Dil Kurumu olarak değiştirildi. Kurum 1983'te Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlandı.

TDK'nın çalışma birimleri Derleme ve Tarama, Dilbilim ve Dilbilgisi, Sözlük, Terim, Yayın ve Tanıtma kollarıdır. Derleme ve Tarama Kolu Anadolu ağızlarından derlemeler yapar ve eski metinlerden Türkçe sözleri tarayarak sözlükler hazırlar. Sözlük Kolu Türkçe sözlük, yazım kılavuzu, okul sözlüğü ile öbür dillerden Türkçeye çeşitli sözlükler düzenler. Dilbilim ve Dilbilgisi Kolu Türkçenin ana dilbilgisini hazırlamakla görevlidir. Terim Kolu çeşitli alanlarda kullanılan terimlerin Türkçe karşılıklarını saptar ve çalışmalarının sonuçlarını kılavuzlar ve sözlükler biçiminde yayımlar. Yayın ve Tanıtma Kolu da kurumun yayın çalışmalarını yürütmekte ve Ekim 1951'den bu yana aylık *Türk Dili* dergisini çıkarmaktadır. 1953'ten başlayarak *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*'i çıkaran TDK, ayrıca dil konusunda çok sayıda kitap yayımlamıştır. Kurumun Türk dili ve edebi-

yatı, dilbilim ve Atatürk'le ilgili 30 bine yakın kitap içeren bir uzmanlık kitaplığı vardır.

TDK her yıl Dil Bayramı'nda basılı bilim ve sanat yapıtları arasından seçtiği ürünlere çeşitli ödüller verir. Bu ödüllerle ilgili yönetmelikler 1955-82 arasında çeşitli değişikliklere uğramıştır. Ödüllerin verilişinde Türkçenin sanat ve bilim dili haline getirilmesine katkı, TDK ilkelerine bağlılık, edebiyat yapıtlarında da sanat değeri gibi ölçütler dikkate alınır.

Türk Dili, Ankara'da Ekim 1951'de yayımlanmaya başlayan aylık dil ve edebiyat dergisi.

Türk Dil Kurumu'nun (TDK) yayın organı olan dergide Türkçe üzerine inceleme ve araştırmalar, edebiyat araştırma ve eleştirileri, yayın tanıtım yazıları yer aldı. Her yılın kasım sayısı "Atatürk sayısı" olarak çıktı. Dergide ayrıca toplumbilim, halkbilim, tarih araştırmaları ve incelemelerine de yer verildi. İlk yıllarda daha çok TDK çevresindeki yazarların ürünlerine yer veren dergi 1961'den başlayarak gençlere de açıldı. Roman, günlük, anı, mektup, Türk halk edebiyatı gibi konularda özel sayılar yapıldı. *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu'nun 1983'te Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlanmasından sonra düzensiz olarak yayımını sürdürdü.

Türk dilleri, Altay dil öbeğine bağlı, birbiriyle yakın akraba dillerin oluşturduğu öbek ya da aile. Türk dillerinin başlıca özelliklerinden biri, Çuvaşça ve Yakutça dışında yapısal bakımdan büyük ölçüde tekörnek ve benzer olmalarıdır (Çuvaşça bazı sınıflandırmalarda Türk dilleri arasında değil, Altay dillerinin ayrı bir alt öbeği olarak yer alır). Dolayısıyla bu diller tek bir dilin farklı lehçeleri olarak da tanımlanabilir. Türk dillerinin en eski kayıtları olan İS 8. yüzyıldan kalma Orhun ve Yenisey yazıtlarından günümüze değin bu diller, Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırıldığında oldukça az değişikliğe uğramıştır. Özellikle İlk-Türk (Proto-Türk) dillerinin Hun diliyle akraba olduğu savı dilbilimciler arasında tartışma konusudur. Bir başka tartışma konusu da Türk dillerinin Kore diliyle geniş anlamda bir köken birliğine dayanıp dayanmadığıdır. Finli Türkolog Gustaf John Ramstedt'in Kore dilindeki Türk kökenli öğelerin büyük ölçüde korunduğu, özellike yönetsel yapı ve inançlarla ilgili terimlerin Türk dilleriyle örtüştüğü yönündeki savı Zeki Velidî Togan gibi Türk araştırmacılarca da desteklenmiştir.

Türk dilleri bilim adamlarınca değişik ölçütlere göre değişik biçimlerde sınıflandırılır. J. Kalproth'un kavim temeline dayalı sınıflandırması (1823) Türkolojinin bazı temel saptamalarını içerir. Vasili Radlov coğrafi bölünme temelinde fonetik ayrımları ele alan bir sınıflandırma geliştirmiştir (1883). Kronolojik sınıflandırmayı temel alan Kaare Gronbech Türk dillerinin ana öbeklerini Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe biçiminde belirler. Sergey Efimoviç Malov'un kronolojik sınıflandırması (1952) ise şöyledir: 1) En Eski Türk dilleri: Bulgar Türkçesi, Uygurca (Sarı Uygurca), Çuvaşça, Yakutça; 2) Eski Türk dilleri: Oğuz Türkçesi (Orhun ve Yenisey yazıtları), Uygurca (Eski Uygur edebiyat dili), Tofa, Tuvin, Hakas ve Şor dilleri; 3) Yeni Türk dilleri: Azerice, Gagauzca, Türkmence, Uygurca (Doğu Türkistan'daki Müslümanların Uygurcası), Özbekçe, Çağatayca, Çulım Türkçesi, Kıpçakça, Salarca, Peçenek, Kuman, Kumandin dilleri ve Türkiye Türkçesi; 4) En Yeni Türk dilleri: Başkırtça, Kazakça, Oyrot dili (Yukarı Altay), Tatarca (Kazan, Kasimov, Mişer, Batı Sibirya), Karakalpakça, Kırgızca, Kumukça, Nogayca, Yeni Çuvaşça ve Yakutça.

Sese dayalı ölçütleri temel alan birçok Türkolog Türk dillerini *y* Türkçesi ve *s* Türkçesi biçiminde ikiye ayırır. Buna göre iki ses, sözcük başlarında birbirine karşılık düşer. Çuvaşça ve Yakutça *s*, eski ve yeni bütün öbür diller ise *y* öbeğine girer. Örneğin Göktürkçe, Uygurca, Çağatayca ve Türkiye Türkçesindeki *yıl* sözcüğü Yakutçada *sıl*, Çuvaşçada *sul* biçimini alır. Öte yandan Türk dillerinde sözcük ortasında ve sonunda *z* ile *r* ve *ş* ile *l* sesleri birbirine karşılık düşer. *Y* dillerinin tümü ile Yakutça *z* ve *ş* temellidir; yalnızca Çuvaşça *r* ve *l* temellidir. Lajos Ligeti gibi Macar Türkologları bu ayrıma dayanan sınıflandırmalarında *l-r* temelli Batı Türkçesini *Lir* Türkçesi, *ş-z* temelli Doğu Türkçesini ise *Şaz* Türkçesi olarak adlandırır.

Radlov'un yapıtını temel alan, gene sese dayalı bir başka sınıflandırma ise şöyledir:

1) *R* öbeği: Çuvaşça, Bulgar Türkçesi;

2) *Z* öbeği: a) *d* alt öbeği: i) *t* kümesi: Yakutça; ii) *d* kümesi: Soyon, Karagas (Tofa), Uranhay, Solar, Orhun-Uygur dilleri; iii) *z* kümesi: Koybal, Kamasin, Sarı Uygur, Sagay, Küerik, Kaça, Beltir, Şor ve Kızıl dilleri; b) *y* alt öbeği: i) Kalgan-Kalan kümesi: Çağatayca, Kumanca, Kıpçakça, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Başkırtça, Kozan, Mişer, Oyrot ve Teleüt dilleri; ii) Kalan kümesi: Oğuz lehçeleri (Türkmence, Azerice, Osmanlıca, Gagauzca); iii) Kıpçak-Türkmen karma kümesi ("Merkezi" küme): Çulım Türkçesi, Abin dili.

Nikolay Baskakov'un sınıflandırmasıysa (1952) Türk dillerini Batı Hun ve Doğu Hun olmak üzere iki kola ayırır. Batı Hun kolu şu öbeklere ayrılır: 1) Bulgar öbeği: Bu öbekteki eski diller Bulgar Türkçesi ile Hazarca, yeni dil ise Çuvaşçadır. 2) Oğuz öbeği: Bu öbeğin alt öbekleri Oğuz-Türkmen (Türkmen ve Truhmen dilleri), Oğuz-Bulgar (eski Peçenek ve Uz dilleri, yeni Gagauzca) ve Oğuz-Selçuk (eski Selçuklu ve Osmanlı Türkçesi, günümüzde Azerice ve Türkiye Türkçesi) dilleridir. 3) Kıpçak öbeği: Bu öbeğin alt öbekleri Kıpçak-Bulgar (eski Altın Orda dili, Tatarca ve Başkırtça), Kıpçak-Oğuz ya da Uz-Kuman (eski Kumanca ve Kıpçakça, yeni Karaimce, Kumukça ve Karaçay-Balkar dilleri) ve Kıpçak-Nogay (yeni Nogayca, Karakalpakça ve Kazakça) dilleridir. 4) Karluk öbeği: Bu öbeğin alt öbekleri Karluk-Uygur (*Divanü Lugati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı Karahanlıca ile Karahanlılardan sonra *Atabetü'l-Hakayık* ile *Kısas-ı Enbiya* dönemi Türkçesi) ve Karluk-Harezm (Ahmed Yesevi dönemi Karluk-Harezm dili, Doğu Altın Orda dili, eski Özbekçe ve yeni Uygurca) dilleridir. Doğu Hun kolu ise şu öbeklerden oluşur: 1) Uygur öbeği: Bu öbeğin alt öbekleri Uygur-Tukyu (eski Uygurca, yeni Tuvin ve Karagas dilleri), Yakut (Yeni Yakutça) ve Hakas (Yeni Hakas, Kamasin, Küerik, Şor, Sarı Uygur dilleri ile Altaycanın Tuba, Şalkandu ve Kumandı gibi Kuzey lehçeleri) dilleridir. 2) Kırgız-Kıpçak öbeği: Bu öbekte yer alan yeni diller Kırgızca ile Altaycadır (Altay, Teleüt ve Telengit lehçeleri).

1959'da BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından yayımlanan *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da Johannes Benzing ile Karl Heinrich Menges'in sınıflandırmalarına yer verilmiştir. Benzing Türk dillerini özetle şöyle sınıflandırır: 1) Bulgar öbeği; 2) Güney Türkçesi (Oğuz öbeği); 3) Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri); 4) Doğu Türkçesi (Uygur öbeği); 5) Kuzey Türkçesi (Aral-Sayan öbeği). Menges'in bu yapıtta yer alan çalışmasına dayalı yaygın bir sınıflandırma ise özetle şöyledir:

1) Güneydoğu (Çağatay ya da Uygur) öbeği: Özbekçe, Uygurca, Sarı Uygurca ve Salarca; 2) Güneybatı (Oğuz ya da Türkmen) öbeği: Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi, Gagauzca, Azerice, Türkmence, İran'da konuşulan, Azericeye yakın öteki lehçeler; 3) Kuzeybatı (Kıpçak) öbeği: Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Başkırtça, Tatarca, Karaimce, Karaçay ve Balkar dilleri; 4) Kuzeydoğu (Altay) öbeği: Tuca, Hakas ve Altay (Oyrot) dilleri; 5) İran'da konuşulan Halaçça; 6) Yakutça; 7) Çuvaşça.

Türk dillerinin saptanabilen en eski biçiminin yer aldığı Orhun ve Yenisey yazıtları rünik kökenli, dört ünlüsü bulunan 38 harfli Göktürk alfabesiyle kaleme alınmıştır. "Eski Türkçe ya da Türk dilleri" terimi genellikle Türkçenin bu en eski biçimini dile getirir. Bu yazıtların dışında Küli Çors adı verilen bir yazıt ile Ongin'de bulunan kısa bir yazıt ve bugünkü Moğolistan topraklarında bulunmuş birkaç kısa yazıt daha vardır. Rünik alfabeyle yazılmış en eski Uygur yazıtı Uygur Kağan (hd 746-756) adına yazılmıştır ve Dış Moğolistan'daki (Moğolistan Halk Cumhuriyeti) Şine-usu' dadır. Gene Uygur Kağan adını ya da sanını taşımış bir başka hükümdar adına dikilmiş bir yazıt daha vardır.

"Orta Türkçe ya da Türk dilleri" teriminin belirttiği 11-15. yüzyıllar arasındaki dönemin en önemli ürünleri Karahanlılardan kaynaklanır. Başlangıçta Uygur alfabesini kullanan Karahanlılar daha sonra Arap alfabesini benimsemiştir. Bu dönemin iki büyük yapıtı Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'iyle Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk*'üdür. *Kutadgu Bilig* Türk dillerine özgü ses tekrarı ve ses taklidinin zenginliği bakımından dikkat çekicidir. Çağının en önemli filoloji uzmanlarından olan Kaşgarlı Mahmud'un kendi terimiyle Hakaniye olarak adlandırdığı Karahanlıca, Çağataycanın (15-16. yy) gelişmesine değin Orta Asya Türk halklarının ortak edebiyat dili olmuştur. Ama bu dönemde 13. yüzyıla gelindiğinde Oğuzca ve Kıpçakça da edebiyat dili düzeyine ulaşmıştır.

"Yeni Türkçe ya da Türk dilleri" terimi 15. yüzyıldan sonra biçimlenen dilleri belirtir. Bu dönem boyunca Çağataycanın eski biçiminin yerine Özbekçe ortaya çıkmış, Mısır' da Kıpçakça ve Türkmenceyle yapıtlar kaleme alınmıştır. Anadolu'da ise Oğuzcadan kaynaklanan ve Selçukluların yazı dilinden gelişen Osmanlıca güçlü bir edebi gelenek yaratmıştır. Osmanlıcanın erken ve geç evreleri arasında, özellikle edebi dilin bir bölümü bakımından önemli farklar vardır. Oğuzcanın günümüze ulaşan biçiminin Doğu kolunu Türkmence, Batı kolunu ise Azerice ile yalnızca Türkçe olarak da anılan Türkiye Türkçesi oluşturur. Günümüzde konuşulan öteki Türk dillerinin dağılımı şöyledir:

Kuzeydoğu Asya ve Sibirya'da Yakutça; Çin-Moğolistan sınırının batısında Sarı Uygurca ve Salarca; Altay-Abakan-Sayan bölgelerinde Soyon, Karagas, Hakas (Abakan), Şor dilleri; bunların kuzeyinde Çulım, Baraba, Tobol, Batı Sibirya ve Başkırt, Kazan, Volga dilleri ve Çuvaşça; Moğolistan-Çin-Tibet sınırından Hazar Denizine kadar olan bölgede Kırgızca, Yeni Uygurca, Karakalpakça, Kazakça ve Kıpçak-Özbek dili; Güneybatı İran'da Kaşkay ve

Aynollu dilleri; Hazar Denizinden batıya doğru Nogayca ve Kumukça; Kafkasya'nın bir bölümünde Karaçay ve Balkar dilleri; Kırım'da Kırım Tatarcası ve Kırım Osmanlıcası; Romanya-Bulgaristan sınırında Gagauzca ve Çıtak dilleri; Polonya, Ukrayna ve Litvanya'da Karaimce; Makedonya'da Rumeli ağızları.

İlk kez 1920'lerin başlarında SSCB'de Türk kökenli bazı halklar Arap alfabesi yerine Latin alfabesini benimsemiş, bunu 1928'de Türkiye'nin resmen Latin alfabesini kabul etmesi izlemiştir. Ama 1939'dan sonra SSCB'deki Türk kökenli halkların hemen tümü bu kez Latin alfabesi yerine Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Günümüzde yalnızca Çin, İran ve Arap ülkelerinde Türk dilleri Arap harfleriyle yazılmaktadır.

Türk düğümü *bak.* Gördes düğümü

Türk Düşüncesi, İstanbul'da Peyami Safa tarafından yayımlanan (Aralık 1953-Nisan 1960) aylık düşün dergisi.

İlk sayıdaki sunuş yazısında derginin, "Batı kültürünün ana düşünce akımlarını memlekete aksettirerek Tanzimat'tan beri o kültürden alınan dağınık fikir yoncalarını bugünkü perişanlığından kurtarıp Türk düşüncesini Batı düşüncesinin temel unsurları ile devamlı temas ve münasebet halinde bulundurmak" amacıyla yayımlandığı belirtiliyordu. Makale ve denemelerin yanı sıra edebiyat ürünlerine de yer veren dergide en sık yazısı yayımlanan yazarlar Peyami Safa, Hilmi Ziya Ülken, Agâh Sırrı Levend, Ahmet Ateş, Mustafa Şekip Tunç, Reşad Ekrem Koçu, Abdülkadir Karahan, Nurettin Sevin, Behçet Kemal Çağlar ve Fazıl Hüsnü Dağlarca oldu.

Türk edebiyatı, Türkçe ve çeşitli Türk lehçelerinde ortaya konmuş sözlü ve yazılı edebiyat yapıtlarının tümü. Tarihsel ve toplumsal gelişime bağlı olarak üç döneme ayrılır: İslam öncesi Türk edebiyatı, İslam sonrası Türk edebiyatı ve Batı etkisindeki Türk edebiyatı.

İSLAM ÖNCESİ TÜRK EDEBİYATI. 11. yüzyıla değin süren İslam öncesi Türk edebiyatı dil, biçim ve öz açısından ulusal bir nitelik taşır. Başlıca iki kolda gelişmiştir: Sözlü ve yazılı edebiyat.

Yazının kullanılmadığı dönemlerde oluşan sözlü edebiyat kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza aktarılarak sürdü. İlk Türk topluluklarında din adamlığı, büyücülük, hekimlik görevini de üstlenen şairler şaman, kam(*), ozan gibi adlarla anılıyorlar, şiirlerini kopuz denen bir sazla söylüyorlardı. Destan(*), ağıt(*), aşk ve doğa şiirlerinden oluşan bu ürünlerin pek azı günümüze kalabilmiştir.

İslam öncesi yazılı edebiyat ise Göktürk ve Uygur yazılarını kullanan Türk topluluklarınca oluşturuldu. Eldeki en eski yazılı metinler, başlangıçta bulundukları yerin adıyla anılan Yenisey Yazıtları(*) ile Orhun Yazıtları'dır(*). 6. ve 7. yüzyıldan kalma bu yazıtlar Göktürk harfleriyle yazılmıştır. Bu metinler Türklerin işlenmiş bir yazı diline sahip olduğunu göstermektedir. Bu yazıtlardan Tonyukuk, Kültigin ve Bilge Kağan adlarına dikilenler Göktürk tarihine ilişkin bilgileri kapsamakla birlikte Türk yazı dilinin bilinen ilk örnekleri olmaları ve destansı nitelikleri açısından Türk edebiyatı tarihinin büyük değer taşıyan ilk yazılı metinleri sayılırlar. 9. yüzyıl ürünü olan Uygurca yazılmış metinlerin çoğu ise Manicilik ve Budacılıkla ilgili dualar ve ilahilerdir. Gene Uygurca yazılmış birkaç aşk ve doğa şiiri, gelişmiş bir edebiyatın varlığını kanıtlamaktadır.

İSLAM SONRASI TÜRK EDEBİYATI. Türklerin 10. yüzyıldan başlayarak İslam dinini benimsemeleri Türk edebiyatının dil, biçim ve öz açısından değişmesine yol açtı. Yeni dinin ilkelerini öğrenebilmek, Kuran'ı okuyabilmek Arapça bilmeye bağlıydı. Ayrıca Arap egemenliği, Türkleri Arap alfabesini benimsemeye itti. Ama Arap yazısında kısa seslileri karşılayan harflerin bulunmayışı Türkçeyi olumsuz yönde etkiledi. Bu dönemde Türkler hem Uygur, hem de Arap alfabesini kullandılar. Edebiyat alanında ise dinsel kültürü aktarmak amacıyla birçok çeviriler yapıldı. İslam kültürünün Arap ve Fars edebiyatlarının etkisini taşıyan ilk edebiyat ürünleri Karahanlılar döneminde (932-1211) verildi. Bunlar arasında din, ahlak ve yönetim üzerine öğütleri kapsayan *Kutadgu Bilig*(*) (11. yy) ile gene öğretici bir nitelik taşıyan *Atabetü'l-Hakayık*(*) (12. yy) Türk edebiyatı tarihi açısından önem taşır. İki yapıt da güneybatı lehçelerinden Karahanlıcayla (Hakaniye Türkçesi) yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Türkçenin zenginliğini kanıtlamak ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazdığı *Divanü Lugati't-Türk*(*) (11. yy) adlı sözlük ise yalnız dil tarihi açısından değil, folklor, etnografya ve edebiyat alanlarında kapsadığı bilgiler açısından da önemli bir kaynaktır.

Uygurcaya dayanan Hakaniye Türkçesi 14. yüzyıldan başlayarak Çağatayca adını aldı. Önceleri bu adla Çağatay soyunun egemen olduğu Batı Türkistan, Horasan ve Harezm bölgelerinde verilen ürünlerin dili anlatılmak istendiyse de, sonraları Orta Asya ve Maveraünnehir'i kapsayan geniş alanda bu lehçenin etkisini taşıyan yapıtlar da Çağatay edebiyatı(*) genel adı altında toplandı. 16. yüzyılda son bulan Çağatayca, yalnız şiirleriyle değil dil ve sözlük çalışmalarıyla da Orta Asya Türk edebiyatının en büyük ustası sayılan Ali Şir Nevai'yi ve anı türündeki *Babürname* yapıtıyla günümüze ulaşan Babür Şah'ı yetiştirdi.

Bir başka gelişim ise 11. yüzyıldan başlayarak Oğuz-Türkmen boylarının konuştukları Güneybatı lehçesinde görüldü. Bu Türk boylarından İran'ın bir bölgesiyle Azerbaycan'a yerleşenler Azeri Türkçesini, Anadolu'ya yayılanlar da Türkiye Türkçesini oluşturdular.

Bugün elimizde Güneybatı lehçesinin 11. ve 12. yüzyıllarını aydınlatacak yeterli ürün yoktur. Oğuz-Türkmen boylarının göçebe bir yaşam sürmeleri, durmaksızın yer değiştirerek batıya kaymaları ve 13. yüzyıla değin süren Moğol yayılması gibi nedenler bu dönemi karanlıkta bırakmaktadır. Dilbilimcilerin Göktürkçeye bağladıkları Oğuzca üzerine en önemli kaynak yukarıda anılan *Divanü Lugati't-Türk*'tür. Azeri Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin edebiyat dili olarak gelişimi 3. yüzyıldan başlayarak izlenebilmektedir.

Bu iki lehçeyi başlangıç döneminde bazı söyleyiş özellikleri dışında kesin olarak ayırmaya olanak yoktur. Bu nedenle her iki lehçede yazan edebiyatçılar aynı küme içinde ele alınmaktadır. Ama 16. yüzyıldan sonra ortak özelliklerin çoğu Türkiye Türkçesinde kaybolunca, bu gelişime bağlı olarak Azeri edebiyatı(*) da Anadolu'da gelişen Osmanlı Türk edebiyatı dışında tutulmuştur.

İslam kültürünün Türk edebiyatı üzerindeki belirleyici etkisi 11. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına değin sürmüştür. Bu dönemde Türk edebiyatı divan edebiyatı ve halk edebiyatı biçiminde ikiye ayrılabilecek, temelde farklı özellikler taşıyan başlıca iki kolda gelişti. Ayrıca İslama dayalı tasavvuf düşüncesi her iki edebiyatı da etkiledi.

Divan edebiyatı. Türklerin İslam dinini benimsedikten sonra Arap-Fars kültürünün etkisi altında yarattıkları, öz ve biçim olarak ortak temalar, belli ilkeler çevresinde gelişen edebiyata divan edebiyatı denir. Bu adın verilmesinin nedeni, şairlerin şiirlerini divan denilen yazma kitaplarda toplamalarıdır. Bu edebiyat yüksek zümre edebiyatı, saray edebiyatı, klasik Türk edebiyatı gibi adlarla da anılır. Divan edebiyatı eldeki ilk ürünlere dayanılarak 13. yüzyıldan başlatılmakta, dindışı ve dini-tasavvufi divan edebiyatı biçiminde ikiye ayrılarak ele alınmaktadır.

Divan edebiyatı, şiir ve düzyazı edebiyat olarak da ikiye ayrılabilir. Temel anlatım yolları açısından incelendiğinde divan şiirinin belli dönemlerden geçtiği, düzyazı edebiyatın ise dönemlere bağlanmaksızın birbirine koşut üç kolda geliştiği görülür.

Buna göre divan şiiri beş dönemde incelenebilir: 1) Kuruluş dönemi; başlangıçtan II. Mehmed (Fatih) dönemine değin (y. 1250-1451) uzanan bu dönemin başlıca şairleri Dehhani, Kadı Burhaneddin, Nesimî, Ahmedî ve Şeyhî'dir. 2) Geçiş dönemi; II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerini (y. 1451-1512) kapsayan bu dönemin başlıca şairleri Ahmed Paşa ve Necati Bey'dir. 3) Klasik dönem; I. Selim'den (Yavuz) I. Ahmed dönemine değin (1512-1603) sürer. Başlıca şairler Zâtî, Fuzulî, Hayali Bey, Nev'î, Ruhî ve Bakî'dir. 4) Sebk-i Hindi akımı; I. Ahmed, IV. Murad, IV. Mehmed dönemlerini (y. 1603-87) kapsar. Bilmeceyi andıran karmaşık benzetmeler, hayal oyunları, zor anlaşılır, alışılmamış imgeler gibi özellikler taşıyan Hint üslubu Nef'i, Naili-i Kadim, Neşatî ve Nâbî üzerinde etkili olmuştur. 5) Yerlileşme dönemi; Sâbit (1650-1712) ve Nâbî'den başlayarak Nedim (ö. 1730) ve onu izleyenlerle Tanzimat'a değin sürer. Bu dönemde yetişen Şeyh Galib Sebk-i Hindi etkisinde kalmıştır.

Bu bölümlemeye Tanzimat sonrası edebiyatı eklenebilirse de, söz konusu dönemde verilen sınırlı örneklerin divan şiirine bir yenilik getirmediği görülür. Düzyazı alanında ise belli birkaç türde ürün verilmiştir. Halk için yazılan yapıtlarda yalın bir anlatım benimsenirken, aydınlar için ağır ve süslü bir anlatım yeğlenmiştir. Ama bu alanda ürün verenlerin çoğu ikisinin ortası bir yol izleyerek, halkın konuşma dilinden uzaklaşmakla birlikte söz oyunlarına, sanatlı anlatıma pek başvurulmayan bir düzyazı dili geliştirmişlerdir. Tarih, ahlak kitabı, mektup, tezkire, seyahatname gibi türlerde ürün veren yazarların başlıcaları şunlardır: Mercimek Ahmed, Âşıkpaşazade, Sinan Paşa, Feridun Bey, Sehî Bey, Gelibolulu Mustafa Âli, Âşık Çelebi, Nergisî, Veysî, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Naima ve Koçi Bey.

Divan edebiyatı Arap-Fars etkisi, dil-söyleyiş, biçim-tür, içerik-konu açılarından ele alındığında yapılacak döküm bu edebiyatın belirgin niteliklerini de kapsar. Divan sanatçısının kullandığı dil Türkçe, Arapça ve Farsçadan oluşmuş, sonradan Osmanlıca denilen karma bir dildir. Bazı sanatçılar ise tümüyle Arapça ya da Farsça ürünler vermişlerdir. Divan şairlerinin genellikle İran şairlerinin söyleyişlerini örnek aldıkları, onları aşmaya çalıştıkları görülür. Divan edebiyatının daha çok İran etkisi taşımasının nedeni budur. Şiirde ölçü olarak belli kalıpları olan aruz(*) benimsenir. Şiirde birim, iki dizeden oluşan beyittir(*). Arap ya da İran edebiyatından alınan gazel(*),

kaside(*), mesnevi(*), rubai(*) gibi şiir biçimleri kullanılır. İçeriği ise din, tasavvuf ve İran mitolojisi belirler. Belli başlı tema, motif, kavram ve konular da genellikle Arap-İran kaynaklıdır. *Ayrıca bak.* divan edebiyatı.

Halk edebiyatı. Sözlü halk edebiyatının en belirgin özelliği anonim olmasıdır. Söyleyeni bilinmeyen bu ürünler halkın malıdır ve folklorik yanı ağır basar. Söyleyeni bilinen, yani bireysel bir yaratının ürünü olan yapıtlarda ise edebi yan ağır basar. Kabaca bir sınıflamayla halk edebiyatı şu türleri kapsar: Destan, öykü, masal, atasözü, bilmece, halk şiiri (türkü, mâni, tekerleme, âşık edebiyatı, tasavvufi halk edebiyatı) ve halk tiyatrosu (Karagöz, ortaoyunu).

İslam öncesi Türk edebiyatının geleneklerini sürdüren halk ozanları İslam kültüründen, özellikle de tasavvuftan etkilenmekle birlikte ulusal nitelikli bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu edebiyatın dili halk arasında kullanılan konuşma dilidir. Şiir müzikten ayrılmamış, genellikle saz eşliğinde bir ezgiyle söylenmiştir. Ozanlar şiirlerinde, daha önce Türklerin kullandıkları hece ölçüsünü ve mâni, koşma, türkü gibi ortak nazım biçimlerini yeğlemişlerdir. Ayrıca halk edebiyatı içinde halkın ortak malı sayılan mâniler, türküler, destanlar ve masallar da önemli bir yer tutar. Halk ve meddah öyküleriyle Karagöz oyunları ve ortaoyunu da halk edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturur.

Düzyazı alanında ise 14. yüzyılda halk ağzından derlenerek yazıya geçirilen Dede Korkut Kitabı(*) öyküleri destansı nitelikleri ve anlatım özellikleriyle Türk edebiyatı tarihinin başyapıtları arasındadır. Bu öykülerde göçebe Türk boylarının yaşayışları, gelenek ve görenekleri sözlü anlatımın etkisini taşıyan akıcı bir dille yansıtılmıştır. Halk öyküsü olarak adlandırılan Ferhad ile Şirin(*), Kerem ile Aslı(*) gibi öyküler de aşkı konu alan yapıtlardır. Bunların yanı sıra Hamzaname(*), Battalname(*), Saltukname(*) gibi bir tür halk romanı sayılabilecek anlatılarla zengin bir halk edebiyatı geleneği oluşmuştur.

Yaratıcısı belli olan, yazarı bilinen halk edebiyatı ürünleri ise iki kümede incelenebilir: Tasavvufi halk edebiyatı ve âşık edebiyatı. Zümre-tarikat edebiyatı, tekke edebiyatı(*) gibi adlarla da anılan tasavvufi halk edebiyatının başlıca özelliği dinsel bir nitelik taşımasıdır. Bunun da nedeni, bu tür şiirlerin içeriğini bir din felsefesi olan tasavvufun belirlemesidir. Uyarıcı, öğretici nitelik taşıyan bu şiirlerde tanrısal aşk, birlik, insan sevgisi gibi temalar egemendir. Tasavvufi halk edebiyatının kurucusu sayılan Yunus Emre yalnız yaşadığı dönemin ve bir akımın değil Türk edebiyatının da en büyük şairlerindendir. Aşık Paşa, Eşrefoğlu Rumi, Hacı Bayram Veli ve Muhyi (Fenarizade Muhyiddin Efendi) bu yolda ürün veren şairlerin başlıcalarıdır.

Tarikatlar, tekkeler çevresinde gelişen tasavvufi halk edebiyatı içinde Alevi-Bektaşi şairlerin yapıtları değişik bir nitelik taşır. Alevi-Bektaşi halk edebiyatı olarak adlandırılan bu edebiyat Alevi-Bektaşi inanışlarının egemenliğine karşın yaşama sevincini, doğa sevgisini, doğaya bağlılığı dile getiren ürünleriyle dindışı halk edebiyatına bağlanır. Kaygusuz Abdal, Pir Sultan Abdal, Kazak Abdal Alevi-Bektaşi halk edebiyatının en ünlü adlarıdır.

Aşık edebiyatının(*) belirgin özelliği ise dindışı olmasıdır. Şiirler konulara göre destan, güzelleme(*), taşlama(*), koçaklama(*), ağıt biçiminde kümelendirilebilir. Aşıklar şiirlerini belli bir ezgiyi kullanarak söylerler. Şiirlerde hece ölçüsü(*) ve türkü(*), koşma(*), varsağı(*), mâni(*) gibi nazım biçimleri kullanılır. Dil ve söyleyişte de halkın konuştuğu Türkçe yeğlenmiştir. Köroğlu, Karacaoğlan, Gevheri, Emrah, Seyranî, Dadaloğlu, Ruhsatî âşık edebiyatının bellibaşlı şairleri arasındadır.

Halk edebiyatı gelişimini günümüze değin aynı çizgide sürdürmüştür. Günümüzde de yeni konular ve güncel sorunlarla da beslenerek geleneğin içinde varlığını sürdürmektedir. Aşık Veysel, Âşık Ali İzzet, Daimî, Mahzunî, Aşık İhsanî günümüz halk şairlerinden birkaçıdır. *Ayrıca bak.* Türk halk edebiyatı.

BATI ETKİSİNDEKİ TÜRK EDEBİYATI. Tanzimat edebiyatı. 18. yüzyılda başlayan Batılılaşma hareketleri, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) sonra Batı kültürünün ve uygarlığının benimsenmesine yol açtı. Batı kültürünü tanıyan, yabancı bir dili öğrenen genç aydınlar eski edebiyatın yeni yaşamı anlatmaya uygun olmadığını ileri sürerek Batı edebiyatı yolunda yeni bir edebiyatın gerekliliğini savundular. Batı edebiyatı örnek alınarak oluşturulan bu yeni edebiyata Tanzimat edebiyatı(*) denir.

Bu dönemde, divan edebiyatında görülmeyen makale, roman(*), öykü(*), tiyatro(*) gibi yeni edebiyat türlerinde, Batı'daki örneklerine uygun ürünler verilmeye çalışıldı. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi ilk Tanzimat edebiyatçıları 1789 Fransız Devrimi'yle dünyaya yayılan vatan, millet, hürriyet, adalet, meşrutiyet gibi kavramları işlediler. Sanatın amacını toplumu eğitmek olarak gördükleri için de yalın bir dili savundular, ama eski alışkanlıklarından da kurtulamadılar.

Klasikçilik, romantizm ve gerçekçilik akımlarının etkisinde kalan Tanzimat edebiyatçılarının çoğu birkaç türde ürün verdiler. Örneğin Namık Kemal yalnız şair değil, romancı, oyun yazarı ve eleştirmendi. Gazeteciliği seçen Şinasi, şiirlerinin yanı sıra Batılı anlamda ilk Türk tiyatro yapıtı olan *Şair Evlenmesi*'ni (1860) yazdı. Şair Recaizade Mahmud Ekrem'in bir romanı (*Araba Sevdası*), Abdülhak Hamid'in ise oyunları vardır. Dönemin başlıca öykü ve romancıları Ahmed Midhat, Samipaşazade Sezai ve Nabizade Nâzım'dır.

Servet-i Fünun ve Edebiyat-ı Cedide. Yüzyılın sonuna doğru Tanzimat edebiyatına tepki sayılabilecek yeni bir edebiyat hareketi doğdu. *Servet-i Fünun* dergisi çevresinde toplanan Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit Yalçın gibi genç yazarların başlattığı bu akım Edebiyat-ı Cedide(*) adıyla anılır. Padişah II. Abdülhamid'in baskı döneminde yetişen bu yazarlar şiir ve romanlarında bireysel duyguları incelediler ve Tanzimat yazarlarının tersine "sanat sanat içindir" görüşünü benimsediler.

Edebiyat-ı Cedide şiiri birçok özelliğiyle tam bir akımdı. Bir dergi çevresinde toplanan bu sanatçılar ortak özelliklere, ilkelere dayanan bir şiir geliştirdiler. Şiirlerine de düşle gerçek çatışması, karamsarlık ve kaçış temaları egemendi. Hem dönemin siyasal koşulları, hem de benimsedikleri sanat anlayışı içine kapalı, bireyci bir şiire yönelmelerine yol açtı.

1900'de dağılan Edebiyat-ı Cedide topluluğundan yalnız Tevfik Fikret yazarlığını sürdürebildi. Siyasal baskı ve sansür nedeniyle yazılıp çizilemeyen 1901-08 yıllarında toplumsal şiire yönelen Fikret, 1908'den sonra daha yalın bir söyleyişi benimseyerek etkinliğini korudu.

Edebiyat-ı Cedide döneminde asıl yenilik öykü ve roman alanında gerçekleştirildi. Daha önce Tanzimat romancılarının verdikleri ilk örnekler birer deneme olmaktan öteye gidemedi. Bunun nedeni Tanzimat dönemi yazarlarının konu yeniliğinin ötesinde bir roman yapısı ve dili oluşturamamış olmalarıydı. Bu açıdan bakılınca Türk romancılığının ilk gerçek ustası Halit Ziya Uşaklıgil'dir. Halit Ziya'nın *Mavi ve Siyah* (1897) ile *Aşk-ı Memnu* (1900) adlı romanları kuruluşları bakımından bir yetkinliği simgeler. Ayrıca bu romanlarla birlikte Türk edebiyatına kendi bireysel yaşamları olan karakterler girer. Dönemin öteki romancısı Mehmet Rauf da *Eylül* (1901) romanında ruh çözümlemelerine ağırlık vererek psikolojik romanın ilk örneğini verdi.

Edebiyat-ı Cedide topluluğunun dışında kalan ve "halk için sanat" görüşüyle ürün veren Hüseyin Rahmi Gürpınar ise gerçekçi ve doğalcı bir anlayışla toplumun her sınıfından insanları konu aldığı romanlarında mizaha dayalı bir anlatımı geliştirdi. Ahmed Rasim de fıkra, söyleşi, anı türlerinde canlı, yalın, akıcı bir anlatımla düzyazının gelişmesine katkıda bulundu.

19. yüzyılın sonunda edebiyatı da etkileyen ve besleyen üç düşünce akımıyla karşılaşılır: Batıcılık, Türkçülük, Osmanlıcılık-İslamcılık. Genellenirse Edebiyat-ı Cedide yazarları Batıcı, eskiyi savunanlar Osmanlıcı-İslamcıdır. 1899'da yayımladığı *Türkçe Şiirler* adlı kitabıyla Mehmet Emin Yurdakul da Türkçülüğe bağlanır.

Milli Edebiyat akımı. Mehmet Emin Yurdakul'un çıkışı edebiyatta ancak II. Meşrutiyet'te bilinçli bir çizgiye oturtuldu ve bir akım niteliğini kazandı. Milli Edebiyat(*) adını alan bu akımı başlatanlar Selanik'te çıkardıkları *Genç Kalemler* (1911) dergisiyle Ömer Seyfeddin, Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp'ti.

Bu akım kısa sürede değişik sanat anlayışlarını savunan yazarlarca da benimsendi ve yalın bir dille yazma, konularını yaşamdan, ülke gerçeklerinden seçme ve ulusal kaynaklara yönelme ilkelerinde birleşildi. Bu durum, aynı zamanda Türkçülük-Turancılık düşüncesinin bırakılmasına, milliyetçi olarak nitelendirilebilecek bir bileşime ulaşılmasına yol açtı. Özellikle öykü ve roman alanında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar, Refik Halit Karay, Reşat Nuri Güntekin bunun en başarılı örneklerini verdiler. Fuad Köprülü de bilimsel incelemenin ilk örneklerini ortaya koydu.

Bu dönemde yetişmiş, edebiyat tarihlerinde Milli Edebiyat kavramı altında toplanan, ama dünya görüşleri ve şiir anlayışları farklı şairler üzerinde de durmak gerekir. Bunlardan, anlaşılır bir dille yazmayı benimseyen İslamcı Mehmed Âkif Ersoy gerçekçi bir tutumla günlük yaşama açılarak toplumsal konulara yöneldi. Temelde Osmanlıcı ve gelenekçi olan Yahya Kemal Beyatlı yeniklasik bir şiir geliştirdi. Egemen ideolojilerin dışında kalan Ahmed Haşim ise izlenimci, simgeci bir anlayışla "saf şiir"i savundu. Bu üç şairin ortak yanı aruz ölçüsünü benimsemiş olmalarıdır.

Cumhuriyet dönemi. Cumhuriyet döneminde özellikle Türk şiirinde büyük değişiklikler görüldü. Meşrutiyet dönemi şairlerinin çoğu Cumhuriyet döneminde de yazmayı sürdürdüler. Ahmed Haşim, Yahya Kemal gibi şairler ünlerini korudular. Milli edebiyatçılar ise Cumhuriyet'in ilk sanatçı kuşağını oluşturdular. Bu gelişim kısaca şöyle özetlenebilir:

Şiirde Milli Edebiyat akımının en tipik sürdürücüleri Beş Hececiler ya da Hecenin Beş Şairi(*) adlarıyla anılan Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Halit Fahri Ozansoy, Enis Behiç

Koryürek'ti. Beş Hececilerin ortak özelliği halk şiiri geleneğinden yararlanarak yurt güzelliklerini dile getiren duygusal şiirler yazmış olmalarıydı. Ama savaş yıllarının etkisiyle hemen hepsi romantizme sürüklendiler. Cumhuriyet'i izleyen ilk yıllarda bu yüzeysel bir Anadolu edebiyatına dönüştü.

"Anadolucu" ya da "memleketçi" edebiyat 1930'lara değin egemenliğini sürdürdü. Bu şiire ilk tepki, çıkardıkları ortak kitabın adından (*Yedi Meşale*, 1928) ötürü edebiyat tarihine Yedi Meşaleciler(*) adıyla geçen topluluktan geldi. Topluluk Sabri Esat Siyavuşgil, Ziya Osman Saba, Yaşar Nabi Nayır, Muammer Lütfi, Vasfi Mahir Kocatürk, Cevdet Kudret, Kenan Hulusi Koray' dan oluşmaktaydı. Türk şiirini yeni ufuklara açmayı amaçlayan bu şairlerin girişimi biçim ve özde bir yenilik getirilemediği için başarılı olamadı ve içlerinden yalnız Ziya Osman Saba şiiri sürdürdü.

Hececi şiirde asıl aşama Yedi Meşalecilerin dışında kalan şairlerce gerçekleştirildi. Bunlar arasında Ahmet Hamdi Tanpınar, Necip Fazıl Kısakürek, Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmet Muhip Dıranas yeni bir anlayış ve duyarlıkla çağdaş Türk şiirine katkıda bulundular.

Cumhuriyet sonrası Türk şiirinde gerçek yenilikse Nâzım Hikmet tarafından başlatıldı. Nâzım Hikmet özü biçimin bağlarından kurtarmakla kalmadı, dizeci anlayışı da yıkarak serbest nazım(*) ya da serbest şiir olarak nitelenen ve şiirden ölçü, uyak gibi bağları atan bir akımın başlatıcısı oldu. Nâzım Hikmet'in şiiri 1930'larda birçok genç şairi etkisine aldı. Ama şair olarak içlerinden yalnızca İlhami Bekir Tez'le Hasan İzzettin Dinamo'nun günümüze gelebildiği bu şairler toplumcu çizgide kendilerine özgü bir şiir geliştiremediler. Asıl bağlantı 1940'larda kuruldu. Rıfat Ilgaz, Cahit Irgat, A. Kadir, Enver Gökçe, Ömer Faruk Toprak, Arif Damar, Ahmed Arif, Attilâ İlhan, Şükran Kurdakul gibi adlar değişik boyutlarda toplumcu şiiri geliştirdiler.

Yalnız eski şiire değil Nâzım Hikmet şiirine de tepki olan Garip(*) akımı ise üç şairin adıyla anılır: Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday. Üç arkadaş *Varlık* dergisinde ölçüsüz, uyaksız, şairanelikten uzak yeni bir şiir akımını başlattılar ve bu yoldaki şiirlerini *Garip* (1941) adlı bir kitapta topladılar. Konuşma dilinin yalınlığıyla yaşama sevincini, günlük yaşamı, küçük adamın dertlerini konu edinen Garip akımı kısa sürede yaygınlaşarak birçok genç izleyici buldu, ayrıca dönemin ünlü şairlerini de etkiledi. Ama üç şairin birlikteliği uzun sürmedi. Melih Cevdet Anday ve Oktay Rifat yeni denemelerle kendilerine özgü bir şiire yönelirken, Orhan Veli de ikinci kitabı *Vazgeçemediğim*'den (1945) başlayarak şiirini değiştirdi.

1950'den sonra Garip şiirinin yozlaşması sonucu yeni arayışlara yönelen Cemal Süreya, Edip Cansever, Turgut Uyar, İlhan Berk, Ece Ayhan gibi şairler toplumcu şiir dışında yeni bir akım başlattılar. Anlamda kapalılığın, somuta karşılık soyutlamanın, değişik çağrışımlarla imgeci bir şiir anlayışının savunulduğu İkinci Yeni(*) akımı 1965'e değin sürdü. Nâzım Hikmet'in 1936'dan beri basılmayan kitaplarının yeniden yayımlanmasıyla İkinci Yeni etkisi zayıfladı ve toplumcu şiir yeni bir gelişim sürecine girdi.

Cumhuriyet'ten günümüze kabaca bu aşamalardan geçerek gelen çağdaş Türk şiirine anılan adların yanı sıra Behçet Necatigil, Ceyhun Atıf Kansu, Asaf Halet Çelebi, Cahit Külebi, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Sabahattin Kudret Aksal, Salâh Birsel, Necati Cumalı, Metin Eloğlu, Mehmet Başaran, Gülten Akın, Hilmi Yavuz, Ümit Yaşar Oğuzcan, Hasan Hüseyin, Kemal Özer, Ataol Behramoğlu gibi şairler de katkıda bulundular. Fazıl Hüsnü Dağlarca kendine özgü söyleyişi, içeriği sürekli yenileyen şiirselliğiyle günümüz şiirinin ustaları arasında yer aldı.

Cumhuriyet döneminde öykü ve romanın ise daha yalın bir çizgide geliştiği söylenebilir. Zamansal sıralanma ve dönemler arası bağlantılar göz önünde tutulursa bu gelişim şöyle özetlenebilir:

Nabizade Nâzım'la başlayan ve Hüseyin Rahmi'de görülen doğalcılık, Selâhattin Enis'le sürdü. Mehmet Rauf'un ilk örneğini verdiği psikolojik roman ise Cemil Süleyman, Peyami Safa, Samet Ağaoğlu gibi yazarların yapıtlarıyla yeni örneklere kavuştu. Öykü ve romanın İstanbul dışına çıkması, Anadolu'ya açılması da gerçekçiliğe bağlanabilir. Bu yolda ilk ürünü veren Nabizade Nâzım'ın amacı gerçekçi edebiyata örnek vermekti. Benzeri bir ürün 20 yıl sonra gelen, Ebubekir Hazım Tepeyran'ın *Küçük Paşa*'sıydı (1910). Gerçi *Küçük Paşa* doğalcı bir yapıt değildi, ama Nabizade'nin *Kara Bibik*'inden (1890) sonra köyü konu alan ikinci romandı. Bir iki öykü bir yana, bu yolda üçüncü basamak Refik Halit Karay'ın *Memleket Hikâyeleri*'ydi (1919). Bu çizgi Cumhuriyet'ten sonra da Yakup Kadri'nin *Yaban*'ının (1932) yanı sıra toplumsal gerçekçiler ve Köy Enstitülü yazarlarla etkisini bir ölçüde sürdürdü. Bu arada "memleketçi" edebiyatın yüzeysel, duygusal bir gerçekçilikle sığ örnekler verdiği görülür.

Cumhuriyet döneminin başlarında bu gerçekçilik yakın geçmişin, Meşrutiyet dönemi Osmanlı toplumunun ve gerçeklerinin konu alındığı yapıtlarla aşıldı. Yakup Kadri'nin *Hüküm Gecesi* (1927) ile *Sodom ve Gomore* (1928) adlı romanları, Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece*'si (1928), Halide Edip'in *Sinekli Bakkal*'ı (1936) bu yolda verilmiş ürünlerdi.

Şiirde olduğu gibi öykü ve romanda da asıl dönüm noktası 1930'lardadır. Sadri Ertem *Resimli Ay*'da yayımlanan (1928) öykülerine *Vakit* gazetesinin ekinde yenilerini ekleyerek toplumcu gerçekçiliğe yönelen edebiyatın ilk örneklerini verirken, Almanya'dan dönen Sabahattin Ali de gene *Resimli Ay*'da bu yoldaki ilk öykülerini yayımladı. Yalın, gözlemci tutumu, olaydan çok bir durumu sergilemeyi amaçlayan öykü anlayışıyla Memduh Şevket Esendal her iki çizginin de dışında kaldı.

1940'lara gelindiğinde Sabahattin Ali'nin toplumcu gerçekçi çizgiyi geliştirdiği, Sait Faik'in toplumsal sorunlardan çok aydın bireyin, küçük adamın dünyasına yönelen duyarlığıyla yeni bir öykü anlayışı getirdiği görülür. Reşat Enis, Samim Kocagöz, Kemal Bilbaşar, Cevdet Kudret, Halikarnas Balıkçısı, Kemal Tahir, Orhan Kemal gerçekçi çizgide ürün verirlerken, Abdülhak Şinasi Hisar geçmiş özlemiyle yüklü, bireyci yapıtlarıyla öne çıktı. Ahmet Hamdi Tanpınar da tarihsel gelişimin ve uygarlık değişiminin toplumda, bireylerde yarattığı sorunsalı irdelemeye çalıştı. Çok partili döneme geçişi izleyen yıllarda ve 1950'lerde ise yazarlar daha çok köy gerçeklerine yöneldiler. Bu yöneliş Köy Enstitüsü çıkışlı sanatçılarla, köy kökenli ya da köyü yakından tanıyan yazarların art arda ürün vermeleriyle yaygınlaştı. Mahmut Makal'ın köy notlarını topladığı *Bizim Köy*'ü (1950), öğrenim yıllarında hemen hepsi şiirle edebiyata giren Köy Enstitüsü çıkışlı yazarları benzeri örnekler üretmeye itti. Bunu 1954-55 yıllarında Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Kemal Tahir'in köye toplumcu bakış açısıyla ve değişik boyutlarda yaklaşan yapıtları izledi. 1960'a gelirken Reşat Enis, Kemal Bilbaşar, Samim Kocagöz, İlhan Tarus, Orhan Hançerlioğlu, Talip Apaydın, Necati Cumalı, Fakir Baykurt gibi yazarların öykü ve romanlarıyla köyü konu alan zengin bir edebiyat oluştu.

Köyü konu alan edebiyata koşut olarak, 1950-60 arası yazmaya başlamış Ferit Edgü, Demir Özlü, Erdal Öz, Yusuf Atılgan, Nezihe Meriç, Adnan Özyalçıner gibi yazarların yapıtlarıyla edebiyatta yeni bir atılım ortaya çıktı. Yayımlanan ürünlere İkinci Yeni şiirinde görülen tedirginlik, yalnızlık gibi temalar egemendi. Bireysel duyarlıkların işlendiği bu yapıtlarda biçim kaygısı ağır basıyordu.

Günümüzde daha çok gerçekçi bir çizgide gelişen Türk öykü ve romanına, anılan adların yanı sıra Oktay Akbal, Haldun Taner, Tarık Dursun K., Muzaffer Buyrukçu, Demirtaş Ceyhun, Erol Toy, Dursun Akçam, Bekir Yıldız, Çetin Altan, Füruzan, Sevgi Soysal, Adalet Ağaoğlu, Vedat Türkali, Oğuz Atay, Tomris Uyar, Selim İleri, Aysel Özakın, Ahmet Altan, Latife Tekin, Orhan Pamuk gibi yazarlar da değişik boyutlarda katkıda bulundular. Türk mizah edebiyatının dünyaca ünlü adı Aziz Nesin de 1940'lardan başlayarak verdiği 90'ı aşkın yapıtıyla geniş okur yığınlarına ulaşmayı başardı.

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında önemli bir gelişim de deneme(*), eleştiri türlerinde görüldü. Önceki dönemlerde bir yan uğraş olarak ele alınan deneme ve eleştiri türleri Nurullah Ataç, Sabahattin Eyuboğlu, Suut Kemal Yetkin gibi usta yazarların salt bu türleri uğraş edinmeleriyle gelişip yaygınlaştı. Vedat Günyol, Memet Fuat, Tahir Alangu, Azra Erhat, Selahattin Hilav, Rauf Mutluay, Fethi Naci, Asım Bezirci, Mehmet H. Doğan, Salâh Birsel, Enis Batur, Füsun Akatlı gibi yazarlar değişik bakış açılarıyla bu alanlarda ürün verdiler.

Türk Edebiyatı, İstanbul'da 15 Ocak 1972'de yayımlanmaya başlayan aylık edebiyat dergisi.

Türk Edebiyat Cemiyeti'nce yayımlanan derginin sahibi, derneğin de başkanı olan Ahmet Kabaklı'ydı. Derginin amacı, "Türk edebiyatını en uzak mazisi, uzak ve yakın geçmişi ve bugünü ile yekpare bütün halinde düşündüğümüzü söylemeliyiz. Yeniyi yapabilmek veya yapabileceklere ışık tutmak için geçmişe sık sık döneceğiz" biçiminde açıklanıyordu. Şubat 1975'te çıkan 38. sayısında yayımına ara veren dergi, Ocak 1977'de Türk Edebiyat Vakfı'nca ve gene Ahmet Kabaklı yönetiminde yeniden yayımlandı. Geleneksel edebiyat çizgisine bağlı kalan *Türk Edebiyatı*'nda en çok Münevver Ayaşlı, İnci Enginün, Cemil Meriç, Yahya Akengin, Sabahat Emir, Gültekin Samanoğlu, Mehmet Önder, Arif Nihat Asya, Munis Faik Ozansoy, İlhan Geçer, Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun yazı, şiir ve öyküleri yer aldı.

Türk Eğitim Derneği (TED), kimsesiz ve yoksul çocukların öğrenim görmelerini sağlamak, çocukların eğitim düzeyini yükseltmek ve boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla 31 Ocak 1928'de Ankara'da kurulan kamuya yararlı dernek.

Mustafa Kemal'in (Atatürk) koruyuculuğu altında kurulan TED hem yurtiçinde, hem de yabancı ülkelerde bulunan eğitim merkezlerinde Türk öğrenciler için yurtlar, yabancı dilde eğitim veren okullar ve çeşitli kurslar açmayı, eğitim alanında bilimsel

toplantılar düzenlemeyi, ödüller dağıtmayı ve araştırma projelerini desteklemeyi de amaçlar.

TED Genel Merkezi ve bağlı kuruluşları olan şube ve kolej vakıflarının sağladığı öğrenim yardımları, öğrenci yurtlarında ücretsiz barınma, gündüz öğrenimi için aylık burs ve TED vakıf kolejlerinde ücretsiz yatılı ve gündüzlü öğrenim yardımından oluşur. Derneğin başlıca gelir kaynakları üye aidatları, dernek yayınları, mal varlığı, bağış ve yardımlardan oluşur. 1987'den bu yana her yıl TED Eğitim Hizmet Ödülü ve TED Eğitim Bilim Ödülü adı altında iki ödül veren derneğin yayın organı *Eğitim ve Bilim* üç ayda bir yayımlanır.

Türk Eğitim Vakfı (TEV), maddi olanakları sınırlı gençlerin öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla kurulan kamuya yararlı dernek. 4 Mayıs 1967'de 205 hayırsever tarafından kurulmuştur. Üyelerinin tümü kuruculardan oluşan 42 kişilik bir mütevelli heyeti vardır. TEV'in yurtiçinde burs vereceği öğrencilerin seçimi üniversite ve öbür eğitim kurumlarına bırakılmıştır. TEV, doğal afetlerde zarara uğrayanlara, yetiştirme yurtlarında büyüyüp üniversiteye girmeye hak kazananlara ve özürlü öğrencilere burs verir. Ayrıca yükseköğrenimini çok iyi derece ile tamamlayan ve lisansüstü öğrenim yapmak isteyen öğrencilere yurtdışında öğrenim olanağı sağlar. Burslu öğrencilerin sosyal bakımdan gelişmelerini sağlamak amacıyla yabancı dil, daktilo ve bilgisayar kursları da açar. Staj ve teknik geziler dışında üniversitelerin eğitimle ilgili bazı projelerini de destekleyen TEV'in gelir kaynakları, ölüme bağlı vasiyet bağışları, kişi ve kurumların kurs ve bağışları ile TEV çelenkleriyle yapılan bağışlardan oluşur.

Türk Folklor Araştırmaları, İstanbul'da Ağustos 1945-Ocak 1980 arasında ayda bir yayımlanan folklor dergisi.

Derginin ilk sayısındaki sunuş yazısında o güne değin Türk folkloruna ilişkin olarak yapılan yayınların ve derleme çalışmalarının yetersiz ve dağınık olduğu, *Türk Folklor Araştırmaları*'nın bu boşluğu doldurmak için yayıma başladığı belirtiliyordu. Dergide *Türk Folklor Araştırmaları* dergisinin sahibi ve yazı işleri müdürü olan İhsan Hınçer'in yanı sıra Sadi Yaver Ataman, Süheyl Ünver, Halit Bayrı, Vahit Lütfi Salcı ve Celaleddin Kişmir gibi imzalar yer aldı. *Türk Folklor Araştırmaları*'nda Türk halk edebiyatına ilişkin inceleme ve araştırmalarla derlemelere yer verildi. Kasım 1979'da çıkan 364. sayısı "İhsan Hınçer Özel Sayısı" olarak yayımlanan derginin yayını, Ocak 1980'de 366. sayı ile son buldu.

Türk Folkloru, İstanbul'da yayımlanan aylık folklor dergisi. Ağustos 1979'da çıkmaya başlayan derginin sahibi Kemal Kitapçı, yazı işleri yönetmeni İbrahim Aslanoğlu'ydu. 19. sayıdan sonra İbrahim Aslanoğlu aynı zamanda derginin sahibi oldu. Aralık 1984'ten sonra yazı işleri yönetmenliğini Erman Aslanoğlu üstlendi. Derginin ilk sayısında M. Şakir Ülkütaşır, S. Yaver Ataman, Osman Feymani, İbrahim Aslanoğlu, Müjgân Üçer, Salim Sakaoğlu, Hayrettin İvgin, Emin Kuzucular ve Doğan Kaya'nın yazıları yer alıyordu. Öbür sayılarda Orhan Şaik Gökyay, Hikmet Dizdaroğlu, Nail Tan, Kevork Pamukciyan, Sabri Koz, Ali Berat Alptekin, Şükrü Elçin, Hasan Köksal ve Esma Şimşek sık rastlanan adlar oldu. Ocak 1987'de çıkan 90. sayısıyla yayımına ara veren *Türk Folkloru* halkın gelenek, görenek ve inançlarını nesnel bir yaklaşımla vermeye çalışmış, halk edebiyatı tarihi ve folklora önem veren bir dergi olarak tanınmıştır.

Türk Haberler Ajansı (THA), Türkiye'nin ilk özel haber ajansı. İstanbul'da Kadri Kayabal tarafından kuruldu (1950). Önceleri İstanbul, Ankara, İzmir gazeteleriyle bazı Anadolu gazetelerine Ankara ve yurt haberleri veren ajans, 1953'te Radyo Dinleme Servisi'ni kurarak dış haberler, özellikle de Ortadoğu haberleri vermeye başladı. Zamanla muhabir kadrosunu genişletti ve fotoğraf servisine geçti. 1969'da Türkiye'de ilk telefoto şebekesini kurarak yurtdışına da fotoğraf pazarlamaya başladı. United Press International'la (UPI) yaptığı anlaşmanın ardından Reuters haber ajansının ekonomi servisi temsilciliğini üstlenerek çeşitli şirket ve kuruluşlara haber servisi verdi. Bir süre sonra anonim şirket olan THA, abonesi olan gazetelerle teleks bağlantısı kurdu ve 15'e yakın il merkezinde teleks aracılığıyla haberleştiği bölge büroları oluşturdu.

Kadri Kayabal'dan sonraki sahibi Mehmet Ali Kayabal'ın ölümünden sonra *Güneş* gazetesi tarafından satın alınan THA, zarar ettiği gerekçesiyle 1986'da kapatıldı.

Türk Halk Bilgisi Derneği, Türkiye'de kurulan ilk folklor derneği. 1927'de Ankara'da Ziyaeddin Fahri'nin (Fındıkoğlu) girişimiyle kuruldu. 1928'de İstanbul'da, daha sonra da Anadolu'nun birçok yerinde şubeleri açıldı. Derneğin üyeleri arasında Mehmet Halit (Bayrı), Yusuf Ziya (Demircioğlu), İshak Refet (Işıtman), İhsan Hamdi, Eflatun Cem (Güney), Sadettin Nüzhet (Gerçek), Ahmet Kutsi (Tecer), İzzet Adil ve Raife Hakkı bulunuyordu. Dernek 1928'de *Halk Bilgileri Mecmuası*, 1929'da da *Halk Bilgisi Haberleri*(*) adlı iki dergi yayımlamaya başladı. Türk Halk Bilgisi Derneği 1933'te Halkevleri'nin açılması üzerine kapandı.

Türk halk dansları, TÜRK HALK OYUNLARI olarak da bilinir, Türkiye'nin bütün yörelerinde halkın tören ve şenliklerde oynadığı anonim danslar. Türkiye halk dansları açısından dünyanın en ilginç ülkelerinden biridir. Tarihöncesinden günümüze birçok uygarlığı barındırmış olan Anadolu'daki kültür bileşimi Türk halk dansları alanında da görülür. Tür, karakter, figür, koreografik yapı, içerik, ritim, giysi vb açılarından büyük bir zenginliğe ve çeşitliliğe sahip olan Türk halk danslarını bazı halkbilimciler altı bölgeye ayırarak incelerler. Bunlar "halay bölgesi" (Hakkâri-Çankırı-Adana üçgeni),

Sivas kız halayı
ABC Ajansı

"bar bölgesi" (Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu), "horon bölgesi" (Doğu Karadeniz), "kaşık bölgesi" (Eskişehir, Konya, Mersin, Antalya, Niğde, Kırşehir), "zeybek bölgesi" (Ege ve Güneybatı Anadolu) ve "hora bölgesi"dir (Trakya).

Bunlara "karşılama bölgesi", "davul oyunları bölgesi", "bengi-gövende bölgesi" vb daha dar bölgelerin katıldığı da olur. Türk halk dansları koreografik yapıları, içerikleri, oyuncu sayısı, oynayanların cinsiyeti gibi birçok konuda sınıflandırılır. Sözü geçen altı bölgeyi belirten adlar, o bölgelerde genellikle "dans" karşılığında kullanılır. Örneğin "halay çekmek", "bar tutuşmak", "hora tepmek", "samah dönmek" terimleri, kullanıldıkları bölgelerde "dans etme" anlamına gelir. Ama günlük konuşmada dansın

Edirne'den "karşılama"
ABC Ajansı

karşılığı oyun sözcüğüdür. Dansın da müzik ve tiyatro gibi ilkel insanların büyü törenlerinden çıktığı varsayımı doğrultusunda Türk halk danslarının kökeninin Türklerin İslamdan önceki dini şamanizmin dinsel törenlerine dayandığı konusunda oyun sözcüğü bazı ipuçları vermektedir. Örneğin Orta Asya Türklerinin birçoğu şamana "oyun" derdi. Türkistan'da şamanların düzenlediği törenin adı "oyun"du. Bu dilsel benzerliklerin dışında birçok halk dansında (özellikle Bolu-Kastamonu yöresinin davul oyunlarında ve Alevi-Bektaşi topluluklarının ayin-i cemlerde[*] döndükleri samahlarda) şaman törenlerinin izlerini görmek olasıdır. Hitit kabartmalarında günümüzdeki bağlamanın tıpkısı ucu püskülü, uzun kollu çalgı, hareketleri günümüzdekilere çok benzeyen, elleri çalparalı dansçılar, Attis, Osiris, Adonis, Dionysos gibi tanrılar için yapılan bolluk törenlerinin günümüz seyirlik köy oyunlarındaki uzantıları da Türk halk danslarının kökeni konusunda başka ipuçlarıdır.

Türk halk dansları çok çeşitli nedenlerle oynanır. Düğünler, dinsel ve ulusal bayramlar, sünnet, doğum, askere gitme, askerden dönme, panayır, diş hediği (çocuğun ilk dişini çıkardığı gün yapılan tören), mevsim dönümüyle ilgili şenlikler (örn. koç katımı, Hıdrellez, kış yarısı vb) esnaf derneklerinin sürekli toplantıları, köy ya da kasaba gençlerinin toplantıları (örn. barana, yaren sohbeti, sıra gezme vb), kadınların çeşitli vesilelerle kendi aralarında düzenledikleri ev içi eğlenceleri ve tarikat ayinleri bu nedenlerin belli başlılarıdır.

Tarikat ayinleri Türk halk dansları içinde çok özgün bir bölüm oluşturur. İslamın dans ve müziğe hoşgörüyle yaklaşmamasına karşın, bu dini kabul eden Türk boyları daha önceki müzik ve dans geleneklerini tarikatlarda gizlice sürdürmüşlerdir. Özellikle Alevilerin ayin-i cem denen dinsel toplantılarında dans ve müzik ana öğe olarak yer almıştır (*bak.* samah).

Türk halk dansları içeriklerine göre soyut danslar ve taklitli danslar olmak üzere iki ana kümede toplanabilir. Birinci kümedekiler (figürleri teker teker incelenip çıkış nedeni inceden inceye araştırıldığında bazı yorumlara olanak verse bile) günümüz insanına hem izleyici, hem de oyuncu olarak estetik bir tattan başka bir şey vermeyen danslardır. Taklitli danslarsa dramatik bir biçimde, müzikli bir mim tiyatrosu gibi, somut şeyler ifade eder. Taklitli danslar kabaca beş bölüme ayrılabilir: 1) Hayvan taklidi danslar (Silifke'de keklik, Tokat'ta kartal halayı, Erzurum'da tavuk barı vb), 2) iş dansları (Sivas'ta köy halayı, Silifke'de Türkmen kızı, Artvin'de teşi vb), 3) dövüş-savaş dansları (Erzurum'da hançer barı, Bitlis'te harkuşta, Bursa'da kılıç-kalkan vb), 4) aşk dansları (Kars'ta kıskanç, Gaziantep'te Meryem, Çorum'da dillalla vb), 5) doğayla ilgili danslar (Erzurum'da kayak, Kars'ta Uzundere, Urfa'da kımıl vb).

Koreografik yapı açısından Türk halk dansları iki büyük gruba ayrılır. Bunlar tutuşmalı ve tutuşmasız danslardır. Tutuşmalı danslar en yaygın olanlardır. Halay, bar, horon, hora bölgelerinde oyuncular birbirlerine elden, belden, omuzdan tutuşarak tek düz çizgi, iki düz çizgi, yay, tek halka ya da iç içe iki halka oluşturarak oynarlar. Kaşık ya da zeybek bölgelerinde ise oyuncuların tutuşması söz konusu değildir; oyun tutuşmalı danslarda olduğu gibi geometrik düzenler oluşturarak simetrik bir biçimde oynansa bile, oyuncular birbirlerinden bağımsız hareket ederler. Ayrıca tekli, ikili, üçlü, dörtlü oyunlar her bölgede vardır. Ama tekli oyun özellikle zeybek bölgesinde yaygındır.

Bütün bu dansların dışında ülkenin her yöresinde profesyonel oyuncuların yaptığı köçek ve çengi dansları da vardır. Bunlarda öbür halk danslarındaki yöresel ayrımlar pek söz konusu değildir. Her yörede köçek ve çengilerin giysilerinde, kullandıkları araçlarda (genellikle zil) büyük benzerlikler gözlenir.

Bütün yörelerde danslara çalgı olarak genelde davul ve zurna eşlik eder. Bağlama da yaygın olarak kullanılır. Kâlay, mey, sipsi, tulum, zurna, tar, kabak kemane değişik yörelerde kullanılan çalgılardır. Ama günümüzde Batı'dan ya da Doğu'dan gelen etkilerle keman, ut, kanun, klarnet, akordeon gibi sazlar da ülkenin her yanında kullanım alanı bulmaktadır. *Ayrıca bak.* bar; halay; hora; horon; kaşık oyunları; zeybek oyunları.

Türk halk edebiyatı, Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonra halk arasında İslam öncesi Türk edebiyatı geleneğinin sürdürülmesiyle gelişen edebiyat.

Türklerin İslam öncesi yaşamında yönetenler ve yönetilenler arasında anlayış, düşünce ve ideal bakımından büyük farklılıklar yoktu ve ozanların sazla çalarak söyledikleri aşk ve doğa şiirleri, destan ve sagular bütün Türklerin duygularına sesleniyordu. Türklerin büyük çoğunluğunun İslamlığı kabul etmelerinden sonra bu manevi birlik bozuldu. Kentlerde kurulan medreselerden yetişenler kendilerini halktan ayrı tutmaya başladılar. Ayrıca yönetim, siyaset ve askerlik alanındaki etkin işlevleri nedeniyle bazen devlet ve sarayın da korumasında olan bir sınıf ortaya çıktı. Divan edebiyatı bu kesimden insanların duygu, düşünce ve zevklerini yansıtırken halk edebiyatı bunların dışındaki kitlelerin beğeni, düşünce ve ideallerini dile getirdi. Ama gerçek anlamda halk edebiyatı kavramı ancak II. Meşrutiyet'ten sonra yerleşti ve halk gelenklerinin ürünü olan yapıtlar bu dönemden sonra "halk edebiyatı" olarak adlandırılmaya başladı. Bu yapıtlar genellikle öğrenim görmemiş köylüler, kasabalılar ya da kentliler ile yeniçeri ve tekke çevreleri gibi gene halktan kopmamış zümreler arasında, zaman içinde dinin, tasavvufun, tarikatların ve divan edebiyatının etkisiyle değişikliklere uğramış yapıtlardır.

İslamlıktan sonra, anonim halk edebiyatının temel ürünleri kabul edilen atasözü, destan, masal, bilmece, mani, türkü, ağıt, mesnevi gibi türlerde büyük gelişme görüldü. Türk halk edebiyatının ilk gerçek örnekleri ise Karahanlılar döneminde ortaya çıktı. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı yapıtındaki manzum ürünler Türk halk şiirinin temel biçimi olan dörtlüklerle söylenmiş ve genellikle yedili, sekizli ve on ikili hece ölçüleriyle düzenlenmişti. Bu yapıtta ayrıca atasözleri de yer alıyordu. Gene Karahanlılar döneminde oluşmuş "Satuk Buğra Han Destanı" ve 11. ve 12. yüzyılda Türkistan'da Yedisu bölgesinde doğduğu sanılan, eski Türk destanlarından motifler taşıyan Manas Destanı da bu dönem halk edebiyatının önemli ürünlerindendir.

Halk edebiyatının tasavvufi halk edebiyatı ya da tekke edebiyatı(*) denen türü 12. yüzyılda Ahmed Yesevi'yle başladı. Anadolu'nun bu alandaki ilk ve en büyük şairi Yunus Emre'ydi. Anadolu'da 19. yüzyıla değin çeşitli tarikatlarla gelişen bu edebiyat geleneğinin sürmesinde en önemli rolü Alevi-Bektaşi ve Melami-Hamzavi şairleri oynadı. Tekke edebiyatı şairleri yalın bir dille, hece ölçüsüyle ya da aruzun heceye yakın yalın kalıplarıyla yazdılar. Tekke şiirinin genel adı, özel bestelerle okunan ve tarikatlara göre değişik adlarla anılan ilahiydi. Nazım birimi dörtlüktü, nazım biçimi ise koşma düzenindeydi. Bununla birlikte gazel biçimiyle yazılmış ilahiler de vardı. Bu edebiyatın düzyazı dalını ise evliya menkıbeleri, efsaneler, öyküler, fıkralar ve tarikat büyüklerinin yaşamlarını konu alan yapıtlar oluşturuyordu.

Halk edebiyatının, âşık adı verilen halk sanatçılarının ürünlerinden oluşan ve 16. yüzyıl başlarında ortaya çıkan âşık edebiyatı(*) türünde, söz ve müzik birbirini tamamlayan iki öğedir. Günümüzde de az da olsa varlıklarını sürdüren âşıklar bir yandan eski destan geleneğini yaşatırken, bir yandan da doğaçlamayla aşk şiirleri söyler, başka sanatçıların ürünlerini yayar, törenlerde bir eğlence unsuru olarak yer alırlar. Kendilerini yetiştiren ustaların geleneğini sürdüren ve yetiştikleri çevrenin özelliklerini taşıyan âşıklar halk edebiyatı ölçüleri ve nazım biçimlerinin yanı sıra divan edebiyatı ölçüleri ve nazım biçimlerini de kullanmışlardır. Âşık şiirinin nazım birimi dörtlük olmakla birlikte dize sayısı çoğalıp azalabilir. Başlıca türler destan, güzelleme, taşlama, koçaklama, ağıt ve muammadır. Genellikle yalın ve yapmacıksız bir dil kullanılan âşık şiirinde yinelemeler, boş tekerlemeler, ölçü ve uyak tutturmada kolaylık sağlayan yakıştırmalar da bulunur.

Âşık edebiyatının en büyük şairleri 17. yüzyılda yetişti. Âşık Ömer, Gevheri, Kâtibî, Kayıkçı Kul Mustafa, Şahinoğlu, Kâtip Ali, Karacaoğlan, Üsküdarî, Âşık Halil, Ali, Âşık Mehmed bu dönemin başlıca adlarıdır. Kabasakal Mehmed, Levnî, Kıymetî, Mecnunî ve Nurî ise 18. yüzyılın başlıca âşıklarıdır. Divan edebiyatı etkisinde kalarak çok güçlü şiirler yazan 19. yüzyıl şairleri arasında ise Bayburtlu Zihni, Dertli, Seyranî, Tokatlı Nurî, Erzurumlu Emrah, Ruhsatî, Sümmanî, Celalî, Muhibbî, Dadaloğlu, Beyoğlu, Seyyit Osman sayılabilir. Mazlumî, Kahraman, İrşadî, Meslekî, Talibî, Karamanlı Gufrânî, Âşık Ali İzzet ve Âşık Veysel 20. yüzyılda sönmeye yüz tutmuş âşık geleneğinin başlıca adlarıdır.

Türk halk düzyazısındaki öyküler Türk, Arap ve İran-Hint kaynaklı olmak üzere üç grupta toplanır. Türk kaynaklı öyküler arasında Dede Korkut, Köroğlu, Danişmendname gibi serüven-kahramanlık öyküleri, Kerem ile Aslı, Âşık Garip, Karacaoğlan ile İsmigân Sultan, Emrah ile Selvihan gibi, âşıkların yaşamöyküleri çevresinde gelişen öyküler, Doğu Anadolu'da kaside adı verilen küçük öyküler, Güney Anadolu'da bozlaklar, meddah öyküleri ve Nasreddin Hoca fıkraları yer alır. *Yusuf ü Züleyha, Ebu Müslim Hikâyesi, Battalname, Leyla vü Mecnun* Arap kaynaklı öykülerdir. Hint-İran kaynaklı öykülerin en ünlüleri arasında ise *Ferhad ile Şirin* ile *Kelile ve Dimne* sayılabilir.

Türk halk müziği, bugünkü Türkiye sınırları içinde, çoğunlukla müzik öğrenimi görmemiş, halktan yaratıcıların oluşturduğu müziği belirten terim. Bazı tarihçiler bu müziğin kökeninin pentatonik Orta Asya müziği olduğunu ileri sürerler. Bu sav doğru olsa bile, arşivlerdeki örnekleriyle Türk halk müziği bugün heptatonik (gamın yedi sesini de kullanan) makamsal bir müziktir.

Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulmasından sonra benimsenen resmî müzik politikası halk melodilerini yaratılacak "yeni" Türk müziğinin ana kaynaklarından biri olarak kabul ediyor ve bunların notalarının saptanıp arşivlenmesine, müzikologların, halkbilimcilerin ve bestecilerin incelemesine sunulmasına öncelik veriyordu. Bu amaçla önce müzik öğretmenlerinden, bulundukları yörenin melodilerini notaya alıp o dönemin tek konservatuvarı olan İstanbul Belediye Konservatuvarı'na (bugün İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) göndermeleri istendi. Bir yıl içinde konservatuvara ancak 100 dolayında halk melodisi notasının ulaşması, bunların da güvenilir olmaktan uzak bulunması üzerine yerinde saptama yönteminin uygulanması düşünüldü. Temmuz 1926'da konservatuvarın öğretim üyelerinden bir grup Adana, Gaziantep, Urfa (bugün Şanlıurfa), Niğde, Kayseri ve Sivas illerini kapsayan bir geziye çıktı. Bu uygulama çok verimli geçince, ertesi yıl düzenlenen ikinci gezide Konya, Ereğli, Karaman, Alaşehir, Manisa, Ödemiş ve Aydın yörelerinin melodileri derlendi. 1928'deki üçüncü derleme gezisinde İnebolu, Kastamonu, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Kütahya ve Bursa, 1929'daki dördüncü gezide de Trabzon, Rize, Gümüşhane, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Giresun ve Sinop yörelerinin melodileri notaya alındı. Mahmut Ragıp Gazimihal, Yusuf Ziya Demircioğlu, Ferruh Arsunar, Muhittin Sadak ve Rauf Yekta'nın görevli olarak katıldığı bu geziler bir süre kesintiye uğradıktan sonra 1937'de, bu kez yeni kurulan Ankara Devlet Konservatuvarı'nca yeniden başlatıldı. 1952'ye değin her yıl düzenlenen bu gezilerin ilk beşine Hasan Ferit Alnar, Necil Kâzım Akses, Ulvi Cemal Erkin, Halil Bedii Yönetken, Muzaffer Sarısözen, Arif Etikan, Cevat Memduh Altar, Tahsin Banguoğlu, Rıza Yetişen, Nurullah Taşkıran, Mahmut Ragıp Gazimihal ve Mithat Fenmen katıldı. Sonraki 10 geziyi ise Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve Rıza Yetişen gerçekleştirdi. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın gezilerinde yaklaşık 10 bin melodi notaya alınarak arşivlendi. 1964'te kurulan Türkiye

Radyo-Televizyon Kurumu da (TRT) derleme gezileri düzenleyerek halk melodilerinin toplanması etkinliğine katıldı. TRT'nin ilk gezisinde Erzurum, Kars, Erzincan, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Adana, Bitlis, Muş, Bingöl ve Siirt yörelerinin melodileri banda alındı. İkinci gezi 1967'de Gaziantep, Burdur, Van, Erzurum, İzmir, Trabzon ve Balıkesir'e gönderilen yedi ekiple gerçekleştirildi. 1971'deki son gezideyse Erzurum ve Kars yörelerinin âşıklamaları, atışmaları ve davul zurna havaları toplandı. Bütün bu birikime bireysel derlemeler de eklendi. Günümüzde de süren bireysel katkılarla Türk halk müziği repertuvarı durmadan genişlemektedir.

Bugün repertuvardaki parçaların çoğu sözlü melodilerdir. Bunlar çoğunlukla türkü genel adıyla anılır. Sözsüz halk melodilerine ise genel olarak oyun havası denir.

Türk halk müziği repertuvarı iki ana başlık altında incelenebilir: Ritimli melodilerden oluşan "kırık hava"lar (bazı yörelerde bu türe kısık hava denir) ve dinlendiğinde doğaçlama izlenimi bırakmakla birlikte, çoğu kez kalıplaşmış ritimsiz melodilerden oluşan "uzun hava"lar. Kırık hava türünden sözlü parçalar güftelerinin tür adıyla anılırlar: Koşma, varsağı, mani, destan, karşılama, semai, divan, kalenderi vb. Uzun hava türünden sözlü parçalar hemen hemen her yörede az çok değişik adlar taşır. Türk halk müziğinde doğaçlamaya en yakın melodiler çoğunlukla bağlama ailesinden bir çalgıyla yapılan ve açış, ağız ya da ayak diye adlandırılan özgür icralardır.

Repertuvardaki parçaların bir bölümünü son derece tekdüze melodili parçalar oluşturur. Ama melodik kurgusuyla güçlü bir bestecinin yapıtıymış duygusu uyandıran parçalar da vardır. Böyle parçalar genellikle büyük merkezlere yakın yörelerde oluşmuştur. Birçok parça da birbirine benzer. Sözlü parçalar gibi sözsüz parçalar da genellikle bir buçuk oktavlık bir ses alanı (insan sesinin ortalama genişliği) içinde kalır.

Her yörenin sözlü parçaları seslendirme üslubu başkadır; buna ağız denir. Ayrıca yöreden yöreye değişen mızrap vurma tarzları da vardır. Hem sözlü hem de sözsüz parçalar genellikle başka halk sanatlarında da olduğu gibi bir içtenlik, yalınlık ve duyarlılığı yansıtırlar.

Türk halk müziği ritim bakımından olduğu gibi melodik yapı bakımından da klasik Türk müziği ile önemli benzerlikler gösterir. Klasik Türk müziği ve başka pek çok halk müziği gibi Türk halk müziği de teksesli, makamsal bir müziktir. Belli başlı altı makamı vardır. Anadolu'nun büyük kesiminde ayak adıyla bilinen bu makamlar garip, kerem, bozlak, derbeder, müstezat ve miskettir. Ayakların klasik Türk müziğindeki makamlar arasında benzerleri vardır; bunlar anılan sırayla hicaz, hüseyniuşşak, kürdi, saba, rast ve evç makamlarıdır. Bazı yörelerde belli birkaç ayak kullanılır, öteki ayaklara hemen hiç rastlanmaz. Ayakların kullanılış biçimleri de yöreden yöreye değişebilir. Bazı parçalarda iki ya da daha çok ayak klasik Türk müziğindeki bileşik makamlardan hiçbirine benzemeyen biçimde bir araya gelmiştir. Klasik Türk müziğine ilişkin az çok kuramsal bilgisi olan halk müzikçileri ayakları halkın verdiği adlar yerine, klasik müzikteki benzerlerinin adlarıyla anarlar. Türk halk müziğinde de klasik Türk müziğindeki usullerin karşılığı olan ritim kalıpları vardır. Ama klasik Türk müziğinin büyük usullerinin çoğuna halk müziğinde rastlanmaz. Halk müziğindeki usullerin halk dilinde özel adları yoktur. Halk müziği araştırmacıları bunları içerdikleri birim zaman sayısına göre adlandırmışlardır. Klasik Türk müziğindeki usul adlarını bilen halk müzikçileri, halk müziği parçaları için de bu adları kullanırlar. Türk halk müziğine ilişkin terimlerin hemen hiçbiri Türkiye'nin her yerinde bilinen ya da aynı içeriği belirten, genelgeçer terimler değildir. Bazı yörelerde neredeyse hiçbir müzik terimi kullanılmazken, bazı yörelerde müzik kavramları ve nesneleri şaşırtıcı bir titizlikle adlandırılmıştır. Bugün Türk halk müziği araştırmalarında gözlenen terim kargaşası, bunların hangi yörede ne anlama geldiğinin kesin biçimde belirtilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Organoloji (çalgıbilim) açısından Türk halk müziği çalgıları telli, vurmalı ve nefesli olmak üzere üç ana grupta toplanabilir. Bunlardan telli çalgılar bağlama ailesi, çarta ve ırızva gibi tezeneli (mızraplı) çalgıların yanı sıra kabak kemane, Karadeniz kemençesi, tırnak kemanesi (klasik Türk müziğindeki armudi kemençenin halk tipi) gibi yaylı çalgıları; vurmalı çalgılar davul, dümbelek (deblek ya da darbuka) gibi derili çalgılarla zil, maşa, çalpara (çarpare), kaşık gibi idyofonları; nefesli çalgılar da kaval ailesi, mey, zurna, sipsi, çığırtma ve tulumu (ya da gayda) kapsar.

Ankara Radyosu kuruluncaya (1937) değin her yörede ancak oranın türkü ve oyun havaları bilinir ve dinlenirdi. Sadi Yaver Ataman, Tamburacı Osman Pehlivan ve Servet Coşkunses gibi sanatçıların radyodaki otantik halk müziği programları büyük ilgi görünce birçok yörenin sanatçıları radyoda tanıtılmaya başladı. Kısa sürede çeşitli yörelerin melodileri bütün ülkede tanınır oldu. Sadi Yaver Ataman 1939'da Ankara Radyosu'nda kurduğu bir toplulukla Açıklamalı Türk Halk Müziği programları hazırladı. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın arşivindeki melodilerin yüzlercesini seslendiren bu topluluğun üyeleri ilk profesyonel halk müzikçileri sayılabilir. Bu etkinliği, 1941'de ünlü Yurttan Sesler topluluğunu kuran Muzaffer Sarısözen sürdürdü. 1949'da İstanbul Radyosu'nun açılmasından sonra burada halk müziği yayınlarının yönetimiyle görevlendirilen Sadi Yaver Ataman, bu kez programlarını Memleket Havaları adıyla sundu. Radyolar dışındaki ilk halk müziği topluluğu, Sadi Yaver Ataman'ın 1953'te İstanbul Belediye Konservatuvarı bünyesinde oluşturduğu Tatbikat Ekibi oldu. Bu ekip, zaman içinde şefi değişerek, halka açık düzenli konserlerini günümüze değin sürdürdü. İstanbul Belediye Konservatuvarı'nın Halk Müziği Bölümü 1976'da İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı (bugün İstanbul Teknik Üniversitesi'ne bağlı) açılıncaya değin alanında öğretim yapan tek kurum olarak kaldı. Ama klasik Türk müziği bölümünde olduğu gibi burada da öğretim kuramsal nitelikteydi. Halk çalgıları ve şan dalında uygulamalı öğretim, yeni kurulan konservatuvarda başladı. Bugün bu kurumda klasik Türk müziğinin yanı sıra Türk halk müziği de öğretilmektedir. 1980'lerde başka büyük kentlerde açılan Türk müziği devlet konservatuvarları ya da belediye konservatuvarları da Türk halk müziği alanında öğretim vermektedir. 1980'lerde Türk halk müziği ile "arabesk" müzik arasındaki etkileşim yoğunlaşmış, birçok halk müzikçisi arabesk nitelikte plak ve kasetler yapmış, böylece Türk halk müziği, radyo yayınlarıyla başlayan özünden uzaklaşma sürecinde belki de son aşamaya varmıştır.

Türk hamamı *bak.* hamam

Türk Hava Kurumu (THK), Türkiye'de havacılığı geliştirmek amacıyla 16 Şubat 1925'te kurulan kamuya yararlı dernek. Tüm havacılık çalışmaları 3 Mayıs 1935'te açılan Türkkuşu Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Merkezi Ankara'da olan THK'nın başlıca amaçları Türk gençliğine havacılığın sivil ve askeri alanlardaki önemini anlatmak, askeri ve sivil havacılığa destek ve yardımcı olmak, Türkiye'de sportif ve turistik havacılığın gelişmesini sağlamak, bu doğrultuda gerekli gereçleri sağlamak, yurtiçi ve yurtdışı yakın mesafelerde hava taşımacılığı yapmak, taşımacılık alanında hem bağımsız olarak, hem de başka kuruluşlarla ortak çalışmalar yürütmek, Türkiye çapında bir uçak ve helikopter filosu kurmak, yeterli teknolojik birikim ve parasal kaynak sağlandığında uçak, planör, paraşüt vb hava araçları üretmektir. Kurum bu amaçlar doğrultusunda, ekonomik alanda verimli her türlü ticari etkinliğe katılmak, gerekli görülen yerlerde hava sporu ve eğitim tesisleri kurmak, sportif ve turistik havacılığın gelişmesiyle ilgili kuruluşları federatif, ulusal bir örgüt çatısı altında birleştirmek, sportif havacılık gösterilerini ve uluslararası yarışmaları özendirmek ve düzenlemek, 1929 yılında üye olduğu Uluslararası Havacılık Federasyonu'nda (FAI) Türkiye'yi temsil etmek, motorlu uçak ve planör pilotu, paraşütçü, modelci ve makinist olarak yetiştirdiği ve uzman yaptığı personele FAI ve THK'ya ait lisans, diploma ve bröveleri vermek, yurt düzeyinde kurulacak ve THK tarafından onaylanacak hava kulüplerini ve Türkiye havacılık kulüplerini denetlemekle görevlidir. 1993'te Turizm Bakanlığı ile yapılan bir protokolle Türkiye denizlerinin kirletilmesini de THK havadan denetlemektedir.

Türkkuşu Genel Müdürlüğü'yle Eskişehir'deki İnönü Eğitim Merkezi THK'ya bağlıdır. Temmuz 1993 verilerine göre 74 il ve 468 ilçede toplam 542 şubesi olan THK, *Uçan Türk* adıyla aylık bir dergi yayımlamaktadır.

Türk Hava Yolları AO (THY), yurtiçi ve yurtdışında hava taşımacılığı yapmak amacıyla kurulan, tüzel kişiliğe sahip, çalışmalarında özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı kamu iktisadi kuruluşu (KİK). 20 Haziran 1933 tarihli ve 2186 sayılı yasayla Devlet İşletme İdaresi adı altında kuruldu. 1935'te 2744 sayılı yasayla Bayındırlık Bakanlığı'na bağlandı. 3 Haziran 1938 tarihli ve 3423 sayılı yasayla Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü adını alarak, katma bütçeli idare statüsü ile Ulaştırma Bakanlığı'nın bünyesine alındı. 1955'te 6623 sayılı yasayla hükümete Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı adıyla, her tür hava taşımacılığı yapmak üzere özel hukuk hükümlerine göre yönetilen bir anonim ortaklık kurma yetkisi verildi. Kuruluşun bu yetkiye dayanarak hazırlanan ana sözleşmesi 20 Şubat 1956'da bakanlar kurulunca onaylandı ve ticaret siciline kaydedildi. THY 8 Haziran 1984 tarihli ve 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile tüzel kişiliği olan, çalışmalarında özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kamu iktisadi kuruluşuna dönüştürüldü.

THY, 1933'te yalnızca yurtiçindeki üç merkez (Ankara-Eskişehir-İstanbul) arasında uçuş yapıyordu. Uçuş düzenlediği merkezlerin sayısı 1937'de dörde, 1941'de de 11'e çıktı. İlk dış hat seferini 1947'de Atina'ya düzenleyen THY, günümüzde Avrupa, Ortadoğu, Asya ve Kuzey Afrika ülkelerine seferler yapmaktadır. Son yıllarda New York kentine de tarifeli uçuşlar düzenlemeye başlamıştır. 1993'te filosunda 50 yolcu uçağı bulunuyordu.

Türkiye'deki özelleştirmeye ilişkin olarak hükümetin Morgan Guaranty Bank'e yaptırmış olduğu "ana plan"da kısa vadede tümüyle özelleştirilmesi önerilen KİK'ler arasında THY de bulunuyordu. Bakanlar kurulu kararıyla 1990'da özelleştirme kapsamına alındı ve Başbakanlık Kamu Ortaklığı İdaresi'ne bağlandı.

Türk-İngiliz-Fransız İttifakı, II. Dünya Savaşı'nın (1939-45) başında Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ittifak antlaşması.

İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi üzerine Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında askeri ve siyasal görüşmeler başladı. Türkiye'nin amacı İngiltere ve Fransa'yla imzalanacak bir askeri ittifak antlaşmasına uzun süredir yakın ilişki içinde bulunduğu SSCB'yi de katmaktı. 12 Mayıs 1939'da Türkiye ve İngiltere tarafından ortak deklarasyon yayımlandı. Buna göre her iki devlet Akdeniz'deki bir savaşta birbirlerine yardım etmeyi üstleniyordu. Hatay Sorunu'nun Türkiye lehine çözülmesinden hemen sonra 23 Haziran 1939'da da Türkiye ile Fransa'nın ortak deklarasyonu yayımlandı. Ama SSCB ile yürütülen görüşmeler aynı başarıyla tamamlanamadı. Moskova Ağustos 1939'da Berlin'le bir saldırmazlık paktı imzaladığını duyurdu.

Türk-İngiliz-Fransız İttifakı 19 Ekim 1939'da imzalandı. Antlaşmaya göre Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa İngiltere ve Fransa Türkiye'ye tüm olanaklarıyla yardım edecekti. İngiltere ile Fransa bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa bu kez Türkiye bu devletlere yardım edecekti. Fransa ve İngiltere Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler nedeniyle savaşa girdiklerinde de Türkiye gene bu ülkelere yardım edecekti. Antlaşmanın süresi 15 yıldı.

Antlaşmaya ekli bir özel anlaşmayla da taraflar arasındaki mali ilişkiler bir kurala bağlanıyordu. İngiltere ve Fransa Türkiye'ye askeri yardımda bulunacak, askeri malzeme alımında kullanılmak üzere önemli miktarda kredi açacaktı.

İttifak antlaşması tam olarak uygulanamadı. İngiltere ve Fransa mali yükümlülüklerini yerine getirmekle birlikte antlaşmada belirtilen ölçüde askeri yardımda bulunamadılar. Savaşın ilk yıllarında Türkiye siyasal ve askeri koşulların elverişsizliğini ve SSCB'yle çatışmaya sürüklenme tehlikesini gerekçe göstererek askeri ittifak antlaşmasının açık hükümlerini yerine getirmedi. Daha sonra da aldığı askeri yardımın yetersizliğini gerekçe göstererek, Müttefiklerin ısrarına karşın savaşa girmekten kaçındı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) girdiğinde (1952) üçlü ittifak antlaşmasının hukuksal varlığı sürüyordu, ama fiilen geçerliliğini yitirmişti.

Türk-İş *bak.* Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu

Türk işi, 16. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarına değin, özellikle de 17. yüzyılda İngiltere'de yapılan düğümlü işleme. Döşemelik ve masa örtüsü dokunmasında kullanılan Türk işi, resimlerden, 16. yüzyıldan başlayarak İngiltere'ye ithal edildiği bilinen Türk halıları taklit edilerek yapılıyordu. Desenler genellikle stilize geometrik çiçeklerden oluşuyordu. III. William döneminden (1689-1702) kalma bir belgede, yılda 60 bin Türk işi döşemeli sandalye yapıldığı yazılıdır. Günümüzde İngiltere'den çok İtalya gibi ülkelerde örneklerinin bulunması, Türk işinin bir ihracat ürünü olduğunu düşündürmektedir.

Türk kemeri *bak.* penci kemer

Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nce yayımlanan aylık dergi. İlk sayısı Kasım 1962'de yayımlanmıştır. Yayımını günümüzde de sürdürmekte olan dergi Türklerin tarih, dil, din, toplum vb sorunlarıyla ilgili bilgi vermek ve bu konuda yayımlanmış olan kitapları tanıtmak amacını taşır. İlk imtiyaz sahipliğini Ahmet Temir'in, ilk yazı işleri müdürlüğünü de Şerif Baştav'ın yaptığı *Türk Kültürü*'nün birinci sayısında Necati Akder, Reşit Rahmeti Arat, İbrahim Kafesoğlu, Şerif Baştav, Oktay Aslanapa, Necmettin Esin, Halil İnalcık, Abdülkadir İnan gibi yazarların yazıları yer alıyordu.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk tarihini ve kültürünü araştırmak ve yaymak amacıyla 20 Ekim 1961'de Ankara'da kurulan kamuya yararlı dernek. Genel kurul, bilim kurulu, yönetim kurulu ve denetleme kurulundan oluşur. Türklerin tarihi, etnik özellikleri, Türk lehçeleri, folklor ve sanatıyla ilgili çalışma ve araştırmalar yapan enstitü, *Türk Kültürü* ve *Türk Kültürü Araştırmaları* adlı iki dergi yayımlar. Ayrıca Almanca, Fransızca, İngilizce olarak yayımlanan *Cultura Turcica* adlı bir yayın organı ile çalışma alanıyla ilgili bir kütüphanesi vardır. Enstitü kitap da yayımlamaktadır.

Türk Lirası (TL), Türkiye Cumhuriyeti'nin para birimi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen ilk yıllarda yeni devletin kendine ait madeni ve kâğıt paraları yoktu, Osmanlı Devleti'nden kalan paralar dolaşımdaydı. 12 Ocak 1926'da çıkarılan bir yasayla, dolaşımda bulunan 153,7 milyon

5 Aralık 1927-24 Nisan 1949 arasında kullanılan ilk 1 Türk Lirası (ön ve arka yüz)
Cüneyt Ölçer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları*, 1983; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

liralık Osmanlı kâğıt parasının yerini almak üzere yeni kâğıt para bastırılması hükme bağlandı. Londra'daki Thomas de la Rue basımevine bastırılan 1, 5, 10, 50, 100, 500 ve 1.000 TL değerindeki kâğıt paralar 5 Aralık 1927'de Osmanlı kâğıt paraları ile değiştirilmeye başladı. Osmanlı paraları dolaşımdan kaldırılmakla birlikte, geçerlikleri 4 Eylül 1928'de sona erdi. Ama, Osmanlı Bankası'nın daha önce çıkardığı ve karşılıklarının altın olarak ödenmesi bu bankaca garanti edilen Osmanlı paralarının dolaşımı 1941'e değin uzatıldı. Cumhuriyet döneminde çıkarılan ilk kâğıt paralarda Arap alfabesi kullanılmıştı. Latin alfabesinin benimsenmesinin ardından, 1937'de yeni harflerle basılmış kâğıt paralar dolaşıma çıkarıldı.

Zaman içinde, fiyatlar genel düzeyindeki artışlara bağlı olarak, TL'nin alt birimi olan kuruş kullanımdan kalktı ve gittikçe daha büyük değerleri temsil eden kâğıt paralar basıldı. Günümüzde 50, 100, 500, 1.000, 2.500 ve 5.000 TL'lik madeni paralar ile 1.000, 5.000, 10.000, 20.000, 50.000, 100.000, 250.000 ve 500.000 TL'lik kâğıt paralar dolaşımdadır. Madeni paraların basımını Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na bağlı Darphane ve Damga Matbaası, kâğıt paralarınkini ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na bağlı Banknot Matbaası gerçekleştirmektedir.

Türk Medeni Kanunu (TMK), Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının kişisel durumlarını, aile ilişkilerini, mallar üzerindeki yetkilerini, öteki kişilerle olan borç ilişkilerini, ölümlerinden sonra miraslarının akıbetini düzenleyen kuralların yer aldığı yasa. Cumhuriyetin ilanından sonra yeni siyasal ve toplumsal yapıya uygun düzenlemeler getirmek amacıyla İsviçre Medeni Kanunu'nun Fransızca metninin çevirisi esas alınarak hazırlanmış ve TBMM tarafından bir bütün olarak 17 Şubat 1926'da kabul edildikten sonra 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. Yasa metni bir başlangıç bölümüyle dört kitaptan oluşur. Birinci kitap "Şahsın Hukuku", ikinci kitap "Aile Hukuku", üçüncü kitap "Miras", dördüncü kitap ise "Ayni Haklar" başlığını taşır. TMK'nın beşinci kitabı sayılan 818 sayılı Borçlar Kanunu (BK) 8 Mayıs 1926'da kabul edilmiş ve TMK ile birlikte 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. Bu yasanın TMK'nın tamamlayıcı bir parçası olduğu BK'nın 544. maddesinde açıkça belirtilmiştir.

TMK'nın yedi maddelik başlangıç bölümünde medeni hukukun her alanında, hatta bütün özel hukuk alanında uygulanacak temel kurallar yer alır. Bu bölümdeki hükümlerle medeni hukukun kaynakları ve uygulama koşulları, hakların kullanılması ve borçların yerine getirilmesinde uyulması gerekli dürüstlük kuralı, hakların kazanılmasında etkili iyi niyet kavramı, yasaların uygulanmasında yargıcın takdir yetkisi, BK'nın bazı hükümlerinin medeni hukukun öteki alanlarında uygulanma olanağı, ispat yüküne ilişkin temel kural, resmî sicil ve senetlerin ispat gücü düzenlenmiştir. Hukukta hak sahibi varlık anlamına gelen şahsa ayrılmış olan birinci kitapta, gerçek kişiler ve derneklerle vakıfların düzenlendiği tüzel kişilere ilişkin hükümler yer alır. Aile kurumuna ilişkin hükümleri içeren ikinci kitap üç kısımdan oluşur. İlk kısımda karıkocadan oluşan ailenin meydana gelmesi, sona ermesi, evlilik birliğinin bağlı olacağı hükümler, ikinci kısımda ana-babayla çocuklar arasındaki ilişkiler, üçüncü kısımda da normal bir aile düzeninin korunması altında olmayan küçükler ya da korunmaya muhtaç erginler için devletin denetimi altındaki vesayet kurumunun işlemesine ilişkin kurallar düzenlenmiştir. Üçüncü kitabın konusu miras hukukudur; bu kitapta ölümden sonra kişilerin mal varlığının nasıl düzenleneceğine ilişkin kurallar yer alır. Kişilerin eşya (mallar) üzerinde doğrudan egemenliklerine ilişkin sorunları düzenleyen dördüncü kitap üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda ayni haklar içinde en geniş yetkiyi sağlayan mülkiyet hakkına ilişkin kurallar, ikinci kısımda sınırlı yetki sağlayan mülkiyetten başka ayni haklar, üçüncü kısımda ise zilyetlik ve tapu sicili gibi eşya üzerindeki egemenliğin dışavurum biçimleri

yer alır. Beşinci kitabı oluşturan BK, genel hükümler ve özel borç ilişkilerinin yer aldığı iki kısımdan oluşur.

Toplumdaki değişikliklere bağlı olarak özellikle boşanma, evlat edinme, evlilik dışı çocukların durumu, tüketicilerin korunması gibi konuları yeniden düzenlemek ve yasanın eskiyen yönlerini günümüz koşullarına uydurmak amacıyla Adalet Bakanlığı bünyesinde yürütülen çalışmalar sürmektedir.

Türk musikisi devlet konservatuvarları, klasik Türk müziğinin yanı sıra Türk halk müziği alanında da eğitim veren öğretim kurumları.

İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, çoğu Hüseyin Saadettin Arel'in öğrencisi olan Ercüment Berker, Laika Karabey, Haydar Sanal, Mustafa Cahit Atasoy, Cüneyd Orhon, Alaeddin Yavaşça gibi müzikçilerin girişimiyle 1985'te Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir öğretim kurumu olarak kuruldu. 1986'da Nişantaşı'ndaki onarılmış eski bir konakta eğitime başladı. Okulun kuruluş amaçlarından biri de "Türk müziğini kendi bünyesine uygun bir çoksesliliklе geliştirmek"ti. Uzun bir süre, birçok üyesi ciddi bir müzik öğrenimi görmemiş bir öğretim kadrosunun görev yaptığı okul, yetenekli genç mezunlarını öğretim görevlerine getirerek kendi kendine yeter duruma gelmeye çalıştı. Konservatuvarda lise mezunlarının öğrenim gördüğü Temel Bilimler bölümünün dışında, Çalgı Eğitimi, Ses Eğitimi ya da Şan ve Çalgı Yapımı bölümleri vardır. Çalgı Eğitimi bölümünde ut, kanun, tambur, kemençe, ney, kudüm, lavta, keman, rebab gibi klasik Türk müziği çalgılarının yanı sıra bağlama, tar, kava, mey, kabak kemane gibi halk çalgıları eğitimi verilmektedir.

İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) kurulmasından sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'ne bağlanarak YÖK kapsamına alındı. Konservatuvarın öğretim görevlilerine de akademik unvanlar verildi.

1980'lerde İzmir ve Gaziantep'te de birer Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı kuruldu. Bu konservatuvarlar da İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nın öğretim programına paralel bir eğitim vermektedir.

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), mimar ve mühendis meslek odalarının üst örgütü niteliğinde, özel yasayla 4 Şubat 1954'te kurulmuş, tüzel kişilikli kamu kurumu. Merkezi Ankara'dadır. Kuruluş yasasında son olarak 6 Eylül 1983'te değişiklik yapılmıştır.

Kuruluş amacı ve başlıca görevleri tüm mühendis ve mimarları uzmanlık kollarına ayırmak, aynı kolda uzman olanları bir oda bünyesinde toplamak, meslek üyelerinin hak ve yetkileri konusunda gerekli gördüğü girişimlerde bulunmak, meslek çıkarlarıyla ilgili işlerde resmî makamlara önerilerde bulunmak, meslekle ilgili tüm mevzuatı, normları, teknik şartnameleri incelemektir.

Merkez örgütü Genel Kurul, Yönetim Kurulu, Denetleme Kurulu, Yüksek Onur Kurulu ve Genel Sekreterlik'ten oluşur.

Genel Kurul, odaların seçecekleri delegelerle iki yılda bir toplanır. Genel Kurul'un seçimle ilgili toplantılarına üyelerin katılması ve oy kullanması zorunludur. Toplantılara katılmayanlar ya da oy kullanmayanlar Yüksek Onur Kurulu'nca cezalandırılırlar. Birlik ödenti paylarını ödemeyen odalar da genel kurula katılamazlar. Yönetim Kurulu odaların Genel Kurul'daki delegeleri arasından seçilir; her oda bir üye ile temsil edilir. Genel sekreter Yönetim Kurulu'nca atanır, Yönetim Kurulu kararlarını uygular. Genel sekreterin Yönetim Kurulu toplantılarına katılma, toplantılarda görüş bildirme ve toplantıların gündemini hazırlama yetkisi olmasına karşın, oy hakkı yoktur.

TMMOB'ye 21 uzmanlık odası bağlıdır. Her uzmanlık kolu yalnızca bir oda açabilir. Birliğe bağlı odalar Çevre, Elektrik, Fizik, Gemi, Gemi Makine ve İşletme, Harita Kadastro, İnşaat, Jeoloji, Kimya, Maden, Makine, Metalurji, Meteoroloji, Orman, Petrol, Tekstil, Ziraat, Jeofizik mühendisleri ile Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri, Mimarlar ve İç Mimarlar odalarıdır. Ayrıca her oda gerekli gördüğü yerlerde şube açabilir. Birliğin tüm organları iki yıllık süre için seçimle görev alır.

Türk müziği, TÜRK SANAT MÜZİĞİ, KLASİK TÜRK MÜZİĞİ ve GELENEKSEL TÜRK SANAT MÜZİĞİ olarak da bilinir, Osmanlı bestecilerin Abbasi ve Timurlu kültür merkezlerinde (özellikle Bağdat ve Herat) Türk, Arap ya da İranlı sanatçılarca oluşturulmuş zengin birikime dayanarak yarattıkları teksesli, makamsal ve öncelikle insan sesine dayalı müzik.

Türk müziğini belli bir tarihsel dönemin ve belli bir zümrenin müziği olarak görenler, bugün artık "aşılmış" olduğunu ileri sürenler onu Osmanlı saray müziği ya da divan müziği diye de adlandırmışlardır. Osmanlılar ise bu müziğe Tanzimat'a değin yalnızca musiki demekle yetinmişlerdir. Muzıka-yı Hümayun'un kuruluşuyla ülkeye yeni bir müzik türünün (Batı askeri müziği ve sanat müziği) girmesi üzerine, eski askeri müziğe (mehter müziği) ve onunla sıkı bağları bulunan sanat müziğine özel bir ad bulma gereksinimi duyulmuştur. Bu adlandırmayı da büyük olasılıkla, ilk Batı müziği terimlerini de Türkçeye kazandıran Donizetti Paşa yapmıştır. Bundan sonra birçok çevrede geleneksel Osmanlı müziği İtalyanca *alla turca* (Türk tarzı) terimiyle tanımlanmıştır. Bu sözcük bir süre sonra "alaturka"ya dönüşmüştür. Batı müziği terminolojisinde ise *alla turca* terimi, Muzıka-yı Hümayun'un kuruluşundan çok önceden beri "mehter müziği tarzında" anlamına gelmek üzere kullanılmaktaydı. Tanzimat'tan sonra özellikle Batılılaşma yanlılarının eski Türk yaşayışının çeşitli yönlerini nitelemek için kullandıkları alaturka sözcüğü, günümüzde de hem geleneksel Türk müziğini, hem de geleneksel kültürün başka bazı öğelerini belirten bir deyim olmayı sürdürmektedir. Ama içerdiği küçültücü çağrışımlar yüzünden Türk müziği çevreleri bu sözcüğü hiçbir zaman benimsememişlerdir.

Türk müziğindeki makamlara da, çalgılara ya da benzerlerine de bütün Ortadoğu ülkelerinde rastlanabilir. Makamlar zaman içinde ülkeden ülkeye ya da bölgeden bölgeye çok değişmiştir. Ama Osmanlı tarihi boyunca, özellikle II. Murad (1421-51) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde pek çok yeni makam düzenlenmiş ve bunları önceleri yalnızca Osmanlılar kullanmıştır. Çalgıların ise hem adları, hem de çok kullanıldıkları ya da gözden düştükleri tarihler farklıdır. Türk müziğinde yüzyıllar boyunca değişmeden kalmış bir çalgı takımı olmamıştır. Keman, klarnet ve viyolonsel gibi Batı çalgıları dışındaki çalgılar komşu ülkelerden alınıp uyarlanmış geleneksel çalgılardır. Ayrıca tambur, kemençe, lavta gibi kökeni kesin olarak bilinmeyen birkaç çalgı da vardır. Başlıca Türk müziği çalgıları ut, tambur, kemençe, ney, kanun, kudüm, bendir, def, halile, lavta, santur, rebab, musikar, çeng, sinekemanıdır; bunların bazısı bugün artık kullanılmamaktadır.

Aralarında aksak, aksaksemai, türkaksağı gibi Türk kökenli olanların da bulunduğu çok sayıda usul, az ya da çok farklarla birçok İslam ülkesinin müziğinde de vardır. Aynı şeyler formlar için de geçerlidir; klasik Türk müziğindeki formların çoğunun (kâr, beste, ağırsemai, yürüksemai, şarkı, peşrev, sazsemaisi, taksim, gazel, ilahi, kaside) başka Ortadoğu ülkelerinde de değişik adlar altında benzerleri bulunur.

Türk müziği repertuvarı dört ana grup içinde incelenebilir: 1) Dindışı müzik (sözlü ve sözsüz olmak üzere iki kola ayrılır), 2) askeri müzik (*bak.* Mehterhane), 3) cami müziği(*), 4) tekke müziği ya da tasavvuf müziği(*). Bunların her birinin kendine özgü formları, öncelik verilen makamları ve usulleri olmakla birlikte, melodilerinin karakter ve yapısı çok farklı değildir.

Dindışı müzikte bir çalgı takımının eşlik ettiği bir ya da (fasıl heyeti denen) birçok okuyucu aynı makamdan çeşitli formlardaki yapıtları belli bir düzen içinde peş peşe seslendirir. Bu diziye fasıl(*) denir. Buna benzer programlara bütün Ortadoğu ülkelerinde rastlanabilir. Çalgıların görevi daha çok insan sesine eşlik etmektir. Bu nedenle Türk müziğinde ses alanı iki oktavı aşan pek az çalgı kullanılmıştır. Çalgı yapıtlarında da insan sesinin sınırları dışına pek çıkılmamıştır. Çalgı repertuvarı sözlü yapıt repertuvarına göre çok küçük olduğu gibi, 20. yüzyıla değin bu konuda virtüözlüğe de önem verilmemiştir.

Türk müziği tarihinde, özellikle melodi yapısı ve estetik anlayışlardaki değişimler göz önünde tutulduğunda dört dönemden söz edilebilir. Bunlardan ilki olan oluşum döneminin başlangıcı, Türklerin İslam uygarlığı ile bütünleşmeye başladıkları zamana değin götürülebilir. Bu dönem, biri Herat'ın Timurluların başkenti olduğu, ikincisi de II. Murad'ın padişahlık yıllarına rastlayan iki parlak evreyi kapsar. Kendisi de müzikle yakından ilgilenen II. Murad, yeni makamlar düzenleyenleri, bestecileri ve kuramsal kitaplar yazanları armağanlar verip özendirerek müzik yaşamının canlılık kazanmasını sağladı. Ama o dönemde henüz özgün bir Osmanlı üslubu oluşmamıştı. İstanbul'un alınmasından sonra Osmanlı müziğini Bizans müziği de etkiledi, böylece özgün bir üslubun oluşması gecikti. Osmanlı üslubunun ilk yetkin örneklerini veren Itrî, klasik dönemin başlangıcında yaşadı. III. Selim'in saltanat yıllarında doruğuna ulaşan bu dönemin Itrî'den sonraki en büyük temsilcileri Ebubekir Ağa, Tab'ı Mustafa Efendi, Küçük Mehmed Ağa, Sadullah Ağa (ö. y. 1800), III. Selim, İsmail Dede Efendi, Dellalzade İsmail Efendi ve Zekâi Dede'ydi. Klasik dönemi izleyen ve şarkı formunun ağırlık kazandığı romantik dönem, Hacı Arif Bey'in derin etkisi altında geçti. Şevki Bey ve Rahmi Bey, Hacı Arif Bey'i izleyerek şarkı repertuvarını zenginleştirirken, Hacı Faik Bey bestelerinde III. Selim okulunun üslubuyla Hacı Arif Bey'inkini birleştirdi. Tamburi Ali Efendi de Hacı Arif Bey'in üslubuyla beste, ağırsemai, yürüksemai gibi artık unutulmaya yüz tutan büyük formlarda yapıtlar besteledi. Büyük virtüöz Tamburi Cemil Bey, taksimin ve çalgı müziğinin önem kazanmasına önayak oldu. Bu dönemde yaygınlaşmaya başlayan çalgılı kahvelerde ve gazinolarda çalışan müzikçiler aracılığıyla Balkan müziğinden sirto, longa vb bazı öğeler de Türk müziğine girdi. Gene bu dönemde Batı müziği etkisi o zamana değin olmadığı

ölçüde belirginleşti. İlk köklü değişiklik arayışları da bu dönemde görüldü. 20. yüzyılın başlarında Türk müziği bir çözülme ve arayışlar dönemine girdi. Osmanlı Devleti'nin çöküşün eşiğinde olduğu bu dönemde, milliyetçi akımların da gelişmesiyle birlikte Türk müziği küçümsenmeye başlamış, başka alanlarda olduğu gibi müzikte de köklü reformlar yapılması düşünülmüştü.

Cumhuriyet döneminde müzik alanında yapılmak istenen devrim, gelenekçilerin tutumlarını sertleştirdi; bu durum günümüzde de zaman zaman alevlenen alafranga-alaturka ya da çokseslilik-tekseslilik tartışmalarının başlamasına yol açtı. Refik Fersan, Cevdet Çağla, Sadettin Kaynak, Selahattin Pınar, Suphi Ziya Özbekkan, Lem'î Atlı gibi, alaturkacılar safında yer alan yetenekli bazı besteciler geleneksel repertuvara değerli yapıtlar eklerken, Rauf Yekta'dan devraldığı kuramsal birikimi Suphi Ezgi ile birlikte bazı yenilikler ve kendine özgü kavramlarla sistemleştirmeye çalışan Hüseyin Saadettin Arel, alafranga-alaturka tartışmasında orta yolu benimsedi. Ona göre geleneksel müziğin, özgün çokseslilik teknikleriyle yeni bir soluğa kavuşturulması gerekiyordu. Ama geleneksel ses sistemiyle makam ve usuller korunmalı, geleneksel çalgılar geliştirilerek büyük bir Türk orkestrası yaratılmalıydı. Arel bu yolda epeyce ilerledi, yaptığı bazı bestelerle de bu görüşlerine örnekler getirdi. Ama girişimi, yetenekli yandaşlar ya da öğrencilerce desteklenmediğinden sonuçsuz kaldı. Alaturka, gazinolardaki, daha sonra da radyo ve televizyondaki yerini koruyabilmek için nitelikten ve otantiklikten günden güne daha çok ödün vererek varlığını sürdürdü.

1926'da tekke ve zaviyelerin kapatılması geleneksel müziğe önemli bir darbe vurdu. Çünkü özellikle Mevlevihaneler bu müziğin öğretimi ve geleneksel icrası bakımından büyük önem taşıyordu. 1926'da Türk Müziği Bölümü kapatılan Darülelhan'ın 1927'de İstanbul Belediye Konservatuvarı adı altında yalnızca Batı müziği öğreten bir kuruma dönüştürülmesiyle alaturka okulsuz kaldı. Bundan sonra öğretim ancak dernekler aracılığıyla sürdürüldü. Arel, İstanbul Belediye Konservatuvarı müdürlüğü sırasında (1943-48) Türk Müziği Bölümü'nü yeniden açtı. Arel'in öğrencileri de 1976'da İstanbul'da Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı'nı kurdular. Daha sonra başka kentlerde de aşağı yukarı aynı öğretim programını uygulayan konservatuvarlar kuruldu. 1976'da ilk kez bir Devlet Klasik Türk Müziği Korosu oluşturuldu. Nevzad Atlığ'ın önayak olduğu bu koronun benzerleri 1980'lerde ve 1990'larda başka büyük kentlerde de kuruldu.

1990'ların başında Türk sanat müziğini temsil edenler üç grupta toplanabilir. Bunlardan ilkini, çokseslilikte çekicilik bulan bir dinleyici kitlesini yitirmemek için, bu sanatın otantik biçimini koruma kaygısını bırakıp çeşitli yeniliklerle pazarı elinde tutmaya çalışan "piyasacılar" oluşturmaktadır. Öbür iki gruptan birinde klasik yapıtları, özden fazla uzaklaşmadan kişisel bir icrayla sunan Nevzad Atlığ'ın korosu, Bekir Sıdkı Sezgin, Alaeddin Yavaşça, Meral Uğurlu, Niyazi Sayın, Necdet Yaşar, İhsan Özgen, Erol Deran, Cinuçen Tanrıkorur vb sanatçılar; ikincisinde ise, nitelik kaygısı ağır basarken gelenekle olan bağları korumaya da özen gösteren Yalçın Tura, Mutlu Torun, Ruhi Ayangil gibi "yenilikçiler" yer almaktadır. *Ayrıca bak.* Türkiye (Müzik).

Türk Ocağı, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde etkinlik gösteren Türkçü siyasal dernek.

İstanbul'da 25 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı'nın başkanlığına Ahmed Ferid (Tek), ikinci başkanlığa Yusuf Akçura, genel sekreterliğe Mehmed Ali Tevfik getirildi. Yönetimdeki görüş ayrılıkları nedeniyle ertesi yıl başkanlığı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) üstlendi. Daha önce kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ile *Türk Yurdu* dergisinin Türk Ocağı'na katılmasıyla örgüt daha da güçlendi. I. Dünya Savaşı'nın (1914-18) sonuna değin dernek 28 şube açtı.

Türk Ocağı, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihat ve Terakki Fırkası yönetimine egemen olan Osmanlıcılığa ve bundan doğan kimlik bunalımına yanıt olmak üzere, yeni bir seçkin tipi yaratmaya çalışıyordu. İttihat ve Terakki Fırkası yönetiminin Osmanlıcılıktan uzaklaşarak Türkçü bir eğilime yönelmesiyle birlikte cemiyetle Türk Ocağı arasında hızlı bir yakınlaşma oldu. İttihat ve Terakki Fırkası uzun süre Türk Ocağı'na destek sağladı. Bununla birlikte Türk Ocağı İttihat ve Terakki Fırkası ile olan ilişkilerini belli bir uzaklıkta tutmayı başardı. 1913'ten sonra hemen bütün siyasal kuruluşlar kapatılırken Türk Ocağı varlığını sürdürebildi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın henüz Osmanlıcı bir politika izlediği dönemde Türk Ocağı, Türkçü görüşlerinden dolayı Milli Meşrutiyet Fırkası'nı da destekledi. Bu fırkanın kurucuları arasında Türk Ocağı'nın ilk başkanı Ahmed Ferid de vardı.

1918'deki Türk Ocağı kongresinde, İttihat ve Terakki Fırkası derneğin yönetimini tümüyle ele geçirebilmek için girişimde bulundu; derneğin ideologu Ziya Gökalp'i Türk Ocağı başkanı yapmak istediyse de başarılı olamadı.

Bu kongrede ayrıca "Büyük Turan" ülküsüne kısa sürede ulaşılamayacağı inancıyla çalışmaların bir dönem Türkiye'yle sınırlandırılması kararlaştırıldı.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrasında çalışmalarını güç koşullarda yürüten Türk Ocağı'nın İstanbul'daki merkezi Ocak 1920'de iki kez basıldı, dernek üç kez yer değiştirmek zorunda kaldı. İstanbul'daki işgalleri protesto mitinglerini ve ilk direniş eylemlerini destekledi. Baskıların artması üzerine İstanbul'daki çalışmalarına ara verdi ve üyelerinin büyük bölümü Kurtuluş Savaşı'na (1919-23) katılmak üzere Anadolu'ya geçti.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türk Ocağı yeniden örgütlendi. Mayıs 1923'e değin Anadolu'da 43 şube açıldı. 1 Haziran 1923'te de İstanbul Türk Ocağı açıldı. İstanbul'da yayımlanmakta olan *Yeni Mecmua* Türk Ocağı'nın resmî organı oldu. İstanbul Türk Ocağı'nın 20 Temmuz 1923'teki kongresi derneğin Cumhuriyet dönemindeki gelişiminde önemli bir dönüm noktasıydı. Hamdullah Suphi bu kongrede İstanbul Türk Ocağı başkanlığına seçildi. Türk Ocağı genel kongresi 23-25 Nisan 1924'te Ankara'da yapıldı. Kongrede alınan karar gereğince Türk Ocağı'nın resmî organı olarak *Türk Yurdu* dergisinin yayımına yeniden başlandı.

Türk Ocakları'nın 1925'teki II. Kongresi'nden önce, örgütün artık Halkevi'ne dönüşmesi gerektiği görüşü savunulmaya başlamıştı. Bu sırada Türk Ocağı'nın şube sayısı 135'ti. Kongre Mustafa Kemal'in (Atatürk) eşi Latife Hanım'ı fahri başkanlığa, Hamdullah Suphi'yi de başkanlığa seçti. Bu kongreyle birlikte Türk Ocağı devlet ve hükümetle bütünleşmeye başladı. Öte yandan Türk Ocağı'nın bazı üyeleri de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) içinde çalışıyordu.

1927'de Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) II. Kongresi'nde benimsenen yeni tüzükle Türk Ocağı CHF'nin denetimi altında bir kuruluşa dönüştürüldü. Ama 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulduğunda birçok Türk Ocağı üyesi bu fırkaya katıldı. O tarihte Türk Ocağı 250'yi aşkın şubesi ve 30 binin üzerindeki üyesiyle gücünün doruğundaydı. Sonunda Mustafa Kemal'in de uyarısı üzerine Halkevi'nin kurulması için harekete geçildi. 10-18 Mayıs 1931'de toplanan CHF III. Kurultayı'nda Türk Ocakları'nın kapatılması ve yerine Halkevleri'nin kurulması kararlaştırıldı.

Türk Ocakları 10 Mayıs 1949'da merkezi Ankara'da olmak üzere yeniden kuruldu ve başkanlığına Hamdullah Suphi Tanrıöver getirildi. Eskisi gibi etkili ve düzenli bir çalışma yürütemeyen Türk Ocakları 1980'deki 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra kapatıldı. 29 Mayıs 1986'da merkezi Ankara'da olmak üzere yeniden açıldı. *Türk Yurdu* dergisi de Türk Ocağı Merkez Heyeti'nin aylık yayın organı olarak Şubat 1987'de yeniden yayımlanmaya başladı.

Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun (TPKKK), Türkiye'de kontrollü kambiyo rejiminin hukuksal çerçevesini çizen 20 Şubat 1930 tarihli ve 1567 sayılı yasa.

TC Merkez Bankası'nın kuruluşundan üç ay önce çıkarılan yasa, her türlü döviz giderini bakanlar kurulu denetimine bağlıyor ve ihracatçılara döviz gelirlerini TC Merkez Bankası'na satma yükümlülüğü getiriyordu. Ayrıca sermaye hareketlerini de katı bir denetim altında tutuyor, hisse senedi, tahvil, kıymetli maden ve taşlarla bunları içeren her türlü eşya ve değerlerin, ticari senetlerin ve genel olarak bütün dış ödeme araçlarının alım ve satımını bakanlar kurulunun izninde bağlıyordu. Yasanın başlangıçta üç yıl olan ilk yürürlük süresi daha sonra aralıksız olarak üç, beş, iki ve bir yıllık sürelerle, Şubat 1970'te ise 1224 sayılı yasayla süresiz olarak uzatıldı. İthal ikameci ekonomik politikalarla uyumlu olan bu mevzuatın sonraki yıllarda dışa açılma hedeflerine engel oluşturması üzerine bakanlar kurulunca 1983'te alınan 28 sayılı karar ve 7 Temmuz 1984'te bunun yerine geçen 30 sayılı kararla yasadaki kısıtlamaları yumuşatacak önlemler getirildi. Bu önlemler 11 Ağustos 1989'da alınan 32 sayılı kararla daha da genişletildi. Böylece Türk Lirası'nın (TL) ve TL ile ödemeyi sağlayan belgelerin kullanıldığı her türlü döviz ithali, dışarıda yerleşik kişilerin Türkiye'de TL ile ödemede ve tahsilatta bulunmaları, Türkiye'de yerleşik kişilerin beraberlerinde döviz bulundurmaları ya da bu dövizleri bankalarda döviz tevdiat hesaplarında bulundurmaları, Türkiye'de yapacakları işler dolayısıyla dışarıda yerleşik kişilerden döviz kabul etmeleri serbest bırakıldı. Ayrıca fiili ihraç tarihinden sonra en çok 30 gün içinde ihracat bedellerinin en az yüzde 80'inin yurda getirilerek bankalar ve özel finansman kurumlarına satılması durumunda, kalan yüzde 20'nin ihracatçıların tasarrufuna bırakılması benimsendi. Bu oranlar daha sonra 32 sayılı kararla yüzde 70 ve yüzde 30 olarak değiştirildi. Döviz tahsisinin ve yurtdışında yapılacak transferlerin bankalarca serbestçe gerçekleştirilmesine olanak verildi. Dışarıda yerleşik kişilerin Türkiye'de her türlü ticari etkinlikte bulunmaları, gerekli sermayeyi yurda getirmek ve ilgili mercilerin izni çerçevesinde çalışmak koşuluyla serbest bırakıldı. Türkiye'de yerleşik kişilerin yurtdışında iş yapmak için 3 milyon ABD Doları (32 sayılı kararla 25 milyon ABD Doları) kadar nakdi ya da ayni

sermaye ihracı talepleri için bakanlar kurulu kararı zorunluluğu kaldırıldı.

Öte yandan 30 sayılı karar çerçevesinde, dışarıda yerleşik kişilerin her türlü Türk menkul kıymetini satın almaları ve bunlara ait gelirleri transfer ettirmeleri durumunda öngörülen kıymetleri döviz bozdurarak iktisap etme koşulu, 32 sayılı kararla kaldırıldı. Gene 30 sayılı karar uyarınca dışarıda yerleşik kişilerin döviz bozdurarak aldıkları gayrimenkullerden ve bunlara bağlı ayni haklardan sağlanan gelirlerin transferi konusunda getirilen döviz tutarını aşmama koşulu 32 sayılı kararla kaldırıldı.

Bakanlar kurulunun söz konusu kararları dışında Mayıs 1985'te 3196 sayılı yasayla da TPKKK'nın bazı maddeleri değiştirildi, bir ek ve bir geçici madde eklendi. Böylece değiştirilen ya da kaldırılan kararlara aykırı davrananlar için yalnızca failin lehine olan kararların ve yasa hükümlerinin uygulanması, Mayıs 1985'te TPKKK'ya muhalefetten dolayı tutuklu ya da hükümlü bulunanların derhal serbest bırakılması, henüz yerine getirilmemiş mahkûmiyet kararlarının yalnızca para cezalarına ilişkin kısımlarının infaz edilmesi, henüz karara bağlanmamış davalarda sanığın 10 gün içinde yasanın öngördüğü ağır para cezasının aşağı haddini yargılama giderleriyle birlikte ödemesi durumunda kamu davalarının kaldırılması hükümleri getirildi.

Ekim 1985'ten sonra Merkez Bankası'nın iznine bağlı olarak ticari bankalara işlenmemiş altın alım ve satım yetkisi verildi. Ticari bankalara ve mali sisteme tanınan geniş yetkiler Merkez Bankası'nca yeni tekniklerle ve sıkı ölçütler kullanılarak izlenmeye başladı. Öte yandan 1980 öncesinde ve sonrasında TPKKK'ya dayanarak kambiyo fonu niteliği ağır basan çeşitli kamu özel fonları kuruldu. 1990'da bunlar arasında en önemli olanlar Destekleme ve Fiyat İstikrar (Ocak 1980), Dış Krediler Kur Farkı (Ağustos 1983) ve Yatırımları ve Döviz Kazandırıcı Hizmetleri Teşvik (Kasım 1988) fonlarıydı.

Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), sanayi kökenli büyük sermayedarların 1971'de İstanbul'da kurduğu, Haziran 1981'de kamuya yararlı dernek statüsü kazanan örgüt.

1971 öncesinde henüz etkin bir konumda bulunmayan Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) dışında sermaye çevrelerinin tek örgütü Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ydi (TOBB). Büyük işadamları TOBB içinde gerçek ekonomik güçleri oranında temsil olanağını bulamıyordu. TOBB'nin ithal kotaları gibi bazı rant olanaklarını dağıtma konumunun sona ermesine bağlı olarak büyük işadamları arasında, hükümet kararları üzerinde daha etkili olacak, ortak çıkarlarını eşgüdümlü biçimde savunacak bir örgüt gereksinimi benimsendi. Sendikal hareketin ve sol eğilimli partilerin ağırlığının artışı da buna katkıda bulundu. 1971'de 12 Mart Müdahalesi'nin ardından büyük işadamlarının dernekleşme hazırlıkları hızla olgunlaştırıldı. Kurucular protokolü iş dünyasından tanınmış 12 sanayicinin katılımıyla 2 Nisan 1971'de imzalanan TÜSİAD 20 Mayıs 1971'de bakanlar kurulu kararıyla resmen kuruldu. Kuruluşundan başlayarak derneğin yönetim kurulu başkanlığını sırasıyla Feyyaz Berker, Ali Koçman, Şahap Kocatopçu, Sakıp Sabancı, Ömer Dinçkök, Cem Boyner, Bülent Eczacıbaşı ve Halis Komili üstlendi. Tabii üyelerden (eski başkanlar) ve genel kurulca seçilen 90 üyeden oluşan Yüksek İstişare Konseyi'nin başkanlığına da sırasıyla Vehbi Koç, Nejat Eczacıbaşı, Sakıp Sabancı ve Rahmi Koç getirildi.

TÜSİAD görüşlerini basın yoluyla açıklamaya ve yayın etkinliklerine büyük önem verdi. Derneğin 15 Mayıs 1979'da gazetelerde başlattığı ilan kampanyası, dönemin Bülen Ecevit başkanlığındaki hükümetinin yapranmasında önemli rol oynadı. 1980'de 24 Ocak Kararları'na zemin hazırlayan görüşler uygulama öncesinde TÜSİAD çevrelerince geniş ölçüde dile getirildi. Buna karşılık 1980'lerin ikinci yarısında hükümetle TÜSİAD arasında serbest piyasa ekonomisine geçiş yöntem ve uygulamalarındaki farklı yaklaşımlardan kaynaklanan gerginlikler doğdu. Dernek 1980'lerde dış ilişkilerini geliştirmeye başladı. TÜSİAD 3 Mart 1988'de bakanlar kurulu kararı ile Avrupa Sanayi ve İşverenler Konfederasyonları Birliği'ne (UNICE) üye oldu.

TÜSİAD sanayi, bankacılık ve ticaret alanlarında önemli bir ağırlığa sahiptir. Üye sayısı 300'ü aşan dernek, birincisi yıl başında Türkçe, ikincisi yıl ortasında İngilizce olmak üzere ekonomik konjonktüre ilişkin raporlar yayımlamaktadır. Aylık *Görüş* dergisi ile birçok alanda özgül rapor ve incelemelerden oluşan yayınlarının yıllık dağıtımı 70 bine ulaşmaktadır.

Türk Sinematek Derneği, Türkiye'de sinema kültürünün gelişmesine ve uluslararası sinemanın tanınmasına önemli katkısı olan dernek.

25 Ağustos 1965'te çeşitli çevrelerden 15 aydın tarafından kuruldu. İlk yönetim kurulu başkanı sinema yazarı Semih Tuğrul'du. Sonra başkan olan Şakir Eczacıbaşı uzun yıllar bu görevde kaldı. Derneğin yöneticiliğini ise askerlik görevini yaptığı 1967-69 dönemi dışında, 1965'ten 1976'ya değin Onat Kutlar yürüttü. Dernek sinema tarihinin önemli yapıtlarının ve çağdaş sinemanın seçkin örneklerinin Türkiye'de ilk kez gösterilmesini sağladı. Açık oturumlar ve tartışmalar düzenleyerek, yabancı sinemacıları konuk ederek Türkiye'de sinema kültürünün gelişmesine çalıştı. 1965-70 arasında *Yeni Sinema*(*) adlı kapsamlı bir dergi, daha sonra da *Film* adlı bir program dergisi yayımladı. Film, yayın ve fotoğraf arşivi oluşturdu. 1970'ten sonra kendi işlettiği bir salonda düzenli günlük gösterilere geçti. Kutlar'ın yöneticilikten ayrılmasından sonra yerini Vecdi Sayar aldı. 1976'da salonsuzluk sorunuyla karşılaşan dernek iki yıl gösteri düzenleyemedi. 1978'de Ahmet Sezerel'in yöneticiliğe gelmesiyle birlikte gösterilere yeniden başlandı ve *Yeni Sinema* dergisi iki sayı daha yayımlandı. Türk Sinematek Derneği 12 Eylül 1980 Harekâtı'nın ardından öteki derneklerle birlikte kapatıldı.

Türk Solu, 1967-69 arasında İstanbul'da yayımlanan haftalık sosyalist dergi.

17 Kasım 1967'de Vahap Erdoğdu'nun sorumlu yönetmenliğinde yayımlanmaya başladı. Derginin sahibi Şerif Tekben'di. Bir süre sonra sorumlu yönetmenliği Bora Gözen üstlendi. *Türk Solu*'nun ilk sayısındaki sunuş yazısında "Türk toplumunun önündeki ilk adımın, şu anda değilse bile, güçlü bir devrim hareketi karşısında el ele, omuz omuza, güçbirliği halinde gerçekleştireceği antiemperyalist, antifeodal Demokratik Devrim olduğu" öne sürülüyor, "emperyalizme ve yerli işbirlikçilerine karşı tam bağımsız bir Türkiye uğruna, Demokratik Devrim uğruna savaşmak" gereği dile getiriliyordu. Dergide "Milli Demokratik Devrim" tezini işleyen makalelerin yanı sıra, aralarında Mihri Belli, Hikmet Kıvılcımlı, Niyazi Ağırnaslı, Suphi Karaman, Sami Küçük, Kadri Kaplan, Haydar Tunçkanat, Muzaffer Erdost, Şevki Akşit, Mustafa Gürkan, Münir Aktolga, Reşat Fuat Baraner, Erdoğan Başar, Arslan Başer Kafaoğlu, Doğu Perinçek, Rasih Nuri İleri, Cengiz Çandar, Şahin Alpay, Deniz Gezmış, Mahir Çayan, Cihan Alptekin, İbrahim Kaypakkaya, İlhami Soysal, Nuri İyem ve Ahmet Say'ın da bulunduğu birçok kişinin yazı ve siyasal çözümlemeleri yer aldı. Kültür-sanat sayfası da düzenleyen *Türk Solu*, 19 Kasım 1968'deki 53. sayıdan başlayarak boyutunu küçülttü ve "proleter devrimci" sol siyasal çizginin savunucusu olarak tanındı. Kurucular arasında çıkan bölünme üzerine, kurucular adına kaleme alınmış "Yayınımıza Ara Verirken" başlıklı başyazının yer aldığı 11 Kasım 1969 tarihli 104. sayısıyla kapandı.

Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı, Türkiye ile SSCB arasında Paris'te imzalanan antlaşma (17 Aralık 1925).

Cumhuriyet'in ilanından sonra, Ankara hükümetinin önündeki en önemli sorun, Türkiye'nin uluslararası yalnızlığını aşmaktı. 1917 Ekim Devrimi'nin ertesinde Batılı devletlerin askeri müdahalesine uğrayan SSCB de benzer bir sorunla karşı karşıyaydı. 1 Aralık 1925'te Batılı ülkeler arasında imzalanan Locarno Paktı, SSCB'nin Avrupa'daki yalnızlığını daha da belirginleştirdi. Öte yandan Lozan Antlaşması'nın (1923) çözümsüz bıraktığı Musul Sorunu(*), bu sırada yeniden gündeme geldi. Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Musul'u kesin olarak Irak'a, dolayısıyla İngiltere'ye bırakan kararı Türkiye'de büyük tepki uyandırdı. Gerek Türkiye gerek SSCB kendi aleyhlerine alınan kararlar karşısında ilişkilerini geliştirmeyi kararlaştırdılar.

Bu karşılıklı yaklaşımın sonunda imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'na göre, imzacı taraflardan biri herhangi bir saldırıya uğrarsa, öteki imzacı taraf tarafsızlığını koruyacaktı. Gerek Türkiye, gerek SSCB öteki devletlerle, birbirlerine yöneltilmiş bir ittifak ya da siyasal içerikli bir antlaşma yapmayacak ve öteki devletlerce imzacı ülkelerden birine karşı girişilmiş düşmanca bir eyleme katılmayacaktı. Antlaşma üç yıl için geçerli olacak, bu sürenin sona ermesinden altı ay önce taraflardan birince feshedilmezse bir yıl daha uzatılmış sayılacaktı.

17 Aralık 1929'da bu antlaşmayı iki yıl daha uzatan bir protokol imzalandı. Antlaşma 30 Ekim 1931'deki protokolle bir kez daha uzatıldı. Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı 7 Kasım 1935'te 10 yıl süreyle son kez uzatıldı. SSCB 19 Mart 1945'te Türkiye'ye verdiği notada 7 Kasım 1945'te süresi bitecek olan antlaşmanın bu tarihten sonra geçersiz kalacağını bildirdi.

Türk Standartları Enstitüsü (TSE), özel hukuk hükümlerine göre yönetilen ve tüzel kişiliği olan, başbakanlığa bağlı kamu kuruluşu.

25 Eylül 1954'te Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) bünyesinde oluşturulan TSE 18 Kasım 1960'taki 132 sayılı kuruluş yasasıyla TOBB'den ayrıldı. TSE'nin kuruluş yasası son olarak 16 Mayıs 1985'te 3205 sayılı yasayla değiştirildi.

TSE'nin amacı her türlü mal ve hizmetin standartlarını belirlemek, bu standartlara uyulmasını sağlamaktır. TSE bu amaçla araştırmalar yürütür, yayınlar gerçekleştirir ve uluslarırası kurumlarla işbirliği içinde çalışır. Türkiye'de yalnızca TSE tarafından kabul edilen standartlar "Türk Standardı" adını alır. Bu standartlara uyulması, ilgili

bakanlığın onayı ile zorunlu kılınabilir. TSE mali, yönetsel ve teknik bakımlardan Yüksek Denetleme Kurulu'nun denetimine bağlıdır.

Enstitü başkanı kuruluşun üyeleri arasından, Genel Kurul'ca üç yıl için seçilir ve Yönetim Kurulu'na da başkanlık eder. Her yıl mayısta olağan toplanan Genel Kurul, TSE'nin en yüksek karar organıdır. Teknik Kurul, TSE'nin hazırladığı standartları kabul eder ve bunlardan uyulması zorunlu olanları belirler. TSE'nin yürütme organı olan Yönetim Kurulu bir başkan ve dört üyeden oluşur; bu kurul bütçeyi, çalışma programını, tüzük tasarılarını, yönetmelikleri hazırlayarak Genel Kurul'a sunar ve genel sekreteri atar. Denetleme Kurulu enstitünün hesaplarını ve ilgili işlemlerini denetler; bu organın üyeleri de Genel Kurul üyeleri arasından seçilir. TSE'nin uzmanlık kurullarını hazırlık grupları, özel daimi komiteler ve teknik komiteler oluşturur; ana hizmet birimleri ise Standart Hazırlama Dairesi Başkanlığı, Kalite ve Belgelendirme Dairesi Başkanlığı, Laboratuvarlar Dairesi Başkanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Metroloji ve Kalibrasyon Başkanlığı ile Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı'dır.

Türk Tabipleri Birliği (TTB), özel yasayla kurulmuş, tüzel kişiliği olan, kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu. TTB'nin 23 Ocak 1953 tarihli özel kuruluş yasası, 8 Ocak 1985'te son kez değişikliğe uğramıştır.

TTB'nin kuruluş amacı ve görevleri halk sağlığını korumak, hastalara hizmet etmek, hekimlik mesleğinin geleneklerini korumak ve gelişmesini sağlamak, üyelerin hak ve çıkarlarıyla mesleki ahlak kurallarını korumak ve üyeler arasında dayanışmayı güçlendirmektir.

TTB Tabip Odaları ile Merkez Konseyi, Yüksek Onur Kurulu ve Büyük Kongre adlı organlardan oluşur. Her yıl haziran ayının ikinci yarısında toplanan Büyük Kongre'ye Tabip Odaları genel kurullarının seçtiği temsilciler katılır. Her Tabip Odası'nın seçeceği temsilci sayısı, üye sayısına göre üç ile yedi arasında değişir. TTB'nin yürütme organı olan Merkez Konseyi Büyük Kongre tarafından seçilen yedi asil ve yedi yedek üyeden oluşur. Merkez Konseyi Tabip Odaları'nın iç tüzüklerini ve hizmetleri için hazırlayacakları tüzük ve yönetmelikleri Büyük Kongre'ye sunar, Tabip Odaları'nın çalışmaları arasında eşgüdüm sağlar, onları denetler ve Büyük Kongre'yi toplar. Yüksek Onur Kurulu dokuz üyeden oluşur. Bu kurula seçilebilmek için Türkiye'de en az 15 yıl hekimlik yapmış olmak ve herhangi bir mesleki ceza almamış olmak gerekir. TTB'nin yargı organı olan Yüksek Onur Kurulu'nca verilen kararlar ilgili Tabip Odası'nın onur kuruluna bildirilir. Kesinleşen kararlar Sağlık Bakanlığı'nca uygulanır.

Sınırları içinde 200 hekimin çalıştığı her ilde bir Tabip Odası kurulur. Sınırları içinde daha az hekim bulunan illerde hekimler Büyük Kongre'nin kararına göre başka bir ilin Tabip Odası'na katılırlar.

Türk Tarih Encümeni *bak.* Tarih-i Osmani Encümeni

Türk Tarih Kurumu (TTK), eskiden (1935'e değin) TÜRK TARİHİ TETKİK CEMİYETİ. Türk tarihi ile Türkiye tarihi konularında araştırmalar yapmak ve yayımlamakla yükümlü, tüzel kişiliği olan kamu kuruluşu. 23 Nisan 1930'da Türk Ocakları VI. Kurultayı'nda, Türk Tarih Encümeni (1925'ten önce Tarih-i Osmani Encümeni) yerine Türk Tarihi Tetkik Heyeti adlı bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı; komisyon 4 Haziran 1930'da çalışmaya başladı. 1931'de Türk Ocağı kapatılınca, bu komisyonun yerine tüzel kişiliği olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti oluşturuldu (15 Nisan 1931). Tüzüğünün 1. maddesine göre "Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin himayesinde ve Ankara'da çalışan ilmi bir cemiyet" olan kurumun amacı Türk tarihi ile Türkiye tarihini ve bunlarla ilgili konuları incelemek, elde edilen sonuçları da her türlü yoldan yaymaktı. Kurum Türkiye ve Türk tarihi ile ilgili ana kaynakları saptayacak ve inceleyecek, bu konularda telif ve çeviri bilimsel yapıtlarla dergiler yayımlayacaktı. Yeni buluş ve görüşlerin ortaya konması ve tartışılması için kongreler düzenlemek, kazı ve araştırmalar yoluyla yeni belgeler sağlamak da kurumun çalışma alanı içindeydi. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin adı 3 Ekim 1935'te Türk Tarih Kurumu olarak değiştirildi.

Türk Tarih Kurumu ilk tarih kongresini 1932'de topladı. Bunu her beş yılda bir toplanan kongreler izledi; bu kongrelerde çok sayıda özgün bildiriler sunuldu. Kurum 1935'ten sonra yoğun arkeolojik araştırmalar da yürüttü. Gerçekleştirilen 54 ayrı kazıyla Anadolu tarihinin erken dönemlerine ilişkin çok önemli bilgilere ulaşıldı. TTK yayıncılık alanında da 111 ayrı dizi oluşturdu. 1983'e değin 400'ü aşkın kitap yayımladı. Kurum ayrıca üç ayda bir *Belleten*(*), altı ayda bir de *Belgeler* adlı bilimsel araştırma ve bildiri dergileri çıkardı. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Ankara'da Milli Kütüphane'den sonra en zengin kütüphane durumuna geldi.

1980'deki 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun oluşturulması (Ağustos 1983), TTK'nın da bu kuruma bağlanması kararlaştırıldı.

Türk Tiyatrosu, eskiden (1935'e değin) DARÜLBEDAYİ, 1980'den sonra ŞEHİR TİYATROSU. 15 Şubat 1930'da İstanbul'da yayımlanmaya başlayan tiyatro dergisi.

İstanbul Şehir Tiyatroları'nın yayın organı olan derginin ilk sayısındaki sunuş yazısında amacının izleyiciyi oynanan oyunlarla ilgili olarak aydınlatmak ve tiyatronun uluslararası gelişimi konusunda bilgi vermek olduğu belirtiliyordu. Dergi ilk yıllarda tiyatroya yöneltilen eleştirilere yanıt niteliğinde polemik yazılarına da yer verdi. Bazen yalnızca oynanan oyunları tanıtan, bazen de sayfalarını tiyatro yazılarına ve incelemelere açan dergi uzun süre Vasfi Rıza Zobu'nun tiyatro anılarını yayımladı. *Türk Tiyatrosu* Brecht ve Shakespeare gibi yazarlara ayrılmış özel sayılar da yayımladı.

1988'de yayımına ara verilen *Şehir Tiyatrosu* dergisi 1992'de Muhsin Ertuğrul özel sayısıyla yeniden yayımlanmaya başladı.

Türk Uçak Sanayii AŞ (TUSAŞ), Türkiye'de uçak sanayisini kurup geliştirmek amacıyla 1973'te, 1784 sayılı yasayla kurulan anonim ortaklık. TUSAŞ'ın günümüzde 70 milyar TL olan sermayesinin yüzde 55'i Savunma Sanayii Müsteşarlığı'na, yüzde 45'i ise Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'na aittir.

TUSAŞ 1976-78 yıllarında jet eğitim uçağı, 1979 yılında da savaş uçağı ortak yapımı için çalışmaları başlattı. 1983'te ABD'nin General Dynamics Corporation'ın "F-16 (C/D)" savaş uçağı, 1984'te ise General Electric Company'nin "F-100 GE100" motoru seçildi. Türkiye'de ortak yapımı gerçekleştirmek üzere sermayesinin yüzde 51'i Türk, yüzde 49'u ABD'li yatırımcılara ait olmak üzere TUSAŞ Havacılık ve Uzay Sanayii AŞ (TAI) ile TUSAŞ Motor Sanayii AŞ (TEI) kuruldu. TUSAŞ'ın TAI'deki hissesi yüzde 49, TEI'deki hissesi ise yüzde 50,5 oranındadır. Günümüzde TUSAŞ "F-16" savaş uçaklarının üretimi yanında, TAI'de üretilen hafif nakliye uçağı "CASA CN-235" ile Agusta eğitim uçaklarının ("SF-260D") proje kontrol görevini yürütmekte, Avrupa FLA (Future Large Aircraft) Projesi'nde Türkiye havacılık sanayisini temsil etmektedir.

Türk üçgeni, mimarlıkta kare planlı bir mekânın üzerinin kubbeyle örtülmesi durumunda köşelerde kalan boşlukların kapatılması için kullanılan üç temel geçiş öğesinden biri. Öbürleri pandantif(*) ve tromptur(*). Türk üçgeni tepe noktası aşağıda, yan yana getirilmiş sivri üçgenlerin yukarıya doğru yelpaze gibi açılmasıyla oluşur. Tabanları kubbenin kenarına gelen üçgenler böylece bir tür kırıklı pandantif oluştururlar. Türk üçgeni adı, bu geçiş öğesinin Anadolu Selçuklu yapılarında kullanılmış olmasından kaynaklanır. Konya'daki İnce Minareli, Karatay gibi medreselerde Türk üçgeninin güzel örnekleri vardır.

Köşedekinin tepe noktası aşağıda olmak üzere, iki yana doğru bir düz, bir ters sıralanarak kubbeye geçişi sağlayan üçgenlere de Türk üçgeni adı verilir. Zamanla bu öğe gittikçe karmaşıklaşarak baklava biçimli birimlerden oluşan bir kuşak halini almıştır. Bu tür Türk üçgenli kubbe geçişlerine klasik dönem öncesi küçük boyutlu Osmanlı camilerinde çok rastlanır.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TİEM), İstanbul'da, Sultanahmet Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda(*) yer alan, Türk ve İslam sanatının hemen her döneminden ve her türünden seçkin yapıtları barındıran müze. 1914'te Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak Süleymaniye Külliyesi'nin(*) imaretinde (darüzziyafe) kuruldu. O zamanki adı Evkaf-ı İslamiye Müzesi idi. 1927'de Maarif Vekâleti Müzeler Müdürlüğü'ne bağlandı ve bugünkü adını aldı. 1983'te, çağdaş müzecilik anlayışıyla onarılan (1965-83) İbrahim Paşa Sarayı'na taşınarak aynı yıl düzenlenen Anadolu Medeniyetleri Sergisi(*) kapsamındaki etkinliklere katıldı. 1984'te ise yeniden düzenlenerek bu yeni yapısında ziyarete açıldı.

Halı, yazma, cilt, hat, çini, taş ve ahşap sanatı örneklerinden oluşan 40 bini aşkın yapıtla alanında dünyanın sayılı koleksiyonlarından birine sahiptir. Halı Bölümü'nde 13. yüzyıldan kalma en eski Selçuklu halısı örneklerinin yanı sıra 15-20. yüzyıl arasına ait Saray, Konya, Gördes, İran, Kafkas ve saray halıları bulunur. Elyazmaları ve Hat Sanatı Bölümü Kuran'lar, Emevilerden Osmanlılara değin çeşitli hat sanatı ürünleri, tuğralar, fermanlar, minyatürlü Türk ve İran yazmalar ve divanlar içerir. 9-10. yüzyıllara ait Samarra ahşap ürünleriyle 12-13. yüzyıl Anadolu ahşap sanatının örneklerini barındıran Ahşap Eserler Bölümü'nde ayrıca Osmanlı dönemine ait sedef, fildişi, bağa kakmalı yapıtlar da vardır. Taş Sanatı Bölümü Emevi, Abbasi, Memlûk, Selçuklu ve Osmanlı taş yapıtları koleksiyonu ile Filistin, Kahire, Şam, Halep, Diyarbakır ve Anadolu'dan derlenmiş yapıtlardan oluşur. Samarra, Rakka, Tel Halep ve Keşan kaynaklı çanak çömleğin ağır bastığı Keramik ve Cam Bölümü'nde Osmanlı çini ve seramikleriyle Kütahya ve Çanakkale seramiklerinin yanı sıra 9. yüzyıldan Os-

manlı dönemine değin İslam cam sanatı örnekleri bulunur. Maden Sanatı Bölümü Büyük Selçuklulardan Osmanlı dönemi sonuna değin üretilmiş havan, ibrik, buhurdan, ayna, dirhem, kapı tokmağı, şamdan, kandil, gülabdan, leğen vb gibi yapıtları içerir. Etnografya Bölümü'nde ise halı ve kilim tezgâhları, yün boyama teknikleri, halk dokuma ve işleme sanatı örnekleri kendilerine özgü mekânlar içinde sergilenerek Türk halk yaşamından kesitler sunulmaktadır. Müzede ayrıca konferans ve sergi salonları, onarım atölye ve laboratuvarları ve kitaplık da bulunmaktadır.

Türk Yurdu, İstanbul ve Ankara'da önce 15 günde bir, daha sonra da aylık olarak yayımlanan Türkçü dergi.

Türk Yurdu Cemiyeti'nin(*) yayın organı olarak 7 Aralık 1911'de yayımlanmaya başladı. Bir süre sonra yeni kurulan Türk Ocağı'nın(*) yayın organı durumuna gelen derginin yayımını Yusuf Akçura üstlenmişti. Bir ideoloji olarak Türkçülük üzerine yazılara ve Türkoloji araştırmalarına yer veren dergide ağırlıklı olarak Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Ahmed Ağaoğlu'nun yazıları yer aldı. Mehmet Emin (Yurdakul) gibi Türkçü şairlerin yapıtlarına da yer veren *Türk Yurdu*'nun yayımını sonraki yıllarda Mehmet Emin ve Celâl Sahir (Erozan), daha sonra da yeniden Yusuf Akçura üstlendi. Derginin ilk dönem yayımı 15 Temmuz 1918'de sona erdi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türk Ocağı'nın merkezi Ankara'ya taşınınca *Türk Yurdu* da aylık olarak Ankara'da yayımlanmaya başladı (Ekim 1924). Nisan 1931'e değin süren yeni yayın döneminde derginin yayımını gene Yusuf Akçura, Cemil Behçet ve Enver Kâmil üstlendi. Türk Ocağı'nın 1931'de kapatılıp mal varlığının Halkevleri'ne geçmesi üzerine dergi yayımına bir kez daha ara verdi.

Üçüncü dönem yayımına 1 Eylül 1942'de 15 günlük olarak başlayan *Türk Yurdu* Hamdullah Suphi Tanrıöver yönetiminde Aralık 1943'e değin yayımlandı. Temmuz 1954'te aylık olarak yeniden çıkmaya başladı. Bu dönemde sahibi Hamdullah Suphi Tanrıöver, yayın yönetmeni ise Abdülhak Şinasi Hisar'dı. *Türk Yurdu* Haziran 1957'de yayımına son verdikten sonra Mart 1959-Mayıs 1961 arasında Enver Bilgiç'in yönetiminde yeniden yayımlandı. Haziran 1962-Kasım 1967 arasında düzensiz olarak yayımlanan dergi, Ocak 1970'ten başlayarak dört sayı çıktıktan sonra yayımına oldukça uzun bir süre ara verdi. Şubat 1987'de birinci sayıdan başlayarak, Türk Ocağı Merkez Heyeti'nin aylık yayın organı olarak yeniden yayımlanmaya başladı.

Türk Yurdu Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra 31 Ağustos 1911'de kurulan Türkçü dernek. Türkçülük akımını savunan Osmanlı aydınlarının, Türk Derneği'nden(*) sonra İstanbul'da kurduğu ikinci önemli dernektir.

Derneğin kurucuları arasında Mehmet Emin (Yurdakul), Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali (Turan), Yusuf Akçura ile Akil Muhtar (Özden) gibi Türkçülük akımının önde gelen adları vardı. En önemli etkinliği, daha sonra Türk Ocağı'nın yayın organı durumuna gelen *Türk Yurdu*(*) dergisini yayımlamak oldu. Kendisini Türk milliyetçiliğini açıkça savunan tek yayın organı olarak tanıtan dergi özellikle Rusya Türkleri arasında etkili oldu. Türk Yurdu Cemiyeti Mart 1912'de Türk Ocağı'nın kurulması üzerine bütün üyeleriyle bu yeni derneğe katıldı.

türkaksağı, klasik Türk müziğinde bir küçük usul. Beş zamanlı, üç vuruşludur. $\frac{5}{8}$'lik ve $\frac{5}{4}$'lük iki mertebesi vardır. Birinci mertebesi daha sık kullanılmıştır. Daha çok şarkılarda rastlanır.

Macar besteci ve müzikolog Béla Bartók ile Rumen besteci ve müzikolog Constantin Brailoiu özellikle Orta ve Doğu Avrupa dans havalarında karşılaşılan bu usulü yalnızca aksak diye adlandırmıştır. Ayrıca Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki halk müziklerinde rastlanan 5, 7, 9 ya da 11 birimli

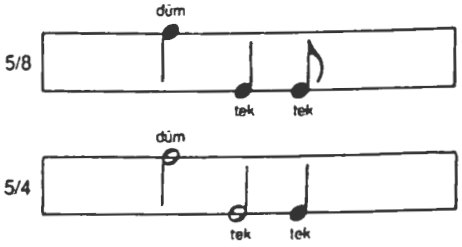

Türkaksağı usulünün 5/8'lik ve 5/4'lük mertebelerinin vuruşları
Ana Yayıncılık Arşivi

birçok usule de aksak adı verildiği görülmüştür. Oysa Türk müziğinde aksak, dokuz zamanlı bir usulün adıdır (*bak.* aksak).

Türkali, Vedat, asıl adı ABDÜLKADİR PİRHASAN, (1957'den önce) ABDÜLKADİR DEMİRKAN (d. 13 Mayıs 1919, Samsun), toplumsal gerçekçi yapıtlarıyla tanınan roman, oyun ve senaryo yazarı.

Türkali
Ara Güler

Askeri öğrenci olarak girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü 1942'de bitirdi. Maltepe ve Kuleli Askeri liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. Siyasal eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle 1951'de tutuklandı ve askeri mahkemece Türk Ceza Kanunu'nun 141. maddesi uyarınca 9 yıl hapse mahkûm edildi. 1958'de koşullu olarak serbest bırakıldı. Rıfat Ilgaz'la birlikte Gar Yayınları'nı kurarak yayıncılığa başladı; bir yandan da senaryo ve oyun yazdı. Asker olması nedeniyle 1950'ye değin Hasan Denizli takma adını kullandı; hapisten çıktıktan sonra da Vedat Türkali adını aldı. 27 Mayıs Hareketi öncesi dönemde aydınların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarla iç çatışmalarını, acılarını ve özlemlerini konu alan ilk romanı *Bir Gün Tek Başına* (1975, 1989) ile 1974 Milliyet Yayınları Roman Yarışması'nı kazandı. Aynı romanla 1976 Orhan Kemal Roman Armağanı'nı da alan Türkali ikinci romanı *Mavi Karanlık*'ta (1983, 1989), aydınların 1980 öncesi dönemdeki tutumlarını eleştirel bir yaklaşımla işledi. Üçüncü romanı *Yeşilçam Dedikleri Türkiye*'yi (1986) *Tek Kişilik Ölüm* (1990) adlı romanı izledi. *141. Basamak* (1971) adlı oyunu Ankara'da, *Bu Ölü Kalkacak* 1976'da İstanbul'da Şehir Tiyatroları'nda oynandı. *Dallar Yeşil Olmalı* (1985) adlı yapıtı da 1971 TRT Sanat Ödülleri Yarışması Başarı Ödülü'nü aldı.

Türk sinemasının çağdaşlaşma sürecine katkıda bulunan Türkali'nin senaryoları arasında *Üç Tekerlekli Bisiklet* (1965, 1984), 1965'te Antalya Altın Portakal Film Şenliği'nde birincilik ödülü alan *Karanlıkta Uyananlar*, 1977'de gene aynı şenlikte en iyi senaryo ödülünü kazanan *Kara Çarşaflı Gelin*, Çekoslovakya'da Karlovy Vary Şenliği'nde ödül kazanan *Bedruna* (1974) ile *Güneşli Bataklık* (1977) adlı filmlerin senaryoları sayılabilir. 1960-75 arasında yazdığı öbür önemli senaryolar *Dolandırıcılar Şahı* (1960), *Otobüs Yolcuları* (1965, 1984), *Şehirdeki Yabancı* (1965), *Kızgın Delikanlı* ve *Erkek Ali*'dir. Türkali *Eski Şiirler Yeni Türküler* adlı şiir kitabını 1979'da (2. bas. 1988), siyasal alandaki görüş ve anılarını içeren *Savunmalar*'ı da 1989'da yayımladı.

Türkçe, TÜRKİYE TÜRKÇESİ olarak da bilinir, Altay dilleri içinde bir alt aile oluşturan Türk dillerinin(*) Güneybatı ya da Oğuz koluna bağlı dil. Günümüzde Türkiye, Kıbrıs ve Rusya ile Avrupa'nın güneydoğusunda ve Ortadoğu'nun çeşitli kesimlerinde konuşulur.

Günümüzdeki Türkçe 11. yüzyıl sonlarında Selçukluların Anadolu'ya getirdiği Eski Anadolu Türkçesinden ve onu izleyen Osmanlıcadan(*) türemiştir. Tarihsel açıdan genellikle üç dönemde incelenir: 1) Eski Türkiye Türkçesi ya da Eski Anadolu Türkçesi (13. yy), 2) Osmanlıca (14-20. yy), 3) Çağdaş Türkiye Türkçesi (20. yy). Zamanla Arapça ve Farsçadan birçok sözcük ve dilbilgisi biçimi alan Türkçe Cumhuriyet'in ilanından sonra devletin de desteğiyle sadeleştirilmiş, bu arada eski dilin yazımında kullanılan Arap alfabesinin yerini 1929'da Latin alfabesinden uyarlanan Türk alfabesi almıştır. Bu alfabede 21'i ünsüz (*b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z*), 8'i ünlü (*a, e, ı, i, o, ö, u, ü*) toplam 29 harf vardır. Türkçede ses karşılığı bulunmadığı için, Latin alfabesindeki *q, w, x* harflerine yer verilmemiştir. *ė* (kapalı *e*), *ġ* (ga), *ḫ* (hı), *ḳ*, *ñ* (genizsil *n*) sesleri de yazı dilinde bulunmadığından yalnızca transkripsiyonda kullanılır. Ünlüler ağızdan çıktıkları gibi (*a, e, ı, i* vb), ünsüzler ise yumuşak *g* (*ğ*) dışında, önlerine bir *e* ünlüsü getirilerek adlandırılır (*be, ce, çe* vb).

Sesbilgisi. Türkçe sözcüklerde ünlü uyumu, ünlü-ünsüz uyumu ve ünsüz uyumu olmak üzere üç tür ses uyumu görülür. Ünlü uyumu kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan kalınlık-incelik uyumu (büyük ünlü uyumu) kalın ünlüleri kalın, ince ünlüleri ince ünlülerin izlemesidir. Bu uyum Türkçede eskiden beri vardır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu (küçük ünlü uyumu) sözcüklerde düz ünlüleri düzlerin, yuvarlak ünlüleri düz geniş ya da dar yuvarlak ünlülerin izlemesidir. Yani *a, e, ı, i* ünlülerini *a, e, ı, i*; *o, ö, u, ü* ünlülerini *o, ö, u, ü* izler. Ünlü-ünsüz uyumu ise bir sözcükte *k, g, ğ* kalın ünsüzleriyle kalın *ı*'nın; *k, g, ğ* ince ünsüzleriyle ince *i*'nin bir arada bulunmasıdır. Ünsüz uyumu ise sedalı ile sedalı, sedasız ile sedasız ünsüzlerin bir araya gelmesidir.

Türkçenin, bunun dışındaki belli başlı sesbilgisi özellikleri şöyle sıralanabilir: Türkçe kökenli sözcüklerde uzun ünlü bulunmaz, uzun ünlü bulunan sözcükler Türkçeye yabancı dillerden girmiştir ("kâtip", "kâmil", "hâlâ", "ilmî", "içtimai"). Türkçedeki yabancı kökenli sözcüklerin çoğunda uzun ünlüler kısaltılır ("hâzır-hazır", "hâtırlamak-hatırlamak"). Türkçe kökenli söz-

cüklerde iki ünlü yan yana gelmez, ünlüler çatışması yoktur ("kâinat", "şiir", "fiil"). Ayrıca, eskiden kesme (') işaretiyle gösterilen Arapçaya özgü "ayın ve hemze" sesleri de yoktur ("neş'e", "te'sir", "san'at"), ilk hece ve *-yor* eki dışında geniş-yuvarlak (*o*, *ö*) ünlüler bulunmaz ("palto", "salon", "lavabo", "traktör"). Türkçede *a*, *ı*, *o*, *u*; *e*, *i*, *ö*, *ü* kalın ve ince ünlülerinin hepsi sözcük başına getirilebilir. Bazı yabancı sözcüklerde ince *a* kullanılır ("dikkate", "hakikate"). Eski *i* ve *e*'lerin değişmesiyle ilk hecede bazen, alfabede gösterilmeyen kapalı *e* sesi oluşur ("dedi"). Vurgusuz orta hece ünlüsü bazen düşer ya da değişir ("gönülü-gönlü", "başlayor-başlıyor").

Alfabedeki 21 ünsüzden 13'ü (*c*, *f*, *ğ*, *h*, *j*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *ş*, *v*, *z*) bazı ses değişimleri ve yansıma sözcükler dışında sözcük başında yer almaz. Süreksiz yumuşak ünsüzler olan *b*, *c*, *d*, *g* sesleri sayılı örnekler ("ad", "od") dışında sözcük sonlarında ve *p*, *ç*, *t*, *k*, *h*, *f*, *s*, *ş* sert ünsüzlerinden sonra kullanılmaz. Sözcük ya da hece başında iki ünsüz bulunmaz ("spor", "gram", "grup"). Sözcük ya da hece sonlarında ise ancak şu çift ünsüzler bulunabilir: 1) *lç*, *lk*, *lp*, *lt* ("ölç", "ilk", "alp", "alt"); 2) *nç*, *nk*, *nt* ("sevinç", "denk", "ant"); 3) *rç*, *rk*, *rp*, *rs*, *rt* ("sürç" "berk", "ürk", "sarp" "sars", "sırt"); 4) *st* ("üst", "ast"); 5) *şt* ("hişt", "pişt" gibi yansıma sözcükler). Bu çift ünsüzler dışında sonunda çift ünsüz bulunan sözcükler yabancı kökenlidir ("film", "ilm", "fikr"). Türkçe sözcük köklerinde bazı ses olayları dışında ("ana-anne") ikiz ünsüz bulunmaz. Ama köklerle ekler arasında ikiz ünsüze rastlanır ("yel-li", "sel-li", "emmek", "yat-tı", "bit-ti"). Üç ünsüz sözcük içinde ve iki ayrı hecede olmak koşuluyla bulunabilir ("gençlik", "yurtluk", "kalkmak"). *j* sesi Türkçe kökenli değildir ve yabancı sözcüklerde, ağızlarda ve ses taklitlerinde bulunur. *f* sesi Türkçe kökenli sözcüklerde az bulunur ve yenidir. *h* sesi de ağızlarda *k*'nın değişmiş biçimi olarak bulunur. Ön damaktan çıkarılan *r* sesi titrektir ve düşme eğilimi gösterir ("geliyor-geliyo", "bir-bi").

Türkçede görülen başlıca ses değişimleri şunlardır: 1) *e-i*: Sözcük başında ilk hecedeki *e*'nin *i*'ye, *i*'nin de *e*'ye dönüşmesidir; "gice-gece", "yir-yer", "dimek-demek", "itmek-etmek" ile "eyi-iyi", "geymek-giymek", "eşitmek-işitmek" gibi; 2) *ı-i*: *ı* ünlüsünün kalınlığından ileri gelen bir değişikliktir; "hanı-hani", "hangı-hangi", "dahı-dahi", "ınanmak-inanmak" gibi; 3) *u-ı,i*: Osmanlıca evresinde bir iki sözcükte oluşmuştur; "uşbu-işbu", "uşda-işde", "uçun-içün-için" gibi; 4) *û-i*: Bir iki sözcükte görülür; "pûre-pire", "düzmek-dizmek" gibi; 5) *o*, *ö-u*, *ü*: Sözcük başında ve ilk hecede görülür; ağızlar arasında vardır; "köprü-küprü", "börek-bürek", "boğa-buğa" gibi; 6) *b-p*: "bişmek-pişmek", "barmak-parmak", "bastırma-pastırma" örneklerinde olduğu gibi sözcük başında görülür; 7) *g-ğ(y)*: Osmanlıca evresinde oluşmuştur; bugün ağızlarda görülen "beg-bey", "degmek-değmek" gibi; 8) *g*, *ğ-v*: Yuvarlaklaşmayla olan yeni bir değişikliktir; "öğmek-övmek", "döğmek-dövmek", "güğercin-güvercin" gibi; 9) *k-g*: Sözcük başında, Anadolu ağızlarıyla Azericede görülen en yeni ve en büyük değişikliktir; "kaç-gaç", "Konya-Gonya" gibi; 10) *k-h*: Ağızlarda sözcük içinde ve sonunda görülen bir değişikliktir: "ayak-ayah", "yakın-yahın" gibi, 11) *j-c*: Türkçede *j* sesi olmadığı için ortaya çıkan bir değişikliktir; "jandarma-candarma" gibi; 12) *t-d*: Sözcük başında ağızlar arasında görülür; "türlü-dürlü", "tutmak-dutmak" gibi; 13) *r-l*: Bir iki sözcükte konuşma dilinde görülür; "güreş-güleş", "servi-selvi", "merhem-melhem" gibi; 14) *ñ-n*: İstanbul'da konuşulan Osmanlıcada görülür; "seniñ-senin", "oña-ona", "tañrı-tanrı" gibi; 15) *ñ-m*: "koñşu-komşu", "doñuz-domuz" örneklerindeki gibi; 16) *y-v*: Yuvarlaklaşma ile görülür; "öyün-övün" gibi.

Türkçe sözcüklerde vurgu genellikle son hecededir. Bu heceden sonra bir ek gelirse vurgu çoğu kez eke kayar ve önceki vurgulu hece uzunluğunu yitirir. Yan yana gelen iki sözcük tek vurgu ile söylenirse bileşik bir sözcük olarak anlaşılır (örn. "Anne, anne bana bak!" tümcesi "Anneanne bana bak!" tümcesinden ancak vurguyla ayrılabilir). Türkçede birbiriyle doğrudan doğruya birleşemeyen kök ve ekler arasına bağlama görevi yapan bazı ünlü ve ünsüzler girer. Bunlara yardımcı ses adı verilir. Yardımcı ses olabilen ünlüler *ı*, *i*, *u*, *ü* ("saç-ı-m", "el-i-m", "kol-u-m", "göz-ü-m", ünsüzler ise *y*, *n*, *s*, *ş*'dir ("oku-y-an", "başka-sı-na", "yolcu-s-u", "altı-ş-ar").

Biçimbilgisi. Türkçe yapı bakımından sonekli, eklemeli bir dildir. Bu nedenle bitişimli ya da bağlantılı diller arasında yer alır. Sözcük türetme ve çekim soneklerle sağlanır. Sözcük kökleri çoğunlukla ünlü + ünsüz ("el", "at", "iş") ya da ünsüz + ünlü + ünsüz ("baş", "yaş", "yol", "git") kalıbındadır. Ad ve eylem türünden sözcüklerin yapı dizilişi kök + yapım eki + çekim eki biçimindedir. Cins olmadığı için sözcükler cinsle ilgili biçim değişikliğine uğramaz. Adlar ve eylemler de çekim sırasında yapısal değişmeye uğramaz; yani bir sözcük ne kadar ek alırsa alsın kök değişmeden kalır. Ama kuraldışı olarak "ben", "sen" adılları *-e* durumuna girdiklerinde "bene", "sene" yerine "bana", "sana" biçimine girerler. Bir varlık ya da kavramın kime, neye ilişkin olduğunu belirtmek için de *-m*, *-n*, *-i* (*-sı*), *-miz*, *-niz*, *-leri* iyelik ekleri kullanılır ("ev-i-m", "ev-i-n", "-ev-i" ["anne-si"], "ev-i-miz", "ev-i-niz", "ev-leri"; "düşünce-m", "bilgi-miz"). Kökler ad kökleri ("iş", "baş", "ev", "su") ve eylem kökleri ("bil-", "dur", "kal-") olmak üzere iki türlüdür. Bazı köklerse kullanıma göre hem ad kökü hem de eylem kökü olabilir ("al", "dal", "at", "var"). Ekler, yapım ve çekim ekleri olarak ikiye ayrılır. Yapım ekleri de kendi içinde addan ad ("yol-cu", "göz-lük"), addan eylem ("baş-la-", "ben-imse-", "mor-ar-"), eylemden eylem ("gör-ül-", "sat-tır-", "kov-ala-"), eylemden ad ("dur-ak", "gel-enek", "tara-k") yapanlar olmak üzere dört türlüdür. Bu yapım ekleri köklere gelişleri bakımından kesinlik göstermez. Ad köküne gelen bir yapım eki bazen eylem köküne, eyleme gelen de ad köküne gelebilir. Çekim ekleri de adlara ve eylemlere gelenler olmak üzere iki genel bölüme ayrılır: Adlara gelenler durum, iyelik ve çoğul ekleridir. Eylemlere gelenler kip, kişi ve zaman ekleridir. Türkçede sözcükler yapım ve çekim eklerinin çokluğu sayesinde çeşitli işlevler yüklenirler. Örneğin "gör-ü-ş-e-bil-i-yor-uz" sözcüğünde kök değişmediği halde sözcük, görme işinde ortaklık, yardımcı bir eylem olarak yeterlik, zaman ve kişi gibi çok yönlü işlevler taşır.

Sözdizim. Türkçedeki tümce kuruluşu özne + tümleç + yüklem kalıbındadır. Ama gerek yazı gerek konuşma dilinde yüklemi sonda olmayan devrik tümceler de kullanılır. Ad tamlamalarında önce tamlayan, sonra tamlanan bulunur ("deri çanta", "yayla havası", "pınarın suyu", "köy yolunun çamurları"). Tümcelerde sıfatlar adlardan önce gelir ("sevimli kedi", "beş çocuk", "şu araba"). Tümcede anlamı vurgulayan sözcük, yüklemden bir önce kullanılır. Örneğin "Yarın çocuklarla birlikte Adana'ya gideceğiz" tümcesinde vurgulanan, gidilecek yerdir. Eylemsiler bol olduğundan tümce öğelerinin birbirine bağlanma yeteneği güçlüdür.

Anlambilgisi. Türkçede sözcükler anlam özellikleri ve anlam ilişkileri bakımından büyük çeşitlilik gösterir. Anlam özellikleri ne göre gerçek, yan, mecaz, deyim, terim, somut ve soyut anlamlılar, anlam ilişkilerine göre eş ve karşıt anlamlı sözcükler biçiminde kümelenir. Sözcüklerdeki bu anlam çeşitliliği Türkçenin anlatım olanaklarını güçlendiren bir öğedir.

Türkçülük, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra Osmanlı aydınlarınca geliştirilen ve etkisini Cumhuriyet döneminde de sürdüren düşünsel ve siyasal akım.

Osmanlı Devleti bünyesinde milliyetçilik akımlarının gelişmesine öncülük eden Yunan milliyetçilerini Bulgar, Rumen, Sırp, Ermeni, Arnavut ve Arap milliyetçileri izlemişti. Türk milliyetçiliği ancak 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'ndeki son milliyetçilik hareketi olarak gelişti. Daha önce Osmanlı Devleti'nin varlığının ancak çok uluslu yapıya Osmanlılık kimliğinin benimsetilmesiyle sürdürülebileceği düşünülürken, birçok etnik grup ve ulusun bu kimliği reddederek ayrılma yolunu seçmesi Türk milliyetçiliğini güçlendirdi. Öte yandan, Hıristiyan ve daha sonra Müslüman etnik grupların milliyetçi çıkışları, Türk asıllı Osmanlıların da ümmet anlayışından millet anlayışına yönelmesini hızlandırdı. Ama Türkçülük akımının gelişmesinde öncülüğü, Osmanlı yapısını korumak gibi bir kaygıları olmayan, tersine çarlığın baskısını yoğun biçimde hisseden Rusya Türkleri yaptı. Rus Çarlığı Osmanlı Devleti'ne göre Batı düşüncesine çok daha açıktı ve çarlık topraklarında yaşayan Polonyalılar, Finliler vb gruplar arasında da yoğun bir milliyetçilik akımı vardı. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı aydınları arasında Türkçülük düşüncesi henüz filiz halindeyken Rusya'da *Ekinci*, *Tercüman*(*) gibi gazeteler Türkçü düşünceyi yaymaya çalışıyordu.

Osmanlı aydınları, Türklerin Osmanlı öncesi tarihleriyle ilk kez 19. yüzyılın ikinci yarısında ilgilenmeye başladı. Mustafa Celaleddin Paşa *Les Turcs Anciens et Modernes* (1869; Geçmişte ve Günümüzde Türkler) adlı bir araştırma kaleme aldı. 1876'da da Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Âlem*'i Mekteb-i Harbiye'de (bugün Kara Harp Okulu) ders kitabı olarak okutulmaya başladı. I. Meşrutiyet'in ilanıyla (1876) yürürlüğe giren Kanun-ı Esasi'de devletin resmî dilinin Türkçe olduğunun belirtilmesi yeni eğilimi belirginleştirdi. Bundan sonra günlük gazete ve dergilerde "Türk" sözcüğü Osmanlı Devleti'nin kurucuları için daha sık kullanılır oldu.

1900'den sonra özellikle Balkanlar ve Makedonya'nın yabancı devletlerin müdahalesini sağlayacak bir sıcak çatışma bölgesine dönüşmesi Türk milliyetçiliğini derinden etkiledi. 1904'te Mısır'da yayımlanan *Türk* gazetesinde Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i (1907; yb 1976) tefrika edilmeye başladı. Akçura'ya göre Osmanlı Devleti'nin önünde üç seçenek vardı ve bunlardan en uygulanabilir olanı "ırk esasına müstenit Türk milliyetçiliği" idi.

II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) öncülük eden İttihat ve Terakki Cemiyeti başlangıçta Osmanlıcı bir ideolojiyi benimsemişti. Ama Meşrutiyet'in ilanından sonra Yusuf Akçura, Mehmet Emin (Yurdakul), Akil Muhtar (Özden) gibi Türkçüler hızla örgüt-

lendiler. Önce Türk Derneği'ni(*), ardından da Türk Yurdu Cemiyeti(*) ve Türk Ocağı'nı(*) kurdular. Yayın organları *Türk Yurdu*'yla(*) da etkin bir propagandaya giriştiler. Harekete 1911'de Selanik'ten gelen Ziya Gökalp ve arkadaşları da katıldı. Türk Ocağı zamanla İttihat ve Terakki'yi güçlü bir biçimde etkilemeye başladı. İttihat ve Terakki'nin önde gelen yöneticilerinden Enver Paşa bütün Türklerin tek bir devlet çatısı altında birleştirilmesini öngören Turancılığı(*) uygulamaya geçirmeye yöneldi. I. Dünya Savaşı (1914-18) sırasında harbiye nazırı ve erkân-ı harbiye-i umumiye reisi (genelkurmay başkanı) sıfatıyla "Turan" ülküsüne ulaşmak için doğuda askeri harekâtlara girişti. Enver Paşa'nın ölümü de Azerbaycan'da böyle bir harekât sırasında oldu.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması Turancı hedefleri gündemden çıkararak Türkçülüğü zayıflattı. Türk Ocağı varlığını sürdürmekle birlikte Cumhuriyet'in ilanından (1923) sonra eski etkin yapısından oldukça uzaklaştı. Ama Türkçülük akımı etkisi azalarak da olsa varlığını korudu. II. Dünya Savaşı (1939-45) sırasında, özellikle Almanya'nın üst üste başarılar elde ettiği 1942'de Turancılık yeniden canlandı. Ama Almanya'nın yenilgiye uğraması bu gelişmeyi durdurdu. 1944'te çok sayıda kişi, Irkçılık-Turancılık Davası'nda(*) yargılandı, yayın organları kapatıldı. 1960'lardan sonra Türkçülüğün yeniden etkin bir akım durumuna gelmesinde, 27 Mayıs Hareketi'ni gerçekleştirenlerden Alparslan Türkeş'in Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nde (CKMP; 1969'dan sonra Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) etkinlik sağlamasının büyük rolü oldu. Bir yandan da CKMP ile koşut görüşler savunan Ülkü Ocakları adlı gençlik örgütü oluşturuldu. Türkeş, Türkçülüğün yeni bir versiyonu olan "Dokuz Işık" tezini savundu ve parti çevresinde önemli bir gençlik kesimini topladı.

Türkdoğan, Semih (d. 1912, İstanbul), Türkiye 100 m rekorunu 25 yıl süreyle elinde tutan atlet.

Atletizme 13 yaşında Galatasaray Lisesi'nde başladı. Milli formayı ilk kez 1927'de giydi. 1928 Amsterdam Olimpiyat Oyunları'na katıldı. 1930'da Atina'da yapılan Balkan Oyunları'nda 100 m'de ikinci, 200 m'de üçüncü gelerek Türkiye'ye uluslararası yarışmalarda madalya kazandıran ilk sporcu oldu. Bu oyunlarda ayrıca 4×100 m bayrak takımıyla gümüş, Balkan Bayrak Yarışı (800×400×200×100 m) takımıyla da bronz madalya elde etti. 1931'de gene Atina'da yapılan Balkan Oyunları'nda 4×100 m bayrak takımıyla altın madalya kazandı. 1932 Balkan Oyunları'nda 100 m, 200 m ve 4×100 m bayrakta bronz, 1933'te 100 m ve 4×100 m bayrakta, 1935'te ise 4×100 m bayrakta gümüş madalya kazandı. 100 m'deki ilk Türkiye rekorunu 11,2 sn'yle kırdı. Daha sonra gerçekleştirdiği 10,6 sn'lik derecesi 25 yıl boyunca kırılamadı. 1938'de atletizmi bırakan Türkdoğan, Galatasaray Spor Kulübü ve Atletizm Federasyonu'nda yöneticilik görevinde bulundu. 1948 Londra Olimpiyat Oyunları'na katılan atletizm milli takımının antrenörlüğünü yaptı. *Milliyet* gazetesinde spor yazıları yazdı.

Türkeli, Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz Bölümü'nde, Sinop iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 295 km² olan Türkeli ilçesi doğu ve güneydoğuda Ayancık ilçesi, güney ve batıda Kastamonu ili, kuzeyde de Karadeniz'le çevrilidir.

Dağlık alanlardan oluşan ilçe toprakları, ilin kuzeybatı köşesinde yer alır. Kuzey Anadolu Dağlarının(*) kıyı dağlarından olan ve İsfendiyar Dağları olarak da bilinen Küre Dağları(*) Karadeniz kıyısının hemen ardında yükselmeye başlar. İlin en yüksek noktasını oluşturan Zindan Dağının 1.717 m'ye erişen doruğu ilçenin güney kesimindedir. Karadeniz'e dökülen küçük dereler tarafından yarılmış olan bu engebeli ve dağlık alanlar zengin bir orman örtüsüyle kaplıdır. Bu ormanlar genellikle meşe, gürgen, kayın ve göknarlardan oluşur. İlçenin kıyı kesimindeki dere ağızlarında, sebze ve meyve üretimi yapılan dar düzlüklere rastlanır.

Halkının büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçede ekonomi ormancılığa dayanır. Orman köylerinde yaşayan halkın bir bölümü taşıma, ağaçlandırma ve kesim işlerinde çalışır. Hayvancılık fazla gelişmemiştir. Arıcılık ve küçük çapta balıkçılık yapılan ilçede ekime elverişli alanlar kısıtlıdır. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler mısır ve buğdaydır. Az miktarda kestane, elma, armut, arpa, patates, soğan ve fasulye de yetiştirilir. Geleneksel el sanatı olan ve kırsal kesimdeki el tezgâhlarında yapılan kumaş dokumacılığı eski önemini yitirmektedir. İlçedeki en önemli sanayi kuruluşu özel kesime ait kereste ve parke fabrikasıdır. 1985'te yüzölçümü açısından ilin en küçük ilçesi olan Türkeli'de halkın bir bölümü, ekonomik olanakların kısıtlılığı nedeniyle işçi olarak yabancı ülkelere gitmiştir. İlçedeki başlıca mesire alanı, Çamlık orman içi dinlenme yeridir.

İlçenin tarihine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Karadeniz kıyısındaki küçük bir yarımadada kurulmuş olan Türkeli kasabası, ilçenin kuzey kesiminde yer alır. Eskiden yönetsel merkez, Ayandan (bugün Hamamlı köyü) yerleşmesindeydi. Bu merkez daha sonra Karadeniz kıyısındaki Gemiyanı yerleşmesine taşındı. Adı Türkeli olarak değiştirilen bu yerleşme 1957'de ilçe merkezi yapıldı. Gelişmemiş ve küçük bir yerleşme olan kasabadan Karadeniz kıyı yolu geçer. Türkeli kasabası bu yolla il merkezi Sinop'a 99 km uzaklıktadır.

Türkeli Belediyesi 1957'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 22.547; kasaba, 4.547.

Türkeli Adası *bak.* Avşa Adası

Türkeş, Alparslan, asıl adı HÜSEYİN FEYZULLAH (d. 1917, Lefkoşa, Kıbrıs), asker ve siyaset adamı. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin (sonradan Milliyetçi Hareket Partisi) genel başkanlığını yapmış, 1987'de de Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) genel başkanlığına getirilmiştir.

Kuleli Askeri Lisesi'ni (1936), Kara Harp Okulu'nu (1938) ve Piyade Atış Okulu'nu (1939) bitirdi. 1944'te yüzbaşı rütbesindeyken Irkçılık-Turancılık Davası'nda(*) yargılandı. 1948'de Harp Akademisi'ni bitirerek kurmay subay oldu. Aynı yıl ABD'ye gönderildi; orada Harp Akademisi'ni ve Piyade Okulu'nu bitirdi. 1955-57 arasında Washington'da NATO Daimi Komitesi'nde görev aldı. 1959'da kısa bir süre Almanya'da Atom ve Nükleer Okulu'na devam etti. Aynı yıl albaylığa yükseldi ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı NATO Şubesi müdürlüğünde bulundu.

Türkeş
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

27 Mayıs Hareketi'ni gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi'nde (MBK) yer alan Türkeş, müdahaleden sonra başbakanlık müsteşarlığına getirildi. İktidarın sivillere devredilmesine karşı çıkan Ondörtler içinde yer aldığı için 13 Kasım 1960'ta emekliye ayrılarak Hindistan Büyükelçiliği hükümet danışmanlığı göreviyle Türkiye'den uzaklaştırıldı. 23 Şubat 1963'te Türkiye'ye döndü. 31 Mart 1965'te üye olduğu Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nde (CKMP) kısa sürede etkili olarak Ağustos 1965'te partinin genel başkanlığına seçildi. Parti programını "9 Işık" ("Ülkücü Yol") olarak adlandırılan milliyetçi-Türkçü görüş doğrultusunda yeniden düzenledi. Aynı yıl CKMP'den Ankara milletvekili seçildi. Partinin adının 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirilmesinden sonra aynı yıl MHP'den Adana milletvekili oldu. 1975-78 arasında kurulan I. ve II. Milliyetçi Cephe hükümetlerinde başbakan yardımcılığı yaptı. 12 Eylül 1980 harekâtından sonra tutuklanarak MHP ve ülkücü kuruluşlar için açılan davada yargılandı. Dört buçuk yıl tutuklu kaldı; yargılama sonucunda da 11 yıl 1 ay 10 gün hapis ve 11 yıl genel gözetim cezasına çarptırıldı (dava Eylül 1990'da Yargıtay aşamasındaydı). Eski siyasetçiler üzerindeki siyasal çalışma yasağının 6 Eylül 1987'deki halkoylamasıyla kaldırılmasının ardından MÇP'ye girdi; partinin II. Olağanüstü Kongresi'nde de genel başkanlığa seçildi (4 Ekim 1987). MHP 1992'de yeniden açılınca, Türkeş'in isteği doğrultusunda, mal varlığıyla birlikte MÇP'ye katıldı. MÇP'nin 24 Ocak 1993'te, toplanan 4. Olağanüstü Kongre'sinde partinin adı MHP oldu. Türkeş'in *Dokuz Işık* (1964, 1979), *1944 Milliyetçilik Olayı* (1968, 1976), *Türkiye'nin Meseleleri* (1969, 1976), *Yeni Ufuklara Doğru* (1972, 1976), *27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler* (1977) ve *Temel Görüşler* (1977) gibi kitapları vardır.

Türkistan, kuzeyde Sibirya, güneyde Tibet, Hindistan, Afganistan ve İran, doğuda Gobi Çölü ve batıda Hazar Denizinin çevrelediği Orta Asya topraklarına geçmişte verilen ad. Terim olarak Türklerin yurdu anlamına gelmekle birlikte Türk olmayan bazı halkları (örn. Tacikler) barındırdığı gibi Türklerin yaşadığı bazı toprakları da içine almaz. Toplam 2.600.000 km²'lik bir alanı kaplar. Pamirler ile Tian Shan'ın (Tanrı Dağları) oluşturduğu bir setle ikiye ayrılır. Batı Türkistan günümüzde Kazakistan'ın güney bölümüyle Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ı kapsarken, Doğu Türkistan Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nden oluşur. 1920'lerin ortalarından sonra Batı Türkistan'ın Kazakistan dışındaki bölümünü belirtmek için kullanılan Sovyet Orta Asyası terimi terk edilmiştir.

Türkistan'ın bilinen tarihi İÖ 2. yüzyılın başlarında Kaşgar'ın Hunlar tarafından fethedilmesiyle başlar. Hun İmparatorluğu par-

çalandıktan sonra Doğu Türkistan'ı Çinliler ilhak etti. Akhunlar İS 400'de Batı Türkistan'da bir imparatorluk kurdular. Bölgeye ilk kez 6. yüzyılda giren Türkler Ceyhun'un (Amu Derya) doğusuna düşen Horasan topraklarına yerleştiler.

Horasan 8. yüzyılda Araplarca fethedildi ve onların yerini alan Samaniler döneminde en yüksek refah düzeyine ulaştı. Aynı sıralarda Moğolistan'dan gelen Uygurlar Doğu Türkistan'a yerleştiler ve nüfusun çoğunluğunu oluşturdular. Cengiz Han komutasındaki Moğollar ortaya çıkıncaya değin Türkistan'ın tümü çeşitli Türk hükümdarlarının egemenliğinde kaldı. 1218'de Kaşgar'ı ve 1220'de Horasan'ı ele geçiren Cengiz Han, Türkistan'ı ikinci oğlu Çağatay'a verdi. Çağatay Han'ın ölümünden sonra tahta geçen oğulları daha sonra Horasan hanları ve Doğu Türkistan hanları olarak iki kola ayrıldılar. Timur 1369'da Horasan'ı fethederek Semerkand'ı imparatorluğunun başkenti yaptı. Ama onun ölümünden sonra iç çekişmeler başladı ve Özbek hükümdarı Şeybani Han 1500'de Timur soyunun Horasan'daki egemenliğine son verdi. Yüzyıllık bir karışıklık döneminin ardından Şeybanilerin yerini Astrahan hanları aldı. İran hükümdarı Nadir Şah'ın 1740'ta Astrahan hanedanını devirmesini izleyen bir yüzyıl boyunca Batı Türkistan birbirine rakip Buhara, Harezm ve Hokand hanlıklarının yönetiminde kaldı.

Çağatay hanlarının Doğu Türkistan'daki yönetimi kuzeydoğuda yerini Batı Moğollarının Çungar kolunun egemenliğine bırakırken, güneybatıdaki verimli topraklar da Hocalar adıyla bilinen Müslüman aristokrasinin yönetimine girdi. Çin'deki Qing (Mançu) hanedanınca 1762'de ilhak edilen Doğu Türkistan'ın daha sonraki tarihi Batı Türkistan'dan bağımsız olarak gelişti.

Bugünkü Kazakistan topraklarına 18. yüzyılda giren Ruslar, 19. yüzyıl ortalarına doğru Türkistan'ın kuzey sınırlarına ulaşarak Aral Gölünün her iki yanında kabaca doğu ve batı yönünde uzanan bir dizi kaleyi ele geçirdiler. Ekonomik ve stratejik kaygılar Rus hükümetini 1850-80 arasında Batı Türkistan'ın tümünü denetim altına almaya yöneltti. Bu dönemde yalnızca Buhara ve Harezm hanlıkları geleneksel yapılarını bir ölçüde koruyabildiler. Batı Türkistan'da güvenli bir ortam yaratarak ekonomi, ulaşım ve sulama gibi alanlarda önemli bir gelişme sağlayan Ruslar, geleneksel yaşam biçimine pek karışmadıkları gibi eğitimi de büyük ölçüde ihmal ettiler. Pyotr Stolipin'in yönetimi sırasında (1906-11) bölgeye çok sayıda Rus ve Ukraynalı yerleştirildi. Verimli toprakların ve su kaynaklarının bu yeni göçmenlere verilmesinin yarattığı tepki, daha önceleri zorunlu askerlikten bağışık tutulan bölge halkının 1916'da kamu işlerinde çalışmak üzere zorla işçi birliklerine yazılmasıyla geniş çaplı bir ayaklanmaya dönüştü. Ayaklanmanın çarlık kuvvetlerince acımasız bir biçimde bastırılması Türkistan halkının daha sonra Sovyet rejimine yakınlık göstermesinde önemli rol oynadı.

1917 Sovyet Devrimi öncesinde bölgede ortaya çıkan milliyetçi hareketler siyasal olarak Rusya'dan ayrılmaktan çok kültürel ve insani haklar kazanmaya yönelikti. Devrimi izleyen iç savaş sırasında bazı milliyetçi ayaklanmalar görüldüyse de bölgede Sovyet denetimi sağlandı. Lenin ve Stalin'in bölgeye yönelik politikası milliyetlerin kesin olarak birbirlerinden ayrılmalarını içeriyordu; 1924'teki yönetsel düzenlemeyle bölgedeki Özbek, Türkmen, Kırgız, Tacik ve Kazak halkları için ayrı cumhuriyetler kuruldu. SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla bu cumhuriyetler de bağımsızlığına kavuştu.

Çin'e 1762'de bağlanan ve 1884'te Sinkiang adıyla bir yönetim bölgesi olarak düzenlenen Doğu Türkistan üzerindeki Rus etkisi 19. yüzyılın ikinci yarısında oldukça ileri boyutlara vardı. Rus kuvvetleri 1871'den 1881'e değin Kulca ile Tarançi Sultanlığı'nı ellerinde tuttular. Qing hanedanının 1912'de yıkılmasından ve özellikle Sovyet rejiminin Batı Türkistan'da güçlenmesinden sonra Rus etkisi daha da arttı. Bölgedeki savaş ağalarının yönetimi, bölgeye egemen olan Shen Shizai'nin 1942'de Çin hükümetine bağlılığını bildirmesine değin sürdü. Çin egemenliğine karşı özellikle kuzeydeki bir dizi ayaklanmadan sonra bölgeye sınırlı bir özerklik tanındı. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Halk Kurtuluş Ordusu'na bağlı birlikler 1950'de bölgeyi ele geçirdi. 1955'te Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi oluşturulurken, bölgedeki Çinlilere ve Uygurlar dışındaki bazı ulusal topluluklara belli ölçülerde özerklik hakları verildi. SSCB'nin bölgedeki petrol, metalurji ve öbür ortak işletmeler üzerindeki mülkiyet haklarından vazgeçmesiyle Sovyet etkisi ortadan kalktı.

Türkistan Sıradağları, Rusça TURKESTANSKİ HREBET, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'da dağ sırası. Altay Dağlarının bir kolu olan Türkistan Sıradağları, Fergana ile Zerefşan vadileri arasında 320 km boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanır. En yüksek noktası Piramidalni Doruğudur (5.510 m). Şist, kumtaşı ve kireçtaşından oluşan dağların dorukları karlarla kaplıdır. Kuzey yamaçlarında koruluklar görülür; daha dik ve kurak olan güney yamaçları ise hemen hemen çıplaktır. Ura-Tyube-Duşanbe karayolu 3.657 m yükseklikteki Şahristan Geçidinden geçer.

Türkiyat Mecmuası, Ağustos 1925'ten bu yana İstanbul'da yayımlanan dergi.

Türk dili, tarihi, edebiyatı, folkloru vb alanlarda araştırmalar yapmak üzere İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan Türkiyat Enstitüsü (bugün Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü) adına Fuad Köprülü yönetiminde yayımlanmaya başladı. Yayımını daha sonra enstitünün başkanlarının yönetiminde sürdürdü. Düzensiz olarak yayımlanan dergide Türk dili ve edebiyatı üzerine yerli ve yabancı bilim adamlarının inceleme ve makaleleri, kitap tanıtma ve değerlendirme yazıları ve Türkoloji çalışmalarına ilişkin haberler yer aldı.

Türkiye, resmî adı TÜRKİYE CUMHURİYETİ, topraklarının bir bölümü Avrupa'da, daha büyük bölümü de Asya'da yer alan Akdeniz ve Ortadoğu ülkesi. Yüzölçümü, izdüşüm alan olarak 779.452 km², yüzeyindeki tüm eğimli alanlarla birlikte gerçek alanı ise 814.578 km²'dir. İzdüşüm alan olarak hesaplanan yüzölçümünün yaklaşık yüzde 97'sini oluşturan 755.688 km²'si Asya toprakları, yaklaşık yüzde 3'ünü oluşturan 23.764 km²'si de Avrupa toprakları üstündedir. Gerçek yüzölçüm olarak verilen alanın ise 790.200 km²'si Asya'da, 24.378 km²'si Avrupa'dadır.

Türkiye'nin genel görünümü, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve boyu 1.600 km, eni de 600 km kadar olan bir dikdörtgen biçimindedir. Bu dikdörtgenin en kuzey ucu Sinop ilinde İnceburun (42°06' kuzey enlemi, 34°58' doğu boylamı), en güneyi Hatay ilinin Yayladağ ilçesine bağlı Topraktutan (eskiden Beysun) köyünün güneyi (35°51' kuzey enlemi, 36°06' doğu boylamı), en doğusu Küçük Ağrı Dağının 34 km doğusunda Türkiye-İran-Azerbaycan (Nahçıvan) sınırlarının birleştiği nokta (39°37' kuzey enlemi, 44°48' doğu boylamı), en batı ucu ise Gökçeada'nın en batı noktası olan Avlaka Burnudur (40°07' kuzey enlemi, 25°40' doğu boylamı).

Türkiye'nin kara sınırları 2.753 km, deniz kıyıları ise 8.333 km uzunluğundadır. Çoruh Irmağı ağzının güneyindeki Sarp köyünde başlayan, Arpaçay ve Aras Irmağı boyunca uzanarak İran sınırına kavuşan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan sınırının uzunluğu 610 km'dir. Yüksek dağların doruklarını izleyen 454 km uzunluğundaki İran sınırı, Irak sınırının başladığı Kelşim (Geleşim) gediğine kadar uzanır. İran sınırı genellikle Aras Irmağı ile Van ve Urmiye gölleri havzalarını birbirinden ayıran su bölümü çizgisini izler. Hakkâri yöresindeki yüksek ve dağlık bir kesimden geçerek Habur Çayının Dicle Irmağına katıldığı noktada sona eren Türkiye-İrak sınırının uzunluğu 331 km'dir. Kara sınırlarının en uzun bölümünü ve yaklaşık yüzde 32'sini oluşturan Suriye sınırı 877 km uzunluğundadır. Önemli bir bölümü Bağdat Demiryolu'nun hemen güneyini izleyen bu sınır, Güvercinkaya'da Akdeniz kıyısına ulaşır. Karadeniz kıyısındaki Rezve Deresi ağzında başlayarak Edirne'nin kuzeybatısına kadar uzanan Bulgaristan sınırının uzunluğu 269 km'dir. Edirne'nin güneyi ile güneybatısındaki Karaağaç çevresini Türkiye topraklarında bırakarak Meriç Irmağı boyunca uzanan Yunanistan sınırı Enez'in batısında Ege Denizi kıyısına ulaşır. 212 km uzunluğundaki bu sınır Türkiye kara sınırlarının en kısa bölümüdür.

Kıyıların 6.480 km'si Anadolu'da, 786 km'si de Trakya'dadır. Türkiye'nin adalarına ait kıyılarının uzunluğu ise 1.067 km'dir. 2.805 km'yi bulan Ege Denizi kıyısı tüm Türkiye kıyılarının yüzde 33,7'sini oluşturur.

Üç yandan ılık denizlerle kuşatılmış olan ülkenin başlıca özelliği, Kuzey Yarıküre'de Ekvator ile Kuzey Kutup Bölgesi arasında merkezi bir konumda olmasıdır. Eskidünya'nın karaları arasında yer almasına karşın denizlerle çevrilmiş ve orta iklim kuşağı içinde bulunması tarih boyunca bu topraklarda yaşayanlara çeşitli üstünlükler sağlamıştır. Geçmişte Çin ve Hindistan'ı Akdeniz kıyısına bağlayan kervan yolları ile bölgesel suyollarının geçtiği bu alanda kurulan birçok uygarlığın temeli zengin bir ticaret etkinliğine dayanır. Konumu ve özelliği nedeniyle hem bir Akdeniz ve hem de Yakındoğu ülkesi sayılan bu topraklar, zenginlikleri nedeniyle tarih boyunca büyük önem taşımıştır. Yönetsel açıdan 76 il ve 842 ilçeye (1992) bölünmüş olan Türkiye'nin başkenti Ankara, nüfusu 59.869.000'dir (1993 tah.).

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Türkiye'nin yüzey şekilleri açısından en belirgin özelliği yüksek bir ülke oluşudur. Ortalama yükseltisi 1.131 m'dir. Bu yükseklik, Asya'nın 1.050 m'yi bulan ortalama yükseltisini bile aşar. Avrupa kıtasının 330 m'lik ortalama yükseltisinin ise 3,5 katına yakındır. Deniz düzeyi ile 250 m arasındaki alçak alanlar, Türkiye'nin ancak yüzde 10'u, 250-1.000 m arasındaki alanlar ise yüzde 34,5'i kadar yer tutar. Buna karşılık, 1.000 m'den daha yüksek alanlar tüm Türkiye topraklarının yarısından fazlasını (yüzde 55,5) kaplar. Bu yüksek kesim içinde en fazla yer tutan da 1.000-1.500 metreler arasındaki yerlerdir.

TURKİYE

Yüksekliklar metre cinsindendir

0 50 100 200 300 km

0 50 100 200 mi

Bunlar tüm Türkiye yüzeyinin yüzde 30'unu kaplar. 1.500 m ile 2.000 m arasındaki alanlar ise ülke yüzeyinin yüzde 15,5'i kadardır. 2.000 m'den yüksek alanlar ülkenin yüzde 10'unu kaplar.

Yükselti basamaklarını gösteren bu oranlar ülkenin yaşam koşulları ile ekonomik etkinliklerini önemli ölçüde etkiler. Büyük yükselti farkları birbirine yakın alanlar arasında yaşayış ve ürünler bakımından önemli çeşitlilikler yaratır. Ama başlıca etki yüksek alanların fazla yer tutmasıyla ilgilidir. Ülkede yükseltinin 1.000 m'den fazla olduğu yüzeyin yarısından fazlasında kışların genellikle sert ve sürekli geçmesine karşılık yaz mevsiminin süresi kısadır. Bunun sonucunda soğuğa dayanıklı olmayan bitkilerin ekimi, ülkenin kenar bölgelerinde ve kıyılardan iç kesimlere doğru fazla sokulamayan oldukça dar bir şerit içinde sıkışmıştır. Ülkenin iç kesimlerine doğru girildikçe yükselti arttığından şiddetli kışlara dayanamayan ağaç çeşitleri de birer birer ortadan kalkar. Böylece 1.500 metreye doğru bazı tahıl ve sebzeler dışında bitkisel üretim çeşitliliğini tümüyle yitirir.

Türkiye'de deniz düzeyi üstündeki tüm toprakların hacmi 861.000 km³ olarak hesap edilmiştir. Bu hacim içinde Anadolu'nun payı 856.700 km³, Trakya'nın payı ise yalnızca 4.300 km³'tür.

Yüksek bir ülke olan Türkiye'de yüzey şekilleri önemli ölçüde çeşitlilik gösterir. Birçoğu birbirine koşut sıralar halinde uzanan dağlar, tek başına ya da çizgisel bir diziliş gösteren sönmüş yanardağlar, üstleri yanardağ lavlarıyla ya da eski göllere ait tortul kayaçlarla kaplı olan ve vadilerle yarılmış plato düzlükleri, vadiler boyunca ya da ırmak ağızlarında genişleyen tabanı alüvyonlu ovalar bu çeşitliliğin başlıca öğeleridir. Kalker ve jips gibi kolay eriyebilen kayaçlara bağlı olarak gelişen ve karst şekilleri ya da karstik yüzey şekilleri adı altında tanınan çeşitli büyüklükteki kapalı çukurlar bu çeşitliliği daha da zenginleştirir. Bu çukurluklara genellikle ülkenin güney yarısında yaygın olarak rastlanır.

Bu çeşitliliğe karşın, yüzey şekillerinin belirli bir düzene uyduğu görülür. Ülkenin başlıca dağ sıraları, kuzeydeki Kuzey Anadolu Dağları(*) ile güneydeki Toroslar'dır(*). Bu sıralar, Türkiye'yi oluşturan dikdörtgenin kuzey ve güney kenarları boyunca uzanan geniş yaylar çizer. Kenar dağları, ülkenin orta kesimlerinde İç Anadolu Bölgesi'nin(*) geniş ve yüksek düzlükleriyle birbirinden ayrılır. Kuzey ve güney kenardaki dağlar, ülkenin doğusuna doğru birbirine yaklaşır ve sıkışır. Bu nedenle Doğu Anadolu Bölgesi'nde(*) daha yüksek ve daha dağlık bir görünüm ortaya çıkar. Kuzey Anadolu Dağları ile Toroslar'ın batı uzantıları birbirine yaklaşır gibi görünürse de, bunlarda Doğu Anadolu'daki dağların yüksekliği ve sürekliliği görülmez. Arazi, İçbatı Anadolu adıyla anılan eşik alanın ötesinde Ege ve Marmara denizlerine doğru alçalır. Bu kesimde kıyıya koşut olarak uzanan dağ sıralarına rastlanmaz. Ege ve Marmara bölgelerinde yüzey şekillerinin temel özelliği, doğu-batı doğrultulu çukur alanlarla yarılmış olmasıdır. Ülkede, orta kesimdeki İç Anadolu düzlüklerinden başka, Güneydoğu Anadolu düzlükleri, kuzeybatıda çanak biçimli Trakya, çoğu ırmak ağızlarında ve başlıca akarsu vadileri boyunda yer alan alüvyonlu ovalar vardır.

Türkiye'de yüzey şekillerinin temelinde çok eskiye inen arazi parçalarına rastlanırsa da, bugünkü görünümün ana taslağı, Tersiyer (Üçüncü) Dönemin (y. 65-2,5 milyon yıl önce) ilk yarısında oluşan ve en etkin evresi Oligosen Bölümde (y. 38-26 milyon yıl önce) geçen kıvrımlanmalarla belirlenmiştir. Bu kıvrımlar aynı dönemin sonuna doğru hemen tümüyle aşınıma uğramış ve Miyosen Bölümde (y. 26-7 milyon yıl önce) geniş ölçüde denizler ve göllerle kaplanmıştı. Türkiye'nin bugünkü yüzey şekilleri esas olarak, Miyosen Bölümden sonra, özellikle Pliyosen Bölümde (y.7-2,5 milyon yıl önce) oluşan blok halindeki yükselmeler ve çökmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu sırada ve bundan biraz sonra İç Anadolu ile Doğu Anadolu'daki bazı kırıklar (fay) boyunca magmanın yüzeye çıkmasıyla Nemrut Dağı, Süphan Dağı, Aladağ, Tendürek Dağı, Ağrı Dağı, Erciyes Dağı ve Hasan Dağı gibi genç yanardağ konileri oluşmuştur.

AKARSULAR VE GÖLLER. Türkiye akarsu açısından zengin bir ülkedir. Bu topraklardan kaynaklanan akarsular altı önemli havza ile bazı kapalı havzalara su taşır. Ülkenin büyük bir kesimi (yüzeyin yüzde 31,5'i) sularını Karadeniz havzasına gönderir. Genişlik açısından bunu, Basra Körfezine su gönderen alanlar izler (yüzeyin yüzde 23,5'i). Çeşitli kapalı havzalara su gönderen alanların ülke yüzeyindeki payı yüzde 13,5'tir. Bunu Akdeniz'e su gönderen alanlar izler (yüzeyin yüzde 13'ü). Türkiye yüzeyinin yaklaşık onda biri kadarı da sularını Ege Denizine gönderir. Marmara Denizine ulaşan suların toplandığı alanlar ülke yüzeyinin yirmide birini (yüzde 4,5) bile bulmaz. Türkiye sularının ulaştığı havzalar arasında en küçük pay Hazar Denizine aittir (yüzeyin yüzde 3,5'i). Akarsular coğrafyası açısından ülkenin ilginç bir yanı da Atlas Okyanusuna su gönderen alanlarla Hint Okyanusuna su gönderen alanları ayıran su bölümü çizgisinin Türkiye'den geçmesidir.

Türkiye akarsularının rejimleri düzensizdir. Yıl içinde akarsu yataklarından geçen su miktarı dikkati çekecek ölçüde değişiklikler gösterir. Yazlar Türkiye'nin hemen her yerinde akarsuların en yoksul olduğu mevsimdir. Aylarca süren bu yoksullaşma döneminde bazı akarsular tümüyle kurur. Ancak suyu bol olan karst kaynaklarıyla beslenen akarsularda kuruma görülmez. Sonbahar yağmurlarının başlaması ve buharlaşmanın azalmasıyla akarsuların düzeylerinde yükselmeler belirir. Bu yükselme kıyı bölgelerinde kışın da sürer. Yalnız İç Anadolu Bölgesi'nin doğu kesimi ile Doğu Anadolu Bölgesi önemli miktarda kar yağışı aldığından kışın akarsu düzeylerinde gene bir alçalma görülür. İlkbaharda ülkenin her yanında hem buharlaşmanın henüz artmamış olması, hem de karların erimesi nedeniyle akarsu düzeyleri yüksektir. İlkbahar kabarmaları ülkenin batısında ve güneyinde daha erken başlar ve çabuk sona erer. Doğuya doğru gidildikçe daha geç başlar ve daha uzun sürer. Buna ilkbaharın geç gelmesiyle yüksek yamaçlardaki karların erimesindeki gecikme neden olur. Karadeniz Bölgesi'nde(*) her mevsimin yağışlı geçmesi, akarsu rejimlerinin düzenli olmasına yetmez. Çünkü çoğunun yatakları eğimli ve geçtikleri arazi de dağlık olduğundan akarsular yağışlar sırasında sel ölçüsünde kabarır, yağışların kesilmesinden kısa bir süre sonra da yoksullaşır. Bu nedenle Karadeniz Bölgesi'ndeki akarsu düzeylerinde sık sık inme ve çıkmalar görülür.

Türkiye yüzölçümünün yaklaşık 9.000 km²'sini kaplayan 200'den çok doğal göl vardır. Bazı bölgelerde kümelenmiş çok sayıda göle rastlanırken, bazı bölgelerde ise az sayıda göl bulunur. Örneğin Trakya'da kıyı boyunda yalnızca birkaç set gölü vardır. Karadeniz Bölgesi'nin çok büyük bir kesiminde göle rastlanmazken Güneydoğu Anadolu neredeyse gölsüz bir bölgedir. Buna karşılık Marmara Bölgesi nin(*) doğu ve güney kesimleri, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri ile özellikle Akdeniz Bölgesi'ndeki Göller Yöresi(*) adıyla anılan kesim göllerin kümelenme gösterdiği alanlardır. Yüzey şekillerinin adlarının gözden geçirilmesi, bazı yörelerde haritada görülmeyecek kadar küçük birçok gölün yer aldığını gösterir (Bingöl Dağları, Yedigöller vb). Türkiye'deki göller, büyüklük ve derinlik açısından oldukça farklıdır. Ülkedeki göl alanlarının yüzde 65'ini yalnızca dört büyük göl kaplar (Van, Tuz, Beyşehir ve Eğirdir gölleri). Büyük sayılabilecek bu göllere karşılık, yüzölçümleri 5 km²'den küçük olan 100'den fazla göl vardır. Bunlardan Uludağ, Doğu Karadeniz Dağları, Hakkâri dağlık yöresindeki buzul gölleri gibi bazıları çok küçük boyuttadır.

Toroslar'da Bolkar Dağlarından bir görünüm
Sıtkı Fırat

Eskişehir yakınlarında Sakarya Irmağı
Diatok

Hakkâri Dağlarında bir buzyalağı gölü
Sıtkı Fırat

Türkiye'deki göllerin derinlikleri de birbirinden farklıdır. En derin olanları Van, Çıldır, Burdur, Hazar, İznik ve Sapanca gölleridir. Derinliği en az olan göllerden biri Tuz Gölüdür. Akşehir, Ulubat, Manyas gölleri de oldukça sığdır. Gölleri birbirinden ayıran bir başka özellik de dışa akışları olup olmamasıdır. Tuz Gölü, Van Gölü, Burdur Gölü ve Acıgöl gibileri dışarıya akışı olmayan kapalı havza durumundadır. Buna karşılık Güney Marmara göllerinde olduğu gibi, çoğunun bir gideğenle dışa akışı vardır. Oluşum açısından en yaygın olanlar tektonik göllerdir (Beyşehir, Eğirdir, Manyas ve İznik gölleri). Kalker ve jips gibi eriyebilen kayaçlarda oluşan karst gölleri, buzul gölleri, çeşitli set gölleri öteki göl tipleridir. 1990'da Erzincan yöresinde yapılan bir araştırma sırasında Türk bilim adamları tarafından incelenen Otlukbeli Gölünün, ülkede bir eşi daha olmayan ve dünya göl sınıflandırmasında rastlanmayan traverten seti gölü olduğu saptanmıştır.

Türkiye'deki yapay göllerin toplam yüzölçümü 3.000 km²'den fazladır. Enerji, sulama, taşkın önleme, içme, kullanma ve sanayi suyu elde etme amacıyla inşa edilen barajların ardında suların birikmesiyle oluşan bu göllerden en büyüğü 817 km²'lik bir alan kaplayan Atatürk Baraj Gölüdür. Öteki büyük yapay göller Keban, Karakaya ve Hirfanlı baraj gölleridir. Atatürk Baraj Gölü, Van ve Tuz göllerinden sonra Türkiye'nin en büyük üçüncü gölüdür.

İKLİM. Türkiye orta iklim kuşağı içinde yer alır. Deniz düzeyine göre yükseklik, kıyıya koşut dağ sıralarının uzanışı, denize yakınlık ve uzaklık gibi nedenlerle Türkiye'de iklim, bazı bölgesel değişiklikler gösterir. Bununla birlikte, birbirine benzeyenler bir araya toplanarak üç ana iklim tipi ayırt edilebilir. Bunlar Akdeniz iklimi, her mevsimi yağışlı orta kuşak iklimi ve step (bozkır) iklimidir. Akdeniz iklimi, yazların sıcak ve hemen hemen kurak, buna karşılık kışların ılık ve yağışlı geçmesiyle tanınır. Bu iklim tipi, adını aldığı denizin kıyısında egemen olduğu gibi, Anadolu'nun batı kesimindeki Ege ve Marmara bölgelerinde de görülür. Ama Marmara Bölgesi'nde kışlar biraz daha soğuk geçer. Her mevsimi yağışlı orta kuşak iklimi Karadeniz kıyılarında görülür. Burada yazlar pek sıcak geçmediği gibi kışlar da pek soğuk olmaz. Doğu Karadeniz kıyılarında Kafkaslar'ın siper etkisi yapması nedeniyle kışlar daha ılık geçer. Step iklimi ülkenin tüm iç kesimlerinde egemendir. Kışların soğuk geçtiği bu iklim tipinde yağışlar oldukça kıt, birçok yörede yaz mevsimi kuraktır. Bu iklim İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde birbirinden çok az farklılık gösterir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ VE HAYVAN VARLIĞI. Türkiye, bitki türlerinin çeşitliliği ve sayısal çokluğuyla dikkati çeken bir ülkedir. Tür sayısı açısından tüm komşu ülkelerden daha zengin olan Türkiye'deki bitki türlerinin toplam sayısı yaklaşık 10 bindir. Karadeniz Bölgesi'nde kıyı boyunca uzanan dağ sıraları bol yağış alması nedeniyle gür bir orman örtüsüyle kaplıdır. Bu dağlar bitki katlarının oluşmasına da olanak verir. Burada genişyapraklı ağaçlar, genişyapraklılar ile iğneyapraklıların bir arada görüldüğü karışık ormanlar, daha yukarılarda iğneyapraklılar ve ormanların üst sınırı ötesinde de Alp tipi çayır katları izlenir. Karadeniz Bölgesi'ndeki ormanların gürlüğü yağışın belli kesimlerde gösterdiği değişikliklere koşut olarak azalır ve çoğalır. Örneğin daha az yağış alan Samsun yöresinde Doğu Karadeniz Bölümü'ndeki bitki örtüsü zenginliğine rastlanmaz. Karadeniz ormanlarının devamı Marmara Bölgesi'ndeki dağlarda da görülür. Ege Bölgesi'ndeki(*) dağlar ile Toroslar'da da orman örtüsü vardır; ama belli bir yüksekliğe kadar çıkan maki katından sonra başlar.

Toroslar'daki ormanlarda en çok kızıl çam, kara çam ve sedir gibi ağaçlara rastlanır. İç Anadolu Bölgesi kuraklık yüzünden neredeyse ormansızdır. Ormanlara yalnızca yüksek dağ yamaçlarında lekeler halinde rastlanır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde(*) de durum aynıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde orman yok denecek kadar azdır. Ülkenin büyük bir kesimini doğal bitki örtüsü açısından step(*) görünümündeki alanlar kaplar. İlkbaharda yeşil renkli olan bu alanlar kısa bir süre sonra yeşilliklerini yitirerek sararır ve bütün yaz boyunca da böyle kalır. Bu görünüm İç Anadolu düzlüklerinde, Güneydoğu Anadolu'da, Doğu Anadolu'nun çukur alanlarında yaygındır. Türkiye'nin çeşitli yörelerinde rastlanan bu step görünümünün gerçek step mi, yoksa insanın ormanı tahribi sonucunda oluşmuş "antropojen step" mi olduğu tartışma konusudur. Kars ve Ardahan yaylalarında yeşilliğini yaz sonuna değin saklayabilen geniş çayır alanları vardır.

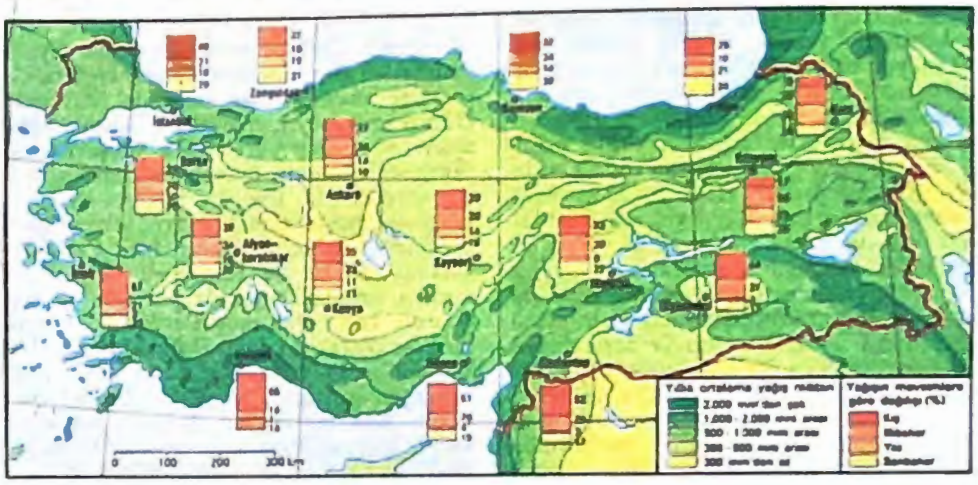

Yağışlar

Türkiye'de 8 ayrı takımdan 114 yabanıl memeli hayvan türünün yaşadığı bilinir. Değişik yaşama ortamlarının bulunması yabanıl hayvan varlığını zenginleştiren bir etkendir. Ama aşırı avlanmadan büyük zarar gören birçok tür ya yok olmuş ya da son derece azalmıştır. Ortaçağda kulan (Asya yaban eşeği) ve aslan, yakın geçmişte ise kaplan gibi türlerin soyu tükenmiştir. Anadolu parsının çok az sayıda da olsa varlığını sürdürüp sürdürmediği tartışma konusudur. Dağ koyunu, alageyik, ceylan gibi bazı türler için özel koruma önlemleri alınmıştır.

Türkiye'de yaşadığı en iyi bilinen memeliler arasında kirpi, köstebek gibi böcekçiller; yarasalar, tavşanlar; sincap, sıçan, fare ve keme gibi kemiriciler; ayı, kurt, çakal, gelincik, kokarca, sansar ve yabankedisi gibi etçiller; ender olarak rastlanan Akdeniz foku gibi yüzgeçayaklılar; yabandomuzu, dağ keçisi ve geyik gibi çifttoynakhlar ile denizlerdeki yunus ve musurlar sayılabilir.

Türkiye'de görülen yerli ve göçmen kuş türlerinin sayısı 380 dolayındadır. Bunlar arasında en tanınmış olanlar dalgıçkuşları, batağanlar, karabataklar, balıkçıllar, leylekler, kaşıkçıkuşları, flamingolar, ördekler, kazlar; atmaca, şahin, akbaba gibi gündüz yırtıcı kuşları; sülün, bıldırcın, keklik ve turaç gibi tavuksular, turna, toy ve yelve türleri; martılar, güvercinler, baykuşlar, ağaçkakanlar; kırlangıç, ötleğen, ardıç kuşu, çalıkuşu, bülbül, kara bakal, ispinoz, serçe, karga ve saksağan gibi ötücükuşlardır.

Ülke sürüngenler (kaplumbağa, kertenkele ve yılan) ile amfibyumlar (kurbağa ve çörel) açısından da zengindir.

Türkiye'yi kuşatan denizlerde akya, barbunya, dilbalığı, gümüş, hamsi, hani, istavrit, izmarit, kalkan balığı, karagöz, kefal, kırlangıç, kolyoz, levrek, lüfer, mercan, mezgit, orkinos, palamut, sardalya, tekir ve uskumru gibi sofra balıkları; köpekbalığı ve

Doğu Karadeniz Sıradağlarında Kafkasör Yaylası
Ahmet Kuzık

vatoz gibi kıkırdaklıbalıklar; ahtapot ve kalamar gibi kafadanayaklılar; ıstakoz ve karides gibi kabuklular; midye ve istiridye gibi çiftçenetliler yaşar. Tatlı sularda bol miktarda alabalık, sazan, sudak ve turnaya rastlanır.

DOĞAL KAYNAKLARIN KULLANIMI. Bitkisel üretim. Ülkedeki ekim alanlarının büyük bir bölümünü tahıl tarlaları oluşturur. Tahıl türleri arasında da hemen her zaman buğday başta gelir. 1989'da tahıl ekilen 13,7 milyon hektar genişliğindeki tarlaların 9,4 milyon hektarı buğdaya ayrılmıştı. Aynı yıl bu tarlalarda yapılan buğday üretimi ise 16,2 milyon tondu. Türkiye'nin hemen tüm bölgelerinde buğday ekimi yapılır. Yalnızca yazları yağmurlu geçen Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesiminde buğdayın yerini mısır alır. Kumu fazla kireci az olan topraklarda buğday yerine çavdar, Doğu Anadolu Bölgesi'nin yazları kısa süren yüksek platolarında da daha çok arpa ekilir. Buğday üretiminde bölgeler arasındaki en büyük pay, İç Anadolu'ya düşer. Bu bölgede de buğday üretimi bakımından Konya ili başta gelir. Tahıl ürünleri arasında arpa ikinci sırayı alır. 1989'da 3,4 milyon hektarlık arpa ekim alanlarından elde edilen ürün 4,5 milyon tondu. Eskişehir ilinde olduğu gibi, yüksek nitelikli biralık arpa yetiştirmek amacıyla bazı yörelerdeki kaliteli buğday ekim topraklarında arpa üretimi yapılır.

Daha çok at yemi olarak kullanılan yulaf, zengin toprak aramadığı gibi, yazları hem nemli ve serin, hem de kuru ve sıcak bölgelerde yetişebilir. 1989'da 140 bin hektarlık bir alanda yapılan yulaf ekiminden elde edilen ürün miktarı 216 bin tondu.

Mısır üretim ve ekim alanı açısından tahıllar arasında buğday ve arpadan sonra üçüncü sırada yer alır. Yazları yağışlı iklime çok iyi uyum gösterir. En çok Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesiminde yetiştirilir. 1989'da 510 bin hektarda yapılan mısır üretimi 2 milyon tondu.

Yoğun biçimde emek isteyen pirinç üretimi, ekim alanlarının sürekli olarak su altında bulunması gerektiğinden gerilemektedir. 1989'da 66 bin hektarlık bir alanda pirinç ekimi yapılmış ve 198 bin ton ürün elde edilmişti.

Sebzeler arasında baklagiller ekimi Türkiye'de eskiden beri oldukça önemli bir yer tutar. Baklagiller arasında en çok ekilenler mercimek, nohut ve fasulyedir. Bunları bakla ve bezelye izler. Fasulyenin çok geniş ve dağınık bir yetişme alanı vardır. Nohut en çok İç Anadolu Bölgesi ile çevresinde, bakla daha çok batı kesimde ve özellikle Balıkesir ile Çanakkale yörelerinde, mercimek ise en çok Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yetiştirilir.

Patates ekim alanları son yıllarda çok genişlemiştir. 1928'de yalnızca 50 bin ton olan patates üretimi 1950'de 500 bin tona, 1989'da ise 4 milyon tona ulaşmıştır.

Sanayi bitkilerinden pamuk, keten, susam, haşhaş ve tütün Türkiye'de eskiden beri ekilir. I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Türkiye'de bazı fabrikaların kurulmaya başlaması yeni sanayi bitkilerinin yetiştirilmesine yol açtı. Şeker pancarı, ayçiçeği ve çay gibi bitkilerin ülkeye girmesi bu gelişmenin sonucudur. 1989'da 353.490 hektar alanda yapılan şeker pancarı ekimi sonucunda elde edilen ürün miktarı 10,9 milyon tondu.

Pamuk üretimi daha çok Akdeniz ve Ege bölgelerinde yapılır. Sanayi bitkileri arasında şeker pancarı üretim açısından, pamuk ise ekim alanı açısından ilk sırayı alır. 1989'da pamuk ekilen 725 bin hektar alandan elde edilen ürün miktarı 617 tondu. 1989'daki üretim miktarı 269.888 ton olan tütün daha çok Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde yetiştirilir. Yağlı tohumlar arasında ekim alanı (1989 770.000 ha) ve üretim (1989'da 1,25 milyon ton) açısından ilk sırayı alan ayçiçeği daha çok Marmara Bölgesi'nde yetiştirilir. Ekim alanı (1989'da 97.600 ha) açısından üçüncü sırada yer alan susam (1989'da 37 bin ton), genellikle Güneydoğu Anadolu ile Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde üretilir. Daha çok Akdeniz Bölgesi'nde yetiştirilen soyanın 1989'daki üretim miktarı 161 bin tondu.

Zeytinliklerin büyük bölümü batıdaki bölgelerdedir. Türkiye'de en çok yağlık zeytin yetiştirilen alan Edremit Körfezi kıyılarıdır. Sofralık zeytinler ise özellikle Marmara Denizinin güney kıyılarındaki Gemlik, Mudanya ve Erdek yörelerinde yetiştirilir.

Bitkisel üretimin önemli dallarından biri de meyveciliktir. Ege, Marmara ve Akdeniz bölgeleri başta olmak üzere hemen tüm bölgelerde üzüm yetiştirilir. İncir Ege Bölgesi'nin, fındık ise Karadeniz Bölgesi'nin tanıtıcı ürünleri arasında yer alan ve dış ticarete konu olan meyvelerdir. Turunçgiller esas olarak Akdeniz Bölgesi'nde yetişir. Ege Bölgesi'nin özellikle güney kıyılarında turunçgil üretimi yapıldığı gibi, Doğu Karadeniz Bölümü'nde de çok az miktarda turunçgil yetiştirilir. Ülkenin çeşitli yörelerinde ceviz, badem, kayısı, şeftali, armut, ayva, kiraz, vişne gibi çeşitli orta iklim meyveleri yetiştirilir. Çilek üretim alanları son yıllarda önemli ölçüde genişlemiştir. Akdeniz Bölgesi'nin orta kesimindeki kıyı şeridinde muz üretimi yapılır.

Hayvancılık. Türkiye hayvancılık açısından zengin bir potansiyele sahiptir. Yüzey şekilleri ile iklim koşullarının bitkisel üretimi kısıtladığı bölgelerde yaşayanlar geçimlerini daha çok hayvancılıktan sağlar. İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki geniş çayır ve otlaklar Türkiye'nin başlıca hayvancılık alanlarıdır. Modern yöntemlerin kullanılışı yeterince yaygınlaşmayan Türkiye'de hayvancılık, daha çok geleneksel yöntemlerle yapılır. Bu nedenle elde edilen hayvansal ürünlerde genel üretim miktarı ve verim hayvancılığın gelişmiş olduğu ülkelere göre oldukça azdır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) verilerine göre 1989'da Türkiye'nin hayvan varlığı şöyleydi: 43,647 milyon koyun, 12,173 milyon sığır, 10,328 milyon kıl keçisi, 1,428 milyon Ankara keçisi, 428 bin manda, 1,084 milyon eşek, 545 bin at, 210 bin katır, 8 bin domuz, 2 bin deve. Aynı kurumun 1989'daki verilerine göre 64,078 milyon tavuk ve 3,101 milyon hindi bulunan Türkiye'de 3,081 milyon adet arı kovanı ile 80 bin kadar da açılmış ipekböceği kutusu vardı. Son yıllarda tarımın ekonomideki payının azalmasına bağlı olarak hayvan sayısıyla hayvansal ürünlerin miktarlarında belirli bir düşme olduğu gözlenmektedir. Örneğin 1984'te 60 milyonu aşan tavuk sayısı 1987'de 58 milyona, 1984'te yaklaşık 364 bin ton olan kırmızı et üretimi 1987'de 300 bin tonun altına düşmüştür. 1984'te elde edilen süt miktarı 4,379 milyon ton, yapağı miktarı 51 bin ton, kıl miktarı 6,6 bin ton, tiftik miktarı da 3,2 bin tondu. Öteki hayvansal ürünlere ait miktarlar 1989'da şöyleydi: 16,649 milyon adet çeşitli deri, 544,4 bin ton kırmızı et, 6,778 milyar adet yumurta, 40.180 ton bal, 2,3 bin ton balmumu ve 1.841 ton yaş koza.

Balıkçılık. Birbirinden çok farklı denizlerle çevrilen, tatlı ve tuzlu gölleriyle akarsuları bulunan Türkiye zengin bir su ürünü potansiyeline sahiptir. DİE verilerine göre 1986'da dünyada kişi başına düşen yıllık balık miktarı 18,6 kg iken aynı yıl bu miktar Türkiye'de 11,4 kg idi. Birçok ülkenin denize kıyısı olmamasına karşın, Türkiye ortalamasının dünya ortalamasının altında kalması bu zengin potansiyelin gerektiği gibi değerlendirilmediğini gösterir. Üstelik Türkiye'de balıkçılığın(*) tarihi çok eskilere dayanır. Örneğin günümüzde Batı Karadeniz Bölümü'nün en büyük kenti olan Zonguldak(*), 19. yüzyıl başında Üzülmez Deresi ağzında kurulmuş birkaç haneden oluşan küçük bir balıkçı köyüydü.

DİE'nin 1989'a ait verilerine göre Türkiye'de avlanan su ürünlerinin miktarları şöyleydi: 361.770 ton deniz balığı, 48.159 ton öteki deniz ürünleri, 42.833 ton tatlı su ürünü ve 4.356 ton kültür balığı. Önceki yıllar avlanan deniz balıklarının yarısından fazlasını hamsi oluştururdu. Oysa 1988'den sonra ilk sıraya istavrit geçti. 1989'da deniz balıklarının 112.910 tonu istavrit (yüzde 31), 98.620 tonu hamsi (yüzde 27), 26.300 tonu kolyoz (yüzde 7) ve 25.871 tonu sardalyeden (yüzde 7) oluşuyordu. Balık dışında en çok üretimi yapılan deniz ürünü midye ve karidestir. 1985'te Türkiye deniz balığı üretiminde Doğu Karadeniz Bölümü'nün yüzde 58,5, Batı Karadeniz Bölümü'nün yüzde 28,5, Marmara Bölgesi'nin yüzde 7, Ege Bölgesi'nin yüzde 4 ve Akdeniz Bölgesi'nin de yüzde 2 payı vardı. Deniz ürünleri arasında ekonomik değer açısından önemli bir yeri olan sünger, günümüzde yalnızca Bodrum ile Marmaris açıklarında az miktarda avlanır.

Türkiye tatlı su ürünleri avcılığında yüzde 38'lik bir payı olan sazan (1989'da 16.156 ton) ilk sırayı alır. Bunu 1.397 tonla alabalık (yüzde 3) ve 1.154 tonla karabalık izler. Tatlı su balıkçılığında akarsu ağızları ile bazı göllerin fazla sularını denize boşaltan gideğenlerin ayrı bir yeri vardır. Kızılırmak ile Yeşilırmak ağzından giren mersinbalıkları ve Akdeniz'den Köyceğiz Gölüne doğru Dalyan Çayı olarak bilinen gideğene giren kefallar, buralarda kurulan dalyanlarda tutularak balık yumurtası çıkarılır. Bazı gölleri denize bağlayan gideğenlere yumurtlamak için giren yılanbalığı gibi balıklar ise avlanmaktadır. Bazı doğal ve yapay göllerde yapay tohumlama yöntemiyle balık üretilir. Kurulan bazı gölet ve havuzlarda bu yöntemle yapılan kültür balıkçılığına tarla balıkçılığı da denir. Bu konuda çalışmalar yapan Orman Genel Müdürlüğü tarafından kurulmuş olan alabalık üretme istasyonlarının yıllık üretim kapasitesi 1,8 milyon, aynalı sazan üretme istasyonlarının yıllık üretim kapasitesi de 1,1 milyon adettir (1985).

Türkiye'de hem deniz, hem de tatlı su balıkçılığında karşılaşılan en önemli sorun, zaman zaman katliam boyutlarına ulaşan aşırı avlanma ile deniz ve göl sularının kirlenmesidir. Karadeniz Bölgesi'nde kurulan balık unu ve balıkyağı tesislerinde işlenmek üzere Karadeniz'de hamsi ve yunus avcılığının yoğunlaşması, ihracat amacıyla Marmara Denizinde karides, kılıçbalığı ve orkinosun denetimsiz olarak aşırı miktarda avlanması bu denizlerdeki canlı yaşamının dengesinin bozulmasına yol açmıştır. Buna sanayi ve kent atıklarıyla denizler, akarsular ve göllerin yoğun olarak kirlenmesi de eklenince son yıllarda balıkçılıkla geçinenleri yoksulluk tehlikesiyle karşı karşıya bırakan balık azalması olgusu ortaya çıkmıştır.

Ormancılık. Türkiye'deki ormanlar, ağaç türleri açısından oldukça zengindir. İğneyapraklılar başta kızıl çam olmak üzere

sırasıyla kara çam, sarı çam, göknar, ladin, ardıç, sedir ve fıstık çamından oluşur. Geniş yapraklıların başlıcaları ise kayın, meşe, kızılağaç, kestane, gürgen, dişbudak, okaliptüs ve sığladır. Geniş yapraklılardan oluşan koru ormanlarında kayınlar, baltalık ormanlarda meşeler geniş alanlar kaplar. Bu alanlarda iğneyapraklılarla geniş yapraklılar yer yer saf olarak ve bazı kesimlerde de hem birbirleri hem de kendi aralarında karışık ormanlar oluşturur.

Türkiye'de ormancılık(*) çalışmaları Orman Bakanlığı bünyesindeki genel müdürlükler tarafından yürütülür. Bunlar arasında yer alan Orman Genel Müdürlüğü'nün

Ilgaz Dağı Milli Parkı'ndan bir görünüm
Şemsi Güner

verilerine göre ülkedeki toplam orman alanı 20.199.296 hektardır (1990). Buna göre ormanlar Türkiye yüzölçümünün yüzde 25,9'unu kaplar. Ama bu ormanların yüzde 56,2'sini oluşturan 11.342.839 hektarı bozuk ve verimsizdir. Bu da Türkiye'de verimli orman alanının yalnızca 8.856.457 hektar olduğunu gösterir (toplam orman alanının yüzde 43,8'i). Verimli orman alanı Türkiye yüzeyinde yüzde 11,4'lük bir yer tutar. Ülkedeki tüm ormanların yüzde 97,2'si üretim, yüzde 1,5'i koruma ve yüzde 1,3'ü de ulusal park alanı olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye'deki orman alanlarının yüzde 99,8'i devlet mülkiyetindedir. Bu ormanlarda verimli ve verimsiz olmak üzere 813 milyon m³ koru ve 163,2 milyon ster baltalık ağaç serveti vardır.

1991'de ülke çapında elde edilen asli orman ürünlerinin yaklaşık miktarları şöyleydi: 4,6 milyon m³ tomruk, 99 bin m³ tel direği, 485 bin m³ maden direği, 780 bin m³ sanayi odunu, 1 milyon m³ kâğıtlık odun, 1,6 milyon m³ lif-yonga ve 21 milyon ton yakacak odun. Yakacak odunun Türkiye'deki birincil enerji kaynakları arasında yüzde 12,1'lik bir payı vardır (petrol ürünleri yüzde 43,8, linyit yüzde 31,1). Yasadışı üretimle birlikte yakacak odun üretiminin 10 milyon tonu bulduğu sanılmaktadır. İkincil orman ürünlerinin 1989'daki üretim miktarları şöyleydi: 8.720 ton sırık, 5.292 ton çıra, 3.646 ton defne yaprağı, 1.758 ton çubuk, 718 ton reçine, 109 ton çalı, 52 ton şimşir ve 3 ton sığla yağı. 1990'da Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü'ne bağlı 172 fidanlıkta 638 milyon fidan üretilmiş ve dağıtılmıştır.

Ülke gereksinmesinin karşılanamamasına bağlı olarak son yıllarda önemli miktarda orman ürünü ithalatı yapılmaktadır. 1991'de 1,1 milyon ton tomruk ithal edilmiş, ihracat ise 10 bin tonda kalmıştır.

Yabanıl yaşamı koruma alanları ve ulusal parklar. Yabanıl bitki ve hayvan varlıklarının korunması, geliştirilmesi, doğal ve kültürel değerlerin gözetilmesi amacıyla Türkiye'de birçok alan ayırt edilmiştir. Ülkenin çeşitli yörelerinde soyu tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan ve ender olarak topluluk oluşturan bazı ekosistemler için kurulan 23 ayrı doğayı koruma alanı yaklaşık 40 bin hektarlık yer kaplar. Bunların başlıcaları Isparta'daki Sütçüler Sığla Ormanı, Kayseri'deki Sultansazlığı(*) ve Kırklareli'ndeki Saka Gölü Longozu doğayı koruma alanlarıdır. Av hayvanlarının ve bunların yaşadığı yörelerde yabanıl yaşamın korunup geliştirilmesi amacıyla 1987'ye değin yaklaşık 1,5 milyon hektarlık bir alanda kurulan av koruma ve üretme alanlarının sayısı 83'tür. Bunlardan başka 1985'te 27 ayrı yerde kurulmuş olan av üretme istasyonu vardı. Halkın açık havada dinlenme ve eğlenme gereksinmesini karşılamak amacıyla ülkenin çeşitli yörelerinde kurulmuş olan orman içi dinlenme yerlerinin sayısı 1987'de 338'e ulaşmıştı. Ulusal parkların sayısı ise 1993'te 23'tü. Bu alandaki çalışmalar ve düzenlemeler Milli Parklar ve Av Yaban Hayatı Genel Müdürlüğü tarafından yürütülür.

TÜRKİYE'DEKİ MİLLİ PARKLAR

Adı	Alan (ha)	Kuruluş Tarihi
Yozgat Çamlığı	264	05.02.1958
Karatepe Aslantaş	7.715	29.05.1958
Soğuksu	1.060	19.02.1959
Kuş Cenneti	64	27.07.1959
Uludağ	11.338	20.09.1961
Yedigöller	2.019	29.04.1965
Dilek Yarımadası	10.965	19.05.1966
Spil Dağı	5.505	22.04.1968
Kızıldağ	59.400	09.05.1969
Güllük Dağı Termessos	6.702	03.11.1970
Kovada Gölü	6.534	03.11.1970
Munzur Vadisi	42.000	21.12.1971
Beydağları (Olimpos) Sahil	34.425	16.03.1972
Gelibolu Yarımadası Tarihi	33.000	22.11.1973
Köprülü Kanyon	36.614	12.12.1973
Ilgaz Dağı	1.068	02.08.1976
Başkomutan Tarihi	42.183	08.11.1981
Göreme Tarihi	9.572	25.11.1986
Maçka Altındere Vadisi	4.800	09.09.1987
Boğazköy Alacahöyük	2.634	21.09.1988
Nemrut Dağı	13.850	07.12.1988
Beyşehir Gölü	88.750	11.01.1993
Kazdağı	21.300	17.04.1993

Yeraltı kaynakları. Türkiye'ye kaynak oluşturacak cevher yatakları çeşit ve rezerv açısından zengin sayılmaz. Ülkedeki maden yatakları üç ana başlık altında incelenebilir. Bunlar metal cevherleri, sanayi hammaddeleri ve enerji hammaddeleridir.

Metal cevherleri arasında yer alan altınlı ve gümüşlü maden yataklarından yüksek tenörlü olanlar Balıkesir, Çanakkale, İzmir, Manisa ve Niğde illerindedir. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) verilerine göre bu yatakların ülkedeki rezerv toplamı 5,5 milyon tonu aşar. Başlıca alüminyum cevheri yatakları Adana, Antalya, Hatay, Konya, Malatya, Muğla ve Zonguldak illerindedir. Aynı verilere göre alüminyum cevherlerinin rezerv toplamı 462 milyon tondan çoktur. Yüksek tenörlü antimon cevherlerine rastlanan iller Niğde ve Tokat'tır. Bu cevherlerin rezerv toplamı ise yaklaşık 5,5 milyon tondur. Bakır-kurşun-çinko-pirit cevherleri daha çok Artvin, Balıkesir, Çanakkale, Elazığ, Giresun, Kastamonu, Kayseri, Kütahya, Malatya, Niğde, Sivas, Trabzon illerindedir ve ülke çapındaki rezerv toplamı 452 milyar ton kadardır. Türkiye'deki başlıca civa yatakları Balıkesir, İzmir, Konya, Niğde ve Uşak'tadır. Civa cevheri rezervleri toplamı yaklaşık 5 milyon tondur. Demir yatakları ülkede geniş bir yayılım gösterir. En önemli demir cevherlerine Adana, Aydın, Balıkesir, Bingöl, Elazığ, Erzincan, Kahramanmaraş, Kayseri, Kütahya, Malatya, Ordu ve Sivas illerinde rastlanır. Türkiye'deki demir cevherlerinin rezerv toplamı 2 milyar tondan çoktur. Türkiye'nin dünya çapında önem taşıyan krom cevheri yataklarından başlıcaları Adana, Bursa, Elazığ, Erzincan ve Muğla illerindedir. Krom cevherlerinin rezerv toplamı 26 milyon ton olarak hesaplanmıştır. Önemli cevherlerden biri olan manganez yataklarından başlıcalarının Artvin, Balıkesir, Erzincan, Gaziantep, Muğla, Sivas, Trabzon ve Zonguldak illerinde olduğu saptanmış olup rezerv toplamı 1,6 milyon tonu aşar. Manisa ilinde rastlanan nikel cevheri yataklarının rezerv toplamı 1 milyon tondur. Türkiye'deki en önemli tungsten cevheri yatakları Bursa ilindedir. Bu cevherin rezerv toplamı 17 milyon tonu aşar.

Türkiye'nin yeraltı kaynaklarından bir bölümünü oluşturan sanayi hammaddeleri alünit, asbest, barit, bentonit, bor mineralleri, çimento hammaddeleri, disten, diatomit, dolomit, feldispat, flüorit, fosfat, grafit, jips, kaolin, kayatuzu, kil, kireçtaşı, kum, kuvarsit, kükürt, magnezit, mermer, mika, perlit, pirofillit, süngertaşı, sepiolit, talk, traverten, tuğla-kiremit hammaddesi, vermikülit ve zımparataşı cevherleridir. Bunlar arasında ülkenin dış ticareti açısından büyük ölçüde değer taşıyan başlıcaları bentonit, bor mineralleri, kaolin, magnezit, mermer, süngertaşı ve zımparataşıdır. Bentonit cevherlerine (rezerv toplamı 337 milyon ton) daha çok Ankara, Edirne ve Tokat illerinde rastlanır. Yüksek tenörlü bor mineralleri yataklarından (görünür rezerv toplamı 93 milyon ton) başlıcaları Balıkesir, Bursa, Eskişehir ve Kütahya illerindedir. En önemli kaolin yataklarının (rezerv toplamı yaklaşık 51 milyon ton) bulunduğu iller Bilecik, Bolu, Eskişehir, İstanbul, Kastamonu, Kütahya ve Konya'dır. Bilecik, Çankırı, Erzincan, Eskişehir, Konya, Kütahya, Muğla ve Sivas, ülkedeki önemli magnezit yataklarının (rezerv toplamı yaklaşık 113 milyon ton) yer aldığı illerdir. Rezerv toplamı 2 milyar m³ dolayında hesaplanan mermer yataklarından başlıcaları Afyonkarahisar, Balıkesir, Bursa, Denizli, Giresun, İzmir, Kırklareli, Kırşehir, Kütahya, Muğla, Sivas, Tokat ve Yozgat illerindedir. Süngertaşı yataklarının (rezerv toplamı yaklaşık 16 milyar m³) en kalitelilerinin bulunduğu iller Ağrı, Ankara, Bitlis, Kayseri ve Van'dır. Türkiye'deki başlıca zımparataşı yatakları (rezerv toplamı yaklaşık 72 milyon ton) Aydın, Denizli ve Muğla'dadır.

MTA verilerine göre Türkiye'deki başlıca enerji hammaddeleri linyit, taşkömürü, bitümlü şist, toryum, uranyum ve petrol ile jeotermal kaynaklardır. Aynı kurum Türkiye'deki bu kaynakların rezerv toplamlarını linyit(*) için yaklaşık 8 milyar ton, bitümlü şist için 2,2 milyon ton, toryum için 380 bin ton, uranyum için 4.600 ton, petrol için ise 57 milyon ton olarak belirtmektedir. Aynı verilere göre tümüne yakını Ereğli-Zonguldak Kömür Havzası'nda(*) bulunan taşkömürü yataklarının toplam görünür rezervi 195,7 milyon tondur. MTA kaynaklarına göre daha çok Ege, Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde yoğunlaşan jeotermal enerji(*) potansiyelinin olası elektriksel kapasitesi 4.500 MW, olası termik kapasitesi ise 31.100 MW düzeyindedir.

NÜFUS

1993'te 59,8 milyon olduğu tahmin edilen nüfusun yüzde 99'u, çoğu Sünni olan Müslümanlardan oluşur. Geri kalan bölümü, Rumlar, Ermeniler, Süryaniler gibi farklı Hıristiyan kiliselerine bağlı olanlarla Yahudiler oluşturur.

YAPISI VE ÖZELLİKLERİ. Cumhuriyet döneminde, ilki 1927'de, ikincisi 1935'te ve daha sonra her beş yılda bir olmak üzere nüfus sayımı yapıldı; 1990'a gelindiğinde o yıl yapılan 13. sayımdan sonra, ilki 2000 yılında olmak üzere her on yılda bir sonu sıfır ile biten yıllarda genel nüfus sayımı yapılmasına karar verildi. Bütün sayımlar *de facto* sistemle yapıldı; bir başka deyişle sayım günü Türkiye sınırları içinde bulunanlar oldukları yerde sayıldı ve yurtdışında bulunan Türk uyruklular sayıma katılmadı.

Sayım yıllarına göre toplam Türkiye nüfusu 1927-90 arasında 4,13 katına çıktı (Tablo 1). II. Dünya Savaşı sırasında nüfus artış hızları hem doğumların azalması, hem de ölümlerin artması yüzünden düştü. 1945'ten sonra nüfus artışı hızlanarak 1955-60 arasında en yüksek düzeye çıktı; 1965'ten bu yana ise gerileme başladı. Tablo 1'de 1975-80 arası için yıllık ortalama artış hızının bir önceki ve bir sonraki beş yıllık dönemden düşük olduğu görülmektedir. Ama bu durum nüfus artışının yavaşladıktan sonra yeniden hızlanmasıyla değil, 1980 sayımında eksik bildirim oranının göreli yüksekliğiyle açıklanabilir. Çünkü nüfus artış hızı onar yıllık süreler için incelendiğinde 1935-45 arasında binde 15,09 olan yıllık ortalama artış hızının, 1945-55 arasında binde 24,74'e, 1955-65 arasında binde 26,58'e yükseldiği, 1965-75 arasında binde 25,10'a, 1975-85 arasında binde 22,77'ye, 1985-90 arasında ise binde 21,70'e düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla 1965'ten sonra Türkiye'nin nüfus artış hızında düzenli bir düşme olduğu söylenebilir.

Nüfusun ikiye katlanma süresi yaklaşık 32 yıldır; bu da 2025'te Türkiye nüfusunun yaklaşık 112 milyon olacağı anlamına gelir. Ama nüfus artış hızındaki düşmenin sürmesi durumunda 2025'te nüfusun ancak 100 milyonu bulması beklenebilir.

Tablo 1. 1927 - 1990 Yılları Arasında Türkiye Nüfusu ve Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları

Yıllar	Nüfus	Nüfus Artış Hızı (yüzde)
1927	13.648.270	
		2,11
1935	16.158.018	
		1,96
1940	17.820.950	
		1,06
1945	18.790.174	
		2,17
1950	20.947.188	
		2,78
1955	24.064.763	
		2,85
1960	27.754.820	
		2,46
1965	31.391.421	
		2,52
1970	35.605.176	
		2,50
1975	40.347.719	
		2,06
1980	44.736.957	
		2,49
1985	50.664.458	
		2,17
1990	56.473.035	

Türkiye'de nüfusun en önemli özelliklerinden biri genç olmasıdır. 0-14 yaş grubunun toplam nüfus içindeki payı oldukça yüksektir (Tablo 2). Nüfusun yaklaşık yüzde 35'ini henüz eğitim çağında olması gereken, bu yüzden çalışma çağına gelmemiş sayılan kişiler oluşturur. Gelişmiş ülkelerde bu oran çok daha düşüktür (örn. İsveç'te yaklaşık yüzde 19). Türkiye'de 1965 sonrasında bu oranın azalması doğurganlıktaki düşüşü yansıtmakla birlikte, henüz büyük bir değişiklikten söz edilemez. Çalışma çağının dışındaki nüfusun (0-14 ve 65+ yaş)

Tablo 2. 1935, 1955, 1965, 1975, 1985 ve 1990 Yıllarında Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Yüzde Dağılımı ve Bağımlılık Oranları

Yaş	1935	1955	1965	1975	1985	1990
0 - 14	41,3	39,5	41,9	40,6	37,6	34,6
15 - 64	54,7	57,1	54,1	54,8	58,2	61,1
65 +	4,0	3,4	4,0	4,6	4,2	4,3
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Bağımlılık Oranı	0,82815	0,75005	0,84652	0,82329	0,71839	

çalışma çağındaki nüfusa (15-64 yaş) oranını gösteren bağımlılık oranı, 1935'te 100 kişi için 83 kişiyken, 1990'da çalışma çağındaki her 100 kişinin 64 kişinin yükümlülüğünü üstlendiği görülür. Yaşlı nüfus (65+ yaş) oranlarında fazla bir değişiklik olmadığına göre, bu farklılık doğurganlıktaki düşüşten kaynaklanmaktadır. Türkiye için yüzde 4 dolayında olan 65+ yaş nüfus oranı gelişmiş ülkelerde çok daha yüksektir (örn. İsveç'te yüzde 17).

Türkiye'de doğurganlık ve ölümlülükte görülen değişiklikler yaş piramitlerinin incelenmesiyle daha iyi anlaşılabilir (Şekil 1 ve Şekil 2). Yaş piramidinin tabanı yassı ve yaygınsa doğurganlık yüksek, tepesi keskin ve dikse ölüm hızları yüksek ve hayatta kalma umudu düşüktür. Doğurganlığın az, hayatta kalma umudunun yüksek olduğu ülkelerde piramidin tabanı dardır ve tepesi sivri değil, şemsiyeye benzer bir eğriyle sonuçlanmaktadır. Türkiye'de 1927'ye ait piramit yüksek doğurganlık ve yüksek ölümlülük hızlarını göstermekte, azgelişmiş ülkelerin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. 1985'te ise yaş piramidinin genelde eski biçimine yakın kaldığı, ama tabanının yaygınlığının azalmış ve tepeye doğru yükselme açısının genişlemiş olduğu görülmektedir. 1985 yaş piramidinde 0-4 yaş grubunun 5-9 yaş grubundan daha küçük olması da doğurganlıktaki düşmenin göstergesi sayılabilir. Bununla birlikte 1985'te de nüfus genç olma özelliğini korumaktaydı.

Zaman içinde doğurganlık ve ölümlülükte azalmalar görülmüşse de, göç hareketi hızını fazla kaybetmemiştir. Türkiye'de göçün yönü genellikle kırdan kente, doğudan batıya ve olanaklar ölçüsünde yurtiçinden yurtdışınadır. Göç özellikle genç yaştaki erkek nüfusun önce askerlik ve eğitim, daha sonra iş bulma amacıyla katıldığı bir harekettir. Göç ettiği yere yerleşen ve iş bulan kişi daha sonra ailesini de yanına aldırarak göç hareketini tamamlamaktadır. 1927'de nüfusun yüzde 75,8'i kırsal (10 binden az nüfuslu) alanlarda yaşarken, 1990'da bu oran yüzde 41'e düşmüştür (Tablo 3). Ama bu dönemde kırsal nüfus azalmamış, 2,24 katına çıkmıştır. Kentsel nüfusta görülen artış ise 10,08 kattır; 1927'de nüfusun yalnızca yüzde 24,2'si kentsel alanlarda yaşarken, 1990 yılında bu oran yüzde 59'dur. Kentsel nüfustaki artış özellikle 1950'den sonra hızlanmış, 1927-50 arasında yalnızca 0,8 puan artan kentsel nüfus oranı 1950-90 arasında 35 puan yükselmiştir.

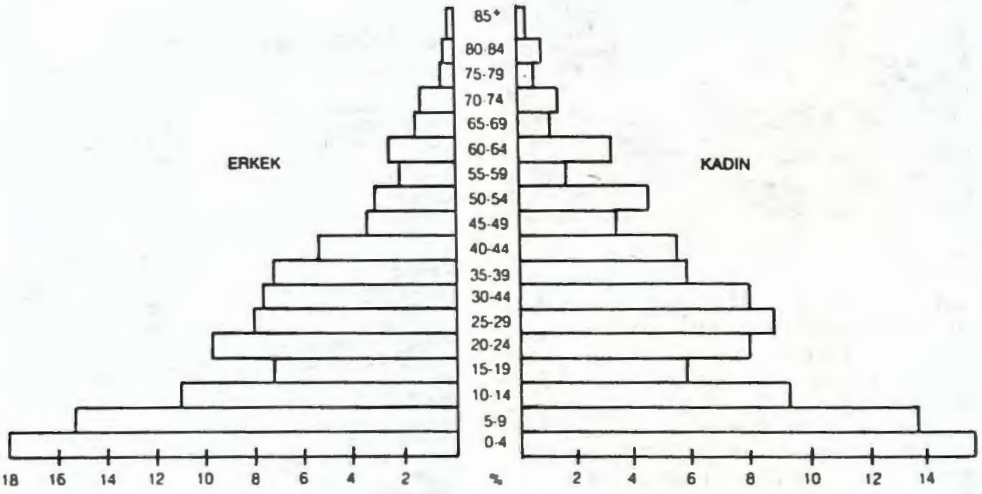

Şekil 1. 1927 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'nin Yaş Piramidi

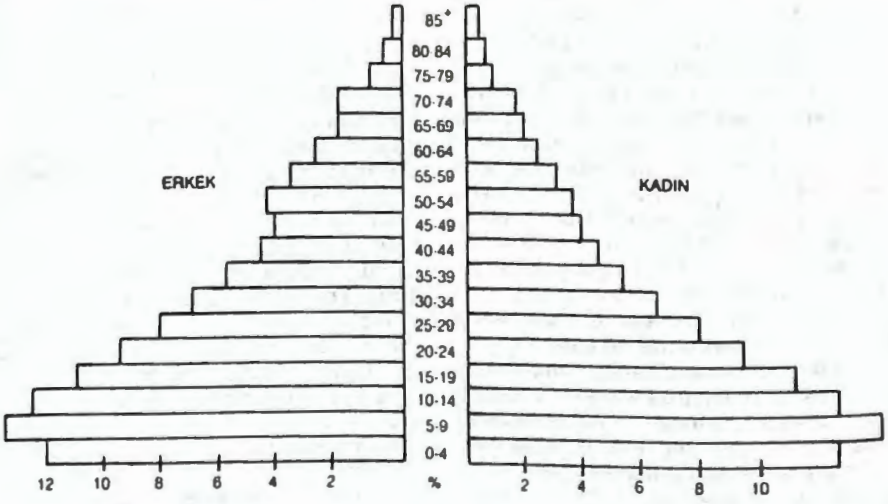

Şekil 2. 1985 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'nin Yaş Piramidi

1960-65 arasındaki göreli yavaşlama ise yurtdışına göçün önem kazanmasıyla açıklanabilir.

1927-35 arasında kırsal ve kentsel alanlarda yıllık ortalama nüfus artış hızları birbirine yakındır (Tablo 4). 1935-40 arasında kentsel alanlarda artış, 1940-45 arasında ise II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle hem kırsal, hem kentsel alanlarda düşme görülmektedir. 1950'den sonra yıllık ortalama kentsel nüfus artışının çok hızlanması kırdan kente göçün artmasıyla açıklanabilir.

1927-90 arasında kentsel nüfusun büyük artış göstermesine karşın, 1990'da nüfusun hâlâ yüzde 40'ı kırsal alanlarda yaşamaktaydı; kentsel nüfusun büyük bölümü de kırsal kökenlidir. Çünkü 1927'de 3,306 milyon olan kentsel nüfus, 1927-90 arasında Türkiye nüfusu gibi 4,13 katına çıksaydı, 1990'da ancak 13,680 milyona ulaşabilirdi. Oysa 1990'da kentsel nüfus 33,326 milyondu; dolayısıyla da ancak yüzde 41'inin kent kökenli olduğu söylenebilir. Kentsel nüfusun doğurganlığının daha az olduğu düşünülürse, bu oran gerçekte daha da düşük olmalıdır.

Kırdan kente göç, özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir'de büyük nüfus yığılmalarına ve gecekondu bölgelerinin oluşmasına yol açmıştır. 1985 sayımına göre, İstanbul'da yaşayanların ancak yüzde 39'u, Ankara'da yaşayanların yüzde 59'u, İzmir'de yaşayanların yüzde 57'si bu illerin sınırları içinde doğmuştur; bunların bir bölümü de daha önceden göç edenlerin çocuklarıdır. 1990

Tablo 3. 1927-1990 Yılları Arasında Kırsal ve Kentsel Nüfusun Sayısal ve Yüzde Dağılımı

Yıl	Kır	Kent	Kır(%)	Kent(%)
1927	10.342.391	3.305.879	75,8	24,2
1935	12.355.376	3.802.642	76,5	23,5
1940	13.474.701	4.346.249	75,6	24,4
1945	14.103.072	4.687.102	75,1	24,9
1950	15.702.851	5.244.337	75,0	25,0
1955	17.137.420	6.927.343	71,2	28,8
1960	18.895.089	8.859.731	68,1	31,9
1965	20.585.604	10.805.817	65,6	34,4
1970	21.914.075	13.691.101	61,5	38,5
1975	23.478.651	16.869.068	58,2	41,8
1980	25.091.950	19.645.007	56,1	43,7
1985	23.798.701	26.865.757	47,0	53,0
1990	23.146.684	33.326.351	41,0	59,0

sayımına göre Türkiye nüfusunun yüzde 23,4'ü İstanbul (7.309.190), Ankara (3.236.626) ve İzmir'de (2.694.770) yaşamaktadır. Bu illerdeki nüfus yoğunluğu da (İstanbul'da 1.280, İzmir'de 225 ve Ankara'da 126) 1990 Türkiye ortalamasının (73 kişi/km²) çok üstündedir.

Türkiye'nin öbür önemli yerleşme yerleri, Marmara Bölgesi'nde Kocaeli (nüfus 936.163, yoğunluk 258) ve Bursa (nüfus 1.603.137, yoğunluk 145); Karadeniz Bölgesi'nde Zonguldak (nüfus 1.073.560, yoğunluk 124) ve Samsun (nüfus 1.158.400, yoğunluk 121) ile güneyde Adana (nüfus 1.934.907, yoğunluk 112), Hatay (nüfus 1.109.754, yoğunluk 205) ve Gaziantep (nüfus 1.140.594, yoğunluk 149) illeridir. Gaziantep dışında bunların hepsi kıyı yerleşmeleridir. En kalabalık ilçeler ise İstanbul ilindedir.

Yurtdışına göç Türkiye açısından önemli ölçülere ulaşmışsa da bu konuda kesin rakamlar yoktur. Dış göçün 1960'larda hızlandığı, 1970'lerden sonra yavaşladığı bilinmektedir. Önceleri Batı Avrupa'ya, özellikle AFC'ye yönelen dış göç, son zamanlarda Libya, Suudi Arabistan gibi Arap ülkelerinde yeni olanaklar aramaktadır. Yurtdışına çalışmaya giden kişilerle bunların ailelerinin toplam 2,5 milyonluk bir nüfus oluşturduğu tahmin edilmektedir.

Kırla kent arasındaki doğurganlık farklılaşması ile kırdan kente göçün kent doğurganlığı üzerindeki etkisi kırsal, kentsel ve toplam Türkiye için çocuk/kadın oranlarının incelenmesiyle görülebilir. Çocuk/kadın oranı, 0-4 yaşlarındaki sağ kalmış çocuk sayısının 15-49 yaşlarındaki toplam kadın sayısına bölünmesiyle elde edilen bir ölçüttür. Doğumlara değil, 0-4 yaşlarındaki sağ kalmış çocuklara dayandığı için doğurganlığın dolaylı bir göstergesidir. Türkiye'de çocuk/kadın oranı 1935-85 arasındaki 50 yılda binde 720'den binde 500'e düşmüştür. II. Dünya Savaşı döneminde düşen bu oran 1950'den başlayarak yükselmiş, 1970'ten sonra yeniden düşmeye başlamıştır. Kırsal ve kentsel alanlarda benzer bir örüntüye rastlanmakla birlikte kırdan kente göç,

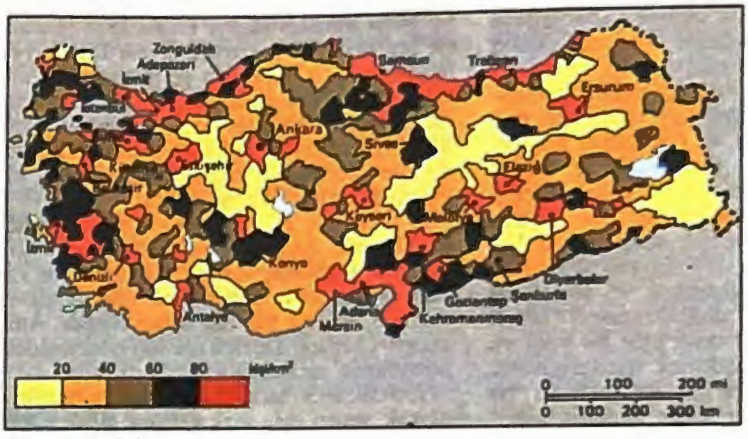

Nüfus Yoğunluğu

kentsel oranları 1950'den sonra daha çok artırmıştır. Bu durum, doğurganlığı görece yüksek olan kır kökenli nüfusun kentsel doğurganlığı etkilediğini göstermektedir.

Türkiye'de doğurganlık zaman içinde azalmakla birlikte hâlâ yüksektir. 1991 için doğal artış hızı binde 22, kaba ölüm hızı binde 6 dolayında, kaba doğum hızı da binde 28 dolayındadır. Bir kadının doğurganlık çağı boyunca (15-49 yaş) doğuracağı varsayılan ortalama çocuk sayısı (toplam doğurganlık hızı) 1965'te 6 iken, 1991'de 3,6'ya düşmüştür. Doğurganlıktaki düşme, kadınların ilk evlilik yaşlarının yükselmesi ve doğumu önleyici yöntemlerin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Ama doğurganlık Türkiye'nin her tarafında aynı değildir. Kadının eğitimi, iş ve yaşama çevresi gibi sosyoekonomik değişkenlerin etkisiyle kırsal alanlarda kentsel alanlardan, ülkenin doğusunda ise batısından daha yüksektir. Doğu ile batı arasında doğurganlık farklılığı en uç örneklerde 2,5 kata kadar çıkmaktadır.

Türkiye'de çocuklar ve yetişkinler için iki ayrı ölüm örüntüsü olduğu söylenebilir. Bebek ve çocuk ölümlerinin yüksekliğine karşılık yetişkin ölümlerinde düşüklük görülmektedir. İlk 365 gün içinde ölenlerin bir yıl içindeki canlı doğum sayısına bölünmesiyle hesaplanan bebek ölüm hızı son yıllarda binde 100'ün altına düşmüştür. Son 25 yılda yarı yarıyadan fazla bir düşme görülmesine karşın gelişmiş ülkelerde bebek ölüm hızının binde 10-15 dolayında olduğu düşünülürse, Türkiye hâlâ çok önemli bir sorunla karşı karşıyadır. En önemli bebek ölüm nedenleri zatürree ve ishaldir; ölümlerin çoğu da ilk 5-52. haftaya rastlamaktadır. Bebek ölüm hızı kırsal alanlarda ve ülkenin doğusunda daha yüksektir. Annenin eğitimi ve çevre koşulları da bebek ölümlerini etkilemektedir. Belli bir yaştan sonra hayatta kalma umudu artmakta, 5 yaş üzerindekiler için hayatta kalma umudu ortalama 70 yaşa yaklaşmaktadır.

FAAL NÜFUS. 1927'den bu yana bütün nüfus sayımlarında nüfusun ekonomik etkinliğiyle ilgili sorular sorulmuştur. Ama elde edilen bilgiler her zaman karşılaştırılabilir türden değildir. Bu güçlükler özellikle 1950 öncesi için söz konusudur.

1955 nüfus sayımına göre, 15 yaş ve yukarısı 14,590 milyon kişinin yüzde 83,66'sı ekonomik açıdan faaldir. Erkeklerde bu oran yüzde 95,34, kadınlarda yüzde 72,01'dir. Sayımdan önceki son haftadaki mesleğe göre faal nüfusun (12,205 milyon kişi) yüzde 77,27'si tarım sektöründe çalışmaktaydı. Erkekler için bu oran yüzde 63,36, kadınlar için yüzde 95,62'dir. Maden ve taş çıkarma, ulaştırma ve haber alma, zanaat, imalat ve onarım işleri ve kalifiye olmayan işlerin hepsi sanayi içinde düşünülürse, 1955'te çalışan nüfusun yüzde 10,57'si bu sektördedir. Erkekler için bu oran yüzde 16,64, kadınlar için yüzde 2,56'dır. Hizmet sektöründe ise faal nüfusun yüzde 12,17'si çalışmaktadır. Erkekler için bu oran yüzde 20,01, kadınlar için yüzde 1,83'tür.

Otuz yıl sonraki nüfus sayımında genel nüfus artışıyla birlikte çalışma çağındaki nüfusun da arttığı görülmektedir. Ayrıca 1985 sayımında çalışmaya başlangıç yaşı olarak 12 yaşın alınması da faal nüfus sayısını etkilemiştir. 1985'te 12 yaş ve üstündeki 35,339 milyon kişinin yüzde 58,15'i (20,550 milyon kişi) faal nüfustur. Erkekler için bu oran yüzde 73,34, kadınlar için yüzde 42,73'tür. Çalışma çağında ve ekonomik açıdan faal olan 20,550 milyon kişinin yüzde 58,73'ü tarım sektöründedir; 1985'te tarımda çalışan erkeklerin oranı yüzde 42,93, kadınların oranı yüzde 86,27'dir. Dolayısıyla 30 yıl içinde tarımda çalışan toplam nüfusun oranı yüzde 23,99 (18,54 puan), erkeklerin oranı yüzde 32,24 (20,43 puan), kadınların oranı da yüzde 9,78 (9,35 puan) düşmüştür. 1985'te çalışan nüfusun yüzde 18,39'u sanayi sektöründe yer almaktadır; bu oran 1955'tekinin iki katı kadardır. 1985'te faal nüfusun yüzde 22,88'i ise hizmet sektörüne girmektedir; erkeklerde bu oran yüzde 30,46, kadınlarda yüzde 9,65'tir. Otuz yılda bu oranlar toplam nüfus için 1,88, erkekler için 1,52 ve kadınlar için 5,27 katına çıkmıştır.

1990'da ise 15 yaş ve üstündeki nüfusun yüzde 57,9'u ekonomik açıdan faaldir. Bu oran erkekler için yüzde 80,4, kadınlar için ise yüzde 35,9'dur. Çalışan nüfus içinde tarımın payı yüzde 46,1, sanayiininki yüzde 15,8, hizmetlerinki ise yüzde 38,1 olmuştur. 1955-90 arasında bütün sektörlerde çalışanların sayısı artmış, en az artış ise tarımda görülmüştür, ama faal nüfus açısından en önemli sektör hâlâ tarımdır.

EKONOMİ

Yeni sanayileşen ülkeler arasında sınıflandırılan Türkiye'de planlı bir karma ekonomi

yürürlüktedir. Ama son 10 yıl boyunca pazar güçleri ile ilişkilerinin ekonomideki yeri ve rolü gittikçe güçlenmiştir. 1990'da Türkiye'de gayri safi milli hasıla (GSMH) 287,254 trilyon TL (91,742 milyar ABD Doları), kişi başına GSMH ise 5.068.845 TL (1.630 ABD Doları) düzeyindeydi.

EKONOMİK GELİŞME. 1923-29. 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden yarı sömürgeleşmiş bir ekonomik yapı devralmıştı. Temelde tarıma dayanan Osmanlı ekonomisi, kapitülasyonlar(*), dış borçlar ve ayrıcalıklı yabancı sermaye yatırımları yoluyla tam anlamıyla dışa bağımlı bir nitelikteydi. Büyük ölçüde yabancıların ve azınlıkların denetiminde olan cılız sanayi küçük işletmelerden oluşuyordu ve temel tüketim mallarında bile iç talebi karşılamakta yetersizdi. Burjuvazi sanayiden çok ticarette yoğunlaşmıştı ve çoğunluğu azınlıklardan oluşmaktaydı. Daha çok iç ticaret alanında etkinlik gösteren ve esnaf niteliği ağır basan yerli burjuvazi ise çok zayıftı; genelde yabancı ve azınlık sermayesine bağımlıydı. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bu durumu değiştirmek ve ulusal bir kapitalizm kurmak doğrultusunda belirli adımlar atılmış, devlet desteğiyle bir yerli ve ulusal burjuvazi yetiştirmek amaçlanmıştı. Ama I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle bu girişimlerden beklenen sonuç alınamamıştı.

Yeni Türk devletinin özellikle 1923-29 arasında izlediği ekonomik politikaları, bir yanda devraldığı ekonomik yapı, öte yanda da yakın geçmişte uygulanan, ulusal kapitalizmi kurma yaklaşımı biçimlendirdi. Bu alanda karşılaşılan en önemli engel Lozan Antlaşması'ndan(*) kaynaklanıyordu. Antlaşmayla kapitülasyonlar kaldırılmakla birlikte, Osmanlı borçlarının yüzde 60'ı yüklenilmiş, ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılması, 1916 tarihli gümrük tarifesinin beş yıl süreyle değiştirilmeden uygulanması yükümlülüğü getirilmişti. Antlaşmanın bu hükümleri bir yandan yeni devletin sanayiyi geliştirmek için korumacı önlemler almasını engellerken, öte yandan da kamunun gelir kaynaklarını önemli ölçüde sınırlıyordu.

1923'te, toplumun çeşitli kesimlerinden temsilcilerin katılımıyla toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde(*), İstanbul tüccarlarının öncülük ettiği ticaret burjuvazisi ile toprak sahiplerinin görüşleri egemen oldu. Kongrede benimsenen, kalkınmaya öncelik veren, yerli ve yabancı sermayeyi, pazar için üretim yapan çiftçileri özendiren ılımlı korumacı yaklaşım yeni devletin izleyeceği politikaların belirlenmesinde önemli rol oynadı. Bu politikada devletin kişileri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlaması, böylece ortaya çıkacak yeni burjuvazinin yabancı sermaye ile işbirliği ve ortaklık içinde sanayileşmeyi sağlaması amaçlanıyordu.

Demiryolu şebekesinin, tütün rejisinin, ulaştırma ve belediye hizmetlerinin millileştirilmesi, ardından 1926'da Türkiye limanları arasında ulaşım olanağının yalnızca Türk bandıralı gemilere tanınması (kabotaj hakkı) ulusal bir ekonomi oluşturma yolundaki önemli adımları oluşturdu. Osmanlı Devleti'nden kalan dört devlet işletmesini devralmak üzere 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası(*) kuruldu. Banka bu kuruluşları uygun koşullarla özel sektöre devredecekti. Lozan Antlaşması devletin tekelindeki alanlarda korumacı önlemler alınmasına olanak verdiğinden, belli konular devlet tekeline alındı, daha sonra da bunların ayrıcalıklı özel kişi ya da şirketlerce işletilmesi yoluna gidildi. 1924'te, siyasal kadrolarla sermaye çevreleri arasındaki ilişkilerin kurulması ve yürütülmesinde önemli bir rol oynayacak olan Türkiye İş Bankası kuruldu. 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu(*) ile özel yatırımlar için geniş kapsamlı bağışıklıklar ve ayrıcalıklar sağlandı. Aşar kaldırılarak tarımın pazara açılması özendirildi.

1920'lerin ikinci yarısında bu modelin sanayileşmeyi sağlayamayacağı anlaşılmaya başladı. Kötü hava koşulları tarımsal üretimi olumsuz etkilerken, dünya piyasalarında tarımsal ürün fiyatlarının düşmeye başlaması ihracat gelirlerinin gerilemesine yol açtı. Oysa, bir yandan demiryolu yapımı, öte yandan da Osmanlı borçlarının ödenmesine başlanacak olması devletin döviz gereksinimini artırmıştı. Üstelik, bütün özendirici önlemlere karşın yabancı sermaye girişi istenen düzeye erişmemişti. Bunlara bir de 1929'da ithalatta görülen büyük artışa karşılık ihracatın gerilemesi eklenince, Lozan Antlaşması'nın getirdiği sınırlama da ortadan kalktığı için, devlet ilk kez kambiyo rejimine ciddi müdahalede bulundu ve korumacı niteliği ağır basan bir gümrük tarifesi kabul edildi.

Bu dönemde ekonominin sürükleyici sektörü tarımdı. Sanayide ise, yatırımlar düşük düzeyde kalmakla birlikte, büyük ölçüde var olan atıl kapasite kullanılarak yıllık ortalama yüzde 8,5'lik bir büyüme hızına ulaşıldı. Ama sanayi Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki boyutlarını ve özelliklerini koruyordu.

1930-39. 1930'ların başında özel sermayeye ağırlık veren dışa açık gelişme stratejisinin terk edilerek, korumacı ve devletçi bir stratejinin benimsenmesindeki en önemli etken 1929'da patlak veren Büyük Bunalım'dı(*). Bunalım sırasında Türkiye'nin ihraç ettiği hammadde fiyatları, ithal ettiği sanayi ürünlerinin fiyatlarından daha hızlı düşmüş ve ithalat kapasitesini önemli ölçüde daraltmıştı. Bunun sonucu olarak zorunlu tüketim malı niteliğindeki sanayi ürünlerinin ithalatının düşmesi iç tüketimin ve hayat standardının gerilemesine neden olmuştu. Oysa, 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası(*) deneyi halk yığınlarının gidişten hoşnut olmadığını gösteriyordu. Bu koşullarda durumun daha da kötüye gitmesine göz yumulamazdı. Üstelik bir önceki dönemde izlenen gelişme stratejisi de beklenen vermemişti. Bu nedenle dışa kapanarak bunalımın etkilerinden korunmak yoluna gidildi. Başlangıçta yalnızca korumacı önlemlerle yetinilirken, sonradan devlet yatırımcı, işletmeci ve denetleyici olarak ekonomiye egemen oldu.

Karabük Demir-Çelik İşletmeleri'nde "Fatma" yüksek fırını
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Bu dönemde yabancı sermayeye karşı olumsuz bir tutum benimsendi, var olan yabancı yatırımların önemli bölümü millileştirildi. Bununla birlikte, bazı kamu yatırımları için SSCB ve Birleşik Krallık'tan kredi alındı. İlk yıllardaki dış ticaret ve kambiyo denetimlerine sonradan iç ticaret üzerindeki kontrollar da eklendi. Tarım dışındaki alanlarda devlet başlıca yatırımcı ve üretici olarak ortaya çıktı. 1934'te I. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanmasına geçildi. 1930-39 arasında sanayi Cumhuriyet döneminin en yüksek büyüme hızına ulaştı. Bir yandan yaygın tüketim mallarının yurtiçinde üretimi sağlanırken, öte yandan ilk ara ve yatırım malları sanayileri de bu dönemde kuruldu. İzlenen sanayileşme stratejisinin bir sonucu da bu dönem boyunca, 1938 dışında, dış ticaretin sürekli fazla vermesi oldu. Tarımsal üretimde de önemli artışlar olmakla birlikte, tarım sanayinin gerisinde kaldı. Dönemin sonlarına doğru özel kesimi özendirici önlemlere ağırlık verilmeye başlandı.

1940-45. Savaşa girmemekle birlikte, Türkiye savaşın getirdiği yükleri üstlenmek zorunda kaldı. Silah altındaki asker sayısının artması tarımsal üretimi olumsuz etkiledi. Artan savunma harcamaları nedeniyle sanayi yatırımları ertelendi. Üretimin ve ithalatın azalması beraberinde darlıkları ve enflasyonist baskıları getirdi. Başlangıçta, çözüm olarak katı fiyat denetimlerine ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma gibi yöntemlere başvuruldu. Ocak 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu'yla(*) ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması, ücretlerin sınırlanması, özel işletmelere geçici olarak el konması, ithalatta ve iç ticarette en yüksek ve ihracatta en düşük fiyat belirleme, temel malların vesikayla dağıtımı gibi uygulamalar getirildi. Ama bütün bu önlemler karaborsanın, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçemedi. Daha sonra piyasa üzerindeki sıkı denetimin kaldırılması ya da gevşetilmesi 1942-43'te yüksek enflasyona yol açtı.

1942-44 arasında uygulanan ve temelde ticaret burjuvazisini vergilendirmeyi amaçlayan Varlık Vergisi(*), azınlıklara karşı bir vergiye dönüştü. 1944-46 arasında uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi ise pazar için üretim yapmayan küçük çiftçiler üzerinde ağır bir yük oluşturdu.

İthalatın büyük ölçüde gerilediği bu dönemde bütün sektörlerde üretim ve dolayısıyla milli gelir geriledi. Buna karşılık, ticaret burjuvazisi ile pazar için üretimde bulunan büyük toprak sahipleri bu dönemde aşın güçlendiler, önemli bir birikim sağladılar. Bu durum, izleyen dönemdeki gelişmeleri belirleyen önemli etkenlerden biri oldu.

1946-53. II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada yeni bir ekonomik yapılaşma ortaya çıkmıştı. ABD'nin önderliğindeki bu yeni kapitalist dünya sisteminde mal ve sermaye hareketlerinin önündeki engeller kaldırılıyor, ABD kökenli sermaye ile dış krediler, özellikle Batı Avrupa ekonomilerinin yeniden inşa sürecinde önemli bir rol oynamaya başlıyordu. Bu dönemde Türkiye'de de, 1930'dan beri uygulanmakta olan dışa kapalı, korumacı, sanayileşmeye yönelik gelişme stratejisi terk edildi. İç pazara değil dış pazarlara dönük bir sanayileşme yaklaşımı benimsendi; tarıma, madenciliğe, altyapı yatırımlarına ve inşaata öncelik verildi. İthalat serbestleştirildi, dış yardım ve kredilerle yabancı sermaye yatırımları önem kazandı.

Bu yeni dönemde alınan ilk önlemlerden biri, 7 Eylül 1947'de yapılan bir devalüasyonla Türk Lirası'nın değerinin büyük ölçüde düşürülmesi oldu. Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlamaya yönelik olarak dış ticareti serbestleştirici önlemler alındı. İthalattaki miktar kontrolları büyük ölçüde sınırlandı, yerli sanayinin korunması azaltıldı. Truman Doktrini(*) ve Marshall Planı(*) çerçevesinde yardım alınmasını, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (OEEC), ardından da Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) üye olunması izledi. Mayıs 1947 ve Mart 1950'de yabancı sermaye konusundaki

sınırlamalar gevşetildi. 1951'de çıkarılan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, 1954'te çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu(*) ve Petrol Kanunu ile yabancı sermayenin özendirilmesi yoluna gidildi. Bütün bu önlemler dünya ekonomisi ile pazar ilişkilerine, göreli serbest ticarete ve açık ekonomi koşullarına dayalı bir eklemlenme modelini uygulamaya yönelikti.

Dönemin gelişme stratejisi 1947'deki Türkiye Kalkınma Planı'nda ortaya konmuştu. Uygulanmayan bu planda özel girişimin rolü vurgulanıyor, tarım, ulaştırma ve enerjiye öncelik veriliyordu. Bu plandaki görüşler ile İstanbul Tüccar Derneği'nin 1948'de İstanbul'da topladığı Türkiye İktisat Kongresi'nde sanayi ve ticaret burjuvazisinin dile getirdiği görüşler arasında büyük benzerlikler vardı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) ve 1950'den sonra Demokrat Parti'nin (DP) uygulamaları da bu doğrultuda gelişti.

Bu dönemde tarıma dayalı, oldukça hızlı bir gelişme gerçekleşti. Kore Savaşı'nın (1950-53) etkisiyle dünya pazarlarında tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi bu gelişme üzerinde etkili oldu. Ama ithalattaki serbestliğin de etkisiyle dış ticaret açığı süreklilik kazandı. Açığın kapatılmasında ABD yardımlarıyla dış kredilerden yararlanılmaktaydı. Bu dönem, tarım ve ticaret kesimlerinde önemli bir birikimin sağlandığı yıllar oldu.

1954-61. Bir yanda kötü hava koşulları, öte yanda Kore Savaşı'nın sona ermesiyle ihraç mallarına talebin düşmesi, savaş sonrasında izlenen tarıma dayalı, dışa açık gelişme modelinin bunalıma girmesine yol açtı. Ortaya çıkan ekonomik durgunluğa tepki olarak kontrollu bir dış ticaret rejimi uygulamaya kondu. Ekonomi göreli olarak dışa kapandı ve temelde devlet yatırımlarına dayanan bir ithal ikamesi politikası izlenmeye başladı. Milli Korunma Kanunu yeniden yürürlüğe konarak, ithalattaki tıkanmanın yarattığı darlıkların olumsuz etkilerinin giderilmesine çalışıldı.

Bunalımın bu politikalarla aşılamaması ve dış ticaret açığının sürmesi üzerine, alacaklı ülkelerin de dayatması sonucu, 4 Ağustos 1958'de fiili devalüasyon yapıldı, dış ticaretteki kontrollar bir ölçüde gevşetildi ve Milli Korunma Kanunu uygulamaları durduruldu. Kamu işletmelerinin ürünlerine zam yapılırken bütçe açığını azaltıcı önlemler alındı. Bu önlemler karşılığında, ödenmesi gereken dış borçlar ertelendiği gibi yeni dış krediler de sağlandı.

Alınan önlemler sonucunda dış ticaret açığı daraldı, büyük bölümünü tarımsal ürünlerin oluşturduğu ihracatın ithalatı karşılama oranı yükseldi. Ama milli gelirin büyüme hızı gene düşük düzeyde kaldı. Bu dönemde, tüketim malları sanayilerinde yoğunlaşan bir ithal ikamesi süreci yaşandı. Tarımdan daha hızlı gelişen sanayide tüketim malları ağır basıyordu ve kamu kesimi ile özel sektör eşit paylara sahipti. DP'nin kamu işletmelerini özel sektöre devretme isteğine karşın, böyle bir devir gerçekleşmedi; kamu yatırımları ekonominin sürükleyici gücü olmayı sürdürdü. Günümüzde de etkinlik gösteren pek çok kamu iktisadi teşebbüsünün (KİT) kuruluşu bu dönemde gerçekleşti.

1962-79. Bu dönemde izlenen gelişme stratejisi dış pazarlardan çok iç pazara dönük bir ithal ikamesine ve korumacı dış ticaret politikasına dayanıyordu. Dönemin bir özelliği de, 27 Mayıs 1960'taki askeri müdahale sonrasında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın(*) (DPT) hazırladığı planların ekonominin yönlendirilmesinde rol oynamasıydı. Kamu kesimi için uyulması zorunlu, özel kesim için ise yol gösterici bir nitelik taşıyan beş yıllık planlar ve yıllık programlar yatırım politikalarını belirleyici bir rol oynadı.

1963-67 arasını kapsayan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kamu yatırımları ve işletmeciliği büyümenin sürükleyici gücü olarak belirlenmişti. Sırasıyla 1968-72 ve 1973-77 dönemlerini kapsayan ikinci ve üçüncü plan dönemlerinde ise kamunun görevi özel kesimi yaygın özendiriciler ve sübvansiyonlarla desteklemek olarak belirlendi. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda büyük ağırlık taşıyan sosyal hedefler ve programlar ikinci plana itildi.

1962-76 döneminde GSMH'de yıllık ortalama yüzde 6,6'lık büyüme gerçekleşti. Bu büyüme sürecinde yıllık fiyat artışı ortalama yüzde 10 düzeyinde kaldı. Tarımdan daha hızlı gelişen sanayinin gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) içindeki payı yükseldi. Ama sanayinin yeni istihdam olanakları yaratmakta yetersiz kalması sonucu hizmetler kesiminde de genişleme görüldü ve bu sektörün GSYİH içindeki payı yüzde 50'nin üzerine çıktı. En hızlı büyüyen sanayi dalları dayanıklı tüketim malları ve ara mallar üreten sektörler oldu. Buna karşılık yatırım mallarının imalat sanayisi içindeki payı azaldı. Gene de, ara ve yatırım malları üretiminin toplam imalat sanayisi üretimi içindeki payı yüzde 50'nin üzerine çıktı. Kamu kesiminin imalat sanayisi içindeki payında ise bir azalma görüldü.

Dönemin önemli gelişmelerinden biri, Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu(*) (AET) arasında 12 Eylül 1963'te Ankara'da imzalanan ortaklık anlaşmasıydı. AET üyeliğine geçiş döneminin koşullarını belirleyen katma protokol ise 23 Kasım 1970'te imzalanarak 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girdi. Katma protokol 22 yıllık bir süre içinde sanayi ürünlerinde gümrük birliğinin sağlanmasını, 1976-86 arasında ise AET ile Türkiye arasında işgücünün serbest dolaşımının gerçekleştirilmesini öngörüyordu. Buna göre, Türkiye bazı sanayi ürünleri üzerindeki gümrük vergilerini 12 yılda, ötekileri ise 22 yılda sıfırlayacaktı. Buna karşılık AET, Türkiye'den ithal edilen sanayi ürünleri üzerindeki gümrük vergilerini kaldıracak, Türkiye kaynaklı tarım ürünleri ithalatında bazı ayrıcalıklar tanıyacak ve uygun koşullarla kredi sağlayacaktı.

Bu dönemde izlenen ithal ikamesi politikası dayanıklı tüketim malları sanayilerinde yoğunlaşıyordu. Başta montaj niteliği ağır basan yeni sanayi kuruluşlarında zamanla yerli katkı oranı yükseldi ve çevrelerinde geniş bir yan sanayi oluştu. Kurulan yeni sanayiler teknoloji ve temel girdiler bakımından dışa bağımlıydı, birim maliyetleri ve ürettikleri ürünlerin niteliği ise Batı'daki benzerleriyle rekabeti olanaksız kılıyordu. Bu dönemde kamu kesiminin katkısıyla ara mallar üretiminde de ithal ikamesine gidildi. Kamu kesiminin ürettiği temel girdiler genellikle maliyetinin altında fiyatlandırıldı. Böylece tarımın ve özel sanayinin ucuz girdi gereksiniminin karşılanması amaçlanıyordu.

Uygulanan taban fiyat ve destekleme politikaları iç ticaret hadlerinin tarımın lehine dönmesine yol açtı. Korumadan kaynaklanan yararlar ise sanayi sermayesinden çok, ithalata dönük ticaret sermayesinin ve hizmetler kesiminin işine yaradı. Öte yandan gerçek ücretler 12 Mart'ın sonrasındaki birkaç yıl dışında 1977'ye değin sürekli artış gösterdi.

Sanayileşme stratejisinin ithal ikamesine dayanmasına karşın, bu dönemde ekonominin dışa bağımlılığı arttı. Bunun bir nedeni yatırım malları üreten sektörlerdeki ithal ikamesinin öteki sektörlerdekinden geride kalmasıydı. Hızlı yatırım temposu beraberinde ithalat artışını da getirdi. Ayrıca, petrol ürünlerinin fiyatları düşük tutulduğundan ithal petrole dayalı bir üretim yapısı oluştu. Bu, ithalattaki artışı daha da hızlandırdı. Öte yandan, kambiyo ve dış ticaret politikalarının ithal ikamesine dönük olarak belirlenmesi sonucu, ihracatın GSMH içindeki payı çok düşük kaldı. İhracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 60'lardan yüzde 30'lara düştü. Geleneksel tarım ürünlerine dayalı olan ihracat içinde sanayi ürünlerinin payı ancak 1970'lerde yükselmeye başladı.

Dönemin dış ticaret rejimi sabit döviz kurlarına, kambiyo kontrollarına, kotalara ve katlı kur sistemine dayanıyordu. Uygulanan izin ve yasaklar, özellikle dış ödeme güçlüklerinin arttığı dönemde önemli boyutlara ulaşan ekonomik rantların oluşmasına yol açtı.

İzlenen politikaların sürdürülmesi gittikçe artan miktarda dış kaynak bulunmasını gerektiriyordu. Sabit sermaye birikiminin dörtte birine yaklaşan dış açık, kısa ve uzun vadeli krediler, dış yardım ve işçi dövizleriyle karşılanabildiği sürece uygulanan model önemli bir engelle karşılaşmadı. Ücretlerdeki artışlar dayanıklı tüketim malları kullanımının yaygınlaşmasına yol açtığından, yeni kurulan sanayiler pazar sorunuyla karşılaşmıyor, bu nedenle de modelin sürdürülmesinin önünde bir engel oluşturmuyordu.

Dönemin ortalarında karşılaşılan güçlükleri gidermek için 10 Ağustos 1970'te devalüasyon yapılarak Türk Lirası'nın değeri düşürüldü. 12 Mart 1971'deki müdahalenin ardından da toplu sözleşmeler askıya alındı ve ücretler dondurulduğu. Bu önlemlere bir de işçi dövizlerindeki artış eklenince modelin birkaç yıl daha sürdürülmesi sağlandı. Ama 1973-74'teki petrol bunalımı ekonomiyi derinden sarstı. Bunalımın ekonomiyi etkilemesini ertelemek amacıyla yurtdışından kısa vadeli ticari krediler ve dövize çevrilebilir mevduat(*) (DÇM) sağlanması yoluna gidildi.

1977'ye gelindiğinde bunalım bütün şiddetiyle ortaya çıktı. İhracat gerilerken ithalat arttı ve dış ticaret açığı 4 milyar dolara yükseldi. Dış kredi kanallarının tıkanması IMF ile anlaşmayı zorunlu kıldı. Bir yandan bazı IMF önerilerini uygulamaya, öte yandan da fiyat kontrolları ile piyasa üzerindeki denetimlere dayanan tutarsız bir ekonomi politikası ile bunalım aşılmaya çalışıldı. İthalatın durma noktasına gelmesi üretimde gerilemelere yol açtı. Mal darlıkları ve karaborsa ortaya çıktı, ticaret kesiminin gelirleri büyük ölçüde arttı. 1977 ve 1978'deki devalüasyonlar da bu olumsuz gidişi durduramadı. Ama devalüasyonların da etkisiyle hızlı bir enflasyon dönemine girildi.

1976 sonrasında iç ticaret hadleri tarımın aleyhine dönerken gerçek ücretler de gerilemeye başladı. Buna karşılık, 1963-64'ten 1972'ye değin ücretlerin milli gelir içindeki payı sürekli gerilerken 1972-79 arasında arttı. Bu, sanayi içindeki ücret-kâr ilişkisinin sermayenin aleyhine dönmesi anlamına geliyordu. O güne değin ücret artışlarına iç pazarın genişlemesi uğruna göz yuman sanayi burjuvazisi, birikim sürecinin tehlikeye düşmesi üzerine tavrını değiştirdi. 1980 sonrasında sendikalara ve ücretlere sınırlamalar getirilmesi büyük ölçüde bu durumdan kaynaklandı.

1980 ve sonrası. IMF'nin istikrar programı 1977-79 döneminin bunalım koşullarında gündeme geldi. IMF'nin istekleri dış denge-

nin sağlanması ve ekonomide serbest piyasa koşullarının egemen kılınması konularında odaklaşıyordu. Enflasyonun önlenmesi de birincil amaç olan dış denge açısından önem taşıyordu. IMF'nin programı ile Türkiye burjuvazisinin bu dönemde dile getirdiği istekler arasında büyük benzerlikler vardı. Bu ortamda uygulamaya konan 24 Ocak Kararları'nın(*) temel öğeleri, Türk Lirası'nı büyük ölçüde devalüe ettikten sonra kontrolü biçimde dalgalanmaya bırakmak; ithalatın serbestleştirilmesi, ihracatın özendirilmesi; fiyat oluşumunun piyasalardaki arz talep güçlerine bırakılması ve temel mallardaki sübvansiyonların kaldırılması; faiz oranlarının yükseltilmesi, daha sonra da aşamalı biçimde serbest bırakılması; kamu kesiminin ağırlığının azaltılması ve KİT'lerin, açıklarını karşılamak amacıyla ürünlerinin fiyatlarını yükseltmeleri; ücret ve maaşlar ile taban fiyatlardaki artışların enflasyonun gerisinde kalacak biçimde belirlenmesi olarak sıralanabilir.

Bu kararların uygulanması sonucunda ödemeler dengesinin iyileşmesi, IMF onayının alınmasıyla da yeniden dış kaynak bulunması bekleniyordu. Ama bu kararlar yalnızca bunalımı aşmanın araçlarını değil, aynı zamanda Türkiye'nin ithal ikameci bir sanayileşme modelinden, uluslararası rekabete açık, ihracata yönelik yeni bir sanayileşme modeline, başka bir deyişle Türkiye'nin kapitalist dünya ile yeni bir eklemlenme biçimine geçiş programını oluşturmaktaydı.

Bu programda kısa dönem istikrarının araçları döviz kuru ve para arzı idi. "Gerçekçi kur" uygulaması olarak adlandırılan ve sürekli devalüasyona dönüşen yöntemle bir yandan ithalatın kısılması, öte yandan özendirme önlemlerinin de yardımıyla daha kârlı hale getirilen ihracatın artması sonucu ödemeler dengesinin iyileşmesi amaçlanıyordu. Bu politikanın başarısı hem ihraç edilebilecek malların var olmasını, hem de yurtiçi fiyat artışlarının yavaşlamasını gerektiriyordu. Bu nedenle ve enflasyonun talep baskısından, özellikle de ücret artışları ile kamu kesimi açıklarından kaynaklandığı görüşüyle, enflasyona karşı bir politika oluşturuldu. Bu politika ücret ve maaşların geriletilmesine ve KİT açıklarının sürekli zamlarla karşılanmasına dayanıyordu. Sıkı para politikası ile yüksek faiz oranları da aynı amaca yönelik olarak uygulamaya kondu.

Ücretlerin geriletilmesi aynı zamanda dışa açık, ihracata yönelik yeni sanayileşme modeli açısından da önem taşıyordu. Çünkü ihracat atılımının ağırlık noktasını emek yoğun sektörler oluşturacaktı ve bu alanlardaki rekabet gücü göreli ücret düzeyi ile ters yönlü bir ilişki içindeydi. Üstelik böylece Türkiye yabancı sermaye için daha çekici bir hale gelecekti. Fiyat oluşumunda serbest piyasanın rolü artırılmaya çalışılırken, emek gücünün fiyatı olan ücretlerin belirlenmesi piyasa dışı düzenlemelere bırakılıyordu.

12 Eylül 1980'deki askeri müdahalenin getirdiği, sınırlayıcı niteliği ağır basan yasal ve siyasal çerçeve, 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasına büyük katkıda bulundu ve belirli iyileşmeler sağlandı. 1980'de yüzde 100'e yaklaşan enflasyon oranı izleyen yıllarda yüzde 30'lara indirildi. 1980-92 döneminde GSMH'de yılda ortalama yüzde 4,4, sanayide ise yüzde 5,7'lik büyüme sağlandı. İhracat hızla artarak 1992'de 14,7 milyar doların üzerine çıkarken, sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı da yükselerek yüzde 80'i aştı. Büyük ölçüde iç talebin kısılması ve fiyat düzeyinin yükselmesi sonucu mal darlıkları ortadan kalktı. Yüksek faizler bankalardaki mevduatın hızla artmasına yol açtı.

24 Ocak Kararları'nın uygulanması bazı olumsuzlukları da beraberinde getirdi. İhracattaki artışa karşılık ithalatın da artması sonucu, dış ticaret açığı da sürekli büyüyerek 1992'de 8 milyar doları aştı. Sıkı para politikası ve yüksek faizler yatırımlarda yavaşlamaya yol açtı. Özellikle dönemin ilk yarısında sanayi üretimindeki artış, temelde, var olan atıl kapasitenin kullanımından kaynaklanıyordu. Taban fiyatları ve destekleme alımları uygulamasının daraltılması ve temel mallardaki sübvansiyonların kaldırılması tarımsal gelişmeyi yavaşlattı; tarımsal gelişme hızı yılda ortalama yüzde 2,1 düzeyinde kaldı. 1979-84 arasında yüzde 30'a yakın bir düşme gösteren gerçek ücretler ancak dönemin sonlarına doğru 1979'daki düzeyine yükselebildi. 1979'da 14 milyar dolar dolayında olan dış borçlar hızla arttı ve dönemin sonlarında 50 milyar doları aştı. Dönemin ikinci yarısında enflasyon yeniden hızlandı ve dönem sonunda yüzde 70'lere çıktı.

Dönemin en önemli gelişmelerinden biri, 14 Nisan 1987'de Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na (AT) tam üyelik için başvurması oldu. AT Komisyonu başvuruyu reddetmemekle birlikte, Tek Pazar'ın kurulacağı 1993 yılından önce değerlendirilemeyeceğini bildirdi. Ocak 1992'de Türkiye ile AT Komisyonu arasında, işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla bir çalışma programı imzalandı. *Ayrıca bak.* Avrupa Ekonomik Topluluğu.

TARIM. 1960'larda ve 1970'lerde izlenen gelişme stratejisinde sanayiye öncelik verilmişti. Bu politikada tarım destekleyici bir rol oynuyordu. Tarımsal politikalar ucuz ve yeterli gıda maddesi ile sanayi için hammadde sağlamaya yönelikti. Çeşitli sübvansiyonlarla üretici fiyatlarını yüksek, tarımsal girdilerin ve kredilerin maliyetini düşük tutmak amaçlanıyordu. Gıda maddelerinde kendine yeterliği sağlamaya yönelik olarak iç piyasa büyük ölçüde korunmaktaydı.

Ülkenin gıda maddeleri üretiminde kendine yeterli bir konuma gelmesinde ve tarımsal yatırımlar ile büyüme konusunda olumlu sonuçların alınmasında bu politikalar 1970'lerin ortasına kadar oldukça başarılı oldu. 1950 sonrasında yılda ortalama yüzde 3,3'lük bir hızla büyüyen tarım katma değeri 1972-75 arasında yüzde 4,7'lik büyüme hızına ulaştı.

1950'lerde tarımdaki verimlilik artışı yüzde 3 düzeyinde kalırken, tarımsal üretim artışı büyük ölçüde tarım alanlarının genişlemesinden ve hayvan varlığındaki artıştan kaynaklanmıştı. 1960'larda bu durum değişmeye başladı. Ekilebilir toprakların sınırına ulaşılması nedeniyle, makine ve ileri tarımsal girdileri kullanan yoğun tarım teknikleri önem kazandı. Özellikle pamuk ve şeker pancarı gibi ürünlerde yüksek verimlilik artışları görülürken, gıda maddeleri üretimi ile hayvancılıkta verimlilik artışları düşük düzeyde kaldı. Bu dönemde başlayan yoğun tarım uygulamaları 1970'lerde de sürdü. Nadasa bırakılan toprakların azalması ve buğday üretimindeki yenilikler nedeniyle tahıl üretiminde ve verimlilikte önemli artışlar bu dönemde gerçekleşti. Ama hayvan sayısındaki artışa karşılık hayvancılıkta benzer bir verimlilik artışı görülmedi.

1968-80 döneminde tarım topraklarının daha yoğun bir biçimde kullanılması modern girdilerin ve tarım makinelerinin kullanımındaki artışlarla birlikte yürüdü. 1960'ların ortasında gelişmeye başlayan yapay gübre kullanımı, sağlanan sübvansiyonların yardımıyla büyük gelişme gösterdi. Traktör fiyatlarının ve kredi maliyetlerinin düşük tutulması traktör kullanımını teşvik etti. Bu gelişmeler nadasa bırakılan alanın azalmasına ve verimlilik artışına katkıda bulundu. 1960-72 döneminde yapay gübre kullanımı 30 katına, traktör sayısı iki katından fazlasına çıktı. Ama, artan traktör kullanımı marjinal toprakların da ekime alınmasına yol açarak toprak verimliliğini azaltıcı bir etki de yaptı.

Bu dönemdeki verimlilik artışının bir nedeni de sulu tarım yapılan alanlardaki artış oldu. Tarımdaki kamu yatırımlarının yüzde 55-65'i altyapıya yönelikti ve bunların önemli bir bölümü Devlet Su İşleri (DSİ) ve Toprak-Su tarafından gerçekleştirilen sulama projelerine harcanmıştı. 1962-72 döneminde sulanan alan 0,4 milyon hektardan 2,3 milyon hektara çıktı. 1977'de ekilen alanların (nadasa bırakılanlar dışında) yüzde 11'i sulanıyordu, ama toplam üretimin yüzde 39'u bu alanlardan sağlanıyordu. 1989 yılına gelindiğinde sulanan alan 3,7 milyon hektara çıkmıştı. Güneydoğu Anadolu Projesi(*) (GAP) tamamlandığında, sulanan tarım alanlarında 1,6 milyon hektarlık bir artış olması beklenmektedir.

1970'lerin ortalarında tarımsal üretimin büyüme hızı düşmeye başladı ve 1976-79 arasında yılda ortalama yüzde 1,7 oldu. Öte yandan, 1970'lerin ikinci yarısındaki kriz ortamında tarıma sağlanan sübvansiyonlar ekonomi için önemli bir yük oluşturmaya başladı.

1980'de uygulanmaya başlanan 24 Ocak Kararları tarımsal politikalarda da önemli değişiklikler içeriyordu. Tarımsal girdilere, özellikle yapay gübreye sağlanan sübvansi-

Trakya yöresinde ayçiçeği tarlaları
Dizdek

yonlar büyük ölçüde azaltılırken, pek çok tarımsal ürünün fiyatının desteklenmesinden vazgeçildi. Para arzını kısmaya yönelik önlemler tarımsal kredilerde kısıntıya yol açtı. Öte yandan, Türk Lirası'nın değerinin düşürülmesi, "gerçekçi kur" uygulamasına geçilmesi ve ihracatın teşviki amacıyla alınan önlemler tarımsal ürünler için yurtdışı pazarlar aranmasını özendirdi. Tarımsal politikalardaki bu köklü değişiklik, özellikle 1980'lerin başında tarımsal üretim artışının gerilemesine neden oldu. 1983'te düşüş gösteren tarımsal üretim sonraki yıllarda yeniden toparlanarak dalgalı bir gelişme eğilimi sergiledi, 1989'da ise kuraklığın etkisiyle yüzde 2,8 oranında geriledi. Öte yandan, yurtiçi talebin kısılmasının ve Ortadoğu ülkelerinden gelen talebin artmasının etkisiyle son yıllarda tarım ürünleri ihracatında artışlar görüldü. 1990'da tarımın GSYİH içindeki payı yüzde 18,1, istihdam içindeki payı ise yüzde 46 dolayındaydı. Bu durum, tarımdaki verimlilik düzeyinin geriliğini ortaya koymaktadır.

Son 25 yıl boyunca tarımsal üretimin bileşiminde bazı değişiklikler görülmekle birlikte, bugün de buğday ve arpa gibi tahıllar, şeker pancarı, pamuk, tütün gibi sanayi bitkileri, ayçiçeği gibi yağlı tohumlar, mercimek, nohut gibi baklagiller ile üzüm, incir, fındık ve turunçgiller önemli tarım ürünlerini oluşturmaktadır. Öte yandan, özellikle son 10 yıl içinde, ulaşımdaki gelişmelerin de etkisiyle seracılıkta önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Günümüzde tarımsal üretimin yüzde 50'den fazlası bitkisel üretimden kaynaklanmakta, hayvancılığın payı ise yüzde 35 düzeyinde kalmaktadır. Hayvan sayısı yüksek olmakla birlikte hayvancılıkta verimlilik genellikle düşüktür. Ormancılık ve su ürünleri alanlarında var olan olanaklardan yeterince yararlanılmamaktadır.

Tarımsal gelişme sürecinde geçimlik üretim büyük ölçüde ortadan kalkmış, pazar için üretim yapan, girdi ve ürün fiyatlarına duyarlı işletmelerden oluşan bir tarımsal yapı oluşmuş, tarımda kapitalistleşme oldukça ileri boyutlara ulaşmıştır. Buna karşılık, tarımda küçük işletmelerin ağır bastığı ve dengesiz bir toprak dağılımı olduğu da görülmektedir.

Toprak sahipliği konusunda bölgeler arasında önemli farklar vardır. Ege, Akdeniz ve Çukurova yöresinin verimli, sulak alüvyon ovalarında ve Güneydoğu'nun kurak alanlarında büyük toprak sahipliği yaygındır. İlk üç yörede genellikle ileri girdi kullanan, makineli tarım yapan büyük işletmeler önemli bir yere sahiptir. Güneydoğu'nun bazı yörelerinde ise birkaç köyü kapsayan büyük toprak sahipliği sık rastlanan bir olgudur. Bu yörede genellikle geleneksel tarım yöntemleri kullanılmakta, önemi çok azalmakla birlikte, ortakçılık ve yarıcılık günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Yöredeki toprak reformu uygulamaları bu durumda önemli bir değişiklik yaratmamıştır. Sürdürülmekte olan GAP'ın ürün bileşimine ve tarımsal yöntemlerin değişmesine büyük katkıda bulunarak önemli ölçüde üretim artışına yol açması beklenmektedir. Marmara ve Karadeniz bölgelerinde küçük toprak sahipliği yaygınken Orta Anadolu'da karma bir yapı gözlenmektedir. Toprak sahipliğinin bir başka önemli özelliği sahip olunan toprakların parçalanmışlığıdır: Tarım işletmelerinin yüzde 90'ı en az iki parça topraktan oluşmaktadır. Toprakların parçalanmışlığı ve dağınıklığı verimliliği azaltan önemli etkenlerden biridir.

SANAYİ. 1950'lerin başında oldukça küçük bir sanayi sektörü bulunuyordu. Sanayinin GSYİH içindeki payı yüzde 12,9 dolayındaydı. Özel sektörün imalat sanayisi katma değeri içindeki payı yüzde 54, istihdam içindeki payı ise yüzde 67 olmakla birlikte, büyük kuruluşlarda kamu kesimi daha ağır basıyordu. Özel sektör tüketim malları üreten sanayi dallarında ve büyük ölçüde İstanbul yöresinde yoğunlaşmıştı.

1950 sonrasında sanayileşmede özel sektöre öncelik verildiyse de, özellikle 1950'lerin ikinci yarısında ithal ikamesine ağırlık veren ve büyük kamu yatırımlarına dayanan bir sanayileşme politikası izlendi. Ama, güçlü korumacılık duvarları arkasına sığınan özel sektör de önemli bir gelişme gösterdi.

1963'te başlayan planlı dönemde sanayileşmeye büyük öncelik tanındı ve ithal ikamesi politikaları büyük bir kararlılıkla sürdürüldü. 1950'lerde yılda ortalama yüzde 5,3'lük hızla büyüyen sanayi, 1963-67 arasını kapsayan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yılda ortalama yüzde 10,5; 1968-72 arasında ise yılda ortalama yüzde 9,8'lik bir büyüme hızına ulaştı. 1973-74 petrol krizinden sonra ve özellikle 1970'lerin sonlarına doğru bu durum köklü bir biçimde değişti. Ülkenin ithalat kapasitesinin kısılması, sanayi için gerekli yatırım malları ile girdilerin ithalatının aksamasına yol açarak sanayinin atıl kapasite ile çalışması sonucunu doğurdu. İthalat kısıntısına enerji darboğazının olumsuz etkileri de eklenince, sanayinin gelişmesi hemen hemen tümüyle durdu.

24 Ocak Kararları ithal ikamesine dayalı sanayileşme yerine dışa dönük sanayileşme stratejisine geçişi getirdi. İç talebin kısılması, döviz kurlarının yükselmesi ve ihracata sağlanan teşvikler sanayicileri dış pazar aramaya yöneltti. Son yıllarda sanayi ürünleri ihracatında önemli artış görülmekle birlikte, sanayi yatırımlarındaki duraklama ve sanayinin finansman sorunları gittikçe artan bir önem kazanmaya başladı.

1978-82 dönemi dışında, imalat sanayisi GSMH'den daha hızlı büyümüş, bunun sonucu olarak imalat sanayisinin GSYİH içindeki payı 1962'de yüzde 15,9 iken 1990'a gelindiğinde yüzde 23,5'e, bir bütün olarak sanayinin payı ise yüzde 16,8'den yüzde 29,3'e çıkmıştır. Sanayideki bu gelişme temelde imalat sanayisi ile enerji sektöründeki büyümeden kaynaklanmış, madenciliğin GSYİH içindeki payı (yüzde 2 dolayında) dönem boyunca hemen hemen hiç değişmemiştir.

Aynı dönemde sanayideki istihdamda da benzer bir artış görülmüş ve sanayinin toplam istihdam içindeki payı yüzde 8,4'ten yüzde 15,8'e yükselmiştir. Öte yandan, imalat sanayisinin tarım dışında çalışanlar içindeki payı aynı dönemde yüzde 31,4'ten yüzde 29,4'e düşmüştür. Bu durum, sanayide sağlanan iş olanaklarının kırsal kesimde açığa çıkan işgücünü emmekte yetersiz kaldığını göstermekte, hizmetler sektörü ile marjinal işlerdeki istihdam genişlemesinin ve artan işsizlik oranlarının nedenini de ortaya koymaktadır.

Madencilik. Türkiye'nin maden rezervleri tam olarak saptanabilmiş değildir. Ama, özellikle bor tuzları rezervlerinin dünya ölçeğinde önem taşıdığı bilinmektedir. Genelde Türkiye sanayide kullanılan bazı metal cevherleri açısından yetersizdir. Ülkedeki cevher yataklarından yüzeye yakın olanların çok eski çağlardan beri işletildiği bilinmektedir. Yüzyıllarca gelişigüzel bir biçimde yürütülen madencilikte modern yöntemler kullanılarak daha derindeki cevher yataklarının işletilmeye başlaması yakın döneme rastlar. 19. yüzyılda metal cevheri gereksinimi artan Batı Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'nden sağladığı izinle işlettiği madenler genellikle küçük ölçekteydi. Birçoğu terk edilen madenlerin bilimsel yöntemlerle işletilmesine ancak Cumhuriyet döneminde geçilebildi. İşletmeye elverişli cevher yataklarının bulunması ve rezervlerinin saptanması amacıyla 1935'te Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) ve bu kuruluşun bulacağı madencilik alanlarında üretim yapmak üzere Etibank kuruldu.

Günümüzde madencilik alanında kamu ve özel kesim kuruluşları etkinlik göstermektedir. Kamu kuruluşları taşkömürü, linyit, bakır, kükürt, cıva, demir cevheri, kurşun, tuz ve krom, özel kuruluşlar ise asbest, antimon, barit, bor tuzları, çinko, lületaşı, manganez, zımparataşı, magnezit, mermer, sodyum sülfat, dolomit üretiminde egemen konumdadır. 1960'larda düzenli biçimde işletilmeye başlayan ham petrol yatakları ise Türkiye'nin tüketiminin küçük bir bölümünü karşılayabilmektedir.

Enerji. Özellikle son 10 yılda enerji üretiminde önemli gelişme sağlanmış ve bu sektörün GSYİH içindeki payı 1977'de yüzde 1,8 iken 1990'da yüzde 4'e yükselmiştir. Buna karşılık tüketim ile üretim arasındaki açık sürmekte, tüketimin ancak yüzde 53'ü yurtiçi kaynaklardan sağlanabilmektedir. Elektrik üretiminde yüzde 36,8'lik payla ilk sırayı alan hidrolik enerjiyi yüzde 33,2'lik payla linyit izlemektedir (1992). Üretimdeki payı yüzde 8,3 olan petrol ürünlerinin tüketimdeki payı yüzde 42,9'dur. Türkiye ile SSCB arasındaki doğal gaz boru hattının yapılmasıyla bu kaynağın enerji tüketimi içindeki payı artmaya başlamış ve 1992'de yüzde 8,1'e yükselmiştir. Ankara ve İstanbul gibi kentlerde yapımı sürmekte olan doğal gaz dağıtım şebekelerinin tamamlanmasıyla bu payın hızla büyümesi beklenmektedir.

GAP tamamlandığında bugün 18.555 MW olan hidroelektrik güç kapasitesinde önemli bir artış sağlanacaktır. Böylece enerji tüketiminin daha büyük bir bölümü yurtiçi kaynaklardan sağlanabilecektir.

İmalat sanayisi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tüketim malı sanayilerinde yoğunlaşan imalat sanayisi üretimi 1930'larda, ara malı üreten kamu kesimi kuruluşlarının

Atatürk Barajı, Adıyaman-Şanlıurfa
Tempo

eklenmesi ile çeşitlenmeye başladı. 1962'ye gelindiğinde üretimin yüzde 61,6'sı tüketim malları, yüzde 27,5'i ara malları ve yüzde 10,9'u yatırım malları sanayilerinde gerçekleşmekteydi. 1962-77 döneminde tüketim mallarının göreli önemi azalırken, ara malı üreten sektörlerin payı arttı. Buna karşılık, sanayi gelişmesinin dışa bağımlılığının azalmasını sağlayacak yatırım malı sanayilerindeki gelişme çok sınırlı kaldı.

1978-82 dönemindeki ekonomik bunalım sanayi üretimini olumsuz yönde etkiledi. 1982 sonrasında üretimde sağlanan artış büyük ölçüde bunalım döneminde ortaya çıkan atıl kapasitenin kullanımına dayanıyordu. 1992'de imalat sanayisi üretiminin yüzde 36,1'i tüketim malları, yüzde 42,3'ü ara malları, yüzde 21,6'sı ise yatırım malları üreten sektörlerden kaynaklanıyordu.

Bunalım dönemi sonrasında, ileri teknolojiye dayalı sanayi kollarını içeren yatırım malları sanayilerinin üretimde ve yatırımda ağırlığını artıramaması, sanayide yapısal dönüşümün yetersiz kaldığını göstermektedir. Günümüzde uygulanmakta olan dışa dönük sanayileşme politikası gelecekte de sürdürüldüğü takdirde, dış pazarlarda rekabet gücü yüksek olan sektörler ağırlık kazanacaktır. Bu tür sektörler arasında, sebze ve meyve ile gıda maddelerini işleyen sanayi kolları, dokuma, hazır giyim ve orman ürünleri işleme gibi üretim alanları sayılabilir.

İmalat sanayisinin gelişim ve yapısal dönüşümü bu sektördeki sermayenin yöneldiği kesimler ve sermayenin niteliği ile belirlenmiş ve bu süreç içinde devlet müdahaleleri önem kazanmıştır. Özellikle 1968-77 döneminde sanayinin toplam yatırımlar içindeki payının arttığı görülmektedir. 1978-82 dönemindeki ekonomik darboğaza karşın, kısa süreli borçlanmalarla elde edilen dış kaynaklarla yatırımlar sürdürülmeye çalışılmış, 1983'ten başlayarak, özellikle imalat sanayisinin toplam yatırımlardaki payı sürekli azalmıştır.

İmalat sanayisi yatırımlarının alt sektörlere göre dağılımı, 1963'ten bu yana ara malı üreten sanayilerin yatırımlardan en fazla payı aldıklarını, yatırım malı sanayilerine 1973-77 döneminde verilen ağırlığın bu dönem sonrasında sürdürülemediğini göstermektedir. 1963-67 döneminde kamunun imalat sanayisi yatırımlarındaki payı yüzde 32,7 iken, bu oran 1968-72 döneminde yüzde 43,5, 1973-77 döneminde yüzde 61,6 ve 1978-83 döneminde yüzde 54,9 olmuştur. 1983 sonrasında kamunun yeni sanayi yatırımlarına girmemesi, yalnızca genişletme ve yenilemelerle yetinmesi dolayısıyla imalat sanayisi yatırımlarında kamunun payında hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir.

İmalat sanayisinin en belirgin özelliklerinden biri işletmelerin yüzde 95'ine yakın bölümünün 10'dan az işçi çalıştıran, zanaat niteliği ağır basan küçük işletmelerden oluşmasıdır. Bu tür işletmelerin üretim içindeki payları 1963'te yüzde 34,6 iken 1985'te yüzde 15,7'ye, istihdam içindeki payları ise yüzde 65,3'ten yüzde 44,3'e düşmüştür. Buna karşılık, en az 200 kişi çalıştıran büyük işletmelerin üretim içindeki payı aynı dönemde yüzde 25,5'ten yüzde 50,6'ya yükselmiştir. 1985'te büyük işletmelerin istihdam içindeki payı ise yüzde 28,4 idi. 1963-85 döneminde, bir iki sektör dışında bütün imalat sanayisi dallarında büyük işletmelerin üretimdeki payı artış göstermişti ve 1985'te 20 alt sektörden 13'ünde büyük işletmelerin üretimdeki payı yüzde 40'ın üzerindeydi.

İmalat sanayisinin bu gelişmeyle yakından ilişkili bir başka özelliği de yoğunlaşma ve tekelleşmenin önemli boyutlara ulaşmış olmasıdır. Bunun en iyi göstergelerinden biri, 500 en büyük sanayi kuruluşunun imalat sanayisi katma değeri ile istihdamı içindeki payının üçte bir dolayında olmasıdır. Bu 500 kuruluş imalat sanayisi ihracatının da yarıya yakınını gerçekleştirmiştir.

Pek çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye'de de sanayi kuruluşları belirli merkezlerde yoğunlaşmıştır. Sanayideki istihdamın yarıdan fazlası yalnızca beş ilde toplanmıştır. İstanbul tek başına tüm sanayide istihdam edilenlerin dörtte birinin, büyük sanayideki istihdamın ise üçte birinin toplandığı merkezdir.

Sanayi kuruluşlarının bölgelere göre dağılımı ülkedeki sanayinin, göreli olarak daha fazla gelişmiş batı bölümündeki bölgeler ile merkezi Adana olan bölgede yer aldığını ve 1960 sonrasında bu durumda büyük bir değişme, daha dengeli bir yapı doğrultusunda bir dönüşümün gerçekleşmediğini göstermektedir. Bu dönemde sanayi bazı gelişmiş iller dışında kısıtlı bir gelişme göstermiş, buna karşılık özellikle büyük sanayi merkezlerinin payları artmıştır. Öte yandan, büyük sanayinin yoğunlaştığı alanlar incelendiğinde, 1970'lerden başlayarak büyük sanayinin ana sanayi odakları dışında da geliştiği görülmektedir. Bu yaygınlaşma eğilimi genellikle yeni bölgelerde farklı odakların oluşması biçiminde değil, var olan sanayi odaklarının çevrelerindeki alanlara doğru genişlemesi, yani var olan sanayi bölgeleri içinde yayılma biçiminde gerçekleşmiştir.

İmalat sanayisindeki teknolojik değişmenin en basit göstergelerinden biri işçi başına katma değerle ölçülen verimlilikteki artıştır. Sektörel düzeydeki verimlilik artış verileri incelendiğinde, 1960-69 döneminde 10 ve daha fazla işçi çalıştıran sanayi işletmelerinde verimliliğin hızla arttığı; buna karşılık, 1970'lerde ekonomide sorunların ortaya çıkması ile verimlilik artışlarında büyük düşmelerin olduğu; 1970'lerin sonuna doğru, özellikle de 1977-1978 sonrasında ağırlaşan koşullar, sanayide girdi, finansman ve kapasite kullanımı sorunlarının ortaya çıkması ile verimliliğin geçmiş dönemin altına düştüğü görülmektedir. 1980-84 döneminde verimlilik yeniden artış eğilimi içine girmiş, ama bu dört yıllık dönemdeki artış 1975-80 dönemindeki gerilemeyi karşılayacak düzeye ulaşamamıştır. 1980 sonrasında sanayi ihracat açısından bir sıçrama gösterir ve üretim artışı yükselirken, verimlilikteki artış bu iki göstergenin gerisinde kalmıştır.

İmalat sanayisinin yapısının bir göstergesi olan ürün bileşimi uzun bir süreç içinde oldukça yavaş değişirken, ihracat içindeki sanayi ürünleri payı 1980 sonrasında önemli bir sıçrama gösterdi. 1963'te 72,8 milyon dolar olan imalat sanayisi ihracatı özellikle son yıllarda büyük artış göstererek 1992'de 14,715 milyar dolara ulaştı, imalat sanayisi ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı da yüzde 20'lerden yüzde 80'lere tırmandı.

1992'de imalat sanayisi ürünleri ihracatında en önemli paya tüketim malları sahiptir. Bu bileşimde dokuma-hazır giyim sektörü toplam imalat sanayisi ihracatının yüzde 42,2'sini, tarıma dayalı sanayiler olarak tanımlanan gıda-içki sanayileri de yüzde 17,3'ünü oluşturan en önemli alt sektörlerdir.

İthalatın bileşimi incelendiğinde, imalat sanayisi ürünlerinin toplam ithalatın yüzde 82,6'sını oluşturduğu, ithalatın yüzde 12,9'unun tüketim malları, yüzde 57,2'sinin ara malları, yüzde 29,8'inin ise yatırım malları olduğu görülmektedir. İthalattaki en önemli alt sektörler demir-çelik (yüzde 8), elektriksiz makineler (yüzde 16,1), kimya (yüzde 8,2) elektrikli makineler (yüzde 7,9), karayolu ulaşım araçları (yüzde 6) ve petrokimyadır (yüzde 4,8).

Sektörlerin ihracatından ithalatı çıkarılarak bulunan net ihracat değerleri tüketim malları sanayilerinde (özellikle dokuma-hazır giyim) ihracat fazlasının bulunduğunu, buna karşılık ara ve yatırım malları sanayilerinde Türkiye'nin net ithalatçı konumunda olduğunu göstermektedir. Tüketim malları dışında, ağaç ve mantar ürünleri, mobilya, cam, çimento, kauçuk ve lastik ürünleri sektörlerinin net ihracatçı olduğu görülmektedir. *Ayrıca bak.* banka.

DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLER. Ödemeler dengesi. 1930'lar dışında her dönemde dış ödemeler dengesi Türkiye ekonomisinin temel sorunlarından biri olmuş, bazı dönemlerde dış kaynakların yetersizliği ekonomik gelişmeyi sınırlayan en önemli etken olarak ortaya çıkmıştır. 1980 sonrasında izlenen dışa açık gelişme stratejisinin bir parçası olarak ihracatın özendirilmesi ve iç talebin kısılması ihracatta gerçekten bir sıçramaya neden olmuş, 1992'de ihracat 15 milyar dolara yaklaşmıştır. Ama, izlenen göreli serbest ticaret politikasının bir sonucu olarak ithalat da arttığından dış ticaret sürekli açık vermiş ve 1992'de 8 milyar doları aşmıştır. Dış ticaret dengesindeki bu olumsuz gelişmeye karşılık, turizm gelirleri ile işçi dövizlerindeki artışlar sonucunda, cari işlemler dengesi 1988'de 1,6 milyar, 1989'da ise 966 milyon dolar fazla vermiştir. Buna karşılık 1990'lı yıllarda cari işlemler dengesi yeniden açık vermeye başlamıştır. Türkiye'nin döviz rezervleri 1990'ların başlarında 15 milyar doları aşıyordu.

AT ülkeleri Türkiye'nin ithalatında (yüzde 43,9) ve ihracatında (yüzde 51,7) ilk sırayı almaktadır (1992). İslam ülkelerinin Türkiye'nin ithalatı içindeki payı yüzde 14,9, ihracatı içindeki payı ise yüzde 18,9 olmuştur. Ülke temelinde alındığında hem ithalat, hem de ihracat içinde ilk sırayı Almanya almakta, onu ithalatta ABD, ihracatta ise İtalya izlemektedir.

Yabancı sermaye. Sanayi sektöründe yabancı sermayeden yararlanma isteği çok eski yıllara gitmekle birlikte 1980 yılına değin gelen yabancı sermaye tutarı oldukça düşük düzeyde kaldı. 1963 ve öncesinde Türkiye'de yatırıma yönelen yabancı sermaye tutarı ancak 22,7 milyon dolar idi. 1963-67 döneminde 46,7, 1968-72'de 60,6 ve 1973-77 döneminde 92,8 milyon dolar tutarında yabancı sermaye yatırımı yapıldı. 1980 sonrasında ise, yabancı sermaye çekmek için sağlanan kolaylıkların etkisiyle yabancı sermaye girişleri hızla arttı ve 1985-92 arasında 5,7 milyar dolar tutarında yabancı sermaye yatırımı gerçekleştirildi.

1992 sonunda Türkiye'de etkinlikte bulunan yabancı sermayeli şirketlerde en önemli pay sahibi olan ülkeler Birleşik Krallık, İsviçre, Almanya ve ABD'ydi. Var olan yabancı sermayenin yüzde 53,2'sı sanayide, yüzde 41,9'u hizmetler sektöründe, yüzde 3,4'ü tarımda, yüzde 1,5'i ise madencilikte yer alıyordu. Hizmetler sektöründe yabancı sermayenin yoğunlaştığı alanların başında bankacılık gelmekte, onu turizm ve ticaret izlemekteydi. Yabancı sermayenin yatırım yaptığı imalat sanayisi dalları 1960'lardan bu yana büyük bir değişim göstermemiştir. Yabancı sermaye yatırımlarından en fazla pay alan imalat sanayisi dalları, kimya, elektrikli makineler ve elektronik, gıda-içki, demir-

çelik ve motorlu taşıtlar sanayileridir. Gıda-içki sanayisi dışında, yabancı sermayenin yoğunlaştığı sektörlerin aynı zamanda ithalatın en yoğun olduğu sektörler olması yabancı sermaye yatırımlarının ihracata değil, genelde iç pazara yönelik olmasının bir göstergesidir.

Turizm. Türkiye, doğal güzellikler, tarihsel ve arkeolojik değerler açısından çok zengin bir ülkedir. 8.000 km'yi aşan kıyıların önemli bir bölümünde günlük güneşlenme süresi oldukça uzundur (Anamur'da haziran, temmuz ve ağustosta, Antalya'da temmuzda, İzmir'de temmuz ve ağustosta, ortalama olarak günde 12 saatten fazla). Bunun yanı sıra, yazın yok denecek kadar az yağış düşen bu kıyılarda deniz suyu sıcaklığı aylarca 20°C'nin altına düşmez (Bodrum'da 5 ay, İzmir yakınlarında 6 ay, Antalya ve Fethiye'de 7 ay). Dağlar, yaylalar, göller, akarsular, çağlayanlar, mağaralar ve kaplıcalar ülke turizmine çeşitlilik katan öteki doğal değerlerdir. Türkiye'nin bazı yörelerinde yüzey şekilleri ve tarihsel yapıların iç içe geçmiş olması turizm açısından büyük önem taşır. Özellikle Nevşehir(*) yöresindeki peribacaları ile yeraltı kiliseleri ve kentleri, Pamukkale(*) ile Hierapolis(*) bunun en ilginç örnekleridir.

Türkiye'ye gelen turist sayısında sürekli bir artış gözlenmektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre 1960'ta ülkeye gelen yabancı sayısı 124.228 iken, ilk kez 1973'te 1 milyonu aşarak 1.338.206'ya, 1985'te 2.190.217'ye, 1992'de ise 7.050.972'ye ulaşmıştır. Turistlerin Türkiye'ye en çok geldiği ay ağustos, en az geldiği ay ise ocaktır. Ülkeye gelen yabancıların yüzde 47'si havayolu, yüzde 30'u karayolu, yüzde 20'si denizyolu ve yüzde 2'si de demiryoluyla gelmişti. Gelen turistler arasında Almanlar ilk sırayı alıyor, onları ABD'liler, Fransızlar ve İngilizler izliyordu. Son yıllarda Balkan ülkeleriyle eski Sovyet cumhuriyetlerinden gelen turistlerin sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. 1992 verilerine göre Türkiye'nin turizmden sağladığı gelir 3,639 milyar dolardı.

ULAŞIM. Karayolu. Yüzyıllarca Doğu ile Batı arasında köprü oluşturan Türkiye'nin, bu iki farklı uygarlık alanını birbirine bağlayan yolların geçtiği bir ülke olarak dünya karayolu ulaşımında önemli bir yeri vardı. Ümit Burnu yolunun keşfinden sonra ülkenin bu konumu oldukça sarsıldı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ülkenin çeşitli bölgelerinde kasabaları başlıca kentlere ve kentleri de iskelelere bağlayan yolların yapılmasına girişilmiş, ülkedeki erkeklere her yıl birkaç gün yol yapımında çalışma ya da vergi ödeme zorunluluğu yüklenmişti. Osmanlı Devleti'nin savaşlarla geçen son döneminde bu yollar bakımsız kaldı. Cumhuriyet'in kuruluşunda, Osmanlı döneminde yapılmış, neredeyse tümü bozuk 14 bin km şoseyle 4 bin km kadar da toprak yol kalmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryolu yapımına önem verildiğinden çok gerekli bazı yapım ve bakım çalışması dışında karayollarına fazla ilgi gösterilmedi. II. Dünya Savaşı sırasında karayollarının önemi ortaya çıkınca önemli demiryolu bağlantıları kurulmuş olan Türkiye'de karayolu ulaşımına ağırlık kazandıracak önlemler alınmaya başladı. Bu çalışmaları yürütmek amacıyla 1950'de Karayolları Genel Müdürlüğü(*) kuruldu.

Türkiye'deki karayolları ülkenin biçimine ve yüzey şekillerinin genel doğrultusuna uyarak daha çok doğu-batı doğrultusunda gelişme göstermiştir. Bu yollar, ülkenin kuzey ve güney kesimlerinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dağları bazı geçitlerde aşarak kıyıya ulaşır. Ülkedeki karayolları, devlet ve il yollarından oluşur. Bundan başka köy ve orman yolları da vardır. Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine göre 1993'te devlet yolları 31.420 km, il yolları 28.432 km, otoyollar ise 862 km uzunluğundaydı. Türkiye'ye Edirne ilinden girip Hatay ilinde Suriye sınırına ulaşan E-80 Karayolu'nun uzunluğu 1.403 km'dir. Öteki başlıca yollar da bu önemli karayoluyla bağlantılı olan E-87, E-88 ve E-90 karayollarıdır. Trabzon'dan gelen E-97 Karayolu Aşkale'de E-87 Karayolu'na bağlanır.

Türkiye'deki devlet yollarında trafik yoğunluğu İstanbul-Ankara, İstanbul-Bursa, İzmir-Aydın ve Mersin-Adana-İskenderun arasında çok yüksektir. Karadeniz kıyı yolunun açılmasından sonra Rize ile Bafra arasında trafiğin canlandığı ve bu kıyıda yer alan yerleşmeler arasında eskiden yoğun olan denizyolu trafiğinin karayoluna kaydığı gözlenmektedir.

Demiryolu. Osmanlı döneminde 1856'dan 1918'e değin Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yapılan demiryolu hatlarının uzunluğu 4.000 km'yi bulur. Cumhuriyet dönemi-nin ilk 15 yılında demiryolu yapımına büyük önem verilerek yaklaşık 3.000 km uzunluğunda yeni hatlar inşa edildi. 1950'den sonra karayollarına verilen önem demiryolu yapım hızını yavaşlattı. DİE verilerine göre 1990'da 7.847 km'si elektriksiz, 582 km'si elektrikli olmak üzere, Türkiye'deki toplam demiryolu uzunluğu 8.429 km idi.

Türkiye'deki ilk demiryolları iç kesimlerdeki tarım ürünlerinin kıyıya taşınması amacıyla yapıldı. İlk demiryolu hattı, bir İngiliz şirketi tarafından yapılan ve 1866'da işletmeye açılan İzmir-Aydın Demiryolu'dur(*). Bunu İzmir-Kasaba (bugün Turgutlu) hattı izledi. Tire, Ödemiş ve Söke bağlantılı İzmir-Aydın Demiryolu, Denizli ve Çivril bağlantıları da kurularak 1912'de Eğirdir'e ulaştı. Bir Fransız şirketi tarafından yapılan İzmir-Kasaba Demiryolu ise 19. yüzyıl sonunda bir yandan Afyonkarahisar'a, bir yandan da Soma'ya uzatıldı. Soma'ya varan demiryolunun Marmara Denizi kıyısındaki Bandırma'ya ulaşması ise 1912'de gerçekleşti. İngiliz ve Fransızlardan başka Avusturya ve Alman şirketleri de Türkiye'de demiryolu yaptı. Avusturyalıların girişimiyle İstanbul'u Rumeli'ye bağlayan ve Sirkeci'den başlayan "Şark Demiryolları"nın yapımına 19. yüzyılda başlandı. Osmanlı Devleti'nin kendi olanaklarıyla yaptığı Haydarpaşa-İzmit hattı daha sonra Alman şirketleri tarafından "Anadolu hattı" adıyla Eskişehir ve Ankara'ya kadar uzatıldı (1892). Almanlar tarafından yapılan Bağdat Demiryolu(*) 1918'de Nusaybin'e ulaştı. Daha önce Mersin'le Adana arasında yapılan hat bu demiryoluyla birleşti. Erzurum ile Sarıkamış arasındaki dar, Sarıkamış'ı Rusya'ya bağlayan normalden geniş hatlar yöreyi uzun bir süre işgalleri altında tutan Ruslar tarafından yapılan demiryollarıydı.

Cumhuriyet döneminde bazı kentleri yakınından geçen demiryollarına bağlayan şube hatları döşendiği gibi ülkenin tüm bölgelerinin birbiriyle ilişkisini sağlayan demiryolları da yapılmıştır. Dinar-Afyonkarahisar hattının yapılmasıyla İzmir-Aydın, İzmir-Manisa ve Haydarpaşa-Konya demiryollarının birbirine bağlanması sağlandı. Kütahya-Balıkesir hattının tamamlanmasıyla Anadolu'nun batı kesimindeki tüm demiryolu bağlantıları büyük ölçüde kurulmuş oldu.

Osmanlı döneminde Ankara'ya gelmiş olan demiryolu, 1927'de Kayseri'ye, 1930'da da Sivas'a ulaştı. 1939'da Erzurum'a varan bu demiryolu, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kars'a kadar uzatıldı. 1932'de Kalın (Sivas)-Samsun, 1937'de Irmak-Zonguldak hatlarının yapılması demiryollarının iki noktada Karadeniz kıyısına ulaşmasını sağladı. 1933'te Kayseri'nin batısındaki Boğazköprü istasyonunu Ulukışla'nın batısındaki Kardeşgediği istasyonuna bağlayan hattın yapılması sonucunda da bu demiryoluyla Bağdat Demiryolu'nun ilişkisi sağlandı. Çetinkaya ve Fevzipaşa'dan ayrılan hatların Malatya'da birleştikten sonra güneydoğudaki Kurtalan'a ulaşması 1944'ü bulur. 1934'te Elazığ'a varan demiryolu II. Dünya Savaşı'ndan sonra önce Genç'e, sonra da Muş'a ve Tatvan'a kadar uzatıldı. Van-Kapıköy hattının 1971 sonunda tamamlanmasından sonra bu demiryolu İran sınırına ulaştı. Eskiden yapılmış olan Bursa-Mudanya, Ilıca-Palamutluk, Erzurum-Sarıkamış dar hatları Cumhuriyet döneminde söküldü. Yeniden yapılan Samsun-Çarşamba hattı günümüzde çalışmaktadır.

Türkiye'de demiryollarının yolcu ve yük taşımacılığının yoğunluğu açısından karayolları karşısında gerileyişi sürmektedir. Yalnızca Ankara-İstanbul arasındaki yolcu taşımacılığında demiryolu ulaşımı önemini korumaktadır. Son yıllarda bu hatta hızlı demiryolu yapımına karar verilmiştir.

Denizyolu. Üç yandan denizlerle kuşatılmış bir ülke olmasına karşın, Türkiye'de denizyolu ulaşımı eskiye göre önemini yitirmiş durumdadır. Bunun nedeni, demiryollarındaki durumda da gözlendiği gibi karayolu ulaşımının ağırlık kazanmış olmasıdır. Eskiden Karadeniz kıyısında Hopa'ya, Akdeniz kıyısında da Mersin ve İskenderun'a kadar yolcu taşımacılığı yapılırken günümüzde yalnızca Trabzon'a ve İzmir'e kadar turistik amaçlı feribot seferleri yapılmaktadır.

İstanbul limanının Haydarpaşa rıhtımında malların depolandığı yükleme boşaltma bölümü
Ara Güler

Deniz ulaşımındaki yolcu taşımacılığında görülen bu gerilemeye karşılık Türkiye limanları yük taşımacılığı açısından oldukça canlıdır. Başlıca limanlar İskenderun, İstanbul, İzmir, İzmit ve Mersin'dir. Giren ve çıkan gemi sayısı toplamı (1990'da 4.341) ve en çok mal yüklenmesi (1990'da 2,673 milyon ton) bakımından Mersin limanı başta gelir. En çok mal boşaltılan liman ise İzmit'tir (1990'da 13,835 milyon ton).

Havayolu. Türkiye gibi geniş, dağlık ve yüksek olan bir ülkede havayolu ulaşımı büyük önem taşır. Günümüzde büyük uçakların iniş ve kalkışına uygun biçimde yapılmış 20 havaalanı vardır. Eskiden yalnızca yazın uçak seferi düzenlenebilen Türkiye'de iç hatlarda taşınan yolcu sayısı havayolu ulaşımının başladığı 1933'te yalnızca 460'tı. DİE verilerine göre bu sayı 1990'da 2.590.779'du. Aynı yıl 1.546.753'ü de dış

hatlarda olmak üzere Türk Hava Yolları tarafından taşınan toplam yolcu sayısı 4.832.347'ye ulaşmıştı.

Türkiye'nin başlıca merkezleri arasında düzenli uçak seferleri yapılır. Eskiden yalnızca Türk Hava Yolları'nın çalıştığı iç hatlarda günümüzde özel havayolu şirketleri de etkinlik göstermektedir. Bundan başka özellikle turistik yörelerdeki bazı havaalanlarına küçük uçaklarla tarifesiz seferler de yapılmaktadır. Son yıllarda havayolu ulaşımının gelişen bir başka yönü de helikopterle yolcu taşımacılığıdır. Günümüzde Atatürk Havalimanı'ndan başka Adana, Antalya, Dalaman, Esenboğa ve Adnan Menderes havaalanlarından da dış hat seferleri yapılmaktadır.

İSTİHDAM. Türkiye'deki istihdam verilerinin gerçekleri ne ölçüde doğru biçimde yansıttığı tartışmalıdır. Genel olarak eldeki verilerin işsizliği olduğundan az gösterdiği ileri sürülmektedir. Doğruluk derecesi ne olursa olsun, son 25 yılın istihdam verileri işgücü fazlasının hem mutlak, hem de oransal olarak büyük artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu dönemde tarımdaki işgücü fazlasını oluşturan gizli işsizler sayı ve oran olarak azalırken tarım dışındaki işgücü fazlası hızla büyümüştür. Soruna işgücü talebi açısından bakıldığında, tarımdaki istihdamın düştüğü, sanayide istihdamın 2,3; hizmetler kesiminde ise 2,6 katına çıktığı görülmektedir. Bu durum genellikle, sanayinin tarımdan açığa çıkan işgücü için yeterli iş olanağı yaratmadığı ve bunun hizmetler sektöründe, özellikle de düzensiz, geçici ve örgütsüz işleri içeren marjinal kesimde bir yığılmaya neden olduğu biçiminde yorumlanmaktadır.

Tarımdaki işgücü fazlası bir yana bırakıldığında 1991'de işsizlik oranının yüzde 8,2 olduğu görülmektedir. Ama Türkiye'deki istihdam sorununun gerçek boyutlarını görebilmek için tarım dışındaki işgücü fazlasına yurtdışında çalışmakta olan Türkiyeli işçileri de katmak gerekir. Bu konuda kesin bilgiler bulunmamakla birlikte DPT tahminine göre 1991'de bunların sayısı 1,25 milyon, yurtdışındaki işçiler işgücü arzına ve işgücü fazlasına katıldığında toplam işgücü fazlasının arza oranı yüzde 13,6 olarak bulunmaktadır. Bu oran Türkiye ekonomisinin çalışma yaşındaki nüfusa yeni iş olanakları yaratmadaki yetersizliğini ve yurtdışına işçi göçünün bu açıdan taşıdığı önemi sergilemektedir.

Yurtdışına işçi göçü. Türkiye'den yurtdışına işçi göçünün başlangıcı 1950'lerin ikinci yarısına değin uzanır. Ama bu göçün kitlesel bir harekete dönüşmesi Ekim 1961'de imzalanan Türk-Alman İşçi Mübadele Anlaşması'na dayanır. Batı Almanya'dan sonra 1964'te Avusturya, Hollanda ve Belçika, 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile benzer anlaşmalar imzalandı. Bu dönemde yurtdışına işçi göçü Türkiye tarafından iki nedenle destekleniyordu. İlk olarak, tarımdan açığa çıkan işgücü fazlasına sanayi kesiminde yeterli istihdam olanakları sağlanamadığı için işsizlik artmaktaydı. Yurtdışı işçi talebi, yurtiçi talebin yetersizliğini gidererek işsizliğin toplumdaki olumsuz etkilerini hafifletecek bir araç olarak görülüyordu. İkinci olarak, yurtdışına gidecek işçilerin yurda göndereceklerı tasarrufların Türkiye'nin ödemeler dengesi açığını karşılamada önemli katkısı olacağı düşünülüyordu.

Böylece, bir yandan Batı Avrupa'daki koşulların çekmesi, öte yandan Türkiye'deki koşulların itmesiyle oluşan yurtdışına işçi göçü giderek hızlandı; Batı'daki 1966-67 bunalımı sırasında yavaşladıktan sonra gerçekten kitlesel bir göç niteliği kazandı. Bu durum, 1973 petrol krizinden sonra kitlesel işçi gönderimi durduruluncaya değin sürdü. Yurtdışına işçi göçü bu tarihten sonra, bir önceki dönemle karşılaştırılamayacak kadar küçük ölçekte günümüze değin süregeldi.

1991 yılı verilerine göre yurtdışındaki işçilerin ve ailelerinin toplamı 2.857.696 kişidir. Bunun yüzde 92,5'i Batı Avrupa ülkelerindedir ve yüzde 62,3 ile Almanya en büyük paya sahiptir.

Sendikalar ve ücretler. Türkiye'de işçilere toplu sözleşmeli ve grevli sendikalaşma hakkı 27 Mayıs 1960 hareketinden sonra çıkarılan 274 ve 275 sayılı yasalarla tanındı. Bu durum bir yandan var olan sendikaların güçlenmesine, öte yandan da yenilerinin kurulmasına yol açtı. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun(*) (Türk-İş) partilerüstü politikasına bir tepki olarak 1967'de kurulan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu(*) (DİSK) kısa zamanda gelişti. Sendikal hareket giderek daha militan bir biçim aldı. 1971'deki 12 Mart Muhtırası'ndan sonra işçi haklarında bazı kısıtlamalara gidildi. Ama asıl kısıtlamalar 1980'deki 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra gerçekleştirildi. DİSK kapatılarak yöneticileri tutuklandı. Sendikalaşma, toplu sözleşme ve grev konularında önemli sınırlamalar getirildi.

1963 sonrasında sendikalı işçi sayısında hızlı bir artış görüldü. Sendika sayısı 1963'te 565 iken 1976'da 888'e yükseldi. Aynı dönemde sendikalı işçi sayısı ise 12 katına çıktı. Ama, toplu sözleşme hakkını elde edecek sendikanın belirlenmesinde sendikaların üye kayıtları esas alındığından ve birden çok sendikaya üye olmak olanaklı olduğundan, bu dönemde sendikalı işçi sayıları çok abartılmıştır. 1980 yılına gelindiğinde sendikalı işçi sayısı Çalışma Bakanlığı'na sendikalar tarafından verilen bilgilere göre 5,7 milyon dolayındaydı. DPT'nin tahminine göre, 12 Eylül sonrasında getirilen sınırlamaların da etkisiyle, sendikalı işçi sayısı 1992'de yaklaşık 2,2 milyon kişiydi. Bu işçilerin çalıştıkları işkollarındaki toplam işçi sayısı 3,5 milyon dolayında olduğundan sendikalaşma oranı 1992 için yüzde 62,7 olarak bulunmaktadır.

Türkiye'de ücretlerin gelişmesi bir yandan ekonomideki gelişmelerden, öte yandan da 12 Mart Muhtırası, 12 Eylül Harekâtı gibi siyasal olaylardan etkilenmiştir. Dönem bir bütün olarak alındığında ücretlerdeki artış kişi başına GSMH artışının gerisinde kalmıştır. Öte yandan, 1963 ve 1984 yıllarında maaş ve ücretlerin milli gelir içindeki payı aynıdır. 1963-77 arasında artarak 1977'de en yüksek değeri olan yüzde 36,8'e ulaşan bu pay, söz konusu yıldan sonra azalmaya başlayarak 1984'te yüzde 21,5'e inmiştir. Gerek sanayide, gerek Türkiye genelinde gerçek ücretler de benzer bir gelişme göstermiştir. Bu seriler de 1977'de en yüksek düzeylerine çıkmış, daha sonra ise inişe geçmişlerdir. Öyle ki, 1982 yılına gelindiğinde, Türkiye genelinde gerçek ücretler 1963'teki düzeyinin de altına inmişti. 1977 sonrasındaki gelişmelerde önce ekonomik bunalım, ardından da 12 Eylül Harekâtı sonrasında izlenen ekonomik ve toplumsal politikalar etkili olmuştur.

1960'larda ve 1970'lerde izlenen ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikası açısından iç pazarın geliştirilmesi büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle ücretler yalnızca bir maliyet öğesi olarak değil, aynı zamanda bir talep öğesi olarak da görülüyordu. Oysa, 1980 sonrasının dışa dönük sanayileşme politikası açısından, ücretler dış pazarlardaki rekabet gücünü sınırlayan bir maliyet öğesi olarak görülmektedir. Askeri rejimin kendine özgü koşulları da ücretleri sınırlayıcı politikaların uygulanmasını kolaylaştıran bir etmen olmuştur. Ücretlerdeki bu olumsuz gelişmeler ancak son yıllarda tersine dönmeye başlamıştır.

GELİR DAĞILIMI. Türkiye'de gelir dağılımına ilişkin üç temel araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların ana bulguları 1963-73 döneminde sınırlı bir iyileşmeyi göstermekle birlikte, Türkiye'deki gelir dağılımının oldukça dengesiz olduğunu da ortaya koymaktadır.

1980 sonrasına ilişkin gelir dağılımı araştırması bulunmamakla birlikte, çeşitli üretim faktörlerinin paylarının gelişme eğilimlerine ilişkin çalışmalar gelir dağılımının değişmesiyle ilgili bazı ipuçları vermektedir. Bu verilere göre tarımsal gelirlerin payı 1963-84 döneminde, birkaç yıl dışında sürekli azalarak yüzde 41,19'dan yüzde 20,11'e düşmüştür. Maaş ve ücretlerin toplam gelir içindeki payı ise 1963-77 döneminde, birkaç yıl dışında sürekli artış göstermiş, 1978'de başlayan düşüş 1985'e kadar sürmüştür. 1984'te maaş ve ücretlerin payının 1963'tekiyle aynı düzeyde olması, 1980'lerde bu tür gelirlerin ne ölçüde geriletildiğini göstermektedir.

Öte yandan, ekonometrik bir modele dayanan bir gelir dağılımı araştırmasında, 1973-78 arasında gelir dağılımında bir iyileşme, 1978-83 arasında ise bir kötüleşme görülmektedir. 1973'te nüfusun en yüksek gelirli yüzde 10'unun ortalama geliri en düşük gelirli yüzde 10'un ortalama gelirinin 43,9 katı iken, bu oran 1978'de 42'ye düşmüş, 1983'te ise 47,3'e yükselmiştir.

DPT'de yapılan bir çalışmada ise, bölgelerarası tarımsal gelir dağılımının 1980-85 döneminde İç Anadolu, Akdeniz, Marmara ve Ege bölgeleri lehine ve Karadeniz ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri aleyhine değiştiği ortaya konmuştur.

Bütün bu çalışmalar Türkiye'de dengesiz bir gelir dağılımının olduğunu, 1978'e kadar bazı iyileşmelerin görülmesine karşılık, bu tarihten sonra dağılımın kötüleştiğini göstermektedir.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

1961 Anayasası'nda olduğu gibi 1982 Anayasası'nda da, Türk ulusunun egemenliğini anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organlar eliyle kullanacağı belirtilmiştir (m. 6). Söz konusu organlar yasama, yürütme ve yargı organlarıdır. Bunlardan siyasal iktidarı oluşturan ilk ikisi devlet yönetimine doğrudan katılır. Siyasal iktidar kavramının dışında ve ondan bağımsız olan üçüncüsü ise hukuksal denetim ve kişiler arasındaki hukuksal uyuşmazlıkları çözme gibi görevleri yüklenmiştir.

YASAMA. Yasama organı 30 yaşını doldurmuş yurttaşlar arasından tek dereceli seçimle 20 yaşını doldurmuş yurttaşlarca beş yıl için seçilen 450 milletvekilinden oluşur (m. 67,75-77). 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak yasama organının tek meclisten oluşmasını kabul etmiştir. Böylece Cumhuriyet Senatosu kaldırılmıştır.

1982 Anayasası, yasama organının (Türkiye Büyük Millet Meclisi[*]) süresinin dolmadan dağılması olanağını öngörmüştür. Anayasanın 77. maddesine göre böyle bir olgu iki durumda ortaya çıkar. Bunlardan biri, milletvekillerinin çoğunluğunun seçimlerin yenilenmesine karar vermesi durumudur. Öteki ise hükümetin güvenoyu alamaması ya da güvensizlik oyuyla düşürülmesidir. Bu durumlarda 45 gün içinde yeni hükümet kurulamaz ya da kurulmuş hükümet güvenoyu alamazsa, cumhurbaşkanı TBMM başkanına danışarak seçimlerin yenilenmesine karar verir (m. 77, 116).

TBMM üyeleri anayasanın 82. maddesinde gösterilen ve üyelikle bağdaşmayan işleri yapamazlar. Ayrıca meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ve o oturumdaki başkanlık divanının önerisi üzerine meclisçe başka türlü karar alınmadıkça, bunları meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar. Seçimden önce ya da sonra bir suç işlediği ileri sürülen bir milletvekili meclisin kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz. Ağır cezayı gerektiren suçüstü durumu ve seçimden önce soruşturulmasına başlanmış olması koşuluyla, anayasanın 14. maddesinde öngörülmüş olan temel hak ve özgürlüklerin belli biçimlerde kötüye kullanılması durumunda dokunulmazlığa ilişkin bu hüküm uygulanmaz. Milletvekili hakkında, seçilmesinden önce ya da sonra verilmiş bir ceza hükmünün yerine getirilmesi milletvekilliği sıfatının sona ermesine kadar ertelenir (m. 83). Anayasa TBMM üyeliğinin düşmesinin nedenlerini de göstermiştir. Buna göre: 1) Milletvekilliğinden çekilen, 2) TBMM üyeliğine seçilmeye engel bir suçtan dolayı hüküm giyen, 3) kısıtlanan, 4) milletvekili olarak üyesi bulunduğu siyasal partiden ayrılıp başka bir partiye giren, 4) seçim hükümetleri dışında bakanlar kurulunda görev alan, 5) milletvekilliği ile bağdaşmayan bir hizmet kabul eden, 6) meclis çalışmalarına özürsüz olarak bir ay içinde toplam beş birleşim günü katılmayan milletvekilinin meclis üyeliğinin düşmesine, üye tamsayısının salt çoğunluğuyla karar verilir (m. 84). Yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararlarıyla meclis üyeliğinin düşmesi kararlarına karşı ilgili meclis üyesi ya da herhangi bir milletvekili tarafından iptal istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurulabilir (m. 85).

TBMM'nin görev ve yetkileri yasa koymak, değiştirmek ve kaldırmak, bütçe ve kesin hesap yasa tasarılarını görüşmek ve kabul etmek, para basılmasına ve savaş ilanına karar vermek, uluslararası antlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, silahlı kuvvet kullanılmasına izin vermek, bakanlar kurulunun olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilanına ilişkin kararlarını onaylamak, bakanlar kuruluna belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek, genel ve özel af ilanına ve mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermekten oluşur. Ayrıca TBMM cumhurbaşkanını seçmek (m. 102) ve bakanlar kuruluna güvenoyu ya da güvensizlik oyu vermek (m. 110,111) gibi siyasal yanı ağır basan işlemler de yapar.

YÖRÜTME. Yürütme organının iki başlı niteliği, cumhurbaşkanına tek başına kullanacağı yetkiler tanınmış olması nedeniyle, 1982 Anayasası'nda önceki anayasaya göre daha belirgindir. Bir yanda devletin bütünlüğünü, bağımsızlığını ve sürekliliğini temsil eden, tarafsız ve siyasal bakımdan sorumluluk taşımayan cumhurbaşkanı, öte yanda da yürütmenin asıl sorumluluğunu yüklenmiş olan bakanlar kurulu ve yürütmenin öbür öğesini oluşturan yönetim vardır.

Cumhurbaşkanı. 1982 Anayasası'nın 101. maddesine göre cumhurbaşkanı TBMM'ce 40 yaşını doldurmuş ve yükseköğrenim yapmış milletvekilleri ya da bu niteliklere ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip Türk yurttaşları arasından yedi yıllık bir süre için seçilir. Bir kimse iki kez cumhurbaşkanı seçilemez. Cumhurbaşkanı seçilenin, varsa partisi ile ilişiği kesilir ve TBMM üyeliği sona erer. 1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde cumhurbaşkanı seçiminde güçlüklerle karşılaşıldığından 1982 Anayasası'nda seçimi kolaylaştırıcı kimi çareler öngörülmüştür. 102. maddeye göre cumhurbaşkanı, TBMM üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile ve gizli oyla seçilir. Seçimin 20 gün içinde tamamlanması gerekir. Oylama usulü ise şöyle belirlenmiştir: En az üçer gün arayla yapılacak oylamaların ilk ikisinde bir aday üzerinde üye tamsayısının üçte iki çoğunluğunun oyu sağlanamazsa üçüncü oylamaya geçilir. Üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğunu sağlayan aday cumhurbaşkanı seçilmiş olur. Bu oylamada salt çoğunluk sağlanamadığı takdirde en çok oyu almış bulunan iki aday arasında dördüncü oylama yapılır ve bu oylamada da bir aday üzerinde salt çoğunluk sağlanamazsa TBMM seçimleri hemen yenilenir.

1982 Anayasası cumhurbaşkanına, 1961 Anayasası'na göre daha geniş yetkiler vermiştir. Bunlardan özellikle "Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk ulusunun bütünlüğünü temsil etme" ve "anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetme" gibi yetkiler yürütme işlevini aşan bir nitelik taşır. 1982 Anayasası'nın cumhurbaşkanına, önceki anayasadan fazla olarak verdiği başlıca yetkiler şunlardır: Anayasa değişikliklerine ilişkin yasaları gerekli gördüğünde halkoyuna sunmak, başbakanın önerisi üzerine bakanların görevine son vermek, Devlet Denetleme Kurulu(*) başkan ve üyeleri ile Yükseköğretim Kurulu(*) üyelerini ve üniversite rektörlerini, Anayasa Mahkemesi'nin üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini ve Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçmek. Ayrıca 1982 Anayasası cumhurbaşkanının görev ve yetkilerinin, öbür organların yetki alanlarının sınırı aşılmamak koşuluyla, yasayla istendiği kadar artırılması olanağını tanımıştır (m. 104/27).

1982 Anayasası'nın 105. maddesi, 1961 Anayasası'nda da yer alan ve parlamenter sistemin belirgin özelliğini oluşturan "cumhurbaşkanının siyasal bakımdan sorumsuzluğu" ilkesini korumuş olmakla birlikte, sistem gereği bunun yaratması gereken sonuçları tutarlı bir biçimde kabul etmiş değildir. Cumhurbaşkanına siyasal bakımdan önemli sonuçlar yaratabilecek kararlar alma yetkisi tanınınca, bu ilke bozulmuş olmaktadır. 1982 Anayasası'nın 105. maddesi cumhurbaşkanının tek başına imzalayarak yürürlüğe koyabileceği kararları sadece siyasal değil, aynı zamanda yargısal denetim dışında da tutmuştur. Bu durumda "bütün öğeleri bakımından takdire bağlı yönetsel işlem" ya da yeni türde bir "hükümet tasarrufları kategorisi" ile karşılaşılmaktadır. Bunun "hukuk devleti ilkesi"nin çağdaş anlamına karşıt bir durum olduğu ileri sürülmüştür.

Cumhurbaşkanlığına bağlı örgütler. Cumhurbaşkanının denetleme ve tek başına karar alma yetkileri 1982 Anayasası'nda çok artmış olduğu için, bu yetkilerin kullanılmasında ona yardımcı olacak bazı örgütlerin kurulması kaçınılmaz olmuştur. Bunlardan Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin görev süresi altı yılla sınırlanmış olduğundan bu organın hukuksal varlığı sona ermiştir. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği makamının kuruluşu, örgütlenme ve çalışma esasları ile personel atama işleri, anayasanın 107. maddesine göre, cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir. Anayasaya Milli Güvenlik Konseyi (MGK) tarafından eklenen bu kuruluşa ilişkin cumhurbaşkanı kararnamesi yayınlanmış ve 17 Ağustos 1983 tarihli bir yasayla da tamamlayıcı düzenlemeler yapılmıştır. Kararnameye göre, genel sekreter cumhurbaşkanının bakanlar kuruluyla, öbür kuruluşlarla ve yabancı elçiliklerle ilişkilerini ve yazışmalarını yürütür ve gereken durumlarda cumhurbaşkanını temsil eder.

Devlet Denetleme Kurulu cumhurbaşkanının anayasanın 104. maddesinde öngörülmüş olan "devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetme" görevini yerine getirmesine yardımcı olmak üzere öngörülmüştür. Sekiz üyesi ve başkanı cumhurbaşkanınca atanan bu kurul, tüm kamu kuruluş ve kurumlarında, kamu kuruluş ve kurumlarınca sermayelerinin en az yarısından çoğuna katılmak suretiyle oluşturulan her türlü kuruluşta, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarında, işçi ve işveren meslek kuruluşlarında ve kamuya yararlı dernek ve vakıflarda cumhurbaşkanının istemi üzerine inceleme, araştırma ve denetlemeler yaparak hazırladığı raporları cumhurbaşkanına sunar. Kurulu düzenleyen 2443 ve 3056 sayılı yasalarda değişiklik yapan 406 sayılı ve 1 Ocak 1990 tarihli kanun hükmünde kararnamenin 6. maddesine göre, "kurul raporları cumhurbaşkanının onayı alındıktan sonra başbakanlığa gönderilir. Kurul raporlarında incelenmesi, teftişi, araştırılması ya da dava açılması istenen konular en geç 45 gün içinde gereği yapılmak üzere başbakanlıkça yetkili mercilere bildirilir. Sonuçtan cumhurbaşkanlığına bilgi verilir. Cumhurbaşkanı gerek gördüğünde önemli konularda ilgili raporları doğrudan adli ve idari mercilere iletir". Cumhurbaşkanına adliye mahkemelerinde görülmekte olan davalara hükmü etkileyecek biçimde müdahale olanağını veren bu düzenlemenin anayasada güvence altına alınan yargı bağımsızlığı ilkesini zedelediği ileri sürülmüştür.

Bakanlar kurulu. Bakanlar kurulu TBMM'nin güvenine dayalı, ortak siyasal sorumluluk taşıyan bakanlar ve başbakandan oluşan bir siyasal organdır. Ayrıca her bakan taşraya kadar uzanan bir yönetim örgütünün başıdır. Başbakan cumhurbaşkanınca TBMM üyeleri arasından atanır, bakanlar kurulunun başkanıdır ve bu sıfatla bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar, hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetir. 1982 Anayasası'nın bu konuda getirdiği yeniliklerden biri, her bakanın başbakana karşı sorumlu olmasıdır. Bir başka yenilik de başbakanın, bakanların görevlerinin anayasaya ve yasalara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlü kılınmış olmasıdır. Ayrıca başbakan, cumhurbaşkanına, bir bakanın görevine son vermesini önerebilir. Başbakan bakanlardan farklı olarak taşraya kadar uzanan bir hizmet örgütünün başı değildir. Bununla birlikte Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlığı, Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi merkezi hizmet kuruluşları başbakanlığa bağlanmıştır.

Başbakandan farklı olarak bakanların TBMM üyeleri arasından seçilip atanması zorunlu değildir. 1982 Anayasası bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri, yetkileri ve örgütünün yasayla düzenlenmesi gereğini öngörmüştür. Buna uygun olarak 1984'te konuyu düzenleyen bir yasa çıkarılmıştır. Bu yasaya göre bakanlık örgütünde üç ana birim kümesi vardır: Ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri, yardımcı birimler.

Merkezdeki yardımcı devlet kuruluşları. Devletin başkentteki örgütü içerisinde cumhurbaşkanına, bakanlar kuruluna ya da bakanlıklara belli konularda görüş bildirmek, önerilerde bulunmak suretiyle görev-

lerinde yardımcı olmak üzere bazı kurullar oluşturulmuştur. Bunlar Devlet Denetleme Kurulu ile Milli Güvenlik Kurulu(*), Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)(*), Danıştay(*) ve Sayıştay'dır(*). Bu kuruluşlar kural olarak merkez yönetiminin hiyerarşisi içinde değildirler. Bunlardan yalnızca Danıştay ve Sayıştay'ın danışmanlık ve öteki yönetsel görevleri dışında, ayrıca yargı organı olarak denetim görevleri vardır.

DPT 1961 Anayasası'nın kabulünden önce Milli Birlik Komitesi'nce çıkarılan 30 Eylül 1960 tarihli ve 91 sayılı yasayla kurulmuştur. 1961 Anayasası 129. maddesinde DPT'yi bir anayasa kuruluşu olarak öngörmüştü. 1982 Anayasası ise DPT'den hiç söz etmemekte, yalnızca, kalkınma planı yapacak örgütün kurulmasını, devletin görevi olarak belirlemektedir (m.166). Böylece DPT anayasa garantisinden yoksun kılınmış olmaktadır. DPT'de iki birim yer almaktadır: DPT müsteşarı ile daire başkanlarından oluşan merkez örgütü ve başbakan ile bazı bakanlardan ve DPT müsteşarından oluşan Yüksek Planlama Kurulu. DPT iktisadi, sosyal ve kültürel konularda inceleme, araştırma ve hazırlık çalışmaları yaparak bakanlar kuruluna görüş, seçenekler ve öneriler sunmak, kalkınma ilkelerini saptamak ve uzun dönemli planlarla yıllık programları hazırlamak ve bunların uygulanmasını izlemek gibi görevler yüklenmiştir. DPT'nin görevleri son yıllarda önemli ölçüde artmış ve özellikle AET'ye ilişkin konular, teşvik ve uygulama, yabancı sermaye ve serbest bölgelerle ilgili görevleri bu kuruluşun planlamayla yetinmeyip etkin yürütmeye kaymasına yol açmıştır.

Danıştay yargısal görevlerinin yanı sıra yönetsel görevler yüklenmiş karma nitelikte bir anayasa kurumudur. Yönetsel görevleri bakımından bir danışma ve inceleme yeridir ve bu niteliğiyle bir "devlet yardımcı kuruluşu"dur. Yönetsel işlerle uğraşan birimleri idari daireler ve İdari İşler Kurulu'dur. Yönetsel görevler yüklenmiş olan Birinci ve İkinci dairenin her birinde bir başkan ve dört üye vardır. İdari İşler Kurulu ise Birinci ve İkinci dairenin başkan ve üyeleriyle her yıl Genel Kurul'ca seçilen 10 dava dairesi başkan ve üyelerinden oluşur. Bu kurula Danıştay başkanı ya da başkan vekillerinden biri başkanlık eder. İdari daireler yasa ve tüzük tasarılarını inceleyerek karara bağlar, cumhurbaşkanı ve başbakan aracılığı ile istenen hususlarda görüş bildirir. Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a göre Danıştay'ca görülecek işleri karara bağlar ve yasalarda öngörülen yönetsel kararları verir.

Sayıştay anayasanın 160. maddesinde düzenlenmiş olan bir mali denetim organıdır. Genel ve katma bütçeli dairelerin tüm gelir ve giderleri ile malları, TBMM adına Sayıştay'ca denetlenir. Sayıştay asıl olarak TBMM'ye yardımcı bir kuruluş olmakla birlikte, tüm görevleri yürütme ve yönetimin mali işlerine ilişkin olduğundan, yönetimin merkez örgütü içinde görev yapan öbür yardımcı kuruluşlar arasında ele alınır. Yönetsel görevleri vize, tescil, uygunluk bildiriminin yanı sıra inceleme ve görüş bildirmeden oluşur. Sayıştay'ın ayrıca mali konularda yargı yetkisi de vardır. Sayıştay'da, birer başkan ve dörder üyeden oluşan ve aynı (yargısal ve yönetsel) işleri gören dört daire vardır. Ayrıca Temyiz Kurulu, Daireler Kurulu, Genel Kurul ve savcı bulunur. Bunlardan sadece Daireler Kurulu ve Genel Kurul yönetsel işlerle uğraşır.

Milli savunma örgütü. 1982 Anayasası milli savunma örgütünü, 1961 Anayasası'nda da olduğu gibi, dar anlamda yönetimden ayrı düşünerek "Bakanlar Kurulu" başlığını taşıyan ayrım içerisinde düzenlemiştir. Bu örgüt üç birimden oluşur: 1) Başkomutanlık ve Genelkurmay Başkanlığı, 2) Milli Güvenlik Kurulu, 3) Yüksek Askeri Şûra.

Başkomutanlık ve Genelkurmay Başkanlığı: 1982 Anayasası, Kurtuluş Savaşı'ndan beri benimsenen ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile 1961 Anayasası'nca da izlenen geleneğe bağlı kalarak, başkomutanlığın TBMM'nin manevi varlığından ayrılmayacağını ve cumhurbaşkanınca temsil olunacağını kabul etmiştir. Ayrıca bakanlar kurulu da, milli güvenliğin sağlanmasından ve silahlı kuvvetlerin savaşa hazırlanmasından TBMM'ye karşı sorumludur.

Genelkurmay başkanı 1961 Anayasası'nda başbakana bağlanmıştı. 1982 Anayasası da bu çözümü değiştirmeden almıştır. Genelkurmay başkanı bakanlar kurulunun önerisi üzerine cumhurbaşkanınca atanır; görev ve yetkilerinden dolayı da başbakana karşı sorumludur. Böylece milli güvenlik kamu hizmetinin başı olması gereken milli savunma bakanı, genelkurmay başkanının arkasında ve ikinci planda yer almış olmaktadır (*ayrıca bak.* genelkurmay). Kuvvet komutanları ile genelkurmay ikinci başkanı da cumhurbaşkanınca atanır.

Milli savunma örgütünün önemli bir birimi olan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) devlet yardımcı kurulu niteliğinde bir anayasa kurumudur. Bu kurulun anayasal düzeyde olmayan bir benzeri 1949'da Milli Savunma Yüksek Kurulu adıyla ve bir yasayla kurulmuştu. Bu iki kurul arasında kuruluş, yetki ve görevler bakımından birçok benzerlik vardır. 1982 Anayasası'nın 118. maddesine göre MGK cumhurbaşkanının başkanlığında başbakan, genelkurmay başkanı, milli savunma, içişleri, dışişleri bakanları, kuvvet komutanları ve jandarma genel komutanından oluşur. MGK devletin milli güvenlik siyasetinin belirlenmesi, saptanması ve uygulanmasıyla ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini bakanlar kuruluna bildirir. Kurulun devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması konusunda alınmasını zorunlu gördüğü önlemler bakanlar kurulunca öncelikle dikkate alınır. Anayasanın 118. maddesinin üçüncü paragrafının son cümlesi MGK'nın bazı kararlarına danışma kararı niteliğini aşan, bağlayıcı karar niteliği kazandırmıştır. Anayasının ilgili maddesine dayanılarak çıkarılan 9 Kasım 1983 tarihli ve 2945 sayılı yasa ise MGK'yı oldukça ayrıntılı ve teknik işlerle uğraşan bir uzmanlık kurulu haline getirmiş, görevlerini artırmış ve milli güvenlik kavramını sosyal, iktisadi ve kültürel konuları da kapsayacak genişlikte bir kavram olarak öngörmüştür.

Yüksek Askeri Şûra (YAŞ) bir anayasa kurumu olmayıp yasayla kurulmuştur. Genelkurmay başkanlığına bağlı olan YAŞ silahlı kuvvetlere ilişkin her türlü sorunu inceleyerek ilke kararları alır, savaş gücünün eğitilip geliştirilmesi için bakanlar kuruluna önerilerde bulunur. Silahlı kuvvetlere ilişkin yasa tasarıları TBMM'ye sunulmadan önce YAŞ'ın bunlar hakkındaki görüşünün alınması gerekir. Kurulun en önemli görevi silahlı kuvvetlerin üst düzey personelinin atama, yer değiştirme ve yükselme gibi işlerini karara bağlamaktır.

Merkez yönetiminin taşra örgütü. Genel yönetim üzerine aldığı kamu hizmetlerini halka götürebilmek için başkent dışında, yani taşrada da örgütlenmiştir. Anayasanın 126. maddesine göre Türkiye merkezi yönetim bakımından coğrafi duruma, ekonomik koşullara ve kamu hizmetinin gereklerine göre illere, iller de öteki kademeli bölümlere ayrılır. 1982 Anayasası da, 1961 Anayasası gibi, ileride yapılacak yönetim reformuna olanak sağlamak amacıyla ilin altındaki yönetim kademelerini saptamamış, dondurmamıştır.

10 Haziran 1949 tarihli ve 5542 sayılı İl İdaresi Kanunu'na göre illerin kurulması, kaldırılması, adlarının ve sınırlarının değiştirilmesi yasayla olur. İl örgütünün başında bulunan vali merkez yönetim örgütü içerisinde özel yetkilerle donatılmış olup önemli bir yeri olan yarı yönetsel, yarı siyasal nitelikte bir devlet görevlisidir. Vali devletin, hükümetin ve ayrı ayrı her bakanın ildeki temsilcisi olup il düzeyinde yetki genişliğine sahiptir. İldeki en üst hiyerarşi kademesini oluşturduğu için valinin ildeki tüm merkez memurları üzerinde emir ve direktif verme, onları denetleme ve disiplin cezaları uygulama gibi yetkileri vardır.

İlde, merkez yönetimin alt birimleri olan daireler ve bunlardan her birinin başında il idare şube başkanı adı verilen memurlar bulunur. Bu daireler bakanlıkların illerdeki hizmet şubeleridir.

İlde il idare kurulu adı altında bir de yardımcı kurul vardır. Bu kurul nüfus ve emniyet müdürleri dışında tüm yönetim şube başkanlarıyla validen oluşur. İl idare kurulu yasaların öngördüğü yönetsel kararları alır ve valinin istediği istişari görüşleri bildirir.

Merkezin taşra yönetim birimlerinden ikincisi ilçedir. İlçenin başında kaymakam bulunur. Kaymakam validen farklı olarak memur statüsündedir, vali gibi siyasal niteliği yoktur. İlçede devletin değil, yalnızca hükümetin ve bakanların temsilcisidir. Kaymakam valinin hiyerarşik denetimi altındadır ve validen farklı olarak yetki genişliğine sahip değildir. İlçede de ilde olduğu gibi merkez yönetimi kapsamındaki şubeler ve bunların başında merkez memurları bulunur. Şube başkanlarının bazılarından ve kaymakamdan oluşan ilçe idare kurulu il idare kuruluna benzer biçimde danışma görevi ve yönetsel görevler yüklenmiştir.

İl İdaresi Kanunu'na göre ilçeler bucaklara ayrılır. Bucak çevresi içerisinde de belediye örgütüne sahip olan kasabalar ve köyler bulunur. Bucak örgütünün başında bucak müdürü vardır. Bucak müdürü de kaymakam gibi bir meslek memurudur. Bucak örgütü bucak meclisi ve bucak komisyonundan oluşur. Her iki kurul bucaktaki merkez memurlarıyla, köy derneği ve belediye meclislerinin seçtikleri üyelerden oluşan karma bir yapıya sahiptir. Bucakta yol yapmak, sulama tesisleri kurmak gibi hizmetleri yüklenmiş olan bu kurullara devletin araç gereç, para ve teknik personel yardımı yapması öngörülmüş olmakla birlikte bugüne kadar bu organlar hiçbir yerde etkinlik gösterme olanağına sahip olamamışlardır.

Yerinden yönetim kuruluşları. Yerinden yönetim kuruluşları yerel yönetim ve hizmet yerinden yönetimi olarak iki büyük kategori içerisinde ele alınır.

Yerel kamu hizmetlerinin, ilgili oldukları yerlerin sosyal, ekonomik ve teknik gereklerine göre yerine getirilmesini sağlayan ve demokratik geleneklerin yerleşip gelişmesine yardımcı olan yerel yönetim kuruluşları iki ana türe ayrılır: Bölge idareleri (il özel idaresi) ve komün idareleri (belediye ve köy).

İl özel idaresi 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı ile düzenlenmiştir. Buna göre il sınırları içerisinde

merkezî yönetimin yürüttüğü tarım, bayındırlık, sağlık vb kamu hizmetlerini yapmakla görevlendirilmiş olan İl özel idaresinin sınırları, merkezin ülke üzerindeki yönetim birimi olan ilin sınırları ile aynıdır. İl özel idaresinin üç organı vardır: Vali, il genel meclisi ve İl daimi encümeni. Vali merkez tarafından atanır; öteki iki organ ise beş yıl için halk tarafından seçilir. İl genel meclisi il özel idaresinin genel karar organıdır. Meclisin tüm kararları valinin onayına bağlıdır. İl daimi encümeni, meclisin çalışmadığı zamanlarda iş görmek üzere görevlendirilen ve meclis üyeleri arasından seçilen dört üyeden kurulur. Vali il özel idaresinin başı ve yürütme organıdır.

Belediye, halkın bir arada oturmak ve yaşamaktan doğan gereksinimlerinin karşılanması amacıyla kurulmuş bir komün yönetimidir. Bir yerde belediye kurulabilmesi için o yer nüfusunun 2 bin kişiyi aşmış olması gerekir. İl ve ilçe merkezlerinde belediye örgütü kurulması zorunludur. 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı yasaya dayanan belediyenin, bu yasanın 15. maddesinde 76 bent içerisinde sayılmış çok ayrıntılı görevleri vardır. Belediyenin en önemli karar organı belediye meclisidir. Meclis belde halkınca beş yıl için seçilen en az 12 üyeden kurulur. Meclisin yasada gösterilen bazı kararları ilde valinin, ilçede de kaymakamın onayına bağlıdır. Belediyenin ikinci derecede önemli karar organı olan belediye encümeni belediye meclisinin kendi üyeleri arasından seçtiği kimselerle belediyenin daire başkanlarından oluşur. Encümen yasayla kendisine verilmiş olan işler dışında belediye meclisinin toplantı halinde olmadığı dönemlerde onun göreceği bazı işleri de yürütür. Belediye yönetiminin başı ve yürütme organı olan belediye başkanı halk tarafından beş yıl için seçilir. Ayrıca 27 Haziran 1984 tarihli ve 3030 sayılı yasayla büyükşehir belediyelerinin yönetim biçimi düzenlenmiştir. Büyükşehir belediye sınırları içinde kalan ilçelerde büyükşehir belediyesinden bağımsız ilçe belediyeleri vardır. İlçe belediyeleri il belediyesi sınırları içinde asıl genel yetkili belediye birimi olarak görünür. Büyükşehir belediyesi ise ilçe belediyelerinin görev alanı dışındaki işleri yapar.

Köy, okul, cami, otlak, yaylak, baltalık gibi ortak malları bulunan ya da dağınık yerlerde oturan insanların bağ ve bahçeleriyle birlikte oluşturdukları bir yerel yönetim kuruluşudur. 18 Mart 1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu eskiden beri var olan bir örgütü yeniden düzenlemiştir. Köyün üç organı vardır: Köy derneği, köy ihtiyar meclisi ve köy muhtarı. Köy derneği altı aydan beri köyde oturan ve köy nüfus kütüğüne kayıtlı 18 yaşını doldurmuş köylülerin oluşturduğu organdır. En önemli görevleri ihtiyar meclisi üyelerini ve köy muhtarını seçmektir. İhtiyar meclisi nüfusa göre 8 ya da 10 kişiden kurulur. En yetkili karar organıdır. Köyün yürütme organı olan muhtar köy derneğince seçilen bir hükümet temsilcisi niteliğini taşır.

Hizmet yerinden yönetim kuruluşları, bir kamu hizmetine tüzel kişilik verilmesi suretiyle ortaya çıkmışlardır. Türk kamu hukukunda kamu kurumları ve kamu iktisadi teşebbüsleri adını alan iki kategoriden oluşur.

Kamu kurumları, bir hizmete tanınmış yerinden yönetim yetkisinin sonucu olan kuruluşlardır. Bunlar klasik kamu kurumları, bilimsel ve kültürel kamu kurumları, sosyal kamu kurumları ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını içerir. Klasik kamu kurumları Karayolları Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü vb katma bütçeli kuruluşlardır. Bilimsel ve kültürel kamu kuruluşları 1961 Anayasası'nın getirdiği bir yenilik olup 1982 Anayasası'nda da korunmuştur. Anayasada bunlardan yalnızca ikisi yer almıştır: Yükseköğretim kurumları ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu. Aynı kategoriden olan Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu yasayla kurulmuştur.

Sosyal kamu kurumlarının sayısı özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla artmıştır. En eskileri Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu ve İş ve İşçi Bulma Kurumu'dur. Daha sonra bunlara Ordu Yardımlaşma Kurumu ve Bağ-Kur (Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu) gibi yeni sosyal kamu kurumları eklenmiştir. Bunların gelirleri ilgili olanların ve yararlananların ödentileri ve katkılarıyla sağlanır.

Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, meslek, sanat ve zanaat mensuplarının mesleki ortak gereksinimlerini karşılamak ve mesleğin gelişmesini sağlamak üzere oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kamu kuruluşlarıdır. Bunlar yasayla kurulur ve ilgili oldukları mesleğin mensuplarının tümünü içine alır. Bu nedenle bunlara katılmak meslek mensupları için zorunludur. 1982 Anayasası mesleki özerkliğe sahip olması gereken bu kuruluşları çok sıkı kayıtlara ve sınırlamalara tabi kılmıştır. Bu kuruluşların en tipik olanları, ticaret ve sanayi odaları, ticaret borsaları, barolar, tabip odaları, mimar ve mühendis odaları ve bu kuruluşların oluşturduğu birliklerdir.

İktisadi kamu kurumları, ticaret, sanayi, bankacılık ve tarım alanlarında etkinlik göstermek üzere, devletin ya da öbür kamu tüzel kişilerinin sermayesi ya da katkısıyla kurulup işletilen kamusal kuruluşlardır. Türkiye'de tarihi 1920'lere değin uzanan kamu işletmeciliğinin ürünü olarak ortaya çıkan bu kuruluşlar günümüzde 19 Ekim 1983 tarihli ve 2929 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kuruluşları Hakkında Kanun'a uygun olarak yönetilmektedir. Adı geçen yasanın 2. maddesine göre bunlar, 1) iktisadi devlet teşekkülü, 2) kamu iktisadi kuruluşu, 3) müessese, 4) bağlı ortaklık, 5) iştirak gibi kuruluşlardan oluşur. Kamu iktisadi teşebbüsleri işletmelerinde üretilen mal ve hizmet fiyatlarını saptamada serbesttir. Ama gerektiğinde fiyatı bakanlar kurulu saptayabilir. Bunlar Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'nun mali, idari ve teknik yönden sürekli denetimine tabidir (*ayrıca bak.* kamu iktisadi teşebbüsleri).

YARGI. Toplumda barış ve düzenin korunması için bireylerle devlet arasında ya da bireylerin kendi aralarında çıkan uyuşmazlıkların kesin, emredici bir biçimde çözülmesi devletin yargı organlarının görevidir. Türkiye'de yargı işlevine egemen olan iki önemli ilke vardır: 1) Yargının bağımsızlığı ilkesi, 2) yasal (doğal) yargıç ilkesi. Yargı bağımsızlığı her şeyden önce yürütme ve yasama organı karşısında önem taşır. Çünkü en etkili siyasal müdahaleler bu organlardan gelebilir. Bu nedenle anayasanın 138. maddesi yargıçların işlevsel güvencelerini, 139. ve 140. maddeleri de mesleki güvencelerini düzenlemiştir. Yasal yargıç ilkesine gelince, bu da anayasanın 37. maddesinde ifade edildiği gibi hiç kimsenin yasal olarak tabi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaması ve olağanüstü yargı mercileri kurulamamasıdır.

Anayasa yargı organının üst düzeyinde yer alan yüksek mahkemeleri saymış ve düzenlemiştir. Bunlar Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, Askeri Yargıtay ile Uyuşmazlık Mahkemesi ve Yüksek Seçim Kurulu'dur.

Anayasa Mahkemesi yasaların yasama organı iç tüzüğünün ve kanun hükmündeki kararnamelerin anayasaya uygunluğunu denetlemek ve aykırıysa iptal etmek, siyasal partilerin kapatılması istemiyle açılan davalara bakmak ve cumhurbaşkanını, bakanları ve öteki yüksek devlet görevlilerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılamak gibi temel görevleri yüklenmiştir. 1961 Anayasası'nda 15 olan asıl üye sayısı, 1982 Anayasası'nda 11'e indirilmiştir.

Yargıtay adliye mahkemelerince verilen karar ve hükümlerin temyiz mercii olarak son inceleme yeridir. Yargıtay üyeleri birinci sınıf yargıç ve cumhuriyet savcılarıyla bu meslekten sayılanlar arasından Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nca seçilir. Yargıtay'da 15 hukuk ve 9 ceza dairesiyle Hukuk Genel Kurulu, Ceza Genel Kurulu ve Büyük Genel Kurul gibi kurullar vardır.

Yönetsel yargı örgütünün en üst basamağında yer alan Danıştay kural olarak genel yetkili bir yargı mercii niteliği taşımayıp temyiz mercii konumuna sahiptir. İdare ve vergi mahkemelerince verilen kararları son derece mahkemesi olarak inceler ve gereken hallerde bozar. Danıştay istisna olarak ilk derece mahkemesi sıfatıyla da bazı davalara bakar. Danıştay'ın yargı işleriyle uğraşan sekiz dairesi vardır. Bunlardan dördü vergi davalarıyla uğraşır, öbür dört daire de bunların dışında kalan yönetsel davalara bakar. Danıştay'da ayrıca İdari Dava Daireleri Genel Kurulu, Vergi Dava Daireleri Genel Kurulu, İçtihatları Birleştirme Kurulu, Başkanlık Kurulu gibi kurullar vardır. Danıştay üyelerinin dörtte üçü idare mahkemeleri yargıçları ve savcıları arasından Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nca, dörtte biri yönetsel görevde bulunanlar arasından cumhurbaşkanınca seçilir.

Sayıştay bir mali denetim organı olarak yönetsel yargı sistemi içinde yer alır ve kendi alanında kesin hüküm veren bir yargı mercii niteliği taşır. Buna hesap mahkemesi de denebilir. Sayıştay dairelerinden her biri mali denetim sırasında ortaya çıkan yasaya aykırı durumlardan dolayı saymanlar hakkında sorumluluk kararı verir. Sayıştay üyeleri TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu üyeleri tarafından seçilir.

4 Temmuz 1972 tarihli ve 1602 sayılı yasayla ilk kez Türk yargılama hukuku alanına giren Askeri Yüksek İdare Mahkemesi (AYİM) yönetsel yargı alanında üçüncü yüksek mahkeme olarak kurulmuştur. Bu mahkeme askeri olmayan makamlarca yapılmış olsa bile, asker kişileri ilgilendiren ve askeri hizmete ilişkin yönetsel işlem ve eylemlerden doğan iptal ve tam yargı davalarına ilk ve son derece mahkemesi sıfatıyla bakar. AYİM'in her biri bir başkan ve altı üyeden oluşan iki dairesi vardır. Ayrıca Daireler Kurulu, Başkanlar Kurulu ve Genel Kurul bulunmaktadır.

Askeri Yargıtay askeri mahkemelerden çıkan kararları temyiz mercii olarak incelemekle görevli yüksek mahkemedir. Bir başkan ve yedi üyeden oluşan beş dairesi vardır. Daireler Kurulu ve Genel Kurul gibi birimleri de bulunmaktadır (*ayrıca bak.* askeri yargı).

Uyuşmazlık Mahkemesi adli, idari ya da askeri yargı yerlerinden en az ikisinin tarafları, konusu ve nedeni aynı olan bir davada kendilerini görevsiz saymaları ya da

ikisinin birden kendini görevli sayması gibi görev uyuşmazlıklarını çözen yüksek yargı yeridir. Ayrıca bu yargı yerlerinin aynı konuda birbiriyle çelişen hükümleri arasındaki uyuşmazlığı da çözmekle görevlidir. Uyuşmazlık Mahkemesi hukuk ve ceza bölümlerine ayrılır. Üyelerin seçiminde Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ile cumhurbaşkanına yetki verilmiştir. Mahkemenin başkanı Anayasa Mahkemesi'nce seçilir.

1961 Anayasası gibi 1982 Anayasası da seçimlerin güvenilirliğini sağlamak için seçim yargısı görevini yerine getirecek bir yargı mercii olarak Yüksek Seçim Kurulu'nu (YSK) öngörmüştür. YSK il seçim kurullarının seçim uyuşmazlıklarını çözen kararlarını inceleyerek kesin hükme bağlar ve seçim sonuçlarına yapılan itirazlar hakkında kesin karar verir.

Yüksek yargı organlarının alt kademelerinde adliye (hukuk ve ceza) mahkemeleri, idare mahkemeleri ve askeri mahkemeler yer alır.

SİYASAL PARTİLER. Halk kitlelerinin siyasal yaşama katılmasının örgütsel aracı olan siyasal partiler 1982 Anayasası'nda, 1961 Anayasası'nda da olduğu gibi demokratik yaşamın vazgeçilmez öğeleri olarak nitelendirilmiş olmasına karşın, üyelik, iç yapı ve seçimlere katılma bakımlarından oldukça sıkı kayıtlara bağlanmış ve sınırlanmıştır. Yargıçlar, öğretim üyeleri, silahlı kuvvetler mensupları ve memurların yanı sıra, öğrencilerin ve kamu hizmetlerinden yasaklıların da siyasal partilere üye olmaları yasaklanmıştır (m. 68/VII). Siyasal partiler kadın kolu, gençlik kolu vb yan kuruluşlar oluşturamaz. Ayrıca 22 Nisan 1983 tarihli Siyasi Partiler Kanunu da başka yasaklar ve buyruklar içermektedir. Örneğin siyasal partiler milletvekili seçilme yeterliğine sahip en az 30 Türk yurttaşınca kurulabilir. Parti üyesi olabilmek için 21 yaşını doldurmuş olmak ve medeni ve siyasi hakları kullanma yeterliğine sahip olmak zorunludur. Bir kimse altı kezden fazla parti genel başkanlığına seçilemez. Bir siyasal partinin genel seçimlere katılabilmesi için illerin en az yarısında örgütlenmiş ve büyük kongresini yapmış olması ya da TBMM'de grubu bulunması gerekir (*ayrıca bak.* siyasal parti).

SEÇİMLER. Anayasanın 67. maddesine göre seçimler serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır. Seçimlerin yapıldığı yılda 20 yaşına giren her Türk yurttaşı seçme hakkına sahiptir. Anayasa subaylar bakımından öngörmediği seçime katılma yasağını er ve erbaşlarla askeri öğrenciler için öngörmüştür. Anayasada seçim sistemine ilişkin düzenlemeler yer almamakta, bu konu yasaya bırakılmış bulunmaktadır. 10 Ağustos 1983 tarihli ve 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu geçmişte uygulanan seçim sistemlerinin belli öğelerini bir arada kapsayan yeni bir seçim sistemi öngörmüştür. Yasaya göre nispi temsil sistemi esas alınmakla birlikte barajlı d'Hondt sistemi ile uzlaştırılmıştır. Burada hem yüzde 10 oranında bir genel baraj, hem de seçim çevresi barajı söz konusudur. Bu suretle az çok sağlam bir çoğunluğa dayalı hükümetler kurma olanağı gerçekleşmişse de partilerin elde ettiği oy oranıyla meclisteki sandalye dağılımı arasındaki dengesizlik halkın gerçek iradesinin temsili konusunda kuşkular doğurmuştur.

TOPLUMSAL HİZMETLER. Eğitim. Osmanlı eğitim düzeninin çağdaşlaştırılması yönündeki ilk ciddi girişimler II. Mahmud döneminde (1808-39) gerçekleşti. II. Mahmud'un çıkardığı fermanla ilköğretim devletin görevleri arasında sayıldı, ilk maarif nazırı atandı. Mart 1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat adlı komisyon 1846'da Darülfünun'un(*) kurulmasını önerdi; bu komisyon 1847'de Mekâtib-i Umumiyye Nezareti adını alarak bugünkü eğitim örgütünün çekirdeğini oluşturdu. 1848'de kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye sıbyan mektepleri ile rüştiyeleri yeniden düzenlemekle görevlendirildi. Aynı yıl kurulan ilk darülmuallimin(*) öğretmen eğitiminin temellerini attı. Tanzimat sonrasında

Akpınar Köy Enstitüsü'nün yapımında çalışan öğrenciler, Lâdik, Samsun
İsa Öztürk Arşivi

açılan sanayi mekteplerinin ardından 1863-70 arasında Midhat Paşa'nın öncülüğünde açılan ıslahhaneler mesleki ve teknik eğitimde önemli bir gelişme sağladı.

1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi(*) eğitim sisteminde sıbyan mektebi-rüştiye-idadi öğretimi ve yükseköğretim biçiminde bir sıralama getirdi. II. Meşrutiyet (1908) sonrasında ilköğretimi yeniden düzenlemek amacıyla yasalaştırılan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkatı altı yıllık ilköğretimi zorunlu ve parasız duruma getiriyor, bunun üzerine liseleri yerleştirerek ortaokulu kaldırıyor, geleneksel derslerin yanı sıra uygulanacak yeni dersleri belirliyordu.

Kurtuluş Savaşı sırasında Mayıs 1920'de Türkiye'de 682'si kapalı olan 3.495 ilkokul, 37 ortaöğretim okulu ve 17 öğretmen okulu vardı. 15 Temmuz 1921'de Ankara'da Maarif Kongresi toplandı. 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu bütün öğretim kurumlarını Maarif Vekâleti'ne bağlayarak eğitim sistemini laik ve ulusal temelde yeniden düzenledi. 1923, 1924 ve 1925-26'da toplanan Heyet-i İlmiye ilkokulların ve ortaöğretim kurumlarının öğretim süreleri, programları, ders kitaplarının hazırlanması gibi konularda yeni düzenlemeler yaptı. 1928'de Latin harflerinin benimsenmesinden sonra bütün yurtta millet mektepleri(*) kuruldu; kent ve kasabalarda Halkevleri'nin(*), köylerde de halkodalarının yetişkinler için birer eğitim merkezi olarak işlev görmesi okuryazar oranının hızla yükselmesini sağladı. 1933'te Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü oluşturuldu, 1935 ertesinde mesleki ve teknik okulların giderlerini devlet üstlendi. 1933 Üniversite Reformu'yla(*) Darülfünun İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürüldü. Aynı yıl Eğitim Şûrası(*) oluşturuldu. 1936-37'deki köy eğitmeni(*) uygulaması ilköğretim seferberliğinin önemli adımlarından biri olduğu gibi Köy Enstitüleri'nin(*) de temelini attı. 1937'den 1954'e değin etkinliğini sürdüren Köy Enstitüleri köy öğretmen ve eğitmenlerinin yanı sıra köylerde tarım ve sağlık görevlisi olarak çalışacakları da yetiştirmeyi amaçlıyordu. 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi, 1946'da Ankara Üniversitesi oluşturuldu.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle 1950'lerde her düzeydeki okullar ülke çapında yaygınlaştırıldı. İmam hatip okulları, yabancı dille öğretim veren kolejler, çok amaçlı okullar açıldı; bölge ve deneme okulları, büyük kentler dışında da üniversite, akademi ve yüksekokullar kuruldu. Buna karşılık Köy Enstitüleri kaldırılarak tek tip ilköğretmen okulu sistemine dönüldü, Halkevleri ve halkodaları kapatıldı. Ocak 1961'de İlköğretim ve Eğitim Kanunu çıkarıldı. Bu yasa her yıl devlet gelirlerinin yüzde 3'ünden az olmamak üzere bütçeden ilköğretime fon ayrılması, özel idare bütçelerinin de yıllık gelirlerinin en az yüzde 20'sini ilköğretime ayırması öngörülüyordu.

1961 Anayasası'nın üniversitelerin bilimsel ve idari özerkliğini kurumlaştırması Türkiye'nin eğitim ve bilim yaşamında yeni bir dönem başlattı. Üniversite gençliği, ülkedeki demokratikleşme ortamında gelişip yaygınlaşan yeni siyasal ve düşünsel akımlardan hem büyük ölçüde etkilendi, hem de bu akımları etkiledi. Üniversite gençliğinin siyasal etkinliği 1968'den sonra gitgide daha köktenci arayışlara ve eylem biçimlerine yöneldi. 1960'larda öğretmen hareketinde de büyük bir yükseliş gerçekleşti, 1965'te kurulan Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) üye sayısı 70 bini aştı. 12 Mart Müdahalesi'nden sonraki değişikliklerle oluşan 1971 Anayasası üniversite özerkliğine önemli kısıtlamalar getirdi, başka kamu çalışanlarıyla birlikte öğretmenlerin de sendika kurmasını yasakladı.

1971'de eğitim sisteminde reform amacıyla başlatılan çalışmaların sonucunda Haziran 1973'te Milli Eğitim Temel Kanunu(*) çıkarıldı. Yasa o tarihe değin ortaöğretim kurumu olarak tanımlanan ortaokulları ilköğretimin kapsamına alıyor, sekiz yıllık temel eğitim okullarının ve çeşitli programlar uygulayan liselerin oluşturulmasını öngörüyordu. 1974'te sekiz yıllık ilköğretim okulları denemesine başlandı (bu okullar 1990'da da deneme evresindeydi); imam hatip liselerinin ortaokul bölümleri yeniden açıldı. Yasanın bütün öğretmenlerin yükseköğretimden geçmesi zorunluluğunu getirmesine karşın sonraki yıllarda öğretmen okulları kapatılarak iki yıllık eğitim enstitüleri kuruldu. Gene Haziran 1973'te yükseköğretimi yeniden düzenleyen Üniversiteler Kanunu çıkarıldı. 1970'lerde ayrıca mektupla

öğretim, önlisans okulları, Yaygın Yükseköğretim Kurumu (Yay-Kur) gibi düzenlemeler gerçekleştirildi. Bir yandan ortaokul ve liseler köylere kadar yaygınlaşırken, öbür yandan Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi dışında on binlerce Kuran kursu açıldı, imam hatip liselerini finanse etmeyi amaçlayan çok sayıda dernek kuruldu, özel dershaneler yaygınlaştı, meslek okulları mezunlarına üniversitelere girme olanağı tanındı. Yükseköğretim kurumlarına girişte 1963'ten beri uygulanan merkezî seçme ve yerleştirme sınavları 1975'te yeniden düzenlendi. 1975'ten sonra üniversiteler ve ortaöğretim kurumları yaygın şiddet olaylarından büyük ölçüde etkilendi; çok sayıda öğrenci ve öğretmen öldürüldü, seçkin öğretim elemanları siyasal suikastlar sonucunda can verdi; öğretim etkinlikleri uzun sürelerle kesintiye uğradı. İki yıllık eğitim enstitülerinde birkaç aylık süreye sığdırılan hızlandırılmış programları tamamlayarak öğretmen sıfatı kazanan kadrolar ilk ve orta öğretim düzeylerinde eğitimin niteliği bakımından ciddi bir sorun kaynağı oluşturdu.

12 Eylül harekâtından sonra Kasım 1981'de yükseköğretime bütünlük kazandırmak, bölüm sistemini yaygınlaştırmak, öğretim elemanlarının yükseköğretim kurumları arasında dengeli dağılımını sağlamak gibi gerekçelerle Yükseköğretim Kanunu çıkarıldı; bu yasayla üniversite, akademi ve yüksekokul gibi farklı kurumlar Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) çatısı altında birleştirildi. Temmuz 1982'de çıkarılan kanun hükmünde kararnameyle ülkedeki tüm yükseköğretim kurumları 27 üniversiteye bağlı fakülteler, yüksekokullar ve enstitüler biçiminde yeniden örgütlendi (1993'e gelindiğinde üniversite sayısı 52'ye çıkmıştı). Kasım 1982'de yürürlüğe giren yeni anayasayla YÖK'e anayasal statü kazandırıldı, devlet tarafından yasayla kurulan üniversiteler dışında vakıf üniversiteleri kurulmasına da olanak tanındı. Yeni anayasa ve yasalar öğretim üyelerinin ve özellikle öğrencilerin dernekleşmesini büyük ölçüde güçleştirdi. Çok sayıda öğretim üyesinin yükseköğretim kuruluşlarındaki görevlerinden uzaklaştırıldığı ya da ayrıldığı bu dönemde YÖK sistemine, üniversite özerkliğini bütünüyle ortadan kaldırdığı, üniversiteleri bağımsız ve özgür araştırma kuruluşları olmaktan çıkardığı, yükseköğretimin niteliğinde önemli bir düşüşe yol açtığı gibi eleştiriler yöneltildi.

1982 Anayasası ilk ve orta öğretim kurumlarında din kültürü ve ahlak öğretiminin zorunlu dersler arasında yer alması hükmünü getirdi. Milli Eğitim Bakanlığı 1983'te Gençlik ve Spor Bakanlığı'yla birleştirildi. Bu tarihten sonra, ilk ve orta öğretimde öteden beri ağırlıklı etkisi bulunan Talim ve Terbiye Kurulu'nun hukuksal statüsü değişti, etkinliği büyük ölçüde azaldı. Çok sayıda imam-hatip lisesi ve ortaokulu açıldı, bazı derslerin yabancı dille yapıldığı dört yıllık Anadolu meslek liseleri ve Anadolu imam hatip liseleri kuruldu. Ders kitaplarının birkaç kez yeniden yazılması çeşitli karışıklıklara ve tepkilere yol açtı. Milli Eğitim Temel Kanunu'na eklenen bir geçici maddeyle, ortaokullar yurt düzeyinde yeterince yaygınlaşana değin ilköğretimin yalnızca ilkokul bölümünün zorunlu olması hükme bağlandı. 1989'da gençlik ve spor işlerinin başbakanlığa bağlanmasıyla Milli Eğitim Bakanlığı eski adına ve yapısına döndü, Talim ve Terbiye Kurulu'na yeniden etkinlik kazandırıldı. Aynı yıl öğretmen yetiştirmekle yükümlü bir Öğretmen Eğitimi Genel Müdürlüğü, hizmet içi eğitimle uğraşmak üzere Milli Eğitim Akademisi kuruldu. İlkokul öğretmeni yetiştiren iki yıllık eğitim yüksekokullarının öğretim süresi yeniden dört yıla çıkarıldı.

Türkiye'de 1923'te 4.984 olan ilkokul sayısı 1992'de 50.669'a, öğrenci sayısı 341.941'den 6.870.638'e, öğretmen sayısı 10.238'den 234.154'e yükselmişti. Ama ilkokul çağındaki çocukların okullaşmasında hedeflenen yüzde 100'e henüz ulaşılamamıştı. Toplam köy okullarının yüzde 20'si tek dershaneli, tek öğretmenliydi. Köy öğretmenlerinin yüzde 40'ı birleştirilmiş sınıfta ders veriyordu; buna karşılık kentlerde hiç sınıf okutmayan öğretmenlerin oranı yüzde 10'u aşıyordu. Özel ilkokulların oranı binde 3,8'di.

Ortaokul ve liselerin sayısı 1923'teki 159'dan 1991-92'de 11.167'ye, öğrenci sayısı 13.693'ten 3.983.421'e, öğretmen sayısı 1.892'den 170.885'e ulaşmıştı. Lise çağı (15-17) nüfusunun okullaşma oranı yüzde 40,7'ydi. Bu oranlar Doğu ve Orta Anadolu illerinde, kırsal kesimde ve kızlar arasında daha düşüktü. Köy, bucak ve küçük kasabalardaki ortaokulların oranıysa ülke toplamının yüzde 50'sini geçmişti. Lise düzeyindeki öğrencilerin yüzde 56,5'i genel liselere, yüzde 7,5'i imam hatip liselerine, yüzde 10,2'si ticaret ve turizm liselerine, yüzde 3,4'ü kız meslek liselerine, yüzde 19,2'si ise erkek endüstri meslek liselerine devam ediyordu. Özel sektörün payı ortaokullarda yüzde 3,2, liselerde yüzde 5,6'ydı.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın 1985'te sayılarını 3.455.474 olarak tahmin ettiği 0-18 yaşları arasındaki özürlü çocuklardan yalnızca 14.258'i özel eğitim görebiliyordu.

Üniversite ve yüksekokullardaki öğrenci sayısı 1923'teki 2.957'den 1991-92'de 469.302'ye, öğretim elemanı sayısı 316'dan 46.961'e çıkmıştı. 18-21 yaşlar arasındaki gençlerin okullaşma oranı yüzde 12 dolayındaydı. Son yıllarda yeni kayıt kontenjanlarında gerçekleşen artışa karşın üniversiteler önündeki yığılma sürekli olarak büyümekteydi. Bu soruna çözüm olarak, 1993'te öğrenci yerleştirme sınavında başarısız olan öğrencilerin de üniversiteye alınması kararlaştırılmış, bu amaçla Anadolu Üniversitesi'nin kapasitesi genişletilmiştir.

Sağlık. Selçuklular döneminde 1206'da Kayseri'de açılan ilk yerleşik sağlık kuruluşu Gevher Nesibe Sultan Hastanesi ve Tıp Medresesi'nin ardından XIII. yüzyıl boyunca çeşitli Anadolu kentlerinde vakıflar yönetiminde benzer hastaneler açıldı. Osmanlılar başlangıçta bu sistemi olduğu gibi sürdürdü. II. Mehmed (Fatih) dönemindeyse daha önce yalnızca sarayın sağlık işlerine bakan hekimbaşılara ülkedeki tüm sağlık hizmetlerinin sorumluluğu verildi. 1850'de Hekimbaşılık kaldırılarak Mekteb-i Tıbbiye Nezareti kuruldu. 1871'de devlet eliyle ücretsiz sağlık hizmeti yürütmek üzere ilçelerde memleket tabiplikleri oluşturuldu, hekimlere iki yıl zorunlu hizmet yükümlülüğü getirildi. Cumhuriyet'in ilanından önce Birinci TBMM hükümetince Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti oluşturuldu.

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'de yaklaşık 23 bin kişiye bir hekim düşüyordu. 1938'e değin çıkarılan 51 yasa ve 18 tüzükle ülkedeki sağlık insangücü kaynakları etkin duruma getirildi, özellikle Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'yla koruyucu sağlık hizmetlerine öncelik verildi. Her ilçeye, ilçedeki bütün sağlık hizmetlerinden sorumlu bir hükümet tabibi atanmasını öngören yeni bir model geliştirildi. Yaygın buluşucu hastalıklarla mücadele etmek üzere tek amaçlı sağlık örgütlenmeleri oluşturuldu, özel personel yetiştirildi; böylece bu hastalıklar 1930'larda önemli ölçüde geriletildi. Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü kurularak aşı yapımı ve koruyucu laboratuvar hizmetleri başlatıldı. Devlet, il özel idarelerine bağlı hastanelere örnek olması amacıyla Numune Hastaneleri açtı. 1923'te üçü Sağlık Bakanlığı'na bağlı toplam 46 yataklı tedavi kurumu varken, 1940'ta 48'i bakanlığa bağlı 198 kurum bulunuyordu.

II. Dünya Savaşı (1939-45) yıllarında sağlık hizmetleri önemli ölçüde aksadı. Özel örgütlenmelerle azaltılmış verem, sıtma gibi hastalıkların yanı sıra çiçek, tifüs ve uyuzun da arttığı gözlendi. 1946'da bütün ilçe merkezlerine en az iki hekimin görev yapacağı 10'ar yataklı sağlık merkezlerinin kurulması yönünde geliştirilen proje ancak batı illerinde işlerlik kazanabildi. 1950'den sonra tedavi hizmetlerini daha geniş ölçüde devlet üstlendi. İl özel idarelerine bağlı hastaneler devletleştirilerek Devlet Hastaneleri'ne dönüştürüldü. Sağlık Bakanlığı'nın 1945'te 73 olan yataklı tedavi kurumu sayısı 1960'ta 442'ye yükseldi. 1945'te 10 bin kişiye 8,5 yatak düşerken 1960'ta bu sayı 16,6 olmuştu.

1961'de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun çıkarıldı. Bu yasaya göre her 7-10 bin nüfusa bir sağlık ocağı kurulacak, buralarda ocak hekiminin önderliğindeki bir ekip bölgedeki tüm sağlık hizmetlerinin sorumluluğunu üstlenecekti. Bölgede özel muayenehanesi bulunan hekimler aynı zamanda kamu hizmeti yapamayacaktı. 1963'te Muş ilinde uygulanmaya başlayan yasanın kapsamı ilk yıllarda doğu illerini içine alacak biçimde genişletildi. Ama 1970'lerde genişleme yavaşladı, yasanın kısa sürede tüm ülkede uygulanamayacağı anlaşıldı; bu dönemde sosyalleştirme ilkeleri tıp fakültelerinin kurduğu sağlık-eğitim-araştırma bölgelerinde uygulandı.

1965'te kurulan Sosyal Sigortalar Kurumu'nun (SSK) kendi sigortalılarına hizmet verecek geniş bir hastaneler-dispanserler ağı kurması 1970'lerde sağlık hizmetlerinde önemli bir gelişme sağladı; kurumun sağlık örgütü Türkiye'deki toplam hekim ve yatak kapasitesinin beşte birine ulaştı. Ama kurumun kullanabildiği insangücünün ve kaynakların toplam aktif sigortalı ve bağımlı sayısındaki artışın gerisinde kalması hizmet niteliğinin gitgide düşmesine yol açtı.

1978'de yürürlüğe giren Tam Gün Çalışma Yasası hekim dağılımını dengeli duruma getirmeyi ve kamu görevini çekici kılmayı amaçlıyordu. 12 Eylül 1980 harekâtından sonra bu yasa tam anlamıyla uygulanamadan fiilen yürürlükten kalktı, sağlık harcamaları azaltıldı. 1985'te biçimsel olarak tüm ülke sosyalleştirme kapsamına alındıysa da temel örgütlenme ilkeleri büyük ölçüde işlemez duruma gelmişti. 1983'te hekimlere zorunlu hizmet yükümlülüğü getirildiyse de bu uygulamadan beklenen sonuç alınamayınca kamunun sağlık harcamalarını artırmadan sağlık hizmetlerine kaynak yaratmak amacıyla 1987'de hastanelerin birer işletme biçiminde çalışmasını öngören Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu çıkarıldı. Ama bu yasanın önemli maddeleri Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi.

Türkiye'de sağlık hizmetlerinin yaklaşık yüzde 15'ini de tıp fakültelerine bağlı hastaneler karşılamaktadır. Ama özellikle ileri bakım gerektiren hastalara hizmet vermesi gereken bu hastanelerin poliklinikleri birer ilk basamak kurumu olarak çalışmaktadır.

1992 verileriyle Türkiye'de 1.027 kişiye bir hekim, 409 kişiye bir yatak düşmektedir. Bir hemşire ya da ebeye düşen kişi sayısı ise 695'tir.

Sosyal güvenlik. Osmanlı Devleti'nde ilk kez 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra madencilik sektöründe çağdaş anlamda bazı sosyal güvenlik önlemleri alındı. 1869 Maadin Nizamnamesi bu dönemde sosyal güvenlik uygulamasının sınırlarını çizen başlıca mevzuatı oluşturdu. Bunun dışında kurulan bazı sandıklarla da devlet memurları ve subaylarla kamu kesiminde çalışan işçilerin özellikle yaşlılık ve hastalık durumlarında korunması sağlanmıştı.

Cumhuriyet'in ilanından önce 1921'de Zonguldak ve Ereğli kömür bölgesindeki işçileri korumaya yönelik iki yasa çıkarıldı. Bu yasalarla kurulan ihtiyat ve teavün sandıkları 1923'te bir Amele Birliği içinde birleştirildi. Bu bölgeler dışındaki işçi-işveren ilişkileri ise 1926'da kabul edilen Borçlar Kanunu hükümlerine göre düzenlendi. 1930'da çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun getirdiği sosyal güvenlik önlemleri bir denetim örgütü olmadığı için işlerlik kazanamadı.

1937'de yürürlüğe giren İş Kanunu'nun öngördüğü sosyal sigortaların kuruluşu 1945'teki yeni yasal düzenlemeye değin gerçekleşemedi. 1 Ocak 1946'da yürürlüğe giren yasayla İşçi Sigortaları Kurumu oluşturuldu. Ocak 1950'de Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu çıkarıldı. Aynı tarihte yürürlüğe giren bir yasayla da dağınık durumdaki birçok memur sandığı birleştirilerek TC Emekli Sandığı kuruldu. 1949'da kabul edilerek gene 1950'de yürürlüğe giren İhtiyarlık Sigortası Kanunu'nun yerini 1957'de daha geniş kapsamlı Malullük, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu aldı. Ama 10 kişiden az işçi çalıştıran yerler ile tarım, hava, deniz ve basın işçileri bu sigorta kollarının uygulama alanı dışındaydı. 1952 ve 1954'te kapsam genişletici düzenlemeler yapıldı. 1957'de Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun kabul edildi. 1958'de İş Kanunu'ndan ve sosyal sigortalardan yararlanan işçi sayısı bütün ülkede ancak 521 bindi.

1965'te yürürlüğe giren Sosyal Sigortalar Kanunu ile o tarihe değin kurulan sosyal sigorta kolları birleştirildi, ama birçok banka, sigorta şirketi ile ticaret ve sanayi odalarınca kurulmuş özel sandıklar bu ve sonraki düzenlemelerin dışında bırakıldı. 1972'de Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu (Bağ-Kur) Kanunu çıkarıldı. Bağ-Kur'da sağlık sigortası uygulamasına ancak 1985'ten sonra kademeli olarak geçildi, ama 1984 ertesinde Bağ-Kur kapsamına giren tarım kesimi bağımsız çalışanları sağlık sigortası dışında tutuldu.

1991 sonunda sosyal sigorta programlarının kapsadığı toplam aktif ve bağımlı nüfus 42.564.692 kişiyle toplam nüfusun yüzde 73,8'ini oluşturuyordu. Ama sağlık hizmetlerinden yararlananlar bakımından sosyal sigortaların kapsadığı nüfus 32.243.366 kişiyle yüzde 55,9 oranındaydı. Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), Bağ-Kur ve özel sandıkların kapsadığı aktif sigortalı sayısı tarım dışında 6.075.485, tarımla birlikte 6.901.767'ydi (toplam istihdam içinde yüzde 37,4). Tarım dışındaki aktif sigortalı sayısı SSK'da 3.898.315, Emekli Sandığı'nda 1.600.000, Bağ-Kur'da 2.093.016, özel sandıklardaysa 84.154'tü. Tarımda 93.756 aktif SSK'lı, 732.526 aktif Bağ-Kur'lu bulunuyordu. Ayrıca askeri personel için Emekli Sandığı dışında bir ikinci sigorta niteliğinde 1961'de kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) hizmet veriyordu. Mayıs 1987'de çıkarılan Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'yla sosyal güvenlik kapsamında bulunmayan bireylerin bir genel sağlık sigortası kapsamına alınması öngörüldü. Bu amaçla tasarlanan Sağlık Sigortası Kurumu'nun (Sağ-Kur) hazırlık çalışmaları sürüyordu.

Türkiye'de kamu kaynaklarından yapılan sosyal yardımlar başlıca iki grupta toplanabilir: 1) Ülkeye hizmeti geçmiş yurttaşları korumaya ya da kamu hizmetindeyken zarara uğrayan bireylerin ya da doğal afetlerden zarar gören yurttaşların zararlarını tazmin etmeye yönelik yardımlar; 2) belirli koşulları taşıyan ve maddi yoksunluk ya da gereksinim içindeki yurttaşları korumaya yönelik yardımlar. Birinci gruptaki yardımlar genellikle kamu özel fonları aracılığıyla aktarılmaktadır. 1976'da çıkarılan bir yasayla Emekli Sandığı aracılığıyla 65 yaşını doldurmuş ya da 65 yaşını doldurmamakla birlikte başkasının yardımına gereksinimi bulunan yoksul, sakat ve malullere aylık bağlanması sisteminden yararlananların sayısı, aylıkların reel değeri düştüğü için 1983'ten bu yana sürekli azalmıştır.

Türkiye'de korunmaya muhtaç kişilere yönelik sosyal hizmetler, çeşitli bakanlık ve yerel yönetimlerin yanı sıra kamusal ya da yarı kamusal nitelikli kurum ve derneklerce yürütülmektedir. Bunlar arasında en önemlisi 1957'de kurulan Çocuk Esirgeme Kurumu'dur. Mayıs 1983'te çıkarılan bir yasayla Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu adını alan bu kuruluş korunmaya muhtaç çocukların yalnızca yüzde 3,9'una, özel ilgi gerektiren çocuklarınsa yüzde 1'ine ulaşabilmektedir.

KÜLTÜR

EDEBİYAT. Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatına 1950-80 dönemine yenilikçi, deneyci bir atılım damgasını vurdu. 1950 ve özellikle 1960 sonrasında bir yandan şiirde İkinci Yeni ve düzyazıda yenilikçi anlatı, bir yandan da Nâzım Hikmet'in yapıtlarının yeniden keşfedilmesi, edebiyatın kadrosunda köklü bir değişme yarattı. Yeni teknikler ve biçim arayışları Türkçenin olanaklarını genişletirken, edebiyat hem Türk dilinin yenileşmesine hem de Türkiye toplumunun yeni ufuklara açılmasına öncülük etti. 1970'lerde bu durum bir ölçüde değişti; toplumun hızla siyasallaşması ve kamplaşması sonucunda edebiyatta da bir gerileme ya da geri çekilme tavrı belirdi. Seçenekler ya bir siyasal kampın sözcüsü olmak ya da okursuz kalmayı göze almakla sınırlandı. Bilge Karasu'nun *Kısmet Büfesi* (1982) gibi bazı uç deneysel yapıtlar ikinci tavrı seçenlerin ürünleri arasında yer aldı. 1980'lerde ise daha farklı bir gelişme görüldü. Toplumun siyasetten uzaklaşması, okumuşların ilgisinin gene kültür ve sanata yönelmesine yol açtı. Okur sayısında yavaş, ama belirgin bir artış gözlendi. Okurun ve yayın pazarının talepleri daha çok gözetilmeye başladı. Yazar ve şair sayısı daha önce görülmedik ölçüde arttı ve edebiyatçılar birbirleriyle hemen hiç ilişkisi olmayan küçük kamplarda yer almaya başladı. 1980'lerin hemen başında bazı büyük sermaye grupları da kültür alanına girdi. Büyük yayın kuruluşlarının çıkardığı *Gösteri*, *Milliyet Sanat*, *Argos* ve *Gergedan* gibi dergiler, Türkiye'de ilk kez ciddi edebiyatla magazini birleştirmeyi başardı. Bu koşullarda yazarlar da büyük dağıtım şirketleri aracılığıyla ülkenin büyük bölümüne ulaşan bu dergilerde ürünlerini yayımlayabilmek için bir ölçüde kolay okunabilirliğe önem vermeye başladılar. Örneğin 1960'larda izlenimci öyküleriyle yenilikçi anlatının önemli temsilcilerinden olan ve 1970'lerde daha kurgusal bir anlatıyı deneyen Tomris Uyar, bu dönemde sıcak bir üslupla yazdığı "Gündökümleri" ile okurla bağ kurmaya yöneldi. Gene 1970'lerde "zor" şiirin ve kuramsal edebiyat incelemesinin savunuculuğunu yapan Enis Batur'un üslubunda da bir yumuşama ve "esnekleşme" gözlendi.

Şiirde 1990'lara doğru üç ana eğilim vardı. Bunlardan yeni bir akım olarak ortaya çıkan İslamcı şiir, dinsel öğretiyle bireysel yaşantının ruhsal verilerini ve biçimsel yenilikçiliği birleştirdi. 1950'lerde Sezai Karakoç, 1960'larda Nuri Pakdil, Erdem Beyazıt, 1970'lerde de İsmet Özel gibi şairlerin ilk örneklerini verdiği yenilikçi İslamcı şiir, 1980'lerde *Mavera*, *Yönelişler* ve *Yedi İklim* gibi dergilerde Mehmet Ocaktan, İhsan Deniz, Necat Çavuş, Cahit Koytak ve Hüseyin Atlansoy gibi şairlerce sürdürüldü. Bu akımın bir başka özelliği de, ürünlerinin açık siyasal mesajlar içermemesi ve Müslüman olmayan, liberal ya da solcu yazarlarla aynı dergilerde görünmekten çekinmemesiydi. Şiirde ikinci eğilimin temsilcileri, geçmişte *Türkiye Yazıları*, *Edebiyat Cephesi* ve *Sanat Emeği* gibi dergilerde yazan solcu şairlerdi. 1960'lardaki eğitim patlaması ve hızlı siyasallaşma, şiir yazan solcu gençlerin sayısında da önemli bir artışa yol açmıştı. Ama 1980'den sonra yaşanan dönüşüm, sosyalist şiiri de etkiledi. Siyasal mesaj ve vurgu gözden düşerken, "slogan şiiri"ne karşı genel bir tepki belirdi. Ekonominin ve geçim kaygısının her şeyin üstünde önem taşıdığı bir dönemde Barış Pirhasan, Erdal Alova, Turgay Fişekçi, Adnan Özer, Seyyit Nezir gibi şairler, insanı ve yaşamı "bütün zenginliği ve karmaşıklığıyla kucaklamayı amaçlayan" bir şiire yöneldiler. Bununla birlikte, şiirini hem yeni dönemin koşullarına uyarlamayı reddeden, hem de her şeye ve bu arada geçmişe daha eleştirel bir gözle bakabilmek için tekniğini de dönüştürmeye çalışan bir sol şiir de varlığını sürdürdü. Ali Cengizkan, Akif Kurtuluş gibi şairler bu tutumun temsilcileriydi. 1980 sonrası şiirde üçüncü ana eğilimi, 1960'lardaki yenilikçi şiirin uzantısı olmayı amaçlayan şairler ortaya koydu. Şiiri günlük siyasetin üstünde ya da dışında tutmak isteyen bu şairler arasında Turgay Özen, Hulki Aktunç, Murathan Mungan, sol şiirden bu akıma katılan Haydar Ergülen, Lale Müldür, Seyhan Erözçelik, Mehmet Müfit, Gülseli İnal, Sami Baydar ve Küçük İskender gibi adlar vardı.

Türk romanı ise 1980 sonrasında iki yeni ve önemli yazar kazandı. Latife Tekin, Türk düzyazı geleneğinin dışından gelerek, Garcia Marquez'i andıran bir tür "büyülü gerçekçilik" üslubu kurmaya yöneldi. Orhan Pamuk'un 4. ve 5. basıma ulaşan romanları ise, Latife Tekin'in tam tersine, yoğun bir masa başı çalışmasının ürünüydü. 1960'lardan sonra Batı'da gündeme gelen "metinlerarası ilişki" kuramını uyguladığı izlenimini veren Pamuk *Kara Kitap*'ta (1990) özgün bir metnin ve özgün bir ruhsal yaşantının olamayacağını, her edebi metnin, başka metinlerin yinelenmesi ya da çeşitlemesi olduğu için edebi sayılabileceğini savundu. Batı'da J. L. Borges, Umberto Eco ve Italo Calvino gibi yazarların geliştirdiği bu post-modern anlayışa bağlı görünen yazarlar arasında öykücü Mahir Öztaş da vardı. Öte yandan Vüs'at O. Bener, Bilge Karasu ve Hulki Aktunç gibi daha eski kuşaktan yazarların, ayrıca Mustafa Kutlu ve İbrahim Kurtuluş gibi öykücülerin ürünleri, edebiyatın "tinsel" savlarından kolay kolay vazgeçemeyeceğini gösteriyordu.

Bir yandan 1970'lerdeki siyasal kutuplaşma, öte yandan yazarların, şairlerin, okurların, kitapların ve dergilerin sayısındaki artış

1980'den sonra edebiyat çevresinin de içten yarılmasına yol açtı. Bu yıllarda sayfalarını farklı anlayıştan yazarlara açan *Gösteri* gibi edebiyat magazinleri, *Üç Çiçek* ve *Şiir Atı* gibi şiir dergileri, *Defter* gibi kültür dergileri de vardı, ama bu çabalar ulusal kültürün 1930-60 arasındaki organik bütünlüğünün yerini tutamadı. Toplum ve onunla birlikte kültür büyümüş, karmaşıklaşmış ve bölünmüştü. *Ayrıca bak.* Türk edebiyatı.

PLASTİK SANATLAR. Cumhuriyet öncesi. Türkiye'de Batılı anlamda resim anlayışı 19. yüzyılda gelişmeye başladı. 1883'te Sanayi-i Nefise Mektebi (1928'den sonra Güzel Sanatlar Akademisi, bugün Mimar Sinan Üniversitesi), 1914'te de İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi açıldı. 1910'larda sanat eğitimi için Avrupa'ya giden Nazmi Ziya Güran, Avni Lifij, Namık İsmail ve Feyhaman Duran'ın yanı sıra İbrahim Çallı, Sami Yetik, Hikmet Onat gibi ressamlar da temelde izlenimcilik akımının ilkelerini benimsemişlerdi. "Çallı" ya da "1914 Kuşağı" (*bak.* izlenimcilik) olarak anılan bu sanatçılar Cumhuriyet dönemi resim sanatının gelişimini etkilediler. 1909'da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin(*) katkılarıyla oluşturdukları Galatasaray sergileri yoğun bir sanat ortamı yarattı ve 1920'lerde Avrupa'da eğitim gören genç sanatçıların bu sergilere katılmaları resim sanatında yeni bir dönemi başlattı.

Cumhuriyet'in ilk 10 yılı. Namık İsmail 1927'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nin müdürlüğüne atandıktan sonra ilk iş olarak yapıyı onarttı; ardından yeni bölüm ve atölyeler açtı, yurtdışından hocalar getirterek eğitimi çağdaşlaştırmak için çaba harcadı. Cumhuriyet döneminin ilk örgütlü sanat topluluğu, özellikle 1927'deki 11. Galatasaray Sergisi'ne katılan genç sanatçıların girişimiyle 1929'da kurulan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği(*) oldu. Kısaca Müstakiller diye anılan bu grup üyeleri tam anlamıyla ortak bir anlatım dili geliştirmek yerine dışavurumculuktan gerçekçiliğe ve kübizme uzanan farklı eğilimler içinde kendi özgün üsluplarını sürdürdüler; buna karşılık izlenimci eğilimleri yok etmek noktasında birleştiler.

1930'ların başlarında Cumhuriyet devrim ve ilkelerini tanıtmak ve benimsetmek amacıyla kurulan Halkevleri kültürel etkinliklerde de bulundu. Yürüttükleri Anadolu halk sanatı ve kültürü araştırmaları, birçok sanatçının bu konulara yönelmesini sağladı. 1932-33'te Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Resim-İş Bölümü açıldı ve Malik Aksel bu bölümün ilk hocalarından biri oldu. Cumhuriyet'in 10. yılında Ankara Halkevi'nde açılan "İnkılap Sergisi"nde Kurtuluş Savaşı ile Cumhuriyet dönemlerini konu alan resimler sergilendi. Aynı yıl akademi müdürü Namık İsmail Milli Eğitim Bakanlığı'na kapsamlı bir rapor sunarak sanatçılara iş alanlarının açılmasının, siparişlerin yabancı değil Türk sanatçılara verilmesinin, sanatçıların sosyal güvenlik haklarına kavuşturulmasının gerekliliğini vurguladı. Dönemin bir başka önemli olayı da D Grubu'nun(*) kurulmasıydı. Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Elif Naci, Cemal Tollu, Abidin Dino ve heykelci Zühtü Müritoğlu'nun oluşturduğu grubun amacı izlenimci eğilimleri yok ederek Türk sanatını kübizm ve yapımcılık gibi Avrupa'daki yeni akımlar doğrultusunda geliştirmek ve ortak bir anlatım dili oluşturmaktı.

1935-50. Namık İsmail'in ölümünden sonra 1936'da akademi müdürü olan Burhan Toprak D Grubu'nu destekledi; ayrıca Léopold Lévy, Rudolf Belling ve Bruno Taut gibi yabancı hocaların gelmesini sağladı. Yabancı hocaların eğitime katıldıkları 1937-48 arasında akademideki Türk hocalar çevirmenlik görevi dışında eğitimde etkin roller alamadı.

Oskan (Ervant) Efendi'den sonra Heykel Bölümü'nde görev alan İhsan Ozsoy, bu dönemde Mahir Tomruk ve Ratip Aşır Acudoğu'nun yetişmesinde etkili oldu. Bu iki heykelci ile Almanya'da eğitim gören Nejat Sirel daha çok büst ve küçük heykeller yapıyor, anıt çalışmaları ise genellikle Krippel, Canonica, Hanak ve Thorak gibi yabancı heykelcilere ısmarlanıyordu. İlk kez 1937'de, yabancı sanatçıların da katıldığı "Erzurum Anıtı" yarışmasında iki Türk heykelci birincilik (Ali Hadı Bara) ve ikincilik (Zühtü Müritoğlu) ödüllerini aldı; "Manisa Anıtı" yarışmasını da Nejat Sirel kazandı.

İstanbul'da bir sanat müzesi kurma projesi ilk kez 1917'de gündeme gelmiş, ama savaş yüzünden ertelenmişti. İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi (İDRHM) 1937'de Mustafa Kemal'in emriyle Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'nde açıldı. Müzenin çekirdeğini Halil Edhem Eldem'in *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*'nda (1924, 1970) adı geçen yapıtlar oluşturmuştu ve ziyarete açıldığında koleksiyonda 320 parça vardı.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) düzenlediği "yurt gezileri" programı 1937'den 1944'e değin sürdü. Halkevleri aracılığıyla yürütülen bu projede 58 sanatçı 63 ilde çalıştı ve 675 tuval üretti. 1930'da gündeme gelmekle birlikte, ilk Devlet Resim ve Heykel Sergisi (DRHS) ancak 1939'da Ankara'da açıldı. Günümüze değin aralıksız olarak sürdürülen bu sergilerle sanatçılar hem özgün ve kişilikli yapıtlar üretmeye özendirildi, hem de verilen ödüllerle mali açıdan desteklendi. 1945'e değin birincilik, ikincilik ve üçüncülük verilirken, DRHS yönetmeliğinde yapılan bir değişiklikle 1946-56 arasında ödüller kaldırıldı ve beğenilen bütün yapıtlar İDRHM'ye konmak üzere Milli Eğitim Bakanlığı'nca satın alındı. 1956'da yeniden konan birincilik ve ikincilik ödülleri 1973'te kaldırıldı ve en az 20 kişiye başarı ödülü verilmesi kararlaştırıldı. Uzun süre görsel sanatlardaki tek ödüllü yarışma olarak kalan DRHS'yi resim dalında 1967'de DYO, 1977'de Sedat Simavi Vakfı ve 1981'de Vakko Resim Yarışması, heykel ve seramik dalında 1979'da Turgut Pura Ödülleri, resim, özgün baskı, heykel ve seramik sanatında da 1980'de Günümüz Sanatçıları İstanbul Sergisi Ödülleri izledi.

D Grubu'ndan sonra Türk resim tarihi içindeki en önemli topluluğu 1941'de Léopold Lévy'nin öğrencileri Yeniler Grubu(*) adıyla kurdular. Özellikle toplumsal içerikli konulara ağırlık veren bu grup sergi etkinliklerini 1955'e değin sürdürdüyse de, kuruluşundan kısa süre sonra toplumsal gerçekçi anlatım biçiminden uzaklaştı ve sanatsal etkisini sürdüremedi.

Sanat tarihi konusundaki ilk bilimsel araştırmalar da bu tarihlerde başladı. Celal Esat Arseven beş ciltlik *Sanat Ansiklopedisi*'ni 1943-52 arasında yayımladı. Suut Kemal Yetkin, Sabahattin Eyuboğlu ve Mazhar Şevket İpşiroğlu da ilk estetik araştırmalarına yöneldiler. Akademide sanat tarihi ve estetik dersleri kondu. Hilmi Ziya Ülken 1941'de yayımladığı *Resim ve Cemiyet*'te sanatın toplumsal işlevini tanımladı. Sanat tartışmaları, Doğu ve Batı'nın farklı gelenekleri göz önüne alınarak bir çözüme ulaşma üzerinde yoğunlaştı.

1950-80. 1945 sonrası Batı sanat akımlarının daha yakından izlenmeye başladığı 1950'lerde Türk resim tarihindeki ilk soyut denemeler ortaya çıktı. İlk soyut sanat sergisi Adnan Çoker ve Lütfü Günay tarafından 1954'te Ankara'daki Helikon Galerisi'nde açıldı. Önceden toplumsal içerikli konulara ağırlık veren Nuri İyem ve Ferruh Başağa gibi ressamlarla Sabri Berkel, Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Halil Dikmen, Refik Epikman, Hamit Görele, Ercüment Kalmık, Bedri Rahmi Eyuboğlu gibi eski D Grubu üyeleri ve Müstakiller de soyut denemelere giriştiler. Bunlardan bir bölümü 1960'larda gene figüratif sanata döndüyse de Çoker, Berkel ve İzer soyut sanata bağlı kaldılar. Bu dönemde figüratif sanat da hızla gelişti. Ali Avni Çelebi, Turgut Zaim, Malik Aksel, Edip Hakkı Köseoğlu ve Mahmud Cüda bu eğilimin en güçlü temsilcileriydi. Dönemin önemli figür ressamlarından Fikret Mualla 1939'da Paris'e yerleşti ve ölünceye değin orada çalıştı. 1960'larda ve 1970'lerde figüratif sanatın en önemli savunucularından Neşet Günal'ın toplumsal içerikli tuvalleri, Cihat Burak'ın halk sanatından izler taşıyan bezemesel nitelikli resimleri, Orhan Peker'in lekeci bir yaklaşımla oluşturduğu hayvan resimleri ve bozkır görünümleri, Dinçer Erimez'in ölüdoğaları, iç mekân resimleri ve figür çalışmaları, Devrim Erbil'in minyatürü anımsa-

Fikret Muallâ'nın dışavurumcu bir yapıtı
Ara Güler

tan görünümleri, Özdemir Altan'ın sanayileşmenin insan üzerindeki etkilerini konu alan yapıtları ve Nedim Günsür'ün naif anlatımlı resimleri figüratif eğilimin bu dönemdeki çeşitliliğini gösteren örnekler oldu. Sanat yaşamına bu yıllarda atılan Mehmet Güleryüz, Komet, Alaattin Aksoy, Utku Varlık, Burhan Uygur, Neşe Erdok, Nur Koçak ve Balkan Naci İslimyeli gibi sanatçılar da farklı anlatımlar geliştirerek figüratif çalışmalar yaptılar. Bu kuşak yapıtlarında toplumsal eleştiriye yer vermeye özen gösterdi. Aynı dönemde Ömer Uluç, Şadan Bezeyiş, Hasan Kavruk, Adnan Turani, Cemal Bingöl, Abidin Elderoğlu, Mustafa Ayaz ve Halil Akdeniz soyutlamacı tavrı benimserken, Zahit Büyükişleyen ve Zafer Gençaydın soyutla figüratifin iç içe geçtiği resimler yaptılar. Turan Erol ve Leyla Gamsız da temelde figüratif nitelikli çalışmalarında yer yer rengi öne çıkaran soyutlamacı öğelere yer verdiler. Altan Gürman ise 1960'ların sonlarına doğru toplumsal ve siyasal konuları işlediği yapıtlarında gerçek malzemelerden yararlanarak kolaj, fotomontaj ve birleştirme tekniklerini uyguladı.

1930'ların sonlarında akademide bir oymabaskı atölyesi açılmıştı. Akademi ve Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nün yanı sıra 1962'de Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda da açılan oymabaskı atölyesiyle özgün baskı çalışmaları hız kazandı. Aliye Berger, Mustafa Aslıer, Nevzat Akoral, Mustafa Pilevneli, Fethi Kayaalp, Ergin İnan, Mürşide İçmeli, İsmail Türemen, Ali Teoman Germaner, Süleyman Saim Tekcan ve Asım İşler gibi birçok ressam bu alanda ürünler verdi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Münif Fehim, Kenan Temizan ve İhap Hulusi grafik dalında öncü çalışmalar yapmıştı. Daha sonra Namık Bayık, Mesut Manioğlu, Mengü Ertel, Sait Maden, Yurdaer Altıntaş, Bülent Erkmen ve Sadık Karamustafa afiş, kitap kapağı ve benzeri çalışmalarıyla bu türü geliştirdiler.

Belling 1937'de akademide heykel bölümünün başına getirildiğinde, öğrenimin birinci yılının baş atölyesinde, ikinci yılının kabartma (rölyef), üçüncü yılının da serbest heykel (*rond-bosse*) atölyesinde tamamlanmasını öngören bir düzenleme yapmış ve üç atölyenin de sorumluluğunu üstlenmişti. 1950'de baş atölyesine onun yerine Müritoğlu girmeye başladı. 1951-52'deyse atölye sayısı ikiye indirilerek birinden Belling, öbüründen Bara ile Müritoğlu sorumlu oldu. Hakkı Atamulu, Yavuz Görey, Kâmil Sonad, İlhan Koman, Hüseyin Gezer, Turgut Pura ve Şadi Çalık gibi meslek yaşamına 1950'lerde başlayan heykelciler Belling'in öğrencileriydi. Bunların çoğu figüratif çalışırken bir bölümü de figüratif soyut denemeler yaptı; İlhan Koman, Şadi Çalık ve Turgut Pura gibi bazıları ise soyut heykele ağırlık verdi. Belling 1954'te akademiden ayrılınca atölyesi, akademi müdürü Nejat Sirel'e kaldı, ama atölye hocalığını Hüseyin Gezer üstlendi. Eğitimlerine Belling'le başlayan, ama Bara ve Müritoğlu atölyesinde tamamlayan Kuzgun Acar, Ali Teoman Germaner, Gürdal Duyar, Tamer Başoğlu ile Bara atölyesinde yetişen Füsun Onur hocalarının biçim anlayışından ve dinamizminden etkilendiler. 1960'larda eğitim gören Namık Denizhan, Mehmet Aksoy, Saim Bugay, Koray Ariş, Metin Haseki, Ferit Özşen ve Seyhun Topuz ise Hüseyin Gezer ve Şadi Çalık'ın öğrencileriydi. Aynı kuşaktan Tankut Öktem ile Haluk Tezonar ise Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda seramik öğrenimi görmekle birlikte daha çok heykelci olarak etkinlik gösterdiler.

1929'da akademide bir seramik atölyesi açılmasına ve İsmail Hakkı Oygar, Vedat Ar ve Hakkı İzzet gibi sanatçı-hocaların etkinliklerine karşın Türkiye'de seramik sanatı sanayideki gelişmelere koşut olarak ancak 1950'lerden sonra önem kazandı. İlk özel seramik atölyesini 1950'lerin ortalarında Füreya Koral kurdu. 1960'ların başında Eczacıbaşı seramik fabrikasında çalışan Atilla Galatalı, Alev Ebüzziya ve Melike (Abasıyanık) Kurtiç atölyelerinin dağılmasından sonra çalışmalarını serbest olarak sürdürdüler. Sadi Diren, Ayfer ve Sabit Karamani, Candeğer Furtun, Güngör Güner, Erdinç Bakla ve Beril Anılanmert de seramik dalında etkinlik gösteren sanatçılardandı.

1980 sonrası. 1970'lerin ortalarında başlayan öncü ve deneysel çalışmalar, ilki 1977'de düzenlenen İstanbul Sanat Bayramı çerçevesinde yer alan Yeni Eğilimler sergileriyle desteklendi. 1980 sonrasında geleneksel tuval resminin yanı sıra kavramsal sanat(*) çalışmaları da yaygınlaştı. Yusuf

Sarkis'in demir ve neon lambası kullanarak yaptığı, 2. Uluslararası İstanbul Bienali'nde Ayasofya Hazine Binası'nda sergilenen bir tasarımı, 1989
İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı

Taktak, Canan Beykal, Şükrü Aysan, Ahmet Öktem, Serhat Kiraz, Handan Börüteçene ve Erdağ Aksel bu tür ürün veren sanatçılar arasında yer aldı. Aydın Ayan, Mustafa Ata, Zekai Ormancı, Seyyit Bozdoğan, Tülin Öztürk, Şenol Yorozlu ve Hale Arpacıoğlu figüratif çalışmalarında farklı anlatımlardan yararlandılar. Bedri Baykam'ın soyutla figüratifin iç içe geçtiği çalışmalarıyla Mehmet Gün'ün soyut denemeleri de 1980'lerin çeşitliliğinin ürünleriydi.

Cumhuriyet döneminde çalışmalarını yurtdışında sürdüren sanatçılar arasında Yüksel Arslan, Hakkı Anlı, Abidin Dino, Selim Turan, Adnan Varınca, Avni Arbaş, Nejat Melih Devrim, Ömer Kaleşi, Erdal Alantar, Sarkis, Burhan Doğançay, Erol Akyavaş ve Timur Kerim İncedayı sayılabilir.

MÜZİK. Türkiye'de Cumhuriyet döneminin başındaki resmî müzik politikasının kuramsal kaynağını Ziya Gökalp'in 1923'te Ankara'da yayımlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı yapıtında ileri sürdüğü düşünceler oluşturur. Gökalp bu yapıtında Osmanlı müziğini Arap, Acem ve Bizans müziklerinin karışımı, ilkel bir sanat olarak niteliyor, "yeni" Türk müziğinin ancak, halk melodilerinin derlenip, Batı müziğinin "usulüne göre" armonize edilmesiyle yaratılabileceğini ileri sürüyordu. Atatürk başta olmak üzere Cumhuriyet uygulamalarını yürürlüğe koyan kadro ile devrimci aydınlar da Türk müziğinin saltanat ve saray çevresini simgelediği düşüncesinde oldukları için bu savları benimsediler. Böylece müzik alanında Batı müziğine yöneliş hareketi başladı. Hilafet kaldırılınca Ankara'ya taşınarak adı Riyaseticumhur Musıki Heyeti'ne dönüştürülen Muzıka-yı Hümayun'un(*) bazı üyelerinden yararlanılarak Eylül 1924'te Musıki Muallim Mektebi açıldı ve yöneticiliğine Zeki Bey (Üngör) atandı. Ortaöğretim için gerekli olan öğretmen kadrosu yetiştirilmeye başladı. 1925'te ilk halk türküleri derleme gezisine çıkıldı. Derlenen ezgilerin notaları defterler halinde yayımlandı. 1925'te devletin açtığı sınavla müzikçi ve öğretmen olarak yetiştirilmek üzere aralarında Ulvi Cemal Erkin'in de bulunduğu 10 kadar genç Paris, Berlin, Budapeşte ve Prag'a gönderildi. 1926'da Maarif Vekili Mustafa Necati'nin başkanlığında Ankara'da toplanan Sanayi-i Nefise Encümeni'nin kararıyla bütün okullarda klasik Türk müziği eğitimi kaldırılarak yerine Batı müziği eğitimi kondu.

Çoksesli Türk müziği. Resmî müzik politikası doğrultusunda bir yandan ilki İstanbul Belediyesi'nin Şehir Bandosu (1927) olmak üzere, birçok kent ve kasabada belediye ve dernek bandoları kurulur, çoksesli müziğin kuramına ilişkin kitap ve broşürler yayımlanırken, bir yandan da yurtdışından getirtilen uzmanlarla temel kurumların oluşturulmasına girişildi. 1931'de Viyana Müzik ve Tiyatro Akademisi başkanı Joseph Marx, İstanbul Belediyesi'nin çağrısıyla İstanbul'a giderek bir konservatuvar açılması konusunda incelemede bulundu ve önerilerini bir rapor halinde sundu. Temmuz 1934'te çıkarılan 2743 sayılı yasayla Milli Musiki ve Temsil Akademisi'nin kurulması kabul edildi. Batı müziğine yöneliş Halkevleri'nin tüzüğünde de "müzik çalışma ve gösterilerinde modern müzik ile halk türkülerimizin esas tutulacağı ve uluslararası müzik teknik ve araçlarının kullanılacağı" cümleleriyle ifadesini buluyordu. 1 Kasım 1934'te Atatürk'ün TBMM'de yaptığı konuşma üzerine, Basın Yayın Genel Müdürü Vedat Nedim Tör'ün girişimiyle Türk müziği yasaklandı. (Yoğun tepkilerle karşılanan bu uygulamadan sekiz ay sonra vazgeçildi.) Ardından Milli Eğitim Bakanı Abidin Özmen'in başkanlığında Cemal Reşit Rey, A. Adnan Saygun, Ulvi Cemal Erkin, Necil Kâzım Akses, Cevad Memduh Altar, Halil Bedii Yönetken ve dönemin öteki müzikçilerinden oluşan bir komisyon kurularak bir müzik devriminin program ve temellerinin hazırlık çalışmaları belirlenmeye çalışıldı. Sekiz müzikçinin imzasıyla *Türkiye'de Devlet Musiki ve Tiyatro Akademisinin Ana Çizgileri* başlıklı bir rapor hazırlandı.

Yeni yetişen gençlerin yabancı uzmanlar gözetiminde eğitilmeleri amacıyla araştırmalar yapıldı, ilişkiler kuruldu. Almanya ve SSCB konuya ilgi gösterdiler. Özellikle Sovyetler, Dmitri Şostakoviç, David Oyştrah ve Lev Oborin'le birlikte opera, bale ve orkestra sanatçılarından oluşan bir topluluk göndererek Ankara, İstanbul ve İzmir'de konserler ve gösteriler düzenlediler. 1935'te Türk hükümetiyle bir sözleşme imzalayan Paul Hindemith (1937'ye değin dört kez Türkiye'ye giderek) bir öneriler ve raporlar dizisi sundu, yapılan çalışmaları denetledi ve konservatuvar yönetmeliğini

hazırladı. 1 Kasım 1936'da da konservatuvar eğitime başladı. Aynı yıl Béla Bartók Halkevleri'nin çağrılısı olarak Türkiye'ye gitti, Ankara'da üç konferans verdi ve A. Adnan Saygun ile birlikte Türk halk müziği derleme gezisine çıkarak dönüşünde "Bir Halk Müzik Arşivinin Kurulması Konusunda Öneriler" başlıklı bir rapor sundu.

Béla Bartók halk müziği derlemeleri yapmak amacıyla çıktığı gezilerden birinde Toprakkale yakınlarında Kumarlı aşireti üyeleriyle birlikte, 24 Kasım 1936; Adana
A. Adnan Saygun'un izniyle

1937'de en kapsamlı halk müziği derleme çalışmalarına girişildi. 1938'de Musıki Muallim Mektebi bir bölüm olarak Gazi Eğitim Enstitüsü'ne bağlanarak yönetimine Alman müzikçi Eduard Zuckmayer getirildi.

Eylül 1939'da Askeri Muzıka Astsubay Okulu açıldı (bu kurum 1949'da Askeri Muzıka Meslek Okulu'na dönüştürüldü). 1940'ta çıkarılan 3829 sayılı yasayla resmî nitelik kazanan Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü ve Temsil Bölümü olarak ikiye ayrıldı (*bak.* devlet konservatuvarları). Temsil Bölümü'nde Tatbikat Sahnesi(*) oluşturularak Ankara ve İzmir'de Türkçe operalar sahneledi. Tatbikat Sahnesi, 1949'da kabul edilen bir yasayla Devlet Tiyatroları'nın kurulması üzerine kapandı. Aynı yıl çoksesli müziği özendirmek için İnönü Armağanı kuruldu. II. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Türkiye'ye gelen ünlü Alman orkestra şefi Hermann Scherchen, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası ve Konservatuvar Şan Bölümü'nün öğrencileriyle Beethoven'ın bütün senfonilerini seslendirdi.

1950'de iktidara gelen Demokrat Parti devlet desteğini Devlet Konservatuvarı'ndan, bağımsız bir kuruluş durumuna gelmiş olan Devlet Tiyatroları'nın opera ve tiyatro gösterilerine kaydırdı. Altyapıya ilişkin harcamalar en aza indirilirken, radyoda çoksesli müziğe ayrılan süreler azaltıldı; niteliği düşen programlar giderek tekdüzeleşti. Buna karşılık Türk müziği yayınları artırıldı. Opera temsilleri ve konserler daha çok törensel amaçlarla ele alınmaya başladı.

27 Mayıs 1960 hareketinden sonra eğitim alanındaki boşluğun doldurulması ve çoksesli müzikteki gerilemenin giderilmesi için bazı girişimlerde bulunuldu. 1967'de bu amaçla Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Müsteşarlığı kuruldu. Devlet Tiyatroları'na bağlı Opera Bölümü 1970'te çıkarılan 1309 sayılı yasayla bir genel müdürlük haline getirildi. 1964'te özerk TRT Kurumu'nun oluşturulmasıyla radyo ve (1968'den başlayarak) televizyon yayınları doğrudan devlet denetiminden çıktı. 1971'de yapılan bir düzenleme ile müzik alanındaki çalışmalar ve müzik öğretmeni yetiştirilmesi Milli Eğitim Bakanlığı'nın görev ve yetkisi içinde bırakılırken, sanatçı yetiştirme ve müzik icra kurumları yeni oluşturulan Kültür Bakanlığı'nın emrine verildi.

1973'te kurulan İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın düzenlemeye başladığı yıllık İstanbul Festivali 1978'de Avrupa Müzik Festivalleri Birliği'ne katılarak uluslararası nitelik kazandı. 1982'de müzik öğretmeni ile sanatçı ve icracı yetiştiren okullar ilgili bakanlıklardan alınarak üniversitelere bağlandı. Bu uygulamayla konservatuvarlara güzel sanatlar fakültelerinin, öğretmen yetiştiren kurumlara da eğitim fakültelerinin bünyelerinde yer verildi.

Çoksesli müziğin yaygınlaştırılması hareketinde opera müziğin en yüksek biçimi olarak kabul edilmiş ve bir Türk operasının kurulması başlıca amaç olarak ele alınmıştı. Bu yolda ilk çalışmalar 1930'da İstanbul'da başladı. Gülhane Parkı'ndaki Alay Köşkü'nde Opera Cemiyeti adıyla kurulan bir dernek bazı opera parçalarını Türkçeye çevirerek piyano eşliğinde seslendirdi. Haziran 1934'te ilk Türk operası olan *Özsoy* Ankara Halkevi'nde Atatürk ve İran şahının önünde seslendirildi. *Özsoy*'un librettosunu, Atatürk'ün hazırladığı taslaklardan Münir Hayri Egeli yazmış, bestesini A. Adnan Saygun yapmıştı. Gerçek anlamda ilk opera temsili ise 1940'ta Ankara'da konservatuvar öğrencilerinin Tatbikat Sahnesi'nde Türkçe olarak sahneledikleri Mozart'ın *Bastien ve Bastienne* adlı şarkılı oyunuydu. Bunu 1941'de Carl Ebert'in yönetiminde Puccini'nin *Madam Butterfly*'ı ve Beethoven'ın *Fidelio*'su izledi. Ankara Sergievi yapısının bozulup yeniden düzenlenmesiyle yapılan yeni opera (*bak.* Balmumcu, Şevki) 1948'de A. Adnan Saygun'un *Kerem* operasının 1. perdesinin 1. tablosunun sahnelenmesiyle açıldı. 1949'da Devlet Tiyatroları'nın ilk genel müdürü olan Muhsin Ertuğrul'un yönetiminde operada klasik repertuvarı Türkçe librettolarla oluşturma çalışmasına girişildi. Bu dönemde ilk kez bir Türk orkestra şefi, Hasan Ferit Alnar, opera yönetti. 1959'da İstanbul Şehir Operası *Tosca*, Şehir Operası'nın devamı olan İstanbul Devlet Operası da 1969-70 sezonunda *Aida* operalarıyla perdelerini açtı. 1982'de de İzmir Devlet Operası Carl Orff'un *Die Kluge* operasının *Meddah* adlı tek kişilik uyarlaması ve Ferit Tüzün'ün *Çeşmebaşı* balesi ile açıldı.

Hepsi Ankara Devlet Konservatuvarı'ndan yetişen Mesude Çağlayan, Saadet İkesus (Altan), Semiha Berksoy, Ayhan Aydan, Nurullah Şevket Taşkıran, Orhan Günek ve Nihat Kızıltan Türk operasının ilk sanatçılarıydı. Onları günümüze değin Ayhan Baran, Leyla Gencer, Suna Korad, Cemil Sökmen, Ferhan Onat, Özcan Sevgen, Ender Arıman, Yekta Kara, Mete Uğur gibi birçok opera sanatçısı izledi.

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze değin genelde üç besteci kuşağı yetişti. 20. yüzyılın ilk 10 yılı içinde doğmuş olan ve müzik devriminin düşünsel ve uygulayıcı gövdesini oluşturan ilk kuşak besteciler Batı'nın değişik konservatuvarlarından yetişmiş, çeşitli müzik akımlarının etkisinde yapıt veren sanatçılardı. Aralarında önemli üslup ve anlayış farkları bulunmasına karşın onları birleştiren nitelik, yapıtlarında (değişik ölçülerde ve farklı yaklaşımlarda da olsa) özellikle halk müziğinden yararlanarak ulusal bir okul kurma çabasıydı. Bu grubun en önemli adları Cemal Reşit Rey, Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, A. Adnan Saygun ve Necil Kâzım Akses, Türk Beşleri diye anıldılar. Fuat Koray, Ferit Hilmi Atrek ve Ekrem Zeki Ün de bu ilk besteciler arasındaydı. Çoğu 1910-30 arasında doğan ve hemen hepsi Türk Beşleri'nin öğrencisi ikinci kuşak besteciler de genelde öğretmenlerinin doğrultusunda ilerlediler. Bunlardan Kemal İlerici, Bülent Tarcan, Sabahattin Kalender, Nevit Kodallı, Ferit Tüzün, Cenan Akın, Muammer Sun, İlhan Baran yapıtlarında malzeme olarak Türk halk müziğini ve sanat müziğini kullandılar. Bülent Arel, İlhan Usmanbaş, Ertuğrul Oğuz Fırat, İlhan Mimaroğlu, Cengiz Tanç gibi bazıları da, ulusal bir okuldan söz edilemeyecek bir çeşitlilik içinde ve daha özgür bir tutumla izlenimcilik, oniki ton müziği, raslamsal müzik, somut müzik vb Batı müzik akımlarına bağlandılar. Üçüncü kuşak besteciler de genellikle ikinci kuşak bestecilerin öğrencileriydi. Aralarında Kemal İlerici'den etkilenenlerin yanında, başka denemeler de yapan Çetin Işıközlü, Sarper Özsan, Okan Demiriş, Babür Tongur, Ahmet Yürür, İlteriş Sun gibi bestecilerin yer aldığı bu kuşak, büyük ölçüde sahne ve film müziği üzerinde de çalıştı.

Cumhuriyet döneminde Hikmet Şimşek, Gürer Aykal, Rengim Gökmen gibi yabancı toplulukları yöneten, ödül alan, yurt içinde ve dışında plak dolduran orkestra şefleri de yetişti.

Üstün yetenekli çocuklar için çıkarılan yasa ile yurtdışındaki konservatuvarlarda okuyan İdil Biret (piyano), Suna Kan (keman), Ayla Erduran (keman), Verda Erman (piyano), Gülay Uğurata (piyano), Ayşegül Sarıca (piyano), Elif ve Bedii Aran (piyano), İsmail Aşan (keman), Tunç Ünver (keman), Güher ve Süher Pekinel kardeşler (piyano), Hüseyin Sermet (piyano), Arın Karamürsel (piyano), Gülsin Onay (piyano), Gülşen Tatu (flüt) vb uluslararası yarışmalarda ödüller kazandılar, plak doldurdular.

Klasik Türk müziği. Cumhuriyet'in başlarında klasik Türk müziğine karşı bir tutum içindeki uygulamalar, bütün Cumhuriyet dönemi müzik tarihine damgasını vuran ve günümüzde de zaman zaman alevlenen bir tartışmayı başlattı. Başlıca iki saf arasında sürüp giden bu tartışmada devrimciler (ya da "alafrangacılar") "eski" müziğin ruhları kararttığını, bunun Türkün doğasına uymadığını, en gelişmiş müziğin Batı müziği olduğunu, dolayısıyla yeni Türk müziğinin bu tarza yönelmesi gerektiğini savunuyorlardı. Gelenekçilerse (ya da "alaturkacılar") Batı müziğinin Türke uymayacağında, tekseslilliğin bir kusur değil bir karakter özelliği sayılması gerektiğinde, geleneksel Türk müziğinin dünyanın en gelişmiş müziklerin-

den biri olduğunda ve bu büyük birikimin terk edilmesi için bir neden bulunmadığında diretiyorlardı.

Geleneksel Türk müziği sisteminin içinde kalarak apayrı bir çokseslilik yaratılabileceğini, Türk orkestrasında geleneksel çalgıların da önemli roller üstlenmesi gerektiğini savunan Hüseyin Saadettin Arel(*), bu iki aşırı uç arasında özgün bir öneriyle ortaya çıktı. Ama Arel'in görüşleri ne gelenekçiler, ne de devrimciler arasında fazla bir yandaş buldu. 1943'te Batı müziği eğitimini "ıslah", Türk müziği bölümünü yeniden "ihdas" etmesi için İstanbul Belediye Konservatuvarı müdürlüğüne getirilen Arel, beş yıl süren bu görevinden sonra, özel derslerle etkili olmanın yollarını aradı. Arel 1943'te İstanbul Belediye Konservatuvarı Türk Müziği Bölümü'nü yeniden açtı. Burada program tümüyle kuramsal derslerden oluşuyordu. 1945'te bu bölüme bağlı olarak kurulan Türk Musikisi İcra Heyeti, etkinliklerini günümüzde de sürdürmektedir.

1976'da klasik Türk müziği alanında biri okul (bugün İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı), öbürü bir icra topluluğu (Kültür Bakanlığı'na bağlı, Nevzad Atlığ yönetiminde Devlet Klasik Türk Müziği Korosu) olmak üzere iki resmi kurum oluşturuldu. Bu girişimler, kuruluşunun 53. yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin "eski" müziği korumaya başladığının göstergesiydi. 1980'lerde, başta Ankara ve İzmir olmak üzere, başka büyük kentlerde de Kültür Bakanlığı'na bağlı yeni klasik Türk müziği koroları ve Yükseköğretim Kurulu'na (YÖK) bağlı yeni Türk müziği konservatuvarları kuruldu. Böylece devlet, 1970'lerin ortalarına değin resmi ve sistemli bir öğretim kurumundan yoksun kalan ve piyasanın (içkili gazinolar ve plak-kaset sanayisi) etkisiyle yerini günden güne artan bir hızla niteliksiz bir müziğe bırakan geleneksel Türk müziğini korumaya başlamış oluyordu.

TRT'nin Türk sanat müziği diye adlandırdığı klasik Türk müziği, bugün hem radyo istasyonlarında, hem de televizyon kanallarında en büyük yeri tutan müzik türlerindendir. 1985'e değin Türk sanat müziği programlarının hemen hemen hiç yer almadığı Radyo 3'te, bu tarihten sonra yaklaşık iki yıl boyunca hem Türk sanat müziğine, hem de Türk halk müziğine (düşük bir oranda da olsa) yer verildi. Bazı çevrelerden sert tepkiler alan bu uygulama, yalnızca Türk sanat müziği ve Türk halk müziği programları yayınlayan Radyo 4 açıldıktan bir süre sonra sona erdi.

Radyo istasyonları ve televizyon kanallarındaki Türk sanat müziği programlarının çoğunu TRT sanatçıları hazırlamaktadır. Bu programlarda, yaklaşık son 10 yıldır günün moda parçalarına ağırlık verilmektedir. TRT'nin, yayın politikasıyla yaratılmalarında özendirici rol oynadığı son besteler, çok kullanılan birkaç makamın dışına çıkmamakta, ama yazıldıkları makamın özelliklerine de pek bağlı kalmamakta ve son derece basit bir melodik yapı göstermektedir. Gerçek klasik Türk müziği yapıtları ise daha çok "Klasik Koro", "Küçük Koro" gibi programlarda seslendirilmektedir. Gazinolarda ise, "assolist" tanımlamasıyla sahneye çıkan genellikle kadın Türk müziği şarkıcıları repertuvarlarında arabesk müzik(*) türündeki parçalara gittikçe daha çok yer vermektedir.

Cumhuriyet döneminin Türk müziği alanındaki belli başlı yaratıcıları arasında Refik Fersan, Zeki Arif Ataergin, Suphi Ziya Özbekkan, Sadettin Kaynak, Rakım Elkutlu, Münir Nurettin Selçuk, Yesari Asım Arsoy, Selahattin Pınar, Muzaffer İlkar, Fehmi Tokay, Cevdet Çağla, Alaeddin Yavaşça, Avni Anıl, Şerif İçli, Şekip Ayhan Özışık ve Erol Sayan sayılabilir. Yorumcuların başında ise Batılı bir sahne düzeni içindeki solo konserleri başlatan ve kendinden sonraki ses sanatçılarının çoğunu etkileyen Münir Nurettin Selçuk gelir. Tamburi, viyolonselci ve koro şefi Mesut Cemil, kemençe virtüözü Ruşen Ferit Kam ve kanuni Vecihe Daryal sık sık bir araya gelerek çok nitelikli icralar ortaya koymuşlardır. İzzettin Ökte büyük virtüöz Cemil Bey'den sonra tamburileri en çok etkileyen yorumcu olmuştur. Zeki Müren Türk müziğine Amerikalı *crooner*'ların şan tekniğini getirmiş, Alaeddin Yavaşça bariton sesiyle Münir Nurettin Selçuk'un üslubunu birleştirmiştir. Niyazi Sayın bilinen en büyük ney virtüözü, Necdet Yaşar da Cemil Bey'den sonraki tek gerçek tambur virtüözüdür. Tambur, lavta, rebab, kanun gibi çalgıları da çalabilen İhsan Özgen asıl kemençede büyük başarı göstermektedir. Bekir Sıtkı Sezgin her tür ses tekniğinden yararlanarak eşsiz yorumlar sunarken, Erol Deran özellikle taksimlerinin kompozisyonuyla dikkati çekmektedir. Kadın ses sanatçıları arasında yorum gücüyle özel bir yeri olan Meral Uğurlu, uttan tamburunkine yakın bir tını elde eden Cinuçen Tanrıkorur başka önemli yorumculardandır. *Ayrıca bak.* Türk halk müziği; Türk müziği.

BALE. Atatürk'ün Cumhuriyetin ilk yıllarında giriştiği çok yönlü çağdaşlaşma programı içinde evrensel Batı sanat kültürüne yönelik müzik ve temsil okulları da yer alıyordu. 1936'da Avrupa'dan getirilen hocaların öncülüğünde Ankara Devlet Konservatuvarı açıldı. Bale bölümü ise başından beri programda bulunmakla birlikte ancak 1947'de İstanbul Yeşilköy'de bir ilkokul içinde çalışmalarına başlayabildi; İngiliz Kraliyet Balesi'nin kurucusu Dame Ninette de Valois da Türkiye'de bale etkinliklerini başlatmakla görevlendirildi. Bu okul 1951'de bir bölüm olarak Ankara Konservatuvarı'na nakledildi. Dame Ninette de Valois bir yandan İngiliz Kraliyet Balesi'ni yönetirken, bir yandan da kendi öngördüğü eğitimcilerle okulun kuruluşunu gerçekleştirdi. Kraliyet bale okulu örnek alınarak, ayrıca İtalyan Cecchetti sistemi uygulanarak kurulan bölüm 10 yılda Ankara Devlet Operası'na bağlı bir bale topluluğu oluşturabildi. 1961'de bu topluluk üç perdelik *Copellia* balesiyle sahne yaşamına başladı. 1974'e değin Dame Ninette de Valois'nın öngördüğü repertuvar, eğitmen ve koreografarla belli bir olgunluğa ulaştı. Bu süre içinde konservatuvar ve devlet opera ve balelerinin sayısı da arttı. 1959'da açılan İzmir Devlet Konservatuvarı'nı 1971'de İstanbul Devlet Konservatuvarı izledi. 1960'ta İstanbul Şehir Operası adı altında çalışmalarına başlayan İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1969'da Kültür Sarayı'nda (sonradan Atatürk Kültür Merkezi) gösteriler sunmaya başladı. İzmir Devlet Opera ve Balesi'nin kuruluşu ise 1982'de tamamlandı.

1982'de ayrıca konservatuvarlar Milli Eğitim Bakanlığı'ndan alınarak üniversitelere bağlandı. Türkiye'nin en eski konservatuvarı olan İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda 1954'te kurulmuş kurs niteliğindeki yarı zamanlı bale bölümü de 1986'da yapılan bir düzenlemeyle devlet konservatuvarı statüsü kazandı.

1974'te İngilizlerin ayrılması ile bir sarsıntı dönemine giren Ankara Devlet Konservatuvarı SSCB'den öğretmen getirterek zamanla eğitimde Sovyet Vaganova sistemini benimsedi. İstanbul Devlet Konservatuvarı ise 1988'e değin hem İngiliz ve ABD'li, hem de daha çok Avrupa ve ABD'de yetişmiş öğretim üyeleriyle İngiliz Kraliyet ve İtalyan Cecchetti temelli akademik eğitimi sürdürdü; ayrıca modern dans, koreografi, doğaçlama gibi yaratıcılık ağırlıklı derslere yer verdi, sahne üstü uygulamaları, gösteri ve turnelerle yoğun bir program gerçekleştirdi. 1987'de getirtilen Kirov kökenli öğretim üyeleri bu kurumda da akademik eğitimin Vaganova ağırlıklı olmasına yol açtı. 1989-90 eğitim yılında ders programları değiştirildi; koreografi ve sahne uygulama dersleri kaldırıldı. İzmir Konservatuvarı bale bölümü küçük bir birim olarak yalnızca akademik dans eğitimi vermeyi sürdürdü. Statüsü değişen eski İstanbul Belediye Konservatuvarı da akademik eğitime daha çok önem vererek SSCB'yle kurulan çalışma ilişkisinden yararlandı.

Ankara Devlet Opera ve Balesi ilk kez 1968'de bir Türk koreografın yapıtını sahneledi. Topluluğun başdansçılarından Sait Sökmen'in *Çark*, *Kurban* ve *Konçerto* adlı birer perdelik yapıtlarını gene başdansçılardan Oytun Turfanda'nın *Pembe Kadın*, *Yozdöngü*, *Güzelleme*, üç perdelik ilk yapıt olan *Hurrem Sultan* ve daha sonra yerleştiği İstanbul'da *Bebek*, *Olimpiyad*, *Kamelyalı Kadın*, *Niçin* gibi yapıtları izledi. Duygu Aykal bu geleneksel ve kuramsal eğitimden gelen toplulukta ilk modern koreograf olarak 1973-85 arasında *Çoğul*, *Oluşum*, *Bulutlar Nereye Gider*, *İnsan...İnsan*, *Biz*, *Siz*, *Onlar*, *İnsancık* gibi modern tasarımlı, dans tiyatrosu türünde ilginç yapıtlar gerçekleştirdi ve sahneledi.

MİMARLIK. Türk mimarlığı da, her konuda olduğu gibi Osmanlı mimarlığının doğal bir devamı olarak gelişti. 19. yüzyılda Batı'yla artarak süren ilişkilerden en çok etkilenen alanlardan biri de mimarlık oldu. Ama Batı'dan alınan kışla, banka, postane, istasyon vb gibi yapı türleri, geleneksel bir eğitim gören Osmanlı mimarlarına yabancıydı. Üstelik mimarların usta-çırak ilişkisi içinde yetiştikleri Hassa Mimarları Ocağı da 1831'de kapanmıştı. (Çağdaş anlamda bir mimarlık eğitimi ancak yüzyılın sonuna doğru, 1883'te Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi'nin açılmasıyla başladı.) Ayrıca en büyük işveren olan saray ve çevresinde Avrupa beğenisi öne çıkmıştı. Bu yeni tarz mimarlığa ve beğeniye ise yalnızca (bazısı Avrupa'da öğrenim görmüş) azınlık mimarlar aşinaydı (*bak.* Balyan ailesi). Böylece Osmanlı mimarlığında yavaş yavaş azınlık mimarlar söz sahibi olurken, yüzyılın ortasından sonra Avrupalı mimarlar da Türkiye'ye gelerek çalışmaya başladılar. Bunun sonucunda dönemin Avrupa'da moda olan tarihselci nitelikli yeni-klasik ve canlandırmacılık üslupları, bir ölçüde yabancıların kafasındaki Doğu imgesiyle de karışarak, seçmeci bir anlayışla Osmanlı mimarlığına girdi.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, ülkenin özellikle Avrupa'daki yörelerinde süregelmekte olan milliyetçilik hareketlerinin de etkisiyle, bir tür Türk yeni-klasiği sayılabilecek bir mimarlık anlayışı filizlendi. Mimar Kemaleddin Bey(*) ile mimar Vedat Tek'in(*) öncülüğünü yaptıkları bu hareket, Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etti ve I. Ulusal Mimarlık(*) adıyla anıldı. Yeni başkent Ankara'da başlatılan bayındırlık etkinliklerine bu akımın önde gelen mimarları yapılarıyla katıldılar. Ülkenin hemen bütün kentlerinde de aynı doğrultuda okullar ve yönetim yapıları ortaya çıktı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk mimarlarının sayısının sınırlı olması, devletin yurda

yabancı mimarlar davet etmesine yol açtı. 1927'de Avusturyalı Clemens Holzmeister(*) ve İsviçreli Ernst Egli(*) Ankara'ya geldiler. 1928'de Ankara imar planı için açılan yarışmayı Alman Hermann Jansen kazandı (*bak.* Jansen Planı). Bütün bu yabancı mimarların 1920'lerin sonlarından başlayarak Ankara'da gerçekleştirdikleri yapılar, Türk mimarlarının I. Ulusal Mimarlık akımı doğrultusundaki yapılarından farklı, modern bir görünümdeydi. Öte yandan 20. yüzyılın başından beri Avrupa mimarlığında büyük değişimler yaşanıyordu. Seçmecilik terk ediliyor, yapılardan bezeme atılıyor, tasarımda akılcı düşünce ve işlevci yaklaşım gittikçe daha çok öne çıkıyordu (*bak.* modern sanat). Yenilik arayışı içindeki Türk mimarlar da, gittikçe artan iletişim olanaklarıyla bir yandan bu gelişmelerden haberdar oluyor, bir yandan da Türkiye'deki yabancı mimarların modern anlayıştaki yapılarını görerek etkileniyorlardı. Bu genç mimarlar, yeni cumhuriyetin mimarlığının geçmişte kalan Osmanlı kültürünün yarattığı I. Ulusal Mimarlığın olanaklarıyla gerçekleştirilemeyeceğini gördüler ve Batılı meslektaşlarını izlemeye yöneldiler (*bak.* Balmumcu, Şevki; Arkan, Seyfi). Böylece 1920'lerin sonlarında I. Ulusal Mimarlık terk edilmeye, işlevselciliğin ağırlık kazandığı yapılar üretilmeye başladı.

Batı kökenli akılcı ve işlevci mimarlık anlayışı 1930'lar boyunca sürerken, bazı mimarlar da buna tepki gösteriyordu. 1934'te Sedad Hakkı Eldem(*), Güzel Sanatlar Akademisi'nde Milli Mimari Seminer'i başlatarak Türkiye'ye özgü ulusal bir mimarlık konusunda araştırmalara girişti. İçinde bulunduğu çevreye ve iklim koşullarına uyan, yerel malzemenin kullanıldığı, bir yandan da ülkenin kendi geçmişiyle bağlar kurmaya yönelik bir mimarlık, gittikçe daha çok yandaş buluyordu. O dönemde Almanya ve İtalya'da gelişen faşist yönetimlerin tarihselci resmî mimarlık anlayışları da Türkiye'deki bu tutumu etkiledi. Böylece Türk mimarlar 1940'ların başlarında halk yapı sanatından, Anadolu Türk evinden, Anadolu Selçuklu mimarlığından izler taşıyan yapılar üretmeye başladılar. II. Ulusal Mimarlık(*) olarak adlandırılan bu yönelişte, II. Dünya Savaşı nedeniyle ithalat olanaklarının kalkması sonucu yerli yapı malzemelerine ve onların olanaklarına bağlı kalma zorunluluğunun doğmasının da rol oynadığını ileri sürenler vardır.

1940'ların sonlarıyla 1950'lerin başlarında II. Ulusal Mimarlığın etkisinin azaldığı görüldü. Tarihselci ve ulusal mimarlık anlayışının temsilcisi Almanya savaşı ve bunun sonucu olarak da başka ülkelerin mimarlıkları üstündeki etkisini kaybetmişti. Bütün dünyada yeniden akılcı ve işlevci bir mimarlık tutumuna dönüş vardı. Türkiye'de ise, bu dönemde yaşanan büyük toplumsal ve ekonomik değişimlerin sonunda, Batı'nın etkisi yeniden güçlenmişti. Buna bağlı olarak da Türk mimarlığı bir kez daha Batı mimarlığına yöneldi. Ama 1950'ler başka bakımlardan da çok canlı bir dönem oldu. Büyük kentlerin çevreleri gecekondu mahalleleriyle dolarken, bir yandan da hem lüks konut yapımı, hem de toplu konut(*) uygulamaları hız kazandı. Mimarlar Odası kuruldu, mimarlık öğrenimi de yapan Orta Doğu ve Karadeniz teknik üniversiteleri açıldı.

1960'ta başlayan ve ülkenin bütün toplumsal, ekonomik, kültürel yaşamını etkileyen yeni değişimler Türk mimarlığından da uzak kalmadı. Mimarlık mesleği (Mimarlar Odası'nın da yönlendirici tutumuyla) toplumsal olaylarla, hiçbir dönemde olmadığı kadar iç içe girdi. Ülkede planlı ekonomiye geçiş mimarlığı da etkileyerek, sorunlara daha bilimsel yöntemlerle yaklaşmaya başlanmasına yol açtı. Bilgisayarın mimarlığa girmesi, mimarlık bölümlerini de içeren yeni devlet akademilerinin açılması gibi olaylar 1960'lar ve 1970'leri kapsayan bu dönemde gerçekleşti. Yeni endüstrilerin ortaya çıkması ve yayılması, mimarlıkta da (fabrika gibi) yeni konulara yönelinmesine neden oldu. Gecekondu sorununa eğilinirken, toplu konut üretiminde de büyük atılımlar gerçekleştirildi.

1970'lerin ortalarında başlayarak bütün ülkeyi sarsan toplumsal olaylar ve buna bağlı olarak her öğretim kurumundaki gibi mimarlık okullarında da eğitimin niteliğinin düşmesi, mimarlığı olumsuz yönde etkiledi. 12 Eylül 1980 Harekâtı ise bu konuda daha büyük bir karmaşanın başlangıcı oldu. Arka arkaya çıkarılan imar afları ve hızlı, ama plansız yapılaşmayla, büyük kentler mimari özelliklerini yitirmeye başladılar. Turizme verilen ağırlık batı ve güney kıyılarının (kötü ve niteliksiz örneklerin çoğunlukta olduğu) yapılar ve tatil köyleriyle dolmasına yol açtı.

1960'lardan günümüze değin ülkenin içinde yaşadığı karmaşık ekonomik, toplumsal ve kültürel çalkantılara koşut olarak bu dönemde mimarlıkta da belirli bir akım değil, çok çeşitli yönelişler görüldü. 1960'lardaki Uluslararası Üslup(*) uygulamalarından daha sonraki irrasyonel biçim denemelerine, brütalizme(*) yaklaşan yapılardan dışavurumcu tutumlara, anıtsal simgeler yaratmaktan geleneksel öğeleri kullanmaya, arabesk arayışlardan post-modernizme(*) kadar Batı'da var olan hemen her mimarlık yaklaşımı, her eğilim, her akım bazen olduğu gibi, bazen kişisel yorumların katılmasıyla denendi. Günümüzde de bu denemelerin ve çoğulcu tutumun sürmekte olduğu izlenmektedir.

TİYATRO. Türk izleyicisinin Tanzimat'tan beri tanıdığı Batılı anlamda tiyatro, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra yeni bir atılım yapmıştır. İstanbul'da Darülbedayi (sonra Şehir Tiyatrosu, bugün İstanbul Şehir Tiyatroları) bir ödenekli tiyatro olmanın yanı sıra oyuncu yetiştirme geleneğini de sürdürürken, Ankara'da 1936'da açılan Devlet Konservatuvarı Cumhuriyet'in ilk resmî tiyatro okulu olmuştur. Tiyatro yazarları çağdaş dünya tiyatro edebiyatındaki hemen her akım doğrultusunda yapıt vermişlerdir. Bu oyunların çoğunun, özellikle 1960'tan sonra toplumsal eleştiriye yer verdiği izlenir. Oyun yazarlığında dikkati çeken bir nokta da pek çok oyunda geleneksel Türk tiyatrosunun çeşitli öğelerine yer verilmesidir.

Türkiye'de profesyonel tiyatro alanında üç tür kurumun yer aldığı görülür: Belediye tiyatroları, devlet tiyatroları ve özel tiyatrolar. Belediye tiyatrolarının en eski ve en köklü olanı İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'dır. Merkezi bir sistemle yönetilen bu kurumun yıllık oyun repertuvarı Yönetim Kurulu'nca belirlenmektedir. Kurumun işlerliğinden sanatsal ve yönetsel açıdan genel sanat yönetmeni sorumludur. Şehir Tiyatroları İstanbul'un çeşitli semtlerindeki beş yerleşik sahnesinde yılda ortalama 20 değişik oyun sunmakta, Açık Hava Tiyatrosu temsilleri ve turneler yoluyla İstanbul içinde ve dışında geniş bir izleyici kitlesine seslenmektedir. Başka illerde de belediyelerce desteklenen tiyatrolar varsa da, henüz hiçbiri İstanbul Şehir Tiyatroları düzeyinde bir kurum niteliğine ulaşamamıştır.

II. Ulusal Mimarlık akımının en özgün örneklerinden, Sedad Hakkı Eldem'in Şark Kahvesi, 1948-50 (1988'de yıkıldı); Taşlık, İstanbul

University of Pennsylvania Press, 1984

Devlet Tiyatroları Türkiye genelinde izleyiciye daha kolay ulaşabilme olanağına sahiptir. Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Adana, Trabzon ve Diyarbakır'da yerleşik sahneleri bulunan Devlet Tiyatroları, her yıl 60 kadar değişik oyun sunmakta, yaz ve kış turneleriyle başka illere de gitmektedir. Kültür Bakanlığı'na bağlı bir genel müdürlük olan Devlet Tiyatroları'nda yıllık oyun repertuvarını Edebi Kurul belirlemektedir. Yerleşik sahnelerin bulunduğu illerdeki tiyatrolar genel müdürlüğe bağlı müdürlükler halinde çalışmaktadır.

Türkiye'de tiyatro sanatını geliştirme ve yaygınlaştırma işlevini de yüklenmiş olan İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'yla Devlet Tiyatroları'nın yıllık oyun repertuvarının yaklaşık yarısını yerli oyunlar, geri kalanını da yabancı klasik ve çağdaş yapıtlar oluşturur. Her iki kurum da ödenekli tiyatro olmalarının sağladığı olanakla bilet ücretlerini düşük tutmakta, böylece oyunları çok sayıda seyircinin izlemesini sağlamaktadır.

Özel tiyatrolar ise ticari kuruluş niteliği taşımaları ve sürekliliklerinin gişe gelirine bağlı olması nedeniyle Türkiye'de izleyici sayısının en yüksek olduğu İstanbul ilinde toplanmıştır. Özel tiyatrolar, daha çok seyirciyi eğlendirmeyi amaçlayan ticari amaçlı tiyatrolar, Devlet Tiyatroları ile İstanbul Şehir Tiyatroları'nın ilkelerini sürdüren tiyatrolar ve politik bir dünya görüşünü savunun tiyatrolar olmak üzere üç grupta toplanabilir. Tiyatro sanatının gelişmesine 1960'lardan bu yana önemli katkılarda bulunan özel tiyatroların sayısı zaman zaman düşmüş, zaman zaman da artmıştır.

Türk tiyatrosunda iki temel oyunculuk tarzı izlenmektedir. Bunlardan biri Batı modeli tiyatronun öngördüğü eğitimle biçimlendirilmiş (okullu) oyunculuk, öbürü de popüler halk tiyatrosu geleneği içinde usta-çırak ilişkisiyle edinilen (alaylı) oyunculuktur. Bu iki tarzı kişisel yetenekleriyle yoğurarak bir bireşim yaratmış başarılı oyuncular da vardır.

1989'dan bu yana yapılmakta olan İstanbul Tiyatro Festivali, İstanbul Şehir Tiyatroları, Devlet Tiyatroları ve özel tiyatrolarla yabancı toplulukları bir araya getirmekte ve hem ulusal, hem de uluslararası düzeyde önemli bir işlevi sürdürmektedir. Çeşitli illerde düzenlenen ve profesyonel toplulukların katıldığı şenliklerin sayısı da gittikçe artmaktadır.

Türkiye'de 1955-70 arasında büyük bir canlılığın izlendiği amatör tiyatro alanında bugün yeniden önemli bir hareketlilik görülmektedir. Ama genellikle üniversiteler ve Halk Eğitim merkezleri çevresinde gerçekleşen amatör tiyatro etkinlikleri henüz örgütsel bir yaklaşımla değerlendirilmiş değildir. Gene de gençlik tiyatroları ve amatör tiyatrolar için düzenlenen şenliklerin sayısı artış göstermektedir.

İster amatör, ister profesyonel olsun, Türkiye'de tiyatronun gelişimini belirlemede politik, toplumsal ve ekonomik etkenler çok belirgin bir rol oynamakta, bu üç alanda görülen istikrarsızlık, Türk tiyatrosunun gelişmesinde de önemli bir engel oluşturmaktadır. *Ayrıca bak.* tiyatro.

SİNEMA. Türkiye'de film gösterileri sinemanın icadından birkaç yıl sonra başladı. Film yapım çalışmalarına ise propagandaya önem veren İttihat ve Terakki hükümetlerinin girişimiyle devlet eliyle geçildi. İlk filmler 1915'te Enver Paşa'nın emriyle kurulan Merkez Ordu Sinema Dairesi tarafından yapıldı. 1917'de askeri nitelik taşıyan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de film yapım çalışmaları yürüttü. Savaştan sonra Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin kapatılması üzerine bu kurumun malları Malul Gaziler Cemiyeti'ne devredildi ve film yapım çalışmaları bir süre bu cemiyet tarafından yürütüldü.

Film yapım işine ciddi biçimde giren ilk özel şirket 1922'de kurulan Kemal Film oldu. 1941'e değin Türk sinemasına tek başına damgasını vuran Muhsin Ertuğrul 1922-23'te Kemal Film, 1928-41 arasında da İpek Film için çalıştı. Bu dönemde bir yılda çekilen film sayısı ortalama bir ya da ikiyi geçmiyor, hiç film yapılmadığı yıllar da oluyordu.

1940'tan sonra Muhsin Ertuğrul dışında yönetmenlerin de film çekmesiyle yapım sayısında bir artış görüldü. 1947'de çekilen film sayısı 12'yi bulmuştu. Ama asıl patlama 1948'de Belediye Gelirleri Kanunu gereğince yerli filmlerden alınan eğlence rüsumunun yüzde 70'ten yüzde 25'e düşürülmesinden sonra yaşandı. Film sayısı 1948'de 18, 1949'da 19, 1950'de 22, 1951'de 36, 1952'de 61'e çıktı. Sinema giderek büyük kentlerin dışına çıkarak bütün ülkeye yayıldı. Bir yandan da kârlı bir alan haline geldi ve ekonomik kapsamı büyüdü. Zaman kazandırdığı ve pratik olduğu gerekçeleriyle 1940'larda denenmiş olan dublaj sistemi sinemaya egemen oldu; filmler artık sessiz çekiliyor, sonradan seslendiriliyordu.

1960'ların başında bir yılda çekilen film sayısı 100'ü aştı; star sistemi ve belli başlı film türleri iyice yerleşti. Sinema salonu işletmecilerinin avanslarına dayanan ve ABD sinemasının ilk yıllarına benzeyen bir ekonomik temel oluştu. Çekilen film sayısı 1964'te 180'e, 1965'te 213'e, 1966'da 240'a ulaştı. 1972'de ise Türk sinema tarihinin en yüksek yapım sayısına, 299'a ulaşıldı. Bu sayının artmasında renkli filmlerin hızla yaygınlaşması önemli bir etkendi; 299 filmin 158'i renkli çekilmişti ve ilk kez renkli filmler siyah-beyaz filmleri geçmişti. 1968'de başlayan renkli film çekimi 1975'te sinemaya bütünüyle egemen oldu.

1975'ten sonra ise televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte sinemanın toplum hayatındaki önemi azalmaya ve film yapım sayısında bir düşüş görülmeye başladı. 1977'de yapılan 124 filmin önemli bir bölümü "seks güldürü" olarak adlandırılan türden yapımlardı. 1980'lerde videonun da etkisiyle geleneksel sinema izleyicisi evlerine çekildi. Salonlar kapandı ve işletme sistemi çöktü. Türk sineması ciddi bir finansman sorunuyla karşı karşıya kaldı. 1982'de 72, 1983'te 78, 1984'te 124 ve 1985'te 127 film yapıldı. Ama sayılardaki artış sinemada bir canlanmanın göstergesi değildi. 1985'te yapılan 127 filmin 39'u 16 mm'lik olarak çekilmiş ve ancak 69'u sinemalarda gösterilmişti. 16 mm'lik çekilen filmler ve sinemalarda gösterilmeyen yapımlar doğrudan video kaset olarak video piyasasında dağıtılmıştı. Bu durum işletmeciye bağlı bir ekonomiden video kaset dağıtımcılarına bağımlı bir ekonomiye geçişin işaretiydi. Filmler video dağıtıcılarından gelen avanslarla yapılıyor ve esas olarak video piyasasında dağıtıma çıkıyordu; bu arada salon bulunabilirse sinemalarda da gösteriliyordu.

Filmlerin kalitesinin düşük olması ve 1986'da çıkan yasayla yabancı filmlerin korsan video kasetlerinin gösteriminin önlenmesi sonucunda yabancı video film şirketlerinin piyasaya girmesi yerli filme olan talebi de azalttı. Ülke çapında ve AFC'den gelen video avanslarının düşmesiyle Türk sineması 1989 ortasında film üretemez duruma geldi.

Çeşitli düzeylerde yürütülen tartışma ve çabalar sonunda ve daralmış da olsa varlığını sürdüren video piyasası sayesinde 1989'un ikinci yarısında yapılan filmler 1990'da sinemalarda gösterime çıkabildi. Ama bu kez de iki-üçü dışında çok az izleyici buldu. 1990 ortalarında Kültür Bakanlığı 25 filme 200'er milyon lira yardımda bulunma kararı aldı. Türkiye'de sinema filmi üretiminde, daha çok reklam piyasasının kullandığı modern ekipman, laboratuvar ve olanaklardan, maliyeti yükselttiği için yararlanılamamaktadır. Türk sineması AT ve Avrupa Konseyi düzeyinde oluşturulan sinema destek kuruluşlarından da henüz yaygın biçimde destek sağlayamamıştır. Sinemaya yönelik özel bir kredi sistemi yoktur. 1990'ların başında Türk sineması kendi kendini çeviren bir ekonomik sisteme kavuşamamanın derin sıkıntısını yaşamaktadır. *Ayrıca bak.* sinema.

MÜZECİLİK. Cumhuriyet'in ilan edildiği sırada Türkiye'de yalnızca Âsâr-ı Atika Müzesi adıyla anılan İstanbul Arkeoloji Müzeleri(*), Aya İrini'de kurulmuş olan Askeri Müze(*) ve Süleymaniye Külliyesi'nin imaretinde yer alan Evkaf-ı İslamiye Müzesi (*bak.* Türk ve İslam Eserleri Müzesi), bir de Anadolu'nun birkaç büyük kentinde açılmış Müze-i Hümayun şubeleri vardı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan Türk Âsâr-ı Atikası, her türlü arkeolojik ve etnografik buluntunun toplanması ve korunmasına yönelik çalışmaları üstlenmişti. 1924'te içindeki eşyayla birlikte müzeye dönüştürülen Topkapı Sarayı 1927'de ziyarete açıldı (*bak.* Topkapı Sarayı Müzesi). Aynı yıl Evkaf-ı İslamiye Müzesi de Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak yeniden düzenlendi. Yapımına 1925'te başlanan Ankara Etnoğrafya Müzesi(*) 1930'da açıldı. Aynı yıllarda Mahmud Paşa Bedesteni'nde kurulan Hitit Müzesi (sonradan Ankara Arkeoloji Müzesi) 1967'de yapısı da restore edilerek Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne(*) dönüştürüldü.

Bu dönemde Anadolu'da kurulan ilk müzeler Antalya (1923), Adana (1924), Bergama (1924), Edirne (1925), Tokat (1926), Amasya (1926), İzmir (1927) ve Bursa (1929) müzeleri oldu.

Müzelerin yeniden örgütlenmesine ilişkin ilk çalışmalar 1930'larda başladı. Bu dönemde de Kayseri (1930), Afyon (1931), Çanakkale (1932), Sivas (1934), Manisa (1935), Niğde (1936), Hatay (1938), Erzurum (1942), Diyarbakır (1944), Eskişehir (1945) ve Urfa (1948) müzeleri kuruldu. Bu kurumların hemen hepsi, yöredeki arkeolojik kazılardan çıkarılan buluntularla ve toplanan etnografik yapıtlarla oluşturulmuştu. Pek çoğunun ilk yerleri çevredeki tarihsel yapılardı; işlevleri ise bir tür depo olmaktan öteye geçmemişti. 1960'lara gelindiğinde, gerek yapıların sayısındaki hızlı artış, gerekse yeni müzecilik tekniklerinin kullanılmaya başlaması sonucunda, birçok müze yeni yapıya kavuştu; bazısının da barındığı tarihsel yapı onarıldı ve yeniden müze olarak düzenlendi. Bu yeni düzenleme çerçevesinde İznik Müzesi 1960'ta Nilüfer Hatun İmareti'nde, Amasya Müzesi 1961'de Gök Medrese Camisi'nde, Manisa Müzesi 1963'te Muradiye Medresesi'nde, Kütahya Müzesi 1965'te Vacidiye Medresesi'nde, Nevşehir Müzesi 1967'de Damad İbrahim Paşa Külliyesi İmareti'nde, Sivas Eski Eserler Müzesi aynı yıl Buriciye Medresesi'nde, Burdur Müzesi 1969'da Bulgurlu Medresesi'nde, Bursa Türk-İslam Eserleri Müzesi de 1974'te Yeşil Medrese'de ziyarete açıldı. Gene bu tarihlerde başta Adana, Afyon, Antalya, Aydın, Edirne, Erzurum, Eskişehir ve İzmir müzeleri olmak üzere bazı müzeler de yeni yapılara taşındı. Çorum (1968), Urfa (1968), Uşak (1970) ve Malatya'da (1971) yeni müzeler açıldı. Arkeolojik kazıların hızlanmasıyla birçok sit alanında da müzeler oluşturuldu.

Bugün Türkiye'de 100'ün üstünde müze bulunmaktadır. Bunlardan ancak üç tanesi görsel sanatlara ayrılmıştır. İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi(*) (İDRHM) 1938'de Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'nde, İzmir Devlet Resim ve Heykel Müzesi 1952'de yeni bir yapıda, Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi de 1980'de onarılan Türk Ocağı binasında açılmıştır. İDRHM'nin kurulduğu dönemde tasarlanarak çeşitli tarihlerde açılan Alanya, Antalya, Balıkesir, Bursa, Edirne, Eskişehir, Erzurum, Kütahya, Mersin ve Trabzon Güzel Sanatlar galerilerinin, öngörüldüğü gibi müzeye dönüştürülmesi henüz gerçekleşememiştir.

Atatürk müzelerinin en kapsamlısı Anıtkabir'dekidir. Bursa, İzmir, İstanbul, Konya, Samsun ve Sivas başta olmak üzere, Atatürk'ün çeşitli zamanlarda konut ya da karargâh olarak kullandığı yapılar da müzeye dönüştürülmüştür.

Tarihsel yapıların anıt-müze olarak korunmasına 1930'larda girişilmiştir. Ayasofya başta olmak üzere İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı, Kariye, Fethiye ve İmrahor camileri, Bursa'da Yeşil Türbe ve Muradiye Külliyesi, Konya'da da Mevlânâ Türbesi bu türün en önemli örnekleridir.

Türkiye'deki üç önemli açık hava müzesinden Karatepe'de (1957) Hitit uygarlığına ait yapıtlar, Göreme'de (1960) 7-11. yüzyıllara ait kiliseler, Ahlat'ta da (1971) 12-14. yüzyıla ait Selçuklu mezartaşları sergilenmektedir.

Türkiye'deki müzelerin çoğu Kültür Bakanlığı'na, bazıları da belediyelere, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ya da Büyük Millet Meclisi'ne bağlıdır. İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesi ile Konya'daki Koyunoğlu Müzesi dışında özel müzeler henüz tam anlamıyla gelişmemiştir.

BASIN-YAYIN. Basın. Türkiye'de sınırlı özkaynaklar ve geri teknolojinin yanı sıra sosyo-kültürel yapıdan kaynaklanan sorunlar nedeniyle oldukça ağır bir gelişme çizgisi gösteren basın, hemen her dönemde değişen ölçülerde siyasal baskı ve kısıtlamalarla karşılaştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'daki muhalif basına karşı izlenen sert tutum, Şeyh Sait Ayaklanması (1925) üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'yla bazı gazete ve dergilerin kapatılmasına ve birçok gazetecinin İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmasına kadar vardı. Harf Devrimi'ni (1928) izleyen geçiş sürecinde gazeteler ancak hükümetin maddi yardımlarıyla ayakta kalabildi. 1931'de çıkarılan ilk Basın Kanunu'nda çeşitli yasaklar getirilirken hükümete de gazeteleri kapatma yetkisi tanın-

dı. İlk Basın Kongresi'nin toplandığı 1935'te ülke çapında 38 günlük ve 78 süreli gazete ile 127 dergi çıkmaktaydı. Dönemin en etkili gazeteleri *Akşam*, *Vakit*, *Son Posta*, *Cumhuriyet* ve *Ulus* (CHP yayın organı), aralarındaki küçük yaklaşım farklarına karşın iktidarla uyum içindeydi.

Çok partili rejime geçiş (1946) basın için de bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde Demokrat Parti'de (DP) odaklaşan muhalefetin varlığı, gazete tirajlarının ilk kez 70-80 binlere tırmanmasını sağladı. Basım işinde rotatif makine kullanılmaya başladı. *Hürriyet* (1948) gazetesi kısa ve basit dille yazılmış haberleri ve bol fotoğraflarıyla yığın gazeteciliğinin ilk örneği oldu. DP iktidarının ilk yıllarındaki görece demokratik ortamın ve hızlı kentleşmenin de etkisiyle gazete sayısı artarken, *Hürriyet*, *Milliyet* ve *Yeni Sabah* gibi gazeteler 100 bini aşan tirajlara ulaştı. İstanbul baskısını aynı gün Anadolu okuruna ulaştırmayı başaran *Akşam*, dağıtımcılığın gelişmesine öncülük etti. İzleyen yıllarda gazetelerin ayrıca "taşra baskısı" yapılmaya başladı. Bu arada muhalefete karşı hoşgörüsüzlük, basına karşı da sertleşmeyi getirdi. *Zafer* gazetesi iktidar sözcüsü bir konum kazandı ve resmî ilanlar basını denetim altına alabilmenin aracı olarak kullanıldı. 1961 Anayasası'nın birçok alanda özgürlükleri genişletmesi, basın dünyasında da bir canlanmayı başlattı. Bu dönemde *Hürriyet* gazetesi ilk kez günde 1 milyonu aşana tirajıyla rekor kırdı. Ofset tekniğiyle renkli basılan *Günaydın* (1968) gazetesi, daha sonra "boyalı basın" olarak adlandırılan bulvar gazeteciliğine öncülük etti. Öte yandan siyasal yelpazedeki değişik eğilimler basına belirli bir renklilik kazandırırken, gazete ve dergiler siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunları daha cesur bir yaklaşımla ele almaya yöneldi.

Özellikle 12 Mart Muhtırası'nı (1971) izleyen siyasal baskılar ve televizyonun bütün yurtta yayına geçişi gazetelerin 1970'lerde önemli oranlarda tiraj yitirmesine yol açtı. Televizyonla rekabet çabaları teknolojik yenilemenin yanı sıra sermaye yoğunlaşmasına ve tekelleşmeye yönelik bir eğilimi doğurdu. Bu eğilimin daha da belirginleştiği 1980'lerde modern makinelere sahip gazeteler, artan girdi fiyatlarını ve yükselen maliyetleri karşılamak için amansız bir rekabete girişti. İlk kez 1960'ta başlamış olan promosyon uygulamaları da bu dönemde büyük ölçüde yaygınlaştı. Ama çeşitli kampanyalar ve reklam yoluyla tiraj yükseltme girişimleri genellikle sonuç vermedi. Gazete yayıncılığının büyük sermayeye dayalı bir sanayiye dönüşmesiyle birlikte habercilik düzeyinde ciddi sorunlar ortaya çıkarken, bağımsız bir güç görünümünü yitiren basının kamuoyunu oluşturmadaki ağırlığı da bir düşüş sürecine girdi. Bu arada 12 Eylül Harekâtı'yla birlikte basın özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar, 1990'da çıkarılan kararnamelerle açık bir sansür ve müdahale biçimini aldı. Günümüzde ülke çapında yayımını sürdüren gazetelerin başında *Milliyet*, *Sabah*, *Hürriyet*, *Türkiye*, *Bugün*, *Cumhuriyet*, *Yeni Günaydın*, *Tercüman* ve *Zaman* gelmektedir.

Türkiye'de basın dünyasında gazetelere göre daha küçük bir yer tutan dergilerin gelişimi oldukça yakın bir döneme rastlar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan haftalık ya da aylık magazin türü dergiler uzun ömürlü olamadı. Sonraki yıllarda dergicilik özellikle muhalif düşünce akımlarınca sürdürülen bir yayın etkinliği olarak kaldı. Siyasal baskı ve yasaklamalar da en çok dergiler üzerinde etkili oldu. Baskı ortamının yoğunlaştığı dönemlerde muhalif akımlar doğrudan siyasal dergiler yerine edebiyat ve kültür dergileriyle görüşlerini ortaya koymaya yöneldiler.

Gerçek anlamda haber dergiciliğinin öncülüğünü ise 1954'te çıkarılan *Akis* yaptı. Dünyadaki örneklerine benzer nitelikte yayın yapan dergi DP iktidarına muhalefetiyle yüksek bir tiraj elde etti. Bunu *Devir* ve *Kim* adlı dergiler izledi. Daha sonraki yıllarda *Yankı* ve *Ortam* dergileri bu tarzı sürdürdü. Aynı dönemde *Ant* ve *Yön* adlı haftalık dergiler ise sol düşüncenin etkili platformları oldular. Özellikle 1970'lerde yaygınlaşan haftalık ve aylık siyasal dergiler, geniş bir siyasal yelpazeyi yansıtmakla birlikte dar bir okur kitlesinin ötesine geçemedi. Edebiyat dergileri de bazı sayılı örnekler dışında uzun ömürlü ve kalıcı bir yapı gösteremedi. Haftalık haber dergiciliği alanında son yıllarda öne çıkabilen yayınlar arasında *Aktüel*, *Tempo* ve *Nokta* sayılabilir.

Türkiye'de basın dünyasıyla aynı güçlükleri paylaşan kitap yayıncılığı, Cumhuriyet döneminde uzun yıllar ancak özel teşviklerle varlığını sürdürebildi ve okuryazarlık oranındaki artışa bağlı olarak bir gelişme gösterebildi. Kitap yayıncılığında gerçek canlılık 1960-70 arasında yaşandı. Ama 1970'te ulaşılan 21,3 milyonluk toplam kitap tirajı düzeyi sonraki yıllarda aşılamadı (1985: 21,1 milyon). Bu dönemde artan siyasal baskılarla birlikte kitabın bir suç unsuru olarak görülmesi, birçok yayınevini güç durumda bıraktı. Öte yandan kâğıt gibi girdilerin fiyatlarındaki artışlar maliyeti yükseltirken, halkın alım gücündeki sürekli düşüş kitap okuma alışkanlığının gerilemesinde önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte 1980'lerde açılan çeşitli kampanyalarla okurun bir ölçüde yeniden kitaba yönelmesinin sağlandığı söylenebilir.

Radyo-televizyon. Türkiye'de amatör radyo yayıncılığı daha eski olmakla birlikte, devletçe denetlenen ilk düzenli radyo yayınları 1927'de iki küçük vericiyle başladı. Sonraki yıllarda yeni vericilerin kurulmasıyla radyo yayınları yaygınlaşırken, İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Temmuz 1952'de deneme niteliğindeki ilk televizyon yayınını yaptı. Özel radyo ve televizyon kurumlarının devreye girdiği 1990'lara değin radyo ve televizyon yayınları, 1964'te kurulan Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nca (TRT) gerçekleştirildi.

TRT günümüzde Radyo 1, Radyo 2, Radyo 3 ve Radyo 4 aracılığıyla yurtiçine, Türkiye'nin Sesi ile de yurtdışına yönelik yayın yapmaktadır. 1990 verilerine göre TRT radyolarının toplam gücü 12.140 kW, verici sayısı ise 113'tür. Gene aynı yılın verilerine göre nüfusun yüzde 98'i Radyo 2, yüzde 94,5'i Radyo 1, yüzde 90'ı da Radyo 3 ve Radyo 4 yayınlarını izleyebilmektedir. TRT ayrıca Temmuz 1990'da ülkenin turistik bölgelerine yönelik olarak Almanca, Fransızca ve İngilizce yayın yapan Turizm Radyosu'nu kurmuştur. Günümüzde çok sayıda özel radyoyla polis ve meteoroloji radyoları da yayın yapmaktadır.

İlk televizyon yayınını 31 Ocak 1968'de gerçekleştiren ve 1984'te tümüyle renkli yayına geçen TRT, günümüzde TV 1, TV2, TV3 ve TV4 kanalları aracılığıyla geniş bir kitleye televizyon yayınları ulaştırmaktadır. Ayrıca, Ekim 1989'da kurulan GAP TV aracılığıyla Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamına giren 14 ile, TRT-İNT (TV5) aracılığıyla da Avrupa'daki Türk işçilere ve Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerine yönelik yayın yapmaktadır. 1986'dan sonra uydu yayınlarının Türkiye'de yaygın biçimde izlenmeye başlaması, TRT'nin televizyon yayınları üzerindeki tekelinin fiilen kırılmasına yol açmıştır. Ayrıca yurtiçinde Türkçe olarak hazırlanan televizyon programlarını yurtdışından uydu aracılığıyla Türkiye'ye iletmeyi amaçlayan Magic Box adlı televizyon şirketi, Mayıs 1990'da Star 1 (bugün İnterstar) kanalı aracılığıyla deneme yayınlarına başlamıştır. Bunu 1991'de Tele-On ve Show TV, 1992'de Kanal 6 ve HBB (Has Bilgi Birikim), 1993'te TGRT (Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu) ile atv adlı kanalların yayına girmesi izlemiştir. Temmuz 1993'te de TBMM'nin Anayasa'nın 133. maddesini değiştirmesiyle devletin radyo ve televizyon yayıncılığı üzerindeki tekeli son bulmuştur. *Ayrıca bak*. Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu.

TARİH

CUMHURİYET'İN KURULUŞ YILLARI. Türkiye Cumhuriyeti'nin en yetkili ve "millet egemenliği"ni simgeleyen organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi(*) (TBMM), cumhuriyetin ilanından üç yıl önce, 23 Nisan 1920'de kuruldu. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisini belgeleyen Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) imzalanmasıyla, Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki birçok bölge ve bu arada Anadolu toprakları İtilaf Devletleri'nin işgaline açık bir duruma geldi. Bu gelişmeye karşılık, Anadolu'nun büyük vilayetlerinde, özellikle de Yunan işgalinin söz konusu olduğu Ege Bölgesi'nde yerel direniş örgütleri kuruldu. Bu örgütlerin en önemlisi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ydi(*). Bu cemiyetin baskılarıyla 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 20 Ocak 1920'de Misak-ı Milli(*) programını kabul ve ilan etti. Meclis, İtilaf Devletleri askerlerinin İstanbul'u işgali üzerine çalışmalarına süresiz ara vermek zorunda kalınca, yerini TBMM aldı. Kurtuluş Savaşı'na(*) da (1919-22) TBMM hükümeti önderlik etti.

15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ederek Ege içlerine doğru yayılmaya başlayan Yunan birliklerini I. ve II. İnönü savaşlarında (Ocak-Nisan 1921) duraklatan, Sakarya Savaşı(*) (Ağustos - Eylül 1921) sonrasında ise koşulları kendi lehine çeviren Ankara Hükümeti, Ağustos-Eylül 1922'deki Büyük Taarruz(*) ve Başkumandanlık Meydan Savaşı'nda(*) Yunan güçlerini ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu askeri başarı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sürecini daha da hızlandırdı: 11 Ekim 1922'de İtilaf Devletleri ile Ankara Hükümeti arasında Mudanya Mütarekesi(*) imzalandı ve kalıcı bir barış antlaşmasının koşullarını görüşmek üzere bir ay sonra Lozan'da bir konferans düzenlenmesi kararlaştırıldı. Ama İtilaf Devletleri'nin bu konferansa İstanbul Hükümeti'ni de çağırmaları üzerine, Ankara Hükümeti, belki de daha sonraki bir tarihe bırakmayı düşündüğü adımı öncelikle attı: TBMM 1 Kasım 1922'de halifeliğin saltanattan ayrıldığını ve saltanatın kaldırıldığını açıkladı. Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed de (Vahideddin) 17 Kasım 1922'de bir İngiliz gemisiyle gizlice İstanbul'u terk etti.

Ankara Hükümeti'nin Türkiye'nin tek temsilcisi olarak katıldığı Lozan barış görüşmeleri 21 Kasım 1922'de başladı. Türk heyetine Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın (İnönü) başkanlık ettiği görüşmeler, özellikle kapitülasyonların geleceği konusundaki anlaşmazlık nedeniyle Şubat 1923'te kesintiye uğradı. 23 Nisan 1923'te yeniden başlayan görüşmelerde Musul Sorunu ve Osmanlı borçları dışında anlaşma sağlandı (*bak*. Lozan Antlaşması) ve Türkiye, Kur-

tuluş Savaşı'nın temel programı olan Misak-ı Milli sınırlarını güvence altına aldı.

Lozan Konferansı sırasında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde(*) yeni yönetimin iktisat politikasına yön verecek öneriler tartışıldı; ilkeler saptandı. Gene bu sırada TBMM başkanı Mustafa Kemal (Atatürk) mecliste Birinci Grup da denen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu bir siyasal partiye dönüştürme hazırlıklarına başladı. 6 Aralık 1922'de partinin adının "Halk Fırkası" olacağını, İkinci Dönem TBMM seçimleriyle ilgili kampanya sırasında da partinin programına temel oluşturacak Dokuz Umde'yi(*) açıkladı. 11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem TBMM'de Birinci Grup milletvekillerinin çoğunluğu oluşturmasından sonra tüzük çalışmaları başladı ve Halk Fırkası (HF; 1924'ten sonra Cumhuriyet Halk Fırkası, CHF; 1935'ten sonra Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) 11 Eylül 1923'te resmen kuruldu. Ama partinin kuruluş tarihi olarak 9 Eylül benimsendi. Genel başkanlığına Mustafa Kemal'in getirildiği Halk Fırkası tüzüğünde partinin hiçbir sınıfın ayrıcalığını kabul etmediği açıklanıyor, amacının ulusal egemenliğin halk tarafından, halk için kullanılmasına rehberlik etmek olduğu belirtiliyordu.

İsmet İnönü (soldan dördüncü), İsviçre cumhurbaşkanı (ortada) ve Lozan Antlaşması'nı imzalayan ülke temsilcileriyle birlikte, 24 Temmuz 1923; Lozan
İletişim Yayıncılık Arşivi

Birinci Dönem TBMM'de Birinci Grup ile İkinci Grup(*) arasında var olan ve zaman zaman çatışma noktasına varan anlaşmazlık TBMM seçimlerinin yenilenmesinden ve seçimleri büyük çoğunlukla Birinci Grup milletvekillerinin kazanmasından sonra da sürdü. Hüseyin Rauf Bey (Orbay) ve Fethi Bey (Okyar) başkanlıklarındaki hükümetler TBMM'deki HF grubundan yeterli desteği alamıyordu. Meclis Başkanı Mustafa Kemal bu çözümsüzlüğün anayasadan kaynaklandığını, hükümet üyelerinin TBMM tarafından tek tek seçilmesinin hükümet yapısındaki dayanışmayı ve hükümetin TBMM ile ilişkisini zedelediğini düşünüyordu. Bu sorun ayrıca, Türkiye'de yeni rejimin yapısının belirlenmesini de gündeme getirdi.

Mustafa Kemal, 28 Ekim 1923'te Çankaya Köşkü'nde yakın çalışma arkadaşlarıyla yaptığı bir toplantıda içinde bulunulan siyasal belirsizlik ortamından çıkış yolunun anayasa değişikliği olduğunu söyledi. Cumhuriyet'in ilan edilmesi gerektiğini, bunun da ertesi gün yapılacağını belirtti. O akşam İsmet Paşa ile birlikte 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası) değiştirilmesi ve anayasaya "Türkiye Devleti'nin yönetim biçimi cumhuriyettir" hükmünün konmasını öngören bir yasa önerisi hazırladılar. Bu yasa önerisi ertesi gün HF grubunda kabul edildikten sonra TBMM genel kuruluna geldi. Önerinin TBMM'de de kabul edilmesinin ardından, Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. Bu görevi bir seçim dönemi için üstlenecek, başbakanı o atayacaktı. Hükümet üyeleri ise artık TBMM üyeleri arasından tek tek seçilmeyecek, başbakan tarafından belirlenen hükümet listesi cumhurbaşkanının onayına sunulacaktı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal İsmet Paşa'yı Cumhuriyet döneminin ilk başbakanı atadı.

Cumhuriyet'in ilanı halifelik ile yeni rejim arasındaki çatışmayı daha da belirginleştirdi. Mustafa Kemal, çağdaşlaşmaya karşı direnişin ve muhalefetin güç odaklarından biri olan halifeliğin kaldırılması için, öncelikle, kendisine karşı eleştirel bir tutum izleyen İstanbul basınını kazanmaya yöneldi. Ardından 1924 mali yılı bütçe görüşmeleri sırasında hilafetin kaldırılması gündeme geldi. Konu HF grubunda görüşüldükten sonra TBMM genel kuruluna getirildi ve 3 Mart 1924'te Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin kaldırılması, bunların yerine Başbakanlık'a bağlı Diyanet İşleri Reisliği ile Cumhurbaşkanlığına bağlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'nin oluşturulmasını öngören yasa kabul edildi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm okullar Maarif Vekâleti'ne bağlandı. Aynı gün "Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun" kabul edildi. Halife Abdülmecid aynı gece yurtdışına çıkarıldı.

Cumhuriyet'in ilanına ilişkin yasa önerisi TBMM'de görüşülürken önemli değişikliklere uğramış, cumhurbaşkanının yetkilerini artıran hükümler yasa önerisinden çıkartılmış ya da değiştirilmişti. Meclisin olağanüstü toplantıya çağrılmasına ilişkin cumhurbaşkanı yetkisi TBMM başkanına verilmiş, cumhurbaşkanının veto yetkisi sınırlanmış, görev süresi ise dört yıl olarak belirtilmişti. Mustafa Kemal bu yetkilerin cumhurbaşkanına tanınmasını ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun günün koşullarına uygun hale getirilmesini öngören yeni anayasa için kapsamlı bir çalışma başlattı ve 20 Nisan 1924'te kabul edilen yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası) 24 Mayıs 1924'te yürürlüğe girdi.

Cumhuriyet'in ilanı ve hilafetin kaldırılması sırasında Mustafa Kemal'e karşı gelişen muhalefet yeni anayasanın kabulü sırasında daha da yoğunlaştı. HF içinde muhalefeti asker kesimde Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Refet Paşa (Bele) ve Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez) temsil ediyorlardı. Sivil kesimin önde gelen adları ise Adnan Bey (Adıvar) ve Hüseyin Rauf Bey'di (Orbay). Anayasanın milletvekilliği ile devlet memurluğunun bir arada yürütülemeyeceğine ilişkin hükmü gereğince bazı üst rütbeli askerlerden tercih yapmalan istenince gerginlik büyüdü. Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşalar milletvekilliğini seçtiler. Ardından, İkinci Dönem TBMM'ye çok az sayıda üyeyle giren İkinci Grup'la HF'nin muhalefet kanadı arasında bir yakınlaşma doğdu ve 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(*) (TpCF) kuruldu. Bu ilk muhalefet partisinin başkanlığına Kâzım Karabekir seçildi. Ancak, TpCF'nin kuruluşunun hemen ardından gördüğü yakın ilgi ve bu partinin programındaki bazı hükümler iktidar partisini rahatsız etti. Şeyh Said Ayaklanması(*) (Şubat-Nisan 1925) ile TpCF arasında ilişki olduğu suçlamaları yaygınlaştı. Ayaklanma nedeniyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu hemen bütün muhalif grup ve yayın organları üzerinde baskı oluştururken TpCF de kovuşturmaya uğradı. Partinin bazı yöneticileri İstiklal Mahkemeleri'nde yargılandılar, bunlardan bazıları mahkûm oldu. Şeyh Said Ayaklanması'nın bastırılmasından bir süre sonra hükümet TpCF'yi kapatma kararı aldı. TpCF yöneticilerinin üzerindeki baskı partinin kapatılmasından sonra da sürdü. Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Bekir Sami ve Rüştü Paşa Mustafa Kemal'e İzmir'de hazırlanan suikastla (Haziran 1926) ilgili görülerek Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılandılar. Yargılananlar arasında ölüm cezasına çarptırılanlar oldu. Kâzım Karabekir ve arkadaşları ise aklandı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal ve arkadaşları toplumu çağdaşlaştırma yönünde bir dizi devrim gerçekleştirdiler. Tekke ve zaviyeler kapatıldı (1925); uluslararası takvim ve saat (1925), Türk harfleri (1928) ve uluslararası ölçüler (1931) kabul edildi. 1925'te Türk Medeni Kanunu(*), Türk Ceza Kanunu(*), Borçlar Kanunu, daha sonra da Soyadı Kanunu gibi yasalar çıkarılarak Batı'ya özgü hukuk düzeni benimsendi. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında dış politikada da önemli gelişmeler oldu. Bunlardan ilki, Türkiye ile SSCB arasında daha Kurtuluş Savaşı yıllarında görülen yakın ilişkilerin bir saldırmazlık antlaşmasına dönüşmesi idi. Aynı dönemde İtilaf Devletleri ile Musul Sorunu konusunda anlaşmaya varıldı. Ayrıca Yunanistan'la nüfus mübadelesi konusunda anlaşma yapıldı.

Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında çözüme kavuşturulamayan Musul Sorunu 20 Eylül 1924'te Milletler Cemiyeti'nde ele alındı. Bu arada bölgedeki İngiliz askerleriyle Türk birlikleri arasında mevzi çatışmalar çıktı. Sonuçta Milletler Cemiyeti bölgede geçici bir sınır belirledikten sonra bir de inceleme komisyonu kurdu. Komisyon bölgedeki incelemelerinden sonra hazırladığı raporda Musul'un Irak'ın bir parçası sayılmasını ve 25 yıl süreyle İngiliz mandası altında kalmasını önerdi. Türkiye, Milletler Cemiyeti genel kurulunca da benimsenen bu öneriye karşı çıkmakla birlikte, var olan güç dengeleri nedeniyle, kendi çözümünü de kabul ettiremedi. İngiltere, Irak ve Türkiye arasında yapılan görüşmeler sonunda 5 Haziran 1926'da bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Türkiye Musul üzerindeki haklarından vazgeçecek, buna karşılık Türkiye'ye Musul petrollerinden 25 yıl süreyle yüzde 10 pay verilecekti. Türkiye daha sonra, 500 bin İngiliz lirası karşılığında bu paydan da vazgeçti.

Milletler Cemiyeti'nin Musul konusunda Türkiye'yi yalnız bırakması, öte yandan Batı Avrupa devletlerinin Locarno Paktı'yla (1 Aralık 1925) SSCB'yi tecrit etmeye yönelmeleri bu iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesini sağladı. Türkiye ve SSCB arasında 17 Aralık 1925'te Paris'te Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı(*) olarak bilinen bir antlaşma imzalandı. Türk-Sovyet ilişkileri Cumhuriyet'in kuruluş yılları boyunca olumlu bir gelişme gösterdi.

CHF ilk önemli kurultayını 15 Ekim 1927'de düzenledi. 1919'daki Sivas Kongresi ilk kongre sayıldığından bu toplantı CHF'nin İkinci Kurultay'ı olarak anıldı. Kurultayda kabul edilen yeni tüzükle Mustafa Kemal CHF'nin değişmez genel başkanı oldu ve yetkilerini genişletti. Bu kurultayda Mustafa Kemal altı gün boyunca "Büyük Nutuk"u okudu. Mustafa Kemal

Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İkinci Kurultayı'nda "Büyük Nutuk"u okurken, 1927; Ankara
Tanh, T. T. T. Cemiyeti, 1934

Nutuk'ta Kurtuluş Savaşı sürecini ayrıntılı olarak anlatıyor, gelişmeleri çözümlüyordu. Metinde, daha kısa olmakla birlikte, Kurtuluş Savaşı sonrası dönem de ele alınıyordu. CHF'nin kurultayda kabul ettiği yeni tüzükteki din ve devlet işlerinin ayrılması hükmü, sonuçta anayasada da değişiklik getirdi. 1924 Anayasası'ndaki devletin resmî dininin İslam olduğunu belirten hüküm 10 Nisan 1928'de kaldırıldı.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki ikinci muhalefet partisi, özellikle Mustafa Kemal'in girişimiyle kuruldu. 1929'da başlayan Büyük Bunalım etkisini bir süre sonra Türkiye'nin ekonomik, toplumsal, hatta siyasal yaşamında da gösterdi. Mustafa Kemal TBMM'de yer alacak bir muhalefet partisinin hükümetin çalışmalarını olumlu bir biçimde etkileyeceğini, ayrıca var olan, ama baskılar nedeniyle görünmeyen muhalefetin gücünün de yasal bir partiyle açığa çıkarılacağını düşünüyordu. Bu düşünce doğrultusunda, İsmet Paşa'ya karşı muhalefetiyle tanınan eski başbakanlardan Fethi Bey'i (Okyar) bir muhalefet partisi kurmaya ikna etti. Yeni parti Serbest Cumhuriyet Fırkası(*) (SCF) adıyla 12 Ağustos 1930'da resmen kuruldu. SCF programı yabancı sermaye yatırımlarının gerçekleştirilmesi, ekonomide ağırlığın özel sektöre kaydırılması, bürokrasinin azaltılması, tek dereceli seçimlere gidilmesi ve kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması gibi hükümler içeriyordu. Yeni parti beklenmedik bir hızla gelişti ve kısa süre sonra SCF'nin TBMM ile sınırlı bir muhalefet partisi olmadığı, CHF'nin otoriter yönetimine karşı parlamento dışından da yoğun siyasal destek bulduğu görüldü. Fethi Bey'e Eylül 1930'daki İzmir gezisinde gösterilen ilgi ve bu gezi sırasında patlak veren olaylar CHF yönetimini rahatsız etti. Mustafa Kemal iki parti arasında hakem olma rolünü terk ederek ağırlığını CHF'den yana koydu. Bu gelişmenin kendisini eninde sonunda Mustafa Kemal'le çatışma noktasına götüreceğini sezen Fethi Bey geri çekildi ve 17 Kasım 1930'da Dahiliye Vekâleti'ne bir yazı göndererek SCF'nin feshedildiğini bildirdi.

TEK PARTİLİ CUMHURİYET. SCF deneyinin de olumsuz bir biçimde sonuçlanmasının ardından, çoğulculuk yönündeki adımlar uzun süre ertelendi ve CHF'nin tek parti yönetimi bütün ağırlığıyla hissedilir hale geldi. Bunda 1929 Büyük Bunalımı'nın Türkiye'ye etkilerini devletçi uygulamalarla ve gümrük duvarlarını yükselterek "ithal ikamesi" yoluyla aşma seçiminin de büyük rolü oldu.

Tek parti yönetiminin gelişiminde CHF'nin 10-18 Mayıs 1931'deki III. Kurultayı'nın önemli bir dönemeç oluşturduğu görüldü. Bu kongrede benimsenen programla CHF'nin 1927 kongresinde belirlenen cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkelerine devletçilik ve inkılapçılık (devrimcilik) ilkeleri de eklendi. Bunlar 1937'de anayasaya alınarak Cumhuriyet'in temel ilkeleri sayıldı. Daha kongre öncesinde otoriter yönetim anlayışla tanınan Recep Bey'in (Peker) CHF genel sekreterliğine getirilmesiyle, CHF hemen bütün alanlarda bir tekel oluşturmaya, kendi dışındaki bütün güç odaklarını saf dışı bırakmaya yöneldi. 1911'den beri varlığını sürdüren Türk Ocağı kapatıldı; yerine tümüyle CHF'ye bağlı Halkevleri kurulmaya başladı (1932). *Kadro* dergisi ve "halka rağmen halk için devrim" anlayışını savunan Kadro Hareketi(*) de bu süreçte ortaya çıktı. Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gibi *Kadro* yazarları Türkiye'nin kalkınmış ülkeler arasında yer almasının biricik yolunun devletçilik olduğunu savunuyor ve bu devrim modelini evrensel bir temele oturtmayı amaçlıyorlardı.

Tek parti döneminde dış politika ilişkilerindeki ilk önemli gelişme, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasıydı (18 Temmuz 1932). I. Dünya Savaşı'nın (1914-18) yenik ülkelerinden olduğu gerekçesiyle uzun süre bu uluslararası örgüte alınmayan Türkiye, uluslararası kamplaşmalardaki yeni değişikliklere bağlı olarak, İspanya'nın önerisi ve Yunanistan'ın desteğiyle Milletler Cemiyeti'ne üye olmaya çağrıldı. Bu dönemdeki bir başka önemli gelişme de Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle kurduğu yakın ilişkiler ve 9 Şubat 1934'te Balkan Antantı'na üye olmasıydı. Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan'ın üye olduğu antantın bir amacı da var olan statükoyu değiştirmeye çalışan Bulgaristan'a karşı ortak bir güç oluşturmaktı. Ama, Balkan Antantı söz konusu gücü oluşturmak için somut adımlar atamadığı, üstelik Yugoslavya 1937'de Bulgaristan'la bir dostluk antlaşması imzaladığı için varlığını koruyamadı ve 1941'de dağıldı.

CHP'nin tek parti yönetimini daha da belirginleştiren bir yeni gelişme de partinin 9 Mayıs 1935'te toplanan IV. Kurultayı'nda görüldü. Kongrede kabul edilen yeni tüzük ve programla ilgili olarak, CHP genel sekreteri Recep Peker, "Türkiye Cumhuriyeti'nin artık bir parti devleti olduğunu" açıklıyordu. CHP'nin yeni tüzüğü, parti ile devlet bürokrasisi arasında çok sıkı bir organik bağ kuruyordu. Devletin en üst yöneticilerinin aynı zamanda CHP'nin de en yetkili yöneticileri olmasının yanı sıra bundan böyle CHP'nin il ve ilçe başkanları aynı zamanda bulundukları il ve ilçelerin en büyük mülki yöneticisi olacaktı.

Tek parti yönetimi döneminde Türkiye'nin dış politikada taraf olduğu en önemli siyasal gelişmelerden biri Montreux Sözleşmesi'ydi (20 Temmuz 1936). Uluslararası kamplaşma ve gelişmelerin uygun bir ortam oluşturduğu inancıyla Türk hükümeti 11 Nisan 1936'da, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf ülkelere bir nota vererek sözleşmenin değiştirilmesini istedi. İsviçre'nin Montreux kentindeki görüşmeler sonunda Montreux Sözleşmesi Türkiye, Avustralya, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, SSCB, Yugoslavya ve Yunanistan tarafından 20 Temmuz 1936'da imzalandı. Yirmi yıl süreyle geçerli olacak antlaşmayı İtalya ancak iki yıl sonra imzaladı. Türkiye'nin İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerindeki egemenliğini kuran Montreux Sözleşmesi Boğazlar'ın askerden arındırılmış statüsüne son veriyor, Boğazlar Komisyonu'nu kaldırıyor, Türkiye'ye Boğazlar'ı tahkim etme hakkı tanıyordu.

Aynı dönemde, Akdeniz'de ve Afrika'da açık bir yayılma politikası izleyen Mussolini İtalyası Türkiye için ağır bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. Bu durum Türkiye'yi Ortadoğu'da da Balkanlar'dakine benzer bir politika izlemeye yöneltti. Türkiye, İran, Irak ve Afganistan 8 Temmuz 1937'de Tahran'da Sadâbad Paktı'nı imzaladılar. Ama bu pakt II. Dünya Savaşı sonunda varlık nedenini yitirdi.

Tek parti döneminin önemli bir iç siyasal gelişmesi 1937'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ayaklanma idi. Kurtuluş Savaşı yıllarından beri huzursuzluğun dinmediği Dersim yöresinde, 1935'te kabul edilen bir yasayla Tunceli adı altında bir il kurulmuş, ilin yönetimine de kolordu komutanı düzeyinde askeri vali atanmıştı. Ayrıca bölgede bir "genel ıslahat programı" uygulanmaya başlamıştı. Ama bu önlemler Dersim yöresinde ayaklanmanın patlak vermesini engelleyemedi. Mart-Nisan 1937'de geniş bir alana yayılan ayaklanma hava kuvvetlerinin de kullanıldığı büyük çaplı bir

askeri harekâtla (*bak.* Dersim Ayaklanması) bastırıldı. Yargılamalar sonunda ayaklanmanın önde gelenlerinden yedi kişi ölüm cezasına çarptırıldı.

Fethi Bey'in (Okyar) 1924 sonundaki kısa süreli başbakanlığı dışında, İsmet İnönü Cumhuriyet'in ilanından sonra neredeyse kesintisiz 13 yıl başbakanlık yaptı. Ama bu dönemin sonunda Atatürk ile İsmet İnönü arasında temel konularda görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Bunların başlıcası ekonomi politikasıydı. Atatürk 1930'lardan sonra uygulanan devletçi ekonominin başarısından kuşku duyuyordu ve özel girişimciliğe daha fazla ağırlık verilmesinden yanaydı. İnönü ise devletçiliğin sürdürülmesini istiyordu. Ayrıca Atatürk'ün hükümetin uygulamalarına müdahalesinden de rahatsızlık duyuyordu. Atatürk, Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusunda hükümetin yeterince etkin bir politika izlemediğinden yakınıyordu. Bu anlaşmazlık daha da büyüyünce Atatürk İnönü'den bir süre görevden ayrılmasını istedi. İnönü'nün başbakanlıktan ayrılması üzerine, yerine, daha önce İnönü hükümetlerinde iktisat vekilliği yapmış olan Celal Bayar atandı (28 Eylül 1937). İnönü CHP genel başkan vekilliğinden de ayrıldı; bu görevi de Bayar üstlendi.

Bu dönemde, Atatürk'ün bir süredir devam eden rahatsızlığı daha da ağırlaştı. Hastalığına karşın Hatay Sorunu nedeniyle Güney Anadolu'ya uzun bir gezi yapan Atatürk gezi dönüşünde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda tedavi ve yoğun bakıma alındı. Ama tedavi sonuç vermedi ve 10 Kasım 1938'de yaşamını yitirdi.

11 Kasım 1938'de CHP'nin TBMM grubu İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığına aday gösterilmesini kararlaştırdı. İnönü, hükümetten ve Atatürk'ün isteği üzere CHP yönetiminden uzaklaşmıştı, ama gerek parti ve bürokrasi üzerinde gerekse ordu içinde etkinliğini koruyordu. Aynı gün cumhurbaşkanı seçilen İnönü, kendisine karşı olan Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras dışındaki bakanların göreve devam etmesini istedi. CHP'nin bir ay sonra toplanan I. Olağanüstü Kurultayı'nda da yapılan bir tüzük değişikliğiyle Atatürk'ün partinin "ebedi genel başkanı" olması benimsendi ve İnönü de "değişmez genel başkan" ve "Milli Şef" seçildi. İnönü cumhurbaşkanı olduktan sonra hükümet ve parti üzerindeki otoritesini daha da artırdı. "Milli Şef" sıfatı da bu otoritenin simgesi oldu.

Mussolini İtalyası ile Hitler Almanyası'nın 1930'ların ortalarından başlayarak izledikleri yayılmacı politika Avrupa'nın öteki ülkelerini büyük bir tedirginliğe düşürmüş, güç dengeleri köklü bir biçimde değişmişti. Türkiye bu ortamda Hatay Sorunu'nu çözmek için Ekim 1936'da harekete geçti. Fransa'ya verilen bir nota ile Suriye ve Lübnan için tanınan bağımsızlığın İskenderun sancağı için de geçerli olması istendi. Sorun Milletler Cemiyeti'nde ele alındı ve sonuçta bir ilke anlaşmasına varıldı. Buna göre İskenderun sancağı içişlerinde bağımsız, ama Suriye ile gümrük birliği içinde olacak ve ayrı bir anayasayla yönetilecekti. Bu anlaşma yörede yaşayan Türk toplumuna güvence vermedi ve Türkiye'nin isteği üzerine yeniden Milletler Cemiyeti'nde görüşüldü. Görüşmelerden sonra oluşturulan bir kurul İskenderun sancağı için yeni bir anayasa hazırladı ve bu anayasa uyarınca Ağustos 1937'de oluşturulan sancak meclisinin 40 üyeliğinden 22'sini Türkler aldı. İlk toplantısını 2 Eylül 1938'de yapan sancak meclisi, İskenderun sancağının Hatay Cumhuriyeti adını almasını kararlaştırdı. Meclis 29 Haziran 1939'da da son toplantısını yaparak, Hatay'ın oybirliğiyle Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmasına karar verdi.

Hatay Sorunu'nun çözümünün hızlanmasının temel nedeni Almanya'nın Avrupa'daki yayılma planının uygulama aşamasına gelmiş olması, Fransa'nın cephesini bir an önce bu ülkeye dönmek istemesiydi. 1 Eylül 1939'da Polonya'ya giren Almanya, İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanına da aldırış etmeyerek Belçika, Hollanda, ardından da Fransa'ya saldırdı. Alman güçlerinin Balkan ülkelerini de işgal etmesiyle Türkiye savaşın eşiğine geldi. Hitler'in asıl hedefi SSCB topraklarıydı ve bu yüzden Türkiye'ye saldırmayacağını açıklayarak Ankara'ya bir saldırmazlık paktı önerdi. Türkiye'nin de Alman tehdidini savuşturmak amacıyla bu öneriyi kabul etmesi üzerine iki ülke arasında bir saldırmazlık antlaşması imzalandı (18 Haziran 1941). Kısa bir süre sonra Hitler'in orduları Sovyet topraklarına saldırdılar ve Ukrayna'yı aşarak Stalingrad (bugün Volgograd) merkez olmak üzere, Sovyet ordularıyla kanlı cephe savaşlarına girdiler. Aynı dönemde Mareşal Rommel komutasındaki bir başka Alman gücü Kuzey Afrika'da ilerliyordu.

Alman birliklerinin Sovyet savunmasını kıramaması, Stalingrad'ın kurtarılması ve Müttefik ordularının 1942 sonunda Kuzey Afrika'ya çıkmasının ardından savaşın seyri değişmeye başladı. Ama Müttefikler'in yeni güçlere gereksinimi vardı ve bu amaçla İngiltere başbakanı Churchill 1943'ün ilk aylarından başlayarak Türkiye'yi Müttefikler'in safında savaşa sokmak için yoğun çaba harcadı. Ocak 1943'te gizlice Adana'ya gelerek İsmet İnönü ile görüştü (*bak.* Adana Görüşmesi), ama bu görüşmede İnönü'yü ikna etmeyi başaramadı. Aynı yılın sonunda SSCB de Türkiye'nin savaşa katılması için baskı yapmaya başladı. SSCB'nin bu talebini Türkiye'ye duyuran Churchill ve ABD başkanı Roosevelt İnönü'yü Kahire'ye görüşmeye çağırdılar (*bak.* Kahire konferansları). İnönü Türkiye'nin Müttefikler'in safında II. Dünya Savaşı'na katılması için askeri yardımın yoğunlaştırılmasını istedi. Ama bir süre sonra bu yardımın yetersizliğini öne sürerek savaşa katılma kararını geciktirdi. Bunun üzerine İngiltere ve ABD Türkiye'ye yaptıkları askeri yardımı Nisan 1944'te durdurdular. Ama Müttefikler'in baskısı daha sonra da sürdü ve Türkiye 2 Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik ilişkisini kesti. SSCB'nin Bulgaristan'a savaş ilan etmesinden ve Sovyet ordularının bu ülkeye girmesinden de kaygılanan Türkiye 23 Şubat 1944'te Almanya'ya savaş ilan etti; bunun karşılığı olarak da Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yer aldı ve 5 Mart'ta, San Francisco'da yapılan konferansa davet edildi.

Savaşa katılmayan Türkiye gene de büyük bir orduyu silah altında tutmak zorundaydı. Bu durumun getirdiği parasal yük kalkınma hamlelerinin ertelenmesine neden oldu. Gençlerin askere alınması tarımsal üretimi düşürdü. Tarım ürünlerine vergi kondu; Milli Korunma Kanunu(*) çıkarıldı; Varlık Vergisi(*) alındı. Milli gelir azalırken kamuoyunda CHP yönetimine karşı olumsuz tutum yaygınlaştı.

ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞ. 25 Nisan 1945'te başlayan San Francisco Konferansı sürerken Cumhurbaşkanı İnönü, dünyada demokrasi yönündeki gelişmelerin de etkisiyle, 19 Mayıs 1945'te yaptığı bir konuşmada Türkiye'deki siyasal rejimin liberalleşebileceğinden söz etti. Bu dönemde CHP içinde, partinin baskıcı yönetiminden yakınan güçlü bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştı. İnönü'nün tutumundan da yüreklenen muhalefet demokratikleşme yönünde girişimlerde bulundu. Muhalefetin önde gelen isimleri Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü 7 Haziran'da CHP'nin TBMM grubuna Dörtlü Takrir(*) olarak anılacak bir önerge verdiler. Önergede TBMM'nin hükümet üzerinde tam denetiminin sağlanması, anayasada yer alan kişi hak ve özgürlüklerinin uygulanması, bunların kullanılmasını engelleyen yasaların ve parti tüzüğünün dağıştirilmesi isteniyordu. Önergenin grupta reddedilmesi üzerine muhalefet görüşlerini basına duyurunca Menderes ve Köprülü CHP'den ihraç edildiler. Ardından Bayar milletvekilliğinden istifa etti, bunu Koraltan'ın da partiden çıkarılması izledi. Bayar, CHP'den de ayrıldıktan sonra yeni bir parti kuracaklarını açıkladı. Yeni parti 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti(*) (DP) adıyla kuruldu. Genel başkanlığa Celal Bayar'ı getiren DP'nin programında demokrasinin geliştirilmesi ve özel girişimciliğin desteklenmesine ağırlık verildi. Kısa zamanda geniş destek sağlayan yeni parti 1946 seçimlerine 16 ilde katılamadı, ama 66 milletvekilliği elde etti. DP, iktidar partisi CHP'nin halka baskı yaparak ve seçimlere hile karıştırarak muhalefetin daha fazla başarı elde etmesini engellediğini ileri sürdü.

Çok partili rejimin ilk adımlarının atılmasında ve DP'nin girdiği ilk seçimden başarılı

Franklin D. Roosevelt, İsmet İnönü ve Winston Churchill Kahire'de, Aralık 1943; Mısır
Ara Güler Arşivi

sayılabilecek bir sonuçla çıkmasında Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonunda tercihini Batı yönünde yapmasının büyük payı vardı. Türkiye II. Dünya Savaşı süresince tarafsız kalmasına karşın askeri harcamalarında herhangi bir azalma olmamıştı. Üstelik savaş sırasında yüksek tuttuğu tarım ürünlerinin fiyatlarını yeni koşullara uydurması gerekiyordu. Sanayileşme için yeterli sermaye birikimi olmadığı için dış yardıma yönelmek zorunda kaldı. Türkiye'nin dış yardım alabileceği tek ülke, savaştan en az zararla çıkmış olan ve Batı Avrupa'yı şemsiyesi altına almayı amaçlayan ABD idi. Üstelik, savaştan hemen sonra beliren Sovyet tehdidi nedeniyle Türkiye ABD ile özellikle ilişki kurmak, bu ülkeyle yakınlaşmak istiyordu.

Türk hükümeti 1945 sonunda ABD'den ekonomik yardım istedi. ABD Türkiye'nin bu isteğini ancak bir yıl sonra ve yüzde 10'u oranında karşıladı: Türkiye'nin 300 milyon dolarlık yardım talebine karşı ABD ancak 25-50 milyon dolarlık yardım vermeyi kabul etti. Ama ABD başkanı Truman 12 Mart 1947'de Senato ve Temsilciler Meclisi ortak oturumunda yaptığı konuşmada Sovyet tehdidine dünyanın her yerinde karşı konulacağını, bu tehdidin yoğun biçimde yaşandığı ülkelere ekonomik ve askeri yardım yapılacağını açıkladı. "Truman Doktrini"(*) olarak bilinen bu konuşmanın ardından, Kongre'de kabul edilen bir yasa uyarınca Türkiye'ye 100 milyon ve Yunanistan'a 300 milyon ABD Doları yardım yapılması kararlaştırıldı. Türkiye ile ABD arasında 12 Temmuz 1947'de imzalanan bir ikili anlaşma uyarınca, söz konusu yardımlar bir düzene bağlandı. Türkiye yardımı ABD'nin onayı olmaksızın kullanamayacaktı. Bunu, ABD dışişleri bakanının adıyla anılan Marshall Planı(*) izledi. On altı Avrupa ülkesi Temmuz 1947'de Paris'te toplanarak, Avrupa ülkelerinin ekonomik gereksinimlerini gösteren ortak bir rapor hazırladılar. Bu arada ABD Kongresi savaştan yıpranarak çıkan Avrupa ülkelerinin kalkınmasını sağlamak için dört yıl süreli bir "ekonomik işbirliği yasası"nı kabul etti ve Marshall Planı 1948'de uygulamaya kondu. Paris raporunu izleyen ABD'li uzmanlar savaşa katılmadığı ve bu yüzden de yıkıma uğramadığı gerekçesiyle Türkiye'yi yardım planına katmaya yanaşmak istemediler. Bunun üzerine Türkiye stratejik önemini ve bu nedenle savaş sırasında karşı karşıya kaldığı ekonomik zorlukları ortaya koyan bir başvuru yaptı. Bu başvuruyu ABD yönetiminin yerinde bulması üzerine, üç aylık bir gecikmeyle Türkiye de yardım planı kapsamına alındı.

SSCB'nin Doğu Avrupa'da geniş bir bölgeyi nüfuzu altına almasından kaygı duyan Belçika, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Lüksemburg, 17 Mart 1948'de Brüksel Antlaşması adıyla bilinen bir güvenlik antlaşması imzalamışlardı. ABD'nin de bu ülkelerin yanında yer almasıyla 4 Nisan 1949'da Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) kuruldu. Batı Avrupa ülkeleri bir yandan da aralarındaki siyasal dayanışmayı güçlendirmeye yöneldiler. İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Danimarka, İrlanda, İsveç, Norveç ve İtalya 5 Mayıs 1949'da Avrupa Konseyi'ni bu amaçla oluşturdular. Örgüt 8 Ağustos 1949'da Türkiye, Yunanistan ve İzlanda'yı da üyeliğe kabul etti. Bu tutum, o tarihte NATO üyeliğine kabul edilmeyen Türkiye'ye bir teselli ödünü olarak yorumlandı.

CHP İKTİDARININ SONU. CHP ilk kez 1946 seçimlerinde uygulanan çoğunluk sistemine de güvenerek, 1950 milletvekili genel seçimlerini açık farkla kazanacağı inancındaydı. Yasal bir engel olmadığı halde İsmet İnönü ve Başbakan Şemsettin Günaltay dışında hiçbir CHP'li de iki yerden birden adaylığını koymadı. Ama 14 Mayıs 1950 seçimleri, CHP için büyük bir yıkım oldu. DP'nin ezici üstünlüğüyle sonuçlanan seçimler sonunda CHP 27 yıllık iktidarını yitirdi. TBMM'de CHP'nin 69 milletvekilliğine karşı DP 408 milletvekilliği elde etti. 22 Mayıs 1950'de Celal Bayar Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanı seçildi. Aynı gün Adnan Menderes başkanlığındaki ilk DP hükümeti de kuruldu. Celal Bayar'dan boşalan DP genel başkanlığına da 9 Haziran'da Adnan Menderes getirildi.

Menderes hükümetinin programında özel girişimciliğe ağırlık verileceği, yabancı sermaye yatırımlarının özendirileceği belirtiliyordu. Dış yardım ve kredilerin desteğinde yatırımlar hızlandı. Tarımın makineleşmesi, tarım kredilerinin yaygınlaştırılması ve uygun hava koşulları birkaç yıl tarımsal üretimde büyük artış sağladı. Bu olumlu koşullarda DP 1954 seçimlerini de büyük farkla kazandı. Öte yandan laiklik ilkesinden ödün verildi; okullara din dersi kondu ve radyoda din programları başlatıldı. Buna karşılık Millet Partisi(*) laikliğe aykırı tutumu gerekçesiyle 1954'te kapatıldı. Köy Enstitüleri öğretmen okullarına dönüştürüldü.

1950 yılına Uzakdoğu'da önemli bir sorunla girilmişti. Kore kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölünmüş, sosyalist bir yönetimin başa geldiği Kuzey Kore SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin desteğinde Güney Kore ile sıcak çatışmaya girmişti. SSCB temsilcisinin katılmadığı bir Güvenlik Konseyi toplantısında ABD'nin Kuzey Kore'ye karşı BM'nin silahlı güç oluşturması kararını çıkarttırması üzerine sorun uluslararası bir çatışmaya dönüştü. DP hükümeti BM Güvenlik Konseyi'nin Kore'ye asker gönderme kararına uyacağını açıkladı. 4.500 kişiden oluşan Kore Türk Tugayı da 25 Temmuz 1950'de Kore'ye gönderilerek savaşa katıldı. Türkiye, 1952'ye kadar Kore'ye yeni değiştirme birlikleri gönderdi.

Türkiye Mayıs 1950'de üyelik için NATO'ya resmî başvuruda bulundu. Üyelerden İtalya dışında bu başvuruyu destekleyen olmadı. Gerek Türkiye'nin gerekse Yunanistan'ın başvurusu Eylül 1950'de NATO Konseyi'nce geri çevrildi. Ama ABD ile SSCB arasındaki gerginliğin giderek artması ve Kore Savaşı ABD'nin Türkiye'nin NATO üyeliği konusundaki tutumunu değiştirmesine yol açtı. ABD 15 Mayıs 1951'de Türkiye ve Yunanistan'ın örgüte üye kabul edilmesini öteki NATO üyelerine önerdi. NATO Konseyi 16-20 Eylül 1951'de Ottawa'da yaptığı özel bir toplantıda her iki ülkenin NATO üyeliğine çağrılmalarını oybirliğiyle karar altına aldı. Türkiye 18 Şubat 1952'de NATO'ya üye oldu.

Türkiye'nin NATO üyesi olarak ilk uluslararası girişimi Balkan ülkeleri arasındaki işbirliğini canlandırmaya çalışmak oldu. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir Balkan Paktı kurulmasını isteyen ABD, Ankara ve Atina'yı Belgrad'a yaklaştırmak için telkinlerde bulundu. Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya girmesinden sonra bu tutum daha da açıklık kazandı. Yugoslavya ile öteki iki ülke arasındaki görüşmeler hızlandı ve üç ülke 28 Şubat 1953'te bir dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzaladılar. Bu antlaşma 9 Ağustos 1954'te Yugoslavya'nın Bled kentinde resmî bir ittifaka dönüştürüldü. Ama SSCB'de Stalin yönetiminin yerini Kruşçev yönetiminin alması ve bu yeni yönetimin Yugoslavya ile daha yakın ilişkiler kurmaya yönelmesi Yugoslavya için Balkan Paktı'nın önemini azalttı. Öte yandan Yunanistan ile Türkiye arasındaki yakınlaşmanın da Kıbrıs Sorunu nedeniyle sekteye uğraması paktın işlevini ortadan kaldırdı. Sonuçta, 20 yıllık bir süreyi kapsaması öngörülen Balkan Paktı, kuruluşundan bir yıl sonra hiçbir etkinlikte bulunamaz oldu. 1960'ta da resmen sona erdirildi.

NATO üyesi Türkiye'nin ikinci girişimi de Bağdat Paktı'na ilişkindi. İngiltere öteden beri Türkiye'nin Ortadoğu savunma sistemi içinde yer almasını istiyordu. ABD başkanı Eisenhower döneminde geliştirilen SSCB'yi bölgesel paktlarla kuşatma planı çerçevesinde ABD de Türkiye için benzer bir rol düşünüyordu. Türkiye bu alandaki ilk adımını Pakistan'la ilişkilerini geliştirerek attı. İki ülke arasında 2 Nisan 1954'te Karaçi Antlaşması imzalandı. Bunu 24 Şubat 1955'te Irak'la Bağdat'ta imzalanan Türk-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması izledi. Antlaşmanın altıncı maddesi, öteki ülkelerle girişilecek bir pakt ilişkisine doğru adım oluşturuyordu. Bağdat Paktı, bölge dışı ülkelere de üyelik hakkı tanıdığından İngiltere de 4 Nisan 1955'te bu ittifaka katıldı. Aynı gün Türkiye ve Irak Pakistan'a üyelik çağrısı yaptılar. Bu gelişme öteki Arap ülkeleri arasında büyük tepki yarattı. Bundan ötürü, üyeliğine kesin gözüyle bakılan Ürdün, Bağdat Paktı'na katılmaktan kaçındı. ABD ise paktta üye olarak katılmadı, ama gözlemci üye oldu. Ama Bağdat

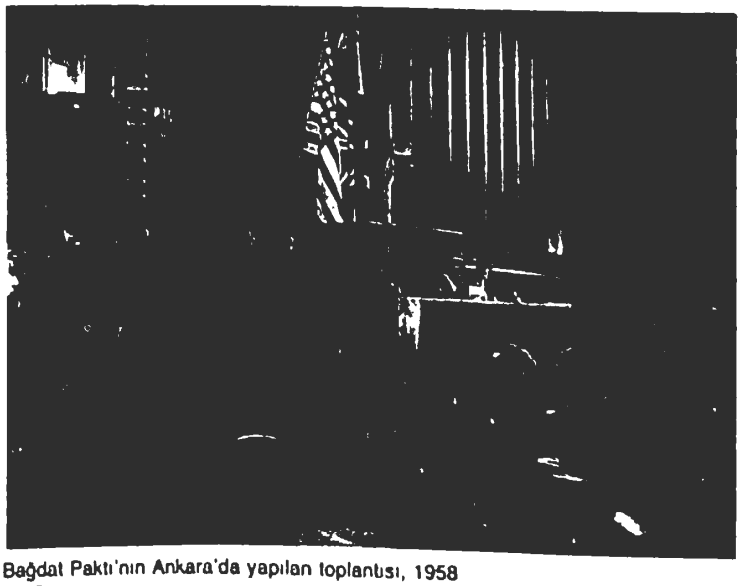

Bağdat Paktı'nın Ankara'da yapılan toplantısı, 1958
Ara Güler

Paktı olumlu sonuçlar vermedi. Öncelikle üye ülkeler askeri bakımdan yeterince güçlü değildi ve daha çok ABD yardımına dayanıyordu. Pakt öteki Arap ülkelerinin kamplaşmasına da yol açmıştı. Irak'ta krallık yönetiminin 14 Temmuz 1958'de bir darbeyle devrilmesi paktın sonunu hazırladı. Irak Mart 1959'da pakttan resmen çekildiğini açıkladı. Bunun üzerine paktın adı Merkezî Antlaşma Teşkilatı'na (CENTO) dönüştü. Bu pakta İran da üye oldu. Şahın devrilmesinden sonra 13 Mart 1979'da İran, bundan bir gün önce de Pakistan CENTO'dan ayrıldıklarını açıkladılar. Bu gelişme üzerine CENTO Daimi Komitesi Eylül 1979'da örgütü feshetti.

1954'ten sonra Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri Kıbrıs oldu. Yunanistan o yıl, Kıbrıs halkına kendi kaderini tayin hakkı tanımadığı gerekçesiyle İngiltere'yi BM'ye şikâyet etti. BM konuyu görüşme isteğini geri çevirdi. O dönemde Türkiye Kıbrıs'ın statüsünün değişmesine karşı çıkıyordu. Bu belirsizlik Kıbrıs'ta Rumların İngiliz karşıtı eylemlerinin artmasına neden oldu. Bunun üzerine 29 Ağustos-7 Eylül 1955'te Yunanistan, Türkiye ve İngiltere'nin katıldığı I. Londra Konferansı'nda konu ele alındı. Türkiye bu konferansta farklı bir tutum takındı: Kıbrıs'ın statüsü değişmemeli eğer değişecekse Kıbrıs Türkiye'ye verilmeliydi. Konferanstan bir sonuç elde edilememesi Türkiye'de hoşnutlukla karşılandı. Ama bu durum Türkiye'nin Yunanistan'la olan ilişkilerini gerginleştirdi. Tam da bu sırada Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldığı haberlerinin gelmesi üzerine İstanbul, Ankara ve İzmir'de geniş kitle gösterileri oldu. Bu gösteriler sırasında İstanbul'da Rumlara ait ev ve mağazalar yağmalandı (*bak.* Altı-Yedi Eylül Olayları). 1956'da Kıbrıs Sorunu daha kapsamlı bir biçimde ele alınmaya başladı. İngiltere, Türkiye, Yunanistan'la Kıbrıs'ın Türk ve Rum toplumları temsilcileri birkaç kez bir araya gelerek konuyu tartıştılar, ama bir sonuç elde edilemedi. 9-13 Aralık 1957'de BM'de yapılan bir görüşmede ise Kıbrıs'ın kendi kaderini tayin hakkı kabul edildi. Ama, konuyu çözüme kavuşturmak için gerekli Genel Kurul çoğunluğu sağlanamadı. Bu dönemde Türkiye Kıbrıs konusundaki tutumunu değiştirdi ve adanın Türkiye ile Yunanistan arasında paylaşılmasını savunmaya başladı. Sorun Kasım 1958'de yeniden BM gündemine geldi. Bu sırada Yunanistan da görüşlerini yumuşatmış ve önce özerklik daha sonra ise bağımsızlık görüşünü savunmaya başlamıştı. Aynı yıl sonunda BM'nin konunun üç ülke ve Kıbrıs Rum ve Türk temsilcileri arasında ele alınması doğrultusunda bir kararı benimsemesinin ardından 5-11 Şubat 1959'da İsviçre'de Zürich'te bir konferans düzenlendi. Kıbrıs'ın yeni statüsü konusunda anlaşma sağlanan bu konferansın ardından sorun aynı ay Londra'daki bir konferansta yeniden ele alındı. Konferans 19-23 Şubat 1959'da başlıca dört konuda karar aldı. Varılan anlaşmaya göre Kıbrıs İngiliz egemenliğinden çıkarak bağımsız bir cumhuriyet olacaktı. İngiltere, Türkiye ve Yunanistan Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü garanti edeceklerdi. Türkiye, Yunanistan ve İngiltere ayrıca bir askeri ittifak antlaşması imzalayacaklardı. İki toplumun ortaklığına dayanan Kıbrıs Cumhuriyeti'nde, Rum ve Türk toplumları kendi toplumlarını ilgilendiren işleri kuracakları cemaat meclislerinde çözüme bağlayacak, ortak işleri ve dış politikayı bir başkanlık yürütme organı eliyle yürüteceklerdi. Yürütme organının başı olan cumhurbaşkanı Rum, yardımcısı Türk olacaktı. On kişilik bakanlar kurulunun üç üyesi Türklerden seçilecekti. Londra Konferansı kararları gereğince Mart 1959'da Kıbrıs'ta geçici bir yönetim kuruldu ve bu yönetim yerini 16 Ağustos 1960'ta bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'ne bıraktı.

27 MAYIS 1960: İLK ASKERİ MÜDAHALE. 1950-60 döneminde Türkiye'de yalnız dış politikada değil iç politikada da önemli siyasal gelişmeler yaşandı. 1950, 1954 seçimlerini ezici çoğunluklarla kazanan, 1957 seçimlerinde de oy oranı düşmüş olmakla birlikte iktidarını koruyan DP köklü değişikliklere yönelmişti. Türkiye'de dış yardıma dayalı bir büyüme politikasına ağırlık veren, askeri ve sivil bürokrasinin etkisini azaltan DP, geleneksel gelişmelere aykırı bu politikalarıyla önemli bir tepki toplamıştı. Bu tepkiyi başta muhalefet partisi CHP olmak üzere, basın, öğretim üyeleri, yargıçlar gibi toplumun çeşitli kesimleri üzerinde baskı politikalarıyla alt etmeye çalışan DP, yoğun protesto eylemlerinin de hedefi olmuştu. Ülkedeki siyasal, toplumsal ve ekonomik bunalımın ağırlaştığı bir sırada Türk Silahlı Kuvvetleri 27 Mayıs 1960'ta DP iktidarını devirerek yönetime el koydu. Ordunun orta rütbeli subaylarının ağırlıkta olduğu Milli Birlik Komitesi (MBK) Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve TBMM başkanı Refik Koraltan başta olmak üzere DP ileri gelenlerini ve milletvekillerini tutukladı. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında Anayasa Komisyonu oluşturuldu. TBMM feshedildi, siyasal etkinlikler yasaklandı ve devlet başkanı Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında bir hükümet kuruldu. 12 Haziran'da açıklanan geçici anayasaya göre MBK yasama yetkisini doğrudan, yürütme yetkisini de Gürsel hükümeti eliyle kullanacaktı. 7 Aralık 1960'ta MBK ve Temsilciler Meclisi'nden oluşan bir Kurucu Meclis kuruldu. Bu meclis yeni bir anayasa hazırladı ve 27 Mayıs'ın yıldönümünde kabul edilen anayasa halkoyuna sunularak yürürlüğe kondu. Öte yandan müdahaleden hemen sonra tutuklanarak Yassıada'da Yüksek Adalet Divanı'nda yargılanan eski yönetimin temsilcilerinden 15 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. Bunlardan Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan 16 Eylül, Adnan Menderes de 17 Eylül 1961'de idam edildiler (Üç devlet adamının hukukî itibarları Nisan 1990'da TBMM kararıyla iade edildi; naaşları İstanbul'da yaptırılan anıtmezara nakledildi). Öteki ölüm cezaları ise MBK tarafından ömür boyu hapis cezasına dönüştürüldü. 1961 Anayasası uyarınca ilk genel seçimler 15 Ekim 1961'de yapıldı. Seçimleri CHP kazandıysa da tek başına hükümeti kuracak çoğunluğu sağlayamadı. Bunun üzerine koalisyona gidildi ve 20 Kasım 1961'de, İsmet İnönü başkanlığında CHP-Adalet Partisi (AP) koalisyon hükümeti kuruldu. Ama 27 Mayıs 1960 hareketinin etkileri, bir sivil hükümetin kurulmasıyla ortadan kalkmadı. Hareketin ardından, sivil yönetime kısa sürede geçilmesine karşı çıkan bazı MBK üyeleri komiteden çıkartılıp büyükelçilik gibi görevlerle ülkeden uzaklaştırılmışlardı (13 Kasım 1960). Ardından, 27 Mayıs hareketini hazırlayan subaylardan biri olan Albay Talat Aydemir, 27 Mayıs'ın amacına ulaşmadığını ileri sürerek yeni kurulan koalisyon hükümetine karşı çıktı. Komutanı olduğu Harp Okulu'nda yeni bir askeri müdahale hazırlayan Talat Aydemir, 22 Şubat 1962'de harekete geçti. Ama hükümet bu gelişmeleri yakından izleyerek önlem aldı ve Aydemir'e bağlı birlikler Türk Silahlı Kuvvetleri içinde yalnız kaldı. Teslim olan Aydemir ve arkadaşları hakkında soruşturma yapılmadı, yalnızca emekliye sevk edildiler. Ama Aydemir ve arkadaşları 21 Mayıs 1963'te yeniden harekete geçtiler. Kara Harp Okulu'nun Zırhlı Eğitim Tank Taburu'nun da desteğini alan bu grup Ankara'da Radyoevi'ni ele geçirdi ve Talat Aydemir imzalı bir bildiriyi okumayı başardı. Bu girişim 22 Şubat'takinden farklı olarak kanlı çatışmalara yol açtı, ama gene bastırıldı. Ayaklanma girişiminde bulunanlardan Talat Aydemir ve Fethi Gürcan, yapılan yargılama sonucunda ölüm cezasına çarptırılarak 5 Temmuz 1964'te idam edildiler.

1960'ların ortalarında Türkiye'nin bir ölçüde ABD'den koparak Avrupa ülkelerine yöneldiği görüldü. Bunda önemli bir etken, ABD'nin nüfuzu dışında bir birleşik Avrupa yaratmak isteyen Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik işbirliği temelinde Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kurmaları idi. Türkiye 12 Eylül 1963'te AET ile Ankara Antlaşması'nı imzaladı. 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren Ankara Antlaşması, Türkiye'nin AET'ye katılması yolunda en az beş yıl sürecek bir hazırlık dönemini başlattı. 23 Kasım 1970'te de Brüksel'de Türkiye'nin AET'nin tam üyeliğine geçiş dönemini başlatan protokol imzalandı. Buna göre, Türkiye'nin 22 yıllık bir geçiş dönemi sonunda topluluğa tam üye olması gerekiyordu. Ama gerekli ekonomik düzenlemelerin yapılamaması, üyelik için kaldırılması gereken engellerin oldukça ağır yükler getirmesi ve AET üyelerinin Türkiye'yi üyeliğe kabul etmek konusunda istekli olmaması, Türkiye-AET ilişkilerinin giderek tıkanmasına yol açtı.

Sıddık Sami Onar başkanlığındaki Anayasa Komisyonu bir toplantı sırasında, 1960
Ara Güler

Türkiye-ABD ilişkilerinde yeni bir dönem açan asıl sorun ise Aralık 1963'te patlak verdi. 1960'ta Kıbrıs'ta kurulan yeni rejim Rum ve Türk kesimleri arasındaki gerginliği ortadan kaldıramamıştı. Tersine, sonraki yıllar içinde kanlı olaylara varan çatışmalar yaşanmaya başladı. 21 Aralık 1963'te gene böyle bir çatışma oldu ve Türk hükümeti, çatışmaların bir Türk soykırımına dönüşmesine engel olmak amacıyla sert bir uyarı yapmayı kararlaştırdı: Türk savaş uçakları 25 Aralık günü Lefkoşa üzerinde uyarı uçuşları yaptılar, adadaki Türk alayı da savunma mevzilerine yerleştirildi. Toplanan Londra Konferansı'nın da soruna çözüm getirememesi üzerine Türkiye, garanti antlaşmasına dayanarak adaya müdahale kararı verdiğini açıkladı. Ama 6 Haziran 1964'te ABD başkanı L. B. Johnson Başbakan İsmet İnönü'ye içeriği ancak 1966'da açıklanan bir mektup gönderdi. Türkiye'yi müdahaleden vazgeçme durumunda bırakan bu mektupta ABD'nin 1947 tarihli askeri yardım anlaşması gereğince Türkiye'ye verdiği silahların kullanılmasına izin vermeyeceği, Türkiye'nin bu gibi durumlarda karar vermeden önce ABD hükümetine danışması gerektiği, Kıbrıs'a yapılacak müdahaleyi ABD'nin onaylamadığı ve bu müdahale sonunda SSCB Türkiye'ye saldıracak olursa ABD'nin ve NATO'nun Türkiye'ye yardım etmeyeceği belirtiliyordu. Türk hükümeti bu uyarıya karşın Ağustos 1964'te hava kuvvetleri aracılığıyla Kıbrıs'a kısmi müdahalede bulundu ve Rum saldırılarını belirgin bir biçimde geriletti. Johnson'ın söz konusu mektubu Türkiye'de Amerikan karşıtı bir havanın yaygınlaşmasında önemli bir öğe oldu.

1961'den sonraki dört yıl boyunca Türk siyasal yaşamına koalisyon hükümetleri damgasını vurdu. Dünya görüşleri önemli ölçüde farklı partilerin oluşturdukları bu koalisyonlar etkin politikalar izlenmesini engelledi. Sonuçta, İnönü'nün karizmatik kişiliğine ve CHP'nin yeni yeni benimsemeye başladığı "Ortanın Solu" politikasına karşın, 1965'te yapılan milletvekili genel seçimlerini AP kazandı ve TBMM'de çoğunluğu sağladı. İlk AP hükümetinin başkanlığını da Genel Başkan Süleyman Demirel üstlendi. Bundan bir süre sonra, 27 Mayıs 1960'ta devlet başkanlığını, 1961 Anayasası sonrasında ise cumhurbaşkanlığını üstlenen Cemal Gürsel, sağlık durumunun görevini sürdürmesine engel olduğu yolundaki rapor üzerine, yerini emekli orgeneral ve genelkurmay eski başkanı Cevdet Sunay'a bıraktı.

AP iktidarı toplumun aydın kesimleri ve özellikle öğrenci örgütlerince DP iktidarının 27 Mayıs sonrasındaki devamı gibi görüldü. 1961 Anayasası'nın sağladığı bazı temel haklar ve bunların kullanılması iktidarın giderek artan tepkileriyle karşılaşınca, 27 Mayıs 1960 öncesindeki gençlik protestolarının benzerlerini AP iktidarı da yaşamaya başladı. Öte yandan 1968'de Avrupa ve ABD'de yaygınlaşan gençlik hareketleri sosyalist düşünceyle yeni yeni ilişki kuran Türkiye'deki üniversite gençliğini de etkilemişti. Türkiye'deki ilk önemli öğrenci eylemi Haziran 1968'de Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki boykotla başladı. Bunu öteki üniversite ve fakültelerde hızla yaygınlaşan boykot ve işgaller izledi. Akademik amaçlarla başlatılan bu eylemler daha sonra giderek siyasal içerik kazandı ve iktidar için tedirginlik kaynağı oldu. Bunun ardından sağ ve sol görüşlü öğrenci grupları arasındaki çatışmalarda kan dökülmeye başladı. Huzursuzluğun, AP'yi DP'nin ardılı olarak gören Türk Silahlı Kuvvetleri içinde de yankılanmasının ardından "askeri müdahale" söylentileri yaygınlık kazandı. Kuvvet komutanlarının hükümet başkanına ülkenin içinde bulunduğu duruma ilişkin mektup göndermeleri, önerilerde bulunmaları sıradan gelişmeler haline geldi. AP içinde bir grup milletvekilinin Demirel hükümetine muhalefet etmeye başlaması ve ardından partiden koparak Demokratik Parti'yi (DP) kurması (18 Aralık 1970), hükümetin zayıflığından yakınanlar için önemli bir dayanak oluşturdu. 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyicioğlu, daha sonra "12 Mart Muhtırası" olarak anılacak olan bir muhtırayla Demirel hükümetinin istifasını istediler. Hükümet istifa etmediği ve öngörülen reform ve düzenlemeler yapılmadığı takdirde yönetime doğrudan el koyacaklarını açıkladılar. Bu muhtıra üzerine Demirel aynı gün istifa etti. Böylece ordunun etkisinin hemen her alanda hissedildiği, partilerüstü hükümetlerin birbirini izlediği, 1961 Anayasası'nın temel hak ve özgürlüklere ilişkin maddelerinde önemli kısıtlamalara gidildiği olağanüstü bir dönem başladı. Bu dönemin ilk hükümeti, 19 Mart 1971'de Nihat Erim başkanlığında kuruldu. Hükümette AP ve CHP'li bakanların yanı sıra öngörülen reformları gerçekleştireceğine inanılan ve "11'ler" adı verilen üyeler de yer aldı. Hükümet, sol muhalefeti etkin bir biçimde sindirebilmek amacıyla 26 Nisan 1971'de başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere 11 ilde sıkıyönetim ilan etti. Geniş çaplı tutuklamalara başladı. İsrail'in İstanbul başkonsolosu Efraim Elrom'un bir sol örgüt tarafından öldürülmesinden sonra tutuklamalar daha da genişledi. Bu arada Anayasa Mahkemesi 20 Mayıs'ta Milli Nizam Partisi'ni (MNP), 20 Temmuz'da da Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) kapatma kararı aldı. Bu dönemde anayasanın bazı maddelerinde köklü değişiklikler yapılırken Ağustos 1972'de ordu içinde önemli atamalar oldu. 12 Mart Muhtırası'nı verenlerden Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç emekliye ayrıldı, yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler getirildi. Gene emekliye ayrılan Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyicioğlu'nun yerini de Oramiral Kemal Kayacan aldı. 12 Mart Muhtırası'nın CHP üzerinde de derin etkileri oldu. Askeri müdahaleye daha ilk gününde karşı çıkan genel sekreter Bülent Ecevit'le, kurulan partilerüstü hükümetlere katılmayı savunan Genel Başkan İsmet İnönü arasında derin bir anlaşmazlık doğdu. Bu çatışma giderek genişledi ve CHP'nin TBMM grupları İnönü'nün yanında yer alırken parti üst yönetimi Ecevit'i destekledi. 5 Mayıs 1972'de bu gruplaşmayı çözmek amacıyla CHP olağanüstü kurultaya gitti. Kurultayın, İnönü'nün istifa uyarısına karşın Ecevit'e destek vermesi üzerine İsmet İnönü CHP genel başkanlığından ayrıldı. 14 Mayıs'ta yeniden toplanan kurultay Bülent Ecevit'i CHP'nin üçüncü genel başkanı seçti. İnönü bir süre sonra parti üyeliğinden de istifa etti. 12 Mart Muhtırası'nı veren komutanlarla TBMM'deki parti grupları arasında Nisan 1973'te büyük bir güç gösterisi yaşandı. Görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yerine bu göreve seçilmek isteyen ve genelkurmay başkanlığı görevinden ve askerlikten ayrılarak kontenjan senatörlüğüne getirilen Faruk Gürler bütün baskı ve çabalara karşın TBMM'de seçilmek için gerekli desteği sağlayamadı. İki büyük parti CHP ve AP'nin adaylığı üzerinde anlaşma sağladığı kontenjan senatörü emekli Oramiral Fahri Korutürk 6 Nisan 1973'te Türkiye Cumhuriyeti'nin altıncı cumhurbaşkanı seçildi. Bu seçim, askeri müdahaleyi gerçekleştiren güçlerin ağırlığının azaldığını gösteriyordu. 14 Ekim 1973 genel seçimlerine de bu havayla girildi. Seçimlerde geniş çaplı "düzen değişikliği" ve siyasal özgürlük talebini savunagelen Ecevit'in CHP'si başarılı oldu. TBMM'de 185 milletvekilliği elde eden CHP tek başına iktidara gelecek çoğunluğu elde edemediği için, yeni bir koalisyon dönemi açıldı. Bu seçimler iki parti için önemliydi: CHP, 1961 Anayasası sonrasındaki seçim sayılmazsa, çok partili döneme geçildiğinden beri ilk kez seçim kazanıyordu. Milli Selamet Partisi (MSP) ise bu seçimlerde 48 milletvekilliği elde etmiş ve İslamcı görüşleri savunarak bu kadar çok milletvekili çıkaran ilk parti olmuştu. CHP ve MSP 26 Ocak 1974'te Bülent Ecevit başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurdu.

KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI VE ABD AMBARGOSU. 1960'ların sonunda durulan Kıbrıs'taki çatışmalar ve gerginlik, 15 Temmuz 1974'te Kıbrıs cumhurbaşkanı Makarios'a karşı girişilen bir darbeyle yeniden canlandı. Yunanistan'da yönetimde bulunan Albaylar Cuntası'nın desteklediği bu darbenin başında Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını savunan EOKA örgütü liderlerinden Nikos Sampson vardı. Ecevit, bu darbeyi Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak isteyen bir komplo olarak değerlendirdi ve garantör devletlerden biri olan İngiltere'ye darbeye karşı birlikte davranma çağrısında bulundu. Ecevit'in Londra'da yaptığı görüşmelerden sonuç alınamayınca Türk hükümeti Kıbrıs'a müdahale kararı aldı. Türk birlikleri 20 Temmuz 1974'te adaya çıktı. İki gün süren bu ilk harekât Ecevit tarafından "Barış Harekâtı" olarak tanımlandı. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini beklemeyen Yunanistan'daki cunta, müdahalenin hemen ardından iktidardan uzaklaştırıldı. Kıbrıs'taki darbeciler de amaçlarına ulaşamadılar. Harekât Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'ın Türk ve Rum temsilcilerini Cenevre'de bir araya getirdi. Görüşmelerden sonuç alınamaması üzerine, Kıbrıs'taki birliklerinin çok dar bir alanda mevzilenmiş olmasından kaygılanan Türkiye 13 Ağustos 1974'te ikinci harekâta girişti. Türk birliklerinin Kuzey Kıbrıs'ta önemli bir alanı ele geçirmesinden sonra harekât 16 Ağustos'ta sona erdi. Kıbrıs böylece fiilen iki bölgeli hale geldi. Birinci harekâta kaçınılmaz bir askeri müdahale gözüyle bakan Batılı büyük devletler ve SSCB, ikinci müdahaleye büyük tepki gösterdiler. ABD, 5 Şubat 1975'te Türkiye'ye yaptığı askeri yardımı keserek silah ambargosu uygulamaya başladı. Buna karşılık Kıbrıs Türk kesiminde, Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) adıyla Kıbrıs Federal Cumhuriyeti'nin Türk kanadının oluşturulduğu ilan edildi (15 Şubat 1975).

ABD'nin silah ambargosunun Türkiye üzerindeki etkisi oldukça derin oldu. Bir güvenlik sorunuyla karşı karşıya kalan Ankara uluslararası forumlarda da yalnız bırakıldı. Ekonominin işleyişi için gerekli dış yardım ve krediler kesildi. Ardından patlak veren petrol bunalımının da etkisiyle Türkiye, Cumhuriyet döneminin en ağır ekonomik bunalımına girdi. Bu arada ambargo kararı üzerine Türkiye, ABD üsleriyle ilgili ikili anlaşmaların uygulanmasını tek taraflı olarak durdurmuştu. ABD Kongresi'nin ambargoda ısrar ettiği-

nin anlaşılması üzerine Türk hükümeti, NATO'ya bağlı İncirlik üssü dışında, tüm ABD üslerinin devralınmasını kararlaştırdı. Kıbrıs Barış Harekâtı ülke içinde Başbakan Ecevit'in ve CHP'nin saygınlığını artırmıştı. CHP-MSP koalisyon hükümeti ise Kıbrıs başta olmak üzere birçok konuda kendi içinde anlaşmazlığa düşmüştü. Ecevit bir an önce erken seçime gidebilmek için 18 Eylül 1974'te başbakanlıktan istifa etti. Ama bu istifa erken seçimin yapılmasını sağlayamadı; 200 günü aşkın süre yeni hükümet kurulamadı ve partilerüstü Sadi Irmak hükümeti (Kasım 1974 - Mart 1975) güvenoyu alamadığı halde görevde kaldı. Sonunda 31 Mart'ta, AP Genel Başkanı Süleymal Demirel'in başkanlığında AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden (CGP) oluşan koalisyon hükümeti kuruldu. Sola karşı hemen bütün sağ partilerin birliğini oluşturan Demirel hükümeti, "I. Milliyetçi Cephe hükümeti" olarak anıldı.

Demirel'in koalisyon hükümeti iki yıl sürdü. CHP 5 Haziran 1977'de yapılan erken genel seçimlerden oylarını ve TBMM'deki milletvekili sayısını daha da artırarak çıktı; ama 213 milletvekili tek başına hükümet kurmaya gene yetmiyordu. Buna karşın 21 Haziran'da bir azınlık hükümeti kuran Ecevit güvenoyu alamayınca 3 Temmuz'da istifa etti. Bunun üzerine Demirel'in kurduğu II. Milliyetçi Cephe hükümeti 21 Temmuz 1977'de göreve başladı. Ama 11 Aralık 1977'de yapılan yerel seçimlerde CHP'nin oy oranını artırması üzerine 11 AP milletvekili partiden istifa edip Demirel hükümetine karşı tavır aldılar. Hükümet 31 Aralık'taki bir gensoru oylamasıyla düşürüldü. Yeni hükümeti 11 bağımsız milletvekiliyle bazı DP ve CGP milletvekillerinin desteğiyle CHP kurdu.

II. Milliyetçi Cephe hükümetinin çözülmesinin en önemli nedenlerinden biri ülkede gitgide artan şiddet olayları ve toplu cinayetler karşısında hükümetin etkisiz kalmasıydı. 1 Mayıs 1977'de İstanbul Taksim'de düzenlenen mitingde bilinmeyen kişilerce halkın üzerine ateş açılması sonucunda 34 kişi ölmüştü. Benzer bir toplu kıyım olayı da CHP hükümeti döneminde yaşandı. Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta mezhep çatışmasına dayandırılan şiddet olaylarında 100'ü aşkın yurttaş öldü. Bunun üzerine aralarında İstanbul ve Ankara'nın da bulunduğu 13 ilde sıkıyönetim ilan edildi. Terör olaylarına karşı etkin önlemler alınamaması Ecevit hükümetini de sarstı. 1979 sonbaharında yapılan kısmi senato seçimlerinde CHP ağır bir yenilgiye uğrayınca Ecevit görevden çekildi. Önceki Milliyetçi Cephe hükümetlerinin yarattığı olumsuz hava nedeniyle Demirel yeni AP hükümetini dışarıdan desteklenen bir azınlık hükümeti olarak kurdu (25 Kasım 1979). Terör ve siyasal cinayetler yeni hükümet döneminde de sürdü. Fatsa ve Çorum'da öncekilere benzer olaylar patlak verdi. Siyasal istikrarsızlığın ve her gün 25-30 kişinin yaşamını yitirmesinin orduyu da yoğun biçimde tedirgin etmeye başladığı artık açıkça hissediliyordu. 1979'un son günlerinde genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanları Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e bir "Uyarı Mektubu" verdiler. İktidar ve muhalefet partileri, uyarının muhatabı olmadıklarını açıkladılar. Bu tutum, daha sonra "askeri müdahale için şartların olgunlaşmasını beklediklerini" açıklayacak olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üst kademesinin müdahale hazırlıklarını hızlandırdı.

1980'in ilk aylarında bunalımı daha da derinleştiren bir gelişme oldu. 6 Nisan 1980'de Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görev süresi doluyordu. Ama gerek seçim sisteminden kaynaklanan zorluklar gerekse partilerin aralarında anlaşma sağlayamamaları nedeniyle bu tarihten önce yeni cumhurbaşkanı seçilemedi. Cumhuriyet Senatosu başkanı İhsan Sabri Çağlayangil cumhurbaşkanlığı görevini vekâleten üstlendikten sonra da seçim sonuçlandırılamadı. Bu arada terör eylemleri de önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak boyutlarda artmıştı. Bu olayları bastırmak üzere pek çok ilde sıkıyönetim uygulanıyordu.

YENİ BİR ASKERİ MÜDAHALE: 12 EYLÜL 1980. Beklenen askeri müdahale ordunun 12 Eylül sabahı erken saatlerde, emir ve komuta zinciri içinde yönetime el koymasıyla gerçekleşti. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma genel komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK) TBMM'yi ve hükümeti feshetti. Bütün ülkede sıkıyönetim ilan edilirken AP genel başkanı Süleyman Demirel, CHP genel başkanı Bülent Ecevit, MSP genel başkanı Necmettin Erbakan ve MHP genel başkanı Alparslan Türkeş gözetim altına alındılar. Bunları bazı milletvekilleriyle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) bazı üst düzey yöneticilerinin gözaltına alınması izledi.

MGK müdahaleden birkaç gün sonra eski Deniz Kuvvetleri komutanı emekli Oramiral Bülend Ulusu başkanlığında bir hükümet kurulmasını kararlaştırdı. Son AP hükümetinin başbakanlık müsteşarı ve 24 Ocak Kararları'nın mimarı Turgut Özal hükümette başbakan yardımcısı olarak görev aldı. Ekim 1980'de siyasal partilerin genel başkanları serbest bırakılırken, MHP genel başkanı Türkeş tutuklandı. CHP genel başkanı Ecevit ise bir ay sonra partideki görevinden istifa ettiğini açıkladı. Bütün siyasal partilerin etkinlikleri durdurulurken, MHP ve MSP hakkında soruşturma açıldı ve bu partilerin bazı yöneticileri tutuklu olarak yargılanmaya başladı. Bu dönemde çok sanıklı birçok dava açıldı; DİSK ve Barış Derneği yöneticileri de ağır hapis, hatta ölüm cezası istemiyle yargılandılar. MGK'nin ve ona bağlı sıkıyönetim komutanlıklarının aldığı sert önlemler sonucunda terör olaylarında gözle görülür bir azalma oldu; özellikle soldaki yasal ve yasadışı örgütler çökertildi ya da etkisizleştirildi. Öte yandan, Demirel hükümeti döneminde başlatılan ekonomik istikrar politikası sürdürüldü. Bu dönemde dış politikada önemli bir gelişme NATO başkomutanının adıyla anılan Rogers Planı'nın MGK yönetiminde kabulü ve Türkiye'nin uzun süredir izlediği politikaya aykırı olarak, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesine izin verilmesiydi.

Müdahaleden sonra yasama ve yürütme yetkilerini kendi elinde birleştiren MGK, konseyin başkanı olan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'i devlet başkanlığına getirdi. 12 Eylül öncesi terör ortamının gelişmesine katkıda bulunduğu ileri sürülen 1961 Anayasası'nın yerine yeni bir anayasa yapmak üzere, Haziran 1981'de bir kurucu meclis oluşturulması kararlaştırıldı. Kurucu Meclis MGK ile Danışma Meclisi'nden (DM) oluşacak, son karar yetkisi MGK'de olacaktı. Kurucu Meclis anayasa dışında yeni seçim ve siyasi partiler yasalarını da hazırlayacaktı. DM üyelerinin açıklandığı gün, daha önce etkinlikleri yasaklanmış olan tüm siyasal partiler MGK tarafından kapatıldı, mal varlıklarına da el kondu.

DM Anayasa Komisyonu'nca hazırlanan yeni anayasa DM'nin ve MGK'nin onayından geçtikten sonra 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu. Ama halkoylaması öncesinde anayasa aleyhine görüş belirtmek yasaklandı. Bu koşullar altında 1982 Anayasası yüzde 91,2 evet oyuyla kabul edildi. Anayasa ile birlikte MGK ve Devlet Başkanı Evren cumhurbaşkanı sıfatını aldı. Cumhurbaşkanı yeni seçimlerden sonra TBMM toplanıp da başkanlık divanı oluşuncaya değin MGK başkanlığını da yürütecekti. TBMM toplandıktan sonra MGK, altı yıllık bir süre için Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ni oluşturacaktı. Anayasanın bir geçici maddesi de 16 Ekim 1981'de kapatılan siyasi parti yöneticilerinden haklarında MGK yönetimi döneminde dava açılanlarla iktidar ve ana muhalefet partilerinin genel başkan ve üst düzey yöneticileri için 10 yıl süreyle siyaset yasağı getiriyordu. Bu yasak 12 Eylül 1980'de TBMM üyesi olan milletvekili ve senatörler için beş yıldı. Bir başka geçici maddeye göre MGK'nin ve 12 Eylül 1980'le TBMM Başkanlık Divanı'nın kurulduğu tarih arasında

12 Eylül Harekâtı'ndan sonra Bülend Ulusu'nun (önde ortada) başkanlığında kurulan hükümetin üyeleri Anıtkabir'de, 1980; Ankara
Ara Güler

görev yapan hükümetlerin ve DM'nin her türlü karar ve tasarrufu hukuki, mali ve cezai soruşturma kapsamı dışında tutulacaktı. Bunlar hakkında yargı yoluna gidilemeyecekti.

DM'nin kabul ettiği ve MGK'nin onayından geçen Siyasi Partiler Kanunu 24 Nisan 1983'te yürürlüğe girdi. Yasanın geçici hükümlerine göre, ilk genel seçim sonucu Yüksek Seçim Kurulu'nca ilan edilinceye kadar geçen süre içinde kurulacak partilerin kurucu listeleri MGK'nin onayından geçecekti. Yeni kurulacak partiler ancak MGK'nin onayından geçmiş yeterli sayıda kurucu üyeleri bulunması koşuluyla seçimlere katılabileceklerdi. Yeni partiler 12 Eylül Harekâtı'na karşı beyan ve davranışta bulunamayacaklardı. Siyasi Partiler Kanunu'nu Haziran 1983'te MGK'nin onayından geçen Seçim Kanunu izledi. MGK, siyasi parti kurucuları listesini olduğu gibi milletvekili adayları listesini de inceleyebilecek, uygun bulmadıklarını veto edebilecekti.

Nisan 1983 sonlarında, yeni siyasal partilerin kurulması için siyasal etkinlikler kademeli olarak serbest bırakıldı. Yasal düzenlemeler merkez sağ ve merkez solda iki siyasal partinin oluşmasına izin verecek biçimde yapılmıştı. Merkez sağ parti için öngörülen başkan adayı Başbakan Bülend Ulusu idi. Bunun için siyasal partilerin kurulmasından önce başlatılan temaslar bir sonuç vermeyince, yeni bir ad arandı ve 16 Mayıs 1983'te emekli Orgeneral Turgut Sunalp başkanlığında Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) kuruldu. "12 Eylül ruh ve felsefesinin devamı" olduğunu açıklayan MDP'nin kurucuları arasında çok sayıda emekli general ve DM üyesi vardı. İkinci ve MGK tarafından öngörülmeyen bir parti kurma girişimi de, 1982'de Ulusu hükümetinden ayrılmış olan Özal'dan geldi. Özal'ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP), 24 Ocak Kararları'yla başlayan liberalleşme ve ekonomik istikrar programının sürdürülmesi için iktidar talebinde bulunuyordu. Kurulan üçüncü parti, merkez-sol eğilimli olması amaçlanan Halkçı Parti (HP) idi. HP'nin ilk genel başkanı, Ulusu'nun başbakanlık müsteşarlığını yapmış olan Necdet Calp'tı.

MGK'nin öngörüsü dışında kurulan partilerden biri, emekli Orgeneral Ali Fethi Esener başkanlığında AP kadrolarının oluşturduğu Büyük Türkiye Partisi (BTP) idi. Ama BTP 31 Mayıs 1983'te, eski bir partinin ardılı olduğu gerekçesiyle MGK tarafından kapatıldı. Bu partinin kurucuları da siyasi yasaklılar listesine alındı. Aynı kararla Demirel ve bazı önde gelen eski AP'lilerle CHP'nin önde gelen yöneticilerinden Deniz Baykal ve arkadaşları Çanakkale Zincirbozan'da bir süre gözetim altına alındılar. Bir süre sonra Yıldırım Avcı başkanlığında ve kamuoyunda gene eski AP'nin ardılı olarak bilinen Doğru Yol Partisi (DYP) kuruldu. MGK'nin öngörüsü dışında kurulan sosyal-demokrat parti ise, İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü'nün başkanlığındaki Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) idi.

MGK yeni kurulan partilerin kurucu üye listelerini incelemeye aldı ve bunlardan bir bölümünü veto etti. En çok vetoyu SODEP ve DYP kurucu listeleri gördü; bu yüzden iki parti de öngörülen süre içinde kurucu yeter sayısını tamamlayamadığı için genel seçimlere katılma hakkını elde edemedi. 6 Kasım 1983 genel seçimlerine yalnızca MDP, HP ve ANAP katıldı. Cumhurbaşkanı Evren, seçimlerden iki gün önce ANAP'ı ve genel başkanı Turgut Özal'ı ad belirtmeden hedef alan bir televizyon konuşması yaptı ve halkı bu partiye oy vermemesi konusunda uyardı. Buna karşın, seçimler ezici bir ANAP başarısıyla sonuçlandı. Kullanılan oyların yüzde 45,1'ini elde eden ANAP 400 üyeli TBMM'de 212 milletvekili kazanırken, HP oyların yüzde 31'iyle 117 milletvekilliği elde etti. Seçimlerin favorisi sayılan MDP ise oyların yüzde 23,3'üyle ancak 71 milletvekili çıkarabildi. 24 Kasım 1983'te toplanan TBMM'de Başkanlık Divanı'nın oluşmasıyla MGK'nin görevi sona erdi; MGK'nin dört üyesi Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeleri olarak göreve başladılar. 13 Aralık'ta Özal başkanlığında ANAP hükümeti kuruldu.

Özal hükümeti ücret düzeyini düşük tutma ve devlet sübvansiyonlarını azaltma yoluyla iç talebi kısarak üretimi ihracata yönelten bir politika izledi. Devlet gelirlerini artırmak için katma değer vergisini (KDV) yürürlüğe koydu, devlet kuruluşlarının gelir ortaklığı senetlerini satışa çıkardı, yeni tüketim vergileriyle bütçe denetimi dışında çeşitli fonlar oluşturdu; belediyelerin gelir kaynaklarını genişletti. Bu dönemde sanayileşme süreci yavaşladı, bazı altyapı projeleri dışında devlet yatırımları azaldı.

1983 seçimlerinden hemen sonra dış politika alanındaki ilk önemli gelişme KTFD'nin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adıyla 15 Kasım'da bağımsızlığını ilan etmesi oldu. Öte yandan genel ve yerel seçimlerin yapılması ve MGK'nin ülke üzerindeki siyasal ağırlığının giderek azalması karşısında, daha önce Türkiye'yle ilişkileri askıya almış olan Avrupa Konseyi Danışma Meclisi, Türk parlamenterlerin bu kurula katılmasını kabul etti (Mayıs 1984). Türkiye'nin tek tek Avrupa ülkeleriyle de ilişkilerinde iyileşme gözlendi. Öte yandan yıllardır sürmekte olan İran-Irak Savaşı'nda tarafsız bir politika izleyen Türkiye, her iki ülkeyle ticaretini olumlu yönde geliştirdi. Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesine izin verilmesinden sonra canlanan Türkiye-ABD ilişkilerindeki yakınlaşma da sürdü. Türkiye bu dönemde, özellikle Ortadoğu ve Avrupa ülkeleriyle kurduğu yoğun ticaret ilişkileri nedeniyle ihracatında ve turizm gelirlerinde büyük artışlar sağladı. ABD ile olan ilişkilerdeki iyileşmeye karşın Türkiye ve Yunanistan'a yapılan askeri yardımda 10/7 oranının değiştirilmesi ve ABD'nin Türk tekstil ürünlerine koyduğu kotanın kaldırılması için yapılan girişimler sonuç vermedi. Buna karşılık ABD ile Türkiye arasındaki Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA), uzun görüşmelerden sonra 1988'de 1990'a kadar uzatıldı (ardından da birer yıllık sürelerle 1993 sonuna değin kendiliğinden uzadı).

I. Özal hükümeti döneminde iç siyasal tablo bütünüyle değişti. Mart 1984'te yapılan yerel seçimlerde ANAP oyların yüzde 41,5'ini alarak üç büyük kentte ve il merkezi belediyelerinin çoğunda başkanlık seçimlerini kazandı. Bu seçimlerde HP oyları büyük ölçüde SODEP'e kaydı, MDP ise hiç varlık gösteremedi. Kasım 1985'te HP ile SODEP, Aydın Güven Gürkan'ın genel başkanlığında Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adıyla birleşti; genel başkanlığa daha sonra Erdal İnönü getirildi. Eski CHP'nin yasaklı genel başkanı Ecevit'in yandaşları da aynı tarihlerde Demokratik Sol Parti'yi (DSP) oluşturdular. MDP Mayıs 1986'da kendisini feshetti, MDP milletvekillerinin bir bölümü DYP'ye katılarak bu partinin TBMM grubunu oluşturdu.

Bundan sonra siyasal yasakların kaldırılması konusu gündemin başına yerleşti. ANAP iktidarı bunun için gerekli anayasa değişikliğini halkoyuna sunma yolunu seçti ve yasakların sürmesi lehinde tutum aldı. 6 Eylül 1987'deki halkoylaması çok küçük bir oy farkıyla yasakların kaldırılması yönünde sonuçlandı (aynı anayasa değişikliğiyle milletvekili sayısı 450'ye çıkarıldı). Bundan sonra Ecevit DSP'de, Demirel DYP'de, Alparslan Türkeş Milliyetçi Çalışma Partisi'nde (MÇP), Necmettin Erbakan da Refah Partisi'nde (RP) genel başkanlığa getirildi. Bunun üzerine ANAP iktidarı genel seçimleri erkene aldı, bu arada seçim sistemini yeniden düzenledi, oy barajını biraz daha yükseltti. 29 Kasım 1987'de yapılan seçimlerde ANAP oyların yalnızca yüzde 36,3'ünü elde etmekle birlikte 450 üyeli TBMM'de 292 milletvekilliği kazandı. SHP yüzde 24,75 oyla 99 milletvekilliği elde ederken DYP yüzde 19,15 oyla 59 milletvekili çıkardı. Öteki partiler yüzde 10'luk oy barajını aşamadıkları için TBMM'ye giremediler.

II. Özal hükümeti enflasyonun dizginlenmesinde başarılı olamazken, demokratikleşme ve iç güvenlik konularında da beklentileri karşılayamadı. Demokratikleşme alanındaki adımlar, 1987'de Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkının bazı çekincelerle kabul edilmesi ve 1988'de Avrupa Konseyi ile BM'nin işkence sözleşmelerinin onaylanmasıyla sınırlı kaldı. Bireysel başvuru hakkını ilk kullananlar, Kasım 1987'de Türkiye'ye döndükten sonra iki buçuk yıl tutuklu kalan ve işkenceyle sorgulandıklarını iddia eden Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) liderleri Nihat Sargın ve Haydar Kutlu (Nabi Yağcı) oldular (Avrupa İnsan Hakları Komisyonu 1991'de verdiği kararla iki liderin başvurularını haklı buldu ve işkence iddiasının doğruluğunu saptadı).

İç güvenlik alanında en büyük tehdit, Güneydoğu Anadolu'da 1984'te başlattığı ayrılıkçı silahlı mücadeleyi gitgide tırmandıran PKK'dan (Partiya Karkarên Kürdistan/Kürdistan İşçi Partisi) kaynaklanıyordu. Ağırlıklı olarak Lübnan'da Suriye denetimindeki Bikaa Vadisinde üslenmiş olan PKK militanlarının "sıcak takibi" için Mayıs 1987'den beri Kuzey Irak'ta sınırötesi askeri harekâtlar düzenleniyordu. Ama örgütün yurtiçindeki militanlarının ve eylemlerinin sayısı hızla arttı. 12 Eylul'le başlayan sıkıyönetim uygulamasının olağanüstü hale çevrildiği Doğu ve Güneydoğu illerini kapsayacak biçimde, Temmuz 1987'de Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Asayiş Jandarma Kolordusu oluşturuldu. Ama bundan sonra da bölgede güvenlik konusunda belirgin bir iyileşme sağlanamadı.

Seçim sistemi yüzünden TBMM'nin seçmen eğilimlerini eşitsiz yansıttığı yolundaki eleştirilerin sürerken, 26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlerden en kazançlı çıkan partı SHP oldu. SHP başta üç büyük kent olmak üzere birçok il merkezinde belediye başkanlığı seçimlerini kazandı. Onu DYP izliyordu. ANAP ise daha önce elinde tuttuğu belediye başkanlıklarının büyük çoğunluğunu yitirdi. Aynı sandıklarda yapılan il genel meclis seçimlerinde SHP oyların yüzde 28,7'sini, DYP yüzde 25,1'ini, ANAP ise ancak yüzde 21,8'ini alabildi. Bu sonuç üzerine muhalefet partileri genel seçimlerin erkene alınması ve aynı yılın sonbaharındaki cumhurbaşkanlığı seçiminin yeni oluşacak TBMM'de yapılması gerektiğini savunmaya başladılar.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLARI

M. Kemal ATATÜRK	(29.10.1923 - 10.11.1938)
M. İsmet İNÖNÜ	(11.11.1938 - 22. 5.1950)
M. Celal BAYAR	(22. 5.1950 - 27. 5.1960)
Cemal GÜRSEL*	(28. 5.1960 - 28. 3.1966)
Cevdet SUNAY	(28. 3.1966 - 28. 3.1973)
Fahri KORUTÜRK	(6. 4.1973 - 6. 4.1980)
Kenan EVREN**	(12. 9.1980 - 9.11.1989)
Turgut ÖZAL	(9.11.1989 - 17. 4.1993)
Süleyman DEMİREL	(16. 5.1993 -)

*28.5.1960-25.10.1961 arasında devlet başkanı
**12.9.1980 - 7.11.1982 arasında devlet başkanı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ BAŞBAKANLARI

M. Kemal Atatürk	(25. 4.1920 - 24. 1.1921)
Fevzi Çakmak	(24. 1.1921 - 9. 7.1922)
H. Rauf Orbay	(12. 7.1922 - 4. 8.1923)
A. Fethi Okyar	(14. 8.1923 - 27.10.1923)
M. İsmet İnönü	(30.10.1923 - (8.11.1924)
A. Fethi Okyar	(22.11.1924 - 2. 3.1925)
M. İsmet İnönü	(3. 3.1925 - 1.11.1937)
M. Celal Bayar	(1.11.1937 - 25. 1.1939)
Refik Saydam	(25. 1.1939 - 8. 7.1942)
Şükrü Saracoğlu	(9. 7.1942 - 5. 8.1946)
Recep Peker	(6. 8.1946 - 9. 9.1947)
Hasan Saka	(10. 9.1947 - 14. 1.1949)
Şemsettin Günaltay	(16. 1.1949 - 22. 5.1950)
Adnan Menderes	(22. 5.1950 - 27. 5.1960)
Cemal Gürsel	(28. 5.1960 - 26.10.1961)
M. İsmet İnönü	(20.11.1961 - 6. 2.1965)
S. Hayri Ürgüplü	(20. 2.1965 - 22.10.1965)
Süleyman Demirel	(27.10.1965 - 12. 3.1971)
Nihat Erim	(26. 3.1971 - 17. 4.1972)
Ferit Melen	(22. 5.1972 - 10. 4.1973)
Naim Talu	(15. 4.1973 - 25. 1.1974)
Bülent Ecevit	(26. 1.1974 - 17.11.1974)
Sadi Irmak	(17.11.1974 - 31. 3.1975)
Süleyman Demirel	(31. 3.1975 - 21. 6.1977)
Bülent Ecevit	(21. 6.1977 - 21. 7.1977)
Süleyman Demirel	(21. 7.1977 - 5. 1.1978)
Bülent Ecevit	(5. 1.1978 - 12.11.1979)
Süleyman Demirel	(12.11.1979 - 12. 9.1980)
Bülend Ulusu	(20. 9.1980 - 13.12.1983)
Turgut Özal	(13.12.1983 - 31.10.1989)
Yıldırım Akbulut	(9.11.1989 - 23 6.1991)
Mesut Yılmaz	(23. 6.1991 - 20.11.1991)
Süleyman Demirel	(20.11.1991 - 16. 5.1993)
Tansu Çiller	(25. 6.1993 -)

Haziran 1989'da Türkiye büyük bir göç olayıyla karşı karşıya kaldı. 1984'te Bulgaristan'daki Türkler üzerinde yoğun bir baskı başlatılmıştı. Türklerin varlığının yadsınması, Türk adlarının zorla değiştirilmesi biçiminde gelişen baskı kampanyasıyla ilgili olarak Türk hükümeti Bulgar hükümetini sık sık uyarıyor ve kapsamlı bir göç anlaşmasını da içermek üzere görüşme çağrısında bulunuyordu. Bulgar yönetimi Haziran 1989'da Bulgaristan'daki Türkleri Türkiye'ye gönderebileceğini açıkladı. ANAP hükümetinin de buna onay veren bir açıklama yapmasından sonra, iki ay içinde Bulgaristan'dan 300 bin Türk Türkiye'ye göç etti. Türk hükümeti, tek taraflı olarak başlatılan bu göçün süreceğini ve çözümün olanaksızlaşacağını görünce vizesiz girişleri yasakladı (21 Ağustos 1989). Daha sonra, Türkiye'ye göç edenlerin yarıdan fazlası Bulgaristan'a döndü. Bu ülkede 1990'da başlayan demokratikleşme süreci ikili ilişkilerin normale dönmesini sağladı.

Görev süresi dolan Evren'in yerine yeni cumhurbaşkanının seçimi iktidarla muhalefet arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Muhalefetin, cumhurbaşkanının TBMM'de geniş tabanlı bir uzlaşmayla seçilmesi yönündeki ısrarlarına karşın, ANAP çoğunluğu yalnızca kendi oylarıyla Başbakan Özal'ı bu göreve getirdi. 9 Kasım 1989'da Evren'den görevi devralan Özal'ın cumhurbaşkanlığının siyasal meşruiyetten yoksun olduğunu savunan SHP ve DYP bu makamla ilişkilerini uzun süre askıya aldılar. Özal'ın başbakanlığa atadığı Yıldırım Akbulut kasımda toplanan ANAP kongresinde genel başkanlığa da seçildi. Ama Akbulut'un gerisinde hâlâ Özal'ın gerçek yetkileri elinde tuttuğu, cumhurbaşkanının eski partisi ANAP'ın iç işlerini yönlendirecek kadar tarafsızlıktan uzaklaştığı yönündeki eleştiriler sona ermedi.

Akbulut hükümeti Nisan 1990'da Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne ve İçişleri Bakanlığı'na, gerektiğinde tüm ülkede geçerli yayın yasağı koyma (sansür) ve dilediklerini bölgeden çıkarma (sürgün) yetkisi tanıyan iki kararname çıkardı. Gene bu kararnamelerle Batman ve Şırnak il oldu (1989'da il yapılan Aksaray, Bayburt, Karaman ve Kırıkkale'yle birlikte il sayısı 73'e yükseldi; bunlara 1991'de Bartın, 1992'de Ardahan ve Iğdır eklendi). Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Bunalımı sırasında, Özal kişisel bir diplomasi uygulayarak Türkiye'nin Müttefiklerin yanında aktif bir tutum almasını sağladı. Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nin Irak'a ekonomik ambargo uygulanması yönündeki kararını ilk uygulayanlardan biri oldu; Irak petrollerini Yumurtalık'a taşıyan petrol boru hattını kapattı. 1991 başında patlak veren Körfez Savaşı sırasında da Türkiye'deki ABD üslerinin Müttefiklerin hava operasyonlarında kullanılmasına izin verdi.

Körfez Savaşı'nın ardından 1991 ilkbaharında Türkiye, çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bir milyon kadar Kuzey Iraklı sığınmacının göç hareketiyle karşılaştı. Müttefiklerin 36. paralelin kuzeyindeki Irak topraklarını güvenlik bölgesi ilan etmesinden sonra sığınmacıların büyük bölümü yurtlarına döndü; bu arada güvenlik bölgesine, Türkiye'nin de izniyle Müttefik ülkelerin birliklerinden oluşan Çevik Güç (Koalisyon Görev Kuvveti) adlı çokuluslu bir kuvvet yerleştirildi. Bu gelişmelerle birlikte, Kuzey Irak'ta özerklik istemiyle Bağdat yönetimine karşı mücadele eden Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) yöneticileriyle Türk hükümeti arasında ilk açık ve resmî temaslar kuruldu.

Aynı günlerde demokratikleşme yönünde de bazı adımlar atıldı. Nisan 1991'de, Kürtçenin serbestçe kullanımını yasaklayan 2931 sayılı yasayla, Türk Ceza Kanunu'nun Marksist propaganda ve örgütlenmeyi yasaklayan 141-142. ve laiklik karşıtı propagandayı yasaklayan 163. maddeleri yürürlükten kaldırıldı. Ama bu yasakların 1982 Anayasası'ndaki dayanaklarına dokunulmadı; ayrıca Siyasi Partiler Kanunu'nun partilerin adları ve programları konusunda getirdiği kısıtlamalar da yürürlükte kaldı. Bu nedenle, 1990'da yasal olarak kurulmuş olan TBKP Temmuz 1991'de Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı (onu Ekim 1992'de Sosyalist Parti izleyecekti). Öte yandan büyük kentlerde aşırı sol terör eylemleri tırmanırken, radikal İslamcı hareketlerde de terörist eğilimler baş gösterdi. 1990'da Muammer Aksoy, Çetin Emeç, Turan Dursun ve Bahriye Üçok gibi seçkin laiklik savunucularının öldürülmesinin ardından, 1991'de Güneydoğu Anadolu'da radikal İslamcı örgütlerle PKK arasındaki çatışmanın yol açtığı çok sayıda cinayetin "faili meçhul" kaldı.

Haziran 1991'de ANAP genel başkanlığına Akbulut'un yerine Mesut Yılmaz'ın seçilmesi, Yılmaz başkanlığında yeni bir hükümetin kurulmasına ve 21 Ekim'de erken genel seçimlere gidilmesine yol açtı. Seçimler, kampanyasında demokratikleşme ve enflasyonu durdurma temalarına ağırlık veren DYP'yi (yüzde 27,03 oyla 178 milletvekili) birinci parti durumuna getirdi. Onu ANAP (yüzde 24,01 oyla 115 milletvekili), SHP (yüzde 20,75 oyla 88 milletvekili), RP (yüzde 16,88 oyla 62 milletvekili) ve DSP (yüzde 10,75 oyla 7 milletvekili) izliyordu. Yeni hükümet 20 Kasım'da Süleyman Demirel'in başbakanlığında bir DYP-SHP koalisyonu olarak kuruldu.

Cumhurbaşkanı Özal'la hükümet arasındaki yetki çatışması uzun süre siyaset gündemini belirledi ve parlamenter sistemde cumhurbaşkanının konumuyla ilgili bir sistem tartışmasına yol açtı. DYP-SHP hükümetinin demokratikleşme yolunda attığı en önemli adımlar, "Kürt realitesinin tanındığının" açıklanması, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi, 27 Mayıs 1960'tan sonra kapatılan DP ile 12 Eylül'den sonra kapatılan partilerin açılması ve sendikal özgürlüklerle ilgili bazı uluslararası sözleşmelerin onaylanması oldu. Eski siyasal partilerin yeniden açılması ve seçimler öncesinde kurulan ittifakların çözülmesiyle TBMM'de temsil edilen parti sayısı 10'u aştı. Güneydoğu Anadolu illerinde SHP listelerinden TBMM'ye girdikten sonra SHP'den istifa ederek muhalefete geçen Halkın Emek Partisi (HEP) milletvekillerinin Kürt sorunuyla ilgili çıkışları bu partinin meşruiyetini tartışmalı duruma soktu. (Partinin TBMM dışındaki açıklamaları ve etkinliklerinden ötürü Anayasa Mahkemesi'nin

Cumhurbaşkanı Turgut Özal DYP genel başkanı Süleyman Demirel'e hükümet kurma görevini verirken, 7 Kasım 1991, Ankara
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Temmuz 1993'te kapattığı HEP'in milletvekilleri bu kez Demokrasi Partisi'nin [DEP] temsilcileri olarak TBMM üyeliklerini sürdürdüler.)

DYP-SHP hükümeti, ilk bir buçuk yılında enflasyon konusunda söz verdiği başarıyı gösterememekle birlikte, ekonomik büyümeyi canlandırmakta ve ücretlilerin reel gelirlerini artırmakta bir ölçüde başarılı oldu. Büyük kentlerdeki aşırı sol terör eylemlerinin denetim altına alınmasında da ilerleme sağlandı. Buna karşılık, laiklik yanlısı yazar Uğur Mumcu'nun Ocak 1993'te bombalı bir suikast sonucunda ölmesi, hükümetin radikal İslamcı terör karşısındaki duyarlılığının sınanmasına yol açtı. Bu suikasttan sonra, 1990'dan beri "faili meçhul" kalmış dört cinayetin faillerinin saptanması yönünde bazı adımlar atıldı. Ama Temmuz 1993'te Sivas'ta patlak veren laiklik karşıtı kitlesel terör eylemleri ve eylemcilerin kundakladığı bir otelde 37 aydının can vermesi, devlet birimlerinin bu konudaki sorumluluğunu yeniden gündeme getirdi.

Koalisyonun iki ortağı da geçmişte Güneydoğu Anadolu'da olağanüstü halin ve koruculuk sisteminin kaldırılmasını, Çekiç Güç'ün görevine son verilmesini savundukları halde, DYP-SHP hükümeti bu uygulamaları sürdürdü. 1992 sonbaharında Kuzey Irak'ta PKK ile KDP ve KYB güçleri arasında patlak veren çatışma, ardından da Türk silahlı kuvvetlerinin giriştiği en uzun süreli ve en geniş kapsamlı sınırötesi harekât PKK'nın büyük güç yitirmesine yol açtı. Suriye nezdindeki girişimler sonucunda, PKK'nın Bikaa Vadisi'ndeki kamplarının boşaltılması sağlandı. PKK'nın Mart 1993'te "ateşkes" diye tanımladığı bir kararla silahlı eylemlerini geçici olarak durdurması, soruna barışçı bir çözüm sağlanabileceği yönünde ciddi umutlar doğurdu. Ama PKK haziranda daha da şiddetli biçimde yeniden eyleme geçerek bu umutları söndürdü.

1991 sonunda SSCB'nin dağılmasıyla, Kafkaslar ve Orta Asya'da Türk dilleri konuşulan Müslüman nüfuslu cumhuriyetlerin bağımsızlığını kazanması, Türk dış politikası için bir "bölge devleti" olma yönünde yeni ufuklar açtı. Gerek Cumhurbaşkanı Özal'ın, gerek hükümetin çeşitli girişimleriyle bu yeni bağımsız devletlerle çok yönlü ilişkiler kuruldu. Azeri-Ermeni anlaşmazlığının çözümü için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) çerçevesinde çeşitli girişimlerde bulunuldu. Ankara'nın daha kapsamlı bir girişimi, Kafkasya ve Balkanlar dahil bütün Karadeniz havzasını içine alan Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin (KEİ) Haziran 1992'de bir zirve toplantısıyla kurumlaştırılmasıydı.

Türkiye, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Bosna-Hersek'te çıkan iç savaş karşısında da askeri müdahaleden yana aktif bir dış politika izledi. Türkiye BM kararları çerçevesinde 1992'de Somali'ye bir Türk birliği gönderdi; bu ülkedeki BM kuvvetlerinin komutanlığına da 1993'te bir Türk generali getirildi. Demokratikleşme yönündeki adımlar, Türkiye-AT ilişkilerinde de bazı yakınlaşmalar sağladı. Ama bütün bu açılımlara karşın, kronikleşmiş Kıbrıs sorununun çözümünde bir ilerleme sağlanamadı; hatta 1993 ortalarında sorunun çözümsüzlük noktasına geldiği görüşü ağırlık kazanmaya başladı.

Cumhurbaşkanı Özal'ın 17 Nisan 1993'te beklenmedik biçimde ölmesi, iç politikadaki bütün dengeleri değiştirdi. Cumhurbaşkanlığına, DYP ve SHP'nin desteğiyle 16 Mayıs'ta Demirel seçildi. Demirel'in boşalttığı DYP genel başkanlığına 13 Haziran'daki olağanüstü parti kongresinde Tansu Çiller getirildi. Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olan Çiller'in kurduğu yeni DYP-SHP koalisyonu 25 Haziran'da göreve başladı.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANA YILLIK

Türkiye, 22 Nisan 1970'te İstanbul'da yayımlanmaya başlayan siyasal gazete.

İhlas Gazetecilik Holding'in sahibi Enver Ören tarafından kurulan gazete 1980'e değin akşam gazetesi olarak yayımlandı. Daha sonra sabah gazetesi olarak çıktı. 1992'de tirajı 300 bini aşarak Türkiye'nin en çok satan 4. gazetesi durumuna geldi. Bayilerde satış yanında, 1984'ten sonra Türkiye'de ilk kez okuyucuların adreslerine doğrudan dağıtımı gerçekleştirdi. 1993'te İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Erzurum, Samsun ve Frankfurt'ta basılan gazeteye İhlas Haber Ajansı hizmet verir.

Gazetenin yazı kadrosunda Dr. Yalçın Özer, Ömer Öztürkmen, Ahmet Kabaklı, Tarık Buğra, Ayhan Songar, M. Necati Özfatura, Mim Kemal Öke, Altemur Kılıç, Yavuz Bülend Bakiler gibi yazarlar yer alır.

Sağ kamuoyuna seslenen en etkili gazetelerden biri durumuna gelen *Türkiye* aynı zamanda *Türkiye Çocuk, Medikal, Tekstil-Teknik, Tarih Medeniyet, Bilgi İşlem, İhlas Oto Sport, İnsan ve Kainat* dergileriyle İngilizce *Turkey* gazetesini yayımlar. Gazetenin bir hastanesi de vardır. Haziran 1993'te Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu (TGRT) deneme yayınına başlamıştır.

Türkiye Aile Sağlığı ve Planlaması Vakfı, Türkiye'de ekonomik ve sosyal gelişme ile dengeli bir nüfus artış hızına ulaşılması için çalışmalarda bulunan vakıf. Vehbi Koç öncülüğünde işadamları, sendika yöneticileri, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Konfederasyonu başkanları ve bilim adamlarının katılmalarıyla kuruldu.

Her ailenin istediği sayıda çocuk sahibi olmasını sağlamak üzere vakıf ailelere gerekli bilgi, araç ve hizmet sağlamayı amaçlar. Kamuoyunun aile planlaması konusunda aydınlatılması için eğitim malzemesi hazırlar, veriler toplar, araştırmalar yapar. İlgili personeli aile planlaması konusunda eğitir.

Vakıf 1988'de bir Aile Planlaması Kampanyası başlattı. Sağlık Bakanlığı ve TRT'nin işbirliğiyle TV dizileri, filmler, belgesel programlar hazırladı. Vakıf, amaçlarına uyan bir konuyu işleyen *Berdel* (1990) filminin yapımını üstlendi. Atıf Yılmaz'ın çektiği film çeşitli ödüller kazandı. Sağlık Bakanlığı'yla işbirliği yapılarak Diyarbakır ve Mardin'de aile planlaması klinikleri kuruldu. Ankara, İstanbul ve İzmir'deki gecekondu mahallelerinde aile planlaması çalışmaları yapıldı. Fabrikalarda aile planlaması klinikleri açıldı. İstenmeyen gebeliği önleyecek koruyucu araç ve ilaçların tanıtılması için kampanyalar açıldı.

Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK), Başbakanlığa bağlı, tüzel kişiliği olan kamu kurumu.

27 Ağustos 1956'da kurulan ve kuruluş yasası 9 Temmuz 1982'de değişikliğe uğrayan TAEK'in amacı, atom enerjisinin ülke yararına ve barışçı amaçlarla kullanılmasını sağlamaktır. Başlıca görevleri Türkiye'nin atom enerjisinden yararlanmasını sağlayacak araştırma ve çalışmaları yapmak ve yaptırmak, radyoaktif madde ve radyasyon cihazları getiren, bulunduran ve kullananlara lisans vermek ve bunları denetlemek, nükleer maddelerin kullanılmasına ilişkin temel ilkeleri belirlemek, nükleer reaktör ve nükleer yakıt çevrimi tesislerine yer seçimi, yapım ve işletme izin ve lisansı vermek, nükleer teknolojinin kullanımına ilişkin mevzuatı hazırlamaktır.

TAEK başkan, başkan yardımcıları, Atom Enerjisi Komisyonu, Danışma Kurulu, ana hizmet birimleri ve bağlı kuruluşlardan oluşur. Atom Enerjisi Komisyonu kurumun çalışma ilkelerini ve programını saptar, tasarı ve tüzük taslakları hazırlar. TAEK başkanının yönetiminde toplanan komisyon, başkan yardımcıları ve ilgili bakanlıklardan birer üye ile nükleer alanda eğitim, öğretim ve araştırma yapan dört öğretim üyesinden oluşur. Başkan ve yükseköğretim kurumları temsilcisi üyeler başbakan tarafından seçilerek dört yıllık bir süre için görevlendirilirler.

TAEK'in ana hizmet birimleri Nükleer Güvenlik Dairesi, Radyasyon Sağlığı ve Güvenliği Dairesi, Araştırma-Geliştirme-Koordinasyon Dairesi, Teknoloji Dairesi'dir. TAEK'e bağlı olarak çalışan kuruluşlar ise Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi(*), Ankara Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi, Sarayköy Araştırma Merkezi (Ankara) ve Lalahan Hayvan Sağlığı Nükleer Araştırma Enstitüsü'dür.

Türkiye Bankalar Birliği *bak.* Bankalar Birliği

Türkiye Barolar Birliği (TBB), avukatların yer aldığı, kamu kurumu niteliği taşıyan, tüzel kişiliğe sahip mesleki üst kuruluş. Mart 1969 tarihli özel yasayla kurularak Ağustos 1969'da çalışmalarına başlamış, Ocak 1986'da kuruluş yasasında değişiklik yapılmıştır.

TBB'nin kuruluş amacı ve görevleri avukatlık hizmetlerinin bu mesleğin onuruna ve saygınlığına yaraşır biçimde gelişimini, avukatlar arasındaki mesleki dayanışmayı ve baroların uygulamalarında birliği sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda çeşitli konularda ön yasa tasarıları hazırlama, baroların görüş, uyarı ve dileklerini Adalet Bakanlığı'na iletme, yayın etkinliklerinde bulunma, ulusal ve uluslararası hukuk kurumları ve barolarla ilişkiler kurma, uyulması zorunlu meslek kurallarını saptama ya da önerme gibi çalışmaları yürütür.

TBB'nin organları Genel Kurul, Yönetim Kurulu, Birlik Başkanlığı, Başkanlık Divanı, Disiplin ve Denetleme kurullarıdır. Baroların avukatlıkta en az 15 yıl kıdemli üyeleri arasından seçtikleri en az ikişer delegeden oluşan Genel Kurul, Yönetim Kurulu'nu, Disiplin ve Denetleme kurullarını ve Birlik başkanını seçer. Yönetim Kurulu Birlik başkanının yanı sıra Genel Kurul'un gizli oyla seçtiği 10 üyeden oluşur. Birlik başkanı dört yıl için seçilir ve Yönetim Kurulu'na başkanlık eder.

Uluslararası Barolar Birliği'nin (IBA) üyesi olan TBB, Adalet Bakanlığı'nın denetimine bağlıdır. Toplam üye sayısı 20 bini aşan TBB'nin bünyesinde 67 ildeki baroların yanı sıra 8 bölge barosuyla bazı ilçelerdeki baro odaları da yer alır.

Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), başbakana bağlı, tüzel kişiliği olan, yönetsel ve mali özerkliğe sahip kurum. Başbakan kurumun yönetimiyle ilgili yetkilerini gerekli gördüğünde bir bakan aracılığıyla kullanabilir. TÜBİTAK'ın 17 Temmuz 1963'te kabul

edilen kuruluş yasası 21 Ekim 1987'de son kez değişikliğe uğramıştır.

TÜBİTAK'ın kuruluş amacı Türkiye'de bilim ve kalkınma planları doğrultusunda araştırmalar yapmak ve yaptırmak, bu araştırmalar arasında eşgüdüm sağlamaktır. Kurum bu amaçla özendirici yarışmalar açar, yurtiçinde ve yurtdışında öğrenim bursları sağlar, seminer ve konferanslar düzenler ve bilimsel yayınlar yapar.

TÜBİTAK başkan, Yönetim Kurulu, araştırma grupları, danışma ve denetim birimleri ve yardımcı birimlerden oluşur. Kurum başkanı ortak kararla atanır. Aynı zamanda Yönetim Kurulu'nun da başkanı olan TÜBİTAK başkanının üç yardımcısı onun önerisi doğrultusunda başbakan tarafından atanır. Başkan, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun saptadığı bilim politikası doğrultusunda Yönetim Kurulu'nca alınan kararları uygular.

Kurumun en yetkili yürütme ve karar organı olan Yönetim Kurulu, başkan ve sekiz üyeden oluşur. Yönetim Kurulu üyeleri ortak kararla atanır. Üyelik süresi üç yıldır. Süresi dolan üye bir dönem daha göreve seçilebilir.

TÜBİTAK'ın Temel Bilimler Araştırma Grubu, Tıp Araştırma Grubu, Veterinerlik ve Hayvancılık Araştırma Grubu, Deniz Bilimleri ve Balıkçılık Araştırma Grubu, Tarım ve Ormancılık Araştırma Grubu, Bilim Adamı Yetiştirme Grubu, Elektrik, Elektronik ve Enformatik Araştırma Grubu, Kimya Teknolojileri ve Çevre Araştırma Grubu, Makine, Malzeme ve İmalat Sistemleri Araştırma Grubu, Tarım Biyoteknolojileri ve Gıda Araştırma Grubu ve Yer Bilimleri Araştırma Grubu olmak üzere 12 araştırma grubu vardır. Araştırma grupları beş kişilik Yürütme Komitesi, Yürütme Komitesi Sekreterliği, gereken sayıda enstitü ve öteki birimlerden oluşur. Başkanın teknik yardımcısına bağlı olarak çalışan Türkiye Dokümantasyan Merkezi (TÜRDOK) temel ve uygulamalı bilim dalları, sanayi işletmeciliği ve enformasyon bilimi alanında bilim adamı, araştırmacı, öğrenci ve sanayicilerin her türlü bilgi ve belge gereksinimini karşılar.

TÜBİTAK'a bağlı araştırma enstitüleri şunlardır: 1973'te kurulan Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü'yle 1982'de kurulan Temel Bilimler Araştırma Enstitüsü'nün 1989'da birleştirilmesiyle oluşan Marmara Araştırma Merkezi, 1983'te kurulan Balistik Araştırma Enstitüsü'nün 1989'da genişletilmesiyle oluşan Savunma Sanayii Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü ve 1985'te kurulan Ankara Elektronik Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü'dür. 1983'te kurulan Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü ise Milli Eğitim Bakanlığı ve TÜBİTAK tarafından birlikte yönetilir.

TÜBİTAK'ın *Doğa Bilim* ile *Bilim ve Teknik* adlı süreli yayınları vardır.

Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP), Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) birleşmesinden doğan parti. Türkiye Komünist Partisi (TKP) ve Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) 1988'de gizli olarak toplanan kongrelerinde seçilen delegelerin katılımıyla TBKP'nin I. Kurucu Kongresi düzenlenmiş, parti 4 Haziran 1990'da İçişleri Bakanlığı'na verilen dilekçeyle yasal kuruluşunu gerçekleştirdi.

TKP'ye uzun süredir yasal çalışma olanağı tanınmıyordu; 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra TİP de yasadışı konuma düştü. İki parti arasında yürütülen birlik çalışmaları özellikle 1985'ten sonra hızlandı. TIP genel başkanı Behice Boran ile TKP genel sekreteri Haydar Kutlu (Nabi Yağcı) 8 Ekim 1987'de Brüksel'de düzenledikleri basın toplantısında birleşme görüşmelerinin sonuçlandığını, amaçlarının yasal bir parti kurmak olduğunu açıkladılar. TBKP programını farklı toplumsal kesimlerin çıkarlarını gözeten ve toplumsal sorunların mutabakatlar temelinde çözülmesini amaçlayan yeni bir siyasal anlayışla hazırladıklarını, demokrasiyi her aşamada geliştirip güçlendirerek sosyalizme ulaşmayı hedeflediklerini belirttiler. Bu toplantıdan iki gün sonra Boran öldü. TİP genel sekreteri Nihat Sargın ile Kutlu da partiyi yasal olarak kurmak üzere 16 Kasım 1987'de Türkiye'ye geldiler; ama hemen gözaltına alındılar. Ardından da yaklaşık 2,5 yıl tutuklu kaldılar. Bu arada birleşme çalışmaları gizli toplanan kongrede sonuçlandırıldı. TBKP yanlıları Türkiye'nin birçok il ve ilçesinde parti çizgisindeki *Adımlar* dergisinin bürolarını açarak fiilen açık çalışma yürütmeye başladılar. 8 Aralık 1989'da aralarında birçok yöneticinin de bulunduğu 51 TBKP'li İstanbul'da bir basın toplantısı düzenleyerek yasadışı çalışmaya son verdiklerini açıkladılar. Bir süre sonra serbest bırakılan Sargın ve Kutlu partinin yasal kuruluşunu gerçekleştirdiler. Ardından, TBKP'nin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'nde dava açıldı. 1990'da Marksist solun büyük bölümünü kapsayacak yeni bir partinin kurulması gündeme geldiğinde TBKP bu girişimi desteklediğini, komünizme konan yasağın kalkmasının ardından kurulacak birlik partisine katılacağını açıkladı. Anayasa Mahkemesi 28 Ocak 1992'de devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle TBKP'yi kapattı.

Türkiye Birlik Partisi (TBP), 1973'e değin BİRLİK PARTİSİ, 1966-81 arasında etkinlikte bulunan siyasal parti.

Alevi kökenli bir grup siyaset adamınca 17 Ekim 1966'da Birlik Partisi (BP) adıyla kuruldu, genel başkanlığa Hasan Tahsin Berkman getirildi. Partinin amblemi Hz. Ali'yi simgeleyen bir aslanla, onun çevresinde 12 imamı temsil eden 12 yıldızdan oluşuyordu.

Birlik Partisi programında din ve vicdan özgürlüğü vurgulanıyor, kamu düzenine, genel ahlaka ve yasalara aykırı olmayan ibadetlerin serbest bırakılması isteniyordu. 1967'de Genel Yönetim Kurulu'nca görevden alınan Berkman'ın yerine genel başkanlığa Hüseyin Balan getirildi. BP 1969'daki milletvekili genel seçimlerinde aldığı toplam 254.695 oyla (yüzde 2,8) 8 milletvekilliği elde etti. Bu seçimden sonra Millet Partisi'nden (MP) iki milletvekili de Birlik Partisi'ne katıldı.

Partinin 23-24 Kasım 1969'daki II. Kongresinde genel başkanlığa Sivas milletvekili Mustafa Timisi seçildi. Ertesi yıl Birlik Partisi'nin bazı milletvekilleri Adalet Partisi'ne (AP) geçti. Parti 1973'te TBP adıyla girdiği genel seçimlerde toplam 121.759 oy (yüzde 1,1) aldı, yalnızca Timisi milletvekili seçilebildi. Türkiye İşçi Partisi (TİP) eski genel başkanı Mehmet Ali Aybar TBP'nin İstanbul listesinden seçime katıldıysa da seçilemedi. 12 Ekim 1975'te 25 ilde yapılan Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimindeyse TBP ancak 28.283 oy (yüzde 0,54) alabildi.

5 Haziran 1977'deki genel seçimlerde aldığı 58.540 oyla (yüzde 0,4) TBP hiç milletvekili çıkaramadı. Bundan sonra TBP'nin siyasal etkinlikleri fiilen sona erdi, parti başka hiçbir seçime katılmadı. 12 Eylül 1980 müdahalesinden sonra etkinliği durdurulan TBP 16 Ekim 1981'de öteki bütün partilerle birlikte Milli Güvenlik Konseyi tarafından kapatıldı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Türkiye Cumhuriyeti'nin yasama organı.

TBMM İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kapatılmasından sonra 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı. İlk meclise Meclis-i Mebusan'ın bazı üyeleriyle, vilayet ve livaların bir bölümü atama, bir bölümü de seçimle gelmiş temsilcileri katıldı. Meclisin başkanlığına Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) getirildi.

20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na (1921 Anayasası) göre TBMM yasama ve yürütme yetkilerinin her ikisini de elinde tutuyordu. Dönemin İcra Vekilleri Heyeti'ne (bakanlar kurulu) TBMM Hükümeti deniyordu. TBMM üyelerinin vilayetlerden iki dereceli seçimle belirlenmesini öngören sistem 1946'daki genel seçimlere değin korundu. Kendi üyeleri arasından hükümet üyelerini seçen TBMM'nin yasa yapma, değiştirme ya da kaldırma, antlaşma yapma, savaşa ve barışa karar verme yetkileri vardı. TBMM başkanı İcra Vekilleri Heyeti'nin de başıydı.

29 Ekim 1923'teki anayasa değişikliğiyle TBMM'nin bir seçim dönemi için kendi üyeleri arasından cumhurbaşkanı seçmesi öngörüldü; cumhurbaşkanının gerektiğinde TBMM'ye başkanlık etmesi de karara bağlandı. Anayasanın öngördüğü yeni yönteme göre cumhurbaşkanı TBMM üyeleri arasından başbakanı atayacak, hükümet cumhurbaşkanının onayından sonra TBMM'nin güvenoyuna sunulacaktı.

20 Nisan 1924'te kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ysa (1924 Anayasası) TBMM'nin tartışmasız üstünlüğü ve güçler birliği ilkelerini içeren 1921 Anayasası'na göre parlamenter sisteme daha yakındı. Yeni anayasaya göre TBMM kendisi adına yürütme yetkisini kullanan hükümeti her an denetleyebilir ve düşürebilirdi. Eski anayasada TBMM seçimlerinin iki yılda bir yapılması öngörülmüşken, 1924 Anayasası'na göre TBMM dört yılda bir yenilenecekti. Gerek 1921 gerekse 1924 anayasalarında kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmamıştı. Bu yüzden ilk dört dönem TBMM'de (1920-35) kadın milletvekili yer almadı. Anayasada yapılan bir değişiklikle kadınlar milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını kazandı (5 Aralık 1934). İlk kadın milletvekilleri beşinci dönem TBMM'de (1935-39) yer aldı.

1921 ve 1924 anayasalarının ilgili hükümlerine göre TBMM görüşmeleri açıktı. Ancak meclis gizli oturum yapılmasını kabul edebilirdi. İçtüzük hükümlerine göre çalışan meclis hükümeti denetlerken soru, gensoru ve meclis soruşturması yöntemlerine başvurabilirdi. TBMM yasama görevlerinin yanı sıra devletlerle sözleşme, antlaşma ve barış yapma, savaş ilan etme, para basma, mali imtiyazları onaylama ve bozma, genel ve özel af ilan etme, cezaları hafifletme ve değiştirme, mahkemelerden çıkan ve kesinleşen ölüm cezalarının hükümlerini yerine getirmekle görevliydi.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra 9 Temmuz 1961'deki halkoylamasında kabul edilen 1961 Anayasası'nın en önemli özelliği güçler ayrılığı ilkesini benimsemesiydi. Anayasaya göre yasama yetkisini TBMM kullanır ve bu yetki devredilemezdi. TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşuyordu. Anayasada gösterilen hallerde bu iki meclis birlikte de toplanabiliyordu. Millet Meclisi'nce kabul edilen öneri ve tasarıların yasalaşması için Cumhuriyet Senatosu'nun da onayın-

dan geçmesi gerekliydi. Savaş ilan etmek, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesine ya da yabancı ülke silahlı kuvvetlerinin Türkiye'de bulunmasına karar vermek için Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'nun birlikte toplanması öngörülmüştü.

TBMM'nin Millet Meclisi kanadında 450 milletvekili, Cumhuriyet Senatosu'nda ise 150 seçilmiş senatör bulunuyordu. Cumhuriyet Senatosu'nda ayrıca Cumhurbaşkanlığı kontenjanından seçilen 15 üye ve eski cumhurbaşkanları ile Milli Birlik Komitesi (MBK) üyelerinin oluşturduğu "tabii üyeler" grubu bulunuyordu. Senatör seçilebilmek için 40 yaşını doldurmuş ve yükseköğrenim görmüş olmak gerekliydi. Oysa milletvekili seçilebilmek için 30 yaşını bitirmiş olmak ve Türkçe okuma yazma bilmek yeterliydi. Milletvekillerinin görev süresi dört, senatörlerin görev süresi ise altı yıldı. Tabii üyeler ömür boyu görev yaparken, genel oyla ve cumhurbaşkanlığı kontenjanından seçilen üyelerin üçte biri iki yılda bir yenileniyordu.

Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu başkanları kendi meclislerince, üye tam sayılarının üçte iki çoğunluğu ve gizli oyla, ikişer yıl için seçiliyordu. Siyasal parti grupları meclis başkanlıkları için aday gösteremezdi. Her meclis üye tam sayısının salt çoğunluğuyla toplanır ve anayasa bir başka hüküm koymamışsa, toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile karar alırdı.

Yürütme organını denetleme biçimleri olan soru, genel görüşme, meclis soruşturması ve meclis araştırması için her iki meclis de yetkiliyken, gensoru yetkisi yalnızca Millet Meclisi'nindi. Bakanlar kurulu ya da bir bakan ancak üye tam sayısının salt çoğunluğuyla düşürülebiliyordu. Başbakan ya da bakanlar hakkındaki soruşturma önergeleriyse TBMM'nin birleşik toplantısında görüşülür ve karara bağlanırdı. Yüce Divan'a sevk konusundaki karar da her iki meclisin birleşik toplantısında verilirdi. Cumhurbaşkanı TBMM tarafından ve kendi üyeleri arasından seçilirdi.

12 Eylül 1980 Harekâtı'ndan sonra 9 Kasım 1982'de yürürlüğe giren 1982 Anayasası'na göre başlangıçta TBMM genel oyla seçilen 400 milletvekilinden oluşuyordu; 1987'de yapılan anayasa değişikliğiyle milletvekili sayısı 450'ye çıkarılmıştır. Otuz yaşını dolduran her Türk, milletvekili seçilebilir. Önceki anayasaların hükümlerinden farklı olarak, en az ilkokul mezunu olmayanlar ve taksirli suçlar hariç toplam bir yıl ya da daha fazla hapis ile ağır hapis cezasına hüküm giymiş olanlar, zimmet, ihtilâs, irtikâp, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas gibi yüz kızartıcı suçlarla kaçakçılık, resmî ihale ve alım satımlarda fesat karıştırma, devlet sırlarını açığa vurma, ideolojik ya da anarşik eylemlere katılma ve bu gibi eylemleri tahrik ve teşvik suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, affa uğramış olsalar bile milletvekili seçilemezler.

TBMM seçimleri beş yılda bir yapılır. Meclis bu sürenin dolmasından önce de seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Öte yandan cumhurbaşkanı da anayasada belirtilen koşullar gerçekleştiğinde seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Savaş nedeniyle seçimlerin yapılması olanaksızsa TBMM seçimlerin bir yıl geriye bırakılmasına karar verebilir.

TBMM üyeleri seçildikleri bölgeyi ya da kendilerini seçenleri değil, tüm ulusu temsil ederler. Üyeler meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, TBMM'de ileri sürdükleri düşüncelerinden, o oturumdaki başkanlık divanının önerisi üzerine genel kurulca başka bir karar alınmadıkça bunları TBMM dışında yinelemek ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar. Üyelerin yasama dokunulmazlığı vardır. Yasama dokunulmazlığının kaldırılması ya da üyeliğin düşmesine TBMM'ce karar verilmesi halinde bu kararlar, Anayasa Mahkemesi'nin denetimine bağlıdır.

TBMM yasama görevlerinin yanı sıra bakanlar kurulunu ve bakanları denetleme, bakanlar kuruluna belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verme, para basılmasına ve savaş ilanına karar verme, uluslararası antlaşmaların onaylanmasını uygun bulma, anayasanın öngördüğü kısıtlamalar dışında genel ve özel af ilan etme, mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar verme görev ve yetkilerini taşır. Yasa

TBMM BAŞKANLARI

Mustafa Kemal Atatürk	(24. 4.1920 - 29.10.1923)
Ali Fethi Okyar	(1.11.1923 - 22.11.1924)
Kâzım Özalp	(26.11.1924 - 1. 3.1935)
Abdülhalik Renda	(1. 3.1935 - 5. 8.1946)
Kâzım Karabekir	(5. 8.1946 - 26. 1.1948)
Ali Fuat Cebesoy	(30. 1.1948 - 1.11.1948)
Şükrü Saracoğlu	(1.11.1948 - 14. 5.1950)
Refik Koraltan	(20. 5.1950 - 27. 5.1960)
Fuat Sirmen	(1.11.1961 - 22.10.1965)
Ferruh Bozbeyli	(22.10.1965 - 19.10.1970)
Sabit Osman Avcı	(26.11.1970 - 14.10.1973)
Kemal Güven	(18.12.1973 - 5. 6.1977)
Cahit Karakaş	(17.11.1977 - 12. 9.1980)
Necmeddin Karaduman	(4.12.1983 - 6.11.1987)
Yıldırım Akbulut	(24.12.1987 - 9.11.1989)
Kaya Erdem	(21.11.1989 - 6.11.1991)
Hüsamettin Cindoruk	(18.11.1991 -)

önerme yetkisi bakanlar kurulu ile milletvekillerine aittir. TBMM tarafından bakanlar kuruluna verilecek kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisiyle çıkan kararnameler gene TBMM'nin onayına sunulur.

TBMM her yılın eylül ayı başında kendiliğinden toplanır ve bir yasama yılında en çok üç ay tatil yapabilir. TBMM başkanı TBMM üyeleri arasından TBMM genel kurulunca seçilir. TBMM anayasada aksine bir hüküm bulunmadığı sürece üye tam sayısının en az üçte biriyle toplanır ve toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla karar verir. Ama karar yeter sayısı hiçbir şekilde üye tam sayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamaz.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Türkiye'de banknot çıkarma ayrıcalığını tek başına elinde tutan ulusal bir merkezi kurum oluşturmak amacıyla kurulmuş, tüzel kişiliği olan, özel hukuk hükümlerine bağlı anonim ortaklık. Sermayesinin yarısından çoğu devlete ve iktisadi devlet teşekküllerine aittir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal yönetimin ana düşüncesi, bir merkez bankası oluşturmaktan çok, güçlü ulusal ticaret bankaları yaratmaktı. Bunun için 1924'te önce Türkiye İş Bankası oluşturuldu. 1925'te süresi dolacak Osmanlı Bankası'nın imtiyazı 1935'e değin uzatılmakla birlikte, yeni anlaşmada hükümetin banknot çıkaracak bir merkez bankası kurabilmesi için kapı açık bırakıldı. Türk parasının değerindeki düşüşlere karşı duyarlı olan Cumhuriyet yöneticileri 1926'da bir merkez bankası kurulması hazırlıklarını başlattı. İş Bankası, kendisinin bir merkez bankasına dönüştürülmesi yönünde yoğun çaba harcadı; Osmanlı Bankası ise merkez bankası girişimine karşı tutum aldı.

1929 Büyük Bunalımı'yla birlikte hükümet hazırlıklarını hızlandırdı. Bunalımın etkilerini öngörmek ve oluşturulacak merkez bankasının yolunu açmak için Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun(*) çıkarıldı. Mart 1930'da 1.215.000 sterlin sermayeyle bir bankalar konsorsiyumu kuruldu. Konsorsiyumun sermayesinin yüzde 41'i Maliye Bakanlığı'na, yüzde 17'si Türkiye İş Bankası ve T.C. Ziraat Bankası'na, yüzde 42'si de 11 yabancı bankaya aittı. Konsorsiyum bir merkez bankası işlevini yerine getiremedi, ama döviz kurlarında sağladığı istikrar bir merkez bankasının kurulmasını kolaylaştırdı.

Haziran 1930'da kabul edilen bir yasayla TCMB Ekim 1931'de 15 milyon lira sermayeyle karma bir anonim şirket olarak kuruldu. Ocak 1932'de çalışmaya başladı. Bankanın yönetimine özerklik verebilmek için devlete ait A grubu pay senetlerinin toplam sermayenin yüzde 15'ini geçemeyeceği öngörüldü; yabancı bankalar ile imtiyazlı şirketlere ayrılan C sınıfı pay senetleri de sermayenin yüzde 10'uyla sınırlandırıldı. Ama B sınıfı senetleri ellerinde bulunduran ulusal bankaların önemli bir bölümü devlet sermayesiyle kurulmuş olduğu için devlet genel kurulda her zaman ağırlıklı temsil edildi.

Bankanın banknot çıkarma imtiyazı 30 yıl olarak saptandı. TCMB, kuruluş yasasıyla her merkez bankası gibi devletin hazinedarlığı işlevini de üstlendi; iskonto ve reeskont işlemleri yapma yetkisini elde etti. Tahvil ve altın karşılığında bankalara avans verebiliyordu. Yaklaşık 40 yıl yürürlükte kalan kuruluş yasası bu süre içinde 22 kez değiştirilerek yeni koşullara uydurulmaya çalışıldı. Yapılan değişiklikler genellikle bankanın Hazine'ye ve kamu iktisadi teşebbüslerine (KİT) daha çok avans ve kredi vermesini sağlamaya yönelikti. TCMB zamanla devlet ve Maliye Bakanlığı karşısındaki bağımsızlığını büyük ölçüde yitirdi. 1955'te yapılan düzenlemeyle bankanın banknot çıkarma imtiyazı 1999'a değin uzatıldı.

Ocak 1970'te TCMB'nin yeni kuruluş yasası kabul edildi. Bankanın para ve kredi politikaları hükümet politikalarıyla uyumlu kılındı, bunun için TCMB yeni araç ve yetkilerle de donatıldı. Hazineye ait A sınıfı pay senetlerinin payı yüzde 51'e çıkarıldı. TCMB, yetki ve görev alanına giren konularda yaptığı her türlü düzenlemeye bankaların uygun davranıp davranmadığını denetleme yetkisini de taşıyordu. TCMB başkanı Türkiye Bankalar Birliği Yönetim Kurulu başkanlığını da yürütecekti.

Yeni yasayla TCMB'nin ödünç para verme işlerinde ve mevduat kabulünde alınacak ve verilecek en yüksek faiz oranları ile bankaların pasiflerine karşılık bulunduracakları genel disponibilitelerinin en düşük oranı ve mevduat munzam karşılıkları oranları hakkında Bakanlar Kurulu'na öneride bulunmasına olanak verildi. Banka, kredilerinin hacmini ve dağılımını düzenlemeye, taksitli satış koşullarını ve özel sektör tahvillerinin tutar, faiz ve öbür koşullarını saptamaya yetkili kılındı. Yeni yasanın en önemli özelliklerinden biri de bankaya orta vadeli senetleri reeskonta ya da avansa kabul yetkisini vermesiydi. Bu yetki TCMB'ye, tüm banka sisteminin kredilerinin yatırımlara yöneltilmesinde önemli bir araç sağlıyordu.

TCMB 24 Ocak 1980 kararlarına değin enflasyonist para ve kredi politikaları izledi. Kredi arzını daraltmada elindeki araçlardan yalnız mevduat munzam karşılıklarını kullandı. TCMB kredilerinin büyük bölümü dolaysız kredilerde, KİT'lerin, tarım satış kooperatiflerinin finansmanında kullandırıldı. Bütçe açıklarının kapatılması için Hazi-

ne'ye kısa vadeli avans verilmesi her zaman önem taşıdı.

1984'ten sonra TCMB'nin kredi hacmi hem nominal, hem de reel olarak daraltıldı. 1983'teki kredi hacmine reel olarak ancak 1987'de yeniden ulaşılabildi. Toplam kredi hacminin daraltılmasına karşın, bütçe açıkları sürdüğü ve özellikle 1984'te büyük boyutlara ulaştığı için Hazine'ye verilen kısa vadeli avans, reel düzeyini koruyacak biçimde sürekli genişledi. Böylece TCMB kredilerinin bileşimi köklü olarak değişti: 1979-83 döneminde hazineye kullandırılan kısa vadeli avanslar bankanın kredi hacminin ortalama yüzde 27'sini oluştururken, 1984-86 döneminde yüzde 60 oranına çıktı. TCMB hazinenin finansörü kimliğini korurken, dolaysız kredilerinden yararlanan KİT'lerin ve tarım kooperatiflerinin payı 1979-80 arasındaki yüzde 50'lik düzeyinden 1983'te yüzde 30'a, 1984'te ise yüzde 38,3'e kadar düştü. KİT sektörü 1987'den sonra TCMB'nin ticari bankalar aracılığıyla özel sektöre kullandırdığı dolaylı kredilerden, ticari bankalardan borçlanarak bir ölçüde yararlanmaya yeniden başladı. 1984'ten sonra hızla artan kamu finansmanı açığı giderek daha fazla TCMB dışından, Hazine'nin doğrudan doğruya tahvil-bono satışıyla piyasadan karşılandı.

TCMB'nin para ve kredi politikası 4 Şubat 1988'deki ekonomik kararlardan ve özellikle Ağustos 1989'dan sonra, dışa açılma ve bununla uyumlu konvertibl bir Türk Lirası oluşturma amaçları doğrultusunda daha kararlı biçimde yürütüldü. Bankanın bilançosunun 1988'deki aşırı genişlemesi 1989'da ve özellikle 1990'ın ilk yarısında frenlendi.

1980'lerde ve özellikle 1984 sonrasında hızla genişleyen kamu özel fonları sistemi, TCMB yönetimindeki ve nezdindeki fon sayısının çok büyük bir hızla artmasına yol açtı. 1986'dan başlayarak banka çalışır durumdaki bütün fonların sayıca yaklaşık yüzde 40'ını, ama değer olarak yaklaşık yüzde 75'ini temsil eden 40 kadar fonun hesabını izledi, bunlardan dördünün de yönetimine şu ya da bu ölçüde katıldı.

1990'ların başlarında bilanço büyüklüğü 190 trilyon liraya ulaşan TCMB, Ankara Merkez ve Banknot Matbaası yanında yurtiçinde 21 şubesiyle hizmet verirken yurtdışında da Zürich, Frankfurt, Londra, New York, Tokyo, Paris, Brüksel'de temsilcilikleri, Berlin'de de irtibat bürosuyla etkinliğini sürdürüyordu. Bankanın 2.542'si merkezde olmak üzere 7.883 personeli vardı.

TCMB'nin merkezdeki yönetim organları, pay sahipleri defterinde yazılı bulunan hissedarların oluşturduğu Genel Kurul; beş yıl için atanan başkan (guvernör); başkan ile Genel Kurul'ca seçilerek altı üyeden oluşan Banka Meclisi; Genel Kurul'ca seçilen dört üyeden oluşan Denetleme Kurulu; başkanın başkanlığında dört başkan yardımcısından oluşan Yönetim Komitesi; başkanın başkanlığında Banka Meclisi'nce seçilecek iki üye ve ilgili başkan yardımcısından kurulan Merkez İskonto Komitesi'nden oluşur.

Türkiye Cumhuriyeti anayasaları, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde çıkarılmış 1924, 1961 ve 1982 tarihli anayasalar. Tarihsel bakımdan Türkiye'deki anayasal hukuk düzeninin geçmişi Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet rejiminin temellerini atan Kanun-ı Esasi'ye(*) kadar uzanır. Meşrutiyet rejiminden Cumhuriyet yönetimine geçişi belirleyen ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu(*) adını taşıyan 1921 ve 1924 tarihli anayasalar, yeni devletin çatısını ortaya koyan temel belgeler sayılır. Her iki anayasada da öngörülen sistem güçler birliği ve meclis üstünlüğü ilkelerine dayanır. Bununla birlikte ikincisinde ayrı bir kimlik kazandırılan yürütme organının daha güçlü bir konuma kavuştuğu söylenebilir. Türkiye'de siyasal rejimin gelişimi açısından iki önemli dönemeçle çakışan 1961 ve 1982 anayasaları, güçler ayrılığını temel alma bakımından ilk anayasaların dayandığı gelenekten belirli bir kopuşu yansıtır. Ama iki anayasa arasında da devlet yapısının temel ilkeleri, organların işleyişi, temel hak ve özgürlüklerin düzenlenişi bakımından önemli farklılıklar görülür.

Cumhuriyet döneminde uzun bir süre tek partili bir rejim çerçevesinde uygulanan 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, parlamenter sistemin gerektirdiği denge ve güvencelerden yoksun olduğu için, 1950'lerdeki Demokrat Parti (DP) iktidarının son yıllarında rejimi çıkmaza sokan bir nitelik kazandı. Bu nedenle 27 Mayıs 1960'taki askeri müdahalenin hemen ardından yeni bir anayasa hazırlama konusu gündeme geldi. Milli Birlik Komitesi ile Temsilciler Meclisi'nden oluşan Kurucu Meclis'in kabul ettiği yeni anayasa 9 Temmuz 1961'deki halkoylamasında yüzde 61,5 evet oyuyla kesinleşerek yürürlüğe girdi.

Önceki anayasalardan farklı bir sistematiğe dayanan, ayrıca içerdiği 179 maddeyle son derece uzun ve ayrıntılı olan 1961 Anayasası'nda asıl metinden sayılan bir "Başlangıç" bölümü yer alıyordu. Anayasanın yapılmasında rol oynayan temel düşüncelerin anlatıldığı bu bölümü "Genel Esaslar" başlığını taşıyan birinci kısım izliyordu. Dokuz maddelik bu kısımda öngörülen devlet düzeninin nitelikleri "insan haklarına... dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti" biçiminde tanımlanıyordu. Önceki anayasalara göre daha büyük önem verilen temel hak ve özgürlükler "Temel Haklar ve Ödevler" başlıklı ikinci kısım altında "Genel Hükümler"den (m. 10-13) sonra, "Kişinin Hakları ve Ödevleri" (m. 14-34), "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" (m. 35-53) ile "Siyasi Haklar ve Ödevler" (m. 54-62) başlıklarını taşıyan bölümlerde düzenleniyordu. Üçüncü kısmı oluşturan "Cumhuriyetin Temel Kuruluşu" altındaki bölümler ise "Yasama" (m. 63-94), "Yürütme" (m. 95-131) ve "Yargı" (m. 132-153) olarak sıralanıyordu.

1961 Anayasası yumuşak (sınırlı) güçler ayrılığına dayalı bir parlamenter sistem öngörüyordu. Demokratik yaşamın vazgeçilmez öğeleri olarak siyasal partilerin ağırlıklı bir yer tuttuğu bu sistemde, ulusal egemenliğin anayasa tarafından konmuş esaslara göre "yetkili organlar eliyle" kullanılması anlayışı egemendi. Anayasada "yasama" ve "yargı"dan "yetki" olarak söz edilirken "yürütme"nin "görev" olarak nitelendirilmesi, yürütmenin yasamaya bağımlı kılındığını gösteriyordu.

1961 Anayasası'na göre yasama yetkisini kullanan TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşuyordu. Yasama organının çift meclisten oluşması, çoğunluk baskısının yaratabileceği sakıncaları giderecek bir denge mekanizması yaratma düşüncesinin ürünüydü. Millet Meclisi'nin dört yılda bir seçilen 450 milletvekilinden, Cumhuriyet Senatosu'nun ise 1/3'lük bölümler halinde iki yılda bir yenilenmek üzere altı yıllık bir dönem için seçilen 150 üye ile cumhurbaşkanınca gene altı yıllık bir dönem için atanan 15 üyeden ve Milli Birlik Komitesi üyeleriyle eski cumhurbaşkanlarını kapsayan tabii üyelerden oluşması öngörülüyordu.

Daha önce olduğu gibi cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulundan oluşmak üzere iki başlı bir yürütme organını benimseyen 1961 Anayasası'nda cumhurbaşkanlığı sembolik bir makam olarak düzenlenmişti. Görev süresi dört yıldan yedi yıla çıkarılan ve arka arkaya iki kez seçilemeyeceği belirlenen cumhurbaşkanının yansız ve sorumsuz konumuna da açık hükümlerle yer veriliyordu. Bakanlar kurulu genel siyasetin yürütülmesinden birlikte sorumlu olan başbakan ve bakanlardan oluşuyordu. 1961 Anayasası farklı bir uygulama olarak hükümete TBMM dışından da bakan alma olanağını veriyordu. Öte yandan "Yürütme" bölümü içinde yürütmenin teknik ve gündelik işlerle uğraşan bir parçası olarak idareye ilişkin hükümler bulunuyordu. Bu hükümlerde yer ve hizmet yönünden yerinden yönetimin esasları belirleniyor ve kamu görevlilerinin tarafsızlığı güvence altına alınıyordu. Ayrıca özerk kuruluşlar olarak üniversiteler ile TRT'nin yapısı düzenleniyordu.

Yargı yetkisini başlı başına bir bölümle ele alan 1961 Anayasası'nın bu alanda getirdiği en önemli yenilikler, yargı bağımsızlığının kesin güvencelere bağlanması, gerekçeli karar yazımının bir anayasal yükümlülük olarak belirlenmesi, yüksek mahkemelerin kuruluş ve görevlerinin düzenlenmesi ve anayasaya uygunluğu denetlemek amacıyla bir Anayasa Mahkemesi'nin oluşturulmasıydı.

Temel hak ve özgürlükleri Batı normlarına uygun bir yaklaşımla düzenleyen 1961 Anayasası'nın bu alana ilişkin bölümleri bireylerin devlet karşısındaki konumunu güçlendiren ayrıntılı hükümler içeriyordu. Bu çerçevede kişi dokunulmazlığı, özel yaşamın korunması, seyahat ve yerleşme özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, basın ve yayın özgürlüğü ile toplantı ve gösteri özgürlüğü sınırları oldukça geniş tutulmuştu. Sosyal devlet anlayışı doğrultusunda ilk kez sendika, toplu sözleşme ve grev hakları tanınıyor, ayrıca devlete toplumsal alanda görevler yükleyen ya da yön gösteren hükümlere yer veriliyordu. Yurttaşlık, seçme ve seçilme hakları, dilekçe hakkı, siyasal partiler gibi konularda getirilen hükümler siyasal yaşama katılımı güvence altına alıyordu.

12 Mart Müdahalesi'nin ardından Eylül 1971'de 1961 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle temel hak ve özgürlükleri sınırlayan, hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanıyan, TRT'nin özerkliğini kaldıran, üniversitelere müdahaleyi kolaylaştıran ve yargı bağımsızlığını zedeleyen düzenlemeler getirildi. Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulmasını öngören, askeri mahkemelerin yapısını değiştiren ve Yargıtay'ın kuruluşunu yeniden düzenleyen Mart 1973'teki değişiklikler 1961 Anayasası'ndan uzaklaşma sürecinde yeni bir halka oluşturdu.

Siyasal rejimi yeniden biçimlendirme bedefine yönelen 12 Eylül Harekâtı, bunu anayasada köklü değişiklikler yaparak gerçekleştirme yoluna gitti. Milli Güvenlik Konseyi ile Danışma Meclisi'nden oluşan Kurucu Meclis'in bu amaçla hazırladığı yeni anayasa, sınırlı bir tartışma ortamında yapılan 7 Kasım 1982'deki halkoylaması sonunda yüzde 91,2 evet oyuyla kesinleşerek yürürlüğe girdi.

Eski sistematiği büyük ölçüde koruyan ve geçici maddeler dışında toplam 177 maddeden oluşan 1982 Anayasası'nın çok daha uzun oluşu hemen her sorunu anayasa düzeyinde çözüme bağlama ve temel hak ve özgürlüklerin sınırlarını ayrıntılı biçimde çizme çabasının sonucudur. Eski metindeki hükümlerin yeniden düzenlenmesi sırasında yapılan ekler ve değişiklikler devletin varlığı, bütünlüğü ve güvenliği sorununu kişi

hak ve özgürlüklerinin önünde tutma anlayışını yansıtır. Buna bağlı olarak Cumhuriyet'in nitelikleriyle ilgili maddenin başına " toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı ..." ibaresi eklenmiş, değiştirilmez anayasa kuralları arasına Cumhuriyet'in nitelikleri, devletin bütünlüğü, resmî dili, bayrağı, millî marşı ve başkentiyle ilgili hükümler de katılmış, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasına ve hatta durdurulmasına yönelik ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir. Genel ve özel sınırlamalar için getirilen "demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmama" ölçütündeki belirsizliğin ve olağanüstü yönetimlerde yürütmeye tanınan müdahale olanaklarının, hak ve özgürlüklerin özüne de dokunma yolunu açtığı ileri sürülmüştür.

1982 Anayasası'nın ayırt edici bir özelliği de güçler ayrılığı ilkesinin korunmasına karşın yürütmeye üstünlük sağlayıcı düzenlemelere gidilmiş olmasıdır. Bu çerçevede en önemli değişikliklerin başında, "anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetme" gibi yeni bir yetkiyle donatılan cumhurbaşkanlığı makamının güçlendirilmesi gelmektedir. Böylece sorumsuzluk konumu sürerken görev alanı genişletilen cumhurbaşkanı, yürütmede etkin rol oynayan bir statü kazanmıştır. Bakanlar kuruluna tanınan geniş kural koyma yetkilerinin yanı sıra olağanüstü rejimlere geçişin kolaylaştırılması ve bu dönemde yasama denetiminin gevşetilmesi de bir bütün olarak yürütme organına yeni bir rahatlık sağlamış bulunmaktadır.

TBMM'yi tek meclisli bir organa dönüştüren 1982 Anayasası'nda TBMM'nin görev süresi beş yıl olarak artırılırken, önce 400 olarak belirlenen milletvekili sayısı sonraki bir değişiklikle yeniden 450'ye çıkarılmıştır. Yasama alanındaki önemli bir yenilik de parti değiştirmeleri önlemek amacıyla getirilen milletvekilliği sıfatının düşmesi kuralıdır.

1982 Anayasası yargı bağımsızlığını zedeleyici yönleriyle de 1961 Anayasası'ndan farklı özellikler taşımaktadır. Bu çerçevede yargıçların özlük işleri yürütmenin denetimine bağlanmış, yüksek mahkemelere atamalarda yürütmeye geniş yetkiler tanınmış, bazı idari işlemlere karşı yargıya başvurma yolu kapatılmış, Anayasa Mahkemesi'ne dava açma hakkı daraltılmıştır. Öte yandan askeri otoritenin devlet katındaki ağırlığını artırma eğilimindeki 1982 Anayasası'yla Milli Güvenlik Kurulu'nda sivil üye sayısı askerleri geçmeyecek düzeyde tutulmuş, kurul kararları "bakanlar kurulunca öncelikle dikkate alınır" nitelikte sayılmış, sıkıyönetim komutanları genelkurmay başkanına karşı sorumlu hale getirilmiş ve askeri yargı alanı sivilleri de kapsayacak biçimde genişletilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, ana görevi deniz birlik ve kuruluşlarını savaşa hazırlamak, seferde deniz kuvvetlerini kullanmak olan merkezi silahlı güç. Genelkurmay Başkanlığı'na bağlıdır ve karargâhı Ankara'dadır. Komuta düzeyi oramiralliktir.

Deniz Kuvvetleri'nin kuvvet komutanlığı düzeyinde örgütlenmesi Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki köklü düzenlemelere bağlı olarak 1949'da gerçekleşti. Türkiye'nin Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) girmesinden sonra ABD'den alınan askeri yardımlarla hızla gelişen Deniz Kuvvetleri Komutanlığı daha önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olan bazı silahlı güçleri de zamanla bünyesinde topladı. 1952'de, o tarihe değin Kara Kuvvetleri'ne bağlı 1. Ordu Komutanlığı'nın yetki ve denetim alanında olan İstanbul ve Çanakkale boğazları Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na geçti. İstanbul Deniz Komutanlığı yerine Marmara ve Boğazlar Komutanlığı kuruldu. Bu komutanlık 1961'de Kuzey Deniz Saha Komutanlığı adını aldı; İzmir'de de Güney Deniz Saha Komutanlığı kuruldu. Karargâhı Gölcük'te bulunan Donanma Komutanlığı ve karagâhı Karamürsel'de bulunan Deniz Eğitim Komutanlığı'yla birlikte bu komutanlıklar günümüzde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın en üst kuvvet birimlerini oluşturur.

1971-72'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olarak Deniz Hava Kuvvetleri'nin de temeli atıldı. Hücumbotlardan başlamak üzere suüstü gemilerine füze sistemleri yerleştirilmeye başlandı. Çok sayıda deniz karakol uçağı ve helikopter satın alındı.

Deniz Kuvvetleri, savaş gemileriyle yardımcı gemileri, deniz karakol uçakları ve helikopterlerini, kıyı komutanlık ve karargâhlarını, üsleri, tersaneleri ve öbür lojistik ve idari kuruluşları içerir. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın 55 bin dolayında (deniz piyade birlikleri dahil) personeli ve 70 bin ihtiyat personeli vardır. 1993'te denizdeki kuvveti 7 muhrip, 15 denizaltı, 8 fırkateyn, 17 hücumbot, 27 mayın gemisi, 66 çıkarma gemisi, 16 deniz karakol uçağı ve 17 helikopter ile 100'ü aşkın yardımcı gemiyi içerir. Gölcük, İstanbul, Ereğli, Çanakkale, İzmir, İskenderun ve Aksaz önemli deniz üsleridir.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları İşletmesi *bak.* Devlet Demiryolları İşletmesi

Türkiye Cumhuriyeti Hava Kuvvetleri Komutanlığı, ana görevi hava kuvvetlerinin kullanılışını, örgütlenmesini, ikmal ve desteğini sağlamak olan merkezi silahlı güç. Genelkurmay Başkanlığı'na bağlıdır ve karargâhı Ankara'dadır. Komuta düzeyi orgeneralliktir.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki köklü düzenleme çerçevesinde 1944'te kuruldu. 1947'de ordu düzeyine çıkarıldı ve 1948'de lojistik destek kuruluşları, 1950'de de Hava Harp Akademisi dışında kalan bütün hava birlik ve kurumları Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlandı.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olarak 1956'da İzmir'de Hava Eğitim Komutanlığı kuruldu. İzmir'deki Hava Harp Okulu ile Manisa'daki Askeri Hava Lisesi bu komutanlığa bağlıydı. Hava Lisesi 1959'da İzmir'e taşındıktan sonra 1974'te kapandı. Hava Harp Okulu ise 1967'de İstanbul'a, Yeşilyurt'a taşındı. Hava Kuvvetleri'ne bağlı ilk helikopter filosu Kayseri İkmal ve Bakım Merkezi'nde monte edilen beş helikopterle 1957'de kuruldu.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı ana kuvvet birimleri, 1952'de kolordu düzeyine çıkarılan 1. (Eskişehir) ve 2. (Diyarbakır) Hava Taktik Kuvvet komutanlıkları ile Hava Lojistik ve Hava Eğitim komutanlıklarıdır. Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın personel mevcudu 58 bine yakın, ihtiyat personeli ise 70 bindir. Türkiye'nin 1952'de Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) girmesinden sonra Hava Kuvvetleri'ne alınan jet uçaklarının sayısı günümüzde 490'a ulaşmıştır. 1973'te kurulan Türk Uçak Sanayii AŞ (TUSAŞ) ABD ile yapılan bir anlaşma çerçevesinde günümüzün en etkili av uçaklarından olan "F-16"ların Türkiye'de montaj ve yapımını sürdürmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Jandarma Genel Komutanlığı, yurtiçinde polis örgütünün olmadığı yörelerde genel güvenliği sağlamak ve kamu düzenini korumakla yükümlü olan, ayrıca yurt savunmasında da görevlendirilebilen silahlı kolluk gücü. Karargâhı Ankara'dadır, komuta düzeyi orgeneralliktir.

10 Haziran 1930'daki 1706 sayılı yasayla kurulan Jandarma Genel Komutanlığı hem askeri işlevi olan, hem de kolluk hizmeti gören bir örgüt olarak düzenlendi. Komutanlığın kuruluş yasası 12 Mart 1983'te 2803 sayılı yasayla değiştirildi. Bu yasaya göre Jandarma Genel Komutanlığı'nın mülki, adli ve askeri olmak üzere başlıca üç görevi vardır. Genel güvenlik ve kamu düzenini sağlamak ve korumak, kaçakçılığı önlemek, izlemek ve soruşturmak, ceza infaz kurumlarıyla tutukevlerinin dış korumasını sağlamak komutanlığın mülki görevleri kapsamına girer. İşlenmiş suçlarla ilgili yasal işlemleri yapmak ve bunlarla ilgili adli hizmetleri yerine getirmek jandarma örgütünün adli görevleri arasındadır. Jandarma Genel Komutanlığı bu görevlerini yerine getirirken bağlı olduğu makam İçişleri Bakanlığı'dır.

Jandarma Genel Komutanlığı'na bağlı örgüt Genelkurmay Başkanlığı'nca gerekli görülen durumlar ile sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hallerinde kuvvet komutanlıklarının emrine girer; böylelikle yurt savunmasında da görevlendirilebilir. Yasayla Jandarma Genel Komutanlığı da Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bir parçası sayılmış ve jandarma birlikleri silahlı kuvvetlerle ilgili eğitim bakımından Genelkurmay Başkanlığı'na bağlanmıştır. Öte yandan, 1956'da 6815 sayılı yasayla jandarmaya verilen sınır, kıyı ve karasularının korunması görevlerinden kıyı ve karasularının korunması Sahil Güvenlik Komutanlığı'nca, sınırların korunması görevi ise 1988'de Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nca üstlenilmiştir. Ama sınırların bir bölümünün korunması halen Jandarma Genel Komutanlığı tarafından sürdürülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Kara Kuvvetleri Komutanlığı, ana görevi kara kuvvetlerinin kullanılışını, örgütlenmesini, eğitimini, ikmal ve desteğini sağlamak olan merkezi silahlı güç. Genelkurmay Başkanlığı'na bağlıdır ve karargâhı Ankara'dadır. Komuta düzeyi orgeneralliktir.

Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki köklü düzenlemelere bağlı olarak 1949'da kurulan Kara Kuvvetleri Komutanlığı günümüzde dört ordu komutanlığını bünyesinde barındırır. Bunlardan 1. Ordu Komutanlığı'nın karargâhı İstanbul'da, 2. Ordu Komutanlığı'nın karargâhı Malatya'da, 3. Ordu Komutanlığı'nın karargâhı Erzincan'da, Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan (1974) sonra kurulan Ege Ordu Komutanlığı'nın karargâhı da İzmir'dedir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın bünyesinde ayrıca Eğitim Komutanlığı, Lojistik Komutanlığı, askeri okullar, Kara Harp Okulu, sınıf okulları ve eğitim merkezleri vardır.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın 400 bin personeli ve 500 bin ihtiyat personeli vardır. Dört orduya bağlı 10 kolordu bulunur. Yedi tümeni ve 52 tugayı bulunan kuvvetin silah sistemleri modernize edilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi Genel Müdürlüğü *bak.* PTT

Türkiye Cumhuriyeti Turizm Bankası AŞ (TURBAN), 1955'te turizm sektörünü geliştirmek için kurulan ve 1989'da işletmecilik bölümü Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'ne, bankacılık bölümü ise Türkiye Kalkınma Bankası'na(*) devredilen banka.

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (TCZB), tarıma finansman desteği sağlamanın yanı sıra her türlü bankacılık ve borsa işlemlerini yürütmekle görevlendirilmiş, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü.

TCZB'nin temelini 1863'te tarımsal kredileri düzenleme girişimlerine başlayan Niş valisi Midhat Paşa attı. Midhat Paşa'nın Rusçuk kasabasının Pirot köyünde kurduğu bir tür tarım kredi kooperatifi olan Memleket Sandığı uygulaması 1867'den sonra resmî nitelik kazandı ve yaygınlaştı. 1883'ten sonra aşar vergisine yapılan yüzde 10 oranındaki "Menafi Hissesi" zammı sandıklara gelir olarak bağlandı. Böylece Menafi Sandıkları adını alan kurum 1888'de merkezi İstanbul'da bulunan, 10 milyon Osmanlı Lirası sermayeli Ziraat Bankası'na dönüştürüldü. Kuruluş nizamnamesinde bankanın görevleri, taşınmaz mal rehini karşılığında ya da kişisel kefaletle çiftçilere borç para vermek, faiz karşılığında mevduat kabul etmek, tarıma ilişkin sarraflık işleri görmek ve aracılık yapmak biçiminde belirtiliyor, banka kredi etkinlikleri yalnızca tarımla sınırlanıyordu. 1914'te bankanın yapısında ve çalışma ilkelerinde yapılan yeni düzenlemeler 1916'da yasalaştı. Sermayesi 15 milyona yükseltilen ve yasayla kurulmuş bir devlet bankası niteliğini kazanan bankanın işlemlerine resim ve harç bağışıklığı tanındı, alacaklarının hızlı tahsilini sağlayacak önlemler getirildi. Şube sayısı 1923'te hızla artarak 316'yı bulan banka, Cumhuriyet dönemine aktarılan en köklü ve yaygın mali kuruluş oldu.

Cumhuriyet yönetimi 1924'te bir yasayla bankayı bir devlet kurumu olmaktan çıkarıp 30 milyon lira sermayeli bir anonim şirkete dönüştürdü; etkinliklerini tarım dışına da taşırarak her türlü bankacılık işleminde bulunma yetkisi tanıdı. 1926'da bankanın adına Türkiye sözcüğünü ekleyen nizamname anonim şirketin hukuki yapısını düzenliyor ve bankanın genel kuruluna arazi vergisi 100 lirayı bulan çiftçilerin de katılabilmesine olanak sağlıyordu. Ama yerel eşrafın TCZB kredilerinin dağıtımı üzerinde etkisi her zaman önemli oldu ve devletin banka üzerindeki denetimi hiç azalmadı. 1930'da sermayesi 100 milyona yükseltilen banka Haziran 1937'de çıkarılan TC Ziraat Bankası Kanunu'yla kendi yasası dışında özel hukuk hükümlerine bağlı, tüzel kişiliği olan bir devlet kuruluşuna dönüştü. 1938'de çıkarılan bir yasayla da iktisadi devlet teşekkülü oldu. TCZB'nin 1923'te 8 milyon olan tarımsal kredileri, 1924'te 17 milyona, 1930'da 35,7 milyon liraya ulaştı. Bu tutar, 1930 bütçesinin yedide biri kadardı; aynı yıl tarımdan elde edilen dolaysız vergilerin toplamından da fazlaydı.

Bankanın kuruluş yasası 1979'a değin 14 kez değişikliğe uğradı. Haziran 1984'te bu yasanın yerini 233 sayılı kanun hükmünde kararname aldı. Kasım 1984'te ana statüsü çıkarılan TCZB, Başbakanlık'la ilgilendirildi.

TCZB tarıma yönelttiği kredileri gitgide daha büyük oranlarda kooperatifler aracılığıyla kullandırdı ve 1938'den başlayarak bunun için kendi kaynakları yanında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası reeskontundan da yararlandı. Tarım kredi kooperatiflerine 1965'e değin yalnızca "çevirme kredisi" adı altında plasman ayrılırken, bundan sonra krediler çeşitlendirildi. Bankanın kredi hacmi içinde tarımsal kredilerin payı 1980'lerde gitgide azaldı. Türkiye'de tarımsal kredilerin toplam kredi hacmi içindeki öneminin azalması sürekli bir eğilim durumuna geldi.

TCZB en anlamlı ölçütler bakımından 1980'lerde Türkiye'nin en büyük bankası özelliğini taşıyordu. Türkiye'de birinci sırada olduğu şube sayısı 1943'te 267 iken 1971'de 972'ye, 1992'de 1.282'ye ulaşmıştı. Bankanın personel sayısı ise 1943'te 3.108 iken 1971'de 19.025'e, 1992'de 40.367'ye çıkmıştı. Bankanın 1989'daki şubeleri arasında Kıbrıs'taki dört, ABD, Almanya ve İngiltere'deki birer şube de yer alıyordu; 11 Batı Avrupa kentinde ve Tokyo'da da temsilcilikleri vardı. TCZB toplam mevduat büyüklüğü bakımından 1992 sonunda 63,8 trilyon lirayla, ikinci sıradaki Türkiye İş Bankası'nın (33,9 trilyon lira) büyük bir farkla önündeydi. Bankanın kredi hacmi de 1992'de 54,7 trilyon liralık büyüklükle kendisini ikinci sırada izleyen Türkiye Emlak Bankası'nın kredi hacminin yaklaşık 2,5 katıydı. 1992 sonunda özkaynaklar ve kâr büyüklüğü açısından ilk sırada yer alıyordu.

Dünyanın önde gelen 500 büyük bankası arasında vergiden önceki kârın aktife oranı bakımından 1981'de sekizinci sırada bulunan TCZB Ekim 1983'te iflas durumundaki üç özel bankayı (İstanbul Bankası, Hisarbank ve Odibank) tüm aktif ve pasifleriyle devralmak zorunda kalınca, sonraki yıllarda gerek kârlılık oranı gerek kâr büyüklüğü bakımından Türkiye ölçeğinde bile en alt sıralara düştü. Türkiye Öğretmenler Bankası'nın (TÖBANK) kurtarılması operasyonunda da Türkiye Halk Bankası ve Türkiye Emlak Bankası yanında birinci derecede rol üstlenmek zorunda bırakıldı ve TÖBANK'a ortak edildi. TCZB 1983'te devraldığı bankaların 26 iştirakini de devraldı; bunların bir bölümü daha sonra özelleştirme programına katıldı. Bankanın bunlar dışında 55 iştiraki ve iki bağlı ortaklığı vardır.

Türkiye Çimento ve Toprak Sanayii TAŞ (ÇİTOSAN), çimento ve toprak sanayisi alanlarında etkinlikte bulunmakla görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'dır.

Türkiye'de 1910'da başlayan çimento üretimi II. Dünya Savaşı sonunda ancak yılda 395 bin ton kapasitesine ulaşmıştı. 1953'te bir kamu iktisadi teşebbüsü olarak hazinenin yanı sıra İş Bankası'nın yüzde 1,43 payıyla Türkiye Çimento Sanayii TAŞ adıyla oluşturulan kurum çimento üretim kapasitesinin 1980 sonlarında 20 milyar tonu aşmasına önemli katkıda bulundu. Haziran 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameyle bugünkü adı ve statüsüyle yeniden düzenlendi.

1988'de kurulu çimento üretim kapasitesinin üçte birinden fazlasını temsil eden ÇİTOSAN ülkedeki toplam 39 çimento fabrikasından 23'ünü kendi müessesesi olarak elinde tutuyordu; beş çimento işletmesinde de iştiraki bulunuyordu. Aynı yıl başlatılan özelleştirme uygulaması çerçevesinde, ÇİTOSAN'ın 21 çimento fabrikasındaki hisseleri özel sektöre ya da yabancı yatırımcılara satıldı. Günümüzde ÇİTOSAN bünyesinde 7 çimento fabrikası ile magnezit, kâğıt, seramik, ateş tuğlası ve porselen üretimi gibi alanlarda etkinlikte bulunan kuruluşlar vardır.

Türkiye Defteri, İstanbul'da Nisan 1971-Haziran 1975 arasında 20 sayı yayımlanan aylık edebiyat ve düşün dergisi.

Hulki Aktunç, Taylan Altuğ ve Naci Çelik Berksoy tarafından çıkarıldı. Sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü Naci Çelik Berksoy'du. İlk sayısından sonra yayımına ara veren dergi Aralık 1973'te yeniden yayımlanmaya başladı. İlk sayıda dergi kuruculanının edebiyat sorunlarına ilişkin yazılarıyla Leyla Erbil, Tomris Uyar ve Selim İleri'nin öyküleri yer aldı. Sonraki sayılarında Kemal Tahir üzerine incelemelere ve onun düşünce çizgisindeki bazı yazılara yer verildi. Dergide edebiyatla ilgili konuların yanı sıra felsefe, siyaset, sosyalizm sorunlarına ilişkin yazılarla belgesel önem taşıyan bazı metinlerin çevirileri de yer aldı.

Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri (TDÇİ), demir-çelik sanayisinde kuruculuk ve işletmecilik ile her türlü yurtiçi ve yurtdışı yatırım ve ihracat etkinliğinde bulunmakla görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'dır. Merkezi Ankara'dadır.

1933'te Sümerbank'ın Karabük bürosu olarak kuruldu. 1938'de aynı kuruluşa bağlı bir müessese olarak örgütlendi. 1955'te iktisadi devlet teşekkülüne dönüştürüldü. Haziran 1984'te bir kanun hükmünde kararnameyle son biçimini aldı. Ana statüsü Kasım 1984'te yürürlüğe girdi.

TDÇİ'nin merkez kuruluşu, Yönetim Kurulu ve Genel Müdürlük'ten oluşur. Ana hizmet birimleri Hammadde Tedarik Dairesi Başkanlığı, Yatırım Planlama Dairesi Başkanlığı, Satış Dairesi Başkanlığı ve Tesis Üretim Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'dır.

TDÇİ'nin 4 müessesesi şunlardır: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası Müessesesi, İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası Müessesesi, Divriği Madenleri Müessesesi, Hekimhan Madenleri Müessesesi. Gerede Çelik Konstrüksiyon ve Teknolojik Teçhizat Fabrikaları Sanayi ve Ticaret AŞ (GERKONSAN) ise bağlı ortaklığıdır.

Türkiye Denizcilik İşletmeleri (TDİ), Kasım 1984'te kurulan, tüzel kişiliğe sahip, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Ulaştırma Bakanlığı'dır. TDİ'nin kurulmasıyla ilgili Haziran 1984 tarihli yasa gücünde kararnameyle Denizcilik Bankası TAŞ ve Denizcilik Bankası Deniz Nakliyatı TAŞ, TDİ'ye bağlı ortaklıklara dönüştürülmüş, daha sonra Denizcilik Bankası TAŞ bağlı ortaklık statüsünden çıkarılarak iktisadi devlet teşekkülü olarak düzenlenmiştir.

TDİ'nin kuruluş amacı iç ve dış sularda deniz taşımacılığı, acentelik, sigortacılık, temsilcilik, gemi kiralama ve alım satımı, brokerlik, gemicilik, liman işletmeciliği, gemi kurtarma işleri, kıyı emniyet işletmeciliği, şehir, göl ve körfez hattı işletmeciliği alanlarında etkinlikte bulunmaktır. Yönetim Kurulu ve Genel Müdürlük'ten oluşan merkez kuruluşu İstanbul'dadır. Ana hizmet birimleri Deniz İşletmeleri Dairesi Başkanlığı ve Liman Dairesi Başkanlığı'dır. Taşra örgütleri İzmir İşletmesi Müdürlüğü'yle Tekirdağ, Antalya, Trabzon, Hopa, Giresun liman işletmesi müdürlüklerdir. TDİ'nin Türkiye Kalkınma Bankası,

TÜMOSAN, TESTAŞ, Trabzon Serbest Bölge İşleticisi AŞ ve Kıbrıs Türk Denizcilik Ltd. Şti.'de iştirakleri vardır.

Türkiye Elektrik Kurumu (TEK), devletin genel enerji ve ekonomi politikasına uygun olarak bu alanda üretim, iletim, dağıtım ve ticaret yapmakla görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu da sermayesiyle sınırlı kamu iktisadi kuruluşu. Enerji kaynaklarının etkin biçimde işletilerek en yüksek yararın elde edilmesi, yeni kaynakların aranması ve işletilmesine hız verilebilmesi ve Türkiye'deki elektrik enerjisi üretim, iletim ve dağıtım tesislerinin kurulması ve işletilmesinde gerçek ve tüzel kişilerle işbirliği yapılması amacıyla 1312 sayılı yasayla Ekim 1970'te kurulmuştur. Haziran 1984'te kanun hükmünde bir kararnameyle bugünkü yapısını aldı. Kasım 1984'te yayımlanan ana statüsüne göre kurumun ilgili olduğu bakanlık Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'dır. TEK, 1312 sayılı yasada öyle olduğu belirtilmiş olmasına karşın, elektrik üretiminde tekel konumunda değildir. TEK'in Ankara'daki Elektrik Üretim ve İletim Müessesesi'nin yanı sıra 76 dağıtım müessesesi vardır. TEK işletmeleri 1990'ların başlarında 82 hidroelektrik ve 28 termik santraldan oluşmaktaydı. 1977'de kurulan Türkiye Elektromekanik Sanayi AŞ (TEMSAN) 1984'te yürürlüğe giren kanun hükmünde bir kararnameyle TEK'e bağlı bir ortaklık olarak düzenlenmiştir. 9.018,1 MW termik ve 7.779,2 MW hidrolik olmak üzere toplam 16.797,3 MW kurulu gücü bulunan TEK 1992'de 36.936,3 milyon kW-sa'sı termik ve 24.597 milyon kW-sa'sı hidrolik olmak üzere toplam 61.533,3 kW-sa elektrik üretmiştir. Türkiye'deki elektrik enerjisi üretiminde TEK'in payı yaklaşık yüzde 90'dır.

Türkiye Emlak Bankası AŞ, kısa adı EMLAK BANKASI. Anadolu Bankası ile Türkiye Emlak Kredi Bankası'nın (Tek Bank) birleştirilmesiyle Ocak 1988'de oluşturulmuş, tüzel kişiliği olan özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekküllü. Merkezi İstanbul'da bulunan Emlak Bankası'nın ilgili olduğu bakanlık Başbakanlık'tır.

Haziran 1946'da konut sektörünü kredilendirmek amacıyla bir mevduat bankası olarak kurulan Tek Bank son olarak 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameye bağlanmıştı. Merkezi Ankara'daydı. Ülke çapında 303 şubesi, yurtdışında da Berlin, Düsseldorf, Münih ve Amsterdam temsilcilikleri vardı. İnşaat ve İmar AŞ adlı bağlı ortaklığı dışında inşaat, çimento sanayisi ve bankacılık alanlarında 18 şirkette iştiraki bulunuyordu.

Aralık 1961'de ihracatçıların finansman gereksinimini karşılamak üzere çok amaçlı bir ticaret bankası olarak kurulan Anadolu Bankası da 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameye bağlanmıştı. Merkezi İstanbul'daydı. 1986 sonunda 130 şubesi ile Cidde, Paris, Mannheim, Bremen ve Rotterdam'da temsilcilikleri vardı. On yedi şirkette iştiraki bulunan bankanın donuk krediler yüzünden mali yapısı çok zayıflamış ve bilanço üzerinde kârlılığı ancak banka gayrimenkullerinin satışıyla sağlanabilmişti. Bu nedenle iki kamu bankasının birleştirilmesi daha çok Anadolu Bankası'nı kurtarmayı amaçlayan bir işlem olarak değerlendirildi.

Ocak 1988'de yayımlanan ana statüsüyle önceki iki kamu bankasının işlevlerini sürdürme göreviyle, 225 milyar TL sermayeyle kurulan Emlak Bankası'nın hisse senetlerinin yüzde 97'si hazineye, yüzde 3'une karşılık düşen B grubu da hazineye, kamu kuruluşlarına, mesleki kuruluşlara, gerçek ve tüzel kişilere ayrıldı. Ana statüye göre her turlu bankacılık işlemini yapma yetkisini de taşıyan banka doğrudan konut yapımcılığına girişebilecek, örnek yerleşim yerleri kurabilecek, yapı ve yapı malzemesi sanayisine yatırımda bulunabilecek, yapı tasarrufları sandıkları kurabilecek ve ilgili olduğu alanlarda çalışan kamu özel fonlarını amaçları doğrultusunda kullanabilecekti. Bundan sonra banka toplu konut kredileri sisteminde önemli rol oynamaya başladı.

1992 sonunda 429 şubesi bulunan Emlak Bankası'nın 31,1 trilyon liralık bir mevduat hacmi vardı. Bu tarihte mevduat büyüklüğü bakımından Ziraat ve İş bankalarının ardından üçüncü sırada yer alan banka, toplam kredi hacmi açısından da 22,6 trilyon TL ile Ziraat Bankası'ndan sonra ikinci konumdaydı. Özkaynak büyüklüğü bakımından bankalar arasında beşinci, kamu bankaları arasında ise üçüncüydü. 14,5 trilyon liraya varan gayrimenkul kredisiyle bu alanın en önemli ihtisas bankası durumundaydı. Almanya'da Frankfurt, Mannheim, Bremen, Berlin, Bonn, Düsseldorf, Münih; Hollanda'da Amsterdam ve Rotterdam ile Fransa'da Paris'te dış temsilcilikleri vardır.

Türkiye Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Konfederasyonu (TEKSF), özel yasayla kurulmuş, tüzel kişiliği olan, kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu. 1953'te Ankara'da kurulan konfederasyonun 4 Ağustos 1964'te kabul edilen kuruluş yasası 19 Mayıs 1991'de son kez değişikliğe uğramıştır.

TEKSF 70'i aşkın Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği ile 10 mesleki federasyonun üst kuruluşudur. Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri birliklerine bütün Türkiye'de 3.700'e yakın Esnaf ve Sanatkârlar Odası bağlıdır.

Konfederasyonun amacı odalar, oda birlikleri ve federasyonların, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca düzenlenen yönetmelik hükümleri doğrultusunda çalışmalarını sağlamak, bağlı örgütler arasında birlik ve dayanışmayı güçlendirmek, birlik üyelerinin ekonomik ve toplumsal çıkarlarını korumak, üyelerin ürünlerinin yurtiçinde ve yurtdışında tanıtılması ve pazarlanması için fuar ve sergilere katılmak, yurtdışı meslek kuruluşlarıyla bağlantı kurmak, mesleki eğitim çalışmaları yürütmek ve gerekirse bu alanda yayım yapmaktır.

TEKSF'nin organları Genel Kurul, Başkanlar Kurulu, Yönetim Kurulu ve Denetim Kurulu'dur. Birlik ve federasyonların yönetim kurulu üyelerinden ve konfederasyon organlarının üyelerinden oluşan Genel Kurul üç yılda bir toplanır. Birlik ve federasyonların başkanlarından oluşan Başkanlar Kurulu her yıl bir kez toplanır. Yönetim Kurulu Genel Kurul'ca üç yıllığına göreve seçilir. Denetim Kurulu üyeleri Genel Kurul temsilcileri arasından ya da dışından üç yıl için göreve seçilir.

Esnaf ve Sanatkârlar odaları il ve ilçelerde 50 esnafın bir araya gelip yasada öngörülen işlemleri tamamlamalarıyla kurulur. Esnaf ve Sanatkârlar dernekleri aralarındaki birlik ve dayanışmayı güçlendirmek ve kuruluşun gelişmesini sağlamak amacıyla her il merkezinde bir Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği kurulabilir. Bütün illerde aynı alanda kurulmuş derneklerin en az yüzde 60'ının katılması ve kurucu dernek sayısının da 50'den fazla olması koşuluyla da Esnaf ve Sanatkârlar Federasyonu kurulur.

Türkiye genelinde 3 milyon dolayında üyesi olan TEKSF Uluslararası Küçük ve Orta İşletmeler Birliği'ne üyedir.

Türkiye Gençler Derneği, 1946'da Ankara'da kurulan sol eğilimli gençlik örgütü. Ankara'daki üniversite gençliğini temel alan Türkiye Gençler Derneği, II. Dünya Savaşı sırasında canlanan Irkçı-Turancı eğilimlerle mücadele etmek amacıyla kuruldu. Tüzüğünde "Turancı olanlar ve bu yolda tanınanlar derneğe aza kaydedilemezler" biçiminde bir madde yer alıyordu. Derneğin kurucuları Nabi Dinçer, Şevki Akşit, Behram Karaküçük, Mumtaz Gökturk, Orhan Çutay, Melahat Turksal ve Celal Aras'tı. Yönetiminde Aclan Sayılgan, Nezihe Araz, Enver Gökçe, Mehmed Kemal (Kurşunluoğlu) gibi yazarlar da vardı. Bazı üye ve yöneticilerinin Türk Ceza Kanunu'nun 142. maddesini ihlal ettikleri gerekçesiyle tutuklanıp mahkemeye verilmesi üzerine dernek, çalışmalarına son verdi (1949).

Türkiye Gübre Sanayii AŞ (TÜGSAŞ), gübre sanayisinde kuruculuk ve işletmecilik yaparak her türlü yatırım etkinliğinde bulunmakla görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'dır.

Türkiye tarımında sınai gübrenin girdi olarak kullanımı 1928'de ithalat yoluyla başladı. Yerli gübre üretimi demir-çelik sanayisinin yan ürünü olarak 1939'dan sonra gerçekleşti. Patlayıcı maddelerin temelini oluşturan nitrik asit, amonyum nitrat ve gübre sanayisi için de azot bileşiklerini üretmek amacıyla 1954'te 30 milyon lira sermayeyle bir kamu iktisadi teşebbüsü olarak Azot Sanayii AŞ kuruldu. 1960'lardan başlayarak gübre üretimi özel sektörün de alana ilgi duymasıyla önemli gelişme gösterdi. Haziran 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameyle bugünkü adını ve statüsünü alan TÜGSAŞ 1990'ların başlarında sektördeki toplam kapasitenin yüzde 30'unu temsil ediyor, fiili üretimin de yüzde 25'ini gerçekleştiriyordu.

TÜGSAŞ'ın gübre fiyatlarıyla ilgili politikası 1980'lerde sübvansiyonların azaltılmasına yönelik istikrar programından etkilendi. Temmuz 1986'da gübre fiyatları, dağıtımı, ithalat ve ihracatı serbest bırakıldı. Bundan sonra yalnızca destekleme ödemeleri Para ve Kredi Kurulu'nca açıklandı.

TÜGSAŞ'ın bağlı ortaklıkları Kütahya Gübre, Samsun Gübre, Gemlik Gübre ve Elazığ Gübre Sanayii AŞ şirketleridir. Ayrıca, Türk-Arap Gübre AŞ (TAGAŞ), Gübre Fabrikaları TAŞ, Turk Mühendislik, Müşavirlik ve Müteahhitlik AŞ'de (TÜMAŞ) ve Türkiye Kalkınma Bankası'nda iştirakleri vardır.

Türkiye Halk Bankası, kısa adı HALK BANK, esnaf, sanatkâr, küçük ve orta büyüklükteki sanayicileri desteklemek amacıyla Ocak 1938'den bu yana etkinlikte bulunan mevduat bankası. Tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir iktisadi devlet teşekkülüdür. İlgili olduğu bakanlık Başbakanlık'tır.

Başlangıçta, ancak Haziran 1933'te çıkarılan kuruluş yasasıyla kurulmuş halk sandıklarına kredi açabilen bankanın görevi Mart 1950'de, esnaflar, esnaf dernekleri ve küçük sanat kooperatifi gibi esnaf örgütlenmeleri ile halk sandıklarının kredi gereksinimini karşılamak, sermaye birikimine ve daha fazla yatırım yapılmasına olanak sağ-

lamak biçiminde belirlendi. 1963'te Ankara, İstanbul ve İzmir halk sandıklarını bankanın şubelerine dönüştüren düzenlemelerin ardından Halkbank KİT mevzuatına bağlı bir iktisadi devlet teşekkülü olarak etkinliğini sürdürdü. Son olarak Haziran 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameye bağlandı. Ana statüsü Ekim 1984'te yürürlüğe girdi.

Halkbank'ın kaynaklarının en önemli bölümünü mevduatlar oluşturur. 1989 sonunda toplam kaynaklarının yüzde 61'ini mevduatlardan karşılayan banka bu mevduat büyüklüğüyle Türkiye'nin yedinci, kamu bankalarının ise dördüncü büyük bankasıdır. Banka kaynaklarının ikinci önemli bileşeni, Halkbank nezdinde hesabı tutulan ve kredilendirmede bankanın aracı rol oynadığı çok sayıdaki kamu özel fonudur. Bankanın bir başka önemli kaynağı da özkaynaklar ile TC Merkez Bankası'ndan reeskont kredisi olarak kullanılan kaynaklardır. Özkaynaklar içinde başta gelen nominal sermaye 1982'de 5 milyar lirayken 1992'de 1 trilyon 500 milyar liraya yükseltilmiştir. Banka özkaynak büyüklüğü bakımından bütün bankalar arasında altıncı, kamu bankaları arasında üçüncü sıradadır.

1990'ların başlarında Halkbank Türkiye'de bankacılık sisteminin kullandırdığı mesleki kredilerin yüzde 100'ünü sağlamaktadır. Aynı dönemde bankanın ihtisas kredileri içinde yüzde 42 düzeyine ulaşan kamu özel fonlarından açılan kredilerin büyük bölümü organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinde işyeri edindirmek için kullandırılmaktadır. 1992'de 796 kefalet kooperatifine üye 389.685 ortağa 1.268 trilyon TL kredi olanağı sağlanmış ama ortak başına düşen ortalama kredi 3.2 milyon TL gibi çok yetersiz bir düzeyde kalmıştır. İhtisas kredilerinin yüzde 23,5'ini oluşturan sanayi kredilerinin 1992'de yüzde 80,6'sı küçük sanayi tesis ve işletme kredilerine ayrılmış, kalan kısmı ise orta ve büyük ölçekli sanayici kredisi olarak kullandırılmıştır. Kooperatif ve sanayi kredilerinin bankanın ihtisas kredileri içindeki payı daha büyüktür. Halkbank toplam kredi hacmi bakımından Türkiye bankaları içinde altıncı sırada gelirken kamu bankaları içinde üçüncü sırayı almaktadır.

Halkbank'ın 1992 sonundaki şube sayısı, biri Lefkoşa'da olmak üzere 769'dur. Ayrıca Almanya'da 6, Hollanda, Belçika ve İsviçre'de birer olmak üzere 9 dış temsilciliği vardır. Bankanın iştirakleri arasında Güven Sigorta, Halk Leasing, Türk Otomotiv ve NETAŞ sayılabilir.

Türkiye İhracat Kredi Bankası AŞ, eskiden DEVLET YATIRIM BANKASI, kısa adı TÜRK EXIMBANK, ihracatın geliştirilmesi ve ihracat ya da döviz kazandırma amacına yönelik yatırım malları üretim ve satışının desteklenmesi amacıyla özel hukuk hükümlerine bağlı bir anonim şirket olarak Mart 1987'de kurulan kamusal kalkınma bankası. Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin (KİT) finansmanı için faaliyet gösteren Devlet Yatırım Bankası'nın, etkinlik alanının değiştirilerek özel hukuk hükümlerine bağlı bir anonim şirkete dönüştürülmesinden sonra bir ihracat kredi bankası olarak yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

Türk Eximbank bir KİT niteliğinde olmakla birlikte KİT'lerle ilgili 233 sayılı kanun hükmünde kararnameye bağlı değildir. Eximbank için Bankalar Kanunu'nun kalkınma ve yatırım bankalarıyla ilgili olanlar dışındaki hükümleri, Devlet İhale Kanunu ve Genel Muhasebe Kanunu hükümleri uygulanmaz.

Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın bağlı olduğu devlet bakanlığıyla ilgilendirilen Eximbank, dış ticaretin kredi, garanti ve sigorta yoluyla desteklenmesi amacıyla çeşitli programlar uygular. 1992'de ihracatçılara 12,7 trilyon lira tutarında kredi açarak toplam ihracatın yaklaşık yüzde 15'inin finansmanına katkıda bulunmuştur. Ayrıca bugüne değin 1,4 milyar ABD Doları tutarında alıcı kredisi açmış, bağımsızlığını yeni kazanan Türk cumhuriyetleri için de 1 milyar ABD Doları tutarında özel program kredisi sağlamıştır.

Ankara'daki merkezi dışında İstanbul ve İzmir'de birer temsilciliği olan Türk Eximbank'ın sermayesi 1992 sonunda 2 trilyon liradır. Sermayesinin tamamı Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nca taahhüt edilmiştir.

Türkiye İş Bankası, Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından birinin merkezi ve en büyük iki mevduat bankasından biri olan özel ulusal ticaret bankası.

İzmir İktisat Kongresi'nde beliren eğilim doğrultusunda, 26 Ağustos 1924'te Mustafa Kemal'in (Atatürk) önerisiyle Mahmut Celal Bey (Bayar) tarafından kuruldu. Bankanın 1 milyon TL'lik nominal sermayesinin fiilen ödenen 250 bin TL'lik bölümünün tümü Mustafa Kemal tarafından karşılandı. Hindistan Müslümanlarının Kurtuluş Savaşı'na katkısının yarısından oluşan bu başlangıç sermayesi aynı yıl bankanın pay senetlerinin beş ilde satılmasıyla 410 bin TL'ye ulaştı. Kuruluş ana sözleşmesinde bankanın amaçları arasında tarım, sanayi, madencilik, enerji üretimi ve dağıtımı, bayındırlık işleri, nakliyecilik, sigortacılık, turizm ve ihracat alanlarında her türlü teşebbüsü kurmak ve iştirakte bulunmak da yer alıyordu. Banka iş çevreleriyle nüfuzlu siyaset adamları arasında bir köprü işlevi de gördü.

Türkiye İş Bankası'nın çalışmaya başladığı gün Başbakan İsmet İnönü (soldan üçüncü) ve bankanın genel müdürü Celal Bayar (sağdan beşinci) öteki kurucularla birlikte, 1924
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Aynı zamanda bir merkez bankası olarak etkinlikte bulunma yönünde 1926 sonrasında gösterdiği çabaların özellikle Başbakan İsmet İnönü'nün tepkisi nedeniyle başarısız kalmasına karşın, İş Bankası 1924'te 2,5 milyon TL olan toplam mevduatını 1927'de 22,7 milyona, 1930'da da 43 milyona çıkardı. Bunun içinde resmi mevduatın önemli payı vardı. Bankanın tasarruf sahiplerine geleneksel gömüleme alışkanlığını bıraktırma yönündeki çabaları, bu arada ilk kez tasarruf kumbarası uygulamasını başlatması, önemli davranış değişikliklerine yol açtı. 1927'de Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın tüm aktif ve pasifleriyle İş Bankası'na katılması bankanın gelişmesinde bir dönüm noktası oldu. İtibari sermayesi böylece 1926'daki 2 milyon TL'lik düzeyinden 4 milyona yükseldi, 1930'da 5 milyon TL'ye çıktı.

İş Bankası 1929'da reasürans (mükerrer sigorta) tekelini elde etti ve Milli Reasürans şirketini kurdu. 1934'te bankaya bir yasayla cam üretimi tekeli verildi; bu tekele dayanarak kurulan Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'nin ilk tesisi İstanbul'da, Paşabahçe'de üretime başladı. İş Bankası ayrıca Sümerbank'la birlikte Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi'ni kurdu; Isparta Gülyağı Tesisleri'nin kuruluşuna ortak oldu. I. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın öngördüğü yatırımların 2,4 milyon liralık bölümünü üstlendi. Bankanın ortak olduğu ilk girişimler arasında Kozlu, Maden, Kilimli kömür madenleri, Ergani Bakır, Bulgardağ madenleri, Bursa Dokumacılık, İstanbul Telsiz-Telefon TAŞ ve Türkiye Kibrit İnhisarı da vardı.

1945'ten sonra Türkiye ekonomisinin dışa açılmasına İş Bankası da katıldı. İlk yabancı sermayeli şirketlerin kuruluşuna önayak oldu. 1948'de Vehbi Koç ve General Electric Company adlı ABD şirketi ile birlikte General Elektrik'in ve Hollanda'nın Unilever grubuyla birlikte Unilever-İş'in kuruluşunu destekledi. 1950'de Dünya Bankası'nın öncülüğünde Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulmasında önemli rol oynadı. Daha önceki dönemlerde girişilen tekstil, çimento ve şeker sanayisine yönelik yatırımlar özellikle Marshall yardımından sağlanan kaynaklarla 1950'lerde de sürdürüldü.

Aile şirketi değil gerçek bir anonim şirket niteliğindeki en büyük özel kuruluş olan İş Bankası'nın 1990'daki sermaye dağılımında en büyük pay, yüzde 35,9'la Türkiye İş Bankası AŞ Mensupları Munzam Sosyal Güvenlik ve Yardımlaşma Sandığı Vakfı'nındı. Banka dışı özel kişi ve kuruluşların yüzde 23,6'lık payıyla birlikte sermayenin yüzde 59,5'i özel ellerde toplanmış durumdaydı. Yüzde 28,4'le bankadaki ikinci büyük payı oluşturan "Atatürk hisseleri", Atatürk'ün vasiyetine göre kâr payları Türk Dil Kurumu (TDK) ve Türk Tarih Kurumu'na (TTK) verilmek üzere Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) devredilmiş, 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra CHP'nin kapatılması ve TDK ile TTK'nın başka kurumlara dönüştürülmesiyle Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne bağlanmıştır. 1990'da banka sermayesinin son büyük payı yüzde 12,2'yle hazineye aitti. Günümüzde bankanın sermayesi 2,5 trilyon TL'dir.

İş Bankası bütün sermaye grupları arasında değeri ve sektörel çeşitliliği bakımından her zaman birinci sırayı korudu. Son yıllarda sürdürdüğü iştiraklerini azaltma politikası çerçevesinde 1992'de 11 şirketteki paylarının tümünü, 9 şirketteki paylarının da büyük bölümünü sattı. Aynı yıl, Almanya'daki şubelerini bünyesinde toplayan İşbank GmbH'yi kurdu. 1992 sonunda iştiraklerinin sayısı 95'e gerilemişti. Bu iştiraklerin yüzde 80'i sanayi sektöründe yer almaktaydı. Bu alanda cam alt sektörü dışında, metal imalat ve makine, metalurji ve otomotiv sanayilerindeki iştirakleri özellikle önemliydi.

Bankacılık alanında da uzun süre birinci sırada yer alan İş Bankası 1980'lerde TC Ziraat Bankası'ndan sonra ikinci sıraya

yerleşti. 1973'te Türkiye'deki toplam genel mevduatın yüzde 22'sini elinde tutarken bu oran 1992'ye değin yüzde 11,1'e düştü. Toplam tasarruf mevduatı içindeki payı ise 1973'te yüzde 24 iken 1992'de yüzde 11,8'di.

Türkiye'de banka sisteminde ticari krediler her zaman ağırlıklı olduğu halde İş Bankası kredilerinin yaklaşık yüzde 60'ı imalat sanayisine yöneltildi. İş Bankası kredilerinde bankanın kendi iştirak portföyündeki sanayi şirketlerinin ağırlığı hiçbir zaman yüzde 70'in altına düşmedi. Kredi hacmi bakımından İş Bankası 1992 sonunda Ziraat Bankası ve Türkiye Emlak Bankası'ndan sonra üçüncü sırada, mevduatlar bakımından ise Ziraat Bankası'ndan sonra ikinci sırada yer alıyordu. İş Bankası'nın 1992'de yurt içinde ve dışında 843 şubesi vardı.

Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin gelişmediği bir dönemde 1934'te İş Bankası özel emekli sandığını kurdu ve Sosyal Sigortalar Kurumu'nun (SSK) kurulmasından sonra da genel sosyal sigorta sistemine katılmayarak bu özel sandığını korudu. 1974'te de Munzam Sandık adıyla ikinci bir sandık oluşturdu. 1954'te bir vakıf olarak Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü'nü kurdu. Bankanın kültür yayınları arasında, bankacılığın tümüyle dışındaki alanlarda yayınlara da geniş bir yelpaze içinde yer verilmektedir. 1980'de dağıtılmaya başlayan Türkiye İş Bankası Büyük Ödülü edebiyat, sanat, toplum ve insan bilimleri dallarında verilmektedir. Banka kuruluş yıllarından başlayarak topladığı, ünlü Türk ressamların 1.500'ü aşkın yapıtıyla da zengin bir koleksiyon oluşturmuştur.

Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP), Türkiye'de siyasal parti.

TİKP sol eğilimli aydınlar ve işçilerce 29 Ocak 1978'de kuruldu. Kurucuları arasında Doğu Perinçek, Gün Zileli, Hasan Yalçın, M. Halim Spatar gibi adların yanı sıra işçi ve köylü üyeler vardı. Kurucuların bir bölümü 12 Mart Müdahalesi'nden sonra Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi (TİİKP) davasında yargılanmışlardı. Merkezi Ankara'da olan TİKP'nin genel başkanlığına Doğu Perinçek getirildi. Partinin programına göre sonul amacı, herkesin yeteneğine göre çalışıp ihtiyacına göre pay aldığı sınıfsız toplumu gerçekleştirmekti. TİKP bu amaca ulaşmak için "emperyalizmi, sosyal emperyalizmi ve feodalizmi tasfiye edecek olan milli demokratik devrimi gerçekleştirecek; işçi-köylü ittifakına dayanan proletarya iktidarı altında devrimi sürdürerek, sosyalizmin kuruluşuna önderlik edecek"ti.

TİKP'nin toprak devrimi programına göre toprak ağalarının ve çiftlik beylerinin topraklarına tazminatsız olarak el konulacak ve bunlar topraksız ve az topraklı köylüye "toprak işleyenindir" ilkesine uygun olarak bedelsiz olarak dağıtılacaktı. Uluslararası düzeyde ise TİKP Üçüncü Dünya ülkelerini temel güç sayıyor, SSCB'yi "sosyal emperyalist" olarak tanımlıyor ve "Rus sosyal emperyalizminin Amerikan emperyalizminden daha tehlikeli olduğunu" öne sürüyordu. Zamanla bu, "Rus sosyal emperyalizmi" ile Türkiye halkı arasındaki çelişmenin "baş çelişme" kabul edilmesine dönüştü.

TİKP I. Kongresi 25-27 Ocak 1980'de yapıldı. Doğu Perinçek yeniden genel başkanlığa seçildi. Parti toplam 16 ilde örgütlenmesini tamamlayarak bir sonraki genel seçime katılma hakkını da elde etti.

TİKP'nin yayın organı *Türkiye Gerçeği* dergisiydi. Günlük *Aydınlık* gazetesi de parti görüşleri doğrultusunda yayımyapıyordu. Ayrıca Aydınlık Yayınları, partinin görüşlerini içeren kitaplar yayımlıyordu.

12 Eylül Harekâtı'ndan (1980) sonra, TİKP de öteki partilerle birlikte Milli Güvenlik Konseyi'nce 16 Ekim 1981'de kapatıldı. Parti yönetici ve kurucuları hakkında daha önce 9 Nisan 1981'de sıkıyönetim mahkemesinde dava açılmıştı. Yargılama Mayıs 1983'te sonuçlandı ve Doğu Perinçek'le arkadaşları 5-12 yıl arasında hapis cezalarına çarptırıldılar. Askeri Yargıtay'ın bu kararı bozması üzerine davaya yeniden bakıldı. Mayıs 1985'te parti yöneticileri bu kez sekiz yıla kadar hapis cezasına çarptırıldılar. Bu karar Askeri Yargıtay'ca da onaylandı. Ama sanıklar ceza sürelerini tutuklu olarak geçirdikleri için, tahliyelerinden sonra yeniden tutuklanmadılar.

Türkiye İşçi Partisi (TİP), 1961 ve 1975'te iki kez yasal olarak kurulan, 1981-88 arasında yasadışı kaldıktan sonra Türkiye Komünist Partisi'yle (TKP) birleşerek Türkiye Birleşik Komünist Partisi'ni (TBKP) oluşturan siyasal parti.

13 Şubat 1961'de İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne bağlı sendikacılarca kurulan TİP'in genel başkanlığına Avni Erakalın, ikinci başkanlığına Kemal Türkler getirildi. On beş ilde örgütlenmesini tamamlayamadığı için Ekim 1961'deki genel seçimlere katılamadı. TİP kurucularının aydınların desteğini sağlayabilmek için parti genel başkanlığını önerdikleri Mehmet Ali Aybar 9 Şubat 1962'de bu göreve getirildi. Aybar'la birlikte Türkiye solunun çeşitli geleneklerinden çok sayıda aydın TİP'e girdi; 1960'ta kurulan Türkiye Sosyalist Partisi de (TSP) 12 Mayıs 1962'de partiye katıldı. Türk-İş yönetiminin başlattığı "Çalışanlar Partisi" kurma hazırlıkları durduruldu.

Şubat 1963'te bağımsız senatör Niyazi Ağırnaslı'nın TİP'e girmesiyle parti Anayasa Mahkemesi'nde dava açma hakkını kazandı. Yalnızca Mart 1963'te TİP çeşitli yasa ya da yasa maddelerinin iptali için 78 dava açtı. Kasım 1963'te dokuz ilde katıldığı yerel seçimlerde 36 bin oy aldı. 9-10 Şubat 1964'te İzmir'de toplanan I. Büyük Kongre'de parti programı kabul edildi. Partinin amaçlarını tanımlarken "sosyalizm" terimine yer vermeyen program "kapitalist olmayan kalkınma yolu" çerçevesinde demokratik nitelikte reformlar öngörüyor, bağımsız bir dış politika uygulanmasını savunuyor, partiyi "Türkiye işçi sınıfının ve onun öncülüğü etrafında toplanmış, emeğiyle yaşayan bütün yurttaşların kanun yolundan iktidara yürüyen siyasi teşkilatı" olarak tanımlıyordu. Tüzüğün, bütün organların en az yarısının işçilerden oluşması yönündeki 53. maddesine karşı çıkan bazı aydınlar kongreden sonra TİP'ten ayrıldı ya da çıkarıldı.

TİP Ekim 1965'te milli bakiye sisteminin uygulandığı genel seçimlerde 276 bin oyla (yüzde 2,9) 15 milletvekili çıkardı. Mayıs 1966'daki senato yenileme seçimlerinde ise yüzde 3,9 oranında oyla ancak bir senatörlük elde edebildi. 20-24 Kasım 1966'da Malatya'da toplanan II. Büyük Kongre'den sonra, muhalif grup partiden uzaklaştırıldı. Ama bu grubun görüşlerinin geliştirilmesiyle biçimlenen "Milli Demokratik Devrim" (MDD) tezine dayalı bir muhalefet daha sonra TİP içinde güç kazanacaktı. Şubat 1967'de TİP kurucusu bazı sendikacılar Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurdu. Haziran 1968'de 28 ildeki seçimlerde TİP 220 bin oy alarak bu illerdeki oy oranını yüzde 3,3'ten yüzde 5,2'ye yükseltti.

1968'de Varşova Paktı birliklerinin Çekoslovakya'yı işgal etmesinin ardından ortodoks kuram ve uygulamayı gitgide daha vurgulu biçimde yadsıyan Aybar'a karşı parti yönetiminde Behice Boran ve Sadun Aren'in çevresinde gelişen muhalefet, 9-12 Kasım 1968'de toplanan III. Büyük Kongre'de azınlıkta kaldı. Aralıkta toplanan olağanüstü kongrede de Boran ekibi azınlıkta kalmakla birlikte merkez organlarında gücünü artırdı. Aynı dönemde öğrenci gençlikteki radikalleşme TİP'in bu kesim üzerindeki etkinliğinin zayıflamasına yol açtı. TİP'li genç kadroların önemli bir bölümü parti yönetimini "revizyonist-parlamentarist" sayan MDD muhalefetine katıldı. Boran ve Aren'in çevresinde de "Sosyalist Devrim" tezini temel alan bir kanat oluştu.

Ekim 1969 genel seçimlerinde TİP ancak 239 bin oy (yüzde 2,7) alabildi ve iki milletvekili çıkardı. 16 Kasım'da Aybar genel başkanlıktan istifa etti; onun yerine getirilen Mehmet Ali Arslan'ın da aralıkta istifa etmesi üzerine Şaban Yıldız genel başkan oldu. Bundan sonra parti yönetimiyle MDD muhalefeti arasındaki mücadele sertleşti. 29-31 Ekim 1970'te Ankara'da toplanan IV. Büyük Kongre Boran kanadının üstünlüğüyle sonuçlandı, Boran genel başkanlığa getirildi. Kongre kararlarıyla ortodoks Marksist ilkelerden esinlenmiş bir parti yapısının oluşturulması öngörüldü.

12 Mart Müdahalesi'nden sonra 26 Mayıs'ta Boran ve parti yönetiminin çoğunluğu tutuklandı. 20 Temmuz'da Anayasa Mahkemesi, son kongrede "Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşadığı" yönünde alınan karar dolayısıyla TİP'in kapatılmasına karar verdi. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılanan TİP yöneticileri 12,5-15 yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldı. Parti yönetiminin tutuklanmalardan önce aldığı kararla Haziran 1971'de sıkıyönetim yasası aleyhine Anayasa Mahkemesi'nde açılan dava 1972'de karara bağlandı ve yasanın bazı maddeleri iptal edildi.

Hükümlü TİP yöneticileri 1974'te çıkarılan af yasasından yararlanarak serbest bırakıldılar. Partinin son kongrede benimsediği çizgiyi sürdürerek, bıraktığı boşluğu doldurmak amacıyla 30 Nisan 1975'te İstanbul'da yeniden kurulan TİP'in genel başkanlığına Boran, genel sekreterliğine Nihat Sargın getirildi. Bu dönemde TİP ortodoks kurama bağlılığını vurgulamaya özen gösterdi. Partinin resmî organları olarak Şubat 1976'da on beş günlük *Çark Başak*, Ocak 1977'de aylık *Yurt ve Dünya* yayımlanmaya başladı. Partinin 26-28 Şubat 1977'de toplanan I. Büyük Kongre'sinin kararlarında TKP'nin yasal olarak kurulabilmesi talep edildi, Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) güç ve işbirliği çağrısında bulunuldu. 24-26 Şubat 1979'da İstanbul'da toplanan II. Büyük Kongre kararlarında da partinin "bilimsel sosyalizme ve proleter enternasyonalizmine" bağlılığı tanımlanırken "dünya üzerinde var olan sosyalizmin mevzilerini savunma" zorunluluğu vurgulandı.

1974'ten sonra hem birden çok yasal partinin, hem de yurtiçinde örgütlenmeye hız veren TKP'nin yöneldiği Marksist solu kendi çatısı altında tekleştirme savında olan TİP bu amacını gerçekleştiremedi. Ekim 1975'teki senato seçimlerine katılmadığı için CHP adaylarını destekledi. Haziran 1977'deki genel seçimlere tek sosyalist parti olarak 15 ilde katıldı, ama ancak 21 bin oy (yüzde 0,1) alabildi. Aralık 1977'de 32 ilin çeşitli ilçelerinde katıldığı yerel seçimlerde

il genel meclisleri için kullanılan oyların 65 binini (yüzde 0,5) aldı.

Partinin kitleselleşememesi ve Marksist soldaki rekabet, öteki sol güçlere karşı tutum konusunda 1978'de parti içinde ilk ayrılıkların belirginleşmesine, bazı ihraç ve kopmalara yol açtı. Ekim 1979'da senato seçimlerinde yaklaşık 34 bin oy (yüzde 0,7) alan TİP seçime katılan öteki sosyalist partilerin, bazı yerlerde de bağımsız sosyalist adayların gerisinde kaldı. Bunun ardından Marksist soldaki partiler arasında birleşmeyi ve bir demokrasi cephesinin kurulmasını öngören bir politika benimsenmesine karşın, bu doğrultuda gelişme sağlanamadı. Yönetimdeki görüş ayrılıkları nedeniyle erkene alınan III. Büyük Kongre toplanamadan 12 Eylül 1980 müdahalesiyle TİP'in de etkinlikleri durduruldu. Boran ve Sargın'la birlikte bazı TİP yöneticileri yurtdışına çıktı.

Ekim 1981'de öteki partilerle birlikte kapatılan TİP'in yöneticileri hakkında sıkıyönetim mahkemelerinde dava açıldı, yüz kadar yönetici ve üye 5-12 yıl arasında hapis cezalarına çarptırıldı; Boran yurttaşlıktan çıkarıldı. Parti yönetimi kapatma kararını tanımayarak partinin yasadışı koşullarda etkinliğini sürdürdüğünü açıkladı; yurtdışında öteki Marksist partilerle güçbirliği ve birleşme çalışmaları yaptı. Boran ve TKP Genel Sekreteri Haydar Kutlu (Nabi Yağcı) 7 Ekim 1987'de Brüksel'de iki partinin Türkiye Birleşik Komünist Partisi adıyla birleşme kararını açıkladılar. Boran 10 Ekim'de Brüksel'de öldü. Sargın ve Kutlu 16 Kasım'da TBKP'yi yasal olarak kurmak üzere Türkiye'ye döndükten sonra tutuklandılar. Ekim 1988'de TİP ve TKP'nin son kongrelerinin toplanarak iki partinin birleşmesinin tamamlandığı açıklandı. 1981'de açılan davalar dolayısıyla ağır ceza mahkemelerinde yargılanan bazı TİP yöneticileri 1990'da beraat etti.

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş), merkezi Ankara'da bulunan işçi sendikaları üst örgütü. Türk-İş, Türkiye'nin ilk üst düzey sendikal örgütüdür (1952).

Türk-İş'in kuruluş çalışmaları 17 Şubat 1952'de Türkiye Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikaları Federasyonu'nun (TEKSİF) kuruluş kongresinde başladı. Bu kongrede bir işçi sendikaları konfederasyonu kurulması kararı alınarak bu yoldaki çalışmaları yürütme görevi İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası'na verildi. 6 Nisan 1952'de Bursa'da bir araya gelen kurucu örgütlerin temsilcileri beş kişilik bir geçici yürütme kurulu seçtiler. Bu kurulda Ömer Akçakanat (başkan), Şaban Yıldız (genel sekreter), Seyfi Demirsoy (sayman), Mehmet İnhanlı (denetçi), Adil Boğakaptan (üye) adlı sendikacılar vardı. Türk-İş 31 Temmuz 1952'de Ankara'da resmen kuruldu.

Konfederasyonun 1. Genel Kurul'u 6-9 Eylül 1952'de İzmir'de yapıldı ve genel başkanlığa İsmail İnan getirildi. Genel kurulda ayrıca Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (ICFTU) katılma kararı alındı. 8-12 Ağustos 1953'teki genel kurulda ise genel başkanlığa Naci Kurt getirildi. Bu genel kuruldan sonraki dönemde, özellikle sendikaların, birliklerin ve henüz örgütsel olarak yeterli etkinliği olmayan Türk-İş'in çalışmaları Demokrat Parti (DP) iktidarınca engellendi. 19-21 Haziran 1957'deki 4. Genel Kurul'da genel başkanlığa DP yanlısı olarak bilinen Nuri Beşer seçildi. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra Kasım 1960'ta yapılan 5. Genel Kurul'da DP iktidarını destekleyen tutumu nedeniyle onur kuruluna verilen Beşer'in yerine Seyfi Demirsoy seçildi. Genel sekreterliğe ise Halil Tunç getirildi. Bu dönemde Türk-İş 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarına da katıldı. Bu arada ABD'nin dış yardım programlarını koordine eden Uluslararası Gelişme Ajansı'ndan (AID) sağladığı para yardımı sonradan yoğun eleştirilere yol açtı.

Çalışma yaşamına ilişkin yasaların çıkmasından (1963) sonra, yoğunlaşan işçi eylemleri ve grevler karşısındaki tutumu konfederasyona üye bazı sendikalarca eleştirilen Türk-İş yönetimi Ocak 1966'da Kristal-İş'in İstanbul'da Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda başlattığı greve karşı çıkınca anlaşmazlık büyüdü. Grevi destekleyen konfederasyon üyesi Maden-iş, Lastik-İş, Basın-İş ve Petrol-İş gibi sendikalar onur kuruluna verilerek cezalandırıldılar. Sonunda Petrol-İş'in dışındaki sendikalar konfederasyondan ayrılarak Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurdular (13 Şubat 1967).

Türk-İş içindeki ilk önemli kopmadan sonra yapılan 7. Genel Kurul'da (1968) konfederasyon temel ilkeleriyle, ekonomik ve toplumsal sorunlara bakış açısını içeren 23 ilke kabul edildi. Bunlara 1970'te Erzurum'da yapılan 8. Genel Kurul'da bir yeni ilke eklendi ve bunlar "Türk-İş'in 24 İlkesi" olarak tanımlandı.

Türk-İş içindeki tartışmalar, 16-19 Ocak 1971'de Kızılcahamam'da yapılan yönetim kurulu toplantısına sunulan ve dört sendika başkanının (Genel-İş başkanı Abdullah Baştürk, Petrol-İş başkanı İsmail Topkar, Yol-İş başkanı Halit Mısırlıoğlu, Deniz Ulaş-İş başkanı Feridun Şakir Öğünç) imzasını taşıdığı için "Dörtler Raporu" diye bilinen raporla yeni bir aşamaya girdi. Bir süre sonra bu sendikalar, katılan öteki sendikalarla birlikte konfederasyon içinde sosyal demokrat sendikacılar muhalefetini oluşturdu. Bu kuruluşlar konfederasyonun izlediği "partilerüstü politika"yı bırakmasını ve işçilerin siyasete ağırlıklarını koymasını savundular.

1960-74 arasında genel başkanlık yapan Seyfi Demirsoy'un ölümünden (1974) sonra bu göreve getirilen Halil Tunç döneminde de "partilerüstü politika"yı sürdüren Türk-İş, 12 Mart Müdahalesi'ne (1971) karşı çıkmadığı için çeşitli toplumsal kesimlerden tepki gördü. Bu arada üyesi bulunan iki büyük sendika (Genel-İş ve Oleyis) konfederasyondan ayrılarak DİSK'e katılma kararı aldı (1976). Buna rağmen, özellikle kamu işyerlerinde örgütlü olan, ulusal ve uluslararası kuruluşlardaki üçlü yapılarda (işçi-işveren-hükümet) işçi kesimini temsil eden Türk-İş, üye sayısı en fazla işçi kuruluşu olarak etkinliğini sürdürdü.

12 Eylül Harekâtı'nı destekleyen ve müdahaleden sonra kurulan Bülend Ulusu hükümetine genel sekreter Sadık Şide'yi sosyal güvenlik bakanı olarak veren Türk-İş'in ICFTU üyeliği, bu tutumu nedeniyle askıya alındı. Halil Tunç'un 1979'da yapılan 11. Genel Kurul'da adaylığını koymayıp çekilmesi üzerine genel başkanlığa getirilen İbrahim Denizcier, bu görevini 1982'ye kadar sürdürdü. Denizcier'in 1982'de sağlık nedeniyle ayrılmasından sonra yapılan 12. Genel Kurul'da (Mayıs 1982) genel başkanlığa TEKSİF genel başkanı Şevket Yılmaz getirildi. Yılmaz bu görevi Aralık 1992'de toplanan 16. Genel Kurul'a değin sürdürdü. Bu genel kurulda genel başkanlığa Yol-İş Sendikası genel başkanı Bayram Meral seçildi. Genel sekreter de Genel Maden-İş Sendikası başkanı Şemsi Denizer oldu.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi (TİÇP), 17 Haziran 1946'da İstanbul'da kurulan siyasal parti.

Partinin kurucuları Ethem Ruhi Balkan, Necmettin Deliorman, Salâhattin Yorulmazoğlu, Mehmet Şükrü Sekban, Ali Esenkova ve İbrahim Tokay'dı. Genel başkanlığa Ethem Ruhi Balkan, genel sekreterliğe Necmettin Deliorman getirildi.

TİÇP'nin kuruluş bildirisinde parti program ve tüzüğünün İngiltere'de uygulanan yasal, insani ve uygar ilkelerden esinlendiği belirtiliyordu. Programı gerçekleştirmek için hiçbir sermaye sahibinden yardım istenmeyeceğinin özellikle vurgulandığı bildiride, partinin bir başka devletin sempatisini kazanmak gibi bir niyeti olmadığı da açıklanıyordu. Programına göre, TİÇP bir sınıf partisiydi. Temsil ettiği sınıfların çıkarlarını korumak ve işçilerin sermaye sahipleri tarafından aşırı ölçüde sömürülmesini önlemek hedefiydi. TİÇP emeğini ücret karşılığında kiralayan herkesi işçi sayıyordu. Demokratik sistemin zorunluluğunun vurgulandığı programda partinin milliyetçi bir kuruluş olduğu da belirtiliyor, devletçi bir iktisadi politika anlayışının benimsendiği açıklanıyordu.

TİÇP 21 Temmuz 1946'daki milletvekili genel seçimlerinde yalnızca 16 bin dolayında oy alabildi. Genel başkan Ethem Ruhi Balkan'ın ölmesi üzerine 1949'da genel başkanlığa Suavi Raşiroğlu getirildi. 14 Mayıs 1950'deki milletvekili genel seçimlerine yalnızca İstanbul'da katılan TİÇP ancak 465 oy alabildi. 1950'den sonra siyasal etkinliği sona eren TİÇP 1961'de feshedilmiş sayıldı.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF), Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet döneminde etkinlik gösteren siyasal parti.

TİÇSF Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra Temmuz 1919'da Damat Ferid Paşa hükümetine kuruluş başvurusu yapmış, ama Dahiliye Nezareti kuruluş bildirisindeki bazı maddeleri uygun bulmayarak bu başvuruyu geri çevirmişti. Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulmasından sonra 12 Eylül 1919'da yapılan yeni başvuru da sürüncemede bırakıldı. Bunun üzerine partinin kurucuları 22 Eylül 1919'da TİÇSF'nin kurulduğunu ve faaliyete başladığını duyurdular. Parti ancak 17 Aralık 1919'da resmen kurulabildi.

TİÇSF'nin kurucuları arasında Mehmet Vehbi (Sarıdal), Vedat Nedim (Tör), Ethem Nejat, Mustafa Nermi, Mümtaz Fazlı (Taylan), Nurullah Esat (Sümer), Namık İsmail (Yeğenoğlu), Şefik Hüsnü (Deymer) bulunuyordu. Parti başkanlığına Namık İsmail, genel sekreterliğe ise Şefik Hüsnü getirildi.

TİÇSF'nin kurucularından bazıları daha önce Berlin'de Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nı (TİÇF) kurmuş ve gene orada *Kurtuluş* adlı bir dergi yayımlamışlardı. Bu grubun İstanbul'a gelmesiyle TİÇSF, TİÇF'nin ardılı niteliğini kazandı.

Kurtuluş Savaşı döneminde etkili iki sosyalist partiden biri olan TİÇSF, öteki parti Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan (TSF) farklı olarak daha aydın nitelikliydi ve merkezi Moskova'da olan Komintern'e (III. Enternasyonal) bağlıydı. TSF ise II. Enternasyonal'e bağlı olduğunu açıklamıştı. *Kurtuluş* dergisi TİÇSF'nin yayın organı olarak birkaç sayı İstanbul'da da yayımlandı.

TİÇSF, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonraki Osmanlı sosyalizminden farklı bir

yol izlemeye çalıştı. "Kurtuluş Grubu" olarak da tanınan TİÇSF kurucuları, Sovyet Devrimi'nden (1917) ve Almanya'daki Spartakistlerden etkilenmişlerdi. Bu nedenle Leninist ve Bolşevik bir çizgi izlediler.

TİÇSF'nin İstanbul'daki örgütlenme girişimleri etkisiz kalınca parti içinde bazı görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Parti kurucularından bir bölümü İstanbul'da kalarak çalışmaları burada sürdürmek gerektiğini belirtirken, bir başka kurucu grubu ise Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katılmaktan yana tavır aldı. Bu ayrılık bölünmeye neden oldu. İstanbul'da kalan grubun önderi Şefik Hüsnü'nün girişimleriyle TİÇSF bir süre sonra Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile bütünleşti ve TKP'nin legal kanadı haline geldi. Ama İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce fiilen işgalinden (16 Mart 1920) sonra partinin bu kentteki grubu çalışmalarını sürdüremedi.

1921'de TKP İstanbul'da yeniden faaliyete geçti ve legal yayın organı *Aydınlık* dergisini yayımlamaya başladı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) saltanatı kaldırma kararının (1922) ardından parti TBMM'ye gönderdiği kutlama telgrafında kararı desteklediğini belirtti.

I. Dönem TBMM'nin kendini feshederek yeni seçimlere gidilmesine karar vermesi (1 Nisan 1923) üzerine TİÇSF de yeniden faaliyete geçti. Partinin geçici yönetimi bir bildiri yayımlayarak TBMM için yapılan seçimde 18 yaşını doldurmuş bütün erkek ve kadınların oy vermesini ve seçimin gizli oy ve nispi temsil esasına göre yapılmasını istedi. Partinin seçim için hazırladığı programda aşar vergisinin kaldırılması, gelir vergisi sistemine geçilmesi, dış ticaretin devletleştirilmesi, devletin ekonomiye daha çok karışması, işçi ve köylülerin serbestçe örgütlenmesi, sekiz saatlik işgününün uygulanması, ilköğretimin parasız ve zorunlu olması ve askerlik süresinin kısaltılması gibi talepler yer alıyordu.

1 Mayıs 1923'te dağıtılan 1 Mayıs İşçi Bayramı bildirisi nedeniyle TİÇSF'nin birçok yönetici ve üyesi tutuklandı. Tutuklanlar arasında Sadrettin Celal (Antel), Hasan Âli (Ediz), Şefik Hüsnü, Namık İsmail de vardı. Vatana ihanet suçundan yargılanan sanıklar yargılama sonunda aklandılar. Partinin ertesi yıl feshedilmesinden sonra partinin kurucuları *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç* dergileriyle siyasal çalışmalarını sürdürmeye çalıştılar. Ama Takrir-i Sükûn Kanunu'yla bu iki yayın organı da kapatıldı (Mart 1925). Şefik Hüsnü Türkiye'den ayrılırken Türkiye'de kalan parti üyeleri siyasal çalışmalarını sürdürdüler. 1 Mayıs 1925'teki 1 Mayıs bildirisi dolayısıyla, Türkiye'de kalan grup da tutuklandı. Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan sanıklardan Sadrettin Celal, Şevket Süreyya (Aydemir), Şefik Hüsnü, Hasan Ali ve Nâzım Hikmet ağır hapis cezalarına çarptırıldılar.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), işverenlerin ortak ekonomik ve toplumsal çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla 1962'de kurulan üst birlik.

1958'de Koç grubunun önderliğinde Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) kuruldu. Çeşitli sektörlerden işveren kesimleri, 1961 Anayasası'nın toplu sözleşme ve grev haklarını getirmesi ve işçi kesiminin sendikalaşma girişimini yaygınlaştırması karşısında 1961'de sendikal örgütlenmeye önem vermeye başladı. Aynı yıl tekstil, gıda, cam, çimento, toprak, ağaç ve matbaacılık kollarında da işveren sendikaları kuruldu ve bu beş sendika 15 Ekim 1961'de MESS'le birlikte İstanbul İşveren Sendikaları Birliği'ni oluşturdu. Ertesi yıl maden ve kimya işkollarında kurulan sendikalar birliğe üye oldu. OECD uzmanlarının da önerileri dikkate alınarak Aralık 1962'deki II. Olağan Genel Kurul'da yeni bir anatüzük kabul edildi. Örgütlenme ülke düzeyine yayılarak birliğin adı Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu olarak değiştirildi. Konfederasyonun merkezi Ağustos 1965'te İstanbul'dan Ankara'ya taşındı.

1970'lerin ortalarına değin Koç grubuyla bağlantılı Şahap Kocatopçu, Ertuğrul Soysal ve Halil Kaya'nın başkanlık ettiği TISK'in başkanlığını 1974'ten 1989'a değin Halit Narin 15 yıl kesintisiz sürdürdü. Bu dönemde konfederasyon orta ölçekli sanayicilerin sözcülüğüne ağırlık verdi. Bazı konularda TÜSİAD'dan görece farklı tutumlar aldı. Kamu işveren sendikalarının da üst örgüt TİSK'e üye olması gerektiğini savunan konfederasyon yönetimi bu amacında başarılı oldu. Aralık 1989'da genel başkanlığa Refik Bavdur seçildi.

TİSK'e üye 17 işveren sendikasının üçünü kamu işveren sendikaları oluşturur. 29 kişilik TİSK Yönetim Kurulu'nda bunlar birer üyeyle temsil edilmektedir. Yönetim Kurulu'nda MESS altı, tekstil işverenleri dört, kimya ve plastik işverenleri üç, gıda ve toprak işverenleri ikişer, öteki sendikalar ise birer üyeyle yer almaktadır.

Grev ve lokavtlarda üyelerine yardımcı olmak amacıyla bir Merkezî Dayanışma Fonu kuran TİSK, işçi konfederasyonlarıyla yapılacak temel sözleşmelere taraf olur ve üye işveren sendikalarının ve bağlı işyerlerinin uyacakları genel ilkeleri belirler.

TİSK'in uluslararası düzeyde temsil edildiği kuruluşlar, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) çalışma konferansları, ILO'nun üçlü sanayi komisyonları, danışma komiteleri, Uluslararası İşverenler Örgütü (IOE) ve 1988 başından bu yana yeniden tam üye olduğu Avrupa Sanayi ve İşveren Konfederasyonları Birliği'dir (UNICE).

Türkiye Kalkınma Bankası (TKB), Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'nın etkinlik alanının genişletilerek adının değiştirilmesiyle Ağustos 1988'de kurulan, anonim şirket yapısındaki kalkınma ve yatırım bankası. Ocak 1989'da Türkiye Cumhuriyeti Turizm Bankası'nı da (TURBAN) bünyesine almıştır. Kuruluş ve işleyişi Ocak 1990'da bir kanun hükmünde kararnameyle düzenlenmiştir. Tüzel kişiliği vardır; ilgili olduğu bakanlık Başbakanlık'tır. Merkezi Ankara'dadır.

Bankanın sermayesi 1988'de 50 milyar TL'den 150 milyar TL'ye çıkarılmış, Turizm Bankası'nın katılımıyla 1989'da 500 milyar TL olmuş, 1990'da da 1 trilyon TL'ye, 1991'de 1,5 trilyon TL'ye, 1992'de ise 2,5 trilyon TL'ye yükseltilmiştir. Bu sermayenin yüzde 49'u Hazine'ye, yüzde 20'si gerçek kişilere, yüzde 31'i de anonim şirket statüsündeki girişimlere, sosyal güvenlik kurumlarına, yerli ve yabancı finans kurumlarına ve kamu tüzel kişilerine aittir.

Son düzenlemeye göre bankanın başlıca amacı anonim şirket statüsündeki girişimlere finansman ve işletme desteği sağlamaktır. Kalkınma ve yatırım bankacılığı görevlerinde imalat sanayisi ve turizm öncelik taşır. 1992 sonunda, TKB'nin kullandırdığı toplam 1,4 trilyon TL'lik kredinin yüzde 57'si imalat sanayisine, yüzde 30'u turizme, yüzde 13'ü ise kısa vadeli ticari kredilere ayrılmıştı.

1992 sonu verileriyle TKB'nin 56 iştiraki vardı.

Türkiye Kızılay Derneği, kısa adı KIZILAY, özel hukuk hükümlerine tabi, kamuya yararlı dernek. 11 Haziran 1868'de Mecruhin ve Mardâ-yı Askeriyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti adıyla kurulmuş, 1877'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1923'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1935'te de bugünkü adını almıştır.

Türkiye Kızılay Derneği'nin amacı, savaşta felakete uğrayanları koruyan Cenevre sözleşmeleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmaların derneğe yüklediği hizmetleri görmek, barışta ülke içinde ve dışında meydana gelen afet ve felaketlere karşı derneğe düşen hizmetleri yerine getirmektir. Ayrıca savaşta ya da olağanüstü hallerde Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yardımcı olmakla, savaştaki görevlerini yerine getirecek araç ve gereçleri hazır bulundurmakla yükümlüdür. Bulaşıcı hastalıklara karşı açılacak mücadeleye katılmak, tutsak ve mülteciler için gerekli araştırma ve haberleşme örgütünü kurmak, tehlikeli bölgelerde bulunanların uygun yerlere taşınmalarına yardım etmek, hükümetin belirleyeceği yerlerde hastaneler açmak, kan hizmetleri örgütünü kurmak, yoksullara yardım etmek, doğal afetlerde gereken yardımları yapmak, uluslararası yardımlaşmalarda Uluslararası Kızılay ve Uluslararası Kızılhaç Örgütleri Birliği ile bu birliğe üye ulusal derneklerin afet ve savaştaki yardım çalışmalarına katılmak da görevleri arasındadır.

Türkiye Kızılay Derneği'nin başlıca gelir kaynakları üye aidatları, bağış ve yardımlar ile derneğe ait mal varlıklarının yanı sıra dernek yayınlarının, piyango, balo, eğlence ve konferansların getirileridir. Bazı maddelerin dağıtım ve satışı konusunda derneğe tanınan tekel ve ayrıcalıklar, derneğin işletmeleri ile yedek ve öteki mevduata bağlı faiz gelirleri de önemli bir mali katkı sağlar.

Türkiye çapında 650 dolayında şubesi olan Türkiye Kızılay Derneği, Genel Kongre, Genel Merkez Kurulu, Yönetim Kurulu, Denetleme Kurulu ile Genel Müdürlük organlarından oluşur.

Türkiye Komünist Fırkası, Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti'nin gözetim ve denetiminde kurulan resmî komünist partisi.

Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin yakınlaştığı bir dönemde, Mustafa Kemal'in (Atatürk) talimatı doğrultusunda 18 Ekim 1920'de kuruldu. Partinin yöneticileri arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) önde gelen üyeleri de vardı. Daha sonra Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali, Hakkı Behiç (Bayiç), İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan), Eyüp Sabri (Akgöl) ve Süreyya (Yiğit) beyler de partiye katıldılar. Mustafa Kemal'in Ali Fuat Paşa'ya (Cebesoy) gönderdiği gizli bir mektuptan, Rusya kanalıyla Anadolu'yu etkilemeye başlayan komünizme karşı koyma gibi bir amaçla da ortaya çıktığı anlaşılan partiye Mustafa Kemal'le birlikte Fevzi Paşa (Çakmak), Ali Fuat Paşa, Refet Bey (Bele), İsmet Bey (İnönü) ve Kâzım Karabekir Paşa da üye oldular. Partinin yayın organı Yunus Nadi'nin sahibi olduğu *Yeniğün* gazeteslydi. Bir süre sonra *Yeni Dünya* gazetesi de aynı işlevi üstlendi.

TKF'ye göre Türkiye için Rusya'daki gibi kanlı bir devrim gerekmiyordu. TKF sol düşüncenin Türkiye'de daha kolay yaygınlaşabilmesi için İslam dinini sosyalizmin esası olarak gösteriyordu. Anadolu'yu Batı kapitalizminin sömürü zincirinden kurtarmayı temel hedef olarak belirliyor ve komünizmin

her ülkenin özel koşullarına göre uygulanması gerektiğini savunuyordu. İslam dünyasının Batı emperyalizminin baskısı altında olmasının, nesnel olarak bütün İslam ülkelerini Sovyet Rusya ile yakın ilişkilere yönelttiği görüşünü ileri sürüyordu.

Komintern'e (III. Enternasyonal) üyelik başvurusu geri çevrilen ve komünist çevrelerle ciddi bir ilişkisi bulunmayan TKF daha çok Anadolu'da gelişen sol eğilimli Yeşil Ordu ve Halk Zümresi örgütlenmelerini düzene uyarlamaya çalıştı. Ama bu hareketlerin koruyucusu durumundaki Çerkes Ethem ile Ankara Hükümeti arasındaki anlaşmazlığın çatışmaya dönüşmesi karşısında, savunduğu görüşleri hızla terk etti ve kuruluşundan üç ay sonra varlığı sona erdi.

Türkiye Komünist Partisi (TKP), Türkiye'de, iki yıl süren görece yasal etkinlik döneminden sonra 66 yıl boyunca çalışmalarını gizli yürütmek zorunda kalmış siyasal parti. 10 Eylül 1920'de Bakü'da düzenlenen kongrede Mustafa Suphi'nin başkanlığı, Ethem Nejat'ın genel sekreterliğinde kurulmuş, 7 Aralık 1920'de Tokat milletvekili Nâzım Bey'in geçici başkanlığında Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) adıyla ilk yasal kuruluş başvurusunu gerçekleştirmiştir. 1922'den sonra çalışmalarını TKP adıyla gizli sürdüren parti, 1988'de Türkiye İşçi Partisi (TİP) ile birleşerek Türkiye Birleşik Komünist Partisi'ni (TBKP) oluşturmuştur. Cumhuriyet döneminin en eski siyasal partisidir.

İstanbul, Anadolu'nun çeşitli illeri ve yurtdışındaki komünist grupların temsilcilerinin bir araya geldiği Bakü'daki kongrede partinin ilk programıyla tüzüğü benimsendi. Programda bağımsızlıktan yana bütün güçlerin yabancı işgalcilere karşı işbirliği yapması öneriliyor, bağımsızlığın kazanılmasının ardından "Amele ve Rençber Şûraları Cumhuriyeti'nin" kurulması ve sosyalizme geçilmesi öngörülüyordu. Mustafa Suphi ve Ethem Nejat TBMM Hükümeti'yle yazıştıktan sonra Kurtuluş Savaşı'na katılmak ve partiyi yasal olarak örgütlemek amacıyla Kars-Erzurum üzerinden Anadolu'ya geldiler. Ama denizyoluyla Samsun'a, oradan da Ankara'ya gitmek üzere bindikleri teknede, 28-29 Ocak 1921 gecesi saldırıya uğrayarak Trabzon açıklarında öldürüldüler. Aynı günlerde THİF de yasaklanarak, aralarında TBMM üyelerinin de bulunduğu birçok parti yönetici ve üyesi tutuklandı. 1921 sonbaharında af yasasıyla serbest bırakılan THİF yöneticileri bir kez daha yasal kuruluş başvurusunda bulundular; bu arada *Yeni Hayat* adlı yayın organını yayımlamaya başladılar. THİF'nin ilk kongresi, TKP'nin de ikinci kongresi olarak kabul edilen kongre Temmuz 1922'de Ankara'da yasal olarak toplandı; ama ikinci gününde hükümetin yasak koyması üzerine çalışmalar gizli sürdürüldü. Kongrede TBMM Hükümeti'nin işgal kuvvetlerine ve gericiliğe karşı yönelttiği her eylemin desteklenmesi, ama hükümet içindeki gerici öğelerle mücadele edilmesi kararlaştırıldı; partinin genel sekreterliğine de Salih Hacıoğlu seçildi. THİF'nin yasaklanmasını partinin yönetici ve üyelerine yönelik tutuklamalar izledi; bu baskılar partinin İstanbul kolunu oluşturan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'yla (TİÇSF) onun etkisindeki işçi birliklerine de yöneldi. Parti 1922-25 arasında özellikle işçi dernek, sendika ve birliklerinin kurulması için çalıştı; 1 Mayıs işçi gösterilerini destekledi; 1923 İzmir İktisat Kongresi'ne giden işçi grubu arasında etkili oldu; çeşitli yayın çalışmaları yürüttü. Bu arada, Şefik Hüsnü, Sadrettin Celâl, Vanlı Kâzım'ın da aralarında olduğu bazı parti yöneticileri tutuklandılar.

TKP'nin III. Kongresi 1 Ocak 1925'te İstanbul'da gizli olarak toplandı; bu kongrede Şefik Hüsnü genel sekreterliğe seçildi. İşçi birlikleri arasındaki etkinliğini sürdüren parti, *Aydınlık*'ın yanı sıra *Orak-Çekiç* dergisini çıkardı. Hükümetin Takrir-i Sükûn Kanunu'na (4 Mart 1925) dayanarak muhalefete uyguladığı baskılar sırasında bu dergiler yasaklandı; ayrıca birçok parti yönetici ve üyesi yeniden tutuklanarak İstiklal Mahkemeleri'ndeki yargılamalar sonucunda ağır cezalara çarptırıldılar. Nâzım Hikmet, Hasan Ali Ediz gibi bazı yöneticilerle birlikte yurtdışına çıkan Şefik Hüsnü, parti çalışmalarını düzenlemek amacıyla 1926'da Viyana'da bir parti konferansının toplanmasını sağladı. İktidara karşı uzun vadeli bir mücadele çizgisinin benimsendiği bu konferansta Vedat Nedim Tör'ün genel sekreterliğinde bir İcra Komitesi oluşturuldu. Ama 1927'deki tutuklamalar sırasında Vedat Nedim, Şevket Süreyya gibi bazı yöneticiler partiden uzaklaştılar, bir süre sonra da Kadro Hareketi'ne katıldılar. 1929'da birçok parti yönetici ve üyesi yeniden tutuklanarak yargılandı. TKP 1927-32 arasındaki bu dönemde *Orak-Çekiç*'in yanı sıra *Bolşevik*, *Komünist*, *Kızıl İstanbul*, *Kızıl İzmir* vb gibi çeşitli gizli yayınlar çıkararak etkinliğini sürdürmeye çalıştı.

TKP'nin IV. Kongresi 1932'de İstanbul'da gene gizli olarak toplandı. III. Enternasyonal'in (Komintern) temsilcisi Greta Wilde'nin katıldığı kongrede yeni bir programın hazırlanması kararlaştırıldı; Şefik Hüsnü'nün liderliği, Emin Sekûn'un sekreterliğinde yeni bir yönetim oluşturuldu. Parti sonraki yıllarda etkinliğini Komintern'in VII. Kongresi'nde (1935) belirlenen çizgiye uygun olarak faşizme karşı geniş cephe temelinde sürdürdü. 1938'de aralarında Nâzım Hikmet ve Hikmet Kıvılcımlı'nın da bulunduğu bazı partililer ağır hapis cezalarına çarptırıldılar. II. Dünya Savaşı sırasında parti üzerindeki baskılar daha da yoğunlaştı. 1943'te, Reşat Fuat Baraner'in hazırladığı *En Büyük Tehlike* adlı broşürde partinin siyasal tutumu ortaya kondu; ayrıca parti yanlıları *Tan*, *Yurt ve Dünya*, *Adımlar* gibi gazete ve dergilerde yazılar yayımlayarak Nazi yanlısı tutumlara karşı mücadeleye giriştiler. 1944'te pek çok parti üyesi ile birlikte Baraner de tutuklandı. Ertesi yıl Şefik Hüsnü partinin "İleri Demokratlar Cephesi" denen siyasal platformunu açıkladı. TKP 1946'da, çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinden yararlanarak Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) adlı yasal partinin kuruluşunu gerçekleştirdi. Şefik Hüsnü'nün genel başkanlığa getirildiği bu partinin kuruluşuyla birlikte komünistler özellikle işçi sendikaları oluşturulması yönünde yoğun çalışmalar yürüttüler. Çeşitli alanlarda giderek etkisini duyurmaya başlayan TSEKP, altı ay sonra 19 Aralık 1946'da kapatıldı; yönetici ve üyeleri yargılanarak çeşitli cezalara çarptırıldılar.

Sonraki yıllarda etkinliğini Zeki Baştımar'ın yönetiminde sürdüren TKP, Nâzım Hikmet'in serbest bırakılması ve Kore'ye asker gönderilmesinin önlenmesi amaçlarıyla kampanyalar yürüttü. 1951'de merkez komite toplantısında genel sekreterliğe Zeki Baştımar getirildi. Aynı yıl başlayan tutuklama ve gözaltına almalar iki yıl sürdü. Bu tutuklamalar sırasında parti yönetimi ve örgütleri büyük bölümüyle açığa çıktı; ayrıca parti içinde ayrılık ve bölünmeler oluştu. Ardından, TKP'nin etkinliği uzunca süre önemli ölçüde durakladı. 1960'ta serbest bırakılan Zeki Baştımar bir süre sonra yurtdışına çıkarak İsmail Bilen ve başka üyelerle birlikte 1962'de yeni bir yönetim oluşturdu. Parti 1962-68 arasında ülke içinde doğrudan örgütsel etkinlikte bulunmayarak TİP'in çalışmalarını destekledi. 1968'de SSCB'nin Çekoslovakya'ya müdahalesinin ardından TİP içinde ayrılıklar baş gösterdi; TKP de bu konuda SSCB'nin tutumunu destekledi. Sonraki yıllarda önce yurtdışındaki göçmen işçiler ve öğrenciler arasında ilişkiler kuran TKP, özellikle 1970'lerde ülke içinde örgütlenme çalışmalarını hızlandırdı. 1974'te parti yayın organı *Atılım* gizli yayımlanmaya başladı; TKP'nin Sesi Radyosu yayınlarını başlattı; 1977'de düzenlenen konferansta da yeni bir programla tüzük benimsedi. Kitlesel mücadele temelinde bir Ulusal Demokratik Cephe'nin oluşturulması, bu cephe aracılığıyla ileri demokratik bir düzenin kurulması, ardından da sosyalizme geçilmesini öngören siyasal bir çizgi izlediği 1977-80 dönemi TKP'nin tarihindeki hızlı gelişme dönemlerinden biri oldu. Genel olarak Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin çizgisini destekleyen parti bu yıllarda biçimlenen "Avrupa komünizmi" eğilimine de karşı çıktı. Bu arada, daha radikal bir tutumu benimseyen ve *İşçinin Sesi* olarak bilinen bir grup partiden koptu. 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra öbür sol kesimler gibi TKP de baskıya uğradı.

1983'te gerçekleştirilen V. Kongre'de yeni bir program ve tüzük benimsendi; partinin 1973'ten sonra liderliğini yürütmüş olan İsmail Bilen başkanlığa, Haydar Kutlu (Nabi Yağcı) genel sekreterliğe seçildiler. Parti 1986'da, SSCB'de uygulanmaya başlayan *glasnost* (açıklık) ve *perestroika* (yeniden yapılanma) politikalarının da etkisiyle, programından günlük çalışma yöntemlerine kadar her alanda yenileşmeyi ve bütün toplumsal kesimlerle işbirliğini vurgulayan yeni politikasını biçimlendirmek amacıyla ülke içinde gizli bir konferans düzenledi. 1987'de, uzun süredir TİP'le yürütülmekte olan birleşme görüşmeleri sonuçlandırıldı ve iki partinin TBKP adıyla birleşmeleri kararlaştırıldı. Bu partinin yasal kuruluşunu gerçekleştirmek üzere Kutlu ile TİP genel sekreteri Nihat Sargın Kasım 1987'de ülkeye dönünce tutuklandılar. 1988'de her iki partinin gizli toplanan kongrelerinde ayrı ayrı seçilen delegelerin katılımıyla TBKP'nin I. Kurucu Kongresi gerçekleştirildi; böylece TKP'nin varlığı da son buldu.

Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu (TKİ), kömürle ilgili bütün etkinlikleri tek elde toplamak amacıyla Mayıs 1957'de yasayla kurulan, Haziran 1984'te yeniden düzenlenen iktisadi devlet teşekkülü. Özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir tüzel kişiliktir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'yla ilgilidir.

1980'lerin sonlarında hızlanan özelleştirme programı bir ölçüde TKİ'yi de etkiledi. TKİ kaynak sıkıntısı nedeniyle sekiz sahayı özel sektöre devretti. 1990'dan başlayarak devredilmesi planlanan sahalarla birlikte özel sektöre toplam 30 sahanın devredilmesi, bunlar arasında Soma Eynez'deki 355 milyon ton rezervli kömür sahasının, ayrıca Ermenek (Konya), Göynük (Bolu), Ilgın (Konya) ve Saray (Tekirdağ) sahalarının da yer alması beklenmektedir.

Türkiye Lokomotif ve Motor Sanayii AŞ (TÜLOMSAŞ) *bak.* Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi

Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT), kamu yararına dernek niteliğinde, merkezi gençlik örgütü.

Kuruluş girişimlerini 1949'da Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) başlattı. Aynı yıl İngiltere'de Dünya Gençlik Örgütü'nün

toplantısına katılan TMTF, bir "milli gençlik komitesi"nin oluşturulmasını kararlaştırdı. 12-13 Ekim 1951'de Türk Kadınlar Birliği, Yeşilay Gençlik Kolu, Kızılay Gençlik Kolu, Anadolu Oymağı, Milliyetçiler Derneği ve TMTF'den ikişer temsilcinin katılmasıyla Milli Gençlik Komitesi kuruldu. 1952'de Türk Devrim Ocakları, 1954'te Türkiye Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikaları Federasyonu (TEKSİF) ve Avrupa ve Dünya Federasyonu Fikrini Yayma Cemiyeti, 1957'de de Türkiye İzcileri Birliği'nden temsilcilerin katılmasıyla büyüyen komite çeşitli gençlik, kadın, işçi, öğrenci ve izci kuruluşlarının temsilcilerini içeren bir örgüt durumuna geldi. Türkiye Milli Gençlik Komitesi 8 Mart 1954'te tüzüğünü değiştirerek Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı adını aldı.

İlk genel başkanlığını Erdoğan Meto'nun yaptığı TMGT, merkezi Brüksel'de bulunan Dünya Gençlik Örgütü'nde Türkiye'yi temsil etti. Avrupa Milli Gençlik Komiteleri Konseyi (CENYC) ile UNESCO Türkiye Milli Komisyonu üyeliklerinde bulundu. 1960'tan sonra siyasal nitelikli çalışmalar yürüterek 1961 Anayasası'nın halkoylamasında kabul edilmesi yolunda kampanya açtı. Sonraki yıllarda petrol ve maden politikaları, eğitim, beslenme ve gıda sorunları gibi çeşitli konularda toplantılar ve seminerler düzenledi, bu sorunlara ilişkin görüşlerini belirten yayımlar yaptı. TMTF ve başka örgütlerle birlikte gösteriler düzenledi. Ayrıca eğitim, turizm, trafik, folklor alanlarında çalışmalar yürüttü.

TMGT 1964'te bakanlar kurulu kararıyla "kamu yararına çalışan" derneklerden sayıldı. Aynı yıllarda *Gençlik* adlı aylık bir dergi yayımladı. 1966'da TMTF genel kurulunda sağ ve sol eğilimli gençlik grupları arasında anlaşmazlık çıktı. Sol eğilimli gençlik kesiminin ağırlık kazanmasının ardından örgüt siyasal baskılara uğradı; bütçeden verilen ödenek kesildi. Örgüt üniversite reformuna yönelik öğrenci eylemlerinde, Amerikan 6. Filosu'na karşı protesto gösterilerinde (1968-69) etkin biçimde yer aldı.

TMGT'nin bazı yöneticileri 12 Mart Müdahalesi'nden (1971) sonra tutuklanarak yargılandılar. Genel başkanları arasında Metin Kumbasar, Çetin Özek, İsmet Giritli, Alp Kuran, Bozkurt Nuhoğlu, Engin Ünsal ve Aydın Aybay gibi isimlerin yer aldığı TMGT 1975'te mahkeme kararıyla kapatıldı.

Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF), yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci örgütlerinin üst kuruluşu.

17 Mayıs 1948'de İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği (İÜTB) ile İstanbul Teknik Üniversitesi Talebe Birliği'nin (İTÜTB) birleşmesiyle kuruldu. Tüzüğünde amacını "gençliği yurtiçinde ve yurtdışında temsil etmek", "milli meseleler üzerinde hassas ve uyanık bulunmak ve Atatürk inkılâplarını korumak" biçiminde tanımlayan TMTF, 20 Eylül 1948'de Bakanlar Kurulu kararıyla "milli" sıfatını kullanmaya hak kazandı. Örgüte fakülte ve yüksekokullardaki öğrenci cemiyetlerinin üst kuruluşları olan birlikler üye olabiliyordu. 1949'da Ankara, İstanbul ve İzmir'deki bütün üniversite ve yüksekokul öğrenci birlikleri örgüte üye oldular. Ardından, Lozan Türk Talebe Cemiyeti de TMTF'ye katıldı.

Genel başkanlığı Ankara'da, ikinci başkanlığı ise İstanbul'da bulunan TMTF Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı'nın (TMGT) kuruluş çalışmalarını başlattı ve bu örgütün kurucu üyesi oldu. Aynı zamanda Ulusal Öğrenci Birlikleri Koordinasyon Sekreterliği'ne de (COSEC) üye olan TMTF kültür, sanat, basın-yayın ve folklor alanlarında çalışmalar yürüten çeşitli komisyonlar oluşturdu. Başlangıçta daha çok öğrenci gençlik arasında "milli şuuru sağlamlaştırma"ya yönelik çalışmalarda bulunan TMTF 1948-49 arasında "Anadolu'yu Fiilen ve Fikren Kalkındırma" ve "Cehaletle Mücadele" adlı kampanyalar, "Komünizmi Tel'in" mitingleri ve bir dizi kapalı salon toplantıları düzenledi; ayrıca öğrencilerin özlük haklarına ilişkin etkinliklerde bulundu. 1950'den sonra Demokrat Parti (DP) iktidarının Atatürkçülük ve dinsel konularda izlediği politikalara tepki gösteren TMTF "Ata'ya Bağlılık" miting ve toplantıları düzenledi. 1954'ten sonra da Kıbrıs sorununa ağırlık verdi, bu konuda yurt çapında düzenlenen mitinglerin örgütlenmesinde etkili oldu.

Demokrat Parti iktidarına karşı federasyona bağlı birlik ve cemiyetlerin de etkin olarak katıldığı Nisan-Mayıs 1960'taki öğrenci olaylarının ardından gerçekleşen 27 Mayıs 1960 hareketinden sonra TMTF özellikle öğrenci gençliği temsil eden en büyük kuruluş durumuna geldi. 1961 Anayasası'nın onaylanmasını sağlamaya yönelik çalışmalar yürüttü. Sonraki yıllarda üst kuruluşu TMGT ile birlikte ülke sorunlarının tartışıldığı toplantılar, kendisine bağlı birliklerle de ortak mitingler ve yürüyüşler düzenledi. Türk-İş ile birlikte "Milli Petrol Kampanyası"nı (1965) gerçekleştirdi; zamanla antiemperyalist bir çizgiyi savunmaya başladı. Dönemin siyasal iktidarıyla çatışan federasyon, 1966'da Sakarya'da yapılan kongrede sağ ve sol kanatlara bölünmesi sonucunda etkisini önemli ölçüde yitirdi; 12 Mart 1971'den sonra da kapatıldı.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), tam adı TÜRKİYE TİCARET, SANAYİ, DENİZ TİCARET ODALARI VE TİCARET BORSALARI BİRLİĞİ, özel yasayla kurulmuş, tüzel kişiliğe sahip, kamu kurumu niteliğinde mesleki üst kuruluş. Mart 1950 tarih ve 5590 sayılı yasa uyarınca, yasanın yayımlandığı tarihte var olan oda ve borsaların Şubat 1952'de Ankara'da bir araya gelerek oluşturdukları genel kurulla resmen kurulmuş ve kuruluş yapısıyla ilgili son yasal düzenlemeler 1981, 1986 ve 1988'de yapılmıştır. Kuruluş amacı, odalar ve borsalar arasındaki birlik ve dayanışmayı sağlamak ve bunların genel meslek çıkarlarına uygun olarak gelişmesine yardımcı olmaktır. Başlıca görevleri ekonomik duruma ilişkin incelemelerde bulunarak raporlar hazırlamak, hükümet tarafından verilen görevleri yürütmek, TBMM komisyonları ve bakanlıklarca istenen bilgi ve görüşleri vermek, oda ve borsaların kendi aralarında ya da bir oda ile bir borsa arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek, Uluslararası Ticaret Odası'nın (ICC) Türkiye Milli Komitesi'ni oluşturmak ve çalıştırmak, yabancı ticaret ve sanayi odalarının vekillik, temsilcilik ve muhabirliğini yapmak, uluslararası mesleki toplantılara katılmak, ulusal ve uluslararası sergi ve fuarlara katılmak, Türk Ticaret Kanunu'nun 37. maddesi gereğince *Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*'ni çıkarmak, organize sanayi bölgeleri kurmak ya da kurulmuş olanlara katılmak, gerektiğinde yurtdışında temsilcilikler ve irtibat büroları kurmaktır.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) çeşitli komisyonlarında sürekli temsilci bulunduran TOBB, Milli Prodüktivite Merkezi, Türk Standartları Enstitüsü, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Basın İlan Kurumu, TÜBİTAK, OYAK, Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü, İşletme İktisadi Enstitüsü gibi kuruluşların yönetim ve etkinliklerine de katılır. Ayrıca Bağ-Kur, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu, TC Merkez Bankası, Umumi Mağazalar TAŞ ve Aspılsan'da, İzmir Fuarcılık AŞ, Kredi Garanti Fonu AŞ, İstanbul Dünya Ticaret Merkezi'yle Mersin ve Antalya serbest bölgelerinde iştirakleri vardır. İktisadi Kalkınma Vakfı, İktisadi Araştırmalar Vakfı, Türk Tanıtma Vakfı, Türkiye Aile Sağlığı Planlaması Vakfı vb vakıflarda etkindir.

TOBB'nin süreli yayınları arasında günlük *Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*, haftalık *Türkiye İktisat Gazetesi*, aylık *Uluslararası Ticaret Odası Türkiye Milli Komitesi Bülteni*, *Üç Aylık Ekonomik Rapor* ile yıllık *İktisadi Rapor* sayılabilir. Ayrıca düzenlenen toplantılarla seminerlerin raporları ve çeşitli araştırmalar kitap ya da broşür olarak yayımlanmaktadır.

1990'ların başlarında bünyesinde 156 ticaret ve sanayi odası, 64 ticaret odası, 11 sanayi odası, 2 deniz ticaret odası ve 80 ticaret borsası bulunan TOBB'nin toplam üye sayısı 700 bin dolayındaydı.

Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu (TÖDMF), Türkiye'de Cumhuriyet döneminde kurulan ilk öğretmen örgütlerinden.

1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklerden sonra, 15 Ağustos 1948'de kuruldu. Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu 1950-60 arasında fazla etkinlik göstermeyen federasyon, 27 Mayıs 1960'tan sonra öğretmenlerin özlük haklarını savunmaya ve eğitim sistemine köklü eleştiriler yöneltmeye başladı. 20 Şubat 1963'te Ankara'da bir "eğitim mitingi" düzenledi.

8 Temmuz 1965'te Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) kurulması öğretmen örgütlerinin birleşmesini de gündeme getirdi. Ama biçimsel konulardaki görüş ayrılıkları nedeniyle birleşme girişimlerinden hemen sonuç alınamadı. Federasyonun 1967'de Giresun'da toplanan 20. Kurultay'ında birleşme yolunda önemli adımlar atıldı. 6 Temmuz 1968'de Ankara'da yapılan 21. Kurultay'da TÖS genel başkanı Fakir Baykurt TÖDMF'nin de başkanlığına getirildi. 7 Temmuz 1969'da her iki örgütün ortak kurultayı Kayseri'de toplandı. Ama toplantı salonuna yapılan saldırı üzerine kongre tamamlanamadı. Yarım kalan kurultay 12 Temmuz 1969'da Ankara'da toplandı ve TÖDMF kendisini feshederek TÖS'e katıldı.

Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), Türkiye'de ilk öğretmen sendikası.

1961 Anayasası'nda tanımlanan kamu çalışanlarının sendika kurma hakkına dayanılarak 8 Temmuz 1965'te Ankara'da kuruldu. Genel başkanlığına öğretmen kökenli yazarlardan Fakir Baykurt getirildi. Temel amaç olarak üyelerinin ekonomik, hukuksal ve toplumsal haklarıyla çıkarlarını korumayı benimsedi. Öğretmenler arasında hızla örgütlenmesine karşın, kamu çalışanlarına yasal olarak grev ve toplu iş sözleşmesi hakkı tanınmadığı için gerçek anlamda sendikal bir kuruluş olamadı. Bununla birlikte öğretmenlerin mesleki çıkarları ile özlük haklarını savundu, öğretmenler üzerinde uygulanan baskılara, haksız atama ve sürgünlere karşı çıktı. Bu arada eğitim düzeninin kökünden değiştirilmesi gerektiğini öne sürerek bu yolda çalışmalar yaptı. 4-8 Eylül 1968'te Ankara'da düzenlediği Devrimci Eğitim Şûrası'na öğretmenlerin yanı sıra yazarlar, bilim adamları, üniversite öğretim üyeleri katıldı. Şûra sonunda alınan kararlarda "eğitimin ulusal olmaktan çıktığı, bu nedenle toplumu yeni amaçlara ulaştırmak

için bir eğitim devriminin gerçekleşmesi" gerektiği vurgulandı.

Kurulduğu günden başlayarak öğretmen örgütlerinin tek çatı altında bir araya gelmesi gerektiğini savunan TÖS, eski bir öğretmen kuruluşu olan Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu'nun (TÖDMF) kendisini feshederek sendikaya katılması yolunda çalıştı. Ama bu konuda öğretmenler arasında çıkan tartışmalar birleşmeyi bir süre geciktirdi. İki kuruluşun birleşme kurultayı Temmuz 1969'da Kayseri'de yapıldı. Kurultay başladıktan sonra kentin çeşitli yerlerinde halkı öğretmenlere karşı kışkırtan provokasyonlar oldu. Bir cami ile birkaç derneğe bomba kondu. Ertesi gün kurultayın yapıldığı Alemdar Sineması'nı saran saldırganlar binayı ateşe verdiler. Ardından öğretmenlerin kaldığı otelleri bastılar. Ankara'ya geçerek kurultay çalışmalarını orada tamamlayan delegeler, TÖDMF'nin TÖS'e katılmasını onayladılar.

TÖS'ün düzenlediği en önemli eylemlerden biri de Aralık 1969'daki "öğretmen boykotu"ydu. Öğretmenlerin büyük çoğunluğu bu eyleme katıldı. Boykot eylemine katılan öğretmenlerin yarısından çoğu idari kovuşturmaya uğradı. Bir bölümü açığa alındı, bir bölümüne de kıdem indirimi, maaş kesimi gibi cezalar verildi.

İzlediği politika nedeniyle siyasal iktidarın çeşitli engellemeleriyle karşılaşan TÖS'ün çalışmaları 12 Mart Muhtırası'ndan (1971) sonra durduruldu. Anayasanın ilgili maddesinin değiştirilmesiyle birlikte tasfiye edilen sendikanın yöneticileri tutuklandı ve Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 141. ve 142. maddelerini ihlal ettikleri gerekçesiyle haklarında dava açıldı. Yargılama sırasında kabul edilen 1803 sayılı Af Yasası'ndan sonra da süren dava 1976'da beraatle sonuçlandı.

Türkiye Petrol Rafinerileri AŞ (TÜPRAŞ), petrol taşıma, rafinaj ve pazarlama işlemlerini gerçekleştirmek üzere kurulmuş anonim ortaklık.

İzmit (İPRAŞ), Aliağa ve Batman rafinerileri ile kuruluş halindeki Orta Anadolu Rafinerileri'nin (OAR) bir çatı altında toplanmasıyla 1983'te kuruldu. 1984'te iktisadi devlet teşekküllerini düzenleyen 233 sayılı kanun hükmünde kararnameyle TPAO'nun bağlı ortaklığı durumuna getirildi. Kuruluşu sırasında İzmit (13 milyon ton), Aliağa (5 milyon ton) ve Batman (1,1 milyon ton) rafinerilerinin yılda toplam 19,1 milyon tonluk kapasitesiyle Türkiye'nin toplam kurulu rafinaj kapasitesinin yüzde 81'ini temsil ediyordu. 1986'da yılda 5 milyon ton kapasiteli OAR devreye girdi; 1987'de Aliağa Rafinerisi'nin kapasitesi yılda 10 milyon tona çıkarıldı. Böylece TÜPRAŞ'ın kapasitesi yılda 29,1 milyon tonla yüzde 87'ye yükseldi. Bu kapasiteyle TÜPRAŞ Avrupa ve Ortadoğu'nun sayılı rafinaj şirketleri arasına girdi. 1991'de TÜPRAŞ rafinerilerinde toplam 18,9 milyon ton ham petrol işlenmişti. Bu miktar, Türkiye'de işlenen ham petrolün yüzde 84'üdür.

Üretim sırasındaki kayıplar düşüldükten sonra net verim yüzdesi İzmit Rafinerisi'nde yüzde 94,4, Aliağa Rafinerisi'nde yüzde 91,1, OAR'da yüzde 90,4, Batman Rafinerisi'nde ise yüzde 86,7'dir. TÜPRAŞ'ın yönetim merkezi Eylül 1984'te Ankara'dan Kocaeli'ye taşınmıştır.

Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı 10 Temmuz 1990'da TÜPRAŞ'ın özelleştirilmesine karar verdi; Yüksek Planlama Kurulu da 1991'de özelleştirmeyi kabul etti ve şirketteki devlet hisseleri Kamu Ortaklığı İdaresi'ne devredildi.

TÜPRAŞ'ın iştirakleri Boru Hatları ile Petrol Taşıma AŞ (BOTAŞ) ve Deniz İşletmeciliği ve Tankerciliği AŞ'dir (DİTAŞ). İstanbul Gübre Sanayii AŞ (İGSAŞ) 1989'da TÜPRAŞ'a bağlandı.

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), kamu petrol sektörünü merkezi planlama ve eşgüdüm ilkeleri doğrultusunda örgütlemekle görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'dır.

TPAO hidrokarbon arama ve üretim birimi olarak, 1954'te çıkarılan Petrol Kanunu uyarınca kuruldu. Kuruluş yasası 1983'e değin dört kez değiştirildi. 1983'te çıkarılan yasa TPAO'yu yabancı sermaye yatırımlarını daha fazla özendirmekle görevlendirdi, yerli ve yabancı firmalarla ortaklık kurmasına olanak tanıdı. Özendirici önlemlerin başında ülke içi petrol satış fiyatlarının uluslararası fiyatlar düzeyine yükseltilmesi, 1 Ocak 1980'den sonra bulunan sahalarda üretim yapan yerli ya da yabancı firmalara karada yaptıkları üretimden yüzde 35, denizde yaptıkları üretimden de yüzde 45 ihracat hakkı tanınması ve ihracat gelirlerinin yurtdışına transferine olanak verilmesi geliyordu. TPAO bundan sonra yabancı firmalarla, üretim paylaşımını temel alan ortak petrol arama anlaşmaları imzaladı. Esso Exploration Turkey, N. V. Turkse Shell ve Arco ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde; Salen Energy A. B. ile İskenderun Körfezinde, N. V. Turkse Shell ile Trakya'da ortak arama çalışmalarına girişti. Ayrıca gene yabancı petrol şirketleriyle ortaklık içinde Avustralya, Endonezya ve Pakistan'da petrol arama girişimlerini başlattı.

Türkiye'de toplam yerli üretim 1970 sonlarından başlayarak yılda yaklaşık 3 milyon ton düzeyinden 1984'te en düşük düzeye, 2,1 milyon tona düştü. TPAO'nun çabalarıyla bu eğilim 1985'ten sonra tersine döndü; 1992'de toplam 4,3 milyon ton üretim gerçekleşti. Bu gelişme TPAO'nun toplam yerli üretim içindeki payının 1986'da yüzde 50'yi, 1990'ların başlarından sonra yüzde 70'i aşmasının ürünüydü. Jeofizik ve jeolojik etütlerin yüzde 87'sini gerçekleştiren TPAO'nun yıllık sondaj uzunluğu ve sondaj (kuyu) adedi bakımından payı 1992'de yüzde 80'i aşmıştı.

1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararnameyle kamu iktisadi teşebbüslerinde yapılan düzenlemelerin ardından TPAO arama, sondaj ve üretim dallarında doğrudan, taşıma, rafinaj ve pazarlama dallarındaysa bağlı ortaklıkları aracılığıyla etkinlik gösteren bir kuruluşa dönüştürüldü. Kuruluşun bağlı ortaklıkları Boru Hatları ile Petrol Taşıma AŞ (BOTAŞ), Deniz İşletmeciliği ve Tankerciliği AŞ (DİTAŞ), İstanbul Gübre Sanayii AŞ'dir (İGSAŞ).

TPAO'nun Irak-Türkiye ham petrol boru hattını gerçekleştirmek üzere 1974'te kurduğu BOTAŞ'ın yılda toplam 80,4 milyon ton kapasiteli petrol taşıma borularının 71 milyon ton/yıl'lık bölümü Irak-Türkiye hattına, kalanı yerli rafinerilerle ilgili iç hatlara aittir. Toplam 2.298 km uzunluğundaki hatların 1.297 km'lik bölümünü Irak-Türkiye hattı oluşturuyordu. 1974'te kurulan DİTAŞ 1992'de gerçekleştirdiği toplam 20,2 milyon ton ham petrol taşımasının yüzde 79'unu Türk bayraklı, gerisini kiraladığı yabancı bayraklı sekiz tankerle yapmıştı. 1971'de kurulan İGSAŞ 1992'de 375 bin ton amonyak, 576 bin ton üre üretmiştir.

Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT), devlet adına ülkenin çeşitli kesimlerinde radyo ve televizyon yayınları yapmak amacıyla özel yasayla kurulmuş, tüzel kişiliği olan kamu kurumu. Merkezi Ankara'dadır. Yurtdışında 17 merkezde muhabirleri, Kıbrıs'ta da sürekli bir haber bürosu vardır.

Türkiye'de devletçe denetlenen ilk düzenli radyo yayınları, yabancı ortaklı Telsiz Telefon TAŞ'ye verilen işletme yetkisiyle 1927'de önce Ankara'da, ardından da İstanbul'da 5'er kW gücünde iki küçük vericiyle başladı. Verici gücünün artırılmaması ve yayın kalitesinin düşüklüğü nedeniyle hükümet işletme yetkisini 1933'te bir devlet kuruluşu olan PTT'ye devretti. Ama sözleşme gereğince yayınlar 1936'ya değin Telsız Telefon TAŞ tarafından sürdürüldü. 1933'te ülke içine uzun dalgadan yayın yapacak 120 kW gücünde bir vericiyle kısa dalgadan yurtdışına yayın yapacak 20 kW gücünde iki vericinin yapımına başlandı; bu vericiler 1938'de yayına geçti.

PTT'nin radyo yayınlarını üstlendiği 1938-40 arasında vericilerin yayın gücü artmakla birlikte kalite yükselişi sağlanamadı. Radyo yayınlarının yönetimi 1940'ta Matbuat Umum Müdürlüğü'ne (bugün Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü) bırakıldı. 1949'da orta dalga üzerinden yayın yapacak 150 kW gücündeki İstanbul vericisinin eklenmesiyle yayınların toplam gücü 300 kW'ye ulaştı ve ülke alanının yüzde 25'inde dinlenebilir duruma geldi. 1950'de 100 kW gücünde ikinci bir kısa dalga vericisi yayına geçti.

27 Mayıs 1960'taki askeri müdahaleden sonra Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya, Adana, Gaziantep, Kars ve Van'da il radyoları yayına başladı. Ayrıca 1 kW gücündeki Erzurum, Diyarbakır ve İskenderun radyoları kuruldu. Radyo ve televizyon yayınlarının yönetiminin özerk ve tarafsız bir kamu iktisadi kuruluşu olarak düzenlenmesini öngören 1961 Anayasası uyarınca Mayıs 1964'te yürürlüğe giren bir yasayla Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT) kuruldu. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1963-67) radyo yayınlarının toplam verici gücü 527 kW'ye ulaştı; böylece yayınlar ülke alanının yaklaşık yüzde 40'ına ulaşabilir duruma geldi.

1967'de 100'er kW gücündeki Erzurum ve İzmir, 300'er kW gücündeki Mersin ve Diyarbakır vericilerinin yanı sıra 250 kW gücündeki yurtdışı kısa dalga vericisinin yayına geçmesiyle toplam verici gücü 727 kW'ye yükseldi. TRT 31 Ocak 1968'de, AFC'nin bağışladığı teknik donanımla Ankara'da 5 kW gücündeki bir vericiyle ilk televizyon yayınını gerçekleştirdi. 1972'ye değin deneme niteliğinde sürdürülen bu yayınlar Ağustos 1971'den sonra 1958'den beri yayın yapan İTÜ vericisinden ve PTT'nin radyolink bağlantısından yararlanılarak İstanbul'da da izlenebildi. II. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1968-72) Antalya'da 600 kW gücünde bir bölge radyosu yayına başladı; bunu İstanbul'da ülkenin hemen her yerinde dinlenebilecek 1.200 kW gücündeki bir vericinin yayına geçmesi izledi.

1971'deki anayasa değişiklikleri sırasında TRT'nin özerkliği kaldırıldı, kurum "tarafsız" bir kamu iktisadi kuruluşu olarak yeniden düzenlendi. Bu doğrultuda Şubat 1972'de TRT yasasında yapılan değişiklikle kurum siyasal iktidara daha bağımlı duruma geldi. III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1973-77) radyo yayınlarının toplam

verici gücü 4.635 kW'ye yükseldi. Böylece yayınlar nüfusun yüzde 87,5'ine, ülke alanının da yüzde 79'una ulaşabilir duruma geldi. 1974'te TRT'nin merkez, bölge ve il radyolarının birleştirilmesiyle TRT 1, TRT 2 ve TRT 3 radyoları oluşturuldu. 1977 sonunda toplam televizyon verici gücü 1.417 kW'ye, verici sayısı ise, 26'sı ana verici olmak üzere 58'e ulaştı; böylece televizyon yayınları ülke alanının yüzde 60'ında izlenebilir duruma geldi.

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1979-83) FM (frekans modülasyonu) radyolarının geliştirilmesine ağırlık verildi. Bu dönemin sonunda TRT 1 ve TRT 2'nin toplam verici istasyon sayısı 14'e, verici gücü 4.578 kW'ye ulaştı; TRT 3 adıyla yayın yapan FM vericilerinin sayısı ise 27'ye, toplam güçleri de 960 kW'ye yükseldi. Gene bu dönemin sonunda TRT'nin yurtdışına yayın yapan radyo verici gücü 1.750 kW'ye, verici sayısı 5'e çıktı. Planda öngörülmemesine karşın 1982'de hükümet kararıyla aşamalı olarak renkli televizyon yayını başlatıldı. 1983 sonuna değin televizyon verici gücü altı kat artarak 1.935 kW'ye, verici sayısı ise 34'ü ana verici olmak üzere 199'a yükseldi. Böylece televizyon yayınları ülke alanının yüzde 80'inde, nüfusun yüzde 91'i tarafından izlenebilir duruma geldi. 1 Temmuz 1984'te tümüyle renkli televizyon yayınına geçildi.

1982 Anayasası'nın hükümleri doğrultusunda çıkarılan yeni Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu 1984 başında yürürlüğe girdi. Yalnız TRT'yi değil, onun dışında kalan radyo ve televizyon yayınları ile öteki tüm elektronik yayınları da düzenlemeyi öngören yasayla TRT dışında bir üst kurul olan Radyo ve Televizyon Yüksek Kurulu oluşturuldu. Toplam 12 üyeden oluşan bu kurulun üyelerinin sekizinin cumhurbaşkanı, dördünün de bakanlar kurulu tarafından atanması öngörülüyordu. Bu düzenlemenin görünüşte radyo ve televizyon yayınlarını siyasal iktidarların denetiminden korumayı amaçlamasına karşın yeni dönemde hükümetlerin yayınlardaki belirleyici ağırlığı yaygın bir eleştiri konusu oldu.

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-89) doğrultusunda Ekim 1986'da televizyon yayınlarına ikinci bir kanal (TV 2) eklendi. 1987'de "Intelsat" uydusundan kiralanan bir aktarıcıdan TV 1 ve TV 2 programlarının uydu yoluyla bütün Türkiye'yi kapsaması sağlandı. Eylül 1988'de FM vericilerinden dördüncü kanal radyo yayını başlatıldı ve TRT radyoları Radyo 1, Radyo 2, Radyo 3 ve Radyo 4 adlarıyla yeniden düzenlendi. Planda öngörülmemesine karşın Ekim 1989'da üçüncü televizyon kanalı (TV 3) ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) alanına giren 14 ile yönelik yayın yapan GAP TV yayına geçti. Şubat 1990'da Avrupa'daki Türk işçilerine yönelik yayın yapmak üzere TRT-INT (TV 5) adıyla bir televizyon kanalı daha oluşturuldu. Temmuz 1990'da da örgün ve yaygın eğitim ağırlıklı programlara ayrılan TV 4 kanalı yayına başladı. Ama TV 1 ve TV 2 dışındaki kanalların izlenebildiği alanlar henüz oldukça sınırlıydı. TRT Temmuz 1990'da turizme hizmet amacıyla Antalya'da kurulan stüdyolardan Antalya, İzmir, Denizli, Kuşadası, Nevşehir, İstanbul, Bodrum ve Marmaris vericilerinden İngilizce, Fransızca ve Almanca yayın yapan Turizm Radyosu'nu kurdu. 1993'te TRT FM adıyla yeni bir radyo yayına geçti.

Ocak 1989'da çıkarılan bir yasayla TRT vericilerinin PTT'ye devredilmesi öngörüldüyse de Anayasa Mahkemesi'nin ilgili hükümleri iptal etmesi üzerine vericiler TRT'ye geri verildi. Uydu yayınlarının 1986'dan sonra Türkiye'den de yaygın biçimde izlenmeye başlaması ve 1990'ların başlarında uydu aracılığıyla Türkiye'ye yönelik yayın yapan özel televizyonların ortaya çıkması TRT'nin televizyon yayınları üzerindeki tekelinin fiilen kırılmasına yol açtı. PTT'nin uydu aracılığıyla alınan yayınları abonelere kabloyla aktarmaya başlaması bu kurumla TRT arasında yasal yetki çekişmesine yol açtı. Anayasanın 133. maddesinin Temmuz 1993'te değiştirilmesiyle TRT'nin radyo ve televizyon yayınları üzerindeki tekeline yasal olarak da son verildi.

Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları (SEKA), Haziran 1955'ten bu yana kâğıt sanayisinde yatırım ve planlama etkinliklerini yürütmekle görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'dır. Merkezi İzmit'tedir.

1936'da işletmeye giren ilk kâğıt fabrikasına daha sonra başka fabrika ve tesisler eklendi. Bunlar 1955'e değin Sümerbank'a bağlı bir müessese olarak etkinlikte bulundu. Bu müessese Haziran 1955'te yürürlüğe giren bir yasayla Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikası İşletmesi Genel Müdürlüğü adıyla özerk bir iktisadi devlet teşekkülü olarak düzenlendi. Haziran 1984'te yürürlüğe giren 233 sayılı kanun hükmünde kararnameyle son statüsünü kazandı.

SEKA'nın dokuz müessesesi şunlardır: Afyon Müessesesi (Çay, Afyon), Akdeniz Müessesesi (Taşucu, İçel), Aksu Müessesesi (Aksu, Giresun), Balıkesir Müessesesi (Paşaköy, Balıkesir), Bolu Lamine ve Lif Levha Sanayii Müessesesi (Bolu), Çaycuma Müessesesi (Çaycuma, Zonguldak), Dalaman Müessesesi (Dalaman, Muğla), İzmit Selüloz ve Kâğıt Sanayii Müessesesi (İzmit, Kocaeli) ve Kastamonu Müessesesi (Taşköprü, Kastamonu). SEKA fabrikalarının başlıca ürünleri kâğıt, karton, selüloz, klor mamulleri, yonga levha, lif levha, kontrplak ve kerestedir.

Türkiye'deki kâğıt üretiminde yaklaşık yüzde 50 payı olan SEKA 1992'de 421,3 bin ton kâğıt ve karton üreterek, planlanan hedefin yüzde 91'ine ulaşmıştır.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB), 1950'de kurulan özel sermayeli kalkınma ve yatırım bankası. Merkezi İstanbul'dadır.

Dünya Bankası'nın (IBRD) öncülüğünde kurulan TSKB'nin kuruluş sermayesi olarak belirlenen 12,5 milyon TL, tahvil karşılığında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan sağlandı. Dünya Bankası da başlangıçta 9 milyon dolarlık bir kredi açtı; TSKB'nin kaynakları Marshall Planı Karşılık Fonu'ndan sağlandı. Bankanın ortakları 19 yerli ve yabancı banka, yedi Türk işadamı, üç Türk şirketi ve İstanbul Ticaret Odası ile İstanbul Sanayi Odası'ndan oluşuyordu. Ortak işadamları arasında Vehbi Koç, Hacı Ömer Sabancı ve Nejat Eczacıbaşı, ortak şirketler arasında da Çukurova grubunun Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ ile Bezmen grubunun Mensucat Santral TAŞ'ı da yer alıyordu.

Yabancı sermayenin Türkiye'ye çekilmesine çalışan TSKB 1954'te Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun hazırlanmasına katkıda bulundu. Bankanın kaynakları arasında Dünya Bankası ve dış merkezlerden sağlanan krediler 1980'lerde de önemini korudu. 1985'te Japonya'ya tahvil ihracına öncülük eden banka daha sonra da bu kaynağa başvurdu.

1992'de TSKB'nin kredi hacmi yaklaşık 2,4 trilyon TL'ye yükselmiştir. 1980'lerin sonlarında bankanın kredileri özellikle ihracata dönük firmaların kapasite artırıcı yatırımlarını desteklemeye yöneltildi; tekstil sektörü başta olmak üzere madeni eşya, makine ve malzeme sektörü ile kimya sektörü kredilerden daha çok pay aldı. TSKB'nin 30'a yakın iştiraki vardır.

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP), Cumhuriyet döneminde siyasal parti.

TSEKP 20 Haziran 1946'da İstanbul'da, Dr. Şefik Hüsnü Deymer, Ragıp Vardar, Fuat Bilege, İstefo Papadopulos, Emin Aydınlatan, Dr. Habil Amado, Müntekim Öçmen (sonradan Ökmen) ve Hayrettin Emin Manoğlu tarafından kuruldu. Partinin Daimi İcra Komisyonu başkanlığına ve genel sekreter vekilliğine Dr. Şefik Hüsnü Deymer getirildi. Tüzüğünde partinin ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamındaki gelişmelerden emekçilerin de yararlanmasını sağlamayı, halkın demokratik hak ve özgürlüklerini geliştirmeyi, ülkenin iç ve dış politikasının belirlenmesinde emekçileri doğrudan söz sahibi kılmayı amaçladığı belirtiliyordu. Amaçlar arasında ayrıca, emekçileri ve köylüleri yerli ve yabancı sermayenin sömürüsüne, gericiliğe ve faşizme karşı korumak, ülkede sosyalist bir düzene geçişin koşullarını olgunlaştırmak sayılıyordu. Partinin sonul amacı ise işgücünün sömürülmesini ortadan kaldırmak olarak belirlenmişti; bütün üretim araçları halkın ortak mülkiyetine geçirilecek, sosyalist demokrasi içinde refah düzeyi yükseltilecek ve herkese mutlu bir yaşam sağlanacaktı.

16 Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca TSEKP'nin etkinliğine son verildi. Parti yayın organı *Sendika*'nın yanı sıra partinin görüşlerini savunan öteki sol eğilimli yayın organları da kapatıldı. TSEKP yöneticileri ile bazı üyeleri hakkında dava açıldı. Yargılama sonunda Dr. Şefik Hüsnü Deymer, Hüsamettin Özdoğu, Faris Erkman, Müntekim Öçmen ile birlikte 40 kişi değişik hapis cezalarına çarptırıldılar. Ayrıca, partinin kurulmasına öncülük ettiği pek çok işçi sendikası da kapatıldı ve bunların yöneticileri hakkında soruşturmalar açıldı.

Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), Cumhuriyet döneminde siyasal parti. 22 Haziran 1974'te İstanbul'da kuruldu. Kurucuları arasında Ahmet Kaçmaz, Burhan Şahin ve Oya Baydar vardı; partinin genel başkanlığına Ahmet Kaçmaz, genel sekreterliğine de Yalçın Yusufoğlu getirildi. Sosyalizmi hedefleyen parti programında emekçi sınıfların demokratik iktidarı öngörülüyor ve bunun sağlanması amacıyla başta bankacılık ve sigortacılık olmak üzere, büyük sanayi ve tarım işletmelerinin, madenlerin, doğal kaynakların, petrolün ve öteki enerji kaynaklarının millileştirileceği açıklanıyordu. TSİP dış politikada NATO'dan ayrılmayı savunuyordu. Bir süre günlük olarak yayımlanan haftalık *Gerçek* gazetesi ve haftalık *Kitle* ile aylık *İlke* dergileri TSİP'in görüşleri doğrultusunda yayın yapıyordu.

TSİP 12 Mart Müdahalesi'nden sonra kurulan ilk sosyalist parti olmakla ve sosyalistlerin birliğini savunmakla birlikte, Türkiye'deki değişik siyasal eğilimli sosyalist grupları bünyesinde toplayamadı. Partinin birinci kongresinde (1976) bazı iç bölünme ve ayrılıklar ortaya çıktı. Bu kongrede genel başkanlığa yeniden Ahmet Kaçmaz getirildi; kongreden sonra aralarında *İlke* dergisi-

nin sahibi Baydar'ın da bulunduğu bazı üyeler partiden ayrıldı.

TSİP 15 ilde örgütlenemediği için 1977'deki milletvekili genel seçimlerine katılamayınca Cumhuriyet Halk Partisi'nin desteklenmesine karar verdi. Aynı yıl yapılan yerel seçimlere katılarak 23 ildeki il genel meclisi seçimlerinde 29.249 oy (yüzde 0,2), 20 belediyede 8.261 oy (yüzde 0,1), 18 belediyedeki belediye meclisi üyelikleri seçiminde de 6.417 oy (yüzde 0,1) aldı. 1978'deki ikinci kongrenin ardından Türkiye İşçi Partisi ile birleşmek için yaptığı girişim sonuçsuz kaldı. 1979'daki Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde 62.105 oy (yüzde 1,31), milletvekilliği ara seçiminde de 6.735 oy (yüzde 0,54) elde etti.

12 Eylül Harekâtı'ndan (1980) sonra öteki siyasal partilerle birlikte TSİP de kapatıldı (16 Ekim 1981). Parti hakkında sıkıyönetim mahkemesinde çeşitli davalar açıldı. Yargılama sonucunda TSİP yöneticileri 12 Eylül öncesi ve sonrasındaki faaliyetlerinden ötürü değişik hapis cezalarına çarptırıldılar.

Türkiye Sosyalist Partisi (TSP), çok partili yaşama geçiş döneminde ortaya çıkan sosyalist parti.

TSP 14 Mayıs 1946'da kuruldu. Başkanlığına Esat Adil Müstecaplıoğlu seçildi. Öteki kurucuları arasında Macit Güçlü, İhvan Kabacıoğlu ve Aziz Uçtay yer alıyordu. Mustafa Börklüce, Süleyman Tâki, Hüsamettin Özdoğu gibi Türkiye Komünist Partisi (TKP) davası sanığı sosyalistler de TSP'nin özellikle sendikal çalışmalarında etkin olarak görev aldılar.

TSP'nin amacı programında "Türkiye Cumhuriyeti'ni tam bir halk devleti haline getirmek ve halkın kayıtsız şartsız kendi kendisini yönetmesini sağlayacak her türlü siyasal, ekonomik ve toplumsal mevzuatı oluşturarak uygulamaya geçirmek" olarak tanımlanıyordu.

TSP'nin yayın organları günlük *Gerçek* gazetesiyle haftalık *Gün* dergisiydi. Bu yayın organlarında sosyalist öğretinin genel sorunlarına ve Türkiye'de izlenecek örgütlenme politikasına ilişkin çeşitli yazıların yanı sıra Şefik Hüsnü Deymer'in önderliğindeki Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) ile birleşmeye ilişkin tartışmalara da yer verildi.

TSP'nin siyasal yaşamı kısa sürdü. Parti yöneticileri 16 Aralık 1946'da "sosyal bir sınıfın öteki sınıflar üzerinde tahakkümünü sağlamaya yönelik faaliyette bulunma" suçunu işledikleri gerekçesiyle İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca tutuklandılar. TSP de kapatıldı. Esat Adil Müstecaplıoğlu ile Mustafa Börklüce dışındaki TSP yöneticileri yargılama sonunda suçlu bulunarak ağır hapis cezalarına çarptırıldılar (14 Temmuz 1948).

Müstecaplıoğlu yargı kararının onaylanmasından sonra TSP'yi yeniden kurdu. Yayını sürdürülen *Gerçek* gazetesinde Müstecaplıoğlu'nun yanı sıra Attilâ İlhan, Asım Bezirci, Hasan Tanrıkut'un yazıları yayımlandı. Eylül 1951'de İstanbul'daki milletvekili ara seçimlerine katılan TSP başarılı olamadı. Kısa bir süre sonra da yeniden kapatıldı (1952). Parti ileri gelenleri hakkında dava açıldı. Yargılama sonunda parti yöneticilerinin tümü aklandı. Parti hakkındaki kapatma kararı da kaldırıldı. Ama TSP kendi isteğiyle siyasal yaşamına son verdi.

Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), (1993'ten başlayarak) SEK SÜT ENDÜSTRİSİ AŞ, modern süt sanayisinin oluşmasını ve gelişmesini sağlamak amacıyla Nisan 1963'te kurulan iktisadi devlet teşekkülü. 1992'de özelleştirme kapsamına alınmış, 1993 başında da bir anonim şirkete dönüştürülmüştür.

SEK'in ilk fabrikası olan Adana Müessesesi Nisan 1968'de işletmeye açıldı. Bunu aynı yıl İzmir, İstanbul ve Kars müesseseleri izledi. 1973'te Kastamonu ve Havza (Edirne) fabrikalarının açılmasıyla SEK'in etkinlikleri genişledi. 1982'ye değin fabrika sayısı 38'e ulaştı. Bu fabrikalarda süt, peynir, tereyağı ve başka süt ürünleri üretiliyordu. 1978'de özel sektörden devralınan Bolu fabrikasının yeniden düzenlenmesi sonucunda 1981'de hizmete giren Sekmama Mamulleri İşletmesi fabrikasında çocuk maması üretilmeye başladı. 1982'de müesseselerinin sayısı 12'ye çıkarıldı. 1990'ların başlarında 33 SEK işletmesinin yanı sıra iki de süt toplama merkezi vardı.

Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, kısa adı TÜRKŞEKER, şeker fabrikalarını tek yönetim altında birleştirmek amacıyla 1935'te kurulan iktisadi devlet teşekkülü. Özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir tüzel kişiliktir. İlgili olduğu bakanlık Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'dır.

Türkiye'de ilk şeker fabrikası 26 Kasım 1926'da Alpullu'da (Kırklareli) işletmeye açıldı. İkinci ve ilk özel şeker fabrikasıysa temeli Alpullu'dakinden önce atılmış olmakla birlikte ondan kısa bir süre sonra (17 Aralık 1926) işletmeye açılan Uşak Şeker Fabrikası oldu; bu fabrika Ağustos 1931'de Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1933'te de önce Devlet Sanayi Ofisi'ne, ardından Sümerbank'a devredildi. Üçüncü fabrika Aralık 1933'te İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın ortak olduğu Anadolu Şeker Fabrikaları TAŞ tarafından Eskişehir'de kuruldu. Bu şirketin kurduğu Turhal Şeker Fabrikası Eylül 1934'te üretime başladı. Türkşeker de İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank'ın eşit hisseleriyle 22 milyon lira sermayeyle 6 Temmuz 1935'te kuruldu.

Türkşeker'e bağlı 22 şeker fabrikası vardır. Şirket ayrıca beş şeker fabrikasının ıştirakçisidir. Şirketin Afyon, Ankara, Eskişehir, Erzincan ve Turhal'da beş makine fabrikası, Eskişehir, Malatya, Turhal ve Erzurum'da dört ispirto fabrikası, Ankara'da bir elektromekanik aygıtlar fabrikası, bir kizelgur fabrikası ve bir tohum işleme fabrikası vardır. Türkiye'de şeker üretiminde Türkşeker'in payı yüzde 85 dolayındadır.

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ, Türkiye'de cam sanayisini geliştirmek amacıyla 1934'te bir yasayla Türkiye İş Bankası'na verilen tekele dayanarak bu banka tarafından kurulan şirket.

Kuruluş sermayesi 1 milyon TL olan şirket ilk tesisini 1935'te İstanbul'da Paşabahçe'de kurdu. 1951'de Türkiye'de ilk düz cam üretimini başlatarak yeni bir atılım gerçekleştirdi. Teknolojisi SSCB'den alınan düz camı daha sonra cam kap, cam elyaf, cam boru, çubuk, far camı, ısıya dayanıklı züccaciye, kristal ve soda camından ev eşyası tesislerinin kurulması izledi. Zamanla cam teknolojisinde söz sahibi olan şirket Avrupa'da bu alanda dördüncü büyük güç durumuna geldi. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ 1989'da 29 şirketten oluşan Şişe-Cam topluluğuna planlama, satın alma, pazarlama, finansman, eğitim ve bilgi sağlama gibi konularda da hizmet veren bir tür holding merkezine dönüşmüştü.

Topluluk içinde yer alan başlıca sanayi şirketleri şunlardır: Paşabahçe Cam Sanayii AŞ, Çayırova Cam Sanayii AŞ, Trakya Cam Sanayii AŞ, Anadolu Cam Sanayii AŞ, Topkapı Şişe Sanayii AŞ, Teknik Cam Sanayii AŞ, Sinop Cam Sanayii AŞ, Cam Elyaf Sanayii AŞ, Kırklareli Cam Sanayii AŞ, Cam İşleme Sanayii AŞ ve cam dışındaki çeşitli sanayilerde de girdi olarak kullanılan soda ve türevlerini üreten Mersin'de kurulu Soda Sanayii AŞ. Topluluk, toptan satış ve pazarlamanın yanı sıra züccaciyede perakende satışların da önemli bölümünü kendi mağazalarında gerçekleştirmektedir. Topluluğun dış ticaret sermaye şirketi Cam Pazarlama AŞ'dir. Topluluğa bağlı şirketlerin 1990'ların başlarındaki çeşitli cam mamulleri üretimi bir milyon tona yaklaşmış, kendi dışına yönelik satışlardan toplam yaklaşık 13,5 trilyon liralık satış hasılatı ve ihracattan 350 milyon doları aşkın döviz geliri sağlamıştır.

Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK), taşkömürü rezervlerini değerlendirmek amacıyla Ekim 1983'te kurulan iktisadi devlet teşekkülü. Özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir tüzel kişiliktir. İlgili olduğu bakanlık Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'dır.

TTK'ya bağlı müesseseler şunlardır: Kozlu Taşkömürü İşletmesi, Karadon Taşkömürü İşletmesi, Armutçuk Taşkömürü İşletmesi, Üzülmez Taşkömürü İşletmesi, Amasra Taşkömürü İşletmesi.

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Derneği (TTOK), 1923'te kurulan kamuya yararlı dernek. Uluslararası Turizm Birliği ve Uluslararası Otomobil Federasyonu'na (FIA) bağlıdır. Amacı Türkiye'de kara, deniz ve hava taşımacılığı ile turizmi geliştirmektir. Başlıca görevleri Türkiye'den dışarı çıkan ve Türkiye'ye geçici olarak getirilen taşıtların yasal belgelerini düzenlemek, turizm konusundaki gereksinimleri karşılamaya çalışmak, karayollarının ve turistik otellerin gelişmesi için çaba göstermek, ülkenin görülmeye değer yerlerini tanıtmak ve bu amaçla yabancı dillerde yayın yapmak, karayolları haritaları hazırlayarak dağıtmak, ülkenin kültür ve sanat varlığını korumak, turist rehberliğinin gelişmesine yardımcı olmaktır. *Turing* adlı bir dergi yayımlayan derneğin genel müdürlüğünü 1966'dan bu yana Çelik Gülersoy(*) yürütmektedir. TTOK 1979'dan bu yana özellikle İstanbul'da bazı tarihsel yapılarla mekânları onararak tarihsel mirası korumaya çalışmaktadır. Bu çalışmalarıyla uluslararası ödüller de kazanmıştır.

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), kamu yönetimi alanında eleman yetiştirmek ve kamu görevlilerinin olgunlaşmasını sağlamak amacıyla Mayıs 1952'de kurulan eğitim ve araştırma kurumu. Yönetsel ve mali bakımdan özerktir. Kuruluş yasası Haziran 1958'de kabul edilmiştir.

Enstitünün hizmet birimlerinden Öğretim-Yetiştirme Şubesi kamu yönetimi lisansüstü uzmanlık programını yönetir, kamu görevlileri için eğitim programları uygular. Araştırma-Yardım Şubesi kamu yönetimiyle ilgili araştırmalar yaparak bu alanda eğitim veren kuruluşlara öğretim gereçleri sağlar. Enstitünün üçüncü hizmet birimi Derleme-Yayın Şubesi'dir. Danışma organı Akademik Kurul öğretim üyelerinden ve asistan temsilcilerinden oluşur. Enstitüye bağlı birimler İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, Uluslararası Yönetim Bilimleri Enstitüsü Türkiye Ulusal Seksiyonu'dur.

TODAİE Yönetim Kurulu enstitünün profesör ve doçentleriyle Ankara'daki bazı

üniversitelerin ve bazı bakanlıklarla iktisadi devlet teşekküllerinin temsilcilerinden oluşur.

Türkiye Yazıları, Ankara'da Nisan 1977-Şubat 1983 arasında yayımlanan aylık düşün ve sanat dergisi. Ahmet Say'ın sahipliği ve sorumluluğu altında, Cemal Süreya'nın yönetiminde yayın hayatına başladı. Yazı kurulu Vecihi Timuroğlu, Ragıp Gelencik, Cemal Süreya ve Ahmet Say'dan oluşuyordu. İlk sayısındaki sunuş yazısında *Türkiye Yazıları*'nın temelde bir deneme ve şiir dergisi olduğu, "yanılmayı göze alarak edebiyat ve kültür sorunları üstünde düşünmek" istediği açıklanıyordu. Üçüncü sayıda Cemal Süreya derginin yöneticiliğinden ve yazı kurulundan çekildi. "Küçük Oturum", edebiyatçıların kendi yaşamöykülerini anlattıkları "Kendileri", kültür-sanat dünyasından portrelerin verildiği "Adamlar" gibi bölümleri bulunan dergi daha sonra yayımını Ahmet Say'ın yönetiminde sürdürdü. Toplam 71 sayı yayımlanan dergide şiir, öykü, deneme, değinme ve kitap tanıtma yazılarının yanı sıra desen ve karikatürler de yer aldı.

Türkiye Yeşilay Cemiyeti (TYC), kısa adı YEŞİLAY, merkezi İstanbul'da bulunan kamuya yararlı dernek. 5 Mart 1920'de kuruldu. 13 Ekim 1934'te Bakanlar Kurulu kararıyla kamuya yararlı dernek niteliği kazandı. Başlıca amacı alkollü içki ve uyuşturucu madde alışkanlığıyla mücadele etmektir. Bu doğrultuda gerekli önlem ve kararların alınmasını sağlamak için hükümet ve ilgili kuruluşlar nezdinde girişimlerde bulunur ve bu kurumlarla işbirliği yapar.

Yeşilay'ın gelir kaynakları üyelik aidatları, bağış ve yardımlar ile mal varlıklarının yanı sıra düzenlenen balo, eğlence, piyango ve konferansların getirileridir.

Yeşilay Genel Kurul, Genel Merkez Yönetim Kurulu ve Denetleme Kurulu'ndan oluşur. En yüksek organ olan Genel Kurul öbür kurulların çalışmalarını denetlemenin ve kurumla ilgili kararları almanın yanı sıra Genel Merkez Yönetim Kurulu, Denetleme Kurulu ve Haysiyet Divanı üyelerini seçer. Toplam 13 üyeden oluşan Genel Merkez Yönetim Kurulu yönetmelikleri hazırlar, çalışma programlarını düzenler, merkezin ve şubelerin çalışmalarını denetler. 1990'ların başlarında 15 bine yakın üyesi olan Yeşilay'ın 15 il ve beş ilçedeki şubelerinin yanı sıra yedi de temsilciliği vardır. Dernek 1924'ten bu yana *Yeşilay* adlı aylık bir dergi yayımlamaktadır.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB), tarımsal konularda meslek hizmeti görmek, tarımın gelişmesine yardımcı olmak ve çiftçilerin ortak gereksinmelerini karşılamak amacıyla 1963'te özel yasayla kurulan üst kuruluş. Kamu kurumu niteliğinde bir tüzel kişiliktir. Birliğin merkezi Ankara'dadır.

1937'de yürürlüğe giren Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilatı Kanunu'yla ziraat odalarının canlandırılmasına çalışıldı. 1940 başlarında birçok odanın seçimleri yapıldığı halde bu girişim sonuçsuz kaldı. 1957'de Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği Kanunu'yla özel bir mevzuat oluşturuldu, ama odalar ancak 1963'te çalışmaya başlayabildi. Yasa 1971 ve 1984'te bazı değişikliklere uğradı.

Ziraat odalarının etkinlik alanı ilçe sınırlarıdır. Her ilçede ziraat odasınca onaylanan çiftçiler genel kurul için delege seçerler. Köy ve mahalle delege seçimleri dört yılda bir yapılır. Genel kurul kendi içinden 21 üyeli oda meclisini, o da kendi içinden yedi üyeli yönetim kurulunu seçer. Birliğin genel kurulu il kongrelerinde iki yıl için seçilen il temsilcilerinden oluşur ve birlik yönetim kurulunu seçer.

TZOB'nin taşra örgütü dokuz tarımsal bölge kuruluşu ile 425 ziraat odasından oluşur. Her il ve ilçede ziraat odası vardır. İl ve ilçe ziraat odalarına 3,5 milyon çiftçi üyedir. Birlik Uluslararası Tarım Üreticileri Federasyonu'nun (IFAP) üyesidir.

Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK), üreticinin gereksindiği her türlü tarım makinesi, araç ve gereç ile girdileri sağlamakla görevli, tüzel kişiliği olan, özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'dır.

TZDK 1944'te özel bir yasayla kuruldu. 1962-76 arasında Ford firmasının traktörlerini üretti. Ford'la ticari ilişkisini kestiği 1976'dan bu yana lisans altında Steyr traktörleri ile bahçe tipi Başak traktörlerini üretmeye başladı. Ama iç talebin düşmesi ve yerli kapasitenin şişkinliği nedeniyle, yılda 10 bin adet traktör üretebilen tesislerini değerlendiremedi. Arı kovanı, pulluk uç demiri, ahşap römork gibi, özel sektördeki küçük işletmelerin bile rekabetçi fiyatlarla piyasaya sunabildiği tarımsal araçlarda da payını genişletemedi. 1985-88 döneminde yılda ortalama 5 bin Steyr traktör, 3 bin adet treyler üretti. 1990'ların başlarında kurumun yıllık cirosu 1 trilyon TL'ye yaklaşıyordu.

Çalışmalarının büyük bölümünü yapay gübre ve zirai ilaçların alım satımında, ithalinde ve ihracında yoğunlaştıran TZDK'nin bu alandaki işlevleri de 1986'dan sonra azaldı. Üreticilere gübre sübvansiyonu bu tarihten sonra doğrudan Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan aktarıldığı için bu fondan TZDK'ye kaynak akışı durdu.

TZDK'nin işletmeleri Tarım Alet ve Makine Fabrikası (Adapazarı), Tarım Makineleri Ekipman İşletmesi (Adapazarı), Traktör İşletmesi (Adapazarı), Tarım Makineleri Araştırma Enstitüsü ve WP Kükürt Fabrikası'dır. İştirakleri arasında Gübre Fabrikaları TAŞ, Şeker Sigorta AŞ, Türk Yapağı Tiftik AŞ, Yem Sanayii TAŞ, Türk Traktör ve Ziraat Makineleri AŞ, Tamsan Tarım Makine Sanayii AŞ ve Türk Motor Sanayi ve Ticaret AŞ (TÜMOSAN) sayılabilir.

Türkler, İS 6. yüzyılda Orta Asya'da Göktürkler adıyla bir federasyon çatısı altında birleşmiş göçebe topluluklarla dil ve tarih birliği içinde olan halklar. Büyük çoğunluğu Asya'da yaşar. Dilleri (*bak.* Türk dilleri) dışında en önemli kültürel bağları İslam dinidir. Sibirya'nın doğusunda yaşayan Yakutlar, Rusya'nın Volga bölgesindeki Çuvaşlar ve Romanya, Bulgaristan, Moldova ve Ukrayna'ya dağılmış Gagauzlar dışında Türklerin büyük çoğunluğu Müslümandır. Türkiye Türkleri 20. yüzyılda bağımsız bir ulusal devlet biçiminde örgütlenmiş, Kıbrıs'taki Türkler ise 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. 1991'de SSCB'nin dağılması sonucunda Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları Türk kökenli halkların tarihinde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Çin'de yaşayan Türkler çeşitli özerk siyasal birimler altında toplanmıştır.

"Türk" adının kökeni konusunda değişik görüşler vardır. Arminius Vámbéry bu adın "türe-mek" fiilinden "-ka" sonekiyle türediğini öne sürer. Buna karşılık Ziya Gökalp "Türk" adının "töre"(*) sözcüğünden "-k" nispet ekiyle türediğini savunur; buna göre "Türk" adı "töreli olan" anlamına gelir. Friedrich Wilhelm Karl Müller "Türk" sözcüğünün Uygur metinlerinde güç, kudret anlamını taşıdığını, gene güç anlamındaki "erk" sözcüğüyle yan yana kullanıldığını belirtir. Albert von Le Coq, Vilhelm L.P. Thomsen ve Gyula Németh de "Türk"ün güçlü anlamını taşıdığı görüşündedir.

İslamlaşmadan önce Türkler Türklerin atalarını Asya'da yaşamış öteki atlı göçebelerden ayırmak kolay değildir. İÖ 1000 dolaylarında bugünkü Kuzey Çin'den batıya doğru Ötüken Dağlarına, Kem Irmağına, Köğmen Dağlarına, Akdağ ve Aladağ'ın eteklerine ve oradan Turan Ovası ile Kama ve İtil (Volga) ırmakları kıyılarına kadar, birbirine bağlı göçebe ve yarı göçebe toplulukların sıralandığı sanılmaktadır. Kimi tarihçilere göre bunlardan bazıları, örneğin Ordos, Ötüken-Orhun, Sibirya ve Altay kültür çevreleri birbirine özellikle yakındır; bunlar aynı ya da yakın kabile topluluklarının ürünüdür. Uygurlar, Basmıllar, Kırgızlar, Oğuzlar ve Kıpçakların bu dönem kültürü içinde yer aldığı öne sürülebilir.

Klasik tarihçiler Türklerin tarihini Asya Hunlarıyla başlatır. Gerçekten de Asya'da konfederatif yapıdaki kandaşlık birliğine Hunlar öncülük etmiştir. Ama Hunlar ile Türk halklarının ne ölçüde yakınlaştığı tam açıklığa kavuşmamıştır. Omelian Pritsak'ın araştırmaları Hun dilinin Türk dilleri arasına girmediğini, ama Türk dilleri ile Moğolca arasında yer aldığını ve bir olasılıkla Türk dillerine daha yakın olduğunu, Eski Bulgarca ve Çuvaş diliyle yakın bağları bulunduğunu, dahası Osmanlı Oğuzcası ve Yakutçayla leksikolojik ve morfolojik bağları olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular Hunların oluşturduğu toplumsal yapıda Oğuzların önemli bir ağırlık taşıdığını, geriye gidildikçe Hunlar ve Oğuzlar arasında etnik bir yakınlaşmadan söz edilebileceğini göstermektedir. Ayrıca Hun konfederasyonunun doruğunda hüküm süren Mete'nin (Mao-dun) mitoslaştırılarak onun özelliklerinin Oğuz Kağan'la bütünleştirildiği sanılmaktadır.

"Türk" adı ilk kez, Çinlilerin Tukyu olarak andığı Göktürklerle birlikte ortaya çıktı; Göktürkler kendilerini "Türk budun" (bodun) terimiyle adlandırıyordu. İS 6. yüzyılda Avarların egemenliği altında olan Göktürkler 552'de Avarları yenerek Oğuz, Tölös, Kırgız, Karluk, Türgiş ve Tatar boylarını büyük bir federasyon altında birleştirdiler. Bundan sonra Göktürk egemenliği daha geniş alanlara yayıldı. 628-657 arasında Göktürk egemenliği gitgide zayıfladı, Göktürklere bağlı topraklar Çinlilerin eline geçti. 682'den sonra İlteriş Kağan'ın önderliğinde Göktürk birliği yeniden canlanmaya başladı. Ama sonunda Uygur, Karluk, Kırgız, Basmıl ve öteki Türk kabile birliklerinin bağımsızlık hareketleri sonucunda dağıldı.

Göktürklerin eski egemenlik alanının doğu kesiminde Uygurlar, batı kesimindeyse önce Türgişler, ardından da Karluklar egemen oldu. Sulu Kağan yönetimindeki Türgişlerin ordusu Müslüman Emevi ordusunu yenilgiye uğratarak durdurdu. 726'da Sulu Kağan Emevi kuvvetleri karşısında yeni bir başarı elde etti. 730'a değin Türklerin üstünlüğüyle süren savaşlar daha sonra Emeviler lehine gelişti. 733'te Emevi güçleri üstün geldi.

742-840 arasında Uygur hanı Türklerin büyük kağanı sayılıyordu. Karlukların hanı da "yabgu" olarak anılıyordu, ama 840'tan sonra Karlukların eski gücü kalmadı. Uygur egemenliğinin bu ilk dönemine Kırgızların önderliğindeki bir ittifak son verdi. Uygurların büyük bölümü Doğu Tian Shan'daki

eski Uygur ülkesine göç etmek zorunda kaldı. Ötekilerse Çin sınırına doğru göç etti; 846'dan sonra Gansu yöresine göç edenler Sarı Uygurlar adıyla anıldı. Doğu Türkistan'daki Turfan yönüne göç eden Uygurlar Kaşgar, Beşbalık (Bişbalık), Kuça, Hami gibi önemli kentler kurdular.

Daha 8. yüzyılda Uygurları etkileyen Budacılık, bir tür resmî din durumunda olan Maniciliğin yanı sıra yaygınlık kazandı; ayrıca Nasturi Hıristiyanlık ve İslam da etki alanı bulmaya başladı. Manicilik Türk topluluklarını yerleşik yaşama ve ticari ilişkilere yönelme doğrultusunda etkiledi, sanatsal etkinliklerini zenginleştirdi. Öte yandan Budacı Uygurlar, kalıntıları günümüze değin ulaşan tapınaklar yaptılar. Batıdaysa Karluklar Çu, Tokmak ve Talas yöresinde 930'a değin egemen oldular, özellikle 766-840 arasında en güçlü dönemlerini yaşadılar.

Avrupa'daki başlıca Türk topluluğu Hazarlar, Batı Hun egemenliğinin sona ermesinin ardından Karadeniz'in kuzeyinde geniş bir alanda 7. yüzyılın başlarından 10. yüzyılın ikinci yarısına değin hüküm sürdüler; 8. yüzyıl ortalarında Yahudiliği benimsediler. Hazarlar 11. yüzyıla doğru Slavlar karşısında Kırım yörelerine çekilmek zorunda kaldılar. Ama Hazarların ardından, Hunlar döneminden beri İtil ve Kama ırmaklarının kavşağında yaşayan Bulgar Türkleri (Uygurların 6. yüzyıldan sonra Hunlarla kaynaşmış kolu) etkin olmaya başladı. 9. yüzyıldan sonra Slavlaşarak Hıristiyanlığı benimseyen Kama Bulgarlarının egemenliğine 1236'da Altın Orda Devleti son verdi. Buna karşılık İtil Bulgarlarıysa (Volga Bulgarları) 10. yüzyıldan sonra Müslüman oldu. Bizans kaynaklarının "Türk" diye andığı Macarlarla birlikte davranan Türk boylarıysa Macarların Hıristiyanlaştığı 10. yüzyıl ertesinde de varlığını korudu, 14. yüzyıldan sonra Macarların arasında eridi.

Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar 10. yüzyıl başlarından sonra art arda Karadeniz'in kuzeyinden batıya yönelerek Balkanlar'a geldiler. Kaşgarlı Mahmud 11. yüzyıldaki Türk boylarından söz ederken Oğuz, Kıpçak, Uygur, Karluk, Kırgız, Yağma, Çigil, Bulgar ve Başkırt adlarını anıyordu. Bunlar arasında en kalabalık olanlar Oğuzlar ve Kıpçaklardı. Müslümanlaşma süreçleri 11. yüzyılın başlarında büyük ölçüde tamamlanan Oğuzlar bu yüzyılın ikinci yarısından sonra Seyhun boylarından Ön Asya'ya, Kıpçaklar da İrtiş bölgesinden Karadeniz'in kuzeyine yöneldiler. Peçenek boyu(*) ve daha önce Karadeniz'e yönelmiş olan Oğuz boyları 1071'deki Malazgirt Savaşı sırasında Alparslan'ın güçlerine katıldılar. Oğuzlar Batı Türklerinin büyük çoğunluğunun öncelini oluştururken, Kıpçaklar da Karadeniz'in kuzeyi ile Tuna arasındaki öteki Türk boylarını erittikten sonra Doğu Avrupa Türklerinin en büyük kolunu oluşturdu. Batıya yönelik göçlere karşın değişik Türk topluluklarının büyük bölümü Orta Asya'da kaldı. Çağatayların ve Özbeklerin zamanla kaynaşması Doğu Türklerinin temelini oluşturdu; Türkistan'a dönen Kıpçaklar da bu yapıya katıldı.

Müslüman Türkler. Müslüman Türklerin yönetimindeki ilk beylikler Mısır ve Suriye'de Toluniler (868-905), İhşidiler (935-969) ve Azerbaycan'da Sucuoğullarıydı (892-930). Ama bu beyliklerin yönetimindeki halklar Türk değildi. Uyruklarının çoğunluğu Türk olan ilk siyasal birlik, Yağma, Tuksı, Çigil gibi Türk boylarını birleştirdikten sonra 870'lerden sonra hem devletleşme hem de İslamlaşma süreçlerini birlikte yaşayan Karahanlılardı. 1041'deki bölünmeden sonra Doğu Karahanlı Devleti 1140'ta yıkıldı; Batı Karahanlı Devleti ise 1211'e değin varlığını korudu.

Aynı dönemde Horasan, Afganistan ve Hindistan'da, büyük çoğunluğu Türk olmayan halklar üzerinde hüküm süren (963-1186) Gazneliler de Müslüman bir Türk hanedanıydı. Oğuzların Kınık boyundan gelenlerin kurduğu bir başka Müslüman Türk devletine, Büyük Selçuklulara 1040'ta yenik düşerek Kuzey Hindistan'a çekildikten sonra Gazneli Devleti Gurlularca yıkıldı ve Delhi Sultanlığı'na(*) (1206-90) dönüştü. Bu devlette Halaciler 1290-1320, Tuğluklular 1320-87 arasında hüküm sürdü.

Harezm, Horasan, İran, Irak ve Suriye'ye egemen olan Büyük Selçuklular hızlı bir devletleşme sürecinden geçerek siyasal aygıtı bütün kurum ve kurallarıyla erken bir dönemde oluşturdular. Malazgirt Savaşı'nın ertesinde Türklerin Anadolu'ya göçü hızlandı; Selçuklu ailesinden I. Süleyman Şah Bizanslılardan İznik'i alarak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu. Aynı dönemde Anadolu'da bugünkü Niksar, Malatya, Sivas ve Kayseri dolaylarında Danişmendliler (1071- 1178), Erzurum ve Kars'ta Saltuklular (1072-1202), Erzincan-Kemah ve Divriği yöresinde Mengücekler (1072-1277), Hasankeyf, Mardin ve Harput'ta Artuklular (1098-1408) hüküm sürdü.

Genel bir Oğuz ayaklanmasıyla sarsılan Büyük Selçuklular Musul (Zengiler), Azerbaycan (İldenizliler), Şam (Togteginliler), Erbil (Begteginliler) ve Fars'ta (Salgurlular) atabeglikler biçiminde parçalanarak dağıldı. Selçukluların bir kolunun 1118'de Irak'ta oluşturduğu özerk hükümdarlık da 1194'te yıkıldı. Büyük Selçukluların yerine geçen, Sultan Melikşah'ın Harezm valisi Anuştigin'in kurduğu Harezmşahlar Devleti 1231'de Moğol istilasıyla yıkıldı. 1243'te İlhanlılara yenilen Anadolu Selçukluları 1318'e değin ancak bağımlı biçimde varlığını sürdürebildi. Çöküş döneminde uç bölgelerdeki Türkmen boyları bağımsızlıklarını kazanarak beylikler kurdular. Bunlardan birinin genişlemesiyle 13. yüzyılda oluşan Osmanlı Devleti siyasal, ekonomik ve toplumsal kurumlarıyla kalıcı bir sentez gerçekleştirerek çokuluslu bir imparatorluğa dönüştü; 20. yüzyıla değin varlığını koruyan bu devlet modern Türkiye'nin önceli oldu.

Mısır'da Eyyubi yönetiminin ardından 1250'de kurulan Türk kökenli Memlûk hanedanı gerek askeri gücü gerek kültürel etkinliği bakımından önem kazandı. Moğolların büyük konfederasyonunun 1227'de dağılmasından sonra Moğol yönetiminde kurulan, Kuzeybatı Asya ve Doğu Avrupa'da Altın Orda Devleti, Türkistan'da Çağatay Hanlığı, İran'da İlhanlı Devleti birçok bakımdan Türklerle iç içe yapıdaydılar. Altın Orda Devleti 15. yüzyıl ortalarında Kazan, Kırım, Nogay, Sibirya ve Astrahan hanlıklarına bölündü; bu hanlıklar da Ruslara yenik düşerek dağıldı. Özbeklerin Türkistan'da kurduğu hanlık da daha sonra Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları biçiminde sürdü; bunlar 19. yüzyılın ikinci yarısına değin yaşadı. Doğu Türklerinin çeşitli boyları günümüzdeki Sibirya ve Altay Türklerinin öncelini oluşturdu.

Günümüzde Türkler. Günümüzde Batı Türkleri Doğu Avrupa, Türkiye, Azerbaycan ve Kıbrıs'ın yanı sıra Irak ve Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Türk kökenli halklardan oluşur. Doğu Türkleri ise Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın yanı sıra Rusya Federasyonu'na bağlı bazı yönetim birimleri ile Çin'in batısındaki Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşayan Türk halklarını içine alır.

Türkiye Türklerinden sonra en büyük nüfuslu Türk topluluğu Özbekistan ve Afganistan'da yaşayan Özbeklerdir. Bir başka kalabalık topluluk olan Kazakların çoğunluğu Kazakistan'da yaşar; Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi ile komşu Gansu ve Qinghai yönetim bölgelerinde de büyük bir Kazak topluluğu vardır. Kırgızistan'da yaşayan Kırgızların da küçük bir kolu Çin'in batısında toplanmıştır. Çoğunluğu Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin İran ve Afganistan'ın yanı sıra Türkiye, Suriye ve Irak'ta da kolları vardır. Azeriler Azerbaycan ile İran'ın Doğu ve Batı Azerbaycan illerinde yaşar. Eski bir Türk kabilesi olan Halaçların soyundan gelenler de İran'ın Kum ilinde toplanmıştır. Özbekistan'da özerk bir cumhuriyette yaşayan Karakalpaklar Kazaklarla yakından ilişkilidir. Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyette yaşayan Tatarların kökeninin Kıpçaklara dayandığı sanılır, ama Bulgarlarla da ilişkili olabilecekleri öne sürülür. Tatarların bir başka grubu 1944'te Kırım Yarımadasındaki yurtlarından göç ettirilerek Özbekistan'a yerleştirilmiştir.

Rusya'nın Avrupa kesiminin doğusunda yaygın biçimde dağılmış olan Başkırtların burada özerk bir cumhuriyeti vardır; bir bölümü de Ural Dağlarının ötesinde yaşar. Rusya'nın Kafkasya kesiminde yaşayan Karaçaylar ile Balkarların yüzyıllar boyunca iç içe geçtikleri Osetlerden ayırt edilmesi çok güçtür. Bu iki halk da II. Dünya Savaşı sırasında Orta Asya'ya göç ettirilmiş ama daha sonra yurtlarına dönmüştür. Hakaslar Rusya'da kendi adlarıyla anılan bir özerk bölgede yaşamaktadır. Dağıstan özerk cumhuriyetinde yaşayan Kumukların kökenleri açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Gene Dağıstan ile Rusya'daki Karaçay-Çerkes özerk yönetim biriminde Nogaylar yaşamaktadır. Sinkiang bölgesi dışında Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşayan bazı Uygur grupları da vardır.

Yakutlar, dilleri dışında, Sibirya'daki öteki komşu halklarla kültürel bakımdan iç içe geçmiştir; geleneksel dinleri şamanizmdir. Ortodoks Hıristiyan olan Çuvaşlar, Slavlar dışında Volga bölgesinde yaşayan en kalabalık topluluklardan biridir. Öteki Ortodoks Türk topluluğu Gagauzlar Romanya ve Kuzeydoğu Bulgaristan'ın yanı sıra Moldova ile Ukrayna'da toplanmıştır. Hazarların soyundan gelen Yahudi Karaimler pek çok ülkeye dağılmıştır. Öte yandan gene Orta Asya cumhuriyetleri ve Çin'de yaşayan Moğol kökenli kimi halklar bazı Türk dillerini (örn. Tuvinler) ya da Moğol dil öbeğinin Türkçeyle bağlantılı dillerini (örn. Buryatlar ve Kalmuklar) konuşurlar; bu halkların dinleri Budacılık ve şamanizmin karışımıdır.

Türkler, Kemal (d. 1920, Denizli - ö. 22 Temmuz 1980, İstanbul), sendikacı, siyaset adamı. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurucuları arasında yer almış, uzun süre DİSK genel başkanlığı yapmıştır.

İlk ve orta öğrenimini Denizli'de tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi (1947). Öğrenimi sırasında bir fabrikada çalışmaya başladı ve sendikal etkinliklere katıldı. Hukuk öğrenimini yarıda bırakarak 1951'de Demir ve Madeni Eşya İşçileri Sendikası'na girdi. 1953'te aynı sendikanın Bakırköy şubesinde yönetici oldu. 28 Mart 1954'te Maden-İş'in Yürütme Kurulu'na seçildi, ardından sendikanın ge-

nel sekreterliğini üstlendi; aynı yıl sendikanın genel başkanlığına getirildi. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) içinde bazı sendikacılarla birlikte Demokrat Parti (DP) iktidarına karşı tutum aldı.

1961'de sendikaların siyaset dışında tutulmasına karşı çıkarak İİSB içinde "Onlar Grubu"nda yer alan Türkler aynı yıl bir

Kemal Türkler
İsa Çolak Arşivi

grup sendikacıyla birlikte TİP'in kuruluşuna katıldı ve partinin ilk genel sekreteri oldu. Grev hakkının yasallaşmasına yönelik eylemlerde etkin görevler aldı. 1966'da Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) karşı çıktığı bir grev dolayısıyla Türk-İş yönetimiyle anlaşmazlığa düştü. Aynı yıl Maden-İş'le birlikte Türk-İş'ten geçici olarak ihraç edilen Lastik-İş, Basın-İş ve Gıda-İş, Sendikalar Arası Dayanışma Örgütü'nü (SADA) kurdular. Türkler, SADA içinde yer alan sendikaların Türk-İş'ten ayrılmasına ve Şubat 1967'de DİSK'in kurulmasına öncülük etti; yeni konfederasyonun genel başkanlığına getirildi.

Türkler, DİSK'in 1968'den sonra TİP'i, 1973'ten sonra ise sosyalist partileri değil Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) desteklemesinde etkili oldu. 1977'de DİSK yönetimi adına Ulusal Demokratik Cephe (UDC) çağrısında bulundu. Bu çağrının yol açtığı anlaşmazlıklar üzerine erkene alınan 6. Genel Kurul'da Türkler DİSK genel başkanlığını Abdullah Baştürk'e bıraktı, ama Maden-İş genel başkanlığını sürdürdü. Silahlı bir saldırı sonucunda öldürüldü.

Türkmen Dağı, Ege Bölgesi'nin İçbatı Anadolu Bölümü'nde dağ. Yüksekliği 1.826 m'dir. Eskişehir'in güneybatısında, İçbatı Anadolu Eşiğinin üstünde güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan dağ sıralarının en doğuda olanında yer alır. Emir Dağıyla (2.307 m) başlayan bu sıra Türkmen Dağından sonra Yirce ve Domaniç dağları üzerinden Uludağ'a kadar izlenir. Görünümüyle dağdan çok basık bir platoyu andıran Türkmen Dağının batı uzantısı niteliğindeki bazı tepeler Kütahya Ovasının doğu kenarına kadar sokulur. Bunların başlıcaları Tekketepe (1.429 m), Kocataştepe (1.519 m), Tokmaklıtepe (1.395 m), Sansartepe (1.669 m), Kalegüneytepe (1.693 m), Damlakale Tepesi (1.631 m), Diksınırtepe (1.694 m), Yongalı Geyik Tepesi (1.682 m), Ardıçlıktepe (1.673 m) ve Kızılsivri Tepesidir (1.600 m).

Türkmen Dağında yaygın olan sarı çam ormanları, bu dağın batı uzantısını oluşturan tepelerin 1.500 m'den yüksek olan kesimleriyle tepeler arasındaki vadilerin de egemen ağaç türüdür. Dağın kuzey ve kuzeybatısından kaynaklanan sular Sakarya'nın en büyük kolu olan Porsuk Çayına, güney ve güneydoğusundan doğan sular ise gene Sakarya'nın kollarından olan Seydi Çayına ulaşır.

Kütahya ve Eskişehir illerini birbirinden ayıran sınır Türkmen Dağından geçer.

Türkmence, Türk dillerinin Güneybatı ya da Oğuz koluna bağlı dil. Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'da, ayrıca Çin, Afganistan, Irak, İran, Suriye ve Türkiye'de konuşulur. Türkmencenin edebiyat geleneği 14. yüzyıla değin uzanır. Sonraları yazarlar Türk dillerinin Güneydoğu ya da Çağatay koluna bağlı Çağataycayı kullanmaya başladılar. 18. ve 19. yüzyıllarda ayrı bir Türkmen edebiyat dili oluşmaya başladı. 1917 Sovyet Devrimi'nden sonra ise konuşma diline dayanan yeni bir edebiyat dili geliştirildi. 1927'ye değin Arap alfabesiyle yazılan Türkmence daha sonra Latin alfabesinden uyarlanmış bir alfabeyle yazılmaya başladı. 1940'ta SSCB'de bunun yerini Kiril alfabesi aldı.

Türkmencenin bazı özellikleri şöyle sıralanabilir: Ünlü uyumu yalnızca yuvarlaklarda tam değildir ("için-üçin", "görüşüp-görüşip"). Bazı sözcükler ikili ünlüye yer verir ("düş-düyş", "süt-süyt"). İçsesteki *v* sesi, gerisindeki ünlüyü yuvarlaklaştırır ("zevk-zovk", "mevlana-movlana", "devam-dovam"); *a, e* sesleri bağlantı ünlüsü olarak da kullanılır ("okuyup-okap", "karışan-garaşan"). İlk hecede *e* ve *i* bulunur. Arapça sözcüklerdeki ayın harfi bazı sözcüklerde kalın sırada ("adet-adat", "ilim-ılım"), içseste ise çoğunlukla *g* ve bazen de *h* ile görülür ("malumat-maglumat", "şiir-şıgır"). Bir Oğuz lehçesi olduğu halde Türkmence Doğu Türkçesinden geçmiş bazı özellikler içerir, ayrıca Çağatayca ve Eski Osmanlıca etkileri taşır ("olmak-bolmak", "varmak-barmak", "ben-men", "buna-muna"). *p* ulacı ünlü almadan eyleme bağlanır ("başlayıp-başlap", "okuyup-okap").

Türkmenistan, resmî adı TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ. Orta Asya'da ülke. Kuzeybatıda Kazakistan, kuzeyde, kuzeydoğuda ve doğuda Özbekistan, güneyde de Afganistan ve İran'la çevrilidir. Batı sınırını Hazar Gölü çizer. Başkenti Aşkâbad, yüzölçümü 488.100 km², 1992 tahmini nüfusu 3.859.000'dir.

Doğal yapı. Türkmenistan'ın yaklaşık yüzde 90'ı çöllerle kaplıdır. Dünyanın en büyük kum çöllerinden biri olan Karakum, cumhuriyetin orta kesimini kaplayarak Kazakistan'a doğru uzanır. Türkmenistan'da ayrıca bir dizi alçak dağ ve tepe yer alır. Güneydeki Kugitang ve Kopet dağları Pamir-Alay Sıradağlarının uzantısıdır. Jeolojik açıdan genç bir bölge olan Kopet Dağları ve çevresinde sık sık deprem olur.

Asya'nın iç kesimlerinde yer alan Türkmenistan'da yüzey şekillerinin de etkisiyle sert bir kara iklimi hüküm sürer. Sıcaklık yıl ve gün içinde büyük farklılıklar gösterir. Yazın ender olarak 35°C'nin altına düşen sıcaklık, güneydoğudaki Karakum Çölünde gölgede 50°C'ye kadar yükselir; kış aylarında ise Afganistan sınırındaki Kuşka'da –33°C'ye kadar düşer. Nem oranı düşük ve yağışlar yetersizdir. Kuzeybatıdaki çöllerde 80 mm dolaylarında olan ortalama yıllık yağış miktarı dağlık bölgelerde 300 mm'ye kadar yükselir.

Ülkedeki başlıca ırmaklar cumhuriyetin kuzeydoğu sınırı boyunca akarak Aral Gölüne dökülen Ceyhun (Amu Derya) Irmağıyla Herirud (Tecen), Murgab ve Atrek ırmaklarıdır. Sulama amacıyla ülkede birçok kanal inşa edilmiştir. Karakum Çölü boyunca uzanan ve dünyanın en büyük sulama ve taşımacılık kanallarından biri olan Karakum Kanalının yapımı 1950'lerden beri sürmektedir. Türkmenistan'da sulu tarıma elverişli bir toprak katmanıyla kaplı olan vahalarla vadi ve platolar dışında, doğal bitki örtüsü çöl özellikleri gösterir. Kopet Dağlarının vadilerinde yabanıl üzüm, badem, incir ve ceviz, ırmak kıyılarında ise kara kavak, söğüt ve kamış yetişir. Türkmenistan'da çöllük alanlarda tilki, yaban kedisi ve ceylan, dağlık kesimlerde ise keçi, çita, vaşak ve oklukirpi yaşar. Kalabalık sürüler halinde göç eden su kuşları kışın Hazar Gölünün doğu kıyılarında konaklar. Hazar Gölünde başta havyarıyla ünlü mersinbalığı olmak üzere çeşitli balık türleri yaşar.

Nüfus. Nüfusun yüzde 72'sini (1989) Türk dillerinin Oğuz koluna bağlı bir dil konuşan Türkmenler oluşturur. Ülkede ayrıca Ruslar, Özbekler, Kazaklar ve Tatarlar da yaşar.

Nüfus yoğunluğu (1992) kilometrekarede 7,2 kişidir. Bununla birlikte nüfus son derece eşitsiz bir dağılım gösterir. Çöllük ve dağlık alanlarda hemen hiç kimse yaşamazken, vahaların nüfus yoğunluğu çok

TÜRKMENİSTAN

yüksektir. Nüfusun yüzde 45,4'ü (1991) kentlerde yaşar. Başkent Aşkâbad dışındaki başlıca kentler Çarcu, Taşavuz ve Mari'dir.

Ekonomi. Türkmenistan pamuk tarımı ile petrol ve doğal gaz çıkarımı alanlarında uzmanlaşmıştır. 1991 verilerine göre ülkenin gayri safi milli hasılası 13,7 milyar ruble, kişi başına düşen milli gelir ise 3.700 rubledir. Pamuk dışında karakul koyunu, at ve deve yetiştiriciliği de tarım gelirlerine önemli katkılarda bulunur. Türkmenistan aynı zamanda Orta Asya'nın başlıca ipek kozası üreticisidir. Ceyhun Deltasındaki Aşağı Ceyhun Vahası ülkenin başlıca tarım bölgesidir. Bu bölgede pamuk, yonca, kocadarı, kenaf, susam, üzüm, kavun ve sebze yetiştirilir. Petrol yatakları Hazar Gölü kıyılarındaki ovalık alanda ve kıyı açıklarında toplanmıştır. Batıdaki doğal gaz yataklarından başlayan bir boru hattı Aşkâbad, Balhan ve Çeleken üzerinden ülkenin iç kesimlerine uzanır. Ülkede kimya ve makine sanayileri de gelişmiştir. Türkmenistan aynı zamanda halıları ve kilimleriyle tanınır.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Türkmenistan 1991'e değin SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerden biriydi. O dönemde ülkenin siyasal yaşamına Türkmenistan Komünist Partisi yön veriyordu. En yüksek yönetim organı Yüksek Sovyet'ti. Yüksek Sovyet kendi içinden bir Prezidyum ile bir Bakanlar Kurulu seçerdi. 1991'de SSCB'nin dağılmasının ardından Türkmenistan bağımsız bir ülke oldu. Bağımsızlık sonrasında Komünist Parti, Türkmenistan Demokrat Partisi adıyla iktidarı elinde tutmayı sürdürdü ve eski Komünist Parti başkanı Saparmurad Niyazov Haziran 1992'de cumhurbaşkanlığına seçildi. Mayıs 1992'de kabul edilen anayasayla Halk Maslahatı adını taşıyan 50 kişilik bir meclisin kurulması öngörülmüş ve bu yeni organ kurulana değin eski Yüksek Sovyet'e Meclis adıyla geçici bir statü tanınmıştır.

Türkmenistan'da eğitim 7-17 yaşlar arasında zorunlu ve parasızdır. Ülkede çeşitli yüksekokul ve üniversiteler vardır. Aşkâbad'daki Türkmenistan Bilimler Akademisi 1951'de kurulmuştur. Türkmenistan'da sağlık koşulları 20. yüzyılda büyük ölçüde gelişmiştir. 1990 verilerine göre bebek ölüm oranı binde 45,2'dir. Gene aynı yılın verilerine göre ortalama ömür erkeklerde 62,9 yıl, kadınlarda 69,7 yıldır.

Kültürel yaşam. Türkmen edebiyatında sözlü gelenek çok eski tarihlere dayanmakla birlikte, ilk yazılı örnekler 18. yüzyıl dolayında ortaya çıkmıştır. Türkmen kültür ve edebiyat yaşamı 1920'ler ve 1930'larda, Abdülhekim Kulmuhammedoğlu gibi aydınların etkisiyle büyük bir canlanma yaşadı. Bu canlanma dönemi Stalin dönemindeki tasfiyelerle sona erdi. Edebiyat yapıtları 1930'ların sonlarında Arap alfabesiyle yayımlanırken, sonradan Kiril alfabesi kullanılmaya başlamıştır. Günümüzde bundan sonra hangi alfabenin kullanılacağı konusunda bir tartışma söz konusudur.

Tarih. Aşkâbad yakınlarında İÖ 5 bin yıl öncesine tarihlenen yerleşmelerin izleri bulunmuştur. 3. yüzyılın ortalarında Part İmparatorluğu'nun bir parçası durumuna gelen Türkmenistan, 4. yüzyılda Sasanilerin eline geçti. Türkmenlerin bölgeye 11. yüzyılda yerleştikleri sanılmaktadır. Daha sonra sırasıyla Selçukluların ve Moğolların yönetimi altına giren Türkmenler 20. yüzyıla değin bir birlik oluşturamadan ayrı ayrı kabileler halinde yaşadılar. Rusların Türkmen topluluklarını ele geçirmeye yönelik ilk girişimi (1717) başarısızlıkla sonuçlandı. 1869'da Hazar Denizinin doğu kıyılarında bir ileri karakol kuran Ruslar Gök-Tepe Çarpışması'yla (1881) Türkmenlerin direnişini kırdıktan sonra aynı yıl Trans-Hazar yönetim birimini (*oblast*) oluşturdular; Trans-Hazar yönetim birimi 1899'da Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı. Türkmenler 1916'da Rus yönetimine karşı başlatılan ayaklanmaya etkin bir biçimde katıldılar.

Türkmenistan 1917 Sovyet Devrimi'ni izleyen İç Savaş (1918- 20) sırasında Sosyalist Devrimci Trans-Hazar Bölge Hükümeti'yle Taşkent'ten bölgeye sızmaya çalışan Bolşevik birlikleri arasında çarpışmalara sahne oldu. Aşkâbad'ın Temmuz 1919'da, Krasnovodsk'un da (bugün Balhan) Şubat 1920'de düşmesinin ardından Bolşevikler yönetimi ele geçirdi.

Trans-Hazar yönetim birimi 1921'de Türkmen yönetim birimi adını aldı. Bu dönemde Türkmenistan SSC'nin öteki bölgeleri 1920'de oluşturulan Buhara ve Harezm Sovyet halk cumhuriyetlerine bağlıydı. Bu topraklarla Türkmen yönetim birimi 1924'te Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleştirildi. 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan 18 Mayıs 1992'de yeni bir anayasa kabul ederek bu yolda adım atan ilk Orta Asya devleti oldu. Yeni anayasa siyasal çoğulculuğu kabul etmekle birlikte, etnik ve dinsel temele dayalı partileri yasaklıyor, özel mülkiyeti güvence altına alıyordu. Eski komünist kadrolar bağımsızlığın ardından işbaşında kalırken Ekim 1990'da Yüksek Sovyet tarafından cumhurbaşkanlığına getirilmiş olan Saparmurad Niyazov Haziran 1992'de tek aday olarak katıldığı cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanarak makamını korudu. Türkmenistan hükümeti, Avrupa'ya uzanacak bir boru hattının yapımı için Kasım 1992'de bir ABD-Türkiye konsorsiyumuyla anlaşma imzaladı. Kasım 1993'te manat adıyla ulusal bir para birimi dolaşıma sokuldu.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Türkmenler, 11. yüzyıldan sonra batıya göç eden Müslüman Oğuzların geleneklerini sürdüren ve Türk dillerinin güneybatı koluna bağlı bir dil (*bak.* Türkmence) konuşan halk. Çoğunluğu Türkmenistan'da ve komşu Orta Asya topraklarında yaşar. Orta ve Güneydoğu Anadolu ile İran'ın özellikle kuzey kesiminde ve Afganistan'ın kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan büyük Türkmen toplulukları vardır. Kuzey Irak ve Suriye'de yaşayanlarla birlikte toplam Türkmen nüfusu 3 milyonun üzerindedir. Orta Asya cumhuriyetleri dışındaki Türkmenlerin çoğu göçebe yaşam biçimini sürdürmektedir. Anadolu'da göçebe Türkmenler Yörük adıyla da anılır.

Oğuzlar yaklaşık 2 yüzyıl süren batıya göç hareketi sonunda Türkmen adını benimsediler. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Türkmenlerin devletleşme sürecine uyum sağlayamadıkları için uç bölgelere göç etmesi Anadolu'nun Türkleşmesine katkıda bulundu. Daha Anadolu Selçukluları döneminde yerleşik yaşama geçebilen Türkmenler tımarlı kesime temel olan nüfusu oluşturdular. Anadolu'daki uç Türkmenleri Bizanslılara ve Haçlılara karşı Selçuklu sultanlarının başlıca dayanağıydı. Ordularını Türkmen gençlerinden oluşturan Müslüman hükümdarlar Türkmen oymaklarını sınır boylarındaki verimli topraklara yerleştiriyordu.

Geleneksel yaşam biçimini sürdüren Türkmenlerinse önemli bir bölümü eski kandaş eşitliğine sırt çeviren Selçuklu yönetimine karşı sürekli bir muhalefetin, yer yer ayaklanmaların kaynağını oluşturdu. Ayrıca meliklere ve beylere bağlanmadan başına buyruk davranan Türkmen beyleri de akınları ve yağmalarıyla yerleşik topluluklar ve yönetimler için sürekli bir tehdit kaynağıydı. 13. yüzyılda Selçuklu yönetimine karşı Türkmen ayaklanmalarına dönüşen Babailik(*) Selçukluların Moğol istilası karşısında yenik düşmesini kolaylaştırdı.

14. yüzyılda Türkmenler arasında geriye doğru da bir göç hareketi başladı. Bu kez İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar ve Kaçar devletleri Türkmen güçlerine dayanarak varlıklarını sürdürdüler. Buna karşılık Moğol yayılması Anadolu'ya başka Türkmen topluluklarının gelmesine yol açtı. Moğol katliamlarından kaçan bazı Türkmenler de Suriye'ye inerek Memlûklere sığındılar.

Anadolu'yla bağlarını kesmeyen Türkmenler sonraki yüzyıllarda Kuzey Suriye'yi kışlak, Orta Anadolu'yu yaylak edindiler. Şam Türkmenleri ya da Şamlu olarak anılan bu gruplar Oğuzların Bozok, Üçok ayrımını korudular. Halep-Amik bölgelerinde Bozok kolundan Bayat, Avşar, Beydili, Döğer oymakları, Çukurova ve yakın bölgelerde de Üçok kolundan Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur (Salgur), Eymür oymakları yurt edindi. Anadolu'da kalanlar bugünkü Sinop'tan Gaziantep'e kadar doğu bölgelerinde yağmacı topluluklar oluşturdu. Başta Karaman Türkmenleri olmak üzere daha batıdakiler ise birer beylik kurdular. Batı Anodulu'nun Türkleşmesinde Menteşe, Germiyan, Karesi ve Saruhan beylikleri özellikle etkili oldu. Bunların yanı sıra Aydın ve Osmanlı beyliklerinin sağladığı güvenceli ortamda, ahilik örgütlenmesinin de sağladığı olanaklarla yerleşik yaşamı benimseyen Türkmen toplulukları daha sonra Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin nüfus temelini oluşturdu. Göçebe yaşam biçimini sürdüren Türkmenlerden eski SSCB sınırları içinde kalanlar 20. yüzyılda yerleşik tarıma geçti, hayvancılıkta da göçebeliğe özgü yöntemleri bıraktı. Günümüzde de göçebeliği sürdüren Türkmen toplulukları arasında Oğuz töresine özgü örgütlenme biçimleri varlığını korumaktadır.

Türkoğlu, Akdeniz Bölgesi'nin doğu kesiminde, Kahramanmaraş iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 688 km² olan Türkoğlu ilçesi, kuzeyde Merkez ilçe, doğuda Pazarcık ilçesi, güneyde Gaziantep, güneybatı ve batıda da Adana illeriyle çevrilidir.

Bazı bölümleri dalgalı düzlüklerden oluşan ilçe toprakları ilin güney kesiminde yer alır. Orta ve doğu kesimi Kahramanmaraş-Hatay Çöküntü Oluğunun(*) üstündedir. Türkoğlu yöresinin batı kesimini Amanos Dağlarının kuzey uzantıları engebelendirir. Bu topraklardan kaynaklanan suları toplayan Aksu, ilçe sınırları dışında Ceyhan Irmağına katılır. Orta kesimdeki ovalık alanda yer alan bataklıklar kurutularak tarım alanına dönüştürülmüştür. Dağlık alanlar daha çok ardıç, göknar, kızıl çam, kara çam ve sedir ağaçlarından oluşan ormanlarla kaplıdır.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday, üzüm, pamuk tohumu (çiğit), pamuk, şeker pancarı, arpa, kırmızıbiber ve soyadır. Az miktarda zeytin, elma, nohut, mercimek ve kayısı yetiştirilen ilçede hayvancılık da yapılır.

1958'de Türkoğlu İnekhanesi adıyla kurulan Kahramanmaraş Tarım İşletmesi ilçe tarımının gelişmesine katkıda bulunan başlıca kurumdur. İlçe topraklarında barit ve tuğla-kiremit hammaddesi içeren cevher yatakları vardır.

Eskiden Eloğlu adıyla anılan kentin, Tecirli aşiretini yerleştirmek amacıyla kurulduğu bilinmektedir. 1960'ta ilçe merkezi yapılırken adı Türkoğlu olarak değiştirildi. Kahramanmaraş'ı daha güneydeki İskenderun ile Antakya'ya bağlayan yol kentten, Bağdat Demiryolu da kent yakınından geçer. Türkoğlu kenti il merkezi Kahramanmaraş'a 29 km uzaklıktadır.

Türkoğlu Belediyesi 1960'ta kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 60.992; kent, 14.608.

türkü, halkın sözlü geleneğinde oluşmuş, düzenleyicisi bilinmeyen, zaman içinde içerik ve biçim açısından değişikliklere uğrayabilen ve bir melodi eşliğinde söylenen halk şiiri. Anadolu'nun bazı bölgelerinde türkü yerine "yır" sözcüğü de kullanılır. Türkünün asıl sözlerini içeren bölümüne bent, her kıtanın sonunda yinelenmiş bölümüne ise nakarat (ya da kavuştak) adı verilir. Türküler konularına göre lirik türküler (aşk, gurbet, hapishane türküleri, ninniler, ağıtlar), taşlama, yergi ve güldürü türküleri, anlatı türküleri (efsane ve tarih konulu) olarak üçe ayrılır. İşlevlerine göre ise iş türküleri, tören türküleri (düğün, bayram türküleri, dinsel türküler, ağıtlar), oyun ve dans türkülerine ayrılır.

türlerin oluşumu, evrimleşme sürecinde yeni ve ayrı türlerin oluşması.

Türlerin temel özelliklerinden biri aralarında eşeysel yalıtım olmasıdır; başka bir deyişle, iki farklı türün bireyleri birbiriyle döllenip verimli bireyler oluşturamaz. Bu nedenle ancak bir türün kendi arasında döllenip üremiş iki topluluğu arasında eşeysel yalıtım ortaya çıktığında yeni bir türün oluştuğu söylenebilir. İki toplulukta genetik dallanmanın ortaya çıkmasıyla başlayan süreç, doğal seçme yoluyla tamamlanır.

Tür oluşumu farklı mekanizmalarla gerçekleşebilir. Belirli bir türden iki topluluğun yaşama ortamları, iki gölü birbirine bağlayan su kütlesinin kurumasında olduğu gibi, ayrılabilir. Toplulukların her birinin değişen çevre koşullarına uyum göstermesi sonucunda genetik havuzu birbirinden tümüyle farklı iki topluluk oluşur. Bu iki topluluk bu aşamada yeniden birleştirilirse (örn. iki gölün arasında bağlantı sağlanırsa), birbiriyle döllenerek anne ve babanın genetik yapısının uyuşmaması nedeniyle yaşamını sürdüremeyen ya da çoğalamayan melez bireyler oluşturur. Doğal seçme sonucunda daha iyi uyum gösterebilen ve melez olmayan bireyler sağ kalırken melezler ayıklanır; sonuçta her iki topluluğun, genetik yapıları melezleşmeyi engelleyen bireyleri sağ kalıp çoğalır. Böylece iki topluluk arasındaki eşeysel yalıtım tamamlanır, iki farklı tür ortaya çıkar. Bu süreç coğrafi yalıtım olarak adlandırılır.

Bir türdeş topluluk, bir daha hiç geri dönmemek üzere türün geri kalan bireylerinden farklı bir coğrafi bölgede yaşamaya başlayabilir. Uyumsal açılım(*) süreciyle evrimleşerek farklı bir tür haline gelebilen bu topluluk yeni ortamdaki ekolojik nişlere özgün olarak uyum sağladığından, ana türle arasında eşeysel yalıtım olması için doğal seçme gerekmez. Yeni ortamda yeni türdeş topluluklar da açılarak yeni türleri oluşturabilir. Uyumsal açılıma en iyi bilinen örnek Galápagos ispinozudur.

Bir türdeş topluluktaki kromozom değişimleri (mutasyon) sonucunda ortaya çıkan eşeysel yalıtım süreci, çok hızlı olabilir. Değişime uğrayan topluluk kaynaklandığı ana türle çaprazlandığında uyum gösteremeyen melez bireyler oluşur; daha sonra coğrafi dallanmada olduğu gibi doğal seçme sonucunda iki tür arasında eşeysel yalıtım gerçekleşir.

Bu sürece örnek, yeni bir türün iki ya da üç kuşakta oluşmasını sağlayan poliploitliktir. En sık çiçekli bitkilerde görülen bu süreçte, gametlerdeki anormal hücre bölünmesi sonucunda melez bitkinin her hücre çekirdeğinde normal sayının iki ya da daha fazla katı kadar kromozom gelişir. Çiçeklenme evresinde kendi kendini dölleyen melez, canlı kalabilen ve normalden fazla kromozoma sahip olduklarından ana türle aralarında eşeysel yalıtım olan yavrular verir.

Türlerin oluşmasına ilişkin kanıtlar önceleri fosillerin incelenmesi ve canlıların geçirdikleri yapı ve biçim değişikliklerinin belirlenmesiyle elde edilmiştir. Oysa, genetik araştırmaları yapı değişikliğinin her zaman tür oluşumuyla paralel sürmediğini, aralarında eşeysel yalıtım olan pek çok topluluğun yapı açısından çok benzer, hatta eş olduğunu göstermiştir.

Türoniyen Kat, Üst Kretase (Tebeşir) kayaçlarının dünya ölçeğinde rastlanan standart bölümü ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce). Senomaniyen Katın üzerinde ve Konyasiyen Katın altında yer alan Türoniyen Kat İngiltere'de kalkerli Orta Tebeşir oluşuğuyla, Avrupa'nın öbür yerlerinde ise ağırlıklı olarak kireçtaşlarıyla kendini gösterir. ABD'nin içbatı kesimlerinde de tam bir Türoniyen sistem bulunur. Daha kısa zaman aralıklarına işaret eden bir dizi alt bölüme ayrılan Türoniyen Katın tanıtıcı fosil faunası, çeşitli ammonit kafadanayaklı cinslerinden ve *Inoceramus labiatus* cinsi Kretase çiftçenetlilerinden oluşur.

türümcülük, felsefe ve ilahiyatta, yaratılışı, yetkinliğini giderek yitiren rastlantısal varlıkların sonsuz, eksilmeyen, değişmeyen bir ilk tözden, iradi olmayan, zorunlu, kendiliğinden ortaya çıkışı olarak gören öğreti. Yaratılışı açıklamak için en çok ışık benzetmesinden yararlanılır; benzetme ışığın kendini sürekli iletmesine, değişmeden kalmasına ve parlaklığını yakınlığı oranında nesnesiyle paylaşmasına dayanır. Türümcülük yoktan var edilme olasılığına yer bırakmaz. Aralarındaki farklılıklara karşın bazı araştırmacılar tarafından panteizmle aynı sınıfa sokulursa da Tanrı'nın sonlu dünyada içkin olduğu görüşünü savunmaz.

Türümcülükle ilgili görüşlere 1. ve 2. yüzyıllarda Yahudi düşünür Philon ile gnostik okulun kurucularından Basilides ve Valentinus'un yazılarında rastlanır. Ama öğretiye olgun biçimini verenler Plotinos ve Proklos gibi Yeni-Platonculardır. Türümcülük gnostik dinde önemli rol oynadı. İlk Hıristiyan yazarlar Üçleme'yi açıklamak amacıyla bu öğretiden yararlandılar. Kabala metinlerinde açıklamaları yapılan türümcülük 16. ve 17. yüzyıl mantıkçıları tarafından da kullanıldı. Gottfried Wilhelm Leibniz'ten sonra ise yandaşları azaldı ve zamanla yerini evrim kuramlarına bıraktı.

İslam düşüncesinde sudur terimiyle belirtilen türüm kavramı, Aristotelesçi geleneği izleyen Farabi ve İbn Sina gibi Meşşai felsefecilerin kurduğu sistemlerde kilit önem taşır (*bak.* Meşşaiyun). Bu felsefecilerin türümcü yaklaşımı, Tanrı'nın evren karşısındaki mutlak aşkınlığını tartışma konusu ettiği için kelam bilginlerince reddedilmiştir. Sühreverdi'nin kurduğu düşünce akımı İşrakiyenın(*) ışık metafiziği de Yeni-Platonculuğa özgü türümcü çizgiler içerir.

TÜSİAD *bak.* Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği

Tütengil, Cavit Orhan (d. 17 Ocak 1921, Tarsus, İçel - ö. 7 Aralık 1979, İstanbul), sosyolog, düşünür.

İlk ve orta öğrenimini Tarsus'ta ve İstanbul Haydarpaşa Lisesi'nde (1940) tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi (1944). Çeşitli

Tütengil
Ara Güler

lise ve köy enstitülerinde öğretmenlik yaptı. Akademik araştırmalar için bir süre Fransa'da bulundu (1950-51). Daha sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'ne asistan olarak girdi (1953). *Montesquieu'nün Siyasi ve İktisadi Fikirleri* adlı teziyle sosyoloji doktoru oldu (1957). Aynı çalışmasıyla Türk Dil Kurumu Bilim Ödülü'nü kazandı. 1960'ta *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları* konulu teziyle doçentliğe, 1970'te de profesörlüğe yükseldi. İktisat Fakültesi ve bu fakülteye bağlı Gazetecilik Enstitüsü'nde öğretim üyesiyken, bir sabah evinden çıktığı sırada silahla taranarak öldürüldü.

Üniversite öğrenciliği sırasında *Değirmen* dergisini çıkaran (1942-44) Tütengil, Diyarbakır'da öğretmenken meslektaşları ve öğrencileriyle birlikte *Çizgi* dergisini yayımladı (1953). Sonraki yıllarda *Yenilik*, *Yeni Ufuklar*, *Milliyet Sanat* dergilerinde ve *Cumhuriyet* gazetesinde fıkra ve makaleler, inceleme ve araştırma yazıları yazdı. Ayrıca yabancı ve Türk düşünürlerle ilgili monografik çalışmalarıyla tanındı. Ziya Gökalp üzerine en kapsamlı monografik çalışmalardan birini hazırladı. Basın tarihi ve bölgesel basın konularında da araştırmalar yaptı. Uygulamalı alan araştırmaları ve sosyolojik yöntem çalışmalarının yanı sıra azgelişmiş toplumların modernleşme ve gelişme sorunlarını inceledi. Bu sorunların çözümü için modernleşme anlamında bir Batılılaşmayı önerdi ve Batılılaşmanın ideolojik boyutu olarak Atatürkçülüğü savundu.

Türkiye'de sosyolojiye gerek kuram, gerekse yöntem düzeyinde önemli katkılarda bulunan Tütengil'in başlıca yapıtları arasında *Ziya Gökalp Bibliyografyası* (1945), *Köy Enstitüsü Üzerine Düşünceler* (1948), *Prens Sabahattin* (1954), *Ziya Gökalp Üzerine Notlar* (1956, 1964), *Gazete ve Dergileri İnceleme Metodu* (1961), *Türkiye'de Bölge Basını ve Diyarbakır Gazeteciliği* (1962), *Köyden Şehire Göç Meselesi* (1963), *Azgelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı* (1961, 1966), *Köy Sorunu ve Gençlik* (1967, 1969), *Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod* (1969, 1978), *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği* (1969), *Türkiye'de Köy Sorunu* (1969), *Azgelişmenin Sosyolojisi* (1970, 1984), *100 Soruda Kırsal*

Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları (1975, 1983); ayrıca *Ağrı Dağındaki Horoz* (1968), *Temeldeki Çatlak* (1975), *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak* (1975) ve *Montesquieu* (1977) sayılabilir. Ölümünden sonra İstanbul İktisat Fakültesi'nce *Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'e Armağan* (1980) ve *Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan* (1982) adlarıyla iki anma kitabı yayımlanmıştır.

tütsü, BUHUR olarak da bilinir, adak olarak ya da ölüleri diriltmek umuduyla bazen baharatla karıştırılarak yakılan ve dumanı hoş bir koku veren reçine taneleri. Çoğunlukla, buhurdan ya da buhurluk denen bir kap içindeki mangal kömürü korlarının üzerine serpilerek yakılır.

Arabistan ve Somali kıyılarından getirtilen tütsü Eski Mısır'ın dinsel yaşamında önemli bir yere sahipti. Sözgelimi Güneş Tanrısı Amon-Ra'nın putu önünde düzenlenen günlük ayinlerde ve ölülerin ruhlarının dumanla birlikte göğe yükseleceğine inanılan cenaze törenlerinde tütsü yakılırdı. Kötü kokuları gidermek ve şeytanları kovmak amacıyla kullanılan tütsünün, güzel kokunun tanrısal bir nitelik olması nedeniyle tanrıların varlığını açığa çıkaracağına ve onları hoşnut edeceğine inanılırdı. Babilliler de dualarda ve kehanetlerde yaygın olarak tütsü yakarlardı. Babil Sürgünü öncesinde İsrail'e giren tütsüye mucizevi güçler atfedilirdi; daha sonraları İÖ 5. yüzyılda tütsü yakmak için özel altarlar kullanıldı.

Günümüzde de Hindular (özellikle Şivacılar) toplu ayinlerde ve kişisel adaklarda, Budacılar ise rahipliğe kabul törenlerinde, şenliklerde ve günlük ayinlerde tütsü yakarlar. Eski Çin'de dinsel şenliklerde ve alaylarda ataların ve ev tanrılarının ruhlarını yüceltmek amacını taşıyan tütsü yakma geleneği, Japonya'da da Şinto ayinlerinin bir parçasıydı.

Eski Yunan'da 8. yüzyılda adakta bulunmak ve kötü ruhlardan korunmak amacıyla başlayan odun ve reçine yakma uygulaması Orpheus kültünce de benimsendi. Roma'da odunun yerini alan ithal tütsü, toplu ve bireysel adak törenleriyle imparator kültünde önemli bir yer edindi.

İS 4. yüzyıldan sonra Hıristiyan kiliselerinde Komünyon ayininde yakılan tütsü zamanla inananların duaları ile azizlerin iyi işlerinin göğe yükselişini simgeler oldu. Batı'da tütsü kullanımı ortaçağa değin Doğu'dakinden daha sınırlıydı. Reform hareketinden sonra İngiltere Kilisesi'nde yer yer süren tütsü uygulaması 19. yüzyılda Oxford Hareketi'nin etkisiyle yeniden yaygınlaştı. Öbür kiliselerde ise ayinlerde ve dinsel alaylarda tütsü yakma uygulaması kesintisiz sürdü.

Eski Türk dinlerinde tütsünün varlığına ilişkin bir kayıt bulunmamakla birlikte şaman ayinlerinde ve tedavilerde tütsü yakıldığı bilinmektedir. Uygurlarda da tedavi amacıyla tütsü yakılırdı. Günümüzde Anadolu'da daha çok mevlid törenlerinde görülen tütsü yakma uygulamasına özellikle nazar değdiğine inanılan hastaların iyileştirilmesi ve zararlı böceklerle hayvanların kovulması gibi amaçlarla da başvurulmaktadır.

tütsüleme, FÜME YÖNTEMİ olarak da bilinir, et ve balık ürünlerini, dayanıklılığı artırmak ve parlak, esmer bir renk ve koku vererek lezzetlendirmek amacıyla dumana tutma işlemi. Dumanın kurutucu etkisinin yanı sıra odun dumanında bulunan belirli alkoller, formaldehit vb kimyasal maddeler de etin dayanıklılığını artırır.

Gıda maddelerini korumada en eski yöntemlerden biri olan tütsülemenin, ateşte pişirme yönteminden kısa bir süre sonra geliştirildiği sanılır. İskandinavya ülkelerinde ve Kuzey Amerika'nın kuzeybatısında balık tütsüleme, Avrupa ve ABD'de ise domuz eti tütsüleme teknikleri çok gelişmiştir. Kimyasal koruyucuların yaygın biçimde kullanılması 20. yüzyılın ortalarında tütsüleme yöntemine duyulan ilgiyi azaltmışsa da yüzyılın sonuna doğru "doğal ya da sağlıklı gıda" hareketi bu ilgiyi yeniden canlandırmıştır.

Gerek ticari amaçla, gerekse evde yapılan tütsüleme işleminde et duman dolu bölmede ya asılır ya da raflara yerleştirilir. Genelikle birkaç katta yapılan ticari tütsülemede talaş ateşinin ısısını artırmak için istim boruları kullanılır. En tutulan yakıt bir tür ceviz (*hickory*) talaşıdır. Tütsüleme işleminin büyüklüğü ne olursa olsun sertodunlu ağaç ateşi şarttır. Çam ve ladin gibi yumuşakodunlu ve kozalaklı ağaçların sakızları et üzerinde ince bir katman oluşturarak acı bir tat verir. Tütsüleme etin cinsine ve nem oranına göre genellikle 43°C-71°C sıcaklıkta birkaç saatten birkaç güne kadar değişen sürede yapılır. Tütsülemeden sonra hemen soğutulan et kesilip paketlenerek satışa sunulur.

ABD'de en yaygın tütsülenmiş ticari et çeşitleri domuz ve sığır jambonu, beykın (domuz pastırması) ve sucuktur. Normal tütsüleme fırınlarında ya da barbekülerde et ve balığın yanı sıra peynir, kabuklu yemiş, katı yumurta, çilek, kiraz gibi meyveler ve yürek, dil, karaciğer gibi sakatatlar da tütsülenebilmektedir.

Üretim süresini kısaltmak amacıyla etler bazen koruyucu madde içeren çözeltilere daldırılarak ya da böyle bir çözeltiyle sıvanarak yapay yolla "tütsülenir". Ama doğal bir kuruma sağlamadığı için bu işlemin koruyucu etkisi çok azdır.

tütü, kadın bale dansçılarının giydiği standart etek. Üst üste dört beş kat ipek ya da naylon farbaladan oluşur. Vücudu sıkıca saran bir korseye bağlıdır. Başlangıçta bu ad dansçıların giysinin altına giydikleri pantolona benzeyen kısa bir tür jüpona verilirdi. Yerden 30 cm yüksekte kalan romantik döneme özgü tütünün ilk örneğini 1830'larda Marie Taglioni kullandı. Daha sonra gittikçe kısalan tütü 1880'lerde bütün bacağı açıkta bırakacak bir biçime geldi. Çağdaş balede hem romantik dönem tütüsü, hem de kısa tütü giyilmektedir.

tütün, patlıcangiller (*Solanaceae*) familyasının *Nicotiana* cinsinden çeşitli bitkilere, özellikle de *Nicotiana tabacum*'a ve bu bitkilerin keyif verici olarak kullanılan yapraklarına verilen ad. Nikotin adında bir alkaloit içeren bu yapraklar işlendikten sonra yakılıp dumanı içe çekilerek, çiğnenerek ya da toz edilip burna çekilerek kullanılır. Bugün en çok üretilen tütün türü olan *N. tabacum*'un anayurdu Güney Amerika, Meksika ve Batı Hint Adalarıdır. Türkiye'de Hasankeyf tütünü ya da deli tütün denen *N. rustica* ise ilk kez Kuzey Amerika Yerlilerince tarıma alınmış olup günümüzde başlıca Türkiye, Hindistan ve bazı Avrupa ülkelerinde yetiştirilmektedir. Sınırlı bir kullanım alanına sahip olan deli tütün genellikle pipo, çiğneme ve enfiye tütünü olarak kullanılır. Bu her iki tür de ilk kez 1753'te Linnaeus tarafından tanımlanmıştır. Bu iki ana tür dışında *N. attenuata*, *N. trigonophylla* ve *N. quadrivalvis* gibi bazı tütün türleri de eskiden Kuzey Amerika Yerlilerince yakılarak içilirdi. *N. sylvestris* ve *N. alata grandiflora* gibi bazı türler ise alımlı çiçeklerinden ötürü süs bitkisi olarak yetiştirilir. Avustralya kökenli birkaç tür dışında *Nicotiana* türlerinin çoğunun Batı Yarıküre'ye özgü olduğu sanılmaktadır.

Kristof Kolomb Amerika'yı keşfettiğinde yerli halk tütün yetiştiriyor ve kullanıyordu. Günlük yaşamlarında çok önemli bir yer tutan, hatta bazı özel törenlerin simgesi olan bu ürün için çeşitli tarım yöntemleri geliştirmişlerdi. Amerika'ya yapılan seferler sonucu tütün ilk kez 16. yüzyıl ortalarında Avrupa'ya getirilerek Fransa'da, Portekiz'de, İspanya'da ve İngiltere'de yetiştirilmeye başlamış, oradan da tüm dünyaya yayılmıştır. Bu bitkilerin bilimsel cins adı, hasta olan Fransız kral naibesi Catherine de Médicis'ye ilaç olarak tütün tozu gönderen Fransa'nın Lizbon büyükelçisi Jean Nicot onuruna verilmiştir.

Tütün (*N. tabacum*) ortalama 1-2 m'ye kadar boylanabilen otsu bir bitkidir. Dalların ucunda bileşik salkımlar oluşturan çiçeklerinin huni biçiminde açık pembe, kırmızı ya da beyaz renkli taçyaprakları vardır. Kendi kendine döllenen bu çiçeklerde bazen ender olarak çapraz döllenmeye de rastlanır. Bazı iri çeşitlerde yaprakların boyu 60-90 cm'ye, eni ise boyunun yarısına ulaşırsa da Türk tütünü ya da Şark tütünü denen çeşitlerde 7-8 cm'yi aşmaz.

Yaklaşık 50-120 cm arasında boy atabilen deli tütün (*N. rustica*) öbürünün tersine gövdenin üst değil alt bölümünden dallanır. Yaprakları oval biçimli, kalın ve enli, çiçekleri açık sarı ya da yeşilimsidir. Her ikisi de yapışkan tüylerle kaplı olan bu türlerin alkaloit içeriği *N. rustica*'da öbürüne göre çok daha yüksektir.

Tütün tohumdan çoğaltılan bir bitkidir. Tohumlar önce özel yastıklara ekilerek fide elde edilir, daha sonra fideler tarlaya aktarılır. En iyi gelişmeyi 25°C-30°C'lik sıcaklıklarda gösteren bu bitkiler genellikle akaçlaması ve havalanması iyi, gevşek, organik maddesi fazla olmayan, orta ağırlıktaki toprakları sever. Bitkinin yetişme sürecinde yapılan çeşitli bakım işlemleri arasında tepe kırma işlemi de yer alır. Yaprakların büyüyüp gelişmesini ve kalitesinin yükselmesini sağlayan bu işlem tepe tomurcuğunun çiçeklerle birlikte kesilmesine dayanır. Tütün tarlaya dikildikten 2-3 ay sonra hasada hazır hale gelir. Bitki olgunlaşmaya aşağıdan başladığı için yapraklar aşağıdan yukarıya doğru ve elle kırılarak hasat edilir. Toplanan yapraklar yörenin iklim koşullarına bağlı olarak değişik yöntemlerle kurutulur.

Tütün, başlıca bileşiği olan nikotinin(*) yanı sıra benzer yapıda bazı alkaloitlerle malik asit ve sitrik asit gibi organik asitleri de içerir. Ortalama olarak havada ya da ateşte kurutulmuş kara tütünlerde yüzde 4-4,5, puro tütünlerinde yüzde 3,5-4, Mary-

(Solda) Deli tütün (*Nicotiana rustica*), (sağda) yaygın biçimde tarımı yapılan kültür tütünü (*N. tabacum*)
(Sol) U S Department of Agriculture, (sağ) J Horace McFarland Company

land tütününde yüzde 2, Türk tütününde ise yüzde 2'den az nikotin bulunur. *N. rustica*'da ise nikotin oranının yüzde 10'a, hatta yüzde 16'ya kadar çıktığı bilinir.

Dünyanın en başta gelen tütün üreticileri arasında Çin, ABD, Brezilya, Hindistan, Türkiye ve Kanada sayılabilir.

İlk kez nerede ve hangi tarihte yetiştirilmeye başladığı kesin olarak saptanamamakla birlikte Türkiye'de 17. yüzyılın başlarından beri tütün üretildiği bilinmektedir. Osmanlı döneminde üretimi genellikle Türkler, ticareti de yabancılar tarafından yapılan tütünün ekimi ile satışının denetimi ve işlenmesi hakkı 1884'te kurulan Reji İdaresi'ne(*) verilmiş, Cumhuriyet'ten sonra da devlet tekeli altına alınmıştır (1932). Günümüzde tütün ve sigara üretimi ile ticareti önemli ölçüde Tekel'in(*) denetim ve gözetimi altında yapılır.

Dünyada Şark tütünü adıyla tanınan tütünlerin başlıca üreticilerinden biri Türkiye'dir. Büyük Bunalım(*) ve II. Dünya Savaşı yıllarında bunalımdan olumsuz biçimde etkilenen Türk tütüncülüğü, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD kaynaklı Virginia tütününün hızla yaygınlaşması üzerine Şark tütünlerine talep azalınca daha da geriledi. 1960'larda yaygınlaşan mavi küf hastalığından da büyük zararlar gördü. Tüm bunlara karşın gene de genişleyen tütün ekim alanları 1950'de 125 bin hektarken 1974'te 376 bin hektara ulaştı. Tekel'in alımlarıyla desteklenen üreticilerin tütün ekimini öteki bitkisel ürünlerin yetiştirildiği alanlara da kaydırması sonucunda tütün üretimi 1976'da 324 bin tona çıktı. Ancak 24 Ocak 1980'de Türkiye çapında alınan ekonomik önlemler doğrultusunda destekleme alımları kısıtlanınca tütün alanları daralmaya, tütün üretimi de azalmaya başladı; 1981'de 177 bin hektara ve 168 bin tona, 1986'da da 170 bin hektara ve 158 bin tona kadar düştü. Bölgesel tütün çeşitlerinin durumunu dikkate alan Tekel, 1985'te Türk Tütünlerinin Kalitesini Geliştirme Projesi'ni yürürlüğe koydu ve Amerikan grad sistemine göre alım yapmaya başladı. Buna göre Ege Bölgesi'nde A grad, Karadeniz Bölgesi'nde B grad, Marmara Bölgesi'nde kapa, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kapa kapa, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de kırık tütün alımları yapılmaktadır. Yaklaşık 500 bin ailenin tütün üretimiyle geçindiği Türkiye'de Tekel'e bağlı Yaprak Tütün İşletmeleri ve Ticareti Müessesesi tarafından kurulmuş olan 43 kadar tütün bakım işletmesi vardır. Tütün ticareti serbest olan ve önemli bir tütün ihracatçısı olan Türkiye'de Tekel'den başka tüccarlar tarafından da tütün alımı yapılmaktadır. Genellikle Ege Bölgesi'nde üretilen tütünler yurtdışına ihraç edilir; öteki bölgelerde elde edilen ürün ise yurtiçinde değerlendirilir. Tütün üretimi, pazarlanması, bakımı, işlenmesi, mayalandırılması, fabrikasyonu ve ihracatı konularında eğitim veren Ege Üniversitesi'nin Ziraat Fakültesi'ne bağlı Akhisar Tütün Eksperleri Yüksekokulu açılmıştır.

Türkiye'de Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre, 1992'de 327 bin hektarlık tütün alanından yaklaşık 322 bin ton ürün elde edilmiştir. Başlıca tütün ekim alanları Ege, Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Marmara bölgelerindedir. 1989'da en çok tütün üretimi yapılan iller ve ürün miktarları şöyledir: Manisa'da 70.810 ton, İzmir'de 30.144 ton, Samsun'da 22.625 ton, Denizli'de 21.231 ton, Muğla'da 14.204 ton, Adıyaman'da 17.266 ton, Balıkesir'de 14.298 ton, Siirt'te 13.226 ton, Hatay'da 10.761 ton ve Aydın'da 7.592 ton. *Ayrıca bak.* sigara.

tüvit kumaş, çeşitli kalınlıkta ve kaba yüzeyli kumaşların ortak adı. Tüvit kumaşların renkleri ve dokunma özellikleri üretim yerine göre büyük çeşitlilik gösterir. Çoğunlukla tümüyle yünden dokunmakla birlikte, yün ile pamuk, yün ile reyon ya da yün ile yapay liflerin karıştırılmasıyla dokunmuş tüvit kumaşlar da vardır.

Tüvit kumaşlar genellikle temel dokuma türlerinden biri olan dimi dokuma yöntemiyle dokunur. Dimi dokumanın çeşitli renk ve tonlarda çizgili, sarma ve puanlı türlerinin yanı sıra balıksırtı, baklava, zikzak, çapraz, ekose gibi türleri de içeren uyarlamaları vardır. İplik ve büküm sayılarıyla kullanılan renkler büyük çeşitlilik gösterdiği gibi, atkı ve çözgü sonları ile sıkma dereceleri de yöreden yöreye çok değişir. Tüvit kumaşlar çoğunlukla boyanmış ipliklerden renkli olarak dokunmakla birlikte parça halinde boyananları da vardır. İplik ve kumaş boyama ile bitirme işlemlerinde uygulanan tekniklerin gelişmesi sonucunda değişik ağırlıkta, genellikle palto, tayyör ve spor ceket yapımında kullanılan çok çeşitli tüvit kumaşlar üretilmektedir.

tüy, varlığını sürdüren tüm kuşların derisini örten yapıların ortak adı. Yalnız kuşlarda bulunan bu deri türevleri kuşların sürüngen atalarındaki pullardan evrimlendiği anlaşılmaktadır. Birçok özelleşmiş tüy tipi vardır. Bunlar kuşun uçmasına, vücut sıcaklığını korumasına, aerodinamik yapısını desteklemeye, görsel gösteri davranışlarını sergilemeye yarar ve duyu alıcısı olarak işlev görür.

Memelilerin çoğunun kıllarından farklı olarak tüyler kuşun deri yüzeyini tümüyle örtmez. Telek tüyleri vücut eksenine bakışımlı bölgelerden çıkar ve bu bölgelerin arası çıplaktır. Ama teleksiz bölgelerde küçük ve yumuşak hav tüyleri bulunabilir.

Bir tavuskuşunun tüyü (üstte); kur yapan bir cennetkuşunun (*Paradisaea apoda raggiana*) erkeği (altta)

(Üst) John H. Gerard, (alt) River Sanctuary, Yeni Gine; fotoğraf. Tom McHugh—The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

Tipik bir telek tüyünün kök ve gövde bölümlerinden oluşan ekseni, eksenin gövde bölümünden iki yana doğru ayrılan dalları, bunların her birine bağlı yan dalları ve yan dallarda komşu yan dallara tutunan çengelleri vardır. Gövdeden ayrılan bu dallı yapıya tüy bayrağı denir. Birçok kuşun teleklerinin hiçbirinde ya da bazılarında yan dallar ya da kancalar yoktur. Bu nedenle tüyler kılı andıran dağınık bir görünüştedir.

Genellikle erişkinlerinkinden farklı olan gençlerin tüyleri soluk renkli, çizgili ya da beneklidir. Bu renk ve desen özelliği gençlerin yaşadıkları çevreden ayırt edilmesini güçleştirerek etkili bir korunma sağlar.

Erkek ve dişi arasındaki farklar tüylerde belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Erkeğin tüyleri genellikle dişilerinkinden daha parlak ve desenlidir. Tüyler yılda en azından bir kez dökülerek yenilenir. Ördeklerde görüldüğü gibi birçok kuş türünün erkeği yazın, üreme mevsiminin ardından bir ay ya da daha uzun bir süre parlak tüylerini yitirerek dişilerinkine benzeyen soluk renkli tüylere bürünür. Erkek daha sonra tüylerini döker ve yeni kanat tüyleri gelişene kadar uçamaz.

Tüyler, en ilkelinden en gelişmişine çeşitli toplumlarca bezeme amacıyla ve hükümdarları simgeleyen taç ve süslerde kullanılmıştır. Modern çağa değin başlık ve öteki giysi ve takılar tüylerle donatılmış ya da tümüyle tüyden yapılmıştır. Bazen bunlarda kanat ya da kanat çiftlerinin bütün olarak bırakıldığı da görülür. Birçok ülkede tüy avcılarının kırımından kurtarmak için güzel tüylü kuş türleri koruma altına alınmıştır. Evcil kümes hayvanlarını yetiştiren çiftliklerin önemli bir yan ürünü olarak elde edilen tüyler süslemeden yatak yorgan içlerini doldurmaya kadar çeşitli biçimlerde kullanılır.

tüy işi, kuş tüyleri kullanılarak yapılan işleme. Victoria döneminde İngiltere'de kuş tüyleriyle yapılan mozaik işleri bu türün özel bir örneğini oluşturur.

Tüyün bezeme amacıyla kullanılması Tarihöncesine değin geri gider. Anasazi halkları dokuma tezgâhını öğrenmeden önce hindi tüyü ve avizeağacı liflerinden dokuma yapıyorlardı. Hawaii, Yeni Zelanda, Tahiti ve Yeni Gine'de olduğu gibi Meksika, Orta Amerika, Batı Hint Adaları ve Peru'da da tüy işi çok gelişmişti. Görece zor bulunan kuşların parlak renkli tüyleri başlık, pelerin ve başka tören giysilerinde, sıradan tüyler ise battaniye ve yaygı yapmakta kullanılıyordu. Tüyler üst üste bindirilerek bir zemin dokumasına tutturuluyor, ağaçtan yapılmış ok saplarına doğrudan saplanıyor ya da seramik figürlerin üstüne bağlanıyordu. İspanyol istilasından sonra tüy parçalarından yapılan zeminler üstüne Hıristiyanlığın simgeleri yerleştirilmeye başladı. Kolomb öncesi Amerikan Yerlileri tıpkı Çinliler, Polinezyalılar ve Eskimolar gibi, tüyleri taş ya da metal takılarda da kullandılar.

Tüy Avrupa'da 13. yüzyılın sonlarına değin bezeme amacıyla pek kullanılmadı. Osmanlılar daha ilk dönemlerden beri sarıklarını tüy ve değerli taşlarla süslediler. Kadın başlıklarında İngiltere'de I. Elizabeth döneminde tüy önemli bir yer tutmaya başladı. 18. yüzyılda daha çok duvara asmak için yapılan tüy işlerinde kümes hayvanlarının beyaz tüyleri boyanarak, sülün, güvercin, tavuskuşu vb tüyleri de doğal renklerinde

kullanıldı. 19. yüzyılda rastlanan tüy mozaikler ise çoğunlukla betimlenen kuşların tüyleriyle oluşturuluyor ve çerçevelenerek resim gibi duvara asılıyordu. Gene bu dönemde şömine siperliklerinin, ayna çerçevelerinin, perde ve döşeme eteklerinin

Tüy işiyle bezenmiş bir panço, Çimu kültürü, 1000-1300, Peru; Chicago Sanat Enstitüsü
Art Institute of Chicago

kaplanmasında, manşon, maske, şapka ve giysilerin bezenmesinde baklava desenli tüy işi kullanıldı.

tüy kalem, 6. yüzyıldan çelik kalem uçlarının ortaya çıktığı 19. yüzyıl ortalarına değin yazı aracı olarak kullanılan, içi boş, kuş teleği. En sağlam tüy kalemler ilkbaharda tüy yenileyen canlı kuşlardan elde edilirdi. Yalnızca beş dış kanat tüyü yazı yazmaya uygun kabul edilir, bunlardan özellikle ikinci ve üçüncüsü yeğlenirdi. Sağ elle yazanlar, dışa doğru eğim yaptığı için sol kanat tüylerinden yapılmış kalem kullanırlardı.

Tüy kalemler en çok kaz tüyünden elde edilirdi. Az bulunan ve pahalı olan kuğu tüyü kalemler daha değerliydi. İnce çizgi çizmek için karga tüyü daha uygundu. Kartal, baykuş, atmaca ve hindi tüyünden de kalem yapılırdı.

tüy nakış, oklukirpinin dikenleriyle ya da kuş tüyleriyle yapılan nakış türü. Kuzey Amerika'da Maine'den Virginia'ya ve batıda Kayalık Dağlara kadar uzanan bölgedeki Yerliler arasında yaygın bir bezeme sanatıydı. Günümüzde ise yok olmaya yüz tutmuştur. Tütün ve kav keselerinde, bıçak ve boya çubuğu kılıflarında, beşik, kolan,

Oklukirpi dikenleri ile işlenmiş, Mikmeklere ait bir kutu, Kuzeydoğu Kanada; Denver Sanat Müzesi, Colorado
Denver Art Museum, Colorado

gömlek, kemer, mokasen, giysi, koşum takımı ve huşağacından yapılma kutular gibi çok çeşitli eşyada uygulanmıştır.

Kullanılan tüylerin doğal rengi beyazdı. Bunlar bitkilerin kök ve gövdelerinden, ağaçların kabuk ve tomurcuklarından elde edilen boya çözeltilerine batırılarak kırmızı, sarı, yeşil, mavi ve siyah gibi renklere boyanırdı. Renkler birbiriyle karıştırılmaz, bir rengin de genellikle yalnızca bir tonu kullanılırdı. Desenler zemini oluşturan deri ya da kabuk üzerine delikli kalıplarla ya da kemik, fırça, çubuk ya da kör bir bıçakla çizilirdi. Kabileler önemli ölçüde birbirlerinin desenlerini benimser, bir kabilede kutsal sayılan simgeler bir başkasında yalnızca bezeme amacıyla kullanılabilirdi.

tüylü gergedan (*Coelodonta*), soyu tükenmiş gergedan cinsi. Fosillerine Avrupa, Kuzey Afrika ve Asya'daki Pleyistosen Bölüm (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) çökellerinde rastlanır. Asya'nın kuzeydoğusunda daha eski dönemlerde yaşamış *Dicerorhinus*'tan evrimleştiği sanılan tüylü gergedanlar Avrupa'ya girmiş ve en son buzul

Tüylü gergedan (*Coelodonta*)
British Museum (Natural History), fotoğraf, İmitor

döneminin sonlarında soyu tükenmeye başlamıştır. Sibirya'da donmuş cesetleri ve Orta Avrupa'daki petrol birikintilerinde iyi korunmuş örnekleri bulunmuştur. Kalın bir postla örtülü olan gövdesi iri ve ağır, kafatasının önündeki iki boynuzu da uzun ve kalındır.

Buzulların ulaşamadığı daha ılıman bölgelerdeki otlaklarda da yaşayan tüylü gergedanlar Paleolitik Çağa ait resim ve kabartmalarda sıkça kullanılırdı; çeşitli yerlerde son derece ayrıntılı çizilmiş resimlerine rastlanmıştır.

tüylü kirpi, *Erinaceidae* (kirpiler) familyasının *Echinosoricinae* altfamilyasını oluşturan dört memeli türünün ortak adı. Güney ve Güneydoğu Asya'da yaşayan bu hayvanların dikenleri bulunmamakla birlikte derileri kalın ve kaba dış örtü tüyleriyle örtülüdür. Bayağı tüylü kirpinin (*Echinosorex gymnurus*) postu arka bölümde siyah, omuz ve baş bölümlerinde beyazımsı, gözlerinin üstü koyu lekelidir. Son derece kötü bir koku yayarlar. Yaşayan böcekçillerin en irisi olan bu türün uzunluğu 21 cm'lik tüysüz ve pullu kuyruğu dışında 44 cm'ye ulaşabilir. Tüylü kirpilerin davranışları hakkında bilgiler çok azdır.

tüysüz şeftali *bak.* nektarin

tüyyıldız, *Echinodermata* (derisidikenliler) filumunun *Crinoidea* (denizlaleleri) sınıfından varlığını sürdüren 550 omurgasız türünün ortak adı. Akrabaları olan denizlalelerinden, saplarının bulunmayışı ile ayırt edilirler. Kuşların telek tüylerini andıran, genellikle beş ışınsal kol ya da dokunaçları vardır. Tüyyıldızların çoğu bir yüzeye ya da bazı yüzen maddelere bağlı olarak yaşar, kollarındaki yapışkan oluklara yakalanan mikroorganizmalarla beslenirler.

Tüyyıldızlar genellikle sığ suların kayalık diplerinde bulunur. En bol bulundukları yerler Hint Okyanusundan Japonya'ya ka-

Tüyyıldızlardan *Comantheria grandicalyx*
Douglas Faulkner

dar uzanan kıyılardır. En iyi bilinen cinslerden *Tropiometra* bu bölgede, *Antedon* Atlas Okyanusunda yaşar.

tüzel kişi, hukukta, kendine özgü bir varlığı ya da belirli bir amacı bulunan dernek, ortaklık ya da kurumlara verilen ad. Toplumsal gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan örgütlenmeler, gerçek kişilerin yanında tüzel kişilerin de doğmasına yol açmıştır. Yasayla ya da yasanın verdiği yetkiye dayanılarak kurulabilen kamu tüzel kişileri, devletin yanı sıra il özel idaresi, belediye ve köy gibi kamu idareleri ile kamu kurumları ve kamu iktisadi teşebbüslerinden oluşur. Bunlar görevleri bakımından kamu otoritelerini temsil ederler. Kaynağını özel hukuktan alan özel tüzel kişiler izledikleri amaç bakımından iki gruba ayrılır. Kazanç paylaşma amacı güden özel tüzel kişiler ortaklık, kazanç paylaşma amacı gütmeyenler ise dernek ya da vakıf tipinde örgütlerdir. Dernekle vakıf arasındaki fark, ilkinin ekonomik amaç gütmeyen kişi topluluğu ötekinin belli bir amaca özgülenmiş mal topluluğu oluşudur.

Gerçek kişiler gibi tüzel kişilerin de hak ehliyeti vardır. Dolayısıyla hak edinmeye ve borç üstlenmeye ehildirler. Yasa ve tüzüklerle belirlenmiş zorunlu organları bulunan tüzel kişiler Türk hukuk sisteminde eylem ehliyetine de sahip sayılır. Tüzel kişi organları tüzel kişinin türüne göre değişen karar ve yürütme organlarıdır. Özel tüzel kişiliğin sona ermesi ilgili yasalarda düzenlenmiştir. Kamu tüzel kişileriyse ancak kendilerini kuran düzenleyici işlemle kaldırılabilirler.

tüzük, yasaların nasıl uygulanacağını göstermek ya da yasaların emrettiği işleri belirtmek üzere çıkarılan düzenleyici işlem. Yasalara aykırı olmamasını sağlamak amacıyla Danıştay'ın incelemesinden geçirilerek Bakanlar Kurulu'nca hazırlanan tüzükler, cumhurbaşkanınca imzalandıktan sonra yasalar gibi yayımlanarak yürürlüğe girer.

Danıştay incelemesinden geçmesi, tüzüğün genel düzenleyici bir hukuki işlem niteliğinde olmasını sağlayan koşuldur. Tersi durumda işlem hukuken sakat olur. Bakanlar Kurulu, Danıştay'ın inceleme sonucu belirttiği görüşü benimsemediği takdirde ancak Danıştay'a sunduğu metni *Resmi Gazete*'de yayımlatarak yürürlüğe sokabilir. Danıştay'a sunduğu metinde bir değişiklik yapmak istiyorsa bunu da Danıştay'ın incelemesinden geçirmek zorundadır. Bakanlar Kurulu yasaların uygulanmasını göstermek için tüzük çıkarmak konusunda bir takdir yetkisine sahiptir. Buna karşılık yasaların emrettiği işleri belirtmek üzere öngörülen tüzükleri hazırlamak Bakanlar Kurulu için bir yükümlülüktür.

Tüzün, Ferit (d. 24 Nisan 1929, İstanbul - ö. 20 Ekim 1977, Ankara), Necil Kâzım Akses ve Ulvi Cemal Erkin'in yanı sıra, Bartók ve Stravinsky etkilerinin de sezinlendiği orkestra yapıtlarıyla tanınan besteci.

Ulvi Cemal Erkin'in aracılığıyla 1941'de Ankara Devlet Konservatuvarı'nın piyano bölümüne girdi. 1950'de burayı, 1952'de de kompozisyon bölümünü bitirdi. Bir buçuk yıl kadar konservatuvarda bale eşlikçisi olarak çalıştıktan sonra kazandığı devlet bursuyla orkestra şefliği öğrenimi görmek üzere AFC'ye gitti. 1954-58 arasında Münih Müzik Akademisi'nde Fritz Lehmann ve Adolf Mennerich'in orkestra yönetimi derslerini izledi. Bu okulu bitirdikten sonra bir yıl Münih'teki Prinzregententheater'de eşlikçi olarak çalıştı. Aynı yıl çeşitli Avrupa kentlerinde konuk şef olarak orkestra yönetti. 1959'da Türkiye'ye döndükten sonra Ankara Devlet Operası'nda şef yardımcısı olarak çalışmaya başladı. 1977'de Devlet Opera ve Balesi genel müdürlüğüne atandı, bu görevdeyken öldü.

Tüzün daha öğrenciyken bestelediği *Çeşitlemeler*'de (1950) melodi ve ritim bakımından halk melodilerinden yararlanmaya başladı; temalarını ya doğrudan halk müziğinden aldı ya da kendisi aynı karakterde temalar yarattı. Koreografisini Ninette De Valois'nın yaptığı *Çeşmebaşı* ("Anadolu Süiti" başlıklı orkestra yapıtının bale süiti olarak yeniden yazılmış biçimi, 1964) ilk önemli Türk balesi sayılır. Tüzün'ün bunlardan başka *Üçlü* (1950) ve *İkili* (1950) adlı oda müziği parçaları; *Senfoni* (1952), *"Atatürk" Şiiri Için Fon Müziği* (1952), *Anadolu Süiti* (1954), *Türk Kapriçyosu* (1956), *Hümoresk ya da Nasreddin Hoca* (1957), *Esintiler* (1965) gibi orkestra yapıtları, *Midas'ın Kulakları* (1967) adlı bir operası vardır.

Tver, 1931-90 arasında KALININ. Rusya Federasyonu'nun batısında yönetim birimi (*oblast*). Yüzölçümü 84.100 km²'dir. Güneybatıda buzultaşı oluşumlu Valday Tepelerinden başlayan toprakları, Yukarı Volga Irmağının geniş bataklık ovasından geçerek kuzeydoğudaki Rıbinsk Baraj Gölüne ulaşır. Başlıca kentleri yönetim merkezi Tver, Vışni Valoçek ve Rjev'dir. Genelde çam ve huşağacı ormanlarıyla kaplı olan bölgede turbalıklar, bataklıklar ve taşkın ovaları da geniş yer tutar; toprakların çoğu verimsizdir. Güneyde meşe ve yaprakdöken öteki ağaçlara rastlanır. İklim karasal özellikler gösterir; yıllık yağış miktarı 600 mm'yi bulur. Ekime elverişli alanların bölgenin ancak dörtte birini kaplamasına karşın mandıracılık, besicilik ve keten yetiştiriciliğine dayalı tarım başlıca ekonomik etkinliktir. En çok yetiştirilen tahıllar çavdar, yulaf ve buğdaydır. Sanayi yerel tarım ve orman ürünlerinin işlenmesi, keten kumaş imalatı ve kerestecilikle sınırlıdır. Lokomotif gibi bazı ağır makineler de üretilir. Bazı yerlerde turba ve linyit kömürü çıkarılır. Nüfus (1990 tah.) 1.674.000.

Tver, 1931-90 arasında KALININ, Rusya Federasyonu'nun batısında Tver yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Yukarı Volga ve Tvertsa ırmaklarının kesiştiği noktada yer alır. Adı ilk kez 1134-35'te kayıtlara geçen kent o dönemde Novgorod'un egemenliği altındaydı. 1209'da Vladimir-Suzdal Prensliği'ne bağlandı, 1246'da da Tver Prensliği'nin merkezi oldu. 1327'de, büyük ve iyi tahkim edilmiş kalesine güvenerek Tatarlara karşı başlattığı ayaklanma yenilgiyle sonuçlandı. 1485'te Moskova tarafından ilhak edildi. 14. ve 15. yüzyıllarda önemli bir el sanatları merkezi olarak ünlendi. 1703-08'de Tvertsa ve Msta arasında Vışni Voloçek Kanalı'nın yapılmasından sonra, Tver aracılığıyla yapılan ırmak ticareti önem kazandı. Günümüzde, bu yol artık kullanılmamakla birlikte Moskova Kanalı'yla ulusal başkente bağlanan Tver hâlâ Yukarı Volga'nın en önemli ırmak limanı olma özelliğini korumaktadır. 18. yüzyılda ızgara plana göre yeniden inşa edilen kentin tarihsel yapılarından birkaçı günümüze ulaşmıştır. Günümüzde bir keten üretim bölgesinin merkezinde yer alan kentte, bazı hafif sanayi tesisleri ile vagon imal eden atölyeler vardır. Kente, 1931'de Sovyetler Birliği'nin eski devlet başkanı Mihail Kalinin'in (1875-1946) adı verildiyse de 1990'da yeniden eski adını aldı. Nüfus (1991 tah.) 455.300.

Tver Prensliği, Rusça TVERSKOYE KNYAJESTVO, Moskova'nın kuzeybatısında Tver kenti ile çevresindeki Kaşin, Mikulin, Holm, Dorogobuj ve Staritsa kentlerinden oluşan ortaçağ prensliği. Prens Yaroslav Yaroslaviç'in (Aleksandr Nevski'nin erkek kardeşi ve Yaroslav Vsevolodoviç'in oğlu) ardılları tarafından kuruldu (1246). Bu ailenin yönetimindeki Tver 14. ve 15. yüzyıllarda Rusya'nın kuzeydoğusunda egemenliği ele geçirmek için Moskova'yla çekişti. Yaroslav'ın oğlu I. Mihail, 1305'te Vladimir Büyük Prensi (en büyük Rus prensi) oldu. Ama Moskova prensi Yuri, Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın (1313-41) desteğiyle 1317'de büyük prens unvanını Mihail'in elinden aldı. Mihail, Özbek Han ve Yuri'nin gönderdiği orduyu yendiyse de 1318'de Özbek Han tarafından öldürüldü.

1322'de büyük prens unvanı yeniden bir Tver prensine, Dmitri Mihayloviç'e verildi. Ama o da Moskova prensi Yuri'yi öldürdüğü gerekçesiyle Özbek Han tarafından idam ettirildi (1326). Bunun üzerine büyük prens unvanı Dmitri'nin erkek kardeşi Aleksandr'a geçti; Aleksandr'ın hükümdarlığı da Tver halkının Moğol yöneticilere karşı ayaklanmasına değin (1327) sürdü. Bunun üzerine Altın Orda'nın gönderdiği ordu Tver'i yağmaladı ve Tver prensleri bir daha Vladimir büyük prensi unvanını alamadı.

Litvanya'ya kaçan Aleksandr'ın erkek kardeşleri Konstantin ve Vasili, prensliği yeniden kurmaya çalıştılar. Vasili'nin prensliği sırasında (1346-67) Tver iç savaşlarla sarsıldı. Ama Aleksandr'ın oğlu II. Mihail döneminde (1367-99) Litvanya'yla birleşerek Moskova'nın bölge üzerindeki egemenliğini tehdit edecek kadar güçlendi. Dmitri Donskoy, 1375'te Mihail'i ağır bir yenilgiye uğratarak Tver'i Moskova'nın egemenliğini kabul etmeye zorladı. Ama Mihail ile oğlu İvan, Tver'in bağımsızlığını korudular ve Boris Aleksandroviç döneminde (1425-61) prenslik kültürel ve ekonomik açıdan parlak bir dönem yaşadı, Moskova'yla da dostça ilişkiler kurdu. Ama sonunda Moskova prensi III. İvan 1485'te Tver Prensliği'ni ilhak etti. Polonya Kralı IV. Kazimierz'le ittifak yapan son prens III. Mihail Borisoviç (hd 1461-85) başarısızlığa uğrayarak kaçmak zorunda kaldı.

tvist (İngilizce *twist*: "bükmek, kıvırmak"), 1960'ların başlarında ABD'de ortaya çıktıktan sonra bütün dünyaya yayılan hareketli dans. "Kalçaları bir havluyla kurularmış gibi hareket ettirirken bir ayakla da yerdeki bir sigarayı ezerek söndürürmüş gibi yapmak" biçiminde tanımlanmıştır. Eşler karşılıklı aynı vücut hareketlerini ve dönüşleri yapar, ama birbirlerine hiç değmezler. Tvistten doğan *frug*, *jerk* ve *watusi* gibi dansların hepsinde benzer kalça hareketleri vardır. Ama bunlarda eşlerin hareketleri her zaman değil, bazı durumlarda birbirine uyar. Tvistin öncülerinin *shimmy* ve *back bottom* gibi danslar olduğu ileri sürülmüştür.

Tvrtko I, tam adı TVRTOKO KOTROMANIĆ (d. y. 1338 - ö. 1391), Bosna hükümdarlarının en büyüklerinden biri. 1353'ten sonra Macaristan kralının yerel temsilcisi (*ban*), 1377'den sonra da Bosna-Sırbistan kralı olarak Bosna'yı yönetmiştir

1363'te Macaristan kralı I. Lajos'a(*) savaş açtıysa da, I. Lajos daha sonra Bosna'daki bir ayaklanmanın ardından iktidarı yeniden ele geçirmesi için kendisine yardım etti. 1388'de Bileća'da bir Osmanlı saldırısını durdurdu. 1390'da çıktığı bir seferle topraklarını Hırvatistan'a ve Adriyatik kıyılarındaki Dalmaçya Adalarına kadar genişletti.

TWA *bak*. Trans World Airlines, Inc.

Twachtman, John Henry (d. 4 Ağustos 1853, Cincinnati, Ohio - ö. 8 Ağustos 1902, Gloucester, Massachusetts, ABD), ilk ABD'li izlenimcilerden biri olan ressam ve aside yedirme baskı ustası.

1875'te resim öğrenimi görmek üzere Münih'e gitti. Orada, Münih okulunun geniş fırça vuruşlarıyla yumuşak koyu tonlu renklere dayalı üslubunu benimseyerek "Venedik Manzarası" (1878, Boston Güzel Sanatlar Müzesi) gibi ürünler gerçekleştirdi. Daha sonra, Paris'teki Julian Akademisi'nde öğrenim gördü; orada tanıştığı izlenimci sanatçıların etkisiyle kırık fırça vuruşları kullanmaya başladı. Resimlerinden elde ettiği gelirle geçimini sağlayamayınca, 1889'dan sonra New York kentindeki Sanat Öğrencileri Birliği'nde öğretmenlik yaptı. Manzaralarındaki lirik yorumlar da bu sıralarda olgunluğa ulaştı. "Beyaz Köprü"de (Minneapolis Sanat Enstitüsü) görüldüğü gibi soğuk, titrek ışıkla örtülü doğa manzaraları çizmeyi yeğledi. En tanınmış yapıtları arasında açık, parlak renklerle ve biçimsel yapının güçlü biçimde vurgulanmasıyla oluşturulmuş kış ya da ilkbahar manzaraları vardır. Twachtman 1895'ten sonra Ulusal Tasarım Akademisi'nden bağımsız sergiler açan Onlar grubunun etkin bir üyesiydi.

Twain, Mark, asıl adı SAMUEL LANGHORNE CLEMENS (d. 30 Kasım 1835, Florida, Missouri - ö. 21 Nisan 1910, Redding, Connecticut, ABD), ABD'li yazar. Çocukluk ve gençlik serüvenlerini konu aldığı *The Adventures of Tom Sawyer* (1876; *Tom Sawyer'ın Maceraları*, 1945, 1992/*Tom Sawyer'ın Başından Geçenler*, 1949/*Tom Sawyer*, 1977, 1992) ve *The Adventures of Huckleberry Finn* (1884; *Hakılberifin'in Maceraları*, 1944/*Huck Finn'in Başından Geçenler*, 1956, 1987/*Kahraman Finn*, 1985/*Huckleberry Finn*, 1989) gibi romanlarıyla ünlüdür.

Gençliği ve ilk gezileri. Dört yaşındayken ailesi Mississippi Irmağının batı kıyısındaki Hannibal'a yerleşti. Babası orada bir yandan esnaflık ve avukatlık yaparken bir yandan da yerel politikaya atıldı. Buharlı gemileri, mavnaları, kereste taşıyan dev salları, gezgin kumarbaz ve dolandırıcıları, hızlı silah çeken yoksul gemicileriyle Mississippi Irmağı Samuel için hem serüven dolu ve büyüleyici hem de ürkütücü ve acımasız bir ortamdı.

On bir yaşındayken babası ölünce Samuel ailenin geçimine katkıda bulunmak için

çalışmak zorunda kaldı. Okuldan arta kalan zamanında getir götür işlerinde çalıştı, bakkal ve demirci çıraklığı yaptı. On üç yaşında bir matbaada çalışmaya, ardından da ağabeyinin çıkarttığı *Hannibal Journal* adlı yerel gazetede dizgiciliğe başladı.

1840'ların sonu ve 1850'lerde New England'da bölgesel bir mizah edebiyatı gelişmişti. Bu edebiyat Samuel'ın sonradan kendi yapıtlarında kullanacağı tekniklerle tanışmasını sağladı. *Hannibal Journal*'a ve Boston'da çıkan mizah dergisi *The Carpet-Bag*'e mizah yazıları yazan Clemens 1853'te matbaacılık yapmaya doğuya gitti; St. Louis, New York ve Philadelphia'da çıkan gazetelerde çalıştı. 1854'te, o sırada Ohio'da çalışan ağabeyinin yanına gitti. 1856 sonbaharına değin onunla birlikte Keokuk ve Iowa'da matbaacılık yaptı. 1856'da yeniden dolaşmaya ve Keokuk'taki *Daily Post*'a mizah dolu gezi mektupları yazmaya başladı. "Thomas Jefferson Snodgrass" takma adıyla yayımlanan bu yazılar, günün mizah modasına uygun olarak dilbilgisi kurallarına aykırı biçimde, yazım yanlışlarıyla dolu garip cümlelerle yazılmıştı. Clemens bu arada bir kaptanın yanına girerek dört yıl Mississippi'de bir gemide çalıştı. Ama 1861'de çıkan Amerikan İç Savaşı, kuzey ile güney arasındaki ırmak trafiğine son verdi.

Clemens 1861'de birkaç hafta Konfederasyon kuvvetlerinde görev yaptıktan sonra ağabeyinin yanına Nevada'ya gitti. Orada önce maden ve kereste spekülasyonuna, ardından altın ve gümüş arama işine girişti. Her ikisinin de başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Virginia kentinde yayımlanan *Territorial Enterprise* gazetesinde yazarlığa başladı. "Josh" imzasıyla yayımladığı akıl almaz öykülerini öylesine inandırıcı bir dille yazıyordu ki, başka gazeteler bunları gerçek olaylar sanıp haber yaptılar.

Clemens "Mark Twain" adını ilk kez 1863'te, 27 yaşındayken Virginia kentinde yayımladığı mizahi bir gezi yazısında kullandı. "Mark Twain" (İkinci İşaret) geminin dibe oturmaması için gerekli su derinliğini belirten bir gemici terimiydi. Twain, 1864 ilkbaharında Nevada'dan ayrılıp California'ya gitti. Orada yazar Bret Harte ve Amerika'nın en ünlü mizah yazarlarından Artemus Ward'la (asıl adı Charles Farrar Browne) tanıştı. Nevada'dan sonra altın aramak için Tuolumne Hills'e gitti. Dostlarından dinlediği bir öyküyü kaleme alarak "The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County" (Calaveras County'nin Ünlü Sıçrayan Kurbağası) adıyla 1865'te New York'taki *The Saturday Press*'te yayımladı. Öykü ülkenin öteki gazetelerinde de yayımlandı ve kısa

Mark Twain
Mark Twain Home

sürede büyük ilgi topladı. Güneybatıya özgü mizah anlayışıyla yazılmış bu güzel öyküyle Twain adını ülke çapında duyurdu ve eleştirmelerin övgüsünü kazandı.

Yurtdışı gezileri ve olgunluk dönemi. 1866'da Pasifik Buharlı Gemi Kumpanyası San Francisco'yla Honolulu arasında yolcu taşımaya başladı. Twain de *The Sacramento Union* gazetesinin muhabiri olarak yolculuğa katıldı. Sonradan bu gezi üzerine yazdıkları ve konuşmalarıyla büyük ilgi toplayınca bu kez California'nın en büyük gazetesi *Alta California* için "gezgin muhabir" olarak çalışmaya başladı. Önce Panama Kıstağı yoluyla New York kentine, ardından Avrupa'ya ve Kutsal Topraklar'a gitti. Bu gezilerle ilgili *Alta California* ve Horace Greeley'in çıkardığı *New York Tribune* gazetelerine yazdığı mektuplar çok beğenildi ve Twain 1869'da gözden geçirip *The Innocents Abroad; or, The New Pilgrim's Progress*'te (Masum Gezginler ya da Yeni Hac Yolculuğu) topladığı bu mektuplarıyla ülkenin sevilen yazarlarından biri oldu. Twain bu yazılarda her şeyi rehber kitaplardan öğrenen turistlerle alay ediyor, keskin gözlemleri olan kurnaz bir Batılı kimliğiyle yabancı ülkelerde gördüklerini ve tepkilerini büyük bir dürüstlük ve canlılıkla anlatıyordu. Kitabın çekiciliği, o dönem okurunun çok beğendiği mizah anlayışından kaynaklanıyordu.

1870'te Twain gülünç olayları kısa ve özlü bir biçimde anlattığı konuşmalarıyla yeniden adını duyurdu. Aynı yıl evlenerek Connecticut'taki Hartford'a yerleşti. Yirmi yıl boyunca ailesiyle birlikte orada yaşadı ve üç kızı oldu.

Twain 1872'de 10 yıl önce atlı arabayla yaptığı bir yolculuğu ve Pasifik adalarındaki serüvenlerini anlattığı *Roughing It*'i (Güçlüklere Katlanarak) yayımladı. Bu arada komşusu Charles Dudley Warner'la birlikte dönemin politik ve mali yolsuzluklarını hedef alan *The Gilded Age* (1873; *Çalınan Taç*, 1953, 1990) adlı bir yergi kitabı hazırladı. Mississippi Irmağında gemicilik yaptığı günleri anlattığı "Old Times on the Mississippi" (Mississippi'deki Eski Günler) *Atlantic Monthly* (1875) dergisinde yayımlandı. Sekiz yıl sonra bu anılar *Life on the Mississippi* (1883; *Mississippi'de Yaşam*, 1964, 1985) adlı kitaba dönüştü. Twain bu kitapta, o sırada bile geçmişte kalmış bir yaşam biçimini özgün ve etkileyici bir biçimde dile getiriyordu. Ardından çocukluk arkadaşlarına mektuplar yazarak, Hannibal'daki eski günlerden anımsadıklarını kendisine bildirmelerini istedi. Bu ön çalışmanın ardından 1876'da yayımlanan *Tom Sawyer* çok beğenildi.

Tom Saywer'ın çocuk ve gençlere yönelik en iyi Mark Twain romanı olduğu söylenebilir. 1830'larda Mississippi Irmağı kıyısındaki küçük bir kasabada geçen romanın kişileri, bu kasabanın yetişkinleri ve çocuklarıdır. Kitabın geçmişe ve İç Savaş öncesi yaşama özlemle bakışı, Tom Sawyer'dan kaynaklanan bir mizahla zenginleşir. Alışılmış "örnek çocuk" öykülerindeki terbiyeli oğlanların tersine Tom iyi yürekli, ama hınzır ve sorumsuz bir çocuktur. Tom'un her türlü güç durumdan kurtulmayı başarması kitabın çocuklar tarafından çok sevilmesine neden olmuş, ayrıca Tom ve arkadaşlarının gerçekçi biçimde betimlenişi romanı yetişkinler için de ilginç kılmıştır.

Tom Sawyer'ı, Twain'in Kara Ormanlar'da yaptığı bir yürüyüşü anlattığı *A Tramp Abroad* (1880; Yurtdışında Bir Serseri) izledi. Ertesi yıl Twain, Eski İngiltere'de birbirinin yerine geçen bir prensle yoksul bir çocuğun öyküsünü, krallığın hak ve yetkilerini alaya alan toplumsal bir eleştiri havasıyla anlattığı *The Prince and the Pauper* (1881; *Küçük Prensle Fakir Çocuk*, 1962/*Şehzade ile Dilenci*, 1974/*Prens ile Dilenci Çocuk*, 1981/*Küçük Prens ve Sokak Çalgıcıları*, 1985/*Küçük Prens ve Sokak Çocuğu*, 1988/*Prens ve Dilenci*, 1989) ile yeniden büyük ilgi topladı. Bunu 1884'te *Huckleberry Finn* izledi.

Huckleberry Finn Twain'in en iyi yapıtı ve Amerikan romanının başlıca örneklerinden biridir. Romanın başkahramanı, ayyaş bir babanın oğlu olan, eğitimsiz, boşinançlara sahip ve kolaylıkla kandırılabilen, ama aynı zamanda kurnaz, neşeli, hoşgörülü ve önemli konularda doğru kararlar alma yeteneğine sahip Huck adlı bir çocuktur. Huck'ın kendisine kötü davranan babasından kaçışı ve kendisi gibi kaçak olan Siyah köle Jim'le birlikte bir salla Mississippi boyunca yaptıkları uzun ve serüven dolu yolculuk Huck'ın ağzından anlatılır. Huck bu yolculuk sırasında çeşitli toplumsal katmanlardan birçok insanla tanışır. Kitap bu nedenle ırmakta yaşayan her sınıftan insanı sergileyen eşsiz portrelerle doludur. Huck'ın coşkusu ve bilinçsiz mizahı, tüm anlatıya egemendir. Onun yöresel deyişlerle dolu dili de ayrıntılı ve şiirsel çevre betimlemelerine, canlı tiplemelere ve anlatının hem komik hem de ironik tonuna başarıyla uyarlanmıştır. Romanda çeşitli serüvenler boyunca yinelenen tema, insanların birbirlerine davranışlarındaki acımasızlıktır. Romanın sonunda Huck önyargılarından kurtulup Jim'le dost olmayı, onu sevmeyi öğrenir.

Twain *Huckleberry Finn*'den sonra tarihsel roman türüne yöneldi. *A Connecticut Yankee in King Arthur's Court* (1889; *Kral Arthur'un Sarayında bir Amerikalı*, 1977) adlı romanının kahramanı ortaçağ İngiltere'sinde yaşayan sağduyulu bir Amerikalıdır. Çeşitli serüvenler boyunca Twain şövalyelik döneminin yersiz boşinançlarıyla, Amerikalılara özgü pratik zekâyı karşı karşıya getirir.

Parasal güçlükler ve son yılları. Twain 1880'lerin sonunda James W. Paige adlı bir mucidin geliştirmeye çalıştığı dizgi makinesine parasal destek sağladı, ama araç işe yaramayınca harcamalarını kısmak için Hartford'daki evini kapatıp ailesiyle birlikte Avrupa'ya gitti. 1884'te kurduğu yayınevi 1892'de *The American Claimant*'ı (Amerikalı Davacı), 1894'te *Tom Sawyer Abroad*'ı (Tom Sawyer Yurtdışında) yayımladı, ama bu kitaplar fazla satmadı. Şirketin parasal durumu daha da kötüleyince Twain iflas etti. Ama *The Tragedy of Pudd'nhead Wilson* (1894; Mankafa Wilson'ın Trajedisi) ve *Personal Recollections of Joan of Arc* (1895; Jan Dark'ın Kişisel Anıları) adlı kitaplarının satışından elde ettiği gelir, birçok ülkede yaptığı konuşmalar ve bunları anlatan *Following the Equator* (1897; Ekvator Boyunca) adlı kitabı sayesinde borçlarını ödemeyi başardı. 1900'de *The Man That Corrupted Hadleyburg and Other Stories and Sketches*'ı (Hadleyburg'u Yoldan Çıkaran Adam ve Başka Öyküler) yayımlandı. 1906'da başladığı otobiyografisini tamamlayamadan öldü.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. Roman. *Tom Sawyer, Detective* (1896; Dedektif Tom Sawyer), *Extracts from Adam's Diary* (1905; *Âdem'in Hatıra Defteri*, 1948/*Âdem ile Havva'nın Cennet Günlüğü*, 1972), *The Mysterious Stranger* (1916; *Esrarengiz Yabancı*, 1963/*Ortalığı Karıştıran Adam*, 1978). Öykü. *Mark Twain's Sketches, New and Old* (1875; Eski ve Yeni Mark Twain Öyküleri), *The Stolen White Elephant and Other Stories* (1882; *Beyaz Fil-Kısa Hikâyeler*, 1960).

Twardowski, Samuel (d. y. 1600, Lutynia, Jarocin yakınları - ö. 1661, Zalesie

Wielkie, Krotoszyn yakınları, Polonya Krallığı), Polonyalı şair, deneme ve anı yazarı.

Yoksul düşmüş bir soyluydu; yaşamını da soyluların verdiği yardımlarla sürdürdü. Koruyucularından birinin hizmetinde diplomatik görevle Osmanlı Devleti'ne gönderildi. Oradaki gezi anılarını içeren *Przeważna legacya J. O. Książęcia Krzysztofa Zbaraskiego* (1633; Saygıdeğer Dük Krzysztofa Zbaraski'nin Önemli Görevi) adlı manzum bir yapıt yazdı. Zaporojye Kazaklarının Hmelnitski önderliğinde 17. yüzyıl ortalarında Polonya egemenliğine karşı ayaklanışını konu alan *Wojna domowa z Kozaki i Tatary* (1681; Kazaklar ve Tatarlarla Bir İç Savaş) gibi çeşitli tarihsel olaylara ilişkin yapıtlar yayımladı. Ayrıca *Nadobna Pasqualina* (1655; Güzel Pasqualina) ve *Dafnis w drzewo bobkowe przemieniela się* (1638; Defne Ağacına Dönüşen Daphne) gibi barok pastoral romanslar yazdı.

Twentieth Century-Fox Film Corporation, ABD'de 1935'te Joseph Schenck'in Twentieth (20th) Century Pictures ile William Fox'un Fox Film Corporation adlı şirketlerinin birleşmesiyle kurulan büyük film şirketi.

1927'de Almanya'da üretilen bir film seslendirme yönteminin patentini alan Fox aynı yıl ilk sesli haber filmi *Fox-Movietone News*'u gerçekleştirdi; ama sesli film sanayisinde egemenliğini kurmayı başaramadı.

Darryl F. Zanuck 1935-71 arasında (1956-61 dışında) *Lloyd's of London* (1936; *İkinci Balayı*), *The Grapes of Wrath* (1940; *Gazap Üzümleri*) ve *Gentlemen's Agreement* (1947; *Namus Sözü*) gibi önemli filmleri gerçekleştiren 20th Century-Fox Film Corporation'ın yöneticiliğini yürüttü. Şirket 1953'te sinemada sinemaskop(*) sistemiyle gerçekleştirilmiş ilk film olan *The Robe*'u (1953; *Zincirli Köle*) gösterime soktu. Lloyd C. Douglas'ın çok satan yapıtından uyarlanan bu film, sinema salonlarında geniş perdelerin kullanılması uygulamasını başlattı. Şirketin çok başarılı sonraki filmleri arasında *The King and I* (1956; *Kral ve Ben*), *South Pacific* (1958; *Pasifik İncisi*), *The Sound of Music* (1965; *Neşeli Günler*), *The Towering Inferno* (1975; *Cehennem Kulesi*) ve o güne değin sinema tarihinin en çok kâr sağlayan filmi olan *Star Wars* (1977; *Yıldız Savaşları*) sayılabilir. Şirket 1981'de Marvin Davis ve ailesi, 1985'te de yayımcı Rupert Murdoch tarafından satın alındı. Murdoch ABD'de kendi denetimindeki film ve televizyon şirketlerini Fox, Inc. adlı holdingin bünyesinde topladı.

Tworkov, Jack (d. 15 Ağustos 1900, Biała, Polonya - ö. 4 Eylül 1982, Provincetown, Massachusetts, ABD), Polonya asıllı ABD'li ressam. II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'de oluşan soyut dışavurumculuk akımının başlıca temsilcilerinden olmuş, özgün üslubuyla 1950'lerde ve 1960'larda Amerikan sanatını önemli ölçüde etkilemiştir.

1913'te ABD'ye göç etti. Columbia Üniversitesi'nde yazarlık eğitimi gördükten sonra (1923) resme yöneldi. İlk resimlerinde Cézanne'ın yapıtlarına olan derin hayranlığını yansıttı. Çalışma Projeleri İdaresi'ne (WPA) bağlı Federal Sanat Projesi'nde görev aldığı yıllarda ressam Willem de Kooning'le tanıştı; ondan anlık deneyimlerden yola çıkarak resim yapmayı öğrendi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kooning ve başka sanatçılarla birlikte soyut dışavurumculuğu geliştirdi.

Tworkov 1955'e gelindiğinde, sayısız çapraz fırça vuruşuyla oluşturulan ve esinlendiği nesneler ya da görünümlerle ilgili hiçbir betimsel öğe taşımayan titrek atmosferli renk alanları yaratmaya dayalı olgun üslubunu geliştirmişti. Sonraki yıllarda çapraz çizgilerin yerine kalın fırça vuruşları kullanmaya başladı. Kromatik ve yapısal düzenlenmiş bakımından karmaşık biçimde dengelenmiş bu güçlü kompozisyonların ızgarayı andıran yapısıyla en olgun örneklerinden biri "Değişkenler" (1963, Leo Castelli Galerisi, New York) adlı resimdi. 1960'ların sonlarında Tworkov bu üslubu daha da yetkinleştirerek, geniş aralıklı "çizilmiş" fırça vuruşları uyguladığı yüzeyin üzerine cetvelle çizilmiş düz çizgilerden oluşan bir ağ ekledi. Diyagram halindeki bu çizgiler hem tuvalin yüzeyini düzenliyor, hem de ressamın serbest çizgiler eklemesine olanak tanıyordu.

Tworkov 1963-69 arasında Yale Üniversitesi sanat bölümünün yöneticiliğini yaptı.

Twysden, Sir Roger (d. 21 Ağustos 1597, Doğu Peckham, Kent - ö. 27 Haziran 1672, Doğu Peckham, İngiltere), İngiliz siyaset yazarı ve anayasa tarihçisi.

Cambridge'de Emmanuel College'da öğrenim gördü. 1620'de şövalye unvanı aldı, 1625-26 yıllarında Parlamento'da görev yaptı. 1636'da yargıç oldu. 1642'de I. Charles ile Parlamento arasında İç Savaş patlak verince Parlamento, kilise yetkilileri ve kral aleyhindeki şikâyetleri dile getiren bir dilekçenin yazımına katıldı. Aynı yıl temmuz-eylül arasında Parlamento karşıtı eylemlere katıldığı gerekçesiyle tutuklu kaldı; Magna Carta'dan (1215) kaynaklanan özgürlükleri savunmuş olması da Parlamento karşıtı eylemler arasında sayılıyordu. Haziran 1643'te Fransa'ya kaçmayı denediyse de yakalanarak yeniden hapse atıldı. Tutukluluğu sırasında *The Laws of Henry I* (1645; I. Henry'nin Yasaları) adlı yapıtını yazdı ve Parlamento tarihi üzerine bir araştırmaya başladı. Bunun sonucunda 1655'te tamamlanan en önemli yapıtı *Certaine Considerations upon the Government of England* (İngiltere'nin Yönetimi Üzerine Bazı Görüşler) İngiliz anayasa hukuku ve tarihi konusundaki ilk çalışmalardan biriydi. 1647'den sonra salıverilen Twysden 1650'lerde Londra'da ilkçağdan kalma kayıtlarla ilgili incelemesini sürdürdü, Parlamento'ya çeşitli konularda yeni dilekçeler sundu. 1660'ta krallık yeniden kurulduktan sonra gene yargıç oldu.

Twysden'in 1652'de yazdığı *Historiae Anglicanae Scriptores X* (On Vakanüvisin İngiltere Tarihleri) ortaçağ belgeleri konusunda değerli bir yapıttır.

Tyagaraca (d. 1767, Tamilnad - ö. 1847, Tamilnad, Hindistan), Telugu dilindeki *kirtana*'ları ve *raga*'larıyla Güney Hindistan'da yaygın üne kavuşan Hintli besteci. Bu şarkılarının çoğunda Tanrı Vişnu'nun büründüğü bir beden olduğuna inanılan Rama'yı övmüştür. Genç yaşta Vişnuculuğu benimseyen Tyagaraca, *gana-marga* olarak bilinen dua müziği aracılığıyla kurtuluşa ulaşmanın savunucularından sayılır.

Tyard, Pontus de (d. y. 1522, Bissy-sur-Fley - ö. 23 Eylül 1605, Bragny-sur-Saône, Burgonya), Burgonyalı şair. La Pléiade olarak bilinen edebiyat çevresinin üyesi ve önde gelen kuramcısı olmuş, Rönesans kültürünün seçkinler arasında yaygınlaşmasına çalışmıştır.

Bissy-sur-Fley senyörü ve Lyon'lu şairlerin, özellikle de Maurice Scève'in dostuydu. 1551'de, León Hebreo'nun *Dialoghi di Amore* (1535; Aşk Diyalogları) adlı yapıtını Fransızcaya çevirdi. Fransızcada sone türündeki ilk çalışmaları içeren lirik *Erreurs amoureuses* (1549; Aşk Yanlışları) ile Fransa'da sestina türünün yeniden canlanmasını sağladı. Bu yapıtı gibi 1587'de tamamladığı, Yeni-Platoncu anlayışa dayalı bir ansiklopedi olan *Discours philosophiques* (Felsefi Konuşmalar) adlı önemli düzyazı yapıtı da genişletilerek birkaç kez yayımlandı. Ansiklopedideki ilk inceleme olan *Solitaire premier*'de (1552; İlk Yalnızlık), Joachim du Bellay'nin *La Défense et illustration de la langue française* (1549; Fransız Dilinin Savunusu ve Açıklaması) adlı yapıtında yaptığı gibi La Pléiade çevresinin dil reformu ve şiirsel üslup konularındaki yaklaşımlarını ele aldı. 1578'de atandığı Chalon-sur-Saône piskoposluğunda 1594'e değin kaldı.

Tyard dili zenginleştirme ve klasik imge yapısı ile türleri uyarlama çabalarında, üyesi olduğu edebiyat çevresinin yaklaşımı doğrultusunda, halk kitlelerine yönelik küçümseyici tavrı benimsedi. *Solitaire premier*'de, şiirlerini yalnızca bilgili kişilerin anlayabileceği ilkçağa özgü öğelerle yoğun biçimde bezeyen şairleri övdü. Şairin amacının ne anlaşılmak, ne de halkın düşük beğeni düzeyine inmek olduğunu belirtti. Bu dar yaklaşımı nedeniyle La Pléiade akımı çok kısa sürede söndü.

Tycho krateri, Ay'ın güneydeki yükseltilerine egemen olan ve uydu boyunca çok büyük uzaklıklara (2.600 km'nin üzerinde)

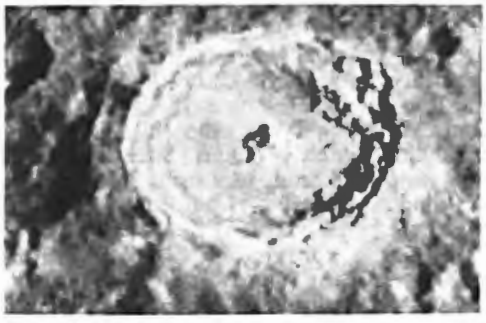

Tycho krateri
Lick Observatory

uzanan aydınlık ışınlar (açık renkli yüzey çizgileri) sisteminin merkezini oluşturan belirgin krater. 43° güney ve 11° batı konumunda yer alan kraterin çapı 85 km, derinliği ise yaklaşık 4 km'dir. Yaşı görece genç olduğundan kraterin ağız çemberi hâlâ tümsektir. ABD Ay sondası "Surveyor 7" 1968'de kraterin kuzey yakasına inmiş ve bölgenin fotoğraflarını çekmiştir. Elde edilen görüntüler, kraterin ağız çemberinin blok yapılı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Aynı yerden toplanan örnekler üzerinde yapılan çözümlemeler sonucunda ise, buradaki malzemelerin alüminyumca zengin olduğu anlaşılmıştır.

Tycho Novası, KOLTUK NOVASI. Latince NOVA CASSIOPEIAE ya da B CASSIOPEIAE olarak da bilinir. Güneş sisteminin yer aldığı Samanyolu Gökadası'nda belirlenmiş birkaç süpernovadan biri.

"Yeni yıldız"ı ilk olarak 11 Kasım 1572'de Danimarkalı astronom Tycho Brahe gözlemlemişti. Başka Avrupalı astronomlar bu gökcismini Brahe'den önce ağustos ayında gözlemlediklerini ileri sürmüşlerdi; ama bunun, örneğin bir kuyrukluyıldız gibi yakınlarda yer alan bir gökcismi değil, en azından öbür yıldızlar kadar uzak bir olgu olduğunu ölçümlerle ilk ortaya koyan Brahe olmuştur.

Süpernova (şiddetle patlayan yıldız) Mart 1574'e değin çıplak gözle görünür durumda kalmıştır. Görünür kadri Venüs'ünkinin düzeyine (y. −4) ulaşmış ve gündüzleri de

gözlemlenebilmiştir. Süpernovadan geriye kalan herhangi bir yıldız bilinmemektedir; yalnızca bazı aydınlık bulutsu izlerine rastlanmaktadır.

Tycho sistemi, Danimarkalı astronom Tycho Brahe'nin(*) 1583'te geliştirdiği Güneş sistemi modeli. Brahe, sisteminde eski Ptolemaios sistemindeki, Yer'in evrenin merkezinde bulunduğu ve Güneş ile Ay'ın Yer'in çevresinde dolandığı yolundaki anlayışı korumuş, ama daha yeni olan Kopernik sisteminin öbür gezegenlerin Güneş'in çevresinde dolandığı yolundaki kabulünü de sistemine katmıştı. Tycho ve Ptolemaios sistemlerinin her ikisinde de, sabit yıldızları içeren bir küre Yer'in çevresinde dolanıyor ve bir tam dolanımını bir günde gerçekleştiriyordu. Tycho sistemi Venüs'ün evrelerinde gözlemlenen değişimleri açıklayabiliyor, buna karşılık Ptolemaios sistemi bu soruna bir yanıt getiremiyordu.

Tycho'nun sistemine benzer bir modeli İÖ 4. yüzyılda Yunanlı filozof Herakleides Pontikos da geliştirmişti. Herakleides, en azından Merkür ve Venüs'ün Güneş'in çevresinde dolandığını ileri sürmüştü (öbür gezegenler için de aynı şeyi düşünüp düşünmediği belirlenememiştir).

Tychy, Polonya'nın güney kesimindeki Katowice ilinde (*województwo*) kent. Yukarı Silezya (Górny Śląsk) sanayi bölgesinin güney ucunda, Bielsko-Biała demiryolunun üzerinde yer alır. Çevresinde Pszczyna Ormanları uzanır. 1629'da bir bira fabrikasının kurulmasından sonra birasıyla ünlenen kent sonraları büyük Tychy otomobil fabrikasıyla dikkati çekti. Yukarı Silezya sanayi bölgesindeki konut sıkıntısını hafifletmek ve maden işçilerine yeni konut alanları sağlamak amacıyla 1951'de Nowe (Yeni) Tychy kenti kurulmaya başladı. Tümüyle bir konut alanı olan Nowe Tychy çeşitli kültür kuruluşlarının bulunduğu bir caddenin çevresinde yer alır. Caddenin bir ucunda Paprocańskie Gölü (*jezioro*), öteki ucunda ise geniş bir park bulunur. Eski ve yeni kent tek merkezden yönetilmektedir. Nüfus (1992 tah.) 139.600.

Tydings-McDuffie Yasası, Filipinler'in bağımsızlığını sağlayan ABD yasası (1934). Filipinler'in 10 yıllık bir özerklik döneminden sonra 4 Temmuz 1946'da bağımsız olmasını öngören yasa. Başkan F. D. Roosevelt tarafından 24 Mart 1934'te imzalandı ve onay için Filipinler Senatosu'na gönderildi. Senato daha önce benzer hükümler içeren Hare-Hawes-Cutting Yasası'nı reddetmiş olduğu halde Tydings-McDuffie Yasası'nı 1 Mayıs'ta onayladı. Filipinliler 10 Temmuz'da Anayasa Meclisi üyelerini seçtiler. Başkan Roosevelt Filipinler Anayasası'nı 23 Mart 1935'te onayladı. Manuel Quezon başkanlığındaki yeni hükümet Kasım 1935'te göreve başladı. Sonraki 10 yıl boyunca da Filipinler ABD toprağı olarak kaldı; dışişleri, savunma ve maliye alanlarında ABD'nin yetkileri sürdü. Öbür alanlar Filipinlilerin denetimindeydi. Özerklik döneminde gümrük vergilerinin kademelendirilmesi öngörülüyordu; ama ticari hükümler 1939'da Filipinler lehine değiştirildi.

Tye, Christopher (d. y. 1500 - ö. 1573), İngiliz besteci ve orgcu. Thomas Tallis, William Byrd ve Orlando Gibbons'ın yetkinleştirdiği İngiliz katedral müziği üslubuna yenilikler getirmiştir.

1511'de Cambridge'deki King's College'da koro üyesi olduğu sanılmaktadır. 1536'da müzik eğitimini burada tamamlayan Tye, 1545'te müzik doktoru oldu. 1548'de Oxford Üniversitesi'nde görevlendirildi. 1541 (ya da 1542)-1561 arasında Ely Katedrali'nde koro şefliği yaptı. 1560'ta papazlığa atandı. İngiltere'de 16. yüzyıl ortalarında müzik üslubu ve ayin usulünde Katoliklikten Anglikanlığa geçişin temsilcilerindendi. Latince kilise müziğinin çoğu eksik olmakla birlikte, günümüze ulaşan İngilizce yapıtları 14 ilahi, mezmur besteleri ve düz şarkının (*cantus firmus*) *in nomine* bölümüne dayalı 19 çalışması da içinde olmak üzere çalgı toplulukları için yazdığı müzikten oluşur.

Tykhe, Yunan mitolojisinde talih tanrıçası. Sonradan Eski Roma mitolojisindeki Talih Tanrıçası Fortuna(*) ile özdeşleştirilmiştir. Eski Yunanlı şair Hesiodos, Tykhe'nin, Titan Okeanos ile Tethys'in kızı olduğunu anlatır. Öteki yazarlarsa Tykhe'nin babasının Zeus olduğunu ileri sürerler. Tykhe aynı zamanda, hem bireylerin ve ailelerin koruyucusu iyilikçi ruh Agathos Daimon ile hem de insanların öfkesi karşısında tanrıların öfkesini simgeleyen Tanrıça Nemesis'le(*) eş tutulurdu. Çoğu zaman kanatlı, başında taç, elinde asa ve bereket boynuzu ile betimlenirdi. Bazen de gözleri bağlı, belirsizlik ve riski simgeleyen çeşitli işaretler taşırken gösterilirdi. Tykhe'nin tapınaklarından biri de Argos'tadır. Troya Savaşı kahramanlarından Palamedes'in, kendi buluşu olan zarları Tykhe'ye bu tapınakta adadığı söylenir.

Tyler, ABD'de Texas eyaletinin kuzeydoğu kesimindeki Smith ilinin (*county*) merkezi (1846) kent. Dallas'ın 159 km güneydoğusunda yer alır. 1846'da kuruldu ve Başkan John Tyler'ın adını aldı. 1930'da Doğu Texas petrol alanlarının keşfedilmesine değin bir tarım merkezi olarak kaldı. Bu tarihten sonra kentte çeşitli petrol şirketlerinin yönetim merkezleri kuruldu. Günümüzde kentte rafinerilerin yanı sıra küçük sanayi kuruluşları da vardır. Aynı zamanda bir çiçekçilik merkezi olan kent Tyler Gül Parkı ve her yıl ekim ayında düzenlenen Texas Gül Şenliği'yle tanınır. Kentin çevresindeki küçük göllerin en önemlisi Tyler Gölüdür. Nüfus (1990) kent, 75.450; metropoliten alan, 151.309.

Tyler, Anne (d. 25 Ekim 1941, Minneapolis, Minnesota, ABD), Amerikalı roman ve öykü yazarı. Ev yaşantısına ilişkin alaycı, ama sevecen bir yaklaşımın ve titiz ayrıntıların belirlediği töre komedileri yazmıştır.

Bir kimyacının kızı olan Tyler gençliğinin çoğunu Kuzey Carolina'da geçirdi. On altı yaşında Raleigh kentindeki Duke Üniversitesi'ne girdi ve üç yıl sonra, 1961'de mezun oldu. Ardından bir süre bibliyografya uzmanı olarak Duke Üniversitesi'nde ve kütüphaneci olarak Kanada'nın Montreal kentindeki McGill Üniversitesi'nde çalıştı. Daha sonra Baltimore'a yerleşti ve 1967'de yazarlığı asıl meslek olarak seçti. Bu arada 1963'te İran asıllı bir çocuk psikiyatrı olan Taghi Modarressi ile evlendi ve ondan iki kız çocuğu oldu.

Tyler'ın yayımlanan ilk romanı *If Morning Ever Comes* (1964; Sabah Bir Doğarsa), kişisel yalnızlığı ve insanlar arasındaki iletişim güçlüklerini hafife alan bir yaklaşımla irdelemesi ve incelikli üslubu açısından, yapıtlarının tipik özelliklerini yansıtır. Sonraki romanları arasında *The Clock Winder* (1972; Saat Kurucu), *Celestial Navigation* (1974, Yıldızlara Göre Seyir), *Searching for Caleb* (1975; Kalebi Ararken), *Dinner at the Homesick Restaurant* (1982; Sıla Lokantasında Akşam Yemeği), *The Accidental Tourist* (1985; Rastlantısal Turist) ve *Breathing Lessons* (1988; Soluma Dersleri) sayılabilir. En iyi romanlarından bazısında Baltimore'daki orta sınıf çevresinde, düzensiz ve uyumsuz ailelerdeki garip kişilikleri konu almıştır.

Tyler, John (d. 29 Mart 1790, Charles City, Virginia - ö. 18 Ocak 1862, Richmond, ABD), ABD'nin 10. devlet başkanı (1841-45).

Siyasetle yakından ilgilenen bir aileden geliyordu. Hukuk öğrenimi gördü. Siyasal yaşamına Virginia Yasama Meclisi'nde başladı (1811-16, 1823-25, 1839). 1817-21 arasında ABD Kongre üyeliğinde bulundu. 1825-27 arasında eyalet valisi, 1827-36 arasında da senatör olarak görev yaptı. Washington'daki görevi sırasında sürekli olarak eyaletlerin haklarını savundu ve anayasanın kesin hükümlere kavuşturulması için çaba gösterdi. Köle sahibi olmasına karşın, senatörlüğü sırasında Columbia yöresinde köle ticaretinin yasaklanması için çalıştı. Anayasaya karşı olduğu gerekçesiyle koruyucu gümrük vergileri yasa tasarısına karşı oy kullandı. Bir Demokrat olmasına karşın, Başkan Andrew Jackson'ın Bank of the United States'ten hükümet fonlarını çekmesini kınayan Senato önergesini destekledi. Virginia Yasama Meclisi bu kararın değişmesi için baskı yapınca, 1836'da Senato üyeliğinden istifa etti.

Bu davranışıyla muhalefetteki Liberal Parti'nin desteğini kazandı ve Güney eyaletlerindeki tabanını genişletmeyi isteyen bu parti tarafından 1840 seçimlerinde başkan yardımcılığına aday gösterildi. İddiasız, ama başarılı bir kampanyanın sonunda William Henry Harrison başkan, Tyler da başkan yardımcısı seçildi.

Tyler Başkan Harrison'ın Nisan 1841'de ölümü üzerine beklenmedik bir anda başkanlığı üstlendi. Muhalifleri onu yalnızca başkan vekili olarak tanıyacaklarını ilan ettilerse de Tyler görevinin getirdiği hiçbir hak ve yetkiyi kullanmaktan kaçınmadı. Yeni bir ulusal banka kurulmasını öngören tasarıyı veto ettiğinde, bir kişi dışında bütün hükümet üyeleri istifa edince hemen eyaletlerin hakları konusunda kendisiyle aynı görüşleri paylaşan bakanlardan oluşan yeni bir hükümet kurdu.

Liberallerin dışladığı, Demokratlarınsa tanımayı reddettiği Tyler görev süresi boyunca partisiz bir başkan olarak kaldı. Bununla birlikte yönetimi sırasında birçok iş yapıldı. ABD Deniz Kuvvetleri yeniden örgütlendi, ABD Meteoroloji Dairesi kuruldu, II. Seminole Savaşı (1835-42) sona erdirildi ve Rhode Island'daki Dorr Ayaklanması bastırıldı.

Tyler 1844'te olağandışı bir parti toplantısında başkanlık için yeniden aday gösterildiyse de James K. Polk lehine adaylıktan çekildi. Bununla birlikte siyasetle etkin bir biçimde ilgilenmeyi sürdürdü. 1861 başlarında bölgeler arasındaki uyuşmazlıkları çözüme bağlamak için toplanan Washington Barış Konferansı'na başkanlık etti. Ölümünden kısa bir süre önce Konfederasyon'un Temsilciler Meclisi'ne seçildi.

Tyler, Moses Coit (d. 2 Ağustos 1835, Griswold, Connecticut - ö. 28 Aralık 1900, Ithaca, New York, ABD), ABD'li edebiyat tarihçisi. Bağımsızlık öncesi Amerikan düşüncesini incelerken edebi belgeleri kullanarak ABD tarih yazımına önemli katkıda bulunmuştur.

Yale ve Andover ilahiyat okullarını bitirdi. 1860-62 arasındaki rahiplik deneyimi düş

kırıklığıyla sonuçlandı. 1867'de Michigan Üniversitesi'nde İngiliz edebiyatı profesörü oldu. 1873'te New York'a gitti; orada dinde reformcu bir çizgi izleyen liberal dergi *Christian Union*'ın yayın yönetmeni oldu. Aynı yıl *Manual of English Literature in England*'ı (İngiliz Edebiyatı Elkitabı) yazdı. Gazetecilikte umduğunu bulamayınca 1874'te Michigan Üniversitesi'ne döndü ve ilk Amerikan edebiyatı dersini başlattı. Ayrıca *History of American Literature, 1607-1765* (1878, 2 cilt; Amerikan Edebiyatı Tarihi, 1607-1765)) adlı yapıtı üzerinde çalıştı. 1886'da ABD'li yurtsever hatip Patrick Henry'nin(*) yaşamöyküsünü yayımladı. 1889'da büyük yapıtı *Literary History of the American Revolution* (1897, 2 cilt; Amerikan Devrimi'nin Yazınsal Tarihi) üzerinde çalışmaya başladı. Daha çok deneme ve broşür yazarları ile yergicileri ele aldığı bu yapıt tarihsel araştırmanın kapsamını genişletiyor, dönemin birincil kaynaklarına dayanıyordu; bir ölçüde Alman kültür tarihi okulundan etkilenmişti.

Tyler, Wat, asıl adı WALTER TYLER (ö. 15 Haziran 1381, Londra, İngiltere), İngiltere tarihinin ilk büyük halk ayaklanması olan Köylü Ayaklanması'nın (1381) önderi. Yoksulların acımasızca vergilendirilmesine karşı yürütülen mücadelede önemli rol oynamıştır.

7 Haziran 1381'de Kentli ayaklanmacıların komutanlığına seçildi. 10 Haziran'da Canterbury'nin, 13 Haziran'da kralın amcası John of Gaunt'un Savoy Sarayı'nın, 14 Haziran'da da Londra Köprüsü ile Londra Kulesi'nin ele geçirilmesini yönetti. Kral II. Richard 14 Haziran'da bazı ödünler vermeyi kabul ettiyse de ayaklanmaya son vermeyi reddetti. 15 Haziran'da Smithfield'da kralla görüşmesinde bütün kilise topraklarına el konması gibi çeşitli radikal istemlerde bulundu. Görüşmeler sürerken çıkan çatışmada ağır yaralandı ve yandaşları tarafından St. Bartholomew Hastanesi'ne kaldırıldı. Ama Londra belediye başkanı William'ın (sonradan Sir William) emriyle oradan alınarak boynu vuruldu. Onun öldürülmesinden sonra hükümet kısa sürede ayaklanmayı bastırdı.

Tylor, Sir Edward Burnett (d. 2 Ekim 1832, Londra - ö. 2 Ocak 1917, Wellington, Somerset, İngiltere), kültürel antropolojinin kurucusu sayılan İngiliz antropolog. Darwin'in biyolojik evrim kuramının etkisiyle ilkel ve modern kültürleri evrime dayalı bir gelişmeyle birbirine bağladığı, *Primitive Culture* (1871; İlkel Kültür) adlı yapıtıyla tanınır.

Quaker mezhebine bağlı zengin bir pirinç dökümcüsünün oğluydu. On altı yaşına değin bir Quaker okulunda öğrenim gördü; dinsel inançları üniversiteye gitmesine olanak vermediğinden babasının işine girdi. Yirmi üç yaşında vereme yakalanınca, sağlığına kavuşmak için Amerika'ya gitti. Ertesi yıl Küba'da arkeolog ve etnolog Henry Christy ile tanıştı ve Meksika Vadisindeki Toltek kültürü kalıntılarını incelemeye yönelik keşif gezisinde ona katılmaya karar verdi. Alan araştırmasıyla ilgili pratik bilgiler edinmesini sağlayan ve altı ay süren bu güç ve tehlikeli keşif gezisi sonunda antropologluğu benimsemiş olarak İngiltere'ye döndü. 1858'de evlendi ve bir süre Avrupa'da yolculuk etti. Daha sonra Meksika'daki keşif gezisini anlattığı *Anahuac; or Mexico and the Mexicans, Ancient and Modern* (1861; Anahuac ya da Eski ve Modern Çağlarda Meksika ve Meksikalılar) adlı kitabı yayımladı. Temelde iyi bir gözlemci tarafından yazılmış bir gezi kitabı niteliğinde olan bu yapıt, olgun bir antropologun ürünü niteliğindeki sonraki yapıtlarında görülen bazı temel özellikleri de taşır: Olgusal verilere egemenlik, kültürel farklılıklara karşı duyarlılık ve başka kültürleri değerlendirmede, deneysel yaklaşımla bir 19. yüzyıl İngiliz'inin tepeden bakışının iç içe geçtiği bir yaklaşım.

Tylor *Anahuac*'tan sonra üç önemli yapıt daha yayımladı. Bir antropolog olarak tanınmasını sağlayan *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*'da (1865; İlk İnsanlık Tarihine ve Uygarlığın Gelişmesine İlişkin Araştırmalar) eski ve çağdaş, ilkel ve uygar bütün toplumların tek bir düşünce tarihinin parçaları olarak ele alınması gerektiği tezini işledi. Asıl ününü kazandığı *Primitive Culture*'da vahşi bir kültürden uygar bir kültüre doğru gelişim temasını sürdürerek, ilkel insanı kendi gücünü aşan olayları açıklamak için aklını kullanan, ama bilimsel yordamı olmadığı için hatalı sonuçlara ulaşan bir filozof olarak tanımladı. Bedenin canlı ve ölü halleri arasındaki fark ile düşlerdeki beden ve ruh ayrılmasını açıklamaya çalışan ilkel insanın ruhsal varlıklara ilişkin bir inanç geliştirdiği düşüncesinden hareketle en eski dinsel inanç biçimine "animizm" adını verdi.

Primitive Culture'da kilit bir kavram niteliğinde ilkel ve çağdaş toplumların yaşantıları arasındaki ilişki üzerinde de duran Tylor, bu yaklaşımını şöyle dile getirir:

> "Kültürdeki gelişim ilkesi, insan toplumunun gelişim sürecindeki deneyimlerle felsefemize öylesine işlemiştir ki, hangi okula bağlı olursa olsun hiçbir etnolog vahşilik ve uygarlığın aynı yapının aşağı ve yüksek aşamaları olduğundan kuşku duymaz. Bu aşamalar arasındaki bağlantı, ilerleme ya da gerileme süreçleriyle gerçekleşmiş olabilir."

Tylor'a göre "kültür", yalnızca uygarlıkların sanatsal ve tinsel ürünleri çerçevesinde değil, insanoğlunun gelişiminin her aşamasında kazandığı teknolojik ve ahlaki gelişmeler çerçevesinde de incelenmelidir. Uzak ve ilkel bir geçmişe ait bazı âdet ve inançların günümüze değin varlığını sürdürmesine işaret eden Tylor, bu olguyu açıklamak için ortaya attığı "var kalma" kavramıyla da tanınır.

19. yüzyıl sonlarında bütün insan ırklarının fiziksel ve zihinsel olarak aynı türden gelip gelmedikleri sorunu önemli bir siyasal ve teknolojik tartışma konusuydu. Bu tartışmada Tylor bütün gücüyle insanlığın fiziksel ve psikolojik bir bütün oluşturduğunu savundu. *Primitive Culture*'da bu anlayışını, "Bizim düşüncemiz üzerinde etkisiz olacak ölçüde ilkel ya da bizim yaşantımızla bağını koparmış olacak ölçüde eski bir insan düşüncesi bulunduğunu sanmıyorum" sözleriyle belirtti. Ama bütün antropolojik tartışmalarda olduğu gibi bu konuda da deneysel verilere bağlı kalmaya dayalı bir tutumu benimsedi ve bu tutumun, insanlığın incelenmesinde doğa bilimlerine özgü ölçü ve kuralların, temel istatistik çözümlemelerin kullanılmasını getireceğini savundu.

Tylor'ın son kitabı *Anthropology, an Introduction to the Study of Man and Civilization* (1881; Antropoloji, İnsan ve Uygarlığın İncelenmesine Giriş) 19. yüzyıl sonlarındaki antropolojik bilgi ve düşünce birikiminin yetkin bir özetini verir ve açık ve güçlü bir üslupla birçok konuda geniş bilgi aktarır.

Tylor 1871'de Royal Society'ye kabul edildi ve 1875'te Oxford Üniversitesi'nden medeni hukuk doktorası aldı. Sekiz yıl sonra Oxford'a dönerek ders vermeye başladı ve üniversite müzesini yönetti. 1884'te antropoloji okutmanı, 1896'da da ilk antropoloji profesörü oldu. Ayrıca Gifford Kürsüsü'nün ilk öğretim görevlisi seçildi. 1909'da etkin öğretim görevlerinden çekildi.

Tynan, Katherine, es HINKSON (d. 23 Ocak 1861, Dublin, İrlanda - ö. 2 Nisan 1931, Wimbledon, Surrey, İngiltere), İrlandalı şair ve romancı. Yapıtlarında Katolikliğin ve yurtseverliğin yoğun izleri görülür. Şair Yeats gibi Kelt mitolojisine derin ilgi duydu. *Collected Poems*'ın (1930; Toplu Şiirler) yanı sıra çok sayıda kitap yayımladı. Bunlar arasında, *Twenty-five Years* (1913; Yirmi Beş Yıl), *The Middle Years* (1917; Orta Yıllar), *The Years of the Shadow* (1919; Gölgeli Yıllar), *The Wandering Years* (1922; Gezi Yılları) ve *Memories*'den (1924; Anılar) oluşan beş ciltlik otobiyografisi vardır. Yüzü aşkın romantik romanı arasında en tanınmışı *The House in the Forest*'dır (1928; Ormandaki Ev).

Tyndall, John (d. 2 Ağustos 1820, Leighlin Bridge, County Carlow, İrlanda - ö. 4 Aralık 1893, Hindhead, Surrey, İngiltere), gökyüzünün neden mavi olduğunu gösteren İngiliz fizikçi.

1853'te Kraliyet Enstitüsü'nde doğa felsefesi profesörü olan Tyndall, burada Michael Faraday'la yakın bir çalışma arkadaşlığı kurdu. İlk çalışmaları kristallerin magnetik özelliklerine ilişkindi, ama 1859'da çeşitli gazların ısı soğurma ve yayma yeteneklerini araştırmaya girişti. Nemli havanın çok az sıcaklık değişimiyle ısı soğurduğunu buldu. Tyndall ışığın büyük moleküller ve toz tarafından yayınımını (Tyndall etkisi) inceledi; gökyüzünün mavi renginin Güneş ışınlarının atmosferdeki moleküllerce saçılıma uğratılmasından kaynaklandığını gösteren deneyler yaptı (bu olguyu daha sonra Lord Rayleigh kuramsal olarak açıklamıştır).

1881'de, mikroorganizma içermeyen havanın besin çürümesine yol açmadığını kanıtlayarak, kendiliğinden üreme kuramını geçersiz kıldı. Toplam 16 kitap ve 145 makale yazan Tyndall'ın başlıca yapıtları *Heat Considered As a Mode of Motion* (1862; Bir Hareket Hali Olarak Isı), *Six Lectures on Light* (1873; Işık Üzerine Altı Ders) ve *Forms of Water*'dır (1872; Suyun Biçimleri).

Tyne Irmağı, İngiltere'nin kuzey kesiminde akarsu. Newcastle upon Tyne'ın güneyinden Kuzey Denizine dökülür; uzunluğu 100 km'dir. Kuzey Tyne Irmağının, Rede ve Güney Tyne ırmaklarıyla birleştiği Hexham yakınlarında doğar. Wylam'dan başlayarak Northumberland ile Durham arasındaki tarihi il sınırını oluşturmuştur. Yaklaşık 1850'den sonra Tyne Geliştirme Komisyonu'nca ırmağın aşağı çığırında tarama çalışmaları yürütülmüş, doklar inşa edilmiş ve giriş bölümü düzeltilmiştir. Irmak üzerindeki tarihsel geçit, ağzının 16 km uzağında Gateshead ile Newcastle upon Tyne arasındadır. Üzerinde en az 600 yıl boyunca gemilerle kömür taşınmış olan ırmağın haliç kıyıları günümüzde sanayi tesisleri ve Tyne-Wear konürbasyonu (bitişik kentler kümesi) denen büyük kentsel yerleşimlerle dolmuştur. Tyne Havzasının büyük bölümü, Roma döneminden kalma Hadrianus Duvarı'nın birinci kesimi de dahil, Northumberland Ulusal Parkı'nın içinde yer alır.

Tyne-Wear, İngiltere'nin kuzeydoğusunda bölge. Yüzölçümü 540 km²'dir. Kuzeyde ve batıda Northumberland, güneyde Durham, doğuda Kuzey Deniziyle çevrilidir. Newcastle upon Tyne kenti ile Gateshead, North Tyneside, South Tyneside ve Sunderland ilçelerinden (*borough*) oluşan kentsel bir alandır (1974-86 arasında

Tyne-Wear metropoliten ildi [*metropolitan county*]). Adını topraklarından geçen akarsuların en önemlileri olan Tyne ve Wear ırmaklarından almıştır.

Bölgede Roma istilasından önce insan yerleşmelerinin kurulduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Romalıların bölgeyi işgal ettikten sonra savunma amacıyla inşa ettikleri Hadrianus Duvarı (İS 122), bugün Newcastle yakınlarındaki Wallsend on the Tyne'ın bulunduğu yerden batıya doğru uzanır. Romalıların çekilmesinden sonra Saksonların yerleştiği bölgede, sonradan Northumbria Krallığı kuruldu. Normanlar 1080'de Newcastle'da Tyne Irmağına egemen bir kale inşa ettiler.

Bölgenin en önemli doğal kaynağı olan kömür yatakları 13. yüzyılda işletilmeye başladı. 18. yüzyılda madencilik teknolojisinin gelişmesi ve buhar makinesinin icadı, Newcastle'ın doğusundaki yeraltı kömür yataklarının da işletmeye açılmasını sağladı. Deniz suyunun kömürle ısıtılan kazanlarda buharlaştırılmasıyla tuz da üretilen Tyneside bir süre İngiltere'nin başlıca tuz üretim bölgesi oldu.

19. yüzyılda önce demiryollarının, daha sonra da metalden yapılan gemilerin gelişmesi, bir yandan da havagazı ve buhar üretimiyle maden ergitme için farklı kömür türlerine talep doğması bölgedeki kömür madenciliği sektörünü derinden etkiledi. Yörede çoğu eski köylere bağlı birçok madenci yerleşmesi kuruldu (örn. Easington ve Easington Ocağı). 19. yüzyıl sonlarında kurulan yeni sanayiler Tyneside'daki limanlarda yoğunlaştı. Tuz, cam ve kimya gibi eski sanayiler gerileyerek yerini demir gemilerin inşa edildiği tersanelere bıraktı.

Ekonomisi ağır sanayiye bağımlı olan başka birçok bölge gibi Tyne-Wear de I. ve II. Dünya savaşları arasında yaşanan ekonomik bunalımdan olumsuz biçimde etkilendi. Bölgede sanayiyi çeşitlendirmek için harcanan çabalara karşın işsizlik hâlâ önemli bir sorundur. Başlıca sanayi kolları gemi yapım ve onarımı, elektrikli makine, sabun ve boya üretimidir. Nüfus (1987 tah.) 1.135.800.

Typhales, birçenekliler(*) sınıfından, iki familya (*Sparganiaceae* ve *Typhaceae*) ve iki cins (*Sparganium* ve *Typha*) içeren takım. Her iki yarıküreninde de başlıca ılıman ve serin bölgelerinde yetişen bu takımın üyelerine en çok göllerde, bataklıklarda ve ırmak kıyılarında rastlanır. Her iki familyanın üyeleri de sık demetler oluşturan erkek ve dişi çiçekler taşır. Ama, bu tip bazı özellikler dışında bitkilerin genel görünümü birbirine benzemez.

Sukamışı (*Typha*)
Robert J. Ashworth—The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

Sparganiaceae familyasının üyeleri su altındaki sürünücü bir köksaptan çıkan gövdelerinin üzerinde yuvarlak çiçek kümeleri taşır. İnce, uzun yapraklarının tabanı gövdeyi bir kın gibi sarar.

Typhaceae familyasının üyeleri ise, kalın bir köksaptan çıkarak su üzerinde 2,5 m kadar uzayabilen gövdeleri ve iki sıra halinde dizilmiş ince, uzun ve yassı yapraklarıyla tanınır. Silindirik çiçek başaklarının sarı renkli üst bölümü erkek, kahverengimsi alt bölümü ise dişi çiçeklerden oluşmuştur.

Doğada çeşitli canlılar için besin kaynağı ve sığınak oluşturan suşeritleri (*Sparganium* türleri) bazen süs bitkisi olarak da yetiştirilir. Gene doğal yaşam içinde önemli bir yeri olan sukamışları da (*Typha* türleri) ise havuz ve yapay göllerde yaygın olarak yetiştirilen süs bitkileridir. Ayrıca, bazı türlerinin (*T. latifolia* ve *T. angustifolia*) çiçek başakları süs olarak kullanılır. Yapraklarından ise sepet, sandalye gibi çeşitli hasır malzemeler yapıldığı gibi, ıslandığında su çekebilme yeteneğinden ötürü fıçı ya da teknelerdeki çatlakları tıkamakta da yararlanılır. Nişastalı köksapları, genç gövdeleri ve hatta olgunlaşmamış çiçek başakları besin olarak yenebilir.

Typhon, TYPHAON ya da TYPHOEUS olarak da bilinir, Yunan mitolojisinde Gaia (Yer) ile Tartaros'un en küçük oğlu. Zeus'un yakalayıp yeraltı dünyasına attığı Typhon, sanat yapıtlarında yüz ejderha başlı bir canavar olarak betimlenir. Başka anlatılarda Kilikya'daki Arimalıların ülkesinde, Etna Yanardağının altında ya da başka yanardağ bölgelerinde hapsedildiği söylenir ve lav püskürmelerinin nedeni olarak gösterilir. Karısı Ekhidna'dan olan çocukları arasında Cehennem'in üç başlı köpeği Kerberos, dokuz başlı canavar Hydra ve Khimaira(*) bulunur. Sonradan Mısır tanrısı Set ile özdeşleştirilen Typhon, sert bir rüzgâr olan tayfunun da (İngilizce *typhoon*; Fransızca *typhon*) babasıdır.

Tyr, Eski İzlanda dilinde TÝR, Eski İngilizce TIW, Germen halklarının en eski tanrılarından biri. Tyr'in kimliği belirsizliklerle örtülüdür. Anlaşıldığı kadarıyla savaş kurallarıyla, özellikle antlaşmalarla ve adaletle ilgili bir tanrıdır. Tyr'le ilgili en ünlü efsane sözleşmelere ve yeminlere kefil olmasıyla ilgilidir: İyi niyetinin güvencesi olarak elini kurt canavar Fenrir'in ağzına sokar. Bu sırada tanrılar oyun oynarmış gibi yaparak kurdu tuzağa düşürür ve bağlarlar. Fenrir aldatıldığını anlayınca Tyr'in elini koparır; bu nedenle Tyr tek elli tanrı olarak da anılır. Romalılarca Mars'la özdeşleştirilmiş, salı günü için *Mars dies*'in (Mars günü; bugün Fransızca *mardi*: "salı") yanı sıra *Týsdagr* (Tyr günü) adı da kullanılmıştır.

Tyraion *bak.* Ilgın

Tyrannidae *bak.* amerikasinekkapanı

Tyrannosaurus, çok iri, etçil dinozor cinsi. Fosillerine Asya'nın doğusunda ve Kuzey Amerika'daki Üst Kretase (Tebeşir) Dönemi çökellerinde rastlanır (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce). *Tyrannosaurus* cinsinin tümüyle gelişmiş üyeleri 14 m'den daha uzundu ve olasılıkla yeryüzünde yaşamış en iri kara hayvanlarıydı. Yalnız kafataslarının uzunluğu 1,5 m'ye yaklaşıyordu. Son derece gelişkin arka bacakları üstünde yürüyen, tam olarak dikleştiklerinde boyları 6,5 m'yi aşabilecek olan bu dinozorlar öne doğru eğik bir biçimde duruyor ve hareket ediyorlardı. Ağırlıklarının hemen hemen 8 tonu bulduğu sanılmaktadır. Gövdeleri geniş, boyunları kısa ve kalındı. Gövdelerine göre çok iri olan kafatasları, uzunluğu 15 cm'ye ulaşabilen sivri dişlerle donanmıştı. Kenarları tırtıklı olan dişleri kesmeye ve parçalamaya uygundu. Ön bacakları çok küçük ve olasılıkla yakındaki nesneleri kavrayabilmenin dışında yararsızdı. Uzun kuyruklarını gövdelerini dengelemek için kullanıyorlardı. Kasları, özellikle de çeneye bağlananlar ile hareket ve destek sağlayanlar çok iyi gelişmişti.

Tyrannosaurus kalıntılarının bulunduğu çökellerde sık sık boynuzlu dev dinozorların fosillerine de rastlanmaktadır. Bu hayvanlar olasılıkla *Tyrannosaurus* üyeleri tarafından avlanıyordu. *Tyrannosaurus* üyelerinin oldukça ender bulunduğu, yaklaşık 300 km²'lik bir alanda tek bireyle temsil edildiği sanılmaktadır. En iyi bilinen türü *T. rex*'tir.

Tyrha *bak.* Tire

Tyri Gölü, Norveç'in güneydoğusunda, Ringerike bölgesinde, Buskerud ilinde (*fylke*) göl. Kıyıları girintili çıkıntılı olan gölün en uzun yeri 32 km, en geniş yeri 16 km, en derin noktası 281 m, yüzölçümü ise 134 km²'dir. Fazla sularını Oslo Fiyordunun kolu olan Dram Fiyorduna dökülen Dram Irmağı (*elva*) boşaltır. Kıyılarındaki başlıca yerleşme Vikersund'dur. Bölgenin en önemli kasabası ise Begna Irmağı kıyısında yer alan kuzeydeki Hønefoss'tur.

Tyrone, Kuzey İrlanda'da 1973'e değin il (*county*). Yüzölçümü 3.263 km²'ydi. Kuzey İrlanda'da 1973'te uygulanan yönetsel yeniden düzenleme sırasında Tyrone ili parçalanarak Strabane, Omagh ve Dungannon ilçeleri oluşturulmuş, il topraklarının bir bölümü de Cookstown ilçesinin parçası olmuştur. Tyrone adı Tir Eoghain'den (Eoghan'ın Ülkesi) gelir.

Tyrone (1. Kontu), Conn O'Neill, lakabı TOPAL CONN, İrlanda dilinde CONN BACACH, Conn CON olarak da yazılır (d. y. 1480 - ö. 1559), 16. yüzyılda İngilizlerin İrlanda'ya boyun eğdirme girişimleri karşısında İrlanda halkının başına geçen O'Neill ailesinin ilk üyesi.

Kildare (Fitzgerald) kontunun akrabasıydı. 1520 dolaylarında O'Neill ailesinin (Cinel Eoghain) Tyrone kolunun başına geçti. 1524'te İrlanda kral naibi olan Kildare'in silahtarlığını üstlenmesine karşın bağlılığına kuşkuyla bakılıyordu. Ama Tyrone toprakları 1541'de İngiliz kral vekili Sir Anthony St. Leger tarafından istila edilince, Conn oğlunu rehin bırakarak Trim'de toplanan parlamentoya katıldı. Ardından İngiltere'ye geçerek Greenwich'te VIII. Henry'ye bağlılığını bildirdi ve Tyrone kontu unvanını aldı. Ayrıca İrlanda Özel Danışma Kurulu üyeliğine getirildi ve kendisine toprak bağışlandı. O'Neill'in İngiltere kralına boyun eğmesi ve bir İngiliz unvanı alması klan üyeleri ve yandaşları arasında hoşnutsuzlukla karşılandı.

Bu yüzden klan içinde başlayan çatışma Conn'un evlilik dışı oğlu Matthew'nun Dungannon baronu unvanıyla veliaht seçilmesiyle daha da şiddetlendi. Matthew 1558'de Conn'un oğlu Shane'in yandaşlarınca öldürüldü, ertesi yıl da Conn öldü. I. Elizabeth klan başkanlığını Shane'e, kontluğu ise Matthew'nun oğlu Hugh'a vererek çatışmayı yatıştırdı.

Tyrone (2. Kontu), Hugh O'Neill, lakabı BÜYÜK KONT (d. y. 1540 - ö. 20 Temmuz 1616, Roma), 1595-1603 arasında İrlanda'da İngiliz egemenliğine karşı başarısız bir ayaklanmaya önderlik eden İrlandalı Katolik. İngiltere'nin Tyrone'ın eyaleti Ulster'ı ele geçirmesi İrlanda'ya boyun eğdirmesinin son adımı olmuştur.

Ulster'ın nüfuzlu O'Neill ailesinin üyesiydi. Büyükbabasının unvanını devralarak Tyrone kontu oldu. Kraliçe I. Elizabeth yönetiminin işbirliğinden yararlanarak iktidarının zeminini hazırladı. 1593'te Turlough Luineach O'Neill'in yerini alarak O'Neill klanının başına geçti. Tyrone'ın askerleriyle İngilizler arasında 1595'te çatışmalar patlak verdi. Üç yıl boyunca süren pazarlıklardan bir sonuç alınamadı. 1598'de Tyrone çatışmaları yeniden başlattı. 14 Ağustos'ta Ulster'da Blackwater Irmağı üzerindeki Yellow Ford Çarpışması'nda İngilizlere karşı kazandığı zaferle, İngiltere'yi İrlanda savaşlarındaki en büyük yenilgisine uğrattı. Bu zafer ülke çapında bir genel ayaklanmaya yol açtı. Papa VIII. Clemens Tyrone'a manevi destek verdi. Eylül 1601'de de 4 bin İspanyol askeri ayaklanmaya destek olmak üzere Münster'deki Kinsale'e geldi. Ama bu destek birlikleri Kinsale'de kuşatıldı. Kuşatmayı yarmaya çalışan Tyrone Aralık 1601'de büyük bir yenilgiye uğradı. Direnmeyi sürdürdüyse de Kraliçe Elizabeth'in ölümünden üç gün sonra, 30 Mart 1603'te teslim olmak zorunda kaldı.

Elizabeth'in yerine geçen Kral I. James, Tyrone'ın topraklarının büyük bölümünü elinde tutmasına izin verdi. Ama klan başkanı Tyrone çok geçmeden eski bağımsızlık ve saygınlığına kavuşmak için mücadeleye başladı. Eylül 1607'de Tyrconnell kontu Rory O'Donnell ve 100 dolayında kuzeyli klan başkanıyla birlikte gizlice İspanya'ya giden bir gemiye bindi. Tekne rotasından saparak Felemenk kıyılarına yanaşınca kaçaklar Felemenk üzerinden Roma'ya ulaştı ve Papa V. Paulus tarafından ağırlandı. "Kontların kaçışı", Ulster'ın İrlandalıların elinden çıkması anlamına geliyordu. Bundan sonra eyalet hızla İngilizleştirildi.

Tyros *bak.* Sur

Tyson, Edward (d. 1650, Clevedon, Somerset - ö. 1 Ağustos 1708, İngiltere), İngiliz hekim ve anatomi bilgini. İnsan ve insansı maymunlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları tanımlayarak insanın incelenmesinde deneysel bir temel oluşturmuş, insanın hayvanlar âleminin bir uzantısı olduğunu ve insanla öbür primatlar arasında kesin ilişkiler olduğunu göstermiştir.

Antropoloji ve karşılaştırmalı anatomi incelemesinde (1699) ilginç bir deneysel yaklaşımla ortaya koyduğu karşılaştırmalar gerçeğe son derece yakın olduğundan, yaklaşık 150 yıl boyunca doğa bilimcilere yol gösteren bir temel oluşturdu. Bununla birlikte gözlemlediği şempanzelerin pigmeler olduğunu ve insanla hayvanlar arasındaki kayıp halkayı oluşturduğunu sanıyordu.

Tytler, James (d. y. 1747, Fearn, Ross-Cromarty, İskoçya - ö. 11 Ocak 1804, Salem, Massachusetts, ABD), *Encyclopædia Britannica*'nın ikinci baskısının İskoç yayın yönetmeni. Havacılıkla ilgili deneylerinden dolayı bazı çevrelerce "Balon Tytler" lakabıyla anılmıştır.

Edinburgh'da borca batmış tuhaf bir kişi olarak tanınan Tytler, 1776-84 arasında *Encyclopædia Britannica*'nın ilk baskısını hemen hemen tek başına gözden geçirerek üç ciltten 10 cilde çıkardı ve ansiklopediye ilk kez tarihsel ve biyografik bilgiler ekledi. İngiltere'de balonla uçmaya ilk girişenler arasında yer aldı (Ağustos 1784). Radikal siyasal düşünceleri doğrultusunda basıp dağıttığı bir bildiride yıkıcılık yaptığı gerekçesiyle 1792'de göçe zorlandı. ABD'ye yerleştikten sonra ölümüne değin gazete yayımcılığıyla uğraştı.

Tyumen, Rusya Federasyonu'nun orta kesiminde yönetim birimi (*oblast*). Obi-İrtiş Havzasında 1.435.200 km²'lik bir alanı kaplar. Yönetim merkezi Tyumen kentidir. Batı ucunda Narodnaya Dağında 1.895 m'ye ulaşan Ural Dağları uzanır. Geri kalan kesimi çok sayıda göl ve geniş bataklıklarla kaplı alçak düzlüklerden oluşur. Bölgenin kuzeyinde tundralar, orta kesiminde sık bataklık ormanları ya da taygalar, güneyinde de ormanlı stepler uzanır. Yönetim biriminin yüzde 80'inden fazlasını özerk Hantı-Mansi(*) ve Yamalo-Nenets(*) özerk illeri (*okrug*) kaplar.

1960'lara değin bölgedeki başlıca ekonomik etkinlikler kerestecilik, kürk avcılığı ve ren geyiği yetiştiriciliğiydi. Tarım yalnızca güneydeki ormanlı step bölgesinde yapılırdı. 1960'larda Obi kıyısında petrol bulunmasından sonra Surgut ve Nadım gibi önemli yerleşmeler ortaya çıktı. Nüfus (1991 tah.) 3.155.700.

Tyumen, Rusya Federasyonu'nda, Tyumen yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Batı Sibirya Ovasının güneybatı kesiminde, Trans-Sibirya Demiryolu'nun Tura ırmağını aştığı noktada yer alır. Sibirya'daki en eski Rus kenti olan Tyumen 1586'da eski Tatar kenti Çingi-Tura'nın bulunduğu yerde kuruldu. Günümüzde bir ırmak limanı ve transit taşımacılık noktasıdır. Başlıca sanayi dalları metal işleme, kerestecilik, makine ve kimyasal madde üretimi ile gemi yapımıdır. Tyumen Batı Sibirya'da petrol ve doğal gaz bulunmasından sonra hızla büyümüştür. Nüfus (1991 tah.) 494.200.

Tyus, Wyomia (d. 29 Ağustos 1945, Griffin, Georgia, ABD), 1964-65 ve 1968-72 arasında 100 m Dünya rekorunu elinde tutan ABD'li hız koşucusu. Olimpiyat Oyunları'nda 100 m'de iki kez altın madalya kazanan ilk bayan atlettir.

Atletizme ortaokuldayken başladı. 1967'de bitirdiği Nashville'deki Tennessee Eyalet Üniversitesi'nde okurken de koşmayı sürdürdü. 1964 Tokyo Olimpiyat Oyunları'nda, 11,4 sn'yle altın madalya kazandı. Aynı yıl Amatör Spor Birliği (AAU) yarışmalarında birinci oldu. Bu başarısını 1965 ve 1966 AAU yarışmalarında da yineledi. 1966'da 220 yardada şampiyon olan Tyus, 1965-67 arasında 60 yardada AAU şampiyonluğunu elinde tuttu.

1965'te 100 yardada dünya rekoruna eşit bir derece yaptı. 1968'de México Olimpiyat Oyunları'nda 100 m'de 11,08 sn'yle dünya rekorunu kırdı. Bu oyunlar sırasında 200 m'de altıncı oldu ve altın madalya kazanan 400 m bayrak takımında yarıştı. 1973'te profesyonel atletizm yarışmalarına katılan Tyus sonraki yıllarda televizyonda spor yorumculuğu yaptı.

Tyutçev, Fyodor İvanoviç (d. 5 Aralık 1803, Ovstug - ö. 27 Temmuz 1873, Petersburg, Rus Çarlığı), özgün felsefi şiirleri ve Panslavist tutumuyla tanınan Rus yazar. Yapıtlarında şiirsel imgelemini tutkulu siyasal görüşleriyle kaynaştırmaya çalışmıştır.

Varlıklı bir toprak sahibinin oğluydu. Moskova Devlet Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Münih'te ve Torino'da diplomat olarak görev yaptı. Almanya'da Heine ile dostluk kurdu; idealist filozof Schelling'le de sık sık görüştü. Uzun süre ülkesinden uzak kalması onda güçlü bir yurt özlemi ve sevgisi uyandırdı; bu arada Rusya'nın geniş kırsal alanlarındaki yoksulluktan büyük üzüntü duydu. Şiirlerinde ulusal onuru vurgulayan, içten ve trajik bir anayurt imgesini ortaya koydu. Ayrıca, siyasal makaleler ve şiirler yazdı; bunlarda yurt sevgisinin yanı sıra milliyetçi, Panslavist görüşlerini dile getirdi. Puşkin ve Lermontov'la birlikte 19. yüzyılın en büyük üç Rus şairinden biri sayılan Tyutçev aşk şiirlerinin çoğunu kızının mürebbiyesiyle kurduğu ilişkiden esinlenerek yazdı. Bunlar Rus dilinin en tutkulu ve dokunaklı şiirleri arasında gösterilir.

tyuyamunit, uranyum ve vanadyum oksit [$Ca(UO_2)_2(VO_4)_2 \cdot nH_2O$] yapısında, sarı renkli, yumuşak ve mumsu, radyoaktif vanadat minerali. Karnotitin kalsiyumlu benzeri olarak kabul edilir ve karnotitten katyon değişimi (karnotitin molekül yapısındaki potasyum ile kalsiyumun yer değiştirmesi) yoluyla yapay olarak üretilebilir. Bulunduğu başlıca yerler ABD'nin güneybatı kesimleri ile Türkistan'dır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* vanadat mineralleri (tablo).

tzaddik *bak.* saddık

Tzara, Tristan (d. 1896, Moineşti, Romanya - ö. Aralık 1963, Paris, Fransa), Rumen asıllı Fransız şair ve deneme yazarı. Dadacılık hareketinin kurucularındandır.

İlk dadacı metinler olan *La Première Aventure céleste de Monsieur Antipyrine* (1916; Bay Antipyrine'in Gökyüzündeki İlk Serüveni) ve *Vingtcinq poèmes*'i (1918; Yirmi Beş Şiir) yazdı; ayrıca hareketin temel görüşlerini içeren *Sept Manifestes Dada*'yı (1924; Yedi Dada Bildirgesi) kaleme aldı. Paris'te André Breton, Philippe Soupault ve Louis Aragon'la birlikte halkı şaşırtmaya ve dilin yapılarını parçalamaya yönelik çeşitli etkinlikler yürüttü. Yaklaşık 1930'da bazı arkadaşlarıyla birlikte nihilizmden uzaklaşarak gerçeküstücülüğün daha yapıcı etkinliklerine yöneldi. Gerçeküstücülükle Marksizmi bağdaştırmaya çalıştı. 1936'da Fransız Komünist Partisi'ne, II. Dünya Savaşı sırasında da Fransız Direniş Hareketi'ne katıldı. Bu dönemde lirik bir şair olarak başarılı ürünler ortaya koydu; şiirlerinde başkaldırı ile insanın günlük trajedisi karşısında duyduğu şaşkınlık arasında sıkışan ruhunun acılarını dile getirdi. *L'Homme approximatif*'le (1931; Aşağı Yukarı İnsan) başlayan olgunluk dönemi çalışmalarını *Parler seul* (1950; Tek Başına Konuşmak) ve *La Face intérieure*'le (1953; İç Yüz) sürdürdü.

Tzetzes, İoannes (ö. İS 12. yy, Konstantinopolis), Bizanslı şair ve bilgin. Yapıtları, Eski Yunan edebiyatı ve bilimine ait bazı değerli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Çeşitli konularda ve çok sayıdaki yapıtları arasında en önemlisi *Khiliades*'tir (Binler). Tarihler Kitabı olarak da anılan yapıt tarihsel, edebi ve mitolojik konularda bilgiler içeren ve her biri 15'er hecelik 12 bini aşkın dizeden oluşan uzun bir şiirdir. Tzetzes bu şiiri dostlarına, dönemin ünlü kişilerine ve hayali kişilere yazdığı mektuplar için bir açıklama olarak düşünmüştür. Yapıtta gereksiz bir bilgi gösterisine girişir ve 400'den fazla yazardan alıntı yapar. Bununla birlikte yapıt başka hiçbir yerde bulunamayacak bilgiler içerir. Tzetzes'in öbür yapıtlarından, *İlyada* ve *Odysseia* üzerine bir alegori olan *Allegoriai* (Alegoriler) Homeros'un ilahiyat anlayışını yorumlayan iki uzun öğretici şiirden oluşur.

U-Boot, Almanca tam adı UNTERSEEBOOT (Denizaltı Gemisi), I. ve II. Dünya savaşları sırasında pek çok düşman gemisi batıran ve bu savaşların seyri üzerinde önemli rol oynayan Alman denizaltısı.

U-Bootlar I. Dünya Savaşı'nın başlarında İngiliz savaş gemilerine karşı başarıyla kullanıldı. Savaş sırasında Almanların bu denizaltılarla ticaret gemilerine de saldırmaya başlaması ABD'nin Şubat 1917'de I. Dünya Savaşı'na girmeye karar vermesinde önemli rol oynadı. Nisan 1917'de U-Bootlar, Müttefiklere ait ya da tarafsız, toplam ağırlığı 852 bin tonu bulan 430 gemiyi batırdılar. I. Dünya Savaşı sırasında 334 U-Boot inşa eden ve 226'sını da kızağa koyan Almanlar, 1914-18 arasında toplam 10 milyon tondan fazla düşman gemisi batırdılar.

1918'deki ateşkes antlaşmasıyla Almanların elinde bulunan tüm U-Bootlar teslim alındı, Versailles Antlaşması'yla da bu denizaltıların gelecekte üretilmesi yasaklandı. Ama Hitler 1935'te bu antlaşmaları tanımadığını ilan etti ve U-Bootları yeniden üretmeye başlama kararı aldı. II. Dünya Savaşı'nın ilk aylarında 57 kadar U-Boot, o sırada henüz bir denizaltı savaşına hazır olmayan İngiliz donanmasını bozguna uğrattı. Ticaret gemilerinin, savaş gemilerinin eşliğinde ve savaş uçaklarının gözetiminde konvoylar halinde seyretmeye başladığı Mart 1941'e değin U-Bootlar saldırılarını tek başlarına gerçekleştirdiler. Bu tarihten sonra Norveç'te ve Fransa'nın batısında kurulan Alman hava ve U-Boot üsleri sayesinde U-Bootlar düşman gemilerine gruplar halinde saldırmaya başladı. Mart 1941'de 41 U-Boot'un batırılması üzerine Almanlar bu denizaltıları geçici olarak Atlas Okyanusundan çektiler.

Kısa bir süre açık denizlerde, özellikle de Hint Okyanusunda korumasız deniz hedeflerine saldırmada kullanılan U-Bootlar, daha sonra şnorkellerle donatılarak Britanya Adaları çevresindeki kıyılara gönderildi. Ama bu filolar birkaç gemi batırmalarına karşılık ağır kayıplar verdiler.

Almanların II. Dünya Savaşı sırasında inşa ettiği 1.162 U-Boot'un 785'i tahrip edildi, öbürleri de teslim alındı.

U-2, çok yüksekten uçabilen, tek kişilik jet motorlu ABD keşif ve araştırma uçağı. İlk "U-2" 1955'te uçtu. 1 Mayıs 1960'ta SSCB'nin kendi toprakları üzerinde uçan bir "U-2"yi düşürmesi (*bak.* U-2 Olayı) ve bir başka "U-2"nin de 1962'de çektiği fotoğraflarla Küba'daki Sovyet füzelerinin varlığını doğrulaması bu uçaklara ün kazandırdı. Saatte yaklaşık 795 km'lik hıza ulaşabilen "U-2"ler 21 bin m yüksekliğe çıkabiliyordu.

1960'ların ortalarında ABD Hava Kuvvetleri'nde "U-2"lerin yerini "SR-71 Blackbird"ler aldı. Gövdesi titanyumdan yapılan çift jet motorlu bu uçaklar, "U-2"lerden daha yükseğe çıkabilmekte ve saatte 3.200 km'lik bir hıza ulaşabilmektedir. "SR-71"ler bir saatlik uçuşla 260 bin km²'lik bir alanı gözlemleyebilmektedir. "U-2"ler ile "SR-71"lerin gözlem görevlerinin büyük bölümünü bugün yapay uydular gerçekleştirmektedir.

U-2 Olayı, 1960'ta ABD Hava Kuvvetleri'ne bağlı bir "U-2" keşif uçağının SSCB toprakları üzerinde düşürülmesiyle ortaya çıkan ve ABD, SSCB, İngiltere ve Fransa arasında Paris'te düzenlenen zirve toplantısının dağılmasına neden olan anlaşmazlık.

SSCB başbakanı Nikita S. Kruşçev 5 Mayıs'ta SSCB Yüksek Sovyeti'nde yaptığı konuşmada, SSCB hava sahasını ihlal eden bir ABD casus uçağının 1 Mayıs'ta Sverdlovsk üzerinde düşürüldüğünü açıklayarak bu uçuşu saldırgan bir eylem olarak nitelendirdi. 7 Mayıs'ta da uçağın pilotu Francis Gary Powers'ın paraşütle atlayarak kurtulduğunu belirtti; Powers verdiği ifadede Pakistan'ın Peşaver kentinden havalandığını, görevinin SSCB'de Aral Gölü, Sverdlovsk, Kirov, Arhangelsk ve Murmansk üzerinde uçarak istihbarat toplamak olduğunu, iniş yerinin de Norveç'teki Bodø askeri havaalanı olarak belirlendiğini söylemiş, ayrıca Merkezi Haberalma Örgütü (CIA) için çalıştığını kabul etmişti. Aynı gün ABD, bir "U-2" uçağının SSCB toprakları üzerinde uçmuş olabileceğini, ama Kruşçev'in öne sürdüğü nitelikte bir uçuşa izin verilmediğini açıkladı. SSCB, ABD yönetiminin bu açıklamasını yeterli bulmayarak 13 Mayıs'ta Türkiye, Pakistan ve Norveç'e birer protesto notası gönderdi. Bu ülkeler de topraklarında bulundurulan ABD uçaklarının anlaşmalarda öngörülen amaçlar dışında kullanılmayacağı yolunda ABD'den kendilerine güvence vermesini istediler.

Kruşçev 16 Mayıs'ta Paris'te, ABD yönetiminin SSCB toprakları üzerindeki uçuşları derhal durdurmaması, daha önce yapılmış uçuşlar için özür dilememesi ve sorumlu kişileri cezalandırmaması durumunda SSCB'nin zirve toplantısına katılmayacağını açıkladı. Dwight D. Eisenhower'ın başkanlığı süresince bu nitelikteki bütün uçuşları durdurmayı vaat etmesi SSCB açısından tatmin edici bulunmadı. Bunun üzerine toplantı 17 Mayıs'ta ileri bir tarihe ertelendi.

17-19 Ağustos günlerinde yargılanan Francis Gary Powers 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı, ama 10 Şubat 1962'de SSCB casusu Rudolf Abel'le değiş tokuş edilerek serbest bırakıldı.

U Thong üslubu, Budacılığın resmen kabul ettiği ikon üsluplarından biri. Tayland'ın (eskiden Siyam) güneydeki başkenti Ayutthaya'da 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Tay tapınaklarındaki Buda ikonlarının yüksek bir manevi güce sahip olmaları için Buda'nın sağlığında yapıldığına inanılan özgün bir ilkörneğe olabildiğince benzemeleri gerekmekteydi. Tay krallarının bu doğrultuda ikonlar için "gerçeğe uygun" ölçütler belirleme girişimlerinin üç sonucundan ilki Sukhothai üslubuydu(*); onu U Thong üslubu izledi.

U Thong üslubunda tunç bir Buda heykeli, 13-14. yy; Guimet Müzesi, Paris
Cliché Musées Nationaux, Paris

Yaklaşık 1350'de Sukhothai kentini ele geçiren Güney Tayland halkının çoğu Monlardan oluşuyordu; iki üslubun böylelikle birleşmesiyle çok daha katı, maddi ve köşeli bir Buda figürü ortaya çıktı. Bu farklılaşma başın biçiminin ovalden kareye dönüşmesi ve yüz çizgilerinin daha geniş ve ciddi olmasından başka, yere bütün ağırlığıyla oturan gövdenin kütleselliğinde de göze çarpar. Sukhothai üslubu çizgisel özelliğiyle dikkat çekerken, U Thong üslubu sağlam, kunt biçimleriyle öne çıkar. U Thong figürlerinin görünümü oldukça duygusuzdur ve Sukhothai üslubunun çizgisel niteliğinden uzaktır. Sukhothai üslubu gibi U Thong üslubu da bugün Tayland'da hâlâ kopya edilmektedir.

Uagogolar *bak.* Gogolar

Uahayalar, ZIBALAR ya da UAZIBALAR olarak da bilinir, Tanzanya'nın kuzeybatı köşesinde, Kagera Irmağıyla Victoria Gölü arasında yaşayan ve Bantu dillerinden birini konuşan halk.

Uahayalar, göçebe Nil halklarının soyundan geldikleri sanılan ve hayvancılıkla uğraşan Himalar ve daha çok tarımla uğraşan Bantu kökenli Irular olmak üzere iki etnik gruptan oluşur. Uahaya toplumunda her birinin ayrı totemi olan 130 kadar babayanlı klan vardır. Geleneksel olarak bu klanlar, *mukama* denen despotik bir hükümdarın yönettiği sekiz küçük devlet (Kiamtuara, Ibangiro, Kianja, Karagve, Maruku, Bugabo, Kiziba ve Missenyi) arasında bölünmüşlerdi. Eskiden hükümdarlar yardımcıları ve yönetim görevlilerini hem soylu, hem de soylu olmayan klan üyeleri arasından seçerlerdi. Uahayaların siyasal kurumlarıyla Etiyopya'nın Sidamo ilinde yaşayan Kuşilerinkiler arasında birçok benzerliğin bulunması iki halk arasında tarihsel bir bağlantı olduğunu gösterir.

Irular tarımla uğraşmasına karşılık Himalar geçimlerini neredeyse tamamen sürülerinden elde ettikleri ürünlerden sağlarlar. Bölgenin yerli bitkilerinden olan kahvenin üretimi Alman ve İngiliz sömürge yönetimi sırasında yaygınlaşmış ve kahve başlıca ticari ürün durumuna gelmiştir. En önemli geçimlik tarım ürünü muzdur. Balıkçılık da son derece yaygındır. Uahayalar bölgeye özgü arı kovanı biçiminde ve tepesinden yere kadar sazlarla örtülmüş evlerde otururlar.

UAI *bak.* United Airlines, Inc.

UAL *bak.* United Airlines, Inc.

Uambolar *bak.* Ambolar

Uaxactún, Guatemala'nın ortakuzey kesiminde eski Maya kenti. Günümüzde Petén ilinin sınırları içinde yer alır. Önde gelen Maya kentlerinden biri olan ve yaklaşık 20 km güneyinde yer alan Tikal'dan(*) daha küçük bir tören merkeziydi. Washington'daki Carnegie Enstitüsü'ne bağlı arkeologların araştırmaları sonucunda bölgede oluşum döneminden klasik döneme değin gelen ilk eksiksiz Maya seramik örnekleri ortaya çıkarılınca önemi arttı.

Uaxactún, orta oluşum döneminde (İÖ 900-300) yerleşime açıldı. Geç oluşum döneminde (İÖ 300-İS 100) kentte birkaç tören binası yapıldı; bunların en önemlisi içinde eski Olmek uygarlığını anımsatan büyük alçı maskların bulunduğu tapınaktı.

Tikal'da olduğu gibi Uaxactún'daki büyük yapılar da klasık dönemden (İS 100-900) kalmadır. Güney düzlüklerindeki öteki Maya merkezleri gibi Uaxactún da 9. yüzyılda gerilemeye başladı ve 10. yüzyılda tümüyle terk edildi.

Ubangi Irmağı, OUBANGUI olarak da yazılır, Kongo (Zaire) Irmağının sağ yakasındaki en büyük kolu. Zaire ile Kongo Halk Cumhuriyeti arasında sınırı oluşturur. Orta Afrika Cumhuriyeti ile Zaire sınırındaki Yakoma'nın yakınlarında, Bomu ve Uele (Welle) ırmaklarının birleşmesiyle oluşur. Kendi uzunluğu 560 km, Uele Irmağıyla birlikte yaklaşık 2.250 km'dir. Irmak, Bangui'nin kuzeydoğusunda bir kıvrım yaparak güneybatıya yönelir. Bangui'de ortalama debisi

Ubangi Irmağında Boali Çavlanı, Orta Afrika Cumhuriyeti
Naud—Afrique Photo

saniyede 4.280 m³'tür; taşkınların oluştuğu mayıs-aralık arasında debisi 14 bin m³'e kadar çıkar, şubat-nisan arasında ise 1.000 m³'e düşer.

Yukarı kesiminde uzun adalarla bölünerek kollara ayrılan ırmak Kongo Havzasına girerken değişime uğrar ve geniş yatağı kumlu sığlıklarla parçalanır. Ubangi Irmağı Irebu Kanalının ağzındaki Irebu köyünde Kongo Irmağıyla birleşir. Sığ, bataklıklarla kaplı Tumba Gölü sularını bu kanal aracılığıyla Kongo Irmağına akıtır.

Uele Irmağına Georg Schweinfurth 1870'te kuzeyden ulaşmış, Wilhelm Junker de 1882-83'te ırmağın Kongo ırmak sisteminin bir parçası olduğunu belirlemiştir.

Ube, Japonya'da, Honşu Adasındaki Yamaguçi ilinde (*ken*) kent. Japon İç Denizinde yer alır. 17. yüzyıl sonlarında kömür çıkarılmakla birlikte, Meiji döneminde (1868-1912) denizaltı madenciliği başlayana değin küçük bir köy olarak kaldı. Daha sonra kömüre dayalı kimyasal madde üretiminin önemli yer tuttuğu büyük bir madencilik ve sanayi kentine dönüştü. Japonya'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra kömür madenciliğindeki gerilemeyle birlikte yöredeki yatakların çoğu kapandı. Amonyum sülfat, çimento ve soda üretilen kentte ayrıca gelişkin liman tesisleri vardır. Nüfus (1991 tah.) 175.355.

Úbeda, İspanya'nın güneyinde, Andalucía özerk bölgesinde (*comunidad autónoma*) Jaén ilinde kent. Jaén kentinin kuzeydoğusunda, Guadalimar Vadisinde, Loma de Úbeda olarak bilinen tepelerin üzerinde yer alır. Bir İber yerleşmesi olarak kuruldu. 711'de Müslüman Magriplilerce işgal edildiyse de 1234'te Kastilya kralı III. Fernando tarafından geri alındı. Özellikle Rönesans dönemine ait yapılarıyla tanınan kentteki Klasik cepheli önemli yapıların başında Kutsal Salvador Şapeli (bit. 1556), yapımına 1567'de Andrés de Vandelvira tarafından başlanan Santiago Hastanesi ve günümüzde devletin işlettiği bir otel olarak kullanılan Condestable Dávalos Sarayı gelir. Úbeda'nın büyük bölümü ulusal anıt ilan edilmiştir.

Sulak bir zeytin üretim bölgesinde yer alan Úbeda'da zeytinyağı ve zeytin presleri, plastik eşya, çanak çömlek, alfa otundan hasır ve dövme madeni eşya üretilir. Nüfus (1981) 28.717.

Uber Kupası, badmintonda bayanlar Dünya Şampiyonası'nı temsil eden kupa. 1956'da İngiliz badminton şampiyonlarından H. S. Uber tarafından başlatılmıştır. Kupa üç yılda bir düzenlenen uluslararası takım karşılaşmalarının birincisine verilir.

Uberaba, Brezilya'da, Minas Gerais eyaletinin batı kesiminde kent. Deniz düzeyinden 785 m yükseklikte, Uberaba Irmağı (*rio*) üzerinde yer alır. 1856'da kent statüsü kazandı. Önemli bir tarım bölgesinin ticaret merkezidir. Triangulo Mineiro (Minas Üçgeni) denen hayvancılık bölgesinin merkezi olan kentte en önemli gelir kaynağı sığır besiciliğidir. Ayrıca pirinç, portakal, mısır, fasulye (*feijão*), kahve, şekerkamışı ve muz yetiştirilir. Her yıl mayısta bir sığır ve tarım sergisi düzenlenir. Önemli sanayi etkinlikleri arasında çimento, kireç, ayakkabı ve şeker üretimi sayılabilir. Bir başpiskoposluk merkezi olan kentte Latin Amerika Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Bölge Merkezi etkinlik gösterir. Nüfus (1980) 180.228.

Uberlândia, Brezilya'da, Minas Gerais eyaletinin (*estado*) batısında kent. Araguari (Das Velhas) Irmağının kollarından Bom Jardim Irmağının kıyısında, deniz düzeyinden 854 m yükseklikte yer alır. 1892'de kent statüsü kazanan Uberlândia, ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı bir hinterlandın ticaret merkezlerindendir. Başlıca tarım ürünleri pamuk, mısır, pirinç ve fasulyedir (*feijão*). Kentte mandıra ürünleri ve kurutulmuş sığır eti (*xarque*) gibi hayvansal ürünlerin yanı sıra plastik ve kimyasal madde de üretilir. Uberlândia Federal Üniversitesi (1969) kenttedir. Nüfus (1980) 230.185.

Uberti, Farinata degli (ö. 11 Kasım 1264), Floransa'da papa yanlısı Guelfo hizbine karşı mücadele eden imparatorluk yanlısı Ghibellino(*) grubuna önderlik eden Floransalı soylu. Dante'nin *İlahi Komedya*'nın "Inferno" (Cehennem) bölümünde yazdığına göre Ghibellinoları ele geçirdikleri Floransa kentini yakıp yıkmaktan vazgeçirmiştir.

1239'da Ghibellinoların önderi oldu. Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Friedrich'in 1250'de ölmesinden sonra yandaşlarıyla birlikte Floransa'dan sürüldü. Ghibellino kuvvetlerinin Guelfo yandaşlarını Eylül 1260'ta Montaperti'de yenmesini sağladı. Bu zaferini Floransa'nın alınışı izledi. Uberti ölümünden sonra Enkizisyon tarafından heretik ilan edildi (1283).

Ubeyd-i Zakânî, asıl adı UBEYDULLAH ZAKÂNÎ, lakabı NİZAMEDDİN ya da NECMEDDİN (d. y. 1300, Kazvin - ö. 1371, Şiraz), özellikle hiciv ve fıkralarıyla tanınan Arap asıllı İranlı şair ve yazar.

Öğrenimini Şiraz'da tamamladı. Kazvin'de kadılık yaptı ve kentin ileri gelenlerinin çocuklarına ders verdi. Önceleri ciddi şiirler yazdı; bunların dönemin hükümdarlarının hoşuna gitmediğini anlayınca mizah ve hiciv şiirleri yazmaya yöneldi. Bir ara Celayirli hükümdarı I. Üveys'in hizmetine girdi. Bağdat ve Tebriz'de bulundu.

Yaşadığı dönemdeki haksızlıkları mizahi bir üslupla hicveden Ubeyd-i Zakânî'nin *Divan*'ı kaside, gazel, mesnevi, rubai, terci-i bend ve terkib-i bendlerden oluşur. *Uşşak-name* adlı mesnevisini 1350'de yazmıştır. Öbür yapıtlarından *Muş ü Gurbe* dönemin siyasal ve toplumsal bozukluklarını yansıtan 174 beyitlik küçük bir manzum yapıttır. *Ahlakü'l-Eşra*'da dönemin toplumsal ahlakını ağır bir dille hicveden Ubeyd-i Zakânî, şiir-düzyazı karışımı bir yapıt olan *Rişname*'de daha çok Şiraz'ı anlatmıştır. *Risale-i Sad Pend* öğütler içeren, *Risale-i Dilküşû* ise müstehcen kısa öykülerden oluşan düzyazı yapıtlardır. Ubeyd'in bütün yapıtları 1942'de Abbas İkbal tarafından *Külliyat-ı Ubeyd-i Zakânî* adıyla 1942'de Tahran'da, fıkraları ise Ferthé tarafından *Letaif-i Ubeyd-i Zakânî* adıyla 1885'te İstanbul'da, 1915'te de Tahran'da yayımlanmıştır.

Ubeydî Çelebi, Abdurrahman (d. Edirne-ö. 1573, Zağra), özellikle muammalarıyla tanınan Osmanlı divan şairi. Yaşamına ilişkin ayrıntılı bilgi yoktur. Bazı tezkirelerde Nebi Halife adlı bir vaizin oğlu olduğu, beste de yaptığı belirtilir. Medrese öğrenimini tamamladıktan sonra kadı olarak görev aldı. "Olsun" redifli gazelini sunduğu I. Süleyman'ın (Kanuni) gözüne girdi, kendisine maaş bağlandı. Zağra kadılığı sırasında öldü. Dergilerde pek çok muammasına rastlanır. *Divan*'ı basılmamıştır.

Ubeyyid, el-, Sudan'ın orta kesiminde kent. Deniz düzeyinden 570 m yükseklikte, makilerle kaplı kumlu bir platoda yer alır. 1821'de Mısırlılar tarafından kuruldu. 1882'de, Mehdi kuvvetlerinin eline geçtikten sonra büyük bölümü yıkıldıysa da, Kordofan'ın 1899'da İngiliz-Mısır ortak yönetimi altına giren Sudan'a bağlanmasından sonra yeniden inşa edildi. Toz fırtınalarını engellemek amacıyla kent ormanlarla çevrilmiştir. Hartum-Nyala demiryoluna bağlı bir yan hat üzerinde bulunan el-Ubeyyid bir ticaret ve ulaşım merkezidir. Bölgenin başlıca ürünü olan arapzamkıyla darı, yağlı tohumlar ve büyükbaş hayvan ticaretinin yapıldığı kentte bir de havalimanı vardır. Nüfus (1983) 140.024.

Ubıhça, IBIHÇA ya da VUBIHÇA olarak da bilinir, Ubıhların (Vubıhlar) konuştuğu, Abhaz-Adıge öbeğine bağlı dil. Önceleri Kafkasya'nın kuzeybatısındaki Tuapse yöresinde konuşuluyordu. Ama Ubıhlar 1864'te Türkiye'ye göç ettikten sonra kendi dillerini yitirdiler. 1970'lerde Marmara Bölgesi'nde yaklaşık 20 kişi Ubıhça konuşuyordu. Bu dili konuşan son kişi olan, Manyas'ın Hacıosman köyünden Tevfik Esenç'in (1900/06-92) ölümüyle Ubıhça tarihe karışmıştır.

Çok sayıda ünsüz ve az sayıda ünlüye yer veren Ubıhçanın yazısı yoktur. Fransız filolog ve tarihçi Georges Dumézil Ubıhça üzerine Tevfik Esenç'ten yararlanarak yaptığı araştırmaları *Le Verbe d'Ubykh: Études descriptives et comparatives* (1975; Ubıh Dili: Betimlemeli ve Karşılaştırmalı Araştırmalar) adlı yapıtında toplamıştır.

Ubicini, Jean Henri Abdolonyme (d. 20 Ekim 1818, Touraine - ö. 28 Ekim 1884, Paris, Fransa), Osmanlı dönemine ilişkin kitaplarıyla tanınan Fransız gezgin.

Lombardiyalı bir ailenin oğluydu. Bir süre öğretmenlik yaptı. 1846'da İtalya, Yunanistan ve Anadolu'yu içine alan bir geziye çıktı. 1848 Devrimleri sırasında Bükreş'te bulundu. Rusların kente girmesinden sonra İstanbul'a, oradan da Paris'e gitti. Osmanlı Devleti'nin yapısı üzerine bilgiler içeren ve

Doğu Sorunu'nu konu alan birçok kitap yazdı. Bunların başlıcaları *Lettres sur la Turquie* (1847-53, 2 cilt; Türkiye Üzerine Mektuplar), *La Question d'Orient devant l'Europe* (1854; Avrupa'nın Önündeki Doğu Sorunu), *La Turquie actuelle* (1855, 2 cilt; *1855'de Türkiye*, 1977), *La Question des principautés danubiennes devant l'Europe* (1858; Avrupa'nın Önündeki Tuna Prenslikleri Sorunu), *Étude historique sur les populations chrétiennes de la Turquie d'Europe* (1867; Avrupa Türkiyesi'ndeki Hıristiyan Halklar Üzerine Tarihsel İnceleme), *Les Constitutions de l'Europe orientale* (1872; Doğu Avrupa Anayasaları), *L'État présent de l'Empire ottoman* (1876, Pavet de Courteille ile birlikte; Osmanlı İmparatorluğu'nun Bugünkü Durumu), *La Constitution ottomane expliquée et annotée du 7 Zilhidjé 1293* (1877; Açıklamalar ve Notlarla Osmanlı 7 Zilhicce 1293 Anayasası) adlı yapıtlardır.

Ubico (Castañeda), Jorge, lakabı TATA (d. 10 Kasım 1878, Guatemala kenti, Guatemala - ö. 14 Haziran 1946, New Orleans, ABD), ülkesini 1931-44 arasında diktatörlükle yöneten Guatemalalı asker ve devlet adamı.

1897'de orduda göreve başladı. Çeşitli çarpışmalarda kendini göstererek albaylığa yükseldi. 1907'de Alta Verapaz, 1911'de de Retalhuleu valiliğine atandı. Daha sonra tuğgeneral oldu ve Ulusal Meclis üyeliğine getirildi. José María Orellana'nın başkanlığı sırasında, 1922-26 arasında savaş bakanlığı yaptı. 1931'de Liberallerin ve İlericilerin desteğiyle Guatemala başkanlığına seçildi.

1944'e değin sürdürdüğü bu görev sırasında dışta ABD'yle yakın bir işbirliği politikası izleyen Ubico, ülke içinde bütün siyasal muhalefeti ve demokratik etkinlikleri sindirdi. Baskıcı yönetimine karşı yükselen tepkiler, ekonomik sorunların ağırlaştığı II. Dünya Savaşı koşullarında giderek güçlenmeye başladı. Ubico 22 Haziran 1944'te ifade ve basın özgürlüklerini askıya almasına tepki olarak başlayan genel grevin sonunda başkanlıktan istifa etmek zorunda kaldı (1 Temmuz). Ülkesinden ayrılarak New Orleans'a yerleşti ve orada öldü.

Ubon Ratchathani, Tayland'ın doğu kesiminde Khorat Platosunda kent. Mun ve Chi ırmaklarının (*mae nam*) birleştiği noktanın yakınlarında yer alan Ubon Ratchathani kenti, önemli bir pirinç, tütün ve sığır ticareti merkezidir.

Ubon Ratchathani'de Supat Wanaram Tapınağı, Tayland
Jules Bucher—Photo Researchers

Sularını Mun, Chi ve Dom Yai ırmaklarının topladığı yörede pirinç, şekerkamışı, kereste ve pamuk üretilir, sığır ve domuz yetiştirilir ve tatlı su balıkçılığı yapılır. Çok sayıda Lao ve Khmerin yaşadığı bölgede Ubon Ratchathani dışındaki başlıca kentler, Bangkok'tan gelen demiryolunun doğudaki son durağı olan Warin Chamrap ve Phibun Mangsahan'dır. Nüfus (1986 tah.) kent, 100.145.; (1983 tah.) il, 1.648.187.

UBV sistemi, yıldızların morötesi (U), mavi (B) ve görünür (V [sarı]) kadirlerinin fotometrik ölçümüne dayalı olarak tayf tiplerine göre sınıflandırılması sistemi. 1950'lerde ABD'li astronomlar Harold Lester Johnson ile William Wilson Morgan'ın geliştirdiği bu sistem, Kuzey Kutup dizisinden(*) yararlanan eski sistemin yerini almıştır.

Ucayali, Peru'nun doğusunda yönetim bölgesi (*departamento*). 1980'e değin Loreto yönetim bölgesine bağlıydı. Yüzölçümü 100.831 km²'dir. Lima'dan gelen karayollarının tamamlandığı 1945'ten sonra, başta yönetim merkezi Pucallpa'da(*) olmak üzere bölgede hızlı bir nüfus artışı yaşandı.

Aralarında Pucallpa'nın da bulunduğu sınır yerleşmeleri ve köyler genellikle Ucayali Irmağının kumluk kıyılarında yer alır. Bu yerleşmelerin yakınlarında tarım kooperatifleri kurmuş olan göçmen Mestizolar muz, manyok, mısır ve pirinç yetiştirir, domuz ve sığır besler. Yağmur ormanlarında yetişen bazı tropik ağaçların kerestesi olan gülağacı ihraç edilmek üzere Lima'nın limanı Callao'ya taşınır. Çoğu Hıristiyanlığı benimsemiş olan Şipibolar çevreden kopuk, uzak bölgelerde yaşar. Ucayali Irmağı kıyısındaki küçük limanlar arasında kuzeydeki Puerto Oriente'yle ırmak taşımacılığının son noktası olan güneydeki Atalaya sayılabilir. Nüfus (1991 tah.) 236.800.

Ucayali Irmağı, İspanyolca RIO UCAYALI. Amazon Irmağının kaynak suyu olan akarsu. Peru'nun ortadoğusunda, Apurímac ve Urubamba ırmaklarının birleşmesiyle oluşur. Bu noktadan sonra kuzey doğrultusunda menderesler çizerek 1.465 km boyunca ilerler. Ucayali Irmağının Iquitos'un 88 km güneybatısında Marañón Irmağıyla birleşmesiyle ortaya çıkan akarsu, Amazon'un başlangıcı olarak kabul edilir. Ucayali'yle en uzun kolu Apurímac'ın toplam uzunluğu 2.738 km'dir.

Ucayali Irmağının, Pachitea Irmağıyla birleştiği noktadan Iquitos'a kadar uzanan 1.086 km'lik bölümü küçük teknelerin ulaşımına elverişlidir. Kıyılarındaki küçük limanların en önemlileri Pucallpa, Contamana ve Requena'dır.

Uccain, Hindistan'ın orta kesiminde, Madhya Pradesh eyaletinde il ve il merkezi kent. Sipra Irmağının hemen doğusunda yer alan Uccain kenti yedi kutsal Hindu kentinden biridir. Hindu hac şenliklerinin en önemlisi olan Kumbha Mela her 12 yılda bir Uccain'de düzenlenir. İÖ 6-4. yüzyıllar arasında Avanti Krallığı'nın başkenti olan

Uccain'de Mahakala Tapınağı'nın kapısı, Madhya Pradesh, Hindistan
Baldev—Shostal Assoc./EB Inc.

kent, bu dönemde Uccayini adını taşıyordu. İÖ 2. yüzyılda Maurya hanedanının son büyük imparatoru Aşoka'nın yönetim merkezi oldu. İS 2. yüzyılda yaşayan Eski Yunanlı coğrafyacı Ptolemaios'un yapıtlarında adı Ozene olarak geçen kentin Hindistan'ın batı kesimini yöneten Yunan, İskit ve Part kökenli Batı satraplarının yönetim merkezi olduğu belirtilir. Eski çağlarda önemli bir ticaret merkezi olan Uccain, İS 400'de Hindistan'ın kuzeyinde hüküm süren II. Çandra Gupta'nın eline geçti. 1235'te Delhi hükümdarı İltutmuş tarafından yağmalandı ve Sindhiaların alıp başkent yaptıkları 1750'ye değin Müslümanların egemenliğinde kaldı. Başkentin 1810'da Gvalior'daki Lashkar'a taşınması ve İndur'un gelişmesiyle Uccain'in önemi azaldı. Uccain 1887'de belediye yapıldı. Sindhiaların sarayının yakınında bulunan Mahakala Tapınağı Hindistan'ın en kutsal tapınaklarından biridir; 1235'te yıkılmış, günümüze yalnızca kapısı kalmıştır. Babürlüler döneminde Malva valiliği yapan (1728-34) Caipurlu mihrace Cai Singh'in inşa ettirdiği gözlemevinin kalıntıları hemen güneydoğuda, 11. yüzyıldan kalma bir tapınak olan Bharathari Mağarası ise hemen kuzeydedir.

Bir demiryolu kavşağında bulunan Uccain, önemli bir tarım ve kumaş ticareti merkezidir. Pamuk işleme ve el dokumacılığıyla metal eşya, bitkisel yağ, kiremit, çorap, hazır giyim eşyası, mukavva ve pil üretimi önemli sanayilerdir. Vikram Üniversitesi (1957) Uccain'dedir.

Yüzölçümü 6.081 km² olan Uccain ili, 1948'de Gvalior ve İndur prensliklerinin bazı kesimlerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Malva Platosundaki verimli bir

ovayı kapsayan ilde yetiştirilen başlıca ürünler kocadarı, buğday, pamuk, baklagiller ve haşhaştır. İle Çambal Irmağı üzerindeki Gandhi Sagar Barajı'ndan elektrik enerjisi aktarılır. Nüfus (1991) kent, 366.787; (1981) metropoliten alan, 282.203; il, 1.117.002.

Uccello, Paolo, asıl adı PAOLO DI DONO (d. 1397, Pratovecchio, Floransa yakınları - ö. 10 Aralık 1475, Floransa), yapıtları geç gotik üslupla erken Rönesans arasında köprü oluşturan Floransalı ressam. Titiz ve incelikli perspektif çalışmalarıyla tanınır.

On yaşındayken, o sırada Floransa Vaftizhanesi'nin ünlü tunç kapıları üzerinde çalışan heykelci Lorenzo Ghiberti'nin atölyesinde çıraklık yapıyordu. 1414'te Aziz Luka Loncası'na, ertesi yıl da ressamların bağlı olduğu Hekim ve Eczacılar Loncası'na girdi. Bu yıllarda artık bağımsız bir ressam olduğu düşünülürse de o dönemden günümüze ulaşmış yapıtı yoktur. Bilinen en eski tarihli yapıtları Sta. Maria Novella Kilisesi'nin Chiostro Verde diye tanınan arkadlı avlusundaki yaratılış konulu freskleridir. Geç gotik üsluptaki bu fresklerde zarif çizgisel biçimler ve stilize manzara öğeleri öne çıkar.

1425-31 arasında Uccello mozaik ustası olarak Venedik'te çalıştı. (Buradaki çalışmalarından da hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.) Daha sonra San Miniato al Monte Kilisesi'nin arkadlı avlusundaki freskleri yapmak üzere yeniden Floransa'ya döndü. Figürlerinin ele alınışı bakımından Sta. Maria Novella Kilisesi'ndekilerle büyük benzerlikler taşıyan bu fresklerde Venedik'te bulunduğu yıllarda Floransa'da ortaya çıkan yeni perspektif şemalarını kullandı, figürleri ise Donatello ile Nanni di Banco'nun en son heykellerini anımsatacak gibi, yalın ve anıtsal bir biçimde işledi.

Uccello 1436'da Floransa Katedrali için, 14. yüzyıl sonunda Floransa birliklerine komuta etmiş olan İngiliz paralı asker Sir John Hawkwood'u at üstünde gösteren tek renkli büyük bir fresk yaptı. Bu yapıtında tek kaçış noktalı perspektif uygulayarak, heykeli andıran biçimler kullanarak ve figürde denetim altında tutulan bir güç etkisi yaratarak erken Rönesans üslubunu özümsemeye yöneldi.

1447'de kısa bir süre Padova'da kaldıktan sonra yeniden Sta. Maria Novella'ya dönerek Chiostro Verde'de Tufan'ı ve suların çekilmesini betimleyen freski yaptı. Bu yapıtında, Donatello'nun aynı sıralarda Padova'da gerçekleştirdiği kabartmalardan etkilendiği açıkça belli olan bir biçimde, iki ayrı sahneyi abartılı bir perspektifle birleştirdi. "Tufan" geç gotik üslubun bezemesel tarzıyla erken Rönesans'ın görkemli üslubunu birleştirmede dönemin bütün ressamlarının karşılaştığı güçlükleri ortaya koyar.

Uccello'nun en ünlü yapıtı San Romano bozgununu konu alan üç panosudur (Louvre Müzesi, Paris; Ulusal Galeri, Londra; Uffizi Galerisi, Floransa). Floransalıların 1432'de baş düşmanları Sienalıları bozguna uğratmasının canlandırıldığı bu panolarda figürlerin heykel gibi ele alınışı ve perspektifin parça parça uygulanması türünden Rönesans öğeleri görülürse de, parlak renkler ve figürlerle manzaradaki zengin bezemesel doku, Floransa'da bütün 15. yüzyıl boyunca varlığını sürdüren gotik üsluba özgüdür.

"Tufan", Paolo Uccello'nun bir freski, y. 1447-48; Chiostro Verde, Sta. Maria Novella Kilisesi, Floransa
Soprintendenza alle Gallerie, Floransa

Ucciali Antlaşması, İtalyanlarla Etiyopya imparatoru II. Menelik arasında, Etiyopya'nın Velo eyaletindeki Vaçile'de (Ucciali) imzalanan antlaşma (2 Mayıs 1889). Antlaşmayla İtalyanlar belli bir miktar para, 30 bin alaybozan tüfeği ve 28 top karşılığında Etiyopya'nın kuzeyindeki Bogos, Hamasen (Asmara) ve Akale-Guzai topraklarını ele geçirdiler.

Antlaşmanın 17. maddesinde Etiyopya imparatorunun öteki yabancı güçlerle ilişkilerinde İtalyan hükümetinin yardımına "başvurabileceği" belirtiliyordu. Ama antlaşmanın İtalyanca metninde "başvurabilir" yerine "başvurmak zorundadır" ifadesi yer alıyordu. İtalyanlar bunu gerekçe göstererek Etiyopya'nın protektoraları olduğunu ilan ettiler. Eylül 1890'da bu iddiayı reddeden II. Menelik 1893'te de Ucciali Antlaşması'nı bütünüyle yürürlükten kaldırdığını açıkladı. İtalyanların Etiyopya'ya zor yoluyla protektora yönetimini kabul ettirme girişimleri, Adowa Savaşı'nda (1 Mart 1896) uğradıkları yenilgiyle sonuçsuz kaldı. 26 Ekim 1896'da imzalanan Adis Ababa Antlaşması'yla Mareb ve Muna ırmaklarının güneyinde kalan topraklar Etiyopya'ya geri verildi ve İtalya Etiyopya'nın tam bağımsızlığını tanıdı.

Uccle, Flamanca UKKEL. Belçika'nın orta kesimindeki Brabant ilinde belediye. Brüksel'in hemen güneyinde yer alır. Brüksel metropoliten alanını oluşturan 19 komünden biridir. Geçmişi 12. yüzyıla değin uzanan Uccle günümüzde bir konut banliyösü durumuna gelmiştir. Kraliyet Gözlemevi ile Errera, Uccle ve Ithier şatoları buradadır. Cornet Hanı (1570), Soigne Ormanının bir uzantısı olan Wolvendael Parkı'nın yakınında yer alır. Nüfus (1982) belediye, 75.552.

Ucda, Fas'ın en kuzeydoğu noktasında yer alan kent. Fas-Cezayir sınırı yakınındadır. 944'te Zenata Berberilerince kurulan kent, Berberilerin, Arapların ve Osmanlıların saldırılarına uğradı ve sık sık yakılıp yıkıldı. Bu nedenle bir süre sonra Medinet-el-Hayre (Korku kenti) adıyla anılmaya başladı. Yörede bulunan kömür, kurşun ve çinko madenleri kentin büyümesinde önemli rol oynamıştır. Eski kent surlarının bir bölümü ayakta olmakla birlikte, Ucda günümüzde geniş caddeleri ve parklarıyla modern bir kent görünümündedir. Vaftizci Yahya'nın efsanevi mezarının bulunduğu ve 1844'te Fas sultanına bağlı birliklerle Fransızların karşı karşıya geldiği Isly Çarpışması'nın yapıldığı Sidi Yahya vahası kentin yakınındadır.

Ucda ilinin yüzölçümü 20.700 km²'dir. Verimli Trifa Ovasında sulamayla zeytin ve üzüm yetiştirilir. İlde ayrıca tahıl yetiştirilir, koyun ve keçi beslenir. İlin her kesiminde yetiştirilen alfa, kâğıt yapımında kullanılmak üzere balyalanır ve ihraç edilir. Cerada yakınlarında zengin antrasit yatakları vardır. Tuisit'te çıkarılan kurşun Vedü'l-Heimer'de işlenir. Nüfus (1982) belediye, 260.082; (1992 tah.) il, 974.000.

Uci, Japonya'nın, Honşu Adasında, Kyoto kentsel ilinde (*fu*) kent. Kyoto Havzasının güneydoğu ucunda, Uci Irmağının (*gava*) kıyısında yer alır. 7. yüzyılda kurulan bir yerleşmenin çevresinde gelişti. Tokugava döneminde (1603-1867) Nara ile Otsu arasındaki karayolu üzerinde bulunan başlıca posta merkezi durumuna geldi.

Japonya'da çay ekimi ilk kez Muromaçi döneminde (1338-1573) burada yapıldı. Kentte birçok tarihsel tapınak ve kutsal yer vardır. Bunların en önemlisi 11. yüzyılda inşa edilen Byodo-in'dir. Şair ve *samurai* Minamoto Yorimasa, 1180'de Uci Köprüsü'nde Taira ailesi karşısında yenilince Byodo-in'e çekilmiş ve *hara-kiri* yaparak intihar etmiştir. Nüfus (1991 tah.) 178.921.

uci, Japonya'da 604'e değin toplumsal yapının temelini oluşturan soy gruplarına verilen ad. Kökenlerini ortak bir ataya dayandırdıklarından çoğu kez büyük klanlar olarak anılan *uci*'ler, grup üyelerinin tapındıkları koruyucu tanrının (*uci-gami*) soyundan geldiğine inanılan şeflerce yönetilirlerdi. Soyadı taşıma ayrıcalığı bulunan ve saygı unvanlarıyla çağrılan *uci* üyelerinin hizmetinde *be*(*) adlı alt birimlerde örgütlenmiş işçiler çalışırdı. 3. yüzyılda öteki gruplara üstünlük sağlayan Yamato *uci*'sinin şefi, Güneş Tanrıçası Amaterasu'nun soyundan geldiğine inanılan Japon imparatorluk soyunu başlattı. Ama merkezî yönetimin benimsendiği 7. yüzyıl ortalarına değin imparatorların özerk *uci*'ler üzerindeki nüfuzu zayıf kaldı.

uci-gami, Japon Şinto dininde bir köyün ya da coğrafi bölgenin koruyucu tanrısı. Terimin anlamı Japon klanlarının göç hareketlerine bağlı olarak tarih boyunca önemli değişiklikler göstermiştir. *Uci-gami* başlangıçta üyeleri arasında kan bağı bulunan bir aile ya da klanın koruyucu atası kabul edilmiş, daha sonra klanla birlikte ya da yakın çevresinde yaşayanlar da onun korumasında sayılmıştır. Sonunda kişinin doğduğu köyün tamamının koruyucu tanrısı olan *uci-gami*'nin koruduğu coğrafi bölgede yaşayan ya da doğan kişilere *uci-ko* denir; bunlar tapınak işlerinin yürütülmesine yardımcı olurlar.

Ucicky, Gustav, asıl adı GUSTAV KLIMT (d. 6 Temmuz 1899, Viyana, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 26 Nisan 1961, Hamburg, AFC), Adolf Hitler'in iktidara ilerlediği yıllarda çektiği tarihsel ve milliyet-

çi filmlerle tanınan Avusturyalı sinema yönetmeni.

Sinema yaşamına Vilma'da Michael Curtiz'in yanında kameramanlık yaparak başladı. 1928'de Almanya'ya giderek devletten mali destek alan Universum Film stüdyosuna girdi. İyi yönetilmiş yapımlar olan *Hocuspocus* (1929) ve *Der unsterbliche Lump* (1930; Ölümsüz Serseri) gibi ilk filmleri sanatsal görüntü çalışmalarıyla da övgü topladı.

Ucicky'nin ilk milliyetçi filmi *Yorck* (1931) ABD'de gösterildiğinde, Alman tarihinden abartılı bir kesit yansıtmaktan öteye geçemediği gerekçesiyle eleştirildi. Avusturya'da da benzer eleştirilere hedef olan film, Nazilerin propaganda bakanı Joseph Goebbels'in Alman halkına gösterilmesinde sakınca görmediği bir dizi filmin ilki oldu. Bir denizaltı savaşının gerçek öyküsüne dayanan ve denizaltıdaki tehlikeli ve iğreti yaşamı betimleyen *Morgenrot* (1932; Şafak) Avrupa'da ve ABD'de önemli başarı elde etti. *Flüchtlinge* (1933; Mülteciler) ise kaba bir Sovyet karşıtı filmdi. Bunu birkaç propaganda filmi daha izledi. Savaş sonrasında da film çekmeyi sürdüren Ucicky, 1949-60 arasında eğlenceli bazı filmler yaptı.

Ucman, ACMAN olarak da bilinir, Birleşik Arap Emirlikleri'ni (BAE) oluşturan emirliklerin en küçüğü. Toplam yüzölçümü 250 km²'dir. Üç bölümden oluşan emirliğin Basra Körfezi kıyısındaki ana bölümü, bütünüyle Şerce Emirliği'yle çevrilidir. Emirliğin başkenti ve tek kentsel yerleşim merkezi olan Ucman buradadır. Öteki bölümler Arabistan Yarımadasının ucundaki Umman Dirseği üzerinde yer alan iki anklavdan oluşur. Bunlar Ucman kentinin 60 km güneydoğusundaki küçük el-Maname'yle Ucman kentinin 89 km güneydoğusunda bulunan Mesfut'tur.

Ucman şeyhinin 1820'de İngiltere'nin girişimiyle imzaladığı korsanlığı yasaklayan Genel Barış Antlaşması'yla Ucman ilk kez bağımsız bir devlet olarak tanındı. Bunu Ucman'ın 1835 tarihli bir denizcilik antlaşmasını ve 1853 tarihli Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'nı imzalaması izledi. 1892'de ise Ucman şeyhi ve öteki şeyhler Osmanlıların ve Fransızların Ateşkes Kıyısı'nda yayılmalarını engellemek amacıyla Özel Ayrıcalık Antlaşması'nı imzalayarak, dış ilişkilerini İngiltere'nin denetimine bıraktılar. İngiltere'nin 1968'de, bir süre sonra Basra Körfezinden çekileceğini açıklaması üzerine, Ucman, öteki altı Ateşkes Kıyısı devleti, Bahreyn ve Katar arasında dokuz üyeli bir federasyon oluşturmak amacıyla görüşmelere başlandı. Katar ve Bahreyn çok geçmeden federasyona katılmaktan vazgeçerek ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan ettiler (Ağustos ve Eylül 1971). İngilizlerin Aralık 1971'de bölgeden çekilmesinden sonra Ucman'ın kurucu üyeleri arasında yer aldığı Birleşik Arap Emirlikleri oluşturuldu.

Ucman, Birleşik Arap Emirlikleri'nin en yoksul üyesidir. Emirliğin gelirlerinin büyük bölümü, petrol zengini Abu Dabi Emirliği'nin yaptığı yardımlardan oluşur. Mesfut'ta yüksek kaliteli mermer yatakları vardır. Ucman kenti asfalt bir yolla Dubai ve Resü'l-Hayme kentlerine bağlıdır. Nüfus (1985) 64.318.

ucube, HILKAT GARİBESİ olarak da bilinir, biyolojide, aşırı ölçüde oluşum ve yapı bozukluğu taşıyan embriyon, yeni doğmuş hayvan yavrusu ya da bitki fidanı. Bozukluk kalıtsal olabileceği gibi gebeliğin ilk evresinde annenin aldığı ilaçlar, X ışınları, geçirdiği hastalıklar gibi etkenlerden de kaynaklanabilir.

Başlıca iki tür ucube tanımlanmıştır: Vücutlarının bazı bölümleri kusurlu ya da aşırı biçimde büyümüş olanlar ve tüm ya da bazı organları belli bir eksene göre bakışımlı olacak biçimde çift olanlar. El ve ayak parmakları gibi organların sayıca normalden fazla olması da insanda ve öbür memelilerde sık rastlanan bir anomalidir. Ayrıca kol ve bacaklar eksik ya da çok az gelişmiş olabilir. Örneğin, 1960'ların başlarında Batı Avrupa'da gebelikleri sırasında talidomit adlı ilacı kullanan kadınlardan bazıları, kol ve bacakları ancak bir fok yüzgeci kadar gelişmiş olan bebekler doğurmuştur. Çok ender rastlanan başka bir ucube türünde ise bacaklar efsanelerde anlatılan denizkızlarını anımsatır biçimde yer yer ya da tümüyle birbirine bitişiktir. İnsanda görece sık rastlanan oluşum bozukluklarından biri de bebeğin, beyni hiç oluşmamış ya da aşırı küçük ya da büyük olarak doğmasıdır. İnsanda ve öbür memelilerde, Yunan mitolojisindeki Kykloplar gibi alnının ortasında tek bir göz olan ucubeler çok ender görülür; buna karşılık daha sık rastlanan ve daha az ilgi çeken bir bozukluk gözlerin hiç olmaması ya da çok küçük olmasıdır. Organları ayrı ayrı oluştuğu halde birbirine yapışık doğan Siyamlı ikizler de bir başka örnektir.

Bitkilerde de anormal gelişim ya da bakteri istilası sonucu mazı, ur, cadısüpürgesi gibi bozukluklar görülür. Tütünde sık görülen bir oluşum bozukluğunda, tomurcuk ve sap büyümesi uçlarda durur. Bu durumda yaprağın sapla birleştiği yerde tomurcukların gelişmesiyle tek bir bitkide olağanüstü çok sayıda (kimi zaman 300) yaprak ortaya çıkar. Bitkilerdeki oluşum bozukluklarında kalıtsal ve çevresel etkenler birlikte rol oynar. Çevresel etkenler arasında bakteriler, mantarlar, kene ve böcekler, aşırı soğuk ya da sıcak, çevreyi kirleten maddeler ve ışınım (radyasyon) yer alır.

Canlılardaki oluşum ve gelişim bozukluklarını inceleyen disipline teratoloji(*) adı verilir.

uç, UC olarak da bilinir, özellikle 11-14. yüzyıllarda Anadolu'da, Türk ve Bizans egemenlik alanlarının doğrudan temas içinde olduğu sınır bölgesi kuşağı. Bu kuşağın karmaşık toplumsal ve yönetsel dokusunu anlatmak için de kullanılır; toplumsal niteliğini sınır bölgesine yerleştirilen göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin şefliklerinin yükselme çabası ile yerleşik uygarlığa hükmeden devletin atama ve önlemlerinin bileşimi belirler.

İlkçağ ve ortaçağ boyunca, sınıflaşmış, devletli toplumların bazen benzer siyasal birimlere, bazen de barbar denen uygarlık öncesi topluluklara bitişik kesimleri özel bir yaşam tarzı ve dinamizme sahne oldu. Bu alanlarda gerilerindeki başkentlerce resmen savaş hali sayılmayan dönemlerde bile gerilimli bir belirsizlik hüküm sürdü; karşılıklı yağma ve çapul akınları ile ticaret iç içe geçti ve bu etkinlikler sınır boylarında yaşayan göçebe otlatıcı ya da tarımcı kabile halkları arasında toplumsal katmanlaşmayı hızlandırıcı bir rol oynadı. Yeni yayılma hamlelerinin sıçrama tahtasını oluşturan bu alanlar, bağlı bulundukları devletin egemenliği zayıfladığı anda yeni devletçiklerin doğmasına ya da kabileden devlete taze sıçrayışların gerçekleştirilmesine de ortam hazırladı. Uçlarda yükselen ve fırsat buldukça özerkleşen aristokratik sülalelerin bir sonraki kuşak krallıklarının iktidar ve ittifak odaklarına dönüştüğü görüldü. Böyle bir gelişme çizgisi izleyen Arap-İslam ve Türk-İslam devletleri üzerinde yükseldikleri kabile kandaşlığı temelini çeşitli yöntemlerle çözmeye ve eritmeye yöneldiler, ama bunu birdenbire gerçekleştirmek yerine uzun süre, yerleşik tarımsal ve kentsel kesimlerin oluşturduğu bir iç çekirdek ile aşiret öbeklerinin yoğunlaştığı dış kuşaktan oluşan ikili bir yapının çelişmelerini yapılarında barındırdılar.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu uçlarının erken habercileri, Müslüman Arapların 7. yüzyıldan başlayarak Yakındoğu'ya yayılmaları sürecinde ortaya çıktı. Halife Ömer'den Haçlıların eline geçtiği döneme değin İslam ülkesi (darü'l-İslam) ile Hıristiyan Bizans topraklarını (darü'l-harb) ayıran Suriye-Anadolu sınır bölgesi avasım(*) adıyla anıldı. Abbasi halifesi Harun Reşid sürekli fetihlerle genişleyen avasım ya da uç kuşağını bağımsız bir yönetim bölgesine dönüştürdü (786). Bu askeri bölge iki bölüme ayrılmıştı: 1) Daha güneydeki iç alt-kuşak, yani asıl avasım, 2) kuzey ve kuzeydoğudaki gerçek müstahkem alt-kuşak ya da sugur. Sugur Kuzey Suriye ile Güneydoğu Anadolu boyunca geniş bir yay çiziyor ve İslam, yağma akınlarının ideolojik örtüsünü oluşturuyordu. İslam dinini benimseyip kalabalık boylar halinde batıya göç eden Türkmenler daha Arap egemenliği altında "din savaşçıları" (mücahidin) olarak bu bölgeye yerleştirildi. Gazi(*) denen boy şeflerinin ve emirlerin buyruğunda örgütlenen sugur toplulukları hem olası saldırıları önlemek, hem de Abbasi sınırlarını Bizans aleyhine genişletmek için Bizans topraklarına akınlar düzenlediler. Halifelik ordularının Anadolu içlerine yaptığı seferlerde de sugur güçleri öncülük ettiler. Bu ilk dönemde başlıca sugur merkezleri Antakya, Antep, Maraş, Malatya, Misis (Yakapınar), Adana ve Tarsus'tu. Bizanslıların da kendi sınır bölgelerine *akra* ve sınır muhafızlarına *akrites* adını verdiği bu dönemde sınırın iki yanında sürekli savaşan, ama aynı zamanda birbirini tanıyan ve takdir eden askerileşmiş toplulukların koşut kahramanlık kültürleri serpildi. Seyyid Battal Gazi ve Digenis Akritas destanları bu ortak kültürün ifadesiydi.

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular, kuruluş aşamasında başlıca askeri güçlerini oluşturan ama yaşam tarzları yerleşik İslam uygarlığıyla bağdaşmayan Türkmen aşiretlerini kalabalık kitleler halinde batıya yönelttiler. Bu Türkmen boylarının çevresinde önce Yukarı Fırat ve Yeşilırmak havzalarında Bizans'a karşı uçlar kuruldu. Anadolu'da ilk Türk beyliklerini kuran Mengücek ve Danişmend gazilerle Emir Saltuk "kehfü'l-guzat ve'l-mücahidin" (gazilerin ve din savaşçılarının sığınağı) olarak anıldı. Sürekli savaşlar boyunca uçlar şehit toprakları olarak kutsandı ve Müslüman Türklerin Anadolu'daki ilk yatır, türbe ve tekkeleri buralarda kuruldu. Uç kuvvetlerinin aldığı Tercan, Erzurum, Erzincan, Niksar, Kemah, Divriği, Harput gibi önemli kalelerde direniş noktaları oluşturuldu. Bu küçük siyasal örgütlenmeler içinde Kutalmışoğulları sülalesi zamanla güçlenerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin çekirdeğini oluşturdu.

12. yüzyılda Anadolu Selçuklu Devleti'nin güçlenerek sınırlarını Orta Anadolu'dan Marmara kıyılarına kadar genişletmesiyle birlikte daha ileri noktalarda yeni uçlar örgütlendi. Türk egemenliği güneydoğudan batıya, kuzeybatıya ve kuzeye doğru ilerlerken uçlar bir yay halinde genişledi; yaklaşan Moğol dalgasının önüne katıp sürdüğü yeni Türkmen kitleleri de bu kuşağa aktarıldı. Anadolu Selçuklu sultanları da göçebe aşiretlerin reislerini uç beyi(*) atayarak halklarıyla birlikte, sınırda kendilerine ikta(*) edilen topraklara kaydırdılar. Hem büyük

uçlar hem de bunların ileri karakolları, uyduları konumundaki küçük uçlar yarı bağımsızdı. Küçük uçlar yarı bağımlı oldukları büyük uçlara, büyük uçlar da sultanlığa bütün uç adına toplam bir vergi ya da haraç ödüyor, uç beyinin yönetimindeki boy, halk ve topluluklar Konya sultanının merkezî yönetim ve maliye örgütüyle doğrudan ilişkiye girmiyordu. Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı 13. yüzyılın ikinci yarısında uçlar ve küçük uçlar bağımsız beyliklere dönüştü. Bunların arasında Karamanlılar, Germiyanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları, Karesioğulları, ve Candaroğullarının yanı sıra başlangıçta en küçük uç beyliği olan Osmanlılar da vardı.

Batı Anadolu'daki Selçuklu uçlarında genellikle göçebe ve yarı göçebe Müslüman Türklerle yerli Rum ve öbür Hıristiyan halklar birlikte yaşıyor, aralarında tamamlayıcı ilişkiler bulunuyordu. Yerleşik düzene alışmış Türklerle Hıristiyanlar ise güvensizlik kuşağının hemen ardındaki kasaba, kent ve köylerde toplanmıştı. İran'da İlhanlı egemenliğinin, Orta Anadolu'da da Selçuklu Sultanlığı'nın zayıflayarak yıkılmasını izleyen kargaşalıklar ve yeni göçler sonucunda Batı Anadolu uçları iyice kalabalıklaştı. Osmanlıların Rumeli'nin fethine yönelttiği bu nüfus baskısı Osmanlı Devleti'nin(*) kuruluşunun demografik temelini oluşturdu.

uç beyi, UC BEYİ olarak da bilinir, Anadolu Selçuklu sultanlarının kara ve kıyı sınır bölgelerine atadıkları Türkmen beyleri ile emirlerine; ayrıca Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Hıristiyan topraklarıyla sınırdaş uç bölgelerine atanan beylere verilen devlet unvanı. Hiyerarşik ilişkilerin hem aşağıdan yukarı, hem de yukarıdan aşağı yanını bir arada temsil eder. Genellikle uç(*) bölgelerine kaydırılan bir aşiretin irsî şefi ya da bir akraba aşiretler kümesinin savaş önderi olmanın yanı sıra dayandığı güç nedeniyle merkezî devlet tarafından uç beyliğiyle görevlendirilmiş kişidir. Bu ikili karakterinin kabileden devlete geçişte uç beyliklerinin simgelediği ara aşamayı yansıttığı söylenebilir.

Kösedağ Savaşı (1243) öncesinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin en güçlü uç örgütleri, başta Kilikya'yı, Batı Anadolu'da İznik'i ve Doğu Karadeniz'de Trabzon'u merkez alanlar olmak üzere Akdeniz, Ege ve Karadeniz kıyılarındaki çeşitli Hıristiyan güçleriyle yüz yüze olanlardı. Bunların başına rakip aşiret reisleri içinden uç beyleri atanıyor, buyruklarında da emirü's-sevahil, melikü's-sevahil denen kıyı beyleri bulunuyordu. Sınır bölgesinde düşmana karşı üstünlük sağlayan ve uç erlerinden (aşiret askerleri) güçlü bir ordu kuranlara sultan uç beyliği menşuru vererek yarı bağımsızlık tanıyordu. Çevresindeki boy ve oymaklar üzerinde bir yönetim kuran ve sultandan uç beyliği menşuru alan Oğuz soyluları, düşmanla sürekli savaş halindeydiler. Uç erleriyle düşman topraklarına akınlar düzenleyerek çapul yapıyor, ganimet alıyor ve tutsaklarını yüksek fidye ya da kurtulmalıklar karşılığında serbest bırakıyorlardı. Bir tür ticaret ve sürekli haraç anlamına gelen bu etkinlikler beylerin zenginleşmesini hızlandırıyordu.

Uç beyliği yalnızca boy ve oymak beylerine değil, soylu olmamakla birlikte, dağınık Türkmenleri başarılı bir savaş şefliği altında, bir gaza örgütü içinde toplayan güçlü liderlere de verilirdi. Uç beyleri, özellikle çevrelerinde topladıkları göçebelerden atlı ve yaya birlikler oluşturarak bunlara kızıl ve ak külahlar (börk) giydirir, yerli halkı ve göçebeleri törelere, İslam kurallarına ve yerel geleneklere göre belirli yükümlülüklere bağlardı. Bu yükümlülükler sınıflaşma ve devletleşme yolunda atılan adımlardı.

Uç beylerinin sürekli saldırıları Selçuklu Devleti'nin güçlü komşularını yıpratıyor, ama bazen de merkezî devletin istemediği savaşlara yol açıyordu. Bunu önlemek ve genel olarak uç aşiretlerinin merkezkaç eğilimlerini denetim altına almak için Selçuklu sultanları uç beylerinin üstüne, kendi yüksek kamu görevlilerinden ya da ordu komutanlarından uç emirleri atardı. Örneğin I. Keykubad (hd 1220-37) döneminde Danişmendli Yağıbasan'ın oğulları Muzaffereddin Mahmud, Sinaneddin Yusuf, Zahireddin İyli, Kilikya bölgesindeki uç beylerinin üstündeki uç emirleriydi. Sonraki dönemlerde de Sahib Ata Fahreddin Ali'nin oğulları Taceddin Hüseyin ve Nusreteddin Hasan uç emirliği yaptılar. Selçuklu sultanları zaman zaman uç beylerini merkeze çağırarak bilgi alır ve ödemeleri gereken yıllık vergilerin hesaplarını isterdi. Uç beyleri arasında Gazi Mehmed Bey, Salur Bey, İlyas Bey gibi geniş bir bölgedeki birçok uç beyinin üstünde yetkisi olanlar da vardı.

Anadolu Selçuklu sultanlığının "emaret-i vilayet-i uç" (sınır bölgesi ili) denen bölgelerinde uç emirine ve dolayısıyla sultana bağlı yarı bağımsız uç beyleri, merkezî yönetimin zayıflaması sürecinde küçük devletçikler kurdular. Fırsat buldukça Selçuklu sultanının buyruklarını dinlemedikleri gibi komutalarındaki büyük aşiret güçleri sayesinde, Selçuklu melikleri arasındaki taht kavgalarında önemli rol oynadılar; Selçuklu Devleti'nin İlhanlılar ve Bizans ile ilişkilerini de etkilediler. 14. yüzyıl başında, Emir Çoban'ın ve oğlu Timurtaş'ın Anadolu genel valilikleri sırasında Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından da yararlanarak, İlhanlılara gevşekçe bağlı yönetimler kurmayı başardılar. 1353'te İlhanlı Devleti yıkılınca birbirleriyle girdikleri son büyük mücadeleyi ise Osmanoğulları kazandı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu döneminde önce Marmara Bölgesi'nde, 14. yüzyılın ikinci yarısında da Rumeli'de, ilkin uç, daha sonra serhad denen sınır boylarına uç beyleri atandı. Bunların en ünlüleri birer akıncı ailesinin ataları olan Evrenos Bey, Köse Mihal ve Turahan Gazi'ydi. Ama bu uç beyleri büyük güçlerine karşın merkezkaç eğilimler göstermedi. Osmanlıların Batı Anadolu'ya yığılan nüfusun Rumeli'ye geçişini denetim altında tutabilmeleri, bir olasılıkla uçlarını da daha iyi frenlemelerini sağladı.

uç-plak potansiyeli (EPP), motor işlevi olan uç-plağın elektrik yükünde kimyasal olarak ortaya çıkan değişiklik. Uç-plak, kas hücresi zarının, sinir-kas bağlantı bölgesindeki bir sinir telinin tam karşısında yer alan bölümüdür. Uç-plak zarı, iyonların eşitsiz dağılımı nedeniyle içi dışına oranla daha negatif yüklü olduğundan elektriksel olarak kutuplanmıştır. Sinir ucuna gelen bir sinirsel uyarı, sinir iletücisi bir bileşik olan asetilkolini serbestleştirince, asetilkolin uç-plaktaki kanal biçimli alıcı moleküllerine bağlanır ve bu kanalları açarak pozitif yüklü sodyum iyonlarının kas hücresine girmesine neden olur. İyonların böylece yeniden dağılımı hücre zarındaki kutuplaşmada hafif bir azalmaya neden olur. Daha sonra asetilkolini hızla indirgeyen kanalların kapanmasına ve hücre zarının eski kutuplaşmış durumuna dönmesine neden olur.

Asetilkolin art arda patlamalarla serbest kalır. Tek bir patlama çok hafif bir kutuplaşma azalmasına neden olur ve buna da minyatür uç-plak potansiyeli (MEPP) adı verilir. Aynı anda ya da art arda seri biçiminde etki gösteren sinir uyarılarının yarattığı çok sayıda MEPP'nin birleşmesiyle bir uç plak potansiyeli (EPP) oluşur. EPP hücre zarını kritik bir eşik değerin üzerinde depolarize edebilirse hücre zarındaki bütün sodyum kanallarının etkinleşmesine ve aksiyon potansiyelinin doğmasına yol açar. Aksiyon potansiyeli de kas hücresini uyararak kasılmasını sağlar. *Ayrıca bak* aksiyon potansiyeli.

uçak, kanatların sağladığı taşıma kuvveti yardımıyla havada tutunan ve motorun oluşturduğu itme ya da çekme kuvvetiyle hareket eden, yolcu ve yük taşımacılığında ya da sportif ve askeri amaçlı kullanılan hava taşıtlarının ortak adı. Uçaklar genel olarak kullanım amaçlarına göre sivil (yolcu ve kargo uçakları, sportif amaçlı uçaklar) ve askeri (her türlü savaş, nakliye ve eğitim uçakları) uçaklar, erimlerine göre kısa, orta ve uzun erimli uçaklar, motor türlerine göre pervaneli ve jet motorlu uçaklar, uçuş hızlarına göre sesüstü ve sesaltı uçaklar, motor sayılarına göre tek, çift, üç ya da dört motorlu uçaklar biçiminde sınıflandırılabilir.

Tarihçe. Orville ve Wilbur Wright kardeşlerin ilk motorlu uçuşu gerçekleştirdikleri 17 Aralık 1903, uçak sanayisinin başlangıcı olarak kabul edilir. Wright kardeşler sonraki beş yıl içinde tümüyle deneysel amaçlarla uçak üretimi alanında çalışmalar yürüttüler. 1908'de Wright Company'nın patent haklarını satın alan Fransız şirketi Astra uçak sanayisinin ilk ticari kuruluşu oldu. Aynı yıl Wright kardeşler ABD Kara Kuvvetleri için askeri uçaklar üretmeye başladı.

1909'da ABD'de Glenn Curtis, Fransa'da da Henri Farman, Louis Blériot, Gabriel ve Charles Voisin ile Léon Levavasseur'un ticari amaçla uçak üretimine başlamalarıyla birlikte uçak sayısında hızlı bir artış gözlendi. Sonraki yıllarda önce Wright kardeşlerin lisansıyla İngiltere'de, daha sonra da Almanya ve Rusya'da uçak üretimine başlandı. Üretilen bu ilk uçakların tasarımları farklı olmakla birlikte tümünün gövde ve kanat çatkıları başta ladin ya da goknar olmak üzere ağaçtan yapılıyor, daha sonra bu çatkılar özel biçimde sertleştirilmiş kumaş ve bezlerle kaplanıyordu. I. Dünya Savaşı'nın sonuna değin uçak yapımında bu yöntem yaygın olarak kullanıldı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra kısa bir duraklama dönemi geçiren uçak sanayisi 1919'da ticari amaçlı hava taşımacılığının başlamasıyla birlikte yeniden canlandı. 1920'lerin başlarında uçakların tasarımı ve yapımı alanlarında önemli değişiklikler oldu. Birden çok kanatlı (çift ya da üç kanatlı) uçakların yerini tek kanatlı uçaklar (monoplan) aldı, bu arada uçakların kanatları ve gövdeleri metalden yapılmaya başladı. Uçak yapımında metal kullanımının öncüsü olan Hugo Junkers konsol kanat (bir ucundan gövdeye bağlı, öbür ucu serbest yarım kanat) tasarımını da geliştirerek kanat yapımında dikme ve destek kullanımını ortadan kaldırdı. Öncelerı yalnızca uçak çatkısı(*) metalden (çoğunlukla çelik ve alüminyum alaşımları) yapılıyordu, ama sonraları gövde ve kanat kaplamalarında da metal kullanılmaya başladı. 1930'ların başında da tümüyle metalden yapılmış ilk uçaklar geliştirildi.

1930'larda yürütülen araştırmalar sonucunda uçak motorlarının gücü ve pervanelerin verimi artırıldı, ayrıca kabin basınçlandırma sistemleri, içeri alınabilir iniş takımları, iniş

flapları, otomatik pilot düzeneği, gelişkin uçuş, seyir ve denetim sistemleri geliştirildi ve böylece uçak tasarımı alanında köklü değişiklikler oldu. Uçuş sırasında karşılaşılan hava sürüklemesini (uçak ile hava arasındaki sürtünme nedeniyle oluşan direnç kuvveti) azaltmak amacıyla uçak gövdesi ve kanatlara aerodinamik biçim verme çalışmaları da bu yıllarda başladı. Artan yolcu ve yük trafiğinin gereksinimlerini karşılamak ve askeri alanda daha çok bombayı daha uzağa taşıyabilmek amacıyla 1930'larda daha öncekilerden çok daha büyük askeri ve sivil uçaklar yapılmaya başladı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra jet motorlu uçak yapımı alanındaki çalışmalar hız kazandı. 1940'ların sonlarında sesüstü hıza ulaşan ilk askeri uçaklar geliştirildi. Jet motorlu ilk yolcu uçağı olan İngiliz yapısı "de Havilland Comet" ilk uçuşunu 1949'da gerçekleştirdi.

1950'lerin başlarında "Boeing 707", "Vickers VC 10", "Caravelle" gibi çok sayıda jet yolcu uçağı geliştirildi. 2 Mach (ses hızının iki katı) hıza ulaşabilen ilk askeri uçaklar da 1950'lerin sonlarında ortaya çıktı. Uçakların hızlarının artması ve yapılarının karmaşıklaşması 1960'larda üretimi kolaylaştıracak yeni yöntem, alet ve araçlar geliştirilmesine neden oldu. 1960'larda uçak üretiminde kullanılan daha dayanıklı ve daha hafif yeni metal alaşımları da geliştirildi.

1970'lerde ses hızının üç katını (3 Mach) aşabilen askeri uçaklar ve sesüstü uçuş yapabilen yolcu uçakları ("Concorde" ve "Tupolev Tu-144" gibi) kullanılmaya başladı. 450 yolcu taşıyabilen çok büyük "jumbo-jet"ler de 1970'lerde geliştirildi.

Günümüzde kalkış ağırlığı (uçağın kendi ağırlığı, yakıt ağırlığı ile mürettebat, yolcu ve yük ağırlığının toplamı) 400 tonu aşan çok büyük yolcu ve kargo uçakları, yakıt ikmali yapmadan 10 bin km uçabilen çok uzun erimli uçaklar, 3,5 Mach'ı aşan hızlara ulaşabilen yüksek hızlı sesüstü askeri uçaklar yapılabilmektedir.

Uçağın ana öğeleri ve uçma ilkeleri. Uçaklar başlıca altı ana öğeden oluşur: Taşıyıcı yüzeyler (kanat), güç grubu (motorlar), kuyruk takımı (yatay ve düşey kuyruk yüzeyleri), gövde, iniş takımları ve donanım (uçuş, seyir, haberleşme ve denetim sistemleri, havalandırma ve basınçlandırma sistemleri, koltuklar, her türlü alet, kol, kablo vb). Bir uçağın toplam yapı ağırlığının yaklaşık yüzde 36'sını kanat, yüzde 6,5'ini motorlar, yüzde 6,5'ini kuyruk yüzeyleri, yüzde 35,5'ini gövde, yüzde 8'ini iniş takımları, yüzde 7,5'ini de donanım oluşturur. Bu oranlar uçağın türüne göre değişir. Örneğin modern bir yolcu uçağında donanım toplam yapı ağırlığının yüzde 10'una kadar çıkabilir, sportif amaçlı basit uçaklarda ise bu oran yüzde 1 düzeyinde olabilir. Uçağın toplam yapı ağırlığı kalkış ağırlığının yüzde 28-35'ini oluşturur.

En önemli yapı elemanı olan kanat(*), uçağı havada tutan taşıma kuvvetinin oluşmasını sağlar. Uçuş sırasında hava kanat çevresinden hızla akar. Havanın bu hareketi sırasında kanat profilinin aerodinamik özellikleri nedeniyle kanadın üst yüzeyinde negatif, alt yüzeyinde de pozitif basınç bölgeleri oluşur. Hava pozitif basınç bölgesinden negatif basınç bölgesine doğru akma eğiliminde olduğundan kanat üzerinde taşıma kuvveti denen yukarı doğru bir kuvvet oluşur. Bu kuvvet uçağın havada tutunmasını sağlar. Kanada flap ve slat denen düzenekler yerleştirilerek gerektiğinde (örn. kalkışta ya da uçuş yüksekliğinin artırılması sırasında) taşıma kuvvetinin artırılması sağlanır.

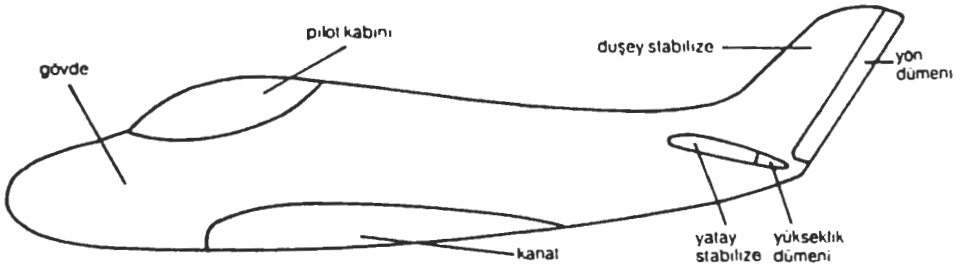

Uçağın başlıca bölümleri

Modern uçakların kanat planları (üstten görünüş) ve kanat-gövde bağlantı biçimleri büyük farklılıklar göstermekle birlikte bu uçakların hemen hemen tümü tek kanatlıdır. Kanat çoğunlukla gövdeye sabit biçimde bağlanır. Ama STOL uçak(*) ve VTOL uçak(*) gibi bazı uçaklar ile "F-111", "Mirage G-8", "MiG-23" gibi uçaklar değişken geometrili, hareketli kanatlara sahiptir. Bu uçaklarda kalkış ve iniş sırasında taşımayı artırmak için kanat gövdeye dik konuma getirilir. Maksimum hızda uçuş ya da manevra sırasında ise kanat geriye doğru kaydırılarak şok dalgası(*) oluşmadan havanın kanat profilinin üzerinden daha hızlı akması sağlanır ve böylece kanat üzerindeki aerodinamik özellikler bozulmadan daha yüksek hızlara ulaşılabilir.

Bir kanat profilinin taşıması veter (kanat profilinin hücum kenarı ile firar kenarını birleştirdiği varsayılan doğru) ile hava akışı doğrultusu arasındaki açının (hücum açısı) büyümesiyle artar. Ama hücum açısı belirli bir değere ulaştığında (maksimum hücum açısı) taşıma kuvveti maksimum değerini alır. Hücum açısının daha da artırılması durumunda taşıma kuvveti azalmaya başlar ve belirli bir hücum açısı değerinde de kanat üzerindeki tutunma kuvveti sıfıra düşer. Tutunma kaybı (perdövites, stol) olarak adlandırılan bu olay uçağın düşmesine neden olur. Hücum açısının artırılması işlemi flap ve slatların hareket ettirilmesiyle gerçekleştirilir. Flapsız bir kanat profilinin maksimum hücum açısı yaklaşık 15° iken, flap ve slat kullanılarak bu değer 25°'ye kadar çıkarılabilir. Kanadın üzerinde flap ve slatlardan başka dönme sırasında uçağı yatırmaya yarayan kanatçıklar ve iniş sırasında uçağın daha kısa mesafede durmasını sağlayan hava frenleri (spoyler) bulunur.

Uçağın uçuş sırasında yükselme ve alçalması ve sağa ya da sola dönmesi kuyruk takımı tarafından sağlanır. Uçağın kuyruk bölümünde kanada paralel biçimde bulunan aerodinamik yüzey yatay kuyruk yüzeyi, kanada dik olarak yerleştirilmiş olan bölüm ise düşey kuyruk yüzeyi olarak adlandırılır. Yatay kuyruk yüzeyi yatay stabilize (hareketsiz olan ön bölüm) ile yükseklik dümeni ya da yatay dümenden (arkada bulunan hareketli bölüm), düşey kuyruk yüzeyi ise düşey stabilize (önde bulunan hareketsiz bölüm) ile yön dümeni ya da düşey dümenden (arkada bulunan hareketli bölüm) oluşur. Uçağın daha yükseğe çıkarılması istendiğinde yatay kuyruk yüzeyinin hücum açısı azaltılarak (yükseklik dümeni yukarı doğru hareket ettirilerek) kuyruk yüzeylerindeki taşıma azaltılır. Böylece kuyruk aşağı doğru kayarken uçağın burnu yukarı doğru yönelir. Uçak istenen yüksekliğe çıkınca yükseklik dümeni eski konumuna getirilir. Uçağın daha düşük yüksekliğe indirilmesi gerektiğinde de yükseklik dümeni aşağı doğru döndürülerek kuyruktaki taşıma artırılır ve böylece de kuyruğun yukarı, burnun da aşağı doğru yönelmesi sağlanır. Uçuş sırasında uçağın sağa ya da sola döndürülmesi işlemi yön dümeninin sağa ya da sola döndürülmesiyle gerçekleştirilir.

Yatay ve düşey kuyruk yüzeylerinin yerleştirilme biçimi uçağın türü ve kullanım amacına göre farklılık gösterir. Bazı uçaklarda yatay kuyruk yüzeyi düşey kuyruk yüzeyinin alt bölümüne, bazılarında orta, bazılarında ise üst bölümüne (T kuyruk) yerleştirilir. Gövde kanat ile kuyruk yüzeyleri arasında kuvvet ve moment iletimini sağlar.

Gövdenin biçimi ve büyüklüğü de uçağın türüne göre değişir. Jumbo-jet yolcu uçaklarında gövdenin uzunluğu 80-90 m, çapı da 10-15 m olabilir; buna karşılık sportif amaçlı basit uçakların uzunluğu birkaç metreyi geçmez. Gövde dairesel, dikdörtgen biçimli ya da elips kesitli olabilir. Yolcu uçaklarının gövdeleri yolcular için gerekli konforu sağlamak amacıyla genellikle dairesel kesitlidir.

Uçaklarda kullanılan motorların türü, sayısı ve bunların yerleştirilme biçimleri de çok çeşitlidir. Görece küçük, kısa erimli, sportif amaçlı uçaklarda pistonlu motor-pervane sistemi kullanılır; ticari amaçlı küçük ve görece daha uzun erimli uçaklar ise türboprop motorlarla(*) donatılır. Daha hızlı askeri ve sivil uçaklarda türbojet motor(*) ve türbofan motor(*) bulunur. Motorlar kanada asılabilir, gövde içine ya da kuyruk konisine yerleştirilebilir.

İniş takımları tekerlekli ve tekerleksiz olmak üzere iki grupta sınıflandırılır. Karada önceden hazırlanmış pistlere iniş-kalkış yapan uçaklarda tekerlekli iniş takımı bulunur; denize, kar üstüne ya da çamurlu arazilere iniş-kalkış yapan uçakların iniş takımları ise tekerleksiz ve kızaklıdır. Düşük hızlı küçük uçaklarda iniş takımlarının uçuş sırasında dışarıda kalması uçağın aerodinamik özelliklerini fazla etkilemediğinden, bu uçaklarda iniş takımları sabit dikmelidir. Yüksek hızlı uçaklarda ise iniş takımları kalkıştan bir süre sonra gövdenin ya da kanatların içine çekilir.

Türkiye'de uçak sanayisi. Türk uçak sanayisinin kurulmasına yönelik ilk adım 1925'te Kayseri Tayyare Fabrikası'nın açılması oldu. Bir süre motorları ve bazı parçaları yurtdışından getirilen "PZI", "Gotha Hawk", "Hook", "Miles Magister" gibi küçük askeri uçakların üretildiği bu fabrika daha sonra uçağın tümüyle dışarıdan getirilmesinin uçak üretiminden daha ucuza maloldüğü ileri sürülerek Türkiye Cumhuriyeti Hava Kuvvetleri bünyesindeki uçakların bakım merkezi haline dönüştürüldü. 1926'da kurulan Eskişehir Tayyare Tamir Fabrikası da askeri uçakların bakım ve onarımlarının yapılmasında kullanıldı. 1935'te İstanbul Yeşilköy'de kurulan Türkiye'nin ilk özel uçak fabrikasında, 1938'de "Nu. D. 36" tipi eğitim uçakları üretilmeye başladı. Ama mali sıkıntılar nedeniyle bu fabrika kısa bir süre sonra kapatıldı. 1941'de Türk Hava Kurumu (THK) tarafından Ankara'da kurulan Etimesgut Uçak

Fabrikası'nda 1956'ya değin çeşitli tiplerde küçük eğitim ve tarımsal ilaçlama uçakları ile planörler üretildi. Gene THK tarafından 1946'da Ankara'da kurulan uçak motoru fabrikası da uzun ömürlü olmadı.

Günümüzde ulusal uçak sanayisinin kurulmasına yönelik çalışmalar, 1976'da faaliyete geçen Türk Uçak Sanayii AŞ (TUSAŞ) tarafından yürütülmektedir. 1989'da hizmete giren Ankara Mürtet Uçak Fabrikası'nda Türkiye ile ABD arasındaki Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması çerçevesinde General Dynamics Corporation'ın lisansıyla "F-16" avcı uçaklarının montajı ve bazı gövde bölümlerinin üretimi yapılmaktadır. Bunun dışında Türk Hava Kuvvetleri uçaklarının bakım, onarım ve yenileme çalışmaları Hava Kuvvetleri'ne bağlı Eskişehir ve Kayseri tesislerinde gerçekleştirilmektedir. Türk Hava Yolları'nın uçaklarının bakım ve onarım işlemleri de İstanbul'da Atatürk Havalimanı'ndaki bakım onarım tesislerinde yürütülmektedir. *Ayrıca bak.* havacılık.

uçak çatkısı, uçakların motor ve uçuş aletleri dışındaki ana öğelerinden (kanat, gövde, kuyruk takımı, iniş takımı [lastikler hariç]) oluşan temel yapısı. Uçak çatkısının tasarımında aerodinamik yüklerin yanı sıra yakıt ağırlığı, yolcu ve personel ağırlığı, yük ağırlığı, motor ağırlığı vb gibi yüklerin neden olduğu gerilimler de göz önünde bulundurulur.

İlk uçakların çatkıları, birbirine çelik tellerle bağlanmış ince sert ahşap levhalardan ya da çelik borulardan oluşan makas kiriş tasarımlı gövdeler biçimindeydi. Bu ana yapı, lonjeron (kanattaki boylamasına kirişler) ve nervürlerden (enine kirişler) oluşan kanat iskeletiyle birleştiriliyordu. Daha sonra gövde ve kanat bir tür pamuklu bezle kaplanıyordu. 1930'larda uçak çatkısı yapımı alanında köklü değişiklikler görüldü. Aerodinamik biçim verilmiş gövde ve hafif kavislendirilmiş ince kanat yapısı tasarımları ilk kez bu dönemde geliştirildi. Ahşap kirişlerin ve bez kaplamanın yerini alüminyum alaşımları, magnezyum, bazı paslanmaz çelik türleri ve titanyum gibi dayanımı yüksek ve hafif metaller aldı.

uçak elektroniği, uçakların denetim, uçuş ve radyoseyir sistemlerinde kullanılan elektronik alet, donanım ve sistemlerin tasarımı, geliştirilmesi ve üretimini konu edinen elektronik dalı.

Konum cayroskopları, pervaneli uçaklardaki takometreler, türboprop motorlu uçaklardaki torkmetreler, türbojet motorlu uçaklardaki egzoz basınç oranı göstergeleri gibi aletler denetim sistemlerini oluşturur. Uçağın uçuş yüksekliğini gösteren altimetre, uçuş hızını gösteren machmetre, dönüş ve yatış göstergeleri ile hava hızını, düşey hızı ve hücum açısını gösteren aletler ise uçuş sistemi kapsamındadır. Elektronik radyoseyir donanımı ise, radarlardan aletli iniş sistemlerine kadar çeşitli düzenekleri içerir.

uçak gemisi, uçakların kalkıp inebildiği deniz taşıtı. Kasım 1910'da ABD'li sivil pilot Eugene Ely, Virginia'daki Hampton Roads'da "Birmingham" adlı kruvazöre yerleştirilmiş özel bir platformdan havalanmayı başarmıştı. 18 Ocak 1911'de Ely, bu kez San Francisco Körfezinde "Pennsylvania" zırhlısının kıç güvertesine yerleştirilen özel bir platforma indi; iniş sırasında fren olarak tel kablolara bağlı kum torbalarından yararlandı. Ely ayrıca aynı platformdan havalandı.

Aynı dönemde benzer deneyler yapan İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri, I. Dünya Savaşı sırasında ilk gerçek uçak gemisini inşa etti. Bir ticaret gemisinden dönüştürülerek gerçekleştirilen "Argus" adlı bu gemi nin uçuş platformu uçaklar için engelsiz, tam bir alan biçimindeydi. "Argus" göreve başlayamadan savaş bitti, ama Japon ve ABD deniz kuvvetleri derhal bu İngiliz gemisinin benzerlerini yapmaya giriştiler. Bir kömür gemisinden dönüştürülerek inşa edilen ilk ABD uçak gemisi "Langley" Mart 1922'de donanmaya katıldı. Aralık 1922'de suya indirilen Japon "Hosyo" ise herhangi bir başka gemiden dönüştürülmeyip omurgadan başlanarak doğrudan uçak gemisi olarak inşa edilen ilk gemi oldu.

Uçak gemileri bulundukları ortamın ve boyut sınırlama zorunluluğunun gerektirdiği özelliklere sahip deniz havaalanları olarak düşünülebilir. Kısa erimli kalkış ve inişleri kolaylaştırmak amacıyla, uçakların güverte üzerindeki hızlarını artırabilmek için gemi rüzgâra doğru yönlendirilir. Kalkış sırasında uçaklara ek hız sağlayan özel mancınıklardan da yararlanılır; iniş sırasında ise uçaktaki durdurma kancaları güverte üzerindeki özel çelik ağlara doğru fırlatılarak ek fren gücü elde edilir.

Uçak gemileri ilk olarak II Dünya Savaşı'nın başlarında askeri amaçla kullanılmaya başladı. Japonların 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'a yaptıkları baskın bir uçak gemisinden havalanan uçaklarca gerçekleştirildi. Bu saldırının uçak gemilerinin gücünü kanıtlaması aracın bu savaşta daha sonra en çok kullanılan savaş gemisi olmasını sağladı. Uçak gemileri Midway Adası, Mercan Denizi, Leyte Körfezi gibi Büyük Okyanus bölgelerindeki deniz savaşlarında çok önemli bir rol oynadı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra inşa edilen daha büyük uçak gemilerinin zırhlı uçuş güverteleri bulunuyordu. Öte yandan uçaklar jet motorlarıyla donatılmaya başlamış ve ağırlaşmışlardı; daha yavaş ivmeleniyorlardı ve daha çok yakıt taşımak zorundaydılar; bu yüzden uçak gemilerinde de bazı değişikliklerin yapılması zorunlu oldu. Bu sorunların üstesinden gelmek için İngiltere'de üç temel yenilik gerçekleştirildi. Gemilere buhar gücüyle çalışan mancınıklar yerleştirildi, uçuş güverteleri hafif eğimli hale getirildi ve uçuş platformları aynalı iniş işaret sistemleriyle donatıldı.

Dünyanın ilk nükleer güçlü uçak gemisi olan ABD yapımı "Enterprise" 24 Eylül 1960'ta denize indirildi. Bu gemide daha önceki uçak gemilerinde bulunan büyük yakıt tankları ve egzoz gazlarının boşaltılmasında kullanılan kanal ve buhar depoları yer almıyordu.

Daha sonraki yıllarda denizaltıları saptamaya yönelik elektronik donanımları bulunan hafif uçak gemileri ve amfibik saldırılarda kullanılan helikopter gemileri geliştirildi. Ayrıca ilk uçak gemilerinde bulunan füzeler yerlerini uçaksavar silahlarına bıraktı. Birden çok amaçla kullanılabilen uçak gemilerine, çokamaçlı uçak gemileri denir.

uçak gövdesi, uçakların yolcu, mürettebat ve yük taşıyan (kanat ve kuyruk konisi dışındaki) merkez bölümü. Bazı uçaklarda motor, yakıt deposu ve iniş takımı yuvaları da gövde içinde bulunur. Uçak gövdelerinin tasarımı ve büyüklüğü uçağın kullanım amacına göre büyük değişiklikler gösterir. Örneğin bir jet avcı uçağında gövde yalnızca pilotun, uçuş ve denetim sistemlerinin sığabileceği büyüklükte bir pilot kabini ile motorun yerleştirildiği arka bölümden oluşur. Buna karşılık jet yolcu uçaklarında gövde, dört ya da daha fazla kişiden oluşan uçuş mürettebatını barındırabilecek kadar büyük bir pilot kabini ile yolcu ve yük için farklı bölüm ve katları bulunan başka bir kabinden oluşur. En yaygın gövde tipleri, gerilmelerin büyük bölümünün dış kılıf tarafından taşındığı monokok gövde ya da yarımonokok gövdedir. Bu yapıların kullanıldığı uçaklarda birim ağırlık başına dayanım, ilk uçaklarda kullanılmakta olan kırışlı yapıya göre daha yüksektir. Büyük yükseltilerde uçağın iç bölümünün basınçlandırılmasının gerektiği durumlarda, dayanım/ağırlık oranı gibi oranlar uçak tasarımında önemli rol oynar.

uçak hızölçeri, uçağın uçtuğu yükseklikteki durgun havanın basıncı (statik basınç) ile uçağın ileri doğru hareketi nedeniyle hareketlenen havanın basıncı (sıkışma basıncı) arasındaki farktan yararlanarak uçağın, kendisini çevreleyen hava kütlesine göre hızını ölçen uçuş aygıtı. Uçağın hızı arttıkça bu iki basınç arasındaki fark da artar.

Hızölçümü için gerekli hava basınçları, biri uçak çevresinden geçmiş olan hava akımına dik, öbürü de doğrudan akımın içine paralel olarak yönlendirilmiş iki ağzı bulunan "U" biçimli bir alet olan pitot tüpüyle ölçülür. Civa ya da benzer bir akışkan tüpün kıvrık bölümünü doldurarak her iki ağızdaki hava basıncı tarafından dengelenen paralel sıvı sütunları oluşturur. Sıkışma basıncı ile statik basınç birbirine eşitse sıvı sütunlarının yükseklikleri aynıdır. Sıkışma basıncı arttıkça tüpün o tarafındaki civa geriye doğru itilir ve sıvı sütunlarının yükseklikleri değişir. İki sıvı sütununun yükseklikleri arasındaki fark ölçeklendirilerek uçağın hızı m/sa ya da km/sa cinsinden gösterilebilir.

Uçak hızölçerleri standart bir basınç ve sıcaklık altında ölçeklendirildiğinden yüksekteki havanın sıcaklık ve yoğunluk koşulları altında okunan değerler hatalı olabilir. Yükseklik ve sıcaklık farklarını elektronik olarak düzelten aletler gerçek uçuş hızını verir. Yüksek hızlı uçaklarda uçağın hızı, machmetre denen aletler aracılığıyla ses hızına göre ölçülür.

uçak kaçırma, HAVA KORSANLIĞI olarak da bilinir, bir hava taşıtının silahla ya da zor kullanarak ele geçirilmesi. Uçağı kaçıranların amacı kişisel olabileceği gibi siyasal da olabilir. Uçak kaçırma günümüzde en yaygın korsanlık türüdür.

İlk uçak kaçırma olayı 1 Mayıs 1961'de ABD'de meydana geldi. Antulio Ramirez adlı bir kişi Miami'den, Florida'daki Key West'e gitmekte olan bir uçağı Küba'ya kaçırdı. 1961 sonuna değin Küba'ya dört uçak kaçırıldı ve aynı yıl ABD Kongresi hava korsanlığına ilişkin bir yasa çıkardı. Bu yasayla hava korsanlığı, uçuştaki her türlü ticari hava taşıtını şiddet, zor ya da tehditle haksızca ele geçirmek ya da denetim altına almak biçiminde tanımlandı ve bu suçu işleyenlere 20 yıl hapisten ölüm cezasına kadar varan çeşitli cezalar getirildi. Ama bu yasaya karşın uçak kaçırma olayları giderek arttı. Özellikle 1970'lerde gerek siyasal, gerekse özel nedenlerle uçak kaçırma eylemlerinde tırmanma gözlendi. 1970'lerde başta Filistinli gerillalar ve Kübalılar olmak üzere çeşitli gruplar değişik uçak kaçırma yöntemlerine başvurdular. Zor kullanarak yolcuları kaçırdılar, rehine olarak tuttular, hatta kimi zaman saptanmış rotasından saptırdıkları uçaktaki yolcuları öldürdüler.

ABD Federal Havacılık İdaresi 1973'te yolcuları arama uygulamasını başlattı. Bu uygulama çerçevesinde yolcuların silah taşıyıp taşımadıklarını bir elektronik metal saptama aygıtı olan manyetometreyle ortaya

çıkarma ve yolcu bagajlarını elle ya da zayıf darbeli X ışını aygıtlarıyla arama yoluna gidildi. Ayrıca yolcuların uçağa binmek üzere geçtikleri bütün kapılarda silahlı muhafızlar görevlendirildi. Bu yeni önlemler etkili oldu ve uçak kaçırma olaylarının sayısı belirgin biçimde azaldı. Benzer önlemler dünyadaki başka havaalanlarında da alınmaya başladı.

Bu arada Birleşmiş Milletler 1963'ten başlayarak üye devletleri, uçak kaçırma aleyhine Tokyo'da hazırlanan uluslararası sözleşmeyi imzalamaya özendirdi. Yedi yıl sonra, 16 Aralık 1970'te Lahey'de toplanan 50 devlet hava taşıtlarının yasadışı olarak ele geçirilmesini engelleme konusunda bir sözleşme imzaladı. Bu sözleşmede özellikle, uçuşta olan bir hava taşıtını zor kullanarak, zor kullanma tehdidinde bulunarak ya da korkutarak ele geçirmenin, suçluların geri verilmesini gerektiren bir suç olduğu belirlendi. 1978'de Bonn'da yedi devletin katıldığı bir zirvede de ABD, İtalya, Kanada, Japonya, İngiltere, Fransa ve AFC uçak kaçıranlara sığınma hakkı tanıyan devletlere karşı daha geniş uluslararası yaptırımlar uygulama çağrısında bulundular.

uçak mühendisliği, uçakların geliştirilmesi, tasarımlanması, inşa edilmesi, denenmesi ile bakım, onarım ve yenileştirme çalışmalarının yürütülmesini konu edinen mühendislik dalı. ABD ve Avrupa ülkelerinde uçak mühendisleri çeşitli dallarda uzmanlaşarak uçak tasarım mühendisi, uçak inşaat mühendisi, uçak bakım mühendisi gibi unvanlar alırlar.

Genellikle dört yıl süren uçak mühendisliği öğrenimi sırasında öğrenciye matematik, fizik, kimya gibi temel bilimlerin yanı sıra gaz dinamiği, akışkanlar mekaniği, termodinamik, malzeme dayanımı, uçak tasarımı, uçuş denetimi, aerodinamik gibi dersler verilir. Türkiye'de 1983'e değin İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi Uçak Bölümü'nde sürdürülen uçak mühendisliği öğrenimi daha sonra aynı üniversite bünyesinde kurulan Uçak ve Uzay Bilimleri Fakültesi'ne devredilmiştir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde ise Havacılık Mühendisliği bölümü bulunmaktadır. *Ayrıca bak.* hava ve uzay mühendisliği.

uçak yarışı, pist ya da arazide uçak yarıştırma sporu. Uçak tasarımının gelişmesinde önemli rol oynayan sporun geçmişi, 1909'da Reims'da (Fransa) düzenlenen ilk uluslararası karşılaşmaya kadar uzanır. Bu tarihten sonra çeşitli yerel, ulusal ve uluslararası karşılaşmalar düzenlenmiştir. Uluslararası Otomobil Federasyonu'nun (FIA) yönetimindeki otomobil yarışına öykünerek düzenlenen Formula yarışlarında uçakların kanat açıklığı, iniş takımı, gövde ağırlığı, motor ve fren özellikleri her uçak sınıfı için önceden belirlenir. Her sınıftaki uçaklar belirli bir yarış alanında yarışır. İlk Formula yarışı 1969'da ABD'de yapılmıştır.

Uçak yarışları 1920'lerde ve 1930'larda çok tutuluyordu. Daha çok ürünlerini sergilemek isteyen uçak yapımcılarının finanse ettiği, sürekli hız ve mesafe rekorlarının kırıldığı bu yarışların en ünlüleri Schneider (Fransa), Kral Kupası (İngiltere) ile Pulitzer, Thompson ve Bendix (ABD) yarışlarıydı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan maliyetler, jetlerin ortaya çıkışı ve en iyi uçakların öncelikle ordulara satılması gibi nedenlerle uçak yarışları popülerliğini yitirdi. Bu dönemde yalnızca Thompson ve Bendix yarışları varlığını koruyabildi. Formula yarışları da uçak yarışlarını başlangıçtaki çekiciliğine kavuşturmak amacıyla başlatıldı.

uçaksavar, hava saldırılarına karşı savunma amacıyla yerden ya da denizden ateşlenen topçu silahı. İlk uçaksavarlar, uçakların etkili silahlar olduğunun ortaya çıktığı I. Dünya Savaşı'nda geliştirildi. İlk uçaksavar örnekleri uçakları düşürmeye yönelik olarak yerden ateş açan makineli tüfekler biçimindeydi. Daha sonraları 90 mm'ye kadar olan sahra topları dikey durumda ateş açabilecek biçime dönüştürülerek uçaksavar silahı olarak kullanıldı. Ama bu silahların nişan alma yetenekleri çok yetersizdi.

I. ve II. Dünya savaşları arasında uçaksavarların mermi çıkış hızı önemli ölçüde artırıldı, bu da bu silahların isabet oranı ve erimlerinin artmasını sağladı. Telemetre (silah ile hedef arasındaki uzaklığı ölçen aygıt), ışıldak ve yeni mermi besleme düzenekleri gibi aygıtlar da bu dönemde geliştirildi.

II. Dünya Savaşı'nda hızlı ateşlemeli otomatik uçaksavar silahları ortaya çıktı. İsveç'teki Bofors şirketi tarafından geliştirilen 40 mm'lik top, ABD ve İngiliz orduları tarafından bu savaşta en çok kullanılan uçaksavar silahı oldu. Bofors topları 0,9 kg ağırlığındaki mermileri 3,2 km yükseğe dakikada 120 mermi hızıyla ateşleyebiliyordu. 1950'lere değin ağır uçaksavar silahları elle doldurulup ateşleniyordu. ABD tarafından II. Dünya Savaşı'nın sonlarında geliştirilen ve 22,5 kg'lik bir mermiyi 15,2 km'lik yüksekliğe atabilen 120 mm'lik stratosfer topu bu tür silahların en gelişmiş örneği oldu.

ABD Kara Kuvvetleri 1953'te kendi radar-bilgisayar sistemi yardımıyla dakikada 45 mermi atabilen 75 mm'lik "Skysweeper" otomatik uçaksavar topunu geliştirdi. Daha sonraki yıllarda hava savunmasında yerden havaya roket ve füzeler atan silahlar kullanılmaya başladı.

uçan bomba *bak.* V-1 füzesi

uçan daire *bak.* UFO

Uçan Hollandalı, Avrupa deniz efsanelerinde sonsuza değin yol almaya mahkûm hayali gemi. Denizcilerce görülmesi çok yakın bir felaketin habercisi sayılır. Efsanenin en yaygın biçimine göre, bir fırtınaya yakalanan kaptan Vanderdecken kurtulursa Ümit Burnunun çevresini dolaşmaya ant içer; bu yüzden sonsuza değin bu yolculuğu yapmaya mahkûm edilir. Alman besteci Richard Wagner *Der fliegende Holländer* (1843; *Uçan Hollandalı*) adlı operasını bu öyküye dayandırmıştır.

Başka bir biçiminde ise, ruhu üstüne şeytanla oynadığı zar oyununu yitiren kaptan Falkenberg'in sonsuza değin Kuzey Denizinde yol almasından söz edilir. İngiliz şair Samuel Taylor Coleridge'ın bu temayı işlediği "Rime of the Ancient Mariner"ında (1798; İhtiyar Denizcinin Türküsü) denizci, bir hayalet gemide Ölüm ile Ölümdeki Yaşam'ın onu ele geçirmek için zar attıklarını görür. İskoç yazar Sir Walter Scott'ın efsaneden uyarladığı *Rokeby* (1813) adlı şiirinde ise gemide cinayet işlenir ve tayfalar arasında veba salgını başlaması üzerine geminin hiçbir limana yanaşmasına izin verilmez.

Uçan Kaplanlar, asıl adı AMERİKAN GÖNÜLLÜLER BİRLİĞİ, II. Dünya Savaşı sırasında Albay Claire L. Chennault tarafından, Birmanya ve Çin'de işgalci Japonlara karşı savaşmak üzere kurulan (1941-42) ve ABD'li sivil gönüllü pilotlardan oluşan birlik. O sırada Japonların Çin limanları ve ulaşım sistemi üzerindeki denetimi, Milliyetçi Çin hükümetinin dış dünya ile ilişkisini neredeyse bütünüyle kesmişti. Uçan Kaplanlar, eskimiş ve modası geçmiş uçaklarla uçmalarına, yakıt, yedek parça ve pilot sıkıntısı ile karşı karşıya olmalarına karşın, kendilerinden çok daha büyük ve daha iyi donatılmış olan Japon Hava Kuvvetleri'ne karşı bir dizi zafer kazandılar. Ayrıca malzeme taşıdılar ve Milliyetçi Çin hükümetinin başkenti Chongqing'i korumayı başardılar. Şaşırtmacaları, hareketlilikleri, mükemmel uçuşları ve alışılmadık taktikleri ile zaman zaman Japon hava ve kara kuvvetlerine büyük zararlar verdiler. Uçan Kaplanlar'ın başarısı karşısında Chennault, 4 Temmuz 1942'de tuğgeneralliğe yükseltildi. Birliğin üyeleri de gene Chennault'nun komutasında Çin Hava Görev Gücü'nün (Mart 1943'te 14. Hava Gücü olarak yeniden örgütlendi) çekirdeğini oluşturan ABD 10. Hava Gücü'ne kabul edildi.

uçan keler, *Agamidae* familyasının *Draco* cinsinden sürüngenlerin ortak adı. Ön ve arka bacakları arasındaki pullu uçma derileri sayesinde ağaçtan ağaca süzülerek geçebilen bu kelerlerin Asya'nın güneydoğusunda ve Doğu Hint Adalarında yaşayan 15'i aşkın türü vardır.

Uçan kelerlerin gövdesi genellikle yeşil ve soluk çapraz şeritli, "kanatları" ise parlak desenlerle (örn. turuncu üstüne siyah benekli) bezelidir. Kullanılmadığı zamanlar gövdenin iki yanına katlanan uçma derilerini kaburgalar destekler.

uçan sincap, *Sciuridae* familyasının *Petauristinae* altfamilyasını oluşturan 35 dolayında kemirici memeli türünün ortak adı. Avrasya ve Kuzey Amerika'daki ormanlarda yaşayan bu sincaplar, ön ve arka bacaklarını birbirine bağlayan uçma derileri sayesinde sıçrayıp havada süzülerek yer değiştirebilir.

Uçan sincaplar ince yapılı, uzun bacaklı, yumuşak postlu ve iri gözlü hayvanlardır.

Kuzey Amerika uçan sincabı (*Glaucomys*)
C G Hampson

Uzun ve genellikle yassılaşmış kuyrukları dışında uzunlukları türlere göre 8-60 cm'dir. Ağaç tepelerinde yaşar, genellikle kovuklara yuva yapar, kabuklu yemişleri, meyveleri, öbür bitkisel maddeleri ve böcekleri yer, yere ender olarak iner, öbür sincaplardan farklı olarak geceleri etkinlik gösterirler.

Bu sincapların havada süzülmelerini sağlayan derileri tüylü ve kaslıdır. Bileklerindeki kıkırdak çubuklar uçma derisinin yayılmasına yardımcı olur. Hızla sıçrayıp ön ve arka bacaklarını açarak havada süzülürken güçlü kuyruklarını dümen olarak kullanırlar. Süzülme uzaklığının 60 m'yi aşabildiği gözlenmiştir.

Uçan sincapların yalnız iki türü Kuzey Amerika'da yaşar. Öbürlerinin hemen hemen tümü Güneydoğu Asya ormanlarında bulunur. Bir türü ise doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştır.

uçan yılan, *Colubridae* familyasının *Chrysopelea* cinsinden yılanların ortak adı. Asya'nın güneydoğusunda ve Doğu Hint Adalarındaki ormanlarda yaşayan bu ince yapılı yılanlar gövdelerini düzleştirip kaburgalarını yanlara doğru açarken alt bölümlerini bir oluk oluşturacak biçimde içe doğru bükerek havada kısa bir süre süzülebilirler.

Uçan yılanlar gündüzleri etkinlik gösterir, kemiricileri, yarasaları, kuşları ve kelerleri

Uçan yılan (*Chrysopelea*)
Bucky Reeves—The National Audubon Society Collection/ Photo Researchers

yiyerek beslenir. Altın ağaç yılanı adıyla da tanınan *C. ornata* Hindistan'da ve Sri Lanka'da yaşar. Uzunluğu yaklaşık 1 m'dir. Gövdesi siyah ya da yeşilimsi zemin üstüne sarı ya da kırmızımsı desenlidir.

uçanbalık, *Atheriniformes* takımının *Exocoetidae* familyasından 40 kadar balık türünün ortak adı. Uçabilme yetenekleriyle ünlü olan bu balıklar sıcak denizlerde, yüzeye yakın sularda yaşarlar. Birkaç türüne Akdeniz'de de rastlanır. Coğrafi dağılımı geniş türlerden *Exocoetus volitans* gibi bazı uçanbalıkların yalnız göğüs yüzgeçleri, *Cypselurus californicus* gibi öbür türlerin hem göğüs hem karın yüzgeçleri kanat biçiminde gelişmiştir. Bu nedenle havada süzülürken öncekiler iki kanatlı, sonrakiler dört kanatlı olarak görülür. Tümünün çatallı kuyruklarındaki alt ve üst parçalar farklı iriliktedir.

Uçanbalıklar havada kanatlarını çırparak değil, süzülerek uçar. Suyun altında yüzerken büyük bir hız kazanır, ayrıca yüzeyden havalanırken henüz suya batık kuyruklarının hızlı darbeleriyle gövdelerini öne doğru iterler. Havadayken süzülme hareketleri art arda yinelenir ve yüzeye doğru her inişlerinde kuyruklarının itme gücüyle havalanırlar.

uçankırlangıç, *Dactylopteridae* (ya da *Cephalancanthidae*) familyasını oluşturan birkaç deniz balığı türünün ortak adı. Bazı uzmanlar bu familyayı *Scorpaeniformes* takımına yerleştirirken öbürleri *Dactylopteriformes* adında ayrı bir takım oluşturacak biçimde sınıflandırırlar.

Uçankırlangıçlar kırlangıçbalıklarına (*Triglidae* familyası) benzer. Gövdeleri ince uzun, ikişer parçalı göğüs yüzgeçleri çok geniştir. Bu gösterişli ve güzel renkli yüzgeçlerin çok daha iri olan arka parçaları kanada benzer bir biçim almıştır. Atlas Okyanusu ve Akdeniz'de yaşayan *Dactylopterus volitans* türünün göğüs yüzgeçleri parlak mavi beneklidir. Uçankırlangıçların tepesinde bulunan kalkan biçiminde genişlemiş kemik levhalar, ayırt edici özelliklerinden birini oluşturur. Daha çok tropik

Uçankırlangıçlardan *Dactylopterus volitans*
Carl Roessler

bölge sularında yaşayan bu balıkların uzunluğu en çok 50 cm dolayındadır. Genellikle dipte yaşarlar. Ama bazen suyun dışına fırlayıp göğüs yüzgeçlerini açarak kısa bir süre havada süzülebilirler.

Uçimura Kanzo (d. 2 Nisan 1861, Edo [bugün Tokyo] - ö. 28 Mart 1930, Tokyo, Japonya), Japon edebiyat ve düşünce yaşamını derinden etkileyen ilahiyatçı ve eleştirmen.

Bir *samurai* ailesinden geliyordu. Öğrenim gördüğü Sapporo Tarım Okulu'nda (bugün Hokkaido Üniversitesi) 1871'de vaftiz edildi. Yabancı misyonerlerin yardımını reddederek 1882'de bağımsız Japon Hıristiyan Kilisesi'ni kurdu. 1884-88 arasında ABD'de öğrenim gördükten sonra Japonya'ya dönerek Tokyo'da ders vermeye başladı. İmparatorluk Eğitim Fermanı'nı aldığı törende (1891) öne doğru eğilmeyerek imparatorun kutsallığını tanımadığını ortaya koyması tartışmalara yol açtı. *Kirisutoşinto no nagusame* (1893; Bir Hıristiyanın Avuntuları), *Kyuanroku* (1893; Zihinsel Huzur Arayışı) ve *Yo va ikanişite Kirisutoşinto to narişi ya* (1895; Nasıl Hıristiyan Oldum) gibi yapıtlar yazdı. Din konusundaki özgür düşünceleriyle Masamune Hakuço, Muşanokoci Saneatsu ve Arişima Takeo gibi genç yazarları etkiledi. Arişima Takeo 1910'da hümanist idealleri savunan *Şirakaba* dergisini çıkardı.

Uçucu, ALTAIR olarak da bilinir, gökyüzündeki en parlak 15 yıldızdan biri. Kartal takımyıldızının en parlak (∝) yıldızıdır (*Alpha Aquilae*). Görünür kadri 0,77'dir. Yer'den yaklaşık 16 ışık yılı uzaklıkta akkor bir yıldız olan Uçucu Güneş'ten biraz daha büyük, daha kütlelidir ve ondan yaklaşık 10 kat daha çok ışık verir.

uçucu yağ, bazı bitkilerin çiçek, yaprak, kabuk, dal ya da meyve gibi çeşitli organlarından çıkarılan, keskin kokulu, yağsı ve uçucu karışımlara verilen ad. Açıkta bırakıldıklarında oda sıcaklığında bile kolayca buharlaşabilen bu sıvı karışımlara güzel kokularından ve parfüm yapımında kullanılmalarından ötürü "esans" da denir. Uçucu yağlar genellikle elde edildikleri bitkilerin adıyla anılır (örn. gül ve nane yağları).

Yeryüzünde yaşayan 400 bine yakın bitki türünün yalnızca birkaç bininde uçucu yağ bulunmuş ve tanılanmıştır. Yaşlı bitkilere göre genç bitkilerde daha bol bulunan bu yağsı karışımlar çok minik damlacıklar halinde bitkilerin salgı bezlerinde depolanır. Salgı bezlerinin çeperlerinden dışarı sızan damlacıklar bitkinin yüzeyine dağılıp buharlaşarak havaya hoş bir koku yayar. Kokulu bitkiler en çok sıcak iklimli bölgelerde yetişir.

Uçucu yağların bitkilerdeki işlevi kesin olarak bilinmemekle birlikte, çiçekteki yağların hoş kokularının böcekleri çekerek tozlaşmaya yardımcı olduğu, yaprak, odun ve köklerdeki yağların ise asalak böcekleri ve bazı hayvanları kaçırarak bitkileri koruduğu sanılır. Bir ağacın gövdesi yaralandığında sızan uçucu yağla karışık reçineler yaranın üstünü kapayarak hem besisuyu kaybını önler hem de bitkiyi asalaklara ve hastalık yapıcı mikroorganizmalara karşı korur. Bazı araştırmacılar uçucu yağların, bitkilerde biyosentez sonucunda açığa çıkan artık ürünler olduğunu öne sürerler.

Günümüzde uçucu yağlar en çok parfüm yapımında kullanılır. Ayrıca koku verici olarak kozmetik, sabun, deterjan, hayvan yemi, böcek ilacı ve boya gibi çok çeşitli sanayi ürünlerine, tat verici olarak da pasta, şekerleme, et, turşu ve alkolsüz içki gibi çeşitli gıda ürünlerine katılır. Bunların dışında dişçilikte kullanılan çeşitli karışımların ve bazı ilaçların bileşimine de girer.

Uçucu yağlara ilişkin en eski yazılı kaynaklar Hindistan, İran ve Mısır'da bulunmuş, Yunanlılar ile Romalıların Doğu ülkeleriy-

Bazı önemli uçucu yağlar

uçucu yağ	kaynak
Abies sibirica (Sibirya göknarı)	Rusya
acıbadem	ABD, Fas, İspanya, Fransa, Cezayir
adaçayı	Hırvatistan, Fransa, Macaristan
anason ve yıldızanasonu	Rusya, Doğu Avrupa, Çin, Vietnam
ardıç meyvesi	Orta Avrupa
ardıç yaprağı	ABD, Afrika, Hindistan
bergamot	Sicilya ve İtalya Yarımadası, Fransa, İsviçre
biberiye	İspanya, İtalya, Doğu Avrupa, Rusya
bois de rose	Brezilya, Peru
çam	İngiltere
deline	Batı Hint Adaları
dereotu	Orta Avrupa, ABD
greyfurt	ABD
gül	Bulgaristan, Türkiye, Fransa, Fas
ıtır	Reunion, Fas, Rusya, Madagaskar,
ilang-ilang	Madagaskar, Reunion, Filipinler, Avrupa
kafur	Çin, Japonya, Tayvan
kakule	Sri Lanka, Hindistan, Orta Amerika
karamankumyonu	Hollanda, Rusya
karanfil tomurcuk	Zengibar, Madagaskar
karanfil yaprak	Zengibar, Madagaskar
kenopod	ABD
kereviz tohumu	Hindistan, Fransa, ABD
kişniş	Doğu Avrupa, Rusya
kopahu	Güney Amerika
küçükhindistancevizi	Endonezya, Batı Hint Adaları
ladin	ABD, Kanada
lavanta	Fransa, Rusya, İngiltere, İspanya
lemon grass	Güneydoğu Asya, Orta Amerika, Batı Afrika
limon	ABD, İtalya, Brezilya, İsrail, Yunanistan
mandalina	İtalya, İspanya, Kıbrıs
mazı	ABD
melekotu kökü	Belçika, Fransa, Hollanda, Almanya
misketlimonu	Meksika, Haiti, Batı Hint Adaları
nane	ABD, İngiltere, Hindistan, Rusya, Japonya, Çin, Almanya
neroli (turunç çiçeği)	Fransa, İtalya, İspanya, Lübnan, Mısır
Ocotea cymbarum	Brezilya, Kolombiya, Paraguay
okaliptus	Avustralya, İspanya, Güney Amerika
origanum	İspanya, Fas
palmarosa	Hindistan, Cava
patchouli	Endonezya, Malezya, Filipinler
pelinotu	Fransa, ABD
portakal	ABD, İtalya, Batı Hint Adaları
rezene	Orta ve Doğu Avrupa, Rusya, İtalya, Fransa
sandal	Hindistan
sitronella	Sri Lanka, Cava, Çin, Guatemala
tarçın kabuğu	Çin, Myanmar, Sri Lanka
tarçın yaprağı	Çin, Myanmar, Sri Lanka
terebentin	ABD, İsveç, Yunanistan, Rusya
turunç	Batı Hint Adaları, İtalya, Brezilya, İspanya
vetiver	Réunion, Cava, Brezilya, Haiti
yarpuz	İspanya, Fas
yasemin	Fransa, İtalya, Fas
zencefil	Jamaika, Hindistan, Batı Afrika

le kokulu yağ ticareti yaptıkları anlaşılmıştır. Bu ürünlerin, bitkilerin çiçek, kök ve yapraklarının katı yağlar içine yatırılarak elde edildiği sanılmaktadır. En eski uygarlıklarda ise doğrudan kokulu bitkiler ya da bunların reçinemsi ürünleri kullanılırdı. Uçucu yağların damıtma yoluyla elde edilmesi tekniği ilk kez Araplar tarafından geliştirildi. Gene Arapların mayalanmış şekerden etil alkol damıtmayı başarmalarıyla, yüzlerce yıldır uçucu yağların özütlenmesinde kullanılan katı yağların yerine yeni bir çözücü bulunmuş oldu.

Ortaçağda, damıtma yönteminin Avrupa'ya yayılmasından kısa bir süre sonra uçucu yağlar pek çok araştırmacının ilgi odağı haline geldi ve 16. yüzyılda ardıç, gül, biberiye, terebentin, adaçayı, tarçın ve mürrüsafi yağları elde edildi. İsviçreli ünlü hekim ve simyacı Paracelsus'un (1493-1541) kuramları bitkilerde uçucu yağ araştırmalarını hızlandırdı.

Marco Polo'dan sonra Doğu ile Batı arasında gelişen baharat ticaretiyle Hindistan, Çin ve Hint Adalarından Avrupa'ya pek çok değerli baharat getirildi. Doğal olarak bunların bir bölümünden (örn. adaçayı, tarçın ve küçükhindistancevizi) uçucu yağ çıkarıldı. Yapı ve bileşenlerine ilişkin çok az şey anlaşılmış olmakla birlikte 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde yaklaşık 100'e yakın uçucu yağ elde edilmişti.

Uçucu yağlar bitkilerden başlıca damıtma, anfloraj (soğukta katı yağ ile özütleme), maserasyon (sıcakta katı yağ ile özütleme), çözücüyle özütleme ya da mekanik sıkma yöntemleriyle elde edilir. Anfloraj yöntemi az miktarda uçucu yağ içeren ya da sıcağa dayanıklı olmadığı için kaynar su ve buhar karşısında kolayca bozunabilen, yani damıtmaya uygun olmayan taçyaprak gibi narin bitki organlarına; sıkma yöntemi ise en çok, uçucu yağı kalın dış kabuklarında barındıran turunçgil meyvelerine uygulanır.

Uçucu yağların en önemli bileşenleri terpenlerdir. Bunların yanı sıra, yağın türüne bağlı olarak yapılarında önemli miktarlarda düz zincirli, aromatik ya da heterosiklik bileşikler de yer alır. Örneğin sarmısak yağında alil sülfürler, portakal esansında eser miktarda indol ve antranilik asit esterleri, menekşe yağında düz zincirli alkoller ve aldehitler, başka birçok uçucu yağda ise fenoller ve öbür aromatik bileşikler bulunur.

Terpenler beş karbonlu izopren moleküllerinden oluşur. Hidrokarbonlar ile alkoller, aldehitler, ketonlar, asitler, esterler, oksitler, laktonlar, asetaller ve fenoller gibi oksijenli bileşikler ise uçucu yağlara özgün koku ve tadını verir.

uçuçböceği *bak.* uğurböceği

uçuk, HERPES SIMPLEKS olarak da bilinir, *Herpes simplex* türü virüsün etken olduğu ve deride ya da cinsel organlarda ortaya çıkan enfeksiyon.

Virüsün Tip I olarak adlandırılan tipi genellikle ağzın içinde ve çevresinde, ayrıca vücudun belden yukarıda kalan bölgelerinde çıkan uçuklara neden olur. En önemli belirti deride ya da mukozada çıkan ve uçuk adı verilen küçük sıvı dolu kesecikler topluluğudur; sıklıkla dudaklarda ve yüzde, kimi zaman da gövdede ve ellerde görülür. Tip I virüs gözlerde de enfeksiyona yol açarak korneada ülserleşen yaralara ve görme bozukluklarına neden olur. İkincil bir enfeksiyon yoksa, lezyonun başlangıcından 6-10 gün sonra deri normal görünümüne kavuşur.

Enfeksiyonla ilk kez karşılaşan bireylerde, sıklıkla çocuklar ya da genç erişkinlerde rastlanan lezyon birincil uçuk olarak adlandırılır ve genellikle ağzın içini döşeyen mukozada görülür. Ateşin yanı sıra enfeksiyonun olduğu bölgenin yakınındaki lenf düğümlerinde şişme de görülür. Lezyonlar sıklıkla iki hafta içinde iyileşir.

Herpes simplex Tip II cinsel organlarda genellikle cinsel ilişkiyle bulaşan enfeksiyonlara neden olur. Cinsel organlardaki uçuğun kuluçka devresi ortalama dört, beş gündür; 24 saat kadar kısa, iki hafta kadar uzun da olabilir. Kesecikler birkaç gün içinde patlayarak çevresi şiş ve iltihaplı deriyle çevrili, yüzeyi aşınmış bölgelere dönüşür. Lezyonlar bir iki hafta bu aşamada kaldıktan sonra tümüyle iyileşmesi dört-altı hafta sürebilir. Cinsel organlarında uçuk enfeksiyonu olan gebelerin doğurduğu çocuklarda da ağır enfeksiyonlara rastlanabilir.

Virüsün Güney Amerika'nın orta ve kuzey bölgelerinde yaşayan çizgili kaplan balıkçıl (*Tigrisoma lineatum*) ya da Meksika kaplan balıkçılı (*T. mexicanum*) gibi kuşlara da bulaştığı bilinir.

uçunum *bak.* süblimleşme

uçurtma, uzun bir iple yerden denetlenen ve rüzgârda uçurulan spor ve eğlence amaçlı düzenek. Genellikle ahşap bir iskeletin kâğıt, bez ya da naylonla kaplanmasıyla yapılır.

Bazı kaynaklarda uçurtmayı İÖ 5. yüzyılda Eski Yunanlı bilgin Arkhimedes'in bulduğu belirtilirse de, Asya'da uçurtma kullanımının çok daha eski tarihlere indiği bilinmektedir. Uçurtma öteden beri Koreliler, Çinliler, Japonlar ve Malezyalılar için ulusal bir eğlence olagelmiştir. Geceleri bir evin üzerinde uçurulan uçurtmanın kötü ruhları kovduğuna ilişkin inancın yaygın olduğu Asya'da günümüzde de törenle uçurulan bazı uçurtmalara dinsel bir önem verilir. Tarihte uçurtmanın pratik amaçla kullanımına da sık sık rastlanır. Efsanelerde Koreli bir komutanın askerlerine işaret vermek için uçurtmayla bir fener sallandırdığı, daha eski dönemlerde bir başka komutanın da bir ırmağın iki kıyısı arasında uçurtma aracılığıyla bir hat çektiği, bu hattan yararlanarak bir halatı karşı kıyıya geçirdiği ve bir köprü yapımına başladığı söylenir.

Benjamin Franklin 1752'de yaptığı ünlü deneyde uçurtmasının ipine astığı metal bir anahtar aracılığıyla fırtınalı bir havada elektrik akımını çekerek şimşeğin elektrik taşıdığını gösterdi. Uçurtmalar uzun yıllar hava gözlemlerinde kullanıldı. Balon ve uçaklardan önce atmosferle ilgili verileri belirlemek için gerekli aletler uçurtmayla yüksek lere çıkarılırdı. 20. yüzyıl başlarına değin gözetleme olanağını artırmak amacıyla uçurtmalardan yararlanılarak askeri deneyler de yapıldı.

En yaygın uçurtma tipleri üç çıtalı (altıgen), iki çıtalı kuyruksuz (baklava biçimli) ve kutu uçurtmalardır. Tek bir düzlemden oluşan uçurtmalarda dengeyi sağlamak için kuyruk bulunmalıdır. Kuyruk, ağırlığından ötürü değil, havaya direnç gösterdiği için etkilidir.

Üç çıtalı uçurtmada bütün çıtalar aynı uzunluktadır; bunlar bakışımlı olarak dizilir ve orta noktalarından bağlanır. Çıtalar arasındaki açı 60° olmalıdır. Çıtaların uçlarından bağlanan ip gergin biçimde bütün iskeleti dolanır. Sonra, uçurtmanın iskeleti hafif bir malzemeyle (kâğıt, bez, naylon vb) kaplanır. İki çıtalı kuyruksuz uçurtmanın çıtaları eşit uzunluktadır. Bu çıtalardan biri, öbürünün tepe noktasından çıta uzunluğunun yedide biri kadar bir mesafede, ortasından bağlanır.

Avustralyalı Lawrence Hargrave'in 1890'larda icat ettiği kutu uçurtma, adını dikdörtgen biçiminden alır. Uçurtma iskeletinin uzunluğu genişliğinin iki katıdır ve uçları kaplanmaz; uçurtma uzunluğunun yalnızca üçte biri kaplanır. Bu tür uçurtmalar başka geometrik biçimlerde de olabilir. Son zamanlarda kuş, insan, balık, gemi, kelebek vb biçimlerdeki uçurtmalar ilgi çekmektedir. Uçurtma uçurmak için en uygun yerler rüzgârın istikrarlı biçimde ve yere yakın estiği açık alanlardır. En uygun rüzgâr hızı saatte 15-36 km'dir.

uçuş benzetim aygıtı, UÇUŞ SİMÜLATÖRÜ olarak da bilinir, uçak ya da uzay aracı pilotlarının eğitimi amacıyla uçuş koşullarının benzetiminde kullanılan elektronik ya da mekanik sistemlerin ortak adı. Uçuş benzetiminin amacı pilotların gerçek uçuş eğitiminden geçirilmesine bir seçenek oluşturmak değil, pilot adayının görece pahalı ve tehlikeli gerçek uçuş eğitiminden önce kullanacağı aracı tanımasını sağlamaktır. Mevcut uçaklarda yapılan değişikliklerin ve yeni uçak modellerinin pilota tanıtılmasında ya da pilotun bilgi ve yeteneklerinin gözden geçirilmesinde de uçuş benzetim aygıtından yararlanılır.

Wright kardeşlerin ilk motorlu uçuşu gerçekleştirdikleri 1903'ten sonraki 10 yıl içinde İngiltere'de iki uçuş benzetim aygıtı geliştirildi. Bu aygıtlar pilotun uçağın üç eksen çevresindeki temel manevralarını (yunuslama [burnun aşağı ya da yukarı çevrilmesi], yatma [sağa ya da sola] ve sapma [burnun sağa ya da sola döndürülmesi]) canlandırmaya olanak sağlayacak biçimde tasarlanmıştı. Ama gerçek anlamda ilk uçuş benzetim aygıtını 1929'da ABD'li havacı Edwin A. Link geliştirdi. O dönemde pilotun çevresini görmeden yalnızca aletleri kullanarak "körlemesine" uçuş yapmasını sağlayacak donanımlar geliştirilmişti, ama pilotların gerçek uçaklarla körlemesine uçuş eğitiminden geçirilmesi oldukça riskliydi. Bu alandaki eksikliği gören Link, bir uçağın tüm hareketlerini gerçeğine uyacak biçimde benzetebilen aletlerle ve denetim sistemleriyle donatılmış bir pilot kabini modeli geliştirdi. Pilotlar bu aygıtı kullanarak hem uçağın donanımlarını tanıyor, hem de gerçek uçaktaki komutları vererek düz uçuş ve denetimli tırmanma ve alçalma hareketlerini öğrenebiliyordu. Uçak sanayisinin hızla gelişmeye başlamasıyla birlikte bu uçuş benzetim aygıtının daha da geliştirilmesi zorunluluğu doğdu. Öte yandan ticari havayolu şirketleri de pilot eğitiminde benzetim aygıtından yararlanmaya başladı.

II. Dünya Savaşı sırasında özellikle elektronik sanayisinde gerçekleştirilen teknolojik ilerlemeler uçuş benzetim aygıtlarının gerçek uçağa daha çok benzetilmesini olanaklı kıldı. 1950'lerin başında örneksel (analog) bilgisayarların ortaya çıkması bu gelişmeyi daha da hızlandırdı. Pilot kabinlerinin, denetim sistemlerinin ve donanım göstergelerinin çok çeşitlilik kazanmasıyla birlikte pilotların eğitim uçaklarıyla uçurularak eğitilmesi zorunluluğu ortadan kalktı. 1950'lerde ABD Hava Kuvvetleri "A-4 D" saldırı ve "F-4" avcı uçaklarının pilot kabinlerinin tam bir kopyası olan uçuş benzetim aygıtları kullanmaya başladı. 1960'larda elektronik sayısal ve karma bilgisayarların yaygınlaşması uçuş benzetim sistemlerinde köklü değişikliklerin yapılmasına neden oldu. Bu bilgisayarların uçuş benzetim aygıtlarına uygulanması uzay uçuşlarındaki karmaşık koşulları bile canlandırabilen aygıtlar yapılmasına yol açtı.

uçuş kayıt kutusu, KARA KUTU olarak da bilinir, uçuş sırasında pilotun uçağa verdiği

komutları, uçağın her türlü hareket ve konumu ile uçak içi ve dışı koşulları ve bunlardaki değişimleri sürekli olarak kaydeden alet. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), yolcu taşımacılığında kullanılan uçakların tümünde uçuş kayıt kutusu bulunması zorunluluğu getirmiştir. Askeri uçakların pek çoğunda da uçuş kayıt kutusu bulunur. Bir uçağın olağanüstü bir durumla karşılaşması ya da düşmesi durumunda bunun nedeni uçuş kayıt kutusunda yapılan incelemeler sonucunda belirlenir. Birkaç yalıtkan malzeme katmanı içine yerleştirilmiş yüksek dayanımlı çelikten yapılan uçuş kayıt kutusu, 1.000°C'yi aşan sıcaklıklara ve 100 G'lik (yerçekimi ivmesinin yüz katı) ivmelerin neden olduğu yüklere dayanabilecek niteliktedir. Aletin içinde bulunan kayıt bandı yanlışlıkla silmeyi ve deniz suyu ile teması önleyecek biçimde donatılmıştır. Bu özellikleriyle alet hem çok sert iklim koşullarına, hem de bir kaza anında dış etmenlere karşı dayanıklıdır.

Uçuş kayıt kutusu uçağın hızı, yüksekliği, doğrultusu, yatay ve düşey ivmeleri ile yunuslama, yatma ve sapma hareketi gibi çeşitli değişkenleri kaydeder. Uçak kayıt kutusundan başka uçakta, pilotun yerle yaptığı telsiz konuşmaları ile pilot kabinindeki konuşmaları kaydeden ve ses kayıt kutusu olarak adlandırılan ikinci bir kara kutu bulunur. Hem uçuş kayıt kutusu hem de ses kayıt kutusu uçağın kuyruk bölümünde yer alır.

uçuş simülatörü *bak.* uçuş benzetim aygıtı

Uda, tam adı UDA TENNO, asıl adı SADAMI (d. 10 Haziran 867, Kyoto - ö. 3 Eylül 1931, Kyoto, Japonya), Japonya'nın 59. imparatoru (887-897).

İmparator Koko'nun oğlu ve 859-1160 arasında Japonya'ya egemen olan Fucivara ailesinden gelmeyen birkaç hükümdardan biriydi. Hükümdarlığının ilk yıllarında, ülke yönetiminde *kampaku*(*) makamını elinde bulunduran Fucivara Mototsune söz sahibi oldu. Mototsune'nin ölümünden (891) sonra Udo *kampaku* makamını boş tutarak ve danışmanlarını küçük Japon soyluları arasından seçerek Fucivara ailesinin gücünü kırmaya çalıştı.

897'de büyük oğlu Daigo lehine tahttan çekildiyse de yönetim üzerindeki etkisini sürdürdü. 899'da gözdesi olan tanınmış bilim adamı Sugavara Miçizane'yi ülkenin önemli ikinci bakanlığı olan sağ yan bakanlığına (*udaicin*) getirmeyi başardı. Ama daha önemli bir makam olan sol yan bakanlığına (*sadaicin*) Fucivara ailesinin başı Fucivara Tokihira'nın(*) getirilmesini kabul etmek zorunda kaldı. Fucivara ailesi Daigo'nun ölümünden sonra *kampaku* makamını yeniden ele geçirdi ve yaklaşık 3 yüzyıl boyunca yönetime egemen oldu.

Udaipur, Hindistan'ın kuzeybatı kesimindeki Racasthan eyaletinde il ve il merkezi kent. Udaipur (Şafak Kenti), Çittaurgarh'ın yağmalanmasından sonra Maharana Udai Singh tarafından Udaipur Prensliği'nin başkenti yapıldı (1568). Kentin batısında Piçola Gölü yer alır. Tahta çıkmadan önce babası Cihangir'e karşı ayaklanan Hint-Türk hükümdarı Şah Cihan (hd 1628-58) bu dönemde Piçola Gölünde bulunan iki küçük adadaki mermer saraylardan birinde yaşadı. Kentte kimyasal maddeler, asbest ve kil üreten fabrikalar vardır. El sanatları arasında nakış ve lak işleri ile kumaş ve fildişi eşya üretimi sayılabilir. Kentte birkaç hastane ile bir müze ve Udaipur Üniversitesi (1962) yer alır.

Yüzölçümü 17.267 km² olan Udaipur ili Aravalli Dağlarının bir bölümünü oluşturan tepelik ve ormanlık bir bölgeyi içine alır. İldeki başlıca ırmak Banas'tır. Temel ekonomik uğraş tarımdır; yetiştirilen ürünler arasında kocadarı, nohut, mısır, şekerkamışı ve yağlı tohumlar sayılabilir. İlde berilyum, kurşun, çinko, gümüş, asbest, demir cevheri, mika, zümrüt, grena ve cam kumu çıkarılır.

8. yüzyılda Sisodia Racputları tarafından kurulan Udaipur (Mevar) Prensliği Racput prensliklerinin en önemlilerinden biriydi. Uzun yıllar Müslümanların saldırılarına başarıyla karşı koyan Udaipur, 18. yüzyılda iç çatışmalardan ve Marathaların akınlarından büyük zarar gördü. 1818'de de İngiltere'nin üstünlüğünü kabul etti. 1948'de Racasthan eyaletine bağlandı. Nüfus (1991) kent, 307.682; (1981) il, 2.356.959.

Udall, Nicholas (d. Aralık 1505?, Southampton, Hampshire - ö. Aralık 1556, Westminster, İngiltere), İngiliz oyun yazarı, çevirmen ve öğretmen. Bilinen ilk İngilizce komedi olan *Ralph Roister Doister*'ın yazarıdır.

Oxford Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra aynı üniversitede ders vermeye başladı. Anne Boleyn'in taç giyme töreni için "küçük şarkılar ve ara oyunlar" yazdığında (1533) Londra'da öğretmenlik yapıyordu. 1534'te *Floures for Latine Spekynge Selected and Gathered out of Terence ... translated into Englysshe*'i (Terentius'tan Derlenerek İngilizceye Çevrilmiş Latin Edebiyatı Güldestesi) yayımladı. Aynı yıl Eton College'a müdür oldu.

Udall'ın 1542'den 1545'e değin Londra'da yaşadığı ve çeviri işiyle uğraştığı anlaşılmaktadır. 1542'de Erasmus'un *Apopthegmes* adlı yapıtını çevirdi ve kendisi gibi Reform yanlısı Catherine Parr tarafından Erasmus'un Yeni Ahit yorumunu çevirmekle görevlendirildi. İncil'lerle Resullerin İşleri'nin çevirisi 1548'de yayımlandı. Luka İncili'ni Udall, Yuhanna İncili'ni ise Prenses Mary (sonradan Kraliçe I. Mary) çevirdi.

John Bale'in İngiliz yazarları katologunda Udall'ın birçok komedi yazdığından söz edilirse de günümüzde onun yazdığı kesinlikle bilinen tek oyun, 1533 dolayında yazılıp sahnelendiği sanılan *Ralph Roister Doister*'dır. Ortaçağ ibret oyunları, ara oyunları ve farslarından doğan İngiliz komedisinin ilk örneği olan oyun, Terentius ve Plautus'un yapıtları örnek alınarak yazılmıştır. Ana tema Plautus'un *Miles Gloriosus* (*Palavracı Asker*) adlı oyunundan alınmıştır: Yanında züğürt bir dalkavukla dolaşan palavracı bir asker her gördüğü kadını kendisine âşık sanır, ama sonunda süzme bir korkak olduğu anlaşılır. Olaylar, kişiler ve günlük konuşmalar ise İngiltere'ye özgüdür. Udall'ın bu oyunu öğrencileri tarafından Noel'de Londra'da sahnelenmesi için yazdığı sanılmaktadır.

Udasi (Sanskrit dilinde *udas*: "reddetmek", "el çekmek"), Hindistan'da bir Sih mezhebi. Üyelerinin hiç evlenmemesini ve çileci bir yaşam sürmesini öngörür. İlk Sih gurusu Nanak'ın oğlu Siri Çand'ın müritlerince kuruldu. Altıncı guru Hargobind'in büyük oğlu Baba Gurditta'nın önderliğinde mezhep üyeleri özellikle Sihlerin anayurdu Pencap'ın kuzey ve doğu bölgelerinde misyonerlik çalışmaları yürüttüler. Khalsa tarikatının simgesi olan ve *kesa* (saç ve sakal), *kangha* (tarak), *kaçç* (kısa pantolon), *kara* (çelik bilezik) ve *kirpan*'dan (iki yanı keskin hançer) oluşan "beş K"yi bulundurma zorunluluğunu kabul etmediler. Udasiler saç ve sakal tıraşı olabilirler; kırmızımsı giysiler giyerler ve Hindu çileciler gibi kast işaretleri, kutsal iplikler ve dua kitapları taşırlar. Amritsar'daki (Pencap) ana Sih tapınağı olan Altın Tapınak'ın (Harmandır) yanında bir Udasi tapınağı vardır.

Udayagiri, Hindistan'ın doğusunda, Orissa eyaletindeki Gancam ilinde köy ve arkeolojik sit alanı. Köyde, kayalara oyulmuş Caynacı ve Budacı mağara tapınakları vardır. Bunlardan biri, bir avlu girintisinin üç yanına iki katlı olarak oyulmuş bir dizi hücreden oluşur. Mağaralardaki yazıtlar İÖ 2. yüzyıl ile İS 10. yüzyıl arasındaki döneme aittir.

Udayanaçarya (ö. 10. yy., Darbhanga yakınları, Bihar eyaleti, Hindistan), Hindistan'daki iki büyük mantık okulunu uzlaştırmaya çalışarak ülkenin bazı bölgelerinde bugün de benimsenen Navya-Nyaya (Yeni Nyaya) adlı "doğru" usavurma okulunun temelini atan Hindu mantıkçısı. Bu okullardan eski Nyaya sistemi bilgi nesnelerini mantıksal tanıtlama yoluyla eleştirel olarak inceliyor, ondan daha önce geliştirilen Vaişeshika sistemi ise düşünülebilen ve adlandırılabilen nesneler olan tikelleri konu alıyordu.

Udayanaçarya Vaişeshika sisteminde olduğu gibi atomcu bir dünya görüşünü benimseyerek bütün fiziksel varlıkların atomların bileşiminden oluştuğunu kabul etti. Ama aynı zamanda zihne de önem vererek zihnin doğadaki nesneleri doğru algılaması sorununa da eğildi. Düşüncelerini *Kusumancalı* adlı yapıtında ve Budacılığın ateist yaklaşımı eleştirdiği *Bauddhadhikkara*'da tutarlı bir biçimde ortaya koydu. Budacılarla tartışmaların çok canlı olduğu bu dönemde kişisel bir Tanrı'ya duyduğu inancı dile getirdi; bu inancını da "neden" ve "sonuç" kavramlarına dayanarak savundu. Dünyanın varlığının yalnızca atomların etkinliği ile açıklanamayacak bir sonuç olduğunu, yüce bir varlığın bu sonucu doğurması ve atomların etkinliklerini düzenlemesi gerektiğini, dolayısıyla da Tanrı'nın var olduğunu öne sürdü.

Uddevalla, İsveç'in güneybatı kesimindeki Göteborg och Bohus ilinde (*län*) kent. Göteborg'un kuzeyinde, Skagerrak'ın girintilerinden biri olan By Fiyordunun başında, Bäveån Irmağının kıyısında yer alır. Çakıllarla kaplı doğu kıyılarında 10 bin yıl öncesinde kabukluların yaşadığını gösteren izler bulunmuştur. Uddevalla putperestlere ait bir kurban yeri olan Odensvold'la özdeşleştirilir. 1498'de tüzel kimlik kazanan kentin büyük bölümü Danimarka ile İsveç arasındaki savaşlar sırasında zarar gördü ve yakıldı. Eskiden kent ekonomisinin temelini oluşturan tahıl ticareti, balıkçılık ve taşocakçılığı zamanla yerini sanayiye bıraktı; günümüzde kentteki başlıca sanayi dalı gemi yapımıdır. Uddevalla, deniz kıyısındaki konumu sayesinde ilgi gören bir sayfiye merkezi durumuna gelmiştir. Nüfus (1984 tah.) belediye, 45.827.

Udhampur, Hindistan Yarımadasının kuzeybatısında, Cemmu ve Keşmir'in Hindistan'ın denetimindeki kesiminde il ve il merkezi kent. Adını Cemmu ve Keşmir eyaletinin kurucusu ve hükümdarı Gulab Singh'in büyük oğlu Udham Singh'den almıştır. Hindistan'ın kuzey kesimindeki en önemli askeri merkezlerden biri olan Udhampur kenti Pathankot-Uri Ulusal Karayolu üzerinde, deniz düzeyinden 760 m yükseklikte yer alır. Kentin 10 km kuzeyinde, toplu olarak Krimçi (11. yy) olarak adlandırılan dört Şiva tapınağı bulunur.

Yüzölçümü 4.546 km² olan Udhampur ili kuzeydeki Pir Pencal Sıradağlarından güneydeki Cemmu Sivalik Tepelerine doğru alçalan bir bölgeyi içine alır. İl toprakların sularını Çhenab ve Tavi ırmakları toplar. Yetiştirilen başlıca ürünler pirinç, mısır, kocadarı ve arpadır. Daha yüksek-lerdeki otluk yamaçlarda Guccar ve Bakarval göçebeleri yaz aylarında koyun ve keçi otlatırlar. Yörede hayvan, ham yün ve deri ticareti yapılır. Sanayi dalları arasında bıçkıcılık, pirinç öğütme, metal işleme ve maden ergitme sayılabilir. Vaishno Devi Hinduların önde gelen hac merkezlerinden biridir. Nüfus (1981) kent, 22.509; il, 453.636.

Udi-Nsukka Platosu, Nijerya'nın ortagüney kesiminde, neredeyse kesintisiz bir yükselti oluşturan birbirine bitişik iki plato. Doğuya bakan Nsukka Platosu, kuzeydeki Nsukka kentinden başlayarak güneydeki Enugu'ya kadar 130 km boyunca uzanır. Udi Platosu ise, Enugu'dan başlayarak Okigwi yakınlarındaki bir noktaya kadar yaklaşık 160 km boyunca güneye doğru devam eder. Platonun ortalama yüksekliği 300 m'den biraz fazladır; Enugu'nun 24 km kuzeybatısında en yüksek noktasına (y. 570 m) ulaşır.

Platonun doğu ve kuzey yamaçları güzel manzarasıyla dikkati çeker. Cross Irmağının kolları çavlanlar oluşturarak platonun doğu yamaçlarından Cross Irmağı ovasına dökülür. Anambra, Adada ve Mamu ırmaklarını besleyen akarsular platonun batı kesiminden doğar. Bu ırmaklar Anambra Düzlüklerini geçtikten sonra Nijer Irmağına katılır. Imo Irmağının kaynağı platonun batı ucundadır.

1909'da platonun güney kesiminde kömür yatakları bulunmuş, 1915'te de Enugu yakınlarında kömür çıkarılmaya başlamıştır. Platonun kuzeyindeki kömür yatakları ise ancak 1968'de Ankpa yakınlarındaki Okaba'da maden ocaklarının kurulmasıyla işletmeye açılmıştır. Bu kömür yatakları sayesinde Nijerya Batı Afrika'daki ilk kömür üreticisi ülke olmuştur.

Nüfusun büyük bölümünü güneyde İbolar, kuzeyde ise İgalalar oluşturur. Platodaki başlıca yerleşmeler Enugu, Nsukka, Enugu Ezike ve Ankpa'dır.

Udine, İtalya'nın kuzeydoğu kesiminde, Friuli-Venezia Giulia yönetim bölgesindeki Udine ilinin merkezi kent. Slovenya sınırı yakınında, Trieste'nin kuzeybatısında yer alır. Utina adlı Roma sınır yerleşmesinin yerinde kurulduğu sanılır. 1238'den 1751'e değin Aquileia patriklik bölgesinin merkeziydi. 1751'de patriklik kaldırılarak yerine Udine ve Gorizia başpiskoposlukları oluşturuldu. 1420'de Venedikliler tarafından ele geçirilen Udine, 1797'de Campo Formio Antlaşması'yla Avusturya'ya bırakıldı. 1866'da İtalya ile birleşti. Eskiden patriklerin ve Venedik valilerinin konutu olan ve 1517'de yeniden inşa edilen şatoda günümüzde, Giovanni Tiepolo'nun yapıtlarının sergilendiği bir sanat galerisiyle bir müze bulunur. Kentteki öteki önemli yapılar Halk Sarayı (1448-56), Bernardino da Morcote'nin inşa ettiği ve Giovanni da Udine'nin bir saat kulesi eklediği Loggia del San Giovanni (1533-39) ve 16. yüzyıla ait başpiskoposluk sarayıdır. Bir ticaret ve sanayi merkezi olan kentte pamuklu dokuma, deri, makine ve gıda sanayileri gelişmiştir. Nüfus (1990 tah.) belediye, 98.872.

Udmurt Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nda yönetim birimi. Bir bölümü güneydoğu sınırı boyunca akan Kama Irmağı havzasında, bir bölümü de Çeptsa ve Kilmez ırmaklarının su toplama alanında yer alır. Yüzölçümü 42.100 km², başkenti İjevsk'tir (eskiden Ustinov).

Ural Dağlarının bir uzantısı kuzeydoğuda cumhuriyetin en yüksek noktasını (330 m) oluşturur. Bölge toprakları bu noktadan başlayarak batıya ve güneye doğru alçalır. Udmurt Özerk Cumhuriyeti'nde kara iklimi hüküm sürer. Ortalama sıcaklık ocakta –15°C, temmuzda ise 18°C'dir. Ortalama yıllık yağış miktarı 400-500 mm'dir; bu miktarın büyük bölümü yaz aylarında düşer. Cumhuriyet topraklarının yaklaşık beşte ikisi ladin, çam ve huş ağacından oluşan taygalarla kaplıdır; en güneyde ise başta meşe ve ıhlamur olmak üzere kışın yapraklarını döken ağaç türlerine rastlanır.

Fin-Ugor kökenli Udmurt halkının yerleştiği bölge 14. ve 15. yüzyıllarda Kazan Hanlığı'nın yönetiminde kaldı. 1552'de, IV. İvan'ın (Korkunç) hükümdarlığı sırasında Rusların eline geçti. 1920'de Votskaya adıyla özerk yönetim birimi (*oblast*) statüsü kazandı. 1932'de adı Udmurt olarak değiştirildi. 1934'te özerk cumhuriyet yapıldı. Günümüzde Ruslar, Udmurtlar, Tatarlar, Mariler ve Ukraynalılardan oluşan nüfusunun yaklaşık yüzde 70'i kentlerde yaşar. Başkent İjevsk dışındaki önemli yerleşmeler Sarapul, Votkinsk ve Glazov'dur.

Urallar ekonomik bölgesinin bir parçasını oluşturan Udmurt Özerk Cumhuriyeti büyük ölçüde sanayileşmiştir. Başlıca sanayi dalları deri, keten ve gıda işleme ile tuğla ve çimento üretimidir; metalurji sanayisi ile kerestecilik ve bıçkıcılık da önemlidir. İjevsk'te nitelikli çelik, tüfek, mobilya, motosiklet, elektrik motoru, ulaşım ve inşaat malzemesi, Votkinsk'te lokomotif ve taşıyıcı kayış, Sarapul'da petrol sondaj makineleri ve radyo, Kambarka'da lokomotif, vagon ve tomruk işleme aletleri, Mojga'da da cam üretilir. İjevsk, Votkinsk ve Sarapul'da termik santrallar vardır.

Başlıca tarımsal ürünler yulaf ve çavdardır; ayrıca buğday, mısır, keten ve kenevir de yetiştirilir. Öteki tarımsal etkinlikler arasında bostancılık, mandıracılık, arıcılık ve hayvancılık sayılabilir.

Cumhuriyetteki demir, kara ve hava yolları İjevsk'te kesişir. Perm-Kazan Karayolu cumhuriyet topraklarını boydan boya geçer. Nüfus (1990 tah.) 1.619.000.

Udon Thani, Tayland'ın kuzeydoğu kesiminde, Laos sınırı yakınında kent. Udon Thani Khorat Platosunun kuzey kesiminin başlıca yerleşim merkezidir. Kente kara, demir ve hava yoluyla ulaşılabilir. Yörede pirinç ve kereste üretilir, çiftlik hayvanları yetiştirilir ve tatlı su balıkçılığı yapılır. Nüfus (1986 tah.) 82.706.

Ueda, Japonya'da, Honşu Adasında, Nagano ilinde (*ken*) kent. Çikuma Irmağının (*gava*) kıyısında yer alır. Tokugava döneminde (1603-1867) bir kale kent olan Ueda, sonradan bir ipek üretim merkezi durumuna geldi ve kentte İpekböcekçiliği Meslek Okulu açıldı. İpek sanayisi 20. yüzyılın ortalarında geriledi. Günümüzde başlıca sanayi etkinlikleri sentetik kumaş, işlenmiş gıda ve elektrikli alet üretimidir. Kara ve demir yoluyla ulaşılan kentin yakınlarında Besşo kaplıcaları ve Sugadaira kayak merkezi gibi turistik yerler vardır. Eski kalenin kalıntıları müze olarak kullanılmaktadır. Budacı Şinano-Kokubun Tapınağı Ueda'dadır. Nüfus (1991 tah.) 120.058.

Ueda Akinari, asıl adı UEDA SENCIRO (d. 25 Temmuz 1734, Osaka - ö. 8 Ağustos 1809, Kyoto, Japonya), doğaüstü olayları işlediği öyküleriyle tanınan Japon yazar.

Bir yağ ve kâğıt tüccarı tarafından evlat edinildi. Çocukken geçirdiği çiçek hastalığı yüzünden elleri kısmen felç oldu. Yaklaşık 25 yaşındayken klasik Japon ve Çin edebiyatına ilgi duymaya başladı. 1761'de kendisini evlat edinen tüccarın ölümü üzerine onun işlerini devraldı, ama 1771'de çıkan yangında işini bütünüyle yitirdi. Ardından, dönemin yaygın yazı türü olan *ukiyo-zoşi*'ye (Geçici Dünyadan Öyküler) yöneldi. 1776'da *Ugetsu monogatari*'yi (Mehtap ve Yağmur Öyküsü) yayımladı. Hayalet öykülerinden oluşan bu kitapta çizimleri temel, metni ise yardımcı öğe olarak alan değişik bir edebi üslup kullandı. Tarih ve filolojiyle de yakından ilgilenerek klasik edebiyatın canlandırılması ve dilde reform yapılmasını savundu. Son yıllarını yoksulluk içinde geçirdi. 1808'de *Harusame monogatari* (Bahar Yağmuru Öyküsü) adlı bir başka öykü kitabı yayımlandı. Yönetmen Mizoguçi Kenci *Ugetsu* (1953) adlı başarılı filmini *Ugetsu monogatari*'ye dayandırmıştır.

Ueno, Japonya'da, Honşu Adasında, Mie ilinde (*ken*) kent. Kii Yarımadasının (*hanto*) girişinde, dağlarla çevrili bir havzada yer alır. 1611'de yapılan bir şatonun çevresinde gelişen kent, tarihsel atmosferini günümüzde de korumaktadır. 1953'te yeniden yapılan eski şatonun çevresinde Hakuho Parkı bulunur. Aizen Tapınağı (*in*) 17. yüzyılda yaşamış *haiku* (kısa şiir) ustası Matsuo Başo'nun yapıtlarında adı geçen üç gözlü ve altı kollu aşk tanrısına adanmıştır. Kentteki sanayi etkinlikleri *saki* (pirinç birası), dokuma, sert ve gözeneksiz seramik ve şemsiye gibi geleneksel malların üretimiyle sınırlıdır. Ueno demiryoluyla batıda Nara'ya, doğuda Nagoya'ya bağlıdır. Nüfus (1990) 60.239.

Ueno Hayvanat Bahçeleri, Japonca UENO DOBUTSUEN, Japonya'nın en eski ve en ünlü hayvanat bahçesi. 1882'de Tokyo Müzesi tarafından kurulmuş, 1924'te yönetimi belediyeye devredilmiştir. Tokyo'nun Ueno semtinde geleneksel Japon bahçe tasarımına uygun biçimde düzenlenmiş 13 ha'lık bir alanı kaplar. II. Dünya Savaşı sırasında ağır hasar gören hayvanat bahçesi, 10 yıl içinde eski görünümüne bağlı kalınarak yeniden inşa edilmiş, 20. yüzyılın sonlarında ise bahçeyi modernleştirmek amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Hayvanat bahçesinde, aralarında ender rastlanan dev çörelle ıslah edilmiş çeşitli sülün ve valabi gruplarının da bulunduğu 960'a yakın türden yaklaşık 8.860 hayvan yaşar.

Ueno Hayvanat Bahçesi 1958'de Hodokubo ilçesinde Tama Hayvanat Bahçesi'ni (50 ha) açarak hayvan koleksiyonunu genişletmiştir. Bu bahçede Japonya'ya özgü yaklaşık 15 bin böceğin yetiştirilip sergilendiği 1,5 ha'lık eşsiz bir insektaryum vardır. Asya ve Afrika'ya özgü hayvanların ağırlıkta olduğu bahçede ıslah edilmiş bir Kuzey Afrika oriksi sürüsüyle Hindistan gergedanları da yaşar. Tama Hayvanat Bahçesi'nde keçiye benzer bir hayvan türü olan *Capricornis crispus* ile Mançurya turnasının uluslararası soykütüklerinin tutulduğu bir merkez vardır.

Uesugi AİLESİ, 15. yüzyıl başlarından 19. yüzyılın son yarısına değin Japonya'nın en önemli savaşçı klanlarından biri.

Uesugi ailesinin reisi 1439'da, babadan oğula geçen Kanto genel valiliğine atandı. Böylece Uesugiler Japonya'daki ikinci en güçlü klan oldu ve ülkenin batı kesiminde egemen güç durumuna geldi. 16. yüzyıl ortalarından başlayarak Kanto bölgesinde güçlenen Hoco ailesi karşısında geriledi. Ama aileye sonradan katılan savaşçı Uesugi Kenşin'in (1530-78) çabalarıyla kayıplarının bir bölümünü geri aldı ve 16. yüzyıl sonlarında Japonya'nın ortasında Kuzey Honşu Ovasının kuzeyine yerleşti.

Kenşin'in yerine ailenin başına geçen Uesugi Kagekatsu (1555-1623), Toyotomi Hideyoşi'nin Japonya'yı yeniden birleştirme girişimine ilk katılanlardan biriydi. Hideyoşi ölmeden önce, Kagekatsu'yu çocuk yaştaki oğlu Hideyori'nin beş naibinden biri olarak atadı.

Kagekatsu 1600'de, naipler kurulunun başı Tokugava İeyasu'nun iktidarına meydan okumaya kalkıştı. Kagekatsu'nun yenilgiye uğraması Japonya'da Tokugava ailesinin yükselişini belirledi. 1603'te kendisini askeri diktatör (şogun) ilan eden İeyasu, Uesugi ailesinin eski topraklarının bir bölümünü elinde tutmasına izin verdi. Uesugiler, Tokugava yönetiminde Kuzey Honşu'daki Yonezava'nın *daimyo*'su oldular; Tokugava egemenliğinin yıkıldığı ve Japonya'nın feodal yapısına son verildiği Meici Restorasyonu'na değin (1868) bu toprakları yönettiler.

Uesugi Kenşin, UESUGI TERUTORA olarak da bilinir, asıl adı NAGAO TORAÇİYO (d. 18 Şubat 1530, Takada, Eçigo - ö. 19 Nisan 1578, Takada, Japonya), 16. yüzyılda Japonya'nın en güçlü savaşçılarından biri.

Kuzeydoğu Japonya'daki Eçigo yöresini yöneten babasının 1543'te ölmesinden sonra ailenin bölge üzerindeki denetimi zayıflamaya başladı. Toraçiyo bu denetimi yeniden kurduğu gibi, komşu eyaletler üzerinde de egemenlik sağladı. Honşu'nun orta kesimindeki Kanto Ovasının en güçlü savaşçılarından biri oldu.

1552'de Kanto'daki şogun yardımcılığını (*kanrei*) babasından devralan Uesugi Norimasa, Hoco klanı karşısında yenilgiye uğradı ve evlat edindiği Toraçiyo'nun yanına sığındı. Toraçiyo soyadını Uesugi olarak değiştirdi, Uesugi ailesine bağlı beylerin denetimini üstlendi. Kanto bölgesinde egemenlik kurabilmek için Hoco ve Takeda ailelerine bağlı doğudaki savaş ağalarıyla bir dizi savaşa girdi. Ünlü komutan Takeda Şingen'le çarpışmaları iki tarafa da kesin kazanımlar sağlamadı, ama Uesugi'ye yeni bir ün kazandırdı. Şogun Aşikaga Yoşiteru, Uesugi'ye ailenin resmî başkanı olarak Terutora adını verdi.

Bu arada Japonya'daki en güçlü askeri önder durumuna gelen Oda Nobunaga 1573'te şogunluğu devirdi ve başkent üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırdı. Takeda öldüğü için Oda'ya meydan okuyabilecek güçte tek savaşçı Uesugi idi. 1577'de şogunluğu yeniden kurmak için bir sefere girişmeye karar veren Uesugi sefer başlamadan öldü.

Ufa, Rusya Federasyonu'nun batı kesimindeki Başkırt Özerk Cumhuriyeti'nin merkezi kent. Belaya (Beyaz) Irmağı kenarında bu ırmağın Ufa Irmağıyla kesiştiği noktanın hemen güneyinde yer alır. İki ırmağın çizdiği menderesler oluşan korunaklı yere 1574'te Kazan'dan Ural Dağlarını aşarak Tyumen'e uzanan ticaret yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla bir kale inşa edildi. 1586'da kent statüsü verilen Ufa, Volga-Ural petrol yataklarının işletilmeye başlamasıyla 20. yüzyılda hızla büyüdü ve önemli bir sanayi merkezine dönüştü. Üç büyük petrol rafinerisinin ve önemli petrokimya sanayilerinin bulunduğu, birkaç kilometre kuzeydoğudaki Çernikovsk uydu kenti 1956'da yönetsel bakımdan Ufa'yla birleştirildi.

Kentteki sanayi etkinlikleri arasında enerji ve madencilik alanında kullanılan makine donanımı, elektrikli aletler, telefon, daktilo, mobilya, prefabrik ev ve kibrit üretimi sayılabilir; ayrıca gıda ve başka hafif sanayi dalları gelişmiştir. Kent, Belaya üzerindeki ulaşımın başlangıç noktasında yer alır; demir ve kara yollarıyla petrol ve gaz boru hatları bakımından da önemli bir merkezdir. Irmağın yüksek sağ yakası boyunca 40 km kadar yayılan kent, aynı zamanda alçak ırmak terasları üzerinde ve alçak sol yaka boyunca da uzanır. Üniversitesi, çeşitli dallarda etkinlik gösteren enstitüleri ve 20'nin üzerinde araştırma kurumuyla önemli bir kültür merkezidir. Nüfus (1991 tah.) 1.097.000.

Ufa, tam adı UNIVERSUM FILM-AKTIENGESELLSCHAFT, sessiz sinema döneminin sanatsal ve teknik açılardan en başarılı filmlerini yapmış Alman film şirketi. Berlin'de dünyanın en iyi donanımlı ve modern stüdyolarını kurmuş, deneysel ve yaratıcı kamera çalışmalarını desteklemiş, kadrosunda Ernst Lubitsch(*) ve G.W. Pabst(*) gibi uluslararası düzeyde ünlü yönetmenlere yer vermiştir.

1917'de, Alman hükümetinin önde gelen film stüdyolarını birleştirmesiyle kuruldu. I. Dünya Savaşı sonrasında, deneysel çalışmalarıyla ünlü Robert Wiene'nin *Das Kabinett des Dr. Caligari*'si (1919; *Dr. Caligari'nin Muayenehanesi*) gibi dışavurumcu filmler, öznel kamera kullanımıyla sinemaya yenilik getiren F.W. Murnau'nun *Der letzte Mann*'ı (1924; *Son Adam*) gibi sıradan insanın yaşamına dayalı gerçekçi filmler ve geleneksel Alman efsanelerini konu alan filmleriyle büyük ilgi gördü.

1925-30 arasında şirkette çalışan birçok yönetmen ve oyuncu ABD'ye göç etti. Bu dönemde şirket, çeşitli ABD şirketlerinin desteğini sağlamasına karşın mali bakımdan zayıfladı. 1927'de şirketin hisselerini sonradan Hitler'i destekleyecek olan tutucu gazete sahibi Alfred Hugenberg satın aldı. 1938'de Almanya'daki sinema sanayisine bütünüyle egemen olan Nazi yönetimi Ufa'yı da bir propaganda aracı olarak kullandı. II. Dünya Savaşı'nın ardından şirketin varlığı son buldu, ama Doğu Berlin'deki stüdyosu bir yapım merkezi olarak varlığını sürdürdü.

ufalanma, Yer yüzeyindeki ya da yüzeye yakın kesimlerdeki kayaçların, bulundukları yerde rüzgâr, su ve iklim koşullarının etkisiyle gelişen fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçler sonucunda dağılarak ayrışması ya da değişime uğraması. Ufalanma süreci sırasında ayrışan ya da değişime uğrayan malzemeler, kayacın yüzeye vurduğu yerin hemen yakınlarına dağılır, ama kayaç kütlesi yerinde kalır. Ufalanmayı aşınmadan (erozyon) ayıran başlıca özellik, aşınma sırasında ortaya çıkan döküntülerin ve toprağın uzaklara taşınmasıdır. Ama genel bir tanım olarak kabul edilirse, aşınma olgusu yüzey şekillerinin rüzgâr, su ve buzul etkileriyle yıpranması biçiminde gelişen ufalanma süreçlerini de kapsar. Ufalanmayı, kayaçların fiziksel ve kimyasal dönüşüme uğrama süreçlerinden biri olan başkalaşımdan (metamorfizma) ayıran temel özellik ise, ufalanmanın yüzeyde ya da yüzeye yakın kesimlerde, başkalaşımın ise daha çok yerkabuğunun derinliklerinde, yüksek sıcaklık ve basınç koşulları altında gerçekleşmesidir.

Ufalanma sırasında kayaç, fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçlerle ayrışır, dağılır. Bu süreçler ayrı ayrı işleyebileceği gibi çoğunlukla birlikte etkili olur. Fiziksel ufalanma kayacın mekanik süreçlerle ayrışmasına yol açar, bu nedenle de kuvvet etkisi içerir. Ayrışma sırasında kayaç, kendisini oluşturan mineral bileşenlerine ya da taneciklere ayrışır, ama kayaç oluşturan minerallerde herhangi bir bozunma olmaz. Başlıca fiziksel ufalanma nedenleri, kayacın ısıl genleşmesi ya da büzülmesi, kayacın üzerinde yer alan malzemelerin aşınması sonucunda kayaçtaki basıncın azalması ya da yok olması, kayacın içindeki çatlaklarda ve boşluklarda bulunan suyun ardışık biçimde donup çözülmesi, kayaç içindeki kristal büyümeleri ve gene kayaç içinde bitki ve organizmaların büyümesidir. Kimyasal ufalanma sırasında ise, kayaçtaki mineral bileşimi değişir, yeni bir mineral bileşimi ortaya çıkar. Kayaçtaki mineraller, dolanım halindeki suların etkisiyle çözünebilir, karbonlanabilir, hidratlanabilir ve yükseltgenebilir. Mineral bozunumundaki bu etkilere ek olarak, kayaçtaki canlı organizmalar ve bitkiler de besin malzemelerini kayaçtan alarak onun kimyasal değişimini hızlandırabilir.

Ufalanmanın biçimini ve hızını belirleyen çeşitli etmenler vardır. Kayacın mineral yapısı, değişim ya da ayrışım hızını etkiler. Kayacın dokusu ise, ufalanmanın biçimini belirler. İnce taneli kayaçlar kimyasal değişime daha elverişli, ama fiziksel ayrışmaya daha dayanıklıdır. Kayaçtaki çatlakların, kırıkların ve damarların düzeni, kayaca sızan suların izleyeceği yolların olası ağını oluşturur. Bu nedenle çatlaklı ya da kırıklı kayaçlar daha kolay ufalanır. İklim koşulları da donma-çözülme çevrimlerini ve kimyasal tepkimeleri belirleyerek ufalanma biçimi ve hızı üzerinde etkili olur. Nemli tropik iklimlerdeki kayaçlar daha kolay kimyasal ufalanmaya uğrar. Kutuplara yakın kesimlerdeki kayaçlar ise, içerdikleri suyun daha sık donup çözülmesi nedeniyle fiziksel ufalanmaya daha elverişlidir.

Uffizi Galerisi, İtalyanca GALLERIA DEGLI UFFIZI, Floransa'da yeryüzündeki en görkemli İtalyan Rönesans resmi koleksiyonunu barındıran müze. Ayrıca Flaman, Felemenk, Alman ve Fransız resim sanatlarının

Uffizi Galerisi'nin Arno Irmağından görünüşü, Floransa
Graphic House, Inc

önemli başyapıtlarıyla, Antik Çağa ait heykelleri de içerir. Çizimler ve Baskılar Bölümü'nde de 100 bini aşkın çizim ve özgün baskı bulunmaktadır. I. Cosimo (de' Medici) 1559'da Giorgio Vasari'yi devlet dairelerinin (*uffizi*: "ofisler") yer alacağı bir yapı

tasarlamakla görevlendirdi. İtalyan maniyerist dönem mimarlığının en önemli örneklerinden olan Uffizi Sarayı sonraları Vasari'nin özgün tasarımına bağlı kalınarak genişletildi ve yeniden biçimlendirildi. 1574'te I. Cosimo öldükten sonra Toscana grandükü olan I. Francesco de' Medici, yapıya ailenin sanat koleksiyonunu barındıracak yeni salonların eklenmesi için Bernardo Bountalenti'yi görevlendirdi. Bu galeriler 17. yüzyılda Grandük II. Ferdinando ve kardeşi Kardinal Leopoldo tarafından genişletildi. Çeşitli ressamların kendi portrelerinden oluşan ve sonradan, Uffizi'yle Pitti Sarayı'nı birleştiren (Vasari'nin yaptığı) koridorda sergilenen koleksiyonu da Leopoldo toplamıştı. Medici ailesinin malvarlığı 18. yüzyılda, sanat yapıtlarının Floransa'da kalması koşulunu içeren bir anlaşmayla Lorraine ailesine bırakıldı.

Uffizi'nin müzeye dönüştürülmesini sağlayan kişi Grandük Pietro Leopoldo oldu. Leopoldo burayı yeniden düzenlemekle görevlendirdiği Luigi Lanzi'yi galerinin ilk yöneticisi yaptı ve Uffizi'yi halka açtı.

UFO, İngilizce tam adı *Unidentified Flying Object* ("Kimliği Belirlenememiş Uçan Cisim"), UÇAN DAİRE olarak da bilinir, gözleyen tarafından nedeni hemen açıklanamayan optik olgu ya da pek çok kişi tarafından başka gezegenlerden geldiğine inanılan uçan cisim. II. Dünya Savaşı'ndan sonra havacılık ve uzay bilimlerinde görülen gelişmelerin de etkisiyle en çok ilgi çeken konular arasına girmiştir.

São Paulo'da oval biçimli bulutlar; zaman zaman "uçan daire" sanılan görüngülerden bi.i
Aerial Phenomena Research Organization Inc Tucson Arizona

1948'de ABD Hava Kuvvetleri, Mavi Kitap Projesi (*Project Blue Book*) adı verilen ve UFO'larla ilgili raporların toplandığı bir dosya oluşturmaya başladı. Temmuz 1952'de Washington kentindeki Ulusal Havalimanı yakınlarında gözlendiği bildirilen görsel olayların kimi radar bulgularıyla eşzamanlı olduğunun anlaşılması üzerine ABD hükümeti Pasadena'daki California Teknoloji Enstitüsü'nden fizikçi H.P. Robertson başkanlığında mühendisler, meteorologlar, fizikçiler ve bir astronomdan oluşan bir komsiyon kurdu. Komisyonun Merkezi Haberalma Örgütü (CIA) tarafından örgütlenmiş olması, toplantılarında ABD'nin askeri etkinliklerinin ve haberalma sisteminin ele alınması ve hazırladığı raporun "gizli" olarak nitelendirilmesi kamuoyunun ve yönetimin konu üzerinde ne denli duyarlı olduğunun bir göstergesiydi. Daha sonra açıklanan raporda, saptanan UFO görüntülerinin yüzde 90'ının parlak gezegenler, göktaşları, tan kızıllığı, iyon bulutları gibi astronomi ve meteoroloji olayları olduğu ya da hava taşıtları, kuşlar, balonlar, projektörler ve sıcak gazlardan ya da ender rastlanan meteoroloji koşullarıyla karmaşıklaşan çeşitli olgulardan kaynaklandığı belirtiliyordu.

İlk iddialara basın tarafından gösterilen ilgi ABD'nin yanı sıra Batı Avrupa, SSCB, Avustralya ve başka ülkelerde de benzeri yeni savların ortaya atılmasına yol açtı. Şubat 1966'da oluşturulan ikinci bir komisyon bir öncekininkilere benzer sonuçlara vardı. Böylece bazı görsel olayların nedeni açıklamasız kalmış oldu. 1960'ların ortalarında Arizona Üniversitesi'nden (Tucson) meteorolog James E. McDonald ile Kuzeybatı Üniversitesi'nden (Evanston, Illinois) astronom J. Allen Hynek başta olmak üzere az sayıda bilim adamı ve mühendis, en güvenilir UFO raporlarından küçük bir bölümünün uzaylı ziyaretçilerin varlığına ilişkin kesin belirtiler içerdiği sonucuna vardılar.

Dergiler ve gazeteler tarafından da abartılan bu heyecan uyandırıcı varsayım öteki bilim adamlarının sert tepkileriyle karşılaştı. Tartışmaların sürmesi 1968'de ABD Hava Kuvvetleri'nin Colorado Üniversitesi'nde, tanınmış fizikçi E. U. Condon başkanlığında bir araştırma başlatmasına neden oldu. Condon'ın "UFO'lar Üzerine Bilimsel Bir Araştırma" adlı raporu, Ulusal Bilimler Akademisi'nin özel bir komitesi tarafından yeniden gözden geçirildi ve 1969 başlarında açıklandı. Her biri raporun ayrı bir bölümünü kaleme alan 37 bilim adamından oluşan komite 59 UFO olayını araştırmış, kamuoyu eğilimlerini değerlendirmiş ve radar ve fotoğraf tekniklerinin yeteneklerini gözden geçirmişti. Condon'ın yazdığı "Sonuçlar ve Öneriler" bölümünde Yer ötesi canlılar varsayımına (ETH) kesin olarak karşı çıkılmış ve araştırmaların sürdürülmesinin gereksiz olduğu öne sürülmüştü.

UFO'lara ilişkin çeşitli tartışmalar bu raporun yayımlanmasından sonra da sürdü. ABD'de kamuoyunun büyük bir bölümü ile az sayıda bilim adamı ve mühendis ETH'yi savunmayı sürdürürken bir grup bilim adamı da Yer ötesi canlıların var olma olasılığının az da olsa bulunduğunu ileri sürerek araştırmaların sürdürülmesi gerektiğini savunuyordu. Bir başka grup ise, UFO raporlarının sosyal psikoloji alanındaki çalışmalarda yararlı olduğu düşüncesiyle çalışmaların sürdürülmesinden yanaydı. Bu değişik görüşler Aralık 1969'da Amerikan Bilim Geliştirme Derneği tarafından düzenlenen toplantıda tartışıldı. 1973'te bir grup ABD'li bilim adamı bu alanda yeni çalışmalar yürütmek amacıyla Northfield'da (Illinois) UFO Araştırmaları Merkezi'ni kurdular.

UFO gözlemlerine ve olaylarına ilişkin resmî kayıtlar. Mavi Kitap Projesi 1969'a değin, astronomik, meteorolojik ya da yapay nedenlerden kaynaklandığı "belirlenen" ya da bilgi yetersizliği nedeniyle kaynağı "belirlenemeyen" 12.618 görüntü ve olaya ilişkin raporları içeriyordu. Condon'ın raporunda varılan sonuçlara bağlı olarak Aralık 1969'da son verilen bu proje dışında tek resmî ve kapsamlı UFO kaydı Kanada'da tutuldu. 1968'de Kanada Ulusal Savunma Bakanlığı'ndan Kanada Ulusal Araştırma Kurumu'na devredilen bu kayıtlara göre 1960'ların sonlarında, bildirilen UFO'ların sayısı 750'ye ulaşmıştı. İngiltere, İsveç, Danimarka, Avustralya ve Yunanistan'da da yetersiz de olsa UFO kayıtları tutulmuştur.

Bildirilen UFO türleri. UFO'larla ilgili gözlemlerin güvenilirlikleri, tanıkların sayısı ve birbirlerinden bağımsız olmaları, gözlem koşulları (örn. sis, pus, ışık durumu) ve görüş yönü gibi etkenlere bağlı olarak değişir. Genel olarak tanıklar gördükleri nesnenin bir uzay cismi ya da askeri araç olabileceğini, ama kesinlikle akıllı bir yaratık tarafından yönetildiğini ileri sürerler. Bu yargı gözlemin çoğu zaman bir grup cismin düzenlenmiş uçuşu, bir hedefe yöneltilmiş olağandışı bir uçuş, ya da yön, parlaklık ve harekette ani ve amaçlı değişiklikler biçiminde algılanmasına dayanır.

Çıplak insan gözünün görüngülerde sanrıya varan aldanmalara yol açtığı bilinmektedir. Örneğin ayaklı bir teleskopla hareketsiz olduğu saptanabilen Venüs gezegeni gibi parlak bir ışık kaynağı, çıplak gözle hareketli görünür. Cisimlerin varsayılan büyüklüklerine dayanan uzaklık tahminleri de güvenilir olmaktan uzaktır. Pencerelerden ve gözlük camlarından yansıyan ışık üst üste binmiş görüntülere yol açabilir. Optik hatalar nokta ışık kaynaklarını kolaylıkla uçan daireler biçiminde gösterebilir. Böylesi optik yanılsamaların ve görüntüleri yorumlamaya duyulan psikolojik isteğin birçok UFO raporuna kaynak olduğu bilinmektedir. Pek çok bakımdan daha güvenilir olan radar görüntüleri ise göktaşı, iyonlaşmış gaz, yağmur ve ısıl süreksizlik izleri ile başka fiziksel cisimler arasındaki farkı saptamakta yetersizdir. Ayrıca elektronik girişim, nemli bölgelerden (örn. kümülüs bulutlarından) ve iyonlaşmış katman ya da bulutlardan yansıma gibi birçok olay hatalı radar yankılarına yol açar. Görüntünün yanı sıra hareketin de varlığının bildirildiği "bileşik olay"ların çoğunun da düş ya da sanrı olduğu saptanmıştır. Bu tür savların güvenilirliği, birbirinden bağımsız iki ya da daha çok tanığın varlığıyla yakından ilişkilidir.

ufuk, GÖZERİMİ olarak da bilinir, gökyüzünün Yer ya da deniz yüzeyi ile bitişiyor gibi göründüğü sınır hattı. (Astronomide ufuk, iskandil çizgisine dik bir düzlemin gökyuvarı ile kesişim hattı olarak tanımlanır.) Gözlemcinin yerden yüksekliği arttıkça, gördüğü ufuk çizgisinin uzaklığı da artar. Yerden 1,5 m yükseklikte ufuk yaklaşık 4,5 km uzaktadır; yerden 3.000 m yüksekte ise bu uzaklık yaklaşık 200 km'dir. Büyüklüğü Yer'den farklı olan gökcisimlerinde ise bu değerler değişiktir. Örneğin Ay yüzeyinde yerden 1,5 m yüksekten bakıldığında, ufuk çizgisi 2,3 km ötede görünür.

Ugaki Kazuşige (d. Haziran 1868, Okayama ili, Japonya - ö. 30 Nisan 1956, Tokyo), Japon asker ve devlet adamı. II. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Japon ordusundaki Tosei-ha (Denetim) grubuna önderlik etmiştir. Ordunun aşırı milliyetçi bir ideolojiyle yoğrulmasını savunan sağcı Kodoha (İmparatorluk Yolu) grubuna karşı çıkan ve yeni silahların geliştirilmesini öneren Ugaki'nin grubu 1920-45 döneminde ordunun denetimini elinde tutmuştur.

İmparatorluk Askeri Akademisi ile Harp Akademisi'nden mezun olan (1900) Ugaki genelkurmayda çalıştıktan sonra 1919'da Harp Akademisi'nin başkanı oldu. 1924'te orgeneral olarak ordu bakanlığına getirildi. Silahlı kuvvetlerin büyük tepkisine karşın, bu görevdeyken Japonya'nın Washington Konferansı'nda (1922) kabul ettiği silah indirim programını uygulamaya başladı. 1927'de kabineden çekildiyse de iki yıl sonra yeniden aynı göreve getirildi. Londra Deniz Konferansı'nın (1930) getirdiği savaş gemileri sınırlamasını kabul etmesi yeniden güçlü bir muhalefete yol açtı. Büyük Buhalım'ın yol açtığı genel ekonomik kısıntı nedeniyle orduyu yeniden örgütleyecek bir kurul oluşturduğunda bu muhalefet daha da arttı.

Mart 1931'de genç subaylardan oluşan bir grup, Ugaki'nin politikalarının sivillerce dikte ettirildiği yanılsamasıyla, Ugaki'yi başbakanlığa getirmeyi amaçlayan bir darbeye girişti. Ugaki, komplocularla işbirliği etmemesine karşın sorumluluğu üstlenerek görevden ayrıldı. Daha sonra Kore genel valiliğine atandı ve savaş yan sanayilerini geliştirmeye çalıştı. Daha sonra aldığı başbakanlık önerisini, ordunun tepkisi kabine kurmasını engelledliği için gerçekleştiremedi. 1938'de Konoe Fumimaro'nun yeni hükümetinde dışişleri ve denizaşırı işler bakanlıklarına getirildi.

II. Dünya Savaşı sonlarına doğru Ugaki Çin Cumhuriyeti'yle çatışmaya son vermeyi amaçlayan bir girişim çerçevesinde bu ülkeyle görüşmelere başladı, ama gene ordunun muhalefeti yüzünden hükümetten çekilmek zorunda kaldı. 1953'te meclise girdi.

Uganda, resmî adı UGANDA CUMHURİYETİ, Svahili dilinde JAMHURI YA UGANDA, İngilizce REPUBLIC OF UGANDA, Doğu Afrika'da denize kıyısı olmayan ülke. Hint Okyanusundan 800 km kadar içeride, Ekvator'un iki yanında uzanan 241.040 km²'lik bir alanı kaplar. Tanzanya'yla paylaştığı güneydoğudaki Victoria Gölünün sınırları içinde kalan bölümüyle birlikte toplam içsularının yüzölçümü yaklaşık 44.000 km²'yi bulur. Kuzeyde Sudan, batıda Zaire, güneyde Ruanda ve Tanzanya, doğuda da Kenya ile çevrilidir. Başkenti Kampala, 1992 tahmini nüfusu 17.194.000'dir.

DOĞAL YAPI. Uganda'nın büyük bölümünü tekdüze görünümlü geniş bir plato kaplar. Güneyde 1.500 m'ye ulaşan yüksekliği hafif bir eğimle azalarak kuzeyde 900 m'ye kadar inen bu dev kütleyi bir dizi dağlık alan ve vadi kuşatır. Batıda doğal sınır biçimini alan bu kuşak Virunga Dağları, Ruwenzori Sıradağları ve Doğu Afrika Rift Vadisi sisteminin batı kolu içinde kalan bir bölümden oluşur. Muhavura Dağında 4.127 m'ye yükselen volkanik kökenli Virunga Dağları, aynı zamanda Uganda, Zaire ve Ruanda sınırlarının buluştuğu Sabinio Dağını içine alır. Dorukları kar ve buzullarla kaplı olan kuzeydeki Ruwenzori Sıradağlarında ülkenin en yüksek noktası olan Margherita Doruğu (5.119 m) bulunur. İki dağlık alan arasında birbiriyle bağlantılı Edward ve George gölleri yer alır. Daha kuzeyde bulunan Rift Vadisine bağlı çöküntü alanını Albert (Mobutu Sese Seko) Gölü ile Albert Nili vadisi doldurur. Platonun kuzey kenarını Sudan sınırı boyunca uzanan yaklaşık 1.800 m yüksekliğindeki Imatong Dağları belirler. Kuzeydoğuda ise platoyu yanardağların oluşturduğu bir zincir çevreler. Zincirin en yüksek noktası en güneydeki Elgon Dağıdır (4.310 m).

Uganda'daki akarsuların hemen hepsi göl havzaları içinde yer alır. Güneydeki ırmakların sularını toplayan Victoria Gölünden Owen Çağlayanı yoluyla çıkan Victoria Nili, ülkenin orta kesimindeki girintili çıkıntılı Kyoga Gölünün batı bölümünden geçtikten sonra kuzeye, ardından batıya doğru akarak Albert Gölüne girer. Albert Gölünün kuzey ucundan doğan Albert Nili, Pager-Aswa ırmak sistemiyle birleştikten sonra Sudan topraklarında Bahrü'l-Cebel (Dağ Nili) adıyla yoluna devam ederek Beyaz Nil'i besler. Başta Dopeth-Okok ve Okere olmak üzere kuzeydoğudaki dağlık alandan kaynaklanan ırmaklar Kyoga ve Bisina göllerine dökülür. Batıya doğru akan ırmaklardan Kafu sularını Albert Gölüne, Katonga ise Edward Gölüne boşaltır. Victoria Nili ve Albert Nili dışındaki ırmakların çoğu ağır akışlı ve mevsimliktir. Göl ve ırmak kenarlarındaki bataklık alanlar oldukça geniş bir yer tutar.

Ülkedeki egemen toprak dokusunu demir ve alüminyum içeren topraklar ile sulak killi topraklar oluşturur. Kuzeydeki bazı kesimler dışında topraklar genellikle verimlidir.

Ekvator kuşağında yer alan Uganda'da yüksekliğin ve göllerin önemli ölçüde yumuşattığı tropik bir iklim hüküm sürer. Sıcaklık yıl boyunca pek az farklılık gösterir. Ülkenin büyük bölümünde yıllık ortalama sıcaklık 21°C-24°C arasında değişir. Ilıman özelliklerle belirlenen güneybatı kesiminde bu düzey 16°C-17°C olarak gerçekleşir. Yağışların yıl içinde dengeli bir dağılım gösterdiği Victoria Gölü bölgesinde yıllık yağış miktarı 1.500 mm'yi bulur. Bu bölge yalnızca haziran-temmuz aylarında belirgin bir kurak mevsim yaşar. Yıllık yağış mikta-

UGANDA

rının ortalama 875 mm olduğu kuzeyde yağış mevsimi nisandan ekime, kurak mevsim ise kasımdan marta değin sürer.

Ülkenin kuzey ve orta kesimlerini ağaçlıklı savanlar kaplar. Güneyde ise çayırlar arasında yer yer dalları şamdan kollarını andıran çalı ve sütleğen örtüsüyle karışık akasya ağaçlıklarına rastlanır. Geniş arazilerin tarıma açıldığı Victoria Gölü bölgesi ile batıdaki dağlık bölgenin doğal bitki örtüsünü eski sık ormanların ve çayırların seyrek kalıntıları oluşturur. Zengin yabanıl hayvan varlığı aslan, gergedan, pars, fil, suaygırı, timsah, manda ve çeşitli maymun türleri ile değişik antilopları kapsar. Sivrisinek ve çeçe sineğinin yaygın olduğu geniş çayırlar vardır. Ulusal park ve av hayvanlarını koruma alanı olarak ayrılmış olan toprakların yüzölçümü 6.170 km²'yi bulur. Doğal güzellikleri barındıran bu ilginç köşelerin en önemlisi, Victoria Nili'nin iki yanında uzanan Kabarega Ulusal Parkı'dır.

NÜFUS. Bin yılı aşkın bir süredeh beri değişik kökenli halkların buluştuğu bir yer olan Uganda'da Bantu, Nil ve Nil-Hami dil gruplarına ayrılan 40 kadar etnik topluluk yaşar. Bu halklar arasında Bantu dilleri konuşan topluluklar üçte ikiyi geçen bir oranla birinci sırayı alır. Toplam nüfusun beşte birini oluşturan Bagandalar(*) ülkenin en büyük topluluğudur. Öteki Bantu halkları arasında Ankoleler(*), Basogalar(*), Banyorolar(*), Batorolar(*), Bagisular ve Çigalar sayılabilir. Nil dilleri konuşan büyükçe halkların başında Tesolar(*), Langolar(*), Akoliler(*) ve Karamoconlar(*) gelir. Geçmiş yüzyıllardaki karışım sonucunda önemli ölçüde iç içe geçmiş olan bu topluluklar arasında gene de dil, kültür ve geleneksel geçim kaynaklarına dayalı belirgin farklılıklar görülür. Ülkenin güney, batı ve doğu kesimlerinde oturan Bantuların büyük bölümü öteden beri yerleşik çiftçi topluluklar olarak daha üstün bir yer tutarlar. Buna karşılık çoğunluğunu Nil ve Nil-Hami topluluklarının oluşturduğu kuzey ve kuzeydoğudaki halkların yapısını göçebe hayvancılığın ağır bastığı bir ekonomi belirler. Geçmişte Ankole, Buganda, Bunyoro ve Busoga gibi merkezi ve hiyerarşik devletlerin kurulduğu güney bölgesinde katmanlaşmış bir toplumsal yapı görülür. Siyasal örgütlenmenin daha geri ve gevşek olduğu kuzey ve doğu bölgelerinde ise klan sisteminden kaynaklanan parçalanmış yapının izlerine hâlâ yaygın olarak rastlanır. Resmi diller İngilizce ve Svahili dilidir. En yaygın konuşulan yerli dil Lugandadır. Hıristiyanlık ve Müslümanlığın 19. yüzyılda ülkeye girmesinden sonra animist dinler önemli ölçüde gerilemiştir. Toplam nüfusun yaklaşık beşte dördünü oluşturan Hıristiyanlar arasında geleneksel inançların kalıntıları oldukça güçlüdür. Hıristiyanlar içinde Katoliklerin oranı beşte üçü geçer. Müslümanlar küçük bir azınlık konumundadır.

Nüfus yoğunluğu (1992) ülke genelinde kilometrekare başına 87,3 kişidir. Ama bu oran bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösterir. Nüfusun en sık olduğu yerler güneybatı ve doğu kesimleri ile Victoria Gölü kıyılarıdır. Kentlerde oturanların toplam nüfus içindeki oranı (1991) ancak yüzde 11,3'tür. Kentsel nüfusun üçte birinden fazlasını barındıran Victoria Gölü kıyısındaki başkent Kampala dışında başlıca yerleşim merkezleri Jinja, Masaka ve Mbale'dir. Ülkenin batı ve güney kesimlerinde büyük bölümü Ruanda ve Zaire'den gelmiş 100 bin kadar mülteci yaşar. Buna karşılık son yıllardaki gerilla etkinliklerine bağlı olarak yaklaşık 200 bin Ugandalı başta Sudan, Ruanda ve Zaire olmak üzere komşu ülkelere sığınmıştır.

Uganda'nın doğal nüfus artış hızı dünya ortalamasının iki katını bulur. Doğum ve ölüm oranları (1990-95) sırasıyla binde 51,5 ve binde 14,1'dir. Nüfus yapısı son derece gençtir; 15 yaş altındaki grubun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 48,5'e ulaşır.

EKONOMİ. Afrika'nın en yoksul ülkeleri arasında yer alan Uganda'da büyük ölçüde tarıma dayanan, gelişme yolunda bir piyasa ekonomisi yürürlüktedir. Ekonomide görülen bozulmanın başlıca nedeni olan yolsuzluklar, yabancı kuruluşların kapatılması ve iç savaş gibi etkenler 1980'lerin başlarında önemli ölçüde yavaşlamış olmakla birlikte, ekonomik gelişmeyi engelleyen karışıklıklar sürmektedir. 1990 verilerine göre ülke gayri safi milli hasılası (GSMH) yaklaşık 3,8 milyar ABD Doları, kişi başına düşen milli gelir ise 220 ABD Doları düzeyindeydi.

Gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) içindeki payı (1990) yüzde 35,4 olan tarım sektöründe toplam işgücünün (1987) yüzde 82,6'sı çalışır. Ekime elverişli alanların büyük bölümü darı, mısır ve koçadarı gibi tahıl ürünlerine ayrılmıştır. Tarımsal üretimin yarıdan fazlasını geçimlik düzeyde ekim yapan çiftçiler sağlar. Tahıl dışındaki başlıca gıda ürünleri muz, manyok, tatlıpatates ve baklagillerdir. İhracata dönük en önemli ticari tarım ürünlerini kahve, pamuk ve şekerkamışı oluşturur. Az miktarda yerfıstığı, çay ve tütün de yetiştirilir. Sığır, keçi ve koyun besiciliğine dayanan hayvancılık özellikle kuzey ve kuzeydoğuda önemli bir gelir kaynağıdır. Göl sularında yerel tüketim amacıyla yaygın olarak balıkçılık yapılır.

Uganda yeraltı kaynakları bakımından pek zengin sayılmaz. En önemli madenler bakır ve kalaydır. Her ikisinin de üretiminin düştüğü 1970'lerde Kilembe'deki bakır ocağı ile Jinja'daki ergitme tesisinin kapanması ülke ekonomisine önemli bir zarar vermiştir. Tototo'daki geniş apatit işletmeleri dışında ülkenin değişik yerlerinde tungsten, beril ve bizmut da çıkarılır. Yakın dönemde Kigezi yöresinde yüksek nitelikli demir cevheri yatakları bulunmuştur. Metal dışı mineraller arasında tuz, kil, kum ve mika sayılabilir.

Madencilikle birlikte GSYİH'ye katkısı ancak yüzde 6,8'i bulan imalat sektörü pek gelişmemiştir. Daha çok yerel tarım ürünlerinin işlenmesine dayanan sanayileşmede kaynak yetersizliğinin yanı sıra enerji, makine ve teknik işgücü açığı da ciddi güçlükler yaratmaktadır. Önemli sanayi dallarının başında gıda işleme, dokumacılık, metal eşya yapımı ile çelik, çimento, gübre ve sigara üretimi gelir. Ülkenin ilk motorlu araç montaj fabrikası Kampala'nın dışında 1982'de açılmıştır. Yıllık elektrik üretimi (1990) 603 milyon kW-sa düzeyindedir; bunun büyük bölümü başta Owen Çağlayanı Barajı olmak üzere Victoria Nili üzerindeki hidroelektrik santrallardan sağlanır.

Uganda'da yabancı sermaye kaçışına yol açan uzun istikrarsızlık döneminin ardından, ekonomik kalkınma açısından yabancı yatırımları özendirmeye ve korumaya yönelik geniş çaplı önlemler alınmıştır. Bu önlemler sonunda çeşitli uluslararası kuruluşlardan ve ülkelerden sağlanan kredi ve yardımlarda belirli bir artışın ortaya çıktığı söylenebilir. Öte yandan eldeki kaynakları değerlendirmeye ve ihracat gelirlerini geliştirmeye yönelik geniş çaplı harcamalar, öteden beri açık veren ödemeler dengesinin bir ölçüde düzelmesini sağlamıştır. Dış ticaretinin büyük bölümünü ABD, İngiltere ve öteki Batı Avrupa ülkeleriyle yürüten Uganda'nın Kenya ve Tanzanya gibi komşu ülkelerle ticari bağlarının düzeyini genellikle siyasal ilişkiler belirler.

Başkent Kampala'dan çıkan karayolları oldukça gelişmiş bir ağ oluşturur. Önemli kentleri ve üretim merkezlerini birbirine bağlayan demiryolu hatları aynı zamanda Kenya üzerinden denize ulaşım yolunu da sağlar. Göllerin geçmişte ulaşımda taşıdığı önem gerilemiştir. Kampala'nın yakınındaki Entebbe'de bulunan uluslararası havalimanı Avrupa ile Güney Afrika arasındaki başlıca hava hatları üzerinde yer alır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR. Bağımsızlıktan kısa bir süre sonra parlamenter sisteme dayalı cumhuriyet yönetimine geçen Uganda'da 1980'lerdeki iç savaşı izleyen askeri rejim 1993'ün ortalarında da yürürlükteydi. 1967 tarihli anayasayı askıya alan askeri rejimin yeni bir anayasa hazırlama çalışmaları ise sürmekteydi. Geçmişte ülkenin yönetiminde her zaman ağırlıklı bir konum taşıyan cumhurbaşkanlığı makamı, askeri rejim altında da donatıldığı geniş yetkilerle ve yürütmenin başı olarak iktidarın odağı durumundadır. Sivil yönetime dönüş sürecinde geçici yasama organı olarak öngörülen Ulusal Direniş Konseyi, siyasal partilerin etkili olamadığı iki dereceli bir seçimle belirlenen 210 üyenin yanı sıra atamayla göreve gelen 68 üyeden oluşmaktadır. Hükümet işlerini yürütmekle görevli olan bakanlar kurulu üzerinde de cumhurbaşkanının sıkı bir denetimi vardır.

Uganda'nın pek gelişmemiş olan sosyal refah hizmetleri devlet memurlarına emekli aylığı veren bir kurum ve ücretlilerin düzenli ödentiyle yararlanabildiği bir sosyal sigorta sistemiyle sınırlıdır. Sağlık hizmetleri devlet hastanelerindeki doktor, hemşire, ebe ve sağlık denetim memurları aracılığıyla yürütülür. Bütün hastanelerde hemşirelik ve ebelik okulları vardır. Öteki sağlık kuruluşları arasında bir sağlık bilgisi okulu, koruyucu hekimlik dairesi ve bulaşıcı hastalıkları önleme birimi ile kırsal kesimdeki bir dizi sağlık merkezi sayılabilir. Sağlık alanındaki geniş çaplı yatırımlara karşın sıtma, paraziter, zührevi ve sindirimle ilgili hastalıklar hâlâ yaygındır. Bebek ölüm oranı (1990-95) binde 94 gibi yüksek bir düzeydedir; ortalama ömür (1990-95) kadınlarda 54,7 yıl, erkeklerde 51,4 yıldır. Kentsel alanlar dışında altyapı hizmetleri son derece yetersizdir. Son yıllarda kent ve kasabalara yoğun göçlerle ortaya çıkan konut açığını gidermek amacıyla farklı gelir grupları için evler inşa etmek üzere Ulusal Konut Şirketi oluşturulmuştur.

Eğitim hizmetleri bütün kademelerde devletin sorumluluğu altındadır. Okuryazarlık oranı (1990) yüzde 48,3'tür. İlköğrenim sonrası okulların alabileceği öğrenci sayısı ülkenin eğitilmiş işgücü gereksinimine göre belirlenir. Ülkenin başlıca yükseköğretim kurumu olan Kampala'daki Makerere Üniversitesi'nin 1924'te kurulmuş tıp okulu dışında güzel sanatlar, sosyal bilimler, fen, mühendislik, veterinerlik, tarım ve eğitim fakülteleri vardır.

KÜLTÜREL YAŞAM. Uganda'nın karmaşık etnik dokusuyla belirlenen geleneksel kültürler, tektanrılı dinlerin etkisi altında bazı değişikliklere uğramakla birlikte büyük ölçüde ayakta kalarak varlığını günümüze değin korumuştur. Modern kent yaşamının, giderek genişleyen bir kesimi sinema, tiyatro ve çeşitli güzel sanatlarla ilişkiye geçtiği söylenebilir. Makerere Güzel Sanatlar Okulu'nun yetiştirdiği bazı sanatçılar Doğu Afrika'nın önde gelen ressamı ve heykelcile-

ri arasında yer alır. Zengin bir mirası yansıtan geleneksel gösteri sanatlarını sürdürmek amacıyla başlıca etnik grupların temsilcilerinden oluşan bir dans topluluğu oluşturulmuştur. Öte yandan tarihçi, müzikolog, antropolog ve ilahiyatçıların sözlü gelenekleri araştırarak ortaya koyduğu veriler temelinde Uganda kültürünün değişik yönlerini bir araya getirme çalışmaları da sürdürülmektedir. Eski kraliyet tapınak ve mezarlarıyla yeni açılmış müzeler, tarihsel yapıtlardan oluşan çeşitli koleksiyonları barındırır.

Öteden beri uygulanan baskılar ve sıkı denetim nedeniyle basın özgürlüğü son derece kısıtlıdır. Radyo ve televizyon yayınları devletin tekelindedir.

TARİH. Sömürgecilik öncesi. Bugünkü Uganda topraklarının, kuzeyden istila dalgalarının başladığı 15. yüzyıl öncesindeki tarihi konusunda pek az şey bilinmektedir. Bu dönemde ülkenin batı kesimine giren Himalar, tarımla uğraşan yerli toplulukları kendilerine bağlayarak bölgeye egemen oldular. Ama bunu izleyen Nil halklarının göçleri, ilk istilacıları iç kesimlere çekilmek zorunda bıraktı. Nil halklarının bir bölümü kuzeyde kalarak klan yapısına dayalı bir siyasal örgütlenme yaratırken, bir bölümü de Nil'i aşarak Bantu dilleri konuşan halkları boyunduruk altına aldılar ve krallıkla yönetilen bir dizi devletin temellerini attılar.

Bu devletlerin en güçlüsü olan Bunyoro, zamanla doğu ve güney yönünde fetihlere girişerek egemenliğini geniş bir alana yaydı. Bunyoro topraklarının güneyinde küçük Hima devletleri, güneydoğusunda ise Victoria Gölünün kıyılarını elinde tutan Buganda yer alıyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde uzak bölgelerin denetiminde ortaya çıkan güçlükler nedeniyle Bunyoro krallarının otoritesi önemli ölçüde sarsılmış bulunuyordu. Aynı dönemde *kabaka* adlı krallar yönetiminde etkili bir merkezî sistem kuran Buganda, başarılı akınlarla Bunyoro aleyhine topraklarını genişletmeye girişti.

Buganda'nın yükseliş dönemine rastlayan 1840'larda ülkeye fildişi ve köle peşinde olan Arap tüccarlar girmeye başladı. Bir süre sonra ilk Avrupalı kâşifler aracılığıyla ülke kapıları Batılı devletlere de açıldı. Mısır kuvvetlerinin Bunyoro'yla yakın ilişkiye girerek kuzeyde yarattığı tehdit karşısında Batı desteğine dayanmaya çalışan Buganda kralı I. Mutesa (hd 1856-84), Hıristiyan misyonerlerin etkinliklerine izin verme yoluna gitti (1877). Bu dönemde Araplar aracılığıyla ülkeye girmiş olan Müslümanlığın yanı sıra Hıristiyanlığın da yayılması, kabile şeflerini siyasete çekerek yönetimde çeşitli bölünmeler doğurdu. Sudan'daki Mehdi yanlılarının ayaklanmasıyla Mısır'ın baskısından kurtularak dış etkileri sınırlı düzeyde tutmayı başaran Mutesa'dan sonra başa geçen Mwanga ise dinsel-siyasal çekişmelerin önünü alamadı. Hıristiyan misyonerlerin gücünü kırmak için giriştiği mücadele sırasında başını Müslümanların çektiği bir grup tarafından tahttan indirildi (1885).

Mwanga'nın Hıristiyan grupların desteğiyle yeniden tahta geçmesi (1890), ülkede Batı nüfuzunun da artmasına neden oldu. Aynı yıl İngiltere ve Almanya'nın Doğu Afrika'yı aralarında paylaşma konusunda vardıkları anlaşmayla, Buganda İngiliz nüfuz alanı içinde kaldı. Ardından İngiliz Doğu Afrika Kumpanyası, Mwanga ile bir antlaşma imzalayarak krallığı koruma altına aldı. Bir süre sonra kumpanyanın karşılaştığı mali güçlükler ve bölgenin stratejik konumu, İngiliz hükümetini Buganda üzerinde protektora yönetimi kurmaya yöneltti (1894). Ülkedeki iç karışıklıklara son veren İngilizler, Uganda adını verdikleri protektoranın sınırlarını iki yıl geçmeden Bunyoro, Toro, Ankole ve Busoga krallıklarını da kapsayacak biçimde genişlettiler. Öte yandan kuzeydeki kabile şeflerinin de İngiliz yönetimini tanıması sağlandı. Bu gelişmeler üzerine 1897'de bir ayaklanma başlatan Mwanga kısa sürede etkisiz hale getirildi ve yerine küçük yaştaki oğlu geçirildi.

İngiliz yönetimi. İngilizlerin kurduğu protektora yönetimine resmî bir nitelik kazandıran Buganda Antlaşması'yla (1900) İngilizlere bağlı kalmak üzere *kabaka*'nın konumunu korumasına izin verilirken, onde gelen kabile şeflerinin yer aldığı danışma organı niteliğindeki *Lukiko*'nun otoritesi güçlendirildi. İzleyen dönemde öbür krallıklarla da benzer antlaşmalar yapıldı ve daha çok Bagandalara dayanılarak etkili bir yönetim ağı oluşturuldu. Böylece 1914'e doğru bugünkü Uganda'nın büyük bölümünde İngiliz denetimi kesin olarak sağlanmış oldu.

Uganda topraklarını Avrupalı çiftçilere açmaya yönelik girişimler, protektora yöneticilerinin direnişi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Bunun yerine pamuk ve kahve gibi ihracata dönük ürünlere dayanan bir yerli köylü ekonomisini geliştirme yoluna gidildi. Demiryolu hatlarıyla pazara açılan kırsal kesimle ticarî ilişkileri yürütme işi de Avrupalı ve Hintli tüccarlara bırakıldı.

Protektoranın ilk temsilî kurumu olarak 1921'de oluşturulan Yasama Konseyi, Avrupalı ve ardından Hintli tüccarların belirli ölçüde yönetime katılmasını sağladı. *Lukiko* ve benzeri kurumlar aracılığıyla kendi bölgelerinde geniş haklardan yararlanan Siyah kabile şefleri, bu organa katılma yönünde herhangi bir eğilim göstermediler. Aynı dönemde gündeme gelen, Doğu Afrika'daki İngiliz topraklarını daha sıkı bir birlik altında toplama düşüncesi de kabile şeflerinin tepkisiyle karşılaştı. Bunun başlıca nedeni Kenya'daki beyaz göçmenlerin egemenliği altına girme olasılığından duyulan korkuydu. Yaşlı kabile şeflerinin yerini İngiliz eğitimi görmüş bir kuşağın almasıyla birlikte protektora yöneticileriyle bağlar daha da güçlendi. Ama Buganda'da İngiliz görevlilerin giderek artan müdahaleci tutumları, bazı kabile şeflerinin tepkisine yol açmaya başladı. Öte yandan misyoner kuruluşları aracılığıyla eğitimin bir ölçüde yaygınlaşması yeni bir aydın kesim ortaya çıkardı.

Uganda'nın kendi gücüne dayanmasını zorunlu kılan II. Dünya Savaşı'nın koşulları, yönetimde daha etkin rol alma yönünde çabalara zemin hazırladı. 1945'teki gösterilerin ardından bazı sert önlemlere başvurulmakla birlikte, Yasama Konseyi'ne ilk Siyah temsilci alındı. Siyahların bölgesel temsil temelinde bu organa gönderdiği temsilci sayısı sürekli artarak 1954'te yüzde 50 oranına ulaştı. Ertesi yıl Siyahlara da yer vermek üzere sorumlu hükümet sistemine geçildi. Bu arada gelişmelerin Buganda'nın ayrıcalıklı konumunu ortadan kaldırmasından tedirgin olarak protektoradan ayrılma çabasına girdiği için 1953'te tutuklanarak sürgün edilmiş olan II. Mutesa'nın geri dönmesine izin verildi.

Bağımsızlık ve sonrası. 1950'lerin sonlarında ortaya çıkan partilerin bağımsızlık yönündeki çabaları ve Buganda'da canlılığını korumayan ayrılıkçı eğilimler, protektoranın gelecekteki statüsünü belirleme sorununu gündeme getirdi. Bu amaçla 1961'de Londra'da başlayan görüşmeler, Mart 1962'de Uganda'ya tam özerklik verilmesiyle noktalandı. Ardından Milton Obote önderliğindeki Uganda Halk Kongresi ile gücünü Buganda'dan alan Kabaka Yekka (Yalnızca Kral) adlı parti ittifaka girerek Buganda'nın federal bir bağla yeni devlet içinde yer alması konusunda anlaşmaya vardı. Uganda'nın bağımsızlığının ilan edilmesinden (9 Ekim 1962) sonra başbakanlığı üstlenen Obote, bu ittifakı sürdürerek Buganda kralı Mutesa'nın devlet başkanlığına seçilmesini sağladı (9 Ekim 1963).

Başbakan olarak konumunu pekiştirdikten sonra Ağustos 1964'te Kabaka Yekka ile ilişkilerini koparan Obote'nin merkezî hükümeti güçlendirme girişimleri, Buganda kralı ve kabile şefleriyle giderek tırmanan bir çatışmaya yol açtı. Bu arada Uganda Halk Kongresi içinde de Obote'ye karşı bir muhalefet gelişti. Büyük ölçüde etnik ayrılıklara dayanan muhalefet, bir süre sonra Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nin (bugün Zaire) kuzeydoğusundaki bir ayaklanmayı desteklemek için ayrılan kaynaklarla ilgili yolsuzlukları ileri sürerek açık bir tavır takınmaya başladı. Bunun üzerine harekete geçen Obote, Şubat 1966'da anayasayı askıya alarak devlet başkanlığını üstlendi ve Buganda ile öteki geleneksel krallıkları ortadan kaldıran yeni bir anayasayı yürürlüğe koydu. Ardından Buganda'ya askerî birlikler göndererek krallık yönetimine son verdi ve Mutesa'yı ülke dışına kaçmak zorunda bıraktı.

Bu gelişmelerle iç politikadaki ağırlığı artan ordu, yeni rejimin başlıca dayanağı durumuna geldi. Geleneksel yapıların yıkılmasıyla merkezî hükümetin yerel birimler üzerinde doğrudan denetim kurmasının yolu açılırken, siyasal yaşamda etnik ayrılıklar ön plana çıkmaya başladı. Yönetimini meşrulaştırmak amacıyla 1967'de yeni bir anayasa hazırlatan Obote, tek partiye dayalı bir devlet yapısını kurumlaştırma çabalarında gittikçe sola kayan bir çizgiye yöneldi. Ama 1970'te etnik temelde temsili zayıflatacak bir seçim sistemi getirmeye çalışması, başta Buganda'da olmak üzere yaygın bir tepkiyle karşılaştı. Öte yandan orduyu doğrudan kendisine bağlamak istemesi, birçok subayla arasının açılmasına yol açtı.

Genel hoşnutsuzluk ortamından yararlanan Tümgeneral İdi Amin, 25 Ocak 1971'de bir darbeyle yönetime el koyarak kendini devlet başkanı ve silahlı kuvvetler başkomutanı ilan etti. Ardından kısa sürede sivil yönetime dönüş sözü vererek farklı etnik topluluklardan sivil ve askerlerin yer aldığı bir hükümet oluşturdu. Ama çok geçmeden sertliğe yönelerek özellikle Obote'nin bağlı olduğu Langolara ve Akolilere karşı kanlı bir sindirme hareketine girişti. Bu hareketin yol açtığı çatışmalar sürerken, ekonominin Siyahların eline geçmesini sağlama gerekçesiyle Asyalı işadamlarını ve tüccarları sınır dışı etme yoluna gitti. Geniş çaplı bir sürgüne dönüşen bu önlem, ülke ekonomisini çöküntüye uğrattı. Asyalıların bıraktığı boşluktan daha çok Amin'in kabilesi Kakvalar ile Müslümanlar yararlandı. Aynı dönemde geniş bir destek gören Müslümanlar yönetimde ağırlıklı bir konum kazandı. Buna karşılık Hıristiyanlara yönelik sistemli baskılar başladı. Amin rejimini ayakta tutan orduda da büyük çapta tasfiyeler yaşandı. Bütün bu karışıklıklar sırasında ölü ve kayıpların sayısı bazı kaynaklara göre 300 bine kadar ulaşırken, birçok kişi de ülke dışına kaçtı. Bu arada 1975'te mareşal rütbesi alan Amin'in ertesi yıl kendini ömür boyu devlet başkanı ilan etmesi, bütün yetkilerin tek elde toplandığı tam bir diktatörlük yönetimi getirdi.

Dış politikada önceleri Batı'ya yakın bir çizgi izleyen Amin, 1972'den sonra radikal Arap devletleriyle sıkı ilişkiler kurarak SSCB'den askeri yardım almaya yöneldi. Milliyetçi tutumuyla Afrika ülkeleri arasında kazandığı saygınlık ise içeride uyguladığı baskıcı politikalar ve komşu ülkelerle girdiği çatışmalar nedeniyle kısa sürede sarsıldı. Temmuz 1976'da Filistinli gerillaların içinde Yahudi yolcuların bulunduğu bir Fransız uçağını Entebbe'ye kaçırmasından sonra İsrail komandolarının düzenlediği baskın harekâtı, rejimin askeri zayıflığını göstererek Amin'in konumuna önemli bir darbe indirdi. Görünürdeki sürtüşmelere karşın Uganda'yla ticari ilişkilerini sürdüren ABD ve İngiltere'nin 1978'de bir tür ambargoya yönelmesi, ihracat ve ithalatın büyük ölçüde bu ülkelere bağımlı olması nedeniyle ciddi ekonomik güçlükler yarattı.

Obote'nin sığınmış olduğu Tanzanya'yla süregelen sınır çatışmalarının savaşa dönüştüğü 1978 sonbaharında Uganda birlikleri Tanzanya'nın kuzeybatı bölgesini işgal etti. Bu saldırıyı püskürttükten sonra Amin karşıtı silahlı gruplarla birlikte Uganda'ya giren Tanzanya kuvvetleri, hızla ilerleyerek Nisan 1979'da Kampala'yı ele geçirdi. Ülkeden kaçan Amin'e bağlı birliklerin bastırılmasından sonra, silahlı grupların oluşturduğu Uganda Ulusal Kurtuluş Cephesi geçici bir hükümet kurarak Yusufu K. Lule'yi cumhurbaşkanlığına getirdi. Etnik ayrılıklardan kaynaklanan bir dizi iktidar değişikliğinin ardından, sürgünden dönen Obote Aralık 1980'de cumhurbaşkanı seçildi.

Obote parlamenter demokratik sistemi geri getirerek ekonomide belirli bir istikrar sağlamakla birlikte yaygın gerilla eylemlerinin ve ordunun giriştiği kanlı misillemelerin önüne geçemedi. Karşıt gerilla gruplarının etkisiyle orduda da bölünmeler ortaya çıktı. Temmuz 1985'te bir darbeyle yönetime el koyan Basilio Olara Okello, 1986 başlarında Yoweri Museveni'nin önderliğindeki Ulusal Direniş Hareketi tarafından devrildi. Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenen Museveni, sonraki yıllarda muhalif gerilla gruplarını önemli ölçüde etkisizleştirerek iktidarını sağlamlaştırma yönünde bazı adımlar attı. Ülkedeki karışıklıklar 1990 başlarında da sürerken Musevini çok partili sisteme karşı olumsuz tavrını sürdürdü.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Ugarit, Kuzey Suriye'de, Lazkiye'nin 10 km kuzeyinde, Ras Şamra adıyla bilinen büyük höyüğün üstünde antik kent. Kıyıdan 15 km kadar içeride kalan yıkıntıların ilk izlerine 1928'de toprağı sürmekte olan bir çiftçi rastladı. 1929'da da Claude-F.-A. Schaeffer yönetimindeki bir Fransız ekibi bölgede kazıya başladı.

Ugarit'in günümüze en çok sayıda buluntunun ulaştığı en zengin dönemi İÖ y. 1450-1200 arasıdır. Büyük sarayların, tapınakların ve kutsal yerlerin yanı sıra akropolisteki yüksek rahiplere ait kitaplıkla daha başka kitaplıklar da bu dönemde yapılmıştır. Taş evlerin altındaki tonozlu aile mezarları Miken etkisini yansıtır. Bölgede çok sayıda Miken ve Kıbrıs çanak çömleği de ele geçmiştir.

Tapınak kitaplığının bulunuşu o güne değin bilinmeyen bir çiviyazısı alfabesinin ve tümüyle yeni mitolojik ve dinsel içerikli bir edebiyatın ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Saray kitaplıklarıyla özel kitaplıklarda ise kentin siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamını çeşitli yönleriyle dile getiren arşivler bulunmuştur.

Ugarit sanatının altın çağının en iyi örnekleri, üstüne günlük yaşamdan sahneler kazınmış altın bir fincanla kâse, oyularak işlenmiş steller, tunç heykelcikler, tören baltaları, saray yaşamından sahnelerin yer aldığı oyma fildişi levhalar ve gene fildişinden incelikle işlenmiş çeşitli eşyadır. Mısır etkisinin de izlenmesine karşın Ugarit sanatı kendine özgü bir Suriye üslubu ortaya koymuştur.

İÖ 1200'den kısa bir süre sonra Ugarit'in altın çağının sonu gelmiştir. Deniz Halklarının saldırılarından başka deprem ve kıtlık da bu yıkılışı hazırlayan nedenlerdir. Demir Çağında ve İÖ 6-4. yüzyıllar arasında burada yalnızca küçük bazı yerleşimler olmuştur.

Kazılarda çiviyazısıyla yazılmış çok sayıda belge ortaya çıkarılmıştır. Hâlâ süren kazılarda her yıl eski Kuzey Kenan uygarlığına ilişkin yeni ve beklenmedik bilgiler sağlayan buluntular ele geçmektedir. Metinler kil tabletler üstüne ya Babil çiviyazısıyla ya da Ugarit'te geliştirilmiş özel bir çiviyazısıyla yazılıdır. 1949'da ve daha sonra, 30 işareti bulunan bu alfabenin çeşitli kopyaları bulunmuştur. İÖ 13. yüzyılda tüccarların 25 ya da 22 işaretten oluşan daha kısa bir alfabe kullandıkları anlaşılmaktadır.

Ugarit'te bulunmuş bir altın tabak, İÖ 14. yy; Ulusal Müze, Halep, Suriye
Hirmer Fotoarchiv, Münih

Metinlerde dört ayrı dilin (Ugarit, Akad, Sümer ve Hurri dilleri) ve yedi ayrı alfabenin (Mısır ve Hitit hiyeroglif yazılarıyla Kıbrıs-Minos, Sümer, Akad, Hurri ve Ugarit çiviyazıları) kullanıldığı saptanmıştır. Bu durum kentin kozmopolit yapısını ortaya koymaktadır.

Orta Tunç Çağı. Firavun I. Sesostris'e (hd İÖ 1971-28) ait olduğu belirlenen bir akik taşı ve Orta Krallık döneminin öteki firavunlarının (II. Sesostris [hd İÖ 1897-78] ve III. Amenemhet [hd İÖ 1842-1797]) Ugarit krallarına armağan ettikleri stellerle heykelcikler Ugarit tarihinin ilk kesin tarihlemesinin yapılmasına olanak sağlamıştır. İkinci yerleşim katında yer alan mezarlarda ele geçen orta Minos uygarlığı dönemine ait çok ince Girit çanak çömleğiyle Babil silindir mühürleri de tarih belirlemeye yardımcı olmuştur. İÖ 18. ve 17. yüzyıllarda Ugarit'in, Hyksoslarla ilişkisi olan kabilelerin (belki Hurrilerle Mitannilerin) denetimine geçtiği anlaşılmaktadır.

Ras Şamra metinleri ve Tevrat. Ugarit'te bulunan "Keret Efsanesi", "Aghat Destanı" (ya da "Danel Efsanesi"), "Baal-Aliyan Mitosu" ve "Baal'in Ölümü" gibi metinler bir Eski Kenan mitolojisinin varlığını ortaya koyar. Ugarit tanrılarıyla bunların Babil'deki karşılıklarının sıralandığı bir tabletten El, Aşera ve Baal'in belli başlı tanrılar olduğu anlaşılmıştır. Yüksek düzeyde özgün birer edebiyat örneği olan bu metinler aynı zamanda Tevrat incelemelerine de ışık tutar. Tevrat'ta yer alan krallara ilişkin öykülerin yalnızca sözlü olarak kuşaktan kuşağa iletilmediği, Kenan kökenli yazılı belgelere dayandığı da anlaşılmıştır. Ugarit'te bu metinlerin bulunması Tevrat çalışmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Ras Şamra Höyüğü. Ras Şamra Höyüğü'nde yapılan sondajlar yerleşim katlarının en eskisinin Neolitik Çağdan kaldığını ortaya çıkarmıştır. Bu en alt katın üstünde beş ana kat (V-I) daha belirlenmiştir. En alttaki üç kat kendi aralarında alt katlara bölünmüştür. V. kattaki en eski yerleşim (İÖ 7. binyıla tarihlenen, tahkim edilmiş küçük bir kent), çakmaktaşı aletlerin kullanıldığı bir çanak çömlek öncesi uygarlığıdır. Gene V. katta, ama daha geç tarihli bir yerleşimde de hafif, güneşte kurutulmuş çanak çömlek bulunmuştur. IV. katla III. katın bir bölümü Kalkolitik Çağa tarihlendi. Bölgeye kuzeydoğu ve doğudan yeni etnik grupların geldiği bu dönemde Akdeniz, özellikle de Mezopotamya etkileri görülür. Erken Kalkolitik Çağda Kuzey Irak'taki Hassuna ve Halaf kültürlerinin renkli çanak çömleği yaygınlaşmıştır. Geç Kalkolitik Çağdaki tek renkli, geometrik desenli Tel el-Obeyt çanak çömleği yeni bir Mezopotamya etkisini yansıtmaktadır. Bu dönemde bakırdan yapılma ilk metal aletlerin yanında çakmaktaşı aletler de hâlâ kullanılmaktaydı. III. katın bunu izleyen ve İlk Tunç Çağına (İÖ 3500-2000) tarihlenen katlarında boyalı çanak çömlek çıkmamış, ama tek renkli, açkılı kaplarla Anadolu'dan gelmiş parlak ve kırmızı çanak çömlek ele geçmiştir. İlk Tunç Çağının III. evresinde (İÖ 2500-2000) metal işleme tekniği hızla gelişmiş, Orta Tunç Çağında ise İÖ y. 2000-1900 arasında Ugarit'e tunç işlemede usta olan yeni topluluklar gelmiştir. II. ve I. katlarda da İÖ 2. binyıldaki tarihsel dönemlere ait kalıntılar bulunmuştur.

Ugarit alfabesi, İÖ 15. yüzyıldan İÖ 13. yüzyıla değin Suriye'nin kıyı şeridinde kullanılan çiviyazısı. Bazı harfleri Kuzey Sami alfabesinin çizgisel harflerine benzerse de, bu alfabeden ve öbür çiviyazısı sistemlerinden bağımsız olarak geliştirildiği sanılmaktadır. Kuzey Sami alfabesinden farklı olarak soldan sağa doğru yazılır. Kuzey Sami alfabesinin hepsi ünsüz 22 harfine karşılık Ugarit alfabesinde 30 harf vardır ve bunların 3'ü ünlüleri belirten hecesel işaretlerdir. Günümüze ulaşan Ugarit belgeleri İÖ 15. ve İÖ 14. yüzyıllara aittir. Sivri uçlu bir aletle yazılmış olan bu kil tabletler Suriye'nin kıyı şeridindeki Ras Şamra'da yapılan kazılarda bulunmuştur. Filistin'de Bet-Şemeş (bugün Tel Bet Şemeş, İsrail) ve Aşağı Celile'de (bugün İsrail'in kuzey kesimi) bulunan iki tablet bu yazının oldukça geniş bir bölgede kullanıldığını gösterir.

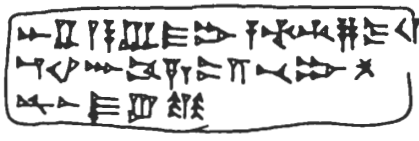

Ugarit alfabesiyle yazılmış bir tablet
D. Diringer, *Writing*

Ugorlar, UGURLAR ya da OGURLAR olarak da bilinir, Don - İtil (Volga) - Kafkasya üçgeninde yurt tutan, 5-7. yüzyıllarda Doğu Avrupa'daki nüfus hareketlerini etkileyen Türk boyu. Kuzey Karadeniz havzası ile Avrupa'nın kuzeydoğusuna ve Balkanlar'a

yerleşerek Hıristiyanlığı benimseyen ve Slavlaşan Ugorlar Batı tarihlerinde Ungros, Ungorus, Hungarus adlarıyla anılır.

İÖ 1300'lerde İlk Tunç Çağını yaşayan ve Eski Çin kaynaklarında "Ho-kut" adıyla anılan Ugorların ilk yurtları Tarbagatay Sıradağlarıydı. İS 5. yüzyılda bir başka Türk boyu olan Sabirlerin baskısı altında Ugorlar da Karadeniz'in kuzeyine göç etmek zorunda kaldı. Batıya göç eden Ugor boyları Ugorlar, Onugorlar, Saragurlar (Sarıugorlar), Uturgorlar (Otuzugorlar) ve Kuturgorlardı (Dokuzugorlar). Bu boylar Karadeniz'in kuzeyine yerleşme süreci boyunca Hunlarla kaynaştı; Hun boylarıyla karışan Ugorlar "Bulgar" adıyla anıldı. Siyasal etkinlikleri yeterince bilinmeyen Kuturgorlar ile Onugorların Avrupa'daki nüfus değişikliklerinde önemli etkisi oldu. Bizans imparatoru Zenon'un (hd 474-491) çağrısı üzerine Buşan adlı başbuğlarının önderliğinde Ostrogotlara karşı Bizanslılarla ittifak kuranlar da bir olasılıkla Kuturgorlardı. Ugorlar Bizans üzerine de sık ve beklenmedik saldırılarda bulundu. Bizans yönetimi Uturgorlar ile Kuturgorlar arasındaki çekişmeyi körükleyerek bu boyların saldırı gücünü kırmaya çalıştı. Batıya ve doğuya yönelik seferlerde Bizans ordusunda Ugorlardan gelen çok sayıda paralı asker bulunuyordu. 6. yüzyıl sonlarında Avarların Balkanlar'a inmesi Ugorların da İtalya, Macaristan ve Bavyera'ya göç ederek yeni yurtlar aramasına yol açtı. Balkanlar'da kalan "Bulgarlar" 7. yüzyılda Kurt (ya da Kubrat; hd 605-665) adlı bir hanın öncülüğünde Bizanslılarca "Büyük Bulgaristan" olarak bilinen güçlü bir hanlık kurdular. Ugorların bir bölümü 5. yüzyıldaki Kavimler Göçü (*Wölkerwanderung*) sırasında Macarların atalarıyla birlikte Ural ve Kuban bölgelerinde yerleşirken, ilk yurtlarında kalanlar Göktürk egemenliği altına girdi.

Doğu Avrupa'da Bulgar ve Macar uluslarının oluşumunda belirleyici rol oynayan Ugor ve özellikle Unugor boyları, Kavimler Göçü'nün geçiş yollarındaki elverişsiz bölgelere yerleşmelerine karşın çarpıcı bir kültür ve uygarlık düzeyine ulaştı.

Uğra Çarpışması, geleneksel olarak Rusya'da "Tatar egemenliğini" sona erdirdiği kabul edilen, Moskova ile Altın Orda kuvvetleri arasındaki kansız karşılaşma (1480).

Altın Orda yönetimi imparatorluğun büyük bölümünde denetimi yitirmiş durumdaydı. Moskova prensi III. İvan Altın Orda'ya vergi ödemiyor ve Altın Orda'nın Moskova Prensliği üzerindeki egemenliğini kabul etmiyordu. Altın Orda hanı Ahmed 1480'de bir orduyla Moskova'nın 240 km güneybatısındaki Uğra Irmağına hareket etti ve burada Litvanyalı müttefiklerini bekledi. Moskova ordusuysa ırmağın öbür yakasında mevzilendi. İki ordu karşı karşıya gelmekle birlikte savaşmadı. Litvanyalılar görünmeyince ve Ahmed Han, saray yakınındaki ana kampının İvan'ın müttefiklerinin saldırısına uğradığını öğrenince ordusunu geri çekti. Moskova ordusu da geri döndü. Olay pek önemli olmadığı halde Moskovalı vakanüvisler bu olaya ilişkin abartılı öyküler kaleme aldılar. Böylece Moskova'nın Uğra Irmağında büyük bir zafer kazandığı ve Tatar egemenliğinden kurtulduğu biçiminde bir kanı oluştu.

uğraşı tedavisi, fiziksel ya da psikososyal işlev bozukluğu olan hastaların sağlığını düzeltme ve koruma, sakatlıkları önleme, davranışı değerlendirme ve genel olarak tedavi ya da eğitim amacıyla seçilmiş etkinliklerin uygulanmasına dayanan tedavi tekniği. Zihinsel ya da fiziksel bir hastalığı olan kişilerde çalışmanın özellikle hastalığın akut evresi geçtikten sonra iyileşmeye yardımcı olduğu ilkesine dayanır. Tedavi türleri birbirine bağımlı olduğundan uğraşı tedavisini düzenleyen uzmanlar hekimler, hemşireler ve ilgili başka personelle eşgüdüm içinde her hasta için belirli bir program düzenlerler.

Tarihi. Akıl hastalarını çeşitli uğraşılarla oyalama uygulaması çok eskiye dayanır. 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında akıl hastalarında el işlerinin yararı üzerine deneyler yapılmıştı. Bu uygulama sonucunda önce uğraşı tedavisi atölyeleri, daha sonra da uğraşı tedavisi uzmanı yetiştiren okullar kuruldu. 1920'lerde akıl hastalarının tedavisinde hastanın çevresindeki dünyayla daha doyurucu ilişkiler kurmasına ve duygusal sıkıntılarını açığa çıkarma ya da yumuşatmasına yönelik bir gelişme oldu. Sonraki yıllarda gençler için problem çözme teknikleri, el işi ve bedensel çalışmaya dayalı programlar, hastanede tedavi gören hastalar için de sanayide çalışmayı da içeren çeşitli etkinliklere dayalı programlar geliştirildi. 1952'de Dünya Uğraşı Tedavisi Federasyonu kuruldu; ilk uluslararası uğraşı tedavisi kongresi 1954'te Edinburgh'da (İskoçya) toplandı.

Günümüzdeki etkinlikler. Uğraşı tedavisi fiziksel işlevlerin yeniden kazanılması ve yeme, giyinme, yazma gibi basit işlerde sakatlığının olanak tanıdığı ölçüde hastanın kendi kendine yetebilmesi için geliştirilen bir yöntemdir. Hekimin düzenlediği tedavi programını yürütecek olan uğraşı tedavisi uzmanının yeterli düzeyde anatomi, fizyoloji, tıp, cerrahi, psikiyatri ve psikoloji bilgisi olmalı, ayrıca tedavide kullanılan beceri geliştirme yöntemlerini de yakından tanımalıdır. Genellikle uzmanın bir süre gözetim altında klinik deneyimi kazanması önerilir.

Sakatların rehabilitasyonu ve iş ya da ev yaşamına yeniden uyum sağlayabilmeleri için, çalışabileceklerinin vurgulanması gerekir. Bu amaçla uygulanan yöntemler basit etkinlik testlerinden tam ölçekli iş testlerine ve psikiyatrik değerlendirmelere kadar değişiklik gösterir. Değerlendirmenin ardından iş öncesi eğitim ya da uygulama gerekli olabilir. Uğraşı tedavisi kurumlarının çoğunda hastanın araç gereç kullanmayı (örn. marangozluk için) öğrendiği ya da bu alanda deneyim kazandığı, hafif sanayi işleri (örn. hafif montaj) ya da masa başı işi yaptığı (örn. daktiloluk) bölümler vardır. İlk eğitimin ardından hasta başka eğitim merkezlerine ya da doğrudan sanayi kuruluşlarına, bazıları da hükümetin ya da gönüllülerin desteklediği atölyelere girer ya da kendi evlerinde çalışırlar. Uğraşı tedavisi uzun süre hastanede kalmış ya da işsiz olan hastaların düzene yeniden ayak uydurmalarında büyük rol oynar.

Tedavinin önemli evrelerinden biri de günlük yaşama uyum sağlama ve rehabilitasyondur. Modern uğraşı tedavisi bölümlerinin çoğunda gerekli biçimde donatılmış bir mutfak birimi vardır; bölümlerin bazılarında bulunan model evler ağır bir kaza ya da uzun süren bir hastalıktan sonra ev işlerine dönecek olan ev kadınlarının ön deneyim kazanmasını sağlar. Kronik hastaların bakımı, hasta kendi kendine bir ölçüde bakabilir duruma geldiğinde artık kolaylaşır. Uğraşı tedavisi günlük yaşamdaki etkinlikler alanında eğitim vermekle kalmaz, yaşlılar ya da hastalar için yeme, giyinme, tuvalet yapma gibi işleri daha kolay ve daha az yorucu kılacak araçlarla aygıtlar da sağlar. *Ayrıca bak.* fizik tedavi ve rehabilitasyon.

Uğru ile Kadı, Meddah Yusuf'un, zeki, deneyimli, uyanık bir hırsız ile kadı arasında geçen bir olayı anlatan mesnevisi. Aslının Arapça olduğu sanılır. Kadı ile hırsızın konuşmalarına yer veren ve yaklaşık 250 beyitten oluşan didaktik bir yapıttır. İçinde karşılıklı konuşma yoluyla bilginin değeri anlatılmaya çalışılmış, zeki ve uyanık hırsızın, bilimi temsil eden kadıyı nasıl yenilgiye uğrattığı sergilenmiştir.

uğur kesme, bir kadının bir erkeğin yolunu keserek önünden geçmesi halinde o erkeğe uğursuzluk getireceği yolundaki Anadolu'nun birçok yöresinde yaygın inanış.

Günümüzde özellikle göçer Türkmen aşiretleri arasında rastlanan bu eski Türk inanışına göre, uğuru kesilen erkeğin işleri o gün ters gider. Geleneğe göre kadın bir erkekle karşılaştığında ya sırtını dönüp ayakta durarak ya da çömelerek onun geçmesini beklemek zorundadır.

uğur taşı, BURÇ TAŞI olarak da bilinir, doğum tarihiyle ilişkili olduğuna ve şans ya da sağlık getirdiğine inanılan değerli taş. İlk çağlardan bu yana astrologlar belirli değerli taşlara doğaüstü güçler atfetmişlerdir.

Günümüzde yılın aylarıyla ilişkili olduğu düşünülen taşların eski inançlarla bağlantısı pek yoktur. Kimyasal çözümleme yöntemlerinin mineralojide kullanılmaya başlamasından önce taşlarda öteki fiziksel özelliklerden çok renge önem verilirdi. Örneğin zümrüt ile krizopraz, yakut ile lal taşı ya da topaz ile sitrin arasında pek ayrım yapılmazdı. Uğur ya da sağlık getirme açısından bir taşın gerçeği kadar benzerlerinin de etkili olduğuna inanılırdı. Eski çağlarda kullanılan bazı taş adlarının anlamı 20. yüzyılda değişikliğe uğramıştır. Örneğin Kitabı Mukaddes'te geçen "safir" sözcüğünün lacivert-taşı (*lapis lazuli*) için, "elmas" (*adamas*) sözcüğünün ise "beyaz safir" ya da "beyaz topaz" için kullanıldığı sanılmaktadır.

Önceleri uğur taşları ile Yahudi yüksek rahiplerince giyilen göğüslüklere (*hoshen*) takılı taşlar arasında bir bağlantı kurulurdu. Oysa bu koşutluk sanıldığı kadar yakın değildir. 20. yüzyılda az bulunan doğal taşlar yerine daha çekici ve dayanıklı yapay taşlar da uğur taşları listesine eklenmiştir. Ayrıca doğal uğur taşları listesi hem kadınlara, hem erkeklere uyacak biçimde genişletilmiş bulunmaktadır.

uğurböceği, GELİNBÖCEĞİ ya da UÇUÇBÖCEĞİ olarak da bilinir, *Coleoptera* (kınkanatlılar) takımının *Coccinellidae* familyasını oluşturan yaklaşık 5 bin böcek türünün ortak adı. Yeryüzünün hemen her yerine dağılmış olan bu böceklerin vücudu yarım küre biçiminde, uzunlukları genellikle 8-10 mm'dir. Siyah, sarı ya da kırmızımsı desenli parlak renkleriyle dikkat çekerler. Dokuz benekli uğurböceğinin (*Coccinella novemnotata*) biri kın kanatlarının birleşme çizgisine denk gelen, öbürleri her iki kanada eşit olarak dağılmış 9 siyah beneği vardır.

Uğurböceği yaşam çevrimini yaklaşık dört haftada tamamlayarak yaz ayları boyunca birçok kuşak geliştirebilir. Uzun, ince yapılı, yumuşak gövdeli ve genellikle mavi, yeşil, kırmızı ya da siyah benekli boz larvalar öbür böcekleri ve böcek yumurtalarını yiyerek beslenir. Larvalar geçirdikleri dört gelişme evresinin ardından bir yere tutunarak son larva derisi içinde pupa evresine girer. Aynı gruptan uğurböcekleri kışın genellikle aynı yerde dinlenme dönemlerini geçirirler. Uğurböcekleri yaprakbiti, kabuklubit (koşnil) ve akar gibi tarım

zararlısı böceklerle beslendiğinden biyolojik mücadelede yaygın biçimde kullanılmaktadır. Örneğin Avustralya uğurböceği (*Rodolia cardinalis*) meyve ağaçlarına büyük zarar veren torbalı koşnille (*Icerya purchasi*) mücadeleye yardımcı olması için Kuzey Amerika'nın batısına götürülmüştür.

Yedi benekli uğurböceğinin (*Coccinella 7-punctata*) larvası (üstte) ve erişkinleri (altta)
EB Inc., (üst) N. A. Callow, (alt) Stephen Dalton

Uğurböceklerinin çoğu hem larva hem de erişkin evrelerinde etçil olmakla birlikte, bazıları bitkilerle beslenir ve çok büyük zararlara yol açar.

Uğurlu, Meral (d. 8 Aralık 1939, Edirne), klasik Türk müziği yapıtlarını modern icra tekniklerinden de yararlanarak yorumlamasıyla tanınan ses sanatçısı.

1955-60 arasında İstanbul Belediye Konservatuvarı'nın (bugün İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) Türk Musikisi Bölümü'nde öğrenim gördü. 1958'de açılan bir sınavı kazanarak İstanbul Radyosu'nun ses sanatçıları arasına girdi. 1962'de Ankara Radyosu'na geçti; 1977'de İstanbul Radyosu'na döndü. 1978'de, bir yandan da İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'nda solist ve korist olarak çalışmaya başladı. 1983'te radyodaki görevinden ayrılarak yalnızca Devlet Korosu'na bağlandı. 1980'lerin ikinci yarısında, az da olsa, radyo programları yaptı. 1990'ların başında doldurduğu kasetlerde, klasik repertuvarın seçkin parçalarını seslendirdi.

Konservatuvarda Batı şan tekniğinin başlıca yöntemlerini öğrenen Meral Uğurlu, bunları geleneksel ses icrasıyla ustaca birleştirerek tümüyle kendine özgü bir üsluba ulaşmıştır. Özellikle beste ve semai gibi büyük formlu yapıtlara ince nüanslar katarak yorumlamasıyla günümüzün en başarılı birkaç icracısı arasında yer alır.

Uğurludağ, İç Anadolu Bölgesi'nde, Çorum iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden İskilip'e bağlı bir bucak olan Uğurludağ, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasa uyarınca Merkez ilçeden 4, Sungurlu ilçesinden de 12 köyün sınırları içine katılmasıyla ilçe yapılmıştır.

Uğurludağ (eskiden Kızılveran) Belediyesi 1969'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 27.331; kasaba, 7.356.

UHF, İngilizce tam adı ULTRAHIGH FREQUENCY (Ultra Yüksek Frekans), elektromagnetik tayfın, 0,1-1 m dalgaboyu ve 3.000-300 megahertz frekans aralığını kapsayan bölümü. UHF sinyalleri özellikle televizyon yayıncılığında kullanılır. Pek çok ülkede UHF dalgaları 14. ile 83. kanallar arasındaki televizyon sinyallerini taşır.

UHF dalgaları üst atmosferin iyonlaşmış katmanlarından çok zayıf biçimde yansıtılır. Bu nedenle, daha uzun dalgaların tersine UHF dalgaları yeryuvarı kavisinin ötesine pek bükülmez ve yüksek binalar ya da dağlar tarafından kolayca engellenir. Ama öte yandan bu dalgalar ince ve oldukça düzgün demetler halinde yoğunlaştırılabilir. Bu özelliği nedeniyle UHF dalgaları daha çok yüksek duyarlılığın ve netliğin arandığı, görüş alanı içinde kalan uygulamalarda kullanılır. Televizyon yayınlarının yanı sıra UHF dalgalarından gemi ve uçakların seyir sistemlerinde ve polislerin haberleşme donanımlarında da yararlanılır. Uzay araçları ile Yer istasyonları arasındaki haberleşme de kimi zaman UHF sinyalleriyle gerçekleştirilir. *Ayrıca bak.* VHF.

Uhland, (Johann) Ludwig (d. 26 Nisan 1787, Tübingen - ö. 13 Kasım 1862, Tübingen, Württemberg), romantik akıma bağlı Alman şair. Alman ortaçağ araştırmalarının gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Tübingen Üniversitesi'nde hukuk, ayrıca klasik ve ortaçağ edebiyatı okudu. 1815'te, sağlığında 50'ye yakın basımı yapılacak olan *Vaterländische Gedichte*'yi (Anayurt Şiirleri) yayımladı. Almanya'nın o dönemki siyasal ortamından etkilenerek yazdığı bu şiirler Uhland'ın halk kültürü alanındaki titiz araştırmalarını ve halk şiiri üslubuyla balad yazma yeteneğini yansıtır.

Uhland 1812'den 1814'e değin Stuttgart'ta Adalet Bakanlığı'nda çalıştı. Ardından avukatlık yaptı ve Württemberg'de parlamenter demokrasi mücadelesini destekledi. Tübingen'i (1819-27) ve Stuttgart'ı (1826-29) temsilen *Ständeversammlung*'a (Zümreler Meclisi) girdi. 1829'da Tübingen Üniversitesi'nde profesörlüğe getirildi, ama üniversite liberallerin temsilcisi olarak *Landtag*'a (eyalet meclisi) girmesine karşı çıkınca profesörlükten istifa etti (1833). 1848'de Frankfurt'taki Alman Ulusal Meclisi üyesi oldu.

Alman romantizmi ve milliyetçiliği Uhland'ın yalnızca siyasal çalışmalarına ve Almanya'nın edebi mirası üzerine yaptığı araştırmalara değil, şiirlerine de esin kaynağı olmuştur. Uhland şiirlerinde Goethe ve Schiller'in geliştirdiği klasik biçimleri kullanmakla birlikte kendine özgü naif ve zarif bir üslup geliştirmiştir.

Uhlenbeck, George Eugene (d. 6 Aralık 1900, Batavia, Cava [bugün Cakarta, Endonezya] - ö. 31 Ekim 1988, Boulder, Colorado, ABD), Samuel A. Goudsmit ile birlikte elektron spini kavramını geliştiren Hollanda asıllı ABD'li fizikçi.

1925'te, Hollanda'daki Leiden Üniversitesi'nde doktora çalışmasını yaparken Goudsmit ile birlikte elektronların bir eksen çevresinde döndüğünü belirledi ve elektron spini kavramını ortaya attı. 1927'de doktora çalışmasını tamamladıktan sonra ABD'deki Michigan Üniversitesi'nin fizik bölümünde ders vermeye başladı, daha sonra Hollanda'ya dönerek Utrecht'teki Devlet Üniversitesi'nde profesör oldu. 1939'da tekrar Michigan Üniversitesi'ne geçen Uhlenbeck, 1943-45 arasında Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nün Işınım Laboratuvarı'nda çalıştı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir süre Hollanda'da görev yapan Uhlenbeck, 1960'ta New York Eyalet Üniversitesi'nin Rockefeller Tıp Araştırmaları Merkezi'nde profesör ve fizikçi olarak çalıştı, 1974'te emekli olduktan sonra da ders verdi. Uhlenbeck kuvantum mekaniği, atom yapısı, maddenin kinetik kuramı ve nükleer fizik üzerine pek çok makale yazdı.

Uhta, UÇTA olarak da yazılır, Rusya Federasyonu'nun kuzeybatı kesimindeki Komi Özerk Cumhuriyeti'nde sanayi kenti. Uhta Irmağının kıyısında yer alır. 1931'de Çibyu adlı bir köy olarak kuruldu. 1943'te Peçora demiryoluna uzanan hattın tamamlanmasından sonra kent statüsü kazandı. Küçük bir petrol ve doğal gaz bölgesinin ortasında yer alır; bölgede çıkarılan petrolün bir bölümü kentte arıtılır. Uhta'da petrol, ormancılık ve demiryolu enstitüleri vardır. Nüfus (1991 tah.) 112.100.

Uhud Savaşı, Hz. Muhammed önderliğindeki Müslümanlarla Mekkeliler arasında Uhud Dağı eteklerinde yapılan savaş (23 Mart 625). Hz. Muhammed'in yaralanması ve Müslümanların yenilmesiyle sonuçlanmıştır.

Mekkelilerin Bedir Savaşı'nın (624) öcünü almak amacıyla yeni bir savaşa hazırlandığını öğrenen Hz. Muhammed, savaş konusunda izlenecek stratejinin belirlenmesi için Medineli Müslümanların ileri gelenleriyle görüştü. Çoğunluğun görüşüne uyarak bin kişilik bir orduyla kentten ayrıldı. Uhud Dağı eteklerinde görece daha iyi mevzilenen Müslümanlar, sayıca üstün olan Mekkelilerin ilk saldırısını püskürttü. Ardından da Mekkelilerin dağılmaya başlaması üzerine, kesin sonucu beklemeden ganimet toplamaya girişti. Ama Mekkelilerin geri dönerek yeniden saldırıya geçmesi savaşı Müslümanların aleyhine çevirdi. Bu sırada Hz. Muhammed'in öldüğü söylentisi Müslümanlar arasında büyük bir paniğe yol açtı. Hz. Muhammed yaralı olmasına karşın küçük bir grupla savaşı sürdürerek, dağılan Müslümanların bir bölümünü Uhud Dağı eteklerinde toplayabildi. Ama Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan savaşta, Hz. Muhammed'in amcası Hamza'yla birlikte çok sayıda Müslüman öldü.

Uicangbu, Güney Kore'nin kuzeybatı kesiminde, Kyanggi ilinde kent. Seul'ün 8 km kuzeydoğusunda yer alır. Eski Kore dilinde "Bakanlar Kurulu" anlamına gelen adı, Yi hanedanı döneminde (1392-1910) geçici hükümet merkezi olmasından gelir. Önceleri yerel tarım ürünlerinin satıldığı bir pazar olan Uicangbu, Kore Savaşı'ndan (1950-53) sonra yakındaki askeri tesislere hizmet veren bir merkez olarak hızla gelişti ve 1963'te belediye oldu. Daha sonra Seul'ün bir sanayi uydusu durumuna geldi. Pamuklu dokuma ve kâğıt üretimi gibi sanayi dallarının çoğu 1960'lardan sonra gelişti. Nüfus (1990) 212.368.

Uíge, eskiden CARMONA, Angola'nın kuzey kesiminde kent. Sık ormanlarla kaplı dağ sıraları arasında yer alır. 1945'te ekonomisi gelişmemiş küçük bir pazar merkeziyken 1950'lerde Angola'nın en önemli kahve üretim merkezi durumuna geldi ve 1956'da Portekiz sömürge yönetimi tarafından kent yapıldı. Ama toprakları ellerinden alınan ve plantasyonlarda zorla çalıştırılan yerli Bakongoların Portekizli plantasyon sahiplerine karşı ayaklandığı 1961'den sonra ekonomisi gerilemeye başladı. Angola'nın bağımsızlığı için mücadele eden üç gerilla örgütünden biri olan Angola Ulusal Kurtuluş Cephesi'yle (FNLA) Portekiz kuvvetleri arasında

1961'den 1974'e değin süren çatışmalar, bölgedeki istikrarsızlığı daha da artırdı. FNLA'nın merkezi olan kentin 1976'da, bağımsız Angola'nın ilk ulusal hükümetini oluşturan Angola Halk Kurtuluş Hareketi (MPLA) kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinden önce ve hemen sonra, Bakongoların çoğunluğu komşu Zaire topraklarına kaçtı. Portekizliler ise Angola'nın bağımsızlığını ilan etmesinden önce, 1974-75 yıllarında kentten çekildiler. 1980'lerin başında kahve üretiminin belli ölçüde canlanması sağlandı. Uíge Bölge Müzesi'nde Bakongolara ait ahşap oyma eşya ve fildişi heykellerden oluşan bir koleksiyon sergilenir. Uíge bir karayoluyla kuzeyde Kinşasa'ya (Zaire), güneybatıda ise Angola'nın başkenti Luanda'ya bağlıdır. Nüfus (1985 tah.) 69.484.

Uintatherium, soyu tükenmiş *Dinocerata* takımından, iri yapılı toynaklı memeliler cinsi. Fosillerine Kuzey Amerika'daki Orta ve Üst Eosen Bölüm (Eosen Bölüm y. 54-38 milyon yıl önce) kara çökellerinde rastlanır. Günümüz gergedanları kadar iri olan bu cins üyeleri yaşadıkları dönemin en iri hayvanları arasındaydı. Bacakları, ağır gövdelerini destekleyecek ölçüde sağlam yapılıydı. Kafataslarının beyin için bile yalnız küçük bir boşluk

Uintatherium üyeleri; Charles R. Knight'ın eldeki kanıtlara dayanarak yaptığı resim
American Museum of Natural History, New York

bırakacak ölçüde kalın kemikli olması bu hayvanlarda zekâ gelişiminin çok sınırlı kaldığını göstermektedir. Kafatasında üç çift kemik çıkıntısı vardı. Bunların en öndeki çifti olasılıkla iyi gelişmiş boynuzları destekliyordu. Dişler *Uintatherium* üyelerinin ayırt edilmesini sağlayacak ölçüde özelleşmişti. Erkeklerin iri ve güçlü köpekdişleri vardı. Kesicidişler altçenede körelmiş, üstçenede ise hiç yoktu. Üst azıdişlerin öğütücü yüzeyleri V biçiminde kabartılıydı. *Uintatherium* üyeleri ve yakın akrabaları büyük olasılıkla değişen çevre koşullarına uyarlanmayı başaramadıklarından Eosen Bölüm sonunda yok olmuştu.

uintayit *bak.* gilsonit

Uitenhage, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, Kaaprovinsie'nin güneydoğusunda kent. Hint Okyanusu kıyılarından biraz içeride, Port Elizabeth'in kuzeybatısında yer alır. Fransızların işgalinden sonra Felemenk'te kurulan Batav Cumhuriyeti yönetimi tarafından Kap Kolonisi'ne gönderilen (1804) Felemenkli devlet görevlisi J. A. Uitenhage de Mist tarafından kuruldu. Kentteki 19. yüzyıldan kalma çok sayıdaki yapı arasında Komutanlık Binası (1815), Belediye Binası (1882; 1952'de genişletildi) ve Adliye Sarayı (1898) sayılabilir. Bir sanayi kenti olan Uitenhage'de otomobil montaj, lastik ve kumaş fabrikalarıyla demiryolu atölyeleri vardır. Uitenhage aynı zamanda bol miktarda koyun ve keçi yetiştirilen bir bölgenin de merkezidir. Nüfus (1978 tah.) belediye, 87.760.

Ujgorod, Ukrayna'da, Zakarpatskaya yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Uj Irmağının kıyısında, Karpat Dağlarındaki Ujok Geçidinin güney girişinin yakınlarında yer alır. Adı kayıtlara ilk kez 903'te geçen kent, konumu nedeniyle ticari ve askeri açıdan büyük öneme sahipti. 1919'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan Çekoslovakya'ya, 1938'de de Macaristan'a geçti. 1945'te yeniden Çekoslovakya'ya bağlandıysa da, aynı yıl SSCB'nin egemenliği altına girdi. Kentin sanayi ürünleri arasında takım tezgâhları, mobilya, kaplama ve margarin sayılabilir. Ujgorod'da 1945'te kurulmuş bir üniversite vardır. Nüfus (1991 tah.) 123.000.

Ujung Pandang, eskiden MAKASSAR, Endonezya'da, Selebes Adasında, Güney Selebes ilinin (*propinsi*) merkezi kent (*kotamadya*). Selebes Adasının güney ucundaki yarımadanın batı tarafında, bataklıklarla çevrili alçak bir bölgede yer alır. Yakınlardaki ormanlarla kaplı Maros Tepeleri ve Bantimurung Çağlayanı çok sayıda turist çeker. Cavalılarla Hollandalılar arasındaki Cava Savaşı'na (1825-30) önderlik ettikten sonra 1855'te Selebes'te sürgünde ölen Cava prensi Dipo Negoro'nun mezarı da, adının en büyük kenti olan Ujung Pandang'ın yakınlarındadır. 16. yüzyılda Portekizliler bölgeye geldiklerinde canlı bir liman durumunda olan Makassar, zamanla Hollandalıların denetimi altına girdi. 1607'de burada bir ticaret merkezi kuran Hollandalılar, 1667'de sultanı tahttan indirdiler. Kent 1946-49 arasında, Hollanda'nın himayesindeki Doğu Endonezya Devleti'nin başkenti olarak kullanıldı. Kentte yaşayan Makassarlılar, Malayların bir koludur ve Bugilerle yakın akrabadır.

Ujung Pandang'ın başlıca ihraç ürünleri kopra, zamk, reçine, kauçuk ve kahvedir. Kentin limanı aynı zamanda Selebes'in öteki kesimleriyle Maluku ve Küçük Sunda adalarının dağıtım merkezi durumundadır. Bir havaalanının bulunduğu kent, hinterlanda karayoluyla bağlıdır. Endonezya'nın doğu kesiminin en önemli yükseköğretim kurumu olan Hasanuddin Devlet Üniversitesi kentin önemli kültür merkezlerindendir. Nüfus (1980) 709.038.

Ukayliler, BENİ UKAYL olarak da bilinir, değişik kolları Irak'taki Musul (y. 992-1096) ve Tikrit'i (1036-y.1057) yöneten Müslüman Arap hanedanı.

Amir bin Sasaa'nın ünlü Bedevi kabilesinin soyundan gelen Ukayliler 10. yüzyıl sonunda Ceziretü'l-İbn Ömer (bugün Cizre), Nisibin (bugün Nusaybin) ve Beled'de (Kuzey Irak) yerleştiler. İlk Ukayli hükümdarı Ebu'd-Davud Muhammed (hd 990-996) Musul'u ele geçirmeye çalışan Hamdani ve Mervaniler arasındaki mücadelenin içine çekildi ve sonunda Musul emiri olarak Hamdanilerin yerini aldı; ama biçimsel olarak Bağdat'ta hüküm süren Büveyhilere bağlı kaldı.

Yıllarca süren kanlı savaşlardan sonra emirliği ele geçiren Kırvaş bin Mukalled'in (hd 1001-50) egemenliği, Batı İran ile Güney Irak'tan gelen Oğuz boylarının tehdidi altındaydı. Bu nedenle Orta Irak'taki el-Hille'de hüküm süren Müslüman Arap hanedanı Mezyedilerle bir savunma ittifakına girmek zorunda kaldı.

Ama Müslim bin Kureyş (hd 1061-85) Ukayli hanedanını gücünün doruğuna ulaştırmayı başardı. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah ile birleşen Müslim, Kuzey Suriye'nin bir bölümünü ilhak etti, Halep'ten Bağdat'a uzanan bir bölgede Ukayli egemenliğini kurdu. Ama Müslim'in Mısır'da hüküm süren Şii Fatımilerle anlaşmaya yönelmesi üzerine Ukaylilerin durumu bozuldu. Selçuklu orduları Musul'u istila ederek Müslim'i bozguna uğrattılar. Bir süre sonra Müslim Selçuklu güçleriyle çarpışırken öldü. Ukaylilerin, Selçuklu valileri olarak Musul'da kalmasına izin verildiyse de sonunda Sultan Tutuş tarafından Selçuklulara bağlandılar (1096).

1036'dan önce Dicle üzerindeki Tikrit'e yerleşen bir Ukayli kolu 1055'te Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e boyun eğdi. Tuğrul Bey Bağdat'ı aldı ve Büveyhileri Irak hükümdarlığından uzaklaştırdı.

Ukbe bin Nâfi, tam adı UKBE BİN NÂFİ BİN ABDÜLKAYS EL-KUREŞİ EL-FİHRİ (ö. y. 683, Tubna), İslamı yaymak amacıyla Kuzey Afrika'ya seferler düzenleyen Arap komutan.

Mısır fatihi olarak tanınan Amr bin As'ın yeğeniydi. Amr bin As ölümünden (663) kısa bir süre önce onu İfrikiye başkomutanlığına atadı. Yaptığı seferlerde, 670'te kurulan Kayrevan'ı üs olarak kullandı. İfrikiye'nin kıyı kentlerinde yaşayan Bizanslılara ve Berberilere karşı savaştı. Bir ara görevden alındıysa da 682'de yeniden Kuzey Afrika'ya gönderildi. Magrip'te Zab ve Tihert'i alarak Tanca'ya ulaştı. Yukarı Atlas ve Sus (Suse) Berberileri üzerine yaptığı sefer sonucunda Safi bölgesine kadar ilerledi. Ama ele geçirdiği yerlerde tutunamayınca geri çekilmeye başladı. Bu sırada Tubna yakınlarında kuşatılarak öldürüldü. Ukbe bin Nâfi'nin 670'te yaptırdığı Kayrevan Camisi(*) Magrip'teki en eski camidir.

Ukemoçi no Kami (Japoncada "Yiyeceklerin Sahibi Tanrıça"), Şinto mitolojisinde yiyecek tanrıçası. Bazen Vakaukanome (Yiyecekli Genç Kadın) olarak, bazen de Ise'deki Dış Tapınak'ın adandığı Yiyecek, Giyecek ve Barınak Tanrısı Toyuke (Toyouke) Okami ile birlikte anılır.

Nihon şoki'de (720; Japonya Vakayinameleri) anlatılan efsaneye göre Ay Tanrısı Tsukiyomi, kız kardeşi Güneş Tanrıçası Amaterasu tarafından yeryüzüne Ukemoçi no Kami'yi ziyarete gönderilir (*Kociki*'ye [712; Eski Konular Derlemesi] göreyse gönderilen kardeş Fırtına Tanrısı Susanoo'dur). Onu karşılayan Ukemoçi no Kami yüzünü toprağa çevirerek ağzından haşlanmış pirinç çıkarır; sonra denize dönerek ağzından türlü türlü balıklar boşaltır ve yeniden toprağa dönerek ağzından av hayvanlarını çıkarır. Bu yiyeceklerle bir şölen sofrası hazırlar, ama kustuğu yiyecekleri kendisine sunmasından hoşlanmayan tanrı kılıcını çekerek onu öldürür. Tsukiyoni cennete dönüp kız kardeşine yaptıklarını anlatınca Amaterasu kızarak ona, "bundan böyle seninle yüz yüze gelmeyeceğim", der. Güneş ile Ay'ın gökte bir arada görülmemesi de bu efsaneyle açıklanır.

Amaterasu'nun yiyecek tanrıçasına gönderdiği bir başka ulak tanrıçanın cesedinden çıkan çeşitli nesneler bulur; başından öküz ve at, alnından darı, kaşlarından ipekböceği, gözlerinden bir darı türü, karnından pirinç, üreme organlarından da buğday ve fasulye çıkmıştır. Amaterasu insanlığın gelecekte yararlanması için tahıl tanelerini ektirir. Ağzına yerleştirdiği ipekböceklerinden ise iplik eğirerek ham ipek üretimini başlatır.

Ukiyo-e (Japoncada "Geçici Dünyadan Resimler"), Japonya sanatında Tokugava döneminin en önemli üsluplarından biri. Kamakura döneminde gelişen *emaki* (resimli rulo) üslubunun gerçekçi öyküsel anlatımıyla Momoyama ve Tokugava dönemle-

rinin olgun bezemeci üslubunun bir karışımıdır. Yerli olduğu kadar yabancı gerçekçiliğinden de izler taşır.

İlk *Ukiyo-e* örnekleri çoğu imzasız olan paravana resimleriydi. Başta Edo (bugün Tokyo) olmak üzere çeşitli kentlerde bulunan ve üstü kapalı bir dille "geçici dünya" olarak anılan eğlence yerlerini betimleyen bu resimlerde özellikle ünlü fahişe ve geyşalar, *Kabuki* oyuncuları, *Kabuki* oyunlarından çok bilinen sahneler ve erotik konular ele alınıyordu. Ama *Ukiyo-e*'nin en önemli örnekleri paravana resimleri değil, ilk kez *Ukiyo-e* sanatçılarının denediği ağaç baskılar oldu. Günlük kent yaşamına uyanan ilgi ve kentte oluşan pazar, kitlesel tüketime yönelik bu baskıların hızla yaygınlaşmasını sağladı.

Hişikava Moronobu(*) genellikle ilk *Ukiyo-e* ustası olarak kabul edilir. Okumura Masanobu(*) tek renkliden çift renkli

Okumura Masanobu'nun *Ukiyo-e* üslubunda bir ağaç baskısı, Edo dönemi; Philadelphia Sanat Müzesi
Philadelphia Museum of Art

baskılara geçişi gerçekleştirdi. 1765'te Suzuki Harunobu(*) çok sayıda ağaç blok kullanarak çok renkli baskının ilk örneklerini yaptı. Utamaro(*), Hokusai(*) ve Hiroşige(*) *Ukiyo-e* üslubunun özünü yansıtan sanatçılar oldu.

ukkal (Arapçada "akıllılar"), tekil AKIL. Dürzilikte(*), dinin gereklerini tümüyle yerine getirme ve kutsal metinleri okuma ayrıcalığını elinde tutan hikmete (bilgelik) ermiş seçkinler sınıfı. Hem dış dünyadan, hem de *cuhhal* (bilgisizler) denen üye çoğunluğundan gizli tutulan Dürzi dinini bilen kişilerdir. Zorlu bir sınavı verebilen kadın erkek tüm Dürziler bu sınıfa katılabilir; bu ikinci kez dünyaya gelişte de olabilir.

Ukkal beyaz türban ve kendilerine özgü bir giysi kullanır; dindar, sade ve erdemli bir yaşam sürerler. Şarap ve tütün içmezler. *Halavat* denen süssüz ibadet yerlerinde perşembe geceleri düzenlenen gizli ayinlere katılırlar; Dürzi inanç ve vasiyetlerine eksiksiz uyarlar. Bilgeliklerini aşama aşama derinleştirerek sonunda ecavid (gönlü zenginler) katına yükselebilirler. Aşamalı düzendeki her yükselme kusursuz yaşam sorumluluklarını artırır; en küçük bir kötülük lekesinden bile sakınılmasını gerektirir. *Ukkal* içinde bilgelikleri ve dindarlıklarıyla sivrilenler şeyh unvanı alırlar ve özel bir eğitimden sonra genellikle *halavat*'a çekilerek dinsel araştırmalarla ve dinsel metinlerin çoğaltılmasıyla uğraşırlar. Dinsel gelişme olanağından yoksun *cuhhal* sınıfının da sorumluluğunu taşırlar. Ama dünya zevklerini tatmalarına izin verilen *cuhhal* de Hakim'in birliği öğretisini, yaratılış ve *tenasuh* (ruhgöçü) efsanelerini bilir.

Ukkal genellikle takiye ilkesine uyar; Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında yaşarken onların uygulamalarını benimser görünür.

Ukko, Fin mitolojisinde gökgürültüsü tanrısı ve en önemli tanrılardan biri. Ukko adı *ukkonen* (gökgürültüsü) sözcüğünden türemiş olmakla birlikte, aynı zamanda "yaşlı adam" anlamına gelen ve saygı belirten bir sözcüktür. Ukko, gökkubbenin merkezinde oturduğu için "gök tanrısı" olarak da anılırdı. Yağmur miktarını, dolayısıyla da toprağın verimliliğini belirlediğine inanılan Ukko'ya ekim mevsiminin başında ve kuraklık dönemlerinde kurbanlar sunulurdu. Fin-Ugor dillerini konuşan halklar arasında Gökgürültüsü Tanrısı Ukko'nun benzerlerine rastlanır. Adını Baltık dinindeki Perkünas'tan alan, Erzya Mordovlarının tanrısı Purgine (Pirgine) bunun bir örneğidir.

Ukrayna, Ukrayna dilinde UKRAINA. Avrupa'nın güneydoğusunda ülke. Rusya'dan sonra kıtanın en büyük ülkesidir. Kuzeyde Beyaz Rusya, doğuda Rusya, güneyde Azak (Azov) Denizi, Karadeniz, Moldova ve Romanya, batıda da Macaristan, Slovakya ve Polonya ile çevrilidir. Başkenti Kiev, yüzölçümü 603.700 km², 1992 tahmini nüfusu 52.135.000'dir.

Doğal yapı. Doğu Avrupa Ovasının büyük bölümünü kaplayan Ukrayna topraklarının neredeyse tamamı ortalama yüksekliği 175 m olan düzlüklerden oluşur. Kuzeydoğu kesimi Orta Rusya Platosunun bir uzantısıdır. Karadeniz ve Azak Denizi kıyıları boyunca uzanan Karadeniz Düzlüğü, Kırım Yarımadasında Kuzey Kırım Düzlüğü adını alır. Batıdaki Karpat Dağlarının uzunluğu 240 km'yi aşar. Karadeniz ile Azak Denizi arasında kalan Kırım Dağları, aralarında verimli vadiler uzanan birbirine koşut üç alçak sıradan oluşur. Ilıman iklim kuşağında yer alan Ukrayna, Atlas Okyanusu üzerinde yer alan oldukça ılık ve nemli hava kütlelerinin etkisindedir. Ortalama yıllık sıcaklık kuzeyde 5,5°C-7°C, güneyde ise 11°C-13°C dolaylarındadır. Yağışlar yıl boyunca eşitsiz bir dağılım gösterir. Ukrayna'daki ırmakların hemen tümü güneye doğru akarak Karadeniz ve Azak Denizine dökülür. Bunların en önemlisi, üzerinde hidroelektrik santrallar ve göletler bulunan Dinyeper Irmağıdır.

Doğal kaynakların korunmasına öncelik verilen Ukrayna'da ilk doğal yaşamı koruma alanı Askaniya-Nova adıyla 1921'de kurulmuştur; ülkede ayrıca, biri Karadeniz kıyısında olmak üzere başka doğal yaşamı koruma alanları vardır.

Nüfus. Ülke nüfusunun (1989) yüzde 72,7'sini Ukraynalılar oluşturur. En büyük azınlık grubu 1989'da nüfusun yüzde 22'sini oluşturan Ruslardır. Öteki azınlık toplulukları arasında Beyaz Ruslar, Moldovalılar ve Yahudiler yer alır. Ukrayna'da nüfusun yüzde 67,5'i kentlerde yaşar. Nüfus yoğunluğu (1992) kilometrekarede 86,4 kişidir.

Nüfusun büyük bölümü Donets Kömür Havzası ile Dinyeper Kıvrımında ve zengin bir tarım bölgesi olan orman-bozkır kuşağında toplanmıştır. Kiev dışındaki önemli kentler Harkov, Dnyepropetrovsk, Donetsk ve Odessa'dır.

Ekonomi. Ukrayna mineral kaynaklar bakımından zengin bir ülkedir. Kremençug, Bilozerka, Mariupol ve Kerç'teki zengin demir cevheri yatakları demir-çelik sanayisine hammadde sağlar. Nikopol yakınlarında dünyanın en zengin manganez cevheri yataklarından biri bulunur. Donets Kömür Havzasından çıkarılan taş kömürü ve antrasit kok üretiminde kullanılır. Ülkede ayrıca petrol ve doğal gaz, titanyum, boksit, alünit ve cıva yatakları vardır.

Orman-bozkır bölgesinin verimli topraklarında patates, buğday, mısır, yulaf, çavdar, pirinç, çeşitli meyveler, şeker pancarı ve ayçiçeği yetiştirilir. Ülkenin hemen her yerinde sığır ve domuz besiciliği yapılır.

Donets Kömür Havzası ülkenin başlıca sanayi bölgesidir. Ukrayna dünyanın dördüncü büyük çelik üreticisidir. Eski SSCB'nin dökme demir, çekme çelik ve çelik boru üretiminin yaklaşık üçte birini Ukrayna karşılardı. Ülkede üretilen mamul mallar arasında metalurji donanımı, dizel motorlar, traktör ve televizyon alıcıları sayılabilir. Kimya sanayisi ürünleri arasında kok kömürü, yapay gübre ve sülfürik asit bulunur. Ukrayna'da gıda sanayisi de gelişmiştir. Tüketim malları üretimi ile hafif sanayi ise ağır sanayi ve tarıma göre daha geri bir düzeydedir.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Ukrayna 1991'e değin SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerden biriydi. O dönemde, öteki Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Ukrayna'da da siyasal yaşama Ukrayna Komünist Partisi yön veriyordu. En yüksek yönetim organı Yüksek Sovyet'ti. Yüksek Sovyet, oturumları arasında görev yapmak üzere kendi içinden bir Prezidyum ve Bakanlar Kurulu seçerdi. Bağımsızlığın ardından Yüksek Sovyet, Yüksek Konsey adını taşıyan ve üyeleri dört yılda bir yapılan seçimlerle belirlenen bir parlamentoya dönüştürüldü.

Ukrayna'da 7-17 yaşlar arasında eğitim zorunlu ve parasızdır. Sovyet dönemindeki uygulamalarla okuryazar oranı yüzde 100'e yaklaşmıştır. Bağımsızlığın ardından eğitim dili olarak yeniden Rusça yerine Ukrayna dili kullanılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, büyük bir Rus topluluğunun yaşadığı Donets Havzasındaki ve güneydeki okullarda hâlâ Rusça kullanılmaktadır. Kiev, Harkov, Odessa, Dnyepropetrovsk, Lviv (Lvov), Çernovtsi, Ujgorod ve Donetsk'te üniversiteler vardır. En önemli araştırma kurumu Ukrayna Bilimler Akademisi'dir. Sağlık koşullarının oldukça iyi durumda olduğu Ukrayna'da bebek ölüm oranı (1991) binde 12,8'dir. Ortalama ömür (1990) ise erkeklerde 66 yıl, kadınlarda 75 yıldır.

Kültürel yaşam. Ukrayna'da yazılı edebiyat geleneği Hıristiyanlık öncesi döneme, sözlü edebiyat ise daha öncelere dayanır. Ukrayna'da halk müziği bugün de canlılığını korumaktadır. Çağdaş Ukraynalı besteciler arasında Konstantin Yankeviç ve Yuli Maytus ile Yuri ve Platon Mayboroda kardeşler sayılabilir. Tarihi 17. yüzyıla dayanan Ukrayna tiyatrosu en parlak dönemini 1917-33 arasında yaşamıştır. Bugün Ukrayna'da 60 dolayında tiyatro vardır. Bunların en önemlisi Kiev'deki İvan Franko Tiyatrosu ile Lviv'deki Maria Zankovetska Tiyatrosu'dur.

Tarih. 19. yüzyıla değin Ukrayna adıyla anılmayan bölgede tarih boyunca çeşitli

devletler kuruldu. 9. yüzyılda kurulan ve ilk Rus devleti olan Kiev Prensliği 13. yüzyıl ortalarındaki Moğol saldırıları sonucunda yıkıldı. Batı Ukrayna'daki Galiçya ve Volinya Prensliği ise 11. yüzyıldan 14. yüzyıla değin varlığını korudu.

14. yüzyılda Ukrayna topraklarının büyük bölümü Litvanya'nın denetimine girdi; Galiçya Prensliği Polonya Krallığı'na bağlanırken Güney Ukrayna Moğolların denetiminde kaldı. Polonya ve Litvanya'yı tek bir federe devlet haline getiren Lublin Birliği'nin (1569) oluşturulmasından sonra Litvanya'nın elindeki Ukrayna toprakları fiilen Polonya'nın denetimine girdi. 1648'de Polonya yönetimine karşı ayaklanan Zaporojye Kazaklarının önderi Bogdan Hmelnitski'nin 1651'de Rusların yardımına başvurması Rus Çarlığı'yla Polonya arasında savaşa yol açtı. Bu savaşın sonunda Dinyeper Irmağının doğusunda kalan topraklarla Kiev Rusların denetimine girdi ve Kazak Hanlığı da zamanla Rus Çarlığı'na bağlandı. 1783'te Kırım'ın Rus topraklarına katılmasıyla Karadeniz kıyısında yeni yerleşmeler kurulmaya başladı.

Polonya topraklarının paylaşıldığı 18. yüzyılda Dinyeper'in batısındaki Ukrayna toprakları Rus Çarlığı'na, Galiçya ise Avusturya'ya bırakıldı. 19. yüzyılda Ukrayna'da milliyetçi hareketler yaygınlaşınca Rus Çarlığı bu hareketleri bastırmak için baskıcı yöntemlere başvurdu ve Ukrayna dilinin kullanımını sınırlayan düzenlemelere gitti (1863-76). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda ise koşullar daha olumluydu. I. Dünya Savaşı başladığında Galicya'daki Ukraynalılar kendi

Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Kiev'de Mıhaylo Hruşevski önderliğindeki Ukrayna Merkez Konseyi (*rada*) oluşturuldu. Ekim Devrimi'nden sonra da Harkov'da Ukrayna SSC kuruldu. 1917-21 arasında çeşitli devletler Ukrayna'nın denetimini ele geçirmeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Ukrayna 1924'te Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerden biri oldu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Ukraynalılar 1 Kasım 1918'de Galiçya'nın yönetim merkezi Lemberg'i (Lviv) ele geçirdiler ve Batı Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti'ni (ZUNR) kurduklarını ilan ettiler. ZUNR Ocak 1919'da Semen Vasilyeviç Petlyura(*) başkanlığındaki Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti'yle birleşti. Ama Haziran 1919'da Ukrayna askerleri Galiçya'dan çıkarıldı. Bukovina Romanya topraklarına katıldı. Macaristan toprakları içinde kalan eski Ukrayna illeri ise yeni kurulan Çekoslovakya'ya katıldı.

I. ve II. Dünya savaşları arasındaki dönemde Ukrayna'da hızlı bir sanayileşme ve tarımda kolektifleştirme politikası uygulamaya kondu. Kolektifleştirme hareketi köylülerin tepkisiyle karşılaştı ve 1930'ların başındaki kıtlık sırasında yaklaşık 5 milyon kişi öldü. Stalin döneminde baskılar artırıldı ve cumhuriyette Ukrayna dilinin kullanılmasını öngören politikaya son verildi. Doğu Galiçya, Bukovina ve Besarabya'da yaşayan Ukraynalılar da çeşitli baskılarla karşı karşıya kaldılar. Yalnızca Çekoslovakya'da yaşayan Ukraynalılar siyasal ve kültürel haklardan geniş ölçüde yararlandılar.

1939'da imzalanan Alman-Sovyet Saldırığı Galiçya ve Batı Volinya toprakları Ukrayna SSC'ye bırakıldı. Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldıran Almanlar kısa sürede Ukrayna'yı ele geçirdiler. Başlangıçta Ukraynalılardan bir ölçüde destek gören Alman ordusu kısa bir süre sonra gerilla direnişiyle karşılaştı. Almanya'nın yenilgisinden sonra etnik bakımdan Ukraynalıların çoğunlukta olduğu tüm topraklar SSCB'ye katıldı. 1940'ların sonlarında kolektifleştirme politikaları ve Ukrayna Katolik Kilisesi'nin kapatılması (1946) Batı Ukrayna'da huzursuzluk yarattı ve savaş sırasında başlayan gerilla direnişinin sürdürülmesine yol açtı. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra baskılar azaltıldıysa da, Ukrayna'nın SSCB'ye bağlılığını vurgulayan hükümet politikası değişmedi. Sovyetler Birliği'nin azınlıklar ve insan hakları politikası karşısında Ukraynalı aydınlar muhalefet hareketi başlattılar. 1989'da öteki SSCB cumhuriyetleri gibi Ukrayna da ulusal taleplerle başlatılan gösterilere sahne oldu. Mart 1990'da yapılan ilk çok partili seçimlerle Komünist Parti'nin ülkenin siyasal yaşamındaki tekeline son verilmiş oldu. Ukrayna, Moskova'da sertlik yanlılarının düzenlediği başarısız darbe girişiminin ardından bağımsızlığını ilan etti (24 Ağustos 1991). Aynı yıl 1 Aralık'ta yapılan referandum halkın büyük bölümünün bağımsızlık ilanını desteklediğini gösterdi. Aynı gün yapılan başkanlık seçimlerini eski komünist Leonid Kravçuk kazandı. Bağımsızlığın ilanından sonra karşı karşıya kalınan en önemli so-

UKRAYNA

ya'nın Güney Besarabya üzerindeki hak iddiaları oldu. Ukrayna, SSCB'nin dağılmasından sonra bu ülkenin büyükelçiliklerinin ve BM'deki sandalyesinin Rusya'ya geçmesine şiddetle karşı çıktı. Öte yandan, hem Rusya, hem de Ukrayna Karadeniz Filosu'nun denetimi üzerinde hak iddia ediyordu. Sonunda, Kravçuk ve Rusya devlet başkanı Boris Yeltsin Haziran 1992'de filoya üç yıl boyunca iki ülkenin ortaklaşa komuta etmesi konusunda anlaşmaya vardılar. SSCB'nin dağılmasından sonra Ukrayna topraklarında kalan nükleer silahlar bir başka anlaşmazlık konusuydu. 1993'te bu sorunlara, Rusya'nın Kırım'daki Sivastopol kenti üzerindeki hak iddiaları eklendi.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYILLIK.

Ukrayna dili, RUTEN DILI olarak da bilinir, Ukrayna dilinde UKRAYNSKA MOVA, Ukrayna'da konuşulan Doğu Slav dili. Ayrıca Ukrayna'ya komşu Beyaz Rusya, Rusya, Polonya ve Slovakya'daki Ukraynalı topluluklar tarafından da konuşulur. Kiril alfabesinin bir türüyle yazılan Ukrayna dili yakın akraba olduğu Rusça ve Beyaz Rusçadan ancak 12. ya da 13. yüzyıllardan sonra ayrılmıştır.

Ukrayna lehçesinin özellikleri 13. yüzyılda ilk Rus devleti Kiev'in yıkılmasından sonra belirginleşti. Modern edebiyat dili ise ancak 18. yüzyıl sonunda gelişti. Ukrayna dili Lehçeden alınma birçok sözcük içerir. Ama Kilise Slavcasından aldığı sözcük sayısı, Rusçanın aynı dilden aldığı sözcük sayısından azdır.

Ukrayna edebiyatı, Ukrayna dilinde yazılmış edebiyat yapıtlarının tümü. Ukraynalıların en eski edebi mirası, Ruslar ve Beyaz Ruslarla paylaştıkları, Kiev Prensliği dönemine ait yapıtlardır (11-13. yy). Ukrayna edebiyatı 13. yüzyıldaki Moğol istilasından sonra bir çöküş dönemine girdi ve ancak 16. yüzyılda yeniden canlanabildi. 19. yüzyıla gelindiğinde yerel dil edebiyatta yaygınlıkla kullanılmaya başlamış, buna bağlı olarak da zengin bir edebiyat gelişmişti.

19. yüzyıl Ukrayna edebiyatı Ukrayna'da hızla gelişen ulusal bilinci yansıtır. Ukraynalı yazarlar başlangıçta bu bilincin yeniden uyanmasına ve tarihsel süreklilik kaygısına ağırlık verdiler. Bu dönemde Ukrayna edebiyatı resmî ya da resmî olmayan Rus baskısı altında sürdürüldü. 1863'te ve 1871'de Ukrayna dilindeki bütün yayınlar yasaklandı. Petersburg Bilim ve Sanat Akademisi (sonradan SSCB Bilimler Akademisi) ancak 1905'te Ukrayna dilinin ayrı bir dil olduğunu kabul etti.

Modern Ukrayna edebiyatını başlatan, Vergilius'un *Aeneis*'ini alaylı bir dille taklit ettiği *Eneida* (1798) adlı yapıtıyla klasik şair ve oyun yazarı İvan Kotlyarevski'ydi. Kotlyarevski'nin yapıtlarının sonraki Ukraynalı yazarlar üzerinde büyük bir etkisi oldu. Klasik düzyazının ilk örneğini ise *Marusya* (1834) adlı romanıyla Hrihori Kvitka Osnovyanenko verdi. Osnovyanenko'nun Gogol'ün yapıtlarını andıran uzun öyküsü *Konotopska vidma* da (1837; Konotop'un Cadısı) türünün başarılı örneklerinden biriydi.

1830 dolaylarında Harkov kenti Ukrayna romantizminin (İzmail Sreznevski, Levko Borovikovski, A. Metlınski ve Mıkola Kostomarov) merkezi durumuna geldi. Batı Ukrayna'da ise romantizmi Markiian Şaşkeviç, Yakov Holovatski ve Ivan Vahileviç'in oluşturduğu "Rutenya Üçlüsü" temsil ediyordu. Akım Kiev romantikleriyle doruğuna ulaştı, Aziz Kyrillos ve Aziz Methodios tarikatında da en yetkin anlatımını buldu. Kostomarov'un konusunu Kitabı Mukaddes'ten alan *Knihi bitüa ukraynskoho narodu* (Ukrayna Halkının Yaratılış Kitapları) adlı yapıtı da bu akımın eğilimlerini yansıtıyordu.

19. yüzyılın önde gelen Ukraynalı şairlerinden Taras Şevçenko ilk şiirlerinde romantiklerin konularını işledi. Ama çok geçmeden uzun şiiri *Haidamaki*'de (1841) olduğu gibi Ukrayna tarihinden karamsar kesitler vermeye ve *Son* (Rüya), *Kavkaz* (Kafkaslar), *Poslanıie* (Mektup) adlı yapıtlarında görüldüğü gibi Ukrayna üzerindeki Rus baskısını yermeye başladı. Sürgünden döndükten (1857) sonra ise daha kapsamlı konulara yöneldi. Şevçenko'dan sonra dönemin en önemli romantik şairi ve düzyazı yazarı *Çorna rada* (Kara Meclis) adlı yapıtıyla ünlü, aynı zamanda çevirmen ve tarihçi olarak da tanınan Panteleymon Kuliş'ti.

Ukrayna'da gerçekçilik Marko Vovçok'un *Narodni opovidannia* (1857; Halk Masalları) gibi yapıtlarıyla başladı ve uzun süre köy yaşamını anlatan, halkın beğenisine yönelik yapıtlarla sınırlı kaldı. Anatoli Svidnitski'nin 1862'de yazdığı *Lyuboratski* adlı romanı çok başarılı olmasına karşın ancak 1898'de yayımlanabildiği için gerçekçiliğin gelişimi üzerinde fazla etkili olamadı. Ivan Levitski köy yaşamından (*Kaydaşeva semya*, 1879; Kaydaşev Ailesi) Ukraynalı aydınlara kadar (*Hmari*, 1874; Bulutlar) çok çeşitli konuları işleyen çok sayıda yapıt verdi. Ukrayna gerçekçiliğinin en büyük yazarı ise Panas Mırni'ydi (asıl adı Panas Rudçenko). Mırni'nin kardeşi İvan Rudçenko (takma adı İvan Bilik) ile birlikte yazdığı, sosyal adaletsizliği ve toplumsal başkaldırının doğuşunu anlatan *Hiba revut voli, yak yasla povni?* (1880; Yemlik Doluyken Öküz Böğürür mü?) ile *Poviya* (Orospu) adlı yapıtı yeni bir psikolojik boyut içeriyordu. Dönemin etkili yazarlarından İvan Franko'nun Galiçya'daki Borislav petrol sanayisini anlattığı romanları ise Zola'nın doğalcı üslubunun etkisini taşıyordu. Franko ayrıca *Moysey* (Musa), *Panski Jarti* (Soylu Jestleri) ve *Ivan Vışenski* adlı uzun öykülü şiirleriyle de şairlik yaşamının doruğuna çıktı. 19. yüzyıl sonunun öbür önemli yazarları arasında yeni-romantik şair Lesya Ukraynka, Mıhaylo Kotsiubınski ve Vasil Stefanik sayılabilir.

20. yüzyılın ilk 30 yılında Ukrayna edebiyatı bir canlanma dönemine girdi. Bu dönemde, birbirini izleyen ve genellikle birbiriyle rekabet içinde gelişen çeşitli akımlar ortaya çıktı. Gerçekçilik Volodimir Vinniçenko'nun dekadan bir ton taşıyan düzyazı yapıtlarıyla sürdü. Simgeci şiirin en önemli adları Pavlo Tıçina, D. Zahul, P. Tereşçenko ve O. Slisarenko'ydu. Yeniklasikçilik Mıkola Zerov, Maksim Ryilski ve Mihaylo Dray-Hmara gibi şairlerin yapıtlarıyla yetkin ürünler verdi. M. Semenko'nun başlattığı gelecekçilik ise 20. yüzyıl Ukrayna şiirinin en büyük adlarından Mıkola Bajan'ı yetiştirdi.

Sovyet Devrimi'nden sonra 1917-32 arasında Ukrayna'da geçmişe göre daha serbest bir dönem yaşandı ve birçok yetenekli yazar yetişti. Bunlar arasında devrimci ve milliyetçi romantizmi yansıtan düzyazı yapıtlarıyla Mıkola Hvlovı, izlenimci yapıtlar veren Hrıhoriy Kosinka, romantik öykü ve romanlar yazan Y. Yanovski ve gerçekçiliğe bağlı kalan V. Pidmohilni sayılabilir. Dönemin öbür önemli yazarları arasında, aynı zamanda sinemacı olan romancı Aleksandr Dovjenko'nun yanı sıra Boris Antonenko-Davidoviç, Volodımır Gjitski, Mihaylo İvçenko, Oles Dosvitni gibi romancılar, şair Mike Yohansen, mizah yazarı Ostap Vışnia ve oyun yazarı Mıkola Kuliş yer alır.

1932'de tüm SSCB'de toplumcu gerçekçiliğin resmî sanat anlayışı olarak dayatılmasından sonra oyun yazarı Oleksandr Korniyçuk ve romancı Mihaylo Stelmah bu resmî edebiyatın önde gelen temsilcileri oldular. Ama Stalin döneminden sonra toplumcu gerçekçiliğe başkaldıran yeni bir kuşak ortaya çıktı. "Altmışlı Yılların Yazarları" olarak bilinen bu grubun içinde Lina Kostenko, Vasil Simonenko, V. Korotiç, İvan Draç, M. Vinhranovski, V. Holoborodko ve I. Kalinets gibi yazarlar vardı. Ama 1970'lerdeki baskıcı tutum yazarların çoğunun susmasına, bazılarının da yeniden toplumcu gerçekçiliğe yönelmesine yol açtı.

Ukrayna Katolik Kilisesi, Doğu Katolik kiliselerinin en büyüğü. 1596'da Brest-Litovsk Birleşmesi'yle Katolik Kilisesi'ne bağlanmıştır.

988'de Aziz Vladimir'in etkisiyle Doğu Kilisesi'ne bağlanan Ukraynalılar 1054'teki Doğu-Batı Bölünmesi'nde Konstantinopolis'i (İstanbul) destekledileri. 15. yüzyıl ortalarında Katolik Kilisesi'yle geçici bir birleşme sağlandı. 1596'da Kiev Metropoliti Mihail Ragoza ile Vladimir, Lutsk, Polotsk, Pinsk ve Holm piskoposları geleneksel ayin biçimlerine dokunulmaması koşuluyla Katolik Kilisesi'ne katılmayı kabul ettiler. Ama Ortodoks Ukraynalılar birleşmeyi tanımadı. Lwów (Lvov) ve Przemyśl piskoposları ile Ortodoks Zaporojye Kazakları Katoliklere karşı çıktı. 1633'te Kiev metropolitliği yeniden Ortodoksluğu benimsedi. Lwów ise 1677'de birleşmeye katıldı; onu 1692'de Przemyśl izledi.

18. yüzyıl sonlarında Polonya topraklarının paylaşılmasıyla Galiçya'dakiler dışında tüm Ukraynalılar Rus yönetimine girdi. 1839'a gelindiğinde çarlık yönetiminin baskıları sonucunda Ukraynalı Katolikler Ortodoksluğa dönmüştü. Bu arada Galiçya Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiş, 1807'de de Lvov metropolitliğine dönüştürülmüştü. 1939'da Sovyet ordularının Galiçya'yı işgal etmesiyle kilisenin tüm etkinliklerine son verildi, papazlar da gözaltına alındı. 1944'te Sovyet yetkilileri Brest-Litovsk Birleşmesi'ni feshetmeleri için Ukraynalı piskoposlara baskı yapmaya başladı. Bunu reddeden piskoposlar ya tutuklandı ya da sınır dışı edildi. 1946'da toplanan düzmece bir sinod Katolik Kilisesi'yle birliği bozarak Ukrayna Katoliklerini Rus Ortodoks Kilisesi'yle sözde "birleştirdi". Ama Katolik ibadeti gizlice sürdürüldü. Sovyet yönetiminin 1985'ten sonra başlattığı *perestroika* (yeniden yapılanma) çerçevesinde Katolik ibadetini sınırlayan düzenlemeler fiilen uygulamadan kalktı ve Ukrayna Katolik Kilisesi 1989'da yasal statü kazandı. Ama bundan sonra, Rus Ortodoks Kilisesi'yle gitgide büyüyen bir çekişme başladı. SSCB'nin dağılması ve Ukrayna'nın bağımsızlaşması sürecinde Katolikler birçok kiliseyi Ortodokslardan devraldılar, çok sayıda Ortodoks papaz da Katolik oldu.

1880-1914 arasında ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra çok sayıda Ukraynalı Amerika kıtası ile Batı Avrupa'ya göç etmiştir. Kanada metropolitliği, Winnipeg metropolitlik bölgesi ile Edmonton, Saskatoon ve Toronto piskoposluk bölgelerine ayrılır. ABD metropolitliği ise Philadelphia metropolitlik bölgesi ile Stamford (Connecticut) ve St. Nicholas (Chicago) piskoposluk bölgelerine ayrılır. Avustralya (Melbourne), Brezilya (Curitiba), Fransa (Paris), İngilte-

re (Londra) ve Almanya'da (Münih) papalığa bağlı piskoposluklar vardır.

Ukraynka, Lesya, asıl adı LARİSA PETROVNA KOSAÇ-KVİTKA (d. 25 Şubat 1871, Novograd-Volınski, Ukrayna - ö. 1 Ağustos 1913, Surami, Gürcistan, Rus Çarlığı), modernist hareketin temsilcisi Ukraynalı şair. Taras Şevçenko ve İvan Franko'dan etkilendiği ilk lirik çalışmalarında yalnızlık ve toplumdan kopukluk duygularını işledi; ayrıca özgürlüğe, özellikle de ulusal özgürlüğe olan tutkusunu ortaya koydu. Ukrayna'da çarlığa karşı yürütülen mücadeleye ve Marksist örgütlere katıldı; 1902'de *Komünist Manifesto*'yu Ukrayna diline çevirdi. 1907'de tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra da polisin sürekli baskısıyla karşılaştı. Bu yıllardaki dramatik şiirlerinde Antik Çağ, erken Hıristiyanlık ve ortaçağ gibi çeşitli tarihsel dönemlerden esinlendi. Bunlar arasında en başarılı sayılan *Lesova pesnya*'da (1912; Orman Şarkısı) ideallerle gerçekler arasındaki sonsuz gerilimi ele aldı.

Uksur, el- *bak.* Luksor

ukubat, tekil UKUBET (Arapçada "ceza"), İslamda, suç ve günahlara karşı öngörülen cezalar.

Fıkıh yapıtlarında ukubat kısas, cirah (yaralama suçları), diyat (tazminatlar), ahkâmü'z-zina, kazf (namusa yönelik iftira), sirkat (hırsızlık), hirabe (soygunculuk, eşkıyalık) gibi alt bölümlere ayrılır. Bunlar arasında kesin biçimde belirlenmiş cezalar Tanrı hakkı olarak yerine getirilmesi gereken cezalar (*bak.* had), kişi hakkı olarak yerine getirilmesi gereken cezalar (*bak.* kısas) ve kan dökmenin karşılığında ödenen bedellerden (*bak.* diyet) oluşur. Bunlar dışında nitelik ve ölçüsü zaman ve koşullara göre belirlenen cezalarda yetki devlet ya da yargıca bırakılmıştır.

Cezada bulunması gereken başlıca koşullar şöyle sıralanabilir: 1) Ceza, işlenmesinden önce suça engel olmalı, işlendikten sonra suçluyu uslandırmalı, başkalarına da ibret olmalıdır. 2) Cezanın ölçüsü toplumun yararı ve gereksinimleriyle sınırlıdır. Ancak toplum yararının ve düzenin korunmasının suçlunun yok edilmesini ya da hapsini gerektirdiği durumlarda bu cezalar uygulanmalıdır. 3) Ceza suçluyu ıslah amacını taşımalı, ona işkence etme, öç alma gibi amaçlar içermemelidir. 4) Ceza kişiseldir; işlenen suçtan dolayı yalnız suçlu sorumlu tutulabilir. Aynı suçu işleyenlere aynı ceza uygulanmalıdır. Öngörülen cezalar duruma göre suçlunun tövbe etmesi ve kendini düzeltmesi, taraflar arasında anlaşmaya varılması, kısas hakkına vâris olma, hak sahibinin ya da devletin bağışlaması, zamanaşımı gibi nedenlerle düşebilir.

ukulele, UKELELE olarak da bilinir (Hawaii dilinde "pire"), boyu genellikle 60 cm'yi geçmeyen küçük gitar. 1870'lerde Portekizlilerin Hawaii'ye getirdiği dört telli bir gitar olan *machada* ya da *machete*'den türemiştir. 20. yüzyılda Avrupa'da ve ABD'de caz topluluklarında ve solo çalgı olarak kullanılmıştır. Orta *Do* oktavı içinde *sol'-do'-mi'-la'* ya da *re'-fa'* diyez-*la'-si'* biçiminde akort edilir.

Ula, Ege Bölgesi'nin güney kesiminde, Muğla iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 407 km² olan Ula ilçesi, doğu ve güneyde Köyceğiz, güneybatıda Marmaris ilçeleri, batıda Gökova Körfezi ve Merkez ilçe, kuzeyde gene Merkez ilçeyle çevrilidir.

Orta yükseklikteki dağların engebelendirdiği ilçe toprakları, ilin orta kesiminde yer alır. Doruğu ilçe sınırları dışında kalan Oyuklu Dağının güneydoğu uzantıları ilçenin kuzey ve doğu kesimine, Kıran Dağları da batı kesimine sokulur. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Gökova Körfezine dökülen ırmaklarla Köyceğiz Gölünü besleyen Namnam Çayı toplar. İlçe sınırları içinde Gökova ile Kızılyaka Ovasının yanı sıra bir polye olan Ula Ovası gibi küçük düzlükler yer alır. Bu düzlükler ilçenin başlıca tarım alanıdır. Gökova Körfezinin sona erdiği kesimde Ula ilçesi Ege Denizine açılır. Bir kırık (fay) çizgisinin geçtiği bu kesimde kurulmuş olan Akyaka köyü kıyısında ve denizin içinde birçok soğuk su kaynağı vardır. Kıyıdan başlayan kızıl çam ormanları ilçe topraklarının bir bölümünü kaplar.

Üçte ikiden fazlası kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Başlıca bitkisel ürünler buğday, mısır ve portakaldır. Az miktarda mandalina, zeytin, susam, pamuk, çiğit ve yerfıstığı ile sebze ve meyve de yetiştirilir. Tütün üretimi eski önemini yitirmiş durumdadır. Yapay tohumlama çalışmasıyla geliştirilmeye çalışılan hayvancılık daha çok sığır ve kıl keçisi yetiştiriciliğine dayanır. Arıcılık geleneksel bir uğraştır. Kamu ve özel kesime ait kıyı dinlenme tesislerine yazın çok sayıda yabancı ve yerli turist gelir. Gökova Alageyik Üretme İstasyonu, bu orman içi dinlenme yerinin hemen karşısındadır. İlçe halkının büyük bölümü geçimini ormancılık işlerinde çalışarak sağlar.

İlçe, karayolu ulaşımı açısından önemli bir konumdadır. Datça ve Marmaris ile Fethiye gibi başlıca turistik yöreleri Muğla üzerinden İzmir'e bağlayan karayolları ilçe topraklarında kesişir.

İlkçağda Karya bölgesinin sınırları içinde yer alan yörede bilinen en eski yerleşme, Gökova Körfezi kıyısındaki Akyaka köyünün doğusunda kurulmuş olan İdyma (İdymos) kentidir. Sonraki tarihsel evreleri Muğla'nın(*) geçmişine koşut olan yöre, 19. yüzyıl sonlarında Aydın vilayeti Menteşe (Muğla) sancağının Merkez kazasına bağlı bir nahiye olarak yönetiliyordu. Cumhuriyet döneminde de uzun süre Merkez ilçeye bağlı Gökova bucağının sınırları içinde kaldıktan sonra 1954'te ilçe yapıldı.

Eski adının Ola olduğu sanılan ve ilçenin iç kesiminde yer alan kasaba, 17. yüzyılda çok canlı bir ticaret merkezi, 19. yüzyılda da yemenici esnafın örgütlü olarak çalıştığı bir yerleşmeydi. Muğla yöresine özgü zarif mimariyi yansıtan evleri vardır. İl merkezi Muğla'ya yaklaşık 15 km mesafededir.

Ula Belediyesi 1895'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 19.978; kasaba, 5.185.

ûlâ, Osmanlı döneminde, mülkiye sınıfında bir rütbe.

II. Mahmud döneminde (1808-39) Osmanlı bürokrasisinde köklü bir düzenlemeye gidilirken, reisülküttab, defterdar, kethüda gibi yönetici düzeydeki görevlilere "ûlâ" sanı verildi. Daha sonra bu görevliler için vezirlik ve sivil müşirlik rütbeleri uygun görülünce ûlâ daha çok müsteşar düzeyindeki görevliler için kullanılmaya başladı. Ayrıca rütbe, "ûlâ evveli" ve "ûlâ sanisi" olarak ikiye ayrıldı. Devlet protokolünün yeniden düzenlendiği 1848'de "ûlâ evveli" ile "ûlâ sânisi" arasına bir de "ûlâ mütemayizi" kondu. Bir süre sonra ûlâ rütbeleri belirli kamu görevlilerine özgü bir ayrıcalık olmaktan çıkarak padişahın iradesiyle herkese verilebilen bir rütbe durumuna geldi. 1850'de bir padişah buyruğuyla öteki mülkiye rütbelileri gibi ûlâ rütbelilerin de nişanları geri alındı.

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ûlâ rütbesini özellikle saraya yakın kişilere, Anadolu ve Rumeli'deki taşra soylularına ve aşiret beylerine vererek kendisine bağlı, halk üzerinde de etkili bir katman oluşturmaya çalıştı. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra öteki mülkiye rütbeleriyle birlikte ûlâ rütbesi verme uygulamasına da son verildi. Daha önce rütbe almış olanlar bu ayrıcalıklarını yaşam boyu korudular.

Ulaanbaatar *bak.* Ulan Bator

Ulagay, İbrahim Ethem (d. 1880, İstanbul - ö. 1943, İstanbul), Türkiye'de ilaç sanayisinin gelişimine katkılarıyla tanınan eczacı ve hekim.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Askeri Tıbbiye) bitirdi (1904). Gülhane Hastanesi'nde tıbbi kimya ve bakteriyoloji alanında ihtisas yaptı. Bir süre Bahriye Hastanesi'nde çalıştıktan sonra Haseki Hastanesi'ne geçti ve burada bir kimya tahlil laboratuvarı kurdu. 1909'da Tıp Fakültesi laboratuvar şefliğine, 1913'te de Darphane kimyagerliğine getirildi. İnhisarlar İdaresi'nde başhekimlik yaptı. 1936'da hizmete açılan Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde biyokimya laboratuvarı kurdu. 1938'de buradan ayrıldıktan sonra çalışmalarını özel laboratuvarında sürdürdü.

En önemli çalışmalarını eczacılık alanında gerçekleştiren Ulagay, kandaki protein oranını belirlemeyi sağlayan bir yöntem de geliştirdi. Ayrıca ilk *Türk Kodeksi*'nin (1930) hazırlanmasına katkıda bulundu ve bazı ilaçları Türkiye'deki olanaklarla üretmeyi başaran ilk kişi oldu.

Ulahlar, Valahlar olarak da bilinir, Romanya ve Moldova'da nüfusun başlıca unsurunu oluşturan, ayrıca tüm Balkan Yarımadası ile Tuna Irmağının güneyinde ve batısında küçük gruplar biçiminde dağılmış Avrupa halkı. Ulah adı Slav komşularının bu halk için kullandığı *Voloh* adından türemiştir. Ama Ulahlar kendilerini Romanlar, Romenler, Rumenler ya da Aromanlar olarak adlandırırlar.

İlk kez ortaçağda, özellikle Tuna Irmağının güneyindeki bölgede ortaya çıkan Ulahların geleneksel savı İS 2. ve 3. yüzyıllarda Daçya'yı işgal eden eski Romalıların soyundan geldikleri yönündedir. Bu kuramın daha çok kabul gören bir biçimine göre Ulahların ataları Daçya'nın Roma bölgesinin yerlisi bir Trak kabilesidir; bu kabilenin Romalı kolonicilerle karışarak onların kültürünü ve dilini benimsediği öne sürülür.

Romalıların Daçya'yı boşaltmasından (İS 271) sonra bölge bir dizi barbar istilasına uğradı. Bazı araştırmacılara göre Romalılaşmış Daçyalılar bölgede kaldılar ve büyük olasılıkla Karpat Dağlarına sığındılar. Burada yüzyıllarca çobanlıkla ve ilkel düzeyde tarımla uğraştılar, daha sonra koşullar düzelince eski ovalarına döndüler. Bir başka kurama göre Romalılaşmış Daçya halkı Romalıların Daçya'yı terk etmesi üzerine Tuna'nın güneyine indi; Ulahlarsa daha sonra göç etmiş bir gruptu. Bu grup istilaların durulmasından sonra Tuna'nın güneyine ya da Balkanlar'da başka bir yere gitti. Bu kurama göre Ulahların 1186'da kurulan yeni Bulgar devletinin oluşup gelişmesindeki ağırlıklı rolü Ulah nüfusunun Tuna'nın güneyine kaydığını kanıtlar.

13. yüzyıla gelindiğinde Ulahlar Tuna'nın kuzeyinde Transilvanya'yı da (Erdel) içine alan topraklara yeniden yerleşmişti. Buradaki köylü nüfusun çoğunluğunu oluşturan

Ulahlar Transilvanya'dan Valahya (Ulah Ülkesi) ve Moldavya'ya göç ettiler. 13. ve 14. yüzyılda bağımsızlıklarını kazanan bu iki bölge 19. yüzyıl sonunda birleşerek Romanya'yı oluşturdu.

Öteki Ulah gruplarıysa Balkan Yarımadasının başka bölgelerine göç etmişti. Makedonya Ulahları Tesalya Dağlarına yerleştiler, 12. yüzyıl Bizans tarihçisi Anna Komnena'ya göre burada bağımsız Büyük Valahya devletini kurdular; bu devlet Güney ve Orta Pindos dağları ile Makedonya'nın bir bölümünü içine alıyordu. 1204'te Konstantinopolis'te (İstanbul) Latin İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Büyük Valahya (Eflâk) Epeiros Despotluğu'nun içinde eridi; daha sonra Sırplar tarafından ilhak edildi, 1393'te de Osmanlıların eline geçti. Küçük Valahya olarak bilinen bir başka Ulah yurdu da Aitolia ile Akarnania'daydı. Bunların yanı sıra Morlahlar ya da Mavrovlahlar olarak bilinen Ulahlar da Karadağ ve Hersek ile Arnavutluk'un kuzeyindeki dağlara ve Dalmaçya'nın güney kıyısına yerleştiler. Dalmaçya'da Ragusa'yı (bugün Dubrovnik) kurdular. 14. yüzyılda bazı Morlahlar kuzeye, Hırvatistan'a doğru göç etti. Bu hareket sonucunda Kuzey Dalmaçya'nın büyük bölümü Morlacchia adıyla anıldı. Sonradan Ćići olarak adlandırılan bir başka Ulah grubu ise 15. yüzyılda Istria Yarımadasına yerleşti.

ulak, İslam devletlerinde resmî posta görevlisi.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde resmî posta işlerinde ulak, çapar ve kaasidler görevlendirilirdi. Beytülmaldan aylık alan bu görevlilere geçecekleri yerlerin yöneticileri binek hayvanı ve konaklama olanağı sağlardı. 13. yüzyılda hemen bütün Ortadoğu'ya egemen olan Moğollar da benzer bir posta örgütlenmesi kurdular. Osmanlı döneminde de resmî posta görevi ulaklarca yerine getirildi. Mektup ve fermanları atlı olarak yerlerine ulaştıran ulaklar çok özel ve gizli yazıları son menzile kadar doğrudan götürürler, olağan durumlarda ise bunları bir sonraki menzilde bekleyen başka bir ulağa teslim edip dönerlerdi. Ulakların eline görevlerini güçlüklerle karşılaşmadan yapabilmeleri için ulak hükmü denen bir ferman verilir, yöneticiler ve kadılar bu ferman gereğince ulağın hayvan gereksinimini ve güvenliğini sağlarlardı. Çok ivedi fermanların denizyoluyla ulaştırılmasına ayrılan kırlangıç, firkate, kalite, pergende türünden gemilere de "ulak gemisi" denirdi.

Ulam, Stanislaw M., tam adı STANISLAW MARCIN ULAM (d. 13 Nisan 1909, Lemberg, Polonya, Avusturya İmparatorluğu [bugün Lviv, Ukrayna] - ö. 13 Mayıs 1984, Santa Fe, New Mexico, ABD), Los Alamos'ta hidrojen bombasının geliştirilmesinde önemli rol oynayan matematikçi.

Doktora çalışmasını 1933'te Lvov'daki (bugün Lviv) Politeknik Enstitüsü'nde tamamladı. John von Neumann'ın çağrısı üzerine 1936'da ABD'nin New Jersey eyaletindeki Princeton'da bulunan Yüksek Araştırma Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. Daha sonra 1939-40 yıllarında Harvard Üniversitesi'nde, 1941-43 arasında da Madison kentindeki Wisconsin Üniversitesi'nde matematik dersleri verdi. ABD yurttaşlığına geçtiği 1943'te Los Alamos'ta atom bombası geliştirme çalışmalarını yürüten ekibe alındı. Los Alamos'taki işini 1965'e değin sürdürdü, daha sonra çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yaptı.

Ulam başta kümeler kuramı, matematiksel mantık, gerçek değişken fonksiyonları, termonükleer etkileşim, topoloji ve Monte Carlo kuramı olmak üzere bir dizi alanda uzmandı. Fizikçi Edward Teller'la birlikte çalıştığı sırada, patlama için sıkışmanın temel bir önem taşıdığını ve bir çekirdek bölünmesi (fisyon) bombasından çıkan şok dalgalarının gerekli sıkışmayı yaratabileceğini ortaya atarak, çekirdek kaynaşması (füzyon) bombasıyla ilgili çalışmalarda karşılaşılan önemli bir sorunu çözdü. Ayrıca titiz bir tasarımın mekanik şok dalgalarını çekirdek kaynaşması yakıtının hızla yanmasını sağlayacak biçimde odaklayabileceğini savundu. Teller ise termonükleer yakıtı sıkıştırmak için mekanik şoktan çok ışınımla çökertmenin kullanılması gerektiğini belirledi. Daha sonraları Teller-Ulam konfigürasyonu olarak anılan bu iki aşamalı ışınım çökertmesi tasarımı modern termonükleer silahların geliştirilmesinin yolunu açtı.

Ulam'ın Los Alamos'taki çalışmaları yapay örnekleme yoluyla problemlere yaklaşık çözümler bulmayı sağlayan "Monte Carlo" yöntemini von Neumann'la birlikte geliştirmesiyle başlamıştı. Elektronik bilgisayar kullanımı sayesinde yaygınlaşan bu yöntem silah tasarımında, matematiksel iktisatta ve işlem araştırmalarında uygulama alanı buldu. Ulam aynı zamanda bilgisayarın esnekliğini ve genel yararlılığını geliştiren çalışmalar yaptı, matematiğin çeşitli yönleri üzerine bir dizi bilimsel makale ve kitap yazdı. Başlıca kitapları arasında *A Collection of Mathematical Problems* (1960; Bir Matematik Problemleri Derlemesi), *Stanislaw Ulam: Sets, Numbers and Universes* (1974; Stanislaw Ulam: Kümeler, Sayılar ve Evrenler) ile *Adventures of a Mathematician* (1976; Bir Matematikçinin Serüvenleri) sayılabilir.

Ulan Bator, ULAANBAATAR olarak da yazılır, eskiden URGA ya da NIISLEL KHUREHEH, Moğolistan'ın başkenti ve özerk belediye. Tuul Irmağının (*gol*) kıyısındaki rüzgârlı bir platoda, 1.350 m yükseklikte yer alır. Moğol prenslerinin belirli mevsimlerde kaldıkları bir merkez olarak kuruldu. Da Khure Manastırı'nın inşa edildiği 1639'dan sonra sürekli bir yerleşmeye dönüştü. Tibet Budacılığının yüksek rahibi *bodgo-gegen*'in ikametgâhı olarak kullanılan manastır, 200 yıl süreyle bu konumunu korudu. Rusların Urga adını verdikleri yerleşme Çin ile Rusya arasındaki ticaretin merkezi olarak gelişti. Dış Moğolistan'ın 1911'de bağımsızlığını kazanmasından sonra adı Niislel Khureheh (Moğolistan'ın Başkenti) olarak değiştirildi. Moğolistan'ın devrimci önderi Damdiny Sühbaatar'a bağlı birlikler Kızıl Ordu'nun yardımıyla 1921'de yerleşmeyi ele geçirdi. Moğolistan'da halk cumhuriyetinin ilan edildiği 1924'te yerleşmeye "Kızıl Kahraman" anlamında Ulan Bator adı verildi.

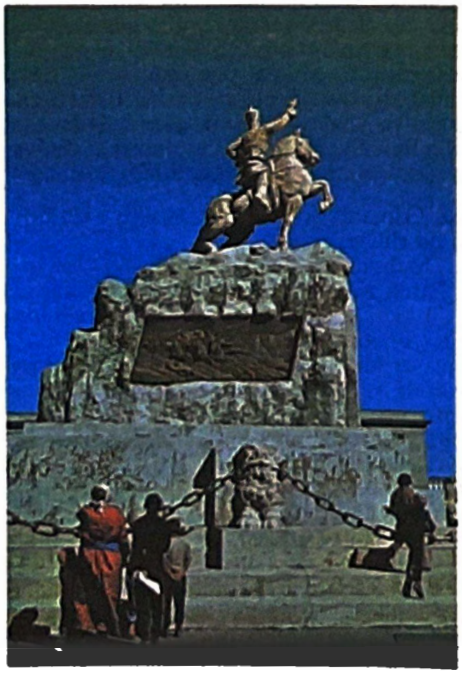

Ulan Bator'da Sühbaatar Meydanı'nda Damdiny Sühbaatar Anıtı, Moğolistan
H. K. Brusko—Artstreet

Sovyet yardımıyla yeniden planlanan Ulan Bator'un en önemli merkezi Sühbaatar Meydanı'nda yeni-klasik Palladio üslubunda inşa edilmiş resmî binalar, Moğol kahramanları Sühbaatar ve Khorloghiyin Çoybalsan'ın gömülü oldukları bir anıtmezar, Ulusal Tiyatro (1932) ve Altay Oteli yer alır. Moğolistan Devlet Üniversitesi (1942), bazı mesleki ve teknik eğitim kurumları ile Moğolistan Bilimler Akademisi de Ulan Bator'dadır.

Moğolistan'ın başlıca sanayi merkezi olan kentte deri, halı, keçe, sabun, kumaş ve giyim eşyası imal edilir. Ayrıca çimento, demir ve kiremit fabrikaları, makine onarım atölyeleri, bir içki fabrikası, gıda işleme tesisleri ve başka fabrikalar da vardır. Bir demiryolu hatı kenti Çin ve Rusya'ya bağlar. Kentin uluslararası havalimanı ile Rusya'daki İrkutsk ve Omsk kentleri arasında doğrudan uçak seferleri yapılmaktadır. Nüfus (1991 tah.) 575.000.

Ulan-Ude, Rusya Federasyonu'nun ortadoğu kesiminde, Buryat Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti. Selenga ve Uda ırmaklarının birleşme noktasında, Hamar-Daban ve Tsagan-Daban sıradağları arasındaki derin vadide yer alır. Udinskoye kışlağı olarak 1666'da kuruldu. 1783'te Verhne-Udinsk kenti oldu. 1934'te de Ulan-Ude adını aldı.

Trans-Sibirya Demiryolu'nun 1900'de yöreye ulaşmasıyla büyümeye başlayan kent, Moğolistan'ın Ulan Bator kentine uzanan şube hattının 1949'da tamamlanmasından sonra daha da gelişti. Bu hat 1956'da Pekin'e kadar uzatıldı. Önemli bir ulaşım kavşağı durumuna gelen kentin ekonomisi, lokomotif ve vagon onarım tesislerinin yanı sıra cam ve gıda fabrikalarıyla çeşitli hafif sanayilere dayanır. Kentte tarım, öğretmen, teknoloji ve kültür enstitüleri ile dört tiyatro ve bir filarmonik konser salonu vardır. Nüfus (1991 tah.) 362.400.

Ulanova, Galina (Sergeyevna) (d. 10 Ocak 1910, Petersburg, Rus Çarlığı), Sovyetler Birliği'nin ilk *prima ballerina assoluta*'sı (mutlak başbalerin) ve Halk Sanatçısı.

Mariinski Tiyatrosu (bugün Kirov Devlet Opera ve Bale Akademik Tiyatrosu) dansçıları Sergey Ulanov ile Marie Romanova'nın kızıydı. Leningrad Devlet Koreografi Okulu'nda Agrippina Vaganova'nın öğrencisi oldu. Okulu bitirince girdiği Kirov Tiyatrosu'ndaki ilk önemli gösterisinde R. H. Zaharov'un *Bahçısarayski fontan*'ında (1934; *Bahçe Saray*) Maria rolünü canlandırdı. L. M. Lavrovski'nin *Romeo ve Juliet*'inde (1940) dramatik dans yeteneğini ortaya koydu. *Giselle* ve *Kuğu Gölü* gibi klasik balelerde de üstün başarı gösterdi.

1944'te Moskova'daki Bolşoy Balesi'ne geçti. SSCB dışında ilk kez 1951'de Floransa'da sahneye çıktı. 1956'da Londra Kraliyet Opera Binası'nda Bolşoy topluluğuyla dans etti ve hızla ünlendi. Aynı topluluk la çeşitli ülkeleri dolaştı. 1959'da Bolşoy Bale-

si'yle sahneye çıktığı ABD'de *Giselle* ve *Romeo Juliet*'teki rolleriyle büyük övgü topladı. Bolşoy Balesi'nin filmlerinde dans etmesi baleye karşı ilginin artmasında önemli rol oynadı.

Pavlova geleneğinde şiirsel bir dansı benimseyen Ulanova, Sovyet bale okulunu benliğinde toplayan sanatçı olarak kabul edilirdi. 1959'dan sonra seyrek olarak çıktığı sahneden 1963'te çekildi. *Giselle*'de rol alan Yekaterina Maksimova gibi genç dansçıları çalıştırdı. Bolşoy Tiyatrosu'nun bale topluluğu yöneticiliğini üstlendi ve SSCB dergilerinde dans makaleleri yazdı.

Galina Ulanova *Giselle* balesinde
Dans Collection, the New York Public Library at Lincoln Center

Ulaş, İç Anadolu Bölgesi'nde, Sivas iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Merkez ilçeye bağlı bir bucak olan Ulaş, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Ulaş Belediyesi 1968'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 13.801; kasaba, 2.488.

Ulaş, Hüseyin Avni (d. 1887, Kümbet köyü, Erzurum [bugün Bingöl'de] - ö. 23 Şubat 1948, İstanbul), siyaset adamı. Birinci Dönem TBMM'de İkinci Grup(*) olarak bilinen muhalefet grubunun önderlerindendi.

İlk ve orta öğrenimini Erzurum'da tamamladıktan sonra İstanbul'da Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi'ne (4-11 Eylül 1919) katıldı. 12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Erzurum mebusu olarak girdi. İstanbul'un İtilaf kuvvetlerince işgali (16 Mart 1920) üzerine Anadolu'ya geçerek Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (23 Nisan 1920) gene Erzurum mebusu olarak yer aldı. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu hazırlayan komisyonun kâtipliğini yaptı. TBMM'de Mustafa Kemal'in (Atatürk) önderlik ettiği Birinci Grup'a muhalefet eden İkinci Grup'u örgütleyenler arasında yer aldı. 1923 seçimlerinde öteki İkinci Grup üyeleriyle birlikte TBMM'ye giremeyince avukatlığa başladı. Çok partili döneme geçiş sırasında Nuri Demirağ başkanlığındaki Milli Kalkınma Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı (1945), ama kısa bir süre sonra partiden istifa etti.

Ulbricht, Walter (d. 30 Haziran 1893, Leipzig, Almanya - ö. 1 Ağustos 1973, Doğu Berlin, Doğu Almanya), 1960-73 arasında Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin (Doğu Almanya) başkanlığını yapan Alman siyaset adamı.

Marangoz olan Ulbricht, 1912'de Almanya Sosyal Demokrat Partisi'ne (SPD) girdi. Doğu Cephesi'ne gönderildiği I. Dünya Savaşı sırasında iki kez ordudan firar etti. Savaştan sonra yeni kurulan Almanya Komünist Partisi'ne (KPD) katıldı. 1923'te partinin merkez komitesine seçildi. Stalin'in iktidara gelmesinden sonra KPD'nin Bolşevikleştirilmesinde ve hücre temelinde örgütlenmesinde önemli rol oynadı. 1928'de meclise seçildi. 1929'da Berlin parti örgütünün başkanlığına getirildi.

Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesinden (Ocak 1933) sonra yurtdışına kaçtı. KPD ve III. Enternasyonal (Komintern) görevlisi olarak beş yıl Paris'te ve Moskova'da, İspanya İç Savaşı (1936-39) sırasında da İspanya'da kaldı. Bu dönemde Troçkistlere ve Komintern çizgisini benimsemeyen öbür komünistlere karşı sert bir mücadele yürüttü. Almanların SSCB topraklarını işgal etmeye başlamasından sonra Moskova'ya dönen Ulbricht, Alman savaş tutsaklarına yönelik propaganda çalışmalarını yönlendirmek ve Alman ordusundan sızdırılan bilgileri değerlendirmekle görevlendirildi.

30 Nisan 1945'te Almanya'ya döndükten sonra KPD'nin yeniden kurulması çalışmalarına katıldı ve Sovyet işgali altındaki bölgede bir parti örgütü kurma sorumluluğunu üstlendi. KPD'yle Sosyal Demokratların Almanya Sosyalist Birlik Partisi (SED) adı altında birleşmesinde (Nisan 1946) önemli rol oynadı.

ADC'nin kurulduğu 11 Ekim 1949'da başbakan yardımcılığına getirildi. 1950'de bu görevine ek olarak SED birinci sekreterliğine seçildi. Devlet Başkanı Wilhelm Pieck'in ölümünden (1960) sonra ADC'de devlet başkanlığı makamı kaldırıldı ve yerine Devlet Konseyi (*Straatrat*) oluşturuldu. Aynı tarihte Devlet Konseyi'nin başkanlığına getirilen Ulbricht, geniş yetkilerle donatıldığı bu yeni görevi sırasında bütün muhalefeti baskı altına aldı ve ADC'yi Stalin'in ölümünden sonra Doğu Avrupa'da yayılan Stalin karşıtı hareketin dışında tuttu. Hükümet ancak Berlin Duvarı'nın yapıldığı 1961'den sonra denetimleri gevşeterek ekonomide belli ölçüde liberalleşmeye ve ademimerkeziyetçi uygulamalara izin vermeye başladı. Dış politikada AFC'ye karşı uzlaşmaz bir tutum benimseyen Ulbricht'in yönetimi sırasında, ADC Doğu Avrupa'nın en güçlü sanayi ülkelerinden biri durumuna geldi. Ulbricht Mayıs 1971'de SED birinci sekreterliğinden çekilmek zorunda kaldıysa da Devlet Konseyi başkanlığını 1973'e değin sürdürdü.

uleksit, hidratlı sodyum ve kalsiyum borat ($NaCaB_5O_9 \cdot 8H_2O$) yapısında borat minerali. Tekil kristalleri renksiz ve camsıdır. Ama daha çok yumru, yuvarlak ya da mercek biçimli, beyaz renkli ve ipeksi görünümlü kristal agregaları halinde bulunur.

Uleksite kurak bölgelerde rastlanır. Buralarda, dolanan sularca tortullardan ve piroklastik kayaçlardan yıkanan bordan türemiş olabilir. Elde edildiği başlıca yerler ABD'de Nevada ve California'nın tuz playaları (kurumuş göl yatakları), Şili'nin nitrat bölgeleri ve Kanada'dır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* borat mineralleri (tablo).

ulema, tekil ALIM, İslam bilginlerine verilen ad. Ulema Osmanlılar döneminde ilmiye adı verilen ayrı bir sınıf oluşturuyordu. *Ayrıca bak.* âlim; ilmiye.

Ulfilas, Got dilinde WULFILA (d. y. 311 - ö. y. 382, Konstantinopolis [İstanbul]), Gotlara Hıristiyanlığı benimseten, Got alfabesini geliştirdiği kabul edilen ve bir Germen dilinde ilk Kitabı Mukaddes çevirisini yapan piskopos. 3. yüzyılda Gotlara tutsak düşen ve yurtlarından sürülüp Tuna Irmağının kuzeyindeki bölgeye yerleşen Kappadokialıların soyundan geldiğine inanılır. Otuz yaşında, Roma imparatoruna gönderilen bir elçilik heyetinde de yer aldığı sanılır.

Ariusçu Konstantinopolis piskoposu Nikomedialı Eusebios 341'de Ulfilas'ı Hıristiyan Gotların piskoposu olarak kutsadı. Ulfilas Tuna'nın kuzeyindeki Got toplulukları arasında yedi yıl çalıştıktan sonra Got hükümdarının baskısı nedeniyle, Ariusçu Roma imparatoru II. Constantius'un onayıyla cemaatiyle birlikte Roma'nın Moesia eyaletine göç etti. Bazı tarihçilere göre yaklaşık 375'te Hıristiyan Gotların Tuna'yı aşıp Roma topraklarına girmesini sağladı.

Nikaia (İznik) Amentüsü'ne karşı Homoiosçuları(*) destekleyen Ulfilas Vizigotlar arasında Oğul'un Baba'ya benzerliği (*homoios*) temeline dayanan, Ariusçuluğa yakın bir öğretiyi yaydı. Nikaia Amentüsü'ne bağlı olan I. Theodosius'un (Büyük) Roma imparatoru olduğu 379'da iki öğreti arasında uzlaşmayı savunan bir gruba önderlik etti. Theodosius'un çağrısı üzerine tartışmalara katılmak amacıyla gittiği Konstantinopolis'te öldü.

Ulfilas Got alfabesini Yunanca ve Latinceden yararlanarak oluşturdu. Bazıları bugün bile kullanılan Hıristiyanlıkla ilgili terimleri Got dilindeki sözcüklerden türetti. 381'den önce Eski Yunanca Kitabı Mukaddes'ten bazı bölümleri Got diline çevirdi. Bu çeviriden günümüze kalan parçalar W. Streitberg'in, üçüncü basımı 1950'de yapılmış olan *Die Gotische Bibel* (Got Dilinde Kitabı Mukaddes) adlı yapıtında yer alır. Ulfilas'ın Got dilinde, Yunanca ve Latince birçok vaaz ve yorum da kaleme aldığı söylenir. Günümüze ulaşan bazı Ariusçu metinlerin de onun kaleminden çıktığı sanılmaktadır.

Ulhasnagar, Hindistan'ın batısında, Maharashtra eyaletinin kuzeybatı kesiminde kent. Bombay'ın kuzeydoğusunda, Bombay-Puna demiryolunun üzerinde yer alır. Thana sanayi bölgesinin bir parçasını oluşturan kent, kimyasal maddelerle ipekli ve naylon kumaş üretiminde uzmanlaşmıştır. 1947'de Pakistan'daki Sind eyaletinden gelen göçmenler için mülteci kampı olarak önem kazanan kentte bir sanat enstitüsü vardır. Nüfus (1991) 368.822.

uli figürü, Papua Yeni Gine'de New Ireland Adasının kuzey ve orta kesimlerindeki köylerde yapılan ve gizli *uli* törenlerinde bir atayı ya da bir efsane kahramanını temsil eden ağaç oyma heykel. Yapımı üç yıllık bir döneme yayılan 13 şenlikten sonra tamamlanır ve tamamlandığında kutlamalar onun önünde yapılır.

Uli figürlerinde yüz ifadesi güçlü ve beden hatları belirgindir. Figürün başında, tepesi sivri bir sorguç biçiminde oyulmuş, miğfere benzeyen bir başlık vardır. Sert yüz hatları yüze tehdit edici bir görünüm verir; hem erkek, hem kadın cinsel organlarının cömertçe sergilendiği tıknaz gövde, dizlerden bükük, kalın bacaklar üzerinde durur.

Uli figürlerinin üzerinde ana figürün küçültülmüş modelleri olan kült figürleri bulunur. Ana heykelden ayrı olarak oyulan bu küçük figürler tabandan, karından ya da omuzlardan ana figüre iliştirilir. Omuzlara yerleştirilen figürlerin *uli*'nin yukarıya doğ-

Tahtadan bir *uli* figürü, Papua Yeni Gine; Basel Etnografya Müzesi, İsviçre
Museum fur Volkerkunde und Schweizerisches Museum fur Volkskunde Basel, İsviçre. fotoğraf, Hans Hinz

ru uzanan kolları olduğu öne sürülmüştür. Göğüslerden aşağıya doğru inerek bedeni saran delikli bant figürün tamamlayıcı öğesidir.

Ulili *bak.* Volubilis

Ull, Eski İzlanda dilinde ULLR, İskandinav mitolojisinde kar ayakkabısı, avcılık, yay ve kalkan tanrısı. Gökgürültüsü Tanrısı Thor'un üvey oğludur. Savaşçı özellikler taşıyan yakışıklı bir tanrı olan Ull, teke tek dövüşlerde yardıma çağrılırdı.

Ydalir'de (Yew Dales) yaşadığına inanılan Ull'la ilgili fazla bilgi yoktur. Ama İskandinav mitolojisinin başlıca tanrılarından olan Odin'in kendisine yardım edecek olana Ull'un da yardım etmesini sağlayacağına söz verdiği yolundaki efsane, Ull'un bir zamanlar çok ünlü olduğunu göstermektedir. İsveç ve Norveç'teki birçok yer adında Ull'un adına rastlanır. Danimarkalı tarihçi Saxo Grammaticus, vakayinamelerinde Ull için Ollerus adını kullanır.

Ullung Adası, Japon (Doğu) Denizinde, Güney Kore'nin Kyangsang-puk (Kuzey Kyangsang) ilinde volkanik ada. Ülkenin kuzeydoğu kıyılarının 120 km açığında yer alır. Kkakse-sam, Çuk ve Tok adalarıyla birlikte Kyangsang-puk ilinin Ullung-gun ilçesini oluşturur. Ada, 512'de Silla Krallığı'nın (İÖ y. 57-İS 935) egemenliğine girmeden önce, Usanguk adlı bağımsız bir krallıktı. Yüzölçümü 73 km² olan adanın en yüksek noktası Sangin-bong'ın (984 m) tepesinde bir kaldera vardır.

Sıcak ve soğuk su akıntılarının birbirine karıştığı çevre sularda, bir ihraç ürünü olan mürekkepbalığı ve öteki deniz ürünleri avlanır. Dağlık kesimlerde kaliteli mobilya üretiminde kullanılan Çin ardıcı, huşağacı ve pavlonya yetişir. Ullung Adasından Pusan ve Çukbyan'a düzenli gemi seferleri vardır. Nüfus (1980) Ullung-gun, 18.960.

Ulm, Almanya'nın güneybatısında, Baden-Württemberg eyaletinde (*Land*) kent. Tuna Irmağının sol yakasında, bu ırmağın Iller ve Blau ırmaklarıyla birleştiği noktada Bavyera eyaletine bağlı Neu Ulm'un karşısında yer alır.

Adı kayıtlara ilk kez 854'te bir kraliyet mülkü olarak geçen Ulm 12. yüzyılda Hohenstaufen hanedanı döneminde berat aldı. 14. ve 15. yüzyıllarda kentlerin kurduğu birliklerde ve bu birlikler arasındaki savaşlarda önemli rol oynadı ve geniş bir bölgeye egemen olan özgür bir imparatorluk kenti durumuna geldi. Önemli ticaret yollarının kavşağında yer alan Ulm, ticaretten ve keten kumaş ve füten üretiminden elde ettiği gelirle ortaçağda hızla zenginleşti. Kent halkı 1530'da Protestanlığı benimsedi. 16. ve 17. yüzyıllardaki din savaşlarından sonra önemi azalan Ulm, 1802'de topraklarını ve ayrıcalıklarını yitirerek Bavyera'ya bağlandı; 1810'da da Württemberg'e bırakıldı. Kentin Tuna'nın sağ yakasında yer alan Neu Ulm adlı banliyösü 1869'da kent statüsüyle Bavyera'ya geçti. Ticaret ve sanayinin hızla geliştiği Ulm, 20. yüzyılın ortalarında bölgenin ekonomik merkezi durumuna geldi.

II. Dünya Savaşı'nda büyük hasar gören Ulm'daki önemli yapıların çoğu onarılmıştır; ortaçağda yapılmış sur, kapı ve çeşmelerin büyük bölümü hâlâ ayaktadır. 1377'de inşa edilen, 1890'da onarılıp tamamlanan Gotik üsluptaki katedrali savaşta zarar görmemiştir. Katedralin kulesi dünyanın en yüksek (161 m) kilise kulelerinden biridir. Dokumacılar, kumaş tüccarları ve saraçlar için depo olarak inşa edilmiş olan bugünkü Belediye Sarayı (1370; 20. yy'da genişletildi), Neuer Bau (1585-93; Yeni Yapı) ve her yıl kent anayasasına bağlılık andının içildiği Schwörhaus (1613; Yemin Evi) öteki önemli yapılardandır. Önemli bir kara ve demir yolu ulaşımı ve iletişim merkezi olan Ulm'da motorlu taşıtlar, makineler ve elektrik donanımı üreten fabrikalarla çeşitli hafif sanayi tesisleri vardır. Ulm Üniversitesi 1967'de kurulmuştur. Kentte, Eski Mısır ve ortaçağa ait çeşitli somunların da yer aldığı ilginç bir Ekmek Müzesi vardır. Nüfus (1991 tah.) 108.930.

Ulm Çarpışması, Napoléon'un en önemli stratejik zaferlerinden biri (25 Eylül-20 Ekim 1805). Napoléon komutasındaki 210 bin kişilik Büyük Ordu ile Baron Karl Mack von Leiberich komutasındaki 72 bin kişilik Avusturya ordusu arasında yapılmıştır.

Avusturya Ağustos 1805'te İngiltere ve Rusya'nın Napoléon'a karşı oluşturduğu Üçüncü Koalisyon'a girmişti. Avusturyalılar savaşı esas olarak İtalya'da yürütmeyi planladıklarından güçlerini orada topladılar. 11 Eylül'de küçük bir Avusturya ordusuyla Fransa'nın müttefiki Bavyera üzerine yürüyen Baron Mack, Napoléon'un Kara Ormanlar'dan geçeceğini düşündüğünden güçlerini ormanın doğu ucuna 130 km uzaklıktaki Günzburg'la Ulm arasına, Tuna Irmağı kıyısına yığdı ve M. İ. Kutuzov yönetimindeki Rus ordusunun kendisine katılmasını beklemeye başladı. Mack, Napoléon'un asker sayısının 70 bini geçmeyeceği kanısındaydı. Ama esas çarpışmanın Almanya'da olmasına karar veren Napoléon Ruslar gelmeden Büyük Ordu'yu oraya yığmaya başladı. 25 Eylül'de ilk Fransız birlikleri Kara Ormanlar'ın kuzeyinde Ren Irmağını geçti; iki hafta sonra da Tuna'ya ulaştı.

Süvarilerin başarıyla gizlediği Büyük Ordu, Avusturya ordusunun Tuna boyunca uzanan arka saflarına doğru ilerledi ve Avusturyalıların doğuya doğru geri çekilmesini sağlayacak yolları kapadı. Ekimin ikinci haftasında birkaç çarpışma oldu; bu çarpışmaların sonunda Ulm çevresindeki kuşatma gitgide daralırken Avusturya birliklerinin çoğu dağıldı ya da tutsak düştü. Napoléon 15 Ekim'de, Avusturya ordusunu Ulm kentine çekilmek zorunda bıraktı. 16 Ekim'de de kenti top ateşine tuttu. Rus desteği gelmezse askerlerinin kuşatmaya dayanamayacağını anlayan Baron Mack barış görüşmelerinin ardından, 20 Ekim'de teslim oldu. Bu sırada Ruslar 160 km uzaktaydılar. Ulm çevresindeki çarpışmalarda tutsak düşen Avusturya askerlerinin sayısı 50-60 bin arasındaydı; Fransızların kaybı ise çok az oldu.

Ulmaceae (karaağaçgiller), *Urticales* takımından, 15 kadar ağaç ve çalı cinsi içeren familya. Başlıca ılıman bölgelerde yaygın olan bu familya üyelerinin almaşık olarak dizili dişli yaprakları ve taçyapraksız tekeşeyli çiçekleri vardır. Aynı bitki üzerinde açan erkek ve dişi çiçekler bir arada ya da ayrı ayrı bulunur. Dişi çiçekler döllendikten sonra "samara" denen kanatlı, fındıksı meyveler verir.

Familyanın en önemli üyeleri gölge ve süs ağacı olarak dikilen karaağaç (*Ulmus*) ve çitlembik (*Celtis*) türleridir. Kuzey Amerika'nın güneydoğusuna özgü bir ağaç olan *Planera aquatica*'dan "yalancı santal" olarak bilinen değerli bir kereste elde edilir. Anayurdu Avrasya olan bazı *Zelkova* türleri ise süs bitkisi olarak yetiştirilir. *Ayrıca bak.* çitlembik; karaağaç; Zelkova.

Ulmanis, Kārlis (d. 4 Eylül 1877, Berze, Letonya, Rus Çarlığı - ö. 1942), Letonya bağımsızlık mücadelesinin önderlerinden. 1918'de kurulan Letonya Cumhuriyeti'nin ilk başkanı olmuş, 1936-40 arasında ikinci kez devlet başkanlığına seçilmiş, 1918, 1919-21, 1925-26, 1931-32 ve 1934-40 arasında da başbakanlık görevinde bulunmuştur.

Almanya'da tarım öğrenimi gördü. Daha sonra Letonya'da hayvancılık ve sütçülüğün gelişmesi için sürdürülen çalışmalara katıldı. 1905 Devrimi'nin yarattığı karışıklık ortamından yararlanarak, Letonya'da yaklaşık yüzyıldır süren Rus egemenliğine son vermek için harekete geçti. Bağımsızlık mücadelesi bastırılınca ABD'ye kaçtı ve Nebraska Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nde ders vermeye başladı.

1913'te Rus hükümeti tarafından bağışlanınca Letonya'ya döndü. 1917 Devrimi sırasında bağımsızlık yanlısı Letonya Çiftçiler Birliği'ni, daha sonra da öteki milliyetçi güçlerle birlikte Letonya Ulusal Konseyi'ni kurdu. Konsey 18 Kasım 1918'de bağımsızlık ilan etti ve Ulmanis'i geçici hükümetin başkanlığına getirdi.

Haziran 1921'e değin görevde kalan Ulmanis, I. Dünya Savaşı'nı izleyen bu çalkantılı dönemde, yeni Letonya devletini SSCB ve Alman ordularının baskı ve tehditlerine karşı korumaya çalıştı. General Jānis Balodis'in kurduğu yeni Letonya ordusunun yardımıyla muhalefeti bastırdıktan sonra Kurucu Meclis seçimlerine gitti. 11 Ağustos 1920'de ilk *Saeima* (parlamento) toplandı ve aynı yıl SSCB ile barış antlaşması imzalandı.

10 Aralık 1925-Mayıs 1926 ile Mart 1931-Aralık 1932 arasında yeniden başbakan olarak görev yapan Ulmanis, son kez 17 Mart 1934'te sağcı milliyetçilerle Nazi ideolojisini benimseyen Alman azınlığın taleplerinin yarattığı gerginliğin doruğuna ulaştığı bir dönemde iktidara geldi. 15 Mayıs 1934'te General Balodis ile birlikte sıkıyönetim ilan etti; *Saeima*'yı dağıtıp siyasal partileri kapatarak baskıcı bir yönetim kurdu. Haziran 1940'ta Sovyet ordusunun da desteklediği bir muhtırayla görevden ayrılmak zorunda kaldı. Sovyet ordularının Letonya'yı işgalinden sonra 21 Temmuz 1940'ta tutuklanıp SSCB'ye gönderildi.

Ulmus *bak.* karaağaç

ulna *bak.* dirsek kemiği

Ulothrix, denizlerde ve tatlı sularda bulunan ipliksi yeşil alg cinsi. En iyi düşük sıcaklıktaki yerlerde yaşayan bu canlılar kışın ya da bahar aylarında gelişir. İpliksi diziler oluşturan her bir yeşil alg hücresi bağımsız bir çekirdek, merkezi bir koful ve iri bir kloroplast içerir.

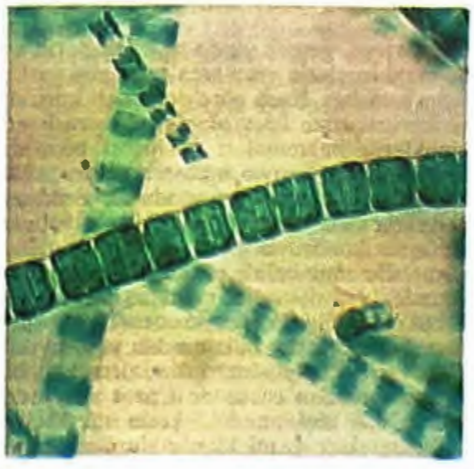

Ulothrix (çok büyütülmüş)
Grant Heilman

Ulothrix cinsinin üyeleri parçalara ayrılarak hareketsiz sporlarla (aplanospor) ve dört kamçılı, hareketli sporlarla (zoospor) eşeysiz olarak ya da iki kamçılı gametlerle eşeyli olarak ürer.

Ulpianus, tam adı DOMITIUS ULPIANUS (d. Tyros [Sur], Fenike - ö. İS 228), Romalı hukukçu ve imparatorluk görevlisi. Bizans imparatoru I. İustinianos'un hazırlattığı *Pandectae* (*Digesta*) adlı büyük hukuk derlemesinin üçte biri onun yazılarından oluşur.

İmparator Lucius Septimius Severus döneminde (193-211) *praefectus praetorio* makamında bulunan hukukçu Papinianus'un yanında çalıştı ve onun yapıtları üzerine yorumlar yazdı. Daha sonra İmparator Caracalla'ya yazılan dilekçelere bakmakla görevlendirildi. İmparator Severus Alexander döneminde 222'de *praefectus praetorio*'luğa getirildi. Bu görevi sırasında komutasındaki subaylarca öldürüldü.

Ulpianus açık ve ince bir anlatımla çok sayıda hukuk yazısı yazdı. Başlıca yapıtları medeni hukuku yorumlayan 51 kitaptan oluşan tamamlanmamış *Libri ad Sabinum* (Sabinus Devleti İçin Kitaplar) ile *praetor* kararlarını ele alan 81 kitaplık *Libri ad edictum*'dur (Karar İçin Kitaplar).

Ulrich (d. 8 Şubat 1487, Reichenweier, Alsace - ö. 6 Kasım 1550, Tübingen, Württemberg), Almanya'daki Reform hareketinde önemli rol oynayan Württemberg dükü (1498-1519, 1534-50).

Württemberg kontu V. Ulrich'in torunuydu. 1498'de akrabası II. Eberhard'ın Württemberg Dükü unvanını devraldı. Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Maximilian ve Bavyeralı Wittelsbach ailesiyle güç birliğine giderek Palatin kontlarından toprak elde etti. Ama 1514'te koyduğu yeni vergi yüzünden "Yoksul Konrad" ayaklanması patlak verdi. *États-Généraux* ile imzalamak zorunda kaldığı Tübingen Antlaşması gereğince meclise önemli ayrıcalıklar tanıdı. Barış koşullarını yerine getirmeyince 1519'da Schwaben Birliği'nden çıkarıldı. Ertesi yıl Schwaben Birliği Württemberg'i İmparator V. Karl'a sattı. İmparator da bu toprakları kardeşi Ferdinand'a devretti.

Ulrich İsviçre, Fransa ve Almanya'da kaldığı süre içinde korsanlık serüvenlerine girişti, Fransa kralı I. François'nın hizmetinde çalıştı. Ama Württemberg'i yeniden ele geçirme umudunu hiç yitirmedi. Yaklaşık 1523'te Protestanlığı benimsedi. Schwaben Birliği'nin dağılması üzerine I. François'nın yardımıyla 1534'te Württemberg'e döndü. Osmanlılarla savaş halinde olan Ferdinand, Kaaden Antlaşması ile Württemberg'i Ulrich'e geri vermeyi kabul etti. Bunun karşılığında Ulrich'in bu toprakları bir Avusturya *fief*'i olarak yönetmesi koşulunu koydu. Ulrich bu dönemde kilisede reform yapmak üzere Lutherci ilahiyatçıları çağırdı, manastırları kapattı, kilisenin topraklarına el koydu ve eğitimde Protestan öğretinin yerleşmesini sağladı. Schmalkalden Birliği'ne karşı savaşan İmparator V. Karl (Şarlken) Württemberg'i ele geçirdiyse de 1547'de ağır bir savaş tazminatı karşılığında bu toprakları yeniden Ulrich'e verdi.

Ulrich von HUTTEN (d. 21 Nisan 1488, Fulda yakınları, Fulda Başkeşişliği - ö. 29? Ağustos 1523, Zürich yakınları), Frankenli şövalye ve hümanist. Bir Alman yurtsever, yergi yazarı ve Luther yanlısı olarak ün kazanmış, Reform döneminin çalkantıları içinde kendisi ve halkı adına kalemi ve kılıcıyla yürüttüğü mücadelelerle tanınmıştır.

Eski şövalyelik düzenine dönülmesine ilişkin görüşleriyle ortaçağ özlemlerini dile getirmekle birlikte, bir yazar olarak çağının çok ilerisindeydi. Yapıtlarını Latince diyaloglarla süsleyerek hümanistlerin yeni ede-

Ulrich von Hutten, bir ahşap baskı, 1520
Library of Congress, Washington, D.C.

biyat biçimlerini kullanıyor, kralların hak iddialarını, papalığı, skolastisizmi ve cehalet yandaşlığını yeriyordu. Çileciliğe ve çileci edebiyata yönelttiği saldırılarla tanınan *Epistolae obscurorum virorum* (1515-17; Basit Bir Adamın Mektupları) adlı yapıtın ikinci cildinin başlıca yazarıydı. Bir yurtsever olarak birleşik bir Almanya'ya yönelik görüşler ortaya attı. 1520'den sonra yergilerini Almanca yazmaya başladı. Lutherci görüşleri savunan Latince yergi kitapçıkları daha sonra Almancaya çevrilerek *Gesprächbüchlein*'de (1522; Küçük Sohbetler Kitabı) bir araya getirildi.

Şövalyelerin savaşı (1522) sırasında Alman prenslerine karşı Franz von Sickingen'in saflarında yer alan Ulrich, von Sickingen'in kuvvetleri yenilince İsviçre'ye kaçtı. Orada eski dostu Erasmus yardım isteğini geri çevirdi. Parasız kaldığı ve frengiden ağır hasta olduğu dönemde Huldrych Zwingli yardımına koştu.

Ulrika Eleonora (d. 23 Ocak 1688 - ö. 24 Kasım 1741, Stockholm), 1718-20 arasında İsveç kraliçesi.

Kral XII. Karl'ın kız kardeşiydi. Karl'ın çocuğu olmadığından ablası Hedvig Sofia'nın ölümü (1708) üzerine İsveç tahtının vârisi oldu. 1715'te Hessen-Kassel'li Friedrich ile evlendi. Taht üzerinde hak iddia eden yeğeni Holstein-Gottorp'lu Karl Friedrich'e karşı, Kont Arvid Bernhard Horn'un önderliğindeki parlamento yanlısı güçlerin desteğini alarak 1718'de tahta geçti. Ama iki yıl sonra kocası lehine tahttan çekildi. Böylece Friedrich, I. Fredrik adıyla kral oldu (1720-51).

Fredrik, tahta çıktıktan sonra parlamentoya dayalı hükümetlerin kurulmasına izin vererek "Özgürlük Çağı" olarak adlandırılan dönemi başlattı.

Ulsan, Güney Kore'nin güneydoğusunda, Kyangsang-nam (Güney Kyangsang) ilinde kent. Tebek Dağlarının doğu ucunda, Japon (Doğu) Denizindeki Ulsan Koyunun kıyısında, Pusan'ın 72 km kuzeydoğusunda yer alır. Ulsan Sanayi Bölgesi'nin merkezidir.

Seul, Pusan, Tegu ve Tecan'a demir ve kara yoluyla bağlandığı 1962'ye değin bir balıkçılık limanı ve Ulsan Ovasıyla Tehva Irmağı (*gang*) deltasının tarımsal ürünlerinin pazarlandığı bir ticaret merkeziydi. 1966'da açık liman yapılmasından sonra kentte büyük sanayi tesisleri kuruldu. Ulsan Koyunun ağzındaki Pangacin-hang limanı 1962'de Ulsan'a bağlanmıştır. Limanda tersaneler vardır. Nüfus (1990) 682.978.

Ulster, eskiden ULAID, İrlanda'nın eski bölgelerinden biri. Güneyde Louth'a, batıda Atlas Okyanusu kıyısında Donegal'e kadar uzanan toprakları kapsıyordu. Çok sayıda küçük devletin krallıklar altında toplandığı 1. yüzyıl başlarında en kuzeydeki krallığı oluşturuyordu. Başkenti Armagh yakınlarındaki Emain Macha idi. Meath (Mide) Krallığı'nın saldırılarıyla 4. ve 5. yüzyıllarda dağılmaya yüz tuttu. Bölgenin orta kesiminde Oriel (Airgialla) adıyla yeni bir krallık ortaya çıktı. Batıdaki topraklara ise Meath kralı Niall'ın oğulları Eogan ve Conall egemen oldu. Derry yakınındaki Aileach'i merkez edinen iki kardeşin soyundan gelenler, 12. yüzyıla değin bölgede üstün bir konumdaydı. Ama bugünkü Antrim, Down ve Louth'u içine alan bağımlı bir devlet Ulaid adıyla anılmaya devam etti.

İrlanda'nın Anglonorman istilasına uğradığı sırada serüvenci baronlardan John de Courci, 1177'de Ulster'in başkenti Downpatrick'i ele geçirdi. Onun kurduğu küçük krallığa 1205'te son veren İngiltere kralı John, Hugh de Lacy'yi (ö. 1242) Ulster kontu yaptı. Kontluk 1263-1333 arasında Connaught'lu Anglonorman Burgh ailesinin elinde kaldı. Daha sonra III. Edward'ın oğlu Clarence dükü Lionel ile evlenen bir kadın mirasçıya ve ardından İngiliz tahtına geçti. Bu sırada O'Neill ve O'Donnell aileleri İrlanda'nın kuzey kesimini fiilen denetim altına almışlardı. I. Elizabeth'in İngiliz Reform hareketini İrlanda'ya zorla uygulamaya çalışması üzerine, iki aile 1594'ten 1601'e değin süren bir ayaklanmaya girişti. I. James'le yapılan görüşmelerin başarısızlığa uğraması nedeniyle, 1607'de Tyrone, Tyrconnell ve öteki kuzeyli kontların çoğu yerlerinden kaçtılar. Kısa bir süre sonra İskoç Presbiteryenlerinin, ağırlıkta olduğu binlerce göçmen Ulster'e yerleştirildi. Bu göçmen topluluk zamanla zenginleşerek bölgede güçlü bir konum elde etti. Bu nedenle bölgenin büyük bölümü İrlanda Yönetsel Özerklik Yasası'nın karşısında yer aldı. Böylece 1920'de altı Ulster ilinden (Antrim, Down, Armagh, Londonderry, Tyrone ve Fermanagh) oluşan Kuzey İrlanda ortaya çıktı. Öteki üç il (Monaghan, Cavan ve Donegal) ise daha sonra

Ulster ili adıyla İrlanda Cumhuriyeti içinde kaldı.

Ulster efsaneleri, İrlanda Gael edebiyatında, İrlanda'nın kuzeydoğusunda yaşayan Ulsterlilerin (İrlanda Gaelcesinde *Ulaid*) kahramanlıklarını anlatan bir dizi efsane ve öykü.

İÖ 1. yüzyılda geçen Ulster efsaneleri 8-11. yüzyıllar arasında yazıya geçirilmiş ve *Leabhar Na H-Uidhre* (y. 1100; Boz İnek Kitabı[*]), *The Book of Leinster* (y. 1160; Leinster Kitabı[*]) ve *The Yellow Book of Lecan* (14. yy; Lecan'in Sarı Kitabı) gibi yazmalarla günümüze ulaşmıştır. Bu kitaplarda savaş arabalarıyla çarpışan, düşmanlarının başını kesen, belirli tabuları (*geis*) olan ve *druid*(*) adlı bilginler sınıfınca yönlendirilen Hıristiyanlık öncesi özgür bir soylular zümresinin gelenekleri anlatılır. Öykülerde mitolojik öğelerle gerçek izlenimi veren efsanevi öğeler iç içedir. Olaylar yarı efsanevi Kral Conor'ın (Conchobar mac Nessa) hüküm sürdüğü Emain Macha'da (bugün Armagh yakınları) ve öldürülen düşmanların kafa ve silahlarının saklandığı Kızıl Kol Şövalyeleri Sarayı'nda geçer. Connaught'taki düşman sarayı ise Kral Ailill ile Kraliçe Medb'in(*) yönetimindedir. Kızıl Kol'un başkahramanı, Akhilleus'u andıran Cú Chulainn'dir (Culann'ın Köpeği). Cú Chulainn Kral Conor'ın kız kardeşi ölümlü Dechtire ile ölümsüz Lug Lámfota'nın (Uzun Kollu Lug) oğludur. El ve ayaklarında yedişer parmak, gözlerinde yedişer gözbebeği vardır.

Öyküler, heyecanın yükseldiği bölümler ve betimlemeler dışında tümüyle kısa düzyazı anlatılardan oluşur. Bu anlatılarda kız kaçırma, sürü çalma ve yağmalama gibi olaylar ele alınır. Ulsterlilerle Connaughtlular arasındaki savaşı anlatan *Táin Bó Cuailnge* (Cooley Boğası Destanı[*]) öyküler içinde en uzunu ve destan türüne en yakın olanıdır. Öykülerden birinde Cú Chulainn kendisini aramaya gelen oğlunu bilmeden düelloda öldürür. *Bricriu's Feast* (Bricriu'nun Şöleni) adlı öyküde, sonradan *Sir Gawayne and the Grene Knight*'a(*) (Sir Gawayne ve Yeşil Şövalye) konu oluşturacak kafa kesme oyunu anlatılır. Deirdre(*) ile Noisi'nin acıklı aşk öyküsünü anlatan *Oidheadh Chloinne Uisneach* (Usnech'in Oğullarının Yazgısı) ise sonraki İrlanda edebiyatı üzerinde en çok etkili olan öyküdür. Bu öykü 20. yüzyılda John Millington Synge ve William Butler Yeats'in oyunlarına da konu oluşturmuştur.

Ulster Kraliyet Polis Örgütü, İngilizce ROYAL ULSTER CONSTABULARY (RUC), Kuzey İrlanda resmî polis örgütü. 1922'de kurulmuştur. Başlangıçta yarı askeri bir örgüt olan RUC 1970'te Birleşik Krallık polis örgütü örnek alınarak yeniden düzenlendi. Bu tarihte Kuzey İrlanda'da güvenliği ve düzeni koruma görevi RUC, Birleşik Krallık Kara Kuvvetleri ve Ulster Savunma Alayı'nın (UDR) ortak sorumluluğuna verildi. Bununla birlikte İngiliz hükümeti Kuzey İrlanda'da asayişi koruma görevini esas olarak RUC'a bırakıp ordu ve UDR'nin olabildiğince geri planda kalması için çaba gösterdi. RUC'un sanıklara ve tutuklulara kötü davranması birçok yakınmaya ve resmî soruşturmalara yol açtı. Bunun üzerine Belfast'taki Castlereagh sorgu merkezindeki odalara kapalı devre gözetleme sistemi döşendi ve bazı başka değişikliklere gidildi.

ultimobranşiyal bez, biyolojide, omurgalı embriyonunda yutaktaki (farenks) beşinci solungaç kesesi çiftinin arkasında gelişen küçük yapıların ortak adı. Memelilerde tiroit bezi dokusunun içinde yer alan ultimobranşiyal bezler kandaki kalsiyum düzeyinin düşmesini sağlayan kalsitonin(*) adlı hormonu yapar.

ultisol, alçak ve orta enlemler arasındaki nemli bölgelerde rastlanan, ufalanmış, çoğunlukla kırmızımsı renkli, asidik toprak türü. Özgün toprak profili, orta ile kuvvetli arası bir asidik kil katmanı, humus bakımından zengin bir koyu renkli yüzey katmanı ve yıkanmış bir katmandan oluşur. Ultisollar oksisollar kadar yoğun yıkanmamıştır; önemli miktarlarda, feldispat ve mika gibi birincil mineraller ile çeşitli kil karışımları içerir.

Kireç eklenmesi bu toprakların pH değerini yükseltir; böylece alüminyumun bitkiler üzerindeki zararlı etkisi azaltılmış olur, organik gübrelerin de eklenmesiyle toprağın besin değeri artar. Bol yağışlı bölgelerde, bu uygulamanın da yapılması koşuluyla, ultisollar dünyanın en verimli topraklarını oluşturur.

Ultra, II. Dünya Savaşı sırasında Müttefiklerce Almanya'ya, 1941'den sonra da Japonya'ya karşı kullanılan haber alma sistemi. Silahlı kuvvetlerin en üst düzeydeki haberleşmelerinden bilgi sızdırılmasını sağlayarak, Müttefik kuvvetlerin savaşı kazanmasında önemli rol oynamıştır.

Almanya'da önceden ayarlanmış bir dizi dönel kasnak ilkesine bağlı olarak çalışan "Enigma" adlı gizli işaret makinelerinin üretildiği bir fabrikada çalışan Polonyalı bir makine ustası, 1938'de ülkesine geri gönderilirken bu makineye ilişkin bilgileri de Almanya dışına çıkardı. Daha sonra İngiliz ve Fransız gizli servislerinin yardımıyla "Enigma"nın ahşap bir modelini inşa etti. Ardından bir İngiliz şifreyazım uzmanı bir "Enigma"yı İngiltere'ye kaçırmayı başardı. İngiliz matematikçiler ve şifreyazım uzmanları bu makineyi inceleyerek "Enigma"nın işleyiş biçimini ve şifrelerini çözme yöntemini buldular. İngiliz gizli servisi MI-6'nın başkanı Frederick William Winterbotham 1939'un ilk aylarında, Londra'nın yaklaşık 80 km güneyindeki Bletchley Park'ta "Ultra projesi"ni başlattı. Projenin amacı Enigma işaretlerinin iletilmesinin önlenmesi ve gizli bilgi dağıtımının denetlenmesiydi. Ultra projesinden haberi olan kişilerin sayısını sınırlamak ve Mihver Devletleri'nin konuyu öğrenmesini önlemek amacıyla katı kurallar yürürlüğe kondu.

Alman makinelerinden gelen işaretlerin sayısı savaşın kızıştığı dönemde günde 2 bini geçiyor ve Adolf Hitler'in kendisinden de işaretler alınabiliyordu. Bu işaretlerden edinilen bilgiler Müttefiklerin düşmanın çarpışma planlarını ve bununla ilgili emirleri ayrıntılı biçimde öğrenmesini, karşı taktik ve stratejik savaş planları geliştirmesini sağladı. İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (RAF) Britanya Çarpışması'nı kazanması Ultra sayesinde gerçekleşti. Adolf Hitler ile General Günther von Kluge arasındaki haberleşme işaretlerinin saptanmasıyla, 1944'te Normandiya'ya çıkan Müttefik kuvvetler bölgedeki Alman kuvvetlerinin büyük bölümünü yok etti.

Almanlar 1937'de Japonlara da bir "Enigma" makinesi vermişlerdi. ABD İşaret Haberalma Servisi, Pearl Harbor Baskını'ndan çok önce bu makinenin bir modelini yaptı. Bunun sonucunda ABD Mercan Denizi ve Midway gibi önemli deniz savaşlarını kazandı. ABD pilotları da Büyük Okyanustaki Japon donanmasının komutanı Amiral Yamamoto İsoroku'yu taşıyan uçağın yerini saptayarak bu uçağı düşürdü.

Ultra'nın varlığı 1974'e değin bir İngiliz devlet sırrı olarak kaldı. Sistem ilk kez Winterbotham'ın aynı yıl yayımladığı *The Ultra Secret*'ta (Ultra Sırrı) açıklandı. Ronald Lewin'in 1978'de yayımladığı *Ultra Goes to War: The First Account of World War II's Greatest Secret Based on Official Documents* (Ultra Savaşa Giriyor: II. Dünya Savaşı'nın En Büyük Sırrının Resmî Belgelere Dayanan İlk Öyküsü) adlı kitabında olay daha ayrıntılı ve kapsamlı biçimde anlatıldı.

ultra vires, gerçek ya da tüzel kişilerin ya da mahkemelerin yasalarca tanınmış yetkilerini aşmaları. Buna göre devlet alt kuruluş ve kurumlarının işlev alanlarıyla sınırlı etkinliklerde bulunmaları ve hiçbir biçimde ticari kazanç işleriyle uğraşmamaları gerekir. Ticaret hukuku kuramında da benimsenen *ultra vires* öğretisi, ortaklık ehliyetinin sözleşme konusuyla sınırlandırılmasını öngörür. Bu sınır belirli bir biçimde saptanır ve sınır dışı işlemler yetki aşımı olarak kabul edilir. Bu tür işlemler ortaklığı bağlamaz, hatta ortaklık bakımından yok sayılır. *Ultra vires* öğretisine göre ortaklık bu işleme sonradan istese de icazet veremez; bunun için sözleşmedeki konu maddesini değiştirerek o işlemi kapsar duruma getirmesi ve işlemi de yeniden yapması gerekir. Günümüzde uluslararası ticaret hukukunda terk edilmiş bir ilke niteliğinde olan *ultra vires* öğretisinin Türk hukuk sistemindeki uygulaması da tartışmalıdır. Özellikle *ultra vires* yüzünden iyi niyetli üçüncü kişilerin haklarının korunmaması, ilkeye tereddüt uyandırıcı bir nitelik katmaktadır.

ultra yüksek frekans *bak.* UHF

ultraísmo, I. Dünya Savaşı sonrasında İspanyol ve Ispanyol-Amerikan şiirinde geleneksel biçim ve içerikler yerine serbest nazım, yeni ölçü teknikleri, çarpıcı imgeler ve simgesel anlatıma ağırlık veren akım.

Fransız simgecilerle Parnasçıların biçimci şiirinden etkilenen bir grup seçkin *avant-garde* şair (*ultraísta*), çoğunlukla nesnel çözümlemeyi dikkate almayan ve kuru bir zihinsel deney izlenimi veren şiirler yazdılar. 1919'da Madrid'de şair Guillermo de Torre'nin başlattığı harekete dönemin önemli şairlerinin çoğu katıldı. Bu şairler çalışmalarının büyük bölümünü *Grecia* (1919-20) ve *Ultra* (1921-22) adlı *avant-garde* dergilerinde yayımladılar.

Jorge Luis Borges'in 1921'den sonra Güney Amerika'da yaygınlaştırmaya çalıştığı akım Pablo Neruda, Vicente Huidobro, Jaime Torres Bodet ve Carlos Pellicer gibi şairleri etkiledi. Akım 1923'ten sonra etkisini yitirdi, ama César Vallejo gibi Güney Amerikalı *ultraísta*'ların şiirlerinin çoğunda görülen sosyopolitik çizgiler sonraki dönemin Marksist şiirinde önemli izler bıraktı. II. Dünya Savaşı sonrasının *avant-garde* şairleri *ultraísta*'ların dilsel tekniklerini yeniden canlandırdılar.

ultramikroskop, olağan ışıklı mikroskoplar altında görülemeyecek düzeyde küçük asılı (koloit) taneciklerinin incelenmesinde kullanılan mikroskop düzeni. Çoğunlukla sıvı içinde asılı halinde bulunan tanecikler, mikroskopun optik eksenine dik doğrultuda güçlü bir ışık demetiyle aydınlatılır. Tanecikler ışığı saçılıma uğratır ve taneciklerin hareketi yalnızca, koyu bir fonun üzerindeki ışık çakmaları halinde görülür; yapıları ise ayırt edilemez.

Ultramontanizm, Katolik Kilisesi tarihinde, papanın üstünlüğünü ve kilisenin merkezileştirilmesini savunan görüş. Latincede

"dağların ötesi" anlamını taşıyan *ultramontanus* sözcüğünden gelen Ultramontanizm terimi her tür kararda Alpler'in ötesinde yaşayan papaların kılavuzluğuna başvuran kilise üyeleri için kullanılmıştır.

Kilise içinde 15. yüzyılda konsillerin üstünlüğü kuramının gelişmesiyle başlayan ve sonraki yüzyıllarda milliyetçilik ve liberal ilahiyat akımlarının güçlenmesiyle süren papanın üstünlüğü konusundaki tartışmalarda, papanın yetkilerinin sınırlandırılmasını savunan Gallikanistler (*bak.* Gallikanizm) ve benzeri gruplar Ultramontanistlere karşı çıktılar. Ultramontanistler 1870'teki I. Vatikan Konsili'nde papanın yanılmazlığı öğretisini Katolik inancının bir parçası olarak benimsetmeyi başardılar.

ultrasonografi, sesüstü dalgaların belirli ortamlarda yansımasından yararlanarak vücut dokularının yoğunluklarındaki değişiklikleri belirlemeye, böylece öbür tanı yöntemleriyle yeterince görülemeyen hastalık süreçlerini, yapı ve oluşum bozukluklarını saptamaya yarayan teknik.

II. Dünya Savaşı'nda radar ve sonarın geliştirilmesinin ardından aynı ilkeye dayanan tanı araçları tıpta da kullanılmaya başladı. Bu ilkeye göre vücuda gönderilen sesüstü dalga darbelerinin çeşitli yoğunluktaki doku ve sıvılardan yansıyıp geri dönmesiyle bu doku ve sıvıların oluşturduğu yapıların anatomik görüntüsü elde edilebilir. Standart ultrasonografi aygıtlarında 1-15 MHz arasında salınım yapan bir transdüktör dokulara saniyede 300-1.000 darbe gönderir; dalgaların karşılaştığı farklı yoğunluktaki her oluşumdan yansıyan darbeler dönüştürücüye geri döndükten sonra elektriksel uyaranlara çevrilir, yükseltilir ve osiloskopta görüntü haline getirilir. Ultrasonografi tıpta özellikle anormal sıvı birikimlerinin (örn. böbrek ve yumurtalık kistleri, assit) saptanmasında, gebelerde dölütün incelenmesinde, dalak, aort, karaciğer ve böbrek gibi organların yaralanmalarında, ayrıca kalp kateterizasyonu da içinde olmak üzere pek çok cerrahi girişimde iğne ya da kateterin vücudun içinde izlediği yolu dışardan belirlemek amacıyla kullanılır. Radyolojik yöntemlerden başlıca üstünlüğü organ ya da aletleri hareket halinde de görüntüleyebilmesi, inceleme için herhangi bir ön hazırlığa gerek olmaması, yumuşak dokulardaki yoğunluk farklarına X ışınlarından (röntgen) daha duyarlı olması ve öbür tekniklerde kullanılan ışınım ve kontrast maddelerin tersine vücuda zarar vermemesidir.

ultraviyole ışınım *bak.* morötesi ışınım

Ulubat Gölü, APOLYONT GÖLÜ olarak da bilinir, Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara Bölümü'nde göl. Yüzölçümü 134 km²'dir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan tektonik kökenli Yenişehir Ovası - Bursa Ovası - Manyas Gölü - Gönen Ovası çukur alanlar dizisi içinde yer alır. Komşusu olan Manyas Gölü(*) gibi tektonik kökenli bir göldür. Kuzeyinde fazla yüksek olmayan ve yumuşak bir eğimle alçalan, Neojen Bölümde (y. 26-2,5 milyon yıl önce) oluşmuş tepeler, güneyinde ise Paleozoyik (Birinci) Zaman (y. 570-225 milyon yıl önce) ve Jura Dönemine (y. 190-136 milyon yıl önce) ait dik yamaçlı dağlık alanlar vardır.

Ulubat Gölü, Bursa
Nezih Başgelen

Kabaca üçgen biçimli olan gölün doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu 24 km, kuzey-güney doğrultusundaki genişliği ise en çok 12 km'dir. Oldukça sığ olan gölün en derin yeri 10 m'yi bulmaz; büyük bölümünde derinlik ancak 1-2 m'dir. Gölün kuzey kıyısının yakınlarında irili ufaklı bazı adalar vardır. Yapılarına kalkerin egemen olduğu bu adaların en büyüğü Halil Bey Adasıdır; öteki adalar Heybeliada ve Kız Adaları adıyla anılır. Gölün kuzeydoğusunda ince bir kıstakla karaya bağlanan kalker yapılı bir yarımada yer alır. Ulubat Gölü bu yarımadadaki Gölyazı köyünün eski adı nedeniyle Apolyont Gölü adıyla da anılır. Ulubat adı ise kuzeybatıda yer alan Karacabey ilçesine bağlı Uluabat köyünden gelir.

Ulubat Gölü dipteki ve çevredeki bazı karst kaynaklarıyla beslenir. Ama göle asıl su taşıyan, güneybatıda küçük bir delta oluşturarak Ulubat Gölüne ulaşan Kirmastı Suyudur(*). Gölün fazla suları kuzeybatıdan çıkan Ulubat Suyu aracılığıyla Susurluk Çayına taşınır.

Suları tatlı olan Ulubat Gölünde yaygın olarak balıkçılık yapılır. Gölde avlanan kerevitler ihraç edilir.

Ulubey, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde, Ordu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 283 km² (1986) olan Ulubey ilçesi doğuda Kabadüz (9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe olmuştur), güneyde Mesudiye ve Gölköy, batıda Gürgentepe (19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe olmuştur), kuzeybatıda Fatsa ilçeleri, kuzeyde de Perşembe ilçesi ve Merkez ilçeyle çevrilidir.

İlin ve Orta Karadeniz Bölümü'nün doğu kesiminde yer alan ilçe topraklarını Canik Dağlarının doğu uzantıları engebelendirir. Bu topraklardan kaynaklanan suları Melet Çayı(*) toplar. Melet Çayı ilçenin doğusunda ve Orta Karadeniz ile Doğu Karadeniz bölümleri arasında doğal sınır oluşturur. İlçenin yüksek kesimleri kayın, göknar ve ladinlerden oluşan ormanlarla kaplıdır.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler mısır, fındık, patates ve fasulyedir. Az miktarda elma ve armut da yetiştirilen ilçede hayvancılık ve ormancılık önemli geçim kaynaklarındandır.

Ulubey yöresi, 19. yüzyıl sonlarında Trabzon vilayeti Merkez sancağının Ordu kazasına bağlı bir nahiye olarak yönetiliyordu. Cumhuriyet döneminde de uzun bir süre bucak olarak yönetilen Ulubey 1958'de ilçe yapıldı. Güneybatı kesimde yer alan Dikenlice köyü (1985'te nüfusu 1.804), 1987'de ilçe yapılan Gürgentepe'ye bağlanmıştır.

Fazla gelişmemiş bir yerleşme olan Ulubey kasabası ilçenin kuzey kesiminde yer alır. Ordu'yu Koyulhisar yakınında Amasya-Erzincan karayoluna bağlayan yol kasabadan geçer. Kasaba bu yolla il merkezi Ordu'ya 22 km uzaklıktadır.

Ulubey Belediyesi 1958'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 37.698; kent, 10.116.

Ulubey, Ege Bölgesi'nin İçbatı Anadolu Bölümü'nde, Uşak iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 798 km² olan Ulubey ilçesi kuzey ve kuzeydoğuda Merkez ilçe, doğuda Sivaslı ve Karahallı ilçesi, güneyde Denizli ili, batıda da Eşme ilçesiyle çevrilidir.

İçbatı Anadolu'nun dalgalı düzlüklerinden oluşan ilçe toprakları ilin güney kesiminde yer alır. Önemli bir yükseltiye rastlanmayan bu topraklardan kaynaklanan suları, Büyük Menderes Irmağının başlıca kollarından Banaz Çayı ile Hamam Çayı olarak da bilinen Aksaz Çayı toplar. Yavu Çayı olarak da anılan Kazancı Deresi ilçe merkezinin güneyinde Banaz Çayına katılır. Büyük Menderes Irmağı üzerinde kurulmuş olan Adıgüzel Barajı'nın ardında suların toplanmasıyla oluşmuş yapay gölün kuzey kesimi ilçe sınırları içindedir.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday, arpa, üzüm, yulaf ve nohuttur. Az miktarda armut, elma, fasulye ve susam da yetiştirilen ilçede hayvancılık ikincil gelir kaynaklarındandır. İlçenin güneybatı kesiminde yer alan Aksaz Kaplıcası'ndan çıkan şifalı madensuyunun romatizmal hastalıklar üzerinde olumlu etkisi olduğuna inanılır. İlçe topraklarında zımparataşı yatakları vardır.

11. yüzyıl sonlarında Anadolu Selçuklularının yönetimine giren yöre, 1098'de Bizans'a bağlandı. Daha sonra da Saruhanoğulları ve Germiyanoğullarının egemenliğinde kaldı. 1429'da Osmanlı topraklarına katıldı. Cumhuriyet döneminde Kütahya ilinin Uşak ilçesine bağlı bir bucak olarak yönetildi. 1953'te Uşak il yapılınca ilçe durumuna getirilerek bu yeni ile bağlandı.

Kazancı Deresi vadisinin batısında kurulmuş olan kasaba, ilin orta kesiminde yer alır. Uşak'ı Eşme üzerinden Alaşehir'e ve Denizli'ye bağlayan yol kasabadan geçer. Kuzeybatısından İzmir-Afyonkarahisar demiryolu geçen kasaba, gelişmemiş ve küçük bir yerleşmedir. Ulubey kasabasının il merkezi Uşak'a uzaklığı 30 km'dir.

Selevkoslar tarafından kurulduğu sanılan Blaundos kentine ait kalıntılar Ulubey kasabasının güneybatısında yer alan Sülümenli köyü yakınındadır. Kaya mezarlarından başka kale, tiyatro ve yapı yıkıntıları, antik Blaundos kentinden günümüze ulaşan başlıca kalıntılardır.

Ulubey Belediyesi 1898'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 19.203; kasaba, 5.140.

Uluborlu, Akdeniz Bölgesi'nin Göller Yöresi'nde, Isparta iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 322 km² olan Uluborlu ilçesi doğuda Senirkent, güneydoğuda Atabey, güneyde Gönen, güneybatıda Keciborlu ilçeleri, batı ve kuzeyde de Afyonkarahisar iliyle çevrilidir.

Üç yanı dağlarla kuşatılmış olan ilçe toprakları ilin batı kesiminde yer alır. Kuzey ve batı kesimini Karakuş Dağları, güney kesimini ise Kapı Dağı engebelendirir. 1989'da yüzölçümü açısından Atabey'den sonra ilin ikinci küçük ilçesi olan Uluborlu'nun en yüksek noktası Kapı Dağının 2.447 m'ye erişen doruğudur. Bu topraklardan kaynaklanan suları, ilçe sınırları dışında Eğirdir Gölüne dökülen Gençali Deresi toplar. Bu akarsuyun kollarından biri üzerinde kurulmuş olan Uluborlu Barajı'nın ardında suların birikmesiyle oluşmuş küçük bir yapay göl vardır. Gençali Ovası olarak da bilinen Senirkent Ovasının batı bölümü ilçenin orta kesimindeki düzlükleri oluşturur. Bu düzlükler ilçenin başlıca tarım alanıdır.

Kırsal nüfusu çok az olan ilçe halkının yaklaşık yüzde 84'ü Uluborlu kentinde yaşar (1990). İlçe ekonomisi halı dokumacılığı ve tarıma dayanır. Uluborlu kentinde-

ki birçok konutta halı dokunan tezgâhlar vardır. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday ve arpa ile az miktarda elma, üzüm, armut, nohut, patates ve soğandır. İlçede süt üretimi amacıyla sığır yetiştiriciliği yapılır. Elde edilen sütler Burdur'daki Süt Endüstri Kurumu'na (SEK) ait süt ve süt ürünleri işletmesine satılır. İlçe topraklarında kireçtaşı yatakları vardır.

Eski bir yerleşme alanı olduğu sanılan Uluborlu ilkçağda Pisidya bölgesinde yer alıyordu. Bizans yönetiminden sonra Anadolu Selçuklularının eline geçti (1180). 14. yüzyılın başında Hamidoğullarının egemenliğine girdi. 1391'de de Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Konya vilayetinin Hamid sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilen yörede halkın bir bölümü Rumlardan oluşuyordu.

Antik Çağdaki adı Apollonia olan ilçe merkezi, Bizans döneminde Sozopolis adıyla anılan önemli bir dinsel merkezdi. Anadolu Selçukluları döneminde kent ve buradaki kale Burgulu adıyla anıldı. Yörede bağımsızlığını ilan eden Hamidoğullarının ilk merkezi Uluborlu kentiydi. Kapı Dağının yüksek yamaçlarında kurulmuş olan kent, Cumhuriyet döneminde ovada bulunan bugünkü yerine taşındı; eski yerleşme yeri günümüzde yıkıntı durumundadır. Bağlar ve bahçeler içinde bir yerleşme olan Uluborlu kentinden Konya'yı Yalvaç ve Dinar üzerinden Denizli'ye bağlayan yol geçer. Kent il merkezi Isparta'ya 69 km uzaklıktadır.

İlçedeki antik Apollonia kentinin kalıntıları arasında Roma ve daha sonraki dönemlere ait çok sayıda yazıt bulunur. İlçedeki başlıca tarihsel yapılar Kapı Dağının yamacında, deniz düzeyinden yaklaşık 1.200 m yükseklikte kurulmuş olan Uluborlu Kalesi ile bugün yıkıntı durumundaki Kara Bey Hamamı'dır (1278).

Uluborlu Belediyesi 1864'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 11.970; kent, 10.072.

Uluborlu Barajı, Isparta ilinin kuzeybatı kesimindeki Pupa Çayı üzerinde kurulu toprak dolgu baraj. Sulama ve taşkın denetimi amacıyla inşa edilen baraj 1985'te hizmete girmiştir. Barajın dolgu hacmi 1,8 milyon m³, kret kotu 1.156,46 m, temelden yüksekliği 75 m, su depolama hacmi 21,3 milyon m³, göl alanı 1,25 km², sulama alanı ise 1.808 hektardır.

ulucami, genelde Osmanlı kentlerindeki en büyük camiye verilen ad. Terim bir yapı tipi olarak da çok ayaklı camileri belirtir. İlk örnekleri İslamın ilk yıllarında Arabistan'da görülen bu camiler ahşap direkliydi. Direklere oturan gene ahşaptan düz kirişler, düz çatıyı taşıyordu. Daha sonra ayaklar taş ya da tuğladan yapılmaya ve kemerlerle birbirlerine bağlanmaya başladı. Önceleri bu kemerlere oturan çatı kirişleri gene düz ve ahşaptı. Sonraları, ayakların her iki yönde de kemerlerle birbirlerine bağlanması ve böylece ortaya çıkan kare birimlerin üzerinin tonozlarla örtülmesi uygulaması belirdi. Zamanla tonozların yerini kubbeler aldı. Böylece ulucami tipinin en gelişmiş türü ortaya çıktı (örn. Bursa Ulucamisi). Ama gene de çok sayıda ayak hem cami sahnının mekân bütünlüğünü zedeliyor, hem de namaz kılanlardan birçoğunun imamı görmesini, hatta duymasını engelliyordu. Bu nedenle camiler teknolojinin gelişmesine koşut olarak gittikçe daha az sayıda, ama büyük çaplı kubbeyle örtülerek ayak sayısı azaltıldı. Çok ayaklı ulucami plan şeması 14. yüzyıldan sonra kullanılmaz oldu.

Uluç, Ömer (d. 1931, İstanbul), geniş ve hareketli fırça vuruşlarıyla gerçekleştirdiği canlı renkli, kıvrımlı figür soyutlamalarıyla tanınan ressam.

"Eski Bir Arkadaş", Ömer Uluç'un bir yapıtı, özel koleksiyon
Ana Yayıncılık Arşivi

Robert Kolej'de mühendislik eğitimi gördü. 1950'de Nuri İyem'den resim dersleri aldı; 1953-57 arasında ABD'de mühendislik ve resim öğrenimini birlikte götürdü. 1975-77 arasında kaldığı Nijerya'da resim çalışmalarını sürdürdü. 1977'den 1980'e değin Atatürk Kültür Merkezi'nde sanat danışmanlığı yaptı, 1983'te Paris'e yerleşti.

Türkiye'de soyutlamacı eğilimlerin ortaya çıktığı 1950'lerde sanat yaşamına atılan Uluç, önceleri Rus asıllı Fransız ressam Nicolas de Stäel'in taşist üslubundan etkilendi, geniş boşluklar ve renk lekelerinden oluşan resimler yaptı. 1960'lardaysa İslam ve Osmanlı sanatının özündeki soyut anlatıma, canlı renklere ve düz yüzey anlayışına ilgi duydu. Bu tarihten sonra sanatına figürü soyutlama eğilimi egemen oldu. Bu doğrultuda yaptığı çalışmalarla 1960'ların sonlarına doğru, kalın, eğrisel fırça vuruşları ve renk büklümleriyle oluşturduğu, kendine özgü bir figür soyutlaması geliştirdi. "Armalar" adını verdiği kapalı, yumaksı biçimleri 1970'lerde açılarak figürlere dönüştü. 1980'lerde ise Uluç genellikle magazin dergilerindeki fotoğraflardan esinlenerek, "Çıplak"taki (1981) gibi cinselliği vurguladığı erotik figürlerle, "Tank" ve "Boğazda Gemiler"deki gibi soyutlamacı görünümlere yöneldi.

Uluçay *bak.* Botan Çayı

Uluçay, (Mustafa) Çağatay (d. 1910, Çerkeş, Çankırı - ö. 4 Ağustos 1970, İstanbul), daha çok Osmanlı tarihi konusundaki çalışmalarıyla tanınan tarihçi.

1933'te Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü'nün Tarih-Coğrafya Bölümü'nü bitirdi. Manisa'da öğretmen olarak bulunduğu yıllarda yörenin tarihi üzerine yaptığı araştırmaları *Manisa Tarihi* (1939), *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dâir Vesikalar* (1940-46, 2 kitap) gibi kitaplarda topladı. 1947'de İngiltere'ye giderek bir süre British Museum'un kütüphanesinde araştırmalarda bulundu. Türkiye'ye döndükten sonra Topkapı Sarayı'ndaki arşivlerde çalıştı. 1951'de yeniden öğretmenliğe döndü. Çeşitli dergi ve ansiklopedilerde çok sayıda makalesi yayımlandı. Türk Dil Kurumu üyesi ve Türk Tarih Kurumu muhabir üyesi idi.

Osmanlı haremini ayrıntılı biçimde anlatan *Harem* (1971, 1985), Osmanlı padişahlarının kadınları ve kızları üzerine biyografik bilgiler veren *Padişahların Kadınları ve Kızları* (1980, 1985) adlı yapıtları Uluçay'ın en önemli çalışmalarındandır. Öbür yapıtları arasında *Manisa Ünlüleri* (1946), *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* (1950), *XIII ve XIX. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (1955), *Türklerin ve Moğolların Ünlü Hükümdarları* (1955/1956), *Ünlü Padişahlar* (1956/1981), *Haremden Mektuplar* (1956), *İlk Müslüman Türk Devletleri* (1965, 1975), *Atçalı Kel Mehmet* (1968) sayılabilir.

Uludağ, Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara Bölümü'nde dağ. İlkçağda Olympos ya da "Misya'daki Olympos" anlamına gelen Olympos Mysios adıyla bilinen dağ, Osmanlı döneminde Keşiş Dağı olarak anılırdı. 1925'te adı Uludağ olarak değiştirildi. Bursa Ovasının güneyinde yükselen Uludağ, Ege Bölgesi sınırında yer alır. Güneydoğudaki Domaniç Dağları üzerinden İçbatı Anadolu'da kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan dağ dizilerine bağlanır. Yüzey şekilleri açısından İçbatı Anadolu Bölümü'nün doğal bir parçası

Uludağ
Elif Erim

olmasına karşın, Bursa kentinin simgesi olması nedeniyle I. Türk Coğrafya Kongresi'nin kararıyla bu kentten ve Bursa Ovasından ayrılmayarak Marmara Bölgesi'nin sınırları içinde bırakılmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki uzunluğu yaklaşık 40 km olan Uludağ'ın Bursa Ovası ile Nilüfer Çayının yukarı çığırı arasındaki genişliği 20 km kadardır.

Marmara ve Ege bölgelerinin en yüksek kütlesi olan Uludağ'ın yüksekliği Karatepe'de 2.543 m'ye ulaşır. Doruk kesiminin batısındaki Sığınaktepe ise 2.493 m'dir. Uludağ, Hersiniyen dağoluşumu(*) sırasında ortaya çıkmış bir kütledir. Ama bu yaşlı kütle Neojen Bölümdeki (y. 26-2,5 milyon yıl önce) karaoluşumu(*) (epirojenez) sırasında bugünkü yüksekliğine erişmiş ve gençleşmiştir. Uludağ'ın çekirdek kesimi büyük bir granodiyorit batolitinden oluşur. Bu kütle yer yer yüzeye çıkarsa da dağın büyük kesimi şist, mermer ve gnays gibi başkalaşım kayaçlarından oluşan bir mantoyla örtülüdür. Doruk kesiminde mermerler, kuzey kesimde ise daha çok şistler yer alır. Uludağ'daki aşınım düzlükleri, yüksek yaylalar ve doruk düzlüğü olmak üzere iki belirgin alan oluşturur. Yüksekliği 2.000 m'ye yakın olan farklı yükseltilerdeki dalgalı düzlükler Sobran Yaylası, Kadıyayla, Kirazlıyayla ve Sarıalan adıyla anılır.

Uludağ'da Pleyistosen Bölüme (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) ait buzul izleri de oldukça geniş yer tutar. Buzul artığı yüzey şekillerinden başlıcaları, yaylalar düzlüğüyle doruk düzlüğü arasında görülen 200-300 m'lik sarp dikliğin yüzeyinde oluşmuş olan buzyalakları (sirk) ve bu buzyalaklarından aşağı doğru sarkan buzultaş (moren) yığıntı-

larıdır. Sığınaktepe'nin kuzeyinde yüksekliği 2.200 m olan iki buzyalağı, doruk kesiminin ortasında ise üç buzyalağı yer alır. Karatepe'nin kuzey yamacındaki buzyalağı gölleri batıdan doğuya doğru sırasıyla Aynalıgöl, Karagöl ve Kilimligöl'dür. Bu buzyalağı göllerinin yanı başındaki küçük su birikintisi ise Buzlugöl adıyla anılır. Buzyalaklarından sarkan buzultaş sırtları 2.000-2.100 m'ye kadar iner.

Uludağ bitki örtüsü açısından zengindir. Doğal bitki örtüsü belli kuşaklar halinde sıralanır. Bursa Ovası ile alçak yamaçlar arasında yaygın bir yalancı maki (psödomaki) alanı yer alır. Bu kuşağın üst kesiminde 500 m'ye doğru kestanelerle birlikte seyrek olarak kara çamlar görülmeye başlar. 600 m'ye doğru görülen kayınlar 1.600 m'ye kadar devam eder. Bu yükseltiden sonra başlayan Uludağ göknarlarına daha yükseklerde cüce ardıçlar karışır. 2.100 m'de bu karışım sona ererse de cüce ardıçlar 2.250-2.300 m'ye kadar çıkar. Daha yükseklerde ise otsu bitkilerden oluşan alp tipi çayırlar vardır.

Eşsiz doğal güzellikler sergileyen, çeşitli eğlence ve dinlenme tesisleriyle önemli bir kış sporları merkezi olan Uludağ, kurulan bir ulusal parkla koruma altına alınmıştır. Uludağ Milli Parkı'na(*) ulaşım karayolu ve teleferikle sağlanır. Dağda yakın yıllara değin işletilen tungsten cevheri yatakları vardır. Uludağ'daki bir meteoroloji istasyonunda kesintili olarak gözlem yapılır.

Uludağ Milli Parkı, Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara Bölümü'nde, doğal değerlerin korunması amacıyla oluşturulmuş park. Bursa'nın Merkez ilçe sınırları içindeki Uludağ'da 11.338 hektarlık alan 20 Eylül 1961'de ulusal park olarak ayrılmıştır.

Bursa'nın güneydoğusunda 2.500 m'yi aşan Uludağ(*) dik yamaçlar, sarp kayalıklar, derin vadiler, yüksek yaylalar, akarsular, çağlayanlar ve buzyalağı (sirk) gölleriyle jeomorfolojik açıdan ilginçtir. Ayrıca orman örtüsü ve yabanıl hayvan varlığı açısından oldukça zengindir. Doruk kesimi yakınlarına kadar yükselen ormanlar meşe, kayın, göknar ve kara çamlardan oluşur. Yüksek kesimleri her yıl aralıktan mayısa değin, ortalama 150 günden fazla bir süre karla kaplı olan Uludağ, kaymaya uygun eğimli alanlarıyla kış sporlarına son derece elverişlidir. Uludağ Milli Parkı'nın yazın yalnızca birkaç gün görülebilen Apollon kelebeğiyle(*) bir akbaba türü olan karakuşun(*) yaşam alanları arasında yer alması, parkı bilimsel araştırma yapanlar için de çekici bir yer durumuna getirir.

Eskiden Bursa ile çevresinde yaşayanlar tarafından mesire yeri olarak değerlendirilen Uludağ'daki ulusal park alanı, İstanbul'a yakınlığının da etkisiyle günümüzde önemli bir iç turizm merkezidir. Özellikle oteller yöresi kışın yoğun bir turizm etkinliğine sahne olur. Ulusal Park alanı içinde Sarıalan, Çobankaya ve Kirazlıyayla gibi orman içi dinlenme yerleri vardır. Eskiden Uludağ'ın hayvan varlığı arasında yer alan, günümüzde ise aşırı avlanma nedeniyle soyu tükenmek üzere olan geyikler için ulusal park alanı içinde bir üretme istasyonu kurulmuştur. Eşsiz doğal güzelliklere sahip olan Uludağ Milli Parkı'nın başlıca manzara seyir noktaları Sarıalan, Bakacak, Çobankaya, Fatintepe ve yakınında televizyon vericisinin yer aldığı Cennetkaya Tepesidir. Parkın Karabelen'deki karayoluyla giriş yerine Bursa kentinden 21 km'lik bir yolla ulaşılır. Karabelen ile oteller yöresi arasındaki yolun uzunluğu ise 11 km'dir. Ulusal parka Bursa'dan teleferikle de çıkılır.

Uludağ Üniversitesi, Bursa'da yükseköğretim kurumu. 11 Nisan 1975'te Bursa Üniversitesi adıyla kuruldu. 1983'te yükseköğretim kurumlarına yeni düzenlemeler getiren 2809 sayılı yasayla Bursa ve Balıkesir'deki tüm yükseköğretim kurumlarını bünyesinde topladı ve adı Uludağ Üniversitesi olarak değiştirildi. Günümüzde Tıp Fakültesi, Ziraat Fakültesi, Veteriner Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eğitim Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü ve Sağlık Bilimleri Enstitüsü'nden oluşur. Bursa Meslek Yüksekokulu ve Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu üniversiteye bağlı yüksekokullardır.

Uludere, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Şırnak iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 581 km² (1989) olan Uludere ilçesi kuzeyde Beytüşşebap ilçesi, doğuda Hakkâri ili, güneyde Irak, batıda da Silopi ilçesi ve Merkez ilçeyle çevrilidir. Eskiden Hakkâri iline bağlıyken, 16 Mayıs 1990 tarihli ve 3647 sayılı yasa gereğince Çukurca'nın Andaç ve Ortaköy köyleri de sınırları içine katılarak, yeni kurulan Şırnak iline bağlanmıştır.

Şırnak ilinin doğu kesiminde yer alan ve akarsu vadileriyle derin biçimde parçalanmış son derece engebeli alanlardan oluşan ilçe topraklarını, Güneydoğu Toroslar'a bağlı Hakkâri Dağlarından Tanıntanin Dağı (3.055 m) ile Gönherç (Konaklı) Dağının batı uzantıları engebelendirir. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Habur Çayı ile ilçe sınırları dışında bu akarsuya katılan Hezil Çayı toplar. Önemli bir düzlüğü bulunmayan ilçenin bazı kesimlerinde meşe ve ardıç toplulukları vardır.

Dörtte üçü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini daha çok hayvancılıktan sağlar. Yörenin yazın çayırlarla kaplanan sulak yaylaları hayvancılık açısından büyük önem taşır. İlçede daha çok koyun ve kıl keçisi yetiştirilir. 1984'te Hakkâri ilinde en çok üzüm (781 ton) yetiştirilen ilçe Uludere'ydi. İlçedeki ekonomik etkinliklerden biri de halı ve kilim dokumacılığıdır.

Tarihine ilişkin yeterli bilgi olmayan yöre, 1957'de ilçe yapılmadan önce Hakkâri ilinin Beytüşşebap ilçesine bağlı bir bucaktı.

Eskiden Kılaban adıyla anılan Uludere kasabası ilçenin batı kesiminde, Irak sınırına yakın bir yerdedir. Hakkâri'yi Şırnak'a bağlayan yol kasabadan geçer. Bu yolla Hakkâri'ye 133 km, yeni il merkezi Şırnak'a ise 51 km uzaklıktadır.

Uludere Belediyesi 1957'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 24.929; kasaba, 6.289.

ulufe, MEVACİB olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nde ordunun ve bürokrasinin merkez örgütünde yer alanlara ödenen maaş. Arapçada yulaf anlamına gelir. Önceleri kapıkulu süvarilerine verilen yem bedeli için kullanılmış, daha sonra genelleşmiştir.

Geç ortaçağda kurulan Osmanlı Devleti'nde artı ürünün egemen sınıf içinde paylaşımının temel aracı tımar(*) dağıtımıydı. Bununla birlikte 14-16. yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Avrupa ortaçağının erken dönemine (5-9. yy) göre daha geniş bir para ekonomisinin varlığı, tımar sisteminin yanı sıra maaşlı bir merkezi örgütün beslenmesine de olanak veriyordu. Osmanlı siyasal yapısının Batı feodalizminden daha merkezi olmasının bir dayanağı da buydu.

Ulufe, ordunun kapıkulu sınıflarındaki askerler ile öbür saray ve merkez örgütü görevlilerine üç ayda bir olmak üzere yılda dört kez ödenirdi. Ödemeler Hicri takvime göre muharrem, rebiülâhir, receb, şevval aylarının ilk salı günlerinde yapılır, bunlara sırasıyla masar (muharrem, safer, rebiulevvel), recec (rebiülâhir, cemaziyelevvel, cemaziyelâhir), reşen (receb, şaban, ramazan) ve lezez (şevval, zilkade, zilhicce) mevacibleri denirdi. Ulufe dağıtımı için her üç ayda bir Saray-ı Cedid-i Âmire'de (Topkapı Sarayı) Divanhane denen toplantı salonunun önünde galebe divanı(*) düzenlenirdi

Uluğ, İsmet, lakabı YAVUZ İSMET (d. 8 Aralık 1901, İstanbul - ö. 1975, İstanbul), futbolcu ve boksör. Spora 13 yaşında Fenerbahçe Spor Kulübü'nde başladı. Tıp Fakültesi'nde (eskiden Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) öğrenci olduğu yıllarda, başta futbol olmak üzere boks, yüzme gibi değişik spor dallarında etkinlik gösterdi. Türkiye'nin ilk milli maçında (İstanbul 26 Ekim 1923; 2-2) Romanya'ya karşı oynadı. Milli takım formasını 11 kez giydi. Sert ve özverili oyunundan ötürü "Yavuz" lakabıyla tanınan Uluğ, futbolu bıraktıktan sonra Fenerbahçe Spor Kulübü'nde yöneticilik, 1962-66 arasında da başkanlık yaptı.

Uluğ, Naşit Hakkı (d. 1902, İstanbul - ö. 28 Nisan 1977, Bonn, Batı Almanya), gazeteci, yazar.

Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Gazetecilik mesleğine öğrenciliği sırasında *Vakit* gazetesinde başladı (1919). Daha sonra Ankara'daki *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çalıştı. 1931 ve 1935'te Kütahya milletvekili olarak TBMM'ye girdi. 1939-52 arasında *Ulus* gazetesinde müessese müdürlüğü yaptı. 1944-50 arasında da Ankara'da İl Genel Meclisi üyeliğinde bulundu.

Naşit Hakkı Uluğ, Kurtuluş Savaşı'na (1919-23) ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına ilişkin araştırma ve incelemeleriyle tanınır. Başlıca yapıtları *Derebeyi ve Dersim* (1932), *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (1939), *Çanakkale Destanının 50. Yılı* (1966), *Emperyalizme Karşı Türkiye 1922-1924* (1971), *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı* (1973), *Hemşehrimiz Atatürk* (1972, 1973) ve *Halifeliğin Sonu*'dur (1975).

Uluğ Bey, asıl adı MUHAMMED TURAGAY (d. 22 Mart 1394, Sultaniye, Azerbaycan - ö. 27 Ekim 1449, Semerkand), Timurlu hükümdarı (1447-49), matematik ve astronomi bilgini. Sanata ve düşünceye verdiği büyük değerle tanınır.

Timur'un torunu, Şahruh'un oğluydu. Babasının ele geçirdikten sonra yönetimine bıraktığı Semerkand'ı İslam kültürünün merkezlerinden biri durumuna getirdi. Şiir ve tarih çalışmalarının yanı sıra Kuran'ı inceledi. Ama en çok ilgilendiği konu astronomiydi. 1428'de Semerkand'da bir gözlemevi yaptırmaya başladı. Astronomi gözlemleri sırasında, haritaları o dönemde de kullanılmakta olan Ptolemaios'un bazı yanlışlarını saptadı. Kadızade-i Rumi, Kâşi ve Ali Kuşçu gibi dönemin ünlü İslam bilginlerini kurduğu eğitim ve araştırma kurumlarında topladı. Çalışmalarına doğrudan katıldığı *Zic-i Uluğ Bey* adlı yıldız katalogunun hazırlanmasını sağladı. Semerkand'daki medresede dersler verdi, gözlemevinde gözlemlere katıldı.

Şahruh'un ölümü üzerine Timurlu tahtına çıkan (1447) Uluğ Bey bilim ve kültür alanındaki başarısını devlet yönetiminde gösteremedi. Timur soyundan gelen öbür şehzadelerin ayaklanmalarını denetim altına alamadı. Sonunda kendi oğlu Abdüllatif'e yenik düştü. Önce Semerkand'dan

ayrılmasına izin verilmesine karşın, oğlunun kışkırtmalarıyla yolda öldürüldü.

Uluğ Muhammed (ö. 1445, Kazan), Altın Orda hanı. Kazan Hanlığı'nın kurucusu ve ilk hükümdarıdır.

Altın Orda hanı Toktamış'ın Timur'a yenilerek tahtını yitirmesinden sonra hanlar ve mirzalar arasında başlayan savaşlara katıldı. 1419'da Polonya-Litvanya kralının yardımıyla Kırım'a ve Deşt-i Kıpçak'a egemen oldu. 1423'te Barak Han'a yenilince Deşt-i Kıpçak'ın büyük bölümünün denetimini yitirdi. 1427'de başkent Saray Berke'yi Barak'tan geri aldı. 1436'da iç savaşın yeniden başlaması üzerine Moskova büyük prensi Vasili Temni'den yardım istedi. Ama prens, ona yardım etmediği gibi üzerine bir ordu gönderdi. Bunun üzerine Kazan'a giden Uluğ Muhammed, kenti kendine merkez yaparak 1437'de Kazan Hanlığı'nı kurdu. 1439'da Moskova'yı kuşattıysa da ele geçiremedi. 1444'te Nijni Novgorod'u aldı. Ertesi yıl yaptığı savaşta Vasili Temni ve kardeşlerini tutsak ettiyse de, fidye ve yıllık vergi karşılığında serbest bıraktı. 1445'te oğlu Kasım Han'ın Kasım Hanlığı'nı kurmasına yardımcı oldu. Parçalanan Altın Orda Devleti'ni yeniden eline geçirmek istediyse de bu amacına ulaşamadan öldü.

Ulukışla, topraklarının bir bölümü İç Anadolu Bölgesi, daha büyük bölümü Akdeniz Bölgesi'nde kalan, Niğde iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.503 km² olan Ulukışla ilçesi kuzeyde Bor, kuzeydoğuda Çamardı ilçeleri, doğuda Adana, güneyde İçel, batıda da Konya illeriyle çevrilidir.

Niğde ilinin güney bölümünde yer alan ve dağlık, engebeli alanlardan oluşan ilçe toprakları güneyden kuzeye doğru gidildikçe alçalır. İlçenin güney kesimini Orta Toroslar'a bağlı Bolkar Dağları engebelendirir. Kabaca güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan ve doruğu ilçe dışında kalan bu dağlar güneyde doğal sınır oluşturur. İlçe topraklarından kaynaklanan suların önemli bir bölümünü, ilçe sınırları dışında Çakıt Suyu adıyla Seyhan Baraj Gölüne dökülen Çiftehan Çayı toplar. Batı ve kuzeybatı kesiminden doğan bazı küçük akarsular da Konya Ovasının doğu kesimini oluşturan Ereğli Ovasında kaybolur. Bolkar Dağlarının yüksek yamaçlarında göknar, kızıl çam, sedir ve kara çamlardan oluşan ormanlara rastlanır.

Büyük bölümü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini tarımdan sağlar. Ekime elverişli alanların kısıtlı olmasına karşın önemli miktarda bitkisel ürün elde edilir. Elmadan sonra başlıca ürünler arpa, patates, buğday, üzüm ve şeker pancarıdır. Hayvancılık önemli bir gelir kaynağıdır. Sanayi açısından gelişmemiş olan ilçede tuğla ve kiremit fabrikaları vardır.

Ulukışla ilçesi yeraltı kaynakları açısından zengindir. İlçe topraklarında altın, gümüş, çinko, demir, jips ve kurşun-çinko içeren cevher yatakları ile şifalı madensuyu kaynakları vardır. Çiftehan Kaplıcası'nın çeşitli hastalıklar üzerinde olumlu etkisi olduğuna inanılır. Birçok kaynarcadan çıkan bu madensularının sıcaklığı 22°C-53°C arasında değişir.

Ulukışla ilçesinin ülke ulaşımında önemli bir yeri vardır. E-90 Karayolu ilçe topraklarından geçer. Kayseri ve Konya'yı Adana'ya bağlayan demiryolları da ilçe merkezinin kuzeybatısındaki Kardeşgediği istasyonunda kesişir.

Anadolu'nun iç kesimlerini Akdeniz kıyısına bağlayan yolun geçtiği yöre eski bir yerleşim alanıdır. Porsuk köyü yakınında bulunan ve Zeyve Höyüğü olarak da bilinen Porsuk Höyüğünde ele geçen buluntular ile yapı kalıntıları, yöreye ilk kez İÖ 14. ve 13. yüzyıllarda Hititlerin yerleştiğini gösterir. İÖ 9. yüzyılda Tabal Krallığı, daha sonra Tuvana (Tyana) Krallığı, Roma ve Bizans egemenliklerinde kalan yöre Haçlı seferleri sırasında Ermenilerin eline geçti. 1218'de Anadolu Selçuklularına bağlandı ve bir süre Karamanlılar tarafından yönetildikten sonra 1466'da Osmanlı topraklarında katıldı. Halkının küçük bir bölümü Rumlardan oluşan yöre, 20. yüzyıl başlarında Konya vilayetinin Niğde sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu.

Eskiden Şücaeddin adıyla anılan ve Çiftehan Çayı vadisinde kurulmuş olan kasaba, ilçenin batı kesiminde yer alır. Kurtuluş Savaşı sırasında Adana yöresindeki Fransız işgalcilere karşı silahlı mücadele veren Kuva-yı Milliye'nin başlıca üslerinden biri Ulukışla kasabasıydı. Geçmişte önemli bir konaklama merkezi olmasına karşın gelişmemiş bir yerleşme olarak kalan Ulukışla, Kolsuz Geçidi (1.490 m) ve Çaykavak Geçidini (1.600 m) aşarak Niğde'den gelen ve kasabanın 5 km kadar doğusunda E-90 Karayolu'yla kesişen yolla il merkezi Niğde'ye 62 km uzaklıktadır.

İlçedeki başlıca tarihsel yapı 17. yüzyılda yapıldığı sanılan Öküz Mehmed Paşa Hanı'dır. Bu han sonradan eklenen cami, çarşı ve hamam gibi yapılarla, daha çok külliye özelliği taşır.

Ulukışla Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 29.434; kasaba, 5.545.

Uluköy Barajı, Amasya ilinde, Derebey Deresi üzerinde kurulu toprak dolgu baraj. Sulama amacıyla inşa edilen baraj 1983'te hizmete girmiştir. Barajın dolgu hacmi 848 milyon m³, kret kotu 343 m, temelden yüksekliği 28 m, su depolama hacmi 3,65 milyon m³, göl alanı 0,58 km², sulama alanı ise 1.300 hektardır.

ululama, üstün toplumsal konumdaki kişilere hitap ederken kullanılan bir dilbilgisi biçimi. Türkçede saygı ya da resmiyet ifadesi olarak tekil yerine çoğul ("alır mısın?" yerine "alır mısınız?") ya da ikinci kişi yerine üçüncü kişi ("alır mısınız?" yerine "alırlar mı?") kullanılması ululamaya örnek gösterilebilir. İngilizcede bu tür kullanımlar büyük ölçüde ortadan kalkmış, yalnızca çok üstün kişilere seslenirken üçüncü tekil kişi kullanımı korunmuştur. Öteki Hint-Avrupa dillerinde, eskiden kullanılan resmî bir söyleyişin izleri bugün de görülebilir. Örneğin Almancada saygı ya da resmiyet ifadesi olarak ikinci tekil kişi adılı *du* yerine *Sie* kullanılır.

Japoncayla Kore ve Cava dillerinde ululama çok yaygındır; sözcük dağarcığının yanı sıra eylem ve ad çekimlerinde de görülür. Japoncayı konuşmacının cinsiyet, meslek, yaş ve konumuyla ilgili kibarlık kurallarına uymadan konuşmak olanaksızdır. Örneğin "ben" karşılığı 10 ayrı sözcük vardır. Ayrıca, saygı belirtmek için hitap edilen kişinin ya da üzerinde konuşulan nesnenin adının önüne *o-* öneki getirilir.

Ulûm, Paris'te 15 günde bir yayımlanan Osmanlı gazetesi. Londra'da Yeni Osmanlılar adına *Muhbir*'i yayımlayan Ali Suavi, bu gazeteyi kapattıktan (3 Kasım 1868) sonra Paris'te el yazısıyla kaleme aldığı ve taş baskıyla bastırdığı *Ulûm*'u çıkardı (19 Aralık 1869). Gazetenin başlığının altında, Latin harfleriyle "Ouloum Gazatassı" yazıyordu. Gazetede Osmanlı yönetimini eleştiren, bir "meşveret meclisi" kurulmasını savunan ve temel eğitimin yaygınlaştırılmasını isteyen Ali Suavi, *Ulûm*'un 1 Temmuz 1870 tarihli 21. sayısıyla birlikte, kendi hazırladığı *Kâmusü'l-Ulûm ve'l-Maarif*(*) adlı ansiklopediyi ek olarak vermeye başladı. Fransız-Alman Savaşı (1870-71) sırasında Paris kuşatılınca, *Ulûm* da 31 Ağustos 1870 tarihli 25. sayısıyla yayımına son verdi. Ali Suavi daha sonra gene Fransa'da Lyon kentinde, gazetesini *Muvakkaten Ulûm Müşterilerine* adıyla sekiz sayı daha yayımladı.

Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, İstanbul'da 28 Aralık 1908-Mart 1911 arasında yayımlanan aylık iktisat ve sosyoloji dergisi.

Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ve Cavid Bey tarafından yayımlandı. Derginin ilk sayısında bütün siyasal mücadelelerin temelinde iktisadi mücadelenin yattığına dikkat çekiliyordu. Ayrıca Auguste Comte ve Le Play'in sosyolojiyi bir bilim dalı olarak geliştirme yönündeki çalışmalarının insanlara geniş düşünce ufku açtığı savunuluyor ve dergide sosyolojinin bu ustalarının yayınlarına sık sık başvurulacağı belirtiliyordu.

Mehmed Cavid'in iktisat, Rıza Tevfik'in felsefe, Ahmed Şuayb'ın da toplumsal bilimler konularında kaleme aldığı yazılara yer veren dergide Sâtı Bey, Bedi Nuri, Asaf Nef'i, Dr. Edhem Faik gibi gençlerin makaleleri de yayımlandı. Yirmi yedi sayı çıkan dergi Türkiye'de kendi alanındaki ilk yayın oldu.

Ulunay, Refii Cevad (d. 1890, Şam - ö. 4 Kasım 1968, İstanbul), gazeteci ve yazar. Kurtuluş Savaşı'nı eleştiren yazılar yazmış ve dilde özleşmeye karşı çıkmıştır.

1909'da Mekteb-i Sultani'yi (bugün Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra *Tanin* ve *İkdam* gazetelerinde çalıştı. 1912'de İstanbul'da *Alemdar*(*) gazetesini kurdu. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Sinop'a sürüldü. I. Dünya Savaşı sırasında Çorum ve Konya'da sürgünde yaşadı. Mütareke yıllarında İstanbul'a dönerek *Alemdar* gazetesini yeniden yayımlamaya başladı. Kurtuluş Savaşı'nı eleştiren yazıları nedeniyle "Yüzellilikler" listesine alınarak yurtdışına sürüldü. Af yasasının çıkmasıyla 1938'de İstanbul'a döndü, 1938-53 arasında *Yeni Sabah*'ta günlük fıkra yazarlığı yaptı. Daha sonra ölümüne değin yazılarını *Milliyet*'te sürdürdü. Bir süre İstanbul Belediye Konservatuvarı (bugün İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) Tasnif Heyeti üyeliğinde de bulundu, tiyatro eleştirileri yazdı ve çeviriler yaptı.

Siyaset dışında günlük yaşamı ve geçmişi konu alan sohbet türü gazete yazılarıyla belli bir okur kesimine seslenen Ulunay eğitici ve öğretici bir tutumdan çok, eğlendirici bir yaklaşımı benimsemişti. Yazılarında, dil başta olmak üzere her konuda geleneklere bağlı, tutucu tavrını ortaya koymuştu. Başlıca yapıtları arasında *Köle* (1942), *Enkaz Arasında* (1945), *Sayılı Fırtınalar* (1955, 1973), *Dağlar Kralı* (1955, 1973), *Bir Başka Âlem* (1964) gibi romanlar ve *İhtişam Diyarı Hindistan* (1962) adlı gezi kitabı sayılabilir.

Ulundi, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Natal yönetim bölgesinin ortakuzey kesiminde, Siyahlara ayrılmış KwaZulu yurtluğunun merkezi kent. Beyaz Mfolozi Irmağının kuzey yakasında yer alır. Son Zulu kralı Cetevayo (hd 1872-79) tarafından başkent olarak seçildi (1873). Zulu Savaşı'nın so-

nunda İngilizler Ulundi'yi ele geçirerek yakıp yıktılar (1879). Bu olayın anısına bir anıt dikilmiştir.

KwaZulu'nun yönetim merkezi 1980'de Ulundi'ye taşındı. Ulundi, 1980'lerin başında Güney Afrika Bantu Vakfı'nın desteğiyle geliştirilen yerleşmelerden biri oldu. Kentte gıda ve tütün işleme ile kerestecilik gibi bazı hafif sanayi dalları gelişmiştir. Nüfusun büyük bölümünü Zulular oluşturur. Halkın çoğunluğu Hıristiyandır.

Uluova, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ova. Bölgenin güneyinde, batıda Elbistan Ovasından doğuda Muş Ovasına kadar uzanan tektonik kökenli çöküntü alanı dizisi içinde yer alır. Elazığ kentinin güneydoğusunda, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Uzun ekseni 35 km'yi bulur. 370 km² genişliğindeki ovanın önemli bir bölümü günümüzde Keban Baraj Gölünün suları altındadır. Uluova'yı kuzeyde Hasret Dağı, Karadağ ve Kızıldağ, güneyde de Mastar, Çelemlik ve Kamışlık dağları kuşatır. Doğusunda Hendek Dağı yükselir. Batıdaki Meryem Dağı kütlesi, Uluova'yı onun bir körfezi durumundaki Elazığ Ovasından ayırır. Uzun ekseni 16 km, genişliği ise 3,5 km kadar olan Elazığ Ovasının tabanında yükseklik 1.050 m'yi bulur. Kenar kesimlerde yükseklik artarak 1.100 m'ye ulaşır. Tabanı oldukça kalın bir alüvyonlu dolguyla kaplıdır. Elazığ Ovasının sularını toplayan Elazığ Çayının Meryem Dağı eşiğini yardığı Mohu Boğazı, iki ovayı birleştirir.

Uluova'nın sularını ise doğuya doğru akan ve eskiden Murat Irmağına katılan Heringet (Haringet) Çayı toplar. Bu akarsuyun adı nedeniyle Uluova'ya Heringet Ovası da denir. Heringet Çayı günümüzde Keban Baraj Gölüne dökülür.

Başta şeker pancarı olmak üzere buğday, arpa, mısır, susam ekilen ve çevresinde çeşitli meyveler yetiştirilen Uluova'da özellikle son yıllarda çilek üretiminin geliştiği gözlenmektedir.

Uluova'da çok geniş tarım alanlarının yanı sıra bazı köyler de Keban Baraj Gölünün suları altında kaldı. Şeker fabrikası da baraj gölünün altında kalınca Elazığ kenti yakınında yeni bir şeker fabrikası kuruldu.

Ulus, Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz Bölümü'nde, Bartın iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 715 km² olan Ulus ilçesi doğuda Kastamonu ve Zonguldak illeri, güneyde gene Zonguldak ili, güneybatı, batı ve kuzeyde de Merkez ilçeyle çevrilidir.

İlin güney kesiminde yer alan ilçe toprakları, genellikle orta yükseklikteki dağlık alanlardan oluşur. Kabaca güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan bu dağlık alanın en yüksek noktaları Sarıçiçek Tepesidir (1.726 m). Dağları daha çok gürgen, meşe, kayın ve göknarlardan oluşan yoğun bir orman örtüsü kaplar. İlçe topraklarından kaynaklanan suları Bartın Çayı toplar. Karadeniz'e dökülen Bartın Çayının başlıca kolu Ulus Çayıdır.

Yaklaşık yüzde 93'ü kırsal kesimde yaşayan ilçe halkı geçimini ormancılık ve tarımdan sağlar. Halkın bir bölümü geniş alanlar kaplayan ormanlardaki taşımacılık, ağaçlandırma ve kesim gibi işlerde çalışır. Akarsu vadilerinin genişlediği kesimlerdeki ekime elverişli alanlarda bitkisel üretim yapılır. Başlıca ürünler mısır, buğday, arpa, elma, armut ve patatestir. Hayvancılık ikincil bir geçim kaynağıdır. İlçedeki tek sanayi kuruluşu Orman Ürünleri Sanayi Kurumu'na (ORÜS) bağlı Ulupınar İşletmesi'ne ait kereste fabrikasıdır. Ulus ilçesinde geyiklerle karacalar için kurulmuş bir koruma ve üretme alanı vardır.

Yöredeki ilk yerleşmenin İÖ 11. yüzyılda kurulduğu sanılmaktadır. İÖ 4. yüzyılda Makedonyalılar tarafından ele geçirilen yöre, daha çok askeri açıdan önem taşıdı. İÖ 1. yüzyılda Roma ile Pontus Krallığı arasında yapılan savaşlar yöreye büyük zarar verdi. Osmanlı topraklarına 1460'ta katılan yöre 19. yüzyıl sonlarında Kastamonu vilayeti Merkez sancağının Safranbolu kazasına bağlı bir nahiye olarak yönetiliyordu. Cumhuriyet döneminde de uzun süre Safranbolu'nun bucaklarından biri olarak kaldıktan sonra 1944'te ilçe yapıldı; 1991'de de yeni kurulan Bartın iline bağlandı.

Ulus Çayı vadisinde kurulu gelişmemiş ve küçük bir yerleşme olan kasaba, ilçenin orta kesiminde yer alır. İl merkezi Bartın'a uzaklığı 38 km'dir.

Ulus Belediyesi 1944'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 40.600; kasaba, 2.825.

Ulus, Ankara'da yayımlanan günlük siyasal gazete (1934-31 Temmuz 1971). Yayın hayatına Ocak 1920'de giren ve sonradan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yayın organı olan *Hakimiyet-i Milliye*'nin devamı olarak 1934'te çıkmaya başladı. CHP'nin tek parti yönetiminin sözcüsü Falih Rıfkı Atay'ın başyazılarına, Necip Ali Küçüka, Ahmet Şükrü Esmer, Neşet Halil Atay, Nurettin Artam, Nurullah Ataç, Yaşar Nabi Nayır, Mecdi Sayman ve Cemal Kutay'ın yazılarına yer verdi. Çok partili siyasal yaşama geçişte (1946) tirajı önemli ölçüde düştü. Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesinden sonra, özel bir yasayla CHP'nin mal varlığına el konunca *Ulus* da kapandı (1953).

CHP daha sonra *Ulus* yerine *Yeni Ulus* ve Nihat Erim yönetiminde *Halkçı* gazetelerini yayımladı. 1955'te CHP'nin önde gelen adlarının kurduğu bir şirket *Ulus*'u yeniden yayımladı. Bu dönemde Hüseyin Cahit Yalçın, Nihat Erim, Bülent Ecevit, Çetin Altan *Ulus*'ta yazdılar. *Ulus* DP iktidarının büyük baskılarıyla karşılaştı, yazarları ve yazı işleri müdürleri hapis ve para cezalarına çarptırıldı, gazetenin ilanları kesildi.

1960'tan sonra kadrosunda Cihad Baban, Şükrü Koç, Bülent Ecevit, Doğan Avcıoğlu, Selahattin Hakkı Esatoğlu, Sadun Tanju, Özcan Ergüder, Fikret Ekinci gibi yazarlara yer veren gazete, CHP içindeki çalkantılardan önemli ölçüde etkilendi. 1971'de Vedat Dalokay ve Yaşar Aysev tarafından satın alındı ve yayımını daha sonra *Barış* adıyla sürdürdü.

Ulusal Amerikan Futbolu Ligi, İngilizce NATIONAL FOOTBALL LEAGUE (NFL), ABD'de en büyük profesyonel Amerikan futbolu kuruluşu. Ohio'daki Canton'da 1920'de Amerika Profesyonel Futbol Birliği adıyla kuruldu. İlk başkanı, ünlü Yerli atlet Jim Thorpe'du. Şimdiki adını 1922'de aldı. Aralarında Amerikan Futbolu Ligi (AFL) gibi büyük rakip kuruluşlarının da bulunduğu birçok kuruluşu 1960'larda saf dışı bırakarak ABD profesyonel Amerikan futbolunun en güçlü ligi durumuna geldi. NFL ve AFL'nin 1970'te birleşmesinden sonra, gene NFL adı altında 26 takımlık yeni bir lig oluşturuldu. Seattle Seahawks ve Tampa Bay Buccaneers takımları da 1976'da NFL'ye katıldı.

Lig sezonu sonunda Super Bowl adı verilen *play-off* (final grubu) karşılaşmaları düzenlenir. Bu karşılaşmalara, bölümlerinde birinci olmuş takımlar katılır; *play-off* birincisi dünya şampiyonu kabul edilir. NFL yönetim merkezi New York kentindedir. 1962'de, Ohio'daki Canton'da, profesyonel Amerikan futbolu ünlüler evi oluşturulmuştur.

Ulusal Ant, İskoç din adamlarının, İskoçya Kilisesi'ni korumak amacıyla 28 Şubat 1638'de Greyfriars Mezarlığı'nda imzaladıkları sözleşme. İngiltere kralı I. Charles ile Canterbury başpiskoposu William Laud'un Anglikan kilise yönetimi ve ibadet biçimlerini İskoçlara zorla benimsetme girişimine karşı koymak üzere imzalanmıştır. Ulusal Ant metninde, İkinci İskoç İtikatnamesi'yle (1581) İskoçya Kilisesi'nin önderlerinden Alexander Henderson'ın demeçleri ve bir ant yer alıyordu. Metinde krala olan bağlılığın sürdürüldüğü, ama İskoçya Kilisesi'nde yapılacak her türlü değişikliğe karşı çıkıldığı belirtiliyor. Reform hareketine duyulan inancın sürdürüldüğü ve Presbiteryenliğin benimsendiği bir kez daha vurgulanıyordu. Ulusal Ant, sonradan İskoçların çoğu tarafından imzalandı.

Ulusal Antropoloji Müzesi, İspanyolca MUSEO NACIONAL DE ANTROPOLOGÍA, Mexico'da, yaklaşık 600 bin yapıtı barındıran dünyaca ünlü ulusal müze. Müzedeki antropolojik, etnolojik ve arkeolojik buluntuların pek çoğu İspanyol fethinden önceki dönemden kalmadır. İki büyük katta, ilk çağlara ait insan kemikleri ile sanat nesneleri, İÖ y. 5000'de başlayan klasik öncesi döneme ait figürler ve çanak çömlek ile klasik dönemden (İÖ y. 200-İS y. 900) kalma fresk ve heykeller sergilenmektedir. İspanyol fatihlerin gelişiyle başlayan klasik sonrası dönemden ise tören kapları, süsler ve dev adak tabletleri bulunmaktadır.

1825'te kurulan müze bugünkü adını 1939'da aldı. 1964'te içinde bir okul, 300 bin ciltlik bir kütüphane, bir film arşivi ve toplantı salonlarının yer aldığı yeni yapısına taşındı. Müzedeki en önemli yapıtlar arasında Olmek kültürüne ait "Heykel Grubu" ile dünya tarihini simgeleyen 22 tonluk Aztek "Güneş Taşı" sayılabilir.

Ulusal Arkeoloji Müzesi (Atina), Yunanca ETHNIKON ARKHAIOLOGIKON MUSEION, dünyanın en büyük Eski Yunan sanatı müzelerinden biri. 1866-89 arasında tamamlanan müze yapısı 1925-39 arasında genişletilmiştir. Müzenin koleksiyonlarında Miken döneminden Helenistik döneme değin geçen zamanda yapılmış ve Yunanistan'ın çeşitli yerlerinde ele geçmiş heykeller, tunç eşya, çanak çömlek, takı ve çeşitli aletler yer alır.

Sergilenenler arasında Mykenai'deki altı kuyu mezarda bulunan altın eşya, kupalar, taçlar ve altın boynuzları, gül biçimli rozetleriyle gümüşten bir boğa başı vardır. Koleksiyon çok güzel vazolarla çok sayıda *kore* ve *kuros* heykelini de içerir. Kuros'ların en ünlüsü Sunion'daki Poseidon Tapınağı'nda bulunmuş dev heykeldir. Aigina'daki Aphaia Tapınağı'nın alınlığından getirilmiş heykeller Klasik dönem öncesine aittir. Klasik dönemden kalmış heykeller de vardır. 1928'de Artemision Burnu açıklarında bulunan ve İÖ y. 450'de heykelci Kalamis'in yaptığı sanılan tunç Poseidon heykeli müzenin en güzel parçalarından biridir. 5. yüzyıla ait mermer heykeller, vazolar, sikkeler vb de önemlidir. Helenistik dönemden kalma heykeller arasında Delos'ta bulunmuş "Galyalı Savaşçı" ve Olympia'da ele geçmiş "Boksör" sayılabilir.

Ulusal Basketbol Birliği, İngilizce NATIONAL BASKETBALL ASSOCIATION (NBA), ABD'de profesyonel basketbol ligi. 1949'da, Ulusal Basketbol Ligi'yle (NBL; kuruluşu 1937) Amerika Basketbol Birliği'nin (BAA; kuruluşu 1946) birleşmesi sonucu oluştu. 1976'da, eski Amerikan Basketbol Birliği'

ne (ABA) bağlı olan dört takımla bazı bağımsız oyuncular da NBA'ya katıldı.

NBA üyeleri her biri iki bölümden oluşan iki gruba ayrılır. 1980'lerin ortalarında Doğu Grubu Atlantik Bölümü ve Merkez Bölümü'nden oluşuyordu. Aynı tarihte Batı Grubu (On Büyükler Grubu) Ortabatı Bölümü'nü ve Pasifik Bölümü'nü kapsıyordu.

Her sezonun sonunda bölüm birincileri arasında yapılan *play-off* (final grubu) karşılaşmalarında birinci gelen takım, NBA şampiyonu olur ve dünya şampiyonu olarak kabul edilir. NBA tarihindeki en başarılı takım, pivot Bill Russell'ın da yer aldığı Boston Celtics olmuştur; bu takım, 1956-57 sezonuyla 1968-69 sezonu arasındaki 13 şampiyonadan 11'ini kazanmıştır.

Ulusal Bilim Müzesi, Japonca KOKURITSU KAGAKU HAKUBATSUKAN. Tokyo'da 1872'de kurulan, fizik bilimleri, doğa ve teknoloji tarihi müzesi. Koleksiyonlarında balmumundan ve daha başka maddelerden yapılmış Japon çiçeklerinin yanında bilimsel, teknolojik ya da tarihsel önemi olan aygıt ve makineler yer alır.

Ulusal Bilimler Akademisi, İngilizce NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES. ABD'li bilim adamı ve mühendislerden oluşan, federal hükümete bağlı olmayan kuruluş. Kongre'nin 3 Mart 1863'te kabul ettiği bir yasayla, hükümete bilim ve teknoloji konularında resmî danışmanlık yapmak amacıyla kuruldu.

Akademi 1916'da üniversitelerde, sanayi kuruluşlarında ve devlet hizmetinde çalışan bilim adamı ve mühendislerin etkinlikleri arasında eşgüdüm sağlamak amacıyla Ulusal Araştırma Kurulu'nu oluşturdu. Çok sayıda yayını olan ve doktora sonrası burslar da veren kurulun yönetimi 1950'de akademininkiyle birleştirildi. 1964'te Ulusal Mühendislik Akademisi, ardından da tıp ve halk sağlığı konularında ülke çapında danışmanlık hizmeti vermek üzere Tıp Enstitüsü kuruldu. Akademi ABD'nin Uluslararası Jeofizik Yılı (1957-58) ve Uluslararası Biyoloji Programı (1964-74) gibi uluslararası etkinliklere katılmasını sağladı.

Ulusal Blok, Fransa'da, I. Dünya Savaşı'nı izleyen milliyetçi dalgaya dayanarak 1924'e değin iktidarı elinde tutan sağcı koalisyon. Kasım 1919 seçimlerinde Temsilciler Meclisi sandalyelerinin dörtte üçünü kazanan Ulusal Blok, Üçüncü Cumhuriyet döneminin (1870-1940) en tutucu çoğunluk gruplarından birini oluşturdu. Katoliklerin ve emekli askerlerin ağırlıkta olduğu Temsilciler Meclisi'ne ordunun üniforma renginden dolayı *bleu horizon* (mavi ufuk) adı verildi. Yeni temsilcilerin çoğu din karşıtı Üçüncü Cumhuriyet'le Katolik Kilisesi'ni uyumlu hale getirmeyi istiyordu. Ama savaş sonrasının gelişmeleri, dikkatlerin daha çok dış politika alanında yoğunlaşmasına yol açtı. Ulusal Blok hükümetleri Almanya karşısında Fransa'nın güvenliğini Versailles Antlaşması'nın katı kurallarıyla güvence altına almaya çalıştılar. Aralarında savaş döneminin cumhurbaşkanı Raymond Poincaré'nin de olduğu Ulusal Blok önderlerinin baskısıyla, Almanya'yı savaş borçlarını ödemeye zorlamak için Ruhr bölgesi işgal edildi (Ocak 1923). Ama izlenen sert dış politika giderek halkın desteğini yitirdi. Frankın değerinin düşmesi ve kamu gelirlerinin sınırlılığı, hükümetin mali durumunu da sarstı. Böylece Ulusal Blok Mayıs 1924'te yapılan parlamento seçimlerinden yenilgiyle çıktı.

Ulusal Cumhuriyetçi Parti, ABD'de iktidardaki Federalist Parti'ye karşı Cumhuriyetçi Parti adıyla örgütlenen Jefferson'cı Cumhuriyetçilerin(*) ikiye bölünmesiyle ortaya çıkan siyasal parti. Jefferson'cı Cumhuriyetçiler 1820'lerde iki ana hizbe bölünmüş ve çekişmeli geçen 1824 seçimlerinde Henry Clay ve John Quincy Adams'ı destekleyenlere Ulusal Cumhuriyetçiler, Andrew Jackson'ı destekleyenlere ise Demokratik Cumhuriyetçiler adı verilmişti. Demokratik Cumhuriyetçi Parti Andrew Jackson'ın başkanlığı (1829-37) sırasında Demokrat Parti adını aldı. 1828 ve 1832 seçimlerindeki yenilgilerinin ardından bir daha başkan adayı göstermeyen Ulusal Cumhuriyetçiler ise Jackson'ın ikinci başkanlık döneminde, Kuzeyli ve Güneyli muhafazakârlar, Bank of the United States'i savunanlar ve Jackson karşıtı başka gruplarla birleşerek Whig Partisi'nin(*) çekirdeğini oluşturdular. *Ayrıca bak.* Demokratik Cumhuriyetçi Parti.

Ulusal Doğa Tarihi Müzesi, Fransızca MUSÉUM NATIONAL D'HISTOIRE NATURELLE, BOTANİK BAHÇESİ olarak da bilinir (Fransızca JARDIN DES PLANTES), Paris'te bulunan, dünyanın en büyük botanik bahçelerinden biri. İlaç yapımında kullanılan bitkileri yetiştirmek üzere 1626'da kurulan bir kraliyet bahçesi olan müze, 1650'de halkın ziyaretine açıldı. G. L. L. Buffon'ın gözetiminde (1739-88) genişletilen bahçe, Jussieu kardeşler, Georges Cuvier ve Jean-Baptiste Lamarck gibi, zooloji ve botanik alanında Fransa'da yetişen ilk büyük bilim adamlarının araştırma yaptıkları bir bilim merkezi durumuna geldi. 19. yüzyılın başında dünyanın uzak köşelerine düzenlenen keşif gezilerini destekledi ve Batı dünyasının o güne değin bilmediği pek çok bitki türünün tanınmasını sağladı.

Bugün de ilk kurulduğu yerde bulunan Ulusal Doğa Tarihi Müzesi, 28 hektarlık bir alanı kaplar. Bahçede bitkilerin sergilendiği altı, araştırmalara ayrılmış 22 sera vardır. Seralarda ve açık alanlarda yaklaşık 23.500 bitki türü yetiştirilir. Bahçede kaktüsler, çeşitli otlar, ananasgiller, orkideler, eğreltiotları, yılanyastığıgiller, Avustralya ve alp tipi bitkiler, süsenler, tespihçiçekleri ve kozalaklı bitkiler bulunur. Altı milyondan fazla örneği kapsayan herbaryumu, dünyanın en büyük kuru bitki koleksiyonlarından biridir. Müzede ayrıca bir botanik kütüphanesi, küçük bir hayvanat bahçesi, bir labirent ve çeşitli doğa tarihi sergileri yer alır.

Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günün (23 Nisan 1920) yıldönümünde kutlanan ulusal bayram. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ulusal ve resmî bayramıdır. İlk kez 23 Nisan 1921'de "Hâkimiyet-i Milliye Bayramı" olarak kutlandı. 1930'lu yıllarda Çocuk Esirgeme Kurumu'nun gelenekselleştirdiği "Çocuk Haftası"nın (23 Nisan-1 Mayıs) başlangıcının bu bayramla aynı güne rastlaması nedeniyle Millî Hâkimiyet Bayramı ile Çocuk Bayramı aynı gün kutlanmaya başladı. 27 Mayıs 1935'te kabul edilen Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun kapsamında 23 Nisan, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı olarak kabul edildi. 12 Eylül Harekâtı'ndan (1980) sonra Ulusal Egemenlik Bayramı kaldırılarak 23 Nisan yalnızca Çocuk Bayramı olarak kutlandı. 20 Nisan 1983'te yapılan değişiklikle yeniden Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı adı benimsendi.

Ulusal Eğitim Birliği, İngilizce NATIONAL EDUCATION ASSOCIATION (NEA). ABD'de okulöncesi öğretim kurumlarıyla ilk ve orta dereceli okulların öğretmen, yönetici ve eğitimcilerinin oluşturduğu gönüllü dernek. Dünyanın en büyük meslek örgütüdür.

1857'de Ulusal Öğretmenler Birliği adıyla kuruldu. 1870'te Ulusal Okul Müfettişleri Birliği ve Amerikan Öğretmen Okulları Birliği ile birleşerek bugünkü adını aldı. Üye sayısı 1900'de yaklaşık 2 bin, 1939'da yaklaşık 200 bin, 1990'larda ise 1,5 milyonu aşkındı. Bu dönemde ABD'de yerel yönetimlerin denetimindeki kamusal ilk ve orta okullardaki öğretmenlerin yarısından çoğu birlik üyesiydi.

Birlik öncelikle halkın eğitim düzeyini yükseltmeyi ve üyelerinin maddî çıkarlarını savunmayı amaçlayan, bireysel üyelik temeline dayalı bir örgüttür. Ülke düzeyinde uzmanlık ve meslek çıkarlarını temel alan çok sayıda organdan oluşur. Özerk birer örgüt konumundaki bu organların eyalet ve yöre düzeyinde şubeleri ve bağlı birimleri vardır. İki kurucu örgütün yerini almış olan Amerikan Okul Yöneticileri Birliği ile Amerikan Öğretmen Yüksekokulları Birliği bu organlar arasındadır.

NEA yöre ve eyalet düzeylerinde bağlı kuruluşları olan bir konfederasyon olarak da görülebilir. ABD'de öğretmen ve okul yöneticilerinin yöre ve eyalet düzeyinde örgütlenmesi, okul yöneticilerine ücretleri ve işe alınma koşullarını saptama, eyalet yönetimlerine de devlet okulları sisteminin genel eğitim ve finansman politikasını belirleme olanağı tanımışlar. Bazı eyaletlerde yöre ve eyalet düzeyindeki birlik üyelerinin NEA'ya katılması zorunludur.

Ulusal Eylem Birliği, Arapça KÜTLETÜL AMELİ'L-VATANİ, Faslıların kurduğu ilk siyasal parti.

Fas'ta Fransız egemenliğinin yoğunlaşmasına karşı çıkmak ve Fransız protektorası altında Faslılarla Fransızların eşitliğinin tanınmasını sağlamak amacıyla 1934'te kuruldu. Ama 1930'dan beri gayri resmî biçimde etkinliğini sürdürüyordu. Farklı görüşleri savunan genç ve eğitim görmüş Faslıları çatısı altında toplayan parti Muhammed Allal el-Fassi ve Ahmed Balafrej gibi tanınmış kişilerin önderliğinde birçok yayın çıkardı. Müslümanlar arasında etkili bir politik propaganda kampanyası yürüttü. Müslümanların Fas yönetimine katılımının artırılmasına yönelik reform istekleri Fransa tarafından reddedildi. 1937'de Fransızcanın yanı sıra Arapça yayınlara da izin verildi, ama halk arasında güçlenen parti aynı yıl Fransızlar tarafından yasaklandı; önderleri ya ülke dışına sürüldü ya da kaçtı. Ahmed Balafrej, 1943'te Fas'a dönerek İstiklal Partisi'ni kurdu. Bu parti Fas'ın Fransa'ya karşı özgürlük mücadelesine önderlik etti.

Ulusal Galeri (Berlin), Almanca NATIONALGALERIE. Berlin'de 1861'de kurulan ve 1876'da halka açılan sanat merkezi. 19. ve 20. yüzyıllara ait resim, heykel ve çizimlerden oluşan görkemli bir koleksiyonu barındırır. Romantizm, izlenimcilik, dışavurumculuk ve gerçeküstücülük gibi akımları temsil eden yapıtların yanı sıra Bauhaus okulunun ürünleri de sergilenmektedir.

Galeride 19. ve 20. yüzyıl sanat yapıtları üzerine yazılmış kitapları içeren bir de kütüphane vardır. Buradaki kitap varlığı, 1990'a değin Doğu Alman Devlet Müzeleri Merkez Kütüphanesi'nin bir bölümünü oluşturuyordu. Galeride Böcklin, Cézanne, Degas, Rodin, Vlaminck ve daha başka önemli sanatçıların yapıtları da bulunmaktadır. Ayrı bir galeride 1887'de Roma'daki Bartholdy Evi'nden getirilen "Duvar Resimleri" yer alır. Bunlardan baş-

ka, Andreas ve Oswald Achenbach gibi manzara ressamlarıyla Berlin manzara resmi okulunun kurucusu Eduard Biermann'ın önemli yapıtları ve Johann Wilhelm Schirmer ile daha pek çok sanatçının Kitabı Mukaddes'ten sahneleri konu alan resimleri de galerinin değerli koleksiyonları arasındadır.

Ulusal Galeri (Londra), İngilizce NATIONAL GALLERY. Londra'da, Avrupa resim sanatı ürünlerinden oluşan ulusal koleksiyonu barındıran müze. 1824'te Pall Mall üzerindeki bir evde kuruldu, 1838'de Trafalgar Meydanı'nın kuzeyinde yer alan bugünkü yapısına taşındı. Mimar William Wilkins'in tasarladığı yeni-klasik üsluptaki yapı 1860, 1876, 1886 ve 1975 yıllarında yapılan eklerle genişletildi. 1897-1955 arasında Tate Galerisi'nin(*), 1856'da da Ulusal Portre Galerisi'nin(*) yönetimi Ulusal Galeri'ye verildi. 13. yüzyıldan 19. yüzyıla değin uzanan döneme ait İtalyan, Felemenk, Flaman ve İngiliz resimleri galerinin en önemli yapıtlarıdır.

Ulusal Güvenlik Konseyi, İngilizce NATIONAL SECURITY COUNCIL (NSC). ABD'de başkanlığa bağlı kurul. 1947'de kabul edilen ve 1949'da değişiklik geçiren Ulusal Güvenlik Yasası uyarınca, başkana ulusal güvenlikle ilgili iç, dış ve askeri konularda danışmanlık etmek amacıyla kurulmuştur. ABD başkanının başkanlığında toplanan konseyin üyeleri arasında başkan yardımcısı ile dışişleri ve savunma bakanları da bulunur. Kurmay Başkanları Kurulu, Merkezi Haberalma Örgütü (CIA) başkanı ve Senato'nun onayıyla başkan tarafından atanan öteki görevliler konsey üyesidir. Konsey personelinin başında ulusal güvenlikle ilgili konulardan sorumlu özel bir yardımcı bulunur. 1980'li yılların sonlarında NSC üyelerinin adı, İran-Contra Olayı(*) olarak bilinen bir siyasal skandala karışmıştır.

Ulusal Güvenlik Örgütü, İngilizce NATIONAL SECURITY AGENCY (NSA). ABD'de Savunma Bakanlığı bünyesinde gizli yazışma, iletişim istihbaratı ve güvenliğinden sorumlu istihbarat örgütü. II. Dünya Savaşı sırasında ABD askeri birimlerinin iletişim istihbaratı etkinlikleriyle ortaya çıktı ve resmen 1952'de bir başkanlık genelgesiyle kuruldu. Kongre kararıyla kurulmadığı için Kongre denetiminden göreli olarak bağımsızdır. ABD'deki istihbarat örgütleri arasında en gizlisidir.

NSA'nın görevleri arasında ABD'nin askeri ve öteki devlet örgütlerinin kod, şifre ve başka türden gizli yazılarının korunması ve düzenlenmesinin yanı sıra elektronik ya da başka yollarla kodlanmış bilgilerin yakalanması, incelenmesi ve çözülmesi yer alır. NSA her tür elektronik iletişim biçimi konusunda araştırma yürütür. Ayrıca dünya çevresinde sinyalleri yakalamak üzere kurulmuş istasyonları işletir. NSA'nın kamuoyu ya da basınla hiçbir teması yoktur.

Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi, İngilizce NATIONAL AERONAUTICS AND SPACE ADMINISTRATION (NASA). ABD'de, atmosfer içi ve dışı uzay araştırmalarının yürütülmesi ve bu araştırmalarda kullanılacak araçların geliştirilmesi amacıyla 1958'de oluşturulan bağımsız resmi kuruluş. Merkezi Washington, D.C.'dedir.

NASA beş program bürosundan oluşur: Donanım geliştirme çalışmalarını yürüten Havacılık ve Uzay Teknolojisi Dairesi; evren, Güneş sistemi ve Yer'in kaynağı, yapısı ve evriminin araştırılmasıyla ilgili çalışmalar yapan Uzay Bilimi ve Uygulamaları Dairesi, uzay mekiğiyle yapılacak insanlı ve insansız uzay taşımacılığı ve uzay mekiğiyle ilgili her türlü çalışmayı konu edinen Uzay Uçuş Dairesi; izleme ve bilgi toplama konularıyla ilgilenen Uzay İzleme ve Bilgi Toplama Dairesi ve uzun vadede insanlı uzay istasyonu kurmaya yönelik çalışmalar yürüten Uzay İstasyonu Dairesi. Ayrıca kuruluşa bağlı olarak çalışan Greenbelt'teki Goddard Uzay Uçuş Merkezi, Pasadena'daki Jetli İtme Laboratuvarı, Houston'daki Lyndon B. Johnson Uzay Merkezi, Hampton'daki (Virginia) Langley Araştırma Merkezi gibi araştırma merkezleri de bulunmaktadır.

NASA, SSCB'nin 1957'de "Sputnik"i uzaya fırlatması üzerine, ABD Kongresi tarafından 1915'te kurulmuş olan Ulusal Havacılık Danışma Komitesi'nin (NACA) çerçevesinde oluşturuldu. John F. Kennedy'nin ABD'nin 1960'ların sonlarında Ay'a insan gönderebileceğini ileri sürmesi, NASA'nın örgütlenmesi çalışmalarını hızlandırdı. Bu amaca yönelik olarak Apollo programı(*) tasarımlandı ve 1969'da ABD astronotu Neil Armstrong Ay'a ayak basan ilk insan oldu. Daha sonra Viking, Mariner ve Voyager gibi insansız uzay programlarıyla Güneş sistemi içinde kalan Mars, Merkür, Jüpiter, Satürn ve Uranus gibi gökcisimleri de incelendi.

NASA Yer araştırmalarına yönelik birçok uydunun geliştirilmesi ve fırlatılması çalışmalarını da yürüttü. Doğal kaynaklar ve Yer'in öbür özelliklerine ilişkin bilgi toplamak amacıyla fırlatılan "Landsat" uydusu, haberleşme uyduları ve meteoroloji uyduları bunlar arasında sayılabilir. NASA yörüngedeki bir uzay istasyonuyla bağlantılı kullanılan ve yeniden kullanımı olanaklı bir araç olan uzay mekiğini de planlayan ve geliştiren kuruluştur.

Ulusal Kadın Örgütü, İngilizce NATIONAL ORGANIZATION FOR WOMEN (NOW). ABD'de 1966'da kadın haklarını savunmak amacıyla kurulan örgüt.

Amerikan toplumunun her alanında, ama özellikle çalışma yaşamında kadın-erkek ayrımına karşı etkin mücadele vermeyi öngören küçük bir feminist grup tarafından kuruldu. 1990'lara değin kadın ve erkek 150 bin dolayında üye kazandı. Hem lobi etkinlikleriyle, hem de yasal yollara başvurarak çocuk bakımı, hamilelik izni, kürtaj ve emeklilik hakkı gibi konularla ilgilendi. 1970'lerde bir anayasa değişikliğiyle kadınlara ulusal düzeyde hak eşitliği tanınması için çalıştıysa da başarılı olamadı. Eyaletler düzeyinde hak eşitliği sağlayan yasa değişikliklerinin gerçekleştirilmesi ve eşit işe eşit ücret ilkesine dayalı yasal düzenlemelere gidilmesi için sürdürdüğü mücadele daha başarılı oldu.

Ulusal Kalkınma İdaresi (NRA), 1932'de ABD ekonomisindeki çöküntüyü onarmak amacıyla oluşturulan kurum. *Ayrıca bak.* Büyük Bunalım.

Ulusal Kömür Kurulu, İngilizce NATIONAL COAL BOARD (NCB). İngiltere'de kamu kurumu. Kamulaştırılan özel kömür yataklarını işletmek, kok kömürü ve dumansız yakıt üretmek, kömür ve ısıtma araçları ile başka gereçlerin dağıtımını yapmak, bazı toplumsal refah ve yardım programlarına katılmak üzere 1 Ocak 1947'de kurulmuştur. Merkezi Londra'dadır.

II. Dünya Savaşı sonunda yeniden iktidara gelen İngiliz İşçi Partisi uzun süredir programında bulunan kömür madenlerinin kamulaştırılması amacını yerine getirmek üzere hızla Kömür Sanayisinin Kamulaştırılması Yasası'nı çıkardı. Bu yasayla oluşturulan Ulusal Kömür Kurulu'nun üyeleri enerji bakanı tarafından atanacaktı. Lord Hyndley'nin başkanlığı altında NCB, ülkede önceden 850 özel kömür şirketinin elinde bulunan 1.647 madeni, 400 bin hektarı aşkın araziyi, yaklaşık 100 bin konut ve ulaştırma aracı ile başka tesisleri denetimi altına aldı. Kömür madeni sahiplerine 164 milyon sterlin tazminat ödendi.

NCB bir yandan kömür üretimini artırmaya çalışırken, öte yandan da madenlerde çalışma haftasını beş güne indirdi ve yan ödemeleri artırdı. Ulusal Maden İşçileri Sendikası'nın bu çabaları desteklemesine karşın NCB, zaman zaman madenlerin işletilmesine bürokratik müdahalelerde bulunmak ve girişkenliği engellemekle eleştirildi. 1980'lerde, Margaret Thatcher'ın başbakanlığı döneminde kurulun işlettiği kömür madenleri de, çalıştırdığı insan gücü de sayıca azaldı. Kurulun işletmeleri arasında Coal Industry Estates Ltd., Corex Laboratories Ltd., National Fuel Distributors Ltd. ve bünyesinde birçok şirket barındıran J. H. Sankey & Son, Ltd. sayılabilir.

Ulusal Kütüphane, Fransızca BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, bugün Paris'te bulunan, Fransa'nın en büyük kütüphanesi ve dünyanın en eski kütüphanelerinden biri. Fransa'daki ilk kraliyet kütüphanesi olan Kral Kütüphanesi'nin kuruluşu, Louvre'a 1.200 yazma bağışlayan V. Charles'ın hükümdarlık dönemine (1364-80) rastlar. Daha sonra dağılan kütüphanenin yerine XI. Louis (hd 1461-83) bir yenisini kurdu. I. François 1544'te kütüphaneyi Fontainebleau'ya taşıttı ve 1537'den sonra her Fransızca yayının bir kopyası kütüphaneye gönderilmeye başladı. 1567-93 arasında Paris'e taşınan kütüphanenin ilk eksiksiz katalogu 1622'de hazırlandı. 1692'de halka açılan kütüphane, 1795'te Ulusal Kütüphane adını aldı. Kütüphanenin yazma koleksiyonu 19. yüzyılda Müdür Léopold-Victor Delisle tarafından düzenlendi. 1926'da Ulusal Kütüphane'yi, 1643'te kurulan ve 1945'ten sonra Fransız Enstitüsü'ne bağlanan Mazarine Kütüphanesi'ni, 1797'de hem ulusal kütüphane, hem de halk kütüphanesi olarak kurulan Arsenal Kütüphanesi'ni, 1624'te Paris Üniversitesi Kütüphanesi'nin bir parçası olarak kurulan Sainte-Geneviève Kütüphanesi'ni ve 1917'de Uluslararası Çağdaş Dokümantasyon Kütüphanesi'ne bağlı olarak kurulan Büyük Savaş Kütüphanesi'ni kapsayan bir birlik oluşturuldu. 1980'lerde Arsenal Kütüphanesi'yle Opera ve Paris Konservatuvarı kütüphanelerinin yönetimi Ulusal Kütüphane'ye bağlıydı.

Telif hakkı yasası uyarınca Fransa'da basılan her yayının bir kopyası Ulusal Kütüphane'ye gönderilir. *Bibliographie de la France* adlı bir yayın organı olan kütüphane, yabancı ülkelerden daha çok beşeri bilimler alanındaki yayınları alır. Kütüphanede 9 milyon kitap ve 180 bin ciltli yazma vardır.

Ulusal Liberal Parti, Almanca NATIONALLIBERALE PARTEI, 1867'den başlayarak Prusya'da, 1871-1918 arasında da Alman İmparatorluğu sınırları içinde etkinlik gösteren siyasal parti. Yalnızca orta sınıflardan destek gören Ulusal Liberaller, Şansölye Otto von Bismarck başkanlığındaki hükümetin mutlakıyetçi özelliklerini azaltmayı amaçlıyorlardı.

Başlangıçta eski Prusya Liberallerinin ılımlı kanadını oluşturan Ulusal Liberallerin çekirdek kadroları, o sırada Prusya başbakanı olan Bismarck'ın Almanya'yı Prusya yönetimi altında birleştirme çabasına destek olmak üzere 1867'de Prusya Liberallerinden

Sistemi'ne(*) göre düzenlenmiş olan ve altı ayrıldılar. Rudolf von Bennigsen'le Johannes von Miquel'in önderlik ettiği parti 1871'den 1879'a değin *Reichstag*'da (Parlamento) Bismarck'a tam bir destek verdi ve öteki bütün partilerden daha fazla sandalye kazanarak gerçek bir iktidar partisi durumuna geldi. Ulusal Liberallerin hükümette bakanlık talebinde bulunmaları, 1877-79 yıllarında Bismarck'la aralarında uyuşmazlık çıkmasına neden oldu. Bu uyuşmazlık partinin vergilerin denetlenmesi sorumluluğunu *Reichstag*'a bırakmak istemesiyle daha da keskinleşti. 1879 seçimlerinde sandalyelerinin çoğunu yitiren Ulusal Liberaller ertesi yıl vergiler sorunu nedeniyle bölündüler. 1890'da hükümeti desteklemek üzere Muhafazakârlarla ittifak oluşturdularsa da, bu tarihten sonra etkileri giderek azaldı.

ulusal marş, yurtseverlik duygusunun ifadesi olarak hükümet tarafından resmen onaylanmış ya da halk arasında benimsenmiş sözlü müzik parçası. En eskisi İngiltere'de 18. yüzyılın ortalarından beri kraliyet törenlerinde söylenen ve 1825'te ulusal marş ilan edilen "God Save the Queen"dir (Tanrı Kraliçeyi Korusun). 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa ülkelerinin çoğunda ulusal marşlar bestelenmiş ya da var olan ezgiler bu amaca uyarlanmıştır.

Ulusal marşlar müzik değerleri bakımından büyük farklılıklar gösterir; ayrıca söz ya da müzik yazarı bazen yabancı bir ulustan olabilir. Siyaset ya da uluslararası ilişkilerdeki değişiklikler de sözlerin değiştirilmesine ya da yeni bir ulusal marşın benimsenmesine yol açabilir. Örneğin 1944'te SSCB'de "Gimn Sovetskogo Soyuza" (Sovyetler Birliği Marşı) ulusal marş olarak 19. yüzyılın sonlarında iki Fransız işçisinin yazdığı "Enternasyonal"in yerini almıştır.

Pek az ulusal marşın yazarı ünlü bir şair ya da bestecidir. Bunlardan Avusturya'nın ilk ulusal marşı olan "Gott erhalte Franz den Kaiser"in (1797; Tanrı İmparator Franz'ı Korusun) bestecisi Haydn'dır ve sözleri 1929'da değiştirilmiştir. Haydn'ın bestesiyle 1922'de Alman ulusal marşı olarak kabul edilen "Deutschland, Deutschland über Alles"in (Almanya, Her Şeyin Üstünde Almanya) "Einigkeit und Recht und Freihet" (Birlik ve adalet ve özgürlük) sözleriyle başlayan üçüncü kıtası bugün Almanya'nın ulusal marşıdır (*bak.* Alman Milli Marşı). 1922'den önce Alman ulusal marşı olan "Heil dir im Siegerkranz"ın (Selam Sana Zafer Çelenkli) bestesi "God Save the Queen"le aynıdır. ABD'nin ulusal marşı olan "The Star-Spangled Banner"ın (Yıldızlarla Bezeli Bayrak) sözleri Francis Scott Key'indir; Key'in, tutuklu olduğu İngiliz gemisinden Baltimore'un bombalanışını seyrederken yazdığı sözler, John Stafford Smith'in "To Anacreon in Heaven" (Gökteki Anakreon'a) adlı şarkısının bestesiyle söylenmiştir. ABD'de resmen ulusal marş olmayan, ama bu amaçla kullanılan başka parçalar da vardır. Söz ve müziğini 24 Nisan 1792 gecesi istihkâm subayı Claude-Joseph Rouget de Lisle'in yazdığı Fransız ulusal marşı "La Marseillaise" (Marsilyalı) 10 Ağustos'ta Tuileries'e saldıran Marsilyalı gönüllü askerlerce söylenmiş ve devrim şarkısı olarak ünlenmiştir (*bak.* Marseillaise, La).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal marşının sözleri Mehmed Âkif Ersoy'un, müziği ise Osman Zeki Üngör'ündür (*bak.* İstiklal Marşı).

Ulusal Meclis, Fransızcada ASSEMBLÉE NATIONALE, Fransa tarihinde çeşitli parlamentolara verilen ad. *Tiers Etat*(*) temsilcilerinin oluşturduğu devrimci meclis 17 Haziran-9 Temmuz 1789 arasında bu adı taşıyordu. Bundan sonra, 30 Eylül 1791'de yerini Yasama Meclisi'ne bırakıncaya değin, resmen Ulusal Kurucu Meclis (Assemblée Nationale Constituant) adını taşımakla birlikte halk arasında, hatta bazen resmi belgelerde de gene Ulusal Meclis olarak anıldı.

Bu ad, Fransız-Alman Savaşı'nı sona erdirip 1875 anayasa taslağını hazırlayan 1871-75 Ulusal Meclisi'ne kadar bir daha kullanılmadı. Üçüncü Cumhuriyet (1875-1940) döneminde parlamentoyu oluşturan Senato ve Temsilciler Meclisi Ulusal Meclis ortak adıyla anıldı. Dördüncü Cumhuriyet döneminde ise (1946-58) Senato, Cumhuriyet Konseyi adını aldı; Ulusal Meclis adı yalnızca eski Temsilciler Meclisi için kullanılmaya başladı. Beşinci Cumhuriyet'te (1958'den bu yana) Temsilciler Meclisi için Ulusal Meclis adı korunurken, Cumhuriyet Konseyi yeniden Senato adını aldı.

Halk arasında ise Ulusal Meclis adı çoğunlukla kurucu meclisler için kullanıldı. Dolayısıyla yalnızca 1789 Devrimi'nin Ulusal Kurucu Meclis'i değil, aynı zamanda 1848'in İkinci Cumhuriyet'i oluşturan Kurucu Meclis'i ve 1945-46'da Dördüncü Cumhuriyet'i oluşturan Kurucu Meclis de Ulusal Meclis olarak anıldı.

ulusal park, bir ülkede bitkilerin, hayvanların ve doğal görünümlerin kamu yararına, doğal durumlarında korunması için hükümetçe ayrılan alan. Ulusal parklar ABD ve Kanada'da hem araziyi, hem de yaban hayvanlarını, İngiltere'de daha çok araziyi, Afrika'daysa öncelikle hayvanları koruma amacıyla kurulmuştur. Brezilya, Japonya, Hindistan, Almanya, eski SSCB, Türkiye ve Avustralya gibi ülkelerde de ulusal park olarak ayrılmış geniş alanlar vardır.

Çeşitli ülkelerde ulusal parklardan yararlanılması ve buralardaki doğal zenginliğin korunması farklı biçimlerde gerçekleştirilir. Bazı ülkelerde bu parklarda ilgili yasaların sıkı sıkıya uygulanmasına olanak veren büyük bütçeler ayrılır; bazılarında ise yeterli bütçe yoktur. Ulusal parkların çoğu temel bir çelişkiyi de birlikte getirir: Bu tür yerlerin varlıklarını sürdürebilmesi halkın doğaya ilgi duyarak turizme yönelmesine bağlıdır; ama yaban yaşamının korunabilmesi için de buraların dokunulmadan kalması gerektir. Bu çelişki genellikle parkın ancak belirli yerlerinin ziyarete açılmasıyla çözülür. Bu çare ziyaretçilere bir yandan parkı görme olanağı verirken, bir yandan da yaban yaşamıyla ilişkilerini en aza indirir.

Türkiye'de de 1958'den 1993'e değin 23 ulusal park kurulmuştur. Bu parkların kapladığı alan 1993'te 441 bin hektarı aşmıştır. Ulusal park, doğa parkı, doğa anıtı ve doğayı koruma alanlarının seçilip belirlenmesi, korunması, geliştirilmesi ve yönetilmesini düzenleyen 9 Ağustos 1983 tarihli ve 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu bu görevleri Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı'na vermiştir. 31 Ekim 1985 tarihli ve 3234 sayılı yasa uyarınca bu görevler Milli Parklar Dairesi Başkanlığı tarafından yerine getirilirken, 1992'de, yeni kurulan Milli Parklar ve Av Yaban Hayatı Genel Müdürlüğü'ne devredildi. *Ayrıca bak.* Türkiye (Doğal Yapı).

Ulusal Parlamento Kütüphanesi, Japonca KOKURITSU KOKKAI TOŞOKAN, Japonya'nın ulusal kütüphanesi. Parlamento'yu (*Kokkai*) oluşturan iki meclisin kütüphaneleriyle eski İmparatorluk Kütüphanesi'nin (1872) koleksiyonlarının birleştirilmesiyle 1948'de Tokyo'da kuruldu. Parlamento'nun yanına inşa edilen kütüphane binası 1961'de hizmete açıldı. Kongre Kütüphanesi Sınıflandırma ana bölümle 33 alt bölümden oluşan kütüphane hem parlamento üyelerine, hem de halka hizmet vermektedir.

Kütüphanenin ana koleksiyonu 4 milyondan fazla kitaptan oluşur. Yüz bir ülkeden 600'den fazla kuruluşla karşılıklı kitap alışverişi yapan kütüphane aynı zamanda Uluslararası Kitap Alışverişi Merkezi'nin ve Japonya Uzmanlık Kütüphaneleri Birliği'nin merkezidir. Yasa uyarınca Japonya'da basılan bütün yayınların kopyaları kütüphaneye gönderilir. Kütüphane, bu yayınlara dayanarak bilgisayarla Japon ulusal bibliyografyasını hazırlayıp yayımlar.

Ulusal Parti *bak.* Yeni Zelanda Ulusal Partisi

Ulusal Parti, ULUSAL VATAN PARTİSİ (1975-82) ya da VATAN PARTİSİ (1914-75) olarak da bilinir, Avustralya'nın önde gelen siyasal partilerinden. Çiftçilerin çıkarlarını temsil eden bu parti, uzun yıllar Avustralya Liberal Partisi ile işbirliği yaparak iktidarda kalmış, ama zaman içinde eski gücünü yitirmiştir.

Avustralya'da çiftçiler ilk kez 1890'larda, tarım makinelerinden alınan gümrük vergisiyle büyük toprak sahiplerinin ödemek zorunda olduğu toprak vergilerinin kaldırılmasını sağlamak ve Avustralya İşçi Partisi nin (ALP) gitgide artan gücüne karşı koymak amacıyla örgütlenmeye başladılar. Bu çalışmaların sonunda ortaya çıkan çiftçi birlikleri I. Dünya Savaşı sırasında eyalet düzeyinde örgütlenmiş partilere dönüştü. Vatan Partisi'nin çekirdeğini oluşturan bu partilerden Batı Avustralya'da örgütlenmiş olanı parlamentoya ilk kez temsilci sokmayı başardı (1914). 1918'de eyalet örgütlerinin birleştirilmesiyle tek bir parti oluşturuldu ve bu partiye ertesi yıl resmen Vatan Partisi adı verildi. Parti lideri Earle Page 1923'te, o dönemde Milliyetçi Parti adıyla anılan Avustralya Liberal Partisi'nin başkanı Stanley Melbourne Bruce'la bir koalisyon hükümetinin kurulması için anlaşmaya vardı. Bu anlaşmanın sonucunda üyelerinin beşi Vatan Partisi, altısı da Avustralya Liberal Partisi üyelerinden oluşan ve 1929'a değin iktidarda kalan bir koalisyon hükümeti kuruldu.

Vatan Partisi sonraki yıllarda da zaman zaman Avustralya Liberal Partisi'yle koalisyon hükümetleri kurdu, ama 1920'lerdeki gücüne hiçbir zaman ulaşamadı. 1934 seçimlerinde yüzde 16 olan oy oranı 1990'da yüzde 10 dolayındaydı.

Ulusal Portre Galerisi, İngilizce NATIONAL PORTRAIT GALLERY, Londra'da, ünlü İngiliz erkek ve kadın kişiliklerin portrelerinden oluşan ulusal koleksiyon. Yağlıboya tablolardan başka çizim, minyatür, büst ve fotoğrafları da içerir. 1856'da kurulan ve 1859'da 57 portreden oluşan bir koleksiyonla halka açılan galerinin temel amacı tarihsel belge niteliğindeki resimleri toplamak, ünlü kişilikleri görsel olarak tanıtmaktır. Koleksiyonda birçok değerli sanat yapıtı bulunmakla birlikte galeriye alınacak portrelerin seçiminde her zaman sanatçının ustalığı göz önünde tutulmaz, daha çok resimdeki kişinin ünü ölçü alınır. Yaşayan kişilerin portreleri ancak galerinin kurulmasından uzun yıllar sonra koleksiyona alınmaya başlamıştır. 1896'da Trafalgar Meydanı'nın yakınındaki bugünkü yapısına taşınan galeri 1930'larda da genişletilmiştir.

Tarihsel sıralamaya göre düzenlenmiş olan koleksiyon Tudor hanedanından başlayarak 17., 18. ve 19. yüzyıllarda yaşamış kişilerin portreleriyle sürer. İngiliz tarihine ilişkin

çeşitli konular betimleyici biçimde düzenlenmiş, resimleri tamamlamak için harita ve başka malzemeler de kullanılmıştır. Galeride yer alan yapıtlar arasında Nicholas Hilliard'ın Sir Francis Drake (1581), Hans Holbein'ın VIII. Henry (babasıyla birlikte, y. 1537), ayrıca I. Elizabeth (y. 1575) ve Pietro Annigoni'nin II. Elizabeth (1969) portreleri bulunur. Başka ünlü tablolar arasındaysa Rubens'in gerçekleştirdiği görkemli Thomas Howard portresi, II. Arundel kontunun portresi (1629), G. Kneller imzalı Sir Isaac Newton portresi (1702), Reynolds'ın yaptığı Warren Hastings portresi ve George Romney'in yapıtı Lady Hamilton portresi (y. 1785) sayılabilir.

Ulusal Radyoastronomi Gözlemevi, GREEN BANK GÖZLEMEVİ olarak da bilinir, ABD'de West Virginia'daki Green Bank'te kurulu olan gözlemevi. 1962'de hizmete giren gözlemevinde 90 m çapında, kısmen yönlendirilebilir bir parabolik radyo anteni bulunmaktadır. Anten gökcisimlerini ancak Yer'in dönüşüyle birlikte görebilmekte, bu nedenle de kaynağı yalnızca birkaç dakika süreyle izleyebilmektedir.

1965'te gözlemevine 43 m çapında tam yönlendirilebilir bir radyoteleskop kurulmuştur. 1970-71'de ise 91 m'lik teleskopun yüzeyi alüminyum örgüyle kaplanarak, daha kısa dalgaboylarında çalışması olanaklı kılınmıştır. İzleyen yıllarda radyoastronomlar, 91 m'lik teleskopla pulsarlar, kuvazarlar ve bazı uzak galaksilerle ilgili önemli keşifler yapmışlardır. Teleskop 15 Kasım 1988'de bilinmeyen bir nedenle yıkılmış ve tümüyle tahrip olmuştur.

Ulusal Sağlık İdaresi, İngilizce NATIONAL HEALTH SERVICE (NHS). İngiltere'de, halk sağlığı alanında kapsamlı hizmetler veren hükümete bağlı kuruluş. 1946 tarihli Ulusal Sağlık İdaresi Yasası'yla kurulmuştur. İdareye bağlı hastane ve kliniklerde her tür sağlık hizmeti verilir. Hekimler ve diş hekimleri idareye bağlı olarak çalışıp çalışmamakta serbesttirler; idareye bağlı olan hekimler özel hasta da kabul edebilirler. 1991'deki yeni bir düzenlemeyle, NHS'ye bağlı hastanelere özerk birer vakfa dönüşme olanağı tanınmıştır.

İdarenin yerel sağlık hizmetleri ana-çocuk sağlığı, sağlık taraması, evde bakım, klinik ve ambulans hizmetlerini kapsar. Giderlerin büyük bölümü genel vergi gelirleriyle karşılanır.

Ulusal Sanat Galerisi (Washington, D.C.), İngilizce NATIONAL GALLERY OF ART, ABD'de Washington, D. C.'de, Capitol'den Potomac Irmağına uzanan "Mall" adlı geniş yaya yolunun doğu ucunda yer alan, federal yönetime bağlı sanat müzesi. 1937'de, maliyeci ve hayırsever Andrew W. Mellon'ın Avrupalı ustaların resimlerinden oluşan bir koleksiyonla büyük miktarda parayı yönetime bağışlaması sonucunda kuruldu; galerinin mimar John Russell Pope'un tasarladığı yeni-klasik üsluptaki yapısının inşası 1941'de tamamlandı. 1978'de I.M.Pei and Partners mimarlık bürosunca tasarlanan yeni Doğu Binası'na meydan ve yeraltı geçidiyle bağlanan yapı bu tarihten sonra Batı Binası olarak adlandırıldı.

Ulusal Galeri günümüzde 12-20. yüzyıllar arasındaki döneme ait Avrupa ve Amerikan resim, heykel, bezeme ve grafik sanatı ürünlerini barındırır. Müzede İtalyan Rönesans ressamlarına, Felemenk ve İspanyol barok ve Fransız rokoko sanatçılarına ait çok sayıda yapıt vardır.

Ulusal Sanat Galerisi (Yeni Zelanda), Wellington'da Yeni Zelanda ulusal müzesi. Koleksiyonlarında Yeni Zelandalı ve Avrupalı ressamların yapıtlarıyla, ülkenin önde gelen kişilerinin portreleri yer alır. Kentteki ilk sanat galerisini 1907'de Yeni Zelanda Güzel Sanatlar Akademisi açmıştı. Bugünkü Yeni Zelanda Ulusal Galerisi'nin çekirdeği sayılan bu kuruma 1906-07'de İngiltere'den ve Christchurch'teki Uluslararası Yeni Zelanda Sergisi'nden satın alınan tablolar konmuştu.

Akademi kendi oluşturduğu koleksiyonu vererek 1936'da da Ulusal Sanat Galerisi'nin açılmasını sağladı. Özellikle 20. yüzyıl İngiliz resim sanatı alanında zengin olan galeride Spencer Gore, Frank Brangwyn ve Augustus John gibi ressamların yapıtlarıyla Barbara Hepworth'ün heykelleri yer almaktadır.

Ulusal Saray Müzesi, Tayvan'ın başkenti Taipei'de, Çin imparatorluk koleksiyonuna ait birçok sanat varlığının korunduğu büyük sanat müzesi. Sergi salonlarında daha önce Pekin'de bulunan 240 bin kadar eşya ve belge yer almaktadır.

Müze 1965'te Tayvan Ulusal Saray Müzesi, Merkez Müzesi ve Tayvan'ın kamu kültür kurumlarına ait koleksiyonların Taipei'deki yeni bir yapıda bir araya getirilmesiyle kuruldu. Birleştirilen bu koleksiyonlara Ulusal Saray Müzesi adı verildi. Müzenin çekirdeği, bir zamanlar Pekin'deki imparatorluk sanat koleksiyonunda yer alan yapıtlardan oluşuyordu. Bu koleksiyon ise büyük ölçüde, Qing (Mançu) hanedanı imparatorlarından Qianlong'un (hd 1735-96) birçok değişik yere dağılmış parçaları bir araya getirmek için yürüttüğü çalışmaların ürünüydü. Qianlong'un ve ardıllarının topladığı sanat ürünleri uzun yıllar özel bir koleksiyon olarak Pekin'deki İmparatorluk Sarayı'nda kaldı. Çin'in yeni cumhuriyet hükümeti 1925'te sarayı, içindeki koleksiyonla birlikte Saray Müzesi adıyla bir kamu kurumuna dönüştürdü. Japon kuvvetlerinin 1930'larda Kuzey Çin'e girmesi üzerine, Saray Müzesi'ndeki sanat varlıklarının bir bölümü Nanjing'e, ardından da Şanghay'a ve başka yerlere taşındı. II. Dünya Savaşı bittikten sonra bu dağılmış koleksiyonlar Nanjing'de yeniden bir araya getirildi. Ardından komünistler karşısında geri çekilen Kuomintang birliklerince 1948-49 yıllarında Tayvan'a götürüldü. Tayvan'da Taipei'nin banliyölerinden T'aichung'da saklanan parçalar sonunda 1965'te açılan yeni müzeye kondu.

Ulusal Saray Müzesi'ndeki koleksiyonlar Çin sanatının, Shang döneminden başlayıp Qing hanedanının yıkılışına değin uzanan 4 bin yılı aşkın gelişim çizgisini yansıtır. Tang, Song, Ming ve Qing hanedanlarından kalma birçok önemli başyapıtın yer aldığı Çin resmi koleksiyonu belki de dünyadaki benzerlerinin en güzelidir. Müzede aynı zamanda dinsel ayinle ilgili tunç eşya, seramik yapıtlar, yeşim işleri, lak işleri, mine işleri, dekoratif oymacılık ürünleri, nakış işleri, duvar halıları, kitaplar, kaligrafi örnekleri ve arşiv belgelerinin yer aldığı zengin koleksiyonlar da bulunmaktadır.

Ulusal Sözleşme *bak.* Ulusal Ant

Ulusal Tarih Müzesi, İspanyolca MUSEO NACIONAL DE HISTORIA, México'da, Meksika tarihinin 1500'lerdeki İspanyol fethinden 1917 Anayasası'nın kabul edilişine değin olan bölümünde uzmanlaşan müze. Başlangıçta 1825'te kurulan Ulusal Antropoloji Müzesi'nin bünyesinde oluşturulmuş, 1940'ta ayrı bir kuruma dönüştürülmüştür. Ertesi yıl México'daki Chapultepec Şatosu'na taşınan müze 1944'te ziyarete açılmıştır. 1980'lerin başlarında müzede Meksika'nın toplumsal ve kültürel tarihiyle ilgili giyim eşyası, belge, bayrak, mücevher, silah vb'den oluşan 150 bini aşkın parça bulunuyordu. Önemli yapıtlar arasında İspanyol fatih Hérnan Cortés'in taşıdığı savaş sancağı ve İspanya kralı II. Carlos'un heykelcisi Luisa Roldán'ın yaptığı kabul edilen "Meryem Ana ve Çocuk İsa" adlı 18. yüzyıla ait bir heykel vardır.

ulusal yetki, uluslararası hukuk düzeni dışında tutulan konularla ilgili olarak devletlere tanınan düzenleme yetkisi. Bazı kaynaklarda uluslararası "münhasır yetki" olarak da geçen ulusal yetki, pozitif uluslararası hukuka Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'yle girmiştir. Uluslararası uyuşmazlıkların Konsey'ce çözümlenmesine ilişkin hükümdeki düzenlemeye göre, herhangi bir devletin ulusal yetki iddiasını kabul eden Konsey bu durumu bir raporla saptayacak ve hiçbir çözüm yolu tavsiye etmeyecekti. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın da hiçbir hükmü, özü bakımından ulusal yetkiye giren konulara Birleşmiş Milletler'in karışmasına izin vermez. Birleşmiş Milletler üyeleri bu türden işleri Birleşmiş Milletler Antlaşması uyarınca bir çözüme bağlamaya zorlanamaz. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda bir konunun ulusal yetkiye girip girmediğini saptayacak yetkili bir organ belirlenmemiştir. Uluslararası Adalet Divanı uygulamasında bir devletin herhangi bir konuda uluslararası bir antlaşmaya taraf olması durumunda o konunun artık ilgili devletin ulusal yetkisi içinde olmadığı kabul edilmektedir.

ulusallaştırma, MİLLİLEŞTİRME olarak da bilinir, özel girişimcilerin elinde bulunan doğal kaynak, hizmet ve kuruluşların siyasal, toplumsal ya da ekonomik nedenlerle ulus adına devlete geçirilerek kamu yararına göre düzenlenmesi. Daha dar bir tanımla ulusal bir nitelik kazandırmak üzere yabancı iktisadi kuruluşlara el koyma anlamına da gelir. Ulusallaştırma ile sosyalleştirme, devletleştirme(*) ve kamulaştırma(*) gibi benzer kavramlar arasında bazı önemli farklar vardır. Sosyalleştirme özel iktisadi girişimlerin devlet, işçi ve tüketici temsilcilerinin yönetimindeki kamu teşebbüslerine dönüştürülmesini, ayrıca toplumsal açıdan büyük önem taşıyan bazı mesleklerin (örn. hekimlik) devletin yönetimi altına alınmasını içerir. Devletleştirme özel nitelikteki sanayi, ticaret ve hizmet kuruluşlarının kamu yararı amacıyla devlet mülkiyetine geçirilmesini kapsar. Oysa ulusallaştırma işleminde özel niteliğini yitiren girişime devletten ayrı bir tüzel kişilik ve idari ya da teknik ve ekonomik özerklik verilir. Kamulaştırmanın ulusallaştırmadan temel farkı, kamu hizmetlerinin yürütülebilmesi için gerek duyulan taşınmazlara el koymayla sınırlı olmasıdır.

Ulusallaştırma ilke olarak bir yasama işlemiyle yapılır ve ulusallaştırılan özel girişimin maliklerine yasanın öngördüğü uygun bir tazminat ödenir. Bununla birlikte sosyalist rejimlerde ulusallaştırma çoğu kez tazminatsız el koyma biçimini alır. Ulusallaştırılacak girişimlerin saptanmasında önem taşıyan konu, bunların sektör (bankacılık, madencilik, ulaştırma, sigortacılık vb) düzeyinde ve büyüklükleri açısından objektif ölçütlere göre belirlenmesidir. Bir özel kuruluş ulusallaştırıldıktan sonra eski biçimini koruyarak etkinliğini sürdürebileceği gibi yeni bir kurum olarak da düzenlenebilir. Ama her durumda kuruluşun personeli

kamu görevlisi statüsüne girer ve malları da kamu malı niteliği kazanır. Ulusallaştırmayla birlikte kamu yararı amacına yönelen kuruluşun denetimi de genellikle yasama organının eline verilir.

Daha çok 20. yüzyılda sosyalist ülkelerde başlayan ulusallaştırmaya sonraki yıllarda Fransa, İngiltere ve Avusturya gibi kapitalist ülkelerin yanı sıra doğal kaynaklarını korumak ve dışa bağımlılığı azaltmak isteyen çok sayıda azgelişmiş ülke de başvurmuştur. Bu uygulamaların çoğunda ulusallaştırılan sektörlerin başında madencilik, ağır sanayi, ulaştırma, bankacılık, elektrik üretimi ve dağıtımı gelmektedir. Ulusallaştırmaya konu olan girişimlerin yabancılara ait olduğu durumlarda sık sık uluslararası hukuk uyuşmazlıklarıyla karşılaşılmaktadır. Çeşitli diplomatik olayların ve uluslararası hakemliklerin sonunda, uygun tazminatın ödenmesi koşuluyla tekil ulusallaştırma işlemlerinin yasal sayılması ilkesi benimsenmiştir. Bu ilkenin geniş çaplı ulusallaştırma hareketlerinde de geçerli olup olmadığı henüz tartışma konusudur.

Ulusallaştırmayla birlikte gündeme gelen bir konu da yabancı ülkelerdeki yatırımların korunmasıdır. Buna özellikle önem veren ABD, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ulusallaştırmaya karşı güvence sağlayan ve bir uyuşmazlıkta davayı Uluslararası Adalet Divanı'na götürmeyi zorunlu kılan antlaşmalar imzalama yoluna gitmiştir. ABD yönetiminin özel kuruluşlara sağladığı bir önlem de ulusallaştırmaya karşı sigortadır. Ulusallaştırmanın ciddi sorunlara yol açtığı olaylar arasında, Mısır'ın 1956'da Süveyş Kanalını ulusallaştırmasını izleyen uluslararası bunalım sayılabilir.

Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl sonlarından başlayarak yabancı girişimcilere imtiyazlı kamu hizmeti olarak kurdurduğu demiryolları, maden işletmeleri, su, havagazı, elektrik üretim ve dağıtımı, telefon, deniz fenerleri gibi girişimler 1928-40 arasında imtiyaz satın alma yoluyla ulusallaştırılmış, bunlardan bir bölümü merkezi kamu kuruluşu niteliğindeki iktisadi devlet teşebbüslerine dönüştürülürken, bir bölümü de kent belediyelerine devredilmiştir.

Uluslar Topluluğu, İngilizce THE COMMONWEALTH ya da THE COMMONWEALTH OF NATIONS, eskiden (1931-46) İNGİLİZ ULUSLAR TOPLULUĞU, İngilizce BRITISH COMMONWEALTH OF NATIONS, Büyük Britanya ile geçmişte Büyük Britanya'ya bağlı olan bazı egemen devletlerin oluşturduğu gönüllü birlik. Uluslar Topluluğu Büyük Britanya İmparatorluğu'nun tarihsel evriminin ürünüdür. Topluluğa üye devletler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra İngiltere'yle dostluk ve işbirliğini sürdürmeyi, Büyük Britanya hükümdarını birliğin simgesel başı olarak tanımayı kabul etmiştir.

Sömürgelere geniş özerklik tanımaya dayalı geleneksel İngiliz politikası 19. yüzyılda bir dizi bağımlı devletin doğmasına yol açtı. Parlamenter yönetim biçimine alışmış çok sayıda Avrupalının yaşadığı bu devletlerin hükümranlık alanı oldukça genişti. 1920'lerden sonra imparatorluğun çeşitli kesimlerinde milliyetçi hareketler hızla yayıldı. 1931'de "İngiliz Uluslar Topluluğu" adına özellikle yer veren Westminster Tüzüğü'yle bağımlı devletlere imparatorluk içinde özel bir konum tanındı. 1946'da İngiliz sıfatı resmî kullanımdan çıkarıldı. 1947'de Hindistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinden sonra birçok ülkeye bağımsızlık tanınması Uluslar Topluluğu'nun yeniden tanımlanmasını gerektirdi. 1948'de Hindistan, Pakistan ve Seylan nüfusunun çoğunluğu Avrupalı olmayanlardan oluşan ilk ülkeler olarak Uluslar Topluluğu'na üye oldu; aynı yıl bağımsızlığını kazanan Birmanya ise üye olmayı reddetti. Uluslar Topluluğu adının daha geniş bir anlam kazanması üye ülkelere parlamenter olmayan ya da cumhuriyetçi yönetim biçimleri arasında seçim yapma ve birlikten ayrılma olanağı sağladı. Bunun sonucunda 1948'de İrlanda Cumhuriyeti, 1961'de Güney Afrika ile 1972'de Pakistan birlikten ayrıldı.

Uluslar Topluluğu'nu bir arada tutan bağlar çok çeşitliydi. Özellikle eski dominyonlar için geçerli olan duygu bağının yanı sıra ticaret, yatırım ve para anlaşmaları ile göçler, ortak eğitsel, mesleki ve hukuksal miras bunlar arasındaydı. 1950'den sonra bağımsızlığını kazanan devletlerin çoğu Uluslar Topluluğu'na üye olmayı seçti. 1965'te Londra'da Uluslar Topluluğu etkinliklerinin düzenlenmesi ve eşgüdümünün sağlanmasıyla görevli bir sekreterya kuruldu.

Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler'in (BM) başlıca yargı organı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'nın yerini almak üzere Ocak 1946'da oluşturulmuştur.

Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin verdiği yetkiye dayanarak hazırlanan Milletlerarası Daimi Adalet Divanı Statüsü, Aralık 1920'de kabul edilerek imzaya açıldı ve Eylül 1921'de yürürlüğe girdi. Divan başlangıçta 11, daha sonra yapılan bir değişiklikle 15 yargıçtan oluşmaktaydı. Meclis ile Konsey'in, Daimi Hakem Mahkemesi'ndeki ulusal gruplarca belirlenen adaylar arasından seçtiği yargıçların görev süresi dokuz yıldı. Divan'a başvurma yetkisi yalnızca devletlere tanınmıştı. Meclis ve Konsey de Divan'dan tavsiye görüşü isteyebiliyordu. Divan'ın yargı yetkisi, uyuşmazlığa taraf olan devletlerin isteğine bağlıydı. Bu, bir uyuşmazlığa ilişkin özel bir anlaşmayla olabileceği gibi, daha önce belirli koşullar çerçevesinde Divan'a zorunlu yargı yetkisi verilmesi biçiminde de olabilirdi. II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939'da Divan'ın zorunlu yargı yetkisini tanımış olan devletlerin sayısı 41'i buluyordu.

Görev yaptığı dönemde önüne gelen davalardan 18'inde uyuşmazlıkları çözen, ikisinde yetkisizlik kararı alan ve 27 tavsiye görüşü bildiren Milletlerarası Daimi Adalet Divanı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yerini Uluslararası Adalet Divanı'na bıraktı.

Uluslararası Adalet Divanı'nın kuruluşu, yapısı ve görevleri Milletlerarası Daimi Adalet Divanı Statüsü'ne dayanan ve BM Antlaşması'nın ayrılmaz bir parçasını oluşturan bir statüyle belirlenmiştir. BM'nin bütün üyeleri Statü'ye *ipso facto* taraftır. BM'ye üye olmayan devletler ise Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi doğrultusunda Genel Kurul'un belirleyeceği özel koşullarla Statü'ye taraf olabilir. Uluslararası Adalet Divanı, Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi'nin seçtiği, her biri ayrı ülke yurttaşı 15 yargıçtan oluşur. Dokuz yıl için göreve gelen yargıçlar bu sürenin bitiminde yeniden seçilebilirler.

Uluslararası Adalet Divanı çalışmalarını Lahey'de yürütür, ama uygun gördüğünde başka bir yerde de toplanabilir. Statü uyarınca sürekli bir organ olduğundan, adli tatiller dışında sürekli oturum halinde olması gerekir. Özerk bir kuruluş olarak kendi başkanını ve başkan yardımcısını seçer, sicil görevlisi ile öteki görevlilerini atar. Başkan ile sicil görevlisinin sürekli Lahey'de oturması zorunludur.

Divan'ın görevi devletler arasındaki uyuşmazlıklara ilişkin kararlar almak olduğundan, davalara yalnızca devletler taraf olabilir. Statü'ye doğrudan ya da Güvenlik Konseyi'nin belirlediği koşullar uyarınca taraf olan bütün devletler Divan'a başvurabilir. Güvenlik Konseyi, tarafları mahkeme önünde eşitsiz duruma düşürecek koşullar öne süremez.

Statü tasarısının görüşüldüğü sırada, başta küçükler olmak üzere birçok devlet, Divan'a zorlayıcı kararlar alma yetkisi verilmesinden yanaydı. Böylece bir devlet, bir başka devletin rızası olmadan, ona karşı dava açabilecekti. Bu görüşe karşı olanlar ise, bazı devletlerin henüz zorlayıcı kararları benimsemeye hazır olmadığını ve onları buna zorlamanın Statü'yü benimsemekten kaçınmalarına yol açabileceği kanısındaydı. Böylece Milletlerarası Daimi Adalet Divanı Statüsü'nün 36'ıncı maddesindeki ihtiyari hüküm benimsendi. Çoğunluğun üzerinde anlaştığı bu kurala göre, Statü'ye taraf olan devletler, istedikleri zaman BM genel sekreterine dilekçe vererek zorlayıcı kararlara uymaya hazır olduklarını bildirebileceklerdi. Daha sonra 50'ye yakın ülke bu yönde bildirimde bulundu. Statü uyarınca devletler bu bildirimi koşulsuz ya da başka devletlerin de aynı yaptırımı kabul etmesi koşuluyla ya da belli bir süre için yapabilirler.

Divan çalışmalarını İngilizce ve Fransızca yürütür. Taraflar iki dilden birini kullanabilir. Bir dilde yapılan yazılı başvurular ve sözlü açıklamalar öteki dile de çevrilir. Kararlar ve görüşler her iki dilde kaleme alınır.

Bir anlaşmazlığın Divan'a getirilmesi için, tarafların bir anlaşmayla uyuşmazlık konusunu Divan'a bildirilmesi ya da taraflardan birinin tek taraflı olarak sicil görevlisine yazılı başvuruda bulunması gerekir. Yargılama işlemleri yazılı ve sözlü olmak üzere iki bölümde yürütülür.

Divan gerektiğinde tanık dinleyebilir ve araştırma yapıp rapor hazırlamak üzere bir uzmanlar komitesi atayabilir. İngiltere ile Arnavutluk arasındaki Korfu Geçidi anlaşmazlığında (1949) her iki yola başvuruldu. Kamboçya ile Tayland arasındaki Preah Vihear Tapınağı anlaşmazlığında (1962) ve Etiyopya ile Liberya ve Güney Afrika Cumhuriyeti arasındaki Güney Batı Afrika anlaşmazlığında (1966), uzmanlar ve her iki tarafın tanıkları dinlendi. İkinci davada Güney Afrika Cumhuriyeti'nin yerinde araştırma talebi Divan'ca benimsenmedi.

Divan görüşmelerini gizli yürütür. Çoğunluk oyuyla alınan kararlar, açık oturumda okunur. İki ayrı görüşün oyları eşitse, başkanın oyu belirleyici rol oynar. Güney Batı Afrika davasında yargıçlar 7-7 ikiye ayrıldığında, sorunu başkanın oyu çözmüştü. Divan üyelerinden biri, kararın tümüne ya da bir bölümüne katılmadığını ayrı bir yazıyla belirtebilir. Oybirliğiyle alınan karar sayısı çok azdır. Divanın kararları kesin olduğundan itiraz yolu kapalıdır.

Tarafların Divan kararlarına uymalarının nasıl sağlanabileceği tartışma konusu olagelmiştir. Bu sorun Statü'nün görüşmeleri sırasında California'nın San Francisco kentinde toplanan BM Uluslararası Örgütlenme Konferansı'ndaki (UNCIO) delegeleri de düşündürmüş ve BM Antlaşması'nın 94'üncü maddesine, BM'ye üye devletlerin "anlaşmazlıklara taraf oldukları takdirde Divan kararlarına uyacakları" görüşü eklenmiş ve şöyle denmişti:

"Taraflardan biri Divan kararlarına uygun olarak üzerine düşeni yerine getirmezse, öteki taraf Güvenlik Konseyi'ne başvurabi-

lir. Bu durumda Güvenlik Konseyi isterse tavsiyelerde bulunur ya da kararın uygulanması yönünde gereken önlemleri alır."

Şimdiye değin divan kararlarına yalnızca bir kez uyulmamıştır. Korfu Geçidi davasında İngiltere'ye verdiği zarara karşılık 843.947 ABD Doları ödemesi kararlaştırılan Arnavutluk, bu tazminatı ödemedi.

Divan Statüsü'nün 65. maddesine göre Divan, BM Antlaşması'nın yetkili kıldığı ya da bu antlaşmaya uygun olarak talepte bulunma yetkisi olan herhangi bir kuruluşun isteği üzerine herhangi bir konuda tavsiyede bulunabilir. BM Antlaşması'nın 96'ıncı maddesi bu tür tavsiyelerin Genel Kurul ya da Güvenlik Konseyi'nce istenebileceğini belirtir. Ayrıca Genel Kurul'un yetki verdiği öteki BM organları ve özel komisyonlar da bu yönde başvuruda bulunabilir. Başvuruların yazılı olması, durumun açıkça ortaya konması ve soruna ışık tutacak belgelerin de eklenmesi gerekir. Başvuruyu alan Divan, öteki anlaşmazlıklardakine benzer bir işleyişle çalışır. Yazılı ya da sözlü açıklamalarda bulunan devletler ve örgütler belli bir süre içinde öteki devletlerin belirttiği görüşlere ilişkin yorumda bulunabilirler. Tavsiyeler de kararlar gibi açık oturumda duyurulur.

Uluslararası Af Örgütü, İngilizce AMNESTY INTERNATIONAL (AI), kamuoyunu insan hakları ihlalleri konusunda bilgilendirmeyi amaçlayan uluslararası örgüt. Merkezi Londra'dadır. Özellikle ifade ve vicdan özgürlüğünün kısıtlanması ile rejim karşıtlarının tutuklanması ve işkence görmesine karşı duyarlıdır. Siyasal tutukluların serbest bırakılması ve gerektiğinde ailelerine yardım sağlanması için etkin çaba gösterir. 1977 Nobel Barış Ödülü Uluslararası Af Örgütü'ne verilmiştir.

AI Macaristan, Güney Afrika ve İspanya'da siyasal tutukluların avukatlığını üstlenen ve insan haklarının geliştirilmesi için ortak örgütlenmeye gidilmesi yolundaki çalışmalarıyla tanınan Peter Benenson'ın çabalarıyla 28 Mayıs 1961'de Londra'da kuruldu. Örgütün Uluslararası Yürütme Komitesi'nin başkanlığını 1961-75 arasında, 1974'te Nobel Barış Ödülü'nü alan Seán MacBride yürüttü. Örgütün kuruluşundan beş yıl sonra yıllık 25 bin sterlinlik bir bütçesi ve tamgün çalışan sekiz elemanı vardı. Yirmi yıl sonra ise yıllık bütçesi 2 milyon sterline, uluslararası sekreterliğinde çalışanların sayısı ise 150'ye ulaşmıştı; 40'ı aşkın ülkede ulusal seksiyon ya da büroları, yaklaşık 100 ülkede 200 bin üyesi vardı.

Uluslararası Af Örgütü, hükümetlerin olumsuz uygulamalarını basın duyuruları, yıllık raporlar ve açıklayıcı yazılar aracılığıyla duyurur. Ayrıca bütün dünya ölçeğinde, her biri 3-8 üyeden oluşan "kabul grupları" ile çalışır. Belli sayıda "vicdan suçlusu" ile ilgilenmeyi üstlenen bu gruplar, tutuklular salıverilinceye değin ilgili hükümete protesto mektupları yağdırır. Londra'da merkezdeki araştırma bölümü, bütün dünyada insan hakları savunucuları ve bütün ilgili taraflarla sürekli bağlantı içinde bulunarak, örgütün etkinlikleri için bir bilgi ağı oluşturur.

Uluslararası Af Örgütü'nün simgesi dikenli telle sarılmış, yanan bir mumdur.

Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu, Fransızca BUREAU INTERNATIONAL DES POIDS ET MEASURES (BIPM), ölçü sistemlerini birleştirmek, temel ölçü standartları ve örnekleri oluşturmak, ulusal standartları onaylamak ve temel fizik sabitleri belirlemek amacıyla kurulmuş olan uluslararası örgüt. 20 Mayıs 1875'te Paris'te imzalanan bir anlaşmayla kurulmasına karar verilen örgüt çalışmalarına Ocak 1876'da başladı. 1921'de yeni bir anlaşma imzalandı.

Anlaşmayla, standartlarda yapılacak gerekli değişiklikleri ve yenilikleri görüşmek üzere dört yılda bir Genel Konferans toplanması ve konferans tarafından seçilecek 18 bilim adamından oluşan bir Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Komitesi ile çeşitli danışma komiteleri kurulması karar altına alınmıştır. Merkezi Sèvres'de (Fransa) bulunan büro, temel uluslararası standartların örneklerinin korunduğu bir depo ve ulusal standart örneklerinin karşılaştırılıp onaylandığı bir laboratuvar olarak da hizmet vermektedir. 1990'da büroya üye ülkelerin sayısı 47'ydi.

Uluslararası Amatör Atletizm Federasyonu (IAAF), 160'ı aşkın ülkenin ulusal spor kuruluşunun üye olduğu uluslararası pist ve alan sporları örgütü. 1912'de Stockholm'de kurulan federasyon 1936'dan sonra Uluslararası Kadın Spor Federasyonu'nun (FSFI) düzenlediği kadınlararası pist ve alan yarışmalarını da üstlendi. Federasyonun başlıca amaçları üyeleri arasında işbirliğinin gelişmesini sağlamak, sporcuların ırksal, dinsel ve siyasal nedenlerle uluslararası karşılaşmalardan dışlanmalarına engel olmak ve yarışmalarda uygulanacak kuralları saptamaktır. Pist ve alan sporlarındaki bütün dünya rekorları, IAAF'nin onayından geçer. Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin de tanıdığı federasyonun gelir kaynakları, üye ödentileri, yayın ve şampiyona gelirleridir. IAAF'nin merkezi Londra'dadır.

Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi, İngilizce INTERNATIONAL COUNCIL OF MONUMENTS AND SITES (ICOMOS), anıtlar ve sitlerin korunması ve onarılması konularında uluslararası düzeyde çalışma yapmak amacıyla Birleşmiş Milletler (BM) Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'ne (UNESCO) bağlı olarak 1965'te kurulan özerk örgüt. Merkezi Paris'tedir. Üç yılda bir toplanan Genel Kurul'un aldığı kararlar ve onayladığı programlar üye ülkelerin ulusal komitelerince uygulanır. Konseye mali desteği Uluslararası Kültürel Mirası Koruma ve Bakım Merkezi (ICCROM) sağlar. ICCROM 1968-74 arasında ICOMOS'un sekreterliği görevini de üstlenmiştir. 1967'den beri yayın organı olarak *Monumentum* adlı bir de dergi çıkarmakta olan ICOMOS'un etkinlikleri arasında koruma konusunda toplantı, seminer ve sempozyumlar düzenlemek, uzmanların eğitimi sorununa eğilmek ve belge toplamak da vardır.

ICOMOS'un Türkiye Ulusal Komitesi 1967'de kurulmuş, yönetmeliği 1975'te yayımlanmıştır. 1985'te yönetmelikte bazı değişiklikler yapılmıştır.

uluslararası anlaşma, devletler ve uluslararası kuruluşlar arasında ilişki kurmak, var olan bir ilişkiyi ortadan kaldırmak ya da değiştirmek amacıyla yapılan hukuki işlem. Karşılıklı iradelerin açıkça bir araya gelmesi ya da üstü kapalı irade açıklamasıyla ortaya çıkan ve buna bağlı olarak biçim ve kalıp bakımından çeşitli farklılıklar gösteren uluslararası anlaşmaların hepsi uluslararası hukukun bir parçası olan antlaşma hukukuna uygun olarak düzenlenir. Devletleri bağlayıcı ilişkilerin tipik aracı olan antlaşma(*) genel olarak uluslararası anlaşma kavramı içinde yer alır.

Belirli bir amaca ya da çeşitli amaçlara yönelik uluslararası örgütlerin kurulmasını öngören çok taraflı antlaşmalar daha çok kurucu anlaşma olarak bilinir. Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması (1945) hem çok taraflı bir antlaşmadır, hem de BM'nin kurucu anlaşmasıdır. Kurucu anlaşma niteliğini taşıyan bölgesel antlaşmalardan biri de 1948'de Amerika Devletleri Örgütü'nün (OAS) kurulmasını sağlayan Bogotá Sözleşmesi'dir. Uluslararası bir örgütün kuruluşu, daha geniş kapsama sahip bir çok taraflı antlaşmanın da parçası olabilir. Örneğin Versailles Antlaşması'nın (1919) I. Bölümü Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ni, XIII. Bölümü ise Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kuruluşunu içerir.

Yeni bir kavram olan devletlerüstü antlaşma, ilk kez altı Batı Avrupa ülkesince geliştirilen bir anlaşma türü için kullanılır. Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg 1951'de Paris Antlaşması'yla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (ECSC); 1957'de Roma Antlaşması'yla Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) ve aynı antlaşmayla Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu (Euratom) kurmuşlardır. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşması, yürütme organı üyelerinin kendilerini atayan hükümetlerden tamamen bağımsız olduklarını belirtir.

Uluslararası anlaşmaların tek yolu antlaşmalar değildir. Antlaşmanın gerektirdiği biçim koşullarından yoksun olan anlaşma tutanağı, anlaşma memorandumu ve geçici anlaşma gibi işlemler de anlaşma kapsamına girer. Sözleşme, protokol, bildirge, nihai senet, konkordato gibi biçime bağlı anlaşmaların yanı sıra nota değişimi ve mektup değişimi gibi daha az biçimsel anlaşma türleri de vardır.

Uluslararası yasaların bulunmadığı günümüz ortamında, uluslararası hukuku hızlı teknolojik gelişmelerin ve artan uluslararası karşılıklı bağımlılığın yarattığı yeni koşullara uydurmak için yeğ tutulan başlıca araç çok taraflı antlaşmalardır.

Büyük çeşitlilik gösteren uluslararası anlaşmalar, uluslararası ortamdaki işlevlerine göre sınıflandırılabilir. Bu işlevler üçe ayrılır: Uluslararası hukuku geliştirme ve yazılı hale getirme, devletler arasında yeni işbirliği ve bütünleşme alanlarını yaratma, mevcut ya da gizil uluslararası çatışmaları çözme.

uluslararası anlaşmazlıkların barışçı çözümü, devletler arasındaki hukuksal ve siyasal uyuşmazlıkların savaşa yol açmasının önlenmesi amacıyla kabul edilmiş olan çözüm yöntem ve kurumlarının oluşturduğu sistem. Uluslararası hukuk kurallarınca düzenlenmemiş olan bir alanda ya da var olan kuralların değiştirilmesiyle ilgili olarak ortaya çıkan siyasal uyuşmazlıklar, çıkar uyuşmazlıkları niteliği taşıdığından, çıkarları bağdaştıracak biçimde diplomatik yollardan çözülmeye çalışılır. Uluslararası hukuk kurallarının uygulanması ya da yorumuna ilişkin hukuksal uyuşmazlıkların çözümünde ise hakemlikten ya da yargı yolundan yararlanılır.

Siyasal uyuşmazlıkların diplomatik yoldan barışçı çözümü görüşme, dostça girişim, arabuluculuk, soruşturma, uzlaştırma ve Birleşmiş Milletler'ce (BM) çözüm gibi yöntemleri içerir. Görüşme, devletlerin yetkili temsilcileri aracılığıyla görüşlerini bağdaştırmaları ya da anlaşmazlığı öteki barışçı yollardan çözmeyi kararlaştırmalarıyla sonuçlanır. Kamuoyunun etkisinin önlenmesi için görüşmeler genellikle gizli olarak yürütülür. Dostça girişim iki yanlı görüşmeye çeşitli nedenlerle yanaşmayan, anlaşmazlığa düşmüş devletler arasındaki gerginliği yumuşatarak görüşmelerini sağ-

lamak için bunların dışındaki bir ya da birkaç devletin çok ileri gitmeyen girişimidir. Arabuluculuk (*), bir devletin ya da kişinin, anlaşmazlığa düşmüş devletlerin görüşmeler yapmaya yönlendirilmesi yanında bu görüşmelere katılarak somut çözüm önerilerinde bulunması yöntemidir. Bu önerilerin taraflarca kabul edilmesi zorunlu değilse de, kabul edilmemesi durumunda arabuluculuk sona erer. Soruşturma devletler arasında uyuşmazlığa yol açan bir olayın ya da durumun nesnel öğelerinin yansız bir biçimde saptanıp açıklığa kavuşturulması için yapılır. Bu amaçla uluslararası soruşturma komisyonu yönteminden yararlanılır. BM Antlaşması'nın 34. maddesi bu yöntemi öngördüğü gibi, Uluslararası Adalet Divanı'nın statüsü de bu gibi komisyonların kurulması yetkisini içerir. Uzlaştırma devletler arasında uyuşmazlığa konu olan olayların aydınlatılarak bir çözüm üzerinde uzlaşma sağlanması için önerilerde bulunulmasıdır. Bu yöntem uzlaştırma komisyonları aracılığıyla uygulanır. Uyuşmazlıkların BM'ce çözümü de bu örgütü kuran antlaşmanın 12, 34, 36 ve 37. maddelerinde öngörülmüştür. Buna göre BM Genel Kurulu uyuşmazlık konularını görüşerek tavsiye kararları alabileceği gibi, Güvenlik Konseyi de uluslararası barış ve güvenliği bozma eğilimi gösteren uyuşmazlıkları soruşturarak bu konuda çözüm önerilerini kararlaştırabilir; gerekli görüldüğünde tarafları barışçı çözümlere zorlayabilmek için ambargo ve benzeri yaptırımları öngörebilir. Güvenlik Konseyi bir uyuşmazlığa el koymuşsa, Genel Kurul o uyuşmazlık hakkında artık herhangi bir görüşme yapamaz.

Hukuksal uyuşmazlıkların çözüm yollarından en eski olanı, 1907 Lahey uluslararası hakemlik yöntemidir. Bir uluslararası hukuk kuralının varlığı ya da yorumu üzerinde anlaşmazlığa düşen devletler bunun çözümü için seçecekleri kişi ya da kurullara hakemlik görevi verebilir. Bu takdirde hakemlik kararına uyulması zorunludur. Hakemlikle ilgili ilk kurallar 1899'daki I. Lahey Barış Konferansı'nda kabul edilmiş, 1907'deki II. Lahey Barış Konferansı'nda geliştirilmiş ve yeni bir sözleşme kimliğine büründürülmüştür. Lahey sözleşmeleri bir Sürekli Hakemlik Divanı yaratmıştır. BM'ce 1949'da kabul edilerek ertesi yıl yürürlüğe konan Hakemlik Genel Senedi uluslararası bir hakemlik kurulu öngörmüştür. Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin 29 Ekim 1957'de imzaladıkları Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü Sözleşmesi de uluslararası hakemliği düzenleyen hükümler içermektedir (*bak.* tahkim).

Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali, iki yılda bir Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde açılan uluslararası sergi. Birincisi 1986'da düzenlenen bienalin amacı, plastik sanatlar alanındaki çağdaş eğilimleri sergilemek ve dünya ülkeleri arasında sanatın ortak diliyle bir "dostluk ve barış" ortamının oluşmasına katkıda bulunmak biçiminde tanımlanmıştır. Sergi resim, heykel, özgün baskı ve seramik dallarındaki yapıtlardan oluşur. 1992'de düzenlenen dördüncü bienale 14 ülkeden sanatçılar katılmıştır.

Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı, İngilizce INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY (IAEA), atom enerjisinin dünyada barış ve refaha katkısını artırmayı amaçlayan hükümetler arası özerk örgüt. Üye ülkelere sağladığı yardımların askeri amaçlarla kullanılmamasını öngörür. 23 Ekim 1956'da kurulmuş, kuruluşta onaylanan statüsü 29 Temmuz 1957'de yürürlüğe girmiştir. Etkinlikleri arasında tıp, tarım, sulama ve sanayi alanlarında atom enerjisinden yararlanılması konusunda araştırma yapmak; teknik bilgi ve beceri değişimini destekleyici konferans ve eğitim programları düzenlemek, bu alanlarda burs vermek ve yayın yapmak; özellikle azgelişmiş ülkelere teknik yardım sağlamak; radyasyondan korunma önlemleri almak ve bunların uygulanmasını denetlemek sayılabilir.

Her yıl tüm üyelerin katılmasıyla oluşan Genel Toplantı'da bütçe ve programlar onaylanır. Otuz dört üyeli Yönetim Kurulu ajansın kuruluş amaçlarına uygun işlevleri yerine getirir; öbür ajans programlarını sekreterlik yürütür. Merkezi Viyana'dadır.

Uluslararası Bale, İngiliz dans topluluğu. 1941'de Mona Inglesby tarafından klasik baleyi çeşitli kentlerde ve taşrada yeni izleyicilere tanıtmak amacıyla kuruldu. Gösterilerini sinema ve meydan tiyatrolarının yanı sıra daha alışılmış sahnelerde de sunan topluluk Nicolas Sergeyev'in yönetiminde başta Fokine'inkiler olmak üzere tam uzunluktaki çeşitli bale yapıtlarını repertuvarına aldı. İtalya, İspanya ve İsviçre'de başarılı turnelere çıktı. Üyeleri arasında Moira Shearer, Nina Tarakanova ve Ernest Hewitt gibi ünlü dansçıların bulunduğu topluluk 1953'te dağıldı.

Uluslararası Bale Yarışması, dünyanın en saygın dans yarışmalarından biri. Her ülkeden kadın ve erkek dansçılara açık, Olimpiyat Oyunları'nınkine benzer bir amaca yöneliktir. İlki Temmuz 1964'te Bulgaristan Kültür Bakanlığı'nca Varna kentinde düzenlendi; amaç, uluslararası çapta ilgi çekecek bir dans olayı yaratmak, dansçıların, koreografların, yönetmenlerin ve öğretmenlerin ustalıklarını ortaya koymalarını ve birbirlerinin yeteneklerinden yararlanmalarını sağlamaktı. 1965, 1966 ve 1968'de yapılanlardan sonra iki yılda bir düzenlenen yarışmalara Moskova, Tokyo ve Jackson (Mississippi) gibi kentler de ev sahipliği yaptı. Uluslararası Bale Yarışmaları Kurallar Komitesi'nin atamayla göreve gelen tarafsız üyelerinin değerlendirdiği yarışmalar üç turda gerçekleştirilir. Yarışmacılar eleme yöntemi ile tur atlarlar. Temsil edilen ülkeler arasındaki siyasal ayrılıklar hakem komitesinin kararlarına sık sık karşı çıkılmasına yol açmıştır.

Açılış gecesi töreni, yarışma meşalesinin yakılmasıyla sona erer. Ertesi gün başlayan birinci turda genellikle klasik çeşitlemelere ve 1925 sonrası çağdaş baleden zorunlu hareketlere yer verilir. Dansçılar gösterilerini Kurallar Komitesi'nin belirlediği koreografların yapıtlarından seçerler. İkinci turda, 1974'ten sonra geliştirilen zorunlu hareketler yapılır. Üçüncü turda gene klasik ve çağdaş parçalar yer alır. Başarılı yarışmacılar, gençler ve büyükler gruplarında altın, gümüş ve bronz madalyalarla ödüllendirilir. Çok sayıda büyük dansçının katıldığı bu yarışmalar bunların birçoğuna uluslararası düzeyde adlarını duyurma olanağı sağlamıştır.

Uluslararası Birim, İngilizce INTERNATIONAL UNIT (IU), farmakolojide, vitamin, hormon, toksin gibi maddelerin, uluslararası standartlara göre denendiği zaman belirli bir etki gösteren miktarı. Bazı maddeler için Uluslararası Birim, maddenin saflaştırılmış belirli bir halinin ağırlığı olarak tanımlanmıştır; örneğin, bir gram vitamin A asetat $2{,}904 \times 10^6$ UB içerir. Kütle, uzunluk gibi fiziksel niceliklerin uluslararası birimleri için *bak.* Uluslararası Birimler Sistemi.

Uluslararası Birimler Sistemi, SI SİSTEMİ olarak da bilinir, Fransızca SYSTÈME INTERNATIONALE D'UNITÉS, metre sistemi(*) birimlerinden türetilen ve bu sistemin kapsamının genişletilmesiyle oluşturulan, uluslararası onlu ağırlık ve ölçüler sistemi. 1960'ta toplanan Ağırlıklar ve Ölçüler Genel Konferansı'nda kabul edilerek yürürlüğe konmuştur.

19. ve 20. yüzyılda bilim ve teknolojinin hızla gelişmesiyle birlikte bilim adamları kendi gereksinimlerini karşılamak amacıyla çok sayıda birim sistemi geliştirdi. Bu durumun neden olduğu karışıklığı önlemek amacıyla ilk olarak MKS (metre-kilogram-saniye) sistemi geliştirildi. 1937'de toplanan Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Komitesi temel elektrik birimlerinin tanımlarını yaparken, kuvvet birimi newton, enerji birimi joule ve güç birimi watt olmak üzere üç yeni birimin de tanımlarını verdi. Buna göre bir newton, bir kilogramlık kütleye saniyede 1 m'lik ivme kazandıran kuvvet; bir joule, bir newtonluk kuvvetin uygulama noktasının kuvveti doğrultusunda 1 m yer değiştirmesi durumunda yapılan iş; bir watt ise, bir saniyede bir joulelük işin yapılması için gerekli güç olarak tanımlandı. Bu birimler geçmişte önemli çalışmalar yapan bilim adamlarının adını taşır.

1960'ta kabul edilen ve temeli MKS sistemine dayalı olan Uluslararası Birimler Sistemi'nin yedi temel birimi şöyle tanımlanır: Uzunluk birimi metre, kripton-86 atomunun tayfındaki turuncu-kırmızı çizginin vakum içindeki dalgaboyunun 1.650.763,73 katı; kütle birimi ve 1.000 grama eşit olan kilogram, Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu'nun Sèvres'deki (Fransa) merkezinde saklanan platin ve iridyum standart örneğinin kütlesi; zaman birimi saniye, sezyum-133 atomunun taban durumundaki iki aşırı ince düzeyi arasındaki elektron geçişine karşılık gelen ışınımın 9.192.631.770 çevrimlik süresi; elektrik akımı birimi amper, bir ohmluk dirençten geçen bir volt gerilimin oluşturduğu akım (serbest uzayda, birbirinden bir metre uzaktaki iki telin arasındaki elektromagnetik kuvvet olarak da tanımlanır); ışık şiddeti birimi mum (kandela), platinin standart atmosfer basıncındaki (101.325 newton/m^2) katılaşma sıcaklığında (y. 1.773°C) 1/600.000 m^2'lik bir kara cismin yüzeyine dik doğrultudaki aydınlatma gücü; madde miktarı birimi mol, karbon-12'nin 12 gramındakine eşit sayıda molekül ya da atom içeren madde miktarı; termodinamik sıcaklık birimi kelvin (*bak.* mutlak sıfır). Öbür tüm birimler bu yedi temel birimden türetilebilir.

Uluslararası Buzdağı Devriyesi, "Titanic"in 1912'de bir buzdağına çarparak batmasından sonra Atlas Okyanusunun kuzeyinde deniz ticareti yapan 16 ülke tarafından kurulan (1914) devriye. Atlas Okyanusunun kuzeyinde, buzdağlarının oluşma mevsimi olan şubattan ekime değin görev yapar. ABD Sahil Koruma Birliği'ne bağlı radar, loran ve sualtı ses aygıtlarıyla donatılmış uçak ve gemiler devriyeye önemli katkıda bulunur. Ama buzun elektriksel özellikleri nedeniyle, bu elektronik aygıtlar çalkantılı sulardaki buzdağlarının yerini saptayamaz ve birçok durumda yetersiz kalır. Bu nedenle uçaktan, kötü havalarda da gemiden çıplak gözle ya da optik aygıtlarla gözlem yapmak gerekir. Devriye buzdağlarının ye-

rini saptar, izler, sürüklenme yönünü kestirmeye çalışır ve çevredeki gemileri uyarır. Tehlikeli buzdağlarını bombalar ve sualtı patlayıcılarıyla yok etme girişimlerinden sonuç alınamamıştır. Bu yollar büyük buzdağların yalnızca dörtte birlik bölümünü parçalayabilmektedir. Buzdağlarını, yoğun trafiği olan deniz yollarından uzaklaştırmak için kablolarla gemilere bağlayıp istenen yöne çekme yöntemi ise başarılı olmaktadır.

Uluslararası Çalışma Örgütü, İngilizce INTERNATIONAL LABOUR ORGANISATION (ILO), bütün dünyada işçilerin çalışma koşullarını ve yaşam düzeylerini geliştirmeyi amaçlayan, Birleşmiş Milletler'e (BM) bağlı uzman kuruluş. I. Dünya Savaşı'nı izleyen Paris Barış Konferansı'nda (1919) Milletler Cemiyeti'ne bağlı bir örgüt olarak kuruldu. II. Dünya Savaşı sırasında Milletler Cemiyeti'nin ortadan kalkmasından sonra da varlığını sürdürdü. BM'nin kurulması üzerine 1946'da bu örgüt bünyesinde yer alan ilk uzman kuruluşlardan biri oldu.

ILO'nun başlıca görevi tek tek ülkelerdeki çalışma yasalarında ve bu alana ilişkin uygulamalarda standartları geliştirmek ve ileriye götürmektir. ILO bu amaçla sosyal politikalar, işgücü eğitimi ve kullanımı konularında teknik yardım sağlar, kooperatifleri ve kırsal bölgelerdeki sanayileri özendirir. İşçilerle ilgili istatistikler toplar ve uluslararası rekabet, işsizlik, eksik istihdam, işçi-işveren ilişkileri, ekonomik kalkınma ve teknolojik değişimin yarattığı toplumsal sorunlarla ilgili araştırmalar yürütür. Uluslararası göçmenlerin korunması, sendikal hakların ve öbür insan haklarının savunulması, işçilerin ekonomik ve toplumsal kararlara ortak edilmesi gibi sorunlarla da ilgilenir. Ayrıca işçi, işveren ve hükümet temsilcileriyle sürekli bir düşünce alışverişini sağlamaya çalışır.

Kuruluşundan sonraki ilk 10 yılda yasal düzenlemelere ve araştırma çalışmalarına ağırlık veren ILO, üye ülkelerin işçileriyle ilgili yasalarda en uygun asgari standartların belirlenmesi ve bu standartların yükseltilmesi, işçi, işveren ve hükümet temsilcileriyle işbirliğinin sağlanması için çaba gösterdi. 1930'larda ise dünya çapındaki işsizlik ve ekonomik bunalımla mücadele yollarını aramakla uğraştı. Ama önerdiği uluslararası çapta bayındırlık programları, ulusal karar organlarını etkileme açısından o dönemin koşullarına göre çok ileri önerilerdi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa sömürge imparatorluklarının parçalanması ve gelişme yolundaki ülkelerden gelen talepler, ILO'ya yeni görevler yükledi. Örgüt bünyesinde de gelişmiş Avrupa ülkeleri yerine Üçüncü Dünya'nın azgelişmiş ülkeleri çoğunluğa geçti. Bu dönemde örgüte bağlı olarak Çalışma Etütleri Enstitüsü, Uluslararası Teknik ve İleri Eğitim Merkezi ile Dünya İstihdam Programı gibi kurumlar oluşturuldu. 1969'da 50. kuruluş yıldönümünü kutlayan ILO'ya Nobel Barış Ödülü verildi. ABD 1977'de ILO'ya "politika"nın egemen olduğu iddiasıyla örgütten ayrıldıysa da 1980'de yeniden örgüte girdi. ILO'nun öbür uluslararası örgütlerden farklı bir yönü de üye devletlerin hükümetlerinin yanı sıra işçi, işveren ve özellikle sendika temsilcilerinin de örgütte yer almasıdır.

Ülkelerin ILO'daki temsilcileri her yıl Uluslararası Çalışma Konferansı'nda bir araya gelirler. Örgütün yürütme yetkisi konferans tarafından seçilen Yönetim Kurulu'nda toplanır. Sürekli bir sekreterlik ve profesyonel elemanlardan oluşan Cenevre'deki Uluslararası Çalışma Bürosu, ILO'nun günlük çalışmalarını yürütür. Büroda atamayla gelmiş bir genel müdürün yönetiminde uluslararası memurlar ve teknik yardım uzmanları bulunur. ILO'nun çok yönlü etkinliklerine ilişkin bilgiler *Catalogue of Publications*'ın (Yayın Katalogu) yanı sıra aylık olarak yayımlanan *International Labour Review* ve *Year Book of Labour Statistics*'te (Çalışma İstatistikleri Yıllığı) yer alır.

Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girince ILO'nun da doğal üyesi oldu. Ama yeterli çalışma mevzuatının bulunmayışı, sendikaların henüz kurulamamış olması, ekonomik bunalım ve savaş yıllarının araya girmesi gibi nedenlerle, 1946'ya değin örgüt çalışmalarına katılımı sembolik düzeyde kaldı. Sonraki yıllarda iki dönem (1948-51, 1954-57) Türkiye'ye Yönetim Kurulu'nda yer verildi. Bununla birlikte örgütle ilişkilerini yeterli düzeyde geliştiremeyen Türkiye, özellikle 1980 sonrasında sendika özgürlüğü ve grev hakkına getirilen kısıtlamalar üzerine ağır eleştirilere uğradı. Türkiye 1989'da, İş ve Meslek Bakımından Ayrım Hakkında 111 Sayılı Milletlerarası Çalışma Sözleşmesi'ne aykırı davrandığı gerekçesiyle ILO belgelerinde "kara liste" olarak nitelenen bir "özel paragraf"ta yer aldı; ayrıca kamu çalışanlarına sendika hakkı tanımadığı gerekçesiyle de eleştirildi. 1992'de Sendika Özgürlüğü ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına İlişkin 87 Sayılı Sözleşme ile Kamu Hizmetinde Örgütlenme Hakkının Korunması ve İstihdam Koşullarının Belirlenmesi Yöntemlerine İlişkin 151 Sayılı Sözleşme'nin TBMM tarafından onaylanması Türkiye'nin "özel paragraf"tan çıkarılmasını sağladı.

uluslararası deniz trafiği kuralları, okyanus sularında geçerli deniz trafiği kuralları. 1965'te toplanan Denizde Can Güvenliği İçin Uluslararası Konferans'ın önerilerine uygun olarak yeniden gözden geçirilmiştir. Ülkelerin kendi iç sularına ilişkin kurallarla birlikte uygulanır. En önemli kurallar ışıkların renk ve düzenine, gündüz işaretlerinin büyüklük, biçim, renk ve düzenine, ses sinyallerinin nitelik, süre ve frekansına, birbirine yaklaşan iki geminin çarpışmadan kaçınmak için alması gereken önlemlere ve çarpışma durumunda sorumluluğun belirlenmesine ilişkin olanlardır. Motorlu gemiler ve yelkenliler açısından kurallar değişiklik gösterir. Küçük tekneler, deniz kuvvetlerine ait gemiler ve yapım özelliği bulunan gemiler için de bazı istisnalar benimsenmiştir.

Uluslararası Denizcilik Örgütü, İngilizce INTERNATIONAL MARITIME ORGANIZATION (IMO), Fransızca ORGANIZATION MARITIME INTERNATIONALE, eskiden (1948-82) HÜKÜMETLERARASI DENİZCİLİK DANIŞMA ÖRGÜTÜ, İngilizce INTER-GOVERNMENTAL MARITIME CONSULTATIVE ORGANIZATION (IMCO), Fransızca ORGANISATION INTERGOVERNMENTALE CONSULTATIVE DE LA NAVIGATION, uluslararası deniz taşımacılığı alanındaki teknik kural ve yönetmeliklerin saptanmasında işbirliği ortamı yaratmak, deniz ve seyir güvenliği konularında olabilecek en yüksek standartların benimsenmesini sağlamak ve uluslararası ticarette ayrımcı ve kısıtlayıcı uygulamalarla denizcilik şirketlerinin haksız uygulamalarını önlemek amacıyla kurulan Birleşmiş Milletler'e bağlı uzmanlık kuruluşu.

1948'de toplanan Birleşmiş Milletler Denizcilik Konferansı'nın hazırladığı bir sözleşmeyle kuruldu. Sözleşme 17 Mart 1958'de yürürlüğe girdi. İlk toplantısını Ocak 1959'da yapan örgüt, 22 Mayıs 1982'de bugünkü adını aldı.

Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün politikaları iki yılda bir toplanan Genel Kurul'da belirlenir. Genel Kurul toplantıları arasında örgütün yönetimini üstlenen 24 üye devletin temsilcilerinden oluşan Yürütme Konseyi yılda iki kez toplanır. Her yıl toplanan 16 üyeli Deniz Güvenliği Komitesi, Genel Kurul'a güvenlikle ilgili öneriler sunar. Komitenin tehlikeli malların taşınması, radyo haberleşmesi, yangından korunma, gemi tasarımı ve donanımı, cankurtaran araçları, kargo ve konteynerler gibi özel konularda çalışmalar yürüten alt komiteleri vardır. 1973'te Denizcilik Çevre Koruma Komitesi adlı yeni bir komite kurulmuştur. Örgütün günlük işlerinden sorumlu olan sekreterliğin merkezi Londra'dadır.

Uluslararası Dokümantasyon Federasyonu, Fransızca FEDÉRATION INTERNATIONALE DE DOCUMENTATION (FID), 1895'te Uluslararası Kaynakça Enstitüsü (Institut International de Bibliographie-IIB) adıyla kurulan uluslararası kütüphanecilik örgütü. Kaynakçaların sınıflandırılmasında tek ve merkezi bir yaklaşımın benimsenmesini amaçlayan IIB, Belçikalı avukat Paul Otlet ve Henri Marie Lafontaine tarafından kuruldu. Enstitü 1905'te Dewey Ondalık Sınıflandırma Sistemi'ni temel alan, Ondalık Sınıflandırma Sistemi(*) adlı daha gelişkin bir kaynakça düzenleme sistemi yayımladı. 1938'de ise bugünkü adını alarak uluslararası bir federasyon oldu. FID, uluslararası işbirliği yoluyla dokümantasyon alanındaki araştırma ve geliştirme çalışmalarını desteklemeyi amaçlar. Bu çalışmalar bilgilerin toplanması, saklanması, gözden geçirilmesi, dağıtılması ve değerlendirilmesini içerir. Federasyon birçok uluslararası örgütün danışmanlık görevini üstlenmiştir. 20. yüzyıl sonlarında 50'den fazla ülkede üyesi ve 300'den fazla bağlı kuruluşu olan federasyonun merkezi Brüksel'dedir.

Uluslararası Finans Kurumu, İngilizce INTERNATIONAL FINANCE CORPORATION (IFC), Birleşmiş Milletler uzmanlık kuruluşlarından biri. Dünya Bankası olarak da bilinen Uluslararası İmar ve Gelişme Bankası'nın (IBRD) bünyesinde olmasına karşın ayrı bir yasal statüsü vardır. Üye ülkelerde yeterli sermayesi bulunmayan özel girişimcilere finansman sağlamak ve azgelişmiş ülkelerin kalkınma çabalarını desteklemek amacıyla kurulmuştur. Dünya Bankası'nın yöneticileri aynı zamanda IFC'nin de yöneticileridir. Çalışmalarına resmen 24 Temmuz 1956'da başlayan kurumun merkezi Washington, D.C.'dedir.

Verdiği kredilerde hükümet garantisi aramayan IFC ayrıca, kendi türündeki kuruluşların çoğunun tersine, bu kredilerin kullanılacağı alanla ilgili koşul ileri sürmez. Kredilerin vadeleri her durumda görüşmeler yoluyla özel olarak saptanır ve genellikle 5 ile 15 yıl arasında değişir. Yatırımlarını çeşitlendirmeye çalışan IFC'nin finansman sağladığı alanlar arasında turizm, hayvan yemi, demir ve çelik, gübre üretimi, yayıncılık ve dokumacılık sayılabilir.

uluslararası gotik, gotik dönemin sonlarında (y. 1375-1425) bütün Avrupa'ya yayılan ve özellikle resim, minyatür, kitap bezeme sanatı, mozaik, duvar halısı, mine işi, vitray, işleme gibi küçük el sanatlarında görülen ortak üslup. Ortaya nasıl çıktığı kesinlikle bilinmemekle birlikte, büyük olasılıkla 13. yüzyıl ortalarında Fransa'da yaygınlık kazanan saray üslubundan doğduğu sanılır.

Uluslararası gotiğin temel özelliği stilizasyona önem verilmesidir. Soyluların yaşamları ya da kır sahneleri gibi dindışı temalar da çok kullanılmıştır. Üslubun bir başka özelliği, yapıtların yapıldığı yerlerin ve tarihlerin ayırt edilememesidir. Örneğin İngiltere kralı II. William'ı koruyucu azizleriyle birlikte Meryem Ana ve Çocuk İsa önünde dua ederken gösteren "Wilton Diptiği"nin Fransa'da mı, yoksa İngiltere'de mi yapıldığı bilinmez; yapım tarihi de tartışmalıdır. Avignon, Siena, Floransa, Venedik, Paris, Dijon ve Prag uluslararası gotik üslubun önemli merkezleriydi. Bu dönemde sanatçıların çeşitli merkezler arasında sık sık gidip gelme olanağı bulmaları kültürel etkileşimi hızlandırmıştı. Örneğin Prag Katedrali'nin mimarları Fransızdı ve Fransız gotiği Bohemya'ya onların aracılığıyla girmişti. Papalığın Fransa'da Avignon'a taşınması (1309-77) İtalyan sanatçıları da buraya çekmişti. Felemenkli heykelci Claus Sluter Dijon'da, Limburg kardeşler de Paris'te çalışmışlardı. Limburg kardeşlerin orada yaptığı *Très riches heures du duc de Berry* (Berry Dükünün Dua Saatleri Kitabı) uluslararası gotik üslubun en zarif örneklerinden biridir.

uluslararası gün çizgisi *bak.* gün değişimi çizgisi

uluslararası hakemlik, devletler arasındaki uyuşmazlıkların, bu devletlerce seçilen hakemler ve gene bu devletlerce saptanan kurallar çerçevesinde, hukuka uygun olarak çözümlenmesi amacına yönelik hakemlik kurumu. *Ayrıca bak.* tahkim.

uluslararası hukuk, bağımsız devletler ile uluslararası kuruluşların uymak zorunda olduğu hukuk kuralları bütünü. Bu anlamda uluslararası hukuku ayrı ülkelerin yerel ya da ulusal hukuk düzenleri arasındaki ayrılıkları inceleyen devletler özel hukukundan ayırmak amacıyla bazen devletler genel hukuku terimi de kullanılır.

Uluslararası hukuk, uluslararası ilişkileri düzenleyen kuralları kapsar. Eskiden bu kurallara uymak zorunda olanlar yalnız devletlerdi. Günümüzde ise Uluslararası Kızılhaç Komitesi gibi örgüt ve kuruluşlar da uluslararası hukuk ilkelerine bağlı kalmak zorundadır.

Uluslararası hukukun konusuna şu alanlar girer: Uluslararası kişilik, devlet olma koşulları, devlet ve hükümetlerin tanınması, egemenlik hakkı, uyrukluk ve yabancıların hakları, suçluların geri verilmesi, sığınma, insan hakları, deniz hukuku (karasuları, deniz yataklarıyla okyanus tabanını işletme ve açık denizlerden yararlanma hakkı, deniz kirlenmesi), hava hukuku, uzay hukuku, uluslararası akarsular ve kanallar hukuku, yabancı ülkelerde yerleşmiş olan uluslararası hak sahiplerine ilişkin hukuk, devlet dokunulmazlığı, diplomasi ve konsolosluk ilişkileri, uluslararası işlemler, antlaşma, sözleşme ve anlaşmalar, devletlerarası veraset, uluslararası örgütlerde veraset, uluslararası anlaşmazlıklar, savaş ve tarafsızlık, uluslararası anlaşmazlıkların yargı yoluyla çözülmesi.

Uluslararası hukuk, çeşitli devletlerle uluslararası örgütlerin barış içinde bir arada yaşama zorunluluğundan doğmuştur. Bu amaca ulaşmanın güçlüğü, uluslararası hukukun ne ölçüde etkili olduğu sorusunu sık sık gündeme getirir. Uluslararası yaptırım gücüne sahip etkili bir kurumun olmayışı, birçok kişiyi uluslararası hukukun gerçek bir hukuk dalı olup olmadığını tartışmaya yöneltmiştir. Bununla birlikte devletler ve uluslararası kuruluşlar, karşılıklı işbirliğini güçlendirecek hukuk kurallarına uymada gittikçe daha istekli davranmaktadır. Birçok ülke üzerinde anlaşmaya varılmış uluslararası hukuk ilkelerini kendi hukuk düzenlerine alma yolunu benimsemektedir. Uluslararası hukukun genel kurallarının, her devletin kendi yasalarından daha üstün sayılıp sayılmayacağı sorunu, uluslararası hukukun siyasal ve felsefi sorunlarla iç içe geçtiği bir tartışma konusudur.

Daha biçimsel açıdan uluslararası hukukun kaynağı, çeşitli ulusların gelenek ve uygulamaları, bilimsel yazılar, dünya çapında saygın uluslararası hukukçuların görüşleri, uluslararası antlaşma ve anlaşmalar, uluslararası mahkemelerin kararları, hükümetlere yapılan resmî tavsiyeler ve ülkelerin hukuk düzenleridir.

Uluslararası hukuk terimini ilk kez İngiliz düşünür ve hukukçu Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789; Ahlakın ve Yasamanın İlkelerine Giriş) adlı yapıtında ortaya atmıştır. Ama devletlerarası ilişkileri düzenleyen hukuk olarak uluslararası hukuk kavramı, bir devlet ve ayrı bir ulus olma anlayışının tarihte ilk kez ortaya çıktığı dönemlere değin gider. Eski Yahudi devletleri, 12 Yahudi kabilesinin uyacağı hukuk ile bunlar dışında kalanların hukuku arasında bir ayrım yapıyordu. Yahudiler dışındaki halklar da daha önce Vaat Edilmiş Topraklar'da yaşayan yedi halk ile bütünüyle yabancı topluluklar biçiminde ikiye ayrılmıştı. Eski Yunan kent devletlerinde de Helenler arasında geçerli "uygar" hukuk ile dünyanın geri kalan halklarına uygulanacak daha katı hukuk ayrımı vardı. Romalı hukukçular Romalılar için *ius civile* (medeni hukuk), yabancılar için *ius gentium* (bütün kavimler [ülkeler] için geçerli hukuk) ayrımını getirdiler. Ortaçağda Batılı Hıristiyan devletlerin ortaya çıkışıyla, uluslararası bir devletler topluluğu düşüncesi de gelişti. Modern uluslararası hukukun temelini oluşturan hukuk düşüncesi de bu gelişmenin ürünü olarak doğdu.

Uluslararası hukuk önem ve etkililik açısından yavaş, ama sağlam bir ilerleme gösterdi. 1873'te Brüksel'de Devletler Hukuku Reform ve Düzenleme Birliği (sonradan Uluslararası Hukuk Birliği) kuruldu. Birliğin amacı uluslararası hukuk ve karşılaştırmalı hukuk çalışmalarını geliştirmek, yasalar arasındaki çatışmanın giderilmesi için önerilerde bulunmak, hukukun birleştirilmesine çalışmak, uluslararası anlayış ve iyi niyetin gelişmesini sağlamaktı. Daha sonra Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması'nın 13. maddesi, BM Genel Kurulu'na, uluslararası hukuk alanında araştırma ve gelişmeleri destekleme yetkisini verdi. Bunun üzerine 1949'da Uluslararası Hukuk Komisyonu(*) kuruldu. Dünyadaki başlıca uygarlıkları ve başlıca hukuk düzenlerini temsil etmeyi amaçlayan bu kuruluşun BM Genel Kurulu'na getirdiği tavsiyeler ve öneriler, daha sonraki uluslararası konferansların ve sözleşmelerin temelini oluşturdu. Günümüzde üzerinde anlaşmaya varılmış uluslararası hukuk kurallarının ulusal yasalar içine alınması, ulusal hukuk düzenlerini tek bir uluslararası hedef doğrultusunda uyumlu hale getirmeyi sağlayacak en pratik ve etkili yol sayılabilir.

Uluslararası Hukuk Komisyonu, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu bünyesinde, uluslararası hukukun gelişimi ve kodifikasyonu için çalışmalarda bulunan organ. BM Antlaşması'nın Genel Kurul'a verdiği sınırlı yetki doğrultusunda oluşturulmuş, Nisan 1949'da çalışmalarına başlamıştır. Komisyon üyeleri, kendi devletlerinin temsilcileri değil, uluslararası hukuk alanında yetkinlikleriyle tanınmış bireyler olarak görev yaparlar. Görev süreleri beş yıldır; bu sürenin bitiminde yeniden seçilebilirler. Genel Kurul kararıyla yapılan üç değişiklik sonucunda komisyon üye sayısı 15'ten 34'e çıkarılmıştır. Komisyonun başlıca görevleri uluslararası hukuk tarafından henüz düzenlenmemiş ya da devletler uygulamasında henüz yeterli bir hukuki temele ulaşmamış konularda taslak antlaşmalar hazırlamak, devletlerin uygulamalarının teamül ve öğretinin geliştiği alanlarda uluslararası hukuk kurallarını daha kesin formüllere bağlayarak sistemleştirmektir.

Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu, İngilizce INTERNATIONAL CONFEDERATION OF FREE TRADE UNIONS (ICFTU). Dünya İşçi Sendikaları Federasyonu (World Federation of Trade Unions-WFTU) içindeki komünist eğilimli sendikalarla anlaşmazlığa düşerek bu örgütten ayrılan sendikaların 1949'da kurduğu örgüt. "Özgür ve demokratik sendikal hareketler arasında dünya çapında işbirliği sağlamayı" amaçlar. ICFTU'nun temel dayanağı Batı Avrupa'da ve Uluslar Topluluğu'na üye ülkelerde etkinlikte bulunan sendika federasyonlarıdır. American Federation of Labor-Congress of Industrial Organization'ın (Amerikan İşçi Federasyonu Sanayi Örgütleri Kongresi-AFL-CIO) 1969'da ICFTU'dan ayrılmasıyla örgütteki Amerikan katılımı oldukça zayıflamıştır. Konfederasyonun genel merkezi Brüksel'dedir.

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) 1961'den bu yana ICFTU üyesidir.

Uluslararası İstanbul Bienali, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından İstanbul'da iki yılda bir düzenlenen uluslararası plastik sanatlar sergisi. Bienalin İstanbul'un kültür birikimi ve ortamının üst düzeyde bir gösterisi ve kentin tarihini, çevresel ve güncel özgünlüğünü vurgulayan bir sanat etkinliği olması amaçlanmaktadır. 25 Eylül - 15 Kasım 1987'de düzenlenen ve ana teması "geleneksel yapılarda ve geleneksel çevrede çağdaş sanat" olan birinci bienale 9 ülkeden sanatçılar katıldı. Ana teması aynı olan ikinci bienal ise 25 Eylül - 31 Ekim 1989'da, 13 ülkeden sanatçıların katılımıyla düzenlendi. Sergi mekânı bulma sorunları ve mali güçlükler nedeniyle üçüncü bienal bir yıl ertelenerek 16 Ekim - 30 Kasım 1992'de yapıldı. İlk iki bienalde İstanbul'daki çeşitli mekânlarda sergiler açılmışken, üçüncü bienalde sergiler Büyükşehir Belediyesi Nejat Eczacıbaşı Sanat Müzesi'ne dönüştürülen tarihsel Feshane binasında açıldı. On beş ülkeden 78 sanatçının katıldığı bu bienalin ana teması "kültürel farklılıklar" olarak belirlendi. Bienalde sergilerin yanı sıra konferanslar da düzenlenmekte ayrıca bir katalog yayımlanmaktadır.

Uluslararası İstanbul Festivali, İstanbul'da her yıl haziranın ikinci yarısıyla temmuzun ilk yarısı arasında düzenlenen kültür ve sanat şenliği. 1973'te İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından başlatılmış, 1978'de Avrupa Müzik Festivalleri Birliği'ne katılmıştır.

1980'e değin çeşitli müzik türleriyle opera, dans ve tiyatro etkinliklerini içeriyordu. 1982'de festival kapsamında "Sinema Günleri" adı altında film gösterileri de yapıldı. Büyük ilgi gören bu gösterilere ertesi yıl

daha çok önem verildi. 1984'te İstanbul Festivali'nden bağımsız olarak sürdürülmeye başlayan bu gösteriler 1989'da da Uluslararası İstanbul Film Festivali(*) adını aldı. 1988'de bir müzik festivali olma yolunda bir adım daha atılarak, başlangıçtan beri önemli bir yer tutan tiyatro etkinlikleri de programdan çıkarıldı. O tarihten bu yana İstanbul'da bir de bağımsız Tiyatro Şenliği yapılmaktadır.

Bugün İstanbul Festivali'nin programında ağırlık, yerli ve yabancı solist ya da toplulukların resital ve konserlerindedir. Bunlar aşağıdaki başlıklar altında toplanmıştır: 1) Orkestra konserleri, 2) oda müziği konserleri, 3) resitaller (yalnız keman, piyano, gitar, viyolonsel, flüt ve org resitallerini değil, sarangi, sitar gibi geleneksel çalgılarla verilen solo konserleri de kapsar), 4) caz müziği, pop ve folk müzik konserleri, 5) opera ve müzikaller, 6) bale ve dans gösterileri, 7) geleneksel sanatlar (klasik Türk müziği konserleri, Mevlevi sema gösterileri, âşıklar şöleni, Türk halk müziği konserleri). Bazı yıllar, örneğin 1990'daki Bolşoy Buz Balesi gösterisi gibi, özel gösteriler de sunulmaktadır. Festival etkinlikleri için Atatürk Kültür Merkezi, Aya İrini Kilisesi, Divan Edebiyatı Müzesi (eskiden Galata Mevlevihanesi), Açıkhava Tiyatrosu, Topkapı Sarayı, Rumelihisarı, Yedikule Surları, Gülhane Parkı ve İstanbul Belediyesi Cemal Reşit Rey Konser Salonu gibi mekânlardan yararlanılmaktadır.

Uluslararası İstanbul Film Festivali, eskiden (1984-88) ULUSLARARASI İSTANBUL SİNEMA GÜNLERİ, İstanbul'da her yıl düzenlenen sinema şenliği.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından düzenlenen film gösterileri ilk kez 1982'de, 10. Uluslararası İstanbul Festivali kapsamında yer alan bir film haftasıyla başladı. Ertesi yıl festival süresine yayılan ve büyük bir ilgi gören gösteriler 1984'te, yaz aylarında düzenlenen Uluslararası İstanbul Festivali'nden ayrılarak 23 Nisan-6 Mayıs arasında Uluslararası İstanbul Sinema Günleri adıyla yapıldı. Sonraki yıllarda düzenli biçimde nisan ayı içinde yapılan ve 1985'te yarışmalı bölümlere de yer verilmeye başlanan şenlik kısa sürede gelişerek uluslararası düzeyde tanındı. 1989'da da Uluslararası İstanbul Film Festivali adını aldı ve dünyanın önemli film şenlikleri arasına girdi. Başlangıç yıllarından beri sanat ve sanatçılar üzerine yapılmış filmlere ağırlık verilmesi, giderek şenliğin ayırt edici özelliği haline geldi.

Şenlikte, uluslararası bir seçici kurulun değerlendirmesi sonucu Altın Lale Ödülü'nün verildiği Uluslararası Yarışma ile yılın en iyi Türk filminin seçildiği ve yönetmenine Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yılın En İyi Türk Filmi Ödülü'nün verildiği Ulusal Yarışma düzenlenmektedir. Ayrıca Ustalara Saygı, Dünya Festivallerinden, Uyarlamalar, Sinema ve Sanatlar gibi bölümlerle ülke sinemalarına ayrılan bölümler yer almakta, belgesel filmler ve canlandırma filmleri de gösterilmekte, şenlik kapsamında çeşitli sergiler ve toplantılar da düzenlenmektedir.

ULUSLARARASI YARIŞMA SONUÇLARI
1985: *1984* (1984; Michael Radford, İngiltere)
1986: *Yesterday* (1984; Radoslaw Piwowarski, Polonya)
1987: *Hrani menya moi talisman / Tılsımım Koru Beni* (1986; Roman Balayan, SSCB)
1988: *Travelling avant/Öne Kaydırma* (1987; Jean-Charles Tacchella, Fransa)
1989: *Za sada bez dobrog naslova/Filmin Adı Yok* (1988; Srdjan Karanovic, Yugoslavya)
1990: *Nar-O-Nay/Narına Yandım* (1989; Said İbrahimifer, İran)
1991: *Farendj/Farendj* (1990; Sabine Prenczyna, Fransa)
1992: *Life On A String/ Telin Ucundaki Yaşam* (1991; Chen Kaige, Almanya/İngiltere/Çin)
1993: *Manila, Paloma Blanca/Beyaz Güvercin Manila* (1992; Daniele Segre, İtalya)

ULUSAL YARIŞMA SONUÇLARI
1985: *Bir Yudum Sevgi* (Atıf Yılmaz)
1986: *Züğürt Ağa* (Nesli Çölgeçen), *Amansız Yol* (Ömer Kavur), *Adı Vasfiye* (Atıf Yılmaz)
1987: *Anayurt Oteli* (Ömer Kavur)
1988: *Biri ve Diğerleri* (Tunç Başaran)
1989: *Uçurtmayı Vurmasınlar* (Tunç Başaran)
1990: *Karartma Geceleri* (Yusuf Kurçenli)
1991: *Camdan Kalp* (Fehmi Yaşar)
1992: *Gizli Yüz* (Ömer Kavur)
1993: *İki Kadın* (Yavuz Özkan)

Uluslararası İzmir Fuarı *bak.* İzmir Enternasyonal Fuarı

Uluslararası Jeofizik Yılı (IGY), Temmuz 1957-Aralık 1959 arasında dünya ölçeğinde uygulanan jeofizik araştırma programı. Programın amacı, Yer'in ve çevresindeki ortamın sistematik bir incelemesini gerçekleştirmekti. Uluslararası Jeofizik Yılı boyunca jeofiziğin 11 ayrı alanında araştırmalar yapılmıştır: Kutup ışığı ve gök aydınlığı, kozmik ışınlar, jeomagnetizma, glasiyoloji (buzulbilim), kütleçekimi, iyonosfer fiziği, enlem ve boylam ölçümleri, meteoroloji, oşinografi, sismoloji ve Güneş etkinlikleri. Seçilen IGY, Güneş lekesi çevriminin en yüksek düzeyde olduğu döneme rastladığından, Güneş'e yönelik incelemeler özel bir önem taşımıştır.

1950'de ABD'li bilim adamı Lloyd V. Berkner'in önderliğindeki bir grup jeofizikçi, üçüncü bir Uluslararası Kutup Yılı önererek, 1932-33'te düzenlenen II. Uluslararası Kutup Yılı'ndan sonra aletler, roketler ve bilgiişlem alanlarındaki yeniliklerin tanıtılması ve denenmesi çağrısında bulunmuşlardı. Bu çağrı daha sonraları tüm jeofizik dallarını kapsayan bir öneri durumuna dönüştü. Uluslararası Bilimsel Birlikler Konseyi'nin öneriyi onaylaması üzerine pek çok ülkede ulusal IGY komiteleri kuruldu ve 70'ten çok ülke proje çerçevesinde işbirliği yaptı.

IGY boyunca atmosferin üst kesimlerinin ve üst atmosfer olgularının incelenmesinde roketlerden yararlanıldı. 1950'lerin sonlarında ABD ve SSCB'nin fırlatmış olduğu ilk yapay uydulardan elde edilen veriler incelendi.

IGY'nin en büyük başarılarından biri, 1958'de, yerküreyi okyanusların dibinden çevreleyen kesintisiz bir okyanusortası sırt sisteminin bulunduğu yolundaki savların doğrulanması oldu. Yer üzerindeki en büyük dağ zinciri olan bu sırt sisteminin oluşumu, ancak 1970'lerde geliştirilen levha tektoniği kuramıyla tam olarak anlaşıldı.

Yer'in çevresinde, yerden yüzlerce ve binlerce kilometre yukarıda Van Allen ışınım kuşaklarının bulunduğunun ortaya çıkartılması da IGY'nin başka bir önemli başarısı oldu. İçerideki Van Allen kuşağı 1958'de "Explorer" uydularıyla belirlendi, bundan kısa bir süre sonra da "Pioneer III" ve "Pioneer IV" uzay sondaları ikinci Van Allen kuşağını saptadı. Özel keşif ve buluşlar, IGY'nin teknik sonuçlarının yalnızca bir bölümünü oluşturdu; çalışmalar daha çok sinoptik verilerin toplanması üzerinde yoğunlaştırıldı.

IGY'nin başarısı bir dizi başka uluslararası programın yürürlüğe konmasına yol açtı. Uluslararası Sakin Güneş Yılları (1964-65), Uluslararası Hidroloji Onyılı (1965-75) ve Uluslararası Okyanus Keşifleri Onyılı (1970-80) bunlardan bazılarıdır.

Uluslararası Kalkınma Örgütü, İngilizce INTERNATIONAL DEVELOPMENT ASSOCIATION (IDA). Birleşmiş Milletler'in uzmanlık kuruluşlarından biri. Dünya Bankası olarak anılan Uluslararası İmar ve Gelişme Bankası (IBRD) bünyesinde kurulmuş olmakla birlikte yasal ve mali bakımdan IBRD'den bağımsızdır. Eylül 1960'ta özellikle azgelişmiş ülkelere IBRD'den daha esnek koşullarla borç vermek üzere kurulmuştur. IDA üyeleri bankaya da üye olmak zorundadırlar; bankanın memurları örgütün de memurlarıdır. Merkezi Washington, D.C.'dedir.

IDA kaynaklarının büyük bölümü üye ülkelerin, özellikle de en zengin 26'sının taahhüt ve katkılarından oluşur. Zengin üyeler kendi taahhütlerini altın ya da konvertibl dövizlerle öder; azgelişmiş ülkeler ise katkı paylarının yüzde 10'unu bu biçimde; kalanını da kendi paralarıyla ödeyebilir.

Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi, eskiden (1986'ya değin) ULUSLARARASI KIZILHAÇ ÖRGÜTÜ, insancıl amaçlarla çalışan ve hemen bütün ülkelerde üye örgütleri bulunan kurum. Başlangıçta savaş kurbanlarına yardım amacıyla kurulmuş, ama sonradan genel olarak insanlığın felaketlerden korunması ve yaraların sarılması görevini üstlenmiştir. Üye örgütlerin Hıristiyan toplulukların katkılarına dayandığı ülkelerde Kızılhaç adı kullanılır. Müslüman ülkelerde kullanılan Kızılay adı 1906'da Osmanlıların ısrarlı çabaları sonucunda benimsenmiştir.

Kızılhaç örgütü İsviçreli hümanist Jean-Henri Dunant'ın çalışmalarının ürünü olarak doğdu. Dunant Haziran 1859'daki Solferino Çarpışması'nda Avusturyalı ve Fransız yaralılara yönelik acil yardım hizmetlerini örgütledi. *Un Souvenir de Solferino* (1862; Solferino'dan Bir Anı) adlı kitabında bütün ülkelerde gönüllü yardım dernekleri kurulması tasarısını ortaya attı. İlk dernekler 1864'te ortaya çıktı.

Çoktaraflı ilk Kızılhaç anlaşması olan 1864 Cenevre Sözleşmesi'ne göre, sözleşmeyi imzalayan ülkeler ister dost, ister düşman olsun bütün savaş yaralılarına bakmakla yükümlüydü. Bu sözleşme sonradan yeniden düzenlendi; ayrıca deniz savaşı kurbanlarının (1907), savaş tutsaklarının (1929) ve savaş dönemlerinde sivillerin (1949) korunmasıyla ilgili yeni sözleşmeler imzalandı.

Kurumun uluslararası organları Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile Uluslararası Kızılay ve Uluslararası Kızılhaç Örgütleri Birliği'dir. Merkezi Cenevre'de bulunan uluslararası komite 25 İsviçre yurttaşının oluşturduğu bağımsız bir kuruldur; komite savaş sırasında hem savaşan taraflar, hem de ulusal Kızılhaç dernekleri arasında aracılık eder. Cenevre'de bir sekreterliği bulunan uluslararası Kızılay ve Uluslararası Kızılhaç Örgütleri Birliği ise doğal afetlerden sonra yardım sağlar ve ulusal derneklerin gelişmesine katkıda bulunur.

Uluslararası Kongo Derneği, Fransızca ASSOCIATION INTERNATIONALE DU CONGO, İngilizce INTERNATIONAL ASSOCIATION OF THE CONGO, eski adı YUKARI KONGO İNCELEME KOMİTESİ, Fransızca COMITE D'ETUDES DU HAUT CONGO, İngilizce COMMITTEE FOR STUDIES OF

THE UPPER CONGO, bugünkü Zaire topraklarını kapsayan Kongo'nun keşfedilmesini ve Belçika kralı II. Léopold ile bir grup Avrupalı yatırımcının özel mülkü durumuna getirilmesini sağlayan kuruluş.

İngiliz kâşif H. M. Stanley'nin 1876-77 yıllarında Kongo Irmağı havzasında yürüttüğü keşif çalışmalarının ardından, II. Léopold bir uluslararası bankacılar grubundan sağladığı finansmanla 1878'de Yukarı Kongo İnceleme Komitesi'ni oluşturdu. Léopold'ün amacı Kongo Irmağını izleyerek Kongo'nun iç kesimlerini Avrupalı tüccarlara açmaktı. Yeni adıyla Uluslararası Kongo Derneği'nin sağladığı destekle 1879'da yeniden bölgeye giden Stanley, Kongo Irmağı boyunca başta Léopoldville (bugün Kinşasa) olmak üzere bir dizi ticaret ve yönetim noktası kurdu. Ayrıca çeşitli yerel kabile şefleriyle görüşmeler yaptı. Üç yıl sonra Avrupa'ya dönerek sunduğu raporda, Kongo Irmağı havzasını kazançlı bir pazara dönüştürmek için Yukarı ve Aşağı Kongo ırmakları arasında bir demiryolu hattı kurmanın gerekli olduğunu bildirdi. Demiryolunun yapımına girişmek ve hattın geçeceği toprakların yönetimini üstlenmek üzere Avrupa devletlerinden izin belgesi alınmasını önerdi.

Bölgedeki ikinci keşif seferini 1884'te tamamlayan Stanley, Avrupa'ya 450 kadar bağımsız Afrikalı kabile şefiyle yapılmış antlaşmalarla döndü. Şefler bu antlaşmalarda Kongo Irmağı havzasının büyük bölümünü oluşturan bir bölge üzerindeki egemenlik haklarını Léopold'ün derneğine bırakmayı kabul ediyordu. Dahası, şeflerden çoğunun kabilelerin tek bir yönetim altında birleştirilmesine onay vermesi, bütün toprakları bir bağımsız devlet olarak yönetmek isteyen derneğe bu hak iddiası için bir gerekçe sağlıyordu. Hiçbir devlet derneğin bu hak iddiasını tartışma konusu yapmadı. ABD Nisan 1884'te derneğin bölge üzerindeki egemenliğini tanıyan ilk devlet oldu. Büyük Avrupa devletlerinin Kongo Irmağı havzasıyla ilgili bütün sorunları görüşüp karara bağladığı Berlin Batı Afrika Konferansı'nda (1884-85) bölgede yeni bir devlet kurulması hemen hiç itirazsız kabul gördü. Ayrıca Léopold bu yeni devletin hükümdarı olarak tanındı. Böylece ortaya çıkan Kongo Bağımsız Devleti 1904'e değin Uluslararası Kongo Derneği'nin denetimi altında kaldı. *Ayrıca bak.* Kongo Bağımsız Devleti.

Uluslararası Kültürel Mirası Koruma ve Bakım Merkezi, İngilizce INTERNATIONAL CENTRE FOR THE STUDY OF THE PRESERVATION AND THE RESTORATION OF CULTURAL PROPERTY (ICCROM), kültür varlıklarının korunması ve onarılması konularında uluslararası düzeyde çalışmalar, teknik ve bilimsel araştırmalar yürütmek ve çeşitli hükümetlerle işbirliği yapmak amacıyla Birleşmiş Milletler (BM) Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'ne (UNESCO) bağlı olarak 1959'da Roma'da kurulan özerk örgüt. Merkezi Roma'da Trastevere'deki eski San Michele Bakımevi'nin bir bölümünde bulunmaktadır. ICCROM burada her yıl altı ay süreli koruma kursları düzenlemektedir. Koruma alanında ödüller de dağıtan ICCROM 1981'den beri, bağımsız çalışma yaparak bir araştırma metni sunanlara Başarı Belgesi vermektedir.

ICCROM'un yürüttüğü etkinlikler arasında koruma konusunda belge toplamak, yapılan araştırmaları özendirmek ve örgütlemek, öneriler yaparak danışmanlık etmek, araştırmacı ve uygulamacıların eğitimine katkıda bulunmak, onarım uygulamalarının düzeyinin yükseltilmesini sağlamak da vardır. ICCROM bu amaçla UNESCO ve Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi'yle (ICOMOS) birlikte çeşitli ülkelerde toplantı ve seminerler de düzenlemektedir.

ICCROM'un başkanı, ICOMOS'un Yönetim Kurulu'nun doğal üyesidir. Türkiye'nin de 1969'da üye olduğu ICCROM'un başkanlığını, 1981-88 arasında Cevat Erder (d. 1931) yürütmüştür. ICCROM Genel Kurulu, üye ülkelerin temsilcilerinden oluşur ve iki yılda bir toplanarak örgütün politikasını belirler. Uzmanlar Konseyi'nin üyelerinin çoğunu Genel Kurul seçer. Bu konsey, Sekreterlik ile birlikte programlar oluşturur ve yürütür.

Uluslararası Mimarlar Birliği, Fransızca UNION INTERNATIONALE DES ARCHITECTES (UIA), ulus, ırk, din, mimari öğreti ya da gelişme düzeyi farkı gözetmeksizin, tüm ülkelerin mimarlarını bir araya getirmek amacıyla 1948'de Lozan'da kurulan uluslararası meslek örgütü. Kurucu üyeleri arasında Türkiye de vardır. Sekseni aşkın ülkeden 900 bin mimarı temsil etmektedir. Merkezi Paris'tedir. UIA'ya kayıtlı bir ulusal örgüte üye her mimar birliğin de üyesi olmakta ve hizmetlerinden yararlanabilmektedir.

Kuruluş beş coğrafi bölgeye ayrılmıştır: 1) Batı Avrupa, 2) Doğu Avrupa ve Ortadoğu, 3) Kuzey ve Güney Amerika, 4) Asya ve Avustralya, 5) Afrika. UIA'nın en üst yasama organı olan ve tüm ulusal kesimlerin delegelerinden oluşan Genel Kurul üç yılda bir toplanarak birliğin politikasını ve çalışma programını saptar, Yönetim Kurulu'nu ve Yürütme Konseyi'ni atar. Her coğrafi bölgeden dörder temsilciden ve Yönetim Kurulu üyelerinden oluşan Yürütme Konseyi, UIA'nın çalışmalarını ve Genel Kurul kararlarını hazırlayan, yıllık program ve bütçeyi onaylayan organdır. Yönetim Kurulu başkan, genel sekreter, sayman ve her bölgenin etkinliklerinden sorumlu birer başkan yardımcısından oluşur. Yürütme Konseyi Delegeleri adıyla anılan organ da, çalışma birimleri arasında eşgüdüm sağlamak, mesleki sorunlara çözüm aramak, uluslararası kuruluşlarla ilişkiler kurmak, yayın politikasını saptamak ve birliğin uzun vadeli çalışma programını hazırlamak gibi önemli görevler üstlenmiştir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde insanların maddi ve manevi gereksinimlerini karşılayacak ve yaşam koşullarını iyileştirecek çevrelerin oluşturulmasına katkıda bulunmak ve mimarlık mesleğinin gelişmesini sağlamak UIA'nın temel hedefleri arasındadır. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Mimarlar Odası da UIA Yürütme Konseyi üyesidir.

Uluslararası Mülteci Örgütü, İngilizce INTERNATIONAL REFUGEE ORGANIZATION (IRO), Birleşmiş Milletler'in 1946'dan Ocak 1952'ye değin etkinlikle bulunan geçici uzmanlık kuruluşlarından biri. Bu dönemde Avrupa ve Asya'da, ülkelerine dönemeyen ya da siyasal nedenlerle dönmek istemeyen mülteciler ile yurtsuz kimseleri desteklemiştir.

1938'de ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt'in öncülüğüyle, Nazi Almanyası'ndan gelen mültecilerin yerleştirilmesine ilişkin uluslararası girişimleri düzenlemek amacıyla Hükümetlerarası Mülteci Komisyonu (IGCR/ICR) kuruldu. 1939'dan başlayarak Milletler Cemiyeti yüksek komiseri olarak da görev yapan Sir Herbert Emerson'ın yönettiği komisyonun etkinlik alanı 1943'te tüm Avrupalı mültecileri kapsayacak biçimde genişletildi.

1 Temmuz 1947'de çalışmaya başlayan IRO, 1943-47 arasında etkinlikte bulunan Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin(*) (UNRRA) işlevlerini üstlendi; böylece IGCR'nin de etkinliğine son verildi. IRO, kamplarda yaşayanların bakımı, mesleki eğitimi, yeniden yerleştirilmesi ve kayıp akrabalarının bulunması gibi konularda mültecilere yardım etti. Daha önce IGCR/ICR'nin yerine getirdiği, mültecilerin yasal haklarının korunması ve yeniden yerleştirilmesi görevlerini de üstlendi. IRO'nun yerini Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği(*) (UNHCR) almıştır.

Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM), Birleşmiş Milletler'e bağlı Ekonomik ve Sosyal Konsey'e (ECOSOC) ve UNESCO'ya müzelerle ilişkili konularda danışmanlık görevi yapmak üzere 1947'de oluşturulan uluslararası kuruluş.

Çalışma merkezleri Santiago ve Kuala Lumpur'da olan ICOM Asya ve Güney Amerika'da bölgesel etkinlikler başlatmış, müze çalışanlarının sorunlarıyla da ilgilenmiştir. 1965'te New York kentinde yaptığı 7. genel konferansında, müzelerde çalışan bilim adamlarının eğitim kurumlarında ders veren bilim adamlarıyla aynı konum ve olanaklara sahip olmalarını öngörmüşse de, bu karar henüz bütün ülkelerde uygulanmış değildir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün dünyada yaygınlaşan, sanat yapıtlarının yasadışı yollarla ülke dışına çıkarılmasının ve sahtekârlığın önlenmesiyle ilgili çalışmalar doğrultusunda ICOM da konferanslar düzenlemiştir. Hırsızlık konusunda 1967'de New York kentinde ve müzelere yeni yapıtların kazandırılmasında aranacak ahlaksal kurallar konusunda 1970'te Paris'te düzenlenen konferanslar bunlar arasındadır.

ICOM birçok ülkede ulusal komitelerle temsil edilir. Ülkelerin kendi ulusal kurumlarının ve UNESCO'nun yanı sıra ICOM da müzecilik çalışmaları başlatmak, çeşitli belge ve programları birleştirmek, standartlaştırmak gibi konularda yetkilidir. ICOM ayrıca müzeler arasında işbirliğini sağlar, bilgi akışını yaygınlaştırır, sözleşmelerin yapılmasında ve yapıt değiş tokuşunda yardımcı olur. Bünyesindeki Dokümantasyon Merkezi aracılığıyla müze rehberleri hazırlar ve yayımlar.

Türkiye de, ICOM Türkiye Milli Komitesi aracılığıyla ICOM Genel Kurulu'nda temsil edilmektedir.

Uluslararası Nasreddin Hoca Karikatür Yarışması, Karikatürcüler Derneği ile Akşehir Nasreddin Hoca ve Turizm Derneği tarafından her yıl Akşehir'de düzenlenen yarışma. İlki 1973'te Akşehir Nasreddin Hoca Şenlikleri kapsamında ve yalnız genç çizerler arasında yapıldı. Daha sonra uluslararası düzeyde düzenlenmesi kararlaştırılan yarışma, çeşitli uluslardan çizerlerin katılmasıyla 1980'e değin sürdürüldü. 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra ara verildiyse de 8 Ağustos 1988'de yeniden başlatıldı.

Bugün 40 ülkeden 600'den fazla karikatürcünün katılmakta olduğu yarışmanın amacı şöyle belirtilmektedir: "Karikatürcüler Derneği ile Nasreddin Hoca ve Turizm Derneği, mizahın, yani gülen düşüncenin ve onun evrensel dili olan karikatürün, barışçıl ve hoşgörülü bir dünyanın kurulması yolunda gülmeyen düşünceye karşı etken bir silah olduğu inancında birleşirler". Yarışma sonunda Büyük Ödül olarak bir tane altın, Başarı Ödülü olarak da beş tane bronz Nasreddin Hoca plaketi verilmektedir. Bir önceki yılın Büyük Ödül'ünü kazanan çizer (Türk ya da yabancı) ertesi yılın seçici kurulunun doğal üyesi kabul edilmektedir.

Yarışmaya katılan karikatürler her yıl bir kitap halinde toplanmaktadır.

Uluslararası Olimpiyat Komitesi, Fransızca COMITÉ INTERNATIONAL OLYMPIQUE (IOC), İngilizce INTERNATIONAL OLYMPIC COMMITTEE, Olimpiyat Oyunları'nı(*) yönetmek, desteklemek ve düzenlemek üzere 1894'te Paris'te kurulan örgüt. Merkezi İsviçre'nin Lozan kentindedir.

uluslararası ödeme, bir ticaret borcunun ödenmesi, tek taraflı fon transferi, sermaye yatırımı ya da başka bir amaçla ülkeler arasında yapılan ödeme. Bu tür ödemelerin nedenleri ile gerçekleştirme ve muhasebeleştirme yöntemleri iktisatçıların ve merkezi hükümetlerin ilgi alanına girer.

Uluslararası borçların ödenmesinde birikmiş döviz rezervlerinin bir bölümü, alacaklının borçluya sağladığı krediler, Uluslararası Para Fonu'ndan(*) yapılan çekişler ya da altın hareketlerinden yararlanılır. Bu sürecin iki yanlı yerine çok yanlı olmasının bazı yararları vardır. Örneğin, aralarındaki işlemlerin yıllık toplamı dikkate alındığında İngiltere, ABD'ye borçlu ve İngiliz Uluslar Topluluğu'ndan alacaklı, İngiliz Uluslar Topluluğu da ABD'den alacaklı, İngiltere'ye borçlu durumdaysa ve bu alacaklarla borçlar birbirini bütünüyle götürüyorsa, ilgili ülkelerin döviz konumlarında net bir değişme ortaya çıkmayacaktır. Uygulamada süreç böylesine düzgün işlemez; hem belli bir yıl içinde hem de yıllar arasında net alacak ve borç konumlarında sürekli olarak önemli dalgalanmalar görülür. Bir ülkenin uluslararası hesaplarını dengeleyebilmesi en önemli ekonomik sorunlardan biridir.

Ödemeler dengesi, belirli bir sürede bir ülkede yaşayanlar ile öbür ülkelerde yaşayanlar arasında gerçekleşen her türlü ekonomik işlemin sistemli bir bilançosudur. Ödemeler dengesini oluşturan hesaplar çift girişli muhasebe tekniğiyle gösterilir; bu yüzden ödemeler bilançosu kuramsal olarak her zaman dengededir ve ortaya çıkan fazlalık ya da açık rezervlerde karşıt yöndeki bir değişmeyle dengelenir. Örneğin ABD'nin ödemeler bilançosundaki borç kalemleri arasında ithalat giderleri, turist harcamaları, askeri harcamalar, başka ülkelere verilen bağışlar ve borçlar vb yer alır; alacak kalemleri arasında da ihracat gelirleri, vadesi gelmiş borç ve faizlerin ödenmesi vb gösterilir.

Eğer başka ülkeler belli bir hesap süresi içinde ellerine geçen dolarların tamamını ABD'den mal ve hizmet almak için harcamazlarsa, ödemeler bilançosunun alacak bölümünün bazı kalemlerinde (örn. yabancılara ait dolar hesapları, yabancıların portföy yatırımları, ABD'den yapılan altın ihracatı vb) artış görülür. Öte yandan ABD'nin harcamaları için kullandığı dolarlar ABD'den yapılan mal ve hizmet ithalatının bedelini ödemeye yetmiyorsa, bu açık ancak ABD'de yabancılara ait varlıkların çözülmesi, ABD'ye altın satışı ve bilançonun borç bölümüne kaydedilecek benzeri işlemler aracılığıyla kapatılabilir. Böylece belli bir sürede dolarla ölçülen bütün gelirler ve ödemeler eşitlenir.

Her ülke, döviz geliri ya da harcaması doğuran işlem türlerine büyük önem verir. Ödemeler bilançosunu oluşturan hesaplar "cari işlemler" ve "sermaye hareketleri ve parasal altın hesabı" olmak üzere başlıca iki grupta toplanır. Cari işlemler hesabı mal ve hizmet alım satımıyla transfer ödemelerini içerir. Sermaye hareketleri hesabı da parasal olmayan alanlarla parasal alanlardaki işlemler olmak üzere başlıca iki alt bölüme ayrılır.

Ödemeler bilançosunda bir fazladan ya da açıktan söz edildiğinde çoğunlukla mal ihracatı ile ithalatı arasındaki ilişki kastedilir. Bu ilişki ödemeler bilançosunun önemli bir bölümünü oluşturmakla birlikte tek başına alındığında fazla bir önem taşımayabilir; çünkü mal ithalatındaki fazlalık net hizmet satışıyla denkleştirilmiş olabilir ve bu durumda bir bütün olarak mal ve hizmet ihracatı ile ithalatında herhangi bir açık ortaya çıkmayacaktır. Benzer biçimde, bir ihracat fazlası net hizmet satışıyla pekiştirilerek toplam mal ve hizmet ihracatındaki fazla daha da artırılabilir. Toplam cari işlemler hesabında açık veren bir ülke, yurtdışındaki sermaye varlıklarını (altın dahil) azaltmış ya da yabancılara olan sermaye borçlarını artırmış olur. Buna karşılık, cari işlemler hesabı fazla veren bir ülkenin dış varlıklarında artış ya da dış borçlarında azalış ortaya çıkar. Cari işlemler hesabındaki açık ya da fazlanın bir ülke açısından büyük önemi vardır. Öte yandan, mal ve hizmet satışlarından farklı olarak yabancılarla karşılıksız olarak yürütülen çeşitli işlemler bulunur; bunlar arasında hükümetler ya da bazı kurumların yaptıkları bağışlar, bireylerin başka ülkelerdeki allelerine ya da dostlarına mal ya da para göndermesi sayılabilir. Dış ticaret dengesindeki bir açık tek başına ülkenin döviz kuru üstünde bir baskının oluştuğunu göstermez. Böyle bir açık, ülkenin döviz konumunu güçlendiren ve gelecekteki ihracat kapasitesini genişleten bir yatırım sermayesi girişiyle dengelenebilir. Benzer biçimde, cari işlemlerdeki fazla da bazen döviz konumunun sağlamlığını göstermeyerek ülkenin dış borçlarını ödemek ya da başka dış yükümlülüklerini karşılamak gereğinden kaynaklanmış olabilir.

Genelde, dış ticaret dengesindeki açık "aleyhte ticaret dengesi", fazla ise "lehte ticaret dengesi" olarak adlandırılır. Dış ticaret fazlasının büyük önem taşıdığı yolundaki görüşün ortaya atılması 14. yüzyıla değin iner. Buna göre, ithal ettiğinin üzerinde mal ihraç eden bir ülke aradaki farkı altın ve gümüş olarak elde eder; altın ya da gümüş maden yatakları bulunmayan bir ülkenin değerli maden stokunu artırmasının tek yolu ise "lehte ticaret dengesi" sağlamaktır.

Ama değerli maden birikimini olabildiğince artırmanın yararını savunan görüşler çoğunlukla yanlış temellere dayandırılmıştır (*bak.* merkantilizm).

Günümüzde lehte ya da aleyhte ticaret dengesi kavramları, içerdikleri ciddi yetersizlikler nedeniyle artık kullanılmamaktadır; bunların yerini aktif ve pasif ya da artı ve eksi ticaret dengeleri gibi terimler almıştır. Bunların yanı sıra ihracat ya da ithalat fazlası ya da alacaklı ya da borçlu bakiye gibi terimler de kullanılmaktadır. Ayrıca ödemeler bilançosundaki cari işlemler hesabının da fazla ya da açık verdiğinden söz edilir. Net altın çıkışı ile bilançoda kısa dönemli borçlu kalemlerdeki net artışların toplamı bir ülkenin ödemeler bilançosu açığını belirtmek için kullanılan en yaygın ölçüdür. Bu açık, bilançoda yer alan ve "denkleştirici ödemeler" denen kalemlerle kapatılır.

Uluslararası Ödemeler Bankası, İngilizce BANK FOR INTERNATIONAL SETTLEMENTS (BIS), 1930'da İsviçre'nin Basel kentinde, I. Dünya Savaşı'nın sonrasında Almanya'nın savaş tazminatlarıyla ilgili yükümlülüklerini yerine getirmesini denetlemek ve çeşitli ülkelerin merkez bankaları arasında işbirliği sağlamak amacıyla oluşturulan uluslararası banka. Zamanla ekonomik ve parasal konularda araştırmalar gerçekleştiren, ayrıca belirli anlaşmaların uygulanmasını sağlamakla görevli bir danışmanlık merkezine dönüşmüştür.

Bankanın nama yazılı 600 bin hisseye bölünmüş 1,5 milyar altın frank olan sermayesinin yalnızca yüzde 25'i ödendi. Bankanın sermayesini başlangıçta Belçika, Fransa, Almanya, İngiltere ve İtalya merkez bankaları ile biri Japonya'da, öbürü ABD'deki iki banka grubu eşit oranlarda taahhüt ettiler. ABD hisselerinin tamamı Amerikan piyasalarında satıldı; ama bunların büyük bölümünü Avrupalılar aldılar. Japonya'ya ait hisseler de, öteki ülkelerin merkez bankalarınca satın alındı.

Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası'nın (IBRD) kurulduğu 1944'teki Bretton Woods Konferansı'nda BIS'nin tasfiyesi önerildi, ama bu yönde bir adım atılmadı. Banka 1947'de Marshall Planı uyarınca Avrupa'da başlatılan yardım programının yürütülmesinde görev aldı. 1950'den sonra Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (OEEC) denetimi altında, 1958 sonunda tasfiye edilen Avrupa Ödemeler Birliği'nin çalışmalarına katkıda bulundu. 1973'ten sonra da Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) üyesi ülkelerce kurulan Avrupa Parasal Yardımlaşma Fonu'nun bir kuruluşu durumuna geldi.

Banka, ana tüzüğüne göre, yalnızca ilgili ülkelerin para politikasıyla uyumlu işlemler yürütebilir. Verdiği krediler gibi altın ve döviz alım satımını yalnızca kısa vadeli temelde yürütür. 1945 dışında her yıl kâr eden banka o yıl durdurduğu temettü ödemelerine 1951'de gene başlamıştır. Merkez bankaları guvernörlerinin yanı sıra başka atanmış ve seçilmiş üyelerin de katıldığı bir kurulca yönetilir.

uluslararası örgüt, iki ya da daha çok sayıda devletin katılımıyla, belirli bir alandaki sürekli etkinlikleri düzenlemek ve yürütmek amacıyla oluşturulan kuruluş. Bu tanıma uygun uluslararası örgütler daha çok 20. yüzyıla özgü bir olgudur. Günümüzde var olan uluslararası örgütlerin yalnızca birkaçı 1850'den önce, yüzde 90'a yakın bölümü ise 1900-56 arasında kurulmuştur. 1980'lerin ortalarında 2.500 dolayında uluslararası örgüt bulunuyordu; bunların 750 kadarı II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuştu. Bu örgütler arasında Birleşmiş Milletler (BM) ve bağlı örgütleri ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) ve Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Comecon) gibi bölgesel örgütleri kapsayan 130'u aşkın devletlerarası kuruluş da yer alıyordu.

20. yüzyılda uluslararası örgütlerin çoğalmasıyla, bunlar arasındaki ilişkileri düzenleme çabaları da gündeme geldi. 1907'de Brüksel'de kurulan Uluslararası Kuruluşlar Birliği, eşgüdümü amaçlayan ilk kuruluştu. Milletler Cemiyeti, uluslararası örgütler ile giderek yaygınlaşan devletler dışı kuruluşlar için bir merkez niteliğini kazandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise BM, sistemli olarak uluslararası işbirliğine hizmet eden kuruluşların "çatı örgütü" durumuna geldi. BM Antlaşması uyarınca, BM ile ekonomi, toplum, kültür, eğitim, sağlık ve bunlarla ilişkili çeşitli alanlarda görev yapan birçok devletler arası kuruluş arasında eşgüdüm anlaşmaları yapıldı. BM'ye bağlı Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC), hemen hepsi uluslararası çapta çalışan devletler dışı 300 kadar örgütle de karşılıklı danışma ilişkisi içindedir.

Uluslararası Para Fonu, İngilizce INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF), 1944'te Bretton Woods Konferansı'nda uluslararası parasal işbirliğini sağlamak, döviz kurlarına istikrar kazandırmak ve uluslararası likiditeyi artırmak amacıyla kurulan örgüt. Birleşmiş Milletler'in bir uzmanlık kuruluşudur, merkezi Washington, D.C.'dedir.

IMF'ye üye olan ülkeler ulusal paralarının döviz kurlarını düzenli olarak ayarlamaya, uluslararası parasal işlemlerde altının rolünü azaltmaya ve kuruluş sırasında belirlenmiş amaçlarını gerçekleştirmesi için örgütü güçlendirmeyi kabul ederler. Üye ülkelerin parasal konulardaki yetkili organları arasında kurulan sürekli ilişkiler, IMF'yi uluslararası parasal sorunlarla ilgili etkin bir danışmanlık, araştırma ve istatistiksel bilgi merkezi haline getirmiştir.

Üye hükümetlerin fondaki kota payları uluslararası ticaret hacimlerine, milli gelirlerine ve uluslararası rezerv miktarlarına göre belirlenir. Ödemeler dengelerinde geçici sorunlarla karşılaşan üyeler gereksinim duydukları dövizi IMF'den kendi ulusal paraları karşılığında alabilirler. Bunun sonucunda ortaya çıkan uluslararası likidite artışı, geri ödemeler yapıldıkça ortadan kaldırılır.

IMF geçici ödemeler dengesi güçlüğü çeken üyelere yardımcı olmak amacıyla 1952'de, *stand-by* anlaşmaları denen düzenlemeler temelinde bu ülkelere kredi verme uygulamasını başlattı. Aynı amaca yönelik başka uygulamalar arasında, 1961'de 10 ülke arasında imzalanan bir anlaşmaya dayanan, *stand-by* kredileri sağlamaya yönelik Genel Borç Düzenlemeleri ile 1963'te başlayıp 1966'da daha da serbestleştirilen ve gelişmekte olan ülkelerin ihracat gelirlerindeki ani düşüşler nedeniyle karşılaştıkları sorunları döviz kısıtlamalarına ya da aşırı deflasyona başvurmadan çözebilmelerini amaçlayan İhracat Dalgalanmalarını Telafi Edici Finansman sayılabilir.

Artan uluslararası işlem hacmi ve birbirini izleyen mali bunalımlar, uluslararası dengelerin sağlanmasında kullanılabilecek ek rezevlere olan talebi de artırdı. IMF'nin Ekim 1969'daki yıllık toplantısında, uluslararası likidite arzının sürekli genişlemesini sağlayan Özel Çekme Hakları (SDR) sistemi onaylandı. SDR üye ülkelerin fondaki katılma paylarını artırmaksızın kredi kotalarının genişletilmesine olanak sağladı. IMF 1986'da Dünya Bankası ile birlikte dünyanın en yoksul ülkelerini desteklemek amacıyla birkaç milyar dolarlık yeni bir kredi programını uygulamaya koydu.

Türkiye, IMF'ye 14 Şubat 1947 tarihli ve 5016 sayılı yasa uyarınca üye olmuştur.

uluslararası para piyasası, döviz alım satımının yapıldığı, ulusal paraların karşılıklı değerinin (döviz kurı[*]) belirlendiği piyasa.

II. Dünya Savaşı öncesinde dünya ekonomisinde ağırlığı olan ülkelerin paralarının uluslararası ödeme aracı olarak kullanıldığı, birbirinden görece ayırt edilebilen bölgeler oluşmuştu (örn. sterlin bölgesi, frank bölgesi, dolar bölgesi). Savaştan sonra uluslararası ödemeler sistemini kalıcı kurallara oturtmak amacıyla 1946'da Uluslararası Para Fonu (IMF) kuruldu. IMF'nin yürütmekle görevli olduğu sistemde uluslararası ödeme aracı, birbirine dönüştürülebilen (konvertibl) paralardı. Bu dönüşümün kolay gerçekleştirilebilmesi ve uluslararası ticaret ortamının istikrar kazanması için sabit kur sistemi benimsendi. Buna göre her ulusal para ABD Doları cinsinden tanımlanıyor, bu parite temel alınarak ulusal paraların birbirleriyle değişim oranı belirleniyordu. Öteki paraların ABD Doları karşısında dalgalanma marjı çok dardı. IMF'ye üye her ülke, konvertibl olsa da olmasa da parasının değerini belirli sınırlar içinde tutmak, dolayısıyla genişleyici bir para ve maliye politikası izlememekle yükümlüydü. Buna karşılık ABD, doların değerini altın karşısında korumak, 1 ons altın=35 ABD Doları eşitliğini bozmamak zorundaydı.

ABD'nin bütçe açıklarının artması ve ticaret dengesinin gitgide daha büyük açıklarla kapanması doların değerinin sorgulanmasına yol açtı. 1960'larda ABD'nin dış yatırımları, askeri harcamaları ve daha sonra petrol ihracatçısı ülkelerin dolar gelirleri, ABD dışında bir dolar borsasının oluşmasıyla sonuçlandı. Böylece doların resmi kurunun dışında bir piyasa kurundan da söz edilmeye başladı; bu kur doların altın karşısında büyük değer yitirdiğini gösteriyordu. Spekülatif altın talebini durduramayan ABD doların altına dönüşümünü durdurdu. Avrupa ülkeleri de paralarını piyasada dalgalanmaya bırakınca sabit kur sistemi sona erdi.

Günümüzde esnek kur adıyla anılan sistemde birçok ulusal paranın değeri uluslararası para piyasalarında arz ve talep koşullarına göre belirlenir. Devletler belli alt ve üst sınırlar aşıldığında piyasaya müdahale etmekle yükümlüdür. Dünya ticaretinde ağırlığı olan ülkelerin paralarının değerinde büyük dalgalanmalar olmaz, olsa da uluslararası ticaretin sarsılmaması için hükümetler piyasaya müdahale ederek paranın değerini belli sınırlar içinde tutar. Bu paralara "derin" paralar, bunlarla yüksek düzeyde işlem yapılan piyasalara da "derin" piyasalar adı verilir. Dünya ticaretindeki önemsizliği nedeniyle, konvertibl olsa bile işlem hacmi belirli bir sınırı aşamayan paralar ise "sığ" paralar olarak adlandırılır.

Uluslararası ödeme aracı olarak kabul edilmiş her ulusal paranın bugünkü (*spot*) ve gelecekteki ya da vadeli (*forward*) değeri birbirinden ayırt edilir. Piyasanın kapandığı andaki değeri belirten bugünkü değer çok küçük bir farklılık gösterse bile aracı kuruluşlar spekülatif bir alım satım işlemini başlatır. Böylece, piyasalar arasındaki çok küçük kur ayrılıkları, hiçbir risk söz konusu olmaksızın arbitraj adı verilen işlemlerle giderilir. Buna karşılık vadeli alım satım işlemlerinde pazarlık, teslimat gününde geçerli olacağı varsayılan vadeli kur üzerinden yapıldığı için, vadeli kur ile teslimat günündeki gerçek kur arasındaki fark kazanç ve kayıplara yol açar. Gelecekte kurun yükseleceği yönündeki bir beklenti de spekülatif amaçla para talep edilmesine yol açar. Ama bu tür para talep ve arzının, bugünkü kur ile vadeli kuru birbirine yaklaştırıcı bir işlevi de vardır. Gene spekülatif amaçlı sermaye transferleri de iki ülke arasındaki faiz oranı farkını ülke paraları arasındaki döviz kuruna denkleştirir.

Uluslararası para piyasalarında alıcı ve satıcı olarak bulunan kamu kuruluşları bu piyasalarda kamu gözetimini sağlar. Merkez bankaları piyasa işlemleriyle döviz kuruna doğrudan müdahale eder; ayrıca hükümet faiz oranlarını değiştirerek dolaylı biçimde döviz kurunu belli bir düzeyde tutmaya çalışır.

Uluslararası Sesbilgisi Alfabesi, İngilizce INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (IPA), dillerin doğru telaffuz edilmesini sağlamak, tutarsız ve keyfi yazımlarla çok sayıda çevriyazı (transkripsiyon) sisteminin doğurduğu karışıklıkları önlemek amacıyla geliştirilmiş alfabe. IPA'nın bir amacı da, bir sözcüğü öbürlerinden ayırt etmeye yarayan her sesbirim için ayrı bir simge geliştirmektir.

IPA'da temel olarak Latin harfleri kullanılır. Bunun dışında başka alfabelerden de harf alınmış, bunlar Latin harflerine uyacak biçimde değiştirilmiştir. İnce ses ayrımları ve genizsilleşen ünlülerle sesin uzunluk, vurgu ve titremi harflerin üstüne ya da altına konan çeşitli işaretlerle belirtilir. IPA fikrini ilk kez Otto Jespersen Uluslararası Sesbilim Birliği üyesi Paul Passy'ye yazdığı bir mektupta ortaya atmış, tasarı sonradan A. J. Ellis, Henry Sweet, Daniel Jones ve Passy tarafından geliştirilmiştir.

IPA "dar" ve "geniş" çevriyazıda kullanılabilir. Örneğin anadili İngilizce olanlar tek bir *t* sesi ayırt ederler. Bu nedenle, "geniş" çevriyazıda bu sese karşılık tek bir simge yeterlidir. Ama *t*'nin *tap*, *pat* ve *stem* gibi sözcüklerdeki söylenişlerinin birbirinden biraz farklı olduğunu belirtmek için "dar" çevriyazı, yani *t*'nin altına ya da üstüne belli işaretler koymak gerekir.

Uluslararası Sesbilgisi Alfabesi umulduğu kadar başarılı olamamış ve ABD'de Avrupa'ya oranla daha az kullanılmıştır. Birçok eksiğine karşın gene de en çok kullanılan fonetik çevriyazı sistemidir. Latin alfabesinin yanı sıra çok sayıda özel işarete yer verdiği için basım ve daktilo etme güçlüğü vardır. Yer kazanmak ve kolaylık sağlamak amacıyla IPA işaretleri çoğunlukla değiştirilerek ya da birbirlerinin yerine kullanılır.

Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü, İngilizce INTERNATIONAL CIVIL AVIATION ORGANIZATION (ICAO), Birleşmiş Milletler'e (BM) bağlı devletlerarası özel kuruluş. Örgütün amacı, uluslararası güvenli bir hava taşımacılığının gelişmesini ve her devletin uluslararası havayollarından barışçı amaçlarla yararlanabilmesini sağlamaktır. Sürekli merkezi Montreal'dedir.

BM'nin çağrısı üzerine hava ulaşımını denetlemeye ve havacılığın gelişmesini sağlamaya yönelik bir anlaşmaya varmak amacıyla Kasım 1944'te Chicago'da toplanan 54 ülke temsilcisi, Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'ni imzaladı. Paris Sözleşmesi (1889) ile Havana'da imzalanan Pan-Amerikan Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin (1928) yerini alan bu sözleşme, 26 ülke tarafından onaylandı. Sözleşme uyarınca 4 Nisan 1947'de kurulan ICAO, Ekim 1947'de BM'ye bağlı özel bir kuruluş niteliğini kazandı.

Günümüzde hemen hemen bütün ülkeleri kapsayan örgütün başlıca organları Meclis, Konsey, Hava Ulaşımı Konseyi ve çeşitli sürekli komitelerdir. Bütün üye ülkelerin delegelerinden oluşan Meclis, üye ülke temsilcilerinin yer aldığı Konsey'i seçer. Meclis'e karşı sorumlu olan ve örgüt genel merkezinde sürekli çalışan Konsey, üye ülkelerin gösterdiği adaylar arasından Hava Ulaşımı Komisyonu'nun üyelerini atar.

Havacılık personeline diploma verilmesi, uçakların çalışması, uçaklarda aranacak koşulların belirlenmesi, telekomünikasyon, meteoroloji ve hava ulaşımı konusunda uluslararası kurallar geliştirmek ve bunları gözden geçirmek örgütün etkinlikleri arasındadır. Örgüt ayrıca hava ulaşımıyla ilgili yeterli bir altyapının oluşturulması için uluslararası işbirliğini güçlendirmeye çalışır ve BM Kalkınma Programı çerçevesinde, gelişmekte olan ülkelere teknik yardım yapar. Bu etkinlikler 1944 tarihli örgüt sözleşmesinin yanı sıra Konsey'in kabul ettiği ve belirli dönemlerde gözden geçirdiği çeşitli eklere dayanılarak yürütülür. Bu ekler sivil havacılık konusundaki teknik ölçütleri, uygulamaları ve usulleri belirler.

Uluslararası Standart Kitap Numarası, İngilizce INTERNATIONAL STANDARD BOOK NUMBER (ISBN), bibliyografide, her kitaba ve her yeni basıma yayımlanışından önce verilen ve her yapıtın ulusal coğrafi kümelenişini, yayımcısını, adını, basımını ve cilt sayısını belirten 10 rakamlı numara. Birleşmiş Milletler'e (BM) bağlı Uluslararası Standartlaştırma Örgütü'nce belirlenmiş olan Uluslararası Standart Bibliyografik Tanıtım'ın (International Standard Bibliographic Description-ISBD) bir parçasıdır. Örgüt delegelerince 1969'da benimsenmiştir. Bibliyografik bilgilerin tek ya da çok ciltli yayınlar olarak düzenlenmesi için bir standart sağlayan ISBN'nin rakamları, R.R. Bowker (ABD), Standart Book Numbering Agency Ltd. (İngiltere), Ulusal Kütüphane (Brezilya), Prusya Devlet Kütüphanesi (Almanya), Afrika Sorunları Araştırma Kütüphanesi (Gana), Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü (Türkiye) gibi, bu işle görevli ulusal standart kitap numaralama kuruluşlarınca verilir. Bütün ISBN'ler, ulusal kümeyi belirtmek için başlarına getirilen rakamın dışında daha önce İngiltere'de geliştirilmiş olan Standart Kitap Numarası'yla aynıdır.

Uluslararası Standart Seri Numarası, İngilizce INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER (ISSN), bibliyografide, dizi yayınlar için özlü ve kesin bir tanıma kodu sağlayan sekiz basamaklı sayı. Uluslararası Standart Kitap Numarası'nın(*) tersine, belli bir yayının tek başına belirlenmesini sağlar. Konu, dil ya da yayımcı gibi özelliklere yer vermez. Kütüphaneciler, yazarlar, yayımcılar ve abone örgütlerince yönetim, telif hakkı, sıralama ve envanter kontrolü gibi çeşitli amaçlarla kullanılır.

ISSN, Birleşmiş Milletler'e (BM) bağlı Uluslararası Standartlaştırma Örgütü Teknik Komitesi'nce geliştirildi. Sistem standart bir yayın belirleme denetim öğesinin verilmesi için bir "anahtar başlık" üzerinde anlaşmaya varılmasını öngörür; seri numaraları, değişen başlıklar için verilen yeni numaraları da kapsamak üzere Uluslararası Dizi Verileri Sistemi'nin (International Serials Data System-ISDS) koyduğu kurallara göre sağlanır. ISSN kayıtları, söz konusu numaraya dizi katalog kartları üzerinde yer veren ABD Kongre Kütüphanesi'nden ve *New Serial Titles* (Yeni Dizi Yapıt Başlıkları) adlı yayınından elde edilebilir. Paris'teki ISDS de, ISSN konusunda geniş kapsamlı bilgileri mikrofiş üzerinde kullanıma sunar.

Uluslararası Standartlar Örgütü, İngilizce INTERNATIONAL ORGANIZATION FOR STANDARDIZATION (ISO), Uluslararası Elektroteknik Komisyonu'nun çalışma alanına giren elektrik ve elektronik mühendisliği konuları dışında, tüm teknik ve teknik dışı dallardaki standartların belirlenmesi çalışmalarını yürütmek amacıyla 1946'da Cenevre'de kurulan uluslararası örgüt. Örgüte üye ülkelerin sayısı 80'in üzerindedir. Örgüt üyesi olan ulusal birimler kendi ülkelerinde standartlar konusunda en yetkili kuruluşlardır. Örgütte ABD'yi temsil eden Amerikan Ulusal Standartlar Enstitüsü (ANSI) ve İngiltere'yi temsil eden İngiliz Standartları Enstitüsü (BSI) ile bazı sanayileşmiş Batılı ülkelerin temsilcileri özel kuruluşlardır; buna karşılık öbür üyeler örgütte hükümet kuruluşları tarafından temsil edilir.

Standartlaştırma ölçme, adlandırma ve yabancı adları ulusal dillere uyarlama ile makinelerin, deney yöntemlerinin, aletlerin, işlemlerin, yüzeylerin, malzemelerin ve parçaların taşıması gereken özelliklerin ve bu özelliklerin sunulma biçiminin belirlenmesi gibi konuları kapsar. ISO talep üzerine, özel bir bilimsel standart konusunu çözüme bağlamak üzere uluslararası teknik komiteler kurarak, bu komitelerin çalışmalarının sonuçlarını Uluslararası Standart (IS) olarak yayımlar. Teknolojik gereksinimlerden ötürü ISO standartları her beş yılda bir gözden geçirilir ve gerekli değişiklikler yapılır.

Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu, İngilizce INTERNATIONAL FUND FOR AGRICULTURAL DEVELOPMENT (IFAD) yoksul toplulukların gıda üretimini artırma çabalarına destek olan Birleşmiş Milletler (BM) uzmanlık kuruluşu. Merkezi Roma'dadır. Dünya Gıda Konferansı'nın Kasım 1974'te benimsediği bir karar doğrultusunda Haziran 1976'da kuruldu. IFAD üyeleri üç kategoriye ayrılır. I. Kategori'yi oluşturan "sanayileşmiş ülkeler" birçok Batı Avrupa ülkesinin yanı sıra Japonya, ABD ve öteki gelişmiş ülkeleri kapsar. II. Kategori'yi oluşturan "petrol ihraç eden gelişmekte olan ülkeler" Ortadoğu, Afrika ve başka bölgelerdeki başlıca petrol üreticilerini içerir. III. Kategori ise sayıları 100'ü aşan "gelişmekte olan alıcı ülkeler"den oluşur. I. ve II. kategorilerdeki ülkeler fona gelir sağlamak zorundadır. III Kategori'deki ülkelerin fona katkıda bulunması zorunlu değil, isteğe bağlıdır. Bir ülkenin "alıcı ülkeler" kategorisine girebilmesi için IFAD üyesi olması gerekir.

IFAD gıda üretiminin teknik olanaklar kadar, siyasal ve toplumsal koşullar tarafından da belirlendiği gerçeğini dünya kamuoyuna kabul ettirmeye çalışır. Bu noktadan yola çıkarak yalnızca ekonomisi tarıma dayanan azgelişmiş ülkelere ve bu ülkelerde yaşayan en yoksul topluluklara yardım sağlar. Fonun öncelikli hedefleri sırasıyla gelişmekte olan ülkelerde gıda üretimini artırmak, yoksul ya da topraksız çiftçilere istihdam olanağı sağlamak ve kötü beslenmeyi azaltmaktır.

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, İngilizce INTERNATIONAL TELECOMMUNICATION UNION (ITU), her tür telekomünikasyonda uluslararası işbirliğini geliştirmek amacıyla oluşturulan, Birleşmiş Milletler'e (BM) bağlı uzmanlık kuruluşu. Çeşitli organları aracılığıyla yürüttüğü etkinlikler arasında, radyo frekanslarının kullanımında düzenin sağlanması, teknik ve işletmeye ilişkin konularda inceleme ve önerilerde bulunulması ve telekomünikasyon sistemlerini geliştirme konusunda ülkelere yardımcı olunması sayılabilir.

ITU'ya kaynaklık eden Uluslararası Telgraf Birliği 1865'te Paris'te imzalanan sözleşmeyle kuruldu. 1932 tarihli Uluslararası Telekomünikasyon Sözleşmesi Uluslararası Telgraf Sözleşmesi'yle Uluslararası Radyo-Telgraf Sözleşmesi'ni birleştirerek sözleşmenin yürürlüğe gireceği 1934'te ITU'nun Uluslararası Telgraf Birliği'nin yerini almasını karara bağladı. 1947'de ITU BM'ye bağlı bir uzmanlık kuruluşuna dönüştürüldü; sözleşmede birkaç kez değişiklik yapıldı.

ITU örgütü şu organlardan oluşur: 1) ITU'nun en yüksek organı olan ve yaklaşık beş yılda bir toplanan Tam Yetkili Konferans, 2) biri telgraf ve telefon, öbürü radyo alanında çalışan ve teknik gereksinimlere göre toplanan iki Dünya Yönetsel Konferansı, 3) her yıl toplanan ve Tam Yetkili Konferans kararlarını uygulamakla görevli olan Yönetim Konseyi, 4) yönetsel ve mali hizmetlerden sorumlu Genel Sekreterlik, 5) radyo frekanslarının belirlenmesi ve bozucu yayınların önlenmesiyle uğraşan Uluslararası Frekans Kayıt Kurulu, 6) ayrı çalışan telgraf ve telefon komitelerinin yerine 1957'de kurulan ve teknik araştırmaları yürüten Uluslararası Telgraf ve Telefon Danışma Komitesi, 7) radyo alanında teknik araştırmalar yapan Radyo Danışma Komitesi ve 8) bir dizi Plan Komitesi.

ITU'nun 1948'e değin Bern'de bulunan merkezi bu tarihte Cenevre'ye taşınmıştır.

uluslararası ticaret, ulusal sınırları aşan her türlü tüketim ya da yatırım malı, hizmet, değerli kâğıt ve altın alım satımı.

Uluslararası ticaret 16. yüzyılda denizaşırı ticaretin başlamasıyla birlikte giderek önem kazandı. Avrupa'da denizaşırı ticaretle zenginleşen ve siyasal iktidara aday olan bir tüccar sınıfının doğması, uluslararası ticaretle ilgili ilk kuramsal görüşlerin gelişmesine yol açtı. 16. yüzyılda zenginliği değerli maden stokuyla özdeşleştiren merkantilist kurama göre uluslararası ticaret servet edinmenin tek yoluydu. Bunun için fazla ihraç ederek az ithal etmek, ülkenin ihracattan elde ettiği altını ülkede alıkoymak gerekliydi. Ama altın girişinin enflasyonist baskı yarattığının anlaşılmasıyla birlikte bu kuram gözden düştü.

Adam Smith'le birlikte serbest dış ticaretin yararları üzerinde durulmaya başladı. Smith'le başlayıp David Ricardo'yla sürdü klasik okul iktisatçıları, dış ticaretin, kaynakların rasyonel ve optimal dağılımını sağladığını savundular. Bu okula göre amaç, dış ticaret dengesinin fazla vermesi değil, ülkelerin mutlak ya da karşılaştırmalı üstünlük taşıdığı dallarda uzmanlaşmaları, başka ülkelerle tam rekabet koşullarında serbestçe ticarette bulunmalarıydı. Bu ticaret, ticarete katılan tüm ülkelerin yararına olacaktı.

John Stuart Mill, uluslararası değişim oranı ya da dış ticaret hadleri kavramının gelişmesi, uluslararası fiyatın nasıl oluştuğu, hangi ülkenin malını hangi fiyattan satabileceği, hangi ülkenin dış ticaretten daha kârlı çıkacağı gibi soruların incelemekonusu olmasını sağladı. Alfred Marshall, Francis Y. Edgeworth, Gottfried von Haberler ve Jacob Viner gibi bazı neo-klasik iktisatçılar dış ticarette hangi ülkelerin kârlı olduğu sorusuna yanıt aradı. Buna karşılık bir başka grup, kaynakların optimal dağılımı açısından dış ticareti ülkenin yararına görmekle birlikte, serbest dış ticaret politikası yerine devlet müdahalesine yer veren korumacı dış ticaret politikalarını savundu. Öte yandan uluslararası ticareti ülkelerin faktör donatımına bağlı olarak açıklayan Eli Filip Heckscher ve Bertil Ohlin'le (Heckscher-Ohlin kuramı) Paul Samuelson, uluslararası ticaretin serbest olması durumunda yalnız mal fiyatlarının değil faktör fiyatlarının da ticarete katılan tüm ülkelerde eşitleneceği savını geliştirdi.

1950'lerde Karl Gunnar Myrdal gibi bazı kuramcılar gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerle ticaretten kârlı çıkmadığını öne sürünce, John R. Hicks gibi başka kuramcılar da kalkınma ve büyümenin dış ticaret hadleri üzerindeki etkisini incelemeye yöneldi. Bazı iktisatçılar da uluslararası ticareti ülkeler arasındaki maliyet farklılığının dışındaki etkenlerle açıklamaya girişti.

Günümüzde uluslararası ticaret, ülkelerin farklı alanlarda uzmanlaştığı bir süreç olmaktan çıkmıştır; ülkeler aynı malda, üstelik de aynı zamanda hem ihracatçı hem ithalatçı olabilmektedir. Uluslararası ticaret artık "sanayi içi" ticaret biçimini almış, çokuluslu şirketler bu süreci bir tür "firma içi" ticarete dönüştürmüştür. Ayrıca günümüzde uluslararası ticaret mal ve hizmet

alışverişinden çok, uzun ya da kısa süreli sermaye girişlerini kapsamaktadır. John M. Keynes, sermaye hareketlerinin mal ve hizmet hareketlerinden farklı olarak, ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarının değil faiz oranı farklılıklarının sonucu olduğunu göstererek, iç ve dış piyasalardaki dengenin aynı anda kurulamayabileceğini savunmuştur. İç ve dış dengenin, sermayenin bütünüyle ya da kısmen akışkan olması durumlarına göre nasıl ve hangi para ya da maliye politikalarıyla kurulabileceğini inceleyen kuramlar, açık ekonomi makro modelleri olarak adlandırılır.

Uluslararası Tugaylar, İspanya İç Savaşı sırasında (1936-39) General Francisco Franco'ya karşı Cumhuriyetçilerin safında savaşmak üzere Komintern (III. Enternasyonal) tarafından Paris'te örgütlenen yabancı gönüllü birlikleri. Üyelerinin yaklaşık yüzde 60'ını komünistler oluşturmuş, yüzde 20'si de savaş sırasında partiye katılmıştır. Yaklaşık yüzde 80'i işçi olan gönüllüler birçok ülkeden gelmiş olmakla birlikte, savaş boyunca en büyük yabancı grubu 10 bin kişiyle Fransızlar oluşturmuştur.

Beş yüz kişilik ilk gönüllü grubu 14 Ekim 1936'da İspanya'da Albacete'ye ulaştı. Öbür gönüllüler ve Sovyet silahları da geldikçe Komintern temsilcilerinin komutası altına giriyordu. Toplam yedi tugayın her biri milliyetlere göre taburlara bölünmüştü (örn. Fransız ve Belçikalılardan oluşan Paris Komünü Taburu, Amerikalılardan oluşan Abraham Lincoln Taburu, İngiliz Taburu). İç Savaş boyunca Uluslararası Tugaylar'a katılan toplam gönüllü sayısı 40 bini bulmakla birlikte, belirli bir anda silah altında bulunan toplam gönüllü sayısının hiçbir zaman 20 bini aşmadığı sanılmaktadır.

Tugayların katıldığı en önemli çarpışmalardan biri Kasım 1936'daki Madrid Kuşatması'ydı. Kuşatmayı izleyen iki yıl boyunca tugaylar bazı güçlüklere karşın Cumhuriyetçiler safında pek çok harekâtta etkili oldular. Tugayların ve taburların askeri düzeni Cumhuriyetçi ordunun öbür birimlerinde de aynı biçimde uygulanıyordu.

1937'den sonra tugaylara katılan gönüllülerin sayısı azalmaya başladı; savaşta ölenlerin ya da birliklerini terk edenlerin yerini genellikle İspanyol komünistleri doldurdu. Uluslararası Tugaylar SSCB'nin Cumhuriyetçilere desteğini azaltmaya başladığı 1938 sonunda İspanya'dan resmen çekildi.

Tugayların katıldığı son çarpışma Ebro Çarpışması'ydı. Gönüllüler 15 Kasım 1938'de büyük bir askeri törenle Barselona'dan uğurlandı.

Uluslararası Üniversiteler Birliği, İngilizce INTERNATIONAL ASSOCIATION OF UNIVERSITIES (IAU), bütün dünyadaki üniversiteler ve öteki yükseköğretim ya da araştırma kurumları arasındaki işbirliğini geliştirmek amacıyla 1950'de hükümetlerden bağımsız olarak kurulan uluslararası birlik. Üyeleri arasında 96 ülkenin üniversiteleri ve üniversite dengi kurumları yer almaktadır. Beş yılda bir toplanan Genel Konferans'ta başkan ve 14 üyeden oluşan yönetim kurulu seçilir. Birliğin gelirleri, üye aidatları ve Birleşmiş Milletler (BM) Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) bağışlarından oluşur. IAU, 120 ülkedeki danışma merkezlerinde UNESCO ile birlikte bir araştırma programı sürdürmektedir. Birliğin resmî dilleri İngilizce ve Fransızca olmakla birlikte Almanca, Rusça ve İspanyolca da kullanılır. Yayınları arasında üç yılda bir yayımlanan Uluslararası Üniversiteler Elkitabı ve iki yılda bir yayımlanan Uluslararası Üniversite ve Yükseköğretim Kurumları Listesi bulunmaktadır.

Uluslararası Üslup, 1920'lerde ve 1930'larda, Avrupa ve ABD'de ortaya çıkıp gelişen ve yüzyılın ortalarında Batı mimarlığındaki temel eğilim haline gelen mimarlık üslubu. Belli başlı özellikleri yapılarda dik açılı biçimler, bezemeden tümüyle arınmış, düz ve hafif yüzeyler, açık iç mekânlar ve betonarme konsolların kullanılmasının yarattığı hafif yapısal etkidir. Genellikle cephelerde fazla görünmeyen betonarmenin

Le Corbusier'nin Uluslararası Üslupta tasarladığı Savoye Villası, 1929-30
Pierre Belzeaux—Rapho/Photo Researchers

yanı sıra cam ve çelik de bu üslubun en tipik yapı malzemeleridir. Uluslararası Üslup terimi ilk olarak 1932'de New York Modern Sanat Müzesi'nde açılan bir mimarlık sergisinin katalogu için Henry-Russell Hitchcock ve Philip Johnson'ın yazdıkları *The International Style: Architecture Since 1922* (Uluslararası Üslup: 1922'den Bu Yana Mimarlık) adlı makalede kullanılmıştır.

Uluslararası Üslup mimarların 19. yüzyılın sonlarında karşı karşıya kaldıkları üç olgudan ortaya çıktı. Mimarların, birbirini izleyen seçmeci mimarlık uygulamalarından duydukları hoşnutsuzluk; hızla sanayileşen bir topluma hizmet eden çok sayıda büro yapısıyla başka ticari ve sivil yapıların ortaya çıkması; demir, çelik, betonarme ve cam kullanımına dayanan yeni yapı teknolojilerinin geliştirilmesi biçiminde sıralanabilecek bu üç olgu, hem yeni malzemelerin kullanılıp hem de toplumun yeni yapı gereksinimleri karşılanırken, estetik yönün de göz ardı edilmediği dürüst, ekonomik ve işlevsel bir mimarlık arayışını gündeme getirdi. Seri üretimle ucuz demir ve çeliğin sağlanabilmesi ve 1890'larda bu malzemelerin temel yapı öğeleri olarak kullanılabileceğinin keşfi ile yığma yapım geleneğinin geçersizleşmesi teknolojiye belirleyici bir rol yüklemişti. Döşeme gibi ikinci derecede taşıyıcı öğelerde çelik donanımlı betonarmenin, dış cephelerde kaplama olarak camın kullanılmaya başlamasıyla da modern yapılar için gerekli teknoloji tamamlanmış oldu ve mimarlar bu teknolojiyle yeni teknik temelini yadsımayan bir mimarlık yaratmaya giriştiler. Dolayısıyla Uluslararası Üslup, modern yapıların biçim ve görünüşlerinin hem kullanılan malzemelerin olanaklarına ve inşaat mühendisliğine dayanması, hem de bunları yansıtması gerektiği inancı doğrultusunda belirlendi. Böylece yalın ve denetimli yeni bir mimarlık çerçevesinde sanatsal anlatım, işlev ve teknoloji arasında bir uyum sağlanacaktı.

Uluslararası Üslup 1920'lerde, ileride kendi alanlarında çok etkili olacak parlak ve yaratıcı bir grup mimarın çalışmalarından doğdu. Bunların arasında, Almanya ve ABD'de Walter Gropius ve Ludwig Mies van der Rohe, Hollanda'da J. J. P. Oud, Fransa'da Le Corbusier, ABD'de Richard Neutra ve Philip Johnson bulunuyordu. Gropius ve Mies van der Rohe taşıyıcı iskeleti oluşturan çelik kolon ve kirişlerin önüne getirdikleri cam perde duvarlı yapılarıyla tanınırlar. Gropius'un Fagus Fabrikası (Alfeld-an-der-Leine, Almanya; 1911), Bauhaus yapısı ve lojmanları (Dessau, Almanya; 1925-26) ve Harvard Üniversitesi Lisansüstü Öğrenci Merkezi (Cambridge, Massachusetts; 1949-50) gibi önemli yapıtlarının ortak özelliği ferah iç mekânlarıdır. Uluslararası Üslubun yayılmasında büyük rol oynayan Mies van der Rohe ve onun ABD'deki izleyicileri, Lake Shore Drive Apartmanları (Chicago; 1949-51) ve Seagram Binası (Philip Johnson ile birlikte; New York kenti, 1958) gibi cam ve çelik gökdelenleriyle özdeşleştirilir. Oud bu akıma daha yuvarlak ve akıcı geometrik biçimlerin girmesini sağladı. Le Corbusier de betonarmenin daha özgür kullanımıyla ilgileniyordu, ama yapılarında insan ölçeğini yakalamak için modüler bir oran kavramı da geliştirdi. Onun Uluslararası Üslup doğrultusundaki en ünlü yapılarından biri Savoye Villası'dır (Poissy, Fransa; 1929-30).

1930'larda ve 1940'larda Uluslararası Üslup Almanya ve Fransa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya, İskandinavya'ya, İngiltere'ye ve Japonya'ya yayıldı. Bu üslubun yalınlık, kullanışlılık ve geometrik biçimlendirme gibi özellikleri 1950'lerde ve 1960'larda ABD'deki gökdelen mimarlığının temelini oluşturmaya başladı. Uluslararası Üslup bu dönemde Amerika'nın gücünün ve gelişmişliğinin simgesi olan çıplak ve ucuz cephe kaplamalı gökdelenler için estetik bir dayanak sağladı.

1970'lere gelindiğinde birçok mimar Uluslararası Üslubun içerdiği kısıtlama ve sınırlamalardan tedirgin olmaya başlamıştı. Bu üsluba özgü çelik ve cam "kutu"ların çıplak ve yoksul görünümü artık bıkkınlık verici ve çok kuralcı sayılıyordu. Sonuçta modern mimarlığa tepki olarak yeni tasarım ve bezeme olanakları araştırılmaya başladı. Mimarlar modern yapı malzemelerini ve bezeme öğelerini kullanarak çeşitli yeni etkiler uyandıran, daha özgür, daha büyük bir düş gücünün ürünü yapılar yaratmaya giriştiler. 1970'lerin sonlarıyla 1980'lerin başlarında iyice gelişen bu akım postmodernizm(*) olarak adlandırıldı.

Uluslararası Yatırım Bankası, Rusça MEJDUNARODNI INVESTITSIONNI BANK, üye ülkelerdeki sermaye yatırımları için uzun ve orta vadeli kredi sağlamak üzere 1970'te kurulan, 1971'de de etkinliğe başlayan uluslararası banka. Bulgaristan, Küba, Çekoslovakya, ADC, Macaristan, Moğolistan, Polonya, Romanya, SSCB ve Vietnam'ın kurucu üye olduğu bankanın merkezi Moskova'daydı. Yönetim organı yılda en az iki kez toplanırdı. Üye ülkelerin banka ve işletmelerine kredi sağlayan banka, Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Comecon) ile birlikte 1991'de feshedilmiş yerine Uluslararası Ekonomik İşbirliği Örgütü kurulmuştur.

Ulusoy, (Mehmet) Emin (d. 30 Eylül 1920, Zonguldak), damıtma tekniği üstüne yaptığı yoğun çalışmalarla tanınan kimyacı. 1938'de Belçika'daki Liège Üniversitesi'nde başladığı kimya öğrenimini, Almanya'nın bu ülkeyi işgali (1939) üzerine Türkiye'de, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde tamamladı (1944). Gene aynı fakültede, doktora derecesini aldıktan (1946) sonra, asistan olarak çalışmaya başladı. 1956'da doçent, 1960'ta profesör oldu. 1972-81 arasında Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) Bilim Kurulu üyeliği yaptı. 1979'da Milli Savunma Ba-

kanlığı İlmi İstişare Kurulu'nda görevlendirildi. 1982'de İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi dekanı olan Ulusoy, aynı zamanda Temel İşlemler ve Termodinamik Anabilim Dalı başkanlığını da üstlendi.

Ulusoy, organik kimya alanındaki çalışmalarını özellikle yağ asitlerinin bis (paradimetil aminofenil) üridler biçiminde ayrılması ve molekül yapılarının belirlenmesi üzerinde yoğunlaştırdı. Eşsıcaklıkta damıtma kuramı ve ayrımsal damıtmada saflık kontrolü gibi konularda çalıştı. 1955'te Almanya'da, sergilediği bir otomatik damıtma kolunun patentini aldı. Ulusoy'un birçoğu damıtma tekniğine ilişkin 40'ı aşkın çalışması vardır.

1980'lerde bitkisel yağların asit oranlarını düşürme yöntemleri, etanolün hidrojenden arındırılması ve dietil eter üretiminde işlem parametresinin belirlenmesi gibi çalışmalara yönelen Ulusoy'un başlıca yapıtları *Kısa Analitik Kimya* (1955) ve *Sistematik Analitik Kimya*'dır (1974).

Ulusoy, Mehmet (Ali) (d. 31 Mart 1942, İzmir), tiyatro oyuncusu ve yönetmeni. Toplumsal gerçekleri simgelerle anlatma yoluna gitmiş, yaratıcı yorumları ve inceliklı, şiirsel anlatımıyla dikkati çekmiştir.

Tiyatroyla Galatasaray Lisesi'nde öğrenciyken ilgilenmeye başladı. 1961'de Ulvi Uraz'ın Dost Oyuncular topluluğunda profesyonel oldu. 1963'te Paris'e gitti ve Sorbonne Üniversitesi'nde tiyatro eğitimi gördü. Daha sonra Fransa'da Villeurbanne'da, İtalya'da Milano Küçük Tiyatrosu'nda ve ADC'de Berliner Ensemble'da Roger Planchon, Giorgio Strehler gibi tanınmış yönetmenlerin yanında çalıştı. 1968'de Türkiye'ye döndükten sonra bir süre Türkiye Öğretmenler Sendikası Tiyatrosu'nda (TÖST) etkinlik gösterdi. Daha sonra kurulmasına da katıldığı, Devrim İçin Hareket Tiyatrosu adlı sokak tiyatrosunda yönetmen ve oyuncu olarak görev aldı. 1971'de tekrar Paris'e gitti ve yerleşti. Ertesi yıl Théâtre de Liberté (Özgürlük Tiyatrosu) adlı kendi topluluğunu kurdu.

Théâtre de Liberté'de sahnelediği ilk oyun Aziz Nesin, Nâzım Hikmet, Yannis Ritsos ve Pablo Neruda'nın şiirleriyle öykülerinden derlenen *Légendes à venir* (Gelecekten Destanlar) oldu. Ulusoy'un 1974'te, Nâzım Hikmet'in şiirlerinden derleyerek hazırladığı *Nuages amoureux* (Sevdalı Bulut), Kuzey Afrika ve Belçika'da da övgüyle karşılandı. Aynı yıl Venedik Bineali'nde Fransa bu oyunla temsil edildi ve topluluk bu tarihten sonra Fransız hükümetinin ödenek ayırdığı topluluklar arasına girdi. 1975'te 29. Avignon Tiyatro Şenliği Ulusoy'un sahneye koyduğu, dekorunu Metin Deniz'in, maskalarını da Kuzgun Acar'ın yaptığı Brecht'in *Kafkas Tebeşir Dairesi* oyunuyla açıldı; oyun sonradan Antiller'de de sahnelendi. Ulusoy 1976'da Marx, Mayakovski, Brecht, Jack London ve Maupassant'ın yapıtlarından yola çıkarak *Dans les eaux glacées du calcul égoïste*'i (Bencil Hesapların Buzlu Sularında), 1979'da Shakespeare'den *Macbeth*'i ve Dario Fo'dan *L'Enterrement du patron*'u (Patronun Cenaze Töreni), 1980'de de İstanbul'da Dostlar Tiyatrosu'nda konuk yönetmen olarak *Kafkas Tebeşir Dairesi*'ni sahneledi. 1986'da gene kendi topluluğunda Aiskhylos'un *Zincire Vurulmuş Prometheus*'unu sahneye uyarladı. 1989'daki iki çalışması, Paris'teki Avrupa Tiyatrosu'nun açılış oyunu olan Yaşar Kemal'in *Ortadirek*'i ve Théâtre National de la Colline (Colline Ulusal Tiyatrosu) için sahnelediği Aimé Césaire'in *Kongo'da Bir Mevsim* oyunuydu. 1991'de İstanbul'da Dostlar Tiyatrosu'nda Nâzım Hikmet'ten uyarladığı *Sevdalı Bulut*'u sahneledi.

Ulusoy'un oyunlarının çoğunda sahnede sürekli bir hareket vardır ve maskalar, gölge oyunları, projeksiyon, müzik gibi öğeler hep birlikte sahneyi bir şenlik havasına sokar. Ulusoy, Fransa Devlet Konservatuvarı'nda ders de vermiştir.

Ulusu, (Saim) Bülend (d. 7 Mayıs 1923, İstanbul), asker ve devlet adamı. 12 Eylül Harekâtı'ndan sonra başbakanlık yapmıştır (1980-83).

Deniz Harp Okulu'nu (1942), Deniz Harp Akademisi'ni (1952) bitirdi. 1954'te binbaşı, 1957'de yarbay oldu. 1958-60 arasında Malta'da Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) Planlama Dairesi'nde çalıştı, muhrip ve filotilla komodorluğunda bulundu. 1960'ta albaylığa yükselerek, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Harekât Dairesi başkanlığına atandı. 1964'te tuğamiral, 1967'de tümamiral, 1970'te koramiral oldu. Kuzey Deniz Saha komutanı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kurmay başkanı, donanma komutanı olarak görev yaptı. 1974'te oramiral oldu ve 1975-77 arasında Milli Savunma Bakanlığı müsteşarlığında bulundu. 9 Ağustos 1977'de Deniz Kuvvetleri komutanlığına getirildi. 12 Eylül Harekâtı'ndan önce, 30 Ağustos 1980'de kuvvet komutanıyken emekli oldu.

Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) yönetime el koymasının hemen ardından başbakanlığa getirildi. 1983'e değin süren bu görevi boyunca MGK'nin aldığı ekonomik ve siyasal kararları uygulayan en yetkili kişilerden biri oldu. MGK'nin desteğinde bir merkez-sağ parti kurma girişiminde bulunduysa da yeterli desteği sağlayamadığı için bu göreve açıkça talip olmadı. 6 Kasım 1983 seçimlerinde Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) listesinden, İstanbul bağımsız milletvekili seçildi. 1987 seçimlerinde yeniden milletvekili adayı olmadı ve siyasal yaşamdan çekildi.

uluyan baykuş (*Phodilus badius*), *Phodilidae* familyasından baykuş türü. Asya'nın güneydoğusunda yaşayan ve oldukça seyrek rastlanan bu türün yüzünü çevreleyen tüyler yürek biçiminde bir peçe oluşturur. Peçenin kulağa benzer çıkıntıları sesin daha iyi alınabilmesini sağlar. Uluyan baykuşlar bazen peçeli baykuşlarla birlikte *Tytonidae* familyasında ya da tipik baykuşların yer aldığı *Strigidae* familyasında sınıflandırılmaktadır.

uluyan maymun, *Cebidae* familyasının *Alouatta* cinsini oluşturan altı maymun türünün ortak adı. Amerika'nın tropik bölgelerinde yaşayan bu maymunlar çıkardıkları güçlü sesleriyle ünlüdür. Uluyan maymunlar Orta ve Güney Amerika'da geniş bir coğrafi dağılım gösterir. Yaklaşık 50-75 cm'lik kuyrukları dışında 40-70 cm uzunluğunda olan bu grup üyeleri Yenidünya'da yaşayan en iri maymunlardır. Kambur görünüşleri ve yüzlerini çevreleyen sakal gibi uzamış tüyleri tanınmalarını kolaylaştırır. Sık ve kabarık tüylü sarılıcı kuyruklarının alt ucu kavrayıcı özelliğini artıracak biçimde çıplaktır. Uzun tüylü postları türlere göre siyah, kahverengi ya da kırmızı olabilir. Çoğu memelide dili destekleyen kemik genişleyerek ses titreşimlerini güçlendirecek bir yapı kazanmıştır. Bu organa uygun olarak altçene genişleyip öne çıkarken başın üst bölümü geriye doğru basıklaşmıştır.

Uluyan maymunlar gruplar halinde belirledikleri bölgeler içinde yaşar; komşu grupları seslerivle uyararak bölgelerini korurlar. Sesleri 3-5 km uzaktan duyulabilir. Hareketleri oldukça yavaştır. Ağaçların en üst dallarında dolaşır, yere ender olarak inerler. Yapraklar temel besinlerini oluşturur. Genellikle yaşlı bir erkeğin önderliğinde

Kırmızı uluyan maymun (*Alouatta seniculus*)
San Diego Zoo

gruplar halinde hareket ederler. Belirli bir üreme mevsimleri yoktur ve dişiler genellikle bir batında tek yavru doğurur.

Ulva *bak.* denizmarulu

Ulyanovsk *bak.* Simbirsk

Um el-Buagi, Cezayir'in kuzeydoğu kesiminde kent. Tel Atlasları'nın üzerindeki yüksek bir ovada, Konstantin (Kosantine) kentinin 65 km güneydoğusunda yer alır. Çevrede yetiştirilen buğday, arpa, incir ve zeytin gibi ürünler için bir ticaret merkezidir. Cezayir'in Fransa'dan bağımsızlığını kazanmasından sonra kent ve çevresi Ahmed Ben Bella'nın tarımda özyönetim (*autogestion*) programı için pilot bölge seçildi; bu program uyarınca bölgede çalışanların yönetime katılıp kârdan pay aldıkları çiftlikler kuruldu. Nüfus (1987 geç.) 44.199.

Umacı, ALGOL olarak da bilinir, kuzey gökküre takımyıldızlarından Perse'nin ikinci (ß) en parlak yıldızı (Beta Persei). Değişen yıldızların örten çiftyıldız sınıfının tipik bir örneğidir. Görünür kadri periyodik olarak yaklaşık 2,2 ile 3,5 arasında değişir. Umacı en soluk durumunda bile çıplak gözle görülebilir.

Umacı'nın parlaklığındaki değişimleri ilk saptayan Avrupalı astronom, İtalyan Geminiano Montanari oldu (1670). İngiliz astronom John Goodricke ise 1782'de yıldızın parlaklık çevrimini 69 saat olarak saptadı ve soluklaşmasının nedenini bir başka gökcismi tarafından örtülmesine bağladı; bu varsayım ancak 1889'da doğrulandı. Umacı'nın örtülme süresinin görece uzun olması, iki yıldızın boyutlarının aralarındaki uzaklığa göre dikkate alınacak ölçüde olduğunu göstermektedir. Işık değişim süresindeki küçük oynamalar sistemin iki başka yıldız daha içerdiğine, ama bunların örtülme olayında etkileri olmadığına işaret eder. Spektroskopik gözlemler sonucunda bu ek çiftyıldızın bileşenlerinden biri ortaya çıkarılmış ve bu yıldızın periyodu 1,87 yıl olarak ölçülmüştür.

Uman, Ukrayna'da, Çerkassi yönetim biriminde (*oblast*), ilçe (*rayon*) merkezi

kent. Uman ve Kamenka ırmaklarının birleştiği noktada yer alır. Tarihi ortaçağa değin uzanan kent 1795'te tüzel kimlik kazanmıştır. Günümüzde makine, gıda ve yapı malzemeleri ile bilimsel araç üretiminde uzmanlaşmış bir sanayi merkezidir. Kentte öğretmen ve tarım enstitüleri bulunur. Nüfus (1991 tah.) 92.700.

umangit, bakır selenyür (Cu_3Se_2) yapısında sülfür minerali. Sülfür grubundan öbür bakır mineralleri ile birlikte küçük taneler ya da ince taneli agregalar içinde bulunur. Elde edildiği başlıca yerler Arjantin'de Sierra de Umango (adı da buradan gelir), Almanya'da Harz Dağları ve İsveç'te Skrickerum'dur. Umangit bozunarak malakite dönüşür. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* sülfür mineralleri (tablo).

Umbelliferae *bak.* Apiaceae

Umberler, Latince UMBRI, Etrüsklerden önce İtalya'nın kuzeyinde yaşamış halk. Etrüsklerin ve Galyalıların baskısı karşısında Umbria bölgesine çekilmişlerdir.

İÖ y. 400'e gelindiğinde Hint-Avrupa lehçelerinden biri olan Umbria dilini konuşan Umberler Romalılara karşı önemli bir savaşa girmediler. İtalik Savaşı'na (İÖ 90-89) sonradan katıldılar ve Roma ile ilk barış yapan İtalya halkları arasında yer aldılar.

Askerlik kayıtlarından ve yazıtların bolluğundan anlaşılacağı gibi, Umbria kalabalık bir nüfusu besleyebilecek verimlilikte ve zenginlikteydi. Antik Çağda yaşamış yazarların yapıtlarında Umber geleneklerinin Etrüsklerinkine benzediğini ve Umbria alfabesinin Etrüsk kökenli olduğu belirtilmektedir. Umberler sikke basmayı da Etrüsklerden öğrenmişlerdi.

İS y. 300'de, Umbria'nın Apennin Dağlarının batısında kalan bölümü Picenum ile birlikte bir eyalet oluşturdu; geriye kalan kesimi de Etruria ile birleşti.

Umberto I, lakabı BEYAZ ELLİ UMBERTO, İtalyanca UMBERTO BIANCAMANO (ö. y. 1048), Savoia kontu ve Savoia hanedanının kurucusu. Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Konrad'a hizmetleri karşılığında elde ettiği topraklarla, Alpler'in İtalya ile Fransa arasında kalan kesiminde stratejik açıdan büyük önem taşıyan geçitleri denetimi altına almıştır.

Aile kökeni tam olarak bilinmemektedir. Burgonya kralı III. Rodolphe'un müttefiki, yarı efsanevi Saksonyalı kahraman Bérold'un oğlu olduğu öne sürülür. İlk kez, III. Rodolphe'un topraklarını II. Konrad'a bırakarak öldüğü 1032 tarihli kayıtlarda adı geçer. O tarihte Küçük Saint Bernard Geçidine egemen olan çok geniş toprakların sahibiydi. Alpler'e giden yolların düşmanlarının eline geçmesini istemeyen Konrad'la kurduğu ittifak ve aile ilişkilerinin yardımıyla, 1032'den sonra Büyük Saint Bernard Geçidi ile Simplon Geçidinin kuzey girişini de denetimi altına aldı. Ardından Konrad'a miras kalan toprakları korumak amacıyla, Milano başpiskoposu Eriberto ve Toscana markisi Bonifacio'nun birliklerinin başına geçerek Champagne'lı Eudes'e (Odo) karşı bir sefer düzenledi (1033) ve Lorraine'e kadar izlediği Eudes'ü yenilgiye uğratarak öldürdü. 1035'te ise Konrad'a bağlılık yemini etmeyi reddeden, komşu Maurienne bölgesinin piskoposu Everard'ı cezalandırmak amacıyla piskoposun Cenis Dağı Geçidinin kuzey girişinde yer alan topraklarına girdi ve Saint-Joan de Maurienne kentini ele geçirip yaktı. Bu hizmetleri karşılığında Konrad tarafından yeni topraklarla ödüllendirildi. Konrad'ın en sadık vasalı olan Umberto, toprakları üzerinde kurduğu denetimle bir yandan Fransa'dan Lombardiya'ya geçilmesini engellerken bir yandan da Konrad'ın bölgeye rahatça girebilmesine olanak sağlıyordu.

Umberto I (d. 14 Mart 1844, Torino, Piemonte, Sardinya Krallığı - ö. 29 Temmuz 1900, Monza, İtalya), Savoia dükü ve İtalya kralı.

Eksiksiz bir askeri eğitimden geçtikten sonra ilk kez 1866'da Avusturya'ya karşı savaştı. İtalyan ordusu Haziran 1866'da Custoza'da dağıldığında soğukkanlı ve kararlı önderliğiyle birliklerini kurtararak büyük ün kazandı. Nisan 1868'de kuzini olan Savoia prensesi Margherita Teresa Giovanna'yla evlendi. 9 Ocak 1878'de tahta çıktı. Meşruti rejime saygı göstermesi, İtalya'daki farklı siyasal ve bölgesel öğeleri bağdaştırma çabası sol güçlerin kuşkularını yatıştırdı. Ama gene de kişisel yetkilerini otoriter bir anlayışla kullanıyordu. Bu yetkilerine dayanarak İtalya'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan'la Üçlü İttifak'a girmesini sağladı (20 Mayıs 1882). Dahası, ülkesinin kaynaklarının kısıtlılığına karşın silahlanma yarışına katıldı ve Afrika'da sömürgeci maceralara atıldı.

Fransa'yla 1888'de girişilen gümrük savaşı ciddi ekonomik sorunlara yol açtı. İtalya'nın 1896'da Adowa Savaşı'nda Etiyopyalılara yenilmesi ise İtalyan sömürgeciliğinin sonunu getirdi. Umberto tırmanan toplumsal huzursuzluk karşısında 1898'de sıkıyönetim ilan etti ve özellikle Milano'da şiddetli bir baskı politikası uygulamaya başladı. Kargaşanın doruğunda G. Bresci adında bir anarşist tarafından öldürüldü.

Umberto II (d. 15 Eylül 1904, Racconigi, İtalya - ö. 18 Mart 1983, Cenova), Savoia prensi ve 1946'da kısa bir süre İtalya kralı. Referandumla cumhuriyetin kabul edilmesi üzerine tahttan çekilmek zorunda kalmıştır.

Kral III. Vittorio Emanuele'nin oğluydu. Torino'daki Kraliyet Askeri Akademisi'ni bitirdi. 1931'de general oldu. II. Dünya Savaşı'nda bir zırhlı birliğe komuta etti. Ekim 1942'de, Mussolini'nin tavsiyesiyle mareşal oldu. Müttefik güçler Roma'yı aldıktan sonra, 2 Haziran 1944'te babası tarafından kral vekilliğine atandı. Babası 9 Mayıs 1946'da Umberto lehine tahttan çekildi. Referandumdan önce Umberto krallık yanlısı bir kampanya yürüttüyse de İtalyan halkı cumhuriyet lehinde oy kullandı. 14 Haziran'da Umberto ve erkek vârisleri İtalya'dan temelli uzaklaştırıldı. Umberto, Sarre kontu unvanıyla Portekiz'de Cascais'e yerleşti.

Umbria, İtalya'nın orta kesiminde, Perugia ve Terni illerini kapsayan yönetim bölgesi. Yüzölçümü 8.456 km²'dir. Adını Roma dönemindeki Umbria bölgesinden almıştır. IS 6. yüzyıldaki Lombard istilasından sonra, bölgenin büyük bölümü Spoleto Düklüğü'nün topraklarına katıldı; geri kalan kesimleri ise Papalık Devletleri'nin kurulmasına değin Bizanslıların elinde kaldı. Sonraki yüzyıllarda papalar ve Kutsal Roma-Germen imparatorları arasındaki rekabet bölgede komünlerin ortaya çıkmasına elverişli koşullar yarattı ve Perugia(*) Umbria'nın başlıca kent devleti durumuna geldi. Cesare Borgia ve Papa II. Julius'un 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başında düzenledikleri seferler, bölgedeki kentlerin çoğunun Papalık Devletleri'nin yanına geçmesini sağladı ve Papa III. Paulus sonunda Perugia'yı denetimi altına aldı (1540). Umbria 1798'de Roma Cumhuriyeti'ne (1798-99) bağlandı; 1800'de yeniden papalığın yönetimi altına girdi ve 1808'de Fransız İmparatorluğu topraklarına katıldı. 1814'te yeniden papalığa bağlanan "Umbria Temsilcilliği", Spoleto, Perugia ve Rieti "elçilikleri"nden oluşuyordu. Temsilcilik 1860'ta Sardinya-Piemonte kuvvetleri tarafından işgal edildi. Umbria İtalya Krallığı'nın kurulduğu 1861'den Terni ilinin oluşturulduğu 1927'ye değin Perugia adlı tek bir ili kapsıyordu.

Umbria'da Roma ve erken ortaçağ dönemlerine ait bazı ilginç yapılar bulunmakla birlikte, Assisi ve Orvieto katedralleriyle Todi, Perugia ve Gubbio sarayları gibi görkemli yapılar 12. yüzyılın ortalarında başlayan gotik dönemde inşa edilmiştir. Umbria Rönesans döneminde Perugino ve Pinturicchio gibi ressamların bağlı olduğu Umbria okulunun merkezi olarak güzel sanatlar alanında önemli bir yer edinmiştir.

Umbria topraklarını boydan boya geçen Tiber Irmağının yukarı ve orta vadisi, doğuda ve batıda alçak tepelerle çevrilidir. Başlıca tarım ürünleri buğday, mısır, patates, şeker pancarı, üzüm ve zeytindir; Orvieto şarabı İtalya'da çok ünlüdür. Yönetim bölgesinin merkezi Perugia'da dokuma ve gıda sanayileri önemlidir. Nüfus (1991) 822.972.

Umbria dili, Osk ve Volsk dilleriyle yakın, Latince ve Falisk diliyle daha uzak akraba olan İtalik dil. İsa'dan önce son birkaç yüzyılda İtalya'nın iç kesimlerinde, büyük olasılıkla yalnızca Tiber Irmağı vadisinde konuşuluyordu. Latincenin hangi tarihte bu dilin yerini aldığı ise bilinmemektedir. Umbria diliyle ilgili çağdaş bilgilerin hemen tümü, 1444'te İtalya'nın Gubbio (eskiden Iguvium) kenti yakınlarında bulunan Iguvium Tabletleri'nden(*) edinilmiştir. İÖ y. 300-İÖ y. 90 arasından kalma bu tunç tabletlerde hem Latin alfabesi, hem de Etrüsk alfabesinden türetilmiş Umbria alfabesi kullanılmıştır. Bu tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla Umbria dili yapı olarak Osk dili ve Latinceye çok benziyor, ama sözcük dağarcığının bazı özellikleri ve bir dizi ses değişimiyle bu dillerden ayrılıyordu.

Umbridae, *Salmoniformes* takımından tatlı su balıkları familyası. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki suyu serin ya da soğuk akarsu ve göllerde yaşayan bu familya üyeleri turnabalığını andırmakla birlikte küt burunlu ve yuvarlak kuyrukludur. Uzunlukları genellikle 8-15 cm arasında değişir. Sık sık kendilerini kuyruklarından başlayarak dip çamurlarına gömer ve öbür balıkların yaşamasına yetmeyecek ölçüde az oksijenli sularda varlıklarını sürdürebilirler.

Umbriel, Uranüs gezegeninin başlıca uydularından biri. Gezegenden 266.300 km uzaklıktaki bir yörüngede dolanır ve bir tam dolanımını 4.144 günde tamamlar. Umbriel'i 1851'de William Lassell'in keşfettiği kabul edilmekle birlikte, Uranüs ile onun öbür iki gezegenini ortaya çıkaran William Herschel'in Lassell'dan yaklaşık 60 yıl önce, 1787 ya da olasılıkla 1789'da bu uyduyu da gözlemlemiş olabileceği düşünülür.

Umbriel'in çapının 1.110 km ve kütlesinin Uranüs'ünkinin $1{,}2 \times 10^{-5}$ katı olduğu tahmin edilmektedir. Astronomlar uydunun büyük ölçüde su buzu ile donmuş metan ve kayaç malzemesinden oluştuğunu sanmaktadırlar. Umbriel'i Uranüs'ün öbür büyük uydularından ayıran özelliği yüzeyinde herhangi bir tektonik etkinlik izine rastlanmamış olmasıdır. Ama uydunun yüzeyi, Ay'ınkine benzer ve çapları 100-200 km arasında değişen çarpma kraterleriyle kaplıdır.